

Akadémiai Kézikönyvek

Szerkesztette Bajor, Péter, Kiefer, Ferenc, Náray-Szabó, Gábor, és Pál, József

Akadémiai Kézikönyvek

írta Bajor, Péter, Kiefer, Ferenc, Náray-Szabó, Gábor, és Pál, József
Szerzői jog © 2006 Akadémiai Kiadó

Tartalom

Bevezető	xxi
I. ELSŐ RÉSZ	1
1. A nyelvészet és területei	5
1.1. Mít vizsgál a nyelvészet?	5
1.2. Hogyan vizsgálódik a nyelvészet?	5
1.3. A nyelvi rendszer	6
1.4. A nyelvtan	7
1.5. A nyelvészet területei	8
1.5.1.5.1. Nyelv és világ különbözősége	8
1.5.1.5.2. A beszédhangtan (fonetika)	10
1.5.1.5.3. A történeti nyelvészet	11
2. Hangtan	14
2.1. A magánhangzók	14
2.1.2.1.1. A magánhangzó-harmónia	15
2.1.2.1.2. A hosszúsági váltakozások	17
2.1.2.1.3. Magánhangzók kiesése és betoldása	19
2.2. A mássalhangzók	21
2.2.2.2.1. A mássalhangzók csoportosítása	21
2.2.2.2.2. A zöngésségi hasonulás	22
2.3. A hangsúly	23
2.3.2.3.1. A névszói szerkezetek hangsúlyozása	24
2.3.2.3.2. Az igei szerkezetek hangsúlyozása	25
2.3.2.3.3. Az irtóhangsúly	27
2.3.2.3.4. Összefoglalás	28
2.4. A hanglejtés	29
3. Alaktan	34
3.1. Az alaktan tárgya	34
3.2. A magyar morfológia szóalapúsága	34
3.3. Kötőhangzó vagy toldalékkezdő magánhangzó?	34
3.4. Termékenység és szabályszerűség	35
3.5. Képző vagy rag?	36
3.6. A szóképzés	37
3.6.3.6.1. Termékeny főnévképzők	37
3.6.3.6.2. Termékeny melléknévképzők	38
3.6.3.6.3. Termékeny igeképzők	39
3.6.3.6.4. Termékeny határozószó-képzők	41
3.7. Az igekötős igék alkotása	42
3.7.3.7.1. A tisztán perfektiváló funkció	42
3.7.3.7.2. Az akcióminőségek képzése	42
3.7.3.7.3. A határozói jelentést is megőrző igekötők	43
3.8. A szóösszetétel	43
3.9. A ragozás	44
3.9.3.9.1. A magyar nyelv agglutináló jellege	45
3.9.3.9.2. Jel és rag	45
3.9.3.9.3. Az esetragok	46
3.9.3.9.4. A birtokos személyragok ¹⁴	47
4. Szófajok	50
4.1. Mi a szó?	50
4.2. Mi a szófaj?	55
4.3. Nyitott és zárt osztályok	56
4.4. A szófaji kategóriák	58
4.5. Milyen szófajok vannak a magyar nyelvben?	62
4.5.4.5.1. A mondatszók	62
4.5.4.5.2. A névmások	63
4.5.4.5.3. Az igenevek	66
4.7. Összegzés	69

5. Mondattan	72
5.1. Bevezetés	72
5.2. A mondat alapszerkezete	72
5.2.5.2.1. Szabad szórendű-e a magyar?	72
5.2.5.2.2. A mondat topik—predikátum tagolódása	73
5.3. A predikátum belső szerkezete	76
5.3.5.3.1. Az egyszerű predikátum	76
5.3.5.3.2. A fókusz tartalmazó predikátum	78
5.3.5.3.3. A kvantort tartalmazó predikátum	81
5.3.5.3.4. A tagadás	86
5.3.5.3.5. Módosító határozók a mondatban	88
5.4. A főnévi kifejezés	90
5.4.5.4.1. A főnévi kifejezések típusai	90
5.4.5.4.2. A birtokos szerkezet	93
5.5. A névutói kifejezés	95
5.6. A határozószói kifejezés	97
5.7. A melléknévi kifejezés	98
5.8. Az igenévi kifejezések	99
5.9. Az alárendelő összetett mondat	102
6. Szövegtan	108
6.1. Szöveg és szövegtan	108
6.2. A szöveg kommunikációs tényezői	109
6.3. A szövegvilág	110
6.4. A szöveg fizikai megvalósulása	111
6.5. A szöveg műveleti szerkezete	112
6.5.6.5.1. A szöveg mikroszintje	113
6.5.6.5.2. A szöveg mezoszintje	116
6.5.6.5.3. A szöveg makroszintje	121
6.6. A szöveg összevont (konszolidált) szerkezete	123
6.7. A cím	123
6.8. A szövegtípusok	124
7. Szemantika	127
7.1. A szemantika tárgya ¹	127
7.2. Szószemantikai elméletek	130
7.2.7.2.1. A strukturális szemantika	130
7.2.7.2.2. A logikai szemantika	132
7.2.7.2.3. A kognitív szemantika	133
7.3. Morfoszemantika	134
7.3.7.3.1. A foglalkozásnevek képzése	135
7.3.7.3.2. A fosztóképző	135
7.3.7.3.3. A <i>-gat/-get</i> igeképző	136
7.4. A mondatszemantika tárgya ²⁵	136
7.5. A topik-pozíció és a topik funkció	138
7.5.7.5.1. A topik-pozíció és a logikai alany szerep	139
7.5.7.5.1.7.5.1.1. A topik-pozícióban lévő összetevők értelmezése	139
7.5.7.5.1.7.5.1.2. A topik szerepű összetevők mondattani helye	141
7.5.7.5.2. A kontrasztív topikok interpretációja	142
7.6. A fókusz funkció és a fókusz-pozíció	144
7.6.7.6.1. A fókusz-pozícióban lévő összetevők interpretációja	145
7.6.7.6.2. A fókusz szerepű összetevők szintaktikai helye	147
7.7. A progresszív aspektus	150
7.8. Egy probléma a modalitás köréből	153
7.8.7.8.1. A modalitás fogalma	153
7.8.7.8.2. A szubjektív és az objektív episztemikus modalitás	154
8. Pragmatika ⁰	162
8.1. Bevezetés	162
8.2. A pragmatika értelmezései és helye a nyelvtudományban	163
8.2.8.2.1. A pragmatika mint a nyelvre irányuló funkcionális nézőpont	163
8.2.8.2.2. A pragmatika mint komponens	164
8.2.8.2.2.8.2.2.1. A pragmatika a nyelvtan komponense	164

8.2.8.2.2.8.2.2.2. A pragmatika a nyelvelmélet – nyelvtanon kívüli – komponense	166
8.2.8.2.2.8.2.2.3. A pragmatika a megismerés leírásának nyelvelméleten kívüli komponense	168
8.2.8.2.3. A pragmatikai kompetencia neurolingvisztikai alátámasztottsága	168
8.2.8.2.4. A nyelvhasználati jelenségek többféle pragmatikai szempontú elemzése	169
8.3. A magyar nyelvhasználat pragmatikai szempontú vizsgálatának néhány eredménye	171
8.3.8.3.1. Az informatív nyelvhasználat	171
8.3.8.3.1.8.3.1.1. Az informatív és a kommunikatív nyelvhasználat elkülönítése	171
8.3.8.3.1.8.3.1.2. A verbális információközlés működése	172
8.3.8.3.1.8.3.1.3. Az informatív és a kommunikatív nyelvhasználat azonosságai és különbségei	173
8.3.8.3.2. Implicit argumentumok a magyar nyelvhasználatban ²⁵	173
8.3.8.3.2.8.3.2.1. Az implicit argumentumok előfordulásának első módja: az igék konceptuális-szemantikai reprezentációjának a szerepe	174
8.3.8.3.2.8.3.2.2. Az implicit argumentumok előfordulásának második módja: a közvetlen kontextus szerepe	178
8.3.8.3.2.8.3.2.3. Az implicit argumentumok előfordulásának harmadik módja: a kontextuskiterjesztés szerepe	179
8.3.8.3.2.8.3.2.4. Az igék osztályozása implicit argumentumokkal való előfordulásuk alapján	180
8.3.8.3.2.8.3.2.5. Az implicit argumentumok előfordulásának és azonosításának motivációja	181
8.4. Összegzés	181
II. MÁSODIK RÉSZ	188
9. Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése	192
9.1. Bevezetés	192
9.2. Hangtan	192
9.3. Alaktan	195
9.4. Mondattan	203
10. A magyar mint uráli nyelv	208
10.1. Nyelvsaládunkról	208
10.1.10.1.1. Az uráli népek lélekszáma és anyanyelvük használata	209
10.1.10.1.2. Oroszországi nyelvrokonaink lélekszáma és anyanyelvhasználatuk	209
10.2. Ha nyelvrokonok vagyunk, miért nem értjük egymást?	212
10.3. Hol és hogyan keressük nyelvünk uráli vonásait?	212
10.4. A magyar nyelv uráli vonásai	214
10.4.10.4.1. A hangrendszer ősi vonásai	214
10.4.10.4.2. Az alaktani rendszer ősi vonásai	216
10.4.10.4.2.10.4.2.1. Alapnyelvi elemek a névszóragozásban	216
10.4.10.4.2.10.4.2.2. Alapnyelvi elemek az igeragozásban	218
10.4.10.4.2.10.4.2.3. Szóalkotásunk ősi vonásai	219
10.4.10.4.3. A mondattani rendszer ősi vonásai	220
10.4.10.4.4. Szókészletünk uráli öröksége	221
11. Az ősmagyar kor	226
11.1. Bevezetés	226
11.2. A hangrendszer	226
11.3. A szóelemek	227
11.4. A szófajok	231
11.5. A szó szerkezetek	234
11.6. A mondatok	236
12. Az ómagyar kor	238
12.1. Szóbeliség és írásbeliség; a latin nyelv szerepe	238
12.2. A nyelvemlékek	239
12.3. A helyesírás	241
12.4. Hangrendszer, hangváltozások	242
12.5. A szóelemek	246
12.6. A szófajok	251
12.7. A szófajok	253

12.8. Az egyszerű mondatok	254
12.9. Az összetett mondatok	254
13. A középmagyar kor	258
13.1. Bevezetés	258
13.2. A nyelvi változásokat befolyásoló tényezők és hatásaik	258
13.3. Nyelvi változások a középmagyarban	263
13.3.13.3.1. Szókincs	263
13.3.13.3.2. Szófajttörténet	265
13.3.13.3.3. A nyelvi rendszer változásai	267
14. A nyelvújítás	271
14.1. Bevezetés	271
14.2. A nyelvújítás története	271
14.2.14.2.1. Előzmények	271
14.2.14.2.2. A nyelv dolga: közügy	271
14.2.14.2.3. Ortológus és neológus	272
14.2.14.2.4. Művek és ellenművek	272
14.2.14.2.5. Kazinczy Ferenc, az első nagy hatású nyelvművelő	275
14.2.14.2.6. A nyelvújítás győzelme után	277
14.2.14.2.7. Eredmények	277
14.3. A nyelvújítás módszerei	278
14.3.14.3.1. Az új szavak	278
14.3.14.3.2. Szóképzés	278
14.3.14.3.3. Szóelvonás	279
14.3.14.3.4. Szóösszetétel	280
14.3.14.3.5. Elavult szavak felújítása	280
14.3.14.3.6. Nyelvjárási szavak közkinccsé tétele	281
14.3.14.3.7. Idegen szavak, szó szerkezetek fordítása	281
14.3.14.3.8. Idegen szavak magyarosítása	282
15. Az újmagyar és az újabb magyar kor	283
15.1. A korszakolás nehézségei	283
15.1.15.2. A nyelvi norma kérdése, a sztenderdizáció	284
15.3. Helyesírás-történet	286
15.3.15.3.1. Az első szabályzatot megelőző időszak	286
15.3.15.3.2. Az első helyesírási szabályzat	287
15.3.15.3.3. Helyesírási reformtörekvések az első szabályzat után	288
15.3.15.3.4. Az egységes helyesírási szabályozás előtti időszak	289
15.3.15.3.5. Az egységes magyar helyesírás	289
15.4. Hangtörténet	290
15.5. Morféma- és szófajttörténet	293
15.5.15.5.1. A tövek	293
15.5.15.5.2. A toldalékok	294
15.5.15.5.2.15.5.2.1. A képzők	294
15.5.15.5.2.15.5.2.2. Az igei inflexiós toldalékok	295
15.5.15.5.2.15.5.2.3. A névszói inflexiós toldalékok	296
15.5.15.5.3. A szóalkotásmódok	296
15.5.15.5.3.15.5.3.1. A szóképzés	297
15.5.15.5.3.15.5.3.2. Az összetételek	297
15.5.15.5.4. Szófajttörténet	298
15.5.15.5.4.15.5.4.1. Alapszófajok	298
15.5.15.5.4.15.5.4.2. Viszonyszók	299
15.5.15.5.4.15.5.4.3. A mondatzők	300
15.6. Mondattörténet	300
15.6.15.6.1. Az egyszerű mondat	301
15.6.15.6.1.15.6.1.1. Az alany és az állítmány	301
15.6.15.6.1.15.6.1.2. Az alárendelő szerkezetek	302
15.6.15.6.1.15.6.1.3. A mellérendelő szerkezetek	302
15.6.15.6.2. Az összetett mondat	303
15.6.15.6.2.15.6.2.1. Az alárendelő összetett mondat	303
15.6.15.6.2.15.6.2.2. A mellérendelő összetett mondat	304
16. A magyar nyelv szókészlete	306

16.1. Az ősi örökség	307
16.2. Az idegen eredetű szókészlet	308
16.2.16.2.1. Az iráni jövevényszavak	309
16.2.16.2.2. A török jövevényszavak	309
16.2.16.2.2.16.2.2.1. Az ótörök jövevényszavak	309
16.2.16.2.2.16.2.2.2. Az Árpád-kori török jövevényszavak	310
16.2.16.2.2.16.2.2.3. Az oszmán-török jövevényszavak	310
16.2.16.2.3. A szláv jövevényszavak	311
16.2.16.2.4. A német jövevényszavak	312
16.2.16.2.5. A latin jövevényszavak	313
16.2.16.2.6. Az újlatin jövevényszavak	314
16.2.16.2.6.16.2.6.1. Az olasz jövevényszavak	314
16.2.16.2.6.16.2.6.2. A francia jövevényszavak	315
16.2.16.2.6.16.2.6.3. A román jövevényszavak	316
16.2.16.2.7. Jövevényszavak egyéb nyelvekből	316
16.2.16.2.7.16.2.7.1. Az angol jövevényszavak	316
16.2.16.2.7.16.2.7.2. A cigány jövevényszavak	317
16.2.16.2.7.16.2.7.3. A jiddis jövevényszavak	317
16.2.16.2.7.16.2.7.4. A bizánci görög jövevényszavak	318
16.2.16.2.8. A nemzetközi műveltségyszavak	318
16.2.16.2.8.16.2.8.1. A vándorszavak	319
16.2.16.2.8.16.2.8.2. A nemzetközi szavak	319
16.2.16.2.9. A tükörszavak	320
16.3. A belső keletkezésű szókészlet	321
16.3.16.3.1. A szóteremtéssel keletkezett szavak	321
16.3.16.3.1.16.3.1.1. Az indulatszavak	321
16.3.16.3.1.16.3.1.2. A hangutánzó szavak	322
16.3.16.3.1.16.3.1.3. A hangfestő (hangulatfestő) szavak	323
16.3.16.3.2. A szóalkotással keletkezett szavak	324
16.3.16.3.2.16.3.2.1. A képzett szavak	324
16.3.16.3.2.16.3.2.2. Az összetett szavak	326
16.3.16.3.3. Ritkább szóalkotási módok	328
16.3.16.3.3.16.3.3.1. A jel- és ragszilárdulás	328
16.3.16.3.3.16.3.3.2. A szórövidülés és a rövidítéssel továbbképzés	328
16.3.16.3.3.16.3.3.3. Az elvonás	328
16.3.16.3.3.16.3.3.4. A szóhasadás	329
16.3.16.3.4. A tudatos szóalkotás	329
16.3.16.3.4.16.3.4.1. A nyelvújítás	329
16.3.16.3.4.16.3.4.2. A mozaikszó-alkotás	330
16.4. Az ismeretlen eredetű szavak	330
16.5. A magyar szókészlet jellegzetességei	331
17. A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig ...	335
17.1. A korai humanisták	335
17.2. A 17. század	337
17.3. A 18. század az 1770-es évekig	341
17.4. A 18–19. század fordulója (1770–1830)	343
17.5. A 19. század közepe és második fele	348
17.6. A századforduló és a 20. század eleje	351
III. HARMADIK RÉSZ	354
18. Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok	358
18.1. A nyelvjárások	358
18.2. A mai magyar nyelvjárási régiók	360
18.2.18.2.1. A nyugat-dunántúli nyelvjárási régió	360
18.2.18.2.2. A közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió	360
18.2.18.2.3. A dél-dunántúli nyelvjárási régió	361
18.2.18.2.4. A dél-alföldi nyelvjárási régió	361
18.2.18.2.5. A palóc nyelvjárási régió	362
18.2.18.2.6. A Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régió	362
18.2.18.2.7. Az északkeleti nyelvjárási régió	362
18.2.18.2.8. A mezőségi nyelvjárási régió	363

18.2.18.2.9. A székely nyelvjárási régió	363
18.2.18.2.10. A moldvai nyelvjárási régió	363
18.3. Tallózás nyelvjárási jelenségek között	364
18.3.18.3.1. A nyelvjárási szókincsről	364
18.3.18.3.2. A nyelvjárási hangtanból	366
18.3.18.3.3. A nyelvjárási alaktanból	366
18.3.18.3.4. A nyelvjárási mondattanból	367
18.4. A nyelvjárások beszélői és funkciói	369
18.5. A nyelvjárások változása	371
18.6. A regionális köznyelviség	374
18.7. A nyelvjárás mint hátrány	375
18.8. A nyelvjárások és az iskola	376
19. A határon túli magyar nyelvváltozatok	380
19.1. A változók fajtái	383
19.2. Azonosságok és különbségek	385
19.2.19.2.1. Egy azonosság	385
19.2.19.2.2. Egy különbség	385
19.3. Kontaktushatások	386
19.4. Nyelvjárási (regionális) vonások	388
19.5. A kontaktus intenzitásának hatása	389
19.6. A tannyelv hatása	390
19.7. Szókészlet	391
19.8. Attitűdök	393
19.9. Nyelvcseré	394
19.10. Oktatás	396
20. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról	402
20.1. A beszéd társadalmi és stílus szerinti rétegződéséről	402
20.2. Néhány változó társadalmi megoszlása	405
20.3. Néhány független változó hatása	407
20.4. Következetesség	410
20.5. További kérdések	412
20.5.20.5.1. Feladatfüggő eredmények: grammatikalitási ítéletek és szóbeli mondatkiegészítések	412
20.5.20.5.2. Differenciált megbélyegzés	414
21. Kétnyelvűség és többnyelvűség	416
21.1. Definíciók	416
21.2. Az egyéni kétnyelvűség	417
21.3. A közösségi kétnyelvűség	420
21.4. A kétnyelvű beszéd	423
21.5. A magyar nyelv kétnyelvű helyzetben	428
22. Stilisztika	440
22.1. A nyelvi variancia és a stílus	440
22.2. A stílus a nyelvi interakcióban	440
22.3. A stílus összetettsége	442
22.4. A nyelvi potenciálból eredő stíluslehetőségek	442
22.5. A szociokulturális tényezők	450
22.6. A stílusstruktúra	453
22.7. A stíluselemzés	455
22.8. A stílus a szépirodalomban	455
23. Neurolingvisztika	460
23.1. Alapkérdések	460
23.1.23.1.1. Az afázia	460
23.1.23.1.2. A lokalizációs elméletek	462
23.2. Nyelvtani alapú magyarázatok és kapacitáselméletek	467
23.2.23.2.1. Példák nyelvtani alapú magyarázatokra: a mondatmegértés agrammatikus zavarai	467
23.2.23.2.2. Példák a kapacitáselméleti magyarázatokra: a mondatmegértés agrammatikus zavarai	468
23.2.23.2.3. A mondatprodukción agrammatikus zavarai	468

23.2.23.2.3.23.2.3.1. Az agrammatikus mondatprodukciónak a nyelvészeti alapú magyarázatok	469
23.2.23.2.3.23.2.3.2. Az agrammatikus mondatprodukciónak a kapacitáselméleti magyarázatok	469
23.3. Neurolingvisztikai vizsgálatok magyar nyelvi anyagon	470
23.3.23.3.1. Morfológia	471
23.3.23.3.2. Mondattan	472
23.3.23.3.2.23.3.2.1. Nyelvészeti feldolgozás mondatisméltési feladatokban	473
23.3.23.3.2.23.3.2.2. A mondatisméltési teszt elemzése	474
23.4. Magyar nyelvű afázisok grammatikalitási ítéletei: a nyelvészeti jegyek és a nyelvészeti elemző-feldolgozó rendszer műveletei közötti viszonyok	475
23.4.23.4.1. Könnyű feladatok	478
23.4.23.4.2. Nehéz feladatok: találgatások	479
23.4.23.4.3. Szisztematikus tévedések	481
23.5. Az adatok értelmezése, a lehetséges magyarázatok	482
23.5.23.5.1. A zárt szóosztályok szerepe	482
23.5.23.5.2. A nyelvészeti elemző-feldolgozó mentális programról	483
23.5.23.5.3. Könnyű feladatok. A kezdeti elemző-feldolgozó műveletek	483
23.5.23.5.4. Nehéz feladatok. A szisztematikus tévedések	484
23.5.23.5.5. Nehéz feladatok. A találgatások	485
23.5.23.5.6. Tanulságok	486
23.6. Neurolingvisztikai vizsgálatok és a nyelvészeti modelljének kutatása	486
23.6.23.6.1. Az univerzális nyelvészeti alapelveinek korlátozódása agrammatikus afáziában	486
23.6.23.6.2. A gazdaságossági hierarchia megváltozása az agrammatikus afáziában	487
23.7. Az igei szerkezet ellipsziséget tartalmazó mondatisméltési tesztek	487
23.7.23.7.1. A mondat szerkezet összetevőinek ellipszisége	488
23.7.23.7.1.23.7.1.1. A lexikonból többször kiválasztott azonos lexikai egységek a VP-ellipsziségekben	488
23.7.23.7.1.23.7.1.2. Mondatisméltési tesztek	489
23.7.23.7.1.23.7.1.3. A hátraható ellipsziségek elkerülése a válaszokban	492
23.7.23.7.2. A mondatisméltés feldolgozó szakasza: hipotézis a VP-ellipsziségek valószínű feldolgozásáról	493
23.7.23.7.3. Megjegyzések a gazdaságossági elvek és az ellipsziségek viszonyairól. A lexikai kiválasztás gazdaságossági megszorítása	494
23.7.23.7.4. A mondatisméltés produkciós fázisa	495
23.7.23.7.5. Összefoglalás	496
23.8. A névmások kötéselveinek megítélései agrammatikus afáziában: A lokális és a globális gazdaságosság közötti különbségtevések korlátozódásai	497
23.8.23.8.1. A tesztanyag nyelvészeti sajátosságai: a kötéselvek	498
23.8.23.8.2. Az A-elv könnyebb?	499
23.8.23.8.3. A B-elv nehezebb?	500
23.8.23.8.4. A vizsgálati személyek és a tesztanyagok	501
23.8.23.8.5. A kísérlet leírása	502
23.8.23.8.6. A mondat-kép párok	503
23.8.23.8.7. Következtetések	510
23.9. Összefoglalás	511
24. Pszicholingvisztika	515
24.1. A megértés folyamata	515
24.2. A hangfelismerés és -észlelés	517
24.2.24.2.1. Beszédhangfelismerés-elméletek	517
24.2.24.2.2. Grammatikai hatások a beszédhang felismerésében	518
24.3. A szófelismerés és a mentális szótár szerepe a megértésben	520
24.3.24.3.1. Szófelismerés és a megértés aktív természete	520
24.4. Morfológia	522
24.4.24.4.1. Alaktanilag komplex szavak értelmezése	523
24.4.24.4.1.a). Egészletes hozzáférés	523
24.4.24.4.1.b). Analitikus hozzáférés	523
24.4.24.4.2. A szabálykérdés és az alaktan	525

24.4.24.4.3. Magyar adatok a kettős rendszerről	526
24.4.24.4.3.1. Előfeszítés	526
24.5. A mondatelemzés	527
24.5.24.5.1. A propozicionális elemzés néhány elve	528
24.5.24.5.1.24.5.1.1. A propozicionális elemzés és a nyelvek eltérései ...	528
24.5.24.5.1.24.5.1.2. A szerkezet-hozzárendelés szakaszai	529
24.5.24.5.2. A tudásalapú feldolgozás és a megértés összetevőinek rendje	529
24.6. Szöveg-összekapcsolás	531
24.7. Három tényező a nyelvfeldolgozásban	531
25. A gyermeknyelv	536
25.1. A gyermeknyelvi kutatás stratégiái	536
25.1.25.1.1. Nyelvelméleti célok	537
25.1.25.1.2. Szelekciós tanulásméletek, paraméterbeállítás és a kritikus periódusok a nyelvészetben	538
25.1.25.1.3. A kritikus periódus	539
25.1.25.1.4. Tanulásméleti és szociális felfogások	541
25.2. Az alaktani és mondattani fejlődés	541
25.2.25.2.1. A morfológia kibontakozása	541
25.2.25.2.2. Szóképzés és összetétel	542
25.2.25.2.3. Az alaktani szabályszerűségek alakulása	544
25.2.25.2.4. A mondatszerkezet kibontakozása	544
25.2.25.2.5. Egy példa a mondattani fejlődésre: Az igekötők a magyar gyermeknyelvben	545
25.2.25.2.5.25.2.5.1. Jelentésspecifikáció. A korai gyermeknyelvi hibázások	546
25.2.25.2.5.25.2.5.2. A befejezettség kifejezése	546
25.2.25.2.5.25.2.5.3. Az igekötők mozgatása és az aktuális tagolás	547
25.2.25.2.6. Kísérleti adatok a mondatmegértés fejlődéséről	549
25.3. A szókinccs elsajátítása	549
25.3.25.3.1. A szókinccs alakulásának korai szakaszai	550
25.3.25.3.2. A szókinccs fejlődésének későbbi szakasza	551
25.4. Az elsajátítás társas keretei	551
25.4.25.4.1. Utánzás a gyermeknyelvben	551
25.4.25.4.2. A gyermekekhez szóló beszéd jellemzői	552
25.5. Nyelvpatólógia és nyelvi fejlődés	554
IV. NEGYEDIK RÉSZ	559
26. Fonetika	564
26.1. Bevezetés	564
26.2. A beszéd képzése, akusztikai alkata és észlelése	564
26.2.26.2.1. A beszéd képzése	564
26.2.26.2.1.26.2.1.1. A légzési szakasz	565
26.2.26.2.1.26.2.1.2. A zöngképzés szakasza	565
26.2.26.2.1.26.2.1.3. Az artikulációs szakasz	566
26.2.26.2.2. A beszéd mint fizikai jelenség	568
26.2.26.2.2.26.2.2.1. Szabályos rezgés: zenei hang	568
26.2.26.2.2.26.2.2.2. Szabálytalan rezgés: zöreje	570
26.2.26.2.2.26.2.2.3. A beszédhangok színe	571
26.2.26.2.3. A beszéd észlelése	572
26.2.26.2.3.26.2.3.1. Ahallás	572
26.2.26.2.3.26.2.3.2. Az azonosítás	574
26.2.26.2.3.26.2.3.3. Az észlelést segítő tényezők	575
26.3. A magyar beszédhangok állománya	576
26.3.26.3.1. A magánhangzók	576
26.3.26.3.1.26.3.1.1. Artikulációs jellemzés	576
26.3.26.3.1.26.3.1.2. Akusztikai és percepciósi jellemzés	578
26.3.26.3.2. A mássalhangzók	580
26.3.26.3.2.26.3.2.1. Artikulációs jellemzés	580
26.3.26.3.2.26.3.2.2. Akusztikai és percepciósi jellemzés	584
26.3.26.3.3. A magyar beszédhangok erősségi és hangzóssági rendje	585
26.4. A beszédlánc szerveződése és alkalmazkodási jelenségei	585
26.4.26.4.1. Hangsorszerveződés	586

26.4.26.4.2. Alkalmazkodási folyamatok	586
26.4.26.4.2.26.4.2.1. A koartikuláció változatai	587
26.4.26.4.2.26.4.2.2. A koartikuláció meghatározó tényezői	587
26.5. Szupraszegmentális hangjelenségek: a beszéd „zenei” elemei	588
26.5.26.5.1. Rezgésszám, hangmagasság, hanglejtés	589
26.5.26.5.2. Hangerő, hangosság, hangsúly	590
26.5.26.5.3. Fizikai idő, szubjektív tartam, beszédsebesség	591
26.5.26.5.4. A szünet és a szünetthordozók	591
27. A beszéd zavarai	596
27.1. Beszédzavar – nyelvi zavar	596
27.2. Tünetmegjelenések	597
27.3. A zöngéképzés és a hangszínezet zavarai	598
27.4. A beszédhangképzés és a beszéd folyamat zavarai	601
27.5. A beszédészlelés zavarai	604
27.6. A hallás, észlelés, artikuláció komplex zavara	605
27.7. A beszédzavar mint szindróma	606
28. A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv*	608
28.1. A jelnyelvekről	612
28.1.28.1.1. A jelnyelvek mint természetes emberi nyelvek	612
28.1.28.1.2. A jelnyelvekről általában	612
28.2. A siketség fogalmáról	614
28.2.28.2.1. A siketség orvosi értelmezéséről	614
28.2.28.2.2. A siketség kulturális, antropológiai értelmezése	615
28.2.28.2.3. Prelingvális, posztlingvális siketek és nagyothallók	615
28.2.28.2.4. A siket gyermek és a nyelvelsajátítás	616
28.2.28.2.5. A jelnyelv neurolingvisztikai vonatkozásai	619
28.3. A jelnyelvek grammatikájának néhány jellegzetes vonása	621
28.3.28.3.1. Lehet-e egyenértékű egy vizuális és egy vokális nyelv?	621
28.3.28.3.2. Ami ikonikus, az nem szükségszerűen primitív is	624
28.3.28.3.3. Sajátos szófaji kategóriák és néhány morfológiai jellegzetesség ...	627
28.3.28.3.4. Hogyan építhetünk a jelekből mondatokat?	634
28.3.28.3.5. Hangzó nyelvi hatások a jelnyelvben	637
28.4. A siket gyermekek oktatásának hagyományos útja	639
28.4.28.4.1. Oralista módszerek	639
28.4.28.4.2. Előnyök és hátrányok	640
28.5. A siket gyermek és a kétnyelvű oktatás	641
28.5.28.5.1. A siketek kétnyelvűségéről	641
28.5.28.5.2. A jelnyelvi–hangzó nyelvi kétnyelvű oktatás elvei és formái	643
28.5.28.5.3. A hatékony kétnyelvű oktatás alapelvei	643
28.5.28.5.4. A siket gyermekek oktatása Magyarországon	646
28.6. Kitekintés	648
29. Nyelv és írás	657
29.1. Betűk, grafémák, ábécék	657
29.1.29.1.1. A betűírás	657
29.1.29.1.2. Betű és graféma	658
29.1.29.1.3. A graféma változatai	659
29.1.29.1.4. Az I-féle és U-féle betűk	659
29.1.29.1.5. Az ábécé	660
29.1.29.1.6. A görög írás	661
29.1.29.1.7. A székely rovásírás	662
29.2. Nyelv és írás viszonya	662
29.2.29.2.1. A grammatika és a nyelvészet	662
29.2.29.2.2. „Az írás csapdája”	663
29.2.29.2.3. A beszéd elsődlegessége	664
29.2.29.2.4. Az írás mint önálló közeg	665
29.2.29.2.5. Az írás idealizál	667
29.2.29.2.6. Hang és fonéma	668
29.2.29.2.7. Írás és helyesírás	668
29.3. A magyar helyesírás	669
29.3.29.3.1. A helyesírás szabályozása	669

29.3.29.3.2. A magyar fonéma-graféma megfelelések	669
29.3.29.3.3. Fonetikus és nemfonetikus írás	670
29.3.29.3.4. Az egyszerűsítés	670
29.3.29.3.5. A morfémaörzés	671
29.3.29.3.6. A hagyományörzés	672
29.3.29.3.7. Az idegenesség	673
30. Szaknyelv	676
30.1.. A magyar szaknyelv kialakulása	676
30.2.. A szaknyelv fogalma, értelmezése	678
30.3.. Szaknyelvkutatás	678
30.4.. A szaknyelv főbb jellemzői	679
30.4.30.4.1. Szókincs, szakszókincs, terminológia	679
30.4.30.4.2. A szakszavak főbb szintaktikai, szemantikai és pragmatikai jellemzői	680
30.4.30.4.3. Szóösszetétel	680
30.4.30.4.4. Képzett szavak	681
30.4.30.4.5. Egyéb szóalkotási módok	682
30.4.30.4.6. Mondatszerkesztési, szövegszerkesztési sajátosságok	683
30.4.30.4.7. Tudományos stílus, retorikai funkciók	685
30.4.30.4.8. Vizuális-verbális kapcsolatok	686
30.4.30.4.9. Szakszöveg, műfaj	687
30.5.. A szaknyelvek használatának kontextusa	687
30.6.. A szaknyelvek csoportosítása, elkülönülése	689
30.7.. Napjaink nyelvhasználati változásai	689
31. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés	693
31.1. Bevezetés	693
31.2. Nyelvtervezés	693
31.2.31.2.1. Nyelvtervezési folyamatok	693
31.2.31.2.2. A nyelvtervezési folyamatok megvalósítói	695
31.2.31.2.3. Nyelvtervezés és nyelvészet	697
31.3. Nyelvpolitika	700
31.3.31.3.1. A nyelvpolitika ideológiai háttere – alaptípusok	700
31.3.31.3.2. Nyelvpolitikai kihívások: az Európai Unió és az angol nyelvi globalizáció	702
31.3.31.3.3. „Civil nyelvpolitika”: a nyelvi tudatosság növelése	704
31.4. Nyelvművelés	705
31.4.31.4.1. Nyelvészet és nyelvművelés	706
31.4.31.4.2. A „nyelvhelyességi hibák” típusai	708
31.4.31.4.3. Nyelvi mítoszok	708
31.4.31.4.4. A nyelvi norma	710
31.4.31.4.5. Nyelvtervezés, nyelvi ismeretterjesztés – feladatok, lehetőségek ..	713
32. Idegennyelv-tanulás, idegennyelv-oktatás	718
32.1.. Bevezetés	718
32.2.. Mit tanulunk?	719
32.3.. Hogy tanulunk?	719
32.4.. Hogy tanítunk? – Történeti módszertani áttekintés	721
32.5.. A nyelvtanuló és a nyelvtanulás	722
32.6.. A nyelvtanár és a nyelvtanítás	724
32.7.. A kommunikatív nyelvoktatás néhány jellemzője	725
32.8.. Összegzés	729
33. Nyelv és jog	732
33.1. Igazságügyi nyelvészet	732
33.1.33.1.1. Nyelvész-szakértők perekben	732
33.1.33.1.2. Nyelvi csapdák	733
33.1.33.1.3. Tévhitek a nyelvről	733
33.1.33.1.4. A nyelvészet fontossága	735
33.2. Nyelvi jogok	735
33.2.33.2.1. A modern állam nyelvi joga	736
33.2.33.2.2. Jogegyenlőség	736
33.2.33.2.3. Tipológia	737
33.2.33.2.4. Európa	738

33.2.33.2.5. A magyarországi cigányokat sújtó nyelvi diszkrimináció	739
33.2.33.2.6. A magyarországi siketeket sújtó nyelvi diszkrimináció	740
33.2.33.2.7. A nyelvi emberi jogok	741
34. Nyelvtechnológia	746
34.1. Mi a nyelvtechnológia?	746
34.2. A magyar számítógépes morfoszintaxis és alkalmazásai	746
34.2.34.2.1. Számítógépes morfológiai és szintaktikai rendszerek	746
34.2.34.2.2. Helyesek: helyesírás- és nyelvhelyesség-ellenőrzés, elválasztás, szinonimák	747
34.2.34.2.3. Kereséstámogatás	749
34.3. A magyar nyelvtechnológia eredményei a lexikográfiában	749
34.3.34.3.1. A Magyar Nyelv Történeti Nagyszótára	749
34.3.34.3.2. Az Értelmező Kéziszótár	749
34.3.34.3.3. A Magyar Ragozási Szótár	750
34.3.34.3.4. Vonzatszótár	750
34.3.34.3.5. Magyar ontológiai adatbázis	750
34.3.34.3.6. A MorphoLogic elektronikus szótár-konceptiója	751
34.4. A magyar nyelvtechnológia eredményei a fordítástámogatásban	752
34.5. A magyar nyelvtechnológia eredményei a gépi fordításban	754
34.6. A magyar nyelvtechnológia eredményei a korpusznyelvészetben	754
34.6.34.6.1. A Történeti Korpusz	755
34.6.34.6.2. A Magyar Nemzeti Szövegtár	755
34.6.34.6.3. A Szeged Korpusz	757
34.6.34.6.4. Angol–magyar párhuzamos korpusz	757
34.6.34.6.5. Az INTEX/NooJ nyelvelemző keretrendszer magyar verziója	757
34.7. A magyar nyelvtechnológia eredményei a beszéd kezelésében	758
34.7.34.7.1. Gépi beszéd-előállítás	758
34.7.34.7.2. Szövegtisztítás	759
34.7.34.7.3. Nyelvazonosítás	759
34.7.34.7.4. Ékezetesítés	759
34.7.34.7.5. A normál szöveg egyértelműsítése	760
34.7.34.7.6. Név- és címfelolvasás	760
34.7.34.7.7. Az írott szöveg elemzése alapvető prozódiai struktúrák meghatározására, jelzésére	761
34.7.34.7.8. A hangzó beszéd megvalósítása	761
34.7.34.7.9. Gépi beszéd felismerés	762
34.7.34.7.10. Adatbázisok tervezése beszéd felismeréshez	763
34.7.34.7.11. Fonetikai ismeretek a beszéd felismerésben	763
34.7.34.7.12. Szövegértelmezési technikák	763
34.8. Összegzés	764
szójegyzék	768

A táblázatok listája

2.1.	15
2.2.	16
2.3.	17
2.4.	17
2.5.	18
2.6.	18
2.7.	19
2.8.	21
2.9.	22
2.10.	24
2.11.	30
3.1.	46
4.1.	50
4.2.	51
4.3.	52
4.4.	52
4.5.	53
4.6.	53
4.7.	57
4.8.	58
4.9.	58
4.10.	59
4.11.	59
4.12.	60
4.13.	60
4.14.	60
4.15.	60
4.16.	61
4.17.	61
4.18.	63
4.19.	64
4.20.	64
4.21.	64
4.22.	65
4.23.	65
4.24.	66
4.25.	66
4.26.	67
4.27.	67
4.28.	68
4.29.	68
4.30.	68
5.1.	72
5.2.	72
5.3.	72
5.4.	73
5.5.	73
5.6.	73
5.7.	74
5.8.	74
5.9.	74
5.10.	75
5.11.	75
5.12.	75
5.13.	76
5.14.	76

5.15.	77
5.16.	78
5.17.	79
5.18.	79
5.19.	79
5.20.	80
5.21.	80
5.22.	80
5.23.	81
5.24.	81
5.25.	82
5.26.	82
5.27.	83
5.28.	83
5.29.	83
5.30.	84
5.31.	84
5.32.	85
5.33.	85
5.34.	85
5.35.	85
5.36.	86
5.37.	86
5.38.	86
5.39.	87
5.40.	87
5.41.	87
5.42.	87
5.43.	88
5.44.	88
5.45.	89
5.46.	89
5.47.	89
5.48.	90
5.49.	90
5.50.	90
5.51.	90
5.52.	91
5.53.	91
5.54.	91
5.55.	91
5.56.	91
5.57.	92
5.58.	92
5.59.	92
5.60.	92
5.61.	93
5.62.	93
5.63.	93
5.64.	93
5.65.	93
5.66.	94
5.67.	94
5.68.	94
5.69.	94
5.70.	95
5.71.	95
5.72.	95
5.73.	96
5.74.	96

5.75.	96
5.76.	96
5.77.	96
5.78.	97
5.79.	97
5.80.	97
5.81.	97
5.82.	97
5.83.	98
5.84.	98
5.85.	98
5.86.	99
5.87.	99
5.88.	99
5.89.	99
5.90.	100
5.91.	100
5.92.	100
5.93.	100
5.94.	100
5.95.	100
5.96.	101
5.97.	101
5.98.	101
5.99.	101
5.100.	102
5.101.	102
5.102.	103
5.103.	103
5.104.	103
5.105.	103
5.106.	104
5.107.	104
5.108.	104
5.109.	105
5.110.	105
5.111.	106
6.1.	111
6.2.	112
6.3.	114
6.4.	114
6.5.	114
6.6.	115
6.7.	115
6.8.	115
6.9.	116
6.10.	117
6.11.	120
6.12.	120
6.13.	120
6.14.	120
6.15.	121
6.16.	121
6.17.	121
7.1.	127
7.2.	128
7.3.	128
7.4.	129
7.5.	129
7.6.	129

7.7.	130
7.8.	131
7.9.	131
7.10.	131
7.11.	131
7.12.	132
7.13.	132
7.14.	134
7.15.	135
7.16.	135
7.17.	135
7.18.	135
7.19.	136
7.20.	136
7.21.	137
7.22.	138
7.23.	139
7.24.	139
7.25.	140
7.26.	140
7.27.	140
7.28.	141
7.29.	142
7.30.	144
7.31.	145
7.32.	145
7.33.	146
7.34.	146
7.35.	147
7.36.	147
7.37.	148
7.38.	148
7.39.	148
7.40.	149
7.41.	149
7.42.	149
7.43.	149
7.44.	150
7.45.	151
7.46.	152
7.47.	153
7.48.	153
7.49.	154
7.50.	154
7.51.	154
7.52.	155
7.53.	157
8.1.	165
8.2.	166
8.3.	172
8.4.	173
8.5.	174
8.6.	176
8.7.	177
8.8.	177
8.9.	177
8.10.	178
8.11.	179
9.1.	194
9.2.	194

9.3.	194
9.4.	195
9.5.	196
9.6.	196
9.7.	197
9.8.	197
9.9.	198
9.10.	198
9.11.	199
9.12.	199
9.13.	200
9.14.	200
9.15.	200
9.16.	201
9.17.	201
9.18.	201
9.19.	202
9.20.	202
9.21.	202
9.22.	203
9.23.	203
9.24.	203
9.25.	204
9.26.	205
9.27.	205
9.28.	205
9.29.	205
9.30.	206
9.31.	206
10.1.	209
10.2.	210
10.3.	216
14.1.	273
15.1.	290
15.2.	291
16.1.	329
18.1.	359
18.2.	365
18.3.	366
19.1.	380
1. táblázat. Magukat magyar nemzetiségűnek vallók száma a Magyarországgal határos államokban a két utolsó népszámlálás szerint	380
19.3.	393
2. táblázat. Felsőöri férfiak és nők nyelv választása az 1970-es évek közepén (Gal 1992: 51)	395
20.1.	402
20.2.	405
20.3.	406
20.4.	413
1. táblázat. Szükszükölő mondat megítélése és szóbeli produkálása közti különbség. N = 757	413
1. táblázat. A „kényelvűség” definíciói (lásd Sku[n]tnabb-Kangas 1997: 17)	416
21.2.	425
21.3.	426
21.4.	426
22.1.	440
22.2.	440
22.3.	446
22.4.	446
22.5.	450
22.6.	450
22.7.	452

22.8.	452
22.9.	453
22.10.	453
22.11.	454
23.1.	471
23.2.	472
23.3.	473
1. táblázat. A grammatikalitási ítéletek megoszlása	476
23.5.	478
23.6.	478
23.7.	479
23.8.	479
23.9.	479
23.10.	480
23.11.	480
23.12.	480
23.13.	480
23.14.	480
23.15.	481
23.16.	481
23.17.	481
23.18.	482
2. táblázat. Mondatisméltési tesztek. Előreható VP-ellipszist tartalmazó célmondatokra adott válaszok százalékos megoszlása	489
3. táblázat. Mondatisméltési tesztek. Hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatokra adott válaszok százalékos megoszlása	490
23.21.	490
23.22.	491
23.23.	491
23.24.	491
23.25.	491
23.26.	491
23.27.	491
23.28.	492
23.29.	492
23.30.	492
23.31.	500
23.32.	500
23.33.	501
4. táblázat. A megítélések százalékos megoszlásai. A két tesztben megtett 200 grammatikalitási ítélet százalékos megoszlása (mellettük zárójelben az adott megítélések száma)	508
23.35.	510
1. táblázat. 1. táblázat. Néhány megértési folyamat a felhasznált információforrások szerint	517
24.2.	519
24.3.	519
24.4.	519
24.5.	520
24.6.	523
24.7.	523
24.8.	524
2. táblázat. A Pinker (1991, 1999) javasolta kettős rendszer viselkedéses oldalai és idegrendszeri megfelelői	525
24.10.	526
24.11.	527
24.12.	528
24.13.	528
3. táblázat. Néhány jellegzetes eltérés a cselekvő-hozzárendelésben különböző nyelvekben (Bates – MacWhinney 1989 összefoglalója nyomán)	529
24.15.	530
24.16.	530

24.17.	531
1. táblázat. Változások a gyermeknyelv iránti érdeklődés alakulásában	536
2. táblázat. A gyermeknyelvi kutatás megélénkülésének néhány jellemző útja a hatvanas évek végétől 537	
3. táblázat. A viselkedésvív (behaviorista) és a chomskyánus felfogás a gyermeki nyelvelsajátításról 538	
4. táblázat. 2 hónapos csecsemők odafordulási reakcióideje (ms) a hangforráshoz anyanyelven és nem anyanyelven (Mehler–Christophe 1996). Az anyanyelv amerikai angol, az idegen nyelv francia .	539
5. táblázat. Pragmatikai eltérések az első és második nyelv elsajátításában	540
6. táblázat. A magyar főnévi és igei végződésrendszer kibontakozása (MacWhinney irodalmi összefoglalója alapján)	541
7. táblázat. A szóképzés korai „okos hibáinak” formái (MacWhinney 1985 összefoglalója alapján)	542
8. táblázat. Szóösszetételi neologizmusok (MacWhinney 1985 nyomán)	543
25.9.	547
25.10.	547
25.11.	547
25.12.	547
25.13.	548
25.14.	548
25.15.	548
9. táblázat. A gyermekhez szóló beszéd jellegzetességeinek funkciói (Clark és Clark 1977 nyomán)	553
25.17.	554
10. táblázat. A specifikus nyelvi elmaradás jellegzetes elméletei (Pléh 2000b nyomán)	554
26.1.	582
26.2.	585
1. táblázat. A nyelvi és a beszédzavarok áttekintése	596
28.1.	610
1. táblázat. Nyelvi eszközök a jelnyelvekben	612
28.3.	620
28.4.	625
28.5.	645
28.6.	646
28.7.	647
29.1.	657
29.2.	657
29.3.	657
29.4.	658
29.5.	658
29.6.	660
29.7.	661
29.8.	669
29.9.	672
29.10.	673
30.1.	679
1. táblázat. A nyelvtervezés modellje (Haugen 1983 alapján)	693
2. táblázat. A nyelvi ideológiák alaptípusai (Cobarrubias 1983a és Daoust 1997 alapján)	701
1. táblázat. A Magyar Nemzeti Szövegtár összetétele	755

Bevezető

Kötetünk az Akadémiai Kiadó „Akadémiai Kézikönyvek” sorozatában jelenik meg. A *kézikönyv* szó értelmezése azonban ma már nem lehet „valamely tudományág eredményeit rendszerező, összefoglaló mű”, ez az értelmezés 19. századi, 20. század eleji látásmódot tükröz, amikor ilyen összegező mű a nyelvtudományban még elképzelhető lett volna. A nyelvtudomány a 20. század második felében bekövetkezett robbanásszerű fejlődése és hihetetlen differenciálódása, illetve részdiszciplínákra bomlása azonban ilyen rendszerező, összefoglaló mű megírását lehetetlenné teszi. Aki csak kicsit is ismeri a nyelvtudomány mai helyzetét, ilyen igénnyel nem léphet fel egy kézikönyvvel szemben.

A nyelvtudomány differenciálódásának van egy másik fontos következménye is. Míg a 20. század első felének nagy nyelvtudósai (így például Gombocz Zoltán és Laziczius Gyula) a nyelvtudomány bármely kérdéséhez szakavatottan tudtak hozzászólni, ma nincs olyan nyelvtudós, aki ezt megtehetné. A nagyfokú specializálódás miatt a nyelvtudomány különböző területeinek művelői sem tudnak mindig szót érteni egymással. Ez a fejlődés a természettudományok számos területén már korábban elkezdődött, bennünket a múlt század utolsó évtizedeiben ért el. Mindez természetesen nem könnyítette meg a szerkesztő dolgát, szerencsére azonban a lektoroknak egy olyan gárdájára támaszkodhatott, akik szakterületüknek alapos ismerete alapján szóltak hozzá az egyes fejezetekhez.

Tudjuk, az ezredforduló táján számos nyelvtudományi kézikönyv született (elsősorban a berlini Mouton – de Gruyter kiadó sorozatára gondolunk itt, de említhetnénk más sorozatokat is, például az oxfordi Blackwell kiadó kézikönyveit), ezek egyike sem volt azonban „a nyelvtudomány” kézikönyve, a kiadónak az volt a célja, hogy kötetivel átfogó képet nyújtson a nyelvtudomány egy-egy részdiszciplínájáról (a mondattanról, alaktanról, jelentésről, szociolingvisztikáról, lexikográfiáról stb.). De még ebben az esetben sem lehetett szó „valamely tudományág eredményeit rendszerező, összefoglaló mű”-ről. A kézikönyv (*handbook*, *Handbuch*, *manuel*) fogalma egyszerűen megváltozott, átértékelődött. A mai kézikönyvek főbb jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze:

- a. A kézikönyvek szinte szükségszerűen heterogének, nem egységes elméleti keretben készülnek. Ez alól csak a generatív szintaxis kézikönyvei képeznek kivételt. A szemantika-kézikönyvekben például éppúgy találunk formális szemantikai keretben írott fejezeteket, mint leíró fejezeteket. És a formális szemantikai elméletek közül is ki-ki szabadon válogathatott.
- b. A kézikönyvek nem fedik le az adott részdiszciplínának minden területét, nem térnek ki minden problémájára. A sokat kutatott és aktuális kérdések inkább kapnak teret bennük, mint a kevésbé kutatott és kevésbé aktuális kérdések. Így például a szemantika-kézikönyvekben sokkal nagyobb súllyal szerepelnek a formális, mint a deskriptív szemantikai problémák.
- c. A kézikönyvekben az egyes fejezetek kidolgozottsága is nagyon változatos. A témától függően egy-egy fejezet valóban lefedheti az alapvető eredményeket, de megelégedhet az eredmények vázlatos ismertetésével is. Egyetlen részfejezettől sem várhatja el tehát az olvasó, hogy benne minden kérdésre megfelelő eligazítást kapjon. Az egyik legismertebb szemantika-kézikönyvben például külön alfejezet foglalkozik az anyagvevőkkel és a főnevek többes számának szemantikájával, az aspektus szemantikájáról ugyanakkor alig esik szó.
- d. A mai kézikönyvek fő célja elsősorban az, hogy az olvasót a diszciplínában alkalmazott módszerekről és a legfontosabb aktuális problémákról tájékoztassa. A bőséges hivatkozások is a tájékozódás könnyítését szolgálják. A „Zeitgeist”-nek megfelelően az egyes kérdések tudománytörténeti háttérének a bemutatása nem feladata a kézikönyveknek.

A jelen munka a kézikönyvek fent ismertetett és a nemzetközi gyakorlatban általánosan elfogadott felfogását követi.

A fentiekből az is következik, hogy az egyes fejezetek mondanivalójával nem feltétlenül ért mindenki egyet. Így például a generatív ihletésű mondattant a hagyományosabb tárgyalásmódhoz szokott olvasó ellenérzésekkel fogadhatja. Természetesen a mondattannak sok más megközelítése is elképzelhető. Választásunkat viszont az indokolja, hogy a generatív mondattan az, amelyet ma a világban legtöbben művelnek, és ezért művelése lehetővé teszi, hogy a nemzetközi nyelvtudományban szintaxis dolgában szót értsünk másokkal.

Olyan összefoglaló munka elképzelhetetlen lett volna, amelyben ugyanarról a témáról több fejezet is szólt volna, mindegyik más-más megközelítésben, vagy amely egy fejezet keretén belül bemutatta volna a különböző elképzeléseket. Választanunk kellett tehát, és úgy döntöttünk, hogy azt az elméleti-módszertani közelítésmódot részesítjük előnyben (az egyoldalúság veszélyét is vállalva), amely leginkább illeszkedik a nemzetközi nyelvészeti kutatás fő vonulatához.

Biztosak lehettünk abban is, hogy a nyelv társadalmi vonatkozásait sem látjuk egyformán, még abban az esetben sem feltétlenül, ha keretként elfogadjuk a szociolingvisztika alapvető tételeit, meglátásait. Egyáltalán nem tekintjük azonban hátránynak, ha kötetünk egy-egy fejezete vitát vált ki, hiszen egyikünk sem állíthatja magáról, hogy az abszolút igazság birtokában van, a tudományban ez különben sem lehetséges. Valamennyire biztos ismeretekről általában csak az adatok szintjén beszélhetünk, az adatok értelmezése, mint tudjuk, a követett elméleti megfontolásoktól nem függetleníthető és ebben az értelemben relatív.

A polemikus hangvételt igyekeztünk kerülni, hiszen nem volt és nem is lehetett célunk a kötet szerzőitől idegen vagy a szerzők véleményével ellentétes nézetek bírálata. Ha ez nem mindig vagy nem teljesen sikerült, az nem a szerkesztőn múlott. Természetesen nem lehetett teljesen elkerülni, hogy szembekerüljünk egy-egy, a társadalom széles rétegeiben is elterjedt nézettel (pl. hogy „romlik a magyar nyelv”), amelyet a tudomány nem támaszt alá.

Jelen munka az Akadémiai Kiadónál 2003-ban megjelent *A magyar nyelv kézikönyve* című kötet második, javított és bővített kiadása. A kötet tizenkét új fejezettel bővült. Fontosnak tartottuk, hogy a nyelvtudomány területeiről külön fejezet szóljon, és a magyar és nemzetközi nyelvtudományban különösen sokat vitatott szófajproblémáról is legyen fejezet. Az első tömbben, amely a nyelvi rendszer formai eszközökkel is megközelíthető legfontosabb területeit öleli fel, újdonságként szerepel egy-egy fejezet a szemantikáról és a pragmatikáról. Ebbe a tömbbe soroltuk a szövegtant is. A hangtani, alaktani és mondattani fejezet a *Kézikönyvhöz* képest nem sokat változott.

A második tömbbe kerültek a nyelvtörténeti tárgyú fejezetek. A *Kézikönyvtől* eltérően külön fejezetben tárgyaljuk – tipológiai szempontból – az uráli nyelveket, teljesen új az ómagyar és az újmagyar korról szóló fejezet, s a nyelvtörténeti részt a magyar nyelvtudomány történetének rövid áttekintése zárja.

A harmadik részben szerepelnek a magyar nyelv pszicho- és szociolingvisztikai vonatkozásaival foglalkozó fejezetek, amelyek a *Kézikönyvhöz* képest csak kisebb javításokat, kiegészítéseket tartalmaznak.

Sok újdonságot találunk viszont az utolsó részben, amelynek fejezetei az alkalmazott nyelvészetről, illetve a nyelvtudomány néhány határterületéről szólnak. Egy-egy, a *Kézikönyvben* nem szereplő fejezet tárgyalja a beszéd zavarait, a magyarországi siketek jelnyelvét, a nyelv és írás kapcsolatát, a szaknyelv kérdéseit és az idegennyelv-tanulás és idegennyelv-oktatás problémáit. Ami a régi fejezeteket illeti, míg a nyelvtervezésről, nyelvpolitikáról, nyelvművelésről és a nyelvi jogokról szóló fejezetek kisebb-nagyobb mértékben változtak, a fonetikáról, illetve a nyelvtechnológiáról szóló fejezetek lényegében változatlan formában szerepelnek kötetünkben.

Bár kötetünk a *Kézikönyv* 24 fejezetével szemben 34 fejezetet tartalmaz, a nagymértékű terjedelmi bővítés ellenére is „kimaradt” néhány részdiszciplína a kötetből. Így hiányzik belőle a lexikológia és lexikográfia, a diskurzus- és konverzáció-elemzés, a fordítástudomány, hogy csak a legfontosabbakat említsük. A lexikológiáról és lexikográfiáról az utóbbi években számos kitűnő összefoglaló munka jelent meg; a módszertani újítások e két területen elsősorban a számítógép felhasználásával kapcsolatosak, amiről – igaz, hogy csak nagyon röviden – a nyelvtechnológiáról szóló fejezet tájékoztat. A diskurzus- és konverzáció-elemzésről még nem áll elegendő magyar eredmény a rendelkezésünkre, amely külön fejezet felvételét indokolta volna. Végül a fordítástudomány viszonylag fiatal tudomány, amely az utóbbi évtizedekben az alkalmazott nyelvészet egyik legfontosabb kutatási területévé vált; elhagyását egyedül a magyar nyelvre vonatkozó rendszerezhető eredmények hiánya indokolja.

Kötetünk fő célja, hogy összefoglaló tanulmányokban mutassa be a magyar nyelvre vonatkozó kutatás mai állását. A tanulmányok nemcsak új eredményeket közölnek, hanem bemutatják azokat az elméleti-módszertani újításokat is, amelyek a magyar nyelvtudományban – a nemzetközi nyelvtudománnyal teljes összhangban – az utóbbi évtizedekben végbementek. Az elméletibb jellegű fejezetek a többi fejezetnél nagyobb mértékben válogatnak tematikailag, és elsősorban olyan kérdéseket tárgyalnak, amelyekre elméletileg megalapozott megoldások születtek. A leíró fejezetek inkább összegző jellegűek és igyekeznek az eddig elért eredményekről átfogó képet nyújtani. Az előbbi inkább a nyelvi rendszert tárgyaló fejezetekre, az utóbbi ezzel szemben a nyelvtörténeti, szocio- és pszicholingvisztikai, valamint az alkalmazott nyelvészeti fejezetekre jellemző.

Nem hisszük, hogy tudományunk megérett volna már egy mindent átfogó szintézisre, ugyanakkor az utóbbi fél évszázad folyamán annyi új ismeretanyag halmozódott fel, annyi új részdiszciplína jött létre, hogy a legfontosabbnak ítélt eredmények összefoglalása mindenképpen időszerű feladat. Kötetünk szerzői erre a nem kis feladatra vállalkoztak. A szerzők többsége a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársa (Bakró-Nagy Marianne, Bánréti Zoltán, Bartha Csilla, Borbély Anna, Dömötör Adrienne, É. Kiss Katalin, Gerstner Károly, Gósy Mária, Gyuris Beáta, Haader Lea, Hattyár Helga, Kassai Iлона, Kenesei István, Kiefer Ferenc, Kontra Miklós, Olasz Gábor, Siptár Péter, Váradi Tamás); a többiek közül Holló Dorottya, Kiss Jenő, Korompay Klára, Laczkó Krisztina, Nadasdy Ádám, Tolcsvai Nagy Gábor az ELTE, Cser András, Prószyk Gábor a Pázmány Péter Tudományegyetem, Pléh Csaba a BME, Németh T. Enikő, Sándor Klára, Sipőcz Katalin a Szegedi Tudományegyetem, Kurtán Zsuzsa a Veszprémi Egyetem oktatója, Szabó Mária Helga pedig a Siketek és Nagyothallók Országos Szövetségének munkatársa.

Kiefer Ferenc

I. rész - ELSŐ RÉSZ

Tartalom

1. A nyelvészet és területei	5
1.1. Mit vizsgál a nyelvészet?	5
1.2. Hogyan vizsgálódik a nyelvészet?	5
1.3. A nyelvi rendszer	6
1.4. A nyelvtan	7
1.5. A nyelvészet területei	8
1.5.1.5.1. Nyelv és világ különbözősége	8
1.5.1.5.2. A beszédhangtan (fonetika)	10
1.5.1.5.3. A történeti nyelvészet	11
2. Hangtan	14
2.1. A magánhangzók	14
2.1.2.1.1. A magánhangzó-harmónia	15
2.1.2.1.2. A hosszúsági váltakozások	17
2.1.2.1.3. Magánhangzók kiesése és betoldása	19
2.2. A mássalhangzók	21
2.2.2.2.1. A mássalhangzók csoportosítása	21
2.2.2.2.2. A zöngésségi hasonulás	22
2.3. A hangsúly	23
2.3.2.3.1. A névszói szerkezetek hangsúlyozása	24
2.3.2.3.2. Az igei szerkezetek hangsúlyozása	25
2.3.2.3.3. Az irtóhangsúly	27
2.3.2.3.4. Összefoglalás	28
2.4. A hanglejtés	29
3. Alaktan	34
3.1. Az alaktan tárgya	34
3.2. A magyar morfológia szóalapúsága	34
3.3. Kötőhangzó vagy toldalékkezdő magánhangzó?	34
3.4. Termékenység és szabályszerűség	35
3.5. Képző vagy rag?	36
3.6. A szóképzés	37
3.6.3.6.1. Termékeny főnévképzők	37
3.6.3.6.2. Termékeny melléknévképzők	38
3.6.3.6.3. Termékeny igeképzők	39
3.6.3.6.4. Termékeny határozószó-képzők	41
3.7. Az igekötős igék alkotása	42
3.7.3.7.1. A tisztán perfektiváló funkció	42
3.7.3.7.2. Az akcióminőségek képzése	42
3.7.3.7.3. A határozói jelentést is megőrző igekötők	43
3.8. A szóösszetétel	43
3.9. A ragozás	44
3.9.3.9.1. A magyar nyelv agglutináló jellege	45
3.9.3.9.2. Jel és rag	45
3.9.3.9.3. Az esetragok	46
3.9.3.9.4. A birtokos személyragok ¹⁴	47
4. Szófajok	50
4.1. Mi a szó?	50
4.2. Mi a szófaj?	55
4.3. Nyitott és zárt osztályok	56
4.4. A szófaji kategóriák	58
4.5. Milyen szófajok vannak a magyar nyelvben?	62
4.5.4.5.1. A mondatszók	62
4.5.4.5.2. A névmások	63
4.5.4.5.3. Az igenevek	66
4.7. Összegzés	69
5. Mondattan	72
5.1. Bevezetés	72

5.2. A mondat alapszerkezete	72
5.2.5.2.1. Szabad szórendű-e a magyar?	72
5.2.5.2.2. A mondat topik—predikátum tagolódása	73
5.3. A predikátum belső szerkezete	76
5.3.5.3.1. Az egyszerű predikátum	76
5.3.5.3.2. A fókuszot tartalmazó predikátum	78
5.3.5.3.3. A kvantort tartalmazó predikátum	81
5.3.5.3.4. A tagadás	86
5.3.5.3.5. Módosító határozók a mondatban	88
5.4. A főnévi kifejezés	90
5.4.5.4.1. A főnévi kifejezések típusai	90
5.4.5.4.2. A birtokos szerkezet	93
5.5. A névutói kifejezés	95
5.6. A határozószói kifejezés	97
5.7. A melléknévi kifejezés	98
5.8. Az igenévi kifejezések	99
5.9. Az alárendelő összetett mondat	102
6. Szövegtan	108
6.1. Szöveg és szövegtan	108
6.2. A szöveg kommunikációs tényezői	109
6.3. A szövegvilág	110
6.4. A szöveg fizikai megvalósulása	111
6.5. A szöveg műveleti szerkezete	112
6.5.6.5.1. A szöveg mikroszintje	113
6.5.6.5.2. A szöveg mezoszintje	116
6.5.6.5.3. A szöveg makroszintje	121
6.6. A szöveg összevont (konszolidált) szerkezete	123
6.7. A cím	123
6.8. A szövegtípusok	124
7. Szemantika	127
7.1. A szemantika tárgya ¹	127
7.2. Szószemantikai elméletek	130
7.2.7.2.1. A strukturális szemantika	130
7.2.7.2.2. A logikai szemantika	132
7.2.7.2.3. A kognitív szemantika	133
7.3. Morfoszemantika	134
7.3.7.3.1. A foglalkozásnevek képzése	135
7.3.7.3.2. A fosztóképző	135
7.3.7.3.3. A -gat/-get igeképző	136
7.4. A mondatsemantika tárgya ²⁵	136
7.5. A topik-pozíció és a topik funkció	138
7.5.7.5.1. A topik-pozíció és a logikai alany szerep	139
7.5.7.5.1.7.5.1.1. A topik-pozícióban lévő összetevők értelmezése	139
7.5.7.5.1.7.5.1.2. A topik szerepű összetevők mondattani helye	141
7.5.7.5.2. A kontrasztív topikok interpretációja	142
7.6. A fókusz funkció és a fókusz-pozíció	144
7.6.7.6.1. A fókusz-pozícióban lévő összetevők interpretációja	145
7.6.7.6.2. A fókusz szerepű összetevők szintaktikai helye	147
7.7. A progresszív aspektus	150
7.8. Egy probléma a modalitás köréből	153
7.8.7.8.1. A modalitás fogalma	153
7.8.7.8.2. A szubjektív és az objektív episztemikus modalitás	154
8. Pragmatika ⁰	162
8.1. Bevezetés	162
8.2. A pragmatika értelmezései és helye a nyelvtudományban	163
8.2.8.2.1. A pragmatika mint a nyelvre irányuló funkcionális nézőpont	163
8.2.8.2.2. A pragmatika mint komponens	164
8.2.8.2.2.8.2.2.1. A pragmatika a nyelvtan komponense	164
8.2.8.2.2.8.2.2.2. A pragmatika a nyelvelmélet – nyelvtanon kívüli – komponense	166

8.2.8.2.2.8.2.2.3. A pragmatika a megismerés leírásának nyelvelméleten kívüli komponense	168
8.2.8.2.3. A pragmatikai kompetencia neurolingvisztikai alátámasztottsága	168
8.2.8.2.4. A nyelvhasználati jelenségek többféle pragmatikai szempontú elemzése ...	169
8.3. A magyar nyelvhasználat pragmatikai szempontú vizsgálatának néhány eredménye	171
8.3.8.3.1. Az informatív nyelvhasználat	171
8.3.8.3.1.8.3.1.1. Az informatív és a kommunikatív nyelvhasználat elkülönítése	171
8.3.8.3.1.8.3.1.2. A verbális információközlés működése	172
8.3.8.3.1.8.3.1.3. Az informatív és a kommunikatív nyelvhasználat azonosságai és különbségei	173
8.3.8.3.2. Implicit argumentumok a magyar nyelvhasználatban ²⁵	173
8.3.8.3.2.8.3.2.1. Az implicit argumentumok előfordulásának első módja: az igék konceptuális-szemantikai reprezentációjának a szerepe	174
8.3.8.3.2.8.3.2.2. Az implicit argumentumok előfordulásának második módja: a közvetlen kontextus szerepe	178
8.3.8.3.2.8.3.2.3. Az implicit argumentumok előfordulásának harmadik módja: a kontextuskiterjesztés szerepe	179
8.3.8.3.2.8.3.2.4. Az igék osztályozása implicit argumentumokkal való előfordulásuk alapján	180
8.3.8.3.2.8.3.2.5. Az implicit argumentumok előfordulásának és azonosításának motivációja	181
8.4. Összegzés	181

1. fejezet - A nyelvészet és területei

Nádasdy, Ádám

1.1. Mit vizsgál a nyelvészet?

A nyelvészet a nyelvvel foglalkozó tudomány. Ezt a kézenfekvő elvet a valóságban nem könnyű érvényesíteni, mert a nyelv olyan sokarcú, mindenütt-jelenlévő dolog, hogy nem mindig egyértelmű: mi tartozik bele a nyelvészetbe és mi nem – vagy árnyaltabban fogalmazva: mi a nyelvészet központi illetékessége, mik a járulékos vizsgálódási területek, mik a határterületek és mik az alkalmazások, amelyek a nyelvtudományhoz kapcsolódnak. Jegyezzük meg, hogy a „nyelvészet” és „nyelvtudomány” kifejezések egyenértékűek, bár olykor „nyelvészet” inkább az egyes nyelvekkel való tüzesebb foglalkozást, „nyelvtudományon” inkább az általános, minden nyelvet érintő elméleti kérdések taglalását értik.

Talán érdemes tisztázni, hogy mit *nem* vizsgál a nyelvészet, vagy legalábbis minek a vizsgálatát nem tekinti elsődleges feladatának. Vegyünk egy példát a természettudományból: az állattan az állatokkal foglalkozó tudomány. Ez azt jelenti, hogy az állattan elvileg nem foglalkozik azzal, hogy mely állatok hasznosak avagy károsak, szépek avagy csúnyák, legendások avagy hétköznapiak, mert ezek nem állati, hanem emberi – társadalmi, művészi, lélektani, egészségügyi – szempontok. A kígyó leírásánál az állattan nem mondja el, hogy a bibliai Évát ő vette rá az alma megkóstolására, s az oroszlánnal nem említi, hogy ő az állatok királya. Azt sem feltétlenül mondja el az állattan, hogy miért egészségesebb a csirkehús, mint a sertéshús fogyasztása. Félreértés ne essék: az állattan nem azt mondja, hogy ezekkel a dolgokkal nem kell foglalkozni, csak azt, hogy ezek nem (vagy nem elsősorban) állattani kérdések, így más tudományágak foglalkozzanak velük: mezőgazdaság és környezetvédelem, kultúr- és vallástörténet, egészségügy stb.; ezek a szakterületek felhasználják az állattan megállapításait, de nem tartoznak bele az állattanba.

Hasonlóképpen a nyelvészet sem foglalkozik azzal, hogy mondataink igazak vagy hamisak (a *Kétszer kettő az öt* nyelvészetileg kifogástalan magyar mondat); hogy a szavaink által leírt dolgok léteznek-e vagy sem (a *bövény* és a *sárgány* egyformán magyar főnevek), hogy az egyik nyelv gazdagabb vagy értékeesebb-e, mint a másik; hogy az egyik beszélő szebben beszél-e az anyanyelvét, mint a másik. Nem tartozik a nyelvészet feladatai közé annak vizsgálata sem, hogy a társadalom (vagy egyes csoportjai) miért minősítenek bizonyos nyelvi jelenségeket helyesnek, másokat helytelennek (pl. a magyarban a *föjlöttek-e*, illetve *föl-e jöttek* alakok közül sokan az elsőt helyesnek, a másodikat helytelennek ítélik). Amit anyanyelvi beszélők rendszeresen használnak, azt a nyelvészet – mint minden tudomány a maga tárgyát – „sine ira et studio” (harag és részrehajlás nélkül) leírja és elemzi. Továbbá csak járulékosan foglalkozik a nyelvészet azzal, hogy az adott nyelvközösség írásában (ha egyáltalán van írásbelisége) mely nyelvi elemeket hogyan jelenítik meg: például hogy a mai magyarban a művelt emberek a [sújt] szót *súlyt*-nak írják (*Ráraktunk egy súlyt*), a [sujt] szót viszont *sújt*-nak (*Ez mindenkit sújt*), azaz hogy a két egyforma [j] hangot hol *ly*, hol *j* betűvel jelölik, míg a két különböző magánhangzót ([ú] és [u]) egyaránt *ú* betűvel írják.

Természetesen mindaz, amiről most elmondtuk, hogy nem része a nyelvészetnek, igen érdekes és fontos a kultúra, a történelem, a politika, a közoktatás és sok más humán terület szempontjából. Ugyanúgy kell ezekkel foglalkozni, mint a hasznos és káros állatokkal vagy a kígyó vallástörténeti szerepével; de nem szabad azt gondolni, hogy mindez a nyelvészeti vizsgálat részét kell hogy képezze. A nyelvészet alapvetően nem humán tudomány, hiszen a nyelvet nem az emberi akarat vagy kreativitás, nem a társadalom vagy a kultúra hozza létre. Ezekkel a nyelv nincs is szoros összefüggésben, s ezek nem is alakítják a nyelvet említésre méltó mértékben.

1.2. Hogyan vizsgálódik a nyelvészet?

Ha a nyelvészet tudomány, akkor meg kell felelnie a tudományossággal szemben támasztott követelményeknek. Először is, semmilyen hagyományt nem szabad tisztelnie, lévén a hagyománytisztelet a tudomány kerékkötője. Hiába tartottak valamit jónak, igaznak századokon át, ha felmerül egy jobb (mert egyszerűbb, logikusabb vagy átfogóbb) magyarázat, akkor a régit el kell vetni. Vegyünk egy példát a mondattanból. Nyelvész elődeink úgy látták: a magyarban önálló mondat típus a névszói állítmányos mondat (tehát amikor nincsen ige: *Rezső katona*), szemben az igei állítmányos mondat (*Rezső katona volt*). Ma ezt a különbségtételt felszíninek, véletlenszerűnek látjuk: a magyar nyelvet egyszerűbb úgy elemezni, hogy minden mondat tartalmaz igét, csak

éppen a *van(nak)* igealak – sajátos kivételként – törlődik a felszínen a kijelentő mód jelen idő harmadik személyében. A *Rezső katona* mondat nyelvtani szerkezete tehát {*Rezső katona van*}. Ez azért jobb, mert így meg tudjuk magyarázni, miért jelenik meg a *volt* a mondat múlt idejű megfelelőjében: *Rezső katona volt*. Ha ugyanis a kiinduló jelen idejű mondat *Rezső katona*, akkor a múltba tételkor a *volt*-ot (pontosabban tövét, a *van* igét) valamilyen szabálynak kellene a semmiből betennie; ám sehol máshol nincs a magyarban olyan, hogy mondatok múltba tételkor egy igét kellene betenni a mondatba. Ha viszont a kiinduló jelen idejű mondat {*Rezső katona van*} alakú, ebből a múlt időt az általános szabályok szerint, az ige múltba tételével (*van* > *volt*) hozzuk létre. (S ez nemcsak a múltba, de a jövőre, feltételesre, felszólítóra stb. is igaz.)

A tudománnyal szembeni másik követelmény, hogy ne legyen helyhez kötött. Azaz nincsen külön magyar nyelvészet, német nyelvészet, arab nyelvészet, hanem csak nyelvészet van, melynek kategóriái, elvei, elemzési stratégiái mindenütt ugyanazok, minden nyelvre egyformán alkalmazandóak. Például nem lehet olyat mondani, hogy „az angol nyelvészetben a *Monday* tulajdonnév, de a magyar nyelvészetben a *hétfő* nem számít annak”; ezt csak akkor állíthatnánk, ha bizonyítanánk, hogy a magyar *hétfő* használata, viselkedése kevésbé tulajdonnévi, mint az angolban. Mivel ezt nem tapasztaljuk, mindkét szót egyformán kell elemezni (azaz vagy mind a kettő tulajdonnév, vagy egyik sem).

Könyvünk a magyar nyelvvel foglalkozik, s így része annak, amit úgy hívunk: „magyar nyelvészet”. Nos, akkor mi ez? Forduljunk ismét a természettudományhoz: létezik-e magyar biológia? Létezik, de nem abban az értelemben, hogy az élőlényeket vagy a bioszférát magyar módra lehetne vizsgálni: a „magyar biológia” annyit fed: „a Magyarországon vagy magyarok által művelt biológia”. Így van ez a nyelvészettel is: a „magyar nyelvészet” kifejezés ez utóbbi értelemben jogosult, vannak magyarországi vagy magyar mesterei, iskolái, folyóiratai, szervezeti hagyományai. A magyar nyelvészetnek ilyen értelemben egyik kiváló képviselője volt Herman József, aki ófranciával foglalkozott. A „magyar nyelvészet” emellett jelentheti azt is: „a nyelvészet, amikor a magyar nyelvvel foglalkozik”, például mint iskolai tárgy vagy egy könyv témája (mint a jelen köteté is). Ilyen értelemben a magyar nyelvészet egyik jeles művelője volt az amerikai Robert A. Hall, a *Hungarian Grammar* (Baltimore, 1944) c. könyv szerzője. A nyelvészet természetesen különböző iskolákra oszlik, egymással vitázó elméleteket állít föl és halad meg, használja vagy elveti előző korok nézeteit, de az nem lényeges jegye, hogy éppen mely nyelv leírásán fáradozik. Igaz, ahogyan a biológia, amikor az emlősökkel foglalkozik, nemigen beszél tollakról, mivel az emlősöknek nincs tolla, ugyanúgy a magyar nyelvészet (értsd: a nyelvészet, amikor a magyarral foglalkozik) nem beszél a nemekről, mivel a magyarban nincsenek nemek. Ez azonban nem elméleti kérdés, nem tudományos nézőpont kérdése, hanem a leírt egyed jellegéből fakadó gyakorlati következmény.

Könyvünk feladata tehát annak bemutatása: mit mond a nyelvészet a magyar nyelvről, hogyan elemzi, hogyan írja le ezt a nyelvet a nyelvtudomány.

1.3. A nyelvi rendszer

Minden nyelv rendszer. Ezt a beszélő általában nem látja át, ugyanúgy, ahogy például a saját anyagcseréjét sem látja át, miközben az rendszerszerűen, egészségesen működik. A nyelv rendszer mivoltát a szabályok léte, működése adja. Kétféle szabály van: hangtani és nyelvtani. A hangtani szabályoknak nincs közük az értelemhez, a nyelvtaniaknak van.

Hangtani szabály a magyarban, hogy *ty*, *gy*, *ny* előtt nem állhat *n*, csak *ny* (pl. *hány gyár*, *ágyom* és *japán gyár* egyformán *-nygy-* hangkapcsolatot tartalmaz), vagy hogy szibilánsok („sziszegő hangok”) után *-j* a szón belül nem állhat (pl. *várja*, *blöffjük* de *húzza*, *löncsük*, nem **húzja*, **löncsjük*). Nyelvtani szabály, hogy a mondat tárgyának *-t* ragot kell kapnia (*almát eszik*), vagy hogy tagadó elem után az igekötő az ige mögé kerül (*nem hozta el*, *alig írjuk le*). A szabályokat kisgyermekkorban, ösztönösen sajátítjuk el, és életünk során bármikor újonnan megismert elemekre (például idegenből frissen átvett szavakra) is alkalmazzuk, ezért mondjuk, hogy a nyelv „létrehozó” (latin szóval: generatív) rendszer. A nyelvészet feladata leírni, hogy milyen az a szabályrendszer, melynek birtokában a beszélő új mondatokat, helyes szóalakokat tud létrehozni.

A nyelvnek nemcsak szabályrendszere van, hanem hangállománya és szóállománya (szótára, szókincse) is. Ezek az állományok „lexikálisak”, azaz esetlegesek, elemeket listába kell venni, de a listák tartalma nem foglalható szabályokba – azaz tudomásul kell venni, hogy bizonyos hangok és bizonyos szavak vannak az adott nyelvben, mások nincsenek. A magyarban van *ü* de nincs [θ] (mint a spanyol *z* vagy angol *th*); van *körte* szó, de nincs **törke*; van tárgyrag, de nincs a német *haben*-nek vagy francia *avoir*-nak („nekem van”) megfelelő ige.

(Mindemellett rendszerezhető csoportok, visszatérő típusok a hangtanban, szókincsben is kimutathatók.) A hangtani szabályok a hangállomány elemeit, a nyelvtani szabályok a szótár elemeit szervezik nagyobb egységekbe, még hozzá egymástól függetlenül. Ezért mondjuk, hogy a nyelv kétszintű szervezettséggel rendelkezik, azaz két alrendszerből áll: hangtanból és nyelvtanból.

A nyelvtanon belül el lehet különíteni két alkotórészt: a szavakra vonatkozó és a mondatokra vonatkozó megállapításokat. A szavak felépítését, alakváltozását az alaktan (morfológia, szótan), a mondatokét a mondattan (szintaxis, szószerkezettan) írja le. Ez tehát a tulajdonképpeni (szűkebb értelemben vett) nyelvtan, minden olyan szabály ide tartozik, amely nem hangtani.

1.4. A nyelvtan

A tág értelemben vett nyelvtan az a szabályrendszer, melynek alapján a beszélő (vagy író) mondatokat hoz létre. Például a magyar nyelvtanban kell lennie egy olyan szabálynak, hogy a jelző rendszeren a főnév előtt áll: *A fehér kutya ugat*, és nem **A kutya fehér ugat*, hiszen az emberek az előbbit mondják, az utóbbit nem. A nyelvtan úgy igyekszik megragadni a nyelvben föllelhető szabályokat, ahogyan – mondjuk – a fizika megállapítja: ha elengedek valamit, leesik, ilyen és ilyen sebességgel; majd megpróbál erre általános magyarázatot keresni, s azt a tömegvonzásban találja meg. Ugyanígy kerestük az előbb annak magyarázatát, hogy a *Rezső katona* mondat múlt ideje látszólag eggyel több szóból áll (*Rezső katona volt*), majd megállapítottuk, hogy a magyarázat a *van*-törlés szabálya. Úgy találtuk: jobban működik a nyelvtan, ha úgy fogjuk föl, hogy a *Rezső katona* mondat áll egy szóval kevesebből, mivel a felszínen a *van* törlődik belőle. A nyelvész számára a nyelvtani szabályok olyanok, mint a fizikusnak a fizikaiak, ezért olyan dolgokat is vizsgálnak és leszögeznek, amik a laikus számára triviálisak, amiket senki nem csinál másképp. A tudományban minden ténnyt ki kell mondani.

A nyelvtani szabályok túlnyomó része észrevétlenül működik beszédünkben, s a nyelv beszélőinek többsége egyformán alkalmazza őket (hiszen ezért mondhatjuk, hogy ugyanazt a nyelvet beszéljük). Így például a magánhangzó-harmónia (*házban, kertben*, és nem **házben, *kertban*), az ige fókusz-utáni helye (*Hova bújtak a többiek?* és nem **Hova a többiek bújtak?*), a tárgyas ragozás (*Verted a dobot* és nem **Vertél a dobot*) és sok más szabály a nyelv valamennyi beszélője számára egyforma, mindenki követi, akár művelt, akár műveletlen, akármelyik vidékről származik. A szabályok követéséhez nem kell „tudni” a nyelvtant. Olyan ez, mint a népzene: létrehozóinak nem kell tudniuk kottáról, zeneelméletről. Ezért nevezzük az anyanyelvi beszélő (automatikus, naiv, általa meg nem fogalmazott) nyelvtudását, implicit szabálykövetését szakszóval „kompetenciának”, hogy megkülönböztessük a „tudástól”, mellyel inkább az iskolában tanult, explicit, az illető által is megfogalmazható ismereteket jelöljük.

A nyelvész által készített nyelvtan ezek szerint nem más, mint kompetenciamodell. Azt modellálja, hogy mi tartja vissza a beszélőket a hibás mondatok létrehozásától (**A kutya fehér ugat, *házben, *Vertél a dobot* stb.). Például miért jó mégis az, hogy *A kutya fehér*, ahol pedig a melléknév a főnév után áll? Azért, mert itt a *fehér* nem jelző, hanem állítmány. Ez benne van a beszélők kompetenciájában, különben nem mutatnának olyan egyöntetű szabálykövetést e téren. Ha mindez így van, akkor értelemszerűen nincs olyan ember, nincs olyan közösség, akinek/amelynek ne volna nyelvtana, aki/amely ne szabályok alapján teremtené meg mondatait. Ez nem függ a műveltségtől vagy az írástudástól. Aki azt mondja: *Nem tudhassa*, vagy *Én innák belőle*, vagy *Föl-e jöttek?*, az is szabályt követ, hiszen következetesen így alkotja e szerkezeteket. A sztenderd nyelvek és a nem-sztenderd változatoknak egyaránt megvan a maguk nyelvtana, s ezek több érdekes ponton különböznek.

Említsük meg, hogy a laikusok a „nyelvtan” szót általában nem így használják, nem értékmentes tudományos anyagként, hanem követendő illemtudóként. Nem deskriptív („leíró”), hanem preskriptív („előíró”) értelemben. Erről ilyen megfogalmazások árulkodnak: „Tanulja meg a nyelvtant, ha újságíró akar lenni.” „Az öreg ízesen mesél, de teljesen nyelvtan nélkül.” Az írástudó kultúrákban, mint a mai magyar, kialakul a normatív nyelvtan, amely a műveltnek tekintett, kívánatos nyelvi viselkedést írja le (és elő). Ez a normatív nyelvtan – érthetően – nem foglalkozik azzal a hatalmas szabálytömbbel, amelyet mindenki alkalmaz és betart; csak azzal foglalkozik, amit sokan (sőt néha a legtöbben) maguktól, spontán módon nem úgy csinálnának, amit illik megtanulni ahhoz, hogy műveltnek, illedelmesnek tartsák az embert. Ez fontos lehet a társadalom szempontjából, de nem szabad azt hinni, hogy a normatív nyelvi szabályozásnak, preskriptív (vagy pláne bizonyos alakokat tiltani kívánó, „proskriptív”) nyelv-művelésnek nyelvészeti (vagy akár logikai) alapjai volnának. A normatív nyelvszabályozó tevékenység a nyelvtudomány egyik alkalmazása, mely többnyire tudományon kívüli szempontok szerint jár el (lásd a 31. fejezetet).

A „nyelvtan” szót tehát többféle értelemben használjuk:

1. Nyelvtan = mindaz, amit a beszélő a nyelvvel kapcsolatban elsajátított s beszéd közben használ. Ilyen értelemben a nyelvtan egyenlő magával a nyelvvel és a beszélő nyelvtudásával (kompetenciájával). Benne vannak a szabályok, a szavak, a szóelemek, a hangok. Ha egy számítógépet meg akarnánk tanítani ugyanúgy beszélni, mint bármely magyar anyanyelvűt, akkor ezt a „nyelvtant” kellene beletáplálni. Ilyen nyelvtan persze nincs a birtokunkban.
2. Nyelvtan = a nyelv teljes rendszere. Ilyen értelemben a nyelvtan tartalmazza a hangtani, alaktani és mondattani szabályokat, a szókincs és a hangállomány nélkül. Ez a „nyelvtan” szónak a szokásos nyelvtudományos használata.
3. Nyelvtan = a nyelv értelemfüggő szabályai, vagyis az alaktan és a mondattan. Ez a „nyelvtan” legszűkebb, hagyományos értelmezése, amely kizárja a hangtant.
4. Nyelvtan = kompetenciamodell, azaz valaki által írott munka egy nyelv nyelvtanáról. Ilyen értelemben van jó és rossz nyelvtan, alapos és vázlatos, elavult és modern stb.
5. Nyelvtan = valamely nyelv művelt, iskolában tanított, sztenderd változata. Ez a preskriptív („előíró”) nyelvtan, melynek célja, hogy a használókat bizonyos alakokról leszoktassa, mások használatára pedig rászoktassa őket.

1.5. A nyelvészet területei

A nyelvészetnek az a feladata, hogy a nyelvben megkeresse mindazt, ami sajátos, ami nem következik a világ más dolgaiból, amit tehát más tudományok nem írnak le, s így leírása – szerencsés esetben megmagyarázása – a nyelvészet feladata. A nyelvészet központi területei ezért a mondattan, az alaktan és a hangtan (lásd az **5. fejezet - Mondattan.**, a **3. fejezet - Alaktan.**, illetve a **2. fejezet - Hangtan.** fejezetet); emellett fontos járulékos területei a beszédhangtan (fonetika), a jelentéstan (szemantika), a használattan (pragmatika) és a nyelvtörténet (lásd a **26. fejezet - Fonetika.**, a **7. fejezet - Szemantika.**, a **8. fejezet - Pragmatika**⁰. és a **11. fejezet - Az ősmagyar kor–15. fejezet - Az újmagyar és az újabb magyar kor.** fejezetet). Van ezen kívül több olyan határterület, ahol a nyelvészet valamely más tudománnyal együtt („interdiszciplinárisan”) vizsgálódik, ilyenek: a társasnyelvészet (szociolingvisztika, lásd a **18. fejezet - Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok–21. fejezet - Kétnyelvűség és többnyelvűség.**, a lélektani nyelvészet (pszicholingvisztika, lásd a **24. fejezet - Pszicholingvisztika–25. fejezet - A gyermeknyelv.** fejezetet), a számítógépes nyelvészet (lásd a **34. fejezet - Nyelvtechnológia.** fejezetet) és a mesterséges intelligencia kutatása stb. Létezik továbbá a nyelvészetnek számos alkalmazási területe, mint a helyesírás, a fordítás (ideértve a gépi fordítást), a nyelvtanítás, a nyelvművelés, a filológia (régí szövegek értelmezése és pontos szövegük megállapítása), a logopédia, vagy akár a bűnügyi nyomozás (lásd a **29. fejezet - Nyelv és írás.**, **32. fejezet - Idegennyelv-tanulás, idegennyelv-oktatás.**, a **31. fejezet - Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés.**, a **27. fejezet - A beszéd zavarai.**, illetve a **33. fejezet - Nyelv és jog.** fejezetet).

A logika csak érintőlegesen kapcsolódik a nyelvhez. Az a mondat, hogy *Ha nem esik az eső, akkor esik az eső*, nyilvánvaló képtelenség, de ezt nem a nyelvészet, hanem a logika mondja ki (hiszen egy állítás és annak tagadása nem lehet egyszerre igaz). Ám a logika azt is mondja, hogy a kétszeres tagadás állítással egyenlő, tehát *Nem igaz, hogy nem esik az eső* egyenlő *Esik az eső*. Ebben a nyelvész nem hagyatkozhat a logikára, hiszen számos nyelvben (a magyarban is) az a „logikátlan” szabály érvényesül, hogy a kétszeres tagadás egyszerű tagadást fejez ki: *Nem láttam senkit* azt jelenti, hogy nulla személy láttam, és nem azt, hogy láttam valakit.

1.5.1.5.1. Nyelv és világ különbözősége

A világban az a természetes, hogy a valamire való utalás „nagysága” arányos az illető dologgal. Kis veszélyre halkan figyelmeztetnek, nagy veszélyre ordítva. Nagy ünnepre sok vendéget hívok, kis ünnepre keveset. A nyelvben ilyen arányosság nincs, mert a **szókincsben** (lásd a **16. fejezet - A magyar nyelv szókészlete.** fejezetet) semmiféle realitás vagy képszerűség nem érvényesül: a *ló* szó sokkal rövidebb, mint a nála jóval apróbb állatot jelölő *barázdabillegető*, a *vár* ige rövidebb, mint a *belepottyan*, pedig az utóbbi egyetlen pillanatot fejez ki. A szókincs a világ dolgait nem leképezi, hanem csak jelképezi (azaz szimbolizálja). A szókincsnek a világgal való illetén nem-egybevághósága, önkényes tartalma az emberi nyelv egyik alapvonása. Kényelmes dolog volna, ha valahol lenne egy lista arról, hogy mik a világban a dolgok, s a nyelvész ehhez a listához mérné az egyes nyelvek szókincsét, megállapítandó, hogy „megvan-e” minden bennük. Csakhogy ezen a filozófusok, természettudósok mosolyognának: nincs olyan lista sehol, hogy hány „dolog” van a világban. Valószínűleg

annyi, ahány szót az emberi nyelvek kitaláltak. Például a gömbölyű péksüteményt „zsemlyének”, a görbét „kiflinek” nevezi a magyar nyelv, ám a csillag alakút nem nevezi meg külön szóval, pedig olyat is lehet sütni. Ebből azonban nem lehet azt leszűrni, hogy a „zsemlye” és a „kifli” a világban objektíven létező dolgok, míg a „csillag alakú péksütemény” kevésbé objektíven létező, az előbbiekkal nem egyenrangú dolog, mivel nincs rá szó a magyarban (vagy esetleg semmilyen nyelvben).

A nyelv legfeltűnőbbben az **alak**tanban tér el a világ többi jelenségétől, itt mutatkozik meg leginkább a nyelv önkényessége, egyben belső szabályszerűsége és rendezettsége (lásd a **3. fejezet - Alaktan.** fejezetet). Szabály a magyarban, hogy *-k* a többes szám jele? Igen, de vajon miért? Sőt: miért van egyáltalán jelölt többesszám a magyarban? Csak. És miért nincsenek végződéssel kifejezett nemek? Csak. Az ilyenfajta kérdésekre nem adható értelmes válasz. Jegyezzük meg, hogy ha e jelenségek történeti eredetét, időbeli kialakulását gyakran le is tudjuk nyomozni, ez magyarázattal nem szolgálhat – a „hogyan alakult ki” nem azonos a „miért van”-nal. Mindebből következik, hogy az alaktan az a terület, ahol a nyelvek nyelvtana a legjobban el tud térni egymástól. Más nyelvi területek – hangtan, mondattan, jelentés – valamivel kevésbé önkényesek, vagy más szóval élve: eszközeik kézenfekvőbbek, mint az alaktanéi. Nézzük sorban, miért.

A **hangtan** (lásd a **2. fejezet - Hangtan.** fejezetet) erősen össze van kötve a fizikával, élettannal, anatómiával, vagyis az emberi száj és fül szerkezete, a hanghullámok terjedése behatárolja a hangtan mozgásterét. Nem meglepő, hogy a szó általában nem áll csupa mássalhangzóból, vagy hogy az orrhangok általában zöngések (hiszen különben csak sóhajtás maradna belőlük), vagy hogy normális közléskor a mondat vége felé általában csökken („lesodródik”) a hangmagasság (mert fogy a tüdőben a levegő). Az ember körülbelül százféle beszédhangot tud megkülönböztetni: a világ nyelvei ezekből válogatják nagyjából 20 és 50 közötti hangállományukat. Hangok szempontjából tehát eléggé egyformák a nyelvek. Így is marad elég önkényesség a hangtanban, főleg ami a nyelvenkénti paraméter-beállításokat illeti, azaz hogy például található-e *ö, ü* (a magyarban igen, az olaszban nem), található-e kettőshangzók (a magyarban nem, a finnben igen: *ou, ie*), található-e mássalhangzóra végződő szavak (a magyarban igen, a japánban nem), található-e *dz* hangelem (a magyarban nem, a lengyelben igen).

A **mondattan**ban, tehát a szavak elrendezésében (lásd az **5. fejezet - Mondattan.** fejezetet) nem adódik annyiféle lehetőség, mint az alaktanban: a melléknév vagy a főnév előtt van, vagy utána; a határozót vagy lehet a mondat elejére tenni, vagy nem. A mondat három fő elemét (alany, ige, tárgy) csak hatféle módon lehet elrendezni. Ezért a mondattanban a nyelvek – bár lényegesen különböznek – nem tudnak annyi meglepőt és egyénit („idioszinkratikusat”) fölmutatni, mint az alaktanban. A mondattan mégis a legfontosabb nyelvészeti terület, mert itt kapcsolódik össze a legérdekesebben a „mit” és a „hogyan”, azaz a nyelv által kifejezendő jelentés és a kifejezés főmai eszköztára, a szórend. A többi nyelvi területeken ez a kapcsolódás kevésbé jellemző: a hangtanak nincs köze a jelentéshez; az alaktanban van, de ott elsősorban a (szükségképpen önkényes) szón belüli főmai eszközök vizsgálata a cél.

A „mondattan” név félrevezető lehet, mert nemcsak mondatok vizsgálatát jelenti, hanem bármely megszerkesztett nyelvi kifejezést. A mondattan – latinos-görögös nevéen szintaxis – valójában az értelmes elemek elrendezésének tana. Az értelmes elemek lehetnek szavak, szó szerkezetek vagy tagmondatok; ritkán szónál kisebb elemek, mint az *-e* kérdő toldalék. A mondattan munkáját a legjobban azzal illusztrálhatjuk, ha látszólag hasonló mondatokat vetünk össze. Például:

1. Aliz dán határőrökkel vitatkozik.
2. Jenő rothadt almákkal dobálózik.
3. Elek rózsaszín fülekkel rendelkezik.

Mindhárom mondatban van egy alanyesetű (mert ragtalan) főnév (*Aliz, Jenő, Elek*), egy *-VAL* ragos jelzős szerkezet (*dán határőrökkel, rothadt almákkal, rózsaszín fülekkel*), és egy ige. Szerkezetük mégsem azonos; ezt különféle próbákkal deríthetjük ki – valahogy úgy, ahogy a vegyész különféle savakba mártja az anyagokat, hogy tulajdonságaikat megismerje. Mindjárt feltűnik, hogy az (1), (2) mondatokból elhagyható a *-VAL* ragos szerkezet, s úgy is értelmes, méghozzá az eredetivel azonos értelmű cselekvést kapunk:

1. Aliz vitatkozik.
2. Jenő dobálózik.

A (3)-mal ezt nem lehet megcsinálni, mert a (3a) csak más értelemben létezik: „Elek parancsokat osztogat”. (A csillag itt azt jelzi, hogy a mondat a kérdéses értelemben nem létezik.)

1. *Elek rendelkezik.

Az elhagyás-próba tehát megmutatta, hogy a (3) más szerkezetű, mint a többi. Alkalmazzunk most egy másik próbát: kapcsoljuk össze *és*-sel az alanyt és az eredetileg -VAL ragos főnevet. Ezt csak az (1) tűri, a másik kettő nem (vagy az átalakított szósor már nem ugyanazt jelenti):

1. Alíz és a dán határőrök vitatkoznak.
2. *Jenő és a rothadt almák dobálóznak.
3. *Elek és a rózsaszín fülek rendelkeznek.

Rögtönzött kísérletsorozatunk tehát kimutatta, hogy három különböző szerkezetű mondatról van szó, melyek a felszínen azonos alakban jelennek meg. Vannak azután próbák, melyek nem mutatják e három mondat különbségét. Például mindháromban rá lehet kérdezni a -VAL ragos szerkezetre, ezért esetünkben ez nem mutat semmit:

1. Kikkel vitatkozik Alíz?
2. Mikkkel dobálózik Jenő?
3. Mikkkel rendelkezik Elek?

Mint látjuk, a mondatban – mint a tudományos nyelvészet általában – formális eszközökkel dolgozik. Nem azt kérdeztük, hogy mit jelentenek ezek a mondatok, mi a viszonya az egyes elemeknek a valósághoz, mit fejeznek ki a szerkezetek. A mondatban célja nem a jelentés, hanem a szerkezetek („struktúrák”) vizsgálata. Ezért mondjuk, hogy a nyelvtudomány (nagyjából a XX. század kezdete óta) a strukturális elven nyugszik.

A **jelentéstan** még kevésbé nyelvfüggő, mivel a világ dolgaival, jelenségeivel van összekötve, amelyek minden ember számára alapvetően azonosak (lásd a 7. fejezetet). Kézenfekvő, hogy a nyelvekben külön szó van a férfire és a nőre, hogy nem ugyanaz az ige fejezi ki a „varrni” és a „fuldokolni” tényállását, viszont gyakran ugyanaz a szó a „tudni” és „ismerni” (pl angol *know*, orosz *znaty*), hogy a „zöld” néhol ugyanaz a szó, mint a „barna” vagy a „kék” (mert ezek a színek fizikailag hasonlóak), de a „hideg” sehol se ugyanaz, mint a „meleg”. Az is kézenfekvő – és nemcsak a logikába tartozik, hanem a jelentéstanba is –, hogy a *Három diák minden filmet megnézett* nem ugyanaz, mint a *Minden filmet megnézett három diák*. A jelentéstannak alig van köze a formai eszközökhöz, a tulajdonképpeni nyelvtanhoz, hiszen számos megállapítása – ellentét és azonosság, állítás és tagadás, feltételezés, bennfoglalás stb. – minden nyelvre egyformán igaz.

A jelentéstanból ágazott ki a **pragmatika**, amely a nyelv használatát, a nyelv és a közlési helyzetek kapcsolatát vizsgálja. Például hogy mikor használnak a beszélők tegezést és mikor magázást, mikor tulajdonítanak egy kérdő mondatnak (*Tudnál hozni pénzt?*) felszólító értéket, miért van, hogy bizonyos szavakat csak bizalmas körben használnak (mert pl. trágárnak vagy fajilag sértőnek minősítik őket – de kik?); mikor és milyen célból teszi a beszélő egy kérdés elé azt, hogy *Én akkor most megkérdezném...*

Két olyan területet említünk még részletesebben, melyek igen szorosan és igen gyümölcsözően kapcsolódnak a nyelvészet központi területeihez. Ezek: a beszédhangtan és a történeti nyelvészet.

1.5.1.5.2. A beszédhangtan (fonetika)

A nyelv hangjait két tudományág tanulmányozza, a maga eltérő szempontjai szerint: az egyik a beszédhangtan (fonetika), a másik a nyelvi hangtan (fonológia).

A fonetika a hangzó beszéd fizikai mibenlétét tanulmányozza, tehát hogy mely szerveinkkel hozzuk létre, hogyan terjed a levegőben, s hogyan fogja föl a fülünk (lásd a **26. fejezet - Fonetika**. fejezetet). Mitől *ű* hang az *ű* hang? Erre nem is könnyű a válasz, hiszen sokféle beszélő szájából sokféle tényleges hangesemény hallható. Képzeld el, hogy a *tűz* szót egymás után kimondja egy család minden tagja: férfi, nő, fiatal, öreg, pergő szavú, lassú beszédű – s mégis mindnyájan egyetértenek, hogy „ugyanazt” hallották. Továbbá miért van az, hogy énekléskor, amikor a zene megszabja mind a hangmagasságot, mind a hangerőt, mind a sebességet, mégis értjük a szöveget, hogy az énekes a *tíz* vagy *tűz*, *kép* vagy *gép*, *halak* vagy *hallak* szót éneklí? Mi adja a hangesemények nyelvileg érdekes jellemzőit: mi az a fizikai tulajdonság, ami nem hangmagasság, nem hangerő és nem sebesség? Ez különösen a mesterségesen előállított (szintetizált) beszédhez fontos, hiszen azt nem emberi száj hozza létre, s így ott a hagyományos hangképzés fogalmai nem használhatók (tehát hogy elől- vagy

hátulképzett, hogy ajakkerekítéses-e stb.), hiszen a kérdéses hangtüneményt gép hozza létre (lásd a **34. fejezet - Nyelvtechnológia.** fejezetet).

A fonetika például kideríti, hogy a magyar *n* és *ny* hang között a hallgató számára a fő különbséget az szolgáltatja, hogyan ér véget az előző magánhangzó, nem pedig az, hol és hogyan engedődik föl a *n* és *ny* hangnak a nyelvvel képzett zárja. Például *án* és *ány* között az a fő akusztikus főgódzó, hogy az *á* utolsó pillanatai „*n*-esen” vagy „*ny*-esen” hajlanak-e át a mássalhangzóba. Az *á* hang képzési helye messze van az *n*, *ny*-étől, hiszen az *á*-t a szájüreg aljában, az *n*, *ny*-et a szájüreg tetejénél (a szápadlásnál) képezzük, ezért az *án*, *ány* esetében a magánhangzóból a mássalhangzóba való átmenet hosszú, így bőven van időnk meghallani az *á* hangnak ilyen vagy olyan módosulását, s így az *án* és *ány* hangsort könnyen meg tudjuk különböztetni. De már az *ín* és *íny* esetében nehezebb a dolgunk, mert az *i* maga is a szájüreg tetejénél képződik, szinte ugyanott, ahol az *n*, *ny*, s így alig van ideje (befutható pályája) a ráhajlás érzékeltetésére, máris odaér a mássalhangzóhoz, így kevés időnk marad a különbség megtételére és meghallására.

A fonetika a természettudományokhoz és a nyelvészethez egyaránt sorolható. Kutatásai gyakran nem az egyes nyelvekhez, hanem magához az emberi lényhez kapcsolódnak. Leírja a beszédszerveket (ennyiben az anatómiához, élettanhoz kapcsolódik), megállapítja a hangok rezgésszámát és más fizikai tényezőit (ennyiben az akusztikához kapcsolódik), és elemzi, hogy hogyan tud a fül és az agy a tagolatlanul ömlő (és általában zajokkal tarkított) hangfolyamból tagolt (tehát diszkrét) hangsort „kihallani” (ennyiben az orvostudománnyal és pszichológiával érintkezik). A fonetikus számos műszert használ, adatokat rögzít és elemez, mintegy „boncolja” a fölvetett beszédet. Ugyanakkor a fonetika a maga megállapításait, eredményeit általában úgy is meg tudja alkotni, hogy nem foglalkozik a vizsgált szótag, szó vagy szöveg értelmével, sőt azt sem tudja, milyen nyelven van a szöveg.

A fonetika az élet sok területén alkalmazható. Ilyen területek: logopédia, siketek oktatása, távközlés, bűnügyi nyomozás (kinek a hangját halljuk a felvételen?), színészképzés, írók és költők műveinek hanganyag-elemzése, mesterséges beszéd létrehozás (például olvasógép vakok számára, mely a betűsört hangsorrá alakítja).

1.5.1.5.3. A történeti nyelvészet

A nyelv – minden nyelv – állandóan változik. Ez még nem teszi különössé, hiszen a világban sok dolog változik, például az öltözködés, az erkölcsök, a művészet stb. Az a mód azonban, ahogyan a nyelvi rendszer változik, csakis a nyelvészet eszközeivel írható le, ezért a nyelvtörténet szorosan a nyelvészethez tartozik (lásd a **9. fejezet - Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése–15. fejezet - Az újmagyar és az újabb magyar kor.** fejezetet). Azért mondjuk, hogy hozzá tartozik, s nem azonos vele, mert egy nyelv nyelvtanát, rendszerét le lehet írni történetének ismerete nélkül is. Ez könnyen belátható, hiszen egyfelől számos nyelv történetéről semmit sem tudunk, mégis le tudjuk írni a nyelvtanukat, másfelől a nyelvét elsajátító kisgyermek sem jut hozzá nyelvtörténeti ismeretekhez, mégis teljes értékű kompetenciát épít föl magában.

Ugyanakkor a nyelvtörténet számos információt szolgáltat általában is a nyelv mibenlétéről, működéséről. Kimutatja például, hogy a változások szabályszerűek: ha egy nyelv valamely hangja kivész és egy másikkal helyettesítődik, akkor ez minden szóban megtörténik, ahol a kérdéses hang előfordul (hacsak hangtani feltételek meg nem akadályozzák), méghozzá a szó jelentésétől, nyelvtani szerepétől függetlenül. A nyelvtörténet is bizonyítja tehát a nyelvi rendszer főntebb említett kettős szervezettségét. Például a magyarban a régebbi [λ] hang (írott megfelelője *ly*) átment *j*-be, s ez minden szóban megtörtént (ezért ma *hely* = *hej*). Ugyanígy söpörnek végig a nyelv rendszerén a nyelvtani változások: a magyarban például a kétféle múlt idő (*toppanék* – *toppantam*) különbsége elmosódott, s mára az első (az elbeszélő múlt) kiveszett. Fontos, hogy nem az egyes szavak változnak (esetünkben nem az egyes igék ragozása változott meg), hanem maga a kategória törlődött, s a ma felnövő nemzedékek kompetenciájában már nincs benne.

Az egy nyelv szétválásával létrejövő új nyelvek szabályszerűen térnek el egymástól. Például az eredeti finnugor nyelvben használatos *k* hang a magyarban hátsó magánhangzók előtt *h* lett, elülsők előtt *k* maradt; viszont a finnben a *k* mindenütt megőrződött (finn *kivi* = magyar *kő*, *keri* = *kéreg*, *käsi* = *kéz*, de *kusi* = *húgy*, *kuu* = *hó(nap)*, *kala* = *hal*). Az ilyen szabályszerű eltérés (azaz hangmegfelelés) nem lehet véletlen, éppen ezért kell rokonsági bizonyítéknak tekintenünk (lásd a 10. fejezetet).

A nyelv rendszerében bekövetkező változások szabályosak, de önkényesek, nem indokolhatók a kultúra vagy történelem változásaival. Éppen ezért bizonyosodott be, hogy a nyelv nem igazi része a kultúrának, s a nyelvészet nem igazi humán tudomány. Az olasz és a román

nyelv közeli rokonok, ma is igen hasonlóak; mégis két teljesen különböző kultúrájú és sorsú nép beszéli őket. A magyar és a finn – bár sokkal távolabbi rokonok – ugyancsak egy töről származnak; kultúrájuk, világlátásuk mégis egészen más. A rokonság bizonyítása általában nem visz közelebb a kérdéses népek kultúrájának, gondolkodásmódjának megismeréséhez. A nyelvtörténet mindazonáltal a történészek számára igen fontos segédtudomány, hiszen írásos dokumentumok híján is valószínűsíteni tudja egy-egy nép származását.

A nyelvtörténet elsősorban magáról a nyelvről mond érdekeset, például azt, hogy a nyelvekben nincs fejlődés vagy hanyatlás, nincs nyelvromlás vagy nyelvjavulás: amióta az emberi nyelveket ismerjük (kb. 6000 éve), azóta minden nyelv egyforma bonyolultságú és ugyanolyan alkotórészekből áll (hangtan, nyelvtan, hang- és szóállomány). Ebből is úgy tűnik, hogy a nyelv az ember fajspecifikus vonása (tehát a *homo sapiens* egyik működési formája), s nem a társadalom vagy kultúra függvénye. Vagyis minden nyelv egyforma, legfőljebb még nem találtuk meg azt a nézőpontot, ahonnan ez az egyformaság igazán jól látszik.

Irodalom

- [CH01-B01] László, Antal 1977. *Egy új magyar nyelvtan felé*. Budapest, Magvető Kiadó.
- [CH01-B02] László, Antal 2005. *A formális nyelvi elemzés. A magyar esetrendszer*. Budapest, SZAK Kiadó.
- [CH01-B03] Apreszjan,, Jurij D. 1971. *A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszere*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [CH01-B04] Black,, Max 1998. *A nyelv labirintusa*. Budapest, Holnap Kiadó.
- [CH01-B05] Crystal,, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH01-B06] Katalin, É. Kiss 1996–97. Van-e általános magyar nyelvészet? *Nyelvtudományi Közlemények* 95: 25–43.
- [CH01-B07] István, Fodor 2001. *Mire jó a nyelvtudomány?* Budapest, Balassi Kiadó.
- [CH01-B08] Janson,, Tore 2002. *Beszélj! A világ nyelvei – tegnap, ma, holnap*. Budapest, HVG Könyvek.
- [CH01-B09] László, Kálmán – Ádám, Nádasdy 1999. *Hárompercesek a nyelvről*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH01-B10] László, Kálmán – Viktor, Trón 2005. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH01-B11] Kenesei István (szerk.) 2004. *A nyelv és a nyelvek*. 5. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH01-B12] Nóra, Kugler – Gábor, Tolcsvai Nagy 2000. *Nyelvi fogalmak kieszótára*. Budapest, Korona Kiadó.
- [CH01-B13] Ádám, Nádasdy 2003. *Ízlések és szabályok*. Budapest, Magvető Kiadó.
- [CH01-B14] Pei,, Mario 1966. *Szabálytalan nyelvtörténet*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [CH01-B15] Pinker,, Steven 1999. *A nyelvi ösztön*. Budapest, Typotex.
- [CH01-B16] Robins,, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Budapest, Osiris Kiadó – Tinta Könyvkiadó.
- [CH01-B17] Sapir,, Edward 1971. *Az ember és a nyelv*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [CH01-B18] Saussure,, Ferdinand de 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Corvina Kiadó.
- [CH01-B19] József, Schmidt 1923. *Anyelv és a nyelvek*. Budapest, Athenaeum.
- [CH01-B20] Siptár Péter (szerk.) 1980. *Nyelvészeti kieszótár*. Budapest, MKKE Nyelvi Intézet.
- [CH01-B21] Szépe György (szerk.) 1973. *A nyelvtudomány ma*. Budapest, Gondolat Kiadó.

- [CH01-B22] Szerebrennyikov, B. A. (szerk.) 1986. *Általános nyelvészet. A nyelv belső struktúrája és a nyelvészeti kutatás módszerei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH01-B23] Sándor, Szilágyi N. 2000. *Világunk, a nyelv*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH01-B24] Zsigmond, Telegdi 1986. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. 4. kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH01-B25] István, Terts 1976. *Anyelvész szóra bírja a nyelvet*. Budapest, Magvető Kiadó.

2. fejezet - Hangtan

Siptár, Péter

A „hangtan” szóval a nyelvéírás két különálló, de természetesen egymástól nem független területére szokás összefoglalólag utalni. A **beszédhangtan** (fonetika) a beszéd folyamat – a beszéd szervek segítségével történő – létrehozásának, a levegőben tovaterjedő hanghullámok fizikai tulajdonságainak, illetve a beszédészlelési folyamatnak a vizsgálatával, leírásával foglalkozik (lásd a **26. fejezet - Fonetika.** fejezetet). A **nyelvi hangtan** (fonológia) ezzel szemben a nyelvek hangrendszerét, a hangok nyelvi viselkedését, egymásra hatását, ezek szabályszerűségeit kutatja az adott nyelv (illetve általában a nyelv) szerkezetének leírása keretében. Az alábbiakban röviden vázoljuk a magyar hangtan négy kiválasztott területével, a magán- és mássalhangzók rendszerével és viselkedésével, valamint a hangsúllyal és a hanglejtéssel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat.*

2.1. A magánhangzók

A magánhangzókat a következő tulajdonságaik alapján csoportosíthatjuk (lásd a **15.4. szakasz - Hangtörténet.** és a **26.3.26.3.1. szakasz - A magánhangzók.** pontot is):

- a nyelv vízszintes mozgása, azaz elülső, közbülső vagy hátsó elhelyezkedése szerint;
- az ajkak kerekített vagy kerekítetlen alakja szerint;
- a nyelv függőleges mozgása, azaz felső, középső, alsó állása szerint;
- a hang hosszú vagy rövid időtartama szerint.

A **nyelv vízszintes mozgása** szerint a magyar magánhangzók két csoportra oszlanak: előképzettek az *i, í, e, é, ü, ű, ö, ő*, hátulépzettek az *u, ú, o, ó, a* hangok. Az *á*-t voltaképpen a két osztály tagjai között, inkább az elülsőkhöz közelebb képezzük, de nyelvi viselkedése alapján a hátulsók közé kell sorolnunk.

Kerekesség, azaz ajakkerekítés tekintetében hasonló a helyzet: kerek az *ü, ű, ö, ő, u, ú, o, ó*; kerekítetlen az *i, í, e, é*, valamint az *á*. Ezúttal az *a* besorolása lehet kérdéses: beszédbeli megvalósítása enyhén kerekített, de ebből nem feltétlenül következik, hogy nyelvi szerepét tekintve is a kerek magánhangzók közé tartozik.

Nyelvállás (más szóval: nyíltság), vagyis a nyelv függőleges irányú mozgása és az állkapocs ezzel többé-kevésbé együtt változó nyílásszöge szempontjából a magánhangzók majdhogynem folyamatos sorozatot alkotnak. A lezártabb az *i, ú, ű*, ezeknél egészen kicsivel nyíltabb az *i, u, ü*, azután következik az *é, ó, ő*, majd az *o* és *ö*, ennél is nyíltabb az *e* és az *a*, végül a legnyíltabb magánhangzó az *á*. A kérdés az, hogy érdemes-e hat nyíltsági osztályt megkülönböztetnünk. Figyeljük meg először is, hogy a hosszú és rövid magánhangzók párhoz képest természetesen más-más nyíltságot mutatnak (az *á* nyíltabb, a többi hosszú magánhangzó pedig zártabb, mint a megfelelő rövid). Tehát az *i*-félék és az *ü*-félék közötti (amúgy is igen kicsi) nyelvállásbeli különbség elhanyagolható, pontosabban a hosszúság alapján megjósolható. Márpedig ami megjósolható, annak a nyelvi rendszer szempontjából vagy nincs jelentősége (mint ebben az esetben), vagy pedig valamilyen általános megállapítással, hangtani szabállyal adunk róla számot. Ugyanígy az *ó, ő* és az *o, ö* közötti különbség (bár az előbbinél valamivel nagyobb), a hosszú/rövid szembenállás számlájára írható. Az *a* és *á* közötti nyíltságbeli különbség szintén (bár itt éppen a hosszú magánhangzó a nyíltabb). De mi legyen az *e*-vel és az *é*-vel? Ha a felső/középső/alsó hármassal alapján kívánjuk jellemezni a magánhangzókat, az *é* (az *o, ó, ö, ő*-höz hasonlóan) középső, az *e* viszont (az *a, á*-hoz hasonlóan) alsó nyelvállásúként adódik. Ha azonban beérjük két nyíltsági osztállyal (felső és nem felső), azaz a középső és alsó nyelvállásúakat egyetlen csoportba vonjuk össze, az összes magánhangzó egyértelműen elhelyezhető: felsők lesznek az *i, í, ü, ű, u, ú*, és nem felső az összes többi.

Ami pedig a **hosszúságot** illeti, a helyesírás és a hagyomány egyaránt azt sugallja, hogy a tizennégy magyar magánhangzó hét hosszú/rövid párba rendeződik: *i* és *í, ü* és *ű, u* és *ú, ö* és *ő, o* és *ó, e* és *é, a* és *á* alkotja a párokat. Célszerű feltételeznünk, hogy e párok tagjai (a nyelvi rendszer szempontjából) egyedül hosszúságban különböznek egymástól. A legtöbb pár esetében ezt könnyű elfogadni: láttuk, hogy a nyelvállásbeli különbségek (még akár az *e* és *é* közötti, viszonylag nagy különbséget is beleértve) elhanyagolhatók, az *a/á* közötti nyíltsági, kerekégi és hátulépzettségi különbség úgyszintén. De vajon van-e valamilyen bizonyítékunk is arra, hogy a

hosszú/rövid párok minden esetben, tehát az *e/é* és az *a/á* esetében is egyformán viselkednek? Tekintsük át a következő adatokat:

2.1. táblázat -

víz	Vizek	analízis	analizál
tűz	tűzek	miniatűr	miniatűrízál
út	Utak	úr	urizál
to	tövek	pasztöröz	pasztörízál
ló	Lovak	agónia	agonizál
kéz	Kezek	prémium	premixál
nyár	Nyarak	kanális	kanalizál

Láthatjuk, hogy az *é* és az *á* ugyanúgy viselkedik az érintett típusú tövekben, ugyanazon toldalékok előtt, mint a többi hosszú magánhangzó: megrövidül. Azonban ez nem csupán fizikai időtartam-csökkenést jelent, hanem azt, hogy a hosszú magánhangzót rövid párja váltja fel (vagyis az *é* esetében a nyelvtámasztól alsóra vált, az *á* esetében pedig hátulképzett és enyhén kerekített lesz a magánhangzó). Mindezt akkor tudjuk gazdaságosan (tehát egyetlen általánosításban) kifejezni, ha a tulajdonságok – vagyis az *e* és az *é* közötti nyelvtámasztólbeli különbség, illetve az *a* és az *á* közötti számos apró eltérés – megállapítását a beszédhangtani megvalósítás területére utaljuk, vagyis ha azt mondjuk, hogy ezeknek az érintett hangok nyelvi viselkedése szempontjából nincs jelentőségük.

A magyar magánhangzók körében megfigyelhető három legfontosabb váltakozástípus a magánhangzó-harmónia, a hosszú/rövid váltakozás és a magánhangzó/semmi váltakozás, azaz a magánhangzók betoldása és/vagy kiesése.

2.1.2.1.1. A magánhangzó-harmónia

A magyar hangtan talán legérdekesebb jelensége az, hogy a magánhangzók elől/hátulképzettség szempontjából harmonizálnak (azaz adott tartományon belül e tulajdonságuk tekintetében megegyeznek egymással). E harmónia érvényességi tartománya a szó, de ebbe ezúttal nem értjük bele az összetételeket (pl. *narancslé*, *kopor*, *átköt*). Valójában csak a szótő és toldalékai alkotnak harmóniatartományt; újabb tő megjelenése mindig újabb tartományt nyit (*narancs*) [*lé*, *könyves*] [*boltban*]. A töveken belüli harmónia hagyományos elnevezése **hangrend**, a toldalékok ehhez való alkalmazkodásáé (hangrendi) **illeszkedés**.

A magánhangzó-harmónia szabálya a fenti egyszerű formájában azt kíváná, hogy a szó (pontosabban a tő a toldalékokkal együtt) vagy csak előlképzett, vagy csak hátulképzett magánhangzókat tartalmazzon. Tény, hogy a (nem összetett) magyar szavak igen nagy hányadában ez így is van (pl. *perdülésetektől*, *fordulásoktól*), de elég nagy számban vannak kevert szavak is. Ennek részben az az oka, hogy számos töben eleve keverednek az elülső és hátsó magánhangzók (*bika*, *kordé*, *sofőr*, *nüansz*), részben pedig az, hogy bizonyos toldalékok egyalakúak, azaz nem képesek elől/hátulképzettség szempontjából váltakozni (*ház-ért*, *öt-kor*, *egyetem-ista*).

Feltűnő, hogy a kevert szavak túlnyomó részében hátsó magánhangzó mellett elülső kerekítetlen magánhangzó (*i*, *i*, *é*, *e*) van, pl. *bika*, *hernyó*, *papír*, *kordé*, *patika*, *konkurencia*; *ház-ért*, *hat-ig*, *tan-ít-ó*. A hátsó magánhangzót és elülső kerekített magánhangzót együtt tartalmazó (*sofőr*, *nüansz-féle*) szavak meglehetősen ritkák és a szókincs egy jól körülhatárolható részére, a viszonylag friss jövevényszavakra korlátozódnak. Vagyis a keveredésért elsősorban az elülső kerekítetlen magánhangzók a felelősek. Ezért azt mondhatjuk, hogy mivel ezek előfordulhatnak mindkét típusú magánhangzóval, a harmónia szempontjából se nem elülsők, se nem hátsók, hanem **semlegesek**. De van ennél fontosabb érv is az *i*, *i*, *é* semlegességére: ezek a magánhangzók a harmóniát átengedik magukon, azaz a harmónia számára **átlátszóak**: *rövid-en*, de *papír-on*; *örmény-nek*, de *tányér-nak*; *kever-ék-et*,

de *marad-é*ot. Ha a *papír*, *tányér*, *maradék* utolsó szótagjában álló magánhangzó **harmonikus** volna (nem pedig semleges), nem tudnánk megindokolni, miért hátsó a toldalék magánhangzója. (Az *e* semlegessége, pontosabban átlátszósága nem egyértelmű, pl. *bukfenc-ek*, de *haver-ok*.)

A magyar magánhangzó-harmónia az úgynevezett tő-szabályozta típusba tartozik, ami azt jelenti, hogy a tő harmonikus értékétől függ a toldalék harmonikus értéke, nem pedig megfordítva. (Ebből a szempontból csak a tő után álló elemek minősülnek toldaléknak, a tő előttiek, pl. *meg-*, *föl-*, *át-*, *leg-*, *poszt-*, *anti-* stb. nem.) A toldalékok legtöbbször **váltakozó toldalék**, azaz a magánhangzója képes harmonikus váltakozásra, s így a tőhöz a megfelelő váltózatban illeszkedik:

2.2. táblázat -

ú ~ ü	(láb-ú ~ fej-ü)
u ~ ü	(ház-unk ~ kert-ünk)
ó ~ ö	(vár-ó ~ kér-ő)
o ~ ö ~ e	(ház-hoz ~ föld-höz ~ kert-hez)
á ~ é	(vár-ná ~ kér-né)
a ~ e	(ház-ban ~ kert-ben)

Az *o ~ ö ~ e* esetében három tag váltakozik: az *e* olyan tövek után jelenik meg, amelyeknek utolsó magánhangzója elülső kerekítetlen. Ezt a jelenséget **kerekségi harmóniának** nevezzük.

A nem váltakozó toldalékok háromfélék lehetnek. Az első két csoportba tartozók semleges magánhangzót tartalmaznak: az *-ig* (*hatig*), *-ni* (*futni*), *-int* (*koppint*), *-ik* (*harmadik*, *mászik*), *-nyi* (*maroknyi*), *-i* (*házi*, *lábai*), *-ít* (*tanít*) típusúaknak nincs is mivel váltakozniuk (mivel az *i*, *í*-nek nincs hátulképzett párja); az *-é* (*lányé*), *-né* (*Kovácsné*), *-ék* (*maradék*, *Kovácsék*), *-ért* (*házáért*), *-ként* (*kulcsként*) típusúak váltakozhatnak *á*-val, de nem teszik; végül a *-kor* (*őtkor*), *-us* (*cicus*, *fizikus*), *-kó* (*Ferkó*), *-ista* (*biciklista*), *-izmus* (*pesszimizmus*), *-ológia* (*mitológia*) típusúak harmonikus magánhangzót (is) tartalmaznak, amely azonban nem illeszkedik a tőhöz.

Térjünk át a harmónia szempontjából különbözőképpen viselkedő **tőtípusokra!** Fő osztályozó ismérvünk az lesz, hogy a tő utolsó (vagy egyetlen) magánhangzója harmonikus-e vagy semleges. Eszerint a töveket két nagy osztályra bontjuk, amelyeket harmonikus, illetve semleges töveknek nevezünk. A **harmonikus** töveken belül megkülönböztetünk egyszerű harmonikusakat és kevert-harmonikusakat. Az egyszerű harmonikus tövek mindegyik harmonikus magánhangzója ugyanazon harmóniaosztályba tartozik, tehát vagy mind hátulképzett (pl. *ház*, *kupa*, *koszorú*), vagy mind előlképzett (pl. *tűz*, *tükör*, *köszörű*). Ezenkívül ide tartoznak azok a tövek is, amelyeknek valamelyik korábbi szótagjában semleges magánhangzó áll (pl. *bika*, *példa*, *hernyó*, illetve *szemölcs*, *részű*). A kevert-harmonikus tövek azok, amelyekben mindkét harmóniaosztályból vett magánhangzók megtalálhatók (pl. *sofőr*, *allűr*, *kosztüm*, illetve *nüansz*, *amoba*, *bürokrácia*).

A másik nagy osztályt, a **semleges** tövek osztályát azok a tövek alkotják, amelyeknek utolsó szótagjában semleges magánhangzó áll. Ezek is tovább oszthatók egyszerű semlegesekre és kevert-semlegesekre. Az előbbiek csupa semleges magánhangzóból állnak (pl. *víz*, *szegény*, *rekettye*), az utóbbiakban harmonikus magánhangzó is van (pl. *üveg*, *rövid*, *kökény*, illetve *papír*, *tányér*, *balek*). Az egyszerű semleges tövek többnyire előlképzett toldalékokat vesznek fel (*víz-ben*). Azonban van mintegy hatvan olyan egyszerű semleges tő is, amelyekhez kivételesen hátulképzett magánhangzót tartalmazó toldalékok járulnak. Példák: *hid*, *nyíl*, *pír*, *cél*, *héj*, *derék*, *szid*, *irt*, *vív*, *isz(ik)*, *nyíl(ik)*. Ide tartoznak azok a tövek is, amelyek toldalékolatlan formában *a*-ra végződnek ugyan, de ezt az *a*-t bizonyos toldalékok előtt elveszítik (*tiszt-a*, *ritk-a*, *sim-a*, *bén-a*, *ném-a*; vö. *tiszt-ul*, *ritk-ít-ott*, nem pedig **tiszt-ül*, **ritk-ít-ett*); továbbá a *fiú*, amely *u*-jának törlése után is hátsó toldalékokat vesz föl (*fiam*). A *férfi* egészen sajátosan viselkedik: legtöbb toldalékát ingadozóan választja (*férfi-nak/nek*, *-tól/től*), ámde a *férfias*, *férfiak* mellett nincs **férfies*, **férfiek*.

A kevert-semlegesek körében is találkozunk bonyodalmakkal. Az elülső + semleges felépítésűek (*üveg*) mindig előlképzett toldalékokat vesznek fel, de a hátsó + semleges felépítésűek (*papír*) között találunk ingadozó (*dzsungel-ban/ben, konkrét-an/en, analízis-tól/től*) és mindig előlképzett toldalékot felvevő (*bukfenc-et, októbertől, oxigén-nel, operett-ek*) töveket is, bár többnyire azért igaz rájuk is, ami az összes többi osztályra (az egyszerű semlegesek értelemszerű kivételével) maradéktalanul igaz, vagyis hogy a toldalékok alakját a tő utolsó nem semleges magánhangzója határozza meg (*papír-ra, tányér-ból, balek-ok*).

Összefoglalva tehát a következő toosztályokat állítottuk fel:

2.3. táblázat -

	előlképzett / hátulképzett toldalékok	
Egyszerű harmonikus tövek	<i>tűz</i>	<i>ház</i>
Kevert-harmonikus tövek	<i>sofőr</i>	<i>nüansz</i>
Egyszerű semleges tövek	<i>víz</i>	<i>híd</i>
Kevert-semleges tövek	<i>üveg</i>	<i>tányér</i>

2.1.2.1.2. A hosszúsági váltakozások

A magánhangzók hosszúsága két szabályszerűség szerint váltakozik: az egyik az alsó magánhangzók nyúlása, a másik a tőmagánhangzó-rövidülés.

Toldalékolt alakokban az alaktani határ előtt álló alsó nyelvállású magánhangzók szabályosan **megnyúlnak**. Ez a nyúlás nem függ attól, hogy a szóban forgó alsó magánhangzó a tő része-e (*alma*) vagy valamilyen toldaléké (*tartja*). Például:

2.4. táblázat -

		a ~ á	fa	fát	e medve medvét ~ é
			alma	almás	epe epés
			tartja	tartják	vitte vitték
			háza	házában	képe képében

Ha egy szóalak egynél több megfelelő helyzetű alsó magánhangzót tartalmaz, a nyúlás mindannyiszor végbemegy: *óra ~ órája ~ óráját, mese ~ mesélte ~ mesélték*. Az alsó magánhangzók nyúlásának tartományát a magánhangzó-harmóniáéhoz hasonlóan a szótő és toldalékai alkotják, tehát nincs nyúlás összetételhatáron (*baltanyél, kefekötő*); igeikötő és igező között (*hazamegy, belelép*), a *-szerű, -féle* és hasonló utótagok előtt (*kutyaszerű, meseszerű; macskaféle, medveféle*). Ezenkívül kivételesen elmarad a nyúlás a *-kor* toldalék, az *-i* melléknévképző és a *-ság/ség* képző előtt (*távotzakor, megérkeztekor; hazai, megyei; katonaság, feketeség*).

A magyar magánhangzók körében megfigyelhető másik hosszúsági váltakozásra, a **tőmagánhangzó-rövidülésre** már láttunk példákat fejeztünk elején (*víz/vizek* stb.).

Az alsó magánhangzók nyúlásával szemben, amely minden *a/e* végű alakon egységesen végbemegy (csupán annyi megszorítással, hogy vannak a nyúlást kivételesen nem kiváltó toldalékok), a tőmagánhangzó-rövidülés csak bizonyos tövekben és bizonyos toldalékok előtt zajlik le, tehát sokkal korlátozottabb érvényű folyamat. Ráadásul a *víz/vizek* és az *analízis/analizál* típus a tövek és a toldalékok más-más osztályát érinti. Az előbbi végszótagi, az utóbbi pedig belsőtagi tőmagánhangzó-rövidülésnek nevezhetjük.

A **végszótagi** tőmagánhangzó-rövidülés kizárólag egy- és kéttagú szavak utolsó szótagjában működik. Az érintett magánhangzó után egyetlen szóvégi mássalhangzó áll (ami lehet a *ló/lov-* félék v-je is). A rövidülés elsősorban a névszók toldalékolásában mutatkozik meg. Az igeragozásban csak nyomokban van jelen, a *lő*-féle v-tövéknél (*lövök*); egyébként az igei tövek magánhangzója csak képző előtt rövidül meg (*uszoda*), de ott sem gyakran.

A rövidülő névszói tövek a következők (teljes lista): *híd, ín, nyíl, víz; szűz, tűz, fű, nyúl; kút, lúd, nyúl, rúd, úr, út, szű; cső, kő, tő; ló; kéz, réz, mész, ész, szén, név, légy, ég, jég, hét, tér, dér, ér, bél, nyél, fél, szél, dél, tél, lé; nyár, sár; egér, szekér, tenyér, kenyér, gyökér, levél, kötél, fedél, fenék, kerék, cserép, közép, szemét, elég, veréb, nehéz, tehén, fazék, derék; madár, szamár, agár, bogár, kosár, mocsár, mozsár, pohár, sugár, sudár, kanál, fonál, darázs, parázs.*

Látható, hogy a rövidülés elsősorban az *é*-t és az *á*-t érinti, ritkábban az *i*, *ú*, *ű*-t, míg az *ő* és az *ó* csak néhány elszigetelt, amúgy is rendhagyóan v-vel bővülő töben rövidül. (A teljesen rendhagyó *tó ~ tavak*, *hő ~ heve* típus a rövidülésen túl magánhangzó-változást is mutat, amely túl elszigetelt ahhoz, hogy érdemes legyen hangtani szabályba foglalni.)

A rövidülést kiváltó toldalékokról nem adunk kimerítő listát, de a fontosabbakat felsoroljuk, példákkal:

2.5. táblázat -

többesjel (-k)	vizek	nyulak	kövek	kezek	kanalak
tárgyrag (-t)	vizet	nyulat	követ	kezet	kanalat
birtokos személyragok	vizem	nyulad	köve	kezünk	kanaluk
melléknévképző (-s)	vizes	nyulas	köves	kezes	kanalas
igeképző (-z)	vizez	nyulaz	kövez	kezez	kanalaz
kicsinyítő képző (-cska)	vizecske	nyulacska	kövecske	kezezske	kanalacska

Képző előtt rövidülést mutató igei tövek például a következők: *ir-at, szív-attyú, bűn-tet, türelem, szur-ony, buj-kál, huz-at, usz-oda, szöv-és, vag-dal* stb. Ezekben (arövidülő névszói tövekkel szemben) többnyire felső magánhangzók rövidülnek meg.

A **belsőtagi** tőmagánhangzó-rövidülés a tő bármelyik szótagját érintheti (bár legtöbbször ezúttal is a tő utolsó szótagjáról van szó), és a magánhangzók nyelvállásra való tekintet nélkül részt vehetnek benne. Csak képzők váltják ki, ragok vagy jelek sohasem. Az ide tartozó tövek és képzők általában újabb jövevényszavakban fordulnak elő; ezzel függ össze, hogy az *ű*, *ő* alig vesz részt e váltakozásban.

Példák a belsőtagi tőmagánhangzó-rövidülésre

2.6. táblázat -

i	analízis – analitikus, aktív – aktivitás, vízió – vizionál, mítosz – mitológia, motívum – motívál, stílus – stílárís
u	miniatűr – miniatűrízál
ú	kultúra – kulturális, múzeum – muzeológus, fúzió –

	fuzionál
o	pasztőröz – pasztörizál
ó	periódus – periodikus, paródia – parodizál, folklór – folklorista, filozófia – filozofál, história – historizmus
é	prémium – premizál, téma – tematika, szintézis – szintetikus, hérosz – heroizmus, matéria – materiális, klérus – klerikális
á	május – majális, banális – banalitás, elegáns – elegancia, náció – nacionalizmus, szláv – szlavista, privát – privatizál

2.1.2.1.3. Magánhangzók kiesése és betoldása

Ennek a jelenségnek két fő területe van: az egyik a szótön kívüli, azaz a tő és a toldalék közötti magánhangzókat érinti (ezek a kötőhangzók, pl. a *bábok o*-ja vagy a *mondani a*-ja; lásd a **3.3. szakasz - Kötőhangzó vagy toldalékképző magánhangzó?** pontot), a másik a tövön belüli, azaz a tő utolsó szótagjában megjelenő magánhangzókat érinti (ezek az ingatag tőmagánhangzók, pl. a *bokor* második *o*-ja, a *reték* második *e*-je).

A **kötőhangzók** rendszeren középső nyelvéllásúak és hármast váltakozást mutatnak, akár csak a *-hoz/hez/höz* típusú toldalékok: *gáz-ok, bűz-ök, rés-ek*. (Az *e* kénytelen alsó nyelvéllásúként megjelenni, mivel a magyar köznyelvben nem létezik középső nyelvéllású előképzett kerekítetlen rövid magánhangzó.) Vannak azonban olyan tövek is, amelyek az utánuk álló kötőhangzót alsó nyelvéllásúvá teszik, pl. *ház-ak, fül-ek, gázok-at, bűnöm-et*; ezeket nevezzük **nyitótöveknek**. (Az elnevezés arra utal, hogy ezek a tövek az utánuk következő kötőhangzót nyíltabbá teszik, vagyis középső helyett alsó nyelvéllású kötőhangzó megjelenését idézik elő.) A nyitótövek kötőhangzója hátsó magánhangzós környezetben *a*, elülső magánhangzós környezetben (még kerek magánhangzó után is) *e* lesz.

A nyitótőség a főnevek esetében az egyes szótövek egyedi tulajdonsága, amely a hangtani felépítésük alapján nem jósolható meg. (Vagyis egyes főnevek nyitótövek, mások meg nem azok: a szótárban a helye az arra vonatkozó megjelölésnek, hogy melyik főnév nyitótő és melyik nem az.) A melléknevek szinte mindegyike nyitótő (kivétel: *nagy-ot*), míg az igetövek között nem találunk nyitótövet. (Ez utóbbi esetekben tehát a szófaj alapján megjósolható tulajdonságról van szó.) Vannak továbbá olyan toldalékok, amelyek nyitótövet hoznak létre: ilyen a többes szám *-k* jele, a birtokos személyjelek, a középfok *-bb*-je, a múlt idő jele, a felszólító *-j*; pl. *gázok-at, botom-at, gyorsabb-an, írt-am, tartott-ad, várj-am*.

Átterve az **ingatag tőmagánhangzókra**, figyeljük meg, hogy bizonyos töveknek két változatuk van: egy teljesebb és egy (egy szótaggal) rövidebb, pl. *bokor ~ bokr-(ok)*, *füröd-(tem) ~ fürd-(ik)*, *terem ~ term-(et)*. A kétféle tőalak abban különbözik egymástól, hogy az egyik két mássalhangzóra végződik, míg a másikban *e* két mássalhangzó között egy magánhangzó áll. Ez a magánhangzó mindig rövid, és rendszeren az *o ~ ö ~ e* váltakozást mutatja, akár csak a nem-nyitótő utáni kötőhangzók vagy a *-hoz/hez/höz* típusú toldalékok. Példák:

2.7. táblázat -

bátor ~ bátr-	izom ~ izm-	tücsök ~ tücsk-
tükör ~ tükr-	haszon ~ haszn-	piszok ~ piszk-
lepel ~ lepl-	álom ~ álm-	tülök ~ tülk-
töröl ~ törl-	torony ~ torny-	dolog ~ dolg-
bagoly ~ bagly-	majom ~ majm-	szerez ~ szerz-

Vajon magánhangzó-kiesésről vagy betoldásról van-e itt szó? Első látásra az előbbi tűnik meggyőzőbbnek, mert általában hajlamosak vagyunk a toldalékolatlan alakváltozatból kiindulni. A kieséses magyarázat azt mondaná, hogy pl. a *bokor* a szótári alak, amelyből a megfelelő körülmények között kiesik a második magánhangzó: *bokr-*. Csakhogy ezzel az eljárással például a *tábor*, *perem*-féle szavakból is kiesne a második magánhangzó: **tábr-* (*ok*), **perm-* (*ek*). Másfelől a betoldásos magyarázat sem állja meg a helyét, bár sok esetben meggyőzőnek tűnik. Például a *bátr-*, *lepl-*, *izm-*féle alakok önmagukban nem elégitik ki a hangsorépítési követelményeket (ami azt jelenti, hogy *-tr-*, *-pl-*, *-zm* végű szavak nem lehetségesek a magyarban, lásd a **26.4.26.4.1. szakasz - Hangsorszerveződés.** pontot), tehát a betoldásra szükség van. Viszont mivel magyaráznánk például a *pocok*, *álm*, *oroz*, *inog*-félékben a betoldást, hiszen *-ck-*, *-lm-*, *-rz-*, *-ng* végű szavak vannak: *palack*, *film*, *borz*, *ing*?

Hasonlítsuk össze a *szurony*, *tor(o)ny*, *szárny* szavakat: az elsóban szilárdan áll a magánhangzó, a másodikban *o* ~ semmi váltakozás van, a harmadikba viszont sosem toldódik be semmi. Pusztán a hangsorépítési szabályosságok alapján nem lehet e három típus között különbséget tenni, mert a kieséses megoldás **szurny-*, a betoldásos viszont **szárony* alakot jósolna. Következésképp azt kell mondanunk, hogy a *tor(o)ny* típusú tövekben valamilyen **csökevényes**, hol megjelenő, hol eltűnő magánhangzó áll az *r* és az *ny* között (szemben a *szurony*-félékkel, amelyekben rendes magánhangzó van ezen a helyen, illetve a *szárny*-félékkel, amelyekben nincs ott semmi).

Miért nem tagja a magyar mássalhangzórendszernek a dz?

A [dz] beszédhang a magyarban háromféle forrásból eredhet. Lehet a *c* zöngés megvalósítása (azaz zöngésségi hasonuláson átesett példány: *lécből* [lédzsből], *táncba* [tándzba]), de ehhez nem szükséges, hogy *dz* is legyen a rendszerben (csupán annyi, hogy a *-cb-* kapcsolat kielégítse a zöngésségi hasonulás feltételeit: ez pedig így van). Előfordulhat a *pézn* [péndz], *benzín* [bendzín]-féle alakokban, itt azonban *nz* mássalhangzó-kapcsolatról van szó, amelynek megvalósítása során a betoldott *d*-féleség úgy jön létre, hogy az orrüregen keresztülhaladó légáram útját (a lágy szápadlás felemelésével) előbb elzárjuk, mint ahogy a *z*-re jellemző zörejt képezni kezdenék. Hasonló dolog történik például a *München* szóban: ennek közepén egy *ty*-szerű hang jelenhet meg (vannak olyanok is, akiknek beszédében egy *k*-szerű hang van itt: attól függ, hogy a *h*-t pontosan hogyan valósítja meg az ember). Végül a *madzag*, *bodza*, *pedz*-féle szavakban hosszú [ddz] hang van: erről állítjuk azt, hogy a *d-z* kapcsolat megvalósítása (és erre gondolva szokták azt mondani, hogy a magyar mássalhangzórendszernek a *dz* is tagja).

Csakhogy ennek a *dz*-nek, ha valóban önálló hang volna, meglehetősen furcsa lenne az eloszlása (vagyis az, hogy hol fordul elő és hol nem): szó elején vagy mássalhangzó után egyáltalán nem, s mássalhangzó előtt is csupán néhány toldalékolt alakban (pl. *edz-ve*) lenne megtalálható, magánhangzók között és szó végén viszont kizárólag hosszan állhatna. Ezt a magyar mássalhangzórendszer egyetlen más tagjánál sem tapasztalható furcsa eloszlást minden ízében könnyűszerrel megmagyarázhatjuk azon az alapon, hogy a *dz*-t mássalhangzó-kapcsolatként elemezzük. Van-e olyan érv, ami ez ellen szólna?

Először is, fel lehetne vetni, hogy a *madzag*-beli hosszú zárréshang és a *vadzag*-ban hallható összeolvadás-mentes *d-z* közötti szembenállás azt mutatja: az előbbiben nem lehet hangkapcsolat. Ez azonban nem így van: a különbség pontosan párhuzamos a *metszet* [meccet] és a *hátszél* [t-sz] közöttivel. A *vadzag* és a *hátszél* példában összetétel-határ van a zárhang és a réshang között: gondos ejtésben ez akadályozza meg hosszú zárréshanggá való összeolvadásukat. Ezzel szemben a *metszet*-ben, akárcsak a *madzag*-ban, nincs ilyen határ: meg is történik az összeolvadás.

Másodszor: a hosszú mássalhangzó + mássalhangzó kapcsolatokban (pl. *keddre*) a hosszú mássalhangzó megrövidül: [kedre] – kivéve, ha összetételhatár vagy szóhatár választja el egymástól a hosszú mássalhangzó két felét (*széppróza*, *más sport*). Ez a rövidülés a *dz*-t is érinti (pl. *edzve*), míg más kapcsolatokat nem. Ezt is fel lehetne használni a *dz* hangkapcsolatként való elemzése ellen. Csakhogy éppen az imént láttuk, hogy zárhang és réshang összeolvadásából hosszú zárréshangok származhatnak; semmi meglepő nincs abban, ha ezek ugyanúgy viselkednek, mint bármely más hosszú mássalhangzó. Például a *játszhat* [jáchat] szóban ugyanúgy végbemegy a rövidülés, mint az *edzhet* [echet] szóban, pedig a *játszhat* esetében teljesen nyilvánvaló, hogy eredetileg nem zárréshangról, hanem mássalhangzó-kapcsolatról van szó (vö. *ját-ék*, *ját-sz-ik*, mint *lát*, *lát-sz-ik*).

Harmadszor: a *vakaródzik*-féle szavakban (legalábbis sok beszélőnél) szabad váltakozás figyelhető meg rövid [dz] és hosszú [ddz] (valamint egyszerű [z]) között. E változatok közül a rövid [dz]-t tartalmazó ellentmondani látszik annak a fentebbi megállapításunknak, hogy magánhangzók közötti helyzetben nem állhat rövid [dz]. Igen ám, de a szabad váltakozás éppen azt bizonyítja, hogy itt a hosszúság nem számít: vagyis hogy az adott helyzetben nem lehetséges hosszú/rövid szembenállás. Míután pedig a nem-ingadozó esetekben mindig hosszú [ddz] található (*madzag*), kézenfekvő, hogy a *vakaródzik*-félékben nem rövid *dz*, hanem (különféle tényezők hatására ingadozó időtartamú) [ddz] található, amely a fentiek alapján minden további nélkül származhat *d-z* kapcsolatból. Mindhárom lehetséges ellenérvről beláttuk tehát, hogy összeegyeztethető a *dz*-nek hangkapcsolatként való elemzésével.

De ha már itt tartunk: mi a helyzet a *dzs*-vel? A szó belseji és szó végi *dzs*-k sok tekintetben a *dz*-vel párhuzamosan viselkednek (például hosszúak a *hodzsa*, *bridzs*, ingadozó hosszúságúak a *menedzser*, és szabályosan megrövidülnek a *bridzsre*, *lemberdzsek*-féle szavakban). Felmerülhet tehát, hogy itt is hangkapcsolatról van szó. Csakhogy ez a hang szabadon előfordul szó elején is (*dzsámi*, *dzsóker*, *dzsem*), és magánhangzók között is egyre több a mindig röviden ejtett *dzs* (*fridzsider*, *Lollobrigida*, *Roger*, *Magic Johnson*). A *dzs*-t ezért a mássalhangzórendszer önálló tagjának kell tekintenünk, míg a *dz* esetében, mint mondtuk, erre semmilyen okunk nincs (leszámítva azt a kissé komolytalan érvet, hogy így a *c*-nek nincs zöngés párja).

Ezzel a magánhangzórendszer és a magánhangzókra vonatkozó főbb váltakozások áttekintésének végére értünk. A következő részben a mássalhangzók rendszerét vesszük szemügyre.

2.2. A mássalhangzók

A magyar mássalhangzókészlet a következő huszonnégy tagból áll:

2.8. táblázat -

p	b	f	v	–	–	m	–	–
t	d	sz	z	c	–	n	l	r
ty	gy	s	zs	cs	dzs	ny	j	–
k	g	h	–	–	–	–	–	–

A huszonnégy mássalhangzó mindegyike lehet rövid és hosszú, bár hosszú *vv* és hosszú *zsz* nem fordul elő a szótárban, csak alakítani műveletek révén keletkezik, és a rövid *dzs* előfordulása is eléggé korlátozott (két magánhangzó között igen ritkán, szó végén pedig egyáltalán nem fordul elő). Hagyományosan egy huszonötödik mássalhangzó létezését is fel szokás tenni, ez a *dz*. Azonban semmilyen elfogadható érv nem támogatja a *dz*-nek, mint a mássalhangzókészlet önálló elemének a létezését, annál több dolog szól ellene (lásd a keretes anyagot). A *dz*-t tehát mássalhangzó-kapcsolatnak fogjuk tekinteni, ami azt jelenti, hogy pl. a *madzag* szóban egy *d* és egy *z* van egymás után (lásd a **29.3.29.3.2. szakasz - A magyar fonéma-graféma megfelelések**. pontot is).

2.2.2.2.1. A mássalhangzók csoportosítása

A mássalhangzókat képzésük helye és módja, valamint a hangszalagok működése szerint szokás csoportosítani (lásd a **15.4. szakasz - Hangtörténet**. és a **26.3.26.3.2. szakasz - A mássalhangzók**. pontot is).

Képzésük módja szerint a mássalhangzók két nagy csoportra oszlanak: zörejangokra és zengőhangokra. A **zörejangok** arról kapták a nevüket, hogy képzésük közben a szájüreg valamely pontján (illetve a *h* egyik változata esetében a hangszalagok között) valamilyen zörejt keletkezik; ezzel szemben a zengőhangok képzése során – az *r*-beli pergést leszámítva – nem keletkezik semmiféle zörejt, ezek ugyanúgy „zengenek”, mint a magánhangzók. A zörejangok közé tartoznak a **zárhangok** (l. a fenti táblázat első két oszlopát), a **részhangok** (l. a harmadik és negyedik oszlopot), valamint a **zárrészhangok** (ötödik és hatodik oszlop). A zárhangok képzése

közben a tüdőből kiáramló levegő útját a szájban elzárjuk egy időre, majd ez a zár a feltorlódó levegő nyomásának engedve felpattan: a zárhangok esetében ez okozza az imént említett zörejt. A réshangok képzése során csak leszűkül, de nem záródik el teljesen a levegő útja: a szűk résen áthaladva a levegő hozzásűrűlódik a különféle hangképző szervekhez, miáltal éles sűrűlódási zörej (sziszegés, susogás stb.) keletkezik: a réshangok ettől lesznek „zörejt”-hangok. Végül a zárréshangok esetében a zár felpattanása nem hirtelen, hanem fokozatosan történik, eközben itt is sűrűlódási zörej keletkezik.

A zörejhangok majdnem mindegyike **zöngés/zöngétlen párok**at alkot. Zöngésnek mondjuk azt a zörejhangot, amelynek képzése közben a hangszalagok rezgésben vannak (második, negyedik, hatodik oszlop). A zöngétlen hangok ejtése közben (első, harmadik, ötödik oszlop) a hangszalagok nem rezegnek.

A **zengőhangok** között három orrhangú mássalhangzót (hetedik oszlop), valamint három egyéb hangot találunk (nyolcadik, kilencedik oszlop). Az **orrhangúak** képzése során a tüdőből kiáramló levegő az orron keresztül távozik, minden más hang esetében (legyen az magán- vagy mássalhangzó) a szájon keresztül. A zengőhangok mindegyikének képzése közben rezgésben vannak a hangszalagok, de ez a tulajdonságuk soha nem szolgál mássalhangzó-párok közötti szembenállás alapjául, s éppen ezért érdektelen. Azt mondhatjuk, hogy a zöngésség kategóriája a zengőhangokra (akárcsak a magánhangzókra, amelyeket szintén rezgésben lévő hangszalagokkal képezzük) nincs értelmezve, vagyis ezek a rendszer szempontjából nem minősülnek sem zöngésnek, sem zöngétlennek.

A képzés pontos helye szerint a mássalhangzókat akár hét vagy nyolc csoportra is oszthatnánk (lásd a **26.3.26.3.2.26.3.2.1. szakasz - Artikulációs jellemzés.** pontot), azonban a nyelvi rendszer szempontjából elegendő négy **képzési helyet** megkülönböztetnünk. A fenti táblázat első sorában feltüntetett mássalhangzók mindegyikét az alsó ajak segítségével képezzük. A réshangok esetében az alsó ajak a felső fogsorral alkot rést, míg a zárhangok és az *m* képzésében mindkét ajak részt vesz. A második sor mássalhangzóit a nyelv elülső része és a fogmeder (a fogak és a szájpadlás közötti rész) között képezzük, a réshangokat és a *c-t* picivel hátrább, a többit egy kicsit előrébb. A harmadik sor mássalhangzóit a nyelv középső része és a kemény szájpadlás között képezzük, de ezúttal a réshangokat és a zárréshangokat előrébb és a többit hátrább. Végül a negyedik sor hangjait még ennél is hátrább képezzük; közülük a két zárhangot a nyelv hátulsó felülete és a lágy szájpadlás között. A *h*-nak két változata van, attól függően, hogy magánhangzó előtt fordul elő vagy sem. A magánhangzó előtti *h* ejtésekor, pl. *hó, ruha*, az úgynevezett **hangrésben**, vagyis a szétterpesztett hangszalagok között keletkezik a hangot alkotó sűrűlódó zörej; minden más helyzetű *h* képzése, pl. *doh, ihlet*, a *k*-val és a *g*-vel megegyező helyen, vagyis a nyelv hátulsó felülete és a lágy szájpadlás között történik. Mindkétféle képzési helyű *h* ugyanabba a szélesen értelmezett helykategóriába esik (amelyre a „hátulsó” elnevezést fogjuk használni). A négy sor hangjait rendre ajakhangoknak, foghangoknak, szájpadláshangoknak és hátulsók mássalhangzóknak nevezzük.

Mindezt a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

2.9. táblázat -

	Zörejhangok				Zengőhangok				
	Zárhangok		Réshangok		Zárréshangok		Orrhangúak	Egyebek	
Ajakhangok	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>f</i>	<i>v</i>			<i>m</i>		
Foghangok	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>sz</i>	<i>z</i>	<i>c</i>		<i>n</i>	<i>l</i>	<i>r</i>
Szájpadláshangok	<i>ty</i>	<i>gy</i>	<i>s</i>	<i>zs</i>	<i>cs</i>	<i>dzs</i>	<i>ny</i>		<i>j</i>
Hátulsók	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>h</i>						

2.2.2.2.2. A zöngésségi hasonulás

A magyarban nem állhat egymás mellett két, zöngésség tekintetében egymástól eltérő zörejh hang. A szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok közül azok, amelyeknek egyik tagja sem zengőhang, mindig teljes egészükben zöngétlenek (pl. *sport*). Egyetlen látszólagos kivételsoport van: a *tviszt*, *kvarc* típusú szavakban zöngétlen zárhang + zöngés réshang kapcsolat található, ahol azonban az érintett zöngés réshang mindig a *v*. A két magánhangzó között álló vagy szó végi zörejh hang-kapcsolatok vagy végig zöngétlenek (pl. *sapka*, *füst*), vagy végig zöngések (pl. *labda*, *kezd*). Azok a jövevényszavak, amelyek eredetileg eltérő zöngésségű zörejh ang-kapcsolatot tartalmaznának, automatikusan igazodnak ehhez a mintához (pl. *joghurt* [kh], *futball* [db]); itt és a továbbiakban szögletes zárójelben adjuk meg a kiejtésben szereplő hangokat mindazokban az esetekben, amikor a leírt szó betűi nem tükrözik a valóságos kiejtést). Figyeljük meg, hogy ismét a *v*-re végződő kapcsolatok azok, amelyek minderről nem vesznek tudomást: *pitvar*, *akvárium*, *köszvény*, *ösvény*.

Toldalékoláskor a tővégi zöngés zörejh ang zöngétlenné válik, ha a toldalék zöngétlen zörejh anggal kezdődik (*melegtől* [kt]), és megfordítva: a tővégi zöngétlen zörejh ang zöngéssé válik, ha a toldalék zöngés zörejh anggal kezdődik (*zsákban* [gb]). Ezt a folyamatot, amely jobbról balra hat, és nemcsak toldalékoláskor, hanem összetételhatáron és szóhatáron át is működésbe lép (*rabszolga* [psz], *nagy kalap* [tyk]), **zöngésségi hasonulás**nak nevezzük. A zengőhangok nem vesznek részt benne: nem zöngétlenednek (*szemtől*) és nem zöngésítenek (*kalapnak*); természetesen a szótövek belsejében (*ajtó*, *szoknya*), illetve összetételhatáron és szóhatáron át sem (*szempilla*, *kislakás*). Ezen nincs is mit csodálkoznunk, hiszen – mint mondtuk – a zengőhangok nyelvtani értelemben se nem zöngések, se nem zöngétlenek (bár a beszédben hangszalagrezgéssel jelennek meg).

Van azonban két olyan mássalhangzó, amely a szabály működése szempontjából felemásan viselkedik. Az egyik a *v*, amelyen végbemegy a hasonulás (*szívtől* [ft]), de amely nem zöngésíti az előtte álló zörejh angot: *hatvan* [tv], *[dv]. A másik a *h*, amely viszont éppen fordítva: zöngétleníti az előtte álló zörejh angot: *adhat* [th], viszont nem zöngésedik, ha utána zöngés zörejh ang áll. Igaz, egyes esetekben nem is lenne minnek zöngésednie, hiszen a *h* a megfelelő környezetben törlődik: *méhben* [mében], *csehből* [cseből] (egyébként ugyanezekben a szavakban akkor is törlődik a *h*, ha nem áll utána semmi: *méh* [mé], *cseh* [cse]); rendszerint azonban nem törlődik az ilyen helyzetű *h*, hanem a *k*-val megegyező képzési helyű változatában jelenik meg (*pech*, *doh*, *Allah* stb.), de a zöngésedésnek ellenáll, ha zöngés zörejh ang követi is (*barkochba*, *dohból*, *Allah dicsősége*).

A *v* viselkedése nem csupán a zöngésségi hasonulásban való felemás részvétele miatt furcsa, hanem abban is, hogy előfordul olyan szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként, amelyeknek az első tagja zárhang: *tviszt*, *kvarc*, *gvárdián*. Ezt rajta kívül egyetlen zörejh angról sem mondhatjuk el, a nem orrhangú zengőhangokról viszont annál inkább: *próba*, *tréfa*, *kráter*, *platán*, *klassz*; *bronz*, *drága*, *gránit*, *blokk*, *gleccser*. Abban, hogy nem zöngésíti az előtte álló zörejh angokat, a *v* ugyancsak a zengőhangokra hasonlít: *svéd*, *szvit*, *tviszt*, *kvarc*; *pitvar*, *István*; *kötvény*, *hatvan*; *ott volt*. Ugyanakkor mégsem lehet minden további nélkül a zengőhangokhoz sorolni, hiszen szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok utolsó helyén is előfordul, amit az *l* vagy az *r* sosem tesz meg: *érv*, *könyv*, *ölyv*; és rajta végbemegy a zöngésségi hasonulás: *hívsz* [fsz], *szívtelen* [ft], *távkapcsoló* [fk]. Úgy látszik, a helyes következtetés ez: a *v* szótag elején zengőhang, szótag végén pedig zörejh ang.

2.3. A hangsúly

A hangtani leírás nem merül ki az egyes hangok és ezek kapcsolódásainak elemzésében, hanem kiterjed a hangoknál, hangkapcsolatoknál, sőt a szótagoknál nagyobb egységek olyan tulajdonságaira is, amelyek ezeket a nagyobb egységeket egészükben jellemzik, azaz nem szeletelhetők fel az egyes hangoknak vagy szótagoknak megfelelő részekre. Ilyenek elsősorban a hangsúly és a hanglejtés. Igaz, a hangsúly esetében szokás hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokról, sőt hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzókról is beszélni, de ez nem jelenti azt, hogy a hangsúlyosság, illetve hangsúlytalanság az egyes szótag vagy az egyes magánhangzó tulajdonsága lenne. A **hangsúly** ugyanis viszonylagos dolog: egy szótagot az tesz hangsúlyossá, hogy kiemelkedik a többi szótag közül. Ez a kiemelkedés különféle tényezőkön alapulhat: hangerőtöbbleten, hangmagasságtöbbleten, időtartamtöbbleten, illetve ezek különféle összjátékain (lásd a **26.5.26.5.2. szakasz - Hangerő, hangosság, hangsúly**. pontot).

A hangsúlynak három fokozata különböztethető meg: a főhangsúly (jele a szótag elé írt '), a mellékhangsúly (jele a szótag elé írt ,) és a hangsúlytalanság (ezt jelöletlenül hagyjuk). Ahol a hangsúly szabadon választott (azaz vele is, nélküle is mondható a szerkezet, bármilyen nyelvtani vagy jelentéskülönbség nélkül), ott ezt zárójelbe tett hangsúlyjellel jelöljük: (') és (?). A (') jelű szótag főhangsúlyos, mellékhangsúlyos és hangsúlytalan egyaránt lehet, a (?) jelű pedig mellékhangsúlyos vagy hangsúlytalan.

Vegyük például az alábbi mondatokat, ahol a hangerőtöbbletet (más szóval nyomatékot) a szótag elé tett !, a magasságtöbbletet pedig ↑ jelöli; a zárójelbe tett (!) olyan szótag előtt áll, amely lehet nyomatékosabb a környezeténél, de nem feltétlenül az.

↑ ! Szombaton.

Az ↑ (!)üzetek ↑ (!)sok helyen ↑ (!)szombaton ↑ (!)zárva vannak.

! Szom↑ baton?

A hangsúlyos szótag legtöbbször hangerő és hangmagasság tekintetében egyaránt kiemelkedik a környezetéből, mint az első példában a *szom* szótag. Előfordulhat, hogy a hangsúly csak hangmagasságtöbbletben valósul meg, különösen hosszabb mondatokban: ezt szemlélteti a fenti második példa. Van olyan eset is, amikor a hangsúlyos szótag csak nyomatékkel rendelkezik, hangmagasságtöbbletrel nem (ilyen a *szom* szótag a harmadik példában), viszont a hangmagasságtöbblet önmagában nem mindig jelez hangsúlyt. Például fenti harmadik mondatban a hangmagasságtöbbletet a *ba* szótag hordozza, mégsem ez a hangsúlyos, hanem a *szom*.

A fő- és a mellékhangsúly nem abban különbözik egymástól, hogy az egyik nagyobb, a másik pedig kisebb nyomatékjal jár (hiszen ekkor sokkal több fokozatot is megkülönböztethetnénk), hanem abban, hogy a főhangsúly mindig **dallamelemet** indít. Ennek nem mond ellent a fenti harmadik példa, hiszen ott az emelkedő-eső dallamelem a *szom* szótagon indul, csak éppen a csúcsa esik a *ba* szótagra.

A **szóhangsúly** helye (az, hogy egy hangsúlyos szó melyik szótagjára esik a hangsúly) a magyarban nem különösebben izgalmas kérdés: néhány egészen különleges esettől eltekintve a szóhangsúly (ha van) mindig a szó első szótagjára esik, összetett szavakban is: '*iskola*, '*forrósodik*, '*szénanátha*. A kivételes esetekben a hangsúly valamelyik későbbi szótagra eshet: *a'há!*, (?)*termé'szetesen!*; vagy a szónak két főhangsúlya lehet: '*kilencszáz kilencven* (ilyenkor a szövegkörnyezettől függően az egyik törölhető: '*kilencszáz(?)kilencven 'pont, 'pont (')kilencszáz' kilencven*, de az is lehet, hogy mindkettő megjelenik) ; és vannak olyan szavak is, amelyek soha nem viselnek hangsúlyt, pl. *a*, *az*, *is*, *meg* (az utóbbi kötőszóként, pl. '*Pista meg 'hazament*).

Ennél sokkal fontosabb, hogy mikor van egy szón főhangsúly a mondatban és mikor nincs. A legtöbb szó ugyanis képes hangsúlyosan megjelenni, mégis bizonyos nyos helyzetekben hangsúlytalan, azaz hozzásimul az előtte álló szóhoz. (A mindig hangsúlytalan szavak közül az *a*, *az*, *de* stb. az utána állóhoz simul, az *is*, *meg* az előtte állóhoz; de a következőkben tárgyalandó hangsúlyuk-vesztett szavak mindig balra simulnak.)

A hangsúlytalanságnak két fő oka lehet: ezeket **irtásnak**, illetve **csüggésnek** nevezzük. Hasonlítsuk össze a következő példákat:

'Tegnap 'Pistával 'veszekedett az 'édesanyja.

'Tegnap <'Pistával veszekedett az édesanyja>.

A második mondatban a *Pistával* szó hangsúlya sajátos (bár nem feltétlenül erősebb, mint az elsőben), mivel utána nem áll – nem is állhat – további főhangsúly. Az ilyen főhangsúlyt **irtóhangsúlynak** nevezzük, és úgy jelöljük, hogy csúcsos zárójel közé tesszük azt a szakaszt, amelyen belül nem követhetik további főhangsúlyok (ez a mondat „kiírtott hangsúlyú” része).

Az a hangsúlytalanság, amely nem irtás következménye, a csüggés. A következőkben áttekintjük a csüggés különféle eseteit.

2.3.2.3.1. A névszói szerkezetek hangsúlyozása

Azokban a szerkezetekben, amelyeknek a feje (főtagja) névszó, ez a fej általában hangsúlyos. A névmások közül azonban a legtöbb hangsúlytalan, csak bizonyos névmásfajták hangsúlyosak (ezért inkább a hangsúlyos névmásokra állítunk fel külön szabályokat). A névszói szerkezetek főszabálya tehát a következő: *A nemnévmási névszói fej hangsúlyos*. Az alábbi példákban a fejet dőlt betűvel írtuk:

2.10. táblázat -

'három 'kabát	'higany (')nélkül
'nagyon 'drága	'három deci 'tej

A felsorolt szerkezetek feje tehát mindig hangsúlyos. De ez nem jelenti azt, hogy a módosítójuk viszont mindig hangsúlytalan: látjuk, hogy legtöbbször nem az. Ennek az a magyarázata, hogy a legtöbb módosító maga is szerkezet, legfeljebb egyszavas szerkezet, amelynek ugyancsak van feje, amely, ha nem-névmási névszó, maga is hangsúlyos. Például a *három kabát* szerkezet módosítója (a *három*) maga is (a *három kabát*-ba beágyazott) szerkezet feje, tehát hangsúlyos. Ugyanígy a *nagyon drága* szerkezet módosítója, a *nagyon*. Ezzel szemben a *higany nélkül*-beli névtó nem névszói fej, tehát rá külön szabály vonatkozik: *A névtó választhatóan hangsúlyos*. Például: *Üzletük volt a 'háború (')előtt. Erőszak (')nélkül 'hatoltak 'be. A 'ház (')mögött 'találtam. A 'szünet (')után 'keress 'meg*. Kivételek a *gyanánt, lévén, létre*, amelyek mindig hangsúlytalanok: *'záloggyanánt, 'orvos létre*.

A *három deci tej*-ben a *tej* módosítója is jelzős szerkezet, amelynek a *deci* a feje. Miért nem hangsúlyos akkor a *deci* szó? Azért, mert a fozsabály alól kivételt képeznek a mértékegységként használt névszók, amikor jelzői szerkezet fejét alkotják (vagyis amikor egy jelzős szerkezet módosítójaként szerepel a számnév és a mértékegység által alkotott szerkezet): *'három deci 'tej, 'hét tonna 'búza, 'három szál 'kolbász*. Hangsúlyos viszont a mértékegység neve, ha előtte nem számnév, hanem névelő áll: *egy 'szál 'kolbász (de 'egy szál 'kolbász is lehet, ha az egy számnevet, nem pedig az egy névelőt használjuk), a 'tonna 'búza stb.*

A módosítók tehát rendszerint hangsúlyosak. Azonban van egy alfajuk, az úgynevezett **tartalmatlan módosító**, amely hangsúlytalan is lehet. Tartalmasnak akkor nevezünk egy módosítót, ha létezik a helyére betehető, vele szembeállítható, jelentésével összeférhetetlen ellenpárja. Például a *'gazdag 'rokon* mellett ott a *'szegény 'rokon*, ezért itt a *'gazdag* és a *'szegény* is tartalmas módosítók. Ezzel szemben a (') *valóságos aranybánya* kifejezésben a *valóságos* nem helyettesíthető valamely ugyancsak választhatóan hangsúlyos, de vele értelmileg összeférhetetlen módosítóval, pl. **hamis aranybánya* (mert a *valóságos aranybánya* nem azt jelenti, hogy „nem hamis aranybánya”). Hasonlóképpen a *bizonyos* módosító az *egy (')bizonyos 'Kovács* kifejezésben nem állítható szembe vele ellenkező értelmű módosítóval (pl. *bizonytalan*). További példák: (')*szegény Bán néni* (néhai, illetve sajnálatra méltó), *'irt (')néhány 'regényt, 'erre 'használják az (')úgynevezett 'pajszert*.

A **személyes névmásból** álló névszói szerkezetek hangsúlytalanok (hacsak nem viselnek irtóhangsúlyt, mint az alábbi negyedik mondatban):

Vettem *neked* egy könyvet.
De hiszen *mi* nem tudtunk 'semmiről!
Maga 'nem azért van 'itt.
'*Neked* vettem a könyvet>.

A *maga*-töví névmások (nem számítva a „magázó” személyes névmásokat, mint amilyen például a fenti harmadik mondatban szerepel) két csoportra oszlanak: nyomatékosítókra és visszahatókra. A **nyomatékosítók** (pl. *'Ő 'maga hozta 'szóba*) értelemszerűen mindig hangsúlyosak; a **visszahatók** általában hangsúlytalanok (pl. *'Csinált magának egy 'hintaszéket; A 'legtöbb 'gyerek 'összepszkitotta magát*), kivéve ha az ige előtt állnak (*Magát nézegette a 'tükörben*).

A **vonatkozó** névmások (*aki, ami, amely, amelyik, ahol* stb. és ragozott alakjaik) hangsúlytalanok. A **mutató** névmási módosító lehet kötelezően hangsúlyos, választhatóan hangsúlyos, illetve hangsúlytalan. Választhatóan hangsúlyos akkor, ha a rá következő főnév nem hordoz új információt, pl. (')*Ez a kérdés mindnyájunkat 'izgat* (az előzményekből már tudjuk, hogy egy kérdéstről van szó); viszont nem lehet hangsúlyos a névmás akkor, ha az utána következő főnév új információt hordoz, pl. *Ez a gazember 'elvitte a 'töltőtollamat* (a mondat egyik állítása, hogy az illető, aki elvitte a töltőtollamat, gazember). Ugyancsak nem lehet hangsúlyos a névelőszerűen használt mutató névmás, pl. *Ez a 'diri már 'megint 'kavarja; Csak ne volna az a 'cigaretta!* Viszont kötelezően hangsúlyos a mutató névmás, ha előreutaló szerepe van (vagyis amikor a főnevet jelzői mellékmondat követi): ilyenkor csak az *az* alak használható, pl. *'az a 'csont, amit a kutyá nem bírt megrágni*.

2.3.2.3.2. Az igei szerkezetek hangsúlyozása

Az igei szerkezetek áttekintését azokkal kezdjük, amelyeknek a feje **ragozott ige**, tehát nem valamilyen igenév. Az igevevek részben sajátosan viselkednek, ezekre később térünk rá.

Az igei szerkezetek hangsúlyszabályait akkor tudjuk jól megragadni, ha az igét külön kezeljük esetleges **igemódosító**jától. Az igemódosító ige (és különösen ennek fő típusa, az igekezős ige) ugyanis egészen másképpen viselkedik, mint a módosító nélküli ige. A *szétszed* alakot például jelentéstani, szótári szempontból lehet egyetlen igenek tekinteni; hangtanilag azonban (akárcsak mondattanilag) a két eleme más-más viselkedést mutat. A *szét* igekező gyakorlatilag mindig hangsúlyos, míg a *szed* igekező éppen ellenkezőleg: többnyire hangsúlytalanságra (csüggésre) törekszik, s csak bizonyos szabályok hatására vesz magára hangsúlyt (pl. '*Gyere gyorsan! A Zsolti 'szedi 'szét a 'motorodat!*'). Az igekezős ige mint egység tehát nem szerepel a hangsúlyszabályok leírásában: külön írjuk le az igemódosítóra és külön az igekezőre vonatkozó szabályokat. E két szempont miatt a továbbiakban az *ige* szón az igemódosító nélkül vett nem-igenévi igealakokat értjük. Ilyenek a dőlt betűvel szedett elemek az alábbi példákban:

jön, jönnek, hegedültethessenek, szétszedi, szedi szét, fát vág, írd meg, el fogom venni, elhegedülték, ripityára törhetett volna

Az igemódosítók főbb fajtái a következők (dőlt betűvel jelölve; utánuk az ige hangsúlytalan):

- igekező: *megszámol, fölmege, agyonver, összeroskad, rámszólt*
- névelőtlen tárgy: *fát vág, banánt majszol, matekot tanul, sört iszik, részt vesz*
- célhatározó: *Szegedre utazik, kenyérért indul*
- eredményhatározó: *keményre vasal, laposra ver, fényesre csiszol, ripityára tör*
- módhatározó: *keményen bánik, hűtlenül kezel*
- főnévi igenév: *menekülni igyekezik, focizni szeretne*
- a létige kiegészítője: *katona lett, fáradt vagyok*
- névelőtlen alany (nem cselekvőt jelentő): *víz ment (a szemébe), gyereke született, (a völgyben) szél süvöltött*
- egyéb vonzat: *okosnak tartják, rosszul volt*

Azoknak a szerkezeteknek a hangsúlyviszonyai, amelyeknek ige a fejük, attól függnek, hogy van-e bennük közvetlenül az ige előtt igemódosító, kérdőszó (*ki, hol, mikor* stb.), illetve hangsúlyos tagadószó (*nem, ne*). A fozsabály a következő: *Semleges hangsúlyozású (azaz nem irtóhangsúlyos) mondatban az ige hangsúlytalan, ha előtte igemódosító, kérdő-, illetve tagadószó áll; egyébként hangsúlyos. Az igei szerkezet minden más eleme hangsúlyos (ha összetett, akkor a benne lévő szerkezetek által előírt hangsúlyokat kapja).*

Ha az igemódosítók nem közvetlenül az ige előtt állnak a mondatban, nincsenek hatással az ige hangsúlyozására. Tehát ha valami van közöttük (*rá fog lépni, meg is 'paskolta, 'vissza ne 'hozzátok*), illetve ha az igemódosító az ige után áll (*'jött 'fel a 'lépcsőn: folyamatos szerkezet, 'rakjatok fát a 'tűzre: felszólító szerkezet, 'nem tartják 'okosnak, 'ne vidd 'haza: tagadó/tiltó szerkezet*), az ige hangsúlyos (vagy más okból hangsúlytalan). Hasonlítsuk össze a kétféle tiltó szerkezetet: *'vissza ne 'hozzátok, 'ne vidd 'haza*. Az elsőben a *ne* hangsúlytalan (csüggő), tehát az ige hangsúlyos (mivel a *ne* elválasztja az igekezőtől), a másodikban a *ne* hangsúlyos, tehát az ige hangsúlytalan (csüggő helyzetben van).

Áttérve az igeveves szerkezetekre: a **főnévi igenév** (a *-ni* végű alak) és a **határozói igenév** (a *-va* végű alak) ugyanúgy viselkedik, mint az ige: csak akkor hangsúlyos, ha nincs előtte igemódosító (lásd az *a–b*, illetve *f* jelű példákat), egyébként hangsúlytalan (*c–e*, illetve *g* példa).

- a. 'menekülni igyekezik
- b. 'igyekezik 'menekülni
- c. 'igyekezik 'elmenekülni

- d. 'szeret 'fát vágni
- e. 'szeret a 'gyerekekre 'felügyelni
- f. ' állva 'dolgozott
- g. 'derékig 'vízben állva 'dolgozott

Az *a* példában a *menekülni* az *igyekszik* igemódosítója, ezért a fentiek szerint a *menekülni* hangsúlyos, az *igyekszik* viszont hangsúlytalan (csüggő). A *b* jeluben viszont, jóllehet a *menekülni* itt is az *igyekszik* igemódosítója, mindkét szó hangsúlyos, mivel az igemódosító nem az ige előtt áll. A *c–e* példákban a főnévi igenévnek saját igemódosítója van (*el, fát, fel*), ezért hangsúlytalan. Az *f* példában a határozói igenév hangsúlyos, mivel nincs előtte igemódosító, míg a *g* példában a helyhatározón csügg.

A **melléknévi igenév** viszont sajátosan viselkedik, mert ha bővítménye után áll (azaz, ha egyáltalán van bővítménye, mivel ez csak előtte állhat, utána nem), akkor szabadon választottan lehet hangsúlyos vagy hangsúlytalan, mégpedig nemcsak maga az igenév, hanem az előtte álló igemódosító is, ha van ilyen:

- a. a 'mellettem (')*ülő* 'utasok
- b. a 'fákról (')*lehullott* 'rothadt 'gyümölcs
- c. a 'gyerekekre (')*felügyelő* 'nagymama
- d. a 'mellettem (')*senyedő* 'utasok
- e. a 'gyulésen (')*részt vevő* 'fiatalok
- f. 'gyorsan *ölő*; 'lényegbevágó

Az *a–c* példákban valószínűbb az igenév hangsúlytalan, mint hangsúlyos megjelenése ; a *d–e* példákban mindkét változat egyaránt gyakori. A melléknévi igenév töve (vagyis az igemódosító nélkül tekintett melléknévi igenév) azonban igemódosító dosító után mindig hangsúlytalan: ilyen a *b*-beli *hullott*, a *c*-beli *ügyelő*, az *e*-beli *vevő* és az *f*-beli *ölo* és *vágó*.

2.3.2.3.3. Az irtóhangsúly

Amint fentebb láttuk, irtóhangsúlynak azt a főhangsúlyt nevezzük, amely az utána következő hangsúlyokat (egy újabb irtóhangsúlyig, ha van ilyen a mondatban, illetve a mondat végéig) „kiirtja”. Ez a jelenség legtöbbször az ún. **fókuszos mondatokban** figyelhető meg (lásd az **5.3.5.3.2. szakasz - A fókuszt tartalmazó predikátum.** pontot).

A mondat valamely összetevőjének fókuszbba állítása az illető összetevő kiemelését, előtérbe állítását szolgálja. Értelmileg sokszor a szembeállítás (kiigazítás, visszavágás, kérdésfeltevés és a kérdésre adott válaszolás) eszköze. A fókuszos összetevő szokásos helye közvetlenül az ige előtt van: ha tehát az igenek igemódosítója is van (és ez nem a fókuszos összetevő), akkor az igemódosítónak az ige után kell kerülnie.

Nézzük például az alábbi mondatokat:

- 'János 'bejárta a 'biciklijével a 'Börzsönyt.
- 'János a 'biciklijével járta be a Börzsönyt>.
- 'János a 'Börzsönyt járta be a biciklijével>.
- 'János járta be a biciklijével a Börzsönyt>.

Az első mondat semleges hangsúlyozású: az egyes összetevők megkapják a fentiekben tárgyalt szabályok szerint nekikjáró hangsúlyt. A *János*, a *biciklijével* és a *Börzsönyt* a névszói szerkezetek főszabálya értelmében hangsúlyos, a két névelő a mindig hangsúlytalan szavak közé tartozik, a *bejárta* hangsúlyozása pedig az igei szerkezetek főszabálya szerint alakul: az igemódosító (tehát a *be* igekező) hangsúlyos, maga az ige (*járta*) pedig hangsúlytalan. Ezzel szemben a többi mondatban irtóhangsúly van: a fókuszb (*biciklijével*, *Börzsönyt*, illetve *János*) utáni mondatrészek egységesen hangsúlytalanok. Ahogyan már említettük, az irtóhangsúly nem feltétlenül erősebb, mint bármely más hangsúly, csak éppen „kiirtja” az utána következő rész hangsúlyait. A fenti mondatokban ez az irtás egészen a mondat végéig terjed. A mondatok értelmezése ennek megfelelő: a

második mondat esetében tudjuk, hogy János bejárta a Börzsönyt, a mondat arról szól, hogy ezt a biciklijével tette. A harmadik mondat esetében tudjuk, hogy János a biciklijével bejárt valamit, a mondat azt tudatja velünk, hogy ez a hely a Börzsöny volt. Végül a negyedik esetben tudjuk, hogy valaki a biciklijével bejárta a Börzsönyt, és a mondat azt hozza a tudomásunkra, hogy ez a valaki János volt. Azonban vannak olyan mondatok is, amelyekben **többszörös fókusz** (ennek megfelelően egy mondaton belül több irtóhangsúly) fordul elő:

'János a 'biciklijével járta be a 'Börzsönyt.
'János a 'Börzsönyt járta be a 'biciklijével.
'János járta be a biciklijével a 'Börzsönyt.
'János járta be a Börzsönyt a 'biciklijével.
'János járta be a 'biciklijével a 'Börzsönyt.

Az irtás hatókörébe ezekben az esetekben kevesebb tartozik bele, mint a fentebbi mondatokban, de a *járta be* mindig beletartozik. Azonban az értelmezése is más az iménti mondatoknak, mint fentebbi megfelelőiknek: az első kettő esetében a *biciklijével* és a *Börzsönyt* egyaránt „kimerítően azonosítva” van (tehát: János a biciklijével (és nem mással) járta be a Börzsönyt (és nem mást)). Ugyanígy a harmadikban János (és nem más) járta be a biciklijével a Börzsönyt (és nem mást), a negyedikben János (és nem más) járta be a Börzsönyt a biciklijével (és nem mással), végül az ötödikben mindhárom összetevő fókuszos: János (és nem más) járta be a biciklijével (és nem mással) a Börzsönyt (és nem mást). Természetesen több fókusz esetén csak az egyik kerülhet közvetlenül az ige elé, az ún. **fókuszpozícióba**: a többi kénytelen az ige utáni részben maradni, és egyedül a hangsúlyozása (vagyis az a tény, hogy irtóhangsúlyos mondatban áll, és mégis hangsúlyos) jelzi, hogy fókuszos.

Mi történik akkor, ha az igemódosítót tesszük meg a mondat fókuszává? Az igemódosító után álló ige mindenképp hangsúlytalan (amint az igei szerkezetek főszabályából tudjuk), tehát ilyenkor az igét követő összetevők hangsúlytalansága jelzi csupán, hogy fókuszos (irtóhangsúlyos) mondatról van szó:

'János 'megszámolta a 'pénzét.
'János 'megszámolta a pénzét. (*nem mást csinált vele*)
'Jenő 'menekülni igyekszik 'szorult 'helyzetéből.
'Jenő 'menekülni igyekszik szorult helyzetéből. (*nem máshogy megoldani*)
'Ödönt 'okosnak tartják a 'barátai.
'Ödönt 'okosnak tartják a barátai. (*nem másnak*)

Ugyanígy a kérdő- és tagadósók után is mindig hangsúlytalan az ige; itt is a további összetevők döntik el, hogy irtóhangsúlyról van-e szó:

'János 'mit járt be a 'biciklijével?
'János 'mit járt be a biciklijével?
'Miért járta be 'János a 'Börzsönyt?
'Miért járta be János a Börzsönyt?
'János 'nem táncolt a 'feleségével.
'János 'nem táncolt a feleségével.
'János 'nem kérte 'fel a 'feleségét.
'János 'nem kérte fel a feleségét.
'János 'nem a 'feleségét kérte fel.
'János 'nem a feleségét kérte fel.

Egy esetben azonban mégis hangsúlyos a kérdő- vagy tagadósót követő ige: ha maga az ige van szembeállítva egy másik lehetséges igével. Például:

'Miért 'biciklizett János a Börzsönyben? (*miért nem inkább sétált?*)
'János 'nem 'táncolt a feleségével. (*hanem csak álldogált vele a parketten*)

2.3.2.3.4. Összefoglalás

A fentiekben áttekintettük a hangsúlyozás főbb szabályait. A hangsúlynak három fokozatát (főhangsúly, mellékhangsúly, hangsúlytalanság) és három kötelezőségi szintjét (kötelező hangsúly, szabadon választott hangsúly és kötelező hangsúlytalanság) különböztettük meg. Kötelezően hangsúlyos például a nem-névmási névszói fej vagy az igemódosító (kivéve, ha irtóhangsúlyos mondatban, az irtás hatókörében fordul elő). Választhatóan hangsúlyos például a névutó vagy a tartalmatlan módosító. Láttuk továbbá, hogy a (kötelező)

hangsúlytalanságnak két esete van: a csüggés és az irtás. Csüggés következtében hangsúlytalanok például a névelők, a személyes és a vonatkozó névmások, valamint azok az igék, amelyek igemódosító, kérdő- vagy tagadószó után állnak. Irtás következtében bármi hangsúlytalanná válhat, ha irtóhangsúlyos mondatban, az irtás hatókörében (vagyis a mondatnak az irtóhangsúlyos összetevő utáni részében) szerepel. A közvetlenül a fókusz után álló ige mindig hangsúlytalan.

2.4. A hanglejtés

A korábbiakban a főhangsúlyt úgy határoztuk meg, hogy az mindig **dallamelemet** indít. Dallamelemeknek azokat a nyelvtani szereppel bíró dallammintákat nevezzük, amelyekből a magyar **hanglejtés** felépül (lásd a **26.5.26.5.1. szakasz - Rezgésszám, hangmagasság, hanglejtés.** pontot). Tehát az a nyomatékos szótag, amely nem indít dallamelemet, mellékhangsúlyos. A valóságos hangerőkülönbségek a főhangsúly szempontjából nem érdekesek: két főhangsúlyos szótag nem feltétlenül egyformán hangos, és az sem biztos, hogy egy főhangsúlyos és egy mellékhangsúlyos szótag közül az előbbi a hangosabb.

A magyarban tízféle dallamelemet különböztethetünk meg; ezenkívül van még két olyan dallamforma, a függelék-dallam és az előke, amelyek nem főhangsúlyos szótaggal kezdődnek. A dallamelemek egy része többféle változatban fordul elő attól függően, hogy hány szótagon terülnek szét. Három változatot tartunk számon: az egy szótagos, a két szótagos és a három vagy több szótagos változatot. Ezen kívül bizonyos esetekben némi szabad mozgástér is van az egyes dallamminták megvalósításában.

Az **eső jellegű** dallamelemek között találjuk az eső, a féleső és az eső-emelkedő dallamot. Több szótagos változatukban a hangmagasság az első és a második szótag között nagyot lép lefelé; az egy szótagos változatban ezen a szótagon belül történik meg a hangmagasság csökkenése.

Az **eső dallam** (jele: a dallamelemet indító – főhangsúlyos – szótag elé tett \) az alapvonalon (a beszélő normális hangterjedelmének alsó határán) ér véget és a mondat végét jelzi kijelentő és kérdőszavas kérdő mondatokban, pl. *\Elmegyek. \Hová mész\ \El.*

A **féleső dallam** (jele: `) nem éri el az alapvonalat; ez a leggyakoribb dallamelem mondat belsejében levő főhangsúlyos szótagokon. A következő példákban mindegyik főhangsúlyos szótag féleső dallamot indít, kivéve az utolsót (amely esőt): *` Elmegyek az ` erdőbe \fát vágni. ` Miért kell az ` erdőbe menni ` ahhoz, hogy \fát vágjon az ember*

Az **eső-emelkedő dallam** (jele: v) az első nagy lelépés után fokozatosan emelkedik, vagy pedig a végén lép egyet fölfelé. A szembeállítás jelentésmozzanatát hordozza, mint például a *vNem alszom!* mondatban (Ti azt hiszitek, hogy alszom, azért járkáltok lábujjhegyen, pedig nem is alszom). További példák: *A vNem fog fájni!* mondattal a fogorvos biztathatja az injekciótól féltő gyereket; a *vNagyon forró!*-val a beszélő pl. gúnyosan megismétli a beszélgetőtársa mondatát, amellyel egyáltalán nem ért egyet.

A dallamelemek második csoportja, a **lebegő jellegűeké**, az **emelkedő** (/), a **magas szinttartó** (˘) és az **ereszkedő** (ˆ) dallam, kimondottan befejezetlen előkészületet jelez valami fontosra, ami eztán következik. Jellemző esetben a mondat utolsó dallamelemét megelőző főhangsúlyos szótagok hanglejtése lehet ilyen, ún. megszakított kérdésekben pedig mindig lebegő jellegű dallamelem található. Az, hogy a három közül éppen melyik, attól függ, mennyire váratlan helyzetre reagál, s ezért mennyire feszült a megszakított kérdés. Például, ha meglátogatom Angéla nénit, de helyette az orvos nyit ajtót, a következő három kérdés egyikével kezdek a beszélgetést: */Angéla néni? vagy: ˘Angéla néni? vagy: ˆAngéla néni?* Az első változat, azaz emelkedő dallam a helyénvaló, ha az orvos jelenléte meglepő, vagyis Angéla nénival valami váratlan történhetett. A harmadik, vagyis ereszkedő dallammal teszem fel a kérdést, ha Angéla néni sokat betegeskedik, ezért az orvos jelenléte egyáltalán nem meglepő. A két végtel közötti semleges megoldás a második példa magas szinttartó dallama.

A harmadik csoportba három **lebegő-eső jellegű** dallam tartozik: az **emelkedő-eső** (v) a **szinttartó-eső** (˘) és az **ereszkedő-eső** (ˆ) Az eső rész mindig az utolsó előtti szótagon kezdődik, ha a dallamot hordozó szövegrész (a mondat utolsó főhangsúlyától a mondat végéig) három vagy annál több szótagú. Mindhárom ide tartozó dallam eldöntendő kérdést jelez, ezen belül valódi kérdésre az emelkedő-eső dallamot használjuk. Az ereszkedő-eső dallam inkább felkiáltás: megütközést vagy hiteltlenséget fejez ki az éppen hallott információval vagy a tapasztalt helyzettel kapcsolatban. A szinttartó-eső változat itt is semleges: nem igazán kérdés, de nem is csupán felkiáltás.

Az emelkedő-eső dallam pontos megvalósításáról a következőket mondhatjuk. Egy szótagú kérdésben (illetve olyan hosszabb kérdésben, amelynek utolsó főhangsúlya az utolsó szótagra

esik) az egész fölfelé és lefelé menő dallamvonalnak az egyetlen rendelkezésre álló szótagon kell elhelyezkednie, de az eső rész hiányozhat is, különösen ha a szótag rövid magánhangzót tartalmaz és nyílt (nincs a végén mássalhangzó), vagy zöngétlen mássalhangzóra végződik. A \wedge Jössz? példa tehát körülbelül így hangzik: /Jössz? Ha a dallamnak két szótag áll a rendelkezésére, a hangmagasság fellép a két szótag között, majd a második szótagon lesiklik (ez a lesiklás is csökevényes lehet): \wedge Eljössz? Végül a három vagy annál több szótagos változatban a hangmagasság egészen az utolsó előtti szótagig emelkedik, majd pedig az utolsó két szótag között nagyot lép lefelé \wedge Eljöttél? (a dallam csúcsa a *-jöt-* szótagon); \wedge Eljöhetetek? (adallam csúcsa a *-te-* szótagon).

Az eldöntendő kérdéseken kívül ugyanezek a dallamok használatosak a visszhangkérdésekben és az ismételtető kérdésekben is. A következő párbeszédcskék azt is szemléltetik, hogy a rendes kérdőszavas kérdések dallama, akárcsak a kijelentéseké, eső. Dőlt betűvel jeleztük a dallamcsúcs helyét:

2.11. táblázat -

– \Kivel találkoztak?	
– \wedge Kivel találkoztak? (` Nem is \tudom.)	– visszhangkérdés
– \Péterrel találkoztak.	
– \wedge Kivel találkoztak? (\wedge Mit mondtál?)	– ismételtető kérdés

Mindkét válaszmondatban a *Ki-* szótagra esik az egyetlen főhangsúly, de a *-koz-* szótagra esik a dallam csúcsa.

A tizedik dallamelem a **stilizált dallam** (–) amely egy magasabb és egy alacsonyabb (de az alapvonalnál feljebb húzódó) „teraszból” (azaz szigorúan szinttartó dallammal és elnyújtottan ejtett részből) áll, és amely távolabb álló személy(ek) megszólítására használatos. A lelépés az utolsó két szótag között történik (–*Gyere-kek!*), de ha csupán egy szótag van, akkor ezt kettévágja (–*Zso-olt!*).

Végül a **függelék-dallam** (alacsony szinttartó dallam, amely gyakorlatilag az alapvonalon húzódik, dallamvonalában nem kapcsolódik az előtte álló dallamelemhez és első szótagján semmiféle hangsúly nincs) és az **előke** (viszonylag alacsony szinttartó dallam vagy a lebegők egyike, de hangsúly nélkül) egészíti ki a dallamformák táráát. A függelék-dallam (°) megszólításokban és idéző mondatokban fordul elő:

\wedge Maga az, °Pál?
 \wedge Maga az? °kérdezte Pál.

Az előke (°) a mondat első hangsúlyos szótagját megelőző, bevezető rész dallama, mint például az °*Ésha /eljön?* monda? *És ha* részében, vagy pedig két dallamelemet egymástól elválasztó hangsúlytalan szótagokon jelenik meg. Hasonlítsuk össze az alábbi két példát: az *ide* szó az egyikben előke, a másikban az első dallam hoz tartozik és folytatja a *Gyere* elején megkezdett lefele tartó mozgást:

\Gyere! °Ide \ne firkálj!
 \Gyere ide! \Ne firkálj!

Ezzel a magyar hanglejtés főbb építőköveinek áttekintését befejeztük. Egy teljesebb leírásban ki kellene térnünk a dallamelemek és a mondatok egymáshoz rendelésének szabályaira is, azonban erre ezúttal terjedelmi megfontolásból nem vállalkozhatunk.

*

Irodalom

*A jelen fejezetnek a hangsúlyról szóló része Kálmán – Nádasy (2001), a hanglejtésről szóló része Varga (2001a), többi része pedig Siptár (2003) nyomán készült.

- [CH02-B01] Dressler,, Wolfgang U. – Péter, Siptár1998. A magyar nyelv természetes fonológiája felé. In: Péter1998, 35–59.
- [CH02-B02] Durand,, Jacques – Péter, Siptár1997. *Bevezetés a fonológiába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH02-B03] László, Elekfi – Imre, Wacha2003. *Az értelmes beszéd hangzása*. Budapest, Szemimpex.
- [CH02-B04] Mária, Gósy 2000. A beszédkutatás új útjai. In: KieferFerenc – GósyMária (szerk.) *Helyzetkép a magyar nyelvtudományról*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 44–54.
- [CH02-B05] Mária, Gósy 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH02-B06] László, Hunyadi 1995. Mondathangsúly a magyarban. In: GósyMária (szerk.) *Beszédkutatás '95*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 32–45.
- [CH02-B07] László, Hunyadi 2001. A hatókör prozodiája. In: Bakró-NagyMarianne – BánrétiZoltán – É. KissKatalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest, Osiris Kiadó, 324–343.
- [CH02-B08] László, Hunyadi 2002. *Hungarian sentence prosody and Universal Grammar*. Frankfurt, Peter Lang.
- [CH02-B09] László, Kálmán – Ádám, Nádasdy2001. Ahangsúly. In: Kiefer2001, 393–467.
- [CH02-B10] KassaiIlona (szerk.) 1999. *Szótagfogalom – szótagrealizációk*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- [CH02-B11] István, Kenesei – Vogel, Irene1998. A fókusz fonológiai szerkezete. In: Péter1998, 79–119.
- [CH02-B12] KieferFerenc (szerk.) 2001. *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. 2. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH02-B13] Ádám, Nádasdy – Péter, Siptár1998. Vowel length in present-day spoken Hungarian. In: VargaLászló (szerk.) *The Even Yearbook 3. ELTE SEAS Working Papers in Linguistics*. Budapest, School of English and American Studies, Eötvös Loránd University, 149–172.
- [CH02-B14] Ádám, Nádasdy – Péter, Siptár2001. A magánhangzók. In: Kiefer2001, 42–182.
- [CH02-B15] PéterMihály (szerk.) 1998. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIX. Újabb irányzatok a fonológiában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH02-B16] Mihály, Péter 2001. Strukturális fonológia. In: Siptár2001c, 9–36.
- [CH02-B17] Krisztina, Polgárdi 1998. Levezetett környezeti jelenségek és az optimalitáselmélet. In: Péter1998, 121–136.
- [CH02-B18] Krisztina, Polgárdi 2000. A magánhangzó ~ zéró váltakozás a magyarban és a „csak CV”-elmélet. In: BükyLászló – MaleczkiMárta (szerk.) 2000. *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 229–243.
- [CH02-B19] Péter, Rebrus 1996. Az analitikus–szintetikus toldalékolás a magyarban és a kormányzási fonológia. *Néprajz és Nyelvtudomány*37: 141–58.
- [CH02-B20] Péter, Rebrus 2000a. Kormányásfonológia kormányzás nélkül. In: SzécsényiTibor (szerk.) *LingDok I. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, JATEPress, 23–41.
- [CH02-B21] Péter, Rebrus 2000b. Morfofonológiai jelenségek. In: KieferFerenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*Budapest, Akadémiai Kiadó, 763–947.
- [CH02-B22] péter, Rebrus 2000c. A helyelemek egyeztetése a CV-fonológiában. In: BükyLászló – MaleczkiMárta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 245–260.

- [CH02-B23] Péter, Rebrus 2001. Optimalitáselmélet. In: Siptár2001c, 77–116.
- [CH02-B24] Ringen., Catherine O. – Vago, Robert M.1998. Hungarian vowel harmony in Optimality Theory. *Phonology*15: 393–416.
- [CH02-B25] Péter, Siptár 1994a. Megjegyzések a magyar magánhangzó-állományról. In: GósyMária (szerk.) *Beszédkutatás 1994. Tanulmányok az elméleti és az alkalmazott fonetika köréből*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1–23.
- [CH02-B26] Péter, Siptár 1994b. A kerekességi harmóniáról. In: GósyMária (szerk.) *Beszédkutatás 1994. Tanulmányok az elméleti és az alkalmazott fonetika köréből*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 81–93.
- [CH02-B27] Péter, Siptár 1995. *A magyar mássalhangzók fonológiája*. Linguistica, Series A: Studia et Dissertationes 18. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- [CH02-B28] Péter, Siptár 1998. A magyar magánhangzók lexikális fonológiájából. In: GósyMária (szerk.) *Beszédkutatás '97. Szófonetikai vizsgálatok*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 188–230.
- [CH02-B29] Péter, Siptár 2001a. Degemináció. In: Bakró-NagyMarianne – BánrétiZoltán – É. KissKatalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest, Osiris Kiadó, 291–303.
- [CH02-B30] Péter, Siptár 2001b. Három felemás magyar mássalhangzó. *Magyar Nyelv*97: 385–404.
- [CH02-B31] SiptárPéter (szerk.) 2001c. *Szabálytalanfonológia*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH02-B32] Péter, Siptár 2002. Hiátus. In: HunyadiLászló (szerk.) *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- [CH02-B33] Péter, Siptár 2003. Hangtan. In: É. KissKatalin – KieferFerenc – SiptárPéter: *Új magyar nyelvtan*. 3. kiadás. Budapest, Osiris Kiadó, 285–384.
- [CH02-B34] Péter, Siptár 2005. A magánhangzó-kapcsolatok fonológiájából. *Magyar Nyelv*101: 282–304.
- [CH02-B35] Péter, Siptár – Szilárd, Szentgyörgyi2004. A magyar H-féle hangok optimális elemzése. *Nyelvtudományi Közlemények*101: 57–90.
- [CH02-B36] Péter, Siptár – Miklós, Törkenczy2000. *The phonology of Hungarian*. The Phonology of the World's Languages. Oxford/New York, Oxford University Press.
- [CH02-B37] Tamás, Szende 1995. *A beszéd hangszerelése. Idő, hangmagasság, hangerő és határjelzés a közlésben*. Linguistica, Series A: Studia et Dissertationes, 13. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- [CH02-B38] Tamás, Szende 1998. A természetes fonológia és magyar alkalmazásai. In: Péter1998, 137–164.
- [CH02-B39] Szilárd, Szentgyörgyi 2000. A magyar /v/ és a zöngésségi hasonulás az optimalitáselméletben. In: SzécsényiTibor (szerk.) *LingDok I. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, JATEPress, 42–56.
- [CH02-B40] Szilárd, Szentgyörgyi 2004. Optimalitás-elmélet: mennyire gazdag a lexikon? In: KurtánZsuzsa – ZiményiÁrpád (szerk.) *A nyelvek vonzásában*. Eger – Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó, 160–170.
- [CH02-B41] Péter, Szigetvári 1998. Kormányzás a fonológiában. In: Péter1998, 165–213.
- [CH02-B42] Péter, Szigetvári 2001. Szótagtalan fonológia. In: Siptár2001c, 37–75.
- [CH02-B43] Sándor, Szilágyi N. 2000. *Világunk, a nyelv*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH02-B44] Sándor, Szilágyi N. 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben, különös tekintettel a fonológiára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- [CH02-B45] Miklós, Törkenczy 2001a. A szótag. In: Kiefer2001, 273–392.

- [CH02-B46] Miklós, Törkenczy 2001b. Végzetes rosszformáltság a fonológiában. In: Bakró-NagyMarianne – BánrétiZoltán – É. KissKatalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest, Osiris Kiadó, 274–290.
- [CH02-B47] Miklós, Törkenczy – Péter, Siptár1999. Vannak-e elágazó szótagösszetevők a magyarban? In: Kassai1999, 101–129.
- [CH02-B48] Miklós, Törkenczy – Péter, Siptár2000. Magánhangzó ~ semmi váltakozások a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények*97: 64–130.
- [CH02-B49] László, Varga 1993. *A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai*. Nyelvtudományi Értekezések 135. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH02-B50] László, Varga 1998a. Dallamelemek és szótagok asszociációja a magyar hanglejtés auto-szegmentális tárgyalásában. In: Péter1998, 257–72.
- [CH02-B51] László, Varga 1998b. Rhythmical variation in Hungarian. *Phonology*15: 227–266.
- [CH02-B52] László, Varga 2000. A magyar mellékhangsúly fonológiai státusáról. *Magyar Nyelvőr*124: 91–108.
- [CH02-B53] László, Varga 2001a. A hanglejtés. In: Kiefer2001, 468–580.
- [CH02-B54] László, Varga 2001b. A magyar intonációs frázis és annak kettébontása. In: Bakró-NagyMarianne – BánrétiZoltán – É. KissKatalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest, Osiris Kiadó, 304–323.
- [CH02-B55] László, Varga 2002. *Intonation and stress. Evidence from Hungarian*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- [CH02-B56] László, Varga 2005. *Metrikus fonológia és a ritmikai hangsúlyváltozás*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH02-B57] Gyula, Zsigri 1994. Lexikális és posztlexikális affrikáció. *Néprajz és Nyelvtudomány*35: 129–133.
- [CH02-B58] Gyula, Zsigri 1996. A zöngésségi hasonulás és a tunékeny mássalhangzók. *Néprajz és Nyelvtudomány*37: 271–284.
- [CH02-B59] Gyula, Zsigri 1997a. Orrhangúszabályok. *Néprajz és Nyelvtudomány*38: 117–123.
- [CH02-B60] Gyula, Zsigri 1997b. Posztalveoláris összeolvadás. In: BükyLászló (szerk.) *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szeged, JATEPress, 179–186.
- [CH02-B61] Gyula, Zsigri 2002. Fonológiailag releváns és irreleváns hangtulajdonságok. In: MaleczkiMárta (szerk.) *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 257–263.

3. fejezet - Alaktan

Kiefer, Ferenc

Az alaktani fejezetben röviden szólunk a morfológia néhány általános kérdéséről, majd áttekintést adunk a magyar nyelv termékeny morfológiai folyamatairól (toldalékolás, összetétel).¹ Terjedelmi okok miatt nem adhatunk számot a morfológia és a fonológia határterületéhez tartozó morfofonológiai jelenségekről, ilyenekről csak kivételes esetben lesz szó. A morfológiának, főképp a szóképzés területén, a nem termékeny képzés révén létrejött alakzatokkal is foglalkoznia kell, mi azonban ebben a fejezetben a termékeny képzések bemutatására szorítkozunk.

3.1. Az alaktan tárgya

Az alaktan (morfológia) a szó belső szerkezetével foglalkozik. A szó fogalma, mint minden fogalom, elméletfüggő, és ez vonatkozik a morfológiai szó fogalmára is, hiszen nem magától értetődő, hogy morfológiailag összetett szónak tekintendők-e pl. az *írni fog*, *írt volna* alakzatok vagy a *ránéz*, *alábújik* igekötős igék. A jövő idő és a feltételes mód vagy szintaktikai, vagy morfológiai kategóriának tekinthető. Ha az utóbbi lehetőséget választjuk, akkor a kategóriát megvalósító szabály **morfológiai szabály** és az eredmény **morfológiai szó**. Ha viszont a jövő időt és a feltételes módot szintaktikai kategóriának tekintjük, akkor az *írni fog*, *írt volna* alakzatok nem morfológiai jellegűek. Vajon az utóbbi megoldás mellett szólnak-e érvek? A jövő idő kifejezésére a *fog* segédige szolgál, hasonló segédige azonban az *akar* és a *szokott* ige is. Ha tehát az *írni fog* alakzatot morfológiai szónak tekintjük, akkor az *írni akar*, *írni szokott* (*írni kell*, *írni szabad* stb.) alakzatokat is annak kell tekintenünk, ez viszont a szintaxis rovására túlságosan kitágítaná a morfológia szerepét. Ezt a lépést aligha tudnánk megindokolni. A jövő idő és a feltételes mód alakjainak morfológiai kezelése ellen további érvet az *írni fog*, *írt volna* alakzatok szintaktikai viselkedése szolgáltatja: *írni ő aztán sohasem fog*, *fog ő neked még írni*, *írt is volna*, a szórendi szabályok tehát nemcsak megváltoztathatják az alakzat elemeinek eredeti sorrendjét, hanem az alakzat elemei közé más elemeket is beékelhetnek. Figyeljük meg továbbá, hogy sem a jövő idő, sem pedig a feltételes mód alakjai nem képezhetnek bemenetet morfológiai szabály számára, nincs tehát például **írni fogás*, **írt volnás*. Szemantikailag a szóban forgó alakzatok sohasem **lexémák**, tehát nem válhatnak lexikalizálódott alakzatokká, s ez is annak a jele, hogy nem szavakkal van dolgunk. Az igekötős igék ezzel szemben morfológiai alakzatoknak tekintendők, mivel szóalkotás eredményei (tehát 'szavak'), jellemző tulajdonságuk a lexikalizálódás lehetősége és bemenetül szolgálhatnak különféle morfológiai szabályok számára: *felírás*, *felíró*, *felírogat*, amelyek a *felír* ige különböző derivátumai. Igaz, az igekötős igék is engedelmessékednek szórendi (szintaktikai) szabályoknak, de az előbb említett két tulajdonság, a lexikalizálódás és a továbbképzés lehetősége miatt morfológiai alakzatoknak kell őket tekintenünk. Az igekötős igék kettős természetűek: egyrészt szintaktikai, másrészt morfológiai alakzatok, létrehozásuk, leírásuk azonban az alaktan feladata. Az alaktan főbb részei tehát a szóképzés, a szóösszetétel, az igekötős igék alkotása és a ragozás.

3.2. A magyar morfológia szóalapúsága

A magyarban a morfológiai műveletek bemenete tipikus esetben szó. A szóalapúság egyformán áll a ragozásra (*ír+ok*), a szóképzésre (*ír+ás*), az igekötős ige képzésére (*meg+ír*) és a szóösszetételre (*regény+ író*). Nem tipikus esetben a tőalapú toldalékolás is előfordul, pl. a hangkivetéses tövek esetében: *bokr+ot*, *bokr+ok* (lásd a 2.1.2.1.3. szakasz - Magánhangzók kiesése és betoldása pontot). Egyes képzők előtt a szóvégi magánhangzó törlődik, pl. *feket+ít*, *sárg+ul*. Az *-i* becéző képző csonka tőhöz járul: *Józs+i*, *Kat+i*, s ezzel különleges helyet foglal el a magyar szóképzés rendszerében. A szóalapúság abban is megmutatkozik, hogy toldalék még akkor sem járulhat szószerkezethez, ha valójában a toldalék szószerkezetet jellemez: a toldalék mindig a szerkezet alaptagján jelenik meg. Például az igei vonzatok többnyire főnévi szerkezetek: *a nagy házban* (*lakik*), *a sárga autóval* (*közlekedik*), vagyis a szintaktikai szerkezet a következő: [[a nagy ház]ban], [[a sárga autó]val], morfológiailag azonban a *-ban* rag a *ház*, ill. a *-val* rag az *autó* alaptaghoz kapcsolódik. Még feltunobb talán a kétféle szerkezet, a funkcionális és a morfológiai közötti különbség az *-ú/-u* képző esetében. Az *ujj+ú*, *fej+u* szerkezetek funkcionálisan hiányosak, teljessé akkor válnak, amikor melléknévvel vagy számnévvel társulnak: *rövid ujjú* (*ing*), *nagyfejű* (*férfi*), *három lábú* (*szék*). A funkcionális szerkezet tehát [[x ujj]+ú], a morfológiai ezzel szemben [[ujj]+ú] alakú.

3.3. Kötőhangzó vagy toldalékkezdő magánhangzó?

A toldalékok alakját illetően tisztáznunk kell a kötőhangzó, ill. a toldalékkezdő magánhangzó kérdését. A kettő közötti különbségek megállapításakor az alábbi szempontokat érdemes figyelembe venni: (a) Van-e magánhangzó-zérus váltakozás (pl. *asztal+t, szék+et*)? (b) Ha van, akkor a magánhangzó minősége megjósolható-e? (c) Van-e fonotaktikai indoka a megjelenésének, vagy olyankor is megjelenik, ha nélküle is fonotaktikailag helyes szóalak jönne létre? (d) Ha nincs fonotaktikai indok, megjelenik-e a szóban forgó magánhangzó magánhangzó végű tövek után is? (e) Ha igen, akkor törli-e a tövégi magánhangzót bizonyos tövek esetében? Tipikus esetben a kötőhangzó zérussal váltakozik, megjósolható minőségű, megjelenésének fonotaktikai oka van, nem jelenik meg magánhangzó végű tövek után, és nem törli a tövégi magánhangzót (lásd a 2.1.2.1.3. szakasz - Magánhangzók kiesése és betoldása pontot is).

Tipikus kötőhangzó például a tárgyrag magánhangzója, mert (a) zérussal váltakozik; (b) megjósolható minőségű (*voks+ot, könyv+et, ökr+öt*); (c) csak fonotaktikailag indokolt esetben jelenik meg (**voks+t, *könyv+t, *ökr+t*); (d) nem jelenik meg magánhangzó végű tövek után (**hajó+ot, *kesztyű+öt*); (e) nem törli a tövégi magánhangzót (*szoké+l, barná+l*). A többes szám toldaléka már kevésbé tipikus kötőhangzó, mivel megjelenik fonotaktikailag nem indokolt esetben is (*hal+ak, a halk* létező szó). Az *-ig, -ért, -ul/-ül* magánhangzója nem váltakozik zérussal, az *-ít* és az *-ul/-ül* igeképzők törlik a tövégi magánhangzót (*szok+ít, barn+ul*). Az utóbbi két esetben a magánhangzó a toldalék része, tehát toldalékkezdő magánhangzó. A kötőhangzót lényegileg az (a) és a (b) tulajdonság határozza meg. A toldalékkezdő magánhangzót V-vel jelölhetjük, ha minősége megjósolható, példa rá a *-Vdik* képző: *sötét+edik, páras+odik, göndör+ödik*. Ugyanez vonatkozik a kötőhangzóra is, pl. *-(V)g*, ahol V értéke *0* (*zson+g*), *o* (*kop+og*), *e* (*ziz+eg*) vagy *ö* (*zör+ög*) lehet. (A V azért áll zárójelben, mert értéke zérus is lehet.)

3.4. Termékenység és szabályszerűség

Valamely morfológiai minta csak akkor termékeny, ha vele adott feltételek mellett új szavak, szóalakok hozhatók létre. Ez azonban nem elegendő feltétele a **termékenységnek**: az új alakzatoknak morfológiai szabálynak kell engedelmessékedniük, és ez azt is jelenti, hogy meg kell tudnunk adni azt a tartományt, amelyen belül a létrehozható alakzatok megjósolhatók. Például a *-da/-de* képzővel keletkeznek ugyan új szavak (vö. *bútorda, gombóca, bőrde*), nem adható meg azonban azoknak a főneveknek a köre, amelyek a képzést lehetővé teszik. Az ilyen képzett szavak analógiás úton jönnek létre: meglévő mintát és nem szabályt követnek. Valamely morfológiailag összetett szó akkor **szabályszerű**, ha morfológiai szabály segítségével állítható elő vagy írható le. A morfológiai szabály olyan szabály, amely megjósolható módon toldalékot vagy egy másik szót illeszt a bemenetül szolgáló alakzathoz. A megjósolhatóság a jelentésre is vonatkozik, a szabálynak a létrejött morfológiai alakzat jelentéséről is számot kell adnia. A magyarban a ragozás szinte korlátlanul termékeny, tehát szemantikai, szintaktikai és morfológiai feltételek megfogalmazására általában nincs szükség: az *internetezik, klónoz* típusú új igék az igék jelentésétől teljesen függetlenül a teljes ragozási paradigmát kitöltik. A ragozott alakok szabályszerűek, a toldalékolás szabályba foglalható. Ez általánosabban is igaz: a termékeny morfológiai folyamat mindig szabályszerű, ennek fordítottja azonban nem áll: pl. az ikes ragozás szabályba foglalható ugyan, de egyes alakjai már nem termékenyek.²

A különféle fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai megszorítások különösen a szóképzésre jellemzőek. Pl. a *-ság/-ség* képzővel főnévből képezhetünk elvont jelentésű főnevet, de az alapfőnév csak funkció- vagy foglalkozásnév lehet (*menedzserség, neoszocialistaság*); az *-ul/-ül* határozószó-képző termékeny módon csak olyan melléknévhez járulhat, amely vagy nyelv neve (pl. *oroszul, lengyelül*), vagy pedig fosztóképzőre végződik (*változatlanul, kibékíthetetlenül*). A *rossz+ul, orv+ul* alakzatok nem szabályszerűek. Szabályszerű, de nem termékeny a *-mány/-mény* képzővel történő képzés abban az esetben, amikor a tárgyas ige eredmény tárgyat kíván: *gyártmány, készítmény*. Két rivális képző esetében általában különbözőek a két képző alkalmazásának feltételei, pl. az *-l* igeképzőt az egy szótagú és mássalhangzóra (de nem *r-re* vagy *l-re*) végződő főnevek után találjuk, más esetekben a *-z* az igeképző (pl. *parkol, voksol, de diszkózik, internetezik*).

Egy képző termékenységét elsősorban idegen szavak segítségével vizsgálhatjuk, pl. *kódoz, opciózik, installál*, de érdemes potenciális és nonszensz szavakkal is kísérleteznünk. A nonszensz szó egy hangtanilag lehetséges, de nem létező szó. Nonszensz szavakkal tesztelhetjük többek között az *-ál* beillesztő képző viselkedését (vele idegen eredetű szavakat illesztünk bele a magyar ragozási rendszerbe). A tesztelés eredménye: a képző több szótagú, mély vagy vegyes hangrendű igék beillesztésére használható produktívan, míg az egy szótagúak és a magas hangrendű több szótagúak az *-l* képzőt veszik fel: *rutilál, batukál, de zegel, batol, bergekel* (a *rutil, batuk, zeg, bat* és *bergek* nonszensz tövek).

A termékeny képzés eredménye szemantikailag mindig **kompozicionális**, azaz a létrejött alakzat jelentése előre jelezhető. A termékeny képzéssel létrejött szavak azonban az idők folyamán új jelentéselemekkel gazdagodhatnak, ezt a jelenséget **lexikalizálódásnak** nevezzük. A termékeny módon létrehozott szavak között különbséget teszünk a nyelvi közösség által használt vagy ismert szavak, a **létező szavak**, és a potenciális, vagyis a termékeny szabály segítségével képezhető, de a nyelvi közösség számára nem ismert szavak, a **potenciális szavak** között. A lexikalizálódott szavak értelemszerűen mindig létező szavak. A létező és a potenciális szó közötti különbségtétel fontos szerepet játszik az ún. **lexikai akadályozás** magyarázatában. Sok esetben egy-egy termékeny képzési szabály azért nem alkalmazható, mert a szótárban már létező szó a képzést megakadályozza: a szabályos *félés*, *álmodás* szavakat nem képezzük, mert a szótárban már létezik a *félelem*, *álmom* szó. Hasonló módon nincs *szorgalmasság*, *egészségesség*, mert már van *szorgalom*, *egészség*.

A termékeny morfológiai folyamat tehát mindig szabályba foglalható. A morfológiai szabály a magyarban általában **agglutináló** jellegű, azaz a bemenetül szolgáló morfológiai alakzathoz hozzáilleszt egy újabb elemet anélkül, hogy az alapszó (a tő) alakját megváltoztatná (lásd a 3.9.3.9.1. szakasz - A magyar nyelv agglutináló jellege pontot is). A szabálynak vannak bemeneti feltételei, ezek közé minimálisan a szófaji kategória tartozik, amelyhez a todalék vagy egy másik tő járulhat. Szóképzés esetében általában azt a szemantikai mezőt is ismernünk kell, amelyben a képzés termékeny. A szabálynak lehetnek fonológiai feltételei is, így például az *a*-ra vagy *e*-re végződő főnév után nem állhat a *-ka/-ke* kicsinyítő képző: **almáka*, **zergéke*. Morfológiai megszorítás például, hogy a *-ság/-ség* képző nem járulhat termékeny módon a *-nyi* képzős melléknévhez: **tányérnyiség*, **tenyérség*. Toldalékoláskor meg kell adnunk a todalékjelentését és a todalék által létrehozott szintaktikai változást (ha van ilyen). A képzőnek és az összetételi utótagnak is van szintaktikai kategóriája, s mivel a magyarban az alaptag mindig a jobb oldali tag, ezért a derivátum szintaktikai kategóriáját a jobb oldali todalék vagy – szóösszetétel esetén – az utótag határozza meg. Szintaktikai változásról akkor beszélünk, ha a todalék szintaktikai kategóriája különbözik az alapszó szintaktikai kategóriájától, pl. *hutlen* (melléknév) + *kedik* (igeképző) > *hutlenkedik* (ige), *takarít* (ige) + *ás* (főnévképző) > *takarítás* (főnév). A todalék által okozott fonológiai változásokat, ill. a fonológiailag helyes todalék kiválasztását nem a morfológiai szabály határozza meg, róluk fonológiai szabályok segítségével adunk számot; közéjük tartozik például a magánhangzó-illeszkedés szabálya (lásd a **2.1.2.1.1. szakasz - A magánhangzó-harmónia** pontot).

3.5. Képző vagy rag?

A képzők tipikus tulajdonságai a következők: (a) a képző új szót hoz létre; (b) a képző szófajváltást idézhet elő; (c) a szóképzés korlátozottan termékeny, azaz általában csak egy fonológiailag/morfológiailag/szemantikailag meghatározott tartományban produktív; (d) a képzett szó könnyen lexikalizálódik (sajátos lexikai jelentést vehet fel), a ragozott szó ezzel szemben nem lexikalizálódik; (e) a képző megváltoztathatja az alapszó szintaktikai környezetét (a *bezár* ige alanyi és tárgyi vonzatot kíván, a *bezáródik* igének csak alanyi vonzata van, a *bezárás* főnévnek pedig csak tárgyi vonzata lehet); végül (f) a képző után általában állhat más todalék (a képző nem szóalakzáró). Ezek a tulajdonságok azonban nem abszolút érvényűek: nem minden képző idéz elő szófajváltást (pl. *olvas* > *olvasgat*, *lámpa* > *lámpácska*), az *-ás/-és* képző szinte korlátlanul termékeny, a képzők egy tekintélyes része nem változtatja meg az alapszó szintaktikai környezetét, a határozószó-képző után nem állhat más todalék (pl. *szépen*, *ügyetlenül*), a kicsinyítő képző esetében a lexikalizálódott képződmények nagyon ritkák.

A tipikus **inflexiós todalékok** ezzel szemben nem hoznak létre új szót, nem változtatják meg a szintaktikai környezetet, nem okoznak szófajváltást, teljesen termékenyek, a velük todalékolt szó nem lexikalizálódik, és nem állhat utánuk más todalék.

Eszerint tipikus képző a magyarban például az *-(V)s* denominális melléknévképző: a *homokos* a *homok*-hoz képest új szó; a *homokos* melléknév, a *homok* viszont főnév, a képzés tehát megváltoztatja a szó szintaktikai környezetét; a képző szófajváltást okoz; nem minden tartományban termékeny, elvont főnevekből képzett melléknévek esetében például van *bánatos*, *becsületes*, de nincs **igyekezetes*, **szeretetes*; a lexikalizálódott jelentésre számos példát találunk: *alkalmas*, *lelkes*, *fokozatos*; állhat utána más todalék: *becsületességgel*. Ugyanakkor a *-t* tárgyrag tipikus inflexiós todalék, mivel nem hoz létre új szót, az alapszóhoz képest csak annyi szintaktikai változást okoz, hogy az ige tárgyát jelöli; szófajváltást nem okoz; teljesen termékeny; a vele todalékolt szó sohasem lexikalizálódik; utána más todalék nem következhet.

Az említett kritériumok közül egyiknek vagy másiknak nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk, mondhatjuk például azt, hogy a szófajváltás ugyan nem szükséges, de elégséges feltétel, vagyis ha valamely todalék szófajváltást idéz elő (mint pl. az *-ul/-ül* todalék, amely melléknévből határozószót hoz létre), akkor képző. A **lexikalizálódás** lehetőségét is kiemelt kritériumnak tekinthetjük, s azt mondhatjuk, hogy amennyiben egy

toldalékolt képződmény sohasem lexikalizálódik, akkor az nem szó értékű, ha pedig nem szó értékű, akkor a toldalék nem hozott létre új szót, s ezért nem lehet képző (ez az eset áll fenn például a *-hat/-het* esetében). Ilyen megközelítéssel a képző és az inflexiós toldalék egyértelműen elválasztható egymástól, de csak azon az áron, hogy a kevésbé egyértelmű eseteket is úgy kezeljük, mintha egyértelműek lennének. A kizárólag egyértelmű kategóriákat megengedő elméleteknek ezt az utat kell választaniuk.³ A fokozatosság elvét elfogadó elméletek ezzel szemben abból indulnak ki, hogy a szóképzés és a ragozás közötti különbség fokozat kérdése. Minél több képzőszerű tulajdonsággal rendelkezik egy toldalék, annál inkább képző minél kevesebbel, annál inkább inflexiós toldalék. Ilyen megközelítés esetében beszélhetünk képzőszerű ragról, ill. Ragszerű képzőről is.⁴

3.6. A szóképzés

A szóképzés a szóalkotásnak az a módja, amikor képző segítségével új szót hozunk létre (lásd a 14.3.14.3.2. szakasz - Szóképzés, a 16.3.16.3.2.16.3.2.1. szakasz - A képzett szavak és a 30.4.30.4.4. szakasz - Képzett szavak pontot is). Mint már említettük, alaktani áttekintésünkben a termékeny folyamatok tárgyalására szorítkozunk.⁵ Ennek megfelelően a teljes magyar képzőállomány számbavétele helyett az alábbiakban csak a termékeny képzőket tárgyaljuk.

3.6.3.6.1. Termékeny főnévképzők

(a) *-ság/-ség*

A képzővel melléknévből és főnévből képezhető elvont jelentésű főnév (*szépség, jóság, brókerség*). A képző jelentése 'az alapszóval jelölt vminek levés/mivolt', pl. *menedzserség* 'menedzsernek levés/menedzser mivolta vkinek'. Az alapszóra vonatkozólag különféle korlátozások érvényesek, a főnévi alapszó csak funkcióvagy foglalkozásnév lehet (szemantikai korlátozás, pl. **kanálság*), a melléknévi alapszó nem lehet *-nyi* képzős (morfológiai korlátozás, pl. **kanálnyiség*).

(b) *-itás*

Az *-itás* képzővel idegen eredetű melléknévből képzünk elvont jelentésű főnevet: *modernitás, dekorativitás*. A szabály alól kivételt jelentenek az *-(iszt)ikus, -mán, -mer, -ózus* végű idegen szavak, amelyekből a *-ság/-ség* képzővel képzünk főnevet, pl. *statikusság, morózusság*.

(c) A *-ka/-ke* és a *-cska/-cske* kicsinyítő képző

A képző szemantikailag 'kicsiny'-t jelent, a szemantikai jelentés azonban leggyakrabban pragmatikai jelentést, kedveskedést, becézgetést közvetít. A két képző közül a *-ka/-ke* képző használatának bonyolultabb a feltételrendszere: a képző nem fordulhat elő mássalhangzóra végződő egy szótagú, valamint zárhangra végződő több szótagú szótövek esetén: **hódka –hódocska, *családka –családocska*. A *-ka/-ke* képző nem csatlakozhat *a/e* végződésű főnevekhez sem: **almáka, *körtéke*. A fenti megfigyelés általánosítható: két rivális képző közül általában az egyik mindig általánosabb használatú, kevesebb feltételhez kötött.

(d) A becézőnév képzője

Az *-i* becézőnévképző a keresztnév csonka tövéhez járul, amelyet úgy kapunk, hogy a név első szótagjához hozzávesszük a rákövetkező mássalhangzót: *Fe + r (Feri), Er+zs (Erzsi)*. A becézőnév képzése termékeny. Ugyanezt a szabályt követi az *-i* kicsinyítő képző is: *uborka – ubi, paradicsom – pari*. Annak ellenére azonban, hogy ez utóbbi képzési mód terjedőben van, nem foglalható szabályba, tehát az általunk megfogalmazott termékenység-fogalom alapján nem tekinthető termékenynek. Egyelőre a *káposztá*-ból nem képzünk *kápi*-t, sem a *burgonyá*-ból *burgi*-t. A képzés tehát analógiás úton terjed és nem szabályalkalmazás eredménye. A becézőnévnek nincs szemantikai jelentése; pragmatikai jelentése azokból a feltételekből áll, amelyek használatát megszabják.

(e) Az *-s* képző

A képzőt leginkább foglalkozásnevekben (pl. *órás, butikos, halas*) és számjegynevekben (*ötös, százas, ezres*) találjuk. A foglalkozásnevek képzése azonban a szóban forgó tevékenység intézményesülésétől függ. Az *-s* főnévképző szorosan összefügg az *-s* melléknévképzővel: minden olyan esetben, amikor termékeny módon képezhető *-s* képzős főnév, van egy neki megfelelő *-s* képzős melléknév is: *a butikos nő –a butikos, a kukás ember – a kukás*. Ebből következik, hogy az *-s* képzős melléknévből (*szoftveres cég*) minden morfológiai változás nélkül, ún. **konverzióval** jön létre az *-s* képzős főnév (*szoftveres* 'az a személy, akinek valami

kapcsolata van a szoftverrel'). Ilyen főnevek képzése termékeny. A foglalkozásnév ezekből jön létre intézményesülés révén.⁶ A melléknév jelentése lehet 'sporteszközzel tevékenykedő' (pl. *gördeszűkás*), vagy 'áruval tevékenykedő' (pl. *újságos*), vagy 'vmi birtokló, javító, használó' (pl. *traktoros*), vagy 'valamilyen intézményhez tartozó' (pl. *tévés*), vagy 'valamilyen hangszeren játszó' (pl. *citerás*).

(f) *-ás/-és*⁷

Ezzel a képzővel igéből képzünk főnevet, amely jelenthet komplex eseményt (pl. *felmerülés*, *megoperálás*), egyszerű eseményt (pl. *beavatkozás*, *olvasás*), vagy eredményt (pl. *varrás*, *bemélyedés*). A komplex eseményt jelentő főnevek önmagukban, alanyi vagy tárgyi vonzatuk nélkül (amelyet az alapigétől örökölnék) nem állnak meg: *a kérdés felmerülése*, de **a felmerülés* (vö. *a kérdés felmerül*); *a lány megoperálása*, de **a megoperálás* (vö. *a lányt megoperálják*). Az egyszerű eseményt jelentő *-ás/-és* képzős főneveknek nincsenek vonzataik, szemantikailag eseményt fejeznek ki, szintaktikailag viszont egyszerű főnévként viselkednek. Például *A beavatkozás sokáig tartott* mondatban a *beavatkozás* főnévnek nincsenek vonzatai. Az eredményt jelentő *-ás/-és* képzős főnevek valamely cselekvés vagy folyamat eredményét jelölik (a *varrás* a *varr* igével jelölt cselekvés eredménye, a *bemélyedés* a *bemélyed* igével jelölt folyamat eredménye). A képző – néhány kivételtől eltekintve – tetszés szerinti igéhez járulhat, nem használható azonban – termékeny módon – a *-hat/-het* toldalék után (vö. **olvashatás*, **elmélkedhetés*).

(g) *-ó/-o*

Az *-ó/-o* képzővel igéből eseti cselekvő vagy eszköz jelentésű főnevet képzünk: *sportoló*, *író*, *ásó*, *evező*. Az 'eseti cselekvő' jelentés intézményesülhet: *ha muszáj, ma én is lehetek futó* (eseti jelentés) > *fűtő vagyok* (foglalkozásom fűtő, intézményesült jelentés). Termékenyen eszközneveket csak abban az esetben képezhetünk, ha az alapige által jelölt cselekvés eszközt feltételez (pl. *ás*, *vasal*, *vés*). A képzés megszorításai: (a) az alapige nem követelhet meg kötelező határozói vagy mondatértékű bővítményt (pl. *az otthon maradó gyerek* > **maradó* (fn)); (b) az alapige általában nem jelölhet állapotot (pl. *fekszik* > **fekvő* (fn)) sem pillanatnyi eseményt (pl. *moccan* > **moccanó* (fn)) végül (c) az *-ó/-o* képző nem fordulhat elő a *-hat/-het*, *-(t)at/-(t)et*, *-(t)atik/-(t)etik* toldalékok után (pl. **nézhető* (fn), **takarítottó* (fn)).

3.6.3.6.2. Termékeny melléknévképzők

(a) *-atlan/-telen*, *-atlan/-etlen*

A **fosztóképző** igéből, ill. főnévből képez melléknevet. Az előbbi esetben a fosztóképző produktív módon csak tárgyias cselekvésigékhez járulhat: *megíratlan*, *elolvasatlan*, de **ugrálatlan*, **futatlan*. Igék után az *-atlan/-etlen* (*tanul+atlan*, *tölt+etlen*) alakot találjuk, magánhangzó végű főnevek után a *-tlan/-tlen* alak jelenik meg (*gyanú+tlan*, *nő+tlen*), mássalhangzó végű főnevek után pedig a *-talan/-telen* alak áll (*család+ talan*, *veszély+ telen*). Fonológiai szempontból sajátos osztályt alkotnak azok a mássalhangzó végű főnevek, amelyek az igékhez hasonlóan az *-atlan/-etlen* alakot veszik magukhoz (*párt+atlan*, *fül+etlen*). A főnév alapú képzés feltétele, hogy az adott főnévvel jelölt dolog és egy másik főnévvel jelölt dolog között megfelelő rész–egész viszony álljon fenn. Például a lomb része a fának, a nyél része a kapának, ezért mondható a *lombtalan fa* és a *nyeletlen kapa*. A feltétel abban az esetben is működik, ha a főnévi szerkezet alaptagjával jelölt dolog és a fosztóképzős melléknév bázisával jelölt dolog között asszociatív kapcsolat áll fenn. Az ételt sóval fűszerezünk, ha ezt nem tesszük, ételünk *sótlan*; az ember általában ruhában jár, a *ruhátlan* emberen nincs ruha. A fosztóképző tömellénevekhez nem járulhat termékenyen: az *igaztalan*, *tisztátlan*, *magyartalan* lexikalizálódott képződmények. Szemantikailag a fosztóképzős melléknév pozitív párjának tagadását jelenti: a *lombtalan* a *lombos*, a *vasatlan* a *vasalt* tagadása (lásd a 7.3.7.3.2. szakasz - A fosztóképző. pontot is).

(b) *-i*

Az *-i* melléknévképző termékenyen csak főnevekhez járul; a főnév jelenthet foglalkozást, funkciót (*tanári*, *elnöki*), intézményt (*parlament*, *egyetemi*), földrajzi helyet (*apatini*, *balatoni*), elvont fogalmat (*cselekvési*, *pihenési*), művészeti ágat, tudományterületet (*teológiai*, *zenei*), időtartamot (*napi*, *nyári*), személynevet (*bartóki*, *József Attila-i*). Az egyes szemantikai csoportokon belül különféle egyéb megszorítások érvényesülhetnek. A főnév nem lehet anyag-, állat- vagy növénynév (pl. **aranyi*, **igrisi*, **szegfűi*), termékek neve (**szekrényi*, **autói*), *-i*-re végződő köznévi (pl. **rabbii*, **stricii*). A képzett melléknév jelentésének sokfélesége a főnévi alapszó jelentéseinek gazdagságából ered. A képzőnek ennek ellenére van egy általános alapjelentése, amely így jellemezhető: 'az alapszó és a belőle képzett melléknév által jellemzett főnév között valamilyen viszony, reláció áll fenn'. Így például a *tanári állás* esetében ez a reláció a 'tanár' és az 'állás', a *bírósági tárgyalás* esetében a 'bíróság' és a 'tárgyalás', az *irodalmi vita* az 'irodalom' és a 'vita' között áll fenn.

(c) *-beli*

Ez a képző országnevek (*németországbeli, svédországbeli*), szabályba foglalható korlátozással földrésznevek (*afrikabeli, amerikai*) és városnevek (*varsóbeli, párizsbeli*), intézményt jelentő alapszavak (*parlamentbeli, egyetemenbeli*), művészeti ágat jelentő főnevek (*építészetbeli, festészetbeli*), gyűjtőnevek (*csoporthelyi, osztályhelyi*) esetében termékeny. Földrész-, földtáj-, ill. városnév esetén a képzésnek korlátai vannak: az alapszó nem lehet olyan név, amelynek helyhatározói alakja az *-n* raggal van kifejezve: *Budapesten* –**budapestbeli*, de *Varsóban* – *varsóbeli*. A *-beli* képző birtokos személyrag és a többes szám toldaléka után is előfordulhat (pl. *falumbeli, utcátokbeli*), és ez arra utal, hogy a *-beli* nem tipikus képző. Az elliptálhatóság miatt (főlszó jellegű) összetételi tagnak is tekinthető, lásd a 3.8. szakasz - A szóösszetétel és a 4.1. szakasz - Mi a szó? pontot (vö. *akár varsó- akár párizsbeli*). A képző jelentése: 'vmihez tartozó, vmivel kapcsolatos'.

(d) *-s*

Ezzel a képzővel főnévből és melléknévből képezhetünk termékenyen melléknevet.

(d1) Az alapszó főnév

A képző sokféle jelentésben fordul elő, ezek közül csupán néhányat említünk. (1):

'az alapszóban megnevezett eszközzel, élőlényvel, tárggyal, jellel rendelkező vagy azzal ellátott'. Az alapszó ebben az esetben tárgy-, eszköz-, állat- vagy növénynév, pl. *sapkás, dobos, kutyás, bokros*. (2): 'az alapszóban megnevezett intézményhez, szervezethez vagy csoporthoz tartozó, abban tevékenykedő'. Az alapszavak intézmények, szervezetek, csoportok típusait megnevező köznevek, pl. *főiskolás, fideszes, kft-s*. (3): 'az alapszóban megnevezett időtartamhoz kapcsolódó'. Az alapszavak időtartamot jelölő főnevek, pl. *éves, napos, perces*. (4): 'az alapszóban megnevezett fogalommal kapcsolatos'. Az alapszavak *-(ác)ió* végű idegen szavak, pl. *privatizációs, koncessziós*.

(d2) Az alapszó melléknév

A képző jelentése: 'az alapszóban kifejezett tulajdonság(ok)hoz hasonló tulajdonsággal/tulajdonságokkal jellemezhető'. A képző a mellékevek következő csoportjaihoz járulhat termékenyen: (a) a színnevekhez, pl. *kékes, drappos*; (b) a morfológiaiailag nem komplex népnemekhez, pl. *angolos, svéd*; (c) az *-i* képzős mellékevek két csoportjához, az országnevekből képzett, nem népnévként funkcionáló mellékevekhez (pl. *magyarországi, angliai*) és az olyan helynevekből képzett mellékevekhez, amelyekből közvetlenül *-s* képzővel nem képezhető melléknév (pl. *párizsias, vidékies*).

(e) *-ú/-ű, -jú/-jű*

A képző *j-s* változata éppúgy előre jelezhető, mint a magánhangzó illeszkedése: a *j-s* változat magánhangzó végű főnév után jelenik meg. A képzőnek kötelező melléknévi vagy számnévi vonzata van, önmagában nem áll meg: **fejű, *orrú, *lábú*, de *kerek fejű, nagy orrú, három lábú*. A képző jelentése: 'valamivel rendelkező'. A képzés korlátait az alábbi példák szemléltetik: **nagy autójú (férfi), *sok lámpájú (szoba)*. A testrészt az ember elidegeníthetetlen része, első pillantásra tehát úgy tűnik, hogy a melléknév akkor képezhető, ha az alapszóval megnevezett dolog elidegeníthetetlen része a szerkezet alapszavával jelölt dolognak. A *kerek fejű férfi* esetében a *kerek fej* elidegeníthetetlen része *aférfinak*, a *nagy autójú férfi* esetében viszont ez nem áll fenn. Az elidegeníthetetlenség azonban csak elégséges, de nem szükséges feltétele a képzésnek. A képzés akkor is lehetséges, amikor az elidegeníthetetlenség ugyan nem áll fenn, de az alapszóval jelölt dolog (kalap, kabát) hozzátartozik a szerkezet alaptagjával (lány, férfi) jelölt dologhoz, ill. személyhez: *virágos kalapú lány, pöttyös kabátú férfi*.

(f) *-nyi*

A képző hozzávetőleges mérték megnevezésére szolgál: *pohárnyi, vödörnyi, ajtónyi*. Az alapszó bármely konkrét főnév lehet.

3.6.3.6.3. Termékeny igeképzők

(a) *-z(ik)* és *-l*

A két egymással versengő képző főnévből képez igét. Amint azt más esetben is láttuk, két rivális képző közül az egyik mindig általánosabb, kevesebb megszorításnak engedelmessékedik. A mi esetünkben az általánosabb

igeképző a *-z(ik)*, az *-l* képző egy szótagú, de nem *r*-re vagy *l*-re végződő, valamint több szótagú és magas hangrendű főnevekhez járul: *bokszol, parkol, szkennel, menedzsel, editel*. A képző jelentése: 'foglalkozik vmivel'.

(b) *-ál*

Ez a képző a mai magyar nyelvben önálló képzővé vált, vele idegen eredetű igéket illesztünk bele a magyar ragozási rendszerbe: *installál, editál, formattál*. A képző termékenyen a több szótagú, vegyes vagy mély hangrendű igék beillesztésére használható. Az egy szótagúak és a magas hangrendű több szótagúak az *-l* képzőt veszik fel: *printel, szével, menedzsel*.

(c) *-kodik/-kedik/-ködik, -skodik/-skedik/-sködik*

A képző főnévből és melléknévből képez igéket.

(c1) Főnévi alapú képzés esetén a magánhangzóra vagy zárhangra végződő tövek után a képző *-skodik/-skedik/-sködik* változatát használjuk (*bíróskodik, mérnökös-ködik*). Az alapszó foglalkozást vagy funkciót jelöl: *rektorkodik, bankárkodik*. A képző jelentése: 'az alapszóval jelölt funkciónak megfelelően viselkedik'. A képzőnek csak világmismereti tényezők szabnak gátat.

(c2) Melléknévi alapú képzés esetén a képző fosztóképzős vagy *-s* képzővel képzett melléknévhez járul. Szemantikai korlátja a képzésnek, hogy az alapszónak emberi tulajdonságot kell jelölnie. Pl. *hűtlenkedik, aggályoskodik*, de **értéktelenkedik, *nedveskedik*.

(d) *-gat/-get*

A képzővel tartós cselekvést jelölő alapige esetén kicsinyítést, csökkent értékű cselekvést, pillanatnyi eseményt jelölő alapige esetén pedig gyakortást fejezünk ki (lásd a **7.3.7.3.3. szakasz - A *-gat/-get* igeképző**. pontot): *olvasgat, írogat; nyitogat, vereget*. A képzőt nem vehetik fel az állapotot jelölő igék: **tartalmazgat, *emlékezzet*, és nem használható a visszaható igék képzői után sem, pl. **buzgólkodgat, *ölelkezzet*.

(e) *-g és -n*

Hangutánzó tövekből tartós cselekvést, történést a *-g* képzővel, mozzanatosat pedig az *-n* képzővel képezhetünk: *cseng, dörög, zizeg, pattan, zizzen*. A képzés ugyan nem szóalapú, de egy nagyon szűk körben, kicsi, de nem zárt bázissal termékeny. Potenciális hangutánzó töveket véve termékenyen képezhető például a *zuttyog – zuttyan, bummog – bumman, bizzeg – bizzen*.

(f) *-Vdik*

A képző melléknévekhez járul; jelentése: 'a melléknév által jelölt tulajdonságúvá kezd válni'. Pl. *magasodik, domborodik, szigorodik*. A képzés bizonyos – itt nem részletezendő – szemantikai feltételek esetében két vagy kettőnél több szótagú és nem magánhangzóra végződű melléknévek esetében termékeny.

(g) *-ít*

Az *-ít* képző az *-Vdik* képző kauzatív (okozást jelentő) megfelelője: *magasodik – magasít, sötétedik – sötétít*.

(h) *-sít és -sodik/-sedik/-södik*

Az *-ít* és az *-Vdik* képzőktől független képző. A két képzőpár szétválasztása mellett komoly szemantikai érv szól: a *németesít* nem azt jelenti, hogy 'németessé tesz', hanem azt, hogy 'németté tesz', és a *németesedik* sem jelenti azt, hogy 'németessé válik', hanem azt, hogy 'németté válik'. A két képző abban az esetben termékeny, amikor az alapszó népnév.

(i) *-izál*

Idegen eredetű melléknévekből az *-izál* képzővel képzünk igét: *modernizál, szinkronizál*. A képző azonban nem járulhat *-ózus* végű melléknévekhez, pl. **maliciózusizál*.

(j) *-(t)at/-(t)et*

A képzővel **műveltető** igét képzünk. A műveltető igék az alapigéhez képest egy új vonzattal rendelkeznek, amely a mondatban alanyként jelenik meg: *Béla dolgozik > János dolgoztatja Bélát*. Az alapige alanya a képzett ige tárgyakként jelenik meg. Műveltető ige nem képezhető állapotigéből: **léteztet, *birtokoltat*.⁸

(k) *-(t)atik/-(t)etik*

Ezzel a képzővel cselekvő igéből **szenvedő** igét képzünk, a képző minden tárgy cselekvő igehez kapcsolódhat.

(l) *-ódik/-odik*

A mediális igék képzője. A **mediális** ige alanya nem cselekvő szerepű és megfelel az alapige tárgyának: *aszalja a szilvát > a szilva aszalódik*. A mediális igék képzésének viszonylag bonyolult feltételrendszerével részletesen itt most nem foglalkozunk.

(m) *-kodik/-kedik/-kődik*

A képzővel cselekvő alapigéből **visszaható** igét képzünk: *Anna megmossa az arcát > Anna megmosakodik*. A cselekvés önmagára a cselekvőre irányul. A képzés szükséges feltétele, hogy a tárgy alapigének cselekvő szerepű alanya és olyan tárgya legyen, amelyre az alany hatást gyakorolhat, amelyen az alany változást idézhet elő. Ez a feltétel nem teljesül pl. a *János szereti a gesztenyét, Péter veri az asztalt, A vihar kidöntötte a fát* mondatok igéire, s egyik igéből sem képezhető visszaható ige.

3.6.3.6.4. Termékeny határozószó-képzők

(a) *-n*

A képzővel tö- vagy képzett melléknévből képzünk határozószót: *vidáman, csúnyán, bőkezűen, gögösen, szabályszerűen*. A képző nem járulhat népnévhez és alapszava nem lehet *-i, -beli, -nyi, -tlan/-tlen, -talan/-telen* képzős melléknév.⁹

(b) *-ul/-ül*

Ezzel a képzővel népnévből vagy fosztóképzős melléknévből képzünk határozószót: *olaszul, lengyelül, meggondolatlanul, elkerülhetetlenül*.

(c) *-lag/-leg*

A képző *-i* képzős melléknevekhez járul: *logikailag, zeneileg*. A képzés feltétele: a főnévi alapszó tudományos diszciplínát vagy művészeti ágat, ill. elvont művészeti fogalmat jelöl.

(d) *-kor*

A képzővel **időhatározó-szót** képzünk. Termékenyen *-ás/-és* képzős esemény jelentésű főnevekhez járulhat: *megérkezéskor, elindulásakor, elalvásakor, felébredésakor*. Nem járulhat a képző állapotigéből képzett főnévhez: **tudáskor, *emlékezésakor, *tartalmazáskor, *birtoklásakor*. De a cselekvésigék körében sem teljesen termékeny, pl. **mondáskor, *szóláskor, *gondolkodáskor*. Azoknak az igéknek a köre, amelyben a képző termékeny, még tisztázatlan.

(e) *-képpen, -ként, -stul/-stül*

Ezekkel a képzőkkel módhatározószót, osztóhatározó-szót, ill. társashatározószót képzünk. A képzés részletezésétől eltekintünk.

A fenti felsorolásban nem szerepelnek a hagyományosan képzőnek tekintett *-né, -ék, -hat/-het, -ható, -hatatlan, -fajta, -szerű, -féle* toldalékok. A *-né, -szerű, -fajta, -féle* toldalékot az **elliptálhatóság** kritériuma alapján (főlszó értékű) összetételi tagnak tekintjük, a *-hat/-het* és az *-ék* toldalékot pedig (nem prototipikus) inflexió toldaléknak. Az *-ék* nem hoz létre új szót, a vele toldalékolt szó nem lexikalizálódik. A *-k* többesjellel kiegészítő eloszlást mutat: *szomszédékéi –szomszédokéi*, és előfordulhat egyértelműen inflexió toldalék után is: *szomszédaimék*. A *-hat/-het* toldaléokra is érvényes, hogy a vele toldalékolt igék nem lexikalizálódhatnak, s vele tetszés szerinti ige toldalékolható. A *-hat/-het* toldalékkal toldalékolt igéből nem képezhető igenév (**olvashatandó, *olvashatva, *olvashatni*) és nem

képezhető főnév (**olvashatás*). A *-ható* és *-hatatlan* összetett képzők külön problémát vetnek fel, szételelemzésük elvileg lehetséges, de nem problémamentes. A *-hatatlan* szételelemzése például csak abban az esetben lehetséges, ha a *-hat* toldalékot képzőnek tekintjük, ugyanis az *-atlan* kétségtelenül képző, képző viszont nem következhet inflexiós toldalék után. A *-ható* esetében a szételelemzés szemantikai bonyodalmakhoz is vezet: az *olvasható* passzív értelmű, az *-ó* viszont sohasem az.

Nem soroltuk fel az **igenevek** toldalékait sem, amelyeknek képző volta szintén nem egyértelmű. Szófaváltásról az igenevek képzése esetében csak akkor beszélhetünk, ha az igeneveket külön szófajnak tekintjük. A képzés teljesen termékeny, a lexikalizálódás szinte ki van zárva, ugyanakkor megváltozik a szintaktikai környezet, a főnévi és melléknévi igenév toldalékai nem szóalakzáróak.

Az alaktan, mint említettük, nem szorítkozhat a termékeny szóképzés vizsgálatára. Szabályszerűséget a **terméketlen szóképzés** esetében is találunk, pl. az *-ász/-ész* képzős származékok könnyen szételemezhetők (*nyomdász* = *nyomd(a)* + *ász*, *lovász* = *lov* + *ász*, *szobrász* = *szobr* + *ász*), de a képzés bázisát nem tudjuk pontosan meghatározni. Még egyértelműbb a szabályszerűség a *-mány/-mény* főnévképző esetében (*készítmény*, *gyártmány*). Az alapige olyan tárgyias ige, amelynek tárgya eredménytárgy. A származék jelentése: 'a cselekvés révén létrejött eredmény'. Új származékok azonban legfeljebb analógia révén jöhetnek létre. Ebben az esetben is jeleznünk kell, hogy a képzés egy adott, zárt igecsoport esetében működik.

3.7. Az igekötős igék alkotása

Röviden szólnunk az igekötős igék alkotásáról is, amely néha a szóösszetétellel, néha pedig inkább a szóképzéssel mutat rokonságot. Az előbbire példa az *újraolvas*, *továbbtanul*, *végigfut*; ebben az esetben az igekötő megtartotta határozószói funkcióját is. Az utóbbit pedig az *eljártszadozik*, *megsimogat*, *bepontoz* igék szemléltetik, ahol az igekötő teljesen elvesztette határozószói jelentését és csupán egy akciómínőség, illetőleg a perfektív aspektus kifejezésére szolgál. Az akciómínőséget kifejező igekötős ige egyúttal perfektív is. Az, hogy az igekötős igék alkotása a szóképzéssel rokon művelet, abból is látszik, hogy a szóképzéshez hasonlóan, minden igekötő esetében (figyelembe véve az igekötő különböző jelentéseit), meg kell adnunk az igekötő kapcsolódási feltételeit, azaz azoknak az igéknek a körét, amelyek az adott igekötő használatát lehetővé teszik. És a képzett szavakhoz hasonlóan meg kell tudnunk adni a létrejött igekötős ige jelentését is.

3.7.3.7.1. A tisztán perfektiváló funkció

Az igekötő tisztán perfektiváló funkciójáról akkor beszélhetünk, amikor az igekötős ige jelentéstöbblete az igekötőtlen igehez képest csak a cselekvés, folyamat befejezettségét fejezi ki. Termékeny képzés esetében a tisztán perfektív funkció a magyarban viszonylag ritka, a perfektiváló funkció gyakran valamilyen akciómínőséggel párosul. Az *ír* és a *megír* között nem csak az írás tevékenységének befejezettsége tekintetében van különbség, a *megír* valaminek a létrehozására, az írás eredményére is utal, tehát rezultativitást is kifejez (**rezultatív** akciómínőség). További példák: *betakarít(ja a termést)*, *felépít(i a házat)*, *kimos(sa az ingét)*. A tisztán perfektiváló funkció leginkább olyan esetekben érhető tetten, amikor a cselekvés eredményére nincs explicit utalás: *becsomagolok*, *felmosok*, *kitakarítok*, *megfőzök*. Tiszta aspektuális párként ebben az esetben nem két ige, hanem egy ige és egy igei szerkezet áll egymással szemben: *becsomagolok* – *becsomagolom a ruhámat*, *felmosok* – *felmosom a konyhát*, *kitakarítok* – *kitakarítom a lakást*, *megfőzök* – *megfőzöm az ebédet*.

Az igekötős igék esetében is a termékeny minták vizsgálatát tekintjük a legfontosabb feladatnak. Ezek a minták elsősorban a neologizmusok esetében érhető tetten, pl. *internetezik* – **meginternetezik*, de *emailezik* – *megemilezik*. Az alapvető kérdés tehát az, hogy mitől függ a perfektiválás lehetősége, és ha a perfektiválás lehetséges, mitől függ az igekötő megválasztása.

3.7.3.7.2. Az akciómínőségek képzése

Az akciómínőségek esetében az igekötő jelentését nem vezethetjük le az igekötő eredeti jelentéséből. Például a *meg* igekötő az igék egy bizonyos körében az egyszeriség kifejezésére (**szemelfaktív** akciómínőség) szolgál: *megcsóvál*, *meglátogat*, *megvakar*, *megsimogat*. Az alapige **iteratív-duratív** értelmű, a cselekvés többszöri végzését fejezi ki. A *meg* igekötő jelentése ebben az esetben tehát 'egyet/egyszer V, ahol V az alapige jelentése. A **totalitás** akciómínősége azt fejezi ki, hogy az igével jelölt cselekvés, folyamat, történés nagy vagy teljes területet/felületet érint. A képzés jele a *be* igekötő. Például *bevizez*, *beken*, *bepontoz*, *bemohásodik*. Az akciómínőség-képzés a következő igecsoportok esetében termékeny: a 'tesz vmit vhoval' és 'tesz vmit

vmilyené' jelentésmozzanatot tartalmazó tranzitív cselekvésigék, valamint a 'vállik vmilyené' jelentésmozzanatot tartalmazó intranszitiv igék esetében. Az *agyon* igekötő segítségével kétféle akcióminőséget is képezhetünk: az **intenzív** akcióminőséget (*agyonkarcol, agyonpirosít*) és az **exhausztív** akcióminőséget (*agyonsétálja magát, agyontanulja magát*). A magyarban kb. tucatnyi termékeny akcióminőség-képzéssel számolhatunk.

3.7.3.7.3. A határozói jelentést is megőrző igekötők

Egyszerűbb dolgunk van az irányjelentésű igekötők esetében: *felmegy, lejön, befut, kifut, elfut*. **Mozgásigék** esetében az igekötő a mozgás irányát jelzi. Más cselekvésigék esetén az irányjelentéshez kapcsolódó egyéb jelentést hordozhat: *becsuk, befed, begombol*. A határozói jelentést is megőrző igekötős igék metaforizált alakjai (pl. a *ki* igekötő esetében: *kivergődik, kivetkőzik*) a szintaktikai következmények miatt is külön figyelmet érdemelnek (az ilyen igék nem szerepelhetnek progresszív aspektusban: **Éppen vergődik ki az adósságból, *Éppen vetkőzik ki ömagából*).¹⁰

3.8. A szóösszetétel

A szóösszetétel során két vagy több szót egyetlen szóvá illesztünk össze: *ház+ tető > háztető, arany+sárga > arany-sárga, világos+zöld > világoszöld* (lásd a 14.3.14.3.4. szakasz - Szóösszetétel, a 16.3.16.3.2.16.3.2.2. szakasz - Az összetett szavak és a 30.4.30.4.3. szakasz - Szóösszetétel pontot is). A tipikus összetételtől eltérnek azok az esetek, amikor az elő- vagy utótag nem önálló szó. Pl. *alorvos, pókféle*. Az *al-* előtag és a *-féle* utótag **félszó**, mert ugyan önállóan nem használható, de minden más szempontból a szóval azonos tulajdonságokkal rendelkezik.¹¹ Az egyik legfontosabb tulajdonság, amelyben a félszó a szóval osztozik, a kétirányú **elliptálhatóság** a mellérendeléskor: *pók- vagy bogárféle, pókféle vagy -fajta*. Ez a tulajdonság toldalékok esetében nem érvényes: **szép- vagy jószág, *szépség vagy -ítkezés*. Szóösszetétel azonban nem állhat kizárólag félszavakból: **alféle*, de *alorvos-féle*. A félszó fogalmának felhasználásával az összetett szó fogalmát a következőképpen módosíthatjuk: a szóösszetétel esetében két vagy több szót vagy félszót illesztünk össze egyetlen szóvá a fenti megszorítások figyelembe vételével. Hátra van még a szó fogalmának tisztázása, enélkül ugyanis nem tudhatjuk, hogy mit jelent az 'egyetlen szóvá illesztés' fogalma. A **szó** olyan képződmény, amely szintaktikai szempontból egy egységként viselkedik, részei közé más elem nem ékelődhet be, részeinek sorrendje nem cserélhető fel, nincs belső szintaktikai szerkezete.

A magyarban az összetett szó **alaptagja** mindig a jobb oldali összetételi tag: *vízvezeték-szerelő, repülőgépgyártás*. Az alptag határozza meg az összetett szó szintaktikai kategóriáját és morfológiai tulajdonságait, de alapvető szerepet játszik az összetett szó jelentésének meghatározásában is. A példák esetében a 'szerelő' vízvezetékot szerel, a 'gyártás' a repülőgépre vonatkozik.

Nem minden összetett szónak van alptagja. Ide tartoznak a **szervetlen összetett szavak**(*hiszekegy, egyszeregy*), de ide sorolható néhány hagyományosan **mellérendelő összetétel**nek tekintett összetett szó is (*jöttment, huzavona*). Az összetett szó utótagja egyik esetben sem főnév, ennek ellenére maga az összetett szó főnév. Az alptag nélküli összetett szavak általában nem szabály alapján jönnek létre. Bizonyos mértékig kivétel ez alól a *görbeláb, kopaszfej, nagyorr* típusú összetétel, amely szabályszerű: *görbe lábú > görbeláb, kopasz fejű > kopaszfej, nagy orrú > nagyorr*. Az így létrejött összetett szavak főnevek, az utótag is főnév, mégsem beszélhetünk alptagról, mivel a 'görbeláb' nem láb, a 'kopaszfej' sem fej.

Az említett kivételtől eltekintve a termékeny összetételek a magyarban mind rendelkeznek alptaggal.¹² Ezenkívül a termékeny összetételek csak a **nyitott szóosztályok** (főnév, melléknév, ige, határozószó) közül kerülhetnek ki, pontosabban az összetett szó legalább egy tagjának valamely nyitott szóosztályhoz kell tartoznia. Az összetett szó szerkezete bináris (kéttagú), más szóval pl. a *repülőgépgyártás* összetett szó a *repülőgép* és a *gyártás* szó összetételével jön létre. A *repülőgép* azonban önmagában is már összetett szó. Ezt a szerkezetet zárójellezéssel jelezhetjük: [[repülő+gép] +gyártás]. Az összetett szó, különösen a főnévi összetétel, további összetételi tagokkal bővíthető: *repülőgép > repülőgépgyártás > repülőgépgyártás-vezető*.

A szófaji főkategóriákra (N = főnév, ADJ = melléknév, V = ige, ADV = határozószó) szorítkozva a termékeny kéttagú összetételek a magyarban a következő típusúak: N + N (*adókártya, árvadász*), ADJ + N (*fehértgazdaság, előzetesház*), N + ADJ (*oszlopmagas, eurokompatibilis*), ADJ + ADJ (*balliberális, világoslila*). A V + N minta a nagyszámú példa ellenére (pl. *láttelel, lakbér, védjegy*) nem termékeny, a példák mindegyike lexikalizálódott összetett szó, értelmezésük pedig azt sugallja, hogy az előtagban inkább igenév, mint ige rejlik: *látó+cső, lakó+*

tanya, védő+jegy. Az ADV + ADV minta szintén nem termékeny, új képzésekre nem használható (néhány lexikalizálódott példa: *idehaza, idefenn*). Ugyanez vonatkozik az N + ADV, ADJ + ADV, V + ADV, ADV + ADJ és a V + ADJ összetételi mintákra is, melyek közül néhány már szintaktikai okokból is kizárható (határozószó nem módosíthat sem melléknévet, sem főnevet, a melléknév nem módosíthat igét). Hiányzik a magyarban a V + V minta is (vö. pl. a német *kennenlernen* 'megismer', *spazierengehen* 'sétál', *spazierenfahren* 'sétakocsikázik' stb. igékkel). A *továbbképzés, továbbtanulás, újraegyesítés, jobbratulódás* összetett szavak alapján nem következtethetünk az ADV + N minta termékenységre, mivel ezek a képződmények az [ADV V] szerkezetből nominalizációval jöttek létre: *továbbképez* > *továbbképzés, jobbra tolódik* > *jobbratulódás*. Az N + V mintára is szép számmal találunk példát: *városnéz, bűnüldöz, ismeretterjeszt, agymos* stb., azonban ezek sem az N és a V egymáshoz illesztésével keletkeztek, hanem elvonással a *városnézés, bűnüldözés, ismeretterjesztés, agymosás* N + N típusú összetételekből. Az elvonás a szóösszetételtől különböző morfológiai művelet.

N + N típusú összetétel szinte korlátozás nélkül képezhető, ezért az alkalmi képződmények között az N + N típusú összetett szó a leggyakoribb: *atomsorompó, bankautomata, drótposta, villámposta, határdugó, sikerdíj, témagazda, ufőmese, vadászkamara*. Ezeknek az összetett szavaknak a jelentése általában nem jelezhető előre, annyit tudhatunk csak róluk, hogy az utótag által jelölt dolognak valami köze van az előtaggal jelölt dologhoz. Vannak azonban olyan összetett szavak is, amelyeknek a jelentése mindig előre jelezhető (tehát a jelentés is szabályba foglalható). Ez áll fenn például abban az esetben, amikor az összetett szó alaptagja **deverbális főnév**, előtagja pedig az alaptag vonzataként értelmezhető (*levélírás, levélíró, kutyaugatás*). A deverbális (igéből képzett) alaptagú összetett szavakon kívül van az összetételi mintáknak néhány szemantikailag jellemezhető alosztálya is, amelyek esetében előre jelezhető az összetett szó jelentése. Ilyen az olyan N + N típusú összetett szó, amelynek előtagja anyagnév, utótagja pedig 'artefaktum' jelentésű: *aranyóra, nádbútor, üvegkalitka*. Az előre jelezhető jelentés: 'az utótaggal jelölt dolog az előtaggal jelölt anyagból készült'. Amikor az N + N összetett szó esetében az előtag konkrét főnév (de nem anyagnév), az utótag pedig valamilyen tárolóhelyet jelöl, akkor az összetett szó jelentése: 'az utótaggal jelölt tárolóhely arra szolgál, hogy benne az előtaggal jelölt dolgot tartsanak'. Például: *jégverem, fegyverraktár, nyúlketrec, lóistálló*. Amikor ugyanilyen szerkezetű szavaknál az előtag konkrét főnév és az utótag halmazt jelöl, akkor az összetett szó jelentése: 'az utótaggal jelölt halmaz az előtaggal jelölt dologból áll'. Például: *juhnyáj, kókupac, gyermekserég*. Ilyen és hasonló csoportok elsősorban az N + N típusú összetételek körében találhatók.

Az ADJ + N összetételi mintára is könnyen találunk alkalmi alakzatokat: *balliberális, feketeszoftver, böngészőprogram, keresőgép, behajtóember*. Az N + ADJ és az ADJ + ADJ minta alapján már sokkal ritkábban alkotunk új szavakat, s ez valószínűleg az ilyen szóösszetételek szemantikai korlátaival függ össze.

A deverbális alaptagú összetett szavakra az alábbi szabályszerűségek érvényesek. Ha az alaptagot tárgyatlan és nem cselekvő alanyú igéből képeztük az *-ás/-és* képzővel, akkor az előtag lehet alany szerepű. Ez az eset áll fenn az alábbi összetett szavakban: *gyermeknevetés, kutyaugatás, ködszítálás, orgonavirágzás, harangzúgás*. Az előtag és az utótag között mindegyik esetben birtokviszony áll fenn: a gyermek nevetése, a kutya ugatása, a köd szítálása stb., és a birtokos szó kizárólag a birtokszó alapigéjének alanyaként értelmezhető: a gyermek nevet, a kutya ugat, a köd szítál stb. Tárgyas igék esetében, ha az előtag az alaptagnak valamilyen vonzata, akkor annak csak tárgyi vonzata lehet, alanyi vonzat előtagként nem szerepelhet: *újságolvasás, utcasöprés, zenehallgatás, fakitermelés, népesség-összeírás*. Ebben az esetben is felőldható az összetett szó birtokos szerkezettel: az újság olvasása, az utca söprése, a zene hallgatása, de ilyenkor a birtokos szó csak az alapige tárgya lehet: újságot olvas, utcát söpör, zenét hallgat stb. Ritkábban helyhatározói vonzat is előfordulhat összetett szavakban: *földre szállás, iskolába járás, vízbe ugrás*. Hogy ebben az esetben is szóösszetételről van szó, könnyen bizonyítható: az alakzat elemei nem válhatnak szét: **földre is szállás, *szállás a földre*.

Ha az összetétel alaptagja *-ó/-ő* képzős főnév, akkor előtagként tárgyi vagy határozói vonzatot találhatunk: *újságolvasó, népesség-összeíró, földre szálló, vízbe ugró*, az ilyen képzett főnevek alanyi előtagú összetételt nem alkothatnak. Ez azzal magyarázható, hogy maga a képzett szó már kitölti az alanyi vonzathelyet ('aki v. ami vmit csinál?'), s ezért az alany számára már nincs hely. A tárgyi összetételek foglalkozásnévként intézményesülhetnek: *regényíró, kazánfűtő, autószerelő*. Az összetételek elsődleges jelentése azonban az eseti jelentés 'az a személy, aki most regényt ír', 'az a személy, aki most a kazánt fűti', 'az a személy, aki most autót szerel'. A foglalkozásnév az eseti jelentés kiterjesztésével jön létre: 'autónak alkalmi szerelője' > 'autók foglalkozásszerű szerelője'.

3.9.. A ragozás

A magyar nyelvnek a ragozási rendszere is igen gazdag. A ragozási **paradigmák** felsorolása helyett összefoglalónkban a ragozás néhány általános problémájával foglalkozunk. Ezek: (a) agglutináló-e a magyar nyelv? (b) a rag és jel problémája; (c) az esetrag definíciója; (d) a birtokos személyragozás.

3.9..3.9.1. A magyar nyelv agglutináló jellege

A magyar nyelvnek igen gazdag a toldalékrendszere és a toldalékok meghatározott sorrendben követik egymást. Minden egyes toldalék valamilyen morfológiai vagy morfoszintaktikai kategóriát fejez ki. A *felismerhetetlenségig* alakzat a *fel* igekötőből, az *ismer* igetőből, a *-het* modális toldalékból, az *-etlen* főstóképzőből, a *-ség* főnévképzőből és az *-ig* esetragból tevődik össze. Ebben az esetben a morfológiai kategóriák (az ún. **morfémák**) és konkrét megvalósulásai (az ún. **morfok**) között kölcsönösen egyértelmű megfelelést találunk. Minden morfémának egy és csakis egy morf felel meg, és minden morf egy és csak egy morfémát testesít meg. Ilyen esetben beszélünk agglutinációról, és az a nyelv, amelynek morfológiai alakzatai a fenti tulajdonsággal rendelkeznek, **agglutináló nyelv**. A magyar nyelvre jellemző az agglutináció, mégsem nevezhető teljes mértékben agglutináló nyelvnek, mivel sem a főnév-, sem pedig az igeragozás nem teljesen agglutináló jellegű. A főnévragozásban a birtokos személyragok két morfémát fejeznek ki egyszerre: a személyt és a számot, pl. a *házad* szóalakban az *-ad* toldalék a 2. személyt és az egyes számot, a *házatok* szóalakban az *-atok* toldalék a 2. személyűt és a többes számot jelöli. A több birtokra utaló birtokos személyragozás esetében csak abban az esetben van a morfémák és morfok között kölcsönösen egyértelmű megfelelés, ha egy általános birtokviszonyjelet tételezünk fel morfémaként. A *virágjaim* szóalak elemzése ebben az esetben így fest: *virág* (tőfőnév) + *ja* (általános birtokviszonyjel) + *i* (többes szám) + *m* (egyes szám 1. személy). Ha ezt nem tesszük, akkor a *jaim* toldaléket három (négy) morféma megvalósításaként kell elemeznünk: birtokos, egyes szám 1. személy, többes szám. Ebből látható, hogy az, hogy mennyire tekinthetünk egy adott nyelvet agglutinálóknak, az elemzéstől is függ. Az egyik elemzés szerint egy alakzat agglutináló jellegű, a másik szerint nem az. Az igei személyragok is két morfémát testesítenek meg: az *énekeltek* szóalakban ('ti most énekeltek') a *-tek* toldalék a 2. személyt és a többes számot fejezi ki. Az eddigiekből már megállapítható, hogy a magyarban sem a főnév-, sem pedig az igeragozás nem teljesen agglutináló jellegű. Vajon a szóképzés agglutináló-e? Az *érezstelenítget* alakzatban az *érez-* igető után az *-és* főnévképzőt, a *-telen* fosztóképzőt, az *-ít* igeképzőt és a *-get* kicsinyítő képzőt találjuk. A képzők egyértelműek, egy és csakis egy morfémát fejeznek ki. És ez minden képzett szó esetében így van, tehát ha vannak is több jelentésű vagy több funkciójú képzőink (pl. az *-i* képző, amely kicsinyítő, becéző, ill. melléknévképző lehet), egy adott alakzatban azonban csak egy funkciót tölthetnek be.

Az agglutináció fogalma morfofonológiai követelményt is támaszt: a toldalékoknak a tőhöz (a tő valamelyik **allomorfiájához**) kell járulniuk annak megváltoztatása nélkül. Ez alól a magyarban csak néhány kivételt találunk: az egyik ilyen az *-i* becéző (*Katalin* > *Kati*) és kicsinyítő képző (*uborka* > *ubi*), amely a szó csonka tövéhez járul; további hasonló kivételek az *-ít*, *-ul/-ül*, *-odik/-edik/-ödik* igeképzők, amelyek előtt a szóvégi magánhangzó törlődik (*fekete* + *ít* > *feke~~t~~ít*, *sárga* + *ul* > *sárg~~a~~ul*, *savanyú* + *odik* > *savany~~o~~odik*). Az első eset nem tartozik a morfológia centrális területéhez (és ez nemcsak a magyarban van így), a többi kivételnek kell tekintenünk. Megállapíthatjuk tehát, hogy a szóképzés a magyarban lényegében agglutináló jellegű.

3.9..3.9.2. Jel és rag

A jel és a rag kérdéséről azért kell szólnunk, mert a kétféle inflexiós toldalék közötti megkülönböztetést csak a magyar nyelv grammatikái ismerik. A **jel** definiáló tulajdonságai: belső helyet foglal el (tő vagy képző után következik), és megtur maga mellett más toldalékokat. A **rag** definiáló tulajdonságai ezzel szemben: szóalakzáró elem, más toldalék tehát nem követheti, és csak egy lehet belőle. Ennek alapján a flektáló nyelvek többségénél is beszélhetnénk jelről és ragról, a németben pl. a *Kindern* 'gyermeknek' szóalakban is megtaláljuk a 'többesjelet' és a szóalakzáró esetragot, vagy a svéd *flickornas* 'a lányoknak' szóalakban is megkülönböztethetnénk az *or* 'többesjelet', a *na* végartikulus jelét és az *s* birtokos ragot, de egyik nyelv nyelvtanaiban sincs nyoma ennek a megkülönböztetésnek. De ugyanez vonatkozik a finnugor nyelvek nyelvtanaira is. Egyébként szóalakzáró elem képző is lehet: a határozószók képzőire ez a jellemző (és nem csak a magyarban).

Nemcsak a ragok jelölnek szintaktikai viszonyokat, a jelek is ezt teszik, a szintaktikai funkcióra való hivatkozás tehát nem lehet elégséges ök a két fogalom megkülönböztetésére. Így például a birtokos személyragok szintén szintaktikai viszonyok megjelenítői, az esetragoktól eltérően azonban szintaktikai szerepük csak a főnévi szerkezeten belül nyilvánul meg: *Ez az én autóm* – **Ez az én autó*.

A jel és rag megkülönböztetése nyelvtanirási hagyományon alapszik csupán, a kettő között funkcionális különbségek nem állapíthatók meg.

3.9..3.9.3. Az esetragok

Az esetragok szerepe nem vizsgálható a szintaxis bevonása nélkül. Az esetrag **esetviszonyt** fejez ki, az esetviszony pedig az ige és vonzata között fennálló viszony. Az esetviszonyt a magyar nyelv morfológiailag is jelöli, ezt az igék szótári jellemzésében is meg szokták adni, pl. *ajándékoz vki vkinek vmit, megajándékoz vki vkit vmivel, elbúcsúzik vki vkitől, megköszön vki vkinek vmit, akadályoz vki vkit vmiben, alkalmaz vki vkit vminek/vmiül/vmiként*. Az igék vonzatkeretében az alanyesetet is beszámítva összesen 18 esetraggal találkozunk, ennél több nem fordulhat elő vonzatkeretben. Ennek alapján az esetrag fogalma így definiálható:¹³

Egy toldalék akkor és csakis akkor esetrag, ha előfordul valamely vonzatkeretben.

Ez a meghatározás azért nem tökéletes még, mert vannak olyan határozói vonzatot kívánó igék is, ahol a határozó különböző, eddig figyelmen kívül hagyott toldalékot tartalmazhat: *rosszul bánik vki vkivel/vmivel, vki szépen lakik, vmi két órákor is tart*. Meghatározásunk alapján esetragnak kellene tehát tartanunk az *-ul, -en, -kor* toldalékokat is. A határozói vonzatok azonban a főnévi vonzatoktól könnyen elkülöníthetők: az a jellemző rájuk, hogy alakjukat az ige nem határozza meg egyértelműen: *ügyesen/ügyetlenül bánik vmivel, ólban/utcán/a híd alatt lakik, egész nap/két órán át/sokáig tart*. Ezzel szemben főnévi vonzat esetén az ige a vonzat alakját is egyértelműen meghatározza, határozói vonzat esetén viszont nem köthető ki a vonzat alakja, a vonzat csupán azt az információt tartalmazza, hogy milyen határozóról van szó (pl. hely-, idő-, eszközhatározó). Az esetrag fogalma ezek után már pontosan meghatározható:

Valamely toldalék akkor és csakis akkor esetrag, ha a vele toldalékolt főnév lekötheti az igének valamely, alakja szempontjából is meghatározott vonzatát.

Az esetragok közül a nominativust, accusativust és dativust **szintaktikai eseteknek** nevezzük, mert a mondattani viszonyokból kikövetkeztethetők. Tőlük a többi eset abban különbözik, hogy az egyes lexikai tételek (predikátumok) lexikai jellemzésében már megjelennek. Szemantikailag az instrumentalis eszközt, a causalis-finalis célt, a translativus-factitivus eredményt, az inessivus, superessivus, adessivus helyet, a sublativus, delativus, illativus, elativus, allativus, ablativus és terminativus helyet, a formativus és essivus-formalis állapotot jelent.

Az esetragok

3.1. táblázat -

1. nominativus: 0	<i>Péter sétál.</i>
2. accusativus: -t	<i>Péter meglátogatja Annát.</i>
3. dativus: -nak/-nek	<i>Péter Annának adta a pénzét.</i>
4. instrumentalis: -val/-vel	<i>Péter helyet cserél Annával.</i>
5. causalis-finalis: -ért	<i>Péter életét áldozza a hazájáért.</i>
6. translativus-factitivus: -vá/-vé	<i>A must borrá válik.</i>
7. inessivus: -ban/-ben	<i>A betegség akadályozza a munkában.</i>
8. superessivus: -on/-en/-ön	<i>Péter átbújik a kerítésen.</i>
9. adessivus: -nál/-nél	<i>Péter bevágódik a professzornál.</i>
10. sublativus: -ra/-re	<i>Péter rálép a szonyegre.</i>
11. delativus: -ról/-ről	<i>Péter áradozik a barátnőjéről.</i>

12. illativus: -ba/-be	<i>Péter belelép a sárba.</i>
13. elativus: -ból/-ből	<i>Péter kijön a konyhából.</i>
14. allativus: -hoz/-hez/-höz	<i>Péter alkalmazkodik a körülményekhez.</i>
15. ablativus: -tól/-től	<i>Péter elbúcsúzik a munkatársaitól.</i>
16. terminativus: -ig	<i>A telek a partig nyúlik.</i>
17. formativus: -ként	<i>Péter tanárként dolgozik.</i>
18. essivus-formalis: -ul/-ül	<i>Péter Annát társul fogadja.</i>

3.9..3.9.4. A birtokos személyragok¹⁴

A birtokos személyragok megállapítása egyes számú birtok esetén nem okoz nehézséget, egyedül a 3. személyű *j-s* és *j* nélküli alakok eloszlása vetődik fel problémaként. Amint azt nyelvtanaink is megállapítják, a két allomorf megoszlására pontos szabály nem adható. Részleges szabályokat viszont meg tudunk fogalmazni. (1) A magánhangzóra végződő tövek esetén kivétel nélkül a *j-s* alakokat találjuk. (2) A *j-s* alakok általában nem fordulnak elő a szibilánsok (*s, sz, z, zs*), az affrikáták (*c, cs, dzs*), a palatális mássalhangzók (*gy, j, ny, ty*) után. Tehát: *királya, olaja, báránya, sasa, perece*. A látszat ellenére azonban nem hangtani szabályról van szó, mert tulajdonnevek és nonszensz szavak esetén a *j-s* alakok is előfordulhatnak (*Koncz+ja, komony+ja*). (3) A *-tor, -ter, -er, -um* végű tövek általában a *j* nélküli todalékokat kapják: *senátora, minisztere, jubileuma*. (4) A *-ság/-ség* képző után is mindig a *j* nélküli alakot használjuk: *igazsága, bátorsága, szegénysége, elvetemültsége*. (5) A két mássalhangzóra vagy kettős mássalhangzóra végződő tövek kevés kivétellel a *j-s* változatot kívánják: *galambja, kertje, barackja, címzettje, cseppje*. Az (1) szabály hangtani okokra vezethető vissza: a *j* a két magánhangzó közti hangrést tölti ki. A többi szabályra nincs hangtani magyarázat.

A többes számú birtok esetén a todalékok elemzése már gondot okoz, mint ahogy erre az agglutináció kérdésével kapcsolatban már utaltunk (lásd a 3.9..3.9.1. szakasz - A magyar nyelv agglutináló jellege pontot). Elvileg legalább négy megoldás képzelhető el:¹⁵

1. A todalékokat todaléktömbként kezeljük, azaz a todalékokat úgy elemezzük, hogy azok együttesen fejezik ki a birtok számát meg a birtokos személyét és számát. E mellett a megoldás mellett semmiféle komoly érv nem szól, ellene viszont annál több. Így például az *-aim, -aid, -ai, -aink, -aitok, -aik* (házaim, házaid stb.) todalékokban egyértelműen azonosíthatók az *-i* többesjel, valamint az *-m, -d, -nk, -tok* személyragok. A ház-házaim oppozíció miatt morfémahatárt kell felvennünk a ház és az *-aim* közé: ház+aim. A háza-házaim oppozíció miatt pedig morfémahatárt kell feltételeznünk az *-ai* és az *-m* között: ház+ai+m. Végül a háza és a házaim oppozíció miatt morfémahatár van az *-a* és az *-im* között is. Tehát: ház+a+i+m.
2. A többesjel *-i, -ai, -ei, -jai, -jei* alternánsaival számoló elemzésnek részben ugyanazok a problémái, mint a todaléktömbös elemzésnek. A házaim helyes szegmentálása az előbbi gondolatmenet alapján ház+a+i+m, hasonlóan a padjaim esetében pad+ja+i+m, ami az alternánsos elemzés ellen szól.
3. Az infixumos megoldás: a birtokos személyragok alakjai (többes számú birtok esetén) *-am, -ad, -a, -ank, -atok, -ak* és a többesjel **infixum**ként ékelődik be a todalékekezdő magánhangzó és a todalék többi része közé. Ezzel a megoldással szemben ellenérv, hogy a magyar nem olyan nyelv, amelyre jellemző lenne az infixumok használata.
4. A birtokviszonyjeles elemzés feltételezi egy **általános birtokviszonyjel** létezését. (1) alatt már megmutattuk, hogy a disztribúciós elemzés alapján a több birtokra utaló todalékokban három elem azonosítható, az *-i*-ről tudjuk, hogy többesjel, az *-m*-ről pedig, hogy birtokos személyrag, de vajon mi az *-a*? Todalékekezdő magánhangzó nem lehet, mivel a többesjeltől elválasztható, kötőhangzó pedig azért nem lehet, mert akkor pl. a padjaim helyett *padoim vagy *padim alakot várnánk. Az egy birtokra utaló todalékok esetén a 3. személyű alak háza, padja. A szóvégi *-a, -ja* lehetne ugyan egyszerűen az egyes szám harmadik személyű személyrag, de azt is mondhatjuk, hogy ez a személyrag zérus (mint a tárgyatlan igeragozás egyes szám harmadik személyű ragja), viszont az *-a, -ja* jelöli magát a birtokviszonyt. Ez a jel, az általános

birtokviszonyjel jelenik meg a több birtokra utaló alakokban is, mégpedig végig az egész paradigmában, de csak mássalhangzó végű tövek esetén: *ház+a+i+m*, *pad+ja+i+m*, *vér+e+i+m*, *kert+je+i+m*.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15

Irodalom

- [CH03-B01] László, Antal 1961. *A magyar esetrendszer*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH03-B02] Dressler, Wolfgang U. 1989. Prototypical differences between inflection and derivation. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*42: 3–10.
- [CH03-B03] Katalin, É. Kiss – Ferenc, Kiefer – Péter, Siptár2003. *Új magyar nyelvtan* (3. kiadás). Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH03-B04] István, Kenesei 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer2000a, 75–135.
- [CH03-B05] KeszlerBorbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH03-B06] KieferFerenc (szerk.) 2000a. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH03-B07] Ferenc, Kiefer 2000b. A morfológia. In: Kiefer2000a, 23–73.
- [CH03-B08] Ferenc, Kiefer 2000c. A ragozás. In: Kiefer2000a, 569–618.
- [CH03-B09] Ferenc, Kiefer 2000d. A szóösszetétel. In: Kiefer2000a, 519–567.
- [CH03-B10] Ferenc, Kiefer 2002. Szabályszerűség, termékenység és analógia a morfológiában. In: Maleczki2002, 9–15.
- [CH03-B11] Ferenc, Kiefer 2003. Alaktan. In: É. Kiss – Kiefer – Siptár2003, 189–283.
- [CH03-B12] Ferenc, Kiefer 2005. Conversion in Hungarian. In: Piñón – Siptár2005, 187–203.
- [CH03-B13] Ferenc, Kiefer – Mária, Ladányi2000a. A szóképzés. In: Kiefer2000a, 137–164.
- [CH03-B14] Ferenc, Kiefer – Mária, Ladányi2000b. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer2000a, 165–214.
- [CH03-B15] Gábor, Kiss – Ferenc, Pusztai2000. *Új szavak, új jelentések 1997-ből*. Budapest, Tinta Kiadó.
- [CH03-B16] András, Komlósy 2000. A műveltetés. In: Kiefer2000a, 215–292.

¹A magyar alaktanról az alábbiakban vázolt elképzelés keretében részletesebben szólunk a *Strukturális magyar nyelvtan* alaktani kötetében (Kiefer 2000b, 2000c, 2000d, Kiefer – Ladányi 2000a és 2000b), az adatok szintjén támaszkodunk Keszler (2000)-re is. Ajelen alaktani összefoglaló szerkezetében és tárgyalásmódjában követi Kiefer (2003)-at. Az említett művekben bőséges irodalmi hivatkozások is találhatóak.

²A termékenység és szabályszerűség kérdését részletesebben Kiefer (2002) -ben tárgyaljuk.

³A generatív nyelvelmélet mindig egyértelmű ('diszkrét') kategóriákban gondolkodik.

⁴A funkcionális elméletek a fokozatosság mellett szállnak síkra, lásd pl. Dressler (1989).

⁵Új szavakat, amelyeken a termékeny képzést teszteltünk, részben Kiss – Pusztai (2000)-ből merítettünk.

⁶Részletesebben lásd Kiefer (2005)-ben, illetve a **7.3.7.3.1. szakasz - A foglalkozásnevek képzése**. pontban.

⁷Az ige vonatkeretét megőrző főnévképzésre vonatkozó megfigyelésekről lásd Laczkó (2000)-et.

⁸Részletesebben lásd Komlósy (2000)-ben.

⁹A *maroknyian*, *istenien* nem ellenpéldák, mert nem termékeny képzések eredményei. A megadott feltételek magától értetődően mindig a termékeny képzésekre vonatkoznak.

¹⁰Lásd Szili (2003).

¹¹A fűlészó fogalmára vonatkozóan lásd Kenesei (2000)-et és kötetünkben a **4.1. szakasz - Mi a szó?**. pontot.

¹²Összetételek esetében a termékenység nem feltétlenül jelenti az összetett szó jelentésének előrejelezhetőségét.

¹³A magyar esetrendszert Antal (1961) vizsgálta meg először formális kritériumok alapján.

¹⁴Tekintettel arra, hogy a rag és a jel megkülönböztetését nem tartjuk indokoltnak (lásd a **3.9..3.9.2. szakasz - Jel és rag**. pontot), az újabb keletű „birtokos személyjelek” elnevezés helyett megtartjuk a régebben használatos elnevezést.

¹⁵Ezekről részletesen szól Rácz (1974).

- [CH03-B17] Tibor, Laczkó 2000. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: Kiefer2000a, 293–407.
- [CH03-B18] Maleczki Márta (szerk.) 2002. *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem.
- [CH03-B19] Piñón, Christopher – Siptár Péter (szerk.) 2005. *Approaches to Hungarian 9. Papers from the Düsseldorf conference.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH03-B20] Endre, Rácz 1974. A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere. In: Rácz – Szathmári 1974, 135–149.
- [CH03-B21] Rácz Endre – Szathmári István (szerk.) 1974. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajta és alaktana köréből.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH03-B22] Katalin, Szili 2003. A *ki* igekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelv* 99: 163–188.

4. fejezet - Szófajok

Kenesei, István

Bárhol kezdjük is el felfejteni egy nyelv nyelvtani rendszerét, mindenütt beleütközünk a **szófaj** fogalmába. A szóalkotás, a mondattan, a nyelvtörténet, de még a toldalékok hangalakját meghatározó morfofonológia sem képes meglenni a szófajokra való hivatkozás nélkül – elég csak az *okosak* : *okosok* megkülönböztetésére gondolnunk (lásd a **2.1.2.1.3. szakasz - Magánhangzók kiesése és betoldása.** pontot). Nagyon leegyszerűsítve azt szoktuk mondani, hogy egy nyelv elemek és szabályok rendszere; csak hogy amikor elemekről beszélünk, nem teljesen különálló dolgokat képzelünk el, hanem elemek osztályait, más szóval **kategóriákat**, és a szabályok feltevéseink szerint ezeken az elemosztályokon működnek. Itt ugyanaz az elv érvényesül, amely a biológiában vagy az orvostudományban a sejteket és ezek fajtáit, típusait különbözteti meg és nem külön-külön tekint minden egyes sejtet. Ezek a tudományok is a sejtek osztályairól, illetve altípusairól tesznek állításokat. Ebben a fejezetben tehát azt fogjuk bemutatni, hogyan jutunk el a nyelvi elemek (bizonyos) kategóriáihoz, a szavak osztályaihoz, más néven a szófajokhoz.¹

4.1. Mi a szó?

Mielőtt azonban a szavak osztályait tárgyalhatnánk, azt kell tisztáznunk, milyen dolgoknak az osztályozásáról beszélünk, azaz tulajdonképpen mi is a szó. Azt nagyon gyorsan beláthatjuk, hogy a szó „helyesírási” definíciója nem elégíthet ki bennünket (lásd a **29. fejezet - Nyelv és írás.** fejezetet): a helyesírási szabályzat szerint, amit külön írunk, az két szó, amit pedig egybe, az egy szónak számít. De hát mi nem mondhatjuk, hogy „szó az, ami két szóköz között van”. Még csak nem is azért, mert a helyesírás változékony: a *nyitva tartás* kifejezést például ma külön kell írni, jöllehet pár évtizeddel korábban még egybeírtuk, ellenben 1984 óta a *havasigypár* egybeírandó, pedig korábban külön írtuk. Inkább a helyesírásba „beépített” olyan nehézségek miatt, mint az igekötős igék, amelyeket minden helyesírási szabályzat szerint hol egybe (pl. *bejön*), hol meg külön kell írni (pl. *nem jön be*, *be is jön*). Akkor most a *be* szó vagy nem szó?

Ugyanakkor, mint látni fogjuk, a magyar nyelvet beszélőknek általában elég pontos fogalmuk van arról, mi számít szónak és mi nem, a helyesírás pedig végső soron (de sokszor valóban csak végső soron) ezt tükrözi, vagy legalábbis ezt kívánja megjeleníteni. Az a szófogalom tehát, amit itt igyekszünk meghatározni, nem valami „kívülről” a nyelvre erőszakolt kényszerzubbony, hanem a magyar nyelvnek mint rendszernek létező eleme, azaz az ezt a nyelvet beszélőknek a „fejében”, az anyanyelvi tudásában meglévő kategória.

A mai nyelvtudomány többnyire elhanyagolja a szó meghatározását, és erre több-kevesebb jogcímet ad az, hogy a különféle nyelvekben nagyon különböző dolgok számítanak szónak – ha egyáltalán van értelme szóról beszélni némelyikükben. Az indiai munda nyelvcsaládba tartozó, szavara vagy szóra néven ismert nyelvben például a fogalmi jelentést hordozó elemekből összetételféle szerkezeteket alkotnak, és ezekhez járulnak a ragok és egyéb végződések az egészből egyetlen „szót” alkotva (Crabtree–Powers 1991: 160):

4.1. táblázat -

(1)	po –	pong –	kon –	t –	am
	szúr	has	kés	JELEN	téged
	'Hasonszúr téged egy késsel.'				

Már a 19. században felismerték, hogy a nyelvek a szóelemek összerakása szerint jelentős mértékben különbözhetnek egymástól: a fenti szélsőségesen szintetikus („összerakó”), ún. polyszintetikus nyelvtípustól a magyarra is jellemző ragasztó (agglutináló) típuson át (lásd a **3.9.3.9.1. szakasz - A magyar nyelv agglutináló jellege.** pontot), amely a nyelvtani jelentésű elemeket (esetrag, többes szám stb.) a fogalmi jelentésű elemekre „ragasztja” (pl. ÉRT-*het-etlen-ek-től*) a szélsőségesen analitikus („szétszedo”) nyelvekig, mint amilyen a kínai, amelyben az 'én' jelentésű szónak nem egy önálló szó a „többes száma” (mint a magyarban a *mi*), hanem a szokásos többesszám-képző szót helyezik az 'én' jelentésű névmás mellé, és a múlt időt is egy különálló „szó” fejezi ki (Crabtree–Powers 1991: 157).

4.2. táblázat -

(2)	wo	men	tan	tcin	le
	én	TÖBBES	játsz-	zongora	MÚLT
	'Mi zongoráztunk.'				

Bennünket azonban most a magyar nyelv szavai érdekelnek, vagyis az, mi számít a magyar nyelvben szónak és ebben az általános nyelvészet fogalomtára csak kismértékben van a segítségünkre. Az ugyanis az elemzés számára jól használhatóan meghatározza a morfémat („az önálló hangalakkal és jelentéssel vagy legalábbis nyelvtani funkcióval rendelkező legkisebb, azaz további önálló hangalakkal és jelentéssel/nyelvtani funkcióval bíró alkotóelemekre nem elemezhető nyelvi egység”), de ebből még nem tudhatjuk, hogy a fenti magyar példában az *ért* miért számít szónak és a *het* vagy az *etlen* miért nem, noha mindegyik egy-egy morféma megvalósulásának tekinthető. Másfelől nézve, sok többmorfémásnak látszó szavunk valójában felbonthatatlan alkotóelemekre, pl. az *üvegszerű* nyilvánvalóan két morféma-ból áll, hiszen a jelentését e két elem, az *üveg* és a *szerű* „egyberakásából” kapjuk meg, de az *egyszerű* szót aligha úgy értjük meg, hogy az *egy* és a *szerű* elemeket rakjuk össze. Az is biztos, hogy az *üvegszerű* szót egyetlen szótárban sem találjuk meg: aki tud vagy akár csak tanul magyarul, könnyen összeállítja a szótárban egyébként felsorolt két alkotórészéből. De minden magyar szótárban benne kell hogy legyen az *egyszerű* szó, jóllehet az ezt alkotó morféma-k is benne vannak a szótárban. Az anyanyelvi (esetünkben a magyar anyanyelvű) beszélő nyelvtudását leképező, megjelenítő szótárnak ugyanis minden olyan egy vagy többmorfémás nyelvi egységet tartalmaznia kell, amelynek önálló, a részeiből nem megjósolható (szakszóval: nem kompozicionális) jelentése van – a toldalékoktól kezdve az olyan többszörösen összetett szavakig, mint a *rendőr-főkapitányság*. Ebből azonban még mindig nem tudjuk, mik is a szavak.

A teljes értékű önálló szavakat viszonylag könnyű meghatározni: induljunk ki abból, hogy ami egy-egy megnyilatkozásban önmagában előfordulhat, az rendelkezik egyfajta önállósággal. Ha például a kérdésre adott válaszokat tekintjük mint megnyilatkozásokat, akkor a következők elfogadhatók: *orvos, fut, lesznek, okosabb, érthetetlenek, le, nagyon, csak* stb. Ezek viszont nem: *het, ig, nek, ek, abb, on, szerű* stb. A nyelvészeti hagyomány az előbbieket „szabad formáknak”, az utóbbiakat pedig „kötött formáknak” nevezi (Bloomfield 1933). Az önálló szónak tehát szabad formának kell lennie. Ez azonban nem elég, hiszen a megnyilatkozások egynél több szabad formából is állhatnak, pl. *orvos lesz, nagyon érthetetlenek* stb. Azt kell tehát kikötnünk, hogy az önálló szavakat olyan szabad formákkal azonosítsuk, amelyek nem tartalmaznak más szabad formákat (vagyis olyanokat, amelyek maguk is előfordulhatnak egy-egy megnyilatkozásban). Az ilyeneket „minimális szabad formáknak” hívjuk. Ez azonban még mindig nem elégséges ahhoz, hogy a magyar nyelv szónak tekinthető egységeit megadjuk. Vannak ugyanis olyan szavaink, amelyek önálló megnyilatkozásban (egészen szélsőséges esetektől eltekintve) sohasem jelenhetnek meg, mégis minden magyarul beszélő ember számára szónak számítanak. Ilyenek például a névelők vagy a kötőszók, pl. *a/az; noha, hogy, mint, mert* stb., amelyeket a következő meghatározásba illeszthetünk bele:

(3) Szónak egyrészt a „minimális szabad formákat” tekintjük, másrészt azokat a nyelvi elemeket, amelyeket az így meghatározott minimális szabad formák választhatnak el más (minimális) szabad formáktól.

Vagyis az *Anna az orvos* elemsorban az *az* névelő nem azért bizonyul szónak, mert két szabad formát választ el, hanem azért, mert mind eléje, mind mögéje el lehet helyezni egy vagy több újabb minimális szabad formát, azaz szót, pl. *Anna volt az orvos; Anna az ügyes orvos;* stb. Ezzel szemben ha az *okosabb orvos* elemsorban a középfok *-(a)bb* jelét szeretnénk szónak minősíteni, mondván, hogy két szabad forma közé helyeztük el (vö.: *okos orvos*), megoldhatatlan helyzetbe kerülünk, hiszen az *okos* és az *-abb* közé nem tudunk szabad formát, azaz szót elhelyezni. Ezért tehát az *-(a)bb* nem szó, de az *az* névelő igen, jóllehet mindkettő kötött forma.

A (3) meghatározás a magyar anyanyelvű beszélők szófogalmát viszonylag pontosan mutatja be. Láthatjuk azonban, hogy két különböző szótípust foglal egybe: az egyik szabad forma, a másik nem. E megkülönböztetés értelmében a teljesen önálló szavakat egy külön csoportba helyezzük el:

(4) A minimális szabad formákat független szavaknak nevezzük.

A (3) meghatározás második felében említett szótípusra ezek után a következő jellemzés vonatkozik:

(5) Azokat a kötött formákat, amelyeket egy vagy több szabad forma választhat el más szabad formáktól, függőszóknak nevezzük.

A függőszók csoportja rendkívül változatos, de általában az úgynevezett **grammatikai szavak** tartoznak közéjük: *a/az; pedig, hogy, bár; között, után; csak, is, sem, -e* stb., vagyis a névelők, (mellé- és alárendelő) kötőszók, névutók és az újabb szakirodalomban „partikuláknak” nevezett (de ezek között szabad formákat, azaz független szavakat is tartalmazó) csoport.² A függőszók és a morféma legkisebb önállóságot mutató csoportja, a toldalékok között még egy további elemosztályt találunk, a **félszókat**. A független szavakhoz csatlakozó kötött formák között ugyanis olyanok is vannak, amelyek bizonyos önállósággal rendelkeznek, amely azonban nem éri el a függőszók szintjét. A félszókat a toldalékoktól a következő kétirányú úgynevezett „mellérendelési próbával” tudjuk megkülönböztetni.

(6) *Összetett szavak mellérendelése esetén, ha azonos elő-, illetve utótagjuk van, akkor csak egyetlen elő- vagy utótagot kötelező megtartani, a többi elhagyható; azonos toldalékolású szavak esetében ez az eljárás nem alkalmazható.*

Az alábbi példák illusztrálják az eljárást. A (7a–b) listáiban összetételeket látunk, a (7c–d)-ben toldalékolt szavakat. (A zárójelen kívüli csillag azt jelzi, hogy a zárójelen belüli elem elhagyása nyelvtanilag helytelen alakot eredményez.)³

4.3. táblázat -

(7)	a. elnök- és igazgatóválasztások, város- és falukutatás, üveg- és kőkorsók, kétvagy háromajtós, kert- és ékszerutalajdonos
	b. elnökválasztások és -kinevezések, városkutatás és -fejlesztés, üvegekorsók és -kancsók, kétajtós vagy -ablakos
	c. elnök-*(öt) és igazgatót, város-*(i) és falusi, üveg-*(es) és köves, kert-*(ész) és ékszerész
	d. *elnök-öt és -ről, *kert-iek és -észek

Ezek után a vizsgálatot az összetételekben előforduló kötött főmákra is kiterjesztve, az nemcsak azt mutatja meg, hogy a hagyományosan a képzők között felsorolt *-beli, -féle, -fajta, -né, -szerű*, továbbá az *al-, fő-* stb. kötött főmák valójában nem toldalékok, hanem azt is, hogy az általunk a függőszók közé fölvetett névutók is különböznek a ragoktól, jöllehet mindkét csoport a kötött főmákhoz tartozik.

4.4. táblázat -

(8)	a. elnök- és igazgatónék, város- és falubeli, üveg- és kőszerű, két- vagy háromfajta (-féle); főorvos vagy -gyógyyszerész
	b. üvegszerű vagy -féle (anyagok), al- vagy főorvos
	c. az elnök és (az) igazgató mögött; az elnök-*(ig) és (az) igazgatóig

Megjegyezzük, hogy az esetleges jelentésbeli különbség a megismételt és az egyszeri névutót, illetve az egy vagy két névelőt tartalmazó szerkezetek között itt nem érdekes, hiszen a ragot nem a megfelelő jelentés lehetetlensége miatt nem szabad elhagyni. Amint a (7a)-ban az előtagokat, (7b)-ben pedig az utótagokat változtattuk a szabad formákkal alkotott összetételekben, ugyanúgy változtattuk az elő- és utótagokat a (8a–b) példában is, ami azt mutatja, hogy a félszókat a mellérendelési próbának mindkét irányból eleget tesznek.

(9) *A félszó (összetételi tag) olyan kötött morféma, amely a mellérendelési próbának mindkét irányból eleget tesz.*

Itt említjük meg, hogy a függőszó teljesíti a mellérendelési próbát.⁴

4.5. táblázat -

(10)	a. Péter (is) és János is; fut (is), illetve rohan is; stb.
	b. magas(-e) és kövér-e; fut(-e), illetve rohan-e; stb.
	c. Anna mögött vagy mellett; csakis és kizárólag Anna (érkezett meg)

Végül a rend kedvéért rögzítsük a legkisebb „szabadságfokú” kötött formák jellemzését is.

(11) *A mellérendelési próbának eleget nem tevő kötött formák a toldalékok.*

Mellékesen jegyezzük meg, hiszen ez a fejezet nem a toldalékokról szól, hogy éppen azok a kötött morfémák tesznek a legkevésbé eleget a mellérendelési próbának, amelyeknek más szempontból megítélt viselkedése sem mondható jellegzetesen toldalékszerűnek. A *-kor* és a *-ként* például sok beszélő számára eleget tesz ennek a próbának – legalább az egyik irányban: *ebéd- vagy vacsorakor; feleség- és anyaként*. Ugyanakkor éppen ezekről a végződésekéről mutatták ki, hogy az esetragra vonatkozó ismerveknél sem felelnek meg, mivel például egyetlen ige vagy melléknév vonzata sem követeli meg őket (Kiefer 1987). Ezen a ponton arra kell következtetnünk, hogy akinek a nyelvérzéke megengedi őket a mellérendelési próbában, azok számára ezek névtű jellegűek, akiké pedig nem, azok a toldalékok között „helyezik el” őket – tekintet nélkül arra, mit is mond az aktuális helyesírási szabályzat.

Tekintsük át most a magyar nyelv szótári elemeinek a csoportjait. A vázolt eljárások (szabad/kötött forma megkülönböztetés, szómeghatározás, mellérendelési próba) alapján a szótári egységek, vagyis a minimálisan morfémának bizonyuló nyelvi elemek az alábbi csoportokba rendezhetők:

(12) A magyar nyelv szótári elemeinek osztályozása jegymátrixban

4.6. táblázat -

	Szavak		Szó alatti elemek	
	független szó	függőszó	félszó	toldalék
szabad forma	+	-	-	-
szómeghatározás	+	+	-	-
mellérendelés	+	+	+	-

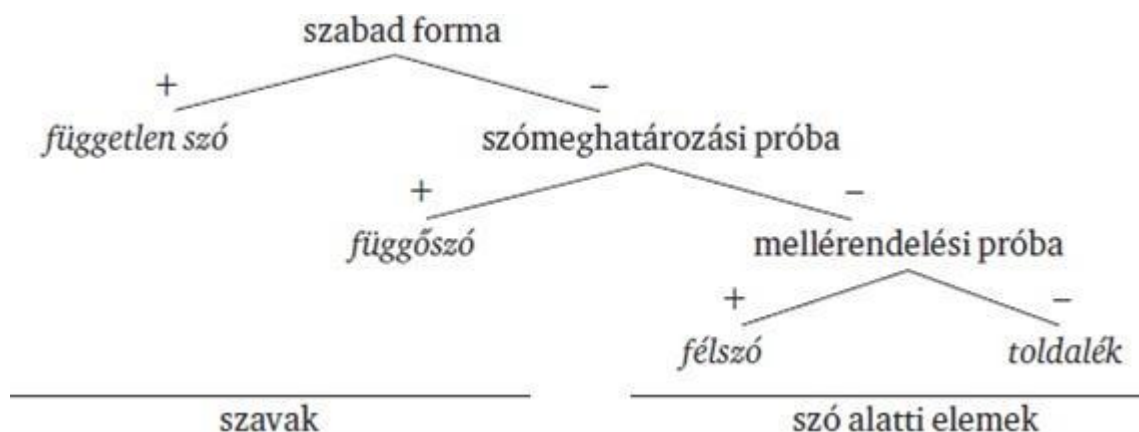
A táblázat nem tartalmazhat minden lehetőséget; a szabad formák például mind a szómeghatározási, mind a mellérendelési próbát teljesítik, tehát olyan szabad forma nem lehet, amely e két eljárásra ne pozitívan válaszolna. Elvben lehetne ennél több csoportot is felállítani, és megkérdezni, vajon nincs-e olyan szabad forma, amelyet nem lehet a mellérendelési próbának alávetni. Mármost az a helyzet, hogy vannak olyan nyelvi elemek is, amelyeket még mellérendelni sem lehet, sőt a szómeghatározási próbát sem állják ki, ugyanis nem lehet őket más szavakkal együtt elhelyezni a mondatban. Ilyenek az indulatszók és/vagy mondatzók (pl. *hű, ejnye, pssz, na; lám, hát?, ja!* stb.), amelyek ugyan önálló megnyilatkozások, tehát formálisan teljesítik a szabad formákkal szemben támasztható követelményeket, de mivel – egyes szoros kivételektől eltekintve – valójában nem arról van szó, hogy nem teljesítik a többi próbát, hanem arról, hogy egyáltalán nem viselkednek szó szerepkörben, nem is vehető fel esetükben a „szóvá nyilvánítás” lehetősége. Ezek valójában nem „szavak”, hanem tagolatlan közlések, és éppen azért, mert tagolatlanok, keltik azt a benyomást vagy inkább illúziót, hogy olyanok, mint a kisebb részekre nem elemezhető többi szó, mint például az *asztal, kapu, fut* stb. (Következik ebből, hogy az önálló közlésként is használatos módosítószókat, pl. *talán, valószínűleg*, nem tekintjük mondatzóknak, hiszen

akkor bármely önálló közlésként előforduló nyelvi elemet, vagyis az összes minimális szabad formát mondatszónak kellene tartanunk. Vö. Kugler 2002, Fülei-Szántó–Siptár 1983 és lásd még a **4.5.4.5.1. szakasz - A mondatszók.** pont végét is.)

A szoros kivételként említett esetek közé azokat soroljuk, amikor valamilyen „mondásige” tárgyakként használunk indulatszókat, pl. *Egy csendes „hűha” hagyta el a száját; Egy ejnye-ejnyét mormogott magában; Azt mondta, hogy ejnye;* vagy mintegy „fünevesítve” már független szóként szerepelnek a mondatban, pl. *egy ejnye és egy jaj között; két ejha után;* stb. Ebben az esetben viszont valójában már nem az indulatszóval van dolgunk, hanem annak egyfajta „metanyelvi” idézetével, amely bármely nyelvi elem számára alkalmas környezet lehet, pl.: *Az -ig-nek nincsen mély hangrendű párja.* De vegyük észre, hogy itt mintha tulajdonnévként kezelnénk ezeket az „idézett” elemeket: a *Kis Péter (tanuló)-t megjutalmaztuk* mondatban a tulajdonnév ugyanúgy szerepelhet egy egyébként elhagyható „fajtanév” – esetükben a *tanuló* – előtt, ahogyan *Az -ig esetragnak nincs mély hangrendű párja* mondatban a todalék is az ő „fajtaneve”, az *esetrag* előtt. Erre a tulajdonnévszerű viselkedésre mutat az is, hogy például a főnevek az ilyen idézett alakjukban megszűnnek főnévként viselkedni (például elveszítik nyitótőségüket, lásd a **2.1.2.1.3. szakasz - Magánhangzók kiesése és betoldása.** pontot) és a tulajdonnevekkel azonos módon használjuk őket: *Az aranyt (= az arany szót) egy r-rel írjuk,* nem pedig: **Az arany-at egy r-rel írjuk;* vö.: *Olvassunk sok Aranyt/*Aranyat.*

Ha tehát kiiktatjuk a szavak közül a mondatszókat és az indulatszókat, akkor a (12) alatti táblázatot az alábbi elágazó felosztássá tudjuk átalakítani. Itt az ágak csúcsain találjuk a tulajdonságokat, az ágak a tulajdonság meglétét (+), hiányát (-), illetve a próba sikeres (+) vagy sikertelen (-) eredményét mutatják, és az ágak végpontjában vannak (dőlt betűvel) a szótári elemek osztályai.

(13) A magyar nyelv szótári elemeinek osztályozása a tulajdonságok hierarchiájában

A (13) ábra annyiban pontosabb a (12) táblázatnál, hogy megmutatja, hogyan épülnek egymásra az egyes elemek megkülönböztetését szolgáló eljárások. Ha ugyanis valamely forma szabad, akkor magától értetődik, hogy mind a szómeghatározási, mind a mellérendelési próbát kiállja, továbbá, ha valami szó, akkor a mellérendelési próbán is átmegy. A felosztás egyébként a „negatív ágon” folytatódik majd, vagyis a további tulajdonságoknak a todalékok alosztályait kell tudniuk egymástól megkülönböztetni.

A nyelvészetben jártasabb olvasó hiányolhatja a fenti gondolatmenetből a *szó* fogalma alá tartozó további megkülönböztetéseket, mint amilyenek a morféma és a morf vagy allomorf, illetve a lexéma és a szóalak között állnak fenn. Jóllehet e két disztinkció hasonlít egymásra, hiszen az (allo)morf többékevésbé ugyanúgy a morféma megjelenése, aktuális alakja, ahogy a szóalak is a lexémáé, az előbbit kötetünk **3. fejezet - Alaktan.** fejezete tárgyalja részletesen, az utóbbi különbség pedig e fejezetben nem játszik szerepet. Egyrészt ugyanis az, hogy mikor számít több forma egy vagy több lexéma alá tartozónak (pl. *fűt, futott, futás, futok, futni, futó, futhat* stb.) megint csak a **3. fejezet - Alaktan.** fejezetbe tartozik, másrészt itt az érdekelt bennünket, hogy mikor számít (független vagy függő-) szónak egy forma és mikor nem, és e szempontból a megkülönböztetés érdektelen. A hagyomány szerint például a *fűtött* a *fűt* egyik szóalakja, de számunkra mindkettő minimális szabad forma, azaz független szó. Másfelől viszont az már megközelítés kérdése, hogy a *fűt* is szóalakja-e ugyanennek az igének vagy

pedig egy másik lexéma (alá tartozik). A továbbiakban amellett foglalunk állást, hogy a *fűt*ni a *fűt* ige egyik szóalakja, de bármi legyen is az „igazság”, a *fűt*ni mindenképpen független szónak számít.

Csoportosításunkban nem szerepelnek a „passzív, fiktív vagy fantomtöveknek” nevezett kötött formák, azok, amelyek nem független szavak, de amelyekhez – a független szavakhoz is hozzátehető – felismerhető képzők járulnak, pl. *fesz-ül*, *fesz-ít*, *fesz-eng*, *fesz-es*, *fesz-ély-ez* stb. (T. Somogyi 1987). Mivel ezek egyik próbát sem teljesítik, a toldalékok közé „csúsznának le”, ami azonban nem lenne elfogadható eredmény, más szóval nem tükröznék (anya)nyelvi intuíciónkat, hiszen szerepük nem hasonlítható a nyelvtani jelentésű morfémákéhoz, mint amilyen például a többes szám vagy a múlt idő jele. Mivel morfológiailag aktív, termékeny képzők is követhetik e töveket (pl. *-Es*, *-Űl*), azt sem szerencsés feltennünk, hogy ezek az alakok mind teljes egészükben, elemzetlenül vannak elraktározva a nyelv szótárában. Esetükben inkább arról van szó, hogy a magyar nyelvben az uralkodó „szóalapú morfológia” mellett (lásd a 3.2. szakasz - **A magyar morfológia szóalapúsága**. pontot), amelyben a szóképzés és -ragozás a szó szintjén álló elemeken működik, létezik a „tőalapú morfológiának” is egy kisebb szelete, amely az önálló szóként nem elemezhető nyelvi elemeken hajtja végre e műveleteket. Ez a „tőalapú morfológia” jellemzi például az ógörögöt és a latint, de az (1) példában idézett polyszintetikus nyelveket is, míg a „szóalapú morfológia” eljárásait találjuk például az angolban és jellemzően a magyarban is. A lexikai elemek osztályozásában az itt **alaptöveknek** nevezett elemek egy része a (9) meghatározás szerinti fűszók közé tartozik, illetve azok egyik al csoportját alkotja. Ezt annak alapján mondhatjuk, hogy ezek az alaptövek fűszóként is alkalmazhatók (pl. *fesz-*, *gyógy-*, *röp-*, *tám-*, *tév-*; vö.: *fesz-távolság*, *tév-hit*), más részükben pedig benne rejlik a fűszóként való használat lehetősége, pl. *könyör-*, *sanyar-*, *fonny-* stb., vö.: *könyör-adomány*, *?sanyar-tanár* 'aki sanyargatja vagy sanyargatni tanítja a diákokat'). Ismét más csoportjuk azonban még potenciálisan sem teljesíti a (6) alatti mellérendelési próbát (pl. *hábor-gat/odik*, *tántor-og/odik/ít*, *patt-og/an*), ezért egy, a fűszók és a toldalékok közötti további csoportot kell feltennünk, amely azonban nem illik bele az eddig kialakított hierarchiába, mivel nemcsak hogy nem minden alaptő nem lehet fűszó, de az is kimutatható, hogy nem minden fűszó lehet alaptő; pl. az összetételei utótagok általában nem, és az előtagok közül az *al-*, *ál-*, *zug-*, *leg-* stb. sem. Mivel az alaptöveknek nincsen szófaji besorolásuk, összetételek utótagjaként bizonyára ezért nem használhatóak. Előtagként azonban elvben megjelenhetnének, mint ahogy számos alaptő rendelkezik is ezzel a képességgel. A hierarchia éppen azért nem tökéletes, mert az alaptövek egy másik típusú morfológiába tartoznak, így képletesen szólva egy másik „dimenzióban” található, éppen ezért átfedésben lehetnek a szóalapú hierarchia csoportjaival. Ezek után az alaptövekre a következő meghatározást adhatjuk.

(14) *Alaptőnek azokat a fűszókat vagy a mellérendelési próbát teljesíteni nem képes kötött formákat nevezzük, amelyek maguk nem toldalékok, de hozzájuk képzők, azaz toldalékok osztályába tartozó morfémák csatlakoz(hat)nak.*

4.2. Mi a szófaj?

A szófajokat a hagyományos grammatikákban háromféle kritérium alapján különböztetik meg: ezek a jelentés, az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep (Keszler 2000: 67). Az alaktani viselkedésben a szó által felvehető toldalékok játszanak szerepet, a mondatbeli szerep azt mutatja meg, a szó milyen mondatrész lehet, a szófaji jelentés pedig azt árulja el, mit fejez ki, tehát hogy milyen általános jelentésbeli vonatkozásai vannak az adott csoportba tartozó szavaknak. Így például az ige „valamilyen elvont cselekvés-, létezés-, történés- vagy állapotfogalmat a valóságra vonatkoztatva: grammatikai személyhez és időhöz kötve fejez ki, azaz azt valakinek vagy valaminek aktuális cselekvéseként stb. nevezi meg” (Bencédy et al. 1968: 17). Jóllehet a meghatározásban szerepel utalás alaktani ismérvekre is (az időre és személyre hivatkozásban), nagyobb gondot okoz, hogy a jelentés alapján nem lehet elkülöníteni az igéket sem a mellénevektől (pl. *haragszik* – *haragos*), sem a főnevektől (*A királyt kivégezték* – *a király kivégzése*), és hogy a személy és idő kifejezésére való utalás csupán lehetőség, nem pedig egyértelmű kritérium: a *villáml-ás* szó tövében álló ige ugyanis nyilván nem azért ige, mert személyhez és időhöz kötve fejez ki valamit.

Valójában arról van szó, hogy két szempont keveredik össze a meghatározásokban: az egyik az, hogy valamely elem a szavak mely osztályába tartozik, a másik viszont az, minek lehet elnevezni az így kialakított osztály tagjait, milyen közös jelentésbeli tulajdonságokat lehet mintegy induktív általánosítással megállapítani róluk. Egyértelmű, hogy az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep a formális tulajdonságok közé tartozik, míg a jelentés nem. Mivel a nyelvtan rendszerszerű tárgyalásában a formai szempontokat tartjuk elsődlegesnek, a szófajok meghatározásában a jelentésbeli vonatkozásoktól a továbbiakban eltekintünk. És miután az alaktani sajátosságok szorosan összefüggnek a mondatbeli szereppel, hiszen például ha egy szónak tárgyragja lehet

(alaktani tulajdonság), akkor biztosan lehet tárgy a mondatban (mondatrészi szerep), ezeket egységesen fogjuk kezelni.

Érdekes kérdés, hogy vajon a szófaji besorolásnak csak a „valódi”, a független szavak esetében van-e jelentősége. A függőszók ugyan megköthetik, milyen szó (vagy inkább szintagma-) osztályhoz lehet őket csatolni, de nagy többségük nem képvisel szóosztályt, pontosabban nem módosítják annak a kategóriának az osztályát, amelyhez csatlakoznak. A toldaléknak és a fészónak egyszerűen nincsen szó státusza, ezek ugyanis „szó alatti” elemek, ugyanakkor persze hordoznak szófaji információt, hiszen éppen az összetétel „jobb oldali” tagja, illetve a képző határozza meg a velük alkotott szó szófaját. Az indulatszó és a mondatszó pedig nem „viszonyul” más szófajhoz, és – mint látni fogjuk – a szavak közötti „viszony” alapvető feltétele annak, hogy a szófajukat megállapíthassuk. Vagyis esetükben fel sem merül a szófajiság kérdése. A szó alatti elemek csoportjában tehát a képzők és a fészók jelölve vannak a szófaj szempontjából, míg a függőszók többsége, illetve a toldalékok közül a ragok és a jelek (azaz az inflexiós morfémák) csak annak a szintagmának, illetve szónak a kategóriáját nevezik meg, amelyhez csatlakoznak – ha a csatlakozás ebben az irányban történik. A mondatszók és az indulatszók pedig szófaji megjelölés nélkül maradnak, és például mint lexikalizálódott közlések vannak felsorolva a nyelv szótárában – de ott persze mindegyikük fel is van sorolva.

Végül még egy kérdésre kell válaszolnunk: valójában mi az, hogy „szófaj”, vagy másképp mi a szófaj szerepe a nyelvtanban? Vegyük észre, hogy az a válasz, hogy „A szófaj nem más, mint szavak osztálya” körben forgó, ugyanis csak egy másik fogalmat rendel a megmagyarázandó terminushoz. Ha viszont abból indulunk ki, hogy a nyelv leírása azt a célt szolgálja, hogy a beszélő nyelvtudását ábrázoljuk, akkor a szófajt nem tudjuk másnak tekinteni, mint a listázható és listázandó nyelvi elemekhez rendelt tulajdonságnak. Minden szót és más listázott elemet (toldalékat stb.) tulajdonságok egy-egy rendezett sorával jellemzünk, és ezek között találjuk a szófaji besorolást (Aronoff 1994). Ebben az értelemben tehát *a szófaji megjelölés nem más, mint instrukciók, utasítások sora arra, hogy az adott szótári elem milyen végződéseket vegyen vagy vehet fel, illetve milyen szintaktikai pozíciókat foglalhat el.*

Az itt alkalmazott eljárások végső soron Saussure (1916/1965) „asszociatív viszonyaira”, illetve az azokat részletesen kidolgozó Bloomfield (1933) disztribúciós alapú megkülönböztetéseire mennek vissza, melyeket a magyarra Antal (1964) alkalmazott először, és a mai szófaji vizsgálatokban is elterjedtek, l. Schachter (1985). Ezeket a leíró nyelvészetre jellemző módszereket egészítjük ki a fenti meghatározás szellemében a mondat szerkezet generatív grammatikai felfogásának releváns részleteivel Chomsky (1981, 1995) alapján. A szófajokat más megközelítésekben is tárgyalják a szakirodalomban, például funkcionalista szempontokból (Hengeveld 1992), vagy a prototípus-elmélet keretei között (Givón 1979).⁵

4.3. Nyitott és zárt osztályok

Régóta ismert tény, hogy az egyes szófajok nem egyenrangúak az alájuk tartozó elemek számát tekintve. Az alapvető különbséget a szakirodalom a **nyitott** és **zárt osztályok** terminusok segítségével ragadja meg. Nyitott osztályoknak azokat a szófajokat tekintjük, amelyek elemei korlátlanul szaporíthatók – például más nyelvből való kölcsönzéssel, illetve szóképzéssel vagy szóösszetétellel. Ilyen nyitott osztály a főneveké, a melléneveké, az igéké és a határozószóké. A zárt szóosztályok elemei az adott nyelvallapotban változtathatatlanul adóttak, számuk sem kölcsönzéssel, sem belső lexikai eljárásokkal nem növelhető. Ide tartoznak például a kötőszók, a segédigék és a névelők.

A nyitott és zárt szóosztályok közötti különbség tehát nem egyes szófajokat különböztet meg, hanem a hagyományosan szófajoknak nevezett csoportok két nagy osztályát állítja fel. A disztinkció jelentőségét akkor látjuk, ha tudomásul vesszük, hogy a definícióknak többféle típusa is létezhet. A jól ismert klasszikus vagy intenzionális (*genus – differentiae*) definíció-séma mellett azonban van legalább két másik is, amely elfogadott meghatározásnak számít: az osztenzív, azaz demonstráción, bemutatáson alapuló, valamint a teljes felsorolásra támaszkodó definíció. Ez utóbbit nyilvánvalóan csakis olyan esetekben lehet alkalmazni, amikor véges számú elem tartozik a meghatározás alá, például egy iskolai osztály tanulói esetében (amikor egyébként általában aligha lehetne más eszközhöz folyamodni – bár elvben elképzelhető, hogy a tanuló csoportokat születési idő vagy lakcím szerint alakítják ki).

A nyelvben létező zárt osztályokat tehát nem szükséges az intenzionális definíció-sémával megadni: elegendő felsorolni a beléjük tartozó elemeket. Más szóval, elégséges azt megállapítanunk, hogy az egyik alosztály nem azonos a másikkal, majd felsorolni az adott alosztályba tartozó szavakat. Ha megadjuk például a névelőket (*a/az, egy*), ezzel minden további meghatározást feleslegessé tettünk, csupán arról kell gondoskodnunk, hogy a

névelők csoportja ne legyen összetéveszhető valamely másik zárt szóosztállyal (ami egyébként a mind a névelők, mind a számnevek közé besorolható *egy* esetében egyáltalán nem triviális feladat, mint azt alább láthatjuk). Az itt alkalmazott eljárás szerint elegendő megkülönböztetés, ha az egyik osztály elemei nem jelenhetnek meg abban a szintaktikai pozícióban, amelyet a másik osztály tagjai betölthetnek, és viszont. Tekintsük például (a) a névelők pozícióját összehasonlítva (b) a kötőszókéval, (c) a segédigékével és (d) a mutatószókéval. (A releváns pozíciót vízszintes vonal jelzi.)

4.7. táblázat -

(15)	a. ivott _____ korszóól
	b. borsót _____ répát vásárolt
	c. három szék _____ maradni
	d. eltört _____ a korszó

A jelölt helyeken sorban olyan szavak fordulhatnak elő, mint az *a*, a *vagy*, a *fog* és az *ez*, amely kifejezések egymással nem felcserélhetők. Nem érdemes a behelyettesítési kategória-meghatározás technikájának részleteibe belebocsátkoznunk, de azt megemlítjük, hogy pl. ha (15d)-be a *ma* szót (vagyis egy szabad határozót) helyezük el, akkor továbbra is lehetséges azt kérdeznünk, mi helyezhető el az *eltört ma _____ a korszó* környezetbe, s bármennyi szabad határozót helyezünk el, a mutatószót mindig el lehet helyezni a névelő előtt. Az olyan szabad határozókat ugyanis, mint amilyen a *ma*, gyakorlatilag bárhová be tudjuk tenni. Nem feladatunk kimerítően jellemezni az egyes osztályok környezettípusait, sőt az osztályok tagjait sem. Így például a (15a) környezetbe beletehetjük a névelővel kiegészítő eloszlásban (komplementer disztribúcióban) álló *minden* kvantort is, de ha mondjuk a *korszóól* szó többes számban volna, akkor már a helyettesítés nem működhetne. Ugyancsak kérdéses, vajon az *egy* disztribúciós szempontból tényleg ugyanabban a pozícióban áll-e, mint a határozott névelő, avagy inkább az *egyetlen* allomorfiája határozatlan determináns esetén, vö.: *O/egy/egyetlen/négy/sok korszót látott*, de *a(z) egyetlen/négy/sok/*egy korszót látta*. Ha így állna a helyzet, akkor az *egy/egyetlen* a számnevek között foglalna helyet.

Nem említettük a zárt osztályok között a névmásokat, jóllehet ezek számát sem lehet szaporítani. Ahhoz azonban, hogy saját osztályt alkossanak, azt kellene bebizonyítanunk, hogy nem fordulhatnak elő ott, ahol más osztályok elemei. Csakhogy mivel névmások, éppen az jellemzi őket, hogy pontosan ott állhatnak, ahol annak az osztálynak az elemei, amelyet helyettesíthetnek: a főnévi névmás *az* vagy *ő* az olyan főnevek helyén mint a *felhő* vagy a *Péter*, a melléknévi névmás *olyan* a *piros* helyén és így tovább. Ezzel azt állítjuk, hogy a névmások nem alkotnak osztályt, hanem abba a szófajba tartoznak, amelyet helyettesítenek. Önálló osztályuk felállítása annak köszönhető, hogy a hagyományos nyelvtanok, mint utaltunk rá, a közös jelentés-, illetve funkcióvonásokat is a szófajok meghatározásának részévé tették, és ez esetben a „helyettesítés” volt a megkülönböztetés alapja. Nyilvánvaló kivétel a „helyettesítés” kritériuma alól az 1. és 2. személyű személyes névmások alany- és (ha kisebb mértékben is) tárgyesetű használata: ekkor ugyanis nem helyettesítenek semmit, következésképpen ebben az értelemben nem névmások. Valószínűleg azért tartoznak hagyományosan együvé a határozott főnévi csoportokat teljes mértékben helyettesíteni képes, azaz „valódi” névmásoknak számító harmadik személyű névmásokkal, mert alanyként együttesen egy-egy igei paradigmát határoznak meg. Ezen a ponton – a további finomítás lehetőségét fenntartva – azt mondjuk tehát, hogy a névmások általában nem alkotnak külön osztályt, hanem azokba a szóosztályokba tartoznak, amelyeknek az elemeit helyettesítik: főnév, melléknév, számnév, határozószó, valamint a további „kisebb” osztályok, melyekről alább még lesz szó. Igei „névmásról” nem tudunk.

Végül még egy megjegyzés: a kérdő és vonatkozó, valamint a határozatlan, általános, stb. névmások szófajilag mind a saját szóosztályukba (főnév, melléknév stb.) tartoznak, és csupán meg vannak jelölve egyrészt sajátos szintaktikai szerepük vonatkozásában (vagyis hogy pl. a kérdő és vonatkozó névmások különleges pozíciót kell hogy elfoglaljanak a mondatban), másrészt jellemző szemantikai tulajdonságaikra nézve (azaz hogy a határozatlan, általános stb. névmások az értelmezésben például kvantorként, azaz egyfajta mennyiségjelölő szóként

viselkednek). A névmásokról és arról, mit is helyettesítenek, a **4.5.4.5.2. szakasz - A névmások**. pontban még bővebben lesz szó.

Rátérve ezek után a nyitott osztályokra, itt már nem tudunk a felsorolások definícióhoz folyamodni; mindenképpen tulajdonságokon alapuló, azaz intenzionális meghatározásra van szükség. A grammatikáról szóló megállapításokban azonban nem kötelező tartalmi, jelentésre vonatkozó kijelentésekre támaszkodni, hiszen a rendszert éppen a formai különbségek határozzák meg. Más szóval elégséges a paradigmatis, a pozicionális eltérésekre hivatkozni.

Ismeretes például, hogy a mellékneveket határozókkal lehet módosítani, továbbá megjelenhetnek főnevek előtt, valamint névszói állítmányokban. Ez tehát három különböző környezet, amely egyértelműen jellemző egy szóosztályra, minthogy a következő szavak közül: *erős, kutya, fut, négy, tegnap, igen* csakis a legelső tehető be az alábbi üres helyek mindegyikébe:

4.8. táblázat -

(16)	a. ez a kivételesen _____ német súlyemelő
	b. három _____ pofont kapott
	c. ez a kanca _____ volt

Egyrészt nem állítjuk, hogy egy vagy két környezet elegendő ahhoz, hogy egy szó melléknévnek minősüljön: a (c) környezetben például előfordulhat főnév is. Ugyanakkor, mint majd látni fogjuk, a (c) környezet kulcsfontosságú lesz, amikor azt kívánjuk bizonyítani, hogy vannak rendszerint melléknévnek minősített szavak, amelyek éppen azért nem lehetnek melléknevek, mert itt nem jelenhetnek meg (lásd a **4.5.4.5.3. szakasz - Az igenevek**. pontot). Másrészt nem azt mondjuk, hogy minden melléknév elhelyezhető mindhárom felsorolt környezetben, hanem azt, hogy *minden melléknév megjelenhet egy vagy több olyan környezetben, amelyeket a (16) kifejezésekben szereplő szavak osztályaival alkottunk*. A szóosztályok ugyanis más szóosztályokhoz képest vannak meghatározva, nem pedig egyedi környezetekkel, amelyek esetleges jelentésbeli vonatkozásaik miatt kizárhatnak bizonyos szavakat, de megengedhetnek másokat ugyanabból a szóosztályból.⁶

4.4. A szófaji kategóriák

Jellemző környezetekkel minden nyitott osztályt meg lehet határozni. A főneveket, mellékneveket, számneveket és névmásokat egyesítő és szokásosan **névszónak** nevezett osztályt például annak alapján, hogy az ide sorolt szóosztályok azonos nos ragokat és jeleket (összefoglaló nevükön: inflexiós toldalékokat) vehetnek fel (Keszler 2000: 183). Megjegyezzük, hogy a főnévi igenevek például éppen emiatt nem szerepelnek itt, hiszen ok nem vehetik fel a (17i–vi) alatti – lényegében véletlenszerűen kiválasztott – toldalékokat. A melléknévi igeneveket egyelőre együtt kezeljük a melléknevekkel (l. (17b)), de a **4.5.4.5.3. szakasz - Az igenevek**. pontban még visszatérünk általános problémáikra. A névmások más okból hiányoznak: ok nem viselkednek egységesen a toldalékokkal szemben, mivel van, amelyik főnévként „veszi magára” a ragokat (pl. *ki-nek*), de a személyes névmást tartalmazó alakoknak éppenséggel a rag van a tövében (pl. *nek-ed*). A végződéseknak csak az egyik allomorfiát adjuk meg, és az elfogadott gyakorlat szerint a hangrendi illeszkedésben részt vevő hangzóikat nagybetűvel jelöljük.

4.9. táblázat -

(17)	a. kutya, kép, falu	i.	-t	iv.	-bAn
	b. sárga, hosszú, érdekes	ii.	-rÓl	v.	-ért
	c. négy, negyed, negyedik	iii.	-nEk	vi.	-k

Az (a)–(c) csoportba tartozó szavak tehát névszók, mivel mindegyik előfordulhat az (i)–(vi) alatt felsorolt ragok és jelek előtt. Érdeemes figyelni arra, hogy amikor „mondatbeli szerepeket” említünk, akkor például azzal egyenértékű dolgot mondunk, hogy a névszó felvehet tárgy- vagy határozóragot, s ezáltal az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep azonos rubrikába kerül, amit itt a környezetek formai jegyei alapján rögzítünk

Szokás egyébként még megemlíteni a főnevekhez és melléknevekhez hozzátehető közös „névszóképzőket” is, pl. *-cska*, *-ka*, *-ság*, vö. *tanár-ság* és *okos-ság* (lásd a **3.6. szakasz - A szóképzés.** pontot). Itt ráadásul a *-ság* ugyanazt a jelentésmozzanatot, az absztrakt tulajdonságot adja hozzá az alapszóhoz – szemben a mellékneveken sokféleképpen értelmezhető kicsinyítő képzővel. Sőt, még a *-ság* alapszavainak is hasonló jellegűeknek kell lenniük és tudjuk, hogy a köznévi is alkalmas tulajdonságok kifejezésére, amit éppen állítmányi használata bizonyít. Az egy-két azonos képző azonban nem elegendő alap arra, hogy létrehozzunk egy föltesztelt osztályt, ráadásul e képzők termékenysége rendszerint nem is közelíti meg az inflexiók gyakorlatilag korlátlan termékenységét, vö. **kétség*, **ötség*, de *képet*, *ötöt*. Az azonos melléknévi és főnévi képző egyébként más nyelvekben sem ismeretlen, vö. angol *brother-hood* ’testvér(i)-ség’, *likely-hood* ’valószínűség’.

Láttuk már, hogy a (16) környezetcsoport mint környezetek osztályaira vonatkozó kritérium meghatározza a mellékneveket (alkalmasint a névszók feltételezett osztályán belül). Hasonló módon lehet megállapítani a (18)-ban a **főneveket** és a (19)-ben a **számneveket** is. A megadott környezetek ismét típusokat képviselnek és nem arra szolgálnak, hogy az adott osztály minden eleme elhelyezhető legyen bennük. Más szóval például egy nagyobb szerkezeten belül egy főnévvel csakis egy másik főnév fordulhat elő mellérendelő szerkezetben, illetve a birtokos szerkezet birtokának a helyén többnyire csak főnév fordulhat elő.

4.10. táblázat -

(18)	a. négy érdekes _____-t és szobrot látott	főnév
	b. András legnagyobb _____-JA	főnév

4.11. táblázat -

(19)	a. a _____ legjobb könyv	tő- és sorszámnév
	b. _____-An érkeztek	tőszámnév

Mind elvileg, mind gyakorlatilag lehetséges csupán formai, lényegében disztribúciós ismérvekre támaszkodva meghatározni az egyes szóosztályokat, azaz a nyelv szófaji kategóriáit, más szóval azokat a nagy csoportokat, melyeknek tagjai egymást lényegében kölcsönösen helyettesíteni tudják.

A névszók osztálya tehát úgy jön létre, hogy a toldalékok egy csoportját, az esetragokat mint környezetet „vakon” használjuk a disztribúciós elemzésben, és amely szavakon megjelenhetnek, azokat együvé soroljuk. A ragok felől nézve ennek az eljárásnak van is létjogosultsága: ha ugyanis esetragot találunk valamely szón, bizonyos, hogy „névszóval” van dolgunk, de ennyi információból még nem derül ki, melyik „alosztályba” tartozik az illető elem.

Ha most eltekintünk egy időre a zárt szóosztályoktól, vagyis a grammatikai vagy funkciószóktól, amelyeket a magyar terminológia „segédszóknak” vagy „viszonszóknak” nevez, a nyitott osztályokba tartozó szófajok között két nagy csoportot találunk. Figyeljünk fel arra, hogy a számnevek, jóllehet pozicionálisan tökéletesen meghatározhatók, nem ugyanolyan osztályt alkotnak, mint mondjuk a melléknevek. Egyrészt azért nem, mert – a számok halmazának a nyelvtől független matematikai tulajdonságai következtében – hiába van gyakorlatilag végtelen számú számnevünk, az új számnevek egy meglehetősen egysíkú algoritmus avagy szóképzési szabály segítségével hozhatók létre és új elemeket általában nem lehet közéjük sem berakni, sem pedig más nyelvből átvenni – bár a számnevek sora „felfelé” bővíthető, pl. *trillió*, *kvadrillió* stb.

Ez azonban csak az egyik különbség. A másik eltérés abban áll, hogy a számneveknek általában nem lehetnek vonzataik, míg a mellékneveknek többféle vonzatuk is lehet: *büszke vmire*, *képes vmire*, *független vmitől*, *méltó*

vmire/vkihez, hasonló vmihez stb. E szempontnak a jelentősége a nyelvtan felépítésében keresendő. A szótárból előhozott, onnan „kivetített” információk között kitüntetett szerepe van annak, amelyik meghatározza a szótári elemek és közöttük a szavak vonzatát vagy vonzatait, s ezáltal mintegy a szótárból építi fel a mondat szerkezetét. Ebben az értelemben tehát a szavak két csoportra oszlanak: azokra, amelyek lehetnek **régensek**, azaz lehet vonzatuk, vagyis a főnevekre, melléknevekre, igékre és a határozószókra (beleértve a névutókat is), illetve azokra, amelyeknek nem, mint például a számnevek. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy például minden főnévnek van, illetve kell hogy legyen vonzata, hanem azt, hogy jelentős számban találunk közöttük vonzatosokat, míg a számnevek közül egynek sem lehet vonzata. Alább a vonzatosokat szögletes zárójel közé tettük.)

4.12. táblázat -

(20)	a. a feltevés [hogy a betegség genetikus eredetű]	főnév
	b. a hír [a választásokról]	

4.13. táblázat -

(21)	a. érdekes [hogy a betegség genetikus eredetű]	melléknév
	b. tehetséges [a sakkjátékban]	

4.14. táblázat -

(22)	a. megállapítja [hogy a betegség genetikus eredetű]	ige
	b. vesz [egy kecskét]	
	c. [három részből] áll	

4.15. táblázat -

(23)	a. hasonlóan [a másik játékoshoz]	határozószó
	b. [Annával] együtt	

A számnevek még egy harmadik szempontból is másképp viselkednek: számnév nem lehet egy másik szó vonzata, azaz nem találunk olyan szót, amely megkövetelné, hogy mellette számnév álljon.

A „vonzatosság” tulajdonsága nemcsak azt követeli meg, hogy a régensek mellett meghatározott kategóriájú összetevők legyenek, hanem azt is, hogy ezeket az összetevőket a régensük pontos szintaktikai-szemantikai feladatokkal, úgynevezett **thematikus szerepekkel** lássa el. A thematikus szerepek lehetnek szemantikailag kötöttek, többnyire a kiosztott eset jelentésétől függően: ekkor a vonzat esetét inherensnek nevezzük, pl. *elment a kiflím-ért*, ahol az *a kiflím* főnévi csoport „cél” szerepét az *-ért* esetrag adja meg. A thematikus szerepek más része nem függ az eset „jelentésétől”, vagyis szabad, s ilyenkor a vonzat szerkezeti esetet, többnyire nominatívuszt vagy akkuzatívuszt kap. A következő példában: *Péter-t okosnak tartja* – a *Péter* főnévi csoport esetét az ige, thematikus szerepét a melléknév adja meg, hiszen a *tart* igével kifejezett (mentális) cselekvés nem Péterre irányul, hanem egy tényállapotra, azaz valamely állítást „tartunk”, ez esetben azt, hogy „Péter okos”. Ez utóbbi állításban pedig az *okos* melléknév mint predikátum adja meg a *Péter* főnévi csoport thematikus szerepét. Eképpen a régensként is működő szótári alapelemek meghatározzák a nyelv (egyik) minimális egységének, a mondatnak a legkisebb lehetséges szerkezeti alakját és annak minimálisan szükséges jelentéstartalmát is. A

vonzatosság tulajdonságával felruházott szótári osztályokat főkategóriáknak vagy elsődleges (*maior*) kategóriáknak hívjuk, a többieket másodlagos (*minor*) kategóriáknak.

Az egyszerűbb, vagyis csupán kategoriálisan megszabott vonzatokat, illetve a tematikus szereppel ellátott vonzatokat igénylő szavak közötti különbség egy további megkülönböztetés alapjául szolgál. Vannak ugyanis olyan zárt szóosztályok, amelyek tagjai vonzatokat várnak maguk mellé. A segédigék például igei csoportot (VP-t) követelnek meg, de alanyuknak nem jelölnek ki önálló tematikus szerepet. A *fog* vagy *szokott* segédigék mellett álló alanyok nem a segédigétől kapják a) az aktív, akaratlagos cselekvést előidéző **ágensi**, b) a nem akaratlagos érzékelést vagy mentális cselekvést végző **experiensi**, vagy c) a ráhatott tárgyként megjelenő **páciensi** szerepeket az alábbi mondatokban, hanem a három különböző főnévi igenévtől.

4.16. táblázat -

(24)	a. Anna nem fogja/szokta kifesteni a szobát.	ágens
	b. Anna nem fogja/szokta hallani/tudni a leckét.	experiens
	c. A lecke nem fog/szokott elkészülni időre.	páciens

Az ilyen elemeket **funkcionális kategóriáknak** nevezzük, elkülönítve őket az eddig tárgyalt **lexikális kategóriáktól**. A szóosztályoknak ebbe a csoportjába a segédigéken kívül számos olyan elem tartozik, amelyet a (magyar) grammatikai hagyomány vagy a „viszonszó” között, vagy az önálló szó „rangú” elemek szintje alatt, az inflexiók, azaz a jelek/ragok körében tárgyal. Mivel bennünket a **szavak** osztályozása érdekel, a toldalékoktól most eltekintünk, de megjegyezzük, hogy a szokásosan viszonszóknak vett elemek közül egyesek nem a funkcionális kategóriák alá tartoznak, például az igeikötő és a névutó azért, mert tematikus szerepeket is adhatnak a vonzatuknak, mások, mint például a mondathatározói szerepben (is) működő *talán*, *bizony*, illetve *természetesen* azért, mert egyáltalán nem lehet vonzatuk. A funkcionális kategóriák alá tartozó szavak között találjuk a segédigéken kívül a D (= determináns) kategóriájú névelőket (*a/az*, *egy* és a *O* = nulla), amelyeknek tematikus szerep nélküli NP vonzatuk van, a C (= complementizer) kategóriájú mondatbevezetőket (pl. a *hogy*, *ha*, *bár* alárendelő kötőszókat, illetve az *és*, *de*, *pedig* mellérendelő kötőszókat), amelyeknek (tag)mondatvonzatuk van, továbbá a tagadószókat és számos különféle – általunk függőszónak tekintett – ún. partikulát is, pl. *is*, *csak*.

Összegzésképpen az alábbi típusokat különböztetjük meg. (Vastag szedéssel az osztályokat, dőlt betűvel a tulajdonságokat adjuk meg. A szófajok normál betűvel állnak.)

(25) A szófaji kategóriák

4.17. táblázat -

	Főkategória <i>Vonzatos</i>	Másodlagos kategória <i>Vonzat nélküli</i>
Lexikális kategória <i>Thematikus vonzatos</i>	Funkcionális kategória <i>Nem tematikus vonzatos</i>	mondathatározószó, (állítmányi) határozószó, számnév
főnév, ige, melléknév, határozószó	névelő, tagadószó, mondatbevezető, segédige, kérdő „partikula”	

Ebben az osztályozásban természetesen nem szerepelnek a szó alatti szótári elemek (lásd a (12)–(13) táblázatot, illetve ábrát), a függőszók közül viszont felvettük azokat, amelyek önálló kategóriába tartoznak. Ezt onnan

tudjuk, hogy egyrészt mindig azonos kategóriához csatlakoznak, például a névelő, amely mindig főnévi csoporthoz kapcsolódik, de az *is* vagy a *csak* nem, mert ezek különféle szintagmákhoz csatlakozhatnak: határozói (*tegnap is*) vagy főnévi csoporthoz (*Péter is*), igéhez (*olvasott is*) stb., s az így létrejött kifejezések szintaktikai kategóriája változatlan marad. Másrészt az itt kategorizált függőszók nélkül a mondat nem lehetne grammatikus, vö. *Péter *(az) utolsó padban ült* vagy *Anna *(nem) látott semmit*, de a szófajilag „semleges” függőszó hiánya nem okoz gondot – legalábbis a nyelvtani helyesség tekintetében: (*Csak*) *Anna látta Pétert (is)*. Természetesen ezeknek a szavaknak is megvan az egyenkénti szóosztályuk, de – szemben a hagyományos nyelvtani besorolásukkal – nem tartoznak valamiféle általános „viszonyozói” vagy „partikula” osztályba, hanem egyenként vizsgálni kell, milyen más szóosztályok környezetében fordulhatnak elő (azaz a saussure-i szintagmatikus viszonyokat), illetve milyen más szavakkal tartoznak egy csoportba (a saussure-i asszociatív, vagy modernebb terminussal: paradigmatis viszonyokat vizsgálva). Következésképpen *azIS*, *SEM*, *CSAK*típusába tartozó függőszók egyedi osztályokat képviselnek, melyekből annyi van, ahány környezetet az adott függőszó(csoport) meghatároz.

Mint látható, a nyitott osztályok egybeesnek a tematikus vonzatot megengedő szófajokkal, a funkcionális elemek pedig nyelvtől függően önálló szóként vagy kötött morfémaként valósulhatnak meg. Megjegyezzük, hogy az itt követett osztályozási rendszer értelmében az igekötők nem minősülnek önálló kategóriának: többnyire a határozószók közé soroltatnak, hiszen önálló tematikus vonzatuk lehet (pl. *le vhonnan/vmire, át vmin, ki vhonnan*), illetve sokszor maguk is vonzatok, nevezetesen az igéé (pl. *le-tette a könyvet*), jóllehet sokszor az igekötő + ige jelentése nem kompozicionális (pl. *győz* és *le/meg-győz vkit*), s ekkor az idiómákra, azaz az állandó szókapcsolatokra jellemző szerkezetípust valósítanak meg. Az ún. igemódosítóknak különféle szófaji kategóriájuk lehet (pl. *utat téveszt, többre törekszik, fehérrefest, jól tart*, lásd a **2.3.2.3.2. szakasz - Az igei szerkezetek hangsúlyozása.** pontot), és jelentésüket tekintve ezek is hol kompozicionálisak, hol idiomatikus jellegűek. (Ugyanakkor arra is felhívjuk a figyelmet, hogy más megközelítésekben más szófaji felosztásokhoz juthatunk, vö. pl. Kiefer-Ladányi 2000).

A függőszóknak, vagy legalábbis közülük soknak, mint mondtuk, saját szófaji kategóriáik vannak. Ezzel szemben a szótári elemek hierarchiájában náluk „lejjebb” álló főlészók és a toldalékok között számon tartott képzők viszont a „nagy” lexikális szófajokba tartoznak. Ez a helyzet aligha meglepő: a függőszók, mint már többször is utaltunk rá, nem szavakhoz, hanem mondatrészekhez, szintaktikai összetevőkhöz, szakszóval szintagmákhoz csatlakoznak és azok (szófaji) kategóriáját már nem tudják megváltoztatni. A képzők és a főlészók (illetve az utótag-főlészók) azonban szavakra kerülnek, ráadásul – a dolog természetéből következően – nyitott osztálybeli szavakat hozunk létre a segítségükkel, ezeknek pedig kell legyen szófaji besorolásuk. Következésképpen az utótagok csoportjába tartozó főlészóknak és a képzőknek is kell legyen szófaji kategóriájuk legyen. Az összetételi előtagok csoportját alkotó főlészóknak erre nincs szükségük: a *zug*-nak a *zugúgyvéd*-ben, az *ét*-nek az *étkészlet*-ben, vagy az *al*-nak az *aligazgató*-ban nincs értelme a szófaját keresgélünk, azt úgyis mindig az összetétel második, illetve utolsó tagja adja meg. Ugyanezért van viszont szófaji besorolása a *-féle*, *-szerű*, *-né* stb. főlészóknak és az összes képzőnek. Végül ismét csak ugyanezen okból nincsen szófaji jellemzése az inflexiós morfémáknak, azaz a ragoknak és jeleknek, hiszen ezek is szintaktikai összetevőkhöz járulnak, illetve szintaktikai folyamatok eredményeképpen kerülnek rá a mondat elemeire. A *-t* tárgyraggal vagy a *-ban/-ben* helyviszonyt kifejező esetraggal például teljes főnévi csoportot lát el az állítmány igéje, az igei személyrag pedig az alannal való egyeztetés útján, nem pedig valamilyen szótári képzés következtében helyeződik az állítmány igéjére.

4.5. Milyen szófajok vannak a magyar nyelvben?

Az itt érvényesített formai szempontok alapján tehát a (25) osztályozásban felsorolt csoportokat tartjuk a magyar nyelv szófajainak – azzal, hogy a funkcionális kategóriák osztálya bővíthető, hiszen a mondatbeli pozíciók szerinti megkülönböztetés még további alosztályokat tesz lehetővé, illetve szükségessé. Táblázatunkból az is következik, hogy – bár a hagyományos szófajok és a formai szempontok alapján itt felvett szóosztályok között jelentős egyezés mutatkozik – számos korábban szófajnak minősített elemcsoportnak mi mégsem adhatjuk meg ezt a minősítést. Vegyük akkor sorra, melyik hagyományos szófajt miért utasítjuk el. Mint máshol, itt is fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy állításainkat a strukturális elemzések fogalmi keretében tesszük; más gondolkodási keretben más eredményekhez juthatunk.

4.5.4.5.1. A mondatszók

Kezdjük az indulatszókkal, illetve az általában mondatszóknak nevezett csoporttal. Ezek többsége kizárólag önálló tagolatlan közlésként szerepelhet, pl. *húha, ajaj, pfiú* stb. Ez még akkor is igaz, ha esetenként képzett szavak töveként is megjelenhetnek (pl. *fújol, jajong*), amire rövidesen visszatérünk. A szóosztályokat, mint

láttuk, úgy tudjuk megállapítani, hogy más szóosztályokkal alkotott környezetekbe próbáljuk elhelyezni őket. Mivel azonban a mondatszók más szavakhoz, szóosztályokhoz nem kapcsolódnak, kategóriájuk valójában megállapíthatatlan. Hogy Ferdinand de Saussure egyik népszerű hasonlatát felidézzük, ha a nyelvi elemek egy sakkjáték figuráira emlékeztetnek, amelyben a figurákat a rájuk vonatkozó szabályok határozzák meg, azaz, hogy melyik figurának milyen fajta lépéseket szabad megtenni a 64 fekete-fehér négyzet által kijelölt térben, a mondatszók olyanok, mintha sem az így kijelölt térbe nem tartoznának, sem pedig semmilyen szabály nem vonatkozna rájuk. De akkor miért érezzük úgy, hogy valamilyen nevet mégis adnunk kell nekik? Valószínűleg arról van szó, hogy mint sajátos formájú tagolatlan közléseket, amelyeket a beszélők rendszeresen és meghatározott formában használnak, valahol fel kell sorolnunk őket, és ez a hely – jobb híján – a nyelv szótára. Ha viszont bekerülnek a listázott elemek közé, akkor a „valódi” szófaji tulajdonsággal bíró osztályoktól meg is kell tudnunk különböztetni őket, más szóval meg kell adnunk azokat az utasításokat, amelyek használatukat szabályozzák, még ha ez a használat nem a mondatbeli környezetük kijelölésére vonatkozik is. Így állítjuk fel tehát – nem a grammatikában, hanem a szótárban – a „mondatszók” vagy „indulatszók” csoportjait a köszönési formáktól kezdve az állathívogató hangokon és a fájdalom vagy meglepetést jelző felkiáltásokon át egészen a szitkozódásokig.

Az pedig, hogy képzők rakódhatnak rájuk, nem érv emellett, hogy külön osztályt képeznek. Mint láttuk, a magyar nyelvben vannak olyan képzett szavak, amelyekben a képző előtt egy szófaji szempontból tisztázatlan besorolású, úgynevezett **alaptő** áll, megkülönböztetve ezeket a szóosztályi besorolással rendelkező **szavaktól**. Ilyen példa volt a *fesz-* vagy a *patt-*. Ha bármikor szükségünk lenne például egy *tok-tok* formájú állathívogató mondatszóra, könnyűszerrel képezhetünk belőle egy *toktok-ol* igét a termékeny *-ol* ige képzővel anélkül, hogy el kellene döntenünk, milyen szófaja van a *toktok*-nak. Itt jegyezzük meg, hogy az újabb nyelvtanoknak azt a gyakorlatát, hogy a **módosítószókat** a mondatszók közé sorolják, nem követhetjük az itt megfogalmazott elvek következtében: a módosítószók ugyanis teljesítik azt a követelményt, hogy más szavakkal, illetve szóosztályokkal szintaktikai viszonyban állnak. A következő példákban a lehetséges, illetve a lehetetlen pozíciókat jelöltük csillag nélküli, illetve csillagos zárójelekkel: (*Valószínűleg*) *Joli* (*valószínűleg*) *férjhez* (**valószínűleg*) *megy* (*valószínűleg*); (*Aligha*) *Péter* (*aligha*) *érti* (**aligha*) *afeladatot* (**aligha*).

4.5.4.5.2. A névmások

Mint a 4.3. szakasz - **Nyitott és zárt osztályok**. pontban említettük, a névmások formális jegyeik alapján nem alkotnak önálló szóosztályt, közöttük a „helyettesítés” jelentés- vagy funkcióbeli jegye teremt meg egy kategóriákon keresztüli hasonlóságot. De maga a helyettesítés fogalma is túlságosan lazán van meghatározva, hiszen az 1. vagy 2. személyű személyes névmások legalábbis alanyi vagy tárgyi helyzetben nem valamely más főnév(i csoport) helyén állnak úgy, ahogy például egy köznévi akármikor helyettesíthet egy másikat. E négy „névmás” a koreferencia vonatkozásában is önálló csoportot alkot, mivel „saját jogon” működnek referáló kifejezéseként, noha természetesen kategóriájuk a főnévi csoport meghatározó elemével azonos. További csalóka tulajdonsága a névmásoknak, hogy zárt osztályt képeznek, és emiatt egy egységes funkcionális kategória látszatát keltik.

Szigorúan véve azonban minden névmás abba a szóosztályba tartozik, amelynek a tagjait vagy amelynek a tagjaival alkotott szintagmákat helyettesíteni tudja. Vannak tehát főnevet, pontosabban főnévi csoportot (*ő, az, ez, ki, aki, valami, minden, (ön)maga* stb.), továbbá melléknévi (*ilyen, amilyen, valamilyen* stb.), számnévi (*ennyi, amennyi, hány, valamennyi, semennyi*) és határozói csoportot (*ide, hová, ahol, bárhová, sehol* stb.) helyettesítő lexikai egységek, amelyeknek (illetve a velük alkotott szintagmáknak) vagy **nincsen független referenciájuk**, vagy pedig sajátos **kvantorértelmezésük van**. A független referencia nélküli kifejezések közé értelemszerűen azokat soroljuk, amelyeknek (vagy amelyek közreműködésével alkotott kifejezéseknek) a megértéséhez szükség van a szövegbeli vagy a szövegen kívüli környezet ismeretére. Kvantorértelmezése olyan kifejezésnek van, amelynek megértéséhez nincsen szükség a (szöveg)környezetre és amelyre nem lehet visszaautalni a szokásos eszközökkel. Az alábbi példában egy-egy kvantor nélküli (26a), (27a) és kvantort tartalmazó kifejezést (26b), (27b) vetünk össze. A *dőlt betűs* elemek – beleértve az (*ő*)-vel jelölt „törölt” névmást – itt és alább a szándékolt azonos referenciát jelölik.

4.18. táblázat -

(26)	a. Tegnap hatkor <i>a kislánysokat</i> játszott. Utána (<i>ő</i>) elaludt. (= a kislány)
	b. Tegnap hatkor <i>mindenki</i> sokat játszott. *Utána (<i>ő</i>)

| elaludt. (= mindenki)

4.19. táblázat -

(27)	a. Az <i>(ő)</i> apukája tudta, hogy vigyázni kell <i>a kislányra</i> .
	b.*Az <i>(ő)</i> apukája tudta, hogy vigyázni kell <i>mindenkire</i> .

A hagyományosan „általánosnak és határozatlannak” nevezett névmások túlnyomó többsége, valamint a kérdő névmások tehát a kvantorértelmű kifejezések közé tartoznak és valójában nem is „névmások”, hiszen a helyettesítés olyan módon nem áll fenn, ahogy például az *(ő)* vagy az *oda* helyettesíti az *a kislány* főnévi csoportot, illetve a *Szegedre* ragos kifejezést, vagyis azzal azonos referenciát mutat fel. Szemben a „szokásos” névmásokkal, a kvantorokhoz nem lehet referenciát rendelni. Az pedig, hogy kategóriájuk (főnévi, melléknévi stb. csoport) azonos más kifejezésekével, még nem elégséges a névmási státuszhoz.

Az egyszerűség kedvéért nemcsak a kvantorokat, de minden helyettesítő kifejezést továbbra is „névmásnak” nevezünk, jóllehet tudatában vagyunk annak, hogy nemcsak „(fő)nevek” helyén állhatnak. A nem kvantorértelmezésű kifejezéseket (a görög ’mutatni’ tőből képzett szóval) **deiktikus névmások**nak fogjuk hívni; ni; ezek referenciájukat nyelven belüli vagy nyelven kívüli (vissza)utalás segítségével kaphatják meg. Az előbbieket **anaforikus** („visszautaló”), az utóbbiakat **demonstratív** („mutatószói”) **névmások**nak nevezzük:

4.20. táblázat -

(28)	a. Péter azt hitte, hogy Anna <i>őt</i> látta.	<i>anaforikus</i>
	b. Péter azt hitte, hogy Anna <i>ezt</i> látta.	<i>demonstratív</i>

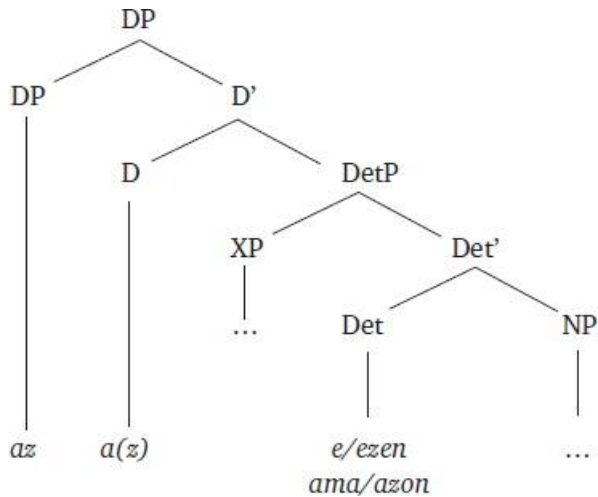
A deiktikus névmások nagy része mind az anaforikus, mind a demonstratív referenciára alkalmas (pl. *ő, ez, ennyi, az, maga* stb.), más részük csak anaforikusan használható, pl. a visszaható és kölcsönös névmások (szigorú szabályok szerint), továbbá a lexikális fejjel bevezetett vonatkozó névmások. Alább ez utóbbi hármát illusztráljuk.

4.21. táblázat -

(29)	a. A <i>fiú</i> látta <i>(ön)magát</i> .	<i>visszaható</i>
	b. A <i>lányok</i> olvasták <i>egymás</i> könyveit.	<i>kölcsönös</i>
	c. Azok a <i>könyvek</i> , <i>amelyeket</i> a <i>lányok</i> elolvastak...	<i>vonatkozó</i>

A névmások egy részét a névelő kategóriájába kell sorolnunk: az *én, ő, ez, vele, maga, egymás, amely* nem módosítható melléknévvvel, nem vehet fel névelőt, tulajdonképpen mindegyik teljes mértékben kitölti a (referenciális) főnévi csoportot, a DP-t. Ha pedig a névelő ennek a DP-nek a fejében áll, akkor e névmásoknak is ott kell lenniük. Ezek mellett a **D-névmások** mellett – Szabolcsi–Laczkó (1992)-t követve – megkülönböztetünk **Det szóosztályú névmásokat** is, azaz olyan deiktikus vagy kvantor jelentésű elemeket, melyek nem helyettesítenek teljes főnévi csoportokat, hanem azokon belül teljesítik rámutató funkciójukat, pl. *a te eme/ezen/minden/valamennyi/hány... könyved*. Ugyanebbe a csoportba tartoznak továbbá a „számnévi” helyettesítő elemek is: *ennyi, amennyi, hány, valamennyi* stb.

(30) A mutatószavak elhelyezkedése a magyar főnévi csoport (DP) szerkezetében

A balszélső DP az esetraggal ellátandó (*ugyan*)*az/ez* mutatószók helye, a D a határozott névelő, a Det a nem esetragozott mutatószók és a fentebb felsorolt további névmások pozíciója, és végül az XP helyén jelenhetnek meg az ígences szerkezetek egyik lehetséges sorrendi elhelyezkedésükben.

4.22. táblázat -

(31)	a. az [XP Érdén dolgozó] ezen/valamennyi diák
	b. ezen/valamennyi [XP Érdén dolgozó] diák

Az úgynevezett névmások tehát az alábbi módon csoportosíthatók.

(32) A „névmások” osztályozása

4.23. táblázat -

„NÉVMÁSOK”		
DEIKTIKUS		KVANTOR
ANAFORIKUS	DEMONSTRATÍV ÉS ANAFORIKUS	
<i>D osztály:</i> visszaható kölcsönös	<i>D osztály:</i> mutató személyes	<i>D/Det osztály:</i> kérdő tagadó határozatlan (= egzisztenciális) általános (= univerzális) megengedő (<i>bár/akár-</i>) (vonatkozó)
<i>D/Det osztály:</i> vonatkozó	<i>Det osztály:</i> „melléknévi” „számnévi”	

A vonatkozó névmás jellemzően anaforikus, de mint említettük, lehet kvantorszerű használata is és természetesen lehet teljes főnévi csoport helyén (a *kalap, amelyet megvett*), de lehet azon belül is (*amelyik/amilyen kalap*). A kvantorszavak is mind ugyanilyenek: egy részük teljes főnévi csoport értékű (*ki, semmi, valaki, minden* stb.), más részük az NP-n belüli Det osztályába tartozik, pl. *melyik/semennyi/valamelyik/minden/bármennyi (kalap)*.

Végül jellemző tulajdonsága még a névmásoknak, hogy általában nem vesznek részt összetételekben. Jóllehet léteznek olyan kérdőszók mint a *kiféle, hányfajta* és *milyenszerű*, és mivel második elemük felszónak

(összetételi tagnak) minősül, ezek valóban összetételek, de mert a névmásokkal termékeny módon összetételeket nem lehet alkotni, állításunk fenntartható. Nincsen például **mi-kutatás*, **valami-főzés*, **ez-olvasás*, **ő-nézés* stb. Ha ebben az általában termékeny [főnév + főnév] szerkezetű összetételtípusban (vö.: *felhő-kutatás*, *strucc-főzés* stb.) az ún. főnévi névmások nem szerepelhetnek, akkor valamilyen magyarázatot kell találnunk erre a jelenségre. A tiltás első látszatra annak a következménye, hogy az összetételek tagjai szó méretű szótári elemek, márpedig a „főnévi névmások” teljes szintagmát alkotnak. De valószínűbb, hogy a tiltás alapja az, hogy az egyébként névelőket, kvantorokat stb.-t felvenni képes (összetett) főneveken belül nem lehet olyan elem, amely már önállóan képes arra, hogy referáljon. Márpedig a deiktikus névmásoknak a legfontosabb tulajdonságuk, hogy referálnak, kijelölnek valamely szövegen belüli vagy kívüli dolgot, amire utalnak. Ezt a jelentésbeli különbséget azonban megragadhatjuk egy olyan formális tulajdonság segítségével, amely a névmásokat más kategóriába sorolja, mint általában a főneveket. Ha a deiktikus névmásoknak éppen azt a jellegzetességét tekintjük alapvetőnek, hogy referenciálisak, akkor helyük nem a főnév N csomópontja, hanem a névelőnek megfelelő („külső”) Determináns D vagy például a birtokos szerkezeten belüli („belső”) Determináló Det kategóriája alatt van, mint a mutatószó az *Anna ama/ezen könyve* kifejezésben, ahogy fentebb is állítottuk. Így az N + N formájú összetételek közé a fent felsorolt elfogadhatatlan formák nem kerülhetnek, hiszen a névmások osztálya a D vagy Det, nem pedig az N, a D + N vagy Det + N típusú összetételeket pedig sem a magyar, sem más nyelv nem teszi lehetővé. A kvantorértelmű (kérdő, általános stb.) névmások ugyan nem referenciálisak, de mivel ezek sem főnévi (azaz N, hanem Det, Num stb.) kategóriájúak, ugyanezek a szempontok érvényesek rájuk. Figyeljünk fel rá, hogy e lépésünkkel a névmások ugyan nem válnak egyetlen osztály tagjává, de például a hagyományosan főnévinek nevezett névmások közül a felsoroltak a **funkcionális kategóriák** közé kerülnek, és így össze tudjuk egyeztetni azt a tényt, hogy zárt osztályt alkotnak, azzal a kíváncsisággal, hogy kategorizálhatók legyenek.

4.5.4.5.3. Az igenevek

A névmások mellett az igenevek is azok közé a nyelvi elemek közé tartoznak, amelyek nem alkotnak önálló szófaji kategóriát. Sorra véve azokat a megfontolásokat, amelyek szerint az igeneveket különálló szóosztályokba sorolták, látni fogjuk, hogy ezek vagy tévedésen alapulnak, vagy elégtelen általánosítások eredményei.

Először is az igenevek általában nem „egyértékűek” a megfelelő szófaji kategóriákkal, azaz a főnevekkel, melléknemekkel, illetve határozószókkal, amint azt az igenevek szófaji jellegét támogatók állítják, pl. Bencédy *et al.* (1968: 33). A főnévi igenév például nem valamely főnévvel, hanem egy főnévi csoporttal lehet „egyértékű”, pl. az *olvasni* igenév a következő szembenállásban vesz részt:

4.24. táblázat -

(33)	a. *[Az olvasni] fontos.
	b. Olvasni fontos.
	c. Az olvasás fontos.
	d. *Olvasás fontos.

Vagyis az [*azolvasás*] főnévi csoport áll szemben az *olvasni* főnévi igenévvvel.

A melléknévi igenév címkéje alatt tárgyalt szóalakok továbbá nem alkotnak egységes csoportot. Egy részük valóban melléknév, hiszen fokozhatók, módosíthatók és (névszói) állítmányként is használhatók.

4.25. táblázat -

(34)	a. ez a ragyogó ötlet
	b. ez a még ragyogóbb elgondolás, a legragyogóbb megoldás

	c. az ötlete annyira ragyogó volt, hogy...
	d. Ez az ötlet ragyogó volt.

Csakhogy közelebről nézve e szavak tulajdonképpen igéből képzett *-ó/-ő* képzős melléknévek, nem pedig melléknévi igenevek, és sokszor az eredeti ige jelentése már csak csökevényesen, elhomályosultan van jelen a melléknévben, mint a fenti példában is láthattuk. Ha például egy olyan kétarcú formát vizsgálunk, mint a melléknévként (A) és melléknévi igenévként (V-ó) is működni képes *vonzó* szót, akkor világosan elkülönül a két forma.⁷

4.26. táblázat -

(35)	a. Petra vonzó nő maradt.	A
	b. Petra igen vonzó/*a férfiakat igen vonzó maradt.	A/V-ó
	c. Petra a férfiakat magukhoz vonzó nők közé tartozik.	V-ó
	d. Petra vonzóbb/*a férfiakat vonzóbb nő mint Ella.	A/V-ó
	e. Ezek a nők vonzók/*férfiakat vonzók.	A/V-ó

Azt állítjuk, hogy a dilemma csupán látszólagos: az esetek túlnyomó többségében eldönthető, melléknévről vagy igenévről van-e szó. A *vonzó* például csak akkor lehet melléknév, ha nincs mellette tárgy, hiszen a *vonz* tárgyas ige. Az *olvasó* viszont egyáltalán nem lehet melléknév, hiszen nincsen *olvasóbb* vagy *nagyon olvasó* alakja. Az *igéző* például melléknév, ha *igéző szemekről* beszélünk, de igenév, ha *a más tekinteteket igéző szemek* DP-ben találjuk. Az *égbolton ragyogó csillag* DP-ben a *ragyogó* igenév, a melléknévként ugyanis nem lehet helyhatározója a DP-n belül, vö.: **az égbolton gyönyörű csillag*. Kijelenthetjük tehát, hogy a melléknévi igenév csupán a főnévi csoporton belül fordulhat elő egyes, a melléknévvvel azonos (jelzői) helyzetekben, de akkor sem vehet fel módosítókat és nem fokozható, vagyis több, a melléknévet meghatározó tulajdonságot nem találunk meg benne.

A főnévi igenév sem fordulhat elő mindenhol, ahol a „főnév” (azaz pontosabban a főnévi csoport) és viszont. Ismeretes, hogy vannak olyan igék, amelyek mellett infinitívuszos bővítmény van, de ez utóbbi helyett nem lehet más, főnévi vagy akár tagmondat jellegű összetevőt betenni a mondatba.

4.27. táblázat -

(36)	a. igyekezett olvasni
	b. *igyekezte/igyekezett (az) olvasást
	c. *igyekezte (azt), hogy olvas(son)
	d. !igyekezett, hogy olvasson

A (36d) mondat elé azért tettünk felkiáltójelet, hogy figyelmeztessünk arra: itt a tagmondat nem vonzat vagy bővítmény, hanem független alárendelésben lévő célhatározói értelmű mellékmondat a 'siet' jelentésűvé változott ige mellett ('igyekezett annak érdekében, hogy olvasson').

Azt a tényt, hogy az igenevek mellett valódi igei bővítmények is előfordulhatnak (pl. tárgy, vö.: *könyvet olvasó/olvasni*), rendszerint azzal indokolják, hogy az igenevek „átmeneti szófajt” alkotnak az adott szóosztályok (főnév, melléknév, határozó) és az ige között, a vonzatosság pedig az igei tulajdonságaik megnyilvánulása lenne (Keszler 2000: 223, Lengyel 2000). Csakhogy láttuk már, hogy a főnévi igenév a főnévre, illetve a melléknévi igenév a melléknévre csak igen kis mértékben hasonlít. Ezzel szemben szinte minden igei tulajdonságot megtalálunk bennük; az egyetlen kivétel az alanyi vonzat hiánya, de az sem minden igenévnél, vö.: [A **levelek**lehullván] *télire fordult az idő*; a [Péter **vezette**] *vetélkedő*, ahol a félkövérrel szedett kifejezések a szögletes zárójel közé fogott igeenes szerkezetek alanyai.

Vajon miért terjedt el az a felfogás, hogy az igenevek főnévi, melléknévi, illetve határozó(szó)i természetűek? Nem meglepő, hogy a választ valóban az ezekre a szófajokra jellemző tulajdonságok és az igenevek viselkedése közötti bizonyos mértékű átfedésben kell keresnünk. Ha végiggondoljuk, milyen szerepben fordulhat elő például a főnévi igenév, akkor észrevehetjük, hogy vagy alany, vagy az igenek valamilyen (más) vonzata lehet csupán; nem lehet jelző vagy (szabad) határozó.

4.28. táblázat -

(37)	a. [Ezt a könyvet elolvasni]/A kiabálás tilos.	alany
	b. Elfelejtette [elolvasni ezt a könyvet]/a feladatot.	tárgy
	c. Képes volt [elolvasni ezt a könyvet]/a rajzolásra.	egyéb vonzat
	d. *a [könyvet olvasni]/tehetséges diák	jelző
	e. *[az utcán sétálni]/gyorsan elfelejtette az angolórát	határozó

A jellemző szófaji kategória, amelynek a tagjai betöltik a főnévi igenév számára engedélyezett helyeket, nem más, mint a főnév, pontosabban a főnévi csoport.

A melléknévi igenév mindig a főnév jelzőjeként jelenik meg:

4.29. táblázat -

(38)	a. a [könyvet olvasó] diák
	b. *[a] könyvet olvasó] tilos

Ez a szerep pedig jellegzetesen a melléknév számára van fenntartva. És ugyanígy a határozói igenév is mindig a mondat (szabad) határozóinak a helyén fordul elő, nem pedig alany- vagy tárgyhelyzetben.

4.30. táblázat -

(39)	a. [A könyvet olvasva]/szórakozottsága miatt elfelejtette az angolórát.
	b. *[a könyvet olvasva] tilos
	c. *a [könyvet olvasva] diák

Vagyis pontosan azért osztályoztuk az igeneveket úgy, ahogy, mert rendre a főnévi, melléknévi és határozói csoportokra jellemző mondatbeli helyzetekben fordulnak elő, vagyis az e szintagmákat meghatározó szófajok tulajdonságait vetítettük rájuk.

Végül egyáltalán nem bizonyos, hogy az igenevek szóképzéssel jönnek létre. Ha az igenevek igei természetűek, vagyis ha nem változtatnak szófaji kategóriát, akkor a legfontosabb érvet, amely a szóképzés mellett szól, gyakorlatilag érvénytelenítettük. A szóképzéssel való létrehozásuk ellen szól továbbá az is, hogy minden szóosztályban, ahol vannak képzett szavak, vannak olyanok is, amelyek tőszók, azaz tagolatlan, „egymorfémás” elemek, pl. a főnevek között a *fű*, *kutya*, melléknévek között a *barna*, *alacsony*, az igék között az *ül*, *szalad*, és még a többnyire szóképzéssel létrehozott határozószók közt is találunk tőszókat, pl. *hamar*, *este*, *gyalog*. Ha az igeneveken képzők lennének, akkor ok lennének az az egyedülálló szóosztály, amely kizárólag szóképzéssel jöhetne létre és amelyben egyáltalán nem lenne tőszó.

Ha viszont az igenév nem szóképzés eredménye, akkor az igenévi végzések csakis inflexiók (azaz ragok, illetve jelek) lehetnek, vagyis annak a nem-véges (nonfinit) mondatnak a jelölői, amelynek az igenév adja az állítmányát, változatlanul megőrizve a vonzatszerkezetét (általában, de mint láttuk, nem mindig, ugyanis az alanyt sokszor el kell hagyni). Egyébként az igenevek létrehozásának szinte korlátlan termékenysége is arra mutat, hogy itt nem szóképzéssel van dolgunk, a szóképzés ugyanis rendszerint kivételekkel és különféle, többnyire jelentésbeli megszorításokkal jár együtt (lásd a **3.6. szakasz - A szóképzés**. pontot).⁸

Az igenevek tehát nem tartoznak sem önálló, sem átmeneti szófajokba, hanem a fomondat részeként (vonzatként, jelzőként vagy szabad határozóként) egy-egy nem-véges tagmondat (alanyon kívüli) állítmányi részét alkotják.

4.7. Összegzés

A szófajokkal foglalkozó fejezetünk első részében a szófaji osztályozás alapegységének, a szó fogalmának a meghatározását jártuk körül. A szótári elemeknek öt fajtáját különítettük el: a **független szavak**, a **függőszók**, a **félszók**, az **alaptőveket** és a **toldalékok** csoportját. Meg kellett továbbá különböztetnünk a szóalapú és a tőalapú morfológiai eljárásokat is, rámutatva, hogy a magyar nyelvnek alapvetően szóalapú morfológiája van, de egyes szeletei a tőalapú morfológia sajátosságait mutatják.

Ezután azt vizsgáltuk meg, milyen osztályokba, **szófajokba** rendeződnek a szavak. Először az ismert megkülönböztetés mentén a nyitott és zárt osztályokat mutattuk be. Azután egyebek mellett azt állapítottuk meg, hogy a szófajok nem egészükben különböznek egymástól, hanem nagyobb csoportokba rendezhetők aszerint, hogy (1) lehet-e vonzatuk és (2) a vonzatuknak adnak-e tematikus szerepet. Az első alternatíva szerint vannak **főkategóriák** és **másodlagos kategóriák** a szófajok között, a második pedig a főkategóriákat osztja ketté **lexikális** és **funkcionális** alcsoportokra. A hagyományos szófaji felosztást több ponton is kétségbe vontuk: érveltünk az ellen, hogy a névmásokat külön szófajnak tartjuk, illetve, hogy az igeneveket szófajként különítsük el. A névmásokat a funkcionális kategóriák több eltérő osztályába soroltuk be referenciális, illetve kvantorértelemezésüktől függően. Az igenevek álláspontunk szerint nem alkotnak sem egységes szófajt, sem külön-külön szófajokat. Korábbi „főnévi”, „melléknévi”, „határozói” igenévi címkéjük annak volt köszönhető, hogy ilyen szófajú szavakkal tunt (részben) közösnek a mondatbeli környezetük. Az alaposabb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy az igeneveket tartalmazó szerkezetek nem-véges tagmondatokat alkotnak.

1 2 3 4 5 6 7 8

¹E fejezet Kenesei (2000) alapján készült, további érveket Kenesei (1998, 2004) tartalmaz.

²A „függőszó” terminust – más értelemben – először Ágoston (1974) használta

³Az ilyen jelenségekre először Booij (1985) figyelte fel.

⁴Itt csupán a formai elfogadhatóság ismérére hivatkozunk. A megismételt függőszót tartalmazó szerkezet jelentése nem kell hogy azonos legyen az egyetlen függőszót tartalmazó kifejezés jelentésével.

⁵Kritikai elemzésüket l. Marosán (2001)-ben. Az egyes szófajok jelentéstani vonatkozásait tárgyalja Kiefer (2000b).

⁶A helyzet ennél bonyolultabb: vannak ugyanis melléknévként besorolandó elemek, pl. *néhai*, *házi*, amelyek nem szerepelhetnek állítmányban, viszont vannak köznevek, amelyek mind állítmányban, mind főnév előtt megjelenhetnek, pl. *alabástrom*, *katona*. Ez egyrészt arra utal, hogy a szófajokat egymáshoz képest is definiálni kell, vagyis be kell tudni mutatni azt is, hogy milyen környezetekben nem fordulhatnak elő, másrészt, hogy egyes szófajok között a határvonalak nem mindig élesek. Lásd még Moravcsik (1997).

⁷A melléknévek és melléknévi igenevek összevetése Komlósy (1992) alapján készült.

⁸Következik a fentiekből, hogy a korlátlanul termékeny *-ás/-és* toldalékos, ún. komplex eseményt jelölő főneveket tartalmazó szerkezetek is igenévi jellegűek, nem pedig szóképzéssel keletkeznek. Itt nincsen terünk a részletes érvelés bemutatására, amely arra épül, hogy szemben a szóképzéssel e szerkezetek megtartják az igei argumentumszerkezetet és tagmondati szerepben állnak, vö.: *repülés*, de **átrepülés*, vö.: *afolyó átrepülése* (Laczkó 2000, Kenesei 2005).

Irodalom

- [CH04-B01] Mihály, Ágoston 1974. A magyar függőszók kategóriája. In: ImreSamu et al. (szerk.) *Jelentés és stilsztika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 67–81.
- [CH04-B02] László, Antal 1964. *Aformális nyelvi elemzés*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [CH04-B03] Aronoff, Mark 1994. *Morphology by itself*. Cambridge, MA, The MIT Press.
- [CH04-B04] Beard, Robert 1998. Derivation. In: Spencer–Zwicky1998, 44–65.
- [CH04-B05] József, Bencédy – Pál, Fábián – Endre, Rácz – Mártonné, Velcsov1968. *A mai magyar nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH04-B06] Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York, Holt.
- [CH04-B07] Booij, Geert 1985. Coordination reduction in complex words: a case for prosodic phonology. In: Harryvan der Hulst – NorvalSmith (szerk.) *Advances in nonlinear phonology*. Dordrecht, Foris, 143–160.
- [CH04-B08] Chomsky, Noam 1981. *Lectures on government and binding*. Dordrecht, Foris.
- [CH04-B09] Chomsky, Noam 1995. *The minimalist program*. Cambridge, MA, The MIT Press.
- [CH04-B10] Crabbtree, Monica – JoycePowers (szerk.) 1991. *Language files*. Columbus, Ohio State University Press.
- [CH04-B11] Katalin, É. Kiss 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer1992, 79–179.
- [CH04-B12] Katalin, É. Kiss 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH04-B13] FaluvégiKatalin – KeszlerBorbála – LaczkóKrisztina (szerk.) 1995. *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH04-B14] Endre, Fülei-Szántó – Péter, Siptár1983. Indulatszók és szófajok. *Nyelvtudományi Közlemények*85: 67–81.
- [CH04-B15] Givón, Talmy 1979. *On understanding grammar*. New York, Academic Press.
- [CH04-B16] Hengeveld, Kees 1992. Parts of speech. In: M.Fortescue – PeterHarder – LarsKristofersen (szerk.) *Layered structure and reference in afunctional perspective*. Amsterdam, John Benjamins, 29–56.
- [CH04-B17] KálmánLászló (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan: Mondattan I*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH04-B18] István, Kenesei 1998. A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Magyar Nyelvőr*122: 67–81.
- [CH04-B19] István, Kenesei 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer2000a, 75–136.
- [CH04-B20] István, Kenesei 2004. Szavak, morfémák, toldalékok. *Magyar Nyelvőr*128: 441–445.
- [CH04-B21] István, Kenesei 2005. Nonfinite clauses in derived nominals. In: ChristopherPiñón – SiptárPéter (szerk.) *Approaches to Hungarian*, Vol. 9, Budapest, Akadémiai Kiadó, 161–186.
- [CH04-B22] Borbála, Keszler 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Faluvégi et al. 1995, 43–51.
- [CH04-B23] KeszlerBorbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH04-B24] Ferenc, Kiefer 1987. A magyar főnév esetei. *Magyar Nyelv*83: 481–486.
- [CH04-B25] KieferFerenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan, I. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- [CH04-B26] Ferenc, Kiefer 1993. A szó. In: Sz. Bakró-NagyMarianne – SziJEnikő (szerk.) *Hajdú Péter 70 éves*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 171–178.
- [CH04-B27] Ferenc, Kiefer 1998. Alaktan. In: É. KissKatalin – KieferFerenc – SiptárPéter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH04-B28] KieferFerenc (szerk.) 2000a. *Strukturális magyar nyelvtan, III. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH04-B29] Ferenc, Kiefer 2000b. *Jelentélmélet*. Budapest, Corvina Kiadó.
- [CH04-B30] KieferFerenc (szerk.) 2003. *Igék, főnevek, melléknevek*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH04-B31] Ferenc, Kiefer – Mária, Ladányi2000. Az igekötők. In: Kiefer2000a, 453–518.
- [CH04-B32] András, Komlósy 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer1992, 299–527.
- [CH04-B33] Nóra, Kugler 2002. *Módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH04-B34] Tibor, Laczkó 2000. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: Kiefer2000a, 293–408.
- [CH04-B35] Klára, Lengyel 2000. *Az igenevek helye a szófaji rendszerben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH04-B36] Lyons,, John 1968. *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH04-B37] Lajos, Marosán 2001. Parts of speech and meaning. PhD értekezés. ELTE, Budapest.
- [CH04-B38] Moravcsik,, Edith 1997. Hungarian adjectives from a typological point of view. Kézirat. Milwaukee, University of Wisconsin-Milwaukee.
- [CH04-B39] István, Pete 2000. Szófajaink rendszere és hierarchiája. *Magyar Nyelv*96: 257–272.
- [CH04-B40] RáczEndre – SzathmáriIstván (szerk.) 1974. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH04-B41] Pál, Sárík 1998. A határozói igenevek néhány problémája. *Magyar Nyelv*94: 423–436.
- [CH04-B42] Saussure,, Ferdinand de 1916/1965. *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (Fordította B. LorinczyÉva). Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- [CH04-B43] Schachter,, Paul 1985. Parts-of-speech systems. In: TimothyShopen (szerk.), *Language typology and syntactic description. Vol. I: Clause structure*. Cambridge, Cambridge University Press, 3–61.
- [CH04-B44] Györgyi, Simon 1974. A szófaji felosztás problémái. In: RáczEndre – SzathmáriIstván (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 33–57.
- [CH04-B45] Magda, T. Somogyi 1987. *Passzív igezővek leíró vizsgálata a magyarban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH04-B46] Spencer,Andrew – Arnold M.Zwicky (szerk.) *The Handbook of Morphology*. Oxford, Blackwell.
- [CH04-B47] Stump,, Gregory T. 1998. Inflection. In: Spencer–Zwicky1998, 13–43.
- [CH04-B48] Anna, Szabolcsi – Tibor, Laczkó1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer1992, 179–298.
- [CH04-B49] TompaJózsef (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH04-B50] Mártonné, Velcsov 1968. A szófajok. In: Bencédy et al. 1968, 8–84.
- [CH04-B51] Williams,, Edwin 1994. *Thematic structure in syntax*. Cambridge, MA, The MIT Press.

5. fejezet - Mondattan

É. Kiss, Katalin

5.1. Bevezetés

A magyar nyelv mondattana azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hogyan, milyen szabályok szerint, milyen megszorításoknak engedelmessé rakjuk össze a magyarban a szavakat kifejezésekké, a kifejezéseket pedig mondatokká. Atudományos mondattani leírás akkor éri el célját, ha a megállapított szabályokkal, megszorításokkal a magyar szókincs elemeiből minden elvileg lehetséges magyar mondat megszerkeszthető, helytelen mondat viszont egy sem. E helyütt természetesen csak a legáltalánosabb szabályok, megszorítások bemutatására vállalkozhatunk.

5.2. A mondat alapszerkezete

5.2.5.2.1. Szabad szórendű-e a magyar?

A magyar mondat fő összetevőinek sorrendje nem függ az összetevők úgynevezett mondatrészi szerepétől, azaz alanyi, tárgyi, határozói stb. funkciójától – ezért meglehetősen általános az a vélekedés, hogy a magyar szabad szórendű nyelv. Ez a nézet azonban nyilvánvalóan téves. Nem szabad a szórendje többek között az igekötőt vagy puszta névszói igevonzatot tartalmazó mondatoknak. Az alábbi szórendi változatok például helytelenek. (A helytelen példákat csillaggal jelöljük.)

5.1. táblázat -

(1)	a. *Olvastam el a könyvet.
	b. *Mari is lett beteg.

Kötött a szórendje azoknak a mondatoknak is, melyek nem csupán egy eseményt vagy állapotot írnak le, hanem valamilyen logikai műveletet, például kérdezést, tagadást vagy általános névmás jelölte kvantifikációt is kifejeznek. (Ez utóbbi műveletet az 5.3.5.3.3. szakasz - A kvantort tartalmazó predikátum pontban mutatjuk be részletesebben.) Ha a magyar szórend valóban szabad volna, akkor az alábbi mondatoknak is jóknak kellene lenniük:

5.2. táblázat -

(2)	a. *Ki elolvasta a könyvet?
	b. *Mari elolvasta nem a könyvet.
	c. *Minden fiú olvasta el a könyvet.

De még az olyan mondatokban is vannak meghatározott mondat szerkezetre utaló jelek, melyek fő összetevői valóban bármilyen sorrendben állhatnak. Egyrészt a különféle sorrendi változatok nem ugyanazt jelentik. Vessük össze az alábbi mondatokat! A mondatok lehangsúlyosabb összetevőjét nagybetűvel jelöljük.

5.3. táblázat -

(3)	a. Az ötödikesek A JÁNOS VITÉZT tanulják.
	b. A János vitézt AZ ÖTÖDIKESEK tanulják.

A (3a) mondat az ötödikekről tesz állítást, a (3b) mondat viszont a János vitézről, azaz logikai értelemben a (3a) mondatban kifejezett állításnak az ötödikek, a (3b) mondatban kifejezett állításnak pedig a János vitéz az alanya. A (3a) mondat arra is utal, hogy több tanulandó mű is szóba került, s ezek közül kizárólag a János vitéz az, amelyet az ötödikek tanulnak. A (3b) mondat ezzel szemben azt fejezi ki, hogy több lehetséges tanulócsoporthoz is szóba került, s közülük kizárólag az ötödikek azok, akik tanulják a János vitézt.

Ha a magyar szórend valóban szabad volna, akkor a szórend megváltoztatásának nem volnának következményei, tehát például az alábbi mondatot nem tudnánk kétféleképpen hangsúlyozni, és a hangsúlytól, illetve dallamtól függően kétféleképpen értelmezni.

5.4. táblázat -

(4)	a. A földrajzot Péter SZERETI.
	b. A földrajzot PÉTER szereti.

Míg (4a) a földrajzról és Péterről, Péternek a földrajzhoz való viszonyáról tesz állítást, (4b) csak a földrajzról szól. A *Péter* összetevő ugyanazt a sajátos logikai szerepet játssza, mint a (3a, b) alatti mondatok ige előtti összetevője: azt fejezi ki, hogy a szövegösszefüggés vagy a beszédhelyzet meghatározta alternatívák közül kizárólag Péter az, aki a földrajzot szereti.

A megfigyelt tények arra engednek következtetni, hogy a magyar mondat szórendje nem szabad; csak a szórendi megkötések nem az összetevők mondatrészi szerepével kapcsolatosak. Mint lentebb megmutatjuk, a magyar mondatok szerkezetét, szórendjét a mondatösszetevők logikai szerepe határozza meg.

5.2.5.2.2. A mondat topik—predikátum tagolódása

Mint a (3a, b) és (4a, b) alatti példákon már megfigyelhettük, a magyar mondat két fő részre tagolódik: egy logikai értelemben vett alanyra és egy logikai értelemben vett állítmányra. A logikai értelemben vett alany, melyet egy szóval topiknak hívunk, arra szolgál, hogy megnevezze azt a beszélő és a hallgató által már ismert vagy legalábbis létezőnek feltételezett személyt, csoportot, dolgot, amellyel a mondat szól; amellyel a mondatban a beszélő állítást tesz (lásd a 10.3. szakasz - Hol és hogyan keressük nyelvünk uráli vonásait? pontot). A topikról tett állítást tartalmazó mondatszakasz a logikai értelemben vett állítmány, egy szóval: predikátum.

A topikot a mondat igéjének vonzatai közül választjuk. Bármilyen mondattani szerepű vonzat szerepelhet topikként. (5a)-ban például az alany, (5b)-ben a tárgy, (5c)-ben egy határozó szolgál a mondat topikjául.

5.5. táblázat -

(5)	a. [TOP János] [PRED feltette a könyvet a polcra]
	b. [TOP A könyvet] [PRED feltette János a polcra]
	c. [TOP A polcra] [PRED feltette János a könyvet]

Az (5a-c) alatti mondatok tehát ugyanazt az eseményt írják le, de (5a) a János nevű szereplőről tett állításként, (5b) a könyvről szóló állításként, (5c) pedig a polcra szóló állításként fogalmazza meg.

Mint a (4a) alatti mondatban megfigyelhettük, a magyar mondat egynél több topikot is tartalmazhat. Ugyanakkor a topik nem kötelező eleme a mondatnak. Nem szükséges, hogy egy eseményt valamely szereplőjéről szóló állításként láttassunk. Olykor, mint (6a) -ban, az eseménynek nincs is az eseménytől függetlenül létező, topikként megnevezhető szereplője.

5.6. táblázat -

(6)	a. [PRED Érkezett egy levél]
-----	------------------------------

	b. [PRED Esik az eső]
--	-----------------------

Az eseményt leíró mondatok természetesebbnek hatnak topik nélkül, mint az állapotot leírók. Az eseményt leíró topik nélküli mondatot úgy értjük, hogy az 'itt és most'-ról vagy az 'ott és akkor'-ról, azaz egy adott helyzetről tesz állítást. Az állapotot kifejező igékkel alkotott topik nélküli mondatok ezzel szemben nyomatékos állítás hatását keltik:

5.7. táblázat -

(7)	a. [PRED Tudja Mari a matematikát]
	b. [PRED Szereti János a feleségét]
	c. [PRED Szépek és okosak a gyerekeik]

Mínt hogy a topik nem kötelező eleme a mondatnak, másrészt a mondat egynél több topikot is tartalmazhat, az a tény, hogy a topik mindig megelőzi a predikátumot, nem elég a topik és a predikátum elhatárolásához. A predikátumkezdő összetevőt legkönnyebben arról ismerhetjük fel, hogy rá esik az első kötelező hangsúly a mondatban. Az e hangsúlyt megelőző összetevő(k) a topik(ok). (A topik maga akár hangsúlyos, akár hangsúlytalan lehet – attól függően, hogy szerepelt-e a szövegelméletben, s hangsúlya nem lehet erősebb, mint a predikátum élére kerülő kötelező hangsúly.) Tekintsük ismét a fentebb (4a, b) alatt már idézett példapárt! A mondatváltozatokat annak alapján tagolhatjuk és értelmezhetjük kétféleképpen, hogy a kötelező hangsúly hol jelöli ki az állítmány kezdetét:

5.8. táblázat -

(8)	a. [TOP A földrajzot Péter] [PRED SZERETI]
	b. [TOP A földrajzot] [PRED PÉTER szereti]

Az a tény, hogy a topik a beszélő és a hallgató számára ismert egyént, csoportot, dolgot nevez meg, korlátozza azoknak az összetevőknek a körét, melyek képesek topik funkciót betölteni. A topik többnyire tulajdonnév vagy határozott névelős főnév. Határozatlan névelős főnév csak akkor szerepelhet topikként, ha egy meghatározott csoport valamely meghatározatlan elemére vonatkozik, például:

(9)A gyerekek kinyitották az ablakot. [TOP Egy gyerek] kinézett.

Tulajdonképpen a nyelvnek arra is van eszköze, hogy a nem egyént vagy dolgot megnevező összetevőket is egyénítse, azaz úgy láttassa, mintha egyént vagy dolgot jelölnének, s ezáltal alkalmassá tegye őket a topik szerepre. Ez az eszköz a (kimondott vagy hallgatólagos) szembeállítás. Például:

5.9. táblázat -

(10)	a. [TOP Szép] [PRED nem vagyok] de [TOP kedves] [PRED annál inkább]
	b. [TOP Fel] [PRED LIFTEN megyek], [TOP le] pedig [PRED GYALOG]

A *szép* és a *kedves* elsődlegesen tulajdonságokat írnak le; nem neveznek meg különálló dolgokat (ugyanabban az egyénben elválaszthatatlanul jelen lehet egyszerre mindkét tulajdonság). Az a tény azonban, hogy a (10a) mondatban szembe vannak állítva, egyéníti őket; azt sugallja, hogy különálló tulajdonságoknak tekintjük őket; s ilyen minőségükben állítást is tehetünk róluk. (10b)-ben a *fel* igekötőt a *le* igekötővel állítjuk szembe, s ezáltal világossá tesszük, hogy a *fel*-ről mint egy irány nevéől beszélünk; ilyen minőségében teszünk róla állítást. Az efféle, kontrasztív intonációval ejtett, szembeállítást kifejező topikot kontrasztív topiknak nevezzük.

Az olyan határozatlan névelős főnév, mely a mondatban leírt esemény során keletkező vagy megjelenő egyénre, csoportra, dologra utal, nem lehet topik. Az alábbi mondatok kezdő összetevője tehát nem ejthető topikként, hangsúlytalanul. (11a, b) legfeljebb csak akkor volna elfogadható, ha a határozatlan névelős összetevő az állítmány részét képezné; ő viselné az állítmány élére eső kötelező hangsúlyt.

5.10. táblázat -

(11)	a. *[TOP Egy gyerek] [PRED született]
	b. *[TOP Egy énekkart] [PRED alakítottunk]

Egy ige vonzatai közül egyszerre több is alkalmas lehet a topik szerepre. Ilyen esetben természetesen a szövegösszefüggés, mondanivaló dönti el, hogy melyiket választjuk topiknak. Szövegösszefüggésből kiragadva mindig az a mondatváltozat a legtermészetesebb, amelyben az esemény élő szereplőjéről állítunk valamit. Az élő szereplő leggyakrabban a nyelvtani alany, de lehet a tárgy, mint (12a)-ban, vagy a határozó is, mint (12b)-ben:

5.11. táblázat -

(12)	a. [TOP Jánost] alkalmazta egy vegyigyár.
	b. [TOP Jánossal] felborult a létra.

Összefoglalva az elmondottakat, a magyar mondat szerkezeti egységekre való felbontásának első lépéseként a mondatot topikra és predikátumra tagoljuk; ez teszi lehetővé a mondat logikai értelemben vett alanyának és állítmányának megállapítását. Azaz:

(13) A topik pozíciója

A mondatnak az első kötelezően hangsúlyos összetevővel kezdődő szakasza a predikátum. A predikátumot megelőző tetszőleges számú igevonzat topik szerepű.

(14) Topik-értelmezés

A topik azt az (egy vagy több) egyént (személyt, dolgot, csoportot) nevezi meg, amelyről a mondatban állítást teszünk; a predikátum a topikról a mondatban tett állítás.

Ha a topik–predikátum tagolást nem felismerni akarjuk, hanem beszélőként létrehozni, akkor előzőleg célszerű az ige valamennyi vonzatát a predikátumban, az ige mögött felvenni, s közülük emelni ki választhatóan topikot. Az alábbi szabályt feltételezhetjük tehát:

(15) Topik-kiemelés

Az ige egy vagy több vonzata kiemelhető a predikátum elé, topik helyzetbe.

Ami a mondat predikátumrészét illeti, az a legegyszerűbb esetben egy igei kifejezésből áll, mely az igét s az ige azon vonzatait tartalmazza, amelyeket nem emeltünk ki topik helyzetbe – 1. a (16a) alatti példa predikátumát. (Minden predikátumnak igei alaptagot tulajdonítunk. A névszói állítmányt tartalmazó mondatokban rejtett létigét feltételezünk.)

Az igei kifejezés elé logikai műveleteket kifejező nyelvi eszközök is kerülhetnek: kimerítő azonosítást kifejező fókusz – 1. (16b)-t, kvantifikációt kifejező általános névmást tartalmazó kifejezés – 1. (16c)-t, valamint tagadást jelölő *nem* – 1. (16d)-t.

5.12. táblázat -

(16)	a. [PRED Megetette Mari a gyerekeket]
------	---------------------------------------

	b. [<i>PRED</i> MARI etette meg a gyerekeket]
	c. [<i>PRED</i> Mindegyik gyereket MARI etette meg]
	d. [<i>PRED</i> Nem mindegyik gyereket MARI etette meg]

E predikátumtípusok belső szerkezetét, szórendjét külön-külön pontokban vizsgáljuk meg.

5.3. A predikátum belső szerkezete

5.3.5.3.1. Az egyszerű predikátum

A magyar nyelvre az a kifejezéstípus a jellemző, melyben a módosító elemek megelőzik az alaptagot, a bővítmények pedig követik – hacsak nem szántunk nekik valamilyen logikai funkciót, például topik szerepet. Az igei alaptagú kifejezés is ilyen. Az ige által jelölt cselekvés, történés vagy állapot szereplőit megnevező bővítmények az ige mögött foglalnak helyet lényegében tetszőleges sorrendben (legalábbis a topik-kiemelés elvégzése előtt). Például:

5.13. táblázat -

(17)	a. [<i>PRED</i> Küldött Mari Péternek egy levelet]
	b. [<i>PRED</i> Küldött Péternek Mari egy levelet]
	c. [<i>PRED</i> Küldött Mari egy levelet Péternek] stb.

Az olyan igevonzat, mely nem az esemény vagy állapot valamely szereplőjét nevezi meg, hanem az ige jelentését módosítja, az ige elé kerül. Ilyen mindenképp az igeekötő:

(18) [*TOP* Mari] [*PREDE*küldte Péternek a levelet]

Az igeekötőhöz hasonlóan igemódosító szerepet tölthet be a pusztá névszói (azaz főnévi, illetve melléknévi) vonzat is, például a névelőtlen tárgy (19a), a névelőtlen határozóragos főnév (19b–e), a határozóragos melléknév (19f), valamint az ige-névszói állítmány névszói része (19g, h). Alany csak akkor lehet igemódosító, ha jelentéstani szerepe 'jellemzett' vagy 'elszenvedő' (19i). 'Cselekvő' szerepű alany nem állhat igemódosítóként (l. (19j)-t).

5.14. táblázat -

(19)	a. [<i>TOP</i> Péter] [<i>PRED</i> leckét ír]
	b. [<i>TOP</i> Péter] [<i>PRED</i> iskolába ment]
	c. [<i>TOP</i> Péter] [<i>PRED</i> kórházban maradt]
	d. [<i>TOP</i> Pétert] [<i>PRED</i> revizornak vélték]
	e. [<i>TOP</i> Pétert] [<i>PRED</i> elnökké választották]
	f. [<i>TOP</i> Péter] [<i>PRED</i> fáradtnak látszik]
	g. [<i>TOP</i> Péter] [<i>PRED</i> költő lesz]

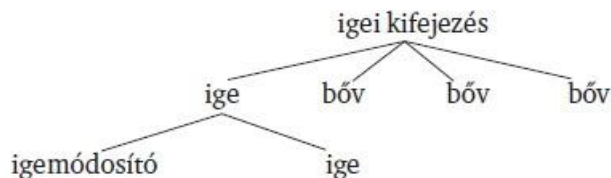
	h. [TOP Péter] [PRED tehetséges volt]
	i. [PRED Vendég érkezett]
	j.*[PRED Vendég táncol]

E mondatok ige előtti összetevője nem nevez meg meghatározott egyént vagy dolgot; például (19a) esetében nem egy vagy több konkrét leckéről van szó. (19d)-ben sem két egyén szerepel: Péter és egy revizor, hanem csak egy: Péter. A puszta névszói vonzat az ige jelentését teszi gazdagabbá.

(19g) és (19h) esetében, melyek létigét tartalmaznak, az ige mindössze az idő, mód és személy-szám megadásával járul hozzá az alany állapotának jelöléséhez; az állapot tartalmát a főnévi, illetve melléknévi igemódosító fejezi ki. Formailag mégis az ige a predikátum alaptagja; az állítmány névszói része csupán igemódosító. Ugyanígy elemezzük az olyan mondatokat is, melyekben a jelen idejű, kijelentő módú, 3. személyű létige rejtve maradt: a rejtett létigét egy igei kifejezés alaptagjának tekintjük, s a névszói állítmányt igemódosítónak vesszük.

Valószínűnek látszik, hogy az ige és vonzatai alkotta igei kifejezésen belül az igemódosító és az ige szorosabb egységet alkot, azaz a bővítmények az igemódosítótól módosított igehez járulnak. A (18) alatti igei kifejezés tehát a következőképpen tagolódik:

(20)

Az igemódosítót követő ige hangsúlytalan; az igei kifejezés első fő összetevőjére eső hangsúlyt az igemódosító viseli. Ugyanakkor fontos kiemelnünk, hogy az igemódosító nem része az ige-nek, hanem vonzata. Az ige hangsúlytalanlansága és a megtévesztő helyesírás ellenére az igekötős ige nem összetett szó! Ha az volna, nem tudnánk magyarázatot adni azokra az esetekre, melyekben az igemódosító eltávolodik az igtől (1. (21a–d)) – hiszen egy összetett szó elemei nem hagyhatják el egymást a mondatban.

5.15. táblázat -

(21)	a. <i>El sem olvasta a könyvet!</i>
	b. <i>JÁNOS olvasta el a könyvet.</i>
	c. <i>El fogjuk akarni olvasni a könyvet.</i>
	d. <i>El kell hogy olvassuk a könyvet.</i>
	stb.

Kétségtelen, hogy az igekötő és az ige szótári és jelentéstani egységet alkot (lásd a 3.1. szakasz - Az alaktan tárgya. pontot). Olykor, például a *berüg, átver* esetében nem is különíthető el az ige és az igekötő által hordozott jelentésmozzanat. Azonban abból, hogy egy elemsor egy jelentéstani egységet és egy szótári tételt képez, nem következik, hogy mondattanilag is egy egységként, összetett szóként fog viselkedni. A szólások (például a *felmondja a szolgálatot* 'elromlik') szótári-jelentéstani természete és mondattani viselkedése között is hasonló aszimmetria figyelhető meg.

Az igemódosítóknak az az általános, közös funkciójuk, hogy módosítják az ige által kifejezett akció minőségét (lásd a 3.7.3.7.2. szakasz - Az akcióminőségek képzése pontot). Például a folyamatot jelentő alapige (*ír, fut, lát, húz*) igekötő segítségével bevégezhetővé (*megír, leír, átír, újraír; kifut, befut, elfut, odafut*), kezdővé (*meglát*) vagy

mozzanatossá (*meghúz*) tehető. Hasonló szerepet játszhat a névszói igemódosító is, például a névelőtlen főnévi tárgy vagy a *hová* kérdésre felelő névelőtlen főnévi helyhatározó (*levelet ír, moziba megy*); azáltal, hogy végpontot foglal bele az ige jelentésébe, a folyamatot jelentő alapigét bevégzett cselekvés kifejezésére is alkalmassá teheti.

A folyamatos akcióminőséget bevégzővé tevő igeikötő többnyire egyéb tekintetben is módosítja az ige jelentését (pl. *afelír, aláír* nemcsak akcióminőségében különbözik az *ír*-tól.) Előfordul, hogy az igeikötőnek csak a jelentésmódosító szerepére van szükség; az alapige folyamatosságát nem akarjuk megváltoztatni. Ilyen esetben az igeikötőt nem módosítóként, hanem bővítményként kezeljük, azaz az ige mögött hagyjuk:

(22) Péter (épp) *írta fel* a megoldást a táblára, amikor kicsengettek.

Összefoglalva a pusztán egy igei kifejezésből álló egyszerű predikátumról mondottakat, az egyszerű predikátum értelmezését az alábbi szabály irányítja:

(23) *Az egyszerű predikátum szerkezete*

Az egyszerű predikátum igéből és az igtét tetszés szerinti sorrendben követő bővítményekből áll. Az igtét elé csatolt igemódosító módosíthatja.

Azt feltételezzük, hogy egy ige igemódosítói szerepre szánt vonzata már a szótárban igemódosítóként van megjelölve. Ha az ige valamennyi vonzatát az ige mögött vesszük fel, akkor az igemódosító – ige – bővítmények sorrendet az alábbi szabállyal hozhatjuk létre:

(24) *Igemódosító-előrevivés*

Az igemódosítóként megjelölt igevonzatot az ige elé kell csatolni.

5.3.5.3.2. A fókuszot tartalmazó predikátum

A mondat predikátumrészében az igei kifejezés előtt egy választhatóan kitölthető kitüntetett pozíció található. Az e pozícióba kiemelt összetevő lesz a mondat tartalmi és hangsúlyozásbeli súlypontja, úgynevezett fókusza. (A fókuszot a könnyebb azonosítás végett nagybetűvel szedjük.) A fókusz hangzásbeli nyomatéka nemcsak abból ered, hogy mindig hangsúlyos, hanem abból is, hogy az ot követő ige mindig hangsúlytalan. Például:

5.16. táblázat -

(25)	a. [PRED CSAK PÉTER tudta a megoldást]
	b. [TOP A dolgozatra] [PRED PÉTER kapott jelest]

A fókuszot tartalmazó predikátumok esetében a fő állítás mindig egy kimerítő azonosítás. (25a) azt fejezi ki, hogy a beszédhelyzet vagy a szövegösszefüggés meghatározta személyek (például egy osztály tagjai) közül csak Péter volt az (és más nem), aki tudta a megoldást. (25b) jelentését a következőképpen írhatnánk körül: 'A dolgozatról azt állítjuk, hogy a releváns személyek közül Péter volt az (és más nem), aki jelest kapott.'

A mondat fókusza tehát arra szolgál, hogy kimerítően azonosítsa a szövegelméletből vagy a beszédhelyzetből kikövetkeztethető alternatívák közül azt, amelyre az igei kifejezéssel leírt cselekvés, történés vagy állapot igaz.

Ha pontosan ismerjük azoknak a releváns személyeknek vagy dolgoknak a körét, melyek egyikét a fókusz azonosítja, akkor a fókusz szembeállítás érzékeltet; szembeállítja a fókuszoként azonosított egyént: azt, amelyre az adott állítás igaz, a többi releváns egyénnel: azokkal, amelyekre az adott állítás nem igaz. Ha azonban nem tudjuk az összes releváns egyént pontosan azonosítani, akkor a fókusz nem fejez ki ellentétet. Az alábbi mondat fókusza például nem szembeállító fókusz:

(26) A Mario és a varázslót THOMAS MANN írta.

Azt, hogy egy összetevő fókusz szerepet tölt-e be, azaz kimerítő azonosítást fejez-e ki, jelentéstani tesztekkel ellenőrizhetjük. Például: helyettesítsük az ellenőrizendő kifejezést mellérendelő kifejezéssel, majd hagyjuk el a mellérendelés egyik tagját. Azaz:

5.17. táblázat -

(27)	a. János [<i>?PÉTERT ÉS MARIT</i>] javasolta.
	b. János <i>PÉTERT</i> javasolta.

5.18. táblázat -

(28)	a. [<i>?Pétert és Marit</i>] JÁNOS javasolta.
	b. <i>Pétert</i> JÁNOS javasolta.

Ha a (b) mondat az (a) mondatnak logikai következménye, azaz, ha (a) igazságából (b) igazsága is következik, mint (28) esetében, akkor az adott kifejezés nem fókusz. Ha viszont (a) és (b) ellentmond egymásnak, mint (27) esetében, akkor kimerítő azonosítást kifejező fókuszról van szó.

Mint a (25b) alatti példán megfigyelhettük, ha az igei kifejezés előtt fókusz áll, az igemódosítónak az ige mögött kell maradnia. A fókusz tehát igemódosítót is tartalmazó mondatban azonosítható a legkönnyebben: a fókusz az az ige előtti összetevő, melyet az ige igemódosítóját hátrahagyva, hangsúlytalanul követ. A fókusz és az ige előtti látszólag kiegészítő megoszlást mutat az ige előtt. Úgy tűnik, mintha a predikátumban az ige előtt csak egyetlen összetevő számára volna hely, s ezt akár igemódosítóval, akár fókusszal kitölthetnénk, de mindkettővel nem. Vö.

5.19. táblázat -

(29)	a. [<i>PRED Fel -írta Péter a megoldást a táblára</i>]
	b. [<i>PRED PÉTER írta fel a megoldást a táblára</i>]
de:	c. * <i>[PRED PÉTER fel-írta a megoldást a táblára]</i>

Valójában ez csak látszat. Az igemódosító az igei fejhez kapcsolódik – ahogyan ezt a (20) alatti szerkezeten ábrázoltuk. A fókusz viszont az igei kifejezés egészével áll testvérviszonyban, az alábbi módon:

(30)

A fókusz tehát nem azért szomszédos az igével, mert az igemódosító helyét foglalja el az ige előtt. A fókusz és az ige szomszédosságának, illetve az ige és az igemódosító fordított sorrendjének a magyarázatához induljunk ki abból, hogy az igemódosítóként megjelölt vonzatot is az ige mögött vesszük fel, s külön lépéssel kötjük az ige elé. Azt feltételezzük, hogy fókusz jelenlétében ezt a lépést az alábbi megszorítás megakadályozza:

(31) *A fókusznak szomszédosnak kell lennie a ragozott igével.*

(A tagadószó kivételt képez – vö. *Csak JÁNOS nem jött el* – kivéve, ha feltesszük, hogy a tagadószó és az ige egy egységgé olvad össze.)

Fókusz szerepet az ige bármilyen mondattani szerepű vonzata betölthet. Bizonyos típusú mondatösszetevők kötelezően fókuszpozícióba kerülnek, azaz már a szótárban fókuszként vannak megjelölve. Ezek az összetevők a kizárólagos azonosítással rokon szemantikai műveleteket jelölnek. Ilyen például a kérdőszó, mely nem azonosítást végez, hanem azonosítást kér.

A kérdőszót tartalmazó mondatösszetevő fókuszként való kiemelése kötelező; a topik helyzetű és az ige mögött hagyott kérdőszós kifejezés egyaránt helytelen. Vö.

5.20. táblázat -

(32)	a. [PRED MELYIK FIÚ APJÁT hívatták be az iskolába?]
	b. *[TOP Melyik fiú apját] [PRED behívatták az iskolába?]
	c. * [PRED Behívatták melyik fiú apját az iskolába?]

Egyedül a *miért* jelent kivételt. A *miért*-tel nemcsak az igei kifejezéssel leírt cselekvés, történet vagy állapot okára kérdezhünk rá, hanem a fókusszal kifejezett azonosítás okára is. Az előbbi esetben a *miért* fókuszpozícióban áll, az utóbbi esetben pedig a fókusz előtt:

5.21. táblázat -

(33)	a. János MIÉRT írta fel a feladatot a táblára?
	b. János miért A TÁBLÁRA írta fel a feladatot?

A fókuszpozícióban csak egyetlen összetevő számára van hely. Ezért többszörös kérdésekben csak egy kérdőszós kifejezést vihetünk az ige elé; a többit az ige mögött hagyjuk, bővítményi pozícióban:

(34) [PRED Ki vert meg kit?]

Van a többszörös kérdéseknek egy olyan fajtája is, melyben az egyik kérdőszós kifejezés csak formailag az; jelentését tekintve *minden*, *mindenki* típusú kvantor (ezeket az 5.3.5.3.3. szakasz - A kvantort tartalmazó predikátum pontban mutatjuk be részletesebben). Az ilyen kérdőszó a kvantorok szokásos helyén: a predikátum legelején, a (16d) alatt bemutatott, közvetlenül fókusz előtti kvantorpozícióban áll. Pl.:

(35) [PRED Ki [F KIT] vert meg?]

A kérdés jelentése: 'Mondd meg mindenkiről, hogy kit vert meg!' Ennek megfelelően ez a kérdés – a (35) alattival ellentétben – csak mondatsorral válaszolható meg, ugyanis a válaszolónak minden releváns személyről meg kell mondania, hogy kit vert meg. Például:

(36) János Imrét (verte meg), Péter Bélát (verte meg), István pedig Zoltánt verte meg.

A fókuszként megjelölt összetevők közé tartoznak a *csak*-tól módosított kifejezések, valamint a negatív számosságot, negatív gyakoriságot, negatív módot kifejező (hagyományosan kirekesztő értelműnek nevezett) kifejezések is. Például:

5.22. táblázat -

(37)	a. [TOP János] [PRED CSAK MARIT hívta meg]
	b. [TOP János] [PRED KEVÉS BARÁTJÁT hívta meg]
	c. [TOP János] [PRED RITKÁN hívja meg Marit]
	d. [TOP János] [PRED ROSSZUL címezte meg a meghívót]

Fókuszként megjelölt összetevő csak akkor maradhat az ige mögött, bővítményi pozícióban, ha másik fókusz foglalja el a fókuszpozíciót – ahogyan ez a (38a, b) alatti mondatokban történik. (38c) azért helytelen, mert bár az ige egyik bővítménye fókusz szerepre kijelölt *csak*-os kifejezés, a fókuszpozíció mégis üres.

5.23. táblázat -

(38)	a. [PRED [F KI] hívta meg csak Marit?]
	b. [TOP János] [PRED [F RITKÁN] hívja meg csak Marit]
	c. *[TOP János] [PRED meghívta csak Marit]

Összefoglalva a fókuszról elmondottakat, az azonosító fókusszal kiterjesztett predikátumot az alábbi szabály szerint értelmezzük:

(39) A fókusz pozíciója

A predikátumban a módosíthatatlan igét közvetlenül megelőző, igemódosítóként meg nem jelölt, kötelezően hangsúlyos és az ige hangsúlyát kötelezően elvevő összetevő fókusz szerepű.

(40) Fókusz-értelmezés

A fókusz a beszédhelyzet vagy a szövegösszefüggés által meghatározott alternatívák (például lehetséges személyek vagy lehetséges dolgok) közül azonosítja azt, amelyre az igei kifejezés jelölte cselekvés, történés vagy állapot kizárólag igaz.

(41) Fókusz-kiemelés

A fókusz szerepű összetevőt az igei kifejezés elé kell csatolni.

A fókusznak és a módosíthatatlan igének szomszédosnak kell lennie, amit a (24) alatt megfogalmazott igemódosító-előrevívés meggátolásával érhetünk el.

5.3.5.3.3. A kvantort tartalmazó predikátum

A maximális számosságot kifejező összetevők, például az alaptagjukban vagy determinánsukban mind vagy összes elemet tartalmazó kifejezések (mindenki, minden fiú, mindkét fiú, mindegyik könyv, az összes étel), az is-től módosított összetevők (pl. János is – hiszen ennek jelentése is 'minden releváns személy és János'), valamint választhatóan a pozitív számosságot kifejező összetevők (pl. sok fiú, számos fiú) kitüntetett helyet foglalnak el a predikátumban: a predikátum élén, közvetlenül a fókusz előtt állnak. E kifejezéstípust – a logika szóhasználatát követve – kvantornak nevezzük, szokásos fókusz előtti mondatbeli helyét pedig kvantorpozíciónak. A szemléletesség kedvéért a kvantorpozícióban álló elemeket félkövér betűvel szedjük.

A kvantort akár egyszerű igei kifejezés, akár fókuszos igei kifejezés követheti. A kvantort közvetlenül követő igei kifejezés a szokásos 'igemódosító – ige ...' sorrendben áll – 1. (42a)-t. Kvantort követő fókuszos igei kifejezés esetén természetesen a fókuszos igei kifejezésre jellemző 'fókusz – ige – igemódosító' sorrendet tapasztaljuk – 1. (42b)-t:

5.24. táblázat -

(42)	a. [TOP János] [PRED minden lányt meghívott]
	b. [TOP János] [PRED minden lányt HOLNAPRA hívott meg]

Míthogy a kvantort az igemódosító ige egyenes sorrendben követi, a fókuszt viszont fordított sorrendben, igemódosító ige esetén azonnal eldönthető, hogy kvantor vagy fókusz áll-e az igei kifejezés előtt. Vö.:

5.25. táblázat -

(43)	a. János [<i>PRED</i> elég sok lányt meghívott]
	b. János [<i>PRED</i> kevés lányt hívott meg]

Az *elég sok lány* kvantorpozícióban áll, a *keves lány* viszont – mint negatív számosságot jelölő kifejezés – fókuszpozícióban.

Kvantort tartalmazó predikátum esetén a predikátumszakasz kezdetét jelölő kötelező hangsúly a kvantorra esik. Kvantorból több is állhat a predikátum élén, s mindegyik hangsúlyt kap. A kvantort követő igei vagy fókuszos igei kifejezés is hangsúlyos lesz. Azt feltételezzük, hogy az igei kifejezés, a rá épülő fókuszos igei kifejezés s az arra épülő kvantoros igei kifejezések külön-külön predikátumrétegeket képeznek, s a predikátum minden rétegének első fő összetevőjére kötelező hangsúly kerül:

(44)

A fókuszot követő ige hangsúlyát külön szabállyal törölni kell.

A kvantor szerepű bővítvények, például *minden lány*, *mindenki*, nem meghatározott egyéneket, csoportokat neveznek meg, hanem halmazokon végzett műveletek segítségével értelmezhetők. (43a, b) esetében például a *minden lány* kifejezés a beszédhelyzet vagy szövegösszefüggés meghatározta lányhalmaz minden tagját jelenti. De az értelmezés lehet ennél bonyolultabb is, például:

(45) [*TOP* János] [*PRED*két osztályban is majdnem minden lányt megbuktatott]

(45) értelmezésekor először a releváns osztályok halmazából (feltehetőleg a János tanította osztályok közül) kell kettőt azonosítanunk, s a két azonosított osztály lánytagjainak halmazából kell külön-külön majdnem mindet kiválasztanunk; rájuk vonatkozik a *majdnem minden lány* kifejezés.

A fókusz előtti kvantoroknak van egy további érdekes tulajdonságuk is, melyet logikai szakszóval disztributivitásnak nevezünk. E tulajdonság azt jelenti, hogy az adott kvantor által jelölt elemekre (tehát például a (42a, b) és a (45) alatti mondatok esetében minden releváns lányra) külön-külön igaz az igei kifejezés jelölte cselekvés, történés vagy állapot. A fókusz előtti kvantor disztributív értelmezése kötelező – még akkor is, ha a mondat olvasata ezáltal egészen valószínűtlenné válik. Pl.

5.26. táblázat -

(46)	a. [<i>TOP</i> A zongorát] [<i>PRED</i> minden fiú felvitte az emeletre]
	b. [<i>TOP</i> A házat] [<i>PRED</i> mindkét telek körülöleli]

(46a) csak úgy értelmezhető, hogy minden fiúra külön-külön igaz, hogy felvitte a zongorát az emeletre. (46b) esetében is mindkét telekre külön-külön áll, hogy körülöleli a házat – következésképp csakis koncentrikusan elhelyezkedő telkekről lehet szó, bármennyire valószínűtlen is az ilyesmi a való világban.

A számneves kifejezésekhez járuló *is*-nek nincs is egyéb funkciója, mint hogy az adott kifejezést disztributív kvantorra tegye. Vessük össze az alábbi példákat:

5.27. táblázat -

(47)	a. [TOP Jánost] [PRED KÉT RENDŐR állította meg]
	b. [TOP Jánost] [PREDkét rendőr is megállította]
	c. *[TOP Jánost] [PRED két rendőr is állította meg]

Mint (47a) tanúsítja, egy puszta számneves kifejezés fókuszban is állhat, s akár disztributív, akár kollektív értelmezést megenged (nem egyértelmű, hogy Jánost egyszerre vagy külön-külön állították meg a rendőrök). Ezzel szemben az *is*-es kifejezés csak kvantorpozícióba kerülhet (l. 47b, c)-t, s kötelezően disztributív az olvasata: Jánost kétszer állították meg a rendőrök.

Kvantorból egynél több *is* állhat a predikátum élén. A kvantorok sorrendje befolyásolja a mondatok értelmezését. Vö.

5.28. táblázat -

(48)	a. [TOP János] [PREDháromszor is mind az öt vizsgázót megbuktatta]
	b. [TOP János] [PREDmind az öt vizsgázót háromszor is megbuktatta]

Íme a két mondat jelentése:

5.29. táblázat -

(49)	a. 'Jánosról azt állítjuk, hogy három olyan alkalom is volt, amikor mind az öt vizsgázót megbuktatta.'
	b. 'Jánosról azt állítjuk, hogy mind az öt vizsgázóra az áll, hogy háromszor is megbuktatta.'

A (48a) alatti mondatban összesen három vizsgaalkalomról van szó, és maximum 15 vizsgázóról (a három vizsganapon vizsgázó öt-öt személy akár különböző, akár (részben vagy egészben) azonos is lehet). A (48b) alatti mondatban viszont a vizsgázók száma öt, s a vizsgaalkalmak száma lehet maximum 15. (48a) esetében tehát először a három vizsgaalkalmat azonosítjuk, s az egyes vizsgaalkalmakra nézve külön-külön állapítjuk meg az öt-öt vizsgázót. (48b) esetében viszont először a vizsgázó személyeket azonosítjuk, s a vizsgázó személyekhez kötünk három-három vizsgaalkalmat.

Az egynél több kvantort tartalmazó mondatokban tehát a kvantorokat elhangzási sorrendjükkel azonos sorrendben értelmezzük. Azaz először a predikátum élén álló kvantor jelölte egyéneket azonosítjuk, majd mindegyikükre nézve külön-külön értelmezzük a második kvantort. E tény szakkifejezéssel úgy fogalmazhatjuk meg, hogy minél előrébb áll egy kvantor a predikátumban, annál nagyobb hatókörű.

A (48a, b) alatti mondatok megfelelői az ismertebb idegen nyelveken mind kétértelműek. A magyar nyelv érdekes, egyedi sajátága, hogy egyértelműsíti a kvantorok értelmezését: a kvantorok értelmezési sorrendje, azaz viszonylagos hatóköre megfelel elhangzási sorrendjüknek.

Ez egyébként nemcsak a kvantorokra igaz, hanem a többi logikai műveletet kifejező mondatösszetevőre is. 'Kvantor – fókusz' sorrend esetén is először a kvantor által jelölt egyéneket rögzítjük, majd mindegyikhez külön-külön rendelünk alternatívákat, s ezeken külön-külön értelmezzük a fókusz kifejezte kimerítő azonosítást. Például:

(50) **Majdnem minden fiúnak CSAK MARI** tetszik.

E mondat azt jelenti, hogy 'majdnem minden fiúra az áll, hogy a számára szóba jöhető lányok közül Mari az és más nem, aki tetszik neki'.

De vajon hogyan érhető el, hogy ne a kvantornak, hanem a fókusznak (azaz az azonosító operátornak) legyen nagyobb hatóköre? Hogyan kaphatjuk azt az olvasatot, hogy 'Csak Mari az és más nem, aki majdnem minden fiúnak tetszik'? Abból a szabályból, hogy az operátorok értelmezési sorrendje megjelenési sorrendjükkel azonos, az következik, hogy ilyen esetben a kvantornak követnie kell a fókuszt. Közvetlenül a fókusz mögött azonban nincs a kvantor számára hely, hiszen a fókusz–ige szomszédosság azt követeli, hogy a fókusz mögött közvetlenül az ige álljon. Következésképp a fókusznál kisebb hatókörű kvantornak az ige mögött kell maradnia, méghozzá hangsúlytalanul (vagy majdnem hangsúlytalanul). Azaz:

(51) CSAK MARI tetszik majdnem minden fiúnak.

Az (50) és az (51) nem ugyanazt jelenti. (50) akkor igaz, ha minden fiúnak csak egyetlen lány tetszik, mégpedig Mari. (51) akkor is igaz lehet, ha minden fiúnak több lány is tetszik, de e lányok közül Mari az egyedüli, aki minden fiúnak tetszik.

A kvantorok sorrendje és hatóköre között megfigyelt párhuzam három esetben nem érvényesül.

Ha egy mondatban két kvantornak is a fókuszénál kisebb hatókört szánunk, akkor mindkettőt az ige mögött kell hagynunk hangsúlytalanul. Az ige utáni hangsúlytalan kvantorokra nem érvényes, hogy értelmezési sorrendjük azonos a megjelenési sorrendjükkel. Az (52) alatti mondatpárnak mindkét tagja kétértelmű, s mindkét mondatához ugyanaz az (53a, b) alatt megadott két jelentés rendelhető:

5.30. táblázat -

(52)	a. JÁNOS buktatta meg mind az öt vizsgázót háromszor is.
	b. JÁNOS buktatta meg háromszor is mind az öt vizsgázót.

5.31. táblázat -

(53)	a. 'A releváns személyek közül János az (és más nem), aki az öt vizsgázó mindegyikét három-három alkalommal megbuktatta.'
	b. 'A releváns személyek közül János az (és más nem), aki a három vizsganap mindegyikén mind az öt aznapi vizsgázót megbuktatta.'

Az operátorok hatóköri értelmezésének fentebb megfigyelt szabályát tehát az ige előtti operátorokra kell korlátoznunk:

(54) *A hatókör-értelmezés szabálya*

A predikátum ige előtti részében álló operátorok értelmezési sorrendje (azaz viszonylagos hatóköre) az operátorok megjelenési sorrendjével azonos.

Ha a hatókör-értelmezési szabály érvényét az ige előtti operátorokra korlátozzuk, akkor – helyesen – nem zárjuk ki annak lehetőségét sem, hogy egy ige utáni operátornak az ige előtti operátorokénál nagyobb hatóköre legyen.

Mint az alábbi példák tanúsítják, ez valóban lehetséges: az ige utáni hangsúlyos kvantornak nagyobb a hatóköre, mint a fókusznak:

5.32. táblázat -

(55)	a. [PRED JÁNOS buktatta meg mindkét vizgázót]
	b. [TOP János] [PRED kétszer is megbuktatta mindkét vizgázót]

Ha az ige utáni kvantorokat hangsúllyal ejtjük, akkor (55a) ugyanazt jelenti, mint (56a), (55b) két olvasata pedig (56b) és (56c) jelentésével lesz azonos:

5.33. táblázat -

(56)	a. [PRED Mindkét vizgázót JÁNOS buktatta meg]
	b. [TOP János] [PRED mindkét vizgázót kétszer is megbuktatta]
	c. [TOP János] [PRED kétszer is mindkét vizgázót megbuktatta]

Azaz ha az ige utáni kvantor megkapja a kvantorpozícióban álló kvantornak kötelezően járó hangsúlyt, akkor értelmezni is úgy értelmezzük, mintha kvantorpozícióban állna. Ha (55a) ige utáni hangsúlyos kvantorát kvantorpozícióba helyezzük, (56a)-t kapjuk; ezért egyenértékűek. (55b) ige utáni kvantorát akár a *kétszer is* kvantor előtt, akár mögötte értelmezhetjük. Az első esetben a mondat (56b)-vel, második esetben (56c)-vel lesz egyenértékű.

Kvantorok kontrasztív topikként is szerepelhetnek, azaz, állhatnak a predikátum előtt is, mely esetben a kontrasztív topikra jellemző emelkedő hanglejtéssel kell ejteni őket. Pl.

5.34. táblázat -

(57)	a. [TOP Mindent] [PRED nem értettem meg]
	b. [TOP Háromnál több könyvet] [KEVÉS DIÁK olvasott el a vizsgára]

A topik helyzetű kvantorok sem esnek a hatókörértelmezés szabálya alá. Valóban, nem a várt nagy hatókör jellemzi őket; értelmezésük az ige utáni kis hatókörű kvantorokéhoz hasonló. (57a, b) tehát jelentését tekintve lényegében (58a, b)-vel egyenértékű:

5.35. táblázat -

(58)	a. [PRED Nem értettem meg mindent]
	b. [PRED KEVÉS DIÁK olvasott el a vizsgára háromnál több könyvet]

Összefoglalásul: a mondat predikátumát nemcsak igei kifejezés vagy fókuszos igei kifejezés, hanem kvantoros igei kifejezés is alkothatja.

(59) *A disztributív kvantor pozíciója*

A predikátum élén a fókuszos igei kifejezés előtt, vagy fókusz hiányában az igei kifejezés előtt (annak igemódosító–ige sorrendjét nem befolyásolva) disztributív kvantorok állhatnak.

(60) *Kvantor-előrevivés*

Az ige disztributív kvantorként megjelölt vonzatát a fókuszos kifejezés elé vagy annak hiányában az igei kifejezés elé csatolhatjuk. Az így létrejövő kvantoros igei kifejezés elé további kvantor köthető.

5.3.5.3.4. A tagadás

A magyarban a predikátum mindhárom rétege: az igei kifejezés, a fókuszos igei kifejezés és a kvantoros igei kifejezés is tagadható – az elé illesztett *nem* szócskával. (Az igei kifejezés tagadását mondattagadásként, a fókuszos igei kifejezés tagadását mondatrésztagadásként érzékeljük.) Akár egyszerre több predikátumréteg is tagadható – bár a hármas tagadást kétségtelenül nehéz értelmezni:

5.36. táblázat -

(61)	a. János <i>nem</i> táncolt a feleségével.
	'Jánosról azt állítjuk, hogy <i>nem</i> táncolt a feleségével.'
	b. János <i>nem</i> A FELESÉGÉVEL táncolt.
	'Jánosról azt állítjuk, hogy <i>nem</i> a felesége volt az, akivel táncolt.'
	c. János <i>nem</i> A FELESÉGÉVEL <i>nem</i> táncolt.
	'Jánosról azt állítjuk, hogy <i>nem</i> a felesége volt az, akivel <i>nem</i> táncolt.'

5.37. táblázat -

(62)	a. <i>Nemmindenki</i> A FELESÉGÉVEL táncolt.
	'Nem mindenkire igaz, hogy a felesége volt az, akivel táncolt.'
	b. <i>Nemmindenki</i> A FELESÉGÉVEL <i>nem</i> táncolt.
	'Nem mindenkire igaz, hogy <i>nem</i> a felesége volt az, akivel táncolt.'
	c. ? <i>Nem mindenki</i> <i>nem</i> A FELESÉGÉVEL <i>nem</i> táncolt.
	'Nem mindenkire igaz, hogy <i>nem</i> a felesége volt az, akivel <i>nem</i> táncolt.'

Mint ahogy a fókusz és az ige közé, a tagadószó és az ige közé sem ékelődhet igemódosító:

5.38. táblázat -

(63)	a. *János <i>nem</i> meghívta Marit.
------	--------------------------------------

	b. János nem hívta meg Marit.
--	-------------------------------

A tagadószó és az ige szomszédosságát az alábbi megszorítással érjük el:

(64) *Tagadószó-ige szomszédosság*

Az igei kifejezés tagadása esetén a tagadószónak szomszédosnak kell lennie a ragozott igével.

A fókusz követő igéhez hasonlóan a tagadószót követő ige is hangsúlytalan. A fókusz elé csatolt *nem* is elveszi a fókusz hangsúlyát, s a kvantor elé csatolt *nem* is a kvantorét. (A *hanem*-mel párt alkotó *nem*-re nem vonatkoznak e megszorítások: az *nem* szükségszerűen szomszédos az igével, és *nem* is veszi el az ige hangsúlyát – vö. *János nem meghívta Marit, hanem meglátogatta.*)

A *sem* nem tagadószó! A *sem* és a *nem* közötti hangsúlyozási különbség is arra utal, hogy *nem* azonos szerepet játszanak a mondatban – vö.

5.39. táblázat -

(65)	a. János nem volt jelen.
	b. János sem volt jelen.

5.40. táblázat -

(66)	a. Senki nem volt jelen.
	b. Senki sem volt jelen.

A hangsúlyos *nem* az öt követő hangsúlytalan igével alkot egy hangzó egységet, a hangsúlytalan *sem* pedig az öt megelőző bővítményhez simul. A *nem* kezdhet predikátumot – mint (65a)-ban; a *sem* viszont *nem* állhat a predikátum élén; (65b)-ben a predikátum a *János* összetevővel, (66b)-ben pedig a *senki*-vel kezdődik.

Jelentését tekintve a *sem* az is negatív megfelelőjének látszik. (Hangsúlyozásbeli viselkedése is hasonló). Az *is*-től módosított kifejezések – más kvantorokhoz hasonlóan – az ige után is állhatnak. A *sem*-es kifejezéseket is hátravihetjük az ige mögé:

5.41. táblázat -

(67)	a. Nem volt jelen János sem.
	b. Nem volt jelen senki sem.

E szórendi változatokban a *sem* mellett a *nem* is megjelenik. Ez arra utal, hogy a tagadószó a *sem*-es mondatokban is a *nem*; mindössze a *sem*-et közvetlenül követő *nem* hangtanilag rejtve marad, más szóval törlődik. Az alábbi szabály működik tehát a magyarban:

(68) *Nem-törlés*

A *sem*-től módosított kvantort közvetlenül követő *nem* hangtanilag rejtve marad.

Kérdés, hogy mi a tagadó mondatokban megjelenő *senki*, *soha*, *egy ember sem* típusú úgynevezett negatív univerzális kvantorok, például a (66a, b)-ben és a (67b)-ben szereplő *senki* (*sem*) szerepe. Jelentésstanilag e mondatokban *nem* többszörös tagadásról van szó. Vessünk össze egy egyértelműen egyszeres tagadást és egy látszólag többszörös tagadást tartalmazó példát! Tekintsük ismét (65a)-t és (66b)-t, és bontsuk ki jelentésüket:

5.42. táblázat -

(69)	a. János nem volt jelen.
	'Jánosról azt állítjuk, hogy nem igaz, hogy jelen volt.'
	b. Senki sem (nem) volt jelen.
	'Nem igaz, hogy valaki jelen volt.'

Mint az átfogalmazások világossá teszik, mindkét mondat egyszeres tagadást tartalmaz. (69b) mindössze abban különbözik (69a)-tól, hogy benne a tagadás hatóköre az alanyra is kiterjed.

Ugyanezt tapasztaljuk a két vagy több negatív univerzális kvantort tartalmazó mondatok esetében is. A (70a) mondat tehát nem (70b)-t, sem (70c)-t, hanem (70d)-t jelenti:

5.43. táblázat -

(70)	a. János soha semmiben nem segít.
	b. *'Nincs olyan időpont, amikor nincs olyan dolog, amiben János nem segít.'
	c. *'Nincs olyan időpont, amikor nincs olyan dolog, amiben János segít.'
	d. 'Nem igaz, hogy van olyan időpont, amikor van olyan dolog, amiben János segít.'

A negatív univerzális kvantort tartalmazó mondatok tehát valójában egyszeres tagadást fejeznek ki; ezt a (hangzó vagy rejtett) *nem* tagadószó képviseli. A negatív univerzális kvantorok arra szolgálnak, hogy a tagadás hatókörét a predikátumnak a tagadószót megelőző szakaszára is kiterjesszék. Ebből az a tény is levezethető, hogy negatív univerzális kvantor csak (hangzó vagy rejtett) tagadószót tartalmazó mondatban fordulhat elő, tehát például a (71) alatti példa helytelen:

(71) *János segít soha.

Összegezve az elmondottakat: a predikátum mindhárom rétege: az igei kifejezés, a fókuszos igei kifejezés és a kvantoros igei kifejezés is külön-külön tagadható egy elé tett tagadószóval. Az igei kifejezést tagadó *nem*-nek szomszédosnak kell lennie a módosítatlan igével; azaz, a tagadószó és az igei alaptag közé nem ékelődhet igemódosító. A negatív univerzális kvantort vagy kvantorokat is tartalmazó mondat nem fejez ki többszörös tagadást. A negatív univerzális kvantorok mindössze arra szolgálnak, hogy a tagadás hatókörét a tagadószót követő mondatrészről a predikátum egészére kiterjesszék.

5.3.5.3.5. Módosító határozók a mondatban

Az eddigiekben az ige, az igemódosító és az igebővítmények mondatbeli elhelyezkedésével foglalkoztunk. Igebővítményeken azokat az összetevőket értettük, melyek az igével kifejezett cselekvés, történés vagy állapot szereplőit jelölik. Az igebővítmények közé soroltuk az alanyt, a tárgyat és azokat a határozókat, melyek valamilyen entitást: személyt, dolgot, helyet, időegységet stb. neveznek meg. A mondat nem megnevező határozókat is tartalmazhat; ezek nem bővítményi pozícióban állnak, hanem az előtt az összetevő előtt, melynek jelentését módosítják.

A módosító határozók két fő csoportra oszthatók: egy részük az igei kifejezést, más részük a mondatban kifejezett állítás egészét módosítja. Az igei kifejezést módosító határozók közé tartoznak a módhatározók és a fok-/mértékhatározók, és igeikifejezés-módosító szerepet tölthetnek be a gyakorisági határozók is. Ennek megfelelően az igei kifejezés elé csatoljuk őket:

5.44. táblázat -

(72)	a. János [<i>PREDszépen</i> megfogalmazta a mondanivalóját]
	b. János [<i>PREDnagyon</i> megsértődött]
	c. János [<i>PREDgyakran</i> felhív]

Emlékezzünk rá, hogy e határozófajták negatív értelmű képviselői fókusz helyzetbe kerülnek (valószínűleg a jelentésükben rejlő tagadás következtében). Fókusz helyzetüket az ige és az igemódosító fordított sorrendje tanúsítja. Pl.

5.45. táblázat -

(73)	a. János CSÚNYÁN fogalmazta meg a mondanivalóját.
	b. János ALIG sértődött meg.
	c. János RITKÁN hív fel.

A pozitív értelmű mód- és gyakorisági határozók esetében is lehetséges a fókuszpozícióba való emelés, de nem kötelező:

5.46. táblázat -

(74)	a. János SZÉPEN fogalmazta meg a mondanivalóját.
	b. János GYAKRAN hív fel.

Azt, hogy a (72a–c) alatti mondatok igei kifejezést módosító határozói részei a predikátumnak, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ők viselik az igei kifejezés első fő összetevőjére eső kötelező hangsúlyt.

A határozók hangsúlytalansága annak jele, hogy kívül esnek a predikátumon; az állítás egészét módosítják. A mind az igei kifejezés, mind az állítás egészének módosítására alkalmas határozók esetében a hangsúly dönti el, hogy mely jelentésükben kell érteni őket. Az alábbi példákban '-vel' jelöljük a predikátum kezdetét jelző hangsúly helyét:

5.47. táblázat -

(75)	a. János 'okosan megválaszolta a kérdést.
	'Jánosról azt állítjuk, hogy az a mód, ahogy megválaszolta a kérdést, okos volt.'
	b. János okosan 'megválaszolta a kérdést.
	'Jánosról azt állítjuk, hogy okos dolog volt tőle, hogy megválaszolta a kérdést.'

A mondatban kifejezett állítás egészét módosító határozók nemcsak a topik és a predikátum között, hanem a topik előtt is állhatnak hangsúlytalanul. Minthogy a topik meghatározott egyént nevez meg, jelentését a határozók nem befolyásolják; tehát mindegy, hogy az állítás egészét módosító határozók hatókörén belül vagy kívül helyezzük-e el. Pl.

5.48. táblázat -

(76)	a. <i>Valószínűleg/látszólag/véleményem szerint</i> [TOP János] [PRED őszintén elmondta a véleményét]
	b. [TOP János] <i>valószínűleg/látszólag/véleményem szerint</i> [PRED őszintén elmondta a véleményét]

Eddig a mondat fő összetevőinek: a cselekvést, történést vagy állapotot leíró igének és a cselekvés, történes, állapot szereplőit megnevező igevonatoknak, valamint az igei kifejezést vagy a mondat egészét módosító határozóknak a mondatban való elhelyezkedését vizsgáltuk. A soron következő pontokban az igevonatokat alkotó kifejezések belső szerkezetét elemezzük.

5.4. A főnévi kifejezés**5.4.5.4.1. A főnévi kifejezések típusai**

Igevonatokként leggyakrabban főnévi alaptagú kifejezések (röviden: főnévi kifejezések) szerepelnek.

A főnévi kifejezés állhat mindössze egy determináns nélküli, legfeljebb melléknévtől módosított köznévből. Ekkor nem valamely egyén, tárgy, dolog megnevezésére, hanem csak jellemzésre szolgál. Ilyen az igemódosítói szerepű főnévi kifejezés. Például:

5.49. táblázat -

(77)	a. János <i>középkolai tanár</i> lesz.
	b. Évát <i>művésznek</i> tartják.

Az ige mögött, a bővítmények között csak akkor állhat pusztá köznévi, ha az ige előtti pozíciót fókusz foglalja el – l. (78a)-t. Fókusz nélküli mondatban az ige mögött maradó pusztá köznévi helytelen – l. (78b)-t.

5.50. táblázat -

(78)	a. A cég ELSEJÉTŐL venne fel <i>titkárnőt</i> .
	b. *A cég felvett <i>titkárnót</i> .

Pusztá köznévből (vagy csupán melléknévtől módosított köznévből) álló főnévi kifejezés fókuszként, kvantorként vagy kontrasztív topikként is előfordulhat – l. (79a–c)-t; egy egyszerű predikátumban viszont nem szerepelhet ige utáni bővítményként – l. (79d)-t.

5.51. táblázat -

(79)	a. János MAGAS LÁNYT vett el.
	b. János magas lányt is elvenne.
	c. [TOP Magas lányt] nem venne el János.
	d. *János elvett magas lányt.

Ha a főnévi kifejezés nem mondatban, hanem önmagában, például címként szerepel, a főnévi alaptaghoz bővítmény is járulhat. (Az igéből képzett főnevek kiváltképp hajlamosak megtartani az igei alapszó vonzatát). Így az alábbi novella-, illetve filmcímekben főnévi kifejezés bővíti az elől álló főnévi alaptagot:

5.52. táblázat -

(80)	a. Találkozás egy fiatalemberrel
	b. Ének a búzamezőkről

Az efféle, bővítményt is tartalmazó főnévi kifejezések azonban nem illeszthetők mondatba (hacsak nem alanyként), ugyanis nem ragozhatók. Ha mondatba akarjuk helyezni őket, a bővítményt az alaptagot megelőző módosítóvá (például melléknévi igeneves kifejezéssé) kell alakítanunk, azaz:

5.53. táblázat -

(81)	a. egy fiatalemberrel való találkozás
	b. a búzamezőkről szóló ének

A bővített főnévi kifejezések mondatba való illesztésének másik módja, hogy a bővítményt „önállósítjuk”, azaz kiemeljük a főnévi kifejezésből az igei bővítmények közé. Az alábbi példákban az *egy fiatalemberrel* és a *búzamezőkről* úgy viselkednek, mintha a *vártam*, illetve a *komponált* igék bővítményei lennének; jelentésánál azonban a *találkozásra*, illetve az *éneket* főnevek vonzatai:

5.54. táblázat -

(82)	a. Találkozásra vártam egy fiatalemberrel.
	b. János a búzamezőkről komponált éneket.

Ha a főnévi kifejezés elé határozatlan determinánst, például tőszámnevet teszünk, akkor határozatlan főnévi kifejezést kapunk. (Az ún. határozatlan névelő sem más, mint a hangsúlytalanul ejtett *egy* számnév.) A határozatlan főnévi kifejezés nemcsak jellemzésre szolgál, hanem egyénre (személyre, dologra vagy csoportra) is utalunk vele. Például:

5.55. táblázat -

(83)	a. egy magas lány
	b. három magas lány
	c. sok magas lány
	d. minden magas lány

A határozatlan determinánsok közé a tőszámnevek (pl. *egy, két, száz*), a határozatlan számnevek (*néhány, sok*), valamint a *minden, hány, valahány, milyen, valamilyen* típusú névmási elemek tartoznak.

A határozatlan főnévi kifejezés tárgyként az ige tárgyatlan ragozását váltja ki.

A határozatlan determináns elé (illetve annak hiányában a puszta főnévi kifejezés elé) határozott determináns is kerülhet. Például:

5.56. táblázat -

(84)	a. <i>a</i> magas lány
	b. <i>bármelyik</i> két magas lány
	c. <i>eme</i> sok magas lány

A határozott determinánssal ellátott, röviden: határozott főnévi kifejezés meghatározott egyén (személy, dolog vagy csoport) kijelölésére szolgál. A határozott determinánsok közé a határozott névelőt, az *e*, *eme*, *ezen* típusú mutató névmásokat, valamint az *-ik*-re végződő névmási elemeket (*mindegyik*, *melyik*, *valamelyik*, *bármelyik*) soroljuk.

A határozott főnévi kifejezés tárgyként az ige tárgyas ragozását váltja ki.

A tulajdonnevek, valamint a személyes, visszaható, kölcsönös névmások és az *ez*, *az* mutató névmások határozott főnévi kifejezéssel egyenértékűek. A *ki*, *mi*, *aki*, *ami*, *bárki*, *bármí*, *valaki*, *valami*, *minden*, *mindenki* viszont határozatlan főnévi kifejezésként viselkedik a mondatban.

Azok az igék, melyek valaminek a létrejöttét vagy létrehozását állítják, nem engedik meg, hogy a létrejövő vagy létrehozott dolgot megnevező főnévi kifejezés határozott legyen. Ez nem csoda – hiszen határozott főnévi kifejezéssel csak már létezőnek feltételezett dologra, személyre utalhatunk. Vö.

5.57. táblázat -

(85)	a. *A gyerek született.
	b. Gyerek született.
	c. Született egy gyerek.

5.58. táblázat -

(86)	a. *Volt a király.
	b. Volt egy király.

5.59. táblázat -

(87)	a. *Alakítottuk az énekkart.
	b. Énekkart alakítottunk.
	c. Alakítottunk egy énekkart.

Ez a megszorítás nem érvényes, ha az igét fókusz vagy igekötő előzi meg, azaz, ha a predikátum elsődlegesen nem az adott szereplő létezését vagy létrejövését állítja, hanem a cselekvés, történés valamely egyéb körülményét (l. (88)-at) vagy a cselekvés, történés befejezettségét (l. (89)-et).

5.60. táblázat -

(88)	a. A gyerek TEGNAP született.
	b. Az énekkart EGYÜTT alapítottuk.

5.61. táblázat -

(89)	a. A gyerek <i>megszületett</i> .
	b. <i>Megvan</i> a király.
	c. <i>Megalakítottuk</i> az énekkart.

5.4.5.4.2. A birtokos szerkezet

A birtokviszonyt jelölő főnévi kifejezést az alábbi változatokban használjuk:

5.62. táblázat -

(90)	a. a szomszéd kertje
	b. a szomszédnak a kertje
	c. a szomszédnak... a kertje; a kertje... a szomszédnak

A birtokos szerkezet alaptagja, a birtokszó (esetünkben a *kertje*) toldalékot visel, mely azt fejezi ki, hogy meghatározott személyű és számú birtokos tartozik hozzá.

A birtokost jelölő főnévi kifejezés akár ragtalan determinánsként, akár *-nak/nek* ragos bővítményként megjelenhet. A (90a) típusú birtokos szerkezetben determinánsként szerepel. A birtokos determináns mindig határozottá teszi a főnévi kifejezés egészét – még akkor is, ha ot magát határozatlan főnévi kifejezés alkotja, hiszen a birtokos determinánssal ellátott tárgy tárgyias igeragozást vált ki. Vö.

5.63. táblázat -

(91)	a. *Keresünk <i>egy kutya</i> gazdáját.
	b. Keressük <i>egy kutya</i> gazdáját.

A birtokos determináns (két eset kivételével) feleslegessé teszi a birtokszó határozott névelőjét. Vö.

5.64. táblázat -

(92)	a. a hidak
	b. *a Budapest hídjai
	c. Budapest hídjai

A két kivételt a személyes névmási és a személynévi birtokos jelenti. személyes névmási birtokos esetén kötelezően, személynévi birtokos esetén választhatóan a határozott névelő is megjelenik a birtokos előtt:

5.65. táblázat -

(93)	a. *én könyvem
	b. az én könyvem

5.66. táblázat -

(94)	a. János könyve
	b. a János könyve

A (90b) típusú birtokos szerkezetben a birtokost *-nak/nek* esetraggal ellátott bővítmény képviseli. A birtokos bővítmény mintegy a főnévi kifejezés saját, belső topikjaként a főnévi kifejezés élére kerül – l. (95a)-t, s onnan akár tovább is vihető az igei bővítmények közé. A birtokos szerkezetből kiemelt birtokos a mondat topikjaként (95b), fókuszaként (95c) vagy kvantoraként (95d) is szolgálhat.

5.67. táblázat -

(95)	a. <i>Jánosnak</i> a könyve; <i>Jánosnak</i> egy könyve; <i>Jánosnak</i> minden könyve
	b. [TOP <i>Jánosnak</i>] elveszett minden könyve.
	c. JÁNOSNAK vezett el minden könyve.
	d. Jánosnak is minden könyve elveszett.

A *-nak/nek ragos* birtokost tartalmazó főnévi kifejezés is határozottnak számít, hiszen tárgyként tárgyas ragozású igével áll együtt:

5.68. táblázat -

(96)	a. Csak <i>Jánosnak</i> egy festményét vették meg.
	b. *Csak <i>Jánosnak</i> egy festményét vettek meg.

Ha határozatlan főnévi kifejezést akarunk birtokos szerkezetként megfogalmazni, a birtokost kötelezően ki kell emelnünk a főnévi kifejezésből a fölérendelt ige bővítményei közé. Ez történik a (97) alatti mondatok esetében is. A (97a-b) alatti mondatok igéje határozatlan alanyt, a (97c) alatti mondat igéje határozatlan tárgyat követel; következésképp e főnévi kifejezések birtokosát el kell távolítanunk, azaz az ige vonzatai közé kell vinnünk:

5.69. táblázat -

(97)	a. [TOP <i>Marinak</i>] született egy gyereke.
	b. [TOP <i>Sok ötlete</i>] PÉTERNEK van.
	c. Lisztnek is találtak kiadatlan kéziratait.

Akár az igei bővítmények közé emelt birtokos, akár a birtokos nélkül maradt birtokszó is szerepelhet önállóan a mondat topikjaként, fókuszaként vagy kvantoraként. (97a)-ban például a birtokos alkotja a mondat topikját. (97b)-ben a birtokszó topik, a birtokos pedig fókusz. (97c)-ben a birtokos *is*-től módosított kvantor.

Az úgynevezett „birtoklást kifejező részeshatározó” tehát sohasem az ige vonzata, hanem mindig egy főnévi kifejezésből kiemelt birtokos bővítmény.

Összefoglalva az elmondottakat, a főnévi kifejezés magvát egy melléknévi kifejezéssel módosítható főnévi alaptag alkotja, mely elé határozatlan (számnévi) determináns és/vagy határozott determináns járulhat. A főnévi alaptag esetleges bővítményét melléknévesítve, módosítóként illesztjük a főnévi kifejezésbe, vagy önállósítjuk, s az igei bővítmények közé emeljük. A birtokos szerkezetben megjelenő birtokos vonzatot akár ragtalan

determinánsként, akár *-nak/nek* ragos birtokos bővítményként megfogalmazhatjuk. A *-nak/nek* ragos birtokost vagy mintegy belső topikként a főnévi kifejezés élére visszük, vagy a birtokos szerkezetet vonzó ige bővítményei közé emeljük. A birtokos mindig határozottá teszi az őt tartalmazó főnévi kifejezést; ezért ha a birtokos szerkezetet vonzó ige a vonzat határozatlanságát írja elő, a birtokost kötelezően ki kell emelnünk a birtokos szerkezetből. Ez történik az úgynevezett birtoklásmondat esetében is.

5.5. A névutói kifejezés

Az ige határozói szerepű vonzatait névutói kifejezések is alkothatják. Csak azokat a viszonyjelölő szavakat tekintjük névutóknak, melyek szó értékű határozóragként ragtalan főnévi kifejezést kívánnak bővítményül, s mindig követik bővítményüket. Ilyen az *alá, felé, fölé, mellé, köré, elé, mögé, alatt, fölött, mellett, körül, előtt, mögött, alól, felől, fölül, mellől, elől, mögül, után, ellen, ellenére, iránt, helyett, szerint, miatt, révén, végett, nélkül*. Például:

5.70. táblázat -

(98)	a. a ház mellett
	b. *mellett a ház

Az olyan viszonyjelölő elemeket, amelyek – mint például az *együtt* – határozó-ragos főnévi kifejezéssel bővíthetők, s akár megelőzhetik, akár követhetik bővítményüket – l. (99a, b)-t, határozószókként elemezzük.

5.71. táblázat -

(99)	a. Péterrel együtt
	b. együtt Péterrel

A névutó formailag birtokviszonyban áll bővítményével. Ez különösen akkor nyilvánvaló, ha a névutó bővítménye személyes névmás. Vessük össze a személyes névmással bővített névutó paradigmáját a személyes névmási birtokost tartalmazó főnévi kifejezés paradigmájával:

5.72. táblázat -

(100)	én-után-am	az én ház-am
	te-után-ad	a te ház-ad
	ő-után-a	az ő ház-a
	mi-után-unk	a mi ház-unk
	ti-után-atok	a ti ház-atok
	o-után-uk	az ő ház-uk

A névmás mindkét szerkezetben ragtalan, többes szám 3. személyben hiányzik róla a többes szám jele, s az alaptag mindkét szerkezetben a névmással számban és személyben egyező toldalékot visel. (A hasonlóságnak egyébként történeti oka van. A névutó eredetileg határozóragos névszó volt, mely birtokviszonyban állott a személyes névmással; *ő-utána* tehát azt jelentette, hogy: *az ő útján*. Később az alaptag belső felépítése elhomályosult, s morfológiailag elemezhetetlen névutóvá vált.)

A névutó és bővítménye közötti birtokviszony kevésbé nyilvánvaló, ha a bővítmény tartalmaz főnévi kifejezést:

5.73. táblázat -

(101)	a fiú után
	a fiúk után

Azonban itt is láthatóvá válik a lappangó birtokviszony, ha a bővítményt kimozdítjuk a névutós szerkezetből. Ekkor a névutón megjelenik a személyjelölő toldalék, a birtokosként viselkedő bővítményen pedig a *-nak/nek* rag:

5.74. táblázat -

(102)	a. <i>Kinek futottál utána?</i>
vö.	b. [<i>Ki után</i>] futottál?

A folyamatot jelentő ige mellett álló, *hová* kérdésre felelő névutói kifejezés névutója igemódosítóként az igehez kapcsolható – l. (103b)-t. A *hová* kérdésre felelő névutói igemódosító – mint általában a *hová* kérdésre felelő igekötő is – a cselekvés befejezettségét jelöli.

5.75. táblázat -

(103)	a. János futott <i>Mari után</i> .
	b. János <i>utána</i> futott <i>Marinak</i> .

A *hol* kérdésre felelő névutói kifejezések névutójának igemódosítószere használata a cselekvés folyamatosságának hangsúlyozására szolgál:

5.76. táblázat -

(104)	a. János ült a fa alatt.
	b. János alatta ült a fának.

A *honnan* kérdésre felelő névutói kifejezések alaptagja nem használható igemódosítóként:

(105) *János alóla jött a fának.

Korábban a mai esetragok többsége is a névutók közé tartozott, azonban az idők folyamán elvesztette önállóságát, bővítményéhez simul, s hangtanilag is illeszkedni kezdett hozzá. A személyes névmási bővítmények esetében ez a folyamat nem ment végbe, hiszen, minthogy a névmás többnyire rejtve maradt, a névutónak nem volt mihez hozzásimulnia. A kített vagy rejtett névmáshoz járuló esetragok tehát valójában a mai nyelvéllapotban is névutók, az alábbi típusú kifejezések pedig névutói kifejezések:

5.77. táblázat -

(106)	(én-)benn-em	(mi-)vel-ünk
	(te-)ért-ed	(ti-)nek-tek
	(ő-)hossz-á	(ő-)rá-juk

Összefoglalásul: Névtóknak azokat a határozóragyszerű, de szó értékű elemeket tekintjük, melyek ragozatlan főnévi kifejezést vonzanak. A névtó és bővítménye formailag birtokviszonyban áll egymással. A *hová* és a *hol* kérdésre felelő névtók bővítményüktől elszakítva igemódosítóként is használhatók.

5.6. A határozószói kifejezés

A határozószói kifejezések a névtókkal ellentétben állhatnak pusztán alaptagból is, de bővítményt is megengednek. A határozószó bővítménye – többnyire egy határozóragos főneves kifejezés – kerülhet akár az alaptag mögé, akár belső topikként az alaptag elé:

5.78. táblázat -

(107)	a. messze a saroktól	– a saroktól messze
	b. forrón a láztól	– a láztól forrón

(A (107b) alatti példa tanúsága szerint a melléknévből *-n/-an/-en* képzővel képzett határozószók gyakran megtartják a melléknévi alapszó vonzatát.)

A határozószó bővítménye önállósítható is, azaz kiemelhető az ige bővítményei közé:

(108) A ház nem *messze* áll *a saroktól*.

Ha a határozószó vonzata névelőtlen főnév, nem maradhat az alaptag mögött bővítményi helyzetben – l. (109a, b)-t; módosítóként az alaptag elé kell csatolni – l. (110)-et. (Mint a (77)–(79)-es példák tanúsították, a névelőtlen főnév igei kifejezésben is csak igemódosítói vagy operátor szerepre alkalmas, bővítményi szerepre nem.)

5.79. táblázat -

(109)	a. *túl <i>tengeren</i>
	b. *együtt <i>családdal</i>

Vö.:

5.80. táblázat -

(110)	a. <i>tengeren</i> túl
	b. <i>családdal</i> együtt

A határozószói kifejezés alaptagja fok- vagy mértékhatározóval is módosítható:

5.81. táblázat -

(111)	a. <i>nagyon</i> messze a saroktól
	b. a saroktól <i>nagyon</i> messze

5.82. táblázat -

(112)	a. a családdal <i>félig-meddig</i> együtt
-------	---

	b. <i>félíg-meddig</i> együtt a családdal
--	---

Az igekötők valójában igemódosítóként használt határozószók. A *hová* és *hol* kérdésre felelő határozószói kifejezésekből akkor is kiemelhető igemódosítói helyzetbe az alaptag, ha a határozószói kifejezés bővítményt is tartalmaz:

5.83. táblázat -

(113)	a. János futott [a mezőn <i>keresztül</i>].
	b. János <i>keresztül</i> futott a mezőn.

Összegezve az elmondottakat: A határozószói kifejezés határozószói alaptagot, valamint választhatóan határozószói módosítót és főnévi kifejezés kategóriájú bővítményt tartalmaz. A bővítménye belső topikként a határozószó elé vihető, sőt az ige bővítményei közé is kiemelhető. A *hová* és *hol* kérdésre felelő határozószó igemódosítóként az ige elé csatolható.

5.7. A melléknévi kifejezés

A melléknévi kifejezés magvát mindig egy melléknévi alaptag alkotja; minden egyéb elem kitétele választható. Az alaptag előtt módosító elem: fok-/mértékhatózó is állhat:

(114) (nagyon) büszke

A (módosított vagy módosítatlan) alaptaghoz bővítmény is járulhat. Az állítmányi szerepű melléknévi kifejezések esetében a bővítmény követheti az alaptagot. Figyeljük meg a (115) alatti melléknévi kifejezést először önmagában, majd mondatba illesztve:

5.84. táblázat -

(115)	a. büszke (a fiára)
	b. Az apa <i>büszke a fiára</i> .
	c. Az apa <i>büszke</i> volt <i>a fiára</i> .

Valójában, mint (115c)-ből kitűnik, a *büszke a fiára* a mondatban (független okok miatt) nem alkot egy összetevőt; a *büszke* igemódosítóként a – (115b)-ben rejtve maradó – létige elé csatolódik, *a fiára* pedig az igemódosító létige bővítményeként viselkedik.

A jelzői melléknévi kifejezésnek alaptagra kell végződnie, ezért ilyen esetben a bővítményt belső topikként a melléknévi kifejezés élére kell vinnünk:

(116) a [*fiára büszke*] apa

A melléknévi kifejezés állítás módosítására szolgáló határozókat is tartalmazhat. Ezek mindig megelőzik a fok-/mértékhatózótól módosított alaptagot, de egymással tetszőlegesen sorrendben állhatnak:

5.85. táblázat -

(117)	a. <i>művészileg valószínűleg</i> teljesen értéktelen
	b. <i>valószínűleg művészileg</i> teljesen értéktelen
de:	c. *teljesen <i>valószínűleg művészileg</i> értéktelen

Ahogy a mondat topikja is tetszőleges helyet foglal el a mondatot módosító határozókhöz képest, a melléknév belső topikként előrevitt bővítménye is akár megelőzheti, akár követheti az efféle határozókat:

5.86. táblázat -

(118)	a. a [fiára véleményem szerint nagyon büszke] apa
	b. a [véleményem szerint a fiára nagyon büszke] apa

Összegzésül: a melléknévi kifejezés melléknévi alaptagot, valamint választhatóan főnévi kifejezés kategóriájú bővítményt és határozókat tartalmazhat. A fokvagy mértékhatározó a melléknévi alaptagot, a valószínűséget vagy értékelést kifejező határozó, valamint a tekintethatározó a melléknévi kifejezés egészét módosítja. Jelzői helyzetben a melléknévi kifejezésnek alaptagra kell végződnie; az esetleges bővítménye belső topikként a (módosított) alptag elé kerül. Az állítmányi szerepű melléknéves kifejezés formailag a (kitett vagy rejtett) létige igemódosítója; bővítménye az igemódosító létige bővítményeként viselkedik.

5.8. Az igenévi kifejezések

Az igenévi kifejezések belső szerkezetüket tekintve egyszerű vagy operátorral kiterjesztett (azaz fókuszos, kvantoros, illetve tagadott) igei kifejezések. A mondatban azonban nem predikátum, hanem bővítmény vagy módosító szerepét játsszák, s erre egy, az igei kifejezés egészéhez járuló, de az igei kifejezés alaptagján megjelenő képző teszi őket alkalmassá. A *-ni* főnéviigenév-képző azt jelzi, hogy az adott igei kifejezés bővítményi (például tárgyi vagy alanyi) szerepet tölt be – l. (119a, b)-t. (Példáinkban az igenévi kifejezést szögletes zárójelpár zárja közre.)

5.87. táblázat -

(119)	a. Mari szeret [a hegyekbe kirándulni].
	b. Jó volna [a hegyekbe kirándulnunk a hét végén].

A *-va/ve* határozóiigenév-képző mód- vagy állapotthatározóvá teszi az igei kifejezést, melyhez járul:

(120) Mari [az ablakból kihajolva] integet.

Az *-ó/ő*, valamint a *-t/tt* melléknéviigenév-képzők főnévmódosító jelzői kifejezést képeznek az igei kifejezésből:

5.88. táblázat -

(121)	a. a [halkan népdalt éneklő] lány
	b. a [halkan elénekelt] népdal

Az igenévi kifejezések különböző típusai több közös sajátással is rendelkeznek, melyeket a személyrag nélküli főnévi igenévi kifejezésen mutatunk be.

Léven, hogy az igenévi kifejezések belső szerkezetüket tekintve szabályos igei kifejezések, rájuk is érvényesek az igei kifejezésre megállapított szabályok, megkötések. Így az igei alptag azon vonzata, mely nem egyén megnevezésére szolgál, nem maradhat az ige mögött, bővítményi pozícióban; az ige elé, módosítói vagy operátorpozícióba kell kerülnie. Ez áll mind az igemódosítóra (l. (122)-t), mind a mód- és állapotthatározóra (l. (123)-at), mind a gyakorisági és a fok-/mértékhatározóra.

5.89. táblázat -

(122)	a. Mari szeretné [meg-kóstolni a süteményt]
-------	---

vö.	b. *Mari szeretné [kóstolni <i>meg</i> a süteményt]
-----	---

5.90. táblázat -

(123)	a. Mari szeretné [<i>egyedül</i> kisütni a süteményt]
	b. ?? Mari szeretné [kisütni a süteményt <i>egyedül</i>]

Az igenévi alaptagú igei kifejezés is kiterjeszhető tagadószóval, fókusszal és kvantorral. Például:

5.91. táblázat -

(124)	a. Mari szeretne [<i>nem</i> beszélni a problémáról].
	b. Mari szeretne [CSAK PÉTERREL beszélni a problémáról].
	c. Mari szeretne [minden kollégájával beszélni a problémáról].

A ragozott igével ellentétben az igenév nem kötelezően szomszédos a fókusszal, illetve a mondattagadó *nem*-mel; az igemódosító a fókusz és az igenév, illetve a tagadósó és az igenév közé ékelődhet:

5.92. táblázat -

(125)	a. Mari szeretné [CSAK PÉTERREL <i>meg</i> -beszélni a problémát].
	b. Mari szeretné [CSAK PÉTERREL beszélni <i>meg</i> a problémát].

5.93. táblázat -

(126)	a. Mari szeretné [nem <i>meg</i> -beszélni a problémát].
	b. Mari szeretné [nem beszélni <i>meg</i> a problémát].

A jelzői szerepű melléknévi igenévi kifejezés – mint a jelzői kifejezések általában – alaptagra kell hogy végződjék. Következésképp a melléknévi igenévi kifejezésekben az igemódosító még fókusz vagy tagadósó jelenlétében sem maradhat az alaptag mögött:

5.94. táblázat -

(127)	a. *a [kérdést nem válaszoló <i>meg</i>] lány
	b. a [kérdést nem <i>meg</i> -válaszó] lány

5.95. táblázat -

(128)	a. *a [CSAK JÁNOSZAL beszélt <i>meg</i>] kérdés
-------	--

b. a [CSAK JÁNOSVAL *meg*-beszél] kérdés

A ragozatlan igenévképzős igéknek nem lehet alanyuk. A személytelen állítmány, például a *kell*, *szabad*, *illik*, *sikerül*, *fontos*, *érdemes* mellett álló főnévi igenevet azonban személyjelölő toldalékkal láthatjuk el, s ez alanyt engedélyez a számára. Mint a birtokos szerkezetben is, a személyjelölő toldalék által engedélyezett bővítmény részes esetben áll. Például:

5.96. táblázat -

(129)	a. <i>Jánosnak</i> sikerült levizsgáznia.
	b. <i>A fiúknak</i> le kellett vizsgázniuk.

A részes esetű főnévi kifejezés nem a *sikerült*, illetve a *kellett* vonzata. Ha az volna, azaz a részes esetű főnévi kifejezés és a főnévi igenév egyaránt a *sikerült*, illetve a *kellett* ige egymással testvérviszonyban álló vonzatai lennének, nem tudnánk megmagyarázni, hogy miért egyeznek egymással – hiszen egyeztetéssel mindig egy alaptagnak és bővítményének vagy egy alaptagnak és módosítójának összetartozását jelöljük. A *-nak/nek* ragos kifejezés jelentésánál is nyilvánvalóan a főnévi igenévhez tartozik – vö.

(130) Az elnöknek fontos részt vennie a ceremónián.

Ez a mondat akkor is igaz lehet, ha az elnöknek a ceremónián való részvétele nem az elnök, hanem a ceremónia rendezői számára fontos; az elnök tehát jelentésánál nem a *fontos* részeshatározója, hanem a *részt vesz* ige alánya.

A főnévi igenevet vonzó igék egy része, valamint a határozói igenevet vonzó létige (azaz a *ki van nyitva* típusú kifejezések létigéje) bizonyos segédigeszerű tulajdonságokat mutat. Így nem viselheti az igei kifejezés élére eső kötelező hangsúlyt:

5.97. táblázat -

(131)	a. *Fog János beiratkozni az egyetemre.
	b. *Kell Jánosnak levizsgáznia mondattanból.
	c. *Van elvetve a kocka.

Ezeknek az igéknek vagy hangsúlytalan helyzetben (azaz fókusz vagy tagadószó után) kell állniuk (l. (132a–b)-t), vagy fókuszhangsúlyt kell kapniuk – l. (132c)-t.

5.98. táblázat -

(132)	a. Jánosnak JÖVŐRE <i>kell</i> levizsgáznia mondattanból.
	b. János nem <i>fog</i> beiratkozni az egyetemre.
	c. <i>FOG</i> még János vizsgázni mondattanból!

Ha fókusz és tagadás nélküli mondatban akarjuk a segédigeszerű igék valamelyikét használni, igemódosítót kell elé illesztenünk, hogy arra kerüljön az igei kifejezés élére eső hangsúly. Ezeknek az igéknek azonban nincs saját igekötőjük vagy egyéb igemódosítójuk, ezért az őket bővítő főnévi igenévi kifejezés igemódosítóját kell eléjük emelni:

5.99. táblázat -

(133)	a. János <i>be fog</i> iratkozni az egyetemre.
	b. Jánosnak <i>le kell</i> vizsgáznia mondattanból.
	c. A kocka <i>el van</i> vetve.

Ha a főnévi igenévnek sincs igemódosítója, melyet a segédigeszerű ige elé emelhetnénk, magát a főnévi igenevet kell igemódosítóként elé vinnünk:

5.100. táblázat -

(134)	a. János <i>tanulni fog</i> .
	b. Jánosnak <i>vizsgáznia kell</i> mondattanból.
	c. A pad <i>festve van</i> .

Amikor az igenevet vonzó ige elé az igenév igemódosítója vagy annak hiányában maga az igenév kerül igemódosítóként, akkor az igenév saját vonzataival nem alkot külön igei kifejezést, s így nem lehet saját fókusz, tagadósza vagy kvantorja sem – vö.

5.101. táblázat -

(135)	a. *János <i>be fog</i> nem iratkozni az egyetemre.
	b. *János <i>le fog CSAK JÖVŐRE</i> vizsgázni mondattanból.

Összefoglalva az igenevekről elmondottakat: Az igenévi kifejezések olyan igei kifejezések, melyeket nem predikátumként, hanem bővítményként vagy módosítóként (módosító határozóként vagy jelzőként) használunk. Ennek megfelelően igei alaptagjuk nem visel időjelet, s – a személytelen igék mellett álló főnévi igenévi kifejezés kivételével – személyragot sem. A mondatban betöltött bővítményi, határozói, illetve jelzői szerepüket sajátos igenévképző mutatja, mely az igenévi kifejezés alaptagjához járul. Az igenévi kifejezések is kiterjeszthetők fókusszal és kvantorokkal, és tagadhatók is. Az igenévi alaptagú igei kifejezések sajátossága, hogy a fókusz és az igenév, valamint a tagadószo és az igenév közé igemódosító is ékelődhet. A személyjelölő toldalék nélküli igeneveknek nem lehet saját hangzó alanyuk. Az igenévi kifejezést vonzó igék egy része bizonyos segédigeszerű tulajdonságokat mutat.

5.9.. Az alárendelő összetett mondat

A mondat egyre kisebb és kisebb összetevőkre való felbontása során újra mondat szintű kategóriákhoz juthatunk, ugyanis az ige bővítményeit, a bővítmények bővítményeit, valamint a módosító kifejezések több típusát alárendelt mondat is képviselheti.

Az alárendelt mondat belső szerkezete lényegében megegyezik az egyszerű mondatéval, kivéve, hogy a szokásos mondatszerkezetet alárendelő kötőszó előzi meg. Az alárendelő kötőszó, például a *hogy*, annak jelölésére szolgál, hogy a mondat egy fölrendelt mondat egyik összetevője. A vonatkozó névmási kötőszó emellett az alárendelt mondat valamely bővítményi vagy módosítói elemének szerepét is betölti (például az *aki* kötőszói jeggyel is rendelkező alany).

Azt, hogy az alárendelt mondatnak pontosan mi a szerepe a főmondatban, kétféleképpen fejezhetjük ki. A határozói mellékmondatok esetében maga a kötőszó is alkalmas lehet a mellékmondat funkciójának jelölésére. A *mihelyt*, *amikor*, *amint* kötőszók például időhatározói mellékmondatot vezetnek be (l. (136a)-t). Az *ámbar* és *a noha* azt jelöli, hogy az általa bevezetett mellékmondat a főmondatban leírt eseménnyel, állapottal ellentétes, de azt megakadályozni nem tudó körülményt fejez ki (136b). A *ha* a főmondatban leírt esemény, állapot feltételét (136c), a *mivel* az okát adja meg (136d):

5.102. táblázat -

(136)	a. Amikor gimnáziumba járt, szerette a földrajzot.
	b. Noha nem szerette a földrajzot, mindig jó jegyet kapott belőle.
	c. Ha jó a tanár, meg tudja szeretetni a tantárgyát.
	d. Mivel nagyon jó tanára volt, szerette a földrajzot.

E tartalmas kötőszókkal azonban csak az alárendelt mondat határozói funkcióját tudjuk kifejezni. Ha az alárendelt mondatnak fókusz szerepet is szánunk a főmondatban, vagy ha *is*-sel vagy *meg ... is*-sel akarjuk módosítani (minek következtében kvantorpozícióba kellene kerülnie), az alárendelés másik eszközét kell igénybe vennünk. A főmondati fókusz- és kvantorpozíciókban teljes tagmondat számára nincs hely – ezért ilyen esetben az alárendelt mondatot egy olyan határozószerzői kifejezés alá kell beágyaznunk, melynek alaptagja az alárendelt mondattal azonos funkciójú névmás. A névmás fogja majd a tagmondatot képviselni a főmondat megfelelő pozíciójában. A (136a) alatti mondat időhatározói mellékmondatát például egy *akkor* alaptagú határozószerzői kifejezésbe ágyazzuk, a következőképpen:

(137) akkor, amikor gimnáziumba járt

Az ilyen értelmezői jellegű szerkezetből a mellékmondat szabadon kiemelhető. Amikor a kifejezésnek fókusz vagy kvantor szerepet szánunk, akkor a mellékmondatot a főmondat mögé emeljük, s egyedül a névmási határozószerzőt (az úgynevezett rámutatószót) visszük fókusz vagy kvantor helyzetbe:

5.103. táblázat -

(138)	a. AKKQR szerette meg a földrajzot, AMIKOR GIMNÁZIUMBA JÁRT.
	b. Akkor is szerette a földrajzot, amikor gimnáziumba járt.

Ha az alárendelt mondat a főmondat alanyának, tárgyának vagy valamely határozóragos vonzatának szerepét játssza, akkor mindig névmási alaptagú főnévi kifejezésbe ágyazzuk. A névmás esetragja tükrözi az alárendelt mondat alanyi, tárgyi vagy egyéb funkcióját, s a névmás főmondati pozíciója fejezi ki az alárendelt mondat esetleges topik, kvantor vagy fókusz szerepét. Ekkor a kötőszó a pusztán alárendelést kifejező *hogy*. Pl.

5.104. táblázat -

(139)	a. <i>Az, hogy Jánosnak nincs igaza, nyilvánvaló számomra.</i>
	b. <i>Az nyilvánvaló számomra, hogy Jánosnak nincs igaza.</i>

5.105. táblázat -

(140)	a. János azt is elárulta, hogy kit javasolt az ösztöndíjra.
	b. János CSAK AZT nem tudja, HQGY KIT JAVASOLJON AZ ÖSZTÖNDÍJRA.

c. János bízik benne, hogy az ő jelöltje kapja az ösztöndíjat.

A (139a, b) alatti példákban az alárendelt mondat a topik helyzetű és alanyesetben álló *az* névmással alkot főnévi kifejezést, s ennek megfelelően a főmondatban alany és topik szerepet tölt be. Az alárendelt mondatot tartalmazó főnévi kifejezés teljes egészében is megjelenhet topik pozícióban – l. (139a)-t, de az alárendelt mondatot ki is emelhetjük belőle a főmondat végére; a névmás topik helyzete is elegendő az alárendelt mondat topik funkciójának jelzésére (l. (139b)-t). A (140a, b) példák alárendelt mondatai az *azt* névmással alkotnak (szétszakított) összetevőt, tehát tárgyi mellékmondatok. Mint az *azt* pozíciója mutatja, (140a) mellékmondata kvantor, (140b) mellékmondata pedig fókusz szerepű. (140c) alárendelt mondata a *bízik* ige *-ban/ben* ragos vonzatát, úgynevezett állandó határozóját képviseli, s nem tölt be operátorszerepet.

Azok a névmások, melyekkel az alárendelt mondatok összetevőt alkotnak, engedelmeskednek a névmáshasználat általános szabályainak. Így – az élettelen dolgokra utaló névmások szokásos viselkedésének megfelelően – ige előtti pozícióban (azaz operátor szerepben) mutató névmási alakban állnak, az ige mögött viszont személyes névmási alakot is felvehetnek. A (141a–c) alatti példák alárendelt mondatának *-ra/re* ragos névmási alaptagja például (141a)-ban topikként és (141b)-ben fókuszként *arra* alakban, (141c)-ben az ige mögött pedig *rá* alakban szerepel.

5.106. táblázat -

(141)	a. Arra nem számított János, hogy elnyeri az ösztöndíjat.
	b. János ARRA számított a legkevésbé, hogy elnyeri az ösztöndíjat.
	c. János nem számított rá, hogy elnyeri az ösztöndíjat.

Az alanyi és tárgyi szerepű névmások az ige mögött nem *ő*, *őt* személyes névmásként jelennek meg, hanem rejtve maradnak:

5.107. táblázat -

(142)	a. Számomra nyilvánvaló volt (az), hogy Jánosnak nincs igaza.
	b. János nem árulta el (azt), hogy kit javasolt az ösztöndíjra.

Hogy kötőszós mellékmondat nemcsak névmási alaptagú főnévi kifejezésbe ágyazható be, hanem olyan tartalmas alaptagú főnévi kifejezésbe is, melynek alaptagja valamilyen állítást jelent (például *hír*, *kijelentés*, *javaslat*, *terv*, *mondat*, *állítás*, *vád*, *rágalom*, *pletyka*). Ilyen esetben az alárendelt mondat a tartalmas főnévvel kerül értelmező jellegű kapcsolatba, s a tartalmas főnév viseli a kifejezés főmondati szerepének megfelelő esetet, s kerül a kifejezés logikai szerepének megfelelő főmondati pozícióba. Pl.

5.108. táblázat -

(143)	a. Az a hír, hogy az ösztöndíjat Jánosnak ítélték, sokakat meglepett.
	b. Az a hír sokakat meglepett, hogy az ösztöndíjat Jánosnak ítélték.

Arra a kérdésre, hogy az efféle tartalmas főnévi alaptagú kifejezésekben mi az *az* rámutatószó szerepe, a vonatkozó mellékmondatok tárgyalása során válaszolunk.

Az alárendelt mondatok nagy csoportjában, az úgynevezett vonatkozó mellékmondatokban a kötőszói pozíciót vonatkozó névmás(t tartalmazó kifejezés) tölti ki. A vonatkozó névmásos kifejezés egyszersmind az alárendelt mondat valamely fő összetevőjét is képviseli. Ennek megfelelően a mellékmondat belsejében, a bővítményi vagy módosítói szerepének megfelelő helyen vesszük fel, s onnan emeljük kötőszói helyzetbe. Az alábbi példa alárendelt mondatát bevezető *aki* például az alárendelt mondat alánya, s az ige mögötti bővítménypozícióból került a tagmondat élére:

(144) Annak, *aki* ösztöndíjat szeretne, nyelvvizsgát kell tennie.

Az olyan mondatrész, melyet vonatkozó névmás képvisel, önmagában nem utal meghatározott egyénre; értelmét az a főmondati összetevő adja meg, melyhez a vonatkozó mellékmondat kapcsolódik. (144) esetében például a főmondati *annak* névmás a vonatkozó mellékmondat feje és az *aki* vonatkozó névmás értelmének meghatározója. A vonatkozó mellékmondat tehát jelentéstani szerepét tekintve a főmondat valamely összetevőjéről tett állítás, mellyel a főmondat adott összetevője közelebből is meghatározható vagy jellemezhető.

Vonatkozó mellékmondat természetesen nemcsak névmási, hanem tartalmas főnévi fejhez is kapcsolódhat:

5.109. táblázat -

(145)	a. <i>Annak a diáknak</i> , aki az ösztöndíjat elnyerte, nincs meg a nyelvvizsgálója.
	b. <i>Minden olyan diáknak</i> , aki ösztöndíjat kért, nyelvvizsgát kell tennie.

A tartalmas főnév előtti rámutatószó azt jelöli, hogy a főnévi kifejezésnek hol kezdődik az a szakasza, melyre a mellékmondat vonatkozik. (145a)-ban a főnévi kifejezés egészét megelőző *annak* rámutatószó azt mutatja, hogy a mellékmondat a határozott névelős, meghatározott egyént kijelölő főnévi kifejezés egészét módosítja. (145b) esetében viszont a determináns és a főnév között álló *olyan* rámutatószó arra utal, hogy a mellékmondat a főnévi kifejezés determináns nélküli, tulajdonságot leíró magvára vonatkozik. Míg (145a) esetében kijelölünk egy diákot, s róla állítjuk, hogy ösztöndíjat kért, (146b) esetében a *diák* tulajdonságot egészítjük ki az *ösztöndíjat kért* tulajdonsággal, s az ilyen tulajdonságú egyének halmazának mindegyikét jelöljük ki a *minden* determinánssal.

Az alárendelt mellékmondat főmondati helyét az alábbi megszorítás korlátozza:

(146) *Alárendeltmondat-megszorítás*

Alárendelt mondatot tartalmazó kifejezés nem kerülhet a predikátum belsejébe.

E megszorítás következtében alárendelt mondatot tartalmazó kifejezés csak topik pozícióban vagy a predikátum jobb szélén állhat, azaz az alábbi szórendi változatok közül csak (147a) lehetséges:

5.110. táblázat -

(147)	a. [TOP Azt, hogy Mari kapjon ösztöndíjat], többen is javasolták a bizottságnak.
	b. * Többen is [AZT, HOGY MARI KAPJON ÖSZTÖNDÍJAT], javasolták a bizottságnak.
	c. *ÉN javasoltam [azt, hogy Mari kapjon ösztöndíjat], a bizottságnak.

A (146) alatti megszorítást megsértő helytelen mondatok az alárendelt mondatnak a főmondat mögé (vagy ritkábban a főmondat elé) való kiemelésével korrigálhatók:

5.111. táblázat -

(148)	a. Többen is AZT javasolták a bizottságnak, HOGY MARI KAPJON ÖSZTÖNDÍJAT.
	b. Én javasoltam (azt) a bizottságnak, <i>hogy Mari kapjon ösztöndíjat.</i>

Összefoglalásképpen: ha egy mondatot másik mondatba ágyazunk be összetevőként, kötőszóval kell ellátnunk. A *hogykötőszó* mindössze a mondat alárendelt jellegének kifejezésére szolgál. A *mikor, mivel, noha* típusú kötőszók az alárendelt mondatnak a főmondatban betöltött határozói szerepét is kifejezik. A vonatkozó névmási kötőszók az alárendelt mondat kötőszói pozícióba emelt tartalmas mondatrészei. Minthogy a beágyazott mondat a főmondatban nem kaphat esetet és nem kerülhet operátorpozícióba sem, annak kifejezésére, hogy a főmondatban milyen esetű s milyen logikai szerepű mondatrészt képvisel, névmási (ritkábban tartalmas) alaptagú kifejezésbe ágyazzuk, s a kifejezés alaptagja kapja a kifejezés mondattani szerepének megfelelő esetragot, s kerül a kívánt operátorpozícióba. Az alárendelt mondat főmondati helyét az alárendeltmondat-megszorítás korlátozza, amely szerint alárendelt mondatot tartalmazó kifejezés a predikátum belsejében nem állhat.

Irodalom

- [CH05-B01] Gábor, Alberti 1997. Restrictions on the degree of referentiality of arguments in Hungarian Sentences. *Acta Linguistica Hungarica*44: 341–362.
- [CH05-B02] Huba, Bartos 2000. Az alanyi és a tárgyias ragozásról. In: BükyLászló – MaleczkiMárta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*IV. Szeged, JATE, 153–170.
- [CH05-B03] Mihály, Bródy 1991. Remarks on the order of elements in the Hungarian Focus Field. In: KeneseiIstván (szerk.) *Approaches to Hungarian*3. Szeged, JATE, 95–122.
- [CH05-B04] Katalin, É. Kiss 1983. A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *Nyelvtudományi Értekezések*116. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH05-B05] Katalin, É. Kiss 1987. *Configurationality in Hungarian*. Dordrecht, Reidel és Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH05-B06] Katalin, É. Kiss 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH05-B07] Katalin, É. Kiss – Ferenc, Kiefer – Péter, Siptár2003. *Új magyar nyelvtan*. 3. kiadás. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH05-B08] Júlia, Horváth 1986. *Focus in the theory of grammar and the syntax of Hungarian*. Dordrecht, Foris.
- [CH05-B09] László, Hunyadi 1997. *Hungarian sentence prosody and Universal Grammar*. Studies in Applied Linguistics 3. Debrecen, KLTE.
- [CH05-B10] KeneseiIstván (szerk.) 1985–2000. *Approaches to Hungarian*1–7. Szeged, JATE.
- [CH05-B11] István, Kenesei 1998. Adjuncts and arguments in VP-focus. *Acta Linguistica Hungarica*45: 61–88.
- [CH05-B12] KeneseiIstván – SiptárPéter (szerk.) 2002. *Approaches to Hungarian*8. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH05-B13] KieferFerenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- [CH05-B14] KieferFerenc – É. KissKatalin (szerk.) 1994. *The syntactic structure of Hungarian*. Syntax and Semantics 27. San Diego–New York, Academic Press.
- [CH05-B15] Tibor, Laczkó 1995. *The syntax of Hungarian noun phrases*. Frankfurt, Peter Lang.
- [CH05-B16] László, Marác 1985. A magyar névutós csoportról. *Nyelvtudományi Közlemények*87: 173–180.
- [CH05-B17] László, Marác 1989. *Asymmetries in Hungarian*. Ph. D. értekezés. Groningen.
- [CH05-B18] Piñón,Christopher – SiptárPéter (szerk.) 2005. *Approaches to Hungarian*9. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH05-B19] Anna, Szabolcsi 1980. Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *Nyelvtudományi Közlemények*82:59–82.
- [CH05-B20] Anna, Szabolcsi 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH05-B21] Anna, Szabolcsi 1997. Strategies for scope taking. In: SzabolcsiAnna (szerk.) *Ways of scope taking*. Dordrecht, Kluwer, 109–155.
- [CH05-B22] László, Varga 1989. Szintaktikai szerkezet és intonációs tagolás a magyar mondategészben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*17: 241–278.

6. fejezet - Szövegtan

Tolcsvai, Nagy Gábor

6.1. Szöveg és szövegtan

A szöveg nyelvi vagy általában nyelvi jellegű kommunikációs egység. Az emberi kommunikáció során a beszélő (az író) valami ismeretet közöl a hallgatónak (olvasónak), meg kívánja őt győzni valamiről, valamilyen cselekvésre készíti, valamilyen érzelmeket fejez ki, ill. a beszélgetők fenntartják egymás között a kapcsolatot, vagy a megismerés során kommunikálnak nyelvi szinten. A kommunikáció tehát nem merül ki az információátadás (a „gondolatközlés”) aktusában, hiszen többféle, eltérő modalitás (például a meggyőzés vagy a magyarázás) is érvényesülhet benne, ami sokkal inkább manipuláció, mint kommunikáció. A nyelv tehát, amennyiben kommunikáció, nem pusztán közvetítés, hanem jelentéselőállítás, a kommunikáció nem csupán résztvevői szerkezetben történik meg, hanem hozzászabó/jóváhagyó szerkezetben is, ahol nemcsak a tudásra készítés, hanem az elhívésre készítés és a cselekvésre készítés is uralkodhatik. A szöveg a kommunikáció nyelvi egysége, vagyis egy térben és időben viszonylag jól körülhatárolható része, amely szerkezetileg és jelentésében (tartalmilag) viszonylagosan lezárt nyelvi produktum, mely a beszédhelyzet közegében értelmezhető.

A szöveg fogalmát a nyelvtudomány két jellegzetes nézőpontból közelíti meg a legáltalánosabban. Az egyik nézőpontból magáról a szövegről esik szó. Ekkor a leírás kiindulópontja a szöveg mint önálló, fizikailag is megjelenő nyelvi produktum, amelynek a szerkezete és a nyelvi összetartó ereje vizsgálendő, és amelynek vannak szituációs vonatkozásai. A másik nézőpontból a diskurzusról esik szó, tehát valamilyen beszédhelyzetben megjelenő nyelvi produktumról, amely a beszédhelyzet tényezőivel és más nyelvi produktumokkal való viszonyában vizsgálendő, és amelynek vannak szövegszerkezeti jellemzői. A szöveg összetett leírásában a két nézőpontot egyaránt érvényesíteni kell. A szöveg ebben az értelemben szerkezettel és belső összetartó erővel rendelkező nyelvi produktum, amely szituációs és intertextuális viszonyaiban kapja meg tényleges jellemzőit. A *szöveg* kifejezés az alábbiakban ebben az összetett jelentésében értendő.

A szöveg lényegét a legtöbb nyelvészeti szövegmagyarázatnak megfelelően a nyelvről és a világról való ismeretek összetett képletében lehet megadni, hiszen a szövegben összekapcsolódnak a nyelvi és a világról való ismeretek. A világról és a nyelvről való tudás viszonyát többféleképpen írja le a tudomány. Ezért több szövegmagyarázat lehetséges.

1. A szövegmagyarázat a nyelv nyelvtana felől közelíti a szöveget, és azt hozza kapcsolatba a nem nyelvi összetevőkkel. Ekkor egyfajta moduláris modell készül a szövegről, amelyben a mondattani, jelentéstani és pragmatikai jellemzők külön-külön kapják meg szövegtani leírásukat.
2. A szövegmagyarázat a szöveg kommunikációs és kognitív összetettsége felől indul ki, és az eleve összetettként feltételezett egység összetevőit veszi sorra különböző szempontok szerint. Ekkor inkább valamilyen funkcionális holista modell készül a szövegről, amelyben az egyes nyelvi kifejezések (ekképp a nyelvtani kategóriák) a szövegtani, mondattani és morfológiai funkciók összhangjában, szoros összefüggésükben kapják meg szövegtani leírásukat, mindig jelentéstani alapon.
3. A szövegmagyarázat a beszédhelyzet pragmatikai szempontjait (lásd a **8. fejezet - Pragmatika**⁰. fejezetet) egy szövegtípológiában elrendezve közelíti meg a szöveget.

Az első változatot választotta a hatvanas és hetvenes években kialakuló szövegtan, amely akkor mondatgrammatikai vizsgálatok közben jutott el a szöveg kategóriájáig. Hamar kiderült azonban, hogy a szöveg nem írható le pusztán nyelvtani fogalmakkal. Az alábbiakban a szöveg kognitív és kommunikációs összetettsége lesz a kiindulópont. Ennek az összetettségnek a legfontosabb tényezői a következők.

A szöveg mindig valamilyen nyelvi interakcióban funkcionál. A **nyelvi interakció** a beszélő és a hallgató közös, egymásra irányuló cselekvése, amelyben a résztvevők mindegyike tevékenyen részt vesz, a beszédhelyzetre, a témára vonatkozó aktivált tudásával.

A nyelvi interakcióról és a beszédhelyzetről való tudás mintákban (sémákban) rendeződik el. Ezek a minták részben egyetemesek, részben kultúraspecifikusak. A nyelvi interakció és a beszédhelyzet mintái a szöveg jól

leírható közegét adják. Ugyanakkor e minták alapján inkább valószínűsíthető, mint megjósolható egy következő szöveg jellege és megértési feltételei.

A beszélő a szövegben valamely dolgot, eseményt fogalmilag megkonstruál egy adott nézőpontból, amelyet a hallgató feldolgoz. A különböző szintű nyelvi kifejezések ennek a konstruálásnak az összetevői. A szöveg nem egyszerűen az építőköveken alapján jön létre vagy válik érthetővé, tehát nem pusztán a kisebb elemekből lesz nagyobb. A szöveg nem tekinthető mondatok összekapcsolt láncának. A szöveg nyelvi összetevői különböző funkciókat töltenek be, amelyek párhuzamosan együtt és egymásra hatva járulnak hozzá a szöveghez.

A szöveg általában viszonylag terjedelmes nyelvi produktum. Természetesen vannak igen rövid szövegek is, de többségük esetében a feldolgozás, vagyis a szöveg **művelti** (dinamikus) jellege igen fontos. A szöveg mindig valamilyen nyelvi interakció középponti összetevője, amelyet a beszélő létrehoz, a hallgató megért. A beszélő vagy hallgató nyelvi és szövegre vonatkozó tudása egyszerre szerkezeti (strukturális) és művelti (procedurális), s mindkét tudásfajta érvényesül az alkotáskor és a megértéskor (a hosszú távú és a rövid távú emlékezet működésének segítségével). Eszerint a beszélő és a hallgató a szöveget fel tudja dolgozni a beérkező információk összetett soraként (művelti jelleggel), és át tudja látni teljes struktúráként (szerkezeti jelleggel), vagyis a szöveget a megalkotásban és a megértés folyamatában főképp elemek párhuzamos és egymásra következő elrendezéseként fogja föl (amelyeket a sorrendi helyzettől függetlenül is egymásra vonatkoztat e folyamatban), míg a teljes szöveg ismeretében az átfogó, lényegi összefüggésekre összpontosít, így tudja a szöveget megérteni. Mindennek következtében a szöveggel mind alkotója, mind befogadója több formában találkozhat. Ezek közül nyelvészeti szövegteni szempontból a következő három fontos:

- A szöveg fizikai megvalósulása (beszélt, írott, nyomtatott, képernyőn megjelenő, mindegyik különböző szerkezetekben).
- A szöveg művelti feldolgozása, azaz a szöveg észlelése és befogadása közben elvégzett megértő műveletek sora, melyekben a nyelvi kifejezések és szerkezetek, valamint azok viszonyai feldolgozódnak. E műveletsor nyomán jön létre a szöveg on-line (művelti) szerkezete.
- A szöveg összetett konceptuális szerkezetének a feldolgozása, amely a szöveg lényegi tartalmát reprezentálja. E szerkezet, a szöveg konszolidált (összevont) szerkezete a szöveg művelti feldolgozása során alakul ki.

A szövegről mint összetett nyelvi produktumról és produkcióról csak e három szempont együttes figyelembevételével lehet leírást adni. A nyelvészeti szövegtenok korábban a második formára összpontosítottak úgy, hogy a feldolgozó műveleteket nyelvi szerkezetekben írták le. Ám a szöveg befogadója nem feltétlenül emlékszik a szöveg összes korábbi nyelvi szerkezeti összetevőjére a befogadás későbbi szakaszaiban; a legfontosabb szereplőkre, eseményekre és viszonyokra viszont egy összesítő fogalmi hálóban igen. Nyelvtudományi tekintetben elsősorban a második és harmadik forma a lényeges.

6.2. A szöveg kommunikációs tényezői

A szöveg kommunikációs tényezői a következők: a beszédhelyzet, a kontextus, a cselekvés, a tudás, az interakció és a norma.

A **beszédhelyzet** lényegét a résztvevők társadalmi és kulturális helyzete és az e helyzetekből eredő viszonyok rendszere adja. A társadalmi státust meghatározza a szocializáció során a környezetben (főképp a családban) és az iskolában szerzett kulturális tudás mennyisége és minősége, annak zárt vagy nyitott jellege, az elsajátított hagyományok és szokások státusa és értéke a teljes közösségben, tehát az adott társadalomban, kultúrában és nyelvközösségben (a három nem fedi egymást föltétlenül). (A „tudás” itt hétköznapi, nem reflektált, nem kategorikus, gyakorlati tudást is jelent.) A résztvevők vagy ismerik egymást, és akkor elsősorban a már megszerzett ismeretek alapján elvárások lépnek működésbe, vagy a beszélgetésben szereznek egymásról információkat, amelyek alapján értékeli egymást, és akkor az általánosított, tipizált elvárások lépnek működésbe egy-egy felismert nyelvi norma részeként. A beszédhelyzetben részt vevők másik fontos jellemzője a társadalmi szerep, amely csak részben függ össze a státussal. A beszédhelyzet résztvevőinek harmadik fő jellemzője a szándékokban és motivációkban nevezhető meg.

A beszédhelyzetben részt vevők egyszerre több tevékenység és észlelt viszony által kerülnek kapcsolatba. Ezek:

1. ismert szerepviszonyok;
2. az észlelt tér-idő viszonyok;

3. egymásra közvetlenül vagy közvetett módon ható tevékenységek (cselekvések);
4. szövegek (létrehozása és megértése).

A tipikus beszédhelyzet az a kommunikációs színtér, amelyben az interakciós szituációk azonos tapasztalatok, célok és kötelezettségek köré rendeződnek, és amelyekhez azonos nyelvváltozatok kapcsolódnak.

A **cselekvés** emberi viselkedés, amelynek során a cselekvők valamilyen értelmet kapcsolnak össze, a társadalmi cselekvés pedig a szándékolt értelem szerint mások viselkedésére van vonatkoztatva. A **kontextus** az az értelmi tartomány, amely a szöveg megértett témája és a világról való tudás kölcsönhatásában létrejön a szöveglétrehozás vagy a szöveg megértés során. A kontextus tehát közvetlen értelmi közeg, amely a szöveg egy részletének értelmezését teszi lehetővé a beszédhelyzet aktuális információi, a téma és a szöveg addigi részeinek együttállásában. A kontextus viszonyfogalom, mindig egy kisebb szövegegység értelmezésére szolgál. A **tudást** a kognitív tudomány és a kognitív pszichológia megállapításai alapján rögzítjük. Az emberi tudás egyik legfontosabb formája a reprezentáció, amely az elmének egy állapota, s amely állapot a világ egy állapotának az elméleti kódolása. Az összetett reprezentációk közé tartozik a tudáskeret (az egy központi fogalom köré elrendezett tudáselemek készlete) és a forgatókönyv (a társadalmi cselekvés komplex összefüggéseinek emberi tudása és annak modellálása), amelyeket együttesen sémaként is szokás emlegetni. A nyelvi **interakció** az a folyamat, amelyben a beszélő és a hallgató a fent említett kommunikációs célok érdekében közösen és egymásra vonatkoztatva szöveggel (is) cselekszik. Az interakcióban megkülönböztetjük egyrészt a nyelvi interakció fizikai (akusztikai vagy vizuális) alapú szimbolikus konceptuális közlő részének valóban egyirányú összetevőjét (azaz a tranzakció, a „valamit közlés” funkcióját), másrészt pedig a szöveg, a megnyilatkozás, a reprezentáció felé két oldalról irányuló szándékot, megértés és megértés intencióját (vagyis az interakció, a valakivel verbális viszonyba kerülés funkcióját). A **normák** azt szabályozzák, hogy egy közösség tagja egy helyzetben a szerepvárásoknak megfelelően milyen módon viselkedjen a közösség egy másik tagjával kapcsolatba lépve. A normák a megvalósuló viselkedéseket irányító minták, vonatkozási pontok: a mintákat, a sémákat a közösség tagja bizonyos fokig nyitottan kezeli (kezelheti). A beszédhelyzet, a cselekvés(ek) sora, a kontextus, a tudás, az interakció és a normák határozzák meg a szöveg külső körülményeit, tehát azokat a körülményeket, amelyek nem nyelvi jellegűek, mégis alapvetően hozzájárulnak a szöveg létrehozásához és megértéséhez. E körülmények között jelenik meg a legrövidebb szöveg (a magyarban például „– Ó!” vagy „– O.”), de a leghosszabb is (például egy hosszú előadás, Jókai vagy Márai egy regénye, egy bírósági ítélethez tartozó negyven-ötven oldalas indoklás).

6.3. A szövegvilág

A nyelvi interakcióban részt vevők nem kívülről szemlélik önmagukat és a beszédhelyzetet, melyben éppen vannak. A beszédhelyzet és a nyelvi interakció résztvevőjeként belülről folyamatosan feldolgozzák a legfontosabb információkat, és ennek megfelelően viselkednek. A kommunikációs tényezők belső feldolgozásából jön létre a szövegvilág.

A beszélő és a hallgató nem különül el teljes függetlenségben a külvilágtól és a nyelvi jellegű szövegben reprezentáltaktól, mint ahogy a külvilág és a szövegértelem sem különül el problémamentesen egymástól. A beszélő(k) a szövegben reprezentálják a világnak azt a részét, amely nyelvi cselekvésüknek teret és időt ad. A szöveg ezáltal nem „tükrözi” a világot, nem leképezi, hanem reprezentációk összetett rendszerében modellálja, a nyelvi interakcióban részt vevők számára többé-kevésbé hasonló módon. A beszédhelyzetből eredő aktuális ismeretek, a szövegbeli kifejtett és bennfoglalt jelentések, valamint az elmében aktivált reprezentációk rendszeréből létrehozott modell a szövegvilág, amelyben a szöveg maga és annak egyes elemei értelmezhetővé válnak. A szövegvilág ennek megfelelően a beszédhelyzet tér- és időrendszeréből, a beszédhelyzetben részt vevők viszonyaiból és cselekedeteiből és a szövegben megnevezett vagy bennfoglalt dolgokból, cselekvésekből, körülményekből áll össze a résztvevők észlelései és egyéb kognitív műveletei által. A szövegvilágban helyezkednek el a szöveg egyes összetevői, és a közöttük levő kapcsolatok is. A szövegvilág teszi lehetővé, hogy a nyelvi interakcióban részt vevőknek ne kelljen mindent elmondaniuk egymáshoz való viszonyukról, illetve a szöveg témájáról (témáiról). A szövegvilág ezeknek a szükséges részét tartalmazza, a nem szükséges ismereteket pedig nem hagyja előhívni.

A szövegvilág fontos összetevője a **nézőpont**, az az egocentrikus középpont, ahonnan a mindenkori beszélő, illetve a szövegbeli szereplő a szövegbeli eseményeket, szereplőket és dolgokat látja. A nézőpont nem egyszerűen valamely beszélői középpont, nem egy statikusan kijelölt egyszerű pont, hanem két összetevőből áll,

ezek: 1. a kiindulópont, ahonnan valami reprezentálódik, 2. a dolgok specifikus reprezentációja, amely a kiindulópontból való szemlélet eredménye (a kategória megalapozását kognitív szemantikai keretben lásd Langacker 1987-ben) A szövegvilág összetevői ennek megfelelően számos nyelvi formában reprezentálódnak a kiindulóponthoz képest: ezt jelölik a határozószók és igekötők (*fel – le*), egyes igepárok (*jön – megy, ad – vesz*), a deiktikus viszonyok (*te – én*) stb. A viszony alapja térbeli, amely gyakran metaforikussá válik. A kiindulópontnak több fajtáját lehet megkülönböztetni, amelyek egyszerre érvényesül(het)nek egy szövegrészben, különböző kombinációkban különböző nézőpontokat létrehozva. A legfontosabbak:

1. A kiindulópont azonos a semleges kiindulóponttal, egy „Én” különböző megvalósulási lehetőségei közül valamelyik, a deiktikus központ ebben az értelemben semleges, nincs köze a szöveg aktuális külső tér–idő-rendszeréhez. Egy szövegben vagy szövegrészletben (akár mondatban) több semleges kiindulópont is lehetséges, például egy 2. és egy 3. személyű. Vagyis végső soron minden olyan entitás betöltheti ezt a szerepet, amely résztvevő, szereplő lehet a mondatban, a szövegben.
2. A kiindulópont a referenciális központ. Ez az éppen beszélő személy kiindulópontja, kifejtő jelölője az első személy és a jelen idő, továbbá lehet kifejtetlen, amikor az aktuális beszélő jelölői nem kapnak nyelvi formát a szövegben. Az éppen beszélő tudatos entitás, aki önmagára tud utalni az E/1 formával.
3. A kiindulópont a „tudatosság szubjektuma”: az a beszélő, vagy a szövegnek az a szereplője, aki felelős az információért.

A következő mondatok a nézőpontoszerkezet változataira adnak egyszerű példát.

6.1. táblázat -

(1)	a. Péter Debrecenbe utazik.
	b. Debrecenbe utazom.
	c. Péter azt mondta, hogy Debrecenbe utazik.

Az (1a) mondatban a referenciális középpont, tehát a beszélő nincsen nyelvi kifejezésekkel jelölve. A semleges kiindulópont Péter: ő a mondat legfontosabb szereplője, róla állít valamit a beszélő. Ezért az utazás és annak célja, Debrecen, Péterhez képest érthető meg. A beszélő és a hallgató a szövegvilág közegében tudja, hogy Péter hol tartózkodik (de legalábbis azt, hogy nincs Debrecenben), az utazás folyamatát és Debrecen fogalmát ezért Péterhez viszonyítva érti meg ebben az adott mondatban. Így nem a Debrecenről való teljes tudásuk aktiválódik, hanem elsősorban Péter és Debrecen térbeli viszonya (kiegészülve a beszélő és a hallgató térbeli elhelyezkedésével). Az (1b) mondatban a referenciális központ jelezve van, egyúttal pedig megegyezik a semleges kiindulóponttal, mindkettő a beszélő. Az (1c) mondat a tudatosság szubjektumát, az információért felelős személyt Péterben jelöli meg, míg az első két mondatban ez jelöletlenül a beszélőhöz tartozik. A nézőpontoszerkezet minden szövegben jelentős, hiszen állandósága fontos koherenciatényező, megváltozása hozzájárul a szövegtéma kiépítéséhez, például a topikváltások műveleteiben. A nézőpontoszerkezet jellegzetes változatai a teljes szöveg értelemszerkezetéhez járulhatnak hozzá. Például egy hír vagy egy jogi szöveg nem tartalmazhat jelölt referenciális középpontot, az előbbi esetében semmilyen formában sem, mert megszüntetné a hírszöveg tárgyilagos jellegét, az utóbbiban pedig az a jogi érvényesség csorbulna, amelyet az egyes szám harmadik személyű („kollektív szinguláris”) intézménymegnevezés tart fenn, a közösségi hatályú döntés jeleként.

6.4. A szöveg fizikai megvalósulása

A szöveg első említendő összetevője, a szövegtest fizikai jellege (hangsor, íráskép), annak szerveződése, kiterjedése, vagyis az, hogy milyen az a fizikai jelenség, amely a szöveget hordozza. Ez minden beszélő és hallgató számára (nagyjából) azonos.

A **szövegtest** fontos jellemzője a terjedelem. A rövid szöveg egyetlen fizikai egységként értelmezhető, egy nem összetett kommunikációs egységként. A hosszú szöveg gyakran több fizikai egység szerkezeteként (például egy könyv több kötetében vagy fejezetében, sorozatok részeként), vagy részekre osztott fizikai egységként (például a bekezdésekben) és összetett kommunikációs egységként jelenik meg. A szöveg fizikai megnyilvánulásának észlelése és feldolgozása időben történő kogníció. A szövegtest linearitása alapvető, de „felszíni” tulajdonság. A

linearitás eredendően a beszédből származik. A linearitás alapja az a tény, hogy az emberi beszédben az elemi jeleket csak időben egymás után lehet kimondani. Ám valójában nem pusztán szekvencialitásról van szó, hiszen már a beszédészlelésben párhuzamos műveletek sora érvényesül. Az írás észlelése egyrészt térben és egyúttal időben folyamatos, másrészt térben és időben átfogó. Vannak olyan szövegek, amelyek nem a hagyományos lineáris rendben készülnek (a reklámtól a vizuális költészetig, ilyen például Weöres Sándor *Keresztöltés* című verse), így más olvasási módot kívánnak (lásd a **29.2.29.2.3. szakasz - A beszéd elsődlegessége.** pontot is). A beszéd és az írás fizikai megnyilvánulásában megmutatkozik azok tagolási lehetőségeinek sora.

A szöveg kezdetét és végét reprezentáló, beszédhelyzettől és szövegtípustól is függő nyelvi (és metakommunikációs) formákkal nem a szövegtest tárgyalásánál kell foglalkozni, mert azok nem a fizikai megnyilvánulás, hanem az összetett értelemszerkezet részei, tehát bemutatásuknak ott van a helye.

Az írott vagy nyomtatott szöveg nem egyszerűen elkezdődik valahol, hanem a kezdetet nyomdatechnikailag kiemelt részek jelölik (cím, szerző, mindkettő többnyire az adott tér közepén szimmetrikusan, mindig helyközzel elkülönítve a szövegtől; más esetekben helyköz, az első szavak félkövér szedése és hasonló jelölik a szöveg kezdetét, helyköz a végét). Könyv esetében a könyvnek a fizikai térrendszere (borító elől, hátul, belső címlap, záró üres oldal) adja meg a határokat. A szépirodalmi szövegek nemegyszer utalnak saját kezdetükre és végükre (jellegzetes példája ennek Esterházy Péter *A szív segédigéi* című műve).

A szöveg mérete, terjedelme a fentieknek megfelelően összetett jelenség, amely az egyetlen hangból (betűből) álló egységtől a nagy terjedelmű, sőt a végtelenített méretig terjedhet (ez utóbbira lásd az önmagába visszaforduló mondókákat vagy például Joyce-tól a *Finnegans Wake*-et). A szöveg mérete összefügg a beszédhelyzettel, a hozzá tartozó szövegtípussal, a beszélő motivációival, a hallgató elvárásaival és a téma konceptuális szerkezetével.

A szöveg terjedelmét a kommunikációs tényezők, így a beszédhelyzet, a tudás és az érvényesülő elvárások (normák) is meghatározzák. A rövid szöveg egyrészt kevesebb közlendőt tartalmaz, másrészt több információt használ fel a beszédhelyzetből és a résztvevők tudására is jobban épít. Például a következő rövid szöveg elsősorban a beszédhelyzetből érthető meg, amelyben a feleség kérdezi a férjet, aki egy bizonyos dolog megvásárlásának céljával távozott, és a feltett kérdés előtt érkezett haza:

6.2. táblázat -

(2)	– Kaptál?
	– Igen.

E rövid kérdés feltételezi, hogy mind a kérdező, mind a válaszoló tudja, hogy vásárlásról van szó, valamint azt is, hogy minek a vásárlásáról. Más esetben, például egy lexikonszócikkben vagy egy hírben nem lehetséges ennyi információt kifejtetlenül a beszédhelyzetre hagyni, minél többet kell a szövegnek közölnie, mint például a következő újsághírben:

(3) Huszonöt év a természet szolgálatában címmel hirdetett meg országos gyermekrajz- és fotópályázatot a negyedszázados fennállását ünneplő Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület. A csaknem háromezer beérkezett legsikeresebb alkotásból rendezett kiállítás február 27-ig tekinthető meg a Marczibányi Téri Szabadidőközpontban.

A (3) példa napilapban jelent meg, amelyben olvasható az aznapi dátum, az adott oldal tetején a rovatcím („Környezetvédelem”), amely a témát általánosságban megjelöli, továbbá a rovaton belüli alegység címe is („Zöld hírek”), ezért az olvasó a konkrét szövegen kívül számos további, a szöveghez tartozó, nyelvileg kifejtett ismerettel rendelkezik a szöveg megértéséhez.

A szöveg tehát értelmi kommunikációs egység. A fenti (1) és (2) példák egyszerű értelmi egységek, amelyek egy dologra összpontosítanak, de a második példa még így is több dolgot kapcsol össze (a természetvédelem, az egyesület, a rajzolás és a pályázat, verseny tudáskeretét). A szöveg leírásakor azt kell bemutatni, hogy ez az értelmi egység miképp jön létre nyelvi és nem nyelvi összetevőkből.

6.5. A szöveg műveleti szerkezete

A szövegeket a befogadás, a megértés során egy nagyjából előre haladó, de párhuzamos műveleteket és visszacsatolásokat magában foglaló műveletsorban dolgozzuk fel. E feldolgozás a szöveg elemi vagy összetett szövegtani összetevőinek a megértéséből áll. A szorosabban szövegtani műveletek azokra a nyelvi kifejezésekre és szerkezetekre, valamint azok viszonyaira irányulnak, amelyek a szöveg általános koherenciája szempontjából fontosak. E műveletsor nyomán jön létre a szöveg on-line (műveleti) szerkezete, amely a nyelvtudományi bemutatásban a dinamikus műveleteknek a típus szerinti leíró kivetítése. A szöveg nyelvtudományi leírásában a műveleti szerkezetet a kisebb egységektől a nagyobb egységek felé haladva érdemes bemutatni.

A szöveg egyes nyelvi és nem nyelvi elemei között kapcsolatok vannak. A szöveg egységeit összetartó erőt koherenciának nevezzük. A **koherencia** részben szerkezeti jellegű jelenség, amely a szöveg különböző szintjein kapcsolatokat hoz létre, részben folyamat jellegű jelenség, amennyiben a szöveglétrehozásban és a megértésben mutatkozik meg. A szöveg létrehozásában és feldolgozásában, ill. felépítésében három szint különíthető el. A mikroszint jellegzetes formája két elemi nyelvi egység szövegtani (nem mondattani) kapcsolata. A mezoszint közepes méretű, összetettebb szerkezetek (például mondatok) szövegtani viszonya. A makroszint az egész szövegre kiterjedő kapcsolat (az értelemhálózat és az általános szövegszerkezet). A koherencia leírásakor a kis, elemi kapcsolatokról haladunk a nagyobbak, összetettebbek felé.

6.5.6.5.1. A szöveg mikroszintje

A szöveg mikroszintjén az elemi szövegkapcsolatok két szövegbeli szó vagy szóelem között jönnek létre. Ezek a kapcsolatok az adott nyelvi elemek morfológiai, szintaktikai és szemantikai jellemzőiből eredő szövegtani funkciók megvalósulásai, és leginkább azt célozzák, hogy valamely entitás, viszony vagy esemény állandóságát vagy megváltozását jelöljék. A legfontosabb és leggyakoribb elemi szövegkapcsolat a koreferencia. A **koreferencia** közös utalást jelent, amelynek alapja a referencia, a vonatkozás. A referencia a szövegvilágon belüli vonatkozás egy meghatározott dologra (referensre), tehát valamilyen reprezentáció az alapja, ezért a koreferencia olyan vonatkozás, amelyben két (vagy több) nyelvi elem a szövegvilágon belüli ugyanazon dologra vonatkozik. A közös vonatkozás mellett a koreferens szerkezet két nyelvi kifejezése között valamilyen jelentéstani viszonyt kell lennie. A következő példában az első mondatban a *labdáját* egy határozott dologra utal, a második mondatban erre a határozott dologra utal az *azzal* ragos névmás. A két különböző nyelvi elem tehát egyazon dologra utal kétszer (koreferálnak), a második azonban úgy teszi ezt, hogy az elsőre utal vissza, és rajta keresztül referál a már említett dologra (lásd a **8.2.8.2.2.8.2.2.1. szakasz - A pragmatika a nyelvtan komponense.** és a **23.8.23.8.3. szakasz - A B-elv nehezebb?** pontot is):

(4) Muki kutya szereti a labdáját. Azzal akar mindig játszani.

A (4) példában az antecedens teljes főnév, a *labda* elsődleges jelentése érvényesül. Erre utal vissza a második mondatban a távolra mutató névmás (az), amely szintén dolgot nevez meg egyes szám harmadik személyben, és amely egyúttal a *játszik* ige bővítménye, jelenéstaniilag összefüggve a *labda* tudáskeretével.

A szövegben a koreferenciának két iránya van, az anaforikus és a kataforikus. A gyakran névmási **anaforikus** utalás a szövegbeli korábbi említésre, az antecedensre utal (amely mindig tartalmaz kifejezés, például főnév), és ahhoz kapcsolódva, azáltal értelmeztetve az antecedens referensére (ilyen a (4) példa). A **kataforikus utalás** a szövegben egy későbbi említésre (tartalmaz kifejezésre) utal, és ahhoz kapcsolódva annak referensére, mint az (5) példában, ahol az első mondatbeli *ezt* mutató névmás a második mondatbeli *halászlé* főnéven keresztül utal a főnév által referált dologra:

(5) Ezt kóstold meg! Ilyen jó halászlét még nem ettél.

A koreferencia három összetevő (referens, anafora/katafora, antecedens/posztcedens) szerkezete több változatban, a következő összefoglaló meghatározásokkal.

- A referens az a dolog, amire a szövegbeli nyelvi elem referál.
- Az antecedens az a nyelvi elem, amely egy koreferens viszonyban megnevezi (nyelvileg valamilyen formában kifejti), tehát reprezentálja a referenset.
- Az anafora részleges reprezentációval az antecedenshez viszonyítva egyszerre utal vissza az antecedensre és rajta keresztül referál a referensre.
- A posztcedens az a nyelvi elem, amely egy koreferens viszonyban megnevezi (nyelvileg valamilyen formában kifejti), tehát reprezentálja a referenset.

- A katafora részleges reprezentációval az antecedenshez viszonyítva egyszerre utal előre a posztcedensre és rajta keresztül referál a referensre.

A koreferencia két fajtája közül az anaforikus a gyakoribb. 3. személyű utalt esetén az anaforikus viszonyt a magyarban vagy névmással fejezzük ki (mint a (4) példában), vagy zéró anaforával és igei személyraggal vagy birtokos személyjellel, például:

6.3. táblázat -

(6)	a. Péter bejött a szobába. Leült, és olvasni kezdte az újságot.
	b. Mari is eljött. A barátja azonban otthon maradt.

Mivel a (6a) példa második mondatában nem lehet megismételni az első mondat alanyát (*Péter*), az E/3 igei személyrag utal rá, ill. referensére. A (6b) példa második mondatában az E/3 birtokos személyjel a *barátja* főnéven az első mondat alanyára utal vissza, s rajta keresztül annak referensére. Hasonló szerepet tölt be a nyelvtani határozottság (leginkább a határozott névelő):

(7) Tegnap hárman kértek szállást a fogadóban. A vendégek két napig maradtak.

Koreferens viszony jöhet létre két teljes főnév között is, szintén elemi szövegbeli kapcsolatot létrehozva (ilyen az előző (7) példa is), ismétlés vagy szinonímia esetén:

6.4. táblázat -

(8)	a. A szomszédék a bejárat elé állították kocsijukat. A kocsi még egy hét múlva is ott volt.
	b. A szomszédék a bejárat elé állították kocsijukat. A jármű még egy hét múlva is ott volt.

(8a)-ban a két *kocsi*, (8b)-ben a *kocsi* és a *jármű* van koreferens viszonyban.

Igen fontos tényező, hogy a második vagy sokadik említés milyen messze van a korábbi említéstől (ez a referenciális távolság, melyet a két említés közötti tagmondatok számával lehet mérni). Nyelvtipológiai vizsgálatok szerint a tipikus legnagyobb referenciális távolság zéró anafora esetében 1 mondat, hangsúlytalan névmás, egyeztetés esetében 1–2 mondat, hangsúlyos névmás esetében 2–3 mondat, teljes határozott főnév esetében 10 mondat, korlátozóan módosított főnév esetében 15 mondat. Az antecedens fölismerésében hasonlóképpen szerepet játszik a megelőző szövegkontextus referenciális komplexitása, a potenciális interferencia (a szemantikailag kompatibilis referensek száma a megelőző három mondatban), topikfolytonosság (a referens előfordulásának száma az újabb tíz mondatban).

A koreferencia szerkezete tovább bonyolódik két vagy több potenciális antecedens esetében, azaz akkor, amikor egy anaforának több korábbi főnév is az előzménye lehet. A (9)-beli mondatpárok első mondatában két olyan főnév van, amelyek egyaránt cselekvésre, akaratlagos mozgásra képes embert jelölnek. A második mondatok szinonimákkal egyértelművé teszik az anaforikus viszonyokat, így mindkét második mondatbeli cselekvőt azonosítani lehet a megfelelő első mondatbelivel.

6.5. táblázat -

(9)	a. A kisfiú meglátta a bácsit. A legényke odament az öreghez.
	b. A kisfiú meglátta a bácsit. Az öreg odament a legénykéhez.

Más esetekben, amikor zéró + inflexió vagy névmás az anafora, nem föltétlenül egyértelmű az antecedens kijelölése. A magyar nyelvben külön említeni érdemes a \emptyset – *ő* – *az* megoszlást két potenciális antecedens esetében. A következő három példa az anafora–antecedens kapcsolat változatosságát mutatja be a három lehetséges anaforával.

6.6. táblázat -

(10)	a. A kisfiú meglátta a bácsit. \emptyset Odament hozzá.
	b. A kisfiú meglátta a bácsit. Az odament hozzá.
	c. A kisfiú meglátta a bácsit. Ő odament hozzá.

A magyar anyanyelvűek többsége számára a (10a) szövegben a kisfiú ment a bácsihoz, a (10b)-ben a bácsi ment a kisfiúhoz, míg a (10c)-ben mindkettő lehetséges, tehát az *o* személyes névmás funkciója bizonytalanabb a másik kettőnél (lásd a **8.2.8.2.2.8.2.2.1. szakasz - A pragmatika a nyelvtan komponense.** pontot is). A három változat közötti különbségek a nézőpontoszerkezet változataiból is származnak.

A **nézőpontoszerkezet** egy fontos jellemzője a közel–távol viszony. A mindenkori beszélő (a referenciális központ) helyzete az „én, itt, most”, ezt jelöli az egyes szám első személy. A szövegvilágban ehhez képest a második személy közel van, a harmadik személy pedig távol. Abban az esetben, amikor két harmadik személyű szereplő van jelen egyetlen eseményben, a legtöbbször az egyik kerül a beszélő és a hallgató figyelmének középpontjába, a másik pedig az elsőt keresztül válik fogalmilag megközelíthetővé. (10) mindhárom változatának első mondatában a kisfiú áll a figyelem előterében, míg a bácsi vele megértési viszonyban lesz feldolgozható. Ezért az első mondatokban a két 3. személyű szereplőből a kisfiú a közelebbi, a könnyebben feldolgozható, az a semleges kiindulópont. (10a) második mondatában e tekintetben nem történik változás: az azonos nézőpontoszerkezet, a zéró + inflexió jelölésű alany, topik és ágens egymást erősítik, ezért a második mondat alanya, az elsőre utaló anafora jelöltje a kisfiú. (10b)-ben az alapvetően élettelen dolgokra vonatkozó *az* mutató névmás hajtja végre a nézőpontváltást. Egyrészt visszautal az első mondat második főnévére, a tárgyra, amely a nézőpontoszerkezetben távoli a kisfiúhoz képest (ez a mutató névmás fő szövegteni funkciója itt), másrészt pedig a második mondat alanyává, topikjává, ágensévé és semleges kiindulópontjává alakítja ezt a kifejezést. (10c) második mondatában az *ő* személyes névmás antecedense lehet a kisfiú is, mert az *ő* az *az* mutató névmáshoz képest közelebbi viszonyt jelöl, megfelelve a kisfiú első mondatbeli státusának. Az *ő* ilyen szerepe azonban nem kizárólagos, innen ered bizonytalan megítélése.

Szintén elemi kapcsolatot hoz létre a szövegben a **deixis**. A deixis (más néven a rámutatás) a szöveg személy-, dolog-, tér- és időviszonyait, valamely cselekvés módját vagy valaminek a minőségét hozza egyszerű névmási (konkrét vagy metaforikus térbeli) utalással kapcsolatba a beszédhelyezettel és a kontextussal. A deixis tehát közvetlenül a szövegen kívülre utal (a példákban, mint egyébként a legtöbbször, a névmások egyúttal anaforák is):

6.7. táblázat -

(11)	– Ki az új titkárnő?
	– Ő.

6.8. táblázat -

(12)	– Hol van az újság?
	– Itt.

A deixis utalhat a szövegen belülrre is:

(13) Főntebb már esett szó arról, hogy...

Az elemi kapcsolatok a szövegben egymáshoz közel álló összetevők között jönnek létre, hatókörük a két összetevő határáig terjed. Az elemi kapcsolatok természetesen ismétlődhetnek, sőt akár érvényesülhetnek az egész szövegben. Például egy történetelbeszélésben több elemi kapcsolat (főképp anaforikus koreferencia) is ismétlődhet: az egyes szám első személyű igealak folyamatosan a történetelbeszélőre utal, az egyes szám harmadik személy a történet (fő)szereplőjére utalhat, az igék múlt ideje pedig a történet múltbeli jellegére, az eseményidő és az beszédidő közötti nem változó viszonyra. Ezek az állandó összetevők jelölik ki többek között a szövegvilág határait.

Az elemi kapcsolatok ezáltal hálózatot hoznak létre a szövegen belül. Ennek a hálózatnak az összetevői (az elemi kapcsolatok) gyakran csak a szöveg egy-egy részében érvényesülnek, de összességében finoman behálózzák a szöveget.

6.5.6.5.2. A szöveg mezoszintje

A szövegben vannak olyan kapcsolatok, amelyek nem két elemi egység egyszerű viszonyát jelölik, hanem nagyobb szövegegységek összetettebb viszonyát, azaz mezoszintűek. A mezoszinten a szövegelem hatóköre közepes méretű tartományra (néhány mondatra vagy egy-egy bekezdésre, ill. párbeszédben egy néhány fordulóból álló párbeszédegységre) terjed ki. Az itt található viszonyok összetettebbek, itt nem pusztán két szövegelem kerül egyszeri és egyszerű viszonyba, hanem néhány mondatnyi vagy egy bekezdésnyi szövegrész értelemhálózatának egy-egy része épül ki, például a tematikus progresszióban, a szövegtopik–szövegfókusz rendszerben, a mellérendelésben. E szövegösszetevők egymással párhuzamosan és egymásra hatva funkcionálnak a szövegben. A mezoszint viszonyait ezért a viszonylagos összetettség jellemzi.

Mezoszintű kapcsolatok alakulnak ki például a szöveg egyes mondatai között. Mezoszintű szövegtani kapcsolatot hozhat létre a mondatbeli **topik–komment** (téma–réma) **szerkezet** (lásd az **5.2.5.2.2. szakasz - A mondat topik—predikátum tagolódása**. pontot) valamelyik tagjának a következő mondatban vagy mondatokban való megismétlődése. A topik (más néven a téma) a beszélő és a hallgató által ismertnek vagy létezőnek feltételezett dolgot nevez meg, a komment (más néven a réma) valamilyen állítást közöl ezzel a dologgal kapcsolatban. A szövegben az egymás után következő mondatok topikjai és kommentjei különböző egyszerű szövegtani kapcsolatot alkothatnak. Például:

6.9. táblázat -

(14)	a. Az iskola egész tavasszal készült az ünnepségre. A májusi ünnepély mindenki számára emlékezetes marad.
	b. Az iskola a képzés legfontosabb intézménye. Az iskola nemzedékek életét határozza meg. Az iskola közvetett hatással van a gazdaságra és a kultúrára.
	c. Holnap az idő vagy esős lesz vagy napsütéses. Ha esik, itthon maradunk. Ha süt a nap, elmegyünk kirándulni.

A (14a) példában az első mondat kommentjének fontos része az *ünnepség*, ez lesz a második mondat topikja. A (14b) példában mindhárom mondatnak azonos a topikja (az *iskola*). A (14c) példában a kommentnek két fontos része az *esős* és a *napsütéses*. A komment első fontos része lesz a második mondat topikja, második része lesz a harmadik mondat topikja. A különböző módon összekapcsolódó topikok és kommentek a szövegben tematikus előrehaladást (progressziót) alakítanak ki. A tematikus progresszió a koreferencián alapul, annak tágabb, összetettebb szövegbeli megvalósulása. A tematikus progresszió tényezői mindamelllett nem önmagukban álló nyelvi egységek és azok koreferenciája, hanem a szöveg műveleti szerkezetébe többféle módon beépülő elemek. E funkcionális rendszert a szövegtopik és a szövegfókusz viszonyában lehet megközelíteni.

A **szövegtopik** a szövegvilágnak, szűkebben a szövegnek (például egy entitásmegnevezésben) már aktivált eleme, azaz többnyire már említett vagy ismert információt tartalmaz, és ezért gyakran jelöletlen és könnyen hozzáférhető. A szövegtopikra a viszonylagos állandóság jellemző (ez a topikfolytonosság), tehát egy szövegrészben hosszabb ideig is jelen lehet. Ennek következtében az említése, aktívan tartottsága nem kíván mindig teljes megnevezést, gyakran elég a névmási vagy zéró + inflexió jelölés. A szövegtopik ennek

következtében látszólag háttérbe kerülhet, de mindig csak helyileg, amíg egy lokálisan fontos új elem bekerül a szövegbe. A szövegtopik a szöveg vagy szövegrészlet legfontosabb összetevője, a beszélő ezt konceptualizálja a szövegrészletben, tehát a többi szövegösszetevő ennek az összetevőnek a kidolgozásában vesz részt.

A **szövegfókusz** a szöveg (szövegrészlet) adott pillanatban legkiemelkedőbb összetevője, és egyben általában új (a szövegben nem említett) információt tartalmaz, ezért jelölt és kevésbé hozzáférhető. A szövegfókusz helyi hatókörrel irányítja a figyelmet egy új szövegösszetevőre. Ez a szövegösszetevő megmaradhat a helyi hatókör szintjén, egy szövegtopik kidolgozásához hozzájárulva, vagy megszakíthatja a topikfolytonosságot, és egy új topikot vezethet be. A szövegtopik és szövegfókusz egy hírszöveg alább idézett első bekezdésében jellegzetes megoszlást mutat.

(15) Felszínre hozzák a legnagyobb aranykincset, amely eddig a világon a tenger mélyére süllyedt, és azóta is ott pihen. A mai áron négy milliárd dollárt érő arany pénz a brit királyi tengerészet Sussex nevű hajójával együtt merült el a hullámsírban a Földközi-tengeren több mint háromszáz évvel ezelőtt. A brit védelmi minisztérium kedden megállapodott az Odyssey nevű amerikai mélytengeri kutatócéggel, hogy felszínre hozzák az egy kilométer mélyen levő rakományt.

A szövegben a *felszín* az első entitás említés, így szövegfókusz, majd az *aranykincs* hasonló szerepet tölt be. További dologmegnevezések hasonlóan funkcionálnak (pl. *világ, tenger, dollár, tengerészet, hajó* stb.). Az első bekezdés szövegtopikjává az *aranykincs* válik, mert ismételt említést kap és a figyelem középpontjába kerül, a többi megnevezés mind ennek az entitásnak a szövegbeli kidolgozásában vesz részt.

A szöveg mezoszintjén a mondatok közötti kapcsolatok egy része jól jellemezhető a **mellérendelő kapcsolatokkal**. Ezekben a viszonyokban a két (vagy több) mondat mint egész vesz részt, tehát szerkezetük és jelentésük egésze viszonyul egymáshoz (lásd a **30.4..30.4.6. szakasz - Mondatszerkesztési, szövegszerkesztési sajátosságok**. pontot). A **kapcsolatos viszony** két mondatnak, ill. az azokkal reprezentált dolgoknak (például eseményeknek) az egyszerű egymásra következését mutatja be:

(16) Péter bejött a szobába. Leült, és olvasni kezdte az újságot.

Az **ellentétes viszony** két reprezentált dolognak az ellentétét:

(17) János mindennap korán kel. De nem munkával kezdi a reggelt.

A **választó viszony** két reprezentált dolog közötti választási lehetőséget:

(18) Induljunk most mindjárt. Vagy induljunk csak holnap reggel kényelmesen.

A **következtető** (19a) és a **magyarázó** (19b) **viszony** két reprezentált dolog közötti ok-okozati összefüggést:

6.10. táblázat -

(19)	a. Az őszi árvizek megrongálták a gátakat a folyó igen hosszú szakaszán. Ennek következtében tavasszal alaposan fel kell újítani a töltéseket.
	b. Tavasszal alaposan fel kell újítani a töltéseket. Az őszi árvizek ugyanis megrongálták a gátakat a folyó igen hosszú szakaszán.

Ezek a mondatkapcsolások nagyobb (többnyire három egységből álló) szerkezeteket, tömböket alkothatnak a szövegben belül, például:

(20) 1Jánosék nem tudták eldönteni, hogy mikor induljanak. 2Ha hajnalban indulnak, sietniük kell, és későn érnek célba. 3Ha még este elindulnak, kényelmesen utaznak, de nem alszanak éjszaka, ám időben odaérnek.

A szerkezet képlete (1 ugyanis (2 viszont 3)).

A szövegben olyan kapcsolatok is vannak, amelyek nagyobb távot fognak át, távolabbi szövegelemeket kötnek össze, illetve amelyek nagyobb jelentésbeli egységekre vonatkoznak (tehát ahol a szövegösszetevők hatóköre nagyobb). Egy történetelbeszélésben előfordulhat, hogy az egyik szereplőt az elbeszélő hosszabb ideig (legalább

néhány mondat erejéig) nem említi, például csak saját cselekedeteiről beszél egyes szám első személyben, majd később újra beszél a másik szereplőről, akár csak egyes szám harmadik személyű igealakokkal vagy névmással, megnevezéssel. Az igével vagy a névmással történő utalás is hosszú távot fog be a szövegben (nagyobb a referenciális távolság), mégis általában pontosan érthető. A (21) példában a *Péter* és a későbbi *o* között van ilyen nagyobb távolság:

(21) Én először rendet raktam, Péter meg elővette a porszívót. Sokáig rakosgattam, majd letöröltem a port. Elmosogattam, végigsúroltam a konyhát, a fürdőszobát. Készültem porszívózni, és akkor láttam, hogy ő csak ül egy fotelben.

Más esetben egy szövegbeli elem nem egyetlen korábbi elemre utal, hanem valamilyen összetett előzményre, azaz több, egymással tartalmilag összefüggő elemre, például:

(22) Csongrád megyében hét családot kellett kiköltöztetni, néhány átázott vályogház össze is dőlt, szerencsére azonban emberéletben nem esett kár. A földeket azonban nagyrészt víz borítja. A védelmi munkát a pénzühiány nehezíti. A védművek elhanyagoltak, évek óta nem futotta karbantartásukra. Ha rendben lennének, a vizet tizenhat nap alatt tudnák elvezetni. A belvíz évtizedek óta nem okozott ennyi kárt.

E riportrészletben az utolsó mondat *belvíz* főneve mintegy összefoglalja az egész bekezdésben felsoroltakat, azaz főnévként nem egy korábbi másik főnévre utal vissza anaforikusan, hanem a megelőző szöveg vagy szövegrész több összefüggő elemére. Hasonlóképpen hosszabb szövegegységek összetett jelentésére tud visszautalni, azt a következő résszel összekötni egy *ezért* vagy *hiszen*, mint a következő példában, amelyben az utolsó mondat *ezért* kötőszava két összetett tartalmi részt kapcsol össze, a megelőző szakaszban felsorolt jelenségeket együttesen és az ebből következő emberi tevékenységet mint egy lehetséges következményt:

(23) A klímaváltozás problémája talán a legsúlyosabb környezeti veszély, amivel a világ ma szembenéz. Olyan globális jelenség, amelynek nagyon is lokális kihatásai vannak: gyakoribb szárazság, több áradás, rendkívüli időjárás, az alkalmazkodni képtelen fajok kihalása, a fertőző betegségek terjedése. Nem mondhatjuk persze minden jelenségre, hogy ez a globális felmelegedés következménye. Ezért tovább kell folytatni a kutatásokat.

Az utóbb említett szövegbeli kapcsolatok szintén mezoszintű egységeket hoznak létre a szövegben, vagyis néhány mondatnyi, egy-két bekezdésnyi rész koherenciáját biztosítják, illetve ahhoz járulnak hozzá. A szöveg mezoszintjén nagy szerepet játszanak a tudássémák (tudáskeretek és forogatókönyvek), továbbá a metafora és a bennfoglalás fajtái (például előfeltevés, következtetés), amelyek szintén mezoszintű szövegrészeket képesek összefogni. A mezoszint jellegzetes szerkezeti formája a bekezdés és a párbeszéd, azon belül például a kettő-négy összetartozó forduló (a szomszédsági párok rendszere).

A **bekezdés** a szöveg mezoszintű értelmi és funkcionális egysége. A bekezdésre a következő fontos tulajdonságok jellemzők:

- a bekezdés szemantikai és funkcionális egység;
- a bekezdést valamilyen kiemelkedő, előtérben álló téma vagy értelemszerkezet fogja össze;
- a bekezdésnek belső szerkezete van, amelyben gyakran a csúcspont a központi egység, és ez a csúcspont nevezi meg a bekezdés témáját;
- a bekezdés témáját megnevező csúcspont (amennyiben van) a bekezdés elején vagy végén található.

A bekezdés, valamint az egymásra következő bekezdések szövegteni jellemzői jól megmutatkoznak Hankiss Elemér *Az irodalmi mű mint komplex modell* című munkájának előszavában (Magvető, Budapest, 1985, 11).

A hatvanas években jelentek meg azok a tanulmányok, amelyeket ez a könyv megpróbál egységes gondolati rendszerbe összefogni. 1970-ben fejeztem be ezt az összegezést, és 1974-ben védtem meg nagydoktori disszertációmként. Kiadására azonban csak most, másfél évtized elmúltával szántam rá magam.

Több oka is volt e halasztásnak. Egyrészt az, hogy a szövegek korábban már valamilyen formában megjelentek; nem éreztem, és nyilván a Kiadó sem érezte volna indokoltnak újbóli közzétételüket. Annak ellenére sem, hogy többségük – minthogy folyóiratokban és kis példányszámú könyvekben jelentek meg – már a hetvenes években sem volt hozzáférhető.

Nem került sor e kötet kiadására annak idején azért sem, mert amikor ez az összefoglalás elkészült, a hetvenes évek legelején, akkorra már felerősödött körülöttem s bennem az a folyamat, amely az irodalomtudománytól fokozatosan eltávolított és átúztatott a szociológiába. Itt, mivel az újonnan jöttek minden új és érdekes, némi neofita buzgalommal vettem bele magam a munkába, és nem sokat törődtem azzal, hogy szanaszét s rendezetlenül hagytam magam mögött mindazt, amit eredeti szakmámban valaha írtam, csináltam.

Ma már, úgy vélem, nem elhamarkodott, s talán nem is egészen időszerűtlen e kötet közrebocsátása. [...] Az idézett első bekezdés leginkább előtérben álló entitása a könyv, ill. az ehhez kapcsolódó anaforák (összegzés, disszertáció, kiadása), amelyek a bekezdés egyik legfontosabb koreferenciaszekezetét alkotják. A könyv főnév új kifejezés a szövegben, a tartalomjegyzéket nem tekintve korábban nem fordul elő. Említése a könyv főnév által megnevezett entitás fogalmát aktiválja a hosszú távú emlékezetből. Másrészt a deixis arra a tárgyra mutat rá, amelynek mint kinyomtatott szövegnek része a rámutatást tartalmazó mondat.

Az első bekezdés esemény- és időszerkezete szintén a *könyv* központi entitásra irányul. Ezt dolgozza ki a bekezdésben az időmegjelölések rendje (itt kronologikus sorban: *hatvanas évek, 1970, 1974, most, másfél évtized elmúltával*), továbbá az igék jelentésének összefüggése. Az igék (*jelentek meg, megpróbál összefogni, fejeztem be, védtem meg, szántam rá magam*) egy hosszú tevékenységi folyamat egyes szakaszait nevezik meg. A *könyv* központi szövegtopik bekezdésbeli kidolgozásában több olyan séma is részt vesz, amely nincsen megnevezve vagy kifejtve, de fontos összetevő. Ilyen séma a munka, munkavégzés (általános eseményszerkezettel), a könyvkészítés és a tudományos minősítés. Mindegyik összetevő lokális, tehát korlátozott hatókörű kiemelés kap (helyileg előtérbe kerül szövegfókusként), miközben mindegyiknek az a funkciója, hogy az első bekezdés központi témáját, a *könyv* entitást fogalmilag specifikálja, kifejtse. Az idézett első bekezdésben a nézőpontszerkezet is fokozatosan épül ki, mert több semleges kiindulópont is működésbe lép, majd háttérbe szorul, a referenciális középpont pedig csak a második mondatban jelenik meg. Az így bevezetett szövegtopik előtérben maradását biztosítja a három anafóra önmagában is, azonban még inkább az a fontos jellemző, hogy ezek az anaforák a *könyv* tudáskeretének egyes részeit nevezik meg úgy, hogy egyúttal szinonim viszonyban állnak az antecedenssel, vagyis az eredeti megnevezéssel (*könyv*). Ez az eredeti megnevezés nem véletlenül *könyv*, hiszen ebben a szövegekörnyezetben alapszintű kategóriaként funkcionál az *írásmű* és a *disszertáció*, *összegzés* között, ez tekinthető a legáltalánosabb tapasztalati kategóriának.

A második bekezdés egy másik téma, egy másik szövegtopik köré szerveződik: ez a halasztás (a *könyv* kiadása elhalasztásának) oka. E bekezdés a fentebb jelzett mezoszintű szövegjellemzők alkalmazásával két, egymással oksági és kapcsolatos viszonyban álló okot nevez meg és fejt ki röviden, az egyik a korábbi megjelenések ténye, a másik a szerző más elfoglaltsága.

A bekezdés csak részlegesen különül el a megelőző és azt követő szövegrészekről. A bekezdés belső szerkezetét, határainak kialakulását és a megelőző és követő bekezdéshez való kapcsolódását saját értelemszerkezete mellett befolyásolja a szövegtípus, a téma, a beszédhelyzet és a beszélő motivációja, továbbá a feldolgozhatóság és az emlékezeti korlátok szempontja. Ezek alapján jellegzetes bekezdésszekvenciák a következők:

1. téma szerinti továbblépés (tételmondatlalt vagy anélkül), nagyjából azonos vagy részben változó egyéb jellemzőkkel, lehet történetelbeszélés, leírás, folyamatleírás, érvelés;
2. felsorolás (egy összefoglaló szövegtéma résztémáinak felsorolása), nagyjából azonos egyéb jellemzőkkel;
3. nézőpontváltás (legalább egy azonos szövegfókusszal, főképp cselekvővel, azaz szereplővel);
4. időváltás (legalább egy azonos szövegfókusszal, főképp cselekvővel, azaz szereplővel);
5. térváltás (legalább egy azonos szövegfókusszal, főképp cselekvővel, azaz szereplővel).

A 3–5. pontban felsorolt váltások együtt, különböző változatokban is érvényesülhetnek, továbbá az 1. pontban jelzett téma szerinti továbblépéshez is hozzájárulhatnak.

A fenti példában a második bekezdés – mint látható volt – legfontosabb témájában, szövegtopikjában különbözik az elsőtől. Ugyanakkor számos ponton erősen kapcsolóik is ahhoz. A második bekezdés például több anaforával utal vissza az elsőben említett *tanulmányok*, *könyv* főnevekre, hasonlóképpen az időmegjelölésekre kronologikus szerkezetben, vagy a tudományos tevékenységre. A két bekezdés közötti határ jól elkülönül, egyúttal az átvezetés megtörténik: a *halasztás* második bekezdésbeli említése az első bekezdés utolsó mondatának részleges főnévi összefoglalása.

A **párbeszéd** olyan szövegszerkezeti és értelemszerkezeti forma, amelynek egyértelmű tulajdonsága a két vagy több résztvevő (tehát két vagy több különböző beszélő), akik egymás után felváltva beszélnek. Az egyes beszélők által megalkotott fordulók a mikro- és mezoszint eddig kifejtett jellemzői alapján összefüggenek, azaz szövegteni értelmi egységet képeznek. Az itt összefoglalandók általánosságban érvényesnek tekinthetők a több résztvevős párbeszédre, a polilógusra is.

A párbeszéd alapegysége a forduló. A **forduló** a párbeszédben az egy beszélő által elmondott szöveg. A forduló elkülönülésében, szerkezetében nem csupán technikai szempontok játszanak szerepet. A társalgásnak kiterjedt és határozott közösségi szabályrendszere van, amely a különböző típusú párbeszédés szövegtípusok fordulóit is behatárolja, ezenkívül a forduló szerkezetét meghatározza a beszélő szándéka, a beszédhelyzet és a kontextus, vagyis a megelőző forduló(k) jellege, értelme. Megjegyzendő, hogy a forduló meghatározása nem mindig ilyen egyértelmű: egyes megközelítésekben magában foglalja az átmenetet (a beszélőváltást) is.

Mind általánosabb kommunikációelméleti és társalgáselemzési, mind szövegteni szempontból alapvető az a tény, hogy a párbeszédben a forduló nem áll önmagában, tehát szerkezetét és értelmét befolyásolja az összes megelőző forduló, ill. visszamenőleg értelmezik a továbbiak. A következő egyszerű párbeszédekben az első fordulót követő második nem csupán a második beszélő választát közli, hanem kiegészíti és átértelmezi az első mondandóját is. A könyvnek János általi elvitele több különböző szempontból dolgozható föl, ezt jelzik a különböző változatok, a szövegvilágot másképp alakítva. Az igazság kinyilvánítására adott válaszok a jóváhagyással vagy a kételkedéssel szintén azt jelzik, hogy az első beszélő a saját nézőpont-szerkezetéből konstruálja az igazságot.

6.11. táblázat -

(24)	– János elvitte a könyvet.
	– Végre, már háromszor szóltak a könyvtárból!

6.12. táblázat -

(25)	– János elvitte a könyvet.
	– Nem szép tőle, még el sem olvastam.

6.13. táblázat -

(26)	– János elvitte a könyvet.
	– Jobban tette volna, ha marad, és segít rendet tenni.

6.14. táblázat -

(27)	– Ez az igazság.
------	------------------

	– Így van!
--	------------

6.15. táblázat -

(28)	– Ez az igazság.
	– No igen.

A párbeszédben a két fordulóból álló változat a legkisebb lehetséges egység. A két fordulóból álló párbeszédben az első forduló kezdeményező szerepű, a második válasz szerepű. A két szerep nem cserélhető fel. Vannak olyan kétfordulós párbeszéddek (vagy párbeszéddek részei, belső egységei), amelyek állandósult formában szomszédsági párokat alkotnak. Ilyen a kérdés – felelet, a kérés – válasz, az üdvözlés – üdvözlés. A válasz szerepű forduló a párbeszéd résztvevőinek elvárásaihoz tartozik. Az ilyen párbeszéddek nagy részében az első fordulóbeli beszédaktusnak jelentős funkciója van: illokúciós és perlokúciós összetevője megerősíti a válaszforduló elvárását. Más kétfordulós párbeszéddekben nincs performatív igével végrehajtott vagy bennfoglalt beszédaktus, és az elvárás is gyengébb.

A párbeszéddek fordulói közötti további viszonyok a következők: a nézőponton belül kiindulópont-változás; a tér- és időviszonyok a párbeszéd külső, fizikai szempontjából változatlanok, belső, a szövegben reprezentált szempontjából változhatnak; a koreferenciális viszonyok az egyes fordulóokban változatlanok lehetnek vagy változnak; a mellérendelő viszonyok, a sémakifejtések és -összefüggések, a szövegtopik és a szövegfókusz megoszlása a monologikus mezoszintű szövegegységekhez hasonlóan érvényesülnek. Mindez együttesen határozza meg a fordulók közötti koherenciát. A párbeszéd a fordulók összességéből létrejövő teljes szöveg, amely értelemszerkezetének jellemzőit tekintve alapvetően nem különbözik a monologikus szövegtől.

6.5.6.5.3. A szöveg makroszintje

A szöveg makroszintjén nagy szerkezeti egységek találhatók. Az egyik ilyen szerkezeti összetevő a **téma**. A szöveg témája egyszerűbb vagy összetettebb fogalom, amely a beszélő és a hallgató tudásának legalább valamilyen mértékig része, és amely a szöveg által további összetevőkkel bővíthet. Egyes szövegeknek egy témájuk van (ilyen a hír, a lexikonszócikk, az iskolai felelés, a mindennapi párbeszéddek egy jó része). Más szövegeknek több témájuk is van, amelyek összefügghetnek (például egy munkahelyi megbeszélésen, egy tudományos előadásban), de lehetnek egymástól függetlenek (a mindennapi kötetlen beszélgetésben vagy egy beszélgetőműsorban a rádióban vagy a televízióban).

A téma olyan elméleti reprezentáció, amelynek belső szerkezete van, s amelyet a nyelvi interakcióban résztvevők valamilyen tudássémában (tudáskeretben vagy forgatókönyvben) rendeznek el. A beszédhelyzettől, a szövegtípustól és a beszélő motivációjától függ, hogy egy témát a beszélő milyen részletességgel fejt ki a szövegben. Például a *környezetvédelem* tudáskeretében (tehát elméleti reprezentációjában) szerepelhetnek a következő elemek: természet, tisztaság, szennyezés, emberi viselkedés, fogyasztás, egyéni felelősség, közösségi felelősség, víz, levegő, föld, közlekedés, ipar, csomagolás, betegség stb.

A környezetvédelem témája egyszerű említésként szerepelhet egy beszélgetésben:

6.16. táblázat -

(29)	– Mit tartasz a legfontosabb mai problémának?
	– A környezetvédelmet.

E párbeszédben a témát csak a főnévi megnevezés jelzi, s a résztvevők világról való tudása, az elméjükben ezzel kapcsolatos tudáskeret teszi azt érthetővé. Ha a fenti (29) párbeszéd folytatódik, akkor a témának egy részét a beszélgetők kifejtik:

6.17. táblázat -

(30)	– Miért?
	– Mert az elmúlt időkben a nagyvárosok levegője nagymértékben romlott. A gyerekek folyton betegek, köhögnek. Ha kinézek az ablakon, sokszor nem látom a völgy alját, az erkély pedig egy hét alatt fekete a koromtól.

Egy összefoglaló előadás a környezetvédelemről (például pedagógusok továbbképzésén) a téma legfontosabb részleteit sorra veszi és valamennyire ki is fejtí, vagyis leírja, meghatározza. Még inkább ez a helyzet egy tankönyv esetében (például *Bevezetés a környezetvédelembé* címmel), amely a téma kifejtését, részleteinek leírását és meghatározását még kifejtőbb módon teszi meg. Egy baráti, kötetlen beszélgetésben vagy egy választási kampány nyilvános vitájában ezzel szemben a témának csak néhány szempontja merül föl úgy, hogy maga a téma más témákhoz kapcsolódik különböző módokon (a baráti beszélgetésben például az életminőséggel kapcsolatban vagy egyszerűen az „erről jut eszembe” alapján, a vitában a számonkérés vagy az ígért keretében).

A szöveg egy másik nagy makroszintű jellemzője az általános szövegszerkezet. A **szövegszerkezet** a szövegbeli összetevők és a külső tényezők általános elrendeződési formája. A szövegszerkezetben érvényesülő szempontok a következők.

A szöveg belső szerkezete szerint: a) elemi strukturális szempontok: rövideghosszúság, egyszerűség – bonyolultság, linearitás – hierarchia; b) nagyobb egységek a szövegben (bekezdés, fejezet), c) retorikai szempontok.

A szöveg szerkezetét külső, situációs tekintetben alakító szempontok: monológ (narráció), dialógus, polilógus.

A rövid szöveg szerkezete áttekinthető, de nem feltétlenül egyszerű. A mindennapi rövid szövegek (főképp a párbeszédekben) szorosan beépülnek a mindennapi cselekvések sorába, más rövid szövegek ellenben önmagukban teljesekek. Lehetnek egyszerűek vagy bonyolultak (az előbbire példa a rövid üzenet, feljegyzés, megbeszélés, az utóbbira a lírai versek sora). A hosszú szövegek valamilyen témának a hosszabb kifejtéséből állnak; lehetnek egyszerűek (például egy spontán történetelbeszélésben a lineáris időrend) és lehetnek bonyolultak (egy tudományos előadásban vagy egy regényben). A lineáris szövegekben a téma vagy a témák kifejtése valamilyen természetesnek tekintett sorrend szerint történik, a hierarchikusban a természetesnek tekintett sorrend megszakad, párhuzamos sorrendek, kitérők, más vagy résztémák tárgyalása teszi összetetté a szerkezetet.

A hosszabb szövegek egy része, különösen a tervezett monológok (akár beszéltek, akár írottak) nagyobb egységekre tagolódnak. Ezek az egységek, a bekezdések és a fejezetek a téma kifejtésének megfelelően alakulnak ki. A **fejezet** olyan önálló egység, amely az adott téma egy jól körülhatárolható részét reprezentálja: egy történetelbeszélésben a történet egy jelenetét, egy leíró, fogalommagyarázó szövegben a kifejtés egy meghatározható részét. A fejezet viszonylag nagy önállóságát a fejezetcím és nyomdatechnikai eljárások jelzik. A **bekezdés** a fejezeten, ill. a teljes szövegen belüli kisebb egység, amely a témakifejtésben, a reprezentáció elrendezésében szorosan összetartozó elemek egysége. A bekezdésekre tagolás (amelyet a beszédben a mondatok közöttinél kissé hosszabb szünet, írásban a beljebb kezdődő sor jelöl) a hosszú folyamatos szöveg létrehozását és megértését könnyítő tagolási eljárás.

Retorikai szempontból a szöveg ismét másképp tagolódik, egyúttal szintén megkönnyítve a kommunikáció menetét. A szövegszerkezet legismertebb elrendeződése a bevezetés – kifejtés (tárgyalás) – befejezés hármassága. Ez a szerkezet a legkülönbözőbb fajtájú nyelvi interakciókban érvényesül. Ha valaki egyedül beszél vagy ír nagyobb közönségnek, akkor valamilyen formában el kell kezdenie beszédét (írását), fel kell vennie a kapcsolatot hallgatóival (olvasóival). Majd mondandója végeztével be is kell fejeznie, meg kell szakítania a létrejött kapcsolatot; a kettő között fejtí ki mondandója lényegét. Ugyanez történik párbeszéd esetén, csak két (vagy több) résztvevő cselekvő közreműködésével: a résztvevők együtt hozzák létre a kapcsolatot, bevezetesként például köszönnek egymásnak vagy megszólítják egymást, befejezésül elbúcsúznak. A két, kapcsolatra irányuló nyelvi cselekvés között beszélnek meg elintézendő dolgaikat.

A **beszédhelyzet** tekintetében a szövegszerkezet három alapvető formája a monológ, a dialógus (a párbeszéd) és a polilógus (ez utóbbi nyelvi interakcióban kettőnél több beszélő és hallgató vesz részt). A monológ során egy ember beszél (vagy ír), a többi hallgatja (vagy olvassa). Ebben a helyzetben beszélő és hallgató meglehetősen elkülönül egymástól, gyakran térben és időben is (hagyományosan az irodalomban, de hasonlóképpen például a tudományban, a törvények, határozatok szövegeiben, a sajtóban, rádióban, televízióban, újabban a számítógépes levelezésben). A monologikus szövegnek tehát viszonylag kifejtőnek kell lennie, azaz számos olyan mozzanatot is meg kell neveznie nyelviileg, amely a résztvevők együtt tartózkodása esetén mindenki számára ismert tényező. A párbeszédben két beszélő együtt cselekszik, részben a nyelvi interakcióban, tehát beszédük által, egy tér-idő rendszerben, ezért a párbeszéd sok kifejtetlen és bennfoglalt (implikált) elemet tartalmaz, amely a résztvevők számára ismert, és nem kíván nyelvi kifejtést, megnevezést. A párbeszéd alapegysége a forduló, vagyis az egyik résztvevő beszéde, amelyet másik forduló követ, a másik beszélő beszéde. A fordulók gyakran alkotnak kérdés – felelet vagy felszólítás (tágabban beszédaktus) – válasz szerkezetet, hiszen az első forduló mindig kezdeményező jellegű, amely választ kíván akkor is, ha nem kérdést tartalmaz. A polilógus a párbeszédre (a dialógusra) hasonlít, de több beszélő vesz részt benne, szövegtanilag a párbeszédhez hasonló szabályszerűségek irányítják, beszédhelyzet szempontjából viszont nagyobb szerepe van a résztvevők közötti hierarchiának, az elismert társadalmi szerepeknek, amelyek a megszólalás lehetőségét és sorrendjét megszabják.

6.6. A szöveg összevont (konszolidált) szerkezete

A szöveg összevont (konszolidált) szerkezete a szöveg összetett konceptuális szerkezetének a feldolgozása, amely a szöveg lényegi tartalmát reprezentálja. E szerkezet, a szöveg konszolidált (összevont) szerkezete a szöveg műveleti feldolgozása során alakul ki. Az összevont szerkezet a szöveg értelmének, „jelentésének” valamilyen összetett reprezentációban való elrendezése. Ez az elrendezés a szövegek legnagyobb részénél a hallgató/olvasó elméjében történik meg, kisebb részénél kifejtett értelmezést kap, általában nyelvi formában, például mindennapi, tudományos (szövegtani, irodalomtörténeti, teológiai, hermeneutikai), jogi feldolgozó keretekben. A szöveg összevont szerkezete, értelme tehát a szöveg belső összefüggésrendszerének, műveleti sorainak a viszonylag állandó szerkezetté alakított formája. A szöveg összevont szerkezete a szövegbeli kifejtett nyelvi és kifejtetlen egységek lineáris észleléséből és a tudással kapcsolatba hozva hierarchikus feldolgozásából áll össze. A szöveg értelmének összevont szerkezetét (a szöveg értelemszerkezetét) a következőképpen lehet tömören jellemezni: egy szövegvilágban valamilyen formában megjelölt (a szövegben jelentéssel bíró, megnevezett, deixissel, névmással, zéróval jelölt), valamilyen (fogalmi és enciklopédikus, okozati, képzettársításos) formában egymással kapcsolatban álló vagy kapcsolatba kerülő entitások valamilyen módon összefüggő cselekvései, állapotai, történései meghatározott terjedelemben, stílusban, szövegtípusban. A szöveg összevont szerkezetének jellegzetes, tipikus formája például a történetelbeszélés, a leírás, az ok-okozati érvelés, továbbá a beszédaktus.

6.7. A cím

A szövegek jó részének van címe, egy másik részének viszont nincsen. A címmel ellátott szövegekben a cím és a szövegetest között jelentéstani és pragmatikai kapcsolat van: a cím utalhat a szöveg tartalmára, témájára, vagy összefoglalja azt, egyúttal pedig mintegy helyette áll és egyben rámutat, amikor a szöveggel mint egészszel cselekszünk valamit (például beszélünk róla). A cím ezért általában rövid, mondatnál kisebb szerkezet.

Sok szövegnek van címe. A címadást konvenciók teszik indokolttá. A cím mintegy tárgyiasítja a szöveget a nyelvi interakcióban, rálátást enged vagy kíván mind a beszélőtől, mind a hallgatótól a szövegre mint kommunikátumra, mint a résztvevőktől függetlenül létező entitásra és egyúttal mint a megértés lehetséges közös területére. Ezért a címmel ellátott szövegekre szövegtipológiailag és a beszédhelyzet szempontjából a következő tulajdonságok jellemzők: tervezettek, (többnyire) monologikusak, erősen kifejtők, szóbeliek és írásbeliek egyaránt lehetnek, formális beszédhelyzetben érvényesülnek.

Számos szöveg cím nélküli. Ezekben az esetekben szövegre nem szükséges külön rámutatni. A szövegeknek ebbe a nagy csoportjába tartoznak a hétköznapi megnyilatkozások, elsősorban a mindennapi tevékenység közbeni párbeszéd, a spontán társalgás, a munkahelyi megbeszélés, valamint a hasonló jellegű írásos üzenetek, párbeszéd (cédulákon, táblán, faliújságon, falfirkákon). Az ide tartozó szövegekre szövegtipológiailag és a beszédhelyzet szempontjából a következő tulajdonságok jellemzők: spontának, (többnyire) dialogikusak, erősen bennfoglalóak, szóbeliek és írásbeliek egyaránt lehetnek, bizalmas beszédhelyzetben érvényesülnek.

A címek morfológiai szintaktikai és egyúttal szemantikai szempontból a következőképpen csoportosíthatók: a cím valamilyen főnévi csoport (egyszerű, összetett, ragos, határozott névelős, határozatlan névelős, többes számú főnév, birtokos szerkezet, határozós szerkezet), a cím névmás; a cím nagyobb szerkezeti egység (határozós szerkezetek összekapcsolása, igeneves szerkezet, mellérendelés, felsorolás); a cím mondat szerkezet (nominális, igét tartalmazó).

Szöveg és stílus

A szöveg fontos összetevője a stílus (lásd a **22. fejezet - Stilisztika**. fejezetet). Minden szövegnek van stílusa, amely a szöveg stílushordozó elemeiből létrejövő stílusz szerkezet eredménye. A stílus hozzájárul a szöveg értelméhez (például egy beszéd tett közömbös, választékos és így udvarias vagy bizalmas és így kérő vagy fenyegető végrehajtásához). A stílus a szöveg fizikai megvalósulásában, műveleti feldolgozásában és összevont szerkezetében egyaránt funkcionál.

6.8. A szövegtípusok

A szövegtípusok a tipikus szövegszerkezetek és tipikus szituációs tényezők szerint különböznek el. E két tényező alapján a következő szempontokat lehet alkalmazni a szövegtípusok modellálásában azzal a fontos megjegyzéssel, hogy a „tervezett – spontán” és a „kifejtő – bennfoglaló” szempontok nem teljes ellentéteket jelölnek, hanem inkább egy tartomány két jellegzetes megvalósulási formáját:

írott – beszélt

monologikus – dialogikus

mindegyik résztvevő jelen van – csak az egyik résztvevő van jelen

tervezett – spontán

kifejtő – bennfoglaló

van hagyományozott szerkezete – nincs hagyományozott szerkezete

A szövegtípusok nyitott típusok, amelyek megkönnyítik a kommunikációt. Az egyes típusokhoz **elvárások** tartoznak, amelyek többé-kevésbé meghatározzák egy szöveg formáját, szerkezetét. A mindennapi kötetlen társalgás például a beszélt, dialogikus, spontán típusba tartozik, többnyire részben kifejtő, részben épít a beszédhelyzetből származó ismeretekre az összes résztvevő jelenlétében, és nincs hagyományozott (például iskolában tanított) szerkezete. Az újsághír ellenben írott, monologikus, tervezett, kifejtő, csak az egyik résztvevő (az író) van jelen a szöveg megalkotásakor, és van hagyományozott szerkezete (amelyet iskolában tanítanak). A szövegtípus tehát viszonyítási, összehasonlítási alap, amely mindig konkretizálódik az adott beszédhelyzet és az adott egyéni motivációk által.

Irodalom

[CH06-B01] János, Balázs 1985. *A szöveg*. Budapest, Gondolat Kiadó.

[CH06-B02] Beaugrande, Robert-Alain de 1980. *Text, discourse, and process*. London, Longman.

[CH06-B03] Beaugrande, Robert-Alain de – Dressler, Wolfgang U. 2000 [1981]. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Fordította: Siptár Péter. Budapest, Corvina Kiadó.

[CH06-B04] Imre, Békési 1986. *A gondolkodás grammatikája*. Budapest, Tankönyvkiadó.

[CH06-B05] Imre, Békési 1993. *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. Szeged, JGYTF Kiadó.

[CH06-B06] Békési Imre – H. Tóth Imre (szerk.) 1994. *Bárczi Géza centenárium*. Szeged, MTA Szegedi Területi Bizottsága.

- [CH06-B07] Brinker, Klaus – Gerd Antos – Wolfgang Heinemann – Sven F. Sager (szerk.) 2000. *Text- und Gesprächslinguistik / Linguistics of text and conversation*. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung / An international handbook of contemporary research. Berlin, New York, Walter de Gruyter.
- [CH06-B08] Brown, Gillian – Yule, George 1983. *Discourse analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH06-B09] Dascal, Marceló (szerk.) 1985. *Dialogue: An interdisciplinary approach*. Amsterdam, John Benjamins.
- [CH06-B10] Dijk, Teun A. van (szerk.) 1985. *Handbook of discourse analysis*. London, Academic Press.
- [CH06-B11] Dijk, Teun A. van 1988. *News as discourse*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
- [CH06-B12] Dijk, Teun A. van (szerk.) 1997a. *Discourse as structure and process*. Discourse studies 1. London, SAGE Publications.
- [CH06-B13] Dijk, Teun A. van (szerk.) 1997b. *Discourse as social action*. Discourse studies 2. London, SAGE Publications.
- [CH06-B14] Dressler, Wolfgang U. 1992. Between grammar and discourse. In: M. Pütz (szerk.): *Thirty years of linguistic evolution. Studies in honor of René Dirven on the occasion of his sixtieth birthday*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 149–159.
- [CH06-B15] Dressler, Wolfgang U. (szerk.) 1978. *Current trends in textlinguistics*. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- [CH06-B16] Erzsébet, Fehér 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH06-B17] Franke, Wilhelm 1990. *Elementare Dialogstrukturen: Darstellung, Analyse, Diskussion*. Tübingen, Niemeyer.
- [CH06-B18] Givón, Talmy 1989. *Mind, code and context. Essays in pragmatics*. Hillsdale, Lawrence Erlbaum.
- [CH06-B19] Givón, Talmy 1995. Coherence in text vs. coherence in mind. In: M. A. Gernsbacher – T. Givón (szerk.): *Coherence in spontaneous text*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 59–115.
- [CH06-B20] Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruqaiya 1976. *Cohesion in English*. London, Longman.
- [CH06-B21] Ferenc, Kiefer 1979. Szövegelmélet – szövegnyelvészet – szöveggrammatika. *Magyar Nyelvőr* 103: 216–225.
- [CH06-B22] Ferenc, Kiefer 1992. A szöveg időszerkezetéről. In: Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegten. 4*. Szeged, JGYTF Kiadó, 40–55.
- [CH06-B23] Piroska, Kocsány 1985. Az aforizma mint szövegtípus. *Studia Poetica* 7: 59–74.
- [CH06-B24] Piroska, Kocsány 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegek nyelvészet? *Filológiai Közöny* 35: 26–43.
- [CH06-B25] Piroska, Kocsány 1991. Az *is* és a *csak* szövegteremtő szerepben. *Magyar Nyelvőr* 115: 175–190.
- [CH06-B26] Piroska, Kocsány 1992. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In: Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegten 5*. Szeged, JGYTF Kiadó, 145–52.
- [CH06-B27] Piroska, Kocsány 1995. Muhelytanulmány az *o* névmásról. *Magyar Nyelvőr* 119: 285–93.
- [CH06-B28] Piroska, Kocsány 1996. Szövegnyelvészet és szövegten. (Részletek egy tudomány történetéből.) In: Szathmáristván (szerk.) *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 152–163.
- [CH06-B29] Piroska, Kocsány 1997. Pro-drop und Textkohärenz: Interagierende Regeln im Gebrauch des Subjektpromomens im Ungarischen. *Acta Linguistica Hungarica* 44: 385–411.

- [CH06-B30] Piroska, Kocsány 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH06-B31] Langacker,, Ronald W. 2001. Discourse in cognitive grammar. *Cognitive Linguistics*12: 143–188.
- [CH06-B32] Enikő, Németh T. 1996. *A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH06-B33] János, Petőfi S. 1996. *Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- [CH06-B34] János, Petőfi S. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegészlelésbe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH06-B35] Csaba, Pléh 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH06-B36] Csaba, Pléh – Katalin, Radics1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*11: 261–277.
- [CH06-B37] PléhCsaba – SíklakiIstván – TerestyéniTamás (szerk.) 1998. *Nyelv, cselekvés, kommunikáció*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH06-B38] Rickheit,Gert (szerk.): *Kohärenzprozesse. Modellierung von Sprachverarbeitung in Texten und Diskursen*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- [CH06-B39] Strohner,, Hans 1990. *Textverstehen. Kognitive und kommunikative Grundlagen der Sprachverarbeitung*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- [CH06-B40] Stutterheim,, Christiane von 1997. *Einige Prinzipien des Textaufbaus. Empirische Untersuchungen zur Produktion mündlicher Texte*. Tübingen, Niemeyer.
- [CH06-B41] Irma, Szikszainé Nagy 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH06-B42] Szilárd, Tátrai 2002. *Az „én” az elbeszélésben. A személyes narráció szövegtani megközelítése*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- [CH06-B43] Gábor, Tolcsvai Nagy 2000. A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. *Magyar Nyelvőr*124: 494–500.
- [CH06-B44] Gábor, Tolcsvai Nagy 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH06-B45] Gábor, Tolcsvai Nagy 2003. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*20: 295–325.

7. fejezet - Szemantika

Gyuris Beáta, Kiefer Ferenc

7.1. A szemantika tárgya¹

A nyelvi kifejezések jelentésének a vizsgálata részben a szemantika, részben pedig a pragmatika feladata. A szemantika a pragmatikával szemben a jelentésnek a beszédhelyzettől (a beszélőtől-hallgatótól, a megnyilatkozás helyétől és idejétől) független aspektusait vizsgálja. Attól függően, hogyan, hogy a szavak jelentését vizsgáljuk-e vagy a szavaknál nagyobb nyelvi egységeket, **szószemantikáról**, illetve **mondatszemantikáról** beszélünk. A szó és a mondat jelentése szorosan összefügg. A szavak mondatokban fordulnak elő, a mondatban nyerik el teljes jelentésüket. A szavak közötti jelentésrelációk is csak mondat szinten érvényesülnek. Például az *elad* és *megvesz* igék között ellentétes viszony áll fenn, ezek az igék egymás **konverzei**. Ez azonban csak mondat szinten válik nyilvánvalóvá: *Péter eladta a kocsiját Jánosnak – János megvette Pétertől a kocsiját*. Ennek ellenére a szavak jelentésének vizsgálatakor gyakran elvonatkoztatunk a mondattani szempontoktól.

A szószemantika egyik alapproblémája a szavak közötti szemantikai viszonyok leírása, ami többnyire – a választott elméleti kerettől is függően – **szemantikai jegyek** segítségével történik. A [Felnőtt] jegy segítségével különböztethető meg egymástól a *nő – kislány, medve – medvebocs, ló – csikó*; a [Hím] jegy segítségével a *férfi – nő, bácsi – néni, fivér – nővér*; az [Okoz] jegy segítségével a *megöl – meghal, eszik – etet, csinál – csináltat*. A **szemantikai jegyek** a szavak szemantikai jelentésleírásának fontos elemei még akkor is, ha velük a jelentés nem írható le kimerítő módon. Arra azonban mindenképpen alkalmasak, hogy segítségével a szótár elemeinek fontosabb jelentéstani osztályait meghatározzuk.²

Más esetekben a jelentésleírás lényegében – a lexikográfiai gyakorlattól lényegesen nem különböző módon – parafrázissal történik. A *becsuk* ige lexikográfiai meghatározása a 'nyílást vminek mozgatásával befed' parafrázisból áll, amelyben felfedezhető a kauzatív jelentésmozzanat, amelyet az [Okoz] jeggyel jellemeztünk. Az előbbi parafrázis pontosabban tehát így is megfogalmazható: 'X egy olyan állapotváltozást idéz elő (okoz), amely egy nyílást eltüntet'. A parafrázisokból a fentihez hasonló módon kivonhatók azok a jelentéselemek, amelyek a szótári elemek bizonyos osztályaira jellemzőek (ilyen például a [Válik] jegy, amely az állapotváltozást jelentő igék jellemző tulajdonsága).

A szavak jelentését a nyelvi kontextus is befolyásolhatja. Az *eszik* ige jelentését a 'táplálékot szájába vesz és lenyel' körülírással jellemezhetjük. Más azonban a *levest eszik* és a *pörköltet eszik* esetében az *eszik* ige jelentése: a 'rágás' jelentésmozzanatát csak a második esetben tartalmazza. A szószemantikai jellemzésekben éppen ezért gyakran két szintet különböztetünk meg: a többnyire **alulspecifikált** (tehát hiányos) **alapjelentést** és a kontextus alapján **specifikált jelentést**.³ Az alapjelentés és a kontextuálisan specifikált levezetett jelentés közötti különbséget jól mutatja például a *vág* ige viselkedése, amelynek (egyik) **alulspecifikált** jelentése 'éles eszközzel leválaszt'; ez a jelentés mondatkontextusba ágyazva különböző jelentéselemekkel egészülhet ki:

7.1. táblázat -

(1)	a. Péter fát vág.
	b. Anna egy szelet kenyeret vág.
	c. János haját vág.
	d. Júlia füvet vág.

Az (1a) mondatban a 'leválaszt' kiegészül a 'kisebb darabokra vág' jelentéselemmel, az (1b) mondatban a kontextuális jelentés megegyezik az alapjelentéssel, az (1c–d) mondatban a vágás eredménye a 'megrövidül'. Már ezekben az értelmezésekben is szerephez jutnak világismereti tényezők, amelyek azonban az 'éles eszköz' pontosabb meghatározásakor válnak teljesen nyilvánvalóvá. Fát tipikusan baltával szoktunk vágni, kenyeret késsel, haját ollóval, füvet kaszával vagy fűnyíróval. Az 'éles szerszám' nem megfelelő használata elfogadhatatlan mondat hoz vezethet:⁴

7.2. táblázat -

(2)	a. ? Péter ollóval fát vág.
	b. ? Anna baltával egy szelet kenyeret vág.
	c. ? János fűnyíróval haját vág.
	d. ? Júlia baltával fűvet vág.

Az 'éles eszköz' pontosítása természetesen a folytonosan változó világismerettől függ. A lexikai jellemzés a fentiek szerint a kontextuális tényezők mellett mindennapi ismereteinkből levezethető elemekkel is kiegészülhet. Ezeknek a jellemzése azonban nem tartozik a szigorú értelemben vett szószemantika feladatai közé. A szójelentés szerkezete a fentiek szerint így foglalható össze:

7.3. táblázat -

(3)	alapjelentés
	↓
	alapjelentés + kontextus ('kontextuális jelentés')
	↓
	alapjelentés + kontextus + világismeret

A kontextuális jelentés azt jelzi, hogy mondatban használva a szó milyen entitásra, milyen cselekvésre vonatkozhat. Eddig csak erről az ún. denotatív jelentésről szóltunk. A strukturális és formális-logikai jelentéseméletek elsősorban a denota tív jelentéssel foglalkoznak. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a szószemantikai vizsgálatok köréből ki kell zárunk az egyéb jelentésfajták (pl. a nyelvrétegbeli vagy az érzelmi jelentés) vizsgálatát.⁵

A kontextuális jelentés viszonylag állandó. Ha egy bizonyos X alapjelentés egy Y kontextusban jelenik meg, akkor jelentése mindig Z. Azt mondhatjuk tehát, hogy a kontextuális jelentés az alapjelentés és a kontextus ismeretében **előrejelezhető** (prediktábilis). Az előrejelezhetőség a szemantikai jelentés minden más szempontonál fontosabb meghatározó tényezője.

Az előrejelezhetőség szorosan kapcsolódik a szemantikának egy a logikai szemantikától átvett fogalmához, a **kompozicionalitáshoz**. Egy nyelvi elem vagy kifejezés jelentése akkor kompozicionális, ha ez a jelentés a szóban forgó alakzat alkotó elemeinek jelentésének ismeretében és az elemek kapcsolódási szabályszerűségeinek alapján levezethető. A kompozicionális jelentés előrejelezhető, és az előrejelezhető jelentés kompozicionális. A két fogalom tehát ekvivalens.

A kompozicionalitást elsősorban a szintaktikailag bonyolultabb szerkezetek, így a mondatok jelentésének vizsgálatakor szokás emlegetni, nem kisebb a szerepe azonban a szószemantikában sem. A kontextuális jelentés levezetésén kívül szerephez jut a morfológiailag komplex szavak jelentésének a meghatározásában is. A termékeny szóalkotási műveletek révén létrejött morfológiai képződmények (pl. *olvasás, olvasgat, olvasat, újságolvasó*) jelentése mindig kompozicionális. A lexikalizálódott morfológiai képződményekre pedig a kompozicionalitás hiánya a jellemző (pl. *rendelet, rendeltetés, rendelkezik*).

A szószemantika fontos területe a **morfoszemantika**, a morfológiailag komplex szavak jelentésének a vizsgálata (lásd a **7.3. szakasz - Morfoszemantika**. pontot). A morfoszemantika különösen a magyarhoz hasonlóan gazdag szóképzéssel rendelkező nyelvekben játszik fontos szerepet. Egyes esetekben viszonylag

egyszerűen tudunk számot adni a szóalkotás révén létrejött szavak jelentéséről, más esetekben bonyolultabb levezetéssel kell számolnunk. Az *olvasgat* az *olvas* ige által jelölt cselekvés csökkent intenzitását fejezi ki, az *olvastat* pedig műveltetést. Az *újságot* összetett szóban az előtag az utótag vonzataként értelmezhető. A morfoszemantikában a komplex szavak elemeinek jelentését adottnak tekintjük, és csak azokat a jelentéselemeket határozzuk meg, amelyek a komplex alakzatot létrehozó morfológiai műveletekhez kapcsolódnak. Ebből a szempontból – mint látni fogjuk – a morfoszemantika nem különbözik a mondatszemantikától.

A mondatszemantika a szójelentést veszi alapul és a mondatszerkesztés szabályaira támaszkodva vezeti le belőlük a szintaktikai szerkezetek, illetőleg a mondat jelentését. Például a *keres* ige lexikai jellemzésében (alapjelentésében) nemcsak az szerepel, hogy a *keres* tárgyas ige, hanem az is, hogy az ige tárgya határozatlan névelős tárgy esetében kétféleképpen értelmezhető: a tárgy lehet **specifikus** és **nem specifikus**. Az előbbire példa a (4a), az utóbbira a (4b).⁶

7.4. táblázat -

(4)	a. Keresek egy könyvet. Megtaláltam. ('a könyvet, amelyet elvesztettem, elhánytam')
	b. Keresek egy könyvet. Találtam egyet. ('támasztékként szeretném használni, bármilyen könyv jó')

A jelentés levezetéséhez ismernünk kell tehát a *keres* ige releváns szótári jel lezműit, valamint a predikátum szintaktikai szerkezetét.

Egy másik példát véve: a *tud* ige lexikai jellemzésében többek között utalunk kell arra, hogy az ige argumentumként (tárgyi vonzatként) kijelentést (propozíciót) is megenged. Az (5a) mellett (5b) is lehetséges mondat.

7.5. táblázat -

(5)	a. Tudja a leckét.
	b. Tudja, hogy a barátja megjött.

Az (5b) mondatnak van egy fontos szemantikai tulajdonsága: a *hogy* kötőszós mellékmondatban kifejezett kijelentést igaznak tételezzük fel, ezért a mondat tagadása a mellékmondat igazságtartalmát nem érinti, tehát a (6) mondat mellékmondata ugyanúgy igaznak tekintett állítást fogalmaz meg, mint az (5b) mondat.

(6) Nem tudja, hogy a barátja megjött.

A szótári jellemzésnek tehát arról is szólnia kell, hogy a *tud* ún. **faktív** ige, amely proпозиionális vonzat esetében **előfeltevéssel** (preszuppozícióval) jár, és ezt az előfeltevést a beágyazott mellékmondatban kifejezett állítás fogalmazza meg.⁷

Végül nézzünk egy példát az aspektus területéről.⁸ A magyarban az aspektus nem tisztán lexikai kategória: szintaktikai eszközökkel a folyamatos igei szerkezet befejezett szemléletű szerkezetté, a befejezett szemléletű igei szerkezet pedig folyamatossá alakítható át. A *sétál*, *szed* folyamatos szemléletű igeik, a (7a–b) mondatok viszont befejezett aspektusúak.

7.6. táblázat -

(7)	a. Sétáltam egyet.
	b. 'Szedtem 'szilvát. ⁹

A (7a) áltárgyas szerkezet, a *sétál* igéről tehát tudnunk kell, hogy áltárgyas szerkezettel perfektiválható. Ezt azonban nem kell külön megadnunk a *sétál* ige szótári jellemzésében, mert a *sétál* tárgyatlan folyamatige (mint a *dolgozik, játszik*), és minden tárgyatlan folyamatige perfektiválható áltárgyas szerkezet segítségével. A *szed* ige néhány más ige társaságában (pl. *hoz, vesz*) az ige után álló névelőtlen tárggyal és sajátos hangsúlymintával tehető perfektivvé. Ilyen esetben a tárggyal jelölt dolog az igével jelölt cselekvés révén válik elérhetővé, hozzáférhetővé. Ezt a tárgyat **utótárgynak** nevezzük. Az említett igék lexikai jellemzésében tehát szerepelnie kell annak az információnak is, hogy az ige lehetővé teszi az utótárggyal való perfektiválást. Ebben az esetben tehát nem hivatkozhatunk egy általánosan jellemezhető szemantikai igeosztályra.

A *portalanít* igét tartalmazó (8a) mondat folyamatos, a (8b) mondat befejezett aspektusú.

7.7. táblázat -

(8)	a. Egész nap portalanítottam.
	b. Egy hét alatt az egész lakást portalanítottam.

Vajon a *portalanít* ige aspektuálisan kétértelmű? Figyeljük meg, hogy bővítmények nélkül az ige folyamatos szemléletű, és az, hogy a (8b) befejezett szemléletű, a tárgynak, illetőleg a **határpontos** időmódosítónak köszönhető. A perfektív olvasat tehát kompozicionálisan jön létre. A szótárban azonban nem elegendő, ha a *portalanít* igét folyamatos igeiként jellemezzük, mert nem minden lexikailag folyamatos ige tehető megfelelő tárgyi bővítménnyel, illetőleg határpontos időmódosító segítségével befejezetté. A *portalanít* ige lexikai jellemzésében ezért ennek a le hetőségére is utalnunk kell. Mivel úgy tűnik, hogy ez a lehetőség minden fosztóképzős melléknévből *-it* képzővel létrejött ige esetében - néhány további szemantikai feltétel teljesülése esetén - fennáll (*víztelenít, lomtalanít, fűregtelenít, érzéstelenít* stb.), az említett jellemzés lexikai szabállyal is megoldható.

Az igeikötetlen igék között is találunk befejezett szemléletű igéket. Ilyen a *győz, nyer, vesz, kap*, és mivel ezek az igék nem alkotnak semmiféle szemantikai osztályt, minden igét külön-külön meg kell jelölnünk a szótárban. Az igeikötős igekegy része kompozicionális eszközök segítségével progresszív aspektusúvá tehető (lásd a **7.7. szakasz - A progresszív aspektus.** pontot). Progresszív szemléletű szerkezet befejezett szemléletű igéből abban az esetben hozható létre, ha az igeikötő és ige jelentése kompozicionális: *be + megy, össze + szed*. A kompozicionalitásra nem kell minden egyes lexikai egység esetében külön utalnunk: a határozói jelentést hordozó igeikötőből és igéből termékeny szabállyal létrejött alakzatok mindig kompozicionálisak. Ezzel szemben a *meg + árt, ki + kopik* nem kompozicionális, nincs tehát **éppen ártott meg, *éppen kopott ki*. A nem kompozicionális igeikötős igék vagy lexikalizálódott alakzatok, vagy pedig olyan igeikötős igék, amelyekben az igeikötő elvesztette eredeti határozói jelentését (pl. *agyon-dolgozza magát, ki-piheni magát*).

A fenti példákból az az általános tanulság szűrhető le, hogy a mondatjelentés levezetésében általában csak olyan lexikai információra van szükségünk, amely közvetlenül befolyásolja a szintaktikai szerkezet szemantikai értelmezését. A *portalanít* igéről csak azt kell tudnunk, hogy olyan folyamatos aspektusú igéről van szó, amely megfelelő tárgyi bővítmény és határpontos időmódosító segítségével a mondat szintjén befejezetté tehető. Hasonlóképpen mondatszemantikai szempontból a *tud* igéről elég azt tudnunk, hogy faktív ige, a *sétál, dolgozik, játszik, fut* igéről pedig azt, hogy tárgyatlan folyamatigéről van szó. A szószemantika teljes eszköztárára, illetőleg a lexikai egységek kimerítő jellemzésére az említett szerkezetek leírásához nincs szükség.

7.2.. Szószemantikai elméletek

A szószemantikai elméletek három nagy csoportját szokás megkülönböztetni:

(a) a strukturális szemantikát, (b) a formális (logikai) szemantikát, és (c) a kognitív szemantikát.¹⁰ Ha vannak is érintkező pontjai, a három elméleti típus alapvetően különbözik egymástól. Különbőség van köztük (a) a vizsgálandó anyag, (b) a feltett kérdések, és mindenképp (c) az alkalmazott módszerek szempontjából. Az alábbiakban röviden áttekintjük a három elméleti típus legalapvetőbb tulajdonságait.

7.2..7.2.1. A strukturális szemantika

A strukturális szemantikai elméletek a szemantika fő feladatát a nyelvi kifejezések közötti jelentéssz összefüggések felderítésében látják.¹¹ A lehetséges jelentéssz összefüggések közé sorolják a szinonímiát, a

hiponímiát, a hiperónímiát, a kontradikciót és az antonímiát, amelyeket logikai módszerekkel határoznak meg, és ebben már alapvetően különböznek a kognitív elméletektől.

A strukturális szemantika a szinonímia fogalmát a denotatív szinonímiára korlátozza. Két kifejezés, u és v akkor és csakis akkor szinonim, ha az u -t tartalmazó p kijelentésben u felcserélhető v -vel anélkül, hogy a p kijelentés igazságfeltételei megváltoznának, és ha a v -t tartalmazó q kijelentésben v felcserélhető u -val anélkül, hogy ez a q igazságfeltételeit érintené. Az *eb* és a *kutya*, a *költő* és a *poéta* de notatív értelemben szinonimok.

7.8. táblázat -

(9)	a. Ez az <i>eb</i> harapott meg.
	b. Ez a <i>kutya</i> harapott meg.

Minden olyan esetben, amikor (9a) igaz, (9b) is az, és fordítva, minden olyan esetben, amikor (9b) igaz, (9a)-nak is igaznak kell lennie.

A hiponímia és hiperónímia fölé-alárendeltségi viszonyokat fejez ki, amelyeket az implikáció segítségével definiálhatunk. Az u kifejezés hiponímája v -nek, ha az u -t tartalmazó p kijelentés implikálja a v -t tartalmazó q kijelentést, de a q kijelentés nem implikálja p -t.

7.9. táblázat -

(10)	a. Ez egy <i>kutya</i> .
	b. Ez egy <i>állat</i> .

A (10a) implikálja a (10b)-t, de (10b)-ből nem következik (10a), a *kutya* hiponímája tehát az *állat* szónak. A hiperónímia ennek fordítottja, tehát az *állat* a *kutya* hiperónímája.

Kontradikciót, ellentmondást kifejező két elemre az jellemző, hogy egymást teljes mértékben kizárják, vagyis ha az u elemet tartalmazó p kijelentésben u -t felcseréljük v -vel, a kapott q kijelentés és a p kijelentés logikai ellentmondásban vannak egymással, tehát ha p igaz, akkor q -nak hamisnak kell lennie, és ha q igaz, akkor p -nek kell hamisnak lennie. Vagy másképpen: p implikálja q tagadását, q pedig p tagadását.

7.10. táblázat -

(11)	a. Péter beteg.
	b. Péter egészséges.

Ha (11a) igaz, akkor (11b) hamis, és fordítva, ha (11b) igaz, akkor (11a) hamis. Vagy másképpen: (11a)-ból következik (11b) tagadása, és (11b)-ből (11a) tagadása. Ha Péter beteg, akkor nem egészséges, ha egészséges, akkor nem beteg. A *beteg* és *egészséges* egymást kizáró lexikai elemek.

Az antonímia is ellentétet fejez ki: az u és v elemek közötti viszony antonímia, ha az u -t tartalmazó p kijelentés igaz voltából következik a p -ből u -nak v -vel való helyettesítésével kapott q kijelentés hamis volta, és q -ból következik p tagadása, de p tagadásából nem következik q .

7.11. táblázat -

(12)	a. A bor jó.
	b. A bor rossz.

Ha a bor jó, akkor nem lehet rossz, és ha a bor rossz, akkor nem lehet jó, de ha a bor nem jó, abból még nem következik, hogy a bor rossz. A *jó* és *rossz*, a *meleg* és *hideg*, a *magas* és *alacsony* antonim párok. Az antonim párok nem fedik le teljesen az adott dimenziót, mindig van köztes tartomány, amely a 'sem nem u, sem nem v'-vel jellemezhető.

Az említettekén kívül számos további jelentésösszefüggés definiálható.¹² Szemantikai összefüggésnek számít a szemantikai jegyekkel történő osztálybesorolás is. A strukturális szemantika felfogása szerint egy nyelvi kifejezés jelentésleírása lényegében azoknak a szemantikai összefüggéseknek a megállapításából áll, amelyekben az adott nyelvi kifejezés részt vesz.

7.2..7.2.2. A logikai szemantika

A formális szemantika sem veti meg a szavak közötti jelentésösszefüggések vizsgálatát, de erősen leszűkíti őket: a szemantikai jegyeket elemi predikátumokként értelmezi és közülük csak azokat veszi figyelembe, amelyek szintaktikailag is relevánsak, és amelyekhez egyértelmű szemantika rendelhető hozzá (ilyenek például az Okoz(x, y), Válik(x, y), Tesz(x, y) elemi predikátumok).¹³ A *szép*, *megszépül*, *megszépít* elemek szemantikája az elemi predikátumként funkcionáló logikai operátorok felhasználásával így fest:

7.12. táblázat -

(13)	a. 'x szép', a 'szép' az x egyed állapota:	szép(x)
	b. 'x megszépül', x állapotváltozáson megy át:	Válik(szép(x))
	c. 'y megszépíti x-t', y okozza, hogy y széppé válik:	Okoz(y, szép(x))

A logikai szemantika jelentésfelbontása ezen a ponton meg is áll, és arra a kérdésre, hogy vajon a *szép* tovább bontható-e, nem keres választ. A formulák további finomításával az elemzésbe a *szépül*, *szépít* igék is bevonhatók.

A lexikai elemek szótári ábrázolásában alapkövetelmény a kompozicionalitás biztosítása, olyan ábrázolás tehát nincs megengedve, amely nem teszi lehetővé a mondatjelentés formális eszközökkel történő levezetését. Ebből következik, hogy a lexikai ábrázolás teljes egészében a mondatjelentés szolgálatában áll: egy lexikai elem jelentése annak a mondat jelentéséhez való hozzájárulásaként definiálható.¹⁴

Az említett logikai operátorok segítségével jellemezhetők a Vendler-féle ontológiai osztályok is.¹⁵ Az állapotokra már láttunk példát, jellemzésükre külön operátorra nincs szükség. A cselekvésigék – mint például a *sétál*, *olvas*, *játszik* – tárgyias esetben a Tesz(x, y), tárgyatlan esetben a Tesz(x) operátort tartalmazzák. A teljesítményigék szemantikai szerkezete bonyolultabb, mivel többféle teljesítményigével kell számolnunk. Az ágens szerepő alanyi alanyi argumentumot tartalmazó igék esetében szükségünk van a Tesz(x, y) operátorra, és attól függően, hogy a cselekvés állapotváltozást eredményez-e vagy sem, az ábrázolásban a Válik(x, y) operátornak is szerepelnie kell. A Dowty-féle elemzésben minden típus esetében jelen van az Okoz(x, y) operátor is. Példaképpen nézzük meg az *eltör* ige ábrázolását.

7.13. táblázat -

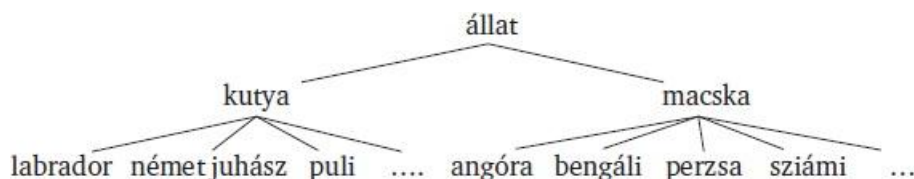
(14)	eltör: [Tesz(x, z) & Okoz(z, Válik(y, törött))]
	Szóban: az ágens (x) tesz valamit (z), ami azt okozza, hogy valamilyen tárgy (y) törötté válnon.
	Az eredményigék a Válik(x, y) operátorral jellemezhetők. Például:

(15)	kitudódik: Válik(x, ismert)
------	-----------------------------

A formális szemantika igazi területe azonban nem a szószemantika, hanem a mondatszemantika (lásd a **7.4. szakasz - A mondatszemantika tárgya**²⁵–**7.8. szakasz - Egy probléma a modalitás köréből.** pontot). Amikor az anyagnevekről szól, akkor is az érdeklő, hogy milyen referenciális tulajdonságokkal rendelkeznek az anyagnevek, és hogy hogyan kell őket ábrázolni ahhoz, hogy logikailag érvényes következtetésekhez juthassunk. Amikor a tulajdonnevek problémáját tárgyalja, kizárólag azok referenciális tulajdonságait vizsgálja. A köznévi esetben sem magával a főnévi szemantikájával foglalkozik, hanem a határozott vagy határozatlan, illetőleg a specifikus és nem specifikus főnévi szerkezetek jellemzésével, vagy a többes számú főnévi referenciális tulajdonságaival. A referencia egyértelműen mondatszemantikai kategória. Megállapíthatjuk tehát, hogy a formális szemantikának nincs külön szószemantikai elmélete, a szó jelentését csak mondatszemantikai szempontból vizsgálja.

7.2..7.2.3. A kognitív szemantika

A kognitív szemantika a nyelv és gondolkodás (kogníció) szoros kapcsolatából indul ki: nyelvünket nagyban befolyásolja az, ahogyan a világot észleljük, ahogyan az észlelt valóságot gondolatilag feldolgozzuk. A gondolatalakzatok a nyelvben is tetten érhetők. A világ dolgairól csak akkor tudunk értelmesen beszélni, ha kategorizálni tudjuk őket. Ezért a kognitív szemantika egyik alapproblémája a kategorizáció. Kitétetett szerepet játszanak benne az ún. **alapnevek** (*basic level terms*), amelyek nemcsak kognitív rendszerünkben alapvetőek, hanem nyelvi megjelenésükben is. Miről is van szó? A nevek között különféle jelentéviszonyok állapíthatók meg, így például a *kutya* és az *állat* szó között alárendeltségi viszony áll fenn, a *labrador* viszont a *kutya* alárendelt fogalma. Hasonló fölé- és alárendeltségi viszonyokat találunk a *bútor* – *szék* – *karosszék* és a *virág* – *rózsa* – *tearózsa* esetében. A tárgyak, élőlények lehetséges elnevezései közül nem választunk önkényesen.

Az alapnevek a középső szinten helyezkednek el. Kitétetett szerepüket az alábbi tulajdonságok bizonyítják: (a) Megnevezésnél legkönnyebben az alapneveket használjuk. (b) Az alapnevek nyelvileg egyszerűbbek a velük alárendeltségi viszonyban lévő szinthez tartozó elnevezéseknél, ahol gyakran találkozunk idegen eredetű szavakkal vagy összetételekkel. (c) Legkönnyebben az alapnevekre emlékszünk. (d) Az alapnevek szintjén a dolgokat egységes egészként észleljük, az alacsonyabb szinthez tartozó dolgok esetében különféle megkülönböztető jegyekre van szükségünk. (e) A gyermek az alapneveket tanulja meg először. (f) Az alapnevek az alájuk rendelt elemek prototipikus tulajdonságaival jellemezhetők: a *kutya* fogalma például a különböző kutyafajták közös tulajdonságait tartalmazza.

A kategorizáció fontos fogalma a **prototípus**, amely elsősorban a természetes kategóriák (állatok, növények) és az artefaktumok esetében játszik szerepet. Az egy adott kategóriához tartozó egyedek hierarchikus elrendezést mutatnak attól függően, hogy a releváns tipikalitási feltételeket milyen mértékben elégítik ki. A legtöbb tipikalitási feltételt kielégítő elem a prototípus. Például a 'bútor' kategóriában az asztal és a szék számít prototipikus elemnek, a 'hangszer' kategóriában a zongora, a 'gyümölcs' kategóriában az alma. A kategorizálás kultúra- és környezetfüggő: másképpen fest Kaliforniában és Szomáliában, másképpen egy bennszülött dél-amerikai indián közösségben és egy a szibériai sztyeppéken élő nép nyelvében.

Érdekesebb ennél az a kategorizáció, amely a nyelvi elemeket valamilyen kognitív dimenzióban vizsgálja. Például a 'kint-bent' térdimenzióban többféle jelentésstruktúra szerveződését figyelhetjük meg.¹⁶ Így különbözőképpen viselkedik a szociális és a nem szociális 'kint-bent' viszony. A szociális 'bent'-hez pozitív, a 'kint'-hez negatív értékek kapcsolódnak: *befogad* – *kirekeszt*, *bejut*, *bekerül*, *kizár*. A nem szociális 'kint-bent' viszony esetében fordított a helyzet: *kitisztít* – *bemocskol*, *kiderül* – *beborul*, *kiegyenesít* – *begörbít*. Az 'elől-hátul' térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák alapja az emberi test. Ami elől van, az látható, ellenőrizhető, ami meg hátul, az láthatatlan és meglepetéseket tartogathat, ezért az 'elől'-höz általában pozitív, a 'hátul'-hoz pedig negatív értékek kapcsolódnak. A rossz dolgok hátulról jönnek, *utoléri* az embert; a mozgás

egy cél irányában történik, a jó dolgok közelebb visznek bennünket a célhoz, *előrevisznek*, az akadályozó tényezők viszont *hátravetik* az embert. A *haladó* eszmék *előre mutatnak*, a retrográd eszmék *hátráltatják* a fejlődést.

A kognitív szemantika központi kérdései közé tartozik a metonímia és a metafora vizsgálata. Az előbbi a strukturalista és formális szemantikai elméletektől sem idegen, az utóbbival azonban csak a kognitív szemantika foglalkozik. Ennek oka elsősorban az, hogy a metonímia bizonyos fajtái szabályba foglalhatók, a metafora esetében pedig csak a metaforizáció mechanizmusának, hátterének a felderítéséről beszélhetünk. A metonímia szorosan összefügg a szabályos poliszémiának nevezett jelenséggel, az utóbbi az előbbi egyik típusának tekinthető.¹⁷ Az *opera* szó eredeti jelentése 'zenekísérettel előadott énekes drámai mű', jelentheti ugyanakkor magát az intézményt és azt a helyet, ahol ilyen művet rendszeresen előadnak ('operaház'), továbbá jelentheti magát az előadást, az operaház társulatát, az opera kottáját, az operát tartalmazó CD-t és így tovább.

7.14. táblázat -

(17)	a. Az opera a kedvenc zenei műfajom.
	b. Az Opera nem kap elég állami támogatást.
	c. Az Opera az Andrassy úton van.
	d. Az opera 7 órakor kezdődik.
	e. Az opera vidéken játszik.
	f. Az opera ott fekszik a harmadik polcon.

Ebben az esetben nem az *opera* szónak egy alulspecifikált jelentéséből indulunk ki, hanem egy vagy két alapjelentésből, amelyekből a többi jelentés metonimikus kiterjesztéssel jön létre. Az opera egyrészt intézmény, másrészt előadásra szánt zenei műfaj. Egy intézménynek általában van épülete, és az intézmény emberekből áll. Az előadásra szánt darabnak van kezdete és vége, és az előadás rögzíthető (pl. CD-n). Az ilyen gondolati sémák alapján megfelelő kontextusban jön létre a metonimikus kiterjesztés.¹⁸ Ezek az összefüggések természetesen nem csak az opera esetében érvényesek, hanem egy egész szócsaládra (szemantikai mezőre) alkalmazhatók.

A metafora ennél bonyolultabb jelenség. A magyarban például az igekötős igék jelentéseiben is tetten érhetők azok az általános metaforák, amelyek gondolkodásunk jellemzői.¹⁹ Például 'a testek, testrészek helye tartály' metafora jelenik meg a *kificamít*, *kibicsaklik*, *kicsavar*, *kifordul* igék megfelelő jelentéseiben. 'Az ember agya tartály; a gondolatok tárgyak, melyek az agyból kijönnek' metaforát találjuk a *kigondol*, *kiötöl*, *kiagyal*, *kisüt*, *kitervez* igékben. 'Az emberek társadalmi csoportja, tömege tartály metaforához tartoznak például a *kiátkoz*, *kicsap*, *kiházásít*, *kiköltözik*, *kirekeszt*, *kitagad* igék. És még egy utolsó példát véve 'a teljes, a nagyobb kint van, a hiányos, a kisebb bent' metaforára példák a *kibővít*, *kiegészít*, *kiépit*, *kiszélesít*, *kitágul*, *kiteljesül* igék.

Az igekötős igéken kívül számos más esetben is metaforával magyarázhatjuk meg egy-egy kifejezés használatát. Így a 'nemzet – ember' metaforára is számos példát találunk: *élő nemzet*, *fiatal nemzet*, *születő nemzet*, *a nemzet érzelmei/öröme/bánata*, *boldog/boldogtalan/árva/szegény nemzet*, *beteg/lábadozó nemzet* stb.²⁰

Mindezekben az esetekben persze az előrejelezhetőség nem feltétel, hiszen a 'nemzet – ember' általános metafora például nem mindig működik, például nincs *szép/csúnya nemzet*, *kopasz/sánta nemzet*, *magas/alacsony nemzet*. Ebből a szempontból a kognitív szemantika különbözik mind a strukturális, mind pedig a logikai szemantikától.

7.3. Morfoszemantika

A **7.1. szakasz - A szemantika tárgya**¹ pontban már említettük, hogy a morfoszemantika a szószemantikának a mondatszemantikához közel álló területe, amely különösen a magyarhoz hasonlóan gazdag morfológiájú nyelvekben játszik fontos szerepet. A morfoszemantika alapproblémája az, hogy a derivátum jelentése hogyan vezethető le a szó alkotóelemeinek a jelentéséből. Lássunk tehát most néhány példát a morfoszemantikára is!

7.3.7.3.1. A foglalkozásnevek képzése

Igéből *-ó/-ő* képzővel képezhetünk bizonyos feltételek mellett 'vminek a végrehajtója, elvégzője' jelentésű főnevet: *író, szerelő, futó, összeszerelő, megoperáló*.²¹ Ez a jelentés csak abban az esetben jöhet létre, amikor az alapige alanyi argumentuma ágens szerepű. Az így képzett főnevek azonban még nem foglalkozásnevek, hanem egy tevékenység eseti végrehajtóját jelölik (lásd a **3.6.3.6.1. szakasz - Termékeny főnévképzők.** pont (g) alpontját is).

7.15. táblázat -

(18)	a. Ki volt ennek a levélnek az írója?
	b. Ma János fog befűteni, ő lesz a fűtő.

Foglalkozásnév közvetlenül nem képezhető, ilyen főnévi jelentés az eseti végrehajtót jelentő főnévből **intézményesülés** révén jön létre. Az intézményesülés világismereti tényezőktől függ: tudnunk kell, hogy a szóban forgó tevékenységet foglalkozásszerűen lehet űzni, és hogy a tevékenység megélhetést biztosíthat. A levezetés tehát így fest:

7.16. táblázat -

			intézményesülés
(19)	[V + -ó/-ő]N	?	[V + -ó/-ő]N
	V eseti végrehajtója		V-t foglalkozásszerűen űző

Igekötős igéből nem jön létre foglalkozásnév, mivel a képzett főnév örökli az alapige vonzatkeretét és ezért tárgyi vonzat nélkül nem használható:

7.17. táblázat -

(20)	a. *az összeszerelő, *a megoperáló
	b. a gép összeszerelője, a fiú megoperálója

Az intézményesülés formai feltétele tehát, hogy a deverbális főnévnek ne legyen kötelező vonzata.

7.3.7.3.2. A fosztóképző

A fosztóképzővel való toldalékolást (lásd a **3.6.3.6.2. szakasz - Termékeny melléknévképzők.** pont (a) alpontját is) főnevek esetében lényegében a rész-egész viszony szabja meg.²² Többféle rész-egész viszonyt ismerünk:²³ (a) Egész és annak komponensei közötti viszony: egy tárgynak vannak tipikus kellékei, amelyek mintegy hozzátartoznak a tárgy képzetéhez. Pl. a kapának van nyele, a csészének van füle, a fának van lombja, a szarvasnak van szarva. (b) A gyűjtőnév és a gyűjtőnév által jelölt halmaz egyik eleme közötti viszony: ebben az értelemben a fa az erdő, a birka a birkanyáj, az ember az embertömeg része. (c) Az anyag és annak adagjai, mennyiségei közötti viszony: ilyen a kenyér és egy szelet kenyér, a bor és egy pohár bor, a föld és egy kupac föld közötti viszony. (d) Olyan járulékos viszony, amely csak annyit fejez ki, hogy két dolog gyakran együtt jár. Az ételeket sózni szoktuk, az emberek általában ruhát viselnek, az írásnak, beszédnek lehet stílusa. A viszony ezekben az esetekben egy tulajdonságnak egy tárgyhoz, személyhez való hozzárendeléséből áll. Megfigyeléseink szerint a fosztóképzővel való toldalékolás csak az (a) és (d) típusú rész-egész viszony esetében lehetséges.

7.18. táblázat -

(21)	a. lombtalan fa, nyeletlen kapa, fületlen csésze, szarvatlan vad, szörtelen test
	b. sótlan leves, ruhátlan ember, stílustalan írás, nőtlen férfi

Ugyanakkor a legkisebb aranyrög is arany (**aranytalan aranyrög*), és erdő nincsen fa nélkül (**fátlan erdő*), a (b) és (c) típusú viszony esetében tehát nincs lehetőség a fosztóképző használatára.

Szemantikailag a fosztóképzős főnevek a -(V)s képzős melléknevekkel állnak szemben: morfológiailag ugyan a (22a–b) számít párnak, szemantikailag viszont a (23a–b).

7.19. táblázat -

(22)	a. (család, családtalan)
	b. (lomb, lombtalan)
(23)	a. (családos, családtalan)
	b. (lombos, lombtalan)

Ez azt jelenti, hogy szemantikailag a 'családtalan' csak a 'családos'-ból, a 'lombtalan' a 'lombos'-ból vezethető le.

7.3.7.3.3. A -gat/-get igeképző

A -gat/-get képzővel (lásd a 3.6.3.6.3. szakasz - Termékeny igeképzők. pont (d) alpontját) kétféle akcióminőséget képezhetünk: (a) a gyakoritást és (b) a kicsinyítést.²⁴ A két jelentés előre jelezhető:

7.20. táblázat -

(24)	a. csókolgat, integet, kóstolgat, nyitogat, ölelget, ütöget
	b. dolgozgat, olvasgat, eszeget, főzöget, sétálgat

A gyakorító jelentést pillanatnyi vagy egyszeri cselekvést jelentő igék, a kicsinyítő jelentést ('a cselekvő a cselekvést csökkent intenzitással végzi') tartós cselekvést jelentő igék esetében kapjuk. A képzés termékenységét a megfelelő szemantikai tulajdonsággal rendelkező bázisból történő új képzések lehetősége igazolja: az *internetezik* duratív ige, az *internetezget* csökkent intenzitású cselekvést fejez ki, az *elszével* (*elment*) ige ezzel szemben pillanatnyi cselekvést jelöl, az *elszévelget* (*elementeget*) iterativitást fejez ki. Csak cselekvésigék kaphatják a képzőt, az állapotot jelentő igékhez a képző nem járulhat: **gyűlölget*, **emlékezet*. A *tudogat* lexikalizálódott alakzat.

A morfoszemantika a magyarban és a magyarhoz hasonló nyelvekben a gazdag alaktani rendszer következtében a jelentéstan fontos részterülete.

7.4. A mondatszemantika tárgya²⁵

A mondatszemantika a mondatok jelentésével foglalkozik. Tekintettel arra, hogy a mondatokat nem készen tároljuk a fejünkben, hanem a szótári egységekből rakjuk össze őket az általunk ismert mondattani szabályok alapján, bizonyosra vehető, hogy a mondatokhoz jelentéseket sem egyenként rendelünk, hanem kompozicionális módon számoljuk ki őket a szótári egységek jelentése és a szintaktikai szerkezet alapján. A mondatok szemantikai elemzése tehát mindig egy szintaktikai elemzésre támaszkodik. Tekintettel arra, hogy a fenti 7.2..

szakasz - Szószemantikai elméletek. pontban említett szemantikai irányzatok közül leginkább a formális szemantika érdeklődik a mondatjelentés iránt, és egyedül ez képes arra, hogy a természetes nyelvek kellően nagy számú mondattani konstrukciójára meghatározza, milyen szabályok alapján számolható ki az alkotórészeik jelentéséből az egész szerkezet jelentése, a mondatszematikai kérdések tárgyalása során a fenti irányzat szemléletmódját fogjuk követni.

A kijelentő mondatok jelentésének legfontosabb, de nem egyedüli komponensét alkotják az **igazságfeltételek**, vagyis azok a feltételek, amelyek teljesülése esetén a mondat igaz állítást fejez ki. Egy kijelentő mondat igazságfeltételeit ismerni annyit tesz, mint birtokában lenni azon információknak, amelyeket a mondat a világról közöl. Egy kijelentő mondatnak akkor van több jelentése, ha igazságfeltételeknek legalább két, egymástól különböző halmazát tudjuk hozzá rendelni (vagyis a világ kétféle „állapota” esetén is igaz lehet). A következő mondat például többértelmű:

(25) Béla szeretné felpróbálni a nyakkendőt a kirakatban.

(25) akkor is igaz, ha Béla a kirakatban lévő nyakkendőt szeretné felpróbálni valahol (tehát nem feltétlenül a kirakatban), és akkor is, ha ő egy bizonyos (nemfeltétlenül a kirakatban lévő) nyakkendőt a kirakatban állva szeretne felpróbálni. A szemantika feladata, hogy többértelmű mondatok esetében megmondja, hogy a többértelműség az egyes szavak többértelműségének vagy a szerkezet sajátosságainak köszönhető-e.²⁶ Amellett, hogy egy mondat több állítás leírására is alkalmas lehet, olyan esetekkel is találkozunk, amikor több mondat ugyanazokat az igazságfeltételeket fejezi ki, mint például a (26a–c) mondatok esetében:

7.21. táblázat -

(26)	a. Mari szereti Jánost.
	b. Jánost szereti Mari. ²⁷
	c. Szereti Mari Jánost.

Könyvünk 5. (mondattani) fejezetében láthattuk, hogy a magyar nem tartozik azon nyelvek közé, amelyekben az összetevők mondatbeli helye azok mondatrészi szerepét tükrözi. A (26a–c) mondatok mindegyike jólformált, bár összetevőik különböző szintaktikai pozíciókat foglalnak el. Emellett igazságfeltételeik is megegyeznek, mindhárom akkor és csak akkor igaz, ha a Mari nevű személy szereti a János nevű személyt. Jelentéstani szempontból mégis van köztük különbség, hiszen nem helyettesíthetők egymással mindenféle kontextusban. Olyan szövegben, amelyben korábban Jánosról (vagy egy Jánost is tartalmazó csoportról) volt szó, de Mariról nem, vagy egy *Mi van Jánossal?* típusú kérdésre adott válaszként, (26a) kevésbé elfogadható, mint (26b), míg egy olyan szövegben, amelyben Mariról (vagy egy őt tartalmazó csoportról) volt szó korábban, de Jánosról nem, illetve egy *Mi van Marival?* típusú kérdésre adott válaszként (26b) kevésbé elfogadható, mint (26a). Végül (26c) leginkább olyan szövegbe illik, amelynek előző mondataiban sem *Mari*, sem *János* nem szerepelt, pl. egy *Mi újság?* típusú kérdésre válaszként.

Tekintettel arra, hogy a magyar mondatban az egyes összetevők szintaktikai szerkezetben elfoglalt helye nem kell hogy tükrözze azok mondatrészi funkcióját (mivel az a ragokból leolvasható), a szintaktikai szerkezet szerepet tud vállalni az információ strukturálásában. A mondattani fejezetben láthattuk, hogy a magyar mondatszerkezet generatív leírása két olyan szintaktikai pozíciót is megkülönböztet, amelyeket az információs szerkezet leírására használatos fogalmak segítségével jellemez: a mondat **topik-** és **fókusz-**pozícióját.

A következőkben részletesen megvizsgáljuk a *topik* és *fókusz* fogalmak használatát az információs szerkezet vizsgálatában, és megnézzük, hogy a magyar mondatok topik-, illetve fókusz-*pozícióiban* elhelyezkedő összetevőinek interpretációja mennyiben felel meg a fenti fogalmak szemantikai értelmezésének. Ezek után két olyan további jelenséggel, a progresszív aspektusú mondatok interpretációjával és az objektív–szubjektív modalitás megkülönböztetésének kérdésével foglalkozunk, amelyek megértésében, magyarázatában nagy szerepet kapnak a mondatok információs tagolásával kapcsolatos ismeretek.

Honnan lehet megállapítani azt, hogy egy mondat mennyire illik egy adott szövegbe? A nyelv alapvető funkciója, az információközlés akkor valósul meg, ha minden mondat hordoz valamilyen új információt, vagyis olyan információt, amely a megelőző szövegből, illetve a hallgató előzetes tudásából nem következik. Annak érdekében, hogy ez az új információ a

hallgató ismeretei közé a lehető legkisebb erőfeszítés árán épülhessen be, arra van szükség, hogy megfelelően kapcsolódjék a szövegelőzményhez, illetve a hallgató egyéb ismereteihez. Minden egyes nyelvnek vannak eszközei arra, hogy megkülönböztesse a mondataiban az újnak tekintett információt hordozó elemeket azoktól, amelyek az utóbbiakat a szövegelőzményhez és a hallgató előzetes tudásához kapcsolják, vagyis a mondatok által közölt információt **strukturálja**. Az információ fenti típusú strukturálása az egyes nyelvekben általában prozódiai (hangsúly, intonáció) vagy mondattani eszközökkel történik. Azt tehát, hogy egy mondat mennyire illeszkedik egy szövegbe, a mondat **információs szerkezetének**²⁸ a vizsgálata alapján lehet meghatározni. Az információs szerkezet vizsgálata azt jelenti, hogy megkeressük a mondat által közölt információ azon elemeit, amelyeket a mondat újként mutat be, és megvizsgáljuk, hogyan kapcsolódik ez az információ a szövegelőzményhez. Egy mondat akkor illeszkedik egy szövegbe, ha a mondatban újként megjelenített információ nem következik a szövegből, illetve, ha azok az eszközök, amelyek a mondatban szereplő új információt a szövegelőzményhez kapcsolják, megfelelően vannak megválasztva (lásd a **7.5. szakasz - A topik-pozíció és a topik funkció**. pontot).

Eddig csak a kijelentő mondatok jelentéséről ejtettünk szót. A kérdő, felszólító, stb. mondatok szemantikai leírását általában a kijelentő mondatokéra vezetjük vissza: a kérdő mondatokét például azokéra, amelyek a kérdésre adott válaszként előfordulhatnak, a felszólító mondatokét pedig azokéra, amelyek olyan állításokat írnak le, amelyek akkor lesznek igazak, amikor a világnak a felszólító mondat által megkívánt állapota előáll. A továbbiakban mi itt ezért a kijelentő mondatok vizsgálatára koncentrálnak.

7.5. A topik-pozíció és a topik funkció

A következő kérdés–válasz párok elfogadhatósága közötti különbség a mondattani fejezetben **topik-pozíciónak** nevezett mondattani pozíciónak (lásd az **5.2.5.2.2. szakasz - A mondat topik—predikátum tagolódása**. pontot) a mondat szövegelőzményhez való kapcsolásában betöltött szerepére mutat rá. Míg a (27) alatti diskurzust teljesen természetesnek tartjuk, a (28) alatti meglehetősen furcsán hangzik (a grammatikus, de a szövegbe nem megfelelően illeszkedő mondatok előtt # áll):

7.22. táblázat -

(27)	A: Mit csináltak a fiúk tegnap délután?
	B: Péter meglátogatta Marit, Jancsi pedig moziba ment.
(28)	A: Mit csináltak a fiúk tegnap délután?
	B: #Marit meglátogatta Péter, Jancsi pedig moziba ment.

A (27B) és a (28B) első tagmondatai abban különböznek egymástól, hogy az elsőben a *Péter* tulajdonnév a mondat topik-pozíciójában helyezkedik el, míg a másodikban a *Marit* tulajdonnév foglalja el ezt a pozíciót. A mondattani fejezetben láthattuk, hogy azt, hogy egy összetevő a topik-pozícióban helyezkedik-e el, különböző szintaktikai tesztekkel (a mondatban kifejezett állítás egészét módosító határozók helye) és prozódiai tesztekkel (a mondat első főhangsúlyos összetevőjének helye) lehet meghatározni. A topik helyzetű összetevők interpretációját két dolog jellemezte: egy a beszélő és a hallgató által ismert, vagy legalábbis létezőnek feltételezett személyt, csoportot, dolgot neveznek meg, és ez a személy, csoport, dolog az, amelyről a mondat szól.

A **topik** fogalma a szemantika, illetve az információszerkezet-kutatás eszköztárából került át a szintaxisba. A fogalom általánosan elfogadott definíciója szerint a mondat topikja, más néven **logikai** vagy **pszichológiai alanya** az a személy, dolog stb., amiről a mondat többi része, a **logikai** vagy **pszichológiai predikátum** valamilyen információt közöl²⁹ (l. Paul 1880, Danes 1970 stb.). A topik fenti funkcióját szemléletes módon a következőképpen lehet megragadni (Reinhart 1982). Tekintsük az emberi kommunikációt úgy, mint folyamatosan újabb állítások hozzáadását a beszélő és a hallgató közös tudását jelképező állításhalmazhoz, és képzeljük úgy, hogy a közös tudást alkotó állításhalmazt egy „kartotékrendszerben” tároljuk. A topik szerepe

ezek után felfogható úgy, mint annak a „kartotéknak” az azonosítása, amelyen a mondat által hordozott információ tárolódik. Például (27B) első tagmondatának információja a *Péter* nevű individuumnak megfelelő kartotéknál tárolódik, azt a tulajdonságot rendeli ehhez az individuumhoz, hogy meglátogatta Marit, míg a mondat második tagmondatának információja a *Jancsi* nevű individuumnak megfelelő kartotéknál tárolódik, a mondat azt a tulajdonságot rendeli a fenti individuumhoz, hogy moziba ment. A (28A–B) kérdés–válasz pár problémája ezek után könnyen jellemezhető: a kérdés azon kartotékok tartalmára vonatkozik, amelyek azokhoz az individuumokhoz tartoznak, amelyekre teljesül a *fű* tulajdonság. (28B) első tagmondata nem tesz eleget a fenti feltételnek, tehát nem a feltett kérdést válaszolja meg. Egyes szerzők a topikot a mondatnak az ismert információt hordozó részével azonosítják (pl. Chafe 1976), ami azért tűnik indokoltnak, mert csak ismert dolgot lehet megnevezni, ismeretlen dolgokat először be kell vezetni a diskurzusba, mielőtt meg tudnánk nevezni őket.

Amint láthattuk, a (27B) és (28B) mondatok topik-pozícióban elhelyezkedő összetevői egyben rendelkeznek a **topikság** szemantikai tulajdonságával is. A következőkben azt vizsgáljuk meg, vajon a magyar mondatokban a szintaktikai topik-pozícióban elhelyezkedő és a topik szerepű összetevők halmaza mindig azonosnak tekinthető-e egymással.

7.5.7.5.1. A topik-pozíció és a logikai alany szerep

7.5.7.5.1.7.5.1.1. A topik-pozícióban lévő összetevők értelmezése

Az egyik hagyományos módszer annak tesztelésére, hogy egy kijelentő mondat melyik összetevője játssza a topik szerepét (azaz, melyik összetevő nevezi meg azt a dolgot, amiről a mondat szól), a következőképpen működik. A *Mi van x-szel?* kérdésben helyettesítsük be *x* helyébe egyenként a mondat összes főneves kifejezését. A mondatban az az összetevő játssza a topik szerepét, amelyiket a fenti kérdésben az *x* helyére beírva olyan kérdést kapunk, amire az eredeti kijelentő mondatunk természetes, koherens választ ad. Alkalmazzuk a tesztet a következő mondatra, ahol a *Juli* tulajdonnév a mondat topik-pozíciójában helyezkedik el:

(29) Juli tegnap is meghallgatta Jánost a rádióban.

Tekintettel arra, hogy (29) két főnévi kifejezést tartalmaz, az alábbi kétféle kérdést rendelhetjük hozzá fenti módszer segítségével:

7.23. táblázat -

(30)	a. Mi van Julival?
	b. Mi van Jánossal?

(29) mondat természetes választ ad a (30a) kérdésre, de a (30b)-re már nem. A teszt alapján tehát arra a következtetésre jutunk, hogy a *Juli* tulajdonnév a (29) mondat topikja,³⁰ ami azonos a topik-pozícióban elhelyezkedő összetevővel, és így a fenti pozíció elnevezésének jogosságát látszik alátámasztani. A szemantikai topiknak számító és a topik-pozícióban helyet foglaló elemek azonban nem min dig azonosak egymással.

Először is, mint a mondattani fejezetben láttuk, a mondat topik-mezőjében egyidejűleg több összetevő is megjelenhet, mint ahogyan a következő példa mutatja:

(31) Juli Jánost tegnap is meghallgatta a rádióban.

A kérdés-teszt a következő kérdéseket rendeli a fenti mondathoz:

7.24. táblázat -

(32)	a. Mi van Julival?
	b. Mi van Jánossal?
	c. Mi van Julival és Jánossal? ³¹

A (32a)–(31), (32b)–(31), illetve (32c)–(31) kérdés–válasz párok közül az első a legtermészetesebb, a második és a harmadik jóval kevésbé hangzik természetesen. (A (32c)–(31) pár abban az esetben már egyáltalán nem hangzik természetesen, ha feltételezzük, hogy Juli és János nem ismeri egymást.) A kérdés-teszt alapján tehát a (31) mondat szemantikai topikjának a *Juli* tulajdonnév tekinthető. A teszt eredménye alapján így megállapítható, hogy a szintaktikai topik-pozícióban elhelyezkedő elemek nem minden esetben rendelkeznek a topik funkció jellemzőivel (legalábbis amennyiben elfogadjuk, hogy a fenti teszt kielégítően képes azonosítani a topik szerepet betöltő elemeket).³²

Vannak ugyanakkor olyan mondatok is, amelyeknek a topik-pozíciójában nemspecifikus határozatlan főneves kifejezéseket találunk, amit az alábbi példák illusztrálnak:

7.25. táblázat -

(33)	a. Egy gyerek kiszaladt az úttestre. (Maleczki 1998: 261)
	b. Valaki elvesztette a hitelkártyáját. (Gécseg–Kiefer 2006)

Bár (33a)-nak van olyan olvasata, amely szerint a mondat egy adott gyerekről tesz állítást, olyankor is használható, amikor azt akarjuk vele állítani, hogy volt egy olyan gyerek, aki lelépett az úttestre. Ez utóbbi értelmezés szerint a kérdés-teszt alapján az *egy gyerek* főnévi kifejezés nem tekinthető a mondat szemantikai értelemben vett topikjának, hiszen a mondat nem ad megfelelő választ a *Mi van egy gyerekkel?* kérdésre. (33a) a fenti olvasatában egyedül *Mi történt?* típusú kérdésekre tud természetes választ adni.³³ Hasonló többértelműséggel találkozunk (33b) esetében is.

A mondattani fejezetben szó esett arról (lásd az **5.2.5.2.2. szakasz - A mondat topik—predikátum tagolódása** pontot), hogy a topikpozícióban elhelyezkedő elemek nemcsak ereszkedő, hanem sajátos, emelkedő (kontrasztív) intonációval is ejthetők, sőt, bizonyos típusú összetevők (igék, negatív kvantorok, melléknevek, határozószók stb.) csak ilyen intonációval ejtve fordulhatnak elő a topik-pozícióban, amint a következő példák is mutatják (az emelkedő intonációt ^ˈ jelöli):³⁴

7.26. táblázat -

(34)	a. /Beszélni 'beszéltem Jánossal (de sokat nem értem el).
	b. /Ötnél kevesebb diák CHOMSKY könyvét olvasta el.
	c. /Okos MARI volt.

A fenti prozódiai tulajdonságú **szintaktikai** topikokat **kontrasztív topikoknak** nevezzük. A mondattani fejezet hangsúlyozta, hogy a kontrasztív topikok is rendelkeznek a topikok szemantikai tulajdonságaival, vagyis azt a dolgot nevezik meg, amiről a mondat szól, de ez a dolog bizonyos szintaktikai kategóriájú kontrasztív topikok esetében nem individuum, hanem tulajdonság. Ilyen értelemben (34a) a beszélés tulajdonságáról szól, azt állítva róla, hogy én rendelkeztem vele, (34b) arról a tulajdonságról, amely az ötnél kevesebb számú diákból álló csoportokat jellemzi, és azt állítja róla, hogy egy ilyen tulajdonságú csoport Chomsky könyvét olvasta, (34c) pedig az okosság tulajdonságáról, és azt állítja róla, hogy Mari rendelkezett vele.

A fenti gondolatmenet két kérdést vet fel. Egyrészt, nehezen lehet meghatározni, hogy milyen tulajdonságról szólnak például a következő mondatok, amelyekben egy számneves kifejezés, illetve egy határozószó foglalja el a topik-pozíciót:

7.27. táblázat -

(35)	a. /Kétszer csak JÁNOST hívtam fel.
	b. /Jól MARI oldotta meg a feladatot.

Másrésről, ha a kontrasztívtopik-intonáció szerepe az, hogy tulajdonságot jelölő kifejezést hozzon létre, akkor miért nincs arra bizonyíték, hogy az ilyen intonációval ejtett individuumjelölő kifejezések, mint például az, amit a (36) mondatban találunk, szintén tulajdonságot neveznek meg?

(36) /János a PADLÓN aludt.

A fenti tények azt sugallják, hogy a kontrasztívtopik-intonáció szerepe más kell, hogy legyen, mint tulajdonságokat megnevező kifejezések előállítás. A kontrasztív topik általunk javasolt interpretációjára alább még visszatérünk.

A fentiek alapján tehát megállapítható, hogy a magyar mondat topik-pozícióban előforduló kifejezései nem minden esetben azt a dolgot nevezik meg, amiről a mondat szól, tehát nem minden esetben rendelkeznek a topik szemantikai tulajdonságával. A következő szakaszban azt tekintjük át, hogy vajon a megfeleltetés fordított irányban érvényes-e, vagyis csak olyan dologról tehet-e állítást egy mondat, amit egy topik-pozícióban megjelenni képes összetevő nevezhet meg.

7.5.7.5.1.7.5.1.2. A topik szerepű összetevők mondattani helye

A fentiekben a topikot azon összetevőként definiáltuk, amely a mondat logikai vagy pszichológiai alanyát azonosítja, amelynek a mondat többi része valamilyen tulajdonságát írja le. Nem szükségszerű azonban, hogy minden mondatban legyen topik szerepű összetevő. Marty (1884) például kétféle típusú mondatot különböztet meg. A kategorikus állításokat kifejező mondatok a logikai alanyt és a logikai predikátumot kifejező részre bonthatók, és úgy tekinthetők, mint amelyek a logikai alany valamely tulajdonságát írják le. A thetikus állításokat kifejező mondatokban nem találunk olyan kifejezést, amely a mondat logikai alanyát nevezné meg, amit az is mutat, hogy ezek nem használhatók válaszként *Mi van x-szel?* típusú kérdésekre, ahol *x* a mondat valamely összetevője, csak *Mi történt?* illetve *Mi van?* típusú kérdésekre. A (37a–b) példák kategorikus állításokat kifejező mondatokat, a (37c–e) példák pedig thetikus állításokat kifejezőket illusztrálnak.³⁵

7.28. táblázat -

(37)	a. János találkozott Júliával.
	b. A szomszédomat meglátogatták a gyerekei.
	c. Csalogány dalol az ablakomban. (Maleczki 2002)
	d. Villámlik.
	e. Kigyulladt az iskola. (Kálmán 1985)

Az, hogy a thetikus állításokat kifejező mondatokban nem találunk olyan összetevőt, amely a logikai alanyt nevezi meg, nem jelenti azt, hogy ezeknek a mondatoknak ne lehetne logikai alanya.³⁶ A (37c–e) mondatok például értelmezhetők úgy, mint amelyek egy implicit idő- vagy hely-argumentumról szólnak (Jäger 1996, Maleczki 2002). (A (37c) mondat határozóragos főneves kifejezése a helyargumentumot jellemzi.)

A fenti adatok tehát azt mutatják, hogy amennyiben a topikot a mondat logikai alanyként definiáljuk, nem feleltethetők meg egyértelműen egymásnak a magyar mondatok topik szerepű összetevői és a topik-pozícióban elhelyezkedő összetevők: bár minden mondatnak van logikai alanya, azaz szemantikai értelemben vett topikja, nem minden mondatban jelenik meg ez a logikai alany a felszínen, illetve a topik-pozícióban.

Mіндеzek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy sem az az állítás nem igaz, hogy a magyar mondat topik-pozíciójában elhelyezkedő összetevők mindegyike eleget tesz a topik szemantikai tulajdonságainak, sem az,

hogy a szemantikai topikok megfeleltethetők lennének a topik-pozícióban elhelyezkedő összetevőknek. Ezek után felmerül a kérdés, hogy mennyiben indokolt a *topik-pozíció* elnevezés használata a szintaxisban. Az elnevezés használata annyiban indokolt, hogy amennyiben a mondatban egyetlen, eső dallammal ejtett specifikus individuomot jelölő főnévi kifejezés van a topik-pozícióban, az általában rendelkezik a topikok szemantikai tulajdonságaival is, illetve, amennyiben több ilyen kifejezés van a mondatban, akkor közülük a legelső tölti be a topik szerepét, l. (31) példa. Amint a fentiekben már láttuk, az emelkedő intonációval ejtett kontrasztív topikok már nem minden esetben alkalmasak arra, hogy a mondat logikai alanyát azonosítsák. A következő pontban az ezen összetevők interpretációjával kapcsolatos legfontosabb kérdéseket tekintjük át.

7.5.7.5.2. A kontrasztív topikok interpretációja

A *kontrasztív topik* elnevezés először Szabolcsi (1980, 1981) műveiben³⁷ jelenik meg a magyarra vonatkoztatva,³⁸ aki megfigyeli, hogy a topik pozíciójában szereplő kifejezések, emelkedő intonációval ejtve, sajátos, de nem igazságfeltételes jelen tésztöbbletet hordoznak azon mondatok jelentéséhez képest, ahol nincs a fenti intonációs mintával ejtett összetevő. A következő mondat³⁹ mondatkezdő összetevője kontrasztív topik (amelyet egy fókusz-pozícióban lévő összetevő követ):

(38) /János a PADLÓN aludt.

Szabolcsi javaslata szellemében a fenti mondat nemcsak azt az állítást fejezi ki, hogy János a padlón aludt, hanem azt is sugallja, hogy vannak más releváns személyek is Jánoson kívül, akikkel kapcsolatban feltehető a kérdés, hogy hol aludtak, és azt, hogy ezek a személyek valószínűleg nem a padlón aludtak. Amennyiben az alábbi mondat (38)-at követi a szövegben, explicit módon cáfolja azt a következtetést, hogy a többi releváns személy valószínűleg nem a padlón aludt:

(39) Péter is a PADLÓN aludt.

Az a tény, hogy (39) követheti (38)-at a szövegben anélkül, hogy ellentmondást idézne elő, arra utal, hogy az az állítás, hogy a többi releváns személy nem a padlónaludt, nem logikai következménye a (38) mondatnak. Azokat a törölhető, tehát nemlogikai következtetéseket, amelyek egy adott összetevő vagy konstrukció (jelen esetben a kontrasztív topik összetevő) használatával mindig együtt járnak, Grice (1975) nyomán **konvencionális implikaturáknak** nevezzük (lásd a **8. fejezet - Pragmatika⁰**. fejezetet).

A kontrasztív topikot tartalmazó (38) mondat a diskurzusban többek között a (40) kiegészítendő kérdésre adott válaszként fordulhat elő:

(40) Hol aludt János?

A (38) mondat és benne a kontrasztív topik összetevő interpretációja akkor jellemezhető a legjobban, ha összehasonlítjuk egy olyan kijelentő mondattal, amelynek az igazságfeltételei megegyeznek az övéivel, és amely a diskurzusban is hasonló szerepet tölthet be. Az alábbi mondat igazságfeltételei megegyeznek (38)-éival, és éppúgy alkalmas a (40) kérdés megválaszolására, mint (38):

(41) János a PADLÓN aludt.

Miért választja a fenti kontextusban a beszélő (41) helyett (38)-at a (40) kérdés megválaszolására? Bár kézenfekvőnek tűnik a válasz, hogy (38) segítségével a beszélő azt az implikaturát is ki kívánja fejezni, hogy a többi releváns személy a padlótól különböző helyen aludt, ez mégsem lehet (38) használatának az oka, hiszen egy (38)-at tartalmazó diskurzus mindig folytatható (39)-cel, ami a kérdéses implikaturát törli. Másrészt, ha a kontrasztív topik használatának célja az volna, hogy bevezesse azt az implikaturát, hogy a kontrasztív topik alternatíváira a kontrasztív topikot tartalmazó mondatban szereplő tulajdonság nem igaz, akkor az ilyen típusú implikaturának minden kontrasztív topikos mondat esetében jelen kellene lennie. (42A–B) egy olyan kérdés–válasz párt illusztrál, ahol a válasz kontrasztív topikja egy kvantoros főnévi kifejezés. Összehasonlításként (42B’)-ben mellékeljük a válasz kontrasztív topik nélküli verzióját is:

7.29. táblázat -

(42)	A: Melyik diák szeretne háromnál kevesebb almát megenni?
------	--

	B: /Háromnál kevesebb almát JÁNOS szeretne megenni.
	B': JÁNOS szeretne háromnál kevesebb almát megenni.

Ha a kontrasztív topik használatának a célja a fentiekben említett implikátúra bevezetése, (42B) használatának az kellene hogy legyen a célja, hogy a következő implikátúrát bevezesse: amennyiben más számú almára kérdezzük rá (pl. *Ki szeretne ötnél több almát megenni?*), a válasz nem *János* lesz. Ez az információ azon ban a mondat igazságfeltételes jelentéséből is következik, tehát státusza nem implikátúra, hanem logikai következmény: amennyiben János háromnál kevesebb almát szeretne megenni, mint ahogyan a mondat állítja, akkor természetes, hogy János nem szeretne három vagy annál több almát megenni.

Amint a fentiekben említettük, a (38) mondat annak az állításnak az igazságát is sugallja, hogy vannak Jánoson kívül más releváns személyek is a diskurzusban. Mi ennek az állításnak a (38)-hoz viszonyított státusza? Ez az állítás nem a (38) által bevezetett (törölhető) implikátúra, hiszen ha (38)-at egy neki ellentmondó állítást kifejező mondat, például (43)-mal folytatjuk, a diskurzus nem lesz koherens:

(43) Nem is volt senki más jelen.

Figyeljük meg, hogy a (43) mondat nemcsak a (38) folytatásaként, hanem a (38) mondat (44)-ben szereplő tagadott változatának folytatásaként sem ad koherens diskurzust eredményül:

(44) /János nem aludt a padlón.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az az állítás, hogy vannak más releváns személyek Jánoson kívül, akikkel kapcsolatban feltehető a kérdés, hogy hol aludtak, nem a (38) által bevezetett implikátúra. Ez egy olyan állítás, amelynek az igazságát el kell fogadnunk ahhoz, hogy a (38) mondat állítást közöljünk. Az olyan állításokat, amelyeket igaznak kell elfogadni ahhoz, hogy egy adott mondat segítségével állítást fogalmazzunk meg, azt tagadhassuk, illetve rákérdezhessünk, a mondat **előfeltevéseinek** nevezzük. Azt, hogy egy mondatnak mely állítások az előfeltevései, úgy lehet tesztelni, hogy megnézzük, mik azok az állítások, amelyek igazsága a mondatból, annak tagadott, illetve kérdő változatából is következik (az előfeltevésekről részletesebben I. Kiefer 1983).

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy (38) abban különbözik (41)-től, hogy (38)nak előfeltevése az az állítás, hogy Jánoson kívül vannak még más releváns személyek is, akikkel kapcsolatban feltehető az a kérdés, hogy hol aludtak, míg (41)nek nem. (38)-at tehát akkor használja a beszélő, ha feltételezi a fenti állítás igazságát. De valóban minden mondatban azt az előfeltevést vezet be a kontrasztív topik, hogy az általa jelölt dolognak vannak olyan alternatívái, amelyekre **feltehető az a kérdés**, amit a mondat megválaszol?

Ha ez így lenne, (42B) azt az előfeltevést vezetné be a diskurzusba, hogy vannak a *háromnál kevesebb* kvantorral jellemzett mennyiségen kívül más olyan mennyi ségek, amelyekről megkérdezhető, hogy melyik diák szeretne olyan mennyiségű almát megenni. Azzal, hogy vannak a *háromnál kevesebb* mennyiségtől különböző olyan mennyiségek, amelyekről fel lehet tenni a fenti kérdést, a beszélők (42B) kimondása előtt is tisztában vannak. Amivel nincsenek tisztában, az az, hogy van-e a *háromnál kevesebb* kvantor által jelölt mennyiségen kívül még egy olyan mennyiség, amelyről elmondható, hogy egy releváns diák ilyen mennyiségű almát szeretne megenni. A (42B) mondat azt sugallja, hogy van, ezért ez tekinthető a mondat előfeltevéseinek (a mondat tagadott változatából is következik az állítás).

A fenti előfeltevés formális módon a következőképpen fogalmazható meg: létezik egy, a releváns mennyiségeket, köztük a *háromnál kevesebb* kvantor által jelölt mennyiséget tartalmazó halmaz, létezik a releváns diákokból (János alternatíváiból), illetve ilyenek halmazából álló halmaz, és egy olyan leképezés az első halmazból a másodikba, amely minden mennyiséghez egy diákot (vagy diákok halmazát) rendel, mégpedig azon diákot (vagy diákok halmazát), aki (akik) az adott mennyiségű almát szeretne (szeretnének) megenni. A fenti típusú függvényből csak egy létezhet, hiszen például ha a *háromnál kevesebb* mennyiséghez Jánoson kívül még egy diák hozzárendelhető, aki annyi almát szeretne megenni, a (42B) mondat hamissá válik. Tekintettel arra, hogy azokat a leképezéseket, amelyek egy halmaz minden eleméhez egy másik halmaz pontosan egy elemét rendelik hozzá, a matematikában **függvénynek** nevezik, azt is mondhatjuk, hogy a (42B) mondat előfeltevése az, hogy létezik adott mennyiségek halmazát diákok halmazába a fenti szabály alapján leképező egy és csak egy függvény. Az, hogy (42B) előfeltételezni látszik, hogy a mondatban szereplő mennyiségen kívül

még van legalább egy releváns mennyiség, amelyhez valamely diákok hozzá vannak rendelve, abból követhet, hogy a függvények **értelmezési tartománya** (az a halmaz, amelynek elemeihez a függvény egyenként a másik halmaz elemeit rendeli) általában több mint egy elemet kell hogy tartalmazzon (Krifka 2001).

Általánosítva tehát megállapítható, hogy a kontrasztív topikot tartalmazó mondatok előfeltételezik egy és csak egy olyan függvénynek a létezését, amely a kontrasztív topik és legalább egy alternatívája által bevezetett halmazt képezi le a kontrasztív topikot követő főhangsúlyos összetevő és alternatívái által meghatározott halmazba, egy a mondat által meghatározott szabály alapján. Az, hogy pontosan mely elemek alkotják a két halmazt, a szövegelőzménytől és a kontextustól is függ.

A fentiek alapján (38) előfeltevése a következő módon fogalmazható meg: van egy és pontosan egy olyan függvény, amely a releváns személyek halmazát képezi le azon helyek halmazába, amelyek alvásra alkalmasak, és ez a függvény egy helyet akkor rendel egy személyhez, ha a személy az adott helyen aludt.

Azt, hogy a kontrasztív topikot tartalmazó mondatok előfeltevéseit a fenti függvény segítségével fogalmazzuk meg, a felsoroltakon kívül még egy további érv is motiválja: a kontrasztív topikot tartalmazó kijelentő mondatok igen gyakran fordulnak elő több kérdőszót tartalmazó kiegészítendő kérdésekre adott válaszok részeként. (38) például a következő kérdésre ad részleges választ:

(45) Ki hol aludt?

Amint könyvünk 5. fejezetében láthattuk, a fenti típusú kérdések olyan választ várnak, amelyek az első kérdőszó tartományának minden eleméhez (tehát a releváns személyek mindegyikéhez) hozzárendelik a második kérdőszó tartományának (a releváns helyek halmazának) egy elemét, ez pedig azt jelenti, hogy előfeltételezik, hogy van egyetlen olyan **függvény**, amely a fenti tartományokat egymásba leképezi.⁴⁰

A kontrasztív topikot tartalmazó mondatok interpretációjával kapcsolatban tehát megállapítottuk, hogy a kontrasztív topik összetevő nem mindig alkalmas a mondat logikai alanyának megnevezésére. Megállapítottuk, hogy a fenti típusú mondatok egy speciális függvény létezését előfeltételezik.

7.6. A fókusz funkció és a fókusz-pozíció

A magyar mondattanról szóló 5. fejezetben olvashattuk, hogy a topik-pozíció mellett van egy másik olyan szintaktikai pozíció is a magyarban, amelyre szintén szemantikai, illetve az információstruktúra-kutatásból ismert fogalommal szokás utalni. Ezt a pozíciót, amely közvetlenül az ige előtt helyezkedik el, és amelyben az ige hangsúlyát elvevő főhangsúlyos elem található, **fókusz-pozíciónak** nevezzük. Az alábbiakban azt tekintjük át, hogy vajon a fókusz-pozícióban elhelyezkedő elemek interpretációja mennyiben felel meg a szemantikai értelemben vett fókusszal szemben támasztott követelményeknek.

A **fókusz**t a szemantikában hagyományosan úgy definiálják, mint az új, nem előfeltételezett, az előző diskurzusból nem kikövetkeztethető, illetve nem megjósolható információt (ami a mondat által kifejezett állítást megkülönbözteti a mondat előfeltevéseitől), illetve az azt kifejező összetevőt (Halliday 1967). A mondatok által kifejezett információ fókuszon kívüli részére szokás a **háttér** terminussal utalni. Természetesen az, hogy a fókusz szerepű összetevő új, nem előfeltételezett információt fejez ki, nem azt jelenti, hogy a fókusz szerepű összetevő jelentése nem lehet ismert a kontextusban. A következő dialógus B mondatában *az étteremben* kifejezés maga nem hordoz új információt:

7.30. táblázat -

(46)	A: Hol találkozott Péter és Kati tegnap, a moziban vagy az étteremben?
	B: Az ÉTTEREMBEN találkoztak.

A (46B) mondat *az étteremben* kifejezése ugyanakkor mégis megfelel a fókusz fenti definíciójának, hiszen azt határozza meg, hogy a *Péter és Kati x helyen találkoztak* szerkezetű állításban *x* a mozival vagy az étteremmel azonos-e. Ez az információ nem következik a kontextusból.

Az irodalomban a fókusz fent említett funkciója mellett egy másik funkcióját is el szokták különíteni, nevezetesen azt, hogy a fókusz alkalmas arra, hogy a mondat jelentésének egy elemét szembeállítsa annak lehetséges alternatíváival. A következő mondatban a fókuszálás a szembeállítás eszközeként jelenik meg:

(47) Vali LEVEST rendelt, nem pedig FŐZELÉKET.

Bizonyos szerzők (pl. Chafe 1976) a fókusz két altípusát különböztetik meg aszerint, hogy a fentiek közül melyik funkciót, a szövegelőzményhez képest új információ megjelenítését vagy a szembeállítás funkcióját látja el egy összetevő, az előbbi szerepű fókuszt **normál** vagy **nemkontrasztív**, az utóbbit **kontrasztív fókusz**nak nevezve. (É. Kiss (1998) a fenti típusú megkülönböztetést az **információs fókusz** és az **azonosító fókusz** fogalmak segítségével teszi meg.) A megkülönböztetést elsősorban az indokolja, hogy bizonyos nyelvekben (pl. az angolban), a fókusz két funkciója általában különböző mondattani eszközök segítségével valósul meg: míg új információ közlésére, tipikusan eldöntendő vagy kiegészítendő kérdés megválaszolására ezek a nyelvek általában alapszórendű mondatokat használnak, amelyekben a (kérdéshez képest) új információ helyét prozódiai eszközök jelzik, addig az egyes összetevők jelentésének az alternatíváikkal való szembeállítására sajátos, jelölt konstrukciók szolgálnak. A fenti, strukturális különbségből következik a kétféle fókusz egy fontos további különbsége is: a fenti típusú nyelvekben a nemkontrasztív fókuszt tartalmazó mondatok jelentéséből általában nem következik, hogy a mondat fókuszon kívüli része által jelölt tulajdonság a fókusz alternatíváinak egyikére sem teljesül, de a kontrasztív fókusz kifejezésére használatos sajátos konstrukciókból már igen.⁴¹

Amint a (46B) és (47) példák mutatják, a magyarban a fókusz kétféle funkcióját ugyanazon konstrukció segítségével, a kérdésre válaszoló, illetve a szembeállított összetevő fókusz-pozícióba helyezésével ki tudjuk fejezni. A továbbiakban a fókusz funkció és a fókusz-pozíció közötti megfeleltetést tekintjük át a magyarban, vagyis azt, hogy vajon a fókusz-pozícióban elhelyezkedő összetevők minden esetben rendelkeznek-e a szemantikai fókuszok tulajdonságaival, illetve a fókuszként interpretált összetevők mindegyike a fókusz-pozíciót foglalja-e el a mondatban.

7.6.7.6.1. A fókusz-pozícióban lévő összetevők interpretációja

Annak a kimutatására, hogy egy mondatnak melyik összetevője hordozza a kontextushoz képest új információt, számos teszt ismeretes a szakirodalomban. Az egyik teszt szerint egy kijelentő mondat (nemkontrasztív) fókuszának kell tekinteni azt az összetevőt, amely természetes választ ad arra a kiegészítendő kérdésre, amelynek a kérdőszón kívüli része azonos a kijelentő mondat fókuszon kívüli részével, a kérdésbeli kérdőszónak pedig a válaszban a fókusz összetevő felel meg.⁴² A tesztet a következő mondatpár illusztrálja:

7.31. táblázat -

(48)	A: Mit olvasott fel János a barátainak a kertben?
	B: János a HAMLETET olvasta fel a barátainak a kertben. (Kenesei 1998)

Az a tény, hogy (48B) természetes és koherens választ ad a (48A) kérdésre, azt mutatja, hogy az *a Hamletet* főneves kifejezés, amely a mondat fókusz-pozíciójában helyezkedik el, tekinthető a mondat szemantikai fókuszának is.

A kérdés-teszt alkalmazása természetesen nem azt jelenti, hogy valódi szövegekben egy fókuszos mondat mindig csak a teszt által neki megfeleltetett kérdő mondatra adott válaszként használható, ráadásul általában redundánsnak érzett kérdés-válasz párokat eredményez, mint például (48)-ban is. A teszt arra jó, hogy például kimutassa, hogy (48B)-nek nem lehetnek a *János, a barátainak, vagy a kertben* összetevők a fókuszai, mert az (A')-(B), (A'')-(B) és (A''')-(B) kérdés-válasz párok nem természetesek abban az értelemben, ahogyan a (48A)-(48B) pár:

7.32. táblázat -

A ¹ :	Ki olvasta fel a Hamletet a barátainak a kertben?
A ² :	Kinek olvasta fel János a Hamletet a kertben?
A ³ :	Hol olvasta fel János a Hamletet a barátainak?
B:	János a HAMLETET olvasta fel a barátainak a kertben.

Vajon a fókusz-pozícióba helyezésnek valóban csak annyi-e a szerepe, hogy a szemantikai szempontból való (nemkontrasztív) fókuszálást jelezze? Nem, hiszen, amint ezt az 5. fejezetben láttuk, a magyar fókusz-pozícióban lévő elemek interpretációjára, a (relatív értelemben) új információ közlésén túl az is jellemző, hogy kizárólagosságot fejeznek ki. Vagyis, a (48B) mondat nemcsak azt jelenti, hogy a Hamletre igaz az, hogy János felolvasta a barátainak, hanem azt is, hogy semmilyen más alternatívájára a Hamletnek⁴³ nem igaz az, hogy János felolvasta a barátainak a kérdéses időben és helyen. Amennyiben a (48B) mondatban a fókusz-pozícióban lévő elemet az *Othellót és a Hamletet* koordinált főneves kifejezésre cseréljük az alább illusztrált módon, olyan mondatot kapunk, amely által kifejezett állítás nem következik a (48B) által kifejezett állításból, és belőle sem következik az:⁴⁴

(49) János az OTHELLÓT és a HAMLETET olvasta fel a barátainak a kertben.

Az az állítás, hogy a fókusz-pozícióban elhelyezkedő összetevőt tartalmazó mondatok fókuszon kívüli része által leírt tulajdonság a fókusz-alternatívák közül csak egyre igaz, a fenti típusú mondatoknak nem következménye, hanem előfeltétele (Kenesei 1989), amit az is mutat, hogy a fenti típusú mondatok kérdésváltozatából is következik. A (48B)-ben szereplő tényállásra például csak akkor lehet az (50)-ben szereplő módon rákérdezni, ha előfeltételezzük, hogy pontosan egy olyan dolog (vagy dolgok halmaza) volt, amit János a barátainak felolvasott:

(50) János a HAMLETET olvasta fel a barátainak a kertben?

Azt, hogy a fókusz-pozíció kitöltése mindig előfeltételezi, hogy a mondat fókuszon kívüli része által leírt tulajdonság kizárólag egy elemére igaz a releváns halmaznak, és nem valamiféle kontextus általi elvárás, az is mutatja, hogy olyan kérdésre nem lehet fókuszpozícióban lévő összetevőt tartalmazó mondatokkal válaszolni, amelynek esetében feltételezni lehet, hogy a kérdés kérdőszón kívüli része által meghatározott tulajdonság az alternatívahalmaz felsorolhatatlanul sok elemére igaz. Például, amennyiben egy beszélő az (51A) kérdésre az (51B)-vel válaszol, akkor csak azt lehet róla feltételezni, hogy hiányosak az ismeretei, vagy azt, hogy hazudik (hiszen Budapesten nagyon sok helyen lehet angol nyelvű újságot kapni):

7.33. táblázat -

(51)	A: Hol lehet Budapesten angol nyelvű újságot kapni?
	B: A VÖRÖSMARTY téren (lehet).

Amennyiben egy beszélő szándékosan ad részleges választ egy kiegészítendő kérdésre, azt explicit módon jeleznie kell, (51A)-ra válaszolva például a következő módok egyikén:

7.34. táblázat -

(52)	a. Például a Vörösmarty téren.
	b. A /Vörösmarty téren 'lehet.
	c. Lehet például a Vörösmarty téren.

Azt, hogy a fókusz kizárólagosságot fejez ki, mutatja az a tény is, hogy a számneves kifejezések interpretációja különbözik a fókusz-pozícióban, mennyiségre vonatkozó kérdésre adott válaszokban, és a mondat többi pozíciójában:

7.35. táblázat -

(53)	a. János felolvasott két verset.
	b. János KÉT verset olvasott fel.

Míg az (53a) mondatot nem tekintjük hamisnak akkor, ha kiderül, hogy János három verset olvasott fel, (53b)-t hamisnak kell tartanunk. Az (53b) mondat, ahol a *két verset* főnévi kifejezés foglalja el a mondat fókusz-pozícióját, a következő kérdésre ad természetes választ:

(54) Hány verset olvasott fel János?

A kérdés-teszt alapján az (53b) mondat szemantikai fókuszának egyedül a *két* számnevet kell tekintenünk, hiszen csak ez hordozza a kérdéshez képest új információt, bár ez az összetevő szintaktikai okokból nem foglalhatja el egyedül a fókusz-pozíciót, a főnévi kifejezés többi részét az ige mögött hagyva.⁴⁵ Azt, hogy az egész *két verset* főnévi kifejezés szemantikai értelemben nem játssza a fókusz szerepét, az is mutatja, hogy (53b) nem megfelelő válasz a következő kérdésre:

(55) János mit olvasott fel?

A fenti kérdésre (53b) azon változata a megfelelő válasz, ahol a fókusz-pozícióban elhelyezkedő főneves kifejezés mindkét összetevőjét hangsúlyozzuk:

(56) János KÉT VERSET olvasott fel.

(53b)-nek természetesen létezik olyan változata is, ahol csak a főnevet hangsúlyozzuk, amit (57) szemléltet. Ez a kijelentő mondat az (58) alatti kérdésre válaszol.

(57) János két VERSET olvasott fel.

(58) János mit olvasott fel kettőt?⁴⁶

A fenti példák tehát azt mutatják, hogy egy összetevőnek a fókusz-pozícióba helyezése önmagában nem biztosítja azt, hogy szemantikai szempontból is fókuszként értelmeződik, bár az igaz, hogy a fókusz-pozícióban lévő kifejezés legalább egy összetevője szemantikai fókusznak tekintendő. A fókusz-pozícióban lévő kifejezés azon elemének kiválasztásához, amely a szemantikai fókusz szerepét játssza, a prozódia figyelembevétele is szükséges.

7.6.7.6.2. A fókusz szerepű összetevők szintaktikai helye

Miután azt találtuk, hogy a fókusz-pozícióban elhelyezkedő kifejezések nem minden esetben rendelkeznek a fókusz szemantikai tulajdonságaival (bár valamelyik összetevőjük igen), a következőkben áttekintjük azt, hogy a szemantikai tesztek alapján fókuszban bizonyuló összetevők előfordulhatnak-e a fókuszon kívüli szintaktikai pozíciókban.

Az egyik eset, amikor a fókusz szerep és a fókusz-helyzet közötti összefüggés szintaktikai okok miatt nem tud teljesülni az, amikor a szemantikai fókusz teszt alapján olyan összetevőt, például egy egész igei kifejezést kell a mondat szemantikai fókuszának tekinteni, amely nem tud a fókusz-pozícióba kerülni. Tekintsük a következő kérdést és három rá adható lehetséges választ (amelyeket úgynevezett „lapos prozódiaival” kell ejteni, l. Kálmán–Nádasdy 1994, minden összetevőt külön hangsúlyozva⁴⁷):

7.36. táblázat -

(59)	A: Mit csinált János tegnap délután?
------	--------------------------------------

	B: (János tegnap délután) 'olvasta ('fel) a 'Hamletet a 'barátainak a 'kertben.
	B':(János tegnap délután) 'felolvasta a 'Hamletet a 'barátainak a 'kertben.
	B'': (János tegnap délután) 'könyvet olvasott a 'kertben.

Mivel (59B, B' és B'') megfelelő természetes választ adnak az (59A) kérdésre, bennük az *olvasta (fel) a Hamletet a barátainak a kertben*, a *felolvasta a Hamletet a barátainak a kertben* és a *könyvet olvasott a kertben* igei kifejezések tekintendők szemantikai fókusznak. Ezekben a mondatokban ugyan nincs kitöltve a fókuszpozíció, (59B)-nek vannak olyan változatai is, amelyekben valamelyik ige mögötti bővítő hangsúlyosan az ige elé, a fókusz-pozícióba kerül:⁴⁸

7.37. táblázat -

(60)	a. (János tegnap délután) a HAMLETET olvasta ('fel) a 'barátainak.
	b. (János tegnap délután) a BARÁTAINAK olvasta ('fel) a 'Hamletet. ⁴⁹

Hasonlítsuk össze a fenti mondatokat az alábbiakkal, ahol csak a fókusz-pozícióban lévő összetevő hangsúlyos:

7.38. táblázat -

(61)	a. (János tegnap délután) a HAMLETET olvasta (fel) a barátainak.
	b. (János tegnap délután) a BARÁTAINAK olvasta (fel) a Hamletet.

(60a–b) és (61a–b) abban különböznek egymástól, hogy milyen kiegészítendő kérdésre válaszolnak. Míg (60a–b) az (59A) kérdésre ad természetes és koherens választ, (61a) a (62a) kérdésre, (61b) pedig a (62b) kérdésre:

7.39. táblázat -

(62)	a. János mit olvasott fel tegnap délután a barátainak?
	b. János kinek olvasta fel tegnap délután a Hamletet?

A fókusz-teszt alapján tehát (61a–b) azon összetevői, amelyek teljesítik a fókuszszal szemben támasztott szemantikai követelményeket, azonosak a fókusz-pozícióban lévő elemekkel, míg (60a–b) esetében az egész igei kifejezést tekintjük a mondat szemantikai fókuszának. (60a–b) fókusz-pozícióban lévő összetevőinek ugyanakkor éppen úgy kizáró az interpretációja, mint például a megfelelő összetevőknek (61a–b) -ben, vagyis (60a)-t hamisnak kell tartanunk akkor, ha János a Hamleten kívül mást is felolvasott, és (60b)-t akkor, ha a barátain kívül másnak is felolvasta a Hamletet.⁵⁰ A fenti adatok tehát azt mutatják, hogy nemcsak arra találunk példát, amikor a fókusz-pozícióban lévő kifejezés egy része interpretálódik fókuszként, hanem arra is, hogy a fókusz-pozícióban lévő összetevő a szemantikai fókuszhoz csupán egy részét alkotja.

Bizonyos mondatokban az ige maga viselkedik szemantikai fókuszként, mivel ez hordozza a szövegelőzményhez képest új információt. Az ige fókusz-voltát nem lehet a szokásos kérdőszó-teszt segítségével kimutatni, mivel nincsen az igére rákérdező kérdőszó a magyarban. Helyette azt a tesztet alkalmazhatjuk, hogy olyan *vagy*-os kérdést teszünk fel, ahol az alternatív válaszok csak az igéjükben különböznek egymástól.⁵¹

7.40. táblázat -

(63)	A: Mari kinyitotta vagy becsukta az ablakot?
	B: (Mari) 'becsukta (az ablakot).

Míg a (63) kérdés–válasz pár alkotta diskurzusban az ige hordozza a kontextushoz képest új információt, a (64) alatti kérdés kontextusában annak az állításnak az igazságértéke a kérdés, hogy *Mari becsukta az ablakot*:

(64) Becsukta Mari az ablakot?

A (64) kérdésre szintén lehet (63B)-vel válaszolni, de ekkor az ige hangsúlyozása a mondat által kifejezett állítás igazságát hivatott jelölni. Az ilyen esetekben **verum fókuszos** mondatról beszélünk, amelyre példa még (65B) is, ami azt mutatja, hogy verum fókuszos mondatban nemcsak az igekötő, de az egyéb igemódosítók is az ige előtt helyezkednek el:

7.41. táblázat -

(65)	A: János laposra verte a szomszédját?
	B: 'Laposra verte.

Az igekiemelést tartalmazó mondatok egyik további fajtája az úgynevezett **egzisztenciális mondat** (1. pl. Kiefer 1992), amely azt fejezi ki, hogy a mondat által leírt típusú esemény legalább egyszer már bekövetkezett. Az ilyen típusú mondatokat az különbözteti meg a verum fókuszot tartalmazóktól, hogy bennük az igemódosító is az ige mögött helyezkedik el, mint például (65) következő változatában. Erre a mondat típusra később még visszatérünk.

7.42. táblázat -

(66)	A: János verte már laposra a szomszédját?
	B: 'Verte (már) laposra.

Vannak olyan főnévi kifejezések is, amelyek nem fordulhatnak elő a fókusz-pozícióban akkor sem, ha rendelkeznek a fókusz szemantikai tulajdonságaival. Ezek közül a legjellemzőbbek az univerzális determinánst tartalmazó kvantoros kifejezések, illetve az *is*-es kifejezések. (67a) és (67d) olyan kiegészítő kérdéseket illusztrálnak, amelyekre (67b) és (67e) természetes és koherens választ adnak, bár egy összetevő sincs bennük fókusz-pozícióban. (67c) és (67f) azt mutatják, hogy a (67b) és a (67e) mondatok fókusz szerepű összetevői nem foglalhatják el a fókusz-pozíciót:

7.43. táblázat -

(67)	a. Hány diák / melyik diák ment át a vizsgán?
	b. Minden diák átment a vizsgán.
	c. *MINDEN diák ment át a vizsgán.
	d. Ki ment (még) át a vizsgán?
	e. János is átment a vizsgán.
	f. *JÁNOS IS ment át a vizsgán.

Az, hogy az *is*-es kifejezések nem jelenhetnek meg a fókusz-pozícióban, annak köszönhető, hogy olyan előfeltevések vannak, amelyek inkompatibilisek a fókusz-pozíció interpretációjával. A (67b) mondat például előfeltételezi, hogy Jánoson kívül van legalább egy olyan személy, akire igaz az a tulajdonság, hogy átment a vizsgán. Ez az előfeltevés természetesen ellentmond a fókusz-pozícióban elhelyezkedő kifejezések előfeltevésének, amely szerint egyetlen dolog rendelkezik a mondat fókuszon kívüli része által jelölt tulajdonsággal, innen ered az *is*-es kifejezések és a fókusz-pozíció inkompatibilitása. Az univerzális kifejezések hasonló okokból nem fordulhatnak elő a fókusz-pozícióban.

Azok után, hogy az eddigiekben elsősorban a főneves kifejezések interpretációjára összpontosítottunk, a hátralévő két pontban az igeszemantikának a magyar nyelvben különös érdeklődésre számot tartó olyan vonásait tekintjük át, amelyeknek a megértésében, megmagyarázásában nagy szerepe van az információs szerkezet fentebb tárgyalt sajátosságainak.

7.7. A progresszív aspektus

Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy az igekötő és az ige egymáshoz viszonyított helye (sajátos prozódiai jellemzőkkel kiegészülve) hogyan befolyásolhatja a mondat igazságfeltételeit, pontosabban, milyen információk közül a mondat által leírt cselekvés, történés, folyamat időviszonyairól. Tekintsük az alábbi két mondatot:

(68) Péter felmászott a fára.

(69) Judit szeletekre vágta a tíz kiló kenyeret.

Mindkét mondat időben behatárolt cselekvést ír le, szakszóval **befejezett szemléletűek** (perfektív aspektusúak),⁵² amit az *is* mutat, hogy kiegészíthetők az *öt perc alatt* és a *három óra alatt* **határpontos** időmódosítókkal:

(68') Péter öt perc alatt felmászott a fára.

(69') Judit fél óra alatt szeletekre vágta a tíz kiló kenyeret.

A (68') mondatot akkor és csak akkor tartjuk igaznak, amennyiben Péternek öt percre vagy annál kevesebb időre volt szüksége ahhoz, hogy elvégezze a fa megmászását, vagyis ha a kérdéses cselekvés öt percen belül befejeződött, függetlenül attól, hogy ez az ötperces intervallum az időtengelynek (a beszéd időpontját megelőző) mely részében helyezkedik el. Hasonlóan, (69') akkor és csak akkor igaz, ha a tíz kiló kenyér szeletekre vágása befejeződött ahhoz az időponthoz képest fél órán belül, amikor Judit elkezdte a műveletet. Figyeljük meg, hogy amennyiben (68') és (69') igaz, nem következik belőlük, hogy a mondat által leírt eseményhez hasonló az ötperces, illetve félórás időintervallum valamely részintervallumában bekövetkezett volna, vagyis nem következik belőlük például a (70) illetve (71) alatti mondatok igazsága:

(70) Péter három perc alatt felmászott a fára.

(71) Judit negyed óra alatt szeletekre vágta a tíz kiló kenyeret.

A fenti példák tehát azt mutatják, hogy a befejezett szemléletű mondatok az általunk leírt eseményt egy zárt egészként ábrázolják, és nem engednek meg arra vonatkozó következtetéseket, hogy az esemény egyes részei az esemény egésze által elfoglalt időintervallum mekkora részletét foglalják el.

A (72a–d) alatti példák **folyamatos szemléletű** (imperpektív aspektusú) mondatokra adnak illusztrációt, amelyek a határpontos időmódosítók helyett az *x időn át* szerkezetű, ún. **duratív** időmódosítókkal kompatibilisek:

7.44. táblázat -

(72)	a. Mari két órán át felolvasott a színházteremben.
	b. Kinga egy héten át málnát szedett a gyümölcsösben.
	c. #Mari két óra alatt felolvasott a színházteremben. ⁵³

	d. #Kinga egy hét alatt málnát szedett a gyümölcsösben.
--	---

A (72a) mondat akkor igaz, ha Mari felolvasása legalább két órán át tartott, (72b) pedig akkor, ha az az esemény, hogy Kinga málnát szedett, legalább egy héten át eltartott. A fenti mondatok, a befejezett szemléletűekkel ellentétben, az általuk leírt eseményt homogén szerkezetüként ábrázolják, vagyis olyanként, amelynek bármelyik részét ugyanazzal a leírással lehet jellemezni, mint az egészet. Ez azt jelenti, hogy amennyiben (72a) és (72b) igaz, akkor a (73a–b) mondatok is igazak, ahol az időmódosítók a (72a–b)-ben szereplő intervallumok részeire utalnak, sőt (73c–d) is, ahol az időmódosítók a fenti intervallumok hosszabb-rövidebb szakaszára explicit időpont-megjelöléssel utalnak (l. (73c)), vagy úgy, hogy egy másik, rövidebb esemény idejével tekintik azt azonosnak (l. (73d)):

7.45. táblázat -

(73)	a. Mari egy órán át felolvasott a színházteremben.
	b. Kinga egy napon át málnát szedett a gyümölcsösben.
	c. Mari délután ötkor (éppen) felolvasott a színházteremben.
	d. Kinga (éppen) málnát szedett a gyümölcsösben, amikor a szomszéd házban betörő járt.

A (73c–d)-hez hasonló mondatokat, amelyek azt fejezik ki, hogy egy esemény egy meghatározott pillanatban, vagy egy olyan időintervallumban, amely az esemény teljes hosszánál rövidebb, éppen folyamatban volt, **progresszív szemléletűeknek** (aspektusúaknak) nevezzük. Amint a fenti példákban látható, folyamatos aspektusú mondatból mindig lehet progresszív aspektusút képezni megfelelő időmódosító beillesztésével, amely a **referenciaidőt** szolgáltatja. Jelen idejű folyamatos szemléletű igék esetében referenciaidő megadására sincs szükség, maga a jelen idő jelzi, hogy a referenciaidő megegyezik a beszédidővel:

(74) Gábor (éppen) írja a leckéjét.

Figyeljük meg, mi történik, ha befejezett szemléletű mondatokba, például (68)–(69)-be helyezzük a (73c–d)-ben szereplő időmódosítókat:

(75) Péter délután ötkor (éppen) felmászott a fára.

(76) Judit (éppen) szeletekre vágta a tíz kiló kenyeret, amikor a szomszéd házban betörő járt.

A (75)–(76) mondatok nem alkalmasak arra, hogy azt állítsuk velük, hogy Péter fára mászása, illetve a kenyerek Judit által való szeletekre vágása délután ötkor, illetve akkor, amikor a szomszéd házban betörő járt, éppen folyamatban volt. Csak azt jelenthetik, hogy a fenti események délután ötkor, illetve akkor, amikor a betörő a szomszéd házban járt, (éppen) befejeződtek. Azt a szándékolt jelentést, amit (75)–(76) segítségével nem tudunk kifejezni, kifejezhetjük ugyanakkor egy olyan konstrukció segítségével, amelyben az igemódosító az ige mögött helyezkedik el, és mindkettő egyaránt hangsúlyt visel (a mondat többi összetevője – a **7.6. szakasz - A fókusz funkció és a fókusz-pozíció.** pontban tárgyaltaknak megfelelően – hangsúlyt visel, ha új információt hordoz, de nem visel hangsúlyt akkor, ha régis):

(77) Délután öt órakor Péter (éppen) 'mászott 'fel a 'fára.

(78) Judit (éppen) 'vágta 'szeletekre a 'tíz kiló 'kenyeret, amikor a szomszéd házban betörő járt.

(77)–(78) azt fejezi ki, hogy az az esemény, amelynek egészére a *Péter felmászott a fára* vagy a *Judit szeletekre vágta a tíz kiló kenyeret* mondatokkal lehet utalni, éppen folyamatban volt öt órakor, illetve akkor, amikor a szomszéd házban betörő járt. A (77)–(78) mondatok kimondásának pillanatában a beszélő nem feltétlenül kell hogy bizonyos legyen abban, hogy a referenciaidőt követően be is fejeződött az az esemény, amelyre a fenti

mondatokkal lehet utalni. Ugyanakkor ahhoz, hogy a (77)–(78) mondatokat kimondhassa, bizonyosnak kell lennie abban, hogy amennyiben az események normális mederben folytak, a referenciaidőt követően (amikor ezek az események még csak folyamatban voltak) a fenti tulajdonságú események lezárultak. A későbbiekben még visszatérünk arra, hogy a beszélők milyen nyelvi információkra támaszkodnak a fenti döntés meghozatalakor.

Eddig két olyan esettel találkoztunk, amikor a magyar mondatban az igekötő az ige mögött foglal helyet. Az egyik eset az, amikor az ige előtti fókuszpozíció kitöltése akadályozza meg azt, hogy az igekötő az ige elé kerüljön, amit (79) illusztrál:

(79) Péter a FÁRA mászott fel.

A másik konstrukció, amelyben az igekötő az ige mögött maradhat, a (66B) példában illusztrált egzisztenciális szerkezet, ahol az ige mögötti igemódosító nem visel hangsúlyt. Amint a (66) alatti kérdés-felelet pár mutatta, valójában ebben a konstrukcióban sem az ige, sem az igemódosító nem számít új információnak.

Minden egyéb esetben az igemódosítónak meg kell előznie az igét. Miért nem előzi meg tehát a (77)–(78) mondatok esetében is, szemben a (73c–d) példákkal, amelyek az igemódosító-ige sorrend esetén is képesek a progresszív aspektus kifejezésére? Figyeljük meg, hogy az a (73c–d) és (77)–(78) mondatpárok esetében különbözik az igemódosítók funkciója. (77)–(78) igemódosító nélküli alapigéje önmagában folyamatos szemléletű, a fenti mondatokban az igemódosító idézi elő az alapige befejezett szemléletűvé válását:

(80) Péter öt percen át mászott a fára (aztán megunta).

(81) Judit órákon át vágta a kenyeret.

A (73c–d) példák esetében más a helyzet, itt az igemódosító szerepe nem az igei kifejezés, illetve a mondat befejezett olvasatúvá tétele, hiszen az igemódosítót tartalmazó kifejezés is folyamatos szemléletű. A fenti adatok tehát a következő összefüggésre világítanak rá: a progresszív aspektus kifejezéséhez akkor kell az igemódosítónak az ige mögött elhelyezkednie, amikor az igemódosító funkciója (többek között) az, hogy az igei kifejezést befejezett szemléletűvé tegye.⁵⁴ Az igemódosítónak azért kell az ige mögött maradnia, mert az ige előtti pozícióban befejezett szemléletűvé tenné az igei kifejezést. Azon igemódosítók esetében, amelyek funkciója nem a perfektiválás, hasonló feltételnek nem kell teljesülnie, mert az igemódosító-ige sorrend is folyamatos aspektusú szerkezethez vezet, amelyből mindig képezhető progresszív aspektusú is a megfelelő időmódosító hozzáadásával.

Azt jelentik tehát a fentiek, hogy minden perfektiváló funkciójú igemódosító „hátravetésével” képezhető progresszív szemléletű mondat a megfelelő prozódiai feltételek egyidejű teljesülése esetén? A következő példák illusztrálják, hogy ez nem automatikusan történik, hanem további, szemantikai jellegű feltételeknek is teljesülniük kell (1. Kiefer 2006). Az alább felsorolt feltételek közös jellemzője, hogy hozzájárulnak ahhoz, hogy abban a pillanatban, amikor a beszélő kimondja a progresszív szemléletű mondatot, bizonyosnak érezhesse magát abban, hogy a megfelelő perfektív szemléletű mondat által leírt esemény is végbemegy.

a) Az igemódosítónak valamilyen értelemben határozói jelentést kell hordoznia (szemantikailag transzparensnek kell lennie). (Ez a feltétel az igekötőktől különböző igemódosítóokra triviálisan teljesül, vö. (71).) A feltétel teljesül a (82a–b) mondatokra, de (82c–d)-re már nem:⁵⁵

7.46. táblázat -

(82)	a. Éppen 'rakta 'le a 'holmiját, amikor csöngettek.
	b. Éppen 'ment 'haza, amikor találkoztunk.
	c. *Péter éppen 'hajszolta 'agyon 'magát, amikor...
	d. *Anna éppen 'írta 'meg a 'munkáját, amikor ...

A fenti feltétel azért fontos, mert a határozói jelentésű igekötők általában valamilyen mozgásfolyamat leírásában vesznek részt. Az, hogy a progresszív szemléletű mondat kimondásakor a beszélő mennyire lehet bizonyos abban, hogy a megfelelő perfektív mondathoz tartozó esemény is be fog egyszer fejeződni, attól függ, hogy

tudja-e ellenőrizni, hogy az ahhoz vezető folyamat a referenciaidőben éppen hol tart(ott). Ez az ellenőrzés határozói jelentésű igekötők segítségével leírt mozgásemények esetében természetesen egyszerűbb, mint más események esetében.

b) Progresszív aspektusú mondatban tárgyias ige alanya csak ágens lehet, ez is az oka a (83a–b) közötti kontrasztnak, tárgyatlan igeik esetében lehet az alany patiens szerepű is, mint (83c–d)-ben:

7.47. táblázat -

(83)	a. A kőműves éppen 'törte 'át a 'falat, amikor...
	b. *A folyó éppen 'törte 'át a 'gátat, amikor...
	c. Éppen 'nyugodott 'le a 'nap, amikor.
	d. Éppen 'nyílt 'ki az 'ajtó, amikor.

Tárgyas igeik általában egy állapotváltozást előidéző és egy azt elszenvedő dolog kölcsönhatását írják le. Csak akkor lehetünk biztosak abban, hogy az állapotváltozás eredménye a referenciaidőben kiszámítható lesz, ha az azt előidéző dolog képes tudatos cselekvésre, vagyis rendelkezik az ágensek tipikus tulajdonságával.

c) Ágenst tartalmazó mondat csak akkor lehet progresszív aspektusú, ha az ágens szándékosan cselekszik, ez magyarázza a (84b) példa kérdéses elfogadhatóságát:

7.48. táblázat -

(84)	a. Éppen 'öntöttem 'ki a 'teát 'Annának, amikor...
	b. ? Éppen 'öntöttem 'ki a 'teát 'Anna 'ruhájára, amikor... ⁵⁶

A fenti feltétel arra utal, hogy az ágensek tevékenységének eredménye csak akkor kiszámítható, ha tudatosan cselekszenek. Természetesen a fenti feltételek mellett még továbbiak is befolyásolhatják a progresszív aspektus elfogadhatóságát, amelyek részletes tárgyalásától itt most eltekintünk.⁵⁷ A fentiekben a perfektivizáló szerepű igemódosítók progresszív szerkezetben való megjelenését arra vezettük vissza, hogy a beszélő mennyire bizonyos az esemény kimenetelében. Ez a megközelítés azt is megmagyarázza, a beszélők véleménye miatt tér el igen gyakran a tekintetben, hogy mely progresszív mondatokat tartják elfogadhatónak, és melyeket nem.

A progresszív aspektus sajátosságainak vizsgálata után a továbbiakban rátérünk egy másik igezsemantikai jelenségre, a modalitás és az információstruktúra viszonyának a vizsgálatára.

7.8. Egy probléma a modalitás köréből

7.8.7.8.1. A modalitás fogalma

A természetes nyelvi modalitás kutatása olyan kijelentő mondatokra (illetve ezek kérdő, felszólító stb. változataira) összpontosít, amelyek nem egy konkrét vagy elképzelt szituációt írnak le, tehát igazságuk vagy hamisságuk nem attól függ, hogy az aktuális vagy egy elképzelt szituáció milyen, hanem attól, hogy a szóban forgó aktuális vagy elképzelt szituációban mi lehetséges, illetve mi szükségszerű. Azt, hogy mi lehetséges vagy szükségszerű, általában nehéz objektív értelemben eldönteni. Lehetőségről, illetve szükségszerűségről a természetes nyelvben inkább valamilyen alapul vett feltételrendszer, normarendszer alapján lehet és szokás beszélni. Ezt a viszonyítás alapját képező feltételrendszert **beszédháttérnek** nevezi a szakirodalom. A beszédháttérrel úgy szokás elképzelni, mint állítások egy halmazát, amelyeket érvényesnek fogadunk el.

Tegyük fel például, hogy a viszonyítás alapját a KRESZ rendelkezései alkotják, vagyis a beszédháttér azon szituációkat leíró állításokat tartalmazza, amelyekben úgy történnek a dolgok, ahogyan azt a KRESZ

rendelkezései megkívánják. Ekkor a következő mondatok a fenti beszédhátérhez viszonyított lehetőséget, illetve szükségszerűséget fejeznek ki:

7.49. táblázat -

(85)	a. Lakott területen <i>szabad</i> a belső sávban is haladni.
	b. A hátsó ülésen is be <i>kell</i> csatolni a biztonsági övet.

(85a) azt fejezi ki, hogy összefér a KRESZ szabályaival (tehát nem mond ellent nekik) az, hogy valaki lakott területen a belső sávban halad, (85b) pedig azt, hogy a KRESZ szabályaival nem fér össze, hogy valaki a hátsó ülésen nem csatolja be a biztonsági övet. Azt a fajta modalitást, amelynek alapját egy szabályrendszer alkotja, **deontikus modalitásnak** nevezzük.⁵⁸ Természetesen az, hogy valami egy szabályrendszer alapján szükségszerű, még nem jelenti azt, hogy az úgy is történik az aktuális világban. (Például a (85b) állítás igazságán az adott beszédhátérhez viszonyítva nem változtat az, hogy nagyon sokan nem csatolják be a hátsó ülésen a biztonsági övet.)

Lehetőséget, illetve szükségszerűséget kifejező állításokat természetesen nemcsak egy szabályrendszer alapul vételével lehet megfogalmazni, hanem például akkor is, ha az általunk ismert tényeket vesszük alapul, vagyis ezen tényeket kifejező állítások és csak azok alkotják a beszédhátérteret. Ezt mutatják a következő példák:

7.50. táblázat -

(86)	a. <i>Lehetséges</i> , hogy holnap már megérkezik csomagod.
	b. Rómában ilyenkor legalább 30 foknak <i>kell</i> lennie.

(86a) azt fejezi ki, hogy ismereteinkkel összhangban van (vagyis nem mond nekik ellent) az, hogy a csomag holnap megérkezik, (86b) pedig azt, hogy a fenti ismeretekből következik, hogy ilyenkor Rómában legalább 30 fok van (vagyis az ismeretek alapján nem lehet másképp). Az ismereteinkre épülő lehetőséget, illetve szükségszerűséget kifejező modalitást **episztemikus modalitásnak** nevezzük.

A deontikus és az episztemikus modalitáson kívül még számos további modalitásfajta tudunk kifejezni a természetes nyelvben, amelyek más-más beszédhátérhez kötődnek.⁵⁹ Ezek részletes ismertetését 1. Kiefer (2005)-ben.

Általában a különböző nyelvekben az episztemikus modalitás nyelvi kifejezőeszközeinek tárháza a leggazdagabb, a magyarban episztemikus modalitást fejezhet ki a *kell* segédige, a *-hat/-het* toldalék, mindig episztemikus a *valószínűleg* módosító határozószó, a *bizonyára* módosítószó, vagy az *úgy hiszem* módosító mondatrészlet. A *-hat/-het* toldalék és a *kell* segédige kifejezhet az episztemikus modalitáson kívül deontikus modalitást is, ezeken kívül deontikus modalitást fejez ki a *kötelező*, *tilos*, és *szabad* melléknév, a *tilt*, *megenged*, *megparancsol*, *felment* stb. ige. A következő pontban az episztemikus modalitás és a fókusz sajátos interakcióját vizsgáljuk meg.

7.8.7.8.2. A szubjektív és az objektív episztemikus modalitás

A következőkben a fókusz-pozícióban elhelyezkedő összetevőknek az episztemikus állításokat kifejező mondatok interpretációjában betöltött sajátos szerepére fogunk rámutatni. Tekintsük a következő mondatpárokat:

7.51. táblázat -

(87)	a. Pisti 'játszhat a kertben.
	b. Pisti a 'kertben játszhat.

(88)	a. Anna 'írhat levelet.
	b. Anna 'levelet írhat.
(89)	a. János 'mehetett moziba.
	b. János 'moziba mehetett.

A fenti mondatoknak most csak az episztemikus olvasatára fogunk koncentrálni.⁶⁰ (Természetesen mindegyik rendelkezik deontikus olvasattal is, amelyek azt fejezik ki, hogy Pistinek, Annának vagy Jánosnak bizonyos dolgok meg vannak engedve.) A fenti mondatok interpretációja informálisan a következőképpen jellemezhető (Kiefer 1985, 1986a, 1986b nyomán). A (87a), (88a), (89a) mondatok csak pusztán episztemikus lehetőséget kifejező állításokként értelmeződhetnek. Például (87a) azt fejezi ki, hogy mindannak alapján, amit Pistiről és a világról tudunk, nincs kizárva, hogy a kertben játszik, de játszhat máshol is, sőt, mást is csinálhat, például olvashat a szobájában. Azt, hogy más lehetőségek is meg vannak engedve, az mutatja, hogy (87a) folytatható a következő módon:

(90) Pisti 'játszhat a kertben, de 'olvashat a 'szobájában is, sőt az is lehet, hogy lefeküdt aludni.

A (87a) mondat tehát koherens választ ad a következő kérdésre:

(91) Elképzelhető, hogy Pisti a kertben játszik?

Fenti tulajdonságai alapján elmondható (87a)-ról, hogy **objektív episztemikus lehetőséget** fejez ki, hiszen az, hogy igaz-e vagy sem, a beszédhátér ismeretében objektív módon ellenőrizhető. (Igaz, ha kompatibilis az ismereteket leíró állításokkal, hamis, ha azoknak ellentmond, például ha pontosan tudjuk, hogy Pisti a konyhában van.)

A fenti b) mondatok is episztemikus lehetőséget fejeznek ki, de van olyan olvasatuk, amelynek igazságértéke nem feltétlenül számítható ki objektív módon, a beszédhátér ismeretében, mert ezek a beszélő szubjektív preferenciáin alapulnak.⁶¹ Például (87b) nemcsak azt látszik kifejeznie, hogy ismereteinkkel összefér, hogy Pisti a kertben játszik, hanem azt is, hogy a beszélőnek alapos oka van azt hinni, hogy Pisti a kertben játszik, ez a legvalószínűbb a szoba jöhető lehetőségek közül. A (87b) mondat fenti típusú olvasata, csakúgy, mint (88b) és (89b) megfelelő olvasatai, **szubjektív episztemikus lehetőséget** írnak le. Kiefer (1985, 1986a, 1986b) szerint kétféle módon mutatkozik meg (87b) erre való képessége. Egyrészt nem folytatható a (90)-ben illusztrált módon:

(92) *Pisti a 'kertben játszhat, de 'olvashat a 'szobájában is, sőt az is lehet, hogy 'lefeküdt 'aludni.

Másrészt nem ad koherens választ a (91) kérdésre, alkalmasabbnak tűnik a következő kérdés megválaszolására:

(93) Hol lehet Pisti?

Mivel magyarázható a fenti jelentéskülönbség a (87a–b) mondatok között? Ha a mondatokat információszerkezetük szempontjából összehasonlítjuk, megállapítható, hogy nem egyszerűen az ige és a ragos névszó felcserélésében különböznek. Az első mondat verum fókuszos, annyit állít, hogy az episztemikus beszédhátérnek, vagyis az ismereteinknek nem mond ellent az, hogy Pisti a kertben játszik. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ez az egyetlen dolog, ami nem mond ellent az ismereteinknek, ezért van megengedve, hogy a mondatot a (90)-ben szereplő módon folytassuk.

A (87b) a fenti mondatnál annyiban különbözik, hogy benne az ige előtti fókusz-pozíció egy főnévi kifejezéssel ki van töltve. Vizsgáljuk meg, hogy a fókuszteszt alapján milyen kérdést rendelhetünk hozzá (87b)-hez. Két ilyen kérdés is van, amelyeket (94a–b) illusztrál:

7.52. táblázat -

(94)	a. Hol játszhat Pisti?
------	------------------------

b. Mit csinálhat Pisti?

Amikor (87b) a (94a) kérdésre válaszol, szemantikai fókusza megegyezik a szintaktikai fókuszz-pozícióban lévő elemmel. Ebben az esetben (87b) a (87a)-hoz hasonlóan objektív episztemikus lehetőséget fejez ki, azt állítva, hogy az egyetlen hely, ahol Pisti játszhat, a kert. (A mondatnak előfeltevése, hogy egy ilyen hely van.) Amikor azonban a mondat a (94b) kérdésre válaszol, akkor az egész igei kifejezés új információnak számít, vagyis az egész *a kertben játszhat* kifejezés alkotja a szemantikai fókuszt. A (94b) kérdésre a lapos intonációval ejtett (95) mondat éppolyan koherens és természetes választ ad, mint (87b), ennek is az egész igei kifejezés a szemantikai fókusza:

(95) Pisti 'játszhat a 'kertben.

Amint a fenti **7.6. szakasz - A fókuszz funkció és a fókuszz-pozíció.** pontban már említettük, az igei kifejezés szemantikai fókuszként nem kap kizáró értelmezést, vagyis mind (87b), mind (95) kompatibilis azzal, hogy Pisti a játszáson kívül más dolgot is csinálhat. (87b)-ben kizáró értelmezést kap viszont a fókuszz-pozícióban lévő összetevő, tehát a mondat igazsága kizárja olyan más állításoknak az igazságát, amelyek azt állítják, hogy Pisti máshol is játszhat. Miért nem folytatható akkor (87b) a többi lehetőség felsorolásával a (92)-ben szereplő módon? (96) mutatja, hogy (95) nem zárja ki a (92)-ben szereplő folytatást:

(96) Pisti játszhat a kertben, de olvashat a szobájában is, sőt az is lehet, hogy 'lefeküdt 'aludni.

Nézetünk szerint a különbség (87b)-nek és (95)-nek a (92), illetve (96) példában szereplő módon való folytathatósága között az, hogy felsorolásban általában párhuzamos szerkezetű kifejezések fordulnak elő. (87b) igei kifejezése szintaktikai és szemantikai szempontból is különbözik a (92) felsorolás többi elemétől: ez a kifejezés egy fókuszz-pozícióban lévő elemet is tartalmaz, amelyhez előfeltevés is tartozik (1. a **7.6. szakasz - A fókuszz funkció és a fókuszz-pozíció.** pontot), a felsorolás többi tagja nem tartalmaz ilyen elemet, és előfeltevést sem vezet be. (95) szerkezete ezzel szemben megegyezik a felsorolás többi elemének szerkezetével. Figyeljük meg, hogy amennyiben a (94b) kérdésre válaszoló (87b) mondatot olyan felsorolás részeként mondjuk ki, amely kitöltött fókuszz-pozíciót tartalmazó elemekből áll, sokkal elfogadhatóbb a konstrukció a (94b) kérdésre adott válaszként:

(97) Pisti a 'kertben játszhat, vagy a 'szobájában 'olvashat.⁶²

(87b)-nek a fenti példában jelzett módon való folytathatósága azt is mutatja, hogy amennyiben egy beszélő a (94b) kérdésre csupán az egy tagmondatból álló (87b)-vel válaszol, nem a mondat szintaktikai szerkezete segítségével közvetíti azt az információt, hogy egyetlen lehetőséget tart elképzelhetőnek, hanem azon pragmatikai elv által, hogy egy beszélőtől elvárjuk, hogy egy kérdésre adott válaszában a rendelkezésére álló maximális információt adja meg (ez a grice-i mennyiségi maxima, Grice (1975); lásd a **8.2.8.2.2.8.2.2.2. szakasz - A pragmatika a nyelvelmélet – nyelvtanon kívüli – komponense.** pontot is): ha a beszélő több lehetőség felsorolása helyett csak egyet ad meg, azt jelzi vele, hogy a többi lehetőséget nem tartja elképzelhetőnek.

A fentiek alapján már csak az a kérdés marad, hogy hogyan lehet az, hogy (87b) megfelelő választ ad a (93) kérdésre is? A magyarázat az, hogy a válaszoló (93)-t egyszerűen úgy értelmezi, mintha (94b) lenne, ami sokszor előfordul a hétköznapi beszédben.

A (88) és (89) mondatpárok b) mondataiban az ige előtt igemódosítót találunk. Ezek a mondatok – (87b)-hez hasonlóan – szintén többértelműek. Az egyik jelentésükben objektív episztemikus modalitást fejeznek ki, és ebben az esetben folytathatók is más lehetőségeket leíró mondatokkal, másik jelentésükben pedig szubjektív modalitást fejeznek ki, amikor a lehetőségek közül a beszélő által legvalószínűbbnek tartottat emelik ki. Ez a többértelműség a (87b)-hez hasonlóan abból ered, hogy ezen mondatok értelmezhetők úgy is, hogy az igei csoport a mondat szemantikai fókusza, és úgy is, hogy csak az igemódosító.⁶³

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63

¹Már a szemantika tárgyát illetően is különbözhetnek egymástól a jelentéstani elméletek. Vannak elméletek, amelyek nem tesznek különbséget szemantika és pragmatika között (utóbbiról lásd a **8. fejezet - Pragmatika**⁹. fejezetet); vannak olyanok, amelyek nem foglalkoznak külön szó- és külön mondatjelentéssel, vagy amelyek nem kívánják a mondatjelentést kompozicionálisan levezetni; továbbá nem minden jelentésemélet tesz különbséget alap- és kontextuális jelentés között, és nem minden jelentésemélet tekinti a mindennapi ismereteket a szemantikán kívül állónak. A jelen fejezetben vázolt elképzelés csak egyike a lehetséges megközelítésmódoknak.

²A komponenses elemzés részleteire vonatkozóan l. Kiefer (2000: 3. fejezet).

³Ez nem jelenti azt, hogy minden esetben különbséget kell tennünk a kettő között.

- ⁴A kérdőjellel ellátott mondatok csak szemantikailag vagy pragmatikailag helytelenek, grammatikailag nem lehet ellenük kifogásunk.
- ⁵Az újabb jelentéstani irodalomban a nem denotatív jelentésfajtákat – és ez még a kognitív szemantikára is érvényes – nem nagyon vizsgálják. A régebbi irodalomból l. azonban például Ullmann (1962)-t.
- ⁶A specifikusság kérdését részletesen tárgyalja Szabolcsi (1983).
- ⁷A preszuppozíciókra vonatkozóan l. Kiefer (1982)-t és Kiefer (2000)-ból a 12. fejezetet.
- ⁸A aspektusra vonatkozóan l. Kiefer (1992)-t és alább a **7.7. szakasz - A progresszív aspektus.** pontot.
- ⁹A 'a' hangsúlyt jelöli. A (7b) mondat értelmezése szempontjából a hangsúly fontos szerepet játszik: a befejezett szemlélet esetében mind az igének, mind pedig a névelőtlen tárgynak hangsúlyosnak kell lennie.
- ¹⁰Kevés jelentéstani kézikönyv tér ki a különféle jelentésméletek kérdésére. A nemzetközi irodalomban a leghasználhatóbb ebből a szempontból Löbner (2002). A három legfontosabb jelentésméletet Kiefer (2000)-ben ismertetem.
- ¹¹A lexikai jelentésszűfűgések legteljesebb tárgyalása Cruse (1986)-ban található. Lásd még Lyons (1977)-et és rövidebben összefoglalva Löbner (2002)-t.
- ¹²L. Cruse (1986)-ot.
- ¹³L. Dowty (1979)-et. Dowty azok közé a kevesek közé tartozik, akik a formális szemantikán belül komolyan vették a szószemantikát
- ¹⁴Igazságfeltételekkel dolgozó szemantika esetében egy adott szó jelentése a szónak a mondat igazságfeltételeihez való hozzájárulásaként definiálható.
- ¹⁵L. Vendler (1967)-et. Vendler állapotokat (*states*), cselekvéseket (*activities*), teljesítményeket (*accomplishments*) és eredményeket (*achievements*) különböztet meg.
- ¹⁶L. Szilágyi (1996)-ot.
- ¹⁷L. Apreszjan (1971)-et.
- ¹⁸Ezekről az összefüggésekről l. Bierwisch (1983)-at.
- ¹⁹L. Szili (2003)-at.
- ²⁰Szilágyi (1996: 54–55).
- ²¹L. Laczkó (2000: 372–387)
- ²²L. Kiefer (2001).
- ²³L. Moltmann (1997).
- ²⁴L. Kiefer-Ladányi (2000: 199–201).
- ²⁵A mondatsemantikával foglalkozó fejezetrészek korábbi változatához fűzött megjegyzéseikért, javaslataikért a szerzők köszönetet mondanak Maleczki Mártának és Varasdi Károlynak.
- ²⁶A (25) mondat esetében a többértelműséget szerkezeti okokra kell visszavezetni, amit az bizonyít, hogy az ugyanazokat az összetevőket tartalmazó *Béla a kirakatban szeretőné felpróbálni a nyakkendő* mondatnak csak egyetlen olvasata van, ami megegyezik (25) második olvasatával.
- ²⁷A (26a–b) mondatokban az ige előtti főneves kifejezések nem a fókusz-pozícióban helyezkednek el, úgy kell őket kiolvasni, hogy az igére (is) essen főhangsúly.
- ²⁸A magyar nyelvű szakirodalomban korábban ezt hívták a mondat aktuális tagolásának.
- ²⁹A szemantikai irodalomban egyaránt szokás topikként hivatkozni arra az **összetevőre**, amely azt a személyt, dolgot, stb. azonosítja, amelyről a mondat szól, illetve annak **jelentésére** is. A továbbiakban mi sem fogunk törekedni a precíz különbségtételre.
- ³⁰A fenti hasonlat szellemében megállapítható, hogy (30a) a *Juli* nevű individuumnak megfelelő „kartoték” tartalmára kérdez rá, (30b) pedig a *János* nevű individuumnak megfelelőére. Az a tény, hogy a fentiek közül csak (30a) válaszolható meg természetes módon (29)-cel, arra mutat rá, hogy (29) a *Juli* nevű individuumnak megfelelő „kartoték” tartalmát határozza meg.
- ³¹Szigorúan véve a fenti teszt a (32c) kérdést nem rendelné hozzá a (31) mondatához, hiszen a *Juli és János* főnévi kifejezés nem összetevője a mondatnak. Itt azért teszünk próbát mégis ezzel is, mert az a tény, hogy két összetevő van a mondat topik-pozíciójában, arra engedhet következtetni, hogy egyszerre játssza mindkettő a topik szerepét.
- ³²Reinhart (1982) szerint egy mondatnak legfeljebb egy topikja lehet, de hogy ez melyik összetevőnek felel meg, a kontextustól függően változhat. E nézet alapján tehát nem lehet a topikot szintaktikai pozíciónak megfeleltetni.
- ³³A probléma részletes tárgyalását l. Maleczki (1998, 2000)-ben.
- ³⁴Az emelkedő intonációval ejtett topikokat mindig követi (nem feltétlenül közvetlenül) egy főhangsúlyos összetevő a mondatban. A nagybetűs írásmód a fókusz-pozícióban lévő összetevőt jelöli, az **5. fejezet - Mondattan.** fejezet gyakorlatához hasonlóan. Ahol a kontrasztív topik utáni főhangsúlyos összetevő nem a fókusz-pozícióban helyezkedik el, ott az utóbbi összetevő főhangsúlyát jelöli.
- ³⁵A (37a) és (37b) mondatok is alkalmasak arra, hogy a *Mi történt?* vagy *Mi van?* kérdésekre adott válaszként értelmezzük őket, de ezek *Mi van x-szel?* típusú kérdésre is adhatnak természetes választ.
- ³⁶Ellenkező esetben logikai szempontból is ellentmondáshoz jutnánk, hiszen akkor a thetikusság állításoknak predikátumokkal kellene ekvivalenseknek lenniük (Maleczki 2002)
- ³⁷L. Hunyadi (1981)-et is.
- ³⁸A nemzetközi szakirodalomban is ezzel a névvel illetik a mondat elején álló, emelkedő intonációval ejtett összetevőket, amelyek implicit kontrasztot fejeznek ki, l. Krifka (1998), Büring (1997, 2003) stb.
- ³⁹Szabolcsi (1981) példájának változata.
- ⁴⁰L. Comorovski (1996), Krifka (2001).
- ⁴¹A különbséget a következő angol mondatok segítségével illusztrálhatjuk. Az (iB) mondat egy kiegészítendő kérdésre válaszol, a fókusz helyét hangsúly jelzi, amit itt a nagybetűs írásmód jelöl:

7.53. táblázat -

Az (iB) angol mondatból (magyar megfelelőjével ellentétben) nem következik az, hogy John csak almát evett. Ez az állítás csak az úgynevezett **cleft**-konstrukciót tartalmazó (ii) mondatból következik, amely az explicit szembeállítás eszköze:

(ii) It was an apple that John ate. az volt egy alma amit John evett 'Egy alma volt az, amit John evett.'

⁴²Amint a későbbiekben látni fogjuk, ez a teszt egyetlen mondatához több szemantikai fókusz is hozzárendelhet.

⁴³Az alternatívák halmaza állhat irodalmi művekből, drámákból, angol drámákból, vagy akár János kötelező olvasmányából, illetve ezek halmazából is, tehát nem tekinthető rögzítettnek, hanem a kontextustól függ. Természetesen előfordulhat, hogy a beszélőknek nincs azonos elképzelésük az alternatívákról. Az alternatívákról részletesebben l. Rooth (1985, 1992).

⁴⁴A teszt Szabolcsi (1981)-ből származik.

Irodalom

- [CH07-B01] Apreszjan,, Jurij D. 1971. Regular polysemy. *Linguistics*142: 5–32.
- [CH07-B02] Bierwisch,, Manfred 1983. Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. *Studia Grammatica*22: 61–99.
- [CH07-B03] Büring,, Daniel 1997. *The meaning of topic and focus. The 59th Street Bridge accent*. London–New York, Routledge.
- [CH07-B04] Büring,, Daniel 2003. On D-trees, beans, and B-accent. *Linguistics and Philosophy*26: 511–545.
- [CH07-B05] Chafe,, Wallace L. 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. In Charles N.Li (szerk.) *Subject and topic*. New York–San Francisco–London, Academic Press, 25–55.
- [CH07-B06] Comorovski,, Ileana 1996. *Interrogative phrases and the syntax–semantics interface*. Dordrecht, Kluwer.
- [CH07-B07] Cruse,, D. Alan 1986. *Lexical semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH07-B08] Danes,, Frantisek 1970. One instance of the Prague School methodology: Functional analysis of utterance and text. In: PaulGarvin (szerk.) *Method and theory in linguistics*. Paris–The Hague, Mouton.
- [CH07-B09] Dowty,, David 1979. *Word meaning in Montague grammar*. Dordrecht, Reidel.
- [CH07-B10] Boldizsár, Eszes 2005. Szubjektív és objektív modalitás. Előadás, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2005. szeptember 27.
- [CH07-B11] Katalin, É. Kiss 1998. Identificational focus versus information focus. *Language*74: 245–273.
- [CH07-B12] Firbas,, Jan 1964. On defining the theme in functional sentence perspective. *Travaux linguistiques de Prague*1: 267–280.
- [CH07-B13] Zsuzsanna, Gécseg – Ferenc, Kiefer2006. *A new look at information structure in Hungarian*. Kézirat.

⁴⁵(53B)-ben a *verset* csak akkor vesztheti el hangsúlyát, ha a diskurzusból ismert információnak számít. Ez a feltétel teljesül akkor, amikor (54)-re válaszol

⁴⁶Ez a kérdés leginkább visszakérdézként hangzik természetesen.

⁴⁷Az (59B⁷) mondatban az ige nem hangsúlyos, mert hangsúlyát az igemódosító (lásd az **5.3.5.3.1. szakasz - Az egyszerű predikátum** pontot) elveszi.

⁴⁸L. Kenesei (1989, 1998).

⁴⁹A nagybetűvel szedett és a hangsúlyjellel megjelölt összetevők hangsúlyozása között nincs szándékolt különbség (a nagybetűs írásmóddal a fókusz-pozícióban lévő elemnek az **5. fejezet - Mondattan**. fejezetben bevezetett megkülönböztetését követjük).

⁵⁰A mondat ugyanakkor nem követeli meg az egész főnévi kifejezés kizáró értelmezését, vagyis lehet igaz akkor is, ha János a felolvasáson kívül mást is csinált.

⁵¹L. von Stechow (1991).

⁵²Az aspektus fogalmáról részletesebben I. Kiefer (1992)-t.

⁵³Figyeljük meg, hogy a *felolvas* ige tárgyias változata már kompatibilis az *x idő alatt* típusú, határpontos időmódosítókkal:

(i) Mari negyedóra alatt felolvasta a novellát.

⁵⁴A progresszív aspektus és az igemódosító helye összefüggéseinek részletesebb tárgyalását ld. Piñón (1995)-ben és Kiefer (2006)-ban.

⁵⁵Ez alól a kritérium alól is van néhány kivétel. Például az *Éppen 'olvasta 'le a vizórát, amikor megérkeztem* mondatban az igeikötő jelentése nem határozói jellegű, a mondat mégis elfogadható (Varasdi Károly, személyes közlés).

⁵⁶A fenti mondat teljesen elfogadható akkor, ha a beszélőnek szándékában állt a teát Anna ruhájára kiönteni, pl. amikor az adott jelenet egy színdarab része.

⁵⁷Az itt felvetett problémák részletesebb tárgyalását I. Varasdi (előkészületben) munkájában.

⁵⁸Természetesen nemcsak a KRESZ szabályai alkotják a deontikus modalitás modális bázisát, hanem például a törvények, vagy egy-egy személy által kívánatosnak tartott szituációkat leíró állítások. Például az orvos mondhatja a következőt: *Be kell vennie az orvosságot!*

⁵⁹Ilyenek például a buletikus, diszpozicionális, cirkumstanciális, fizikai modalitás.

⁶⁰A fenti a) és b) mondatok interpretációjának különbségeire először Kiefer (1985, 1986a, 1986b) hívta fel a figyelmet.

⁶¹A fenti típusú mondatok a mai hétköznapi beszélt nyelvben már enyhén régiesnek hatnak.

⁶²A felsorolás második igei kifejezésében azért hangsúlyozzuk külön az *olvashat* igét, mert szembeállítjuk a felsorolás első tagjában szereplő *játszhat* igével. Ez utóbbi nem visel hangsúlyt, mert azt elveszi a fókusz-pozícióban lévő kifejezés.

⁶³A szubjektív és objektív modalitást tárgyalja modellelméleti keretben Eszes (2005).

- [CH07-B14] Grice, H. Paul 1975 (1967) *Logic and conversation*. In: Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Speech acts* (Syntax and Semantics 3). New York, Academic Press, 41–58.
- [CH07-B15] Beáta, Gyuris megj. előtt. *The semantics of contrastive topics in Hungarian*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH07-B16] Halliday, Michael A. K. 1967. *Intonation and grammar in British English*. The Hague, Mouton.
- [CH07-B17] László, Hunyadi 1981. *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban*. Kandidátusi disszertáció, Debrecen, KLTE.
- [CH07-B18] Jäger, Gerhard 1996. *Topics in Dynamic Semantics*. Ph. D. értekezés, Berlin, Humboldt-Egyetem.
- [CH07-B19] László, Kálmán 1985. Word order in neutral sentences. In: Kenesei István (szerk.) *Approaches to Hungarian 1. Data and descriptions*. Szeged, JATE, 13–23.
- [CH07-B20] László, Kálmán – Ádám, Nádasdy 1994. A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 393–467.
- [CH07-B21] István, Kenesei 1989. Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17: 105–152.
- [CH07-B22] István, Kenesei 1998. Adjuncts and arguments in VP-focus in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45: 61–88.
- [CH07-B23] Ferenc, Kiefer 1982. *Az előfeltevések elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH07-B24] Ferenc, Kiefer 1985. A *-hat/-het* képző jelentéséhez. Az episztemikus *-hat/-het*. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 16: 131–153.
- [CH07-B25] Ferenc, Kiefer 1986a. Focus and modality. In: J. L. Mey (szerk.) *Language and discourse: Test and protest*. Amsterdam, Benjamins, 287–312.
- [CH07-B26] Ferenc, Kiefer 1986b. Epistemic possibility and focus. In: Werner Abraham et al. (szerk.) *Topic, focus and configurationality*. Amsterdam, Benjamins, 161–179.
- [CH07-B27] Ferenc, Kiefer 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 797–886.
- [CH07-B28] Ferenc, Kiefer 2000a. *Jelentéselmélet*. Budapest, Corvina Kiadó.
- [CH07-B29] Kiefer Ferenc (szerk.) 2000b. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Alaktan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH07-B30] Ferenc, Kiefer 2001. A fosztóképző a magyarban. In: Csátár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián (szerk.) *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 11–19.
- [CH07-B31] Ferenc, Kiefer 2005. *Lehetőség és szükségszerűség. Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH07-B32] Ferenc, Kiefer 2006. *Aspektus*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH07-B33] Ferenc, Kiefer – Mária, Ladányi 2000. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer 2000b, 165–214.
- [CH07-B34] Krifka, Manfred 1998. Scope inversion under the rise-fall contour in German. *Linguistic Inquiry* 29: 75–112.
- [CH07-B35] Krifka, Manfred 2001. For a structured meaning account of questions and answers. In: Caroline Féry – Wolfgang Sternefeld (szerk.) *Audiatu vox sapientiae. A Festschrift for Arnim von Stechow*. Berlin, Akademie Verlag.

- [CH07-B36] Kuroda,, Sige-Yuki 1972. The categorical and thethetic judgment: Evidence from Japanese Syntax. *Foundations of Language*9: 153–185.
- [CH07-B37] Tibor, Laczkó 2000. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: Kiefer2000b, 293–408.
- [CH07-B38] Löbner,, Sebastian 2002. *Understanding semantics*. London, Arnold.
- [CH07-B39] Lyons,, John 1977. *Semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH07-B40] Márta, Maleczki 1998. A határozatlan alanyok különféle értelmezései a magyar semleges mondatokban. In: BükyLászló – MaleczkiMárta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*, Szeged, JATE, 261–280.
- [CH07-B41] Márta, Maleczki 2000. Határozatlan argumentumok a magyarban. In: KeneseiIstván (szerk.) *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Budapest, Osiris Kiadó, 287–331.
- [CH07-B42] Márta, Maleczki 2002. Thetic judgements in Hungarian. Előadás a Sixth International Conference on the Structure of Hungarian-on, 2002 szeptember 12–13, Düsseldorf, HeinrichHeine-Universität.
- [CH07-B43] Marty,, Anton 1884. Über subjektslose Sätze und das Verhältnis der Grammatik zu Logik und Psychologie. *Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie*.
- [CH07-B44] Moltmann,, Friederike 1997. *Parts and wholes in semantics*. Oxford, Oxford University Press.
- [CH07-B45] Paul,, Hermann 1880. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Leipzig.
- [CH07-B46] Piñón,, Christopher J. 1995. Around the progressive in Hungarian. In: KeneseiIstván (szerk.) *Approaches to Hungarian 5. Levels and Structures*. Szeged, JATE, 153–189.
- [CH07-B47] Reinhart,, Tanya 1982. Pragmatics and linguistics: an analysis of sentence topics. Kézirat, terjeszti az Indiana University Linguistics Club, Bloomington, Indiana.
- [CH07-B48] Rooth,, Mats 1985. *Association with focus*. Ph. D. értekezés, Amherst, University of Massachusetts.
- [CH07-B49] Rooth,, Mats 1992. A theory of focus interpretation. *Natural Language Semantics*1: 75–116.
- [CH07-B50] Sasse,, H.-J. 1991, Predication and sentence constitution in universal perspective. In: D.Zaefferer (szerk.) *Semantic universals and universal semantics*. Berlin, Foris, 75–95.
- [CH07-B51] Sgall,, Petr – Hajicová, Eva – Panevová, Jarmila1986. *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*. Dordrecht, Reidel.
- [CH07-B52] von Stechow,, Arnim 1991. Focusing and backgrounding operators. In: WernerAbraham (szerk.) *Discourse particles*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 37–84.
- [CH07-B53] Anna, Szabolcsi 1980. Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *Nyelvtudományi Közlemények*82: 59–83.
- [CH07-B54] Anna, Szabolcsi 1981. Compositionality in focus. *Folia Linguistica*15: 141–161.
- [CH07-B55] Anna, Szabolcsi 1983. A specifikus – nem-specifikus megkülönböztetéről. *Nyelvtudományi Közlemények*85: 83–92.
- [CH07-B56] Sándor, Szilágyi N. 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- [CH07-B57] Katalin, Szili 2003. A *ki* igekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelv*99: 163–188.
- [CH07-B58] Ullmann,, Stephen 1962. *Semantics. An introduction to the science of meaning*. Oxford, Blackwell.

[CH07-B59] Károly, Varasdi előkészületben. *The truth-conditions of the progressive*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE.

[CH07-B60] Vendler,, Zeno 1967. *Linguistics in philosophy*. Ithaca, NY, Cornell University Press.

8. fejezet - Pragmatika⁰

Enikő, Németh T.

8.1. Bevezetés

A pragmatika, amely a fiatal nyelvészeti diszciplínák közé tartozik, eredetileg a szemiotika, illetve a nyelvfilozófia részét képezte. A *pragmatika* terminust Charles Morris (1938) alkotta meg az általános jelelmélet kidolgozása során. Morris a pragmatikát a szemiotika egyik ágaként a jel és a jelhasználó közötti viszonyként határozta meg. Két probléma adódott a morrisi pragmatikafelfogással kapcsolatban (vö. Levinson 1983: 1–2). Egyrészt túl tágak bizonyult a hatóköre, mivel beletartozhatott a jelhasználat valamennyi aspektusa, valamennyi befolyásoló tényezője: biológiai, pszichológiai, kulturális, szociális stb. szempontok. Másrészt, ha a jelhasználatot leszőkítjük a nyelvhasználatra, azaz a természetes nyelvek használatának pragmatikájáról beszélünk, akkor is szinte minden belefér a morrisi meghatározás alapján a pragmatikába, amivel nyelvész csak foglalkozhat, továbbá nem világosak a pragmatika határai a nyelvészetben belül, nem világos, hol helyezkedik el a pragmatika a többi nyelvészeti diszciplínához viszonyítva.

E két problémára való reakció két irányba rendezte a pragmatikával foglalkozókat.¹ Az egyik irányba tartozók – főként Európában – bár elsősorban nyelvészeti szemiotikára alkalmazták, megtartották a széles, tág morrisi értelmezést, azaz valójában nem tekintették zavarónak az említett két kifogást (vö. pl. Mey 1993; Verschueren 1999; Wunderlich 1972). E felfogás számára a pragmatika egy, a nyelvi jelenségekre irányuló nézőponttá vált, amelynek megfelelően a pragmatika fő kérdése nem az, hogy mi egy megnyilatkozás jelentése, hanem az, hogy miért hozták létre ezt a megnyilatkozást. A pragmatika nem a nyelvelmélet egyik komponense, hanem egy funkcionális perspektíva, amely erős szociális relevanciával rendelkezik. A pragmatikának ezt a nézőpontként való értelmezését képviseli az első nemzetközi pragmatikai folyóirat, az 1977-ben indult *Journal of Pragmatics* (Mey–Haberland 2002).

A másik irány az analitikus filozófiához kötődve – Angliában és Amerikában – szűkíteni és pontosabbá kívánta tenni a pragmatika morrisi definícióját. E törekvés még ugyanabban az évben, 1938-ban jelentkezett, amikor Morris klasszikus munkáját kiadták. Sorra születtek a pontosítások, újradefiniálások a nyelvfilozófusok, logikai szemantikusok tollából (vö. pl. Carnap 1938; 1955; Bar-Hillel 1954; Montague 1968). Egyre többen kezdtek pragmatikával foglalkozni, de a pragmatikának az igazi fellendüléséhez, illetve a nyelvészetbe való tényleges bekerüléséhez még két újabb tényező járult hozzá. Az egyik az, hogy az 1950–1960-as években a logikai pozitivizmus ellenében a nyelvfilozófusok a hétköznapi nyelvhasználat vizsgálatát tűzték ki kutatásuk tárgyául. A másik: az erősen formalizált nyelvelméletek (generatív nyelvtanok) mellett az 1960-as évektől megerősödött az igény a nyelv működésének funkcionális leírásai iránt, illetve magának a nyelvhasználatnak a kutatására (vö. Kiefer 1998: 306). E tényezők összetalálkozásának eredményeképpen a hétköznapi nyelvhasználat filozófiájának elméletei – a beszédaktus-elmélet és a grice-i interakcióelmélet – bekerültek a nyelvészetbe, és az 1970-es évektől kikristályosodni látszott egy új diszciplína, a nyelvészeti pragmatika. Az új nyelvészeti tudományterület meg akarván felelni az általános tudományelméleti és módszertani követelményeknek, célul tűzte ki kutatási tárgyának definiálását, alapelveinek tisztázását, valamint elméleti keretek létrehozását. Arra a kérdésre, hogy mivel foglalkozik a pragmatika, különböző válaszok születtek: a szemantikai anomáliák megmagyarázásával; a nyelvhasználat tanulmányozásával; a nyelvhasználat elveivel; a nyelvhasználók stratégiáival; a beszédhelyzettől függő jelentéssel;² a jelentés mindazon aspektusával, amelyet nem lehet egy szemantikaelmélettel kezelni; a nem igazságfeltételes jelentéssel; a nyelv és a kontextus grammatikalizálódott kapcsolataival (preszuppozíciókkal, deixissel, beszédaktusokkal); a sikeres kommunikáció leírásával; a pragmatikai modul jellemzésével, vagy felsorolásszerűen: deixissel, indexikus kifejezésekkel, beszédaktusokkal, implikaturákkal, a társalgás szerkezetének aspektusaival stb.³ Az egyes válaszok különböző – bár sokszor összeegyeztethető – alapelvekre építő elméleteket, illetve leíró kereteket hoztak létre. A pragmatikában szétvált két fő irányzat, a pragmatika tárgyának sokféle meghatározása, a különböző pragmatikaelméletek azt mutatják, hogy nem beszélhetünk egységes pragmatikaértelmezésről a nyelvészetben. A különböző pragmatikafelfogások eltérnek egymástól abban, hogy mi a viszonyuk a nyelvelmülethez, ezen belül a grammatikához és a szemantikához, a jelhasználatához, a kommunikációhoz, illetve a megismeréshez. Eltérnek abban is, hogy a vizsgált jelenségeket a pragmatikai kompetenciához vagy a performanciához tartozónak ítélik-e, hogy a pragmatikai képességet modulnak tartják-e, és ha igen, miként vélik leírhatónak. Mindezeket figyelembe véve csak nagyon általánosan fogalmazható meg egy olyan jellemzés, amely valamennyi pragmatikafelfogásra érvényes: „A pragmatika a nyelvek a különböző kontextusokban különböző célok elérése érdekében való használatát vizsgálja, elsősorban nyelvészeti megközelítésben.” (Németh T.–Bibok 2003: 5). A nyelvhasználat

jelenségeivel a pragmatikán kívül számos más nyelvészeti és nem nyelvészeti diszciplína is foglalkozik, például: a szociolingvisztika (lásd a **20. fejezet - A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról.** fejezetet), a stilisztika (lásd a **20. fejezet - A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról.** fejezetet), a retorika, az irodalomtudomány, a szociálpszichológia. A pragmatika – elméletfüggően – ezen diszciplínák eredményeit is integrálja, ami tovább nehezíti egy egységes pragmatikaértelmezés megszületését.

A nyelvhasználattal foglalkozó tudományterületek közül külön ki kell emelni a diskurzuselemzést, amely tágran értelmezve magában foglalja a szóbeli diskurzusok vizsgálatát, a társalgáselemzést, az írott szövegek leírását, a diskurzus- és szöveggrammatikákat stb. A diskurzuselemzést tulajdonképpen csak a pragmatikától különböző indíttatása, illetve az önálló elnevezése miatt határolják el a pragmatikától, de Levinson (1983) véleményét osztva, a diskurzuselemzés tekinthető a pragmatika egyik ágának. Hasonló a helyzet a kommunikációkutatással. A kommunikációkutatás verbális kommunikációval foglalkozó területe a nyelvészeti pragmatika részét képezi, hiszen a kommunikatív nyelvhasználati formát vizsgálja. Sőt, mivel a verbális kommunikációt szinte mindig kíséri nem verbális jelhasználat, gyakran pedig jelhasználat nélküli osztenzív kommunikáció is, a kommunikatív nyelvhasználat elemzésekor ezen tényezőket is figyelembe kell venni, akárcsak más, a nyelvhasználatot befolyásoló nem nyelvi faktorokat.⁴

Jelen fejezet célja, hogy bevezető jelleggel tájékoztassa az olvasót egyrészt a pragmatika legfőbb értelmezéseiről, helyéről a nyelvtudományban, másrészt pedig a magyar nyelvhasználat pragmatikai szempontú vizsgálatának néhány eredményéről. A diszciplínának és ezzel együtt a különböző pragmatikamegközelítéseknek az általános bemutatását talán egy kissé részletesebbnek találja majd az olvasó, mint a kötet többi fejezetében az ott szereplő nyelvészeti ágak jellemzését. A részletesebb tárgyalást az indokolja, hogy a pragmatika a magyar nyelvtudományban még sokkal fiatalabb diszciplína, mint a nemzetközi nyelvtudományban, a hazai nyelvészetben kevésbé művelt kutatási terület, továbbá magyar nyelven ilyen jellegű összefoglaló tanulmány még nem jelent meg.

Terjedelmi korlátok miatt ugyanakkor nem célja a fejezetnek, hogy teljes áttekintést nyújtson a magyar nyelvhasználatra irányuló pragmatikai kutatások mai állásáról. E célt még az *Általános Nyelvészeti TanulmányokXX. Tanulmányok a pragmatika köréből* (2003) c. kötet, illetve az *Acta Linguistica Hungarica* (2004) 51: 3–4, valamint (2005) 52: 1 pragmatikáról szóló tematikus számai sem tűzhatték ki maguk elé, hiszen a különböző pragmatikaelméletek (pl. beszédaktus-elmélet, grice-i interakcióelmélet, udvariassági elméletek) magyar nyelvű anyagra alkalmazásáról szóló kutatási beszámolók sorra jelennek meg az országos nyelvészeti folyóiratokban és periodikákban (pl. Nemesi 2000; Bańcerowski 2001; Sárosi 2003 a *Magyar Nyelvben*, Pátrovics 2000; Tátrai 2000; Iványi 2001, 2003; Szili 2002a, b; 2003 a *Magyar Nyelvőrben*, Fehér 2000; Kocsány 2002 a *Nyelvtudományi Értekezésekben*), a különböző egyetemi kiadványokban (pl. Ivaskó–Németh T. 2002 a *Modern Filológiai Közleményekben*), tanulmánykötetekben (Ivaskó 2004a), illetve önálló monográfiákban (pl. Szécsi 2003; Szili 2004), jelezvén a pragmatika diszciplínájának egyre erősödő jelenlétét a magyar nyelvtudományban.

8.2. A pragmatika értelmezései és helye a nyelvtudományban

Ahogy a **8.1. szakasz - Bevezetés.** pontban már jeleztem, a pragmatikai kutatások alapvetően két nagy csoportba rendezhetők. Az egyik csoportba tartoznak azok a megközelítések, amelyek – megtartva a pragmatika morrisi értelmezését – a pragmatikát a nyelvre irányuló funkcionális perspektívának tekintik. A másik csoportba tartoznak azok az elképzelések, amelyek a pragmatikát szűkebben és pontosabban kívánják definiálni, többnyire valamely elmélet segítségével. Ez utóbbi felfogások megegyeznek abban, hogy a pragmatikát egy komponensként értelmezik, ugyanakkor jelentősen különböznek abban, hogy minek a komponensként.⁵

8.2.8.2.1. A pragmatika mint a nyelvre irányuló funkcionális nézőpont

A pragmatikát a nyelvi jelenségekre irányuló funkcionális, kognitív, kulturális és szociális aspektusokat magában foglaló nézőpontként értelmező kutatók (pl. Mey 1993; Verschueren 1995; 1999) szerint a pragmatikának nincsen olyan jól meghatározható egysége, mint a szintaxisnak a mondat vagy a morfológiának a morféma stb.⁶ A pragmatikának ezen megközelítés alapján még csak a megnyilatkozásjelentés sem lehet az egyedüli egysége.⁷ A pragmatika bármely nyelvi szint bármely jelenségével foglalkozhat abból a szempontból,

hogy a nyelvhasználók miért azt a formát választották és nem mást, illetve választásuk milyen következményekkel jár az újabb nyelvi választásokra. Míg tehát a szintaxis feladata a jól formált mondatok szerkezetének vizsgálata (lásd az 5. fejezetet), addig ha a pragmatika mondatokkal foglalkozik, akkor a kérdés az, miért azokat a mondatformákat, mondat szerkezeteket alkalmazta a beszélő, és nem másokat; ha a pragmatika morféimakkal foglalkozik, akkor a kérdés az, miért azokat a morféimákat használta a beszélő, amelyeket használt és mindkét esetben: milyen következményekkel járnak a választásai. Verschueren (1999) éppen ezért a pragmatikát a nyelvi választások mögötti motivációkat és a velük járó hatásokat, következményeket vizsgáló tudományterületnek tartja. A pragmatika központi fogalma szerinte az adaptáció, amelyet a nyelvhasználatot befolyásoló mentális, szociális és fizikai kontextus, a nyelvi szintek,⁸ az alkalmazás dinamikusa, az alkalmazott stratégiák és a tudatosság (a hallgató szempontjából: hozzáférhetőség) alapján lehet jellemezni. Tekintsük a következő példát!

(1) A vonaton egy utas benyit egy fülkébe, ahol már ül egy másik utas és a következő párbeszéd hangzik el:

- Elnézést, dohányzó?
- Nem dohányzom.

A párbeszéd sikerességéhez a résztvevőknek rendelkezniük kell azzal a háttérismerettel, hogy a vonatokon csak a kijelölt helyeken, kocsikban vagy fülkékben szabad dohányozni (mentális kontextus). A kérdező utas arról szeretne megbizonyosodni, hogy a fülke, ahova benyitott, dohányzó fülke-e (fizikai kontextus). Tegyük fel, hogy a kérdező dohányzó és az utazása során a fülkéjében szeretne is dohányozni. Azért teszi fel tehát ezt a kérdést, mert meg szeretne bizonyosodni arról, hogy szabad-e a fülkében dohányozni, nem sérti-e a szociális elvárásokat – az érvényben levő szabályokat be kell tartani –, ha beül a fülkébe és rágyújt (szociális kontextus). A kérdés feltevésével a kérdező utas a mentális, fizikai és szociális kontextus együttes figyelembevételével szeretné célját elérni. A válaszoló utas dohányzó fülkében ül, válaszával azt szeretné explicit módon közölni, hogy ő nem dohányzik, implicit módon pedig azt kívánja sugallni, hogy bár dohányzó a fülke, vagyis nem tilos benne a dohányzás, nem örülne annak, ha a fülkében dohányoznának. Ezért nem azt válaszolja egyszerűen, hogy *Igen* – hiszen ezzel a hiányos megnyilatkozással nem tudná kifejezni azt a kívánságát, hogy ne dohányozzanak, hanem más stratégiához folyamodik és más nyelvi „szintekről” választja ki a céljainak megfelelő formát. Explicit módon tesz egy állítást: *Nem dohányzom*, és sugall egy implikaturát: *Nem örülnék, ha valaki dohányozna a fülkében, bár meg nem tilthatom*. Mind a kérdező, mind a válaszoló utas tudatosan tette meg nyelvi választásait, a kérdező explicit információkérő kérdésének nagyon magas a hozzáférhetősége, mivel a kérdező a megnyilatkozást csak szó szerinti értelmében használta,⁹ a válasz által sugallt implikaturának kisebb a hozzáférhetősége, de még meglehetősen magas, azaz eléggé biztos az, hogy a kérdező utas a kontextus alapján ki tudja következtetni. A következtetés és ezzel együtt a kommunikáció sikerességét, a kölcsönös megértést a dohányozni kívánó utas a párbeszéd folytatásával, például a *Rendben, majd kimegyek* reakcióval a másik utas számára megnyugtató módon ki is fejezheti. Ha a válaszoló utas nemdohányzó fülkében ülne, akkor a feléje intézett kérdésre a megfelelő válasz a *Nem, nemdohányzó* megnyilatkozás vagy csak egyszerűen a *Nem* felelőszerű lenne. Most tegyük fel, hogy a kérdező utas nem dohányzik és az utazása során nem is szeretne dohányfüstöt szívni. Az *Elnézést, dohányzó?* kérdést tehát azért teszi fel, mert meg szeretne bizonyosodni arról, hogy nemdohányzó fülkébe ül be. A *Nem dohányzom* válaszból vagy arra a következtetésre juthat, hogy a fülke dohányzó, de a benne ülő utas nem szándékozik rágyújtani, vagy arra következtethet, hogy a válaszoló utas nem tudja pontosan, milyen a fülke, de nem fog dohányozni. Ha a fülke nemdohányzó és ennek a megkérdezett utas is tudatában van, akkor a kérdésre az adekvát válasz ismét a *Nem, nemdohányzó* megnyilatkozás vagy csak egyszerűen a *Nem* felelőszerű lenne.

Összefoglalva: az (1) alatti párbeszéd értelmezése attól függően változhat, hogy milyen fizikai, mentális, illetve szociális kontextusban fordul elő. Természetesen, ha a beszélgetés egy konkrét helyzetben hangzik el, akkor az adott fizikai, mentális és szociális kontextus megszabja, hogyan kell értelmeznie a párbeszédben részt vevő feleknek egymás megnyilatkozásait. Ha az interpretálás nem a konkrét kontextuális tényezők alapján elvárható módon történik, akkor a kommunikáció sikertelenné válik.

8.2.8.2.2. A pragmatika mint komponens

8.2.8.2.2.8.2.2.1. A pragmatika a nyelvtan komponense

Levinson (1983, 2000) nagyon szoros kapcsolatot feltételez nyelvtan és pragmatika között. A nyelvi rendszer számos területéről vett példával és azok magyarázatával amellel érvel, hogy a pragmatika behatol a nyelvtanba. A lexikonban a szavak jelentős részénél a jelentésmegadás során nem lehet figyelmen kívül hagyni a kontextust, nem lehet kontextusfüggetlen állítások formájában megadni a szavak jelentését.¹⁰ Ha viszont a nyelvtan részét

képező lexikonban a kontextusra hivatkozunk, akkor pragmatikai információkkal bővítjük ki a nyelvtan lexikonját. Hasonlóképpen nyilatkozhatunk a nyelvtan szemantikai komponensével kapcsolatban is (lásd a 7. fejezetet). Levinson (2000: 165–260) kétségbe vonja a szemantika elsődlegességét a pragmatikához képest. Például az indexikus és deiktikus kifejezéseket tartalmazó mondatok/megnyilatkozások szemantikai interpretációjának megalkotásához nélkülözhetetlen a kontextuális információ, azaz a jelentésmegadás során – ismét – pragmatikai tényezőkre támaszkodunk. A szemantikai és pragmatikai szakirodalomban azonban nem mindenki ért egyet Levinson álláspontjával. Szemantika és pragmatika egymáshoz való viszonyáról, konkrétan: arról a kérdésről, hogy a mondatok/megnyilatkozások interpretációjához milyen mértékben és hogyan, mely reprezentációs szinten kell figyelembe venni nyelven kívüli kontextuális információkat, illetve ezen a problémakörön belül hogyan kezelhetők az indexikus és deiktikus kifejezések, valamint az ún. ki nem mondott összetevők (*unarticulated constituents*), vita folyik (l. pl. Perry 1998; Stanley 2000; Récanati 2002; Carston 2004; Borg 2005; Martí 2005).¹¹

Levinson (1987/1998: 562–598; 2000) a pragmatika és a nyelvtan viszonyának tárgyalásakor nemcsak a lexikonra, illetve a szemantikára összpontosít, hanem azt is megmutatja, hogy a nyelvtan többi komponensébe hogyan hatol be a pragmatika, korábban kizárólag pragmatikainak vélt elvek, illetve tényezők hogyan bírnak magyarázó erővel a nyelvtan komponenseiben. A Levinson (2000: 261–365) által nagyon részletesen megvizsgált egyik jelenség az anafora. Levinson meggyőzően érvel amellett, hogy az általánosított társalgási implikaturák elméletét felhasználva hogyan lehet teljesebb magyarázatot adni, mint ha csak a szintaxis eszközeit használnánk. Mindezeket számításba véve, Levinson (1983: 33–35) arra a következtetésre jut, hogy egy teljességre törekvő nyelvreírásnak magában kell foglalnia a pragmatikát is, mégpedig oly módon, hogy a nyelvi képességek modelljét, azaz a nyelvtant ki kell bővíteni egy pragmatikai komponenssel.

A magyar anaforajelenségek is alkalmasak a nyelvtan és a pragmatika szoros kapcsolatának illusztrálására. Pléh és munkatársai (1994; 1998: 164–194) testes és zéró anaforákkal kapcsolatos kísérletei kimutatták, hogy az anaforák visszakeresése grammatikai és következtetési (pragmatikai) folyamatokat egyaránt igényel. A kísérletek értékelése azt is alátámasztotta, hogy egyrészt a grammatika nem ad választ minden pro-forma viszonyra, másrészt ismereti (az enciklopedikus tudásból származó) és pragmatikai tényezők felül is bírálhatják a grammatikát (vö. (2) és (3a–b), lásd a **6.5.6.5.1. szakasz - A szöveg mikroszintje.** és a **23.8.23.8.3. szakasz - A B-elv nehezebb?** pontot is).¹²

8.1. táblázat -

(2)	Az anya elvitte lányát a versenyre. Nagyon izgult.
(3)	a. A bácsi emlékezett a fiúra, tanácsot adott neki.
	b. A fiú emlékezett a bácsira, tanácsot adott neki.

(2)-ben önmagában eldönthetetlen, hogy a második mondat zéró alanyi anaforáját az első mondat *az anya* vagy *a lányát* NP-jével tartjuk-e koreferensnek, illetve mindkettővel koreferensnek tarthatjuk. Nem lehet grammatikai és ismereti tényezők alapján kielégítő választ adni, szükség van a beszédhelyzet figyelembevételére. A beszédhelyzetből származó információk – azaz pragmatikai tényezők – segíthetnek eldönteni a kérdést. Ha az anya izgulós és a lánya nem, akkor a második tagmondat zéró anaforája a grammatikai elvárásoknak megfelelően az anyára vonatkozik, ha viszont a lány az izgulós és az anya nem, akkor a zéró anafora a lányra utal. Ha mindketten egyformán izgulósak, akkor még a pragmatikai tényezők sem segítenek az anafora azonosításában, a partnernek rá kell kérdeznie a zéró anafora vonatkozására: *Ki izgul?*

A (3a) és a (3b) mondatok szerkezete teljesen megegyezik, a (3a)-ban a második tagmondat zéró alanyát a grammatikai elvárásoknak megfelelően az első tagmondatban szereplő *a bácsi* NP referenciával azonosítjuk. A (3b)-ben viszont a (3a)-val való szerkezeti egyezés ellenére a második tagmondat zéró alanyát nem *a fiú* NP vonatkozásával azonosítjuk, hanem *a bácsira* NP-vel tartjuk koreferensnek preferált olvasatban. Mivel a tanácsadás szociálisan erősen befolyásolt (beszéd)cselekedet, hiszen a tanácsadó általában olyan személy lehet, aki tudás, tapasztalat, életkor szerinti vagy szociális fölényben van, a (3b)-ben ez az általános pragmatikai tudás felülbíráhatja a nyelvtan diktálta olvasatot. Érdekes helyzet áll elő, ha a konkrét beszédhelyzetből tudható például, hogy a szóban forgó fiú híres az okosságáról, a bácsi pedig életkora ellenére kevesebb tapasztalattal, tudással rendelkezik. Ebben az esetben ugyanis a konkrét beszédhelyzet felülbíráhatja a tanácsadás beszédaktusához kötődő általános pragmatikai tudás alapján várható értelmezést és a nyelvtan által sugalltat

támogathatja.¹³ A (3a–b) példákból különösen látszik, hogy a nyelvtan és a pragmatika milyen szoros – akár többszörös, többszintű – interakcióban működhet az anaforaviszonyok magyarázatában.

8.2.8.2.2.8.2.2. A pragmatika a nyelvelmélet – nyelvtanon kívüli – komponense

A pragmatikát komponensnek tekintő nézetek második csoportját azok a felfogások alkotják, amelyek szerint a pragmatika része a nyelvelméletnek, de a nyelvtanon kívül helyezkedik el. Ezek a megközelítések legtöbbször a pragmatikát a szemantikához viszonyítva határozzák meg.

Kivételt képez Searle (1969, 1979), aki a beszédaktus-elmélet továbbfejlesztése során – Austin (1962/1990) elképzeléséhez hasonlóan, de annál sokkal inkább explicit módon – nem választja el élesen egymástól a szemantikát és a pragmatikát, hanem egységes jelentéleméletet feltételez, a nyelvelméletet pedig azonosítja a nyelvi kommunikáció elméletével. Searle szerint a nyelvi kommunikáció egysége nem egy nyelvi kifejezés, azaz nem egy mondat vagy egy megnyilatkozás, hanem egy illokúciós aktus. A nyelvelméletnek így azt kell megmagyaráznia, hogyan jutunk el a kimondott hangoktól az illokúciós aktusokig.¹⁴

Felmerülhet a kérdés, ha Searle nem választja el egymástól élesen a szemantikát és a pragmatikát, akkor miért nem lehet úgy értékelni megközelítését, mint ahogy az előző pontban Levinsonét (1983). Vagyis: miért nem mondhatjuk azt, hogy a pragmatika Searle szerint a nyelvtan komponense. Searle (1992) a megnyilatkozások megvalósulási feltételeinek (*satisfaction conditions*) vizsgálatakor nagy hangsúlyt fektet a ki nem mondott háttérfeltevésekre (*unarticulated background assumptions*). A szó szerint értendő komoly megnyilatkozások megvalósulási feltételei – Récanati (2002) terminológiájával: intuitív igazságfeltételei – szisztematikusan függenek a ki nem mondott háttérfeltevésektől.

A nyelven kívüli kontextuális információknak nemcsak az indexikus és deiktikus kifejezésekhez való érték-hozzárendelésben van szerepük az igazságfeltételek megállapításakor, hanem általában nélkülözhetetlenek a jelentéskötésben. Ha például egy étteremben a vendég azt mondja a pincérnek, hogy *Hozzon nekem egy sült húst sült krumplival* (Searle 1992: 180), akkor magától értetődően azt gondolja, hogy a pincér a sült húst nem a lakására fogja vinni, hanem eléje teszi az asztalra, hogy a sült hús nem széné égetett lesz és nem is bundás stb. Bár ezeket a háttérfeltevéseket nem mondjuk ki, hozzájárulnak az elhangzott kérés intuitív igazságfeltételeihez, azaz a kimondott és a ki nem mondott szemantikai és pragmatikai információ együttesen adja meg a megnyilatkozás jelentését.

Most tekintsünk olyan példákat, amelyekben a megnyilatkozásokat nem szó szerint kell érteni.

8.2. táblázat -

(4)	– Menjünk ma este moziba!
	– Holnap vizsgázok.
(5)	– Nagyon ügyes vagy! – mondja a feleség a férjnek, amikor az leveri az asztalról étellel teli tányerjét.
(6)	Képzeld el, hogy vacsoravendégeink közé kényszerűségből meg kell hívnunk egy olyan személyt is, akinek az étkezési szokásait nem tartjuk éppen illendőnek. Ebben a helyzetben mondja a férj a feleségnek:
	– Ne tedd fel a legszebb abroszt, Jóska egy disznó!

Searle (1969, 1979) a közvetett beszédaktusok (vö. (4)), az ironia (vö. (5)), a metafora (vö. (6)) magyarázatánál a megnyilatkozások szó szerinti jelentéséből, azaz a kiejtett mondat jelentéséből indul ki. A kiejtett mondat szó szerinti jelentése igazságfeltételek segítségével adható meg (más megközelítésekben ez a szemantika feladata). Ha egy megnyilatkozás szó szerinti jelentését vesszük és az nem megfelelő egy szituációban, akkor keresni kell egy olyan megnyilatkozásjelentést, amely különbözik a mondatjelentéstől (más megközelítésekben ennek magyarázata a pragmatika feladata). A (4)-ben a *Holnap vizsgázok* megnyilatkozás szó szerinti jelentésében

nem megfelelő válasz a meghívásra, de mivel tudjuk, hogy a másnapi vizsgára készülés és a moziba menés nem szokott összeférni, nem szó szerinti jelentésében a megnyilatkozás azt jelenti, hogy 'nem tudok moziba menni', azaz egy közvetett visszautasításról van szó. Az (5)-ben sem lehet szó szerint értelmezni az *Ügyes vagy!* megnyilatkozást, hiszen az nem tekinthető dicséretnek a férj ügyetlen cselekedete után, éppen ellenkezőleg, ironikus megnyilatkozásként kell értékelni, amely a szó szerinti jelentéssel ellentétes megnyilatkozásjelentéssel rendelkezik. Hasonlóan nem lehet szó szerinti értelemben interpretálni, hanem csak metaforikusan a *Jóska egy disznó* megnyilatkozásrészét a (6)-ban. Jóska ugyanis nyilvánvalóan nem disznó, hanem ember, de rút étkezési szokásai a disznóéhoz hasonlatosak. Vegyük észre, hogy valamennyi esetben a szó szerinti jelentésből indultunk ki és azon keresztül jutottunk el – természetesen más, nyelven kívüli tényezők figyelembe vételével – az adott szituációban megfelelő megnyilatkozásjelentéshez. Searle megközelítésében tehát nincsen arról szó, hogy a nyelvtanba behatolna a pragmatika. A nem szó szerinti értelmezés (pragmatika), mindig a szó szerinti értelmezés (szemantika) kimenetén működik a megnyilatkozásjelentések megállapítása során. A szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés tulajdonképpen egy kontinuumot alkot a tágabb jelentésben, mindkettőre szükség van a megnyilatkozásjelentések megalkotásához.

Grice (1957; 1975/1989), a hétköznapi nyelvhasználat filozófiájának másik, a hallgató – ezzel együtt az interpretáció – szempontjait előtérbe helyező, a pragmatikában a racionális együttműködő viselkedés feltérképezését elindító képviselője egyértelműen a beszélői jelentésre helyezi a fő hangsúlyt. Idézzük fel Grice (1975/1989: 24) példáját!¹⁵ Tegyük fel, hogy A és B egy közös barátjukról, C-ről beszélnek, aki jelenleg egy bankban dolgozik. A azt kérdezi B-től, hogy megy C-nek a munka, s B azt feleli: *Hát, elég jól, szerintem, szereti a kollégáit és még nem csukták börtönbe.* Amit B sugallt a példában – 'C becsületesen dolgozik' – eltér attól, amit mondott. A beszélői jelentés nem azonos a kiejtett mondat jelentésével, hanem magában foglalja a 'C becsületesen dolgozik' jelentést is. Az ilyen sugallt jelentések a társalgási implikaturák. Grice szerint a társalgási implikaturák nem nyelvspecifikusak, a társalgás általános jegyeivel vannak kapcsolatban, és nemcsak a nyelvi viselkedésben jutnak szerephez. A társalgási implikaturák levezetéséhez fogalmazza meg Grice az együttműködési elvet, valamint a minőség-, mennyiség-, viszony- és módmaximákat. Ha a kommunikáció során a beszélő betartja az együttműködési elvet és a maximákat, akkor a megnyilatkozást szó szerint kell érteni. A beszélői jelentés ebben az esetben majdnem megegyezik a mondott jelentéssel, más terminussal: a nyelvi jelentéssel. A nyelvi jelentésen túl mindössze arra kell következtetnie a partnernek, hogy a beszélő a megnyilatkozást szó szerint és csakis úgy értette. Ha a maximák valamelyikét megszegi a beszélő, akkor ezzel azt jelzi partnere számára, hogy a mondott jelentésen túl valami más jelentést is szeretne közvetíteni: társalgási implikaturát sugall. Ebben az esetben a beszélői jelentés eltér a mondott jelentéstől úgy, ahogy a fenti példában. A nyelvi jelentés nem elégséges a kommunikációban, a kölcsönös megértéshez szükség van a társalgási implikaturák kikövetkeztetésére. Ha a partner nem tudja levezetni a társalgási implikaturákat, nem történik meg a hatékony információátvitel, a kommunikáció sikertelenné válik. Vannak azonban olyan esetek is, amelyekben a sugallt jelentést meghatározza a használt szavak jelentése. Tekintsük ismét Grice (1975/1989: 25) példájának magyar fordítását: *Γ angol, ezért bátor.* A beszélői jelentés ebben a példában is eltér a mondott jelentéstől, tartalmazza még azt a konvencionális implikaturát, hogy 'az illető személy bátorsága annak angolságából fakad'. A konvencionális implikaturát az *ezért* kötőszó indukálja, ha elhagyjuk a kötőszót, eltűnik a konvencionális implikatura is: *Γ angol, ő bátor.* A konvencionális implikaturák nyelvspecifikusak, nem kell őket levezetni, mindig egy konkrét lexikai elemhez kötődnek, ezért nincsen szükség esetükben a maximák megszegése által jelzett következtetésekre. A mondott jelentést az igazságfeltételes szemantika segítségével lehet meghatározni. Grice a beszélői jelentésre összpontosít, a beszélői jelentés feltárásához szükséges ismereteket az igazságfeltételes szemantikán túlra, a nyelvtanon kívülre kell helyezni. A beszélői jelentésnek, illetve a társalgási implikaturáknak a megnyilatkozások propozíciós tartalmához, illetve nyelvi formájukhoz való pontos viszonyát azonban Grice nem tárja fel, ez a feladat a neogrice-i pragmatika képviselőire marad(t) (vö. Horn 2004).

Gazdar (1979) már élesen elkülöníti egymástól a szemantikát és a pragmatikát, a szemantika az igazságfeltételes jelentéssel foglalkozik, míg a pragmatika azzal, ami ezen túl van. A szemantika elsődleges a pragmatikához képest, attól független, a szemantika kimenete szolgál a pragmatika bemenetétül. A pragmatika tulajdonképpen a szemantika „szemétkosara”, azaz amivel a szemantika nem tud vagy nem akar foglalkozni, azt a pragmatika területére utalja.¹⁶

Leech (1983) szerint is el kell választani egymástól a pragmatikát és a nyelvtant. A pragmatika a nyelvhasználat általános feltételeivel, elveivel, valamint a megnyilatkozások interpretációs lehetőségeivel foglalkozik. A pragmatika a szemantikán keresztül léphet kapcsolatba a nyelvtannal.¹⁷ Leech összeveti a pragmatikai komponens és a nyelvtan működését: a pragmatika elvekkel dolgozik, a nyelvtan szabályokat tartalmaz; a pragmatikai magyarázatok funkcionálisak, a nyelvtaniak formálisak; a pragmatika skaláris és határozatlan értékekkel számol, a nyelvtan diszkrét, határozott kategóriákkal operál. A pragmatika a megnyilatkozások

jelentésével, a szemantika a mondatok jelentésével foglalkozik. Ezek a posztulátumok Leech szerint két különböző kutatási paradigmát körvonalaznak.

A generatív nyelvészet elméleti keretébe illeszkedő kognitív pragmatikafelfogások a pragmatika feladatának a pragmatikai kompetencia leírását tartják. A *pragmatikai kompetencia* terminust Chomsky (1977: 3) használta először az emberi elme azon moduljának a megnevezésére, amely a nyelvtudás, azaz a grammatikai kompetencia bizonyos általános emberi célok elérésére való használatának képességét foglalja magában. A pragmatika eszerint a nyelvhasználat konkrét szituációktól elvonatkoztatott jellemzésével foglalkozik. A konkrét szituációkban megvalósuló nyelvhasználatról – amelynek során a grammatikai és a pragmatikai kompetencia szorosan együttműködik más kognitív struktúrákkal és mechanizmusokkal – Chomsky szerint egy performanciaelméletnek kell számot adnia.

A Chomsky-féle felfogásból kiindulva dolgozza ki Kasher (1986; 1991) a generatív nyelvészet pragmatikai komponensét. Míg a nyelvtan a grammatikai kompetenciát, addig a pragmatikai komponens a pragmatikai képességeket modellálja. A pragmatikai komponensnek számot kell adnia a beszédaktusok létrehozását irányító konstitutív szabályokról, az implikátúrák sugalmazását, illetve kikövetkeztetését irányító elvekről és stratégiákról, az udvarias nyelvhasználatot befolyásoló megfontolásokról, a társalgások szervezését irányító szabályokról stb. A pragmatikai komponensnek valamennyi nyelvhasználati formát – pl. kommunikatív, informatív, gondolkodásra való használat, emlékezés, játékok, kísérletek során való használat – figyelembe kell vennie.

Kasher megközelítése egy ponton jelentősen különbözik Chomskyétól (vö. Németh T. 2003: 225). Kasher Chomskyval ellentétben nem egyetlen modulba helyezi a pragmatikai képességeket, hanem a nyelvtudás használatának nyelvi szabályozottságáért felelős tudást modulárisnak tartja, míg a nem nyelvi befolyásoló tényezőket központiaként véli. A pragmatikai képességek kasher-i értelmezése tágabb a Chomsky-félenél, a Chomsky által a performancia területére utalt ismeretek és folyamatok egy részét is magában foglalja. Vegyük észre, hogy a pragmatika és a performanciakutatás érdeklődési területe így már a generatív nyelvészetben is illeszkedő pragmatikában nem két különálló szféra.

8.2.8.2.2.8.2.2.3. A pragmatika a megismerés leírásának nyelvészetben kívüli komponense

A relevanciaelmélet a pragmatikai kompetenciát a megismerés komponensének tekinti és az ún. metakognitív területhez tartozó metareprezentációs modulok – a metapszichológiai (gondolattulajdonítás), a megértési (a kommunikatív szempont átlátása) és a logikai (az érvek ellenőrzése) alrendszerek – összességéként határozza meg. A relevanciaelmélet pragmatikai kompetenciáról vallott elképzelése mögött az általánosított modularitás hipotézise húzódik meg. Eszerint az emberi elmében a perifériás rendszerek nem egyetlen központi rendszerhez kapcsolódnak, hanem több konceptuális modulhoz, továbbá maguk a konceptuális modulok is interakcióban állnak egymással (Reboul–Moeschler 2000; Sperber 2000; Sperber–Wilson 2002). A pragmatikai kompetencia ilyen, egymással interakcióban levő konceptuális modulokat foglal magában, a fentebb említett három rendszert.¹⁸ Meg kell jegyezni azonban, hogy a metapszichológiai, a megértési és a logikai rendszerek összességét, azaz a pragmatikai kompetenciát a relevanciaelmélet csak a kommunikációra – a kommunikációban is elsősorban a megértésre – vonatkoztatja, egyéb nyelvhasználati formákról nem beszél. Ugyanakkor a pragmatikai kompetencia hatókörét ki is tágítja azzal, hogy nemcsak a természetes nyelvi kommunikációra vonatkozó tudást, hanem a kódhasználat nélküli osztrázó-következtetési kommunikációt lehetővé tevő képességeket is beletartozónak véli.¹⁹ Ezáltal a pragmatika már nem (csak) nyelvészeti diszciplína a relevanciaelmélet számára.

8.2.8.2.3. A pragmatikai kompetencia neurolingvisztikai alátámasztottsága

A nyelvi és a nyelvhasználati képességek között a generatív nyelvészetben és több pragmatikaelméletben is feltételezett különbség mellett az utóbbi évtizedben egyre több empirikus érvet sorakoztat fel a neurolingvisztika (lásd a 23. fejezetet). A pragmatikai kompetencia valós létezését támasztják alá a legújabb kutatások eredményei.²⁰ E kutatások összevetik egymással a bal és a jobb agyféltekei sérülések következtében előálló nyelvi, nyelvhasználati tüneteket. Míg a bal agyféltekei sérülések grammatikai (fonológiai/fonetikai, morfológiai, szintaktikai) deficiteket okoznak, addig a jobb féltekei sérülések a grammatikát érintetlenül hagyják, viszont szisztematikus diszfunkciók mutatkoznak például az indirekt beszédaktusok, az implikátúrák, a metaforák, az ironia, a nyelvi humor, a diskurzuskoherencia létrehozásában és interpretálásában. Azaz, míg a bal agyfélteke a grammatikai kompetencia működésért felelős, addig a jobb félteke a nyelvhasználati képességekért.

A nyelvhasználati képességeikben sérült egyének neurológiai státusának elemzése azt is mutatja, hogy az agy jobb féltekéjének nem egyetlen lebenyre korlátozódó, jól körülhatárolható területe szavatolja e képességek működését (Paradis 1998; Ivaskó 2002). A pragmatikai kompetencia nem köthető egyetlen modulhoz (vö. Chomsky 1977) vagy akár többhöz (vö. Kasher 1986; 1991; Sperber–Wilson 2002) az emberi elmében, hanem olyan „karmester” képességnek tekinthető, amely megszervezi és vezényli a sikeres nyelvhasználathoz szükséges különböző képességek működését (Ivaskó 2002; Németh T. 2003).

A kommunikációs zavarokkal küszködő egyének konkrét szituációbeli nyelvhasználatának elemzése során nyert neurolingvisztikai adatok alapján javasolt legújabb pragmatikafelfogás (Perkins 2003; 2005) a vázolt gondolatmenetben tovább haladva arra a következtetésre jut, hogy a pragmatikai kompetenciát nem lehet sem komponensnek, sem perspektívának tekinteni. A komponenses elképzelések ugyanis nem veszik (kellőképpen) figyelembe más kognitív rendszerek, mint például a végrehajtó funkciók (*executive functions*), a memória, érzelmek és attitűdök nyelvhasználathoz való hozzájárulását, illetve ezeknek a nyelvi működéssel és a szenzomotoros rendszerekkel (gesztusok, látás) való interakcióját a nyelvhasználat folyamán. Ha a „pragmatika mint perspektíva” elképzeléseket a pragmatikai kompetenciára alkalmazzuk, akkor pedig a pragmatikai kompetencia az általános metapragmatikai perspektívával lenne azonos, azaz a pragmatikai kompetencia vizsgálatával nem a valós nyelvhasználat működését magyaráznánk, hanem azt, hogy a nyelvhasználók hogyan „elemeznék” nyelvhasználatukat metapragmatikai tudatosságuknak megfelelően. Ezen megközelítések helyett Perkins (2003; 2005) szerint a pragmatikai kompetenciát az emberi interakciók során a kognitív, a nyelvi és a szenzomotoros folyamatok interakciójából keletkező következményként (*emerging outcome*) kell elgondolni. Vegyük észre, hogy a pragmatikai kompetenciának ez az értelmezése nagyon hasonlít a Chomsky-féle (1977) performancia leírásához, továbbá részben rokonítható a kasher (1986; 1991) értelmezéssel, hiszen – ahogyan a **8.2.8.2.2.8.2.2.2. szakasz - A pragmatika a nyelvelmélet – nyelvtanon kívüli – komponense.** pont végén jeleztem – Kasher a pragmatikai kompetencia hatókörébe helyez néhány olyan jelenséget és működést is, amelyet Chomsky a performanciába utal.

8.2.8.2.4. A nyelvhasználati jelenségek többféle pragmatikai szempontú elemzése

A pragmatikafelfogások rövid áttekintését lezáró összegzésként vissza kell térni a pragmatika tárgyát érintő, a **8.1. szakasz - Bevezetés** pontban hivatkozott gondolathoz: közös nevezőként csak annyi fogalmazható meg, hogy a pragmatika a nyelvnek a különböző kontextusokban különböző célok elérése érdekében való használatát vizsgálja mind a nyelvhasználó produkciója, mind a partner interpretációja, illetve a kettő interakciója során. A nyelvhasználat pragmatikai szempontú kutatása során tehát mindenképp azt kell nyilvánvalóvá tenni, hogy milyen pragmatikafelfogás alapján vizsgálódunk. Továbbá, ugyanazon nyelvhasználati jelenségek akár többféleképpen is magyarázhatók, ha a magyarázatok különböző pragmatikamegközelítésekre támaszkodnak. Idézzük fel a **8.2.8.2.1. szakasz - A pragmatika mint a nyelvre irányuló funkcionális nézőpont.**-ből az (1) alatti példát, amelyet a könnyebb követhetőség kedvéért (7)-ként megismétlek!

(7)A vonaton egy utas benyit egy fülkébe, ahol már ül egy másik utas és a következő párbeszéd hangzik el:

- Elnézést, dohányzó?
- Nem dohányzom.

A **8.2.8.2.1. szakasz - A pragmatika mint a nyelvre irányuló funkcionális nézőpont.**-ben ezt a párbeszédet a „pragmatika mint funkcionális nézőpont” verschuereni (1999) felfogása alapján elemeztem, arra helyezve a hangsúlyt, hogy a nyelvhasználókat milyen motivációk vezették a nyelvi formák kiválasztásában, illetve választásaik milyen következménnyel jártak, hogyan befolyásolták a partner választásait. Nézzük, hogyan lenne e példa **8.2.8.2.1. szakasz - A pragmatika mint a nyelvre irányuló funkcionális nézőpont.**-ben közölt első értelmezési lehetősége magyarázható más pragmatikamegközelítésekben!²¹ A beszédaktus-elmélet (Searle 1975) alapján a párbeszédnek kétféle elemzése is elképzelhető, attól függően, hogy milyen illokúciós szándékokat tulajdonítunk a társalgás résztvevőinek. Ha az első utas pusztán arra az információra akar rákérdezni, hogy a fülke dohányzó-e, akkor az *Elnézést, dohányzó?* megnyilatkozás egy közvetlen információkérő kérdés. Ha viszont a kérdező a pusztán információkérésen túl azzal az illokúciós szándékkal is rendelkezik, hogy engedélyt kérjen a dohányzásra, akkor a megnyilatkozás szó szerinti jelentéséhez kapcsolódó közvetlen beszédaktuson túl egy közvetett beszédaktust is megvalósít: *Dohányozhatok a fülkében?* A másik utas válasza szintén egy közvetett beszédaktus, egy állításon keresztül végrehajtott kérdés: *Ne dohányozzon a fülkében!*

A grice-i (1975) pragmatika ezt a párbeszédet a hallgató szempontjait figyelembe véve magyarázná. Az első megnyilatkozás közvetlen információkérő kérdésként való értelmezése és a közvetett engedélykérő kérésként való értelmezése közül a hallgató válasza a második értelmezést valószínűsíti. Ha ugyanis pusztán információkérő kérdésként értelmezné a hallgató a megnyilatkozást, akkor a szükséges információ megadásával kezdené válaszát és csak utána fogalmazná meg közvetett kérését, például így: *Igen, de én nem dohányzom*. A közvetett kérésként való interpretáció során a közvetett jelentést a hallgató társalgási implikaturaként vezeti le. Az együttműködési elv és háttérismeretei alapján – az udvarias dohányzó utasok meg szokták kérdezni útitársaikat a dohányzófülkében is, rágyújthatnak-e, mert előfordul, hogy nem dohányzóknak csak ott jut hely – úgy véli, hogy a kérdező a mennyiségmaxima megszegése révén társalgási implikaturát sugall: 'dohányozhat-e a fülkében'. A válasz értelmezése során a kérdezőnek szintén társalgási implikaturára kell következtetnie. A *Nem dohányzom* megnyilatkozás ugyanis megszegi a viszonymaximát, nem releváns válasz a kérdésre, a racionális társalgás rendje akkor áll helyre, ha a kérdező kikövetkezteti a 'ne dohányozzon a fülkében' társalgási implikaturát.

A leechi (1983) udvariassági elmélet a párbeszéd elemzése során az interperszonális viszonyokra helyezi a hangsúlyt. Az udvariassági elvnek – juttass minél több pozitív és minél kevesebb negatív gondolatot kifejezésre a társalgásban – és a hozzá tartozó maximáknak megfelelően mind a kérdező, mind a válaszoló utas azért használ indirekt beszédaktusokat, mert a hallgató érdekeit tartják szem előtt. A kérdező indirekt módon engedélyt kér a dohányzásra, annak ellenére, hogy ha a fülke dohányzó, akkor neki a hallgató engedélye nélkül is joga lenne dohányozni, a másik utas pedig azt szeretné elsősorban közölni, hogy a fülkében ne dohányozzanak, de mivel nincs joga ezt megtiltani, indirekt kérésként közvetíti kívánságát, a partnerre bízva a döntést.

Levinson (2000) elmélete a mondat és a konkrét megnyilatkozáspéldány közötti jelentésszintre, a megnyilatkozástípusok jelentésére összpontosít. Ezen a szinten ragadhatók meg a konkrét szituációtól független rendszeres pragmatikai következtetések, az általánosított társalgási implikaturák. Ezek a default pragmatikai következtetések a normális, megszokott nyelvhasználattal szembeni elvárásainkon alapszanak. Az általánosított társalgási implikaturákat Levinson a Q-, I- és M-elvek – heurisztikák – segítségével magyarázza. A Q-elv azt várja el, hogy ne tegyünk olyan állítást, amely információszempontból gyengébb annál, mint amelyet a világtudásunk alapján tehetnénk; az I-elv azt fogalmazza meg, hogy csak annyit mondjunk, amennyit szükséges, azaz nyújtsuk azt a minimális nyelvi információt, amely elegendő kommunikációs céljaink eléréséhez; és az M-elvnek megfelelően a nem normális, nem sztereotipikus szituációkat jelezzük jelölt kifejezések használatával. Példánkban az *Elnézést, dohányzó?* kérdés az I-heurisztika alapján indukál általánosított társalgási implikaturát: 'A kérdező dohányzó ember'. Ha a kérdező nem dohányzó ember volna, akkor a normálisan elvárt forma az *Elnézést, nem dohányzó?* lenne, amely 'A kérdező ember nem dohányzó' általánosított társalgási implikaturát indukálná.

Végül tekintsük a relevanciaelmélet magyarázatát! Sperber és Wilson (1986/ 1995) a kommunikációt gazdaságossági megfontolások alapján vizsgálja, ezekből kiindulva fogalmazza meg a kommunikatív relevancia elvét, amely nem egy előírás a kommunikációs partnerek számára, hanem egy általánosítás a kommunikáció működése felett: a kommunikáció minden egyes aktusa garantálja saját optimális relevanciáját. Az optimális relevancia egyrészt azt jelenti, hogy egy adott megnyilatkozás eléggé nagy kontextuális hatással jár ahhoz, hogy a partnernek megérje a feldolgozásába művelti erőfeszítést fektetni. Másrészt, a megnyilatkozás a kommunikátor képességei és preferenciái alapján elvárható legrelevánsabb stimulus. A kérdező utas az *Elnézést, dohányzó?* rövid, implicit alanyt [a fülke] tartalmazó forma használatával kisebb feldolgozási erőfeszítésre – kevesebb dekódolásra – készteti a hallgatót, mintha az *Elnézést, dohányzó a fülke?* kérdést tenné fel és a dohányzás engedélyezésére vonatkozó implikatura sugalmazásával újabb kontextuális hatást ér el minimális következtetési energia igénybevételével. A partner meghallván a megnyilatkozást, abból indul ki, hogy az releváns, majd az interpretáció során megkeresi azt a kontextust, amelyben a lehető legnagyobb kontextuális hatással jár a megnyilatkozás feldolgozása. A szó szerinti forma dekódolása után a közvetlen fizikai környezetből származó információ figyelembevételével azonosítja az implicit alanyt, továbbá kikövetkezteti az implikaturát. Válaszában a *Nem dohányzom* formával ő is a relevánsra törekszik, ugyanazokat a kontextuális hatásokat – 'nem dohányzom', 'ne dohányozzon a fülkében' – kívánja elérni kevesebb művelti erőfeszítés révén, mintha explicit módon fejezné ki az információt például az *Igen, dohányzó, de én nem dohányzom és azt szeretném, ha maga se dohányozna a fülkében* megnyilatkozással.

Ugyanazon példának az idézett hatféle pragmatikamegközelítés főbb tételeire támaszkodó rövid elemzése is azt illusztrálja, hogy bár kétségtelenül számos hasonlóságot lehet felfedezni a különböző pragmatikafelfogások között, a nyelvhasználat sokoldalúságának, a nyelvhasználatot befolyásoló különböző tényezőknek az eltérő figyelembevétele miatt nem lehet a nyelvészetben egységes pragmatikaértelmezésről beszélni.

8.3. A magyar nyelvhasználat pragmatikai szempontú vizsgálatának néhány eredménye

A magyar nyelvhasználat pragmatikai szempontú vizsgálataiban is megmutatkozik a diszciplína sokszínűsége. E rész címe is magában hordozza ennek a sokszínűségnek a lehetőségét, mert aszerint lehet egy adott kutatást pragmatikai szempontúnak vagy nem annak tartani, hogy hogyan határozzuk meg a pragmatika tárgyát. Tekintsük a pragmatikát a pragmatikai kompetencia modelljeként a nyelvelmélet azon, a nyelvtannal szoros interakcióban levő komponensének, amely valamennyi lehetséges nyelvhasználati formára vonatkozó procedurális és deklaratív ismeretet tartalmazza (Németh T. 2003: 228). A pragmatikai kompetencia részét képezik a kommunikatív nyelvhasználatban zajló produkcióért és interpretációért felelős képességek és tudásrendszerek, amelyek leírása a pragmatika egyik fő feladata. Ugyanakkor a pragmatikának a többi nyelvhasználati formáról is számot kell adnia. A továbbiakban az említett pragmatikafelfogás alapján vizsgáljuk meg egy nem kommunikatív nyelvhasználati formát, az informatív nyelvhasználatot és tekintjük át az informatív és a kommunikatív nyelvhasználat főbb azonosságait és különbségeit (**8.3.8.3.1. szakasz - Az informatív nyelvhasználat**). Majd a kommunikatív nyelvhasználatban vegyünk szemügyre egy konkrét nyelvhasználati jelenséget, az implicit argumentumok viselkedését (**8.3.8.3.2. szakasz - Implicit argumentumok a magyar nyelvhasználatban**²⁵). Az implicit argumentumok előfordulásának és azonosításának lehetőségeit tárgyalva szintén mód nyílik majd arra, hogy rámutassunk a választott pragmatikafelfogás előnyeire.

8.3.8.3.1. Az informatív nyelvhasználat

8.3.8.3.1.8.3.1.1. Az informatív és a kommunikatív nyelvhasználat elkülönítése

A pragmatikai irodalomban a nem kommunikatív nyelvhasználati formák létezése mellett már többen érveltek (pl. Bierwisch 1980; 1983; Chomsky 1977; Grice 1969; Kasher 1986; Németh T. 1996; Nida 1990). A nem kommunikatív nyelvhasználati formák egyike az informatív nyelvhasználat, azaz a kommunikatív szándék nélküli verbális információközlés, melynek jellemzéséhez induljunk ki a verbális kommunikáció osztenzív-következtetési meghatározásából (Sperber–Wilson 1986/1995: 63; Németh T. 2003: 247–248): a kommunikátor létrehoz egy természetes nyelvi stimulust, amelynek a segítségével mind a maga, mind kommunikációs partnere számára nyilvánvalóvá válik azon szándéka (kommunikatív szándék), hogy a létrehozott stimulussal nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni kommunikációs partnere számára egy *{I}* feltevés-halmazt (informatív szándék).²² E meghatározás alkalmas arra, hogy segítségével explicit módon elkülönítsük az információközlést és a kommunikációt. Az előbbi olyan osztenzív viselkedés, amelyhez nem társul kommunikatív szándék, a beszélő csak informatív szándékkal rendelkezik, osztenziója kizárólag az információnak, az *{I}* feltevés-halmaznak a nyilvánvalóvá tételére vonatkozik. A kommunikációban viszont, mivel kommunikatív szándékkal is rendelkezik, a kommunikátor osztenziója az *{I}* feltevés-halmaz nyilvánvalóvá tételén túl az informatív szándék megmutatását is célozza.

Lássunk néhány példát az informatív nyelvhasználatra: a (8)-ban hátsó szándék nélküli, pusztán információközlésre, a (9)-ben manipulatív információközlésre, a (11)–(12)-ben pedig informális beszédaktusokra!

(8) Hátsó szándék nélküli információközlés:

Egy családi vendégfogadáson a nappali egyik felében a férj beszélget a vendégek egy csoportjával, a másik felében a feleség társalog egy másik csoporttal. A férj nem felesége felé fordulva olyan hangosan, hogy felesége és csoportja is hallhassa, dicséri felesége munkáját: *Nagyon finomak a sütemények, ugye?* (Németh T. 1996: 14)

A férj azt akarja, hogy felesége is tudomást szerezhesen az információról, vagyis a sütemények finomságáról és az ehhez kapcsolódó dicséretéről, de kommunikatív szándéka nincsen felesége irányában, nem akarja, hogy felesége úgy vélje, hogy neki is szánja az információt. Ebben az esetben a férj és felesége között nem beszélhetünk kommunikációról. A férj dicsérő megnyilatkozása révén csak a saját csoportjával kommunikál, feleségével (illetve annak csoportjával) pedig pusztán információt közöl. Mivel az információközlés a feleség irányában is szándékos, azaz a férj úgy viselkedik (kellően hangosan mondja), hogy a dicséret nyilvánvalóvá váljon, a kommunikatív szándék nélküli információközlés is osztenzív viselkedés.

(9) Manipulatív információközlés:

Egy baráti összejövetelen Lilla tudomást szerez arról, hogy Péter nem tud dönteni, hogy Bangkookba vagy Rio de Janeiróba utazzon-e. Lilla aggódik Péterért, de ezt neki szemtől szembe nem meri megmondani. Ezért Katihoz beszél hangosan, miközben tudja, hogy Péter a közelben van és hallhatja: *Hallottad, micsoda szörnyű járvány van Bangkookban?* (Árva 2003: 16)

Ebben a helyzetben Lilla és Péter között információközlés történt. Lillának az volt az informatív szándéka, hogy Péter számára (is) nyilvánvalóvá tegye, hogy Bangkookba menni veszélyes és óvja őt az odameneteltől. Kommunikatív szándéka nem volt Péter felé, nem akarta Péter tudomására hozni, hogy neki (is) szánta a közlést. Lilla valójában manipulálta Pétert. A manipuláció ezen fajtája nem kommunikáció, de információközlés.

(10) Informáló beszédaktus:

Olyan illokúciós aktus, amellyel a beszélő együttesen és teljes mértékben informálja az összes résztvevőt arról az illokúciós aktusról, amelyet egyidejűleg a címzett(ek) felé végrehajt (Clark-Carlson 1982).

Az informáló aktus a résztvevők irányában az informatív nyelvhasználat megnyilvánulása, kommunikálni a beszélő a címzettel kommunikál. Másképpen fogalmazva: ugyanazzal a megnyilatkozással egy több résztvevős helyzetben a beszélő a résztvevők irányába informatív nyelvhasználatot valósít meg egy informáló aktus révén, míg a címzett(ek) irányába kommunikatív nyelvhasználatot, a standard beszédaktus-elmélet valamelyik illokúciós aktusával. Az informáló aktus logikailag elsődleges a címzett(ek) felé irányuló illokúciós aktushoz képest. Az informáló aktusok feltételezése révén magyarázhatóvá válik a beszélgetések kumulatív természetete (vö. (11)), a laterális indirekt beszédaktusok működése (vö. (12)), a nyilvános és hivatalos mellékszereplők funkciója (vö. (13)) stb.²³

8.3. táblázat -

(11)	Karcsi Annának és Barbarának: <i>Mit csináltak ti ketten ma?</i>
	Anna Karcsinak, Barbara előtt: <i>Múzeumba mentünk.</i>
	Barbara Karcsinak, Anna előtt: <i>Azelőtt meg színházba mentünk.</i>

Az aktuális beszélő a beszélgetés valamennyi résztvevőjének a tudomására hozza az informáló aktus révén azt, hogy a címzett felé milyen illokúciós aktust hajt végre, így megnyilatkozásról megnyilatkozásra haladva egyformán bővül valamennyi résztvevő számára a társalgási univerzum, az informáló aktusok révén áll össze a beszélgetés kölcsönösen osztott háttere, így a beszélgetésbe bármelyik szereplő bármikor bekapcsolódhat.

(12) Anna Karcsinak, Barbara előtt: *Karcsi, ragaszkodom hozzá, hogy Barbara elmondja neked, kivel találkoztunk ma a múzeumban.*

A (12)-ben Anna az informatív és a kommunikatív nyelvhasználatnak egy nagyon érdekes keverékét használja. A megnyilatkozásban egy állítást címez Karcsinak, majd egy laterális indirekt kérést intéz Barbarához. A Karcsinak szóló állításról Barbarát informálja, a Barbarának szóló indirekt kérésről pedig Karcsit.

(13) Ügyész a vádlottnak a bíró, az esküdtek, a bírósági hivatalnokok és a terembeli hallgatóság előtt: *Mikor érkezett a bankhoz?*

A példa az ügyész és a vádlott közötti, hivatalos forgatókönyv – bírósági tárgyalás – szerint zajló párbeszéd része. Ugyanez a forgatókönyv előírja, hogy az eljárás többi hivatalos szereplője is megfelelően értesüljön a tényállásról az ítélet meghozatalához. Az ügyész kérdését a vádlottnak intézi, vele kommunikál, a többiek pedig ezzel egyidejűleg informálja arról, hogyan és mit kommunikál a vádlottal.

8.3.8.3.1.8.3.1.2. A verbális információközlés működése

A (8)–(13) példákban is világosan látszik, hogy a verbális információközlés osztenzív viselkedés. Az osztenzió a közölni kívánt információra, az *{I}* feltevés-halmazra irányul. Az *{I}* feltevés-halmaz közlése történhet explicit és implicit módon, a relevanciaelmélet terminológiáját erre a nyelvhasználati formára alkalmazva: explicit és

implikatúrák révén (Sperber–Wilson 1995; Carston 2002).²⁴ Az explikatúrák explicit módon, osztenióval és ezen belül kódolással közölt feltevések. Az explikatúrák felépítéséhez a hallgatónak dekódolási és következtetési folyamatokra van szüksége (vö. pl. az implicit argumentumokat vagy implicit predikátumokat tartalmazó megnyilatkozások interpretációját (Bibok–Németh T. 2002)). Az implikatúrákat osztenióval (de nem kódolással) közöljük, hallgatóként pedig kikövetkeztetjük. Vegyük észre, hogy az információközlés ezen felfogása nem azonosítja az információközlést pusztán a kódolással–dekódolással.

Az információközlést – a kognitív megközelítések – a hatékonyság szempontjából szokták vizsgálni. A kommunikatív nyelvhasználat tanulmányozása során arra az eredményre jutottam, hogy a kommunikatív relevancia elvét (Sperber–Wilson 1986/1995) és az általam megfogalmazott kommunikatív szándék elvét (Németh T. 2003) kivéve a pragmatikai irodalom által a kommunikatív nyelvhasználatra feltételezett elvek valójában a hatékony információközlés elvei, tehát nemcsak a kommunikációban működnek, hanem a kommunikatív szándék nélküli információközlésben is. Az információközlés elvei két nagy csoportba rendezhetők a közölni szándékozott információ „fajtájának” megfelelően: a racionalitási elvek – pl. a grice-i együttműködési elv, a levinsoni elvek – a tárgyra vonatkozó információközlést, az interperszonális elvek – pl. a leechi udvariassági elv – az énrre vonatkozó információközlést szabályozzák. Furcsának tűnhet a megfogalmazás, hogy az egyik fajta nyelvhasználatra feltételezett elvekkel lehet leírni egy másik fajta nyelvhasználatot. Eltűnik azonban a furcsaság, ha figyelembe vesszük, hogy a kommunikatív nyelvhasználat mindig magában foglal információközlést (fordítva nem), illetve hogy korábban a pragmatikai irodalom legnagyobb részében nem különítették el az információközlést és a kommunikációt.

8.3.8.3.1.8.3.1.3. Az informatív és a kommunikatív nyelvhasználat azonosságai és különbségei

Összevetve az informatív és a kommunikatív nyelvhasználat főbb jellegzetességeit, az alábbi azonosságok és különbségek fogalmazhatók meg. Mind az informatív, mind a kommunikatív nyelvhasználat szándékos, oszteniív viselkedés. Érdeemes megjegyezni, hogy nem minden nyelvhasználat oszteniív. Vegyük például az elszólást, amely sem nem információközlés, sem nem kommunikáció (Ivaskó 2000). Elszóláskor a beszélő többet közöl annál, mint amennyit szándékában állt volna közölni, azaz informatív szándék nélkül informál (nem a grice-i mennyiség-maxima megszegéséről vagy megsértéséről van tehát szó). További azonosság, hogy mindkét nyelvhasználati formában rendelkezik a beszélő informatív szándékkal, a verbális kommunikáció mindig tartalmaz verbális információközlést. Mindkettőben osztenió és következtetés, kódolás és dekódolás zajlik. Mindkettő alkalmas az információ explicit és implicit módon való közvetítésére. A hatékony információközlésre feltételezett elvek mindkettőre érvényesek.

Az informatív és a kommunikatív nyelvhasználat közötti különbségek a kommunikatív szándéknak az informatív szándékra való ráakódásából adódnak, azaz abból, hogy a kommunikációban a beszélő nemcsak az *{I}* feltevéshez, hanem informatív szándékát is kölcsönösen nyilvánvalóvá szeretné tenni. Evolúciós szempontból is különbözik a kétféle nyelvhasználat. A verbális kommunikáció a verbális információközléshez képest adaptívabb viselkedés, növeli az információközlés hatékonyságát, és így evolúciós előnyökkel jár. A verbális kommunikációban a partner figyelmét a kommunikátor magára akarja irányítani, gyakran nyelvi eszközök segítségével (vö. pl. megszólítások, címzések, egyes diskurzusjelölők). Ezek a nyelvi eszközök az informatív nyelvhasználatban nem fordulnak elő. Az informatív szándék nyilvánvalóvá tételével – vagyis a kommunikatív szándék megjelenésével – dinamikussá és kétoldalúvá válik az információközlés, továbbá mind a kommunikátornak, mind a partnernek módjában áll ellenőrizni az információ feldolgozásának sikerességét, mégpedig konvencionális nyelvhasználati eszközök segítségével: tipikus válaszok, visszakérdezések, pontosító beszédaktusok, diskurzusjelölők stb. Az informatív nyelvhasználat nem dinamikus, hanem egyoldalú, az információfeldolgozás ellenőrzésére nincsen mód. A kommunikatív nyelvhasználatban az informatív nyelvhasználathoz képest két további elv is működik: a kommunikatív relevancia és a kommunikatív szándék elve.

Összegezve: Az informatív és a kommunikatív nyelvhasználat megkülönböztetése, egyrészt, a nyelvhasználat jelenségeinek elemzésében egyértelmű előnyökkel jár, másrészt, a pragmatikai kompetencia teljesebb leírását eredményezi, harmadrészt, a nyelvi tudás és a nyelvhasználat közötti kapcsolat természetére is jobban rávilágít.

8.3.8.3.2. Implicit argumentumok a magyar nyelvhasználatban²⁵

Tekintsük az alábbi példákat!

8.4. táblázat -

(14)	János iszik/eszik.
(15)	Tibor adott a koldusnak.
(16)	– Sír a gyerek.
	– Megetetem.

A (14)–(16) alatti példákban az a közös, hogy implicit argumentumot tartalmaznak, de különböznek abban, hogy milyen módon fordul elő bennük az implicit argumentum. A példák tüzetesebb elemzéséhez mindenekelőtt tisztázni kell, mit értsünk implicit argumentumon.

Nevezzünk implicit argumentumnak minden olyan, az ige konceptuális-szemantikai reprezentációjában szereplő, de lexikailag realizálatlanul hagyott argumentumot, amelynek a jelenlétét a megnyilatkozásban lexikai-szemantikai, grammatikai, diskurzus- és/vagy pragmatikai evidenciák igazolják! Az implicit argumentum ezen felfogása magában foglalja a **8.2.8.2.2.8.2.2.1. szakasz - A pragmatika a nyelvtan komponense**–**8.2.8.2.2.8.2.2.2. szakasz - A pragmatika a nyelvemlélet – nyelvtanon kívüli – komponense**. pontokban már említett ki nem mondott konstituenseket. Azt is megengedi, hogy implicitnek tekintsük a fonetikailag nem kifejezett, üres névmást (a *pro*-t, sőt a *PRO*-t is), amely azonban – a többi lexikailag kifejezetlen argumentumtól eltérően – a szintaktikai szerkezetben saját pozícióval rendelkezik. Az implicit argumentumok ezen felfogása nyilvánvalóan nem azonos a generatív grammatikákban széles körben elfogadott definícióval (vö. Radford 1997), ugyanakkor összhangba hozható a konstrukciós nyelvtanok argumentumrealizációra vonatkozó elképzeléseivel (vö. Goldberg 2004, 2005). Az, hogy a lexikailag realizálatlan argumentumoknak különböző típusai lehetnek, kitérünk abból, hogy igazolhatóságukra különböző tényezőket soroltam fel a meghatározásban. A különböző indokok külön-külön történő említése egyértelműen jelzi az implicit argumentumok különböző jellegét. Az implicit argumentumok előfordulási lehetőségeit és azonosítási módjait szintén különböző tényezőkkel lehet magyarázni, ugyanakkor erőteljesen hangsúlyozni kell ezek szoros együttműködését, amely a nyelvtan és a pragmatika közötti intenzív interakcióra utal.

A magyarban, akárcsak a többi *pro*-ejtő nyelvben (pl. a spanyolban, a japánban, a koreaiában, az oroszban és a warlpiriben), sokkal gyakrabban és szabadabban fordulnak elő az igei lexémák implicit argumentumokkal, mint a *pro*-ejtés jelenségét nem mutató nyelvekben (pl. az angolban, a németben, a norvégban, a hollandban és a franciában). Ez utóbbi nyelvek igéitől eltérően a magyar igék nem abban különböznek egymástól, hogy előfordulhatnak-e egyáltalán implicit argumentumokkal vagy sem, hanem abban, hogy milyen módon, milyen kontextusban. Az implicit argumentumok felől nézve: milyen módon, milyen kontextusban lehet azonosítani a lexikailag realizálatlan argumentumok vonatkozását. A magyarban az alábbi három esetben maradhat egy argumentum implicit:

8.5. táblázat -

(A)	Ha az ige konceptuális-szemantikai reprezentációjának valamely eleme lehetővé teszi az implicit argumentum releváns azonosítását.
(B)	Ha a megnyilatkozás – amelyben az implicit argumentum előfordul – többi része a relevanciaelvel összhangban levő tipikus interpretációt eredményez.
(C)	Ha az implicit argumentum közvetlen kontextusának a kiterjesztése releváns interpretációhoz vezet.

Vegyük sorra az egyes lehetőségeket!

8.3.8.3.2.8.3.2.1. Az implicit argumentumok előfordulásának első módja: az igék konceptuális-szemantikai reprezentációjának a szerepe

Az implicit argumentumok különböző nyelvekben való tanulmányozása alátámasztotta, hogy az igék lexikai tulajdonságai meghatározóak az igék implicit argumentumokkal való előfordulása tekintetében. A szóban forgó lexikai tulajdonságok az igék szemantikai reprezentációjában szerepelnek. Jackendoff (1990) megközelítésében az igejelentések komponensekre bontott konceptuális-szemantikai reprezentációk. Ennek megfelelően például a (14)-ben szereplő *iszik* ige a (17)-hez hasonló reprezentációval rendelkezhet.

(17) [ESEMÉNY OKOZ ([TÁRGY]_i, [ESEMÉNY MOZOG ([TÁRGY FOLYADÉK]_j, [ÖSVÉNY-HOZ ([HELY-BAN ([TÁRGY SZÁJA ([TÁRGY]_i))])])])])]

A megnyilatkozásban lexikailag megjelenő ige az interpretáció folyamán elérhetővé teszi konceptuális-szemantikai reprezentációját, amely magában foglalja az argumentumstruktúrát. Következésképpen a feldolgozás során azok az argumentumok is elérhetővé válnak, amelyek lexikailag nincsenek kifejezve a megnyilatkozásban. Az igék konceptuális-szemantikai reprezentációja továbbá meghatározza, hogy milyen kategóriájú, milyen tulajdonságú argumentumokkal fordulhatnak elő az igék. A (17)-ből megállapítható, hogy az *iszik* ige kétargumentumú (vö. *i* és *j* indexek), mindkét argumentuma TÁRGY kategóriájú, az argumentumok rendezettek, és a második TÁRGY kategóriájú argumentumnak FOLYÉKONY-nak kell lennie.²⁶ Az *iszik*-nak Jackendoff (1990) útmutatása alapján készült reprezentációját ki kell egészíteni még a cselekvés módjára utaló információval, hogy az megnyugtatóan különbözhessen az *eszik*-étől. Az *iszik* és az *eszik* jelentése közötti különbséget a második TÁRGY kategóriájú argumentumra vonatkozó FOLYADÉK előírás önmagában nem tudja megragadni, hiszen vannak olyan folyadékfajták, amelyeket inni is és enni is szoktunk.

8.3.8.3.2.8.3.2.1.8.3.2.1.1. Szelekciós megkötések

Az igék konceptuális-szemantikai reprezentációja tartalmazza, hogy az argumentumokra milyen szelekciós megkötések vonatkoznak. A szelekciós megkötések korlátozhatják az argumentumok típusát, előírhatják, hogy egy argumentum egy bizonyos típus egy példánya legyen, vagy egy bizonyos tulajdonsággal rendelkezzen stb.²⁷ Például, az *iszik*-hoz hasonlóan az *eszik*, *főz*, *lát*, *hall*, *olvas*, *ír*, *fest*, *süt* stb. igék is korlátozzák második TÁRGY kategóriájú argumentumuk típusát. Konceptuális-szemantikai reprezentációjában az *eszik* előírja, hogy táplálék, a *főz*, hogy étel, a *lát*, hogy vizuálisan perceptuálható, a *hall*, hogy auditorikusan perceptuálható, az *olvas*, hogy valamilyen szimbolikus reprezentáció legyen a második TÁRGY kategóriájú argumentum. Az interpretáció során a lexikailag kifejezetlenül maradt második TÁRGY kategóriájú argumentum az igék konceptuális-szemantikai reprezentációjába foglalt szelekciós megkötés révén az előírt típusra vonatkozó információval azonosítható. Ha azonban ez a TÁRGY specifikus tulajdonságokkal rendelkezik, azaz a típus egy példányáról van szó, akkor lexikailag meg kell jelennie a megnyilatkozásban (vö. (18)).

(18) János kakaót iszik/müzlit eszik.

Az *iszik*, *eszik*, *főz*, *lát*, *hall*, *olvas*, *ír*, *fest*, *süt* stb. igék szótárbeli szemantikai ábrázolásuk szerint mindig kétargumentumúak. Az ivás aktusa szükségszerűen mindig magában foglalja a valamit ivás aktusát, az evés, a főzés, a látás, a hallás, az olvasás, az írás, a festés, a sütés stb. a valamit evés, főzés, látás, hallás, olvasás, írás, festés, sütés stb. aktusát. Ha a beszélő nem akarja, nem tartja fontosnak, vagy nem tudja megnevezni a megnyilatkozásában az ezen igék által jelölt cselekvések tárgyát, még nem jelenti azt, hogy a szóban forgó igéknek a szótárban egyargumentumú igékként kellene szerepelniük. Konceptuális-szemantikai reprezentációjukban mindig ott szerepel a második TÁRGY kategóriájú argumentum is, amelynek a típusát szelekciós megkötés írja elő. A szelekciós megkötések megadják a lehetséges tárgyak típusára vonatkozó információt, és ha nem áll (szintaktikai) tárgy ezen igék mellett, akkor a „zéró” tárgyak általánosan a megkívánt típusokra vonatkoznak.

A fentiekén kívül számos ige használható implicit tárgyi argumentummal a konceptuális-szemantikai reprezentációjában szereplő, a tárgyi argumentum típusát korlátozó szelekciós megkötés révén. Ezen igék csoportjába tartoznak a (19) alattiak:

(19) *eszik*, *etet*, *megetet*, *fal*, *zabál*, *rág*, *iszik*, *itat*, *megitat*, *vedel*, *lát*, *bámul*, *hall*, *olvas*, *ír*, *rajzol*, *fest*, *főz*, *süt*, *mos*, *vasal*, *mosogat*, *takarít*, *varr*, *kapál*, *locsol*, *szánt*, *vet*, *kaszál*, *arat*, *épít*, *fűr*, *farag*, *foltoz*, *stoppol*, *tereget*, *szárogat* stb.²⁸

A (19)-ben szereplő igék nyilvánvalóan különböznek az intranzitív igéktől (*alszik*, *szuszog*, *horkol*, *sír*, *bömböl*, *bög*, *lélegzik*, *zihál*, *fullad*, *csuklik* stb.), amelyek egyargumentumúak, és csak nagyon korlátozottan, csak jelölt kontextusokban vehetnek maguk mellé tárgyragos bővítményt (pl. *alszik egyet/egy jót*).

A (19)-beli igék közül az *etet*, *megetet*, *itat*, *megitat* még abból a szempontból is érdekesek, hogy használhatjuk őket implicit határozói argumentummal ugyanazon szelekciós megkötés révén, mint amelyet az *eszik* és az *iszik* ír elő tárgyi argumentumára: TÁPLÁLÉK, illetve FOLYADÉK. Ezenkívül még az is előfordulhat, hogy ezeknek az igéknek a tárgyi és határozói argumentuma egyszerre marad implicit – mint a (20)-ban, ahol lexikailag realizálatlanul hagyta a beszélő, hogy kit/mit, illetve mivel itat/etet meg.

(20) Ha megitatok/megetetek reggel, akkor Judit már mérges rám.

Vegyük észre, hogy a (20)-ban a *megetetek/megitatok* igék mellől a határozói argumentum elhagyása inkább (lexikai) szemantikai tényezővel, a szelekciós megkötések révén magyarázható, míg a tárgyi argumentum elhagyása – amely az *eszik/iszik* igék alanyi argumentumával hozható kapcsolatba – inkább pragmatikai, illetve diskurzustényezővel magyarázható.

8.3.8.3.2.8.3.2.1.8.3.2.1.2. A cselekvés jellemző módjára vonatkozó információ

A (19)-ben felsoroltak közül számos ige esetében nemcsak a szelekciós megkötés, hanem a cselekvés jellemző módjára (esetenként céljára) vonatkozó enciklopédikus információ is befolyásolja az implicit argumentummal való előfordulást.

Vegyük részletesebben szemügyre e tekintetben az *eszik*, *zabál* és az *iszik*, *vedel* igéket! E négy ige konceptuális-szemantikai reprezentációjának legalább két okból nem elég csak a szelekciós megkötéseknél tárgyalt információt tartalmaznia. Egyrészt, markáns különbség mutatkozik a cselekvés jellegzetes módjában az *eszik*, *zabál* és az *iszik*, *vedel* között. Másrészt, szembetűnően különbözik egymástól a cselekvés módjában mind az *eszik* és a *zabál*, mind az *iszik* és a *vedel*. Tekintsük a (21)–(22)-t!

8.6. táblázat -

(21)	a. Péter eszi a levest/joghurtot/kakaót/bólét.
	b. Péter zabálja a levest/joghurtot/kakaót/bólét.
(22)	a. Péter issza a levest/joghurtot/kakaót/bólét.
	b. Péter vedeli a levest/joghurtot/kakaót/bólét.

A leves, joghurt, kakaó, bólé egyszerre TÁPLÁLÉK és FOLYADÉK, enni és zabálni, valamint inni és vedelni is lehet őket. Ha a második TÁRGY kategóriájú argumentum egyaránt kategorizálható TÁPLÁLÉK-ként és FOLYADÉK-ként, akkor mind a négy ige használható vele. Ugyanakkor nyilvánvalóan nem ugyanazt jelenti egyfelől a (21a) és (21b), valamint a (22a) és (22b) megnyilatkozás, másfelől pedig a (21a) és (22a), valamint a (21b) és (22b) megnyilatkozás. Ugyanis a leves/joghurt/ kakaó/bólé evése és ivása, valamint zabálása és vedelése, továbbá a leves/joghurt/ kakaó/bólé evése és zabálása, valamint ivása és vedelése eltérő cselekedeteket takar. A különbségek egyrészt az elfogyasztott TÁPLÁLÉK és FOLYADÉK mennyiségében, másrészt a cselekvések jellegzetes módjában gyökereznek. A cselekvés módjára (esetenként céljára) vonatkozó információval ki kell egészíteni az igék konceptuálisszemantikai reprezentációját, vagy ezt valahogyan csatolni kell ahhoz.

8.3.8.3.2.8.3.2.1.8.3.2.1.3. Az implicit argumentumok prototipikus struktúrája

A szelekciós megkötéseken és a cselekvés jellegzetes módjára vonatkozó szótári sztereotípiákon kívül a tárgytipusok prototipikus struktúrája szintén befolyásolja az implicit tárgyi argumentumokkal való előfordulást.

Az *eszik/zabál* és az *iszik/vedel* igéknél figyelembe kell még venni a konceptuális-szemantikai reprezentációban szereplő TÁPLÁLÉK és FOLYADÉK kategóriák prototipikus struktúráját is az implicit argumentummal való használat során. Tekintsük először a (23)-at, amely a *Mit csinál Sándor?* kérdésre válaszol.

(23) Sándor eszi/zabálja a szappant.

Jóllehet a (hagyományos vagy akár folyékony) szappant normális körülmények között az emberek nem sorolják a TÁPLÁLÉK kategóriába, két különböző módon is elképzelhető TÁPLÁLÉK-ként való konceptualizálása. Először, például egyes mesebeli vagy földön kívüli lények számára a szappan szolgálhat táplálékként.

Másodszor, a szappan rendelkezik a TÁPLÁLÉK kategória számos jellegzetes tulajdonságával – szilárd, harapható, rágható, jó illatú –, amelyek alapján kategorizálható TÁPLÁLÉK-ként (vö. még Groefsema 1995: 152). Természetesen mindkét esetben, de kiváltképpen a másodikban a szappan a TÁPLÁLÉK kategória nem tipikus tagjának tartható.

Vegyük másodszor a (24)-et!

8.7. táblázat -

(24)	a. Sándor eszi/zabálja a folyékony szappant.
	b. Sándor issza/vedeli a folyékony szappant.

A folyékony szappan a hagyományos szappanhoz hasonlóan kategorizálható nem tipikus táplálékként, továbbá, mivel folyékony, ezért folyadékként is. Fentebb a (21)–(22)-ben láttuk, hogy ha a TÁRGY – leves/joghurt/kakaó/bólé – táplálékként és folyadékként is kategorizálható egyszerre, akkor mind az *eszik/zabál*, mind az *iszik/vedel* igék használhatók. Ugyanez érvényes a folyékony szappanra is. Az *eszik*, *zabál*, *iszik* és a *vedel* igék használatát a *folyékony szappan*-nal az határozza meg, hogy milyen módon zajlik le a cselekvés, amelynek során a folyékony szappan az egyed szájába kerül.

Hasonlóan, a *szemetel* és a *vág* igék határozói argumentumának TÁRGY kategóriája is prototipikus struktúrájú. Vegyük a (25)–(26)-ot, amelyek szintén válaszolhatnak a *Mit csinál Sándor?* kérdésre.

8.8. táblázat -

(25)	a. Sándor szemetel a csokis papírral.
	b. Sándor szemetel a rózsával.
(26)	a. Sándor vágja a papírt az ollóval.
	b. Sándor vágja a papírt a vonalzóval.

Míg a (25a)-ban a csokis papír a szemetelés szempontjából meglehetősen tipikus TÁRGY-nak tekinthető, hiszen szilárd, a csokievés szempontjából használhatatlan, és összepiszkolhat más dolgokat, addig a (25b)-ben a rózsá semmiképpen nem tipikus szemét. Ugyanígy a (26a)-ban Sándor egy, a papírvágás esetében tipikus vágóeszközzel, ollóval végzi a cselekvést, míg a (26b)-ben a vágás eszközüül igénybe vett vonalzó elsődleges funkciója nem a (papír)vágásra való használat, ugyanakkor rendelkezik olyan „éllel”, hogy a félbehajtott papírt két darabba tudjuk vágni vele.

A *Mit csinál Sándor?* kérdésre válaszolva a tárgyi, illetve a határozói argumentumot lexikailag kifejezetlenül is lehet hagyni, úgy, mint a (27)-ben.

8.9. táblázat -

(27)	a. Sándor eszik/zabál.
	b. Sándor iszik/vedel.
	c. Sándor szemetel.
	d. Sándor vágja a papírt.

Az *eszik/zabál* és az *iszik/vedel* igék szelekciós megkötései, valamint a cselekvés módjára utaló szótári sztereotípiák lehetővé teszik, hogy a (27a–b) hallatán az alábbi interpretációhoz jussunk: Sándor valami ehét (TÁPLÁLÉK) eszik/zabál, illetve valami iható (FOLYADÉK) iszik/vedel. A (27a–b)-ben az igék pusztán a

valami ehető, illetve iható dolog evését/zabálását, illetve ivását/vedelését jelentő fizikai cselekedeteket jelölik, de azt nem, hogy pontosan mi a TÁRGY. Ahhoz, hogy releváns interpretációhoz jussunk, figyelembe kell vennünk a TÁPLÁLÉK és FOLYADÉK kategóriák prototipikus felépítését. A (27a–b) használatával a beszélő bizonyos mértékig specifikálja a lexikailag realizálatlan tárgyat, az nem lehet nem tipikus táplálék vagy nem tipikus folyadék. Ha Sándor szappant eszik, lúgot iszik, vagy más nem tipikus táplálékot, folyadékot vesz magához, akkor a beszélő (erre utaló kontextus nélkül) (27a–b)-vel nem közölheti ezt. Ugyanígy okoskodva, a *szemetel* és a *vág* ige lexikailag kifejezetlen határozói argumentuma csak olyan TÁRGY-akra vonatkozhat, amelyek tipikusaknak számítanak a szemetelés és a (papír)vágás esetében. A kategóriák nem tipikus tagjai azért nem maradhatnak implicitek (megfelelő kontextus nélkül), mert azokat sokkal nehezebb elérni és feldolgozni, nagyobb művelti erőfeszítésekre van szükség, ami viszont ellentmondana a gazdaságossági megfontolásoknak. Ha a beszélő nem tipikus példányokra akar referálni, akkor explicit tárgyi, határozói argumentumokat kell használnia, ugyanúgy, mint amikor fontosnak tartja megnevezni a típus valamely konkrét példányát.

Végül, az *szik* és a *vedel* kapcsán még egy megállapítást lehet tenni. Ha az *szik* és a *vedel* igék habituális vagy hosszan tartó cselekvést jelölnek, akkor második TÁRGY kategóriájú argumentumokra vonatkozóan újabb specifikációval kell kiegészíteni konceptuális-szemantikai reprezentációjukat: a tárgy alkoholtartalmú ital. Ha nem akarjuk a konceptuális-szemantikai reprezentációba sűríteni ezt az enciklopédikus információt, akkor sincs szükségünk speciális kontextusra, például diskurzuskontextusra, ezen interpretáció eléréséhez. A horni (1984) pragmatikai munkamegosztás elvét szem előtt tartva, Levinson (2000: 138) alapján azt mondhatjuk, hogy az 'alkoholtartalmú italt iszik' jelentés tipikus kiterjesztése az *szik* jelentésének az I-elv révén egy általánosított társalgási implikátúra segítségével. Ahogy a **8.2.8.2.4. szakasz - A nyelvhasználati jelenségek többféle pragmatikai szempontú elemzése.**-ben már említettem, az I-implikátúrák tipikus háttérismeretek által vezérelt pragmatikai következtetések, amelyek révén a megnyilatkozásokban (speciális kontextus nélkül) minimális nyelvi információ produkálásával a beszélő el tudja érni kommunikációs céljait, a hallgató pedig világismeretere támaszkodva képes kiteljesíteni a megnyilatkozás információs tartalmát a lehető legspecifikusabb interpretáció megtalálásával. Az 'alkoholtartalmú italt iszik' jelentés I-implikátúráként való kezelése átvezet az igék implicit argumentummal való használatának második módjához, és kapcsolatot teremt az első és a második mód között, ahogy az a **8.3.8.3.2.8.3.2.2. szakasz - Az implicit argumentumok előfordulásának második módja: a közvetlen kontextus szerepe.** végén láthatóvá válik.

8.3.8.3.2.8.3.2.2. Az implicit argumentumok előfordulásának második módja: a közvetlen kontextus szerepe

A magyar nyelvhasználatban egy argumentum másodszor akkor maradhat lexikailag kifejezetlen, ha a megnyilatkozás - amelyben az implicit argumentum előfordul – többi része közvetlenül elérhetővé tesz egy, a relevanciaelvvvel összhangban levő, tipikus interpretációjú feltevést.²⁹ Tekintsük az alábbi példákat!

8.10. táblázat -

(28)	Időnként adunk a koldusnak, még akkor is, ha ma már legtöbbjük piacgazdasági profi. (Füzes Oszkár: Embernap. <i>Népszabadság</i> 1998. december 24. 3. o.)
(29)	... a csavargók teleszórják a Körteret. (K. Gy. J.: Ahol nem történik semmi. <i>Népszabadság/Budapest</i> 2001. szeptember 29. 42. o.)

A (28)-ban az *ad* tárgyi argumentuma, a (29)-ben a *teleszór* határozói argumentuma maradt implicit. Az *ad* igének nincsen a tárgyi pozíciójú argumentumára vonatkozóan típusra vagy a típus egy példányára vonatkozó szelekciós megkötése, ugyanúgy, ahogy a *teleszór* ige sem korlátozza szelekciós megkötéssel a szintaktikailag határozóként megjelenő argumentumát. A (28)-ban az *ad* és a *koldus* fogalmi címkéje alatt tárolt enciklopédikus információ közvetlenül elérhetővé teszi azt a feltevést, hogy a jószívű emberek pénzt (adományt) szoktak adni a koldusnak. E feltevés elérése releváns interpretációt eredményez: Időnként adunk a koldusnak pénzt (adományt), még akkor is, ha ma már legtöbbjük piacgazdasági profi. A **8.3.8.3.2. szakasz - Implicit argumentumok a magyar nyelvhasználatban**²⁵. elején szereplő (15) példa hasonlóan elemezhető: Tibor – mint a jószívű emberek – pénzt (adományt) adott a koldusnak. Ha Tibor nem jószívű ember, hanem egy kötekedő, verekedős, a koldusok jelenlétét nehezen elviselő ember, akkor a *Tibor adott a koldusnak* megnyilatkozás releváns interpretációja 'Tibor alaposan megverte a koldust' is lehet.³⁰

A (29)-ben a *csavargó* és a *körtér* főnevek, valamint a *teleszór* ige fogalmi címkéjéből kiindulva juthatunk adekvát interpretációhoz. A csavargókra vonatkozó világ-tudásunk része, hogy a csavargók általában rendetlenek, piszkosak, szemetelnek az utcákon, tereken, és rendszertelen életet élnek, a terekről pedig tudjuk, hogy gyakran szemetesek. Felhasználva az előbbi, tipikus információkat, a (29)-ben a *teleszór* ige implicit határozói argumentuma szemétként azonosítható. Még egy további megjegyzést kell hozzáfűzni a (28)–(29)-hez. Tipikus adományt (pénzt) kell adnunk a koldusnak, a csavargóknak pedig tipikus szeméttel kell teleszórniuk a teret ahhoz, hogy a tárgyi és a határozói argumentum implicit maradjon a példákban. Mind a koldusnak adott adomány, mind a csavargók által a térre szórt szemét mint kategóriák prototipikus struktúrával rendelkeznek. Ugyanúgy, ahogy az igék implicit argumentummal való előfordulásának első módjánál az implicit argumentumok prototipikus struktúrája szabályozza az előfordulást és az azonosítást, a második módnál is csak a kategóriák tipikus tagjaira referáló argumentumok maradhatnak lexikailag kifejezetlenek. Ha mosóport adunk a koldusnak vagy a csavargók virággal szórják tele a Körteret, az argumentumokat lexikailag realizálni kell.

A (28)–(29)-ben az implicit argumentumok használata és azonosítása nagymértékben az igék és a közvetlen kontextusukban szereplő lexémák fogalmi címkéje alatt tárolt enciklopédikus ismeretek révén valósul meg. Az *ad*, *teleszór* igékhez hasonló módon használhatók implicit argumentumokkal a *megjavítottat*, *megcsináltat*, *megszereltet*, *szerepel*, *győz*, *veszít*, *kap*, *cserél*, *büntet*, *ítél*, *gyűjt*, *oszt*, *juttat*, *vesz* igék.

A (28)–(29) példák releváns interpretációjának megalkotása felfogható általánosított társalgási implikatúráként, ismét I-implikatúráként. Levinson (2000: 146–149) az I-implikatúrák mélyreható elemzésénél – többek között – rávilágít arra, hogy egy érdekes oppozíció létezik az implicit és az explicit formák között. Az előbbieket nyitottak I-implikatúrák keletkezésére, az interpretációt tipikus szituációkkal, kapcsolódó eseményekkel, szereplőkkel gazdagítják. A tipikus interpretáció, természetesen, törlodhet, ha a megnyilatkozásba explicit lexikai formák kerülnek az implicit formák helyére. Az I-elv a tipikus interpretáció heurisztikájaként az implicit argumentumok előfordulásának második esetében a minimális nyelvi megformáltságból következő alulspecifikált nyelvi jelentéseket és a kommunikációs partnerek által kölcsönösen birtokolt, a világban levő szabályszerűségekre, rendszerességekre vonatkozó ismereteket kombinálva megfelelően gazdag, releváns interpretációkat eredményez.

8.3.8.3.2.8.3.2.3. Az implicit argumentumok előfordulásának harmadik módja: a kontextuskiterjesztés szerepe

Egy argumentum harmadszor akkor maradhat implicit a magyar nyelvhasználatban, ha megnyilatkozáskontextusának a kiterjesztése releváns interpretációhoz vezet. A megnyilatkozáskontextust három módon lehet kiterjeszteni: 1) a megelőző, már elhangzott (leírt) diskurzus megnyilatkozásaiból származó információ figyelembevételével, 2) a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből származó információ bevonásával és 3) a megnyilatkozásban jelen lévő vagy a kontextusban már feldolgozott fogalmakhoz kapcsolódó enciklopédikus információ integrálásával. Tekintsük a (30)–(32)-t!

8.11. táblázat -

(30)	(Tanár–diák párbeszéd egy egyetemi vizsgán.)
	– Elmélyülttél maga a kötelező irodalomban?
	– Nem mélyültem el. Csak átfutottam.
(31)	(A könyvesboltban a férj már régóta nézeget egy drága könyvet, nem tudja eldönteni, megvegye vagy sem, amikor odalép hozzá a felesége.)
	– Gyere, fizessük ki!
(32)	(Késő ősszel kérdezi a kisgyerek az apjától.)
	– Apa, hol vannak a fecskék?

—Már elrepültek.

A (30)-ban a diák válaszában az *elmélyül* ige szintaktikai határozói argumentuma és az *átfut* ige tárgyi argumentuma nincsen lexikailag kifejezve. Az implicit argumentumok mindkét esetben zéró anaforaként viselkednek, anaforikusságukat a tanár kérdésében való említésnek köszönhetik, koreferensek a *kötelező irodalommal*. Vonatkozásuk megállapításához közvetlen kontextusukat a megelőző diskurzusból származó információval kell kiegészíteni (l. a (16)-ot is).

A (31)-ben a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből származó információval kell kibővíteni a kontextust a *kifizet* ige lexikailag kifejezetlenül hagyott tárgyi argumentumának azonosításához. A fizikai kontextusban egyértelmű, hogy a férj kezében levő könyvre referál az implicit argumentum, a magyar nyelvhasználatban az lenne a jelölt, ha ebben a helyzetben a feleség testes (szintaktikai) tárgyat használna: *Gyere, fizessük ki ezt a könyvet!*

A (32)-ben a kontextuskiterjesztés harmadik módjával, az enciklopédikus tudásból származó információ bevonásával lehet megtalálni az *elrepül* ige szintaktikai határozói argumentumának a vonatkozását. A magyar nyelvhasználók világismeretének része, hogy a fecske költöző madár, a költöző madarokról pedig tudható, hogy ősszel elrepülnek melegebb vidékekre, valahova Afrikába. Ha ezeket a feltevéseket integráljuk a (32) kontextusába, akkor releváns interpretációhoz jutunk, az implicit argumentum vonatkozása: melegebb vidékekre, Afrikába. Vegyük észre, hogy a (31)–(32)-ben az implicit argumentumok azonosításához sokkal inkább a világismeretre – beleértve a fizikai kontextus észleléséből származó információt is –, mintsem a nyelvi tudásra kell hagyatkozni, a nyelvtani szabályok helyett pedig elsősorban pragmatikai, következtetési műveleteket kell alkalmazni.

8.3.8.3.2.8.3.2.4. Az igék osztályozása implicit argumentumokkal való előfordulásuk alapján

A magyar igék implicit argumentumokkal való előfordulásának előző részekben tárgyalt három módja nem írja elő, hogy minden igét kizárólag csak az egyik módon lehessen használni lexikailag realizálatlan argumentummal, minthogy azt sem korlátozza, hogy az igék mely argumentuma maradhat implicit. A magyar igék három csoportba sorolhatók aszerint, hogy milyen módon, illetve milyen módokon szerepelhetnek a megnyilatkozásokban implicit argumentumokkal.

Az első csoport igéi mind a három módon előfordulhatnak implicit argumentumokkal. A (19) alatt összegyűjtött igék, azaz az *eszik, etet, megetet, fal, zabál, rág, iszik, itat, megitat, vedel, lát, bámul, hall, olvas, ír, rajzol, fest, főz, süt, mos, vasál, mosogat, takarít, varr, kapál, locsol, szánt, vet, kaszál, arat, épít, fűr, farag, foltoz, stoppol, tereget, szárogat* stb., valamint az olyan igék, mint például a *szemetel* és a *vág* tartoznak ide.

A második csoportba azok az igék sorolhatók, amelyek a második és a harmadik módon engedik meg argumentumaiknak, hogy lexikailag kifejezetlenül maradjanak. Ezt a csoportot illusztrálják az *ad, adományoz, ajándékoz, teleszór, megjavított, kijavított, megcsináltat, megszereltet, szerepel, győz, nyer, vesz, veszít, kap, cserél, büntet, ítél, gyűjt, oszt, juttat, vesz, vásárol* stb. igék.

A harmadik csoport igéi kizárólag a harmadik módon, közvetlen kontextusuk kiterjesztésével fordulhatnak elő implicit argumentummal, például az *elmélyül, átfut, kifizet, elrepül, felpróbál, lök, beüt, tologat, tesz, bánik, elolvas, tűnik, bízik, elfelejt, otthagyt, beletanul* stb. igék.

A szakirodalomban leggyakrabban vizsgált tárgyi argumentumok elhagyhatóságát a magyarban az alanyi és a tárgyas ragozási forma megléte tovább árnyalja. Ha egy igét alanyi személyraggal látunk el, más módokon szerepelhet implicit tárgyi argumentummal, mintha tárgyas személyraggal látjuk el. Az interpretáció felől nézve, az alanyi és tárgyas személyrag jelzi, hogy milyen módon lehet azonosítani a lexikailag realizálatlan tárgyi argumentumot. Az alanyi ragozási forma elvileg megengedi, hogy a tárgyas igék mind a három módon előforduljanak implicit tárgyi argumentummal. Természetesen, egyes igéknél a konkrét előfordulási lehetőségeket korlátozza, hogy az ige a fentebb ismertetett három csoport közül melyikbe tartozik. A tárgyas ragozási forma megköveteli egy entitás kiugró jelenlétét a kontextusban, ezért a tárgyas személyraggal ellátott igék csak a harmadik módon, közvetlen kontextusuk kiterjesztése révén állhatnak implicit tárgyi argumentummal, függetlenül attól, hogy egyébként az ige melyik fentebbi csoportba tartozik. Az alanyi személyraggal ellátott igék esetében az értelmezés során először megpróbáljuk azonosítani az implicit tárgyi argumentumot az ige konceptuális-szemantikai reprezentációja alapján. Ha ez nem vezet eredményre, akkor figyelembe vesszük a megnyilatkozás többi részét, és ha ez sem vezet releváns azonosításhoz, akkor

kiterjesztjük a közvetlen kontextust. Ha egy ige tárgyias személyragokkal van ellátva, akkor ez a morfoszintaktikai tulajdonság már jelzi, hogy az implicit tárgyi argumentum kizárólag a harmadik úton azonosítható, azaz egy morfoszintaktikai tulajdonságnak pragmatikai következményei lesznek.

Összefoglalva: Ha egy ige megenged maga mellett implicit argumentumot az első módon, akkor megenged maga mellett a második módon is, és ha egy ige előfordulhat a második módon „zéró” argumentummal, akkor előfordulhat a harmadik módon is. A harmadik mód az, amely általánosan lehetővé teszi minden magyar ige számára, hogy megfelelő kontextusban valamelyik (esetleg több) argumentuma lexikailag kifejezetlen maradjon. Az első csoport igéitől a második és harmadik csoport igéi felé haladva, az implicit argumentumokat tartalmazó megnyilatkozások releváns interpretálásához egyre tágabb kontextust kell tekintetbe venni. Az első csoport igéi gazdag konceptuális-szemantikai reprezentációjuk, erőteljesen korlátozzák lexikailag (a szelekciós megkötésekkel, a szótári sztereotípiával, a kategóriák prototípusos struktúrájával) argumentumaik típusát, tulajdonságait. A második csoport igéinek szegényebb a konceptuális-szemantikai reprezentációja, a harmadik csoport igéinek pedig még szegényebb. A használat és az interpretáció mechanizmusainak ez a rendezettsége azt jósolja, hogy ha egy második vagy harmadik csoportbeli ige konceptuális-szemantikai reprezentációja a kontextus elemeinek konceptualizációja és grammatikalizációja révén gazdagodik, akkor az adott ige átkerülhet az első csoportba.

8.3.8.3.2.8.3.2.5. Az implicit argumentumok előfordulásának és azonosításának motivációja

Az implicit argumentumok előfordulását és azonosítását egyetlen, nagyon általános racionalitási elv, a kognitív relevancia elve motiválja. Ez az általános racionalitási elv az emberi kognitív viselkedés ökonómiai egyensúlyra való törekvését érinti: a megismerés a relevancia maximalizálására törekszik (Sperber–Wilson 1995: 260), vagyis arra, hogy a megismerés során minél nagyobb kognitív hatást érjen el minél kisebb műveleti erőfeszítés árán. Az implicit argumentumok esetében, annak érdekében, hogy elkerüljük a felesleges – azaz megfelelő kognitív hatással nem járó – műveleti erőfeszítéseket, az adekvát interpretáció eléréséhez először az igék konceptuális-szemantikai reprezentációját dolgozzuk fel. Ha ez nem vezet releváns interpretációhoz, akkor a közvetlen kontextushoz fordulunk, és ha ez sem eredményez pragmatikailag elfogadható interpretációt, akkor újabb műveleti erőfeszítések árán kiterjesztjük a kontextust.

A relevancia maximalizálására való törekvés elég erős ahhoz, hogy ne csak az egyes emberek megismerésének működését vezérelje, hanem hogy az emberi társas interakciókat is irányítsa, és megjósolhatóvá tegye az interakcióban álló személyek kognitív viselkedését (Sperber–Wilson 1995: 263). A kommunikatív interakcióban a partnerek arra törekszenek, hogy optimálisan releváns megnyilatkozásokat produkáljanak, azaz minél kisebb műveleti erőfeszítésre kényszerítsék a hallgatót a megfelelő kontextuális hatások elérése érdekében. Az implicit argumentumok használata pontosan ezt a célt szolgálja, hiszen ugyanazokat a kontextuális hatásokat lehet elérni, mint a lexikailag realizált formák segítségével, de kisebb műveleti erőfeszítéssel. Tehát, ha a tárgyalt három mód valamelyikével azonosítható, akkor a kognitív relevancia elve alapján kell is, hogy egy argumentum implicit maradjon a magyar nyelvhasználatban.

A kognitív relevancia elve nemcsak az implicit argumentumok használatát és azonosítását motiválja, hanem a megnyilatkozásjelentés megalkotásának levezetési mechanizmusait is vezérli: az interpretáció a kisebb műveleti erőfeszítéstől halad a nagyobb felé, azaz a konceptuális-szemantikai reprezentáció figyelembevételétől a kontextus kiterjesztéséig. Következésképpen, a lexikai információk és a kontextus éppen elegendő nagyságú részének interakciója szintén a kognitív relevancia elvének működését tükrözi.

8.4. Összegzés

Ebben a fejezetben vázlatosan bemutattam a pragmatika diszciplináját, utalva annak gyökereire, röviden áttekintettem a különböző pragmatikafelfogásokat és ezeknek megfelelően bemutattam a pragmatikának a nyelvtudományban elfoglalt helyére vonatkozó elképzeléseket. Majd egy választott pragmatikameghatározás alapján jellemeztem egy nem kommunikatív nyelvhasználati formát, az informatív nyelvhasználatot, jelezve, hogy a pragmatika hatóköre tágabb, mint a verbális kommunikáció kutatásáé. Végül a kommunikatív nyelvhasználatban az implicit argumentumok használatát és interpretációját vizsgáltam, többféle pragmatikamegközelítés apparátusának segítségével a nyelvtan és a pragmatika közötti interakcióra is rávilágítva.

A különböző pragmatikafelfogások a nyelvhasználati jelenségek eltérő szempontú elemzését eredményezhetik, ahogy az látható volt a **8.2.8.2.4. szakasz - A nyelvhasználati jelenségek többféle pragmatikai szempontú**

elemzése-ben. Ugyanakkor fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a különböző szempontú elemzések korántsem összeegyeztethetetlenek. A nyelvhasználati jelenségek elemzésénél a vizsgálat tárgyának sokoldalúsága miatt a többféle elemzési szempont érvényesítése nem feltétlenül vezet eklektikussághoz, amint erről a **8.3.8.3.2. szakasz - Implicit argumentumok a magyar nyelvhasználatban**²⁵-ben az implicit argumentumok viselkedésének leírása és magyarázata tanúskodik.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30

⁰A fejezet megírását a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta. Köszönetet mondok a fejezet lektorának értékes megjegyzéseiért és hasznos javaslataiért.

¹Másképpen fogalmazva: e két probléma a morrisi pragmatika szétbujzásához vezetett, amely szöges ellentétben állt Morris álmával, az egységes és általános jelelmélet megteremtésével.

²A magyar szakirodalomban ezt a felfogást képviseli Kiefer (2000, 2003, 2004).

³E gyakran egymást átfedő válaszokat részletesen tárgyalja pl. Levinson (1983: 5–54); Verschueren (1995: 1–19).

⁴Az egyik kurrens pragmatikaelmélet, a relevanciaelmélet a pragmatika céljának az osztenzív-következtetési kommunikáció magyarázatát tekinti, tehát a pragmatika a relevanciaelméletben nemcsak nyelvészeti diszciplína.

⁵A pragmatikakoncepciók rendszerezésére l. Verschueren (1995); magyarul: Nagy (2005).

⁶Fillmore (1981) nézete is rokonítható Mey és Verschueren elképzelésével. Fillmore a nyelvi jelenségek vizsgálatánál szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szemléletmódokról beszél. A szintaxis és a szemantika területéhez tartozó nyelvi adatokat pragmatikai nézőpontból is magyarázhatjuk. Fillmore (1981) részletesebb tárgyalására l. Nagy (2005).

⁷Más megközelítésekben a pragmatika tárgya a beszédhelyzettől függő megnyilatkozás (típus vagy példány) jelentése. L. pl. Kiefer (2003, 2004); Levinson (2000)

⁸Verschueren a nyelvi szinteket tágan értelmezi, minden olyan szintet számba vesz, amelyen lehetőség van választani a hangoktól egészen a kódokig.

⁹Az explicit információkérő kérdés szó szerinti jelentését csak dekódolni kell.

¹⁰Vannak olyan szócsoportok, amelyeknél szinte egyáltalán nem is vagy csak nagyon nehezen lehet valamiféle kontextusfüggetlen jelentést megfogalmazni, ilyenek például a diskurzuszjelölők: *hát, nos, vagy stb.* A legújabb lexikai szemantikai kutatások erőteljesen hangsúlyozzák a lexikon és a kontextus interakcióját, azaz pragmatikai tényezőket integrálnak a szójelentés leírásába. Ezen – immár lexikai pragmatikai – törekvések összefoglalására l. pl. Bibok (2003, 2004). Mindazonáltal már maga az a kérdés is vita tárgya lehet, hogy a lexikon egyáltalán részét képezi-e a nyelvtannak.

¹¹E vita ismertetésére a jelen fejezet jellege és terjedelmi korlátai miatt nincs módom.

¹²A (3a) Pléh Csaba példája. Hasonló eredményeket hoztak a magyarban az implicit argumentumokkal kapcsolatos kutatások (vö. pl. Németh T. 2000; 2001; Németh T.–Bibok 2001; Bibok–Németh T. 2002). Ezekre a **8.3.8.3.2. szakasz - Implicit argumentumok a magyar nyelvhasználatban**²⁵-ben visszatérek.

¹³Ebben az esetben a megnyilatkozástípus (a zéró alany a bácsival azonosítható) és a megnyilatkozáspéldány értelmezése (a zéró alany a fiúval azonosítható) közötti különbségről van szó.

¹⁴Searle-t számos kritika érte a nyelv és a kommunikáció, a nyelvelmélet és a kommunikációelmélet közötti különbség elhomályosításáért (l. pl. Németh T. 1996: 8–10.). Emiatt, illetve a nyelv fő funkciója körüli nézeteltérés miatt robbant ki a híres Chomsky–Searle vita is (l. Searle 1972; Chomsky 1975).

¹⁵A hivatkozott lapszámok az 1989-es változatlan kiadás lapszámjai. Grice itt hivatkozott cikke magyarul is olvasható a *Nyelv – kommunikáció – cselekvés* c. kötetben (Pléh – Siklaki – Terestyéni 1997: 213–227).

¹⁶Meg kell jegyezni, hogy a szemantika is volt szemétkosár, mégpedig a szintaxisé, ahogy azt Bar-Hillel (1971) kijelentette.

¹⁷Leech elismeri, hogy nincs minden esetben szükség a szemantika közvetítő szerepére, például a fonológia néhány aspektusa (intonáció, hangsúly stb.) közvetlen kapcsolatban lehet a pragmatikával.

¹⁸A pragmatikai képesség több modulba helyezése hasonlít Kasher (1991) elképzeléséhez. Sem Kasher, sem a relevanciaelmélet nem tartja a pragmatikai kompetenciát egyetlen, önmagába zárt információs rendszernek, tehát mindkét felfogás különbözik a szigorú, klasszikus Fodor-féle (1983) modularista elképzeléstől. Bár a relevanciaelmélet, Kasher és Chomsky pragmatikai kompetenciáról adott értelmezése eltér egymástól, mindhárom megközelítés megegyezik abban, hogy elhatárolódnak Fodor (1983) merev modularitáshipotézisétől. Chomsky ezzel kapcsolatos véleményét legújában az Andor Józsefnek adott interjúban fejti ki (Andor 2004: 105–107).

¹⁹Az osztenzív-következtetési kommunikáció definíciójából kiindulva (Sperber–Wilson 1986/1995: 63) logikailag és evolúciós szempontból a kódhasználat nélküli osztenzív-következtetési kommunikáció elsődleges a természetes nyelvi kommunikációhoz képest (Németh T. 2005).

²⁰Ezen kutatások magyar nyelvű összefoglaló bemutatására l. Ivaskó (2004b).

²¹A példa többi értelmezési lehetőségének más pragmatikai keretekben való bemutatásától terjedemi okok miatt eltekintek.

²²Egy *{I}* feltevés-halmaz akkor és csak akkor nyilvánvaló egy *t* időpontban egy egyed számára, ha az egyed képes ezt az *{I}* feltevés-halmazt a *t* időpontban mentálisan reprezentálni, és az alkotott reprezentációt igaznak vagy valószínűleg igaznak elfogadni.

²³A (11)–(13) példák Clark és Carlson (1982) példái.

²⁴A relevanciaelmélet mind ez ideig kizárólag a kommunikatív nyelvhasználatot foglalkozik.

²⁵Ez a rész az implicit argumentumokkal foglalkozó korábbi kutatásaim, illetve Bibok Károllyal folytatott közös kutatásaink eredményeire támaszkodik, különösen Németh T. (2000)-re, Németh T. – Bibok (2001)-re és Bibok – Németh T. (2002)-re alapozva. A példák is javarészt ezen munkákból valók. Ugyanakkor a mondanivalónak a hivatkozott munkáktól némileg eltérő hangsúlyozása jelen tanulmány gondolatmenetéhez igazodik. E fejezet lektora felhívta a figyelmemet arra, hogy érdemes lenne a **8.3.8.3.2. szakasz - Implicit argumentumok a magyar nyelvhasználatban**²⁵-ben szereplő, implicit argumentumokat tartalmazó példákat a **8.2.8.2.2.8.2.2.1. szakasz - A pragmatika a nyelvtan komponense**-ben és a **8.2.8.2.2.8.2.2.2. szakasz - A pragmatika a nyelvelmélet – nyelvtanon kívüli – komponense**-ben hivatkozott (a ki nem mondott konstituensekről szóló) vita keretében is megvizsgálni. Ezen elemzés elvégzése egy újabb teljes tanulmányt igényel.

²⁶Általánosan szólva, mindezek az információk kifejezhetők, ha a predikátumok lexikai-szemantikai reprezentációja magában foglalja az argumentumszerkezetet (vö. még Pustejovsky 1995, 1998).

²⁷A *típus* és a *példány* terminusok fölé- és alárendelt kategóriákra vonatkoznak. A típus mint fölérendelt kategória általánosabb, és kevesebb tulajdonsággal rendelkezik, míg a példány valamely típusnak alárendelt kategóriaként speciálisabb, és több tulajdonsággal bír.

²⁸Bár Alsina (1992: 524) szerint azon igék mellől hiányozhat nem specifikus tárgyak, amelyek határpont nélküli folyamatot (olyan eseményt, amelynek időbeli lefolyása inherensen nincs korlátozva) fejeznek ki, a magyar igékre ez nem áll. Például a (19)-beli *megetet, megítát* határpontosak. Ugyanílyenek a *megfoz, kimosal, elmosogat, kitakarít, meglocsol, learat, kiter eget*, vagyis ezek – annak ellenére, hogy határpontosak – használhatók implicit tárgyi argumentummal.

Irodalom

- [CH08-B01] Alsina,, Alex 1992. On the argument structure of causatives. *Linguistic Inquiry*23: 517–555.
- [CH08-B02] József, Andor 2004. The master and his performance. An interview with Noam Chomsky. *Intercultural Pragmatics*1: 93–111.
- [CH08-B03] Anett, Árvay 2003. A manipuláció és a meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*20: 11–35.
- [CH08-B04] Austin,, John L. 1962/1990. *How to do things with words*. New York – Oxford, Oxford University Press. Magyarul: *Tetten ért szavak*. (Fordította: Csaba, Pléh.) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH08-B05] Janusz, Banczerowski 2001. A nyelvi kommunikáció modelljének nyelvi képéről. *Magyar Nyelv*97: 257–262.
- [CH08-B06] Bar-Hillel,, Yehoshua 1954. Indexical expressions. *Mind*63: 359–79.
- [CH08-B07] Bar-Hillel,, Yehoshua 1971. Out of the pragmatic waste-basket. *Linguistic Inquiry*2: 401–407.
- [CH08-B08] Károly, Bibok 2003. A szójelentés lexikai pragmatikai megközelítése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*20: 37–77.
- [CH08-B09] Károly, Bibok 2004. Word meaning and lexical pragmatics. *Acta Linguistica Hungarica*51: 265–308.
- [CH08-B10] Károly, Bibok – Enikő, Németh T.2002. Lexikai és kontextuális információk interakciója a megnyilatkozásjelentés megalkotása során. In: MaleczkiMárta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*V. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 335–367.
- [CH08-B11] Bierwisch,, Manfred 1980. Semantic structure and illocutionary force. In: John R.Searle – FerencKiefer – ManfredBierwisch (szerk.) *Speech act theory and pragmatics*. Dordrecht, Reidel, 1–37.
- [CH08-B12] Bierwisch,, Manfred 1983. Major aspects of the psychology of language. In: ManfredBierwisch: *Essays in the psychology of language*. *Linguistische Studien*A 114. Berlin, 1–39.
- [CH08-B13] Borg,, Emma 2005. Saying what you mean. Unarticulated constituents and communication. In: ReinaldoElugardo – Robert J.Stainton (szerk.) *Ellipsis and nonsentential speech*. Dordrecht, Kluwer, 237–262.
- [CH08-B14] Carnap,, Rudolph 1938. Foundations of logic and mathematics. In: OttoNeurath – RudolphCarnap – Charles W.Morris (szerk.) *International encyclopedia of unified science*I. Chicago, Chicago University Press, 139–214.
- [CH08-B15] Carnap,, Rudolph 1955. On some concepts of pragmatics. *Philosophical Studies*6: 89–91.
- [CH08-B16] Carston,, Robyn 2002. *Thoughts and utterances. The pragmatics of explicit communication*. Cambridge MA – Oxford, Blackwell.
- [CH08-B17] Carston,, Robyn 2004. Relevance theory and the saying/implicating distinction. In: Laurence R.Horn – GregoryWard (szerk.) *The handbook of pragmatics*. Cambridge MA – Oxford, Blackwell, 633–656.
- [CH08-B18] Chomsky,, Noam 1975. *Reflections on language*. New York, Pantheon Books.

²⁹A *feltevés* terminus az egyének által az adott lehetséges világ reprezentációjának tartott gondolatokat, konceptuális ábrázolásokat jelenti. Egy feltevés akkor közvetlenül elérhető, ha a megnyilatkozás feldolgozása során egynél több már elért konceptuális címkéből egy lépésben hozzáférhető (Groefsema 1995: 150).

³⁰A (15) kétféle interpretációs lehetősége közüli választást az is befolyásolja, hogy milyen intonációval és hangsúlyozással ejtjük ki a megnyilatkozást.

- [CH08-B19] Chomsky, Noam 1977. *Essays on form and interpretation*. New York, North Holland.
- [CH08-B20] Clark, Herbert H. – Carlson, Thomas B. 1982. Hearers and speech acts. *Language* 58: 332–373.
- [CH08-B21] Erzsébet, Fehér 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben*. Nyelvtudományi Értekezések 147. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH08-B22] Fillmore, Charles 1981. Pragmatics and the description of discourse. In: Peter Cole (szerk.) *Radical pragmatics*. New York, Academic Press, 143–166.
- [CH08-B23] Fodor, Jerry 1983. *The modularity of mind*. Cambridge MA, The MIT Press.
- [CH08-B24] Gazdar, Gerald 1979. *Pragmatics: implicature, presupposition and logical form*. New York, Academic Press.
- [CH08-B25] Goldberg, Adele E. 2004. Pragmatics and argument structure. In: Laurence R. Horn – Gregory Ward (szerk.) *The handbook of pragmatics*. Cambridge MA – Oxford, Blackwell, 427–441.
- [CH08-B26] Goldberg, Adele E. 2005. Argument realization. The role of constructions, lexical semantics and discourse factors. In: Jan-Ola Östman – Mirjam Fried (szerk.) *Construction grammars. Cognitive grounding and theoretical extensions*. Amsterdam, Benjamins, 17–43.
- [CH08-B27] Grice, H. Paul 1957. Meaning. *The Philosophical Review* 66: 377–388.
- [CH08-B28] Grice, H. Paul 1969. Utterer's meaning and intentions. *The Philosophical Review* 78: 144–177.
- [CH08-B29] Grice, H. Paul 1975/1989. Logic and conversation. In: Peter Cole – Jerry Morgan (szerk.) *Syntax and semantics 3. Speech acts*. New York, Academic Press, 41–59. Újrakiadva in: Grice, H. Paul: *Studies in the way of words*. Cambridge MA, Harvard University Press, 22–40.
- [CH08-B30] Groefsema, Marjolein 1995. Understood arguments: a semantic/pragmatic approach. *Lingua* 96: 139–161.
- [CH08-B31] Horn, Laurence R. 1984. Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q- and R-based implicature. In: Deborah Schiffrin (szerk.) *Meaning, form, and use in context*. Washington, Georgetown University Press, 11–42.
- [CH08-B32] Horn, Laurence R. 2004. Implicature. In: Laurence R. Horn – Gregory Ward (szerk.) *The handbook of pragmatics*. Cambridge MA – Oxford, Blackwell, 3–28.
- [CH08-B33] Zsuzsanna, Iványi 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125: 74–93.
- [CH08-B34] Zsuzsanna, Iványi 2003. A „nyelvemen van” jelenség német és magyar nyelvű beszélgetésekben. *Magyar Nyelvőr* 127: 76–91.
- [CH08-B35] Livia, Ivaskó 2000. Az elszólás szerepe a diskurzusban. In: Szécsényi Tibor (szerk.) *LingDok 1. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, SZTE Elméleti nyelvészet doktori program, 171–177.
- [CH08-B36] Livia, Ivaskó 2002. Az afáziás nyelvhasználat sikertelenségének okairól. In: Racsmány Mihály – Kéri Szabolcs (szerk.) *Architektúra és patológia a megismerésben*. Budapest, Books in Print, 40–51.
- [CH08-B37] Ivaskó Livia (szerk.) 2004a. *A kommunikáció útjai*. Budapest, Gondolat Kiadó, MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- [CH08-B38] Livia, Ivaskó 2004b. *A pragmatikai kompetencia szerepe a sikertelen diskurzusokban*. PhD disszertáció, Szeged.
- [CH08-B39] Livia, Ivaskó – Enikő, Németh T. 2002. Types and reasons of communicative failures: a relevance theoretical approach. *Modern Filológiai Közlemények* 4: 31–43.
- [CH08-B40] Jackendoff, Ray 1990. *Semantic structures*. Cambridge MA, The MIT Press.

- [CH08-B41] Kasher,, Asa 1986. Pragmatics and Chomsky's research program. In: AsaKasher (szerk.) *The Chomskyan turn*. Cambridge MA – Oxford, Blackwell, 122–149.
- [CH08-B42] Kasher,, Asa 1991. On the pragmatic modules: a lecture. *Journal of Pragmatics*16: 381–397.
- [CH08-B43] Ferenc, Kiefer 1998. A nyelvtudomány távlatai: helyzetkép és előrejelzés. *Magyar Tudomány*105: 306–317.
- [CH08-B44] Ferenc, Kiefer 2000. *Jelentéselmélet*. Budapest, Corvina Kiadó.
- [CH08-B45] Ferenc, Kiefer 2003. Morfopragmatikai jelenségek a magyarban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*20: 107–128.
- [CH08-B46] Ferenc, Kiefer 2004. Morphopragmatic phenomena in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*51: 325–349.
- [CH08-B47] Piroska, Kocsány 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Nyelvtudományi Értekezések 151. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH08-B48] Leech,, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. London – New York, Longman.
- [CH08-B49] Levinson,, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH08-B50] Levinson,, Stephen C. 1987/1998. Minimization and conversational inference. In: JefVerschueren – MarcellaBertucelli-Papi (szerk.) *The pragmatic perspective*. Amsterdam, John Benjamins, 61–129. Újrakiadva in: AsaKasher (szerk.) *Pragmatics I: critical concepts*. London, Routledge, 544–607.
- [CH08-B51] Levinson,, Stephen C. 2000. *Presumptive meanings: the theory of generalized conversational implicatures*. Cambridge MA, The MIT Press.
- [CH08-B52] Martí,, Luisa 2005. Unarticulated constituents revisited. *Linguistics and Philosophy* (megjelenés alatt).
- [CH08-B53] Mey,, Jacob 1993. *Pragmatics. An introduction*. Cambridge MA – Oxford, Blackwell.
- [CH08-B54] Mey,, Jacob – Haberland, Jürgen2002. Editorial: Linguistics and pragmatics, 25 years after. *Journal of Pragmatics*34: 1671–1682.
- [CH08-B55] Montague,, Richard 1968. Pragmatics. In: RaymondKlibansky (szerk.) *Contemporary philosophy*. Florence, La Nuova Italia Editrice, 102–121.
- [CH08-B56] Morris,, Charles 1938. *Foundations of the theory of signs*. Chicago, Chicago University Press.
- [CH08-B57] Katalin, Nagy 2005. A pragmatika státusáról. *Magyar Nyelv*101: 436–448.
- [CH08-B58] László, Nemesi Attila 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv*96: 418–436.
- [CH08-B59] Enikő, Németh T. 2000. Implicit argumentumok a magyarban: előfordulásuk módjai és azonosításuk lehetőségei. In: KeneseiIstván (szerk.) *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Budapest, Osiris Kiadó, 197–252.
- [CH08-B60] Enikő, Németh T. 2001. Implicit arguments in Hungarian: manners of their occurrence and possibilities of their identification. In: IstvánKenesei (szerk.) *Argument structure in Hungarian*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 113–156.
- [CH08-B61] Enikő, Németh T. 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*20: 221–254.
- [CH08-B62] Enikő, Németh T. 2005. Az osztenzív-következtetési kommunikációtól a verbális kommunikációig. In: IvaskóLivia (szerk.) *Érthető kommunikáció*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszék, 77–87.

- [CH08-B63] Enikő, Németh T. – Károly, Bibok2001. Az alanyi és a tárgyas ragozás szerepe az igei tárgyi argumentumok elhagyhatóságában. In: Bakró-NagyMarianne – BánrétiZoltán – É. KissKatalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest, Osiris Kiadó, 78–96.
- [CH08-B64] Enikő, Németh T. – Károly, Bibok2003. Szerkesztői bevezetés. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*20: 5–9.
- [CH08-B65] Nida,, Eugene 1990. The role of rhetoric in verbal communication. *Language and Communication*10: 37–46.
- [CH08-B66] Péter, Pátrovics 2000. Nyelvhasználat a bíróságon. *Magyar Nyelvőr*124: 25–32.
- [CH08-B67] Paradis,, Michel 1998. The other side of language: pragmatic competence. *Journal of Neuro-linguistics*11: 1–10.
- [CH08-B68] Perkins,, Mick 2003. Clinical pragmatics. In: JefVerschueren – Jan-OlaÖstman – JanBlommaert – ChrisBulcean (szerk.) *Handbook of pragmatics. 2001 installment*. Amsterdam, Benjamins, 1–29.
- [CH08-B69] Perkins,, Mick 2005. *Pragmatics as an emergent phenomenon: evidence from communication impairment*. Presentation at the 9th International Pragmatics Conference, Riva del Garda.
- [CH08-B70] Perry,, John 1998. Indexicals, contexts and unarticulated constituents. In: AtochaAliseda-Llera – Robvan Gabeek – DagWesterstáhl (szerk.) *Computing natural language*. Stanford, CSLI Publications, 1–11.
- [CH08-B71] Csaba, Pléh 1994. Mondatközi viszonyok feldolgozása: az anafora megértése a magyarban. *Magyar Pszichológiai Szemle*50: 287–320.
- [CH08-B72] Csaba, Pléh 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH08-B73] PléhCsaba – SíklakiIstván – TerestyéniTamás (szerk.) 1997. *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH08-B74] Pustejovsky,, James 1995. *The generative lexicon*. Cambridge MA, The MIT Press.
- [CH08-B75] Pustejovsky,, James 1998. Generativity and explanation in semantics: a reply to Fodor and Lepore. *Linguistic Inquiry*29: 289–311.
- [CH08-B76] Radford,, Andrew 1997. *Syntax: a minimalist introduction*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH08-B77] Reboul,, Anne – Moeschler, Jacques2000. *A társalgás cselei*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH08-B78] Récanati,, François 2002. Unarticulated constituents. *Linguistics and Philosophy*25: 299–345.
- [CH08-B79] Zsófia, Sárosi 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv*99: 434–448.
- [CH08-B80] Searle,, John R. 1969. *Speech acts*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH08-B81] Searle,, John R. 1972. A special supplement: Chomsky’s revolution in linguistics. *The New York Review of Books*18. June 29.
- [CH08-B82] Searle,, John R. 1979. *Expression and meaning*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH08-B83] Searle,, John R. 1992. *The rediscovery of mind*. Cambridge MA, The MIT Press.
- [CH08-B84] Sperber,, Dan 2000. Metarepresentations in an evolutionary perspective. In: DanSperber (szerk.) *Metarepresentations: a multidisciplinary perspective*. Oxford, Oxford University Press, 117–137.
- [CH08-B85] Sperber,, Dan – Wilson, Deirdre1986/1995. *Relevance: communication and cognition*. Cambridge MA – Oxford, Blackwell. 1. kiadás/2. kiadás

- [CH08-B86] Sperber,, Dan – Wilson, Deirdre2002. Pragmatics, modularity and mind-reading. *Mind and Language*17: 3–23.
- [CH08-B87] Stanley,, Jason 2000. Context and logical form. *Linguistics and Philosophy*23: 391–434.
- [CH08-B88] Gábor, Szécsi 2003. *A kommunikatív elme*. Budapest, Áron Kiadó.
- [CH08-B89] Katalin, Szili 2002a. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr*126: 12–30.
- [CH08-B90] Katalin, Szili 2002b. Hogyan is mondunk nemet magyarul?*Magyar Nyelvőr*126: 204–220.
- [CH08-B91] Katalin, Szili 2003. *Elnézést, bocsánat, bocs...* A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr*127: 292–307.
- [CH08-B92] Katalin, Szili 2004. *Tetté vált szavak*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH08-B93] Szilárd, Tátrai 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. Kísérlet a perszonális narráció szövegtani megközelítésére. *Magyar Nyelvőr*124: 226–238.
- [CH08-B94] Verschueren,, Jef 1995. The pragmatic perspective. In: JefVerschueren – Jan-OlaÖstman – JanBlommaert (szerk.) *Handbook of pragmatics. Manual*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 1–19.
- [CH08-B95] Verschueren,, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London – New York, Arnold.
- [CH08-B96] Wunderlich,, Dieter 1972. *Linguistische Pragmatik*. Frankfurt, Athenäum.

II. rész - MÁSODIK RÉSZ

Tartalom

9. Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése	192
9.1. Bevezetés	192
9.2. Hangtan	192
9.3. Alaktan	195
9.4. Mondattan	203
10. A magyar mint uráli nyelv	208
10.1. Nyelvcsaládunkról	208
10.1.10.1.1. Az uráli népek lélekszáma és anyanyelvük használata	209
10.1.10.1.2. Oroszországi nyelvrokonaink lélekszáma és anyanyelvhasználata	209
10.2. Ha nyelvrokonok vagyunk, miért nem értjük egymást?	212
10.3. Hol és hogyan keressük nyelvünk uráli vonásait?	212
10.4. A magyar nyelv uráli vonásai	214
10.4.10.4.1. A hangrendszer ősi vonásai	214
10.4.10.4.2. Az alaktani rendszer ősi vonásai	216
10.4.10.4.2.1. Alapnyelvi elemek a névszóragozásban	216
10.4.10.4.2.2. Alapnyelvi elemek az igeragozásban	218
10.4.10.4.2.3. Szóalkotásunk ősi vonásai	219
10.4.10.4.3. A mondattani rendszer ősi vonásai	220
10.4.10.4.4. Szókészletünk uráli öröksége	221
11. Az ősmagyar kor	226
11.1. Bevezetés	226
11.2. A hangrendszer	226
11.3. A szóelemek	227
11.4. A szófajok	231
11.5. A szó szerkezetek	234
11.6. A mondatok	236
12. Az ómagyar kor	238
12.1. Szóbeliség és írásbeliség; a latin nyelv szerepe	238
12.2. A nyelvmlékek	239
12.3. A helyesírás	241
12.4. Hangrendszer, hangváltozások	242
12.5. A szóelemek	246
12.6. A szófajok	251
12.7. A szófajok	253
12.8. Az egyszerű mondatok	254
12.9. Az összetett mondatok	254
13. A középmagyar kor	258
13.1. Bevezetés	258
13.2. A nyelvi változásokat befolyásoló tényezők és hatásaik	258
13.3. Nyelvi változások a középmagyarban	263
13.3.13.3.1. Szókincs	263
13.3.13.3.2. Szófajttörténet	265
13.3.13.3.3. A nyelvi rendszer változásai	267
14. A nyelvújítás	271
14.1. Bevezetés	271
14.2. A nyelvújítás története	271
14.2.14.2.1. Előzmények	271
14.2.14.2.2. A nyelv dolga: közügy	271
14.2.14.2.3. Ortológus és neológus	272
14.2.14.2.4. Művek és ellenművek	272
14.2.14.2.5. Kazinczy Ferenc, az első nagy hatású nyelvművelő	275
14.2.14.2.6. A nyelvújítás győzelme után	277
14.2.14.2.7. Eredmények	277
14.3. A nyelvújítás módszerei	278
14.3.14.3.1. Az új szavak	278
14.3.14.3.2. Szóképzés	278

14.3.14.3.3. Szóelvonás	279
14.3.14.3.4. Szóösszetétel	280
14.3.14.3.5. Elavult szavak felújítása	280
14.3.14.3.6. Nyelvjárási szavak közkinccsé tétele	281
14.3.14.3.7. Idegen szavak, szószerkezetek fordítása	281
14.3.14.3.8. Idegen szavak magyarosítása	282
15. Az újmagyar és az újabb magyar kor	283
15.1. A korszakolás nehézségei	283
15.1.15.2. A nyelvi norma kérdése, a sztenderdizáció	284
15.3. Helyesírás-történet	286
15.3.15.3.1. Az első szabályzatot megelőző időszak	286
15.3.15.3.2. Az első helyesírási szabályzat	287
15.3.15.3.3. Helyesírási reformtörekvések az első szabályzat után	288
15.3.15.3.4. Az egységes helyesírási szabályozás előtti időszak	289
15.3.15.3.5. Az egységes magyar helyesírás	289
15.4. Hangtörténet	290
15.5. Morféma- és szófajttörténet	293
15.5.15.5.1. A tövek	293
15.5.15.5.2. A toldalékok	294
15.5.15.5.2.15.5.2.1. A képzők	294
15.5.15.5.2.15.5.2.2. Az igei inflexiós toldalékok	295
15.5.15.5.2.15.5.2.3. A névszói inflexiós toldalékok	296
15.5.15.5.3. A szóalkotásmódok	296
15.5.15.5.3.15.5.3.1. A szóképzés	297
15.5.15.5.3.15.5.3.2. Az összetételek	297
15.5.15.5.4. Szófajttörténet	298
15.5.15.5.4.15.5.4.1. Alapszófajok	298
15.5.15.5.4.15.5.4.2. Viszonyszók	299
15.5.15.5.4.15.5.4.3. A mondatszók	300
15.6. Mondattörténet	300
15.6.15.6.1. Az egyszerű mondat	301
15.6.15.6.1.15.6.1.1. Az alany és az állítmány	301
15.6.15.6.1.15.6.1.2. Az alárendelő szerkezetek	302
15.6.15.6.1.15.6.1.3. A mellérendelő szerkezetek	302
15.6.15.6.2. Az összetett mondat	303
15.6.15.6.2.15.6.2.1. Az alárendelő összetett mondat	303
15.6.15.6.2.15.6.2.2. A mellérendelő összetett mondat	304
16. A magyar nyelv szókészlete	306
16.1. Az ősi örökség	307
16.2. Az idegen eredetű szókészlet	308
16.2.16.2.1. Az iráni jövevényszavak	309
16.2.16.2.2. A török jövevényszavak	309
16.2.16.2.2.16.2.2.1. Az ótörök jövevényszavak	309
16.2.16.2.2.16.2.2.2. Az Árpád-kori török jövevényszavak	310
16.2.16.2.2.16.2.2.3. Az oszmán-török jövevényszavak	310
16.2.16.2.3. A szláv jövevényszavak	311
16.2.16.2.4. A német jövevényszavak	312
16.2.16.2.5. A latin jövevényszavak	313
16.2.16.2.6. Az újlatin jövevényszavak	314
16.2.16.2.6.16.2.6.1. Az olasz jövevényszavak	314
16.2.16.2.6.16.2.6.2. A francia jövevényszavak	315
16.2.16.2.6.16.2.6.3. A román jövevényszavak	316
16.2.16.2.7. Jövevényszavak egyéb nyelvekből	316
16.2.16.2.7.16.2.7.1. Az angol jövevényszavak	316
16.2.16.2.7.16.2.7.2. A cigány jövevényszavak	317
16.2.16.2.7.16.2.7.3. A jiddis jövevényszavak	317
16.2.16.2.7.16.2.7.4. A bizánci görög jövevényszavak	318
16.2.16.2.8. A nemzetközi műveltségyszavak	318
16.2.16.2.8.16.2.8.1. A vándorszavak	319
16.2.16.2.8.16.2.8.2. A nemzetközi szavak	319

16.2.16.2.9. A tükörszavak	320
16.3. A belső keletkezésű szókészlet	321
16.3.16.3.1. A szóteremtéssel keletkezett szavak	321
16.3.16.3.1.16.3.1.1. Az indulatszavak	321
16.3.16.3.1.16.3.1.2. A hangutánzó szavak	322
16.3.16.3.1.16.3.1.3. A hangfestő (hangulatfestő) szavak	323
16.3.16.3.2. A szóalkotással keletkezett szavak	324
16.3.16.3.2.16.3.2.1. A képzett szavak	324
16.3.16.3.2.16.3.2.2. Az összetett szavak	326
16.3.16.3.3. Ritkább szóalkotási módok	328
16.3.16.3.3.16.3.3.1. A jel- és ragszilárdulás	328
16.3.16.3.3.16.3.3.2. A szórövidülés és a rövidítéses továbbképzés	328
16.3.16.3.3.16.3.3.3. Az elvonás	328
16.3.16.3.3.16.3.3.4. A szóhasadás	329
16.3.16.3.4. A tudatos szóalkotás	329
16.3.16.3.4.16.3.4.1. A nyelvújítás	329
16.3.16.3.4.16.3.4.2. A mozaikszó-alkotás	330
16.4. Az ismeretlen eredetű szavak	330
16.5. A magyar szókészlet jellegzetességei	331
17. A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig	335
17.1. A korai humanisták	335
17.2. A 17. század	337
17.3. A 18. század az 1770-es évekig	341
17.4. A 18–19. század fordulója (1770–1830)	343
17.5. A 19. század közepe és második fele	348
17.6. A századforduló és a 20. század eleje	351

9. fejezet - Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése

Bakró-Nagy, Marianne

9.1. Bevezetés

Az itt következő áttekintés célja, hogy ha vázlatosan is, de számot adjon az uráli nyelvek leglényegesebb tipológiai sajátosságairól. Ebben az esetben nem arra irányul a figyelmünk, hogy az uráli nyelvek között milyen a rokonsági viszony (erről lásd a 10.1. szakasz - Nyelvsaládunkról pontot), avagy mai sajátosságaik miféle változások, hatások következményei, hanem az, hogy megnézzük, melyek azok a tulajdonságaik, amelyek megkülönböztetik őket más, nem uráli nyelvektől vagy éppen hasonlóságokat mutatnak velük. Rokon nyelvek **tipológiai** elemzése mindig izgalmas és tanulságos feladat. A szisztematikus megfeleltetések alapján genetikailag rokonnak bizonyuló nyelvek történetük során oly mértékben megváltozhatnak, hogy elveszíthetik rokonságukra utaló, azt bizonyító közös tulajdonságaikat, ugyanakkor különféle okokból, hatásokra, egymástól függetlenül olyan tulajdonságaik alakulhatnak ki, amelyek más, nem rokon nyelvekhez teszik hasonlóvá őket. A legizgalmasabb pedig azokra a tipológiai egyezésekre rálelni, amelyeket genetikailag rokon nyelvek változásaik során egymástól függetlenül alakítottak ki. A nyelvek hasonlóságának oka, így összehasonlításuk célja ugyanis különféle lehet. Lehetnek hasonlóak azért, mert rokonok, lehetnek hasonlóak azért, mert egymás földrajzi közelségében, egymásra hatva azonos tulajdonságokra tesznek szert, s lehetnek hasonlóak azért, mert a végtelen számúnak tűnő nyelvi elemből a legkülönbélebb eljárásokkal ugyancsak végtelen számúnak tűnő, de végeredményében mégis csak véges számú tulajdonságot mutató szerkezeteket, mintázatokat hoznak létre. A nyelvhasonlításnak ebből adódóan különféle céljai (s persze módszerei) lehetnek, azaz kereshetik a rokonság lehetőségét (**történeti összehasonlító nyelvészet**), a területi közelségből adódó egyezéseket (**areális nyelvészet**), s kereshetik azokat az egyezéseket-hasonlóságokat, amelyek az előbbiektől függetlenül, de éppen a fent említett véges számú lehetőségek alapján alakulnak ki (nyelvészeti tipológia, univerzálékutatás).

Az uralisztikában a tipológiai elemzéseknek valójában nincsenek számottevő hagyományai. E tudományág, amely a történeti-összehasonlító nyelvészet területén oly tiszteletreméltó eredményeket ért el, s vizsgálatait elsősorban erre összpontosította, különféle, sokszor történelmi, politikai okoktól sem függetlenül a legutóbbi időkig nem jutott vagy nem juthatott olyan nyelvi anyag birtokába, amely minőségileg vagy mennyiségileg lehetővé tette volna a magyar, a finn és az észti kivételével az úgynevezett kisebb nyelvek kimerítő és átfogó grammatikai leírását. Ilyen leírások hiányában pedig a tipológiai elemzés meglehetősen nehéz.

A világon hozzávetőlegesen 6000 nyelvet beszélnek. A nyelvek számos tekintetben különböznek egymástól, de számos tekintetben hasonlítanak is egymásra. A különbözőségeknek azonban, mint mondtuk, vannak határai, körükön belül felfedezhetők egyező tendenciák, amelyeknek alapján azután általánosítások fogalmazhatók meg. A különbözőségek, illetőleg az azonosságok megfogalmazására törekszik a nyelvtudományon belül a nyelvészeti tipológia és az univerzálékutatás. A tipológia és az univerzálékutatás a világ nyelveiben megmutatkozó különbségeket két, egymást kiegészítő módon közelíti meg. A **tipológia** a különbözőségek mintázatait fedi fel, s ezek alapján különféle nyelvi típusokat kísérel meg meghatározni. Az **univerzálékutatás** ezzel szemben a nyelveken átívelő, általánosan érvényes tulajdonságokat tanulmányozza, azokat, amelyek minden nyelvre vagy legalábbis a nyelvek legtöbbszörre általában érvényesek. Míg tehát a tipológia a nyelvek variációinak módszeres tanulmányozását tűzi ki célul, addig az univerzálékutatás a variációk ellenére meglévő, mintegy azok mögött meghúzódó azonosságokat vizsgálja. Magától értődik, hogy e kétféle aspektusú vizsgálódás, akár módszereit tekintve is, nem lehet független egymástól, hiszen könnyen belátható, hogy az összehasonlítás eredményeként az azonosságok és a különbözőségek egyszerre tárulnak fel.

9.2. Hangtan

Az uráli nyelvek hangtani sajátosságainak áttekintését érdemes azzal kezdeni, hogy túlnyomó többségükre a mássalhangzók magas, s a magánhangzók szerényebb száma a jellemző, nyelvenként, illetőleg nyelvjárásonként eltérő mértékben. A mássalhangzók rendszere — egynémely, a magyar anyanyelvűek számára szokatlannak tűnő hangtól eltekintve — nem mutat különösebb tipológiai sajátosságokat. Valamennyiben megtalálhatók a **zörejhangok** nagy osztályán belül a zárhangok és a réshangok, ez utóbbiban meg a szibilánsok, az egyéb

réshangok és az affrikáták sora, jóllehet van olyan uráli nyelv, amelyikből a zár-réshangok hiányoznak; ilyen például a finn (s ebben a nyelvben például csak egyetlen szibiláns van). A **zengőhangok** minden nyelvben a nazálisokat, a likvidákat és a félhangzókat foglalják magukban. Eltérés abban mutatkozik, hogy az alosztályokban milyen elemek találhatók. A zörejhangok osztályában a zöngés—zöngétlen szembenállást nem minden nyelv ismeri, így a finn, a hanti vagy a manysi sem. Viszont a zengőhangoknak a világ nyelveinek túlnyomó többségére jellemző zöngés volta már nem minden uráli nyelvben érvényesül, hiszen például a hanti egyes nyelvjárásaiban vagy a moksza mordvinban találunk zöngétlen laterális likvidát (azaz *l*-féle, de zöngétlen hangot) is. A finnségi nyelvektől eltekintve valamennyi uráli nyelvben megtalálható a mássalhangzók **palatális** sora; ebben a tekintetben a mordvin jár az élen, amelyben az összes mássalhangzónak megvan a maga palatális párja (az erza mordvin nyelv összesen 28 mássalhangzó-elemet számlál). A mássalhangzók mennyiségi különbsége, azaz a rövid—hosszú szembenállás csaknem valamennyi uráli nyelvre jellemző. Ebben a tekintetben külön említendő a lapp és az észti, amelyben a mássalhangzók háromféle hosszúságúak. E hármas hosszúsági rendszer, az észti legalábbis, nem csupán a mássalhangzókat jellemzi, hanem a magánhangzókat is. Am a hosszú—rövid szembenállás a magánhangzók körében már nem olyan általános az uráli nyelvekben, mint a mássalhangzók között: nem ismeri például az udmurt és a komi. A magánhangzók legfeltűnőbb tulajdonsága az elülső kerek (akárcsak a magyarban az *ö*, *ü*) és a hátulsó réses (ilyeneket nem ismer a magyar; *j*, *ɛ*) minőségűeknek a megléte egy sor nyelvben. Az uráli nyelvek legtöbbszörében három nyelválás-fokozatot találunk. Magánhangzókban legszerényebbnek pedig az erza mordvin mutatkozik a maga öt magánhangzójával.

Az uráli nyelvek legfőbb és talán legjobban ismert fonotaktikai tulajdonsága ugyancsak a magánhangzókhoz kötődik: ez a **magánhangzó-harmónia**, amely meghatározza a toldalékok magánhangzójának a minőségét. Két típusa ismeretes, az elöltségi és a kerekégi harmónia. Míg az elöltségi harmónia az uráli nyelvek nagyobbik hányadában megtalálható, a kerekégi már csak kevesebb nyelvben, s megjegyzendő az is, hogy mindkettőre érvényes: számos kivétel akad érvényesülésükben. Tekintettel arra, hogy e harmónia-típus (vagy annak legalábbis egyfajta megvalósulása) ismeretes a magyarból (lásd a **2.1.1.** pontot), érdemesebb ezúttal egy olyan jelenséget megfigyelnünk, amely jóval ritkább a világ nyelveiben, viszont az uráli nyelvek egy csoportjára annál inkább jellemző.

Az agglutináló és flektáló nyelvekben (lásd a **3.9.1.** és a 9.3. szakasz - Alaktan pontot) egy sor olyan, a szavak szerkezetében megmutatózó változás található, amelyek már önmagukban is hordozhatnak grammatikai funkciókat. Vannak olyan változások is, amelyeknek önmagukban nincs ugyan grammatikai szerepük, ám grammatikai viszonyok kifejezésére szolgáló elemek összekapcsolódása következtében állnak elő különféle morfológiai — tövek és toldalékok vagy toldalékok és toldalékok — összekapcsolódása következtében, mégpedig vagy az elemek illeszkedésének a peremén, vagy magukban a tövekben. Az ilyen változások, amelyeket **morfológiai** változásoknak nevezünk, érinthetnek mássalhangzókat vagy magánhangzókat — mégpedig akár mennyiségi, akár minőségi szempontból. Különféle típusaikra valamennyi uráli nyelvből hozhatók példák (gondoljunk csak a *bokor ~ bokra*, *fa ~ fát*, *ló ~ lovat*, *eszik ~ evett* példájára a magyarból s még egy sor másra is természetesen). A következőkben a sokféle típusból azt az egyet emeljük ki, s próbáljuk meg röviden jellemezni, amelyet az uráli nyelvek egyik legtipikusabb változásának szokás tekinteni, a fokváltozást. **Fokváltozás** nincs valamennyi uráli nyelvben, csupán a finnben, s még a finnségi nyelvek egy sorában, valamint a lappban és a szamojéd nyelvekben. S mivel lényege szerint a szavak szótagszerkezetével függ össze, úgy érthető meg a legkönnyebben, ha először igen röviden összefoglaljuk, amit az uráli nyelvek szótagszerkezetéről tudni lehet, s amiben ezek a nyelvek alapjában univerzális tendenciáknak engedelmességeknek.

Az uráli nyelvekre legegyszerűbb szerkezeteként általában a CV (nyílt) és a CVC (zárt) szótagok a jellemzők. A szótagmag az uráli nyelvek túlnyomó többségében magánhangzó, de vannak olyan nyelvjárások, például a hantiban, amelyekben mássalhangzók (nazálisok és likvidák) is lehetnek szótagalkotók. A magot körülvevő peremelemek (kezdet és zárlat) nem kötelező összetevői a szótagnak — azaz vannak egyetlen magánhangzóból álló szótagok is —, ugyanakkor számuk, nyelvenként változó mennyiségben, egynél több is lehet. Így például az észti a kezdet összetevőinek a száma egytől háromig, a zárlatéi pedig egytől négyig is terjedhet. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a több elemből álló kezdetek, illetőleg zárlatok meglehetősen fiatal fejlemények, s egy sor uráli nyelv még ma sem enged meg több elemű kezdetből álló szókezdő szótagokat. Vagyis ha igen, akkor azokról tudható, hogy vagy jövevény-, vagy expresszív szavak (ez a helyzet például éppen az észti nyelvben is).

Az uráli nyelvek túlnyomó többségére a két szótagból álló tövszavak a jellemzők, amelyekben azután a toldalékolás következtében a szótagok száma megsokszorozódhat. Főként a finnből, a magyarból, az észtiből, de a nganaszából is említhetők igen magas szótagszámú szavak (hogy csak egyetlen példaként az észti *vastastikustatamatumatetagi*-t említsük, melynek jelentése

magyarul sem sokkal rövidebb, ám mégis csak három szóval adható vissza:
szembesíthetlenebbek nélkül is).

A fokváltakozás jellemzéséhez egyfelől még annyit kell megjegyeznünk, hogy — legegyszerűbb megvalósulásában — a szavak utolsó nyílt szótagját, illetőleg annak magánhangzó előtti mássalhangzóját vagy mássalhangzó-kapcsolatát érinti, másfelől meg azt, hogy a fokváltakozást az utolsó nyílt szótagok záródása váltja ki. Záródást pedig a toldalékolás, azaz egy magánhangzós végű alaknak mássalhangzós toldalékkal való kapcsolódása idézhet elő. Rögtön jegyezzük meg, hogy az észtenben, a lappban vagy a nganaszban, sokszor analógiás úton való terjedéssel, a fokváltakozás ma jóval kiterjedtebb, mint az (történetileg) korábban volt vagy lehetett.

A legegyszerűbb a fokváltakozás a **finn**ben, ahol három zöngétlen zárhangot, a *p*, *t*, *k* mássalhangzókat, illetőleg azok hosszú párját (*pp*, *tt*, *kk*), valamint néhány velül alkotott kapcsolatot érint. Nyílt szótagban ezeket, míg toldalékolt zárt szótagban a hosszúaknak általában a rövid párját (mennyiségi váltakozás), a rövideknek meg a zöngés párját, illetőleg hanghiányt (minőségi váltakozás) találunk.¹ Az alábbi példákban a *t* a többes szám, az *n* a genitívusz toldaléka.

9.1. táblázat -

(1)	<i>taika</i> 'varázs': <i>taia-n</i>
	<i>pöytä</i> 'asztal': <i>pöydä-t</i>
	<i>korpe</i> 'vadon': <i>korve-n</i>
	<i>kirkko</i> 'templom': <i>kirko-t</i>
	<i>tyttö</i> 'lány': <i>tyttö-t</i>
	<i>korppi</i> 'holló': <i>korpi-n</i>

Jóval összetettebb a fokváltakozás az **észten**ben, ahol a szótagok hangsúlyos vagy hangsúlytalan volta is számít, s ahol nem csupán a finnel kapcsolatban említett mássalhangzókat érinti; de ugyancsak meglehetősen bonyolult a **lapp**ban, ahol a szótag szóbeli helyzete is döntő. S végül említsük meg a **nganaszant**, amelyben a fokváltakozás kétféle lehet: a szótagok számától függő (ritmikai fokváltakozás) és a szótagok nyílt vagy zárt voltától függő (szillabikus fokváltakozás), amely még a toldalékokban is érvényesül. A ritmikai fokváltakozásban páratlan számú szótag után a zöngétlen (erős fokú), míg páros számú szótag után a zöngés (gyenge fokú) mássalhangzó tűnik fel. Például a genitívuszi *tu* végződésben páratlan szótagú szóhoz kapcsolódva (azaz negyedik, páros számú szótag elején) a *t* (2a), míg páros szótagú szóhoz kapcsolódva (azaz harmadik, páratlan számú szótag elején) a *t* zöngés réshangú párja, a δ jelenik meg (2b):

9.2. táblázat -

(2)	a. <i>bakunu</i> 'tokhal' : <i>bakanu-tu</i>
	b. <i>kamba</i> 'tavasz' : <i>kamba-δu</i>

A szillabikus fokváltakozásban nyílt szótagban a *t*, de toldalékolással — a példában ’’-vel jelölt, többes számot jelölő gégezárhanggal — zárttá váló szótag elején a δ jelentkezik:

9.3. táblázat -

(2)	c. <i>bata</i> 'sors' : <i>badδ-''</i> 'sorsok'
-----	---

A nganaszban a fokváltakozás a következő mássalhangzókat érinti: *h t k s s̄*, valamint a velük azonos helyen, orrhangokkal képzett mássalhangzó-kapcsolatokat (*mh nt rjk ns n̄s*). Mindkét fajta fokváltakozás ugyanazokra a fonémákra vonatkozik, csak éppen más-más eredménnyel.

A fokváltakozással kapcsolatban láthattuk, hogy a toldalékolás miféle – tipológiai szempontból is releváns – fonológiai, morfofonológiai jelenségeket indukál. A következőkben azt tekintjük át, hogy az alaktan, amelyben az uráli nyelvek szempontjából oly meghatározó szerepet játszanak a toldalékok, milyen főbb tipológiai sajátosságokat mutat fel.

9.3. Alaktan

A világ nyelvei típusokba sorolhatók aszerint, hogy szavaik milyen szerkezetűek. Azokat a nyelveket, amelyeknek szavai jellemzően egyetlen morfból állnak, analitikus vagy **izoláló** nyelveknek nevezzük. Erőteljesen izoláló nyelvek főként Keletés Délkelet-Ázsiában, valamint Nyugat-Afrikában találhatók. Ezek a nyelvek nem ismerik az inflexiós toldalékokat (és a képzők használata is korlátozott bennünk). Szintetizálóknak nevezzük azokat a nyelveket, amelyekben a szavak több mint egy morfból állnak; efféléket szép számmal találunk az indoeurópai nyelvek között, ilyenek például a latin, a görög, a szanszkrit, a francia, az olasz stb. (A szintetizáló nyelveken belül külön kategóriát képeznek az ún. **poliszintetikus** nyelvek a maguk nagyon sok komponensből álló szavaival; ezekben a nyelvekben — így például az eszkimóban, egyes indián nyelvekben stb. — igen magas a toldalékok és az összetett szavak száma.) A szintetizáló nyelvek tovább csoportosíthatók flektáló és agglutináló nyelvekre. Az utóbbiakban — ideális, de valójában aligha létező esetben — egyetlen morfhoz csak egyetlen jelentés, illetőleg funkció járul (szemben azzal a típussal, a kumulálással, amelyben egyetlen morfnek több funkciója is van), a morfok közötti határ világos, áttetsző (szemben a fuzionáló típussal, ahol két vagy több morf között nincs jól megfigyelhető határ), s a grammatikai szerepeket toldalékok viselik (szemben a flektáló nyelvekkel, amelyekben valamely töben lévő váltakozás a grammatikai szerep hordozója). Amiként nincs olyan nyelv, amely tisztán analitikus vagy (poli)szintetikus lenne, úgy olyan nyelv sincs, amely az utóbbi kategóriájában csupán agglutináló vagy csupán flektáló tulajdonságokat mutatna. Így hát e típusokat sokkal célszerűbb egy képzeletbeli skálán elhelyeznünk, amelynek végpontjain az elvileg „tisztá” típusok állnak (például analitikus ↔ szintetikus ↔ polyszintetikus, flektáló ↔ agglutináló), s ezen hozzávetőlegesen kijelölünk a nyelvek helyét.

Nyelvtörténeti megfigyelések szerint a változások során egyfajta „körben járó” tendenciának engedelmessé válnak a nyelvek az analitikus → agglutináló → flektáló → analitikus stb. típusváltási sorrend szerint, ami persze nem azt jelenti, hogy egy megelőző típus fejlettebb vagy fejletlenebb, jobb vagy rosszabb lenne a rákövetkezőnél. Az indoeurópai nyelvek közül leggyakrabban az angolt szokás példaként felhozni a flektáló → analitikus típusváltásra, de látni fogjuk, hogy vannak uráli nyelvek, amelyek erőteljes agglutináló → flektáló tendenciáról tanúskodnak.

Amikor tehát egy nyelvet aszerint kell jellemeznünk, hogy alaktanilag milyen típusba sorolható, először azt kell megnéznünk, hogy analitikus-e vagy szintetikus, s ha úgy kell döntenünk, hogy szintetikus, akkor arra kell választ adnunk, hogy e típuson belül inkább agglutináló avagy inkább fuzionáló-e.

Ami az első kérdést illeti, az uráli nyelvekre alapvetően a szintetizálás a jellemző, amennyiben a névszói kategóriában a szám, az eset stb., az igei kategóriában a személy, a szám, az idő, a mód, stb. jelölésére ragok és jelek — összefoglalóan **inflexiós toldalékok** (lásd a 3.5. pontot) — alkalmazásával él. Ami persze nem jelenti, hogy ne lennének analitikus tulajdonságaik is. Itt mindenekelőtt a hely és az idő jelölésére az összes uráli nyelvben oly jellemző névutók osztályát kell elsődleges példaként felhoznunk: nincs olyan uráli nyelv, amelyik ne élne velük,² de analitikus szerkesztésmód jellemző az igeidők tekintetében a jövő idő megjelölésére is (mármint ott, ahol ez egyáltalán jelölődik). Névutók például:

9.4. táblázat -

(3)	a. mordvin	<i>ikel'e</i> 'előtt', <i>udalo</i> 'mögött'
	b. udmurt	<i>uljn</i> 'alatt', <i>uljś</i> 'alulról'
	c. manysi	<i>xalt</i> 'között', <i>xaln</i> 'közé', <i>sist</i> 'mögött'

d. nyenyec

t'axə 'mögött', *je*'' 'felé'

Itt kell megjegyeznünk, hogy van olyan uráli nyelv, amelyben ugyanazon szó szórendi helye határozza meg, hogy névutó avagy prepozíció-e a funkciója (bár ez a kettősség általában nem jellemző az uráli nyelvekre). Ilyen az észti vagy a finn:

9.5. táblázat -

(4)	a. észti	<i>läbi: läbi puu</i> 'a fán keresztül' [prepozíció], <i>depuu läbi</i> 'a fán át' [névutó]
		<i>üle: üle silla</i> 'a hídon át' [prepozíció], <i>de silla üle</i> 'a híd felé' [névutó]
	b. finn	<i>poikki kadun</i> vagy <i>kadun poikki</i> 'az utcán át'

Az uráli nyelveket agglutinálókként szokás számon tartani, s ez nagy általánosságban igaz is. Mint ahogyan azonban feltehetően nincsenek olyan nyelvek, amelyek tisztán agglutinálók lennének, azaz olyanok, melyekben minden egyes morfológiai kategóriához csak egyetlen forma egyetlen funkcióban társulna, mégpedig úgy, hogy mind a toldalék, mind pedig a tő alakja változatlan maradjon,³ úgy az uráli nyelvek sem ilyenek. Az agglutináló nyelvek legtipikusabb példájaként a szokatlanul homogén törökségi nyelveket, illetőleg magát a törököt szokás említeni, ám tőle az uráli nyelvek legtöbbször eltér, s még leginkább a keleti finnugor nyelvek (főleg a manysi) és a mari állnak közel az „ideális” agglutinációhoz, de ezek is leginkább csak névszói paradigmájukban. A változatlan alakjukban jelentkező „egy toldalék — egy funkció” jól megfigyelhető a következő mari példában.

(5)

9.6. táblázat -

<i>pi</i> 'kutya'			
<i>pi</i> 'kutya'	<i>pi-wlä</i> 'kutya-k'	<i>pi-em</i> 'kutya-m'	<i>pi-em-wlä</i> 'kutya-i-m'
<i>pi-län</i> 'kutya-nak' (datívusz)	<i>pi-län-wlä</i> 'kutya-k-nak'	<i>pi-em-län</i> 'kutya-m-nak'	<i>pi-em-län-wlä</i> 'kutya-i-m-nak'

Annai már a fenti példák fordításai alapján is kiviláglik, hogy a magyarban a megfelelő ragozott alakokban az *a* ~ *á* tövéghangzó váltakozik, de a toldalékok, amelyek ezt a váltakozást kiváltják (ha nem is a mariéval megegyező sorrendben) formailag jól azonosíthatóak. Nem ennyire könnyen átlátható a kép azonban az olyan nyelvekben, amelyekben a különféle típusú váltakozásokat kiváltó tényezők, tehát például a toldalékok — a ragozott alakok morfémaszerkezetétől független hangváltások következtében — eltűnnek. Noha itt nyelvváltozási folyamatoknak nem eredünk a nyomába, e változások közül legalább egyet azért érdemes megfigyelni, mert magyarázatot ad arra, miként távolodhat el egy nyelv eredetibb agglutináló állapotától. A 9.2. szakasz - Hangtan pontban megfigyeltük a fokváltakozás különféle típusait a finnben, az észti és a nganaszban. A finn *jalka* 'láb' ~ *jala-n* 'láb' (genitívusz) példáján jól látható, hogy toldalékolás következtében a töben *lk* ~ *l* váltakozás lép fel, s a váltakozás kiváltója, a *n* toldalék is jól látszik. Nem ilyen egyszerű a helyzet azonban az észti, ahol a váltakozás ugyancsak érvényesül, csak hogy ott — amiként az a szóvégi nazális mássalhangzókkal általában is oly gyakran előfordul — a genitívusz *n* toldaléka eltűnt,⁴ maga után hagyva azt a töbéli váltóhangot (*l*), amely most már egyedülként — az agglutináló nyelvekre egyébként jellemző toldalék hiányában — jelöli, hogy a forma genitívuszi: *jalka* (nom.) ~ *jala* (gen.). Ilyen és ehhez hasonló hangváltási folyamatok eredményeként (is) alakult olyanná az észti nyelv morfológiai rendszere, amely már sokkal kevésbé mondható agglutináló, mint például a marié. Itt még a következőket érdemes megjegyezni. A finnségi, s a lapp nyelveken kívül az északi szamojéd nyelvek (főként a nyenyec és a

nganaszan) mutatnak flektáló vonásokat. A finnégi nyelvek esetében a más típushoz tartozó nyelvekkel (főként germán nyelvekkel és az oroszsal) való hosszú és intenzív kapcsolat is komoly szerepet játszott e nyelvek egyes szintjeiben megmutatkozó típusváltási tendenciák kialakulásában, de ugyanakkor kétségtelen, hogy mindez nem írható egyedül az idegen nyelvi hatások számlájára, hanem lehet független, belső nyelvi fejlemények eredménye is.

Az említett analitikus, illetőleg flektáló típusú tulajdonságaik ellenére azt kell mondanunk, hogy az uráli nyelvekre morfológiai tulajdonságaikat tekintve általában mégis az agglutináció a jellemző.

Amikor arra vagyunk kíváncsiak, hogy a különféle funkciójú toldalékok milyen sorrendben — azaz milyen **morfotaktikai minták** szerint — követik egymást, akkor lényegében két kérdésre kereshetjük a választ. Egyfelől arra, hogy milyen a toldalékok helyzete a tőhöz képest, másfelől arra, hogy milyen a toldalékok helyzete egymáshoz képest. Ha az első szempontot tartjuk szem előtt, akkor beszélhetünk a tövet megelőző prefixumokról, a tövet követő szuffixumokról, a töbe magába beékelődő infixumokról, amelyek mintegy megszakítják a hangalak folytonosságát, s végül a cirkumfixumokról, amelyek éppen ellenkezőleg körülveszik a tövet, azaz egyik részük a tő előtt, másik részük a tő után helyezkedik el. A nyelvek tehát típusokba sorolhatók aszerint, hogy milyen helyzetű toldalékokkal élnek.

9.7. táblázat -

(6)	a. prefixum:	finn <i>epä-edullinen</i> 'előny-telen', magyar <i>leg-magasabb</i>
	b. szuffixum:	manysi <i>ērjy-nəl</i> ~ magyar <i>ének-ből</i>
	c. infixum:	tagalog <i>t-um-akbuh</i> 'futott': <i>takbuh</i> 'fut', <i>um</i> (a múlt idő jelölője)
	d. cirkumfixum:	indonéz <i>ke-penting-an</i> 'fontosság': <i>peating</i> 'fontos', <i>ke-_-an</i> '-ság'

Tudjuk, hogy e helyzete szerint négyféle toldaléktípus közül az első kettő jóval gyakoribb a világ nyelveiben, mint az utóbbi kettő, s tudjuk azt is, hogy az alaktani tulajdonságaik alapján az agglutináló, flektáló stb. nyelvtípusok közül melyek azok, amelyek inkább, de nem kizárólagosan, a szuffixumokat, a prefixumokat vagy a további kettőt részesítik előnyben. Arra a kérdésre ugyanis, hogy vannak-e olyan nyelvek, amelyek kizárólag csak az egyik vagy csak a másik toldaléktípussal élnek, a válaszuk jelenlegi tudásunk szerint nemleges. Annyi azonban bizonyos, hogy például az agglutináló nyelvekben meghatározóan több a szuffixum, mint a prefixum, s egyáltalán nem szükségszerű, hogy in- vagy cirkumfixumok előforduljanak bennük. Továbbá vannak megállapítások arra nézve is, hogy ha egy nyelvben van prefixum, akkor abban kell lennie szuffixumnak is, s az infixumok és cirkumfixumok csak olyan nyelvekben fordulnak elő, amelyekben vannak prefixumok és szuffixumok stb., ám tekintettel arra, hogy e kérdés az uráli nyelvek szempontjából nem sarkalatos, inkább tekintsük azt, hogy rájuk milyen toldalékok a jellemzők. Nos, infixumok és cirkumfixumok nem fordulnak elő bennük, prefixumok és szuffixumok viszont igen, bár jelenlegi ismereteink szerint prefixumra csak két példa van: a magyar felsőfok jele, a *leg-* és a finn, illetőleg észt *epä-*, amelynek a jelentése hozzávetőleg a magyar fosztóképzőének felel meg, de amely nem tekinthető teljesen produktív elemnek. Az uráli nyelvekre tehát a szuffixumok „túltengése” a jellemző, azaz meghatározóan az ő feladatuk a mondatösszetevők grammatikai viszonyainak a megjelenítése.

Mielőtt sorra vennénk, mely grammatikai viszonyokért felelősek a szuffixumok, nézzük meg, ahogyan fentebb utaltunk rá, egymáshoz viszonyított lehetséges sorrendjüket, azaz (a) milyen a képzők és az inflexiós toldalékok (ragok és jelek) egymáshoz viszonyított helyzete, és (b) az utóbbiak osztályán belül milyen a különféle funkciójú toldalékok sorrendje. Általános, bár egyáltalán nem kivétel nélküli megfigyelés szerint az inflexiós toldalékok a képzőkhöz képest periferikus helyet foglalnak el, azaz a képzők állnak közelebb a tőhöz, s ez általában igaz az uráli nyelvekre is. Azonban vannak kivételek, mint például a mariban vagy a magyarban. A mariban a *s* melléknévképző a helyragoktól jobbra áll, akárcsak a példa magyar fordításában az *-i* képző:

9.8. táblázat -

(7)	mari	<i>puš-â š-sâ</i>	<i>jeŋ</i>
		'csónak-bel-i	'ember'

A jelek és ragok egymáshoz viszonyított helyzete általában a következő: a jel megelőzi a ragot, ez utóbbi tehát szóalakzáró helyzetben van (lásd a **3.9.2.** pontot). De csak általában, mert e tekintetben is találhatóak más elrendeződések, mégpedig olyannyira, hogy például a birtokos személyjelek és az igei személyragok nyelvenként változó sorrendje szerint az uráli nyelvek tipológiailag csoportosíthatók is, amiként azt mindjárt látni fogjuk. Előbb azonban érdemes megjegyezni, hogy a jelek osztályán belül a különféle funkciójúak sorrendje nem csupán nyelvenként, de egy nyelven belül is váltakozhat, azaz sajátos módon nem rögzített, mint a magyarban. A mariban például a főnévragozásban a sorrend lehet birtokjel-többesjel és többesjel-birtokjel is.

9.9. táblázat -

(8)	mari	<i>joltaš-em-wlak</i>	<i>joltaš-wlak-em</i>	'barátaim'
		barát-om-ok	barát-ok-om	

A nyenyecben és az enyecben pedig például a múlt idő jelének pozíciója eltérő, mert míg a magyarhoz hasonlóan majd minden uráli nyelvben a múlt idő jele a személyrag előtt áll, a szamojéd nyelvek közül a nyenyecben és az enyecben a személyrag után; a példában a szölkup (és a magyar) az általános morfolaktikai rendet, a nyenyec a fordítottat példázza:

9.10. táblázat -

(9)	szölkup	nyenyec	
	<i>ilj-s-ak</i>	<i>jil'-man-š</i>	'éltem'
	<i>ilj-s-antj</i>	<i>jil'e-na-š</i>	'éltél'
	<i>ilj-s-a</i>	<i>jil'e-š</i>	'élt'
	él-múlt-személy	él-személy-múlt	

A továbbiakban azt tekintjük át, hogy a toldalékok milyen alaktani kategóriákban játszanak szerepet, mi a funkciójuk. Ehhez tudnunk kell azonban, hogy melyek az uráli nyelvek fő, tipológiailag jellemző alaktani kategóriái, ennek révén kiderül ugyanis, hogy milyen grammatikai viszonyokat milyen típusú nyelvi eszközökkel, konstrukciókkal szerkesztenek az uráli nyelvek. Mielőtt áttekintenénk a névszó és az ige jellemzőit e szempontból, érdemes előrevetni azt a kategóriát, amelyik az uráli nyelvekben mindkettőjükre jellemző, s ez a számjelölés.

Az 'egy' — 'nem-egy' szembenállást, azaz az egyes szám — többes szám közötti különbségtételt minden nyelv ismeri és valamilyen nyelvi eszközzel ki is fejezi, ám abban a tekintetben a nyelvek már meglehetősen változatosságot mutatnak, hogy e fogalmi kategóriákat miként jelenítik meg rendszerükben. Különböznek tehát például abban, hogy mely szemantikai mezőkben, vagy mely mondatösszetevőkkel kapcsolatban jelentkezik a szám, hogy jelölése kötelező-e egyáltalán vagy sem, hogy hányféle szám-értéket ismernek, s hogy mindezeket milyen grammatikai eszközökkel jelenítik meg. Az 'egy' — 'nem egy' kettősség jelölése a legáltalánosabb a világ nyelveiben, de ennél differenciáltabb számbeli megkülönböztetések is léteznek, hiszen ismeretes az egyes és többes számon kívül a kettős szám (például egyes nyugati szláv nyelvekben vagy a felső-szorbban), a hármas szám (például az indonéziai larike nyelvben), sőt, a négyes szám kategóriája is (például a Pápua Új-Guineában beszélt sursurungában), s vannak olyan nyelvek is, amelyek a 'kevés' kategóriáját is megkülönböztetik (például a kúsita családhoz tartozó baiszo nyelvben). Mindezekben a nyelvekben a kettős, hármas stb. szám arra szolgál, hogy valaminek az 'egy'-gyel, illetőleg a 'nem-egy'-gyel szemben a határozott 'kettő', 'három' stb. voltát megjelölje. Az 'egyes szám — kettős szám — többes szám' rendszerével kapcsolatban az az univerzális

megfigyelés fogalmazódott meg, amely szerint nincs olyan nyelv, amelyben lenne kettős szám, de ne lenne többes szám. Ennek az általánosításnak az uráli nyelvek egy csoportja is megfelel, amennyiben vannak olyan uráli nyelvek, s ezek vannak többségben, amelyek csak az 'egyes szám — többes szám' szerinti, s vannak olyanok, amelyek az 'egyes szám — kettős szám — többes szám' szerinti felosztást is ismerik. Az utóbbiak közé a lapp, az obi-ugor és a szamojéd nyelvek tartoznak, bár e nyelvek meglehetősen nyelvjárási változatosságának megfelelően használatuk mértéke, köre változó. Az uráli nyelvekben, csakúgy mint egy sor indoeurópai nyelvben, a szám névszói és igei kategória is, azaz mind az ige, mind pedig a névszón jelentkezik a számjel (ti. szemben mindazokkal a nyelvekkel, amelyekben vagy csak az egyik, vagy csak a másik osztályhoz kötődik; így például az afrikai csád nyelvek egyikében-másikában a szám csak igei kategória lehet).

A kettős szám használata igen kiterjedt a manysi északi nyelvjárásában, ahol — tekintettel arra, hogy e dialektus a magyarhoz hasonlóan ismeri a tárgyas igeragozást is, továbbá a kettős szám a névmások ra személyragozásban is jelentkezik — meglehetősen összetett, de a relációkat éppen ezért igen differenciáltan kifejezni képes igeragozási rendszer alakult ki, amelynek itt csak egy kis részrendszerét mutatjuk be. A példákban nem nehéz leolvasni, hogy a manysiban a kettős szám jele a γ -val jelölt elem.

9.11. táblázat -

<i>am totijaγum</i>	én viszem (a kettőt)
<i>naη totijaγən</i>	te viszed (a kettőt)
<i>taw totijaγe</i>	ő viszi (a kettőt)
<i>mēn totijaγmen</i>	mi (ketten) visszük (a kettőt)
<i>nēn totijaγen</i>	ti (ketten) vizitek (a kettőt)
<i>tēn totijaγen</i>	ők (ketten) vizik (a kettőt)
<i>mān totijaγuw</i>	mi (többen) visszük (a kettőt)
<i>nān totijaγan</i>	ti (többen) vizitek (a kettőt)
<i>tān totijaγanəl</i>	ők (többen) vizik (a kettőt)

Az uráli nyelvekben a névszók osztályán belül elsősorban a főnevek és a névmások hordozzák a szám jelölőit, ahogyan például a magyarban is.

9.12. táblázat -

(10)	A lányok a tükörben nézegették magukat , ők akartak a legszebbek lenni.
	A fiúk , azok meg csak bámulták őket .

A számjelölés tehát jellemző mind az ige-, mind pedig a főnévragozásra. Most nézzük át, mi jellemzi még a névszók alaktani viselkedését. Valamennyi uráli nyelvben megtalálható a legtöbbszörre gazdag esetrendszer, ám abban, hogy melyik nyelvben, illetőleg nyelvjárásban hány esettel számolhatunk, már meglehetősen az eltérés. Ennek ellenére van hat olyan eset, amelyik szinte mindegyik uráli nyelvben megvan, s ezek a következők: alanyeset, tárgyeset, birtokos eset (az úgynevezett grammatikai esetek), valamint az uráli nyelvekre oly jellemző irányhármasságnak a helyjelölő esetei, tehát a lokatívusz (*hol?*), a latívusz (*hova?*) és az ablatívusz (*honnan?*). Ezekon túlmenően sokszor több tucatnyi eset is föllelhető még, s nagy a változatosság abban a tekintetben is, hogy melyik esetnek milyen a végződése, illetőleg van-e testes végződése egyáltalán.

Az uráli nyelvekben az alanyeset mindig, de egy sor nyelvben (például a hantiban, a manysiban vagy az észtnben) a tárgyeset is zéró-toldalékos. Ugyanakkor tipológiai érdekes vonás az is, hogy ha egy nyelvben zéró-toldalékosak a főnevek, az még nem jelenti, hogy például névmásaikon sem jelölhető a tárgyeset. Ilyen a manysi, ahol a névmásoknak van alanyesetű, s van tárgyesetű alakja is. S ha mindehhez még hozzátesszük azt, amit fentebb bemutatunk, tehát hogy e nyelvben kettős szám is van, akkor könnyen belátható, hogy ebben a esetvégződésekben nem olyan gazdag nyelvben a személyes névmások rendszere mégis igen kiterjedt. Ezzel az esettel kapcsolatban még valamit érdemes megjegyezni: az, hogy egy nyelv jelöli a tárgyesetet, még nem jelenti, hogy minden konstrukcióban kötelező alkalmaznia is. Tekintettel arra, hogy a tárgy jelölése — s mint látni fogjuk, a tárgy-as-tárgyatlan igeragozás megléte, illetőleg használata — összefügg a határozottság-határozatlanság jelölésével, a tárgyeset alkalmazását ez utóbbi tényező is meghatározhatja.

A birtokos eset sem kap testes toldalékot minden uráli nyelvben, például a magyarban is egy eredetileg helyjelölő eset, a datívusz szolgálja ezt a funkciót. Azt pedig, hogy miféle módon alakulhat át a birtokos eset jelölése nem-agglutináló típusúvá, éppen az észtn példáján tekintettük át.

A magyarból is ismert irányhármasság tipológiai szempontból azért figyelemre méltó, mert a három alapesetből kiindulva az uráli nyelvek az irányjelölés tekintetében igen differenciált rendszereket hoztak létre, éppen a magyaréhoz hasonlóan megkülönböztetve a külső és belső helyviszonyokat, s az előbbieken belül még egy további sort is (*asztalnál, asztalhoz, asztalból*), amelyhez igen hasonló még a komiban van meg. Az uráli nyelvek esetrendszere a konkrét helyjelölő eseteknek absztrakt viszonyokra való alkalmazásával pedig még csak tovább bővült.

Az uráli nyelvek névszói kategóriáján belül lényeges szerepet játszik birtokos személyragozásuk rendszere, mely utal(hat) a birtok és a birtokos személyére és számára is. A birtokos szerkezetek — nyilvánvalóan e nyelvek különféle irányú történeti változásából adódóan is — tipológiai eltérő megoldásokkal élnek, amelyeket érdemes kicsit részletesebben szemügyre vennünk. A birtokos személyragozás mellett — illetőleg azokban a nyelvekben, ahonnan e toldalékok eltűntek, mint például a finnugri nyelvek egy részében, azok helyett — birtokos személynévmásokat találunk. A genitívusz hiányából következő jelöletlenség a manysival példázható: a birtokos megelőzi a birtokot és jelöletlen, a birtok pedig megfelelő személyben, illetőleg számban ragozódik, ám a magyar fordítás jól mutatja, hogy a *lányoknak a háza* szerkezet mellett ugyanez a lehetőség a magyarban is megvan:

9.13. táblázat -

(11)	manysi	<i>āyiriš-ət kola-nəl</i>
		'lány-ok ház-a'

A nyelvek egy részében a birtokosra utaló főnév birtokos esetben áll és a birtokszón birtokrag van (ez leginkább a marira, de a mordvinra és a permi nyelvekre is jellemző, és megvan a szamojéd nyelvekben is), s a fenti (11) példa „fordítottjaként” a birtokos jelölt, azaz birtokos esetben áll, a birtok viszont jelöletlen. Ez utóbbi elsősorban a finnugri és a lapp nyelvekre jellemző:

9.14. táblázat -

(12)	finn	<i>miehe-n talo</i>
		'férfi-nak ház' ²⁵

A birtokos személyragozás sajátos lehetőséget kínál ahhoz, hogy az uráli nyelveket egyfajta szempontból kategóriákba soroljuk. A birtokos személyragok (Px) és a személyjelölő toldalékok (Cx) sorrendje szerinti csoportosítás azért érdekes, mert az uráli nyelvek nem csupán a fentebb (8) már példázott jelek-ragok sorrendjét illetően mutat variációkat, hanem a Px-Cx sorrendet illetően is.

(13)

9.15. táblázat -

Cx-Px	Px-Cx	Cx-Px/Px-Cx
finn, lapp, mordvin, szamojéd nyelvek	hanti, manysi, magyar	mari, udmurt, komi

A táblázatból leolvasható, hogy az ugor nyelvek meglehetősen kohéziót mutatnak e tekintetben, amit még azzal kell megtoldanunk, hogy a névutók esetében — az uráli nyelvekben ezek is ragozhatók — egyes esetekben (zárványként, nem produktív módon) előfordul a Cx-Px sorrend is:

9.16. táblázat -

(14)	a. magyar	<i>ház-am-ban</i>	de	elő-tt-em
		Px-Cx		Cx-Px
	b. manysi	<i>kol-äm-t</i>	de	<i>am päl-t-äm</i>
		Px-Cx		Cx-Px
		'ház-am-ban'		'én felé-m'

A váltakozó sorrendi lehetőséget a marival példázzuk:

9.17. táblázat -

(15)	mari	<i>kið-äšt-em</i>	<i>kið-em-ye</i>
		Cx-Px	Px-Cx
		'kezemben'	'kezemmel'

A névszók osztályán belül nem csupán a főnevek és a főnévként funkcionáló melléknevek vehetnek részt e toldalékolás-típusokban, hanem a különféle névmások is, azaz a személyes névmások, a (névszói) kérdő névmások, határozatlan, tagadó, általános és utaló névmások is, természetesen különféle paradigma-sorokba rendeződve. Ezek bemutatása helyett inkább még néhány sajátos vonásra érdemes felhívni a figyelmet a névszók osztályával kapcsolatban. Az egyik a nyelvtani nem hiánya. Az uráli nyelvek nem abba a típusba tartoznak, amelyek ismerik a grammatikai nemeket, azaz hím-, nő- vagy semlegesnem megkülönböztetését, ám néhány nyelv eltérő grammatikai összefüggésekben és eszközökkel az élő és élettelen kategóriáját elkülöníti. Így például a mari névszóragozásban vannak olyan esetek, amelyek szerint csak élőt jelentő, s olyanok, amelyek szerint csak élettelen jelentő főneveket lehet ragozni: az alanyeset és tárgyeset mindkét kategória esetében azonosan alkalmazható, de a genitívusz, a datívusz és az ablatívusz csak az élőt jelentő főnevekre, az inesszívusz, a latívusz és az illatívusz leggyakrabban csak az élettelen főnevekre vonatkozik (kivételek persze akadnak).

További sajátosságot jelent a határozottságnak a morfológiai megjelenítése, legalábbis egy-egy nyelvben. Az uráli nyelvek közül azok a nyelvek mennek kivételszámba, amelyek ismerik a határozott névelőt; jóllehet egyik-másik nyelvben vannak „névelő-gyanús” alakok,⁶ csupán a magyar jelölhető meg egyedi példaként. A mordvinban azonban a névszó határozottságát toldalék képviseli:

9.18. táblázat -

(16)	mordvin	<i>kudo-ś</i>
------	---------	---------------

'a ház'

A mordvinnak és a nyenyecnek is sajátossága, hogy névszói elláthatók igei személyragokkal, sőt, a mordvinban időjelekkel is:

9.19. táblázat -

(17)	mordvin	<i>lomań</i>	'ember'
		<i>lomańan</i>	'ember vagyok'
		<i>lomańal'iniń</i>	'ember voltam'stb.

A névszók kategóriáján belül végül még a melléknevekről kell megemlékeznünk. A melléknevek egyik leglényegesebb univerzális tulajdonsága a fokozhatóság (ennek ellenére nem minden melléknév fokozható, így például az ún. abszolút tulajdonságokat kifejezők nem: angol, francia stb.). Míg a magyarban, s egy sor más uráli nyelvben is fokozásuk természetes, és todalékolással történik, addig a nyelvek egy másik csoportjában a melléknevek nem fokozhatók, hanem ehelyett analitikus szerkezettel élnek. Ilyen például a mordvin vagy a manysi. Míg az előbbiben a közép fokot a mutató névmás ablatívuszi alakját követő alapfokú melléknévvel, addig a felső fokot határozószó + alapfokú melléknév szerkezettel fejezik ki:

9.20. táblázat -

(18)	mordvin	<i>śed'e mazij</i>	<i>śex mazij</i>
		'szebb'	'legszebb'

A manysiban a fokozás funkcióját valójában a hasonlítás tölti be. Az, amihez hasonlítunk, ablatívuszban áll (gondoljunk csak a magyar *tőlem szebb* szerkezetre!), a hasonlított pedig alapfokban követi:

9.21. táblázat -

(19)	manysi	<i>wōt</i>	<i>anumnal</i>	<i>jōr</i>
		szél	tőlem	erős
		'a szél erősebb nálam'		

Míg a névszók osztályában a szám, az eset és a birtokos ragozás a központi kategóriák, addig az igei osztályán belül a személy, az idő, a mód, az aspektus és az igenem.

Szinte valamennyi uráli nyelvre jellemző a személyjelölő todalékok megléte egyes, (kettes) és többes számban első, második és harmadik személyben, bár a magyar itt kivételnek számít a maga egyes szám, harmadik személy zéró todalékával, legalábbis alanyi ragozásban: *hoz, lát, jár*. Az alanyi és tárgyias igeragozás megléte ugyanis egyáltalán nem általános az uráli nyelvekben; megvan a magyaron kívül a hantiban és a manysiban, néhány szamojéd nyelvben, ám legdifferenciáltabban kétségtelenül a mordvinban található meg, ahol a tárgy személyére és számára is utal a paradigmasor.

Az uráli nyelvek alaktani csupán két időt, a jelent és a múltat különböztetik meg; a jövő — mármint ott, ahol egyáltalán jelölnek — szintaktikai szerkezettel jön létre, esetleg segédigével, ahogyan a magyarban (*fog*). Az aspektus nem alaktani kategória az uráli nyelvekben, ám a mód igen: a jelöletlen kijelentő mód mellett valamennyi uráli nyelvben van todaléka a felszólító módnak, s egy, általában a magyar feltételes módnak megfelelő tőlelő módnak (óhajtó mód). Sajátságos vonása az uráli nyelvek közül az észtnak, marinak, udmurtnak, kominak, manysinak és a szamojéd nyelveknek az úgynevezett szemtanúsági mód: ezt abban

az esetben alkalmazzák, ha az alany nem saját szemével volt tanúja a szóban forgó eseménynek.

9.4. Mondattan

Míg az előző pontban a szavak szerkezete volt a tipológiai besorolás alapja, addig a mondattanban egy másik tulajdonság, a szavak mondatbeli rendje az a jellegzetesség, amelynek alapján csoportosíthatjuk a nyelveket. Ám amiként az alaktani alapú osztályozásban sem állapíthatók meg tiszta típusok, úgy a szórend-alapú osztályozásban sem. Az osztályozás alapja az, hogy a mondat fő összetevői, azaz az alany (S), az állítmány (V) és az egyéb összetevők, de különösen a tárgy (O) milyen sorrendben követik egymást az adott nyelvre leginkább jellemző kijelentő mondatban. A három összetevő hatféle lehetséges kombinációja közül a nyelvek nem azonos gyakorisággal választanak: az ismert nyelvek közül körülbelül kilencvenöt százalék választja az SOV, az SVO vagy a VSO elrendezést, s mindössze öt százalék a fennmaradó hármat. Ez annyit jelent, hogy a nyelvek messze túlnyomó többségében az alany megelőzi a tárgyat, sőt, erős tendencia mutatkozik arra is, hogy a tárgyat és az állítmányt is megelőzze. (Az ok a mondatok információszerkezetével, illetőleg az összetevők tematikus szerepével hozható kapcsolatba.) Ugyanis az SOV és SVO sorrendű nyelvek együttesen ugyancsak túlnyomó többségben vannak. További összefüggések látszanak lenni egyfelől a nyelvek alaktani alapú típusa és a szórend között, másfelől pedig a fő összetevők és az egyéb összetevők sorrendje között. Az előbbit illetően megfigyelések mutatnak arra, hogy az agglutináló nyelvekben inkább az SOV, míg a flektáló nyelvekben inkább az SVO szórend a szokásos elrendeződés. Ami az utóbbi összefüggést illeti, a következő tendenciák lehetnek figyelemre méltóak:

9.22. táblázat -

(20)	SOV	SVO
	főnév + névutó	prepozíció + főnév
	jelző + főnév	főnév + jelző
	determináns + főnév	főnév + determináns
	igeneves szerkezet + főnév	főnév + igeneves szerkezet
	ige + segédige stb.	segédige + ige stb.

Most nézzük meg, hogy a fent leírtakhoz miként illeszkednek az uráli nyelvek. Ami a fő mondatösszetevők alapsorrendjét illeti, általában az a kép alakult ki róluk, hogy ez jellemzően az SOV szórend, s hogy az összetevők általában szabadon variálódhatnak a mondatban anélkül, hogy annak jelentését megváltoztatnák, de legalábbis anélkül, hogy agrammatikus szerkezetek jönnének létre. Az alábbi észt mondatra és annak magyar megfelelőjére például ez igaznak is látszik, hiszen az összes lehetséges variációt megengedik.

9.23. táblázat -

(21)	<i>tih̄ti</i>	<i>taevas</i>	<i>tähti</i>	<i>nähti</i>
	'gyakran	(az)	csillagokat	láttak'

Az elmondottak ellenére azonban, ha alaposabban szemügyre vesszük az uráli nyelvek alapszórendjét, nagyjából három csoportot különíthetünk el. Az egyik csoportba azok a nyelvek tartoznak, amelyek a legáltalánosabbnak mondott szórendet képviselik, azaz az SOV típust. Ezekben a nyelvekben nem csupán a tárgy kerül a mondat első helyén álló alany és az utolsó helyén álló ige közé, hanem az összes többi mondatösszetevő is. Ez a szerkezet elsősorban a keleti uráli nyelvekre (tehát az obi-ugorra és a szamojédra) jellemző, s kisebb mértékben a marira és az udmurtra is.

9.24. táblázat -

(22)	manysi	nawramət	wörnəl	χājteγət
		'(a) gyerekek	(az) erdőből	(ki)futnak'

A másik csoportba azok a nyelvek kerülnek, amelyekben az alany az ige előtt áll, de a tárgy (vagy egyéb mondatrészek) követik azt, azaz SVO-típusúak. Ide főként a balti-finn és a mordvin tartozik.

9.25. táblázat -

(23)	mordvin	t'et'am	kundaś	kal	iśak
		'apám	fogott	halat	tegnap'

A harmadik csoportot pedig azok a nyelvek képezik, amelyekben mindkét szórend egyaránt gyakori és általános, mint például a komiban vagy a nganaszban.

Az, hogy mely uráli nyelvekre jellemző inkább a szabadabb vagy kötöttebb szórend, nem függ sem e nyelvek földrajzi (areális), sem szorosabb vagy távolibb genetikus kapcsolatától. A szamojéd nyelvek például (a hantihoz és a manysihoz hasonlóan) kötött szórendűek az egyetlen nganaszant kivéve, amelyben az alapszórend az SOV, de a mondat aktuális tagolásának megfelelően, tehát egyik vagy másik mondatösszetevő fókuszpozícióba emelésével SVO és OVS is lehet:

(24) a. SOV	<i>mənə</i>	<i>ńüəmə</i>	<i>d'embitəndim</i>
	'én	(a) gyerekeket	felöltöztetem'
b. SVO	<i>siṭi</i>	<i>hodətəmunh^uantu</i>	<i>hotürəj</i>
	'ő ír	(általában)	leveleket'
c. OVS	<i>obədə</i>	<i>hiritimih^uanti</i>	<i>ńemibti'amə</i>
	'ebédet	(általában)	főz (a) feleségem'

Az uráli nyelvekben bármely fő mondatösszetevő kerülhet fókuszpozícióba, abban azonban már eltérnek egymástól, hogy hol van a fókusz helye. Tudjuk, hogy a magyarban — s ez így van a legtöbb uráli nyelvben is — közvetlenül az igétől balra áll (lásd az 5.3.2. pontot), de például az imént idézett nganaszban az igétől jobbra.

A (20) alatti táblázatból kiolvasható, hogy míg az SOV szórendű nyelvekre inkább a névutók, addig az SVO szórendűekre a prepozíciók a jellemzőek. Nos, az uráli nyelvek, miként arra már utaltunk is, igen gazdagok névutókban, általában ez a jellemző rájuk. S noha prepozíciókat elszórta több uráli nyelvben is találunk, mégis a balti-finn s a lapp nyelvek azok, amelyekre különösképp jellemzőek, jóllehet még mindig a névutók vannak bennük túlnyomó többségben. Ezekről a nyelvekről mondtuk azt is, hogy ott inkább az SVO a tipikus szórend.

Ami a bővítmények helyét illeti, a melléknévi, számnévi és birtokos jelzők az uráli nyelvekben mindig megelőzik alaptagjukat, tehát éppen úgy, ahogyan az SOV nyelvekre jellemző, s ez még a finnségi nyelvekben sincs másként. Ugyanez a helyzet az igeneves szerkezetekkel is az uráli nyelvekben, lévén hogy az igeneves jelzői bővítményként az alaptag előtt állnak.

Az **egyeztetésnek** vagy kongruenciának, amely a mondatösszetevők közötti szorosabb grammatikai relációt formai eszközökkel (is), tehát például agglutináló nyelvekben azonos toldalékokkal jelöli, nyelvenként igen különböző lehet a mértéke vagy típusa, s szerepe a szabadabb szórendű nyelvekben érthetően kitüntetett. Az uráli nyelvek sem azonos mértékben és módon élnek az egyeztetés lehetőségével.

Az uráli nyelvekben legáltalánosabb kongruenciatípus az alanynak és az állítmánynak az egyeztetése. A jelenség jól ismert a magyarból is:

9.26. táblázat -

(25)	a. finn	<i>hevonen juoksee</i>	<i>hevoset juoksevat</i>
	b. manysi	<i>luw χājiti</i>	<i>luwət χājiteγət</i>
		'(a) ló szalad'	'(a) lovak szaladnak'

Ha az alany előtt számjelző áll vagy az alany gyűjtőnév, mind az alany, mind pedig az állítmány egyes számú marad, a kettős számot ismerő nyelvekben pedig ennél még egy kicsivel összetettebbek az ilyen rendszerek. Vannak azonban olyan egyeztetési típusok, amelyekben nem osztozik az összes uráli nyelv. Így például a főneves kifejezésben az alaptag és az előtte álló jelző egyeztetésének szempontjából az uráli nyelvek két típusba sorolhatók. A legtöbb uráli nyelvre jellemzően, a magyarhoz hasonlóan, a jelző nem egyezik az alaptaggal (26a), bár szórványos eltérések itt is adódnak például az udmurtból vagy a mordvinból (26b).

9.27. táblázat -

(26)	a. manysi	<i>jomas χum</i>	'jó embert'
		<i>jomas χumitnal</i>	'jó emberektől'
	b. mordvin	<i>paro t'ejt'er</i>	'jó lány'
		<i>part t'ejt'erít'</i>	'jó lányok'

Az egyeztetés a legteljesebb és a legelterjedtebb finnségi nyelvekben. Bennük számban és esetben is érvényesülhet a kongruencia:

9.28. táblázat -

(26)	c. finn	<i>hyvä talo</i>	'jó ház'
		<i>hyvä-t talo-t</i>	'jó házak'
		<i>hyvä-n talo-n</i>	'jó háznak (gen.)'

Az egyeztetés részleges érvényesülésére jó példa az észti, ahol egyes esetekben (esszívusban, terminatívusban, komitatívusban) nincs egyeztetés, de a jelzőnek birtokos esetben kell állnia:

9.29. táblázat -

(26)	d. észti	<i>ilusa majana</i>	'szép házként'
		<i>ilusa majani</i>	'szép házig'
		<i>ilusa majaga</i>	'szép házzal'

A lapp nyelvek, melyekben a jelző speciális jelzői alakban áll, csak részlegesen egyeztetik a jelzőt az alaptaggal, ami más megfogalmazásban annyit jelent, hogy a mellékneveknek kevesebb „esetük” van, mint a főneveknek. E jelenség nem ismeretlen más nyelvekben sem, az uráli nyelvek közül például a nganaszan ilyen. A finnségi nyelveken kívül még a szamojéd nyelvekben egyezik a jelző a jelzett szóval, de csak részlegesen, s itt is nyelvenként eltérő mértékben. A nganaszan azért is említendő külön, mert ott — az észthez hasonlóan — az alany- és tárgyeseten kívül a jelzőnek ugyancsak birtokos esetben kell állnia az alaptagja előtt.

Tipológiai szempontból fontos vonása az uráli nyelvek egyeztetésének a mutató névmások kongruenciája, ám nem azzal a nyelvi reprezentációval, amit a jelző és alaptag viszonyában láttuk. Szisztematikusan ugyanis a komira és a magyarra jellemző a mutató névmás szám- és esetbeli egyeztetése, továbbá kevésbé szisztematikusan a lappra és a marira is:

(27) *azokban a házakban; azok előtt a házak előtt*

A mondat szerkezetek e néhány jellemzője után tipológiai szempontból tanulságos szemügyre venni még, milyen mondat típusokat ismernek az uráli nyelvek. Itt nem a kijelentő, kérdő vagy felszólító mondatokra gondolunk, hanem inkább arra, hogy az egyszerű és az összetett mondatok tekintetében mit mutatnak ezek a nyelvek. Előrebocsátani a következőket érdemes. Az emberi kommunikáció elsődlegesen megnyilatkozásokra épül, s nem proposíciókra vagy mellékmondatokra vagy akár mondatokra. A mondatok, mellékmondatok a kommunikáció során nagyobb egységekké kapcsolódnak össze. Ez a szerveződés különféle módokon történhet, például úgy, hogy egyfajta mondattani hierarchiát felépítve a mellékmondatok, illetőleg azok összetevői nagyobb egységekké, például alá- és fölrendelt mondatokká szerveződnek, illetőleg meghatározott viszonyok — például feltételes vagy következményes viszony stb. — alakulnak ki közöttük.

A nyelvek különféle eszközöket mozgósítanak e szerveződés létrehozására. A lehetőségek tipizálásához célszerű megint csak egy képzeletbeli skálához folyamodnunk, amelynek egyik végpontján azok a mondat szerkezetek állnak, amelyekben a mellékmondatok mindenféle kitett (explicit), kapcsolódási viszonyukat jelölő nyelvi eszköz nélkül követik egymást, a másik végpontján pedig azok a szerkezetek, amelyekben az egyébként mellékmondatokkal kifejezhető összefüggések másfajta, például igeneves szerkezetek formájában integrálódnak, azaz szerkezetüket tekintve valójában egyszerű mondatok, s bennük az alárendelés logikái:

28) a. manysi (tárgyi mellékmondatot helyettesítő főnévi igeneves szerkezet)

9.30. táblázat -

<i>akmatērtin</i>	<i>mātāpriš</i>	<i>kwonāl</i>	<i>kwālun̄kwe</i>	<i>nomalmatas</i>
hirtelen	egér	ki	menni	gondolt

’az egér hirtelen azt gondolta, hogy kimegy’

b. manysi (időhatározói mellékmondatot helyettesítő határozói igeneves szerkezet)

9.31. táblázat -

<i>pēs</i>	<i>jaktim</i>	<i>jīwāṅkwal</i>	<i>tūjtn</i>	<i>patima</i>
régen	vágott	fatörzs	hótól	borítva

’régen, amikor hó borította, kivágott fatörzs’

Egy ilyesfajta kettősség meghatározása az uráli nyelvek tekintetében azért jár haszonnal, mert rájuk — használati gyakoriságuk különbségeitől eltekintve — mindkét megoldás jellemző. Ez utóbbiak, tehát a melléknévi, határozói vagy főnévi igeneves szerkezetek a keletibb uráli nyelvekben gyakoribbak, azaz a számójéd és az obi-ugor nyelvekben, a másik, a mellé-, illetőleg alárendelő típus szintén valamennyiben elterjedt, ám tudjuk, hogy ebben nagy része volt az idegen nyelvi hatásoknak. Velük kapcsolatban rögtön meg kell jegyeznünk, hogy általában, s a magyarral ellentétben, kötőszavak nélkül kapcsolódnak egymáshoz, ugyanis ez utóbbiak is viszonylag fiatal fejlemények bennük (és grammatikalizálódás vagy kölcsönzés révén alakultak ki). A kétféle szerkezeti típus szembenállását jól mutatja az alábbi finn mondatpár — s persze annak magyar megfelelője is.,

(29) a. *Mikon tultua kotiin hänen sisarensa meni uimaan.*

’Mikko hazaérkeztekor a nővére elment úszni.’

b. *Kun Mikko oli tullut kotiin, hänen sisarensa meni uimaan.*

‘Amikor Mikko hazaérkezett, a nővére elment úszni.’

1 2 3 4 5 6

Irodalom

[CH9-B1] Abondolo Daniel (szerk.) 1988. *The Uralic languages*. London — New York, Routledge.

[CH9-B2] Collinder, Björn 1957 *Survey of the Uralic languages*. Stockholm, Almqvist & Wiksell.

[CH9-B3] Comrie, Bernard 1981. *The languages of the Soviet Union*. Cambridge, Cambridge University Press.

[CH9-B4] Hajdú, Péter 1988. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. 4. kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

[CH9-B5] Hajdú, Péter — Domokos, Péter 1978. *Uráli nyelvrokonaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.

[CH9-B6] Sinor, Denis (szerk.) 1988. *The Uralic languages: description, history and foreign influences*. Leiden — New York — København — Köln, E. J. Brill.

¹A hanghiány történeti folyamatokkal függ össze, amiként az is, hogy a *p* helyett nem zöngés párja, a *b* (a finnben nincsenek zöngés zárhangok, csupán igen fiatal jövevényszavakban), hanem a *v* tűnik föl.

²Történeti szempontból a flexiós toldalékok kialakulásában játszott szerepük döntő: univerzális grammatikalizációs folyamatoknak engedelmessé az uráli nyelvek döntő többségű esetragja belőlük keletkezett.

³Vannak fonotaktikai tulajdonságok, amelyek befolyásolhatják a „tisztá” agglutináció érvényesülését. Az uráli nyelvek esetében ilyen lehetne a magánhangzó-harmónia. Ez azonban önmagában még nem szól az agglutináció ellen, hiszen ebben az esetben — a toldalékok magánhangzójának illeszkedése (és ennél fogva többalakúsága) ellenére — a *tő* formája változatlan marad. Más a helyzet azonban azokban a nyelvekben, amelyekben ismeretes a fokváltakozás, s különösen akkor, amikor ahhoz még egyéb hangváltozások is társulnak.

⁴**jalka-n* (gen.) → **jala-n* > *jala*

⁵A magyarra e tekintetben a „túlbiztosítás” a jellemző: férfi háza ~ a férfinak a háza.

⁶Ezek általában ugyancsak grammatikalizálódással — mint a magyarban —, vagy kölcsönzéssel alakulnak ki.

10. fejezet - A magyar mint uráli nyelv

Sipőcz, Katalin

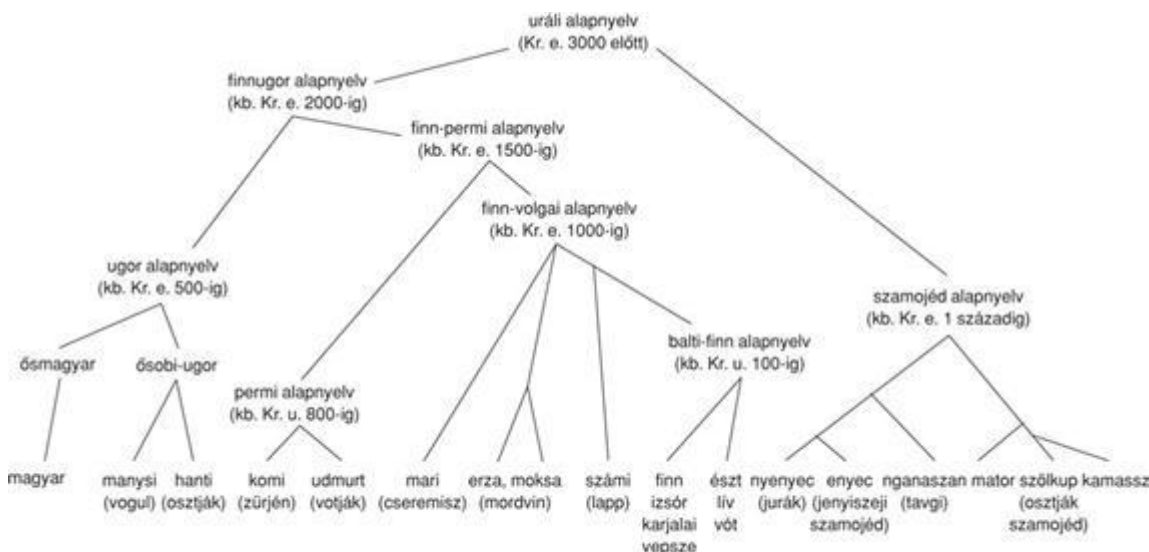
10.1. Nyelvcsaládunkról

A magyar nyelv az uráli nyelvcsalád finnugor ágába tartozik. A köznyelvben elterjedtebb a *finnugor* elnevezés a magyar nyelv eredetére vonatkozóan, és sokan szinonimaként használják a *finnugor* és *uráli* neveket. Nyelvcsaládunk egyértelmű meghatározása szempontjából azonban tudnunk kell, hogy mi a különbség a két elnevezés között, mit is értünk uráli, illetőleg finnugor nyelvcsaládon.

A magyar nyelv rokoni viszonyainak tisztázása hosszú évszázadokig tartott. Európában már a 9. században megszülettek az első feljegyzések egyes finnugor nyelvek hasonlóságáról.

Hazánkban a 16. századtól említik nyelvünk esetleges szibériai gyökereit, először főképpen csak a legközelebbi rokon nyelvekkel, a vogullal és az osztjakkal való rokonságot, de fokozatosan az egész finnugorság családfája kezd kirajzolódni (lásd a 17. fejezetet is). Sajnovics János 1770-ben megjelent *Demonstratio. Idioma ungarorum et lapponum idem esse* című műve a számi (lapp) és a magyar nyelv vonásait vetette egybe korát meghaladó módszerekkel, a szókészleti egyezéseken kívül nagy hangsúlyt fektetve a nyelvtani rendszer közös vonásaira is. Sajnovics munkáját folytatta Gyarmathi Sámuel, aki szintén az összehasonlító nyelvtudomány módszereit felhasználva próbálkozott a finnugor nyelvek rokonságának bebizonyításával. Munkájuk itthon jóformán csak ellenzőkre talált, s követőkre csupán fél évszázaddal később. A 19. század derekán az összehasonlító finnugor nyelvtudomány nagy alakjai, Reguly Antal, Hunfalvy Pál, Budenz József és tanítványaik tudományos érvekkel bizonyították be a magyar nyelv finnugor eredetét, s ezt nem csupán az akkor elérhető lejegyzésekre, nyelvi adatokra építették, hanem a nyelvi adatgyűjtés fontosságát felismerve, akár egészségüket feláldozva tettek hosszú expedíciókat rokon népeinkhez. A rokon nyelvek egyre mélyebb megismerése, az összehasonlító nyelvtudomány fejlődése lehetővé tette a nyelvcsaládon belüli viszonyok árnyaltabb megrajzolását, az alapnyelv egyre több vonásának a rekonstruálását.

Eközben a szamojéd nyelvek kutatása is előrehaladt, és tudományosan igazoltá vált az a feltételezés, hogy e nyelvek rokoni kapcsolatban állnak a finnugor nyelvekkel. A *finnugor* és az *uráli* elnevezés közötti különbség valójában a szamojéd nyelvekre utal. A *finnugor* a nyelvcsaládunk régebbi neve, amely az *indogermán* terminushoz hasonlóan a nyelvcsalád két szélső tagjának nevéből keletkezett összetett szó, az *uráli* elnevezés fiatalabb, a finnugorokon kívül a szamojédokat is jelöli, maga a név pedig a finnugorok és szamojédok valamikori közös lakóhelyére utal.

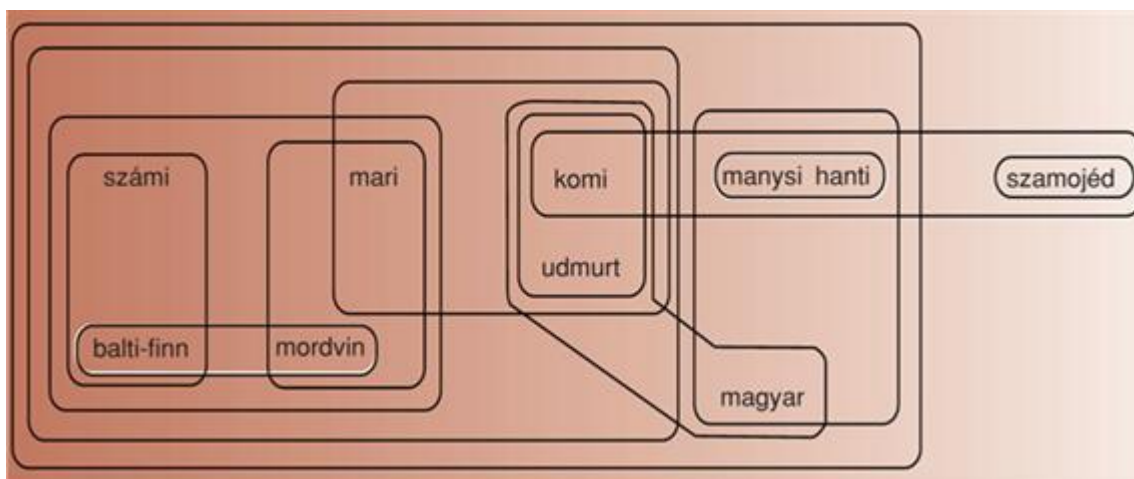

Az ábra az uráli nyelvek rokonsági viszonyain túl a rokon nyelvek önelnevezését és az idegenek által használt nevét (zárójelben) is tartalmazza, továbbá kronológiai utalásokat az egyes alapnyelvi szintekre vonatkozóan.

Az ábra az uráli nyelvek rokonsági viszonyain túl a rokon nyelvek önelnevezését és az idegenek által használt nevét (zárójelben) is tartalmazza, továbbá kronológiai utalásokat az egyes alapnyelvi szintekre vonatkozóan.

A genetikailag összetartozó nyelvek családfával (ágrajzzal) történő ábrázolását sokan bírálják. A **családfa-modell** az egyes nyelvcsoportok / nyelvek közös újításain (innovációk) és az ősi vonások közös megőrzésének tényén alapul. Az ágrajz legfőbb hibája azon hiányossága, hogy nem ad lehetőséget az újítások és megőrzések mértékének kifinomultabb ábrázolására, és ugyancsak nem alkalmas az elválások utáni másodlagos érintkezések és nyelvi kapcsolatok érzékeltetésére. Ily módon e modell főképpen a leánynyelvek kialakulásának kronologikus rendjét mutatja meg, és nem adhat teljes információt a leánynyelvek tényleges közelségéről és távolságáról.

Az alábbi ábra (Korhonen 1991a) izoglosszákkal érzékelteti az uráli nyelvek kapcsolatait. Az **izoglossza-modellt** tanulmányozva felfigyelhetünk arra, hogy az egymással földrajzi közelségben élő népek nyelvében közös vonások jönnek létre, akár másodlagos érintkezéseknek, akár közös, külső nyelvi hatásoknak köszönhetően.

10.1.10.1.1. Az uráli népek lélekszáma és anyanyelvük használata

Az uráli nyelvcsalád legnagyobb lélekszámú népe a magyar. Hozzánk hasonlóan önálló államot alkotnak a finnek és az észtek. Finnül kb. 5 300 000 ember beszél, észtül pedig kb. egymillió. A nyelvcsalád többi tagja saját állammal nem rendelkezik. A többszázézes lélekszámú marik, mordvinok, komik és udmurtok Oroszország területén élnek a saját nevüket viselő köztársaságukban, de kisebbségként a zömmel orosz nemzetiségű lakosság mellett. A többi rokon nép néhány tízezer vagy annál is kevesebb főt számlál. Közülük a számik (lappok), kiknek lélekszáma ötven- és nyolcvanezer között lehet, Skandinávia országaiban és Oroszországban, a Kola-félszigeten élnek, a lív nyelvet pedig Lettország partvidékén beszéli még néhány fő. A többiek Oroszországban élnek ún. autonóm körzetekben elenyésző kisebbségként. E csoport népeinél az anyanyelv tudásának és használatának szintje egyre rosszabb, bár az utóbbi évtizedben nagy energiával küzdenek nyelvük és ősi kultúrájuk fennmaradásáért. Végül meg kell említenünk a napjainkra már kihalt uráli nyelveket (ilyen például a kamassz szamojéd, amelynek utolsó anyanyelvi beszélője 1989-ben hunyt el, vagy a szintén szamojéd nyelvcsoporthoz tartozó mator), valamint a még élő nyelvek már eltűnt nyelvjárásait (például déli, tavdai manysi).¹

10.1.10.1.2. Oroszországi nyelvrokonaink lélekszáma és anyanyelvhasználata

Az alábbi táblázat a legutóbbi, 2002-es oroszországi népszámlálási adatok alapján mutatja be Oroszországban élő nyelvrokonaink lélekszámát. A népesség alakulásának szemléltetésére szerepelnek az 1989-es népszámlálási adatok is, illetőleg a táblázat utolsó oszlopában található szám a lélekszámban bekövetkezett változást adja meg:

10.1. táblázat -

	1989-ben*	2002-ben	Változás (fő)
mordvin	1 153 987	977 381	-176 606

	1989-ben*	2002-ben	Változás (fő)
mari	670 868	678 932	+8 064
udmurt	746 793	640 028	-106 765
komi	496 579	434 248	-62 331
karél	130 929	93 344	-37 585
nyenyec	34 665	41 302	+6 637
hanti	22 521	28 678	+6 157
manysi	8 474	11 432	+2 958
vepsze	12 501	8 240	-4 261
szölkup	3 612	4 249	+637
nganaszan	1 278	834	-444
izsór	820	327	-493
enyec	209	237	+28
vót	(igen kevesen)	73	(+73)
Összesen:	3 283 236	2 919 305	-388 485/+24 554 -363 931

*

A fenti számok, valamint a korábbi, itt azonban fel nem tüntetett népszámlálások adatai alapján elmondható, hogy az uráli népek lélekszáma az elmúlt évtizedek során folyamatosan csökken. (A táblázatban található „pozitív” változásokat is; ez zömmel a szibériai kis lélekszámú népeknél figyelhető meg, akiknek a 90-es évek oroszországi változásait követően érezhetően erősödött nemzeti identitástudatuk, és ez hatással lehetett a népszámlálási adatok alakulására is.)

Nyelvrokonaink lélekszámának alakulása mellett fontos tényező az anyanyelv ismeretének és használatának aránya. Az alábbi táblázat ezeket az adatokat tartalmazza:

10.2. táblázat -

	Anyanyelvét használja 1989	Anyanyelvét használja 2002*		Oroszul beszél 2002
		fő	(%)	
mordvin	(%)* 67,1	568 141	58,1	969 99,2 589

*Az 1989. évi adatok forrása: Finnugor Kalauz (szerk. Csepregi Márta)

	Anyanyelvét használja 1989	Anyanyelvét használja 2002*		Oroszul beszél 2002	
		(%)*	fő	(%)	fő (%)
mari	80,8	464 341	68,4	659 517	97,1
udmurt	69,6	429 411	67,0	628 336	98,2
komi	70,3	kb. 290 000	kb. 67,0	426 517	98,2
karél	47,8	kb. 46 000	kb. 50,0	93 184	99,8
nyenyec	77,1	kb. 31 000	kb. 75,0	36 695	88,89
hanti	60,5	kb. 13 500	kb. 47	27 900	97,2
manysi	37,1	kb. 2 700	kb. 23,6	11 332	99,1
vepsze	50,8	kb. 5 700	kb. 69	8 235	99,9
szölkup	47,6	kb. 1 600	kb. 38	4 200	98,8
nganaszan	83,2	kb. 500	kb. 60	825	98,9
izsór	36,8	kb. 300	kb. 92	323	98,7
enyec	45,4	kb. 100	kb. 42	231	97,4

**

E táblázatban különösen szembeötlő a lélekszámuk szerint egyébként gyarapodó legközelebbi nyelvrokaink, a hantik és manysik nyelvvesztése. Az orosz nyelvtudásra vonatkozó adatok pedig azt mutatják, hogy oroszországi nyelvrokaink szinte mind beszélnek oroszul is, és tény, hogy az anyanyelv használatának csökkenése e népeknél voltaképpen az anyanyelv oroszra való cserélését jelenti.

További statisztikák alapján számszerű adatokkal is alátámaszthatnánk azt az ismert tényt, hogy az anyanyelvet használók elsősorban a legidősebb korosztályból kerülnek ki, valamint a városokban gyorsabb a nyelv és vele együtt az identitás elvesztésének az üteme.

*Az 1989. évi százalékarányok forrása: Finnugor Kalauz (szerk. Csepregi Márta)

**Az anyanyelvhasználatra vonatkozóan csak a 400 000 fős lélekszám feletti nemzetiségekről vannak pontos adatok. A kisebb népességek esetében a szám csak arra utal, hogy Oroszországban összesen hányan beszélnek az adott nyelvet, arra vonatkozóan azonban nincs adat, hogy ezt hányan tartják anyanyelvüknek. (Mindenesetre feltételezhető, hogy e népeknél a beszélők túlnyomó többsége anyanyelvi nyelvhasználó.)

10.2. Ha nyelvrokonok vagyunk, miért nem értjük egymást?

A nyelvrokonság alaptétele szerint a rokon nyelveket beszélő népek valaha közös nyelvet beszéltek, azaz a rokon nyelvek egy közös *alapnyelvből* származtathatók. Közismert tény, hogy a nyelvek folyamatosan változnak, miképpen az emberi élet minden területe állandó változásban van. A nyelvi változások okairól és lezajlásának mikéntjéről ma már meglehetősen sokat tudnak a nyelvészek, de még korántsem mindent. Ezek folyamatát és ütemét sok tényező befolyásolja, egy részük a társadalom, másik részük pedig a nyelv jellegzetességeivel van összefüggésben. A nyelvváltozás tényéből következik, hogy a valamikori alapnyelvből kivált leánynyelvek idővel eltávolodnak a közös alapnyelvüktől. Hogy milyen mértékben távolodnak el tőle, az mindenképpen összefügg az elválás óta eltelt idővel. Minél régebben történt az elszakadás, annál több nyelvi változás mehetett végbe az elszakadt nyelvekben, igaz, az idő és a változás összefüggése nem egyenesen arányos, hisz a nyelvekben a változások ütemét az eltelt idő mellett sok egyéb tényező is befolyásolja. Fontos szempont az is, hogy az alapnyelvből kiváló nyelvek beszélői egymástól területileg is eltávolodnak-e, vagy továbbra is egymás szomszédságában élnek, lehetőséget teremtve ezzel a későbbi, akár folyamatos nyelvi kapcsolatoknak.

Mindezeket a tényezőket figyelembe véve talán világossá válik, hogy miért nem értjük meg sem a finneket, sem az észteket, és miért nem érthetjük még legközelebbi rokon nyelvünket, a manysit sem. Hiszen ha csak arra gondolunk, hogy az első magyar mondattörredék, a Tihanyi Alapítólevél jól ismert sora, a „*feheruuru rea meneh hodu utu rea*” kevesebb, mint ezer esztendeje íródott, mégis valójában érthetetlen azok számára, akik nyelvtörténettel sohasem foglalkoztak, beláthatjuk, hogy több ezer év távlatában, nem egy, hanem két nyelvet figyelembe véve a változások sokkal erőteljesebbek lehetnek. Hisz a manysi és a magyar esetében az elvált nyelvek később egymással sohasem érintkeztek, különféle idegen hatásoknak voltak kitéve, és két különböző irányba fejlődtek. Ezek után nem várhatjuk el, hogy a nyelvek változatlan formában kínálják közös vonásaikat, és beszélőik ma is megértsék egymást.

Ha megfigyeljük a családfán a kronológiai utalásokat, láthatjuk, hogy a permi népek vagy a balti-finnek nem olyan régen váltak szét külön nyelvekre, mint mi, ugorok, ebből következően a komik és udmurtok, vagy a finnek, észtek, karjalaiak ma is bárki számára egyértelműen hasonló hangzású, sok közös szót és nyelvtani elemet tartalmazó nyelvet beszélnek. Ha az indoeurópai nyelvekből keresünk párhuzamokat, akkor a rokonsági fokokat az alábbiakkal is érzékeltethetjük: a finn és karjalai viszonyát hasonlíthatjuk például a svéd és dán nyelvek rokonságához, a magyar és finn nyelvrokonságot akár a német és az orosz nyelv kapcsolatához, ha a magyart vagy a finnt a szamojéd nyelvekkel vetjük egybe, akkor az indoeurópai párhuzam a hatalmas nyelvcsalád legtávolabbi nyelveit jelentheti, például az angol és a hindit. És bár elméletileg tudjuk, hogy az angol és a hindi nyelv egy nyelvcsaládba tartozik, senki nem gondolja, hogy e távoli nyelvrokonság bármiféle megértést eredményezne a két nyelv beszélői között.

10.3. Hol és hogyan keressük nyelvünk uráli vonásait?

Mivel a magyar nyelv már legközelebbi rokon nyelveitől is több ezer éve elvált, és nyelvrokonokkal a későbbiekben sem került kapcsolatba, külön élete során erős török, szláv, német, latin hatásnak volt kitéve, felvetődhet bennünk a kérdés, hogy akkor egyáltalán miképpen lehetett felfedezni, majd pedig bebizonyítani uráli rokonságunkat.

Ahhoz, hogy erre választ kapjunk, meg kell vizsgálnunk, hogy két vagy több nyelv között a hasonlóságok milyen típusúak lehetnek. Ha a szomszédos nyelvekkel vetjük össze a magyart, akkor azt tapasztaljuk, hogy a környező szlávokkal és a németekkel sok közös szót használunk, e nyelvek mindegyikére jellemző az igekötők használata, a németben például megtalálható a magyarhoz hasonlóan a határozott és határozatlan névelő. Névszói esetragjaink nagy száma, a birtokos személyragozás, vagy előjárósók helyett a névutók használata azonban mind olyan sajátosság, amely nem jellemző szomszédaink nyelvére, viszont megvan például a törökben. Sőt, szókincsünk történetét tanulmányozva azt látjuk, hogy nagyon sok olyan szavunk is van, amelyek a török nyelvekkel közösek. Miért ne lehetnénk akkor rokonságban például a törökkel, ahogyan még a 19. században is ezt sokan vallották? Tudnunk kell azonban, hogy a nyelvi hasonlóságok különböző okokra vezethetők vissza, s ily módon különböző típusúak is.

Közismert, hogy a hangutánzó (*kakukk*) és a gyermeknyelvi (*mama, papa*) szavak a nyelvekben — rokonságtól és bármiféle kapcsolattól függetlenül — hasonlóan hangzanak (lásd a **16.3.1.** pontot). Ezekon kívül még sok olyan szó van, amely a legtöbb nyelvben közös (például *televízió, olimpia, internet*), ezek az ún. nemzetközi műveltségyszavak (lásd a **16.2.8.** pontot), amelyek száma a kommunikáció fejlődésével egyre nő. Az ilyen nyelvi elemeket ki kell zárunk, ha a nyelvrokonságot vizsgáljuk.

Ki kell zárunk a jövevényszavakat is (lásd a **16.2.** pontot). A népek történetük során számos más néppel érintkeznek, tőlük új tárgyakat, jelenségeket ismernek meg, és a megismert új dolgoknak többnyire a nevét is átveszik az átadó néptől. Ha két nép között a kapcsolat hosszú ideig fennáll, akkor a jövevényszavak a szókincs egészét érintik, de gyakran ki tudunk mutatni egy vagy több olyan szókészleti területet, ahol ezek jellemzően jelentkeznek. A magyar nyelv török jövevényszavai jól tükrözik a magyar-török érintkezések jellegét: a török hatásra létrejövő állattartásról és növénytermesztésről, továbbá kialakuló társadalmunk, akkori életformánk bizonyos vonásairól mesélnek (lásd a **16.2.2.** pontot). Szláv eredetű szavaink tematikai csoportosítása többek között a keresztény hit átvételéről és a honfoglalás utáni mezőgazdaságunkra gyakorolt erős szláv hatásról árulkodik (lásd a **16.2.3.** pontot). A népek érintkezése nem csupán kölcsönszavak formájában nyilvánul meg, hanem a nyelv számos területén érvényesülhet. Hosszú és intenzív kapcsolat esetén az idegen nyelvi hatás a gondolkodás egészét érintheti, az idegen nyelvi minta új struktúrákat építhet ki a nyelv szerkezetében, sok új szó új hangokat honosíthat meg.

A nyelvek közötti hasonlóságot okozhatják tipológiai egyezések is. Ezek olyan szerkezeti vonások, amelyek a nyelvekre típusuktól függően egyöntetűen jellemzőek. Ez magyarázza meg azt a jelenséget, hogy a törökben a magyarhoz hasonlóan a birtoklást a birtokszón található birtokos személyranggal fejezik ki, valamint sok esetragot használnak a névszórágóban, amelyek a magyar ragokhoz hasonlóan a szótó után kapcsolódnak és hangrendileg is illeszkedhetnek a szótóhoz. Ezek a vonások általában jellemzőek az agglutináló nyelvekre (lásd a **3.9.1.** pontot), így a törökön és a magyaron kívül még számos más, ehhez a típushoz tartozó nyelvre is.

Végezetül még megemlíthetjük, hogy nyelvek között hasonlóságot a véletlen is létrehozhat. Hasonló hangzású morféákat bármely két nyelvben találunk, hiszen a világ nyelveiben a hangok száma behatárolt, s a velük létrehozott morféák, szavak száma pedig szinte végtelen. Az olyan véletlen egyezések aránya azonban, amelyeknél a morféák jelentése is valamilyen módon összekapcsolható, gyakorlatilag elenyésző. Továbbá minél több nyelvet és minél hosszabb nyelvi elemeket hasonlítunk össze egymással, annál kisebb lesz az ilyen hasonlóságok létrejöttének a matematikai valószínűsége.

Ezek után próbáljunk választ adni arra a kérdésre, hogy a közös eredet, a nyelvrokonság miféle hasonlóságokat eredményez a nyelvekben! A valamikori alapnyelvtől örökölt közös vonások természetesen a nyelv minden szintjén jelentkeznek, tehát a hangrendszerben, a szókincsben, a nyelvtani eszközökben és a mondattan területén is, de sajátos módon. A szókincsbeli egyezést elsősorban az ún. **alapszókészletben**² kell keresnünk, grammatikai viszonyító elemeink pedig nem csupán meglétükkel hasonlítanak egymásra (mint például a magyar és török birtokos személyrágózás), hanem „anyagukban” is, azaz ezek is ugyanolyan hasonlóságokat — hangtani és jelentéstani megfeleléseket — őriznek, mint a közös eredetű szavak. Az egyeztetett nyelvi elemek egy közös alakból, ún. alapalakból fejlődtek ki, esetleg már nem is emlékeztetnek egymásra, de rendszerszerű hangmegfeleléseket mutatnak. Ilyen fajta, tehát hanganyagában is közös eredetű egyezéseket a mondattan területén természetéből adódóan nem mutathatunk ki, de a szintaktikai szerkezetek is őriznek ma is fellelhető közös, ősi vonásokat.

A nyelvi rekonstrukció

A rokon nyelvek közös alapnyelvének (alapnyelvi szintjeinek) megismerése ún. nyelvi rekonstrukcióval vált lehetővé. A rekonstrukciós eljárásoknak két alaptípusa van: belső rekonstrukcióról beszélünk, ha adataink egy nyelvből származnak, külső rekonstrukció esetén pedig több (rokon) nyelv adatainak összehasonlításából vonjuk le következtetéseinket. Az előbbire példa a magyar veláris *i* hang egykori meglétére való következtetés az alapján, hogy *i* hangot tartalmazó régi szavainkhoz ma részben veláris, részben pedig palatális hangrendű toldalékok kapcsolódnak (vö. *szív: szívvel*, de *nyíl: nyíllal*). Attól függően, hogy a nyelv melyik részrendszerére irányul a kutatás, megkülönböztetünk hangtani, alaktani, mondattani rekonstrukciót, beszélhetünk a szókincs rekonstrukciójáról, és mindezt kiegészíti a jelentéstani rekonstrukció.

A hangtani rekonstrukció célja a hangváltozási folyamatok leírása, a rokon nyelvek rendszeres hangmegfeleléseinek feltárása, az alapnyelvi morféák hangalakjának és az alapnyelvi hangrendszerének a kikövetkeztetése. Arekonstrukció a hangtan területén kínál leginkább

pontos eredményeket, ami annak köszönhető, hogy a nyelvek fonológiai rendszere zárt és kevés elemből áll. Továbbá a nyelvekben a hangváltozások saját törvényeik szerint mennek végbe: egy hang nem változhat bármilyen más hanggá, a lehetséges változások köre behatárolható, valamint a hangváltozások oka is többnyire tetten érhető a vizsgált hang helyzetében, környezetében. Ily módon egy feltételezett hangváltozás esetén megállapíthatjuk annak indokoltságát és valószínűségét is. A hangtani rekonstrukció teszi lehetővé a nyelv többi szintjének rekonstruálását is.

Alaktani rekonstrukción a morfémák rendszerének történeti feltárását értjük. A hangtanilag egymással megfeleltethető morfémák alapján következtethetünk az alapnyelv grammatikai elemeire és azok szerepére. A szókincs rekonstrukciója ugyancsak a szavaknak a hangtani összekapcsolhatóságára épít. Mind az alaktan, mind a szókincs rekonstrukciónak fontos tényezője a jelentés rekonstruálása. A grammatikai morfémák esetében a rekonstruált elem leánynyelvi folytatásai ma nem feltétlenül ugyanazt a szerepet töltik be az egyes nyelvekben, de e szerepeket le kell tudnunk vezetni a feltételezett alapfunkcióból. Az ősi, lokális esetragok mai képviselői meglehetősen változatos szerepet töltenek be, azonban e szerepek mindig kapcsolódnak az eredeti lativusi, locativusi vagy ablativusi jelentéshez (lásd a 10.4.10.4.2. szakasz - Az alaktani rendszer ősi vonásai pont példáit).

A szókincs rekonstrukciója során is azt tapasztaljuk, hogy a mai nyelvi képviselők az esetek többségében már nem ugyanazt jelentik, de az egymással hangtanilag összefüggésbe hozott szavak jelentéseltéréseit a feltételezett alapjelentésből kiindulva hihető jelentésváltozásokon át meg kell tudnunk magyarázni. A jelentésváltozások nem alkotnak olyan szabályos rendszert, mint a hangváltozások, de ezen a téren is érvényes a hangtani változásnál említett állítás: egy nyelvi elem (jelen esetben a jelentés) nem változhat bármivé, a jelentésváltozások is általános szabályszerűségeket, tendenciákat követnek (ilyen például a jelentésváltozás, jelentésváltozás, továbbá a hasonlóságon vagy érintkezésen alapuló jelentésváltozások). Egyes esetekben a jelentések rendszere nem fejthető meg a nyelvet beszélő népek életmódjának, kultúrájának, szokásainak ismerete nélkül.

A legtöbb elméleti és gyakorlati problémát a mondat rekonstrukciója jelenti. Bár a szintaktikai rekonstrukció részben kapcsolódik a szóképzési és alaktani, valamint közvetve a hangtani rekonstrukcióhoz, az alapnyelvi kutatások ezen területe alapvetően eltérő módszereket kíván (lásd a 10.4.10.4.3. szakasz - A mondat rekonstrukciója ősi vonásai pontot).

A rekonstruált alapnyelv természetesen nem tekinthető azonosnak a valamikor ténylegesen beszélt közös nyelvvel. A rekonstrukciók szinte semmit sem árulnak el az alapnyelv területi és időbeli tagolódásáról, azaz egy nyelvállapot tagjaiként értelmezhetünk különböző nyelvjárásokba és idősíkokba tartozó elemeket is. Befolyásolja a rekonstrukció pontosságát a rendelkezésre álló anyag is, hisz az alapnyelvnek csak azokat a vonásait ismerhetjük így meg, amelyek megőrződtek a mai rokon nyelvekben vagy azok egy csoportjában. Ebből következően a rokon nyelvek egyre pontosabb megismerése, újabb adatok felbukkanása mindig módosíthatja a rekonstrukciókat. A rekonstruált alapnyelvet mindezek alapján egy olyan tudományos modellnek kell tartanunk, amely egyrészt összegzi a kutatási eredményeket, másrészt pedig kiindulásul szolgál további vizsgálatokhoz is.

A következőkben tekintsük át részletesebben a magyar nyelv ősi vonásait az adott nyelvi szinteken.

10.4. A magyar nyelv uráli vonásai

10.4.10.4.1. A hangrendszer ősi vonásai

A nyelvek hangrendszerének összehasonlítása önmagában nem a legalkalmasabb terület a nyelvrokonság bizonyítására. Már fentebb szóltunk róla, hogy a nyelvekben a hangok száma behatárolt, két nyelv hangjainak bizonyos fokú hasonlósága rokonságtól függetlenül is törvényszerű. A hangrendszerek felépítésében és jellemző vonásaiban jelentkező egyezések azonban már ősi eredetűek is lehetnek, s így módon a nyelvrokonság bizonyításában is szerepet játszhatnak.

A finnugrisztika „hőskorában”, az összehasonlító történeti nyelvtudományi módszerek létrejöttének köszönhetően, a 19. század második felében és a múlt század kezdetén

részletesen sikerült rekonstruálni az alapnyelv szókincsét és főbb grammatikai elemeit. A rokon nyelvekből összegyűjtve a közös eredetűnek vélhető szavakat, sikerült megfejteni a hangmegfelelések rendszerét, és kikövetkeztetni azt az alapalakot, amelyből létrejöhetnek a mai nyelvek vizsgált szavai.

Ma a magyar nyelvben alig találunk egy-két olyan szót, amely alakjában is, jelentésében is megegyezne valamely rokon nyelvi alakulattal. Ilyen például a *húsz* számnév, amely manysiul is ugyanígy hangzik (*χus*), a *szem* szó, amely hantiul is így van (*sem*), vagy a *vaj* főnév, amelynek finn párja, a *voi* is azonos jelentésű. Viszont számtalan olyan ősi magyar szó van, amely alig tartalmaz egy-két egyforma hangot a rokon nyelvi megfelelőikkel (például *egér* ~ manysi *tänker* ~ komi, udmurt *šyr* ~ finn *hiiri*, *fazék* ~ hanti *put* ~ finn *pata*; *ujj* <ruhaujj> ~ manysi *tajt* ~ hanti *tit*, *lyt* ~ komi *soj* ~ mari *šokš* ~ számi *soaggje*). Az összehasonlító történeti vizsgálatok eredménye volt, hogy rendet teremtett a sokféle hangmegfelelés szövevényében. Ha a magyar *fazék* szó rokon nyelvi párjait vesszük példaképpen, azt tapasztaljuk, hogy számtalan további példát sorolhatunk még, ahol a szó eleji *f* hangnak a többi nyelvben *p* felel meg, vagy a szó belseji *z* hangunkkal szemben más nyelvekben *t* található. (Az *f* ~ *p* megfelelésre vö.: *fej* ~ manysi *paŋk* ~ komi *pon* ~ mordvin *pe* ~ finn *pää*; *fa* ~ manysi *-pa* ~ komi, udmurt, mari *pu* ~ finn *puu*; a *z* ~ *t* megfelelésre vö. *száz* ~ manysi *sāt* ~ hanti *sat* ~ számi *čuotte* ~ finn *sata*; *kéz* ~ manysi *kāt* ~ mari *kit* ~ finn *käte*.)

Annak tudatában, hogy a nyelvek folytonos változásban vannak, talán nem meglepő az az állítás, hogy a nyelvrokonságnak sokkal meggyőzőbb bizonyítéka a rendszeres hangmegfelelés, mint néhány majdnem egyforma hangzású szó!

A rokon nyelvi megfeleléseknek köszönhetően a magyar nyelv hangtörténete jól nyomon követhető a legrégebbi korokig, olyan időszakokig, amelyekből még nem rendelkezünk semmiféle nyelvemlékkel, írásos feljegyzéssel. A *fazék* főnévvel kapcsolatban már említett szó eleji * *p* > *f* hangváltozásról például feltételezhetjük, hogy a magyar nyelv önálló életében következett be, mivel a rokon nyelvi megfelelések az eredeti *p* hangot őrzik. Az uráli nyelvek *k* hanggal kezdődő szavainak a magyarban *k-s* vagy *h-s* kezdetű szavak felelnek meg (*kéz* ~ manysi *kāt* ~ finn *käte*-, *kettő*; ~ manysi *kit* ~ hanti *kət* ~ finn *kaksi*; de *hal* ~ manysi, hanti *kul*, *χul* ~ mari *kol* ~ mordvin *kal* ~ finn *kala* ~ szőlőkup *qeli*; *hab* ~ manysi *kup*, *χump* ~ hanti *komp*, *χump* ~ finn *kumpua* - 'habzik'). A magyarban palatális magánhangzók előtt megőrződött az eredeti *k* hang, veláris magánhangzók előtt viszont *h*-vá változott. S bár hasonló hangfejlődés az obi-ugor nyelvekben is történt, de csak nyelvjárási szinten az északi területeken, az ugor alapnyelvre még *k-s* szókezdetet feltételezhetünk, így a *k* > *h* hangváltozást már a magyar nyelv külön életének vonásaként tartjuk számon (lásd a 11.2. szakasz - A hangrendszer pontot).

Bizonyos hangmegfelelések és hangváltozások a magánhangzók körében is kimutathatók, de általánosan elmondható, hogy az alapnyelv magánhangzó-rendszeréről, az egyes rokon nyelvek magánhangzóinak történetéről, a magánhangzó-megfelelésekről kevesebbet tudunk, mint a mássalhangzók esetében. Az alapnyelvben is létezett a magánhangzók palatális-veláris szembenállása, és a magánhangzó-illeszkedés törvénye szerint az első szótagi magánhangzó hangszíne döntően meghatározta a második szótagi magánhangzót, amelyben a magánhangzók előfordulása korlátozottabb volt az első szótagénál. Hosszúsági korreláció az alapnyelvben vélhetően nem volt, e tekintetben a mai uráli nyelvek meglehetősen tarka képet mutatnak, de ott, ahol ma létezik ez a szembenállás, későbbi fejleményként magyarázható.

Ebben a fejezetben, amely elsősorban a magyar nyelv uráli vonásairól szól, nem feladatunk a hangmegfelelések és hangváltozások bonyolult rendszerének ismertetése, jóval inkább a magyar hangrendszer néhány ősi vonásának a megemlézése. Ilyen például a magánhangzó-harmónia jelensége, amely szerint a toldalékok magánhangzó-elemét a szótó hangrendje határozza meg (lásd a 2.1.1. pontot). Ma egyes rokon nyelvekben csak palatális/veláris (előlségi) illeszkedés van (például finn *metsä-ssä* 'erdő-ben' — *talo-ssa* 'ház-ban', *kesä-llä* 'nyár-on' — *talve-lla* 'tél-en', mordvin *al-do* 'alul-ról', *ver-d'e* 'felül-ről'), a magyarban és a mariban az előbbieken kívül az ún. labiális (kerekési) illeszkedést is megtalálhatjuk (*pad-on* — *szék-en* — *föld-ön*, *egyszer* — *három-szor* — *öt-ször*, mari *tu-što* 'ott' — *ti-šte* 'itt' — *pörtj-štö* 'a szobában'), míg a permi, obi-ugor és szamojéd nyelvekből napjainkra már eltűnt a magánhangzó-harmónia. Hasonlóképpen ősi, az uráli nyelvekkel közös hangtani vonása a magyarnak az, hogy szó elején kerüli a mássalhangzó-torlódást. Az alapnyelvben a szavak elején mássalhangzók nem kapcsolódhattak össze, ez csak szó belsejében volt lehetséges. Ez a vonás tükröződik a jövevényszavakban is; a régi kölcsönszavakban az átadó nyelv szókezdő mássalhangzó-kapcsolatát feloldottuk. Így keletkezett például a magyar *kereszt* szó, amely az átadó szláv nyelvben még *kr* kezdetű volt, és hasonló eredetre megy vissza a finn *risti* 'kereszt' is, amely forma szintén a mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésével alakult, de a magyartól eltérő módon. Ugyanezt példázza az *iskola* szó is, amely a magyarban latin eredetű (vö. latin *schola*, *scola*), és egy szó eleji *i* hang betoldásával kerülték el az *sk* hangkapcsolat

szókezdő helyzetét, akárcsak a manysi nyelvben, ahol ez a szó szintén *iškola*-nak hangzik, csak itt az orosz *škola* átvétele. Ma a magyarban már nem érvényesül ilyen erősen ez a tendencia, miképpen ezt számos újabb jövevényszó is mutatja (például *strand*, *sztaniol*, *bróker*), de hasonló tapasztalhatunk a finnben is (például *spindel* 'orsó', *statiivi* 'háromlábú állvány'). A magyarban is megőrződött közös vonásként említhetjük még az első szótagra eső szóhangsúlyt.

Az újabb kutatások olyan, részben a hangtan és az alaktan határmezsgyéjén található jellemzők elemzésére is irányulnak, hogy milyen elvek szabályozzák a hangok egymásutániságát, a morféma felépítését, a különféle hangszekvenciák milyen sorrendben és milyen gyakorisággal jellemzik a rokon nyelveket ma, és miképpen lehetett ez az alapnyelvben. Az ilyen irányú kutatások, továbbá a nyelvek univerzális és tipológiai vonásainak egyre erősebb figyelembevétele minden bizonnyal új elemekkel gyarapíthatja még eddigi ismereteinket a magyar és uráli nyelvek hangtörténetéről is.

10.4.10.4.2. Az alaktani rendszer ősi vonásai

10.4.10.4.2.10.4.2.1. Alapnyelvi elemek a névszóragozásban

A nyelvek grammatikai morfémainak rendszere az alapszókinccs mellett az a terület, ahol az ősi, genetikai vonások jól kimutathatók, történetük jól nyomon követhető.

Az alaktani rendszer egyik legnépesebb részrendszere a névszói esetragok csoportja (lásd a 3.9.3 pontot). A magyarban meglehetősen sok esetrag használatos, ezek egy része ősi, uráli eredetű, s mint látni fogjuk, sok esetben a későbbi keletkezésű ragok is ősi elemek összekapcsolódásával keletkeztek. Az esetragok nagy száma nem csak a magyar nyelvet jellemzi, a legtöbb rokon nyelvünkben tíznél több névszói esetrag használatos, és mint ahogy ezt korábban említettük, ez az agglutináló nyelvek egyik jellegzetessége. Az uráli esetrendszer másik jellemző, a leánynyelvekben napjainkig megőrződött vonása a helyhatározói esetek irányhármasság szerinti tagolódása. Mielőtt áttekinténénk a magyar esetragok uráli vonásait, nézzük meg, milyen névszóragokat lehet az uráli alapnyelvre rekonstruálni:

10.3. táblázat -

1. nominativus	–	5. locativus II	*-f ³
2. genitivus	*-n	6. ablativus	*-ta/tä
3. accusativus	*-m	7. lativus-dativus	*-ń
4. locativus I.	*-na/-nä	8. lativus-prolativus	*-k

Első ránézésre feltehetőleg nem az azonosság, hanem éppen a különbözőség juthat eszünkbe, ha e ragokat összehasonlítjuk a mai magyar esetrendszerrel. Hisz a magyarban nincsen külön genitivusrag, a tárgyesetet *-t*-vel fejezzük ki, és a helyhatározóragok sem emlékeztetnek a fentiekre. A részletes történeti elemzés azonban feltárja a magyar névszóragozás egyértelműen uráli gyökerét.

A genitivus **-n* ragja az uráli esetrendszer egyik legvitatottabb szuffixuma. A birtoklás kifejezése a mai rokon nyelvekben változatos képet mutat. A magyarban is megtaláljuk a jelöletlen birtokviszonyt (*asztalláb*, *foliópart*), a birtokos személyraggal [Px] kifejezettet (*apa ház-a*, *könyv-em*), és másodlagos fejlődés eredményeképpen a részeshatározó ragja is szerepelhet a birtokos szerkezetben (*apá-nak a háza*). Az obi-ugor nyelvekben megtalálható a jelöletlen és a Px-szel jelölt szerkesztésmód (vö. manysi *lāyalsor* 'lábszár': *lāyäl* 'láb', *sor* 'szár'; de *taw kole* 'az ő háza': *taw* 'ő', *kol* 'ház', - e PxSg3). A permi nyelvekben a magyar *-nak/-nek* raghoz hasonlóan másodlagosan kifejlődött genitivusrag használatos, de ezek a nyelvek is ismerik a jelöletlen birtokos szerkezetet (komi *ju-dor* 'folyópart'). Nyelvcsaládunk többi tagja őrzi az ősi **-n* ragot vagy annak szabályos hangtani fejleményét (például finn *kala* 'hal': *kalan* [gen.], mordvin *šel'me* 'szem': *šel'men* [gen.], kamassz *bü* 'víz': *bün* [gen.]), de ezekben a nyelvekben is használatos a birtokos személyjeles szerkesztésmód. Feltételezhető, hogy az alapnyelvben is megfért egymás mellett a jelöletlen, a Px-szel kifejezett és a genitivusraggal jelölt birtokos szerkezet. Hogy a magyarban a birtokos személyjeles jelölésmód maradt fenn, annak talán az lehetett az oka, hogy egy szintén *n* hanggal jelölt szuffixumnak fontos szerepe lett a helyhatározó ragok között.

A magyar nyelv nem őrizte meg az uráli *-m accusativusragot sem, de alapnyelvi meglétét egyértelművé teszi, hogy minden rokon nyelvből kimutatható a magyar és a hanti kivételével (például számi *juhka-m* 'folyót', manysi *kāt-mi* 'kezet', nyenyec *χāl'e-m* 'halat'). Valószínű, hogy a tárgyrag használata a genitívus ragjához hasonlóan nem volt teljesen automatikus, esetleg csak határozott tárgy esetén használták, hisz a tárgy jelölését a mai nyelvekben is meglehetősen sok szempont — többek között a tárgy határozottsága — befolyásolja. A magyarból való kiveszésének már az ugor alapnyelvben meglehetettek az előzményei, mivel az obi-ugor nyelvekben is csak néhány manysi nyelvjárás őrzi. Az *-m eltűnését valószínűleg szintén a morfológiai túlterheltség okozta, hiszen alakilag egybeesett az egyes szám első személyű birtokos személyjellel, amely néha funkcionálisan is azonos szerepet töltött be (vö. *veszem a kalapom*). Korai kiveszését alátámasztja az a tény, hogy a -t tárgyrag a magyar nyelv önálló korszakának kezdetén kialakult már.

Az ősi helyjelölő ragokat határozói esetragok, névmások és határozószók őrzik. A locativusi *-n fennmaradt például a *benn, lenn, fönn, kinn* szavakban és az -on/-en/-ön ragban eredeti jelentésében, de a névutói eredetű -ban/-ben végén is ugyanez a nyelvi elem található, továbbá a *szépen, gyorsan* típusú határozók n végződése is történetileg idekapcsolandó (vö. hanti *χop-na* 'csónakban', mari *ül-nə* 'alatt', finn *taka-na* 'mögött'). A *-t locativus rag névmásokban, határozószavakban, névutókban jelentkezik (*itt, ott, kint, együtt, között*), és egyes helyneveknél helyhatározóragként használatos (*Pécssett, Győrött*), de összetett toldalékok elemeként is szerepel az -st, -stul/-stül (*örömet, testestül-lelkestül*) szuffixumokban (vö. manysi *χap-ət* 'csónakban', osztják *to-t* 'ott', valamint mordvin *vel'-t* 'nagyon', finn *tä-ten* 'így'). Az uráli ablatívusi *-ta/-tä szuffixumnak nincs folytatása az ugor nyelvekben, itt egy ugorkori *-l ragot rekonstruálhatunk (vö. vogul *kün-l* 'kívülről', osztják *ko-l* 'honnan'), amelynek mai magyar képviselete a határozószók, névutók, igekötők (*alól, közül, körül*) és esetragok (-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től, -ul/-ül, -nál/-nél, -val/-vel) végén található l elem, továbbá ez a rag is több, későbbi keletkezésű összetett toldalék alkotórészévé vált (-stul/-stül, -lan/-len, -lag/-leg). Az *-l ragot tartalmazó mai képviseletek sok esetben voltaképpen a locativusi funkcióhoz kapcsolódnak (például *-nál/-nél, -val/-vel*, vö. még: vogul *χap-l* 'csónakkal'), egyes nyelvészek szerint ez egy valamikori, még differenciálatlan, ún. prolocativusi funkció nyomát őrzi. Az alapnyelvi latívusragok közül a magyarban a *-k maradt fenn, egyes ragokban eredeti formájában (-nak/-nek, -ig < -ik), hová kérdésre felelő névutók, igekötők végén pedig erősen megváltozott alakban, magánhangzóként jelentkezik (*alá, fölé, mellé, soká*), de ez található a *világgá megy* kifejezés főnévének szóvégén, továbbá a -vá/-vé ragban is. Ugyanígy a névutói eredetű -ba/-be, -ra/-re latívusi ragok magánhangzóeleme is az ősi *-k ragból alakult. (A latívusi *-k rokon nyelvi képviseleteire vö. vogul *ti-γ* 'ide', mari *ül-kə* 'alá', számi *dei-kě* 'ide', finn *ala* ~ inkeri *ala-k* 'alá').

Miképpen a fenti példák némelyike is utalt rá, számos határozórag korábbi névutóból keletkezett, a névutók pedig valaha önálló szavakként éltek. (Ilyen változások folyamatosan jellemzik a nyelveket, sok névutó fogalomszói eredete a legtöbb magyar beszélő számára ma is érzékelhető, vö. például (*valamihez*) *képest, viszonyítva*.) Névutóból alakult esetragok például a -ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből, amelyek a korábban még 'belső rész' jelentésű *bél* főnévből keletkeztek a fenti, alapnyelvi eredetű esetragokkal összekapcsolódva. Hasonlóképpen névutói eredetű a -tól/-től, amely a *tő* 'közelség' szót őrzi, a számnevekhez járuló -szor/-szer/-ször, amely az eredetileg 'sor, rend' jelentésű *szer* szóból jött létre. Egyes ragok névutói eredetét csak etimológiai vizsgálatok tárják fel, így például a -hoz/-hez/-höz rag is valaha névutó volt, amely egy ugorkori 'valaminek az oldala, széle' jelentésű névszóból keletkezett (vö. hanti *kūt'en* 'közelség, hely valami mellett').

Az esetragok és azok elemeinek történeténél is beszédesebb a határozóragrendszer felépítésének az irányhármasság szerinti tagolódása, amely jellemző uráli sajátosság. Az alapnyelvben már létezett a hármas tagolódás, s feltehetőleg a ragok ekkor még differenciálatlanul kifejezhettek belső, külső helyviszonyt, vagy akár mód- és időhatározást is. A ragos szóalak jelentését főképpen az alapszó jelentése határozta meg, tehát például a 'sátor' szóhoz kapcsolódó locativusrag jelentése a mai -ban/-ben ragéval lehetett azonos, a 'nap' szó esetében a ragos alak pedig időhatározást fejezhetett ki. A beszédhelyzet a pontos jelentést mindig egyértelművé tette. A ragok további differenciálódása már az egyes nyelvek külön életében ment végbe, s így módon például a magyarhoz hasonlóan a finnben is kialakult a belső és külső helyviszonyragok oppozíciója (vö. *talo-ssa* 'házban' — *pöydä-llä* 'asztal-on', *talo-sta* 'ház-ból' — *pöydä-ltä* 'asztal-ról', *talo-on* 'ház-ba' — *pöydä-lle* 'asztal-ra').

Az ősi morfológiai elemek között kell megemlítenünk a birtokos személyragokat [Px] is. A birtokviszonynak a birtokon való jelölése — mint már szoltunk róla — az agglutináló nyelvek tipológiai jellemzője. A magyar birtokos személyragozás ősi voltát az uráli nyelvek Px-rendszerének azonos elvű felépítése és anyagi egyezése bizonyítja. Nyelvcsaládunkban a birtokos személyragok kifejezik a birtokos személyét és számát, és utalhatnak a birtok számára is. A rendszer anyagi egyezésén pedig azt értjük, hogy a szuffixumok történetileg az ősi személyes névmások (**me*, **te*, **se*) agglutinálódásával keletkeztek, tehát a *házam* forma valaha a 'ház' és az 'én' szavak összekapcsolódásából alakult. A birtok többségének kifejezése ma már nem minden rokon nyelvben érvényesül, így például a finnben a személyragos forma jelentése egyes és többes számú is lehet (*talo-ni*

'házam, házaim'), míg másutt (obi-ugor, szamojéd nyelvek) külön jelek utalnak a birtok többes számán kívül a kettes számára is (például manysi *luw-əm* 'lovam' — *luw-aγ-əm* 'két lovam' — *luw-an-əm* 'lovaim'). A magyarban *-i* a birtoktöbbséítő jel, amelyről feltételezhetjük, hogy ősi eredetű, és kapcsolatban áll a más nyelvekben a névszóragozás főképpen függő eseteiben jelentkező *i* elemmel (vö. finn *talo-i-ssa* 'ház-ak-ban', számi *akšo-i-d* 'fejszé-k-et'), de egyes nyelvészek véleménye szerint e jel belső magyar fejleményként keletkezett. A névszó- és igeragozásban is általános *-k* többséjel eredetét illetően sem egységes a nyelvészek véleménye. A *-k* finnugor származtatása általánosan elfogadott, és e jel feltehetőleg kapcsolatban áll a finn és mordvin nyelvek többes számú névmásaiban, birtokos személyragozásában és igeragozásában jelentkező *-k* morfémával (vö. mordvin *ava-m* 'anyám': *ava-mok* 'anyánk'), míg más feltételezés szerint egy ősi **kk* + magánhangzó alakú gyűjtőnévképzőből származik (vö. finn *kuusi* 'fenyő': *kuusi-kko* 'fenyves').

10.4.10.4.2.10.4.2.2. Alapnyelvi elemek az igeragozásban

Sok közös vonást mutatnak a birtokos személyragozással az igeragozás ősi elemei. A mai magyar nyelvben az igeragozási paradigma minden személyben több igeragot használ, de még az ősmagyar kor elején is jóval egyszerűbb volt ez a rendszer, és nagymértékben hasonlított a birtokos személyragozásra. Azaz az igeragok is az ősi személyes névmásokból keletkeztek, tehát a *látom* forma előzménye a 'lát én' lehetett. Hasonlítsuk össze a két ragozási sort: *kér-em* — *nép-em*, *kér-ed* — *nép-ed*, *kér-i* — *nép-e*, *kérünk* — *nép-ünk*, *kértek* — *nép-etek*, *kér-ik* — *nép-ük*. A magyar nyelv önálló korszakának kezdetén fokozatosan kialakult az ikes ragozás, elkülönült az alanyi és tárgyias ragozás, megszilárdultak további, elsősorban képzői eredetű személyragok. Az alanyi és tárgyias alakok megkülönböztetése ily módon tehát már a magyar nyelv önálló fejleménye, de ennek is megvannak az ősi gyökerei.

Egyes szám harmadik személyben több rokon nyelvben is két igealak használatos; az egyik a pusztán igealaki, a másik pedig a harmadik személyű névmás agglutinálódásával alakult forma: *mond* — *mondja*, manysi *mojti* 'mesél' — *mojti-te* 'meséli', mordvin *palj* 'csókol' — *pala-sj* 'csókolja', nyenyec *junrā* 'kérdez' — *junrā-da* 'kérdézi'. Miképpen a szavak magyar fordítása is mutatja, ezt a kettősséget az obi-ugor, szamojéd és mordvin nyelvek is az indeterminált — determinált megkülönböztetésre alkalmazzák. (Másutt is előfordul egyes szám harmadik személyben mindkét alak, de ott inkább a tranzitív, illetve intranszitiv ige ragozását különíti el.) Ezek alapján feltételezhető, hogy a tárgy határozottságára már az alapnyelvben is utaltak a harmadik személyű névmással, amelynek accusativusi értéke lehetett, szemben az első és második személyű névmással, amely mindig alanyi szerepben került az igealaki mögé: *látom* < **lát én*, *látod* < **lát te*, *látja* < **lát őt*, **lát azt*. Hogy harmadik személyben a névmásnak nem alanyi szerepe volt, azt könnyen beláthatjuk, hisz még az első és második személyű ige alanya csak az „én” vagy „te” lehet, addig harmadik személyben az alanyt gyakran nem névmás, hanem névszó fejezi ki, s ez többnyire szerepel is a mondatban. Harmadik személyben tehát elkezdődött a tárgy határozottságának morfológiai jelölése, majd ez egyes nyelvekben továbbterjedt a többi személyre is, míg másutt nem maradt fenn, s ott ma sem utal az igeragozás a tárgy határozottságára.

Az igeragozási rendszer más elemei is őriznek ősi vonásokat. Az uráli nyelvek két múltidő-jel folytatását mutatják, a rokon nyelvek zömében jelentkező **-s* múltidő-jelnek a magyarban nincs nyoma, viszont a szintén ősi **-j* időjel (vö. finn *men-i-n* 'mentem', számi *gull-i-m* 'hallottam', udmurt *myn-i* 'mentem') megfelelője a régi magyar nyelvben még általánosan használt, ma már azonban régies *lát-é-k*, *néz-é* típusú elbeszélő múlt *-á/-é* jele. Ma a múlt időt az eredetileg a befejezett melléknévi igenév képzésére létrejött *-t* szuffixummal jelöljük, ennek időjelle alakulása már nyelvünk önálló életében, az ősmagyar korban ment végbe, de ez a folyamat is utal nyelvcsaládunk azon ősi jellemzőjére, hogy az igenevek alkalmasak lehetnek az igeidő jelölésére is. Az állítmányi szerepben álló igenévnek időértéke is volt, az obi-ugor nyelvekben ma is gyakori, hogy a ragozott igei forma helyett állítmányi szerepben birtokos személyragozott melléknévi igenév áll. A *-t* jeles ige eredetileg ily módon a befejezett cselekvés kifejezésére szolgált (szemben az elbeszélő múlttal), és a befejezettségre utaló funkcióját fokozatosan veszítette el, összefüggésben a perfektiváló szerepű igealaki rendszer kiépülésével.

A magyar nyelv három igemódot különböztet meg; kijelentő, felszólító és feltételes módot. Bár a rokon nyelvek ma sokféle igemódot használnak — a nyenyecben például tizet, a mordvinban hetet lehet megkülönböztetni — ezeknek a zöme későbbi keletkezésű. Viszont a magyarban is használatos kijelentő, felszólító és feltételes mód a rokon nyelvekben is általában ősi eredetű, tehát a nyelvészeti kutatások szerint az alapnyelv is ismerte ezeket az igemódokat. A kijelentő mód jelöletlen volt. A felszólító mód jelét **-k* alakban lehet rekonstruálni, az eredeti **-k* megőrződött például a finnben (*anta-k-oon* 'adon', *sano-k-aa* 'mondjátok'), mordvinban (*vano-k* 'nézz'), de sok nyelvben — csakúgy mint a lativusi **-k* esetrag — hangváltozásokon ment át, vokalizálódott (vö. hanti *mān-a* 'menj'), gégezárhanggal gyengült (vö. nyenyec *jile* 'élj'; vö. még finn *anna* 'adj'), vagy a magyarban *j*-vé változott (vö. *adj*, *kérj*). A módjellel kifejezett felszólítás mellett a nyomatékkal ejtett igealaki is kifejezhette a parancsot, s ez az állapot őrződött meg a mariban, a permi nyelvekben és részben az obi-ugorban is (vö. mari *tol* 'jöjj', komi *mun* 'menj'), és valószínűleg ennek nyomát őrzik a magyar *jer* ~ *gyere*, amely a *jön* igealaki

megfelelő, módjel nélküli felszólítás. A feltételes mód jele **-ne* alakban rekonstruálható az alapnyelvre, és több mai képviselő alapján feltételezhető, hogy e módjelhez még egy **-k* elem is kapcsolódott, amely történetileg talán a felszólító mód **-k*-jával azonos. Ennek eredménye az a mai állapot, hogy az ősi **-ne(k)* folytatása ma nem csupán a feltétel kifejezésére szolgál, hanem egyes rokon nyelvekben az enyhe felszólítást kifejező óhajító mód jeleként használatos (vö. finn *sano-ne-n* 'talán mondom' [lehetőségi mód], mari *tol-ne-m* 'mennék' [óhajító mód], manysi *min-nuw* 'menne' [feltételes mód], szölkup *čada-ni-p* 'gyújtanám' [feltételes-óhajító mód]).

10.4.10.4.2.10.4.2.3. Szóalkotásunk ősi vonásai

A mai uráli nyelvekben a szóalkotás legelterjedtebb és legáltalánosabb módja a szóképzés, és ugyanezt feltételezhetjük az alapnyelvről is, bár ősi származékszavakat ebből az időből csak igen keveset tudunk kimutatni. A nyelvészek szavakat is, képzőket is nagy számmal rekonstruáltak a finnugor és uráli korokra, de a rekonstruált ősi származékszavak — azaz képzőt tartalmazó alapnyelvi alakulatok — aránya a tőszavakhoz képest elenyésző. Ennek főképpen az az oka, hogy a rokon nyelvek külön életében az ősi képzők lecserélődtek, vagy pedig a képzett szavakhoz újabb képzők csatlakoztak, s az így keletkezett származékok már gyakorlatilag nem tették lehetővé az összehasonlító vizsgálatok számára az eredeti képzett alapszó rekonstruálását. A mai nyelvi adatok alapján mindenesetre feltételezhető, hogy például az *egér* szó finnugor kori alakja, a **šine-re* már ebben a formájában névszóképzőt tartalmazott, vagy hasonlóképpen a *holló* uráli **kule-ke* előzménye is (vö. manysi *χυλαχ* ~ enyec *kuruke*). Szintén a rokon nyelvek képzőinek etimológiai megfelelései alapján következtethetünk arra, hogy az alapnyelvi képzők jellemzője volt a homonímia és a poliszémia, azaz egy funkciót több képző is betölthetett, továbbá ugyanannak a formánsnak több különféle jelentése is lehetett. Mindennek háttérében voltaképpen az áll, hogy a képzett szavak jelentését alapvetően nem a képzők, hanem inkább az alapszavak határozták meg. A szóhoz kapcsolódó képző szerepe elsősorban a jelentésmódosítás alaki jelölése volt, a származék jelentése a konkrét beszédhelyzetben vált egyértelművé, és a képzőre ily módon később rakódott rá az a jelentésárnyalat, mellyel azután más szavakhoz is hozzákapcsolódhatott.

A magyarban sok régi származékszó képzett jellege elhomályosult, és a morfológiai tagoltság megszűnésével az alapszó és képző kapcsolatát voltaképpen csak a rokon nyelvi megfelelésekkel lehet kimutatni. Így például több ősi, *k* hangra végződő főnév valaha kicsinyítő képzőt tartalmazott: *ének* (vö. finn *ääni* 'hang' ~ számi *jiedná* 'ua.'), *fészek* (vö. manysi *pit'i* 'fészek' ~ finn *pesä* 'ua.'), *lélek* (vö. manysi *lil* 'lélek' ~ finn *löyly* 'pára, gőz'), *torok* (vö. manysi *tor* 'torok' ~ hanti *tur* 'ua.'). A fiktív, azaz önálló alakban már nem élő alapszavak esetében a képzők jelentése is többnyire felismerhetetlenné vált, s ily módon ezekhez a régi származékszavakhoz sokszor újabb képzők csatlakoztak. A képzett alakokhoz akkor is új képzők járultak, ha a származékszó jelentésének további módosítására volt szükség, továbbá ha az eredeti képző elszíntelenedett, jelentésmódosító funkciója csökkent, ezért egy hasonló jelentésű képző „megerősítő támogatására” szorult. Az ilyen képzőkapcsolatok alakították ki a magyarra jellemző különféle képzőbokrokat (lásd a 3.6. és a 16.3.2.1. pontot).

A magyar nyelv uráli vonásainak ilyen rövid összefoglalásában nem célunk ismertetni minden alapnyelvi képzőt, csupán példaképpen szerepeljen néhány fontosabb ősi képző egy-két rokon nyelvi megfeleléssel!

Urali eredetű a sorszámnevek képzésére szolgáló *-d* (*harmad/ik/*), amely az alapnyelvből **-mt* formában elt, és számos nyelvben ma is megőrizte a nazális és zárhang kapcsolatát (vö. manysi *χurum* 'három': *χurm-int* 'harmadik' ~ finn *kolme* 'három': *kolma-nte-* 'harmadik', nganaszán *siti* 'kettő': *siđi-mtia* 'masodik'). Hasonlóképpen ősi eredetű a fentebb már említett *-k* kicsinyítő képző, amely ma már csak összetett képzők elemeként él (*-ka*, *-ke*, *-kó*, *-kő*, *-cska*, *-cske*), és előzménye egy alapnyelvi **-kk* lehetett (vö. finn *vasi-kka* 'borjú', udmurt *nuny-ka* 'gyermekeske'). Egy szintén **-kk* alakban rekonstruálható képző igei alapszóból hozott létre névszói származékokat (*boríték*, *játék*, *maradék*, *szakadék*, a rokon nyelvi megfelelésekre vö. finn *pysä-kki* 'megállóhely': *pysy-* 'marad', észt *söö-k* 'étel': *söö-* 'eszik'). Ősi **-ŋk* képző nyomát mutatják a denominális *balog* (: *bal*), *jog* (: *jó*), *lovag* (: *ló*) alakok, vagy a deverbális *világ* (: *villan*), *virág* (: *virul*), *részeg* (: *révül*) származékok (vö. finn *aurinko* 'nap', nganaszán *tomu-nku* 'egér'). Az ugor alapnyelvből már ismert volt a magyar *-talan/-telen* fosztóképző **-tal* előzménye (vö. manysi *kattal* 'kezetlen': *kat* 'kéz', *joxttal* 'elérhetetlen': *joxtti* 'eljut, elér'), amely igei, névszói alapszóhoz is járulhatott (vö. *kezetlen*, *keletlen*). E képző *t* elemének már az uráli korban is hasonló jelentésmódosító szerepe volt (vö. finn *sanaton* 'szótlan': *sana* 'szó'). Az igenévképzők is alapnyelvi előzményekre mennek vissza, így a főnévi igenév *-ni* végződése (vö. manysi *min-ne* 'menő': *mini* 'megy', udmurt *myny-ny* 'menni': *myny-* 'megy'), a melléknévi igenév *-ó/-ő* (< **-k*, **-p*), *-t*, *-tt* (< **-t* vagy **-tt*) képzője és a határozói igenév képzőjének *v* eleme (< **-p*). Ősi eredetű például a ma is gyakori *-l* (*szól*, *énekel*, *papol* — vö. manysi *amp-al* 'szid': *amp* 'kutya', nyenyec *né-l'e* 'nősül': *né* 'nő'), és a *-z* képző, amely **-t* előzményre megy vissza (vö. hanti *äjəm-t-* 'enyvez': *äjəm* 'enyv', finn *eväs-tä-* 'élelemmel ellát': *eväs* 'tarisznya'). Az alapnyelvi eredetű deverbális képzők kifejezhetik a cselekvés ismétlődését (*szaglász*, *vihorász* — vö. manysi *jontäs-* 'varrogat': *jont-* 'varr'), mozzanatos jellegét (*harap*, *zuhan*, *szólal* — vö. például az **-n* képzőre: finn *pakene-* 'menekül': észt *page-* 'ugyanaz'). Az ősi *-t* műveltető képző már

elavult (*teremt, ont, önt*), de megőrződött bővült alakjában az *-at/-et, -tat/-tet* képzőbokorban (*kéret, irat, öltöztet* — vö. hanti *lilt-* 'ültet': *lil-* 'ül'), a hasonló funkciójú *-ít* képző pedig a szintén alapnyelvi **-kt* fejleménye (*tanít, fordít* — vö. udmurt *valekt-* 'oktat': *vala-* 'ért').

A szóalkotás másik gyakori módja a szóösszetételek létrehozása (lásd a 3.8. és a 16.3.2.2. pontot). Az összetett szavak alapnyelvi rekonstruálása az ősi származékszavakénál is nehezebb. Ezek többsége történetileg olyan szószervezetekből keletkezett, amelyek gyakran ismétlődtek, majd egy hangsúllyal ejtett szavakká szilárdultak. E folyamatban nehéz meghúzni azt a vonalat, amelytől kezdve szóösszetételről beszélhetünk, s ilyen nehézséggel nem csak a történeti vizsgálatok során találkozhatunk, hanem a kisebb rokon nyelvek szinkron adatainak értékelésénél is. Mindenesetre feltételezhetjük, hogy már az alapnyelvben is létezett a szóalkotásnak ez a típusa is, és az uráli nyelvek összetett szavainak — sok esetben már elhomályosult összetételeinek — összehasonlítása egyes összetételi típusok alapnyelvi meglétét valószínűsíti. Ilyenek voltak az ún. összefoglaló (kopulatív) összetételek, amelyeknek elő- és utótagja a megnevezett fogalom két jellemző, néha ellentétes részére utalt, s az ily módon keletkezett szavak többnyire gyűjtőfogalmakat (például testvérek, szülők, bizonyos testrészek neve) jelöltek. A mai magyar nyelvben a régi összefoglaló összetételek kompozicionális jellegét már nem érezzük, csak történeti elemzéssel mutathatjuk ki. Így például az *orca* ~ *arc* szó valaha az *orr és száj* összekapcsolódásával jött létre (vö. manysi *ńol-sam* 'arc': *orr + szem* ~ hanti *ńol-samot-sem* 'ua.', manysi *ńol-tus* 'arc': *orr + száj*, udmurt *ym-nyr* 'arc': *száj + orr*). Az *ember* főnév előtagja a régen 'nő' jelentésű *em* (vö. *eme, emse* 'nőstény', vö. még: *emlő*), utótagja pedig a *fér-j* szó *běr* változata, amely valaha 'férfi' értelmű lehetett (vö. hanti *ne-χo* 'ember': *nő + férfi*). Ilyen típusú szavak a későbbiek során is keletkeztek (például finn *maailma* 'világ': *föld + levegő*, mordvin *at'at-babat* 'házastársak': *férj + feleség*, komi *jaj-ly* 'test': *hús + csont*, udmurt *syl'-vir* 'test': *hús + vér*, manysi *āyi-piy* 'gyermek': *lány + fiú*). Régi, elhomályosult összetételek a számnevek között is akadnak, ilyenek például a *-van/-ven* végződésű *negyven, ötven* típusúak, amelyeknek pontos megfelelésük van az obi-ugor nyelvekben (vö. manysi *at-pan* '50', *χot-pan* '60'), és feltételezhetjük, hogy e számnevek már az ugor együttélés korában is léteztek.

10.4.10.4.3. A mondattani rendszer ősi vonásai

A magyar mondattan ősi jellegzetességeiről lényegesen kevesebbet tudunk, mint a hangtan, a nyelvtani elemek és a szókészlet uráli előzményeiről, hisz az alapnyelvi állapot mondattani rekonstrukciója csak fennmaradt szövegek alapján lenne lehetséges. Írásos emlékek ezekből a korai időszakokból nincsenek, ilyenek már csak a rokon nyelvek külön életében keletkeztek, hiszen az írásbeliség is csak e népek önálló történetében alakult ki. Nyelvcsaládunkban legrégebbi szövegemlékekkel a magyar rendelkezik a 12. századtól, szórványemlékeink is csak néhány száz évvel korábról vannak, mindebből azt is láthatjuk, hogy a nyelvrokonainktól való elválást követő hosszú időszakra is csak az összehasonlító nyelvészeti vizsgálatok eredményeiből vonhatunk le következtetéseket. Mondatok, szövegek rekonstrukciójára azonban az összehasonlító nyelvészet sem képes, igaz, a történeti nyelvtudomány létrejötte idején történtek próbálkozások akár alapnyelvi szövegek létrehozására is. (A történeti összehasonlító nyelvészet atyjának tartott August Schleicher például 1868-ban közzétett egy mesét a rekonstruált indoeurópai alapnyelven. Ma már senki nem tekinti a rekonstruált nyelvi rendszereket véglegesnek, teljesnek, tehát a valamikori ténylegesen beszélt nyelvvel valóban megegyezőnek.)

A fentiek ellenére a mai rokon nyelvek szintaxisának tanulmányozásával lehetőségünk van arra, hogy az alapnyelv mondattanának egy-két jellegzetes vonására következtessünk. Mivel a mondattani jellemzők a nyelvek tipológiai jegyeivel szoros összefüggést mutatnak, így az utóbbi évtizedekben a nyelvtipológiai kutatások fellendülése is sok szempontból gazdagította, és várhatóan gazdagítja is még ismereteinket az uráli kor mondattanáról.

Már az alapnyelvben is bizonyára léteztek bővített mondatok, azaz a mondat a két fő alkotó elemén – az alanyon és az állítmányon – kívül egyéb mondatrészeket, bővítményeket is tartalmazhatott. Erre utal az alapnyelvre rekonstruálható szókincs szófaji és szemantikai gazdagsága, továbbá az ősi eredetű morfológiai eszközök nagy száma. Közös mondattani sajátossága az uráli nyelveknek az ún. szabad szórend (lásd az 5.2.1. pontot), azaz csupán szórenddel grammatikai szerepek nem változtathatók meg (vö. angol *The boy saw the girl. – The girl saw the boy.*) Bár a mai uráli nyelvek szórendjüket tekintve már eltérő típusokat képviselnek, a kutatások alapján feltételezhető, hogy az alapnyelv SOV jellegű volt, azaz az állítmány mindig a mondat végén helyezkedett el, az alany viszont a mondat elején, és többnyire közöttük álltak a bővítmények. A bővítmények sorrendjét illetően fontos szabály volt, hogy a bővítmény megelőzte az alaptagját, tehát a jelző a jelzett szavát, a tárgy és a határozó az igét. A jelző és a jelzett szó között nem volt kongruencia, miképpen a mai rokon nyelvek zömében sincs egyeztetés ilyen esetben (vö. *nagy ház-ban*, manysi *janiykol-t* 'ua.', mordvin *pokš kudo-so* 'ua.').

Idegen hatásra vagy spontán fejlődés eredményeképpen ma már kongruencia van a finnben (vö. *suure-ssa talo-ssa* 'nagy házban'), és egyes esetekben más nyelvekben is.

Az uráli nyelvek jellemző vonása lehetett az igeneves szerkezetek „mondatsűrítő” használata, amely ma is sok rokon nyelvben általános. Vö.: manysi *torəm mim ut* 'isten (által) adott holmi', hanti *töyә werән-tä jәmilnә mä lәynәti jәlilyälәm* 'amikor tüzet kezdtek csinálni, én is velük mentem' (a mondat igeneves szerkesztettsége magyarul kb. így adható vissza: „tűz csinálásuk kezdésekor én is velük mentem”). Bár ma már az uráli nyelvek használnak összetett mondatokat is, ezek igeneves szerkezetekké átalakítása is lehetséges, vö. finn: *Mikon tultua kotiin/Kun Mikko oli tullut kotiin, hänen sisarensa meni uimaan.* 'Mikko hazaérkezte után / Miután Mikko hazaérkezett, a nővére elment úszni.'; *Löysin Mikon kirjoittamat kirjeet/ kirjeet, jotka Mikko oli kirjoittanut.* 'Megtaláltam a Mikko által írt leveleket / a leveleket, amelyeket Mikko írt.'

Az etimológiai kutatások alapján is feltételezhetjük, hogy az alapnyelvben nem voltak kötőszavas mellérendelő összetett mondatok, és talán mellérendelt mondatrészek sem, mivel a rokon nyelvekben közös eredetű mellérendelő kötőszók nincsenek, ezek mind későbbi keletkezésűek, részben átvételek, részben pedig belső fejlemények. Felsorolás esetén a mellérendelt mondatrészek mindegyikéhez külön állítmány tartozhatott (vö. hanti *tanķә wetәs, nõxәs wetәs* 'mókust ölt, cobolyt ölt'), mivel az egymás mellé kerülő főneveket akár alárendelő szószerkezetnek is értelmezhetjük. A mellérendelés jelölésére nemcsak az állítmány ismétlését használhatták fel, hanem a rokon nyelvek adataiból arra következtethetünk, hogy ezek egyforma szuffixumot is kaphattak, vö. manysi *әkwa-γ ojka-γ ölsiy* 'öregasszony [Dual.] és öregember [Dual.] éltek', hanti *ime-ңen ike-ңen üsңen* 'ua.', finn *Siitapä tuli, että koira-t, ketu-t, sude-t ja karhu-t yhtenä metsää kävivät.* 'Azóta van, hogy a kutya [Plur.], róka [Plur.], farkas [Plur.] és medve [Plur.] együtt járják az erdőt.' Az előbbi obi-ugor példákban a kettős szám [duális], a finn mondatban pedig a többes szám jele szerepel a mellérendelés jelölésére. (Mivel az ilyen típusú mellérendelés több alany esetén használatos, ezek az eredetileg a mellérendelő viszony jelzésére alkalmazott szuffixumok idővel számjelekké is alakulhattak.) Gyakori jelenség az is, hogy a mellérendelő tartalmat alárendelő szerkezet fejezi ki, vö. *a királyfi a leánnyal egy pár lettek, bús harag* 'bú és harag'; vö. még: *udmurt kijen ebek vaje* 'kígyót és békát („kígyóval békát”) hoz', *komi koris sunisajem* 'cérnát és tüt („cérnás tüt”) kért'.

Alapnyelvi vonás, hogy számnévi jelző után a jelzett szó egyes számban áll, s egyes számot használunk páros testrészek és az ezekhez tartozó ruhadarabok nevében is, illetőleg ezek egyikét a 'fél' szóval jelöljük, vö. *sok év, húsz gyerek*, *komi kujim zon* 'három legény', továbbá *fěllábú, cipőt húz*, manysi *kätpäl* 'félkezü', hanti *sempelәk* 'félszemű', finn *silmäpuoli* 'ua.'

További közös mondatszerkesztési sajátossága nyelvcsaládunknak a birtoklás létigével történő kifejezése. Az indoeurópai nyelvekhez hasonló segédigével (például angol *to have*, német *haben*) az alapnyelv sem rendelkezett, a létige és a birtokos szerkezet fejezhetette ki a birtoklást, vö. *(nekem) van házam*, finn *minulla on talo* 'ua.' (szó szerint: „nálam van ház”), *minun on nälkä* 'éhes vagyok' („nekem éhség van”), *udmurt čěčied vaň-a?* 'mézed van-e?', *szölkup man öker ätäm ęna* 'van egy rénem' (szó szerint: „én egy rénem van”).

Az indoeurópai nyelvektől eltérő sajátosság az is, hogy az alapnyelvben a tagadást tagadó igével fejezték ki, miképpen ez ma is így történik több rokon nyelvben (vö. finn *en mene, et mene, ei mene* 'nem megyek, nem mész, nem megy', *komi og mun, on mun, oz mun* 'ua.'). Napjainkra a tagadó ige eltűnt az ugor nyelvekből, és másutt is megfigyelhető az adverbializálódási tendencia, azaz a tagadó ige használati köre és ragozhatósága egyre inkább szűkül.

Végezetül még megemlíthetjük, hogy főképpen régi nyelvünk és nyelvjárásaink (lásd a **18.** fejezetet) őriznek olyan határozói vonzatokat, amelyek nyelvcsaládunk más nyelveiben általánosak, vö. például *odahagy valamit, elmarad valahová, vízbe fűl, vízbe fűt, messziről lát valamit*. A rokon nyelvi megfelelésekre vö. finn *jätin rahani kotiin* 'otthon („haza”) hagytam a pénzem', mari *kniyam monęeš kođem* 'otthon („haza”) hagyom a könyvet', finn *hän kuoli veteen* 'vízbe fűlt ('halt')', hanti *janķә mәнәs* 'vízbe fűlt („ment")', manysi *jäniy sät tül kinsälh* 'nagy szerencsét ott („onnan”) keress'. A hasonlító határozó nyelvjárási ablativusi ragja (*ő tőle szebb*) szintén ősi vonás, vö. manysi *wõt anәmnәl jör* 'a szél nálam („tőlem”) erős/ebb/', mordvin *kize telede paro* 'a nyár a télnél („télből”) jo/bb/'.

10.4.10.4.4. Szókészletünk uráli öröksége

A nyelvi hasonlóságok minden bizonnyal legfeltűnőbb példái a szókincsben található közös elemek. Nem meglepő, hogy a régi nyelvhasználatok és a laikusok a nyelvrokonságot a rokonítandó nyelvek hasonló szavaival igyekeztek, illetve igyekeznek bizonyítani. Az előző fejezetekben leírtak alapján azonban beláthatjuk, hogy a rokon nyelvek közös eredetű szavai nem is feltétlenül hasonlítanak ma már egymásra, továbbá a nyelvrokonság

bizonyítékai között a grammatikai rendszer közös vonásai is éppolyan fontos tényezők, és végül azt is felidézhetjük, hogy a hasonló szavak nem csak a nyelvrokonságból eredhetnek.

A magyar nyelv szókészletében megőrizte uráli jellegét (lásd a **16.1.** pontot). Ennek első pillantásra talán ellentmond, hogy az ősi eredetű – tehát uráli, finnugor vagy ugor kori – szavak száma nem éri el az ezret. Ez az adat azonban nem tartalmazza azokat a származékokat, amelyek ősi szavainkból keletkeztek képzéssel vagy összetétellel. Ez utóbbiakat is figyelembe véve azt tapasztaljuk, hogy a magyar szókészletnek körülbelül a fele ősi eredetű. A szógyakorlati vizsgálatok alapján pedig azt látjuk, hogy az általunk használt szavak mintegy 80%-a az ősi szókincshez tartozik, tehát uráli, finnugor és ugor szavaink szókészletünk leggyakoribb, leginkább használt elemei.

Az uráli alapnyelv szófaji tagolódásáról vallott elképzelések az utóbbi évtizedekben jelentős változásokon mentek át. A korai felfogások a névszók elsődlegességét hangsúlyozták, vagy pedig az alapnyelv szófajok nélküliségét feltételezték. Az előbbi esetében az uráli nyelvekben gyakori névszói állítmányra hivatkoztak, az utóbbinál pedig az ún. nomen-verbumokra, amelyek nyelvcsaládunk minden nyelvében előfordulnak (például *fagy*, *les*, *nyom*, finn *tuule-* 'szél; fúj', mari *lum-* 'hó; havazik', komi *iz-* 'kő; öröl'). A nyelvészek mai álláspontja szerint az ilyen típusú igenévszók, amelyek az alapnyelvben nagyobb számmal fordulhattak elő, valójában olyan ambivalens tömorfémák, amelyek a mondatban mindig szófaji értéket kaptak. Az uráli és finnugor alapnyelvre kb. 100 olyan szóalak rekonstruálható, amelyek folytatásai egyes nyelvekben igeként, másokban pedig névszóként jelentkeznek (pl. **alka* 'valaminek a vége, eleje; elkezd, kezdődik' > finn *alkaa* 'elkezd, kezdődik', hanti *aləŋ* 'valaminek a vége, eleje').⁴

Az uráli és a finnugor korszak nyelve már tartalmazta azokat a főbb szófaji osztályokat, amelyeket a mai nyelvek is használnak. Az alapnyelv szókészletében alakilag két fő csoportot különíthetünk el: az egytagú mutatószókat, indulatszókat és névmásokat, illetőleg a két- vagy háromtagú fogalomszavakat. A fogalomszavakon belül tehát léteztek az igék és névszók, a névszók csoportjában a főnevek és a melléknévek. A melléknévek nem alkothattak még kiterjedt szóosztályt, tulajdonságfogalmakat igékkel és főnevekkel is kifejezhettek (vö. manysi *wošram* 'epe; keserű; sárga, zöld', nyenyec *jedé-* 'beteg; betegnek lenni'). A melléknéveknek a főnevekhez való közelségét ma is jelzi számos, főnévként és melléknévként egyaránt használható szó (például *beteg*, *hideg*, *sötét*), vagy több képző is, amely főnévhez, melléknévhez egyaránt járulhat (például *hegység*, *jóság*). Az alapnyelvben már külön csoportot alkothattak a számnevek is, és közös számneveink alapján arra következtethetünk, hogy az alapnyelv beszélői már tízes számrendszerben gondolkodtak, mivel több 'tíz' jelentésű számnév is rekonstruálható a különféle alapnyelvi szintekre, valamint néhány nyelvben a 'nyolc' és a 'kilenc' elnevezése a 'tíz'-hez való viszonyításon alapul (vö. finn *kahdeksan* '8' tkp. 'kettő – nem levő – (a tízből)', *yhdeksän* '9' tkp. 'egy – nem levő – (a tízből)', valamint a 'száz' számnév pedig a finnugor együttélés idejéből származó iráni kölcsönzés (finnugor **šata* 'száz'). A határozószavak és névutók kialakulása már későbbre tehető, de minden bizonnyal a folyamat már az alapnyelvben elkezdődött. A mai uráli nyelvek gazdag névutórendszert használnak, de ebben közös eredetű névutótövet csak néhányat találhatunk, és hasonlót tapasztalunk a határozószavak esetében is. Az egytagúak csoportjába tartozó névmási osztály a legrégebbi szófajok közé tartozik, a személyes, mutató és kérdő névmások biztosan rekonstruálhatók az alapnyelvre, és mint korábban láthattuk, ezek fontos grammatikai kategóriák alapjául szolgáltak.

Az uráli nyelvcsalád alapnyelvi szintjeire rekonstruált szókincset tartalmazó uráli etimológiai szótár (*Uralisches Etymologisches Wörterbuch*) 1182 uráli és finnugor eredetű szót tartalmaz, ebből közel 550 megőrződött a magyarban is. Az ugor alapnyelvre (a magyar, manysi és hanti közös előzményére) pedig 157 szót lehet rekonstruálni, ez természetesen mind kimutatható nyelvünkől, hiszen magyar megfelelés nélkül ezeket az etimológiákat legfeljebb csak obi-ugor korinak tarthatnánk.

Az ősi szókincs jelentéstani csoportosítása érdekes tanulságokkal szolgál. Urali szavaink beszédünk leggyakoribb elemei, mivel jelentős részük az alapszókincsbe tartozik (lásd a 10.3. szakasz - Hol és hogyan keressük nyelvünk uráli vonásait? pontot). Idetartoznak például a testrésznevek (vö. *fő*, *fej* ~ manysi *pəŋk* ~ finn *pää*, *szem* ~ hanti *sem* ~ finn *silmä*, *kéz* ~ manysi *kat* ~ finn *käsi* stb.), bizonyos természeti jelenségek, természeti tárgyak elnevezései (vö. *hó* 'hold' ~ hanti *ḡaw* 'hónap' ~ finn *kuu* 'hold, hónap', *felhő* ~ hanti *pələŋ* ~ finn *pilvi* stb.), elemi cselekvések megnevezései (vö. *val-*, *vol-* 'van' ~ manysi *ol-* ~ finn *ole-*, *néz* ~ manysi *ney-* ~ finn *näke-* stb.), alapvető érzékelések, tulajdonságok megnevezésére szolgáló szavak (vö. *íz* ~ komi *is* 'bűz, szag' stb.) és a névmások. Ezekon túl az alapszókincs részét képezik azok a művelődéstörténeti szempontból rendkívül fontos szavak, amelyek beszélőik természeti környezetéről, tárgyi és szellemi kultúrájáról közvetett módon tájékoztatnak bennünket.

Befejezésül álljon itt ősi szavaink közül néhány olyan tematikai csoportosításban, amely alapján következtethetünk az alapnyelvi társadalom szervezettségére, életmódjára és elhelyezkedésére.

Az alapnyelv szókészletének vizsgálata döntő jelentőségű lehet a valamikori közös lakóterület, az őshaza lokalizálásánál. Főképpen azoknak az állatoknak és növényeknek az elnevezései meghatározóak az őstörténeti kutatások számára, amelyek elterjedtségük alapján alkalmasak egy adott terület behatárolására. Az őshaza helyének meghatározása azonban csupán nyelvi adatok alapján nem lehetséges, miképpen ezt mutatja az is, hogy e módszert alkalmazva eltérő eredményekre jutottak az eddigi kutatások. Valószínű, hogy az egyes nyelvekben az állat- és növénynevek megőrződése függ az uráli népek mai lakóterületétől is: a nyelv azoknak az állatoknak és növényeknek az elnevezéseit őrzi meg, amelyek továbbra is a környezetében élnek. Az őshaza-kutatások napjainkban is alakítják az eddigi eredményeket, a nyelvészeti eredményeket egyeztetni kell pollenanalitikai és régészeti kutatásokkal is. A ma legáltalánosabban elfogadott Urál vidéki őshaza-hipotézis valószínűleg kapcsolatba hozható az urál-kámai neolitikus régészeti kultúrával.

Ősi szókincsünk alapján is feltételezhetjük, hogy a finnugor társadalom nemzetségi szervezetben élt, erre utal a *had* szó, amelynek eredeti jelentése 'nemzetség, nagycsalád' volt (vö. manysi *χont* 'háború, had' ~ finn *kunta* 'község, gyülekezet') és a *szer*, amelynek hanti megfelelője ma is jelölheti a nemzetséget (vö. hanti *sir* 'frátria, nemzetség'). Számos finnugor eredetű rokonsági terminusunk, és ezek rokon nyelvi megfelelői alapján feltételezhetjük, hogy eleink patriarchális társadalomban éltek (vö. *ős* ~ finn *isä* 'apa, ős' ~ mari *iza* 'báty, nagybátya', *vő* ~ finn *vävy* ~ mari *wenge*, *meny* ~ hanti *meñ* ~ finn *miniä* stb.). Sok régi szavunk utal őseink halászó-vadászó életmódjára (vö. *hal* ~ hanti *kul*, *χul* ~ finn *kala*, *háló* ~ manysi *kulp*, *χulp* ~ hanti *kalew*, jó 'folyó' ~ finn *joki* ~ komi *ju*, *nyíl* ~ hanti *ńal* ~ finn *nuoli*, *öl* ~ manysi *äl-* ~ hanti *wel-* ~ komi *vi*, *lő* ~ manysi *lij-* ~ finn *lyö-* 'üt, ver' stb.), és az ezt kiegészítő gyűjtögetésre (vö. *bogyó* ~ manysi *pul* ~ finn *puola*, *méz* ~ finn *mete-* ~ komi *ma* stb.). Az uráli és finnugor korszak emberei már bizonyos fokig letelepedett életmódot folytattak, ezt mutatja például a *ház* szó, amely eredetileg fakéregből, állati bőrből készített sátorfélélt, földkunyhót jelölt (vö. hanti *kat* 'ház' ~ finn *kota* 'kunyhó' ~ számi *goatte* 'sátor'), vagy a *rak* ige, amely valaha 'épít' jelentésű volt (vö. finn *rakenta-* 'épít'). Közös szókészletünk vall az uráli közösség régi életének olyan részleteiről is, amelyekből eleink lakásáról, ruházódásáról alkothatunk képet (vö. *ágy* ~ manysi *álat* ~ udmurt *valäs*, *öv* ~ finn *vyö* ~ komi *veñ*, *fon* ~ manysi *pun-* ~ finn *puno-* stb.), vagy amelyek a táplálkozással kapcsolatos szokásaikra utalnak (vö. *főz* ~ manysi *päjt-* ~ mordvin *pi* ~ nyenyec *pšš*, *fazék* ~ manysi *put* ~ finn *pata*, *vaj* ~ mordvin *oj*, *vaj* ~ finn *voi*, *mony* 'tojás' ~ hanti *mon* ~ finn *muna* stb.). A különféle eszközök és anyagok közös eredetű nevei az akkori kézműves tevékenységről, az állati, növényi és a természetben található anyagok feldolgozásáról mesélnek (vö. *kés* ~ manysi *käsi* ~ mari *küzö*, *kő* ~ manysi *kū* ~ mari *kū* ~ finn *kivi*, *nyél* ~ manysi *nel* ~ finn *nyte-* stb.). Az uráli és finnugor alapnyelvből a háziállatok nevei általában hiányoznak, miképpen a földművelés terminológiájába tartozó szavakat sem találhatunk szókincsünk legrégebbi rétegében. Ősi szavaink közül egynéhány pedig a finnugor korszak hitéletéhez, a sámánizmushoz kapcsolódik (vö. *lélek* ~ hanti *lil* ~ finn *löyly* 'gőz', *révül* ~ manysi *rēy* 'meleg, forróság').

1 2 3 4

Irodalom

¹Az UNESCO kategóriáit alkalmazva a nyelvészek szibériai nyelvrokonaink közül a déli manysit, a kamasszt és a matort a **kihalt nyelvek** csoportjába sorolják, a nyugati manysit és a déli hantit a **vélhetően kihalt nyelvek** közé, a keleti manysit, az enyecet, a szölkup déli és középső nyelvjárásait pedig a **kihalás szélén álló nyelvek** közé. Az erősen veszélyeztetett nyelvek közé tartozik az északi manysi, keleti hanti, nganaszan és erdei nyenyec, a **veszélyeztetett nyelvek** csoportjába pedig az északi hanti, tundrai nyenyec és északi szölkup.

²A nyelvek alapszókészletébe azok a legáltalánosabb szavak tartoznak, melyek egyetemes emberi tapasztalatokat fejeznek ki (alapvető cselekvések nevei, a külső természet legfőbb jelenségeinek elnevezései, testrésznevek, az általános viszonyfogalmakat kifejező névmások, mutatószók, tagadószók, a legalapvetőbb számnevek stb.). Az alapszókészlet nem azonos a rokon nyelvek ősi, közös szókészletével, de általában jelentős a kettő közötti átfedés. Az alapszókincs jellemzője a viszonylagos állandóság: a szókészletnek ez a területe éppen gyakori használata miatt jobban ellenáll a lecserélődésnek. Ha a nyelvet beszélő nép környezete, társadalmi berendezkedése, kultúrája jelentősen megváltozik, akkor ez a változás az alapszókincset is érintheti, és ősi, közös eredetű szavak eltűnését is eredményezheti.

³A locativus *-t ragja a finnugor korig vezethető vissza, megfelelői a szamojéd nyelvekből nem mutathatók ki.

⁴Az, hogy bizonyos névszóknek és igéknek közös gyökérük lehet, nem ritka jelenség a világ nyelveiben, és jellemző lehet adott szemantikai kapcsolatok esetén, például:

- állapot és az állapotba jutás, vö. *fagy*, finn *sula-* 'fagymentes, folyékony; olvad'
- cselekvés és a cselekvés eszköze, vö. finn *kynsi-* 'köröm; karmol'
- cselekvés és a cselekvés eredménye, vö. *nyom*.

- [CH10-B1] Abondolo Daniel (szerk.) 1988. *The Uralic languages*. London - New York, Routledge.
- [CH10-B2] Bakró-Nagy, Marianne 1992. Die Begriffsgruppen des Wortschatzes im PU/PFU. *Ural-Altäische Jahrbücher N. F.* 13–40.
- [CH10-B3] Benkő, Loránd (főszerk.) 1993–1997. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH10-B4] Bereczki, Gábor 1980. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH10-B5] Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH10-B6] Csepregi Márta (szerk.) 2001. *Finnugor Kalauz*. 2. kiadás. Budapest, Panoráma.
- [CH10-B7] Dixon, R. M. W. 1997. *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH10-B8] Gyarmathi, Sámuel 1999. *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH10-B9] Hajdú, Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH10-B10] Hajdú, Péter 1988. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. 4. kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH10-B11] Hajdú, Péter 1978. *Urali nyelvrokonaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH10-B12] Häkkinen, Kaisa 1985. *Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrilaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodiikkaa. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17*. Turku.
- [CH10-B13] Honti, László 1993. *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH10-B14] Honti, László 1999. Ugor alapnyelv: téves vagy reális hipotézis? In: Bakró-Nagy Marianne et al. (szerk.) *Budapesti Urali Műhely I. Ugor Műhely*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 19–42.
- [CH10-B15] Hoppál Mihály (szerk.) 1980. *Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- [CH10-B16] Korhonen, Mikko 1991a. Uralin täällä ja tuolla puolen. In: Laakso 1991: 20–48.
- [CH10-B17] Korhonen, Mikko 1991b. Remarks on the structure and history of the Uralic case system. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 83: 163–180.
- [CH10-B18] Kulonen, Ulla-Maija 1992–1995. *Suomen sanojen alkuperä*. Suomen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. Helsinki.
- [CH10-B19] Laakso Johanna (szerk.) 1991. *Uralilaiset kansat. Tietoa suomen sukukielistä ja niiden puhujista*. Helsinki, WSOY.
- [CH10-B20] Lakó, György (főszerk.) 1967–1978. *A magyar szókészlet finnugor elemei I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH10-B21] Mikola, Tibor 2004. *Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen. Aus dem Nachlass herausgegeben von Beáta Wagner-Nagy. Studia Uralo-Altaica 45*. Szeged.
- [CH10-B22] Nanovszky György (szerk.) 1996. *A finnugorok világa*. A Magyarorsággutató Könyvtára. Budapest - Moszkva.
- [CH10-B23] Nanovszky György (szerk.) 2000. *Nyelvrokonaink*. A Magyarorsággutató Könyvtára XXXV. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- [CH10-B24] Rédei, Károly (főszerk.) 1986–1988. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Wiesbaden - Budapest, Akadémiai Kiadó.

- [CH10-B25] Sajnovics, János 1994. *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos.* Budapest, ELTE.
- [CH10-B26] SinorDenis (szerk.) 1988. *The Uralic languages: description, history and foreign influences.* Leiden, Brill.
- [CH10-B27] Vértes, Edit 1990. *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH10-B28] Zsirai, Miklós 1994. *Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összefoglalásával közreadja Zaicz Gábor.* Budapest, Trezor Kiadó.

11. fejezet - Az ősmagyar kor

Horváth, László

11.1. Bevezetés

Ez a korszak a magyarságnak az ugor közösségből való kiválásával, azaz feltehetően Kr. e. 1000 körül kezdődött. Első szakasza nagyjából a Kr. u. 5. század közepéig tartott; második szakasza, a vándorlások kora pedig a 9. század végén, a honfoglalással zárult. Az ősmagyar korból nincsenek nyelvemlékeink, ezért arra, hogy milyen lehetett ennek az időszaknak a nyelvi rendszere, és miféle változások történhettek benne, egyrészt az uráli (finnugor, ugor) összehasonlító nyelvészet eredményeiből, másrészt az ómagyar nyelvemlékekből kirajzolódó kép alapján következtethetünk.

11.2. A hangrendszer

Az ősmagyar kor elején minden szó magánhangzóra végződött. A toldalékok nélküli forma általában két szótagú volt, kivéve a jellemzően egy szótagú névmásokat és indulatszókat. A hangsúly az első szótagra esett.

A **mássalhangzók** rendszere a korszak folyamán nagymértékben átalakult. Itt csupán néhány fontosabb változást mutathatunk be.

Az alapnyelvből származó mássalhangzók készlete az ősmagyarban újabb elemekkel bővült. A rendszer szempontjából a leglényegesebb folyamat a zöngétlen és a zöngés mássalhangzók szembenállásának kialakulása volt. Az alapnyelvből örökölt zöngétlen *p*, *t*, *k* hangokkal szemben az ősmagyarban jelent meg a zöngés *b*, *d* és *g*. A *b* forrása részint az alapnyelvi **mp* hangkapcsolat (pl. ur. **kumpa* > m. *hab*), részint a szó eleji *p* szórványos zöngésülése (pl.: *bal*, *bőr*) volt; gyakoriságát török jövevényszavak (pl.: *bátor*, *borjú*) is növelték. A *d* az **nt* hangkapcsolatra vezethető vissza (pl. fgr. **lunta* > m. *lúd*), illetőleg a szó eleji *t* szórványos zöngésülésével keletkezett (pl. fgr. **tunke-* > m. *dug*; az *η* olyanféle hang, amelyet az *ing* szóban ejtünk). A *d* terjedésében is szerepet kapott a török nyelvekből való szókölcsönzés (pl.: *dél*, *kender*). A *g* az **ηk* hangkapcsolat leszármazottja (pl. *dug*), továbbá török jövevényszavakkal érkezett (pl.: *sereg*, *tenger*).

Sem az alapnyelvben, sem az ősmagyarban nem volt *v* hang; élt viszont közeli rokona, a két ajakkal képzett *β* (ilyen hangot ejtenek pl. az angol *water* 'víz' szó elején). Ennek az ősmagyar kor kezdetén még nem volt zöngétlen párja. Ezt a sze repet a rendszerbe új elemként belépő *f* is csak félig-meddig tudta betölteni, mivel hangképzési helye valamelyest eltért a *β*-étől, és csak a szó elején fordult elő. Az *f* az alapnyelvi szókezdő **p* örököse (pl. ur. **puβe* > m. *fa*; l. még: *fiú*, *fül* stb.).

A *z* – az alapnyelvből való *sz* zöngés párja – szóbeljei helyzetben bukkant fel a **t* utódként (pl. fgr. **kota* > m. *ház*; l. még: *kéz*, *száz* stb.).

Az is előfordult, hogy a zöngétlen : zöngés hangpár mindkét tagja az ősmagyarban lépett be a mássalhangzók rendszerébe. Ilyen volt a *χ* : *γ* páros. Ezt a két mássalhangzót a *k*-val és a *g*-vel azonos hangképzési helyen, de a *h*-hoz hasonló módon, vagyis réshangként ejtették. A zöngétlen *χ* az alapnyelvi szókezdő **k*-t váltotta fel, többnyire olyankor, ha azt mély magánhangzó követte (pl. ur. **kala* > ősm. *χáLá*, később *hal*; l. még: *hall* ige, *három*, *ház* stb.). A magas magánhangzók előtt a szókezdő **k* általában megmaradt (*kéz*, *ki*, *kő* stb.). A zöngés *γ* előzménye többnyire ugyancsak az alapnyelvi **k* volt, de ez a mássalhangzó a szó belsejében fordult elő (pl. ur. **joke* > ősm. **joye* 'folyó'; ezt az ősi szót, amely később *jó* alakban élt, őrizte meg például *Sajó* folyónevünk). Néhány török jövevényszó is hozzájárult a *γ* terjedéséhez (l. pl. *disznó* szavunk ősmagyar *džsjsznáj* formáját).

Az ősmagyar mássalhangzókészlet új elemeként a *džs* is megjelent. Ezt a mai *džs*-hez hasonlóan, de *j*-s színezettel ejtették. Később, már az ómagyar korban, nem is a *džs*-nek, hanem a *gy*-nek adta át a helyét, így az egykori *džs* nyomait ma *gy*-t tartalmazó szavakban találhatjuk meg. A *džs* egyik előzménye az alapnyelvi **nyčs* hangkapcsolat volt (pl. a *légy* 'rovarfajta', *magyar* szavak korábbi formájában). Máskor a *džs* *l-re* vezethető vissza az alapnyelvi örökségként az ősmagyarban tovább élő *ly* hang közvetítésével; például: fgr. **βole-* > ősm. **βoly-* > **βodžs-*, mai *vagy-* (pl. *vagyunk*). (Az *ly* a *j*-vel azonos hangképzési helyen, az *l*-hez hasonló módon ejtett mássalhangzó; ma palóc nyelvjárásokban fordul elő.) A *džs* terjedéséhez a vándorlások idején átvett, ma *gy*-vel hangzó török jövevényszavak is hozzájárultak (pl.: *gyárt*, *gyertya*, *gyöngy*).

Az ősmagyar kori változások közé tartozik *app*, *tt*, *kk* rövidülése is: például ez történt az *epe* főnév, a *hat* számnév és a *lök* ige eredetileg hosszú mássalhangzójával.

Összegzőképpen és összehasonlításként felsoroljuk azokat a mássalhangzókat, amelyek a honfoglalás idején éltek, de a mai köznyelvben nincsenek meg: *β*, *χ*, *γ*, *dzs*, *ly*. Az akkor még hiányzó, de ma használatos mássalhangzók listája pedig a következő: *ty*, *gy*, *v*, *zs*, *h*, *c*, *dz*, *dzs*.

Ha egy szóban két vagy több nyílt (magánhangzóra végződő) szótag követte egymást, akkor a második vagy harmadik ilyen szótagból kieshetett a magánhangzó, tehát mássalhangzók kerültek egymás mellé; például: **várojon > várjon*. Ez a nyelvünk történetében később is érvényesülő, úgynevezett kétnyíltszótagos tendencia az ősmagyarban sokféle új mássalhangzó-kapcsolódást eredményezett, hosszú mássalhangzók kialakulására, hasonulásokra, összeolvadásokra is lehetőséget adva.

Horger Antal a köztudatban a József Attila-vers alapján csakis úgy él, mint a szegedi egyetem fura ura. Érdemes megjegyezni, hogy a kiváló nyelvész kutatásainak emlékére a kétnyíltszótagos tendenciát „Horger-törvény” néven is emlegetik.

A **magánhangzók** közül még hiányzott az *a*; volt viszont ajakkerekítés nélkül ejtett *á* (ilyen hangot ma a palóc nyelvjárásokban figyelhetünk meg a köznyelvi *a* helyén). Élt az ősmagyarban még egy mély magánhangzó: az *ĩ* (olyanféle hang, mint az orosz *ѣ*). Ezt a *nyilak*, *iszom* típusú toldalékos szóalakok mutatják. Figyelembe véve ugyanis az alapnyelvből örökölt magánhangzó-harmóniát, a második szótagban csak akkor lehetett mély magánhangzó, ha az első szótagban is ilyen állt (másként **nyilek*, **iszém-féle* formák születtek volna).

Volt továbbá az *e*-nél zártabban képzett *ě* hang. (Ez több nyelvjárásban ma is használatos, sőt az egyébként nyelvjárási színezet nélkül beszélők közül is sokak kiejtésében megfigyelhető.) – Hiányzott még ekkor az *ő*; ez csak az ősmagyarban bukkant fel.

Az ősmagyar kor elején a két szótagú szavak második, azaz szótővégi magánhangzója *á*, *o*, *e* vagy *ě* lehetett, vagyis alsó vagy középső nyelvvállással ejtett hang. Az ilyen magánhangzók azonban még a vándorlások időszaka előtt zártabb képzésű, felső nyelvvállással ejtett társaiknak (*ĩ*, *u*, *i*, *ü*) adták át helyüket. A záródás oka a hangsúlytalan helyzet lehetett.

Valószínűleg az ősmagyar korban, *ĩ* utótagú kettőshangzók (diftongusok) keletkeztek első hosszú magánhangzóink: az *á*, az *é* és az *í*. A kettőshangzók általában a tővégi magánhangzónak és egy *-i* toldaléknak (időjel, határozórag stb.) a találkozásakor jöttek létre (pl. **bele* 'bél' + *-i* > **belei* > *belé*), de jövevénytiszta szavak is növelhették a számukat (pl. tör. **bakay* > m. **bokáj* > **boká* 'boka').

A magánhangzó-harmónia (l. a **2.1.1.** pontot) minden bizonnyal már az alapnyelvben is érvényesült, azzal a megszorítással, hogy a második szótag *ě*-je úgynevezett semleges hang volt, azaz mély vagy magas magánhangzó után egyaránt következhetett. Az ősmagyar nyelv ezt az egyenlenséget feltehetőleg megszüntette: a mély magánhangzó + *ě* szótagszerkezet tisztán mély hangrend váltotta fel.

Vegetes hangrendű szavak az ősmagyarban leginkább akkor jöhettek létre, ha egy mély hangrendű szóban az *ĩ* utótagú kettőshangzó *é*-vé vagy *i*-vé vált. Például így: **váro-i-k* > **vároik* > *várék* 'vártam'. Természetesen összetett szavakban is előállhatott vegetes hangrend.

11.3. A szóelemek

A **szótövek** végén álló rövid magánhangzók csak akkor váltak zártabb ejtésűvé, ha a szóalak végére kerültek. Ha mássalhangzóval kezdődő toldalék következett utánuk, az megóvta őket a záródástól. Így jött létre az *utu* 'út': *uta-k*, *uta-t* stb. típusú szembenállás, vagyis a váltakozó végmagánhangzójú tőtípus.

Ha az ősmagyarban lejátszódott hangváltozások eredményeként, illetve jövevénytiszta szavak átvételekor *á* vagy *é* került a szótő végére, a tő egyalakú maradt: *fű* 'fa': *fű-k*, *kezé* 'keze': *kezé-n*, *kecské* 'kecske': *kecské-t* stb. Ekkor tehát még nem volt meg a *fű* : *fű-k* típusú magánhangzó-váltakozás (lásd a **2.1.2.** pontot).

Már az alapnyelvben megindult az a folyamat, hogy a cselekvés különféle árnyalatainak (ismétlődés, pillanatnyiség stb.) érzékeltetésére egyre gyakrabban csatlakoztak képzők a tőigékhez, így az igének mint szófajnak a képzősség mindinkább jellemző jegyév vált. A képzős igék felszaporodásával a pusztá tőigék aránya egyre kisebb lett. Ez a tendencia oda vezetett, hogy az ősmagyarban sok tőige kihalt, másoktól pedig hangalaki és jelentésbeli változások miatt a belőlük képzett származékiégek elszakadtak. Ilyen esetekben a

továbbra is élő, egykor képzéssel keletkezett származékokban a képzésmozzanat elhomályosult, vagyis ezek az igék fiktív tövűek lettek. Hajdani alapszavuknak (a tőigének) a kihalásával váltak fiktív tövűvé például a *harap*, *mond*, *néz* igék. A fiktív tövűvé váló származék eltávolodását a továbbra is élő alapszótól (tőigétől) pedig ilyen példapárokkal szemléltethetjük: *kér* : *kérd(ez)*, *mer* : *márt* stb. A fiktívvé váló igeitövekből különféle képzők segítségével természetesen több származék is keletkezhetett (például a *fár*- tőből a *fárad* és a *fáraszt*). Az így létrejött szócsaládok általában igékből állnak, de olykor névszói tagjuk is lehet (pl. *vezet* : *vezér*). Az ősmagyarban (vagy még korábban) az alapszó kihalásával nemcsak igeitövek váltak fiktívvé, hanem névszótövek is (vö.: *egér*, *ideg*, *sovány* stb.). Ez a folyamat azonban nem járt olyan következménnyel, hogy a nyelvi rendszerbe belépő névszókön szinte kötelező legyen valamilyen képző szereplése.

Azzal, hogy az ősmagyar igék között jelentősen nőtt a tő + képző felépítésük aránya, lehetségessé vált, hogy egyes képzős igék tényleges tőigei előzmény (önálló alapszó) nélkül, azaz rögtön tő és képző együtteseként lépjenek be a szókészletbe. Ez különösen hangutánzó vagy hangulatfestő igékkel fordulhatott elő: a *fecseg*, *rohan*, *tikkad* típusú igék létrejöttéhez nem (feltétlenül) volt szükség **fecs*, **roh*, **tikk*-féle tőigékre (lásd a **16.3.1.2.** pontot).

Az ősmagyarban nemcsak a szótövek, hanem a **toldalékok** is magánhangzóra végződtek. (Ha ez a hang a todalék funkciójának szempontjából lényegtelen volt, akkor a képzők, jelek, ragok bemutatásakor külön nem említjük és a példákban sem tüntetjük fel.)

A **képzők** szerepét természetesen erősen befolyásolta a tő szófaja és jelentése. Az alapnyelvből örökölt képzőkészlet tagjai általában egyeleműek voltak: a képző funkcióját többnyire egyetlen mássalhangzó látta el a tőhöz kapcsolódva. Az ilyen képzőket ma már sokszor csak nyelvtörténeti elemzés segítségével ismerhetjük fel. Nyelvtörténeti vizsgálódás nélkül aligha gondolnánk például arra, hogy *mond*, *facsar*, *keres* igéink végén a mássalhangzó ősi gyakorító (tartósságot, ismétlődést kifejező) képző, vagy arra, hogy a *terem*, *harap* igék alapnyelvi eredetű mozzanatos (pillanatnyiságot, kezdést érzékeltető) képzőt őriznek. Az egyelemű névszóképzőket sem könnyebb felismerni fiktív töveken: például az eredetileg igei tövű *virág*, illetőleg a névszói tövű *egér* főnévben. Vannak azonban olyan alapnyelvi eredetű egyelemű képzők, amelyek mindmáig elevenek maradtak. Az egyelemű képző könnyen felfedezhető a következő példákban, mivel a tő önálló szóként is él: *szól*, *főz*, *sós* stb. Bár az ősi gyakorító -g és mozzanatos -n képzők (pl. *forog*, *fortyan*) többnyire fiktív tőhöz kapcsolódnak, a hangutánzó és hangulatfestő szavak körében ma is elevenek.

Az ősmagyar korban erős tendencia volt az egyelemű képzők társulása, bokrosodása. Ezt egyrészt az idézte elő, hogy idővel bizonyos egyelemű képzők funkciója elhomályosult, ezért annak támogatására, felélesztésére a régivel azonos szerepű képző csatlakozott a szóhoz. Így erősíthette meg az önmagában egyre ritkábban alkalmazott, háttérbe szoruló -r gyakorító funkcióját elevenebb társa, a -g (**keser*: > *kesereg*). Máskor a képzett szónak többféle jelentéselemet kellett magába sűrítene. Szükség lehetett például annak a kifejezésére, hogy egy rövid, pillanatnyi cselekvésre többször, ismételten kerül sor. Ezért társulhatott a mozzanatos (csakis képzőbokrokból kimutatható) -k különféle gyakorító képzőkkel: *csapkod*, *szurkál* stb.

Ritka jelenséggé vált önálló szóból is válhatott képző. A mai köznyelvben is gyakori, eredetileg 'halad, behatol' jelentésű *hat* igéből keletkezett a képesség vagy lehetőség jelentésárnyalatait képviselő *-hat/-het* (pl.: *várhat*, *élhet*). Az ősmagyarban született névszóképzők közül pedig a *-ság/-ség* vezethető vissza önálló szóra: a (ma már köznévként nem élő) 'halom, domb' jelentésű *ság* ~ *ség* főnévre; ebből a jelentésből jól magyarázható a gyűjtőnévképzői szerep (pl. *erdőség*), abból pedig az elvontság kifejezése (pl. *jóság*).

A *hat* ige eredeti jelentése archaizmusként Arany Jánosnak a csodaszarvasról szóló regéjében is felbukkan:

„Süppedékes mély tavaknak

Szigetére ők *behatnak*.”

A **jelek** és a **ragok** korabeli állapotát, viselkedését együtt mutatjuk be: előbb az igéknek, majd a névszóknek a todalékait szemügyre véve.

A kijelentő mód és a jelen idő – mint leggyakoribb formák – jelöletlenek voltak.

A kijelentő módban a múlt idő jelölésére (finnugor örökséggé) már az ősmagyar kor elején is használatos volt az **-i* todalék. Ez az igeitö végének magánhangzójával a korszak folyamán *-á/-é* időjellé egyesült, például: *adú*, *nézé*.

Az ősmagyarban létrejött, ma általánosan használt *-t* jeles forma a *-t* képzős melléknévi igenévre vezethető vissza. A funkcióváltás ilyen típusú mondatokban mehetett végbe: (A) *víz fagyott*. Ezekben a *fagyott*-féle elem kezdetben igenévi állítmány volt: az alany állapotát fejezte ki (a példában: 'be van fagyva'). Mivel a nyelv beszélői érzékelték, hogy a jelenbeli állapot múltbeli cselekvésnek vagy történésnek az eredménye, az állítmányt kezdték magára a múltbeli folyamatra vonatkoztatni, így az igenévi állítmány múlt idejű igealakká értékelődött át. Az *-á/-é* jeles forma általában a jelentől független múlt idejű cselekvések, történések kifejezésére szolgálhatott: „Fiam mezőn jár*á*, nyulakat néz*é*”; a *-t* jeles viszont olyanokéra, melyek hatással voltak a jelenre: „Fiam nyulakat hoz*ott*” (érezkelhető eredmény: van mit ennünk).

Az ősmagyarban összetett múlt idők is kialakultak: *afagyott vala*, illetőleg *a fagy vala* típusú formák. Ahogy a névszói állítmányhoz kapcsolódva (*Lovam szép + vala*), az igenévi állítmány mellett is a *vala* fejezte ki, hogy az állítás múltbeli (tartós) állapotra érvényes: (A) *tó fagyott vala* ('be volt fagyva'). Az ilyen mondatok igeneve ugyanúgy értékelődött át igealakká, mint a *-t* jeles múlt esetében. A *fagyott vala* típus tehát a régebbi múltban lejátszódott cselekvést vagy történést jelölt, mely a közelebbi múltban megfigyelt állapothoz, eredményhez vezetett. Szintén a *szép vala*-féle névszói-igei állítmányok mintájára jött létre ez a forma: (A) *tó fagy vala*. Ez az összetett alak a múltbeli cselekvés vagy történés folyamatosságát, az időben elhúzódó jellegét érzékeltette.

A jövő idő kifejezésére (az alapnyelvből örökölt sajtásággént) a jelen idejű, azaz időjeltelen igealak szolgált. Az ősmagyar kor vége felé azonban egy időjeles forma is született: az *-m* és *-d* elemből álló, a cselekvés megkezdését érzékeltető képzőbokor (pl. *futamodik* 'futni kezd') vált jövőidő-jellé. (Később, az ómagyarban az időjel *-nd* alakú lett.)

A feltételes mód jelen idejében a *-ná/-né* módjel (*adná, kérné*) alapnyelvi elemekből, az *-á/-é* időjelhez hasonlóan jött létre. A feltételes mód múlt idejének kifejezésére valószínűleg a *fagyott vala* típusú, kijelentő módú igealakokkal szoros összefüggésben lépett színre és terjedt el a *fagyott volna*-féle összetett forma.

Sok más nyelvben is megfigyelhető a feltételes mód és a múlt idő jelölésének összefüggése.

A felszólító mód jele az ősmagyar kor elején az uráli alapnyelvig visszavezethető **-k* lehetett. A korszak első felében lezajlott hangváltozással a módjel **-γ* alakot öltött. A módjel előtti szótagból könnyen kieshetett a magánhangzó (pl. **várōyon > *vár̄yon* 'várjon'), s ezt követően a *-γ* jel bonyolult hasonulási folyamatokban vehetett részt. Feltehető, hogy az egyes szám 2. személyében egy ideig a módjel nélküli, nyomatékkaal ejtett igető is kifejezhette a felszólítást (*ad!* 'adj' típus).

Már az alapnyelvre is jellemző volt, hogy a személyes névmások az igetőhöz (vagy annak mód-, illetőleg időjellel megtoldott formájához) tapadva igei személyragokká váltak. Az ősmagyar kor elején az egyes számú, névmási eredetű végzések közül az 1. személyben **-m*, a 2.-ban **-t*, a 3.-ban pedig **-i* lehetett a személyrag. Ezt a ragozási sort a hangváltozások *-m*, *-d*, *-i* alakúvá (pl. *nézem, nézed, nézi*) formálták át. – A többes szám személyragjai úgy jöttek létre, hogy az egyes számban használtakhoz még az ősmagyar korai szakaszában *-k* többesjel járult.

A névmási eredetű ragozási sor mellett élhetett (egy ideig) az ősmagyarban az az archaikus forma is, hogy a különböző nyelvtani személyekben a pusztá igető fejezte ki az állítmányt (*én/te/ő + ad* típus), a többes számban a *-k* jellel kiegészülve (*mi/ti/ők + adok* típus).

Még az általános (alanyi) és a határozott (tárgyas) ragozás elkülönülése előtt, az ősmagyar kor első szakaszában alakulhatott ki az ikes ragozás. Ebben az időben a tárgy még gyakran szerepelt rag nélkül, ezért az új ragozás feladata az volt, hogy biztosítsa az alany és a ragtalan tárgy megkülönböztetését. Az ikes ragozás ezt a célt azzal érte el, hogy tárgyas cselekvő igéből tárgyatlan történést jelentőt hozott létre. Ez ilyenféleképpen valósulhatott meg: *Fa* (ragtalan tárgy) *tör̄ik* (tárgyas ige többes szám 3. személyben), azaz 'fát törnek' → *Fa* (alany) *tör̄ik* (egyes szám 3. személyű ikes igealak). Az ikes ragozás végzódései csak az egyes számban különültek el az iktelen formáktól; kialakult az ikes ragozást jellemző *-m*, *-l*, *-ik* (*eszem, eszel, eszik*) sor.

Az általános és a határozott igeragozás elkülönülésének alapnyelvi előzménye a következő volt: egyes szám 3. személyben a tárgy határozottságát (névmási eredetű) ragot tartalmazó forma fejezte ki, a tárgyatlanságot vagy a határozatlan tárgyat pedig a rag nélküli alak mutatta. Az ősmagyarban a tárgy határozottságát két módon lehetett jelölni: egyfelől magán a tárgyi szerepű névszón (eredetileg ezt a funkciót látta el a *-t* tárgyrag); másfelől egy olyan ragozási sor segítségével, melynek végzódései a tárgy határozottságának jelzésére specializálódtak. Az utóbbi szerep betöltője lett a határozott igeragozás. Ennek kialakulása szükségessé tette, hogy tőle jól megkülönböztethető ragozás jelezze a határozottság hiányát: így jött létre az általános igeragozás.

A névmási eredetű személyragok (pl.: *nézem, nézed, nézi* stb.) inkább a határozott ragozásban kaptak helyet. Az általános ragozás tagjai viszont valószínűleg igeképzőkre vezethetők vissza (pl.: *adok; jársz, iszol; teszen* 'tesz'). A többes számban természetesen mindkét ragozás végződéseinek kialakulásában kulcsszerep jutott a *-k* többesjelnek. Az igeragozási rendszer a jelöletlenség (*-Ø* rag) megkülönböztető szerepét is kihasználta; nem véletlen, hogy általában a leggyakrabban előforduló nyelvtani személyben figyelhetünk meg raghiányt: a kijelentő módban a 3. személyben (pl. *adØ*), a felszólító módban pedig a 2.-ban (*adjØ*). érdekes kivételként a kijelentő módban az általános ragozás 3. személye néha *-n* ragot kapott (a már idézett *teszen* formán kívül l. pl. *megyen* 'megy', *vagyon* 'van'), ilyenkor viszont a 2. személy maradt ragtalan (*tesz* 'teszel', *megy* 'mész', *vagy*).

A névszók toldalékai közül a többes szám *-k* jele (*házak*), illetőleg a középfokú mellénevek jele (*nagyobb*) alapnyelvi képzőkből származik.

Már az alapnyelvben megtörténhetett, hogy a személyes névmások a névszótóhoz tapadva birtokos személyjelekké váltak. Az egyes számban használt személyjelek alakja az ősmagyar kor elején (a közös eredetből adódóan) megegyezett az igei személyragok **-m, *-t, *-i* sorával. A többes szám első két személyében az egyes számbeli megfelelő toldalékot a *-k* többesjel egészítette ki, míg a 3. személyben maga a többesjel töltötte be a birtokos személyjel funkcióját. Az ősmagyar kori hangalaki változások is hasonlítottak az igei személyragozásban történetekre: a mély magánhangzójú szavakban *házam, házad, házá-féle*, a magas magánhangzójúakban pedig *kezem, kezéd, kezé ~ kezí* típusú sor jött létre. A többes szám 3. személyében megkezdődhetett a tövégi magánhangzó csatlakozása a személyjelhez: ez lehetőséget adott az egyszerű többes számú és a birtokos személyjeles alak megkülönböztetésére (pl. *házak*, ill. *házuk*). Az egyes (és esetleg a többes) szám 3. személyében a magánhangzók közötti hely betöltésére az ősmagyar kor vége felé bizonyos szóalakokban megjelenhetett *aj* (*kecské* 'kecske' + *-é* alakú birtokos személyjel > *kecs-kéjé* 'kecskéje').

Az *-i* birtoktöbbsítő jel egy alapnyelvi többesjelnek az örököse, speciális funkcióját az ősmagyarban kapta meg. A jel a tövégi magánhangzóval kettőshangzót alkotott, melynek *-i* lett a folytatása, azaz *kezím* 'kezeim'-féle formák jöhettek létre. Egyes szám 3. személyű birtokos mellett a birtoktöbbsítőt nem követte külön birtokos személyjel, ezért az *-i* a szó végére került (*kezí* 'kezei'), s ott az ősmagyar kor utolsó szakaszában rövidülése is megkezdődhetett. Mivel magában a birtokos személyjelezésben is kialakulhatott *-i* (> *-i*) végű forma, az ősmagyar kor végén egy *kezí* (> *kezi*) típusú szóalak 'keze' vagy 'kezei' jelentésű egyaránt lehetett. A zavaró azonosság megszüntetésére megindult a *kezei*-féle formák terjedése.

Az *-é* birtokjel az ősmagyar kor folyamán alakult ki. Végső forrása a *hová?* kérdésre felelő határozók alapnyelvi eredetű **-i* ragja. Ez a tövégi magánhangzóval egyesülve, hangrendi igazodás nélkül vált *-é*-vé (*házé, emberé*).

A névszóragozásban az ősmagyar kor első szakaszában a későbbinél is nagyobb szerep jutott a ragtalan (*-Ø* ragos) formának. Az alanyon és a névszói állítmányon kívül a birtokos jelzőnek sem volt külön végződése (pl. *ház teteje*). A tárgy határozatlanságára is a raghiány mutatott a határozottságot kifejező ragos alakkal szemben (pl. *fa vág* 'fát vág').

A *-t* tárgyrag alapnyelvi előzménye a határozottságra utaló elem volt. Az ősmagyarban a *-t* előbb a határozott tárgy ragjaként jelent meg, majd a határozott igeragozás kialakulásával összefüggésben használata a határozatlan tárgyra is átterjedt.

Az alapnyelvből néhány egyelemű határozóragot örököltünk. Ezek eredetileg és elsősorban helyhatározók végződései voltak az ősi irányhármasság jelölőiként: az *-n* és a *-t* a *hol?* (pl.: *falun, Pécssett*), az *-l* a *honnan?* (pl. *mellől*), az *-i* pedig a *hová?* kérdésre felelőké. Az utóbbi az ősmagyarban a tövégi magánhangzóval egyesülve *-á/-é* alakú lett (pl.: *alá, mellé*). Az *-n* és az *-l* az ősmagyar kor vége felé magához kezdte vonni a tövégi magánhangzót. Ez az ő- és az ómagyar kor határán átívelő folyamat vezetett a nyelvemlékes korokból ismert *-on/-én/-ön, -an/-en* és *-ul/-ül* névszóragjaink kialakulásához (pl.: *házon, lassan, magyarul*).

Újabb határozóragok is keletkeztek, elsősorban névutókból. Ez a folyamat az ősmagyar kor második felében kezdődhetett, és hosszan átnyúlt az ómagyar korbá. – A ragok névutói eredetére az mutat, ha van megfelelőjük a személyes névmások ragozási sorába illeszkedő határozószók között (*-ban/-ben : benne, -tól/-től : tőlem* stb.). A névutók raggá válását szórendi helyük, hangsúlytalan helyzetük alapozta meg. A raggá válás ismérveit (egy szótagú hangalak, hangrendi illeszkedés, egybeírás) természetesen csak nyelvemlékekben lehet megfigyelni. Az ómagyar adatok alapján azonban valószínűsíthető, hogy az ősmagyar kor második felében *-ban/-ben, -tól/-től, -val/-vel* és *-nak/-nek* ragunk névutói előzménye haladt leginkább előre a raggá válás útján.

Mivel a ragok névutói előzményei ragos névszóból jöttek létre, az alakrendszer történetében körforgásszerű mozgás figyelhető meg: névszó + ősi rag = ragos névszó → névutó → újabb

rag, amely természetesen névszóhoz csatlakozik. Például: **bele* 'belső rész' + *-n* határozórag = **belen* 'belső részben' → névutó 'valaminek a belsejében' → *-ben* rag, például *kézben*.

Az ősi ragoknak (részben már az alapnyelvben) a helyhatározói mellé több funkciójuk fejlődött (pl. az *-n* ragnak: *falun* – hely, *télen* – idő, *szépen* – mód és állapot stb.). Az újabb, testesebb, főként névutói eredetű ragoknak a szerepköre általában szűkebb, differenciáltabb volt, de sokszor más funkciókba is áttértek. Külön említést érdemel a *-nak/-nek* rag, mivel túllépett a határozók körén. Ez egy 'felé' jelentésű névutóból válhatott határozóraggá. Irányhatározói szerepéből (*hegynek fordul*) magyarázható a részeshatározói (*embernek ad*), és az utóbbi funkcióból eredően lett a *-nak/-nek* az ősmagyar kor végső szakaszában a birtokos jelző ragja (*embernek háza*).

11.4. A szófajok

Az **igék** és a **névszók** osztálya már az alapnyelvben igen jól elkülönült egymástól. Ez annak ellenére is igaz, hogy a mainál nagyobb lehetett azoknak a szavaknak a száma, amelyek a szövegkörnyezettől függően hol igeként, hol névszóként szerepeltek (ma is él: *fagy*, *les*, *nyom* stb.). Ritkulásuk oka elsősorban az igék alakjának hosszabbodása, s ezzel összefüggésben bizonyos töigék kihalása volt (l. a 11.3. szakasz - A szóelemek pontban a fiktív tövekről szóló részt).

A **névszók** osztályában már az alapnyelvben is viszonylag jól elkülönültek egymástól a **főnevek**, a **melléknevek** és (részben) a **számnevek**, de nem számíthattak kivételesnek a kettős szófajú szavak sem.

Az alapnyelvből örökölt ősmagyar szókészlet elemei közül már valószínűleg a korszak kezdetétől fogva két szófajú volt például az *árva* és a *közép* (főnév és melléknév), továbbá a *hét* (főnév és számnév). Egyes (főleg ismeretlen eredetű) szavaknak olyan típusú volt a jelentése, hogy szinte elválaszthatatlanul összefonódott a tulajdonságnak és az azt hordozó személynek a jelentésjegye, ezért melléknévi és főnévi értékben egyaránt szerepelhettek: *beteg*, *özvegy*, *szegény*, *vak* stb. Eredetüktől többé-kevésbé függetlenül a két szófajú elemek közé illeszkedtek be a népnevek is.

A főnevek melléknevesülése és a melléknevek főnevesülése általában úgy folyt le, hogy az eredeti szófaji érték is megmaradt. A szófaji érték bővülését, a kettős szófajúság kialakulását egyrészt az tette lehetővé, hogy az alapfokú mellékneveket nem különböztette meg a főnevektől saját, csak rájuk jellemző végződés; másrészt az, hogy a névszói állítmány és a minőségjelző szerepét mind a melléknevek, mind a főnevek betölthették. Az utóbbi adottság különösen a melléknevesülésnek kedvezett. Aváltozás így történhetett: (A) *férfi bölcs* ['varázsló', főnév] → (A) *férfi bölcs* ['okos', melléknév]; *bölcs* ['varázsló'] *férfi* → *bölcs* ['okos'] *férfi*. A nemet, életkort, fajtát, anyagot, rangot stb. jelentő főnévi jelzők igen hajlamosak voltak a melléknévvé válásra, bár sok közülük egy idő után összetett szóvá egyesült a jelzős szerkezet alaptagjával: *ifjú* 'felsegedült fiú' → 'fiatal', *fő* 'fej' → 'legfontosabb', illetőleg: *fenyőerdő*, *kőház* stb. A főnevesülés viszont leginkább jelentéstapadással történhetett. A gyakori együttes használat miatt a melléknévi jelző mögül a jelzett főnév elmaradhatott, de annak jelentését ilyenkor a melléknév magába szívta: *bal kéz* → *bal*, *farkas állat* → *farkas* stb. Az ilyen főnevek mintájára azután jelzős szerkezet nélkül, egyszerű szóképzéssel is keletkezettek hasonlóak (főleg gyűjtő- és foglalkozásnevek), vagyis a *nádas*, *fazekas* típusú főnevek létrejöttéhez nem feltétlenül volt szükség *nádas tó*, *fazekas ember*-féle szerkezetekre.

Az alapszófajok közül az igéken és a névszókön kívül természetesen az igenevek, a névmások és a határozósók is megvoltak ebben a korban.

Az **igenevek** az alapnyelvben és az ősmagyar korban minden bizonnyal sokkal nagyobb szerepet kaptak a mondat szerkesztésben a nyelvemlékes korokból ismertnél. Alapnyelvi örökségként már az ősmagyar kor elején élhettek *-ó/-ő*, *-t/-tt*, *-ni*, *-va/-ve* és *-ván/-vén* képzős igeneveink elődei.

A ma *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév előzménye az ősmagyar kor legnagyobb részében **-β*vagy **-γ* alakban lehetett használatos. Elsősorban folyamatosságot, a mondat igei állítmányával egyidejű cselekvést vagy történést fejezhetett ki. Ez a tulajdonsága hajlamossá tette a melléknevekéhez hasonló főnevesülésre (*follyó víz* → *follyó*).

A *-t* képzős igenév főleg befejezett, az állítmányhoz képest korábbi cselekvést vagy történést fejezett ki. Ez az igenévfajta kulcsszerepet játszott az igék *-t* jeles múlt idejének kialakulásában. Ezt az tette lehetővé, hogy a melléknévi igenév minőségjelzői szerepén kívül gyakran fordult elő állítmányként is. A *-t* képző az

ősmagyarban újabb igeneveknek, igenévszerű alakulatoknak is fontos építőköve lett (pl.: *erdőből jövet; nőttön nő; holta; jöttömben hallottam; egér rágta sajt; erdőbe menette* 'erdőbe menve').

A főnévi igenév *-ni* képzőjében a *hová?* kérdésre felelő határozók ragja rejlik, így érthető, hogy ennek az igenévszerűnek a jellemző funkciója a célhatározó volt (*megyék vadászni*). Emellett talán alanyi és tárgyi szerepének kialakulása is megkezdődött, s valószínűleg megjelentek személyragozott formái (*várnom, várnod* stb.).

A *-va/-ve, -ván/-vén* képzős határozói igenév olykor többféle határozói funkciót is magába sűrítetett, és fontos szerepet kapott a mondatban említett cselekvések, történések közötti időviszonyításban.

A névmások közül a személyesek az alapnyelvi **mi, *ti, *szí* sor örökösei; egyes és többes számukat az alapnyelv nem különböztette meg. A *mi, ti* és *ő* névmások ősmagyar kori alakja egy **-β* képzőt tartalmazott. A többes szám 3. személyében a *-k* jel a főnevek mintáját követve jelent meg. Az egyes szám 2. személyében *ti* volt az eredeti alak (ezt igazolja a *tiéd* birtokos névmás); a *ti > te* változás a funkciók alaki megkülönböztetését szolgálta. Az egyes szám 1. személyű *en* (> *én*) pedig talán úgy keletkezett, hogy az ősi **m* elé rámutató szerepű **e* toldódott be (tulajdonképpen 'íme én' jelentést eredményezve); az **em- > en* változás először tárgyesetben mehetett végbe (**emgem > engem*), s onnan terjedt át az alanyesetre. A személyes névmások ragozási sorát személyragos határozószók egészítették ki: *belém, előted, tőle* stb.

A birtokos névmások (*enyém, tiéd, övé* stb.) az ősmagyar korban születtek, pontosabban azután, hogy az *-é* birtokjel kialakult, és névszótövekhez csatlakozott. A birtoktöbbségitő jel valószínűleg még az ősmagyarban beépült a birtokos névmások alakrendszerébe (*mieink, tieid* stb.).

A *magam, magad* stb. visszaható névmás az ősmagyar kor első felében keletkezhetett az eredetileg 'test' jelentésű *mag* főnévből birtokos személyjelek csatlakozásával. (Például a *látom magam* eredetileg azt jelentette: 'látom a testem'.)

Az alapnyelvi mutató névmások közül többnek a leszármazottai is élnek a magyarban. A távolra mutató mély, illetőleg a közelre mutató magas magánhangzós névmástő az ősmagyar kor elején *u-*, illetőleg *i-* alakú lehetett. Később *u > o > a, i > ě > e* változás történt: ennek eredménye az *az, ez* névmás; a korábbi formákat névmási határozószókból tudjuk kimutatni: *úgy, oda, itt* stb. Az alapnyelvi mutató névmási **t-* és **m-*tövek csupán határozószókból maradtak fenn: *tova, túl; ma, most* stb.

A kérdő névmások alapnyelvi **m-*, valamint **k-* töből származnak: *mi, mennyi* stb., illetőleg *ki*. Mély magánhangzó előtt **k > χ (> h)* változás történt: ezt a *hány* számnévi kérdő névmáson kívül a *hol, honnan* stb. névmási határozószók is mutatják.

A határozatlan névmások vagy még az ugor alapnyelvben, vagy az ősmagyarban váltak el a kérdőktől, feltehetőleg ilyenféle hangsúlyeltolódással: *Ki megy? Ki jön? → Ki megy, ki jön* ['egyesek mennek, mások jönnek']. A *ki, mi, mely* határozatlan névmások alakja nem különbözött a kérdőktől. Az ősmagyar korban egyéb határozatlan névmások is keletkeztek: az *egy* 'egyik' az *egy* számnévből, a *más* pedig névmástöből. Létrejöhetnek *né-* és *vala-* előtagú, összetett névmások is (*némely, valaki* stb.); a *né-* egy uráli névmástővel lehet kapcsolatban, a *vala-* pedig eredetét tekintve a *való* igenévszerűvel azonos.

A vonatkozó névmások az ősmagyar kor elején vagy talán még az ugor alapnyelvben váltak el a kérdőktől. (A szerepváltást a mondatokról szólva, a 11.6. szakasz - A mondatok pontban mutatjuk majd be.)

Határozószók — ragszilárdulással, a tő és a határozórag kapcsolatának elhomályosulásával — már az alapnyelvben is keletkeztek névmás- és névszótövekből, természetes tehát, hogy az ősmagyar kor elején is éltek névmási és névszói eredetű határozószók. Az előbbieket között voltak mutató (*ott, túl* stb.), illetőleg kérdő névmási alapszavúak (*hol, hová* stb.). A névszói tövek között pedig leginkább helyzetviszonyító szavak fordulhattak elő (*al* 'alsó rész': > *alatt, bel* 'belső rész': > *belé* stb.).

A határozószók rendszerének kialakulásában fontos tényező volt az irányjelentés. Mind a névmási, mind a névszói alapszavú határozószók hajlamosak voltak arra, hogy az irányhármasság (*hol?, honnan?, hová?*) kifejezésére családokba rendeződjenek: *itt, innen, ide; hol, honnan, hová;* illetőleg *alatt, alól, alá; benn, belől, belé;* stb. A névszói eredetű határozószó-családoknak általában névutói megfelelőjük is volt, így ezekkel kapcsolatban kettős szófajúságról beszélhetünk. A határozószók funkciója nem mindig felelt meg ragjuk eredeti irányjelentésének. Bizonyos szócsaládokban ugyanis (a határozós szerkezetek különféle igei alaptagjainak hatására) az alak és a funkció viszonya módosult: egyes határozószók újabb irányjelentést vettek fel, ezzel háttérbe szorítva, sőt akár kihálásra ítélve társaikat. A szerepbővülés, szerepváltás jellemző iránya a „*honnan? → hol? → hová?*” volt. A *kívül* határozószónak például eredetileg (az *-l* raghoz illően) 'kívülről' volt a jelentése,

majd 'kinn' és 'kívülre' jelentést is felvett. Az irányhármasság jelölésének több típusa alakult ki a határozószók körében: három irány három alakkal kifejezve (pl. *benn, belől, belé*); három irány és két alak (pl. *elől 'elől', elől, elé*); három irány és egy alak (pl. *közel 'közelben; közléről; közle'*). Éltek az ősmagyarban egyirányú határozószók is. Ekkor még társtalan volt például a *hová?* kérdésre felelő *le*. A *mellé* viszont úgy maradt egyedül, hogy társai (*mellett, mellől*) kiléptek a határozószók közül, csak névutóként éltek tovább. Az egyirányú határozószókhöz sorolhatjuk azokat is, amelyek elvontabb jelentésük miatt az irányjelölés szempontjából semlegesek: az ősmagyarban ilyen lehetett például a *titkon* módhatározószó, s az ilyenek közé illeszkedett be a törökből átvett (magyar szempontból ragtalan) *kölcsön* határozószó is. Egyes határozószók helyhatározói szerepű elődjüktől eltávolodva, új alakban és jelentésben váltak egyirányúvá vagy az irány szempontjából semlegessé: *tavaly* (< *távol*), *hogy* 'hogyan' (< *hol*) stb.

Gyakran kerülhetett sor határozószóból kiinduló szófajváltásra: már az ősmagyarban főnevesülhetett (többek között) az *este* és a *reggel*; melléknemesülhetett például a *messze*; kötőszó lett a *hogy*'hogyan', *ha* 'mikor' határozószókból, s megindult egyes határozószók igeikötővé válása is.

Az ősmagyar **viszonyszók** között segédigéket, névutókat és kötőszókat találunk. Az igeikötők kialakulási folyamata erőteljesebben csak az ómagyarban bontakozott ki. A névelők létrejötté pedig egyértelműen az ómagyar korhoz kötődik.

Az ősmagyar kori **segédigék** a létige (*van*) alakjaiból lettek viszonzyszóvá: egyrészt a névszói-igei állítmánynak (*nagy volna, jó valál, fiú vagyok*), másrészt a múlt idejű összetett igealakoknak (*ad vala, adott vala, adott volna*) az alkotórészeként.

A rokon nyelvek adatai arra vallanak, hogy már az alapnyelvben is lehettek **névutók**, tehát igen valószínű, hogy az ősmagyar kor kezdetétől számolnunk kell jelenlétükkel. A névutók többsége jelöletlen birtokos szerkezetekben jött létre. Ha például egy *fa al 'a fa alja'* típusú birtokos szerkezet alaptagjának (*al*) egy ige mellett a *hol?* kérdésre felelő határozó szerepét kellett betöltenie, akkor ez a főnév felvette a megfelelő határozóragot: *fa alatt* (pl. *áll*) 'a fa aljában (áll)'. Mivel az *al* típusú főnevek jelentésében a helyjelölésen kívül a valamihez viszonyítás árnyalata is megvolt, ez a viszonyító szerep a határozóragos szóalakban a fogalmi jelentést elhomályosítva előtérbe kerülhetett; a ragos forma (akárcsak a határozószók keletkezésekor) megszilárdult: a ragos főnévből névutó lett. A névutók — a határozószókhöz hasonlóan — az irányhármasság jelölésére szócsaládokba rendeződtek (pl. *fa alatt, fa alól, fa alá*). Sokuknak pontos megfelelőjük volt a határozószók között, azaz gyakori volt a kettős szófajúság. A névutókon személyragok is megjelenhettek (*alattam, melléd* stb.): az ilyen alakokat (névutós) személyes névmásoknak tekintjük. Elsősorban egyes ragok igazolják, hogy a korabeli névutók között egyirányúak is akadtak: ilyen lehetett például az *-ért*, valamint a *-nak/-nek* rag előzménye. Kivételképpen jelölt birtokos szerkezetből is keletkezhetett névutó: az *út* főnév birtokos személyjeles alakjából az *után*. értelmzőszerű határozószókból is válhatott névutó; például így: „Róka jár (az) *erdőn, túl*” → „Róka jár (az) *erdőn túl*”. Volt az ősmagyar névutók között határozói igenévből származó is (*kezdetől fogva*).

Az ősmagyar névutók — jelöletlen birtokos szerkezeten keresztül — nagy számban váltak határozóragokká (lásd a 11.3. szakasz - A szóelemek pontot).

A **kötőszók** szerepét betöltő egyes vonatkozó névmások és határozószók (*ki 'aki', hol 'ahol'* stb.) talán már az alapnyelvben is előfordultak. Az úgynevezett valódi kötőszók viszont a magyar nyelv önálló életében keletkeztek. Az alárendelő *hogy, ha, mert* kötőszók vonatkozó határozószókból jöhettek létre szófajváltással (← *hogy 'ahogy', ha 'amikor', miért 'amiért'*). A mellérendelő *és, is* kötőszók egy nyomatékositó szócska utódai. A *de* kötőszó a ma is élő, indulatszói eredetű *de* fokozó szócskából származik. A szófajváltás ilyen mondatkapcsolatokban mehetett végbe: „(A) leves jó. *De* forró!” [’nagyon forró’] → „(A) leves jó, *de* forró” [ellentétes kötőszó]. A választó *vagy* kötőszó a 3. személyben (is) használt *vagy* igealakból alakult ki: „*Vagy* [’az van, hogy’] szarvast lövök. *Vagy* [’az van, hogy] halat fogok” → „*Vagy* szarvast lövök, *vagy* halat fogok” [kötőszó]. Szóösszetétellel is keletkezhetek kötőszók: az *avagy* az *a(z)* mutató névmási alanyak és a *vagy* 'van' igei állítmánynak az egyesülésével jött létre, a *hanem* pedig az egymás mellé kerülő *ha* kötőszó és *nem* tagadószó összeforrásával.

A **módosítószók**, tagadószók, nyomatékositó, kérdő és más szerepű segédzócskák (partikulák) közül néhánynak alapnyelvi előzménye van vagy lehet: például az *-e* kérdőzócskának, valamint a *ne* és *nem* tiltó-, illetőleg tagadószónak. Az ősmagyarban igealakokból is keletkezhetek módosítószók és partikulák: *találom* 'úgy találom, hogy' → *talán, látom* 'úgy látom, hogy' → *lám, valjon* 'legyen' → *vajon*. Az *íme* pedig névmási elemekből forrhatott össze figyelemfelhívó szóvá.

Az önkéntelen hangkitörésből, illetve hangjelenségek utánzására keletkezett, tagolatlan mondatként megjelenő **indulatszók** használata mind az alapnyelvben, mind az ősmagyarban gyakori lehetett. Érzelmek kifejezésére, akarattnyilvánításra vagy állatterelésre egyaránt számos indulatszó fordulhatott elő. Állományuk azonban meglehetősen változékony lehetett: állandóan születhettek újabb és újabb indulatszók, de igen valószínű, hogy sokuk nem terjedt el széles körben, tehát kihalt. Éppen ezért nemigen tudjuk megállapítani, hogy a nyelvemlékes időszakból ismert indulatszók közül melyek élhettek már az ősmagyarban. Jelentésárnyalataik gazdagsága, illetve korai adataik alapján néhányuk felbukkanását mégis erre a korszakra vagy régebbre tehetjük: ilyen lehet az érzelmet kifejező *ó* és *jaj*, a *huj* csatakiáltás stb.

11.5. A szószerkezetek

Az **alany**—**állítmányi** szerkezet alapnyelvi, sőt annál is régebbi örökség.

Az **alany** legfőbb kifejezőeszközei az ősmagyarban — akárcsak a nyelvemlékes korokban — a ragtalan (-Ø ragos) főnevek és főnévi névmások voltak. Az igei személyragozás kialakulása biztosította, hogy az alanynak ne kelljen minden mondatban külön szóval kifejezve megjelennie, hiszen az ige ragja alkalmas volt az alany nyelvtani személyének azonosítására (*megyek* 'én megyek', *adtok* 'ti adtok' stb.). Nyilvánvalóan használtak már névmással kifejezett határozatlan alanyt (*valaki jön*), egyes igealakok pedig olykor talán általános alanyra utaltak (*nem tudjuk* 'nem tudja az ember'). Az alany gyakran vagy mindig hiányzott egyes igék mellől: ezek leginkább a *villámlik*, *virrad* típusú, természeti történéseket jelölő igék voltak. A melléknévi vagy határozói igenévvel kifejezett cselekvésnek, történésnek az alanya többnyire megegyezett az (igei) állítmányával, de az igeveveknek olykor saját, a mondatétől különböző alanyuk is lehetett: „Fiam látott *szőre hullott* farkast” [‘olyan farkast, amelynek kihullott a szőre’]; „*Lába fájván*, lovam lassan fut”.

Az **állítmány** legjellemzőbb kifejezőeszköze az ősmagyar korban is az ige volt. Tisztán névszói állítmány csak addig fordulhatott elő, amíg nem bontakozott ki teljesen az igék mód- és időjelezésének, valamint személyragozásának a rendszere. Mivel ez a folyamat még az ősmagyarban is tartott, feltételezhetjük, hogy a korszak első felében az *ő nagy*, (*a ház nagy*-féle szerkezeteken kívül léteztek *én nagy*, *te nagy* típusúak is. A névszói állítmány átalakulása névszói-igeivé az igei állítmány hatásával magyarázható. Miközben a mód- és időjelölés, valamint a személyragozás az ige kötelező jegyévé vált, a névszói állítmány is követni kezdte az ige mintáját: az ige jeleinek és ragjainak megfelelő funkciójú segédigéket vett maga mellé (*nagy volna*, *nagy vala*, *nagy vagyok* stb.). A segédigés alakok rendszerében a kijelentő mód jelen idejének egyes és többes számú 3. személyét (-Ø igerag módjára) a segédige hiánya jelölte, ahogy ma is: „(A) ház nagy”, „(A) házak nagy(ok)”. Az állítmány névszói része (az alanyhoz hasonlóan) ragtalan volt, segédigeként pedig a létige alakjait használták. — A névszói állítmánnyal kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a melléknévi igenév állítmányi funkciója a nyelvemlékes korokból ismertnél minden bizonnyal gyakoribb volt (ilyenféle mondatokban: „*Tüzetek most is égő*” 'még mindig ég').

Az alany és az állítmány közötti számbeli **egyeztetés** alaki eszköze a *-k* többesjel lett; igei állítmány esetén a többes számú igei személyragok elemeként, névszói állítmány esetében névszójelként: *Férfiak vadásznak*, illetőleg „*Ez férfiak vadászok*” [‘Ezek a férfiak vadászok’] és „*Ez nyulak gyorsak*” [‘Ezek a nyulak gyorsak’].

Az **alárendelő** szerkezetek főbb típusainak mindegyike alapnyelvi örökség, de a kifejezőeszközök és az alcsoportok közül sok az ősmagyarban jött létre.

A **tárgyas** szerkezetekben a bővítményt, vagyis a tárgyat általában ugyanazok a szófajok fejezték ki, mint az alanyt: főnevek és főnévi névmások. Ameddig a tárgy jelöletlen volt, az alanytól szórendi helye (az alany + tárgy sorrend) különböztette meg. Az ősi jelöletlenség a *favágó* típusú összetett szavakban máig megőrződött. A tárgy jelöltté válása a határozottság kifejezésével és a szórend lazulásával függ össze. Az alapnyelvben a határozottság jelölésére többféle toldalék csatlakozhatott a szótőhöz; ezek egyikének utóda a *-t*. Feltehetőleg az ősmagyar kor elején lett belőle tárgyrag. Előbb csak a határozott tárgy végződése volt, azután szerepköre (a határozott igeragozás kialakulásával összefüggésben) a határozatlan tárgy jelölésére is kiterjedt. A beszédhelyzet, a mondat- és szövegbeli hangsúlyviszonyok megkívánhatták, hogy a tárgy a mondat élére kerüljön: olykor ezért is szükség lehetett arra, hogy a félreértés elkerülésére a tárgyat az alanytól rag különböztesse meg. A tárgyrag funkciójának bővülése után a határozatlanság és a határozottság szembeállítását az igeragozás biztosította. A birtokos személyjel önmagában is alkalmas a határozottság jelölésére, így (az egyes szám 3. személyének kivételével) a személyjeles főnevek és névmások valószínűleg csak az ősmagyar kor vége felé, személyjel nélküli társaik példáját követve kezdték fel-felvenni a tárgyragot: a *házam* 'házamat', *engem* stb. formák mellett *házamat*, *engemet* típusúak is megjelenhettek.

A tárgyas szerkezetekben alaptagként igék, valamint az ezekből képzett igenevek és névszók szerepeltek. Az igenévhez vagy névszóhoz tartozó tárgy talán csak az ősmagyar kor vége felé kezdett ragossá válni (*fát vágni*, *fát vágás* típus), a jelöletlenség pedig összetett szavak kialakulásához vezetett (*favágó*, *favágás*).

A **határozós** szerkezetekben bővítményként, határozói szerepben ragtalan, ragos és névutós névszók, ragos névmások, határozósók, továbbá főnévi és határozói igenevek fordulhattak elő. Az ősmagyar kor elejének határozórendszerében a kifejezőeszközök viszonylag szűk készletének sokféle funkciót kellett betöltenie. A határozói szerepeket egyrészt a ragokat felvevő töveknek, másrészt a határozós szerkezetek alaptagjainak a jelentéstípusa különítette el egymástól. A korszak folyamán a funkciók rendszere egyre árnyaltabbá vált.

A határozófajták — folytatva az alapnyelvben megindult fejlődést — közvetlenül vagy közvetve a helyhatározói szerepből ágaztak ki. Ennek az a magyarázata, hogy az ember számára a térbeli viszonyok más körülményeknél könnyebben érzékelhetők; bizonyítéka pedig az, hogy a helyhatározók kifejezőeszközeinek száma és differenciáltsága más határozókénál nagyobb. A helyhatározók rendszere az alapnyelvi **irányhármasságra** épült. Az ősmagyar kor elejének határozóragjai pusztán a három irányt (hol?, honnan?, hová?) különböztették meg; a belső és külső helyviszonyok finomabb hálózata később, a névutók és az újabb határozóragok megjelenésével összefüggésben rajzolódott ki. A konkrét jelentésű helyhatározók mintájára egyre gyakrabban kerülhetett sor átvitt értelműek használatára is. Ez a folyamat egyrészt funkcióváltásokkal járhatott; másrészt oda vezethetett, hogy a határozó jelentése gyakran teljesen elhomályosult, s az eredetileg tartalmas bővítményből formális vonzat (állandó határozó) lett. A helyhatározótól az irányhármasságot csak az időhatározó örökölte (mikor?, mióta?, meddig?). Az eredet- és az okhatározó a *honnan?*, a részes-, az eredmény- és a célhatározó a *hová?* kérdésre felelő helyhatározók leszármazottja. Az ok- és a célhatározónak közös kifejezőeszköze is született: egy eredetileg 'helyén; helyett' jelentésű névutó, az *-ért* rag előzménye. Az állapot- és módféle határozók végső soron szintén a helyhatározókból származnak, de az irányjelentés háttérbe szorult bennük. A hasonlító határozó a külső helyviszony kifejezőeszközeit (pl.: *farkasnál nagyobb*, *jégtől keményebb*) vette át.

A **jelzős** szerkezetekben használt bővítmények között a minőségjelző egyik típusa a tulajdonságot kifejező minősítő jelző. Ez a jelzőfajta (jóval az ősmagyar kor kezdete előtt) úgy keletkezett, hogy a minősítő állítmány olykor — egy másik, a közlésben fontosabb állítmány kiemelésére — az alany alárendeltjévé vált; ilyenféle mondatokban: *Farkas jön + Farkas nagy* → *Nagy farkas jön*. Az ősmagyarban a minősítő jelző legfőbb kifejezőeszköze a melléknév és a melléknévi igenév volt. Gyakori lehetett a nemet, életkort, fajtát, anyagot stb. megnevező főnévi jelző is, így ebben a funkcióban főnév → melléknév szófajtváltás mehetett végbe.

A minőségjelző másik típusának, a kijelölő jelzőnek rámutató, egyedítő szerepe van. Az ősmagyar kijelölő jelzők között leginkább főnévi mutató névmások, tulajdonnevek és sorszámnevek fordulhattak elő.

A mennyiségjelző a minősítő jelzőhöz hasonlóan, illetve annak mintájára keletkezhetett. Kifejezőeszköze az ősmagyarban is a számnév volt.

A minőség- és mennyiségjelzők mindig főnevet bővítettek. A szerkezetek az ősmagyarban megőrizték alapnyelvi tulajdonságaikat: mind a minőség-, mind a mennyiségjelző az alaptag előtt helyezkedett el, nem igazodva annak nyelvtani esetéhez; a minőségjelzőt nem egyeztették az alaptag többes számával, a mennyiségjelző után pedig az alaptag nem került többes számba (pl.: „*Szép lányokat látok*”, „*Ez lovak gyorsan futnak*”; „*Négy farkas jön*”).

A birtokos jelzős szerkezeteknek már az alapnyelvben kétféle típusuk volt. A főneves típus nyilván főnévi minősítő jelzős szerkezetekből keletkezett, melyekben előtérbe került a 'valamihez tartozás' jelentésjegy. A jelentés- és szerepváltásra a *fa ág*-féle (később összetett szóvá egyesülő) szerkezetekben kerülhetett sor: 'fából való vagy fán lévő ág' → 'fához tartozó ág' → 'fának az ága'. Eredetileg mind a főnévi birtokos jelző (*fa*), mind a szintén főnévvel kifejezett birtokszó (*ág*) jelöletlen volt; a jelző közvetlenül az alaptag előtt állt. A másik, névmásos típusban a birtokos szerepét betöltő személyes névmás eredetileg a főnévvel kifejezett birtokszó után helyezkedett el, azaz *ház te* 'házad' volt a sorrend. Az ilyen névmások azonban (valószínűleg még az alapnyelvben) a birtokszóhoz tapadva birtokos személyjellé váltak: a *házad*-féle alak a korábbi szerkezetet magába sűrítette, szintetikus forma keletkezett. Előfordulhatott azonban, hogy a birtokos kilétét valamiért külön is hangsúlyozni kellett. Ilyenkor a személyjeles forma előtt, birtokos jelzőként személyes névmás jelent meg: létrejött a *te házad* (*én házam*, *ő háza* stb.) típusú szerkezet. Mivel az *ő* névmás nem minden szövegkörnyezetben volt alkalmas a birtokos pontos azonosítására, a helyén megjelenhetett a megfelelő főnév: *ember háza*, *fiú háza* stb. Ez egyben azt jelentette, hogy a személyjeles forma behatolt a birtokos jelzős

szerkezetek főneves típusába. A főneves típus régi, jelöletlen formája (*fa ág*) az ősmagyar kor folyamán eltűnt: helyébe vagy összetett szó (*faág*), vagy az alaptagon jelölt birtokos szerkezet (*fa ága*) lépett. A névmási jelzős szerkesztésmód (*te házad*) viszont egyáltalán nem szorította ki a nyelvhasználatból a *házad*-féle szintetikus alakokat.

A főneves típusban az ősmagyar kor vége felé már a birtokviszony kétszeres jelölésére is sor kerülhetett (*fának ága*). Ezt főként az tehető szükségessé, ha a szerkezet tagjai más mondatrész (jelzős szerkezet) betoldódása miatt messzire kerültek egymástól: „*fa* (→ *fának*) nagyon erős szél törte *ága*”. Olyankor is célszerű volt a kétszeres jelölés, ha több birtokos szerkezet efféle láncot alkotott: *fa ága törése* (→ *törésének*) *zaja*. Az ősmagyarban még aligha fordult elő a birtokos jelző hátravetése és az ezzel járó kétszeres jelölés (*ága fának*). A birtokos jelző *-nak/-nek* ragja a részeshatározóéból származik. A funkcióváltás feltehetőleg ilyen szerkezetű mondatokban történt: „(A) fiú hozta *apjának* [részeshatározó] lovát [az apáét]” → „(A) fiú hozta *apjának* [birtokos jelző] *lovát* [az apáét]”.

A birtokos többes számát a névmásos szerkesztésmód 3. személyében az ősmagyarban is a birtokszó alakja fejezte ki: (*ő*) *házuk*. A főneves szerkesztésmódban viszont a jelző kapott többesjelet, az alaptag egyeztetése pedig valószínűleg ingadozott: *emberek háza* vagy *emberek házuk*.

Az értelmező jelzős szerkezetek a minősítő jelzősökhöz hasonlóan, egykori névszói állítmányok bővítményé süllyedésével jöttek létre. Más jelzőkkel ellentétben az értelmező az alaptag után állva egészítette ki annak jelentését. A minősítő jelzőnek, illetőleg a mennyiségjelzőnek megfelelő értelmezőtípus az alapnyelvből származik. Alaktani viselkedése az ősmagyarban is eltért az alaptag előtt álló jelzőkétől: igazodott az alaptag nyelvtani esetéhez (*virágot, kéket; lóval, hárommal*), sőt a minősítő altípusra a számbeli egyeztetés is jellemzővé válhatott (*virágokat, kékeket*). Vagy az ősmagyar kor legvégén, vagy a korai ősmagyarban bukkant fel a birtokos jelzőnek megfelelő, *-é* birtokjeles értelmező (*nyilat, vadásztét*).

Mellérendelő szerkezetek már az alapnyelvben is léteztek. Azonos állítmányú mellérendelt tagmondatok összevonódásával keletkeztek; a szerkezettagok kötőszó nélkül követték egymást: *Nyúl fut, róka fut* → *Nyúl, róka fut*. A kötőszó nélküli mellérendelés az ősmagyarban is mindvégig gyakori maradhatott. A logikai viszonyokat jelölő kötőszók (*és, de, vagy* stb.) a korszak második felében, minden bizonnyal (tag)mondatkapcsoló funkcióban bukkantak fel; a szó szerkezeteken belüli alkalmazásuk másodlagos: „Nyúl jön, vagy róka jön” → „*Nyúl vagy róka* jön”.

11.6. A mondatok

A beszélő szándéka szerint megkülönböztetett **mondatfajták** mai típusai (kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító, kérdő) – alapnyelvi, illetve még régebbi örökségként – az ősmagyarban is éltek. Egyrészt a hanglejtés állította őket szembe egymással; másrészt olyan eszközök, mint a módhasználat (pl. felszólító módú igealak), az *-e* kérdőszócska vagy a kérdő névmások stb. Természetesen használtak megszólító mondatokat is. A *ne, nem* szócskák önálló válaszként is megjelenhettek; már az alapnyelvben megkülönböztették a tagadó jellegű mondatokat az állítóktól.

A **szórend** az igés mondatokban (a szerkezetekre jellemző bővítmény + alaptag sorrenddel összhangban) mind az alapnyelvben, mind az ősmagyar kor elején többnyire alany + igei bővítmények + igei állítmány lehetett. A beszédhelyzet, egy-egy hangsúlyozandó mondatrész azonban néha átalakíthatta ezt a sorrendet. Az ősmagyar kor folyamán egyre gyakoribb lett az alany + ige + igebővítmény szórend is. Olyan mondatok terjesztették, melyekben az alany erős hangsúlyt kapott (pl. „*Fiam* megy vadászni”, azaz ’nem más’).

A **mondatszerkesztés** szempontjából az alanyi és állítmányi részre tagolható mondatok osztályával a tagolatlanoké áll szemben. Ez az archaikus, a tagolthoz képest (időben) elsődleges mondatfajta az alapnyelvben és nyelvünk külön életében is nagyon gyakori lehetett. Tagolatlan mondatként az ősmagyarban főleg indulatszók, megszólítások, (tagadó vagy tiltó) felelőszók fordultak elő, de ide sorolhatjuk például a tagolt mondat szerkezetébe be nem épülő, figyelemfelhívó, bevezető stb. szerepű elemeket (pl.: *íme, lám*) is.

A tagolt mondatokban az ősmagyar nyelv (az alapnyelvhez hasonlóan) kedvelte az ige neves szerkesztést. Több ige neves szerkezetet is belezsúfolhattak egyetlen egyszerű (= nem összetett) mondatba (pl. „*Fiam erdőből jövőn farkas ölte vadászt látott*”).

Az obi-ugor szövegekben megfigyelhető ige neves szerkesztésmódra gondolva eljátszhatunk azzal a gondolattal (bár ez talán valóban csak játék), hogy egy ősmagyar egyszerű mondat akár így is hangozhatott: „*Fiam erdőből jövőn mezőre jutva kése tört, farkas ölte vadászt*”.

látott”, azaz ’Amikor fiam az erdőből jött, és a mezőre jutott, látott egy vadászt, akinek eltört a kése, s akit egy farkas megölt’.

Az igenevessel szemben álló mellékmondatos szerkesztésmódnak, vagyis az alárendelő összetett mondatnak bizonyos (kötőszó nélküli) típusai már az alapnyelvben is élhettek; például függő kérdést tartalmazó tagmondatkapcsolatok: „*Hová ment fiad*, nem tudom.”

Az első alárendelő kötőszók, a vonatkozó névmások – s ezzel a vonatkozó mellékmondatok – az ősmagyar kor elején, esetleg még az ugor korban jelenhettek meg. A vonatkozó kötőszók kérdő névmások hangsúlyvesztésével keletkeztek; például így: „*Ki gyors?* Fusson!” → „*Ki* [’aki’] *gyors*, fusson!” Az ősmagyarban vonatkozó névmási határozószókból újabb kötőszók jöttek létre, ezekkel együtt pedig újabb alárendelő mondatfajták léptek be a nyelvi rendszerbe. A legnagyobb szerephez jutó *hogy* kötőszó feltehetőleg ilyen szófajtváltás eredménye: „Nézem, *hogy* hull (a) hó” [’hogyan’- kérdő határozószó, esetleg felkiáltó árnyalattal] → [’ahogy’ – vonatkozó határozószó] → [valódi kötőszó]. Fontos funkciót töltött be a feltételes árnyalatú mellékmondatok *ha*, valamint az oksági viszonyt kifejezők *mert* kötőszava is. E kötőszók és mellékmondatok kialakulásának lényeges eleme volt a konkrét → elvont jelentésváltozás. Az ősmagyar kor végén már megvolt az alárendelő összetett mondatok minden főbb típusa; rendszerük alkalmas lehetett bizonyos sajátos jelentéstartalmak (hasonlítás, feltételesség, következményesség) kifejezésére is.

Mellérendelő összetett mondatok már az uráli alapnyelvben is éltek, megjelenésük megelőzte az alárendelőkéit. A mellérendelt tagmondatokat nem kötőszó, hanem tartalmuk és párhuzamos felépítésük fűzte össze; ilyenféléképpen: *Farkas jön, nyúl fut*. A mellérendelés kötőszó nélküli formája az ősmagyarban is gyakori, sőt eleinte kizárólagos volt. A bonyolultabbá váló mondat szerkesztés azonban egyre inkább megkívánta a logikai viszonyok árnyaltabb, kötőszós jelölését. Az ősmagyar kor második felében már biztosan használtak kötőszókat (*és, is, de, vagy* stb.; eredetüket lásd a 11.4. szakasz - A szófajok pontban) a mellérendelt tagmondatok összekapcsolására.

Irodalom

- [CH11-B1] E. Abaffy, Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss—Pusztai 2003, 106–128.
- [CH11-B2] Bárczi, Géza 1975. *A magyar nyelv életrajza*. 3. kiadás. Budapest, Gondolat Kiadó, 33–72.
- [CH11-B3] Benkő, Loránd 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH11-B4] Benkő, Loránd (főszerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor élelményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH11-B5] Berrár, Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH11-B6] Gallasy, Magdolna 2003a. Az egyszerű mondat. In: Kiss—Pusztai 2003, 251–260.
- [CH11-B7] Gallasy, Magdolna 2003b. Szövegtörténet. In: Kiss—Pusztai 2003, 268–277.
- [CH11-B8] Haader, Lea 2003. Az összetett mondat. In: Kiss—Pusztai 2003, 260–267.
- [CH11-B9] Horváth, László 2003. Szó szerkezet-történet. In: Kiss—Pusztai 2003, 234–250.
- [CH11-B10] KissJenő-PusztaiFerenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH11-B11] Korompay, Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss—Pusztai 2003, 90–105.
- [CH11-B12] D. Mátyai, Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss—Pusztai 2003, 204–233.
- [CH11-B13] Sárosi, Zsófia 2003. Morfématörténet. In: Kiss—Pusztai 2003, 129–172.
- [CH11-B14] Zsilinszky, Éva 2003. Szókészlet-történet. In: Kiss—Pusztai 2003, 173–203.

12. fejezet - Az ómagyar kor

Korompay, Klára

A honfoglalástól a mohácsi vészig terjedő több mint 600 évet átölelő ómagyar kor a magyarság egész történetének legradikálisabb változását foglalja magában: egy korábban évszázadokon át vándorló, félnomád, törzsi-nemzetségi szervezetben élő nép eljut Európába, ott letelepedik, s — egyedülálló kivételként — végrehajt egy olyan műveltségváltást, melynek révén beilleszkedik az európai népek közé. E változás nyelvi következményei rendkívül mélyrehatóak. A nyelvjáráások tekintetében az jellemzi az átalakulást, hogy a korábban törzsi kötöttségű nyelvváltozatokat területi kötöttségük váltják fel. A más nyelvekkel való kölcsönhatás szempontjából — a sokoldalú keleti kapcsolatok után — most a közép- és nyugat-európai nyelvekkel való találkozás kerül előtérbe. Még ezeknél is fontosabb szerepet játszik a latin „apanyelv”, mely évszázadokon át a műveltség nyelve lesz Magyarországon. Ez utóbbival szoros összefüggésben a magyar írásbeliség kialakulása szempontjából is központi jelentőségű az ómagyar kor. Amikor az államalapítással kezdetét veszi a latin betűs írás elterjedése, a közel kétezer éves nyelvemléktelen ősmagyar kor után a magyar nyelvtörténetnek abba a szakaszába lépünk, amely már írásos emlékek alapján tanulmányozható.

A korszakon belüli tájékozódást a következő belső tagolás segíti: a honfoglalástól 1350-ig terjedő időszakot korai ómagyar kornak, az 1350 és 1526 közötti időszakot kései ómagyarnak nevezzük.

12.1. Szóbeliség és írásbeliség; a latin nyelv szerepe

A középkori magyar kultúrában az írásbeliség nyelve első helyen — s jó ideig szinte kizárólag — a latin. Latin nyelvűek az egyház által használt szövegek, s latinul születnek az egyházi irodalom első alkotásai: Szent István *Intelmei*, a Szent István- és Szent Gellért-legendák. Hasonló a helyzet a történetírásban: latin nyelvű egész geszta- és krónika-irodalmunk, Anonymustól a 15. századi Thuróczy Jánosig. Végül ugyanez jellemző a jogtudomány különféle területeire (törvényszövegek, oklevelek); ezen a nyelven foglalja össze az érvényben levő jogot Werbőczy Istvánnak 1517-ben megjelent *Hármaskönyve*, is. A latinnak még a későbbi századokban is olyan szerepe lesz Magyarországon (mégpedig mind az írásbeliség, mind a szóbeliség szintjén), hogy joggal beszélhetünk — Révai Miklós kifejezésével élve — „magyar deákság”-ról.

A műveltség hordozója az Árpád-korban az a szűk réteg, mely iskolázottságát külföldi egyetemeken (elsősorban Párizsban) szerezte, s hazatérve az egyházi és világi társadalomban vezető tisztségeket töltött be. A középső és alsó papság képzettsége jóval csekélyebb (közülük sokan csak olvasni tudnak, írni nem); a világiak széles rétegei pedig legnagyobbbrészt írástudatlanok.

Az írástudás ebben a korban még nem egyszerű gyakorlati készség: a legszorosabb összefüggésben áll azzal az egyházi és tudós műveltséggel, melyet a latin nyelv közvetít. Írni azért tanulnak meg, hogy latin szövegeket tudjanak írni; ilyen módon a műveltség tartalma, nyelve és technikai közvetítése sokáig elválaszthatatlanul összefonódik. Jól mutatja ezt a *deák* szó jelentésfejlődése a magyarban: „*deák* volt nemcsak az, aki írni tudott, hanem a nyelv is, amelyen írni szokott” (Horváth János 1944:16). Ennek megfelelően még évszázadokon át találkozunk a *deákos* és a *deáktalan* szavak kettős jelentésével: egyfelől a műveltség, latin tudás meglétére, illetve hiányára utalnak, másfelől az írástudására is: a *deáktalan* szó még a 18. században is jelenthette azt, hogy valaki írástudatlan.

Ilyen körülmények között joggal tehető fel a kérdés: hogyan indult meg a magyar nyelvű írásbeliség? Milyen célból, kiknek a számára készültek nyelvünk korai emlékei? Hiszen azok, akik írni-olvasni tudtak, latinul is tudtak, nekik tehát nem volt szükségük a fordításra; akik pedig latinul nem tudtak, azok rendszerint írni-olvasni sem tudtak, tehát nem lehettek a szövegek olvasói. E látszólagos paradoxont az oldja fel, ha tekintetbe vesszük egyrészt a világi gyakorlati szükségleteit, másrészt azt, hogy az egyház az írástudatlan hívekhez anyanyelven közvetítette tanítását: e közvetítés során, annak folyamatában szükség lehetett írott szövegekre is.

Gyakorlati igények kielégítésére indult meg az oklevelezés. Az Árpád-korból mintegy tízezer emlék maradt ránk (adománylevelek, birtokösszeírások stb.). Ezek nyelve természetesen a latin (az első időkben néha a görög is, Géza fejedelem bizánci orientációjával összefüggésben). Az oklevelekben szórványosan előforduló magyar személy- és helynevek, továbbá közszoói alakulatok leírása alakította ki azt a gyakorlatot, mely azután egész

szövegek rögzítését is lehetővé tette. A fenti emléktípus képviselőit szórványemlékeknek nevezzük (bemutatásukat lásd a 12.1. szakasz - Szóbeliség és írásbeliség; a latin nyelv szerepe. pontban).

A magyar nyelvű szövegek keletkezése az egyházi gyakorlathoz kapcsolódik. A hívek a templomokban anyanyelvükön hallgatták a prédikációt; a papság számára ez azzal a feladattal járt, hogy a bibliai szövegeket újra és újra élőszóban magyarra fordítsák. E fordítói tevékenység emlékéét őrzi *magyaráz* igénk. Az élőszóban való tolmácsolás során alakult ki az az emelkedettebb, latin szövegek fordításán iskolázott magyar nyelvváltozat, melyet — Tarnai Andor szavával — második szóbeliségnek nevezünk. A ránk maradt írott szövegek világosan mutatják ennek a hagyománynak a meglétét és erejét.

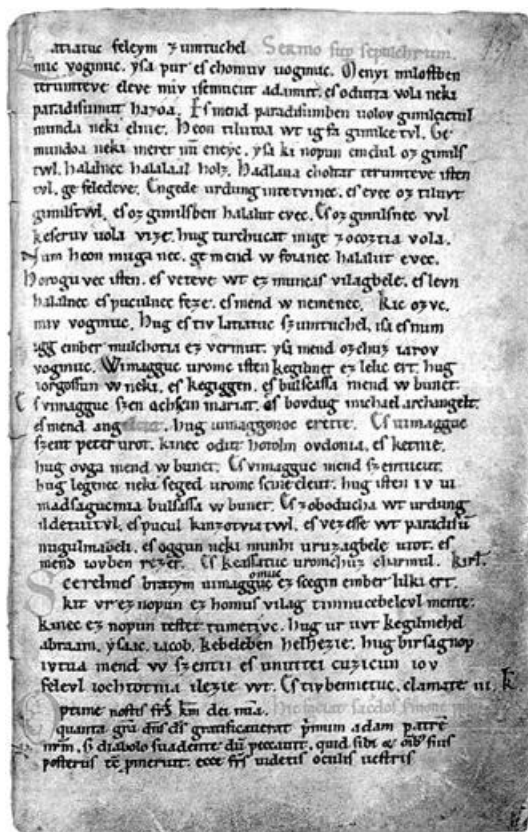
A középkor későbbi századaiban az anyanyelvű írásbeliségnek új meg új területei jelennek meg. Magán az egyházon belül is kialakul egy új igény: a szerzetesrendek elterjedésével a latinul nem tudó apácák olvasmányszükséglete hozza létre a kódexirodalmat. Ugyanakkor megnő a világi értelmiség szerepe, s az írástudás mint gyakorlati készség szélesebb körben terjed, laicizálódik. Ennek hátterében az áll, hogy a kolostori és káptalani iskolák mellett (különösen a 14. századtól) egyre jelentősebb szerepet játszanak a városi és falusi plébániai iskolák is. A korszak végéről már magyar nyelvű levelek is maradtak ránk.

12.2. A nyelvemlékek

A legkorábban megjelenő típust a **szórványemlékek** alkotják, melyek más nyelvű (legtöbbször latin) szövegbe ágyazva magyar nyelvű elemeket (neveket, szavakat, szó szerkezeteket) őriztek meg. Ez utóbbiak sajátossága, hogy egyrészt vannak köztük lefordíthatatlan tulajdonnevek, másrészt jelentős részük olyan közszoói alakulat, amit le lehetett volna fordítani, mégsem fordítottak le: *szilkút*, *köves kút*, *mogyoróbokor*. Ennek az az oka, hogy az adott oklevélben — ami jogi irat — az utóbbiaknak pontos helymegjelölő szerepük volt (egy adott birtok határpontjait jelölték), márpedig ezt az azonosító funkciót csak úgy tudták betölteni, ha a környékbeli lakosság nyelvén rögzítették őket. Az iratok jogi jellegéből következik az is, hogy időhöz és helyhez köthető emlékek.

Első szórványaink külföldi szerzők művei. Különösen nevezetes Bíborbanszületett Konsztantinosznak *A birodalom kormányzásáról* c. műve (950 k.), mely számos magyar nevet tartalmaz: *Álmos*, *Árpád*, *Maros*, *Tisza*, *Etelköz* stb. A hazai szórványok közül feltűnően korai a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevele (1002 e./1109; az első évszám a keletkezés korát jelzi, a második a ránk maradt másolatét). Leghíresebb a tihanyi apátság alapítólevele (1055), melynek gazdag anyagában egy hosszabb szerkezetet is találunk: *feheruaru rea meneh hodu utu rea* ('Fehérvárra menő hadútig'). A személynevek vonatkozásában igen becses forrás a dömösi prépostság adománylevele (1138/1329) és a *Várad Regestrum* (1208–1235/1550). Az eddigiekhez képest egészen eltérő műfajt képviselő latin nyelvű geszták és krónikák szintén sok személy- és helynevet őriztek meg.

A **magyar nyelvű szövegek** első csoportját az a négy kis emlék jelenti, amely az Árpád-korból ránk maradt. Ezek a következők: *Halotti beszéd és könyörgés* (12. sz. utolsó negyede/1195 k.), *Königsbergi töredék és szalagjai* (12. sz. vége — 13. sz. eleje/1350 k.), *Ómagyar Mária-siralom* (13. sz. első fele/13. sz. közepe), *Gyulafehérvári sorok* (13. sz. második fele/1315 k.). A ránk maradt másolatokat latin nyelvű kódexek őrizték meg. A négy szöveg keletkezése elég közel áll egymáshoz: alig 70–80 év választja el az utolsót az elsőtől. Közös jellegzetességeik még inkább szövegemlék-csoporttá avatják őket. Mindegyik egyházi szöveg, és latin eredeti nyomán készült; ugyanakkor nyelvezetük természetes, szabad fordítás benyomását kelti, ami az élőszóban való tolmácsolás gyakorlatával függ össze. Rendeltetésüket tekintve is közvetlen kapcsolatuk van a szóbeli előadásmóddal: az elsőnek a műfaja temetési beszéd, az utolsóé prédikáció-vázlat.

A Halotti beszéd és könyörgés (12. sz. vége)

E négy kis emlék kapcsán önként adódik a következő kérdés: mit képvisel az, ami ránk maradt? Készültek-e nagyobb arányban Árpád-kori magyar szövegek? A középkori könyvpusztulás hatalmas (nálunk 98–99%-os) arányát ismerve bizonyos, hogy ennél jóval több magyar nyelvű szöveg keletkezhetett. Erre vall az is, hogy emlékeink nyelvi, stílári, helyesírási stb. sajátosságai olyan kiforrottak, hogy mögöttük hosszabb hagyomány tehető fel. Ugyanakkor mindaz, amit a szóbeli fordítás általános gyakorlatáról tudunk, óvatosságra int, s olyan irányt ad a következtetéseknek, hogy a magyar szövegek eleinte elsősorban élőszóban éltek; írásban való rögzítésük aránylag ritka lehetett.

A **kódexirodalom** kibontakozásával jelenik meg a könyv terjedelmű kéziratos magyar írásbeliség. A 15–16. századból ennek mintegy 45 emléke maradt ránk. Közülük legkorábbi a Jókai-kódex (1370 u./1440 k.); ezt követi a Huszita Biblia három kódexe: a Bécsi, a Münchener és az Apór-kódex (eredeti példányuk 1416 u. készült; mindhárom a 15. század második felében másolták). Ez utóbbi időszakból való még három más kódexünk; az összes többi a Mohács előtti negyedszázadból származik. Keletkezésük legnagyobb részét két szerzetesrendhez, a ferencesekhez és a domonkosokhoz köthető. A kolostorok közül elsőrendű szellemi központként a Margit-szigeti domonkos apácáké és az óbudai klarisszáké emelkedik ki: ezek játszották a legfontosabb szerepet a magyar kódexirodalom történetében.

Emlékeink többségére nem jellemző az a tartalmi és formai egység, ami általában a *könyv* fogalmához társul. Találunk azért erre is példát: ezt képviselik a bibliai részeket tartalmazó kódexek (Bécsi, Münchener kódex) vagy a legendafordítások (Assisi Szent Ferenc legendája a Jókai-kódexben; Domonkoskódex; Margit-legenda). Van változatos tartalmú, de tudatosan megszerkesztett összeállítás is (mint a Kazinczy-kódex, F. fráter munkája), de még jellemzőbbek az olyan vegyes tartalmú kódexek, melyek a megrendelő (leggyakrabban egy kolostor) igényeinek megfelelően álltak elő sokféle előzményből, több kéz írásával.

A magyar kódexirodalom fordításirodalom, a latinhoz való viszonya azonban más, mint Árpád-kori szövegeinké. Itt már előtérbe lép, sőt meghatározóvá válik a latin minta követésének az igénye, ami megmutatkozik a mondat szerkesztésben, a viszonyító elemek használatában, a vagylagos megfelelők felsorakoztatásában. Egyes fordítások erős latinizmusai jól mutatják azt a függő viszonyt, ami az alakulóban levő magyar írásbeliséget jellemzi. Ugyanakkor ez utóbbi számára valóságos iskolát jelentett a latin: az írott szövegekre jellemző szövegszerkesztési gyakorlat, szabályrendszer, stílári sajátosságok a mintakövetés során

formálódtak ki. A korszak végén alkotó Karthauzi Névtelen, az Érdy-kódex írója olyan tudós egyéniség, aki a fenti hagyomány talaján állva már szuverén módon fordít.

A kódexek másolói között vannak jól ismert, jeles személyiségek, mint Ráskay Lea vagy Sövényházi Márta a Nyulak szigetén. Mögöttük ott áll azoknak a névteleneknek a hosszú sora is, akik révén nemegyszer igen régi szövegek hagyományozódtak tovább másolatról másolatra, amint erre egyes archaikus nyelvi formák utalnak.

Kérdés, milyen mélyre nyúlnak vissza ezek a szálak. Az, hogy az írott szöveghagyomány kezdetei jóval korábbiak a kódexek koránál, aligha lehet kétséges. E tekintetben igen beszédes Árpád-házi Szent Margittal kapcsolatban az a 14. századi latin leghatározottabb részlet, mely szerint hűsvét előtt „anyanyelvén *olvastatta fel* és magyaráztatta magának”. Ez az utalás a 13. század közepére vonatkozik, s ilyen módon az Árpád-korra nézve tekinthető — igen figyelemreméltó — jelzésnek.

12.3. A helyesírás

A latin ábécének a magyar nyelvre való alkalmazása nem kevés nehézséggel járt (lásd a **19.1.2.** pontot). Az eredetileg 21 (később 26) betűs latin ábécé a közel 40 elemből álló ómagyar hangrendszer jelölésére eleve szűkösen bizonyult. Ennek megfelelően az alakulóban levő ómagyar helyesírási rendszerben gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy több hangnak közös betűjele van, másfelől pedig egy hangot több betű is jelölhet. Különösen éles kérdést vetnek fel mindazok a kategóriák, melyek a latinban ismeretlenek (így a zárréshangok, pl. *c, cs*; a palatális mássalhangzók: *ty, gy, ny, ly*; az elől képzett ajakkerekítéses magánhangzók: *ő, ő, ü, ú*). Nem véletlen, hogy az egész magyar helyesírás-történet folyamán ezek írásmódja mutatja a legtöbb változást. A megoldások keresésének két fő iránya van: egyfelől betűkapcsolatok létrehozása (azaz a meglévő jelek kombinációja), másrészt mellékjelek (ún. diakritikus jelek) bevezetése. A korai ómagyar korra az első irány a jellemző; a kései ómagyarban mindkettővel találkozunk.

A magyar helyesírás kialakulásában meghatározó szerepe volt a királyi kancelláriának, mely az oklevélkibocsátás fő fóruma volt. A latin oklevelezés fontosságát ennek kapcsán már hangsúlyoztuk. Emellett az is figyelmet érdemel, hogy bizonyos jelölésmódok háttérben különféle élő nyelvekből (német, olasz, francia) származó helyesírási hatással is számolhatunk.

A korai ómagyar kor hangjelölésében a következő főbb jellegzetességek figyelhetők meg. A mássalhangzók körében az /sz/ és a /z/ közös jele a *z*, az /s/ és a /zs/ közös jele az *s*. A /c/ jeleként többnyire *c*-vel vagy *cz*-vel, a /cs/ jeleként leggyakrabban *ch*-val találkozhatunk. A palatális mássalhangzók visszaadására már kezdenek feltűnni a *ty, gy, ny, ly* betűkapcsolatok. A rövid magánhangzók közül az /a/ kettős jelölése (a, ill. o) a rendszer többi tagját is érintő eltolódás forrásává válik. Az elől képzett ajakkerekítéses magánhangzók közül az /ü/, /ű/ elemeket leggyakrabban az *u* jelöli, az /ö/, /ő/ jelölésére viszont az *ew* szolgál: ez a betűkapcsolat egy korábbi kettőshangzónak, az /ö/ előzményének volt a jele. A magánhangzók hosszúságát általában nem jelölik, alkalmilag azonban az oklevelekben a betűkettőzésre is találunk példákat (aa, ee stb.)

A kései ómagyar korban megjelenő kódexirodalom helyesírás-történeti szempontból sajátos megoszlást mutat. Kódexeink egy része folytatja a korábbi nem mellékjeles hagyományt. Ez jellemző például a Jókai-kódexre, a Ráskay Lea által másolt kódexekre, s általában a domonkos rend emlékeire. Másfelől megjelenik egy radikálisan új rendszer, mely — a magyar helyesírás történetében először — bevezeti a mellékjelek használatát, sőt ezeket állítja egész konstrukciója középpontjába.

A mellékjeles helyesírás első képviselői a Bécsi és a Münchener kódex, az ún. Huszita Biblia kódexei (1416 u./15. sz. második fele). Bennük igen határozottan érvényesül az a törekvés, hogy minden hangnak saját jele legyen. Azok a párok, amelyekre a kancelláriai helyesírásban közös betű utalt, mellékjelek segítségével immár elkülönülnek egymástól. Így az /sz/—/z/ jele ebben a rendszerben az *ž*—*z*; ezzel párhuzamosan az /s/—/zs/ páré az *š*—*s*. A palatális mássalhangzók többségére is mellékjeles betű utal: a /ty/ jele például a *ť*. A magánhangzók körében — egész kivételes módon — még a zárt /é/ és a nyílt /e/ elkülönítésére is van mód. (Az előbbit *e*, *ě*, az utóbbit *è* jelöli.) Egy-két esetben különleges új betűk születnek: a /cs/ jelölésére a *L*, az /ö/, /ő/ jeleként pedig az *ρ* („farkas o”).

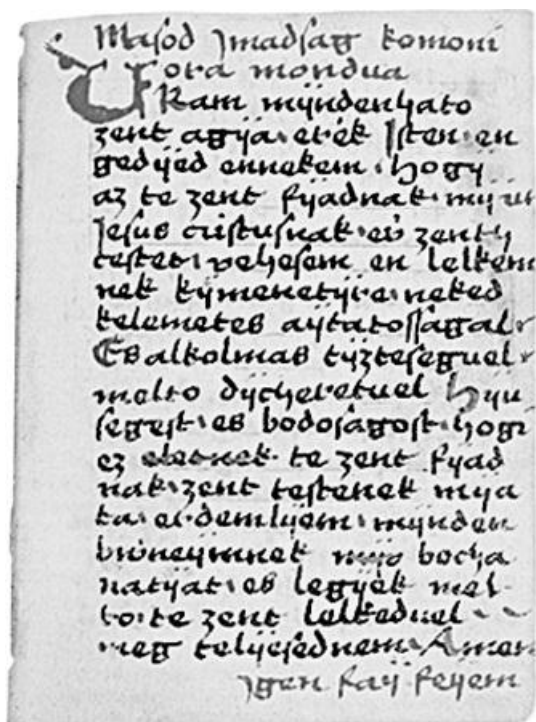
enstben · Mely keen ennetyk ada ennetyk
 Ajodalatos tyesszet · sem ada ennetyk na
 lamynemey keent · Az baluan imado pap
 monda az fejedelmnek · parancholy eme
 kom allanom az enstnek elonka · es ezen
 nel meg gyenzenm minden en ereyket
 Azet miykoron az baluanu imado pap ju
 tot volna az evst eleiben · monda · Nagy
 nagy hercules isten · es istenneknek atya
 jupiter · Es ime legottan tenz jenuety az
 enstbeul · es mendenestul meg emezte az
 baluanu imado papot · Talpat zent
 cipanus es zent istma azon ty kon
 tatanat az enstbeul · es en veallot sen
 tencia adatuan · miynd ketten egyetem
 ben nyakokat nagyok · Ezenek testek
 miykoron lat napig az ebeknek ketuen
 marattak volna · annak utanna roma
 ban bitetenek · Mastan kedeg miykeppen
 mondatyk miygozmat placenciaban
 kezatonak kedeg ez nemes zentek es
 martirok october havanak hatod nap
 yan · hr zuletaty utan keet 33 · nyolc
 vanlyet eztendeiben · dyadecianusnak
 alatt · megzetyek zent istma azonnak
 ete · vrnak eztendeiben · ezer · ent
 33 · tyzenlyet eztendeiben · — vaskay lea

A Cornides-kódex 184v lapja (1517), Ráskay Lea írása és aláírása

Ez a rendszer egész szellemében azt a koncepciót követi, melyet Husz János dolgozott ki a cseh helyesírásra 1412 körül. Ő vezette be — a helyesírás-történetben először — az egy hang—egyjel alapelvet, s ő tette meg a mellékjelek használatát rendszere alapvének. Magyar követői a hazai hagyományt véve alapul teljesen az ő szellemében jártak el. Ennek az új helyesírási rendszernek a megalkotása a legszorosabban összefügg az első ránk maradt bibliafordítással, melyet a Huszita Biblia képvisel. Később — némileg meglepő módon — ezt a helyesírást a Ferenc-rendi kódexek egész sora átvette. Kódexirodalmunk tekintélyes hányada keverék helyesírást képvisel, melyben mind a nem mellékjeles, mind a mellékjeles helyesírás elemei megtalálhatók.

12.4. Hangrendszer, hangváltozások

Az ómagyar kor mélyreható változásainak következtében a **mássalhangzók rendszerében** már jelen vannak mindazok a szembenállások (köztük a zöngétlen—zöngés oppozíció is), melyek nyelvünkre jellemzőek. A rendszer a következőképpen írható le: A felpattanó zárhangok körében megvan a $p-b$, $t-d$, $k-g$ pár; az orrhangú mássalhangzók köre teljes: m , n , ny ; a réshangok közül jelen vannak a következők: β , f , $sz-z$, s , j , $\chi-\gamma$ (s hangváltozatként a j zöngétlen párja, a χ' is); a zárréshangok (affrikáták) közül a cs és a dzs ; megvan továbbá az r , l , ly . Az elemek többsége minden helyzetben (szókezdő, szó belseji, szóvégi pozícióban) előfordulhat; néhány elem használata korlátozottabb.

A Gömör-kódex 73. lapja (1516)

A rendszer fejlődése szempontjából a legnagyobb figyelmet az a kérdés érdemli, hogy a fenti elemsor hogyan módosult az ómagyar kor folyamán: egyrészt milyen elemek tűntek el belőle, másrészt milyen új tagokkal bővült.

Az eltűnő elemek sora a következő: β , γ , χ , dzs . Közülük háromról elmondható, hogy az adott hang eltűnése és egy másiknak a keletkezése szorosan összefügg egymással: a képzés helyének az eltolódásával jön létre a β -ből a v , a χ -ből a h , a dzs -ből a gy . A fenti mássalhangzók természetesen más hangváltozásokban is részt vehettek, s gyakran ezek együttese vezetett oda, hogy az adott elem kilépett a rendszerből. (A χ' hangváltozat, mely főként a χt hangkapcsolatban fordult elő, ugyancsak eltűnt: *roχtonk* > *rajtunk*).

Az ómagyar kor folyamán keletkeztek a következő mássalhangzók: ty , gy , v , zs , h , c , dz . (Az első hat elem a korai ómagyarban, a dz az ómagyar kor végén.) Velük kapcsolatban több olyan kérdés is fölmerül, melyekről célszerű összefoglalóan szólni. Hogyan bizonyítható egy adott elem hiánya? Erre nézve elsődleges forrást jelentenek azok a jövevényszavak, amelyekben hanghelyettesítést tapasztalunk. Ilyenkor hol az átvevő, hol az átadó nyelvre nézve vonhatók le értékes tanulságok. A szl. *nemec* > m. *német* arról tanúskodik, hogy az átvétel korában a magyarban még nem volt meg a c . Másfelől a m. *Várad* > román *Oradea* arra példa, hogy az eltérés oka nem az átvevő nyelvben keresendő (a románban ugyanis mindig volt v); ez esetben tehát az átadó nyelvben — a magyarban — kell feltenni a v hiányát, azaz a névalak β -s ejtését. Az új elemek létrejötté legtöbbször hangváltozások következménye ($t + j > ty$, tty , $d + j > gy$, ggy összeolvadás; $z > dz$ affrikáció, azaz zárréshanggá válás; lásd emellett a képzéshely eltolódásának fenti példáit is); bizonyos hangokat viszont (c , zs) elsősorban a jövevényszavak honosítottak meg (vö. lat. *cédula*, ném. *cél*; szl. *rozszda*, lat. *rózsa*, ol. *dézma*). A rendszer felől nézve az hangsúlyozandó, hogy a fenti elemek egy része hangváltozatként már korábban is előfordulhatott; most viszont önálló beszédhangként jelentek meg, s ezzel új zöngétlen—zöngés párok keletkezéséhez járultak hozzá ($s-zs$, $f-v$). Így úgyszólván minden lehetséges esetben megvalósult a zöngésség szerinti szembenállás. Egyetlen mássalhangzó keletkezése esik későbbi időszakra: a dzs a középmagyar kor elején jelenik meg.

A mássalhangzókkal kapcsolatos hangváltások közül kettő is van, melyben a β és a γ központi szerepet játszik, s mely további sorsukra erősen kihat. Az egyik a szóvégi (és szótagzáró) helyzetben való vokalizálódás: ilyenkor az adott mássalhangzóból félhangzós magánhangzó (u \ddot{u}) keletkezik, mely az előtte álló magánhangzóval kettőshangzót alkot: *ászáy* > *ászáu* (> *aszó*). Ugyanezek a mássalhangzók hangzóközi (két magánhangzó közötti) helyzetben kiesnek, hanghézag keletkezik, melynek megszüntetése legtöbbször ún. hiátustöltő mássalhangzók (j , v , h) belépése révén valósul meg: *feyé* > *feé* > *feje*. E változások eredményeként a γ eltűnése már a 11. században megkezdődik. A β fejlődése összetettebb, de erről a hangról is elmondható, hogy a korai ómagyar kortól kezdve a nyelvterület nagy részén eltűnik (átadva helyét a v -nek).

Mássalhangzók nyúlásával rendszerint két magánhangzó közötti helyzetben találkozunk. Több olyan toldalék van, melynek alakulásában e folyamat szerepet játszik: ilyen a középfok vagy a múlt idő jele: *kisebet* > *kisebbet*, *hallotam* > *hallottam*. Szóvégen a hosszú változatok csak később terjednek majd el. Ugyancsak hangzóközi helyzetben következik be egyes mássalhangzók palatalizálódása: *személek* > *személyek*, s ez esetben is innen kerül át az új változat a szóvégi helyzetbe is.

Az ómagyar korban új és merőben szokatlan jelenségként lép fel a mássalhangzó-torlódás, melynek feloldására igen erős a törekvés. Háromféle helyzetben is találkozunk vele: szó elején, szóvégen, sőt szó belsejében is. Szó elején (jövevényyszavakban) jellegzetes feloldási mód egy előtét hang megjelenése: lat. *scola* > m. *iskola*, vagy egy bontóhang beiktatása: szl. *brat* > m. *barát* stb. Ugyancsak a bontóhang jelent megoldást szóvégi helyzetben, ahol a torlódást a tővéghangzó eltűnése idézheti elő: *hatalmu* > *hatalm* > *hatalom*. Ez utóbbi esettel függ össze a (hármás) szó belseji torlódás, melyet leggyakrabban ugyancsak bontóhang old fel: *hatalmnak* > *hatalomnak*.

Számos mássalhangzó-változás háttérében a szón belüli mássalhangzók egymásra hatása áll. Találkozhatunk a hasonulás különféle eseteivel (*mosja* > *mossa*, *kézvel* > *kézzel*), emellett — ritkábban — az elhasonulással (ném. *erker* > m. *erkély*) és a hangátvetéssel (lat. *lekció* > m. *lecke*) is.

A rövid magánhangzók rendszere a következő 8 elemből áll: hátul képzettek (velárisok): \acute{a} , o , u , i ; elől képzettek (palatálisok): e , \acute{e} , i , \ddot{u} . Mindkét sorban szerepelnek illabiális (ajakkerekítés nélküli) és labiális (ajakkerekítéses) elemek, s képviselve van mind a négy nyelvvállás, a legalsótól a felsőig. A fenti nyolc közül két elem (az i és az \acute{a}) eltűnik, illetve visszaszorul az ómagyar kor folyamán. Ugyancsak két rövid magánhangzó épül be a rendszerbe: az a és az \ddot{o} .

Az eltűnőben levő hangok közül a veláris i a korai ómagyarban még biztosan megvolt. Ezt igazolja a m. *Csik* helynévnek a románban meghonosodott *Ciuk* (ejtsd Csuk) alakja. (Palatális i esetén e név a románba is i -vel került volna át.) Az i további sorsát két hangváltás határozta meg: az esetek többségében palatális i -vé vált (*kín*, *ír*, *híd*; a toldalékok jelzik az egykori veláris hangrendet); ritkábban i > u labializáció következett be: tör. **ariq* > m. *áruk* > *árok*. Ezek eredményeképpen az i kilépett a rendszerből.

Az illabiális \acute{a} eltűnése és a labiális a keletkezése a legszorosabban összefügg egymással. Az \acute{a} részt vett a labializáció folyamatában (*hál* > *hal*), mely a nyelvterület nagy részén érvényesült. (Kivétel a palóc nyelvjárás, ahol az \acute{a} máig él, lásd a 18.2. pontot.) Ezzel nyelvjárásaink többségében az \acute{a} helyébe a labiális a lépett.

Ez utóbbi keletkezésének van emellett egymásik forrása is: az o > a nyiltabbá válás (*potok* > *patak*). A két hangváltás eredménye egybeesett, s az újonnan keletkezett hang jelölésére a két előzmény betűjét használták (a , ill. o). A labiális a biztos meglétét éppen az ebből fakadó helyesírási ingadozás jelzi. Amikor az \acute{a} -ra visszamenő a hangot o -val írják, a jelölés kétségtelenül labiális a -ra utal. Ilyen adatokkal pedig már a 11. századtól találkozhatunk: *mortif* (TA.) (<: lat. *Martinus*).

A korai ómagyar korban megjelenő másik új elem az \ddot{o} . Ennek létrejöttében szintén két hangváltás játszott szerepet: az \acute{e} > \ddot{o} labializáció és az \ddot{u} > \ddot{o} nyiltabbá válás. Előfordul, hogy mindkettővel számolhatunk ugyanannak az alaknak a háttérében: a nyelvjárási *szöm* például a korábbi *szim*-ből a következő két úton jöhetett létre: egyfelől *szim* > *szém* > *szöm*, másfelől *szim* > *szüm* > *szöm*.

A hosszú magánhangzók köre a korszak elején három elemre korlátozódik: \acute{a} , \acute{e} , i . A pótlónyúlás folyamata (melyet a tővégi magánhangzók eltűnése idézett elő, lásd alább) további három elem megjelenéséhez vezet: \acute{e} (*kēz*), \acute{u} (*út*), \ddot{u} (*tűz*). (Az alsó nyelvvállású \acute{e} a középmagyar kor folyamán a nyelvterület nagy részén \acute{e} -vé záródik.) Ugyancsak igen fontos forrása hosszú magánhangzók keletkezésének a kettőshangzók monoftongizálódása (hosszú magánhangzóvá válása), melynek eredményeképpen az \acute{o} és az \ddot{o} is megjelenik. (A fenti változások emellett olyan magánhangzókhoz is vezetnek, melyek a rendszerben már jelen vannak.)

Egészében elmondható, hogy a korai ómagyar kor végén a hosszú magánhangzók köre már minden ma élő elemet tartalmaz (sőt gazdagabb is annál): hátul képzettek: *á, ó, ú* előtt képzettek: *ē, é, í, ő, ű*.

Az ómagyar **kettőshangzók** (diftongusok) szerterágazó alakulásában a következő jellegzetességek figyelhetők meg. Utótagként háromféle elem szerepelhet bennük: *i, u, ü* ennek megfelelően minden diftongus vagy záródo jellegű, vagy két felső nyelvvállású magánhangzóból áll. Közülük az *u, ü* utótagúak mind az ómagyar korban keletkeztek a *β, γ* hangok vokalizálódásával. További sorsuk a monoftongizálódás, mely az ómagyar kor végére lezárul.

Alaki fejlődésük rendkívül változatos. A *i* utótagúakból (*ai, oi, ēi*) *á, é, í* hangok keletkeznek. A labiális utótagú kettőshangzók a szó hangrendjének megfelelően mutatnak két fő irányt. Mély hangrendű szavakban a diftongus legjellegzetesebb alakja az *ou*, melynek folytatása leggyakrabban *ó, ú*, ritkábban *é, í*, alkalmilag *ju*. (Példa a fejlődés fő vonalára: *ászau > aszou > aszó, aszú*). A magas hangrendű szavakban a kettőshangzó központi változata az *ëü*, melynek folytatása többnyire *ő, ű*, ritkábban *é, í*, alkalmilag *jű*. (Példa a fő irányra: *feü > fëü > fëü > fő.*)

Az Érdy-kódex 88r lapja (1524–1527)

A **magánhangzók kapcsolatos hangváltozások** közül az egyik legjelentősebb a tövégi magánhangzók eltűnése. Az ómagyar kor végére e magánhangzók már mind felső nyelvvállásúak voltak, gyakran ajakkerekítésessé is váltak, az ómagyar kor első századaiban pedig kivétel nélkül eltűntek. (A változás legfőbb nyelvi okait a hangsúlytalan s egyben nyílt szótagi helyzetben s a beszédtempó gyorsulásában kereshetjük.) Az 1055-i *Tihanyi alapítólevél* adatainak kétharmadában már tövéghangzó nélküli alakokkal találkozunk: *aruk, kut, zíget*, s csak egyharmadukban van jelen (főként ma egy szótagú szavak végén) a magánhangzó: *hodu, utu, zilu*. E magánhangzók eltűnésének legfelső határa a 13. század.

A rövid magánhangzók kapcsolatos két legfontosabb változás a labializáció és a nyíltabbá válás. A labializáció (ajkkerekítés nélküli magánhangzónak ajkkerekítésessé válása) elsősorban hangsúlytalan szótagban következik be, tehát gyakran a szóvég, közelebről a tövéghangzó felől indul. Legjellegzetesebb esetei: *i > ü* (*szim > szüm*), *j > u* (*árík > áruk > árok*), *ë > ö* (*lël > löl*), *á > a* (*hál > hal*). A nyíltabbá válás (mely a nyelvvállás tekintetében idéz elő változást) elsősorban a hangsúlyos első szótagbeli magánhangzókra érinti. Főbb esetei: *i > ē* (*higy > hëgy*), *ë > e* (*kërëszt > kereszt*), *ü > ö* (*szüm > szöm*), *u > o* (*fuk > fok*), *o > a* (*potok > patak*). Mint fentebb láttuk, e két változás hozta létre az *a* és az *ö* hangot.

A rövid magánhangzók nyúlásának számos oka lehet. Közülük kiemelendő az ún. pótlónyúlás, mely a tövégi magánhangzók eltűnésével van kapcsolatban. Mivel az előbbi változás a szótest megrövidülését eredményezi (*utu > ut*), ennek ellensúlyozására a szó belseji magánhangzó megnyúlása következhet be, különösen egy szótagú szavakban: *víz, tűz, úr* stb.

Hosszú magánhangzók rövidülésének szintén megvannak a jellegzetes esetei. Szóvégi helyzetben átfogó jelleggel érvényesül (igen korán, már a 10. századtól) az *i* megrövidülése (*nëzi > nézi*); ezt követi a 13. században az *á, é* hangok hasonló változása (*almá > alma, eké > eke*). A rövidülésben alkalmilag részt vesz a szóvégi *ú, ű* is (*kapú > kapu, ürü > ürü*).

Számos olyan hangváltozás van, mely valamilyen módon a szóalak egészét vagy a benne szereplő hangok bizonyos együtteseit érinti. A **kétnyíltszótagos tendencia** olyankor érvényesülhet, ha a szóban két vagy több nyílt (azaz magánhangzóra végződő) szótag követi egymást. Ilyenkor a második (vagy valamelyik további) szótag magánhangzója kieshet: *malina > málna*. A hiátus (hanghézag) jelensége akkor lép fel, ha két teljes értékű magánhangzó egymás mellé kerül. E helyzet megszüntetésének egyik jellegzetes módja a hiátustöltő mássalhangzó (*j, v, h*) belépése: *almá > almája*. A hangrend kérdéskörével függnek össze a hasonulás és elhasonulás jelenségei: az előbbi az egységes (magas vagy mély) hangrend felé mutató változás (*angyel > angyal*); az utóbbi — szórványosabban — az ellenkező tendenciát képviseli (*tahát > tehát*).

Végül az ómagyar kori hangváltozásokkal kapcsolatban lehetséges olyan jelenség-nyalábokról is szólni, melyek mind a szóvégek gyengülésének, rövidülésének irányába mutatnak. Az egyik ilyen változássor a következő elemekből épül fel: a tövéghangzók eltűnése; a szóvégre került *β, γ* vokalizációja; az így keletkezett kettőshangzók monoftongizálódása; a hosszú magánhangzók egy részének rövidülése. A másik változássor a *j*

utótagú diftongusokkal kapcsolatos: ezekből hosszú magánhangzók keletkeznek (*á, é, i*), melyek sorsa a megrövidülés.

12.5. A szóelemek

A **tövek** alakulása szempontjából az ómagyar kor a nyelvtörténet legmozgalmasabb korszaka. A magyar nyelvre jellemző tőváltakozások lényegében ekkor alakultak ki, mégpedig azoknak a hangváltásoknak a következtében, melyeket fentebb áttekintettünk. A hangváltások és az alaktani változások között szoros és kölcsönös az összefüggés: egy-egy hang változási lehetőségeit nagymértékben meghatározza a szóalak egészében elfoglalt helyzete, ami a toldalékok jelenlététől és felépítésétől is függ; másrészt a bekövetkező hangváltások új tő- és toldalékváltozatokat hozhatnak létre. A fentiek mellett a tövek alakulását befolyásolja az analógia jelensége is, mely az egymással valamilyen ponton érintkező szavaknak, szóelemeknek az egységes viselkedését mozdítja elő.

Az ómagyar kor legelején a tövek még igen csekély differenciálódást mutatnak. Mindössze két típus válik el egymástól határozottan. Az egyik a váltakozó tővéghangzójú töveké (*halu: halat*), mely általánosnak mondható mindaddig, amíg a tővégi magánhangzókkal szóvégen is számolni lehet. A másik a kettőshangzóra, illetve hosszú magánhangzóra végződő töveké (*adá, nézé, kéri*), melyek ekkor még legnagyobb részben egyalakúak.

Az a hangváltás, amely újabb változások egész sorát elindítva mintegy megalapozza a tőtípusok kialakulását, a **tővégi magánhangzók eltűnése**. Ekkor lép fel a következő alapvető kettősség: abszolút szóvégen előáll egy mássalhangzóra végződő tőalak (*ház*); régi, egyelemű toldalékok előtt viszont (melyek jellegzetes esete, hogy egyetlen mássalhangzóból állnak, vö. *-t* tárgyrag, *-k* többesjel stb.) változatlanul megmarad az eredeti tővéghangzó (*házat, házak*). Az utóbbi tőalakot teljes tőnek, az előbbit csonka tőnek nevezi a történeti tőtan. A testesebb toldalékok (*-ban/-ben, -tól/-től* stb.) általában a csonka tőhöz járulnak. E jelenség két tényezővel is magyarázható: vagy később zajlott a toldalékká válás, mint a tővéghangzók eltűnése (ez jellemző a névszórágokra); vagy a szóalak belsejében a kétnyíltszótagos tendencia tüntette el a tővégi magánhangzót (*látanak > látnak*). Csonka tövek keletkezésének további sajátos módja az, amikor a tővéghangzó állandósuló nyelvválásban a toldalékhoz vonódik: *házo-n > ház-on*. E jelenségre már a korai ómagyartól kezdve vannak példák. Végül megemlítendő az az ősmagyar gyökerű jelenség is, amikor az eredeti tővéghangzó úgy tűnik el, hogy az utána álló toldalék magánhangzójával kettőshangzót alkot, ami azután hosszú magánhangzóvá válik (*adá, nézé*). Minden olyan esetben, amikor a teljes tő: csonka tő kettősségnek szerepe van, többalakú tövekről beszélünk. Ezek egy részében – különféle hangtani tényezők hatására – a csonka tő további mélyreható változásokon esett át.

A névszótövek és az igetövek alakulása sok tekintetben párhuzamos; ugyanakkor bizonyos pontokon jellegzetes eltéréseket is mutat. Ezért külön-külön mutatjuk be őket.

Az ómagyar **kori névszótövek** a következőképpen rendszerezhetők:

A. A tővégi magánhangzó eltűnésével kapcsolatosak az alábbi tövek:

1. Változatlan tőbelsejű tövek: *hal: halak*. Meglétükkel a 10–11. századtól számolhatunk; a magyar névszók óriási többsége azóta is e típusba tartozik.
2. Hangzónyújtó tövek: *út: utak*. A csonka tőben szereplő hosszú magánhangzó pótlónyúlással jött létre, a tővégi magánhangzók eltűnése után (10–13. század).
3. Hangzótdoldó–hangzóvesztő tövek: *hatalom: hatalmat, tükör: tükröt*. Az ide tartozó szavak alakulását két eltérő hangváltás határozta meg. Az a magánhangzó, mely a csonka tőben megvan s a teljes tőben hiányzik, egyes szavakban másodlagosan jelent meg; más szavakban másodlagosan esett ki. Az első esetben bontóhangról van szó, mely akkor került a szóba, amikor a tővégi magánhangzó eltűnése után mássalhangzó-torlódás állt elő: (*hatalmu >*) *hatalom > hatalom*. A második esetben viszont a tő része volt, s kiesése a kétnyíltszótagos tendenciával függ össze: *tüköröt > tükröt*. Ez utóbbi változat már a korai ómagyar kortól adatolható; a bontóhangos megoldás ennél később terjedt el.
4. A *v-s* tövek (*ló: lovak*) kialakulásában a *β* (s kisebb mértékben a *γ*) hang változásai játszanak szerepet. A kettősség háttérét az adja meg, hogy szóvégen vokalizálódással kettőshangzó, majd hosszú magánhangzó keletkezik, két magánhangzó között viszont a réshang (gyakran kiesésen keresztül) *v*-ben folytatódik.

Több szótagú szavakban emellett a kétnyíltszótagos tendencia hatása is érvényesül: *keserű: keserves*. A *v*-s tövek jelenlétével már a 11–12. századtól találkozhatunk.

5. A β és a γ fejlődésével összefüggő további tövek több tekintetben párhuzamosak az előző típussal és egymással is; fejlődésük mindig egy meghatározott ponton válik egyedivé. Az *apró: apraja, mező: mezeje* váltakozás kialakulásában a hiástöltő *j*-nek van szerepe; a *bíró: bírák* kettősség háttérben két rövid hang összevonása eredményezi az *á*-t; a *borjú: borjak* esetében pedig a *j* elem vagy a szóvégi kettőshangzóból vezethető le, vagy hiástöltő hangként magyarázható, mely a toldalékos alakból került át az alapelakba is. Valamennyi változat már a korai ómagyar kortól jelen van.
6. A *h*-s tövek annyiból mutatnak különállást, hogy szóvégi helyzetben a *h* gyakran eltűnik (*méh, düh*), máskor viszont χ alakban jelentkezik (*potroh*).

B. Korábbi hosszú magánhangzóra, illetve kettőshangzóra mennek vissza az alábbi tövek:

1. A hangzórövidítő tövek (*alma: almát, eke: ekét*) jellemzője, hogy a rövid magánhangzós változat úgyszólván csak az alapelakban fordul elő; szinte minden toldalék előtt a hosszú tőváltozattal találkozunk (*almában, almának* stb.). Ez azzal hozható összefüggésbe, hogy a szóvégi rövidülés később zajlott, mint a legtöbb toldalék keletkezése. E tőváltakozás megjelenésével a 13. századtól számolhatunk. Korábban hasonló átmeneti váltakozást mutatott a szóvégi *i* is (*kezi: kezít*), ezt azonban már a korai ómagyar kor elején az egyalakúság váltotta fel.
2. Az egyalakú tövek (*háború, kapu, kocsi* stb.) körébe változatos elemek tartoznak. Közös jellegzetességük, hogy eredetileg hosszú magánhangzóra végződtek, mely az esetek egy részében változatlanul megmaradt; máskor – átmeneti tőváltakozás után – megrövidült, s minden helyzetben állandósult.

Az **igetövek** egy része szoros párhuzamot mutat a névszótövekkel. Ezek a következők: 1. Változatlan többesjű tövek (*él: élek*). 2. Hangzónyújtó tövek (*ád: adok*). 3. Hangzótoldó-hangzóvesztő tövek (*tékozol: tékozlok, őriz: őrzök*). 4. V-tövék (*lő: lövök*). 5. Noha egyalakú tövekkel az igék alapelakjában nem találkozunk, bizonyos toldalékok (így az elbeszélő múlt *-á/-é* vagy a feltételes mód *-ná/-né* jele) ilyen tőváltozatokat is létrehozhatnak: *valá-tok, kérné-nek*.

Csak az igék köré jellemzők a következő váltakozások:

1. A *t*-re végződő igék felszólító módú alakjaiban sajátos (ősmagyar háttérű) tőváltozatok jelentkezők, melyekben *cs*, *s*, χ elemekkel találkozhatunk. Hasonlóan viselkednek a korai ómagyarban a *d*-re végződő igék is, melyeknek *džs*-s tőváltozata jelenik meg. (A példákat lásd alább, az igejelek alatt.)
2. A *teszen: tőn* típus kialakulása az ősmagyar korra tehető; az ómagyarban is számolhatunk az *sz*-es, a rövid magánhangzós és a *v*-s alakokkal (*tesz, tett, tevő*).
3. Az *alszik: alvó: aludni* típusú hármas váltakozás a kései ómagyartól adatható. Az egyes tőváltozatok háttérben különféle analógias hatások ragadhatók meg.

A **képzők** állománya már az ómagyar kor elején igen gazdag, s a korszak folyamán tovább bővül. Az új képzők keletkezésének a legjellegzetesebb módja a képzőbokok létrejötte, melynek során korábban is megvolt elemek kapcsolódnak össze. E típus egyik esete az azonos funkciójú elemek társulása. Így jött létre a kései ómagyarban – két elemi ige-képzőből – a *-doz/-dez/-döz* képzőbokor. A folyamat kiindulópontját azok a származékok jelentik, melyekben eredeti *-d*, *-ad/-ed* képző után *-z* gyakorító képző jelenik meg: *fárad: > fáradoz, hasad: > hasadoz*. Ezek együttese akkor válik képzőbokorrá, ha közbülső származék nélkül járulhat újabb alapszavakhoz: *leng: > lengedez, hajlik: > hajladoz*. Ilyen alakulatok meglétét forrásaink tanúsítják is: *lengedözne* (NádK.), *hajladozó* (CornK.). Ugyancsak azonos funkciójú elemekből (három kicsinyítő képzőből) állt elő a *-cska/-cske* képzőbokor, szintén a kései ómagyarban: *térdecskéknek* (BécsiK.), *kötelecskékből* (MünchK.). A fenti esetekben az elemi képzők visszaszorulása és a képzőbokor megjelenése összefügg egymással. Másfelől keletkezhetnek képzőbokok eltérő funkciójú elemekből is. Erre példa a *-gat/-get*, mely *-g* gyakorító és *-at/-et* műveltető képzőből alakult, már a korai ómagyarban. A *forog: > forogat* típus jelenthette a mintát az olyan újabb származékok számára, mint az *ereget, vö. 1256: eregetuhyg* ('eregetőhegy') (OkISz.). Az eltérő funkcióból létrejött képzők köre a kései ómagyarban igen gazdag. A következő válogatásban példaszavakkal utalunk az ilyen jellegű képzésekre: *csuszamlík, tapasztal, kering, semmisít, viaskodik, paráználkodik, halhatatlan, mélységes, szorgalmatos, születendő*.

Önálló szóból keletkezett képzőnk jóval kevesebb van (ilyen az ősmagyar eredetű *-hat/-het* és *-ság/-ség*). Ezek száma az ómagyarban néhány újabb elemmel bővül. Ezek közé tartozik a *-beli*, vö. *galileabeli* (MünchK.), *szigetbelieknek* (MargL.); a *-né*, vö. 1431: *hoffmesterne* (OkISz.), 1453: *Pongrácz Lászlóné*, sőt a *-féle*, *-nemű* képzőszerű utótagok is (*háromféle*, *semminemű*).

Már az ómagyar korban korai példát találunk arra, hogy más nyelvekkel való kapcsolat is vezethet új képzők megjelenéséhez. Ezt mutatja a *-nok/-nek/-nök* képző, mely úgy honosodott meg, hogy több esetben is mind az alapszót, mind annak származékát átvettük valamely szláv nyelvből: *udvar: udvarnok*, *baj* ('harc'): *bajnok*, *asztal: asztalnok*. Ezek a párok azután mintául szolgáltak újabb alakulatokhoz: *pohárnok*, *tárnok*, *fegyvernek*.

Végül figyelmet érdemel egy olyan eljárás, melynek során a szóalak belső tagolódásának átrendeződésével (a szóelemek közötti határ eltolódásával) jött létre egy új képző. A *-si* elsőként a *falú*-hoz kapcsolódva jelentkezik: 1406: *Gergerfalusy* (ZsigmOkI. 2/1, 549). Háttérben egyrészt a *városi* analógiás hatásával, másrészt – és főként – a rendkívül gyakori *-s* képzős helynevek hatásával számolhatunk: *szőlősi*, *almási*, *sárosi*.

A képzők funkcionális rendszerének legfőbb tagoló elve a szófaji szerep. Ennek megfelelően négy nagy csoport különül el egymástól; ezeken belül számos altípus vázolható fel. Itt csak a legjellemzőbbeket tüntetjük fel, egy-egy példaszó kíséretében (lásd a **3.6.**, a **14.3.2.**, a **16.3.2.1.** és a **30.4.4.** pontot is). Igéből ígét alkotó elemek (deverbális verbunképzők): gyakorító (*mendégél*), mozzanatos (*cseppen*), műveltető (*hivat*), szenvedő (*kinzatik*), a ható ige képzője (*jöhet*). Közülük legproduktívabb a *-hat/-het*: *mulchotia* ('kerülheti') (HB.), *maradhaffun* (KT.). E fő csoportban igen jellemzőek a képzőszembenállások, melyek részint gyakorító—mozzanatos igepárokban jelentkeznek (*csattog: csattan*), részint a tárgyatlan és a tárgyas (műveltető) igék oppozíciójában játszanak szerepet: *éled: élesszt*, *indul: indít*. Az analógia révén sok ilyen pár keletkezésének lehetünk tanúi.

Névszóból ígét alkotó elemek (denominális verbunképzők): közülük már ekkor rendkívül produktív a *-z* (*ruház*) és az *-l* (*dobol*).

Igéből névszót alkotó elemek (deverbális nomenképzők): cselekvésnév (*aratás*), a cselekvés eredménye (*épület*), cselekvő *folyár* 'futár'), a cselekvés elmaradása (*tudatlan*). Külön csoportot alkotnak az igenévképzők, melyek legnagyobb része sajátos névszói származékot hoz létre (*olvasó*, *olvasott*, *olvasandó*, *olvasni*).

Névszóból névszót alkotó elemek (denominális nomenképzők): kicsinyítés (*városka*), valamihez való tartozás (*tengeri*), ellátottság (*köves*), hiány (*sótlan*), gyűjtőnév (*erdőség*), elvont főnév (*szépség*). A tulajdonnevek rendszerében e csoportnak külön jelentősége van (*Jancsó*, *Almád*).

Az ómagyar kor folyamán nagy számban jelennek meg különböző nyelvekből származó (latin, szláv, német eredetű) jövevényigék (lásd a **16.2.** pontot). Ezek befogadásában kulcsszerepet kapnak az igeképzők, melyek a honfoglalástól kezdve minden igei átvétel során megjelennek. Leggyakoribb honosító képző az *-l*, illetve *-ál*; ez jelenik meg a szláv eredetű *vádol*, *csinál*, *keresztel* igékben. A latin *-are* megfelelője következetesen az *-ál*: *prédikál*, *konfirmál*.

Végül az ómagyar kori képzőhasználat néhány jellegzetes vonását emeljük ki. A cselekvésnevek legproduktívabb képzője a korai ómagyarban az *-at/-et*: *intetvinec* ('intésének') (HB.), *hullothya* ('hullása') (OMS.). A kései ómagyar kor elején erőteljes ingadozást tapasztalunk az *-at/-et* és az *-ás/-és* között: *üvöltés*, *üvöltet* (MünchK.), s bizonyos emlékekben már az utóbbi kerül túlsúlyba: *orgonálást* (JókK.). A Huszita Biblia nyelvében a tudatos szóalkotás jelensége érdemel figyelmet. A bibliafordítók számos latin szóra maguk alkottak magyar megfelelőt, igen gyakran az általuk nagyon kedvelt *-lat/-let* képző felhasználásával: *császárlat* (*imperium*), *hangoslat* (*symphonia*), *éneklet* (*psalmus*). A kódexirodalom nyelvi sajátosságai között bizonyos képzőket is számon tarthatunk. Ilyen a mellénevek körében a *-ságos/-séges*, *-ságú/-ségű*, melyeknek nagyító, fokozó értelme jól illik a kolostori irodalom szövegeinek szelleméhez: *édességes*, *irgalmasságos*, *csodálatos alázatosságú*.

A képzők egész kérdéskörével kapcsolatban igen fontos a lexikai funkció, azaz az új szavak létrehozásában játszott szerep (erre nézve lásd a **16.** fejezetet).

A **jelek és a ragok** tárgyalása során a szófaji szempontot tekintjük elsődlegesnek: először az igejeleket és -ragokat, majd a névszójeleket és -ragokat mutatjuk be.

Az igei paradigma körében az egész rendszer keletkezése az ősmagyar korra tehető. Mind az idő- és módjelek kialakulása, mind a ragozások kiépülése erre a korra esik — ahogyan erről első szövegeink teljesen kiforrott nyelvallapota tanúskodik. Az ómagyar korban ehhez képest főként olyan változások figyelhetők meg, melyek az ekkor kibontakozó latin hatással kapcsolatosak.

Az **igejelek** körében mindenekelőtt az időjelek gazdagsága tűnik ki. A jelen, múlt, jövő nyelvi kifejezőeszközei nemcsak megvannak, hanem a mainál jóval árnyaltabbak. Írott szövegeink négyféle múlt időt is megkülönböztetnek: 1. Elbeszélő múlt (jele az *-á/-é*), mely a múltbeli események előadásának fő eszköze; 2. Befejezett múlt (jele a *-t, -tt*), mellyel főként akkor találkozunk, ha a forrás valakinek a szavait közvetlenül idézi (ez arra vall, hogy az élő nyelvben már akkor is főként ezt használták); 3. Folyamatos múlt (*lát vala*), mely az események háttérének jellemzésére szolgál, s a múltban ismétlődő, gyakori történésekre utal; 4. Régmúlt (*látott vala*, ill. *látott volt*), mely a múltbeli történés következtében beállott állapot kifejezője, emellett az igen régi vagy a múltban előidejű történésekre is utal. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy e szabályrendszer csak főbb vonalaiban érvényesül; forrásaink alapján szigorú következtetésegről nem beszélhetünk.

A fenti igeidők már első szövegeinkből adathatók: *engede* (HB.), *[c]ilut* ('szült') (KTSz.), *mige zocoztia vola* ('majdnem megszakította') (HB.), *odutta vola* ('adta vala') (HB.). Használatuk valódi jellegzetességei a kódexirodalomban bontakoznak ki. Álljon itt egy példa a Jókai-kódexből: „Mert *vala* Eugubia városának tartományában egy szernyű farkas, ... ki nem csak baromi lelkeseket ('állatokat') *veszt vala el*, de embereket és asszonyokat es *megmar vala*, úgy, hogy mend az polgárok. mend fegyverkedvén *mednek vala*, mikoron *járnak vala* az város földén. ... De Szent Ferenc ... *kiméne* az kapun ... És annakutána hozzá híván ötét, *monda* neki: ... atyámfia farkas, te *töttél* sok kárt ez tartományban ... én hiszem, hogy te valamit gonoszol *töttél*, te éhségednek gyűlhöztségért *tötted*.”

Mivel az ómagyar kori szövegek legnagyobb része latinból való fordítás, önként kínálkozik az a magyarázat, hogy a fenti igeidő-használat háttérében latin hatás áll. Ez igaz is, a következő megszorítással: a fenti igeidők nem latin mintára keletkeztek (meglétükkel az ősmagyar kortól számolhatunk), de használatuk szabályrendszerének kikristályosításában valóban a latin játszotta a döntő szerepet. Ez azon is lemérhető, hogy az eredeti magyar szövegek igeidő-használatára eleve jóval lazább; s hogy később, a latin hatás visszaszorulásával a fenti igeidők visszaszorulása is megfigyelhető. Másfelől az utóbbi folyamat összefüggésbe hozható egy másik jelenséggel: az igeikötő-használat nagyarányú kibontakozásával is. Azokból a grammatikai tartalmakból, amelyeket korábban az igeidők érzékeltettek, némelyeknek (így a folyamatos/befejezett szembenállásnak) a kifejezésében az igeikötők játszanak majd lényeges szerepet.

A jövő időnek az ómagyar korban két jelével is találkozunk: a régi keletű *-and/-end* mellett az ómagyar kor végén jelenik meg a mai összetett igealak (*várni fog*).

A módjelek közül a felszólító mód *j*-je a maihoz jórészt hasonló viselkedést mutat. A *t*-re végződő igék körében jelen vannak az ősmagyar eredetű (s máig élő) jellegzetes összeolvadások: *vezelje* (HB.), *thekunched* ('tekintsed') (ÓMS.). E korszak sajátossága viszont az *-ít* képzős igék egyedi megoldása: *zoboducha* (ejtsd: *szobodoxxá*, 'szabadítsa') (HB.). Fontos különbség még, hogy a *d*-re végződő igék esetében is élesen eltér a felszólító módú alakok viselkedése a kijelentő módban jelentkező *d + j* összeolvadástól: *oggun* (ejtsd: *addzson*, 'adjon!') (HB.). Funkcionális szempontból érdemel figyelmet a felszólító módú igealakoknak mellékmondatokban megjelenő (kötőmód szerepű) használata.

A feltételes mód *-ná/-né* jele a korai ómagyarban még nemegyszer kettőshangzós formát mutat: *lelhetnéync* (KT.). Múlt idejű alakja csak a kései ómagyarból adatható. Igen jellemző a feltételes módú alakok használata különféle mellékmondatokban: „Ge mundoa neki meret nu(m) *eneyc*” ('De megmondta neki, miért ne egyék') (HB.); „mikor kedig az hold az ő fényét *kibocsátá volna*” (VirgK.). Ennek háttérében latin hatás ragadható meg.

Az **igeragozási** rendszer kiforrottnak mondható. Megvan (az ősmagyar kortól) az általános, a határozott és az ikes ragozás; az egyes paradigmátagok alakja is közel áll a maihoz. Két eltérés érdemel figyelmet: az *-unk/-ünk* rag a korai ómagyarban még eredetibb *-muk/-mük* formájában adatható: *vogmuc* ('vagyunk') (HB.), az elbeszélő múltban pedig a későbbi *monda* : *mondá* szembenállás helyén egy másfajta kettősséget találunk: *munda* : *mundoa* (ejtsd: *mondá* : *mondoá*)(HB.). Ez azzal hozható összefüggésbe, hogy a szóvégi *á, é*

megrövidülése előtt az általános és a határozott ragozás megkülönböztetésére csak morfológiai alapú megoldás kínálkozott (itt a csonka tő és a teljes tő kettősségére építve).

A névszói paradigmán belül a **névszójelek** rendszere az igékéhez hasonló kialakultságot mutat. Legfontosabb elemek a *-k* általános többesjel és a birtokos személyjelezés; ez utóbbinak körében megvan az egyes és a többes számú birtokra utaló 6-6 elemből álló két részrendszer, melyben a következő változások figyelhetők meg.

Az egy birtokra utaló sorban az egyes szám 3. személyű toldalék *-a/-e*, *-ja/-je* kettőssége érdemel figyelmet. Magánhangzós tövek mellett korán megjelenik a *-ja/-je* toldalékváltozat: „*petre zenaia*” (‘Petre szénája’) (TA.). Másalhangzós tövek után rendszerint továbbra is megmarad az *-a/-e*: „*Vylag uilaga*” (‘világ világa’) (ÓMS.). Ugyanakkor már az ómagyar korban megfigyelhető a *j-s* toldalékváltozat terjedése e típus bizonyos elemeiben is: *napja*, *gondja* stb. (s innen a többes szám 3. személyében is: *napjuk*). Ennek hátterében elsősorban az áll, hogy a szóvégi *a* igen gyakran szerepel a magyarban semleges szóvéggként (jórészt a jövevényszavaknak köszönhetően, vö. tör. *alma*, szl. *kasza*, lat. *iskola*); így a nyelvérték számára a *-ja* toldalékváltozat sokkal egyértelműbben jelzi a grammatikai funkciót, mint az eredeti *-a*. Az egy birtokra utaló paradigma másik eseménye a *-muk/-mük* > *-unk/-ünk* változás, mely tovább toldalékkolt alakokban zajlott, s korai emlékeinkben jól nyomon követhető: *iļemucut* (‘ősünket’), *uromc* (HB.), *hýrunc* (KT.).

A többes számú birtokra utaló paradigmában mindig jelen van a birtoktöbbsítő jel, melynek már az ómagyarban mindhárom változata megjelenik: *-i*, *-ai/-ei*, *-jai/-jei*. Az eredeti alak az *-i*. Ezzel találkozunk magánhangzók után: *almá-i-m*, s eleinte másalhangzós tövekben is: *barát-i-m*. Az *-ai/-ei* kialakulásának funkcionális oka a következő. Az *-i* elemet nemcsak birtoktöbbsítő jelként lehetett értelmezni: vele kapcsolatban akár hármass egybeesés is előfordulhatott (a *szemi* alak a korszak elején egyaránt jelenthette a következőket: *szemei*, *szeme*, *szem*). Az ebből támadó funkcionális zavart háritotta el az *-ai/-ei* változat, mely egyértelműen utal a birtok többségére. (Kialakulása úgy magyarázható, hogy az *-i* a teljes tőhöz csatlakozott, majd a tövéghangzót magához vont.) Terjedése fokozatosan zajlott; legkorábban az egy szótagú szavak körében vált általánossá: *feleym* (HB.) A harmadik toldalékváltozat, a *-jai/-jei* később jött létre, a *-ja/-je* hatására. Magában a többes számú paradigma szerkezetében figyelmet érdemel az a tény, hogy egyes szám 3. személyben zéró toldalékkal számolhatunk (*szemei-m*, *szemei-d*, *szemei*). A többes szám három alakjába nehezen hatolt be a birtoktöbbsítő jel; itt még az ómagyar kor végén is az *-i* nélküli alakok jellemzőek: „*tü leántok* prófétálnak”, „*tü véntek* álmokat álmodoznak” (BécsiK.).

További névszójelek: a *-b* alakban élő középfokjel; az ómagyar kor végén megjelenő felsőfokjel (*leg-* + *-b*), melynek előzményét határozószók nyomatékosító elemében kereshetjük, vö. *legtovább*; a régi keletű *-é* birtokjel; s a korszak végén megjelenő *-ik* kiemelő jel, mely középfokú melléknevekhez társul (*kisebbik*).

A **névszóragozási** rendszer az egész ómagyar kor folyamán az átalakulás, átmenetiség, fokozatos bővülés jellegzetességeit mutatja. Ennek gyökerei az ősmagyar korba nyúlnak vissza, amikor az egyelemű ragok erősen visszaszorultak, a határozói viszonyok kifejezését jórészt a névutók kategóriája vette át, s a korszak végén megkezdődött a leggyakrabban használt névutók raggá válása is. E folyamat teljesedik ki az ómagyar kor folyamán. Első szövegeinkben jól nyomon követhető, mivel három alaki összetevője is van: az egyszótagúvá válás, az egybeírás és az illeszkedés. Ezek természetesen ingadozások, átmenetek széles skáláját mutatva érvényesülnek, vö. *paradiļumben* (HB.), *tonoļagaban* (GyS.); *puculnec* (HB.), *fyomnok* (ÓMS.). A fenti kritériumok alapján először a következők váltak raggá: *-val/-vel*, *-nak/-nek*, *-ban/-ben*, *-tól/-től*. A korai ómagyarban több más elem hasonló fejlődésével számolhatunk még (*-ra/-re*, *-ról/-ről*, *-nál/-nél* stb.) Ugyanebben a korban viszont még határozottan a névutók közé tartozik a későbbi *-ba/-be* és *-ból/-ből*, vö. *vilagbele* (‘világba’) (HB.), *buabeleul* (‘bújából’) (ÓMS.), melyek csak a kései ómagyarban jelennek meg a ragok között. Az, hogy a három belviszonyrag (*-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből*) közül az első igen korán, a másik kettő sokkal később vált raggá, azzal függ össze, hogy a használati gyakoriság tekintetében az első elem messze megelőzi a másik kettőt. Egészében elmondható, hogy mai főnévi ragjaink kétharmada névutói eredetű, s hogy ezek kialakulása jórészt az ómagyar korra esik.

A fenti eredetbeli kategória mellett még két másik játszik (jóval kisebb) szerepet. Az egyik a primer ragok alaki és funkcionális módosulása: így keletkeztek az *-n*, *-on/-en/-ön*, a *-vá/-vé* és az *-ul/-ül* ragok (mindhárom egy-egy ősmagyar kor eleji általános helyhatározóragból, melynek mind hangalakja, mind használati köre átalakult). A másik ragkeletkezési mód a raghalmozás, azaz primer ragok összekapcsolódása: ez hozta létre, még az ősmagyar kor elején, az *-ig* ragot, továbbá a nyelvjárási kötöttséget mutató *-nott -nól*, *-ni* ragcsaládot (*Kovácsnott* ‘Kovácséknál’).

A kései ómagyar kor végére kialakuló főnévragozási rendszer központi elemei a következőképpen mutathatók be.

1. Ø
2. *-t*
3. *-ban/-ben*
4. *-ba/-be*
5. *-ból/-ből*
6. *-n, -on/-en/-ön*
7. *-ra/-re*
8. *-ról/-ről*
9. *-nál/-nél*
10. *-hoz/-hez/-höz*
11. *-tól/-től*
12. *-nak/-nek*
13. *-val/-vel*
14. *-vá/-vé*
15. *-ul/-ül*
16. *-ért*
17. *-ig*

Ez a rendszer úgyszólván megegyezik a mai esetragokéval (csak a *-ként* fogja még kiegészíteni, lásd a **3.9.3.** pontot). Szerkezeti jellegzetességei közül azt emeljük ki, hogy bizonyos pontokon igen szorosan strukturált; másutt az elemek közötti rendszerkapcsolatok meglehetősen lazák (a ragok sorrendje is tetszőleges). Figyelmet érdemel az a 9 elemből álló helyhatározórag-rendszer (3–11.), melynek egyik szervező elve az **irányhármasság** (hol? hova? honnan?), a másik pedig a helyviszony jellege szerinti megoszlás (belső helyviszonyragok, szorosabb és lazább külső helyviszonyragok).

A fentiekén kívül az ómagyar korban még számos korlátozottabb használatú elemmel számolhatunk. A főnevekhez járulók között számon tarthatunk visszaszorulóban levő, keletkezően levő, illetve kizárólag nyelvjárási szinten élő ragokat. Mellettük külön kategóriát alkotnak azok az elemek, amelyek mellénevekhez vagy számnevekhez kapcsolódnak (*-an/-en, -szor/-szer/-ször*).

12.6. A szófajok

A szófaji rendszer alakulásában igen sokféle változásnak, átrendeződésnek lehetünk tanúi. Közülük elsősorban azokat emeljük ki, amelyek korszakunkban egy-egy új szófaj megjelenéséhez vagy nagyarányú kibontakozásához vezetnek.

Az ómagyar kor folyamán jelenik meg a névelő. Hátterében belső fejlődés áll: mind a határozott, mind a határozatlan névelő szófajváltással jött létre. A határozott névelő előzménye az *az* mutató névmás. Korai ómagyar emlékeinkben jól nyomon követhető az új szófaj kialakulásának a menete. A névelő-előzmény főnév (főnévi szerkezet) előtti helyzetben jelenik meg, jelzői szerepű, hangsúlyos, s legtöbbször a szövegelőzményre utal vissza: „*es oz gimilfben halalut evec*” (‘és abban a gyümölcsben halált evett’) (HB.). Másfelől találkozunk már olyan példákkal is, melyekben a fenti elem (szövegbeli előzmény nélkül) egyszerűen az ismertségre utal, tehát névelőként viselkedik: „*oz kerezt fan figeu kepeben*” (‘a keresztfán függő képében’) (GyS.). A névelővé

válásnak alaki jegye a hangsúlytalanodás; ehhez kapcsolódik a kései ómagyar kortól kezdve az *a* változat lassú térhódítása mássalhangzós szókezdet előtt: „te faragta *a* hajnalt és *a* napot” (AporK.). A távolra mutató *az* mellett az ómagyarban a közelre mutató *ez* is előfordul névelő-előzményként.

A határozatlan névelő a kései ómagyar korban jön létre. Előzmény-szófajai az *egy* számnév és az ‘egyik, egy bizonyos’ jelentésű (alakilag vele azonos) határozatlan névmás. Funkcionális érintkezése ez utóbbiakkal mindvégig megmarad, mivel jelentésében a ‘valamilyen’ és az ‘egy bizonyos’ egyaránt jelen van. A hangsúlytalanodás itt is jellemző, más alaki jegy azonban nem kíséri a névelővé válást; így gyakoriak az átmeneti alakok. A határozatlan és határozott névelő egymással összefüggő használata már jól megfigyelhető forrásainkban. Példa a névelőváltásra: „láta *egy* szép tüzes lángot ... És *az* lángból szó szózatlik vala” (JókK.).

Ugyancsak az ómagyar kor jelentős szófaji változásai közé tartozik az igekötő-állomány erőteljes kibontakozása és az igekötő-használat elterjedése. Maga e szófaj jóval régebbi gyökerű, ám az ómagyar kor legelején mindössze hat igekötővel, illetve igekötő-előzménnyel számolhatunk: *ki, be, le, fel, meg, el*. (Közülük a *meg* ekkorra már elvesztette eredeti irányjelölő funkcióját, s a befejezettségre utal). Első szövegeinkben mindössze egy-egy szórványos adat jelzi meglétüket: „turchucat *mige zocoztia* vola” (‘torkukat majdnem megszakította’) (HB.), „buabeuleu *kyniuh- had*” (‘bújából kihúzzad’) (OMS.). Annál gyakoribbak a még igekötő nélkül álló igék: *feledeve* (‘elfelejtette’), *Horogu vec* (‘megharagudott’) (HB.).

A kései ómagyarban viszont az igekötők szerepe már a maihoz hasonló. Az új elemek kialakulása során az előzmény-szófajt e korban is a határozószók jelentik. Ezek körében igen jellemző az irányhármasság, azaz az *itt, ide, innen* típusú csoportok megléte, melyekből rendszerint a „hova?” kérdésre felelő határozószók mozdulnak tovább, legtöbbször két irányba is: ige előtti helyzetben igekötővé, főnév után állva pedig névutóvá fejlődve. Ennek eredményeképpen gyakran jellegzetes hármasszófajúság áll elő: *alá* (‘lefelé’; határozószó); *a fa alá* (névutó); *alámegy* (igekötő). Az igekötővé válás rövidüléssel is járhat (*belé* > *bel* > *be*), mely adatainkban is megfigyelhető: „*bel megyen vala az házba*” (JókK.). Az egybeírás e korban még ritka. A kései ómagyarban már változatos igekötő-állománnyal és kiterjedt igekötő-használattal számolhatunk: „*egybe híván* ő tizenkét tanejtványit” (MünchK.), „*kezei öszve kúcsolván*” (MargL.). Ekkor keletkeznek az alábbi elemek: *alá, elé, által, egybe, öszve, körül, felül, körbe, reá, belé, hozzá, neki* stb. Funkcionális szempontból jelen van az igekötőkkel kapcsolatos minden ismert szerepkör. Ennek megfelelően az igekötő utalhat a következőkre: a cselekvés iránya: „*ki menvén az házból*” (JókK.); akcióminőség: „*Menden, ki iszik e vízből, meg-szomjuhozik*” (MünchK.); aspektus (itt befejezett): „*az pápa az levelet el olvastatá*” (KazK.); szintaktikai szerep (tárgyatlan ígének tárgyassá alakítása): „*folyó víz által folyja az országot*” (DebrK.); jelentésspecializáció: *megbír* vkit ‘leigáz’.

A névelők és az igekötők mellett harmadikként az igenévi szófajt emeljük ki. Az ómagyar kori igenevek köre a mainál többretű, s használatuk sok különleges vonást mutat. Ezek egy része a fordításirodalom latin mintáival is összefügg. A fő névi igenév alaktani viselkedésében a személyragozott formák gyakori használata tűnik fel: „*kinec odut hotolm ovdonia. ef ketnie*” (‘akinek adatott hatalom oldani és kötni’) (HB.). A melléknévi igenév körén belül a régóta meglévő típusok (-*ó/-ő* képzős folyamatos, -*t, -tt* képzős befejezett) mellett a kései ómagyarban megjelenik az -*andó/-endő* képzős igenév: „*az ő születendő leányokról*” (TelK.). Ennek toldaléka az -*and/-end* jövőidő-jel és az -*ó/-ő* igenévképző kapcsolatából jött létre. A határozói igenév jellegzetes alakja a korai ómagyarban a -*va/-ve*, a késeiben viszont a -*ván/-vén*: „*látá szent Ferencet ... arcája fel magasztatván és kezei fel emelvén Istenhez*” (JókK.) Szórványosan -*val/-vel* formában is él. Jellemző még a határozói igenév személyragozott alakjainak használata: *megfordulvátok* (BécsiK.). Egyes kódexek a fentiek mellett -*atta/-ette* képzős igenevet is ismernek, mely szintén felvehet személyragokat: „*mert ő angyala megőrizött engemet innet elmenettem és ott lakattam és onnat ide fordolattam*” (BécsiK.). Egészében elmondható, hogy az igenévhasználat (melynek a latin mondatszerkesztésben igen nagy szerepe van) az ómagyarban sok olyan vonást fejlesztett ki, amely jellegzetes kódexnyelvi jelenségnek tekinthető.

A többi szófaj kapcsán csak a legfeltűnőbb változásokat említjük meg. A névmások körében új alcsoportok jelennek meg. A kései ómagyarban bontakozik ki az általános névmások köre (*mind, mindenik, senki, semmi* stb.), s ekkor jön létre a kölcsönös névmás, az *egy és más* határozatlan névmások összeforrásával: „*egy más után*” (‘egyik a másik után’) (JordK.). A vonatkozó névmások használata a korszak folyamán lényegesen átalakul. A korai ómagyarban a *ki* még univerzális szerepű: „*yfa kí nopun emdul oz gimilf twl*” (‘bizony amely napon eszel abból a gyümölcsből’) (HB.), a késeiben viszont már megfigyelhető a funkciómegosztás a személyre utaló *ki* és a nem személyre utaló *mi, mely* között. Ugyanebben a korban jelennek meg az *aki, ami* összetett formák, az utalószó szerepű *az* és a *ki, mi* összekapcsolódásával: *azki* > *akki* > *aki*. A névutók állománya jórészt korábbi időszakok öröksége, de új elemek belépésével ekkor is számolhatunk. A kései ómagyarban jön létre a -*nál/-nél* ragos névszó és a *kül* határozószó kapcsolatából (a szóhatár eltolódásával) a *nélkül* névutó. A kötőszók körében jelentős a gyarapodás: részint szófajváltással keletkeznek, főként határozószókból (*tahát* ‘akkor’, *azért*), részint szóösszetétel útján (*mintha, úgyhogy, mégsem*).

12.7. A szófajok

Az ómagyar kori emlékekben mindhárom fő típus – a hozzárendelő, az alárendelő és a mellérendelő szerkezet – jelen van és gazdagon adatható; a jellegzetes altípusok is szinte kivétel nélkül megtalálhatók.

A hozzárendelő (alany-állítmányi) szerkezet kapcsán az egyeztetés, illetve néha ennek hiánya érdemel figyelmet. A számbeli egyeztetés (például a névszói-igei állítmányon belül) nem mindig valósul meg: „yfa mend ozchuz *iarov vogmuc*” (‘bizony mind ahhoz járulók vagyunk’) (HB.).

Az alárendelő szerkezetek fő csoportjait az alanyos, tárgyias, határozós és jelzős szerkezetek alkotják. Az elsők közül e korban igen jellegzetesek a saját alanyú igenévi szerkezetek: „hug *bir|agnop ivtua* ... ilezie wt” (‘hogyan az ítéletnap eljövetelekor ... támassza fel őt’) (HBK.), „ott vala egy *keze meg aszott* ember” (MüncHK.).

A tárgyias szerkezetek – a szinte általános jelöltség mellett – a ragtalan tárgy bizonyos eseteit is felmutatják, különösen igenévi alaptag és határozatlan tárgy esetén: „*szegénység tartó* nem voltam” (VirgK.), „*levél látván* angelisi szent Máriához siess” (JókK.), „mikoron ez szoror ’nóvér’ megyen vala az *óra* meg látni” (MargL.).

A határozós szerkezetek körében a jellegzetes kifejezőeszközöket három kategória együttese alkotja: ragos névszók, névutós névszók és határozósók. A szerkezeti kötöttség tekintetében a szabad, illetve kötött bővítmények kérdése altípusonként eltérő sajátosságokat mutat. Egyes határozófajták – mint a részeshatározó – jellemzően kötött bővítmények: „Sőt *császárnak* azt meg sem írhatják” (SzabV.). Az ellenkező végletet képviseli a társhatározó, mely rendszerint szabad bővítmény: „sok éjeket nagyobb részre imádságban múlat vala el álom nélkül egy *szororral* avagy *kettővel*” (MargL.). Nem ritka azonban, hogy egyazon határozóra mindkét lehetőség jellemző. A kifejezőeszközök váltakozásával (közelebről a névszóragok szinonimikájával) több határozófajta körében számolhatunk. A partitívusz (részelő határozó) ragja a *-ban/-ben* és a *-ból/-ből* egyaránt lehet: „minden, ki ez *vízben* iszik” ~ „ki kedig iandik az *vízből*” (JordK.). A hasonló határozó esetében a *-nál/-nél* és a *-tól/-től* ragos alakok váltakoznak: „minem vagy te nagyobb mi *atyánktól*, *Jákobtól*” (MüncHK.) ~ „nemde nagyobb vagy-e te az mi *atyánknál*, *Jákobnál*” (JordK.). Funkcionális szempontból igen érdekesek a komplex határozók, melyekben több határozói szerep összefonódva jelentkeznek: „és megalázzák az ő lelkeket, *böjtökben* és *imádságokban*” (SzékK.) (mód-eszköz-állapothatározó).

A jelzős szerkezetek közül mind a négy altípusban megfigyelhetők a korszakra jellemző elmozdulások. A minőségjelzős szerkezetekben ilyen az egyeztetés kialakulása a főnévi mutató névmás melléknévi használata esetén. E jelenségnek sokáig nyoma sincs: „kinec ez *nopun* testet tumetivc” (‘akinek ezen a napon testét temetjük’) (HBK.), a kései ómagyar kor végétől azonban már nagyritkán találkozunk vele: „ne halogassa ... továbbá *ezt e dolgot*” (1533).

A mennyiségjelzős szerkezetekben a számnév utáni egyes szám régi és állandó tulajdonsága nyelvünknek. Az ómagyar korban azonban latin hatásra fel-felbuk-kannak többes számú alakok is: „valának *két doktorok*” (PéldK.), „*öt hónapok* múlnak el” (TelK.). A *háromkirályok* kifejezés ezt a hagyományt őrzi máig.

A birtokos jelző jelölésmódjában két típus különül el egymástól. Az egyszeresen jelölt szerkezetben maga a birtokos jelző nem kap ragot: „*luazu* holma” (‘lovász halma’) (TA.), a kétszeresen jelöltben viszont e bővítmény *-nak/-nek* ragot vesz fel: „*halalnec* halaláál holz” (‘halálnak halálával halsz’) (HB.). A kronológiát tekintve az első a korábbi, de már a korai ómagyarban mindkettő jelen van. Használatuknak eredeti vonása, hogy az esetek többségében a *-nak/-nek* nem kötelező elem; van azonban néhány olyan szintaktikai helyzet, melyben azzá válik. Ilyen a többszörös birtokviszony: „*Isten fianach* artotlonfaga” (‘Isten fiának ártatlansága’) (GyS.), a közbeékel (hangsúlyos) mondatrészt: „Ef oz *gimil|nec* vvl keferuv uola vize” (‘És annak a gyümölcsnek oly keserű vala leve’) (HB.), valamint a szerkezet két tagjának szórendi cseréje: „ki azkoron vala vikáriusa az *szernetnek*” (JókK.). Mindezek mellett megfigyelhető a *-nak/-nek* rag szabad használatának terjedése részint a latin minta hatására (ahol mindig jelen van a rag), részint a kódexirodalom azon stíluseszményének a jegyében, mely a többszörösen jelölt szerkezeteknek kedvez. Hasonló okokból gyakori az egyeztető szerkezet is, mely a birtokos többségét egyszersmind a birtokszón is feltünteti: „ki az pogány bölcseknek *könyvöket* rövid időn mind eltanulá” (KazK.).

Az értelmező jelzős szerkezetnek lényegi vonása az egyeztetés: „Menyi mi-loftben teremteve eleve mív *ijemucut adamut*” (‘mennyi kegyelemben teremtette kezdetben a mi ősunket, Ádámot’) (HB.). Ha birtokos jelzőhöz kapcsolódik, a *-nak/-nek* ragos alakok ismétlődése különösen feltűnő: „*Istennek emberének* szent *Domonkosnak* szándokát dicséré” (DomK.).

A mellérendelő szerkezetek közül a kapcsolatos, az ellentétes és a választó viszony jelenik meg rendszeresen forrásainkban. A kódexirodalom sajátos vonásaként tarthatjuk számon az olyan mellérendelő szerkesztésmódot, mely szinonimákat halmoz („építének rakának”), vagylagos alakokkal él („lámpásokkal avagy szövétnekekkel”), illetve más változatos módokon adja vissza kétszer egymás után ugyanazt a latin eredetit. E jelenséggel még a mellékmondatok körében is találkozunk, kifejtő magyarázó mellékmondat formájában: „én az én királyi kenettel megkent nyakamat *meg nem szörnyőtöm, azaz szörnyővé nem teszöm*” (SándK.). Olyan fordítói attitűd megnyilvánulása ez, mely az eredeti szöveghez (sőt annak részlet-jelenségeihez) való ragaszkodásból fakad, s idővel stiláris modorossággá válik.

12.8. Az egyszerű mondatok

Az ómagyar kori mondatok szórendjével kapcsolatban az alábbi néhány sajátosságot emeljük ki.

Az alany (S) és az állítmány (V) sorrendjét tekintve mind az SV, mind a VS típussal számolhatunk; az utóbbival különösen az emocionális színezetű mondatokban: „igen keskeny és szoros az út” (PéldK.). A tárgy (O) és az ige vonatkozásában szintén jelen van mind az OV, mind a VO sorrend; a statisztikák már az utóbbi túlsúlyát mutatják. Megfigyelhető az a kettősség is, hogy határozatlan tárgy megelőzi az igét (OV): „mend w foianec *halalut* evец” (‘egész faja számára halált evett’) (HB.), a határozott tárgy viszont rendszerint követi: „És fráter Leó ... nem hallja vala az *beszédek*” (JókK.). Az újonnan kibontakozó szófajok közül különösen érdekes az igekötő szórendi helyének alakulása (szoros összefüggésben az előzmény-szófajnak tekinthető határozószóéval). Forrásaink jól mutatják egyrészt az ige előtti (hangsúlyos helyzetben való) jelentkezést, ahol az igekötővé válás bekövetkezik: „le *szököllék* lova hátáról” (ÉrdyK.), „szent atyának szent sebi helyét késivel *elvakará*” (JókK.), másrészt (meghatározott szintaktikai körülmények között, például tagadás, fokalizáció stb. esetén) az ige mögé kerülését: „nem *veszti el* érdemét” (ÉrdyK.), „én az sebeknek helyit úgy *vakarom el*, hogy sonha továbbá meg nem jelenek” (JókK.).

Az állító és tagadó mondatok kérdéskörén belül figyelmet érdemel a tagadó és tiltó mondatok alaki elkülönülése: „quit fceplev *nem* illehet” (‘kit szeplő nem illehet’) (KT.), „*ne* leg kegulm mogomnok” (‘ne legyen kegyelem magamnak’) (ÓMS.). Már a korai ómagyar korból adatható a kettős tagadás is: „*sumha nym* ... *hyul*” (‘soha nem hül’) (ÓMS.).

A modalitás szempontjából valamennyi mondatfajtaiban megfigyelhető, hogy a kifejezőeszközök igen sokrétűek. Általában szerepet kapnak a módjelek; többnyire megjelennek jellemző szófajok; s természetesen meghatározó mozzanat lehetett a hanglejtés is. Forrásainkban ez utóbbira nézve az írásjelek adhatnak jelzést; az ómagyar korban azonban felkiáltójel még nincs, s a kérdőjel használata sem gyakori. Éppen ezért a kérdő mondatok körében az eldöntendő kérdésnek nemegyszer nincs is alaki jegye: „fogadod énnekem úgy” (JókK.); máskor (és gyakrabban) az *-e* kérdőszócska utal rá (többnyire egybeírt formában): „láltál-e valaha ilyen szerszámot” (SándK.). A kiegészítendő kérdés a kérdő névmás révén mindig egyértelmű: „*Kicsoda* ez, ki jődögél ez pusztaból” (ApMélt.).

A felkiáltó mondatokban rendkívül gyakori az indulatszó: „*O* en efes urodu(m)” (Ó, én édes uracskám!) (ÓMS.), „*Jaj* nekem” (FestK.). A kódexnyelvnek e téren sajátos kifejezéskincse is kialakult: „*mely igen csodálatos*” (CornK.).

A felszólító mondatok legfontosabb eleme a módjel: „*Egyél s igyál, és lakjál ví-gan*” (ApMélt.). Mellette időnként megjelenik a nyomatékosító szerepű *-sza/-sze* elem is: „*Lássadsza*, hova megyen minden jelen való élő ember” (PéldK.). A hangsúly, hanglejtés természetesen e típusban is kulcsfontosságú (az erre utaló írásjel azonban még hiányzik). Külön figyelmet érdemelnek a felszólító mondat szórendi jellegzetességei. Az igekötős ige e korban sajátos kettősséget mutatnak: az állító mondatokban az igekötő szokásos hátravetésével találkozunk: „*Kelj fel*, siess, én szép szeretöm” (ApMélt.), a tagadó mondatokra viszont inkább az jellemző, hogy az igekötő nyitja meg a szerkezetet: „És te művedet *meg ne hadd*” (FestK.).

Az óhajtó mondatok kifejezésmódjai között mind a felszólító, mind a feltételes módnak szerepe lehet: „Tiszta vizek *buzogjanak*” (FestK.), „*vaj volna* jelen az óra” (TihK.). Gyakori módosítószó az első esetben a *hadd*, a másodikban a *vaj*, *vajha*, *bárcsak* stb.

s12.9. Az összetett mondatok

E kategória szerteágazó fajtáinak meglétével már az ómagyar kor kezdetétől számolhatunk. Közülük sokat adatalni is lehet; más esetekben feltehető meglétük, mivel bizonyos típusok között leszármazási viszony állapítható meg, s ha a keletkezéstörténetileg későbbi típus jelen van, az közvetve az előzmény meglétét is igazolja.

Az egész korszak folyamán jól megfigyelhető az összetett mondatok változatos fajtáinak alakulása, árnyalódása, egymásba játszása, melyet a kifejező eszközök együttesének jelentős gazdagodása kísér. Az utóbbiak köre jól körülírható: az alárendelő mondatok kapcsán például az alaptag, a kötőszó, az utalószó, a tagmondatsorrend és a sajátos jelentéstartalom jelentik azt a szempontrendszert, mellyel egy-egy típust jellemezni lehet. A mellérendelő mondatok körében különösen a kötőszókészlet érdemel figyelmet. A kérdéskör egészére jellemző, hogy azok a bonyolult viszonyok, melyek a tagmondatok között fennállnak, csak a szemantikai és a szintaktikai tényezők együttes számbavételével tárhatók fel.

Az alábbiakban először a korai ómagyar kor néhány jellegzetességét vázoljuk. E kor nem nagy terjedelmű szöveganyagában az összetett mondatoknak igen széles skálájával találkozunk: az alárendelő mondatoknak például minden fő típusa adatalható (állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói, jelzői), s ezeken belül számos differenciált altípus jelenik meg. A kifejezőeszközök tekintetében is elég kialakult állomány jelentkezik, alá- és mellérendelésben egyaránt. Jellegzetes kötőszók például az *és*, *de*, *ha*, *mint*, *mert*, az általános *hogy*, a vonatkozó *ki*, *hol*, *hogy*; másfelől jellegzetes (mutató névmási) utalószók az *az*, *ez*, *oly*, *úgy*. Ezek a (szerkezetileg egyszerű) elemek, valamint az ősi, kötőszó nélküli szerkesztésmód változatos mondatfajták belső viszonyaira tudnak utalni. A tárgyi mellékmondatok körében például jelen van a kötőszó nélküli megoldás: „Latiatuc feyleym zumtuchel mic vogmuc” (‘Látjátok feleim szemetekkel, mik vagyunk’) (HB.); másfelől az a változat is, mely a

(mellékmondat utáni) főmondatban utalószót tartalmaz: „de qui legen neky atia *ozut* nem tud iuc” (‘de ki legyen neki atyja, azt nem tudhatjuk’) (KT.). A *hogy* kötőszó használatát tekintve igen érdekes eset a vonatkozó *hogy*, mely e korban még szilárdan megvan: „*Hug* ef tiv latiatic szumtuchel. ifa ef num igg ember mulchotia ez vermut” (‘Ahogy ti is látjátok szemetekkel, bizony, egy ember sem kerülheti el ezt a vermet’) (HB.). A mellérendelő mondatokban gyakori a kötőszóhiány. Ez (műfaji és verstani okokból) különösen az Ómagyar Mária-siralomra jellemző, ahol nemcsak kapcsolatos, hanem ellentétes viszony kifejezője is lehet: „Volek fyrolm thudothlon fyrolmol fepedyk” (‘Nem tudtam, mi a siralom; [most viszont] siralommal siránkozom’). E korai szövegeknek sem szerkesztésmódjában, sem kifejezőeszközeiben nem tapasztalható számottevő latin hatás.

A kései ómagyar korban mind a különféle mondatfajták kibontakozása, mind a kifejezőeszközök gazdagodása tekintetében rendkívül erőteljes mozgás figyelhető meg. Ennek kapcsán az egyik megragadható szál az egyes mondatfajtáknak egymással való összefüggése: a hasonlító mellékmondat például a mód- és állapothatározóiból fejlődött ki; a következményes részint ugyanezekből, de még erőteljesebben a fokhatározóiból; a feltételes az időhatározóiból; stb. E változásokkal természetesen együtt járt új (vagy új funkciójú) kötőszók, utalószók megjelenése is. Másfelől fontos számolni a kódexirodalom latin előzményeivel és az egyházi szövegek (legendák, példák, prédikációk) stílus jellegzetességeivel is. Ezek bizonyos mondatfajták gyakoriságának különösen kedveztek; a gyakori használattal együtt járt egy sajátos kifejezőeszköz-készlet kialakulása; ennek jellege pedig gyakran még stílusosan is megfelelt a műfaj alapvonásainak. Mindezek eredményeképpen a kései ómagyarban számos új elem keletkezett. Részint közkeletűvé vált kötőszók: *mikor* (< *mi koron*), *midőn* (< *mi időn*), *aki* (< *az ki*), *hiszen* (< *hiszem*), *tudniillik*, *ugyanis*, *minthogy* stb., részint olyan elemek, melyek jellegzetes kódexnyelvi sajátosságoknak tekinthetők: *monnal* (‘mintegy’), *hogyhana* (‘mintha’), ‘hogy’ jelentésű *mert*. Különösen jellemzőek azok a kötőszó-utalószó párok, melyek a bonyolult mondat szerkesztés eszközeiként jelennek meg: *miképpen* — *ezenképpen*, *miképpenha* — *olyigen*, *hogyhana* — *azképpen* stb.

Mivel a változások rendkívül sokrétűek és szövevényesek, három kiválasztott példa hivatott érzékeltetni azokat a belső mozgásokat, melyek az összetett mondatok alakulásában szerepet játszottak. Példáink a *holott*, az *úgyhogy* és az *olyigen* elemek köré szerveződnek.

A *holott* kötőszó eredetileg vonatkozó határozószó volt; e funkcióból kiindulva vált a megengedő mellékmondatok jellegzetes kötőszavává. A folyamat egyes állomásai jól nyomon követhetők. Helyhatározói szerep (‘ahol’): „És láta ottal az helyeken újabb sebeket, *holott* elvakarta vala” (JókK.); időhatározói (‘amikor’): „*Holott* kedig volna Jézus Bethániába ... hozzá méne egy asszonyember” (DöbrK.); megengedő (‘jöllehet’): „keresnek vala hamis tanúságot Jézus ellen ... És nem lelének, *holott* sok hamis tanúk előmentek volna” (DöbrK.). Az új funkció voltaképpen az oksági viszony egy sajátos esete (az okozat ilyenkor ellentétes az elvárással), márpedig annak révén érintkezésben áll sokféle összetett mondat, köztük a fenti időhatározói

típussal is. S mivel annak kötőszókészletében a *holott* nem játszott központi szerepet, ez az elem könnyen átkerülhetett a megengedő mellékmondatok éppen alakuló eszköztárába.

Az *úgyhogy* kötőszó története az alárendelő és mellérendelő mellékmondatok közötti átjárhatóságnak is érdekes esete. Eredetileg következményes fokhatározói mellékmondatok kifejezőeszköze volt, mely úgy jött létre, hogy az *úgy* utalószó tagmondathatárra került, s közvetlenül érintkezett a mellékmondat *hogy* kötőszavával: „Az fráter ... az szent atyának szent sebi helyét késivel elvakará *úgy*, *hogy* mendenestülfogván semmi meg nem jelennék” (JókK.). Ebben a helyzetben tagmondathatár-eltolódással *úgyhogy* következményes kötőszó jött létre, melynek további útja a következtető mellérendelés felé is vezetett: „lett vala miként vak, *úgy hogy* ('tehat') keveset lát vala” (JókK.).

A hasonlító és a következményes fokhatározói mellékmondatok körében a kései Ómagyar kor folyamán jön létre egy jellegzetes utalószó, az *olyigen*, mellyel kódexíróink szívesen élnek: „*oly igen* serény léssen, mint az gondolat” (ÉrsK.). Kialakulásának a háttérében az *igen* fokhatározószó áll: „kezde lenni ez gyermek *igen* jó elméju” (DomK.). Főmondatban állva ez az elem már eleve intenzitás kifejezője volt; amikor a közkeletű *oly* betoldódott elé, olyan összetett utalószó állt elő, melyet azután egységes elemként vittek tovább. S abban, hogy ez az elem ilyen szerephez jutott, a grammatikai tényezőkön kívül a műfaji sajátosságoknak is szerepük volt: a kódexirodalom rajongó, áhítatos stílusa különösen kedvelte a fokhatározókat; ez utóbbiak gyakori használata kedvezett a grammatikalizációs folyamat megindulásának; ez pedig új eszközt eredményezett.

Irodalom

- [CH12-B1] E. Abaffy, Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss—Pusztai 2003, 301–351.
- [CH12-B2] Balázs, János 1980. *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell*. Budapest, Magvető Kiadó.
- [CH12-B3] Bárczi, Géza 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH12-B4] Bárczi, Géza 1975. *A magyar nyelv életrajza*3. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- [CH12-B5] Bárczi, Géza 1980. *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- [CH12-B6] Bárczi, Géza 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH12-B7] Bárczi, Géza — Benkő, Loránd — Berrár, Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH12-B8] Benkő, Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemzéi*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH12-B9] Benkő, Loránd (főszerk.) 1991–1997. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I–IV. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH12-B10] Gallasy, Magdolna 2003a. Az egyszerű mondat. In: Kiss—Pusztai 2003, 483–500.
- [CH12-B11] Gallasy, Magdolna 2003b. Szövegtörténet. In: Kiss—Pusztai 2003, 501–576.
- [CH12-B12] Haader, Lea 2003. Az összetett mondat. In: Kiss—Pusztai 2003, 500–560.
- [CH12-B13] Horváth, János 1944. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- [CH12-B14] Horváth, János 1976. *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH12-B15] Horváth, László 2003. Szó szerkezet-történet. In: Kiss—Pusztai 2003, 430–482.
- [CH12-B16] Jakubovich, Emil — Pais, Dezső 1929. *Ómagyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia Kiadó.
- [CH12-B17] Kiss Jenő — Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH12-B18] Korompay, Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss—Pusztai 2003, 281–300.

- [CH12-B19] B. Lőrinczy, Éva 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék.* (Nyelvészeti Tanulmányok 3.) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH12-B20] Martinkó, András 1988. *Az Ómagyar Máris-siralom hazai és európai tükrében. Bevezetés és vázlat.* Irodalomtörténeti Füzetek 117. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH12-B21] D. Mátai, Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss—Pusztai 2003, 393–429.
- [CH12-B22] Mezey, László 1955. *Irodalmi anyanyelviségünk kezdetei az Árpád-kor végén.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH12-B23] Molnár, József — Simon, Györgyi 1980. *Magyar nyelvemlékek* 3. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH12-B24] Sárosi, Zsófia 2003. Morfémátörténet. In: Kiss—Pusztai 2003, 352–371.
- [CH12-B25] Tarnai, Andor 1981. Szóbeliség — latinság — írásbeliség. In: Tarnai Andor — Csetri Lajos: *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek a kezdetektől a romantikáig.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 11–26.
- [CH12-B26] Tarnai, Andor 1984. „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH12-B27] Vizkelety, András 1986. „*Világ világa, virágnak virága...*” [ómagyar Mária-siralom]. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- [CH12-B28] Zelliger, Erzsébet 2005. *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma, Bencés Kiadó.
- [CH12-B29] Zsilinszky, Éva 2003. Szókészlettörténet. In: Kiss—Pusztai 2003, 372–392.

13. fejezet - A középmagyar kor

Haader, Lea

13.1. Bevezetés

A középmagyar kor a tragikus kimenetelű mohácsi csatától (1526) a felvilágosodás kezdetéig (1772) tart. A korszakhatárokat természetesen nem szabad mereven értelmezni, hiszen mindig vannak áthúzóó jelenségek (utolsó, nyelvében, tematikájában, kolostori keletkezésében tisztán az ómagyarhoz tartozó kódexünk, a Kulcsár-kódex például 1539-ben, 13 évvel a mohácsi vész után keletkezett). Az azonban kétségtelen, hogy a Mohács utáni történelmi helyzet a társadalomban, a művelődésben — és a nyelv történetében is — új korszakot nyitott. A középmagyar kor nyelvtörténeti változásainak súlypontja némiképp máshol van, mint a megelőző koroké. A nyelv tényeiben bekövetkező változások: nyelvi elemek keletkezése vagy eltűnése, felszaporodása vagy megritkulása ennek a kornak a nyelvét is jellemzik, ezek a változások azonban már nem hoznak a nyelv egész rendszerére nézve döntő változásokat, inkább csak a részrendszerek finomítását szolgálják. Ami ebben a korban a leglényegesebb nyelvtörténeti esemény, az a **nyelvi egységesülés** folyamatának erőteljesebb megindulása. A majd kialakuló új nyelvváltozatot a szakirodalomban irodalmi nyelvnek, normatív nyelvtípusnak szokás nevezni (bár a nyelvi norma fogalma, definíciója máig vita tárgya, lásd a **31.4.4.** pontot). A 16. században olyan folyamat indult meg tehát, amely a magyar nyelvterület különböző részein használt nyelvváltozatokat (a nyelvjárásokat) egymáshoz közelíti, kiegyenlíti, összezsírosítja — megteremtve ezzel az egységes magyar nyelvtípust. Egy-egy nagyobb arányú nyelvi változás megindulása sohasem független külső nyelvtörténeti tényezőktől: történelmi eseményektől; a társadalomnak ezek következtében létrejött átstrukturálódásától; szellemi áramlatoktól, nagyobb jelentőségű tudományos-technikai változásoktól. Eajtsünk először ezekről néhány szót — a középmagyar nyelvi változásokban betöltött szerepükkel összefüggésben!

13.2. A nyelvi változásokat befolyásoló tényezők és hatásaik

A mohácsi csatavesztés következményeképpen az ország három részre szakadt, középen a török megszállta területekkel. A nyugati és az északi részekben maradt meg a magyar királyság, Erdélyben önálló fejedelemség alakult. A két és fél évszázad szinte folytonos háborúskodásban telt (végvári harcok, török pusztítások, tizenöt éves háború, majd a törökök kivonulása után a Rákóczi-szabadságharc). A sok harc következtében hatalmasak voltak a lakosság körében elszenvedett vérveszteségek, nagy területek váltak gyéren lakottá vagy egyenesen üressé. A Rákóczi-szabadságharc utánra már egész megyényi területek álltak népesség nélkül. Az irodalmi—nyelvi élet korábbi színterei, központjai összeomlottak, a kolostorok virágzó scriptoriumaiból (kódexmásoló műhelyeiből) — Óbudáról, a Nyulak szigetéről, de máshonnan is — a szerzetesek elmenekültek, a rendházak kulturális jelentősége hosszú időre megszűnt. Buda elestével a kultúrát támogató magyar királyi udvar is eltűnt. (A bécsi udvar kultúrhatása elnémetesítő szándékával a magyar nyelv szempontjából inkább veszélyt jelentett.) A történelmi események átstrukturálták a társadalmat is. Az elnéptelenedett területeket jórészt idegen ajkúakkal telepítették be: szlovákokkal, szerbekkel, németekkel. Buda és Óbuda lakosságának döntő hányada szintén német lett. Egy jellemző számadat: Buda és Óbuda környékén a 15. század végi 90 magyar faluból a 18. század végére 11 maradt, ellenben 29 német, 8 szlovák és 7 szerb település keletkezett. A betelepítések nyelvi szempontból ugyanúgy hatottak, mint az ország három részre szakadása: a nyelvkapcsolatok megváltozását idézték elő részben a magyar nyelv különböző területi nyelvváltozatai, azaz az egyes nyelvjárások között, részben a magyar és az idegen nyelvek viszonyában. Az ómagyar kor írásbeliségét uraló iskolázott egyházi réteg helyét a középmagyar kor elején az írással hivatásszerűen foglalkozó iskolázott világiak, az úgynevezett deákok (literátusok) rétege vette át. A deákok többnyire a vagyontalan(abb) köznemesség, illetőleg az iskolázott jobbágyság köréből kerültek ki. Szerepüket, jelentőségüket a nyelvi egységesülés folyamatában két tényező is magyarozza. Egyrészt az akkori közélet sokféle területén tevékenykedtek: íródeákok, iskolamesterek, nótáriusok, intézők, ispánok, városi tisztviselők stb. voltak, másrészt — mivel birtok vagy ingatlan nemigen kötötte őket — szabadon mozoghattak (és mozogtak) az ország egész területén; ezáltal különböző vidékek nyelvjárásait egymással érintkezésbe hozták, önmagukban kiegyenlítették, írásbeliségükben továbbadták — ez pedig hatott a nyelvi egységesülés folyamatára. A Buda török kézre kerülése következtében eltűnt királyi udvar helyét a kultúra anyagi támogatásában egyes főúri udvartartások vették át. A Perényi, Zrínyi, Báthori, Batthyány, Festetics, Thurzó, Nádasdy, Rákóczi, Ráday családok kultúrmecenási szerepe ebben az időben igen jelentős volt.

A nyelvi egységesülés folyamatának jelentős lökést adott két, ebben a korban Magyarországot elért szellemi áramlat: a **humanizmus** és a **reformáció**. Mindkettőnek óriási volt az anyanyelvi kultúra kibontakozására gyakorolt hatása. Annak ellenére, hogy más-más indítékból inspirálták az anyanyelvvél való foglalkozást, e hatásukban szétválaszthatatlanul egybefonódtak. A Rotterdami Erasmus hatása alatt álló humanisták (az ún. erasmisták) hangsúlyozták a „lingua vulgaris” jelentőségét. Két okból is: részint hogy a klasszikus nyelvek (latin, görög, héber) megértését és tanulását segítse elő az anyanyelv ismerete; részint hogy mindenki számára megközelíthetővé váljanak az eredeti bibliai források. És itt az érintkezési pont a reformáció törekvéseivel. Az új hitet terjeszteni akaró reformátorok ugyanis szintén csakis anyanyelven érthették el a megcélzott rétegeket, tehát kezdettől fogva magyarul prédikáltak, magyar istentiszteletet tartottak. Mindennek egyenes következményeképpen szükségessé váltak az anyanyelvi bibliafordítások, és más egyházi tárgyú műveket is ajánlatos volt hozzáférhetővé tenni. Nagymérvű fordításirodalom viszont nemigen lehet meg a nyelv jelenségeinek rendszerbe foglalása, valamilyen nyelvi úzus kialakítása nélkül. Ezért keletkeznek a 16–17. században gyors egymásutánban az első hazai nyelvtanok (ez humanista igény is). A bibliafordító Sylvester János, aki a legelső grammatikát alkotja (lásd a **17.1.** pontot is), ki is mondja: nyelvtanát az Újtestamentum fordításához előtanulmányának szánja. (Melancthon szerint minden jó teológusnak előbb grammatikusnak kell lennie.) Így fonódnak egybe és erősítik egymást a humanista törekvések a reformációéival, s mindez képviselőikre is igaz: jelentős reformátoraink (Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert) egyben humanisták is voltak. Ez annál is természetesebben adódott, mert legtöbbszörüknek külföldi — főként nyugat-európai — egyetemeken alkalmuk adódott megismerkedni a humanizmus eszméivel.

A 16. században egymás után keletkeznek tehát a **bibliafordítások**. Kezdetben kisebb-nagyobb részeket ültettek át magyarra az Ó- és Újszövetségből (Komjáti Benedek: Szent Pál levelei 1533, Pesti Gábor: Új Testamentum 1536, Sylvester János: Új Testamentum 1541, Heltai Gáspár befejezetlen bibliakiadása 1551–56). 1590-ben jelent meg Károlyi Gáspár teljes bibliafordítása, a Vizsolyi Biblia, amely — számos új kiadása révén — századokon keresztül formálta a magyar nyelvet. Katolikus párja, a jezsuita Káldi György műve — amely szintén számos későbbi revideált kiadásban hatott — 1626-ban jelent meg első ízben Bécsben. A magyar nyelv fejlődése szempontjából a protestantizmussal szemben fellépő katolikus restauráció, az ún. ellenreformáció is nagy nyereségnek számít. Nemcsak azért, mert vezéralakja, Pázmány Péter nyelvi mintát teremtett, hanem mert a vallási meggyőződéses és meggyőzni akarások harca következtében széles körű anyanyelvű hitvitázó irodalom virágzott ki. Tipikus példái ennek a katolikus Telegdi Miklós és a protestáns Bornemisza Péter egymással vitázó művei. A viták hevében született erőteljesen népies fordulatok az utókorra is átöröklődtek.

Bornemisza így jellemzi Telegdit: „Tészi ezt az a Judás, ördögös, orú, poroszló, dilkos, hazug, Christus ellensége, bolond, szemfényvesztő, bájoló, bálványozó, csuf, czigán, az igaz egyház háborgatója, róka, álnok, koszos érdemű, angyali ábrázatba öltözött ördög, Christus csufoló, káromló, feszető. Ha meg nem mértéklettem volna magamat, keményben kellett volna szólanom...”

Az ómagyar kor műfaji homogenitásával szemben a középmagyar kor elején megszorodtak a **műfajok**. Fordításként vagy eredeti alkotásként új irodalmi formák alakulnak: históriás ének, bibliai história, széphistória, tanítóese, történetírás, önéletírás, hitvitázó dráma, iskoladráma, a lírai műfajok közül: egyházi ének, zsoltárparafrázisok stb. Az új műfajok kohójában is csiszoló nyelv a korszakban majd Balassi Bálint művészetében válik igazi költői eszközzé.

Az anyanyelviség széles körű elterjedése nem mehetett volna végbe a művelődéstörténeti fordulatot eredményező technikai újítás, a **könyvnyomatás** megjelenése és elterjedése nélkül (Mohács után három évvel jelent meg az első 16. századi könyv Magyarországon). A könnyűszerrel sokszorosítható művek nyelvi hatása nagyobb olvasóközönségre terjed ki. Ebből a szempontból érdemes megfigyelni, milyen elszigetelt maradt nyelvi hatásában 15. századi kéziratos magyar bibliafordításunk, az ún. Huszita Biblia Károlyi vagy Káldi fordításához képest. A könyvnyomatás a nyelvi egységesülés szempontjából is döntő jelentőségű. Magasabb rangra emeli az írásbeliséget, hitelesebb szövegrögzítést tesz lehetővé, és — mivel szerzőnek és nyomdásznak egyaránt érdeke, hogy a művek az egész nyelvetületen elterjedjenek — a kirívó nyelvjárásiasságok kerülésével a nyelvi egységesítés irányába hat. A nyomdák, nyomdászok beavatkozása a szerzők kéziratába igen különböző mértékű. Vannak, akik semleges viszonyulnak a nyomtatásra beadott kézirathoz, azaz a szerző nyelve és helyesírása szerint nyomtatnak; vannak, akik változtat(ná)nak, de a szerző akadémikuskodására elállnak az átalakítástól; s végül vannak, akik minden esetben átdolgoznak, egységesítenek. A nyelvi norma alakulásának szempontjából ez utóbbi az előrevivő magatartás, ilyen elsősorban Heltai Gáspár, valamint Bornemisza Péter gyakorlata.

A középmagyar kor folyamán erőteljesen terjedt az iskoláztatás. Nemcsak a társadalmilag magasabban álló körökben, hanem a jobbágyok gyerekei között is. Erdélyben Bethlen Gábor 1624-ben törvényt adott ki a

jobbágyok fiainak iskolalátogatási szabadságáról, Apáczai Csere János pedig a 17. század közepén már azt jegyzi meg, hogy a jobbágyok fiai oly „böven megtöltik” az iskolákat, hogy „a szabad és nemes szülék fiai” csaknem kiszorulnak. Az oktatás tehát elemi és magasabb szinten is kezd kiterjedté válni, protestáns és katolikus részről is kollégiumokat, tanintézeteket hoznak létre. Első hazai egyetemünk, a Pázmány Péter alapította nagyszombati egyetem az ellenreformációnak köszönhető. Az iskoláztatás nyelve – főképpen magasabb fokon – ebben az időben a latin. A visszalatinosodás jelensége az iskolázás terjedésének következménye.

A latin és magyar nyelv viszonyát a középmagyarban úgy szokás meghatározni, hogy az írástudó réteg számára a latin az anyanyelv mellett „apanyelvnek” számít. Latin a tudomány nyelve, a hivatalos élet nyelve, sőt a férfiak társalgásában is használatos. Sokszor előfordul, hogy magyar szövegekbe latin mondatokat, mondattöréseket, szavakat kevernek, és ezeket nemritkán tipográfiailag is elkülönítik.

A Káldi-biblia címlapja

„Senki tehát azt ne ítélje, hogy mind feltalálta, a mit keresett; sőt azt kiálcsa Szent Pállal: *Ego me non arbitror comprehendisse*; nem itílem, hogy elértem a határt: hanem *Persequor*; *ad anteriora me extendo*; elő nyújtozom és pálya-futással kergetem a feltett célt” (Pázmány)

A levelekben — különösen a politikai tartalmú, közügyeket is érintőkben — is sűrűn használnak latin szavakat, többször magyar toldalékkal látva el őket. Az alábbi részlet Bethlen Gábor Teleki Mihályhoz írt leveléből származik 1677-ből: „úgy láttam, hogy a Daczó uram commissiója [bevádolása] végett búsult inkább és annál is inkább, hogy azon dologról írván Kegyelmednek ex confidentia [bizalmasan], Kegyelmed balra magyarázta volna. Én az aránt is officium Christiani amici praestiti [a keresztény barát kötelességét megtettem]...”.

A levelekben a latin szavak bősége attól is függ, ki a címzett. Ugyanazon szerző, Ráday Pál levélrészlete Rákóczihoz: „Caeterum alázatos hűséggel kívántam insinuálnom Nagyságodnak, hogy a religio dolgában való repplicat olvaszván előttem, a mediatorok csudálták, hogy olly incautusok voltunk mind mi, mind a senatus, hogy a punctumok mellé nem adjungaltattuk az széchény articulusokat és a templomok iránt való transactiot...” — illetőleg feleségéhez: „Ajánlván igaz szeretetemet, minapi írásom szerint imé Kecskemétit a' végre küldöttem le, hogy ha kedved vagyon a' fel jövetelre, fel kísírcsen tudván, hogy sokáig ugysis haza nem mehetek látogatástokra és máskint most a' frigy továbbra haladván, legh job alkalmatossággh adatik, de az a bekkenője, kivel jösz fel.”

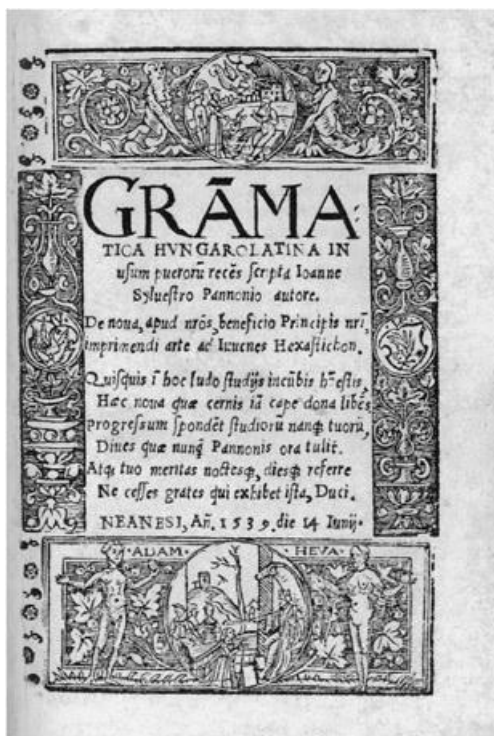
Korabeli nyomda (fametszet)

A nyelvtörténeti kutatások számára kiemelt jelentőségűek a magánlevelek (miszilisek). Ezekkel ugyan már a 15. század vége óta találkozunk, a középmagyar korban azonban hatalmas méretűre szaporodik a levélananyag. Megnő a női levélírók száma is. A levelek a nyelviség tekintetében több oldalról is rendkívül fontosak. Két típusuk közül — ezek az irodalmi igényrel íródott, humanista hagyományú levelek, illetőleg a „funkcionális” levelek — nyelvi szempontból ez utóbbiak jelentősebbek. Ezek állnak ugyanis legközelebb a korabeli élőbeszédhez, többé-kevésbé annak írásos változatát közvetítik. (Ehhez hasonló, a beszélt nyelv kipuhatólására alkalmas források még a tanúkihallgatási jegyzőkönyvek, úriszéki periratok, boszorkányperek.) Az élőbeszéd grammatikája több ponton is eltér — ma is — a tudatosan szerkesztett írásbeli szövegektől. A mondat szerkezetek lazábbak, fésületlenebbek — grammatikailag nehezebben elemezhetők.

Telegdy Pál mátkájához, Várday Katához írt levelének egy mondata pl. így szól: „Jo lehet hogy nem akartam adig írni míg az én levelemre válaszodat nem látom vala, de mivelhogy az mely levelet az hugom leveliben kötve neked irtam, és az mi szolgánktul Nagy farkastul, ki ez napokban ot nálatokis volt kültem volt, kezetekben még ez ideig nem jutot jól tudom, mert az Szakoly Miklós sógor Uram leueliben dugtam vala az hugom levelit, hogy inkább el ne hulljanak egymástul, vilvén aszt hogy mind együtt legyetek. ki tudom immár edig kezetekhez költ.” (1588)

A nyelvi egységesülés állomásainak vizsgálatok fontos fogódzót jelentenek a **nyelvtanok** (nyelvtanfélék). Ezek természetesen nem a mai értelemben vett grammatikák, a nyelvi norma iránti igény azonban világosan kirajzolódik belőlük (lásd a **17.1.** pontot is). A legfontosabbak: Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina* 1539; Szenczi Molnár Albert: *Novae Grammaticae Ungaricae* 1606; Geleji Katona István: *Magyar Grammatikatska* 1645; Pereszlényi Pál: *Grammatica Lingvae Ungaricae* 1682; valamint Komáromi Csipkés György, Kövesdi Pál, Misztótfalusi Kis Miklós és mások művei. Első helyesírási szabályzatunkat Dévai Bíró Mátyás alkotta (*Orthographia Ungarica*). Ebben a munkában Dévai az írásképi szabályozásra, egységesítésre törekszik, az olvasatban azonban vaglyagosságot, több lehetőséget is megenged (pl. az *é* betűjelet mint az *e* és az *i* egybefoglalását fogja fel, s ezáltal a *szép lépes méz* leírt alak így is, de *szíp lípes míz*-nek is olvasható). Az első nyelvtanok inkább nyelvművelő könyvekhez hasonlíthatnak. Sylvester János így is határozza meg a grammatikát: A nyelvtan a helyes beszédnek és írásnak a legjobb költők és írók tekintélyére alapozott tudománya. Nyelvtanában mindemellett számos lényeges alaktani, sőt mondattani megfigyelés van. Néhány ezek közül: szabályként mondja ki, hogy a számnévi jelző után a főnevet egyes számba kell tenni, ír a névelőről és funkciójáról; az igék osztályozásában felismeri az alanyi és tárgyias ragozás különbségét; helyteleníti a latin vonzatok átvételét (pl. nem helyes *fillek tíghedet* vagy *filek teneked*, jól így van: *filek te túled* vagy *filelek*

tíghedet). Érdekes, hogy a jövő időt a jelen idő + *jövendőre* körülírással alakokkal adja meg, ő maga azonban bibliafordításában ezt a formát nem alkalmazza. Sylvester mondatmeghatározása így hangzik: „Az szóbeszéd semmi nem egyéb, ha nem olly beszillis melly igikből vagon”. Grammatikájának — mai szemmel — még számos érdekes részlete van (pl. erősen helyteleníti a *sincs* alakot, *es ninc*s lenne a helyes változat). Szenczi Molnár Albert nyelvtanában már valódi mondattani rész található (*De Syntaxi*): az egyeztetés, a vonzatok, a mondatszerkesztés kérdései kerülnek szóba. Ha a nyelvi egységesülés jelenségeit vizsgáljuk a nyelvtanokban, érdemes bizonyos — elsősorban hangtani és alaktani — kulcsjelenségek alakulását figyelemmel kísérni. Ilyenek többek között: az *i*-zés, *ö*-zés megléte vagy hiánya; a hiátus és megszüntetése; az *l* kiesése; mássalhangzónyúlások; a különféle névszörágok alakjai (*-tól/-től*, *-ból/-ből*, *-ról/-ről*); a *-val/-vel* hasonulása/nem hasonulása; a *-ban/-ben*, illetve *-ba/-be* használata; a birtokos személyjelezés T/1. személy variánsai (*-unk/-ünk* vagy *-onk/-önk*), ugyanez a hangtani variációs lehetőség T/3. személy esetén; a birtok többségének jelölése (*kezei~kezi*); az ikes/iktelen ragozás személyragjainak használata E/2. személyben; a felszólító mód rövidebb vagy hosszabb alakjának előnyben részesítése E/2. személyben; az *-ít* képző alakja és még sok más. Nyelvtaníróink gyakorlatából a kulcskérdésekre nézve egységesülő, a maihoz sok tekintetben hasonló kép rajzolódik ki.

Sylvester János nyelvtanának címlapja

A 17. századra a különféle területi nyelvváltozatok két fő nyelvjárástípusra csiszolódtak össze: egy nyugatira (dunántúlira — pl. Zrínyi nyelve ilyen) és egy északkeleti—keletire. Ez utóbbi vált fokozatosan uralkodóvá a későbbiekben az egész nyelvterületen. Mivel a korabeli nyelvtanok szerzőinek jelentős része erről a területről származik, érthető, hogy a grammatikákban kevés a későbbi normától való eltérés. Az egységesülő nyelv főleg a kirívó hangtani jelenségeket (pl. az *i*-zést) nem tűrte. Jó példa erre, hogy az erősen *i*-ző Sylvesternek kétszáz éven keresztül mindig újra kiadott *Gyermeki beszélgetések* című művében a feltűnően *i*-ző alakokat kijavították. De talán tanulságos idézni Heltai kritikáját is: „Silvester János a’ jámbor, jó és hasznos munkát tölt, ki az előtt ... Szigedben az Uj Testámentomot ki nyomtatta. De mi fogyatkozás lött légyen abba, azt az Isten-féltő Keresztények meg-tudják itélni”. A fogyatkozás valószínűleg a Heltai nyelvjárásától nagyon különböző „sipítő” *i*-ző nyelvjárást jelentette. Ugyancsak az *i*-zést hagyták el elsőnek — minden más nyelvjárási jelenség előtt — a misszilisekből kikövetkeztethetően a 16. század második felének deákjai is.

A nyelvi minta és annak követése szempontjából fontosak a mai szótárak ősei, a nyomtatott **szótárak** és **szójegyzékek** (lásd a 17.1–2. pontot is). Témakörök szerint csoportosított kézzel írt szójegyzékek léteztek ugyan már az ómagyar korban is, a középmagyarban azonban választékuk és rendeltetési körük is kiszélesedik. Divatosá lesznek a többnyelvű szójegyzékek: Pesti Gábor egy latin—olasz—francia—cseh—német szójegyzéket egészített ki magyar értelmezésekkel. 1604-ben jelent meg Szenczi Molnár Albert latin—magyar és magyar—latin szótárának első kiadása, amelyet mindig újra bővítettek és átdolgoztak. A Pápai Páriz Ferenc

által 1708-ban átdolgozott változat egészen a 19. század végéig használatos maradt. Ezek a szótárak az anyanyelv megismerésének is eszközeivé váltak, nyelvi mintát adtak, stilisztikai segédeszközként funkcionálhattak.

13.3. Nyelvi változások a középmagyarban

Egy-egy korszak nyelvtörténetének vizsgálatakor a lexikon (a szókincs) és a nyelvtani rendszer változásairól kell számot adni. A kettő — különösen történeti szempontból — csak részben választható el egymástól. A szókincs bővülésének legjellegzetesebb módjai közé tartozik a szóképzés és a szóösszetétel. Itt a produktum, a keletkezett lexéma a szókincs része, a folyamatnak s a benne részt vevő összetevőknek, a különféle morfémaknak a (változás)vizsgálata viszont a nyelvtani rendszer alaktani szintjére tartozik. Ugyancsak a szókincset gyarapítják például a nyelvtani szerepű szófajok frissen keletkezett elemei (kötőszók, névutók, igekötők), amelyek viszont a folyamat oldaláról szintaktikai változások eredményeképpen jönnek létre. A nyelvi változások struktúra és funkció kölcsönhatásaként keletkeznek és érthetők meg.

A következőkben először a szókincs változásait vizsgáljuk (binnen annak morfológiai aspektusaival), majd a nyelvi rendszernek a középmagyarra jellemző főbb módosulásait tekintjük át.

13.3.13.3.1. Szókincs

A szókincs bővülésének jellemző módozatai a középmagyarban: a szóképzés és a szóösszetétel (ezt nevezik hagyományos szóalkotásnak); a tudatos szóalkotás; a szóteremtés; a jelentésváltozások útján keletkező új szavak; átvételek idegen nyelvekből (jövevényszavak) — lásd a **16.** fejezetet is.

A **szóképzés** a szóalkotásban továbbra is nagy szerepet játszik, fokozatosan kezd azonban veszíteni az ő- és ómagyarban látott fontosságából. Az új fogalmak megnevezésére egyre nagyobb mértékben terjed a grammatikai szempontból kötetlenebb, mozgékonyabb szóösszetétel. (Érdekességként egy ellenpélda: az eredeti *mony* szót felváltó lexémák harcából a képzés útján alakult *tojás* került ki győztesen a *tyúkhaszná*-val szemben.)

Ha megfigyeljük, hogy az állandó mozgásban levő képzőállományból a középmagyarban mely képzőknek volt jelentősebb szerepük, s velük milyen származékok keletkeztek, világossá válik, hogy elsősorban a kifejezőmód árnyalásának lehetősége nőtt meg a képzések által. Az igeképzők közül eleve voltak a gyakorító igeképzők: a *-dogál/-degél/-dögél* (ez új képző); *-doz/-dez/-döz*; *-gat/-get*; *-ng*. Számos ige alakult velük: *álldogál, sirdogál, folydogál, legelegél, lógdogál, lappangdogál*; *repdez, harapdoz; nyomogat, pattogat; cselleng, bolyong* stb. Ma már látható, hogy a létrejött szóegyedek egy része nem bizonyult maradandónak. A mozzanatos képzők közül az *-amodik*; *-int*; *-ít* aktív: *futamodik, folyamodik; hajint; penderít* stb. Névszóból hoztak létre igét nagyobb számban a *-kodik/-kedik/ -ködik*; *-skodik/-skedik/-sködik* képzőbokok: *búvárkodik, butáskodik, raboskodik*.

A korszakban igen nagy számú onomatopoeitikus (hangutánzó—hangfestő) szó keletkezett — ez szintén azt mutatja, hogy az érzékletes, színes kifejezőmódra való törekvés fontosságot kapott. Az onomatopoeitikus szavak képzői — főleg a gyakorító *-g* és a mozzanatos *-n* — tehát szintén eleve: *ropog ~ roppan; robog ~ robban; csobog ~ csobban; pattog ~ pattan; biceg ~ biccen ~ biccent*. Ugyancsak ilyen (ún. fiktív) tövekből alakulnak hangutánzó főnevek is az *-aj* képzővel, amely új képzője ennek a kornak: *kacaj, zshivaj*. Kazinczy írja 1811-ben egy levelében: „*Robaj, moraj, zőrej, zshivaj, dőrej*, dunai szavak ugyan, de igen jó magyar szavak”. A különféle képzőkkel alakult származékokból egész hangutánzó-hangfestő szócsaládok jönnek létre: *zsibbad ~ zsibbaszt ~ zsibong; dördül ~ dörgölgődik ~ dördít ~ dörren* stb.

A névszóképzők közül szinte újnak számít az ómagyarból még csak alig adatolható *-i* kicsinyítő képző: Varró *Kati, Bari* (= Bori) Komaromi. E formáns karrierje azonban ettől fogva töretlen: az eredeti és jellegzetes tulajdonnévi származékokon kívül mára köznévi származékokban is egyre elterjedtebb. A *-né* asszonynévképzőre (keletkezési módja a *nő* főnévből szóhasadással) szintén akad néhány adat már az ómagyarból, általánossá, gyakorivá azonban ez is csak a középmagyarban válik. Telegdy Kata így írja alá levelét: „Az kegd Árva nénje Az Néhai Vitézliő *Szokolý Miklósné* Telegdi Kata” (1600). Funkcióbővülést jelent, hogy a női foglalkozásokra utalva is kezdik használni: *szakácsné, táncosné*.

A képzőállomány változásához a képzők improduktívává válása is hozzátartozik. Ez történt a középmagyarban többek között az alábbi névszóképzőkkel: *-g (virág, harag); -ék, -dék (hajlék, szándék); -l (kötél, fonal); -ály/-ély (aszály, veszély).*

Történhet változás a képző funkciójában is: az *-at/-et* a cselekvés jelöléséből (nomen actionis) a cselekvés eredményének jelölőjévé (nomen acti) vált: (az ómagyarban) *aratat, születet* 'aratás, születés'; (később) *épület* 'építmény', *kereset* 'jövedelem'. Érdemes azonban megemlíteni, mert jellemző a nyelvtörténeti folyamatok terjedésével kapcsolatos sajátosságokra, hogy a változást bizonyos körülmények — pl. a szövegek szakrális jellege — hátráltathatják: bibliafordításainkban a hagyomány ereje miatt egészen a legújabb fordításokig a *kísértetbe* ('kísértésbe') *ne essetek* alakot találjuk. A képzők jelentékeny része azonban továbbra is korábbi funkciójának megfelelően alkot új szavakat.

A képzők túlságos halmozásával olykor nehézkes és a szókészletből később kihulló lexémák is keletkeztek, ezek az akkori kor ízlését jól példázzák: *hazafiúságtalanság, fertőzeteséges, öszveatyafiúságoskodik* stb.

A **szóösszetétel** — mint már szó volt róla — új fogalmak megnevezésére a szóképzésnél előnyösebb szóalkotási mód: az összetétel tagjai kevesebb kötöttséggel, szabadabban kapcsolódhatnak. Igen nagyszámúak az e korszakban keletkezett összetett szavak: *könyvnyomtató, betűrakó, harapófogó, versfő, előbeszéd, tudőfölgnyulladás, földrengés, eleveelrendelés, oklevél, tisztviselő, viziló, fakúsz, fagyöngy, sárgarépa* stb. A középmagyar összetételek egy része ma már szintén nem része szótárunknak: *vigaságtévő* 'zenész', *hajnyomtató* 'hajpántlika', *szembelel* 'kihallgatás, audiencia', *igazlító* 'döntőbíró', *napnyílás* 'hajnalhasadás', *patyolatrend* 'asszony nép'. Az összetételek jelentős része alárendelő grammatikai viszonyú, de akadnak mellérendelő összetételek is: *nyakra-főre, toldoz-foldoz*. Ikerszók is alakulnak szép számmal (jó részük a közép- és újmagyar kor határán): *ihog-vihog, irul-pirul, lótfut, terefere*.

Lényegesen kisebb szerepet játszanak a szókészlet alakulásában az **elvonás** és a **szóhasadás**. Ezek az általában is ritkább szóalkotási módok a középmagyarban többek között a *parancs, fütty, csend, csárda*; illetőleg a *kalauz ~ kalóz* és a *perem ~ prém* lexémákat eredményezték.

Az egyénhez köthető **tudatos szóalkotás** ugyan döntően a következő korbba tartozó nyelvújítás jellemzője (lásd a 14. fejezet - *A nyelvújítás*. fejezetet), kezdetei azonban már itt fellelhetők. Tudományos érdeklődés — a latin terminus technicusok megmagyarítására törekvő szándék — hozta létre a legtöbb ilyen szót. Sylvester János nyelvtani műszavai a *köznév, tulajdonnév, a vádoló* (= tárgyeset, accusativus), *névirtaló* (= névmás), *beszédhezvaló* (= határozószó), *félrészvívő* (= igenév), *eggybefoglaló* (= kötőszó); Faludi Ferencé a *nyelvjárás*; Apáczai Csere János alkotta a *középpont, súrlódás, kiterjedtség, nevező, számláló*; Maróthy György számtankönyvíró a *kivonás, osztás, törtszám* szavakat. Geleji Katona István a tudatos szóalkotás szükségességét, sőt köteleességét meg is fogalmazza: „az értelmesek ... a' dolgokhoz illendő ékes Magyar szókat” formáljanak. Ő is formált, tőle származnak *földrengés, fűszer, lelkeség, emberiség, igenel, kinevez* szavaink.

A hangutánzó és hangfestő szavak az ún. **belső szóteremtés** produktumai (a képzésekkel kapcsolatban is szövegeztünk már róluk). Ezek — igen gyakran nagyobb szócsaládok tagjaiként — tömegesen tűnnek fel a középmagyar korban. Egy-egy onomatopoetikus szócsalád keletkezése több korszakon is átívelhet: az ómagyar kortól az újmagyarig terjedhet: *borzad* (1516 u.), *borzongat* (1548), *borzas* (1566), *borzaszt* (1585), *borzong* (1789), *borzalom* (1814), *borzalmas* (1834), *borzol* (1843). Mivel a szócsaládok egy-egy példánya többször már az ómagyarból adatolható, azzal is számolnunk kell, hogy ezeknek a szavaknak bizonyos hányada — adatolatlanul — korábban is része lehetett a szókincsnek. A tömeges megjelenés azonban mégiscsak azt mutatja, hogy jelentősebb mértékben a középmagyarban kezdik el gazdagítani a szóállományt — megfelelően az érzékletes megjelenítés korbéli kívánalmának. Ilyen onomatopoetikus szavak pl.: *buborék, cincog, cammog, csetepaté, cseveg, csoszog, puffad, fecseg, hentereg, nyivákol, sopánkodik, szürcsöl, zaklat, hebehurgya, guggol, dőcög* stb.

Már létező szavak **jelentésváltozása** is alakítja a szóállományt. Az *agyafúrt* szó mai jelentésének eléréséig több jelentésváltozáson is átesett: 'lékelt koponyájú' → 'örült' → 'makacs' → 'ravasz, körmönfont' (1616). A *büszke* eredeti jelentése a 'büdös' volt. A *korhely* (< ném. *Chorherr*) átvett jelentése 'kanonok', a szót a reformáció légköre segítette mai 'ingyenélő' értelmébe. A *cifra* eredeti matematikai jelentése 'nulla, zérus', a *cifráz* pedig azt jelentette, hogy (különösen a könyvkötő a könyv bőrtábláját) 0 alakú körökkel díszítette. A *trágya* a 17. századi szakácművészetben még 'édes fűszer' jelentésű volt: „és rántsd-meg, ha meg rántódik addfel, fellyül *trágyázd-meg* fahajjal és nádmézzel” — áll egy 1698-ban írt szakácskönyvben. Mai jelentése a *mezei trágya* szókapcsolaton keresztül alakulhatott.

A középmagyar kor új lexémáinak tekintélyes része idegen szavak átvétele útján került nyelvünkbe. A forrásvidéket, ahonnan a **jövevényszavak** érkeznek, a mindenkori történelmi és areális (területi, kulturális érintkezésen alapuló) kapcsolatok határozzák meg. Így kézenfekvő, hogy ebben a korszakban a két legjelentősebb átadó nyelv a latin és a német. Mivel a szókincsről külön fejezet is szól, a kérdést itt csak érintjük (lásd a **16.** fejezetet).

A latin nyelv uralta a közéletet, a tudományt, az iskoláztatást és részben az egyházi életet is. Az átvett szavak legnagyobb hányada tehát ezekbe a tárgykörökbe tartozik: *apellál, konvenció, fiskális, juss; grammatika, diéta, kúra, pestis, kolera, pirula, levendula, krokodilus; ceruza, kréta, kotta, muzsika, kollégium, diktál; primás, piarista, jezsuita, eklézsia, presbiter, protestál.* A német jövevényszavak Bécs politikai, kulturális és nyugati kultúraközvetítő szerepét tükrözik vissza: *bomba, lárma, pisztoly, sörét; kvártély, fortély; park, gavallér, kugli, kalap, püder, csokoládé, limonádé, piskóta, cukor; ráspoly, prés, drót, fércel* stb.

A középmagyarban az előző korszakhoz képest kevesebb a szláv átvétel; ilyenek pl. a *kacsa, repce, rözse.* Olaszból kerültek hozzánk a *bandita, mazsola, spárga* 'madzag', *torta* és a *golyó*, románból a *málé, furulya, palacsinta* és a *poronty*. A török hódoltság másfél évszázados nyelvi érintkezéséhez képest aránylag kevés szó került át a magyarba. Ilyenek: *zseb, dohány, pamut, kávé, csiriz, korbács, dívány* stb.

13.3.13.3.2. Szófajttörténet

A szófajok változásai a szókincs és a nyelvtani rendszer változásaival is kapcsolatot tartanak. Nagymérvű, a rendszert érintő mozgások itt sem történtek: új szófaj nem keletkezett (kivéve a névutó-melléknév első adatainak megjelenését), és a már meglévő szófajok is mind megmaradtak. Arányeltolódások, az egyes szófajokon belüli változások azonban zajlottak.

Az **ige-névszók** (nomenverbumok) állománya fokozatosan tovább apad. Az alaki elkülönülés során elsősorban az igei tag változik meg, többnyire ikesedik: pl. *pök* 'köp' → *pökik*; *villám* → *villámik*; *agg* → *aggik* stb. Ritkán új ige-névszók is létrejönnek: *zavar, fűrész.* Ezek többnyire képzők osztódásával vagy analogikusan válnak kettős szófajává.

Az **igenevekkel** kapcsolatos változások között elsősorban a határozói igeneveket kell említeni. Az ómagyarban még használatos *-atta/-ette* képzős igenév („Mátolfogya látnotok kezditek embernek fiat *ülette* istennek jogja felől, és *jövette* mennynek kódiben” — MünchK.) eltűnik. A *-va/-ve* képzős határozói igeneveknek a Huszita Bibliából ismert személyragozása („Ne akarjatok azért szorgalmazatosok lennetek *mondvátok* mit eszönk avagy mit iszonk” — MünchK.) szintén nincs már meg a középmagyarban. Az ómagyar korban, különösen annak késői szakaszában a *-ván/-vén* képzős határozói igenevek jelentős fölényben vannak a *-va/-ve* képzősökkel szemben. Az előbbieket a határozói igenevek mindenfajta funkciójában előfordulnak, míg a *-va/-ve* képzősök csak mód- és állapothatározók lehetnek. A 17. században megkezdődik a *-ván/-vén* képzős alakok lassú visszaszorulása. Funkciójuk az idő- és okhatározás kifejezésére húzódik vissza, míg a *-va/-ve* mód- és állapothatározóként (létige melletti állapothatározóként is: *zárva van*) rögződik. A ma minden szerepben általános *-va/-ve* képzős alakok előretörése igazán nagy lendületet a korszak legvégére, illetőleg a 19. század elejére vesz.

A melléknévi igenevek közül a folyamatos melléknévi igenév képzője *-ó/-ő* alakban állapodik meg, az *-á/-é > -a/-e, -ú/-ű* formánsok visszaszorulnak, és az ilyen képzős igenevek többnyire szófajtt váltanak: főnévvé, melléknévvé válnak (*lenge, hulla*). Ritkábban használják a beálló melléknévi igenevet is, szükségesség kifejezésére (*megírandó levél*) azonban továbbra is használatos marad. A *való* alkalmazása jelzői mondatrész létrehozására igen széles körű: „a királyok ellen *való* állásra örökös hatalmat engedett”, „a parancsolat szerint *való* ítéletek béhozattattanak”. A határozókhöz kapcsolódó *való* a szerkezetek egy részében összetett szóvá tapadt: *alattvaló* (1604), *borravaló* (1620), *fülbevaló* (1628). Ugyanakkor terjedőben van a *levő*: „lacrymabundus — könyvezendő, síró félbe levő”.

A főnévi igenevek esetében a személyragos alakok használata az ómagyarhoz képest kezd visszaszorulni. Egyes nyelvtanírók (pl. Pereszlényi Pál) helytelenítik a *kezd, akar, kíván, szokott* ige melletti főnévi igenév személyraggal való ellátását, mint pl. *akartam mondanom*.

Nagymérvű az igenevek szófajtváltása: *festő, képiró, serfőző, keményítő; sápadt, higgadt, kiváló, állandó, maradandó; folyvást, múlva* stb.

A **névmások** szófaji csoportjában a középmagyarban jöttek létre a *bár*- előtagú általános névmások. A pontosabb kifejezést elősegítendő a nyomósító és azonosító előtagok használata megnő: *amolyan, imilyen, ezilyen; ugyanolyan*. Gyakoriak az elemismélteléses redundáns névmási alakok is: *enyimé, tiédé, miénké, övéké; engemet, tégedet, őtet; beléje, hozzája, reája, melléje* stb. A *mag*a személyes névmás a magázás kialakulásával kapcsolatban keletkezett.

A középmagyar kor nyelvi eseménye a 16–17. században a **magázás** kialakulása is. A középkorban az érintkezésben még a tegezés volt általános. A társadalmi különbségek érzékeltetése azonban — úgy tűnik — nyelviileg is fontossá vált, kialakultak tehát az udvarias tegezés módzatai. Ez olyan módon történt, hogy megtisztelő címekkel, megszólításokkal egészítették ki a második személyű személyes névmást: *te Kegyelmed, ti Nagyságotok*. A kibővült megszólítás következtében a második személy (*te tedd, ti jóságotok*) harmadik személyre váltott át (*te Kegyelmed tegye, ti Nagyságotok jósága*), hiszen a *Kegyelmed* stb. tulajdonképpen harmadik személyt jelölt. A második és a harmadik személyű forma még jó ideig keveredett, különösen az összetett mondatok tagmondataiban: „Nagyságod írja meg, mi akaratom”. Az egyre sűrűbben használt *kegyelmed* idővel elszakadt eredeti jelentésétől, a jelentésváltozás során értéktelenedni kezdett, egyenrangúak között és alacsonyabb rangúakkal szemben is használatossá vált. A folyamat alaki rövidüléssel is járt. Így keletkeztek a *kelmed, kend, ked* alakok. A 18. század elején a *kegyelmed* nélküli harmadik személyű magázó formák is előfordulnak már: „Az író-deák alázatosan kéreti ... elrongyosodott fiát méltóztasson megruházni” (1709).

A *mag*a visszaható névmásból a *mag*a *kegyelmed* szókapcsolaton keresztül válik személyes névmássá. Használati köre: magasabb rangú intézi alacsonyabb rangúhoz, sőt néha sértő szándékkal is alkalmazzák: „Édes uram Kd engem ne fenyegetsen, mert én olyan embertől, mint *mag*a, meg nem ijedek” (1668). Pejoratív jellege miatt a középmagyar írásbeliségben igen ritka, s a finomabb ízlésűek még a 19. század közepe táján is „kegyetlen szólásmód”-nak, „szörnyű szó”-nak tartják.

A vonatkozó névmások esetében kétirányú változással lehet számolni. Az ómagyar korban a *ki* élőlényt és lételetet jelentő alaptagok mellett is általános vonatkozó mellékmondat bevezetésére. Ez a helyzet a középmagyarban megváltozik: a *ki* lételetet jelentő alaptagok mellett fokozatosan átadja a helyét a *mely*-nek: „nincsen semmi olly el röjtetett *dolog, mellynek* meg nem kel jelentetni” (Károlyi), „Igen sok olyan közérdekű és magánjellegű *ügy* van, *amelyekről* rendre írnom kellett volna Kegyelmességednek” — írja egy levélben Huszár Gál. Természetesen ezek csak tendenciák, ellenpéldák mindkét póluson vannak: „végy igen szép lágy *túrót, kit* ma vagy tegnap csináltak”; illetve „De miként az *halász, az melly* hány horgokott”. A másik változás, hogy megnő az *a*- előtagú formák gyakorisága (lásd a 13.3.13.3. szakasz - A nyelvi rendszer változásai pontban is) — bár az alaktani összeforrás folyamatát mutató összes átmeneti lépcsőfok megvan még: *az ki* → *akki* → *aki*. A *vala*- előtagú névmások szerepe viszont a vonatkozó mellékmondatokban az ómagyarhoz képest visszaszorulóban van.

A **határozószók** szófaji csoportjában igen jelentős a mozgás. Továbbra is megvan a belépő elemekben a háromirányúság kifejezésére való törekvés: *belülről* — *belül* — *belülre*; *hátról* — *hátról* — *hátrólra*. Hiányzó rendszertagok is keletkeznek: pl. az ómagyar *szemben* és *szembe* mellé létrejön a *szemből*. A különféle morfológiai elemek tömbösödésével számos új határozószóval bővül az állomány: *menten, mellesleg, egyre, bízvást, rendre, többnyire, hevenyében, sebtében, végtére, vaktában* stb. Ugyanakkor egyes korábbi elemek eltűnnek: *tege, tegeten* 'nemrég, minap', *monnal* 'miként', *hátmegől, hátmegé* (ezeket a *hátról, hátrólra* váltották fel).

Az igeidők egyszerűsödésével kapcsolatban is lesz még szó arról, hogy az **igekötők** állománya és funkciói a középmagyar korszakban gyarapodnak. Perfektiváló (a cselekvés befejezettségét jelentő) szerepben erősen terjed az *el*, a *meg*-et is egyre gyakrabban váltja fel. Az ismétlődő cselekvés kifejezésére szolgál az igekötők megisméltelése: *el-elmegyen, fel-felugrik, le-leül*. A cselekvés kezdő értelmének kifejezése (*elkacagja, elsírja magát*) is új funkció. Az igekötők állományát újonnan szófajt váltott igekötők gyarapítják: *agyon-, neki-, tönkre-, túl-, végbe-* stb.

Az *agyon* — eredetileg ragos főnév — az *agyon üt* szókapcsolatban azt jelentette 'fejen, fejbe (üt)'. A fejbe ütés sokszor halállal járt, ezért kezdte el az *agyon* a 'halálra' jelentést felvenni. Kezdetben csak az *agyonüt, agyonver* igéket használták ebben a jelentésben, a 17. század vége felé azonban már egyéb igékkel kapcsolatban is terjedni kezdett: *agyonrúg*. Kicsivel a korszak vége után (1792) adatolható az *agyonitta magát*.

A **névutói** szófajt érintő középmagyar kori változások is több irányúak: korábban meglévő elemek funkcióváltását, újak keletkezését, illetve bizonyos elemek kiveszését jelentik. A *miatt* eszközhatározói szerepből okhatározói funkciójú lett, az eszközhatározói szerep egyre inkább az *által*-ra hárul. Az ómagyar kései szakaszában gyakori jelölt ~ jelöletlen névutós szerkezet közül (ház *előtt* ~ *háznak előtte*) a jelöletlen válik gyakoribbá. Az állomány is számos új taggal gyarapodik: *körött*, *köré* (a *körül* már az ómagyarban is megvolt, s párjai keletkezésével most háromirányúvá válik a sor); *végett*, *részére*, *ellenére*; *nézve*, *múlva*, *tájban*. Jellegzetes termékei a korszaknak az értelmezős szerkezetekben keletkezett úgynevezett ragvonzó névutók: *vmin alul*, *belül*, *keresztül* (1573: *tót falun alól*; 1607: *fűzeken belől ... jár vala az víz*). Az állomány ellenkező irányú mozgását mutatja, hogy egyes névutói egyedek elavulnak (*viszett* 'gyanánt, helyett', *enyett* 'helyett', *idétt* 'valaki idejében, korában'), továbbá, hogy névutóból rag is keletkezik: *képpen* > *képp*. A névutó-melléknév éppen csak megjelenik a középmagyarban: „perendie — *Holnap után*, perendinus — *Hónap utánni*” (Calepinus).

A **kötőszók** állományának bővülése azt mutatja, hogy a tagmondatok közötti viszonyok árnyaltabb kifejezésére is támadt nyelvi igény. új kötőszók: *szintén*, *részint...részint*, *ellenben*, *azonban*, *ennélfogva*, *hiszen*, *akárcsak*, *bárha*, *ámbar*; *merre*, *meddig*, *ameddig* stb.

13.3.13.3. A nyelvi rendszer változásai

A **hangrendszer** a középmagyarban egyetlen fonémával egészül ki, ez a *dzs*. Rendszertani helye (a *cs* zöngés párja) az ómagyarban még üresen állt. Meghonosodását oszmán-török jövevényszavaknak köszönhetette (*findzsa*, *handzsár*, *dzsida*). A meghonosodási folyamat időrendben is jól követhető. A szintén oszmántörökből átkerült *ceb* [olvasata: dzseb] szót például akkor vettük át, amikor a magyarban még nem volt meg a *dzs*, s ezért a hozzá leghasonlóbb hang lépett be a helyére, így lett a szó *zseb* hangalakú (első adata 1549-ből). A 16. század végén azonban már helyesírási fogódzó is van a *dzs* fonéma meglétére: 1578: *handsaroc* (=handzsárok).

Általánosabb jelenség a középmagyarban már meglévő fonémák megterheltségének változása. Ez a folyamat elsősorban az *ly* fonémát érinti. Itt kétirányú változás ment végbe: az *ly* részben *j*-vé, részben *l*-lé vált. Az *ly* > *j* hangváltózásra (amely a mai köznyelvben már teljesen általános) a korabeli forrásokban effajta írott alakok utalnak: *Kiraj* (1696), *ojnagy*, *lako hejemre* (1750). Az *ly* > *l* változás a Dunántúlon, annak nyugati és déli nyelvjárásaiban jelentkezik: 1585: *mihalt*, *erdel* (=Erdély); 1576: *Myt Myellek* (=mit míveljek). Aközépső palóc nyelvterületen azonban továbbra is megmarad az *ly*. Az *-őzik/-őzik* képzőben bekövetkezett affrikálódás (1645: *rugószik*, *kérőszik*) a nem túl gyakori *dz* fonéma gyakoriságát szaporítja (de lásd a 2.2. és a 29.3.29.3.2. szakasz - A magyar fonéma-graféma megfelelések pontot).

A magánhangzó-változások közül a korszakban elsősorban a hosszú nyílt *e*-nek (*ē*) *é*-vé változása jelentős: pl. *ēn* > *én*, *kēt* > *két*, *tehēn* > *tehén*. A 16. században az *ē* hang még általános volt, egyes írók, külön mellékjeles betűvel különböztették meg. Dévai Bíró Mátyás, Heltai Gáspár pl. így: *eg*, *kēt*, *egēb*. E fonéma eltűnésével (amely a nyelvjárások közül szintén a palócban maradt meg) rendszertani hiány keletkezett a magánhangzók állományában. A hangrendszerben a rövid—hosszú párok eredetileg *ē—é* és *e—ē* voltak. Mivel a rövid magánhangzók közül az *é* fonémamegterheltsége is visszaszorult, és ezáltal pozíciója erősen megrendült, a mai köznyelvi *e~é* szembenállásban két, nyelvváltsófokban eltérő (egy nyílt és egy középzárt) fonéma vált egymás rövid—hosszú párjává (lásd a 2.1. pontot).

Az **alaktani** rendszerben bekövetkezett változások egyik színtere az **igeragozás**. A latinból fordított ómagyar kori nyelvmelékben múlt idejű igealakokból még több fajta volt használatos: *vára* (elbeszélő múlt), *várt* (befejezett múlt), *vár vala* (folyamatos múlt), *várt vala*, *vára vala*, *várt volt* (régmúlt), s ezek többnyire funkcionálisan is elkülönültek egymástól. A középmagyarban a különböző igealakok alakjának és funkciójának összetartozása, amelyet eddig a kódex- és egyéb latin fordítások elevenen tartottak (pl. *amabam* = *szeretem vala*; *amaveram* = *szerettem volt* stb.) halványodni kezdett. Ezért indulhatott meg a rendszer sorvadása. A különféle nyelvtanírók még különbséget tesznek ugyan a négy magyar múlt idő között, de már nem egyformán azonosítják őket a latin igealakokkal. A befejezett és elbeszélő múltat (*várt* és *vára*) az ómagyarban funkcionálisan még megkülönböztették. A középmagyar használatról ez már nem mondható el, pl. „*Erkezett* egy követ, ki azt *adá* értésére...” (Faludi). A jövő idő használatában is történtek eltolódások. Ritkul a középmagyarban az időjellel is kifejezett jövő (*várand*), amely az ómagyarban is főként mellékmondatokban volt szokásos, s helyette szaporodik az analitikus szerkesztésű *fog*-os jövő idő (*várnifog*), vagy egyszerűen a jövő értékű jelen használata. Mindezeket az igeragozás rendszerében végbemenő változásokat erősen segíti, hogy az igekötők rendszere nagyobb arányú fejlődésnek indul. Egy *-nd* jeles jövő idejű alak funkcióját átvehette egy jelen idejű igekötős alak: *látandom* ~ (*majd*) *meglátom*. Ugyanakkor az igekötő perfektíváló funkciója a folyamatos és befejezett múlt érzékeltetésére könnyedebb, rugalmasabb eszköznek bizonyult, mint a megfelelő igealakok (ilyen módon pl. feltételes módban is ki lehetett fejezni a perfektíválást: *meglátta volna*).

Az egyes igealakok morfológiai felépítésében is történtek változások: a *várnája*, *kérnéjék*-típusú alakokat ebben a korszakban a rendszerben eddig kevésbé megterhelt feltételes módú tárgyias igealakok (*várná*, *kérnék*) váltják fel. Más paradigmataok esetében azonban a rövidebb alakok mellett megmaradnak a hosszabbak is: *láttak*, *kértek* ~ *láttanak*, *kértenek*.

Sajátosságok az általános és a határozott ragozású alakok használatában

Az ómagyar korban bizonyos *-t* végű igék második személyű felszólító tárgyias igealakjait *taníts*, *láss* formában (tehát az általános ragozású alakokkal egybeesően) használták. A 16. század második felében Bornemisza Péter még szintén így alkalmazza: „Ne *keseríts* ezzel az te édes anyádat”, s a Vizsolyi Bibliában is így áll: „*gyűjts* egybe a néped”. Pázmánynál néhány soron belül az alábbi ingadozó használatot találjuk: „*Tekincs* azért Irgalmas Isten, a te Christusodat, a mi közbe járónkat”, illetve „*lágycsd* meg lelkemet”. A 17. században ez a jelenség kikopik a nyelvhasználatból, visszaáll az alakilag is megkülönböztetett határozott ragozású felszólító igealak: *tanítsd*, *lásd*, *tanítsad*, *lássad*.

Ingadozás, a mai szabályoktól eltérő használat mutatkozik azonban a határozott igeragozás egyéb alakjaival kapcsolatban is: határozott tárgy mellett — nem is ritkán — általános ragozású igealakok fordulnak elő: „Szegény Milith Pál uramat az Ur Isten keserőséggel *látogatott meg*” — írja Telegdy Kata a húgának 1600-ban. Bornemisznál ez olvasható: „sok szép igéretit és biztatásit *hallunk*”. Zrínyi a Szigeti veszedelemben feltűnően sok ilyen — mai szemmel nézve — szabálytalan igealakot használ: „Az egész tábornak *fölfutnak* gyorsasággal”, „Midőn már *megparancsolt volna* hadának, Hogy utjokat Egervár felé tartanák”. Az írott nyelv előfordulásai mögött a korabeli beszélt nyelv gyakorlata húzódik. örökölt nyelvhasználati ingadozásról van szó: az ómagyar korban sem volt ritka az effajta használat. Zrínyi tudatos archaizálásként alkalmazhatta ezeket az igealakokat. Mindazonáltal az ingadozás a kor többi írójának nyelvében is megtalálható, Bornemisznál, Gyöngyösinél, Heltainál stb.

Az **ikes ragozás bomlása**, amely már a 15. században elkezdődött, a középmagyar korban felerősödik. Az ikes és iktelen ragozási paradigma alakjai — a beszélt nyelvben bizonyosan — egyre jobban összekeverednek, s ennek már a nyelvtanokban is nyoma van. Kövesdi Pál ikes igék esetében vagylagosan jelöli meg az ikes és iktelen személyragokat, esetleg éppen az iktelen változat javára dönt. Egy másik nyelvten, Pereszlényi Pálé a rendhagyó igék között említ ilyen ikes igéket: *múlik*, *válik*, *botol*, *fénylik*; ezek E/2-ben nem az ikes *-l* ragot, hanem az iktelen *-sz* ragot veszik fel. Ez a jóhangzási szempont később — a másik oldalról — majd a *z*, *sz*, *dz* stb. végű igék (ikes) *-l* ragjában mutatkozik meg: ahogyan a *múlol* helyett *múlsz* alakra váltanak, úgy kezdenek majd a *nézzsz*, *veszsz* szóalakokat helyett *nézel*, *veszel* formákat használni. Maguknak az ikes igéknek a csoportja is változékonnyá válik: ikes igék (*lépik*, *köpik*) iktelenné, iktelenek (*buv*, *hazud*, *folly*) ikessé váltak, némely igének pedig E/3-ban két alakját is számon tartják, pl. *omol*, *romol* és *omlik*, *romlik* (Pereszlényi).

A **szintaktikai, mondattani** jellegű változások jól érzékelhetők a megközelítőleg azonos forrásszövegek alapján készült bibliafordításokon. Mivel a Bibliát (legtöbbször a Vulgatát alapul véve) minden korban újra lefordították, a 15. századtól máig számos különböző fordítás áll rendelkezésre, amelyek az éppen folyamatban lévő vagy már végbement nyelvi változásokról is bizonyítékot szolgáltatnak.

Az igenévi alaptagú tárgyias szerkezetek az ómagyarban gyakran jelöletlenek voltak. Jellegzetesnek mondható a következő szerkesztésmód: *mi látni mentetek ki a pusztába?* A középmagyarban a tárgy a szerkezetekben rendszerint jelöltté válik. A párhuzamos bibliafordítások bizonyossága szerint: „*És dicséret mondván (inek mondván, beszéd elvégezvén) kimenének*” (ezek az ómagyar kori MűnchK., DöbrK., JordK. megoldásai); a középmagyar korban Káldi így fordítja ezt a mondatot: „*És dicséretet mondván, kimenének*”. A korszak többi bibliafordításában az igeneves szerkesztés helyett mellékmondatot találunk. Ez viszont megint tipikus változási irányt mutat meg az ómagyar és középmagyar kor nyelvhasználatában: terjed a részletező, analitikus szerkesztésforma. Előbbi példánk megfelelői: „*És mikoron dicséretet mondottanak volna, kimenének*” (Pesti); „*Esmikoron isteni dicséretet mondottanak volna kimennek*” (Sylvester); „*Es mikoron dicséretet énekettek volna, kiménének*” (Károlyi). Tömegesen lehetne példát felsorakoztatni arra, hogy az ómagyar kori igeneves szerkezeteket mellékmondatok váltják fel. Olykor egyetlen tagmondatból többszörösen összetett mondat lesz: „*Látván kedég a tanejtványok méltatlankodának mondván*” (MűnchK.); Sylvester fordításában ezt a mondatot így olvashatjuk: „*Mikoron kediglenn ezt látták volna az tanítványok, megindulának, mint egy méltatlan dolgon, és mondanak ...*”.

Az igei szerkezetek legjellemzőbb változásai a vonzatváltások. Az ómagyarban gyakori *valaki kér valakit valamin* igei szerkezet például a középmagyar kor folyamán átvált (természetesen ingadozásokon keresztül) a ma is használatos *vki kér vkit valamire* struktúrára. Hasonló vonzatváltás megy végbe a *kérd(ez)* igével kapcsolatban is.

Az **összetett mondatokat** érintő leginkább rendszerbeli változás egyes — oksági viszonyú — mondatoknak alá- és mellérendelő szerkesztésmódúakra való kettéválása. A változást feltehetően a nyelvi rendszer szimmetriára való törekvése hozta létre. Így teljesebbé válik a megengedő mondat típus, amely tartalmilag a megszorító utótagú ellentétessel egyezik: „Vigasságnak tetik *ugyan* a részegség, de nyilván mind testi, s mind lelki méreggel elegyes”; „És *noha* az emberek mind ezeket e nagy károkat látták: De mind ez által nem gondolnak semmit véle” (Heltai); „*Am* szenvedjek, csak ne utáljon meg” (Balassi). Az ellentétes mondatokkal való kapcsolat jól látszik a második tagmondatok grammatikailag „felesleges” ellentétes kötőszavában. Az oksági viszonyú mondatok változásának másik pontja a magyarázó mellérendelt mondatok keletkezése az okhatározói alárendelő mondatok megfelelő típusa mellé. A halvány kezdemények az ómagyar korra nyúlnak vissza, legjellemzőbb kötőszavának, a *hiszen*-nek a kialakulása azonban már a középmagyar kor eseménye.

Mint minden változás, ez is ingadozásokkal zajlik. Két 18. századi példa: „ne menny oskolába! *Hiszem* már sokat tudsz a Grammaticában”. Ez a mondat, amely egy protestáns iskoladrámából származik, a kötőszóvá válásnak még az átmeneti fázisát mutatja: a kontextusba a 'hiszem azt, hogy' és az 'ugyanis, mert' értelmezés egyaránt beleillik. Bethlen Miklós önéletírásának következő mondatában azonban már biztosan a mai értelemben vett kötőszót találjuk: „úrfi, csak erre menjünk, *hiszen* a sárga virág is mind látszik, a lónak a térdit sem éri a víz”.

Az alárendelt összetett mondatok változásai többnyire a kötőszóhasználat módosulásaiban mérhetők le, ezek azonban fontos mondatfajta- és mondatfajta-eredményeként jönnek létre. Ilyen a kötőszókkal kapcsolatban már említett *ki* → *aki* fejlődésvonal kiteljesedése. Az előtagot is tartalmazó (és a kérdő névmással így már nem homonim) kötőszó a vonatkozó mondatokban a főmondat utalószavából + a mellékmondat kötőszavából tagmondathatár-eltolódással keletkezett (*az + ki*), majd alaki változások is végbementek rajta. A folyamat a párhuzamos bibliafordításokban jól követhető: „*ki* fogad engemet fogaggya azt, *ki* eresztett engemet” (MünchK.); „*azki* engem be fogad, azt fogadgya be, *az ki* engemet botsátot” (Károlyi); „*a'ki* engem bé-fogad, azt fogadgya-bé, *a'ki* engem küldött” (Káldi).

A *mert* kötőszónak az ómagyarban 'hogy' értéke is volt, amely a bibliafordítások kapcsán terjedt el, elég széles körben. Pl.: „megemlékezének ő tanejtványi, *mert* (= hogy) ezeket mondotta ő testéről” (MünchK.). Ez a jelenség a középmagyar korra visszahúzódik. Káldi már így fordít: „meg-emlekezének a tanítványi, *hogy* ezt mondotta vala”. A jelenség ingadozására: „jó bíró uram, nekünk ilyen dolgunk volna Citkovity Balázssal, *mert* ime ez elmúlt napokba valami pénzünk vészett el, úgy mint 60 Ft”.

Az összetett mondatokat kapcsoló kötőszók az alábbi változásokat mutatják: részben újonnan keletkezett kapcsoló elemek színesítik az állományt (lásd a 13.3.13.3.2. szakasz - Szófajtörténet pontot), részben az ómagyar korban használatos kötőszók egy része kiavul (*demaga, menyé, hogymert, hogymivel, hogynem*), egyes kötőszók pedig megváltoztatják funkciójukat: így a *holott* korábbi hely- és időhatározói szerepét megengedőre cseréli; a *mert* elveszti 'hogy' jelentését és oksági mondatokat kapcsoló (elsősorban okhatározói) funkcióban állapodik meg.

Szót kell ejteni az összetett mondatokkal kapcsolatban a többszörösen összetett mondatnak (antik mintákon alapuló) művészi formájáról, az arányos tagmondat-elrendezésű körmondatról. Korszakunkban a körmondat mindkét válfaja (klasszikus és barokk körmondat) legnagyobb mesterének egyaránt Pázmány Pétert tarthatjuk. Egy példa a klasszikus változatra: „Mikor a vénségnek alkalmatlanságában megunakodunk; mikor szemeink meghomályosodnak és folynak; karunk ereje, inaink gyorsasága, fogaink száma megfogyatkoznak; mikor az álom elszőkik szemeinkről; mikor fülünk nagyot kezd hallani, fejünk reszketni, okosságunk tompulni; mikor szinte készülöben lészünk az örök nyughelyre menetelre; késő akkor kétfelé kapni, nehéz akkor mindenre érkezni.”

Irodalom

[CH13-B1] E. Abaffy, Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: KissJenő—Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 596–609.

- [CH13-B2] Balázs, János 1958. *Sylvester János és kora*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH13-B3] Balázs, János 1987. *Hermész nyomában: a magyar nyelvölcsélet alapkérdései*. Budapest, Magvető Kiadó.
- [CH13-B4] Bárczi, Géza 1963. *Amagyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [CH13-B5] Benkő, Loránd 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH13-B6] Benkő, Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH13-B7] Berrár, Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH13-B8] Diewald, Gabriele 1997. *Grammatikalisierung*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- [CH13-B9] Dömötör, Adrienne 2003. Szinonim mondat szerkezetek és formai változatok. *Magyar Nyelv*99: 448–466.
- [CH13-B10] Gugán, Katalin 2002. Syntactic synonymy: a case study. *Acta Linguistica Hungarica*49: 23–49.
- [CH13-B11] Haader, Lea 1999. Részrendszerváltozás az összetett mondatokban. In: BükyLászló-ForgácsTamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 59–66.
- [CH13-B12] Haader, Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr*125: 354–371.
- [CH13-B13] Hadrovics, László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH13-B14] Klemm, Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. Budapest, MTA.
- [CH13-B15] Ladányi, Mária 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció - kognitív és szerves nyelvelméleti keretben. *Magyar Nyelv*94: 407–423.
- [CH13-B16] D. Mátyai, Mária 2003. Szófajttörténet. In: KissJenő-PusztaiFerenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 632–662.
- [CH13-B17] Molnár, József 1963. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1527–1576 között*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH13-B18] Pusztai, Ferenc 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *Magyar Nyelv*63: 297–307.
- [CH13-B19] Pusztai, Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyar korban. *Névtani Értesítő*21: 380–386.
- [CH13-B20] Pusztai, Ferenc 2000. Középmagyar kor. In: Dr.SiposLajos (szerk.): *Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom*. Dunakanyar, 70–73.
- [CH13-B21] Sárosi, Zsófia 2003. Morfématörténet. In: KissJenő-PusztaiFerenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 610–617.
- [CH13-B22] Szathmári, István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH13-B23] Zsilinszky, Éva 2003. Szókészlet-történet. In: KissJenő-PusztaiFerenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 618–631.

14. fejezet - A nyelvújítás

Dömötör, Adrienne

14.1. Bevezetés

Nyelvünk újmagyar korának kezdetét az 1772-es évszámmal szoktuk megjelölni (a felvilágosodás hazai megindulásának jelképes határvonalával megegyezően; Bessenyei György *Ágis tragédiája* című műve megjelenésének emlékére). A jelen fejezet ennek a napjainkig tartó hosszú időszaknak csak egy részét tárgyalja: a kor elejének meghatározó jelentőségű mozgalmát, a nyelvújítást. A fejezet a téma jellegéből fakadóan kevésbé adatközpontú, mint a megelőzőek, hiszen amikor a nyelv spontán fejlődésénél erőteljesebb szerephez jut a nyelv fejlesztése, tudatos alakítása, akkor fontos szólni az elvekről, vitákról, módszerekről is.

„Te pedig oh, Fébosz! ezen alkalommal éles szabású szemedet és arculatodnak kemény és való vonásait a vidámság enyhítvén, s a Mondákságnak mosoly szádat elfutotta bugygó cseppjeiből néhányat lihegő ajkimra bájolván - engedd: hogy beszédem tiszta és bökkenős hangja, nem valamely hínáros heverőhez, hanem a csiklándlágyságot nyaló, vadonc locsmoj tajtékot mammoló tiszta folyam löllyedékjéhez hasonlítson!”

„Képjáték vagy álommúlám? a korán egy édes hajnal pólyáit bontja, a komor setét felhőit szélyt űzi és a boncolt humorványok közül fejt ki a piros világosságot. Úgy van, most születik a nap a terhes éj pongyola méhéből - milyen fehérség látszik aláereszkedő felhő csomójába hempelyegni? Ez az örömgyerek a szépelődők táborából választva - né! mint bontja széjt magáról tüzes fátyolleplét!”

A fentebb idézett két részlet, a szófacsarásokkal ékesített homályos értelmű fohász és a suta megfogalmazású, émelyítő látomás a *Mondolat* és a *Felelet a Mondolatra* című gúnyiratfüzérekben - a nyelvújítási vitairódalom két legtöbbször emlegetett, de csak ritkán idézett művében - olvasható. A nyelvújítási harc tetőpontját nem nyelvészeti-stilisztikai tudós művek, hanem ez a két pamflet jelenti. Mire megszülettek, már sok minden lezajlott a nyelvújítás terén, megjelenésük után pedig újabb lendületet vesz az újító mozgalom.

14.2. A nyelvújítás története

14.2.14.2.1. Előzmények

Az író, a fordító valamennyit mindig csiszol a nyelven. A középmagyar korszak (lásd a **13.** fejezetet) második felében már kezdenek megszorodni azok az elsősorban tudományos művek, amelyeknek szerzői - a magyar nyelv kifejezőképességének szűkössége miatt - egyre több új szót, kifejezést alkotnak (Geleji Katona István, Apáczai Csere János és társaik, lásd a **17.2.** pontot). Másokat a költői gyakorlat visz afelé, hogy az addigiaknál merészebb nyelvi újításokat valósítsanak meg (például Gyöngyösi István, Faludi Ferenc).

A XVII. században már bevezették többek között a következő, máig használatos, nyelvújítás kori hangulatú szavakat: *egyenlőtlen, egységes, emberiség, fuvallat, függelék, időz, igenel, intézet, istenít, képzet, küldemény, nevező, osztó, sugallat, számláló, szellőztet, tünékeny, vállalkozik, változtat, versenyez*. Faludi a XVIII. század közepén egymaga végigpergeti a későbbi nyelvújítók módszereinek zömét. Új szavai például az *álomkép, csodaszép, félreért, gerjedelem, jeleskedik, lealjasít, nyelvjárás, otthonosság, összebarátkozik, pihekönnyű, vélemény*.

14.2.14.2.2. A nyelv dolga: közügy

A magyar nyelv állapotára a felvilágosodás eszméinek terjedése irányítja az érdeklődést. Megszületik a felismerés, hogy a szellemi élet csak akkor lendülhet fel, ha művelése a majdan mindenki számára érthető anyanyelven történik, a korabeli magyar nyelv viszont egyelőre nem elég árnyalt ahhoz, hogy a hivatalos latin vagy a mellette használatos (és 1784-ben II. József által hivatalossá tett, majd 1790-ben visszavont) német helyébe léphessen. Bár korszakunk elején a magyar nyelvet mint kötelező tárgyat bevezetik a közép- és felső iskolákban (1792), még sok mindennek kell addig anyanyelvünkkel történnie, amíg alkalmassá válik arra, hogy az országgyűlés hivatalos nyelvvé teheti (1844), illetve hogy a szabadságharc utáni idők németesítő hatásainak

ellene tudjon állni, akkor is, amikor a német lesz a közigazgatás, majd a gimnáziumi tanítás — és a latin mellett — az egyetemi oktatás nyelve.

Bessenyei György több írásában sürgeti az anyanyelven való művelődés lehetőségének megteremtését. „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem – írja 1778-ban a *Magyarság* című cikkében. Az értelmiség eltöpreng Herder jóslatán, amely szerint száz év múlva el fog tűnni a magyar nyelv, s vele együtt a magyarság. A szépírók, költők és a tudós szakírók (többek között nyelvészeti, matematikai, filozófiai, orvosi, hadi, állattani, botanikai szerzők) sora csatlakozik a nyelvújítókhoz. Megindul a magyar nyelvű hírlapirodalom, folyóiratok születnek (a nyelvújításhoz kapcsolódó publikációk szempontjából a legjelentősebbek a *Magyar Museum*, 1788-tól és a *Tudományos Gyűjtemény*, 1817-től). Megalakul a Magyar Tudós Társaság, majd 1825-ben a Magyar Tudományos Akadémia (lásd a **17.5.** pontot). Pályázatokon a nyelvvel kapcsolatos pályaművek méretnek meg, viták zajlanak — a nyelvújítás mindenek nyomán közüggé válik. A nyelvújító harc vezére pedig — elméleti felkészültsége és munkásságával kivívott tekintélye révén — Kazinczy lesz.

Ezenközben kettéválik a mindezidáig szorosan együvé tartozó literátori tevékenység: elkülönül az irodalmi és nyelvészeti ténykedés, szétválik a nyelvművész és a nyelvész fogalma. Ezzel párhuzamban a nyelvészet most már a nyelvnek nemcsak a szépirodalmi és szakírói használatára lesz kíváncsi, hanem a beszélő közösségbeli megnyilvánulásaira is. Az anyanyelv pedig ekkortól fogva a nyelvközösség nemzeti létének bizonyosságául is szolgál.

14.2.14.2.3. Ortológus és neológus

Amikor a nyelvújítási harcról esik szó, két táborról szokás beszélni: a neológusokról (akik az újítás hívei) és az ortológusokról (akik fenntartásokkal viseltetnek az újításokkal szemben). Ez a szembeállítás azonban meglehetősen leegyszerűsítő. A szerzők nagy része különböző alkotói periódusaiban — mint kortárs nyelvhasználó és vizsgálódó — máshogyan értékeli a jelenségeket, sőt, az sem ritka, hogy máshogy ítélt elvileg, és máshogy jár el a gyakorlatban. Jó példa erre a bevezetőben idézett *Mondolat*, az ortológusok gúnyiratfüzérére, amelynek eredetije neológus tollból született, s a neológián belül elfogadhatatlannak tűnő, túlhajtott jelenségeket kívánta pellengérré állítani. Másrészt az ortológusok sem azt hangoztatták, hogy mindenfajta nyelvi újítás kártékony, csak máshol húzták meg az elfogadhatót és az elvetendő elválasztó határvonalat. Minden említésre méltó szerző közös vitaalapja — ha a neológusok és különösen Kazinczy erről a pengeváltás hevében nemegyszer hajlamosak is megfélekedezni —, hogy a magyar nyelvnek szüksége van a megújulásra, ahogyan előzőleg más európai nyelvek (mint a nyelvújítók számára példaértékű német és francia) is megtették ezt az utat. A megújulás mikéntjéről azonban többféle elképzelés él; a skála igen széles a nyelvi hagyományokat sutba vágó szófarigcsalástól a *Debreceni grammatika* címmel emlegetett kötetig (*Magyar grammatika, melyet készítet Debrecenben egy magyar társaság, 1795*), amely szerint a nyelv befejezetten áll, törvényei adottak, és változások csak ezek keretei között lehetségesek (lásd a **17.4.** pontot).

Barczafalvi Szabó Dávid XVIII. század végi tevékenysége szemléletes példája annak, mennyire nézőpont kérdése a besorolás. Fordítóként eleinte sok idegen szót áttemel a nyelvbe — ez ekkor ortológus viszonyulást jelent —, majd szükségét látja a hiányzó magyar megfelelők létrehozásának — tehát a neológiának —, és meg is írja a nyelvújítás elveinek, céljainak és módszereinek legelső tudományos igényű kifejtését. Hozzáfog az elvek megvalósításához: eleinte óvatosan, a nyelv hagyományait tiszteletben tartva magyarít, a későbbiekben azonban — túlzó neológusként — ontani kezdi a nyelvszokásnak fittyet hányó szótekervényeit. (Újító módszerei, erényei és tévedései sok más nyelvújítóval rokonítják.) Kazinczy lesújtó bírálattal illeti érzélgős, de közkedvelt regényfordítását, és a fordítónak eleinte nem ad helyet a neológusok soraiban, ahová szerinte azok tartoznak, akik az idegen elemektől való erőszakos tisztogatás, a purizmus helyett elismerik a más nyelvből származó szépségek stílusgazdagító erényeit. És bár később visszakozik, kiszélesítve a neológiáról alkotott nézeteit — s ezzel Barczafalvit mégis neológusnak ismerve el —, a szerző mégis mint nyelvrontó vonult be a köztudatba, holott legalább hatvan-hetven szava fennmaradt.

Barczafalvi Szabó Dávid — többek között — a következő, máig is élő szavakat alkotta meg: *belföld, esernyő, észlel, helyettes, ifjanc, külföld, láthatár, meneszt, olvasmány, pamlag, tanulmány, társadalom, termés, szerkezet, véglet.*

14.2.14.2.4. Művek és ellenművek

A szorosabb értelemben vett nyelvújítási harc kezdetét megelőzően — melynek a legfontosabb írásokból összeállított kronológiája alább olvasható — már zajlottak különféle viták.

Az ypszilónháborúban (1805–6) az „ypsilonista” Verseghy Ferenc a *bánnya, láttya*-féle (kiejtés szerinti) írást szorgalmazza, míg a „jottista” Révai Miklós a (szóelemzés szerinti) *bánja, látja* írásmódot tartja helyesnek (lásd a 29.3.29.3.5. szakasz - A morfémaőrzés pontot). A vitában az élőnyelv primátusát hangsúlyozó Verseghyvel szemben a nyelvtörténeti beállítottságú Révai győz, amiben nagy szerepe van annak, hogy Kazinczy — más írókkal együtt — mellé állt. A két vitakozó fél egyébként többféle grammatikai és nyelvhelyességi kérdésben is szembekerült egymással. Bár mind a ketten a nyelvhasználatot állították vizsgálódásaik középpontjába, saját rendszerüket kizárólagosnak tekintették, és szerették volna — országgyűlési törvénnyel is szentesítve — kötelezően betartandó normaként elfogadtatni. Így érthető, hogy a későbbiekben Kazinczy mindkettejükkel szembekerült.

Az árkádia-per (1805–7) — bár nem a nyelvről szólt — a nyelvújító csatározások közvetlen előzményének tekinthető. A debreceni köröket felháborította Kazinczy Csokonai-nekrológja, majd a költőtársnak tervezett sírfelirat „Árkádiában éltem én is!” mondata. Árkádia, az ókori görög tartomány Kazinczy irodalmi hagyományokra alapuló értelmezése szerint a művészetek honát jelenti, gyanakvó debreceni vélekedések szerint viszont egyszerűen csak egy legelőkből álló területre utal, s így sértő Debrecenre nézve. Válaszul Kazinczy élesen kinyilvánítja, hogy számára a „debrecenyiség” egyet jelent a szűklátókörűséggel, műveletlenséggel. És elérkezettnek látja az időt, hogy a nyelv ügyében is fellépjen a maradiság ellen.

Ezzel veszi kezdetét a nyelvújítási harc, amelynek két leghírhedtebb műve a bevezetőben idézett *Mondolat és Felelet a mondolatra*. A *Mondolat* alapja egy korábbi kézirat, mely a túlzó nyelvújítást pellengérezte ki, s melyet Szentgyörgyi József, Kazinczy barátja írt. Ezt egészítik ki a Somogyi Gedeon tollából származó szövegek, amelyek éle már Kazinczy ellen is irányul. (A Parnasszus felé szamaragoló címlapfigurában pedig a költő gúnyképét látták a kortársak.) A *Felelet* Kölcsey Ferenc és Szemere Pál műve. Támadásai — amelyek jóval erősebbek a *Mondolat*énál — Somogyinak és a maradiak táborának szólnak, miközben szintén kinevetetik a nyelvújítás túlkapasait és kevésbé jó stílusérzékű íróinak fordulatait is.

A nyelvújító csatározások *Mondolat* előtti és utáni szakaszának legfőbb állomásai a következők (a fentebb írtak értelmében mindig idézőjelek közé értendő a címek utáni minősítés: o = „ortológus”, n = „neológus”):

14.1. táblázat -

- 1808.	Kazinczy jegyzetei a <i>Magyar Régiségek és Ritkaságok</i> c. kötethez (n)
- 1811.	Kazinczy: <i>Tövises és virágok</i> (n)
- 1811.	Kazinczy: <i>Epistola Vitkovich Mihályhoz</i> (n)
- 1812.	névtelen gúnyirat Kazinczy ellen (o)
- 1813.	Kazinczy Dayka Gábor-életrajza gyűjteményes kötete bevezetéseként (n)

- 1813.	[Szentgyörgyi József-Somogyi Gedeon:] <i>Mondolat</i> (o)
- 1814.	Kazinczy Bárótzsi Sándor-életrajza gyűjteményes kötete függelékeként (n)
- 1814–16.	Kazinczy műfordításainak kilenc kötete (n)
- 1815.	[Kölcsey Ferenc- Szemere Pál:] <i>Felelet a Mondolatra</i> (n)
- 1815.	Beregszászi Nagy Pál: <i>Dissertatio Philologica de vocabulorum derivatione ac formatione in lingva magyarica</i> (o)
- 1816.	[Sípos József.] <i>Ó és új magyar</i> (o)
- 1816.	Helmeczi Mihály: <i>Értekezés az úgynevezett újításokról a nyelvben</i> (a Berzsenyi-versek második kiadásának előszavaként) (n)
- 1816.	<i>A Mondolat és a Felelet bírálata</i> (Rumy Károly, <i>Allgemeine Literatur- Zeitung</i> , Halle- Leipzig) (n)
- 1817.	Z. [Balla Károly]: <i>A Mondolatnak s a rá való Feleletnek</i>

	<i>megítélése</i> (<i>Tudományos Gyűjtemény</i>) (n)
- 1817.	Kazinczy Beregszászi- és Sípos-bírálata (<i>Tudományos Gyűjtemény</i>) (o)
- 1818.	N.: Kritika (<i>Tudományos Gyűjtemény</i>) (o)
- 1818.	Füredi Vida: A <i>recenziókról</i> (<i>Tudományos Gyűjtemény</i>) (o)
- 1819.	Somogyi Gedeon bevezetése az <i>Értekezés a magyar verselés módjáról és fordításokról c.</i> munkájához (o)
- 1819.	Kazinczy: <i>Antikritika</i> (<i>Tudományos Gyűjtemény</i>) (n)
- 1819.	Kazinczy: <i>Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél</i> (<i>Tudományos Gyűjtemény</i>) (n)

14.2.14.2.5. Kazinczy Ferenc, az első nagy hatású nyelvművelő

Munkásságának kezdetén (a XVIII. század végén) Kazinczy fordítani kezd, és ennek során a stílusra és a nyelvire terelődik a figyelme. Fontosnak véli, hogy idegen nyelvi minták alapján áttett szavakkal és kifejezésekkel, fordulatokkal bővüljön a magyar nyelv készlete, de nem híve a „szófaragásnak”. Mindeközben azért olykor maga is használ régről felelevenített vagy újonnan alkotott szavakat. A szófaragványokkal kapcsolatban viszont — mint fentebb már szóba került — megírja az első ortológus (!) kritikát, amelyben megszabja az újító lehetőségeit, stílári korlátait.

A XIX. század első évtizedében azután nemcsak a neológia (a stílus-, és az először csak óvatos szóújítás), hanem az érte való mellett is elkötelezi magát; részint a fogsága alatt olvasott német szerzők és a német nyelvújítás eredményeinek hatására, részint a *Debreceni grammatika*, és általában a grammatikus hozzáállás — nemegyszer túlzó módon kárhoztatott — merevségével szembesülve. Nem idegen tőle a nyelvi rendszerbe való beavatkozás gondolata sem: a nyugati nyelvek, elsősorban is a német bővületében élve nem emel szót az ellen az ötlet ellen, hogy a magyarba bevezessék a nemeket, kiküszöbölve nyelvünknek ezt a nagy „hiányosságát”. Ám amikor ennek megvalósításával, a „nőstényítéssel” találkozik, visszakozik, s ettől kezdve a neológia újabb túlkapásai ellen is hadakozik. A grammatikai szabályok követésének parancsával szemben mindvégig az író szabad nyelvteremtéshez való jogát hangsúlyozza. Kazinczy szerint az eszményi cél a nyelv ideálja, amely felé a

nyelvnek — a szépíró tudatos közreműködésével — fejlődnie kell. A század második évtizedének közepén megjelent ortológus (vagyis normatív igénnyel fellépő) tanulmányok állásfoglalásaival szemben a nyelvész alkotói öntudatával válaszolja: „a mi íróink (...) tudva s akarva távoznak el az etimológia s a szokás törvényeitől (...). A szépíró nem ismer főbb törvényt, mint azt, hogy írása szép legyen. Valami ezen igyekezetét segíheti, az neki mind szabad; akár engedi a grammatika és a szokás, akár nem”.

Ítéleteiben azonban ő sem egészen mentes a normatív szemlélettől: Csokonai művészetét például azért illeti kritikával, mert a költő szerinte megengedhetetlen módon keveri a különböző stílusrétegekhez tartozó elemeket. (Berzsenyi éppen az efféle bírálatok miatt távolodik el Kazinczytól.) Az irodalmi nyelvben a tájszavaknak nem túlzott híve — különösen, ha azok nem saját északkeleti (igaz, éppen nyelvi normává erősödő) nyelvjárásába tartoznak —, és nem kedveli az archaizmusokat sem. Ugyanakkor az efféle kritikák mögött igen lényeges felismerés húzódik meg a nyelvi rétegek — az „élet nyelve” és az „irodalom nyelve” — létéről. („A poeta, a rhetor, a historicus, a theater, a piac, az iskola s a templom nyelve nem egy nyelv”). Amikor az irodalom nyelvének fontosságát hangoztatja, egyrészt — némi arisztokratizmussal — úgy gondolja, hogy az élet nyelve akár jelen állapotában is megfelel a funkciójának, másrészt arra számít, hogy az élet nyelvét majd lehatnak az irodalom nyelvében végbemenő változások.

Nyelvújító elméleti írásai közül kiemelkedik a két utolsó, összegző jellegű tanulmány, az *Antikritika* és az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*, amelyek már sokban közelítik egymáshoz a két szembenálló tábor véleményét.

Az *Antikritika* a Kazinczy kilenc kötetnyi műfordítását elmarasztaló *Kritikára* írott válasz. (A két művet I. a fenti felsorolásban.) Ennek szerzője azt kifogásolta, hogy Kazinczy, amikor a nyelv szokással szemben a szépség elvét teszi meg mértéknek, az író, a fordítót a nyelv fölötti korlátlan hatalommal ruházza fel. A kritikus ennek a nézetnek a veszélyeire hívja fel a figyelmet, és nehezményezi Kazinczy fordításaiban (de eredeti műveiben is) a szerinte mérték nélküli újítások tömegét. Kazinczy válasza: az, hogy az író ura a nyelvnek, azt jelenti, hogy „barátja, nem ellensége, művelője, nem pusztítója, (...) a Nyelv Génuszát illetni soha nem szabad”. A nyelv génusza a nyelvnek az a tulajdonsága, „amellyel a bővülést, szépülést, igazabbá válást nemcsak tűri, de szereti és óhajtja is, és hogy mind azon kölcsönzésektől, amelyekkel a gondolatot és érzést erősebben, lágyabban, komolyabban vagy csintalansággal festheti, nem idegenkedik”. A „nyelv génuszára” hivatkozva Kazinczy egészen hasonló mértéket állít fel, mint az ortológusok, akik a nyelv természetéhez való hűséget követelik.

Ennél is békülékenyebb hangot üt meg az *Ortológus és neológusban*. Kazinczy eddigre már nemcsak a „megromlott fejű” grammatikusokkal, hanem neves dunántúli írókkal, költőkkel is szemben állt (például Kisfaludy Sándorral), akiket ortológusnak minősített, bár éppúgy újítók voltak, mint ő, ha nem egyezett is mindenben a véleményük. Leghűségesebb hívei pedig, Kölcsey és Szemere eltávolodtak nyelvészleletétől — minden oka megvan tehát, hogy újragondolja nézeteit. Belátja, hogy ortológia és neológia nem egymást mereven kizáró elvek, melyek közül az első elvetendő, a másik helyeslendő. Bár továbbra is a neológusi hozzáállást tekinti alapnak (amelynek körébe az előzményektől eltérően most már besorolja nemcsak a purizmust, hanem a nyelvjárások és a régi nyelv elemeinek beépítését is), a korábbiaknál árnyaltabban, körültekintőbben fogalmaz: „Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egységben és ellenkezésben van önmagával. (...) S mi szabad az írónak? (...) mindaz, amit a nyelvek ideálja megkíván, a magyar nyelv természete (örök szokása s törvénye) világosan nem tilt, a régi és újabb klasszikusok által nevelt ízlés még javasol is, s a szükség multhatatlanul parancsol.”

Kazinczy tekintélyes mennyiségű fennmaradt szóalkotása között olyan szavak vannak, mint például: *alkalom, dereng, édeskés, egyesület, enyhe, évszak, felvonás, füzet, gyönyör, hálás, kedvenc, keringő, korszellem, könnyelmű, magány, részvét, szellem, szerény, szorgalom, tőkély*.

Munkássága stílusújítóként még jelentősebb, mint szóújítóként. Legfőképpen Kazinczynak — az első, elvi alapokon álló magyar nyelvésznek — az érdeme, hogy a nyelvújítás korában a szépírodalom stílusa a korábbinál sokkal változatosabb, erőteljesebb és árnyalatokban gazdagabb lett. A stílus művelésére a fordítást tartja a legalkalmasabbnak. Fiatalkori elve — a fordítás hasson eredeti műnek — később módosul: a fordító ne lépjen az író helyébe, csak segítsen az író megszólaltatásában, megőrizve az eredeti mű sajátosságait.

Kazinczy nemcsak elméleti művein, kritikáin, hatalmas levelezésén és irodalmi alkotásain, fordításain keresztül hatott, hanem mint kiadó, szerkesztő, lektor is. És ez utóbbi tevékenységeiben ugyanazon nyelvi eszmény megvalósítására törekedett, mint saját írásaiban. Bár soha nem foglalt állást az egységes nyelvi norma kérdésében — ettől bizonyára a nyelvi szabályozástól való ódzkodása is visszatartotta —, az egységesség elvét követte a nyelv formális kötöttségű elemeinek használatában (a helyesírásban, a hangalakban, a szóelemekben).

Ugyanakkor a szókincs- és kifejezésbeli, mondatszerkesztési és stiláris kérdésekkel kapcsolatban a sokszínűség, változatosságot, a szépírói jóízlést tartotta irányadónak.

14.2.14.2.6. A nyelvújítás győzelme után

A nyelvújítási harc elcsitulta után megszokottá válik, hogy továbbra is rengeteg újonnan alkotott szóval gyarapodik a nyelv, amelyek közül a használatban sok fennmarad, másokat elfelejtnek. A reformkorban az új szókincs már nemcsak az irodalom, hanem az úri középosztály és a polgárság társalgási nyelvének is részévé lesz. (A század elejének nyelvhasználati szokásaira mi sem jellemzőbb, mint az, hogy még Széchenyi István is csak ifjú felnőttként tanul meg magyarul. Igaz, a *Pesti művelt társalgó* e tekintetben még 1857-ben is megszorítással él: „Hazánkban némely köröket kivéve magyarul társalognak; azért fő feladata legyen minden ifjúnak, ki művelt névre igényt tart, hogy szép anyanyelvünket tökéletesen magáévá tegye.”) A vidék nyelve azonban még nem emelkedik a saját nyelvjárási hagyományai fölé, ha a közhöz akar szólni, régies, nehézkes, esetlen. Cseppet sem meglepő, hogy a kor szalonjainak ízlése hamarabb bizonyul fogékonyak az irodalomból megismert cizellált, nemegyszer érzélgős stílusra, a fennkölt, szép hangzású szavakra, poétikus, finomkodó szókapcsolatokra.

A női folyóirat-olvasókhoz címzett 1844-es felhívás — méghozzá éppen a nyelv ápolásáról! — így hangzik: „Kebleitek lelkesedésétől mint gyöngyelő forrás nedűjétől fakadand tartóssá a magyar társalgás életvirága, melyből füzendő koszorúkat örömmel teendik asztalaitokra kegyelések által lelkesített írónk.”

Az *arszlánok* és *arszlánnök* szívesen szőnek beszédükbe idegen szavakat, a társalgási nyelvben hemzsegnék az udvariasság paneljei (*ajánlom magamat, méltóztassék, van szerencsém*), a megtisztelő megszólítások.

A lapok sokszor halmozzák a szaknyelvek nyelvújítási szavait — olykor magyarázgatják is őket; a cukorrépa 1846-os folyóiratbeli vegyelemzése például így szól: „*víz, cukor, rostany (=faállomány), nyálkany vagy tojásfehér és más legenyés (azoticus) testek, pectine (növénykocsonya) /.../, chlorophylle (zöld festany), meszenyes sóska, hamanyos villanysó/.../, vaséleg (rozsdá), kovasav (kavics)*”.

A népköltészet iránt feltámadt érdeklődés és Petőfi, Tompa, Arany, Jókai művészete azután ellene hat mind a divatjelenségek megmerevedésének, mind annak a nyelvi szakadéknak, amely az irodalmi nyelvet kiművelő nyelvújítás következménye is volt: működésük hatására sokban közeledik egymáshoz az irodalmi nyelv és a köznyelv. Míg Kazinczy úgy vélte, az írónak az a feladata, hogy „magához vonja fel olvasóit”, de csak azokat, akik hajlandók megérteni (az irodalom csak a műveltekhez szól), Petőfiék a nép nyelvét emelik irodalmi rangra. A Kazinczyék által megújított nyelven írnak, de megfrissítik a stílust. Nyelvhasználatukat tanulságos összevetni például azokkal a reformkori folyóiratcikkekkel, amelyek szerzői mesterkéltséggel fordulatokkal zsúfolt műnyelven próbálják az elképzelt „nép”-et megszólítani.

Időközben hol a túlzó neológia (amelyet a szabadságharc leverése utáni újabb németesítés hív életre), hol az ellenhatásaként jelentkező és meglepően merev új ortológia hallat hangosabban magáról. Az előbbi soha el nem terjedt szavak ezreit ontja, az utóbbi pedig — mint az Akadémia 1872-ben induló folyóiratában, a *Magyar Nyelvőrben* is olvasható — megparancsolja: „ne újíts”. Az újabb nyelvhelyességi viták során azután nagyjából ismét konszenzus alakul ki az újított szók és az idegenszerűségek különböző rétegeinek megítéléséről. A grammatikusok, nyelvművelők teszik a dolgukat: irányt mutatnak a nyelv kérdéseiben, a szépírók, költők pedig — ha szükségesnek látják — tovább feszegetik a szűknek érzett kereteket. A köztudatba pedig bekerül a nyelvhelyesség megőrzésének fontossága.

14.2.14.2.7. Eredmények

A nyelvújítás legfőbb eredménye az a felbecsülhetetlen méretű és értékű szókincsés kifejezőképességi bővülés, amely nélkül ma — legalábbis művelten — aligha lehetne magyarul megszólalni. Nélkülözhetetlen szavak hosszú sorával gyarapodott a magyar nyelv többek között a művészetek, a politikai élet, az érzelmi és értelmi működések, a tudományok, a kereskedelem, az ipar és a mindennapi élet területén. Ezzel párhuzamban megújult a stílus, és változatossága révén alkalmazkodott a különböző műfajokhoz.

A nyelvújítók ténykedése azt a több évszázados folyamatot is lezárta, amely a nyelvjárások fölé rétegződő norma kialakulásához vezetett. Erről elméleti viták is folytak, a gyakorlatban is történtek kísérletek különböző nyelvjárások irodalmi rangra emelésére. Kazinczy, ha elméletben nem is, a gyakorlatban állást foglal a

fokozatosan normává erősödő északkeleti nyelvváltozat mellett, amely egyébként — származására, lakhelyére való tekintettel — a saját anyanyelvjárása is. Ez a nyelvváltozat azután mindenekelőtt Kazinczy „pesti triászának” (Szemere Pál, Horvát István, Vitkovics Mihály) közreműködésével Széphalom környékéről átköltözik a fővárosba — könnyen teheti, hiszen közel áll az ott használatos nyelvváltozathoz —, majd többek között Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Bajza József munkásságával meggyökeresedik, s a hírlapirodalom, a színjátszás, a tudományok, a közélet, az iskolai oktatás és nem utolsósorban — a latin, német, sőt, a divatos francia után — lassacskán a társalgás nyelvévé válik.

A korban mintegy száz szótár jelenik meg; két- és többnyelvűek (főként latinnal és némettel) és különböző funkciójú egynyelvűek: művekhez csatolt írói szójegyzékek az újításokról, „kised” szótárak az új vagy a ritka szavakkal, tájszógyűjtemények, szólásgyűjtemények, „gyökerészó” (a szócsaládokat összegyűjtő) szótárak és szakszótárak nagy számban. A Magyar Tudós Társaság 1832-ben kiadja első helyesírási szabályzatát (*Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai*), amelyben a normativitás igényével helyesírási, fonetikai, morfológiai kérdések sorában foglal állást. 1846-ban megjelenteti első átfogó leíró nyelvtanát (*A magyar nyelv rendszere*; létrehozásában Czuczor Gergely, Fogarasi János, Vörösmarty Mihály is részt vesznek), amely nemcsak a magyar nyelv leírásának, hanem a benne lappangó további lehetőségek bemutatásának szándékával is fellép. (Például felsorol képezhető, de esetleg éppen csak „kísérleti” jelleggel használt igealakokat, és funkciókat ajánl hozzájuk — l. az *írta legyen, írandotta, írni fogott volna* féle formákat és társaikat.) 1862-ben megjelenik az Akadémia első értelmező szótára (Czuczor Gergely — Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*). Ezek a művek nagyban hozzájárultak a nyelvújítás vívmányainak és a nyelvi normának a megerősödéséhez.

14.3. A nyelvújítás módszerei

14.3.14.3.1. Az új szavak

A nyelvújítás – bár a nyelv összes szintjét érintette – a szóalkotás terén hozta a leglátványosabb eredményeket.

Az eddig szórványosan említett nyelvújítási példák főként képzett, ritkábban összetett szavak voltak – ezekből született a korszakban a legtöbb: azóta is meglévők, időközben elavultak, vagy soha meg nem honosodottak óriási tömege. A nyelvújítók azonban egyéb módszerekkel is éltek a szókincs bővítés terén, amikor a sokezeres új szóállományt létrehozták. Az 1902-ben és 1908-ban megjelent kétkötetes *Nyelvújítási Szótár* mutatója – a teljesség igénye nélkül – mintegy nyolc és félezer új szót tartalmaz. Mielőtt végigtekintenénk a nyelvújítók főbb módszereit, érdemes néhány dolgot megemlíteni.

Az új szavak elterjedésében vagy kipusztulásában szerepet játszott, hogy valóban szükség volt-e az adott szóra; mennyire tűnt nehézkesnek vagy könnyednek; szépnek találtatott-e. Ez utóbbi a legsubjektívebb szempont, s itt jutottak fontos szóhoz a korszak nagy írói, költői. (Ma már sokszor különösnek tűnő vélekedéseikkel is; Kazinczy például a *pillangót* ízetlennek tartotta, és helyette a *lepe* szót ajánlotta, a *venyige* helyett pedig a *borágot*.) Ám a mégoly tudatos nyelvújítóknak is csak beavatkozni, irányt szabni sikerülhetett, de „döntést” azután természetesen maga a nyelvhasználat hozott.

Néhány példa arra, hogy egy-egy fogalomra hányféle megnevezés született, hányféle szóalaknak vagy szókapcsolatnak kellett megküzdnie a fennmaradás jogáért. *Bankár*: *bankúr, pénzcsúrnök, pénzkereskedő*. *Lényeg*: *létalap, létedelem, léteg, léteny, mivolt*. *Téglalap*: *egyközű négyszög, hosszás négyszegélet, közarány, lapegyközény*. *Számláló és nevező*: *felső, a törtszám felsője, hányító, részlet, illetve alsó, a törtszám alsója, nemező*. *Rögtönző*: *gyors költész, hevenyező, improvizátor, rögtön verselő, rögtönész*. *Tegez* (ige) : *teezet, teegez, teez, teget, téget, tégez, téz*.

A fennmaradt szó alakja is, jelentése is módosulhatott ahhoz képest, amit alkotója eredetileg neki tulajdonított. Néhány jelentésalakulás: a *pályázat*nak eredetileg ‘pályafutás’ értelme is volt, a *merénylő* eredetileg azt jelentette: ‘vállalkozó’, a busásan: ‘durván’, az *előzmény*: ‘tárgy’.

14.3.14.3.2. Szóképzés

A nyelvújítók leggyakoribb szóalkotási módja. Mintájául a nyelvben természetes módon létrejött képzett szavak szolgáltak (lásd a 3.6. és a 16.3.2.1. pontot), de az újítók nemcsak az élő, termékeny képzőket használták fel, hanem a már nem produktív, csak a szavakból kielemezhető képzőket is felelevenítették, sőt egészen újakat is alkottak.

A legkedveltebb produktív igeképzők között szerepelt az igéből igét alkotó műveltető *-szt* (*fogyaszt, illeszt*), a gyakorító *-g* és a vele alakult *-log, -leg*, illetve *-ng* képzőbokor (*társalog, érzeleg, forrong, mereng*), a névszóból igét formáló *-ít* (*alakít, egyesít*), a *-z* (*adományoz, véleményez*) és a *-kodik, -kedik, -ködik* (*jeleskedik, kegyeskedik*) stb. A leggyakoribb névszóképzők pedig az igéből névszót alkotó *-alom, -elem* (*érzelem, rejtelem*), *-mány, -mény* (*élmény, festmény*), *-vány, -vény* (*kiadvány, ígérvény*), *-at, -et* (*munkálat, lelet*), *-ék* (*jegyzék, pótlék*), *-ékony, -ékeny* (*folyékony, féltékeny*), *-atag, -eteg* (*roskátag, zuhatag*) stb. Képzők összekapcsolásával új képzőbokrokat hoztak létre, így született a *-sít* (*hiúsít, tanúsít*), az *-ászat, -észet* (*szobrászat, bölcsészet*), az *-ias, -ies* és ellentéte, az *-iatlan, -ietlen* (*nyárias, népies; emberietlen, költőietlen*), a szóvég téves tagolásával (az utolsó mássalhangzót a képzőhöz ragasztva) a *-zat, -zet* és a *-lat, -let* (*kapuzat, növényzet, szigorlat, címlet*). A túl hosszúnak, nehézkesnek érzett képzőbokrokat viszont (pl. *-hatatlan, -hetetlen, -atatlan, -etetlen* és *-dalom, -delem*) megpróbálták lerövidíteni: *a lakhatatlan így lakhatlan lesz, az okvetetlen okvetlen, a bizodalom bizalom, a türedelem türelem* stb.

A felelevenített, produktívvá tett képzők között többnyire a különböző szófajokból névszót alkotó képzők találhatók: *-ár, -ér* (*hordár, üzér*), *-g* (*adag, köteg*), *-cs* (*uracs, labdacs*), *-am, -em* (*állam, üzem*), *-tyű, -tyű* (*dugattyú, billentyű*), *-ály, -ély* (*apály, szenvedély*), *-ány, -ény* (*nyitány, puhány*) stb.

Az új képzők úgy keletkeztek, hogy a nyelvújítók leválasztották azokat a szóvégeket, amelyek több szóban azonosak voltak, képzőfunkcióval látták el őket, és átvitték más szavakra is. Ezzel mesterségesen alkalmazták a szóvég-megelevenedést (ráértést), ami a képzők természetes keletkezésének is egyik módja. Így lett képzővé az *-nc* (*fegyenc, újonc*), a *-c* (*bohóc, élc*), a *-da, -de* (*cukrászda, uszoda*), a *-ma, -me* (*gyurma, kelme*), a *-ca, -ce* (*álca, mérce*), az *-ar, -er* (*jogar, lovar*), a *-v* (*érv, terv*) stb.

A szóképzésnek azonban egyéb módjai is léteztek. Az új képzők leválasztásának némiképpen az ellentéte, amikor úgy hoznak létre új szót, hogy egy már meglévő képzőt egy másik szó pontatlanul megállapított tövéhez illesztnek (a szótó kikövetkeztetésével az elvonás jelenségét alkalmazzák mesterségesen); így keletkezett például a *figyel, erény, csomag* szó a *figyelem, erő, csomó* szavakból. A már említett tévesen kikövetkeztetett képzőbokrok születése a képzőbokrok természetes létrejöttére emlékeztet. A szokatlan szófajú alapszóból — mint *alábbi, azonos, előny, fölöttes, önző, újráz, utánoz* — vagy ragos alapszóból való képzések közül — mint *éljenez, hátrány, kézbesít, kiakolbólít, láttamoz* — az előbbieknél számos természetes úton létrejött előzménye van. Előfordult, hogy eredetileg inkább igékhez járuló képzőket névszók is megkaptak, és viszont; így lett például az *olvasmány* után az *okmány, a rejtély* után az *ünnepély*, illetve a *fegyvernek* után a *mérnök* — ez a kettősség azonban sok képzőnknek eleve is sajátja.

Ezek a képzésmódok tehát, ha nem is szorosan véve hagyományörzők, általában nem is tipikusan példa nélküliek a nyelvben. Így nincs értelme a nyelvújítás egyes képzéseit utólag helyeselni, másokat helyteleníteni — a nyelvsvokás azóta amúgy is alaposan megrostálta a nyelvújítók képzett szavainak tömegét.

Nagyon sok képzett szó hamar feledésbe merült, köztük például a *dalastyán* ('agg énekes'), *dolgász* ('üzletember'), *éldel* ('élvez'), *emléz* ('emlékezik'), *festékeny* ('festői'), *göreb* ('lombik'), *hosszány* ('tartozék'), *lengenye* ('gyöngyvirág'), *lomhár* ('szamár'), *mindenemény* ('az egyetemes tudomány'), *mindeményedelem* ('egyetem'), *monyorú* ('ovális'), *mozgony* ('gép'), *möglet* ('háttér'), *naplony* ('napló'), *őséged* ('uraságod'), *restnök* ('lajhár'), *tudósítalom* ('tudósítás'), *szabda* ('szabály'), *unadék* ('unalom'), *útnaklat* ('küldetés').

14.3.14.3.3. Szóelvonás

A képzéssel ellentétes jelenség (lásd a 16.3.3.3. pontot). Lényege, hogy a szó végéről leválasztják a képzőt vagy a képzőnek érzett végződést, és használni kezdik az így megmaradt — és egykor önmagában is létezett (vagy inkább csak ilyennek feltételezett) — szót. Így keletkezett a *dics* (a *dicsérből*), az *ék* (a *ékesből*), az *emlék* (a *emlékeztetőből*), a *gyönyör* (a *gyönyörűből*), a *pír* (a *pirosból*), a *szomj* (a *szomjazikból*), a *tan* (a *tanítból*), az *úr* (a *üresből*), a *vizsga* (a *vizsgálból*) stb. Téves kikövetkeztetéssel született az *ábra* (a *ábrázolból*): a *-z* szóvég a szláv jövevényszó része), a *cég* (a *cégérből*: a szóvég a német jövevényszó része), a *cikk* (a *cikkelyből*: a szóvég a német jövevényszó része), a *cím* (a *cimerből*: a szóvég a francia jövevényszó része), az *érdek* (a *érdekelből*: *ér* ige + *-dekel* képző), a *gép* (a *gépelyből*: a szóvég a német jövevényszó része), a *gyár* (a *gyártból*: a szóvég a török jövevényszó része), a *zöm* (a *zömökből*: a *-k* a szótó része, és nem képző) stb. A nyelvújítás kései korszakában valószínűleg az egyik képzőből is alakult elvonás útján új szó: a *ded*, amely a *-d* kicsinyítőképző halmozása, és a *kisded* (aprócska) szóról választották le (bár a szó keletkezését illetően másféle magyarázat is elképzelhető).

Ritkább esetben összetett szavakból is keletkezett elvonás útján új szó, például *kelet*, *nyugat* (a *napkelet*, *napnyugat* szavakból), *lom* (a *lim-lom*-ból), *monda* (a *mende-mondá*-ból), *zene* (a *zeneboná*-ból), *ön* (Széchenyi híres alkotása az *önhitt*, *öndicséret*-féle szavakból) stb.

14.3.14.3.4. Szóösszetétel

A szóképzés után valószínűleg a legtermékenyebb szóalkotási mód (lásd a 3.8. és a 16.3.2.2. pontot). Főleg alárendelő összetételek születtek; megtalálható közöttük az összes gyakoribb típus: a jelzős (*heyesírás*), a tárgyas (*hőmérő*) és a határozós (*alvajáró*) alárendelés. A legtermékenyebb elő- és utótagok között voltak a következők: *egy-*, *elő-*, *erő-*, *ész-*, *fény-*, *had-*, *kör-*, *köz-*, *mű-*, *nép-*, *nyelv-*, *ön-*, *rend-*, *szín-*, *túl-*, *vég-*; illetve: *-szomj*, *-tár*, *-tan*, *-ügy*, *-vagy*, *-véd*, *-zár*.

Jelentősen felszaporodtak — részben német minták nyomán — az új vagy addig csak ritka alkotásmódú összetett szók. Jelöletlen határozóval: *szellemdús*, *vérbő*; pusztá igetővel, esetleg megcsonkított formában: *láthatár*, *gyógyszer*; *dúvad*, *indok*; jelzős szó szerkezet összerántásával: *falóra*, *gyümölcskosár*; két szó mellérendelészerű összeillesztésével: *egyén*, *jelmez*; megcsonkított névszók összerántásával: *csőr* (cső + orr), *rovar* (rovátkolt + barom) stb.

A példákból is látható, hogy minden — akár eleinte helytelenített — típus elterjedt, s ma már a legfurcsábbakat sem érezzük különösnek, sőt, akár összetett szónak sem — 1. még *könnyelmű* (könnyű elméjű), *lég* (levegő ég), *higany* (híg anyag), *delej* (dél + éj), *indóház* (induló + ház), *talaj* (talp + alj) stb.

Természetesen keletkezett rengeteg olyan összetett — és csonkoltan egybeolvasztott — szó is, amely nem állta ki az idő próbáját, például *császna* (császári korona), *dalabáj* (fülemüle), *ébrény* (ébredő lény), *emember* (művelt ember), *kirányú* (centrifugális), *lektan* (meteorológia), *popont* (kettőspont), *szarvorrú* (orrszarvú), *szemcső* (látcső), *tevepárduc* (zsiráf), *tűzijáték* (tűzijáték) stb.

14.3.14.3.5. Elavult szavak felújítása

A régi nyelvhez mint feledésbe merült, de használatra méltó szavak — és nyelvtani formák — tárához fordultak a nyelvújítók. Az előző századok nyelvéből felelevenített szók egyik része az eredeti jelentésében került vissza a nyelvhasználatba, másik része új jelentést kapott. Azonos jelentésben élt tovább például az *ajánlat*, *aggastyán*, *áradat*, *bakó*, *dísz*, *év*, *fegyelem*, *hon*, *lomb*, *menet*, *őr*, *szerkezet*, *szobor*, *tartalom*. Új, a régivel valamilyen módon érintkező jelentést kapott többek között az *alak* (régén: 'baba'), *alkalom* (régén: 'szerződés, megegyezés'), *börtön* (régén: 'hóhér'), *képez* (régén: 'képzél, ábrázol, jelképez, formál'), *másol* (régén: 'változtat'), *segéd* (régén: 'segítség'), *szén* (régén: 'faszén, parázs, tűz'). Két régi jelentés közül az egyikkel vezették be újra a szót, például *agy* (régén: 'agyvelő' és 'koponya'), *hölgy* (régén: 'nő' és 'menyét'). A régi jelentés mellé egy vagy több újat társítottak: *báb* (régén: 'baba', azóta: 'rovarbáb' is), *baj* (régén: 'harc, nehézség', azóta: 'betegség' is), *tér* (régén: 'szabad tér, hézag', azóta: 'háromdimenziójú kiterjedés, beépítetlen közterület, lehetőség a tevékenységre' is). Olykor hibás olvasással, téves értelmezéssel is keletkezettek szavak, mint a *sírá*m vagy a *vezekel* (a *síralm* 'síralom' és a *veszék*el 'jajveszék' félreértéséből). Régi magyar személyneveket is felújítottak: *Akos*, *Árpád*, *Béla*, *Gyula*, *Zoltán*.

Mondolat, Dicsshalom 1813, címlap

Magyar Nyelvőr, Budapest 1885, első oldal

14.3.14.3.6. Nyelvjárási szavak közkinccsé tétele

Amíg a nyelvi norma nem kristályosodott ki, a tájszavak rétege sem különült el élesen a közkeletű szókinccstől, mivel az egyes szerzők révén ezek a szók is bekerültek az irodalomba (bár provinciális jellegük felismerhető volt). A nyelvújítók friss, kifejező elemeket látva bennük sok nyelvjárási szót köznyelviessé tettek. Például: *barangol, bucka, csalit, csapat, cserkészik, csökönyös, degesz, doboz, érdes, falánk, foszlány, hullám, hús, inda, kelengye, lenge, lóca, meder, moraj, renyhe, repkény, rimánkodik, róna, sanda, sápad, silány, zamat*. A tájnyelvi szavak gyakran megváltozott jelentéssel kerültek a köznyelvbe, így: *ázalék* ('főzelék, leves' helyett: 'ázalékfereg'), *bibe* ('kisseb' helyett 'a virág része'), *bútor* ('batyu, tarisznya' helyett: 'berendezési tárgy'), *páholy* ('csűr' helyett: '(nézőtéri) fülke'), *rikkancs* ('csósz' helyett: 'kikiáltó'). Egy határozóragot is elterjesztettek a népnyelvből: a *-lag, -leg-et* (pl. *színleg, főleg*).

14.3.14.3.7. Idegen szavak, szószerkezetek fordítása

A szavak nagy része összetett és igekötős formák átültetése, leggyakrabban tükörfordítása, azaz az idegen nyelvi összetétel tagjainak megfelelő magyar elemek egybekapcsolása (lásd a 16.2.9. pontot). Többnyire a német, ritkábban más nyelvek (pl. latin, francia) szavait fordították le. Összetett vagy igekötős szók többek között: *álláspont* (a német *Standpunkt* alapján), *befolyás* (a latin *influxus*, a német *Einfluss* alapján), *belátás* (a német *Einsicht* után), *kivonat* (a latin *extractum* alapján), *légyott* (a francia *rendezvous*, a német *Stelldichein* mintájára), *rokonszenv* (a latin *sympathia* után) stb. A képzett szavak hasonló átfordítása ritkább; például: *fegyenc* (a német *Züchtling* vagy *Sträfling* alapján), *hangulat* (a német *Stimmung* után), *pincér* (a német *Kellner* mintájára), *üteg* (afrancia *batterie* mintájára). Vannak közöttük nehezebben követhető megfelelések is: *anyag* (a latin *materia* szótöve 'anya' jelentésű), *rajong* (a német *schwärmen* 'nyüzsög, rajzik, rajong' szótöve 'raj, méhraj' jelentésű), *üzem, üzlet* (a német *treiben* 'mesterséget folytat' alapjelentése 'üz'), stb. Személyneveket is lefordítottak: *Győző* (*Victor*), *Soma* (*Cornelius*), *Szilárd* (*Constantinus*). Szókapcsolatok sora is — főleg német mintára — hasonló módon került nyelvünkbe, például: *jól néz ki; annak dacára, hogy; ez alatt azt értjük, hogy; elveszíti a hozzátartozóit; igazat ad; a színházban ezt a darabot adják; jól áll neki; hatalmában áll; ez áll a könyvben* stb.

Bizonyos germanizmusok nem vertek gyökeret, így például a műveltető képző helyett használt *hagy* (*megcsináltat* helyett *meg hagy csinálni*), a számnév után használt többesszám (*két emberek beszélgetnek*), a különféle mellékmondatokat pótló funkciókban álló főnévi

igenevek (*eléggé jók téged mentegezni* helyett: *eléggé jók, hogy téged mentegessenek*) vagy a már említett „nőstényítés” (*angyalné, szépné, őné*).

14.3.14.3.8. Idegen szavak magyarosítása

Ritkább eljárás, inkább egy-két tudományág terminus technikusait érintette; kevés maradt fent közülük: *pillér* (francia *pilier*), *bálna* (latin *balaena*), *gúla* (olasz *guglia*), *kálmos* (latin *calamus*), *rím* (francia *rime*) stb. A latin eredetű szavak *-us* nélküli formái — amelyek közvetlenül a németből is származhattak: *pedagóg, filozóf, dialóg* stb. — nem gyökereztek meg tartósan, ahogy a latin szavak magyar képzős formái sem (*interessál, anectotumocska*). S már a saját korukban sem találtak követőkre az effélék: *paradíz, frizur, karikatur, tempel* stb. Olykor földrajzi neveket is átféltak: *Istókhalm* (*Stockholm*), *Kappanhágó* (*Koppenhága*), *Lipcse* (*Leipzig*) — nem meglepő, hogy ezek az egy *Lipcse* néven kívül (amilyen nevű település Magyarországon is volt) nem honosodtak meg.

Irodalom

- [CH14-B1] Bárczi, Géza 1975. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat Kiadó, 291–362.
- [CH14-B2] Bárczi, Géza 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó, 542–575.
- [CH14-B3] Benkő, Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH14-B4] Benkő, Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. (Nyelvtudományi Értekezések, 113. sz.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 5–48.
- [CH14-B5] Csetri, Lajos 1990. *Egység vagy különbözőség? In: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 11–103.
- [CH14-B6] Gáldi, László 1967. *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH14-B7] Margócsy, István 1991. *Eszmetörténeti és irodalomszemléleti kérdések a nyelvújítás háttérében*. In: Jankovics József—Kósa László—Nyerges Judit—Wolfram Seidler (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 19. és a 20. század fordulóján*. Budapest—Wien, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 190–194.
- [CH14-B8] Pais, Dezső (szerk.) 1955. *Nyelvünk a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH14-B9] Simai, Ödön 1909–1917: *Kazinczy Ferenc nyelvújítása. Magyar Nyelv V–XIII*. (36 részben).
- [CH14-B10] Simonyi, Zsigmond 1891. *A nyelvújítás és az idegenszerűségek*. (Akadémiai Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, XV.) Budapest, MTA.
- [CH14-B11] Szily, Kálmán 1902–1908. *A magyar nyelvújítás szótára I–II*. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.
- [CH14-B12] Tolnai, Vilmos 1929. *A nyelvújítás*. Budapest, MTA.

15. fejezet - Az újmagyar és az újabb magyar kor

Laczkó, Krisztina

15.1. A korszakolás nehézségei

A korszakolás kérdése a középmagyar kor lezáródása és az újmagyar kor kezdetének 1772-es, támpontként szolgáló évszáma utáni időszakban, az utóbbi évek nyelvtörténeti szakirodalmának tanúsága szerint, meglehetősen vitatott tény. Azt az általánosan elfogadott nézetet, hogy az újmagyar kor a felvilágosodás eszméinek térhódításával kezdődött, és valójában napjainkig tart, egyre többen megkérdőjelezzik, és két korszakkal számolnak: az 1772-től 1920-ig tartó újmagyar korról és az 1920-tól napjainkig körvonalazódó, nyitott, ún. újabb magyar korról — a korszakhatárokat értelemszerűen nem mereven, pusztán egyfajta csomópontként értelmezve.

Mivel indokolható ennek a 233 évnek a felosztásaú Egyrészt számításba kell venni azt a nem elhanyagolható tényezőt, hogy a ma nyelvállapota felé közeledve, egyre nagyobb korpuszok állnak a kutatás rendelkezésére, amelyek nyilvánvalóan egyre árnyaltabb vizsgálatokat tesznek lehetővé (lásd a **34.6.** pontot). Ráadásul az utóbbi évtizedekben a tudományos kutatás lehetőségei is új szakaszba léptek az adatrögzítés, -tárolás és -feldolgozás, valamint az információtovábbítás területén: itt elegendő csak az interneten is elérhető Magyar Történeti Szövegtárra (<http://www.nytud.hu/hhc>) vagy Magyar Nemzeti Szövegtárra (<http://corpus.nytud.hu/mnsz>) utalni. Mindemellett éppen a felvilágosodással kezdődő, jóllehet nem előzmények nélküli tudatos foglalkozás a nyelvvel, a kodifikáció nyelvtanokban és különféle szótárakban történő rögzítése ugyancsak elősegíti a nyelvtörténet számára a mind részletesebb és pontosabb leírást, és ennek szintén következménye lehet a korszakolás pontosítása is.

Másrészt a gyakorlati célokat szolgáló nyelvtörténeti korszakolást alapvetően két nyelvtudományi axióma határozza meg: 1. nyelv és társadalom szoros összefüggése, 2. a nyelvhasználat kettős beágyazottsága, azaz a nyelvi rendszer és a társadalmi összefüggés-hálózat kettőssége. Ebből következően egy nyelvközösség életét jelentősen meghatározzák a történelmi események, vagyis a nyelvpolitikai helyzetet és a nyelvállapot változásait összefüggésében célszerű vizsgálni. Éppen ezek alapján érvelt legutóbb Tolcsvai Nagy Gábor (1998a) és Kiss Jenő ([CH15-B13]: 385–392) amellelt, hogy az 1920-as év korszakhatárnak tekinthető a magyar nyelvtörténet folyamatában. Kiss Jenő a legfontosabb nyelvpolitikai tényezőként a következőket sorolja fel a korszakra nézve: a tudományos és technikai fejlődés, valamint az informatikai forradalom térhódítása, a társadalmi mobilitás egyre nagyobb mértékűvé válása, valamint a legutóbbi időkben a globalizációs folyamatok felerősödése. Mérföldkőnek a trianoni békeszerződés tekinthető, amely Magyarország két világháború közötti elszigetelődéséhez vezetett, majd a második világháború után következett a Nyugattal szembeni politikai-ideológiai elzártság, amely az 1989-es rendszerváltás után szűnt meg teljesen, és nyitott egészen új perspektívákat mind társadalmi, mind politikai-gazdasági vonatkozásban. 2004-ben pedig Magyarország csatlakozott az Európai Unióhoz. Azaz az 1920-as évektől eltelt időszakot több ideológiai és rendszerváltás jellemzi, valamint radikális társadalmi átalakulás, illetőleg átalakítás is végbement. Továbbá nagyon jelentős tényező, hogy 1920 után a magyarság egyharmada idegen államnyelvek hatása alá került, amely kialakított egy magyarországi és egy kisebbségi anyanyelvhasználatot.

A társadalmi-politikai változások, valamint az információs forradalom értelemszerűen nyelvhasználati változásokat idéztek elő. Ezek a következő, főbb vonalakban foglalhatók össze: *a*) megnőtt a nyelvi kommunikáció intenzitása és mennyisége, új nyelvhasználati szinterek születtek, ennek következtében megindult a nyelvváltozatok, regiszterek és stílusok egyfajta keveredése (lásd a **20.** fejezetet); *b*) kisebbségi helyzetben és részben, értelemszerűen nem azonos módon kezelhetően, az anyaországi nyelvjárások vonatkozásában, különösen az 1960-as évektől, kialakul a diglosszia jelensége (lásd a **19.** fejezetet); *c*) megnő a szociolektusok szerepe, emellett bizonyos nyelvhasználati szintereken csökken a nyelvjárásoké (ami természetesen nem jelenti a nyelvjárások kihalását), egyfajta regionalitás jön létre (lásd a **18.** fejezetet); *d*) kisebbségi helyzetben észlelhetővé válik a kommunikációs kompetencia zavara, de akár a nyelvvésztség jelei is (lásd a **21.** fejezetet); *e*) a társadalmi nyilvánosság radikális szerkezetváltozáson megy keresztül, jellemzői a modernizáció, az urbanizálódás, a tömegtájékoztatás, a professzionalizálódás, az informatikai forradalom (telefon, televízió, mobiltelefon, számítógép, világháló), jelentősen nő a tömegkommunikáció szerepe — mindez a beszélt nyelv befolyásának növekedéséhez vezet (lásd a **34.** fejezetet); *f*) különösen a 20. század

folyamán jellegzetessé válik a társadalom tagjainak nyelvi befolyásolása (például a korszakot jellemző preskriptív nyelvűvelés, az egy központú normaszemlélet által), majd a 90-es évek elején a kultúra-, életmód- és életszemlélet-változással a nyelvi mentalitás is változáson megy keresztül (például a deskriptivitás felváltja a preskriptív szemléletet, több központúvá válik a normaszemlélet; lásd a **31.** fejezetet); g) végül az internet és az internetes kommunikáció megjelenése és egyre erőteljesebb térhódítása (e-mail, levelezőlisták, topikok, chatek, különféle egyéb online beszélgetések, amelyek a beszélt nyelvi normákhoz közelednek, de írásos formájúak) napjainkban még előre nem teljesen látható nyelvhasználati változások színtere lehet. (Hazai viszonylatban ezek nyelvi vizsgálata még csak az utóbbi időben kezdődött el.) Nyilvánvaló tehát, hogy a nyelvhasználati változások valóban indokolják az 1920-as korszakhatár felvételét. De vajon a nyelv állapotában bekövetkező változások is ugyanerre az eredményre vezetnek-e?

Állapotváltozásként nagyjából az alábbiakat lehet megállapítani: a) a kisebbségi magyar nyelvváltozatokban elsősorban pragmatikai vonatkozásban, a kommunikációs norma viszonylatában erőteljes szétfejlődés indult el, amely főleg a hangtan és a lexikon területén okoz változásokat, és csak kisebb mértékben a morfológia és a szintaxis területén; kisebbségi helyzetben fellelhetők a kommunikációs kompetencia zavarai, teret nyer a kétnyelvűség; b) a beszélt nyelvi sztenderd erőteljesen hatást gyakorol például a nyelvjárásokra, ezekben egyfajta kiegyenlítődés tapasztalható, egyes nyelvjárási hangrendszerek bizonyos fokig felbomlanak; c) a beszélt nyelvi jelenségek írott változatban jelennek meg (internet, SMS), ezzel egyidejűleg nő az informális jelleg szerepe is; d) a szókészlet nemzetközivé válik, elsősorban angol nyelvi hatásra, nő a jövevényelemek száma (lásd a **16.** fejezetet), de ez a hatás bizonyos szóalkotási módok felerősödésének is kedvez (pl. a betűszók terjedése). Mindemellett azt is meg kell állapítanunk, hogy magában a nyelvi rendszerben, azaz akkor, ha a nyelvet önmagában, s nem funkcionalitásában tekintjük, az újmagyar és az újabb magyar korszak nem mutat olyan számottevő különbséget, amely a két korszak különvételét igazolná. Vagyis a nyelvhasználat felől nézve a két korszakos megközelítés teljes mértékben igazolható, ám minthogy a nyelvtörténeti kutatások eddig csak — s korábbi korszakokban törvényszerűen — a rendszervizsgálatot végezték el (a történeti pragmatika eredményei nálunk még relatíve korai fázisban tartanak), ezért a lentebbi (15.4. szakasz - Hangtörténet, 15.5. szakasz - Morféma- és szófajtotörténet, 15.6. szakasz - Mondattörténet), a nyelvi rendszert szem előtt tartó bemutatásunkban a két korszakot nem választjuk ketté, ahogy a helyesírástörténetet sem (15.3. szakasz - Helyesírás-történet), hiszen a helyesírásban a 19. században megvalósuló sztenderdizáció feltétlenül korszakhatárt is jelent egyben a helyesírás zárt, előíró jellegű normájának megvalósulása folytán a szabályzatokban.

15.1.15.2. A nyelvi norma kérdése, a sztenderdizáció

Minthogy korszakunkat nézve, különösen az újmagyar korszakra vonatkozóan, a nyelvi norma alakulásának kérdése központi jelentőségű éppen a nyelvújítás sztenderdizációjának köszönhetően, ezért érdemes és célszerű a norma fogalmát röviden tisztázni. A nyelvtörténeti alapozású normamegközelítést Benkő Loránd fogalmazta meg éppen a magyar felvilágosodás írott nyelvének vizsgálata során (1960a: 46). Eszerint a nyelvi norma a nyelv egészében, illetőleg annak változataiban heterogén jelleggel meglévő nyelvi jelenségeknek következetes, egységes és állandó megoldása, amely hagyományozódik a nyelvszokással, és íratlan vagy írott szabályokban rögzül. Tehát a nyelvi norma megnyilvánulási formái azok a nyelvi elemek, amelyek a nyelv egészében az igényesebb nyelvhasználat részeként széles körben azonos megoldású, kötött jelleget mutatnak. Ezt a megközelítést mindenképpen ki kell egészíteni a norma pragmatikai keretben történő értelmezésével, hiszen széles értelemben vett pragmatika nélkül nem lehet normáról beszélni a nyelv funkcionális volta következtében (vö. Tolcsvai Nagy 1998b). Ebben az értelmezésben tehát a norma valamiféle orientáló minta, amely egyrészt egyén és közösség, másrészt egyén és egyén viszonyában értelmezhető az interakciókban. Ezekben a viszonyokban együttesen jelenik meg a szabályszerűség, a minta és az ismeret. Vagyis ennek megfelelően többféle minta van, többféle norma, amelyek között található kiemelt, privilegizált változatok, s olyanok is, amelyeknek a nyelvközösségben alacsonyabb az értékük. A két szélső tartományban tehát a presztízs és a stigma orientál.

Az európai történelemben általános az a tapasztalat, hogy az egyes nyelvközösségek általában eljutottak egy olyan szakaszba, amelyben valamilyen módon tudatosították saját normarendszerüket, amely a gyakorlatban korábban is érvényesült. Ennek alapformája a rögzítés, vagyis a kodifikáció, amely egy nyelvváltozat nyelvtanokban, értelmező szótárakban, helyesírásokban való leírását jelenti. Ez a folyamat a magyar nyelv viszonylatában megindul a 16–17. századi nyelvtanokkal (lásd a **17.** fejezetet), elősegítve a nyelvi sztenderd, elsődlegesen az írott nyelvi sztenderd kialakulását, amelyet tudatos formában a nyelvújítás határozott meg (lásd a **14. fejezet - A nyelvújítás.** fejezetet). A nyelvújítás ilyenformán valójában a sztenderdizációt hajtotta végre, meghatározva azt a központi szerepű, presztízserértékű nyelvváltozatot, amely a többi fölé emelkedett.

Tolcsvai Nagy (2005) alapján a következőképpen foglalhatjuk össze a nyelvújítás jelentőségét a normakérdés, a sztenderdizáció tükrében. A magyar nyelv ügye, valójában a nyelvi sztenderdizáció kérdése már a 18. század közepe után felmerült, s később egyre nagyobb politikai jelentőségre is szert tett, összekapcsolódva a felvilágosodás szellemi mozgalmával és programjaival (vö. például Bessenyei közművelődési programja). Az e körül zajló szervezett tevékenység és vita az 1800-as évek elején vált általánossá (jóllehet értelemszerűen már korábban elkezdődött, lásd az 1790-es prozódiai vitát az időmértékes verselésről): ekkor folytak leghevesebben a különféle irodalmi csatározások vagy a jottista-ipszilonista háború. Bár a köztudatban a nyelvújítás két egymással szemben álló tábor küzdelmeként él (a neológusok, akik bármilyen forrásból eredő új nyelvi formákat és kifejezőmódokat kerestek, amelyeknek az ízlés szab határt, és az ortológusok, akik legfőbbképpen abban különböztek, hogy mindenféle idegen mintát elutasítottak), valójában a legnagyobb viták idején a szembenálló felek nem mindenben voltak ellentétes véleményen, inkább több következetes nézetet képviselő csoportról lehet beszélni. Voltak olyanok, akik semmiféle mesterséges változtatást nem tartottak elfogadhatónak, mások ugyan purista nézeteket vallottak, de megengedték volna a mesterséges beavatkozást a nyelvbe a tiszta, népi minták alapján (tipikusan ezt képviselte a *Debreceni grammatika*), megint mások egy enyhébb szabályozást kívántak az analógiára hivatkozva, s voltak olyanok is, akik határozottan az idegen minták alkalmazásában látták a nyelvi sztenderdizáció megvalósíthatóságát. A szembenálló felek között választóvonalat jelentett annak megítélése, hogy az irodalmi alkotásokban a régies és nyelvjárási elemeket hogyan kezelték: elutasították vagy kívánatosnak tartották-e. Anyelvújítás tehát nem két teljesen ellentétes állásponton lévő csoport harcának tekinthető, hanem olyan, mai terminussal élve: tudományos diskurzusnak, amely tartalmazta írói, irodalomelméleti és nyelvtudományi tevékenységek párhuzamos sorát, amely azután átalakította a magyar nyelvhez való viszonyt a nyelvhasználók körében.

A magyar történeti folyamatokat tekintve a nyelvújítás művelődés- és eszmetörténeti keretét a felvilágosodás és a klasszicizmus jelentette a maga racionalizmusával és társadalomátalakító szándékával, majd a romantika nemzeti irányultsága. Így a magyar nyelv értelmezése és értékelése valójában egyszerre két síkon zajlott: az egyetemes művelődés és a nemzeti jelleg kettősségében.

A nyelvújítás tágabban értelmezve az 1770-es évek elejétől az 1840-es évekig tartott, a Magyar Tudós Társaság nyelvi kodifikációs tevékenységének a kibontakozásáig. Szűkebb értelemben maga a sztenderdizációs tevékenység az 1790-es évek elejétől datálódik az 1820-as évek közepéig: ez alatt történt meg a magyar nyelv több szempontú feldolgozása, értékelése, részleges átalakítása és bővítése. A nyelvújítás nem pusztán nyelvbővítés volt tehát. Megtörtént a nyelvi sztenderd rögzítése, az így létrejövő minta kiterjesztése, érvényessége határainak kijelölése, a szépirodalomhoz való viszonyának értelmezése, nyelvi ízlésbeli kérdések megvitatása. Hiszen a nyelvújítás célja a magyar művelődési és nyelvi elmaradottság felszámolásán, a nyelvnek az új kommunikációs igények kielégítésére való alkalmassá tételén, a modernizációs felzárkózás végrehajtásán túl még a következőkben is meghatározható: „a magyar nyelvnek a görög—latin és francia—német eszményhez való közelítése, kifinomult közlésekre felkészítése; a magyar nyelv (át)értelmezése a kultúrában, viszonyítása az azt beszélő közösséghez, főképp a nemzethez és a klasszikus és jelenkori európai kultúrákhoz; az irodalom és az irodalom nyelvének (át)értelmezése; a magyar nyelvnek szabályozása, ezáltal rögzítése, a megvalósulás és az eszmény viszonyában való értelmezése és részleges megváltoztatása, a művelődéshez való viszonyának tisztázása, szabály, rögzítettség és alkotás összefüggésének megfogalmazása; egy általános anyanyelvi nemzeti művelődési program kidolgozása, melynek része az anyanyelvi művelődés” (Tolcsvai *i. m.*).

A nyelvújítás során a kodifikáció leggyakoribb és legfontosabb eszközei a nyelvtanok voltak (Gyarmathi Sámuel, Kassai József, Révai Miklós, Verseghy Ferenc nyelvtanai vagy a *Debreceni grammatika*), amelyek a magyar nyelvet általánosságban kívánták leírni, meghatározott alapokra helyezve a szabályokat. Az 1846-ban megjelent első akadémiai nyelvtan tanúsága szerint ekkorra a sztenderdizációs folyamatot lezártnak tekintették. Míg Verseghy vagy Révai nyelvtana egyszerre kívánta érvényesíteni a leírás és az előírás szempontját, s tevékenységük a nyelvközösség és a nyelvtan viszonyának feltárására, levezethetőségére irányult, addig az akadémiai nyelvtan a kodifikált sztenderd fogalmát teljesen leszűkítette a leíró nyelvtani rendszerre, s csupán rendszerleírást adott. A sztenderd kodifikációjának másik két prototipikus formáját, a helyesírási szabályzatot és a szótárt ugyancsak a Magyar Tudós Társaság készítette el. (A nyelvújításról részletesebben lásd a **14. fejezet - A nyelvújítás.** fejezetet.)

Annak árnyalt, nagy ívű, átfogó feltérképezésével — ahogy azt a korábbi korszakokra vonatkozóan Benkő Loránd ([CH15-B4]) vagy Szathmári István ([CH15-B21]) elvégezte —, hogy a nyelvújítással megvalósuló sztenderdizáció hogyan hatott a különféle nyelvváltozatokra a 19. század második felétől kezdve, még adós a nyelvtörténeti kutatás. Hiszen a több évtizedes, sokak által végzett élénk tevékenység lényegében a korszak lezárulta után hozta meg eredményeit, a magyar nyelv teljesítményét tekintve például Petőfi, Arany és Jókai munkásságában, a nyilvánosság, a tudomány és a társalgás nyelvezetében és a Tudós Társaság kézikönyveiben. Hogy miképpen változott a későbbiekben a nyelvi sztenderd, hiszen a sztenderdizáció nyilvánvalóan nem szüntette meg a nyelv történeti, tehát változó jellegét, ennek a kutatása ebből az aspektusból, azaz a korpuszokból nyerhető adatok rögzítésén túlmenően, a jövő feladata kell hogy legyen. Ez a hiány valójában a pragmatikai kutatásokkal, a nyelvi norma felfogásának ártértekelődésével, a szociolingvisztika térhódításával, módszereinek és elméleteinek megismerésével vált nyilvánvalóvá a 20. század második felében. Ugyancsak további feladat a beszélt nyelvi normák vizsgálata, leírása és értékelése, különösen napjaink nyelvi változásainak tükrében, amikor a beszéltnyelviség több nyelvhasználati szintéren az írásbeliség meghatározójává is válik, ezzel előre vetítve egy korszak kezdetét.

15.3. Helyesírás-történet

Mínt hogy a magyar sztenderd kodifikációjának egyik prototipikus formája a helyesírási szabályzat, s ennek első megjelenése éppen erre a korszakra esik a magyar nyelv ügyét középpontba állító szellemi mozgalmak, a közéleti nyelvváltás, a nyelvújítás, a nyelvi tudatosság és a nyelvről való gondolkodás kivételes korszakának eredményeként, így szót kell ejtenünk a magyar helyesírás-történetnek erről az időszakáról is. A sztenderdizáció leglényegesebb kérdését először a „hangjelölés”, azaz a fonematikus elv megvalósulása jelenti (lásd a 29. fejezetet is).

15.3.15.3.1. Az első szabályzatot megelőző időszak

A 18. század végére mind a magán-, mind a mássalhangzók vonatkozásában az előző századok hagyományainak megfelelően – legalábbis a mai rendszerhez képest – még meglehetősen nagy a tarkaság, a vagylagos megoldások az írásgyakorlatban, a normára való törekvés azonban egyértelműen tetten érhető, s ezt az egyes, még bizonytalan jelölési formákkal kapcsolatos viták is jelzik.

A magánhangzók körében az ékezettel történő hosszúságjelölés ekkorra nagyjából már kialakult gyakorlattá vált, egyedül az *ő* és az *ű* írásmódja ingadozott, jelen volt még a régi jelölés is: *ó*, *ú*, amelyet aztán lassan kiszorított a mai forma az egyszerűség és az esztétikum okán. Nagyobb problémát jelentett kodifikáció híján az írásgyakorlatban az *i-í*, *u-ú*, *ü-ű* alkalmazása az ingadozó ejtés miatt, illetőleg a magánhangzó-jelölés egységesedését némiképp gátolta a nyomdák betűkészletének korlátozott volta, különösen a nagybetűk teljes körét tekintve.

A magánhangzók körében a diskurzus különösen az ún. középzárt *ē* jelölése körül zajlik. (Ez a vita nem új, hiszen már a 15–16. században is voltak törekvések arra, hogy ez a fonéma az írásban is megkülönböztetődjön, s hozzátehetjük: a későbbi időszakokban is újra és újra felbukkant a helyesírási tudományos diskurzusban, sőt a mai napig elő-előkerülő problémakör.) A leglényegesebb kérdés itt alapvetően az, hogy az *ē* vajon sztenderd vagy nyelvjárási jelenség-e. Ha nyelvjárási jelenség, akkor a helyesírási jelöletlensége ma már nyilvánvaló, ha ellenben sztenderd vagy sztenderdközelit jelenség, akkor egy létező sztenderd hang marad jelöletlenül. Vitathatatlan, hogy esetenként az *e*: *ē* szembenállás jelmegkülönböztető szerepű lehet (*ti verték* – *ők vertek*), ennek ellenére meglehetősen nehézkes volna a két minőségileg eltérő fonéma jelölése. Éppen ezért – bár sok szerző jelölte az *ē*-t – a 18. század végének olyan tekintélyei, mint Gyarmathi, Révai vagy Kazinczy nem támogatták az ügyet. Másfelől ez idő tájt a nyomdai feltételek sem kedveztek egy új formájú betű bevezetésének.

A mássalhangzók között jellemző volt a *c* és a *cs* jelölésének kettőssége, amely még a korábbi katolikus–protestáns helyesírási rendszer szembenállásából eredt. Protestáns jelölés ugyanis a *tz* és a *ts*, katolikus a *c* és a *cs*. Jóllehet a szerzők választását már nem a felekezeti hovatartozás határozta meg, ez a kettősség határozottan fennállt, az egységesítés azonban sürgetővé vált (például a szótárkészítések miatt; hova kerüljenek a *c*, *cs* kezdetű szavak a szótárakban). Az ebből kibontakozó tudományos vita alapját az adta, hogy a kérdéses jelek hangkapcsolatokat vagy egyeshangoknak megfelelő fonémákat jelölnek-e. A kérdés eldöntésének kimenetelében fontos szerepet játszott az, hogy Kazinczy, Vörösmarty és a pesti írói kör az utóbbi felfogás mellett szállt síkra.

A mássalhangzó-jelölés vonatkozásában ebből a korszakból megemlítendő még, hogy ekkor rögzül a *zs* jele, s így valójában az egyetlen igazi eltérés a mai rendszertől a *dzs ds*-sel történő írása, jóllehet esetlegesen felbukkan már a háromjegyű betű használata is. Továbbá ingadozás jellemzi a mássalhangzók hosszúságának jelölését elsősorban a toldalékos alakokban, a tövekben már a teljes kettőzés gyakorlatát (pl. *aszszony*) nagyon kevesen követik, elterjed az egyszerűsítés (*asszony*).

A 18. század végére a különféle hasonulások és összeolvadások jelöltsége vagy jelöletlensége már elég nagyfokú megállapodottságot mutat, s közel áll a mai gyakorlathoz, egyetlen fontos kivétel van: az összeolvadásos palatalizáció jelensége (*látja* vagy *láttya*). A kérdés alapja valójában a kiejtés és a szóelemzés elvének ütközése egy sajátos morfológiai helyzetben. Bár már Geleji Katona István az 1645-ös *Magyar Grammatikatska* című munkájában megfogalmazza, hogy a *tő* és a toldalék határát ebben a helyzetben is a szóelemzésnek megfelelően célszerű érzékelteni, az erről szóló vita az 1790-es évektől egyre erőteljesebben zajlik, s tetőfokát a 19. század első két évtizedében éri el. Ezt a tudományos diskurzust nevezzük jottista-ipszilonista háborúnak. A két tábor elnevezése beszédes: a jottisták a szóelemző elvet (*látja*), az ipszilonisták pedig a kiejtés elvét (*láttya*) tekintették mérvadónak. A két párt vezéralakja a jottisták részéről Révai Miklós, az ipszilonisták részéről pedig Verseghy Ferenc volt. A vita középpontjában álló jelenségek a következőképpen határolhatók körül: a *t, d, n, l*-re, valamint a *ty, gy, ny, ly*-ra végződő igéknek és névszónak azok az alakjai kritikusak a helyesírás szempontjából, amelyekben a toldalék *j* vagy *j*-vel kezdődik. A diskurzus pedig az alábbi kérdések körül folyt: a toldalék esetében etimologikusnak tekinthető-e a *j* elem; megmaradjon-e a *tő* hangalakja; hogyan valósítható meg a kiejtés és írás egysége; mit mutat erre nézve a helyesírási hagyomány; valamint szerepet kaptak a vitában további szempontok is, mint például a felekezeti hovatartozás vagy a területi vonatkozások. A jottisták győzelmében végül nemcsak a tudományos érvek játszottak szerepet, hanem többek között Kazinczy tekintélye és a pesti egyetem is.

A hangjelöléshez kapcsolódik az az ebben a korszakban felbukkanó kérdés, hogy a régies írásmódú családneveket (pl. *Balogh, Tóth, Gaál*) korszerűsíteni kellene, vagyis a hagyománnyal szemben a fonematikus jelölést alkalmazni. A nevek identifikáló funkciója miatt azonban ez a fajta egyszerűsítés hátrányokkal jár, s a kérdésnek természetesen társadalmi összetevői is voltak, a régi nemesi családnevek viselői erősen ellenálltak az átalakításnak. Az ilyen irányú reformtörekvések aztán 1810 után teljesen visszaszorultak. Ugyancsak ide tartozik annak a tulajdonképpeni elviségnek az általános elfogadása, hogy az idegen szavak és nevek írásában (lásd a **29.3.29.3.7. szakasz - Az idegenesség** pontot) a közsók tekintetében a jövevényszavakat magyarosan kell jelölni (leszámítva a tudományos élet latin és görög elemeit), a tulajdonneveknél azonban meg kell tartani az idegenes írásmódot (bár felmerül a kiejtés szerinti átírás is).

A fonematikus jelölésen túl a korszakra vonatkozóan a következő helyesírási kérdésekről lehet számot adni: Az írásjelek között a mondatzáró írásjelek teljes köre kialakul már a középmagyar korra, s a mondaton belüli írásjelek is igen nagy számban megjelennek a nyelvtanokban. Sajátos és főképp a korszakra jellemző írásjel a hiányjel, amelyet meghatározott morfológiai helyzetben alkalmaztak: az *a'* névelőnél, valamint mutató névmásnál, a *'s* kötőszónál, a jelöletlen birtokos jelzőnél (*az apa' háza*) és a zéró tárgyragnál (*ne hagyd magad'*). – A nagybetűk használata ekkor még jóval szélesebb körű, mint ma, feltehetően az erős német nyelvi hatásnak köszönhetően. Nagybetűvel írják a tulajdonnevek melléknévképzős származékait, a népeveket, a hivatali rangokat, a tudományok elnevezését és azok bizonyos szakszavait. – Az elválasztásban javaslatként megfogalmazódik a szótagolással szemben a morfémahatáron történő elválasztás, ez azonban nem talál követőkre. Ahogy az sem, hogy a latin jövevényszavak kövessék a latin elválasztási szabályokat. A nagyobb problémát a hosszú kétjegyű betűk jelentik, különösen az egyszerűsített írásmódú változatuk (lásd az *as-szony* típusú elválasztás megjelenését az *asz-szony* mellett), valamint a *dz* és a *ds* betűjegyeinek általános érvényű szétválasztása, minthogy – ha nem is teljesen egyértelműen – hangkapcsolatok jelének tekintették őket. – A külön- és egybeírásban meglehetősen nagy az összevisszaság a gyakorlat terén. Egyesek a teljes különírást propagálják (pl. Révai), sok szerző az egybeírást, de vannak, akik feltehetően a tanácsstalanság miatt a kötőjeles íráshoz folyamodnak, s ezt minden összetett szóra kiterjesztik. A bizonytalanság és az ellentétes gyakorlat ellenére mégis kikristályosodni látszik az a tendencia, amely szerint a morfológiai jelöletlenség az egybeírásnak, a jelöltség pedig inkább a különírásnak kedvez. A német hatásra keletkező összetételek is az egybeírásra adnak mintát.

15.3.15.3.2. Az első helyesírási szabályzat

A Magyar Tudós Társaság megalakulása után az egyik első feladatának tartja, hogy kiadja a helyesírással kapcsolatos állásfoglalását a *Magyar helyesírás' és szóragsztás' főbb szabály ai* címmel 1832-ben.

Kidolgozásában a legfontosabb szerepe Vörösmartynek és Toldy Ferencnek volt. Az első helyesírási szabályzat még igen röviden, a lényegi pontokra vonatkozó irányelveket fogalmazott meg, s az előírásokat a Magyar Tudós Társaság saját kiadványai számára rögzítette, tehát nem általános érvényű, kötelező szabályzatnak készült. Minthogy azonban a korábbi helyesírási viták már nyugvópontra jutottak, s a főbb kérdésekben kialakult egyfajta közmegegyezés, így egy már élő gyakorlatot szentesítettek a szabályok, ebből következően a szabályzat alkalmasnak bizonyult arra, hogy például a pesti írói kör alkalmazza a benne foglaltakat.

A szabályzat egyik legfontosabb ismérve, hogy kodifikálta a jottista elveket, ahogy erre címében is utal. Afonematikus jelölés tekintetében az akkori rendszer már nagyon közel állt a maihoz: 38 betűt sorolnak fel a szerzők, s ezek közül mindössze a *c* fonéma jele tér el (*cz*), valamint hiányzik a *dz* és a *ds*, hiszen ezeket hangkapcsolati jeleknek tekintették. A kétjegyű betűk kettőzésének szabályait az egyszerűsítés elvének megfelelően határozzák meg (*asszony*), kivéve a *tő* és a *toldalék* határán, ahol is a *tő* érzékeltetését elsődlegesnek tartották (*veszsen*). Az idegen eredetű szavakra nézve a kialakult gyakorlatot követték: a jövevényszavakat magyarosan kell írni a tudományos élet görög és latin elemeit leszámítva, ezzel szemben a régies írásmódú családnevek esetében az eredeti alak megtartása mellett foglaltak állást. Az írásjelek közül csak a hiányjel és a kötőjel kerül előtérbe, minden egyéb kérdésben a közszokásra hivatkoznak. A nagybetűkkel is csak néhány rövid szabály foglalkozik: kimondják, hogy nagy kezdőbetűsek a mondatkezdő pozícióban lévő szavak, a tulajdonnevek és a megszólítások. Fontos előrelépés viszont, hogy a tulajdonnevek melléknévképzős alakjait kisbetűsen szabályozzák. Az elválasztás a szótagolásra épül, ez alól csak az összetételek jelentenek kivételt. Ugyancsak fontos, hogy az egyszerűsítve kettőzött kétjegyű betűk elválasztásában kimondják az egyszerűsítés feloldását (*asz-szony*). A különírás-egybeírás szabályaival gyakorlatilag az első szabályzat nem foglalkozott. Mindössze annyi hangzik el, hogy az összetételek kötőjellel írandók, de legtöbb esetben elfogadhatók kötőjel nélkül is.

Az első helyesírási szabályzat megjelenése mérföldkő a magyar helyesírás történetében, s nemcsak a sztenderdizációban kell látnunk a jelentőségét, hanem abban is, hogy a helyesírás státuszát tekintve akadémiaivá válik, s ezt a státuszt mind a mai napig őrzi.

15.3.15.3.3. Helyesírási reformtörekvések az első szabályzat után

Már az 1850-es évektől kezdve egyre gyakrabban merült fel a helyesírási reform igénye, elsősorban valamiféle egyszerűsítés jegyében. Az írásgyakorlatban ugyanis kezd visszaszorulni a hiányjelek használata (ezt 1856-tól a szabályzat is rögzíti), megjelenik a *cz* helyett a *c*, valamint a kettőzött kétjegyű betűk egyszerűsítése a *toldalékos* alakokban is. Ezeket a változtatásokat is tartalmazta több más ponttal együtt (pl. a vonatkozó névmások egybeírása, a magyaros írásmód propagálása) Simonyi Zsigmond indítványa, amelyet az Akadémia elé terjesztett 1891-ben, ám az Akadémia ekkor még ellenállt a változtatásoknak.

Az első szabályzat megjelenése utáni viták a korábbi időszakhoz képest kisebb mértékűek voltak. A fonematikus jelölésben ismét felmerült (a 19. század elején erről ugyanis már folyt vita) a kétjegyű betűk egyjegyűekkel való helyettesítésének kérdése, méghozzá mellékjelekkel, ám ez évszázados szokásokba ütközött, hiszen az összetett jelek alkalmazása a középkori kancelláriai helyesírás gyakorlata volt, így valójában ez az ötlet igen hamar jelentőségét veszítette. Sokkal tovább fennmaradt a kétjegyű betűk kettőzése körüli ingadozás, amelyet végül majd az 1922-es, valamint végérvényesen csak az 1954-es szabályzat old meg. Ugyancsak 1922-ig kitart a szabályzat a *cz* mellett arra hivatkozva, hogy a latinul tudók számára a *c* veláris magánhangzó előtt *k* hangértékkel bír, valamint ez a fajta egyszerűsítés nem választható el a többi kétjegyű betű ügyétől. A *dz* és a *ds* jelölési kérdései szorosan összefüggtek a hangtani megítélésük bizonytalanságaival: egyes hangok vagy hangkapcsolatok jelei-e. Az ábécébe 1856-ben bekerül a *ds* (*dzs* formában csak 1922-ben), 1901-ben pedig megjelenik a *dz* is, amelynek fonetikai megítélése azonban a mai napig vitatható (lásd a 2.2. pontot). Az *ly* problémája ugyancsak régóta visszatérő jelenség. Az *ly*-nak megfelelő fonéma a 18–19. század folyamán kiveszett a sztenderd fonémarendszerekből, így jelölése valójában a fonematikus mássalhangzó-jelölés részleges feladása a magyar helyesírásban. Az ebből adódó helyesírási nehézségek miatt már a 19. század végén felmerült annak a lehetősége, hogy az *ly*-t törölni kellene a betűsorból. – A magánhangzók jelölése kapcsán jóval kevesebb volt a nyitott kérdés: a zárt *ē* okozott gondot, amelyet az 1800-as évek második felében ugyan felvesznek az ábécébe (*ē*), ám használatát csak a szaktudományokban javasolják; valamint az *í, ú, ű* váltott ki továbbra is heves vitákat, ejtésük ingadozó volta miatt.

Egyéb helyesírási kérdésekben vitatott volt ebben az időszokban a tulajdonnevek melléknévképzős alakjainak írásmódja, egyrészt a kezdőbetűk használata felől, másrészt a képzőnek "összerántó erő" tulajdonítottak, s így

elterjedt a *vasmegyei, süttöutcai* írásforma is, s ezek a formák az 1954-es szabályzatig meg-megjelentek a gyakorlatban. Ugyancsak folytatódott a diskurzus az idegen szavak és nevek írásmódjáról annak ellenére, hogy az általános tendencia már korábban kialakult, de a puristább szemlélet erőteljesebben ragaszkodott a magyaros írásformákhoz arra hivatkozva, hogy a jövevény- és az idegen szavak közötti határvonal nem húzható meg élesen. Az elválasztásban pedig az idegen szavak váltottak ki polémiát elsősorban azokban a latin és görög szavakban (*demokrácia, konstruál*), ahol az eredeti összetételt tükröző elválasztás ellentétben állt a szótagolás elvével. – Tisztázódnak ezzel szemben a nagybetűhasználat szabályai (mondatkezdő pozíció, tulajdonnevek, megszólítások), valamint körvonalazódik az egybeírásban az az elviség, hogy összetétel-teremtő ereje a jelöletlenségen kívül a jelentésváltozásnak van.

15.3.15.3.4. Az egységes helyesírási szabályozás előtti időszak

A magyar helyesírás történetében az 1903-ban, Simonyi Zsigmond tollából megjelent *Iskolai helyesírás* fordulópontot hozott abban az értelemben, hogy ez a tankönyvként funkcionáló kiadvány tartalmazta az akadémiai szabályozással ellentétben Simonyi reformjavaslatait, s így az írásgyakorlatban ezek az egyszerűsítések kezdtek elterjedni. Végül 1922-ben az Akadémia új szabályzata nagyjából átveszi a Simonyi-féle módosításokat. Mindentől függetlenül nem lehet még helyesírási egységről beszélni a gyakorlatban, hiszen a napilapok például függetlenítették magukat az akadémiai helyesírástól, s a szerkesztőségek egymástól is eltérő módozatokat dolgoztak ki. Ezen a helyzeten változtatott Balassa József 1929-ben megjelent *Nyomdai helyesírás* című kiadványa, amely főbb pontokban ugyan követte az akadémiai szabályozást, de el is tért attól. Így a 20. század elején több, egymással párhuzamos szabályzat hatása érvényesült, s egyik sem volt még általános érvényűnek tekinthető. Az egységet majd csak az 1954-es szabályzat fogja megteremteni.

Ebben az időszakban a legfontosabb állásfoglalások a következők voltak a fonematikus jelölés tekintetében: 1922-ben az Akadémia elfogadja a *c*, a *dz* és a *dzs* betűket. Ez utóbbiak megítélését azonban jelzi a kettőzésükre és az elválasztásukra vonatkozó szabályozás: 1954-ig *dzz*, *dzzs* a kettőzés, az elválasztás pedig még ekkor is ellentmondásos marad (mássalhangzó előtt *brin-dza*, két magánhangzó között azonban *bod-za*). 1950 körül újra fellángol az *ly* körül a vita, amely végül a betű megtartásával ér véget a hagyományos írásmód elvének érvényesítésével. – Tovább árnyalódik az írásjelek használata, szűkül a nagybetűk köre, s erősödik az egybeírás tendencia a kötőjelezés rovására. Az idegen szavak és nevek helyesírása terén jelentős változás következik be 1945 után: kimondja a szabályzat az idegenes írásmód létjogosultságát is, az átírás és az elválasztás tekintetében azonban egyértelműen a magyaros írásmód felé billen a mérleg. 1945 után pedig értelemszerűen ki kell dolgozni az orosz nyelv átírási szabályait, amelyben elsősorban a kiejtés érzékeltetését tartják szem előtt. Rendeződik az utcanévek helyesírása a mai formában.

15.3.15.3.5. Az egységes magyar helyesírás

Az 1954-es 10. szabályzattal teremtődik meg a magyar helyesírás egysége, a szabályzat a kor szellemének is megfelelően presztízserővé válik, állami elfogadottságot nyer, kialakul a preskriptív normatív jelleg, így mindenki számára kötelező érvényű lesz annak ellenére, hogy akadémiai státusza változatlan marad. Megjelenik benne az a követelmény, hogy a helyesírásban egyfajta átlagos nyelvi tudást kell alapul venni, szakítva ezáltal a korábbi hagyományos latinos műveltség szempontjaival. Bár hangsúlyozza a fonematikus elv alapvető szerepét, érvényesül már a hagyomány elve is. Jelentős újításai a következők: Megpróbál lépéseket tenni a *dz* és *dzs* egyeshangokként kezelése érdekében, még ha ellentmondásos is az elválasztásuk szabályozása. – Megpróbálja visszaszorítani az elharapódzó egybeírás tendenciát, kimondva, hogy kiindulópontnak mindig a különírás tekintendő; törekszik a többszörösen összetett szavak egybeírásának meghatározására; megalkotja az ún. mozgószabályok rendszerét; s végérvényesen szakít a tulajdonnevek melléknévképzős változataiban még felbukkanó egybeírással. Szabályozza emellett az *-i* képző csatlakozását a szóvégen különleges hangtani vagy helyesírási sajátosságokat mutató esetekben is (*zamárdi, bordeaux-i*). – Számba veszi a tulajdonnevek különböző típusait, kialakítja a földrajzi nevek helyesírásának különféle jellegzetességeit, amely már megfelel a mai rendszernek. – Az írásjelek között bevezeti a nagykötelet, s magában az írásjelezésben a funkcionalitást tartja a tárgyalás legfontosabb szervezőelemének. – Az idegen szavak elválasztásában pedig kimondja, hogy az átlagos magyar beszélő nyelvi tudása tekintendő mérvadónak. Összességében nagyon lényeges az a körvonalazódó elviség is, amelyet a következő szabályzat az „értelem-tükröztetés” terminussal illet.

Az 1984-es 11. szabályzat, amely ma is érvényben van, lényegét tekintve követi az előző kiadást. Változtatásai nem rendszert érintőek (a *dz* és a *dzs* elválasztását kivéve), inkább

bővítésről és árnyalásról lehet valójában beszélni. A 11. kiadást jelentős tudományos diskurzus előzte meg, amely a helyesírási szakirodalom 20. század második felében bekövetkező fellendülésében dokumentálható. Ebből kiemelendő jelentőségű a 11. kiadás előkészítése miatt az 1971-es *Helyesírási és tipográfiai tanácsadó*. A korábbiakat szintekkel meghaladó szakirodalmi korszerűsödés következtében megjelent számos szaknyelvi helyesírási szabályzat és szótár is, kiteljesítve ezzel a magyar helyesírás háromlépcsős rendszerét. Ennek középpontjában nyilvánvalóan a mindenkorai szabályzat áll, amelynek leegyszerűsített változata az alsóbb iskolafokok számára készült *Helyesírásunk* című kiadvány, a másik oldalt pedig értelemszerűen a szaknyelvi szabályozás képviseli.

A 11. szabályzatban megfogalmazódnak a legfontosabb elvi kérdések is. A három fő alapelv: a fonematikus jelleg, az értelemtükröztetés, amely az egész helyesírást átszövő rendszerszerűséget, a szabályok egymással összefüggő részrendszereit jelenti, s a mindkettővel szembenálló hagyomány, amely egyrészt jelenti a hagyományos írásmódot, valamint az egyedi, a tendenciaszerű és a rendszerbe foglalható kivételek sorát. Ezeken kívül hagyományosnak tekinthető az egyszerűsítés elve, amely bizonyos szempontból minden szabályegyüttesben megtalálható, s mindig a jelöltebb alak jelöletlennel való felcserélését jelenti.

A 11. kiadás változtatásai között tarthatjuk számon a következőket: Rendszert érintő változtatás volt a *dz* és a *dzs* elválasztásában az az állásfoglalás, hogy egyeshangoknak kell tekinteni őket (jóllehet a *dz* esetében vitathatóan). – Módosítja a szótagszámlálási szabályt a többszörösen összetett szavak írására vonatkozóan, s bár annak ellenére, hogy a szabályzat jelzi, hogy a kötőjelezés egy tendenciaszerű írásszabály, a szótári gyakorlat él vele, s így az úzus kötelező érvényűnek fogadta el. – Kimondja, hogy az idegen személynevek esetében ritka minősítésűnek kell tartani ma már a magyaros írásformát és névsorrendet (pl. *Husz János*). – A hírnevek helyesírását a közterületnevekéhez igazítja (pl. *Erzsébet híd*).

- Az idegen szavak elválasztásban megengedő szabályt hoz azzal, hogy lehetőséget ad, kivált szaktudományi munkákban, az idegen összetételek kétféle (szótagolás szerinti és összetételi határ szerinti) elválasztási módjára. – Több olyan új fejezet kerül a szabályzatba, amelynek jelenségei korábban még nem voltak kodifikálva: például a csillagnevek, márkanevek, a rövidítések és mozaikszók.

A 11. kiadás szabályai a mai napig változatlanok. Az 1990-es évek elején mindössze példaanyagcserét kellett végrehajtani a politikai-társadalmi rendszerváltozás miatt. A szabályzathoz csatlakozó, benne foglalt szótári rész azonban folyamatosan bővül és korszerűsödik, ugyanígy a szabályzathoz kapcsolódó önálló helyesírási szótár is. Az ezredforduló után egy új műfaj jelent meg a helyesírásban, a helyesírási kézikönyv, *Helyesírás* címen (Laczkó-Mártonfi [CH15-B16]), amely egyszerre tartalmazza a szabálymagyarázatokat és a lehető legteljesebb szótárt. Továbbá újrakezdődött a tudományos diskurzus a szabályzat korszerűsítéséről, a 12. kiadás későbbi kiadásának a lehetőségéről, a modernizálás és a hagyományok összhangjának a szellemében.

15.4. Hangtörténet

A nyelvtörténeti vizsgálatok tanúsága szerint az elmúlt közel 250 évben nyílt először lehetőség arra, hogy következetes különbséget lehessen tenni a sztenderd és a nyelvjárási jelenségek között.

A sztenderd szempontjából megállapíthatjuk, hogy hangtani téren az elmúlt időszakban olyan jelentősebb változások nem következtek be, amelyek a fonéma-állományra kihatással lennének. Célszerű tehát a jelenlegi fonémaállományból kiindulni, először a magánhangzókat, majd a mássalhangzókat mutatjuk be (részletesen lásd a 2. fejezetben).

1. táblázat. A magánhangzókészlet elemei a képzési tulajdonságok szerint

15.1. táblázat -

(Előlség)	Elülső		Közbülső		Hátsó
(Kerektség)	Réses	Kerek	Réses	Kerek	Kerek

(Hosszúság)	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú
Felső (zárt)	<i>i</i>	<i>í</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>			<i>u</i>	<i>ú</i>
Felső-középső (félzárt)	<i>é</i>		<i>ö</i>	<i>ő</i>			<i>o</i>	<i>ó</i>
Alsó-középső (félnyílt)	<i>e</i>						<i>a</i>	
Alsó (nyílt)								
(Nyelvállás)						<i>á</i>		

A mai rendszer és jellemzői tehát azonosak a középmagyar kor végi állapottal, egy kivétellel: a középzárt *ē* visszaszorulása tapasztalható az elmúlt két évtizedben. Ez feltehetően a 19. század végén erősödött fel Budapest beszélnyelviségében, s egyre inkább terjed más nyelvváltozatokban is. Az *ē* sztenderdbeli meggyengülését kétségtelenül elősegítette az a tény is, hogy az írott nyelv kevés kivételtől eltekintve soha nem jelölte.

2. táblázat. A mássalhangzókészlet elemei

15.2. táblázat -

	Zörejhangok				Zengőhangok			
	Zárhangok		Réshangok		Affrikáták		Nazálisok	Nem nazálisok
	ztlen	zöngés	ztlen	zöngés	ztlen	zöngés		
Labiálisok	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>f</i>	<i>v</i>	–	–	<i>m</i>	–
Dentálisok	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>sz</i>	<i>z</i>	<i>c</i>	<i>dz (?)</i>	<i>n</i>	<i>l, r</i>
Palatálisok	<i>ty</i>	<i>gy</i>	<i>s</i>	<i>zs</i>	<i>cs</i>	<i>dzs</i>	<i>ny</i>	<i>j</i>
Hátulsók	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>h</i>	–	–	–	–	–

A fonémaállományt tekintve ugyanazt állapíthatjuk meg, mint a magánhangzó-állománynál, a középmagyar kor vége óta a rendszer és jellemzői igen kis mértékben módosultak csak. Tendenciaszerű változás azonban, hogy eltűnt az *ly* fonéma a sztenderdből, és *j*-vé vált. Ez a folyamat az újmagyar kor elején zárult le. A másik tendenciaszerű változás nem az állományt, hanem a fonémagyakoriságot érinti. Megszaporodik a *dzs*-k száma, feltehetően először német, majd az utóbbi időben az angol nyelvből beáramló idegen szavak hatására (*fridsider, dzsem, dzsessz, dzsip* stb.). Befolyásolja a fonémagyakoriságot továbbá a tendenciaszerű affrikálódás, hiszen tart az *akarózik > akarószik* [akaróddzik] típusú változás.

A nyelvjárási fonémarendszerek. A fonémarendszerek tekintetében a nyelvjárások között számottevő eltérések voltak a korszak elején, és vannak a mai napig is (lásd a **18.** fejezetet). Az alábbiakban azokat a magán- és mássalhangzórendszer-típusokat mutatjuk be, amelyek eltérnek a sztenderdtől.

A magánhangzórendszer-típusok:

Többlet a középzárt *ē* (a nyelvjárások döntő többségére jellemző, kivételek: Mezőség, moldvai csángók nem székelyes része, északkeleti nyelvjárások nagy része).

Többlet a kettőshangzóban realizálódó ún. *é2* (északkeleti nyelvjárások).

Többlet a középzárt *ē* és az *ē* (szűk palóc területen, Medvesalja).

Többlet a kettőshangzóban realizálódó ún. *é2*, *ó2* és *ő2* (szigetszerűen az északkeleti nyelvjárásokban).

Hiányzik az *í*, *ú*, *ű*, többlet a középzárt *ē* (Nyugat-Dunántúl déli része).

Hiányzik az *ö*, *ő*, *ü*, *ű*, többlet a középzárt *ē* (Szerbia-Montenegró, Bácskertes).

Hiányzik az *í*, *ú*, *ű*, *é*, *ó*, *ő*, *á* (a mezőségi kétnyelvű szórványmagyarság körében).

A mássalhangzórendszer-típusok:

Többlet az *ly*(középpalóc).

Hiányzott a *gy* és a *ty* (Felsőőr, Burgenland; kihalóban lévő rendszer).

Hiányzott a *cs*, *dzs*, *s*, *zs* (Szlavónia; a 20. század második felére kihalt).

Hiányzik a *cs*, *dzs*, *gy*, *ty*, többlet az *ly* (északi, sziszegő csángó nyelvjárás).

(Forrás: Fodor 2001, idézi E. Abaffy 2003)

A sztenderdtől eltérő fonémagyakoriság a nyelvjárási hangtani jelenségekben, illetőleg azok aktivitásában rejlik. Aktív jelenségek voltak a korszak első felében például az *ö*-zés, *í*-zés, *a*-zás, az *á* utáni *o*-zás, az *l*-ezés, *ny*-ezés, *n*-ezés, s ezek még a sztenderddel azonos vagy attól csekély mértékben eltérő nyelvjárási hangrendszerekben is erős különbséget eredményeztek az adott nyelvjárás és a sztenderd között.

A kutatások szerint a 20. század elejéig a nyelvjárási magánhangzó-állományban a következő változásokat lehet tendenciaszerűen kimutatni: A Dunántúl egyes területein az *í*, *ú*, *ű* megrövidül különféle okokra visszavezethetően, s ez eredményezte azt a rendszert, amely mindössze négy hosszú fonémát tartalmaz, ezek: *á*, *é*, *ó*, *ő*. (A felső nyelvallású zárt magánhangzók rövidülése a keleti nyelvterületen is tapasztalható, történeti szempontú leírásuk azonban egyelőre még várat magára.)

– Palóc nyelvjárásterületen, a szlavóniai nyelvjárásszigeten és a dél-moldvai csángóknál a réses *á* kerek *ā*-vá változott, a jelenséget hagyományosan labializációnak hívják. Az *ā*-zás azokban a nyelvjárásokban hódít teret, ahol az ómagyar kori *ā* > *a* változás nem ment végbe, vagyis az eredeti *ā*-k rések maradtak. A változás idejére nehéz következtetni, minden valószínűség szerint a középmagyar kor végén elindulhatott, s az újmagyar korra mindhárom nyelvjárásterületen általános lehetett már az *ā*-s ejtés. – Az ómagyar kori gazdag kettőshangzórendszer valamennyi tagja a korszak végére hosszú magánhangzóvá monoftongizálódott, a 19. századi nyelvjárási feljegyzések azonban arról tanúskodnak, hogy az *ó*, *ő*, *é* a nyelvterület egyes részein kettőshangzóvá alakult. A jelenség feltehetően emfátikus eredetű, azaz a hangsúlyos szótagból indult el, s egyes nyelvjárásokban nyitódó (Dunántúl nyugati sávja, Székelyföld keleti és déli része, s a csángóban), másokban záródó (Dunántúl déli része, tiszai és északkeleti nyelvjárásterület, Székelyföld jó része) diftongusok keletkeztek. – Az *á* utáni *o*-zás jelensége továbbra is a keleti és a nyugati területeken érvényesül, a középső nyelvterületen ellenben nem. Az újmagyar korra már a ragokban és abszolút szóvégen is előfordul (*apámnok*, *sárgáro*). – A 19. századi, elsősorban mezőségi szövegekben jelentkezik az *a*-zás jelensége (*álmás*, *jutalam*), amely a mai napig éles nyelvjárási különbséget mutat elsősorban a szomszédos székely nyelvjárások *o*-zásával szemben (*fákot*, *gyorsóság*). – A palóc, a csángó és a szlavóniai nyelvjárásokban a 19. századtól a nyelvjárási gyűjtéseknek és leírásoknak köszönhetően a réses *ā*-t fonémaértékűnek kell kezelnünk, a korábbi lejegyzések nem különböztették meg ezt a hangot. – Az *e* nyíltabbá válása *ā*-vé egymástól függetlenül ment végbe a nyelvterület két távol eső pontján: a Dunántúl jó részén és a legkeletibb, főként székely és csángó nyelvjárásokban. A jelenség a hangsúlyos szótagban indult, s onnan terjedt át a hangsúlytalan szótagokra.

– Egyes erdélyi nyelvjárásokban kialakult az *æ*-zés, és a mai napig él. – A hosszú *ē* az újmagyar korra néhány nyelvjárás kivételével (a Mátra vidékének palóc nyelvjárástípusában ma is megvan) már biztosan *é*-vé záródott vagy eltűnt.

A 20. században a legnagyobb hangtani változások a területi nyelvváltozatok körében tapasztalhatók. Különösen az 50-es és 60-as évektől kezdődően, a társadalmi, technikai, szemléleti változások következtében korábban nem tapasztalt mértékű és ütemű módosulások jelentkeztek. Ez a folyamat röviden úgy jellemezhető, hogy a nyelvjárási fonémagyakoriság eltérése a sztenderdtől fokozatosan csökken, a nyelvjárási fonémák használati gyakoriságukban is közelebb kerülnek a sztenderdhez, mint korábban, annak ellenére, hogy a nyelvjárások aktív hangtani jelenségei ma is létrehozhatnak alaki tájszavakat, s így tovább éltetik a nyelvjárásoknak a sztenderdtől eltérő fonémagyakoriságát.

Míg a 20. század eleji nyelvjárási magán- és mássalhangzó-típusok azonosak a jó száz évvel korábbival, addig a század végére azt tapasztaljuk, hogy ezek közül a típusok közül néhány visszaszorul, esetleg el is tűnik. Néhány példa a teljesség igénye nélkül: A mezőségi szórványmagyarság körében megszűnt a rövid-hosszú magánhangzó-korreláció többek között a román nyelv hatására; Moldvában és a szlávóniai nyelvjárásban egyre inkább korlátozódik a sziszegő hangok előfordulása; szűkül a palóc *a*, *ā*, és *ē* hatóköre; általában elmondható, hogy visszaszorulóban van a kettőshangzós ejtés; stb. Ennél jóval kevesebb olyan jelenségről lehet beszámolni, amelyek újdonságként bukkannak fel. Ilyen a belső-erdélyi magyar nyelvjárászigeten (Mezőség) a kétnyelvűség következményeként felbukkanó hátsó (veláris) *i* és *ē* román jövevényszavakban és kötött helyzetben vagy a Tiszántúlon és a Dunántúl bizonyos részein a *t* hátrább képzett ejtőmódja, amely ugyan egyik területen sem általános, nem is gyakori változat, de nem is nevezhető egyéni jellegzetességnek sem.

15.5. Morféma- és szófajttörténet

A morfológia történeti kérdéskörén belül két vonatkozásban tekintjük át az ide tartozó jelenségeket: egyrészt a két fő morfématisz, a tő- és a toldalékrendszer változásai, valamint az ún. belső szóalkotási műveletek (képzés, összetétellel válás és az egyéb szóalkotás módok) következnek. A szófajok története, amely nyilvánvalóan több ponton érintkezést mutat a morfémák történetével is, a szófaji rendszerezés mai szempontjai szerint történik (de lásd a 4. fejezetet is).

15.5.15.5.1. A tövek

A magyar nyelv tőtípusrendszere már az ómagyar kor végére kialakult, s ettől kezdve valójában nagyjából a mai napig a változások a belső arányok módosulását jelentik. Ezeket az aránymódosulásokat döntően az analógia befolyásolja. Ez részint vonatkozik a tőrendszeren belüli egyszerűsítésre, ez a legfőbb tendencia, részint érinti a jövevényelemek és belső keletkezésű szavak besorolódását az ismert típusok közé.

A korszak első felében a lexikon újabb elemei főképpen az egyalakú, a mássalhangzós végű és a hangzórövidítő (a mai rendszerben a leírás tővégi időtartamváltakoztatónak nevezi) tőtípusokba rendeződik. Ennek következtében egyes alapnyelvi eredetű tőtípusok egyre inkább fogynak, vannak köztük olyanok is, amelyek már csak egy-egy hagyományosan megőrzött taggal képviselik az eredeti kategóriát, például: *bíró* ~ *bírák*, *idő* ~ *idén*. A mai nyelvi tudás szerint az utóbbi esetben valójában már elszigetelődött formákról lehet beszélni. Az egyszerűsítés, illetőleg a mássalhangzó-végűség felé vezető tendencia a szóhasadáson keresztül történik, ez névszótövek között korábban megkezdődik, az ige-töveknél később, de lefolyását tekintve mindkét csoportban hasonló sajátosságokat mutat.

A 19. század elején az analógia következtében egy névszótípus átmeneti megerősödését lehet tapasztalni: a mai rendszertani megnevezéssel hangszint és időtartamot váltakoztató tőtípusét (*mező* ~ *mezeje*, *ajtó* ~ *ajtaja*). A tőváltakoztatást egyes szám harmadik személyben, a birtokos személyjeles alakban mutató tőváltakoztatok megszorodása részben a nyelvjárások (pl. a székely), részben a korabeli írott sztenderd divatot csináló hatásának köszönhető: olyan főként főnevekben kezdik el a tőváltakoztatást használni, amelyek korábban egyértelműen egyalakúak voltak: *bölcseje*, *csípeje*, *ernyeje*, *hintaja*, *hordaja*, *lépcseje*. Ezeket főleg az írott nyelv közvetíti, s élnek velük párhuzamosan a *bölcsoje*, *csípője*, *hintója*, *hordója*, *lépcsoje* formák is. Később, mivel az írott sztenderd divatjáról van ebben az esetben szó, s a jelenség nem került át a beszélt nyelvbe, a tőváltakoztatást mutató formák az írott nyelvből is eltűntek. Ugyancsak erre az időszakra jellemző divat volt a középkori nyelvemlékek stílusának eszményítése, s ez szándékos, kisebb módosítást eredményezett a tőrendszeren belül átmenetileg: elkezdtek például bizonyos mássalhangzó-torlódásos alakokat használni (*mosolygtak*, *fényljekték*), vagy az *-n* határozórag előtt a tő belseji időtartam-váltakoztatók (nyelvtörténeti terminussal: mássalhangzós végű hangzónyújtók) a rövid magánhangzós alakjukban jelentek meg: *kezen*, *egen*, *neven* stb., visszaidézve az alapnyelvi állapotot. Az írott sztenderd múltó sajátossága volt továbbá az is, hogy az

a, e végű szavakban rövid maradt a tővégi magánhangzó bizonyos, főleg magánhangzós toldalékok előtt: *hervadásaig, diófaig, próbaul, példaul, elmeje* stb.

Napjainkban az egységesítő analógia mellett (tovább folyik például a *mező ~ mezeje* típus egyalakúsodása) egy újabb tendencia is számottevőnek látszik, amelynek a végkifejlete azonban még teljes bizonyossággal nem jósolható meg. A viszonylag újonnan bekerülő idegen szavak egy jó részében bizonyos, idegen eredetű képzős alakokban a tő belseji időtartam-változásnak olyan formái jelentek meg, amelyek az eddigi törendszerben nem voltak (lásd a **2.1.2.** pontot). A legjellegzetesebbek:

A *dráma ~ dramatizál, kerámia ~ keramikus* típusban a tő belseji szabályosnak tűnő időtartam-változás csak képzős alakokban realizálódik, inflexiós toldalékok előtt soha. Részt vesznek ebben a változásban olyan magánhangzók is, amelyek a korábbi formákban nem, ilyen az *ó : o* változás : *ironia ~ ironikus, agonia ~ agonizál*, sőt előfordul *ő : ö* változat is: *amatőr ~ amatőrismus*. Részben eltér ez a jelenség attól a korábbi szabályszerűségtől is, hogy a hagyományosnak nevezhető tő belseji időtartam-változóztató tőtípusban mindig az utolsó szótag magánhangzóját érinti a módosulás, ezekben az újabb esetekben azonban gyakori a nem utolsó szótagbeli tőváltozás is: *kultúra ~ kulturális, baktérium ~ bakteriális, típus ~ tipikus, diakronia ~ diakronikus, reális ~ realista* stb., sőt megtörténhet a záró nyílt szótag vonatkozásában is szóvégen: *embrió ~ embrionális*. A hagyományos tövek között továbbá nincs arra példa, hogy a tő belseji időtartam-változás ugyanabban a töben kettős módosulást mutasson, az újabbak között elvétve előfordul: *cézár ~ ceszarománia*.

Az itt érintett tövek száma nem jelentős, annál viszont több van belőlük, hogy hatásukkal ne kelljen számolni. Az bizonyos, hogy a 20. század közepén erőteljesen befolyásolták a jelenség nyelvészeti megítélését, hiszen a helyesírási szabályzat 11. kiadása külön szabálpontba foglalja ezeknek az alakoknak az írásformáját, ezzel azt sugallva, hogy ez erős tendencia, miközben a változást nem mutató tövek nagyobb arányban vannak jelen a nyelvben. Ennek a megítélésnek következtében szerepelnek a helyesírási szótárakban olyan alakváltozatok, mint a *bigamista*, illetőleg a már jövevényelemeken feltételezett analógias változás: *satánizmus, samánizmus*. A mai nyelvhasználatban azonban ezek a formák már egyértelműen *bigámista, sátánizmus és sámánizmus* alakban vannak jelen.

Hasonlóan újfajta, ám kisebb hatókörű jelenség a *textil ~ textília* változás, amelynek ugyancsak nem volt előzménye a korábbi rendszerben. A rövid magánhangzós alak elvonással keletkezik, létrehozva a leíró rendszerben egy sajátos változást, amely egy rövid : hosszú szembenállást eredményez a tő belsejében. További példák: *amfoter ~ amfotéria, dagerrotip ~ dagerrotípiá, monofon ~ monofónia; argentin ~ Argentína, mongol ~ Mongólia, arab ~ Arábia* stb.

15.5.15.5.2. A toldalékok

A toldalékok állományának tárgyalását két részre bontva célszerű áttekinteni: a képzők és az ún. inflexiós toldalékmorfémák, azaz a jelek és a ragok vonatkozásában. Ez utóbbit azért nem kategorizáljuk tovább külön jelekre és ragokra, mert a korszak csekély mértékű változásai és a két toldalék sok szempontból hasonló tulajdonságai miatt nem tűnik célravezetőnek, csupán szófaji elkülönítéssel élünk.

15.5.15.5.2.15.5.2.1. A képzők

Az elmúlt 200 év képzőállományának gyarapodását egyértelműen a nyelvújítás kora határozta meg. A leglényegesebb képzőteremtési módok a következők voltak:

1. Felújítottak régi, elavult képzőket: *tüzér, szakadár; hatály, szenvedély; erény, puhány; labdacs; röppentyű, tolatyú;* stb.
2. Új képzőbokrokat hoztak létre: *csillagászat, bölcsészet; nyárias, emberies; irodalmiatlan, költőtlen; hiúsít, népszerűsít;* stb.
3. Hosszú képzőbokrokat megrövidítettek: *lakhatatlan > lakhatlan, okvetetlen > okvetlen, uralkodik > uralg* stb.

4. Adaptáció eredményeképpen jött létre a *-c* (*bohóc, élc*), az *-nc* (*ifjonc, kegyenc*) a *-da/-de* (*cukrászda, szálloda*) stb.

Kedvelt módszer volt az is, hogy egyes képzőket olyan szófajú szavakhoz csatlakoztattak, amilyenekkel korábban nem képeztek származékot (így lett pl. a *-mány/-mény* vagy a *-vány/-vény* képző denominális: *okmány, jelvény*); sokszor olyan alapszókhoz tettek képzőket, amelyeket a régiségben nem vagy csak ritkán képeztek tovább (pl. igekötő, határozószó, névutó: *előz, újráz, utánoz*; személyragos ige: *éljenez, láttamoz*; határozóragos főnév: *kézbésít, szembésít*; jellegzetesen hozzákapcsolták az *-i* képzőt névutókhöz, határozószókhoz és névutós határozószókhoz: *utáni, eddigi, voltaképpen, szemközti*); képzőszerű összetett elemekként használták a *-bani, -bóli, -róli, -tóli* formákat, amelyekkel számos melléknevet alkottak. (Lásd még a 14. fejezet - *A nyelvújítás* fejezetet is.)

A 19–20. században azután a beáramló idegen szavak magukkal hozták idegen képzőjüket (*-ista, -izmus, -izál* stb.), amelyek közül néhány jövevény- vagy belső keletkezésű szóhoz is csatlakozik: *elemista, szólista, fradista* stb. Hasonlóképpen viselkedik az *oratórium, szanatórium*-féle szavak *-órium ~ -tórium* végződése is, például: *pipatórium, szilvórium*, bár ez utóbbiak a 20. században kikoptak a nyelvhasználatból.

Funkcionális változás, hogy idegen mintára a *-va/-ve* képzős melléknévi igenév szenvedő szerkezetet hoz létre (*meg lett mondva*), amely a 20. század második felében éles nyelvművelői vitát váltott ki. A nyelvújítás korában a szenvedő szerkezet kifejezésére előszeretettel használták a határozói igenév többesjellel ellátott alakját is: *az ajtók zárva*. Bár ez a forma gyorsan eltűnt a nyelvhasználatból, funkcionálisan lehetővé tette azt, hogy a *-va/-ve* képzős igenévi forma önmagában szenvedő jelentésűvé is váljon.

A képzők spontán keletkezése folyamatos és lassú jelenség, s így van ez napjainkban is. Az összetételi utótag és a képzővé válás között vannak a következő nyelvi elemek (a képzővé válás foka nem egyenlő mértékű a példákban): *-féle* (*kunyhóféle, másféle*), *-fajta* (*másfajta, magamfajta*), *-szerű* (*célszerű, szabályszerű*), *-retű* (*sokretű, kétrétű*), *-mentes* (*cukormentes, koffeinmentes*).

15.15.5.2.15.5.2.2. Az igei inflexiós toldalékok

A nyelvújító tevékenység a képzőkön kívül az igejelek és *-ragok* rendszerén hagyott még leginkább nyomokat a morfémaállomány tekintetében. Részint azzal, hogy a mód- és időjelek között újra visszahoztak az írott nyelvhasználatba olyan formákat esztétikai okokra hivatkozva, amelyek már-már vagy majdnem ténylegesen kivesztek akkorra. Ilyenek voltak például a feltételes mód többes szám első személyű, jelen idejű és utoljára a középkorban használatos *látnök, néznők*-féle alakok, a többes szám első személyű, elbeszélő múlt idejű *látók, nézők*-féle alakok (amelyek teljesen párhuzamosan éltek a *-t* jeles múlt idővel funkcionálisan is) vagy az *-nd* jeles jövő idejű formák. Kedvelte az írott nyelv, sajátos stilisztikai többlettel felruházva a *vártanak, kértenek*-féle múlt idejű alakokat is, ezzel szemben csak ritkán alkalmazták a *vala* segédigés szerkezeteket nehézségük miatt.

A szenvedő szerkezetet a korszak elején a mediális igék megfelelő alakjaival fejezték ki (*a levél megíródik, a csomag elküldődött*), ezeket azonban a reformkori nyelvi tudatosság megbélyegezte, s helyette a *van* + határozói igenéves (*meg lesz írva*) formát javasolták, amelyeket később a 20. századi nyelvművelő tevékenység előbb stigmatizált, majd az utóbbi időben szabályokba foglalt.

Ugyancsak esztétikai szempontokat szem előtt tartva próbálták meg feltartóztatni az ikes igeragozási paradigma kipusztulását, többek között Révai Miklós. Szigorú szabályokat állítottak fel: minden egyes szám harmadik személyben ikesen ragozott alakhoz előírták az első és második személy ikes formáját mindhárom módban. (Ettől függetlenül természetesen sok olyan ikes ige volt, amelyet kétféleképpen is ragoztak, pl.: *bomol ~ bomlik*.) A reformkor végétől azonban a beszélt nyelvi hatás következtében folytatódott az ikes paradigma térvesztése a nyelvhasználatban lassú, lépésről lépésre történő folyamatként (esetenként vissza-visszatérő ingadozást okozva, valamint a kettős használatú alakok esetében az ikes rag egyes szám harmadik személy elterjedése ellenére, pl.: *haragszik a haragud* helyett). A mai nyelvhasználatban a feltételes és felszólító módban teljesen teret nyert az iktelen ragozás, a kijelentő módban azonban még mindig jelen van az ingadozás egyes szám első és második személyben, de nem egyenlő mértékben: míg a *gondolkodsz* iktelen forma elfogadott, addig a *gondolkodok* változat még mindig részben stigmatizált.

A 19. századból két jelenség érdemel még figyelmet. Egyrészt egy ideig visszatért az *s*, *sz*, *z* végű igéken egyes szám második személyben az *-sz* személyrag használata *-l* helyett: *keressz, léssz, hozsz*. Másrészt ekkor jelent meg a több keleti nyelvjárásban is normatívnak számító ún. suksükölés, illetőleg szuksükölés, amely mind a mai napig az egyik legmegbélyegzettebb nyelvhasználati formának számít a sztenderdben (lásd a **20.3.** pontot).

15.5.15.5.2.15.5.2.3. A névszói inflexiók toldalékok

A névszójelek vonatkozásában a 19. században egyrészt folytatódnak a középmagyar kori tendenciák, másrészt a tudatos nyelvalkításnak köszönhetően átmenetileg divatba jönnek olyan jelenségek, amelyek vagy csak szűk körben voltak használatosak, vagy már korábban kivesztek a nyelvhasználatból. Négy kérdéskört érdemes megemlíteni. Az egyik a már a szóképzésnél vázolt rövid ideig tartó szenvedő szerkesztésmód következménye: a *-k* többesjel megjelenik s ezzel állítmányi mondatfunkcióba helyezi a határozói igenevet (a *ház ablakai zárják*). A másik a többes szám harmadik személyű birtokos személyjel, amely a 20. század elejéig *-ok/-ek/-ök* formájú volt, de ezeket az alakokat fokozatosan kiszorították a beszélt nyelvben már korábban megjelenő, de az írott nyelvhasználatban addig pongyolának minősített *-uk/-ük* alternánsok: *házuk, kezük*. (Az *-ok/-ök* alakváltozatok a felvilágosodás korában olyannyira népszerűek voltak az írott nyelvben, hogy még a többes számú birtokos jelző után is megjelentek: *a fák törzsök*.) A harmadik jelenség az *-i* birtoktöbbsítő jeles *barátim, emlékim, örömim*-féle alakok (az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles formával mutatva homonímiát) írott nyelvi jelenléte a 19. század folyamán, amely csak a következő században a beszélt nyelv hatására tűnt el a sztenderdből. Mai nyomai az *i* végű főnevek birtoktöbbsítő jeles *kocsiim* formájában mutatkozik meg, a *kocsiim ~ kocsijaim* szembenállásból azonban egyre inkább az utóbbit fogadja el a nyelvhasználat. A negyedik kérdéskör pedig a 19. század elejének tudatos nyelvformálásához tartozik ismét: felújították azt az *ó-*, illetve középmagyar kori jelenséget, amely az ismétlődő, azonos toldalékokat elhagyással egyszerűsítette, például a következőképpen: *aljas-, gyáva- s buták*. Ugyanez a névszóragokra is érvényes volt: *pemete- s lapáttal*.

A névszóragok köréből említendő 19. századi változás, hogy a *-lag/-leg* bekerül a nyelvjárásokból a sztenderdbe (*emberileg, futólag, kizárólag*), valamint hogy ugyancsak nyelvjárás hatására terjedni kezd a *-tól/-től* rag használata hasonló határozói szerepkörben, tehát a *-nál/-nél* raggal azonos funkcióban (*nagyobb Jánostól ~ nagyobb Jánosnál*). Napjainkból pedig két funkcionális változási tendenciát emelhetünk ki: a *-nál/-nél* rag terjedését a *-ban/-ben* vagy a *-kor* rag szerepében: „Újabb és újabb *családoknál* vesznek számítógépet”; valamint úgy tűnik, valamiféle funkciómegoszlás van kialakulóban a belső és külső helyviszonyragok vonatkozásában a helyjelölő alapszerepük tekintetében (a metaforizálódásra mindez nem vonatkozik): a belső helyviszonyragok (*-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből*) mintha inkább egyszerű, alkalmi helyviszonyt, a külsők (*-n/-on/-en/-ön, -ra/-re, -ról/-ről*) pedig jobbra elvontabb, tartósabb körülményt jelölnének, vö.: Az asszony a *konyhában* van; Beajánlotta a lányt a *konyhára*.

15.5.15.5.3. A szóalkotásmódok

A belső szóalkotással létrejött szavakat a hagyományos nyelvelírás három nagy csoportba sorolja: képzett, összetett és egyéb szóalkotásmóddal keletkezett szavak. A szóképzés és az egyéb szóalkotásmódok jó része morfológiai műveletnek tekinthető, az összetétellel válás azonban szintaktikai művelet eredménye, pontosabban: nagyjából szemantikai műveletek szintaktikailag grammatikalizálódott formái. Ennek ellenére a morfémátörténetben tárgyaljuk őket, nem bontva meg a szóalkotásmódok együttes bemutatását.

A 19. században az összetétellel válás egyre nagyobb teret nyer a korábbi időszakokhoz képest, és ez a képzett alakok viszonylatában az állományt tekintve aránybeli változást okoz, annak ellenére, hogy a képzőrendszer aktivitása is megmarad. Az aránybeli változás hátterében a következők állnak: Növekvő ütemben gyarapodnak az összetett szavak, köztük dinamikusan emelkedik az igekötős igék száma, mindebben szerepe van a német nyelvi hatásnak is (tükörfordítások, például: *álláspont, állatkert, gyepmester, tőkehal, vérszegény*; német igekötős igék mintájára jön létre például a *belát, kiértékel*), továbbá a nyelvújítók is követendő példának tartották a német nyelvet az összetételek vonatkozásában. A képzett igei származékok rovására terjedni kezdenek az igei alaptagú állandósult szókapcsolatok (*szót fogad, kedvében jár, bűnbe esik* stb.), feltehetően ennek a folyamatnak eredményeképpen keletkeztek aztán a 20. századi nyelvújítás által „terpeszkedő kifejezéseknek” nevezett formák is (a leíró nyelvtan funkcióigés szerkezeteknek nevezi őket, például: *elintézést nyer, említést tesz, intézkedéseket hoz* stb.). A névszóképzés lendületét pedig közvetve a beáramló jövevényszavak, köztük a nemzetközi szócsaládok is fékezték.

15.5.15.5.3.15.5.3.1. A szóképzés

A képzett szavak vonatkozásában a legnagyobb változások kétségtelenül a nyelvújítás korában történtek. Többségében tudatos szóalkotás eredményeként jöttek létre a derivátumok, ez együtt járt számos új, a spontán szóalkotásban addig nem tapasztalt képzési mód megjelenésével, de egy sor olyan származék is létrejött, amelynek mintát adó előzményei már korábbról kimutathatók. Ezeknek a származékoknak a keletkezésében nem zárható ki a spontaneitás sem, az azonban bizonyos, hogy a nyelvújítás erőteljesen hozzájárult a fennmaradásukhoz és a terjedésükhöz. Az alábbi példákban olyan képzett alakokat mutatunk be a korszakból, amelyek a meglévő képzőállomány elemeivel jöttek létre (a régi elavult képzők felújításával, az adaptációval, új képzőbokrokkal létrejött példákat lásd a 15.5.15.5.2.15.5.2.1. szakasz - A képzők pontban): *fogyaszt, dühöng, lazít, koccint, ajánlkozik, nézelődik, véleményez; fogalom, dörgedelem, indíték, állítmány, igazolvány, alakulat, javaslat, dörej, sóhaj; előzékeny, gyűlékeny, élveteg, hallgatag; stb.*

A mai nyelvallapotra a képzés szempontjából jellemző, hogy csökkent a produktív elemek száma, egyes képzők azonban nagyszámú új származékot hoznak létre. Az igeképzésben jelenleg a két legproduktívabb képző az *-l* és a *-z*: *faxol, dzsoggingol, lízingel rappel stresszel; aerobikozik, kukázik, klónoz, lobbizik, DVD-zik, klimatizál* stb. Ez a két képző az, amelyik az angoltól a magyarba bekerülő *s* a nyelvi tudás számára nem igeként érzékelhető újabb elemeket „igésíti”: jellegzetes példa az angol *check* ige *csekkol* formája a repülőtéri utazás előtti bejelentkezés kifejezésére. Továbbá termékeny a *-kodik/-kedik/-ködik* és a *-skodik/-skedik/-sködik* igeképző is: *nevelőtanárkodik, ökörködik, diszpécserkedik, menedzserkedik, edzősködik, jópofáskodik, turistáskodik* stb., valamint a *-gat/-get* gyakorító képző, az *-at/-et, -tat/-tet* műveltető képző és a ható képző, illetőleg minden igenévképző is.

A névszóképzésben érzékelhetően terjed az *-i* kicsinyítő képző használata, nem kis mértékben az internetes kommunikáció rövidítési tendenciájának hozományaként is: *cuki, husi, tesi, töri, ubi, tali* 'találkozó' stb. Új jelenségnek tekinthető a ható ige *-ás/-és* képzővel létrejövő származékainak a gyarapodása: *lakhatás, megélhetés, láthatás*, valamint az ebből származó melléknévképzős alakok: *lakhatási, láthatási, megélhetési* stb. Ugyancsak valamiféle tendenciának mondható, elsősorban a publicisztika nyelvhasználatában az összetételek képzős alakjainak megszorodása: *kábelkalózkodás, mozivédettség, önkormányzatiság* stb. Továbbá bővült az *-s* melléknévképző funkciója: kifejezhet intézményhez, szakmai körhöz, foglalkozási ághoz, politikai csoportosuláshoz való tartozást: *biológias, ELTE-s, dózsas, mentős, volános, fideszes, MSZP-s* stb.

15.5.15.5.3.15.5.3.2. Az összetételek

A 19. század fordulóján a növekvő összetettség-állomány adatai azt mutatják, hogy ezek a javarészt analógiás úton keletkező elemek az alárendelő szintaktikai viszonyt mutatják formailag az elő- és az utótag vonatkozásában. A hagyományos osztályozás mindegyik csoportja megtalálható: alanyos: *agyalágyult, nyakatekert*; tárgyas: *csepűrágó, fényűző, köpönyegforgató, baklövés*; határozós: *körmönfont, napraforgó, éhenkórász*; minőségjelzős: *keménykötésű, selyemfű, szökőév*; mennyiségjelzős: *félnótás, kétkulacsos, hétszilvafás*; birtokos jelzős: *barátfüle, ádámcsutka, babérlevél, lúdtalp*; jelentéssűrítő: *emberöltő, kerékpár, püspökfalat, vászoncseléd* stb.

A mai állományban sajátos eltérés a korábbihoz képest, hogy érzékelhetően megnőtt az összetett szavak között az ún. jelentéssűrítő elemeknek a száma, azaz mintha az összetétellel válásban a korábbi mintakövető analógia háttérbe szorult volna, és a szemantikai motiváltság erősödött volna fel, például: *békekatona, békekölcson, benzinturizmus, béranya, médiatörvény* stb. Továbbá felgyorsult az új szóképzési elemek bekapcsolódása az összetétel-alkotásba, például a *drog* előtaggal: *drogbarlang, drogfutár, drogstratégia, drogszonda, drogvadász, drogcsempészés, drogambulancia, drogbalet, drogbáró, drogcsoport, drogdíler, droghatás, drogkereskedő, drogliberalizáció, drogpolitika, drogprevenció, drogprogram, drogszakértő, drogtanácsadás, drogetesz, drogtuladagolás, drogellenőrzés* stb.

A mellérendelő összetett szavak köréből elsősorban az álikereszókra találunk példákat a korszak első felében: *cseng-bong, hetet-havat, mézesmázos* stb.

Az egyéb szóalkotásmódok. A korszak első felében a következő kisebb hatókörű szóalkotásmódokat lehet tetten érni akár tudatos, akár spontán műveletként, az állományt vizsgálva: A rag- és jelszilárdulás, amely egy folyamatként értékelhető jelenség, a mai napig tart, és elsősorban a határozószók, valamint a viszonyzó állományát növeli. — Az ikerítés,

amelyben mind az indukciós formájúak, mind a párhuzamos keletkezésűek előfordulnak: *gidres-gödrös, ipiapacs, bicebóca, tutyimutyi*. — A szóelvonás, amely főként a nyelvújításnak volt kedvelt és tudatosan választott módszere, például a *bozontos* melléknévből vonták el a *bozont* főnevet (további példák a végeredményt tekintve: *hercehurca, irkafirka, lötty, csatak, gyár, dőlyf, lucok* stb.). A mai nyelvhasználatban az elvonás nagyjából más mechanizmussal működik: összetett főnevek képzőjét leválasztva hoz létre a beszélőközösség igei alakokat, ezek főként beszélt nyelvek és szubsztenderd formák: *nagytakarít, szakdolgozik, gépír, nagymos, közvéleménykutató, tényfeltár* stb. — A szóhasadás, amely megint csak kifejezetten folyamatában, hosszan tartó jelenségként érzékelhető, s a korszakban az adatok néhány hasadás megállapodott voltára engednek következtetni: *dulakodik — tülekedik, tompa — tömpe, nevel — növel, vacok — vacak, hintó — hinta, pengő — penge* stb. A szóhasadás lezártnak tekinthető mai példái között annyi az észlelhető különbség a korábbi állapothoz képest, hogy a hasadás nem a szó alapalakját érinti, hanem inkább a toldalékos változatokat, például: *daruk — darvak, neje — nője, szavak — szók* (lásd *határozószók, kötőszók* stb.). — Kifejezetten tudatos szóalkotási mód az ún. szóösszerántás, amely a nyelvújítás idején kapott valamelyest jelentősebb szerepet, például: *biztosíték, rovar, lég, anyag* stb. Léteznek azonban, jóllehet nem nagy számban, 20. századi példák is, amelyek bekerültek vagy véglegesen, vagy ideig-óráig a sztenderdbe is: *mozi (mozgófilmszínház), maszek (magánszektor), citrancs (citrom és narancs), csalagút (csatorna és alagút)*. — A mozaikszó-alkotás a 19. század végétől adatolható az írott nyelvben, s sokáig csak a betűszói változata élt a tulajdonnévi kategóriában: *EMKE, FTC, OMGE*. A betűszók mellett a 20. században megjelentek a szóösszevonások ugyancsak a tulajdonnévi kategóriában elsősorban: *Mohos, Matáv, Aluterv, Délker* stb., az utóbbi időben olyan formában is, amelyekben egész szavak őrződnek meg a teljes névből, így biztosítva a név erőteljesebb tájékoztató funkcióját: *Ceglédtej, Mátrafém, Dunahús, Budataxi* stb. A mozaikszó-alkotás kisebb részben megjelenik a közsói elemkészletben is, mindkét formájában, jóllehet a betűszóalkotás mind a tulajdonnévi, mind a közsói kategóriában messze felülmúlja számszerűségében a szóösszevonásokat. Közsói mozaikszók: *tv, tsz, tbc, taj, tb, ktsz, EKG, ETO; gyed, külker, kütefa, eho* stb.

A 20. század végén, elsősorban az internetes beszélt nyelvhez közelítő írott nyelvváltozatokban vagy az SMS-ezés gyakorlatában erőteljes szerepet kap a szórövidülés tendenciája (részben továbbképzéssel és párhuzamosan a rövidítések újabb fajtáinak megjelenésével): *tali, szabi, lécci, nyugi, depi, szuri, gyümi, nyugi, drukk, para, melo* stb.

15.5.15.5.4. Szófaj történet

A szófajok korszakbeli változásait a főbb nagy, átfogó szófaj-kategóriák alapján érdemes tárgyalni: alapszófajok, viszonyozók és mondatszók. A korszak második felére különösen jellemző, hogy a szófaji rendszert nagyobb változások már nem érték, egyes szófaji alcsoportok arányai módosultak, illetőleg bizonyos kettősségek megszűntek.

15.5.15.5.4.1. Alapszófajok

Az ige-névszók állománya a korábban megkezdődött tendencia szerint tovább apadt. Az *-ász/-ész* képzős kettősségek igei tagjai a 19. században többnyire ikesedtek: *halászik, vadászik, madarászik*, így elkülönültek a főnévi párjuktól, jóllehet az iktelen változatok is fennmaradtak még egy ideig. Mindemellett analógiásan ki is alakulhattak újabb kettősségek (*hajhász, fűrkész*), ezek azonban jobbra nyelvjárási elemekként élnek ma már.

Az **igenevek** körében a mellékmondat-rövidítő, tömör főnévi igeneves szerkezetek bár még divatosak a 19. században (pl. „Anyját látja jőni a korlátok felől”), jellemző tendencia a csökkenésük. A reformkorban ezzel szemben divatjelenséggé váltak az igei igeneves szerkezetek a teljes paradigmát tekintve: *említettem* példa, író *idézte* példa, Isten *adta* gyermek stb. Ez a paradigma a 20. század végére kiveszett a nyelvhasználatból, a harmadik személyű alak pedig jobbra összetételekben (igaz, ezek többnyire csak az írásszokás szempontjából tekinthetők összetett szónak) élnek tovább: *hólepte, dércsipe, molyrágta*, ritkább a szerkezetes használat. Általános használatúak voltak a korszak első felében az *álltomban, futtában, jártomban* határozóragos melléknévi igenévi formák, később ezek is csökkenni kezdtek, s már a 19. század nyelvtanírói megállapították, hogy ezek a formák inkább határozószónak tekinthetők, hiszen az *-atta/-ette* képzős igenevek elavulttá váltak. A határozói igenevek körében ugyanekkor a *-va/-ve* képzős alakok kezdik kiszorítani a *-ván/-vén* képzősöket, valamint elavulttá válnak a személyragos határozói igenévi formák is.

A **névmások** körében bekövetkezett változások a következők voltak az 1800-as éveket tekintve: A személyes névmások nominatívusi *mink, tik* alakváltozatai egyre inkább nyelvjárási szintre szorultak, az accusatívusi *engemet, tégedet* formák ellenben párhuzamos változatként éltek a sztenderdben, míg a harmadik személyben még inkább az *ötet* használatos. A határozói formák többes szám harmadik személyű alakjaiban még jobbra a középső nyelvválású magánhangzók szerepelnek: *bennök, nálók*, de már a *róluk, alóluk* formák is megjelennek. Az *-n* toldalékos személyes névmások (*tenmagad, tennen*) nyomatékosításra vagy birtokos jelzőként még mindig használatosak, többes számú alakjaik azonban már a 19. században ritkulni kezdenek. Új névmási elem az *ön, önök* magázó formájú személyes névmás az *önmaga, önként*-féle összetételek előtagjából önállósodva. A mutató névmási rendszerben módosulás, hogy egyrészt kikerül az *a, e* elem a sztenderdből, és nyelvjárási szintre szorul a korszak elején, a tudományos prózába azonban a 20. század második felében visszatér a magas hangrendű változat (*e jellegzetességek, e kérdéskörök megvitatása*); új elemként pedig belép a 19. század folyamán a *szint-* és a *csak-* előtag (*szintilyen, szintügy; csakígy, csakannyi*), valamint a *-fajta* utótag (*ilyenfajta, olyfajta*). A kérdő névmások körében a korszak első felében néhány analógiás új elem keletkezik: *milyes, milyetén, hányad, mennyiedik, hányféle, milyenszerű*. Ezek közül némelyik a későbbiekben visszaszorul. A vonatkozó névmások között a *ki ~ aki* kettőssége továbbél, bár erősödik az összetett elemek gyakorisága. Az *aki* tendenciászerűen személyre, az *amely* dologra, az *ami* pedig egész tagmondatra kezd vonatkozni. Az általános névmások körében több új elem keletkezik összetétellel: *bármelyik, bármínemű, bármínő, sehány, semennyi, semekkora, semmilyen, semminő*, belép a középmagyar kori *mindenki* mellé a *mindahány* és a *valamennyi*. A sztenderd alakká váló *mindegyik* mellett a *mindenik* nyelvjárásivá válik. A határozatlan névmások csoportjában új az *egynéhány* és a *miegymás*, elavul azonban a *holmi*, az 'ember' jelentésű *néki, egynéki* és az *egynémi*.

Az egyszerű **határozószók** között a korszak első felében jellegzetesen továbbélnek az *alulról — alul — alulra* típusú részrendszerek. Az egyirányú határozószók állományát ekkor a primer ragos alakok már csak ritkán bővítik, analógiásan keletkezik azonban a *hoppon* (marad) vagy a *zokon* (vesz); a primer ragok halmozásával létrejött szekunder ragos határozószók közül viszont sok a *-lag/-leg* ragos nyelvújítási alkotás: *átlag, elvileg, némileg, színleg, utólag* stb.; önálló szóból szekunder raggal szilárdult meg továbbá az *örökre, ripityára, újból* stb.; birtokos személyjelet és szekunder ragot tartalmaz a *széltére, tetejébe, igazában* stb., ez a forma a 20. században is bővült: *múltkorában*; ragtalan formákból jött létre a *pont, rengeteg, roppant* határozószói használata. A névmási alapszavú határozószók körében kevés új elem keletkezik: *-ig* raggal jött létre az *idáig, odáig, -ra* raggal a *mostanra, -ról* raggal pedig a *merről*. A legjelentősebb a birtokos személyjellel és a szekunder határozóraggal megszilárdult csoport, amelyek a korábbiak analógiájára alakulnak ki: *mikorában, akkorában, akkoriban, ekkoráig, akkoráig* stb. Az összetett határozószók egyrészt névmásokra jellemző előtagokkal egészülnek ki a névmási alaptagúak körében: *eminnen, ugyanúgy, ahogy, bárhogy, bármerre, semeddig, semmikor, semerre, akármeddig*; másrészt szerves összetételek keletkeznek, máig erősen gazdagodó csoportot alkotva. Mellérendelők: *egyszer-egyszer, akarva-akaratlan, agyba-főbe, derűre-borúra, kézzel-lábbal*; a mellérendelő szerkezetek lexikalizálódása erős tendenciát mutat. Alárendelők: *arcpirulva, karöltve, karonfogva, balkézről, életfogytig*. Névtós összetételek: *magánkívül, módfelett, túlfelől, útközben, visszafelé*.

15.5.15.5.4.15.5.4.2. Viszonyzóok

Az **igekötők** körében kétféle módosulásról lehet számot adni: egyrészt a meglévő igekötők alaki és nagyjából funkcionális változásairól, másrészt a szófaj-kategória bővüléséről. Az alaki változás két igekötőt érint a 19. században: a *reá rá* formára rövidül, az *által* pedig *át* hangalakúvá. Funkcionális módosulások pedig a következők (lásd a 3.7. pontot is): a) megmarad az eredeti irányjelentés, de az igekötős ige elvontabbá válik az irányjelölés metaforizálódása következtében: *kimerül, kiaknáz, kiszipolyoz; lebunkóz, ledőf, leült, lehorgonyoz, lelakatol, lemásol, letisztáz* stb. b) Leggyakoribb és legerőteljesebb a perfektiváló funkció: a 19. századtól különösen a *ki, a be* és a *le* szerepe erősödik, amelyből a *le* efféle funkciója a legfiatalabb: *leég, lefolytat, legyőz, lefizet, lefoglal, lejátszik* stb. Ez a változás a 20. században még intenzívebb lesz: *leegyszerűsít, lefelel, leigazoltat, lereagál* stb. Újabban a *be* igekötő használata is terjed: *begyullad, bejied, bemelegít, bemosakszik, bebiztosít, beszabályoz, beütemez, betart, beszüntet*. Hasonló példák a *meg* használatára: *megversenyeztet, megstilizál* stb. c) Akcióminőséget változtató funkció, kezdő jelleg: *felfigyel, fellángol, felsóhajt, megvidámul; tartós jelleg: elbajlódik, elborozik, eldiskurál* stb. d) Erősödik az igekötő szóképző szerepe, például az ellentétes jelentés kifejezésére az alapigéhez képest: *lebecsül, leszavaz; elhasonul, elszokik, eltanácsol; kigöngyöl, kiszeret (vkiből), kiábrándul* stb. A 19. században alakul ki az el túlzó, pejoratív funkciója: *elcimez, elír, elmér, elnevel, elszab*. — A korszak első felében keletkezett igekötők elsősorban szófajváltással jöttek létre: *elő, fenn, alább, együtt, felül, rajta, előre, tovább, túl*. 20. századi igekötők az *újra, viszont*, s ragszilárdulások forma az *agyon*, amely már a 19. században is felbukkan, valamint a *közre, félbe* és a *tönkre*.

A **névtós** legfőbb keletkezési módja a ragszilárdulás, a 19. századra a szófajváltás jelensége ebben a kategóriában visszaszorul. Szintagmatikus előzmény a jelölt birtokos szerkezet és a minőségjelzős szerkezet, a

névutók ezek alaptagjából keletkeznek főképpen. Jelölt birtokos szerkezetből lett az *alapján, céljából, dacára, érdekében, esetében, esetén, folyamán, folytán, kapcsán, létre, mentén, múltán, nyomán, révén, során, terén* stb. Ez maradt a 20. század folyamán is a legjelentősebb keletkezési mód: *területén, szempontjából, vonatkozásában*. Minőségjelzős szerkezetből jött létre az *alapon, alkalommal, áron, célból, célra, címen, formában, mértékben, részről, tájon, téren, úton, végből, végre, vonalon* stb. Ritkábban határozós szerkezet is névutóssá változott: *vmivel ellentétben, vmitől eltekintve, vmivel kapcsolatban, vmihez mérten, vmire tekintettel* stb. — Funkcionális változásokat is számon tarthatunk a korszak első részében: az *ellenére* névutónak megszűnik a helyviszonyt jelölő szerepe, és elvontabb jelentésekben jelenik meg. Kibővül a *keresztül* használata, idő-, mód- és eszközhatározói jelentéssel. A *végett* pedig még a 19. század közepén is okhatározó volt, csak lassan vált célhatározóvá. — A sztenderdből kiszorult a *hegytől, hegyé, hegyébe* névutó, a *tuccára* formát pedig felváltotta a *dacára*.

A **névutómelléknevek** a középmagyar korban jelentek meg, és a 19. században bontakoztak ki igazán. Leginkább a locativusi jelentésű névutókkal alkotott szerkezetekhez kapcsolódott hozzá az *-i* képző: [*asztal alatt*] + *i*, s ebből vált ki az *alatti*. További példák: *előtti, fölötti, melletti, utáni* stb. Ablativusi névutóból csak néhány származék keletkezett: *alóli, felőli, mellőli*, lativusi irányú névutónak azonban nem lett *-i* képzős változata. Néhány nem helyhatározói viszonyjelentésű névutó viszont felvette a képzőt: *iránti, nélküli, szerinti* stb. Nem lett *-i* képzős származéka azoknak a névutóknak, amelyek ragos névszó megszilárdulásával vagy igenévből keletkeztek.

A **névelő**használat lényegében a 19. század elejétől a maihoz hasonló állapotot mutat. A határozott névelő a sztenderdben továbbterjed, s olyan szerkezetekbe is beépül, amelyek eleve határozottak. A határozatlan névelő azonban kevésbé terjed, gyakori a mondatok első részében szövegkezdésben. A névelőhasználat a mai nyelvváltozatban is mutat ingadozásokat, ami arra utal, hogy hosszú történeti fejlődése még nem zárult le.

A **kötőszók** közül a 19. században jött létre alaki rövidüléssel a *hisz*, szófajváltással határozószókból az *annál fogva, miszerint, következőképpen, következőleg, valamint, mindamellet, miután*, összetétellel: *ámde, és pedig, akárha, bárha, alighogy, mármint, márpedig, mégse, semhogy, úgysem* stb. Szótársulások állandósulása is kötőszói szerkezetek kialakulásához vezetett, gyakorivá vált a *majd* — *majd* forma, újkonstrukciók az *egyrészt* — *másrészt, egyfelől* — *másfelől, bár* — *is, jóllehet* — *mégis, míg* — *azonban, mivel* — *tehát, valamint* — *is* stb. Néhány kötőszó visszaszorult: ilyen a választó jelentésű *avagy*, amely azonban nem teljesen tűnt el, még a mai nyelvben is használatos, a *hahogy, hanemha, hogynem, hogysem, hogysemmint, hogynemmint*. — Funkcionális változás, hogy a *míg* kötőszónak a felvilágosodás korában alakult ki a szembeállító szerepe, a *vagyis* pedig helyreigazító magyarázó jelentésűvé vált. A 20. században módosult ezzel szemben az *illetve/illetőleg* funkciója, a helyreigazító viszony mellett kialakult a kapcsolatos vagy választó jelentése is. — A reformkorban jellegzetes volt, hogy a *hogy* kötőszó helyett a *miképpen, miként, miszerint* formákat kezdték használni.

A **partikulák** állománya szófajváltással határozószókból: *egyébiránt, egészen, egyenesen, éppen, főleg, pont, végre, legalább* stb. és összetétel útján gyarapodik: *bárha, ugyebár, úgyszólván* stb.

15.5.15.5.4.15.5.4.3. A mondatszók

A **módosítószók** állománya gyarapodást mutat, az adatok szerint a 19. században a beszélt nyelvet jobban tükröző levelekben és emlékiratokban nőtt meg a gyakorisága. Az elemkészlet szófajváltással határozószókból bővült elsősorban, különösen a *-lag/-leg* ragos formák: *aránylag, esetleg, tényleg, viszonylag* (a *valószínűleg* azonban német mintára alkotott nyelvújítási szó) vagy az *-an/-en* és *-ul/-ül* ragos alakok: *biztosan, nyilvánvalóan, természetesen, feltétlenül, kétségtelenül* stb. A másik bővülési mód az összetétel: *csakis, éppencsak, majdnem, mindenesetre, úgymond*. Ezeknek az alakoknak egy része a kontextustól függően partikula is lehet.

Az **indulatszók** keletkezése 1772 után is nehezen köthető időhöz. Sok közöttük a meglehetősen tűnékeny elem, máig él azonban a korszak elejétől adatható *au, brrr, pfuj, sicc, sipirc*.

15.6. Mondattörténet

A mondattörténeten belül két nagy részre osztjuk a tárgyalást: az egyszerű és az összetett mondatra. Az egyszerű mondaton belül a mondatfunkciókat és a szó szerkezeteket vizsgáljuk, az összetett mondatot pedig a két nagy kategória szerint osztjuk fel alá- és mellérendelő összetett mondatokra.

15.6.15.6.1. Az egyszerű mondat

Az egyszerű mondatokkal kapcsolatosan a 20. század kutatásai nyomán lehet néhány olyan megállapítást tenni, amelyek a változásokat mutatják az előző korszakhoz képest. Lényeges tényező a kutatásban, hogy a technika lehetővé teszi az intonáció egzakt vizsgálatát. Az intonáció az egyszerű mondat fontos része, a modalitás, a mondatfajták, az attitűdök és a mondattagolás jelölésének egyik eszköze. A mai beszélt nyelvi sztenderd egyik regisztrálható jelensége, jóllehet nem általános módosulás: a mondat végének intonációs változása (lebegtetés, emelkedő hanglejtés, nyomaték), kivált a kérdő mondatokban az ereszkedő hanglejtés módosulása. Az intonáció által biztosított attitűdjelölések az írott nyelvben nagyon sematikusan az írásjelekkel, valamint újabban az elektronikus szövegekben az emotikonokkal adhatók vissza. — A kutatások egyértelműsítik azt a tényt, hogy a mondathatárok vonatkozásában jelentősen eltér egymástól az írott és a beszélt nyelv, az utóbbit jellemzik a nem éles vagy nem meghatározható mondathatárok, a lezártlan intonáció és a befejezetlen mondat szerkezetek, főképpen egyes beszélt nyelvi szövegtípusokban, mint például a spontán társalgás. — Már a 19. század is, de napjaink nyelvhasználata annál inkább jellemezhető a szövegek, szövegtípusok sokféleségével (lásd a 6. fejezetet is), amelyek növekvő számát többek között a multimédiás szövegek és a világháló újfajta szövegtípusai adják elsősorban az előző korszakhoz viszonyítva. — A mai nyelvben léteznek mondattani különbségek a nyelvjárások tekintetében is, amelyeket természetesen megelőztek történeti folyamatok. Az egyszerű mondatok vonatkozásában megállapítható, hogy a nyelvjárások mondatai egyszerűbb szerkezetűek, kevesebb bennük a szerkesztett mondatrész, tartalmazhatnak a sztenderdtől eltérő szórendi megoldásokat, és a modalitást is kifejezhetik a sztenderdtől eltérő lexikális elemek.

A szó szerkezetek legfontosabb típusai valójában már a nyelvemlékes korra kialakultak, a változások inkább nyelvhasználati változásoknak tekinthetők: egyrészt funkcionális, másrészt aránybeli módosulások.

15.6.15.6.1.15.6.1.1. Az alany és az állítmány

Jóllehet az alany—állítmányi viszony az alárendelő szerkezetek közé tartozik, a hagyományos nyelvelírásnak megfelelően külön alponthoz tartozik.

A korszak első feléből dokumentálható — hagyományos megnevezéssel — az ún. partitívusi „alany”, amely formailag *-ból/-ből* ragos, és a *bőven* fokhatározó mellett fordul elő, valamint későbbi példák alapján a *jócskán* határozó mellett: *Répából jócskán* termett az idén. A 19. század második felétől adatható az összetett alany *lenni* segédigenévvvel, ez az összetett tárgy mintájára keletkezett feltehetően a költői nyelvben: „Rossz mesterség a bűnnek *bohóca lenni*”. Használati gyakorisága soha nem közelítette meg az összetett tárgyét. Újdonság a korszakban a tapadásos alany többféle típusa: *már későre jár; terítve van; jobb nekünk otthon*. — A főnévi igenév parancs, felszólítás kifejezésére állítmányi értékben, valójában egy főtagú mondatként, a 20. század elején tűnik fel: *Felállni!, Vigyázzni!* A 19. századtól kezdve először a beszélt nyelvben terjedni kezd a kettős állítmányú *el kell menjek* típusú szerkesztésmód, amely eleinte Erdélyben a legjellemzőbb, később azonban sztenderd elemmé vált, s a 20. század végi nyelvelírás már kodifikálja. A melléknévi igenévi állítmányt a reformkor hozta divatba, főleg a folyamatos és befejezett melléknévi igenévi formákat, de kedvelték a beálló használatát is. A reformkor után a folyamatos és a beálló melléknévi igenévi állítmány visszaszorult, és veszített népszerűségéből a befejezett is, amely aztán a 20. században nyelvművelői viták tüzebe került. Egyes vélekedések szerint idegen minta tartotta életben, mások szerint viszont az *ellátásunk biztosított* forma magyarosabb a *biztosítva van* típusú szerkezetnél. Ez a kettős vélekedés a mai napig megtalálható a nyelvről való gondolkodásban. A többesjeles határozói igenévi állítmány a reformkorban virágkorát élte, még segédigés szerkezetekben is használták (*kockáztatvák ne legyenek*), az írott nyelvből azonban nem került át jelentős mértékben a beszélt nyelvbe, s később teljesen visszaszorult a használata. Az összetett állítmányi szerkezetekben megjelent egy újabb kopula: a *múlt* életkorral kapcsolatos kifejezésekben (*ötéves múlt*), szerkezetkntamináció eredményeképpen: *öt évet múlt X ötéves volt*. A ható igéből alkotott állítmányi szerepű főnévi igenév a korszak első felében teljesen visszaszorult. — Az alany és az állítmány egyeztetésére jellemző volt a 19. században, hogy a formailag egyes számú, de többes jelentéssel rendelkező alany mellett ingadozott az egyeztetés, a mérleg nyelve végül a latin hatás gyengülésével az alaki felé billent, a mai nyelvben effajta értelmi egyeztetés már nem létezik. Ugyancsak megmaradt a korábbi korszakokból a több egyes számú alany mellett az állítmány egyeztetésének ingadozása, eleinte az értelmi, később az alaki vált erőteljesebbé, az ingadozás azonban mind a mai napig fennáll (*A fiú és a lány vizsgáznak; A fiú és a lány vizsgázik*). A társhatározós alany melletti többes számú állítmány használata is ritkul, a 20. századra eltűnik, kivéve az implicit egyes szám első személy esetén: *Jánossal sétáltunk*. Különböző számú alanyok előfordulásakor a közelségi egyeztetés működik, ám ha egyes számú alanyhoz kerül közelebb az állítmány, az egyeztetés ingadozása a mai napig megmaradt (*A fiúk és a lány vizsgázik; A fiúk és a lány vizsgáznak*). A vonatkozó

mellékmondatokban tapasztalható személyátsugárzás főként az értelmezői mellékmondatokban érvényesül (*Én, aki azt hittem...*), később megjelenik az állítmányi, kijelölő jelzői és ritkábban a határozói alárendelésekben is.

15.6.15.6.1.15.6.1.2. Az alárendelő szerkezetek

A szerkezetszintű alany használatában az igei igenévi szerkezetek divatjelenségnek számítottak a felvilágosodás korában, de már a reformkor után visszaszorultak, és mára csak az egyes szám harmadik személyű formák nem számítanak elavultnak (*a tanár említette* példa). A határozói igeneves saját alanyú szerkezetek is egyre ritkábbá váltak, mára a számuk minimálisra csökkent (*Megérkezvén a tavasz, megkezdődtek a társasutazások*).

A tárgyas szerkezetek köréből kiemelendő, hogy a határozottságbeli egyeztetés már egyre kevésbé ingadozott a korszakban az előzőekhez képest. A 20. század folyamán pedig az tapasztalható, hogy bizonyos igék mellett a kötelező tárgyi vonzat fakultatívvá válik, például: „úgy hallottam, hogy az építőiparban *hosszabbítanak*”.

A határozós szerkezetek köréből a következő jelenségek módosultak a korszak első felében: A részeshatározónak kialakult a *részére* névutós formája. Az időhatározók kifejezésére szolgáló névutók köre is bővült: *keresztül, folytán, folyamán*, ezek közül a *folytán* a 20. században már elvesztette ezt a funkcióját. Az állapothatározónak a reformkorban különösen divatos volt a befejezett melléknévi igenévvel és *-an/-en* raggal kifejezett alakja, amely később teljesen elavulttá vált, valamint a főnévi igenévi állapothatározó kétféle szerkezetben (*Apám jönni látszik; Látom apámat jönni*). A módhatározó kifejezésére szintén a reformkorban terjedt el az *-i* melléknévképzőnek és a *-lag/-leg* ragnak az együttes használata (*ördögileg*), amely aztán elég rövid időn belül el is tűnt. Ugyancsak a 19. század első felében lett szokásos a módhatározó kifejezésére a *mód* főnév névutószerű kapcsolása egyes melléknevekhez (*serény mód*), ez azonban a 20. század második felében már egyértelműen régiesnek hatott. A figura etymologicás tekintethatározó főnévi igenévvel kifejezve (*látni láttam*), valamint a *-nak/-nek* ragos forma (*szépnek szép*) a 19. század közepén jelent meg az írásbeliségben, a beszélt nyelvet tükröző szövegekben, párbeszédese részekben. Az eszközhatározó kifejezőkészletébe bekerült a *révén* névutó, míg okhatározói funkciót kapott a *folytán* a korábbi *nézve* helyett. A célhatározók között a 19. században nagyon nagy népszerűséget kapott a beálló melléknévi igeneves szerkesztés, s bár a reformkor után visszaszorult a használata, nem tűnt el teljesen, bizonyos írott szövegtípusokban kivételesen ma is előfordul. A korszak legelején tűnt fel az összetett célhatározó a *lenni* segédigenévvel szerkesztve az *igyekszik* ige vonzataként (*igyekszik pontos lenni*).

A minőségjelzők vonatkozásában főképpen a kifejezőeszközök változtak a korszak első felében: egyrészt fontos szerep jutott a jelzői pozíciójú igei igenévnek, amely később visszaszorult (lásd a szerkezetszintű alanyról is), valamint rohamosan terjedni kezdtek a névutómelléknevek, amelyek analitikus szóalakot hozva létre, a mondatban a szerkezetet minőségjelzői szerepkörbe helyezik. Másrészt a reformkorban, különösen az írott nyelvhasználatban divatossá vált a határozószókból képzett minőségjelzői funkciójú *-i* képzős melléknevek használata (*fenti, azonnali*) és ezzel párhuzamosan a határozóragos névszókból létrehozott ugyanilyen alakok megjelenése (*utasokkall találkozás, temetőjéhezi közelség*). Az utóbbi már a 19. század végére kiszorult az írásbeliségből is. A fenti képzős alakok megjelenése a minőségjelzői pozícióban annak a nyelvújítással összefüggő törekvésnek is a része volt, hogy a *való* segédszós szerkezetek helyett a nyelvújítók a képzett formákat propagálták, egyébként sikerrel. A mennyiségjelzős szerkezetekben a korszak első felében még megtalálható volt a számbeli egyeztetés ingadozása, viszonylag sűrűn előfordult az alaki mellett a számbeli egyeztetés is, amely aztán a 20. században már csak kivételesen bukkant fel. A birtokos jelzős szerkezetek kettős jelöltségét tekintve a korszakban több fordulat is történt. A reformkori rövidítési tendencia következtében a birtokos jelző *-nak/-nek* ragját szívesen mellőzték (bár ezzel együtt a névutós kapcsolatok kétszeres jelöltsége pedig felbukkant a birtokos szerkezet mintájára: *bokrod mögötte*). A 19. század második felében aztán a nyelvújítás hatására újra megszaporodnak az elől álló ragos birtokos jelzők, a mai nyelvhasználatban azonban ez az arány ismét megfordulni látszik. A birtokos szerkezetek egyeztetése többes szám harmadik személyben a felvilágosodás és a reformkor idején még erősen ingadozott, a 19. század második felére azonban az egyeztetéses (*fiúk könyvük*) formák kiszorultak a sztenderdből.

Az értelmezős szerkezetek körében a reformkor jellegzetessége volt, hogy gyakran jelentek meg értelmezői szerepkörben az igenevek, amelyben kétségtelenül idegen, latin és német minta játszott közre.

15.6.15.6.1.15.6.1.3. A mellérendelő szerkezetek

A mellérendelő kötőszóállományt tekintve két módosulás figyelhető meg a korszak elején: a nyelvújítás idején lépett be az *úgy — mint* pár az összefoglaló kapcsolatos viszony kifejezésére, amely a nyelvújítás tiltakozása ellenére még a 20. század végén is használatban maradt, bár ma már ritkának számít; a kizáró ellentét *nem — hanem* esetében pedig a *hanem* helyén váltakozó gyakorisággal felbukkan a *de* kötőszó is, amelynek bizonyos

fokú megerősödése ma is tapasztalható. A költői nyelvben a korszak elején még találkozhatunk a mellérendelt szerkezettagok közös ragjának egyszeri kitételével: *oroszlán- s medvék*.

15.6.15.6.2. Az összetett mondat

Az összetett mondatok tárgyalását két nagy részre bontjuk: a grammatikalizálódott alárendelő összetett mondatokra és a csak logikai-szemantikai viszonyt mutató mellérendelő mondatokra.

15.6.15.6.2.15.6.2.1. Az alárendelő összetett mondat

A korszak első felében az alárendelő összetett mondatokat elsősorban használtukban érintették bizonyos változások. A reformkorban például a rövidség eszményítése kívánalommal tette a mellékmondatos szerkesztés kerülését, helyette elsősorban főnévi igeneves szerkezeteket vagy egyéb sűrített, agyonbővített igeneves szerkezeteket használtak. Ugyanennek az eszménynek felelt meg a főmondat hiánya is az élőbeszédet tükröző ún. megelevenítő függő beszédben. Kísérletek történtek a *hogy* kötőszó gyakoriságának elkerülésére; erre több megoldás kínálkozott: egyrészt a mellékmondat elhagyása, másrészt a mellékmondat éléről a kötőszó elhagyása, harmadrészt a *hogy* kötőszó kicserélése a *miképp(en)*, *miként*, *miszerint* kötőszavakra. A három közül ma már csak a *miszerint* használatos.

A főnévi vonatkozó névmások használatában már a 19. század elején nagyjából a mai gyakorlat adatható, ingadozás elsősorban a nem személyre vonatkoztatott *(a)ki* alkalmazásában mutatkozik. A beszélt nyelv hatására pedig terjedni kezd az *ami* az *amely* rovására. Ugyancsak terjednek a vonatkozó határozószói mondatbevezetők (*abbana házban, ahol...*) a helyet, időt, módot kifejező alaptagok esetében.

Az időhatározói *míg* kötőszó a megfelelő jelentésű összetett mondatokban ellentétes, olykor megengedő értelmet kap. Ez a változás megfelel annak a folyamatnak, amely az alárendelést a mellérendelés felé viszi (lásd az *úgy — mint* példáját is), valamint mutatja az időhatározás → megengedés változást, és rámutat az ellentét és a megengedés rokonságára. A *miután* időhatározói kötőszó okhatározói használatának erőteljes terjedése pedig a szabályos időhatározás → okhatározás kognitív folyamatát jelzi.

A korszak első felében még használatban volt néhány olyan kötőszó, amelyek mára eltűntek: *hahogy*, *mikéntha*, *midőn*.

Terjedőben van az alárendelő kötőszók önálló tagmondati használata sajátos grammatikai és stilisztikai szerepben. A legjellegzetesebb, ma is meglévő forma a következményes *hogy* ilyen alkalmazása, főként a beszélt nyelvben: *Annyit aludtam, hogy még!* (Ez a funkció párhuzamot mutat a mellérendelő kötőszók ugyanilyen funkciójával.)

Az utalószók használatának megítélésében a nyelvújítás ugyancsak változást hozott szintén a rövidség eszményének a jegyében: ahol lehetett, elhagyták. Ezzel ellentétes az, hogy a fokhatározói összetett mondatokban az expresszivitásra törekvés kedvezett az utalószó-használatnak, s új típusú nyomatékos utalószó keletkezett: a *szintoly*.

A 20. század az alárendelő összetett mondatok vonatkozásában többféle módosulást eredményezett és eredményez, különösen az írott nyelvi adatokat vizsgálva érzékelhető, hogy egyre erőteljesebb hatást gyakorol a beszélt nyelv az írott változatra. Ismét megjelenik a rövidség stíluseszménye, a rövidebb közlésmódok, amelyek a gyorsabb nyelvi érintkezést teszik lehetővé. Ez változási univerzálénak tekinthető.

A beszélt nyelv hatása érdekes kettősséget hoz létre az alárendelő összetett mondatokra nézve: visszatérést a már meghaladott állapotokhoz, például az igeneves szerkezetek gyakori alkalmazásához (bár nem mindenfajta igenévi szerkezet tér vissza, az igei igenevek helyett sokkal inkább a mellékmondatos megoldás terjed), de emellett megszorodnak a redundáns és kevésbé szabályos szerkesztésmódok. Érezhető tendenciát mutat a szabad függő beszédben továbbra is a főmondat elmaradása. Az előrevetett *hogy* kötőszós mondatokhoz gyakran járulnak sztereotíp főmondatok (*arra jellemző, arról tanúskodik, abban döntő része van*), különösen az értekezésekben, a tudományos igényű prózában. Terjednek a *Valószínűleg, hogy* típusú tagmondategyüttesek (lásd a **20.2.** pontot is), amelyekről vita folyik a szakirodalomban (ellipszis vagy kontamináció eredményei-e).

A *hogy* kötőszóról megállapítható, hogy hiánya természetes a megelevenítő függő beszédben és szokványos a függő kérdést tartalmazó mellékmondatok esetében. A megengedő mondatok kötőszóállományában továbbra is nagy a mozgás. Újabban a *hiába* határozószó kerül ebbe a funkcióba: *Hiába mész el, semmit nem érsz el vele.* A *hiába* efféle használatban is fókuszpozícióban marad, és a második tagmondatban nem jelenhet meg ilyenkor a megszorító kötőszó. Változóban van a *ha — is* kötőszói szerkezet *is* elemének a helye, elkerül az állítmány utáni közvetlen helyzetből (a változás kezdete ugyan korábbi, az adatok azonban az utóbbi időben szaporodtak meg).

Az alárendelés mellérendelésbe való behatolását mutatja az álcélhatározói mondatok megjelenése is, például: *Elváltunk, hogy többé ne lássuk egymást.* Formailag célhatározóiak ezek a mondatok, lehetséges interpretációik azonban mellérendelő kapcsolatos vagy ellentétes viszonyt mutatnak.

Az utalószók, amelyek mély hangrendű mutató névmásként grammatikalizálódtak, egy sajátos helyzetben, ha a tagmondategyüttesnek elvi, általánosító tartalmú vagy affektív jellege van, és a főmondat a mellékmondat után áll, újra magas hangrendű is lehet: *Hogy az élet nem könnyű, ezt mindannyian érezzük.*

Behatol az írott nyelvbe is, szövegtípusoktól függően, a tipikusan beszélt nyelvi mondatátszövődés: *Nagymarosnál már biztos, hogy nem épül gát; Egy lányt szeretnék, hogyha jelentkezne.*

15.6.15.6.2.15.6.2.2. A mellérendelő összetett mondat

A mellérendelő kötőszók állománya nyitott, így keletkezésükkel folyamatosan számolni kell. Egy új kapcsolóelem megjelenésének a háttérben többnyire a grammatikalizáció okozta kategóriaváltások, illetve a nyomósítás igénye áll. A korszak elején jelent meg a következtető kötőszók között az *ennélfogva, minélfogva, következőképpen, következőleg, minnek következtében, ennek következtében, miértis* kapcsolóelem, amelyek közül néhány később kiveszett a használatból. A 19. században néhány módosulás visszafordulni látszik, az előző korszakban jelent meg a kizáró ellentétben és az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszonyban a *hanem* kötőszó a *de* helyett, a 19. században a *de* visszatér, ám nem szorítja ki a *hanem* formát sem, ma is párhuzamosan élnek.

Továbbá felerősödik az alárendelésnek és a mellérendelésnek bizonyos fokú összemosisódása, amelyben a változás a szintagmatikusabb szerkesztésmód felől halad a szemantikusabb felé, azaz alárendelés → mellérendelés irányt lehet regisztrálni (lásd a 15.6.15.6.2.15.6.2.1. szakasz - Az alárendelő összetett mondat pontot is). Mindez a beszélt nyelvből ered, és a terjedés iránya megfelel azoknak a kognitív csatornáknak, amelyeken a változások haladni szoktak (idő → okság, idő → ellentét).

A 20. századi kötőszókat érintő grammatikalizációs folyamatokról megállapítható, hogy azok többnyire nem járnak morfológiai redukcióval, így az újabb kötőszók felépítése bonyolultabb (lásd a 15.5.15.5.4.15.5.4.2. szakasz - Viszonyszók pontot), miközben ezzel párhuzamosan egyszerűsödés is tapasztalható. Egyszerűsödést jelez például, hogy a következtető kötőszók között az *így* és az *ezért* vált gyakorivá a hosszabbakkal szemben.

Irodalom

[CH15-B1] *A magyar helyesírás szabályai* 11. kiadás. 1984. Budapest, Akadémiai Kiadó.

[CH15-B2] E. Abaffy, Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss—Pusztai 2003, 710–718, 789–799.

[CH15-B3] Benkő, Loránd 1960a. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

[CH15-B4] Benkő, Loránd 1960b. Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól. In: BenkőLoránd (szerk.): *Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 221–238.

- [CH15-B5] Fábrián, Pál 1998. Helyesírási szabályzatunk 11. kiadásáról. In: O. BozsikGabriella-V. RaiszRózsa-ZimányiÁrpád (szerk.): *Helyesírásunkról, helyesírásunkért*. Eger, Eszterházy Tanárképző Főiskola, 18–23.
- [CH15-B6] Fodor, Katalin 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: Kiss, Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 325–348.
- [CH15-B7] Gallasy, Magdolna 2003. Az egyszerű mondat. In: Kiss—Pusztai 2003, 770–771, 838–840.
- [CH15-B8] Haader, Lea 2003. Az összetett mondat. In: Kiss—Pusztai 2003, 771–775, 840–846.
- [CH15-B9] Horváth, László 2003. Szó szerkezet-történet. In: Kiss—Pusztai 2003, 757–769, 831–837.
- [CH15-B10] KeszlerBorbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH15-B11] KieferFerenc (szerk.) 1994. *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH15-B12] Kiss, Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH15-B13] Kiss, Jenő 2003. A magyar nyelvtörténet korszakolásához. *Magyar Nyelv*99: 385–392.
- [CH15-B14] KissJenő - PusztaiFerenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH15-B15] Korompay, Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss—Pusztai 2003, 697–709, 781–788.
- [CH15-B16] Laczkó, Krisztina - Mártonfi, Attila2004. *Helyesírás*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH15-B17] D. Máta, Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss-Pusztai 2003, 739–756, 824–830.
- [CH15-B18] Nádasdy, Ádám - Siptár, Péter1994. A magánhangzók. In: Kiefer 1994, 42–182.
- [CH15-B19] Sárosi, Zsófia 2003. Morfémátörténet. In: Kiss-Pusztai 2003, 719–724, 800–803.
- [CH15-B20] Siptár, Péter 1994. A mássalhangzók. In: Kiefer 1994, 183–272.
- [CH15-B21] Szathmári, István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

16. fejezet - A magyar nyelv szókészlete

Gerstner, Károly

A nyelvnek mint az emberi információcsere (kommunikáció) legfejlettebb eszközének a működéséhez alapvetően három összetevőre van szükség: 1. beszédhangokra (fonológiai rendszerre); 2. szavakra (szókészletre); 3. nyelvtani szabályokra (grammatikai rendszerre). A beszédhangok (fonémák) alkotják a szavakat, amelyekből a nyelvtani szabályok segítségével mondatokat szerkeszthetünk.

A szavak a világ valós vagy ilyennek tartott jelenségeit önálló nyelvi jelek formájában képezik le: ezekben az adott nyelvet beszélő közösség által kialakított fogalom szorosan kapcsolódik egy ugyancsak ennek a közösségnek a nyelvhasználatában kialakult kötött hangalakhoz. Az emberek nyelvi tudatában a szavak nyelvrendszerbeli önállósága úgy jelenik meg, hogy egy-egy fogalomra vonatkozó jelentésüket magukkal viszik a mondatba, amelybe a szükséges alaktani módosulások (tőváltozatok) és kiegészítések (toldalékok) révén illeszkednek be.

A szókészlet – a nyelv többi alapvető részrendszeréhez hasonlóan – hosszú fejlődési folyamat eredménye. Ám a fonológiai és a grammatikai rendszer meglehetősen erős zártságához képest a szókészlet laza, nyitott rendszer, mely a szükségszerűen hagyományozódó elemek mellett könnyen és gyorsan képes újakat is magába foglalni, de adott esetben viszonylag régi szavak is kihalhatnak a nyelvből. Ennek egyik oka az, hogy a nyelvi részrendszerek közül a szavak állnak a legszorosabb kapcsolatban az adott nyelvet beszélő közösség életével, ezek reagálnak leginkább az anyagi és szellemi kultúra, a gazdaság és a társadalom változásaira. A megismert új valóságelemek (tárgyak, fogalmak) jelölésére teljesen új hangsorok illeszkedhetnek be a már meglévő szavak közé, illetve ez utóbbiak új jelentésjegyekkel bővíthetnek. Emellett az elavuló tárgyakat és fogalmakat jelölő szavak kikerülnek a használatból, és lassabban vagy gyorsabban elavulnak és kihalnak. Hasonló a sorsuk azoknak a szavaknak is, amelyeknek tárgyi-fogalmi alapjuk megmarad ugyan, csak hogy ezt a hagyományozott szó helyett egy másik, új hangsorral jelölik a beszélők. Így a magyar nép életében lezajlott nagy műveltségváltások (például a nomád pásztorkodásra, majd a letelepedés folyamán az istállózó állattartásra való áttérés, a kereszténység felvétele, az írásbeliség elterjedése stb.) és társadalmi változások (például a Szent István-i államalapítás, a hűbéri-jobbági rendszer kialakulása, majd megszűnése stb.) a szókészletben is átalakulásokkal jártak.

A szókészlet viszonylag gyors változását a már említett laza rendszerkapcsolatok is lehetővé teszik. A szókészlet elemei közül a legtöbbet be lehet osztani valamilyen csoportba. Az összetartozás alapja lehet például a közös alapszó (*ad, adogat, adás, adat, adó* stb.), közelebbi vagy távolabbi etimológiai (származásbeli) rokonság (*ragya, rozsdá, rőt, rubin, rúzs* stb.), a jelentés rokon volta (*ballag, baktat, bandukol, poroszkál, mendegél* stb.) és még számos más tényező. Ezeknek az elemeknek az összefüggése azonban viszonylag laza és a szóeredetet (etimológiát) tekintve nem is mindig világos, ezért könnyen léphetnek közéjük új, adott esetben teljesen eltérő alkatú szavak, és ugyanilyen könnyen tűnhetnek el egykor megvolt szavak. Mindezekből következik, hogy egyrészt az egyes nyelvek szókészlete általában hatalmas mennyiségű elemből áll, másrészt ez a halmaz állandó dinamikus mozgásban van.

A szavak eredetével foglalkozó nyelvészeti tudományág görög-latin eredetű neve az **etimológia**, melyet magyar szóval **szófejtésnek** is szokás nevezni. A nyelvtudománynak ez talán a leginkább összetett részterülete, ugyanis a jól megalapozott szóeredeztetéshez meg kell vizsgálni az egyes szavak hangszerkezetét, alaktani felépítését és jelentéseit is, valamint ezek összefüggéseit az esetleges átvett nyelvekben is. Az etimológiának szoros kapcsolatai vannak más tudományterületekkel is, hiszen számos szó eredetét csak alapos néprajzi, történettudományi, szélesebb értelemben vett művelődéstörténeti vizsgálatok után lehet pontosan megállapítani.

Az etimológiától elválaszthatatlan a **szótörténet**. Ezen az egyes magyar szavak írásban dokumentálható (igen gyakran szótárakban összegyűjtött) változatait értjük: milyen alakokban, milyen jelentésekben, mikortól fogva élt, illetve él egy-egy magyar szó. Csupán az az etimológia meggyőző, amely összhangban van a szótörténettel.

Az egyes nyelvek hosszú idő alatt felhalmozódott szókészlete különböző eredetű csoportokból áll. A legősibb elemeket az adott nyelv az önálló élete előtti alapnyelvi szókészletből hozza magával, ezeket nevezzük **ősi örökségnek**. Az ebbe tartozó elemek nagy része alapvető tárgyfogalmakat, cselekvéseket és tulajdonságokat jelölt, ezért sokuk máig fennmaradt. A legtöbb nép sok más nyelvű néppel is kapcsolatba került történelme során, ennek következtében pedig szavak átadására és átvételére is sor került. Ezek az elemek alkotják az **idegen eredetű szókészlet** nagy csoportját (**jövevényszavak**). A szókészlet bővülésének legfontosabb és legterjedelmesebb módja azonban a legtöbb nyelvben a két korábbi csoport elemeit is felhasználó belső szóalkotás: ezt az eredetbeli csoportot az egyes nyelvek önálló életében létrehozott **belső keletkezésű szavak** (képzett szavak, hangutánzó–hangfestő szavak, összetett szavak stb.) alkotják.

Minden nyelvben van sok olyan szó, amelyet nem tudunk az említett három kategóriába besorolni, mert eredetükről csak sejtésszerű tudással rendelkezünk (bizonytalan eredetű szavak), illetve semmilyen használható fogódzónk sincs (ismeretlen eredetű szavak), vagy éppenséggel több eredeztetés is egyforma eséllyel számításba jöhet (vitatott eredetű szavak). Mégsem szükségeses egy negyedik eredetbeli kategóriát felállítani, hiszen ezek a szavak elvileg az első három akármelyikébe tartozhatnak, csak a nyelvtudomány jelenlegi állása szerint nem tudjuk valódi eredetüket feltárni.

16.1. Az ősi örökség

A magyar szókészlet ősi öröksége három kronológiai rétegből tevődik össze, mégpedig az uráli, a finnugor és az ugor kori rétegből. E rétegeket az összehasonlító nyelvtudomány egyeztetési módszereivel lehet több-kevesebb bizonyossággal különválasztani.

Ha egy adott szóelem a finnugor nyelveken kívül a szamojéd nyelvekből is kimutatható, **uráli kori** eredetről beszélhetünk. Ha a szamojéd ágat nem tudjuk bevonni az eredeztetésbe, akkor a kérdéses szó csak **finnugor kori** lehet. Ha viszont a vizsgált magyar szó megfelelőit csupán a legközelebbi rokon nyelvekből tudjuk igazolni, csak az **ugor kori** eredeztetés jöhet számításba (lásd a **10.1. szakasz - Nyelvsaládunkról.** pontot).

A rokon nyelvek ősi együttélése során ezekbe a nyelvekbe más nyelvcsaládokból is átkerültek szavak. Bár ezeket valójában nem maga az uráli, finnugor vagy ugor alapnyelv hozta létre, mégis ebben a körben kell őket tárgyalni, mivel az adott alapnyelv sajátjaivá váltak, és később ugyanúgy alakultak az egyes különvált nyelvekben, mintha „eredeti” szókészleti elemek lennének. Ilyeneknek tekinthetjük a következő magyar szavakat: *ár* 'ellenérték', *ház*, *név*, *szarv*, *víz* stb. (uráli-finnugor < ősiráni); *ara*, *arany*, *hét*, *tál* stb. (ugor < ősiráni); *hattyú*, *hód*, *szó* (ugor < ótörök).

A vázolt kronológiai tagolás természetesen nem abszolút értékű, mivel az ősi szavak nem egyformán maradtak fenn az egyes rokon nyelvekben. Az uráli összehasonlító nyelvtudomány legújabb eredményei szerint a magyar nyelv mintegy 700 ősi szóelemének túlnyomó része a finnugor korszakból eredeztethető, az uráli, illetve az ugor korig pedig kb. 70-70 szót tudunk visszavezetni.

A fentiek alapján Az ősi örökségbe kell sorolnunk minden olyan (ma is élő vagy már kihalt) magyar szót, amely nyelvünk önállóvá válása előtt keletkezett: ezek vagy eredetibb (tő)állapotukban élnek tovább (pl. *fű*, *fül*, *négy*, *nyel*, *vér* stb.), vagy későbbi toldalékolt állapotban, vagyis nem önállóan, hanem csak származékok tövében (pl. az *apad*, *apaszt* és *apály* *ap-* töve vagy a *kerül*, *kerít* és *kering* *ker-* töve stb.). Mivel a magyar szóalkotási módok igen sok vonásukban megegyeznek az egyes alapnyelvi időszakok szóalkotási módjaival, gyakran igen nehéz, sőt néha lehetetlen a „tisztán” ősi eredetű szavakat a belső (magyar) keletkezésű elemektől elkülöníteni.

A továbbiakban lássunk néhány példát arra, hogy az egyes kronológiai csoportokban és fogalmi körökben mely szavak képviselik Az ősi örökséget! (Az ősi tőhöz a magyarban hozzákapcsolódott toldalék zárójelben áll.)

A. Urali kor

1. alapvető életfunkciókat és cselekvéseket jelölő igék: *él*, *es(ik)*, *fél*, *fon*, *men-* (a *megy* töváltozata), *nyel*, *tud* stb.
2. természeti nevek: *fa*, *hab*, *hal*, *hó* 'csapadék', *hó* 'hónap', *holló*, *köd*, *nyúl*, *tó*, *vas*, *víz* stb.
3. testrésznevek: *fej*, *in*, *láb*, *szem*, *szív*, *ujj* stb.
4. család és rokonság: *any(a)*, *meny*, *nő*, *vő* stb.

5. eszközök: *hál(ó), id(eg)* 'íj húrja', *nyél, nyíl* stb.
6. melléknevek: *hom(orú), hossz(ú), lap(os)* stb.
7. névmások, névmástöveket (ezek később a magyarban különféle szófajokká alakultak tovább): *én, ez, hol, itt, távol, te, úgy* stb.

B. Finnugor kor

1. igék: *ad, áll, csíp, e(szik), i(szik), ját(szik), lep, le(sz), lő, lök, ró, sző, szúr, töm, vés* stb.
2. a természet tárgyai, jelenségei: *csill(ag), ég, év, jég, menny, ón, ősz, tav(asz), tél* stb.
3. testrésznevek: *áll, fog, fül, kéz, mell, nyelv, váll* stb.
4. család és rokonság: *ap(a), árva, fiú, öcs* stb.
5. növények: *feny(ő), hagyma, héj, kér(eg), nyír, szil, tő, vessz(ő)* stb.
6. állatok: *daru, egér, kígy(ó), légy, lúd, méh, ró(ka), sün* stb.
7. eszközök, felszerelések: *ágy, fal, faz(ék), ház, kés, öv* stb.
8. melléknevek: *agg, lágy, nagy, sok, új, vék(ony), vén* stb.
9. számnevek: *két, kettő, három, négy, öt, hat, húsz, száz*

C. Ugor kor

1. igék: *fog, jön, jut, lép, les, szül, vág, vár* stb.
2. növények: *eper, fű, köles, szár* stb.
3. állatok: *eb, hattyú, hód, ló, varjú* stb.
4. lótarás: *fék, nyereg, ostor*
5. melléknevek: *fek(ete), jó, keser(ű), mély* stb.
6. számnév: *hét*

Az itt felsorolt szavak is mutatják, hogy az ősi eredetű elemek a magyar szókészlet legfontosabb, központi részét alkotják, hiszen a mindennapi beszédben igen gyakran fordulnak elő, és belőlük számos új szó jött létre képzéssel és összetétellel vagy más módon. A finnugor korból származó *áll* igének például a következő „leszármazottai” vannak: *állag, állam, állandó, állapot, állás, állat, állhatatos, állít, álló, állomány, állomás, állvány* stb. és ezek további származékai (*állami, állandósít, állapotos, állítmány* stb.), illetve az alapige igekötős összetételei (*beáll, kiáll, leáll, rááll* stb.). Hasonló a helyzet igen sok névszóval, különösen főnévvel is. Így érthetjük meg azt, hogy a magyar nyelvnek nemcsak nyelvtani rendszere, hanem szókincse is uráli alapokon nyugszik (lásd a **10.4.10.4.4. szakasz - Szókészletünk uráli öröksége.** pontot).

16.2. Az idegen eredetű szókészlet

A legközelebbi nyelvrokonaitól is mintegy 3000 évvel ezelőtt elszakadt magyarság első szálláshelye a Dél-Urál környéke volt, ahol nagyjából 1500 évet töltött el. Már itt is és a Kr. u. 5. századtól a honfoglalásig tartó stepei vándorlása során számos néppel és nyelvvel került érintkezésbe, melyek közül több azóta már eltűnt a történelem viharáiban. A földrajzi-természeti változások és az idegen kultúrákkal való kapcsolatok, illetve az ezek hatására is bekövetkezett életmódbeli változások a szókészletben is mély nyomokat hagytak. Idegen nyelvek szókészleti hatása az önállósult magyar nyelv legrégebb korszakától napjainkig kimutatható, ennek erőssége és iránya koronként és nyelvenként eltérő volt. Hosszú vándorútja során, majd a Kárpát-medencében történt megtelepedése óta a magyarság szókészletét öt nagyobb család nyelvei gyarapították: a honfoglalás előtt iráni, török és részben szláv, a honfoglalás óta pedig részben török, illetve szláv, germán és román nyelvekből vett át jövevényszókat a magyar.

16.2.16.2.1. Az iráni jövevényszavak

Számukat tekintve nem alkotnak nagy csoportot, ám legtöbbjük még ma is alapvető tárgyát, fogalmat jelöl. A közvetlenebb nyelvi eredetet a távoli múltba vesző kezdeti kapcsolatok, illetve a kihalt iráni nyelvek hiányos ismerete miatt nem mindegyik szó esetében tudjuk pontosan megállapítani. Ezért a következőkben egyrészt az általában **iráni**, másrészt a szűkebben **alán** eredetű szavak két alcsoportját tárgyaljuk röviden.

Az első csoportban olyan ős- és óiráni jövevényszavak mellett, amelyek közvetlen népi érintkezés révén kerültek a magyarba, olyanokkal is találkozhatunk, amelyek a 7. sz.-ban a Fekete-tenger vidéki kereskedelmet a kezükben tartó perzsák révén honosodtak meg a magyarban. Az ebbe az alcsoportba tartozó szavak fogalomkörü kötöttsége eléggé változatos, és csak kevés szóról lehet biztosan megállapítani az iráni eredetet. Ilyenek például: *ezer*, *kard* (mindkettő lehet közelebről alán is), *nemez*, *tej*, *tíz*, *vám*, *vár* főnév, *vásár* (utóbbi három perzsa eredetű). Bizonytalan, de feltehetően iráni eredetű: *gazdag*, *hús*, *ing*, *vászon*, *réz*, illetve *bűz* (lehet magyar fejlemény is), *szekér* (lehet ugor is), *tehén* (lehet finnugor is) stb. Ezek közül a *nemez* és – ha valóban ide tartoznak – a *bűz* és a *réz* szóvégi *z*-je nagyon korai átvételre utal, hiszen ezekben eredetileg *d* állt a szóvégen, vagyis ez a három szó részt vett a korai oszmagyar kori *d* > *z* fejlődésben.

A második csoportba azok a szavak sorolhatók, amelyek az alánból származnak. Az alán nyelvet beszélő néppel a magyarság valamikor a 8. sz. folyamán a Kaukázus északi előterében érintkezett, majd a 13. sz.-ban a kunokkal betelepülő, jórészt pogány, részint talán bizánci keresztény vallású alánok, más néven **jászok** is adhattak a magyaroknak új szavakat. (Az alánok egyébként a mai oszétok ősei).

A legújabb etimológiai kutatások alapján csupán *asszony* és *híd* szavunk biztosan alán eredetű; nagy valószínűséggel itt említhetők: *egész*, *leg(ény)*, *tölgy*, *üveg*, *verem*, *vért*, illetve *gaz* (lehet szláv is), *káva* (lehet latin is), *méreg* (lehet finnugor is), *zöld* (lehet magyar képzés is).

16.2.16.2.2. A török jövevényszavak

Mint fentebb láhattuk, török szavak már az ugor alapnyelvbe is átkerültek, de ezeket a magyar nyelv ősi örökségéhez soroljuk (pl. *hattyú*, *hód* stb.). Az önállóvá vált magyarság a Dél-Urál ligetes területein török népek szomszédságában élt, de a nyelvi hatás akkor még nem volt számottevő.

Lényegesen megváltozott a helyzet az 5. sz. második felében, amikor keletről jött népek nyomására a magyar törzsek kénytelenek voltak elhagyni szállásterületüket, és déli-délnyugati irányba vándorolva, nomád életmódot folytatva állandó érintkezésbe kerültek török nyelvekkel. Ez az erős nyelvi-kulturális kapcsolat szinte egyfolytában tartott a honfoglalásig, majd később még további két hullámban érkeztek nagyobb számban török jövevényszavak a magyarba.

Az iráni jövevényszóréteghez hasonlóan a török jövevényszavakat is összefoglaló kategóriának tekintjük, hiszen főleg a honfoglalás előtti időszak átvételeinél nem lehet a pontos átadó nyelvet megállapítani. Viszonylag jól el lehet azonban különíteni egymástól az egyes kronológiai rétegeket, a továbbiakban ezek szerint tárgyaljuk török jövevényszavainkat.

16.2.16.2.2.1. Az ótörök jövevényszavak

A steppei vándorlás hosszú ideje alatt a magyarság többek között onogurokkal, volgai bolgárokkal, kazárokkal, türkökkel és más népekkel került kapcsolatba. Ezek általában két nagy török nyelvtípus valamelyikébe tartoztak: az egyik az ún. **csuvasos török** (ma egyetlen képviselője a csuvas nyelv, de az egykori volgai bolgár törökök nyelve is ide tartozott), a másik a **köztörök** (ma mintegy negyven nyelv tartozik ide, köztük az oszmán-török, a baskír, a kirgiz, az ujjur stb.).

A két típust több hangtani jellegzetesség alapján tudjuk elkülöníteni, ezek közül kettőt mutatunk be.

1. az óstörök **r* hangnak a csuvasban *r*, a köztörökben *z* felel meg: m. *ökör* ~ csuvas , oszmán *öküz*; m. *borjú* ~ csuvas , ujjur *buzayü*; stb. Ennek alapján csuvasos török eredetű magyar szavak: *iker*, *karó*, *sár*, *tenger*, *térd* stb.

2. az őstörök szókezdő *j hangnak a csuvasban s- [szj] gy s- [sz], a köztörökben j- felel meg: m. *szél*

'légáramlat' ~ csuvas *sil*, tatár *yil*; m. *szőlő* ~ csuvas , tatár *yiläk*; stb. Egyes csuvasos nyelvekben az őstörök *j-nek j [dzsj] folytatása is volt, ez a magyarban később gy-vé fejlődött: *gyapjú*, *gyékény*, *gyertya*, *gyöngy*, *gyümölcs*, *gyűszű* stb.

Ótörök jövevényszavaink közül csupán néhányról lehet valószínűsíteni azt, hogy még a vándorlások előtt kerültek a magyarba. Szókezdő h-juk miatt itt szokás említeni *harang* és *homok* szavunkat (a megfelelő török szavak elején álló k a korai ősmagyarban lezajlott k > h fejlődésbe csatlakozhatott), de az újabb vizsgálatok egyéb hangtani nehézségek miatt az első szó esetében csak bizonytalan török eredetre utalnak, az utóbbinál pedig jóval későbbi átvétel is lehetséges. Valamivel biztosabbnak tűnik *ér* 'megérint; megérkezik' igénk igen korai török eredete.

A honfoglalás előtti török jövevényszavak sokféle fogalmi csoportba tartoznak, és ez is jól mutatja azt a széles körű és mély műveltségi és nyelvi hatást, amely a magyar népet és nyelvét ebben a korszakban érte. Ez utóbbira utal az is, hogy számos testrész és más, az emberi testtel kapcsolatos fogalom megnevezése is ótörök eredetű: *boka*, *gyomor*, *kar*, *köldök*, *szakáll*, *térd* stb.

A magyarsággal érintkező török népek jól szervezett lovasnomádok voltak: nagyállattartó, legeltető, vándorló életük során rendszerint állandóbb szállásaik is voltak, ahol földművelést is folytattak. Mindezek a jellegzetességek megmutatkoznak a magyarba átkerült ótörök jövevényszavakban is. Állattartás: *bika*, *borjú*, *disznó*, *gyapjú*, *gyeplő*, *kos*, *ól*, *túró*, *tyúk* stb. Földművelés: *alma*, *búza*, *bor*, *borsó*, *eke*, *gyümölcs*, *kender*, *komló*, *öröl*, *sarló*, *szérű* stb. Lakóhely: *bölcső*, *kapu*, *karó*, *sátor*, *szék*, *tükör* stb. Mesterségek: *ács*, *gyárt*, *gyúr*, *gyűszű*, *szatócs*, *szűcs* stb. Öltözködés: *bársony*, *csat*, *gyöngy*, *ködmön*, *saru* stb. Társadalom, szellemi élet: *bér*, *betű*, *gyász*, *gyón*, *idű*, *ige*, *ír*, *ok*, *szám*, *tanú* stb. Természeti jelenségek, állatok, növények stb.: *árok*, *béka*, *borz*, *keselyű*, *kóró*, *oroszlán*, *sár*, *sólyom*, *som*, *süllő*, *tenger*, *torma*, *ürge* stb. Melléknevek: *apró*, *bátor*, *kicsi*, *kis*, *kék*, *sárga*, *tar* stb.

A magyar nyelv ótörök jövevényszavainak száma nagyjából 300, és nagyobbik részük a mai köznyelvi szókészletben is lényeges helyet foglal el: ez is ennek a jövevényszórótegnek a fontosságát mutatja.

16.2.16.2.2.16.2.2.2. Az Árpád-kori török jövevényszavak

A honfoglalással meglazult a hosszú évszázadokig tartó közvetlen és erős török hatás, de alkalmibb jellegű érintkezés az Árpád-házi királyok uralkodása alatt is volt. Már a 10–11. sz.-ban nagyobb csoportokban költöztek be **besenyők** (akikkel a honfoglalást megelőző évtizedekben nem mindig barátságos viszonyban állt a magyarság), majd a 13. sz. közepén IV. Béla telepítette le az ország középső részére a nagy tömegben érkező **kunokat**. E két népen kívül kisebb csoportokban úzok és muzulmán kálizok (izmaeliták) jelenlétével is számolhatunk, utóbbiak a kereskedelemben játszottak jelentős szerepet. Egy-két évszázad alatt valamennyi betelepült török nyelvű népcsoport megmagyarosodott.

Ennek a korszaknak a török jövevényszavait bizonyos hangtani és művelődéstörténeti jellegzetességek ellenére is igen nehéz elkülöníteni a korábbi és a későbbi török jövevényszórótegektől, és mivel mind a besenyő, mind a kun a köztörök típusú nyelvek közé tartozik, nyelvi fogódzók híján egymástól sem tudjuk a tőlük átvett szavakat elválasztani. Ezért ezeket összefoglalóan **kun-besenyő** jövevényszavaknak is szokás nevezni, amelyek közé a következő szavak tartoz(hat)nak: *árkány* 'hurok, csapda' (a Kiskunság területén élő tájszó), *balta*, *csabak* 'halfajta', *csósz*, *kalauz*, *koboz*, *komondor*, illetve *bicsak* (lehet olasz is), *csákány* (lehet szláv is).

16.2.16.2.2.16.2.2.3. Az oszmán-török jövevényszavak

Az Oszmán Birodalom északi irányú terjeszkedése következtében a 15. században még csak szórványos, majd a 16–17. században állandóbb és közvetlenebb érintkezés alakult ki a magyar s a török nép és nyelv között: az itt állomásozó katonák, hivatalnokok és kereskedők szavait vették át a magyar végvári katonák és a hódoltság területén megmaradt lakosok. A hosszú ideig fennálló nyelvi együttélés bizonyos fokú kétnyelvűséggel is párosulhatott.

Az ebből a köztörök típusú nyelvből származó átvételeket több szempontból is viszonylag könnyű elhatárolni a korábbiaktól. Egyrészt a magyar írásbeliségben csak a 15–16. század után jelennek meg, másrészt többnyire olyan fogalmakat jelölnek, amelyek az oszmán-törökbe az arab–perzsa műveltség elemeiként kerültek át: *divány*, *findzsa*, *ibrik*, *pamut* stb. Az oszmán-törökből származnak természetesen azok a szavak, amelyek a

hódoltság intézményeivel kapcsolatosak: *beglerbég* 'tartományi helytartó', *defterdár* 'adórajstromok vezetője', *kádi* 'bíró', *vilajet* 'helytartóság' stb. Ugyancsak ebből a nyelvből származnak azok a szavak, amelyeknél főleg szerbhorvát közvetítés lehetősége is fennáll: *deli*, *hombár*, *szpáhi*, *tarhonya* stb.

Mai köznyelvünkben kb. 30 oszmán-török jövevényszó használatos, bár kétségtelen, hogy a hódoltság idején számuk lényegesen nagyobb volt, ám ezek közül a legtöbb a fogalommal együtt kiveszett a magyarból, a megmaradtak is csupán néhány fogalomkörre korlátozódnak. Öltözködés: *csuha*, *dolmány*, *pamut*, *papucs*, *zseb* stb. Étkezés: *bogrács*, *findzsa*, *ibrik*, *kávépité* stb. Használati tárgyak: *dívány*, *kefe*, *korbács* stb.

16.2.16.2.3. A szláv jövevényszavak

A steppei vándorlás utolsó évtizedeiben a Fekete-tengertől északra a magyarság érintkezett keleti szlávokkal is, főleg azokkal, akiket a mai oroszok elődeiként tarthatunk számon.

A magyar–szláv népi és nyelvi kapcsolatok a honfoglalás után váltak szorossá: a Kárpát-medencében letelepedő magyarság az itt élő, illetve a környező szláv lakosság közreműködését is kihasználva csatlakozott egy alapjaiban új műveltségi körhöz, és ennek során egész gazdasága, életmódja és szellemi élete megváltozott. Ezt híven tükrözik a szláv nyelvekből átvett jövevényszavak is. A szláv szókészleti hatás a honfoglalást követő másfél-két évszázadban volt különösen nagy, de valójában az elmúlt évtizedekig folyamatos maradt, különösen ha figyelembe vesszük a magyar nyelvjárásokat is, amelyekbe főleg a magyar nyelvterület szélein kerültek át bőven szláv szavak.

Az átadó nyelvek elsősorban a magyarság közvetlen szomszédságában található szláv nyelvek (szerbhorvát, szlovén, szlovák, ukrán) voltak, de csekélyebb számban más szláv nyelvekből (bolgár, cseh, lengyel, orosz) is vett át szavakat a magyar.

A szláv nyelvek sok évszázaddal ezelőtti, a mainál még nagyobb hasonlósága miatt sok esetben nem lehet a konkrét átadó nyelvet megállapítani, legfeljebb azt, hogy melyik ágból (nyugati, déli vagy keleti szláv) származik egy-egy szó, ám számos esetben még ez is nehézségekbe ütközik: ilyenkor csak a gyűjtőfogalomként használt **szláv jövevényszó** lehet egy magyarrá vált szókészleti elem eredetbeli meghatározása.

A közelebbi nyelvi eredetnek, illetve az átvétel korának megállapításában segítségünkre vannak bizonyos hangtani, művelődéstörténeti és szóföldrajzi kritériumok. Az *összláv *tj* [ty] a bolgárban [st], a szerbhorvátban *c* (a *cs* és a *ty* közötti hang, ez a magyarban többnyire *ty*-ként rögződött). Ennek megfelelően *mostoha*, *nyüst* 'a szövöszék alkatrésze' és *pest* 'kemence' szavunk bolgár eredetű, viszont a szerbhorvátból eredeztethető a *gatyá*, a *paritya*, a *kótyavetye* és sok más szavunk is. – Az *összláv *dj* [gy] a bolgárban [zsd]-vé alakult, a többi szláv nyelvben [gy], [j], [z] stb. a folytatása, ennek megfelelően *mezsgye* (a régi nyelvben és a nyelvjárásokban *zsd*-s alakok is találhatóak) és *rozsdá* szavunk bolgár eredetű, míg *megye* és *ragya* szavunk (egyéb körülményeket is mérlegelve) a szerbhorvátból eredeztethető.

A magyar *kasza* hangalaki és jelentésbeli megfelelője szinte mindegyik szláv nyelvben megvan, ám a magyarba nyilván a szlovákból került, hiszen ez a szerszám a szénagyűjtés eszközeihez tartozik (az aratást hosszú ideig sarlóval végezték), az ebbe a körbe tartozó más szavak (*kazal*, *széna* stb.) is a szlovákból való átvételek.

Ilyen és más kritériumok alapján az említetteken kívül a **kő** szavak eredete határozható meg pontosabban: **bolgár**: *azsag* 'pizskavas; dorong', *palota*, *terem* főnév, *zarándok* stb.; **cseh**: *batka* 'fillér', *csésze*, *dusnok* 'az egyháznak hagyományozott szolga', *hanák* 'cseh népcsoport tagja', *kuka* 'szeméttartály' stb.; **lengyel**: *bekecs*, *duka* 'alacsony értékű érme', *galuska*, *poltura* 'alacsony értékű érme', *polyák* 'lengyel' stb.; **orosz**: *jász*, *naszád*, *kolhoz*, *lengyel*, *tanya*, *varsa*, *zátony* (az utóbbi négy még honfoglalás előtti átvétel az óoroszból) stb.; **szerbhorvát**: *borostyán* 'növény', *bosnyák*, *golyva*, *kamat*, *kupica* stb.; **szlovák**: *boróka*, *borovicska*, *bukta*, *gácsér*, *kupec*, *lekvár*, *varkocs* stb.; **szlovén**: *kúp*, *malac*, *maláka* 'mocsár', *palozsnak* 'csalítójas', *zabla* stb.; **ukrán**: *batykó* 'pópa', *cerkó* 'görög templom', *harisnya*, *kalamajka*, *zimankó* stb.

Az átvétel idejének meghatározásában segítséget nyújt a magyar írásbeliségben való megjelenés: ennél később nem kerülhetett át az illető szó a magyarba, legfeljebb korábban. Ez utóbbi viszont igen sok szó esetében nyilvánvaló, hiszen a magyar írásbeliség kialakulása előtt is már jelentős számban honosodtak meg idegen, köztük szláv elemek a magyar szókészletben. Ilyen esetekben a kronológia pontosítása is hangtani és művelődéstörténeti sajátosságok alapján lehetséges.

Az *ószláv ę* és *o* orrhangú magánhangzók (amilyenek ma is vannak például a franciában) a 11. század körül a legtöbb szláv nyelvben elvesztették nasalitásukat (kivétel a lengyel és bizonyos mértékig a szlovén). A magyar

hangrendszerben soha nem voltak nazális magánhangzók, ezért az ilyeneket tartalmazó szláv szavak kétféleképpen honosodtak meg a magyarban.

1. Magánhangzó + *m* vagy *n*: ószláv > m. *rend* (szerbhorvát *red*, szlovén *red*, szlovák *rad*, orosz stb.). Ez a megoldás a következő szavak esetében mindenképpen a 10. század vége előtti átvételre utal: *beléndek*, *bolond*, *galamb*, *gerenda*, *korong*, *lengyel*, *munka*, *péntek*, *porond*, *szent*, *szombat* stb.
2. A nazalitás nélküli magánhangzós alakok azonban nyilvánvalóan a 11. század után kerültek át a magyarba: ószláv > m. *gúzs* (cseh nyelvjárási *houž*, szlovén *gož*, orosz stb.). Ilyenek még: *kuruzsol*, *pók* stb.

Az említett hangtani kritérium jól mutat rá arra, hogy ugyanaz a szláv szó egymástól távolabbi időben kétszer is átkerült a magyarba: *donga* ~ *duga* 'donga' (ma csak kifejezésben él), *korong* ~ *kuruzsol* (mindkettőben a 'kör' jelentésű ósszláv szó él tovább), *menszáros* (a régi nyelvben, illetve családnévben) ~ *mészáros*, *pank* (ma is még a moldvai csángóban) ~ *pók*, *sántál* 'sántít' ~ *sétál* stb.

Nyelvünk szláv jövevényszavai számos és igen változatos fogalmi csoportba tartoznak, közülük is a legjelentősebb a letelepedett életmódhoz kapcsolódó földművelés és istállózó állattartás szókészlete, valamint a kereszténységgel összefüggő szavak. Ezek a szláv térítő papok révén honosodtak meg a magyarban. A következőkben néhány példával bemutatjuk a legfontosabb fogalmi köröket. Társadalom, államélet: *király*, *megye*, *paraszt*, *pecsét*, *pénz*, *trojka*, *udvarnok*, *vajda* stb. Kereszténység: *bérmál*, *karácsony*, *kereszt*, *malaszt*, *pap*, *szent*, *zarándok* stb. Mezőgazdaság, állattenyésztés: *abrak*, *barázda*, *gabona*, *jérce*, *kacsa*, *kakas*, *kalász*, *kasza*, *kombájn*, *kombinát*, *lencse*, *liba*, *pajta*, *parlag*, *zabla* stb. Mesterségek: *abroncs*, *bodnár*, *donga*, *esztérgár* 'esztérgályos', *kalapács*, *kovács*, *motolla*, *takács* stb. Ház, ételkészítés: *ablak*, *asztal*, *ebéd*, *galuska*, *gerenda*, *káposzta*, *kolbász*, *konyha*, *kovász*, *kulcs*, *lóca*, *pad*, *pince*, *szalonna*, *uzsonna*, *vacsora* stb. Növények: *barack*, *boróka*, *cseresznye*, *dinnye*, *galagonya*, *gomba*, *jegenye*, *kadarka*, *málna*, *szilva*, *tajga* stb. Vadon élő állatok: *csuka*, *galamb*, *giliszta*, *hőrcsög*, *medve*, *pióca*, *pisztráng*, *szarka*, *veréb* stb. Népevek: *bolgár*, *görög*, *horvát*, *jász*, *lengyel*, *német*, *polyák* 'lengyel', *rác* 'szerb', *szász*, *szlovák*, *szerb*, *ruszin*, *ruszki* stb. Melléknevek: *béna*, *bolond*, *drága*, *gonosz*, *sánta*, *szabad* stb. Igék: *bérmál*, *kapál*, *keresztel*, *parancsol*, *perel*, *varázsol* stb.

Művelődéstörténeti szempontok alapján állíthatjuk, hogy például a kereszténységgel, az államélettel összefüggő szavak a honfoglalás utáni néhány évtizedben kerültek a magyarba. A 20. században több szó az oroszból került át (pl. *diszpécser*, *kolhoz*, *kulák*, *pufajka* stb.).

A mai magyar köznyelvben 500 fölött van a szláv eredetű szavak száma. Ha ehhez a nyelvjárási és a már kihalt szavakat is hozzávesszük, ez a szám több ezerre tehető. Ennek alapján mondhatjuk, hogy az idegen eredetű szókészleti elemek közül a szláv jövevényszavak alkotják a legfontosabb csoportot.

16.2.16.2.4. A német jövevényszavak

A honfoglalás után a szlávhoz hasonló, bár – eleinte – kevésbé intenzív népi érintkezéssel alapuló hatás érte a magyar szókészletet a német nyelv felől is. Az első néhány évtizedben nyilván lazább kapcsolatok a Szent István-i államalapítás idején és azt követően váltak szorosabbá, főleg a különböző német uralkodóházakkal létrejött dinasztikus kötődések következtében. Az ekkor kísérőként érkező lovagok és udvari emberek közül számosan birtokhoz jutva le is telepedtek Magyarországon.

A 12. századtól kezdve a középkori Magyar Királyság városai jórészt a bevándorolt német polgárság tevékeny közreműködésével jöttek létre. Ebben az időszakban főleg a középnémet területről érkezett nagyobb tömegben németajkú népesség.

A 16. század közepétől a Habsburg ház politikai hatalma kiterjedt a három részre szakadt Magyarország nyugati, északi és északkeleti területeire, majd a török kiűzése után a 17. század végétől az egész ország a Habsburgok uralma alá került. A nyelvi kapcsolatokat a 18. századtól kezdve több körülmény is erősítette: a német közigazgatás és az itt állomásozó katonák, valamint az ország elpusztult területeinek újraművelése érdekében százezreivel betelepített német anyanyelvű népesség jelentős része a magyar lakossággal napi élő kapcsolatba került; a német egyetemekre járó diákok és a német vezényszavú katonaságnál szolgálók is gyarapították német jövevényszavaink számát; a 18. század második felétől a nyugati kultúra számos újonságát

Bécs közvetítette a monarchia nyelveibe, így például sok-sok francia és olasz kiindulású szó is német alakban honosodott meg a magyarban.

A szoros állami-politikai és népi kapcsolatok révén a magyar szókészletet igen erős német hatás érte, amely a két nép és nyelv első találkozásától változó intenzitással egészen a 20. század közepéig tartott. Egy időben ez a hatás annyira kiterjedté és mélylé vált, hogy a 18. század végének magyar értelmisége többek között ennek visszaszorítására is indította el a nyelvújításként ismert mozgalmat (lásd a **14. fejezet - A nyelvújítás.** fejezetet).

A török és szláv jövevényszavakhoz hasonlóan a „német jövevényszavak” megnevezés is gyűjtőfogalom. Az előző kettővel ellentétben itt azonban nem különböző nyelvekre, hanem a nyelvjárási szempontból erősen tagolt német nyelv területi (és bizonyos tekintetben társadalmi) változataira vonatkozik a megjelölés. A magyar nyelv a nagy kiterjedésű német nyelvterületnek főleg középső és – még szorosabban – déli (másként felnémet) térségi változataival állt kapcsolatban (és persze hatott rá az irodalmi nyelvváltozat is!). A konkrét területi hovatarozást hangtani, szóföldrajzi és művelődéstörténeti kritériumok alapján lehet esetenként meghatározni, és ezek azt mutatják, hogy különösen magas a bajor és osztrák nyelvváltozatokból átvett szavak száma.

Így például szókezdő helyzetben a középnémet *b*-nek bajor-osztrák *p* felel meg, ezért *pintér*, *pór*, *prém* stb. szavunk bajor-osztrák eredetű.

A Dunántúl nyugati és délnyugati részének magyar nyelvjárásaiban ismert *kápli* 'sapka; bóbíta (mint fejdísz)' szó másutt nincs elterjedve, ez arra utal, hogy a bajor-osztrákból való átvétel lehet. Ezzel szemben a macska elűzésére használt *kácc* szó tipikusan az erdélyi magyar nyelvváltozatok szava, így minden bizonnyal a középnémet típusú, erdélyi szásznak nevezett nyelvből került át a magyarba.

A már fentebb említett bécsi közvetítéssel jutottak hozzánk a következő szavak: *azsúr*, *grillázs*, *kombiné*, *masamód*, *strici*, *tuti*, *zsalugáter* stb.

Az egyes német szavak átvételének idejét – miként a szlávoknál is láthattuk – bizonyos hangtani kritériumok alapján nagyjából meg lehet határozni. A németben a 16. század végére a korábbi *-en* és *-el* szóvégek szótagképző *-n* és *-l* mássalhangzókká redukálódtak. Ez a magyarba átkerült szavak végén is tükröződik: a *bükköny*, *pöröly*, *ráspoly*, *zuppon* 'leves' stb. az említett német hangtörténeti változás előtt került a magyarba, míg a *cakni*, *cetli*, *dózni*, *fecni*, *kugli*, *nudli* stb. az után (a *-ni* és *-li* végződés magánhangzója azért társult az *n* és *l* hanghoz, mert a magyarban nincsenek szótagképző mássalhangzók, és csak e magánhangzók segítségével lehetett a német szavak szótagszerkezetét visszaadni).

Ez a hangtani kettősség több időbeli kettős átvétel tényére is rámutat: *cikkely* ~ *cvikli*, *kaszten* ~ *kaszni*, *régöly* ~ *rigli*, *zsámoly* ~ *sáml* stb.

A német eredetű magyar szavak változatos fogalmi csoportokba tartoznak. Ez is jól mutatja azt, hogy milyen széles körű nyelvi érintkezéstről van szó. Udvari élet, katonaság: *capistráng* 'takarodó', *cél*, *herceg*, *káplár*, *lárma* (régii jelentése 'riadó'), *masíroz*, *mozsár*, *páncél*, *rajcsúr* (eredeti jelentése 'lovaglőiskola'), *silbak* 'orség', *torony*, *zsoldonár* 'zsoldos' stb. Céhek, városi élet: *bognár*, *font*, *hámor*, *kontár*, *majster*, *pék*, *polgár*, *ráf*, *rajzol*, *soltész* 'falusi bíró', *tallér*, *zsinór* stb. Társadalmi élet: *biliárd*, *dáma*, *farsang*, *frajla*, *módi*, *lakáj*, *puszi*, *svindli*, *tánc*, *valcer* stb. Divat, ruházat: *frizíroz*, *kamásli*, *kravátli*, *lajbi*, *paróka*, *zokni* stb. Konyha: *dinsztel*, *gríz*, *karmonádli*, *nokedli*, *nudli*, *pucol*, *sonka*, *sparhelt*, *zsemlye* stb. Melléknevek: *barna*, *fád*, *fals*, *fess*, *hercig*, *rot*, *srég* stb. A földművelés és állattenyésztés szókincse a szlávhoz képest sokkal kisebb mértékben bővült német elemekkel, itt jobbra csak aránylag későn megismert kultúrnövények nevét említhetjük: *karalábé*, *karfiol*, *krumpli*, *kel*, *ribizli*, *ringló* stb. Német jövevényszavaink közül hiányoznak a vadon élő állatok, madarak nevei. Nem ilyen a *pele* 'mókusféle rágcsló' és a *tengelic* ~ *stiglinc* sem, hanem mindkettő a szláv nyelvekből került a magyarba. Halneveink közül német eredetű a *gob(hal)*, *hering*, *ökle*, *semling*, s újabban a *sprottni*, *hekk*.

A magyar köznyelvben használatos német eredetű jövevényszavak száma hozzávetőleg 400, ezek jelentős része az alapszókészlethez sorolható. Ha azonban ehhez hozzászámítjuk a különféle szakmák és a magyar nyelvjárások német eredetű szavait is, ez a szám ezrekre tehető.

16.2.16.2.5. A latin jövevényszavak

A latin nyelv hatása a kereszténységre tért magyarság szókészletében az eltelt ezer év során változó erősségű volt, de bizonyos tudományágakban még ma is fennáll. Ez a nyelvi hatás az eddig tárgyaltaktól eltérően nem közvetlen népi érintkezésen alapult, hiszen az államalapításkor már nem volt olyan etnikum, amelynek sajátja lett volna ez a nyelv, hanem elsősorban egyházi és magasabb műveltségi szinten, és bizonyos mértékig az írásbeliség keretei között érvényesült.

A magyar államalapítás idején és az azt követő századokban a nyugati kereszténységhez tartozó Európában az ún. középkori vagy középlatin nyelvet használták az egyházban, az egyházi tudományokban és a különféle hivatalos iratokban is. Ennek a nyelvváltozatnak az volt a legfőbb jellegzetessége, hogy viszonylag erősen tükrözte azoknak a nyelveknek a sajátosságait, amelyeknek anyanyelvi beszélői ezt a latint idegen nyelvként használták. Ezek a sajátosságok elsődlegesen a kiejtésben jelentkeztek, s ezek alapján a középkori latinnak Európa különböző területein más-más változata alakult ki. Mivel a magyarok kereszténységre térítését szláv, német és észak-itáliai papok végezték, a magyarországi latin is az említett nyelvek szűrőjén keresztül hozzánk érkezett középlatinban gyökerezik.

A magyarországi latin kiejtés jellegzetességei természetesen megfigyelhetők korai latin eredetű szavainkon is. Így szó belsejében a (klasszikus) latin *s* [sz] a magyarban [zs]-ként hangzik: lat. *basalicum* > m. *bazsalikom*, lat. *camisa* > m. *kámzsa*, lat. *musica* > m. *muzsika* stb. Egyéb helyzetben ennek a latin hangnak az ejtése [s]: lat. *aprilis* > m. *április*, lat. *sacristia* > m. *sekrestye*, lat. *sors* > m. *sors* stb. A latin *g+e* vagy *i* kapcsolatban a *g* ejtése a magyarban *gy* lett: lat. *angelus* > m. *angyal*, lat. *gehenna* > m. *gyehenna*, lat. *gingiber* > m. *gyömbér* stb.

A latinból történt átvétel idejére is utalhat az említett hangok ejtésének alakulása a magyarban. A 16. században Rotterdami Erasmus kezdeményezésére terjedni kezdett az ún. klasszicizáló ejtés, ami azt jelenti, hogy a korábbi jövevényszavak [s] és [zs] hangja helyén [sz] és [z] hangzik: *írisz*, *mizéria*, *rezeda*, *szankció*, *szeminárium*, *vizitál* stb. Ennek hatására jó néhány szónál kettős alakok jöttek létre, ami a latin *g+e* vagy *i* kapcsolatnál is megfigyelhető: *evangélium* ~ *evangélium*, *legyenda* ~ *legenda*, *passus* ~ *passzus*, *státus* ~ *státusz* stb.

A katolikus egyházi terminológiába tartozó szavak (*káptalan*, *mise*, *ostya*, *pápa* stb.) természetesen korábbi átvételek, mint a protestáns egyházi műszavak (*ekklézsia*, *konfirmál*, *presbiter* stb.), és ezeknél is későbbiek bizonyos tudományok és a politikai élet kifejezései (*fiskális*, *kommentár*, *konfiskál*, *konfliktus*, *kongresszus*, *morális*, *nulla*, *tabella* stb.). A magyar nyelv latin jövevényszavait a következő nagyobb fogalmi körökbe sorolhatjuk: Egyház, vallás: *angyal*, *kápolna*, *mise*, *oltár*, *ostya*, *paradicsom*, *prédikál* stb. Iskola: *ceruza*, *diktál*, *iskola*, *kréta*, *penna*, *tábla* stb. Növények és állatok: *akác*, *angolna*, *cet*, *citrom*, *elefánt*, *palánta*, *pálma*, *párduc*, *rinocérosz* stb. Jogi szavak: *adoptál*, *juss*, *lajstrom*, *nótárius*, *paktum*, *testamentum* stb. Orvósi szavak: *hektika*, *kólíka*, *kúra*, *patika*, *pirula* stb. Hónapnevek: *április*, *augusztus*, *június*, *március* stb. Ház és berendezése: *ámbitus* 'oszlopos tornác, folyosó', *fűndamentum*, *kamra*, *lámpás*, *porta*, *tégla* stb.

A magyar köznyelvben is használatos latin jövevényszavak száma 200 fölött van, de igen sok latin eredetű szó él az egyes magyar nyelvjárásokban és a különböző tudományok szakszókészletében is. Ha ehhez hozzávesszük azokat a nemzetközi és vándorszavakat (lásd a **16.2.16.2.8. szakasz - A nemzetközi műveltségszavak**. pontot), amelyek a latinból sarjadtak ki, látható, hogy a magyar szókincs bizonyos részeit át és átszövi ez a klasszikus európai nyelv.

16.2.16.2.6. Az újlatin jövevényszavak

A magyar nyelvet története során több újlatin nyelv felől is érte hosszabb-rövidebb ideig tartó és eltérő erősségű szókészleti hatás, mégpedig olasz, francia és román. Mivel ezen nyelvek történetéről meglehetősen alapos ismereteink vannak és a tőlük átvett szavak művelődéstörténeti és szóföldrajzi vonatkozásai is jól ismertek, az ebbe a gyűjtőkategóriába tartozó jövevényszavakat külön-külön tárgyalhatjuk.

16.2.16.2.6.16.2.6.1. Az olasz jövevényszavak

A magyar–olasz kapcsolatok a kereszténység felvételének idején kezdődtek, amikor olasz térítő papok is érkeztek az országba. Később megerősödtek a kereskedelmi kapcsolatok az északolasz területekkel, különösen Velencével, és a Magyarországra (például Esztergomba, Budára, Székesfehérvárra, Nagyváradra) betelepülő olasz polgárság is segítette a nyelvi kapcsolatokat. Az Anjou-korban, majd Hunyadi Mátyás uralkodása alatt megélnékvült az olasz hatás, amelyet még az a tény is fokozott, hogy számos magyar diák tanult Bologna, Padova és Pisa egyetemén, és a katolikus egyház olasz kapcsolatai is folyamatosan fennálltak.

A 16–17. században az olasz hatás elsősorban a török ellen harcoló seregek katonái, erődépítő inzellérei (mérnökei) és a velük együtt mozgó kereskedők révén volt jelen. A 19. században igen sok magyar katona állomásozott észak-itáliai helyőrségekben, ők is gyarapították olasz eredetű szavaink számát, miként a Magyarországon megélhetést kereső olasz munkások is.

Az olasz kultúra a 18–19. században – a franciához hasonlóan – főleg német közvetítéssel Bécsen keresztül jutott el hozzánk, így jónéhány olyan szavunk van, amely elsődleges eredetét tekintve olasz, de a magyarba már mint német jövevényszó érkezett.

Történelmi és művelődéstörténeti tényeken kívül hangtani sajátosságok is arra utalnak, hogy az olasz jövevényszavak túlnyomó része – különösen a korábbi átvételek – az északolasz nyelvterületről, ezen belül a velencei tájnyelvből származik. Ennek egyik jellegzetessége az irodalmi olasz és más nyelvjárások *s* [sz] hangjának [s]-ként vagy [zs]-ként való ejtése: olasz *castello* > m. *kastély*, olasz *riso* > m. *rizs*, olasz *rastello* > m. *rostély*, olasz *spago* > m. *spágó* 'madzag', olasz *tasca* > m. *táska*, olasz *torso* > m. *torzsa* (később német közvetítéssel *torzó* is) stb. Ugyancsak északolasz nyelvjárás sajátosság a szóvégi *o* és *e* hangok hiánya: olasz *boccale* > m. *bokály*, olasz *ciuffo* > m. *csúf*, olasz *doge* > m. *dús* (ugyaneből származik a *dózse* szó is), olasz *spagnuolo* > m. *spanyol*, olasz *struzzo* > m. *strucc* stb.

Az olaszból a nyelvi kapcsolatok létrejötte óta folyamatosan kerültek át szavak a magyarba, ezek közül a korai rétegbe tartozik egyebek mellett a *csemete*, *lándzsa*, *mandula*, *szerecsen*, *talján* stb., míg a késeiek közé a *digó*, *freskó*, *kapiskál*, *spagetti* stb.

Olasz jövevényszavaink száma összességében nem éri el a százat, és ennek mintegy fele mára már elavult vagy csak a nyelvjárásokban él. Az olasz nyelvjárások és az olasz–magyar nyelvi kapcsolatok kutatásának újabb eredményei alapján néhány, korábban másféle eredetűnek tartott szót is az olaszból való átvételnek tekinthetünk: *bagó*, *kastély*, *lakat*, *mester*, *rostély* stb.

Viszonylag alacsony számuk ellenére a magyar nyelvnek ezek a jövevényszavai több fogalmi körbe sorolhatók, ami a sokrétű olasz nyelvi-művelődési hatást mutatja. Katonai élet: *armada*, *lándzsa*, *mustra*, *pajzs*, *pálya* stb. Udvari, városi élet (színház, öltözködés stb.): *ária*, *csúf* (régii jelentése 'mulattató'), *freskó*, *furfang*, *karnevál*, *maskara*, *tafota* stb. Kereskedelem: *bárka*, *bokály*, *gálya*, *gondola*, *piac* stb. Délszaki növények és gyümölcsök: *egres*, *füge*, *mandula*, *mazsola*, *narancs*, *pomagránát* 'gránátalma', *rizs* stb. Állatnevek: *kagyló*, *osztriga*, *strucc*, *szamár* stb. Ételek: *mortadella*, *pizza*, *spagetti*, *szardella*, *torta*, *tortellini* stb. Egyebek: *bandita*, *cikény* 'régii velencei pénzérme', *dózse*, *dús*, *garabonciás*, *golyó*, *gúla*, *pinyol* 'borfajta', *remete*, *sajéta* 'finom gyapjuszövet', *spanyol*, *szerecsen*, *zsuga* stb.

Néhány olasz kiindulású, de német közvetítésű szó: *banda*, *brigád*, *irredenta*, *kazamata*, *kontó*, *marcipán*, *opera*, *parmezán*, *rakéta*, *staféta*, *szalámi*, *szóló*, *szoprán*, *tombola* stb.

16.2.16.2.6.16.2.6.2. A francia jövevényszavak

A magyar–francia nyelvi kapcsolatoknak két főbb szakasza volt: az első a 11–13. századra, a második a 18–19. századra tehető. Szoros népi érintkezéssel egyik szakaszban sem számolhatunk, de a középkorban a francia uralkodóházzal és főúri családokkal létrejött kapcsolatok révén a magyar királyi udvarba érkezett fourak és kísérik, valamint főleg a 12. században Magyarországon megtelepedett szerzetesrendek (bencések, ciszterciek és premontreiek) tagjai közvetíthettek francia szavakat a magyarba. A középkori magyar városokban (például Esztergomban, Egerben, Nagyváradon) is számos francia (vallon) polgár telepedett le, és francia nyelvű szókészleti hatás érte a francia egyetemeken, főleg a párizsin tanuló magyar diákokat is.

A későbbi korszak francia nyelvi hatása csak igen csekély mértékben volt közvetlen, hiszen az újabb korokban a franciából elindult szavak vagy Bécsen keresztül a német nyelv közvetítésével (azaz jobbára már német jövevényszóként), vagy pedig nemzetközi műveltségként érkeztek hozzánk.

Régebbi, közvetlen átvételű francia jövevényszavaink alig haladják meg a tízet, s ezek nagyobbik része is (a betelepülők származási helyének megfelelően) a vallon nyelvterületről való: *címer* (régii jelentése 'sisakdísz', származhat esetleg a németből is), *csemele* 'teveszörposztó', *fürmint*, *kilincs* (de belső magyar fejleményként is magyarázható), *korc*, *mécs* (de származhat az olaszból is), *paraj*, *tárgy* (régii jelentése 'pajzs', és mivel ezt az eszközt céltáblaként használták, kialakult a 'céltábla' jelentés is) stb. Újabb átvétel az *argó*, *bizsu*, *konferanszié* stb.

A német közvetítésű, nem közvetlen francia átvételekre néhány példa: *blúz, butik, elit, garzon, naiv, primőr, püré, reklám, sanzon, tabló, zsúr* stb.

16.2.16.2.6.16.2.6.3. A román jövevényszavak

A magyar–román népi és nyelvi érintkezések kezdete a 12. század végére tehető. Ekkor az érintkezés színtere Erdély pereme volt, majd később, a Kárpátokon kívülre telepedő magyarok, a csángók révén Moldva is.

A 16–17. század folyamán az erdélyi románság számaránya jelentősen megnőtt, ennek következtében erősödött a nyelvi hatás is, de a románság alacsony társadalmi helyzete és fejletlenebb műveltsége miatt ez a hatás nem vált olyanná, mint akár a szláv, akár a német nyelv esetében, és mindenképpen regionális jellegű maradt: a románból átvett szavak túlnyomó része nem terjedt túl a keleti magyar nyelvterületen.

Az I., majd a II. világháború után Erdély és más, magyaroktól is lakott területek a román állam részévé váltak. Ezáltal a román nyelv is fölérendelt helyzetbe került, és ez a tény is elősegítette azt, hogy az ottani magyarság nyelvében újabb román elemek jelenjenek meg.

A fentiek alapján érthető egyrészt az, hogy a népi érintkezésen alapuló román jövevényszavaink nagy többsége az erdélyi román nyelvjárásokból (a csángóba a moldvaiból) került át, másrészt az is, hogy ezek a jövevényszavak csak a késő középkortól jelennek meg viszonylag nagyobb számban a magyar írásbeliségben is.

A két nyelv viszonyának története magyarázatot ad arra is, hogy miért vált csupán mintegy tucatnyi román jövevényszó magyar köznyelvi szóvá, mint például *áfonya, cimborá, ficsúr, lej, mokány, pakura, tokány* stb. Tájékozottan lényegesen több román eredetű szó él a keleti magyar nyelvterületen, főleg Erdélyben, és még inkább a csángóság körében: *árdé* 'paprika', *brindza* 'juhtúró', *buszujog* 'bazzsalikom', *cujka* 'szilvapálinka', *csimpolya* 'bördüda', *csercse* 'fülbévaló', *csorba* 'levesfajta', *fűszuly(ka)* 'bab', *gornyik* 'erdőkerülő; hivataloszó', *karuca* 'székér', *kaskavál* 'sajtfa', *katrinca* 'keszkenő; kötényszoknya', *kozók* 'ködmön', *lák* 'tó', *málé* 'kukorica; kukoricakása', *móc* 'hegyilakó', *pulya* 'gyerek', *szokotál* 'számlál; mérlegel', *zsitár* 'mezőőr' stb.

Annak a ténynek, hogy a román jövevényszavak viszonylag szűk körben élnek, az is oka, hogy ezek közé tartozik a havasi (vlach) pásztorkodás szókincse is, ami érthetően csak az adott földrajzi-gazdasági viszonyok között járatos: *bács* 'juhász', *bálmos* 'juhtejből készült étel', *cáp* 'kecskebak', *eszténa* 'juh-karám', *kápra* 'kecske', *lunka* 'víz menti rét; legelő', *mióra* '1–2 éves nostény juh; bárány', *pojána* 'havasi tisztás' stb.

Összességében több száz román jövevényszó található egyrészt a keleti magyar nyelvterület egy-egy kisebb részén, illetve a magyar köznyelv erdélyi regionális változatában. Ezek száma az elmúlt évtizedekben a román nyelv államnyelvi státusánál fogva is gyarapodott. Ott teljesen közkeletűnek tekinthetők a következő román jövevényszavak: *abonál* 'előfizet', *akesident* 'baleset', *blokk* 'panelház', *borkán* 'befottesüveg', *fármácsia* 'gyógyszerészet', *medicina* 'orvostudomány' (mindkettő mint egyetemi tanulmány), *fisa* 'munkalap', *fluksz* 'futószalag', *municipium* 'önrendelkező (megyei jogú) város', *pasaport* 'útlevél', *rapid* 'gyorsvonat', *szekció* 'tagozat', *szériál* 'folytatásos film' stb.

16.2.16.2.7. Jövevényszavak egyéb nyelvekből

Az eddig tárgyalt nyelvekből, nyelvcsaládokból átvett jövevényszavak alkotják a magyar szókészlet idegen eredetű elemeinek messze túlnyomó részét. Ezekon kívül van néhány olyan nyelv, amelyből részben közvetlen, részben más, például irodalmi úton, utazások révén stb. érkeztek szavak a magyarba.

16.2.16.2.7.16.2.7.1. Az angol jövevényszavak

A magyar nyelvnek az angollal a 18. század vége előtt nem voltak érdemi kapcsolatai. Anglia ekkor vált politikai és gazdasági mintává, és kilépve a „fényes elszigeteltségből” nyelviileg is egyre nagyobb hatást gyakorolt az európai kultúrára.

A magyar reformkor jeles arisztokrata képviselői (Széchenyi István, Wesselényi Miklós és mások) Angliába tett utazásaik során és után közzétett írásaikkal, levelezésükkel jelentősen hozzájárultak angol szavak közvetlen átvételéhez.

A 19. század közepe táján jelennek meg magyar nyelvű tudósítások Észak-Amerikáról is, de a világnak ezzel a részével összefüggő szavak nagyobb számban a 20. század folyamán jutottak a magyarba: az Amerikában boldogulást keresők közül a hazatértek számos angol (amerikai) szót hoztak magukkal.

Angol jövevényszavaink túlnyomó része mégis inkább az írott nyelv révén került be a magyarba: politikai, tudományos és műszaki írások terjesztették el az ide vonatkozó fontosabb szavakat. A 19. század második felétől kb. az 1930-as évekig jelentős volt a különféle sportágak angol szavainak átvétele, mint például a labdarúgásban *meccs*, *futball*, *bekk* 'háttvéd', *centerhalf* 'középfedezet', *corner* 'szöglet', *taccs* 'bedobás' stb., de ezek zömét kiszorították a helyettük megalkotott magyar szavak.

Közvetlenül a (brit vagy amerikai) angolból származnak – a már említettekén kívül – a következő szavak: *börberi* 'szövetfajta', *dendi*, *dzsip*, *csencsel*, *dzsenti*, *foxterrier*, *görl*, *hendikep*, *hobby*, *jonatán*, *jenki*, *koktél*, *lift*, *lincsel*, *lord*, *löncs*, *makadám*, *nejlon*, *póni*, *préri*, *sort* stb., valamint az utóbbi másfél-két évtizedben, részben az amerikai kultúra széles körű terjedése során átvett szavak, melyek közül számos a különféle szakzsargonok szókészletéből szivárog át a köznyelvbe: *bróker*, *díler*, *dzsogging*, *fájl*, *floppi*, *hardver*, *hotdog*, *klikkel*, *lízíng*, *lobbi*, *menedzser*, *stencil*, *szerver*, *szoftver*, *szörfözik*, *xeróx*, *vincseszter* stb., illetve *top* és *bodi* mint noi ruhadarabok.

Az angol nyelvi hatások azonban jórészt más nyelvek, különösen a német közvetítésével vagy nemzetközi szavak formájában érték el a magyar szókészletet (az utóbbiakat lásd a **16.2.16.2.8. szakasz - A nemzetközi műveltségyszavak.** pontban).

Angol szavak német közvetítésével akkor kell számolnunk, ha egy-egy szó ebben a nyelvben (jóval) korábbi időkből adatolható, mint a magyarban. Biztosan vagy nagy valószínűséggel a németen keresztül (azaz a magyarba már jobbra mint német jövevényszavak) érkeztek a következő szavak: *bricsesz*, *buldog*, *dressz*, *dzsem*, *humbug*, *kenter*, *komfort*, *kord*, *mumpsz*, *overall*, *propeller*, *raglán*, *riport*, *seriff*, *start*, *sztár*, *sztrájk*, *szetter*, *tájjun*, *tipp*, *vikend* stb.

16.2.16.2.7.16.2.7.2. A cigány jövevényszavak

Az indiai eredetű nép hosszas vándorlás után a 14. század második felében érkezett Közép-Európába. A népet megnevező magyar szó déli szláv, illetve román eredetű, első biztos adata 1476-ból való.

A cigányság több évszázados jelenléte ellenére ebből a nyelvből (illetve az egymástól sokszor igen eltérő cigány nyelvváltozatokból) meglehetősen kevés olyan jövevényszó került át a magyarba, amely a bizalmas jellegű köznyelvi használatban is jelentkezik. Ennek egyik oka nyilván abban rejlik, hogy életmódjuk következtében a cigányok a nyugati kultúrájú társadalom peremén éltek, környezetükkel általában ritkán keveredtek. Cigány eredetű szavak viszonylag nagyobb számban találhatók az úgynevezett tolvajnyelvben (argóban), de ezek szótörténeti adatoltsága eléggé hézagos, hiszen az ilyen típusú szavak nem nagyon kerültek be a korábbi századok írásbeliségébe. Az elmúlt száz év során több tolvajnyelvi szótár is készült, de ezek anyagának módszeres etimológiai feldolgozása még nem történt meg. Így itt csak azokat a szavakat tudjuk bemutatni mint biztosan vagy nagy valószínűséggel cigány jövevényszavakat, amelyek szóeredeztető szótárainkban (is) ilyen eredetüként szerepelnek: *ácsi* 'állj!', *abbahagyni*!, *bibas* 'buta, alávaló', *cavira* 'lotyó', *csaj*, *csávó*, *csór*, *csóró*, *dádé* '(idős) cigány', *devla* 'ördög; isten', *dilinós*, *duma*, *gádzsó* '(fiatal cigány) férfi', *góre* 'fonók', *hóhányó*, *kajál*, *lővé*, *manusz* 'férfi', *more* '(cigány)zenész', *nyikkhaj*, *piál*, *puddé*, *sédó* 'deres, pellengér' (az eddigi legkorábbi adatolású cigány jövevényszó 1616-ból), *séró* 'fej; hajviselet', *uzsgyi*.

16.2.16.2.7.16.2.7.3. A jiddis jövevényszavak

A jiddis a közép- és kelet-európai zsidóság nyelve, amely a német származéknyelve: nagyjából a 12. században középfelnémet kori közép- és délnémet nyelvjárásokból ötvöződött össze úgy, hogy szókincsébe számos héber elemet fogadott be, illetve története során később számos szláv eredetű szóval bővült.

A magyar nyelv jiddis jövevényszavainak száma legfeljebb néhány tucat lehet. Ennek fő oka az, hogy a 19. század első feléig a zsidók társadalmi helyzetüknél fogva erősen zárt közösségekben éltek, majd a század második felétől – különösen a városi zsidóság – igen gyorsan asszimilálódott nyelvileg is. Kulturális hagyományait azonban megőrizte, így a jövevényszavak is nagyrészt ebből a körből valók.

A magyar argóban is találhatók jiddis elemek: ezeket nyilván azért használták, hogy idegenségüknél fogva a kívülállók ne érthessék az ebben a nyelvváltozatban folyó beszélgetést. Ennek a rétegnyelvnek a jiddis elemeit gyakran a német argó közvetítette a magyarba.

Biztosan jiddis jövevényszavaink közé tartoznak: *éca* 'ötlet; tanács', *gój* 'nem zsidó', *handlé* 'házaló', *jampec*, *jatt*, *kóser*, *pacef* 'arc', *sakter*, *samesz*, *sóher*, *sólet*, *stika* 'csend' (ebből ragszilárdulással: *stikában*). A német nyelv különféle változatainak közvetítésével a magyarba került jiddis eredetű szavak: *balhé*, *bóvli*, *haver*, *hirig* 'pofon; verekedés', *jiddis*, *kampec*, *mázli*, *meló*, *muri*, *pajesz*, *sáp*, *smonca* 'semmisség; fecsegés', *srác*, *szajré*, *tarhenol* ~ *tarhál*, *tréfli* 'nem megfelelő' stb.

16.2.16.2.7.16.2.7.4. A bizánci görög jövevényszavak

Görög eredetű elemek leginkább két úton kerülhettek a magyar nyelvbe: egyrészt a latin közvetítésével ógörög szavak, amelyek azonban a magyarban már latin eredetűnek tekintendők (pl. *dialógus*, *komédia*, *patika* stb.), másrészt az olyan nemzetközi vagy vándorszavak révén, amelyek végső soron görög szavakból alakultak, de ezeket is vagy a latin, vagy – nagyjából – a német közvetítette nyelvünkbe (pl. *agronómus*, *delta*, *program* stb.).

A közvetlen átvétel lehetőségével csupán a bizánci görögből számolhatunk, hiszen a magyarság már a honfoglalás előtt is kapcsolatba került a bizánci görögökkel, s a 11–12. század folyamán is változó erősségű viszony állt fenn a Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság között. A nyelvi kapcsolatok azonban igen lazák lehettek, ennek ellenére nem lehet kizárni egyes bizánci görög szavak közvetlen átvételét.

A korábbi etimológiai szakirodalomban nagyjából 10 szót eredeztettek több-kevesebb valószínűséggel ebből a nyelvből, ám a legújabb kutatások szerint csupán *paplan* szavunk származik kétségtelenül a bizánci görögből. A 'tarisznya' jelentésű *iszák*, illetve a *paripa* olyan vándorszó, amely nagy valószínűséggel a bizánci görög közvetítésével került a magyarba, míg például a *fátyol*, a *katona* és a *tímár* az olasz nyelv északi-északkeleti változatából jutott közvetlenül a magyarba.

16.2.16.2.8. A nemzetközi műveltségyszavak

A fentiekben tárgyalt jövevényszócsoportok alapján látható, hogy az idegen nyelvekből a nagy műveltségváltások vagy a széles értelemben vett kultúra kisebb-nagyobb változásai következtében kerültek át jövevényszavak a magyarba. Ezek a szavak – mivel jelentős részük különféle tárgyfogalmakat jelöl – a velük megnevezett tárgyakkal vagy más fogalmakkal együtt jelennek meg egy másik nyelvben, az ezt beszélő közösségben.

Az emberi művelődés történetében igen sok olyan eszköz, termék, intézmény stb. alakult ki, amely messze túlterjedt annak a társadalomnak a határain, amely ezeket létrehozta. Így az ezeket jelölő szavak is gyakran hosszú vándorútra indultak, sokszor kultúrköröket, sőt földrészek határait is átlépve. Ennek során hangalakjuk – igazodva a mindenkori befogadó, majd továbbadó nyelvhez – gyakran lényegesen megváltozhat, jelentésük különböző irányokba fejlődhet. Mindezek azt eredményezhetik, hogy egy-egy ilyen szó eredetét még a képzett szakember is csak nehezen tudja kideríteni.

A műveltségyszavak egy része igen régi időkben indult el vándorútjára az ókori kultúrákat hordozó nyelvekből, mint például a latin, görög, arab, kínai stb. A *kártya* szó (1495 körüli az első magyar írásos adata) végső soron egy 'papirusz(lap)' jelentésű ógörög szóra megy vissza, melyet elsőként a latin ('papirusz; írásmu; levél; pergamen; papír') közvetített több európai nyelvbe, például az olaszba, franciába és németbe, melyek azután más nyelvekbe adták tovább az eredeti fogalomhoz képest megváltozott tartalmú szót ('játékkártya; térkép; karton(lap); stb.'). A magyarba a latin, a német és az olasz is közvetíthette. – A magyar *suba* szó (1290-ből adathozható) ugyancsak hosszú vándorutat tett meg: az arabban gyökerező szó részben a középkori latin, részben az olasz közvetítésével jutott el többek között a németbe, az oroszba, a bolgárba stb. A magyarba is valószínűleg ez a két nyelv adta tovább, de a konkrét átadó nyelvet (aminek ismeretében latin vagy olasz jövevényszónak tarthatnánk említett szavunkat), nem tudjuk megállapítani.

A műveltségyszavak egy másik fontos része a modernebb kultúra termékeként nem tekint vissza ilyen hosszú múltra. Ezeknek a keletkezésében vagy terjesztésében a nagy világnyelvek – angol, francia, német – játszottak fontos szerepet, de ezek kevésbé elterjedt nyelvek által elindított vagy régebbi keletkezésű szavakat is terjesztettek. A *rádió* szót a magyarba a német közvetítette, ahova – és még más nagy nyelvekbe – az amerikai

angolból került át; ez utóbbiban tudatos szóalkotásként jött létre a latin *radius* 'sugár' alapján. – A magyarba a francia és az angol közvetítésével átkerült *kenu* szó végső forrása egy karibi indián nyelv, amelyből a spanyol révén jutott el a szó Európába, ahol terjesztésében a franciának is szerepe volt.

A nemzetközi műveltségyszavak elsősorban egyes fogalmak szélesebb körű földrajzi elterjedtségét mutatják, de egyben eredetbeli kategóriákat is jelentenek: a magyar nyelv szókészleteti elemeinek olyan csoportját jelölik, amelyeknek etimológiája többé-kevésbé ismert, de homályba vesző részletek vagy az egyes nyelvek szavainak nagyfokú hasonlósága miatt nem lehet az átadó nyelvet közelebbről is meghatározni.

16.2.16.2.8.16.2.8.1. A vándorszavak

A nemzetközi műveltségyszavak régebbi rétegébe tartozó elemek közvetlen népi és nyelvi érintkezés révén jutottak egyik nyelvből a másikba, terjesztésükhöz hozzájárult a kereskedelem, a közlekedés, a hadviselés, az egyház és egyebek is. Ennek megfelelően az ebbe a rétegbe tartozó szavak között igen sok jelöl ruhadarabokat, pénzeket, különféle használati eszközöket, fegyvereket, fuszereket, bizonyos típusú tudományos és egyházi fogalmakat stb.

A magyar szótörténeti-etimológiai gyakorlat a 18. század közepe-vége előtt (vagyis a hagyományos nyelvtörténeti felosztás szerint az ó- és középmagyar korban) meghonosodott ilyen jellegű szavakat a **vándorszó** kategóriájába sorolja. Ezeket igen változatos eredetük és gyakran tekervényes vándorútjuk ellenére is csoportosíthatjuk aszerint, hogy milyen kultúrkörből, milyen földrajzi irányból, mely nyelvek közvetítésével jutottak el a magyarba.

Vándorszavaink egy része **Délnyugat-Ázsia** felől érte el Európát: arab vagy perzsa eredetű szavak az oszmán-török és balkáni nyelvek közvetítésével kerültek a magyarba (a földközi-tengeri kereskedelem révén ezek közül több eljutott nyugatra is). A már említett *suba* mellett ide tartoznak: *jülep* 'frissítő ital', *kanaf* 'zsinór, rojt', *kármin*, *kömény*, *majom*, *maszlag*, *pagagáj*, *tárkony*, *zubbony* stb. – **BelsőÁzsia**, illetve **Kelet-Európa** felől nagyrészt szláv nyelvek közvetíthették a következő szavakat: *kantár* 'súlyegység; mérleg', *kazár*, *könyv*, *sajka*, *selyem*, *szablya* stb. – Jelentős számban ismerünk olyan vándorszavakat, amelyek **Nyugat-Európa** felől érkeztek a magyarba. Ezek közül viszonylag sok indult el a **görög**ből, melyeket nagyrészt a **latin** közvetített tovább, de találhatunk ezek között **újlatin** (francia, olasz) és **német** gyökerűeket is: *alabárd*, *ametszt*, *bomba*, *borbély*, *citadella*, *damaszt*, *dénár*, *dóm*, *garas*, *hártya*, *kapitány*, *kaszárnya*, *márvány*, *mustár*, *oltár*, *paripa*, *szoba*, *tarisznya*, *zsold* stb. Ugyancsak a nyugat-európai nyelvek közvetítésével jutottak el más nyelvekbe az Amerikából, Afrikából vagy Délkelet-Ázsiából elindult szavak is: *csokoládé*, *kakaó*, *kannibál* stb.

16.2.16.2.8.16.2.8.2. A nemzetközi szavak

A 18. század második felét követően nagymérvű átalakulás ment végbe az európai művelődésben, a technikában és a tudományban, s ennek következtében számos olyan új tárgy és fogalom keletkezett, amelyek az őket jelölő szavakkal együtt gyorsan túlterjedtek azon a nyelven és kultúrkörön, amelyben létrejöttek. A közvetlen népi érintkezések és az ezekkel járó szóbeliség helyett elsősorban az írott nyelvhez kötődik gyors terjedésük. Ezt lehetővé tették az egyre inkább korszerűsödő közlekedési eszközök, a folyamatosan fejlődő és kiépülő távközlési hálózatok, az írott sajtó, majd a rádió és televízió, napjainkban pedig a különféle informatikai eszközök.

A 18. század második felétől napjainkig létrejött szavakat, amelyeknek terjesztésében az angol, a francia és a német foz szerepet játszott, és az átvevő nyelvekben is azonos vagy nagyon hasonló alakban és jelentésben élnek, **nemzetközi szavak**nak nevezzük. Közülük a legtöbb görög vagy latin elemekre megy vissza, de vannak köztük indián, arab vagy más szavakból kisorjadt, a nagy európai nyelvek által elterjesztett szókészleteti egységek is.

A tudományok, a technika, a művészetek, a különféle sportok és más területek modern nemzetközi szavai a felvilágosodás óta áramlanak a magyarba. Közülük több ezerre tehető azok száma, amelyek kiléptek eredeti szakmai terminológiai körükből, és általánosan ismert és használt köznyelvi szóvá váltak.

Végső soron **görög** eredetre mennek vissza a következő szavak: *abrakadabra*, *agronómus*, *akrobata*, *akusztika*, *antilop*, *atom*, *automata*, *baktérium*, *demokrácia*, *diszkosz*, *energia*, *klinika*, *klór*, *szimfónia*, *telefon*, *tipikus*, *trapéz* stb. – **Latin** alapon megalkotott nemzetközi szavak: *absztrakt*, *akvárium*, *antik*, *artista*, *ász*, *bacillus*, *intelligens*, *kábel*, *kompót*, *motor* stb. – A **franciában** keletkezett, illetve onnan elterjedt nemzetközi szavak: *autó*, *bajonett*, *büfé*, *garázs*, *gárda*, *gardrób*, *demizson*, *kabin*, *kamion*, *kapitalista*, *klikk*, *kulissza*, *vitrin*, *zselé* stb. – Az **angolban** keletkezett, illetve onnan elterjedt szavak: *bojkott*, *ceskk*, *detektív*, *diszkó*,

dömping, dzsessz, farm, gól, golf, kardigán, lézer, parlament (az angolban a 'megbeszélés' jelentésű francia jövevényszó alapján keletkezett!), *radar, sport, tenisz, tréner, trolibusz, tröszt, szendvics, videó* stb. – A **németben** viszonylag kevés olyan szó keletkezett, ami hozzánk nemzetközi szóként érkezett (pl. *kobold, nikkel*), ám a magyarba a nemzetközi szavaknak mintegy 90%-át a német vagy ez is közvetítette ugyanúgy, mint mindegyik közép-európai nyelvbe.

Az említettekén kívül más nyelvek is gyarapították a nemzetközi szavakat. Közülük többet indított el az **olasz** (*akvarell, bagatell, bariton, bravúr, futurizmus, karikatúra, kaszinó, szonett* stb.), az **arab** (*admirális, algebra, alkohol, arzenál, azúr, kalifa* stb.), az **orosz** (*bolsevik, mamut, steppe ~ sztyepp, szamovár* stb.), a **spanyol** (*adjutáns, barakk, bolero, csincilla, kondor* (a kecsuából), *lasszó, matador, merinó, platina* stb.) és szórványosan még egyéb nyelvek is, például az ind (*dzsungel, kuli*), perzsa (*kaviár*) stb.

16.2.16.2.9. A tükörszavak

Az egyes nyelvek kapcsolatára nemcsak a jövevényszavak (idegen hangalakok átvétele a hozzájuk kapcsolódó jelentésekkel) utalhatnak, hanem olyan szókészleti elemek is, amelyekről első látásra vagy hallásra aligha állítanánk, hogy nem egy-egy adott nyelv saját (eredeti vagy meghonosodott) szavai. Hangalakjuk és íráskéjük ugyanis teljesen megfelel a kérdéses nyelv szabályainak, ám létrejöttük alapja valójában egy idegen nyelvben található. Azokat a szavakat, amelyek egy idegen szónak a hangalakját nem, csupán tartalmát tükrözik, és így sajátos átmenetet képeznek a jövevényszavak és a belső keletkezésű szavak között, **tükörszavaknak** (idegen szóval kalknak) nevezzük. Az ezek mintájául szolgáló idegen szavak alaktanilag többnyire elemezhetők: összetételek vagy képzett szavak. Ha valamely meglévő szavunk idegen nyelv mintájára új jelentéshez jutott

(például *világ*, eredetileg csak 'világosság', majd a szláv 'fény; mindenség' hatására 'mindenség' is), **tükörjelentésről** beszélünk.

Az 1803 óta adatolható, mára már elavult, német eredetű *kukker* helyett ma csak azt a *távcsó* összetételt használjuk, amelynek mintája a német *Fernrohr*. Latinból származó *stáció* (1620) jövevényszó egyes jelentéseinek magyar alakú kifejezője azért lett az *állomás* (1829), mert a latin szót a *stare* 'áll' ige képzett alakja, ezt tükrözi a magyar *áll* igének az elavult, de felelevenített *-más* képzővel létrehozott származéka. A tükörszavak létrehozását is a szükségszerűség irányítja: az idegen nyelven megismert fogalmak megnevezésére új szót kell alkotni. Ez a folyamat a nyelvek érintkezése során bármikor megtörténhet, de az így keletkezett szavak száma akkor nő meg látványosan, ha egy adott nyelv mélyen és tartósan hat egy másikra.

A tükörszavak egy része spontán, népi alkotás (amihez persze a kétnyelvűség viszonyai között ismerni kell a mintául szolgáló nyelvet), de igen sok a tudatos fordítás. Ilyenek bőven keletkeztek a nyelvújítás idején. A magyar hangtestű új szó csökkentette a latin (és német) jövevényszavak használati gyakoriságát, s korábban gyakran ismeretlen, fontos jelentés hordozójaként is hozzájárult a magyarság szellemi felzárkózásához, európaiságának megerősödéséhez.

A tükörszavakat három fő típusba sorolhatjuk aszerint, hogy milyen szerkezetű idegen szavakat hogyan képez le a magyar nyelv. **Tükörfordításról** beszélünk akkor, ha az idegen mintára létrejövő összetett szó elemei már korábban is megvoltak a magyarban (az alábbiakban előforduló rövidítések jelentése: lat. = latin, m. = magyar, ném. = német, szh. = szerbhorvát): ném. *Schwanengesang* ~ m. *hattyúdal*. **Részfordításnak** nevezzük azokat az összetételeket, amelyeknél az idegen minta követése csak részleges, ugyanis az összetételnek csak az egyik tagja magyar, a másik megmarad idegen szónak: ném. *Amokläufer* ~ m. *ámokfutó*. Végül **képzéses** (vagy **egyszerű tükörszónak** minősíthetjük azokat a tükörszavakat, amelyeknek idegen mintája valamilyen képzett szó, és ilyen szerkezetű a magyar „kópia” is: lat. *materia* (lat. *mater* 'anya'+ képző) ~ m. *anyag* (m. *anya* + képző).

Tükörszavaink mintáit szinte kizárólag az a három nyelv, illetve nyelvcsalád adja, amelyekkel a honfoglalás óta a magyar nyelv a legszorosabb kapcsolatban áll: szláv nyelvek, a latin és a német. A **szláv** mintájú tükörszavak a legrégebbiek közé tartoznak, ezek az egyházi terminológia egyes kifejezései: szh. *mesopust* ~ m. *húshagvyó*, szh. *Velika nedelja* (ez görög mintán nyugvó tükörfordítás!) ~ m. *nagyhét*, szh. *Cvetna nedelja* ~ m. *virágvasárnap* stb.

Latin mintájú tükörszavaink újabb keletűek, zömük a 18. század után keletkezett: lat. *status* ~ m. *állam* (1836), lat. *substantia* ~ m. *állag* (1837), lat. *exceptio* ~ m. *kifogás* (1645), lat. *eliminare* ~ m. *kiküszöböl* (1770), lat. *lacta gallinaceum* ~ m. *madártej* (1664), lat. *consonans* ~ m. *mássalhangzó* (1780 körül), lat. *sympathia* ~ m. *rokonszenv* (1829), lat. *ideafixa* ~ m. *rögeszme* (1843) stb.

A magyarban létrejött tükörszavak túlnyomó része **német** mintákat követ. Tükörfordítások: ném. *Muttersprache* ~ m. *anyanyelv* (1776), ném. *Einfluß* ~ m. *befolyás* (1755), ném. *Sündenbock* ~ m. *bunbak*, ném. *gleichberechtigt* ~ m. *egyenjogú* (1841), továbbá *cseppkő*, *ellenszél*, *esernyő*, *étlap*, *fegyház*, *jogállam*, *tűzfal*, *vadidegen*, *vérszegény* stb. – Részfordítások: ném. *Agrarfrage* ~ m. *agrárkérdés* (1890), ném. *Zibetkatze* ~ m. *cibetmacska* (1796), továbbá *besittel*, *bumlivonat*, *dámvad*, *eltussol*, *natúrszelet*, *tonhal* stb. – Képzéses tükörszavak: ném. *unbefangen* ~ m. *elfogulatlan* (1829), ném. *Stimmung* ~ m. *hangulat* (1830 körül), továbbá *elfogult*, *fegyenc*, *fonók*, *pincér*, *rajong*, *üzem* stb.

Legújabb szófeyjtő szótárunkban, az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen-ben 428 német mintájú tükörszó található a vonatkozó szócikkek különböző részeiben, ám ez a viszonylag magas szám is csupán kis töredéke a magyar nyelvben egykor megvolt és a különféle nyelvváltozatokban még ma is meglévő ilyen keletkezésű szavaknak.

16.3. A belső keletkezésű szókészlet

Az egyes nyelvek szókincsének harmadik nagy eredetbeli csoportját azok az elemek alkotják, amelyeket a nyelvek önálló életükben hoztak létre, vagyis amelyek nem tartoznak közvetlenül az ősi örökségbe és nem idegen nyelvből való átvételek. Keletkezésüket az anyagi és szellemi kultúra olyan változásai indítják el, amelyek nem idegen hatásra érvényesülnek.

A belső keletkezésű szavakat két fő típusba sorolhatjuk aszerint, hogy az így létrejött szavaknak van-e valamilyen lexikai előzményük az adott nyelvben vagy nincs.

16.3.16.3.1. A szóteremtéssel keletkezett szavak

Ebbe a nagy csoportba azok a magyar szavak tartoznak, amelyeknek a kialakulásában sem az ősi örökség elemei, sem pedig a jövevényszavak nem játszottak szerepet. Létrejöttük indítéka az érzelmeknek spontán hangkitöréssel vagy bizonyos tartalmaknak hanggal való kifejezési szándéka. Ezt a nyelvi folyamatot idegen szóval onomatopoeízisnek nevezzük.

A szóteremtéssel keletkezett szavak száma igen magas: ha a köznyelvben is használatos több száz ilyen jellegű szóhoz hozzászámítjuk a nyelvjárások igen gazdag ilyen anyagát, több ezerre tehetjük az itt számba vehető szavak mennyiségét.

A keletkezés mód alapvetően hasonló jellege mellett funkcionális-tartalmi szempontok alapján a szóteremtéssel keletkezett szavakat három alcsoportba oszthatjuk be.

16.3.16.3.1.1. Az indulatszavak

Keletkezésüket minden nyelvben önkéntelen hangkitörésekkel magyarázhatjuk, amelyek külső, érzékelési benyomásra vagy belső, pszichikai hatásokra, az emberi akarattól jobbra függetlenül jönnek létre. Ezek a tagolatlan hangjelenségek örömet, fájdalmat, haragot, csodálkozást és más érzelmeket fejeznek ki. Jelentéstartalmuk sokrétű, a hangalak és a kifejezni szándékolt érzelmi jelentéstartalom között szorosabb kapcsolat áll fenn.

Az ismétlődő használat következtében az ilyen hangkitörések a szűkebb vagy tágabb nyelvi közösségekben lassan állandó hangalakot nyertek, jelentéstartalmuk is határozottabbá vált, generációról generációra szállt használatuk, vagyis fokozatosan beépültek a szókészletbe, melynek szerves részévé váltak.

Számos indulatszó jelentése (funkciója) és hangalakja között még ma is szoros kapcsolat van: *á*, *hű*, *jaj*, *pszt* stb. Ez más nyelvek indulatszavaira is jellemző, ezért az esetek többségében nincs genetikai kapcsolat a különböző nyelvek hasonló indulatszavai között: a magyar *ó*, a német *oh*, az orosz *o* stb. egymástól teljesen független szavak, csupán keletkezési körülményeik azonosak (érzelemkifejezés hangkitöréssel).

Az indulatszavak egy részénél azonban a hosszú nyelvtörténeti fejlődés során elhomályosultak, illetve teljesen eltűntek a keletkezésükre jellemző vonások: a hangalak és a jelentés között már nem érzékelhető az egykor volt

kapcsolat, a hangalak jobbára az egész nyelvközösségben azonos, a szó funkciója egyértelművé vált: *ejnye, nosza* stb.

A szavaknak ez a csoportja az emberi nyelv keletkezésével egyidős. Így nyilvánvaló, hogy a magyar nyelv önálló élete előtt, a különböző alapnyelvi együttélés idején is keletkeztek indulatszavak. Az alapnyelvi eredet azonban éppen azért nehéz, sőt talán lehetetlen kimutatni, mert egymáshoz alakilag és funkcióban is igen hasonló indulatszói elemek – mint már utaltunk rá – az egyes nyelvekben külön-külön is kialakulhattak. Ezért nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy indulatszavaink jelentős része a magyar nyelv önálló életében keletkezett.

Régiségük ellenére az indulatszavak a magyar írásbeliség elején csak szórványosan bukkannak föl: a *huj* csatakiáltás latin szöveggörnyezetben 960 körül jelenik meg Liutprand cremonai püspök munkájában, amelyben a 933. évi merseburgi csatáról is ír. Az *ó* indulatszó pedig a 13. század közepén keletkezett Ómagyar Mária-siralomban olvasható először. A ritka előfordulás ezeknek a szavaknak a jellegével függ össze: ezek ugyanis sem műfaji, sem tartalmi szempontokból nem illettek ennek a korszaknak az írásbeliségébe. A kései ómagyar, majd főleg a középmagyar kortól azonban a nyelvemlékekben egyre nagyobb számban fordulnak elő az olyan szavak, mint *aha, ej, hé, hopp, tyuhaj* stb.

Az indulatszavakból más szavak, főleg igék is keletkeztek: *jajgat, óhajt, hümmög* stb. Ezek egy részében feltehetőleg az indulatszó az elsődleges, de számolnunk kell az indulatszó és ige párhuzamos, egyidejű keletkezésével is, akár pedig egy igei alakból a szóvég elhagyásával történő látszólagos tóalak kиеlemzésével is (lásd még a **16.3.16.3.3.16.3.3.3. szakasz - Az elvonás.** pontot).

16.3.16.3.1.16.3.1.2. A hangutánzó szavak

A szókészletnek ezek az elemei úgy keletkeznek, hogy a beszélő közösség a különböző állati, emberi vagy természeti eredetű hangjelenségeket az ezekhez annyiraamennyire hasonló, ezeket hangalakjukkal jól érzékeltető szavakkal akarja megjelölni. Így a szó hangalakja és jelentéstartalma között szoros, reális kapcsolat van, amely rendszerint a szó későbbi élete során is megmarad, ezért általában könnyű a hangutánzó jellegét felismerni: *búg, hörög, pukkan, sziszeg, szörcsög* stb. Csekélyebb számban ugyan, de akadnak olyan hangutánzó eredetű szavak is, amelyeknél a későbbi alaki és jelentésbeli fejlődés során a hangalak és a jelentéstartalom között maglazult a kapcsolat, s ezt a beszélő gyakran fel sem ismeri: *hasad, kapar, kecsegtet, tapos* stb.

Miként az indulatszavaknál már láthattuk, a hangutánzó szavak között is – éppen sajátos eredetük miatt – több olyan található, amely hasonló hangalakban és jelentéstartalommal különböző nyelvekben is előfordul, de ezek között a legritkább esetben áll fenn rokonai vagy jövevényszói kapcsolat: a magyar népnyelvi *kovákol* 'sír; brekeg' ige nem áll semmilyen nyelvi kapcsolatban a latin *quaxare* 'brekeg; nyög', a német *quaken* 'brekeg; gágog', a cseh *kvákati* 'ua.' és más nyelvek hasonló szavaival.

Hangutánzó eredetű szavainkra igen jellemző, hogy magas és mély (vagy vegyes) hangrendű párhuzamos alakjaik lehetnek, amelyek az alaki eltérésből fakadóan jelentésükben is többé-kevésbé „szétfejlődtek”: *dobog ~ dübög, kotyog ~ ketyeg, nyikorog ~ nyekereg, riszál ~ reszel* stb. (lásd még a **16.3.16.3.3.16.3.3.4. szakasz - A szóhasadás.** pontot).

Hangutánzó szavaink igen nagy többsége ige, amelyek alaktani szempontból saj átos képződmények. végződéseik ugyanis általában megegyeznek a „közönséges” igék (mára esetleg elavult) képzőivel, ám nem szokásos szóképzésről van szó. A hangutánzó ige nem egy korábban is létezett alapszó és egy képző összekapcsolásával keletkezett, hanem a szóalak (a valóban képzett, nem hangutánzó eredetű igék mintájára) a hangutánzó előrész és a képző egyidejű összetapadásából jött létre. Az *ír: irogat, nyom: nyomkod* valódi alapszó+képző szerkezetekkel szemben nem volt **koty, *nyek, *szisz* stb. „alapszó”, amelyekből -g képzővel a *kotyog, nyekeg, sziszeg* ige létrejött. A látszólag az ilyen igék alapszavául szolgáló *nyekk, reccs, fütty, durr* stb. a képzők elhomályosulásával később kikövetkeztetett hangutánzó indulatszók.

A hangutánzó igék végén jellemzően gyakorító vagy mozzanatos képzők találhatók, többnyire a -g, illetve az -n: *potyog: pottyán, zizeg: zizzen* stb. Ezek a végzések „illesztik be” ezeket a szavakat a magyar szófaji rendszerbe, mégpedig az igék között jelölve ki helyüket. Ezért ezeket a képzőket igésítő képzőknek is szokás nevezni.

Az indulatszavakhoz hasonlóan hangutánzó szavak is keletkezhetek a magyar nyelv történetének bármelyik szakaszában, így az alapnyelvi korszakokban is. Néhány magyar hangutánzó szót Az ősi örökség részének

tarthatunk, bár a hangutánzás sajátos jellegzetességei miatt ezt nem lehet minden kétséget kizáróan bizonyítani: *csap* 'üt', *csep(eg)*, *fak(ad)*, *holló* stb.

Ami a hangutánzó szavak írásbeliségét illeti, hasonló a helyzet az indulatszavakéhoz. Még a ma általánosan használt *berreg*, *kuncog*, *zümög* is igen későn jelenik meg írott forrásokban. Ennek az is az oka, hogy az ilyen szavak könnyen megteremthetők, de gyorsan el is tűnhetnek a nyelvből: ha nem terjednek el szélesebb körben és nem hagyományozódnak, nem tudnak bejutni az irodalmi vagy köznyelv szókészletébe, de általában tartósabban megmaradhatnak egy-egy kisebb vagy nagyobb nyelvjárásinépnyelvi területen: *csirikol* 'ciripel', *csivajog* 'zajong', *dümmög* 'morog, zsörtölódik', *merreg* 'morog' stb.

Említettük, hogy a hangutánzó szavak óriási többsége **ige**. Ezek egy része állatok hangját tükrözi: *bőg*, *rőfög*, *mekeg*, *nyávog*, *gágog*, *brekeg*, *cincog*, *dong*, *vakkant*, *károg* stb. Emberekre jellemző hangjelenségek: *dadog*, *hadar*, *selypit*, *ujjong*, *nyafog*, *dúdol*, *súg*, *hebeg*, *gajdol* stb. Emberi és állati hangmegnyilvánulások: *horkol*, *szuszog*, *hörög*, *röhög*, *csámcsog*, *morog*, *fütyül*, *nyöszörög* stb.

Rendkívül változatos a természeti hangokat, zörejeket kifejező igék nagy csoportja: *dörög*, *zúg*, *süvit*; *serceg*, *pörköl*, *duruzsol*, *pattog*; *csobog*, *loccsan*, *csörgedez*, *fröccsen*; *huppan*, *koccan*, *durran*, *döng*, *cseng*, *kong*; *berreg*, *zakatol*, *robog*, *kattog* stb.

A hangutánzó névszók száma elenyésző az igékhez képest. Ezek vagy elvonással (*lötty*, *korty*, *pörk* stb.), vagy az igék alapján tudatos szóalkotással keletkeztek (*robaj*, *zörej*, *dobaj* stb.), illetve olyan állatnevek, amelyek az állat hangját igyekeznek visszaadni: *csér*, *kakukk*, *rigó*, *cinige*, *pacsirta* stb. (az utóbbi három szó főnévképzőt is tartalmaz).

Az indulatszavak és a hangutánzó szavak alaki és funkcionális szempontból sajátos csoportját alkotják az állatok terelésére, uzására, hívogatására szolgáló szavak. A hangutánzó jelleg erősebben érvényesül a hívószavakban: ezek általában többször ismételve fordulnak elő a használatban: *cic*, *csi*, *csip*, *kot*, *pi*, *pit*, *tyu*, *ruc*, *li*, *lib*, *co*, *koc* stb. A kergetőszavak közelebb állnak az indulatszavakhoz, melyeket nagyobb nyomatékkal szokás kiejteni: *hess*, *sicc*, *ne* stb. A hívó- és kergetőszavakból kicsinyítő képzővel néhány állatnév is alakult: *cica*, *csikó*, *csibe*, *csirke*, *ruca*, *koca*, *liba* stb. Kergetőszóból való például a *héja*.

16.3.16.3.1.16.3.1.3. A hangfestő (hangulatfestő) szavak

A szavak jelentésének az alapja a jelölt fogalom (tárgy, cselekvés, tulajdonság stb.). Ennek azonban lehetnek érzelmi-hangulati velejárói is: vidámság, bánat, nyugalom, gúny stb. Az érzelmi mozzanat nagymértékben egyéni, de számos olyan is van, amely a nyelvet beszélő közösség minden tagjának ugyanazt a hangulati töltést adja a fogalmi jelentéshez, ezáltal hangulatjelölő szerepe is van.

A szótestnek a fogalmi vonatkozások nélkül is lehet hangulatkeltő ereje, hiszen ismeretlen jelentésű idegen szavakat vagy konkrét jelentés nélküli tulajdonneveket is tarthatunk a pusztán hangsorok alapján mulatságosnak, komornak, szépnek stb. A hangok kapcsolódási formái, az egyes hangzótípusok aránya a szótesten belül, a hangok képzési sajátosságai érzelmi háttérrel kelthetnek.

A hangutánzó és a hangulatfestő szavak természetesen rokonságban állnak egymással, de míg az első csoport elemei hangjelenségeket tükröztenek hangokkal, a második csoportba tartozók fogalmi és érzelmi tartalmakat (elsősorban mozgást és állapotot) adnak vissza hangokkal. A két típus között átmeneti sáv is található: ebbe olyan szavak sorolhatók, amelyek eredendően a mozgással járó hangjelenségeket fejezték ki, de a hangbenyomás fokozatosan háttérbe szorult az állapot- vagy mozgásbenyomás mögött: *csoszog*, *durmol*, *suvaszt*, *vacog* stb.

Alaki szempontból is hasonlóság tapasztalható a hangutánzó és a hangulatfestő szavak között, hiszen ez utóbbiaknál is látszólagos képzést figyelhetünk meg: a fogalmi tartalom nélküli „tő”-höz képzők (képzőszerű elemek) csatlakoznak. (Ez utóbbi elemek itt változatosabbak, mint a hangutánzó szavaknál.)

Az írásbeliségben való megjelenésről is ugyanazt mondhatjuk, mint a szóteremtéssel keletkezett előző két típusnál: a középmagyar kortól adatolhatóak nagyobb számban, de leginkább a nyelvújítás idején és az azt követő időszakban jelentek meg bővebben az írott nyelvben is – szóbeli használatuk nyilván mindig is szélesebb elterjedtségű volt.

Az **igék** körében a hangulatfestő szavak leginkább a lassúság, bizonytalanság, nevetségesség érzelmihangulati többletét adják a fogalmi tartalomhoz. Például **járás**: *baktat, bandukol, kecmereg, biceg, totyog* stb.; **ülés**: *bóbiskol, csücsül, gunnyaszt, kuksol, kuporog* stb.; **kézmozdulatok**: *babrál, pizmog, matat, pepecsel, cirógat* stb.; **száj-** vagy **szemmozgás**: *motyog, tát, viczorog, pislog, pillant* stb.; **rezgés, vibrálás**: *lebeg, didereg, nyüzsög, bizsereg, hemzseg* stb.

A **névszók** között számos becsmérő értelmű melléknév található: *bamba, pipogya, sunyi, nyiszlett, alamuszi* stb. Fonevek: *púp, bibe, hely, cafat, pizok* stb. Mindkét csoportban találunk képzővel ellátott szavakat is.

A hangulatfestő szavak között említhetjük azokat a szavakat, amelyeket a gyermek-, illetve dajkanyelv teremtett. Az ebbe a körbe tartozó fogalmakat sajátos hangulatú hangsorok fejezik ki: *báb, baba, cici, csecs, papi, pép, tente* stb.

16.3.16.3.2. A szóalkotással keletkezett szavak

Ebbe a csoportba azok a szókészleti elemek tartoznak, amelyek egy-egy adott nyelvben ennek önállóvá válása után a már korábban megvolt szavak felhasználásával jönnek létre. Az alapanyag tehát lehet ősi örökségbe tartozó vagy idegen nyelvből átvett, bizonyos esetekben szóteremtéssel keletkezett szó is.

A szóalkotással keletkezett szavak alkotják általában az egyes nyelvek szókészletének legnagyobb számú eredetbeli kategóriáját, ami a magyar nyelvre is érvényes. Nyelvünk háromezer éves önálló élete során többféle szóalkotási módszerrel jöttek létre szavak. Közülük a szóképzés és a szóösszetétel a két legfontosabb, de az alábbiakban néhány más módon alkotott csoportot is bemutatunk.

16.3.16.3.2.1. A képzett szavak

A magyar szókészlet igen jelentős hányadát képzett szavak (származékszavak) teszik ki (lásd a **3.6. szakasz - A szóképzés.** pontot). Ezek az új szótári szavak **szótóból** és egy vagy több **képzőből** állnak. Ugyanahhoz a szótóhoz más-más képzők járulhatnak: *szem > szemcse, szemecske, szemelget, szemereg, szemerkél, szemes, szemez, szemlé, szemölcs* stb. Ugyanaz a képző igen sok szótóhoz járulhat, például az *-ász/-ész* képző: *erdész, fülész, halász, szemész, szobrász, vadász, utász, zenész* stb. A képzett szavak néhány kivételtől eltekintve – például a főnévi igenév (*adni*) vagy a határozói igenév (*adva*) – maguk is továbbképezhetők: [*ad >*] *adó > adós > adósság*, [*könyv >*] *könyvel > könyvelő*. Ily módon kiterjedt szócsaládok jöhetnek létre, melyekbe akár négyszerősztör továbbképzett szavak is beletartoznak: *ad|at|ol| hat |atlan | ság*.

A szóképzés természetesen már a finnugor és ugor korban is működött: az *álm* és *holló* főnév vagy a *harmad, negyed* stb. sorszámneve. Az ősi örökségből származó képzett szavak. Az ilyenek száma azonban kétségtelenül a magyar nyelv önálló életében nőtt meg. Közöttük sok olyan is található, amelynek mind a töve, mind pedig a képzője alapnyelvi eredetű, de maga a szóképzés a magyar nyelvben zajlott le: *fazék* fgr. **pata* 'fazék' + *-k* névszóképző; *halad* fgr. **kulke-* 'mozog' + *-d* igeképző. Számos olyan szavunk is van, amelynek a töve hangutánzó vagy hangfestő eredetű, s ezek a hozzájuk illesztett képző révén lesznek a szókészlet elemei (lásd a **16.3.16.3.1. szakasz - A szóteremtéssel keletkezett szavak.** pontot), és hasonlóan sok olyan magyar szó is található, amelyről csak alapos nyelvi elemzéssel lehet megállapítani, hogy szóképzés eredményeként jött létre, mivel a szóalak alapjául (tövéül) szolgáló hangsor eredetéről nincs semmiféle ismeretünk, de a szóvég biztosan vagy nagy valószínűséggel magyar képző: ilyenek a *fodor, hül, kevély, kever, rejt, sújt, szenved* stb. A köznapi nyelvvezék számára ezek a szavak jobbra már elemezhetetlen tőszavaknak minősülnek.

Képzett szavak már a magyar nyelv legrégebb írott emlékeiben is előfordulnak, mind Az ősi örökségbe tartozó alapszavakból (Tihanyi Alapítólevél, 1055: *aszó, lovász, köves, meno* stb.), mind jövevényszavakból (Gyulafehérvári Sorok, 13. század második fele: *kórság, csodálat* – mindkét alapszó szláv eredetű). A terjedelmesebb nyelvemlékekben, különösen a kódexekben található származékszavakból már nagyobb szócsaládokat állíthatunk össze: *hosszú > hosszabbít, hosszas, hosszít* 'eltol', *hosszul* 'megnyúlik', *hosszúság*; *imád > imádás, imádság, imádkozás, imádkozatta* 'imádkozva', *imádkozik*.

A szóalkotás legfontosabb módja a szóképzés volt hosszú évszázadokon keresztül. A nyelvújítás utáni időszakban, nagyrészt a tükörfordítások hatására is, háttérbe szorult a szóösszetétel mögött, de bizonyos képzési formák és képzők ma is aktívan működnek (ezekről lásd a **3.6. szakasz - A szóképzés.** pontot).

Az önállóvá vált magyar nyelv számos képzőt örökölt az alapnyelvből, ezeknek túlnyomó része egy-egy mássalhangzóból állt: *-d, -g, -l, -m, -r, -z* stb. Bizonyos mássalhangzóból az ősmagyar kor folyamán magánhangzós alakú képzők fejlődtek: *-a, -e, -ó, -ő, -ú, -ű*. Mivel a képzett szóval kifejezendő új fogalmak, jelentésárnyalatok típusa és száma lényegesen nagyobb volt a rendelkezésre álló képzőelemek számánál, ugyanaz a hang többféle képzőfunkcióban is szerepelhetett. Például a *-g* lehetett igei gyakorító képző (*hebeg, locsog, ropog*), és lehetett névszóképző is (*balog* 'balkezes', *csillag, kéreg, szalag*). Ez az azonos alakúság több képzőnél máig megmaradt, másoknál különféle módokon megszűnt.

A magyar nyelv története során új képzők is keletkeztek. Ennek egyik módozata az önálló szóból való képzővé válás, az **agglutinálódás** volt. Így jött létre a *hat* igéből a *-hat/-het* képző (már a 12. század végén a Halotti Beszédben is előfordul), a *ság*, illetve *ség* 'domb, halom' szóból a *-ság/-ség* (már a 13. század közepén az Ómagyar Mária-siralomban), mellyel elvont főneveket (*jóság, reménység*) és gyűjtőneveket (*dombság, legénység*) alkothatunk. A 16. században már képzőként használatos a *no* főnév *né* változata: *Nagy Péterné, biróné, királyné* stb. Újabb keletkezések és még összetételi utótagra hasonlítanak a *-fajta, -féle, -szerű* melléknévképzők.

Új képzők keletkeztek egyelemű képzők összekapcsolódásából is, így **képzőbokrok** alakultak ki. Ennek két fő oka volt: egyrészt a nyomatékosítás szándéka, másrészt pedig egyes elhomályosuló képzők funkciójának egy másikkal való megerősítése. képzőbokor keletkezhetett **elemismétléssel**: ugyanannak a képzőnek újbóli hozzákapcsolása a szóalakhoz. Ilyen módon jött létre a *-t* igeképzőből a *-tat/-tet* (*altat, fektet*) vagy az *-l* igeképzőből a *-lal/-lel* (*kérlel, taglal*). **Rokon jelentésű képzők** ismétlése is képzőbokrot hoz létre: a *-d* gyakorító képzőhöz társulhatott az *-l* képző: *lépdel, rugdal, vagdal*. **eltérő funkciójú képzők** is összetapadhattak úgy, hogy a nyelvérzék a képzett szavak tövét keresve a különféle képzőket nem mindig különítette el egymástól, főleg azokat nem, amelyek lassan elvesztették termékenységet. Így egységesnek felfogott, majd ilyenként is használt képzőbokrok jöttek létre. Ezek közé tartozik a gyakorító *-g*-ből és műveltető *-(a)t*-ből álló *-gat/-get* gyakorító igeképző, a *-z* igeképzőből és *-at/-et* főnévképzőből kialakult *-zat/-zet* (*állványzat, hálózat*).

Bizonyos meghonosodott jövevényszavak végének megelevenedésével (**adaptációval**) más eredetű szavak végére is áttevődhetek képzők – ehhez persze szükséges volt az, hogy a jövevényszót átvevő közösség tudja, hogy az idegen szó végződése valamilyen képzőelemként működik az átadó nyelvben. A slávól származó *bajnok, udvarnok* stb. végéről leválasztott *-nok/-nök* magyar képzővé vált: *dalnok, fegyvernök, fonök, szónok* stb. Ugyanígy vált a latin eredetű *evangélista, humanista, optimista* stb. szóvégi *-ista* eleme magyar képzővé: *dalárdista, egyetemista, focista, irodista* stb.

A képzőket jelentéstartalmuk szerint négy nagyobb csoportba és ezeken belül több alcsoportra oszthatjuk (lásd még a **3.6. szakasz - A szóképzés** pontot).

1. **Igéből igét létrehozó képzők** (deverbális verbumképzők) : számos alapnyelvi eredetű gyakorító képzője volt a magyar nyelvnek: *főz, kopog, tapod, tapos, tipor* stb., ám ezek egyelemű alakjukban terméketlenné váltak. A belőlük létrejött képzőbokrokkal (*bökdös, bujdokol, vagdal* stb.) sem tudunk ma már új szavakat alkotni. A mai magyar nyelvben a gyakorítást a *-gat/-get* képzővel tudjuk kifejezni, amely egy ősi *-g* gyakorító és *-t* műveltető képzőből jött létre: *adogat, ütöget* stb. – Ősi eredetű, egyelemű mozzanatos képzővel létrejött szavak: *koppan, köszönt, rivall* stb. (ez utóbbi fordul elő igéinken a leggyakrabban). Ma azonban nincs termékeny mozzanatos képzőnk. Ezt a jelentéstartalmat bizonyos műveltető vagy visszaható igékkel fejezhetjük ki (*mozdít, ütközik* stb.). – Ősi eredetű műveltető képző például a *-t* és az *-ít*: *hozat, szállít* stb. Ma minden tárgyias igéhez hozzákapcsolhatjuk az *-at/-et* formában rögzült, illetve az elemismétléssel létrejött *-tat/-tet* képzőt: *ásat, kerestet* stb. – A visszaható képzők az ősmagyar kor folyamán jöttek létre általában gyakorító képzőből és az íkes ragozás elemének összekapcsolódásából (ez utóbbi ugyanis eredendően a passzivitás kifejezésére szolgált): *feledkezik, fésülködik, fonódik* stb. Az iktelen *-ul/-ül* is visszaható képzőnek tekinthető, bár ebben erősebb a kezdő vagy tartós árnyalat és a szándékolatlan cselekvés: *fordul, rándul* stb. – A szenvedő igék képzője az ősmagyar kor folyamán jött létre a műveltető *-at/-et, -tat/-tet* és az *-ik* kapcsolatából: *kéretik, készíttetik* stb. Az ilyen igék használata a 20. századra erősen visszaszorult, de a szélesebb körű beszélt nyelvhasználatban nyilván sosem volt általános. Az utóbbi években a sajtó nyelvében viszonylag gyakrabban fordulnak elő mint sajátos stílusesszók.

2. **Névszóból igét létrehozó képzők** (denominális verbumképzők). Több ősi, egyelemű képző, illetve ilyenekből álló képzőbokor, amely igéből igét képez, denominális képzőként is szerepel: *gyorsul, hajnalodik, szegyenkezik, szorgoskodik* stb. A még ma is termékeny *-l* és *-z* képző már igen régi időkben is ilyen funkcióban szerepelt: *bogoz, élez, nyilaz, ostoroz, szegez, szíjaz* stb., *gombol, gőzöl, hasal, kürtöl, lékel, porol, tejel, vasal* stb. Ma névszóból igét leginkább a *-z* képzővel alkothatunk: *diszkóz(ik), számítógépez(ik), programoz* stb.; az *-l*

képző is gyakori ebben a funkcióban: *faxol, kódol* stb.; termékeny képző a *-kodik* és a *-skodik*, ezekkel a 'valamilyenként működik, cselekszik' jelentést fejezhetjük ki: *diákoskodik, kertészkedik, könnyelműskodik, tanárkodik* stb.

Minden igét elláthatunk a **ható igeképző**vel, amely – mint fent szoltunk róla – az ősmagyarban jött létre a *hat* igéből. Terjedelmesebb nyelvemlékeink tanúsítják, hogy már az ómagyar korban is (szinte) minden igéből képezhetünk ható igét, amellyel a cselekvés vagy történés lehetőségét, a rá való képességet fejezzük ki.

3. **Névszóból névszót létrehozó képzők** (denominális nomenképzők). Sok ősi főnévképzője volt a magyar nyelvnek, ám ezek nagyrészt elhomályosultak: *ének, házag, irány, kéreg, ravasz, személy* stb. – A kicsinyítő-becéző képzők száma is bő volt (*anyó, apus, cicus, fiók, gombóc, gyermek, házacska, szálka, szánkó, szemcse, tócsa* stb.), közülük mára a köznevek képzésére csak a *-ka/-ke*, illetve még termékenyebb módon a *-cska/-cske* maradt meg: *asztalka, báránka, darabka, madárka, városka* stb., *bújócska, dombocská, fűcska, fiúcska, nyulacska, ruhácska* stb. – A magyar nyelvben története során több gyűjtőnévképző is volt: *bükkös, fenyves, nádas* (itt az *-s* melléknévképző a *fenyves erdő* típusú szerkezetekben jelentéstapadással vált főnévképzővé); *dombság, erdőség, legénység*; személyek összefoglalására szolgál az eredendően két jeltől összekapcsolódott és funkcióváltással létrejött *-ék* képző: *Juhászék, Péterék, mérnökék, szomszédék* stb.; a *-zat/-zet* képzőbokr a nyelvújítás idején volt leginkább használatban: *felhőzet, fogazat, kőzet, lombozat, személyzet, tetőzet* stb. – Elvont főnevet képezhetünk melléknévekből a *-ság/-ség* képzővel: *barátság, épség, hevesség, jóság* stb. – Főnevekből melléknév képezhető a valamivel való ellátottságot kifejező ősi eredetű *-s, -ú/-ű* képzőkkel, valamint a *-t(a)lan/-t(e)len* fosztóképzővel: *erős, vizes, (nagy)erejű, (kék)viző, erőtlen, víztelen* stb. eredendően (hely)határozórag volt a funkcióváltással melléknévképzővé alakult *-i*, illetve *-nyi*: *asztali, erdei, intézeti, maréknyi, méternyi* stb.

Önálló szóból, szó szerkezetek utótagjából egyre inkább képzőkké váltak, illetve válnak: *falubeli, meseszerű, mindennemű, papírfajta, ruhaféle* stb.

4. **Igéből névszót létrehozó képzők** (deverbális nomenképzők). Számos egyelemű képző, illetve ezekből létrejött képzőbokr szolgálta a főnevek képzését: *adat, burok, búvár, látás, lepel, öröm, vagyon, veszély; adomány, ajándék, hatalom, kérvény, mérték* stb. Ezek termékenysége igen változó volt, koronként is más-más képzőt használtak gyakrabban. Az *-at/-et* formában rögzült képzőt a 15–16. században leginkább cselekvésnév képzésére használták: *aratat* 'az aratás folyamata', *művelkedet* 'a művelés, cselekvés folyamata' stb.; később azonban elsősorban a cselekvés eredményének megnevezésére szolgált: *épület* 'ház', *irat* 'dokumentum' stb. Ma igéből főnevet leginkább az *-ás/-és* képzővel (adás, *fűtés, kérés* stb.), illetve az (igenévképző eredetű) *-ó/-ő* képzővel alkothatunk (*bemutató, étkező, festő, szerző* stb.). – Igéből melléknevet viszonylag régóta képezhetünk az *-ós/-ős* és az *-atlan/-etlen* szóelemekkel: *tudós, félős, rázós; tudatlan, vetetlen* stb. – Az **igenévképzők** közül a folyamatos melléknévi igenév *-ó/-ő* képzője egy ősi eredetű mássalhangzós elemre vezethető vissza, ugyancsak alapnyelvi eredetű a befejezett melléknévi igenév *-t/-tt* képzője. A többi igenévképző belső magyar fejlemény, mindegyik több elemből, eredeti képzőkből, illetve funkciójukban képzővé vált jelekből és ragokból tevődik össze: *-andó/-endő* a beálló melléknévi igenév, *-ni* a főnévi igenév, *-va/-ve* (és *-ván/-vén*) a határozói igenév képzője. Mindegyik igenévképző termékeny, bizonyos korlátok között minden igéhez hozzákapcsolhatjuk őket: *olvas > olvasó* (ember), *olvasott* (könyv), *olvasandó* (könyv), (könyvet) *olvasni*, (könyvet) *olvasva* (*olvasván*).

16.3.16.3.2.16.3.2.2. Az összetett szavak

Mint más-más részarányban a nyelvek többségében, a magyarban is a szókészlet gyarapításának egyik legtermékenyebb módja az önálló szótöveknek bizonyos nyelvtani és jelentéstani szabályok szerinti összekapcsolása, a **szóösszetétel** (lásd a **3.8. szakasz - A szóösszetétel** pontot).

Összetett szavak feltehetőleg a finnugor és ugor alapnyelvben is léteztek, és az ősmagyar nyelv korai szakaszában is keletkeztek ilyenek, de ezek az alaki változások vagy az összetételi elemek elavulása miatt a mai nyelvérzék számára elemezhetetlenek, azaz elhomályosultak: *nép* 'nő' + 'fiú', *arc* 'orr' + 'száj', *ember* 'nő' + 'férfi', *harminc* 'három' + 'tíz', *ötven* 'öt' + 'tíz' stb.

Összetett szavakról akkor beszélhetünk, ha két szóegyed (amelyek közül akár az egyik, akár mindkettő összetétel is lehet) alaktani, mondattani és jelentéstani szempontból egyaránt úgy viselkedik, mintha egyetlen szó lenne. A legrégebb ilyenfajta szavak úgy keletkeztek, hogy a mondatban gyakran egymás mellett állva, ugyanolyan mondatbeli szerepben és egyre inkább specializálódó jelentésben fokozatosan összeforrtak. A *kiskirály* összetétel előzménye 1405 körüli időkből *kis kiral* formában és 'trónörökös' jelentésben adatható. Ez

lassan egyetlen szóvá forrt össze: 1470-ből *kiskeral* alakban és még az előző jelentésben van rá adatunk, majd a jelentése is megváltozott: 'hatalmával visszaélő, önkényeskedő személy'. Ez 1814-ben bukkan fel először a magyar írásbeliségben. Hasonló a helyzet az eredeti *szembe szöko* szerkezettel is: ennek konkrét jelentése 'a szembe jutó, pattanó (szilánk stb.)'. Összetételle forrva (*szembeszökő*) jelentése átvitt értelművé vált: 'nagyon feltűnő'. A *fehérnemű* (< *fehér nemu*) régi jelentése 'lenből készült (szövet általában)', ebből specializálódott az 'alsóruha' jelentés.

A fenti példákon is látható, hogy a mondatban összeforrt szavak elő- és utótagja között általában valamilyen mondattani (szintaktikai) viszony figyelhető meg. Ezeket **szerves összetételeknek** nevezzük, s a szintaktikai viszony alapján alá- és mellérendelő összetételeket különböztetünk meg.

Alárendelő összetételek: alanyos: *felemás, istenadta, lélekszakadva, porlepte, szavahiheő* stb., számuk viszonylag alacsony, ma a *porlepte* típusúakon kívül nem is keletkeznek újak; tárgyas: *borissza, egyetért, favágó, fejszónálva, kerégyártó, mézadó, nagyotmondó* stb.; határozós: *alattvaló, gyorsúszó, kézenfogva, körmönfont, napraforgó, örömittas, rostonsült, újjáépítés, zsírmentes* stb.; jelzős: *ásványvíz, fenyődeszka, jobblábas, nagyétkű, rézkilincs, sárgabarack, teáscsésze* stb. (minőségjelzős), *öttusa, sokszög, százlábú* stb. (mennyiségjelzős), *asztalláb, barátfüle, háztető, tojásfehérje* stb. (birtokos jelzős).

Az alárendelő összetételek között számos olyat is találhatunk, amelyeknél az előés utótag közötti szintaktikai viszonyt nem tudjuk pontosan megállapítani, hanem a tagok jelentéséből kiindulva értelmezhetjük őket valamilyen alárendelő szerkezetű szónak. Ezeket szokás **szintaktikailag pontosan nem elemezhető** vagy **jelentéssűrítő** összetételeknek nevezni: *földhányás, gázfűtés, hírlap, lépcsőház, útlevél, vámkézelés* stb. Közöttük meglehetősen sok az idegen (főleg német) mintát követő tükörfordítás: *fejhang, fejkendő, lámpaláz, nyárspolgár, tűzfal, zugügyvéd* stb.

Mellérendelő összetételek: ezek a mondatban egyenrangú, halmozott mondatrészként egymás mellett álló szavakból jöttek létre. Vannak közöttük teljesen egybeforrt, csak utótagjukon toldalékolható szavak: *adásvétel, hírnév, perpatvar, rabszolga, rúgkapál, testvér* stb. Ezeket az önálló hangalakkal és jelentéssel bíró szavakból létrejött új szavakat tekinthetjük **valódi mellérendelő szavaknak**. A mellérendelő szavak közé sorolhatjuk a **szóismétléssel** (kettőztetéssel) létrejött csekély számú szót: *egy-egy, ki-ki, már-már*; itt említhetjük a **tőismétlése**s szavakat (figura etymologica), amelyek jellegzetes stílusesszököként is használatosak: *körös-körül, nőttön-nő, régestelen-régen* stb. A **laza szerkezetű** mellérendelt összetett szavak tagjai között gyakran valamilyen alaki hasonlóság van: *égen-földön, hegyes-völgyes, jól-rosszul* stb.

A mellérendelő összetétellel rokon szóalkotási mód az **ikerítés**, melynek során az utótag bizonyos hangalaki eltéréssel az előtagot ismétli meg. Az így létrejött **ikerszavaknak** különféle csoportjait mutatják be a következő szavak: *hipp-hopp, izeg-mozog, giz-gaz, locspocs, mendemonda, suskus, sükebóka* stb. A mellérendelés többi fajtájától eltérően az ikerítés ma is termékeny szóalkotási lehetőség.

A mondatban szintaktikai viszony nélkül összeforrt szavakat **szervetlen összetételeknek** nevezzük. Létrejöhetnek bizonyos gyakran elmondott szövegek kezdőszavaiból: *ábécé, egyszeregy, hiszekegy, miatyánk, üdvözlégy*. A mondatbeli gyakori „együttállás” következtében váltak szervetlen összetételle egyes névmások (*amaz, bárki, valaki* stb.) és kötőszók (*hanem, holott, mégis, nemcsak, tudniillik* stb.). Arra is van példánk, hogy egész mondatrészeket válnak szótári szóvá: *alászolgája, fogdmeg, keljfeljancsi, mitugrász, nebáncsvirág, nefelejcs* stb.

A szerves és szervetlen összetételek között átmenetet alkotnak a névutós kapcsolatokból létrejött határozószók: *délelőtt, ezáltal, holnapután, tegnapelőtt* stb. A tagok között valamilyen alárendelő viszony érzékelhető, de létrejöttük oka a mondatbeli egymásutánosság.

Az összetett szavak története azt mutatja, hogy ezek eredendően mindig mondatban keletkeztek. Felszaporodásuk azonban bizonyos szerkesztési mintákat is tükrözött. A nyelvet használó közösség ezeket mintegy elvonatkozattatta a konkrét mondatoktól, és önálló szóalkotási eljárásként alkalmazta és alkalmazza még ma is új fogalmak megnevezésére.

A szóképzés és a szóösszetétel között a magyar nyelv története során lényeges eltolódás történt az utóbbi javára. Ez nyilván spontán módon is megtörtént volna (hiszen az összetétel sok szempontból egyszerűbb eljárás a képzésnél), de a széles körű elterjedésben biztosan szerepe volt a 18–19. században a német és (kisebb mértékben) latin összetett szavakat alakilag is leképező tükörfordítású összetételeknek (lásd a **16.2.16.2.9. szakasz - A tükörszavak.** pontot).

Lássunk néhány újabb, az elmúlt években keletkezett összetett szót: *adókártya, arculatformálás, bankautomata, csúcstechnológia, kártyaleolvasó, közszolgálat, lopásgátló, pénzmosás, reklámriport, sikerdíj, távmunka, zsebszerződés* stb.

16.3.16.3.3. Ritkább szóalkotási módok

A szóképzésen és szóösszetételen kívül más szóalkotási módok is megfigyelhetők a magyar szókészletben. Ezek külön-külön soha nem voltak olyan széles körűek, mint az említett két eljárás, de összességében sok szó jött létre általuk a régebbi korszakokban, és változó erősséggel még ma is működnek.

16.3.16.3.3.16.3.3.1. A jel- és ragszilárdulás

Határozóragos főnevek és névmások egy részében a két szóelem összekapcsolódása elhomályosulhat, egy-egy tőhöz mindig ugyanaz a toldalék járul: tő és rag (jel) a nyelvérzék számára elválaszthatatlan lesz. Ez bekövetkezhet a tő (*rögt-ön, reggel*), a toldalék (*hát-ul, sok-á*) vagy mindkét elem (*messz-e, tüst-ént, mo-st*) azonosíthatatlanná válása miatt.

A ragszilárdulás folyamatában keletkeztek a **határozószók** (*bent, eleve, idén, oldalt* stb.), majd ezek további fejlődéséből a **névutók** (*alá, előtt, felől, iránt* stb.) és igekötők (*át, be, el, fel* stb.).

Ragszilárdulással már a finnugor korban is számolhatunk, főleg a névmási eredetű szavak esetében: *itt, túl* stb. Valamikor az ősmagyar korban (sőt esetleg már korábban) megtörtént a ragszilárdulás a következő szavakon: *hol, hová, itt, ott* stb.

A határozóragok mellett birtokos személyjelek is részt vettek a folyamatban: *engem, nálunk, téged, tőletek* stb., illetve *fehérje, tarja* stb. Egyes határozószók és melléknevek a középfok *-(b)b* jelének megszilárdulásával jöttek létre: *inkább, utóbb; egyéb, jobb, különb;* stb.

16.3.16.3.3.16.3.3.2. A szórövidülés és a rövidítéses továbbképzés

Ez a szóalkotási mód az ómagyar kor elején jelentkezett először, de ekkor csak a tulajdonneveken figyelhető meg: *Petrus > Pet, Domenicus > Dom, Benedictus > Ben* stb. A rövidített nevek azonban általában kicsinyítő-becéző képzős alakban éltek tovább: *Pető, Doma, Bene, Benkő* stb. (ma főleg családnevek), *Peti, Jani, Jankó, Feri, Ferkó, Kati, Mari, Terka* stb., a keresztnevекnél ma is igen produktív módszer: *Agnes > Agi, Andrea > Andi, Csaba > Csabi, Viktor és Viktória > Viki, Zsombor > Zsombi* stb.

A rövidítés közszavakon hosszú ideig ritka jelenség volt: *bácsi > bá, kegyelmed > kelmed > kend, hiszen > hisz* stb. Az elmúlt száz évben, és különösen az utóbbi négy-öt évtizedben azonban a rövidítéses továbbképzéssel keletkezett szavak száma megnőtt, illetve bekerült az írásbeliségbe is, amelyben korábban az ilyen szavak használati körük és stílusárnyalatuk miatt (gyermeknyelv, argó) kevésbé tudtak gyökeret verni. Viszonylag régebben keletkezett a *bugyi, csoki, diri, foci, mozi, nyugi, ovi, pulcsi* stb., újabbak a bizalmas-gyermeteg hangulatú *nari* 'narancs', *pari* 'paradicsom', *ubi* 'uborka' stb.

16.3.16.3.3.16.3.3.3. Az elvonás

Az így létrehozott szavak valójában a szóképzés ellentett folyamatoként jönnek létre: egy-egy szó végét a nyelvérzék (már meglevő képzett szavak alapján) képzőnek fogja fel, s ezt a szóvéget elhagyva jut el a „tő”-höz: a szláv *kopati* ige átkerült a magyarba, ahol megkapta az ún. honosító *-l* képző: *kapál*. Mivel sok igénk főnévből ezzel a képzővel keletkezett (*darab-ol, gomb-ol, szó-l* stb.), ezek hatására a *kapál* végén levő képző elhagyásával egy addig nem létező névszótó jött létre: *kapa*. Hasonló a helyzet a *parancsol > parancs, vádol > vád, parázsol* 'pörkölt' > *parázs* stb. esetében is.

Elvonással létrehozott új szó keletkezett hangutánzó-hangfestő szavakból is: *füttyent > fütty, löttyen > lötty, pirul, pirít > pir* stb. A szóvégek elhagyása révén megelevenedhetnek olyan tövek, amelyek a magyarban csak képzőkkel ellátva éltek, szótóként ugyanis korán kiavultak: *tanít, tanul > tan* (uráli eredetű), *mosolyog, mosolyodik > mosoly* (ugor eredetű tő) stb.

Az elvonás különleges típusaként összetételekből vagy szó szerkezetekből is kiválhatnak alkotó tagok, amelyek magukkal viszik az egész szó vagy szerkezet jelentését: *brassói aprópecsenye > brassói, feketekává > fekete, gyulai kolbász > gyulai, kölnivíz > kölni, napkelet > kelet* stb.

Napjainkban újra terjedőben van az elvonásnak az a fajtája, amely egy összetett főnév igei alapú utótagjának képzőjét elhagyva igei „alapszót” hoz létre: *bűnüldözés* > *bűnüldöz*, *gyorsúszás* > *gyorsúszik*, *hosszútávfutás* > *hőszűtávfut*, *hőszigetelés* > *hőszigetel*, *távmásolás* > *távmásol* stb. (korábbiak: *gyógykezel*, *gyorsír*, *képvisel* stb.). Ilyenkor az összetett szó belső szerkezete értékelődik át: a szintaktikailag többé-kevésbé elemezhető összetett főnévből (*gyors* + *úszás* jelzős alárendelés, *táv* + *másolás* jelentéssűrítő összetétel) nagyrészt elemezhetetlen igék jönnek létre, amelyeknél jelöletlen határozó alkot előtagot, ami pedig az igék esetében hagyományosan nem gyakori jelenség.

16.3.16.3.3.16.3.4. A szóhasadás

Ennek a szóalkotási módnak az az alapja, hogy igen sok szónak több hangalaki változata és több jelentése is lehet. Ha a jelentéseket mindegyik hangalaki változat kifejezheti, csak alakváltozatokról beszélünk: *csoda* ~ *csuda*, *seper* ~ *söpör* stb. Ha azonban idővel egy szó egyik alakjához a több jelentésből csak bizonyosak társulnak, a másikhoz meg mások, „széthatad” az egykor egységes hangalak–jelentés kapcsolat, és két új szó jön létre:

16.1. táblázat -

<i>szarv</i> ~ <i>szaru</i>	1. 'köröm, toll, pikkely stb. anyaga';
	2. 'némely emlős fején kinövő szaruképződmény',

majd a szétfejlődés után

a *szarv* a fenti 2. jelentésben

a *szaru* a fenti 1. jelentésben állandósult új szó lett.

Ez a folyamat hosszú ideig is eltarthat, és eltérő mélységben hathat mind az alakra, mind a jelentésre. Szóhasadással kialakult szavaink közé sorolhatjuk a következőket: *csekély* ~ *sekély*, *csillog* ~ *sajog* (ezek már bizonyára az ősmagyarban elkülönültek egymástól), *nevel* ~ *növel*, *bozótos* ~ *bozontos*, *selejt* ~ *sejt*, *prém* ~ *perem*, *kamara* ~ *kamra*, *vacok* ~ *vacak* stb.

Ugyancsak szóhasadást eredményez a hangrendi átcsapásnak vagy párhuzamnak nevezhető nyelvi jelenség: egy szóban a mássalhangzók megmaradnak, de a veláris (mély) hangrendű magánhangzók palatálisra (magasra) váltanak: *habog* ~ *hebeg*, *lobog* ~ *lebeg*, *kavar* ~ *kever*, *gomb* ~ *gömb*, *tompa* ~ *tömpe* stb.

16.3.16.3.4. A tudatos szóalkotás

A szókészlet változása legnagyobb részben spontán folyamat, amelyben a belső keletkezésnek és az idegen nyelvekből való átvételnek egyaránt fontos szerepe van. A mindenkori társadalmi, gazdasági és kulturális igény szabja meg, hogy mikor melyik módszer kerül előtérbe.

A szókészlet alakításának tudatos formái is léteznek: ezek vagy idegen nyelvű szövegeknek az anyanyelvre való fordítása közben, vagy a tudományok és ide sorolható más területek szókészletének anyanyelven való megjelenítésére való törekvéskor érvényesülnek.

A magyar nyelv történetében is találunk ezekre példákat már a 15–16. századtól kezdve. Az Apor-kódex a *sósolat* képzett szóval adja vissza a latin *salsugo* 'sós nedvesség, sóspusztá' jelentésű szót, a Münchener Kódex pedig a *Spiritus Sanctus* magyarítja *Szent Szellekre* (ma: *Szentlélek*). Hasonló módon a kódexek korában látunk először próbálkozásokat a latin eredetű hónapneveknek magyar szavakkal való kifejezésére: *gyertyaszentelő hó* 'február', *borvetőhó* 'október' stb. Sylvester János pedig nyelvtanaiban alkotott magyar szavakat a különféle latin kifejezésekre: *másvalzengő* 'mássalhangzó', *névértvaló* 'névmás', *parancsoló* 'felszólító' stb. Ezek a szavak a szóképzés és a szóösszetétel szabályos eljárásai révén jöttek létre.

16.3.16.3.4.16.3.4.1. A nyelvújítás

A tudatos szóalkotás mozgalomszerű időszaka azonban a 18. század vége és a 19. század eleje volt, amelyet a magyar művelődéstörténetben a nyelvújítás korszakának (első hullámának) nevezünk. E mozgalom jelentőségéről, szókészletalakító módszereiről lásd a **14. fejezet - A nyelvújítás.** fejezetet!

Az újabb és újabb fogalmak kifejezésére a nyelvújítás óta is keletkeznek tudatosan létrehozott szavak. A sport és a tudományok területén folyamatosan jöttek létre az olyan szavak, mint *asztalitenisz, edző, jégkorong, mez, röplabda, teniszütő, vízilabda* stb., illetve *csonttrikulás, magánosítás, merevlemez, olajfinomítás, sikerdíj, számítógép, váltó* (a vasútnál) és még sok más.

16.3.16.3.4.16.3.4.2. A mozaikszó-alkotás

Valójában már a szóalak-rövidítésnél lehetett volna tárgyalni ezt a módszert, de mivel ebben erős a tudatosság, helyesebb itt foglalkozni vele. Szóalkotási eljárásként a 19. század végétől számolhatunk ezzel, de széles körben a 20. század közepén terjedt el, és még ma is igen termékeny. Az ide sorolható szavaknak két típusuk van.

1. **Betűszók** – Több szóból álló nevek, címek első betűinek összeolvasása révén keletkezett szavak: *BKV, ELTE, FTC, IBUSZ* (= Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Rt.), *MÁV, MTA, OTP*, az újabbak közül *APEH, MDF, MSZP, PPKE* (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) stb. A magyar intézményeket megnevező mozaikszavak mellett találunk olyanokat is, amelyek idegen nevek megfelelői. Ezeket részben tükörfordítással magyarul is megnevezzük: *ENSZ* (a szervezet létrejöttékor hosszabb ideig magyar szövegben is csak *UNO* (*United Nations' Organization*) volt használatos), *EK = Európai Közösség* (*EC = European Community*) stb. Másik csoportjuk „jövevény-mozaikszónak” tekinthető, hiszen az idegen nyelven létrejött mozaikszót vette át a magyar: *USA* (de a teljes név magyarul is él: *Amerikai Egyesült Államok*), *NATO* (*Észak-atlanti Védelmi Szervezet*), *WHO* (*Egészségügyi Világszervezet*) stb., ezeket magyarul nem rövidítjük.

2. **Szösszevonás** – Több szóból álló nevek, címek első szótagjaiból vagy más részeiből összeolvasztott szavak tartoznak ide: *Főtáv = Fővárosi Távfűtő Rt.*, *Malév = Magyar Légiforgalmi Vállalat*, *Mol = Magyar Olaj- és Gázipari Rt.*, *Mahart = Magyar Hajózási Rt.*, *Fidesz = Fiatal Demokraták Szövetsége*, *Tudosz = Tudományos és Innovációs Dolgozók Szakszervezete* stb.

A tulajdonnévi mozaikszavak mellett találunk köznévi eredetűeket is, bár ezek száma kisebb: *tébécé* a latin eredetű *tuberculosis* rövidítéséből: *tbc, tévételevízió, gyedgyermekgondozási díj, reptérrepülőter, szjaszemélyi jövedelemadó* stb.

A mozaikszavak keletkezése és elavulása nagyban függ nyelven kívüli tényezőktől, mivel az általuk jelölt intézmények, fogalmak élettartama határozza meg életüket és a szókészlet egészében elfoglalt helyüket is: napjainkban gyorsan keletkeznek, de gyorsan el is avulhatnak.

16.4. Az ismeretlen eredetű szavak

A 16. fejezet - *A magyar nyelv szókészlete*. fejezet bevezetőjében azt mondtuk, hogy az ismeretlen eredetű szavak tekinthetjük negyedik nagy eredetbeli kategóriának. Az ide sorolható szavak meglehetősen magas száma (az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*-ben a címszavak mintegy 9%-a lehet ismeretlen eredetű) és a szókészletben elfoglalt fontossága miatt röviden mégis szólni kell róluk.

Három évezredes önálló élete során a magyar nyelv számos olyan nyelvvvel érintkezett, amely azóta már kihalt, és közvetett tudásunk sincs róla. De az ismert nyelvekben is eltűnhettek olyan szavak, amelyek átkerülhettek a magyarba, ám fogódzók nélkül nem lehet a szóátvétel részleteit tisztázni. A belső keletkezésű szavak között is lehetnek olyanok, amelyek annyira átalakultak az évezredek során, hogy eredetüket nem tudjuk megállapítani.

Ismeretlen eredetű szavaink között számos olyat találunk, amely hangszerkezete alapján (és jelentése miatt is) akár Az ősi örökség része is lehet: *ás, has, lop, nász, súly, száll, szid, vak, vét* stb. Ezek CVC-s (vagyis mássalhangzó–magánhangzó–mássalhangzó sorozatú) hangszerkezete és korai írásbelisége is arra utal, hogy igen régi elemei a magyar szókészletnek, de rokon nyelvi megfelelők híján nem sorolhatjuk őket Az ősi örökségbe.

Mások elhomályosult képzett szavak is lehetnek, hiszen a szóvégen képzőhöz hasonló elem áll: *agyag, bagoly, béke, gyáva, gyenge, ordas, ördög, remény, sügér, szegény, szike, szilke, vidék* stb., de megfelelő alapszó (tényleges fő vagy hangutánzó eredetű fő) hiányában ezt sem tudjuk bizonyítani.

Sok ismeretlen eredetű szó meg inkább jövevényt is lehet: *bádóg, bikfic, comb, csempe, díj, gőz, gyanú, makacs, makk, orbánc, ösztövé, páholy, ponty, süket, szatyor, üst* stb., de nem ismerünk olyan egykori vagy mai nyelveket, amelyekhez ezeket a szavakat köthetnénk.

Újabb források feltárása és újabb tudományos felismerések talán előbb-utóbb elősegítik számos, eddig ismeretlen eredetűnek tartott szó valódi vagy valószínűsíthető származásának megállapítását.

16.5. A magyar szókészlet jellegzetességei

Több évezredes története folyamán a magyar szókészletet, illetve egyes alkotóelemeit természetesen sokféle változás érte. Ez vonatkozik a szavak hangalakjára, jelentésbeli összefüggéseikre, a származásbeli kategóriák arányára és a szavak földrajzi elterjedtségére is.

A magyar szavak **hangalaki szerkezete** már az ősmagyar kor folyamán megváltozott az alapnyelvi felépítéshez képest: az örökölt szavakban a magánhangzók és mássalhangzók szabályszerű váltakozása, a szavaknak magánhangzóra való szabályszerű végződése különféle hangtörténeti okok miatt számos esetben megszűnt. Így az alapnyelvi **kala* és **βete* a magyarban tovégi magánhangzóját elveszítve lett egyszótagú szótári alapszó: *hal*, *víz*. A jövevényszavakkal több szótagú szavak is érkeztek a magyarba, amelyek második nyílt szótagbeli magánhangzójukat elveszíthették: szláv *malina* > m. *málna*. Ezáltal (és más okokból is) a finnugor alapnyelvre nem jellemző mássalhangzó-torlódások jöttek létre, amit fokozott még az a tény, hogy számos jövevényszó idővel már torlódásos alakban honosodott meg: *drága*, *kréta*, *létra*, *narancs*, *strand* stb. Így egyrészt az átlagos szótagszám magasabb lett (különösen az olyan szavak révén, mint *kökörcsin*, *kukorica*, *levendula*, *penitencia*, *turista* stb.), másrészt megváltoztak a magyar szavak hangsorépítési szabályai is. Ma az átlagos szótagszám három, de nem ritkák a négy, öt vagy még több szótagból álló szavak sem (l. a fenti példákat).

A szótagszám változása és a hangalaki felépítettség természetesen **alaktani tényezőktől** is függ. Az alapnyelvből örökölt szavak döntő többsége alaktanilag bonthatatlan szó volt: *ad*, *ház*, *jó*, *öt*, *te* stb. Azonban már az ősmagyarban kiterjedt szóalkotási mód volt a szóképzés és a ragszilárdulás (később azzá vált az összetétel is), ennek egyenes következménye lett a szóalakok hosszabbodása: *ház-i-as-ít-ás* (ha a mondatbeli előfordulásokat tekintjük, még ennél is hosszabb szóalakokat kapunk, hiszen a több képzőt is tartalmazó relatív tőhöz több jel és végül egy rag is járulhat).

A legkorábbi összefüggő magyar nyelvemlékben, a Halotti Beszédben még nagyjából fele-fele az arány az alaktanilag bonthatatlan (*por*, *malaszt*, *ad* stb.) és bontható (*teremt*, *halál*, *torok*, *bírságnap* stb.) szavak között. Ez az arány már az Ómagyar Mária-siralomban is valamelyest az utóbbiak javára tolódik el, de a középmagyar korban már hozzávetőleg 1: 2 az arány, míg ma – szöveggyakorisági előfordulások alapján – mintegy 1: 4-es viszonyszám figyelhető meg.

A magyar szókészlet jellemzője lehet, hogy az egyes **származási kategóriák** miként alakultak az évezredek során. Magától értődik, hogy az ősi eredetű szavak száma nem gyarapodhatott az önállóvá váló magyar nyelvben, ezért a szókészlet bővülése egyrészt belső keletkezéssel, másrészt idegen nyelvekből való szóátvételekkel történt. Szövegstatistikák alapján a következő változások figyelhetők meg: a Halotti Beszédben közel 30% az ősi örökség, 10% a jövevényszavak, 50% a belső keletkezésű szavak, a maradék 10% az ismeretlen eredetűek aránya. A középmagyarban (hasonló sorrendben) a következő gyakoriság mutatkozik: 15%, 10%, 65%, 10%. Mai magyar arányok: 8%, 7%, 80%, 5%.

Ezekből a számokból több tanulságot is levonhatunk. Az ősi eredetű szavak (ma is) viszonylag magas aránya a szókészletben elfoglalt fontosságukra utal: alapvető fogalmakat fejeznek ki, és ezért is már igen korai időktől kezdve a belső szóalkotás egyik alapját jelentik, belőlük igen sok képzett és összetett szó jött létre. – Az idegen eredetű szavak aránya némileg csökkent (ami összefügg a belső szóalkotás elterjedésével is), de összességében nem mutatható ki lényeges eltérés az ilyen eredetű szavak és a teljes (áttekinthető) magyar szókészlet egészének növekedése között. Az egyes átdó nyelveket tekintve természetesen voltak eltérések az egyes nyelvtörténeti korszakokban: az ősmagyarban döntő jelentőségű ótörök nyelvi hatás a honfoglalás után teljesen megszűnik, helyét átvette például a szláv és a német. A nagyobb jövevényszócsoportok között nagyjából a következő szöveggyakorisági arány figyelhető meg: török 16%, szláv 27%, latin 25%, német 17% stb. – A származási kategóriák közül a belső keletkezésű szavak aránya nőtt meg a leglátványosabban, de az itt említendő módzatok között is belső átrendeződés történt. A szóteremtéssel létrejött szavak aránya a magyar nyelvtörténet során nyilván fokozatosan csökkent a szóalkotás termékeihez képest, de ez utóbbiakon belül is jelentős változásokat figyelhetünk meg. Az ősmagyarban igen termékeny volt a képzés és a ragszilárdulás, ezt a Halotti Beszéd szavain is láthatjuk: a 70%-nyi képzett szó mellett 30%-os a ragszilárdulásos alakok aránya, összetétel csupán egy van, a *bírságnap*. Középmagyar szövegek a következőt mutatják: 55% képzés, 25% ragszilárdulás, 20% összetétel. Mai magyar szövegekben 45% a képzett, 15% a ragszilárdulásos és 40% az összetett szavak aránya, és a legfrissebb tendenciák is azt mutatják, hogy ez utóbbi szóalkotási eljárás gyarapítja leginkább napjaink és bizonyára a közeljövő időszak magyar szókészletét.

A szókészlet alakulásának vizsgálatában nemcsak a szóegyedek számának a változását kell figyelemmel kísérnünk, hanem az egyes szavakhoz társuló **jelentések változását** is. Ha kinyitunk egy értelmező szótárt, láthatjuk, hogy egy adott lapon a jelentések száma akár sokszorososan is meghaladhatja a szócikkek élén álló címszavak számát. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a jelentések tükrözik számunkra a valóság különféle részleteit. A jelentések pedig külső vagy belső hasonlóság vagy különféle logikai összefüggések alapján csoportosulva kapcsolódhatnak ugyanahhoz a hangsorhoz. Egyes szótetekhez az adott szavak életében számos jelentés társulhatott, és sok esetben ezek a jelentések folyamatosan éltek-élnek egymás mellett. Az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen-ben Az ősi örökségbe tartozó *köt* ige jelentéstörténeti részében kilenc jelentést találunk: az első biztos adata a 12. század végéről való, a kilencediké 1838-ból; a jelentések közül talán egy-kettő van elavulóban, a többi a köznyelvi használatban is állandó elem. Német eredetű *erkély* szavunkkal más a helyzet. Magyar nyelvi élete során négy jelentésben fordult elő: 1. 'bástya, ortorony' (1412; ebben a jelentésben került át a magyarba), 2. 'balkon' (1510 körül), 3. 'kerti házikó' (1647), 4. 'színházi ülohelysor' (1763). Valószínű, hogy ezek a jelentések (függetlenül az adatolástól) nem éltek mindig párhuzamosan, hanem egyesek kihaltak, mások megerősödtek: ma ezt a szót csak a fent említett 2. és 4. jelentésben használjuk.

Jelentések elavulása, illetve keletkezése ma is zajló folyamat, hiszen egyes valóságélemek megnevezése már nem szükséges (elavultak), vagy éppenséggel most keletkezett újabb fogalomra kell újabb jelentést alkalmazni. Új jelentést kapott a meglevők mellé szláv eredetű *pók* szavunk is: 'csomagot leszorító gumikötél', miként Az ősi örökségbe tartozó *egér* is: 'számítógépes eszköz'.

A magyar nyelv történetének minden korszakában voltak bőségesen olyan szavak, amelyeket az egész nyelvközösség ismert és aktívan használt is: *lát, szem, búza, asztal, kapál, iskola, zsák, kék, öt, száz* stb. Voltak mindig és ma is vannak olyan szavak, amelyek csak a nyelvetterület bizonyos részein használatosak: ezek a tájszavak. A regionális kötöttségnek is több oka lehet. Előfordulhat, hogy maga a fogalom is egy-egy területen ismert csupán, mint például a magashegyi pásztorkodás szavai: *esztana, bács, oszkotár* 'pásztor' stb., ezek a románból való jövevényszavak, és szinte kizárólag a romániai magyar nyelvjárásokban ismertek. Szintén nem terjedt túl az átadó nyelv közvetlen hatókörén a kisebb halfajta megnevezésére szolgáló *riba*, mely a szerbhorvátból vagy a szlovénből csak a Dunántúl déli részéig jutott el. Arra is van példánk, hogy egy szakszó értékű, de nyelvjárások fölött álló jövevényszó egy nyelvjárásba szorult vissza: a latin eredetű *asszentál* 'soroz' a 20. századig csak a Délnyugat-Dunántúlon maradt meg, pedig katonai műszóként általánosan ismert lehetett. A köznyelvből mindenesetre a kései nyelvújítás „terméke”, a *sor* főnévből -z igeképzővel létrehozott új *soroz* szó (1841-es első adat) kiszorította.

A magyar szókészlet mind történeti mélységét, mind földrajzi változatait tekintve rendkívül nagyszámú és sokszínű. Ez szorosan összefügg a magyar nyelvet hordozó mindenkori társadalom változatos történetével, a magyar nyelv nagyfokú alkalmazkodó- és integrálóképességével, valamint azzal a ténnyel, hogy az új fogalmakra nemcsak passzív befogadóként kezdett új, idegen szavakat használni, hanem részben örökségéből, részben a jövevényszavakból saját alkotó energiáit felhasználva mindig tudott „igazi” magyar szavakat is alkotni.

A magyar mint átadó nyelv

A magyar szókészlet történetét áttekintve láthatjuk, hogy a magyarban számos jövevényszó honosodott meg. Nyelvünk azonban nemcsak befogadott szavakat, hanem számosat át is adott, elsősorban a környező nyelvekbe, de van néhány olyan jellegzetesen magyar szó, amely távolabbi nagy nyelvekben is meggyökeresedett: ennek – mondhatni – klasszikus példái az *atilla, csákó, csikós, gulyás, hajdú, huszár, kocsi, paprika, puszta, süjtás* 'zsinóros ruhadisz' és egyebek, amelyeknek a zöme a németben, franciában, olaszban, oroszban, de még a távolabbi angolban és spanyolban is meghonosodott (közülük néhány a magyarban jövevényszó, de más nyelvekbe már mint magyar szó érkezett). Ezekon kívül számos olyan szó található a közvetlen szomszéd nyelvekben (mai, régebbi vagy tájnyelvi változataikban), amelyeket a magyarból vettek át. Mutatóban álljon itt néhány ezek közül (zárójelben az átvevő nyelvek): *áld* (szerbhorvát, román), *áldomás* (szerbhorvát, román), *átalag* 'hordó' (lengyel, orosz), *bádóg* (ukrán, román), *bagó* (lengyel, román, szerbhorvát, szlovák), *bánt* (szlovén, szlovák, lengyel), *beteg* (szlovén, szlovák, román), *honvéd* (német, szlovák, lengyel), *katona* (lengyel, román, szerbhorvát), *koldus* (román, szerbhorvát, szlovák), *mester* (román, szerbhorvát, szlovák), *pohár* (szlovák, román), *polgár* (szlovák, román), *sátor* (bolgár, szerbhorvát,

szlovák, román), *szállás* (szerbhorvát, román, orosz, votják), *tolvaj* (román, szerbhorvát, szlovén), *város* (szerbhorvát, szlovén, román, albán), *zsoltár* (szerbhorvát, szlovén) és még sok más.

Irodalom

- [CH16-B01] Ferenc, Bakos 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B02] Géza, Bárczi 1958. *Amagyar szókincs eredete*. 2., bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH16-B03] Géza, Bárczi 1975. *Amagyar nyelv életrajza*. 3. kiadás. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [CH16-B04] Géza, Bárczi – Loránd, Benkő – Jolán, Berrár1967. *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH16-B05] BenkőLoránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B06] BenkőLoránd (főszerk.) 1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B07] BenkőLoránd (főszerk.) 1993–1997. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B08] Gyula, Décsy 1959. *Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- [CH16-B09] Vilmos, Farkas 1982. *Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B10] Ferenc, Gregor 1993. *A szlovák nyelv magyar elemeiből* (Mutatványfüzet). Budapest, ELTE Szláv Filológiai Tanszék.
- [CH16-B11] László, Hadrovics 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B12] Attila, Hollós 1996. *Az orosz szókincs magyar elemei*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- [CH16-B13] Zsuzsa, Kakuk 1996. *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B14] KissJenő – PusztaiFerenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH16-B15] Lajos, Kiss 1976. *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 92. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B16] István, Kniezsa 1955. *Amagyar nyelv szláv jövevényszavai*1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B17] LakóGyörgy (főszerk.) 1967–1978. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár*. 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B18] LakóGyörgy (főszerk.) 1981. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár*. 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B19] Lajos, Ligeti 1986. *Amagyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Arpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B20] Károly, Mollay 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH16-B21] RédeiKároly (főszerk.) 1986–1988. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.

[CH16-B22] RédeiKároly (főszerk.) 1991. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*3. Index. Budapest, Akadémiai Kiadó.

[CH16-B23] Lajos, Tamás 1966. *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

17. fejezet - A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig

Cser, András

17.1. A korai humanisták

Míg a humanisták első nemzedéke az olasz földön megújult műveltséget hozta Magyarországra, hogy az főúri támogatással, elsősorban Mátyás udvarában rövid virágzásnak induljon, a második nemzedék, amely az elsővel kevés közvetlenebb kapcsolatot mutat, Európa északibb tájain szerezte sajátos iskolázottságát és egész életét formáló tapasztalatait. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy esetleg már Janus Pannonius (1434–1472) is írhatott egy magyar (pontosabban magyar–latin) nyelvtant, mivel azonban erről semmi kézzelfogható bizonyítékkal nem rendelkezünk, nem sorolhatjuk őt a magyar nyelvtudomány első művelői közé. Ez a cím az egy emberöltővel később élt generációt illeti, mivel tőlük maradtak fenn az első, magyar nyelvre vonatkozó és (legalább részben) magyarul írt tudományos munkák.

A korai humanista nyelvtudomány három, név szerint említhető hőse Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás és Pesti Gábor. Tevékenységük súlypontja az 1520-as évek vége és a 40-es évek eleje közé esik. Sylvester és Dévai a krakkói, majd a wittenbergi egyetemen töltötték tanulóéveiket, ahol mindketten (bár nem egyforma mértékben) Erasmus, Luther és főleg Melancthon hatása alá kerültek; Pesti Gábor tevékenysége, valamint a Sárváron eltöltött, igen termékeny évek után Sylvesteré is Bécshez kötődik.

Az 1500-as évek első évtizedeit igen élénk szellemi pezsgés és a nagy személyiségek Európa jelentős részére kiterjedő hatása jellemzi általánosságban, de szűkebben a nyelvtudomány terén is. A bécsi egyetemen 1499-ben törölték a tankönyvek sorából a *Doctrinalé-t*, a késő középkori tudomány alpművét, helyére Niccolò Perótti műve, a *Rudimenta Grammatices Donati* került (első kiadása 1473, Róma). A *Doctrinale* Krakkóban többször megjelent még nyomtatásban egészen 1517-ig, a következő évben azonban a helyére lépett Stanislaw Zaborowski *Grammatices Rudimenta* c. korszerűbb latin nyelvtana, amely 1564-ig összesen hét kiadást ért meg. A krakkói egyetemen, ahol Sylvester 1526 és 1529 között tanult, akkor már több mint húsz éve oktatták a görög nyelvet, sőt a hébert is, Erasmus műveit pedig számos helyi kiadásban olvashatták.

Sylvester tanulmányai mellett Hieronymus Vietor nyomdájában korrektorkodott. Itt jelent meg többek között a lengyel helyesírás első rendszeres tárgyalása (1512 vagy 1513), Murmellius eredetileg kétnyelvű latin–német szótára megjelent 1526-ban lengyel értelmezésekkel háromnyelvű szótárként (1533-ban, már Sylvester távozása után megjelent a latin–német–magyar változat is). 1527-ben Heyden Sebald *Puerilium Colloquiorum Formulae* című, latin nyelvű beszélgetéseket tartalmazó könyvecskéje már Sylvester magyar tolmácsolataival látott napvilágot. Szintúgy 1527-ben adta ki Vietor a kor népszerű és korszerű latin nyelvtanát, Christoph Hegendorff *Rudimenta Grammatices Donati*-ját a példák német, lengyel és magyar értelmezéseivel, melyek közül az utóbbi ismét Sylvester munkája. Ez a két könyv a két legkorábbi, összefüggő magyar szöveget tartalmazó nyomtatvány.

Mindebből látható, hogy Krakkó és annak szellemi központjai, az egyetem és nem utolsósorban Vietor nyomdája a korabeli szellemi élet legfrissebb áramlatait képviselték szellemiségükben és tevékenységükben: nagyon is erőteljesen jelen volt itt mind a klasszikus humanizmus, mind a népnyelvi írásbeliség új keletű igénye. Tudvalevő az is, hogy sok magyar, köztük Sylvester és Dévai Krakkóban találkozott először a reformációval annak korai formájában; a népnyelvi írásbeliség mozgalma pedig, beleértve a (Biblia-)fordításokat és a nyelvtanítást egyaránt, Európa keleti és északi részén szervesen kötődött a vallási újításhoz.

1529 és 1531 között a wittenbergi egyetem megújult, elsősorban kritikai-filológiai tudományt művelő közegében érlelődött fiatal felnőttként Sylvester és Dévai. Itt tanított azokban az években Luther, valamint a fiatal Melancthon, aki igen hamar az egész egyetem talán leghíresebb tanárává vált, a nyelvtudomány alakulására pedig különösen nagy volt a hatása. 1531-ben Sylvester és Dévai hazatértek (Sylvester esetleg már 1530-ban), és hátralévő rövid pályájuk ettől kezdve igen eltérően alakult. Sylvester 1534-ben Sárvárra került, az olaszos műveltségű humanista főúr és politikus Nádasdy Tamás birtokára, és körülbelül tíz évet kis

megszakításokkal ott is töltött. Nádasdy iskolát és nyomdát építtetett birtokán, az előbbi vezetését Sylvesterre bízta, az utóbbival pedig lehetőséget nyújtott neki művei közzétételére.

Dévai Bíró Mátyás, aki a lutheri reformáció leghatározottabb hirdetője lett, Szapolyai János környezetében találta meg rövid időre a helyét, majd az ország számos városában működött lelkészként. Legalább kétszer járt még Wittenbergben, és a reformáció más német központjaiban is töltött hosszabb-rövidebb időt. Sárváron is megfordult, egy ideig talán éppen Sylvestert helyettesítette annak egy rövidebb wittenbergi útja idején. Melancthon egyébként személyesen ajánlotta Nádasdy figyelmébe mindkét volt diákját. Dévai ismét megjárta Krakkót is az 1530-as évek második felében, minden bizonnyal ekkor jelentette meg Vietornál *Orthographiájának* – azaz a magyar nyelv első helyesírási rendszerezésének és tervezetének – első, mára elveszett kiadását. Dévai nyelvészeti tevékenysége ebben ki is merült, hátralévő éveiben, mint ahogy korábban is, a reformáció eszméinek terjesztésén fáradozott, míg 1545-ben utol nem érte a korai halál.

Sylvester az 1530-as évek második felében dolgozott két legfontosabb munkáján, a *Grammatica Hungarolatina*-n és az Újszövetség magyar fordításán (lásd a **13.2. szakasz - A nyelvi változásokat befolyásoló tényezők és hatásaik.** és a **30.1. szakasz - A magyar szaknyelv kialakulása.** pontot is). A *Grammatica* nemcsak az első nyelvtani mű, amely a magyar nyelvet is tárgyalja, hanem az első rendszeres leírás bármely uráli nyelvről. A sárvári nyomdából 1539-ben került ki, bár ajánlásának dátuma 1536. A kor szokása szerint latin nyelvű bevezető versekkel, majd szintén latin nyelvű ajánlással kezdődik a könyv, mely összesen 94 oldalból áll. Az ajánlást Sylvester a fiához, Teodorhoz írta, s abban a grammatikát az Újszövetség fordításához szolgáló előtanulmánynak nevezi. A mű fő része természetesen a grammatika meghatározásával kezdődik: *Grammatica est ars recte loquendi et scribendi auctoritate optimorum poetarum et oratorum constans*, a.m. 'a grammatika a helyes beszéd és írás művészete (v. gyakorlati tudománya), mely a legjobb költők és szónokok tekintélyén alapszik'.

Ezután a nyelvi egységek hierarchikus felsorolása következik: *litera ~ betű, syllaba ~ egybefoglalás* (a.m. 'szótag'), *dictio ~ ighe* (a.m. 'szó'), *oratio ~ beszéd* (a.m. 'mondat'); a példák szintén egymásra épülnek: *d, dul, dulcis, dulcis amor patriae ~ ídes az hazának szerelme*. Ezt a betűk/hangok részletes tárgyalása követi, amely világosan mutatja Reuchlin héber grammatikájának (1506) hatását. Sylvester magyarul is megadja a definíciókat, a szakkifejezéseket és a példákat, helyenként a magyarázatokat is. A szótag meghatározása következik ezután.

A szó definícióját, majd a mondatét a szófajok felsorolása követi: *nomen ~ név* (főnév, beleértve a melléknévet is), *pronomen ~ névrtvaló* (névmás), *verbum ~ beszéd* (itt az igét jelenti!), *adverbium ~ beszédhezvaló* (határozószó), *participium ~ félrészvivő* (melléknévi igenév), *coniunctio ~ egybefoglaló* (kötőszó), *praepositio ~ elől vető* (a latinban előljárószó és igeikötő, a magyarban igeikötő és határozóragok), *interiectio ~ közbe vető* (indulatszó). Ezt a grammatika részeinek a felsorolása követi: *orthographia ~ igaz írásnak tudománya, prosodia ~ ineklishez való tudomány, etymologia ~ igiknek igaz tulajdonságáról való tudomány, syntaxis ~ beszédnek egybe szerzésről való tudomány*. Ezek közül az utolsóról nincs szó a könyvben; a korai reneszánsz grammatikákban általában igen ritkán találunk mondatant.

A szótanon, azaz az *etymológiá-n* belül aránytalanul nagy teret kap a *nomen*, a *pronomen*, és a *verbum*. A többi öt szófajra egyenként alig egyegy oldalt szán Sylvester. A szófajok tárgyalása minden esetben a meghatározással kezdődik, amint az az ókor óta hagyományossá vált. Sylvester definíciói mind Donatus *Ars minorjából* (Kr. u. 4. század) származnak, latin példákért is többhelyütt hozzá utalja a szerző az olvasót. A meghatározás után az egyes szófajok tulajdonságai és osztályai következnek, de ezek tárgyalásában már a különböző források és a szerző saját elemzéseinek néhol esetleges, néhol ötletes vegyítését látjuk.

Az Újszövetség fordítása, az első Magyarországon kinyomtatott magyar nyelvű könyv, 1541-ben jelent meg, amikor már a korábban szintén Vietornál dolgozó Abádi Benedek volt a sárvári nyomdász. Ehhez a könyvhöz Sylvester függelékként hozzátett egy stilisztikai értekezést (ismét az elsőt magyar nyelven!), melynek témáját az átvitt értelmű szavak alkotják (Alz olyan igékről [= szavakról] való tanúság melyek nem tulajdon jegyzésben [= jelentésben] vétetnek).

Az Újszövetség megjelenése után nem sokkal a nyomda meg is szűnt működni. Abádi Benedek Wittenbergbe, Sylvester pedig Bécsbe ment, legkésőbb 1544-ben. Könyvei nem terjedtek el az országban ezekben a zavaros időkben – az Újszövetség Buda elfoglalásának az évében jelent meg –, és csak jóval később váltak ismertté. A bécsi egyetemre Nádasdy ajánlására hívta meg Sylvestert az uralkodó, I. Ferdinánd király. Hébert, majd 1546-tól görögöt kellett tanítania; nyelvészeti témájú tevékenységéről avagy éppen írásairól ebből az időszakból már nem tudunk. Valamikor az 1550-es évek elején halhatott meg. Grammatikája jóformán semmilyen hatást nem

gyakorolt az utókor nyelvtudományára, hiszen csak a 18. század legvégén került elő egyetlen máig fennmaradt példánya, akkor pedig már inkább minősült történelmi különlegességnek, mint tudományos munkának.

A harmadik humanista, Pesti Gábor életéről alig tudunk valamit. Bécsben tanult és ugyanott tette közzé mindhárom ránk maradt könyvét. Ezek nyomdai munkálatait Hans Singriener végezte, akivel korábban (1508–17 között) még Vietor is együtt dolgozott Bécsben. 1536-ban jelent meg a négy evangélium Pesti által készített fordítása *Novum Testamentum* címen. Ez Erasmus latin fordításán alapszik (Sylvester elsősorban a görög eredeti alapján dolgozott), függelékként pedig találunk benne egy rövid értekezést a *míg* szó jelentéséről, továbbá egy néhány soros magyarázatot a *nép* szó bibliai használatáról. A *míg* szót konkrétan egy félreértésre okot adó mondat miatt tárgyalja Pesti (*József nem ismerte meg Máriát, míg az világra nem hozta elsőszülöttfiát* – vö. Mt 1,25), amely a korabeli vallási vitákban szerepet kapott.

Ugyanebben az évben adta közre Aiszóposz meséinek fordítását *Aesopi Phrygis Fabulae* címen. Ehhez egy magyar nyelvű bevezetést is csatolt, amely Aiszóposz életét mutatja be, az egész kötet pedig egy latin nyelvű előszóval kezdődik, melynek tárgya a példázat, a parabola, a beszéd ékítményeinek egy fajtája. Ez utóbbit az első magyar szerző által írott stilisztikai munkaként tartja számon az irodalomtörténet.

1538-ban jelent meg Pesti utolsó ismert munkája, a *Nomenclatura Sex Linguarum*. Ez egy hatnyelvű (latin, olasz, francia, cseh, magyar, német) szójegyzék, melynek Pesti csak a magyar értelmezéseit írta, egy korábban kiadott, de számunkra ismeretlen szótárt-beszélgetésgyűjteményt alapul véve. A *Nomenclatura* szép példa az azonos nevű késő középkori műfaj továbbfejlesztésére. Két könyvből áll, ezek közül az első túlnyomórészt névszokat tartalmaz 55 tartalmi csoportban, a második könyv igéket, valamint beszélgetéseket 9 tartalmi csoportban. Az ajánlás szerint Pesti magántanulóknak szánta a könyvet, tehát nem iskolai használatra. A jelek azt mutatják, hogy Magyarországon soha nem forgott közkézben.

Eme rövid korszak nyelvtudományáról összegzőképpen a következőket mondhatjuk el. Nem véletlen, hogy mind az első nyelvtani munka, amely a magyar nyelvet tárgyalja, mind az első magyar stilisztikai értekezés nagyjából egyidejűleg keletkezett az Újszövetség első fordításaival. A humanista bibliafordítók ugyanis elvszerűen ragaszkodtak tevékenységük tudományos megalapozásához, melyre kitűnő példát nyújtottak nekik az olyan tekintélyek, mint Erasmus vagy Melancton; ugyanakkor viszont olyan nyelvekre kellett fordítaniuk, amelyeknek írásbelisége ugyan létezett, de nem volt széles körben elterjedve, nem voltak általánosan elfogadott helyesírási szokásaik, és nem létezett normatív nyelvváltozatuk. Ezért a fordítóknak szinte minden kérdést maguknak kellett eldönteniük: a következő írásmód mikéntjét – kezdve azzal, hogy egyáltalán milyen betűket használjanak –, azt, hogy mely nyelvjárásra fordítsanak, hogy a számukra ismert egyedi nyelvi változatok között hogyan válogassanak, a szókészlet mely elemeivel éljenek és melyekkel ne, milyen stílusesszók illenek a szöveghez, és így tovább. Mindehhez pedig vállalniuk kellett a felelősséget azért, hogy a nyelvi pontatlanság súlyos félreértésekhez, legrosszabb esetben eretnekséghez vezethet (l. a *míg* tárgyalását Pestinél, vagy a névelőt Sylvesternél). A fordítás munkája folyamán, avagy azt megelőzően tehát helyesírási, nyelvtani, szókészleti, nyelvjárási, stilisztikai és retorikai kérdéseken kellett folyamatosan töprengeniük, az első nyelvészeti jellegű munkák pedig ennek az eredményei.

Ez még akkor is így van, ha az általunk tárgyalt három foszereplő munkássága jelentős pontokon eltér egymástól. Dévai, az *Orthographia* szerzője nem volt bibliafordító, „csak” az első magyar reformátor (Pesti biztosan nem csatlakozott a reformációhoz, Sylvester esete távolról sem egyértelmű), továbbá ő az egyetlen hármuk közül, akitől kifejezetten vallási témájú írások is maradtak fenn. Pesti nem a Biblia, hanem Aiszóposz fordításához csatolta előszóként a példázatokról írott értekezését, az evangéliumok fordításához összesen két szó magyarázatát fűzte hozzá. Sylvester grammatikájának keletkezésében pedig közrejátszhatott az is, hogy ő volt a sárvári iskolamester. Hozzátehetjük mindehhez még azt, hogy a bibliafordítók közül sem mindenki foglalkozott módszeresen a magyar nyelvvel; erre jó példa Komjáthi Benedek, aki 1533-ban Vietornál adta ki Szent Pál leveleinek fordítását, nyelvészeti tevékenységéről azonban nem tudunk.

17.2. A 17. század

Az 1600-as években a nyelvvel való tudományos igényű foglalkozás általános kereteit továbbra is az anyanyelvi írásbeliség terjedése, a (főleg vallásos jellegű) fordítói tevékenység és a könyvnyomtatás adták. Három fő műfajban öltött testet a tudomány: rendszeres nyelvtanokban, szótárakban és ortográfiákban, azaz az írásrendszer tárgyalásaiban. Láttuk, hogy mind a háromnak megvoltak a korai 16. századi előzményei Sylvester *Grammaticájában*, Pesti *Nomenclaturájában* és a magyar értelmezéseket tartalmazó Murmellius-szótárban, illetve Dévai *Orthographiájában*. Ugyanakkor ezek nem voltak a szó szigorú értelmében előzmények, ugyanis kérdéses, hogy egyáltalán mennyire ismerte őket, illetve mennyire épített rájuk a nem is oly kései utókor.

Sylvester könyvével szinte biztos, hogy nem találkoztak a 17. századi grammatikáírók, és egészen a 18. század végéig nem követték őt még a meghatározások és a terminusok magyarításában sem – a grammatikák tisztán latin nyelvűek maradtak. Dévai helyesírási rendszerének hatása nem egyértelmű; az ún. protestáns helyesírás Heltai Gáspár közvetítésével bizonyos megoldásokat talán tőle vett át. A szótárak műfaja mutatja még a kor körülményei között a legnagyobb folytonosságot, ez a folytonosság azonban jellegében középkorias volt: a korábbi munkákat rendszeresen toldozgatták, kiegészítették, ha túl terjedelmesre dagadtak, kivonatolták őket, vagy újabbakat ollóztak össze belőlük, sokszor a források feltüntetése nélkül. A két fent említett szótárt mindazonáltal nagyon kevésbé használták.

A Sylvester utáni grammatikusok sorát Szenczi Molnár Albert (1574–1633 v. 1634) nyitja nagyszerű művével, a *Nova Grammatica Ungaricá-va* (1610, Hanau). Szenczi, miután tanult Győrött és Gönczön, és dolgozott a protestáns bibliafordító Károli Gáspár mellett, felsőfokú tanulmányokat Wittenbergben, Heidelbergben és Strassbourgban folytatott 1590-95 között. A következő bő évtizedben, immáron ismert tudósként bejárta Európa jelentős részét, Genf, Basel és Itália mellett főleg a németajkú protestáns városokat, röviden Magyarországon is megfordult, és sok egyéb mellett Frankfurtban kitanulta a nyomdászatot. Erre az időszakra esik két latin szótárának az elkészítése, melyekről később fogunk szólni. A hesseni tartományi gróf, Móric pártfogoltjaként 1607–11 között Marburgban élt és dolgozott, ekkor adta ki a Károli-féle Biblia javított változatát (1608), és ez idő alatt készítette el a magyarul is tanuló Móric számára rendszeres magyar nyelvtanát.

Latin nyelven írt grammatikája mind terjedelmében, mind mélységében felülmúlja Sylvesterét, amelyet Szenczi saját bevallása szerint nem ismert. Egyetlen érdemi forrása, akit megnevez, Pierre de la Ramée (Petrus Ramus), aki a 16. század derekán valóban forradalmasította a triviumról, azaz a grammatikáról, a logikáról és a retorikáról való gondolkodást. Szenczi nyelvtanának felépítésében valóban követte Ramusét, de nem félt eltérni attól, ha indokoltnak látta. Amint például már a bevezetésben fontosnak tartja elmondani, a magyar igeragozásban „a héber grammatikusok szokása szerint” az egyes szám harmadik személyű alakot (és nem az első) tekinti kiinduló formának, „mert minden igének az a töve (*radix*)”.

A *Nova Grammatica* két könyvből áll, ezek az *Etymologia*, illetve a *Syntaxis* címet viselik. Az első könyv első fejezetei tartalmazzák a betűk, hangok és szótagok tárgyalását (azaz a hagyományos *prosodiát*), de egyúttal az újabb keletű ortográfiáét is. Igen alapos megfigyeléseket tesz itt közzé Szenczi, a magyar nyelvet összeveti a héberrel és több európai nyelvvel. Ezek után bemutatja a névelőt, melynek a héber névelőhöz való hasonlóságát nem mulasztja el hangsúlyozni.

A szófajok tárgyalása előtt általános bevezetést ad azok tulajdonságaihoz, közülük először is a számhoz, hiszen az a szófajok felosztásának az alapja. A főnév, a névmás és az ige a ramusi hagyománnyal összhangban azért fő szófajok, mert számot hordozhatnak (azaz lehetnek mind egyes, mind többes számúak), szemben a mellékszóval, a *particulá*-kkal (előjárószók, beleérve a névutókat és az esetragok nagy részét, határozószók, indulatszók és kötőszók). A főnevek és melléknevek tulajdonságainak áttekintése után igen részletesen bemutatja a főnévragozási paradigmákat. Sylvesterhez hasonlóan kapcsolt névmásoknak tekinti a birtokos végződéseket, és hátravetett előjárószókként elemzi azokat az esetvégződéseket, amelyek a latinban nem eseteknek, hanem előjárószóknak felelnek meg. Az igékkel hasonlóképpen jár el: tulajdonságaik bemutatása után paradigmákat ad, melyekben a latin kategóriákat teljesen átdolgozva alkalmazza a magyarra. Az igék és főnevek képzésének kérdései után tér rá a számjelölést nem hordozó *particulákra*. Ezek közül három típust (határozószók, indulatszók és kötőszók) igen röviden tárgyal, mindössze felsorolja a jelentés alapján elkülöníthető csoportjaikat, és példát ad mindegyikre. A negyediknek, a latin előjárószók megfelelőinek már több figyelmet szentel. Szintaktikai és morfológiai tulajdonságaik alapján három csoportra osztja őket, a kapcsolt névmásokkal használhatókat pedig (azaz a mai értelemben véve személyragozhatókat – de klasszikus értelemben véve nem deklinálhatókat) paradigmákkal illusztrálja.

A második könyv, a *Syntaxis* jelentőségét már önmagában az is megalapozza, hogy ez a magyar nyelv első mondattani tárgyalása. Ismét csak Ramus nyomán két alapelv köré szerveződik, ezek a *convenientia* (egyeztetés) és a *rectio* (kb. esetadás ; tágabban kormányzás, fej–vonzat-viszony). A *Syntaxis* tizenhárom számozott pont alatt foglalja össze az egyeztetés és az esethasználat szabályait, és a Károli-féle Bibliából vett példamondatokkal illusztrálja őket. A sorrend ugyanaz, mint az *Etymologiában*: először a névelő, utána a főnév és a melléknév, majd az ige, végül a nem számjelölt szófajok a *convenientia*-szabályok alatt, utána a *rectio* az esetek rendje szerint, a végére hagyva az ezek alá be nem sorolható néhány jelenséget (pl. igenevek, ellipszis).

Szenczi nyelvtana a korai magyar nyelvtudomány kiemelkedő teljesítménye. Sokkal alaposabb és elmélyültebb munka, mint bármi, amit előtte és jó ideig utána is írtak a magyar nyelvről. A hangtántól és helyesírástól kezdve a mondattanig felöleli a nyelvtan minden területét, és teszi mindezt a kor európai tudományosságának legjobb színvonalán. Sylvester könyvével szemben ismertté vált és elterjedt az országban, kortársai és az utókor tudósai,

tanárai is számon tartották, és egyöntetűen kiváló munkának tekintették. A korszak további grammatikái közül talán csak Pereszlényi Pálé ér a nyomába, amely éppenséggel sokat merített Szenczi könyvéből.

Időrendben a következő magyar nyelvtant Komáromi Csipkés György (1628?–1678) írta. Ő sárospataki tanulmányok és kassai, majd debreceni tanítókodás után az utrechti egyetemen tanult teológiát és keleti nyelveket. Doktorátusának megszerzése (1653) után Debrecenben tanított és lelkipásztorkodott. 1655-ben Utrechtben tette közzé *Hungaria Illustrata* című, latinul írott magyar nyelvtanát. Ennek célja az előszó szerint elsősorban az, hogy az idegenajkúak, főképp a német anyanyelvűek megtanulhassanak belőle magyarul, bár szándéka az is, hogy a magyar ajkúakat a „helyes” beszédre megtanítsa, és hogy a magyar népet híressé tegye a világban. Saját bevallása szerint volt a kezében Szenczi Molnár Albert grammatikája, de komolyabban soha nem forgatta és nem támaszkodott rá könyve írásakor.

A könyv felépítése (az ajánlás és az olvasóhoz szóló előszó után) a héber grammatikák mintáját követi. A hangtannal és az írással foglalkozó, a magyar és a héber nyelv rokonságát állító bevezetés után az első könyv a főnévvel foglalkozik: itt találjuk a határozott névelő, a főnév, a melléknév és a névmások tárgyalását, az utóbbi alatt a birtokos ragozást, ahogyan már Sylvesternél is. A második könyv témája az ige: típusai, ragozása és képzése. A harmadik, legrövidebb könyvben a partikulákat tárgyalja Komáromi. Szintaxist a könyv nem tartalmaz. A két korábbi grammatikától számos ponton eltér, és az egész latin hagyományhoz igen szuverén módon viszonyul. Nemcsak a főnévragozás eseteit és az igeragozás kategóriáit állapítja meg Sylvestertől és Szenczitől eltérően. Gyökeresen különbözik mind a latin hagyománytól, mind az öt megelőző két grammatikustól egész fogalmi kerete. Példa erre a morfológiai kategóriák különbségeinek mozgásként történő leírása (*motio e singulari in pluralem*, azaz ’mozgás az egyesből a többes számba’), avagy a főnevek tökéletes vagy teljes és a névmások tökéletlen vagy analóg névként való osztályozása.

Az elődeik munkájára nem támaszkodó magyar grammatikusok sorát Pereszlényi Pál (1631–1689) szakítja meg. Újszerű volt nemcsak abban, hogy a 17. század számos protestáns lelkésze és tudósa között jezsuita szerzetesként módszeresen foglalkozott a magyar nyelvvel, hanem abban is, hogy eme tevékenységében támaszkodott Szenczi Molnár grammatikájára is. Pereszlényi *Grammatica Linguae Ungaricae* című könyve 1682-ben jelent meg Nagyszombatban, ahol tanár volt. A mű egész felépítésében igen didaktikus, határozottan kezdenek benne elválni a későbbi kézikönyvi és tankönyvi vonások. Nem kétséges, hogy Pereszlényi támaszkodott rendjének addigra már kiforrott, kiváló, Európa-szerte egységes tanítási és tankönyvírási hagyományára. Emellett felhasználta, egyes esetekben változtatás nélkül, azt is, amit Szenczinél talált. Az írásmód kérdésében helyenként összeveti a Káldi- és a Pázmány-féle gyakorlatot, melyek az ún. katolikus helyesírás legfontosabb formálói voltak.

A könyv négy részből áll: ezeknek a főnév, a névmás, az ige, illetve a mondatban a témája. Az első részhez tartozik még a betűk/hangok és a prozódia tárgyalása is. Úgy a hangtan, mint a szótan igen jó elemzőkészségről és – hogy anakronisztikus kifejezéssel éljünk – nagy elméleti következetességről tanúskodik. Különösen a morfológiai elemzés mikéntje mutat határozott előrelépést a korábbi grammatikákhoz képest. Bár például a magyar főnévragozást elődeihez hasonlóan Pereszlényi is a latin esetrendszer keretében írja le, velük szemben nem tesz terminológiai különbséget a deklinálás és a toldalékolás között. Mind az esetragokat, mind a határozóragokat, mind a birtokos személyjeleket, mind pedig az igei toldalékbokrokat toldalékoknak (*affixum*), a relatív és abszolút igeit pedig egyaránt töveknek (*thema*) nevezi. Morfológiai elemzésének ugyanakkor korára jellemző vonása, hogy a főnévről szóló fejezetben csak a latin esetragoknak megfelelő magyar alakokat találjuk meg, a határozóragos formák a negyedik részbe, a szintaxisba kerültek. Héber párhuzamok helyenként Pereszlényi nyelvtanában is felbukkannak, de nem kapnak olyan kiemelkedő helyet, mint az öt megelőző grammatikusoknál.

A szintaxis felépítése Szencziéhez hasonlóan a szófajok rendjét követi: a főnév konstrukciói után az ige sokféle szerkesztési lehetőségét tárgyalja, majd az előljárószót (melyet a szintaxis egyik központi fontosságú elemének tart), és a végére hagyja a határozó képzési módjait, annak voltaképpen mondatnyi tárgyalása nélkül. A rendszeres tárgyalás végén *Praxis* cím alatt egy mondatbővítési gyakorlatot találunk módszeresen végigvezetve. Ehhez hasonló nincs a korábbi grammatikákban, és nyilvánvalóan az iskolai használhatóságot célozta.

A 17. század nyelvtudományának második fontos műfaját a szótárak alkotják. A széles körben elterjedt szótárak sorát Szikszai Fabricius Balázs (1530–1574) *Nomenclaturája* nyitotta, mely nyomtatásban először csak 1590-ben jelent meg, 1641-ig azonban több kiadást megért. A *Nomenclatura* eredetileg tárgykörök szerint rendezett latin–magyar szótár volt, fő forrása a Murellius-szótár lehetett. Népszerűsége folytán bőségesen szolgált kivonatok és kompilációk alapjául.

Szikszai Fabricius szótárát még kézzel másolták maguknak a református diákok, mikor 1585-ben Lyonban megjelent az Európa-szerte híres Calepinus-szótár magyarra bővített kiadása. Ebben több tízezer magyar szó és kifejezés található, hatalmas mérete és drágasága miatt mégsem volt praktikus, főleg diákok számára. 1595-ben jelent meg Velencében a dalmát Verancsics Faustus jóval kisebb, ötnyelvű (latin–olasz–német–horvát–magyar) szótára, amely igen eredeti alkotás, szerzője sem Calepinusra nem támaszkodott, sem más forrásait nem sikerült azonosítani. Igen hamar utolérte a népszerű szótárak sorsa: már tíz évvel később kiadták cseh és lengyel értelmezésekkel bővítve és számos ponton megváltoztatva (Prága, 1605, ezenkívül még több más kiadása volt). A 16. század végéhez tartozik még Baranyai Decsi János *Adagiorum Chiliades* c. közmondás- és szólásgyűjteménye, amelyet Erasmus hasonló című, szintén Európa-szerte híres és népszerű művének mintájára készített el (1598, Bártfa).

A 17. század első fontos szótára, ugyanúgy, mint grammatikája, Szenczi Molnár Albert munkája. 1604-ben, Nürnbergben jelent meg egy kötetben a latin–magyar és a magyar–latin szótár első kiadása (*Dictionaryum Latinoungaricum*, illetve *Dictionaryum Ungaricolatinum*). Az első, a latin–magyar szótár – mai fogalmaink szerint átmenet a szótár és a lexikon között – akkor már tekintélyes elődökre támaszkodhatott, elsősorban Szikszai Fabriciusra és Calepinusra, valamint Petrus Dasypodius latin–német szótárára. A második, a magyar–latin szótár az első és a 19. századig az egyetlen ilyen szótár. Szenczi nyilván azért készítette, mert a humanista oktatásban már nagy szerepet kapott az anyanyelvről latinra történő fordítás, ehhez azonban az addig ismert fordított irányú szótárak nem voltak használhatók. Mivel magyar–latin (sőt, egyáltalán magyar–idegen nyelvű) szótárak addig nem születtek, Szenczi teljes mértékben magára volt utalva, és feladatát kitűnően megoldotta. A szótárhoz csatolt egy jogi kifejezésekgyűjteményt, melyet eredetileg Zsámboki (Sambucus) János készített Werbőczy Tripartitumának 1581-es kiadásához, valamint egy Cicerő művein alapuló szógyűjteményt (szinonimák, ellentétes értelmű kifejezések, állandósult szókapcsolatok), amely főleg a stilisztika oktatásában bizonyulhatott hasznosnak. A szótár második kiadása már háromnyelvű (latin–görög–magyar, 1611, Hanau), ezt a szerző bővítette egyebek mellett Baranyai Decsi János fentebb említett kifejezésekgyűjteményének anyagával is, továbbá a számtani jelek jegyzékével és egy verstani példagyűjteménnyel. A harmadik kiadás (1621, Heidelberg), az utolsó, amelyet még saját maga rendezett sajtó alá, újabb kézikönyvszerű fejezetekkel bővült: tartalmazza az ország vármegyéinek, városainak, püspökségeinek, királyainak nevét latinul és magyarul, de megtalálható benne a pápák, a római királyok és császárok, valamint a török szultánok lajstromja is. A szótár utolsó ismert kiadása 1708-ból, ismét Nürnbergből származik.

A könyvnyomtatás újdonsága és az anyanyelvi olvasás elterjesztésére való törekvés hozta magával azt, hogy számos alapvetőnek szánt könyvhöz bevezetésképpen csatoltak egy részt, amely az írásrendszert mutatja be (azaz ortográfiát), esetleg azon kívül más nyelvi–nyelvhasználati kérdéseket is tárgyal, de azokat semmi esetre sem olyan rendszeres formában, mint a fentebb tárgyalt nyelvtanok. Természetesen az is előfordult, hogy egy-egy ilyen munka önálló kötetként jelent meg, mint az első ebben a műfajban, Dévai Bíró Mátyásé.

Már a 16. század folyamán megfigyelhető, hogy katekizmusok elejére nyomtatnak ortográfiákat, amelyek lényegében olvasástani bevezetések voltak. A 17. század elején Geleji Katona István (1589–1649) Heidelbergben tanult tudós, az erdélyi reformátusok püspöke két könyvéhez is készített hasonló függelékét. Az *Óreg Gradual* címen emlegetett énekeskönyv (1636, Gyulafehérvár) bevezetése és a *Titkok Titka* című teológiai munka (1636, Gyulafehérvár) toldaléka, melynek a *Magyar Grammatikatska* címet adta, részletesen tárgyalja a helyesírás általa ésszerűnek tartott elveit. Itt találjuk meg először a szóelemző írásmód elveit és gyakorlatát. Nyelvtani megjegyzéseket is tartalmaz mindkét írás, de különösebb rendszer vagy tematikai rendező elvek nélkül. De Geleji ír nyelvjárásai különbségekről, a héber nyelvrokonságról, szóképzési kérdésekről, jövevényszavakról és azok magyarításáról is.

A helyesírás egyik legfontosabb korabeli alakítója a nagy műveltségű és világhírű nyomdász, Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) volt. Miután tanított Nagyenyeden, majd Fogarason, Hollandiában tanulta ki sok egyéb mellett a nyomdászatot. Később visszatért Erdélybe, és Kolozsvárott rendezkedett be. Gyakran kényszerült arra, hogy védekezzen az általa követett szövegjavítási eljárások és egyéb szövegmódosítások miatt. Ennek jegyében adta ki 1697-ben *Apologia Bibliorum* (a.m. *Mentség a Bibliájára*) című könyvét, melyben részletesen és szakszerűen megindokolta, hogy a Károli-Biblia kiadását (1685) miért úgy készítette el, ahogy. Az *Apologia* harmadik része a *Ratiocinatio de Orthographia* (a.m. *Helyesírási megfontolások*). Ebben Misztótfalusi helyesírási elveit fejtette ki, de nem rendszerezett formában, hanem egyszerűen sorra vette a helyesírásnak azokat az addig megnyugtatóan meg nem oldott kérdéseit, amelyek tárgyalását egy ilyen munkában fontosnak tartotta. Ezek részben a morfológiát is érintették, hiszen a 17. századi helyesírás egyik sarkalatos kérdése – főleg Geleji óta – éppen a toldalékolt alakok írásmódja volt. Geleji szóelemző írásmódját Misztótfalusi is követi, de korlátozottabb formában.

Misztótfalusi közeli munkatársa volt Tsétsi János (1650–1708), aki együtt dolgozott vele a Károli-Biblia új kiadásán. Mikor a locsei nyomda felügyelőjeként feladatul kapta Pápai Páriz Ferenc szótárának (erről később) sajtó alá rendezését, ennek kapcsán írásban összefoglalta Misztótfalusitól származó helyesírási elveit. Ez az összefoglalás *Observationes Orthographico-Grammaticae* címen a szótár függelékeként megjelent mind az első, mind a későbbi kiadásokban, így a helyesírási norma terjesztésének igen hathatós eszköze lett. Felépítése más, mint Misztótfalusi *Ratiocinatio*jáé, a helyesírási kérdéseket ugyanis bizonyos nyelvtani rend szerint tárgyalja (előbb a hangokat magukban, utána az egyszerű, majd a képzett és összetett szavakat, végül néhány mondattani regulát ad).

A 17. század fontos nyelvi–nyelvészeti kérdései közé tartozott még a szókincsbővítés, elsősorban a tudományok terén. A szakszavak fordításának szükséges voltára már Geleji fölkhívta a figyelmet. A legjelentősebb azonban ezen a téren Apáczai Csere János (1625–1659) tevékenysége volt (lásd a **30.1.. szakasz - A magyar szaknyelv kialakulása**. pontot is). A gyulafehérvári iskola növendékeként megismerkedett Ramus-szal és a korai enciklopédizmussal, majd Geleji támogatásával Hollandiába ment tanulni, ahol a kartezianizmus hatása alá került. Hazatérvén volt iskolájában tanított, majd Kolozsvárott kapott állást. Két legfontosabb műve a *Magyar logikácska* (1654) és a *Magyar encyclopaedia* (1655; mindkét könyv Utrechtben jelent meg). Az utóbbi célja az, hogy a tudományok összességének nyújtsa magyar nyelven iskolai használatra alkalmas összefoglalását. Bizonyos részei nem készültek el, így például a nyelvtan sem, bár a bevezetésben Apáczai megemlíti, hogy ehhez a témához forrása elsősorban Ramus volt. A *Magyar encyclopaedia* – és a kisebb filozófiatankönyv, a *Magyar logikácska* – jelentősége számunkra abban áll, hogy hősies erőfeszítéssel igyekszik valóban szinte minden tudomány nyelvét következetesen megmagyarítani. Az Apáczai által megalkotott magyar szakszavaknak egy tekintélyes része a nyelv maradandó részévé vált: *kiterjedtség, középpont, súrlódás, számláló, nevező, osztó, osztandó*. Hatása a maga korában (nem utolsósorban korai halála miatt) igen korlátozott volt, de a következő században már többen követik azt a célt, amelyet ő tűzött ki a tudományok anyanyelvi művelésében és oktatásában.

17.3. A 18. század az 1770-es évekig

1700 után mind a szótárak, mind a nyelvtanok között nemzedékváltás történt. Szenczi Molnár Albert *Dictionarium*-ait 1708-ban nyomtatták ki utoljára, ugyanebben az évben megjelent Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) szótára. Anagyenyedi kollégium Heidelbergben és másutt tanult tudós tanárának *Dictionarium*át először 1708-ban adták ki Lőcsén, majd a 18. század folyamán többször is. 1762-es kiadása a jezsuiták nagyszombati nyomdájából került ki, 1767-es kiadását pedig Bod Péter gondozta; utoljára 1801-ben adták ki, tehát Szencziéhez hasonlóan nagyjából egy századig állta meg a helyét. Ez a szótár is kétirányú, a magyar–latin rész alapja Szenci Molnár szótára kibővítve; a latin–magyar rész Pápai Páriz eredeti munkája, melyhez felhasználta Comenius egynémely művét, valamint Marcus F. Wendelinus *Medulla Latinitatis* című frázisgyűjteményét, amely részleges magyar értelmezésekkel 1646-ban jelent meg Gyulafehérvárott. A nagyszombati kiadás bővült egy kontrasztív frazeológiai példatárral (1. alább), Bod Péter pedig öt évvel későbbi kiadásában ezt átvette, továbbá hozzátett egy bevezetést a szótáriródalom történetéről (Szenczi Molnár alapján), bővítette a magyarországi latinság szókincsével, a magyar keresztnévvel (ezeket régi szövegekből, főleg a Váradi Regestrumból vette, de a pogány neveket kihagyta), valamint a magyar pénzek és a Magyarországon használt rövidítések (*sigla*) jegyzékével. Pápai Páriz szótárát kivonatolták is, igen sok rövidített változata látott napvilágot a század folyamán, értelmezései átkerültek más szótárakba (pl. Cellariuséba Bél Mátyás munkája nyomán, 1719). A szótár sorsa tehát ugyanúgy alakult, mint a korábbi népszerű szótáraké, elsősorban Szenczié.

A másik műfaj terén a nemzedékváltás abban áll, hogy véget ért a latin nyelvű magyar nyelvtanok ideje (bár ilyet később is írtak még, az már inkább számított kivételnek), az újak többnyire már németül készültek. Ezek közül a század elején kiemelkedik Bél Mátyás (1684–1749) nyelvkönyve, a *Der ungarische Sprachmeister* (Pozsony, 1729). A század talán legnagyobb polihisztorja ezt a nyelvkönyvet kifejezetten a németajkúak számára írta, hogy belőle magyarul tanulhassanak, mert, mint a bevezetésben kifejti, más népekkel ellentétben a magyarok nem hódítanak és nem viszik ezáltal nyelvüket határaikon kívülre. Egymás nyelvének ismerete viszont erősíti a népek közötti kapcsolatokat. Bél Mátyás jól ismerte a 17. század magyar nyelvtani irodalmát, ajánlja Szenczi Molnár, Pereszlényi, Komáromi Csipkés és Tsétsi fentebb is tárgyalt műveit. Nyelvkönyve kifejezett pedagógiai jelleget mutat, a szófajok definíciói, ha vannak egyáltalán, kizárólag a gyakorlati használhatóság legegyszerűbb szempontjainak felelnek meg (pl. főnév az, ami elé névelőt, ige az, ami elé [alanyi] névmást lehet tenni). A könyv jelentős részét a szótan teszi ki (betűk/hangok, főnév, birtokos toldalékok, névmások, igék, partikulák), ezt követi egy rövid szintaxis, majd függelékben egy kétnyelvű kifejezéses párbeszédgyűjtemény.

Bél Mátyás nyelvtenát követi Adámi Mihály bécsi udvari ágens és tanár magyar nyelvkönyve, az *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*, amelyet először 1760-ban adott ki Bécsben. A könyvet elsősorban magyar ügyekkel foglalkozó bécsi hivatalnokoknak szánta. Kisebbségszerű grammatikák jelentek meg meg a század folyamán, a nyelvtenak nagy évtizede azonban majd csak 1790 körül érkezik el.

A 18. század középső része a magyar nyelvtudomány történetében a tudós jezsuiták nagy korszaka. Mivel a rend az általa fenntartott iskolákban mindenütt nagyjából egységes tanmenetet követett és azonos tankönyveket használt, a latin nyelvi készségek fejlesztésére szolgáló anyagokat át kellett dolgozni, hogy a magyar anyanyelvű diákok is használhassák. Azok a sokszor ismeretlen szerzetesek, akik az átdolgozást végezték, általában igen találmányos, tudományos és pedagógiai szempontból példaszerű igényességgel jártak el. 1745-ben jelent meg Nagyszombatban a 17. század egyik klasszikus haladó latin tankönyve, melynek eredeti szerzője a francia jezsuita Franciscus Pomey volt. A mű Nagyszombatban megjelent kiadása három részből állt. Egy *Syntaxis ornata* című fogalmazástan alkotta az első könyvet, ez főleg szókötési szabályokkal foglalkozott. A második könyv, a *Flos latinitatis* szó- és kifejezésgyűjtemény volt, amely szinonimikus csoportokban tárgyalta külön-külön az igéket, a névszókat és a partikulákat. A két könyvet kiegészítette egy magyar–latin és egy német–latin betűrendes szómutató. Ha Pomey könyveinek magyar változata (természetesen latinul, nem fordításban) csak egy innovatív latintanítási segédanyag lett volna, nem tárgyalnánk itt. Ami a magyar nyelvtudomány szempontjából lényegessé teszi, az a kontrasztív frazeológiai egybevetések és a magyarajkú diákok által gyakran elkövetett hibák részletes listája, és általában a fordítási problémák alapos tárgyalása. (A latin fogalmazást tanító szerzetesek hungarizmus-gyűjteménye, amely bekerült a Pomey-könyvekbe, felbukkan Pápai Páriz szótárának 1762-es nagyszombati kiadásában, majd változatlan formában az 1767-es Bod Péter-féle kiadásban.) Erasmusi minta nyomán megírt frazeológiai gyűjtemények, *Adagium*-ok léteztek már korábban is (Baranyai Decsi János 1598, Kiss Viczay Péter 1713, az utóbbiból a jezsuiták tankönyve bőven merített is), és az sem kérdéses, hogy az iskolai gyakorlatban a fordítás sajátos problémái nap mint nap előkerültek. Ezeknek a kérdéseknek a módszeres, alapos, nyomtatásban megjelenő tárgyalása mégis újszerű volt, és a Pomey-könyvekben nagyon szerencsés módon találkozott az idiomatikus kifejezések szintaktikai és jelentéstani tárgyalása (már az eredetiben) az igényes és ötletes magyarítással. Részben hasonló munka F. Wagner osztrák jezsuita *Phraseologiája*, melyet kitűnő magyar értelmezésekkel Vargyas István adott ki 1750-ben, szintén Nagyszombatban.

A nyelvtudomány másik területe, ahol ez a szerzetesrend különösen nagyot alkotott, a szókincs magyarítása volt. A jezsuiták feltett szándéka volt, hogy a szaktárgyak magyar nyelvű oktatásához magyar nyelvű tankönyveket írjanak, ehhez azonban a megfelelő szókészletet is létre kellett hozni. Ebben jeles elődjük volt Apáczai Csere János (l. fentebb), és ők sem voltak hozzá méltatlanok. A sort Bertalanfi Pál földrajz-tankönyve nyitja (*Világnak rövid ismerete*, 1757), és elsősorban Molnár János folytatja, aki 1760 és 1806 között számos tankönyvet írt magyarul, nagy szolgálatot téve a lassan bontakozó magyar nyelvű tudományosságunknak (*Ásvány, olvadék, hullám, nyelvújítás*). Nagy jelentősége volt Faludi Ferencnek is, akit főleg költőként ismer az utókor. Ő nem annyira a tudományok, mint inkább az irodalom nyelvének és stílusának az újtói közé tartozik, tőle származnak például a *hófehér, nyelvjárás, ilyesmi, olyasmi* szavak. Frazeológiával és stilisztikával szívesen foglalkozott, 1747 és 1750 között pedig a nagyszombati nyomda igazgatójaként biztos, hogy tevékeny része volt a fentebb említett könyvek némelyikének kiadásában.

A harmadik terület, amelyen a jezsuiták új és jelentős fölfedezéseket tettek, a nyelvrokonság kutatása volt. A magyar és a héber nyelv rokonsága Sylvester óta közhelynek számított, még ha a későbbi grammatikusok tőle függetlenül állították is. Nyelvrokonság alatt persze nem az értették, amit a 19. század óta szokás; a héber rokonság inkább bizonyos feltételezett szerkezeti hasonlóságokra (kapcsolt névmások a birtokos ragozásban), illetve a magyar nyelvnek a többi, egymáshoz sokkal inkább hasonlító európai nyelvtől gyökeresen eltérő jellegére utalt.

A nyelvrokonság kérdése éppen ezért nem is kapcsolódott össze a magyar nép őstörténetével a 18. század közepéig. Ez utóbbi téren abban az időben ismert volt egyrészt a hunokhoz kötődő eredetmítosz, amelyet középkori forrásokból merítve Bonfini kanonizált, másrészt az Urál-vidéki Jugriára vonatkozó elképzelés, amely valamivel újabb keletű volt. A 18. század elején Czvittinger Dávid már az utóbbi mellett foglalt állást, Bél Mátyás pedig összebékíteni igyekezett a két elgondolást, de beleszóve a keleti (elsősorban héber) eredetet. A század közepén azután napvilágot látott két nagyszabású munka a magyar őstörténetéről. Az egyik a piarista Desericzky Ince ötkötetes műve (*De initiis et maioribus Hungarorum commentaria*, Buda és Pest 1748, 1753, 1758–60), a másik a jezsuita Pray György (*Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Bécs, 1761). Desericzky, aki az addig a Vatikánban lappangó Julianus-jelentést is közzétette, saját hun-avar-magyar ősnyelv- és őshaza-elméletet dolgozott ki, a magyarok elődeit az Ararát környékére helyezve. Pray György felhasználta a Kínára vonatkozó legkorszerűbb forrásokat, amelyek részben az ázsiai hunokat is tárgyalták. Pray tudott a Skandináviában már a 17. század óta fel-felbukkanó finn–magyar rokonsági fölvetésekről (Stiernhielm,

Rudbeck, Ihre, Strahlenberg, valamint a német Leibniz), ezeket azonban egészen addig nem vette komolyan, míg rendtársai, Hell Miksa és Sajnovics János (1733–1785) alaposabb kutatásokba nem kezdtek.

Hell bécsi udvari csillagász volt, de szívesen foglalkozott a régiséggel is. Egy csillagászati jelenség megfigyelésére magával vitte Sajnovics Jánost Vardö szigetére (Norvégia északkeleti partjainál) 1768-ban, emellett azonban arra ösztökélte, hogy a helyi („finnmarchiai”) lappok nyelvét is tanulmányozza, mégpedig pontosan a magyar nyelvvel való rokonság szempontjából. Sajnovics 1770-ben tette közzé nyelvészeti kutatásai eredményét először előadás formájában (1770, Királyi Dán Tudóstársaság), majd nyomtatásban (*Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse*, 1770, Koppenhága, második, bővített kiadás 1771, Nagyszombat).

Sajnovics könyve a korabeli európai tudományosság színvonalát messze meghaladta. A magyar–lapp nyelvrokonságot igen alaposan és fölkészülten, rendkívüli tudományos lelkiismeretességgel és éleslátással tárgyalta és bizonyította szókincsbeli egyezések, hangmegfelelések és alaktani egyezések segítségével – és mindezt évtizedekkel az indoeurópai nyelvcsalád tudományos igényű kutatásának kezdete előtt. Emellett kitért a helyesírásra, a nyelvjárási különbségekre, a szakirodalomban föllelhető nézetekre, bizonyos általános módszertani kérdésekre, valamint közli – Pray György leírása alapján, Faludi Ferenc értelmezésével együtt, nyomtatásban először – a Halotti Beszédet. Világosan kitűnik az is, hogy a munka elméleti háttérének és következtetések kidolgozásában igen nagy szerepe volt Pray Györgynek és Hell Miksának. Ezt különösen a második, nagyszombati kiadásban föllelhető bővítések mutatják. Megtudjuk, hogy Pray és Hell szerint a magyarok őshazája Karjelia (Karélia), de azt is, hogy az ázsiai nyelvek (beleértve a magyart, a finnt és a lappot) őse a kínai. Jóllehet a kínai rokonság tárgyalása módfelett szervesen beillesztésnek tűnik a könyv egészének gondolatmenetéhez képest, Sajnovics, úgy tűnik, elfogadja Hell magyar–kínai szövegyezésekkel alátámasztott érvelését.

A *Demonstratio* tehát jelentős, korszakhatáron álló munka. A benne kifejtett bizonyítás kifejezetten a nyelvrokonság modern fogalma felé mutat – még akkor is, ha számos Sajnovics által tételezett etimológiai megfelelést nem tart már helytállóknak az utókor. Elméleti háttére ugyanakkor határozottan a 17–18. század örököse, amennyiben a magyar–lapp rokonságot a kínai mint mátrix-nyelv (tehát az emberiség kisszámú ősnyelvének egyike) háttére elé helyezi. A nyelvrokonságot tágabb összefüggésekbe Pray György állította nagyszabású művében, a *Dissertationes historico-criticae*-ben (Bécs, 1774). Ebben lényegében összeegyezteti a magyar–lapp–finn és a szkíta–hun–magyar rokonságot, miközben az összes hozzáférhető forrás alapján tárgyalja a kisebb finnugor, sőt a szamojéd népeket is – továbbá a honfoglalást, Anonymust, a szlávokat, a székelyeket, a besenyőket, a románokat, a kazárokat és a törököket, ez utóbbiakat szintén nyelvi és történeti rokonságba állítva a magyarokkal. Későbbi munkáiban sokat foglalkozott még Kínával (ennek nemcsak a feltételezett rokonság, hanem az. ún. rítusvita miatt is nagy jelentősége volt akkortájt egész Európában, különösen a jezsuiták számára).

Sajnovics könyvének fogadtatása külföldön rendkívül elismerő volt. Magyarországon a jezsuita „munkaközösség” berkein kívül nemigen volt közvetlen hatása, ami annak is köszönhető, hogy Sajnovics kortársai között számottevő nyelvészek nem voltak. A művelt és tudományos köztudatba Pray közvetítésével kerültek eredményei, azonban jelentősen módosulva, és ebben az ötvözött formában jelentek meg az irodalomban is Dugonics *Etelkájától a Zalánfutásáig*. Sajnovics élete hátralevő tizenöt évében a közhiedelemmel ellentétben nem volt támadásoknak kitéve a nyelvrokonság kérdése miatt. Egyedül Barsay Ábrahám híressé vált verse (1777) tekinthető bírálatnak, a későbbi kritikus megnyilatkozásokat (Beregszászi Nagy Páltól Kazinczyig) Sajnovics már nem érte meg. Az elutasító és az elfogadó vélemények szemrevételezése már az élesebb szemű kortársak előtt egyértelmű felekezeti megoszlást mutatott, amennyiben az elfogadók szinte mind katolikusok, az elutasítók pedig protestánsok voltak. Sajnovics nyelvészeti munkásságát nem a kritikák miatt nem folytatta. Egyrészt ambíciója mindig a csillagászat volt, és ezt nem is rejtette véka alá. Másrészt a jezsuita rend felülről elrendelt feloszlata 1773-ban igen nehéz helyzetbe hozta a szerzeteseket, és lényegesen szűkítette lehetőségeik körét. A finnugor rokonság kutatásának folytatása másokra várt és komolyabban csak a 19. század utolsó harmadában bontakozott ki.

17.4. A 18–19. század fordulója (1770–1830)

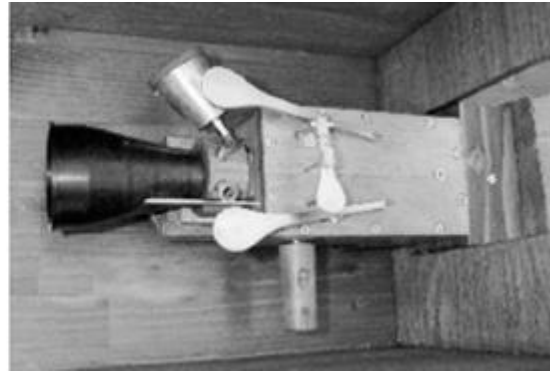
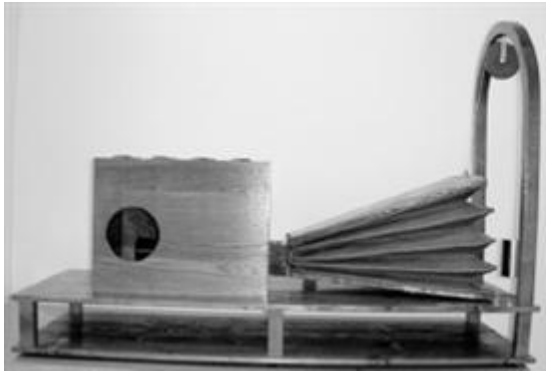
A 18. század végén a magyar nyelvtudomány történetének legmozgalmasabb és egyik legtermékenyebb időszaka kezdődik. A magyar nyelv és vele együtt a nyelvtudomány ügye központi jelentőségre tesz szert, és a vele kapcsolatos törekvések olyan lendületet vesznek, amely visszafordíthatatlanul megváltoztatja mind magát a nyelvet – a nyelvtörténészek innen számítják az újmagyar kort –, mind pedig a vele foglalkozó tudományokat, beleértve nemcsak tartalmi vonatkozásait, hanem társadalmi helyzetüket és szerepüket is. Mindeme fejlemények összefüggenek a politizáló főnemesség és a császári udvar között élesedő ellentéttel, de még inkább

a köznemesség és az alsóbb rétegek növekvő szellemi és politikai erejével. Szerepet játszik természetesen a korabeli német gondolkodók hatása, közülük is elsősorban Adelungé és Herderé.

A 18. század második felében több újszerű vonatkozását ismerték fel és hangsúlyozták a magyar nyelvnek, melyek többé-kevésbé még időrendbe is állíthatók. Egyfelől a nyelvet mint sajátos lehetőségek hordozóját kezdték birtokba venni és vizsgálni. Az 1770-es évek a klasszikus mértékű verselés divattá válásának az időszaka, ekkor lépett fel Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós és Rájnis József. Őket csak pár évvel előzte meg Kalmár György (1726–?) *Prodromus*ával (Pozsony, 1770), ezzel a különös grammatikaszerű munkával, amelyhez elődeivel ellentétben egy terjedelmes verstani részt is csatolt, valamint hexameteres verseinek oly bőségét, hogy az még az egyébként sem rövid grammatikai rész terjedelmét is felülmúlja. Másodsorban a magyar nyelvet mint a tudományok hazai terjesztésének eszközét is egyre komolyabban kezdték tekintetbe venni. Korábban már szóltunk arról, hogy a jezsuita iskolák és tankönyvek mennyire fontos szerepet játszottak ebben az 1750-es évekkel kezdődően. Bessenyei György nevezetes közművelődési programjával azonban az 1770–80-as években a magyar nyelvűség elvi, politikai és társadalmi kérdéssé kezdett válni és így kapcsolódott össze a közjó fogalmával, az alacsony sorúak fölemelésének céljával. Harmadsorban eluralkodott a század közepétől fogva az a felfogás, hogy a nemzeti nyelv a nemzet létével valamilyen mélységes, elemi értelemben összefügg. Az azonosságtudat döntő mozzanatává emelkedett a nyelv, ellentétben a 18. század első felével, amikor a hétköznapi többnyelvűség és a közéleti latin nyelvűség alkották a soknemzetiségű ország nyelvi helyzetének természetes és kielégítő kereteit. Ezzel összefüggésben a magyar nyelv társadalmi, tudományos és reprezentatív szerepének megnövekedésével, valamint az irodalom megújulásának igényével együtt a nyelv „kiművelésének”, a felismert célokkal összhangban történő alakításának a szükségessége is fölmerült.

A magyar nyelv ezen tényezők hatására vált „nemzeti” nyelvvé és a magyar nyelvtudomány „nemzeti” tudománnyá. Ezt a korszakot jellemzik egyrészt lényeges politikai és művelődéspolitikai fejlemények. Másfelől jellemzik a magyar nyelvre (rokonságára, múltjára és rendszerére) vonatkozó, szűkebb értelemben vett nyelvészeti kutatások. Harmadrészt pedig, a kutatásokkal összefüggésben, jellemzik azok a nyelvi–nyelvészeti (és persze irodalmi, stilisztikai) viták, amelyek artikulálása a korszak szellemi életének központi eseményei közé tartozott. Ugyanakkor azonban nem szabad elfelejteni, hogy e korszaknak nem minden lényeges nyelvészeti munkája keletkezett az itt felsorolt, a fő sodorvonalhoz tartozó fejlemények keretei között. A korszak legelején a fentebb említett Kalmár György tett közzé egy egyetemes tudományos műnyelv-tervezetet a kor lassan lecsengő divatjának megfelelően (*Praecepta grammatica*, Berlin és Lipcse, 1772). Európa egy részén ennek még visszhangja is volt, de már elég világosan egy letunófélben lévő tudományos érdeklődést képviselt.

Az utókor szemében nagyobb a jelentősége a bécsi udvar zseniális tanácsosának, Kempelen Farkasnak (1734–1804). Számos teendője és megbízatása mellett, melyek a schönbrunni szökokútrendszer megtervezésétől a bánáti telepítések szervezéséig és a budai karmelita kolostor színházzá alakításáig terjedtek, szuverén módon ötvözte mechanikai-mérnöki tudását kora teljes európai nyelvtudományának fölényes ismeretével. Nevezetes beszélőgépén – mellyel a maga korában nem keltett nagy érdeklődést – évtizedekig dolgozott, leírását több mint húsz évvel első változatának bemutatása után tette közzé. *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépének leírása* 1791-ben jelent meg Bécsben, németül és franciául egyidejűleg. Magának a gépnek a leírása a könyv terjedelmének csak egy kisebb részét teszi ki és megelőzi két általános nyelvészeti témájú fejezet, továbbá az emberi beszélőszervek, valamint a különféle európai nyelvek egyes beszédhangjainak részletes leírása. A teljes egészében párját ritkító mű Magyarországon jóformán semmilyen visszhangot nem keltett, sem akkor, sem a későbbiekben nem hivatkoznak rá. Ennek valószínűleg az is oka lehet, hogy az 1790-es években nem ezt érezte időszérűnek a nyelvről gondolkodó magyar értelmiség. De az is egyértelmű, hogy Kempelen a hangképzés természettudományos jellegű vizsgálatával a nyelvészetnek egy olyan területét kezdte fölfedezni, amely a lassan intézményesülő tudományban még majdnem száz évig nem nyert polgárjogot Európában sehol. Nem csak ezen a területen előzte meg több nemzedékkel korát. Meglepő módon hangsúlyozta például azt, hogy a mondatszerkezetek a nyelv lényegi magvához tartoznak, *de* nem függenek össze a gondolkodás folyamataival, hanem pusztán szerkezetekként kell őket vizsgálni; élénken foglalkoztatta a süketnémák jelnyelve, és a példákat még sorolhatnánk.

Kempelen Farkas beszélőgépe (2001-ben készült működő rekonstrukció, Nikléczy Péter és Olasz Gábor munkája)

Amint fentebb jeleztük, Magyarországon a nyelv iránti érdeklődés ekkor már határozott fordulatot vett egy egészen más irányban. Ennek a fordulatnak az egyik, részben politikai jellegű mozzanata a magyar nyelv egyenjogúsítására való, lassan eredményessé váló törekvés volt. Ismeretes, hogy az 1790-es országgyűlés eldöntötte, hogy a jegyzokönyvet magyarul vezetik és teszik közzé, valamint határozott a magyar nyelv kötelező oktatásáról a magyarországi iskolákban és magyar nyelvi tanszék létesítéséről az akkor már Pesten működő egyetemen. 1805-től a törvényeket is közzétették a latin mellett magyarul. 1830-tól nem dolgozhatott az államigazgatásban olyan hivatalnok, aki nem tudott magyarul. Mindeme fejleményeket jogi értelemben a magyar nyelv államnyelvvé tétele koronázta meg 1844-ben.

A nyelvtudomány intézményesülésének fő formáját a később tárgyalandó Akadémia és – jóval szerényebb mértékben – az egyetem jelentette. Az egyetemen a magyar tanszék létrehozásával és Vályi András 1791-es kinevezésével voltaképpen még csak bizonyos gyakorlati nyelvoktatás indult meg. Vályi halála után, 1802–1807 között Révai Miklós, majd 1830-ig Czinke Ferenc volt a kinevezett professzor. Az 1806-ban kiadott második Ratio Educationis kötelezővé tette a magyar nyelv tanulását a diákok számára, de a valóságban igen kevesen látogatták ezeket az órákat, melyek a század elején már nemcsak a nyelv gyakorlati tanításával, hanem magyar irodalommal is foglalkoztak. Sajnálatos, hogy Révai rövid időszaka után a század utolsó évtizedeiig nem tanított az ország egyetlen egyetemén jelentős magyar nyelvtudós, de ez egy Európa-szerte megfigyelhető jelenség: néhány kivételtől eltekintve az egyetemek a 19. század második feléig általában nem töltötték be valódi tudományszervező és újjító szerepet.

A nyelvre vonatkozó kutatások három területet érintettek. A rokonság kérdésében ebben az időszakban egyetlen fajsúlyos munka született, ez Gyarmathi Sámuel *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata* című könyve (Göttingen, 1799). Az erdélyi Gyarmathi a göttingeni egyetemen ismerkedett meg Schlözer révén a finnugor nyelvekkel, itt szerzett ismeretei és a hozzáférhető szakirodalom alapján (és – Sajnovicssal szemben – nem helyszíni tanulmányozás után) írta meg összegző értekezését, melybe bevonta már az Oroszország területén beszélt finnugor és szamojéd nyelvek nagy részét is. Ebben mindenképpen előrelépést jelent, még ha a finnen, az észten és a lappon kívül a többi nyelvhez megbízható szakirodalom nem létezett is. A nyelvrokonság kérdésében egyébiránt igen különös helyzet alakult ki Magyarországon. Némelyek igen hevesen támadták az északi rokonság gondolatát, mint például Barcsay Ábrahám (I. főntebb), avagy Beregszászi Nagy Pál, az erlangeni egyetem, később a sárospataki kollégium tanára, akinek a keleti nyelvekben való jártasságát senki nem vonhatta kétségbe. Másoknál a finn(ugor) és a „napkeleti” származás (ez utóbbi a korszak egészében közhely volt) teljes békében megfér egymással, és még a legkiválóbb nyelvészeti munkák némelyikében is együvé sorolva találjuk a finn, a perzsa, az arab és a török nyelvet.

A kutatások második területe a magyar nyelv története volt. Az általában vett történettudomány modern formájában Pray Györggyel veszi kezdetét a 18. század második felében, az irodalomtörténet mint önálló tudományág is e században jön létre. A nyelv történeti–filológiai vizsgálata ezt a két tudományt követte a 18–19. század fordulóján, és elsősorban Révai Miklós (1750–1807) nevéhez fűződik. Ő már az 1780–90-es években módszeresen kutatta a magyar nyelv régi emlékeit csakúgy, mint a régi grammatikusokat. Kutatásainak eredményét összegezve közzétenni csak az után tudta, hogy elnyerte a pesti egyetem katedráját, így jelent meg 1803-ban *Antiquitates literaturae hungaricae* c. műve, amelyben részletes magyarázatokkal közzétette a Halotti Beszédet, majd ugyanebben az évben napvilágot látott nagyszabású nyelvtana, az *Elaboratior grammatica hungarica*. Révai volt az első, aki a múlt írott nyelvét tudományos igénnyel kutatta, a saját kora nyelvallapotához vezető utat időrendi–okszági viszonyok összefüggéseiben írta le, röviden: ő volt a magyar

történeti nyelvészet megalapítója. Jellemző rá az, hogy a nyelv történetét értékelő figyelemmel kutatta: szerinte a nyelv virágkora a 16–17. század volt, azóta egyre csak hanyatlik, a grammatikus feladata pedig az, hogy a virágkort visszahozza. Jellemző rá az is, hogy a nyelv kutatása nála még nem vált el a nyelv művészetének és alkalmazásának a kutatásától: irodalom, stílus és nyelv az ő számára összefüggő vizsgálódási területet alkotott.

A harmadik kutatási terület, amely az előzővel szorosan összefüggött, a tág értelemben vett nyelvtan, a nyelv rendszere volt. A 18. század végével kezdődően mind a nyelvtanban, mind a szókincsben rendezésre és kiművelésre szoruló területet láttak, amelynek a megfelelő módon történő gondozása hatalmas tétet hordozó, az egész magyar értelmiségre nagy felelősséget róvó feladat, hiszen a magyar nyelvűség egy emberöltőn belül eszmei, politikai, jogi, esztétikai, pedagógiai és tudományos kérdéssé, majd idővel adottsággá vált. Éppen ezért, összhangban az európai fejleményekkel, a nyelvtani munkák (beleértve a helyesírást) sok esetben egyfajta normaalkotó, kodifikációs igénnyel készültek.

A korszak jelentős grammatikáinak történetét Görög Demeter és Kerekes Sámuel pályázata nyitja. Ők a Bécsben megjelenő magyar folyóirat, a *Hadi és más nevezetes történetek* szerkesztőiként tették közzé 1790-ben felhívásukat (valószínűleg Révai közreműködésével), melynek célja egy teljes magyar nyelvtan megalkotása volt. Őt pályamű érkezett a felhívásra, ezeket kolozsvári és nagyenyedi, majd debreceni tudósokkal bíraltatták meg, akik pedig úgy döntöttek, hogy egyiket sem minősítik győztesnek és adják ki változatlan formában, hanem a pályamunkák alapján egy új grammatikát készítenek. Így jelent meg 1795-ben, Bécsben a *Magyar grammatika, melyet készített Debrecenben egy magyar társaság*, és amelyet már a kortársak egyszerűen *Debreceni grammatika* néven emlegettek. Javarészt Földi János pályamunkáján alapszik (aki ezért a pályadíj felét meg is kapta), de azon a bírálók nem jelentéktelen módosításokat is tettek. Összességében véve a kora színvonalához mérten kiváló munka jelent meg, amely nagy részletességgel tárgyalja a helyesírást és a hangokat, a szófajokat és a morfológiát, valamint a mondattant, ezenfelül függelékben közli egyebek mellett a nyelvtudomány latin–magyar szakszójegyzékét, a „más idegen nemzetek szavaival egyező magyar szókat”, valamint a „Magyar Nyelv regulái ellen tsináltt új szókat”. A könyv egészét olyasfajta érdeklődés hatja át, amely a 18. század elején még nem volt jellemző. Kimondott szándéka szerint célja nem az idegen ajkúak megismertetése a magyar nyelvvel, hanem a nyelv „regulásságának” bemutatása az anyanyelvi beszélők előtt. Központi fogalmai között olyanokat találunk, mint az analógia és az anomália, azaz a morfológiai szabályosság és rendhagyóság; a (még mindig latin mintájú) főnévragozás értelmezésénél felhasználja a subjectum („neveződött”) és a praedicatum („mondódott”) terminusokat; kiváló érzékkel tárgyalja a „hajtogatás” és a „származtatás” (azaz a ragozás és a szóképzés) közötti különbséget, az előbbit a nyelvtanhoz, az utóbbit a szókészlethez sorolva, és így tovább.

Magyar grammatika, Bécs 1795, címlap

Az 1790 utáni két-három évtizedben több nyelvtan jelent meg, mint a Sylvester óta eltelt majdnem három évszázad alatt. Ezek közül a több-kevesebb eredetiséget mutató grammatikák közül kiemelkedik Révai imént említett *Elaboratior grammatica hungaricája* és a korszak másik nagy szerzetes nyelvtudósának, Verseggy Ferencnek (1757–1822) korai *Proludiuma* (Pest, 1793), amely inkább előtanulmány és bizonyos általános kérdések igen alapos tárgyalása, továbbá Révaival vitatkozó két műve, a *Neuverfaßte ungarische Sprachlehre* és *A tiszta magyarság* (mindkettő Pest, 1805), valamint nagyszabású, latin nyelvű *Analyticája* (Buda, 1816–17) és *Magyar grammatikája* (Buda, 1818). A kettejük között kibontakozó vitát, amely általános kérdésektől – Verseggy Révaival ellentétben nem a múlt, hanem a jelen nyelvhasználatát tekintette mérvadónak – a helyesírás részleteiig sok mindenre kiterjedt, az utókor számára Kazinczy és Vörösmarty gyakorlati állásfoglalásai döntötték el, többnyire Révai javára, bár jelentős pontokon Verseggy megoldásait vették át (innen például a Révai által előtérbe állított ikes ragozás kiemelkedő helye a későbbi nyelvművelésben, avagy a normatívvá vált *látja*-típusú írásmód a *láttya* változattal szemben, lásd a **14.2.14.2.4. szakasz - Művek és ellenművek.** pontot is). Verseggy viszont megkapta a Helytartótanács megbízását arra, hogy magyar nyelv(tan)könyveket írjon az iskolák számára, és 1816 és 1818 között több ilyen könyve jelent meg részben németül, részben latinul, részben magyarul.

A nyelvet érintő külsődleges, politikai események és a nyelvészeti kutatások mellett a korszak legjelentősebb fejleményeit nyelvújítás néven foglaljuk össze (lásd a **14. fejezet - A nyelvújítás.** fejezetet). Ez egy teljesen egyedülálló epizódja a magyar nyelvtudomány és a nyelv történetének, amennyiben arisztokratáktól falusi plébánosokig az értelmiség nagyon nagy részét megmozgatta és vitára készítette, és amennyiben a magyar szókincset és az irodalmi nyelv, később a köznyelv stílusát is aránylag rövid idő alatt látványosan megváltoztatta. A nyelvújítás célja az volt, hogy a magyar nyelvet alkalmassá tegye mindazon funkciók betöltésére, amelyekre addig elsősorban a latint, másodsorban a németet használták. A nyelv hiányosságai a szókészlet terén voltak a legszembeesőbbek, így a legtöbb újítás is itt született, de a nyelv körül forgó viták sok más területre is áttértek, mint például a helyesírására (l. főntebb a Révai–Verseggy-féle jottista-ipszilonista vitát) vagy az alaktanéra (*látnánk* és *látnók*, *a magyaroknak királynéjuk* vagy *királynéja* stb.), és természetesen az irodalmi stílusokéra.

Ami a szókészlet megújítását illeti, ennek előzményei igen korai időkre nyúlnak vissza. Sylvester feledésbe merült nyelvtanában a grammatikai szakszókészletet magyarul is megalkotta; Geleji Katona már a filozófia

szélesebb körével kísérletezett, de különösebb módszeresség nélkül; a tudományok enciklopédikus teljességét Apáczai igyekezett megmagyarítani. Száz évvel Apáczai után a nagyszombati jezsuiták (mint Molnár János) folytatták ezt a munkát. A szaktudományok szűkebb köréből az első magyar újság, a pozsonyi *Magyar Hirmondó* megjelenésével lépett ki a nyelvújítás. Az első szerkesztők (Rát Mátyás, Barczafalvi Szabó Dávid, Révai Miklós) és számos kortársuk – mint Dugonics András – igen lelkesen alkottak új szavakat, az 1780-as évek második felében pedig ezzel már igen komoly visszhangot is keltettek. A korábban említett *Debreceni grammatika* szerkesztői már fontosnak tartották, hogy terjedelmes függelékben tárgyalják a szerintük elfogadhatatlan újításokat (mint például a *nyelvművelést*, Révai kifejezését).

A nyelvújítás több formában zajlott. Az egyedi szóalkotások újságcikkekben, fordításokban láttak napvilágot, avagy nyilvánosan meghirdetett pályázatokra küldték be őket. Elméleti kérdéseket hosszabb tanulmányokban taglaltak, amelyek közül sokat magánalapítványok pályázataira írtak. Ilyen volt többek között Kultsár Istvánnak a *Magyar Kurírban* közzétett pályatétele (1804) a magyar nyelv kiműveléséről, melyre huszonegy válasz érkezett, avagy a nevezetes Marczibányi-pályázatok az 1810-es években. A korszaknak, ha nem is a legfontosabb, de mindenképpen az egyik leglátványosabb műfaját alkották a gúnyiratok, pamflettek, melyekben a honi szellemi élet hangadói, a nyelvújítási viták leglelkesebb résztvevői egymást támadták, nemritkán igen személyes módon. Ennek klasszikus példája a Barczafalvin és Kazinczyn ironizáló *Mondolat* (1813, Szentgyörgyi József és Somogyi Gedeon műve), és a *Felelet a Mondolatra* (1815, Kölcsey Ferenc és Szemere Pál műve), amely a *Mondolat* mellett a *Debreceni grammatikát* is kipellengérezte.

A nyelvújítási viták központi alakja a századforduló után Kazinczy Ferenc (1759–1831) lett (lásd a **14.2.14.2.5. szakasz - Kazinczy Ferenc, az első nagy hatású nyelvművelő.** pontot). Börtönből való szabadulásától kezdve (1801) az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* megjelenéséig (*Tudományos Gyűjtemény*, 1819) lelkesen vett részt a magyar értelmiség nagy kalandjában, magabiztosan osztotta ítéleteit nyelvi és irodalmi kérdésekben, miközben figyelmesen követte a külföldi, elsősorban a német vitákat, melyek ugyanezekről a témákról folytak. Amint kései munkájának címe is mutatja, szokás volt a kétféle hozzáállást ortológusnak, illetve neológusnak nevezni, és ilyen módon jellemezni a vita szereplőit, táborait is. Ezt az elhatárolást azonban nem szabad túlzó módon alkalmazni, a két „csoport” között ugyanis volt átjárás, a különbségek pedig sokszor nem annyira az alapvető hozzáállásban, mint inkább részletkérdésekben, az újítás kivitelezésének mikéntjében mutatkoztak, ráadásul legalább annyira egy-egy táboron belül, mint a két tábor között.

A nyelvújítási viták 1820 körül lényegében elültek. Kazinczy *Ortológus és neológusával* és Teleki József *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által* című munkájával (írta 1816-ban a Marczibányi-pályázatra, megjelent 1821-ben) megszülettek a nagyszabású, lezáró összefoglalások, és bár az új szavak alkotása tovább folyt, alapvető kérdésekben már nem voltak komoly nézeteltérések. Az imént említett két munka közül az utóbbi az egész korszak kiemelkedő nyelvelméleti írása. Szerzője, Teleki József (1790–1855), aki Gyarmathi Sámuelhez hasonlóan Göttingenben tanult, később pedig a Magyar Tudós Társaság első elnöke lett, nagy erődícióval taglalja és vonatkoztatja a magyarra a korabeli nyelvfilozófia – retorikával és esztétikával határos – alapkérdéseit. A nagy elméleti munkák kora azonban ekkor, úgy tűnik, le is járt. Az 1820-as évek végére a nyelvbölcselet háttérbe szorult, a grammatika és a szókészlet vitatott kérdéseinek összegzésére és rendezésére viszont lehetőség nyílt a nyelvújítás hevesebb időszakának lezárultával. A Magyar Tudós Társaságot, amelynek ez természetes és kezdeti fogva szándékolt feladata lett volna, éppen ennek az évtizednek a végére sikerült létrehozni.

17.5. A 19. század közepe és második fele

Az, hogy a magyar nyelv kiművelése érdekében szükség van egy nemzeti tudós társaságra, amely megfelelő tekintéllyel felruházva hathatósan el tudná látni feladatát, az 1770-es évek óta közhely volt. Bessenyeitől kezdve sokan leírták és elmondták, Révai még a leendő tagokra is tett javaslatot, valósággá mégis csak az 1820-as évek végén vált. Létrehozására 1825-ben tette meg híres felajánlását gróf Széchenyi István, majd 1830-ban kezdte meg működését Magyar Tudós Társaság néven. Első elnöke Teleki József gróf, titkára pedig Döbrentei Gábor volt. Az Akadémia folyóirat alapításával (*Tudománytár*), pályázataival, támogatásaival igen hamar a magyar tudományos élet fő szervezőjévé és központi fórumává vált, és bár jóval a nyelvújítási mozgalom leglendületesebb korszakának lezárulta után jött létre, céljai között az első helyet foglalta el a nyelvművelés és a magyar nyelvű tudományosság fejlesztése. Ebben a minőségében az Akadémia előzményének azok a korábban említett magánpályázatok tekinthetők, amelyeket szép számmal hirdettek meg a századforduló tájékán, és amelyek a magyar közművelődés igen lényeges eseményei voltak.

Az Akadémia egyfelől az addigra már számos vitában csiszolódott nyelvtudomány összefoglaló, alapvető, normatív igényű műveit kezdte összeállítani és közzétenni a nyelvújítás túlfűtött időszakának lezárásaként (lásd

a **14.2.14.2.7. szakasz - Eredmények.** pontot). Ebben a tevékenységében jobbra Révai és Kazinczy nézeteit szentesítette és rögzítette. A legnagyobb szerepet Hunfalvy Pál, Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc (1835-től az Akadémia titkára), Bugát Pál és Bajza József játszotta. A nyelv intézményesülésének folyamatában a legfontosabb mérföldkövek ezek: *A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai* (1832), *Magyar tájszótár* (1838), *A magyar szókötés főbb szabályai* (1843), *A magyar nyelv rendszere* (1843). Fontos még a nyelvi múltat feltáró gyűjtemény, a *Régi magyar nyelvmélekek* 1838–46 között Döbrentei Gábor szerkesztésében megjelent négy kötete. A jelentős akadémiai kiadványok közé kell még sorolni az 1829–48 közötti húsz évben megjelent szótárakat (kétnyelvűek és szakszótárak), amelyek a magyar lexikográfiának is kiemelkedő fejezetévé teszik ezt a korszakot. Természetesen ide tartozik *A magyar nyelv szótára* is, Czuczor Gergely és Fogarasi János naiv, de nagyszabású munkája (készült 1844–1861 között, megjelent 1862–1874 között).

Az összegző-szabályozó munkák megjelentetése mellett az Akadémia kutatások anyagi és eszmei támogatásával vitte előbbre a tudomány ügyét. Az Akadémia támogatta többek között a kalandos életű Korösi Csoma Sándort (1784–1842), a tibetisztika első nemzetközi híru tudósát. Szintén így tudott az 1840-es években Oroszországba utazni és ott a finnugor népeket és nyelveket tanulmányozni Reguly Antal (1819–1858), aki Sajnovics fonalát vette fel több mint fél évszázaddal a *Demonstratio* megjelenése után. Reguly félig-meddig kívülálló, megszállott tudósként, akinek rövid élete ráment a nyelvrokonság kutatására, és akinek a tudományos örökségén évtizedekig dolgoztak mások, a múlt tudósaira emlékeztek. Ugyanakkor azonban kutatásait már hivatalos támogatással, az Akadémia anyagi segítségével végezte, főleg Toldy Ferencnek köszönhetően. A hatalmas mennyiségű és nagy értékű anyagot, amelyet gyűjtött, Hunfalvy Pál (1810–1891) kezdte feldolgozni.

Hunfalvy a 19. század közepének legnagyobb nyelvészévé képezte magát, jóllehet érdeklődése eredetileg és élete vége felé is közelebb állt a történelemhez és a néprajzhoz. Kiténően ismerte korának indoeurópai nyelvészetét, és a török nyelvekben is jártas volt. Az Akadémia fokonyvtárosa volt 1851-től. 1856-ban megalapította a *Magyar Nyelvészetet*, az ország első nyelvészeti folyóiratát, majd annak megszűntével 1862-től szerkesztette az új alapítású *Nyelvtudományi Közleményeket*. Ebben a korai időszakban, amikor Hunfalvy újszerű összehasonlító nyelvészként a magyarországi nyelvészet vezető alakjává vált, hamar kiténően, hogy más nézeteket vall, mint a korszak nagy (akadémiai) tekintélyei, a „romantikus”-nak nevezhető nemzedék, úgymint Czuczor Gergely és Fogarasi János, a nagyszótár írói, Toldy Ferenc, Ballagi Mór és Erdélyi János, vagy akár a külföldi tudósok jelentős része. Az utókor szemével nézve Hunfalvynak sokkal világosabb képzei voltak a nyelv őstörténetéről és rokonságáról (bár a magyart genealógiailag a finnugor és a török nyelvek közé helyezte), és közelebb állt a később diadalmaskodó pozitívista tudományossághoz. Tudományszervezőként is kiemelkedően eredményes volt, kora legkiválóbb külföldi tudósaival is rendszeres kapcsolatban állt. Az uralisztika születőfélben lévő tudományának sikerült többeket megnyernie, a legnagyobb fegyvertény azonban egy huszonnégy éves göttingeni német diák, Joseph Budenz Magyarországra hívása volt.

Budenz József (1836–1892), ahogyan Magyarországon élete végéig használta a nevét, eredetileg indogermanisztikát és turkológiát tanult, magyarral Hunfalvy ösztönzésére kezdett foglalkozni, miután 1858-ban ide költözött. 1861-től az Akadémia könyvtárosa volt, 1868-tól magántanár az egyetemen, 1872-től pedig nyilvános rendes tanár, akinek a számára új tanszék létesült uráli és altaji összehasonlító nyelvészeti tanszék néven. A finnugor nyelvtudomány övele vált visszafordíthatatlanul nagykorú és elismert tudománnyá, a nyelvrokonság gondolata pedig széles körben elfogadott és az idő előrehaladtával egyre egyértelműbben meghatározott tartalmú tudományos felfogássá. Hunfalvyhoz hasonlóan Budenz is a török rokonsági körbe (is) tartozó nyelvnek vélte a magyart, hosszú és alapos kutatómunka alapján foglalt végül állást a finnugor rokonság mellett. Etimológiai, összehasonlító nyelvészeti munkássága alapvető fontosságú lett a finnugor nyelvészet számára. Nagyszámú tanulmánya és szakkönyve közül kiemelkedik a *Magyar-ugor összehasonlító szótár* (Budapest, 1873–81) és *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. I. rész. Az ugor nyelvek szóképzése* (Budapest, 1884–87).

Budenz az 1870 körül színre lépő új nemzedék egyik legjelesebb képviselője. Jelentős kortársa és tudományos kérdésekben legfőbb ellenlábasa Vámbéry Ármin (1832–1913) volt. Vámbéry az 1850–60-as években az Akadémia támogatásával több utat tett a Közel-Keleten és Belső-Ázsiában, és (az európai nyelvek kiténően ismerete mellett) számos keleti nyelv és kultúra kiemelkedő szakértőjévé vált. 1865-től magántanár, 1870-től pedig a keleti nyelvek nyilvános rendes tanára volt az egyetemen. Számos könyvet írt ázsiai élményeiről, és tudományos munkáival, melyek egy része németül is megjelent, nagy nemzetközi elismertségre tett szert. 1869-ben közzétett egy cikket 'A magyar és török-tatár nyelvekbeni szóegyezések' címmel, amely hosszan tartó vitát nyitott a magyar nyelv eredetéről és rokonságáról. A vitában főleg Budenz, másodsorban Hunfalvy vett részt, inkább kényszerűségből, mintsem örömmel, de a tudomány számára felbecsülhetetlen értékű munkát végeztek a vitás és tisztázásra szoruló kérdések módszeres feldolgozásával és megválaszolásával (eredetileg mind Hunfalvy, mind Budenz a magyar nyelv török eredetét vallotta!). Az ugor–török háború néven elhíresült vita, melynek Vámbéry oldaláról csúcspontja a *Magyarok eredete* című könyve (Budapest, 1882), mintegy húsz év

leforgása alatt oly módon jutott nyugvópontra, hogy Vámbéry hatalmas tekintélye és népszerűsége ellenére, melyet úgy a tudományos, mint a szélesebb közönség előtt élvezett, nem tudta már megrendíteni a szilárd tudományos alapokon nyugvó finnugor rokonsági elméletet. Ugyanakkor nézeteivel nem szigetelődött el: ahogy Budenz létrehozta a magyarországi finnugrisztika intézményileg és tartalmilag máig megszakítatlan hagyományát, Vámbéry Ármin – híres diákjával, az 1872-ben magántanárként habilitált Goldzieher Ignáccal – megteremtette a magyarországi orientalisztikát.

Az 1870-es évek kiemelkedő nyelvészei között tartjuk még számon Szarvas Gábort (1832–1895). Szemben Budenzcel, Vámbéryvel vagy Goldzieherrel, ő nem az egyetemen futotta be szakmai pályáját, nyugalomba vonulásáig gimnáziumi tanár volt. Emellett az Akadémia megbízta egy 1872-ben induló új folyóirat, a *Magyar Nyelvőr* szerkesztésével. Szarvas célja a folyóirattal elsősorban a 19. század második felében újrainduló és főleg a szaktudományokat érintő nyelvújítási mozgalomban való tevékeny – és ésszerűen, de kíméletlenül kritikus – részvétel volt. Emellett az etimológia iránt is érdeklődő Szarvas erőiesen szembeszállt az megelőző nemzedék egész nyelvtörténeti szemléletével, amelyet elsősorban a Czuczor–Fogarasi-szótár testesített meg. Tanítványával, Simonyi Zsigmonddal együtt 1873-mal kezdődően új *Magyar nyelvtörténeti szótár*at is készített (megjelent 1890–93 között).

A *Magyar Nyelvőr* volt a *Nyelvtudományi Közlemények* után a második nyelvészeti folyóirat. A kor legjobbjai írtak benne: többek között Hunfalvy, Budenz, Fogarasi János, Arany János és a fiatal Simonyi, valamint Volf György, aki 1874–90 között *Nyelvmléktár* címen sorra kiadta a középkori magyar kódexeket. Az új neológus–ortológus–vitában tevékenyen részt vett Brassai Sámuel (1800–1897), az erdélyi polihistor is, aki az 1872-ben alapított kolozsvári egyetemen (az ország második egyeteme, a mai Szegedi Tudományegyetem elődje) matematikát és természettudományokat, valamint „mellékesen” általános nyelvészetet és szanszkrit nyelvet tanított, emellett pedig az egész korszakban egyedülálló szakmunkákat szentelt a magyar mondatnak (*A magyar mondat*, Pest, 1860–63, *A magyar bővített mondat*, Pest, 1870, *A mondat dualismusa*, Budapest, 1884).

A század utolsó három évtizedének egyik legfontosabb változása a nyelvtudomány külső kereteiben az, hogy az egyetem – 1872-től egyetemek – immár méltó helyet kezdtek elfoglalni a tudomány művelésének és átadásának terén az Akadémia mellett. Ez részben Leo Thun üdvös reformjainak is köszönhető volt, melyeket az 1850-es évek oktatásügyi minisztereként végrehajtott. Az 1880-as években, már Trefort Ágoston minisztersége idején, bevezették a szemináriumi formájú oktatást, és négyévéssé tették a bölcsészeti képzést, ami általában is nagyot lendített a színvonalon. Révai halála (1807) óta komoly nyelvész először csak 1865-ben kapott kinevezést a pesti egyetemre Riedl Szende (1831–1873) személyében (német nyelv és irodalom), akit előzőleg, az 1850-es években a prágai egyetem magyar nyelvi professzorának nevezett ki Thun, és aki így a század közepének kiemelkedő indogermanistája, August Schleicher, és klasszikus filológusa, Georg Curtius kollégája lett. Időben az ő pesti kinevezését nem sokkal követte Budenz és Vámbéry Árminé. Az egykor Révai által betöltött magyar tanszéket ebben az időben Toldy Ferenc (1805–1875) bírta, aki az Akadémia hőskorában tevékeny tagja volt a Nyelvtudományi Bizottságnak, később a magyar nyelvtudomány történetének első forrásgyűjteményét is ő adta ki (*Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől* [= Sylvestertől] *Tsétsiig*, Pest, 1866), elsősorban mégis irodalomtörténész volt, nyelvészeti munkássága nem hasonlítható az imént tárgyalt tudósokéhoz. Halála után fölmerült a tanszék kettéválasztásának igénye egy irodalmi és egy nyelvészeti tanszékre – a nyelvészet mint immáron önálló szakma és tudomány elismerésének jelzésértékű mozzanata volt ez. A nyelvészeti tanszék létrehozása nem ment gyorsan, de Simonyi Zsigmond (1853–1919) 1878-tól helyettes, 1885-től rendkívüli, 1889-től pedig rendes tanárként, az első hivatásos „magyar nyelvész”-ként (legalábbis ha eltekintünk Riedl prágai éveitől) megkapta azt a feladatot, amelyre szakmai rátermettsége és képességei mindenképpen feljogosították. Ugyanezekben az években nyert kinevezést Szinnyei József (1857–1943) a kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi és irodalomtörténeti tanszékére (1886 rendkívüli, 1888 rendes tanár), Budenz József halálát követően pedig ő nyerte el a pesti egyetem uráli és altaji összehasonlító nyelvészeti tanszékét (1893). A magyarrá vált német finnugrista után ők ketten, Simonyi és Szinnyei voltak azok, akik a századforduló idejének és a huszadik század első részének magyar nyelvtudományát tanári és kutatói munkájukkal alapvetően meghatározták.

Simonyi (1874-ig Steiner) Zsigmond kiemelkedő művelője volt a történeti és összehasonlító nyelvészetnek, de írt iskolai nyelvtanokat, helyesírást, nyelvkönyveket, nyelvművelő és népszerűsítő munkákat is. A modern helyesírás lényegében az ő munkája (*Iskolai helyesírás*, 1903), de ez csak egy apró szelete a hatalmas tevékenységi körnek, amelyben maradandót alkotott. Kedvelt kutatási területe volt a mondat (A *magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete*. Budapest, 1881–83; *A magyar nyelvtan mondatnyi alapon*. A középiskolák I–II. oszt. számára. Budapest, 1877, 1878), foglalkozott a szóalkotás kérdéseivel is, Szarvas Gábor egykori tanítványaként érdekelték a kései nyelvújítás eredményei (*A nyelvújítás és az idegenszerűségek*. Budapest, 1890 *Magyarító* [sic] *szótár a fölösleges idegen szók kerülésére*. Tervezet. Budapest, 1899 Kalmár Elekkel együtt), de írt szótárt is (*Német és magyar iskolai szótár*. Budapest, 1900 Balassa Józseffel együtt).

Szakkikkek és kötetek hatalmas számban születtek a keze alatt, és nem csak magyarul. Közvetítette a nemzetközi (főleg német) nyelvtudományt Magyarországra, de a magyarról is publikált külföldön (*Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik*. Strassburg, 1907). Mindezek mellett a *Magyar Nyelvőr* szerkesztője is volt 1895-től haláláig.

Szinnyei József Simonyihoz hasonlóan sokoldalú tudós volt. Foglalkozott finnugor összehasonlító hang- és alaktannal, magyar nyelvtannal (*Rendszerez magyar nyelvtan*. Budapest, 1885), magyar nyelvtörténettel (*Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?* Budapest, 1895), iskolai tankönyvek írásával (*Magyar olvasókönyv*. Budapest, 1887), tanárképzéssel, tudománynépszerűsítéssel, művelődéstörténettel, tudománytörténettel, szótárírással (*Magyar tájszótár*. Budapest, 1893–1901), irodalommal és fordítással, és mindezt a magyar mellett németül és finnül. Harmicnégy éven keresztül szerkesztette a *Nyelvtudományi Közleményeket* (1896–1930). A tudományszervezésben is fontos szerepet töltött be, még a külföldi egyetemi és tudományos kinevezésekről is rendszeresen kikérték a véleményét. Sinnyei mellett a századforduló fontos finnugristái között meg kell még említeni Munkácsi Bernátot (1860–1937), aki néprajztudós-nyelvészként, Reguly örököséként a helyszínen tanulmányozta az oroszországi finnugor népeket (szemben Sinnyeivel, akinek közvetlen tapasztalata csak a finnről volt). Foglalkozott orientalisztikával is. Barátjával, a kitűnő turkológus Kunos Ignáccal (1862–1945) együtt indították 1900-ban a *Keleti Szemle* című folyóiratot.

17.6. A századforduló és a 20. század eleje

A századforduló táján a magyarországi nyelvészet megnyugtatóan fejlődő, magas színvonalon művelt, sokoldalú tudomány képét mutatta. Minden nagyobb, Európában kutató nyelvcsoporthoz megvoltak már a magyar szakértői. A századforduló évében már legalább rendkívüli, de többnyire rendes nyilvános tanári rangban tanították a pesti egyetemen a magyar mellett az összehasonlító árja (azaz indoeurópai), a török, a perzsa, a német, a francia, az olasz, a szláv és a román nyelvészetet, és az eme előadásokat hallgató diákok száma is óriási növekedést mutatott. A tanárok jelentős része a legjobb német egyetemeken szerzett korszerű tudást, ami ekkor az újgrammatikus nyelvészet ismeretét jelentette. A 19. század végi egyetemi bővülésnek és korszerűsödésnek köszönhetően tehát egyre nagyobb teret kapott mind személyi állományában, mind az oktatásban a korszerű nyelvtudomány, intézményesülése és folyamatossága az Akadémia, az egyetemek és a folyóiratok révén immáron biztosítva volt. 1904-ben létrejött a Nyelvtudományi Társaság Szily Kálmán elnökletével, 1905-ben saját folyóiratot indított *Magyar Nyelv* címen. 1907-ben az Akadémia is elindított egy újabb folyóiratot *Nyelvtudomány* címen, ezt Asbóth Oszkár, a kitűnő szlavista szerkesztette.

A kutató területeket tekintve a magyarországi nyelvészetnek főleg azon ágait művelték magas színvonalon, amelyeknek specifikusan magyar vonatkozásai voltak. Ilyen volt természetesen a magyar nyelvtan és nyelvtörténet, később a hangtan (ehhez azonban a műszaki adottságok jobbra hiányoztak), az uráli összehasonlító nyelvészet, az orientalisztika (különösen a turkológia) és a szlavisztika (amely a szomszédos népek és a magyarországi szláv nemzetiségek nyelvét: a szerbet, horvátot, szlovákot, ukránt kutatta, gyakorlatilag pedig magában foglalta a román is). A 20. század első évtizedeiben már oly sokan művelték hivatásszerűen a nyelvészetet, elsősorban az egyre szaporodó egyetemi tanszékeken, hogy pusztán felsorolásuk is lehetetlen volna. A legfontosabb tudósokat és a legnagyobb tudományos vállalkozásokat emeljük most ki.

Gombocz Zoltán (1877–1935) egyértelműen a Simonyit követő nemzedék legkiválóbb tudósa és tanára. Foglalkozott általános fonetikával, francia nyelvvel is, de elsősorban a magyar nyelvtörténet, az etimológia, a finnugrisztika és a magyar–törökségi nyelvi kapcsolatok érdekelték. Ezeken a területeken óriási jelentőségű munkát végzett és alapvető kérdéseket tisztázott, lényegében ő rakta le a magyar hangtörténet alapjait. A Wundt–Steinthal-féle pszichologizmus alapján önálló szemantikai elméletet dolgozott ki (*Jelentéstan*, 1926). A kor azon kevés nyelvésze közé tartozott, akik elméleti–módszertani kérdésekkel is foglalkoztak (*Nyelvtörténeti módszertan*, 1922), továbbá Saussure nézeteinek első honi méltatója és közvetítője volt. A kolozsvári, majd a budapesti egyetem professzoraként, az Eötvös Collegium igazgatójaként, az Akadémia osztályelnökeként, a *Nyelvtudományi Közlemények* és a *Magyar Nyelv* szerkesztőjeként központi szerepet játszott a tudományos életben.

Melich János (1872–1963) főleg szlavisztikával és a magyar nyelvtörténet ezzel határos kérdéseivel foglalkozott. Gomboczal együtt új etimológiai szótár írásába kezdett, ennek körülbelül a negyedéig jutottak (*Magyar Etimológiai Szótár I–XVI. füz. A–G betű*, Budapest, 1914–1944). A szótártörténet, a helynévkutatás, a helyesírástörténet is olyan területek, melyekről alapvető és máig mérvadó munkákat tett közzé. Harminc éven keresztül (1911–41) tanított szláv filológiát a budapesti egyetemen.

Gombocz és Melich a kitűnő turkológussal, Németh Gyulával (1890–1976, 1916–65 között egyetemi tanár) az Akadémia megbízásából együtt szerkesztették a *Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve* című sorozatot, amely 1922–38 között sok fontos nyelvészeti munka megjelenését tette lehetővé. Klemm Imre Antal *Magyar történeti mondattanától* (1928–42) Fludorovits Jolán (Gombocz tanítvány?, a legelső női nyelvészdoktorok egyike) *A magyar nyelv latin jövevényszavai* című tanulmányáig (1937). A sorozat, hasonlóan ezen évtizedek másik nagy vállalkozásához, a Gombocz–Melich-féle etimológiai szótárhoz, elakadt.

A két világháború közötti időszak legnagyobb nyelvészei közé kell sorolnunk Laziczius Gyulát (1896–1957), aki sok tekintetben teljesen egyedülálló alakja volt a tudománynak. Kitűnően ismerte kora külföldi nyelvtudományát, és az is ismerte ot. A strukturalizmus fonológiaelméletének nemzetközileg elismert értője és alakítója volt. Az új keletű nyelvelméletet Gomboczon kívül gyakorlatilag csak ő művelte érdemben; ennek is köszönhető, hogy politikai indítékú félreállítására (1949) és Gombocz halálára (1935) miatt a korszerű strukturalizmus hagyománya Magyarországon jóformán megszakadt. Főbb művei a *Bevezetés a fonológiába* (1932), az *Általános nyelvészet* (1942) és a *Fonétika* (1944).

Noha áttekintésünket itt le kell hogy zárjuk, a fentebb kiemelt tudósokon kívül sokakat lehetne még említeni, hiszen magas szinten művelték a nyelvészet különböző területeit: a magyar nyelvtörténetet (Pais Dezső, Horger Antal), a nyelvjáráskutatást (Balassa József, Csöry Bálint), a finnugrisztikát (Pápay József, Zsirai Miklós), a szlavisztikát (Kniezsa István) avagy a romanisztikát (Gáldi László). A század közepére a magyar nyelvészet még erőteljesebben történeti irányultságúvá vált, intézményes kiépülése is folytatódott. Ennek részleteiről azonban itt már nem szólnunk.

*

Irodalom

[CH17-B01] János, Balázs 1958. *Sylvester János és kora*. Budapest, Tankönyvkiadó.

[CH17-B02] János, Balázs 1980. *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Budapest, Magvető Kiadó.

[CH17-B03] János, Balázs 1987. *Hermész nyomában*. Budapest, Magvető Kiadó.

[CH17-B04] Vera, Békés 1997. *Ahiányzó paradigma*. Debrecen, Latin betűk.

[CH17-B05] Ferenc, Bíró 1998. *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (3. kiadás). Budapest, Balassi Kiadó.

[CH17-B06] BíróFerenc (szerk.) 2003. *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum Kiadó.

[CH17-B07] Péter, Domokos 1998. Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban (2. kiadás). Budapest, Universitas.

[CH17-B08] Zoltán, Éder 1972. *Révai Miklós*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

[CH17-B09] Zoltán, Éder 1999. *Túl a Duna-tájon*. Budapest, Mundus.

[CH17-B10] László, Gáldi 1957. *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

[CH17-B11] József, Hegedüs 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

[CH17-B12] KissJenő – SzűtsLászló (szerk.) 1991. *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

*Köszönettel tartozom Éder Zoltánnak, Jeremiás Évának, Szende Tamásnak, Siptár Péternek és egy névtelen lektornak a fejezet készítése folyamán nyújtott segítségükért.

- [CH17-B13] KulinFerenc – MargócsyIstván (szerk.) 1990. *Klasszika és romantika között*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- [CH17-B14] Law,, Vivien 2003. *The history of linguistics in Europe from Plato to 1600*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH17-B15] Lepschy,Giulio C. (szerk.) 1994–1998. *History of linguistics*. London, Longman.
- [CH17-B16] János, Melich 1907. *A magyar szótárirodalom. I. füzet: A legrégebb szójegyzékektől P. Páriz szótáráig. Nyelvészetifüzetek 46*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- [CH17-B17] Gyula, Németh 1972. *Gombocz Zoltán*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH17-B18] Pach ZsigmondPál (szerk.) 1975. *AMagyar Tudományos Akadémia másfél évszázada*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH17-B19] János, Pusztay 1977. *Az ugor-török háború után*. Budapest, Magvető Kiadó.
- [CH17-B20] Robins,, Robert Henry 1999. *Anyelvészet rövid története*. Fordította: SiptárPéter. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH17-B21] Sebeok,Thomas (szerk.) 1975. *Current trends in linguistics 13: The historiography of linguistics*. The Hague, Mouton.
- [CH17-B22] SinkovitsIstván (szerk.) 1985. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*. Budapest, ELTE.
- [CH17-B23] István, Szathmári 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH17-B24] Aladár, Szende 1938. *AXVI. század nyelvszemlélete*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- [CH17-B25] Vilmos, Tolnai 1929. *A nyelvújítás*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia

III. rész - HARMADIK RÉSZ

Tartalom

18. Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok	358
18.1. A nyelvjárások	358
18.2. A mai magyar nyelvjárási régiók	360
18.2.18.2.1. A nyugat-dunántúli nyelvjárási régió	360
18.2.18.2.2. A közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió	360
18.2.18.2.3. A dél-dunántúli nyelvjárási régió	361
18.2.18.2.4. A dél-alföldi nyelvjárási régió	361
18.2.18.2.5. A palóc nyelvjárási régió	362
18.2.18.2.6. A Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régió	362
18.2.18.2.7. Az északkeleti nyelvjárási régió	362
18.2.18.2.8. A mezőségi nyelvjárási régió	363
18.2.18.2.9. A székely nyelvjárási régió	363
18.2.18.2.10. A moldvai nyelvjárási régió	363
18.3. Tallózás nyelvjárási jelenségek között	364
18.3.18.3.1. A nyelvjárási szókincsről	364
18.3.18.3.2. A nyelvjárási hangtanból	366
18.3.18.3.3. A nyelvjárási alaktanból	366
18.3.18.3.4. A nyelvjárási mondattanból	367
18.4. A nyelvjárások beszélői és funkciói	369
18.5. A nyelvjárások változása	371
18.6. A regionális köznyelviség	374
18.7. A nyelvjárás mint hátrány	375
18.8. A nyelvjárások és az iskola	376
19. A határon túli magyar nyelvváltozatok	380
19.1. A változók fajtái	383
19.2. Azonosságok és különbségek	385
19.2.19.2.1. Egy azonosság	385
19.2.19.2.2. Egy különbség	385
19.3. Kontaktushatások	386
19.4. Nyelvjárási (regionális) vonások	388
19.5. A kontaktus intenzitásának hatása	389
19.6. A tannyelv hatása	390
19.7. Szókészlet	391
19.8. Attitűdök	393
19.9. Nyelvcseré	394
19.10. Oktatás	396
20. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról	402
20.1. A beszéd társadalmi és stílus szerinti rétegződéséről	402
20.2. Néhány változó társadalmi megoszlása	405
20.3. Néhány független változó hatása	407
20.4. Következetesség	410
20.5. További kérdések	412
20.5.20.5.1. Feladatfüggő eredmények: grammatikalitási ítéletek és szóbeli mondatkiegészítések	412
20.5.20.5.2. Differenciált megbélyegzés	414
21. Kétnyelvűség és többnyelvűség	416
21.1. Definíciók	416
21.2. Az egyéni kétnyelvűség	417
21.3. A közösségi kétnyelvűség	420
21.4. A kétnyelvű beszéd	423
21.5. A magyar nyelv kétnyelvű helyzetben	428
22. Stilisztika	440
22.1. A nyelvi variancia és a stílus	440
22.2. A stílus a nyelvi interakcióban	440
22.3. A stílus összetettsége	442
22.4. A nyelvi potenciálból eredő stíluslehetőségek	442

22.5. A szociokulturális tényezők	450
22.6. A stílusstruktúra	453
22.7. A stíluselemzés	455
22.8. A stílus a szépirodalomban	455
23. Neurolingvisztika	460
23.1. Alapkérdések	460
23.1.23.1.1. Az afázia	460
23.1.23.1.2. A lokalizációs elméletek	462
23.2. Nyelvtani alapú magyarázatok és kapacitáselméletek	467
23.2.23.2.1. Példák nyelvtani alapú magyarázatokra: a mondatmegértés agrammatikus zavarai	467
23.2.23.2.2. Példák a kapacitáselméleti magyarázatokra: a mondatmegértés agrammatikus zavarai	468
23.2.23.2.3. A mondatprodukción agrammatikus zavarai	468
23.2.23.2.3.23.2.3.1. Az agrammatikus mondatprodukción: nyelvtani alapú magyarázatok	469
23.2.23.2.3.23.2.3.2. Az agrammatikus mondatprodukción: kapacitáselméleti magyarázatok	469
23.3. Neurolingvisztikai vizsgálatok magyar nyelvi anyagon	470
23.3.23.3.1. Morfológia	471
23.3.23.3.2. Mondattan	472
23.3.23.3.2.23.3.2.1. Nyelvtani feldolgozás mondatisméltési feladatokban	473
23.3.23.3.2.23.3.2.2. A mondatisméltési teszt elemzése	474
23.4. Magyar nyelvű afáziasok grammatikalitási ítéletei: a nyelvtani jegyek és a nyelvi elemző-feldolgozó rendszer műveletei közti viszonyok	475
23.4.23.4.1. Könnyű feladatok	478
23.4.23.4.2. Nehéz feladatok: találgatások	479
23.4.23.4.3. Szisztematikus tévedések	481
23.5. Az adatok értelmezése, a lehetséges magyarázatok	482
23.5.23.5.1. A zárt szóosztályok szerepe	482
23.5.23.5.2. A nyelvi elemző-feldolgozó mentális programról	483
23.5.23.5.3. Könnyű feladatok. A kezdeti elemző-feldolgozó műveletek	483
23.5.23.5.4. Nehéz feladatok. A szisztematikus tévedések	484
23.5.23.5.5. Nehéz feladatok. A találgatások	485
23.5.23.5.6. Tanulságok	486
23.6. Neurolingvisztikai vizsgálatok és a nyelvtan modelljének kutatása	486
23.6.23.6.1. Az univerzális nyelvtan alapelveinek korlátozódása agrammatikus afáziában	486
23.6.23.6.2. A gazdaságossági hierarchia megváltozása az agrammatikus afáziában	487
23.7. Az igei szerkezet ellipszisért tartalmazó mondatisméltési tesztek	487
23.7.23.7.1. A mondat szerkezet összetevőinek ellipszise	488
23.7.23.7.1.23.7.1.1. A lexikonból többször kiválasztott azonos lexikai egységek a VP-ellipszisében	488
23.7.23.7.1.23.7.1.2. Mondatisméltési tesztek	489
23.7.23.7.1.23.7.1.3. A hátraható ellipszisé elkerülése a válaszokban	492
23.7.23.7.2. A mondatisméltés feldolgozó szakasza: hipotézis a VP-ellipszisé valós idejű feldolgozásáról	493
23.7.23.7.3. Megjegyzések a gazdaságossági elvek és az ellipszisé viszonyairól. A lexikai kiválasztás gazdaságossági megszorítása	494
23.7.23.7.4. A mondatisméltés produkciós fázisa	495
23.7.23.7.5. Összefoglalás	496
23.8. A névmások kötéselveinek megítélési agrammatikus afáziában: A lokális és a globális gazdaságosság közti különbségtevés korlátozódásai	497
23.8.23.8.1. A tesztanyag nyelvtani sajátosságai: a kötéselvek	498
23.8.23.8.2. Az A-elv könnyebb?	499
23.8.23.8.3. A B-elv nehezebb?	500
23.8.23.8.4. A vizsgálati személyek és a tesztanyagok	501
23.8.23.8.5. A kísérlet leírása	502
23.8.23.8.6. A mondat-kép párok	503
23.8.23.8.7. Következtetések	510

23.9. Összefoglalás	511
24. Pszicholingvisztika	515
24.1. A megértés folyamata	515
24.2. A hangfelismerés és -észlelés	517
24.2.24.2.1. Beszédhangfelismerés-elméletek	517
24.2.24.2.2. Grammatikai hatások a beszédhang felismerésében	518
24.3. A szófelismerés és a mentális szótár szerepe a megértésben	520
24.3.24.3.1. Szófelismerés és a megértés aktív természete	520
24.4. Morfológia	522
24.4.24.4.1. Alaktanilag komplex szavak értelmezése	523
24.4.24.4.1.a). Egészleges hozzáférés	523
24.4.24.4.1.b). Analitikus hozzáférés	523
24.4.24.4.2. A szabálykérdés és az alaktan	525
24.4.24.4.3. Magyar adatok a kettős rendszerről	526
24.4.24.4.3.1. Előfeszítés	526
24.5. A mondatelemzés	527
24.5.24.5.1. A propozicionális elemzés néhány elve	528
24.5.24.5.1.24.5.1.1. A propozicionális elemzés és a nyelvek eltérései	528
24.5.24.5.1.24.5.1.2. A szerkezet-hozzárendelés szakaszai	529
24.5.24.5.2. A tudásalapú feldolgozás és a megértés összetevőinek rendje	529
24.6. Szöveg-összekapcsolás	531
24.7. Három tényező a nyelvfeldolgozásban	531
25. A gyermeknyelv	536
25.1. A gyermeknyelvi kutatás stratégiái	536
25.1.25.1.1. Nyelvelméleti célok	537
25.1.25.1.2. Szelekciós tanulásméletek, paraméterbeállítás és a kritikus periódusok a nyelvészetben	538
25.1.25.1.3. A kritikus periódus	539
25.1.25.1.4. Tanulásméleti és szociális felfogások	541
25.2. Az alaktani és mondattani fejlődés	541
25.2.25.2.1. A morfológia kibontakozása	541
25.2.25.2.2. Szóképzés és összetétel	542
25.2.25.2.3. Az alaktani szabályszerűségek alakulása	544
25.2.25.2.4. A mondat szerkezet kibontakozása	544
25.2.25.2.5. Egy példa a mondattani fejlődésre: Az igekötők a magyar gyermeknyelvben	545
25.2.25.2.5.25.2.5.1. Jelentésspecifikáció. A korai gyermeknyelvi hibázások ..	546
25.2.25.2.5.25.2.5.2. A befejezettség kifejezése	546
25.2.25.2.5.25.2.5.3. Az igekötők mozgatója és az aktuális tagolás	547
25.2.25.2.6. Kísérleti adatok a mondatmegértés fejlődéséről	549
25.3. A szókincs elsajátítása	549
25.3.25.3.1. A szókincs alakulásának korai szakaszai	550
25.3.25.3.2. A szókincs fejlődésének későbbi szakasza	551
25.4. Az elsajátítás társas keretei	551
25.4.25.4.1. Utánzás a gyermeknyelvben	551
25.4.25.4.2. A gyermekekhez szóló beszéd jellemzői	552
25.5. Nyelvpatólógia és nyelvi fejlődés	554

18. fejezet - Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok

Jenő, Kiss

18.1. A nyelvjárások

Az a tapasztalat, hogy a nyelv változatos, úgyszólván mindenkinek korai élménye. Hiszen már kisgyermekként érzékeljük, hogy az egyik ember így, a másik úgy beszél. Úgyszintén korai nyelvi tapasztalatunk az is, hogy vidékenként többé-kevésbé eltérően beszélnek az emberek, hogy tehát a nyelvek területi alapon is tagolódnak.

Az, hogy minden természetes nyelv változatokban él, nyelvtudományi közhely. A **nyelvváltozatok** olyan, egymástól többé vagy kevésbé eltérő nyelvi rendszerek, amelyek együttesen tesznek ki egy nyelvet. A magyarban – ahogy valamennyi standardizált, tehát köznyelvet is felmutató nyelvben – három fő nyelvváltozat-típus van (lásd a **20. fejezet - A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról.** fejezetet is). Keletkezésük sorrendjében a következők: 1. a **területi nyelvváltozatok** (ide a nyelvjárások és a regionális köznyelvek tartoznak), 2. a **társadalmi nyelvváltozatok** (a csoport- és a szaknyelveket sorolják ide), 3. a **köznyelvi nyelvváltozatok** (ezek meg az írott és a beszélt köznyelvet foglalják magukban). Mindegyik nyelvváltozatnak megvan a többivel közös funkciója mellett a maga, csak rá jellemző feladatköre, mindegyiknek megvan tehát a maga gyakorlati-kommunikációs létjogosultsága is. S vannak természetesen jellemző nyelvi sajátosságai is.

Arról, hogy a magyar nyelv területi különbségeket mutat, tudósítanak már korai híradások is. A 16. században például többen is leírták, hogy a székelyek beszéde eltér a magyarság többi részének a szóhasználatától. Egy 1648-as keltezésű levél szerzője a magyar nyelvjárások csoportosítására is vállalkozott, s három nagy nyelvjárási régiót nevezett meg (az alföldit, a felföldit és az erdélyit). 1793-ból származik az első, mai szemmel nézve is alaposabb nyelvjárási osztályozás. Verseghy Ferenc ír az erdélyi, a tiszai és a dunai dialektust tartotta a magyar nyelvterület fő típusainak.

A magyar nyelvre az jellemző egyebek mellett, hogy nyelvjárásai között nincs nagy különbség. (Amely például ma is jellemzi a német, az olasz, a kínai vagy akár a finn és a román nyelvjárásokat.) Feltűnt ez már Mátyás király humanista tudósának, Galeotto Marziónak is, aki megjegyzendőnek tartotta, hogy Itáliához képest Magyarországon nincs különbség az emberek beszédében. Tegyük hozzá: természetesen voltak akkor is különbségek, a megértést azonban akkor sem tették lehetetlenné. De nemcsak a nyelvjárások nem állnak messze nyelvi tekintetben egymástól (a leginkább elkülönülők a moldvai nyelvjárási régió nyelvjárásai), hanem a köznyelv sem a nyelvjárásoktól. Ennek az a magyarázata, hogy a magyar írott köznyelv is több nyelvjárás ötvöződéséből született, még ha fő forrása (művelődés és társadalomtörténeti okokból) a magyar nyelvterület északkeleti része volt is.

A beszélt köznyelvre, amely elsősorban a főváros, Budapest több nyelvjárást magába olvasztó kohójában egységesült s vált követendő mintává, még inkább áll, hogy több nyelvjárási jelenséget is magába ötvözött, így a fontosabb és nem periferikus magyar nyelvjárások egy fajta középáramosának tekinthető.

A nyelvjárásokat leginkább informatív módon úgy mutathatjuk be, ha a köznyelvhez viszonyítjuk őket. Az összehasonlítás eredményeként azt állapíthatjuk meg, hogy a nyelvjárásokban vannak a köznyelvvél megegyező, s vannak a köznyelvtől eltérő nyelvi jelenségek (szabályok, szerkezetek, elemek, szavak). Abból a tényből, hogy nyelvjárási beszédet hallván az esetek túlnyomó részében a legcsekélyebb megértési nehézségeink sincsenek, okkal következtetjük, hogy a köznyelv és a nyelvjárások között jóval több az egyezés, mint a különbség. A nyelvjárások jellemzésekor azonban az eltéréseket, s nem az egyezéseket szoktuk emlegetni, mivelhogy egyedítésre az utóbbiak alkalmasak. Az eltéréseknek is azt a típusát szokás bemutatni elsősorban, amely a köznyelvtől való pozitív eltéréseket, tehát a nyelvjárási többleteket tartalmazza. Ezt az eljárást követjük most, amikor a magyar nyelvjárási régiókat mutatjuk be távirati stílusban. S ezt követjük alább is, amikor megemlítünk néhány jellemző nyelvjárási jelenséget és összefüggést a szókészlet és a nyelvtan (a hang-, az alak- és a mondat) köréből.

A nyelvjárások és a köznyelv, illetőleg az egyes nyelvjárások között a legnagyobb különbségek a szókészletben és a frazeológiában, a legcsekélyebbek pedig a nyelvtan legmagasabb szintjein, a szövegszerkesztésben és a mondatokban vannak. A mindenki számára legnyilvánvalóbb nyelvjárásiasságok a köznyelvben ismeretlen nyelvjárási szavak és fonémák, valamint hangrealizációk (például a kettőshangzók), tehát a tájszavak és a táji kötöttségű hangok. Ilyen például a nyugat-dunántúli *himpér* 'málna', a palóc *pámpusk?* 'fánk', a keleti *cakó* 'golya', a székely *iszánkodik* 'csúszkál a jégen', illetőleg ilyen a palóc *á és a* (*kászal* 'kaszál') és az *ly*. Feltűnő az is, hogy a fonémáknak a nyelvjárási gyakorisága olykor gyökeresen eltér a köznyelvitől. Amely nyelvjárásban a köznyelvi *é* helyén sok esetben áll *í*, azt nevezük *í-ző* nyelvjárásnak (*kik, szíp, típ*), ahol pedig *ö-többletekkel* találkozunk (*böcsül, föl, köll, röpül*), ott *ö-ző* nyelvjárásról beszélünk.

A nyelvjárási beszélőktől ismert és használt szavak mennyiségéről széles körökben téves elképzelések élnek. Az a hiedelem például, hogy „a parasztember kijön ezer vagy kétezer szóval”, könnyen cáfolható. Gondoljunk arra, hogy egy átlagos helyi nyelvjárásban csupán a valódi tájszavak (például: *észér* 'mohó, kapzsi, törtető'), tehát a köznyelvben ismeretlen szavak száma meghaladja a két-hármezeret. Márpedig a nyelvjárási beszélők szókincsének a zömét is a köznyelvvél megegyező szavak alkotják. Egy másik hiedelem szerint a parasztemberek egyszerű mondatokban beszélnek többnyire, s ha összetett mondatokat használnak, akkor a mellérendelők vannak túlsúlyban. Mondatszerkezeti statisztikai vizsgálatok nem igazolják e vélekedést.

Mi a nyelvjárás (latin eredetű szóval: **dialektus**)? Az általános meghatározás szerint egy adott nyelv azon változata, amely a nyelvterületnek csupán egy részén használatos. (Szemben a társadalmi nyelvváltozatokkal, amelyek nem területi, hanem társadalmi – réteg- és csoportnyelvi – kötöttségűek, lásd a **20. fejezet - A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról.** fejezetet. És szemben a köznyelvi nyelvváltozatokkal, amelyeket területi és társadalmi korlátozottság nélkül használ/hat/ mindenki a nyelvterület egészén.) A pontosabb meghatározás figyelembe vesz egyéb szempontokat is. Ezek alapján, illetőleg a köznyelvvél párhuzamba állítva tehetők világossá a nyelvjárások általános jellemző jegyei. Lássuk őket táblázatos formában!

18.1. táblázat -

Nyelvjárás	Vizsgálati szempont	Köznyelv
	1. A nyelvészeti státus	
Önálló, teljes rendszer mindkettő, ezért mindkettő leírható azonos módszerekkel.		
	2. A nyelvrendszer	
A köznyelvi és a területi nyelvváltozatok elvi lehetőségeiket (kifejező erő, szabályszerűség, logikusság, árnyaltság, komplexitás stb.) tekintve összességükben nem különböznek, mert nyelvrendszeri, s ebből következően nyelvi kifejezési lehetőségeik alapvetően azonosak.		
	3. A felhasználási terület	
familiáris, intim helyben, munkahelyen beszélt nyelv		nyilvános iskola, hivatal, tudomány beszélt és írott nyelv
	4. A használói kör	
elsősorban alsó társadalmi réteg		elsősorban közép- és felső rétegek
	5. Akronológiai sorrend	
elsődleges előzmény (a köznyelv forrása)		másodlagos következmény (nyelvjárásból v. nyelvjárásokból indulva alakult ki)

Nyelvjárás	Vizsgálati szempont	Köznyelv
	6. A területi elterjedtség	
kötött szók(ebb)		kötetlen elvileg teljes
	7. A kommunikációs hatókör	
csekély korlátozott kisebb, ill. kicsi megértési hatósugár		optimális korlátlan nagy, ill. maximális megértési hatósugár

18.2. A mai magyar nyelvjárási régiók

A nyelvjárásokat szokás csoportosítani egymáshoz való hasonlóságuk és különbségeik mértéke, illetőleg területük nagysága alapján. Vannak ugyanis olyan, a köznyelvben ismeretlen nyelvi jelenségek, jelenségnyalábok, amelyek együttesen fordulnak elő meghatározott nyelvjárásokban, illetőleg kisebb-nagyobb területeken, s ezek a jelenségek a nyelvjárások osztályozásának a legfontosabb fogódzói. Értelemszerűen minél kisebb a terület (például: egy kicsi település), annál egységesebb a nyelv(használat), s minél nagyobb a terület, általában annál heterogénebb a nyelvjárás is. Megkülönböztethetünk tehát kis területű, közepes területű és nagy területű nyelvjárásokat. Kis területűek az egy településhez kötődők, az ún. **helyi nyelvjárások**. Ide a falvak, valamint a kisvárosok nyelvhasználata tartozik (amennyiben persze regionális nyelvűek). A közepes területűeket egymáshoz nyelvrendszerint is nagyon közel álló helyi nyelvjárások alkotják. Ilyen például a rábaközi, a sárréti, a szigetközi és a háromszéki székely nyelvjárás. Ennek a típusnak a neve a **nyelvjárás csoport**. Az a tény, hogy egymáshoz földrajzilag is közel álló helyi nyelvjárások nyelvtani szerkezetüket s szókészletüket tekintve is lényegében azonosak, azzal magyarázható, hogy beszélőik között a kommunikációs kapcsolatok gyakoriak (voltak), ennek pedig szükségszerű következménye a nyelvhasználat megközelítően azonos irratlan normáinak a kialakulása és rögzülése. A nagyobb területű, több nyelvjárás csoportot magába foglaló regionális nyelvi alakulatok a **nyelvjárási régiók**. Lássuk ez utóbbiakat! Néhány fontos jellemző jegyük megemlítésével, konkrét példákkal s nyugatról keletre haladva mutatjuk be őket. Közlünk rövid szövegrészletet is mindegyik régió valamelyik településéről, s néhány nyelvjárás szigetéről is. (A szövegek közlések egyszerűsített átírásúak.) Ehhez közöljük a magyar nyelvjárási régiók Juhász Dezső készítette térképét.

18.2.18.2.1. A nyugat-dunántúli nyelvjárási régió

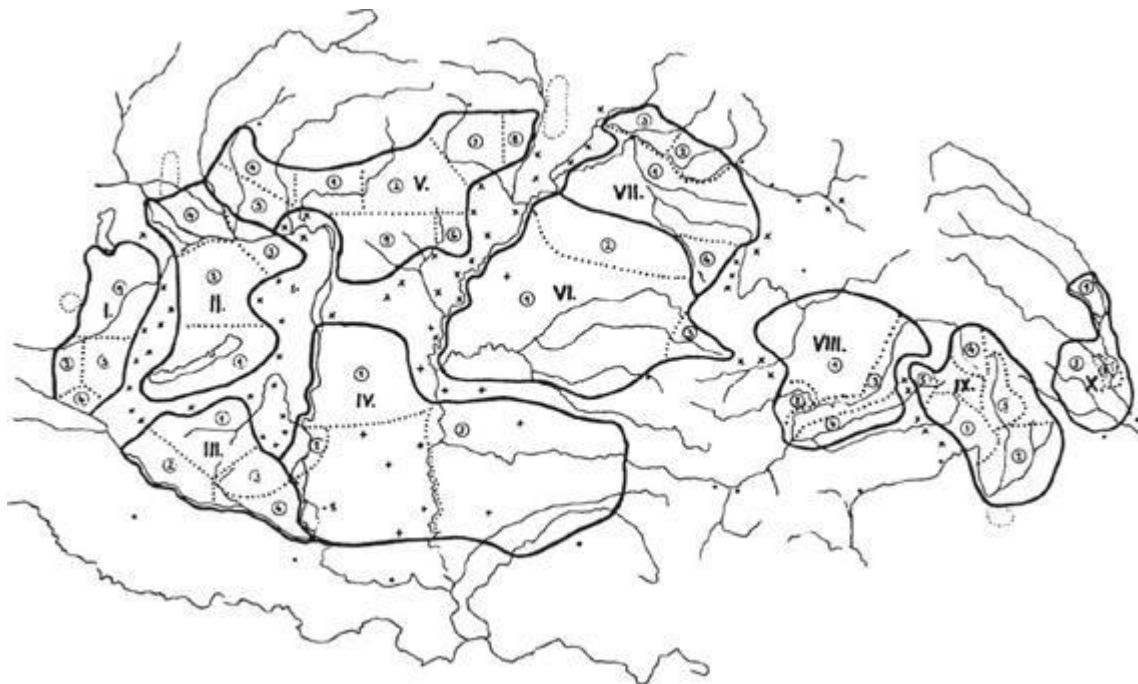
Az északnyugat-dunántúli, a vasi, a zalai, az őrségi és a hetési nyelvjárások tartoznak ide.

Megvan fonémaként a zárt *ë* (*embër, lëhet*), az *ó, ö, é* nyitódó kettőshangzóként jelentkezik (), a köznyelvi hosszú *ú, ű, í* általában rövid (*kut, tűz, víz*), gyenge fokú, illetőleg illeszkedésszerű *ö-zés* jellemzi (*bötü, öspörös*, ill. *kötvö, löktö, fülö*). Erős az *l*-ezés (*hel, illen`ilyen*), a *j* mássalhangzó után csak összetétel határán fordul elő (*borgyu, kalaptya*, de: *mëgjavul*). Az *ikes* ragozás erős.

Szövegrészlet: *Mastanábo van, nëm lëhet panas, ab biztos. kertyibe má írık a cserësnye, ha im mëty tovább, a mi fánkonn is piros lëssz a . De ezék a nëm tunnak bikim marannyi, osztám is lëszëdik, az a csoda, hos sëmmi bajjok tulö. Mëk uket ëccër, had agyonn. A mütkorogba it a kerbe a fák között, ippenn gyüt-tem, hom mëgátom uket. De monhat az embër ezéknek, amit akar.* (Mihályi, Győr-Moson-Sopron megye. A felvétel 1970-ben készült)

18.2.18.2.2. A közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió

A Balaton-vidéki, az észak-dunántúli, az észak-dunai és a csallóközi-szigetközi nyelvjárás típusok alkotják.

Zárt *ë*-zõ (gyerék), a köznyelvi *ú, u, í* általában rövid (*huz, füz, tiz*), a Balaton vidék kivételével erősen *i*-zõ (*kisz, szíp, vír*), a szótagzáró *l* zártabbá teszi s kiesve megnyújtja az előtte álló magánhangzót (*parancsul, parancsút*). Közepesen *l*-ezõ (*gõla, hel, mëllik* 'melyik'). Közelebb áll a köznyelvhez, mint az előző régió.

Szövegrészlet: *Néha a tehenet is ha mëkfejtük a kalapungba, aszt is mëgittuk. Az is előfordút töpszörössen: ehések vótunk! Mijást kiértünk a falubú, má elővëttük a kënyeret, asztán ëttünk. Össze van a som. Mikor má mëkpuhú finomra, lépotyog a fá-ru, asztán a bokor ajja teli van. Aj jó dolog! A magyaró akkor jó, amikor má piros, mikor má kivállik a kütyüjébú. Má kisasszon táján akkkor jó. A bikmakkot, aszt is össze szoktuk szënnyi. Az ujam mind a papsipka, az ize meg akár csak a díjõ vaj a magyaró. Mëg tésztára is jó vóna.* (Bakonyszentlászló, Veszprém megye. A felvétel 1963-ban készült.)

18.2.18.2.3. A dél-dunántúli nyelvjárási régió

A közép-somogyi, a dél-somogyi, az észak-baranyai és a dél-baranyai nyelvjárástípus tartozik ide.

Zárt *ë*-zõ (*dëszka, lë, së*), erős az *ö*-zés (*kendör, löhet, mönünk*), előfordul a nyílt *é*-zés is (*kégyó* 'kígyó', *késér* 'kísér'). A tárgyas igeragozásban Baranyában és Somogy déli felén általánosak a *mondi, monditok, mondik* (= mondja, mondjátok, mondják)-féle igealakok, eléggé általános a *lovik, kertyk-típusú* (= lovuk, kertjük) birtokos személyjelezés.

Szövegrészlet: *Hát régebem mëg a kukoricaszõdés, az, monthatnánk talán, vi-gabban izs vót, mint mast, ha nehezebb izs vót a paraszti munka. Akkor nemigõn szõtték fosztva a kukoricát, mint mastanába, hogy minygyá mëhet a kazsba, hanem akkor először csak úty csumássan szõtték, és hazavitték, a pajtába, asztá este össze-gyüttek a szomszédok, a rokonok, nahát asztán legé vót a házná vagy lány, inkább a lánho jobbam mõntek a*

legényõk, asztá hád bor is akatt ojankor, és bizony . *Elõszõtték a jó magyar* *és danúgattak, amik persze ki nem fogyott a kukorica. Utánna mëg mëg is szokták vendëgonyi õket.* (Szenta, Somogy megye. A felvétel 1961-ben készült.)

18.2.18.2.4. A dél-alföldi nyelvjárási régió

A Baja környéki, a kiskunsági és a Szeged környéki nyelvjárástípusok alkotják.

Az *ö*-zés a fő jellemzője (*embör, mögvõtte, kõrõszt*), emiatt az *ë*-zés szűkebb körű. Megvan a többhang értékű (= *a + l, e + l*) *a, e* (*asó* 'alsó', *esõ* 'első'), jelentkezik az *l, r, j*-nek a megelőző magánhangzót nyújtó hatása, köznyelvi *óx, o* helyén gyakori az *ú, u* (*rúzs, lu*). A *-hoz/-hez/-höz* leggyakoribb változata a *-hó/-ho, a -szor/-szër/-szõr-é* pedig a *-só/-szo*.

Szövegrészlet: *Mikor kenyérsütéshöz készültünk, előző napom mindig bekészítettük a lisztöt, hogy az jó meleg lögyön, mert a kenyér csak akkor kelt szépen, hotyha meleg hejön vót a lisztye neki. Este morzsotkát ásztattunk. Pár óra hosszájig asz kelt, utanno kovászt készítettünk, egy részit a lisztnek kivöttük a teknyőbű, féretöttük, abba készítettük a kovászt. Létakartuk, melek földöt a zabrosz alá, s az röggelig ot mökkelt.* (Izsák, Bács-Kiskun megye. A felvétel 1961-ben készült.)

18.2.18.2.5. A palóc nyelvjárási régió

A nyugati palóc, az északnyugati palóc, az Ipoly vidéki, a déli palóc, az Eger vidéki, a középpalóc, a keleti palóc és a Hernád vidéki nyelvjárástípus tartozik ide.

Ez a legtagoltabb nyelvjárási régió, számos és változatos nyelvjárási jelenség jellemzi. A legjellegzetesebb palóc nyelvjárási jegy az, hogy az ajakkerekítéses köznyelvi *a*-val ajakkerekítés nélküli *?*, a köznyelvi *á*-val szemben pedig hosszú *a* (= *ā*) áll szemben (*ád, káp, anyām*). A középső és a nyugati palócban megvan az *ly*, tehát az a mássalhangzó, amelynek képzésében nem a nyelv pereme, hanem hátának elülső része játszik döntő szerepet úgy, hogy a nyelv pereme az alsó fogsorra támaszkodik (*foljó, hely*). (Ezt nevezik szaknyelven alveopalatális laterálisnak, szemben az *l* jésített ejtésű realizációjával, amelyet dentalveoláris laterálisnak hívunk.) A középső, a déli és a keleti palócra jellemző a *szeker*, vereb-típus. A zárt *ě* általános. Előfordul az ún. családi helyhatározó rag (*-ni, -nyi* 'ékhöz', *-nól, -nől* 'éktől', *-nott, -nött, -nött* 'éknál': *birónyi* 'bíróékhoz', *Sandornó* vagy *Sandoréknó*: 'Sándoréktól').

Szövegrészlet: *Hāt, – bijom mikor en tizenégy, álllyik hoty kimárattám, elméntem ēn ā fileki gyārbā dolgozni. nem nágyon ákárták engednyi, hogy két konyhat hogy vezetnének, de hāt – nekēm mēk kedvem, hogy elmēnek en, oszt keresēk. Hāt mikor mēkkáptám āz fizetést, bijony gyēnge, – hārminchāt koronā – sosē felejtēm el; bijony anyā āszontā, hoty hāt āzé nem, ēty hētyik hārminc koronājē, mārāgyyák othon.* (Egyházas-bást: Nova Bašta, Szlovákia. A felvétel 1957-ben készült.)

18.2.18.2.6. A Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régió

A hajdú-bihari, a közép-tiszántúli és a nyugat-kalotaszegi nyelvjárástípusok alkotják.

Zárt *ě*-ző, s záródó kettőshangzók jellemzik (). Erős az *l, r, j* nyújtó hatása (*bornyu* 'borjú', *ökör* 'ökör') és az *i*-zés (*níz, kerítés* 'kerítés'). Köznyelvi rövid *u, ü* helyén gyakori a hosszú *ú, u* (*kútat, útas, füves*). Jellemzi a *mēgyēn, lészēn, tészēn, vészēn* előfordulása. A köznyelvi *e ~ ő* váltakozású szavaknak (*fel ~ föl, veres ~ vörös*) csak az *e*-ző megoldásai járatosak. Az *-ul, -ül* igekezítő magánhangzója hosszú (*kerül, tanul*).

Szövegrészlet: *A locsólkodás? Hāt az nagyon jól mēnt is. Átaljöttek meg az elnök. Mostunk ippen. Hām mondom, elmúlt mán a locsolásnak az ideje, mit akartok? Akkor a nekünk, a vízzel. Össze, vissza lucsoltag bennünket. Ná, mondom, ez, ez nem számít, hanem gyerünk csak ek kis tiszta vizet. Kiszalattunk a kútho. A vedret felvettük, akkor ming bementünk a házba, űk mek kimmarattak. Oszt az ablakon keresztül verdestük egymásho a vizet, űl locsoltuk meg egymást.* (Hosszúpályi, Hajdú-Bihar megye. A felvétel 1961-ben készült)

18.2.18.2.7. Az északkeleti nyelvjárási régió

A szabolcs-szatmári, a bereg-ugocsi (a Munkács és Huszt közötti kárpátaljai nyelvjárások) és az ungi (az ungvári járás és a vele szomszédos kelet-szlovákiai nyelvjárások íző települései) nyelvjárástípusok tartoznak ide.

Nincs meg a zárt *ě*, viszont (az ungi nyelvjárástípust nem tekintve) két *é* fonéma jellemzi: az egyik tipikus realizációja a záródó típusú kettőshangzó (), a másiké pedig a nyitódó típusú kettőshangzó (). Igen erős az *l, r, j* nyújtó hatása (*körte*), gyakoriak a *szeker, tehen*, vereb-típusú alakok. A köznyelvi felszólító igealakok kijelentő formákként való használata nemcsak a *t* végű igéket érinti (*mennyünk* 'megyünk' és 'menjünk').

Szövegrészlet: *A Natytemplomnál két falusi ember, oszt kérte, valami nagyvásár hoty hum, merre van. – Itt van a Hatvan uccám mennyenek vigig, elirik a Tizenhárom-várost, ot keresztülmennek, ott a vásár. Azok meg mongyák: Hallot komám, hatvan uccám mennyü keresztül, mek tizenhárom városon? Mennyik af fene, egye meg a fene aszt a vásárt! Gyere, fordujjunk, mennyünk vissza!* (Debrecen: Hajdú-Bihar megye. A felvétel 1961-ben készült.)

18.2.18.2.8. A mezőségi nyelvjárási régió

Ide a belső-mezőségi, az Aranyos vidéki, a Maros menti, a Küküllő vidéki nyelvjárástípusok tartoznak.

Szórványosan van ugyan zárt *ë*, de nem fonémaként. A hosszú magánhangzók gyakran megrövidülnek (*apro, kesztyü*). Jellemzi a nyílt a-zás (*hasszu, razs, sak* = hosszú, rozs, sok). Magánhangzóközi helyzetben a *v* mássalhangzó *β*-ként realizálódik. (A *β* a *v*-nek mindkét ajak közreműködésével képzett változata: mint az angol *w* a *we* névmásban.) A Belső-Mezőségen a *ty*-nek *cs*, a *gy*-nek *dzs* realizációja is előfordul (*kucsa* 'kutya', *hadzma* 'hagyma').

Szövegrészlet: *Tél wót, amikar elváktam a lábamat. Elementem Feri bátyámhoz, amikar bëkoetoette roektoen bëtedet Szászvárasra korházba.... Att eccer asz monták, hogy ülyek ety hétig. Amikar a hét letött, kivettik a cërnát, elindult a vír az ujambul. Akkor megint asz monták, hogy még ülyek háram napig; üitem háram napig, hazajüttem. Tél wolt, nem wót szabad, hogy járjak künt, de azér én nem állattam meg, hogy ne mennyek a szánkával.* (Lozsád: Jeledinti, Románia. A felvétel 1959-ben készült.)

18.2.18.2.9. A székely nyelvjárási régió

Az udvarhelyszéki, a háromszéki, a csíki, a gyergyói és a (kelet)marosszéki nyelvjárástípusok, tehát a történelmi Székelyföld nyelvjárásai tartoznak ide.

Zárt *ë*-zö. Az *ó, ő, é*-nek kettőshangzós realizációi is vannak. Az *l, r, j* nyújt. Jellemzi az *ö*-zés és az *o*-zás is (*körösz, házbo, hovas*). Az ún. családi helyhatározóragokat használják (l. följebb, a palóc régiónál). Az idősebbek nyelvhasználatában még ma is eleven az elbeszélő múlt (*harangozának, járék*) és a feltételes mód jelének *-nó, -nő* változata (*tudnók, kérnők*). Gazdag a gyakorító igekepzők rendszere (*illogat* 'iszogat', *pipákol* 'pipázgat', *nyiszitél* 'nyiszál', *ugráncsol* 'ugrándozik'). A visszaható *-ódikk, -ődikk* képző gyakorta szenvedő jelentésű (*elhozódott a fa*).

Szövegrészlet: *Kényérsütés az úgy mëty, hogy lisztët kihozzuk, kihozzuk a tek-nöt, mëkszitállom, akkor mëkfözöm a krumpit, jól fëverëm, mind a püréi?nek, s hagyom, hoty hüjem mëg. S amikor mëkhüt, az a krumpli, nä lëgyëm főró, akkor mëgásztatom a kovászt, ety kicsi kovászlavat és élesztöt. S ako jól-jól fëverëm, ësszekavarom, s úty hagyom. Dä äste csinálom öröké, met jobb a kënyér.* (Kászónimpér: Imper, Románia. A felvétel 1961-ben készült.)

A székely régió nyelvi képét elsősorban településtörténeti tényezők alakították ki. A 12. és 13. században nyugat- és dél-dunántúli magyar (székely) néprészlegek áttelepítésével erősítette meg a magyar királyság a keleti erdélyi gyepuket. (Ez az oka annak, hogy egyes székely nyelvjárástípusok és a nyugat- meg dél-dunántúli nyelvjárások között ma is kimutatható egyezések vannak.)

18.2.18.2.10. A moldvai nyelvjárási régió

Az északi csángó, a déli csángó és a moldvai székely nyelvjárástípusok alkotják.

Többségben zárt *ë*-zö. A *v* fonémának megvan a *β*-realizációja is. Számos mássalhangzót jésítetten ejtenek. Jellemző csángó sajátosság az *sz*-elés: köznyelvi *s*-nek *sz*-ként való ejtése (*maszt* 'most', *lásszók* 'lássuk'). Gyakori a mássalhangzók szóvégi kettőződése (*péntekenn, rákk*), a hiátus (*hüessz* 'huvös', *hooz* 'havazik'), a hangátvetés (*feteke* 'fekete', *mazdag* 'madzag') és a határozott névelő *z*-jének a követő szóhoz kapcsolódása (*ziszten* 'az Isten', *zember* 'az ember').

Szövegrészlet: *Nállunk it Szabófalába fült ész szigëny embër. Dorsos [= nagyon, roppantul] szigim fült, Ulyan szigin, hosz szokszor nem bot mirä igyik vizet. Egisz iëletibe szolgálni fült bojëreknël, a kazdagaknal, a, a zemberëknël a faluba, ës nem tudat sehul boldogulni ez a szigin ember. Ott a házába az asszomval mindig veszekëttek. Aszmonta az asszan nekije, a bábája [= felesége]: – Hát të nem tudz boldogulni, csak azët, met të*

nem jártál ẽ zizskalaba, mikor kicsi ƒultál! (Szabófalva: Saboani, Románia, Moldva. A felvétel 1958-ban készült.)

A moldvai csángók elődei a 14. század táján a Mezőségről, közelebről a Maros középső és az Aranyos alsó folyásának vidékéről települtek Moldvába és számos, a székelyektől eltérő mezősi vonást megőriztek. Ők a legarchaikusabb kultúrájú és nyelvű magyar népcsoport. Immár (hozzávetőlegesen) fél évezrede élnek a magyar nyelvterülettől elszakadva úgy, hogy nem vettek, nem vehettek részt a magyarság nemzeté válásának folyamatában.

Olyan vélemény is van, hogy a moldvai csángók a honfoglaló magyaroknak a Kárpátok vonulatain kívül rekedt töredékei, illetőleg azok leszármazottai. Ez a vélekedés nyelvészeti oldalról nem fogadható el.

Vannak úgyszólván minden nyelvterületen, így a magyaron is sajátos helyzetű nyelvjárások, az ún. **nyelvjárásszigetek**. Két típusuk van. Az egyik esetben az adott nyelvjárást más nyelvű települések veszik körül, a másik esetben eltérő típusú azonnyelvi települések. Az előbbieket szokás a *külső nyelvjárássziget*, az utóbbit pedig a *belső nyelvjárássziget* elnevezéssel illetni. Újabban az előbbit a *nyelvsziget*, az utóbbit a *nyelvjárássziget* terminussal jelölik. Magyar nyelv-szigetek is kétféleképpen jöttek létre. Egyrészt úgy, hogy magyar anyanyelvűek eredeti, magyar nyelvű környezetükből idegen nyelvű környezetbe települtek át. Gondoljunk a moldvai csángókra és a bukovinai székelyekre: az előbbieket elődei a Mezőségről vándoroltak ki Moldvába, az utóbbiaké pedig Csíkmadéfalváról települtek Bukovinába, román környezetbe. Másrészt pedig úgy, hogy maradtak ugyan eredeti helyükön, magyar környezetük azonban megszűnt (háborús pusztítások, az etnikai arányok erőszakos megváltoztatása vagy természetes megváltozása, illetőleg a közvetlen magyar nyelvű környezet nyelvi asszimilálódása következtében), s beköltöz(tet)éssel más nyelvű népcsoport vagy -csoportok vették körül őket. Magyar nyelv-sziget például a Felsőőr vidéki nyelvjárás (Ausztia, Burgenland), amelyet három községben (Felsőőr, Alsóőr és Orisziget: Oberwart, Unterwart, Siget in der Wart) beszélnek. Ez a nyelvjárás a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióhoz, azon belül az észak-nyugati nyelvjárástípushoz tartozik. Nyelvszigetet alkot a szlavóniai magyarság is a mai Horvátországban (Haraszi, Kórógy, Szentlászló, Rétfalu: Hrastin, Korog, Laslovo, Retfala és társaik). Ez is, miként a Felsőőr vidéki, akkor és úgy alakult ki, amikor a török hódoltság idején a környező magyar lakosság elpusztulván délszláv, illetőleg német lakosság telepedett a helyére. Nyelvsziget Nyugat-Szlovákiában a Vág folyó melletti Vága (Váhovce) nyelvjárása, az úgyszintén nyugat-szlovákiai Nagyhind (Chyndice) nyelvjárása, a szlovákiai, Rozsnyó környéki Csucsom (Čučma) nyelvjárása, a szerbiai (bácskai) Kupuszina (Kupusina) nyelvjárása és számos nyelvjárás Erdélyben, így például Magyarlápós (Lăpuș), Tárkány vidéke, Lozsád (Jeledinti), Szakadát (Săcădate). A nyelv-szigetek számos régies nyelvi sajátosságot megőriznek. – A magyarországi magyar nyelvjárásszigetek belső migrációval, tehát úgy jöttek létre, hogy telepeseikként magyar anyanyelvűek csoportjai kerültek más magyar nyelvjárási környezetbe. Orosháza nyelvjárása például északnyugat-dunántúli eredetű, Nagyiváné Eger környéki, Csanádpalotáé és Kiskunmajsáé palócos-jászos, Dávodé Garam-Zsitva közti, Pátyé kiskunsági, Alpáré Mátra vidéki. A magyar történelemben számos telepítés volt. A legszámosabbak a 17.–18. században, amikor a török hódoltság idején elpusztult alföldi területekre telepítettek különböző helyről embereket az elnéptelenedett vidékek benépesítésére, művelésbe fogására.

Szövegrészlet: *E srájtlik* [= csirke alakban megjelenő mitikus lény] *ojjanog* *mind ẽ nyomorut tikfi.*

Idésanyám *zhodzs ẽccer talat ojjan ẽ guzsoro-dott tikfijat, osztán fõtöttẽ e kemence vállára. Mikor hazamënt, má akkor monta neki ez annya: Hun szëtted jeszt e dök tikfijat? Iszëj jes srájtli!O?am mëg aszonta, ot talátam*

szëgint e kert alatt. od guzsorodod videssen [= vizesen]. *Osztáj jemëntek hazuru, mire hazamëntek, od* *ẽ*

rokázs buza, *ẽ srájtli okáttá.* (Felsőőr: Oberwart, Ausztia. 1939-es gyűjtés.)

18.3. Tallózás nyelvjárási jelenségek között

18.3.18.3.1. A nyelvjárási szókincsről

A **tájszavak**, tehát a köznyelvben ismeretlen, egy vagy több nyelvjárásban viszont ismert, használatos szavak jelentik az egyik feltűnő nyelvjárási sajátosságot. A tájszavaknak három fő típusa van. A **valódi tájszavak** a köznyelvben ismeretlenek, éppen ezért a köznyelvi beszélők számára érthetetlenek. Ilyen például a 'fenoko' jelentésű *fën* és a 'vakond' jelentésű *honcsok*. A **jelentésbeli tájszavak** megvannak a köznyelvben is, de a nyelvjárás(ok)ban van(nak) eltérő jelentés(eik) is. Ilyen a *kecske* főnév, amelynek némely nyelvjárásban 'szabó'

jelentése is van. Az **alaki tájszavak** csak kiejtésükben különböznek köznyelvi megfelelőjüktől (például a *dérágo* a *drága* szótól, az *öspörös* az *esperes*-től vagy a *pazul* a *pazarol*-tól. Vagy említsük a *csalán* néhány táji változatát: *csollán*, *csolláng*, *csonya*, *csihánt*, *csinál*, *csinált*, *csinár*). Jellemzőjük továbbá, hogy általában megértik őket a köznyelvi beszélők is. Többnyire akkor is, ha önmagában áll a szó, de mert a szavak többnyire mégiscsak szövegösszefüggésben hangzanak el, a szövegkörnyezet segít „megfejtani” a nehezebb eseteket is.

Arra a kérdésre, hogy melyik típusú tájszóból van a legtöbb, a válasz így hangzik: az alakiból. A sorban a valódi tájszavak következnek. Legkevesebb a jelentésbeli tájszó. Mivel a tájszótárak elsősorban a valódi tájszavak tárházai, legjobban a valódi tájszavak számát becsülhetjük meg. Eszerint egy átlagos magyarországi helyi nyelvjárásban még ma is számolhatunk hozzávetőlegesen két- és háromezer valódi tájszóval. Kisebbségi körülmények között, illetőleg archaikus nyelvjárásokban ennél természetesen többel, sőt az előbbi esetekben jóval többel kell számolnunk.

A nyelvatlaszoknak köszönhetően a nyelvjárási szókészlet egy részének területi megoszlásáról is viszonylag pontos képünk van. Érdekes és tanulságos látni térképen (adatos és szimbólumokkal történő bemutatásban egyaránt), hogy egy-egy fogalomnak, tárgynak hányféle különböző táji elnevezése s mely területeken fordul elő. Mozaikszerű kép tárul elénk, mert a legtöbb fogalomnak több elnevezése is van, s ezek döntő többsége értelemszerűen nyelvjárási megnevezés. A napraforgót például egyebek mellett a következő szavakkal jelölik a különböző nyelvjárásokban: *tényérrózsza*, *tányérica*, *tálvirág*, *kónic*, *tutyëlla*, *szotyola*, *rica*, *uszu*, *napra*, *forgó*, *makuka*. A patkánynak meg ilyen elnevezései vannak: *guzgán*, *keréc*, *klócán*, *nagyegér*.

Eredetüket tekintve a tájszavak is vagy megőrződött régiségek, vagy a nyelvjárásban létrejött alakulatok, vagy más nyelvből, illetőleg nyelvváltozatból érkezett jövevények, vagy pedig szóteremtés eredményei. A *mony* például a finnugor alapnyelvből öröklődött (jelentése: ’tojás; férfi nemi szerv’). A székely *nyököti* ’dadogó’ a *nyökög* ige tövéből alakult származékszó, a rábaközi *észér* ’mohó, kapzsi, törtető’ az *észik* tövének a továbbképzése. A népnyelvi *szabadkémény* ’a régi szabadtűzhelyes konyhából mennyezetszerűen nyíló négyzetes, fölfelé keskenyedő, szűkülő kémény’ összetett szó. A németből (bajor-osztrákból) került a magyar nyelvjárásokba a *firhang* ’függöny’, a *tëpik* ’kézi szövésű szőnyeg’, a *cvidër* ’nyügös, rossz kedvű’ és a *grejffül* ’elesen, ellop’. Orosz jövevényszó a *davaj* ’ide vele! gyertünk!’, amely a Vörös Hadsereg II. világháborús magyarországi hadjárata idején került a magyar nyelvjárásokba. (Többnyire szólás is kerekedett belőle, Rábaközben például az, hogy: *Jobb volt tavaly, mert nem volt davaj.*) Szóteremtéssel jönnek létre a hangutánzó-hangfestő szavak és az indulatszók, s közöttük mindig vannak bőven tájiai is. Nyelvjárási szóteremtés eredménye például a *bén* ’böng’ és a *púz* ’szájából vizet fúj ki; szellent’. A jövevényszavak egy részét a nyelvjárásokban is át szokták alakítani, hogy érthetőek legyenek. Ennek az eljárásnak népetimológia a neve. Népetimológiás alakulat például a *kelkáposztá*-ból származó *kertkáposzta*, a latin *peronospora*-ból létrejött *fenerösszpora* és a román eredetű nyelvjárási *fotogén*-ből ’petróleum’ „megalkotott” *fütógém*.

Mivel a tájszavak jelentős hányada a hagyományos paraszti gazdálkodással, illetőleg a hagyományos falusi életmóddal függ össze, s mivel a termelőszövetkezetek megszervezésével, illetőleg a technika és a mezőgazdasági technológia fejlődésével ez a gazdálkodási forma gyökeresen megváltozott, mondhatni: megszűnt, a tájszókincsnek éppen a központi tartománya kényszerült kiszorulási pályára. A táj szavak visszaszorulása úgy értendő, hogy a mindenkor következő nemzedék tagjai egyre kevesebb tájszót tanulnak meg és ismernek, merthogy nem ismerik már azokat az eszközöket és munkafolyamatokat, amelyek szüleik számára többnyire még természetesek voltak. Jól mutatja ezt egy vizsgálat Rábaközben (a Kapuvár melletti Osló községből) 1980-ból: a hagyományos paraszti gazdálkodás 330 szavát csak a legidősebbek ismerik hiánytalanul, a 10–18 éveseknek már csak 13 százaléka. Igazolható ez a természetes tendencia időbeli mélyítéssel is. Ha azt vizsgáljuk például, hogy a 20. század eleji nyelvjárási szavakat milyen arányban ismerik ugyanazon nyelvjárás beszélői évtizedekkel később. Egy 1913-as nyelvjárási szólista adatainak ismertsége a következő volt 1972-ben a rábaközi Mihályiban:

18.2. táblázat -

	Már nem ismerik	Visszaszorult	Jól ismerik
50 éven felüliek	30%	35%	34%

25 évesek	46%	27%	27%
-----------	-----	-----	-----

(A *visszaszorult* azt jelenti: 'elsősorban az idősebbek nyelvhasználatában s már csak ritkán előforduló [szó]', szaknyelven: archaizmus.)

Keletkeznek-e új tájszavak? Igen. Bár korántsem annyi, mint korábban. A szókészleteti neologizmusok zömét a nyelvjárások a köznyelvtől kapják úgyszólván naprakészen, ezért a helyi új szavak száma kicsi. Kisebbségi körülmények között a magyar nyelvjárásokban is több vagy kevesebb, illetőleg számos jövevényszó használatos, amely az adott ország köznyelvéből vagy az érintkező nyelvjárásokból kerül az ottani magyar nyelvjárásokba. Így például a kórógyi (horvátországi) nyelvjárási *gordaony* 'holló' és a Mura-vidéki nyelvjárások *regressz* 'pótlék' szava délszláv, a felvidéki nyelvjárások *skorica* 'fahéj' és *skuli* 'kancsal' szava szlovák, az erdélyi nyelvjárások *orda* 'édestúró' és *pakulár* 'juhász' szava román nyelvi hatást tükröz.

18.3.18.3.2. A nyelvjárási hangtanból

Ami a nyelvjárások hangtanát illeti, összefoglaló megállapításként rögzíthetjük, hogy a magyar nyelvjárásokban megvan mindegyik köznyelvi fonéma. De nem mindegyik nyelvjárásban van meg mindegyik. A palóc nyelvjárások egy részében például nincs meg a köznyelvi *a*, csak az illabiális *á*. A felsőöri parasztság nyelvjárásában nagyjából a 20. század negyvenes éveig nem volt meg a *ty* és a *gy*. Viszont: több nyelvjárásban is vannak olyan fonémák, amelyek a köznyelvben ismeretlenek.

A köznyelv és a nyelvjárások közötti, a fonémaállományban jelentkező különbségeket az alábbi táblázattal szemléltetjük. Szögletes zárójelben vannak a csak nyelvjárási fonémák, a többi köznyelvi és nyelvjárási egyszerre.

18.3. táblázat -

A rövid magánhangzók			A hosszú magánhangzók				
<i>U</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>		<i>ú</i>	<i>u</i>	<i>í</i>	
<i>O</i>	<i>ö</i>	<i>ë**</i>		<i>ó</i>	<i>o</i>	<i>é</i>	
<i>A</i>	<i>[œ]**</i>	<i>e</i>		<i>[a]</i>	<i>[œ]</i>	<i>[e]</i>	
		<i>[ä]**</i>	<i>[á]</i>			<i>[ä̃]</i>	<i>á</i>

**

18.3.18.3.3. A nyelvjárási alaktanból

Lássunk néhány példát alaktani nyelvjárási jelenségekre! Az *ó ~ a-*, *ő ~ e*-tőtípus (*nő ~ neje*) a nyelvjárásokban jóval gyakoribb, mint a köznyelvben (*adó ~ adaja*, *cipő ~ cipejék*, *disznó ~ disznajim*, *erdő ~ erdejé*). Foként Nyugat-Dunántúlon a köznyelvi *-n* és *-ny* végű szavak abszolút szóvégen és mássalhangzó előtt *n*-nel, magánhangzóval kezdődő toldalék előtt pedig *ny*-nyel hangzanak (*arany*: *arant*, *asszon*: *asszonyok*, *ollan*: *ollanyok*). Dél- és Délnyugat-Dunántúlon a birtoktöbbséítő jelhez hozzáteszik a *-k* többséjlet is (*lovajinkak*, *ökrejinkek* 'lovaink, ökrein'). Bizonyos palóc és északkeleti nyelvjárásokban ezzel szemben csak a szövegösszefüggés mutatja, hogy egy vagy több (nyelvtani értelemben vett) birtokról van-e szó (*nagy a lovatok*:

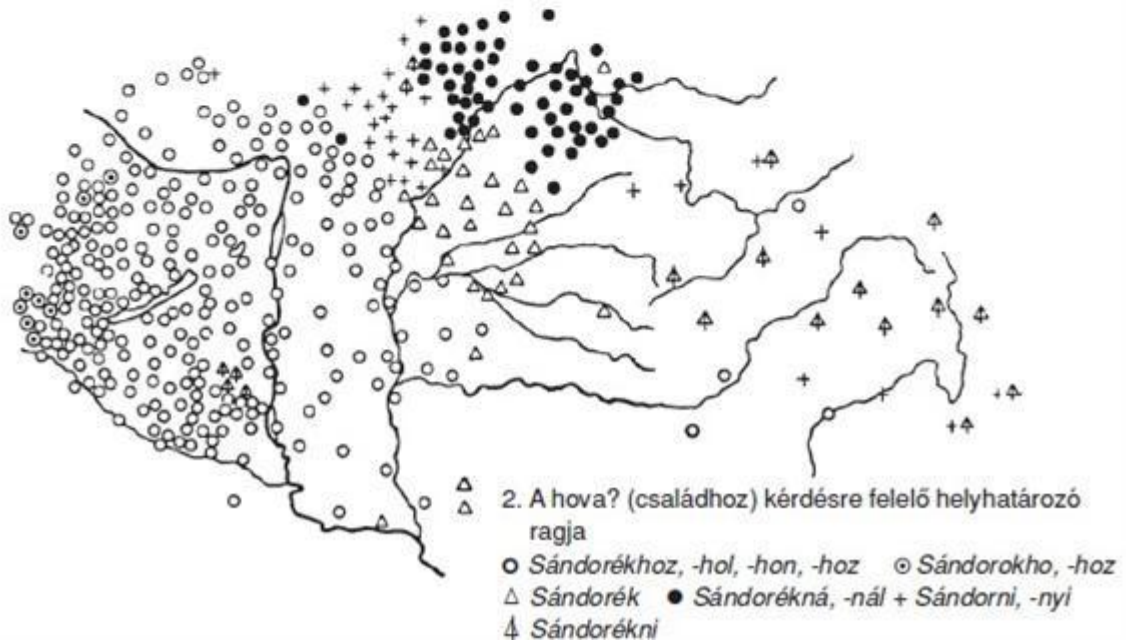
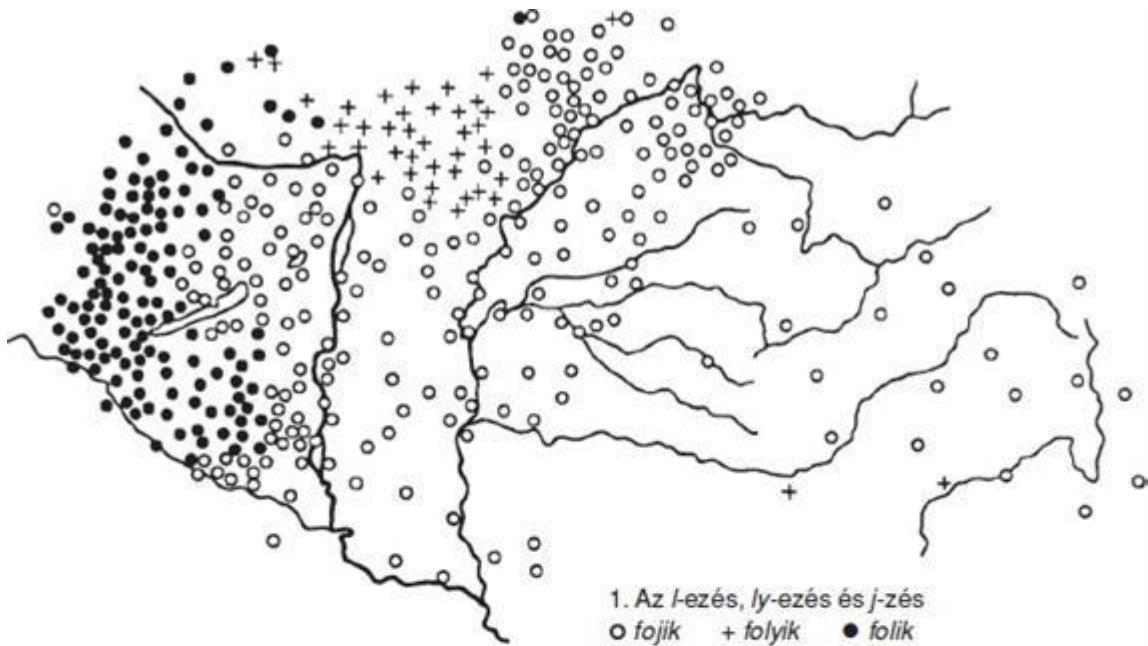
**Magyarázó megjegyzések: 1. A zárt *ë*, azaz a középső nyelvállású *e* sajátos helyzetű hang a magyarban. Ugyanis a magyar anyanyelvűek több mint felének a nyelvhasználatában jelentésmegkülönböztető szerepű önálló hang: *mēntek* = ok mentek (vhova), *mēnték* = ti mentek (vhova). A tíz magyar nyelvjárási régióból nyolcban megvan, csak a mezőségben és az északkeletiben nincsen meg. Regionális köznyelvi szinten is mindenütt használják a két említett régió kivételével. Helyesírásunk nem jelöli (ennek történeti okai vannak: az írott köznyelv legnagyobb részét az északkeleti nyelvjárásokon alapul, s azokban nincs meg ez a hang), s nem tagja a tömegtájékoztatási eszköztől közvetített központi magyar beszélt köznyelvnek sem, miként a budapestinek sem. – 2. Az *œ* az *ö* magánhangzónak a mezőségi nyelvjárásokra jellemző s a köznyelvinél egy fokkal nyíltabb ejtése. – 3. Az *ä* betűvel a nagyon nyílt *e* hangot jelöljük, s tipikus előfordulási helyként említjük a Balaton-felvidék nyelvjárásait, ahol a *Vászprém megyé*, *kácskákó*-röm-ejtésmód ma is gyakori.

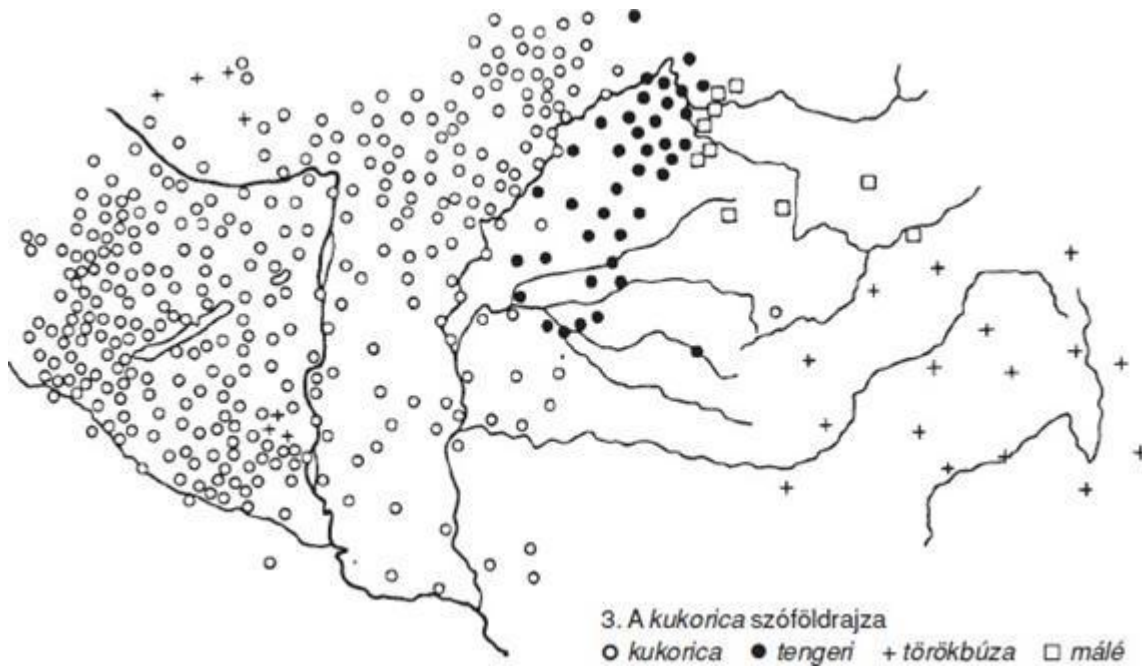
nagyok a lovatok). Feltűnő nyelvjárási jegy az, hogy bizonyos ragok némely nyelvjárásban hangrendileg nem illeszkednek. A következők: a *-hoz* (*székho* 'székhez'), a *-nál* (*kertná* 'kertenél'), a *-vel* (*hamuve* 'hamuval'), a *-szēr* (*há-romszēr*), a *-re* (*krumplrē*) és az (eredményhatározó) *-é* (*hamujé* 'hamuvá'). Más nyelvjárásokban viszont megvan az ajakkerekítéses illeszkedés is mind az igeragok, mind a birtokos személyjelek körében. Példák a nyugati nyelvjárásokból: *ēttē* 'ette', *itta*, *ütöttō* 'ütötte', illetőleg *kezē* 'keze', *ablaka*, *ölō* 'öle'.

18.3.18.3.4. A nyelvjárási mondattanból

Említsünk néhány mondattani nyelvjárási jelenséget is! Északkeleti nyelvjárásokra jellemző, hogy a folyamatosság érzékeltetésére a *fele*, *felé* szót használják (az *őregek beszéltek ezt elfele*). Erdélyben a folyamatosság érzékeltetésére a határozói igenév és a létige kapcsolatát használják (*a fiam el van menve az erdőre*, azaz: most is ott van). Múltbeli tartósságot Erdélyben a *vár* *vala* igealak-típussal fejezik ki (az *imént jár* *vala nálunk*, azaz: nálunk volt huzamosabb ideig). A dunántúli nyelvjárások egy részében a *szokik* jelen idejű alakját a cselekvés bármikori előfordulhatóságának a kifejezésére, a múlt időt pedig a múltban szokásszerűen ismétlődő folyamat jelölésére használják (*fölkelés után én is ki szokok szellőztetni; régen a lakodalmas népek a hintóról szokták szórni a kalácsot*). Palóc sajátosság, hogy egyes számú állítmány áll többes számú alany mellett (*elmúlt az ünnepek*), hogy nem egyezik meg számban a kijelölő jelző és a jelzett szó (*el kellene fűrészelni azt a gallyfákat*). Rábaközben a *kell* segédigét főigeként ragozzák (*énis köllök levelet írni; mi is lē köllöttük aratni a zabot*). Érdekes képet mutat a kapcsolatos mellérendelő mondatok táji kötőszóhasználata. Ugyanis a köznyelvi és a legritkább használatú a nyelvjárásokban. Erdélyben az *s* kötőszó a leggyakoribb, a nyugati palócban a *nos*, a nyelvjárások nagy részében pedig a *még*, *meg*, *mög*. Számos nyelvjárásban a *segít* + főnévi igenév szerkezetet megszakított sorrenddel használják (ki *segítem vinni a létrát; széjjel segítem szedni azt is*). Északi és erdélyi nyelvjárásokra jellemző a *restelli dolgozni; szereti inni; unja üldögélni*-típusú szerkezet. Nyugat-dunántúli nyelvjárásokra jellemző egy sajátos névutó-család, a *hëgyé*, *hëgyëtt*, *hëgül* 'tetejébe, tetejében, tetejéről' (*a farakás hëgyé tettē a kabátját*). Végül megemlítjük azt, hogy az *El kell menjek*-féle szerkezet az erdélyi magyar nyelvhasználatból, illetőleg az azt követők nyelvi gyakorlatából kiindulva kezdett terjedni az írott és a beszélt köznyelvben Magyarországon is. (A nyelvjárási területeken egyelőre nem terjed.) Erdélyben azonban nemcsak a *kell*, hanem a *lehet* és a *szabad* után is felszólító módba kerül az ige (nem *szabad veszekedjenek; be lehet menjek?*).

Lássunk most néhány nyelvjárási térképet! Egy hangtanit (1-es sorszámmal), egy alaktanit (2-es sorszámmal) és egy szókészletit (3-as sorszámmal) Kálmán (1966: 133, 135, 137) alapján.

18.4. A nyelvjárások beszélői és funkciói

A magyar anyanyelvűek száma napjainkban hozzávetőlegesen 14 millióra tehető. Arra vonatkozólag, hogy milyen lehet a nyelvjárási beszélők aránya a magyar nyelvközösségben, meglehetősen téves elképzelések élnek a legtöbb magyar körében. Így például budapesti magyar szakos ELTE-hallgatók körében végzett fölméréseink szerint az a vélekedés sem ritka, hogy a csak a köznyelvet beszélők száma mellett eltöri a nyelvjárásban beszélő magyar anyanyelvűek száma (nem kevesen csak 10 százalékosnak vélik a nyelvjárási beszélők arányát). Igaz, nincsenek pontos adataink, mert reprezentatív fölmérések sem készültek a magyar nyelvterületen. (Nem úgy, ahogy például az egykori NSZK-ban, ahol egy fölmérés szerint 1965 és 1967 között a nyugatnémet lakosság 57 százaléka vallotta magát nyelvjárásban /is/ beszélőnek. Az 1984/85-ös, úgyszintén önbevalláson alapuló osztrák fölmérés szerint pedig az osztrákok 49 százaléka azt jelölte meg, hogy rendszeresen beszél nyelvjárásban, 49 százalék nyilatkozta azt, hogy regionális köznyelven beszél, s csak 2 százaléka azt, hogy legfőbb mindennapos nyelvhasználati eszköze a köznyelv). A magyar nyelvatlászgyűjtők terepmunkái tapasztalatai alapján megfogalmazott véleménye mint leginkább megbízható becslés szerint a Kárpát-medencei magyarság 60–70 százaléka nyelvjárásban beszélt a 20. század hatvanas éveiben (Imre Samu). Egy biztos. Az, hogy ez az arány mára módosult. Tudniillik növekedett a köznyelvi, s csökkent a nyelvjárási beszélők aránya. Drámai arányú változás azonban nem következett be, az eltolódás hozzávetőlegesen tíz százalék lehet. Kívülről s „felülrol” nézve azért látszanak a nyelvjárások annyira visszaszorultnak, mert a nyelvjárási beszélők a köznyelvet, illetőleg annak többé-kevésbé regionális színezetű változatát többségükben elsajátították már, azaz kettősnyelvűvé váltak, s nyelvjárásukat elsősorban, számosan pedig kizárólag megszokott szövegek környezetükben használják csak – tehát idegenek előtt nem. Ezért mondhatjuk, hogy a nyelvjárások rejtőzködve, szemérmesen, feltűnés nélkül élnek a maguk életét.

A magyar nyelvjárásoknak a nyelvközösség egésze anyanyelvi nyelvhasználatában elfoglalt helyét úgy írhatjuk le, ha megállapítjuk, hogyan osztoznak a nyelvjárások a többi nyelvváltozattal a nyelvi kommunikációs feladatok társadalmi méretű ellátásában. Hogy ezt megtehessek, két általános vizsgálati szempontot kell figyelembe vennünk. Egyrészt azt, hogy a nyelvjárások milyen tényezőként vannak jelen az adott beszélőközösség (település) nyelvi életében. Másrészt pedig azt, hogy a nyelvközösség egésze szempontjából nézve milyen funkcióik vannak. Ami az első szempontot illeti, az alapján négy kategóriát állíthatunk föl: a vizsgált nyelvváltozat, ebben az esetben a nyelvjárás 1. kizárólagos változat, 2. fő változat, 3. mellékváltozat vagy 4. reliktum (maradvány)-e? Nos: a mai magyar nyelvterületen valamennyi típus megvan. Kizárólagos anyanyelvi nyelvváltozat a nyelvjárás a kisebbségi magyarok jelentős részének a körében (a moldvai csángók körében úgyszólván teljesen, de máshol is, ahol az anyanyelvi iskoláztatás, illetőleg a köznyelv elsajátításának a lehetőségei nincsenek adva). Magyarországon kizárólagos nyelvváltozatként csak kevesen (az idősebb nemzedék több-kevesebb tagja s a nagyszülőkkel szocializálódó unokák egy része) használják a nyelvjárást. Fő változatként azok beszélik a nyelvjárást, akik már a köznyelvet (annak regionális változatát) is ismerik többé-kevésbé, de legbiztosabban birtokolt nyelvváltozatuk a nyelvjárás. A magyarországi idősebb nyelvjárási

beszélők túlnyomó többsége, s a kisebbségi magyarság egy része ebbe a típusba tartozik, számuk tehát elég nagyra tehető. Mellékváltozatként azok a kettősnyelvű, tehát a köznyelvet s valamely nyelvjárást is birtokló emberek beszélnek a nyelvjárást, akik munkakörük, társadalmi helyzetük folytán a köznyelvet is rendszeresen s aktívan használják, s akiknek számára a nyelvjárás használata a familiáris, bizalmas beszédhelyezethez, illetőleg a hagyományozódott otthoni foglalatosságokhoz (családi események, ház körüli szokványos teendők) kötődik. Az ebbe a típusba tartozók alkotják a szám szerint legnagyobb csoportot Magyarországon. Éspedig azért, mert a nyelvjárási területeken Magyarországon a kettősnyelvűség meglehetősen általános jelenség (nem így kisebbségi körülmények között, ahol a magyar köznyelv használatának többrendbeli és súlyos akadálya van). A nyelvjárást maradványként az erősen köznyelvesült településeken többnyire a legidősebb nemzedék egynemely tagja használja – zömmel a nemzedéki összetartozás, illetőleg hovatartozás jelzéseiként. Ebben az esetben pontosabb volna nem is a nyelvjárást, hanem csak meghatározott szórványos, megőrződött nyelvjárási jelenségeknek, maradványoknak a használatáról beszélni. Ezért ez a kategória nem is felel meg pontosan a másik háromnak, hiszen azt mondhatjuk, ebben az esetben többnyire csupán a nyelvhasználat regionális színesítéséről, speciális stílusesszéközök (lásd 22. fejezet) bevetéséről van szó.

Megfelelő fölmérések hiányában hozzávetőleges számadatokkal sem szolgálhatunk, magyarán tehát: csak becslésekre szorítkozunk. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a magyar anyanyelvű nyelvjárási beszélők körében elsöprő többségben vannak azok, akik fő változatként vagy mellékváltozatként rendszeresen beszélnek nyelvjárást. Jóval kevesebb, de így is népes csoportot (több százezer embert) jelent a nyelvjárást kizárólagos anyanyelvi nyelvváltozatként használók tábora (gondoljunk a kisebbségi magyarság egy részére!) Nyelvjárási elemeket reliktumként bizonyára sok nyelvjárási gyökerű egyesnyelvű, tehát már köznyelvi beszélőnek számító ember használ.

Válaszoljunk most egy fontos kérdéskörre: **mik a nyelvjárástok funkciói?** Nevezzük meg először elsödleget szerepköreiket! Tehát: 1. A nyelvjárástok legfontosabb, egyben eredeti funkciója a közösség tagjai közötti nyelvi kommunikáció biztosítása. Az tehát, hogy kisebb-nagyobb közösségekben a társadalmi érintkezésnek kizárólagos, illetőleg vagylagos nyelvi eszközei. – 2. Másik funkciójuk az, hogy a lokalitás megjelenési formái, s hogy a nyelvközösségekben a kisközösségi azonosságoknak és együvé tartozásnak a társadalmi szimbólumai. (Ez a szerepük a köznyelvvvel, illetőleg a más nyelvjárástokkal szembeni kontraszton alapul. Ahogy a nyelvek a más nyelvekkel beszélőkkel szemben elkülönítő, az ugyanazon nyelvet beszélőkkel szemben pedig azonosító s összekapcsoló szerepük, ugyanúgy funkcionálnak a nyelvjárástok is: kifelé elkülönítenek, befelé azonosítanak, összefognak.) – 3. Következő fontos funkciójuk az, hogy a helyi kultúrának a hordozói és részben teremtoi. (Itt nem a régi értelemben vett „alsó kultúráról” van szó, amelyet elhanyagolhatónak vélték, de nem is arról az idealizált, romantikus kultúráról, amelyről hallani lehet olykor. Hanem arról a mindenkorai körülményektől meghatározott, helyi jellegzetességeket fölmutató kultúráról, amely az adott korban és társadalmi helyzetben X vagy Y nyelvjárást beszélő közösséghez kötöten jelenik meg.)

A nyelvjárástok elsödleget funkciói mellett beszélnünk kell azokról az **alkalmazási területekről** is, amelyekben a nyelvjárástokat, illetőleg bizonyos nyelvjárást jelenségeket, elemeket nem nyelvjárást beszélői körben s nem nyelvi kommunikációs célból használják, alkalmazzák. A következő területek említessenek: 1. A nyelvjárástok a köznyelv bővítésének, gazdagításának, színesítésének a forrásai. (Gondoljunk a magyar irodalmi nyelvi szókészletnek nyelvjárást elemekkel történo tudatos gyarapítására a nyelvújítás idején, a szaknyelvi szókészlet 19. századbeli, tájszókkal is történo bővítésére, vagy a mai köznyelvvnek a nem feltűnő, de a szakemberek számára nyilvánvaló, regionális forrásokra visszamenő bővülésére. (Példa lehet a már említett *kell menjek-féle* szerkezet.) – 2. A nyelvjárástok mint a szépirodalom egyik, elsödlegetesen stilisztikai forrása, stílusformáló eszköze. (A nyelvjárást szavak, kifejezések, hangtani jelenségek a szereplőknek, illetőleg a helyzeteknek a jellemzési, ábrázolási eszközei számos esetben. Példák tucatjait idézhetnénk Petőfitől Móriczon át Sütő Andrásig és tovább, de mert közismert dologról van szó, ettől bízást eltekinthetünk. Érdemes viszont megemlíteni, hogy a nyelvi regionalizmusokkal kapcsolatos spontán stílusérzékelés a nyelvjárást jelenségekben többnyire régiességet érez, ezért gyakran használnak az írók és a költők archaizáló szándékkal nyelvjárást elemeket, jelenségeket. A magyar szépirodalmi alkotásokban számos nyelvi regionalizmus van. – 3. A nyelvjárást a köznyelv tanulását s az iskolai anyanyelvvoktatást (= a köznyelv oktatását) befolyásoló kiinduló nyelvváltozat a kezdő általános iskolások számottevő hányada számára, s mint ilyen a köznyelv oktatásában figyelembe veendő és ésszerűen felhasználandó tényező. De mert a nyelvjárástok kultúrahordozók is, különösen a nyelvjárást szókészlet és frazeológia alkalmas arra, hogy az adott kisközösség anyagi és szellemi műveltségének s történetének egy-egy szeletéről, eleméről adjunk nyelvi alapon (vagy nyelvi alapon is) magyarázatot, fölkeltve, illetőleg erősítve ezzel a tanulók szökebb pátriájukhoz való kötődését. – 4. A nyelvjárástokat felhasználja a tömegtájékoztató és a szórakoztatóipar is. Az előbbi esetben a tájékoztató életszerűségét, eredetiségét vannak hivatva alátámasztani a nyelvjárást utaló idézetek, bejátszások, utánzások, az ismeretterjesztés műfajaiban a nyelvjárást az egyik, legalábbis részben bemutatandó jegy. Az utóbbi esetben viszont elsörsorban azokkal a nyelvi előítéletekkel élnek alkalmazói, amelyek szerint a nyelvjárást

nyelvhasználat az elmaradottságnak, a póriasságnak, az intelligenciadeficitnek a nyilvánvaló jele. Ismeretes, mennyire kedvelt, biztos „sikerreceptje” kabarémusoroknak, vicclapoknak a nyelvjárásias beszédű figura, az együgyű balek, aki a hatás fokozására s az „eredetiség” pótlólagos igazolására általában kendőt vagy kalapot is visel, illetőleg csizmát hord.

Ismét egy másik felhasználási terület az, amelyet a nyelvjárásokra vonatkozó nyelvtudományi vizsgálatok jelentenek. A nyelvtudomány egyik ága, a **nyelvjárásstan** (nyelvjárás kutatás, dialektológia, nyelvjárás tudomány) mint régi nyelvészeti diszciplína a nyelvjárásokat vizsgálja: mindenkor jelen állapotukat, változásait, történetüket, más nyelvváltozatokkal való kapcsolatukat, szerepüket, a hozzájuk való beszélői viszonyulást, társadalmi megítélésüket, a vizsgálatukból leszűrhető általános tanulságokat, nyelvi elemzési módszerek, elméletek alkalmazhatóságát és így tovább. Tekintélyes a magyar nyelvjárásokról szóló szakirodalom is. Különösen értékesek az alapvető forrásművek, amelyek a nyelvjárás adatok tömegét teszik hozzáférhetővé: a tájszótárak, a nyelvatlaszok, a különféle monográfiák, a hangfelvételek, valamint a módszertani munkák, amelyek a dialektológiai kutatások előbbrevitelében játszanak kitéüntetett szerepet.

Megemlítendő az is, hogy a nyelvjárás kutatás eredményeit egyrészt bizonyos nyelvtudományi területek hasznosítják: az általános nyelvészettől a stilsztikán, a névtanon és az etimológián át a szociolingvisztikáig számos nyelvtudományi ágazat. Hasznosítják másrészt olyan tudományok, mint a néprajz, a hely- és művelődéstörténet, valamint az irodalomtörténet is.

18.5. A nyelvjárások változása

Mit tudunk a **nyelvjárások változásáról**? Minden élő nyelv és nyelvjárás változik. A nyelvjárások is azért változnak elsősorban, mert változnak az őket éltető közösségek, illetőleg az a tágabb társadalmi környezet, amelyben a nyelvjárás beszélők élnek. A nyelvi változás ugyanis nem egyéb, mint a társadalom nyelvi kommunikációs és kifejezési igényei szerinti állandó nyelvi alkalmazkodás.

A nyelvjárások változásának konkrét okait számba véve első helyen a közvetlen társadalmi okokat kell megneveznünk, tehát a következőket: az írni-olvasni tudás terjedése, a szövszék (az egyházi alkalmak nyelvhasználat), az iskoláztatás, a művelődés, az iparosítás, a migráció, a lakosság keveredése, a falvakból a városokba áramlás s a városi lakosság számának nagyarányú megnövekedése, az ingázás révén a vidék–város kapcsolat megerősödése, a tömegtájékoztató eszközök (mindenekelőtt a televízió és a rádió) hatása, a nyelvjárás beszélők attitűdváltozása és a falusi lakosság körében az urbánus szemléletmód terjedése. Közvetett társadalmi, illetőleg külső nyelvi okok a köznyelvi hatás, a szomszédos nyelvjárások hatása és az idegen nyelvi hatás. És végül említenünk kell a belső nyelvi okokat. Vannak ugyanis olyan változások, amelyeknek indítéka a nyelvjárásban mint nyelvi rendszerben magában van. (Gondoljunk a nyelvjárás tendenciák érvényesülésére, arra például, hogy azokban a nyelvjárásokban, amelyekben *r* után nem állj, hanem a köznyelvi *j* helyén *gy*, azokban az *interjú-féle*, a köznyelvből jövő szókészlet neologizmusok is változni kényszerülnek: így jön létre az *intërgyu*. Vagy ennek épp az ellentettje. A nyelvjárás jelenség kerülésének a szándéka néha ugyanis túlhelyesbítéses nyelvi változáshoz vezet: így jött létre az említett nyelvjárás területen a *Torján* a Torgyán-ból.)

Lássunk néhány példát a nyelvjárás változásokról! A nyugat-dunántúli nyelvjárás régióba tartozó rábaközi nyelvjárásokban a 20. században egyebek mellett a következő változások következtek be: míg korábban gyakori volt a *beljebb*, *szed*, *tűz* szavaknak *bellepp*, *szët*, *tűsz* ejtése, ma már nem halljuk őket. Úgyszintén visszaszorultak a korábban gyakori *ád*, *gimnázista*, *hágy*, *hetfë*, *kesztë*, *ogös*, *ümög* is, az *ad*, *gimnazista*, *hagy*, *hëtfő*, *kesztvü*, *üveges*, *ing* nyelvjárás ejtészavai. Míg korábban a köznyelvi *é*, *ó*, *ő* helyén következetesen

kettőshangzókat ejtettek, tehát azt mondták, hogy , ma már nagyrészt az *én*, *főd*, *hó* hallható. Az ötvenes években idős emberek még használták a *hamuvó*, *küvé*-féle régies formákat, mára ezek kihaltak, átadván helyüket a *hamuval*, *küvel* formáknak. A *soha* mellett a köznyelvből még egy tagadás kötelező: *soha sem mondott csúnyát*. A szóban forgó nyelvjárásokban előfordult az egyszerű tagadás: *soha attá még a tartozását*. Mára ez is visszaszorult. A legnagyobb mérvű, a legnyilvánvalóbb változások a nyelvjárás szókészlet körében zajlottak és zajlanak. A vonatkozó vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a legnagyobb változások gyakorisági sorrendben a következők: 1) a tájszót köznyelvi megfelelője szorítja ki (*himpër: málna, tēpik: szőnyeg*), 2) az alaki tájszavak köznyelvi megfelelőjükkel helyettesítődnek (*buborka: uborka, hetfë: hëtfő, kesztë: kesztvü*), 3) a hagyományos paraszti gazdálkodással és életmóddal összefüggő fogalmi tájszavak a fogalom visszaszorulásával kikopnak a nyelvből (*fëlelő* '(kézi) vetésnél) a jobbra vagy balra lépésnél fél marok

vetőmag szétszórása', *hine* (terelőszó az ökör és a tehén siettetésére), *nagyul* 'rozsot csépel úgy, hogy a rozskévét nem bontja szét'. 4) A jelentésbeli tájszavak táji jelentései szorulnak vissza (a *facér* 'munka nélküli iparoslegény', a *mestér* 'kántortanító' és a *világ* 'gyertya, lámpa' jelentése).

A nyelvjárások változásában a köznyelvnek mint a nyelvhasználatban követendő mintának döntő szerepe van: a nyelvjárások így vagy úgy a köznyelv felé közelednek mind nyelvtani szerkezetüket, szabályaikat, mind pedig szókészletüket tekintve. Ez azt jelenti más szavakkal, hogy csökken a nyelvjárásokban a köznyelvtől eltérő, s nő a köznyelvvvel megegyező jelenségeknek, szabályoknak, szavaknak a száma. De igaz a köznyelvhez közeledés pragmatikai oldalról nézve is, hiszen a nyelvhasználati színterek egyre nagyobb részét veszi át a köznyelv a nyelvjárásoktól, így aztán a nyelvjárások használata (Magyarországon legalábbis) a familiáris beszédhelyzetekre szorul vissza a legtöbb helyen. Fogalmazhatunk úgy is: a nyelvi viselkedésmódokat egyre inkább a köznyelvi minták határozzák meg. Megmutatkozik a nyelvjárások térvészése abban is, hogy csökken a nyelvjárási beszélők száma, s nő a köznyelvi beszélőké. Mégpedig azért, mert a nyelvjárási beszélők egy része „asszimilálódik” nyelviileg: köznyelvi beszélővé válik (például ha városba költözik), másrészt pedig azért, mert a nyelvjárási területek kisgyermekének egy része is nem a nyelvjárást, hanem a köznyelvi változatot tanulja meg elsődleges változataként (a szülők egy része tudatosan köznyelven szocializálja gyermekeit). Arról a hatásról nem is beszélve, ahogy az iskoláztatás és a tömegtájékoztató eszközök a köznyelvet terjesztik.

A magyarországi nyelvjárások köznyelvhez közeledése mint fő változási tendencia azóta zajlik, amióta köznyelv van. (Azért fogalmazunk így, mert a változás nemcsak közeledést, hanem távolodást is magában foglal. A köznyelvhez közeledés azóta erős, amióta a tömegtájékoztató nyelvi hatalma alá vonta a legeldugottabb települések lakóit is.) Csakhogy míg kezdetben ez a közeledés nagyon lassú volt és csupán szők köröket érintett, a beszélt köznyelv elterjedésével a hatás megnövekedett.

Hogy világosan lássuk, milyen, kevésbé számba vett tényezőknek is szerepe volt ebben, pillantsunk vissza röviden a múltba. Az irodalmi nyelv alakulása következtében megszunt magyar nyelvterületen is a nyelvváltozatok (ti. a nyelvjárások) közötti korábbi egyenlőség. Az irodalmi nyelv kibontakozásával ugyanis egyre nagyobb társadalmi szerepre és tekintélyre tett szert az egységesülő, a nyelvjárások fölé emelkedő köznyelv, s ezzel párhuzamosan váltak kevésbé értékelt, sőt lenézett változattá az írástudók szemében a nyelvjárások. Az irodalmi nyelv, az írott köznyelv elsajátítása kezdetben kivétel nélkül iskolázottsághoz, tudniillik bizonyos, iskolázottságot föltételező foglalkozásokhoz kötődött. Aki tehát írni és olvasni tudott, az bizonyosan tanult ember volt. S minthogy az iskolázottsághoz kötődő foglalkozásoknak mindig is volt tekintélyük (jövedelmezőségüktől függetlenül is), az irodalmi nyelv presztízse egyre nőtt. Ez a nyelvváltozat vált egyre inkább a társadalmi előbbrejutás eszközévé és szimbólumává. Az irodalmi nyelv, majd az írott köznyelv, illetőleg általában a köznyelv presztízisének növekedésével párhuzamosan csökkent a nyelvjárások tekintélye, s vette kezdetét stigmatizálódásuk, negatív értékelésük. Ez azonban először csak az írástudók körében volt így. (A jobbagység nagy részének sokáig nem is volt tudomása arról, hogy a magyar nyelvet írni kezdték.) Ők ugyanis a fontosabb s meggyőződésük szerint szebb normalizált nyelvváltozat birtoklásának és műveltségüknek tudatában kívülről nézték és az esetek többségében lenézték a nyelvjárási beszélőket, a pórnépet. A nyelvjárási beszélők számára mindez évszázadokon át nem jelentett gondot. Ők ugyanis az irodalmi nyelvet, majd a köznyelvet is bizonyos, általuk nem uzótt foglalkozásokhoz tartozó s persze iskolázottságot föltételező nyelvhasználati formának tekintették, amely – hogy úgy mondjuk – az ő köreiket nem zavarta. Aki tehát falujában maradt (s a döntő többség ott maradt), az mindenféle szégyenérzet és büszkeségtudat nélkül beszélte nyelvjárását úgy, ahogy környezetében hallotta. Nem zavarta tehát, ha a pap nem nyelvjárásban olvasott föl a Bibliából, annál kevésbé, mert nyelvi megértési nehézségei így sem igen voltak. A köznyelv igazából csak beszélt formájában vált a nyelvjárási beszélőket zavaró tényezővé. A beszélt köznyelv pedig a magyarban a 19. század végén, Budapest nagyvárossá fejlődésével alakul ki s a 20. században terjed gyorsan. (A köznyelv mind írott, mind beszélt változatában értelmiségi központ(ok)ban formálódott, ahol tehát sok ember érintkezett. A köznyelv használata az értelmiségi lét része, szimbóluma lett.) A köznyelv akkor kezdte zavarni a nyelvjárási beszélőket, amikor kezdett behatolni a nyelvjárási beszélők közösségébe, amikor az átmenetileg városban dolgozó fiatalok visszatérve falujukba városiasan kezdtek beszélni falujukban is. Ekkor lépett működésbe a falu önvédelmi reflexe, s urizálásnak minősítette, tehát saját környezetében elutasította az újmódi nyelvhasználatot. Ez persze csak olyan körülmények között volt lehetséges, ahol a beszélőknek saját nyelvváltozatukhoz (ilyen vagy olyan okból, de) pozitív viszonyuk volt. A beszélt köznyelv elleni, szóban forgó ellenszenv a köznyelv és a nyelvjárások harcának, rivalizálásának kísérőjelensége volt. Ez az ellenszenv ma már nyomokban is alig lelhető föl. Épp az ellenkezője általános: hogy tudniillik a nyelvjárási beszélők nyelvjárásukat a köznyelvhez képest értéktelennek, csúnyának tekintik, s szemérmes szégyellességgel többnyire kerülnek is. Azaz: nincs már a régi értelemben vett harc a köznyelv és a nyelvjárások között. A köznyelv pozíciója már jó ideje nemcsak nem

vitatott, hanem vitathatatlan is. A nyelvjárások megbélyegződésének legfontosabb társadalmi oka annak a társadalmi rétegnek, a parasztságnak a rendi társadalomra visszamenő negatív megítélése, amely réteg ma sem panaszkodhat a sommás negatív megítélés hiányára. A nyelvjárások visszaszorulása a II. világháború után gyorsult föl, s a hatvanas évek elejétől vett következményeiben is látványos lendületet. Mégpedig azért, mert nagy változás következett be a nyelvjárási beszélőknek a nyelvjárásukhoz való, addig többnyire pozitív, de legalábbis semleges viszonyulásában. Az ötvenes évek magyarországi proletárdiktatúrájában, majd a Kádárkorszak első éveiben a nemritkán brutális parasztpolitika (s persze más társadalmi tényezők) folyamányaként identitászavar lett úrrá a magyarországi parasztságon, tehát a nyelvjárási beszélők döntő többségének a körében. Ezt követte nyelvi elbizonytalanodásuk, s a nyelvjárásfeladó attitűd kialakulása körükben, mindennek kísérőjelenségeként pedig a köznyelv gyors terjedése, illetőleg a regionális köznyelviség (erről lásd alább a **18.6. szakasz - A regionális köznyelviség.** pontot) látványos térhódítása a falvakban. Tehát a köznyelv mint orientáló minta oly mértékben érvényesült, hogy a nyelvjárást beszélők körében is stigmatizálttá, nyilvános beszédhelyzetekben kerülendő, szégyellt nyelvhasználati formává degradálódott. Amióta azonban a nyelvjárási beszélők döntő többsége képes a köznyelv (valamely regionális változatának a) beszélésére, amióta tehát a nyelvjárási beszélők nyilvános beszédhelyzetekben el tudják kerülni a nyelvjárást, ily módon pedig az esetleges leszóló megjegyzéseket, nyelvjárási megbélyegzettsége nem kap megerősítést, s ez a nyelvjáráshoz való viszonyuk stabilizálódását, a nyelvjárásnak otthoni környezetben való további használatát segíti. A nyelvjárások megítélésére vonatkozóan bizonyos felmérések adnak felvilágosítást.

A nyelvjárásokban zajló változások két fontos területet érintenek. Egyrészt a nyelvjárások nyelvi rendszerét, másrészt a nyelvjárási nyelvhasználat társadalmi vonatkozásait, pragmatikai oldalát. Lássuk most ezeket!

Pragmatikai változások. A magyar esetében is a nyelvjárások visszaszorulása a jellemző tendencia. Magyarán: csökken, teret veszít a nyelvjárási nyelvhasználat. Ez a térvesztés több szempontból is megragadható. 1. Társadalmi szempontból: a nyelvjárási elsődleges nyelvűek közül azok, akik közép- és felső fokú iskolát végeztek és végeznek, illetőleg akik magasabb pozícióba kerültek és kerülnek, általában elhagyják nyelvjárásukat. 2. Földrajzi szempontból: a városok, tehát a nagyobb települések lakói, illetőleg a városok közvetlen környezetében élők nyelvjárási elsődleges nyelvűek körében gyorsabb a nyelvjárási nyelvhasználat visszaszorulása, mint a kisebb, a társadalmilag kevésbé rétegzett, illetőleg kevésbé mobilis településeken. 3. Funkcionális szempontból: a nyelvjárást mint nyelvhasználati forma először meghatározott nyilvános beszédhelyzetekben szorul vissza, majd a nyilvános beszédhelyzetekben általában is visszaszorul. A változás – a másik oldalról tekintve – abban nyilvánul meg, hogy egyre több beszédhelyzetet éreznek, tekintenek nyilvánosnak a nyelvjárási beszélők. Míg tehát korábban a falubeli templom, a bolt, a posta vagy a városról hazaérkezett rokon is automatikusan nyelvjárási nyelvhasználatot hívott elő, ma már gyakori a köznyelvi(es) nyelvhasználat ezekben a helyzetekben is. 4. Nemzedéki szempontból: a nyelvjárást legelőször s leglátványosabban az ifjúság (a tanulóifjúság) nyelvhasználatában szorul vissza. 5. Statisztikai szempontból: csökken a nyelvjárási beszélők számaránya a köznyelvi beszélők számarányához képest és csökken a nyelvjárást szocializált gyermekek számaránya is a köznyelven szocializáltak számarányához képest. A nyelvjárási beszélők számaránya csökkenésének kettős oka van tehát: a nyelvjárási nyelvhasználat elhagyása s a nyelvjárást nem továbbadása.

Gyengül a **nyelvjárási beszélők nyelvjárási kompetenciája** is. Ugyanis: ahol csökken a használat, ott csökken a tudás is. A nyelvjárási nyelvhasználat csökkenését, mennyiségi visszaszorulását előbb-utóbb követi a beszélők nyelvjárási ismereteinek halványulása, majd redukálódása, tehát a beszélők nyelvjárási teljesítőképességének a gyengülése, a nyelvjárási kommunikációs kapacitás zsugorodása.

Nyelvi-nyelvrendszer-tani változások. A standardizált nyelvek, tehát a magyar nyelv nyelvjárásainak nyelvi-nyelvrendszer-tani szempontú változási tendenciája úgy foglalható össze, hogy csökken a köznyelvtől eltérő nyelvjárási jelenségek, elemek száma azzal, hogy a táji jelenségek (tájszavak, táji szóelemek és szerkezetek) egy része a köznyelvi megfelelővel helyettesítődik. Mindez értelemszerűen azt jelenti, hogy növekszik mind a szókészlet, mind a nyelvtan területén a köznyelv és a nyelvjárások közötti azonosság. Ezt a jelenséget nevezzük a nyelvjárások köznyelvhez közeledésének, illetőleg nyelvi kiegyenlítődésnek. A legnagyobb arányú mozgás az utóbbi évtizedekben a nyelvjárási többletek területén mutatkozott. Azaz: a nyelvjárások köznyelvhez közeledésének fő árama a nyelvjárásiasságok csökkenése, illetőleg csökkenő használata, nem pedig a nyelvjárásból hiányzó köznyelvi szavaknak, jelenségeknek az átvétele és használata. Magyarán: annyi: a nyelvjárási többletek száma jóval meghaladja a hiányokét, azonkívül a többletek azok, amelyek közvetlenül érzékelhetők, amelyek feltunnek. Ezzel szemben a hiányok nem tunnek föl, nincs is annyi belőlük, s köznyelvi szavakkal, jelenségekkel való pótlásuk szinte észrevétlenül zajló folyamat.

A nyelvjárások rendszer-tani változásának általános jegyei így foglalhatók össze: 1. a változás a nyelvjárások valamennyi részlegét, szintjét érinti, de nem érinti valamennyi nyelvjárási elemet, jelenséget. A módosulatlan

nyelvjárási jelenségek száma lényegesen kisebb, mint a módosultaké. – 2. A nyelvjárások változása elsősorban a nyelvjárási jelenségek, elemek csökkenő előfordulási gyakoriságában, illetőleg ezzel összefüggő destabilizálódásában, bomlásában nyilvánul meg. – 3. A változások két irányúak. döntő többségükben a köznyelv irányába, kevés esetben a köznyelvtől még messzebb viszik az új alakulatokat. A köznyelv irányába vivő változások többsége a köznyelvvél megegyező, kisebb része a köznyelvhez közeledő, de attól mégis eltérő neologizmust szül. – 4. A változások gyorsasága és hatóköre szintenként, sőt jelenségenként is eltérő vagy az lehet. – 5. A változások ütemében, hatáskörében mutatkozó különbségeket, a köznyelvestülés és a nyelvjárást megtartó erők küzdelmének pillanatnyi állását több tényező határozza meg. A legfontosabb rendszertani tényezők: a) a nyelvi szint jellege (leggyorsabban a szókészlet és a frazeológia változik, jóval lassúbb az alaktani jelenségek módosulása; b) a jelenségek aktivitása, produktivitása; c) a nyelvjárási jelenségeket hordozó szavak társadalmi érvénye; d) funkcionális okok (funkcióelkülönülés, homonima-félelem).

S vajon **mit hoz a jövő?** A nyelvjárások közelgő eltűnését már régóta jóslják magyar nyelvterületen is. Egy 1832-es tudományos leírás szerzője azt írta, hogy amióta az iskolák megszorodtak Göcsejben, s az olvasás elterjedt a köznép körében is, azóta a göcseji nyelvjárást „tellyes elenyészéséhez közelget”. Nos: göcseji nyelvjárástban ma is beszélnek emberek, s nem csak reliktumként használják. Nemcsak ez, hanem a többi prognózis sem vált be. A vészharangot ma is kongatják. Mi jóslatokba nem bocsátkozunk. Tudományos alapon azt mondhatjuk, hogy területi alapú nyelvi, nyelvhasználati különbségek lesznek a jövőben is. A köznyelv és a nyelvjárások közötti különbségek azonban kisebbednek, és módosul a nyelvjárások korábbi funkciója is: a nyelvi-kommunikációs funkció csökken, de megmarad a kisközösségi azonosságot és együvé tartozást kifejező szerepkör ott, ahol a közösség számára fontos marad az identitás kifejezésének ez a módja. S ez látszik a nyelvjárások legfontosabb megtartó erejének. Bizonyosan állítható: nemcsak napjainkban, hanem még hosszú ideig lesznek nyelvjárások a magyar nyelvterületen is. Ha másért nem, amiatt, hogy nem kevés magyar anyanyelvű gyermek van a Kárpát-medencében, akiknek nincs – s úgy tűnik, később sem lesz – módja anyanyelvi iskolába járva megtanulni a köznyelvet. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a kétpólusú nyelvhasználat, tudniillik egy lazább, otthoni, familiáris s egy feszebb, a nyilvánosságnak szánt forma az emberek alapvető nyelvi közlési szükségleteinek a következménye. S az előbbi szerepkörre a nyelvjárások kituenően megfelelnek.

18.6. A regionális köznyelviség

A köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt hatása, a nyelvjárási beszélőknek a köznyelvi mintákhoz igazodása eredményezte annak a sajátos átmeneti nyelvhasználati sávnak, tartománynak a kialakulását, amely a beszélt köznyelv és a nyelvjárások között helyezkedik el: a **regionális köznyelviségnek**, illetőleg **regionálisköznyelveknek** a létrejöttét. A folyamat csirái a városi nyelvhasználatban jelentkeztek, társadalmi méretűvé azonban csak akkor vált a folyamat, amikor a falusi lakosság, a parasztság tömegeit érintette. Ez pedig a 20. század ötvenes éveiben kapott erőre, s a hatvanas évek elején gyorsult föl. Mi a regionális köznyelviség? Az a köznyelvi szerepkörű, de regionális, tehát nyelvjárási vonásokat mutató, sajátos köztes nyelvhasználat, amely a kiindulásul szolgáló nyelvjárást és az elérni kívánt presztízs-nyelvváltozat, ti. a tömegtájékoztató eszközöktől közvetített, illetőleg annak megfelelő köznyelv között helyezkedik el. Mi tehát a jelenség lényege? Az, hogy szerepét tekintve, a beszélők szándéka és tudata szerint ez a nyelvhasználat is köznyelvi nyelvhasználat, de olyan, amely nyelvjárásiasságokat hordoz. Gondoljunk például arra, hogy a nyugat-dunántúli értelmiségiek beszédében természetes a *kút, tűz* és társai, magától értődik a zárt *ē* (*embēr, szerelēm, szeretēm*) használata, sőt a *magassann*, illetőleg a *szépēnn*-formáké is. Ezzel szemben a Debrecen környékiekben nincs zárt *ē*, természetes a *kút, tűz, víz* használata, s ott is nyújtanak magánhangzót, ahol a

köznyelv sem (az *l, r, j* nyújtó hatásáról van szó), s előfordulnak a -féle kettőshangzók is. A regionális köznyelviség központjai a gazdasági, kulturális szempontból fontos, nyelvjárási alapú vidéki közép- és nagyvárosok (például Debrecen, Győr, Kolozsvár, Szeged, Szombathely).

Lássunk példát regionális köznyelvi szövegre is! Előbb közöljük a nyelvjárási alapszöveget, azt követően pedig regionális köznyelvi változatát. A nyelvjárási szövegrészlet: *Mastanábo juó üdüő van, nēm lehet panas, ab biszto. Szomszédék kertibe má írık a cserēsnye, ha im mēty tovább, a mi fánkonn is piros lēssz a gyüő hiētēn. De ezék a küőkek nēm tunnak bikim marannyi, osztán miég illen züodenn is lēszēdik, az a csoda, hos sēmmi bajjok túllō. Mēk kiék iēsztényi űket ēccēr, had iēnninek agyonn.* A regionális nyelvi szövegrészlet: *Mostanába jó idő van, nēm lehet panas, az biszto. Szomszédék kertibe már érık a cserēsnye, ha így mēty tovább, a mi fánkonn is piros lēssz a jövő hétēn. De ezék a küőkek nēm tudnak békēm maranni, asztán még ijen züodenn is*

lészédik, az a csoda, hogy senni bajjuk toló. Mék köllenē ijjeszteni őket éccēr, had ijjednének agyonn. (Mihályi: Rábaköz.)

A regionális köznyelviség voltaképpen a nyelvjárások és a beszélt köznyelv közötti sajátos kompromisszum. Mert mi történt? Az, hogy a nyelvjárások rendszertanilag és pragmatikai értelemben is közeledtek a köznyelvhez. Ugyanis a regionális köznyelvi nyelvhasználatban sem kirívó, sem pedig csak szűk területen használatos nyelvjárásiasságok nincsenek. De maradtak benne nyelvjárásiasságok. Igaz, nem feltűnő, s csak nagyobb területre jellemző nyelvjárásiasságok. A nyelvjárások csökkentették egyszersmind használati színtereiket is – a köznyelv javára. Viszont: a beszélt köznyelv befogadóbbá vált, s kaput, de legalábbis ajtót nyitott a nyelvi regionalizmusok irányába.

A regionális köznyelviségnek két sávja látszik elkülöníthetőnek. Az egyik, a beszélt köznyelv felőli része stabil, a másik, a nyelvjárások felőli s némileg nyelvjárásiasságos része kevésbé az. A nyelvjárási beszélők szemében mindkét sáv köznyelvi. Úgy tűnik, a beszélt köznyelvbe az elsőül említett regionális köznyelvi sáv beletartozik már, az utóbbi viszont nem.

A regionális nyelvi beszélők két nagy csoportra oszthatók. Azokra, akiknek a regionális köznyelvi változat az egyetlen, aktív szinten birtokolt anyanyelvi változatuk, akik tehát nyelvjárásban nem tudnak beszélni (nevezzük őket egyesnyelvűeknek). És azokra, akiknek valamely nyelvjárás az elsődleges nyelvváltozatuk, s akik beszélnek valamelyik regionális köznyelvi változatot is (ők a kettősnyelvűek; lásd a **21. fejezet - Kétnyelvűség és többnyelvűség.** fejezetet is). Az előbbieket ugyanazt a regionális köznyelvi változatot használják nyilvános és familiáris beszédhelyzetekben is (természetesen a megfelelő stilisztikai variációval). Ők tehát nem váltanak kódot anyanyelvükön beszélve. A kettősnyelvűek, a nyelvjárási beszélők ezzel szemben nyilvános beszédhelyzetekben a regionális köznyelvi változatot, otthoni, családi környezetben viszont nyelvjárásukat használják. Ők tehát kódot váltanak, s azokon belül variálódik stílusuk. Az egyesnyelvűek regionális köznyelvi nyelvhasználatát igen közel áll a tömegtájékoztatói eszközökhöz, illetőleg az iskolától közvetített, sugallt korrekt köznyelvi használatához. A kettősnyelvűek esetében ez csak a kiegyensúlyozott kettősnyelvűekről mondható el, a többiek nyelvhasználatát ugyanis nyelvjárásiasságosabb.

Fölmerül a kérdés, hogy a magyar nyelvterületen vajon hány pólusú nyelvhasználatról beszélhetünk. Mind az általános tapasztalat, mind pedig az eddigi kutatások azt látszanak igazolni, hogy a magyarban kétpólusú nyelvhasználatról lehet beszélni. Az általános tapasztalat az, hogy a beszélőknek (ha van köznyelvük) anyanyelvi nyelvhasználatukban általában két célnormája van. Egy, amelyet nyilvános-közéleti és egy, amelyet családi-bizalmas beszédhelyzetekben követnek. Az előbbi esetben a magasabb, az utóbbiban az alacsonyabb presztízsű nyelvváltozatot követik, tehát a köznyelvet és a nem köznyelvi változatot. Az eddigi kutatások azt igazolják, hogy azok a nyelvjárási beszélők, akik elsajátítottak valamely regionális köznyelvi változatot, azok azt köznyelvként használják, megtartva mellette „családi” nyelvváltozatként a nyelvjárást. Illetőleg azt, hogy nem érzékelik külön nyelvváltozatnak a köznyelvet és a regionális köznyelvet.

A regionális köznyelviségnek sajátos típusa kisebbségi körülmények között alakul ki (lásd a **19. fejezet - A határon túli magyar nyelvváltozatok.** fejezetet). Anyaországi körülmények között a regionális köznyelviség kiegyenlítődéssé, integrálódássá válik. Kisebbségi körülmények között egyúttal különfejlődés is. A kiegyenlítődéssé válnak ugyanis maradéktalanul csak befelé, az adott állam területén élő azonnyelvű kisebbségek nyelvhasználatára vonatkozóan érvényesül. Kifelé, tehát az anyaországi, illetőleg valamennyi más, eltérő államnyelvű ország azonnyelvű nyelvhasználatát illetően az ellentett előjelű tendencia érvényesül. Az ok pedig a mindenkori államnyelv hatása, amely elsősorban a kétnyelvűség révén készíti egy irányba (ti. a maga irányába) a kisebbségi anyanyelvi nyelvhasználatot. Ezért is beszél több nyelvész is erdélyi (romániai), felvidéki (szlovákiai), kárpátaljai (ukrajnai), délvidéki (szerbiai) magyar regionális köznyelvről.

18.7. A nyelvjárás mint hátrány

A nyelvjárás mint nyelvváltozat önmagában természetesen sem nem előny, sem nem hátrány. Hátránnyá akkor válhat, ha olyan körülmények között használják, amely körülmények nem kedveznek a nyelvjárási nyelvhasználatnak. A nyelvjárások használatának bizonyos helyzetekben való hátrányossá válása ott és akkor kezdődik, ahol és amikor valamely másik nyelvváltozat használata társadalmilag értékeltebb, tehát előnyösebb

lesz. Ez a folyamat a legtöbb standardizált nyelv életében a köznyelv kialakulási és elterjedési folyamatával párhuzamosan halad, s a köznyelv presztízsváltozáttá válását s a nyelvjárások megbélyegződését jelenti. Párhuzamosan futó folyamatokról van szó. Ahogy a köznyelv egyre inkább az iskolázottság, a műveltség, a felsőbb társadalmi rétegbe tartozás szimbólumává, széles körökben a nyelvileg „helyes”, „igényes”, „szép”, „követendő” egyedülként elismert hordozójává válik, úgy válnak a nyelvjárások az ellentett jegyek viselőivé. Tehát – sokak szemében – az iskolázatlanságnak, az alacsonyabb társadalmi rétegbe tartozásnak, s nyelvileg „igénytelen”-nek, „helytelen”-nek, sőt a „kerülendő”-nek a hordozóivá (de lásd a **31. fejezet - Nyelverterezés, nyelvpolitika, nyelvművelés.** fejezetet).

A mai magyarországi társadalomban a nyelvjárási nyelvhasználat mint hátrány, mint a nyelvjárási beszélőket sújtó negatív megkülönböztetés többszörösen is megnyilvánul. A nyelvjárási beszélők számos esetben vannak vagy lehetnek hátrányos helyzetben a köznyelvet beszélőkkel szemben. Ennek azonban nem, illetőleg elsősorban nem az az oka, hogy miattuk keletkeznek kommunikációs zavarok. Hiszen a magyar nyelvjárási beszélők a magyar köznyelvet kitűnően értik (kivételet a kétnyelvű kisebbségi csoportok egy része jelent), legföljebb őket – tudniillik némely táji kifejezésüket, szavukat – nem értik a köznyelvet (vagy más nyelvjárást) beszélők. A hátrányos helyzet a nyelvjárások negatív társadalmi megítéléséből, ún. stigmatizáltságából következik. A nyelvjárási beszédmódhoz ugyanis olyan jegyeket kapcsolt a nyelvközösség tagjainak a mértékadó, befolyásoló hatalommal bíró része a köznyelv alakulásának kezdetétől s kapcsol nagyrészt ma is, őket követve később mások is, amelyek egyértelműen negatív jegyek: műveletlenség, póriasság, iskolázatlanság, maradiság. A nyelvjárást tehát nem pusztán nyelvi kifejezési eszköznek véteik, hanem társadalmi jegyek, szimbólumnak is. A nyelvjárási nyelvhasználat ily módon nyelvi értékítéletnek, azaz a nyelvjárási(as) beszélőről, annak személyiségéről való állításoknak, előítélettel fűlő feltételezéseknek az alapja lesz. Ennek ismeretében nem csoda, hogy az ugyanolyan iskolázottságú, képességű, munkakörű ember közül a regionális nyelvhasználatát kíséri több negatív megítélés.

A nyelvjárási nyelvhasználat negatív megítéléséből a nyelvjárásokra mint nyelvváltozatokra vonatkozó tévhitek is születnek, s ezeknek egy része széles körökben elterjed, sőt nem hagyja egészen érintetlenül talán a szakmai körök egy részét sem. Arról van szó, hogy a nyelvjárások szóban forgó negatív társadalmi megítélését átviszik nyelvi síkra is. (Például azt mondják, hogy a parasztember kevés szót használ, hogy alárendelő mondatokat ritkán mond, merthogy „gondolkodása nem annyira differenciált, mint a köznyelvi beszélőé”). Abból a tényből tehát, hogy a köznyelv **társadalmi** értelemben valóban fölérendelt helyzetben van, azt következtetik, hogy a nyelvjárások **nyelvi** értelemben is alárendelt helyzetben vannak a köznyelvhez képest. Márpedig ez tévedés, miként az is, hogy aki nyelvjárást beszél, az intelligenciahiányos, illetőleg hogy eleve műveletlen. (Vannak persze ilyenek is, de a köznyelvi beszélők körében is vannak bőven műveletlenek.)

Társadalmanként változik, változhat, illetőleg egy társadalmon belül is módosulhat az idők folyamán, hogy a nyelvjárásokhoz milyen értékítéletek kapcsolódnak. Az amerikai angol nyelvjárások többségéhez semmiféle negatív értékítélet nem tapad (a „fekete angol”-hoz viszont igen). Svájcban, Norvégiában a nyelvjárások nagy becsben vannak. Finnországban is jóval megbecsültebbek a nyelvjárások, mint Magyarországon. Vannak, lehetnek különbségek országon belül is e tekintetben, területi alapon és társadalmi rétegenként is akár. Észak-Németországban a nyelvjárási nyelvhasználat a köznyelvi beszélők többségének a szemében inkább negatív jegy, Bajorországban nem. Magyarországon társadalmi rétegenként is meglehetősen tarka a kép. Megfelelő fölmérések hiányában legföljebb becslésekre szorítkozhatnánk (de lásd a **19. fejezet - A határon túli magyar nyelvváltozatok.** fejezetet).

18.8. A nyelvjárások és az iskola

Nem vitás, hogy a nyelvjárási anyanyelvűség az iskolában elsősorban hátrányt jelent. Ugyanis a nyelvjárási háttérű gyermekeknek is köznyelven közvetítik az ismereteket, s köznyelvi (szó- és írásbeli) produkciókat követelnek meg tőlük. Ez azt jelenti, hogy a ténylegesen birtokolt és ösztönszerűen használt regionális változat mellett a nyelvjárási elsődleges nyelvváltozatú gyermekeknek meg kell tanulniuk egy tőle többé-kevésbé mégiscsak eltérőt, s ez sehol sem megy zökkenők nélkül. Éspedig azért, mert a nyelvjárási gyökerű tanulónak az iskolában megkövetelt köznyelvi produkciói szükségszerűen mutatnak olyan eltéréseket (a köznyelv felől nézve hibákat), amelyek egyértelműen a tanulók nyelvi háttérével, nem pedig intelligenciahiánnyal magyarázhatók, tehát orvoslásuk ennek ismeretében lehetséges a legrövidebb úton s a leginkább fájdalommentes módon. A nyugat-dunántúli gyermekek nagy része nem azért ír dolgozatában mondjuk *kut*-at, *szivessen*-t és *mezző*-t, mert szellemileg visszamaradott, hanem mert környezetében így hallja nagyrészt még ma is, s időbe kerül, míg biztossá válik köznyelvi tudása. A legnagyobb hiba az, ha a tanár az iskolában kipellengérezzi diákját annak

nyelvjárási(as) nyelvhasználata miatt. Az otthoni nyelve okán megszegyenített gyermek ugyanis nemcsak otthona nyelvével kerül konfliktusba, hanem mindazzal, ami e nyelv mögött van. S ennek legkisebb rossz következménye az, hogy a diák közlésbeli, kifejezésbeli gátlásokkal küszködő felnőtté válik. (Idézzük emlékezetünkbe a nyelvjárási ejtése miatt az iskolában megszegyenített Illyés Gyula esetét, amelyet a jeles író a *Puszták népében* örökített meg!)

Talán meglepő, de igaz: régi időre nyúlnak vissza az első, úttörő kezdeményezések a nyelvjárási környezetű iskolások korszerű anyanyelvoktatását illetően. Vajon miért hagyták mégis ennyire figyelmen kívül a tanulók nyelvjárási meghatározottságát az iskolai oktatásban Magyarországon? Több okot is említhetünk. Az egyik: a nyelvjárások társadalmi megítélésével kapcsolatos ama álnyelvészeti „érv”, hogy a nyelvjárások értéktelenek, elavultak, továbbadásra nem érdemesek. A másik ok didaktikai köntöst visel(t): a tanulók nyelvjárásiasságában csak a köznyelv oktatását nehezítő tényezőt látták. A harmadik: meglehetősen általános, de eddig tévesnek bizonyult vélekedés szerint küszöbön áll a nyelvjárások eltűnése. (Láttuk, ezt már a 19. század elején is mondták.) Ha pedig így van, akkor – szólt és szól az érvelés – „arra a kevés időre nem érdemes bajlódni” a nyelvjárásokkal az anyanyelvi oktatásban. Magyar nyelvterületen pótlólagos érv szokott lenni, hogy a köznyelv és a nyelvjárások közötti különbség általában egyébként is elhanyagolható. Való igaz, a magyar nyelvváltozatok között nincsenek a némethez, az olaszhoz stb. fogható különbségek. Különbségek azonban vannak, s éppen az anyanyelvoktatás szempontjából nézve nem elhanyagolhatók. Ha ugyanis – hogy egyetlen példát említek – a felső tagozatos tanulók helyesírási hibáinak mintegy 20 százaléka egy átlagos nyelvjárásiasságú rábaközi településen egyértelműen a diákok nyelvjárási környezetére vezethető vissza, akkor nem beszélhetünk elhanyagolható különbségekről. A jó anyanyelvi tanárnak szüksége van a nyelvjárásokkal összefüggő alapvető ismeretekre. Mert: 1. napjaink beszélt magyar nyelve is jelentős hányadában regionális; 2. a magyar anyanyelvű gyermekek több mint fele nyelvjárási háttérként kerül az általános iskolába; 3. a magyar nyelvű szépirodalom nem elhanyagolható mennyiségű nyelvi regionalizmust hordoz; 4. a nyelvtörténet mélyebb ismeretéhez a nyelvjárási problematika bizonyos fokú ismerete szükséges; 5. a tágabb értelemben vett nyelvi tervezés látóköréből nem hiányozhat a regionális nyelvhasználat és a nyelvjárási beszélő sem; 6. a nyelvjárási mint kultúrahordozó jelrendszer s mint művelődéstörténeti forrás nemcsak nyelvészeti szempontból fontos, hanem az, vagy az lehet más területek (művelődéstörténet, helytörténet, irodalomtörténet, néprajz és társadalomlélektan) számára is.

Mindezeknek az ismeretében elmondhatjuk, hogy ami az anyanyelvet oktató pedagógusoknak teljes tudományos meggyűződéssel ajánlható, az a következő: nyelvjárási háttérű, nyelvjárási elsődleges nyelvváltozatú tanulókat funkcionális-szituatív kettősnyelvűségre érdemes nevelni, messzemenően figyelembe véve a gyermekek nyelvjárási meghatározottságát. A nyelvjárást célszerű tudatosan s kontrasztív szemlélettel beépíteni a köznyelv oktatásába. A nyelvjárási ebben az esetben nem üldözendő, kiirtandó akadály, hanem ésszerűen felhasználható és felhasználandó tényező. Olyan lehetőség, amellyel az anyanyelvi órák didaktikailag megalapozottabbak, egyszersmind színesebbek lehetnek. Olyan lehetőség, amellyel a tanulók előítéletmentes, egészséges nyelvszemléletét meg lehet alapozni.

Irodalom

- [CH18-B01] Lajos, Balogh 1997. A magyar nyelvjárások és a suksükölés. *Magyar Nyelv*93: 354–360.
- [CH18-B02] Géza, Bárczi 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [CH18-B03] Loránd, Benkő 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH18-B04] Loránd, Benkő 1967. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *MTA I. Osztály Közleményei*XXIV, 29–48.
- [CH18-B05] Loránd, Benkő 1990. *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 188. sz. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- [CH18-B06] Besch, Werner et al. (szerk.) 1982–1983. *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Erster Halbband 1982. Zweiter Halbband 1983. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- [CH18-B07] József, Bokor 1995. *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 203. sz. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

- [CH18-B08] Chambers, J. K. – Trudgill, Peter 1988. *Dialectology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH18-B09] DemeLászló – ImreSamu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlaszaI–VI*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH18-B10] DemeLászló – ImreSamu (szerk.) 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH18-B11] Katalin, Fodor – Ágnes, Huszár 1998. Magyar nyelvjárások presztízsenek rangsora. *Magyar Nyelv*94: 196–210.
- [CH18-B12] Miklós, Guttman 1995. *A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 202. sz. Budapest, Magyar nyelvtudományi Társaság.
- [CH18-B13] Mihály, Hajdú – Miklós, Kázmér 1974. *Magyar nyelvjárás olvasókönyv*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH18-B14] Samu, Imre 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH18-B15] Samu, Imre 1972. Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*8: 85–104.
- [CH18-B16] Samu, Imre 1987. *Nyelvjárás szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvtan alapján*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH18-B17] Dezső, Juhász 1998. A magyar nyelvjárások tipológiájának néhány kérdése az új dialektológiai tankönyvben. In: HajdúMihály – KeszlerBorbála (szerk.) *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke. 89–93.
- [CH18-B18] Béla, Kálmán 1966. *Nyelvjárásaink*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH18-B19] Jenő, Kiss 1990. *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 190. sz. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- [CH18-B20] Jenő, Kiss 1998. A nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez való viszonyulás: attitűdváltozások a magyar nyelvközösségben. In: ZoltánAndrás (szerk.) *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék. 315–317.
- [CH18-B21] Jenő, Kiss 1999. Az anyanyelvoktatás, a nyelvjárások és a nyelvjárás háttérű iskolások. *Magyar Nyelvőr*23: 373–381.
- [CH18-B22] Miklós, Kontra 1997. Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv*93: 224–232.
- [CH18-B23] István, Lanstyák – Gizella, SzabóMihály 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- [CH18-B24] B. LőrinczyÉva (főszerk.) 1979–1992. *Új magyar tájszótárI–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH18-B25] Mattheier, Klaus – PeterWiesinger (szerk.) 1994. *Dialektologie des Deutschen. Forschungsstand und Entwicklungstendenzen*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- [CH18-B26] Niebaum, Hermann – Macha, Jürgen 1999. *Einführung in die Dialektologie des Deutschen*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- [CH18-B27] János, Péntek 1997. Kontaktusjelenségek és folyamatok a magyar nyelv kisebbségi változataiban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*41: 37–49.
- [CH18-B28] János, Péntek 1998. Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről. *Magyar Nyelv*94: 43–49.
- [CH18-B29] Preston, Dennis R. (szerk.) 1993. *American dialect research*. Amsterdam, John Benjamins.

- [CH18-B30] Klára, Sándor – Langman, Juliet – Csaba, Pléh1998. Egy magyarországi „ügynöktörvény” tanulságai. A nyelvváltozatok hatása a személypercepcióra. *Valóság*1998/8: 29–40.
- [CH18-B31] Géza, Szabó 1980. *A magyar nyelvjárások*. Kézirat. Tanárképző főiskolák. Egységes jegyzet. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH18-B32] SzabóGéza (szerk.) 1990. *II. Dialektológiai szimpozion*. Veszprém, VEAB.
- [CH18-B33] SzabóGéza – MolnárZoltán (szerk.) 1998. *III. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely, A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II.
- [CH18-B34] József, Szabó 1976. Megfigyelések a nagykovácsi nyelvjárás változásáról, különös tekintettel a köznyelvi hatásra. *Magyar Nyelv*72: 100–113.
- [CH18-B35] József, Szabó 1990. *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek*. Békéscsaba – Kecskemét – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- [CH18-B36] József, Szabó 1999. *Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok*. Békéscsaba, Körös Főiskola.
- [CH18-B37] Trudgill,, Peter 1983. *On dialect. Social and geographical perspectives*. New York – London, New York University Press.
- [CH18-B38] Trudgill,, Peter 1995. Dialektusok és szociolektusok az új Európában. *Valóság*1995/11: 107–110.
- [CH18-B39] Trudgill,, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. Szeged, JGyTF Kiadó.
- [CH18-B40] József, Végh 1959. *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

19. fejezet - A határon túli magyar nyelvváltozatok

Miklós, Kontra

„Hány millió a tizenötmillió?” című cikkében Dávid Zoltán (1993: 45) a magyarokat a következőképp határozta meg: „magyar mindenki, aki magát magyarnak érzi és vallja, hazáját súlyos kényszer nélkül nem hagyja el s amint lehetséges, oda visszatér. Családja körében (gyermekével) magyarul beszél és tagja a magyar kultúrközösségnek.” A világon szerteszét élő magyarok számát Dávid 14 millióra becsülte:

19.1. táblázat -

A magyarok száma Magyarországon	10 000 000
A szomszédos országokban 3	000 000
Európa többi országában	250 000
Észak- és Dél-Amerikában	550 000
A többi kontinensen	200 000
A magyarok száma összesen	14 000 000

Dávid idézett meghatározása sok szempontból vitatható, miként a legtöbb hasonló meghatározás.

A legutóbbi népszámlálási adatok azt mutatják, hogy az ezredfordulón körülbelül 2,5 millióan vallották magukat magyar nemzetiségűnek a környező országokban. Tíz év alatt minden országban csökkent az őshonos magyarok száma, néhol drámaian, Romániában például 190 582 magyarral kevesebbet számláltak, mint 1992-ben (1. táblázat).

Az, hogy egész Ausztriában a magyar köznyelvűek száma 21,3%-kal nőtt tíz év alatt, megtévesztő lehet, mivel nem az őshonos magyarok száma nőtt (mint láttuk, Felsőőrben például harmadával csökkent), hanem a bevándorlóké. Ők azonban szétszórtságban élnek, ezért igazat kell adnunk az osztrák Gerhard Baumgartnernek (2003: 169): „Bár egyre több a magyarok száma Ausztriában, az »ausztriai magyarság« mégis el fog tűnni...”

Trianon óta a magyarok részaránya majd mindenhol megváltozott, egyes helyeken nem túl nagy mértékben, máshol jelentősen. Például a Drávaszögben Csúzán vagy Vörösmarton az 1941-eshez képest a magyarok aránya az elmúlt 60 évben nem csökkent lényegesen (l. Kocsis–Bognár 2003), annak ellenére, hogy a horvátországi magyarság az elmúlt nyolcvan évben ötödére zsugorodott (Sebők 2003: 143). Ezzel szemben Kolozsváron az 1880-at követő évszázadban drámai módon csökkent a város magyar lakosainak aránya – másképp mondva: nagyon megnőtt a román lakosok aránya (1. ábra). A Moldvában élő, magyarul is beszélő csángók számát Tánczos (1997) 62 000 főre becsülte.

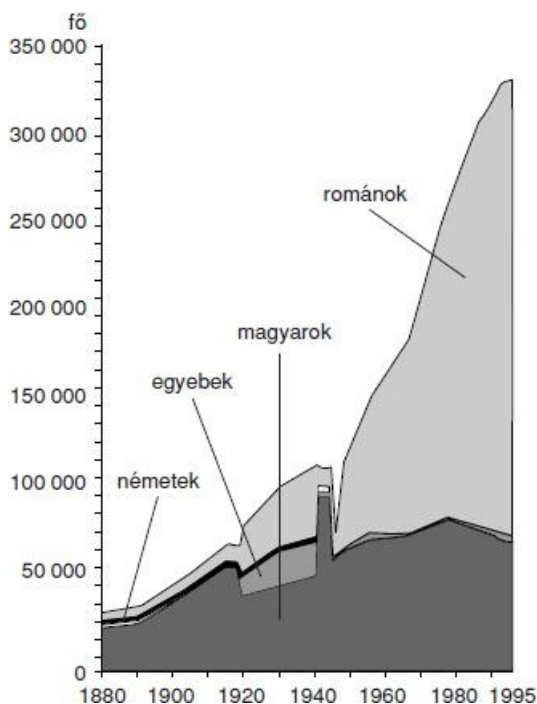
1. táblázat. táblázat - Magukat magyar nemzetiségűnek vallók száma a Magyarországgal határos államokban a két utolsó népszámlálás szerint

Magyar nemzetiségűek	1991-ben	2001-ben	A változás mértéke (1991 = 100%)
Szlovákiában	567 296	520 528	-8,2%
Ukrajnában	163 111(1989-ben)	156 600	-4%

A határon túli magyar
nyelvváltozatok

Magyar nemzetiségek	1991-ben	2001-ben	A változás mértéke (1991 = 100%)
Romániában	1 624 959(1992-ben)	1 434 377(2002-ben)	-11,7%
Szerbiában (Vajdaság)	339 491	290 207(2002-ben)	-15,5%
Horvátországban	22 355	16 595	-25,8%
Szlovéniában	8 053	6 243(2002-ben)	-22,5%
Magyar nyelvcsoport Ausztriában, Burgenlandban	4 973	4 704	-5,4%
(ezen belül) Felsőőr/Oberwart	1 514	1 044	-31%
Ausztriában magyar köznyelvűek (<i>Umgangssprache</i>)	33 459	40 583	+21,3%

(Az adatok forrásai: Gyurgyík–Sebők 2003 és Szilágyi 2002)

Kolozsvár lakosainak nemzetiségi aránya 1880 és 1995 között (Forrás: Kocsis 1997).

A magyar államhatárokon kívül élő magyarok kivétel nélkül **kontaktusváltozatait** beszélik nyelvünknek, vagyis az egynyelvű magyarországi magyarok nyelvtől többé-kevésbé eltérő, a két- vagy többnyelvű környezet hatását mutató változatokat beszélnek. Igaz ez azokra is, akik a többségi nyelvet (szlovákot, román stb.) nem beszélik s nem is értik, mivel az ő magyar anyanyelvükben is vannak szlovák, román stb. hatás következtében keletkezett, a magyarországi magyarban ismeretlen nyelvi elemek és szabályok.

Az I. világháború után kisebbségbe került magyarok kontaktusváltozatainak szakszerű, átfogó, szociolingvisztikai kutatása csak az 1990-es években kezdődött el. (Pszicholingvisztikai elemzések azonban

jóval korábban is készültek, pl. Arany 1939–40/1998, Göncz 1985 és Mikeš 1967.) A magyar nyelvészetben az 1960-as évekig uralkodó történeti nyelvészet érdeklődése csak a régi (több évszázaddal korábbi) nyelvi kontaktusokra irányult. Amikor megjelent a generatív nyelvészet, a kutatók az ideális (egynyelvű) anyanyelvi beszélő/hallgató nyelvi kompetenciáját tették vizsgálatuk tárgyává. A határon túliak nyelvhasználatáról sokat írtak a nyelvművelők, általában purista alapállásból, elítélve az „idegenszerű” szavakat és nyelvtani szerkezeteket.

Az egynyelvű magyarok beszédét sokan normálisnak, a kétnyelvűekét viszont abnormálisnak tekintik. Akik ilyen véleményeket hirdetnek, nem tudják, hogy a kétnyelvűek sosem beszélhetnek egy nyelvet úgy, ahogy az adott nyelvet annak egynyelvű beszélői beszélnek. Egyszerűen azért, mert aki két nyelvet tud valamilyen szinten, s mindkettőt használja is naponta, nem tudhatja a két nyelv egymásra gyakorolt hatását megakadályozni. Egy kétnyelvű magyar, éljen bár a romániai Székelyudvarhelyen (ahol a lakosságnak több mint 90%-a magyar), vagy Kolozsváron (ahol nemrég esett a magyarok aránya 20% alá), sosem beszélhet úgy magyarul, ahogy az egynyelvű magyarországiak beszélnek. Ez nyelvtudományi közhely, minden tudományos vizsgálat ezt igazolja – a külföldiek fél évszázada, a magyarok legalább másfél évtizede. Azok, akik a kétnyelvű magyarok beszélte magyart „helytelennek, rossznak, makaróni nyelvnek” ítélik, úgy tesznek, mint aki egy gátfutótól azt várja el, hogy olyan gyorsan fusson, mint egy sprinter, s olyan magasra ugorjon, mint egy magasugró (l. Grosjean 1985: 471).

A szomszédos országokban élő magyarok nem bomlott gondolkodásúak, miként azt néhány jó szándékú, de e tárgyban alulinformált ember véli, de nem is rossz magyarok, miként azt sokan gondolják, akik az általuk „rossz magyarsággal beszélőnek” ítélt magyar embert „rossz magyarnak” titulálják. Az, hogy egy kolozsvári vagy nagyszalontai magyar másképp beszél magyarul, mint egy debreceni, berettyóújfalusi vagy budapesti, a világ legtermészetesebb dolga. Ha valaki **megállapítja**, hogy például a szlovákiai magyarban a *hívok a barátomnak telefonon* vagy a *kulcs a szobától* szerkezet „idegenszerű”, akkor egy kontaktusjelenséget azonosít. Ha ezeknek a szerkezeteknek a használatát **helyteleníti** is, akkor a releváns általános nyelvészeti törvényszerűség működését helyteleníti. Abból viszont nem lesz baj, ha az illető tudatosítja a szlovákiai magyarral, hogy ez szlovákiaiság, Magyarországon ezt nem így mondják. Utána rá lehet bízni a beszélőre, hogy a saját jól felfogott érdekében mit fog tenni, ha Magyarországon, vagy magyarországiakkal beszél. Az emberekben ugyanis van egy olyan természetes hajlandóság, hogy igyekeznek a beszédpartner változatához igazodni.

Jó tudnunk, hogy egy *XY nem tud jól magyarul* kijelentés hordoz egy rejtett értékítéletet, ami logikailag teljesen hibás: *XY nem tud (jól) magyarul, következésképp nem jó magyar ember*. Úgy tudjuk, hogy Széchenyi István nem tudott kitűnően (hibátlanul) magyarul. Arany Jánosról az hírlik, hogy kitűnően tudott magyarul, talán a legnagyobb magyar nyelvművész volt. Ha megugorjuk a logikai bakugrást, azt az eredményt kapjuk, hogy Széchenyi István, „a legnagyobb magyar”, nem volt jó magyar ember, de Arany János kitűnő magyar volt. Az, aki a *nem tud jól magyarul, tehát nem jó magyar ember* sztereotípiát használja, Arany és Széchenyi magyarságát is méricskéli.

Ha valaki tartózkodik a morális ítéletektől s egy kétnyelvű magyarról csupán annyit mond, hogy „nem tud jól magyarul”, s ha ezt azért teszi, mert a kétnyelvű másképp beszél, mint az egynyelvűek, akkor az illető „mindössze” arról tesz tanúbizonyságot, hogy nem tudja: kétnyelvűek sosem beszélhetnek egy nyelvet úgy, mint az egynyelvűek. Ahhoz, hogy egy kolozsvári ember úgy beszéljen magyarul, mint egy debreceni, Debrecenben kellene születnie s élnie. Ahhoz, hogy egy fekete bőrű ember olyan legyen, mint egy fehér bőrű, fehér bőrűnek kellene születnie...

A magyarországi nyelvi elvárások a kisebbségi magyarok között igen gyakran feszültséget keltenek. Például amikor ungvári tankönyvszerkesztők 1995-ben Magyarországról kértek tanácsot, hogy miképp írják át az ukrain földrajzi neveket magyarra, az ajánlást csak az ukrain nyelvtörvény megsértése árán lehetett volna betartani (Cserniczkó 1997). Egy 1989-es ukrán nyelvtörvény értelmében ugyanis az ukrain helyneveket ukrán alakjukban, más nyelven pedig ukránból átírva kell használni. Például az oroszból átírt *Harkov* helyett az ukránból átírt *Harkiv*-ot kell írni. Azok a magyarországiak viszont, akik az ungvári tankönyvszerkesztőknek válaszoltak, a Magyarországon használatos (oroszról átírt) formákat ajánlották (Beregszászi 2004: 71–74).

Az 1990-es években a határon túli magyar nyelvváltozatokról, a nyelvművelésről, nyelvtervezésről és a kisebbségi magyarok anyanyelvi neveléséről hangos polémia keletkezett (Kontra–Saly 1998). Elméleti szempontból a legfontosabb fejlemény Lanstyák István (1995) javaslata volt, mely szerint a magyart is **többközpontúnyelvnek** kell tekinteni, vagyis olyannak, amelynek standard változata több országban használatos, s így országonként sajátos vonásokra tesz szert. A más-más országokban beszélt változatokra nem mint az egyetlen elismert központ nyelvhasználatától elhajlókra, „deviánsakra” kell tekinteni, hanem mint ugyanannak a nyelvnek elvben egyenrangú változataira. A standard magyar **elsődleges** és domináns központja a Magyar Köztársaság. Jelentős, de csupán **részleges** központjai Románia erdélyi részei (beleértve az egykori Partiumot), a Szlovák Köztársaság déli határsávja, Szerbia és Montenegró egykori autonóm tartománya, a Vajdaság, és az Ukrán Köztársaság kárpátaljai területének síkvidéki része. A részleges központokban legalább regionális szinten van magyar nyelvű közigazgatás, oktatási rendszer, kiterjedt írásbeliség, a beszélők többségét elérő tömegtájékoztató, könyvkiadás és legalább bizonyos szakterületekre kiterjedő tudományos élet. A **kezdetleges** központokban (Lanstyák szerint valószínűleg ilyenek tekintendők a Horvát Köztársaság baranyai, és a Szlovén Köztársaság muravidéki részei), ha nincs is magyar nyelvű közigazgatás, de van egyfajta közélet, s vannak a standardot használó anyanyelvű iskolák, újságok, rádióműsorok. Nagyon korlátozott számú funkcióban használják a magyar standard változatát az örvidéki őshonos magyarok és az emigráns közösségek szerte a világban, de ezek nem központjai a standard magyarnak.

A Trianon óta megjelent magyar nyelvtanok és szótárak – egyetlen kivételtől eltekintve – nem a magyar nyelv, hanem a magyarországi standard nyelvváltozat nyelvtenai és szótárai. A kivétel a Magyar Értelmező Kéziszótár 2003-ban megjelent második, átdolgozott kiadása, ami bizonyos fokig számba veszi a magyar nyelv kontaktusváltozatait is (az előmunkálatokról l. Beregszászi 1997, a szótárba bekerült határon túli magyar szókészleti elemekről l. pl. Beregszászi–Cserniczkó 2004, Lanstyák 2002a és 2004).¹

Mit jelent a *község*?

község ? fn **1. fejezet - A nyelvészet és területei. hiv** | Választott önkormányzattal irányított kisebb település. | A legkisebb közigazgatási egység. | A szl. m-ban: önálló jogállású település, falu v. város. **2. fejezet - Hangtan. rég irod** Közösség, nép. [?köz1]

A *község* (szerbül *opština*) a Vajdaságban olyan kisebb, önkormányzattal felruházott területi egységet jelent, amelyet a névadó város vagy nagyobb falu és a jogilag odasorolt települések képeznek (Göncz 1999a: 33). Palics például a Szabadkai községhez tartozik.

Mit jelent a *praktika*?

praktika ? fn **1. fejezet - A nyelvészet és területei. rég pejor** Fortélyos eljárás. **2. fejezet - Hangtan.** A k árp. m-ban:> | Egyetemi hallgatók gyakorlótanítása. | (Szakmai) gyakorlat.

Mit jelent a *szodé*?

1. **szodé mohó** Használata általános

2. **szodél mohóskodik** Használata általános (Sántha Attila: *Székely Szótár*)

Nyelvpolitikai és nyelvi jogi szempontból nézve a környező országokban élő magyarok jelentősen különböznek egymástól. A burgenlandi őshonos magyarok megállíthatatlannak tűnő, de nem állami jogi eszközökkel kieroszakolt nyelvcsereje (Gal 1979) az egyik végpont, míg a másik a moldvai csángóké, akiket „Róma és Románia érdekszövetségben, s meg kell hagyni, rendkívül hatékonyan asszimilál” (Sándor Klára 1998), megsértve az anyanyelvi iskoláztatáshoz és vallásgyakorláshoz fűződő emberi jogaikat. Köztes helyzetben vannak például a szlovákiai magyarok, akiket az 1995. évi szlovákiai államnyelvről szóló asszimilatív törvény igen nehéz helyzetbe hozott (l. pl. Kontra 1997), de akiknek a Kárpát-medencében jónak mondható magyar iskolarendszerük van. A szlovákiai magyarok nyelvi jogi helyzete jó irányban megváltozott az 1999. évi kisebbségi nyelvhasználati törvény elfogadása után, de az emberi jogokat sértő nyelvi diszkrimináció, a nyelvi kisebbségek (pl. a magyarok) intézményesített hátrányos megkülönböztetése ma is élő gyakorlat Szlovákiában.

19.1. A változók fajtái

Lanstyák–Szabó Mihály (1997, 1998) a nyelvi változókat, tehát azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek formailag többféleképp valósulhatnak meg, de az egyes megvalósulások (változatok) azonos funkciójúak, illetve jelentésűek, több szempont szerint kategorizálja. A **nyelvi rendszer** alapján vannak fonetikai (pl. *kút* ~ *kùt*² ~ *kut*), fonológiai (pl. *fent* ~ *fönt*), hangalaktani (pl. *(én) adnék* ~ *adnák*), alaktani (pl. *dolgozom* ~ *dolgozok*), morfoszintaktikai (pl. *Somorján* ~ *Somorjában*), mondattani (pl. *Péter és János elment* ~ *elmentek*) és szóképzettani változók (pl. *rágógumi* ~ *rágó* ~ *zsuvaszka* ~ *zsuvi*). A **változatokszáma** szerint vannak kéttagúak (pl. *iskolában vagyok* ~ *iskolába vagyok*) és három- vagy többtagúak (pl. *tévékészülék* ~ *tévé* ~ *televízor*, *motorkerékpár* ~ *motorbicikli* ~ *motor* ~ *motorka*). A **funkció-, illetve jelentésazonosság** szempontjából a szerzők két csoportot állapítanak meg: a szoros változók esetében a változatok funkcionális, illetve denotatív jelentésbeli azonosságához nemigen fér kétség (pl. *eleven* ugyanazt jelenti, mint a nyíltabb magánhangzókkal ejtett *älävän*, vagy a *van mit ennie* ~ *van mit egyen* szerkezetek között sincs jelentésbeli különbség), a laza változóknál azonban a változatok azonossága bonyolultabb (pl. *várj* ~ *várjál*, *megrendezésre kerül* ~ *megrendezik*).

A szerzők a változók típusait **első-, illetve másodnyelvi összefüggéseik szempontjából** négy csoportra osztják:

(1) Az **egyetemes magyar változók** (E változók) mind Szlovákiában (s valószínűleg az egész magyar nyelvterületen), mind Magyarországon nyelvi változók, s egyik változatuknak sincs közvetlen párhuzama a szlovák nyelv egynyelvű változataiban. Ilyenek például a (bVn) változó (*házban van* ~ *házba van*), az ikes igék váltakozó alakjai, pl. *eszem* ~ *eszek*, *egyem* ~ *egyek*, *egyék* ~ *egyen*, vagy az *-e* kérdőszócska szórendi helye. Az ilyen változók egyes változatainak eltérő gyakoriságú használata a magyarországi és kisebbségi beszélők között valószínűleg az utóbbiak kisebbségi helyzetéből (pl. a magyarországiakétól eltérő iskolázottságukból) fakad, s a gyakorisági eltérésekben a kétnyelvűség nem, vagy alig játszik szerepet.

(2) Az **egyetemes kontaktusváltozók** (EK változók) szintén változók a határ mindkét oldalán, de egyik változatuknak van párhuzama a szlovákban, ezért a szlovákiai magyarban e változat gyakoriságát a kétnyelvűség befolyásolhatja. Például a páros testrészek neve a magyarban egyes számban is és többes számban is használható, de a szlovákban csak többes számban (*fáj a lába* ~ *fájnak a lábai*, de *bolia ho nohy*), s ez hatással lehet az egyes vagy többes szám használatára a magyar szlovákiai kontaktusváltozataiban. „Az EK változók kialakulásához – írják a szerzők (1998: 105) – az egész magyar nyelvterületen a belső fejlődés mellett az indoeurópai környezet számottevő mértékben hozzájárult. Általában az indoeurópai párhuzammal rendelkező változat számát »kevésbé helyes«-nek.”

(3) Az **analóg kontaktusváltozók** (AK változók) csoportjába olyan szavak, kifejezések és szerkezetek tartoznak, amelyek formailag Magyarországon is megtalálhatók, de Szlovákiában magyarországi standard jelentésük mellett szlovák párhuzam indukálta jelentésük is van. Például a *megy valaki után* használatos Magyarországon is, de nem a ’megy valakihez valamilyen célból’ jelentéssel. A szlovákiai *Elmentem a fonók után, hogy panaszt tegyek nála* mondat nyilván a szlovák *ist’ za niekým* szerkezet hatásával magyarázható. Ide sorolják a szerzők azokat a szerkezeteket is, amelyek Magyarországon nem használatosak ugyan, de létrejöttüket és használatukat közmagyar analógia is támogatja. Pl. a szlovákiai *hív valakinek (telefonon)* kifejezés jelentését tekintve beleillik a *telefonál*, *átszól*, *beszél vkinek* szerkezetek sorába. Az ilyen változatoknak a magyarországi magyarban is van bázisa, ami laikus beszélők számára megnehezíti „idegenszerűségük” felismerését s ezért megkönnyíti terjedésüket.

(4) A negyedik csoport változóinak kontaktusváltozatai magyarországi változattal egyáltalán nem rendelkeznek, szlovákiai fejlemények. Ezek a **kontaktushelyzetbenváltozók** (K változók) jórészt szóképzettaniak, de akadnak vonzatkölcsönzések is, pl. *kulcs (a szobától)*.

Az EK, AK és K változóban közös, hogy egyik változatuk kontaktusváltozat, ezért ezek kontaktusváltozók. Az E változók nem-kontaktusváltozók. Az E változók és a nem-kontaktusváltozók kategóriája azonban nem azonos, mert az utóbbiak között olyanok is vannak, amelyeknek egyik változata ismeretlen ugyan Magyarországon, de nem kontaktusváltozó (pl. a *mond* ~ *mund* változó második változata Lanstyák és Szabó Mihály szerint csak a Csallóköz néhány községében használatos). Az országhatárt figyelembe vevő **nyelv földrajzi szempont** alapján a szerzők a változókat három csoportba osztják (5–7):

(5) A **határsemleges** változók második (= nemstandard) változatának izoglosszája nincs kapcsolatban a szlovák-magyar határral. Határsemleges nem-kontaktus változó pl. az *(én) tudnék* ~ *tudnák*, és ilyen kontaktusváltozó az *o lába* ~ *lábai*.

(6) A **határtartó** változók második változata csak az egyik országban használatos. Határtartó nem-kontaktusváltozó Szlovákiában például a *jogsi* ~ *hajtási*, és kontaktusváltozó a *(kulcs) vmihez* ~ *vmítől*.

(7) A **határmetsző** változók második változata metszi az országhatárt. Ilyen kontaktusváltozó pl. az *epével ~ epére operál* (vö. szlovák *operovať' na nieco*), ami az egész szlovákiai magyar nyelvterületen él, de Magyarország északkeleti régióiban is gyakori. Határmetsző nem-kontaktusváltozó pl. az *eljössz hozzánk ~ nálunk* (Lanstyák–Szabó Mihály 1998: 106–109).

19.2. Azonosságok és különbségek

A környező országokban beszélt magyar nyelvváltozatok hasonlítanak is a magyarországi magyarra, és el is térnek tőle. Az azonosságok messze felülmúlják a különbségeket, de az utóbbiak nem jelentéktelenek. Az azonos és eltérő vonások egy részét egy 1996-ban végzett szociolingvisztikai vizsgálat (Kontra 1998, Csernicskó 1998, Göncz 1999a, Lanstyák 2000, Fenyvesi szerk. 2005, stb.), Lanstyák és Szabó Mihály (1997), valamint Lanstyák (1998 és 2002c) alapján mutatjuk be. Az 1996-os vizsgálatot az életkor, az iskolázottság és településtípus szerint rétegzett kvótámináival végeztük. Szlovákiában 108, Ukrajnában (Kárpátalján) 144, Romániában (Erdélyben és a határ mentén) 216, a volt Jugoszláviában (Vajdaságban) 144, Szlovéniában (Muravidéken) 67, Ausztriában (Burgenlandban, Bécsben és szórványvidéken) 60, és kontrollként Magyarországon (Ikrényben, Szatymazon és Veresegyházon) 107 adatközlőtől gyűjtöttünk nyelvi és nyelvészeti adatokat. Az adatközlők három életkori csoportba tartoznak (13–32, 33–53, és 54–85 évesek). A válaszadók fele nem érettségizett, másik fele foiskolát vagy egyetemet végzett. Az adatközlők fele városi, másik fele falusi lakos; fele szórványban él (olyan településen, ahol a magyarok a helyi lakosságnak 30%-nál kisebb részét alkotják), másik fele tömbben (a helyi lakosságnak több mint 70%-át alkotva).

Az adatközlők ilyen mintája nem teszi lehetővé, hogy a teljes felvidéki, kárpátaljai stb. magyarság nyelvi ítéleteire vagy nyelvhasználatára következtethessünk az adatokból, de arra megfelelő, hogy a kutatók által előre kiválasztott szempontok szerinti különbségeket, tehát pl. az életkori, iskolázottság szerinti vagy a lakhely szerinti eltéréseket, valamint a határon túliak és a magyarországiak közötti különbségeket megmutassa.

A kérdőív nyelvi részében az adatközlők különféle grammatikalitási ítéleteket hoztak, és írásbeli mondatkiegészítő feladatokat oldottak meg. Hogy mikor milyen feladatokat oldottak meg, illetve milyen ítéleteket hoztak az adatközlők, az a 2.–11. ábra mindegyikén fel van tüntetve.

19.2.19.2.1. Egy azonosság

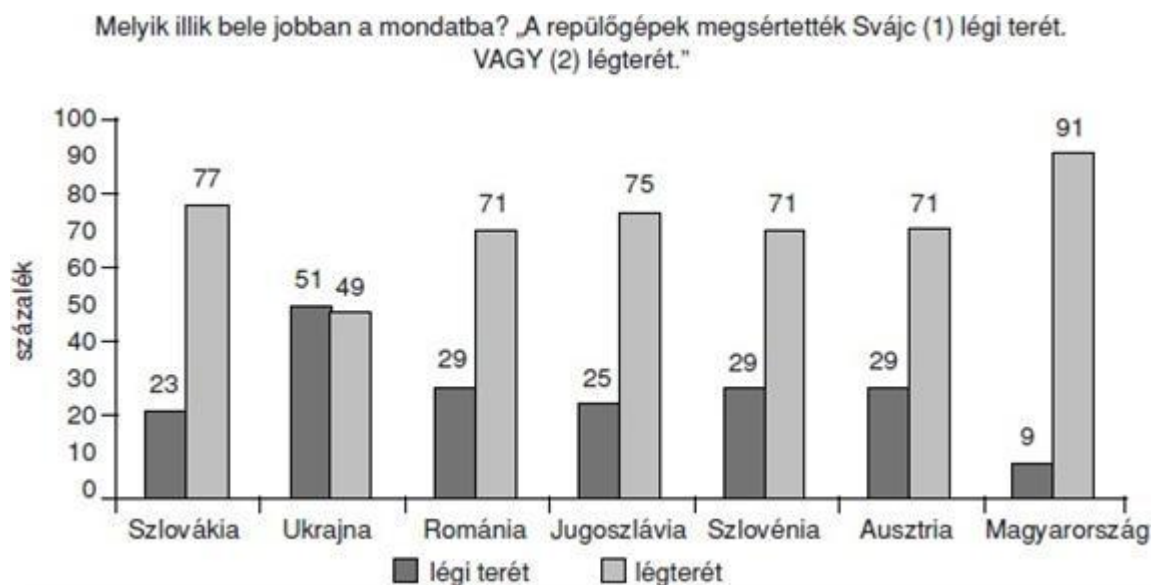
Magyarországon folyamatban levő nyelvi változás a *Valószínű, hogy külföldre fog költözni* és a *valószínűleg külföldre fog költözni* szerkezetkeveredésével (is) magyarázható *valószínűleg, hogy külföldre fog költözni*-féle szerkezetek terjedése (vö. Kontra 1992, Kontra szerk. 2003: 146–155 és É. Kiss 2004: 22–25). A hét ország adatközlői között nincs statisztikailag szignifikáns eltérés az új változat megítélésében: amikor a standard és a terjedőben levő nemstandard mondat közül a természetesebbet kellett kiválasztaniuk, országhatártól függetlenül azonos arányban választottak, ez tehát egy határsemlleges változó – a khi-négyzet-próba szerint a $p > n(em)$ sz(ignifikáns); lásd a 2. ábrát.

A *valószínűleg, hogy külföldre fognak költözni* mondat megítélése hét országban. $N = 830$. Khi-négyzet ($f = 6$) = 4,193; $p > n(em)$ sz(ignifikáns)

19.2.19.2.2. Egy különbség

Vannak olyan repülőgépek összetett szavak a magyarországi magyarban, amelyeknek a határon túl minőségjelzős szókapcsolat alkotta változatai is használatosak, pl. *iskolapolitika* ~ *iskolai politika*, *légtér* ~ *légi tér*. A 3. ábra azt mutatja, hogy a jelzős szókapcsolatot tartalmazó *A repülőgépek megsértették Svájc légi terét* mondatot a magyarországi adatközlőknek csupán 9,3%-a választotta, de minden környező országban több mint kétszer ennyien választották (Kárpátalján a válaszok egyenlően oszlottak meg a két megoldás között).

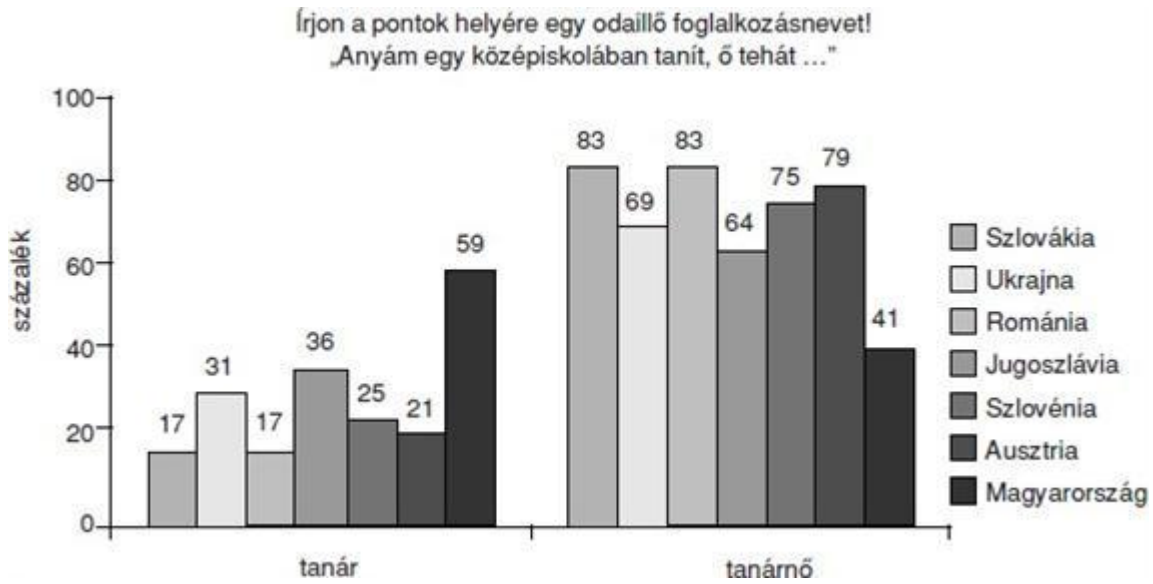
Jelzős szókapcsolat vagy repülőgépek összetétel választása hét országban. N = 830. Khi-négyzet ($f = 6$) = 56,203; $p < 0,01$

19.3. Kontaktushatások

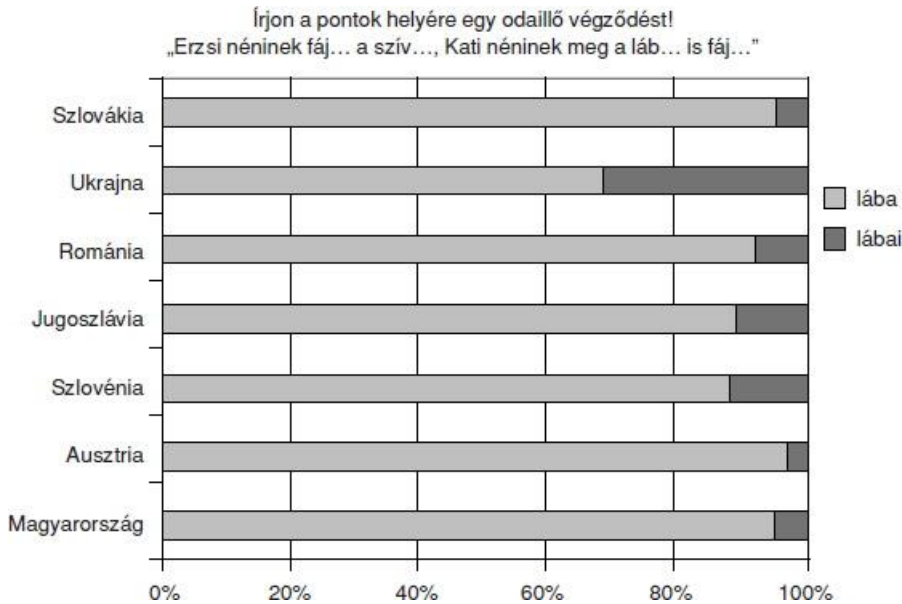
A környező országok indoeurópai nyelveinek hatása megmutatkozhat abban, hogy a foglalkozást jelölő főnevek a magyarországi magyarhoz képest redundánsan jelölik azt, hogy az illető személy nő. Például amikor az *Anyám egy középiskolában tanít, ő tehát ...* mondatot egy beleillő foglalkozásnévvel kellett kiegészíteni, a magyarországi adatközlőknek 41%-a írta a mondatba a *tanárnő* szót, de a határon túliaknak 64–83%-a (4. ábra).

Az egyes kontaktusnyelvek hatása eltérő nagyságú lehet. Például egy páros testrészt jelölő főnév többes számát az egyik országban élő magyar adatközlők a magyarországiaknál ritkábban használták, míg egy másik országban élők hatszor gyakrabban (5. ábra).

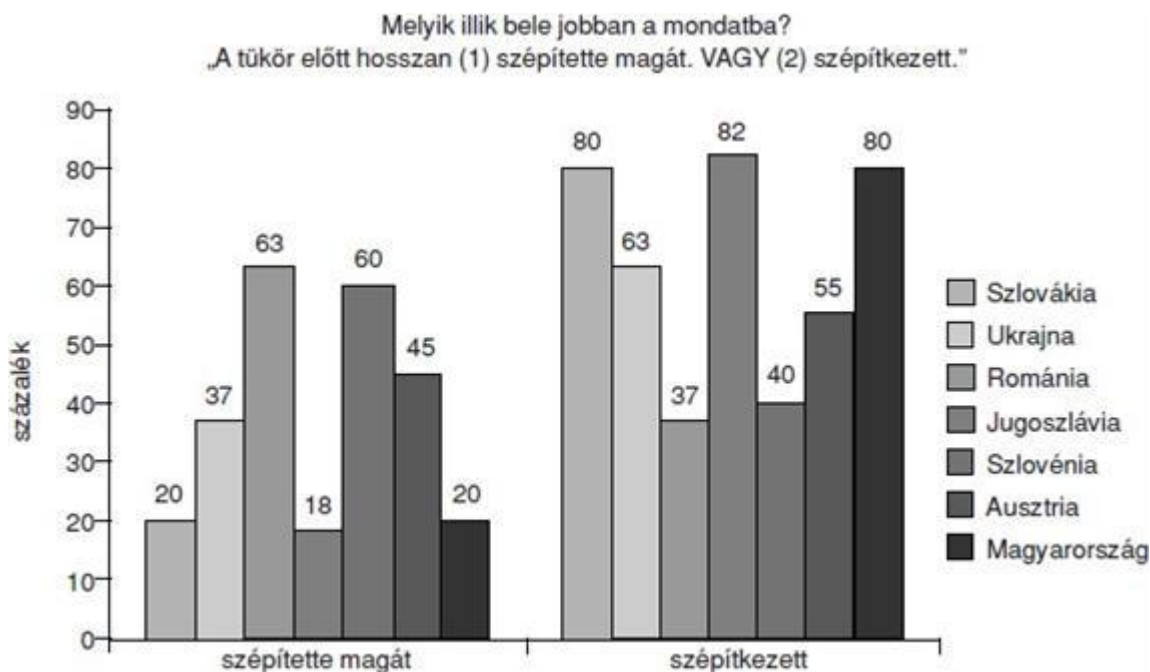
Az ilyen különbségek a nyelvtani helyességi ítéletekben is gyakoriak. Például a *szépítkeznek* és a *szépíti magát* közül az utóbbit a magyarországi, felvidéki és vajdasági adatközlők azonos arányban választották, de a kárpátaljaiak, erdélyiek, muravidékiek és ausztriaiak az előbbieknél két-háromszor magasabb arányban (6. ábra).

-*nő* utótagú szó használata írásbeli mondatkiegészítő feladatban, hét országban. N = 807. Khi-négyzet ($f = 6$) = 73,118; $p < 0,01$

Páros testrészt jelölő főnév egyes vagy többes számú használata írásbeli mondatkiegészítő feladatban, hét országban. N = 802. Khi-négyzet ($f = 6$) = 74,585; $p < 0,01$

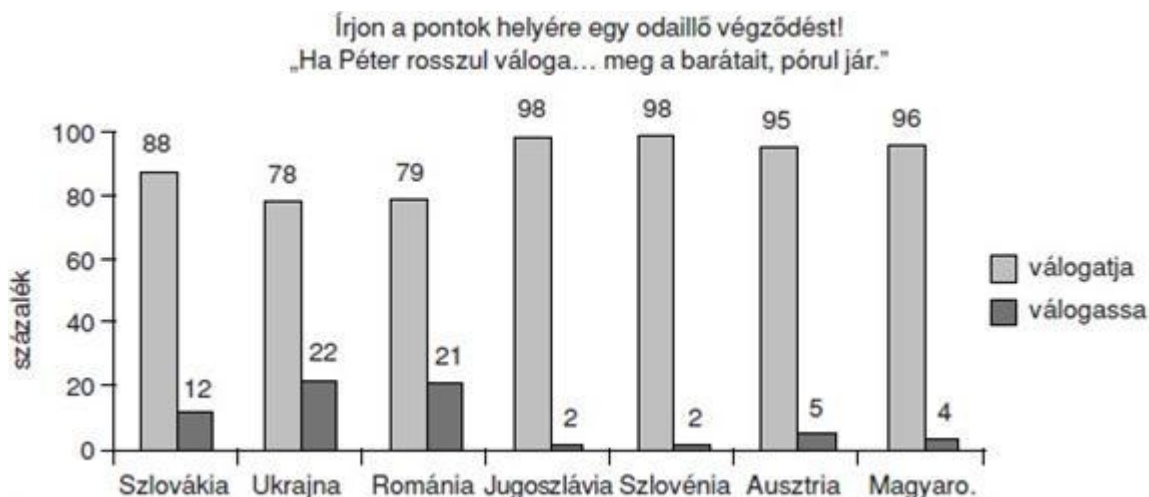
Nemstandard analitikus szerkezet megítélése hét országban. N = 827. Khi-négyzet (f = 6) = 122,648; p 0,01

19.4. Nyelvjárási (regionális) vonások

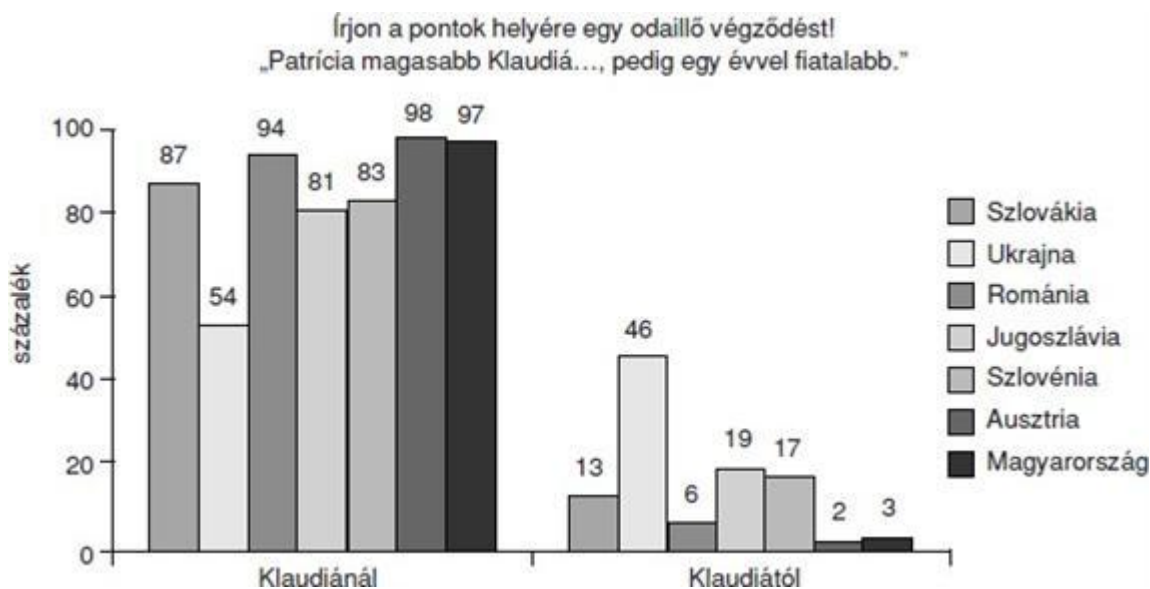
A határon túli magyar nyelvváltozatok egyik jellegzetes vonásaként szokták emlegetni azt, hogy a magyarországiaknál nyelvjárásiabbak. Eminens nyelvjárási vonás például a *-t* végű igék egyes kijelentő módú alakjainak a felszólító módúakkal való alaki egybeesése – a *Magyar nyelvjárások atlaszának* tanúsága szerint többek között Erdély keleti felében. A 7. ábra azt mutatja, hogy a „suksükölés” elsősorban a felvidéki, kárpátaljai és erdélyi adatközlőkre jellemző.

Ennek a magyar köznyelvi beszélők által erősen megbélyegzett (stigmatizált) jelenségnek a túlhelyesbítéseként (hiperkorrektiójaként) keletkeznek az olyan megnyilatkozások, amelyekben a „suksükölő” alakot létrehozó szabályt a felszólító módú alakokban is kerülnek. A suksükölés hiperkorrekciója – 1996-os vizsgálatunk adatai szerint – Muravidéken a legelterjedtebb: az *Azt akarom, hogy ő nyi... ki az ajtót* mondatba a magyarországiak 3,7%-a, de a muravidékiek 15,2%-a írta be a hiperkorrekt *nyitja* alakot.

Az erdélyi adatközlők egyötöde használta a tárgyas ragozást, többes szám 1. személyű *-nök* ragot a *Szívesen megnéznők azt a filmet* mondatban, míg a többi országban csupán 1–3%. A nyelv művelők által (legalábbis a sajtóban) zavarónak, helytelennek ítélt *magasabb tőle* vonzat (a standardban *magasabb nála*) Ausztria, Románia és Magyarország kivételével minden országban jelentős mértékben előfordult. (Az alacsony magyarországi használati arány nyilvánvalóan annak tulajdonítható, hogy a kontrollcsoportban nem volt kelet-magyarországi beszélő.) Ezt a magyar nyelvjárási vonzatot a párhuzamos szláv szerkezetek is támogatják (8. ábra).

Suksükölés írásbeli mondatkiegészítő feladatban, hét országban. N = 808. Khi-négyzet ($f = 6$) = 52,352; $p < 0,01$

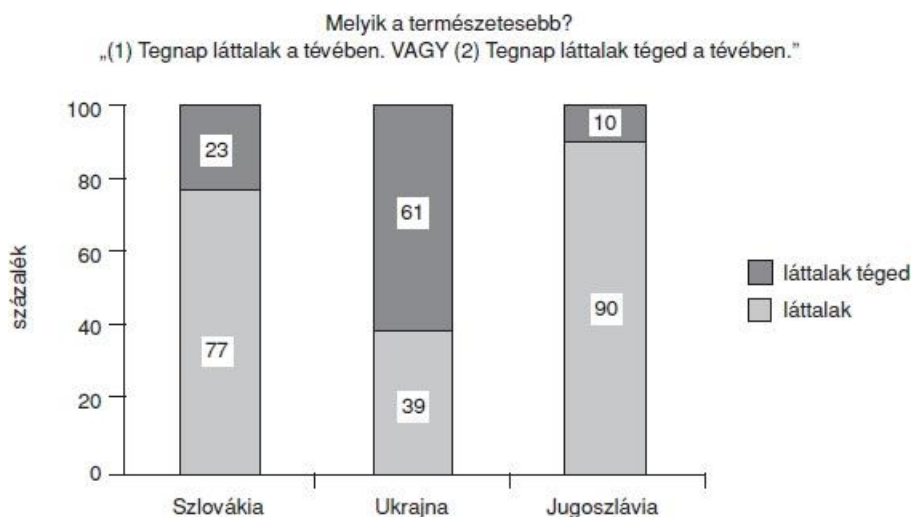

Hasonlító határozó nyelvjárási vonzata írásbeli mondatkiegészítő feladatban, hét országban. N = 823. Khi-négyzet ($f = 6$) = 138,199; $p < 0,01$

19.5. A kontaktus intenzitásának hatása

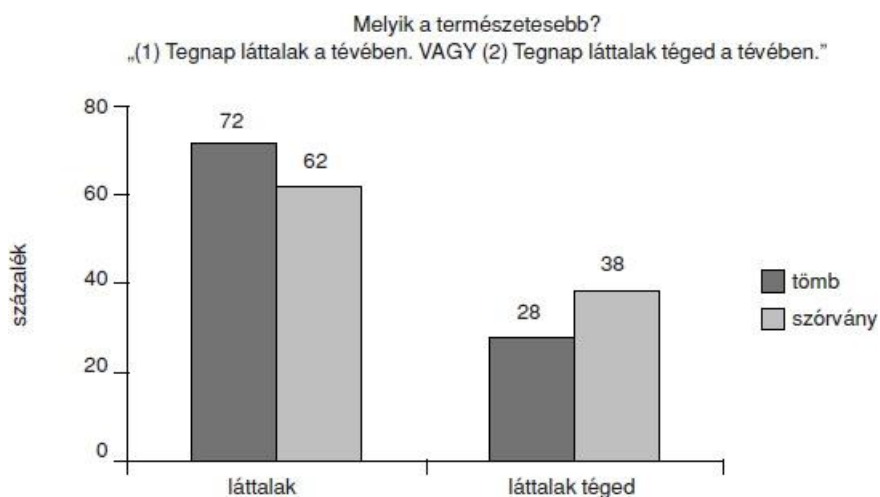
Thomason–Kaufman (1988: 67) szerint a nyelvek közötti jelentős mértékű szerkezeti kölcsönzéseknek előfeltétele a kontaktus intenzitása, ami megnyilvánulhat (a) több száz éves nyelvi kontaktusban és (b) az átvevő nyelv beszélőinek széles körű kétnyelvűségében. A kárpát-medencei magyar kontaktusváltozatok változásaiabban mindkét tényező szerepet játszik.

A nyelvi kontaktus időtartama szempontjából eltérés van a vajdasági magyarok és a felvidéki, valamint a kárpátaljai magyarok között. Az utóbbiak több mint ezer éve élnek együtt szlávokkal, míg a vajdaságiak csak 250 évvel ezelőtt települtek mai lakhelyükre. A nyelvi kontaktus intenzitásának az együttélés idejével mért szerepe megmutatkozik például a redundáns névmási tárgy használatában (Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 90–91), vagyis abban, hogy a szlávokkal rövidebb ideje együtt élő vajdasági magyarok a felvidéki és kárpátaljai magyaroknál sokkal nagyobb számban választották a „magyaros” (tárgy nélküli) mondatot. Másképp: a szlávokkal a vajdasági magyaroknál sokkal régebben együtt élő felvidékiek és kárpátaljaiak nagyobb számban választották a „szláv” (tárgyas) mondatot (9. ábra, Kontra 2001). Az északi szlávokkal és a déli szlávokkal élő magyarok között statisztikailag szignifikáns különbség van.

Redundáns névmási tárgy választása három országban. $N = 393$. Khi-négyzet ($f = 2$) = 91,046; $p < 0,01$

A kölcsönző nyelv beszélői (esetünkben a kisebbségi magyarok) kétnyelvűségének foka összefügghet azzal, hogy mindennapi kommunikációjukban milyen mértékben használják a többségi nyelvet. Ahol a magyarok többen élnek (pl. Székelyföldön), kevesebbet használják az államnyelvet, mint a szórványban (pl. a magyar határ keleti oldalán) élők. A szórványban élők esetében a második nyelv hatása várhatóan erősebb, mint a többen élőkénél. Ilyen hatást mutat a 10. ábra.

A többségi nyelvet beszélők számának hatása szlovákiai, ukrainai, romániai és jugoszláviai magyarok redundáns tárgy választására. $N = 536$. Khi-négyzet ($f = 1$) = 6,056; $p < 0,05$

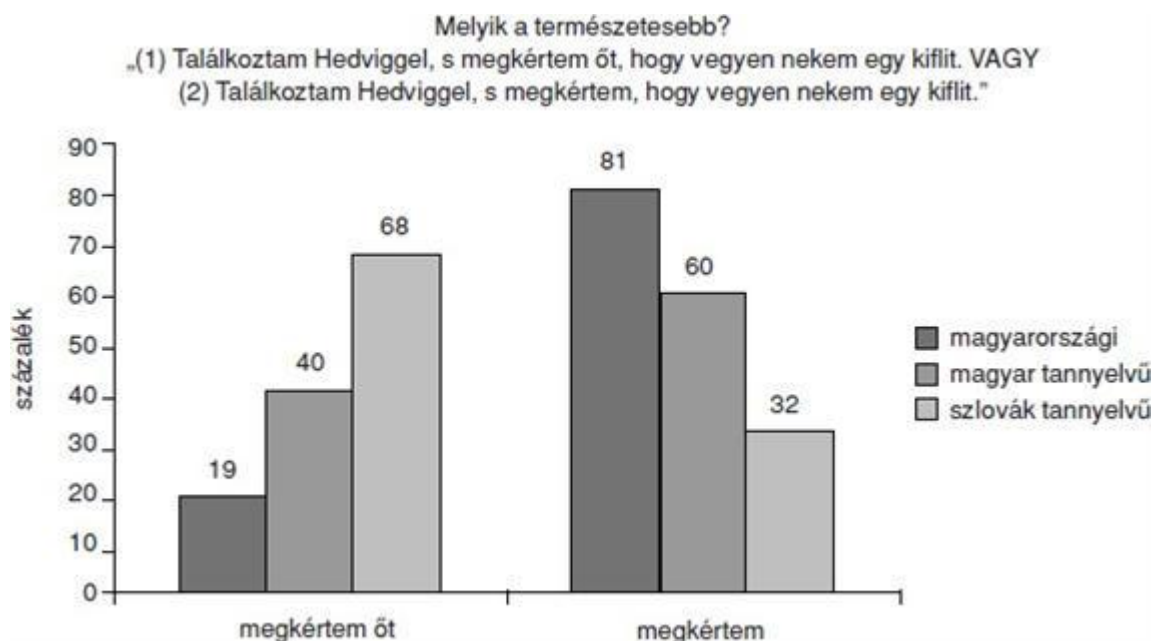
A többségi nyelvi hatások a különböző társadalmi csoportokban eltérő módon érvényesülnek: az életkor, nem, iskolázottság, településtípus és foglalkozás hatásai statisztikailag szignifikánsak lehetnek (Göncz 1999a, Csernicskó-Fenyvesi 2000, Lanstyák 2000), vagyis a kisebbségi magyarok nyelvhasználata is nagyfokú társadalmi rétegződést mutat.

19.6. A tannyelv hatása

Lanstyák-Szabó Mihály (1997) három dél-szlovákiai és három velük összemérhető magyarországi településen vizsgálta 1604 középiskolás tanuló nyelvhasználatát. A szlovákiai diákok egy része magyar tannyelvű iskolába járt, másik része szlovák tannyelvűbe. A szerzők kimutatták, hogy a tannyelv erősen korrelál mind a magyar nyelvjárási alakok, mind a kontaktushatással magyarítható „szlovakizmusok” előfordulási gyakoriságával. Például egy írásbeli mondatkiegészítő feladatban az egynyelvű magyarországi diákok 11%-a használta az *(én) tudnák* stigmatizált alakot, a magyar tannyelvű iskolába járó magyar–szlovák kétnyelvűek 19%-a, de a szlovák tannyelvű iskolába járó magyar diákoknak már 53%-a.

Vannak olyan változók is azonban, amelyek a magyar tannyelvű iskolába járó felvidéki tanulókat a magyarországiaknál standardabbaknak mutatják. Például az *Én ritkán... reggel hétnél tovább* mondatba a magyarországiak 60%-a írta az *alszom* alakot, de a magyar tannyelvű iskolába járó felvidékieknek 73%-a. (A szlovák tannyelvű iskolába járóknak azonban csak 31%-a.) Lanstyák–Szabó Mihály (1997: 125–6) szerint „A mindennaposnál »standardabb« válaszadásuk a magyar nemzeti közösséggel való egyfajta azonosulásként értelmezhető.” A magyarországi diákok magyarságát senki sem vonja kétségbe, ők viszonylag bátran használnak beszélt nyelvi formákat is a formális stílust megkívánó iskolai teszthelyzetben is. A szlovákiai magyarok nyelvhasználatának „magyarságát” időnként kétségbe vonják a szlovákok is és a magyarországi magyarok is, az ebből fakadó nyelvi bizonytalanságuk fokozott normakövetésre (Trudgill 1997: 54–5) készítheti őket.

A szlovák nyelv grammatikai hatása a szlovák tannyelvű iskolába járóknál közel kétszerese is lehet a magyar tannyelvűbe járóknál megmutatózó hatásnak, például a redundáns tárgyi névmást tartalmazó mondat választásában (11. ábra).

Redundáns személyes névmást tartalmazó mondat választása magyarországi, szlovákiai magyar tannyelvű, és szlovákiai szlovák tannyelvű középiskolásoknál. N = 798. Lanstyák–Szabó Mihály (1997: 90–1) alapján.

19.7. Szókészlet

A környező országokban beszélt magyar nyelvváltozatok alapos lexikai elemzése, a magyarországi magyar szókészlettel mutatkozó azonosságok és különbségek megbízható számbavétele még várat magára.

Mutatóba felsorolunk fogalomköri csoportosításban néhány szót azok közül, amelyeket Lanstyák (1998: 33–4) „viszonylag gyakorinak” ítél a magyar nyelv szlovákiai változataiban:

- étkezés: *horcsica* 'mustár', *jogurt* 'joghurt', *kecsup* 'kecsap', *málna* 'üdítő', *szirup* 'szörp', *sósrúd* v. *sós-rudacska* v. *ticsinki* 'ropi', *nanuk* 'jégkrém';
- háztartás: *igelit* 'nejlon', *alobal* 'alufólia', *bandaszka* 'marmonkanna', *spirál* 'merülőfőrraló', *stekker* 'konnektor';
- ház, lakás, lakberendezés: *blokk* 'tömbház', *zsumpa* 'emésztőgödör', *privát* 'albérlet', *fal* 'szekrényoszor', *televízor* 'tévékészülék';
- a modern életre jellemző mindennapi használati tárgyak: *örökíró* 'golyóstoll', *fix* 'filctoll', *plasztelina* 'gyurma', *batri* v. *baterka* 'szárakelem';

- ruházzkodás: *trikó* v. *tricskó* 'pólóing', *tyepi* v. *tyepláki* 'melegítő, mackó', *sustyák* v. *sustyáki* 'orkánkabát', *szpré* v. *szprej* 'spré';
- a modern életre jellemző mindennapi tevékenységek: *feljátszik* 'hangszalagra v. hanglemezeire vesz', *kiszáll* 'leszáll, pl. buszról', *kitárcsáz* v. *kiteker* 'telefonáláskor tárcsáz', *kihív* 'filmet előhív';
- általános emberi tulajdonságok: *benevolens* 'elnéző, engedékeny', *tekintetnélküli* 'kíméletlen, érzéketlen, könyörtelen';
- közlekedés: *szemafor* 'jelzőlámpa', *műszaki* v. *technikai igazolvány* 'forgalmi engedély', *közlekedési játszótér* 'KRESZ-park', *balancot kap* '(gépkocsi) megcsúszik';
- oktatás: *tanító* 'pedagógus', *művészeti alapiskola* 'különféle művészeti ágakat oktató intézmény', *promóció* 'diplomaosztó';
- munkahely: *munkatöltet* 'munkakör(i) leírás', *harmonogram* 'ütemterv', *brigádozik* 'alkalmi munkát végez', *strajk* 'sztrájk', *szabadságol* 'szabadságon van';
- kereskedelem: *bufet* 'büfé', *zelővoc* 'zöldségüzlet', *optika* 'ofotért', *antikvariátus* v. *antikvariát* 'antikvárium', *inventúra* 'leltározás';
- egészségügy: *egészségügyi nővér* v. *szesztra* 'ápoló', *gyorsmentő* 'rohammentő', *készültség* 'ügyelet (orvosi)', *szolgáltatós orvos* 'ügyeletes orvos', *invalid* 'rokkant', *kiszed* '(gyógyszert) beszed', *átmegy* (rajta) 'elmúlik (betegség, fáradtság stb.)';
- hivatali élet: *házasságlevél* 'házassági anyakönyvi kivonat', *születési szám* 'személyi szám', *kerület* 'a magyarországi megyéhez hasonló közigazgatási egység', *anyasági szabadság* 'gyes', *prokurátor* 'ügyész'.

Csernicskó (1998: 286–291) néhány kontaktushatást mutató vagy nyelvjárási lexikai elem társadalmi elterjedtségét vizsgálta meg 144 fős kárpátaljai és 107 fős magyarországi mintán, és statisztikailag szignifikáns (p 0,01) különbségeket talált. Egy írásbeli hibafelismerő és -javító feladatban a *kiírat* szót 'előfizet (újságot)' jelentésben a kárpátaljaiak 82%-a hagyta javítatlanul, szemben a magyarországiak 35%-ával. További, 30–70%-os különbségek: *becsenget* 'betelefonál (pl. a vasútra)', *lehuzakodik* 'leveszi a cipőjét', *kimenős* 'szabadnapos', *eljön valakinél* (pl. *Mikor jössz már el nálunk?* standard: *hozzánk*), *lead* 'letesz (pl. vizsgát)', *beteglepon van* 'táppénzen van'.

A romániai magyarok által használt tükrökfejezések közé tartoznak a következők: *telefont ad* 'telefonál', *vesz egy autóbust/taxit* 'autóbuszra/taxiba ül', *pontra tesz* 'ránca szed vkit, rendbe tesz vmit', *szimpatizál engem* 'szimpatizál velem', *mit még csinálsz?* 'hogyan vagy?', *kurrensben van vmivel* 'tájékozott milyen kérdésben' (Zsemlyei 1995). Magyarországon nem használják a *kap* igét 'talál' jelentéssel, de Erdélyben igen, pl. *Nem kapom a kendőt*. Péntek (1996: 36) beszámol egy olyan esetről, amelyben a konfliktust ez az ige okozta:

Egy pesti óvodában a délutáni órákban a gyerekek öltözködnek, hazakészülődnek. Egy leányka elkeseredve sír: „Nem kapom a cipőmet!” Az óvónő élesen utasítja rendre a szemtelent, aki még azt is elvárná, hogy kiszolgálják, kezébe adják a cipőjét.

A szerbiai magyarok szerb hatásra bizonyos idegen szavakat a magyarországitól eltérő alakban használnak, pl. *tribina* (Magyarországon: *tribün*), *regisztar* (*regiszter*), *sztartol* (*startol*), *hrónikus* (*krónikus*), *delegát* (*delegátus*), *honorár* (*honorárium*), *privilégió* (*privilegium*), *tendenció* (*tendencia*), *dóza* (*dózis*), *citíroz* (*citál*) (Andric 1995).³ Azonos alakú magyar szavak használati szabályai is eltérhetnek, pl. Szabadkán megszólításként gyakrabban használják a *maga* szót, mint Szegeden, viszont „a *tetszik*-nek udvarias formaként való használata széles rétegben talál elutasításra” (Raffai 1998: 187).

Nem tartalmaz kontaktusjelenséget a következő népnyelvi szöveg, melyet Penavin Olga vett magnetofonszalagra a muravidéki Hódoson:

Régen a leginyek hogyan átak bosszut? Nëm úgy, mint most, verekënnëk, vasvillája szurkállák ëgymást, kísëznek. Mëgharaguttak ugyë az ëgyik gazdára, egisz mást eszetek ki nëki. Szëtszëtték a szekërit, fëvitték a háza tetejire, aztán mëgrakták trágyáva, rëgge a gazda bë akart fognyi, keresi a szekërit, nincs. Má akkó ugyë összegyárgya az egész szomszédokat, a

szomszidja akko vészi észre. – Nézd a, szomszid, hisz ot fön van a háztetejin! – Most csak fog bele! Szét köllött neki szénnyi a szekeret, lehordanyi, aztán úgy foghatott csak bele. Így viccütök régén a leginyék. Ezén mulattak. (Penavin 1986: 76)

A kisebbségi magyarok használta szaknyelvekben különösen gyakoriak a második nyelvi szavak és kifejezések, hiszen a szerszámok, anyagok, munkafolyamatok nevét többségi nyelven oktató ipariskolákban, vagy a többségi nyelvet beszélő kollégáiktól tanulják meg. A magyar kifejezések nem tudása frusztráló hatású lehet. A nyelvek jogi státusának különbségéből fakad, hogy például a romániai magyarok sokkal könnyebben írnak meg egy kérvényt románul, mint magyarul, mert a kérvényeket mindig románul kérik.

A kontaktushatást mutató szóképzési elemek különféle típusainak használati gyakoriságára más tényezők között hatást gyakorol az is, hogy (a) a kisebbségi magyarok mennyire könnyen ismerik fel a többségi nyelv hatását, és (b) hogy a beszédhelyzet mennyire választékos beszédstílust kíván. Legkönnyebben a közvetlen kölcsönszavakat szokták felismerni, például a szlovákiai magyarok a *sustyák* szón (jelentése 'orkánkabát') könnyebben felismerik a szlovák hatást, mint a *magánál van* igés tükörfelfejezésen, amit 'a saját szobájában van' jelentéssel használnak. Aki igyekszik „magyarul”, vagyis „szlovák hatástól mentesen” beszélni, könnyebben el tudja kerülni a közvetlen kölcsönszavakat, melyek szlovák eredetét felismeri, mint a tükörfelfejzéseket, amiken a szlovák hatás nem látszik olyan nyilvánvalóan. Azt, hogy a kétnyelvű beszélők a közvetlen kölcsönszavak idegen eredetének vannak leginkább tudatában, az is mutatja, hogy az ilyen kölcsönszavak jól érzékelhetően ritkábban fordulnak elő a formális (választékos stílust kívánó) beszédhelyzetekben, mint az informális beszédhelyzetekben. Amint Sándor Anna (2002: 123) beszámol róla, a Nyitrahoz közeli Kolonban „A képviselőtestület nyilvános ülésén szinte görcsösen kerültek a felszólalók a direkt kölcsönszók használatát. Ha mégsem tudták elkerülni, a közvetlen szókölcsonzést metanyelvi kommentárral – pl. *hogy is mondják magyarul vagy rendesen, ahogy a szlovák mondja*, továbbá az *ügynevezett* és a *hogyszívják* jelzővel, ill. a gúnyos hanghordozással kísért, *szép magyarsággal*, ill. *magyarul* szavakkal vezették be.” Direkt kölcsönszavak a községi hangosbemondó szövegeiben sem fordultak elő, helyettük a községi hivatal alkalmazottjai köznyelvi megfelelőket vagy tükörfelfejzéseket, esetleg körülírásokat alkalmaztak.

19.8. Attitűdök

A hajdani Oktatáskutató Intézet 1998-ban 1315 magyarországi elsőéves közgazdász és jogász egyetemista távolságtartását vizsgálta meg más népcsoportoktól. A kérdezettek 7,5%-a fogadna családjába románokat, 38,3%-a zsidókat, 51%-a németeket és 54,4%-a határon túli magyarokat. Egy országban sem lakna határon túli magyarokkal 0,9%, németekkel 2,9%, zsidókkal 4,2% és románokkal 30,8% (Nagy 1999).

Nem egyedülálló egy Vajdaságból Magyarországra költözött színész nő véleménye: „Tudtam, hogy minden áttelepülő határon túli magyar eleve ellenséges fogadtatásban részesül.” Az 1988-ban Erdélyből Magyarországra menekültek nyelvi viszontagságai ékes bizonyítékát nyújtották a magyarországi nyelvi sztereotípiák (pl. „Erdélyben beszélnek a legtisztább, romlatlan, igazi magyar nyelvet”) és a cenzúrázatlan, valódi magyarországi fogadtatás különbségének: Bartha (1991) menekült adatközlői szinte kivétel nélkül arról számoltak be, hogy kiderült róluk, „nem tudnak jól magyarul”.

Egy magyarországi főiskolán részképzésen részt vevő szlovákiai magyar diákok 1998-ban beszámoltak róla, hogy a vendéglátó tanárok sportmérkőzésen „viccből” nem nevükön szólították, hanem „szlovák egy”, „szlovák kettő” névvel illették őket. Sokan őszintén csodálkoztak azon, hogy magyar az anyanyelvük. Volt, aki „anyanyelvi képzésre” a szlovák tanszékre küldte volna őket. Ha *kimentek a vonatra*, kijavították őket: magyarul a *vonathoz* kell kimenni. Egy dunaszerdahelyi diák Budapesten tanuló szerdahelyi barátjával otthon is igyekszik pestiesen beszélni, noha azt affektáltnak tartja. Magyarországon ő is vigyáz arra, hogy ne *pakróc*-ot vagy *kalbász*-t mondjon, mert azért megszólják.

A nyelvi Attitűdöket világítja meg az is, hogy 1996-os vizsgálatunk résztvevői milyen válaszokat adtak a *Hol beszélnek legszebben magyarul?* kérdésre:

19.3. táblázat -

Határon túliak, N = 662	Magyarországiak, N = 102
1. Erdélyben (32,8%)	1. magyarországi vidéki városokban (33%)

Határon túliak, N = 662	Magyarországiak, N = 102
2. Budapesten (27%)	2. magyarországi falvakban (28%)
3. magyarországi vidéki városokban (17,1%)	3. Budapesten (19,6%)
4. Kárpátalján (11,5%)	4. Erdélyben (11,9%)
5. Vajdaságban (4,7%)	
6. magyarországi falvakban (3,5%)	
7. Felvidéken (1,4%)	
8. Muravidéken (0,6%)	

A határon túliak az erdélyi beszédet ítélték a legszebbnek. Feltűnő, hogy a magyarországiak az erdélyi beszédén kívül másra nem szavaztak. Az egyes országokra lebontott eredmények persze lényeges különbségeket mutatnak, pl. a kárpátaljaiaknak több mint fele saját beszédét tartotta a legszebbnek, de az ausztriaiak közül senki sem említette az ausztriai magyar beszédet, az őshonosok sem. Göncz (1999b) az adatok statisztikai elemzésével kimutatta, hogy az ausztriai, a felvidéki és a muravidéki adatközlők saját kontaktusváltozatukat a többi magyar nyelvi változathoz képest leértékelik, az erdélyiek és a kárpátaljaiak felértékelik, s a vajdaságiak e két csoport között helyezkednek el.

19.9. Nyelvcsere

A nyelvcsere az a folyamat, amelynek során egy közösség fokozatosan elhagyja saját eredeti nyelvét, és a kétnyelvűség állapotán keresztül egy másik nyelvre tér át. E folyamat egyik klasszikus leírása Gál Zsuzsának (1979) a Felsőőri magyarokról írt könyve, amelyből a nyelvválasztási stratégiák szabályszerűségeiről szóló elemzést mutatjuk be röviden.

A nyelvcsere folyamatában részt vevők nyelvválasztási stratégiái (szokásai) eltérőek. Egyazon beszélőközösségben van, aki majdnem mindenkivel X nyelven beszél, más majdnem mindenkivel az Y nyelvet használja, és köztük vannak számosan, akik kitöltik ezt a kontinuumot. A kérdés az, hogy van-e valami szabályszerűség abban, ahogy ezek a kétnyelvű emberek megválasztják, hogy kivel milyen nyelven beszélnek. A Felsőőri magyarokéban van. A szabályszerűséget egy implikációs skála mutatja (2. táblázat). Azért nevezik implikációs⁴ skálának az ilyen táblázatot, mert a benne elhelyezett emberek nyelvválasztási szokásai implikációs sajátságokat mutatnak. Ha tudjuk, hogy valaki egy adott beszédpartnerével milyen nyelven beszél, megjósolható, hogy egy másik partnerével milyen nyelvet használ. Ha a táblázatot vízszintesen olvassuk, egy-egy beszélő nyelvválasztását látjuk. Ha tudjuk, hogy pl. az M jelű beszélő a barátaival németül és magyarul beszélget, akkor megjósolható, hogy a tőlük balra eső beszédpartnereivel (pl. a nagyszüleivel) magyarul, a jobbra esőkkel (pl. az állami hivatalnokokkal) viszont németül beszél.

A táblázat szerint mindenki magyarul imádkozik; a barátaival van, aki németül, van, aki két nyelven, s van, aki magyarul beszél, míg az orvossal a legtöbben németül beszélnek, de néhányan magyarul. A fiatalok (pl. az A jelű 14 éves beszélő) nyelvválasztási szokásai eltérnek az idősektől (pl. az Y jelű 63 éves beszélőtől). Elvileg ennek az eltérésnek két forrása lehet. Feltételezhetjük, hogy mire a fiatalok megöregednek, nyelvválasztási szokásaik is megváltoznak, hasonulnak a mai idősek szokásaihoz. Vagyis életkorukkal együtt változnak a szokások, mint pl. normális esetben valakinek a hajszíne. Ezt nevezik **életkori változásnak**. Ahol életkori változás van, ott nincs nyelvi változás (a fiatalok eltérnek az idősektől, de ez mindig így van).

De az is megtörténhet, hogy nincs életkori változás, hanem a fiatalok fiatalkori szokásaikat megőrzik egész életükön át, pl. ha fiatalon a barátaival németül beszél valaki, akkor idős korában ugyancsak németül beszél vele. Nem kell a nyelvésznek kivárni 40–50 év elteltét ahhoz, hogy megállapítsa, erről van-e szó. Független történeti bizonyítékok, pl. egy hitelt érdemlő írásos beszámoló arról, hogy fél évszázaddal korábban a gyerekek milyen nyelven beszéltek nagyszüleikkel, lehetővé teszik azt, hogy a **látszólagosidő-vizsgálat** eredményeit mint nyelvi változást interpretálhassuk (lásd a **20.3. szakasz - Néhány független változó hatása**. pontot). Felsőőrben

nyelvcseré (nyelvi változás) zajlik/zajlott le. Gál Zsuzsa (Gal 1992: 52) erről a következőt írja (lásd at 571. oldalon):

2. táblázat. táblázat - Felsőőri férfiak és nők nyelvválasztása az 1970-es évek közepén (Gal 1992: 51)

Beszélő	Életkor	Beszédpartnár										
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
A	14	M	NM		N	N	N			N		N
B	15	M	NM		N	N	N			N		N
C	17	M	NM		N	N	N			N		N
D	25	M	NM	NM	NM	N	N	N	N	N		N
E	27	M	M		NM	N	N			N		N
F	25	M	M		NM	N	N			N		N
G	42		M		NM	N	N	N	N	N		N
H	17	M	M		M	NM	N			N		N
I	20	M	M	M	M	NM	N	N	N	N		N
J	39	M	M		M	NM	NM			N		N
K	22	M	M		M	NM	NM			N		N
L	23	M	M		M	NM	M		NM	N		N
M	40	M	M		M	NM		NM	N	N		N
N	52	M	M	M	NM	M		NM	N	N	N	N
O	62	M	M	M	M	M	M	NM	NM	NM	N	N
P	40	M	M	M	M	M	M	NM	NM	NM		N
Q	63	M	M		M	M	M	M		NM		N
R	64	M	M	M	M	M	M	M	NM	NM		N
S	43	M	M		M	M	M	M	N	M		N
T	35	M	M	M	M	M	M	M	NM	M		N
U	41	M	M	M	M	M	M	M	NM	M		M
V	61	M	M		M	M	M	M	NM	M		N

Beszélő	Életkor	Beszédpartnár										
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
W	54	M	M		M	M	M	M	M	M		N
X	50	M	M	M	M	M	M	M	M	M		N
Y	63	M	M	M	M	M	M	M	M	M	NM	N
Z	61	M	M		M	M	M	M	M	N	NM	N
A1	74	M	M		M	M	M	M	M	M	NM	M
B1	54	M	M		M	M	M	M	M	M	NM	M
C1	63	M	M	M	M	M	M	M	M	M	NM	M
D1	58	N	M		M	M	M	M	M	M		M
E1	64	M	M		M	M	M	M	M	M	M	M
F1	59	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M

Az adatok interjúkból származnak. Ahol hiányzanak az adatok, azért hiányzanak, mert a kérdés irreleváns, pl. 14 éves adatközlőnek még nincs házastársa.

Beszédpartnerek: 1. Isten, 2. nagyszülők és a velük egyidősek, 3. feketepiaci kapcsolat, 4. szülők és a velük egyidősek, 5. barátok (*kolegák*), azonos korú szomszédok, 6. testvérek, 7. házastárs, 8. gyerekek és a velük azonos korúak, 9. állami tisztviselők, 10. unokák és a velük azonos korúak, 11. orvos.

Beszélők száma = 32 (férfiak és nők). N = német, M = magyar.

A táblázat egy implikációs skálát mutat, amit megfigyelések és azokat követő szisztematikus rákérdezés alapján állítottam össze. Függőlegesen a beszélők vannak feltüntetve, nagyjából életkor szerint, vízszintesen pedig a beszédpartnerek, kategóriák szerint, például: a beszélő szülei, gyerekei, hivatalnokok. Így leolvasható a táblázatról, hogy melyik nyelvet használja valaki melyik beszédpartnerrel. Megfigyelhetjük, hogy minél fiatalabb a beszélő, annál több beszédpartnerrel használja a németet. De a beszédpartnereket is sorrendbe lehet állítani. Az a kategória, ami szimbolikusan a német világhoz kötődik, inkább a jobb oldalon található. Ezekkel a beszédpartnerekkel többen beszélnek németül. Fontos, hogy a református istentisztelet áll legmesszebb a német világtól. Ha most ezt a képet nemcsak életkor szerinti leírásnak tekintjük, hanem elfogadjuk, hogy az öregek nyelvhasználata régebbi mintát követ a fiatalokénál, ahogy ezt a nyelvre vonatkozó történelmi adatok sugallják, akkor a táblázat világosan bemutatja, hogyan jött használatba a német nyelv fokozatosan és szituáció szerint; hogyan szorítja ki a magyart, szinte szabályszerűen.

19.10. Oktatás

A kisebbségi magyarok zöme sokszor érzi úgy, hogy nem tudja elég jól a többségi nyelvet (szlovákot, ukránt, román, szerbet), de sokszor éreztetik velük azt is, hogy nem tudnak elég jól magyarul sem. Ezt úgy kell érteni, hogy a többségiek gyakran megszólják őket, hogy nem tudnak rendesen szlovákul, ukránul stb., de ugyanakkor a magyarországi magyarok is leszólják őket, hogy „nem tudnak rendesen magyarul”. Kelet-Közép-Európa nyelvileg (is) türelmetlen vidéke a Földnek, itt az egynyelvűek a két- vagy többnyelvűeknek is gyakran egynyelvű mércéket állítanak. Az államnyelvi ismeretek hiányosságai kapcsán Péntek (2004: 111) azt a jellegzetes nemzetállami paradoxont említi,

ahogy a román oktatási hatóság és oktatási rendszer több mint nyolc évtizede maga akadályozza a román nyelv hatékony iskolai oktatását éppen azzal, hogy már a bölcsődében és később is folyamatosan ugyanolyan román nyelvi tudást vár el a magyar gyermekektől, mint a román ajkúaktól.

A tankönyveknek s a tanároknak tekintettel kellene lenniük a magyar anyanyelvű diákok anyanyelvére és nyelvi környezetére is. Amikor a romániai iskolákban a románt a magyar diákoknak ugyanúgy tanítják, mint a románoknak, nem az esélyegyenlőséget teremtik meg többségi és kisebbségi diákok között (amint ezt a politikusok hirdetni szeretik), hanem a nyelvi alapon meghatározott csoportok közti társadalmi hierarchiát (diszkriminációt) termelik újra. Az az állam, amelyik nem teszi lehetővé, hogy L1 anyanyelvű diákjai az L2 államnyelvet L2-ként tanulhassák (vagyis nem anyanyelvoktatásra való tananyagokból s módszerekkel, hanem olyanokkal, amelyek a környezetnyelv tanítására valók), intézményesíti a hátrányos megkülönböztetést, más szóval lingviciista. Romániában a magyar tanulók egyötöde a román miatt elvérzik az általános iskolai záróvizsgán (Péntek 2004: 115).

A közép-európai államok úgy vannak berendezkedve 2005-ben is, hogy az oktatáshoz való jogot csak államnyelven tekintik emberi jognak, a kisebbségi nyelvek tannyelvként való használatát privilégiumnak tartják. Ebből az is következik, hogy például a romániai magyar iskolások, ha magyar tannyelvű iskolába járnak, 12 év alatt másfél tanévnyivel több időt kényszerülnek tanulással tölteni, mint a román ajkú iskolások (l. Kontra-Szilágyi 2002).

A kisebbségi magyarok anyanyelvi nevelésében a magyarországi pedagógiai módszerek és tananyagok „egy az egyben” való használata káros. Lanstyák (1996: 12) erről a következőt írja:

Az anyanyelvi nevelés legfőbb problémája a nyelvi változatosság kérdésének korszerűtlen kezelése, valamiféle „tisztá” nyelvváltozatokban való gondolkodás, valamint az egynyelvűségi szemlélet: a kisebbségi tanulóknak úgy tanítják anyanyelvüket, mint az anyaországi egynyelvűeknek, nagyrészt figyelmen kívül hagyva a kisebbségi diákok kétnyelvűségét, azt, hogy az ő nyelvhasználatuk törvénytelenül eltér egynyelvű anyaországi diaktársaiktól.

A szerzővel csak egyetérteni lehet abban is, hogy „az anyanyelvi nevelés mind tartalmában, mind módszereiben olyannyira más (kellene hogy legyen) a Kárpátmedence peremországaiban, mint Magyarországon, hogy a kisebbségi diákok számára írt magyarnyelv-tankönyveknek is lényegesen különbözniük kell(ene) a magyarországiaktól.” (i.m. 14)⁵

Az anyanyelvi oktatás különösen fogas kérdést jelent a moldvai csángók esetében (lásd a **21.5. szakasz - A magyar nyelv kétnyelvű helyzetben.** pontot is). A csángó és a nem csángó magyart beszélők között csak korlátozottan áll fenn a kölcsönös érthetőség, ezért egy csángóknak írt ábécéskönyv nyelvezete valamilyen csángó dialektus kellene hogy legyen. A csángó falvakban az anyanyelv a falubeli használatra korlátozódik, ha iskoláikban standard magyart tanítanak, az diglossziát teremtene a magyar és a csángó között. A **diglosszia** olyan helyzet, amelyben a presztízzsel rendelkező standard vagy „emelkedett” változatnak nincsenek anyanyelvi beszélői, azt mindenki az iskolában tanulja meg (lásd a **21.3. szakasz - A közösségi kétnyelvűség.** pontot). Ez a változat rokona a közösség anyanyelveként beszélt „közönséges” változatnak, de attól lényegesen eltér. Az emelkedett változatot írásban és választékos (magas státuszú) beszédet kívánó helyzetekben, pl. egyetemi előadásokon használják. Más esetekben a közönséges változatot használják a közösség tagjai. Ilyen helyzet van például az arabul beszélő országokban vagy német Svájcban (Trudgill 1997: 19–20).

Ha a moldvai csángók iskoláiban standard magyar nyelven folya az oktatás, olyan diglosszia keletkezhetne, amelyben az emelkedett funkciók nyelve, a standard magyar, használhatatlan lenne, mivel ezekben a funkciókban kizárólag a románt használ(hat)ják a csángók. A standard magyar iskolai használata az amúgy is alacsony presztízsű csángó anyanyelvet még inkább leértékelné a csángók szemében, így „a csángók esetében a magyar sztenderdet favorizáló eljárás az anyanyelv gondatlanságból elkövetett kiirtásával lenne egyenlő” (Sándor 1996: 52).

1 2 3 4 5

¹ *A magyar nyelv kézikönyvtára* című sorozat első köteteként megjelent *Helyesírás* című kézikönyvbe (Laczkó–Mártonfi 2004) már mind a hét környező országból bekerültek magyar szavak és elnevezések is, ami öröndetes jele a magyar kontaktusváltozatok folytatódó legitímálásának.

² A *kút* magánhangzója félhosszú, vagyis rövidebb a *kút* magánhangzójánál, de hosszabb a *kut*-énál.

³ A szóképzési kölcsönhatások különféle produktumai (a kölcsönszavak, tükörszavak, tükörkifejezések, jelentéskölcsönzések stb.) egyaránt előfordulnak mindegyik szomszédos országban beszélt magyar nyelvváltozatban. Az, hogy a bemutatott szlovákiai példák zöme kölcsönszó,

Irodalom

- [CH19-B01] Andric Edit 1995. A szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatása. In: KassaiIlona (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 235–243.
- [CH19-B02] László, Arany A. 1939–40/1998. A kétnyelvűség jelenségeinek pszichológiai alapjai. In: LanstyákIstván – SimonSzabolcs (szerk.) *Tanulmányok a magyar – szlovák kétnyelvűségről*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 7–31.
- [CH19-B03] Csilla, Bartha 1991. Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai. *Regio*1991/1: 77–87.
- [CH19-B04] Gerhard, Baumgartner 2003. Ausztria magyar nyelvű lakossága a 2001-es osztrák népszámlálás tükrében. In: Gyurgyík–Sebők2003, 158–169.
- [CH19-B05] Anikó, Beregszászi 1997. Kárpátaljai szavak a Magyar értelmező kéziszótárban? *Pánsíp*1997/1: 24–27.
- [CH19-B06] Anikó, Beregszászi 2004. Magyar neve? Az ukrajnai földrajzi nevek magyar használatáról. In: BeregszásziAnikó – CserniczkóIstván (szerk.)... *itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár, PoliPrint, 71–82.
- [CH19-B07] Anikó, Beregszászi – István, Cserniczkó2004. Magyar értelmező kéziszótár: (majdnem) minden magyar szótára. In: BeregszásziAnikó – CserniczkóIstván (szerk.)... *itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár, PoliPrint, 127–138.
- [CH19-B08] István, Cserniczkó 1997. Meddig terjed a nyelvművelés kompetenciája? *Pánsíp*1997/1: 26–27.
- [CH19-B09] István, Cserniczkó 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- [CH19-B10] CserniczkóIstván (szerk.) 2003. *A mi szavunk járása: Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Ungvár, PoliPrint.
- [CH19-B11] István, Cserniczkó – Anna, Fenyvesi2000. The sociolinguistic stratification of Hungarian in Subcarpathia. *Multilingua*19: 95–122.
- [CH19-B12] Zoltán, Dávid 1993. Hány millió a tizenötmillió? *Hitel*1993. augusztus: 43–49.
- [CH19-B13] Katalin, É. Kiss 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH19-B14] FenyvesiAnna (szerk.) 2005. *Hungarian language contact outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language*. Amsterdam, Benjamins.
- [CH19-B15] Susan, Gal 1979. *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York, Academic Press.
- [CH19-B16] Susan, Gal 1992. Mi a nyelvcseré és hogyan történik? In: KontraMiklós (szerk.) *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 47–59.
- [CH19-B17] Lajos, Göncz 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája: a magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Újvidék, Forum Könyvkiadó.

a kárpátaljaiak főleg jelentéskölesőzések, a romániaiak tükörfelfezések és a vajdaságiak a magyarországiaktól alakilag eltérő szavak, kizárólag e fejezet terjedelmi korlátaival magyarázandó.

⁴Az „implikáció” *ha... akkor...* formájú logikai műveletet jelöl. Az „implikációs skála” itteni nyelvészeti használata úgy értendő, hogy a skála (táblázat) azt mutatja meg, hogy ha X ember Y1 beszédpartnerrel Z nyelvet használ, akkor megjósolható, hogy Y2 beszédpartnerrel milyen nyelvet fog használni.

⁵Nemcsak abban, hogy maximálisan figyelembe kellene venniük a kontaktusjelenségeket, hanem a magyar nyelvjárási különbségekre is figyelmeztüniük kellene. Például az 1990-es évek elején a magyar kormány magyarországi tankönyveket küldött a szomszédos országokba, így került Kárpátaljára a Tolnai Gyuláné-féle ábécéskönyv is. A Tolnai-módszer alapfeltevése, hogy szimbólumokkal (képekkel) jelöli az egyes hangokat, majd a közvetkező lépés a betűk megtanulása. Például az ábécéskönyvben a képen látható *kalap* vagy *kacsa* a *kK* betűt jelöli. Az *öÖ* betűt *öv* jelöli a képen, csak hogy az átlagos kárpátaljai gyerek ezt szíj-nak ismeri.

- [CH19-B18] Lajos, Göncz 1999a. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest – Újvidék, Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely – Forum Könyvkiadó.
- [CH19-B19] Lajos, Göncz 1999b. Hol beszélnek legszebben magyarul? A kárpát–medencei magyar beszélőközösségek anyanyelvi sztereotípiái. *Hungarológiai Közlemények* 1999/1–2: 54–61.
- [CH19-B20] Lajos, Göncz 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége*. Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- [CH19-B21] François, Grosjean 1985. The bilingual as a competent but specific speaker-hearer. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 6: 467–477.
- [CH19-B22] GyurgyíkLászló – SebőkLászló (szerk.) 2003. *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989 – 2002*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- [CH19-B23] Károly, Kocsis 1997. *Erdély etnikai térképe 1992*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.
- [CH19-B24] Károly, Kocsis – András, Bognár2003. *Horvátország Pannon területének etnikai térképe*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.
- [CH19-B25] Miklós, Kontra 1992. On an ongoing syntactic merger in Hungarian. In: KeneseiIstván – PléhCsaba (szerk.) *Approaches to Hungarian, Volume 4: The structure of Hungarian*. Szeged, JATE, 227–245.
- [CH19-B26] Miklós, Kontra 1997. Szlovákiában szlovákul – Amerikában angolul. *Valóság* 1997/5: 60–72.
- [CH19-B27] Miklós, Kontra 1998. *Final report to the Research Support Scheme on The sociolinguistics of Hungarian outside Hungary*. Budapest, Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences. Kézirat.
- [CH19-B28] Miklós, Kontra 2001. Hungarian verbal puzzles and the intensity of language contact. *Journal of Sociolinguistics* 5: 163–179.
- [CH19-B29] Miklós, Kontra 2003a. Élőnyelvi kutatások határainkon belül és kívül. *Magyar Tudomány* 2003/4: 504–512.
- [CH19-B30] KontraMiklós (szerk.) 2003b. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH19-B31] KontraMiklós – SalyNoémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH19-B32] Miklós, Kontra – Sándor, Szilágyi N.2002. A kisebbségeknek van anyanyelvük, de a többségnek nincs? In: KontraMiklós – HattyárHelga (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 3–10.
- [CH19-B33] Krisztina, Laczkó – Attila, Mártonfi2004. *Helyesírás*. (A magyar nyelv kézikönyvtára). Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH19-B34] István, Lanstyák 1994. Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. *Regio* 1994/4: 90–116.
- [CH19-B35] István, Lanstyák 1995. A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány* 1995/10: 1170–1185.
- [CH19-B36] István, Lanstyák 1996. Anyanyelvi nevelés a határon innen és túl. In: CsernicskóIstván – VáradiTamás (szerk.) *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 11–15.
- [CH19-B37] István, Lanstyák 1998. *A magyar nyelv szlovákiai változatainak sajátosságai* (Egyetemi Füzetek 1). Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- [CH19-B38] István, Lanstyák 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest – Pozsony, Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.

- [CH19-B39] István, Lanstyák 2002a. A *Magyar értelmező kéziszótár* új kiadása és a magyar nyelv szlovákiai változatainak szókincese. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2002/3: 115–128.
- [CH19-B40] István, Lanstyák 2002b. A magyar nyelv határon túli változatai – babonák és közhelyek. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2002/2: 143–160.
- [CH19-B41] István, Lanstyák 2002c. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. In: Lanstyák – Szabó Mihály 2002, 84–108.
- [CH19-B42] István, Lanstyák 2004. Szlovákiai magyar vonatkozású szócikkek a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadásában. In: Lanstyák István – Menyhárt József (szerk.) *Tanulmányok a kétnyelvűségről II.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 166–211.
- [CH19-B43] István, Lanstyák – Gizella, Szabó Mihály 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- [CH19-B44] István, Lanstyák – Szabó Mihály, Gizella 1998. Nyelviváltozó-típusok a magyar nyelv szlovákiai változataiban. In: Sándor Klára (szerk.) *Nyelvi változó – nyelvi változás.* Szeged: JGYF Kiadó, 99–112.
- [CH19-B45] István, Lanstyák – Szabó Mihály, Gizella 2002. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában: Tanulmányok és dokumentumok.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- [CH19-B46] *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Főszerkesztő Pusztai Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.
- [CH19-B47] Mikeš, Melanie 1967. Acquisition des catégories grammaticales dans le langage de l'enfant. *Enfance* 20: 289–298.
- [CH19-B48] Nagy Ildikó, Emese 1999. Nyitottabbá vált az új elit. *Magyar Hírlap* 1999. március 22., 5.
- [CH19-B49] Penavin, Olga 1986. *Nyelvjárás és köznyelv.* Újvidék, Forum Könyvkiadó.
- [CH19-B50] Péntek, János 1996. Szociolingvisztikai dilemmák. *Korunk* 1996. szeptember: 36–42.
- [CH19-B51] Péntek, János 2004. Holtvágányon a román nyelv tanítása. In: *Anyanyelv és oktatás.* Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 111–115.
- [CH19-B52] István, Pete 1988. A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv rétegződése.* Budapest, Akadémiai Kiadó, II: 779–789.
- [CH19-B53] Raffai, Éva 1998. A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In: Sándor Klára (szerk.) *Nyelvi változó – nyelvi változás.* Szeged, JGYF Kiadó, 179–188.
- [CH19-B54] Anna, Sándor 2002. Az informális és formális beszédhelyzetekben előforduló kontaktusjelenségek sajátosságai. In: Lanstyák István – Simon Szabolcs (szerk.) *Tanulmányok a kétnyelvűségről.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 114–126.
- [CH19-B55] Sándor, Klára 1996. Apró Ábécé – apró esély: A csángók „nyelvélesztésének” lehetőségei és esélyei. In: Csernicskó István – Váradi Tamás (szerk.) *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat.* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 51–67.
- [CH19-B56] Sándor, Klára 1998. A csángókat megmentik, ugye? *Előadás a 10. Élőnyelvi Konferencián,* Bécs, 1998. szeptember 4.
- [CH19-B57] Attila, Sántha 2004. *Székelly Szótár.* Kézdivásárhely, Havas Kiadó.
- [CH19-B58] László, Sebők 2003. A 2001-es horvátországi népszámlálás magyar nézőpontból. In: Gyurgyík – Sebők 2003, 135–150.
- [CH19-B59] István, Szépfalusi 2000. A magyar nyelv Ausztriában. *Néprajzi Látóhatár* 9/3–4: 151–174.

- [CH19-B60] István, Szépfalusi 2002. A magyar nyelv egész Ausztriában. In: MarótiIstván – Székely AndrásBertalan (szerk.) „*A nyelv ma néktek végsomenedéktek...*”: *Küzdelem a magyar nyelvért a három régióban*. Budapest, Anyanyelvapolók Szövetsége, 103–138.
- [CH19-B61] Sándor, Szilágyi N. 2002. Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség* 2002/4: 64–96.
- [CH19-B62] Vilmos, Tánczos 1997. Hányan vannak a moldvai csángók? *Magyar Kisebbség* 1997/1–2: 370–390.
- [CH19-B63] Grey, Thomason Sarah – Kaufman, Terrence 1988. *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkeley, University of California Press.
- [CH19-B64] Peter, Trudgill 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged, JGYTF Kiadó.
- [CH19-B65] János, Zsemlyei 1995. Román tükörszavak, tükörkifejezések és hibridszavak a romániai magyarság nyelvhasználatában. In: KassaiIlona (szerk.) *kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 245–252.

20. fejezet - A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról

Miklós, Kontra

20.1. A beszéd társadalmi és stílus szerinti rétegződéséről

David Crystal (1998: 56) a nyelvi rétegződésről a következőt írja:

Nem kell szociolingvistának lenni, hogy megállapítsuk, vannak bizonyos összefüggések a beszédmód, valamint a társadalmi helyzet és az iskolázottság között. Mindenki kialakul egy érzék, amivel az egyik akcentust „elegánsnak”, a másikat „csúnyának”, bizonyos szókincsbeli és nyelvtani jegyeket „kifinomultnak”, másokat pedig „tanulatlanok” tart. Rengeteg szavunk van, hogy mások nyelvét megbíráljuk. Ahhoz viszont már szociolingvistának kell lenni, hogy pontosan meghatározható legyen, mely jegyek alapján állapítjuk meg valakinek a társadalmi hovatartozását.

A társadalmi osztálykülönbségek és osztálytudat országoként eltérőek lehetnek. Angliát általában olyan országgént tartják számon, ahol az osztálykülönbségek markánsak és a nemstandard akcentus (valamelyik nyelvjárással jellemző kiejtés) erős társadalmi megbélyegzéssel járhat. Dánia viszont a szakirodalomban általában egalitáriánus országgént van lefestve, ahol gyakorlatilag alig léteznek társadalmi osztálykülönbségek. Ladegaard (1998) vizsgálatai azonban bebizonyították, hogy a dánok ugyanúgy képesek megítélni a különböző beszédű honfitársaik társadalmi hovatartozását, mint például az angolok. A beszélők cenzúrázatlan nyelvi sztereotípiáik segítségével (a nyelvi formákhoz kapcsolódó ösztöne, kendőzetlen véleményük alapján) akár 30 másodpernyi felvett szöveg hallatán megítélik, hogy az olvasó mely társadalmi osztály tagja.

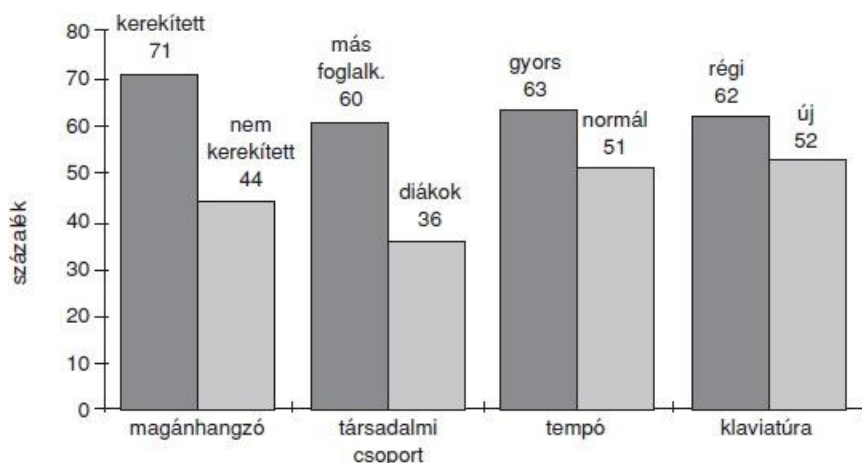
A magyarul beszélők is sokféleképp beszélnek, a magyar beszédnek is sokféle változata van. A magyarországi embereknek például fel szokott tűnni, hogy az erdélyiek nem *örülnek*, hanem *örvendenek*. Ha Sopronban egy helybeli ember megkér egy erdélyi építőmunkást arra, hogy *Tegye vissza a téglákat*, az erdélyi ember válasza, *Hát azok majd bétevéődnek*, csodálkozást kelt.

A nyelvi változatok tanulmányozására a szociolingvisztikában olyan formális modelleket fejlesztettek ki, amelyek a **nyelvi változók** (l. pl. Trudgill 1997: 88–90) nyelvi és társadalmi befolyásoló tényezőit egyaránt figyelembe veszik. Labov szerint a **változószabályok** a nyelvtannak is és a kompetenciának is alapvető részét képezik. A változószabályok a következőképp ábrázolhatók (Romaine 1998: 901) :

20.1. táblázat -

A ↑ B / _	{nyelvi megszorítások}
	{társadalmi megszorítások}

Ez a szabály azt mondja, hogy A bizonyos kontextusban variábilisan B-vé változik a nyelvi és társadalmi megszorításoknak megfelelően, s ezek a megszorítások hierarchikusan rendezettek. A nyelvi tényezők közé tartozik egyebek mellett a fonológiai környezet, a társadalmiak közé tartoznak többek között a szocioökonómiai státusz, a nem és az életkor. Például: a magyar felső nyelvállású hosszú magánhangzók kiejtése váltakozik (variábilis) : hol hosszan, hol röviden ejtjük őket. Pintzuk és munkatársai (1995) kimutatták, hogy szövegek felolvasása közben a váltakozást statisztikailag szignifikánsan befolyásolja a magánhangzó kerekítettsége (az *ú* és *ű* gyakrabban rövidült az *i*-nél), az olvasás tempója (gyors olvasás közben jobban rövidültek a hangok, mint normál tempónál), az adatközlők szocio-ökonómiai státusza (az egyetemisták/diákok sokkal kevésbé rövidítettek, mint pl. a bolti eladók és a szakmunkástanulók), és az írógép klaviatúrája (a régi írógéppel írt szövegek magánhangzóit rövidebben ejtették, mint az új írógéppel írtakat, lásd az 1. ábrát). A kerekítettség és a tempó nyelvi tényezők, a másik kettő nem nyelvi.

Négy független változó szignifikáns hatása a magánhangzó-rövidülésre szövegolvasáskor (Pintzuk és munkatársai 1995 alapján)

Ebben a példában a felsorolt négy befolyásoló tényezőt független változóknak nevezik, míg a magánhangzók kiejtése a függő változó, amelyen a független változók hatása megnyilvánul, mérhető. A nyelvi változót hagyományosan kerek zárójelek jelölik, a változó változatait pedig szögletes zárójelek. Például az (i) változónak két változata van: [i] és [i].

A következőkben sokszor használom a **standard nyelvváltozat** és a **nemstandard változat** fogalmát. A **standard magyar** az a dialektus, amelyet az írott szövegekben többnyire használnak, amelyet a művelt magyar beszélők beszélnek, és amelyet a magyarul tanuló idegen ajkúaknak tanítanak. E változat szókincsét és nyelvtanát szótárakban, illetve nyelvtanokban kodifikálják. Vagyis ez a **kodifikált norma**. Nem azonos azzal, amit a magyar nyelvészek a szakirodalom zömében **irodalmi nyelvnek** vagy **köznyelvnek** neveznek (l. még Trudgill 1997: 77–78). A nemstandard nyelvváltozatokat (pl. a suksükölést vagy a palóc nyelvjárást) a beszélők egy része elmarasztalóan minősíti, megbélyegzi, stigmatizálja. Egy-egy változó nemstandard változatát is stigmatizálják esetenként, például a *hol?* kérdésre adott válaszokban előforduló (bVn)l változó nemstandard változata, a [bV] (pl. *Melyik házba laksz?*) egyben enyhén stigmatizált is.

A különféle változatokat osztályozhatjuk a beszédhelyzetek szempontjából, a beszédpartnernek szempontjából, a beszédváltozatokhoz kapcsolódó értékelés szempontjából és a beszélők szempontjából is.

Egyazon beszélő a **beszédhelyzet** függvényében különbözőképpen beszélhet. Például Gal (1979: 85–87) leírja, hogy két felsőöri magyar a *ty*, *gy* zárhangokat és a *cs*, *dzs* záróhangokat a beszédhelyzetnek megfelelően váltakozva használja: a terepnyelvéssel folytatott interjújában az összes előfordulás 61%-ában zárhangokat ejtettek (pl. *kutya*, *ügyes*), az interjú érzelmileg fűtött részében ez az arány 82%-ra emelkedett, de az egymás közti társalgásban 10%-ra esett le, vagyis az összes előfordulás 70%-ában záróhangokat ejtettek (pl. *kucsa*, *üdzses*), és 20%-ban zengő szájpapláshangot (pl. *kuja*, *üjes*). A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) adatközlői a *-ban/-ben* ragnak, vagyis a (bVn) változónak standard [bVn] változatát használták a formális stílusváltozatokban (pl. szövegeket felolvasásakor a *kertben* szót n-nel mondták), de társalgásban az esetek több mint felében a nemstandard [bV] változatot ejtették (vagyis például a *hol?* kérdésre felelő *kertben-t kertbe*-nek ejtették). Ugyancsak a BUSZI adatközlői a hosszú *í*, *ú*, *ű* hangokat lassú szövegolvasáskor statisztikailag szignifikánsan gyakrabban ejtették hosszsan, mint gyors olvasáskor (lásd az 1. ábrát).

A beszélők a **beszédpartner** függvényében is különbözőképp beszélnek. Például egy budapesti gyógyszergyár alkalmazottainak megszólítási szokásait vizsgálva Reményi (1994) megállapította, hogy a nők a nőekkel szignifikánsan gyakrabban tegeződnek, mint a férfiak a férfiakkal, és a nők egymással körülbelül tízszer gyakrabban tegeződnek, mint a férfiakkal. Abban, hogy a nők tegeződnek-e a nőekkel, főként a beszédpartner nemének és életkorának van szerepe, ugyanakkor a férfiak egymás közti tegeződésében/magázódásában a beszédpartner iskolai végzettsége és a vállalati hierarchián belüli rangja a döntő.

A különféle **beszédváltozatok értékelése** is eltéréseket mutat. Sándor–Langman–Pléh (1998) szegedi főiskolásoknak és budapesti egyetemistáknak a magyarországi magyar standard és a nemstandard vajdasági (szabadkai) beszéddel kapcsolatos attitűdjeit vizsgálta meg úgy, hogy az értékelésben kizárólag a beszéd játszott szerepet, a beszélő egyéb tulajdonságai nem. Az adatközlők látszólag különböző beszélőket ítélték meg, valójában egyazon beszélő kétféle figurát alakított (ügynökmódszer, vö. Trudgill 1997). Az adatközlők a

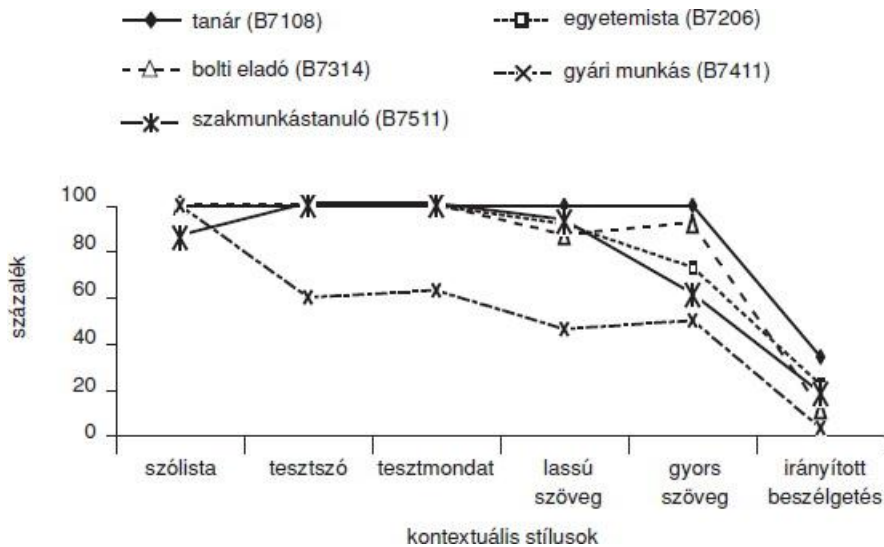
standard nyelvváltozatot beszélő figurát kedvesebbnek, ambiciózusabbnak, értelmesebbnek, jóképűbbnek, meggyőzőbbnek és intelligensebbnek ítélték a szabadkai változatot beszélő figuránál. Ugyanakkor a szegedi diákok mindkét beszédváltozatot szignifikánsan kedvezőbben értékelték, mint a budapestiek.

A különféle **beszélők** is eltérően beszélnek. Vannak regionális különbségek (lásd a **18. fejezet - Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok**. fejezetet), például ami a Hajdúságban *megy*, az Csongrád megyében *mögy*. Vannak a regionálistól független társadalmi különbségek is, például Tukacsné (1990) az ingázás hatását vizsgálta meg: 3 Hajdúhadházi Debrecenbe ingázó és 3 Hadházon dolgozó ember beszédét hasonlította össze 1000–1000 szövegszós felvételrészletek alapján. Az *ó* : *ú* (pl. köznyelvi *ló* és nyelvjárási *lú*) és *ő* : *ű* (pl. *kő* : *kű*) szembenállás azt mutatta, hogy míg a helyben dolgozóknál tő- és toldalékmorfémákban egyaránt jelentkezik a zártabb változat (pl. *ű, űvele, bódébül* 'boltból'), addig az ingázók (bejárók) csak a toldalékmorfémákban ejtik a zártabb változatot (*iskolábül, de ők*). A helyben dolgozók összesen 68%-ban használták a nyelvjárási változatokat, míg az ingázók csupán 39%-ban. Az 1980-as évek második felében egy 3000 fős országos reprezentatív mintán Terestyéni (1995 és 2003) azt vizsgálta meg, hogy kik milyen köszönési formákat választanak. A formálistradicionális köszönéseket (pl. *erőt, egészséget; tiszteletem; adjon isten*) főleg az idősek, nem városi lakosok és a nyolc osztálynál kevesebbet végeztek választották, míg például a nonkonformista köszönéseket (*csaó, cső, szióka, heló*) elsősorban a legfiatalabbak és a budapestiek preferálták.

A beszélőknek a saját beszédüket kísérő figyelmük mértékétől függő beszédváltozatait Labov (1972) **kontextuális stílusoknak** nevezi. Általában igaz, hogy amikor választékosan beszélünk (például amikor interjút készítenek velünk egy országos tv-csatorna stúdiójában valamilyen komoly témáról), jobban figyelünk beszédünkre, mint amikor a stúdióba menet barátunkkal viccelődünk az utcán. Labov nyomán a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kutatói hat stílust vizsgálnak, melyek Várad (1995/96 és 2003: 355–356) feltételezése szerint a figyelem csökkenő mértéke alapján a következő sorrendbe állíthatók:

1. szavak listáinak felolvasása, például: *röntgen, szobában, lomtalanít, kertben,*
2. teszt szó (kulcsszó) kimondása egy mondatkiegészítő feladatban, például amikor az *Ebben a... jól nézel ki* mondatba a *farmer* szó megfelelő alakját beilleszti az adatközlő, s kimondja a mondatot,
3. tesztmondat (keretmondat) kimondása, vagyis amikor az előbbi feladatban nem a *farmerben* (vagy *farmerban*) szó végén hallható alaktani változatot vizsgáljuk, hanem a mondat *Ebben* szavának végén hallható változatot (*Ebben* vagy *Ebbe*),
4. lassú szövegolvasás, amikor egy bekezdésnyi szöveget normál tempóban olvas fel az adatközlő,
5. gyors szövegolvasás, amikor ugyanazt a szöveget gyorsan olvassa fel,
6. irányított beszélgetés (társalgás), melyben a terepmunkás az adatközlővel különféle témákat vitat meg, lehetőleg oldott stílusban.

A föltételezés az, hogy a legformálisabb stílustól (1) a legközvetlenebb stílusig (6) egy változó standard változatának használati aránya csökken. Ez a stílusrétegződés azonban társadalmi csoportonként eltérő mértékű lehet, amint ezt a 2. ábra megmutatja:

A (bVn) változó standard [bVn] változatának használata a BUSZI öt adatközlője beszédében, különböző stílusokban. *Forrás:* Váradi 1995/96: 302, Table 4.

A 2. ábrán egyrészt az látszik, hogy a (bVn) változó standard [bVn] változatát a legformálisabb stílusban minden beszélő gyakrabban használta, mint a legoldottabb stílusban (az irányított beszélgetésben). Másrészt különbségek vannak a beszélők társadalmi helyzete szerint. Például a tanár minden (bVn)-t [bVn]-ként ejtett az első öt stílusban, s csak a beszélgetésben csökkent a standard [bVn] változatok aránya 40% alá; viszont a gyári munkás már a tesztszavak ejtésekor is csak 60%-ban ejtette a standard [bVn] változatot, s a beszélgetésben e változatok használata majdnem 0%-ra csökkent (vagyis a nemstandard [bV] változatok használata közel 100%-ra nőtt). Az ábra azt is megmutatja, hogy az egyetemista, a bolti eladó és a szakmunkástanuló e változó használatában a tanár és a munkás közötti helyet foglalnak el. Végül megfigyelhetjük azt is, hogy a gyári munkástól (s kis mértékben a szakmunkástanulótól) eltekintve a többi adatközlő a három legformálisabb stílusban gyakorlatilag mindig a standard változatot használta, és a különböző társadalmi státuszú beszélők stílusrétegződése csak a lassú szövegolvasáskor kezdődik. A legnagyobb különbség minden beszélőnél a gyors szövegolvasás és az irányított beszélgetés között van.

20.2. Néhány változó társadalmi megoszlása

1988-ban a **Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat** (MNSZV) keretében Kontra Miklós, Pléh Csaba és Terestyéni Tamás különféle nyelvi változók társadalmi elterjedtségét vizsgálta meg országos rétegzett reprezentatív mintán. A kutatásba bevont 832 adatközlő az akkori felnőtt magyarországi lakosság véletlen választású mintáját alkotta, és reprezentatív volt az életkor, nem, iskolázottság és településtípus szerint, vagyis a mintabeli arányok életkor, nem, iskolázottság és településtípus szerint megegyeztek a teljes lakosság ilyen arányaival. Ez a mintaválasztás lehetővé teszi, hogy bizonyos valószínűséggel a teljes (akkori) magyarországi felnőtt lakosság nyelvi ítéleteiről és viselkedéséről tehesünk kijelentéseket. (A magyarországi magyar nyelvhasználatnak ez az első tüzetes vizsgálata. Míg a nyelvemlékek, leíró nyelvészek és nyelvatlasz-készítők egymástól eltérő módon, de mind **torzított minták** alapján vizsgáldtak, az MNSZV kielégíti a **megfelelő mintavétel** kívánalmait, vö. pl. Csepeli 1997: 109).

Az MNSZV-ben kérdőíves módszerrel többek között grammatikalitási ítéleteket kértünk az adatközlőktől, és szóbeli mondatkiegészítő feladatokat oldattunk meg. Az előbbieken az adatközlőknek egy kártyán kapott mondatot kellett nyelvtanilag helyesnek vagy helytelennek ítélniük. Az utóbbiakban a kártyán levő mondat üresen hagyott helyére a kártya alján levő szótári szót kellett beilleszteniük a megfelelő alakban, és a mondatot ki kellett mondaniuk.

Íme néhány megítéltető feladat eredménye. (A tesztmondatok releváns részei itt félkövér szedéssel ki vannak emelve, de természetesen a vizsgálatban használt kártyákon nem voltak jelölve.)

20.2. táblázat -

	Adatközlők száma	Helyes	Helytelen

A magyarországi magyar
nyelvhasználat variabilitásáról

<i>Éva nem bízott a férjébe.</i>	805	58,8%	41,2%
<i>Ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni.</i>	792	45,7%	54,3%
<i>Én is innék egy pohár tejet, ha adnál.</i>	751	84,0%	16,0%
<i>Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést.</i>	809	56,5%	43,5%
<i>Gyógyteát ritkán iszom.</i>	801	93,5%	6,5%
<i>Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet.</i>	798	30,1%	69,9%
<i>Azt kértem, hogy osszák be az idejüket.</i>	755	86,5%	13,5%
<i>Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni.</i>	781	55,4%	44,6%
<i>Nem szoktam kávét inni, de most én is innám egyet.</i>	801	15,0%	85,0%
<i>Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.</i>	810	37,7%	62,3%
<i>János kérte felvételét az új egyesületben.</i>	805	53,5%	46,5%
<i>Hiába gondolkodok, nem jut eszembe semmi.</i>	821	56,8%	43,2%

Látható, hogy a *Gyógyteát ritkán iszom* mondat kivételével minden mondat helyességének megítélésében megoszlanak a minta tagjai. Az iskolákban tanított és a nyelvművelők által terjesztett **kodifikált norma** szerint helytelen mondatokat esetenként a minta tagjainak több mint 50%-a helyesnek ítélte (pl. *Éva nem bízott a férjébe*; *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést*; *valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni*). Az is látszik, hogy (talán meglepő módon) a kodifikált norma szerint helyes *Azt kértem, hogy osszák be az idejüket* mondatot az adatközlők 13,5%-a nyelvtanilag helytelennek ítélte. Ennek az az oka, hogy a beszélők egy részében működik a túlhelyesbitési hajlam: el kívánják kerülni a műveletlen nyelvhasználati formának bélyegzett alakok használatát (pl. *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést*), s ebbeli igyekezetükben akkor is kerülik az osszák-féle szóalakokat, amikor a kodifikált norma szerint beszélők ezt nem teszik. Ugyanennek a túlhelyesbitési (hiperkorrekción) hajlamnak tulajdonítható az is, hogy a *János kérte felvételét az új egyesületben* mondatot a minta több mint fele helyesnek ítélte.

A szóbeli mondatkiegészítő feladatok néhány eredménye:

20.3. táblázat -

	Adatközlők száma
<i>Ha én még egyszer...elbocsátanak az állásomból.</i>	777

			Adatközlők száma
<i>elkésem</i> (29,5%)	<i>elkések</i> (70,5%)		
<i>Azt akarom, hogy ő...ki az ajtót.</i>			797
<i>nyissa</i> (87,8%)	<i>nyítja</i> (12,2%)		
<i>Az asztalos éppen most...a szék lábát.</i>			773
<i>ragasztja</i> (80,7%)	<i>ragassza</i> (19,3%)		
<i>Ebben a zajban nem hallom, ha Éva...az ajtót.</i>			780
<i>kinyítja</i> (93,3%)	<i>kinyissa</i> (6,7%)		
<i>Nem kell, hogy mindenki...a levesből.</i>			773
<i>egyen</i> (80,1%)	<i>egyék</i> (19,9%)		
<i>Ha melegem lenne,...egy pohár vizet.</i>			738
<i>innék</i> (83,2%)	<i>innák</i> (15,4%)	<i>innám</i> (1,4%)	
<i>...igazad van, mint legtöbbször.</i>			725
<i>Természetesen</i> (93,4%)	<i>Természetesen hogy</i> (6,6%)		

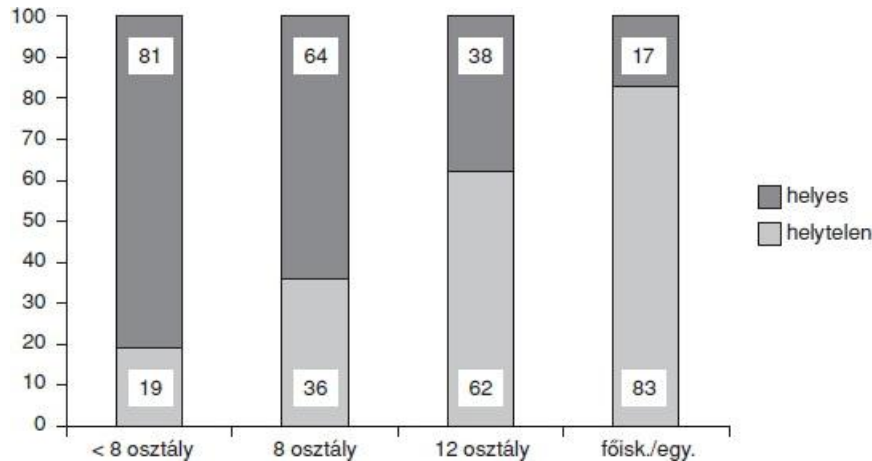
Ezek az adatok egyebek mellett azt mutatják, hogy sokkal kevesebben használták az ikes ragozású (*én*) *elkésem*, (*ő*) *egyék* és (*én*) *innám* alakokat, mint a nekik megfelelő iktelen ragozásúakat – az utóbbit jószerint senki sem használta. A minta tagjainak egyötöde használta a megbélyegzett szüksükölő alakot (*ragassza*), de csak 6,7% használta a suksükölő *kinyissa* alakot. Ugyanakkor 12,2% túlhelyesbítette a suksükölhető igét (*Azt akarom, hogy ő nyitja ki az ajtót*).

20.3. Néhány független változó hatása

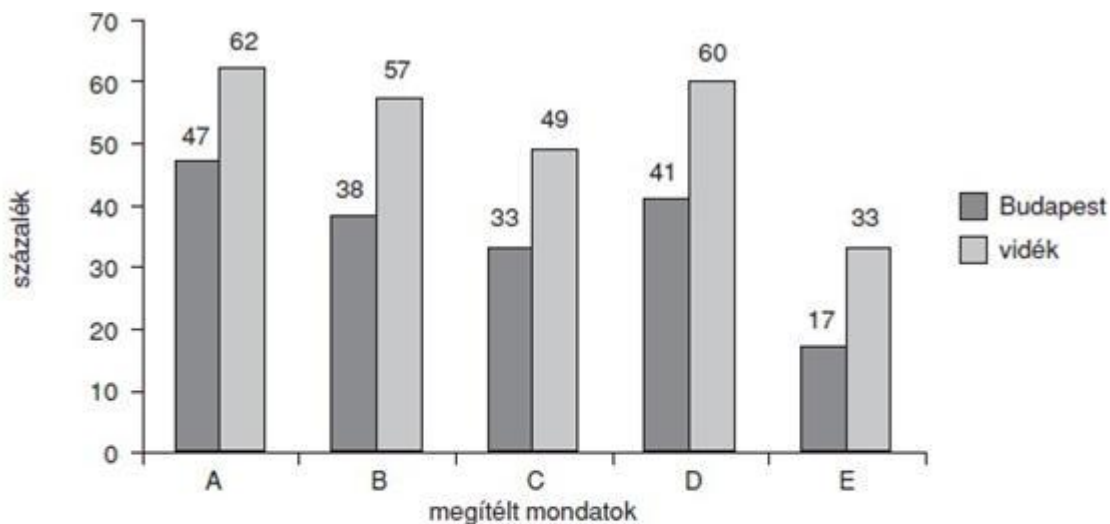
A nyelvtani helyességi ítéletek és a szóbeli mondatkiegészítő feladatok eredményei esetenként összefüggnek olyan független változókkal, mint például az adatközlők iskolázottsága, neme, lakóhelyének típusa és életkora. Azt is mondhatjuk, hogy az adatközlők iskolázottságának esetenként statisztikailag szignifikáns hatása van az ítéletekre vagy a mondatkiegészítésekre. A „hatás” itt nem „ok”-ot jelent, hanem kovarianciát. Ha például azt látjuk, hogy az **iskolázottságnak** szignifikáns hatása van valamilyen ítéletre, az azt jelenti, hogy az MNSZV minta tagjainak iskolázottsága és nyelvtani helyességi ítéletei között statisztikailag kimutatható együttjárás van. A3. ábra például azt mutatja meg, hogy a legkevésbé iskolázottaknak (a 8 osztálynál kevesebbet végzetteknek) 19%-a ítélte nyelvtanilag helytelennek a *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést* mondatot, a 8 osztályt végzetteknek 36%-a, a 12 osztályt végzetteknek 62%-a és a főiskolát vagy egyetemet végzetteknek 83%-a. Vagyis: az adatközlők iskolázottsági szintjének emelkedésével nő azok aránya, akik a nemstandard (szüksükölő) mondatot nyelvtanilag helytelennek ítélték (s egyben csökken azok aránya, akik helyesnek ítélték). Az iskolázottság és az ítéletek közti ilyen együttjárás várakozásainknak nagyrészt megfelel, de az figyelmet érdemel, hogy 1988-ban Magyarországon a főiskolát/egyetemet végzetteknek 17%-a nyelvtanilag helyesnek ítélte ezt az erősen megbélyegzett szerkezetű mondatot.

A nyelvi viselkedésre (ítéletekre és szóbeli kiegészítésekre) hatása van az adatközlő lakhelyének is. Az MNSZV-ben a **lakhely** négytagú változó; azt vizsgáltuk meg, hogy milyen különbségek mutatkoznak a Budapesten, a vidéki városokban, az 5000-nél nagyobb lélekszámú és az 5000-nél kisebb lélekszámú falvakban élő emberek között (lásd pl. a 6. ábrát lentebb). Az elemzések számos esetben statisztikailag jelentős

különbségeket tártak fel a budapestiek és a vidékiek között is (tehát amikor a három vidéki településtípust összevontuk). Tipikusan a fővárosi adatközlők a vidékieknél kisebb arányban ítélték a nemstandard mondatokat helyesnek, például az *Éva nem bízott a férjébe* mondatot a budapesti válaszadók 47%-a, miközben a vidékieknek 62%-a ítélte helyesnek. A 4. ábra további négy mondat megítélésében is hasonló különbséget mutat: a fővárosiak „standardabbak” a vidékieknél, statisztikailag szignifikánsan kisebb arányban ítélték nyelvtanilag helyesnek a kodifikált standard szabályait megsértő mondatokat.

Az iskolázottság hatása szukszükszülő mondat (*Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést*) nyelvtani helyességének megítélésére. N = 809, khi-négyzet ($f = 3$) = 125,973, p 0,01

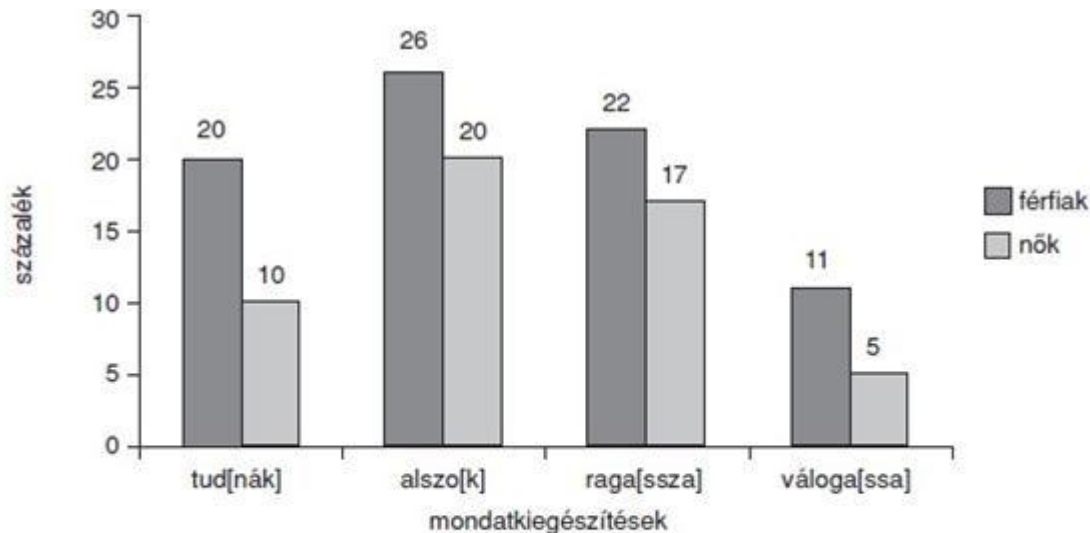

	Megítélt mondatok	N	f	χ^2	p
A	Éva nem bízott a férjébe.	805	1	10,875	< 0,01
B	János kérte felvételét az új egyesületben.	805	1	19,896	< 0,01
C	Ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni.	792	1	12,731	< 0,01
D	Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést.	809	1	18,823	< 0,01
E	Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet.	798	1	14,651	< 0,01

Budapest–vidék különbség öt mondat nyelvtani helyességének megítélésében

Ugyancsak jelentősek lehetnek a **nem** szerinti különbségek. Az MNSZV adatai szerint amikor szignifikáns hatása van a beszélők nemének a megítélésre vagy a szóbeli produkcióra, akkor szinte mindig a nők a standardabbak, vagyis a kodifikált standard változatokat a nők a férfiaknál nagyobb arányban ítélték helyesnek, illetve nagyobb arányban használták szóbeli mondatkiegészítésben. A fejlett nyugati társadalmakban folytatott szociolingvisztikai kutatások túlnyomó része azt mutatja, hogy – egyébként azonos körülmények között – a nők általában a férfiaknál több magas presztízsű változatot használnak (Chambers–Trudgill 1998: 61). Noha a nyugati vizsgálatok és az MNSZV között számottevő módszertani különbségek is vannak (l. Kontra, szerk.,

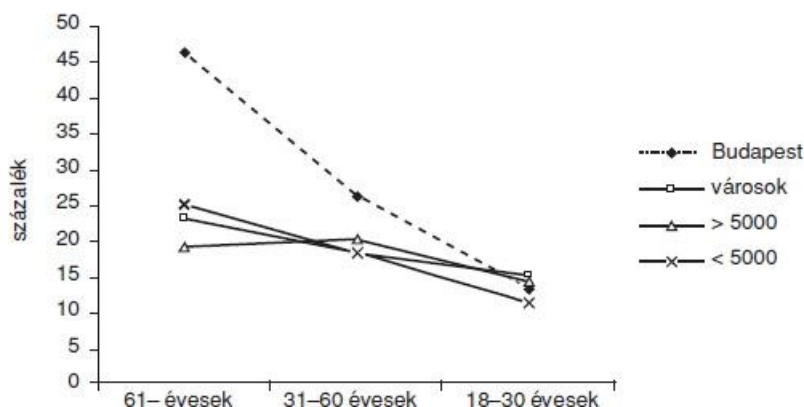
2003: 188), úgy tönik, hogy a nemnek a magyar nyelvhasználatban játszott szerepe hasonlít a fejlett nyugati társadalmakban játszott szerepére. Az 5. ábra szóbeli mondatkiegészítésből származó adatokat mutat. Amikor a *Ha jobb lenne a fizetésem, többet is ... dolgozni* mondatot kellett kiegészíteni a *tud* megfelelő alakjával, a férfiaknak 20%-a használta a megbélyegzett *tudnák* alakot, de a nőknek csak 10%-a. Ez a különbség $p < 0,01$ szinten szignifikáns, vagyis csupán 1% valószínűsége van annak, hogy a különbség nem a beszélők nemének, hanem valami másnak tulajdonítható. Ugyanígyen bizonyossággal állíthatjuk azt is, hogy a nők a férfiaknál kisebb arányban suksüköltek. Ugyanakkor az iktelen *alszo[k]* és a szukszükölő *raga[ssza]* esetében a nemhez köthető különbségek csupán tendenciaszerűek ($p < 0,1$).

Mondatkiegészítések	N	f	χ^2	p
Ha jobb lenne a fizetésem, többet is tud[nák] dolgozni.	786	1	15,142	< 0,01
Amikor jön a meleg, én alig alszo[k] éjszakánként.	799	1	3,422	< 0,1
Az asztalos éppen most raga[ssza] a szék lábát.	773	1	3,277	< 0,1
Ha Péter rosszul váloga[ssa] meg a barátait, pórul jár.	724	1	9,048	< 0,01

Nemek közti különbségek szóbeli mondatkiegészítésben

Az **életkor** hatásainak a vizsgálata a **nyelvi változások** tanulmányozásában van segítségünkre. A nyelvi változásokat lejátszódásuk idején is meg lehet figyelni. Ha egy közösség idősebb és fiatalabb tagjainak beszédét hasonlítjuk össze, s föltételezzük, hogy a különbségek a közösség dialektusában éppen zajló nyelvi változások lenyomatai (az idősebbek a régi, a fiatalabbak az újabb formát használják), akkor **látszólagosidő-vizsgálatot** végzünk (Trudgill 1997: 47; lásd a **19.9. szakasz - Nyelvcseré.** pontot is). A látszólagosidő-vizsgálatok azonban önmagukban nem elegendők a folyamatban levő nyelvi változások egyértelmű diagnosztizálásához, mivel a korosztály-különbségeket meg kell tudnunk különböztetni az **életkori változásoktól** (ezekben egy közösség beszélőinek beszéd szokásai fokozatosan megváltoznak, ahogy a beszélők öregszenek, de mivel ugyanaz a változás minden generációban megismétlődik, nincs nyelvi változás). Az MNSZV adatok nem **valóságosidő-vizsgálatból**, hanem egyetlen keresztmetszeti vizsgálatból származnak, ezért biztosan semmiről sem állíthatjuk, hogy változik, mivel valóságosidő-vizsgálatok híján nem lehet kétséget kizáróan megállapítani, hogy az életkori rétegződést mutató adatok folyamatban levő nyelvi változást tükröznek-e. Mindazonáltal az MNSZV szóbeli mondatkiegészítésből származó adatai valószínűsítik, hogy az ikes igék egyes szám 3. személyű felszólító ikes ragja (pl. *ő egyék*) vidéken stabil (nem változik), de Budapesten kiavulóban (visszaszorulóban) van, lásd a 6. ábrát, amin a válaszok életkor és lakhely szerinti bontásban láthatók. A három vidéki településtípus adatközlői között nincsenek jelentős életkori eltérések, de Budapesten az idősek jelentősen nagyobb arányban használták az ikes változatot, mint a fiatalabbak. Ha igaz az a hipotézis, hogy a megfigyelt különbségek állandóak (az idősek nem kezdik a vizsgálat után előnyben részesíteni az iktelen *egyen* alakot és a fiatalabbak nem teszik ugyanezt az ikes *egyék*-kel), akkor az ábra a felszólító E/3 ikes rag Budapesten folyamatban levő visszaszorulását mutatja.

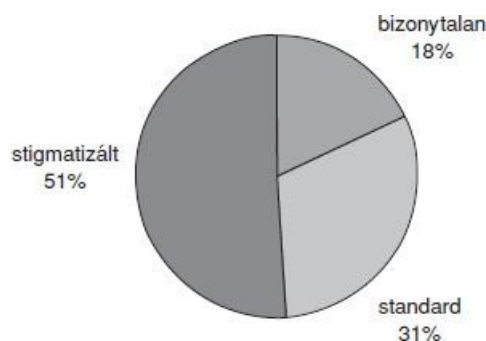

Felszólító E/3 ikes rag használata (*Nem kell, hogy mindenki egy[ék] a levesből*) szóbeli mondatkiegészítésben, életkor és lakhely szerint. $N = 153$, khi-négyzet ($f=2$) = 10,397, $p < 0,01$ [Budapest], a többi településtípus hatása $n(em)$ sz(ignifikáns)

20.4. Következetesség

Az empirikus nyelvhasználati vizsgálatokban fontos kérdés, hogy mennyire következetesek a beszélők. Egyrészt azt kell megvizsgálni, hogy azonos feladatokat mennyire következetesen oldanak meg az adatközlők, tehát például ha két, három stb. feladatban is a nemstandard [bV]-t kell megítélniük, ugyanúgy ítélik-e meg az első esetet, mint a másodikat, harmadikat stb. Másrészt azt a kérdést is meg kell vizsgálni, hogy egyazon változó egyik változatára adott válaszból kikövetkeztethető-e a másik változatra adandó vagy adott válasz, tehát (v) változó [v1] változatának megítéléséből kikövetkeztethető-e ugyanezen (v) változó [v2] változatának megítélése.

Az első kérdés megválaszolásához (mennyire következetesen oldanak meg azonos feladatokat az adatközlők?) egymásra vetíthetjük az *Éva nem bízott a férjébe* és az *A kisfiút megbüntették, mert nem volt iskolába* nemstandard mondatokra kapott ítéleteket. (Az elsőt a minta 58,8%-a, a másodikat 60,8% ítélte helyesnek.) Az eredményt a 7. ábra mutatja:

Két stigmatizált [bV] megítélése egymásra vetítve. $N = 769$

A két standard ítéletet hozók (mindkét mondatot helytelennek ítélik) a minta 31%-át teszik ki, a két nemstandard ítéletet mondók (mindkét stigmatizált mondatot helyesnek ítélik) pedig a minta 51%-át. A bizonytalanok (18%) az egyik mondatot helyesnek ítélték, de a vele analóg másikat helytelennek.

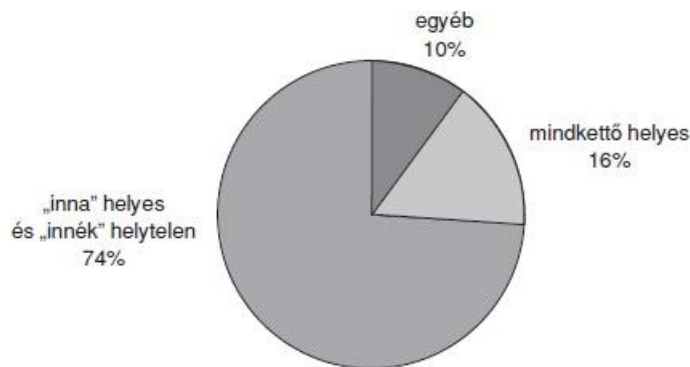
A második kérdés megválaszolásához, tehát hogy (v) változó [v1] változatának megítéléséből kikövetkeztethető-e a [v2] megítélése, induljunk ki abból a hipotézisből, hogy

Az adatközlőknek egy nyelvi változó egyik változatára vonatkozó közvetlen grammatikalitási ítéleteiből helyesen lehet következtetni az adott változó másik változatára vonatkozó ítéleteire is, az egyik ítéletből kikövetkeztethető a másik.

Az MNSZV adatai ezt a hipotézist sokszorosan megcáfolták. Például a hipotézis szerint aki az *Én is innék egy pohár tejet, ha adnál* standard mondatot helyesnek ítéli, az a *Ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni* nemstandard mondatot helytelennek ítéli. A mintának ($N = 731$) csupán 44,5%-a felel meg a

hipotézisnek, ugyanakkor 39,4% (azok, akik mindkét mondatot helyesnek ítélték) a hipotézist megcáfolta. (A fennmaradó 16,2% valamilyen standard mondatot is helytelennek minősítette.)

Ha egyazon változó két eltérő változatára kapott válaszokat vetítünk egymásra, pl. *iszok* és *iszom* vagy (standard) *házba* és (hiperkorrekt) *házban* (pl. *Orsi bement a házba* ~ *Orsi bement a házban*), akkor megállapíthatjuk az adott változó **variabilitásának mértékét**. Elvileg ez 0%-tól 100%-ig terjedhet, például ha az *iszom*-ot mindenki helyesnek ítéli és az *iszok*-ot mindenki helytelennek, akkor a variabilitás mértéke 0%, de ha mindkét változatot mindenki helyesnek ítéli, akkor 100%. Ha a (bV) változóra vonatkozó standard mondat (*Moziból jövet még betértünk a vendéglőbe*) és hiperkorrekt mondat (*János kérte felvételét az új egyesületben*) megítélésait egymásra vetítjük, azt látjuk, hogy a minta (N = 692) 47%-a mindkét mondatot helyesnek ítélte, itt tehát a variabilitás 47%-os. A variabilitás mértéke változónként jelentősen eltérhet, pl. a „nákolás” megítélésében (*énkapnák* ~ *én innék*) 39%-os, az (*ő inna* ~ *ő innék*) esetében 16%-os, de a *miatt* okhatározói változata (pl. *A veszekedés miatt lekésték a vonatot*) és célhatározói változata (pl. *Kati továbbtanulás miatt jelentkezett a főiskolára*) esetében 60%-os. Az (*ő inna* és *ő innék*) egymásra vetített ítéletei nemcsak a variabilitás viszonylag kis mértékét mutatják meg, hanem azt is, hogy a minta 74%-a a feltételes módú *innek* alakot helytelennek ítélte, lásd a 8. ábrát.

Az (*ő inna* és *ő innék*) megítélésének egymásra vetítése. N = 783

Közkeletű vélekedés szerint az *ikes* ragozás leginkább a kijelentő módban tartja magát, és a felszólító módban jobban őrződik az *ikes* jelleg, mint a feltételesben. Az MNSZV adatai ezt a vélekedést empirikusan alátámasztják. Egyrészt az *iszom*-ot helyesnek, de az (*én innám*)-ot helytelennek ítélik a minta 79,1%-át tették ki (N = 779). Másrészt két szóbeli mondatkiegészítő feladat egymásra vetítése azt mutatja, hogy a minta (N = 729) 18,5%-a az *ikes* felszólító (*ő egyék*) alakot mondta, de ugyanok az *iktelen* feltételes (*ő inna*) formát használták.

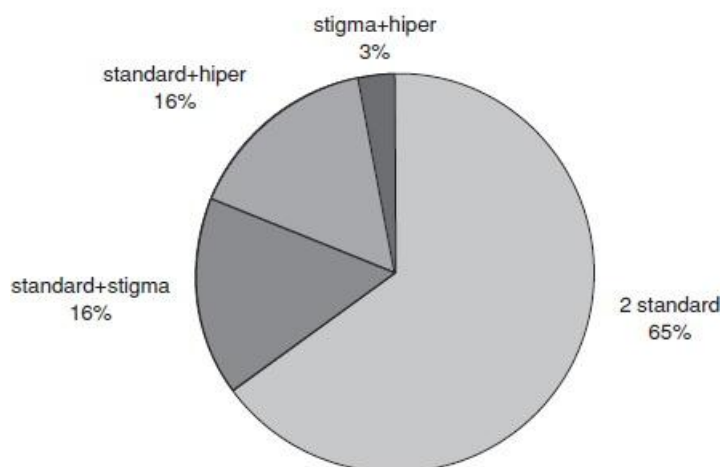
Érdekes megoszlást találunk, ha a *szükszüköléssel* kapcsolatos két szóbeli mondatkiegészítő feladat eredményeit vetítjük egymásra (9. ábra).

Az asztalos éppen most ... a szék lábát.

ragasztja (standard) ~ ragassza (stigmatizált)

Nem akarom, hogy Tamás a rossz utat

válassza (standard) ~ választja (hiperkorrekt)

Szükszükölhető és hiperkorrigálható mondatok szóbeli kiegészítései egymásra vetítve. N = 746

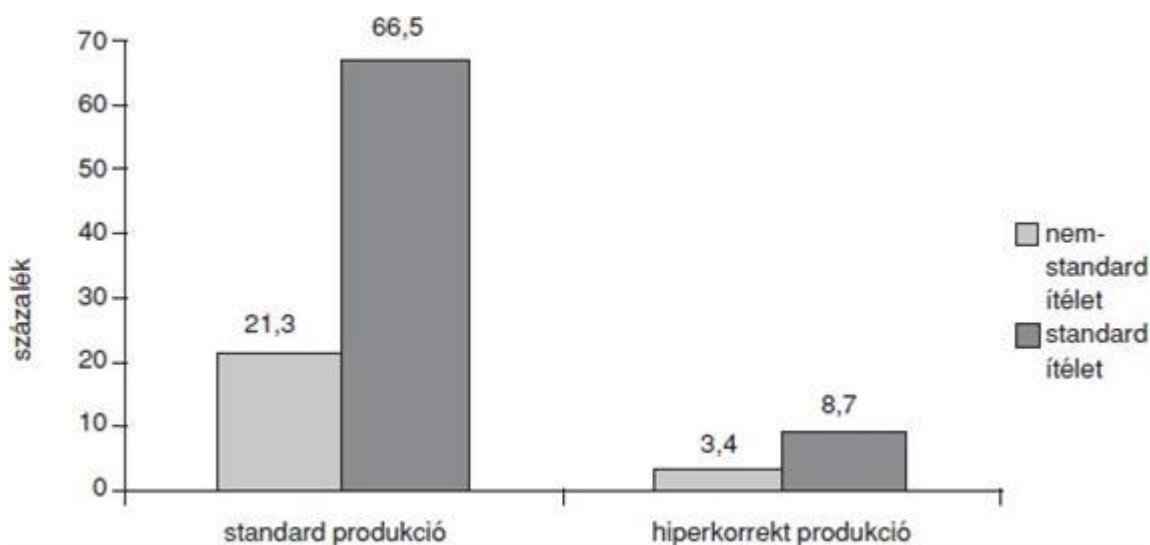
A minta kétharmada két standard alakot mondott. Ugyanakkor egy standard (nem hiperkorrekt) + egy stigmatizált választ ugyanannyian adtak, mint egy standard + egy hiperkorrekt választ. A stigmatizált + hiperkorrekt választ adók aránya elenyésző.

20.5. További kérdések

20.5.20.5.1. Feladatfüggő eredmények: grammatikalitási ítéletek és szóbeli mondatkiegészítések

Egy nyelvi szerkezet vagy elem helyességének megítélése és használata között bonyolult összefüggések vannak. Kiss (1998) a Győr-Moson-Sopron megyei Mihályiban kérdőíves feladatokkal vizsgálta a 10–14 éves iskolások nyelvi ítéleteit és írásbeli produkcióit, és feltűnő különbségeket talált a produktív vagy kiegészítéses feladatok és a helytelennek ítélt szavak, szerkezetek aláhúzását kívánó feladatok között. Például a (nV_k) változó standard [nék] változatát a produktív (írásbeli mondatkiegészítő) feladatokban 2,3-szer gyakrabban használták az iskolások, mint ahányszor a [nák]-ot [nék]-re javították az írásbeli hibakereső feladatokban.

Hogy a grammatikalitási ítéletek és a szóbeli produkció között jelentős különbségek lehetnek, jól mutatja például az, hogy az MNSZV-ben az egyik standard mondatot helyesnek ítéző és egyben a standard alakot a szóbeli mondatkiegészítésben használó adatközlők a mintának csupán kétharmadát teszik ki (10. ábra).

Az *Úgy ültünk le, hogy ők is láthassák a színpadot* mondat helyességének megítélése és az *Azt akarom, hogy ő ... ki az ajtót* mondat szóbeli kiegészítése a *nyit* mondatba illő alakjával. N = 759

Az adatközlők 8,7%-a a standard mondatot helyesnek ítélte, de a szóbeli mondatkiegészítéskor a hiperkorrekt *Azt akarom, hogy ő nyitja ki az ajtót* szerkezetet használta. 3,4% hiperkorrekt mondatot mondott és a standard mondatot is helytelennek ítélte. Az adatközlők több mint egyötöde a standard mondatot helytelennek ítélte, ugyanakkor standard igealakokkal egészítette ki a megadott mondatot. E két feladat együttes vizsgálata azt mutatja, hogy a minta 75,2%-a ítélte helyesnek a standard mondatot, de 87,8%-a produkálta. Főként sokan vannak (21,3%) azok, akiknek produkciója standard, de ítélete nem az. Ez a fajta nyelvi bizonytalanság a *t*-végű igékhez hasonlóan erősen stigmatizált változónál lényegesen nagyobb is lehet. Például az (1) mondat helyességének megítélése és a (2) mondat kiegészítése a *ragaszt* ige mondatba illő alakjával azt mutatja, hogy a minta 41,1%-a nemstandard ítéletet hozott (helyesnek ítélte a szüksükölő mondatot), de standard alakot produkált: a *ragasztja* alakot illesztette szóban a megadott mondatba (1. táblázat).

20.4. táblázat -

(1)	Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést.
(2)	Az asztalos éppen most ... a szék lábát.

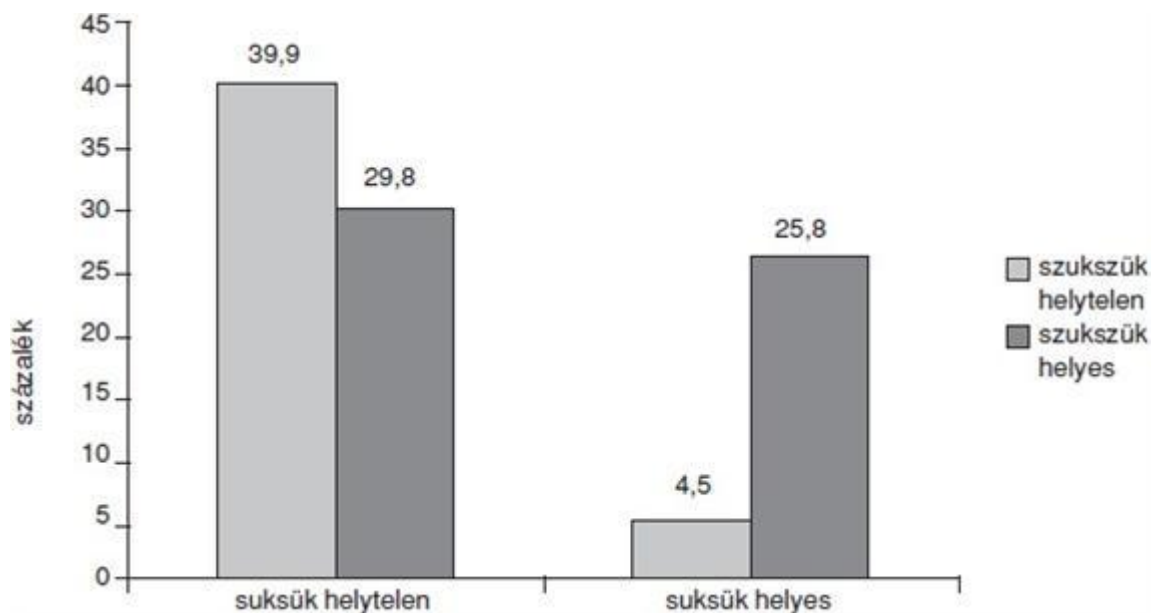
1. táblázat.. táblázat - Szüksükölő mondat megítélése és szóbeli produkálása közti különbség. N = 757

Ítélet	Produkció	Adatközlők a minta %-ában
Standard	Standard	39,9
Standard	Nemstandard	4,1
Nemstandard	Standard	41,1 ◀
Nemstandard	Nemstandard	14,9

Ítélet és produkció a minta közel felénél (45,2%-ánál) különbözik. Egy másik erősen stigmatizált változónál a nemstandard [nák] változatot helyesnek ítélő, de a standard [nék]-et produkáló adatközlők a minta 33,4%-át tették ki. Mindebből arra az általánosításra juthatunk, hogy a szóbeli produkcióban többen mutatkoznak standardnak, mint a nyelvtani helyesség megítélésében, vagyis a produkcióban erősebben érvényesül a kodifikált norma, mint az ítéletekben.

20.5.20.5.2. Differenciált megbélyegzés

Azokat, akik a standardbeli fölszóító alakokkal azonos alakokat használnak kijelentő módban is, erősen megbélyegzi a magyar beszélők jelentős része, de ez a megbélyegzés differenciált. Mint fentebb láhattuk, az egyik suksükölő mondatot a minta majdnem 70%-a ítélte helytelennek, de a szuksükölő mondatot csak 43,5%. Ha a suksükölés és a szuksükölés megítélését egymásra vetítjük, vagyis ugyanazon adatközlőknek a két mondatra vonatkozó ítéleteit együtt nézzük, azt látjuk, hogy a minta a **-t végű igék használata szempontjából** három nagy csoportra oszlik (11. ábra).

suksükölő mondat (*Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet*) és szuksükölő mondat (*Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést*) megítélése egymásra vetítve. N = 784

Az adatközlők 39,9%-a mindkét mondatot helytelennek tartja, őket nevezhetjük **standard** beszélőknek. Majdnem egyharmaduk (29,8) a suksükölő mondatot helytelennek, de a szuksükölőt helyesnek ítélte, ők a **félstandard** beszélők. Egynegyedük (25,8%) pedig mindkét mondatot helyesnek ítélte, ők a nemstandard beszélők. Ha két szóbeli mondatkiegészítő feladat eredményeit vetítjük egymásra, a standard beszélők a minta 80%-át teszik ki, a félstandardok 14%-át, a nemstandardok 5%-át (Kontra 1992: 92). A szuksükölő mondatot helytelennek ítélik számához hasonlítva a suksükölő mondatot helytelennek ítélik száma több mint másfélszer nagyobb, a suksükölés stigmatizáltsága tehát sokkal erősebb. A *-t* végű igék nemstandard használata tehát differenciáltan stigmatizálódott: a magyarországi beszélők a suksükölést sokkal jobban megbélyegzik, mint a szuksükölést. A 11. ábra adatai alapján kimondható az is, hogy aki suksüköl, az szuksüköl is, de ez fordítva egyáltalán nem igaz. (A suksükölést helyesnek, de a szuksükölést helytelennek ítélő 4,5%-ot ugyanis valószínűleg elhanyagolhatónak tekinthetjük; a minta ekkora töredéke például az *Add ide aztat a könyvet* mondatot és az *A macska az összes tejet megivott a konyhában* mondatot is helyesnek ítélte.)

1

Irodalom

[CH20-B01] Chambers., J. K. – Trudgill, Peter 1998. *Dialectology*. Second edition. Cambridge, Cambridge University Press.

[CH20-B02] David, Crystal 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.

[CH20-B03] György, Csepeli 1997. *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó.

¹A változóknak és a változatoknak a V váltakozó magánhangzókat jelöl, például a (bVn) a -ban --ben ragváltozatok közös jele.

- [CH20-B04] László, Cseresnyési 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH20-B05] Susan, Gal 1979. *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York, Academic Press.
- [CH20-B06] Jenő, Kiss 1998. Helyes és helytelen (nyelvjárási környezetű általános iskolások nyelvi adatainak tükrében). *Magyar Nyelv*94: 257–269.
- [CH20-B07] Miklós, Kontra 1992. Fonológiai általánosítás és szociolingvisztikai realitás. In: Kontra Miklós (szerk.) *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 87–95.
- [CH20-B08] Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH20-B09] Labov, William 1972. *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- [CH20-B10] Ladegaard, Hans J. 1998. Assessing national stereotypes in language attitude studies: The case of class-consciousness in Denmark. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*19: 182–198.
- [CH20-B11] Pintzuk, Susan – Miklós, Kontra – Sándor, Klára – Borbély, Anna 1995. *The effect of the typewriter on Hungarian reading style*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 1) Budapest, Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences.
- [CH20-B12] Reményi, Andrea Agnes 1994. Influences and values: A sociolinguistic study in the Hungarian system of address. *Studies in Applied Linguistics*1: 85–109.
- [CH20-B13] Romaine, Suzanne 1998. Sociolinguistics. In: Jacob L. Mey (szerk.) *Concise encyclopedia of pragmatics*. Amsterdam, Elsevier, 892–901.
- [CH20-B14] Sándor, Klára – Langman, Juliet – Pléh, Csaba 1998. Egy magyarországi „ügynökvizsgálat” tanulságai. A nyelvváltozatok hatása a személypercepcióra. *Valóság* 1998/8: 29–40.
- [CH20-B15] Terestyéni, Tamás 1995. Styles of knowledge and greeting habits in Hungarian. *International Journal of the Sociology of Language*111: 47–55.
- [CH20-B16] Terestyéni, Tamás 2003. Köszönési szokások a rendszerváltás korában. In: Kontra 2003, 314–322.
- [CH20-B17] Peter, Trudgill 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.
- [CH20-B18] Tukacsné, Károlyi Margit 1990. Az ingázók és nem ingázók beszédének sajátosságai Hajdúhadházon. In: Kontra Miklós (szerk.) *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 200–208.
- [CH20-B19] Váradi, Tamás 1995/96. Stylistic variation and the (bVn) variable in the Budapest Sociolinguistic Interview. *Acta Linguistica Hungarica*43: 295–309.
- [CH20-B20] Váradi, Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer, Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 339–359.

21. fejezet - Kétnyelvűség és többnyelvűség

Borbély, Anna

21.1. Definíciók

A kétnyelvűség és a többnyelvűség egyénekre, közösségekre és társadalmakra vonatkoztatható fogalmak. Arra a jelenségre utalnak, amikor az egyének vagy csoportok mindennapi életükben két vagy több nyelvet használnak. Két- vagy többnyelvűség esetén a személyek által ismert nyelvek egymáshoz viszonyítva mérhetőek a tekintetben, hogy milyen szinten ismerik a nyelveket és milyen mértékben oszlik meg használatuk. Ami két nyelv ismeretére és használatára érvényes, az ugyanúgy érvényes lehet három, négy vagy több nyelv ismeretére és **funkcionális** megosztására is. Ennélfogva sokan a kétnyelvűség fogalmát a többnyelvűségre is kiterjesztették. Így a kétnyelvűséget alkalmazzák kettőnél több nyelv használatára, vagyis három, négy vagy több nyelvet beszélő személyekre. A *többnyelvűség* kifejezést a szakirodalomban megtartják az országok és nagyobb közösségek jelölésére még akkor is, ha ezekben csak két nyelvet használnak. Amikor a személyek vagy a közösségek által ismert és használt nyelvek száma pontosan meghatározható, akkor ennek megfelelően alkalmazhatók a háromnyelvűség, négynyelvűség stb. megjelölések. Fontos megjegyezni, hogy vannak kétdialektusú személyek is. Esetükben egy nyelven belül két változat (általában egy nyelvjárás és a sztenderd) ismerete és használata érvényesül.

A kétnyelvűségnek léteznek szűk és tág értelmezései. A szűk értelmezések hosszú időn keresztül meghatározták a kétnyelvűségről való tudományos gondolkodást, s számtalan tévhit kialakulásában játszottak szerepet. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a kétnyelvű a „két nyelvet egyformán jól használó” személy (vö. *Magyar értelmező kéziszótár* [Juhász et al.] 1972: 685). Egy másik megfogalmazásban a kétnyelvűség „két nyelv anyanyelvi szintű kontrollját” jelenti (Bloomfield 1933: 56), egy harmadik szerint: kétnyelvű az, aki „kiváló kontrollal bír több mint egy nyelvet” (Francis 1958: 590). E nézet alapján nem lehet kétnyelvűnek nevezni azt a személyt, aki az egyik nyelvet jobban ismeri, mint a másikat, harmadikat stb. A kétnyelvűségi kutatások ezzel szemben azt bizonyították, hogy igen csekély azoknak a beszélőknek a száma, akik mindkét nyelvet azonos szinten ismerik. Halliday ezeket a személyeket **ambilingvális** kétnyelvűeknek nevezi (1968: 141). Ugyancsak nehéz elfogadni a kétnyelvűség tág értelmezését is, mely szerint kétnyelvű az, aki anyanyelvének kívül egy másik nyelven minimális kompetenciával rendelkezik a nyelvtudás négy szintjének (megértés, beszélés, olvasás, írás) egyikén (Macnamara 1967). Uriel Weinreich a *Languages in contact* című könyvében, amely kétségtelenül a kétnyelvűségi szakirodalom egyik első és legfontosabb alapművének tekinthető, a következő definíciót fogalmazza meg: „[A] kétnyelvűség két nyelv váltakozó használatát takarja, és az ebben részt vevő személyt pedig kétnyelvűnek nevezzük” (Weinreich 1953: 1). Hasonlóképpen fogalmaz Mackey is: „két vagy több nyelv ismerete és használata” kétnyelvűségnek tekinthető (1987: 699). Skutnabb-Kangas (lásd 1. táblázat. táblázat - A „kétnyelvűség” definíciói (lásd Sku[n]tnabb-Kangas 1997: 17)) négy kritérium alapján a kétnyelvűség négy definícióját fogalmazza meg, úgy, hogy azok az oshonos és a bevándorló gyermekek helyzetének is megfeleljenek. A táblázat rendkívül jól szemlélteti a kétnyelvűség különböző, Skutnabb-Kangas által összegyűjtött definícióit, melyből egyben az is kiténik, hogy a kétnyelvűség nagyon szerteágazó és bonyolult jelenség, éppen ezért meghatározása is igen problematikus.

1. táblázat. táblázat - A „kétnyelvűség” definíciói (lásd Sku[n]tnabb-Kangas 1997: 17)

Kritérium	Definíció
Az a beszélő kétnyelvű,	
1. származás	a. aki kezdettől fogva anyanyelvi beszélőktől két nyelvet tanult a családjában
	b. aki kommunikációs céllal kezdettől fogva párhuzamosan két nyelvet használt

2. azonosulás	
belső	a. aki kétnyelvűként azonosítja magát, illetőleg két nyelvvel és/vagy két kultúrával (vagy annak részeivel) azonosul
külső	b. akit mások kétnyelvűként/két nyelv anyanyelvi beszélőjeként azonosítanak
3. a nyelvtudás foka	a. aki két nyelvet ismer tökéletesen
	b. aki két nyelvet használ anyanyelvi beszélőként
	c. aki két nyelvet egyformán jól ismer
	d. aki a másik nyelven is teljes és értelmes megnyilatkozásokat képes tenni
	e. aki a másik nyelv nyelvtani szerkezeit legalább részben ismeri és használja
	f. aki a másik nyelvvel is kapcsolatba került
4. funkció	aki két nyelvet használ (vagy képes használni a legtöbb beszédhelyzetben, saját és közössége igényei szerint)

Közismert becslést számít, hogy a világ lakosságának fele kétnyelvű (Grosjean 1982: i). Egyes becslések szerint a Földön mintegy ötezer nyelv van (vö. pl. Crystal 1998), de csak kétszáz körülire tehető a világ országainak száma. Ebből az következik, hogy sok ország jellemezhető többnyelvűséggel. Évszázadok alatt a politikai, gazdasági és kulturális egymásra hatások következtében például Európában szinte minden ország többnyelvűvé vált, annak ellenére, hogy politikailag a legtöbb ország egynyelvűnek deklarálja magát. Hoffman (1991: 2) – egyes munkákra utalva – leírja, hogy az az eszménykép, miszerint az a normális, ha egy országnak egy nyelve van, abból a mindent átható politikai szemléletből fakad, amely szerint „egy nemzet egyenlő egy nyelvvel”. Sok országban, számos közösségben élnek kétnyelvűek, akik egyaránt beszélnek saját maguk és az ország nyelvét, miközben az ország lakosságának többsége egynyelvű, tehát a mindennapi kommunikáció során egy nyelvet használ. Jól illusztrálhatjuk ezt, ha például Magyarországot vizsgáljuk meg a benne élő magyar és nem magyar nemzetiségűek és anyanyelvűek szempontjából. Az 1850–51. évi osztrák népszámlálás szerint a magyar korona országai területén a polgári népesség alig több mint harmada (36,5%) volt magyar nemzetiségű. (Ekkor a népszámlálási adatgyűjtés során az anyanyelvre nem kérdeztek rá.) A 19. és a 20. század fordulóján az ország jelenlegi területén élő népesség 86%-a volt magyar, közel 9%-a német, 3%-a szlovák anyanyelvű és összesen 2%-át tették ki a román, horvát, szerb, szlovén (vend), cigány és egyéb anyanyelvűek. 2001-ben a magyarországi lakosság 1,57%-a, vagyis 152 072 személy nem volt magyar anyanyelvű (Népszámlálás 2001 [2002] : 24). Az adatok arra engednek következtetni, hogy hazánkban is – annak ellenére, hogy a lakosság többsége egynyelvű – a kétnyelvűség számos közösséget és személyt érintő jelenség.

Mivel a két- és többnyelvűség egyszerre kontaktusnyelvészeti, szocio-, pszichovagy neurolingvisztikai, szociológiai, szociálpszichológiai, oktatási, politikai stb. kérdés, nem elérhető cél, hogy e különböző aspektusok egyetlen tanulmányban jelenjenek meg. A tanulmány éppen ezért a kétnyelvűséget három fontos perspektíva szerint mutatja be: az egyéni kétnyelvűség, a közösségi és társadalmi kétnyelvűség, valamint a kétnyelvű beszéd szempontjából. Fejezetünk a magyar nyelv kétnyelvű helyzetéről szóló alfejezettel zárul.

21.2. Az egyéni kétnyelvűség

A legáltalánosabb definíció szerint azt a személyt, aki két (vagy több) nyelvet tud és mindennapjai során használ, kétnyelvűnek nevezzük. A kétnyelvű személyek nagyon sok tekintetben különböznek egymástól. Például kétnyelvűnek tekinthető az a vendégmunkás, aki nem beszél jól annak az országnak a nyelvét, ahol dolgozik, annak ellenére, hogy mindennap használja (sőt, talán írni és olvasni sem tud ezen a nyelven). De

kétnyelvű az a személy is, aki tolmácsként vagy fordítóként egyformán kiválóan ismer és használ két vagy több nyelvet. E két szélsőséges kétnyelvű típus között helyezhető el az az idegen ajkú feleség, aki barátaival saját nyelvét használja, az a kutató, aki idegen nyelven olvas szakirodalmat és ír tanulmányt (bár lehet, hogy az idegen nyelvet csak ritkán beszéli). Kétnyelvű a kisebbségi közösség azon tagja is, aki otthon saját nyelvét használja, a többi nyelvhasználati színtéren¹ (mint például egyház, oktatás, munka) viszont a többségi nyelvet beszéli, és ugyancsak kétnyelvű az a siket személy, aki siket barátaival jelnyelvet használ és halló partnereivel, akik a jelnyelvet nem ismerik, a beszélt nyelv egy jelelt változatát alkalmazza (vö. Grosjean 1994: 1656). Ezért a kutatók a két nyelven beszélés képességére inkább mint kontinuumra gondolnak, és a kétnyelvű beszélők ennek a kontinuumnak a különböző pontjain helyezhetők el.

A kétnyelvűvé válásnak számtalan oka lehetséges. Az egyik az lehet, ha a beszélő szülei más-más anyanyelvűek. Egy másik, ha egy olyan közösségben él, amelyben a mindennapi kommunikáció normájához két nyelv használata kapcsolódik. Egy további ok például az lehet, ha az egyén elvándorol az egyik nyelvi területről egy másikra stb.

Az egyéni kétnyelvűségnek több típusa ismert a nyelvek ismeretének, elsajátításának módja és ideje szempontjából. A két nyelv egymáshoz viszonyított ismeretét tekintve lehet valaki **kiegyenlített (balansz)** kétnyelvű vagy **egyenlőtlen (domináns)** kétnyelvű (Lambert 1955). A kiegyenlített kétnyelvű nyelvi kompetenciája a két nyelven megközelítőleg egyenlő. Ezzel szemben a domináns kétnyelvű az egyik nyelvet jobban ismeri, mint a másikat.

A nyelvek szemantikai reprezentációja kétnyelvűségben egy másik lehetőség az egyéni kétnyelvűség tipizálására. Ennek megfelelően Weinreich (1953: 9–11) nyomán Ervin–Osgood (1954) elkülöníti az **összetett** (compound) és a **mellérendelt/koordinált** (coordinate) kétnyelvűséget. Az összetett típusban a kétnyelvű ugyanazon fogalmi egységhez (jelentéshez) mindkét nyelv szavait együttesen kapcsolja össze. A mellérendelt típusba tartozó kétnyelvű a két nyelv szerint elkülönülő két szóhoz két jelentést kapcsol. „Hiba lenne azonban a jelenséget egy olyan szemantikus 'két nyelv–egy gondolkodás versus két nyelv–két gondolkodás' ellentétpár formájában elképzelni, mint amit a kompetenciák eltérő mértéke, az elsajátítás ideje és közege direkt módon idéz elő” (Bartha 1999: 187).

A nyelvek elsajátításának egymáshoz való időbeli viszonyítása szempontjából elkülöníthető a **gyermekkori (korai)**, a **fiatalkori** és a **felnőttkori (kései)** kétnyelvűség. A gyermekkori kétnyelvűség esetén a két nyelv elsajátítása a gyermek 10–11. életéve körül befejeződik. A fiatalkori kétnyelvűségnél a második nyelv elsajátítása a 11. és a 17. életév közötti időszakban zajlik le. A felnőttkori kétnyelvűségben a második nyelv elsajátítása a 17. életév után történik. Megjegyzendő, hogy ezek az időszakok csak hozzávetőlegesek, a kutatók minderről eltérő véleményen vannak.

A gyermekkori kétnyelvűségen belül elkülöníthető egyrészt az **egyidejű (szimultán)** kétnyelvűség, másrészt az **egymást követő (szukcesszív)** kétnyelvűség (Hamers–Blanc 1989: 10). Egyidejű gyermekkori kétnyelvűség alakulhat ki például annál a gyermeknél, akinek szülei eltérő anyanyelvűek, illetőleg kétnyelvűek. Az „egy szülő – egy nyelv” nyelvsajátítási módszer szerint két nyelvet úgy sajátít el a gyermek, hogy az egyik szülőtől az egyik nyelvet, a másik szülőtől a másik nyelvet tanulja meg. Számos esettanulmány írja le ezt a nyelvsajátítási módszert. A legkorábbi, széles körben ismert esettanulmányok Ronjat és Leopold leírásai. Ronjat (1913) fia francia és német kétnyelvűvé válását írta le, Leopold (1939–49) német és angol kétnyelvű lányai nyelvsajátítását figyelte meg. Hasonló megfigyelések és vizsgálatok magyar-szerbhorvát (Mikeš 1967) és magyar-orosz kétnyelvű gyermekekről is készültek (Jarovinszkij–Fabricius 1978, Jarovinszkij 1991, 1995).

Egyes megfigyelések szerint a kétnyelvű gyermekeknél bizonyos késés tapasztalható a szókincs fejlődésében, de ez csak időleges jelenség. A hosszabb időn át tartó megfigyelések és vizsgálatok eredményei szerint a kétnyelvűség semmiféle káros hatással nem jár, és valószínűbb a jelenség jótékony hatása a gyermekekre nézve a nyelvi és megismerési folyamatok egészét tekintve.

Az egymást követő gyermekkori kétnyelvűség azt jelenti, hogy a második nyelvet is gyermekkorban, de mindenképpen az első nyelv rendszerének megszilárdulása után tanulja meg a beszélő. McLaughlin (1984) szerint egyidejű nyelvsajátítást jelent, ha a második nyelvnek való „kitettség” a gyermek harmadik életévének végéig elkezdődik, a harmadik életév után pedig már egymást követő nyelvsajátításról beszélünk (vö. Bartha 1999: 189, Navracics 1999: 24). Az egymást követő kétnyelvűségi nyelvsajátítás kapcsán a szokásos kutatások arra terjednek ki, hogy az első nyelv milyen változásokat idézhet elő a második nyelv fonológiai, morfológiai és szintaktikai szintjén.

A kétnyelvűek beszédét vizsgálva a kutatások megállapítják, hogy 15–16 éves kortól már szinte lehetetlen leküzdeni az első nyelv második nyelvre gyakorolt igen szembetűnő hatását, köznapi kifejezéssel az idegen akcentust. „Előfordul, hogy a **korai** és a **kései** kétnyelvűség szakkifejezések a nyelvelsajátítás **természetes** vagy **elsődleges**, illetőleg **mesterséges**, **másodlagos** jellegét jelölik” (Bartha 1999: 188). Skutnabb-Kangas különbséget tesz a **természetes** kétnyelvűség és az **iskolai** kétnyelvűség/**kulturális** kétnyelvűség között (1984: 95). Adler a **szerzett** és a **tanult** kétnyelvűségi kategóriapárt határozza meg, az elsőt általában a gyermekkori kétnyelvűnyelvelsajátítással, a másodikat pedig a gyermekkori utáni kétnyelvű nyelvelsajátítással kapcsolatban használja (Adler 1977: 113–120, vö. Bartha 1999: 188–189).

A két nyelv elsajátításának társadalmi környezete szempontjából ismert a **hozzáadó (additív)** és a **felcserélő (szubtraktív)** kétnyelvűség. A hozzáadó kétnyelvűség esetében az egyén, egy támogató társadalmi közegben, még egy nyelvvel gazdagíthatja nyelvi repertoárját anélkül, hogy anyanyelve kárát látná. Az újonnan elsajátított nyelvi ismeretek tehát kiegészítik a régieket. Az ennél sokkal gyakoribb, felcserélő kétnyelvűség esetén viszont a kisebbségben élők társadalmi nyomásra feladják anyanyelvüket, vagyis az egyik nyelv megismerése a másik nyelv fokozatos felcseréléséhez vezet (Lambert 1974). Göncz Lajos szerint felcserélő helyzetben „a két nyelvet és kultúrát különbözően értékeli” (1999: 25), a kisebbségi nyelvet és kultúrát – a többségi nyelvvel és kultúrával szemben – lenézik. Ezzel szemben, Göncz szerint, az additív kétnyelvűség olyan helyzetekre utal, amelyekben mindkét nyelvet támogatják és párhuzamosan fejlődnek, mivel a szélesebb közösség a két nyelvet és kultúrát egyformán értékeli, és ezáltal kívánatos céllá teszi, elsajátításukra motivál (1999: 25).

Az **endogám** és **exogám** kétnyelvűség arra utal, hogy a gyermek környezetében megtalálható-e vagy sem a két nyelvnek két különböző beszélő közössége (Hamers–Blanc 1989: 10–11). Az endogám nyelv a közösség által beszélt anyanyelv, amelynek használata kiterjedhet más társadalmi intézményekre is. Az exogám nyelvet viszont csak hivatalos, intézményes keretek közt használják, de ezen túlmenően nem él ilyen nyelvközösség az endogám nyelvet beszélők közelében.

A csoporthoz való tartozás és a kulturális identitástudat szerint elkülöníthetünk **kétkultúrájú**, **egyikultúrájú**, illetőleg az **új kultúrát szerzett** és a **kultúrájukat vesztett** kétnyelvűeket. A kétkultúrájú kétnyelvű esetében pozitív azonosság tudat érvényesül azoknak a közösségnek az irányába, amelynek nyelveit beszéli, ezt a kétnyelvű egyént mindkét csoport egyaránt tagjának fogadja el. Az egyikultúrájú kétnyelvű magas kétnyelvűségi kompetenciája ellenére csak saját nyelvének kultúrájával azonosul, és a kultúra szempontjából ezáltal csak egyetlen közösség tagjának minősül. Az új kultúrát szerzett kétnyelvű saját anyanyelvének kulturális azonosulását feladva a másik nyelvhez kapcsolódó kultúrát fogadja el saját kultúrájának. A kultúráját vesztett kétnyelvű feladja saját kultúráját, ugyanakkor nem azonosul a második nyelvhez kötődő kultúrával (Berry 1980).

Az utóbbi időkig, a kétnyelvűségnek a **kognitív folyamatokra** gyakorolt hatását elsősorban a gyermekek populációjában kutatták. Ezek a kutatások több kérdésben a kétnyelvűség előnyét vagy hátrányát közvetlenül vizsgálták. A kétnyelvűségnek a gyermekek kognitív fejlődésére gyakorolt pozitív hatásáról számos témában született eredmények. A vizsgálatok alátámasztják, hogy a kétnyelvűség pozitívan hat például a gyermekek problémamegoldására (Bain 1975; Kessler–Quinn 1980) vagy kreativitására (Quinn–Kessler 1987). A kétnyelvűségnek pozitív hatását a gyermekek kognitív fejlődésére ugyanakkor nem minden vizsgálat mutatta ki (vö. Macnamara 1966). S olyan kutatások is akadnak, amelyek a kétnyelvűségnek sem pozitív, sem negatív hatását nem igazolták (Rosenblum–Pinker 1983). A felnőttek populációjára irányuló kutatások hangsúlyosabban a nyelvhasználat pszicholingvisztikai oldalát vizsgálják, a legtöbbjüknek a vizsgálati témája ezek közül a kétnyelvűség kialakulásának folyamatára összpontosul. Bialystok és munkatársai (2004) a Simon-próbát tartják alkalmasnak arra, hogy a gyermekek és a felnőttek közötti kognitív különbségeket áthidalva, eredményesen vizsgálják a kétnyelvűség hatását az egyének egész életére, öregedésére.

A Simon-próba egy számítógépes kísérlet, ahol a kísérleti személyeknek a jobb vagy a bal billentyűt kell megnyomniuk aszerint, hogy a képernyőn megjelenő kocka kék vagy piros színű. A mérések arra irányulnak, hogy a vizsgálati alany mennyi időt használ fel attól kezdve, hogy a színes négyzet megjelenik a képernyőn addig, amíg lenyomja a megfelelő billentyűt, vagyis mennyi a **reakcióidő**. Vizsgálják továbbá az ún. Simon-hatást, vagyis azt, hogy milyen reakcióidőt eredményez, ha a bal billentyűhöz rendelt kék négyzet a képernyő bal oldalán jelenik meg, s milyen, ha a képernyő jobb oldalán jelenik meg. Az első esetben mind a billentyű, mind a képernyőn a négyzet (stimulus) a bal oldalhoz van kapcsolva, tehát a kapcsolat kongruens, összeillő (bal–bal, jobb–jobb). A második esetben a billentyű bal oldali használata szükséges, viszont a stimulus a képernyő jobb oldalán jelenik meg, vagyis a kapcsolat inkongruens, eltérő (bal–jobb, jobb–bal). A Simon-hatás mérése a jobb billentyűhöz

rendelt piros négyzettel is megtörténik. A Simon-próba egy másik feladatsorában nem kettő, hanem már négy szín szerepel.

Vizsgálataikban egynyelvű gyermekek és felnőttek, valamint kiegyenlített (balansz) kétnyelvű gyermekek és felnőttek vettek részt. A gyermekek és felnőttek eredményei szerint a kétnyelvűek egyrészt gyorsabban válaszoltak, másrészt a Simon-hatás is kevésbé volt zavaró a számukra, mint az egynyelvűeknél. Az idős vizsgálati alanyok mintájában az egynyelvűekre jellemző magas hibák száma a kétnyelvűekre nem volt jellemző. Mind az életkor, mind a nyelv szerint kialakított csoportok az inkongruens feladatoknál a kísérleti személyek több időt vettek igénybe, mint a kongruens feladatoknál, viszont érzékelhetően kevesebb időt vettek igénybe a vizsgálati csoportok közül a fiatal felnőttek és a kétnyelvűek mindegyik csoportja. A négy szín használati szabályainak elsajátítása a kétnyelvűeknél, függetlenül attól, hogy fiatalok vagy öregek voltak, kevésbé okozott nehézséget, mint az egynyelvűeknél. A vizsgálat a kétnyelvűség és az öregedés összefüggéséről azt állapította meg, hogy a kétnyelvűek 70 éves korukig megőrizték a **munkamemóriájuk** teljesítményét, és csak 70 év fölött kezd nőni a reakcióidejük (vagyis csökken a munkamemóriájuk teljesítménye). Ezzel szemben az egynyelvűeknél már a 60 éveseknél el kezd csökkenni a munkamemória teljesítménye, és ez fokozatosan romlik a 70 éveseknél. Fontos eredmény továbbá, hogy a kétnyelvűek életkorának növekedésével nem nőtt olyan mértékben a reakcióidő, mint az egynyelvűeknél. A bemutatott vizsgálat legfőbb tanulsága, hogy a kétnyelvűség hatása a kétnyelvűek munkamemóriájának teljesítményére egész életükben pozitív hatással van (vö. Bialystok et al. 2004: 292–301).

A kétnyelvűekre vonatkozó neurolingvisztikai és pszicholingvisztikai kutatások arra is keresik a választ, hogy milyen a nyelvek mentális reprezentációja, az egynyelvűekéhez képest, a „kétnyelvű agyban”. Az eddigi vizsgálati eredmények azt sejtetik, hogy a kétnyelvűek nyelvi fejlődéséért is a bal féltelke a felelős, de lényeges megemlíteni, hogy az ez irányú kutatások még korántsem befejezettek (Grosjean 1994: 1659). A pszicho- és neurolingvisztika régóta vizsgálja a nyelvvesztésnek azokat a formáit is, amelyeket agykárosodás okoz (afázia), amelyeket neurológiai és környezeti tényezők együttes következményei (például autizmus) okoznak, amelyek öröklött rendellenességből erednek (Down-szindróma), illetőleg amelyek a hosszú távú memóriát nagymértékben érintő öregedéssel mutatnak szorosabb összefüggést (például Alzheimer-kór; vö. Scovel 1998: 70–89, Bartha 1999: 126). E formák, természetesen két- vagy többnyelvűeknél is megjelenhetnek (lásd például a poliglott afázia fogalmát).

21.3. A közösségi kétnyelvűség

Az egyéni kívül a kétnyelvűség vonatkozhat egy országra vagy egy országon belül egy kisebb beszélőközösségre, amely területileg elkülönülhet a többségtől (**területi kétnyelvűség**). A kétnyelvű közösség kialakulhat egy-, illetőleg többnyelvű közösségből. A „kétnyelvű helyzet egynyelvűvé, háromnyelvűvé vagy stabil kétnyelvűséggé fejlődhet” (Tabouret-Keller 1968: 108). **Társadalmi kétnyelvűség**hez számos történelmi, politikai és gazdasági esemény vezethetett: népcsoportok új területen történő megjelenése (honfoglalás), területek erőszakos módon (katonai agresszióval) történő anektálása, politikai (királyok közti) házasságok megkötése, gyarmatosítások, országok egyesítése, népcsoportok migrációja és emigrációja.

Egy csoport akkor tekinthető kétnyelvűnek, ha tagjai két vagy több nyelvet tudnak és mindennapi életük során használnak is. A kétnyelvű társadalmak nem egyszerűen kétnyelvű személyek tömegét jelentik. Előfordulhat, hogy a kétnyelvű közösségben egyesek csak az egyik vagy csak a másik nyelvet beszélik, és igen kevesen vannak azok, akik egyformán jól ismerik a közösség két vagy több nyelvét. Ez utóbbiak sok esetben a kétnyelvű közösség elitjét alkotják. Más közösségek esetén viszont az egész közösséget jellemezheti a kétnyelvűség. Az országok nagy részében leginkább a kisebbségi közösség válik kétnyelvűvé.

A két- vagy többnyelvű közösségek életében a legfontosabb annak tisztázása, hogy a kétnyelvűség **stabil**, vagy pedig **instabil (átmeneti)** jelenségnek tekinthető (Fishman 1968; Gal 1979: 2). A stabil kétnyelvű közösségek megőrzik az általuk használt nyelveket, és ez annak tudható be, hogy a nyelvek funkcionálisan jól elkülönülnek. A kétnyelvűségnek nagyon ritka esete ez. Svájc, Kanada és Haiti például olyan többnyelvű társadalmak, amelyek esetében megemlíthető a stabil kétnyelvűség jelensége, de ezekben az országokban is csak nagy megszorításokkal, bizonyos nyelvi párokra és földrajzi területekre vonatkoztatható. Fishman ezeket a nyelvi helyzeteket **diglossziaként** jellemezte (Fishman 1971: 75). Sokkal gyakoribb ezzel szemben az instabil kétnyelvű közösség típusa, ahol a nyelvek használata nem különül el szabályszerűen egymástól, hanem átfedi egymást, aminek következtében a közösségek saját nyelvük használatáról áttérnek egy másik (általában a környező) nyelv használatára. Ez utóbbi közösségek a **nyelvcsere** folyamatát élik át (lásd a **19.9. szakasz** -

Nyelvcseré pontot). Weinreich megfogalmazása szerint nyelvcseré akkor következik be, ha a közösség „egy nyelv szokásos használatáról áttér egy másik nyelv használatára” (1953: 68).

Hamers–Blanc (1989: 176) egydimenziós ábra segítségével könnyíti meg a nyelvcseré folyamatának megértését (1. ábra). Az ábra jobb és bal szélén egy-egy egynyelvűségi szakasz van: az első egynyelvűség a csoport eredeti nyelvére (L_x), a másik pedig a többségi csoport nyelvére (L_y) vonatkozik. A két egynyelvű szakasz között egy kétnyelvű szakasz húzódik, amelyen belül a kétnyelvűség két szintjét jelölik: (1) kétnyelvűség a kisebbségi nyelv dominanciájával ($L_x > L_y$), (2) kétnyelvűség a többségi nyelv dominanciájával ($L_x < L_y$).

EGYNYELVŰSÉG → KÉTNyelVŰSÉG → EGYNYELVŰSÉG

$L_x \rightarrow L_x > L_y \rightarrow L_x < L_y \rightarrow L_y$

A nyelvcseré egydimenziós modellje (Hamers—Blanc 1989: 176)

Ha elfogadjuk azt, hogy a nyelvcseré folyamatnak tekinthető és fejlődési szakaszokra bontható, vagyis hogy létezik egy kezdeti, egy közbülső (előrehaladott) és egy befejező szakasza, akkor bizonyos, hogy minden olyan kétnyelvű közösség, amely a nyelvcseré folyamatát éli át, egy adott időpontban elhelyezhető a nyelvcseré képzeletbeli dimenziója mentén. Ha tehát azt állapítjuk meg, hogy a Magyarországon élő kisebbségi közösségek napjainkban a nyelvcseré folyamatát élik át, akkor a magyarországi kisebbségek saját nyelvük ismerete, illetőleg használata alapján és egymáshoz viszonyítva is elhelyezhetők a magyarországi kisebbségek nyelvcseréjét ábrázoló képzeletbeli dimenzió mentén. Ebben az esetben az elrendezést a magyarországi kisebbségek csoportjai szerint lehet megtenni. Ugyanígy ábrázolni lehet egy magyarországi kisebbséget is saját nyelvcseré-dimenzióján. Az ábrázoláshoz meg kell keresni azt a változót, amelynek segítségével a kisebbségi csoport a nyelvcseré fejlődése szerint kisebb csoportokra bontható. Mivel maga a kisebbségi közösség nem homogén, hiszen különböző generációk és társadalmi kategóriák élnek benne együtt, a nyelvcseré elterjedése egy-egy kisebbségi csoport tagjai esetében sem képzelhető el egységesen.

A nyelvcserével ellentétes fogalom a **nyelvmegőrzés** (vagy **nyelvmegtartás**). A nyelvmegőrzést segíti elő többek között a nyelvtervezés, mely egyrészt irányulhat egy-egy nyelv vagy nyelvi változat belső fejlesztésére (**korpusztervezés**), másrészt vonatkozhat egy-egy nyelv funkcióinak és használói jogainak megváltoztatására (**státusztervezés**). A korpusztervezés általában sztenderdizálásra utal: a helyesírási szabályzat kialakítása, a szókészlet új forrásainak feltárása, szótárkészítés vagy új nyelvhasználati módok szándékos előmozdítása. Ha egy kisebbségi közösségben arról döntenek, hogy gyermekeik oktatásában nem használják saját nyelvüket, akkor ennek a nyelvnek a státusza csökken, viszont ha egy kormány bejelenti, hogy az eddigi eggyel szemben ezentúl két nyelvet ismernek el hivatalosan minden funkcióban, akkor az újonnan elismert nyelv státusza megnövekszik (Wardhaugh 1995: 312).

A nyelvcserével és a nyelvmegőrzéssel kapcsolatos kutatások egyik központi témája azoknak a faktoroknak a számbavétele és tipizálása, amelyek egy-egy közösség esetében ezeket a jelenségeket befolyásolják. Meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvcseré-faktorok bizonyos esetekben a nyelvmegőrzés faktorainak is tekinthetők, mivel az a faktor, amely elősegíti a nyelvcserét, meggátolhatja a nyelvmegőrzést és fordítva. Tévedés lenne azonban ezeket a faktorokat úgy tekinteni, mint amelyek egységesen és egyenlő mértékben hatnak minden közösség életében. Egyesek gyakran megfigyelhető, lényeges, fő faktorok, mások egyedibb, viszonylagos faktorok, s ezek minőségbeli különbségeire az egyes közösségek vizsgálatakor derül fény.

A nyelvcserét és a nyelvmegőrzést befolyásoló faktorok (vö. Borbély 2000)

- az eltérő nyelvet beszélő csoportok közötti érintkezés létrejöttének körülményei,
- a társadalmi, gazdasági, politikai változások,
- a csoport lélekszáma,
- a csoport saját intézményei,
- a csoport szétszórtsága vagy koncentrálttsága,
- a csoport izoláltsága,
- a településtípusok,
- a társadalmi-gazdasági státusz,

- az endogám, illetőleg az exogám házassági szokások,
- a nyelvi és a közösségi attitűdök,
- a sztenderd, valamint az írott változat ismerete,
- az etnikai öntudat stb.

A nyelvcserén és a nyelvmegőrzésen kívül a kétnyelvű közösségekben előforduló jelenségek lehetnek továbbá: a nyelvvesztés, a nyelvhalál, a nyelvpusztítás, illetőleg a nyelvélénkítés és a nyelvfelélesztés, valamint a pidzsinizálódás, a kreolizáció, a dekreolizáció. Ellentétben a nyelvcserével, amely egy egész közösségre vonatkozik, a **nyelvvesztés** egyes beszélőkre utaló fogalom (Stubbs 1985: 119). A különbségtétel alapja az, hogy miközben a nyelvcseré társadalmi és nyelvhasználati változásokat jelent egyszerre (Gal 1979: 17), addig a nyelvvesztés kontaktushelyzetben azokat a – társadalmilag motivált – változásokat foglalja magában, amelyek e globális folyamat részeként a kétnyelvű egyén nyelvi rendszerében jelennek meg (Bartha 1999: 125). A funkcionális nyelvvesztés arra utal, hogy radikálisan csökken azoknak a helyzeteknek a száma, ahol az első nyelv megjelenhet. Ennek következtében létrejöhet a strukturális nyelvvesztés, amely az első nyelvi kompetencia gyengülését idézheti elő, illetőleg változásokat okozhat a nyelvi rendszerben (vö. Bartha 1999: 125). A **nyelvhalálra** az a jellemző, hogy a nyelv adott közösségbeli kimúlásával a nyelv teljesen eltűnik, többé már egy ember sem beszél a Földön. Egy nyelv halálát jelenti, ha már nincs anyanyelvi beszélője, egy közösség sem használja mindennapi beszélgetései során, és a normális körülményekre jellemző állandó változások nem jellemzik már (Thomason 1982; Paulston 1994: 93). Nyelvhalál következik be, például a mexikói malinchok nyelve, a nahuatl esetében (Hill–Hill 1977). A nyelvcserével ellentétben, amely tehát egy nyelv fokozatos visszaszorulásának a leggyakoribb módja (vö. Bartha 1999: 128), létezik, egy nyelv megszüntetésére irányuló, radikálisabb jelenség is. Ez a **nyelvpusztítás**, melynek során ugyanúgy, mint a nyelvvesztés vagy a nyelvhalál esetében, egy nyelv használata szűnik meg. Viszont ebben az esetben a nyelv a legerőszakosabb módon hal el: vagy úgy, hogy a nyelv összes beszélőjét fizikailag megsemmisítik (fajirtás, népirtás), mint például a salvadori indiánok, közöttük a pipil nép, akikből sokat 1932-ben gyilkolt le a katonaság; vagy úgy, hogy brutális módon asszimilálják őket (**nyelvirtás**), ilyen például a tazmán nyelv esete Ausztráliában (Dressler–Wodak–Leodölter 1977: 5; Bartha 1999: 128). A **nyelvélénkítés** esetében egy létező nyelv életerejének növekedését figyelhetjük meg. A finn nyelvet említjük itt példaként. A finn nacionalisták hosszú harcának eredményeként 1902-ben a finn a svéd nyelvvel teljesen egyenlő elismerést szerzett Finnországban, ahol ma is két hivatalos nyelv van: a finn és a svéd. **Nyelvfelélesztésnek** nevezzük azt a jelenséget, amikor egy halálra ítélt nyelvet új életre keltenek. Az eddigi talán egyetlen, teljes körű, sikeres nyelvfelélesztés a héber esetében történt meg.

A pidzsinizálódás következtében a kontaktusban álló nyelvekből egy új nyelv születik. A pidzsin olyan nyelv, amelynek nincsenek anyanyelvi beszélői: senkinek sem az első nyelve és minimálisan három nyelv érintkezése szükségeltetik egy többnyelvű közösségben. Vagyis egy olyan többnyelvű helyzet terméke, amelyben a kommunikálni kívánóknak találniuk vagy rögtönözniük kell egy kódot, amely segítségével beszélni tudnak egymással. Létrejöttének jellemzői: nyelvkeverés, funkcionális és grammatikai leszűkülés és egyszerűsödés. A világon beszélt 100–200 stabil pidzsin változatnak francia, angol, spanyol, portugál, német holland, olasz stb. az alapnyelve. A francia alapú pidzsinnek száma a legmagasabb, melyeket az angol alapúak követnek. Egy nyelv pidzsinizált változatáról, például a nigériai pidzsin angolról beszélői úgy vélekednek, hogy az egyfajta „rossz” angol, vagyis tökéletlenül elsajátított angol. Ha egy pidzsin használata bővül és társadalmi szerepe megnövekszik, akkor nyelvi rendszere új fejlődésnek indul. Amikor a pidzsin eljut egy ilyen nagyfokú fejlődéshez, illetőleg stabilitáshoz és anyanyelvi beszélői is vannak, akkor már **kreolnak** nevezzük (Wardhaugh 1995: 56). Ugyanakkor a kreolnak éppúgy nem egyszerű a viszonya ahhoz az általában sztenderdizált nyelvhez (ezt szokás pidzsin alapnyelvnek nevezni), amelyikkel összefügg, mint a pidzsinnek. A kreolok beszélői érezhetik úgy – akár a pidzsin beszélők –, hogy a „normális” nyelvénél egy rosszabbat beszélnek, mert maguk is és mások is olyan nyelvhez viszonyítják az általuk beszélt változatot, mint például az angol vagy a francia. Ennek eredménye, hogy a kizárólag pidzsin vagy kreolt beszélő emberek – számuk a legszerényebb becslés szerint 6–7 millió, a legvérmesebb szerint 10–17 millió – nyelvük miatt alacsony fokú önértékeléssel rendelkeznek. Az önértékelés hiánya a beszélőkben annak ellenére alakult ki, hogy a pidzsin vagy a kreol változatok azt a funkciót, amelyre kialakították őket, tökéletesen betöltik, s annak ellenére, hogy némelyek státusza hivatalos nyelvvé nőtte ki magát (például a tok pisin Pápua Új-Guineában) (lásd Todd 1984). Egyes esetekben a kreol nyelv annak a nyelvnek az irányába fejlődik vissza, amelyből kifejlődött. Ezt a folyamatot **dekreolizációnak** nevezzük, mely legtöbb esetben annak a politikai és gazdasági nyomásnak a következtében alakul ki, amely a sztenderd nyelv használatát kényszeríti ki (Hamers–Blanc 1989: 181).

A közösségi kétnyelvűség leírásakor nem lehet megkerülni a **kétnyelvű oktatás** kérdését, amely a nyelvmegőrzés és a nyelvtervezés egyik legfontosabb terepe. Egyben ez az állam

kisebbségpolitikájának legfontosabb mutatója is. A két ismertebb probléma ezzel kapcsolatban az, hogy a két nyelvet milyen megoszlásban oktassák a tantárgyak szerint az iskolában, és hogy ez miként változzon az alap-, közép- és felsőfokú oktatásban. A kétnyelvű közösségekben a vasárnapi iskolától a kisebbség nyelvén folyó oktatásig tucatnyi iskolatípus ismert. A többség nyelvén tanuló kisebbségi közösségek tagjaiban felmerülhet az igény, hogy azt, amit az állam nem biztosít számukra, maguk teremtsék meg. A vasárnapi iskolák általában egyházi vagy más kulturális intézmények keretében működnek. Céljuk a többségi nyelven tanuló gyermekek számára saját nyelvük és kultúrájuk megismertetése. Az emigráns közösségekre (például az amerikai magyarokra) éppúgy jellemző ez, mint a szórványban élő őshonos kisebbségekre (például a vajdasági magyar szórványban élőkre). Hasonló jellegű oktatás jellemezte a két világháború között a magyarországi őshonos kisebbségeket is, mivel többségük saját közösségük papjától, a hittanórákon tanult meg anyanyelvén olvasni. Kétnyelvű kisebbségi iskolák esetén a tantárgyak vagy megoszlának a két nyelv szerint, vagy egy-egy tantárgy oktatása két nyelven folyik. A kétnyelvűségi oktatási programok három nagy csoportra oszthatók. Az első az **egynyelvű oktatás** (őshonos, őslakó vagy emigráns) kisebbségi diákok számára. Ebben az esetben az oktatás folyhat a kisebbség vagy a többség nyelvén. Az eredmény mindkét esetben relatív egynyelvűséghez vezet. A második típus a **gyenge kétnyelvű oktatás**, melynek keretében az oktatás kezdetén a tanulókat anyanyelvükön oktatják, majd fokozatosan áttérnek a többségi nyelven folyó oktatásra. Ebben az oktatási típusban a nyelvi cél az egynyelvűség, a társadalmi cél a társadalmi asszimiláció. A harmadik oktatási típus, az **erős kétnyelvű oktatás**, mely további öt altípusra osztható (szeparatista, két tannyelvű, anyanyelvmegtartó, belemerítési programok, illetőleg két- vagy több-tannyelvű többségi iskolák) (vö. Bartha 1999: 209). Az erős kétnyelvű oktatás relatív kétnyelvűséghez és két nyelven írniolvasni tudáshoz vezet. Ezen túlmenően, a kisebbségi nyelv és kultúra megőrzése és fejlesztése a cél (vö. Kontra 1999a, Bartha 1999: 208–213). A kétnyelvű területeken a kisebbségi nyelv presztízsét emeli, ha a többségi gyermekek is tanulják a kisebbségi nyelvet.

Intézményi kétnyelvűség vagy **többnyelvűség** azokban az országokban (pl. Finnország, Kanada, Svájc) vagy közigazgatásilag elkülönült területeken (pl. Katalónia Spanyolországban, Wales Nagy-Britanniában, Dél-Tirol Olaszországban) valósul meg, ahol a központi, illetőleg a regionális közigazgatás két vagy több nyelven folyik.

21.4. A kétnyelvű beszéd

A kétnyelvű – az általa ismert nyelveken – beszélhet egynyelvűvel és beszélhet kétnyelvűvel. Ennek megfelelően a vizsgálatok során két pólus, az **egynyelvű** és a **kétnyelvű beszédmód** különíthető el. Grosjean (1995: 261–264) szerint a kétnyelvű beszélők mindennapi életük során mindig egy adott nyelvi módot kiváltó szituációs kontinuum különböző pontjain helyezhetők el. A kontinuum egyik végpontja a teljes egynyelvű, a másik végpontja a teljes kétnyelvű beszédmód. Az egynyelvű beszédmódban a kétnyelvű az általa ismert nyelvek közül aktiválja egynyelvű partnere nyelvét. Azok a kétnyelvűek, akik folyékonyan, akcentus nélkül beszélnek az aktivált nyelvet, képesek ilyen esetben úgy beszélni, mint az egynyelvűek. Nem feltétele viszont a kétnyelvűségnek, hogy egy kétnyelvű mindkét nyelven úgy beszéljen, mint az egynyelvűek, mert egy kétnyelvű személyben nem két egynyelvű személy lakozik.

A kétnyelvű beszédmód legfontosabb fogalmai az interferencia, a nyelvválasztás (kódválasztás), valamint a kódváltás, a kölcsönzés és a kódkeverés. Az **interferencia**, Weinreich meghatározása szerint, gyűjtőfogalom. Azon nyelvi jelenségek összességére utal, amelyek abból adódnak, hogy a kétnyelvű beszélő mindennapi interakcióiban egynél több nyelvet használ (1953: 1). Ezen meghatározás alapján interferenciának tekinthető az összes olyan nyelvi jelenség, amely a kétnyelvűség következtében jött létre. Az interferencia-jelenségek, például a nyelvi szintek szerint, különböző természetűek lehetnek. Vannak ettől eltérő vélemények is, például Haugen (1950) az interferenciát a kódkülönítési folyamat közbülső állomásának tekinti, amely a kódok váltakozó használata és az Lx-beli elemek Ly-ba való beépülése között foglal helyet. Romain (1995) megközelítése – részben – visszatér az interferencia Weinreich által leírt értelmezéséhez, amely szerint az interferencia mindazon nyelvi jelenségeknek a gyűjtőfogalma, amelyek abból adódnak, hogy a kétnyelvű egyén mindennapi interakcióiban egynél több nyelvet használ.

Az egy nyelvet beszélő személyek beszélgetéseik során a nyelvükön belül fellelhető változatok (nyelvváltozat, nyelvjárás, sztenderd) és stílusok közül választanak. Az informális (közvetlen, fesztelen) stílusról – ha a helyzet úgy kívánja – átválthatnak egy formálisabb stílusra, majd egy másikra. A beszélők, bármely nyelvközösségben, a stílust minden esetben a szituációhoz igazítva választják ki a rendelkezésre álló nyelvi repertoárból (lásd a **22.**

fejezet - Stilisztika. fejezetet). A kétnyelvű beszélő társalgásai során egyrészt az egynyelvű beszélőhöz hasonlóan választhat az egyik vagy a másik nyelven belül a változatok és/vagy stílusok közül, másrészt választhat a birtokában lévő két nyelv közül is. Azt a nyelvi jelenséget, amikor egy kétnyelvű az általa beszélt két (vagy több) nyelv közül kiválaszt egyet, **nyelvválasztásnak** nevezzük. A fogalmat nem szabad összetéveszteni a kétnyelvű beszédhelyzetben előforduló másik jelenséggel, a **kódváltással** (lásd még **nyelvváltás**), amikor is a beszédpartnerek már megkezdték egy bizonyos nyelven a beszélgetést, de egy adott ponton valamilyen oknál fogva átváltak a másik nyelvre.

A nyelvválasztás vizsgálatok fontos kideríteni, hogy a kétnyelvű kihez, mikor, melyik nyelven szól, valamint azt, hogy az egyes **nyelvközösségekben** milyen tényezők határozzák meg a nyelvválasztást, illetőleg hogy milyen változások figyelhetők meg egy kétnyelvű közösségen belül a nyelvválasztást illetően. Fishman (1972) szerint minden közösségben fellelhetők általános, elvont nyelvhasználati szinterek, amelyek olyan társadalmi-kulturális képződmények, amelyek intézményesült formában implicit szabályok szerint rögzítik egy-egy szituációtípus jellegzetes vonásait. Ezek: a résztvevők, a hely, a téma és a hozzájuk tartozó kód (nyelv, változat stb.). Fishman öt prototipikus nyelvhasználati szintert sorolt fel: otthon, barátság, egyház, oktatás, munka. A kétnyelvű közösségekben általában a saját nyelvet választják az otthon, barátság, egyház nyelvhasználati szintereken való kommunikációban, míg a munka nyelve többnyire a környezet nyelve (lásd a **19.9. szakasz - Nyelvcsere.** pontot).

A nyelvválasztást meghatározó tényezőket több magyar kétnyelvű közösségben is leírták. A felsőri magyarok közösségében a nyelvválasztást leginkább az interakcióban **résztvevők** személye határozza meg, mert a magyarok csaknem mindig németre váltanak, ha német egynyelvűek is jelen vannak. Ebben a közösségben a beszélők **életkora** is hatással van a nyelvválasztásra, mivel a fiatalok elsősorban a németet, az idősebbek pedig a magyart választják (Gal 1979: 136). Egy szlovákiai magyar településen, Kolonban végzett kutatás szerint az anyanyelv az informális beszédhelyzetekhez kapcsolható és a formális beszédhelyzetekben a magyar nyelv csak a községben belül, esetleg a környező magyar falvakban használható (Sándor 1995: 212–213). A beszédhelyzet mellett a beszélő életkora, **lakhelyének** típusa és **iskolázottsága** is befolyásolja a szlovákiai magyarok nyelvválasztását. Lanstyák szerint az „idősebb és/vagy falun élő és/vagy kevésbé művelt magyar beszélők hajlamosabbak arra, hogy a nem magyar idegenekkel is magyarul beszéljenek saját (magyar többségű) lakóhelyükön, ugyanakkor a fiatalabbak és/vagy városi és/vagy műveltebb beszélők könnyebben váltanak át szlovákra, ha beszédpartnerükről kiderül, hogy nem magyar” (1991: 31). A moldvai csángóknál a saját nyelvhez a falu hagyományos szinterei (otthon, bolt, templomba menet, kocsma) kapcsolhatók, míg a román nyelv használata azokon a szintereken érvényesül, amelyek nem tartoznak a faluközösség hagyományos szintereihez (a postán és az orvosnál). Nagyon fontos ebben a közösségben továbbá az is, hogy a csángó nyelv választása a közösséghez való **szolidaritást** szimbolizálja (Sándor 1998). A nyelvhasználati szinterek a kárpátaljai magyaroknál is meghatározzák a nyelvválasztást. Míg a családban a magyar nyelv dominanciája érvényesül, addig a közéleti szintereken a magyar, az orosz és az ukrán nyelv használata arányosan oszlik meg (Csernicskó 1998: 152–159). Az USA-beli South Bend-i magyarok közösségében a beszélők jellemzőin (öregamerikások, ötvenhatosok, öregamerikások gyermekei, ötvenhatosok gyermekei) kívül számottevően csupán az interakció szintere befolyásolja a nyelvhasználatot. Az ezzel kapcsolatos megfigyelés szerint a családon kívüli társadalmi szinterek közül elsősorban az egyház esetében használatos az angol mellett a magyar nyelv (Kontra 1990: 24–25). Az USA-beli detroiti magyarok közösségében is megfigyelhető a szinterek hatása a nyelvválasztásra. Ebben a közösségben a generációk közötti eltérések mellett (öregamerikás, öregamerikás gyermeke) a szinterek hatása azt mutatja, hogy generációtól függetlenül az egyház, a magyar kolónia és a család nagymértékben befolyásolja a nyelvválasztást (Bartha 1993: 77–79).

A nyelvválasztást befolyásoló tényezők

- a beszélgetés résztvevői (nyelvi jártasság, nyelvi előnyben részesítés, társadalmi-gazdasági státusz, életkor, nem, foglalkozás, iskolázottság, etnikai hovatartozás, a beszélő beszédaktusainak előtörténete, a kapcsolatok minősége, bizalmasság, a kapcsolat hatásfoka, a nyelvekhez fűződő érzelmek, attitűdök, külső hatások);
- a szituáció (helyszín/környezet, egynyelvű(ek) jelenléte, a formális kapcsolat mértéke, a bizalmasság foka);
- a beszélgetés tartalma (téma, szókinccs típusa); a beszélgetés mint szociális interakció funkciója (a társadalmi státusz emelése, a társadalmi különbségek, valaki kizárása, felkérés vagy parancs) stb.

A kétnyelvű a beszélgetés megkezdése előtt az általa és a közösség által jól ismert szabályoknak megfelelően választ a birtokában lévő nyelvek közül, de ez a választás nem zárja ki, hogy a választott nyelven belül ne térjen át a másik nyelvre is. A kétnyelvű beszélő legfontosabb ismérve, hogy beszéde közben nehézség nélkül vált át a másik nyelvre, vagyis **kódotvált**. A kódváltáskor érintett két nyelv egymáshoz való viszonya lényeges. A **bázisnyelv (befogadónyelv vagy mátrix nyelv)** az a nyelv, amely kódváltás esetén grammatikai szempontból meghatározza az adott megnyilatkozás szerkezetét. Kódváltásos beszédmódban a **vendégnyelv (befogadott vagy beágyazottnyelv)** az a nyelv, amelyből a bázisnyelvbe átveszünk egy vagy több elemet (például szót, szintagmát, mondatot). A kódváltás fogalmának körvonalazásakor elsődleges szempontnak kell tekinteni Gumperz megállapítását, mely szerint a kódváltás a kétnyelvű beszédben messze áll attól, hogy a nyelvismeret szempontjából, kevésbé kompetens beszélők által használt, grammatikailag összefüggéstelen, kevert nyelvek minősítsük. Ennek oka abban rejlik, hogy a kódváltás gyakran olyan kommunikatív stratégiaként használatos, amely nyelvi és társadalmi információt hordoz magában. Lényeges még, hogy a kódváltások többségéhez a kölcsönzéssel szemben bizonyos második nyelvi kompetenciára is szükség van (Gumperz 1970).

Számtalan tanulmány járult már hozzá ahhoz, hogy a kétnyelvű közösségek kódváltásának szabályozottságát, rendszerét és jelentését megértsük. A tanulmányok nagy része két megközelítésből vizsgálja a jelenséget. Az egyik egy szűkebb, nyelvészeti megközelítés; a másik pedig egy tágabb, mely a kódváltást a társadalom összefüggésrendszerében vizsgálja. A nyelvészek már több évtizede felismerték, hogy a kódváltás nyelvészetileg szabályozott és nem véletlenszerű. Ebben a megközelítésben a vizsgálatok a kódváltás grammatikai kényszereit keresik. Poplack (1980) két általános kényszert vizsgál a kódváltás létrejöttében. Az egyik ilyen szabály a **szabadmorféma-kényszer**, amely szerint kódváltás nem jöhet létre a szótó és a szó toldaléka között. Poplack ezt a kényszert nemcsak a szótó és a toldalék esetében tartotta törvényszerűnek, hanem az idiomatikus kifejezések, a köszönés és a bocsánatkérés formulái, valamint a diskurzusjelölők esetében is. A másik, az ún. **ekvivalencia-kényszer** elmélete, amely szerint a kódváltás – s ez csak mondaton belüli kódváltásra vonatkozik – olyan pontokon lehetséges, ahol a váltás egyik nyelv szintaktikai (szórendi) szabályait sem sérti. Sok más kényszer, melyeket más kutatók fogalmaztak meg, részben átrendezi Poplack általános érvényűnek tartott két szabályát.

Kódváltások magyar(országi) kétnyelvű közösségekben

(A példákat a szerzők által alkalmazott átírási formában közlöm.)

1. Egy játék közben felvett szlovákiai beszélgetés részletében a szlovák a bázisnyelv és a váltások a magyar nyelvre történnek. A partnerek: a szlovák apa (A), valamint a magyar-szlovák kétnyelvű lánya (I) és fia (D). [A kódváltást dőlt betű jelöli.]

21.2. táblázat -

A:— Ako sa budeme hrat?	(Hogy fogunk játszani?)
D:— <i>Že birkózni.</i>	Úgy hogy <i>birkózni.</i>
A:— Urob <i>tigrisbukfenc</i> , p?ckaj Duši, Ildikó ide robit <i>tigrisbukfenc</i> , neboj sa, ja ta chytím.	Csinálj <i>tigrisbukfencet</i> , várj Duši, Ildikó jön <i>tigrisbukfencezni</i> , ne félj, én majd megfoglak.
D:— <i>Most én, most oda.</i>	
I: — <i>Csinálj nekem hidat.</i>	
D: Co?	Mit?
I: — Taký most.	Ilyen hidat.)

(Vancóné Kremmer 1998: 126)

2. Részlet egy South Bend-i magyar-angol kétnyelvűvel készített nyelvhasználati interjúból. A bázisnyelv a magyar és a váltás az angol nyelvre történik.

[P = a beszédszünet, Ö = hangos hezitáció és (:xxx:) = a kódváltás jele]

De akkor már már P házas vótam, és aa harmadik gyerek megszületett mint, mint Ö P

(: graduation present:). Az vót az ajándékom.

(: diploma ajándék:)

(Kontra 1990: 149)

3. Részlet egy kétegyházi román-magyar kétnyelvűvel készített interjúból. A román nyelvből a magyar nyelvre történik a váltás. [A kódváltást vastag betű jelöli.]

Barbatu mneu îi place politica, iel vorbeste da **ezekről a politikai dolgokról**.

(‘A férjem a politikát szereti, ezért ő igen **ezekről a politikai dolgokról** beszél.’)

(Borbély 2001: 210)

4. Egy magyarországi szlovák versrészlet.

21.3. táblázat -

Žije národ Nyíregyházán:	(Él a nép...
Ni Várošu, de kint a tanyán.	Nem a városban...
Rospráva von olyan nyelven,	Beszél az...
Ešte takí sehol sincsen.	Még egy ilyen...)

(Németh Zoltán gyűjtése, Gyivicsán 1993: 229)

5. Az indiai eredetű cigány (romani) nyelvet beszélő cigány-magyar kétnyelvűek közösségében elhangzott szövegrészletben a mama és az ötéves Kincsó az öthónapos Pityinkához beszélnek ekképpen:

21.4. táblázat -

Anya: „Kaj szanasz?”	„Hol voltál?”
Kincsó: „Me zsej ande bolta!”	„Megyek a boltba!”
Anya: „Mi n e k?”	„M i n e k?”
Kincsó: „Kinav góje!”	„Veszek kolbászt!”

(Réger 1990: 72)

6. Részlet a *Busjum orb* (‘A vak tuskó’) című magyarországi beás cigány népmeséből:

Tri zilyé, tri nopc o plînsz egyhuzamban. Nyisj nu be, nyisj nu manînka.

(‘Három éjjel, három nap sirt egyhuzamban. Se nem ivott, se nem evett.’)

(Kovalcsik–Orsós 1994: 64)

A kódváltás nyelvészeti elemzése során felvetődött még az a kérdés is, hogy van-e a kódváltásnak külön grammatikája. Egyesek szerint létezik, mások szerint viszont nincs külön kódváltás-grammatika. Utóbbiak

véleményüket azzal magyarázzák, hogy a két egy nyelvű grammatika egymást átfedi ugyan a szintaktikai struktúra szabályai szerint, de a két lexikon különálló marad (Grosjean 1982: 328–330).

Struktúráját tekintve a kódváltás magában foglalhat **egy szót, egy állandósult szókapcsolatot**, illetőleg **kifejezést, s egy vagy több mondatot**.

A kódváltás nyelvi oldalát tekintve fontos probléma a kétnyelvűek beszédkutatásában a kódváltás és a **kölcsönzés** elkülönítése, vagyis annak a körvonalazása, hogy hogyan különböztessük meg a csoporton belüli, társalgásban előforduló esetenkénti (egyszavas) kódváltást a beszédbeli kölcsönzéstől. A kölcsönzést tekintve különbséget kell tenni a beszédbeli és a nyelvi kölcsönzés között. Mackey (1970) szerint van egy pont, amikor egy szó elhagyja a beszéd-kölcsönzés területét (amit **interferenciának** nevez) és átlép a nyelvi kölcsönzés területére (amit **integrációnak** hív). Egy másik nézet szerint nehéz az elkülönítés (a) ha részleges adaptációjú esetekről van szó, (b) ha kicsi a különbség a kölcsönzés és a kódváltás alakjai között, és még inkább, (c) ha teljesen adaptálatlan kódváltásnak tűnik a szó, de kölcsönzésként funkcionál, vagyis mindenki egységesen használja és formailag stabilizálódott (Heath 1989: 1). Sokak által elfogadott elv (bár előfordulhat, hogy a szempontok nem teljesen azonosan viselkednek), hogy a kódváltást a fonológiai és a morfológiai integráltság foka különbözteti meg a beszédbeli kölcsönzéstől. Érdemes talán itt megemlíteni, hogy a mondaton belüli, főként az egyszavas kódváltás és a kölcsönzés elkülöníthetőségének éppen az integráltság foka az egyik korlátja, hiszen ebből a szempontból számos előfordulás azonos módon viselkedik. Kódváltás esetén a váltott elem nem integrálódik az új nyelvbe semmilyen szinten. A kölcsönzött alak viszont már a befogadó nyelv fonológiájához, morfológiájához és szintaxisához igazodik (Haugen 1950; Mackey 1970; Grosjean 1982). Az integráció mellett szokás kiemelni a használati gyakoriságot is. Ennek megfelelően elkülönítik az **alkalmi** kölcsönzést és a **meghonosodott** vagy **stabil** kölcsönzést (Poplack–Sankoff 1984). Pfaff az integráción és a használati gyakoriságon kívül figyelemmel van arra is, hogy létezik-e a kölcsönzőnek megfelelő párja az új nyelvben és hogy milyen elfogadhatósággal bír a szó (1979).

A kódváltás társadalmi megközelítésében a nagyobb hangsúly arra tevődik, hogy mi motiválja, illetőleg, hogy mi a funkciója a kódváltásnak. E vizsgálatokban a nyelvkeveredés társadalmi hatását nem az egyéni, hanem a tágabb társadalmi és politikai kontextuson belül vizsgálják. Ebből eredően az elemzés nem a mondat, hanem az interakció szintjén történik. Az egyik meghatározó magyarázat ebben a második megközelítésben a **metaforikus kódváltás** (Blom–Gumperz 1972: 424–426). A metaforikus kódváltás célja megtudni, hogy mi a kódváltás jelentése a *mi* és az *ők* társadalmi dichotómián belül. Gumperz szerint a nyelvváltozatokhoz szimbolikus asszociációk kapcsolódnak. A *mi* kódunk nem más, mint a csoporton belül használt kisebbségi nyelv, amely elsősorban az informális helyzetekhez köthető. A többség nyelve, az *ők* kódjuk a csoporton kívül használt, sokkal formálisabb, kevésbé személyes kapcsolatokban használatos (Gumperz 1982: 66). A kódváltás társadalmi oldalról való vizsgálata szempontjából fontos Gumperznek a következő két megállapítása is. Az egyik szerint a kódváltás használata kifejezi a partnerek közötti kapcsolat minőségét. Tehát a kétnyelvűek nem használják a kódváltásos stílust azokkal a kétnyelvűekkel, akiknek nem ismerik az egyéni háttérét vagy attitűdjeit. Ha teljesen ismeretlenekkel használnának kódváltásokat, akkor fennforogna a veszélye annak, hogy félreértik őket. Gumperz másik fontos megállapítása szerint a kódváltás, mint szociolingvisztikai jelenség, az egy nyelvűek köznyelvi (városi) beszédében előforduló nyelvjárási váltásokra hasonlít, mert mindkét esetben a társadalmi és ideológiai körülmények határozzák meg az üzenet formáját (Gumperz 1982: 69).

A kétnyelvű csoportokon belül, természetes beszédben előforduló kódváltások

- státuszemelés (a beszélő szerepének a megváltozása, hivatalos jelleg, szakértelem kifejezésre juttatása, műveltség fitogtatása);
- szolidaritás (a csoportidentitás jelzése és hangsúlyozása);
- az üzenet perszonalizálása (a beszélő jelenlétének kifejezésre juttatása);
- bizalmasság (düh és bosszúság kinyilvánítása, káromkodás);
- kizárás (valaki kizárása a társalgásból);
- megszólítás (egyvalakinek a megszólítása egy több személyből álló csoportban, a megszólított azonosítása);
- személyes kontra objektív álláspont kinyilvánítása (a beszélő kifejti, hogy saját véleményéről, vagy pedig egy általánosan elfogadott véleményről van-e szó);

- kitöltés (egy lexikai alak, kifejezés, diskurzusjegy vagy mondat kitöltése);
- kiváltás/kötés (a legutóbb használt nyelv folytatása);
- idézés (valakinek az idézése);
- közbevetés (a beszélő kilép a személytelen narrátor szerepből, hogy egy másik megjegyzést tegyen);
- az üzenet minősítése (részletezés vagy hangsúlyozás, az egyik kódon elhangzottak magyarázata);
- ismétlés (az egyik kódon elhangzott üzenet megismétlése a másik kódon);
- fordítás (a beszélő tudatosan lefordítja az általa használt szót vagy kifejezést),
- az üzenet tartalma (az üzenetben szereplő személy nyelvhasználata befolyásolja a kódváltás létrejöttét) stb.

A **kódkeverés** a kétnyelvű beszédre jellemző jelenség, amelyet meg kell különböztetni a kódváltástól. Kódkeverésnek nevezzük azt a kétnyelvűségi beszédstratégiát, amikor a beszélő megnyilatkozásai során úgy keveri a két nyelvet, hogy azok elemei nemcsak jelentéstani, hanem mondattani és prozódiai szempontból is egységet alkotnak, bár az egyes kódok hangtanilag nagyrészt megőrzik sajátosságukat. A kódkeverés eredményeként a hallgatónak szinte lehetetlen megállapítania, hogy a kevert nyelvek közül éppen melyiket hallja. Az egynyelvű emberek nagy valószínűséggel igen kritikusak a kódkeverést illetően, és gyakran használnak lekicsinylő megnevezéseket ezekre a beszédstratégiákra. Ilyen a **franglais** (francia és angol Québecben), a **fragnol** (francia és spanyol Argentínában), **hunglish** (magyar és angol az USA-ban), **spanglish** (kubai spanyol és angol az USA-ban) és a **tex-mex** (angol és mexikói spanyol Texasban). Ezekhez a példákhoz tartozik továbbá a pejoratív jelentéssel használatos **makaróni nyelv(használat)** kifejezés is, amely a beszélőkre nézve sértő, használata kerülendő. Fontos megjegyezni, hogy a társalgási kódkeverés nem egyszerűen két nyelv véletlenszerű keverése lustaság, tudatlanság vagy a kettő valamilyen kombinációja miatt, hanem normák írják elő, hogy a beszélők milyen módon használják a két nyelvet. Ezeknek a normáknak az ismerete és használata bizonyítja a beszélők közösségükhöz való tartozását és szolidaritását. A kódváltás és a kódkeverés abban különbözik a kölcsönzéstől, hogy míg az első kettő a kétnyelvű beszélő beszédstratégiájának tekinthető, addig a kölcsönzés nem feltétlenül az, mivel kontaktushelyzetben az egynyelvűek is alkalmazhatják (Hamers–Blanc 1989: 152).

21.5. A magyar nyelv kétnyelvű helyzetben

A kétnyelvűség szerte a világon egyre jobban terjed, s ugyanez a tendencia érvényes Magyarországra és a magyarul beszélőkre is. Az elmúlt évtizedekben a más nyelvet is használók száma és aránya megduplázódott. Az 1960. és az 1980. évi magyarországi népszámlálások szerint a népesség alig egytizede tudott anyanyelvén kívül egy másik nyelvet. A 2001-es népszámlálás adatai szerint Magyarország 10 198 315 fős népességéből 19,2 százalék (1 958 636 fő) a magyaron kívül legalább egy másik nyelven képes másokat megérteni, és magát megérteni (vö. KSH 2003). Magyarországon kétnyelvűek azok, akik magyar anyanyelvükön kívül legalább egy másik nyelvet is tudnak és használnak. Ide sorolhatók azok a személyek, akik idegen nyelvként megtanulnak anyanyelvükön kívül akár az iskolai oktatásban, akár valamely külön nyelvtanfolyamon itthon vagy külföldön egy másik nyelvet (pl. az angolt) és használják azt, valamint azok a személyek, akikre a magyar jelnyelvi-hangzónyelvi kétnyelvűség jellemző (lásd a 14. fejezet - *A nyelvújítás* fejezetet). Itt kell megemlíteni azokat is, akik a történelmi Magyarország elcsatolt területeiről, Kárpátaljáról, Erdélyből, Vajdaságból vándorolnak be, s magukkal hozzák azt a nyelvet, amelyet a korábbi lakóhelyükön anyanyelvük mellett második nyelvként megtanultak, pl. az orosz, a román vagy a szerb. Jellemző lehet rájuk továbbá, hogy harmadik nyelvként az iskolában elsajátítottak egy további nyelvet, pl. az ukránt, a németet, a szlovént, vagy egy idegen nyelvet, pl. a franciát. Szintén kétnyelvűek azok a magyarországi őshonos és emigráns kisebbségi közösségek és személyek, akik saját nyelvükön kívül ismerik és beszélnek a magyart is. Ha a határainkon túli magyarok kétnyelvűségről esik szó, akkor azokra a Magyar Köztársasággal szomszédos országokban élő magyarokra gondolunk, akik magyar anyanyelvükön kívül a környezetükben használt nyelvet is tudják és beszélnek (lásd a 14. fejezet - *A nyelvújítás* fejezetet). Tengeren túli magyar kétnyelvűek azok a Magyarországról kivándorolt csoportok, egynyelvűek, akik a magyar mellett új hazájuk nyelvét is megtanulták.

Azoknak a pszicholingvisztikai, módszertani jelenségeknek a vizsgálata, amelyek a magyar anyanyelvűek második nyelvének, a környezeti nyelvnek (ilyen például a szerb a Vajdaságban), illetve az idegen nyelvnek (ilyen például az angol Magyarországon vagy Kárpátalján) az elsajátításával foglalkoznak, valamint a magyar mint idegen nyelv oktatásával függnek össze, éppúgy beletartoznak a magyar kétnyelvűségi kutatások sokféleségébe, mint a szociolingvisztikai, tehát a közösségi szintű empirikus vizsgálatok. A magyar kétnyelvűségi kutatások az 1960-as évek végén kezdődtek (pl. Mikeš 1967, Réger 1974, 1978, 1979; Jarovinskij–Fabricius 1978, Gal 1979). Ezt megelőzően kétnyelvűségről szóló tanulmányt csak elvétve olvashattunk (lásd Arany A. 1939/40; 1998). Gál Zsuzsának a burgenlandi magyarok kétnyelvűségéről szóló könyve mérföldkőnek számít a **közösségi szintű empirikus kutatásokban** (Gal 1979). A könyv nemcsak témájában, hanem módszerében, a kutató-nyelvésznek a vizsgált közösséghez való viszonyában is hatással van azokra a nyelvészekre, akik a kétnyelvűséget empirikus módszerrel kutatják. A magyar kétnyelvűségi kutatások közösségi szintű empirikus vizsgálata az 1980-as évektől kezdve egyre nagyobb teret nyert. Fontos szerepe volt ebben Kontra Miklósnak, valamint a kezdeményezésével és szervezésében kialakult kutatóműhelynek, amely az *Élőnyelvi Konferenciák* résztvevőiből állt össze. Napjainkig ennek a kutatóműhelynek a tagjai jelentős tanulmányokat, monográfiákat és tanulmányköteteket publikáltak (pl. Kontra 1991, Bartha 1999, Sándor 2000, P. Lakatos–T. Károlyi 2004, Fenyvesi 2005). Ennek a műhelynek köszönhetően született meg továbbá a hat Magyarországgal szomszédos országban és Magyarországon azonos módszerrel, összesen 846 adatközlővel készült kutatás. Előmunkálatai még 1993-ban kezdődtek meg, az adatgyűjtésre 1996-ban került sor (vö. Kontra 1999b: 10, 17, Kontra 2003: 509, Göncz 2004: 10). A kutatási eredmények lehetőséget nyújtanak a környező országok kisebbségi magyar nyelvhasználatának szociolingvisztikai bemutatására, ez *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című könyvsorozatban jelenik meg (vö. Cserniczkó 1998, Göncz 1999, Lanstyák 2000). Készülőben van a romániai, szlovéniai, ausztriai, valamint az összefoglaló kötet. A kutatás kiterjed a határon túli magyar nyelvváltozatok egyes változóinak vizsgálatára (lásd a 14. fejezet - *A nyelvújítás* fejezetet). Emellett a közösségek kétnyelvűségének leírása is komoly szerephez jut. Göncz Lajos ennek fontosságát így fogalmazza meg könyve bevezetőjében (1999: 21): „[A] tanulmány tárgyát és céljait, valamint a megközelítési szempontokat röviden a következőképpen összegezzük: a vajdasági magyarság kétnyelvű közösség, beszédtevékenysége ezért mind a nyelvismeret, mind a nyelvhasználat tekintetében eltér az egynyelvű közösségek beszédtevékenységétől. Természetesen beszéde éppoly hatékony, mint az egynyelvűeké, csak hogy a kétnyelvűek beszédét kétnyelvű normák irányítják. Mind az első nyelvi, mind a másodnyelvi nyelvváltozatai kontaktusváltozatok, amelyeket a nyelvi kontaktusokból eredeztethető nyelvi szabályosságok, valamint a kétnyelvűségi helyzetéhez kapcsolódó más szociális és lélektani hatások formálnak.”

Élőnyelvi Konferenciák: Budapest 1988, Újvidék 1989, Budapest 1990, Kolozsvár 1991, Nyitra 1992, Budapest 1993, Nagymegyer 1994, Ungvár 1995, Szeged 1996, Bécs 1998, Újvidék 2000, Nyíregyháza 2002, Kolozsvár 2004. (Az Élőnyelvi Konferenciák anyagából megjelent tanulmánykötetek listáját lásd Kontra 2003: 512.)

A Magyar Köztársasággal szomszédos államokban élő magyarok kétnyelvűsége változatos képet mutat. Péntek János és Benő Attila egyik tanulmányából (2003: 135–136) megtudjuk, hogy a **romániai magyarságnak** „hozzávetőleg a fele él olyan nyelvi környezetben, amely az adott településen vagy akár a kisebb vagy nagyobb régióban *többségében anyanyelvi*. Többségében magyar nyelvi régióként legjelentősebb a Székelyföld. Az ilyen jellegű területeken és településeken nyelvi élesen elkülönül (vagy éppen elszigetelődik) a helyi állami hatóság (prefektúra, rendőrség, katonaság, bíróság), amely mindenütt román többségű vagy egy gyarmati rendszerhez hasonlóan kizárólag román, nem ismeri, vagy ha ismeri, a hivatalban nem használja a helyi lakosság nyelvét. (...) Szórványterületen a nyelvi jogok elsősorban azért nem érvényesülnek, mert a magyar lakosság kétnyelvű, sőt ebben a kétnyelvűségben az államnyelv dominál, így nincs is meg a határozott igény a jogok érvényesítésére (Arad, Brassó, Nagybánya, Vajdahunyad). A magyar többségű régiók helyi közigazgatási központjaiban ennél jóval kedvezőbb a helyzet: könnyebben érvényesíthetők a jogok, sőt a többség akár hallgatólágos elvárása a hatóságot is jobb belátásra bírja”. Egy 1997-ben végzett 18–36 év közötti magyar anyanyelvű kolozsvári fiatalok (n = 73) körében végzett kérdőíves vizsgálat szerint, esetükben a magyar nyelv a személyes, intimebb területeken élvez előnyt (otthon 100%, egyház 78,1%). A román nyelv ugyanakkor olyan színtereken domináns a magyarral szemben, mint amilyen az orvosi rendelő (86,3%) vagy a bolt (89%), tehát ahol valószínűbb, hogy az alkalmazott román anyanyelvű. Két semleges terület van, ahol a két nyelv használata, ha nem is egyenlő, de mindenképpen közel áll egymáshoz: a munkahely és a szomszédság. A megkérdezettek szerint a magyar nyelvet nagyobb arányban használják a személyes tárgyú iratok megírására (78,3%), ugyanakkor a román nyelv dominál a hivatalos iratok megszerkesztésében (83%). A kutatásnak a nyelvi attitűdökre vonatkozó eredménye szerint a kolozsvári fiatalok körében a magyarországi magyar nyelv lényegesen kisebb presztízzsel bír, mint a hazai nyelvváltozat (lásd Veress 2000: 239, 243, 244).

A **szlovákiai (felvidéki) magyar kétnyelvűség** típusai Lanstyák István szerint a következők. A *hatalmi viszonyok* szempontjából a szlovákiai magyarok kétnyelvűségének legfontosabb vonása, hogy *kisebbségi*

kétnyelvűség. A magyar többségű településeken a magyar beszélőközösség *hatalom nélküli többséget* alkot. A szlovákiai magyarság *őshonos*. A nyelvismeret különbségeit tekintve a beszélők többségére a *magyardomináns kétnyelvűség* a jellemző, tehát a magyar nyelvet ismerik jobban. Mivel a beszélők többségénél a másodnyelv elsajátítása többnyire nevelési és oktatási intézményekben (és nem a családban) történik, rájuk az „*ellenőrzött*” kétnyelvűség vonatkozik. Nem elhanyagolható azok száma sem (lásd a vegyes házasságból származó gyermekeket), akik a szlovák nyelvet *spontán módon* sajátítják el. A beszélők többségére a *glottizmus* jellemző, ami a másodnyelvnek az anyanyelvnél későbbi elsajátítását jelenti. A vegyes házasságból származó és az erősen szlovák többségű környezetben élő gyermekek egy részére a két nyelv szimultán elsajátítása, vagyis a *lingvizmus* jellemző. A szlovákiai magyarok többsége alapvetően *hozzáadó (additív)* kétnyelvűségi helyzetben van, s a szlovák nyelv elsajátítása nem veszélyezteti anyanyelvüket (ennek ellentéte a felcserélő/szubtraktív kétnyelvűség lehet) (Lanstyák 2000: 149–153).

Beregszászi Anikó és Cserniczkó István az **ukrajnai (kárpátaljai) magyar kétnyelvűség** tipizálásakor fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy a közösséget *kisebbségi kétnyelvűség* jellemzi, a közösség *őshonos*. A beszélők nyelvtudásának foka a közösségben meglehetősen nagy változatosságot mutat (az 1989-es népszámlálási adatok szerint Kárpátalján többen vannak a magyar–oroszl, mint a magyar–ukrán kétnyelvűek, és a magyarok 53,5%-a még legalább egy többségi nyelvet *szabadon beszél*). A közösség túlnyomó része *domináns kétnyelvű*. A másodnyelv elsajátításának indítéka alapján a magyar többségű kárpátaljai településen élők kétnyelvűsége *elrendelt kétnyelvűség*, hiszen az orosz és az ukrán nyelvvel általában az iskolában ismerkednek meg. A vegyes lakosságú településeken a természetes kétnyelvűség is ismert. Az *intézményi kétnyelvűséget* a törvények lehetővé teszik, de a gyakorlatban ez többnyire nem működik. A kárpátaljai magyarság kétnyelvűsége *egyoldalú*, mert a többségre közel sem jellemző olyan szintű kétnyelvűség, mint a magyarokra (Beregszászi–Cserniczkó é. n.: 35–42). Fontosnak tartjuk itt megjegyezni, hogy a fent említett kifejezések, mint elrendelt kétnyelvűség, intézményi kétnyelvűség az aszimmetrikus intézményes bilingvizmus kategóriájába sorolandók.

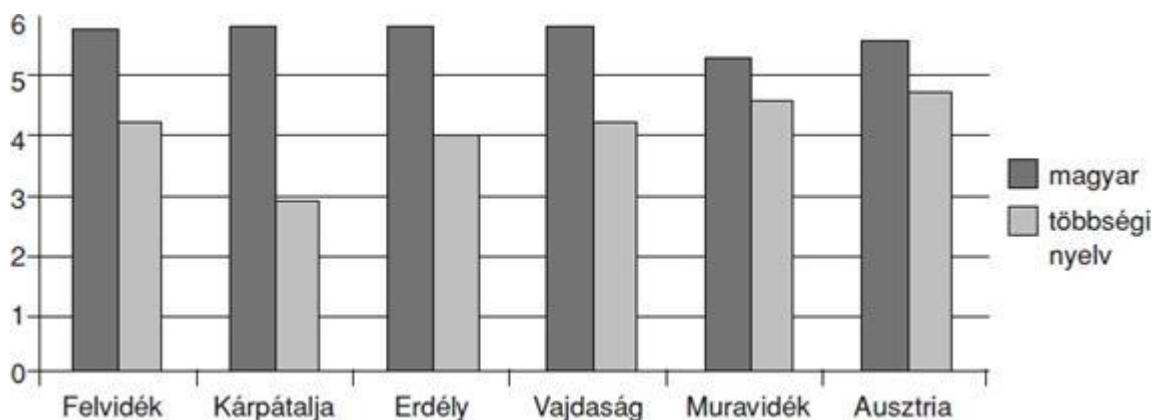
A határainkon túli magyar kétnyelvű közösségek közül csak a **szlovéniai (muravidéki) magyarok** nyelve rendelkezik hivatalos nyelvi státusszal. A Szlovén Köztársaság Alkotmányának az Általános rendelkezések 5. szakasza biztosítja az őshonos magyar és olasz közösség jogvédelmét, s a 11. szakasz kimondja, hogy „Szlovéniában a hivatalos nyelv a szlovén nyelv. Azon közösségek területén, ahol az olasz vagy a magyar nemzetiség él, az olasz vagy a magyar is hivatalos nyelv” (vö. Kolláth 2003: 192). Ennek ellenére Kolláth Anna szerint „a magyarság önazonosságtudata folyamatosan veszít erejéből, a magyar nyelv és kultúra társadalmi presztízse alulmarad a szlovénnel szemben, a kétnyelvűség aszimmetrikus az iskolában és azokon kívül is” (2003: 198).

Az **ausztriai (burgenlandi) magyarok** kétnyelvűségéről, az 1970-es évekre jellemző magyar–német nyelvcsere folyamatáról és velejáíról Gál Zsuzsa könyvéből olvashatunk (Gal 1979). Ennek az 1974-ben végzett látszólagosidő-kutatásnak köszönhetően, ahol a kétnyelvűségi változásokat az életkori csoportok közötti eltérések mutatják (lásd a 19.9. pontot), elkészülhetett huszonöt évvel később egy követéses vizsgálat adatgyűjtése is. Bodó Csanád valóságosidő-vizsgálatának feltevései a nyelvválasztási szokások változásáról, valamint az életkori csoportok nyelvi viselkedésének stabilitásáról szólnak. „Az 1974-ben és 1999-ben rögzített adatok összevetése alapján elmondható, hogy a közösség Gál által megfigyelt generációs megoszlása 25 évvel később is fennáll, de a közösség egésze ma már kevesebbet használja a magyar nyelvet, mint 1974-ben” (Bodó 2004: 159).

A Romániában élő **moldvai csángó közösség** helyzete „eltér a többi határon túli magyar kisebbségi csoporttól, hiszen Moldva sohasem volt Magyarország része, az izolált közösségi helyzet miatt a csángó vidékek történelmi fejlődése más úton haladt. (...) A csángók a magyar nyelvet (...) a családban sajátítják el, és a nyelvhasználat kizárólagos színtere a család, valamint az informális kapcsolatok. A csángók kétnyelvűsége napjainkban egyre bizonytalanabbá válik, a magyar nyelv ismerete a fiataloknál már leginkább csak a tájnyelv valamilyen fokú ismeretéről vagy értéséről tanúskodik, s ez jelentősen felgyorsítja a természetes nyelvi asszimilációt. Míg hatvan–hetven évvel ezelőtt a tájnyelv a beszélők anyanyelve volt, addig ez mára (...) második nyelvvé degradálódik” (Mesterházy 2003: 148–149). Sándor Klára (2003: 177) szerint sikeres nyelvészteszt, mely ebben az esetben a rendkívül gyors nyelvcsere megállítást és a kétnyelvűség stabilitását jelentheti, csak a csángók alapnyelvéből (azaz a csángó dialektusokból) kialakított koinéra alapozva, s e koiné presztízisének megteremtésével történhet (lásd a **19.10. szakasz - Oktatás** pontot is).

A **határainkon túli kétnyelvűség** villanásszerű bemutatása összegzéseként egy ábrát mutatunk be, amely a fentebb említett hat magyar közösségben (Felvidék, Kárpátalja, Erdély, Vajdaság, Muravidék, Ausztria) 1996-ban végzett kutatás adataiból készült (vö. Göncz 2004: 180, 182, 190). Az adatközlők hétfőkü skálán (lásd a 2. ábra y-tengelyét) értékelték, hogy milyen szinten beszélnek magyarul, illetve a többségi nyelven (szlovákul,

ukránul, románul, szerbül, szlovénul, németül). A skála fokozatai a következők voltak: 0 pont = sehogya; 1 pont = nem beszélek, csak értek; 2 pont = alig néhány szót; 3 pont = nem nagyon jól; 4 pont = jól; 5 pont = nagyon jól; 6 pont = anyanyelvi szinten. „Az eredmények azt mutatják, hogy minden régióban a kétnyelvű magyar beszélőközösségek úgy értékelik, a magyar nyelvet jelentősen jobban ismerik a régiókban használt másik nyelvnél vagy nyelveknél. A mintákban az értelmiségiek túl vannak reprezentálva” (Göncz 2004: 190).

A magyar és a többségi nyelv ismeretének szintje (önbecslés alapján) hat régióban (forrás: Göncz 2004: 190)

A **magyarországi őshonos kisebbségek kétnyelvűsége** sem mutat egységesebb képet, de ez nem is várható el, hiszen minden kétnyelvűség egyedi. Terjedelmi okok miatt nem vállalkozunk az 1993. évi LXXVII. törvényben meghatározott 13 magyarországi őshonos közösség kétnyelvűségének leírására. A következőkben bemutatandó néhány őshonos közösség kétnyelvűsége jól illusztrálja, hogy a kisebbségi nyelv – többségi nyelv cseréjének folyamatában vannak. Mint ahogyan erről egy közel negyedszázada megjelent, a magyarországi nemzetiségekről szóló könyvben is olvashatunk: „[A] nyelvhasználat problémája ma már semmilyen formában nem jelentkezik Magyarországon. Már csak azért sem, mert a nemzetiségi lakosság lényegében kétnyelvű, azaz anyanyelve mellett – az eldugott tanyákon vagy falvakban élő öregeken kívül – mindenki beszéli a magyar nyelvet is. Sőt – sajnálatos módon – a többség [értsd többségük, BA] a magyar nyelvet anyanyelvénel jobban beszéli. Ez annak következménye, hogy a magyarországi viszonyok között – a magyarság számbeli túlsúlya miatt – a gyakorlati életben úgyszólván mindenütt a magyar nyelv használata a természetes” (Kővágó 1981: 126).

Magyarország egyik legnagyobb kétnyelvű csoportját a **cigány–magyar beszélők** alkotják. A magyarországi cigány lakosság körében 1970-ben, 1993-ban és 2003-ban készült reprezentatív szociológiai felmérés (vö. Kemény 1974, Kemény–Janky 2003). A kutatások nyelvészeti vonatkozású eredményei szerint a magyarországi cigányok három nagy nyelvi csoporthoz tartoznak: magyarul beszélő magyar cigányok, romungrók (akik magukat magyar cigánynak, zenész vagy muzsikus cigánynak mondják); a két nyelven, magyarul és cigányul beszélő oláh cigányok (akik magukat romának, romnak mondják) és a két nyelven, magyarul és románul beszélő cigányok (akik magukat beásnak mondják). 1971 és 1993 között a cigány–magyar nyelvcsere jól kimutatható volt. De a cigányok többsége továbbra is kétnyelvű maradt: román (beás) és magyar nyelven beszélt 53 ezer ember (az országban élő cigányok 11,3 százaléka), cigány és magyar nyelven beszélt 52 ezer ember (az országban élő cigányok 11,1 százaléka). 1993 és 2003 között a beás anyanyelvűek aránya tovább csökkent: 5,5 százalékról 4,6 százalékra. A cigány anyanyelvűek aránya 4,4 százalékról 7,7 százalékra nőtt, és ennek megfelelően a magyar anyanyelvűek aránya 89,5 százalékról 86,9 százalékra csökkent. Az oláh cigányok egy részénél tehát a nyelvcsere folyamata visszafordult. (vö. Kemény–Janky 2003: 5–6) Magyarországon azért beszélhetünk **beás nyelvről**, mivel a beások román nyelvjárásának **sztenderdizációja** megkezdődött. A beás sztenderdizációja nem a sztenderd román átvételét vagy az ahhoz való közeledést jelenti, hiszen a beás helyesírási szabályzat kialakítói a magyar ábécé betűit alkalmazták. A sztenderdizáció egy másik fontos velejárója, hogy elkészült egy beás nyelvkönyv és egy szótár is (vö. Orsós 1994, Orsós 1997, Orsós 1999). A magyarországi kisebbségek identitásának meghatározásában (is) fontos szerep jut az iskolának („ki milyen iskolába jár, olyan nemzetiségűnek tartja magát”) (vö. Demeter Zayzon 2003: 222). A magyarországi cigányoknak nem adatott meg, hogy iskolában anyanyelvükön tanuljanak, mivel a cigány nyelvű oktatás országos szinten még napjainkig sincs kialakítva.

„Az iskola nemcsak a gyerekkorban, a tanítási időben gyakorolt asszimiláló hatást, hanem később is. Amikor a beás és oláh cigány gyerekek felnőttek, emlékeztek arra, hogy az iskolában nem boldogultak, mert nem vagy rosszul tudtak magyarul. Emlékeztek a kudarcokra, a megaláztatásokra, és sokan közülük úgy döntöttek, hogy a gyerekeiket

megkímélik ezektől, otthon is magyarul beszélnek velük, és a magyar nyelvet teszik anyanyelvükké.” (Kemény–Janky 2003: 6)

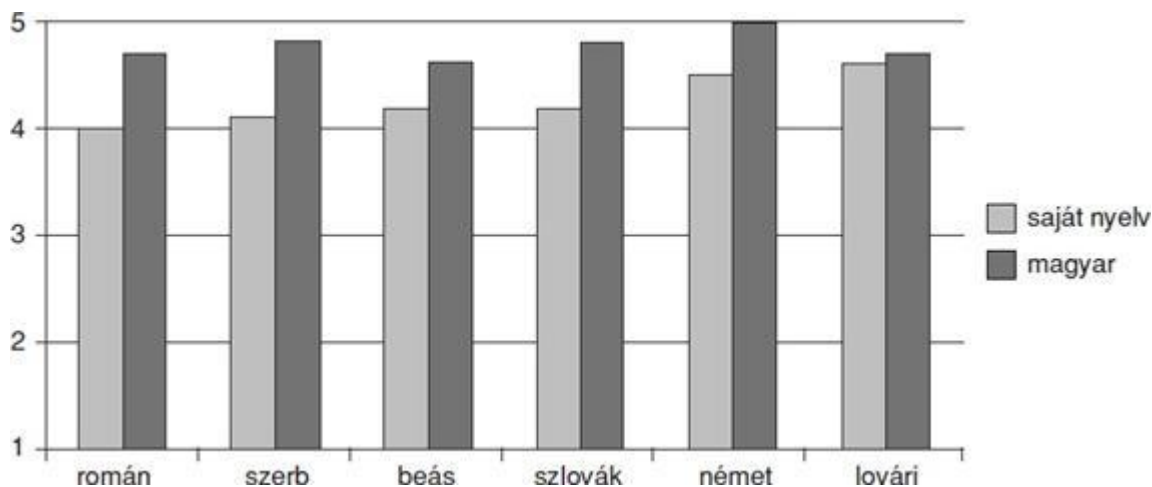
Erb Maria szerint a **magyarországi németeknél** a német és a magyar nyelv közötti funkcionális-szituatív munkamegosztásban a kisebbségi nyelv használata elsősorban a privát, intim, családi kommunikációra korlátozódik, a többségi nyelv pedig a nyilvános, társadalmi és közéleti nyelvhasználati színtereket fedi le. A német nyelvjárás és a sztenderd változat további differenciálódást eredményez. A mindennapok kommunikációjában a sztenderd változatot a hazai németeknek csak egy öntudatosabb, elsősorban értelmiségiekből álló kis csoportja beszéli – nem ritkán demonstratív céllal is (vö. Erb 2004: 23). A 2003 ősze és 2004 tavasza között, egy több magyarországi közösséget érintő országos kutatás (vö. Bartha 2003) keretében Tarjánban lefolytatott szociolingvisztikai terepmunka eredményei arról tanúskodnak, hogy a demográfiai, társadalmi, szociális és kulturális faktorok tekintetében Magyarországon viszonylag a legjobb helyzetben lévő magyarországi németeket is a nyelvcsere folyamata jellemzi. Bár Erb Maria elemzése szerint a tarjáni németeknél a német nyelv használata a családban a legstabilabb, a nyelvhasználati kérdőív válaszkategóriáinak százalékos aránya ugyanakkor már ezen a nyelvhasználati szintéren is a magyar nyelv dominanciáját mutatja. A családi beszélgetések nyelvválasztására kérdező tíz kérdésre kapott összesen 588 válaszon a megadott opciók a következőképpen „osztoznak”: 27% mindig németül, 4,5% általában németül, 13% németül és magyarul, 15,5% általában magyarul, 40% mindig magyarul beszél. Az adatközlők leginkább nagyszüleikkel beszélnek/beszéltek németül, őket a szülők követik, de már jóval alacsonyabb arányban. A gyermek–szülő kommunikációban a német nyelv elsősorban a primer szocializációban van jelen, az óvodás, illetve iskolás kora drasztikusan csökken. A házastársak és a testvérek pedig elsősorban magyarul beszélnek egymással (vö. Erb 2004: 22).

A **magyarországi szlovákok** kiskorösi közösségében az anyanyelvvvel szoros kapcsolatban lévő, még élő szokások az 1930-as évek közepén váltak először kétnyelvűvé. Például a lakodalmakban ekkor még szlovák és magyar vőfélyt alkalmaztak, akik szlovákul, illetve magyarul mondták el a lakodalmi verseket, rigmusokat. A folklórnak ez a nagyon tudatosan funkcionáló kétnyelvűsége azonban az 1940-es évek elején nagyrészt eltűnt (Gyivicsán 1993: 143). A békéscsabai szlovák értelmiségiek körében az 1990-es évek második felében végzett kutatások szerint generációról generációra csökken a szlovák anyanyelvi, s ezzel fordított arányban nő a többségi (magyar) nyelvi kompetencia. Funkcionális szempontból a szlovák nyelv a megkérdezettek többségének a második nyelve (Uhrin 2004: 13, 196–198). A szlovákot anyanyelvként elismerőknél is elsősorban érzelmi azonosulásról van szó (lásd Gyivicsán 1993: 139, Uhrin 2004: 199). A tarjáni németekkel egy időben és ugyanazzal a módszerrel a szlovák kutatás Tótkomlóson készült. Az eredmények szerint Tótkomlóson a szlovák nyelv eltérő mértékben és minőségben ugyan, de jelen van és használatos minden nyelvhasználati szintéren. Bár mindenhol a magyar nyelv használata a domináns, azonban a válaszok alapján a szlovák nyelv érzékelhető jelenléte is kimutatható. Vannak nyelvhasználati színterek, amelyekben a nyelvcsere gyorsabb ütemben megy végbe: a magánszférában és az egyházi életben. A szlovák nyelvet, a helyi nyelvjárást a családban beszéljük, de használata generációként egyre csökken: házastársával, élettársával mindig szlovákul már csak a minta 16,9%-a (a hetvenből 11 fő) beszél, gyermekeivel csak szlovákul viszont már senki sem. Kis mértékű elmozdulást tapasztalhatunk azonban a szlovák nyelv javára az unokákkal való kommunikáció esetében (vö. Tóth *et al.* 2004: 52).

A **magyarországi kétnyelvű románok** kétegyházi közösségében 1990-ben végzett terepmunka eredményei szerint (vö. Borbély 2001: 152) a román nyelv használata a falu határain belüli nyelvhasználati színterekhez köthető. A nyelvközösségben élők lakóhelyén a vallás (ima, templom) az a nyelvhasználati színtér, ahol a román nyelv használata meghaladja mind a magyar, mind pedig a román és a magyar nyelv együttes használatát. Minden egyéb nyelvhasználati szintéren (otthon, munkahely, községháza, orvos, vásárlás) a magyar nyelv választása a gyakoribb. A statisztikai eredmények alapján elmondható, hogy a kétegyházi román fiatalok sokkal gyakrabban választják a magyar nyelvet, mint az idősebbek, ami a fiatal nőknél a legkiugróbb. Az 1990-ben végzett adatgyűjtés eredményeit összehasonlítva az ugyanebben a közösségben, ugyanazokkal az adatközlőkkel és módszerrel, tíz évvel később gyűjtött adatokkal azt tapasztaljuk, hogy egy előrehaladott román–magyar nyelvcsere-helyzetben lévő közösség nyelvválasztására nem csak a román nyelv **lineáris** háttérbe szorulása a jellemző. A román és a magyar nyelvválasztás változásai szerint a nyelvhasználati színterek a következő típusokba csoportosíthatók: (a) ahol visszafordult a nyelvcsere (tíz évvel később a román gyakrabban használják), (b) ahol nincs változás a nyelvcsereben (tíz évvel később a román ugyanolyan gyakran választják), (c) ahol a nyelvcsere folytatódott (tíz évvel később a magyar használata nőtt) (vö. Borbély 2005).

A határainkon túli magyarok kétnyelvűségéről szóló részhez hasonlóan egy ábrával illusztráljuk, hogy miként értékelte nyelvtudását 2003–2004-ben hat magyarországi oshonos kisebbség. Az adatközlők **önbecslése** szerint átlagosan magyarul jobban beszélnek, mint saját nyelvükön (vö. 3. ábra). A vizsgálatban az instrukció és a megadott skála a következő volt: Értékelje 1-től 5-ig, mint az iskolában, hogy hogyan beszél Ön anyanyelvét/a

magyar nyelvet: 5 = tökéletesen, 4 = könnyen, 3 = többé-kevésbé, 2 = nehezen, 1 = egyáltalán nem. A minta tükrözi a vizsgált közösségek felnőtt populációját az életkor, a nem és az iskolázottság szerint.

A saját és a magyar nyelv ismeretének szintje (önbecslés alapján) hat magyarországi őshonos kisebbségi közösségben (forrás: „A nyelvi másság dimenziói” Archívum Kézirattára, MTA Nyelvtudományi Intézet, Statisztikai Adatok 2003)

A kétnyelvűségről, összegzőképpen, fontos hangsúlyozni, hogy semmiképpen sem deviáns, hanem jól meghatározható normák szerint működő nyelvi jelenség. A Simon-próbával végzett vizsgálatok eredményei arról győznek meg minket, hogy a kétnyelvűség az egyénnek nem csak a gyermekkori fejlődésére van pozitív hatással, hanem az egyén egész életében, és öregkorában (legalább 70 éves korig) munkamemóriája teljesítményére is pozitívan kihat. A hozzáadó (additív) kétnyelvűség, melyben az egyén, egy támogató társadalmi közegben, még egy nyelvvel gazdagíthatja nyelvi repertoárját, anélkül, hogy anyanyelve kárát látná, mindenki számára hasznos lehet. Viszont a felcserélő (szubtraktív) kétnyelvűség esetében – például egy rosszul megválasztott kisebbségi kétnyelvű oktatási program következtében vagy emigráns helyzetben –, a dekulturációs kétnyelvűség, netán az anómia – hátrányként jelenik meg. Természetesen e negatív hatások nem a kétnyelvűség tényéből következnek.

1

Irodalom

- [CH21-B001] Adler, Max K. 1977. *Collective and individual bilingualism*. Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- [CH21-B002] A nyelvi másság dimenziói Archívum Kézirattára, *Statisztikai adatok 2003*, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi osztály.
- [CH21-B003] László, Arany A. 1939/1940; 1998. A kétnyelvűség jelenségeinek pszichológiai alapjai. *Linguistica Slovaca* I.–II. 39–52. és In: LanstyákIstván – SimonSzabolcs (szerk.) *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 7–21.
- [CH21-B004] Bain., Bruce 1975. Toward an integration of Piaget and Vygotsky: Bilingual considerations. *Linguistics*160: 5–20.
- [CH21-B005] Csilla, Bartha 1993. *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítése*. Kandidátusi értekezés, Budapest.
- [CH21-B006] Csilla, Bartha 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

¹A *nyelvhasználati szintér* definíciója a kétnyelvű beszédről szóló részben olvasható (lásd a **21.4. szakasz - A kétnyelvű beszéd.** pontot).

- [CH21-B007] Csilla, Bartha 2000. A kétnyelvűség fogalma: tudománytörténeti vázlat. In: BorbélyAnna (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, 25–35.
- [CH21-B008] Csilla, Bartha 2003. A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei – egy országos szociolingvisztikai-kétnyelvűségi vizsgálatról. In: HajdúMihály – KeszlerBorbála (szerk.) *Köszöntő Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 304–311.
- [CH21-B009] Anikó, Beregszászi – István, Csernicskó é.n. A kétnyelvűség típusai a kárpátaljai magyar közösségben. In: CsernicskóIstván (szerk.) *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Ungvár, PoliPrint Kft, 34–42.
- [CH21-B010] Berry, J.W. 1980. Acculturation as varieties of adaptation. In: A.Padilla (szerk.) *Acculturation: Theory and models*. Washington, AAAS.
- [CH21-B011] Bialystok, Ellen – Craik, Fergus I. M. – Klein, Raymond – Viswanathan, Mythili2004. Bilingualism, aging, and cognitive control: Evidence from the Simon Task. *Psychology and Aging*19: 290–303.
- [CH21-B012] Blom, Jan-Petter – Gumperz, John J.1972. Social meaning in linguistic structures: code-switching in Norway. In: John J.Gumperz – DellHymes (szerk.) *Directions in sociolinguistics*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 407–434.
- [CH21-B013] Blöomfield, Leonard 1933. *Language*. New York, Holt, Rinehart & Winston.
- [CH21-B014] Bodó,, Csanád 2004. A felsőöri magyar–német kétnyelvű beszélő közösség nyelvcserejének történeti vizsgálata. In: LanstyákIstván – MenyhártJózsef (szerk.) *Tanulmányok a kétnyelvűségről II*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 136–163.
- [CH21-B015] Borbély,, Anna 2000. A nyelvmegőrzést és a nyelvcsere befolyásoló demográfiai és társadalmi faktorok. *Valóság*6: 36–47.
- [CH21-B016] Borbély,, Anna 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest, Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán.
- [CH21-B017] Borbély,, Anna 2005. Changes in bilingual language choice influenced by real and apparent time: Panel study in the process of language shift in a Romanian minority community living in Hungary. In: JamesCohen – Kara T.McAlister – KellieRolstad – JeffMacSwan (szerk.) *ISB4: Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism*. Somerville, MA, Cascadilla Press, 328–340.
- [CH21-B018] David, Crystal 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH21-B019] István, Csernicskó 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.
- [CH21-B020] Mária, Demeter Zayzon 2003. A magyarországi kisebbségek nyelvi jogai. In: NádorOrsolya – SzarkaLászló (szerk.) *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 220–231.
- [CH21-B021] Dressler, Wolfgang – Wodak-Leodólter, Ruth1977. Introduction. *Linguistics*191: 5–11.
- [CH21-B022] Maria, Erb 2004. *Nyelvmegtartás és nyelvcsere a tarjáni német közösségben*. Budapest, „A nyelvi másság dimenziói” Archivum Kézirattára, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi osztály, Kézirat.
- [CH21-B023] Ervin, Susan M. – Osgood, Charles E.1954. Second language learning and bilingualism. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Supplement 49: 139–146.
- [CH21-B024] FenyvesiAnna (szerk.) 2005. *Hungarian language contact outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language*. Amsterdam, John Benjamins.
- [CH21-B025] Fishman, Joshua A. 1965. Language maintenance and language shift: The American immigrant case within a general theoretical perspective. *Sociologus* XVI.

- [CH21-B026] Fishman, Joshua A. 1968. Sociolinguistic perspective on the study of bilingualism. *Linguistics*39: 21–49.
- [CH21-B027] Fishman, Joshua A. 1971. The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society. In: Joshua A. Fishman (szerk.) *Advances in the sociology of language*. The Hague, Mouton, 217–404.
- [CH21-B028] Fishman, Joshua A. 1972. *The sociology of language: An interdisciplinary social sciences approach to language in society*. Rowley, MA, Newbury House.
- [CH21-B029] Francis, W. N. 1958. *The structure of American English*. New York, Ronald Press.
- [CH21-B030] Susan, Gal 1979. *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York, Academic Press.
- [CH21-B031] Susan, Gal 1991. Kódváltás és öntudat az európai periférián. In: KontraMiklós (szerk.) *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. A Magyarorsággutatás könyvtára XI. Budapest, Magyarorsággutató Intézet, 123–157.
- [CH21-B032] Lajos, Göncz 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék, Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- [CH21-B033] Lajos, Göncz 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. Nyelvpeszichológiai vonatkozások*. MTT Könyvtár 8. Szabadka, Magyarorsággutató Tudományos Társaság (Szabadka) – MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest).
- [CH21-B034] François, Grosjean 1982. *Life with two languages. An introduction to bilingualism*. Cambridge, MA – London, Harvard University Press.
- [CH21-B035] François, Grosjean 1994. Individual bilingualism. In: *The encyclopedia of language and linguistics*. Oxford, Pergamon Press, 1656–1660.
- [CH21-B036] François, Grosjean 1995. A psycholinguistic approach to code-switching: The recognition of guest words by bilinguals. In: Lesley Milroy – Pieter Muysken (szerk.) *One speaker, two languages: Cross-disciplinary perspectives on code-switching*. Cambridge, Cambridge University Press, 259–275.
- [CH21-B037] Gumperz, John J. 1970. Verbal strategies in multilingual communication. In: J. Alatis (szerk.) *Bilingualism and language contact*. Washington, D. C., Georgetown University Press.
- [CH21-B038] Gumperz, John J. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH21-B039] Gyivicsán, Anna 1993. *Anyanyelv, kultúra, közösség*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- [CH21-B040] Halliday, Michael A. K. 1968. The users and uses of language. In: Joshua A. Fishman (szerk.) *Readings in the sociology of language*. The Hague – Paris, Mouton, 139–169.
- [CH21-B041] Hamers, Josiane F. – Blanc, Michel H. A. 1989. *Bilinguality and bilingualism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH21-B042] Haugen, Einar 1950. The analysis of linguistic borrowing. *Language*26: 210–231.
- [CH21-B043] Heath, Jeffrey 1989. *From Code-switching to borrowing: Foreign and diglossic mixing in Moroccan Arabic*. London, Kegan Paul.
- [CH21-B044] Hill, Jane – Kenneth, Hill 1977. Language death and relexification in Tlaxcalan Nahuatl. *Linguistics*191: 55–69.
- [CH21-B045] Hoffman, Charlotte 1991. *An introduction to bilingualism*. London – New York, Longman.
- [CH21-B046] Jarovinskij, Alekszandr 1991. *A gyermekkori kétnyelvűség pszichológiai és pszicholingvisztikai kérdései*. Kandidátusi értekezés. Pécs.

- [CH21-B047] Jarovinszkij, Alekszandr 1995. A mentális szótár felépítése kétnyelvű gyermekeknél. In: Kassai Ilona (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. élőnyelvi konferencia előadásai*. Budapest, az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, 83–97.
- [CH21-B048] Jarovinszkij, Alekszandr – Fabricius, Ildikó 1978. Kommunikatív folyamatok stratégiája kétnyelvű gyermekeknél. *Magyar Pszichológiai Szemle* 1: 72–80.
- [CH21-B049] Juhász József – Szöke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmző kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH21-B050] István, Kemény 1974. A magyarországi cigány lakosság. *Valóság* 1974/1: 63–72.
- [CH21-B051] István, Kemény – Béla, Jankó 2003. A 2003. évi cigány felmérésről: Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. <http://beszelo.c3.hu/03/10/07/kemeny.htm>
- [CH21-B052] Kessler, Carolyn – Quinn, Mary Ellen 1980. Positive effects of bilingualism on science problem-solving abilities. In: J. E. Alatis (szerk.) *Current issues in bilingual education: Proceedings of the Georgetown Roundtable on Languages and Linguistics*. Washington, DC, Georgetown University Press, 295–308.
- [CH21-B053] Kolláth, Anna 2003. A szlovéniai kisebbségek nyelvi jogai a törvények és rendeletek tükrében. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.) *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 190–203.
- [CH21-B054] Miklós, Kontra 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes, 5. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- [CH21-B055] Kontra Miklós (szerk.) 1991. *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. A Magyarországi kutatás könyvtára XI. Budapest, Magyarországi Kutató Intézet.
- [CH21-B056] Miklós, Kontra 1999a. „Kétnyelvű oktatás” = tücsök és bogár. In: Bokor József (szerk.) *Az anyanyelv a kétnyelvűségben*. A Maribori Magyar Intézet Kiadványai. Maribor – Lendva, Ljubljana Nyomda, 31–34.
- [CH21-B057] Miklós, Kontra 1999b. Sorozatszerkesztői előszó. In: Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest – Újvidék, Osiris Kiadó – Fórum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 15–17.
- [CH21-B058] Miklós, Kontra 2003. Élőnyelvi kutatások határainkon belül és kívül. *Magyar Tudomány* 2003/4: 504–512.
- [CH21-B059] Kovalcsik, Katalin – Orsós, Anna 1994. *Fátá ku paru da ar. Az aranyhajú lány. Beás cigány iskolai népmese gyűjtemény*. Pécs, Gandhi Középkola.
- [CH21-B060] Kovágó, László 1981. *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- [CH21-B061] 2003. A nyelvtudás Magyarországon. In: *EU-számúnió*, <http://portal.ksh.hu/>
- [CH21-B062] P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.) 2004. *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 32. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH21-B063] Lambert, Wallace E. 1955. Measurement of the linguistic dominance of bilinguals. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 50: 197–200.
- [CH21-B064] Lambert, Wallace E. 1974. Culture and language as factors in learning and education. In: F. Aboud – R. D. Mead (szerk.) *Cultural factors in learning*. Bellingham, Washington State College.
- [CH21-B065] István, Lanstyák 1991. A szlovák nyelv árnyékában (a magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991). In: Kontra Miklós (szerk.) *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest, Magyarországi Kutató Intézet, 11–72.

- [CH21-B066] István, Lanstyák 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén, III. Budapest – Pozsony, Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- [CH21-B067] Leopold, WernerF. 1939–49. *Speech development of a bilingual child*. 4. vols. Evanston, Ill.
- [CH21-B068] Mackey, William Francis 1970. Interference, integration and the synchronic fallacy. In: J.Alatis (szerk.) *Bilingualism and language contact*. Washington, D. C., Georgetown University Press.
- [CH21-B069] Mackey, William Francis 1987. Bilingualism and multilingualism. In: UlrichAmmon – NorbertDittmar – Klaus J.Mattheier (szerk.) 1987. *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An international handbook of the science of language and society/Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 699–713.
- [CH21-B070] Macnamara, John 1966. *Bilingualism and primary education*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- [CH21-B071] Macnamara, John 1967. The bilingual's linguistic performance. *Journal of Social Issues*23: 58–77.
- [CH21-B072] McLaughlin, Barry 1984. *Second language acquisition in childhood. Preschool children*. Hillsdale, NJ., Lawrence Erlbaum.
- [CH21-B073] Mesterházy, Szilvia 2003. A moldvai csángók nyelvi jogai, különös tekintettel az oktatási jogok érvényesülésére. In: NádorOrsolya – SzarkaLászló (szerk.) *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 148–160.
- [CH21-B074] Mikeš, Melanie 1967. Acquisition des catégories grammaticales dans le langage de l'enfant. *Enfance*20: 289–298.
- [CH21-B075] Judit, Navracsics 1999. *The acquisition of Hungarian by trilinguals*. PhD disszertáció. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem.
- [CH21-B076] 2001. [2002] *4. Nemzetiségi kötődés – A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- [CH21-B077] Orsós, Anna 1994. *Beás nyelvkönyv kezdőknek – Palyimbá bajásilor*. Jegyzet – Szkrijitura. Kaposvár – Kápos, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.
- [CH21-B078] Orsós, Anna 1997. *Beás – magyar kézisótár. Vorbé da bajás*. Kaposvár – Kápos, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke.
- [CH21-B079] Orsós, Anna 1999. *Magyar – beás kézisótár. Vorbé da ungur*. Kaposvár – Kápos, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.
- [CH21-B080] Paulston, Cristina Bratt 1994. *Linguistic minorities in multilingual settings. Implications for language policies*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins.
- [CH21-B081] Péntek, János – Benő, Attila2003. Nyelvi jogok Romániában. In: NádorOrsolya – SzarkaLászló (szerk.) *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 123–147.
- [CH21-B082] Pfaff, CarolW. 1979. Constraints on language mixing: intrasentential code-switching and borrowing in Spanish/English. *Language*55: 291–318.
- [CH21-B083] Poplack, Shana 1980. „Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español”. *Linguistics*18: 581–618.
- [CH21-B084] Poplack, Shana – Sankoff, David1984. Borrowing: the synchrony of integration. *Linguistics*22: 99–135.
- [CH21-B085] Quinn, MaryEllen – Kessler, Carolyn1987. Language minority children's linguistic and cognitive creativity. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*8: 173–186.

- [CH21-B086] Réger, Zita 1974. A lovári–magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején. *Nyelvtudományi Közlemények*76: 229–255.
- [CH21-B087] Réger, Zita 1978. Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság* 1978/8: 77–89.
- [CH21-B088] Réger, Zita 1979. Biligual Gypsy children in Hungary: Explorations in the 'natural' acquisition of a second language. *International Journal of the Sociology of Language*19: 59–82.
- [CH21-B089] Réger, Zita 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH21-B090] Romaine, Suzanne 1995. *Bilingualism*. 2. kiadás. Oxford, Blackwell.
- [CH21-B091] Ronjat, Jules 1913. *Le développement du langage observé chez un enfant bilingue*. Paris, Champion.
- [CH21-B092] Rosenblum, T. – Pinker, Steven 1983. Word magic revisited: Monolingual and bilingual children's understanding of the word-object relationship. *Child Development*54: 773–480.
- [CH21-B093] Anna, Sándor 1995. Megfigyelések Kolon mai nyelvhasználatáról. In: Kassai Ilona (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest, az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi osztálya, 211–216.
- [CH21-B094] Anna, Sándor 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó
- [CH21-B095] Sándor, Klára 1998. A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit (szerk.) *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma – Nápoly, 1996. szeptember 9–14*. Budapest-Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt. II. 1130–1150.
- [CH21-B096] Klára, Sándor 2003. Magyar nyelvésztés? Megjegyzések a csángó beiskolázási kísérletről. In: Osvát Anna – Szarka László (szerk.) *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat. Újratanítható-e a kisebbségek anyanyelve a magyarországi nemzetiségi iskolákban?* Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, 153–182.
- [CH21-B097] Scovel, Thomas 1998. *Psycholinguistics*. Oxford, Oxford University Press.
- [CH21-B098] Sküttnabb-Kangas, Tove 1984. *Bilingualism or not: The education of minorities*. Clevedon, Multilingual Matters.
- [CH21-B099] Skü[n]tnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány, Kisebbségi Adattár VIII.
- [CH21-B100] Stubbs Michael W. (szerk.) 1985. *The other languages of England. Linguistic minorities project*. London – Boston – Melbourne – Hanley, Routledge & Kegan Paul.
- [CH21-B101] Tabouret-Keller, Andrée 1968. Sociological factors of language maintenance and shift: a methodological approach based on European and African examples. In: Joshua A. Fishman – Charles A. Ferguson – Jyotirindra Das Gupta (szerk.) *Language problems of developing nations*. New York, John Wiley and Sons, 107–118.
- [CH21-B102] Tarjányi, József – Sik, Endre – Závecz, Tibor – György, Csepeli 1989. *Gyorsjelentések 3. Jelentés az erdélyi menekültekről 1989. július*, „Erdély”-vizsgálat. Budapest, Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés.
- [CH21-B103] Thomason, S. 1982. *Historical linguistics*. Kézirat. (Idézi Paulston 1994)
- [CH21-B104] Todd, L. 1984. *Modern Englishes: Pidgins and creoles*. Oxford, Blackwell.
- [CH21-B105] Tóth, Sándor – Tuska, Tünde – Uhrin, Erzsébet – Zsilák, Mária 2004. *Nyelvcsere és nyelvmegőrzés a magyarországi szlovákok tótkomlói közösségében*. Budapest, „A nyelvi másság dimenziói” Archivum Kézirattára, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi osztály, Kézirat.

- [CH21-B106] Uhrin, Erzsébet / Uhrinová, Alžbeta 2004. *A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználata / Používanie materinského jazyka v kruhu slovenskej inteligencie v Békeškej Cabe*. Békéscsaba, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete.
- [CH21-B107] Ildikó, Vancóné Kremmer 1998. Észrevételek a gyermekkori kódválasztás és kódváltás változásairól. In: LanstyákIstván – SimonSzabolcs (szerk.) *Tanulmányok a magyar – szlovák kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 116–134.
- [CH21-B108] Veress, Márta 2000. Attitudvizsgálat és nyelvhasználat a kolozsvári magyar fiatalok körében. In: BorbélyAnna (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest, Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, 239–245.
- [CH21-B109] Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris – Századvég.
- [CH21-B110] Weinreich, Uriel 1953. *Languages in contact. Findings and problems*. New York, Publications of the Linguistic Circle of New York – Number 1.

22. fejezet - Stilisztika

Tolcsvai Nagy, Gábor

22.1. A nyelvi variancia és a stílus

A nyelvi kommunikáció nem egyszerűen valamely tartalomnak, „mondanivalónak” a közlése, hanem egyúttal mindig valamilyen viselkedés, két vagy több ember interakciója, egymáshoz való folyamatos viszonyulása. Ennek a viszonyulásnak egyik legfontosabb kifejezője, reprezentálója a stílus.

A stílus alapja a nyelvi variancia. A világ nyelveiről és az azokat beszélő közösségekről való ismereteink szerint nincsen homogén beszélőközösség és egystílusú ember. A nyelv változatosságával a beszélő ember sok funkciót képes betölteni. Például a következő két mondat ugyanazt az elemi jelenetet mutatja eltérő nézőpontból (az első a nővér, a második a beteg nézőpontjából, semleges kiindulópontjából fejezi ki ugyanazt a jelenetet):

1. A nővér behívta a következő beteget a rendelőbe.
2. A következő beteg bement a rendelőbe a nővér hívására.
3. A két mondat között azonban nincsen stílusbeli különbség. Más esetekben viszont ugyanannak a megértett jelenségnek többféle kifejezési módja éppen stílusában különbözik, mint az alábbi rövid felszólítások is:

22.1. táblázat -

(3)	a. – Bújj be!
	b. – Szabad!
	c. – Legyen szíves befáradni!

A stílusra gyakran figyelünk a mindennapi beszédben, akár tudatosan, akár önkéntelenül. Értékeljük, minősítjük mások vagy saját magunk beszédét, természetesen nem tudományos kategóriákkal, hanem a mindennapi tapasztalat során kialakult elvárások alapján: „de szépen beszél”, „ez az ember modoros”, „hogyan mer ez velem így beszélni” – ilyen és efféle megjegyzéseket hangosan és magunkban gyakran teszünk naponta.

Ez az ítéloképességünk teszi lehetővé, hogy meg tudjuk állapítani, stílusbeli különbségek vannak a fenti, azonos témájú szövegek között. (3a–c) ugyanazt a **beszédaktust** fejezi ki: a beszélő a hallgatót behívja valahová (főltehetőleg a szobájába valamilyen intézményben). A három közlés azonban mégsem teljesen azonos, mert a beszédaktust, a nyelvi cselekvést három különböző módon, három különböző stílusban hajtja végre: az (a) példában bizalmas stílusban, a (b) példában közömbös stílusban, a (c) példában választékos stílusban. Ugyanezt a változatosságot és egyúttal rendszerességet lehet tapasztalni mindjárt a beszélgetések, általában az érintkezés kezdetén, a köszönéskor. A következő üdvözlések mindkét oszlopban (a magázóban és a tegezében külön) a bizalmastól a választékos felé haladnak (csak néhány példát említünk a lehetséges változatok közül):

22.2. táblázat -

(4)	a. napot	b. szíóka
	kívánok	szia
	jó napot	szevasz
	jó napot kívánok	szervusz

22.2. A stílus a nyelvi interakcióban

A nyelvi interakciókban részt vevők több szempontot is figyelembe vesznek akkor, amikor egy szöveg stílusát létrehozzák vagy megértik. Az első ilyen szempont a **beszédhelyzet**, amely meghatározza a résztvevők társadalmi státusát, egymáshoz való viszonyukat, tartalmazza pillanatnyi viselkedésüket, egyéni motivációikat, céljait és elvárásait. A második szempont a szöveg **típusa**, amely részben a beszédhelyzetből is következik: a monologikus szövegnek más nyelvi lehetőségei vannak, mint a dialógusnak, a kifejtő szöveg más, mint a bennfoglaló (a beszédhelyzetre és a résztvevők egyéb ismereteire építő, „fél szavakból” álló), vagy a spontán szövegek stílus tekintetében mások, mint a tervezett szövegek. A harmadik szempont a szöveggel vagy egyébként végrehajtható (végrehajtott) **cselekvés** (lásd a **6. fejezet - Szövegtan.** fejezetet is).

Minden szövegnek, minden beszédnek van stílusa (a közömbös stílus is stílus). A stílus nem önmagában létező jelenség, hanem mindig beszédhelyzethez, nyelvi interakcióhoz kapcsolódik, mindig szövegben érvényesül. Minden nyelvben és kultúrában – így a magyarban is – vannak tipikus, konvencionizálódott stílusformák, ezek azonban csak konkrét beszédhelyzetben és szövegben kapják meg tényleges értéküket, értelmüket. Egy egyszerű példát említve: az idegenek közötti tegező köszönés (például üzletben eladó és vevő között) ma egykorú fiatalok (húsz év körüliek) számára stílus tekintetében közömbösnek számít, azaz a résztvevők számára a tegező forma nem tartalmaz semmilyen feltűnő stílusjegyet, a beszélő hatásszándéka a funkcióra összpontosít, hasonlóan a hallgató elvárása is. Ugyanezek a köszönési formák ugyanebben a helyzetben idősebb vevő számára már nem közömbösek, hanem bizalmasak, informálisak, amelyek nem egyeznek elvárásaival, hiszen a mai idősebb nemzedékek számára az idegenek közötti alkalmi párbeszéd formális jellegű, elvárásaikban e formális jelleghez magázó nyelvi formák, tehát számukra választékos, formális vagy közömbös stílusú nyelvi elemek tartoznak.

A beszélő vagy a hallgató az egyes nyelvi interakciókban úgy vesz részt, hogy a tipikus beszédhelyzetekhez, cselekvésekhez és szövegtípusokhoz kötve különböző nyelvi megformálási típusokat ismer. E megformálási típusokat stílustípusnak nevezzük. A **stílustípus** nyitott típus, körvonalai nem határozottak. Egy nyelvhez egy adott korban egy nyelvközösség praxisában számtalan stílustípus rendelődik. A közösség tagjai e stílustípusoknak általában csak egy részét ismerik.

A beszélő és a hallgató a számára már ismert tipikus beszédhelyzetek, cselekvések, szövegtípusok és stílustípusok felidézhető, tehát hasonlítható rendszerében tudja elhelyezni az újonnan létrehozott vagy megértett szöveget (illetve e rendszert – többnyire heurisztikus módon – bővítheti). E folyamatot nevezhetjük **stílustulajdonításnak**, melynek során a szövegalkotásban vagy -megértésben a beszélő vagy a hallgató hozzárendeli a megformáltsághoz saját nyelvi értékrendjének egy (vagy több) elemét. Ez az aktualizált viszonyrendszer a beszélő oldaláról hatásszándékként, célnormaként, a megformáltságból eredő értelemadás szándékaként (és a partnertől, a helyzettől származó felismert elvárásnormaként), a hallgató oldaláról elvárásnormaként, stílustulajdonításként és hatásként jelentkezik. A célnorma vagy az elvárásnorma orientáló késztetésként általában valamilyen összetett mintába, stílustípusba kívánja belehelyezni vagy ahhoz hasonlítani, igazítani, illetve a beszélő részéről belehelyezni a szöveget. Ha a mintának (a stílustípusnak) az adott szöveg nagyjából megfelel, akkor e megfelelés (azonosság) mellett föltehetően más, közeli vagy távoli stílustípusokkal mégis kontrasztviszonyba kerül, s a megfelelés és a többitől való kontrasztos elkülönülés (eltérés) jelöli ki a beszélő és a hallgató számára azt a viszonyrendszert, ami az adott szöveg stílusa az ő számára, egy közösségi rendbe illeszthető, mégis mindig egyéni orientáló mintarendszer keretében. Így árnyaltabb képet kaphatunk arról, miért tulajdonítanak azonos (vagy nagyjából azonos) stílusértéket ugyanannak a szövegnek különböző beszélők, hallgatók vagy befogadók, illetve miért tulajdonítanak máskor ellenkezőleg különböző stílusértéket, miért sorolják más stílustípusba ugyanazt a szöveget ugyanabban az időben ugyanahhoz a nyelvközösséghez tartozók.

A stílus jelenségét a beszélő szempontjából a **cselekvés** kategóriájával írhatjuk le. A stílus a cselekvést hozzáigazítja (indexikalizálja) a konkrét szituációhoz és kontextushoz, s mindez a hasonlítás műveletében végigkíséri a nyelvi interakciót, s nemcsak a beszélő folyamatos hasonlításában, hanem (ha vannak ilyenek) a partner visszajelzéseinek feldolgozásában is. A beszélő a szöveg stílusát a szociokulturálisan meghatározott nyelvi-kulturális tudásából, interakciós repertoárjából választja ki. E beszélői (írói) kiválasztás azonban nem egyetlen mozzanatban összegződik a cselekvéstervezés műveletében (a korábbi tapasztalatokhoz és az abból elvont típusokhoz való hasonlításban), hanem e hasonlítási és jóváhagyási tevékenység folyamatosan megtörténik a szövegalkotás teljes hosszában (vagy legalábbis megtörténhet).

A stílus jelensége a hallgató szempontjából a **tulajdonítás** (attribúció) kategóriájával írható le, hiszen a hallgató készen kapja a szöveget, ám egyúttal aktív elmeműködéssel (kognícióval) érti azt meg: a cselekvéshez, beszédhelyzethez és szövegtípusához igazodó, illetve pillanatnyi motivációiból eredő elvárásai és már meglévő

nyelvi és kommunikációs ismeretei alapján az elvárásnormák által kijelölt típusokhoz, itt stílustípus(ok)hoz hasonlítja az elhangzó szöveget, s e hasonlítás alapján azt besorolja valamely típusba, azaz a szöveghez hozzárendeli értelemösszetevőként annak stílusát. A stílushatás az esetek többségében nem fogalmi jellegű, sőt a stílustulajdonítás nem kötelező, tehát adott esetben a hallgató vagy az olvasó üresen hagyja a megértésben a stílus helyét. A stílustulajdonítás nem kötelezően eleve és előre elrendelt módon történik.

A stílus tehát a szöveg megformáltsága által létrehozott értelemösszetevő, amely a beszélő bizonyos szándékolt vagy nem szándékolt, nem fogalmi és nem denotatív közléseleit a befogadóban attributív módon valósítja meg.

A beszélő/író és a hallgató/olvasó stílustulajdonításait a hallgató megértésfolyamatában a stílushatás követi. A **stílushatás** a stílustulajdonításban felismert stílusértelem által a hallgatóban vagy az olvasóban kiváltott értelmi és/vagy érzelmi következmény. Ennek megfelelően lehet beszélni egyrészt az általánosított stílushatásokról: a stílus szempontjából nem megfelelő–teljesen megfelelő, illetve a hatástalan–hatásos skálákról; másrészt pedig a speciális stílushatásokról, melyek a befogadó nézőpontjából jellemzik a stílushatást: ezek tartalmazzák egyrészt a beszélőre vonatkozó befogadói feltételezéseket (milyen szándékot tulajdonít a befogadó a beszélőnek/írónak), másrészt a befogadó saját szempontjait (saját hozzáállás, értékelés, illetve a szövegbefogadás módja), harmadrészt pedig a szövegformálásból eredő hatásokat.

A mai modernizált nyelvközösségek heterogének, tagoltak, az egy nyelvet beszélőknek nem azonos a szociolingvisztikai és stilisztikai nyelvi tudásuk, eltérő koruk, nemük, iskolázottságuk, lakóhelyük miatt másként minősítik a különböző nyelvi formákat, ezért stílustulajdonításaik is eltérhetnek. A nyelvi interakció során két modellszerű eset lehetséges: (1) a két résztvevő nyelvi ismeretei a stílustípusokat illetően bármilyen okból fedik egymást, legalább azon a ponton, annál a stílustípusnál, amelybe mindketten azonos módon besorolják az interakcióban elhangzó (leírt) szöveg(ek)et; (2) a két résztvevő stilisztikai nyelvi ismeretei (részben) fedik egymást, de valamilyen okból másként értékelik az adott szöveg(ek) stílusát. (Harmadik esetként megemlíthető, hogy ismereteiknek nincsen közös területük, bár ez valószínűleg igen ritka.)

22.3. A stílus összetettsége

A stílus összetett jelenség. A mindennapi kategorizációban általában nem összetettségében nyilvánul meg: ha egy szövegre annak címzettje azt mondja például, hogy „bizalmaskodó”, „tanáros”, „régimódi” vagy „nominális”, akkor ennek az összetettségnek egyetlen vonatkozását emeli ki. Ugyanakkor a többi tényező természetesen része a stílustulajdonításnak, illetve az így kialakuló szövegértelemnek. A stílus összetettségét három egymással összefüggő tartományban lehet leírni. Ezek:

- a nyelvi potenciál (a nyelv önmagában vett variáciájából eredő stíluslehetőségek);
- a szociokulturális tényezők (amelyek a nyelv önmagában vett variációjának történeti és kultúraspecifikus és közösségi behatárolását, e behatárolás egy részét elvégzik);
- a szöveg feldolgozási műveleteiből eredő, a szövegértelem részeként funkcionáló stílusstruktúra, amely mind a nyelvi potenciál, mind a szociokulturális tényezők stílusjellemzőit egymásra hatásukban egyesíti a szövegalkotás és a szövegértés interaktív folyamatában.

A nyelvi változatosság lehetővé teszi, hogy egyes nyelvi kifejezések önmaguk megformáltságát viszonyba hozzák hasonló funkciójú más nyelvi kifejezésekkel, illetve egyáltalán előtérbe állítsák a megformáltságot. A megformáltság előtérbe kerülése a nyelvi kifejezések feldolgozását helyezi a figyelem középpontjába. A megformáltság stilisztikai lehetőségeit a szociokulturális tényezők korlátozzák, illetve specifikálják. A nyelvi potenciál mint stíluspotenciál és a szociokulturális tényezők viszonyából feldolgozható, körülhatárolható stilisztikai funkció mindig szövegben lehetséges.

22.4. A nyelvi potenciálból eredő stíluslehetőségek

A stílus általános jellemzői után a megvalósulási szintjeit kell sorra venni. A stílus a következő elkülöníthető nyelvi tartományokban valósul meg: hangzás, szókészlet, nyelvtan, jelentés.

A nyelvi potenciál stíluslehetőségei szinte végtelenek. E bőségből néhány jellegzetes nyelvi jelenséget érdemes sorra venni.

A **hangzás** stíluslehetőségei igen összetettek és gazdagok. A témakörből a következőket szükséges kiemelni. Maguk a hangok önmagukban nem képviselnek stílusértéket, bár gyakran megállapították, hogy a magánhangzók és általában a zöngés hangok kellemesebb hatásúak, mint a mássalhangzók és a zöngétlenek. További hasonló tulajdonságok: a mély magánhangzók jobban kötődnek a negatív tartalmú dolgok reprezentálásához, a magasak a vidámabbakéhoz, a zöngétlen zárhangok alkalmasabbak az agresszivitás reprezentálására, mint a zöngés réshangok. Ugyanakkor az említett tulajdonságok nem állandóak, inkább együttesen nagymértékben hozzájárulhatnak a szöveg stílusához, a hangok szövegbeli gyakoriságától, a szöveg témájától és a beszédhelyzettől is függően. A hangsorok szintén fontos összetevőt képeznek: a kiegyensúlyozottan változatos hangsor a leggyakrabban a választékos, formális stílustípusokra jellemző. A hangutánzó és a hangulatfestő hangsorok (például szavak) szintén a szöveg stílusát erősítik. A szuprasegmentális eszközök közül a hanglejtést emeljük ki (lásd a **2.4. szakasz - A hanglejtés**. pontot), amely mintegy második szólamként járul a szöveg fogalmi jelentéséhez, és a stílusát révén számos dolgot reprezentálhat. Így egyetlen mondat különböző hanglejtésű (és hangmagasságú, hangerejű, hangsúlyozású) elmondása kifejezhet szomorúságot, örömet, bosszúságot, iróniát, gúnyt, közömbösséget, bizalmasságot, ünnepélyességet és sok mást.

A hangzás jó példát ad a nyelvváltozat és a stílus közötti különbségre. Bár a magyar beszédben a hangokat valóban „tisztán”, tehát az összes képzési mozzanat kihasználásával ejtették és ejtik ki, bizonyos fonetikai helyzetekben, illetve az elmúlt néhány évtized adatai szerint általánosságban is érvényesül a lazítás (lenizáció) jelensége (ilyen például a *-ban/-ben* szerepében mondott *-ba/-be*, a hangok, sőt hangcsoportok eltunése a *szóal*, *szal* változatokban). Ezek a változatok önmagukban még nem képviselnek valamilyen stílust, más változatokkal összehasonlítva, kivált konkrét beszédhelyzetben azonban igen. Például ha egy párbeszédben az egyik résztvevő lazításos jelenségek nélkül beszél, a másik kiejtése viszont gyakran tartalmaz ilyen elemeket, akkor a nem lazításos beszéd a résztvevők stílusulajdonításában választékos, formális és értéktelítő (de legalábbis közömbös) lesz, a lazításos beszéd pedig inkább bizalmas, informális és értékmevónak minősül, akár mindkét résztvevő által.

A **szófafajok** közül a főnév és az ige nyelvi potenciálja mindenképpen említést érdemel (lásd a **4. fejezet - Szófafajok**. fejezetet is).

A dolgokat megnevező szavak a főnevek. A **főnevek** jelentése a főnevek által jelölt dolgok elvonatkoztatott tulajdonságaiból áll össze. A tulajdonságok kognitív tartományokban reprezentálódnak. A fizikai tárgyak legegyszerűbb tulajdonságai például a méret, alak, anyag, szín, kanonikus funkció. A főnévjelentése kognitív tartományok (bázistartományok) sorából áll össze mátrixszá. A prototipikus főnév dolgot szimbolizál, tehát fizikai tárgyat jelöl. Az így jellemzett jelentésmátrix a főnév prototipikus jelentését képezi le. Más, nem prototipikus jelentések esetén a bázistartományok egy része megváltozik, vagyis az egyes kognitív tartományok háttéréből más figura emelkedik ki (más alak, más anyag, más méret stb.). A főnév kimondásakor vagy megértésekor általában nem a teljes jelentésmátrix aktiválódik, hanem annak valamely része, az aktív zóna. A jelentésmátrixban leképezett fogalom (kategória) körvonalai nem élesek, átfedésben lehetnek más fogalmakkal, illetve kiterjedő aktivációval más közeli kategóriákat is mozgósíthatnak, bár kisebb aktiváltsági szinten.

Az erősen begyakorolt, automatizált beszédben vagy megértésben sem a főnévi jelentés (a fogalom) belső szerkezete, sem az asszociált kategóriák nem játszanak komoly szerepet. Más esetekben, kivált a főnév szerkezetileg kiemelt egyedülállóságában, a magyar nyelvben elsősorban a nominális mondatokban azonban ezek a jellemzők hozzá tudnak járulni a szöveg értelméhez, vagyis érthetővé válnak (valamilyen mértékig) a befogadó számára. A pusztán főnév jelentésszerkezete többek között a következő esetekben lehet stílustényező nyelvi potenciálja révén:

- magában áll, nem egy ige valamely (például alanyi, ágens, topik szerepű) figurájának a kidolgozója, legfőljebb a létigéé; feltűnő en több bázistartomány aktiválódik a megszokottnál;
- a prototipikus jelentés elsődleges tartományaitól különböző tartományok is aktiválódnak;
- kevésbé elsáncolt fogalmak vagy kognitív tartományok reprezentálódnak kevésbé konvencionált főnevekkel;

- egy főnév által leképezett fogalom kapcsán más fogalmak kevésbé szokásos módon aktiválódnak kiterjedő aktiváció révén;
- a főnév fogalmi tartalma szokatlan módon kapcsolódik más fogalmakhoz.

A szövegek egy jó részében a főnevek nem kapnak kiemelt stilisztikai funkciót. Más esetekben viszont, mint például Mészöly Miklós *Térkép, repedésekkel* című írásának elején fontos szerepük van:

(5) Tegnap este fél tizenegy, hajnali három között. A szembeülésen öt részeg fiatalember, kettőn piros pulóver, a többiekken ugyanolyan pepita ing. Egy órája állunk már a nyílt pályán. Behallatszik a csalogány, a salakhányásokon megkapaszkodó burján bokorban halk rebbenések. Az őrház latrinája mögött szennyvíz-lecsurgó, a hold körül füstfinom felhőfoszlányok. A kupéban fölsír egy csecsemő. Mögöttem ülnek. Eddig észre sem vettem, azt hittem, egyedül vagyok az öt alvó részeggel. Fölállok, kinézek az ablakon, de úgy, hogy az anyát és csecsemőjét is lássam. Erős a holdfény. Szűkített blendéjú pillantással figyelem. Fiatal munkásasszony, mongol vágású szemek, szárazra repedezett száj.

E szövegrészletben a főnevek általában nominális mondatban a legkiemelkedőbb összetevők. Ige nélküli, önálló helyzetük kiemeli, a figyelem középpontjába helyezi őket. Legtöbbjük prototipikus dolgokat nevez meg, egy-egy melléknév specifikálásával, többnyire határozottan. Megformáltságuk, fonológiai és jelentéstani szerkezetük így egyaránt a befogadói feldolgozás fontos részévé válik, vagyis megformáltságuk előtérbe kerül.

Az **ige** jelentése egy időbeli viszonyt tartalmaz, méghozzá jellegzetesen egy elsődleges figura (valamely dolog) és egy másodlagos figura (valamely másik dolog) viszonyának időbeli feldolgozása, azaz olyan szekvenciális feldolgozás, amely állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Ezek az állapotok az ige jelentésének legsematikusabb, legalapvetőbb részében két dolog (változó) viszonyát képezik le. Az ige prototipikus jelentése egy aszimmetrikus energiaátviteli interakció, egy esemény, amelyben egy cselekvő valamit csinál egy elszenvedővel. Az ige jelentésszerkezetében időbeli viszonyba kerülő két figura (két entitás figurája) a lehető legsematikusabban van jelen. Ezeket azok a főnevek dolgozzák ki, amelyek az igével szemantikai kapcsolatba kerülnek (például alanyként és cselekvőként vagy tárgyként és elszenvedőként).

A pusztán ige jelentésszerkezete többek között a következő esetekben lehet stílusteremtő nyelvi potenciálja révén:

- magában áll, nem kapcsolódik hozzá valamely főnév mint az egyik figurájának a kidolgozója;
- az ige prototipikus jelentésének figuráit a megszokottól eltérő főnevek fejtik ki;
- egy ige egy elemi jelenetet a megszokottól eltérő módon képez le figuráival való viszonyában;
- kevésbé elsáncolt fogalmak vagy kognitív tartományok reprezentálódnak kevésbé konvencionált igékkel;
- egy ige által leképezett fogalom kapcsán más fogalmak kevésbé szokásos módon aktiválódnak kiterjedő aktiváció révén;
- az ige fogalmi tartalma szokatlan módon kapcsolódik más aktivált fogalmakhoz.
- Egy hétköznapi társalgásban vagy egy napihírben az igék ritkán kapnak kiemelt stilisztikai funkciót. Más esetekben, például Babits Mihály *Mozgófénykép* című versében számos ige olvasható olyan felsorolásban vagy megszakított ige-főnév kapcsolatban, amelyekben az ige magában áll, figurái megnevezése nélkül, ezáltal az ige sematikus jelentésszerkezetében leképezett időbeli viszony önmagában kerül a befogadó figyelmének előtérbe, megértő műveleteinek középpontjába:

(6)[...]

S már az öregnek a kocsija csusszan a – csusszan a jól kövezett uton át: Követi, keresi, hön lesi, nem leli – nem leli lánya nyomát.

[...]

Most oda – lám oda jönnek a – szöknek a – törnek a lány s a legény.

A kocsi mint csodaparipa ront oda, jaj neki – jaj bele vad kerekén loccsan a – csobban a tó vize: jobb biz e tört szeretőknek a tó fenekén.

A magukban álló igék szemantikai eredetű hatását (tehát nyelvi potenciáljuk egy lehetséges megvalósulását) támogatja a sok mozzanatos ige, a felsorolás mellett a puszta ismétlés, továbbá a vers időmértékes ritmizálásának lehetősége, mely különös és állandó feszültséget teremt a történet modern jellegével, és ikonikusan leképezi a mozgókép, a film képeinek pergését.

A két szófaj nyelvi potenciáljához természetesen hozzájárul jelentésszerkezetük egyéb számos összetevője, morfológiai szerkezetük, továbbá más nyelvi kategóriákkal való kapcsolódási lehetőségeik. Az egyik legfontosabb stilisztikai funkciót a főnév–melléknév kapcsolatok változatossága valósítja meg. A **melléknév** (jelzői szerepben) a főnév jelentésszerkezetének egy részét dolgozza ki. Ezért a fentebb megfogalmazott jellemzők közül több, másokkal együtt, itt is lényeges. Stilisztikai funkciót tölthet be a főnév – melléknév kapcsolatban a két kifejezés begyakorlottsága, kettejük szemantikai viszonyának megszokott vagy szokatlan volta, a mérték, amely szerint a melléknév a főnév jelentésszerkezetének egyes részeit kidolgozza.

A **metafora** egyik fő funkciója az, hogy az elvont fogalmakat konkrét fogalmak kifejezéseivel értsük meg. A metafora alapja a leképezés két jelentésmátrix között, vagyis két konceptuális alapú szemantikai szerkezet között. A jelentésmátrixok összetevői kognitív tartományok, reprezentációs terek, amelyek egy-egy fogalomösszetevőt jelölnek, azaz helyeznek előtérbe valamely háttér előtt. A fogalmi leképezés a forrástartomány konceptuális tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között történik meg. Ezáltal a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le. A metaforikus leképezés eredendően a mindennapi tapasztalatra épül (történetileg és az egyedfejlődésben is elsőként a térbeli vizuális érzékelésre, amelynek így kiindulópontja az emberi test). A metafora nem különleges „művészi” jelenség, hanem alapvetően meghatározza a nyelv reprezentáló (szimbolizáló) képességét. A metaforák nagy része szó szerinti metafora, azaz nincs olyan más szó szerinti kifejezés, amely helyett áll (pl. *az asztal lába*).

A metaforikus kifejezések jelentéstanilag összefüggnek más metaforikus kifejezésekkel, és az e csoportba tartozó kifejezések visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy (nyelvileg ritkán kifejtett) **fogalmi metafora** kategóriájába tartoznak. Az emberi tudás nem pusztán elemi egységekben tárolódik, hanem gyakran összetettebb struktúrákban, sémákban rendeződik el. A fogalmi metaforáknak három fő fajtája különíthető el: az egyik az ontológiai metafora (például *AZ ÉRVELÉS ÉPÜLET: érvel alátámaszt, az érveknek szilárd alapjuk van, az érvelés összeomlott* stb.), a másik az orientációs metafora (például *A Fent JÓ/Sok, A LENT ROSSZ/KEVÉS: feldicsér, leszid, az árak, a részvények emelkednek, csökkennek*), a harmadik a szerkezeti metafora (például *a vita háború* fogalmi metafora szerkezetének összetevői a résztvevők: *a küzdő felek*, a vita lefolyása: *a vitázó felek hosszasan küzdöttek, győzödték egymást*, a vita befejeződése: *a vita X fölényes győzelmével ért véget* stb.). A fogalmi metaforák egy része még tágabb kategóriákba, metaforarendszerekbe rendeződik el. Ilyen például a kommunikációs, az érzelem-, az állapot-, az eseménystruktúra-metaforarendszer. A metafora kifejezéssel tehát két, egymással összefüggő jelenséget nevezünk meg: a forrástartomány és a céltartomány leképezéssel létrejövő szerkezetét, vagyis a fogalmi metaforát, valamint az e fogalmi metaforát tartalmazó metaforikus kifejezéseket.

A metaforikus kifejezés, illetve a jelentésszerkezetében kimutatható fogalmi metafora megformáltsága a metafora stilisztikai funkcióinak az alapja. A metafora hatása függ a forrástartomány és céltartomány közötti leképezés következő tényezőitől

- a fogalmi metafora, illetve a metaforikus kifejezések konvencionális vagy szokatlan volta;
- leképezés mértéke („sűrűsége”: a szemantikai tartományegyezések mértéke);
- a jelentésmátrixok közötti szemantikai távolság mértéke (népi teória, azaz tapasztalat alapján);
- a fogalmi metafora kidolgozottsága és kiterjesztése;
- a metaforikus kifejezés konvencionáltságának mértéke (feltűnő ségének mértékében: a legkonvencionálisabb, főképp térbeli metaforikus kifejezés metafora voltát a befogadó többnyire nem észleli, mert feldolgozása minimális elmebeli erőfeszítést kíván, a legkevésbé konvencionális metaforikus kifejezések viszont igen nagy mentális erőfeszítést váltanak ki, ezért feltűnő ek);
- a metafora hatóköre a szöveggörnyezetben;
- több metaforikus leképezés átfedésének mértéke;
- a metaforikus leképezés beépülése a szövegértelmebe.

A mindennapi szövegek jó részében – legyenek azok beszéltek vagy írottak – rengeteg konvencionális metaforikus kifejezés található. Ezek alig feltűnő ek vagy szinte észrevehetetlenek, mint például Hankiss Elemér *Az irodalmi mű mint komplex modell* című munkájának előszavában (Magvető, Budapest, 1985, 11).

(7) A hatvanas években jelentek meg azok a tanulmányok, amelyeket ez a könyv megpróbál egységes gondolati rendszerbe összefogni. 1970-ben fejeztem be ezt az összegezést, és 1974-ben védtem meg nagydoktori disszertációmként. Kiadására azonban csak most, másfél évtized elmúltával szántam rá magam.

E szövegrészletben az *ÉV* (*hatvanas években, 1970-ben*) fogalma metaforikus leképezéssel a *TARTÁLY* fogalmával kerül kapcsolatba, ezért kaphat belviszonyragot. Hasonlóképpen a *megjelenik* ige is metaforikus összefüggésen alapul: ami a látókörbe kerül, az tapasztalható, felfogható, befogadható. Fogalmi metaforikus jelentésszerkezete van még a *rendszer, összefog, megvéd, kiad* kifejezéseknek, többek között. E kifejezések erősen konvencionáltak, megszokottak, bennük a leképezés nem túl sűrű, a kidolgozás kismértékű, a hatókör kicsi, átfedések lényegében nincsenek. Ezért a metaforikus kifejezéseknek kicsi a stilisztikai funkciójuk.

A metafora stílusértéke általában nő a létrehozásához vagy megértéséhez szükséges konstruktív erőfeszítés mértékével, de az arány az ellentétes irányban már nem igaz: a konvencionális metaforák is kiválthatnak stílushatást. Két ellentétes lelkiállapot metaforikus megnevezései jól érzékeltetik a metafora stílushatásának lehetőségeit:

22.3. táblázat -

(8)	a. lelőmbozódik	b. kivirul
	elkomorodik	felderül
	letörök	feldobódik
	lekonyul	
	magába roskad	

Egy másik példában Arany Jánosnak az ötvenes években írt *A lejtőn* című versében a metaforikus kifejezések egyediek, kissé szokatlanok, a leképezés mértéke itt sűrű, kidolgozottsága nagyfokú, hatóköre több mondatra kiterjed, több fogalmi metafora fedi egymást és összetetten válik a szövegértelmezés részévé. Kivált így van ez az első versszakban:

22.4. táblázat -

(9)	Száll az este. Hollószárnya
	Megrezzenti ablakom,
	Ereszkedik lelkem árnya,
	Elborong a múltakon.

Az Arany-vers stilisztikailag, poétikailag és értelemszerkezetét tekintve három nagy egységből áll: az első négy sor az első, a második négy sor és a második versszak a második és a harmadik versszak a harmadik. Az első négy sorban egy jelentéstanilag igen sűrűn kialakított metaforarendszer szervezi a szövegértelmezést és a stílushatást is a következő ontológiai jellegű fogalmi metaforák által:

AZ ESTE MADÁR

A LÉLEK MADÁR

AZ ESTE ELMŰLÁS

E metaforasor mögött egy még alapvetőbb egyetemes orientációs fogalmi metafora áll:

A LENT, LEFELÉ ROSSZ

A FENT, FELFELÉ JÓ

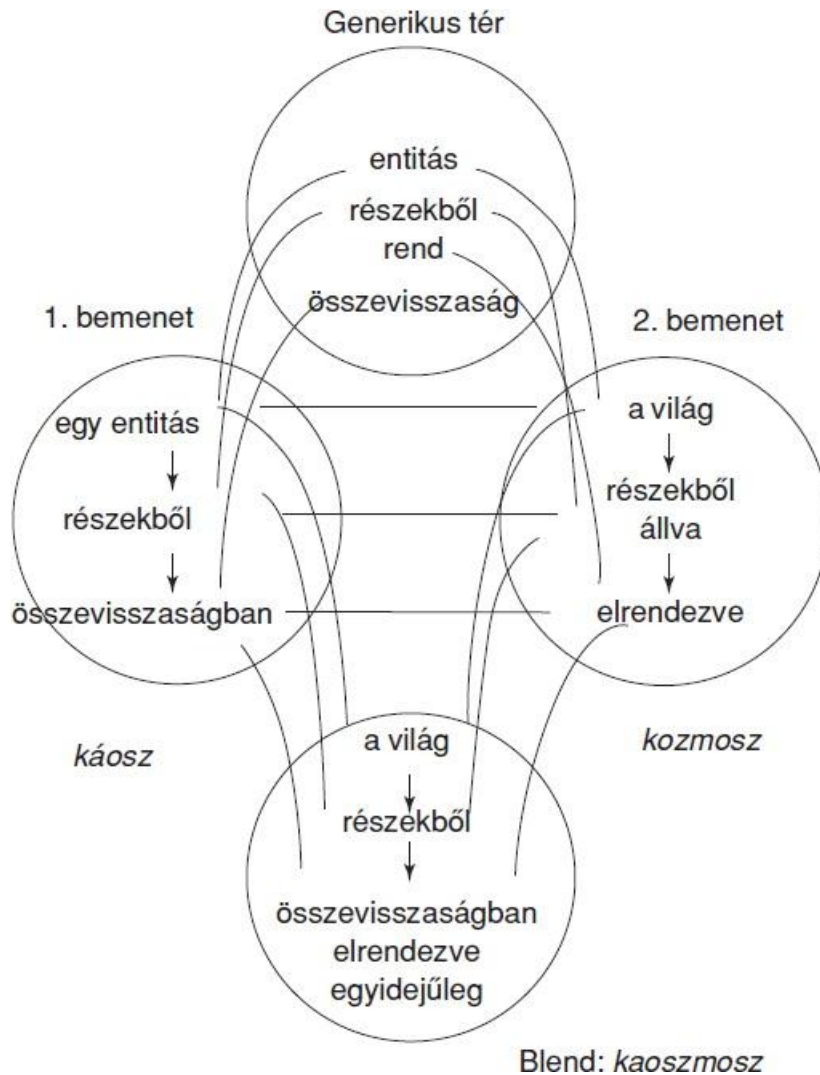
A négy sor stilisztikai hatását az adja, hogy egyik metafora sincsen kimondva, csupán részei vannak megnevezve.

A nyelvi potenciál kiemelkedő megvalósulási tartománya a mentális terek vegyítése, a blending. A **blend** (műveleti formáját jelölve **blending**) dinamikus jelentésszerkezet, fogalmi integrációs szerkezet, mely összetett elmebeli műveleteken alapul. A blend alapja a mentális tér: valamennyire körülhatárolt tudás, például egy jelenet (azaz valamely folyamat, cselekvés, történés, állapot egy meghatározott szakasza), helyzet részleges és időszakos reprezentációja valamely kognitív tartományban. Blend (vegyülék) két mentális tér megfelelési viszonyaiból, e két bemeneti tér egyes összetevőinek a vegyülékes térbe való kivetítéséből és összekapcsolásából (tehát a blend létrehozásából) és a két bemeneti tér fölé helyezhető generikus térből áll. A mentális terek alapvetően folyamatszerűen kerülnek kapcsolatba egymással: két mentális tér mint két input (a hagyományosabb modellben a forrás és a céltartomány) a jelentésmátrixok tényezői szerinti megfelelésekben kapcsolódik össze egy generikus tartomány elvei szerint, és ekképp negyedik tartományként hozza létre a blendet, ez esetben a metaforikus kifejezést. A blend egyik jellegzetes megvalósulása a metafora, de nem minden blend metafora, például jellegzetesen blend a jelzős főnév, az összetett főnév vagy az igekötős ige.

A blendingek öt optimalitási feltétele ismeretes. Ezek:

- integráció: a blendnek egy jól integrált jelenetet kell leképeznie egység státusban;
- topológia: a bemeneti terek elemei közötti viszonyoknak meg kell felelniük a blend elemei közötti viszonyoknak;
- háló: megfelelő kapcsolatoknak kell lenniük a blend és a bemeneti terek között azért, hogy a blendet könnyen lehessen kezelni;
- „kicsomagolás”: a befogadó könnyen kell hogy „kicsomagolja” (megértse) a blendet a bemeneti terek, a megfelelések, a kivetítések és a generikus tér rekonstruálása során;
- jó ok: ha egy elem megjelenik a blendben, jelentősége kell hogy legyen.

Ezek az optimalitási feltételek fokozati skála mentén egyúttal a szerkezetek stilisztikai funkcionálását is vázolják. Az alábbi példa James Joyce *Finnegans Wake* című regényéből való, amelyet Bíró Endre fordításrészlete is közöl (*Finnegan ébredése*. Budapest, Holnap Kiadó, 1992). A megvalósult vegyítés a *kaoszmosz*, amely Joyce jellemző nyelvalkotásának megfelelően két (máskor több) szó hangalakjának és jelentésének egyidejű elegyítéséből keletkezik. A blend nem metaforikus, és fő jellegzetessége a két egymással (látszólag) ellentétes fogalom hangalaki és jelentésbeli vegyítése. Az ábra csak a jelentésszerkezetet mutatja be.

A Joyce-féle szójáték optimalitási jellemzői indokolják határozott stilisztikai funkcióját: integráltsága alacsony szintű, a bemeneti terek közötti viszonyok csak részben felelnek meg a blend elemei közötti viszonyoknak, a blend csak látszólag kezelhető könnyen, a szerkezet feldolgozása közepesen könnyű, és minden elemnek jelentősége van a blenden belül.

Az **alakzatok** a stilisztika és a retorika egyik legfontosabb tartományát alkotják, hiszen stilisztikai funkciójuk egyértelmű. A négy közismert átalakító eljárás közül (adjekció, detrakció, transzmutáció, immutáció) az adjekció a leggyakoribb. Legegyszerűbb formája a puszta ismétlés, mint (10)-ben:

(10) Nagyon-nagyon hosszú időbe fog telni, míg elérjük céljainkat.

A *nagyon-nagyon hosszú* összetett szerkezetről a következőket lehet megállapítani. A *hosszú idő* az *IDŐ TÁRGY* fogalmi metafora (blendinggel jól leírható) metaforikus kifejezése. A *nagyon hosszú* határozós jelző szintén blendinggel jellemezhető. Az alakzat a *nagyon* határozó ismétlésével jön létre. A *nagyon hosszú* szerkezetben a *nagyon* önmagában nem áll előtérben, nem elsődleges figura, azonban (3)-ban a beszélő a kérdéses időbe mennyiségét föltehetően előtérbe kívánja állítani. Mivel a *nagyon hosszú* (és a hozzá hasonló határozós jelzők) nagymértékben konvencionáltak, az ismétlés megszakítja a teljes szerkezet elsődleges figurájához (ez az *idő*, amely másodlagos a mondatbeli *céljaink*-hoz képest) vezető begyakorlott kognitív ösvényt. Ez azért történik meg, mert a *nagyon* határozónak egyszer kell felidéződnie a feldolgozáshoz és a következő lexikai egységhez való továbbhaladáshoz, mégis a *nagyon* még egyszer aktiválódik, bár ezt a begyakorlott megértés nem kívánja meg, mert az előző aktiváció még tart. Az újra felidézés tehát nem az aktiváltság elhalványulásának szakaszában történik meg, hanem jóval korábban, azonnal. A közvetlen újraaktiválás nem okoz lényegi szemantikai módosulást az aktivált szó jelentésében. Ez az ismétlő aktiválás, amely a prototipikusan nem előtérben álló elemet, és amely egyúttal magát az ismétlő műveletet helyezi előtérbe, a stílustulajdonítás alapja. Az ismétlés itteni legáltalánosabb akontextuális jelentése a mennyiség

növekedése, ezáltal a hangsúlyozás. Alakzat státusa a konvencionizált várhatótól és a feldolgozáshoz, a hozzáférhetőséghez szükséges mértéktől való eltérés szintén várható és konvencionizált, de kevésbé begyakorlott jellegében ragadható meg.

Más adjekciós alakzatok (például az epanasztrofé, a gradáció, a reddíció, az anafora, az epifora) hasonló műveletek által jönnek létre, illetve válnak feldogozhatóvá. Ugyanakkor ezek az alakzatok különböznek:

- az alakzat egyes tagjai közötti szövegbeli távolságban (a hatókörben);
- az alakzat egyes tagjainak jelentésbeli azonossága vagy átfedése mértékében;
- az alakzat összetevőinek komplexitásában.

A többi alakzattípus hasonlóképpen jellemezhető.

A **mondat** elemi szerkezete az ige két vagy több, időben egymáshoz viszonyuló figurájának megnevezésével, más szóval kidolgozásával jön létre. Az egyszerű mondat vagy tagmondat egy elemi jelenetet ábrázol, amelyben valaki vagy valami végrehajt valamit egy másik szereplőn. Mind a magyarban, mind általában a világ nyelveiben ennek a tapasztalatnak a kifejezésére végtelen sok lehetőség nyílik. E lehetőségek egy jó része stilisztikai funkciót is betölt. A funkciókból néhány fontosat lehetséges megemlíteni.

Az egyszerű mondat jelentésszerkezete többek között a következő esetekben lehet stílusteremtő nyelvi potenciálja révén:

- a prototipikus szerkezeti sémától való távolság,
- a szerkezet begyakorlottságának és konvencionáltságának mértéke,
- az összetevők közötti átfedések és megfelelések mértéke, megszokottsága vagy szokatlansága,
- a topik (elsődleges figura) mondatbeli fogalmi kidolgozásának mértéke,
- a topik (a legfontosabb entitás) mondatbeli elhelyezkedése, az ebből eredő feldolgozási erőfeszítés mértéke (a legfontosabb mondatbeli szereplőt könnyebb a mondat elején feldolgozni, mint a végén),
- a mondatbeli cselekvések mennyisége (egy vagy több),
- a mondatrészi szerep, a szemantikai szerep és a topik funkció azonossága vagy különbözősége, együttállási minták,
- a mondatbeli csoportok, szintagmaszerkezetek (például a jelzos, birtokos jelzos főnevek) bonyolultságának foka,
- az explicit és implicit összetevők aránya.

A mondat szerkezetében többek között a hosszúsággal és a bonyolultsággal kapcsolatos jellemzők képesek stílusteremtő hatást kiváltani, például a következő változókban:

- rövid – átlagos – hosszú,
- egyszerű – átlagos – bonyolult jelentésszerkezetű (itt nem nyelvtani értelemben érvényesek a megnevezések, hanem a mondat szerkezet bonyolultságának a beszélő vagy a hallgató által érzékelt fokmérőjeként),
- jobbra építkező – balra építkező.

A mondat hosszúság tartományában a rövid mondat a beszédhelyzettől függően két ellentétes stílusteremtő hatást válthat ki: lehet nyugodt és lehet feszült; a rövid mondat sok nyelvileg ki nem fejtett információt tartalmaz(hat), ezért lehet bizalmas és informális vagy ellenkezőleg választékos (ünnepélyes, néha tragikus) és formális. A hosszú mondat ellenben inkább a nyugodtságot reprezentálja a kifejtettség révén, amely elsősorban a választékos és formális összetevőket tartalmazza. Az átlagos a közömbös stílusteremtőnek felel meg leginkább. E stílusteremtő alapja a mondat (illetve a tagmondat) egy „természetes” jellemzője: hossza összefüggésben áll a lélegzetvétel szükségességével.

A mondatok egyszerű vagy bonyolult jellege a stílus szempontjából jelentéstani bonyolultságukra vonatkozik: az egyszerű mondat kevés információt tartalmaz egyszerű szerkezetben, a bonyolult mondat sok információt tartalmaz bonyolult szerkezetben. Márai Sándor (11a) és Nadas Péter (11b) egy-egy prózarészletével lehet érzékeltetni a különbséget:

22.5. táblázat -

(11)	a. Háromnapos hóguta. Éjjel vad zivatar, mennydörgéssel és villámlással, többórás mennyei légitámadás. Mintha az Isten megmutatná a kontár embernek, hogy ő is tud valamit.
	b. A hőségtől fátyolosan szürkére felhősödött az ég, tűz a nap, tán a legforróbb órája ez a délutánnak, bogár se mozdul, álomtól bepárasodott bőrömön mégis érezni vélem annak a hűvösebb szellocskének a fuvallatát, melyet sehol másutt nem érezni ilyenkor, csak ezen a meredeken emelkedő úton.

A jobbra építkező mondatban az egyes összetevők elsősorban kisebb mellékmondatokban valósulnak meg, míg a balra építkezőben inkább a fő összetevők (alany, állítmány) bővítményeként, rendszerint azok előtt állva. Például:

22.6. táblázat -

(12)	a. A férfi, aki most múlt negyvenéves, és aki egy éve lett osztályvezető, nagy sikereket ért el munkatársaival.
	b. A negyvenéves, egy éve osztályvezető férfi nagy sikereket ért el munkatársaival.

A két típus más olvasási, más feldolgozási módot kíván (a jobbra építkező előre haladót, a balra építkező gyakran visszacsatolót), ezáltal más a stílushatása. A (12a) változat a spontán beszédre jellemző inkább, a (12b) változat az írott, tervezett szövegekre, ezért a (12a) változat közelebb áll a bizalmas és informális stílustípushoz, míg a (12b) változat a választékos és formális stílustípushoz.

22.5. A szociokulturális tényezők

A stílus nem egyetlen oszthatatlan kategória, hanem belső szerkezettel rendelkező összetett jelenség. A belső szerkezet szociokulturális eredetű összetevői a stílusnak a nyelvi interakcióban betöltött szerepéből erednek. Ennek megfelelően a stílusban a következő szempontok (összetevők) mint változók érvényesülnek:

- a magatartás szempontja (tartományai: durva, bizalmas, közömbös, választékos);
- a helyzet szempontja (tartományai: informális, közömbös, formális);
- az érték szempontja (tartományai: értékmegvonó, például ironikus, gúnyos; közömbös; értéktelítő, például patetikus);
- az idő szempontja (tartományai: közömbös, régies, újszerű);
- a hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok szempontja (tartományai: sztenderd, nyelvjárási, városi népnyelvi, diáknyelvi, a szépirodalom történeti stílusrétegeibe tartozó stb.).

Az (a)–(d) szempontok megnevezett tartományai egy-egy skálán helyezkednek el, inkább kontinuumként, mint pontszerűen. Az (e) szempont és annak összes tartománya (például sztenderd, városi népnyelvi) a legnyitottabb, itt érvényesül leginkább a történetiség, hiszen itt a tartományok sora is változik koronként.

A stílus szociokulturális összetettségére vegyünk néhány rövid példát. Az első napihír egy újságból:

(13) Az Állami Pénztárfelügyelet június végéig felfüggesztette a Premier Önkéntes Nyugdíjpénztár tevékenységi engedélyét, és eddig az időpontig tagfelvételi zárlatot rendelt el. Az intézkedésre elsősorban a pénztár nyilvántartási és könyvvézetési tevékenységének hiányossága, és az egyéni számlavezetésben és hozamfelosztásban meglévő több hónapos lemaradás miatt került sor.

A (13) példa magatartás, helyzet, érték és idő szerint közömbös, a hagyományozott nyelvváltozatok szempontja szerint sztenderd, méghozzá a szöveg minden részletében. A hírszöveg írójának hatásszándéka találkozik az olvasó elvárásával, amely a beszédhelyzetből és a szövegtípusból következik: a tárgyilagos tájékoztatás ilyen jellegű stílust kíván meg. Amennyiben az ilyen szövegtípusból valamelyik összetevő megváltozik, vele más lesz a szöveg stílusa is, például a következő, napilapból származó hírszövegben:

(14) Hatalmas robbanás rázta meg tegnap délután a Pest megyei Pánd község egyik melléképületét. A kisméretű, gombatermesztésre használt épületben valószínűleg a futásra használt hosugárzó mondta fel a szolgálatot. Az első vizsgálat szerint a kiáramló gáz lobbant be. A detonációra jellemző, hogy az épület teteje egyszerűen elszállt, falai sorra megrepedtek. A lánglovagok két tűzoltókocsival érkeztek a helyszínre, mert először nem tudták, valójában mi okozta a robbanást.

E hírszövegben akad néhány nyelvi elem, amely magatartás szerint kissé bizalmasnak, helyzet szerint kissé informálisnak tunhet több olvasó számára is, a *lánglovagok* főnév azonban egyértelműen eltér a szöveg általában közömbös stílusától. E szót az olvasók egy része magatartás szerint bizalmasnak, helyzet szerint informálisnak, érték szerint értékmegvonónak (kissé ironikusnak, humorosnak) minősítheti, más olvasók ellenben választékosnak, formálisnak és értéktelítőnek tekinthetik, tehát az két ellentétes stílusulajdonítást és stílushatást eredményezhet. A hírszöveg írója ebben az esetben hatásszándékában nemcsak a közömbös stílusú tárgyilagos híradást formálta meg nyelviileg, hanem egy ponton a véleménynyilvánítást is, jöllehet ez két lehetséges változatot is magában foglal. A következő példa, amely egy spontán párbeszéd (egy élő rádióadás) egy részlete, más jellegű:

(15) Nade hát énnekem nincs kocsim persze, a másik... és a másik, hogy miért vásároljak én egy hónapra, kaját az ember nem vesz egy hónapra, nincs akkora lónagy fridzsiderem,... és higgye el, a magyar háztartások többségében nincsen, és egyebet meg mit vásároljon az ember, másra a mi nyugdíjunktól nem telik, mint valami kis kajára, az is, az is a minimum, úgyhogy egy hónapban egyszer hús és semmi több.

Ez a szövegrészlet a legtöbbértéktelítőstílusulajdonításban magatartás szerint bizalmas, helyzet szerint informális vagy közömbös, érték szerint értékmegvonó (esetleg közömbös), idő szerint közömbös, a hagyományozott nyelvváltozatok szerint városi népnyelvi. Ismét más a következő esszerészlet (Németh G. Béla *Petőfi Sándor* című írásából):

(16) Külföldön Petőfi a legismertebb magyar költő mindmáig. Kortársak és utódok lelkesültek érte Európa-szerte; Heine és Béranger, Lenau és Nyekraszovt magasztalták. Ő volt az istenek magyar kedvence. Mindent megkapott, hogy nagy költő legyen; tehetséget, történelmet, sorsot. Huszonhat évet élt, s világirodalmi rangú és méretű életmű maradt utána, mely korfordulót jelentett nemzete irodalmában. S azt is megkapta, ami rajta kívül talán csak Byronnak adatott meg: a jelképpé emelő, a mítoszba magasító, a művet külsőleg is örökre hitelesítő halált.

E szövegrészlet magatartás szerint választékos, helyzet szerint formális, érték szerint értéktelítő, idő szerint főképp közömbös (de található benne enyhén régies és enyhén újszerű nyelvi elem is), a hagyományozott nyelvváltozatok szerint sztenderd (esszényelv, amely a magyar és az európai hagyományokat folytatja, s közel áll a szépirodalmi prózához).

A stílus összetett belső szerkezete szerint a stílusnak három alaptípusa különíthető el, amelyek a nyelvi kommunikáció teljes területét lefedik. Ezek a következők.

1. Az elsőbe azok a stílusok tartoznak, amelyek főképp a választékos, értéktelítő, sztenderd, irodalmi tartományok jellemzőit mutatják a beszélőknek/íróknak vagy a hallgatóknak/olvasóknak, akik ezeket a stílusokat a mindennapi nyelvi gyakorlatban általánosan ünnepélyesnek, irodalminak, választékosnak, emelkedettnak nevezik.
2. A másodikba tartozik az általánosságban közömbös típus.

3. A harmadikba tartozik az a típus, amelyben a stílustartományok általában bizalmas, durva, informális, értékmegvonó, városi népnyelvi, diáknyelvi értéket kapnak (az idesorolható stílusok kapják a mindennapi nyelvi gyakorlatban például a durva, vulgáris, primitív, alantas, egyszerű megnevezéseket).

Tehát a rokon tartományok gyakran vonzzák egymást, és az így kialakuló szövegstílusok a szöveg stílusstruktúrájában inkább nem feltűnő, kiegyensúlyozott, az azonosságot, egyszerűséget képviselő, és nem az összetettséget reprezentáló jegyekből állnak.

Az első három szempontot alkalmazva mindez a következőképpen ábrázolható:

magatartás szerint:	durva, bizalmas,	közömbös,	választékos	} hagyományozott nyelvváltozatok
helyzet szerint:	informális,	közömbös,	formális	
értékelés szerint:	értékmegvonó,	közömbös,	értéktelítő	

Ez azonban nem általános irányelv, hiszen vannak olyan hétköznapi szövegek, amelyek a stílus belső szerkezetének változói tekintetében eléggé vegyesek. Két példát említünk erre. Gyakori az a beszédhelyzet, amelyben a beszélő helyzet szerint formális stílusban beszél, magatartás szerint viszont bizalmas vagy éppen durva tartományban (például „Maga szemét!”). Szintén gyakori az a beszédhelyzet, amelyben a beszélő helyzet szerint informális stílusban beszél, magatartás szerint viszont választékos tartományban (ilyenek lehetnek például a köszöntések, amelyek a köszöntő és a köszöntött közötti bizalmas viszonyt reprezentálják, családi, szűk baráti vagy szakmai körben). A nem tipikus összetettség növeli a stílushatást, érdekesebbé, feltűnőbbé teszi a szöveget, a hallgató (olvasó) figyelmét jobban a szöveg megformáltságára irányítja, erősebb feldolgozást kíván tőle a stílustulajdonítás során.

A **szókészlet** sajátos helyet foglal el a stílus megvalósulásának tartományai között: itt tapasztalható a közösségileg leginkább elfogadott (konvencionális) rendszer, azaz a szavak stílusértéke függetlenedik leginkább a szövegtől és a beszédhelyzettől. Egy alább olvasható hír két változata jól ábrázolja ezt:

22.7. táblázat -

(17)	a. Szerencséje van a zálogháznak
	Elfogták a rendőrök a szerdai miskolci zálogháztulajdonosait. A két sárgaszínű rablót tízmillió forint értékű aranyat és 180 ezer forintnyi készpénzt vitt el az akció során. Valószínűleg a rablott érték nagy része is visszakerül jogos tulajdonosához.
	b. Zaccimázi
	Elkapták a zsaruk a szerdai miskolci zálogháztulajdonosait. A két sárgaszínű rablót tízmillió értékű aranyat és 180 ezer forintnyi készpénzt vitt el az akció során. Valószínűleg a zsájré nagy része is visszakerül jogos tulajdonosához.

A legtöbb magyar anyanyelvű számára egyértelmű, hogy a két változatból kiválasztott szópárok első tagja inkább választékos, formális és értéktelítő vagy közömbös, míg a második tag inkább bizalmas, informális és értékmegvonó:

22.8. táblázat -

(18)	szerencse	mázli
------	-----------	-------

	zálogház	zaci
	rendőr	zsaru
	tízmillió forint	tízmillió
	rablott érték	szajré

A különbségek rendszerszerűen is érvényesülnek, mint azt az *ember* főnév példája bizonyítja:

22.9. táblázat -

	<i>ember</i>	<i>illető</i>	<i>halandó</i>	<i>hapsi</i>
magatartás szerint	közömbös	bizalmas v. választékos	választékos	bizalmas v. durva
helyzet szerint	közömbös	informális v. formális	formális	informális
érték szerint	közömbös	értékmegevónó v. értéktelítő	értéktelítő	értékmegevónó
idő szerint	közömbös	közömbös	közömbös v. kissé régies	közömbös v. kissé újszerű
a hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok szerint	a legtöbb rétegben megtalálható	sztenderd, hivatalos nyelvi	irodalmi nyelvi, sztenderd	diáknyelvi, városi népnyelvi (a sztenderd társalgás felé)

22.6. A stílusstruktúra

Az egyes nyelvi kifejezések tényleges stilisztikai funkciója mindig szövegben érvényesül. A szövegtani fejezet jelzi, hogy a szöveggel mind alkotója, mind befogadója több formában találkozhat. A felsorolt három szövegtani szempont stilisztikailag is fontos, a következőképpen.

- A szöveg fizikai megvalósulása (beszél, írott, nyomtatott, képernyőn megjelenő, mindegyik különböző szerkezetekben).
- A stilisztikailag fontos nyelvi kifejezések műveleti feldolgozása, azoknak a megértő műveleteknek a sora, melyekben a nyelvi kifejezések és szerkezetek, valamint azok viszonyai stilisztikai funkciói feldolgozódnak. E művelet sorján jön létre a szöveg stilisztikai on-line (műveleti) szerkezete.
- A szöveg stilisztikai szerkezetének a feldolgozása, amely a szöveg stilisztikailag lényegi összetevőit tartalmazza a szöveg lényegi tartalmának részeként. E szerkezet, a szöveg konzolidált (összevont) stilisztikai szerkezete a szöveg műveleti feldolgozása során alakul ki.

Miképp a szövegréteget, úgy a stílus mint annak összetevője is fokozatosan épül ki a szöveg műveleti feldolgozása során, mind jobban hierarchikusabbá alakulva, vagyis az egymás mellett levő stílusjegyek (a beszélő vagy a hallgató számára valamilyen stílusértékkel bíró elemek) kapcsolatba kerül(het)nek egymással. A szöveg műveleti és összevont stílusstruktúrájában a legáltalánosabb, szövegtípusok feletti makroszinten a beszélő és a hallgató számára egyaránt rendelkezésre álló (tehát közös területet jelentő) és az interakcióban aktualizálódó, a stílusstruktúrát meghatározó kategóriapárok a következők:

22.10. táblázat -

(19)	feltűnőség	—	semlegesség
	dominancia	—	kiegyensúlyozottság
	azonosság	—	ellentét
	egyszerűség	—	bonyolultság
	linearitás	—	hierarchizáltság

A kategóriapárokkal megadott jellemzők aktualizálása együttesen határozza meg általánosságban minden szöveg stíluszervezetét, vagyis e változók a szövegtípusok felett jellemzik a szöveg stílusát (a megformáltság szándékolt vagy szándékolatlan, illetve felismert nyelvi egységeinek viszonyait).

A szöveg nyelvi elemei mintegy önmaguk hozzák létre a szöveg stílusát saját összjátékuk révén, természetesen valamely megértői műveletsorban, amelyben a korábbi tipizált ismeretek mind a stíluspotenciált, mind a szociokulturális tényezőket illetően működésbe lépnek, illetve az adott szöveg típusának megfelelő tipikus stílusstruktúra mint elvárás jelenik meg, de e tudás nem zárt normaként, hanem nyitott, prototípus jellegű tudásként érvényesül.

A szöveg stílusstruktúrája emergens jellegű

A szövegbeli nyelvi egységeknek a befogadó által tulajdonított stílusa nem feltétlenül homogén, lehet akár igen vegyes is, illetve az esetek többségében tendenciaszerű: a nyelvi potenciál aktualizálódásának, az érvényesülő szociokulturális összetevőknek és a jellegzetes stíluszervezeteknek valamely jellegzetes, gyakran tapasztalható tipikus együttállásaként. A stíluszervezet emergenciaként az egyes egyedi stílustulajdonításokból új, gyakran egyedi minőséget hoz létre, kivált az irodalmi szövegek esetében. Példaként lehet említeni a fentebb már elemzett Arany-verset. Mint szó volt róla, az Arany-vers stilisztikailag, poétikailag és értelemszerkezetét tekintve három nagy egységből áll: az első négy sor az első, a második négy sor és a második versszak a második és a harmadik versszak a harmadik. Az első négy sorban egy jelentéstanilag igen sűrűn kialakított metaforarendszer szervezi a szövegértelmet és a stílushatást.

A vers második része kilép ebből a metaforarendszerből, hasonlatokkal operál, tehát egészen más stíuselemeket tesz a szöveg részévé, mint ahogy másról is beszél. Apoétikailag és stilisztikailag lazább szövegszerkesztés pontosan megfelel a vers tematikájának: a beszélő menekül jelene elől, a múlt szépségén medítál.

A harmadik rész visszatér az első rész alapmetaforájához, beépítve a címet is a szövegbe a lefelé mozgás általános negatív fogalmi tartalmával, de itt már kifejtőbb a szöveg, hiszen teljes metaforával fogalmilag is kifejti: „Éltem lejtos útja ez”. Tehát a versben a következő szerkezeti párhuzamok mutathatók ki:

22.11. táblázat -

értelemszerkezet	jelen	múlt	jelen
	szembenezés	menekülés	szembenezés
stíluszervezet	metafora	hasonlat	metafora

Vagyis a szöveg vázlatosan bemutatott stíluszervezete jelentős mértékben hozzájárul a vers értelmezhetőségéhez. A befogadó a metaforikus kifejezések feldolgozását műveleti úton, de nem pusztán sorosan, hanem visszafelé is újraértelmező módon, párhuzamosan végzi el. Ezek a műveletek hozzák létre számára a szöveg műveleti stilisztikai szerkezetét, majd a műveletek befejeztével, a teljes szöveg befogadásával a szöveg összefoglaló stilisztikai szerkezetét. Az

Arany-vers esetében ennek az összefoglaló stilisztikai szerkezetnek központi összetevője a felülről lefelé mozgás orientációs fogalmi metaforája, annak az öregedéssel és egyúttal az egzisztenciális bizonytalansággal való szoros összefüggése.

22.7. A stíluselemzés

A beszélő a megformáltságban a közlés, a reprezentálás szándékával valamit a szöveg inherens részévé akar tenni (vagy akaratán kívül azzá tesz), a hallgató pedig elvárásaiban, a megértés szándékában valamit a szöveg inherens részeként ismer fel (valamit a szövegnek tulajdonít) s a szöveg és a hallgató interakciójából alakul ki a stílushatás. Ezáltal az immanencia kérdése összeköthető és összekötendő az interakció kérdésével: a szövegben vannak nyelvi elemek, amelyek stíluselemmé válhatnak a beszélő vagy a hallgató számára, a stíluselemmé válást mind a külső (pragmatikai), mind a belső (szerkezeti) tényezők elősegíthetik. A virtuális teljes stílusstruktúrát éppúgy nem lehetséges kifejtetni és leírni, ahogy egy szöveg teljes értelmezését sem, mert e leíráshoz a teljes nyelvközösség minden tagjának megértését összegezni kellene történetileg is. A stíluselemzésnek arra kell törekednie, hogy egy adott kor magas kultúrájú nyelvi és általános tudása alapján egy minél szélesebb nyelvi horizontból minél több elemet fölismerjen egy szöveg stílus szerkezetében és azok hierarchiáját minél összetettebben mutassa be mint a szöveg egy értelmezésének a részét.

A stílus történetisége

A stílus történeti jelenség, a stílus típusok tartalma koronként változik. A spontán társalgás, a beszéd stílusváltozásairól viszonylag kevés adat maradt fenn régebbi korokból. A 20. századi magyar nyelvtörténet azt bizonyítja, hogy a stílusváltozások legfőbb iránya a bizalmas és informális elemek közömbössé, sőt formálissá válása (e folyamat általánosan jellemző az európai nyelvekre).

22.8. A stílus a szépirodalomban

A szépirodalom stílusának kérdései alapvetően azonosak a mindennapi beszéd és írás kérdéseivel, néhány ponton azonban lényegesen különböznek azoktól. A szépirodalmi művek mindig a korábbi történeti korok stílusainak ismeretében készülnek, azoktól elkülönülve vagy azokat szintetizálva. Petőfi vagy Arany költészetének stílusát nem lehet Vörösmarty vagy Kazinczy nemzedékének stílusai nélkül megmagyarázni, s hasonlóképpen Babits vagy Kosztolányi stílusát sem Aranyé nélkül, Pilinszkyét pedig csak mindezek együttes ismeretében lehetséges megérteni. A mindennapi spontán beszéd stílusmintái az egy időben tapasztalható példák, normák, származnak, amelyek az együtt élő három nemzedék által ismert és alkalmazott stílus típusokra tudnak csak kiterjedni. A szépirodalom stílusrendszere ezért mindig összetett és kiterjedt.

Irodalom

[CH22-B01] Andereg, Johannes 1995 [1977]. Irodalomtudományi stíluselmélet. Részlet. *Helikon* 1995/3: 232–251.

[CH22-B02] Bencze, Lóránt 1996. *Mikor, miért, kinek, hogyan: Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Budapest, Corvinus.

[CH22-B03] BirchDavid – MichaelO'Toole (szerk.) 1988. *Functions of style*. London, Pinter.

[CH22-B04] Carter, Ronald – Nash, Walter 1990. *Seeing through language: A guide to styles of English*. Oxford, Basil Blackwell.

[CH22-B05] Coulson, Seana – Todd, Oakley 2000. Blending basics. *Cognitive Linguistics* 11: 175–196.

[CH22-B06] Coupland, Nikolas 1988. Introduction: Towards a stylistics of discourse. In: Nikolas Coupland (szerk.) *Styles of discourse*. London, Croom Helm.

[CH22-B07] Dubois, Jacques – Edeline, Francis – Klinkenberg, Jean-Marie – Minguet, Philippe – Pire, François – Trignon, Hadelin 1970. *Rhétorique générale*. Paris, Larousse.

- [CH22-B08] EckertPenelöpe – John R.Rickford (szerk.) 2001. *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [CH22-B09] Enkvist, Nils Erik 1995 [1985]. Bevezetés: Stilisztika, szövegnyelvészet és kompozíció. *Helikon* 1995/3:252–265.
- [CH22-B10] Fauconnier, Gilles 1994 [1985]. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. New York, Cambridge University Press.
- [CH22-B11] Fauconnier, Gilles – Turner, Mark (1998). Conceptual integration networks. *Cognitive Science* 22/2: 133–187.
- [CH22-B12] Iván, Fónagy 1963. A stílus hírértéke. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*I. 91–123.
- [CH22-B13] Iván, Fónagy 1966. A beszéd kettős kódolása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*IV. 69–76.
- [CH22-B14] Iván, Fónagy 1970. alakzat. In: KirályIstván (szerk.) *Világirodalmi Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1: 146–147.
- [CH22-B15] Iván, Fónagy 1972. eufónia. In: KirályIstván (szerk.) *Világirodalmi Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2: 1286–1295.
- [CH22-B16] Iván, Fónagy 1982. metafora. In: KirályIstván (szerk.) *Világirodalmi Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 8: 300–331.
- [CH22-B17] Iván, Fónagy 1989 [1959]. *A költői nyelv hangtanából*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH22-B18] Iván, Fónagy 1992. stílus. In: SzerdahelyiIstván (szerk.) *Világirodalmi Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 13: 606–626.
- [CH22-B19] Gáspári, László 2003. *A funkcionális alakzatelmélet vázlat*a. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- [CH22-B20] Genette, Gérard 1995 [1991]. Stílus és szignifikáció*Helikon*1995/3: 334–363.
- [CH22-B21] GibbsRaymond W. – GerardSteen (szerk.) 1999. *Metaphor in cognitive linguistics*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins.
- [CH22-B22] Gumbrecht, Hans Ulrich 1986. Schwindende Stabilität der Wirklichkeit. Eine Geschichte des Stilbegriffs. In: Gumbrecht – Pfeiffer 1986, 726–788.
- [CH22-B23] GumbrechtHansUlrich – Ludwig K.Pfeiffer (szerk.) 1986. *Stil: Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselements*. Frankfurt, Suhrkamp.
- [CH22-B24] HickeyLeo (szerk.) 1989. *The pragmatics of style*. London, New York, Routledge.
- [CH22-B25] KeményGábor (szerk.) 2001. *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH22-B26] KocsányPiroska 1988. Stilisztikai kutatások német nyelvterületen 1970–1985. *Helikon* 1988/2–3: 454–475.
- [CH22-B27] Kövecses, Zoltán 1990. *Emotion concepts*. New York, Springer Verlag.
- [CH22-B28] Kövecses, Zoltán 2000. *Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH22-B29] Kövecses, Zoltán 2002. *Metaphor: A practical introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- [CH22-B30] Kövecses, Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest, Typotex.

- [CH22-B31] Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. Chicago – London, The University of Chicago Press.
- [CH22-B32] Lakoff, George – Turner, Mark 1989. *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago – London, The University of Chicago Press.
- [CH22-B33] Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Volume I. Stanford, California, Stanford University Press.
- [CH22-B34] Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar*. Volume II. *Descriptive Application*. Stanford, California, Stanford University Press.
- [CH22-B35] Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and conceptualization*. Berlin – New York, Mouton de Gruyter.
- [CH22-B36] Lausberg, Heinrich 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München, Hueber.
- [CH22-B37] Molinié Georges – Pierre Chané (szerk.) 1994. *Qu'est-ce que le style? Actes du colloque international*. Paris, Presses Universitaires de France.
- [CH22-B38] Peer, Willie van 1986. *Stylistics and psychology: Investigations of foregrounding*. London, Croom Helm.
- [CH22-B39] Peer, Willie van – Graf, Eva 2002. Between the lines: Spatial language and its developmental representation in Stephen King's *IT*. In: Semino – Culpeper 2002, 123–152.
- [CH22-B40] Peer Willie van – Jan Renkema (szerk.) 1984. *Pragmatics and stylistics*. Leuven, Acco.
- [CH22-B41] Péter, Mihály 1974. Stiliztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.) *Jelentés és stilisztika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 458–463.
- [CH22-B42] Péter, Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész Kör tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 409–16.
- [CH22-B43] Péter, Mihály 1991. *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH22-B44] Robinson, Edward A. 1997. The cognitive foundations of pragmatic principles: Implications for theories of linguistic and cognitive representation. In: J. Nuyts – E. Pederson (szerk.) *Language and conceptualization*. Cambridge, Cambridge University Press, 253–271.
- [CH22-B45] Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- [CH22-B46] Sandig, Barbara 1986/1995. A német nyelv stilisztikája. Részletek. *Helikon* 1995/3: 306–333.
- [CH22-B47] Sandig, Barbara 1989. Stilistische Mustermischung in der Gebrauchssprache. *Zeitschrift für Germanistik* 10: 133–150.
- [CH22-B48] Sandig, Barbara 1995. Tendenzen der linguistischen Stilforschung. In: Stickel 1995, 27 – 61.
- [CH22-B49] Sandig, Barbara – Selting, Margret 1997. Discourse styles. In: Teun A. van Dijk (szerk.) *Discourse as structure and process*. Discourse Studies 1. London, SAGE Publications, 138–156.
- [CH22-B50] Sebeok Thomas A. (szerk.) 1960. *Style in language*. Cambridge, MA, MIT Press.
- [CH22-B51] Semino Elena – Jonathan Culpeper (szerk.) 2002. *Cognitive stylistics: Language and cognition in text analysis*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins.
- [CH22-B52] Stickel Gerhard (szerk.) 1995. *Stilfragen*. Institut für deutsche Sprache, Jahrbuch 1994. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- [CH22-B53] Szabó, Zoltán 1982. *Kis magyar stílustörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH22-B54] Szabó, Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Budapest, Tankönyvkiadó.

- [CH22-B55] Szabó, Zoltán 1998. *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai*. Budapest, Corvina.
- [CH22-B56] Szabó G., Zoltán – Szörényi, László 1988. *Kis magyar retorika*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH22-B57] SzathmáriIstván (szerk.) 1996. *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH22-B58] SzathmáriIstván (szerk.) 1998. *Stilisztika és gyakorlat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH22-B59] István, Szathmári 2002. *A stíluselemzés elmélete és gyakorlata*. Székesfehérvár, Kodolányi János Foiskola.
- [CH22-B60] SzathmáriIstván (szerk.) 2003. *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH22-B61] István, Szathmári 2004. *Stilisztikai lexikon*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- [CH22-B62] Szegedy-Maszák, Mihály 1970. Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai. *Helikon* 1970/3–4: 420–448.
- [CH22-B63] Szegedy-Maszák, Mihály 1992. Az irodalmi mű alaktani hatáselmélete. In: SziliJózsef (szerk.) *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 113–160.
- [CH22-B64] Tannen, Deborah 1984. *Conversational style: Analyzing talk among friends*. Norwood NJ, Ablex.
- [CH22-B65] Tannen, Deborah 1992. *That's not what I meant! How conversational style makes or breaks your relations with others*. London, Virago.
- [CH22-B66] Thomka, Beáta 1988. Szempontok a hetvenes/nyolcvanas évek magyar stíluskutatásának áttekintéséhez. *Helikon* 1988/2–3: 413–29.
- [CH22-B67] Tolcsvai Nagy, Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH22-B68] Tolcsvai Nagy, Gábor 1999. „Nem találunk szavakat”. *Nyelvértelmezések a mai magyarprózában*. Pozsony, Kalligram Kiadó.
- [CH22-B69] Tolcsvai Nagy, Gábor 2001. Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata befogadói válaszok alapján. *Magyar Nyelvőr* 125: 299–319.
- [CH22-B70] Tolcsvai Nagy, Gábor 2002. Retorikai cselekvés és valóságképezés a klasszicizmus és a romantika határán. In: Szikszainé NagyIrma (szerk.) *Kossuth Lajos, a szó művésze. Tanulmányok Kossuth stílusművészetéről*. Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Intézet, 19–31.
- [CH22-B71] Gábor, Tolcsvai Nagy 2003a. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. Történeti tipológiai vázlat. In: BednariesG. – BengiL. – Kulcsár SzabóE. – Szegedy-MaszákM. (szerk.) *Hang és szöveg. Költésztörténeti kérdések a lírai modernségben*. Budapest, Osiris Kiadó, 26–61.
- [CH22-B72] Tolcsvai Nagy, Gábor 2003b. „Apa” – „édesapám”. Megértéslehetőségek a Harmonia Caelestisben. In: ZemplényiF. – Kulcsár SzabóE. – JózánI. – JeneyÉ. – BónusT. (szerk.): *Látókörök metszése. Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör, 492–504.
- [CH22-B73] Tolcsvai Nagy, Gábor 2003c. Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: SzathmáriIstván (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 218–227.
- [CH22-B74] Tolcsvai Nagy, Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus (Egy kognitív stíluselmélet vázlata) In: BükyLászló (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI*. Szeged, SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 143–160.
- [CH22-B75] Tolcsvai Nagy, Gábor 2005. *A cognitive theory of style*. Frankfurt, Peter Lang.
- [CH22-B76] Toolan, Michael 1990. *The stylistics of fiction*. London, Routledge.

[CH22-B77] Turner, Mark 1987. *Death is the mother of beauty*. Chicago – London, The University of Chicago Press.

[CH22-B78] Turner, Mark 1996. *The literary mind*. Oxford – New York, Oxford University Press.

23. fejezet - Neurolingvisztika

Zoltán, Bánréti

23.1. Alapkérdések

A neurolingvisztika az emberi agy szerkezete és az emberi nyelv nyelvtanának a szerkezete közti összefüggéseket, valamint az agy működése és a beszédprodukciónak, beszédértés megszerveződése közti összefüggéseket kutatja.

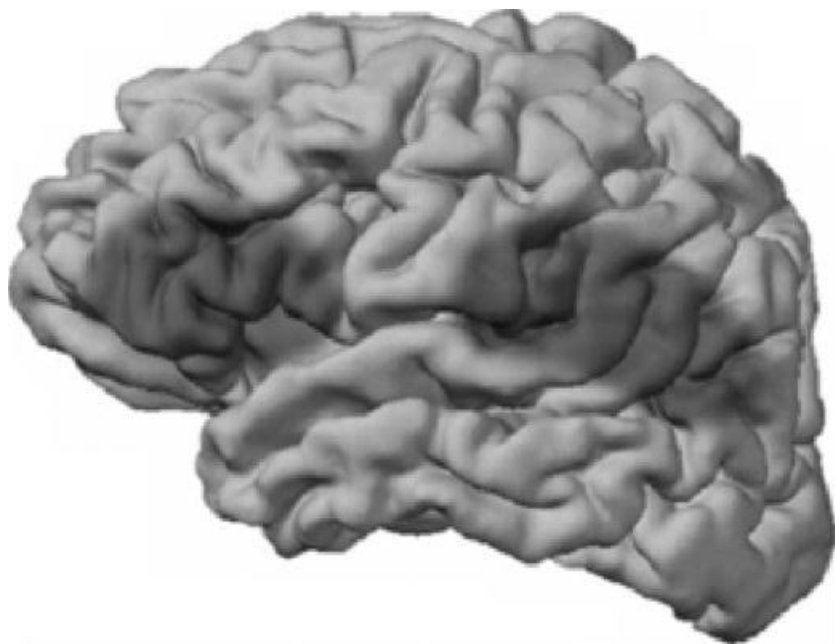
Alapvető kérdésfeltevései a következők. Milyen szerkezetű a nyelvtan reprezentációja az agyban? Milyen kapcsolat van a nyelvtan moduljai (lexikon, szintaxis, fonológia, jelentés) és az agy szerkezete között? Milyen sajátosságokkal bírnak azok a neuropszichológiai mechanizmusok, mentális programok, amelyek a nyelvtani reprezentációkat aktiválják a beszédprodukciónak és beszédértés folyamatai számára? Mi teszi lehetővé, hogy az elvileg korlátlan kombinációs lehetőségeket tartalmazó nyelvtant használni tudjuk az emberi munkamemória korlátozott kapacitása mellett?

Mindezt úgy foglalhatjuk össze, hogy a neurolingvisztikai kutatások a nyelvi kompetencia és performancia viszonyán értelmezik a struktúra és a funkció közti oksági viszony általános problémáját.

23.1.23.1.1. Az afázia

A francia Paul Broca 1861-es írása fordulópontot jelentő tudományos munka a nyelv és az agy kapcsolatáról (Caplan 1987: 27–49). Broca leglényegesebb megfigyelése az, hogy (jobbkezes személyeknél) a beszéd kifejező, kivitelező apparátusa az agy bal homloklebenyének egy kicsi területével, a harmadik homloki agytekervény hátsó harmadával van kapcsolatban. Ezt a régiót ma Broca-területnek nevezik. Broca rámutatott, amennyiben ez az agyterület károsodik, például agyvérzés következtében, akkor nyelvhasználati zavarok, beszédzavarok keletkeznek. Az agyterületek sérülése következtében előálló nyelvi korlátozottságokat összefoglalóan **afáziá** nak nevezzük.

1861-es írása fordulópontot jelentő tudományos munka a nyelv és az agy kapcsolatáról (Caplan 1987: 27–49). Broca leglényegesebb megfigyelése az, hogy (jobbkezes személyeknél) a beszéd kifejező, kivitelező apparátusa az agy bal homloklebenyének egy kicsi területével, a harmadik homloki agytekervény hátsó harmadával van kapcsolatban. Ezt a régiót ma Broca-területnek nevezik. Broca rámutatott, amennyiben ez az agyterület károsodik, például agyvérzés következtében, akkor nyelvhasználati zavarok, beszédzavarok keletkeznek. Az agyterületek sérülése következtében előálló nyelvi korlátozottságokat összefoglalóan **afáziá** nak nevezzük. A német Carl Wernicke, neuropszichiátriára szakosodott orvos rámutatott arra, hogy az afáziás tünetcsoportoknak több altípusa van és ezek az agy különböző területeinek a károsodásától függenek (Caplan 1987: 43–55.). A zavartalan nyelvi tevékenység több agyterület együttes működését igényli. A Broca által felfedezett, elülső agyterületi károsodásokban szenvedő betegek gyakran hagynak ki szavakat és toldalékokat, beszédük lassú, töredezett: non-fluens, egyes hangok kiejtése nehézséget okoz számukra. Wernicke első két betege ettől igen különböző nyelvi zavart mutat. A betegek ugyanis folyamatosan beszélnek, viszont ez a fluens beszéd nem értelmes, olykor „halandzsára” emlékeztető. A hibákat nem a hangok produkciójában, hanem ezek kiválasztásában követik el. Egy adott szó helyett egy ezzel rímelőt (vagy hangzásában hasonlót), vagy vele szemantikai kapcsolatban lévőt mondanak. Időnként a betegek olyan szavakat mondanak, melyek fonetikai formája csak hasonlít a létező szavakéhoz, de valójában új, nem létező szavakat, „neologizmusokat” produkálnak. Tehát a betegek gyakran teljesen folyamatos beszéde „halandzsaszerű”.

Baloldalt jelölve az agykérgi sérülés hozzátétőleges kiterjedése a nyelvtani viszonyokat jelölő morfémák rendszerének károsodását jelentő, agrammatikus non-fluens afázia esetében. Jobboldalt jelölve az agykérgi sérülés hozzátétőleges kiterjedése a tartalmas szavak produkálásának és megértésének a károsodását jelentő, fluens, anomikus afázia esetében.

Tekintsünk néhány példát afáziás személyek spontán beszédére.

Az első: Broca-afáziás személy, aki 64 éves, jobbkezes nő, a sérülés helye: a bal frontális kérgi területek és a szomszédos halántéklebény területeinek károsodása. Részlet spontán beszédéből:

Kérdező: *Hogy került a kórházba?*

Vizsgálati személy: *Igen... hétfőn... öö... apa és Piri (a beteg neve)... és apa... kórházba. Két... orvos, és ... harminc perc ... és ... igen ... és ... kórház. És öö szerdán ekkor... kilenc órakor ... és ... harminc perc ... csütörtök ... tíz óra, orvosok. Két orvos és fogak. Igen ... Így.*

A következő Broca-afáziás vizsgálati személy 37 éves, jobbkezes férfi, a sérülés helye: a bal frontális kérgi területek.

Kérdező: *Hol lakik?*

Vizsgálati személy: *Arra, arról, ..én azt nem tudom hallod. Ahol..., az messze van, messze, az már ott a környéken ahol dolgoztunk, meg tudom azt, hogy az hol van, de azt nem tudom. Tudom hogy hol van minden....de azt nem tudom.*

K: *Milyen utcában?*

V: *Az utcát. Nem emlékszik rá. Ja azt nem tudom a számot, amit eszembe jut, hogy...Hát szóval nem voltál éppen....fenn....nem volt másik....nem azt....hogyan nem....nem is pedig észnél voltál némán, arra nem tudtam emlékezni rá. Láttam, hogy indulnak, de azért homályosan..láttál...*

Részlet egy Wernicke-afáziás vizsgálati személy spontán beszédéből. A Wernicke-afáziás 61 éves, jobbkezes férfi. A sérülés helye: a halántéklebény kérgi területei.

Kérdező: *És milyen autókat szerelt?*

Vizsgálati személy: *A Zsigulikat, a legislegelső országokat mikor megvették a magyaroknak a magyaroktól az úgy volt csinálva először, hogy első godás volt. De ez a kis krebekő Trabant*

az tizen volt vagy tizenegy rágerős, ahová a frajók a rág után jutottak. Eleltem mindent, vároztam országoltam, moszkat, kutást. Mentem hazafelé, azt leesett a lábam. Innen tarboltam le a lábam. De most nem vagyok jól, mert nem tudom észben tartani az eszemb ol az eszemnek, hogy észben tartsam egészen a szemembe, ami köztünk van.

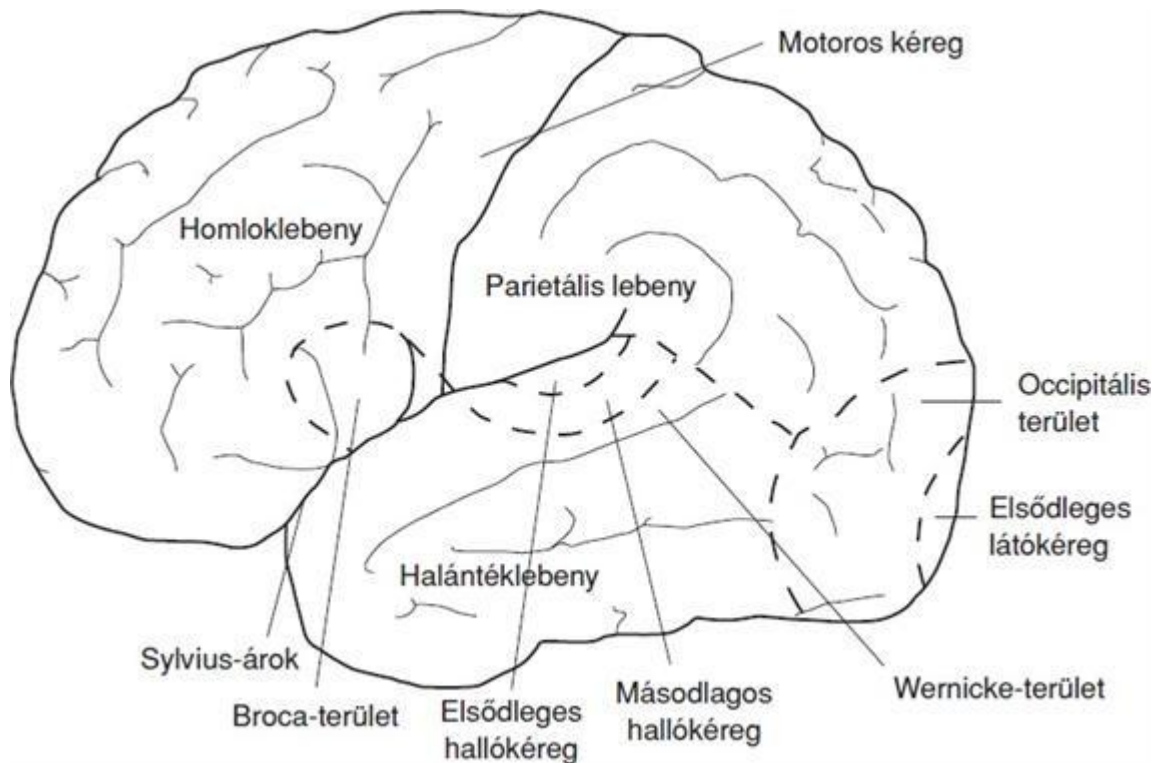
Wernicke szerint az első halántéki agytekervény (amit később Wernicke-területnek neveznek) normális működésekor a szavak auditív formáját (hangformáját) tárolja. Ez a terület a Broca-mezőnél jóval hátrább, a központi hallóidegpálya közvetlen közelében fekszik. A Wernicke-területről a kezdeti afázia kutatásban azt feltételezik, hogy alapvető funkciója a hangzó beszéd megértése. A homloklebenyi Broca-mező pedig a beszédprodukciónak kivitelező apparátusát irányítja.

Wernicke feltételezi, hogy az egészséges nyelvi produkció folyamán a két agyterület együttműködik úgy, hogy a hátrébb lévőből (a Wernicke-mezőtől) információ áramlik az elülsőbe (a Broca-mezőhöz). Ezért nemcsak a központok sérülése kapcsán alakulhat ki afázia, hanem az összekötő idegpályák sérülése nyomán is. Ez egy harmadik típusú afáziát jósol, amit a Broca- és a Wernicke-területet összekötő idegpálya sérülése okoz: a vezetékes (kondukción) afáziát. Ebben a Wernicke-mező károsodásakor tapasztalható, kifejezésbeli zavarok figyelhetők meg (mivel a halló területről a motoros területre történő információáramlás megszakad), viszont a beszédmegértő képesség érintetlen, zavartalan (mert az auditív reprezentáció tárolásának a területe érintetlen). Wernicke úgy látja, hogy a modell komponenseit és ezek együttműködését nemcsak afázias tények támasztják alá, hanem egészséges egyénektől származó fiziológiai és pszichológiai tények is.

Broca és Wernicke eredményei, meglátásai sok tekintetben a mai napig elfogadottak, számos aspektusuk viszont a mai napig viták tárgyát képezi. Broca például rámutatott a bal agyfélteke nyelvi dominanciájára. A jobbkezes emberek körülbelül 98%-ában a bal agyfélteke felelős a nyelvi és beszédfolyamatok szerveződéséért. Ma már azonban tudjuk azt is, hogy a jobb agyféltekének is lehet szerepe bizonyos nyelvi funkciókban, például a konkrét dolgokat jelentő nevek megértésében, vagy bizonyos intonációs minták felismerésében, melyek, a bal agyféltekével párhuzamosan, a jobb agyféltekében is végbemehetnek. A szigorúan balkezes emberek körülbelül 20%-ánál egyébként világosan jobb agyfélteke dominancia tapasztalható a nyelvhasználat szervezésében.

23.1.23.1.2. A lokalizációs elméletek

A nyelv tárolásért és működtetéséért felelős agyi területekre vonatkozó klasszikus elméleteket a Broca és Wernicke eredményeire ráépülő lokalizációs elméletek alkotják. Empirikus alapjaikat az afázias tünetek klasszikus osztályozása adja. Ennek alapvető ismerete a mai, modern elméletek megértése szempontjából fontos lehet. Terjedelmi okok miatt csak a fent említett néhány afázia típus nyelvi tüneteire van módunk kitérni. Részletesebb ismertetést talál az olvasó Bánréti (1999)-ben. A hivatkozott agyterületeket az alábbi 2. ábra jelzi.

Az agy főbb területei

Az újabb kutatások erőteljesen kritizálják a lokalizációs elméleteket. Afáziás és egészséges személyekkel végzett kísérletek sora valószínűsíti, hogy a nyelvért felelős egyes agyterületeken belül, valamilyen mértékben holisztikus tulajdonságok is tapasztalhatók, és a nyelvi funkciók lokalizációja jelentős individuális eltéréseket mutat. Adott agyterület sérülése egyénenként eltérő nyelvi zavarokat okozhat, illetve hasonló vagy azonos nyelvi zavar különböző agyterületek sérülésekor is előállhat. A klasszikus lokalizációs elméletek részlegesen korrektek.

Néhány példa a legalapvetőbb afázia típusokra

Broca-afázia:

Alapvető tünetek: a beszédprodukciónak zavara, mondatrészeket produkáló, el-elakadó, töredezett, lassú beszéd, szótalálási nehézségek, gyakran elhagyott funkciószavak, hiányzó ragok, elhagyott toldalékok, monoton intonáció, artikulációs hibák, viszonylag ép beszédértő képesség. *A föltételezett deficit:* a beszédtervező és produkáló rendszer zavarai.

A sérült agyterület: a homloklebens (frontális lebens) harmadik agytekervényének hátsó területei és a precentrális agytekervény ezzel szomszédos alsó területei.

Anómikus afázia:

Alapvető tünetek: képtelenség bizonyos szavak, főleg köznevek produkálására, különféle értési problémákkal társulva.

A föltételezett deficit: a szavak jelentésreprezentációja és hangalaki reprezentációja szétválk, nem képes a beteg a kettőt összekapcsolni.

A sérült agyterület: a halántéklebens (temporális lebens) hátsó részének sérülései, a halántéklebens, a parietális (fali) lebens és az occipitális lebens érintkező területeinek a sérülései.

Wernicke-afázia:

Alapvető tünetek: a hangzó beszéd megértésének erős zavara, folyamatos (fluens) gyors beszéd, amely gyakran értelmetlen vagy halandzszerű szavakból áll, súlyos zavarok a szavak hangalakjának és morfológiai szerkezetének a produkálásában, téves szövhelyettesítések, felcserélések: fonemikus, morfológiai és szemantikai jellegű, hibás cserék, parafáziák.

A föltételezett deficit: zavarok a szavak hangalakja állandó reprezentációjának az elérhetőségében, vagy a szavak hangalaki reprezentációjának részleges törlodése.

A sérült agyterület: a halántéklebony (temporális lebony) első agytekervényének hátsó területe és a szomszédos kérgi területek.

Vezetéses (kondukción) afázia:

Alapvető tünetek: zavarok a mondatok, szavak megismétlésében és a fluens spontán beszédben, fonemikus parafáziák, fonémacserék.

A föltételezett deficit: a szavak hangalakja reprezentációjának és a beszédprodukáló mechanizmusnak a szétválása.

A sérült agyterület: a parietális (fali) területek vagy a Wernicke-területet és a Broca-területet összekötő asszociatív pályák sérülése.

Transzkortikális motoros afázia:

Alapvető tünetek: zavart, töredezt, el-elakadó spontán beszéd, de a Broca-afáziához képest jobb az artikuláció és viszonylag épen megőrzött a mondatmegismétlési képesség.

A föltételezett deficit: a szavak és mondatok jelentésreprezentációinak és a motoros beszédprodukáló rendszernek a szétválása

A sérült agyterület: a Broca-terület alatti fehér állomány sérülése.

Transzkortikális szenzoros afázia:

Alapvető tünetek: zavarok a szavak megértésében, de viszonylag épen megőrzött mondatismétlési képesség.

A föltételezett deficit: a szavak jelentése nem aktiválható vagy zavarok vannak a szójelentések aktiválásában annak ellenére, hogy az elhangzó szavakat felismerik.

A sérült agyterület: a parietális (fali) lebony és a halántéklebony (temporális lebony) átfedési területeinek, valamint ezen régiók alatti fehér állománynak a sérülése.

Hangsúlyozzuk, a fentiekben vázolt osztályozás csak néhány afázia típusra szorítkozik és pusztán sémának tekinthető. Az adatok osztályozhatósága és magyarázata tekintetében a helyzet bonyolultabb.

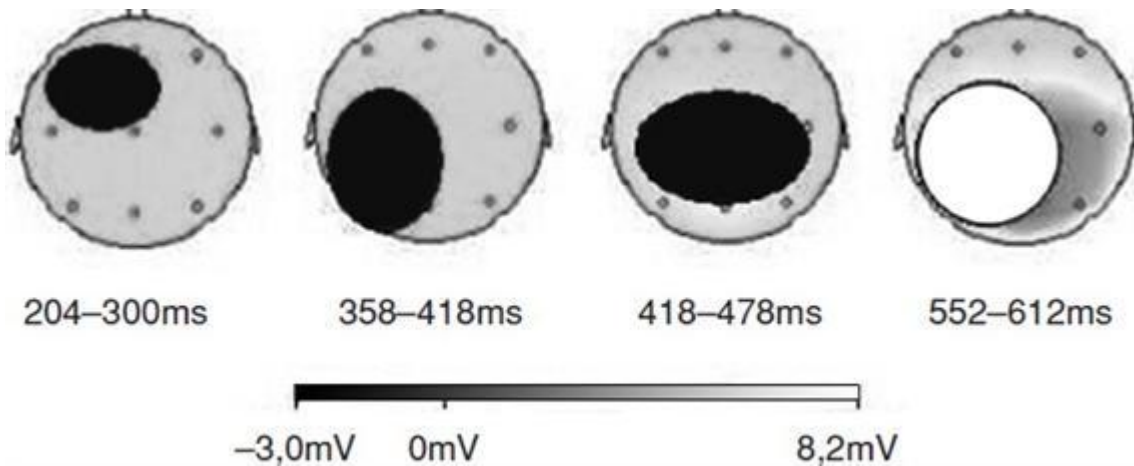
A mentális nyelvtan és az agy szerkezete és működése közötti összefüggések vizsgálatára különféle megközelítések és módszerek alkalmazhatók. Az egyik: olyan agysérült betegek nyelvi viselkedésének tanulmányozása, akik a nyelvtudás alkalmazása szempontjából kritikus agyterületeken szenvedtek el valamilyen sérülést, például agyvérzés, különböző betegségek vagy trauma következtében. Ilyenek mindenképp a különféle afázias betegek vagy például az Alzheimer-kórban és Parkinson-kórban szenvedők. Ekkor összefüggéseket keresnek a sérült agyterületek elhelyezkedése, neuronális szerkezete, összeköttetése és funkciói, valamint az elvesztett vagy erősen korlátozott nyelvi funkciók között. Az agysérülés helye és kiterjedése a számítógépes eszközökkel és programokkal elkészíthető rétegeképek, „térképezések” révén, röntgenképre hasonlító felvételek segítségével láthatóvá tehető, például a komputertomográfiás (CT) felvételekkel, a neuroradiológiai vizsgálatokkal (MRI), és a pozitron-emissziós tomográf (PET) vizsgálatokkal (pl. Silveri-Perri-Cappa 2004).

A nyelvi teljesítmény kísérletesen is vizsgálható. A kísérleti helyzetek között jelentősek a reakcióidő mérésén alapuló kutatások. Ilyenek – mások mellett – a lexikális döntési feladatok.

Az afáziasoknak el kell dönteniük, hogy képernyőn látható sorok közül melyek a valódi szavak, és melyek pusztán betűsorozatok, nem valódi szavak. A betűsoroknak a képernyőn való megjelenésével időben pontosan szinkronizáltan, fülhallgatón a vizsgálati személyek olyan mondatokat hallanak, melyeknek adott szintaktikai pozíciójához tartozó lexikális tartalom viszonyban, összefüggésben áll a képernyőn éppen látható betűsor, szó lexikális tartalmával. Ekkor a hallott mondat feldolgozásának adott pillanatában aktiválódott és feldolgozott nyelvi információ támogatja, meggyorsíthatja a képernyőn látható betűsorra, szóra vonatkozó döntést. A reakcióidő ilyenkor rövidebb lesz. Azt mondjuk, hogy a hallott mondat egy összetevőjének a feldolgozása **priming**-hatást (előfeszítő, támogató hatást) tesz a lexikális döntésre, annak reakcióidejére. A priming hatás persze csak akkor működik, ha a hallott mondat kritikus pozíciójában lévő elem feldolgozását az afázias ténylegesen elvégzi. Ha erre nem képes, akkor a lexikális döntés reakcióideje nem lesz rövidebb. A priming-hatás megléte vagy hiánya tehát következtetési alapot ad egyes nyelvi feldolgozó műveletek aktiválhatóságára vagy korlátozottságára.

Különösen fontosak azok a vizsgálatok, melyek modern elektronikai és számítógépes eszközrendszerrel az agykéreg elektromos aktivitásának alakulását vizsgálják, meghatározott nyelvi ingerek esetében. Ezek az ún. **kiváltott agypotenciál** mérések. Ezeket egészséges személyek és agyi sérültek esetében is alkalmazzák. Fonetikai, fonológiai, morfológiai, lexikális, mondattani nyelvi funkciók működtetését kívánó, kísérleti feladathelyzetekben elemezhetők az agyterületek elektromos potenciáljai és ezek változásai (pozitív/negatív töltés, feszültségváltozások, elektromos aktivitás kiterjedése és ideje stb.). A nyelvhasználatért felelős agyterületek az adott nyelvi feladat jellegétől függően más és más paraméterekkel rendelkező elektromos aktivitást mutatnak. Ilyen jellegű neuropszichológiai technológiák alkalmazását mutatják be például Hahne–Friederici (2002), Kotz–Friederici (2003), Ullmann–Corkin–Coppola–Hickok–Growdon–Koroshetz–Pinker (1997) tanulmányai. A kísérletekben a fejborón mért elektromos aktivitást vizsgálták. A vizsgálati személyek fejborára – ismert, meghatározott beállítási pozíciók szerint – elektródákat tesznek, és mérik a különböző nyelvi ingerek által kiváltott agyi bioelektromos aktivitást, amely a nyelvi inger megjelenésével bizonyos idői kapcsolatban áll. Az idői viszonyok ezredmásodpercekben (millisecundumokban, ms) adhatók meg. A bioelektromosság elektrofiziológiai tulajdonságai a nyelvi feldolgozási folyamat egyes szakaszaira érzékenyek mutatkoznak. A különféle nyelveken beszélő személyeknek a világ különböző laboratóriumaiban elvégzett vizsgálata sok tekintetben egybevágó eredményeket produkált. A vizsgálati személyeknek grammatikus és agrammatikus mondatokat mutattak be. A hibák egyes típusaira az agykéreg valamely területe adott időpontban az elektromos aktivitás növekedésével válaszol. Feltételezik, hogy a hibák által érintett nyelvtani szabályért felelős terület az, ami ilyenkor reagál. Mindig tesztelik a megfelelő grammatikus változatokat is.

A kísérletekben vagy képernyőn mutatnak be mondatokat, vagy pedig a vizsgálati személyek – számítógépes szoftver vezérelte sebességgel – fülhallgatón hallják a mondatokat, és rendszerint valamilyen feladatot kapnak az adott mondattal kapcsolatban. A lényeges része a kísérleteknek abban áll, hogy meghatározott típusú nyelvtani hibákat rejtenek el a képernyőn bemutatott vagy fülhallgatón közvetített mondatokban. A számítógépes szoftver ellenőrizni és rögzíteni tudja, hogy egy adott nyelvtani hiba mely időpontban hangzott el vagy volt látható a képernyőn, és ehhez képest mely időpontban változott az agykéreg egy területének bioelektromos aktivitása, és ez milyen elektrofizikai értékeket mutat. A következőkben összefoglaljuk és magyar példákon illusztráljuk a nemzetközi kutatások legfontosabb eredményeit, elsősorban Friederici (1995), Hahne–Friederici (1999, 2002), Friederici–Kotz (2003), Friederici–Ruschemeyer–Hahne–Fiebach (2003), valamint Hagoort–Wassenaar–Brown (2003) munkái alapján. Hangsúlyozzuk, hogy számos jelenség körül élénk vita folyik, de vannak pontok, melyek körül egyetértés látszik kirajzolódni. Ezekből a megfigyelésekből magyar példákkal illusztrálunk néhányat az alábbiakban. A nyelvtani hibák típusától függően alapvetően négyféle agyi elektromos potenciál adatot találtak, melyek három eltérő idői értékkel jellemezhetők. A 3. ábra szemlélteti ezeket. A kopyona-ábrák „felfelé néznek”:

A négyféle agyi elektromos potenciál

Először az inger kezdetétől számított átlagosan 200 millisekundum (= ms) körül egy kezdeti, **negatív** töltésű, a bal oldali elülső kérgi területre kiterjedő bioelektromos aktivitást észleltek. Ezt a korai negatív aktivitásnak (*early left anterior negativity* = ELAN) nevezik, máskor N200-zal jelölik, ami a negatív töltésre és az inger kezdetétől eltelt 200 ms-ra utal. Az N200 az alapvető és durva szó szerkezeti hibák esetén jelenik meg, azok feldolgozásával kapcsolatos. A bal oldali elülső kérgi terület ilyesfajta durva szerkezeti hibák miatt mutathatja az N200-at: **Péter asztal a János.*

Másodszor kétféle, az inger kezdetétől számítva egyaránt 400 ms körüli, ám eltérő kérgi eloszlású negativitást figyeltek meg, ezt jelölik az N400 kifejezéssel:

- a. Ha egyes szavak jelentése (az alábbi példában: *tájkép*) egyáltalán nem illett bele a mondat szerkezetbe, akkor ez kiváltotta azt az N400-at, mely az agykéreg hátsó területein volt látható széles kiterjedésben, nemcsak a bal oldali, hanem a jobb oldali kérgi területeken is; ilyesfajta mondatok esetén: *#A férfi bámulta Péter tájkép fejfájását.*
- b. Ugyancsak az inger kezdetétől számított, átlagosan 400ms körül (300–500 ms között), bal oldali elülső kérgi területen maximumot mutató negatív aktivitás volt megfigyelhető, amikor a mondat szerkezet szabályainak „finomabb” megsértéseit tartalmazták a tesztanyagok. Például: **A férfi bámulta Péternek a tájképvázlatának a. *Én egy levelet tegnap megírtuk.*

Harmadszor egy kései, az inger kezdetétől számított 600–800 ms közötti, pozitív töltésű aktivitást észleltek a középső és a hátsó kérgi területeken, ráadásul mindkét agyféltekén nagy kiterjedésben. A töltésre és az eltelt időre tekintettel a neve: P600. Ez valószínűleg a szerkezeti elemzés eredményeinek integrálásával összefüggő aktivitás. Például újraelemzésre van szükség akkor, ha „becsali” mondatokat dolgozunk fel, amelyeknél a mondatok végére érve át kell értékelni az elemzést és újra össze kell rendezni a mondat szerkezet részeit, összetevőit. Ez történik a következő mondatokban a ...-tal jelölt rész után: *Péter leszokott a cigarettáról ... vakarni minden márkajelzést. Felmentem a legmagasabb hegyre... vezető úthoz.*

Az említettekén kívül még számos más, jellegzetes agyi aktivitás-eloszlást, mintázatot mértek és rögzítettek – és vitatnak. Egyetértés van abban, hogy a kiváltott agypotenciál egyes összetevői eltérő nyelvi feldolgozási funkciókhoz köthetők, eloszlásuk és jellemzőik elemzése a nyílt viselkedésben nem mindig követhető folyamatokra enged következtetni. Friederici (1995), Hahne–Friederici (1999, 2002), Friederici–Kotz (2003), Friederici et al (2003), valamint Hagoort–Wassenaar–Brown (2003) kutatásai alapján a komponensek változásával a mondatfeldolgozási műveleteknek három fázisa határozható el:

- i. A nyelvi inger kezdete után 100 és 300 ms között (N280) a bal oldali agyfélteke elülső részére kiterjedő negatív potenciál észlelhető, amely a lexikai szó kategóriákon alapuló frázisszerkezeti információk feldolgozásával korrelál. A szó kategóriák tekintetében hibás mondat szerkezetek feldolgozásakor ez a terület maximálisan aktiválódik.
- ii. A lexikai/szemantikai és morfológiai feldolgozással két, általában 400 ms körüli csúcslatenciájú, ám eltérő eloszlású negatív potenciál megjelenése hozható összefüggésbe:

- i. a lexikai-szemantikai hibák által kiváltott negatív potenciál-összetevő, amely az agykéreg hátsó és középső területei felett vezethető el a bal és jobb oldalon (klasszikus N400);
- ii. az igei inflexionális morfológia feldolgozásával összefüggő, a bal oldali elülső területek felett regisztrálható negatív hullámösszetevő (N400-N700).
- iii. A szerkezeti és a lexikai-szemantikai információk egymásra való leképezésének sikertelenségét követő újraelemzés vagy javítás korrelátuma a nyelvi inger kezdete után 600–800 ms közötti csúcslatenciával megjelenő pozitív potenciál-összetevő a P600. A középső és a hátsó kérgi területeken, mindkét agyfélteke felett nagy kiterjedésben mérhető P600 komponens a szintaktikai szabálysértés legmegbízhatóbb indikátora.

A komponensek funkcióérzékenységének jellegzetessége, hogy az N400 komponens többnyire a lexikai-szemantikai szabálysértés mutatója, a P600 viszont szinte kizárólag a szerkezeti, szintaktikai sértéseké. Egyes vizsgálati eredmények (Hahne–Friederici 2002) arra utalnak, hogy a szintaktikai és szemantikai feldolgozás autonómiát mutat a feldolgozás korai fázisában, azaz az N400 független a szintaktikai feldolgozás komponensétől, a LAN független a szemantikai változótól. A feldolgozás késői szakaszában viszont a szintaxis és szemantika kölcsönhatása nyilvánul meg: a P600 komponens alakulását a két változó interakciója határozza meg. A szintaxis és szemantika interakciójára utal például az az eredmény, amely szerint az egyeztetési szabály megsértésénél, mondatvégi helyzetben a P600 és N400 komponens egyaránt megjelenik.

A szemantika, a szintaxis és a morfológia szabályainak megsértése eltérő komponensek megjelenését eredményezi. Ha az említett aktivitások elmaradnak, hiányoznak, vagy ha idői és topografikus jellemzőik erősen eltérnek, akkor ez a nyelvi feldolgozás zavarára, sérülésére utal. Az agypotenciálvizsgálatok tehát tükrözik az afázias nyelvi korlátozottságokat.

23.2. Nyelvtani alapú magyarázatok és kapacitáselméletek

Az afázias jelenségek keletkezését magyarázó elméleteknek állást kell foglalniuk arról, hogy az agysérülés következtében előálló nyelvi zavar tulajdonképpen hogyan jön létre.

Ha például a beteg rendszeresen nyelvtani hibák, például szintaktikai, morfológiai, fonológiai vagy szemantikai hibák sorozatait produkálja, akkor lehetséges, hogy ez a mentális nyelvtan valamely komponense elvesztésének, sérülésének a következménye. Ekkor tehát a nyelvtan egyes moduljainak vagy szabálytípusainak az elvesztését, korlátozódását kell bizonyítani. Ezt tűzik ki célul a **nyelvtani alapú magyarázatokat** tartalmazó elméletek. Ilyen jellegűek például Grodzinsky (1995), Friedmann–Grodzinsky (1997) és Grodzinsky (2000) modelljei.

Egy másik lehetséges magyarázattípus a nyelvi zavarokra az, hogy a nyelvtan komponenseit aktiváló és működtető mentális programok korlátozódnak, például lelassulnak, összetevőik deszinkronizálódnak. E megközelítésmód szerint a nyelvtan és komponenseinek megfelelő tudása jelen van, de nem használható fel, mert a nyelvtant aktiváló, működtető programok – például egyes emlékezeti rendszerek – teljesítménye, kapacitása az egészséges esethez képest erősen lecsökkent (például Kolk 1995, Ullmann–Pancheva–Love–Yee–Swinney–Hickok 2004). Az ilyen típusú magyarázatot tartalmazó elméleteket összefoglalóan **kapacitáselméleteknek** nevezzük.

A nyelvtani alapú magyarázatok lényegében a kompetenciaelméletek körébe tartoznak, míg a kapacitáselméletek a performanciaelméletek egy változatának tekinthetők. Egy átfogó performanciaelméletnek azonban tartalmaznia kell a nyelvtan elméletét is (és mindazon mentális programok és tevékenységek elméletét is, mely a nyelvtantól elvezetnek az aktuális megnyilatkozás létrehozásához és feldolgozásához). A kétféle magyarázattípus tehát nem zárja ki egymást, sőt a legfontosabb problémák mindkét megközelítés alkalmazását megkívánják.

23.2.23.2.1. Példák nyelvtani alapú magyarázatokra: a mondatmegértés agrammatikus zavarai

Az afáziás betegeknél tapasztalható szintaktikai zavarokat leginkább Broca-afáziások esetében vizsgálták és összefoglalóan az „agrammatizmus” fogalmával jelölték őket. (Grammatikai zavarokkal egyébként a fluens (Wernicke-) afáziában is találkozunk). Az **agrammatizmus** a nyelv szintaktikai és morfológiai eszköztárainak, illetve azok valamely részrendszerének korlátozott elérhetőségét, alkalmazhatatlanságát jelenti. A tünetek betegenként változatosak lehetnek. Jelentkezhetnek a mondatok megértésében vagy a mondatok létrehozásában, de nem szükségképpen egyszerre mindkettőben.

A mondatmegértés tekintetében a szintaktikai korlátozottság azt jelenti, hogy az afáziás nem képes jól felhasználni a szintaktikai, morfológiai információkat a megértésben. Az agrammatikus tünetekkel rendelkező betegeknél különösen akkor támadnak nehézségeik, ha a megértendő mondatok „megfordíthatók” (reverzibilisek). Valamely mondat akkor tekinthető megfordíthatónak, ha azután, hogy az [+ élő] jegyű, főnévi szerkezeteket felcseréljük benne, még mindig értelmes marad. Például *A kutya rágja a csontotnem megfordítható: *A csont rágja a kutyát, ellenben A kutya kergeti a macskát megfordítható: A macska kergeti a kutyát* (lásd a **24.5.24.5.2. szakasz - A tudáslapú feldolgozás és a megértés összetevőinek rendje**. pontot). Az ilyen megfordítható mondatok megértéséhez fel kell tudni dolgozni azokat a szintaktikai-morfológiai információkat (szórend, esetjegy), melyek megjelölik az ágenst, a tárgyat stb., hogy „ki kerget kit”. Az aszintaktikus értést mutató vizsgálati személyek jobb teljesítményt nyújtanak azokban a megértési feladatokban, ahol „nem megfordítható” mondatokra van szükség, és romlik a megértési teljesítményük, ha a feladat „megfordítható” mondatok értelmezését kívánja meg.

23.2.23.2.2. Példák a kapacitáselméleti magyarázatokra: a mondatmegértés agrammatikus zavarai

Az agrammatikus tüneteket mutató betegek nyelvi nehézségei nem csupán a mondat típusától függnnek, hanem a megoldandó feladat jellegétől is. Linebarger, Schwartz és Saffran (1983) fedezte fel, hogy azok az afáziás vizsgálati személyek, akik a mondat-kép összeillesztési feladatokban, a „megfordítható” mondatokkal csak véletlen szintnek megfelelő eredményeket érnek el, igen jól teljesíthetnek, ha ugyanezeknek a mondatoknak a grammatikusságát, nyelvtani helyességét kell megítélniük.

Linebarger (1995) szerint két lehetséges módon magyarázható a megértés és a grammatikusság megítélése közötti teljesítménykülönbség. Az egyik magyarázat az, hogy a megértési zavar nem a szerkezet feldolgozása során lép fel, hanem akkor, amikor a szerkezet reprezentációját **le kell képezni** a szemantikai reprezentációra. A második lehetséges magyarázat: a **korlátozott munkamemória-kapacitás** hipotézise, amely szerint a mondatmegértés túlterhelheti az agrammatikus beteg feldolgozó memóriakapacitását, mivel a megértéshez mind a szerkezeti elemzés, mind annak a jelentésreprezentációra való leképezése szükséges. Viszont a csupán szerkezeti elemzést igénylő grammatikussági ítéletre elegendő kapacitás marad. A korlátozott-kapacitás feltevés előnye, hogy mivel a korlát mértéke változhat, ez felelőssé tehető a probléma súlyosságának változó fokaiért. Létezhet a munkamemória-kapacitásnak egyfajta változó korlátja, amely az egészséges emberek változó megértési teljesítményeit is magyarázza, nemcsak az afáziásokét. Az alábbi **23.4. szakasz - Magyar nyelvű afáziások grammatikalitási ítéletei: a nyelvtani jegyek és a nyelvi elemző-feldolgozó rendszer műveletei közti viszonyok**. pontban bemutatjuk és elemezzük magyar anyanyelvű Broca-afáziások teljesítményét a grammatikussági ítéletek alkotásában (Bánréti 1997).

Számos kutató gondolja azt, hogy az afáziás betegek esetében a kapacitásbeli korlát nem általános érvényű, hanem kifejezetten **a szerkezet analízására korlátozódik** (például Haarman-Kolk 1994). Ezt nemcsak az agrammatikus Broca-afáziásokra, hanem a fluens Wernicke-afáziásokra is igaznak tartják (Kolk 1995), vagy akár valamennyi megértési nehézségekkel küzdő afáziásra érvényesnek. Mások szerint a kapacitás-korlátozottság szelektív: Zurif és munkatársai (1993) például azt feltételezik, hogy az agrammatikus betegeknél a kapacitásbeli korlátozottság alapvetően a lexikális információkra vonatkozik: meggátolja azok gyors elérését.

Az idői elméletek vagy azt feltételezik, hogy a szerkezet analízása során a nyelvtani információknak a munkamemóriában való előhívása, aktivációja lelassult (Haarman-Kolk 1994, Kolk 1995, 1999, Kolk-Chwilla-Herten-Oor 2003, Swinney-Zurif 1995, Cornell 1995), vagy pedig azt, hogy a szerkezeti elemzés eredményei túlságosan gyorsan elvesznek, törölődnek a munkamemóriából, még azelőtt, hogy a szerkezeti és a lexikális információkat egymással integrálni lehetne (pl. Saffran 1990, Haarman-Kolk 1994, Martin-Saffran 1994).

23.2.23.2.3. A mondatprodukción agrammatikus zavarai

A mondatprodukción agrammatikus zavarainak három osztályát szokás megkülönböztetni. Az elsőbe tartoznak a **morfológiai zavarok**. Az agrammatikus betegek hajlamosak a szükséges morfológiai műveletek elhagyására, néha mással való helyettesítésére. Ez mutatkozik meg a formatívumok (pl. kötőszavak, névelők), a kötött morfémák (toldalékok, ragok, előljárók) használatában. Mindezekre szokás „zárt osztályú” morfológiaként hivatkozni, mivel egy adott nyelvben a számuk meghatározott, és nem a világ tárgyait, hanem a nyelvtani viszonyokat jelölik (lásd a **4.3. szakasz - Nyitott és zárt osztályok**. pontot). A „nyitott osztályú” szótár elemeit (a tartalmas szavakat) a beteg viszonylag jól megőrzi. Megnevezési feladatokban azonban a Broca-afáziásoknak több nehézségük van az igékkel, mint a főnevekkel, míg számos anómiás beteg éppen ellenkező nehézségekkel küzd, és a fluens, Wernicke-afáziásoknak is több nehézségük akad az igékkel, mint a főnevekkel (Berndt–Caramazza–Zurif 1983).

A produkció zavarainak második osztályát **szerkezeti jelenségek** adják. Az agrammatikus betegek a nyelvtani formák, szerkezetek meglehetősen szűk körét alkalmazzák, általában kijelentő mondatokat használnak a szokványos szórenddel. Ritkán produkálnak mondatbeágyazásokat, nagyon kevés bővítményt használnak (kevés határozót, opcionális igevonzatot stb.).

A zavarok harmadik osztálya a beszéd lelassulása és töredezett volta (**nem folyékony**, non-fluens a beszéd). Például Saffran (1990) körülbelül percenkénti 30 szavas beszédgyorsaságot figyelt meg agrammatikus betegeknél, míg a normál kontrollszemélyekre 130 szavas arány volt jellemző.

23.2.23.2.3.23.2.3.1. Az agrammatikus mondatprodukción: nyelvtani alapú magyarázatok

Hagiwara (1995, 1999) a Minimalista Program (Chomsky 1995, 1999, 2001) keretében javasol egy magyarázatot. Hagiwara elmélete szerint az agrammatikus produkciót a szintaktikai fastruktúrán belüli funkcionális kategóriák károsodása okozza. A funkcionális kategóriák a szintaktikai szerkezet azon csomópontjai, amelyek a nyelvtani funkciókat hordozó morfológiát dominálják. Az AGR (= *agreement*) csomópont például az igei egyeztetés morfológiáját, a C (= *complementizer*) csomópont pedig a beágyazott mellékmondatot bevezető kötőszókat dominálja (*hogy, ha, mert* stb.). Minden ilyen csomópont a szintaktikai fastruktúra egy bizonyos szintjén helyezkedik el. A C csomópont magasabban van a szintaktikai fastruktúrában, mint az AGR csomópontok. A betegek nyelvi korlátozottsága úgy jellemezhető, mint a szintaktikai fastruktúra **egy bizonyos szintjén** fellépő zavar. Azok a nyelvtani morfémák, amelyek a kritikus szint **alatti** csomópontoktól függenek, a betegnél megtartottak, míg azokat a morfémák, melyek a kritikus szintnél **magasabb** csomóponttól függenek, már korlátozottak. Hagiwara kimutatta, hogy például a japán agrammatikus betegek nem hagyják el a tagadó kifejezést, mert ez a viszonylag alacsony szinten levő NEG csomóponttól függ. Elhagyják viszont a mondatbevezető kötőszavakat, mert ezek a szintaktikai fastruktúrában lényegesen magasabb szinten levő C csomópontoktól függenek.

Hagiwara a nyelvtani leírás és a feldolgozási kapacitás között a következő összefüggést tételezi fel. Azok a szerkezetek, amelyeket a szintaktikai fastruktúrában alacsonyabb szintű csomópontok dominálnak, rövidebb idő alatt elvégezhető felépítő műveletet kívánnak meg. A lexikális egységeket összekapcsoló, szerkezetépítő műveletnek tehát kevesebb lépést kell elvégeznie, mert alacsonyabb szinten levő csomópontokat kell megépítenie. Ez az agrammatikus betegek számára gazdaságosabb és könnyebb. Tehát az agrammatikus betegeknél a szerkezetépítő műveletek elvégzésére vonatkozó kapacitás korlátozódik, és ennek mértékétől függ, hogy a szintaktikai fastruktúra mely szintjén válnak a funkcionális kategóriák számukra hozzáférhetetlenné. Friedmann–Grodzinsky (1997) olyan héberül beszélő afáziás betegről számol be, aki a mondatismétlési és mondat-befejezési feladatok során az alany-ige egyeztetés morfológiájában szinte egyáltalán nem követ el hibákat, míg az ige idői egyeztetése, inflexiója során sok hibát követ el (például nem illik össze az időhatározó jelentése és az ige idői inflexiója). Friedmann és Grodzinsky magyarázata az, hogy a szintaktika fában az AGR csomópontok alacsonyabb szinten helyezkednek el (ezek a betegek számára elérhetőek bizonyultak), viszont az ige idői morfológiáját domináló T (= *tense*) csomópont a szintaktikai fastruktúrában magasabb szinten van (és az adott beteg számára nem elérhető). Ennek a betegnek a deficitje tehát a T szinten van. Friedmann és Grodzinsky feltételezi: ha valamely betegnek egy adott csomópont tekintetében károsodása van, akkor a szintaktikai fastruktúrában az ennél magasabb szintek csomópontjai is elérhetetlenek lesznek. A fastruktúra megépítésekor ugyanis az egyeztetésekhez szükséges az ige felfelé mozgása bizonyos csomópontokon keresztül, de az ige nem mehet át a „károsodott” csomópontokon.

23.2.23.2.3.23.2.3.2. Az agrammatikus mondatprodukción: kapacitáselméleti magyarázatok

Haarmann és Kolk (1994) valamint Kolk (1995, 1999) egyaránt amellett érvel, hogy a produktív nehézségek a belső szintaktikai feldolgozás sebességének lelassulása miatt jelentkeznek, ahogyan a megértésnél is. Kétféle idői korlátozottságot mutatnak ki: a szintaktikai szerkezetre vonatkozó információk vagy túlságosan lassan aktiválódnak, vagy túlságosan gyorsan elvesznek, törlődnek a munkamemóriából. Ez a szintaktikai fastruktúra részeinek deszinkronizációjához vezethet. A szinkronitást, tehát a fastruktúra összetevőinek időben való felépítését és egyidejű megtartását a memóriában annál nehezebb elérni, minél bonyolultabb frázisszerkezetet kell létrehozni. A grammatikai morfológia korrekt előállításához más fajta szinkronitást is megkíván: a szintaktikai hely (*slot*) (például névelő-hely vagy eset-hely) és a lexikális elem (pl. *az*, *egy* vagy a *-nak/-nek*) közötti szinkronitást. Amennyiben a szintaktikai helyek megnyitása lelassult és késik, akkor a várományos lexikális elem a munkamemóriában már csökkent aktivációjú lesz, mire a megnyitás megtörténik, és elmarad a hely és a lexikális elem integrációja. Az agrammatikus beszédprodukciónál jellemző morfológiai hibák változékonysága úgy magyarázható, hogy azok a szintaktikai helyek, melyek viszonylag komplexebb szintaktikai fastruktúrában vannak, később nyithatók meg. Például a többes számot jelölő inflexió helyének megnyithatósága függ attól, hogy főnévi szerkezetről van-e szó, vagy igéről. A főnévi szerkezet esetében a többes inflexióhoz szükséges struktúra egy NP szerkezete. Az ige többes száma esetében viszont egy S (Mondat) csomópont megépítése szükséges. Ezért a produktívban a többes főnévi inflexió könnyebb, mint az igei inflexió. Kolk (1995) szerint minél nagyobb a komplexitás mértéke, annál nagyobb a szintaktikai fastruktúrán belül a deszinkronizáció esélye. Ezért a „morfológiai” és „szintaktikai” agrammatizmus közötti különbség fokozati kérdés. Az agrammatikus afáziások az egyszerű szórendet részesítik előnyben, mert az összetettebb struktúra előállításához többlet feldolgozási idő szükséges.

Az adaptációs stratégiák szerepe

Az agrammatikus afáziások kötetlen beszélgetés során produkált beszéde nagymértékben különbözik a kötött feladatok, mint például képek leírása, megkezdett mondatok befejezése stb. során mutatott beszédüktől. A szabad beszédben figyelhető meg a funkciószavak, formatívumok elhagyása. A kötött feladatokban ellenben az elhagyások száma csökken, és a funkciószavak hibás helyettesítéseinek a száma növekszik: a beszéd agrammatikusból paragrammatikusvá válhat (Kolk 1995). A magyarázat az adaptációs stratégiákban keresendő. A spontán beszédben a betegek mondanivalójuk szintaktikai összetettségét korlátozott kapacitásukhoz **igazítják**. A szintaktikai formák összességéből kiragadnak egy alkalmazott, amelynek létrehozásához korlátozott mértékű kapacitás is elegendő: például az ellipszisek, kihagyások repertoárja ilyen. Ezt az egészséges beszélők akkor használják, ha nagyon „tömörök” akarnak lenni (pl.: *Két kávét! Minden fizetve!*). A szabályos ellipszisek jellemzői és az agrammatikus beszéd morfoszintaktikai jellemzői jórészt egybeesnek. A mondatprodukciónál tehát az afáziások alkalmazkodni, **adaptálódni próbálnak** kapacitásbeli korlátozottságukhoz. Lehetséges, hogy éppen ennek eredménye az akadozó, lassú (non-fluens) beszéd is.

23.3. Neurolingvisztikai vizsgálatok magyar nyelvi anyagon

A magyar többé-kevésbé „szabad frázissorrendű”, agglutináló nyelv (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998: 17–185). Ugyanakkor a frázisokat (szószerkezeteket) képező szavak sorrendje az egyes szószerkezeteken **belül** szigorúan kötött. Mindehhez az alany–ige, a tárgy–ige egyeztetéseket, az idői egyeztetéseket, valamint az igei vonzatok funkcióit jelölő, gazdag morfológiai rendszerek társulnak. Így a magyar nyelvi adatanyagokban rendkívül érdekesen és látványosan mutatkoznak meg a **disszociációk**: az afázia körülményei között éppen maradt és a sérült nyelvi részrendszerek szétválásai, elkülönülései.

A neuropszichológusok gyakran alkalmazzák a következő két módszertani elvet:

- a. Amennyiben az X kognitív képesség elveszett, és az agynak egy R területe sérült, akkor az X funkció ellátását valószínűleg az R terület végzi.
- b. Amennyiben az X kognitív képesség elveszett, az Y kognitív képesség pedig megmaradt, akkor lehetséges, hogy X és Y funkcionálisan különálló képességek. Ha pedig egy másik esetben (egy másik agysérült betegnél) a fordítottját tapasztaljuk: az Y képesség veszett el, és az X képesség maradt meg, akkor valószínűleg az agy különböző területeihez kapcsolhatók. Ez az ún. **kettős disszociáció** fontos érv X és Y képességek függetlensége mellett (Linebarger–Schwartz–Saffran 1990, Grodzinsky 1995, Linebarger 1995, Frazier–Flores d’Arcais–Coolen 1993).

Az *a)* elv természetesen kockázatos. Néha az *X* kognitív képesség egy szükséges eleme lokalizálható az *R* területre, más elemei pedig az *R* területen kívüliek. Amennyiben az *R* terület megsérül, az *X* funkció akkor is elveszhet, ha más elemei működőképesek maradnak. Ebben az esetben tehát nem következtethetünk arra, hogy *X* teljes egészében az *R* területen található. A kiesés megtörténhet azért is, mert az *X* egy szükséges alrendszere található az *R* területen, vagy pedig azért, mert az *R* terület olyan pályát tartalmaz, amelyen keresztül az *X* funkciót alkotó modulok (alrendszerek) a működésükhöz szükséges információt kapnak. Hasonló fenntartásokat fogalmazhatunk meg a *b)* elvvel kapcsolatosan is.

Mindezeket szem előtt tartva is érdemes a nyelvi képességek szelektív megőrzésének–elvesztésének eseteit megvizsgálni. A magyar nyelv típusa erre nagyon alkalmas.

23.3.23.3.1. Morfológia

A magyar nyelv gazdag morfoszintaktikai eszköztárral rendelkezik (lásd a **3. fejezet - Alaktan.** fejezetet). Az ilyen nyelvek érdekes felismerésekre adnak lehetőségeket az afáziás korlátozottságokkal kapcsolatban. MacWhinney–Osman-Sági–Slobin (1991) például magyar és török afáziásoknál vizsgálták a tárgyeset-jelölők használatát mondatinterpretációs feladatokban. Azt találták, hogy a tárgyrag mint értelmezési támpont felhasználhatósága afáziásoknál erősen romlik. A magyar Broca- és Wernicke-afáziásoknál az esetjelölő – amely a vizsgált nyelvben kulcsfontosságú mondatanalizálási eszköz – sokkal inkább sérült volt, mint a vizsgált angol betegek esetében az angol nyelvtanon belül hasonló fontosságú szórendi információ. Az esetjelölők használata magyar és török afáziások esetén erősen lecsökkent. Amikor az esetjelölő nem volt visszanyerhető az afáziások számára, akkor a magyar vizsgálati személyek az **főnév-ige-főnév** sorrendet tartalmazó mondatokra egyértelműen **alany-ige-tárgy** interpretációt adtak, míg az **ige-főnév-főnév** sorrendet tartalmazó mondatokra, ahol az **első főnév** 'nem élő' jegyű volt, az **ige-tárgy-alany** értelmezést adták.

MacWhinney–Osman-Sági (1997) szerint a mondatfeldolgozásban a magyar anyanyelvű Broca-afáziások az esetragokat és az egyeztetési toldalékokat korlátozottan ugyan, de képesek működtetni, míg a magyar anyanyelvű Wernicke-afáziások jóformán képtelenek felhasználni az esetragkészletet és az egyeztetési toldalékokat a mondatfeldolgozásban. Képtelenek ugyanis a morfológiai jelölőket feldolgozni.

A mondatprodukción és a szóprodukción is nagyon gyakori a morfológiai eszköztár korlátozottsága a magyar afáziásoknál. MacWhinney–Osman-Sági (1991) az esetragok használatában produkált hibákat vizsgálta magyar Broca- és Wernicke-afáziásokkal. 14 beteget vizsgáltak, 5 Wernicke- és 9 Broca-afáziást. A betegek képről alkottak mondatokat. A produkált hibák alaptendenciája az volt, hogy a betegek elhagytak ragokat. Az elhagyások sokkal gyakoribbak voltak, mint a hibás raghelyettesítések, fölösleges raghasználatok. A ragok elhagyásának megoszlása MacWhinney–Osman-Sági (1991) alapján:

23.1. táblázat -

A megkívánt forma	A ragok elhagyása	
	Broca-beteg	Wernicke-beteg
akkuzatívusz	22%	13%
datívusz	18%	30%
helyragok	7%	13%

Érdekes, hogy a kétféle afázia között nem volt nagy különbség a ragok elhagyásában. MacWhinney és Osman-Sági szerint ebben szerepet játszik az, hogy a magyarban az esetek és esetragok jó része nemcsak jólformáltsági feltételekkel van szabályozva, hanem szemantikailag is motivált.

Dressler–Stark–Pons–Kiefer–Kiss–Mészáros (1996) egy német-magyar összehasonlító vizsgálat keretében elemezte két Broca-afázis teljesítményét célzott morfológiai feladatokban. Teszteredményeik szerint az afáziások elsősorban olyan produkciós és megítélési hibákat követtek el, melyek a szűk érvényességi körű, alacsony produktívus morfológiai tövekkel voltak kapcsolatban. A hiba forrása az volt, hogy a betegek tévesen az alapszabályokat alkalmazták a speciális morfológiai szabály helyett. Vagyis a nem áttetsző (nem

transzparens) morfológiai formák nehezen kezelhetők az afáziások számára. Néhány példa Dressler *et al.* (1996) alapján:

23.2. táblázat -

Hibatípus:	Inger:	Hiba:	Helyes:
Kihagyás	eper	eperek	eprek
elmaradása	kazal	kazalak	kazlak
Allomorfok	körmök	körm	köröm
keverése	szélmalmok	szélmalm	szélmalom
Szótári tő	mazsola	mazsolas	mazsolás
hibás képzése	hó	hós	havas
Hibás alak	étterem	étteremek	éttermek
elfogadása	ököl	ökölök	öklök
lexikális	korom	koromos	kormos
döntésben	szorgalom	szorgalomi	szorgalmi

A magánhangzó-illeszkedési szabályok viszont, amelyek szorosan kapcsolódnak a magyar nyelv típusához (lásd a **2.1.2.1.1. szakasz - A magánhangzó-harmónia.** pontot), sértetlenek maradtak a vizsgált afáziásoknál. MacWhinney és Osman-Sági (1991) is a magánhangzó-illeszkedési szabály megőrzöttségét találta az afáziásoknál. Érdekes, hogy Pléh-Vinkler-Kálmán (1997) és Pléh (2000) szerint a gyermekeknél hasonlóképpen igen ritka a magánhangzó-illeszkedési szabályok megsértéséből adódó hiba. Pléh (2000) szerint ha vannak hibák, akkor azok inkább az illeszkedést teremtik meg ott is, ahol normatívan nincsen meg (*tudnák* versus *tudnék*).

Kiss Katalin (1997) a vonzatszerkezetet és a morfológiai összetettséget vizsgálta két Broca-afáziás képekkel kiváltott produkcióiban. Egyik eredménye az volt, hogy az afáziások a morfológiailag egyszerűbb, egy argumentumú igéket produkáltak a legnagyobb mennyiségben. Jóval kevesebb volt a tranzitív igék száma és elenyésző volt a produkált három argumentumú igék mennyisége. Vagyis a morfológiai összetettségnek és az argumentumok számának növekedésével csökkent a produkált igék száma. Egy argumentumú igék mellett 39,6% volt a helyes, teljes részmondattal válaszolás, a két és három argumentumúaknál viszont csak 6,3%, illetve 3,8%. A legtöbb nehézséget az irányjelölő mozgásigék produkciója okozta. Az adatok azt mutatják, hogy az ige argumentumszerkezetének összetettsége és a morfológiai komplexitása egyaránt szerepet játszik az afáziások számára aktiválható igék tekintetében.

23.3.23.3.2. Mondattan

A magyarban a szó szerkezeteknek a mondatban betöltött nyelvtani funkciói és tematikus szerepei nem a szó szerkezetek lineáris sorrendje révén, hanem elsősorban morfológiai eszközökkel kódoltak, főleg az esetragoknak a főnévi szerkezetekhez, rövidítve: az NP-khez csatolásával. A magyar nyelv morfológiai eszköztára, melynek szintaktikai szerepe is van, köztudottan nagyon gazdag (lásd a **3. fejezet - Alaktan.** fejezetet). Kálmán (1985) szerint az igék által a főnevekre kirótt lehetséges alkategorizáció legalább 17 nyelvtani esetet foglal magában. A 17 esetet a felszíni esetragformák 38 morfofonológiai változatával fejezhetjük ki a főnévi paradigmában. Ezekhez társul a többesjelölő *-k* és az egyes számot jelölő zéró, van 12 birtokos szuffixum, amelyek a birtokos személyét és számát és a birtok számát is jelölik. A végesalakú igék toldalékai egyeztetve vannak az alanyi NP személyével és számával és a kontextustól függően lehetővé teszik a tárgy személyének meghatározását is. Az igei toldalékok egy másik csoportja az igeidőket és az igemódokat

jelöli, egyes és többes számban, három-három nyelvtani személyre. A tranzitív igék végződéseit az alanyon kívül egyeztetni kell a tárgyi NP határozottságával/határozatlanságával.

A mondatokhoz kapcsolódó hangsúlymintázatoknak a magyarban legalább három fő típusa van. Különböző hangsúlymintázata van a semleges, a fókuszált (korrektív, illetve kontrasztot jelentő) mondatoknak, valamint az emfatikus mondatoknak. Semleges (neutrális) intonációjú mondatokban minden fő szintaktikai összetevő nagyjából egyenlő szintű nyomatékot hordoz (lásd a **2.3.2.3.3. szakasz - Az irtóhangsúly.** pontot). Az ilyen típusú mondatok az SVO szórendi típus egyes vonásait is felmutatják a szabad frázisrend kereten belül (Bánréti 1994). Ami a fókuszált mondatot illeti, valamely XP összetevő szintaktikai pozícióját a következő két elv kölcsönhatása szabályozza: az XP összetevő diskurzusfunkciója (*adott, ismert, új szembeállított*, stb.) – ez a Topik és Fókusz terminusokkal írható le –, és az XP összetevő logikai hatóköre (kvantor, operátor, predikátum; l. É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998: 17–185). A fókuszált mondatban az első erős nyomatékot hordozó összetevő vagy az ige, vagy az ígét közvetlenül megelőző XP (ez utóbbi esetben az XP Fókusz pozícióban van és fókuszált elemként interpretáljuk). A fókuszált mondatípust a beszélők olyan információk közvetítésére alkalmazzák, amelyek feltehetően ellentmondanak a hallgató elvárásainak vagy helyesbitik őket. A semleges mondatok nem járnak ilyen korrekciókkal.

23.3.23.3.2.23.3.2.1. Nyelvtani feldolgozás mondatisméltési feladatokban

A vizsgálati személyek azt az instrukciót kapják a feladatban, hogy a magnószalagról hallott mondatokat lehetőleg változatlan formában ismételjék meg. A vizsgálati személy: 37 éves, férfi, a sérülés helye: bal fronto-parietális. A vizsgálati személy teljesítőképessége rávilágít a kezdeti szerkezetépítő műveletek sajátosságaira. A megisméltendő **célmondatokhoz képest** lehetséges számára:

- a célpredikátum osztályának közelítése; esetkeretének előhívása;
- ha a célpredikátum helyett egy másikat hív elő, akkor ez a célpredikátumot is tartalmazó szemantikai és szintaktikai osztály tagja és az így előhívott predikátum ragjai megfelelnek a célpredikátum esetkeretének;
- hiányzó predikátum esetén az elemző leáll; nem képes például pusztán felsorolni a célmondatbeli főnévi szerkezeteket, NP-eket;
- a beteg képes a predikátum argumentumkeretéből egy argumentumhely tartalmaz, fonológiai-lexikális kitöltésére, az eredetivel azonos (vagy nagyon hasonló) szelekciós megkötésekkel;
- a beteg által ki nem töltött, üresen hagyott argumentumhelyekről való tudás megmutatkozik további keresési kísérletekben. Ezek során a hiányzó argumentum esetragját említi a tartalmazó szó nélkül, illetve az esetragokat névmásokhoz vagy neologizmusokhoz kapcsolja.

Néhány példa következik a mondatisméltési tesztből. A célmondatok neutrális intonációjúak voltak. K: jelzi a vizsgálatvezetőt (a kérdezőt), aki a megisméltendő mondatokat mondja, V: jelzi a vizsgálati személy válaszait:

23.3. táblázat -

(1)	K: Péter beszélgetett Marival.
	V: Péterrel beszél.inná...val.
(2)	K: Marival találkozott János.
	V: Marival. beszélgetett volna vele... Ő beszélgetett vele.....Marival.
(3)	K: Mari megcsinálta az ágyat és lefeküdt.
	V: Mara...Mara...Mara... mmmmmmm
(4)	K: Sándor küldött egy képeslapot Marinak.

	V: Sándor jött... és akkor írta... azt... és azt... akkor... ment hozta. a... mi az, a... mit?
	K: Képeslap!
	P: Épetlapot, képeslapot édeslapot.
	K: Mit csinált vele?
	P: Képeslapot adott a kis gyerekeknek, adott oda és...és akkor ment haza.

23.3.23.3.2.23.3.2.2. A mondatisméltési teszt elemzése

Betegünk válaszaiban olyan stratégiát követett, melyben megkísérelte összerendezni 1. a hallott mondathoz általa rendelt szemantikai interpretációt, 2. a hallott mondat eredeti szintaktikai szerkezetét, és 3. mindezt az eredetivel lehetőleg azonos fonológiai formában. A (4) megnyilatkozásban a *Sándor küldött egy képeslapot Marinak* mondatot próbálta megismételni. Több, részben hibás újraindítást végzett, de a választott lexikális egységek szemantikai kapcsolatban voltak a szándékozott jelentéssel. Először a *jött* igét használta, amely szemantikailag mozgást jelentő ige, ez a jegy a *küld* jelentésének is összetevője (vö.: *küld* → *előidézi a helyváltoztatást*), de a *jött* intranszitiv, szemben a *küld*-del. Majd az *írta* igét alkalmazta, amely már tranzitív ige és a hozzákapcsolt 3. személyű személyrag a határozott tárgyat jelölő tárgyas ragozási paradigma tagja. Ez tehát helyesen tranzitív, de közelebb áll szemantikailag a *képeslap*-hoz, mint a *küld*-höz. Azonban a beteg nem volt képes előhívni a *képeslap*-ot magát. A *képeslap* tárgyeset-ragját (-t) többször említette, de a tartalmas szó (a *képeslap*) **nélkül**. A tárgyeset ragját névmásokhoz kapcsolta (*az-t, mi-t*). Azután a *ment* igével próbálkozott (amely, itt helytelenül, intranszitiv). Majd a *hozta* igealakot említette (ezt is tárgyas ragozásban, ami határozott tárgy jelenlétére utal). A *hozta* ige mind szintaktikailag, mind szemantikailag közel áll a *küld*-höz. De ekkorra már a beteg képtelen volt visszaemlékezni, hogy milyen tartalmas szó lehetett a tárgy. Ezután a tesztelést végző személy segítőtleg közbeszólt: *képeslap*, így a beteg ismét hallotta az eredeti főnevet, de alanyesetben, zéró raggal. Erre olyan nem létező szavakkal válaszolt, amelyek mindegyike a tárgyeset ragjával volt ellátva (*épetlapot* stb.). Majd egy eszközhatározói ragot tartalmazó névmást hallott a vizsgálótól (*Mit csinált vele?*). Erre is a tárgyeset ragjának említésével reagált, de ekkor már képes volt az eredeti tartalmas szót is megismételni és a tárgyeset ragját hozzákapcsolni e tartalmas szóhoz (*képeslapot*).

Említettük, hogy a magyar nyelvnek nagyon gazdag főnévragozási rendszere van. Érdekes, hogy betegünk **tisztán** ragozási hibát nem követett el a mondatisméltési tesztben. Ha megközelítette a célige **osztályát**, akkor annak a felszíni esetragkeretét is elő tudta hívni. A beteg válaszai az esetragok és a tartalmas NP-k (= főnévi szerkezetek) elérése közötti **aszinkronitást** tükrözték. A (4) megnyilatkozás-sorozatban láthatjuk, hogy a beteg válaszaiban a főnevek felszíni esetragjai hamarabb voltak említve, mint maga a főnév (az esetraggal egybekapcsolva). Ezt látjuk a (4)-ben például a tárgyrag és a *képeslap* előhívása közötti időviszonyban. Hasonló viszonyt figyelhetünk meg a (4)-ben a részeshatározói esetrag (-nak/nek) előhívása és a *Mari* főnév előhívása között. A beteg megismétli a részeshatározói esetragot, de nem képes az eredeti lexikális egységet (*Mari*) hozzákapcsolni, helyette találmányra választ egy másik, egyébként alkalmas lexikális egységet (a *gyerekeknek*).

Az esetragok és a tartalmas NP-k elérése közötti időbeli aszinkronitás mutatkozik meg az (1) mondat (*Péter beszélgetett Marival*) ismétlésében is. Az első NP alanyesetben áll, amit zéró rag jelöl, míg a második NP az eszközhatározói eset ragjával van ellátva (*Mari-val*), mondatvégi helyzetben. A beteg olyan megnyilatkozást produkált, amelyben az első NP volt az eszközhatározó esetragjával ellátva (*Péter-rel*), míg az utolsó NP-t egyáltalán nem is említette. Azt mondhatjuk, betegünk az **utolsó** NP esetragját kapcsolta az **első** NP-hez. A **később** hallott esetvégződést hívta elő és kapcsolta a **korábban** hallott NP-hez.

A (2) példában (*Marival találkozott János*) a célmondat kezdő NP-je volt eszközhatározói raggal ellátva (*Mari-val*) és a mondatzáró NP volt alanyesetben, zéró raggal jelölve (*János*). Betegünk első próbálkozásában megismételte az eszközhatározói raggal ellátott mondatkezdő NP-t (*Mari-val*). Nem volt képes viszont az alanyesetben álló, mondatzáró NP-t előhívni, helyette produkált egy eszközhatározós esetben álló névmást; azaz az előhívott eszközhatározói ragot a névmáshoz csatolta (*vel-e*). Második próbálkozásában a beteg képes volt a megfelelő esetvégződést előhívni, de a tartalmas NP nélkül: egy zéró ragos, tehát **alanyesetbenálló** névmást produkált (*ő*), majd egy, az eszközhatározói raggal ellátott névmást produkált (*vel-e*), míg végül, egy kis szünet után, megismételte az eszközhatározói raggal ellátott tartalmas NP-t. Összegezve: a második próbálkozás végére

betegünk a megismétlendő ige teljes felszíni esetragkeretét (NP-alanyeset, NP-eszközhatározó-eset) létrehozta. Próbálta az esetragokat NP-khez kapcsolni, e folyamat során névmásokat használt (alanyesetű és eszközhatározós alakokat egyaránt). Képes volt az **előbb** hallott esetragot az előbb hallott NP-hez kapcsolni. Képes volt egy **később** hallott esetragot előhívni, de nem volt képes ezt egy **később** hallott NP-hez hozzákapcsolni.

A mondatisméltési teszt azt is mutatja, hogy a szintaktikai elemző addig nem haladhatott tovább, amíg az igét nem hívta elő a beteg. Ezt jelzi a (3) példa. A célmondat két mellérendelt, különböző esetkerettel rendelkező igét tartalmazott. A beteg egyik igét sem volt képes előhívni és ekkor a célmondatban szereplő főnevek pusztá felsorolása sem volt lehetséges. Az ige hiányában semmilyen ragozást nem használt (lásd (3)). Az egész tesztre igaz, hogy a beteg ugyanazon mondatban sohasem hibázott egyszerre az ige megválasztásában és a ragozásban is. Ez egybevág azzal a feltevéssel, hogy a beteg elsősorban az ige által kijelölt felszíni esetragkeret feldolgozására igyekezett támaszkodni.

23.4. Magyar nyelvű afáziások grammatikalitási ítéletei: a nyelvtani jegyek és a nyelvi elemző-feldolgozó rendszer műveletei közti viszonyok

Az agrammatikus Broca-afáziások képesek bizonyos mondatok nyelvtani helyességét, grammatikusságát jól megítélni, olyan mondatokét is, amelyeket nem tudnak helyesen létrehozni sem spontán beszédben, sem a mondatisméltési feladatban. A jelenség magyarázata a szintaktikai és lexikális elemző műveleteknek a Broca-afázia esetében feltételezhető aszinkronitásában rejlik.

A grammatikalitás megítélése olyan tesztfeladat, amelynek során az afáziás beteget arra kérjük, hogy ítélje meg a hallott mondatok nyelvtani helyességét: jól formált vagy rosszul formált a prezentált mondat. (Előzőleg természetesen tisztázni kell, hogy nem stilisztikai vagy nyelvhelyességi ítéleteket kérünk, hanem a grammatikai forma helyességének megítélése a feladat. Általában semleges stílusértékű nyelvi anyagot használunk.) Tesztjeinkben megpróbáltuk a magyar nyelv néhány jelentős tulajdonságát lefedni. A tesztanyag a következő szabályokra, területekre vonatkozott: az ige által megkövetelt főnévi esetragok, az ige toldalékainak egyeztetése az alannal és tárggyal személyben, számban és a tárgy határozottságában, szórend, a referenciális függőségek, V-anafora, VP-anafora, a lexikális jegyek egyeztetése és mások.

Összesen hat magyar agrammatikus afáziást teszteltünk, köztük azt a beteget, akit már a mondatisméltési feladat kapcsán bemutattunk. A betegek a klinikai tesztek szerint az agrammatikus tünetegyüttes kategóriájába estek. Dominánsan agrammatikus afázia volt a diagnózisuk a Western Aphasia Battery (Kertesz 1982, Osman-Sági 1991) tesztben elért teljesítményük alapján, és a klinikai beszédspecialisták értékelése szerint is. A vizsgált személyek adatai:

Életkor: 47, nem: nő, a lézió helye: bal fronto-temporális.

Életkor: 37, nem: férfi, a lézió helye: bal fronto-parietális.

Életkor: 59, nem: férfi, a lézió helye: bal oldali insula és középső temporális gyrus.

Életkor: 54, nem: férfi, a lézió helye: bal középső cerebrális artéria disztribúció.

Életkor: 47, nem: férfi, a lézió helye: bal fronto-temporális.

Életkor: 52, nem: férfi, a lézió helye: a bal parietális, amely az insula-ra is kiterjed.

Mindegyik személy jobbkezes volt.

Illusztrációképpen bemutatunk egy részletet a 2. beteg lejegyzett spontán beszédéből:

Vizsgáló:

Mi történt magával?

Vizsgálati személy:

Volt egy ágy, amin fek..vagy nem hanem.. állt.. hanem fek.. feküdt és egyszercsak ujjamban nézem, így mi fordult meg?.. nem ttudo, hogy mi van? És akko így néz.. nézem jo..jo.. nem bírom mozdítani. Nem bírtam egysz ..akkor megmozdulok a kézzel.. azt vá.. vártam, a nem

mozdulni a kezem meg a testem. Es nem tud, hogy mi van! Egy olyan fél perc.. vagy nem.. egy órára,.. hogy hát mondom, várni nem kellni kellni,.. kell egy orvos. És meg...beszéltük, hogy.....hát ugye az is, meg a másik is...mer ..mintha máskor szóval mindig a fár.. háztól lejjebb, ott van a kórház... Vittig úgy van ismerek pár or.. vo ..., hogy mindig, mindig, oda jártál,.....megismert, elismertem de mondom várjunk. De nem mehet így, és akkor rihtig másnap,.. Vagy nem! Hanem más, nem jól mondom, hanemszóval átmentünk az izébe,.....tehát így konkrétan...a.. olyan kényelemre már megmondani..na. Egy bizonyos réteg, egy olyan....fél-háromnegyed tíz, tíz óra fele amikor már éreztem..na. És aztán el is vertek el is vertek (a szándékolt szó: el is vittek)

Vizsgáló:

Mi a szakmája?

Vizsgálati személy:

Autószerelőt..., ezt mondtam. De nem ízéltem mert nem tudtam hova. Nem tudtam elhelyezkedni. Hol... -hol... indulni.. indulok.

(Mészáros Éva lejegyzése – Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet)

A grammatikussági döntési tesztben arra kértük a vizsgálati személyeket, hogy ítéljenek meg mondatokat: jól formáltak vagy rosszul formáltak? Adtunk előzetesen példákat: *A gyerek látja őt* jól formált mondat, míg a **A ggyerek látja én* rosszul formált mondat.

A tesztanyagot hangkazettáról játszottuk le vagy élőbeszédben prezentáltuk. Az instrukció ez volt: „Kérem, mondja meg, hogy a következő mondat helyes vagy helytelen!” Arra kértük a betegeket, hogy gyors válaszokat adjanak, „ahogy érzik”, és nem kértünk semmilyen magyarázatot. Az intonációs minta tekintetében minden feladatbeli mondatot neutrális intonációban adtunk meg, kettőt kivéve: ezek a **Mondatátszövődés** és a **Fókuszálhatatlan mondatathatóró a fókuszban** feladatok voltak, melyek a fókuszált mondatok hangsúly- és intonációs mintáját mutatták. Minden teszt 14 elfogadható és 14 nem elfogadható mondatból állt (összesen tehát 28 mondatból). Az elfogadható és a nem elfogadható mondatok egymással minimálpárokat alkottak a tesztben. Minden minimálpár egy bizonyos szintaktikai konstrukciós kategóriát képviselt. Az ítéletek kifejezték, hogy a páciensek képesek-e érzékelni a minimálpár tagjai közötti szembenállást. Mivel a minimálpár egyik tagjáról hozott grammatikalitási ítélet maga után vonja a másik tagra vonatkozó döntést is, ezért a minimálpár tagjait távol helyeztük egymástól. Tehát más minimálpárok elemei választották el az összetartozó tagokat (pl. az első, jólformált mondatnak az elfogadhatatlan párja a hetedik volt a listán). Így a minimálpárok összetartozó tagjait más típusú mondatok választották szét. A minimálpárok összetartozó tagjai közötti közbülső mondatok átlagos száma hat volt. A legnagyobb távolság nyolc egység, a legkisebb négy egység volt. Minden vizsgált személyt ötször teszteltünk. Minden tesztben különböző (bár egyforma gyakoriságú) szavakkal töltöttük ki a mondat szerkezeteket, de magát a mondatstruktúrát nem változtattuk. Az 5 tesztben a 6 beteg minden egyes mondat típusra 30 grammatikalitási ítéletet produkált. A hezitálásokat nem vettük figyelembe. Az ítéletek megoszlását az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. táblázat - A grammatikalitási ítéletek megoszlása

Feladatok	Grammatikus mondatok		Agrammatikus mondatok	
	Ítélet:		Ítélet:	
	Helyes	Téves	Helyes	Téves
KÖNNYŰ FELADATOK				
Vonzat + rag	30	0	30	0
V-anafora	30	0	30	0
Anafora-egyeztetés személyben és számban	30	0	30	0

Feladatok	Grammatikus mondatok		Agrammatikus mondatok	
	Ítélet:		Ítélet:	
	Helyes	Téves	Helyes	Téves
NEHÉZ FELADATOK: SZISZTEMATIKUS TÉVEDÉSEK				
Mind a három vonzat az ige előtt	30	0	2	28
Kölcsönös névmási anafora egyeztetése	30	0	3	27
NEHÉZ FELADATOK: TALÁLGATÁS				
Vonatkozó névmás és a lexikális feje	28	2	18	12
pro-Alany	16	14	17	13
VP-anafora	20	10	14	16
Úrképző ellipszis	11	19	15	15
Mondatátszövődés	13	17	9	21
Anafora + eset	11	19	14	16
Szelekciós megkötések	23	7	12	18
Aspektus	18	12	14	16

Az ítéletek megoszlása azt mutatta, hogy a vizsgálati személyek számára voltak könnyű és nehéz feladatok. Azokat a mondatokat, amelyeknek a grammatikus változatát mindig jónak ítélte, a rosszul formált változatát pedig mindig rossznak találta valamennyi vizsgálati személy, a grammatikussági döntések szempontjából **könnyű feladatnak** tekintettük. Azokat a feladatokat, ahol a vizsgált személyek nem mindig döntöttek helyesen, a grammatikussági ítélet szempontjából **nehéz feladatoknak** tekintettük. A nehéz feladatok két csoportra oszlanak: a szisztematikus tévedésekre és a találgatásokra. A szisztematikus **tévedések** során a betegek a grammatikus mondatokat jónak ítélték meg, viszont téves döntéseket hoztak rosszul formált mondatokra, mivel tévesen jónak ítélték közülük számosat. A **találgatás** kategóriája pedig azt jelenti, hogy a betegek mind a grammatikus, mind pedig az agrammatikus mondatok esetében egyaránt adtak helyes megítéléseket is és téves megítéléseket is. Vagyis valamilyen arányban jónak ítélték rosszul formált mondatot, illetve valamilyen arányban jól formált mondatot tartottak rossznak. A részletek az 1. táblázatból kiolvashatók. Az adatokat statisztikai analízis alá vetettük. A statisztikai analízisért és értelmezéséért Pléh Csabának tartozunk köszönettel.

A helyes ítéleteken végzett varianciaanalízis szerint:

- i. A mondattípus hatása a helyes ítéletekre szignifikáns volt ($F(13,65) = 48,93$, $p < 0,05$).
- ii. A grammatikalitás hatása a helyes ítéletekre szignifikáns volt ($F(1,5) = 90,57$, $p < 0,05$).
- iii. A mondattípus és a grammatikalitás interakciójának hatása a helyes ítéletekre szignifikáns volt ($F(13,65) = 47,42$, $p < 0,05$).

Újraelemeztük az adatokat egy post hoc statisztikai analízisben. A helyes ítéleteken végzett varianciaanalízis szerint a **(Könnyű)**, **(Találgatás)** és **(Szisztematikus tévedés)** típusra:

- i. A K/T/Sz típus hatása a helyes ítéletekre szignifikáns volt ($F(2,10) = 165,46$; $p < 0,05$).
- ii. A grammatikalitás hatása a helyes ítéletekre szignifikáns volt ($F(1,5) = 355,01$; $p < 0,05$).
- iii. A K/T/Sz típus és a grammatikalitás interakciója szignifikáns volt ($F(2,10) = 221,24$, $p < 0,05$).

23.4.23.4.1. Könnyű feladatok

A könnyűnek bizonyuló feladatok a következő típusú információk felhasználását igényelték.

Az ige által a vonzataira kirótt kategorizációs megkötéseknek és az ige esetragkeretének előhívhatónak kellett lenniük. Szükséges volt az esetragoknak az igevonzatokhoz való hozzárendelését ellenőrizni. Képesnek kellett lenni ellenőrizni azt is, hogy az ige által megkívánt minden esetrag ki van-e osztva, és hogy minden vonzat kapott-e esetvégződést. Példák a tesztanyagból:

VONZAT + RAG feladat

A vonzatok a tesztanyagban főnévi szerkezetek voltak. Rövidítésük: NP. Afeladat: az ige által az NP-khez kiosztott ragok, illetve az ige és az NP-k közötti személyben, számban és határozottságban való egyeztetés megítélése.

23.5. táblázat -

(5)	(a) A gyerek ül a széken.
	(b) *A gyerek ül a szék.
(6)	(a) Mari szeret úszni.
	(b) *Mari szeret úszik.
(7)	(a) Erzsi bízik az orvosban.
	(b) *Erzsi bízunk az orvos.
(8)	(a) Róbert nézi a könyvet.
	(b) *Róbert nézi téged.
(9)	(a) A papá-nak kölcsönadott a fiú egy könyv-et.
	(b) *A papá-ra kölcsönadott a fiú egy könyv-et.

A könnyűnek bizonyult feladatokban képesnek kellett lenni a szintaktikai összetevők személyben és számban való egyeztetésének a lépésenkénti ellenőrzésére. Ha a grammatikalitás sikeres megítélése csakis ezen múlt, és a nyelvtani hiba nem volt kapcsolatban az anaforának az antecedenssel (tartalmas előzménnyel) alkotott viszonyával, akkor az afáziásoknak a más összefüggésekben nehéznek bizonyuló anafora nem okozott nehézségeket a helyes ítéletek alkotásában:

ANAFORA-EGYEZTETÉS SZEMÉLYBEN ÉS SZÁMBAN

Feladat: az anafora (*magát*) és az antecedense (a tartalmas NP) közötti személybeli és számbeli egyeztetés megítélése.

23.6. táblázat -

(10)	(a) A gyerek látta magát a tükörben
	(b) *A gyerek látta magadat a tükörben.

A könnyűnek bizonyult feladatokban képesnek kellett lenni a referenciális függőségek kiindulópontjaként venni a mondat predikátumát:

V-ANAFORA

23.7. táblázat -

(11)	(a) János magas volt és Mari is.
	(b) *János magas volt és ezt csinálta Mari is.

23.4.23.4.2. Nehéz feladatok: találgatások

A találgatásokat kiváltó tesztfeladatok három csoportra oszlottak a helyes grammatikalitási döntésekhez szükséges nyelvtani információk tekintetében. Az első csoportban olyan tesztfeladatok voltak, melyeknél a korrekt ítélethez a szerkezetben két különböző szintaktikai pozíciónak a lexikális kitöltését kellett volna előhívni és azokat összevetni. Ez azért volt fontos,

- i. mert el kellett dönteni, hogy a korábban már előfordult összetevő megismételhető-e: a *pro-alany*, *Mondatátszövődés* tesztfeladatokban,
- ii. mert ez kellett az összetett antecedens (tartalmas előzmény) és az összetett anafora közti viszony helyességének megítéléséhez, mellérendelő mondatok között: *VP-anafora* tesztfeladata,
- iii. vagy annak eldöntéséhez, hogy ha mellérendelt mondatban van egy ige, amely az ismétlődésekor törölhető (ellipszis alá eshet), akkor az ige explicit megjelenésének szintaktikai környezete kontrasztban van-e az ige törölt formájának a szintaktikai környezetével: *Úrképző ellipszis*. Ennek feltétele, hogy a kifejtett formájú és a törölt ige környezetében maradt összetevők kontrasztálhatóak legyenek egymással. Ha az első tagmondat egy névszói csoportja ismétlődik a második tagmondatban a törölt ige környezetében, akkor a mondat rosszul formált lesz (vö. az *Úrképző ellipszis* feladat agrammatikus, *-os mondatával). Példák a tesztanyagból:

pro-ALANY

A pro (üres fonetikai formájú) névmás volt az ismételt alany pozíciójában a grammatikus változatban. Feladat: az alany szintaktikai pozíciójában található nyílt lexikális anyag megítélése. Az **i** index a kategóriák közti koreferencia-viszonyt jelöli (azt, hogy ugyanarra az objektumra vonatkoznak).

23.8. táblázat -

(12)	(a) Anyukámi azt gondolta, hogy [pro _i] megkapta az állást.
	(b) *Anyukámi azt gondolta, hogy Anyukámi megkapta az állást.

MONDATÁTSZÖVŐDÉS

Az alárendelt mondatból a főmondatba felmozgatott NP szintaktikai pozíciójában lévő lexikális anyag megítélése. A nagybetűk és a " jel jelzi a hangsúlyos Fókusz pozíciót. Az **i** és a **j** index pedig az elmozgatott összetevő, a nyoma, és nyom pozícióját megsértő összetevők jelölésére szolgál.

23.9. táblázat -

(13)	(a) Mari a "KÖNYVET _i mondta, hogy megveszi [nyomi] Jánosnak.
	(b) *Mari a "KÖNYVET _i mondta, hogy megveszi a kabátot _j Jánosnak.

VP-ANAFORA

Az ezt csinálta és az ilyen volt-hoz hasonló szerkezetek közötti választás helyességének megítélése.

23.10. táblázat -

(14)	(a) Péter festette a kaput és ezt csinálta Erzsi is.
	(b) *Péter festette a kaput és ilyen volt Erzsi is.

ŰRKÉPZŐ ELLIPSZIS

23.11. táblázat -

(15)	(a) János látott egy kutyát és Péter [] egy macskát.
	(b) *János látott egy kutyát és Péter [] egy kutyát.

A találgatást kiváltó feladatok második osztálya az volt, amelyben egy szintaktikai kategória nyelvtani jegyeit és egy tartalmas összetevő szemantikai jegyeit kellett volna tudni összevetni. Ilyenek voltak: a vonatkozó névmás nyelvtani jegye és a lexikális feje szemantikai jegye közötti viszony, az igekötő aspektusjegye és a mondatbeli időhatározó szemantikai jegyei közötti reláció, az ige által kiosztott szelekciós megkötések és a vonzatok szemantikai jegyeinek az összeférhetősége. Ezek a feladatok tehát olyan jegyek összehasonlítását kívánták, amelyek egy szintaktikai kategória specifikus jegyei, vagy amelyek egy lexikális kategória specifikus jegyei. Példák a tesztanyagból:

A VONATKOZÓ NÉVMÁS EGYEZTETÉSE A LEXIKÁLIS FEJVEL

Feladat: ...az edényt, amely ... versus ...az edényt, aki ... megítélése.

23.12. táblázat -

(16)	(a) Erzsi letette az edényt, amely nehéz volt.
	(b) *Erzsi letette az edényt, aki nehéz volt.

ASPEKTUS

Az ige folyamatos vagy az igekötő által befejezetté tett aspektusának és az időtartamot jelentő időhatározó összeegyeztethetőségének megítélése.

23.13. táblázat -

(17)	(a) Két napon át készítette az ebédet.
	(b) *Két napon át elkészítette az ebédet.

SZELEKCIÓS MEGKÖTÉSEK

Az argumentumpozícióban lévő NP lexikális jegyei és a szelekciós megkötések, a tematikus szerepek közötti összeegyeztethetőség megítélése.

23.14. táblázat -

(18)	(a) A mama elküldte a gyereket a boltba.
------	--

	(b) *A mama elküldte az érzést a filozófiába.
--	---

A találgatásokat kiváltó tesztfeladatok harmadik csoportját olyan tesztfeladatok adták, melyekben két, nem szomszédos összetevő szintaktikai jegyei közti viszonyt kellett volna értékelni. Így az antecedens és az anafora kategóriák közötti olyan relációt, amely szerint – függetlenül a sorrendjüktől – az antecedensnek alanyesetűnek, az anaforának pedig tárgyesetűnek kellett lennie. Ez csakis a reláció keretén belül igaz. Az antecedens/anafora reláció keretén **kívül** ugyanis mind az *önmaga*, mind a *vezető* bármilyen, az ige által egyébként megkívánt esetragot felvehet. Ha csak ezt vette valaki figyelembe, akkor nem észlelte a (19b) agrammatikalitását.

ANAFORA + ESET

Az anaforához és az antecedenshez történő eset-hozzárendelés megítélése. Az alanyesetű NP és a tárgyesetű *magát* grammatikus, fordítva nem.

23.15. táblázat -

(19)	(a) A vezető látta önmagát a tükörben.
	(b) *Önmaga látta a vezetőt a tükörben.

23.4.23.4.3. Szisztematikus tévedések

A szisztematikus tévedéseket kiváltó tesztfeladatokban vagy egy szintaktikai kategória nyelvtani jegyeit és a szerkezeti pozíciójának a tulajdonságait kellett volna összevetni, vagy pedig két, nem szomszédos szintaktikai összetevő specifikus nyelvtani jegyeinek az összhangját kellett volna tudni analizálni. Az elsőre példa: a fókuszálhatatlanság jegyével rendelkező mondathatározó és a fókusz mondatbeli pozíciója közti viszony téves megítélései. A második eset lényege a következő. A kölcsönös névmásnak kategoriális jegye, hogy vagy mellérendelő szerkezetű antecedenst kíván, vagy ha nem mellérendelő az antecedens, akkor többesszámra jelöltnek kell lennie. Ez a tulajdonság magán a névmáson nincsen felszíni többes jelölővel jelezve. A pluralitás jegye az antecedensén realizálódik, vagy úgy, hogy az antecedens mellérendelő szerkezet, vagy pedig többes számú főnévi szerkezet. A (20) esetében az afázisok számára az is nehezíthette a megítélést, hogy az ilyen tesztmondatban a szomszédos összetevők lépésenkénti ellenőrzése nem eredményezett helyes döntést. Jól formált részlánc például az, hogy *A nő beszélgetett...* és az is jólformált részlánc, hogy *... beszélgetett egymással*. Példák a tesztanyagból:

FÓKUSZÁLHATATLAN MONDATHATÁROZÓ A FÓKUSZBAN

Feltehetőleg / talán típusú fókuszálhatatlan kategóriájú mondathatározó a topik pozícióban és a fókuszpozícióban. Utóbbi esetben erősen hangsúlyos és közvetlenül megelőzi az igét. A nagybetű és " jelzi a fókuszpozíciót.

23.16. táblázat -

(20)	(a) János talán elkésett.
	(b) *János "TALÁN késett el.

KÖLCSÖNÖS NÉVMÁSI ANAFORA EGYEZTETÉSE

Az *egymás-* típusú kölcsönös névmás és mellérendelő vagy nem-mellérendelő szerkezetű antecedens NP közötti függőség megítélése. A főnévi csoport és a kölcsönös névmás nem szomszédos.

23.17. táblázat -

(21)	(a) A férfi meg a nő beszélgetett egymással.
------	--

	(b) *A nő beszélgetett egymással.
--	-----------------------------------

Szisztematikus tévedéseket váltott ki az a feladat is, amelyben három vonzat-NP esetragjainak helyességét kellett volna mérlegelni úgy, hogy mindhárom vonzat megelőzi az igét. Az esetragok kiosztásának esetleges helytelenségét pedig csak az ige alapján lehetett megítélni. Példák a tesztanyagból:

MIND A HÁROM VONZAT AZ IGE ELŐTT

Feladat: az igét megelőző főnévi szerkezetek esetragjainak megítélése. Valamennyi vonzat-NP megelőzte az igét.

23.18. táblázat -

(22)	(a) A gyerek-et a bolt-ba a mama elküld-te.
	(b) *A gyerek-ről a bolt-ba a mama elküld-te.
(23)	(a) A papá-nak a fiú egy könyv-et kölcsönadott.
	(b) *A papá-ra a fiú egy könyv-et kölcsönadott.

23.5. Az adatok értelmezése, a lehetséges magyarázatok

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a nehéz feladatok esetleg a mondatok hosszúsága segítségével magyarázhatók. Néhány nehéz feladatnak a mondatai hosszabbak, mint egyes könnyű feladatok mondatai. Azonban ez nincs minden esetben így, mert volt néhány egészen rövid, de nehezen megítélhető feladat is: például *Aspektus*, *Fókuszálhatatlan mondatathározó a fókuszban*, *Anafora + esethierarchia*, *Szelekciós megkötések*, *Kölcsönös névmási anafora egyeztetése*.

Egy másik elvethető magyarázat az, hogy míg a nehéz feladatokban a mondat távoli elemei között hosszú, referenciális függőségek voltak, addig a könnyű feladatok esetén nem voltak ilyen nagy áthidalandó távolságok. Azonban, számos nehéz feladatban a referenciális függőség szempontjából kritikus elemek közvetlenül egymás mellett voltak a mondatban, pl. *A vonatkozó névmás egyeztetése a lexikális fejjel*, *Aspektus*. Néhány könnyű feladatban viszont az összefüggő elemek igen távol estek egymástól: *V-anafora* feladat.

23.5.23.5.1. A zárt szóosztályok szerepe

A természetes nyelvek alapvetően két szóosztályt tartalmaznak. Az egyik, a világ objektumait jelölő tartalmas szavaknak bővíthető terjedelmű osztálya: a **nyitott szóosztály**. Ide tartoznak például a tartalmas főnevek, melléknévek határozók stb. A másik osztály a **zárt szóosztály**, amely a nyelvtani viszonyokat jelölő egységeknek, formatívumoknak az osztálya. Ez magában foglalja például az esetragokat, prepozíciókat, determinánsokat, névmásokat, kötőszavakat, segédigéket, ragokat, más todalékokat stb. A Broca-afázia nyelvi tüneteit úgy is definiálják, mint a zárt szóosztályú elemek elérhetőségének sérülését. A spontán beszéd töredezettsége és agrammatikussága, a korlátozott mondatisméltési képesség és a jó mondatmegértés összefüggésbe hozható ilyen korlátozottsággal. A zárt szóosztályú morfémák egy **struktúraelemző és struktúraépítő mentális rendszer** elemei. Kean (1981) és Berndt *et al.* (1983) egyaránt rámutatott, hogy a zárt szóosztályok elemeinek gyors elérhetősége **nyelvtani elemző funkciókat** szolgál. Az analízis során jelzik a főnévi szerkezet kezdetét/végét, a fő- és alárendelt mondatok megkülönböztetését és határait, a cselekvő és a szenvedő mondatok közötti különbséget stb. **Gyors** előhívásuk lehetővé teszi a lokális szintaktikai szerkezetről alkotott azonnali döntéseket. A beszélők több eltérő hozzáférési rendszer segítségével aktiválják a zárt és nyitott szóosztály egységeit. Az elérési rendszereknek együtt kell működniük, különösen az on-line mondatmegértés során (Saffran–Martin 1988; Zurif–Swinney–Garett 1990).

Ez az interakció természetesen fontos a magyar nyelvű Broca-afáziások esetében is. Az ige (predikátum) által kirótt felszíni esetragkeret például a mondatstruktúra elemzésére jól használható sémát szolgáltat.

23.5.23.5.2. A nyelvi elemző-feldolgozó mentális programról

Az elemző-feldolgozó mentális programról feltételezzük, hogy olyan eszköz, amely közvetít a nyelvtani reprezentáció szintje és az aktuális üzenet reprezentációjának szintje között (az „amit éppen mondok/mondtak” reprezentálódik az üzenet szintjén). Egyik funkciója a nyelvtani komplexitás mértékének finomszabályozása a beszédprodukción és a beszédértésben. Nyelvtudásunk kreatív, a mentális nyelvtan elvileg korlátlanul bonyolult nyelvtani szerkezetek létrehozására tesz képessé bennünket. A munkamemóriánk kapacitása véges, viszont a nyelvtan kreatív, kombinatív ereje elvileg végtelen. Ezért szükséges, hogy a tetszőlegesen bonyolult szerkezeteket létrehozni képes szintaktikai szabályok „futtatása” ne terhelje túl, ne „fagyassza le” a rövid idejű munkamemóriát, hogy ne keletkezessen totális beszédzavar. Vannak olyan finomszabályozó mentális programok, melyek a nyelvtani algoritmusok aktiválását úgy időzítik, hogy az adott idő alatt felépülő nyelvi szerkezetek komplexitása összhangban legyen a rövid idejű munkamemória ezen időperiódusban rendelkezésre álló kapacitásával. Ez a finomszabályozás összefügg annak az **idői ablak**nak a „mértékével”, amelyet az elemző/feldolgozó a szerkezetépítő műveletekre, valamint a szerkezeti és a lexikális információk integrálására megnyit.

Kolk (1995, 1999) modelljavaslatai szerint az afáziások az idői ablak méretének leszűkülésében szenvednek; a nyelvtani reprezentációk szintje és az üzenetrepresentációk szintje közötti finomszabályozás törést szenved. Ez a munkamemória túlterheléséhez, a nyelvtani formatívumok és a lexikális anyag (tartalmas szavak) integrációjában pedig deszinkronizációhoz vezet.

Az adataink értelmezéséhez feltételezzük, hogy a tesztelt személyek teljesítménye függ a sérült nyelvi elemző-feldolgozó műveletek korlátozottságától és a megítélendő mondat nyelvtani reprezentációjában rejtőző grammatikai hibák jellegétől, az összetevők nyelvtani jegyeinek a típusától. Vagyis feltételezzük, hogy kölcsönhatások vannak a nyelvi elemző-feldolgozó rendszer műveletei és a mondatok nyelvtani reprezentációjának a jegyei között.

23.5.23.5.3. Könnyű feladatok. A kezdeti elemző-feldolgozó műveletek

A mondatfeldolgozás során a kezdeti szerkezetelemző/-feldolgozó műveletek külön csoportot vagy modul képeznek. Ezt a feltételezést számos kutatás igazolta, például Frazier–Clifton–Randall (1983), Saffran (1985), Linebarger (1990, 1995). A kezdeti szerkezetépítő műveletek lényegében a mondat szerkezet egy durva, megközelítő analízisét végzik el, melynek eredménye kiindulópontot szolgáltat a finomabb, szintaktikai-lexikális feldolgozó műveletek számára.

A grammatikalitási döntésekhez nem szükséges a mondat teljes feldolgozását elvégezni. A feladat ugyanis valamilyen hiba észlelése. Ezért azt mondjuk, hogy az ilyen feladatok megoldása a hiba észleléséhez szükséges minimálisan elégséges szerkezet-representációk elkészítésén alapul. A „könnyen megítélhető feladatok” azt jelentik, hogy ez a minimálisan elégséges struktúra hozzáférhető az afázias számára, míg a „nehezen megítélhető feladatok” azt jelentik, hogy ez a minimálisan szükséges struktúra nem érhető el.

A tesztelt magyar anyanyelvű Broca-afáziásoknál azt látjuk, hogy a kezdeti elemzés az igén, illetve az ige bővítményeinek kategóriáin és ezek esetragjain alapul. Az idevágó információknak a feldolgozása fontos támpontokat nyújt a mondat aktuális szintaktikai szerkezetével és az összetevők lineáris sorrendjével kapcsolatban.

A könnyű feladatoknak három típusa volt: *Vonzat + rag, Anaforikus egyeztetés személyben és számban és V-anafora*. Az ítéletekben használt nyelvtani információk elemzése alapján azt látjuk, hogy a könnyű feladatokban a helyes ítéletek kétfajta feldolgozási folyamaton alapultak. Az első: az igének és alkategorizációs keretének (amely tartalmazza a felszíni esetragokat) előhívása a lexikonból. A második pedig lépésenkénti ellenőrző műveletek sora. Ezek a felszíni toldalékokon és esetragokon történnek, „keresztben” ellenőrizve őket személyben, számban, határozottságban és esetjegyben. A műveleteket a következőképpen lehetne körülírni: „Vedd kiindulópontként az igét esetkeretével együtt. Oszd ki az eseteket az esetkeretből. Egyeztesd Y összetevő esetét Z összetevő esetével, egyeztesd Y összetevő személyét és számát, illetve határozottságát az igével, a Z összetevőt személyben és számban egyeztesd a W összetevővel, stb.”

Az alapvető jegyek és viszonyok a következők voltak: az ige kategóriája és az ige alkategorizációs kerete, felszíni esetragkerete és az időt-módot jelző toldalékok. A kezdeti analízist az ezek közötti függőségek vezérik. Az elemzésük eredményei **védettek lehetnek a munkamemória korlátozottságától**. Az elemző-feldolgozó

műveletek ugyanis az esetragokon és más felszíni toldalékokon végzett, lépésenkénti, egyeztető műveletek formájában mennek végbe. Az elemzőt szerkezeti várakozások, elvárások vezérik. Egy adott kategória jegyeinek észlelése után megkeresi az illető jeggyel egyeztetett további jegyeket (pl. személy-, szám-, idő-, esetrag-egyeztetések), vagy egy adott kategória által bevezetett megszorításokat kielégítő tulajdonságokkal bíró további összetevőket (igei alkategorizáció, esetragkeret kielégítése). A szerkezeti elemző/feldolgozó **valamihez valamit keres**, amik egyeztethetők. Az ilyen függőségek kritikus pontjait, elemeit az elemző a saját belső információs állapotában megjegyzi, a keresés során megtartja. A feldolgozási részeredmények az elemző belső állapotának megváltozását jelentik: újabb egyeztetési lépéseket megkívánó állapotba kerül, és ezek kritikus elemeit az elemző, mint a saját belső állapotának változásait, továbbviszi (hogyan mihez mit keres). Ezért a kezdeti szerkezetelemző-feldolgozó műveletek eredményei védettek lehetnek a munkamemória korlátozottságaitól.

A kezdeti szerkezeti elemző/feldolgozó műveletek tehát a mondat szerkezet vázlatát vagy „sémáját” dolgozzák fel. A könnyű feladatokban elrejtett hibák a nyelvtani kategóriák alapvető jegyeivel voltak kapcsolatban. A könnyű feladatok tanúsága szerint a tesztelt afáziások képesek voltak ezeket a hibákat észlelni és a kezdeti szerkezetépítő műveleteket elvégezni.

23.5.23.5.4. Nehéz feladatok. A szisztematikus tévedések

Az afáziások azon válaszait soroltuk ide, melyekben a grammatikus mondatváltozatokat mindig helyesen ítélték meg, viszont az agrammatikus változatokat majdnem mindig rosszul ítélték meg, mivel a túlnyomó többségük jól formálnak gondolták, tévesen. Ilyen tesztfeladat volt a *Fókuszálhatatlan mondatathározó a fókuszban*, a *Kölcsönös névmási anafora egyeztetése* és a *Mind a három vonzat az ige előtt*.

Tesztjeink adatai azt mutatják, hogy a szisztematikus tévedéseket kiváltó feladatokban a kritikus nyelvi jegyek már valószínűleg nem a kezdeti elemző/feldolgozó műveletek tárgyai. A szisztematikus tévedések összefüggenek a **specifikus** nyelvtani jegyeknek az elemzés/feldolgozás közbeni törlődésével és az elemző/feldolgozó program **lelassulásával**.

Azok a szintaktikai információk, amelyek nem kódolódnak be a kezdeti feldolgozó műveletek során az elemző program belső állapotaiba, az elemző által **nem védett információk**: védtelenebbek például a törlődés lehetőségével szemben. Így a nyelvtani kategóriák specifikus jegyei törlődhetnek, elveszhetnek a feldolgozás során. Például elveszhet a mondatathározó kategóriája fókuszálhatatlanságának a jegye, vagy a kölcsönös névmás specifikus megszorítása az antecedense mellérendelő szerkezetére és/vagy plurális jegyére nézvést. A feldolgozás a szintaktikai kategóriáknak és a zárt szóosztályoknak csak az alulspecifikált jegyeit tudja reprezentálni. A szintaktikai kategóriák és a zárt szóosztályú elemek specifikus jegyeinek törlődése a mondat szerkezet **részleges feldolgozását** eredményezi. (Cornell 1995). A szisztematikus tévedések eseteiben tehát a betegek részleges, alulspecifikált szerkezeti elemzést végeztek. A grammatikalitásra vonatkozó ítéleteik is csak a részleges, alulspecifikált szerkezeti feldolgozás eredményein alapulhattak. Az ilyen feldolgozás elegendő információt tartalmazott a nyelvtanilag helyes tesztmondatok korrekt megítéléséhez. A rosszul formált tesztmondatok a specifikus jegyek ellentmondásain alapuló hibákat tartalmaztak. A kritikus információk (a nem fókuszálható mondatathározó jegyei vagy a kölcsönös névmási anafora specifikus jegyei) a szintaktikai kategóriák és a zárt szóosztályú elemek specifikus jegyei között voltak „elrejtve”. A vizsgálati személyek nem érzékelték a specifikus jegyek közötti összeférhetlenségeket, ezért a rosszul formált tesztmondatokat is elfogadták mint grammatikus mondatot. Jól ítélték meg a nyelvtanilag helyes változatokat, de szisztematikusán tévesen ítélték meg a rosszul formált mondatokat, elfogadva őket nyelvtanilag helyesekként.

A tesztelt afáziások szisztematikus tévedéseket produkáltak a *Mind a három vonzat az ige előtt* tesztmondataira is. A betegek reakciója az **elemző/feldolgozó lelassulásának** hipotézise segítségével magyarázható. A tesztfeladatban a nyelvtani hibák a felszíni esetragokkal, azok konfigurációjával voltak kapcsolatban. Korábban a *Vonzat és esetrag* feladatok kapcsán azt tapasztaltuk, hogy az esetragok használatának megítélése könnyű feladat. A *Mind a három vonzat az ige előtt* tesztmondatai esetében a betegek a grammatikus mondatokat helyesen ítélték meg, viszont a hibás mondatok túlnyomó többségét – tévesen – elfogadták. A tesztmondatokban az ige a sorrendben **utolsó összetevő** volt, mondatvégi pozícióban állt és valamennyi vonzata megelőzte őt a felszíni láncban. A grammatikalitás megítélése szempontjából kritikus információt a mondatvégi ige specifikus esetragkerete és a mondatévi NP-hez (főnévi szerkezethez) kapcsolt esetrag, valamint a rákövetkező NP-khez kapcsolt esetrag viszonyai képezik. Az első NP-hez kapcsolt esetrag helyességét csak azután lehet megítélni, ha az ige már fel van dolgozva, és így ismert az ige esetragkerete. Ez lehetne az ítéletek alapja. Az NP-k egyébként – az igétől függetlenül – önmagukban helyesek voltak abban az értelemben, hogy létező ragokkal voltak ellátva, korrekt morfológiai formában. A nyelvtani hiba tehát lokálisan nem volt észlelhető. Ilyen feltételek

mellett az afáziások szisztematikusan téves ítéleteket adtak. Ne feledjük, a tesztelt afáziások természetesen nem tudhatták, hogy egy adott tesztmondatban milyen típusú hiba van elrejtve, melyik pozícióban, sőt előre azt sem tudhatták, hogy egyáltalán hibás-e az adott mondat. Gyors és spontán válaszokat kértünk tőlük, azonnal dönteniük kellett. Az NP-k esetrajjai tekintetében nem érzékelték az ige esetragkeretével való ellentmondást, ha a három NP-vonzat az ige előtt, az ige pedig a mondat végén volt. Ekkor vagy az első NP-kezt nem tudták aktívan tartani, amíg az ige feldolgozása elkészült, vagy az ige esetragkeretének feldolgozása után már nem voltak képesek újraaktiválni az NP-keket. Az eredmény ugyanaz: a hiba nem észlelhető. A *Mind a három vonzat az ige előtt* tesztmondattal olyan környezetet képezték, melyben a korrekt megítélés nagyobb munkamemória-kapacitást vesz igénybe, mint a *Vonzat + esetrag* feladatban. Nem pusztán a szavak vagy összetevők száma miatt, hanem azért, mert egymástól „távoli” összetevők közötti viszonyt kellett volna elemezni. Ennek feltétele az elemző-feldolgozó műveletek megfelelő sebessége és tárolási kapacitása. Amennyiben ezek épek, akkor a mondat legeleje és utolsó összetevője **egyidőben** aktív lehet a munkamemóriában és összevethető egymással. A lelassult elemző azonban ezt nem teszi lehetővé: az első NP és a mondatvégi ige nyelvtani jegyei aktivitási idejének nincsen valódi metszete, közös periódusa a munkamemóriában. Ezért az afáziások nem érzékelték olyan nyelvtani ellentmondást, melyet egyébként – ha a kritikus ígét nem a legkésőbbi időpontban hallották, hanem korábban – képesek voltak jól megítélni a *Vonzat + esetrag* feladatokban. Ott az ige nem az utolsó, hanem a második összetevő volt a felszíni szekvenciában.

23.5.23.5.5. Nehéz feladatok. A találgatások

Találgatás jellegű ítéleteikben az afáziások nem csak a rosszul formált mondatokat ítélték meg tévesen, elfogadva jó részüket helyesnek, hanem a teljesen grammatikus mondatok egy részét is, tévesen, rosszul formálnak ítélték. Hogyan lehetséges ez?

Az afáziások találgatás jellegű ítéletei a tesztmondatok vázlatos és befejezetlen elemzését tükrözik, amit az elemző/feldolgozó modulok deszinkronizációja váltott ki. A találgatást kiváltó tesztmondatokban az a közös, hogy a korrekt ítéletekhez a szintaktikai és a lexikális feldolgozási műveletek eredményeit **integrálni** kellett volna. Ez szükséges lett volna a szintaktikai pozíciók és tartalmas lexikális kitöltők viszonyának a megítéléséhez, vagy ahhoz, hogy egy adott pozícióban található zárt szóosztályú elem jegyeinek és egy másik pozícióban lévő tartalmas szerkezet jegyeinek a konzisztenciáját, illetve ennek hiányát észleljék.

Például összetett mondatokkal kapcsolatban kellett a vizsgált személyeknek megítélniük, hogy szintaktikai pozíciók (mint az alany, a topik, a fókusz vagy a mozgatózott összetevő nyoma) és az őket kitöltő tartalmas szerkezetek helyesen vannak-e egymáshoz társítva, vagy nem. Ilyen tesztfeladatok voltak a *pro-alany*, *Mondatátszövődés*, *Úrképző ellipszis* és a *VP-anafora*. Vagy pedig azt kellett betegeinknek megítélniük, hogy egy zárt szóosztályú kategória jegyei konzisztensek-e egy hozzá képest másik szintaktikai pozícióban levő, tartalmas szerkezet jegyeivel: ilyenek voltak az *Aspektus*, a *Vonatkozó névmás és lexikális feje* és az *Anafora + esethierarchia* tesztfeladatok.

A találgatást kiváltó tesztfeladatok mindegyikében, a korrekt grammatikalitási ítélethez fel kellett volna használni a következő információkat: 1. egy adott szintaktikai pozíció, 2. egy zárt szóosztályú jegyei, 3. az előbbi kettőnek és valamely tartalmas lexikális anyagnak a viszonya. Korábban említettük, hogy a zárt szóosztályú morféma elérésének korlátozódása szintaktikai nehézségeket okoz. A mi grammatikalitási döntési feladatainkban kapott eredmények összecsengenek Haarman–Kolk (1994), Kolk (1995, 1999) és Kolk *et al.* (2003) megfigyeléseivel: az agrammatikus afázia vagy a szintaktikai információk túl lassú aktivációját vagy pedig túl gyors törlődését mutatja, de nem egy időben mindkettőt. A szintaktikai információk és a zárt szóosztályú elemek jegyei normális idejű aktivációjának az „ára” az ilyen információk gyors törlődése, és fordítva, a szintaktikai információk, a zárt szóosztályú jegyeinek a munkamemóriában való normál idejű bent tartásának és normál törlődésének az „ára” az ilyen információk lassú aktivációja. A szintaktikai információk túl gyors törlődése esetén a specifikus lexikális jegyek még nem kellően aktiváltak azon időpillanatra, amikor szükség lenne rájuk, a szintaktikai információk lassú aktivációja esetén pedig a specifikus lexikális jegyek már eltávoztak, törlődtek a munkamemóriából azon időpillanatra, amikor szükség lenne rájuk. A végeredmény közös: a kritikus szintaktikai és lexikális információk elkerülnek egymást.

A specifikus szintaktikai jegyek túl gyors törlődése vagy túl lassú aktivációja deszinkronizációt okoz a mondat szerkezet építésében. A kitöltendő szintaktikai pozíciók, helyek vagy túl korán vagy túl későn nyílnak ki a tartalmas lexikális kitöltők számára. Ha túl korán, akkor a specifikus lexikális információ még nem aktiválódott kellőképpen, ha túl későn, akkor a specifikus lexikális információk már nem aktiváltak kellőképpen. Ezért a betegek nem tudják a tesztmondatok feldolgozását befejezni, az elemző/feldolgozó műveletek csak egy nagyon vázlatos, félig kész szerkezeti reprezentációt eredményeznek. A Broca afázias betegek tudatában voltak annak, hogy ezeknél a tesztfeladatoknál csak vázlatos, befejezetlen elemzésre

képesek, igen gyakran külön is kommentálták ezt. Mindez együtt vezethetett találgatásokhoz az összetett és nem lokális viszonyok megítélésében.

23.5.23.5.6. Tanulságok

A könnyűnek és a nehéznek bizonyuló tesztfeladatok tanulsága a következő. A vizsgálati személyek képesek voltak a kezdeti szerkezetépítő műveleteket használni a könnyű feladatok helyes megítélésében. Egészséges esetben a kezdeti szerkezetépítő műveletek, a kezdeti szintaktikai feldolgozás szorosan szinkronizálva van a másik fő elemző modullal, amelyik a predikátumok és argumentumok specifikus lexikális jegyeinek részletes feldolgozását végzi el. Azonban a specifikus, nem védett szintaktikai információk gyors törlődése vagy lassú aktivációja a munkamemóriában deszinkronizációt okoz a feldolgozó modulok között. A következmények: szisztematikus tévedések vagy találgatások, a megítélendő nyelvtani hiba típusától és az őt tartalmazó mondat komplexitásától függően.

A nyelvi elemző-feldolgozó mentális programot olyan automataként definiáltuk, amely a mondatok nyelvtani reprezentációja és az aktuális üzenet reprezentációja között közvetíti az információt. Az aktuális üzenet szintje annak reprezentációját tartalmazza, amit „éppen mondani akarunk” vagy amit „éppen mondanak nekünk”. Az elemző-feldolgozó „elolvassa” a mondatok nyelvtani reprezentációját, majd ezeket leképezi üzenet szintű reprezentációvá, illetve a hallott üzenetekhez gyors, lokális döntéssorozattal nyelvtani reprezentációt rendel. A nyelvtani reprezentációkban a kategóriák és jegyek rendszerei hierarchikusak. Ez a szintek sokaságát jelenti, az alapvető szintaktikai kategóriák szintjétől az egyedi lexikális egységek szintjéig és a zárt szóosztálybeli alapkategóriák szintjétől az egyes formatívumok speciális jegyeinek szintjéig. Ezért a mentális elemző-feldolgozó program számára elérhető kapacitáson és műveleti sebességen múlik az, hogy az elemző-feldolgozó műveletek milyen mélyen képesek „lemenni” a nyelvtani reprezentáció kategória- és jegyhierarchiájában, amikor információkat keresnek. Az afáziások által tesztjeinkben adott helyes és helytelen grammatikalitási ítéletek megoszlása végső soron a sérült elemző-feldolgozó mentális program korlátozottságai és a nyelvtani kategóriák és jegyek hierarchiáját tartalmazó nyelvtani reprezentáció komplexitása közötti viszonyokat tükrözi.

23.6. Neurolingvisztikai vizsgálatok és a nyelvtan modelljének kutatása

Az előbbi, 23.3–5. pontokban olyan eseteket tekintettünk át, amelyekben az elemző-feldolgozó mentális programok, illetve a beszédprodukciós mentális programok műveletei korlátozódnak, ennek következtében egyes nyelvtani reprezentációkat nem képesek „elolvasni”, nem képesek megépíteni, míg más nyelvtani reprezentációkat „elolvasnak”, felépítenek. Van azonban egy másik alapvető lehetőség is. Ez abban áll, hogy a lokalizált agykérgi és kéreg alatti területek sérülései következtében magának a nyelvtannak az architektúrája sérül, a nyelvtani reprezentációk maguk lesznek hibásak. Ekkor az elemző, illetve a produkciós műveletek korlátozódásai azzal is összefügghetnek, hogy egyes nyelvtani reprezentációk nem épek, sérültek, ezért „rosszul olvashatók”.

Az afáziás nyelvi adatok gyakran a természetes nyelvtani osztályok körvonalait mutatják. Így alkalmasak lehetnek a nyelvtani modellek, nyelvtanelméletek ellenőrzésére is, annak megállapítására, hogy mely nyelvtani modell tekinthető neurológiailag is érvényesnek. A sérült és az épen maradt nyelvtani jelenségekből és a hibamintázatok megoszlásából a nyelvtan belső struktúrájára lehet következtetni. Jelenleg nem ismerünk ugyan olyan közvetlen és cáfolhatatlan bizonyítékokat, amelyek a nyelvészetben kifejlesztett nyelvtanmodellek valamelyikének a neurológiai realitását igazolnák. Ugyanakkor ma már reális kutatási cél annak a vizsgálat, hogy van-e neurológiai érvényessége annak, amit valamely nyelvtanmodell kifejez.

23.6.23.6.1. Az univerzális nyelvtan alapelveinek korlátozódása agrammatikus afáziában

A lehetséges emberi nyelvek nyelvtanainak a „tervrajza” az univerzális nyelvtan. Alapelvei megjelennek minden specifikus nyelvben, de az alapvető architektúrája velünk született tudás, amely az agykéreg különböző területein van kódolva. A kérgi területek sérülései következtében előálló nyelvi zavart ezért nem feltétlenül valamely specifikus nyelv nyelvtanának valamilyen specifikus szabályával kell összefüggésbe állítanunk, hanem inkább az univerzális nyelvtan egyes elveinek, megszorításainak a korlátozódásával hozhatjuk kapcsolatba. Az Univerzális Nyelvtan olyan általános érvényű elveket tartalmaz, mint a lexikai egységek következetes sorrendbe állítása, a szintaxis autonómiája, a szerkezetépítés gazdaságosságára vonatkozó elvek, a tematikus szerepekre

vonatkozó kritérium, a nyelvtani jegyek egyeztetésének az elve és mások. Az univerzális elvek – kiértékelődéseiken keresztül – determinálják az egyes specifikus nyelvek nyelvtanát. Az elsajátított specifikus nyelvtan szerzett sérülései, a hibák mintázatai tükrözhetik az adott nyelv tekintetében parametrizálódott univerzális elvek korlátozódását.

A lehetséges nyelvi hiba

Amennyiben az ép mentális nyelvtant úgy jellemezzük, mint az általa generálható összes lehetséges jólformált mondatok halmazát, akkor a már elsajátított grammatika szerzett sérülése a **lehetséges nyelvtani hibák** halmazát definiálja: (i) ez olyan hibahalmaz, amely az adott nyelv tekintetében parametrizálódott univerzális nyelvtani elv korlátozódásából következik, (ii) egyetlen parametrizálódott elv sérülése több nyelvtani alrendszeret érinthet, a hibák sokféleségét eredményezve, (iii) az univerzális elv parametrizálódásának körébe **nem** eső nyelvtani részrendszerek épek maradnak. Az Univerzális Nyelvtan elveinek korlátozódása kimutatható afáziás személyek nyelvi adataiban. A megszorítások egyik fontos osztályát képezik a gazdaságossági elvek. A következőkben ezek korlátozódására utaló nyelvi kísérleteket ismertetünk.

A generatív nyelvtanelmélet szerint a gazdaságossági megszorítások összessége a nyelvtan architektúrájának általános tulajdonsága (létezésük nem nyelvspecifikus), és a nyelvtan rendszerén, architektúráján belül reprezentálják azt, hogy a korlátlan generatív erővel bíró rendszer az emberi elme és memória hatalmas, de nem végtelen, hanem korlátokkal bíró erőforráskészletén alapul.

23.6.23.6.2. A gazdaságossági hierarchia megváltozása az agrammatikus afáziában

Előzetesen összefoglaljuk az ismertetendő kísérletek legfontosabb tanulságait. A nyelvtanban adva van egy gazdaságossági hierarchia (a modulok, a műveletek és a keresési költség hierarchiája). A gazdaságossági hierarchia lényege az, hogy az ép rendszerben a szintaktikai komponensen belüli műveletek gazdaságosabbak, mint azoknak a szintaxisához kapcsolódó modulokban megpróbált kiváltása, pótlása. A szintaktikai műveletek megszorítottak, minden releváns szempontból minimálisak.

Az agrammatikus afázia feltételei között a gazdaságossági hierarchia megváltozik, átalakulhat a következőképpen.

- i. Az agrammatikus afáziában a „szűk” szintaxisban vagy nem megy végbe valamely szerkezetépítő művelet, vagy a szerkezetépítő művelet nem minimális, hanem ellenkezőleg, többszöröződik.
- ii. Az afáziások az el nem végzett műveleteket megpróbálják kompenzálni a szintaxishoz kívülről kapcsolódó modulokon keresztül: például a fonológiai memóriatároló tartalma alapján, vagy egyszerű diskurzus- (szöveg-) relációk sorával és egyidejűleg agrammatikus hibákat produkálnak.
- iii. A gazdaságossági hierarchia olyan változást szenved el az agrammatikus afáziában, mely szerint a szerkezetépítésben a szintaktikai műveletek olykor nem a „legolcsóbb” választások az afázias számára, mivel a sérült rendszer a szokásosnál több erőforrást fogyaszt, vagy mert a műveletek nem alkalmazhatók az ép nyelvtan számára minimális költséggel. Ekkor a szintaxison kívüli függőségek (fonológiai szekvenciák, diskurzusrelációk) kompenzációs alkalmazása az afáziásnak nem lesz költségesebb, viszont a komplex szerkezetekben több hibához vezethet.

23.7. Az igei szerkezet ellipsziséét tartalmazó mondatisméltési tesztek

A nyelvtan generatív ereje végtelen komplexitású struktúrák produkálására lenne képes, azonban a generatív nyelvi rendszert az emberi elme ellenőrzés, kontroll alatt tartja. Azokat az agyi, elmebeli funkciókat, amelyek alkalmazzák, externalizálják a nyelvet, humán nyelvi feldolgozónak fogjuk nevezni. A nyelvi feldolgozó rendszerek egyfajta finomhangolást alkalmaznak a nyelv használata során, amely korlátozza a létrehozott szerkezetek komplexitását. Kolk (1999) kimutatta, hogy a nyelvi komplexitást szabályozó „finomhangolás” minden egészséges beszélő esetében jelen van.

Az afáziás személyek, mentális nyelvtanuk sérülésének, korlátozódásának következtében olyan kompenzációs stratégiákra törekednek, amelyek keretében a nyelvtani részrendszereknek egyfajta újrarendelést végzik el, mégpedig úgy, hogy az a mondataik komplexitását az átlagoshoz képest radikálisan tovább csökkenti, redukálja. Az agrammatikus afáziások előnyben részesítik azokat a nyelvtani szabálykészleteket is, melyek eleve csökkenthetik a nyelvi feldolgozó rendszer terhelését. Az ilyen nyelvtani alrendszerek egyike az elliptikus szerkezetek szabályaiból áll. Ezek olyan grammatikus mondatokat generálnak, ahol egy tagmondatból hiányzik a véges ige hangalakja. Az agrammatikus afáziás személyek töredezett, spontán beszédükben rendkívüli mértékben felhasználják az ellipszis nyelvtani lehetőségeit: azért, hogy ily módon alkalmazkodjanak sérült nyelvi feldolgozó rendszerük korlátozottságához.

Az **ellipszist** úgy definiáljuk, mint hangalakok be nem illesztését a szerkezet-reprezentációba, mint a hangalakok beillesztésének elmaradását az egyébként teljesen specifikált lexikai-nyelvtani jegyhalmazok terminális csomópontjai alatt. Eszerint a lexikai és szintaktikai nyelvtani jegyek az ellipszis pozíciójában (is) jelen vannak, és részt vesznek a szerkezet interpretációjában. Ez a megközelítés elveti azt az elgondolást, hogy a „hiányzó” anyag szintaktikailag hiányozna, vagy fonetikailag törölve lenne, és hogy ezért szintaktikailag rekonstruálni vagy „másolni” kellene. A lexikai egységek hangalakjának jegyeit a szintaktikai szerkezet terminális csomópontjaiba illeszti be a rendszer, mégpedig a szintaktikai szerkezet levezetésének a befejezése után. Amennyiben ez a beillesztés elmarad, akkor ellipszis keletkezik. Az ellipszis tehát nem más, mint a szintaktikai struktúrában szintaktikai és szemantikai jegyek révén reprezentált lexikai egységek fonológiai jegyeinek, hangalakjának a be nem illesztése (Bánréti 2001, 2003).

23.7.23.7.1. A mondat szerkezet összetevőinek ellipszise

A következőkben bemutatjuk, hogy létezik az ellipszisnek olyan szerkezeti típusa, amely megnöveli a mondat szerkezet feldolgozásbeli vagy produkcióbéli nehézségi fokát az agrammatikus afáziás vizsgálati személyek számára. A magyar mellérendelt mondatokban az ellipszis lehet előreható és hátraható. Ha az engedélyező tagmondat megelőzi az ellipszist tartalmazó tagmondatot, ekkor **előreható ellipsziszről** beszélünk. Ha az engedélyező tagmondat követi az elliptikust, akkor pedig **hátraható ellipsziszről**. A tagmondat igei szerkezete gyakran esik ellipszis alá. (Az igei szerkezet előreható ellipszise a nem első tagmondat igei szerkezetére vonatkozik úgy, hogy az ellipszist az első tagmondatbeli nyílt formájú igei szerkezet engedélyezi, míg a hátraható ellipszis az első vagy legalábbis a nem végső mellérendelt tagmondatban jelentkezik úgy, hogy azt az utolsó mellérendelt tagmondatbeli nyílt formájú igei szerkezet engedélyezi.) A következőkben az igei szerkezet ellipszisére a VP-ellipszis rövidítéssel jelöljük. Példák az előreható és a hátraható VP-ellipsziszre:

Előreható VP-ellipszis:

(24) Péter Annának mutatta be Róbertet, János pedig Marinak [*mutatta be Róbertet*].

Hátraható VP-ellipszis:

(25) Péter Annának [*mutatta be Róbertet*], János pedig Marinak mutatta be Róbertet.

(26) Miklós a szocio[lingvisztikai elméleteket sorolta], András meg a pszicholingvisztikai elméleteket sorolta.

23.7.23.7.1.23.7.1.1. A lexikonból többször kiválasztott azonos lexikai egységek a VP-ellipsziszben

Az előreható VP-ellipszist tartalmazó (27)-ben *Marij* nem megkülönböztetett az ellipszis alá eső *őj*-től:

(27) Ma "János mondta, hogy Péternek tetszik *Marij*, tegnap meg "Marij is mondta [*hogy Péternek tetszik őj*].

A nem megkülönböztettség kötelező, az ellipszis interpretációja nem tartalmazhatja a *Marij* összetevőt, hanem csakis az általa megkötött *őj* névmást. Ellenkező esetben az ellipszis rosszul formált lesz:

(28) *Ma "János mondta, hogy Péternek tetszik *Marij*, tegnap meg "Marij is mondta [*hogy Péternek tetszik Marij*].

A hátraható VP-ellipszist tartalmazó (29) a lexikonból többször kiválasztott, azonos lexikai egység példányait tartalmazza: a *Marij* összetevő az ellipszis tartományában azonos a nyílt formájú *Marij* összetevővel a nem elliptikus tagmondatban:

(29) Ma “János [*mondta, hogy Péternek tetszik Marij*], tegnap meg “*Marij is mondta, hogy Péternek tetszik Marij*.”

23.7.23.7.1.23.7.1.2. Mondatisméltési tesztek

B, 57 éves, jobbkezes nő, bal oldali artéria cerebra media területi hypodensitas, a sérülés lokalizációja bal fronto-temporalis volt. Agrammatikus afáziás tüneteket produkált. Jó beszédértést mutatott, ugyanakkor spontán beszéde töredezett, fragmentizált volt, és szintaktikai és fonológiai korlátozottságokat tartalmazott. Spontán beszédét az igei inflexiók és az esetjelölő nyelvtani formatívumok tekintetében a téves cserék, illetve elhagyások jellemezték.

A mondatisméltési teszt anyaga VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő tagmondatokból állt. Két tesztoszorozatot végeztünk el, mindkét tesztben 22 előreható irányú VP-ellipszist tartalmazó mondat és 22 hátraható irányú VP-ellipszist tartalmazó mondat volt, összesen tehát 44–44 mondat. A mondat szerkezetek mintái a két tesztben rendre megegyeztek, de mindig különböző, bár megközelítően azonos gyakoriságú szavakból álltak. A kísérleti eredmények megoszlását az 2. és a 3. számú táblázat mutatja. A táblázatok értelmében az előreható irányú VP-ellipszist tartalmazó mondatok megisméltése könnyebb volt a vizsgálati személy számára. A hibák aránya, mértéke kisebb volt. Ugyanakkor a hátraható irányú VP-ellipszist tartalmazó mondatok ismétlése nehezebbnek bizonyult, a hibák aránya, mértéke lényegesen magasabb lett. A részleteket a 2. és a 3. táblázat mutatják:

2. táblázat. táblázat - Mondatisméltési tesztek. Előreható VP-ellipszist tartalmazó célmondatokra adott válaszok százalékos megoszlása

A korrekt válaszok összesen:	65,9	(29/44)
<i>Ezen belül</i>		
2 nyílt formájú igével:	11,4	(5/44)
1 nyílt formájú igével:	54,5	(24/44)
A nyelvtani hibát tartalmazó válaszok összesen:	34,1	(15/44)
<i>Ebből:</i>		
Hibás válaszok 2 nyílt formájú igével:	6,8	(3/44)
<i>Ezen belül:</i>		
Hibás egyeztető végződés az igén:	4,6	(2/44)
Hibás esetrag:	2,3	(1/44)
Hibás válaszok 1 nyílt formájú igével:	22,7	(10/44)
<i>Ezen belül:</i>		
Hibás egyeztető végződés az igén:	15,9	(7/44)

Hibás esetrag:	6,8	(3/44)
Igét nem tartalmazó, fragmentizált válasz:	4,6	(2/44)

3. táblázat. táblázat - Mondatisméltési tesztek. Hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatokra adott válaszok százalékos megoszlása

A korrekt válaszok összesen:	36,4	(16/44)
<i>Ezen belül:</i>		
2 nyílt formájú igével:	25,0	(11/44)
1 nyílt formájú igével:	11,4	(5/44)
A nyelvtani hibát tartalmazó válaszok összesen:	63,6	(28/44)
<i>Ebből</i>		
Hibás válaszok 2 nyílt formájú igével:	13,7	(6/44)
<i>Ezen belül:</i>		
Hibás egyeztető végződés az igén:	9,1	(4/44)
Hibás esetrag:	4,6	(2/44)
Hibás válaszok 1 nyílt formájú igével:	43,2	(19/44)
<i>Ezen belül:</i>		
Hibás egyeztető végződés az igén:	34,1	(15/44)
Hibás esetrag:	9,1	(4/44)
Igét nem tartalmazó, fragmentizált válasz:	6,8	(3/44)

Példák az afáziás vizsgálati személynek a tesztekben adott válaszaiból V= vizsgáló, P = vizsgálati személy

Korrekt válasz:

23.21. táblázat -

(30)	V: János a “repülőgéppel érkezett meg Londonba, Mari pedig a “kocsival [érkezett meg Londonba].
	P: János a repülőgéppel érkezett meg Londonba, Mari meg a kocsival [érke zett meg Londonba].

Korrekt válasz, amely nem azonos a célmondattal

23.22. táblázat -

(31)	V: Mária minden fiúnak [<i>odaadta az ajándékot</i>], János meg minden lánynak odaadta az ajándékot.
	P: Mária a fiúknak, János meg a lányoknak ajándékot adott.

2 nyílt formájú ige a válaszban:

23.23. táblázat -

(32)	V: Erzsi angolul [<i>tanult</i>], Mari pedig németül tanult.
	P: Erzsi tanult angolul, ...és hát..a. Mari is nyelvet tanult.

2 nyílt formájú ige a válaszban, az esetragok kiosztása hibás:

23.24. táblázat -

(33)	V: Péter "Annának [<i>mutatta be Róbertet</i>], János pedig "Marinak mutatta be Róbertet.
	P: Péter" Annának mutatta be Róbertet, Marinak pedig Jánost mutatta be.

2 nyílt formájú ige a válaszban, a második tagmondat agrammatikus, fragmentizálódott:

23.25. táblázat -

(34)	V: János Marival [<i>találkozott</i>], Péter pedig Erzsivel találkozott.
	P: János Marival... hát... összetalálkozott, Erzsi..., Péterrel pedig.... a majd a másikkal... a másikkal találkozik.

Hibás személy-szám egyeztető végződések az ige a válaszban:

23.26. táblázat -

(35)	V: A gyerekek a villamosra szálltak fel, a férfi pedig a buszra [<i>szállt fel</i>].
	P: A gyerekek a villamosra szállt fel, a férfi pedig a buszra.

Hibás személy-szám egyeztető végződések és hibás idői inflexió az ige a válaszban:

23.27. táblázat -

(36)	V: Tegnap Gyuri egy lánynak [<i>küldött egy képeslapot</i>], ma meg Anna egy fúnak küld egy képeslapot.
	P: Tegnap a Gyuri is küld nektek. és ma a másikat Gyuri egy lánynak.

Hibás idői inflexió az igén.a válaszbán:

23.28. táblázat -

(37)	V: Tegnap ő írt meg egy verset, holnap meg Mari fog [<i>megírni egy verset</i>].
	P: Tegnap Mari fog írni egy verset.... tegnap Mari,.... tegnap.... pedig.... ő fog.

Hibás személyegyeztető végződés az igén a válaszbán:

23.29. táblázat -

(38)	V: Én Jánossal [<i>vitatkoztam</i>], ő meg Annával vitatkozott.
	P: Én Jánossal vitatkozott és ő Annával vitatkozott.

A válasz egyáltalán nem tartalmaz igét, erős fragmentizálódás

23.30. táblázat -

(39)	V: Én egy lánynak [<i>vettem virágot</i>], te meg egy idős hölgynek vettél virágot.
	P: Én a virágot egy... igena lánynak és hát egy hölgy... egy hölgynek... egyhölgynek igen.

23.7.23.7.1.23.7.1.3. A hátraható ellipsis elkerülése a válaszokban

Az adatok egyik típusával fogunk a következőkben részletesebben foglalkozni. A 3. táblázatból látható, hogy a hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatok esetén a vizsgálati személy a válaszaiban gyakran produkált nyílt formájú, nem elliptikus igei szerkezeteket az ellipsis helyett, főképpen akkor, amikor hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatot próbált megismételni. Ezekben az esetekben tehát a vizsgálati személy előnyben részesítette a nyílt formájú igét az elliptikus igével szemben. Ez azért meglepő adat, mert éppen az elliptikus repertoár az, amelyet az afázias személyek adaptációs stratégiájuk részeként gyakran alkalmaznak. A 3. táblázatból az is látható, hogy a hátraható VP-ellipszis ismétléseiben a vizsgálati személy sokkal több nyelvtani hibát vétett, mint az előreható VP-ellipszisek ismétléseiben.

A 2. táblázatból pedig az látható, hogy az előreható VP-ellipszist tartalmazó célmondatok megismétlései során a vizsgálati személy ritkán produkált a második tagmondatban nyílt fonológiai formájú igei szerkezetet az elliptikus helyett. A vizsgálati személy tehát képes volt észlelni, interpretálni az ellipsis alá eső igét vagy igei szerkezetet és nem használta ennek a nyílt fonológiai formáját a válaszbán.

Az adatoknak ez a megoszlása két problémát vet fel. Az első: miért volt könnyebb a vizsgálati személy számára azokat a mellérendelő mondatokat megismételni, amelyek előreható VP-ellipszist tartalmaztak, és miért volt nehezebb megismételni azokat a mellérendelő mondatokat, amelyek hátraható VP-ellipszist tartalmaztak. A

második probléma: a hátraható VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő mondatok megismétlései során miért részesítette előnyben a vizsgálati személy a nyílt formájú igei szerkezeteket az elliptikus igei szerkezetekkel szemben.

Kétségtelen, hogy a „legutoljára hallott összetevő előnyben” elve hatással lehetett a vizsgálati személy válaszára, azonban nem szolgáltat valódi magyarázatot a teljesítményére. A „legutoljára hallott összetevő előnyben” elve értelmében a legutoljára hallott szintaktikai összetevő, mivel magas aktiváltsági fokon van, könnyebben aktiválható a megismétlés során, mint az azt megelőző szintaktikai összetevők.

A hátraható VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő tagmondatokban a legutoljára hallott szintaktikai összetevő a nyílt formájú igei szerkezet volt a második tagmondat végén. Amennyiben a „legutoljára hallott összetevő előnyben” elv alkalmazható lett volna, akkor a vizsgálati személynek a célmondatokban szereplő, hátraható ellipszist előreható irányú ellipszissé kellett volna átalakítania a válaszaiban. Vagyis az utoljára hallott, nyílt formájú igei szerkezetet kellett volna említenie az első tagmondatban, és erre alapozni a második tagmondatban az elliptikus igei szerkezetet. Ekkor tehát hátraható ellipszist tartalmazó összetett mondat megismétlésekor a válasz előreható VP-ellipszist tartalmazott volna. De amikor a vizsgálati személy ezt próbálta tenni, akkor magas hibaarányt produkált. Az ilyen változtatást tartalmazó 28 válaszból 25 agrammatikus volt a hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatok megismétlései során. Továbbá, amikor a hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatot úgy ismételte meg a vizsgálati személy, hogy a válasza két nyílt formájú igei szerkezetet tartalmazott, akkor 21 grammatikus választ volt képes adni. Mindez azt mutatja, hogy a „legutóbb hallott összetevő előnyben” elv alkalmazása egyáltalán nem csökkentette a hibák mértékét vagy arányát: ellenkezőleg, növelte.

Az előreható VP-ellipszist tartalmazó célmondatok megismétlése során a „legutóbb hallott összetevő előnyben” elv nem volt alkalmazható az igei szerkezetre, mivel a nyílt formájú antecedens igei szerkezet a mellérendelő mondat közepén volt található (az első tagmondat végén), és nem a teljes mellérendelő mondat végén. A hibaarány mégis lényegesen alacsonyabb volt az előreható ellipszist tartalmazó célmondatok megismétlésekor.

Az adatok arra utalnak, hogy a vizsgálati személy a monitorizált ismétlés stratégiáját alkalmazta, amely két alapvető szakaszt tartalmaz. Az első a feldolgozási fázis: ez a hallott mondat szintaktikai, fonológiai és szemantikai feldolgozásának a fázisa és az eredmények tárolása. A második a produkciós fázis: amikor a vizsgálati személy megkísérel olyan mondatot produkálni, amelynek a fonológiai, szintaktikai és szemantikai tulajdonságai megegyeznek a célmondat megfelelő tulajdonságaival, vagy nagyon közel állnak hozzájuk. A monitorizált megismétlés stratégiájának jelenlétét mutatják azok a válaszok, amelyeknek során a vizsgálati személy megváltoztatta a célmondat szerkezetét, de úgy, hogy az általa adott válasz szemantikai interpretációja és pragmatikai funkciója megegyezett a célmondat jelentésével, illetve pragmatikai funkciójával, vagy nagyon közel állt hozzájuk. Gyakran produkált korrekt parafrázisokat a célmondat jelentéseire.

Az ellipszist tartalmazó mellérendelő mondatok megismétlése során a feldolgozó rendszer olyan funkcióinak működtetésére van szükség, amelyek képesek a még nem teljes egységeket vagy szerkezeteket tárolni úgy, hogy ezekhez a nem teljes szerkezetekhez később további felszíni nyelvi anyag legyen hozzáadható. Az ilyen funkció egyike azoknak, amelyeket a sorrendőrző fonológiai tároló a nyelvi rövididejű memória egyik alrendszere képes teljesíteni (Martin–Saffran 1997, Caplan–Waters 1999). A szintaktikai feldolgozórendszer a formaosztályokra vonatkozó információk és más szintaktikai jegyek feldolgozására szakosodott. A fonológiai tároló, amely a lexikai egységek lineáris sorát vagy sorozatait tárolja, olyan mértékben képes támogatni a szerkezeti feldolgozó műveleteket, amilyen mértékben a szerkezeti feldolgozó megkívánja a lexikai egységek lineáris sorozatához való hozzáférést.

23.7.23.7.2. A mondatisméltés feldolgozó szakasza: hipotézis a VP-ellipszis valós idejű feldolgozásáról

Tételezzük fel, hogy a feldolgozórendszer balról jobbra építi fel a mondatstruktúráreprezentációkat. Ekkor az előreható VP-ellipszis esetében a feldolgozórendszer először az „előzmény” VP nyílt formájú lexikai anyagát elemzi az első tagmondatban, majd később próbálja meg analizálni az ellipszis alá eső ige kategóriát a második tagmondatban. Ebből adódik, hogy arra az idői pillanatra, amikor a feldolgozó észleli egy ellipszis alá eső igei kategória jelenlétét, vagyis a fonológiai formáját tekintve üres igei kategóriát, addigra a feldolgozórendszer már elemezte és eltárolta a nyílt fonológiai formájú, „előzmény” igei szerkezetet. Így ezt a nyílt fonológiai formájú, „előzmény” igei szerkezetet újra fel lehet használni a második tagmondat szerkezetének megépítésekor. Azt

mondhatjuk, hogy az előreható ellipszis jól összefér a valós idejű, növekvő módon felépített szerkezeti reprezentációkkal. A növekvő módon történő felépítés azt jelenti, hogy az elemzett szerkezet-reprezentáció balról jobbra történő építése alapvetően a hozzáadás, megnövelés műveleteinek alkalmazásával és kiterjesztésével jár, és a szerkezet-reprezentáció növekedése párhuzamos a műveletekre fordított idővel.

A hátraható VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő mondatok feldolgozása során ezzel szemben a nyelvi elemző programnak először az ellipszis alá eső kategóriát kell észlelnie. Mivel ennek a kategóriának nincsen nyílt fonológiai formája, ezért a specifikus kategoriális jegyekre, továbbá a szemantikai és fonológiai jegyeire vonatkozó elemzői döntéseket későbbre kell halasztani, vagyis a műveletekben egyfajta beépített késleltetés áll elő a hátraható ellipszis iránya miatt. Abban a pillanatban, amikor a feldolgozó rendszer észleli az ellipszis alá eső igei kategóriát, nem áll rendelkezésére semmilyen további információ az ige altípusáról, nincsen információja az ige lexikai anyagáról és a hangalakjáról sem. Ezért szükség van arra, hogy a feldolgozó az ellipszis alá eső igei kategóriát, a nyílt ige hiányát elraktározza az operatív memória tárolójában és egészen addig aktívan tartsa, ameddig el nem jut az ellipszist engedélyező, nyílt igei szerkezethez. Ez nem más, mint a második tagmondatban található, hangalakkal bíró igei szerkezet. A sorrendőrző fonológiai tárolónak tehát az első tagmondatbeli lexikai egységeknek egy olyan sorozatát kell tárolnia, amelyek nem teljes szerkezetek, amelyekhez további nyelvi anyagot kell hozzácsatolni az elemzés későbbi szakaszában. Ily módon a sorrendőrző fonológiai tároló fenntartja a helyet az első tagmondatban ellipszis alá eső, hangalakkal nem rendelkező ige fonológiai formával történő feltöltése számára. Miután a második tagmondatbeli, **későbbi** nyílt formájú igei szerkezet feldolgozása megtörtént, a feldolgozó rendszer visszamásolhatja **ennek** a későbbi igei szerkezetnek a nyelvtani jegyeit az ellipszis alá helyezett igei szerkezetnek az első tagmondatban lévő pozíciójába. Ekkor a műveletek iránya ellentmond a balról jobbra növekvő szerkezetépítésnek és a műveletek egyfajta valós idejű, beépített késleltetést tartalmaznak.

A 3. táblázatban látható, hogy amikor a vizsgálati személy hátraható ellipszist tartalmazó célmondatokat ismételt meg, grammatikus válaszaiban az ellipszis alá eső igei szerkezet helyett gyakran produkált nyílt formájú igei szerkezetet. A válaszaiban így két igei szerkezetet produkált, nem csak a célmondat második tagmondatbeli igéjét. Az első tagmondatban az ellipszis helyén is nyílt formájú igei szerkezetet produkált. Ez arra utal, hogy a lexikai egységek sorozatát tároló sorrendőrző fonológiai tároló intenzívebben igénybe van véve, ha a szintaktikai feldolgozó műveletek korlátozottak és ezért bizonyos szerkezetek feldolgozása a normálisnál nehezebb, illetve ha a feldolgozási erőforrások nem elégségesek a nyelvi feladat megoldásához.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a nyelvekben az ellipszis szabályai kifejezetten gazdaságosak, követik a gazdaságossági elveket. Ugyanakkor a vizsgálati személy azon döntései, melyeknek eredményeként a hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondat megismétlésében két nyílt formájú igei szerkezetet produkált, ezek nem gazdaságosak.

23.7.23.7.3. Megjegyzések a gazdaságossági elvek és az ellipszis viszonyairól. A lexikai kiválasztás gazdaságossági megszorítása

A generatív nyelvelmélet által feltételezett univerzális gazdaságossági elvek – a szerkezeti levezetésben felhasznált nyelvtani jegyek minimális készletére szorítkozás, a lehető legrövidebb mozgás elve, a lehető legkevesebb műveleti lépés megtételének elve, az egymással egyeztetési viszonyba kerülő jegyeknek a szigorúan lokális szerkezeti relációkban történő ellenőrzésére vonatkozó megszorítás és más hasonló elvek – a gazdaságosságnak egy nem formális fogalmát tüntetik fel. Ez a nyelvtani műveletek számára rendelkezésre álló, korlátozott erőforrások fogalmát tartalmazza.

Kitagawa (1999) azt javasolta, hogy az univerzális nyelvtan gazdaságossági megszorításai között tételizzünk fel egy olyan elvet is, amely a lexikonból a szintaxisba bevezetett lexikai információk mennyiségére vonatkozik. A lexikai kiválasztás gazdaságosságának Kitagawa által javasolt elve a következőképpen hangzik: „*A minimális lexikai információt kell kiválasztani a lexikonból*”.

A megszorítás egyáltalán nem triviális. A minimálisan szükséges lexikai információ kiválasztásának feltétele egyfelől azt kívánja, hogy a nyelvtan azokat a mondatreprezentációkat tekintse optimálisnak, amelyek a lehető legkevesebb szemantikai lexikai jegyet tartalmazzák, a lehető legkevesebb szemantikai lexikai jegyből épülnek fel, feltéve, hogy ezek a jegyek a szándékozott interpretáció biztosításához elegendőek. Másfelől a lexikai kiválasztás gazdaságosságának elve az igei szerkezetek ellipsziséit is érintik. Ez az elv azt is megkívánja, hogy a nyelvtan azokat a mondat szerkezet-reprezentációkat tekintse optimálisnak, amelyek a lehető legkevesebb fonetikai lexikai jegyet tartalmazzák.

A lexikai kiválasztást szervező rendszer erősen támogatja az igei szerkezetek ellipszisét, amelynek az alapvető feltétele, hogy a be nem illesztett fonológiai anyag visszanyerhető és pontosan azonosítható legyen. Ez az ellipszist lehetővé tevő, nyílt formájú lexikai egységek és az ellipszis alá eső lexikai egységek azonossági relációján alapul. Amennyiben ugyanazon lexikai egység **többszörösen is ki van választva** a lexikonból, akkor a kiválasztott példányok egymással azonosak. Az igei szerkezet ellipszise tehát ugyanazon lexikai egységnek a lexikonból történő olyan többszörös kiválasztásán alapul, melynek eredményeképp ugyanazon lexikai egységnek egymással azonos példányait kapjuk meg. Ekkor a többszörösen kiválasztott példányok egyik sorozata számára engedélyezve lesz a hangalakjuk be nem illesztése a szintaktikai szerkezet meghatározott helyeire. Az ellipszis alá eső ige és az ellipszist lehetővé tevő, nyílt formájú ige azonos kell legyen az igető, valamint az idő- és módjel tekintetében. Megjegyzendő, hogy az igehez csatolt személy- és számjelölő végződések tekintetében nem szükséges a kiválasztott példányok azonossága, mivel a személy- és számjegyek az egyes tagmondaton belülről lokálisan vannak engedélyezve.

Az ellipszis alá eső főnévi lexikai egységeknek és az ellipszist lehetővé tevő nyílt formájú főnévi lexikai egységeknek egymással azonosaknak kell lenniük az inherens nyelvtani jegyeik tekintetében, továbbá eleget kell tenniük a szerkezeti párhuzamosság megszorításának (a maguk tagmondatában mindegyiküknek ugyanolyan típusú nyelvtani relációban kell részt vennie). A szerkezeti párhuzamosság megszorítása gazdaságossá teszi az ellipszis feldolgozását.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az igei szerkezetek ellipszisét az **ép** nyelvtannak több gazdaságossági elve is támogatja, többek között a lexikai információ minimális kiválasztásának elve, a lehető legkevesebb szabad morféma felhasználásának elve és a lehető legkevesebb nyelvtani jegy felhasználásának az elve is. Az afázias személy válaszaiban viszont – a hátraható VP-ellipszisek esetében – nem mutatkozik meg a gazdaságossági elvek támogató hatása.

23.7.23.7.4. A mondatisméltés produkciós fázisa

Láttuk, hogy a vizsgálati személy gyakran elkerülte a hátraható VP-ellipszis produkcióját a válaszaiban és ehelyett két nyílt formájú igei szerkezetet produkált az első és a második tagmondatban. Ennek lehetséges magyarázata, hogy – amennyiben az afázia következtében az elérhető komputációs erőforrások korlátozottak – a szintaktikai rendszer számára a **hátraható irányú** („jobbról balra” menő) szerkezeti kapcsolatok megépítése túlságosan megterhelővé válik. Gibson (1998) javaslata szerint a komputációs erőforrások elérhetőségére két komponens van hatással. Az első a memóriaköltség komponense, amely azt mondja meg, hogy a nyelvi egységek egy sorozatának tárolása milyen mennyiségű komputációs erőforrást kíván meg. A második pedig az integrációs költség összetevője, amely azt mondja meg, hogy valamely új egységnek az addig elkészült szerkezetbe történő integrálása, beillesztése milyen mennyiségű komputációs erőforrást köt le.

Memóriaköltség tekintetében az ellipszis típusai különbözhetnek egymástól. Ahhoz, hogy az előreható VP-ellipszist meg lehessen ismételni, az első tagmondatbeli, nyílt formájú előzmény igei szerkezetnek az összes jegyét a memóriában kell tartani, hogy ezeket ismét fel lehessen használni, amikor a második tagmondatban felépítjük az ellipszis alá eső igei szerkezetet. Így a memóriaköltség a teljesen feldolgozott igei szerkezet valamennyi jegyének memóriában tartása miatt megnövekszik.

A hátraható VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő mondat megisméltésekor pusztán egy üres (hangalak nélküli) igei kategória az, amit a memóriában kell tartanunk, ezért a memóriaköltség-komponens csökken, amíg a második tagmondatához és annak igei szerkezetéhez nem érünk a produkció során.

Az integrációs memóriaköltséget a lokalitás, a távolság és a szerkezetben megépített kapcsolatok iránya befolyásolhatják.

Az előreható VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő mondatok produkciója **az ellipszis pozíciójában** nem növeli meg az integrációs költséget, mert egy, már az első tagmondatban, nyílt formában létrehozott igei szerkezetet kell újból felhasználni a második tagmondat szerkezetének megépítésére. Nincs szükség tehát egy új igei szerkezetnek a második tagmondat szerkezetébe történő integrálására. Ezért mondjuk azt, hogy az előreható VP-ellipszis produkciójában az integrációs memóriaköltség nem növekszik meg.

A hátraható VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő mondatok produkciójában az integrációs memóriaköltség két részből tevődik össze. Az egyik a komputációs erőforrásoknak azon mennyiségéből áll, amely ahhoz szükséges, hogy a **második** tagmondatban a nyílt formájú igét beépítsük a tagmondat addig elkészült szerkezetébe. A komputációs erőforrások másik adagja pedig ahhoz szükséges, hogy visszamehessünk az **első** tagmondatnak a korábban már felépített szerkezetéhez és ezt a szerkezetet **befejezzük** a második tagmondat igei szerkezet

nyelvtani jegyeinek felhasználásával, de a hangalakja nélkül. Ez a lépés az első tagmondat szerkezetének újraaktiválását is megkívánja, és azt, hogy a második tagmondatba integrált igei szerkezet szintaktikai és szemantikai jegyeit –a hangalakja nélkül –beépítsük az első tagmondat szerkezetébe is. A jegyeknek ez a „visszafelé másolása” tagmondatszerkezetek közötti olyan függőségi reláción alapul, amely szerint a második igei szerkezettől függenek az első igei szerkezet nyelvtani jegyei és interpretációja. Ez a függőségi reláció hátraható irányú szerkezeti „kapcsot” kíván meg a mondatstruktúrában. A hátraható szerkezeti kapcsolat felépítését az integrációs költséget megnövelő és a komputációs erőforrásokat megterhelő műveletnek tekinthetjük.

A következő összefüggést találjuk. Azokban az esetekben, amikor az integrációs költség megnövekedett, de a memóriaköltség nem nőtt, a vizsgálati személy erősen támaszkodott a sorrendőrző fonológiai tároló tartalmára, igyekezett azt maximálisan felhasználni. Ezt a jelenséget a hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatok megismétléseinél észleltük, ellipszis helyett nyílt formájú igealakok produkciója során. A fonológiai tároló a lexikai egységeket hangalakjuk alapján lineáris sorrendben tárolja. A fonológiai kódolás révén a lexikai egységek viszonylag könnyen sorrendbe állíthatók és ez a sorrend könnyen megtartható, hasonlóan azokhoz a prozódiai fogódzókhöz, amelyek a mondat szerkezet szintaktikai összetevőit képesek elhatárolni egymástól és ezáltal támogatják a mondat szerkezet összetevős struktúrájának kialakítását.

Ez a memóriatároló támogathatja a „visszafelé”, „jobbról balra” menő szerkezetépítő műveleteket, amennyiben a lexikai egységek lineáris sorára szükség van ahhoz, hogy a szerkezetépítő műveletek képesek legyenek visszamenni az első tagmondat jobb szélére a második tagmondat jobb széléről, a lehető legrövidebb úton. A legrövidebb út pedig azt jelenti, hogy a vizsgálati személy igyekezett elkerülni a hierarchikus mondat szerkezet élei és csomópontjai mentén történő visszamenést, és ehelyett a lexikai egységek egyszerű lineáris sorozatát követte. A vizsgálati személy által produkált nyelvtani hibák jó része abból adódott, hogy a második tagmondatbeli igei szerkezet **hangalakjának változatlan formában való aktiválása** az első tagmondatban nem lehetett mindig grammatikus, az első tagmondat szerkezeti környezetébe gyakran nem illett bele teljesen, lásd például a (35)–(38) válaszokat.

23.7.23.7.5. Összefoglalás

Adataink azt mutatták, hogy az agrammatikus afáziás vizsgálati személy képes volt követni a nyelvtan gazdaságossági elveit akkor, amikor a megismétlendő célmondat előreható irányú ellipszist tartalmazott. Ugyanakkor nem volt képes felhasználni az elliptikus struktúrákban rejlő nyelvtan gazdaságossági elveket, amikor a ellipszis visszaható irányú volt a célmondatban. Ez a szétválás azt mutatja, hogy a nyelvtan gazdaságossági megszorításainak teljesülése függ az elérhető komputációs erőforrások elégséges mennyiségétől.

Javaslatunk szerint az agrammatikus afáziában rejlő nyelvi korlátozottságok (egyéb összefüggések mellett) úgy értelmezhetők, mint a nyelvtan gazdaságossági megszorításainak korlátozódásai. A vizsgálati személy nem volt képes maradéktalanul felhasználni azt a gazdaságossági elvet, amely a lexikonból többszörösen kiválasztott azonos lexikai egységek fonológiai formájának a **be nem illesztési** lehetőségéből adódott. A hangalak be nem illesztése, amennyiben az a korábban leírt feltételeket követi, eleget tesz a nyelvtan több gazdaságossági megszorításának (a lexikai kiválasztás gazdaságossága, a jegyek minimális száma, az elvégzendő nyelvtani műveletek minimalitása stb.). A vizsgálati személy azonban nem ezeket követte, hanem rendkívüli mértékben kihasználta a fonológiai tárolót, ami abban nyilvánult meg, hogy válaszai nagy többségében az elliptikus igei szerkezet helyett hangalakkal bíró igei szerkezeteket produkált. Azokban az esetekben, amikor válaszai nem ezt a stratégiát követték, a hátraható irányú VP-ellipszist tartalmazó célmondatok struktúrájának jobbról balra menő szerkezeti kapcsolatai túlterhelték a szintaktikai rendszert, és ez a hibák magas előfordulási arányát okozta. A személy-szám egyeztetési végződéseket érintő hibák, a szórendi hibák, a fragmentizálódás jelenségei, az esetrag agrammatikus és paragrammatikus használatának hibái elsősorban a hátraható VP-ellipszist eredeti formájában megismételni szándékozó válaszaira korlátozódtak.

Fenti következtetéseink felvetik a nyelvtan és a nyelvi emlékezet feldolgozó-produkciós rendszerei viszonyának a kérdését. Ha a *nyelvtan* terminust úgy értjük, mint a nyelvtanról szóló nyelvészeti elméletet, akkor a nyelvtan és a feldolgozó-produkciós rendszer nem lehet azonos, mivel a nyelvtani elmélet leírja a szerkezeti relációkat és nem foglalkozik azzal, hogy miképpen lehet létrehozni, levezetni ezeket a relációkat bizonyos inputokból. Ez azonban csak a *nyelvtan* fenti típusú interpretációja mellett igaz. Ha úgy gondoljuk el a feldolgozó-produkciós rendszer centrumára vonatkozó modellt, mint amely a nyelvtan formális elveit algoritmikus formákra képezi le, és így szorosan követi a nyelvtani szabályokat és elveket, akkor a feldolgozó-produkciós rendszer centrumára vonatkozó elmélet beágyazódhat a nyelvtanelméletbe.

A hibák megoszlásai (2. és 3. táblázat) motiválják a gazdaságossági elveknek az afáziában történő korlátozódására vonatkozó feltételezésünket. A hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatoknál az afázias személy által produkált nyelvtani hibák túlnyomó többsége a hátraható VP-ellipszist ténylegesen tartalmazó válaszaiban történt. Ugyanakkor az egyébként kisszámú grammatikus válaszok jó része nem hátraható VP-ellipszist, hanem két, nyílt formájú igei szerkezetet tartalmazott. Ezek a válaszok nem alkalmazták tehát az igei szerkezet ellipszisének gazdaságossági elveit. Viszont grammatikusabbak voltak, mint a gazdaságossági megszorításnak elvileg megfelelő válaszok.

Az agrammatikus afázia miatti erőforrás-korlátozottság miatt a gazdaságossági megszorításokra nagy szükség lenne, hogy a szerkezetek feldolgozását és építését könnyebbé, kevesebb költséggel kivitelezhetővé tegyék. Csak hogy **éppen ezekben az esetekben** számos gazdaságossági megszorítás nem érhető el, illetve nem követhető. (Ez történt a fonetikai forma **nem** beillesztésének opciójával, a szükséges jegyek legkisebb halmazának alkalmazásával, a minimálisan elegendő szerkezeti reprezentáció építésével, vagy a lexikonból történő, többszörös kiválasztás minimalizálható információival). Feltételezésünk szerint a gazdaságossági megszorítások a nyelvtan számára rendelkezésre álló, normális mértékben limitált erőforrásokat reprezentálják a nyelvtan architektúráján belül. Ezért, ha a komputációs erőforrások elérhető mennyisége a normálisnál alacsonyabb, számos egyébként „költségcsökkentő” gazdaságossági elv már nem érhető el maradéktalanul a nyelvtani rendszerben. Például a vizsgálati személyek a nyelvtan szempontjából nem gazdaságos válaszokat adnak, nem követnek, megsértenek egyes nyelvtani gazdaságossági elveket. Az agrammatikus afáziában tapasztalható komputációs erőforrás-korlátozódás ugyanis nem pusztán a szintaktikai feldolgozó vagy produkáló rendszer egyes aspektusait korlátozza vagy terheli túl, hanem az emberi nyelv nyelvtanának alapelvei közé tartozó gazdaságossági elveket is korlátozza. A gazdaságossági elvek éppen a komputációs erőforrások korlátozottságának a nyelvtan rendszerébe történő beépítettségét fejezik ki, vagyis a nyelvtan és egy, a nyelvtan szempontjából normális, de limitált erőforrás-mennyiség között teremtenek kapcsolatot. Ezek az elvek adott komputációs erőforrás-mennyiségek normális határait reprezentálják a nyelvtan architektúráján belül. Valahányszor a komputációs erőforrások a normálisnál korlátozottabbakká válnak az afázia körülményei között, a gazdaságossági elvek legfeljebb részlegesen képesek kifejezteni a szerkezetelemzést vagy szerkezeti produkciót megkönnyítő, kevésbé költségessé tevő erejüket.

Feltételeztük, hogy a gazdaságossági megszorítások az univerzális nyelvtan elvei közé tartoznak, mint **az** emberi nyelv nyelvtanának tulajdonságai. Vagyis azt mondhatjuk, az emberi nyelv nyelvtana olyan, hogy minden olyan nyelvtani sajátosságot, jegyet, amely valamilyen **skála** mentén elrendezhető, minimalizálni törekszik. Így a szerkezetépítő műveletek számát, a tartományuk határait, a szerkezeti relációk tagjainak távolságát, a műveletekben felhasznált nyelvtani jegyek mennyiségét, a lexikonból kiválasztott egységek számát minimalizálja. Például a szerkezetek kiterjesztésére, bővítésére irányuló nyelvtani műveleteinek ciklikusnak kell lenniük. Ez kizárja a „korlát nélküli”, „folytonos” szerkezetépítéseket, és korlátozza a nyelvtani rendszer generatív erejét, elkerüli a „túlgenerálást”. A megszorítás értelmében a nyelvtani rendszer architektúrájára csak ciklikus szerkezet-kiterjesztéseket tesz lehetővé. Hasonló a helyzet a lexikai kiválasztás gazdaságosságára vonatkozó megszorítás esetében is. A nyelvtan része a lexikonból történő kiválasztás rendszere, és a szerkezetépítés számára kiválasztott lexikai fonetikai és szemantikai jegyek minimalizáltságát a nyelvtan követeli meg. A generatív nyelvtanelmélet értelmében ezek a sajátosságok nem a nyelvtani rendszerre „kívülről” ráhelyezett kötöttségek következményei, hanem **a** nyelvtan általános architektúrájának a vonásai, az univerzális nyelvtan elvei. Mivel az univerzális nyelvtan a **lehetséges** emberi nyelvek nyelvtanainak genetikusan is kódolt „tervrajza”, ezért alapelvei minden specifikus nyelvben megjelennek. Az agykérgi területek sérülése pedig az univerzális nyelvtan „mögöttes” alapelveinek valamilyen korlátozódását is magával hozhatja, amely az egyes nyelvek nyelvtana korlátozódásainak formájában jelenik meg.

23.8. A névmások kötéselveinek megítélései agrammatikus afáziában: A lokális és a globális gazdaságosság közti különbségtevés korlátozódásai

Az univerzális gazdaságossági elveken belül megkülönböztetendő a lokális és a globális gazdaságossági megszorítás. A lokális gazdaságossági elv alapján a döntés valamilyen művelet alkalmazhatóságáról azon múlik, hogy milyen információk érhetők el az adott mondatreprezentáción belül, tekintet nélkül más, lehetséges

mondatrepresentációkra. A globális gazdaságossági megszorítások viszont több mondatrepresentáció összevetéseit kívánják meg ahhoz, hogy döntést lehessen hozni valamely művelet alkalmazhatóságáról.

A következőkben Broca-afáziás vizsgálati személlyel végzett olyan tesztelési eredményeket mutatunk be, amelyek a lokális gazdaságossági elv és a globális gazdaságossági elv közötti különbségtétel bizonyos mértékű korlátozódásával magyarázhatók.

23.8.23.8.1. A tesztanyag nyelvtani sajátosságai: a kötéselvek

A kötéselvek a nyelvtan univerzális elvei közé tartoznak. Ezek az elvek külön-külön vonatkoznak (i) a visszaható és kölcsönös névmási csoportokra (pl. *maga, magát, egymást*), (ii) a személyes névmásokra (pl. *ő, ők*) és (iii) a nevekre és más referáló kifejezésekre (az R-kifejezésekre) (pl. *János, az asztal*). A kötéselvek a következőket mondják ki:

A-elv: Egy visszaható névmást a saját tagmondatán belül kell kötni. Például:

(40) Jánosi látta *magát* a tükörben.

B-elv: Egy személyes névmásnak lokálisan szabadnak (nem kötöttnek) kell lennie. Például:

(41) Jánosi látta *őt*k a tükörben. *ők*= Jánostól különböző személy. Vesd össze:

(42) Péterk belépett az ajtón, és János látta *ot*k a tükörben.

C-elv: Egy R-kifejezésnek szabadnak kell lennie. (Vagyis a referenciája független más összetevőjétől). Például:

(43) János látta Marit a tükörben.

A B-elv tartalmazta lokális szabadság a szintaktikai szerkezet tulajdonságaitól függ. Ha például a névmás a tagmondaton belül, egy kifejezetten lokális tartomány belsejében van, akkor e tartományon kívülről már megköthető valamely tartalmas előzménnyel, vagyis antecedenssel:

(44) JÁNOS is látta az *ő*1 autóját és Péter is látta az *ő*2 autóját.

*ő*1=János, *ő*2= János vagy Péter

Ebben a mondatban a „tartalmazó” DP (*az ő autóját*) a B-elv szempontjából lokális tartománynak számít. A névmás ezen a DP-n belül szabad, ezen kívülről viszont megköthető: a referenciája megegyezhet a szerkezetben magasabban elhelyezkedő, *öt* k-vezérlő DP-vel, mint amilyen a János, illetve Péter.

A kötések a szintaktikai szerkezet tulajdonságaitól függenek. Az alapvető összefüggés a következő:

α akkor köti β -t, ha α és β azonos indexet visel, és α k-vezérlő β -t.

A k-vezérlés (konstituens-vezérlés):

α akkor és csak akkor k-vezérlő β -t, ha α nem dominálja β -t (sem β α -t), és az első olyan elágazó csomópont, amely α -t dominálja, β -t is dominálja.

Mivel a magyar mondatok kiinduló szerkezetében az igebővítmények az ige után, az ige testvércsomópontjaiként generálódnak, a magyarban az igebővítmények a kötéselmélet szempontjából releváns kiinduló pozíciójukban mind kölcsönösen k-vezérlik egymást, a k-vezérléssel jellemezhető szerkezeti hierarchiát az esethierarchia helyettesíti. Ez a visszaható és kölcsönös névmásokra vonatkozóan, tehát az A-elv hatókörébe eső kötésekre releváns. Mindig a bal oldara eső tag az alkalmasabb (a dominánsabb) az antecedens (előzmény) szerepének a betöltésére a jobb oldalhoz képest. Az esethierarchia:

Alany > Tárgy, Részeshatározó > Társ/eszközhatározó > Helyhatározó
—(É. Kiss-Kiefer-Siptár 1998)

Hasonlóképpen a baloldali tag tematikus szerepe alkalmasabbá teszi őt az antecedens szerepre, az anafora megkötésére a jobboldali taghoz képest. Az antecedens és a megkötött anafora tematikus szerepeinek lehetséges hierarchiája:

Ágens/Experiens > Téma > Cél > Eszköz > Lokatív
—(É. Kiss 2002)

A személyes névmásokra vonatkozó B-elv azt a feltételt adja meg, amely mellett a személyes névmás nem köthető meg (például nem köthető meg valamely lokális tartományon belülről, csak azon kívülről). Ez az elv tehát a személyes névmás kötésére többféle lehetőséget is nyitva hagy, feltéve, hogy azok nem sértik a B-elvet.

A tesztanyag a kontrollnak nevezett reláció példányait is tartalmazza. A ragozatlan főnévi igenevet tartalmazó mondatok alanya: rejtett formájú, névmási alany, melyet a PRO szimbólummal jelölnek. Kontrollnak azt a viszonyt nevezzük, mely a PRO alany és annak referenciális azonosítója (antecedense) között fennáll (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998: 112–21):

(45) Péter_j szeretett volna a [*Sinf* PRO_j inni egy kis tejet].

(46) Az asszony látta a férfít_k [*Sinf* PRO_k mutogatni valakire]

Grodzinsky, Wexler, Chien, Marakovitz és Solomon (1993) úttörő kutatásaiban afáziás betegeknél vizsgálta az anaforák és antecedenseik közti viszonyokat irányító szabályok korlátozott működését. A tesztmondatok megoszlottak aszerint, hogy egy visszaható névmás antecedenséül egy referenciális vagy kvantifikált kifejezés állt-e a mondatban. Grammatikalitási döntési feladatban minden mondat kétszer hangzott el: a grammatikus olvasatnak (vagyis a visszaható névmás koreferenciájának és a személyes névmás meg nem köthetőségének) megfelelő rajz bemutatása mellett, illetve az agrammatikus olvasatnak (vagyis a visszaható névmás meg nem köthetőségének és a névmás megköthetőségének) megfelelő rajz bemutatásával. A kísérlet eredményei agrammatikus egyéneknekél specifikus korlátozottságot mutattak: azon mondatok interpretálása okozott nehézséget, amelyek referenciális főnévi csoportot és személyes névmást tartalmaztak egy lokális antecedentst feltüntető kép kontextusában. Ezen mondatok grammatikai státuszának megítélésében az afáziások találgattak.

Mint láttuk, a B-elv szerint: egy személyes névmásnak lokálisan szabadnak (nem kötöttnek) kell lennie. Az A-elv szerint pedig egy visszaható névmást a saját tagmondatán belül, lokális tartományán belül meg kell kötni.

A személyes névmások kötésére vonatkozó B-elv a kötés lehetetlenségének feltételeit adja meg, tehát azt, hogy mikor nem jöhet létre a kötés, nem pedig azt, hogy mely feltétel mellett kötelező a kötés. Ilyen típusú feltételt az A-elv ad meg a visszaható/kölcsönös névmás megkötésére. Látni fogjuk, hogy a B-elv globálisan alkalmazandó elvként működik, mivel több, lehetséges mondatrepresentáció összevetéseit kívánja meg ahhoz, hogy kiértékelhető legyen. Az A-elv lokális elvként működik, mert egy adott mondatrepresentáció tulajdonságai alapján eldönthető az alkalmazhatósága.

23.8.23.8.2. Az A-elv könnyebb?

Grodzinsky és munkatársainak eredményei szerint az agrammatikus afáziások a személyes névmások megköthetőségével kapcsolatos tesztfeladatokban mutattak korlátozottságot, szemben a visszaható névmások megkötésével. Grodzinskyék ezt azzal magyarázták, hogyha kétértelmű mondatok esetében választani lehet kétféle kötés között, akkor az A-elvet követő (a visszaható névmásra alkalmazható) kötés az egyszerűbb, mert nem kívánja meg a kontextus mérlegelését. Például:

(47) Péter szerelte az autóját és János is.

A fenti mondat esetében a preferált értelmezés az A-elvet követő, lokális megkötéseknek megfelelő interpretáció lesz:

(48) Péter_k szerelte a (magak) autóját és János_l is szerelte a (maga_l) autóját.

De létezik olyan kontextus is, amely más interpretációt vált ki, ha például János segít Péternek az autószerelésben. Ekkor a személyes névmás kötése az adott tagmondaton kívülről történik, a B-elvvel összhangban:

(49) Péter_k szerelte a (Péter_k) autóját és János_l is szerelte a (Péter_k) autóját.

A névmások szigorú azonossága (referenciális értékük változatlansága) ugyanezt az interpretációt eredményezi:

(50) Péter_k szerelte az (ők) autóját és János_l is szerelte az (ők) autóját.

23.8.23.8.3. A B-elv nehezebb?

A személyes névmás koreferenciára vonatkozó feltételeket nem egyetlen szintaktikai szerkezeten belüli viszonyok adják. Tekintsük a következő példákat, melyek rejtett formájú, hangalak nélküli (*ő*) névmást tartalmaznak:

23.31. táblázat -

(51)	A (z <i>ő</i>) legtöbb barátja imádja Annát.	ahol: <i>ő</i> = Annai
(52)	Misim szerint: a (z <i>ő</i> m) legtöbb barátja imádja Annát.	ahol: <i>ő</i> m = Misim

A személyes névmások referenciája, megkötése tehát nem pusztán lokális, tagmondaton belül kiértékelhető elv. Sokkal inkább olyan következtetéseket vált ki, amelyek a grammatika ismeretén alapulva a lehetséges szerkezetek összevetéseire vonatkoznak, hogy tudniillik az alternatív szerkezetek közül melyik felel meg a kontextusnak. A személyes névmás megkötése, a koreferencia akkor lehetséges, ha a kontextusban a személyes névmás nincs kötve, vagy ha egy, az A-elvet követő interpretáció különbözik a B-elvet követő interpretációtól:

23.32. táblázat -

(53) János_q úgy érzi, hogy egy Annaz jelenléte nélkül megtartott ünnepélllyel csak szenvedést okozna neki_{q/z}.

	nekiz = Annaz
	*/?neki _q = János _q

(54) János_q úgy érzi, hogy egy Annaz jelenléte nélkül megtartott ünnepélllyel csak szenvedést okozna magának_{q/z}.

	*/?magának _z = Annaz
	magának _q =János _q

Megjegyzendő, hogy a magyarban a nyomatékok is fontos szerepet játszanak a névmások megkötésében. Ugyanis a nyomatékok általában is alkalmasak arra, hogy a párhuzamosságra vonatkozó elvárásainkat megváltoztassák. A rejtett formájú névmások értelmezésében a tagmondatok közötti szerkezeti párhuzamosság „stratégiája” játszik szerepet (Pléh–Radics 1976, Pléh 1998):

(55) A *hölgyi* megdicsérte a *gyereketk*, és *proi* egy csokival ajándékozta meg *prok*.

Az (55)-ben az alanyi pozícióban elhelyezkedő rejtett formájú névmás egy alanyi antecedenst valószínűsít, a tárgyi pozícióban levő rejtett névmás egy tárgyi megkötő antecedenst (lásd a **6.5.6.5.1. szakasz - A szöveg mikroszintje.** és a **8.2.8.2.2.8.2.2.1. szakasz - A pragmatika a nyelvtan komponense.** pontot is). De ha a névmások formáját nyíltá tesszük standard nyomatékkiosztás mellett, ez a párhuzamosság többé nem áll fenn:

(56) A *hölgyi* megdicsérte a *gyereketk* és *azk* egy csokival ajándékozta meg *őti*.

Az (56)-ban a nyílt formájú alanyi névmás (*az*) az első tagmondat tárgyára utal vissza, míg a nyílt formájú tárgyesetű névmás (*őt*) az első mellérendelt tagmondat alanyára utal vissza. Vagyis rejtett névmás nyílt névmásra váltása és az arra helyezett nyomaték arra szolgál, hogy a névmás jelöltjére vonatkozó (eredetileg párhuzamossági) várakozásainkat megfordítsa.

Grodzinsky és munkatársai kísérleteiben az afázisok általában jó döntéseket hoztak a kvantifikált kifejezést és személyes névmást tartalmazó mondatok esetében, ha nem volt alternatív tartalmas antecedenst egy másik tagmondatban. Nem volt tehát szükség alternatív szerkezetek összevetésére. De véletlenszerűen teljesítettek

akkor, amikor a személyes névmás antecedense alternatív tartalmas, referenciális kifejezések közül került ki. Itt mérlegelniük kellett, hogy az alternatív szerkezetek közül melyik felelne meg a kontextusnak. A mérlegelés lényege a következő. Ha a hallgató egy személyes névmást tartalmazó mondatot hall, el kell döntenie: megengedett-e, hogy a névmás a mondaton belül koreferens legyen egy antecedenssel. Vagyis el kell döntenie, hogy lehetséges-e a személyes névmás kicserélése egy lokálisan kötött anaforára. Ehhez meg kell konstruálnia egy alternatív kötött reprezentációt. Ha ez nem lehetséges, a feladatnak a végére is ért, a koreferencia megengedett, nem tiltott. Ha van lehetőség az alternatív változó-kötésre, akkor a hallgatónak két reprezentációt kell megkonstruálnia: egy olyat, amely a lehetséges lokális tartományon belüli kötésviszonyt tartalmazza és egy másikat, amely az alternatív koreferencia-olvasatot tartalmazza, a lokális tartományon „kívüli” antecedenssel. Majd a két reprezentációt össze kell vetnie a kontextussal, hogy eldönthesse, különböznek-e egymástól. Ha igen, a koreferencia megengedett, máskülönben elutasított. Vessd össze:

(57) Misi szerint a (z ő) legtöbb barátja imádja Annát.

Az (59)-beli, elvileg lehetséges kötésekre vonatkozó interpretációk:

23.33. táblázat -

(58)	a (z ői) legtöbb barátja imádja Annát.	ahol: ői=Annai
(59)	Misim szerint a (z őm) legtöbb barátja imádja Annát.	ahol: őm=Misim
(60)	?? Misim szerint a (z ői) legtöbb barátja imádja Annát.	ahol:??ői=Annai

Az ilyen lépéssorozat végrehajtása sokkal nagyobb terhet ró a komputációs erőforrásokra, mint pusztán az A-kötéselv vagy a C-kötéselv végrehajtása. Az alternatív reprezentációk megtartása, összevetése támasztotta feldolgozói követelmények meghaladhatják az afáziasok képességét. Ráadásul az alternatív szerkezeti reprezentációkat ki kell értékelni a kontextussal való összeférhetőség tekintetében is. Ehhez legalább két reprezentációhoz kell hozzáférni, őket a munkamemóriában tartani, összevetni mindegyiket a kontextussal, hogy a megfelelő kiválasztása bekövetkezhesen. Az ilyen műveletek alkalmazására vonatkozó döntések meghozatalakor releváns gazdaságossági elvek: a Késleltetés elve, az Amint lehet elve és a Minimális Szerkezet elve. Ezek globális gazdaságossági megszorítások, mivel szerkezetek összevetéseit kívánják meg valamely művelet alkalmazhatóságára vonatkozó döntéshez.

23.8.23.8.4. A vizsgálati személyek és a tesztanyagok

A két vizsgálati személy: P. 25 éves, jobbkezes férfi, a lézió: traumás eredetű bal oldali fronto-temporo-parietalis, vezető nyelvi szimptóma az agrammatikus Brocaafázia nyelvi tünetei (WAB: 54,2), valamint K. L. 29 éves, jobbkezes férfi, traumás eredetű, bal oldali temporo-parietális insula (WAB: 54), Broca-afázias.

Öt eltérő komplexitású szintaktikai szerkezetet választottunk ki, a kötéselmélet logikáját követve. Az ugyanazon szerkezetre megkonstruált mondatok minimálpárt alkottak abban a tekintetben, hogy a bennük előforduló névmás hol visszaható, hol pedig személyes névmás volt. Arra voltunk kíváncsiak, vajon a visszaható névmások, illetve személyes névmások antecedensei kijelölésében jelen vannak-e a különbségek, és ha igen, mennyire befolyásolja őket a mondatok szerkezete, összetettsége. Az öt alkalmazott szerkezettypust egy-egy példával szemléltetjük az alábbiakban:

I. TÍPUS

Egyszerű mondat szerkezet. Az első mondat a visszaható névmást, a második mondat a személyes névmást tartalmazó változat:

[A férfi megborotválja magát].

[A katona megborotválja őt].

II. TÍPUS

A visszaható névmás, illetve a személyes/birtokos névmás egy birtokos jelzős szó szerkezeten belül, a birtokos jelző pozíciójában van. A B-kötéselv számára a birtokos szerkezet önmagában lokális tartományként működhet, melyen kívülről a kötés nem tiltott:

[Mari egyedül fonja be [DP a maga haját]].
[Mari egyedül fonja be [DP az ő haját.]].

Megjegyzendő, hogy a DP birtokos jelzői pozíciója a magyarban olyan pozíció, ahol mindkét névmási típus azonos referenciával fordulhat elő. A nyílt formájú, hangalakkal bíró birtokos jelzői személyes névmásnak (ő) lehet lokálisan tiltott referenciájú olvasata is, hogy tudnillik nem Marinak, hanem valaki más személynek a hajáról van szó

III. TÍPUS

A szerkezetben a névmás pozíciója nem a birtokos jelzőé, hanem a névmás a birtokszónak a módosítója. Így helyreáll a visszaható névmás és a személyes névmás közötti komplementer megoszlás. A feldolgozást nehezítő körülmény lehet, hogy a mondaton belül **két lehetséges antecedens** (lány, fiú) közül kell a mindenkor névmásnak megfelelőt kiválasztani:

[A lány örül a [DP a fiú önmagáról készült fényképének]]
[A lány örül [DP a fiú róla készült fényképének]].

IV. TÍPUS

Az infinitívusos szerkezetnek (Sinf) nincs lexikális alanya, de van rejtett formájú névmási alanya: ezt PRO-val jelöljük. A *magát* visszaható névmás antecedense = PRO = *Piroska*, a személyes névmásnak pedig a mondaton **kívül** kell antecedenst találni:

[Piroska szereti [Sinf PRO nézegetni magát az albumban]].
[Piroska szereti [Sinf PRO nézegetni őt az albumban]].

V. TÍPUS

Az infinitívusos szerkezetnek (Sinf) „saját” **lexikális** alanya van, amely akkuzatívuszi esetjegyet „kívülről”, a mátrixmondat igéjétől (*látja*) kapja, de amely ugyanakkor az infinitívusos szerkezetben a *mutogatni* igenév alanya. A feldolgozást nehezítő körülményként említhetjük itt is, hogy a mondaton belül **két lehetséges antecedens** közül kell az adott névmásnak megfelelőt kiválasztani (*asszony, férfi*):

[Az asszony látja [Sinf a férfit magára mutogatni]].
[Az asszony látja [Sinf a férfit őrá mutogatni]].

23.8.23.8.5. A kísérlet leírása

Mindegyik szerkezetre 5 + 1 mondatot készítettünk, a minimálpároknek megfelelően minden egyes mondat két változatban fordult elő: a bennük szereplő névmás hol visszaható, hol pedig személyes névmás volt. Valamennyi mondatpárhoz a jelentések különbségét tükröző két-két rajz is készült. Egy teszt teljes anyaga így 60 mondatból és ugyanannyi képből állt össze, amelyből az I–V. típusokban 1–1 mondat/kép pár, összesen tehát 10 mondat/kép pár magának a feladatnak az elmagyarázását szolgálta. A tényleges anyagot tehát tesztenként 50 mondat és ugyanannyi kép tette ki. Az *igen-nem* döntési feladatban minden mondat kétszer hangzott el, a mondatpárok mindegyik tagját a képpárok mindegyikével különkülön is párosítottuk. 100 grammatikalitási döntést kaptunk. A vizsgálati személy látott egy képet és hallott egy mondatot, miközben arra kértük, döntse el, hogy a hallottak megfelelnek-e a rajznak. Ahol szükséges volt, ott egy-egy kontextusépítő bevezető mondat is elhangzott (ami többnyire a szereplők kijelölését, a képen látható dolgok, cselekvések egyértelműsítését szolgálta). A teljes tesztanyagot a két vizsgálati személlyel két ülésben alkalmaztuk. A két ülés között eltelt idő 7 nap volt. Minden vizsgálati helyzetben egy adott mondat, egy adott kép csak egyszer fordult elő. A mondat-, illetve a képpárok tagjai egymástól eltávolítva, véletlenszerű sorrendben szerepeltek a tesztanyagban. Feltételezve, hogy a névmás antecedenstől való távolsága befolyással lehet a referenciális viszonyok kijelölésére, minden mondatstruktúra esetén egy-egy mondatpárban (egy tesztben összesen 10 mondatnál) a mondatélen elhelyezkedő topikalizált főnévi csoportot az „ami azt illeti” közbeékeléssel távolítottuk el a névmástól.

A tesztet egy hónappal később újra lefolytattuk, az előbbi paramétereket követve. Ezáltal a két vizsgálati személytől további 100 grammatikalitási döntést kaptunk (ismét leszámítva a feladat elmagyarázására szolgáló 5 + 5 mondat-kép párt), tehát mindösszesen 200 grammatikalitási ítéletet.

23.8.23.8.6. A mondat-kép párok

A tesztanyag nyelvi és képi anyagának összeállításában Czingráber Márta volt a társszerző, aki korábban a kisgyerekkori nyelvelsajátítási folyamatok életkorok szerinti fázisainak jellemzésére alkalmazta a teszt első változatát (Czingráber 1999). Köszönettel tartozunk továbbá Rung Andrásnak a teszt új, most alkalmazott változatának kivitelezéséért.

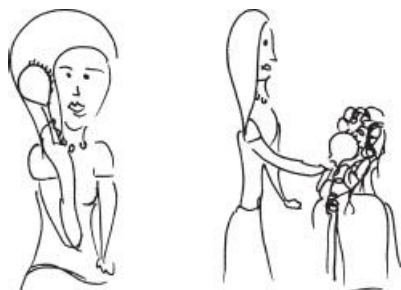
A mondatanyagot a fentiekben vázolt I–V. szerkezet típusok mentén haladva mutatjuk be. A mondatpárok mindegyik tagját a képpárok mindegyik tagjához külön-külön hozzárendeltük, és igen/nem döntést kértünk. Hangsúlyozzuk, a tesztek során az I–V. típusba tartozó mondatokat random módon és úgy prezentáltuk, hogy egy adott mondat-, illetve képpár tagjai között minimum 8 darab, maximum 15 darab más típusú pár valamelyik tagja szerepeljen. Az I–V. szerkezet anyagaiban a sorrendben első, bal felső képek pusztán a feladat elmagyarázására szolgáltak.

Az alábbiakban példákat mutatunk be a tesztanyagból.

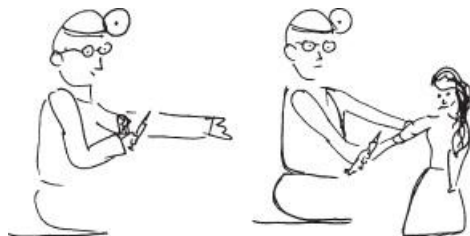
I. szerkezet

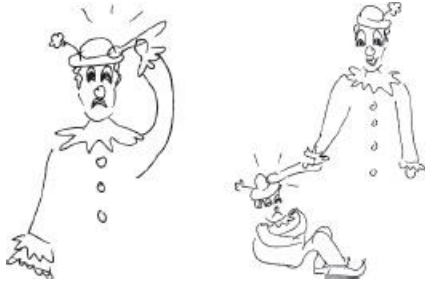
A férfi megborotválja magát/öt.

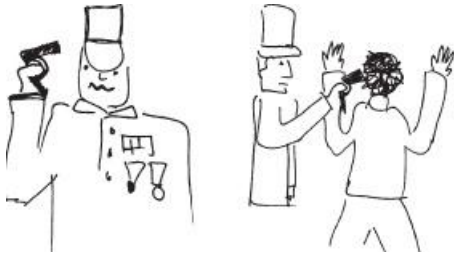
A mama megfésűli magát/öt.

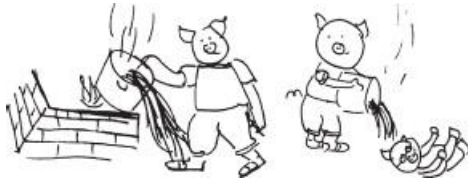
Az orvos megsúrja magát/öt.

A bohóc fejbe vágja magát/öt.

A katona fõbe lövi magát/öt.

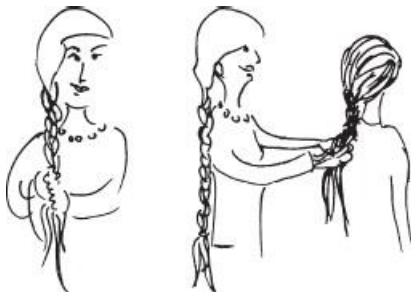

A kismalac, ami azt illeti, leforrázza magát/öt.

II. szerkezet

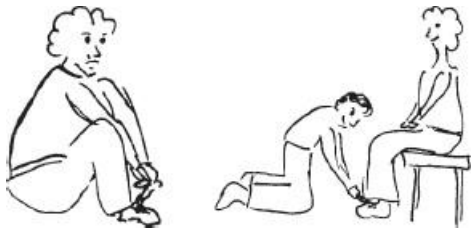
A Mikulás gondterhelten simogatja meg a(z) maga/ő szakállát.

Mari egyedül fonja be a(z) maga/ő haját.

A menyasszony, ami azt illeti, boldogan húzza fel a(z) maga/ő gyűrűjét.

Peti egyedül köti be a(z) maga/ő cipőjét.

Kati egyedül gombolja be a(z) maga/ő kabátját.

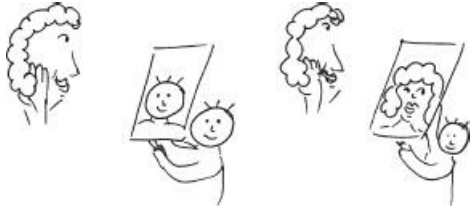

Gyuszi egyedül köti meg a(z) maga/ő nyakkendőjét.

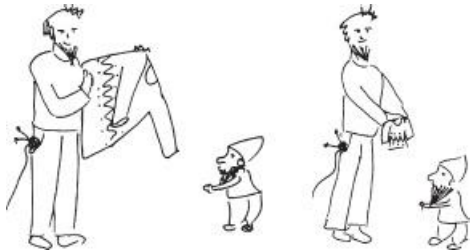
III. szerkezet

A királylány nézi a cipész önmagának/ neki készített papucsát.

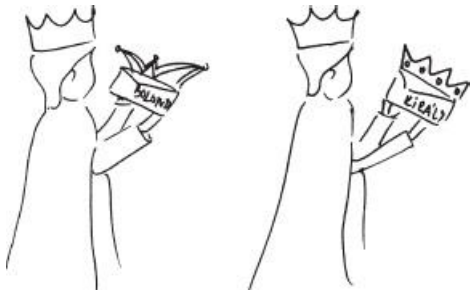
Az óvónő örül a kislány önmagáról/róla készült rajzának.

A törpének tetszik az óriás önmagának/ neki kötött pulóvere.

A királynak, ami azt illeti, tetszik a festő ön magáról/róla készült képe.

A király nézi a bolond önmagának/ neki címzett levelét.

A lány örül a fiú önmagáról/róla készített fényképének.

IV. szerkezet

Piroska szereti nézegetni magát/öt az albumban.

A kiselefánt szereti prüsszkölni magára/óra a vizet.

János, ami azt illeti, szeret olvasni magáról/róla az újságban.

János szereti nézni magát/öt a tévében.

A fiú igyekszik tölteni magának/neki tejet.

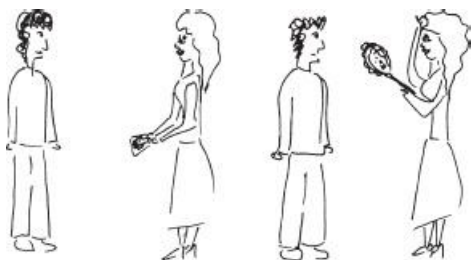

A fiú igyekszik merni magának/neki levest.

V. szerkezet

A fiú látja a lányt magának/neki tetszelegni.

Jancsi látja Juliskát magában/benne gyönyörködni.

A mostoha látja Hófehérkét magára/óra mosolyogni.

A fiú látja az öregembert magára/óra hamuzni.

Az asszony, ami azt illeti, látja a férfit magára/óra mutogatni.

Az ápolónő látja a gyereket magára/óra hányni.

A tesztek eredményeit az alábbi 4. táblázat foglalja össze.

4. táblázat. táblázat - A megítélések százalékos megoszlásai. A két tesztben megtett 200 grammatikalitási ítélet százalékos megoszlása (mellettük zárójelben az adott megítélések száma)

Szerkezetek	Képekkel megfeleltetés	
	korrekt	inkorrekt

Szerkezetek	Képekkel megfeleltetés	
	korrekt	inkorrekt
I. szerkezet		
Visszaható névmás	100 (20)	–
Személyes névmás	80 (16)	20 (4)
II. szerkezet		
Visszaható névmás	90 (18)	10 (2)
Személyes névmás	90 (18)	10 (2)
III. szerkezet		
Visszaható névmás	20 (4)	80 (16)
Személyes névmás	70 (14)	30 (6)
IV. szerkezet		
Visszaható névmás	80 (16)	20 (4)
Személyes névmás	70 (14)	30 (6)
V. szerkezet		
Visszaható névmás	30 (6)	70 (14)
Személyes névmás	60 (12)	40 (8)

Az I. szerkezet esetében a visszaható névmás kötéseinek megítélése hibátlan volt, a személyes névmás referencia viszonyának kijelölésekor az agrammatikus kép kontextusában hozott 4 rossz döntést a vizsgálati személy, kettőt a közbeékelést tartalmazó, a másik kettőt közbeékelést nem tartalmazó mondatnál.

A II. szerkezeteknél: a visszaható névmások megítélésénél ugyancsak az agrammatikus kép kontextusában hozott 2 rossz döntést a közbeékelést tartalmazó példákna. A személyes névmások megítélésénél szintén az agrammatikus képkontextusban, adott 2 téves döntést.

A III. szerkezet két tartalmas főnévi szerkezetet tartalmazott. A névmás a birtokos jelzői szó szerkezetben belül a birtokszó módosítója volt. A vizsgálati személy itt rendszeresen előnyben részesítette a mondat élén álló főnévi szerkezetet, amely jóval távolabb volt a névmástól, mint a másik, potenciális főnévi antecedenens. A visszaható névmások esetében, amelyek szigorúan lokális kötést kívánnak meg, ez 16 rossz döntést eredményezett a 20 lehetségesből, ami nagyon rossz arány. Ugyanez a stratégia jó döntési arányt (14 korrekt ítélet) eredményezett a személyes névmások referenciájának megítélésében, miután ezeket éppen a nem lokális antecedenens kötheti.

A IV. szerkezeteknél mind a visszaható névmások, mind pedig a személyes névmások esetében az agrammatikus kép kontextusában hozta a 4 és 6 rossz döntést. A jó döntések száma: 16, illetve 14 volt.

Az V. szerkezetek esetében a III. szerkezetnél tapasztaltakhoz hasonló mintázatot látunk. A megítélendő mondatok két-két potenciális főnévi antecedenst tartalmaztak, egyet a mondat elején, egyet pedig közvetlenül a névmás előtt. A visszaható névmások referenciájának megítélésekor a 6 jó döntés mellett 14 téves döntést hozott, úgy, hogy ezekben a mondat élén álló főnévi szerkezetet vélte antecedenensnek, miközben a visszaható

névmás lokális kötést kívánt a közvetlenül előtte álló főnévtől. A személyes névmások esetében ugyanez a beállítódás 12jő döntést eredményezett, mivel a személyes névmások nem lokális antecedensei lehetnek a mondat élén álló főnévi szerkezetek.

Megjegyzendő, hogy az I. szerkezetbeli visszaható névmások megítélését kivéve a közbeékelést tartalmazó 1–1 mondat az agrammatikus kép kontextusában mindig téves döntést váltott ki.

23.8.23.8.7. Következtetések

A visszaható névmások lokális kötését szabályozó A-elv kifejezetten a szintaktikai szerkezetre vonatkozik. Ezért a visszaható névmások megkötéseire hozott döntések helyessége függ a mondatok szerkezeti komplexitásától. Az I. és II. típusú mondatok szerkezete egyszerűbb, a III–V. típusú mondatok szerkezete komplexebb volt.

A személyes névmások megkötésére vonatkozó B-elv azon alapul, hogy milyen feltételek mellett **lenne** lehetetlen a személyes névmások kötése. Alkalmazása megkívánja alternatív szintaktikai szerkezetek-reprezentációk elkészítését, egymással történő összevetéseit és a kontextushoz való viszonyításukat is. A kontextus szerepe miatt nemcsak az univerzális nyelvtani elv, hanem nyelvspecifikus preferenciák és személyes feladatkezelő stratégiák is szerepet játszhatnak. A legegyszerűbb, I. típusú szerkezetek esetében jó megkülönböztetéseket tett a vizsgálati személy a személyes és a visszaható névmás között, mivel egyik esetben sem találgatott. A mondatok szerkezeti komplexitásának növekedésével a személyes névmással kapcsolatban elért korrekt döntések száma valamelyest csökkent. Ezzel kapcsolatban két megfigyelést tettünk. A személyes névmásokkal kapcsolatos téves ítéletek döntően az agrammatikus kép kontextusában jöttek elő, továbbá akkor, ha ugyanilyen kontextusban komplexebb vagy közbeékelést tartalmazó mondatban volt a személyes névmás. A közbeékelés teljesítményt rontó szerepe nem meglepő: jelzi, hogy az egyik lehetséges antecedens távolítása a névmástól megnehezíti a feladatátot.

Különösen érdekes az, amit a III. és a V. szerkezet típus esetében, a visszaható névmásoknál tapasztaltunk. A vizsgálati személy a 20 lehetséges ítélet közül 16, illetve 14 esetben tévesen a mondat élén álló főnévi szerkezetet tartotta a visszaható névmás antecedensének, a valódi, lokális antecedenssel szemben, amely a névmást közvetlenül megelőzte. Adataink korlátozott köre természetesen csak feltételezések megemlítését engedheti meg. A III. és az V. szerkezetek szintaktikailag ugyancsak komplexek, de másként, mint a közbeékeléses szerkezet. Nem a kritikus elemek távolságáról van ugyanis szó, hanem a névmási elem strukturális helyéről. A névmás egyszer a birtokos szerkezet „legmélyén” van, a birtok pozíciójában (III), majd pedig a mondatbeli infinitívusos tagmondaton belüli összetevő. Azt kell feltételeznünk, hogy a mondatok szerkezeti bonyolultsága **alternatív szerkezeti elemzéseket vált ki**, azok kiértékelésével együtt. Úgy, ahogy a személyes névmások lokális kötésével kapcsolatos döntési eljárást jellemeztük. Az eredmény pedig az lett, hogy éppen olyan kötéseket tételezett fel a kísérleti személy – hibásan – a visszaható névmásokra, mint amelyek, kellő döntési mechanizmus után, a személyes névmások számára grammatikus lokális kötések lehettek volna. Például:

23.35. táblázat -

(63)	*A lány _m örül a fiú önmagárol _m készített fényképének.
	*Az asszony _w látja a férfit magáraw mutogatni.
	A lány _m örül a fiú rólam készített fényképének.
	Az asszony _w látja a férfit oráw mutogatni.

A komplexebb szintaktikai struktúra kiváltotta alternatív szerkezeti elemzések kiértékelése mind a III., mind az V. típusra jobb teljesítményt eredményezett a személyes névmások kötési viszonyainak megítélésében: 20-ból 14, illetve 12 esetben helyes volt a megítélés.

A vizsgálati személy – az egyszerűbb szerkezetek tanúsága szerint – rendelkezett a személyes és visszaható névmás kötési viszonyaira vonatkozó megkülönböztetési képességgel, és jól is használta fel az I. és II. szerkezetek esetében. Továbbá a komplexitás növekedésre egyáltalán **nem** úgy reagált, hogy valamilyen

egyszerűbb, rövidebb, kisebb távolságot képező stb. struktúrával kísérletezett. Ellenkezőleg: egy **költségesebb mechanizmust** alkalmazott, hibásan. A korlátozottságának egyik eleme abban állt, hogy a lokális gazdaságosság és a globális gazdaságosság megkülönböztetése nem volt kellő mértékben elérhető a számára. Az alkalmazandó műveleteknek kevésbé költséges, lokális viszonyokra korlátozódó, és más, alternatív szerkezeti reprezentációkat figyelmen kívül hagyó kiértékelése helyett ennek az ellenkezőjét próbálta: valamely szerkezeti művelet alkalmazhatóságát az alternatív szerkezeti reprezentációk összevetésével igyekezhetett eldönteni. Javaslataink szerint a lokális és a globális nyelvi gazdaságosság közti megkülönböztetés korlátozódásának tulajdonítható ez a teljesítménymegoszlás.

23.9. Összefoglalás

A nyelvtan rendszere arra törekszik, hogy **minimalizáljon** minden olyan dolgot, amely valamilyen skála mentén rendezhető: a műveletek számát, a műveletekben elvégzendő lépések számát, a műveletek tartományát, a felhasznált jegyek mennyiségét stb. A **gazdaságossági elvek** az univerzális nyelvtan olyan alapelvei, amelyek megszorítják magát a nyelvtani rendszert: hogy a szerkezeti műveletek hosszúsága és költsége minimalizált legyen. Az agrammatikus afázia körülményei között egy adott nyelv nyelvtanának sérülései értelmezhetők a nyelvtan általános elvei korlátozódásának a következményeiként. A specifikus nyelvi rendszer sérüléseiben megmutatkozhatnak az univerzális nyelvtani elvek korlátozódásai, pontosabban az univerzális elveknek az illető nyelvre kiértékelődött változatainak a korlátozódásai, például a gazdaságossági elvek korlátozódásaként.

A neurolingvisztikai kutatások eredményei a nyelvi **tudás** és a nyelvi **funkció** viszonyának újragondolásához is alapot adnak. Eszerint a nyelvtan mint tudás (kompetencia) alapvető elvei és a nyelvtan mint elemző-produkciós (performanciális) rendszer algoritmusai egymás leképezései. A különbségeik az idői tulajdonságaikban vannak. A nyelvtan mint **kód** idő-független elveket és szabályokat, a feldolgozó-produkciós nyelvtani rendszer pedig idő-függő elveket és szabályokat tartalmaz.

Irodalom

- [CH23-B01] Zoltán, Bánréti 1994. Coordination. In: Kiefer–É.Kiss 1994, 355–414.
- [CH23-B02] Zoltán, Bánréti 1997. Sentence parsing in aphasia. *Acta Linguistica Hungarica*44: 3–42.
- [CH23-B03] Zoltán, Bánréti 1999. *Nyelvi struktúrák és az agy – Neurolingvisztikai tanulmányok*. Budapest, Corvina Kiadó.
- [CH23-B04] Zoltán, Bánréti 2001. Az ellipszis mondattana és a lexikai szelekció. *Nyelvtudományi Közlemények*,98: 7–70.
- [CH23-B05] Zoltán, Bánréti 2003. Kötőszó és egyeztetés a mellérendelő szerkezetekben, *Nyelvtudományi Közlemények*100: 64–96.
- [CH23-B06] Berndt, RitaSloan – Caramazza, Alfonso – Zurif, Edgar1983. Language functions: Syntax and semantics. In: S. J.Segalovitz (szerk.) *Language functions and brain organisation*. New York, Academic Press, 5–28.
- [CH23-B07] Biassou, N. – Tyler, L. K. – Nespoulous, L. J. – Dordain, M. – Harris, K. S.1997. Dual processing of open and closed-class words. *Brain and Language*57: 360–373.
- [CH23-B08] Caplan, David 1987. The discoveries of Paul Broca: localization of the „faculty for articulate language”; Classical connectionist models. In: DavidCaplan, *Neurolinguistics and linguistic aphasiology*. Cambridge, Cambridge University Press, 43–48, 49–55.
- [CH23-B09] Caplan, David – Waters, G.1999. Working memory and sentence comprehension. *Behavioral and Brain Sciences*22.
- [CH23-B10] CaramazzaAlfonso (szerk.) 1990. *Cognitive neuropsychology and neurolinguistics*. New Jersey, Lawrence Erlbaum.
- [CH23-B11] Chomsky, Noam 1995. *The Minimalist Program*. Cambridge, MA, The MIT Press.

- [CH23-B12] Chomsky, Noam 1997. Language and mind: Current thoughts on ancient problems. *Pesquisa Linguística*3–4. Universidade de Brasília.
- [CH23-B13] Chomsky, Noam 1999. Derivation by phase. *MIT Occasional Papers in Linguistics*18. Cambridge, MA, MITWPL.
- [CH23-B14] Chomsky, Noam 2001. Beyond explanatory adequacy. *MIT Occasional Papers in Linguistics*20. Cambridge, MA, MITWPL.
- [CH23-B15] Cornell, ThomasL. 1995. On the relation between representational and processing models of asyntactic comprehension. *Brain and Language*50: 304–324.
- [CH23-B16] Czingráber, Márta 1999. *Anaforikus viszonyok feldolgozása a nyelvelsajátítás egyes szakaszaiban*. Kézirat, Szeged.
- [CH23-B17] Dressler, U. Wolfgang – Stark, Jacqueline – Pons, Christine – Ferenc, Kiefer – Katalin, Kiss – Éva, Mészáros1996. Cross language analysis of German and Hungarian speaking Broca aphasics' processing of selected morphonological and morphological features. *Working Papers in the Theory of Grammar* 3/1. Budapest, ELTE TLP – Research Institute for Linguistics, HAS.
- [CH23-B18] Katalin, É. Kiss 1994. Sentence structure and word order. In: Kiefer – É.Kiss1994, 1–90.
- [CH23-B19] Katalin, É. Kiss – Ferenc, Kiefer – Péter, Siptár1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH23-B20] Frazier, Lynn – d'Arcais, G. B. Flores – Coolen, Robert1993. Processing discontinuous words: On the interface between lexical and semantic processing. *Cognition*47: 219–249.
- [CH23-B21] Friederici, AngelaD. 1995. The time course of syntactic activation during language processing: A model based on neuropsychological and neurophysiological data. *Brain and Language*50: 259–281.
- [CH23-B22] Friederici, AngelaD. – Ruschemeyer, S. A. – Hahne, A. – Fiebach, C. J.2003. The role of left inferior frontal and superior temporal cortex in sentence comprehension: Localizing syntactic and semantic processes. *Cerebral Cortex*13: 170–177.
- [CH23-B23] Friedmann, N. – Grodzinsky, Yosef1997. Tense and agreement in agrammatic production: Pruning the syntactic tree. *Brain and Language*56: 397–425.
- [CH23-B24] Gibson, E. 1998. Linguistic complexity: Locality of syntactic dependencies. *Cognition*68: 1–76.
- [CH23-B25] Grodzinsky, Yosef 1995. A restrictive theory of agrammatic comprehension. *Brain and Language*50: 27–51.
- [CH23-B26] Grodzinsky, Yosef 2000. The neurology of syntax: Language use without Broca's area. *Behavioral and Brain Sciences*23: 3–89.
- [CH23-B27] Grodzinsky, Yosef – Kenneth, Wexler – Yu-Chin, Chien – Susan, Marakovitz – Solomon, Julie1993. The breakdown of binding relations. *Brain and Language*45: 396–422.
- [CH23-B28] Haarmann, HenkJ. – Kolk, Herman H. J.1994. On-line sensitivity to subject-verb agreement violations in Broca's aphasics: The role of syntactic complexity and time. *Brain and Language*46: 493–516.
- [CH23-B29] Hagoort, P. – Wassenaar, M. – Brown, C.2003. Syntax-related ERP effects in Dutch. *Cognitive Brain Research*16: 38–50.
- [CH23-B30] Hahne, A. – Friederici, Angela D.1999. Electrophysiological evidence for two steps in syntactic analysis: early automatic and late controlled processes. *Journal of Cognitive Neuroscience*11: 193–204.
- [CH23-B31] Hahne, A. – Friederici, Angela D.2002. Differential task effects on semantic and syntactic processes as revealed by ERPs. *Cognitive Brain Research*13: 339–356

- [CH23-B32] Kálmán, László 1985. Word order in neutral sentences. Word order in non-neutral sentences. In: KeneseiIstván (szerk.) *Approaches to Hungarian 1: Data and descriptions*. Szeged, JATE Press, 13–39.
- [CH23-B33] Kean, MarieLouise 1981. Explanation in neurolinguistics. In: NorbertHornstein – DavidLightfoot (szerk.) *Explanation in linguistics*. London, Longman, 174–208.
- [CH23-B34] Kertesz, Andrew 1982. *The Western aphasia battery*. New York, Grune & Stratton.
- [CH23-B35] Kiefer, Ferenc – É. KissKatalin (szerk.) 1994. *The syntactic structure of Hungarian. Syntax and semantics* 27. San Diego – New York, Academic Press.
- [CH23-B36] Kiss, Katalin 1997. The effect of verb complexity on agrammatic aphasic sentence production. *Acta Linguistica Hungarica* 44: 43–73.
- [CH23-B37] Kitagawa, Y. 1999. Economy of lexical selection. Előadás a First International Symposium on Linguistics (LICSSOL1) konferencián, 1999. október 12–15. Lyon Institute for Cognitive Sciences, Franciaország.
- [CH23-B38] Kolk, Herman 1995. A time-based approach to agrammatic production. *Brain and Language* 50: 282–303.
- [CH23-B39] Kolk, Herman 1999. The use of ellipsis in aphasic and child language. Előadás a *Language Acquisition & Language Breakdown* konferencián, Utrecht, UiL OTS, 1999. május 27–29.
- [CH23-B40] Kolk, Herman – Chwilla, D. J. – van Herten, M. – Oor, P. J. W. 2003. Structure and limited capacity in verbal working memory: A study with event-related potentials. *Brain and Language* 85: 1–36.
- [CH23-B41] Kotz, S. – Friederici, Angela D. 2003. Electrophysiology of normal and pathological language processing. *Journal of Neurolinguistics* 16: 43–58.
- [CH23-B42] Linebarger, Marcia C. 1995. Agrammatism as evidence about grammar. *Brain and Language* 50: 52–91.
- [CH23-B43] Linebarger, Marcia C. – Schwartz, Myrna F. – Saffran, Eleanor M. 1983. Sensitivity to grammatical structure in so-called agrammatic aphasics. *Cognition* 13: 361–392.
- [CH23-B44] MacWhinney, Brian – Osman-Sági, Judit 1991. Inflectional marking in Hungarian aphasics. *Brain and Language* 41: 165–183.
- [CH23-B45] MacWhinney, Brian – Osman-Sági, Judit 1997. Agreement processing in Hungarian aphasics. *Acta Linguistica Hungarica* 44: 73–86.
- [CH23-B46] MacWhinney, Brian – Osman-Sági, Judit – Slobin, Dan 1991. Sentence comprehension in aphasia in two clear case marking languages. *Brain and Language* 41: 234–249.
- [CH23-B47] Marin, Oscar S. M. – Saffran, Eleanor M. – Schwartz, Myrna F. 1976. Dissociations of language in aphasia: Implications for normal functions. *Annals of the New York Academy of Sciences* 280: 868–884.
- [CH23-B48] Martin, Nadine – Dell, G. S. – Saffran, Eleanor M. – Schwartz, Myrna F. 1994. Origins of paraphasias in deep dysphasia: Testing the consequences of a decay impairment to an interactive spreading activation model of lexical retrieval. *Brain and Language* 47: 609–660.
- [CH23-B49] Martin, Nadine – Saffran, Eleanor M. 1997. Language and auditory-verbal short-term memory impairments. *Cognitive Neuropsychology* 14: 641–682.
- [CH23-B50] Judit, Osmanné Sági 1991. Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája. *Ideggyógyászati Szemle* 44: 339–362.
- [CH23-B51] Judit, Osmanné Sági 1995. A belső lexikonhoz való hozzáférés módjai és zavarai afáziás betegeknél. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 18: 147–164.

- [CH23-B52] Csaba, Pléh 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH23-B53] Csaba, Pléh 2000. A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: KieferFerenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 951–1063.
- [CH23-B54] Csaba, Pléh – Levente, Juhász1996. Processing multimorphemic words in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*36: 241–267.
- [CH23-B55] Csaba, Pléh – Katalin, Radics1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*11: 261–277.
- [CH23-B56] Csaba, Pléh – Zsuzsanna, Vinkler – László, Kálmán1997. Early morphology of spatial expressions in Hungarian children: A CHILDES study. *Acta Linguistica Hungarica*44: 249–260.
- [CH23-B57] Romani, Christina 1994. The role of phonological short-term memory in syntactic parsing: A case study. *Language and Cognitive Processes*9: 29–67.
- [CH23-B58] Saffran, EleanorM. 1985. STM and language comprehension. Előadás a *Cognitive Neuropsychology*konferencián, Velence, Olaszország.
- [CH23-B59] Saffran, EleanorM. 1990. Short-term memory impairment and language processing. In: Caramazza 1990, 137–168.
- [CH23-B60] Saffran, EleanorM. – Nadine, Martin1988. Short-term memory impairment and sentence processing: A case study. In: Vallar – Shallice1988.
- [CH23-B61] Silveri, M.C. – Perri, R. – Cappa, A.2004. Grammatical class effects in brain-damaged patients: Functional locus of noun and verb deficit, *Brain and Language*89: 401–408.
- [CH23-B62] Swinney, David A. – Zurif, Edgar1995. Syntactic processing in aphasia. *Brain and Language*50: 225–239.
- [CH23-B63] Ullmann, M.T. – Corkin, S. – Coppola, M. – Hickok, G. – Growdon, J. H. – Koroshetz, W. J. – Pinker, S.1997: A neural dissociation within language: Evidence that the mental dictionary is part of declarative memory, and that grammatical rules are processed by the procedural system. *Journal of Cognitive Neuroscience*9: 266–276.
- [CH23-B64] Ullmann, M.T. – Pancheva, R. – Love, T. – Yee, E. – Swinney, D. – Hickok, G.2004. Neural correlates of lexicon and grammar: Evidence from the production, reading and judgement of inflection. *Brain and Language*90.
- [CH23-B65] VallarG. – T.Shallice (szerk.) 1988. *Neuropsychological impairments of short-term memory*. Cambridge, University Press.
- [CH23-B66] Zurif, Edgar – Swinney, David – Garrett, Merrill1990. Lexical processing and sentence comprehension in aphasia. In: Caramazza 1990, 123–136.

24. fejezet - Pszicholingvisztika

Pléh, Csaba

A *pszicholingvisztika* meglehetősen új kifejezés. A hatvanas évektől vált népszerűvé a nyelvészet határterületein, de intellektuális múltja igen tekintélyes, a magyar nyelvészetben is, ahol például Gombocz Zoltán és Klemm Antal kezdtek először elméleti pszicholingvisztikával foglalkozni (l. Pléh 1980, 1994). A pszicholingvisztika alapvető kérdése meglehetősen klasszikus: hogyan képeződik le a nyelvi rendszer az egyéni nyelvhasználók fejében, beleértve ennek kialakulását is, illetve milyen lelki jelenségek (érezlés, figyelem, emlékezet) játszanak szerepet a nyelv használatában.

Legfontosabb kutatási témái a megértés, a beszédprodukción és a nyelvelsajátítás vizsgálata (az utóbbiról lásd a **25. fejezet - A gyermeknyelv.** fejezetet). Ebben a fejezetben elsősorban a megértés folyamatainak keresztül mutatjuk be a nyelv mentális leképezésének és használatának alapelveit. Elsősorban magyar anyagokra összpontosítunk. Ugyanakkor a magyar nyelvet használó kutatások eredményei a pszicholingvisztika egyetemes kérdéseit is illusztrálják.

A magyar pszicholingvisztika több kérdésben mondhat érdekeset a nemzetközi kutatás számára is.

A. Nyelvtípusfüggők-e a megértési eljárások?

Ahogy Gergely György (1991, 1995) és Pléh Csaba (1998) is rámutatott, a magyar nyelv kitüntetett érdekessége. A nyelvtípus és feldolgozási módszer kapcsolatát illetően az agglutinatív szerkesztésmódnak (lásd a **3.9.3.9.1. szakasz - A magyar nyelv agglutináló jellege.** pontot) inkább megfelel egy lokalisztikusabb megértési eljárás, amiben az emlékezeti terhelés is inkább a szó, mintsem a mondat szerkezet szintjén jelenik meg (Hunt–Agnoti 1991).

B. A nyelvelsajátítás szakaszai és meghatározói

A nemzetközi irodalomban triviálisan visszatérő kérdés, hogy mennyire lehet általánosítani a nyelvek között az elsajátítás mechanizmusait tekintve. A magyar pszicholingvisztika élen jár ezen a területen. Érvényes ez a nyelvtani mozzanatokra, ahol MacWhinney (1978, 1985) munkáitól fogva előtérben áll a magyar mint a szabályintegráció, az alternatív szabályok kérdését igen sajátosan felvető nyelv. Igaz azonban ez a nyelvelsajátítás társas kereteire is, ahol Réger Zita (1985, 1986, 1989) mind a mechanizmusok tekintetében – az utánzás funkcióira nézve – mind a nyelvek közti általánosíthatóságot illetően – elsősorban a cigány nyelvi szocializáció megfigyelésére alapozva – előtérbe helyezte a magyar kutatásokat.

C. A nyelvpatológia sajátosságai

Az agglutinatív szerveződés sajátosságai, illetve a tematikus szerepek jelöltsége kitüntetett érdekességűvé teszik a grammatikai összehasonlítás tekintetében a magyar afáziás adatokat. Brian MacWhinney és Osman-Sági Judit munkái (1991; MacWhinney–Osman-Sági–Slobin 1991) az előbbi témában, Bánréti Zoltán (1997) az utóbbiban jól mutatják a magyar kutatás relevanciáját az afáziás zavarok egyetemes megértése tekintetében (erről lásd a **23. fejezet - Neurolingvisztika.** fejezetet). Ide tartoznak a kóros gyermeki nyelvfejlődés adatai is, lásd a **27. fejezet - A beszéd zavarai.** fejezetet.

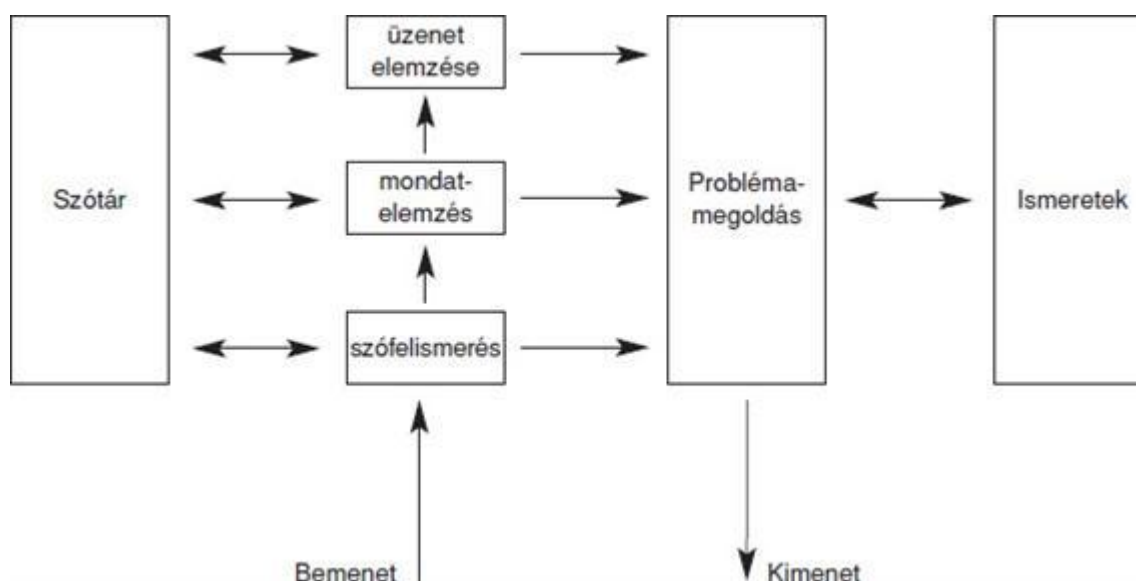
24.1. A megértés folyamata

A megértési folyamatot a pszicholingvisztika kísérleti módszerekkel vizsgálja. Legfontosabb kiinduló tézise, hogy a megértés során nem pusztán passzív ingerfelvétel folyik, hanem minden meglévő ismeretünket és a szövegösszefüggést felhasználva jutunk el a szöveg által közvetített értelmi összefüggések feltárási és a közlési szándékok azonosításáig. A fejünkben meglévő szótár s a szöveg már megértett részéből folyamatosan kialakított belső képviselő „elébe megy” az újabb elemek feldolgozásának (Gósy 2005).

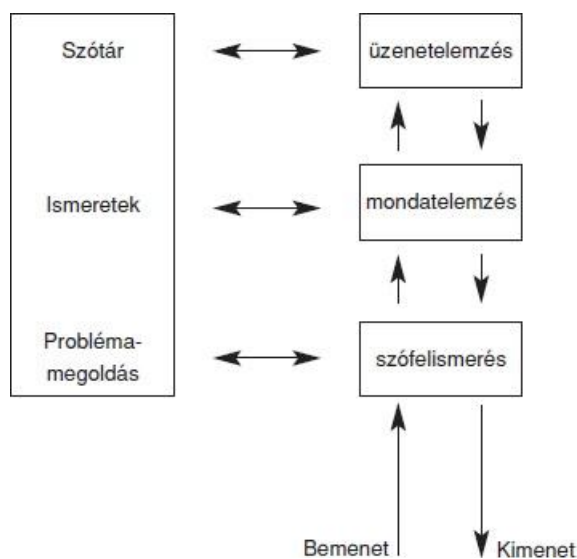
A feldolgozás aktív jellegét azért állítja előtérbe a mai pszicholingvisztika, hogy számot adjon a megértési folyamat gyorsaságáról, mely valóban lenyűgöző. Egy szó felismeréséhez elég néhány száz ezredmásodperc, de azt is tudjuk, hogy a mondatban lévő nyelvtani információknak, például a főnévi csoport nyelvtani szerepének is szinte azonnal, néhány száz ezredmásodperces latencia után már hatása van. A mai pszicholingvisztikában ennek a gyorsaságnak a kezelésére két felfogástípus alakult ki: az egyik a gyors, de szűk látókörű összetevőkkel,

a másik viszont a háttértudás állandó és hatékony alkalmazásával oldja meg a gyorsaságot. Az első mutatja az 1. ábra: a megértés egymástól szigorúan elkülönült alrendszerekben folyik, és a tudásoknak csak az üzenet elemzése után van hatásuk. A másik felfogás szerint (2. ábra) a szótár, az ismeretek és a problémamegoldás egyetlen közös rendszert alkot, mely minden lépésben irányítja a megértést. Ugyanakkor a különböző alrendszerek információk tekintetben nyitottak egymás irányában is, a feldolgozás transzparens. Az első felfogás lényegében két ciklusú folyamatot tételez fel, ahol a formai alapú elemzést követné az értelemmel dúsított szakasz, míg a második szerint nincsen ilyen kettősség. Opportunisták vagyunk, s minden lépésben mindent egyszerre veszünk figyelembe.

A moduláris és az interakcionista felfogás a mai nyelvpszichológia legélénkebb vitáit folytatja. Az interakcionista szerint a gyorsaság oka úgy summázható, hogy minden mindennel összefügg, s ezt állandóan és következetesen fel is használjuk. A gyorsaság a sokféle információ együttes felhasználásának következménye. A modularisták szerint viszont a gyorsaság oka az, hogy ostoba, csak egy dologra figyelő automatizmusaink alakulnak ki. Ezek működése elkerülhetetlen, s tovább lassítják az őket felülbíró viszonylag lassú okos folyamatokat, ha ellentmondanak azoknak. Konfliktus esetén az értelmes megoldás győz, de a neki ellentmondó formai elemzés lelassít.

A megértés autonóm felfogása (Forster 1979 koncepciójának kiterjesztésével)

A megértés interakciós felfogása

A két megközelítés eltérése a megértési ciklusok és az idő kérdését érinti. Akik amellet érvelnek, hogy kényszerű működésű és Fodor (1983) értelmében moduláris, formális elemzések mennek végbe a

nyelvhasználat során, azok szerint ez az elemzés korai és automatikus, néhány száz ezredmásodperces léptékűl. A lassú folyamatok, azok, amelyek alapján eldöntjük, hogy Petőfi Sándor nem léphetett be a metróba, mert akkor nem volt metró, 800–1200 ezredmásodperc alatt mennek végbe, abban az időszávban, amely egyébként a tudatosodás, a mérlegelt, beszámolóképes folyamatok idejének felel meg. Ennél jóval rövidebb idő alatt végbemennek olyan folyamatok, amelyek automatikusak, ugyanakkor egy gép szempontjából például magas színvonalúnak, „intellektuálisnak” tűnnek, mert például a ragok nyelvtani szerepét veszik tekintetbe. Az 1. táblázat a megértés néhány fontosabb lépését rendezi az idők és a felhasznált információforrások szerint.

1. táblázat. táblázat - 1. táblázat. Néhány megértési folyamat a felhasznált információforrások szerint

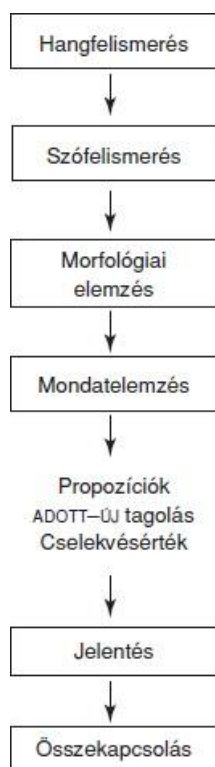
Folyamat	Szófelismerés		Mondatmegértés	Szövegértelmezés
automatikusság	automatikus		automatikus	szándékos
sebesség	gyors		gyors	lassú
intelligencia	buta		buta	okos
kontextushatás	független (?)		független	függő
rugalmasság	merev		merev	hajlékony

Ezeket a folyamatokat a 3. ábra lépéseinek megfelelően tekintjük át. Mindenütt azt fogjuk megnézni, hogy hogyan jelennek meg automatikus formai hatások és tudásbázis-alapú tényezők.

24.2. A hangfelismerés és -észlelés

24.2.24.2.1. Beszédhangfelismerés-elméletek

A beszédészlelés egyik legfontosabb jelenségtani vonása a **kategorikusság**. A beszédhangokat nem fokozatos diszkriminációval észleljük, hanem például mesterséges zárhangok észlelésekor vagy a megadott [b] vagy a [t] kategóriába tartozónak vesszük, s további, finomabb eltéréseket nem tudunk következetesen észlelni. Ez a kategorikusság a magyar beszédhangok észlelésére is jellemző. Ennek megfelelő összekeverési mintázatokat kapunk például erőteljes zajban a beszédhangok között (Gósy 2005). A beszédhangok észlelésének elméletei az alulról felfelé (1. ábra) és a felülről lefelé (2. ábra) típusú elméletalkotásnak megfelelően alakulnak.

A megértés különböző részfeladatai

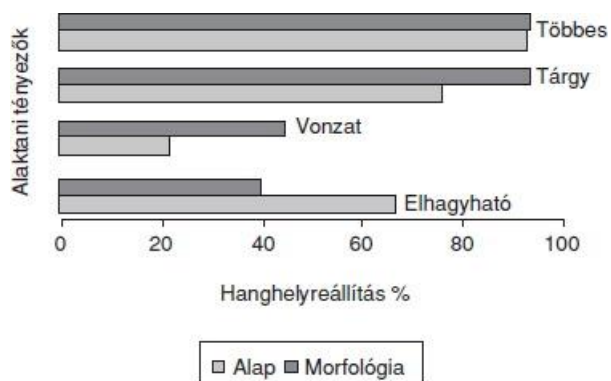
1. *Szűrőelméletek.* Az egyes beszédhang-jegyekre megfelelő szűrőrendszerek működéséként analitikusan állna össze a beszédhangok észlelése. Egy-egy jegyre, például a zöngésségre, a kerekítettségre és így tovább, jellegzetes szűrőrendszerek állnának rendelkezésünkre.
2. *Templátum- vagy illesztésiminta-elmélet.* Egészleges mintákhoz illeszteni a beszédhangokat, s egy adott akusztikus eseményt annak a hangnak megfelelően hallanánk, amelyik templátum a legjobban hasonlít az általa feldolgozott inger izgalmi mintázatához. A templátumelméletnek számos szótagváltozata van, melyek szerint néhány ezer szótagból álló mintát használva tudunk igazából gyors és hatékony beszédhang-felismerést produkálni.
3. *Az „analízis szintézis révén”* koncepciók a szűrőelméletekből kiindulva aktív perceptuális felfogásokat hirdetnek. Az elsődleges elemzésnél a rendszer becslést készítene arra, hogy mi is lehet az adott hang. A becslésnek megfelelő idegrendszeri izgalmi mintázatot vetné össze a ténylegesen beérkező mintázattal, s ha az illeszkedés elég jó lenne, akkor megelégedne és a megfelelő kategóriába sorolná be a hangot, ha nem, akkor tovább finomítaná a becslést. Minden ilyen „analízis szintézis révén” elmélet feltételez egy jó első becslést. Minél gazdagabb a szűrőrendszer alapján történő előzetes becslés, annál gyorsabban működik a rendszer. Az elmélet sajátos változata a korábban igen népszerű motoros beszédészlelési elmélet. E szerint az invarianciáért a saját beszéd artikulációs mintázatainak aktiválása lenne a felelős. A motoros elmélettel azonban számos probléma van. Siketek is tudnak hallani, képesek vagyunk meghallani olyan hangtani szembenállásokat is, amelyeket nem tudunk utánozni és így tovább.

24.2.24.2.2. Grammatikai hatások a beszédhang felismerésében

A megértésben részt vevő folyamatok elemzésében központi szerepe van a kontextus figyelembevételének. Ennek szélső esete a hangfelismerés közbeni hanghelyreállítási hatások megléte. Warren (1970) nyomán Dankovics és Pléh (2001) magyar anyagon is kimutatták, hogy mennyire erőteljes lehet már a beszédhangok hallása során is a kontextus figyelembevétele. A 4. ábra mutatja, hogyan készítünk jellegzetes köhögő hanggal torzított szöveget. Ilyenkor a személyek igen nagy mértékben hajlanak a kiegészítésre. Az 5. ábrán látható ennek aránya különböző grammatikai elvárásoknál.

Egy jellegzetes hanghelyreállítási kísérleti szóanyag. A szóban a szürkével bejelölt helyen egy köhögés törli az eredetileg ott volt beszédhangot

A hanghelyreállítás mértéke különböző szembeállított mondatpároknál

Az 5. ábrán felülről lefelé haladva az alábbi (1)–(4) példáknak megfelelő mondatpárok szembeállítása látható, mindenütt a kitörölt részeket aláhúzva a példán.

Többes szám helye

24.2. táblázat -

(1)	a. A macská <u>k</u> megették a kolbászt.
	b. A kolbászt megették a macská <u>k</u> .

Látható, hogy a többes szám helyének nem volt hatása a rekonstrukcióra. Ugyanakkor a tárgyrag esetében (2) a hátul, jellegzetesebb helyén álló tárgyrag ((2b), sötét oszlop) rekonstrukciója nagyobb mértékű.

Tárgyrag helye

24.3. táblázat -

(2)	a. A macská <u>t</u> kergeti a kutya.
	b. A kutya kergeti a macská <u>t</u> .

Az ige vonzatkeretének, amely a mondatszintű megértési folyamatok egyik vezető tényezője, nagy elváráskeltő hatása van. (3a) esetén sokkal nagyobb a rekonstrukció, mint (3b)-nél, amelyben ugyanaz a szótag egy lexikai szó (*ének*) része.

Ige vonzatkerete

24.4. táblázat -

(3)	a. Kati hitt Imr <u>é</u> nek Velencében.
	b. Kati hitt az <u>é</u> nek erejében.

Ugyanakkor, mint a (4) példának megfelelő alsó oszlopok mutatják az ábrán, a lexikai alapú hanghelyreállítás erőteljesebb, mint a grammatikai alapú. Az egészségesebb reprezentációkkal dolgozó szókincs esetén nagyobb a rekonstrukció.

Elhagyható esetragok

24.5. táblázat -

(4)	a. Hiányzik a papucsom <u>nak</u> a bojtja.
	b. Hiányzik a motorcsó <u>nak</u> a partról.

24.3. A szófelismerés és a mentális szótár szerepe a megértésben

A szavak a nyelvi szerveződés legkiugróbb, természetesnek tűnő szintjét alkotják. A szavak három okból játszanak különleges szerepet a pszicholingvisztikai kutatásban is. Ezen a szinten teremthető a legkönnyebben kapcsolat a nyelv világa és a valóság között, a szavakkal kapcsolatban vesszük fel legkönnyebben a referenciális hozzáállást. A mentális szótár biztosítja azt is, hogy az asszociatív kapcsolatok révén a világról való tudásunk és a nyelvről való tudásunk, illetve az adott szöveg reprezentációja között kölcsönhatások alakuljanak ki. Ennek köszönhetően a szavak asszociatív hálózatrendszere a tudásalapú feldolgozási modellek alapvető támadási pontja. Végül a szavak felismerése a nyelvi bemenet aktív, elővételező feldolgozásának legtöbbet tanulmányozott kérdésköre is.

A mentális szótár fogalma a szavakkal kapcsolatos kutatás szervező elve. Ebben a kifejezésben kettős elkötelezettség rejlik:

- szótár nemcsak papíron van, hanem a fejünkben is;
- a szavak a fejünkben rendezett kapcsolatokat alkotva tárolódnak, ez a kapcsolatrendszer irányítja a szókeresést.

24.3.24.3.1. Szófelismerés és a megértés aktív természete

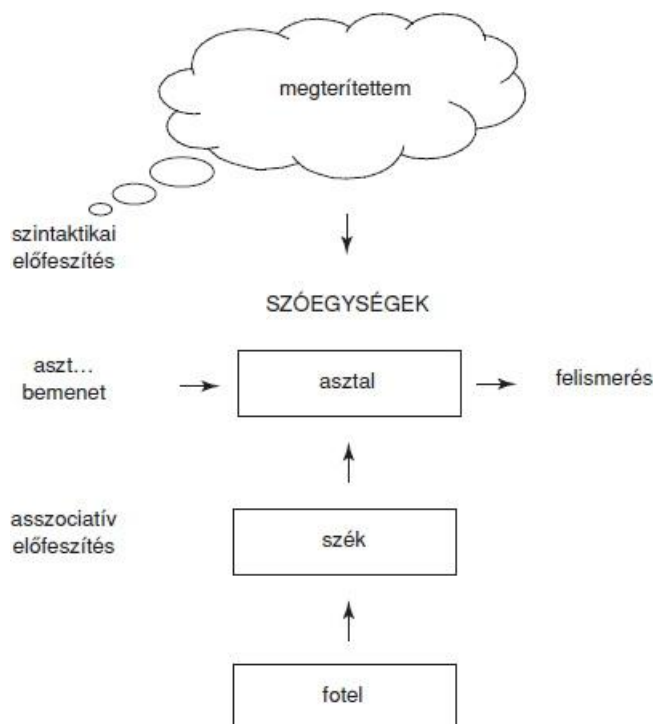
A szövegben szereplő szavak felismerése – mind írott, mind hallott anyagnál – számos tekintetben mutatja a meglévő rendszer, az előzetes tapasztalatok hatását.

- Gyakoribb szavakat gyorsabban ismerünk fel. A gyakoriság általában logaritmikus függvény szerint csökkenti a felismerési küszöböt;
- érdeklődési körünkbe eső szavakat gyorsabban ismerünk fel;
- gyorsabban ismerjük fel a szót, ha vele asszociatív kapcsolatban lévő szó előzte meg (priming, előfeszítés). A *kutya* szó olvasása után könnyebben olvassuk ki a *macska*, mint a *kocka* szót.

A mentális szótárban az elemek aktiválódása két úton megy végbe. Alulról felfelé hatásként támaszkodik a hallási és vizuális bemenetre. Ezt a bemeneti feldolgozást is befolyásolja a meglévő rendszer. Ennek jellegzetes mutatója, hogy jóval gyorsabban ismerünk fel és olvasunk ki valódi szavakat, mint velük azonos fonetikai szerkezetű álszavakat (*tabát* nehezebb, mint *kabát*).

A lexikai aktiváció és a szótár szerveződésének újabb elméletei (l. ezekről Eysenck–Keane 1996) a hálózati reprezentációs formának egy jellegzetes folyamatmodellt is megfelleltetnek. A lexikai hozzáférést úgy képzelik el, hogy minden szónak megfelel egy neurális minta, amely a szenzoros információk alapján kerül izgalomba. Amikor izgalomba került (felismerjük a szót), a szónak a nyelvészeti leírásban használt számos jellegzetessége (hangalakja, szófaja, jelentése, vonzatai stb.) mind aktiválódik. E folyamatmodell szerint a hálózatok által leírt viszonyok függvényében terjedne tovább egy szónak megfelelő mentális egység izgalmakor más egységekre is az izgalom. Ennek a tovaterjedésnek s a felismeréssel való kapcsolódásának sokat vizsgált modellje a **logogén modell**. A logogén (= értelmet képviselő) modell szerint egy szó felismerését, mint a 6. ábra mutatja, különböző felismerési küszöb-befolyásoló tényezők irányítják. Ilyen küszöb-befolyásoló tényezők a szó gyakorisága, de

ilyen tényező lenne az éppen elhangzott szó keltette elvárás, vagy az általános küszöbmoduláló személyi tényezők, mint az érdeklődés és ehhez hasonlók. A kontextus mind szintaktikailag, mind asszociatív láncolatként befolyásolja a felismerési küszöböket. Morton (1968) logogén modellje az írásra koncentrál. Ennek megfelelően a bemenetek között nincsen különbség, ami persze leegyszerűsítés. Ezt kiegészítő korlátja, hogy a szó elejéről s végéről származó információk is szimmetrikusak az aktivációban.

Morton (1968) logogén szófelismerési modelljének vázlatja. A példa az *asztal* szó felismerését befolyásoló tényezőket mutatja: asszociatív facilitáció a *szék* szótól, szintaktikai facilitáció a *megterítettem* mondatkezdettől, s maga a bemenet.

Ezzel szemben Marslen-Wilson és Tyler (1980) modellje azt hangsúlyozza, hogy akusztikusan adott szavak felismerése során egy balról jobbra haladó alternatíva-kiiktatási folyamatról van szó. Ennek köszönhető a rendkívül gyors szófelismerés. Érdekes részletesebben megnézni ennek nevezetes kísérleti bizonyítékát. A személyek mondatokat hallgatnak, s feladatuk bizonyos szavak megjelenésekor egy válaszgomb lenyomása. Hol a tényleges szót keresik (azonos helyzet), hol egy azzal rímelő, hol annak a kategóriájába tartozó szót. Az (5) példánál az első csoport azt a feladatot kapja, hogy nyomja le a gombot, ha a PULI szót hallja, a második csoport azt, hogy jelezzon, ha a KULI szóval rímelőt hall, míg a harmadik azt, hogy jelezzon, ha KUTYANEVET hall.

(5) A nyáj őrzése igen komoly feladat. Még ma is a puli ennek leghatásosabb segítője.

Azt várnánk, hogy a fonetikai alapú feladat lesz a leggyorsabb, hiszen a megértés a hangtól halad a tartalom felé. Kiderült, hogy a *puli* kutyanévként való felismerése ugyanolyan gyors, mint felismerése a hangalak alapján. Mindkét folyamat igen gyors, sokszor 200 ezredmásodperc alatt végbemegy. Vagyis már az első szótag alapján felismerjük az egész szót, sőt, annak jelentése is hozzáférhetővé vált ennyi idő alatt. Marslen-Wilson ezt a **kohorsz (szakasz) elmélettel** magyarázza: az első szótag alapján, a *pu-* meghallásakor minden lehetséges ezzel összeegyeztethető szó aktiválódik a mentális szótárban. A szótagolást is figyelembe véve ezek a *puca*, *puvér*, *pufók*, *puha*, *pulóver*, *pulya*, *puma*, *pumi*, *pupák*, *puszi*. Vagyis nem olyan sok, s ebből a kontextus szinte egyértelműen kiválasztja a *pulit*, ezért ismerjük fel a szót szokvány esetben gyakran már az első szótag alapján. Először aktiválódik egy 6–8 tagú jelölt-kohorsz, amelyből a kontextus menet közben kiválasztja a megfelelő jelöltet.

Nem mindig áll azonban rendelkezésre a kontextus. Ha megnézzük a (6) mondatot, itt felbomlott kontextust találunk. Ilyenkor az történik, hogy a megértés sokkal szigorúbb rendet követ: a hangtól haladunk az értelem felé. Ennek megfelelően gyorsabb a rím, mint a jelentés alapján való szófelismerés.

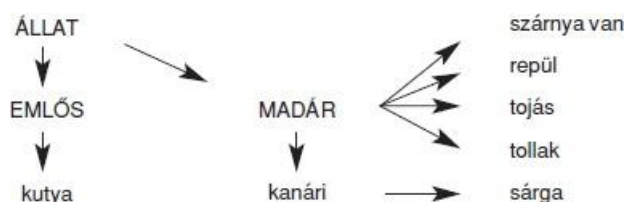
(6) Az afgán ellenzék nem adta fel a harcot. Még ma is a puli ennek leghatásosabb segítője.

Mind a logogén modell, mind a jelentés felhasználását hirdető kohorsz modell, mind a még strukturálatlanabb konnekcionista felfogások két alapgondolattal élnek a mentális szótár belső rendszerére nézve:

- a szavak izgalmi mintázatokként élnek az idegrendszerben;
- ezek az izgalmi mintázatsoportok egymással az érintkezési asszociációnak megfelelően hálózatokat szerveznek.

A részhálózatok közti viszonyokat a tovaterjedő aktiváció doktrínája fedi le. Eszerint amikor a teljes hálózat egy része izgalomban van, ez az izgalom a szemantikai távolsággal arányosan csökkenő erővel, de tovaterjed a vele kapcsolatban levő szavakra. Így aktiválja a kutyának megfelelő izgalom az *ugat* szót vagy a *macskát*. A hagyományos eljárásokkal egy szóra adott asszociatív válaszok jellegzetes sűrűsödési pontokat mutatnak. Az asszociáció jelenségtana és a tovaterjedő aktivációs elméletek közti megfeleltetésnek az elemzésére alakultak ki a strukturált hálózati felfogások a szavak közötti jelentésviszonyok reprezentációjára. A 7. ábra egy klasszikus hierarchikus elemzésen alapuló hálózati modellt, Collins és Quilian (1968) hálózati modelljét mutatja. Ebben egyformán leképeződnek a kategória jellegű viszonyok (amit vastag nyíl mutat), a kategóriákhoz tartozó predikabilitási viszonyok (*madár* → *repül*) és az egyedi predikabilitási és asszociatív viszonyok (*kanári* → *sárga*).

Ezeknek a hálózati felfogásoknak érdekes továbbvitelei azok a mai idegtudományi elképzelések, amelyek alapvetően a kategóriáknak megfelelő idegrendszeri reprezentációt hirdetnek. Úgy képzelik el, hogy léteznek **szemantikus mezőkre specifikus leképezés**. Számos neuropszichológiai és képalkotási vizsgálat ered ménye utal arra, hogy tematikusan elkülönült sérülési hatások figyelhetők meg. Bizonyos temporális, halántéklebenybeli területek sérülése az állatnevek, másoké az eszköznevek használati zavarának feleltethető meg (I. Changeux–Ricoeur 2001 áttekintését). Számos vita is van persze erről: vannak olyan értelmezések is, amelyek szerint kevésbé elvont a különbség. A szelektív sérülésekben központi „élőség” helyett például talán a vizuális és kevésbé vizuális referenciájú kategóriák szembeállításáról van itt szó. Másrészt mindez a specifikitás nem a fogalmakat érinti, hanem azt a leképező rendszert, ahol a fogalmak és a hangalakok összekapcsolódnak. A specifikitás a halántéklebenyben figyelhető meg, miközben a jelentések leképezése igen megosztott az egész agykéregben.

A tudásreprezentáció Collins és Quilian (1968) modelljében

A szavak referenciális jelentésétől függ, hogy milyen agykérgi területeket érint a nekik megfelelő hálózat. Amikor a szavak elsősorban mozgásos jelentésűek (*fűt, emel, dob* stb.), akkor az agykéreg mozgató részei aktiválódnak a szó hallgatásakor, míg a látással kapcsolatos igék (*néz, lát, figyel*) esetében nagyobb aktivitás jelenik meg a tarkólebenyben (Pulvermüller 2001). Ez megfeleltethető egy olyan jelentésreprezentációs rendszernek, amely szerint a szavak közösen és kölcsönösen mindig a halántéklebeny mentális szótárában férhetők hozzá, itt kapcsolódnak össze a hangalakok s az utalás a jelentésre. A speciális jelentéstartalomhoz azonban már a szó tartalmának megfelelő speciális agyrészek izgalma kapcsolódik (Pléh 2000a). Olyan ez, mintha az idegrendszer megvalósítaná a filozófiában a Putnam (magyarul 2000) által hangsúlyozott nyelvi munkamegosztási modellt. Eszerint a szavak alapjelentése, az, hogy mit is jelent például az *elektron*, a köznapi személyek világához, mindannyiunk világához kapcsolódna, míg a szavak „részletesebb jelentése” igazából már csak a szakértőknél jelenlévő jelentés lenne. Mindez Putnam számára társadalmi konvenciók ingadozása és viszonylagossága, s ő egyenesen megkérdőjelezi azt, hogy a jelentések agyi állapotokkal lennének azonosíthatóak. Mi mégis megtehetjük ezt az analógiakeresést. Az idegtudományi értelmezésben ez azt jelentené, hogy a közös, köznapi jelentés felelne meg a Wernicke-terület működésének a halántéklebenyben, ez lenne a minimális szótári jelentés, s az innen kiindulva aktivált variábilis hálózatok felelnének meg a szakértői jelentés finom eltéréseinek.

24.4. Morfológia

Az alaktan (lásd a **3. fejezet - Alaktan.** fejezetet) az egyik olyan terület, ahol a magyar pszicholingvisztika helyzete különleges. A legtöbb kutatást produkáló indoeurópai és különösen a szegényes alaktanú angol anyagokat kevésbé tudjuk használni éppen a magyar nyelv agglutinatív természete miatt (l. Pléh 2000b, Pléh–Lukács 2001). Ugyanakkor a magyarra kapott eredményeknek sajátos érdekességük van az alaktan egyetemes folyamatainak pszichológiai értelmezésében is. A magyar alaktan ilyen szempontból érdekes vonatkozásai:

- az agglutináció és a komplex szavak értelmezése
- ragozás és kétértelműség
- ragozási minták és a szabályok realitása
- a ragok szemantikája: tér és morfológia

Ezek közül csak kettőt tekintünk most: a komplex szavak értelmezését és a szabálykérdést, mert ezek mutatják az alaktan specifikumait.

24.4.24.4.1. Alaktanilag komplex szavak értelmezése

Az alaktan pszichológiája szoros kapcsolatban áll a lexikai hozzáférés kérdéskörével. Az irodalomban két átfogó elképzelés fogalmazódott meg a szavakhoz történő hozzáférésre.

24.4.24.4.1.a). Egészleges hozzáférés

Minden szóalaknak egy teljes mentális minta felel meg, amely a szóra vonatkozó minden információt tartalmaz (jelentés, forma). Vagyis a (7)–(9) szóalakok mindegyikének külön mentális alapalak felel meg (ezeket kapitálchen betűtípussal jelöljük). Ez az út gyors hozzáférést biztosít, ugyanakkor hatalmas tárolási igénye van s nem gazdaságos a forma–jelentés megfeleltetéseket illetően sem. Konzervatív ez a felfogás, hiszen nem ismert alakokat nem kezel (nem találja őket a mentális szótárban).

24.4.24.4.1.b). Analitikus hozzáférés

Eszerint (7)–(9) szóalakok mindegyikét visszavezetjük a *kabát* alapalakra, éppen ezt biztosítaná a morfológia tudása. Ezáltal körülményesebb, lassabb, de minden helyzetben minden szóalakra alkalmazható, ilyen értelemben nyitott rendszert kapnánk.

24.6. táblázat -

		EGÉSZLEGES HOZZÁFÉRÉS	ANALITIKUS HOZZÁFÉRÉS
(7)	kabát	KABÁT	KABÁT
(8)	kabát-ok	KABÁTOK	KABÁT
(9)	kabát-ja-i-nk-at	KABÁTJAINKAT	KABÁT

Az egészleges és elemző elméletek összevetésének kedvenc próbája a szódöntés (10) és a modalitásközi előfeszítés (11) helyzete.

24.7. táblázat -

(10)	Lexikai döntési helyzetek jellegzetes rontásokkal
	Célszó: KABÁTJAINKAT
	Ingerek: rabátjainkat, kabátjainkat, kabátgáinkat,

kabátjainkar stb.

Vagyis a rontások különböző helyeken vannak, továbbá eltérő jellegűek, s arra vagyunk kíváncsiak, hogy melyek a legfontosabb döntési pontok, milyen lineáris hatások vannak, mi a szerepe a rontott morféma típusának.

(11) Modalitásközi előfeszítési helyzetek jellegzetes párokkal

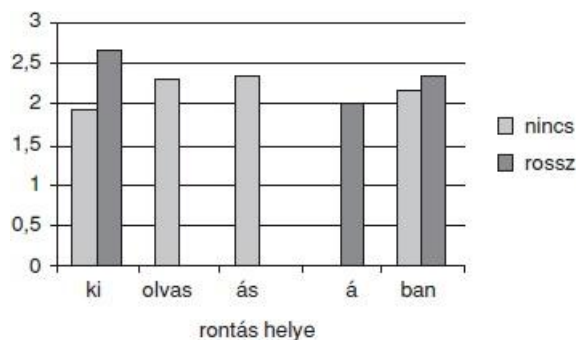
24.8. táblázat -

Előfeszítés	Célszó
családos	család
házasság	ház

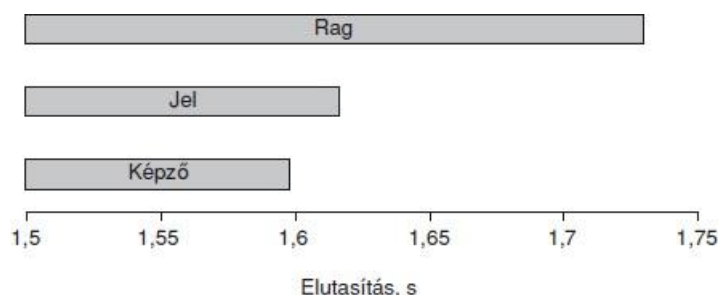
Itt a két példa azt mutatja, hogy milyen hatása lehet képzett szavak feldolgozásánál a képzés áttetszőségének. Az elvárás szerint míg a *családos* szót a *család* tore vonatkoztatva értjük meg, s ezért van előfeszítési hatás, addig a *házasság* szót a képzés nem áttetsző volta miatt nem vonatkoztatjuk a *ház*-ra, itt egészes tárolás lenne megfigyelhető. Marslen-Wilson, Tyler, Waksler és Older (1994) hasonló hatásokat ki is mutattak: áttetsző szóképzésnél az analitikus, nem áttetsző jelentésűnél pedig az egészes modellnek megfelelően működünk.

A 8. ábra azt mutatja, hogy a magyarban az elvetési idők az általános analitikus modellre utalnak. A szó elején és a végén, ha olyan rontás van, mely nem létező elemet tartalmaz (*riolvasásában, kiolvasásában*), akkor felgyorsul a döntés. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a személy felbontotta a szót, s azután kereste az elemeket. Ezzel kapcsolatos az is, hogy ha a szó belsejében van nem létező forma (*kioltagásában*), a döntési idő megnyúlik, hiszen most a nagy szótárban kell keresni, van-e ilyen alak, s nem az igeekötők és ragok kicsiny listájában. A szó elején és a végén a nem létező elem elvetése gyorsabb, mint a hibás használat (szemantikai vagy fonológiai hiba) elutasítása, ami szintén az analitikus modell visszatérő gondolata.

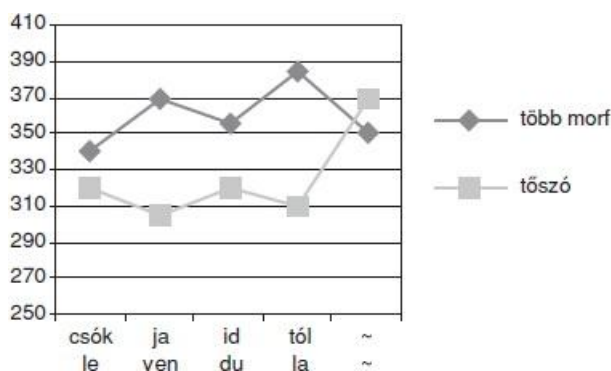
Olyan esetekben, amikor csak fonológiai, magánhangzó-illeszkedési hibákat használtunk a kísérletben, nemcsak analitikus eredményeket kaptunk, hanem lineáris hatásokat is (9. ábra).

Hibás szóalakok elvetésének reakcióideje (Juhász-Pléh 2001)

A hiba helyének lineáris hatása az elutasítási időre, egy hiba esetén

Irreleváns anyag (kattanások) felismerési ideje alaktanilag bonyolult és egyszerű szavak hallgatása közben

Az eredmények szerint tehát van analitikus hozzáférési folyamat a magyarban, megfigyelhető mind a prefixum, mind a szuffixum levágása, és a keresési idők ebben nagymértékben a releváns halmaz függvényei.

Gergely és Pléh (1995) akusztikus anyagnál menet közbeni mércékkel is kimutatták az elemző hozzáállás használatát. A 10. ábra mutatja, hogy az irreleváns anyag, a mondat közben hallott rövid kattanás felismerési ideje, aminek lelassulása a feldolgozási terhelés bevett mércéje, egy többmorfémás szó (*csókjaidtól*) hallgatása közben – összehasonlítva a hosszú tőszóval (*levendula*) – nagyon megnyúlik. Ez arra utal, hogy analitikus alaktani feldolgozás folyik, ami lelassítja a reakciókat.

Mindez tehát az analitikus modell felé mutat. Magyar tapasztalataink s a nemzetközi adatok (pl. Lukatela–Carello–Savic–Urtosevic–Turvey 1998) alapján is feltehető azonban, hogy a hibrid modellek pontosabban jellemzik a helyzetet. Ahogy Prószéky (2000, 1024–1025) fogalmazza, amikor a számítógépes morfológia célkitűzéseit tekintve állítja szembe a két folyamatot: „A két rendszernek – a megtanult minta alapúnak [ez a pszicholingvisták egészséges hozzáférése, P. Cs.] és a produktív szabály alapúnak [analitikusnak, P. Cs.] – az együttműködése mindig a hatékonyság és a pontosság optimumát hozza.” Az egészséges megoldások feltehetően akkor kerülnek előtérbe, amikor:

- a jelentés analitikusan nem megjósolható,
- gyakori a többmorfémás elem,
- formájában kivételes.

24.4.24.4.2. A szabálykérdés és az alaktan

A mai nyelvpszichológia egyik legvitatottabb és legérdekesebb kérdése a pusztán gyakoriságon és asszociatív tanuláson, illetve a nyelvi szabályon alapuló leképezések viszonya. Klasszikus formájában is alapvető szerepe volt a magyar adatoknak ebben a vitában (MacWhinney 1978), mára azonban az egész kérdés világosabb tagolásával a pszicholingvisztika adaléka még világosabbá vált. Pinker (1991, 1999) és Clahsen (1999) fogalmazták meg legvilágosabban a kettős reprezentáció koncepcióját. A nyelvben két rendszer, egy konnekcionista hálózat és egy szabályrendszer működik. Ez a nyelv egészére igaz, de az alaktani szabályok kitüntetően világosan mutatják a kétfelé rendszer működésmódját. A kivételeket a hátsóbb agyi részek kezelik, mint egyedi explicit emlékezeti tételeket, míg a szabályos, produktív morfológiai folyamatok kétségkívül szerveződtek, és az elülső agyrészekhez kapcsolódnak. A 2. táblázat (Pléh–Lukács 2001) mutatja átfogóan e felfogás pszicholingvisztikai támpontjait.

2. táblázat. táblázat - A Pinker (1991, 1999) javasolta kettős rendszer viselkedéses oldalai és idegrendszeri megfelelői

Adattípus	Szabályalapú rendszer	Asszociatív elemtároló rendszer
Szógyakorisági hatás a felismerésben	<i>learn</i> függ <i>learn</i> , <i>learned</i> , <i>learning</i> összgyakoriságától	<i>went</i> csak a <i>went</i> gyakoriságától függ, <i>go</i> -étől nem

Adattípus	Szabályalapú rendszer	Asszociatív elemtároló rendszer
Produkción	<i>learn</i> → <i>learned</i> produkciója független a gyakoriságtól	<i>go</i> → <i>went</i> gyakoriságfüggő
Előfeszítés	<i>learned</i> → <i>learn</i> facilitál	<i>went</i> → <i>go</i> nincsen facilitáció
Műszavak ragozása	a szabályos és az átvett szó a foszabály szerint	a kivétel és a tulajdonnév az egyedi mintázat szerint
Idiómák	szabályos, változtatható: <i>feldobták a talpukat</i>	kivételes, nem változtatható: <i>*lovakat adott alá</i>
Afázia	nehéz a szuffixálás	„könnyebb”: véletlenszerű
nyelvfejlődési zavar (SLI)	nehéz	„könnyebb”: véletlenszerű
Williams-szindróma	könnyebb a szabály	nehezebb a kivétel

24.4.24.4.3. Magyar adatok a kettős rendszerről

A magyar adatok ebben a gondolatmenetben két mozzanat révén kitüntetett érdekességük: a változatosabb tőtípusok felvetik, hogy mennyire abszolút az elválás a szabályalapú és az elemtároláson alapuló megoldások között, másrészt mivel az itemgyakoriság és a paradigma telítettsége nem felelnek meg egymásnak (az angolban a kivételek gyakori itemek), ezért a két tényező hatása külön is vizsgálható.

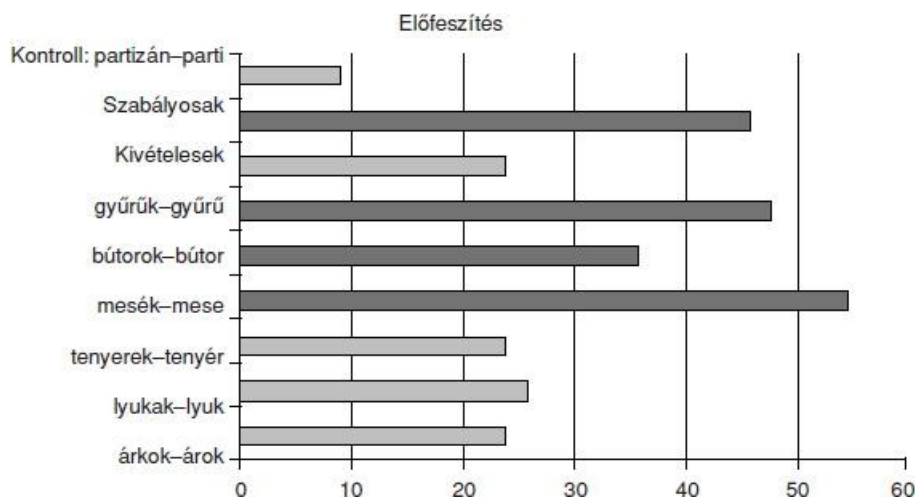
24.4.24.4.3.1. Előfeszítés

Előfeszítési kísérleteket végeztek (Lukács 1999, Lukács–Pléh, 1999), ahol a személyek a (12)–(13)-nak megfelelő példákkal találkoznak, s a kritikus mutató a kiolvasási idő facilitációja volt.

24.10. táblázat -

	Előfeszítő szó	Célszó
(12)	tenyeret	tenyér
(13)	mesék	mese

Az eredmények a pusztá szabály–kivétel dichotómiánál komplexebb képet támasztanak alá. Mint a 11. ábra mutatja, általánosságban a Pinker-modellnek megfelelően, az előfeszítés a rendhagyó, nem produktív példáknál gyengébb volt, mint a szabályosaknál.

Előfeszítési átlagok különböző tőtípusoknál (Lukács 1999)

Ugyanakkor az ábra alsó felén látható rendhagyó alakok jó részénél is szignifikánsan jelen volt az előfeszítési hatás. Ennek az lehet az oka (Lukács 2001), hogy fonológiailag sokkal áttetszőbb alakokkal találkozunk a kivételes többes számok esetében, mint az angol nyelvben (gondoljunk a *go-went* típusra); a kivételeknél is ugyanaz a rag, mint a szabályosaknál s egyértelműen felismerhető és elkülöníthető (*tenyerek-tenyér*).

24.5. A mondatelemzés

Kitüntetett szerepet játszik a pszicholingvisztikai kutatásban a mondatok integrációja és a mondat nyelvtani szerkezetének feltárása. Mai felfogásunk szerint, melyet először Herbert és Eve Clark (1977) tankönyve összegzett, egy mondat megértése során háromféle elemzést végzünk.

1. Propozicionális elemzés. A mondat hagyományos értelemben vett mondattani szerkezetét feltárva egy állítmányfüggvényhez jutunk el, amikor összehasonlítjuk a (14) és a (15) mondatot.

(14) A fiú elkergette a sárkányt.

(15) A kutya elkergette a fiút.

Ugyanazt a függvényt vesszük (*elkergette*), a kiosztott szerepek azonban eltérőek. A kutatási kérdés a nyelvész számára egyértelmű: azt keresi, hogyan tagolódnak a mondat szerkezeti viszonyok, s hogyan kapcsolódnak ezek össze a mondat belső interpretációs világával, illetve a fogalmi rendszerrel. A pszichológus számára is meglehetősen világos a feladat. Ő arra kíváncsi, hogy milyen tényezőket használunk az elemzésben, hogyan rendelünk nyelvtani funkciókat az elemzés révén előálló összetevőkhöz. A propozicionális elemzés kimenete egy propozicionális függvény. Maga az ehhez vezető út azonban több részből áll, újabb „dobozok” tárthatók fel, melyek megosztják egymás között a megértés propozicionális oldalának feladatát.

2. Adott-új tagolás. Az adott-új tagolás kitüntetett szerepet játszik a mondat értelmezésének pragmatikai vonatkozásai között. Jellegzetes, pszichológiailag is értelmezhető kategóriáról van szó. Állítsuk szembe a (16) mondat különböző változatait.

24.11. táblázat -

(16)	Az elnök megpuszilta a titkárnőt.
	a. Az elnök puszigta meg a titkárnőt
	b. Az elnök a titkárnőt puszigta meg
	c. Az elnök a titkárnőt megpuszigta.

A lényeges mozzanat ebben a megközelítésben az, hogy az adott információ mint pragmatikus kategória azt a modellt tükrözi, amit a beszélő arról alakít ki, hogy mit tud a hallgató a helyzet és a korábbi szövegrepresentáció alapján. Vagyis ez a beszélő modelljét tükrözi arról, hogy mi van éppen a hallgató munkaemlékezetében. Az új információ viszont beszélőorientált kategória, azt mutatja, hogy mit tart a beszélő kiemelendőnek. Természetesen az egyes nyelvek eltérnek abban, hogy milyen szigorúan szabályozottak az ezt a tagolást átvívó, közvetítő nyelvi eszközök. Ennek megfelelően a megértésben is eltérő támpontokat használ ezek azonosítására a hallgató. Maga a folyamat azonban mindig végbemegy.

Az adott-új tagolásnak kognitív, reprezentációs szerepe is van. Pszichológiai mozzanatként értelmezve azért, mert a hallgató reprezentálni próbálja a beszélő szövegmodelljét is, másrészt mert ez a tagolás irányítja a szövegmodellbe és az emlékezetbe történő integrációt.

3. Cselekvésérték. Amikor egy mondatot megértünk, egyben különbséget teszünk a mondatformák közt. Tudjuk, hogy más-más értéket hordozó kijelentő, felszólító vagy kérdő mondat, de azt is azonosítjuk általában, hogy milyen értékkel mondta a beszélő a mondatot. Azonosítjuk az iróniát, különböző átkulcsolásokat végzünk, ennek megfelelően a (17a) mondatot nem értelmezzük szó szerint, furcsa is lenne rá a (17b) válasz.

24.12. táblázat -

(17)	a. Ezerszer hívtalak, s nem voltál otthon.
	b. Elég lett volna kilencszázszor is.

Ezt a harmadik típusú elemzést azért nevezzük **cselekvésszempontú** értelmezésnek, mert az összehangolás vagy koordináció bizonyos szempontból nem a kijelentések, hanem a mondatokkal végzett cselekvések között folyik, amint (18) mutatja.

24.13. táblázat -

(18)	a. Meg tudná mondani, hány óra?
	b. Én ne tudnám!?

24.5.24.5.1. A propozicionális elemzés néhány elve

A legtöbb pszicholingvisztikai kutatás a propozicionális mozzanatokra összpontosít, ezért itt ebből a témából emelünk ki néhány mozzanatot.

24.5.24.5.1.24.5.1.1. A propozicionális elemzés és a nyelvek eltérései

A különböző nyelvek számos eltérést mutatnak olyan szempontból, hogy milyen mozzanatok játszanak döntő szerepet bennük a nyelvtani információ átvitelében. Az olyan gazdag alaktanú nyelvek, mint a magyar, a mondatmegértés során kitüntetett szerepet rendelnek az alaktani elemzéshez. Az alaktani elemzésben főnevek esetében éppen azért van kitüntetett szerepe az utolsó szóvégi elemnek, mert ez (a rag) adja meg a szó a mondatbeli szerepét. Úgy tűnik, hogy a ragok azonosítása a tövek azonosításával szinte egyszerre megy végbe. *Nem minden nyelvben azonos azonban a különböző tényezők súlya vagy jelentősége a megértésben.* A 3. táblázat azt mutatja, hogy gyermek- és felnőtt korban mely tényezők játszanak szerepet a megértésben.

A táblázat alsó felében látható, hogy a ragozó nyelvekkel szemben a konfigurációs, a nyelvtani viszonyokat sorrendező alapon közvetítő nyelvekben a szórendre támaszkodunk a megértés során is. Mindez azt is jelenti, hogy egy lépcsőzetesen kialakuló, a nyelv szerkezeti statisztikáira érzékeny rendszerről van itt szó. A megértés során sajátos stratégiákat használunk az egyes szavak nyelvtani szerepének (alany, tárgy, eszköz, hely stb.) az eldöntésére. Ez sokkal gyorsabb s egyszerre több tényezőt felhasználó, valószínűségi jellegű folyamat, mint a hagyományos nyelvtani elemzés. A magyarban például a ragok mellett a szórendre is építünk benne, kiemelten keressük az ígéknek megfelelő vonzatokat.

3. táblázat. táblázat - Néhány jellegzetes eltérés a cselekvő-hozzárendelésben különböző nyelvekben (Bates – MacWhinney 1989 összefoglalója nyomán)

Nyelv	Gyermek	felnőtt
Magyar	Élő > Rag > Szórend	Rag > Szórend > Egyeztetés > Élő
Török	Rag > Szórend? Élő?	Rag > Élő > Szórend
Szerbhorvát	Élő > Rag > Szórend > Egyeztetés	Rag > Egyeztetés > Élő > Szórend
Warlpiri	Élő > Rag > Szórend	Rag > Élő > Szórend
Holland	Szórend > Rag > Élő	Rag > Szórend > Élő
Angol	Szórend > Élő > Egyeztetés	Szórend > Élő > Egyeztetés
Francia	Szórend > Élő	Egyeztetés > Élő > Szórend

24.5.24.5.1.24.5.1.2. A szerkezet-hozzárendelés szakaszai

A megértés első szakaszában az a benyomásunk, és ezt számos elmélet alátámasztja, hogy egy viszonylag ostoba rendszerszerű elemzés működik, amely néhány alapvető elvet használ. Viszonylag keskeny ablakú, szűk kapacitású, négy-öt elemet átlátó feldolgozó rendszer próbál elsőként szerepeket rendelni a beérkező mondat elemeihez. Ezt követi egy második, lassabb rendszer működése, amely a mondat egészében helyezi el az egyes szószerkezetek szerepét.

Két fontos elvet szoktak az első szakasz működésével kapcsolatban hangsúlyozni. Az egyik a rögzített struktúra elve. Az elsődleges elemző olyan elveket követ, amelyeknek megfelelően a lehető legkevesebb elemzéssel beéri.

(19) Feri megette a levest és a főzeléket kiöntötte.

Eszerint a (19) példában, amikor a *főzeléket* szóhoz érünk, mondatrész-mellérendelést értelmezünk, csak akkor értelmezzük át ezt, amikor elérkezünk a második állítmányhoz.

A másik elv a **jobbra kötés elve**, eszerint ha módunkban áll, egy adott elemet a tőle közvetlenül balra álló, azt megelőző szerkezethez kötjük. Ha egy olyan mondatot olvasunk, mint (20), akkor alapvetően a *távcsövet* a rendőr attributív jelzőjeként értelmezzük (távcsöves rendőr), és nem a főmondatbeli ige, a *láttam* vonzataként.

(20) Láttam a rendőrt a távcsóval.

A szerkezet-hozzárendelés elvei számos vitát eredményeztek különböző nyelvek között és különböző elméletek között is. A magyarban a ragok, az alaktan igen korán, 3 év körül szinte egyetlen determinálónak válik a szórendhez képest, s a többi tényezőnek, akár az olyan alapvető szemantikai tényezőknek is, mint az élőség, lényegében csak moduláló szerepük van (Pléh 1998).

24.5.24.5.2. A tudásalapú feldolgozás és a megértés összetevőinek rendje

A kiindulásunkban az 1. és 2. ábra szembeállításakor jellemzett kettősség a tudás mindent átható szerepe (2. ábra) és az önálló komponenseken alapuló feldolgozás (1. ábra) között a legélesebben a mondattannal kapcsolatban jelenik meg.

A megértés interakciós elképzelései szerint a megértés során minden információt egy időben használunk fel, s ezek az információk egymást is befolyásolják. A formai és tartalmi alapú elemzés nem egymástól független folyamatok, hiszen az ember megátalkodottan opportunistá lénny. Egyszerre igyekszik mindenre támaszkodni, mindent felhasználni. Állandó áthallások vannak például a szemantikai előzmény, a már feldolgozott tartalom s

a forma között, illetve a meglévő ismeretek rövidre zárhatják a pusztán formai elemzést. Egy olyan mondat megértése során, mint (21), nincsen szükség a ragok elemzésére, hiszen a mi világunkban csontok még nem rágnak kutyákat, míg a (22)-ben szükség van erre, hiszen mindkét szereplő lehetne a cselekvő. Nehezebb s lassabb is (22) megértése, mint (21)-é (Slobin 1966).

(21) A kutya rágja a csontot.

(22) A szarvas kergeti a tehenet.

A hatvanas évek végétől kezdve a pszicholingvisztikában állandóan visszatérő kérdés, hogy az olyan ismeretek, hogy a kutya rágja a csontot, mikor kerülnek felhasználásra. Számos kísérleti helyzet teremtődött, amelyek megpróbálták tisztázni, hogy milyen lehet az általános tudás szerepe a megértési folyamatban. Két évtized alatt azt is sikerült nagyjából tisztáznunk, hogy az általános, tehát nem nyelvi típusú tudás eredetileg specifikálatlanul kezelt fogalmát legalább két altényezőre érdemes felosztani. Vannak egyedi dolgokra vonatkozó ismereteink, és vannak valóban általános tudás jellegű ismereteink. Az élő/életlen megkülönböztetés mint fontos kognitív kategória az utóbbiba sorolódna. Ennek köszönhetőek azok a nehézségek, amelyek például az olvasási idő meg döntési idő lassulásában felmerülnek, ha egy olyan mondatot hallunk vagy olvasunk, hogy *A gondolat megemelte az időt*, szemben azzal, hogy *A katona megemelte a leányt*. Itt általános típusú hatásról van szó, míg a kutya és csont kapcsolatában specifikusabb hatásokról. Általában úgy gondoljuk, hogy az általános hatások korábban érvényesülnek.

A világról szóló tudásunk elősegíti-e, meggyorsítja, rövidre zárja-e a grammatikai típusú általános információ feldolgozását? Daniel Slobin (1966) a **reverzibilis** és **irreverzibilis mondatok** szembeállításának nevezte (21) és (22) eltérését. Reverzibilisnek nevezte azokat a tárgyias mondatokat, ahol a két főnévvel megnevezett szereplő egyaránt képes arra, hogy elvégezze azt a cselekvést, amit az ige kijelöl. Irreverzibilis típusú mondat (21), mert itt a cselekvést csak az egyik szereplő végezheti. Slobin óvodásokkal végzett kutatásai szerint irreverzibilis mondatoknál (*The dog has eaten the bone* 'A kutya megette a csontot' – *The bone was eaten by the dog* 'A csont megéteztetett a kutya által') eltűnik a szenvedő mondatok nehézsége. Pragmatikai hatást mutatott ki, mely interakcióban lenne a szintaktikai feldolgozással. Az ő módszere még meglehetősen lassú volt: mondatok utólagos lejátszását vizsgálta játékallokkal, ami nyilvánvalóan utólagos, másodlagos mutatókat nyújt. Azóta vannak azonidejű, érzékenyebb mércéket használó kutatások (Forster–Olbrei 1973), melyek szerint az ilyen hatások csak utólagosak. Például a (23) és (24) szerkezetek esetében a szenvedő szerkezeti *by* ugyanannyi lelassulást okoz az olvasásban, pedig az *evidence examined* sorozat nem lehet kétértelmű, hiszen a *bizonyíték* nem lehet a *megvizsgál* ige alanya. (Az értelmezési vitákról lásd a Carlson–Tanenhaus 1988 szerkesztette kötetet.)

24.15. táblázat -

(23)	The evidence examined by the lawyer...
	'Az ügyvéd megvizsgálta bizonyítékok...'

24.16. táblázat -

(24)	The witness examined by the lawyer...
	'Az ügyvéd megvizsgálta tanú...'

Az interakciós típusú elméletek a tartalomtól indulnak ki, s a megértést annak a gondolati keretnek megfelelően értelmezik, mely szerint kölcsönös kommunikatív szándéktulajdonítást végzünk. Feltételezzük a megértés során, hogy a másik személy kooperatív ember, aki egyrészt valószínűleg igazat mond, s valószínűleg olyasmiről beszél, ami éppen jelen van a világban vagy a fejünkben. A megértés kulcsa, hogy a Grice (1998) megfogalmazta együttműködési elvnek megfelelően kommunikálunk (l. erről Terestyéni 1981), tágabban pedig az, hogy legalább másodrendű intencionális rendszerek vagyunk (Dennett 1996). A másiktól is feltételezzük, hogy gondolatai és szándékai vannak.

Eszerint a megértés kulcsa nem a forma, a nyelv szerkezete, hanem az emberre oly sajátosnak tekintett kölcsönös gondolatolvasás, magasabb intencionalitás. Szélsőséges formájában ez a felfogás azt hirdeti, hogy

pusztán az általános együttműködési elvből kiindulva, a tartalmi tudásalapú viszonyok azonosításával lehetséges a beszélő reprezentációjának rekonstruálása a hallgatónál. Még az ez iránt elkötelezett kutatók számára is világos, hogy itt valójában olyan kutatási stratégiai feszültség van a két álláspont között, ahol az egyik igaza nem zárja ki a másik relevanciáját. Egy plauzibilis, jól működő, evolúciósan kialakult-barkácsolt rendszer, mint amilyen feltehetően az emberi nyelv is, nem úgy mőködik, hogy elhanyagolja mindazokat az ismereti, tudásbeli támpontokat, amelyek a megértés folyamatát képesek elősegíteni. De az is valószínű, hogy a nyelvi forma evolúciós előnye éppenséggel az, hogy a nem plauzibilis, nem várt, furcsa dolgokról is tudjunk kommunikálni. A formai eszközök figyelembevétele alapvető és szükséges pontosan ahhoz a hajlékony rendszerhez, ami az emberi nyelvet megkülönbözteti a más emberi kommunikációs rendszerektől is, ami lehetővé teszi, hogy a nyelv mint eszköz új gondolatok kifejezője is lehessen.

24.6. Szöveg-összekapcsolás

Nézzük meg egy példán, a határozottság példáján, milyen sok kiegészítő információ szükséges ahhoz, hogy koherens, összefüggő legyen egy szövegrész. A (25)–(28) példákban a második mondatban kiemelt határozott főnévi csoport valamilyen sajátos okból megengedett határozottság, mint azt a példák melletti magyarázat is mutatja. Olvasási kísérletek tanúsága szerint ezek többnyire automatikus hozzáadások, nem lassítják le a feldolgozás folyamatát. Nem így a (29) példán bemutatott eset. Itt a (b) változatban a második mondat olvasása másodperces nagyságrenddel lelassul: a megértőnek ugyanis le kell vonnia azt a következtetést (hozzá kell adnia azt a kiegészítő információt), hogy „sör is volt a kosárban”.

24.17. táblázat -

(25)	Kovácséknak van egy pulijuk. A kutya minden reggel...	lexikai hierarchia
(26)	Feri nem tudta kinyitni az ajtót. Beragadt a kulcs.	grammatikai szerep
(27)	Vera belépett a szobába. Az ablak nyitva volt.	világmodell
(28)	A doktor belépett az étterembe. A pincér hozta a menüt.	forgatókönyv
(29)	a. Mari sört vett ki a kocsiból. A sör meleg volt.	
	b. Mari uzsonnát vett ki a kocsiból. A sör meleg volt.	

Az ilyen kísérletek végső mottója: a megértés a Grice-féle maximáknak megfelelő folyamat, melyben egy „mindent bele” elv érvényesül. Igyekszünk minden ismereti tényezőt mozgósítva teremteni koherenciát a szövegben. Ezek egy része könnyen, erőfeszítés nélkül megy végbe, egy részük azonban aktív munkát igényel. Ennek idői vonzata az, hogy a gazdagítás részben nem utólagos, a közvetlen mondatelemzést követő lenne, hanem az ismereti hatások lenyűlnének az elemzés alacsonyabb szintjei irányába is.

24.7. Három tényező a nyelvfeldolgozásban

Mit jelenthet ezen a téren a szintézis? Valószínű, hogy a megértés során háromféle folyamat együttesét kell elképzelnünk. Ezek egy része, amint az 1. táblázat mutatta, igen gyors és párhuzamos. A szófelismerés és a mondatelemzés, összes formai, grammatikai trükkünkkel és automatizmusunkkal együtt egyidőben zajlik. Az ezt követő értelmi koherenciaterepítés viszont lassabb és lineáris. Ugyanakkor a két automatikus, gyors folyamat közül a lexikai hozzáférés kontextusérzékeny, míg a nyelvtani elemzés nem. Mindezek együttesen adnak meg azt a kettősséget, hogy a megértés igen gyors s igen értelmesnek tűnik.

Véleményünk szerint az **asszociatív típusú szerveződés**, amit Smolensky (1996) és mások a többszintű modellálás koncepcióban szubszimbolikusnak szoktak nevezni, nemcsak a szimbólum alatti szintekre, a fogalmilag értelmezett neuronok közötti kapcsolatok alakulására érvényes, hanem a nyelv kezelésének minden szintjére. A gondolatok, a sémák és minden egyéb szerveződési csomag szintjén is vannak ostoba és automatikusan kialakuló asszociatív kapcsolatok. Dennett (1996) megfogalmazásában az ABC (*association-behaviorism-connectionism*) típusú tanulás az emberi értelem minden termékénél érvényesül. Kritikus vitatéma, hogy e között az asszociatív szerveződés és a mindent interpretáló és minden kijelentés, gondolat vagy képzet között kapcsolatot kereső, relevancia- és koherenciateremtő intencionális értelmezés között van-e egy harmadik szint?

Ez a középső szint az, ami a nyelvnél a nyelvészet hagyományos terepe, s amit a Fodor (1996) és mások képviselte mentális reprezentáció felfogás úgy képzelt el, hogy nemcsak az emberi gondolkodásnak, hanem a nyelvi megértésnek is van egy **propozicionális szintje**. Amit megértünk, azt kijelentésekbe szervezzük. Ha nem tudtuk kijelentésekbe szervezni, akkor nem tudtuk megérteni. Utána sok mindent csinálhatunk vele, asszociatív kapcsolatokat teremthetünk közöttük vagy koherenciát, a közbülső propozicionális szint lenne azonban a legsajátosabban emberi. Fodor ezt a koncepciót mint a reprezentáció szintaktikai elméletét hirdeti. Szintaktikain azt érti, hogy formafüggő és formaközpontú reprezentációk nélkül nem lehet elképzelni az emberi típusú megértést. Az asszociatív szint és a koherenciateremtő hermeneutikus világ között valóban van-e okunk, alapunk és jogunk, hogy feltételezzünk egy propozicionális reprezentációt? Sok filozófiai megfontolás mellett a kísérleti pszicholingvisztika is emellett teszi le a voksát.

Irodalom

- [CH24-B01] Zoltán, Bánréti 1997. Sentence parsing in aphasia. *Acta Linguistica Hungarica*44: 3–42.
- [CH24-B02] Bánréti Zoltán (szerk.) 1999. *Nyelvi struktúrák és az agy*. Budapest, Corvina Kiadó.
- [CH24-B03] Carlson, Gregory N. – Tanenhaus, Michael K. 1988. Thematic roles and language comprehension. *Syntax and Semantics. Vol. 21*, 263–288.
- [CH24-B04] Carlson Gregory N. – Michael K. Tanenhaus (szerk.) 1989. *Linguistic structure in language processing*. Dordrecht, Kluwer.
- [CH24-B05] Changeux, Jean-Paul – Ricoeur, Paul 2001. *A természet és a szabályok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH24-B06] Chomsky, Noam 2003. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH24-B07] Clark, Andy 1996. *A megismerés építőkövei*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH24-B08] Clark, Herbert H. – Clark, Eve V. 1977. *Psychology and language: An introduction to psycholinguistics*. New York, Harcourt.
- [CH24-B09] Clark, Herbert H. – Haviland, S. E. 1977. Comprehension and the given-new contract. In: R. O. Freedle (szerk.) *Discourse production and comprehension*. Norwood, N. J., Ablex, 1–40.
- [CH24-B10] Collins, A. – Quilian, M. 1968. How to make a language user? In: E. Tulving – W. Donaldson (szerk.) *Organization of memory*. New York, Academic Press.
- [CH24-B11] Natália, Dankovics – Csaba, Pléh 2001. Hangrestaurációs jelenségek és alaktani feldolgozás a magyarban: Azt halljuk-e, amit várunk? In: Pléh–Lukács 2001b, 55–81.
- [CH24-B12] Dennett, Daniel 1996. *Micsoda elmék*. Budapest, Kulturtrade.
- [CH24-B13] Eysenck, M. – Keane, M. 1996. *Kognitív pszichológia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH24-B14] Fillmore, Charles 1968. The case for case. In: Emmon Bach – Robert T. Harms (szerk.) *Universals in linguistic theory*. New York, Holt, Rinehart & Winston.
- [CH24-B15] Fodor, Jerry A. 1983. *The modularity of mind*. Cambridge, MA, MIT Press.

- [CH24-B16] Fodor, Jerry A. 1996. Fodor kalauza a mentális reprezentációhoz. Az intelligens nagynéni segédlete. In: PléhCsaba (szerk.) *Kognitív tudomány*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH24-B17] Forster, Kenneth I. 1979. Levels of processing and the structure of the language processor. In W. E.Cooper – E. C. T.Walker (szerk.) *Sentence processing: Psycholinguistic studies presented to Merrill Garrett*. Cambridge, MA, MIT Press.
- [CH24-B18] Forster, Kenneth I. – Olbrei, I.1973. Semantic heuristics and syntactic analysis. *Cognition*2: 319–347.
- [CH24-B19] György, Gergely 1991. *Free word order and discourse interpretation*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH24-B20] György, Gergely 1995. Az aktuális tagolás szerepe a mondatmegértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*18: 43–61.
- [CH24-B21] György, Gergely – Csaba, Pléh1994. Lexical processing in an agglutinative language and the organization of the lexicon. *Folia Linguistica*28: 175–204.
- [CH24-B22] György, Gergely – Csaba, Pléh1995. Alaktani kétértelműségek és a morfológiai feldolgozás a magyarban. *Magyar Pszichológiai Szemle*51: 1–27.
- [CH24-B23] Mária, Gósy 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH24-B24] Grice, H. Paul 1998. Jelentés; A társalgás logikája. In: PléhCsaba – SiklakiIstván – TerestyéniTamás (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó, 188–195, 213–227.
- [CH24-B25] Hankamer, Jorge – Sag, Ivan A.1976. Deep and surface anaphor. *Linguistic Inquiry*7: 391–128.
- [CH24-B26] Hunt, E. – Agnoti, F.1991. The Whorfian hypothesis: A cognitive psychology perspective. *Psychological Review*98: 377–389.
- [CH24-B27] Levente, Juhász – Csaba, Pléh2001. Többmorfémás szavak megértése a magyarban. In: Pléh–Lukács 2001b, 11–37.
- [CH24-B28] Kintsch, Walter 1974. *The representation of meaning in memory*. Hillsdale: Erlbaum.
- [CH24-B29] Gyula, Kovács 2003. A perceptuális kategorizáció alapjai. In: PléhCsaba – KovácsGyula – GulyásBalázs (szerk.) : *Kognitív idegtudomány*. Budapest, Osiris Kiadó, 202–216.
- [CH24-B30] Ágnes, Lukács 1999. *Szabályok és kivételek*. Szakdolgozat, ELTE Általános Pszichológiai Tanszék.
- [CH24-B31] Ágnes, Lukács 2001. Szabályok és kivételek: A kettős modell érvényessége a magyarban. In: Pléh–Lukács 2001b, 119–152.
- [CH24-B32] Ágnes, Lukács – Csaba, Pléh1999. Hungarian cross-modal priming and treatment of nonsense words supports the dual-process hypothesis. *Behavior and Brain Sciences*22: 1030–1031.
- [CH24-B33] Ágnes, Lukács – Mihály, Racsmány – Csaba, Pléh2001. Vocabulary and morphological patterns in Hungarian children with Williams syndrome: A preliminary report. *Acta Linguistica Hungarica*48: 243–269.
- [CH24-B34] Lukatela, George – Carello, Carlo – Savic, M. – Urtosevic, Z. – Turvey, Michael T.1998. When nonwords activate semantics better than words. *Cognition*68: 831–840.
- [CH24-B35] Macwhinney, Brian 1978. The acquisition of morphophonology. *Monograph of the Society for Research in Child Development*, No. 174
- [CH24-B36] Macwhinney, Brian 1985. Hungarian language acquisition as an exemplification of general rules of language acquisition. In: DanSlobin (szerk.) *The crosslinguistic study of language acquisition*. Hillsdale, Erlbaum.

- [CH24-B37] MacWhinney Brian – Elizabeth Bates (szerk.) 1989. *The crosslinguistic study of sentence processing*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH24-B38] MacWhinney, Brian – Judit, Osman-Sági 1991. Inflectional marking in Hungarian aphasics. *Brain and Language* 41: 165–183
- [CH24-B39] MacWhinney, Brian – Judit, Osman-Sági – Slobin, Dan 1991. Sentence comprehension in aphasia in two clear case-marking languages. *Brain and Language* 41: 234–249.
- [CH24-B40] Marslen-Wilson, William D. – Tyler, Lorraine K. 1980. The temporal structure of spoken language understanding. *Cognition* 8: 1–71.
- [CH24-B41] Marslen-Wilson, William D. – Tyler, Lorraine K. – Waksler, Richard – Lee, Older 1994.
- [CH24-B42] Morphology and meaning in the English mental lexicon. *Psychological Review* 101: 3–33.
- [CH24-B43] Miller, George A. 1962. Some psychological studies of grammar. *American Psychologist* 17: 748–762.
- [CH24-B44] Magyarul: A nyelvtan pszichológiai vizsgálata. In: *Szöveggyűjtemény pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH24-B45] Miller, George A. – Isard, Stephen 1963. Some perceptual consequences of linguistic rules. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 2: 217–228.
- [CH24-B46] Morton, J. 1968. Interaction of information in word recognition. *Psychological Review* 76: 165–178.
- [CH24-B47] Csaba, Pléh 1980a. Szemantikai emlékezet, ismeret, hiedelem. In: Frank Tibor – Hoppál Mihály (szerk.) *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. 2.* Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 105–113.
- [CH24-B48] Csaba, Pléh 1980b. *Apszicholingvisztika horizontja*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH24-B49] Csaba, Pléh 1994. A magyar elméleti nyelvpszichológia kezdetei. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 524–530.
- [CH24-B50] Pléh Csaba (szerk.) 1997. *A megismeréskutatás egy új modellje: A párhuzamos feldolgozás*. Budapest, Typotex.
- [CH24-B51] Csaba, Pléh 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH24-B52] Csaba, Pléh 2000a. Hogyan vegyük komolyan az idegtudományt a pszicholingvisztikában? *Erdélyi Pszichológiai Szemle* 1: 19–48.
- [CH24-B53] Csaba, Pléh 2000b. A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 951–1020.
- [CH24-B54] Pléh Csaba – Györi Miklós (szerk.) 1998. *A kognitív szemlélet a nyelv kutatásában*. Budapest, Pólya.
- [CH24-B55] Csaba, Pléh – Ágnes, Lukács 2001a. A szabályok és a kettős disszociációs elv a nyelv agyi reprezentációjában. *Magyar Tudomány* 46: 1202–1206.
- [CH24-B56] Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) 2001b. *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH24-B57] Pléh Csaba – Szépe György – Telegdi Zsigmond (szerk.) 1995. *Anyelv pszichológiája. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVIII.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH24-B58] Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) 1998. *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó.

- [CH24-B59] Gábor, Prószéky 2000. A magyar morfológia számítógépes kezelése. In: KieferFerenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1021–1063.
- [CH24-B60] Pulvermüller, F. 2001. Brain reflections of words and their meaning. *Trends in Cognitive Sciences*5: 517–524.
- [CH24-B61] Putnam, Hilary 2000. *Reprezentáció és valóság*. Budapest, Osiris–Gondolat Kiadó.
- [CH24-B62] Réger, Zita 1985. The functions of imitation in child language *Applied Psycholinguistics* 7: 323–352.
- [CH24-B63] Réger, Zita 1986. A gyermeknyelvi utánzás kutatása a pszicholingvisztikában. Egy új szempont. *Pszichológia*6: 93–134.
- [CH24-B64] Réger, Zita 1989. *Utak a nyelvhez*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH24-B65] Sag, Ivan A. – Hankamer, Jorge1984. Toward a theory of anaphoric processing. *Linguistics and Philosophy*7: 325–345.
- [CH24-B66] Slobin, Dan 1966. Grammatical transformations and sentence comprehension in childhood and adulthood. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*5: 219–227.
- [CH24-B67] Smolensky, Paul 1996. A konnekciónizmus helyes kezeléséről. In: PléhCsaba (szerk.) *Kognitív tudomány*. Budapest, Osiris Kiadó, 87–135.
- [CH24-B68] Tanenhaus, MichaelK. – Carlson, Gregory N. – Trueswell, John C.1989. The role of thematic structures in interpretation and parsing. *Language and Cognitive Processes*4: 211–234.
- [CH24-B69] Tamás, Terestyéni 1981. *Konvencionális jelentés – kommunikációs jelentés*. Budapest, MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- [CH24-B70] Valian, V. 1979. The wherefores and therefores of the Competence-Performance distinction. In: W. E.Cooper – E. C. T.Walker (szerk.) *Sentence processing*. Hillsdale, Erlbaum.
- [CH24-B71] Warren, Richard M. 1970. Perceptual restoration of missing speech sounds. *Science*167: 392–393.

25. fejezet - A gyermeknyelv

Pléh, Csaba

25.1. A gyermeknyelvi kutatás stratégiái

A gyermeknyelv kutatásának a nyelvészetben és a pszichológiában is több mint egy évszázados hagyománya van. Ez a hagyomány a 19. század végére megy vissza, amikor – elsősorban Darwin hatására – először fogalmazódott meg világos érdeklődés a gyermek fejlődése iránt. A gyermek fejlődése, s egyáltalán a fejlődés úgy jelent meg, mint az evolúciós értelmezés sarkköve. Ebben az érdeklődésben kitüntetett szerepet játszott a nyelv, ugyanúgy, mint a patológiás folyamatok értelmezésében is. Egyszerűen azért, mert metanyelvi tudásaink révén a nyelvről közvetlen ismeretünk van. Nem kellett különösebben finom, új viselkedés-megfigyelési eljárásoknak elterjedniük ahhoz, hogy anyák például gondozási naplójukban leírják, hogy hogyan beszélt másfél, két és fél, három éves korukban a gyermekük. A nyelv a fejlődés legközvetlenebbül megfigyelhető és leglátványosabb vonatkozása, ezért kerül a fejlődéslélektanban is igen hamar előtérbe (erről a korai érdeklődésről l. Lengyel 1976.)

Ez a különleges érdeklődés mindmáig fennmaradt, a számos koncepcióbeli változás ellenére. Az 1. táblázat. táblázat - Változások a gyermeknyelv iránti érdeklődés alakulásában azt mutatja, hogy a több mint egy évszázad alatt hogyan változott mind a nemzetközi érdeklődésben, mind a hazai kutatásokban a gyermeknyelv értelmezése és vizsgálata.

1. táblázat. táblázat - Változások a gyermeknyelv iránti érdeklődés alakulásában

Szakasz	Gyermek szerepe	Környezet szerepe
klasszikus felfogás	aktív munka, született nyelvalkotás	csékély formálóerő
behaviorizmus	passzív	szokásrendező
Chomsky	aktív biológiai építkezés	jelentéktelen
kognitív elméletek	aktív, megismerés alapú	kategóriák alapját adja
szociális elméletek	társas világban építkező	tanító környezet

Az eredeti 19. század végi megközelítés hangsúlyozta a gyermek fejlődésében az önkibontakozás és az építkezés nagy szerepét. Megfigyelési módszerei esetleges naplószerű adatgyűjtések voltak. Ezt éveken át folytatták, s kiegészítették például a szókincs tüzetes vizsgálatával. A 20. század közepére ez a komplex felfogás fokozatosan átadta a helyét egy olyan nézetnek, amely alapvetően a többi viselkedérendszerhez hasonló determinisztikus felfogást hirdet az emberi nyelv kibontakozásáról a gyermeknél. Ezt nevezzük behaviorista koncepciónak. A behaviorista felfogás jóval egyszerűbben képzelte el a gyermek nyelvi fejlődését. A grammatika helyett a szókincset állította középpontba, s az ingerkontrollnak alapvető, meghatározott szerepet tulajdonított.

A hatvanas években a sok mindenki által persze kritikusan fogadott chomskyánus megközelítés a gyermeknyelv kutatásában is alapvetően megváltoztatta felfogásunkat. Azt is mondhatnánk, hogy „dialektikus” szintézist teremtett a klasszikus németes nyelvtanépítő felfogás és a behaviorista koncepció között. A behavioristáktól átvette a szigorú kutatási szemponthasználatot, a pontos adatszerezés igényét, a klasszikusoktól viszont azt a törekvést, hogy próbáljanak meg minél többet feltételezni magáról a belső nyelvtani rendszerről, s az azt építő gyermeki elméről (Chomsky 2003). Fontos tudnunk, hogy a klasszikus magyar gyermeknyelvi kutatásokat (összefoglalásukra l. Lengyel 1976) még a hagyományos gondolatmenet irányította s a szigorúan vett behaviorista felfogás éppen a magyar pszichológia és nyelvészet viszonylagos elmaradottsága és a nemzetközi tudományos közéletből való kiszorulása révén nálunk sosem tudott eluralkodni.

A modern gyermeknyelvi kutatás az 1960-as években a generatív nyelvtan mellett sokszor gyakorlatias kérdések ihletésére indult meg. Több motiváció indokolta ezt, s ennek megfelelően többféle elméleti modell és gyakorlati célrendszer irányítja mindmáig a kutatást. Röviden felsoroljuk ezeket a 2. táblázat. táblázat - A gyermeknyelvi kutatás megélénkülésének néhány jellemző útja a hatvanas évek végétől ban, néhány jellemzőjünkkel.

2. táblázat. táblázat - A gyermeknyelvi kutatás megélénkülésének néhány jellemző útja a hatvanas évek végétől

Kutatási irány	Jellegzetes motivációk és célok
Nyelvészeti indítás: generatív nyelvtan	A grammatika mentalista és innátista felfogásának igazolása.
Pszichológiai indítás	A kognitív pszichológia mentális modelláló felfogásának kiterjesztése a nyelvre.
Klinikai indítás	A sajátosan grammatikai fejlődési zavarok értelmezése.
Pedagógiai indítás	A nyelv másodlagos, metanyelvi használatának, valamint az olvasás- és írástanításnak a segítése, a zavarok korrigálása.

Az egyik célrendszer a generatív nyelvelmélet megalapozása: a mentálisztikus programnak megfelelően a nyelvi képességek kialakulásának elemzése, ami megmutatja, milyen is belső valóságában a nyelv. A második cél természetesen pszichológiai: a gyermeki fejlődés megértése. A harmadik célrendszer patológiás: a nyelvi fejlődés zavarainak elemzése a normális nyelvi fejlődéshez, az idegrendszer kibontakozásához és a kognitív fejlődéshez viszonyítva (lásd a **27. fejezet - A beszéd zavarai.** fejezetet). A negyedik motiváció pedig pedagógiai (s néha gyógypedagógiai) : az elsődleges nyelvi fejlődés megértése elősegítheti a másodlagos, metanyelvi és metakognitív fejlődési folyamatok, például az írás és olvasás oktatási szervezését, és elsajátítási zavarainak elemzését.

25.1.25.1.1. Nyelvelméleti célok

A generatív nyelvészet mentálisztikus felfogást hirdetett meg az ötvenes évek uralkodó viselkedés koncepciójával szemben. Olyan nézet ez, amely a nyelvi rendszert, s ezen belül a nyelvtant kitüntetetten a nyelvészeti elmélet középpontjába helyezi. Azt hirdeti, hogy a nyelvtannak abban az értelemben van mentális realitása, hogy a fejünkben lévő nyelvtan révén tudunk végtelen számú mondatot megérteni és létrehozni. Ez a mentális nyelvtan nyitott rendszer: éppen ennek révén lesz nem a gondolkodás akadály, hanem lehetőségeinek hordozója. Ugyanakkor elsajátításában ez a rendszer erős velünk született korlátok hatálya alatt áll. A gyermeki nyelvvelsajátításról alkotott összképünk az alábbiakban összegezhető.

1. A nyelvben a forma önálló életet él.
2. A nyelvtan szabályrendszer a nyelv összes lehetséges mondatára.
3. A nyelvtan nem a nyelvtanírók, hanem a beszélők sajátja.
4. Ezt a rendszert minden gyermek kialakítja első életéveiben.
5. A nyelvek között sok a közös elem: egyetemes alapjuk van, amely biológiai eredetű.
6. A gyermek az univerzális elvekből indul ki az elsajátítás során.
7. Jóval előbb ismeri a nyelvtant, mintsem meg tudná fogalmazni a szabályokat.
8. A rendszer spontán kibontakozása öröklött meghatározottságot mutat.
9. Ez az elméleti innátizmus a nyelv elsajátítását az ember fajspecifikus jegyeként kezeli.

A nyelvnek ez az értelmezése közvetlenül hozzájárult a gyermeknyelvi kutatás átalakulásához. Egy sajátos önfejlődési kép bontakozott ki, melynek szembeállítását a hagyományos és mai tanulási elképzelésekkel a 3. táblázat. táblázat - A viselkedésvű (behaviorista) és a chomskyánus felfogás a gyermeki nyelvésajátításról mutatja. Míg a tanulási felfogás szerint a nyelv elsajátítása általános elveket és általános tanulási mechanizmusokat használ, addig a Chomsky felújította felfogás a sajátos nyelvi elvekre, a tanulási és megerősítési mechanizmusokkal szemben pedig az önfejlődésre helyezi a hangsúlyt. Az önfejlődési rendszerben kitüntetett jelentősége van a sajátosan érzékeny elsajátítási periódusoknak.

3. táblázat. táblázat - A viselkedésvű (behaviorista) és a chomskyánus felfogás a gyermeki nyelvésajátításról

Hagyományos behaviorista és mai tanulási felfogás	Chomskyánus önfejlődési elképzelés
Általános tanulási elvek	Nyelvtanspecifikus elvek
Megerősítés	Önfejlődés
Utánzás	Paraméterbeállítás
Idegrendszeri plaszticitás	Kritikus periódus

25.1.25.1.2. Szelekciós tanulásemeltek, paraméterbeállítás és a kritikus periódusok a nyelvészetben

A generatív nyelvten megfogalmazásaiban (Chomsky 1980, 1986) egy sajátos új fejlődési és tanulási modell, amely a hagyományos instrukciós tanulási koncepciókkal szemben a **szelekciót** helyezi előtérbe. Egyben olyan modell ez, amely az innátizmus egy fontos látszólagos paradoxonát is kezelni képes: ha az embergyermek könnyű nyelvésajátításának titka egy veleszületett rendszer, akkor magyarázatot kell találnunk arra, hogy mégiscsak a környezeti nyelvnek megfelelő nyelveket sajátítunk el. Eszerint a legtöbb magasabb szerveződésű lelki jelenség fejlődési folyamata két szakaszból állna: a sok változatot létrehozó generatív szakaszt követné a kiválasztás, ahol a variációkból kiemelnénk a környezetből beérkező minták alapján fontosnak bizonyultakat. Gary Cziko (1995) megfogalmazásában minden tudás-kialakulásban két alapvető modell lehetséges: a semmiből tudást kialakító hagyományosabb instrukciós felfogás, és a szelekciós rendszer. A nyelv elsajátítása konstruktív, a szelekciók révén új működési felületeket létrehozó kumulatív folyamat, a korábbi szelekciók eredményei ugyanis befolyásolnák, hogy mi történik később.

A nyelvre nézve ez a szelekciós felfogás a Chomsky-követők paraméterbeállító nézeteinek felel meg (Piatelli-Palmarini 1996). A nyelv kibontakozásában a genetikai anyag és a fejlődés belső, ún. epigenetikus törvényei által kialakított nagyszámú változat jelentenék az első lépést. Az így létrejött nagy repertoárból választódnak ki azok az elemek és összefüggések, amelyek relevánssá válnak.

A legjobban a hangrendszer példáján illusztrálható ez. A hagyományos elképzelés szerint a gyerekek a nyelvfejlődés során összevissza gagyognak, s aztán környezeti hatásra kibontakozik ebből az anyanyelv fonológiai rendszere. Ez lenne az instrukciós felfogás. A kiindulás egy rendezetlen állapot lenne. Az önfejlődési elképzelés szerint, amit Roman Jakobson (1941/1969) fejtett ki először, a kezdeti rendezetlen gagyogást önszerveződés váltja fel, melyben a gyermek lépcsőzetesen felépíti az anyanyelvi kontrasztokat. Az új felfogás szerint nem erről van szó. A gyerekek valójában kidolgozott hangrendszerek hatalmas repertoárjával rendelkeznek, még mielőtt elkezdenének ezen dolgozni. Abban az értelemben nem tanulnak semmit, hogy új fonémát, vagy új rendszert hoznának létre, hanem a környezet hatására legyengítik azokat a fonémákat vagy kontrasztokat, amelyek például a magyarban nem relevánsak. Valójában a tanulás lényege a szelektív felejtés lenne. A csecsemonél a hangok világa nem instrukciósan jönne létre, hanem a meglévő készlet leszűkítésével szelekciós tanulás révén, a környezeti nyelvben releváns mozzanatokot tartva csak meg. Mehler és Christophe (1996) adatai a 1. táblázat - A „két nyelvűség” definíciói (lásd Sku[n]tnabb-Kangas 1997: 17) arra utalnak, hogy már két hónapos csecsemők is az anyanyelvet preferálják. Gyorsabban fordulnak az anyanyelven szóló rövid, három másodperces inger felé. Sőt, ez akkor is igaz, ha csak az alacsony frekvenciákat átengedő szűrőket használtak. Ez azt jelenti, hogy a csecsemők az intonációs mintákat emelték ki a környezeti nyelvből.

4. táblázat. táblázat - 2 hónapos csecsemők odafordulási reakcióideje (ms) a hangforráshoz anyanyelven és nem anyanyelven (Mehler–Christophe 1996). Az anyanyelv amerikai angol, az idegen nyelv francia

Nyelv	Anyanyelv	Idegen nyelv
Szűrés nélkül	2090	2430
Alul áteresztő szűrő	2050	2300

25.1.25.1.3. A kritikus periódus

Érdeemes felhívni itt a figyelmet két jellegzetességre. Egyrészt ez a szelekció, a hangrendszer beállítása már az aktív beszéd megjelenése előtt végbemegy: a gazdag korai környezet alakítja a hangmintákat még a kommunikatív beszéd megjelenése előtt. Másrészt ez a szelekciós folyamat semmiképpen sem minden-vagy-semmi jellegű. Bár már néhány hónapos korban van szelektív alkalmazkodás a hangkörnyezethez, a „leépített elemek” nem tűnnek el, csak háttérbe szorulnak. Kisgyermekek 6–7 éves korukig még képesek jól kialakítani egy új nyelv hangrendszerét.

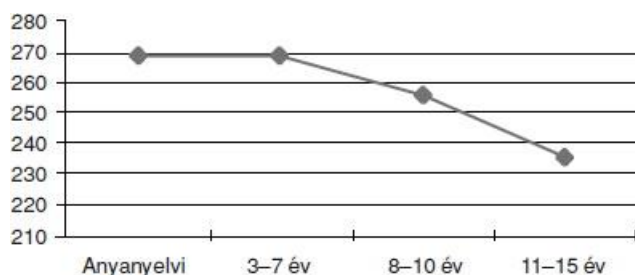
Míndez érinti a tanulás folytonossága és a második nyelv kérdését, ami a gyermeki nyelvelsajátítás kritikus periódusainak különlegesen sokat vizsgált aspektusa. Epstein–Flynn–Martophardjono (1996) áttekintése szerint a következő utak lehetségesek a második nyelv elsajátítására.

1. *A második nyelvnél az egyetemes nyelvtan nem hozzáférhető.* A második és további nyelveket csak az általános gondolkodó rendszer kerüldőútjai segítségével tudjuk kialakítani. Ez a nyelvelsajátítási kritikus periódus minden-vagy-semmi értelmezésének felel meg. Eszerint a második nyelvet „gondolkodva tanuljuk”, nincsen módunk visszatérni az eredeti hajlékonysághoz.
2. *A második nyelvnél az egyetemes nyelvtan részlegesen hozzáférhető.* Valójában ez az interferenciajelenségek általánosítása: újabb nyelvek tanulásakor az egyetemes nyelvtan csak az első nyelv elsajátításakor rögzített paramétereken keresztül hozzáférhető. Ha például egy SVO szórendű nyelvet tanultam meg először, később is ezt a mintát fogom alkalmazni.
3. *A második nyelvnél az egyetemes nyelvtan teljesen hozzáférhető, csak maga az út van teli az első nyelv keltette akadályokkal.*

Míndez összefügg az eredetileg Eric Lenneberg (1967, 1974) felvetette nyelvi kritikus periódus fogalmával. Lenneberg szerint a következő tényezők támasztják alá, hogy a természetes nyelv elsajátítása a biológiából ismert kritikus periódus elveknek felel meg.

1. A nyelvelsajátítás könnyen s gyorsan megy a korai életkorban (1–4. év) végbe.
2. Prepubertás kor előtt könnyű új nyelvet elsajátítani.
3. A korai, 5–9 év előtti agysérülések után könnyebben újratanuljuk a nyelvet.

A kritikus periódus itt használt fogalmával kapcsolatban számos biológiai kétely merül fel: bizonytalanok az idői ablakok, nem világosak a sérülés utáni újratanulás feltételei s így tovább (Müller 1996). Vannak azonban gyakorlatias kételyek is, amelyek, bár elismerik a korai elsajátítás különleges jellegét, nem tartják minden-vagy-semmi jellegű folyamatnak ezt, amely végérvényesen lezárulna. Mint saját tapasztalatunkból tudjuk, képesek vagyunk később, prepubertás után is elsajátítani nyelveket, bár további romlás is van. Ez komoly közvetett érv a korai nyelvtanulás mellett. Johnson és Newport (1989) kínai és koreai bevándorlók angol grammatikalitási ítéleteit vizsgálta, annak függvényében, hogy hány éves korukban érkeztek az Egyesült Államokba, s hogy hány éve vannak ott. Az első idői tényező a kritikus periódussal, a második az aspecifikus tanulási hatásokkal kapcsolatos. Az. 1. ábra a nyelvtani megítélés pontosságát mutatja a bevándorlás életkorának függvényében.

Ázsiai bevándorlók angol nyelvi grammatikalitás ítéletei a bevándorlási kor függvényében (Johnson–Newport 1989, 78)

Vagyis az sem mindegy, hogy 13 vagy 18 éves korban foglalkozunk egy nyelvvel. Elman, Bates, Johnson, Karmiloff-Smith, Parisi és Plunkett (1996) ezeknek az adatoknak az újraértékelésével még radikálisabb felfogást hirdetnek. Szerintük a kritikus periódus látszathatás. Nincsenek igazából minőségi változások az elsajátításban, pusztán a tanuló rendszerekben egy bizonyos tanulási kor után valamiféle telítődési hatás lépne fel.

Krashen (1975, 1985) alapvetően nem nyelvi s nem neurológiai értelmezést adott a kritikus periódusra. Véleménye szerint az anyanyelvi szintű nyelvelsajátítás lehetősége azért csökken radikálisan a prepubertás körül, mert a gyermek tanulási stratégiát vált. A Piaget értelmében vett formális gondolkodás kialakulásával nem lesz képes arra, hogy egyszerre „több szinten”, globálisan tanulja a nyelvet (mint a kisgyermek), hanem analitikusan, elemzően áll hozzá a feladathoz, mindig csak egy nyelvi szintre koncentrálna. Továbbá a serdüléssel együtt járó szociális-érzelmi változások is a tanulási stratégia váltását eredményezik: szemben a kisgyermekkel, ekkortól kezdve a nyelvet tanuló személy nem produkál olyan szerkezeteket, melyekre „még nem tudja a szabályt”, a szociális neveltségességtől való félelemmel erősített előzetes önkorrekciónak lép fel. A kisgyermek bátran mondja azt is, amiről nem tudja, hogyan kell mondani (innen a jellegzetes „jó hibázásai”). A kritikus periódus lezárulásának két döntő mozzanata tartalmaz egy közös elemet: a metakontrollt. Intellektuálisan ez megfelel a Karmiloff-Smith (1992, 1996) hangsúlyozta újraírás alapuló reprezentációknak, érzelmileg pedig az elővételezett társadalmi reakciókból kiinduló érzelmi szuronek. Kritikus fordulópont a nyelvelsajátításban: innentől a metanyelvi mozzanatok előtérbe kerülnek, s megváltoztathatják az elsajátítás stratégiáját is.

Krashen (1985) ezek alapján kidolgozott egy két működésmódú elsajátítási modellt. Az egyik működésmód lenne az elsajátítás, a másik pedig a tanulás. Ennek lényegét foglalja össze az 1. táblázat. táblázat - A grammatikalitási ítéletek megoszlása.

5. táblázat. táblázat - Pragmatikai eltérések az első és második nyelv elsajátításában

Jellemző	Első nyelv elsajátítása	Második nyelv tanulása
Tanulás menete	saját hibákból tanul	hibakivédés, metakontroll
Tanulás motivációja	játékos, felfedező és hasznos	verejtékes munka
Hibázás meghatározói	igazítás a saját változó rendszerhez	kerülés és a nyelvek közti gátló interferencia
Nyelvi szintek	tanulás egyszerre több szinten	egyszerre egy szinten tanulás
Szűrés	hatékony bemeneti szűrők: arra figyel, amire kell	affektív szűrők mint a tanulás akadályai
Előtérben álló funkciók	kommunikációs hangsúly: kapcsolat és cselekvés a központban	rendszer hangsúly: leírás, logika és igazság a középpontban
Szociális oldal	társas könnyedség	félelem a meg nem feleléstől

25.1.25.1.4. Tanuláseméleti és szociális felfogások

A gyermeknyelvi fejlődés elemzésében több olyan modell is kialakult, amelyek a nyelv kognitív és társas keretéből indulnak ki. Egy részük Piaget (1993) nyomdokain haladva azt hirdeti, hogy a nyelvi rendszer kibontakozása a gondolkodás – illetve a gondolati megjelenítés – fejlődésének eredménye, illetve modern formában azt, hogy az általános fejlődési és tanulási mechanizmusok a nyelv kibontakozását is magyarázzák a gyermeknél (Elman–Bates–Johnson–Karmiloff-Smith–Parisi–Plunkett 1996).

Ezt egészítik ki azok a felfogások, amelyek a szociális keretből indulnak ki. A gondolattulajdonító rendszer, az, hogy a másiktól is feltételezzük, hogy gondolatai és szándékai vannak (Dennett 1996, 1998) adná a nyelvelsajátítás hajtóerejét is (Tomasello 2002). Tomasello szerint mind a nyelv keletkezésében, mind elsajátításában nem a közvetlenül nyelvi aspektusok játsszák a vezető szerepet, hanem a szándéktulajdonító rendszer. A nyelv kulcsmozzanata annak a felismerése, hogy a másik egy „szándékdédelgető lény”. Ez adná pl. a gyors szótanulásnak, de a nyelvtani szerkezetek kibontakozásának is a kulcsát.

Konkrét kérdéseknél látni fogjuk majd ezeknek a versengő felfogásoknak néhány részletét. Fontos mozzanat bennük, hogy nemcsak bizonyos szerkezetek kognitív és szociális meghatározottságát hirdetik, hanem a nyelv egészére vonatkozóan a kognitív és a szociális mozzanatot tartják a vezető tényezőnek.

25.2. Az alaktani és mondattani fejlődés

A gyermeknyelvi kutatásban az elméleti hozzáállások sokfélesége mellett természetesen nagy az empirikus hozam is. Néhány példát mutatok be arra, hogy megfigyeléses és kísérleti módszerekkel mit mutat fel a mai szakirodalom a hagyományos értelemben vett nyelvtan fejlődéséről. Ennek bemutatásánál két korábbi munkámra (Pléh 1985, 2000a) támaszkodom.

25.2.25.2.1. A morfológia kibontakozása

Az egyik alapvető kérdés az alaktanban az elsajátítási sorrend. Milyen végződések jelennek meg előbb, s mi irányítja ezt a folyamatot? MacWhinney (1976) a klasszikus gyermeknyelvi irodalom alapján a 2. táblázat. táblázat - Mondatisméltési tesztek. Előreható VP-ellipszist tartalmazó célmondatokra adott válaszok százalékos megoszlása látható sorrendet rekonstruálja a végzések megjelenésére.

A tárgyrag mellett a direktív helyjelölés is korán jelen van a főnévi rendszerben, ennél bonyolultabbnak tűnik a birtoklási rendszer jelölése, és különösen késeiek a forrás típusú helykifejezések. Ez kísérleti helyzetekben is igaz: a forrás-kifejezések nehezebben is érthetőek a gyermekek számára, ami jellegzetes példa a fejlődés kognitív meghatározottságára (Pléh 2001).

6. táblázat. táblázat - A magyar főnévi és igei végződésrendszer kibontakozása (MacWhinney irodalmi összefoglalója alapján)

Sorszám	Főnévi szuffixum	Igei szuffixum
1	tárgy, többes, kicsinyítő, -BA, -HOZ	
2	-NAK, -VAL	múlt, infinitívusz, felszólító, 1. sz. alanyi
3	-RA, -ON, 1. és 3. sz. birtokos, -É	2.–3. sz. alanyi, 1. sz. tárgyias
4	-BÓL, -VÉ, -TÓL	feltételes, 3. sz. tárgyias

Lengyel Zsolt (1981b) az igei alakokról 2–3 éves gyerekeknél azt mutatta meg, hogy az igei paradigma lassabban bontakozik ki, többes számú alakok egyáltalán nem jelennek meg még ebben a korban, s a módjelek is igen kevésbé. Gósy Mária (1984) 30 hároméves gyermek megfigyelését összegezve a főnévi paradigmát

illetően igen korainak találta a tárgyragot, a birtokos személyragozást, a birtokjelet és a többesjelet. Az igéknél ő is a harmadik személy, az egyes szám s a jelen idő dominanciáját figyelte meg.

A **halmozott szuffixumok** sajátos kérdést jelentenek a magyarban. Vajon milyen formáknál fedezi fel először a gyermek az agglutináció produktív rendszerét? Többszörös végződés, kettős szuffixumú alakok birtokos személyragos formákban jelennek meg először. A gyermek életében világosan motivált birtoklási jelzés (olyan formákra kell itt gondolni, mint *zsebemben, szájamban, kezemben* stb.) elősegíti, hogy a gyerek mintegy „feltörje” az agglutinatív ragozási mintázatokat. A helyragos formák jó része olyan testrészekre és ruhadarabokra utal, melyeket a gyerek kiindulásként mint felbontatlan egységet tehetett rendszere részévé (MacWhinney 1985). Eleinte dominálnak az első személyű alakok, és ezen belül az egyes számúak, a második és harmadik személy jóval ritkább. Feltételezhetjük, hogy az agglutinatív rendszer a magyar gyermek számára nem minden-vagy-semmi kérdés, hanem lépcsőzetesen bontakozik ki. A birtokjelzés, amit világos pszichológiai tényezők motiválnak, jó kiindulópont lehet ebben a folyamatban (Pléh–Vinkler–Kálmán 1996).

Magyarázó elvek

A szakirodalom többféle elvet fogalmaz meg a korai szuffixumok megjelenésére. A **kognitív elsőbbség elve** világosan megjelenik a magyar anyagban is. Ez magyarítja nemcsak a tárgyrag korai megjelenését, hanem azt is, hogy ez többnyire céltárgy és együtt jelenik meg a lokatív célokkal. Mindkettő azt a már a beszéd kialakulása előtt is kialakult tendenciát tükrözi, hogy a gyermek világtagolásában kitüntetett szerepe van az emberi célirányos cselekvésre kialakult korai gondolatli modelleknek (Gergely–Nádasdy–Csibra–Bíró 1995). Valójában ugyanez magyarítja azt is, hogy összességében a helyragok közül a forrás típusúak jóval lassabban alakulnak ki, mint a cél típusúak. Ami az igéket és a többszörös szuffixumok kérdéséről, a magyar adatok világosan arra utalnak, hogy nemcsak kognitív preferenciák, hanem világos **pragmatikai hatások** is befolyásolják az elsajátítást. A korai személyjelölési mintázatban megjelenik a korai egocentrizmus. Ezek a pragmatikusan motivált jelölések segíthetik a gyermeknél az agglutinációs kombinatorika kibontakozását.

A **formai bonyolultság elve** szerint a nyelvtani forma szempontjából bonyolultabb jelölő elemek később jelennek meg. A magyar adatok alátámasztják a főnévi szuffixumok mondatnyelvi meghatározott megjelenését. Ez indokolja a tárgyrag és a direktív határozói vonzatok korai megjelenését, valamint a datívusz szintén korai feltűnését. Ezt persze a felnőtt bemeneti nyelvben a **gyakorosság elve** hasonlóan magyaríthatja.

25.2.25.2.2. Szóképzés és összetétel

A gyermeknyelvi hibázások jól mutatják a szemantikai általánosítást: a gyermekek minden szemantikailag elképzelhető morfémakombinációból szavakat és kifejezéseket hoznak létre. A hibák éppen azt mutatják, hogy produktívan használja fel az alaktant. A keletkezett forma azért „hiba” a felnőtt nyelv szempontjából, mert valamilyen szótári korlát van egy eljárás használatára nézve, amint a 3. táblázat. táblázat - Mondatisméltési tesztek. Hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatokra adott válaszok százalékos megoszlása mutatja.

7. táblázat. táblázat - A szóképzés korai „okos hibáinak” formái (MacWhinney 1985 összefoglalója alapján)

Típus	Példák	Felnőtt megfelelő
Nem produktív tő (ritka)	vakarós	viszketős
Versengő szuffixumok	törős	törékeny
	megsimál	megsimít
	kocsmás	kocsmáros
Van már ilyen jelentésű tő	pillogó	szempilla

	dolgozó	munkahely
	hidegít	hut
	ekéz	szánt
	soroló	tartalom
Nem fontos jelentés	ridegenkedik	ridegen viselkedik

Az utolsó típus mutatja McWhinney szerint is, hogy nagyon viszonylagos, éppen a legproduktívabb képzőknél, hogy mi számít „feleslegesnek”. A korábbi gyermeknyelvi irodalomban még neologizmusnak számító dolgok mára sokszor elfogadhatóvá váltak a felnőtt szóhasználatban is (pl. *homokoz*, *szemez*).

MacWhinney hasonló neologizmusokról számol be összetételek esetén is. A 4. táblázat. táblázat - A megítélések százalékos megoszlásai. A két tesztben megtett 200 grammatikalitási ítélet százalékos megoszlása (mellettük zárójelben az adott megítélések száma) mutat be ezekből példákat. A neologizmusok gyakorisága szerinte azt mutatja, hogy a gyermek viszonylag részletes szemantikai megkötésekkel körülbástyázott szabályokat sajátít itt el.

A szóképzés és az összetételek nagyszámú és meglehetősen hibázása azt mutatja, hogy az elsajátítás finom részleteiben a gyermek egy korlátrendszer teszt sajátjává, amikor kialakítja a nyelv mentális képviselését.

8. táblázat. táblázat - Szóösszetételei neologizmusok (MacWhinney 1985 nyomán)

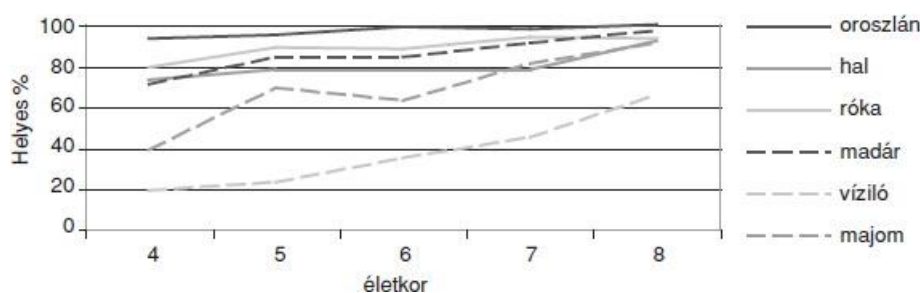
Típus	Helyes példa	Neologizmus	Értelmezése
-Ó képzős	fálvédő		
		utcanéző	erkély
		pénztartó	ridikül
		fájdógyógyító	orvosság
N N, birtokos	pályaudvar		
		szemtükör	szemüveg
		cipőliszt	hintőpor
N N, foglalkozik vele	fogorvos		
		jegybácsi	kalauz
		motorbácsi	motoros
		szemszerész	látszerész
N N, hasonló	báránnyelű		
		csontember	csontváz
ADJ N, tulajdonság	kisautó		

		szárazhíd	felüljáró
		pirosebéd	paradicsomleves

25.2.25.2.3. Az alaktani szabályszerűségek alakulása

A mai nyelvpszichológia egyik központi témája, amint kötetünk 24. fejezete is mutatja, a szabályozottság szerepe. A kettős modellek szempontjából a gyermeknyelvi fejlődés is kitüntetett érdekességű. Máshol (Pléh–Lukács, 2001, 2002) részletesen taglaljuk ennek összes aspektusát, itt csak néhány alapkérdésre térünk ki.

A magyar fejlődésre MacWhinney (1978) kimutatta, hogy míg a szabályos töveknél (*szék, óra*) 2.5 éves korban is 89 és 79%-os a helyes tőhasználat (*széket, órát*), s ez 100%-ra nő hétéves korra, addig a *kenyér, tükör, ló* töveknél az értékek 12, 0, és 7%-ról indulva érik el 7 éveseknél a 75, 60, 80%-ot.

A helyes teljesítmény a tőtípusok függvényében (Pléh–Palotás–Lorik 2002 nyomán)

Az egyszerű képek alapján végzett ragozási feladatokban mutatott teljesítmények – éppen a magyar tőosztályok gazdagsága és eltérő telítettsége miatt – komplex fejlődést mutatnak, amint a 2. ábrán látható. A vizsgálatban három produktív, szabályos (folyamatos vonalak) és három improduktív, kivételes tőtípusba tartozó főneveket (szaggatott vonalak) használtunk.

A fejlődési kép azt sugallja, hogy nincsen egyetlen egységes elvágópont, amely elválasztaná egymástól a szabályos és a szabálytalan alakokat (ennek a felső és alsó három között kellene lennie), amint az Pinker (1991) kettős modellje alapján várható lenne. A magyar alaktan elsajátítása lépcsőzetesebb viszonyt sugall a szabály *versus* szokás vitában, illetve azt, hogy a tétel- és típusgyakorisági kölcsönhatások fontos befolyásoló tényezők lehetnek. A nem produktív rövidülő tő, a *madár* típus nem marad el annyira a produktív alakoktól, mint a másik két rendhagyó típus. Ennek egyszerű a magyarázata: a paradigma mint típus gyakorisága. Rövidülő tő 222 szónál van, míg hangejtő (*majom–majmot*) csak 104 esetben, *v-tövű* pedig egy tucatnyinál kevesebb esetben. Olyan kép ez, mintha a gyermekek a nagy típusgyakoriságú kivételeket alszabályként kezelnék. Hasonló mozzanat ez, mint ami mellett Ullman (1999) érvel: a kettős modellen belül számos egyedi esetben a kivételek működésileg átkerülnek a szabályrendszer hatálya alá, abban az értelemben, hogy nem az egyedi elemeket tároló, hanem az eljárási, procedurális rendszer részévé válnak.

25.2.25.2.4. A mondat szerkezet kibontakozása

A mondatmintázatok s a mögöttük álló mondatalkotási szabályok vizsgálata az utóbbi 20 évben a nemzetközi irodalomban rendkívül részletessé vált. Természetesen a kiindulópont ma is az, hogy az egyszavas mondatok korszakát követik a kétszavas megnyilatkozások, melyek eleinte igen kevésbé szerkesztettek, s később bontakozik ki a teljes szintaxis. Bár a tisztán kognitív tényezőkre építő nyelvfejlődési elképzelések radikális formában a gyermeknyelv legkorábbi szakaszaira fogalmazódtak meg, a későbbi – többnyire a 2.5–6 év közötti – nyelvi fejlődésben is számos tényező mutat a kognitív fejlődés részleges vezető szerepére. Mivel megbízható magyar anyag kevés van, inkább a legfontosabb elveket és a mellettük szóló érveket tekintjük át. Tulajdonképpen a szakmai értelmezési kérdés mindig az, hogy vajon a generatív nyelvten megfogalmazta önfelőlődésről van-e itt szó, vagy kognitív alapú kibontakozásról, illetve hogy a szemantikai-kognitív rendszer hogyan segíti a tisztán formai rendszer kibontakozását. Az időtállóknak bizonyult, eredetileg Cromer (1974) megfogalmazta elvek az alábbiak.

1. *A gyermekek nyelvében azok a formák jelennek meg először, melyek szemantikailag-kognitívan már korábban differenciálódtak.* Brown (1973) intenzív vizsgálatában például a még nem ragozott igei alakokkal

a gyermek – a kontextus és a környezet reakciói alapján ítélve – négy fő „szándékot” fejez ki: felszólítás, múlt, szándék vagy predikció, jóslás, és folyamatosság. Ennek megfelelően az első formailag jelölt, ragozott, ill. segédigével kifejezett igei formák az angolban az infinitívusz, a folyamatos *-ing* alak, a múlt idő és a szándékot kifejező segédigék (*gonna, wanna*) ugyanezeknél a gyermekeknél.

2. *A már stabilizálódott formák gyakran terjesztődnek ki új szemantikai szándékok kifejezésére.* A tagadás legelőször megjelenő formája, a nem-lét kifejeződése (*no more* – nincs) gyakran kiterjed a később fellépő tartalmak (nem kell) stb. kifejezésre is.
3. Gyakran jelennek meg *új eszközök egy kognitív területnek megfelelően egyszerre több nyelvi szférában.* A különböző igeidők s a nekik megfelelő szemantikai megkülönböztetéseket tartalmazó idői kifejezések (*már, még* stb.) gyakran egyszerre jelennek meg. Egyes gyermekek beszédében a korai szakaszokban a tagadás („nem szabad” értelmezéssel), a birtoklás (*papa motor*) s számos ige és melléknév (*forró, éles, hagyd* stb.) látszólagos eltéréseik ellenére először együttesen mind a szociális tiltás mint „megismerési kategória” kifejezéseiként jelennek meg.
4. *Közvetlenül összefüggések is vannak a kognitív fejlődés szakaszai és nyelvi formák megjelenése között.* A téri kifejezésekben például a kognitívan egyszerűbb viszonyok (*-ban, -on*) sok hónappal megelőzik a bonyolultabbakat (*mellett, között*).

A gyermek nyelvi fejlődése nem vezethető le egyenesen a kognitív fejlődésből, számos tényben felismerhető a nyelv relatíve önálló fejlődése is. Triviális érv például, hogy a legtöbb nyelvben számos önkényes, egyértelmű szemantikai és kognitív megfelelővel nem bíró megkülönböztetést kell a gyermekeknek elsajátítaniuk, melyeknek komoly nyelvtani súlyuk van (ilyen például a nyelvtani nem s az ehhez igazodó egyeztetés). A gyermekek ezeket a megkülönböztetéseket is elsajátítják – igaz, hogy sokkal nehezebben, mint az egyértelmű szemantikai korrelátumokkal bírókat. Van „szemantikai csizmahúzó-hatás” (Pinker 1999), de tanulás nélkül is végbemegy.

A nyelvi fejlődés és a nyelvi–formai bonyolultság viszonylagos önállóságára először éppen magyar nyelvű anyaggal kapcsolatban a kétnyelvű gyermekek vizsgálata nyújtotta. Mikes Melánia (1967) szerb–magyar kétnyelvű gyermekekkel végzett vizsgálatai példázzák a legjobban, hogyan használható a kétnyelvű gyermek beszédének elemzése szinte a nyelvi és kognitív fejlődés disszociációjának természetes laboratóriumaként. Az általa vizsgált gyermekek beszédében ugyanis a téri viszonyokat kifejező nyelvtani eszközök eltérő időben jelentek meg a két nyelvben. A gyermek ugyanazokat a helyi viszonyokat (pl. *-ban, -ra* stb.) jóval korábban fejezi ki magyarul, mint szerb nyelven. A helyesen használt magyar kifejezések alapján joggal feltételezhető, hogy a gyermek képes a megfelelő kognitív distinkciók megtételére, ezért feltételezhető az is, hogy amikor a gyermek szerbül beszél, szintén megvannak azok a „szemantikai kifejezési szándékok”, amelyek a téri viszonyokra vonatkoznak, csak ezek nem jelennek meg manifeszt módon a nyelvi formában. A magyarázat elég kézenfekvő: míg a magyar esetragok egyértelműek (minden végződésnek egy alapjelentése van), s egyetlen elem – a szóvégi rag – fejezi ki a téri viszonyt, a szerbben ugyanezen reláció kifejezésének nyelvi eszközei formailag nehezebbek: 1. Bonyolultabbak – ugyanis a szóvégi rag és a prepozíció együtt fejezi ki a helyviszonyt. 2. Nem egyértelműek, mivel ugyanaz az esetvégződés a prepozíciótól függően többféle helyi viszonyt felelhet meg, s (pl. az oroszhoz vagy a latinhoz is hasonlóan) eltérő ragozási paradigmák is vannak, tehát ugyanazon eset ragja nem mindig azonos. 3. A viszony kifejezésének egyik eszköze, a prepozíció a szó előtt áll. Ennek az a jelentősége, hogy a gyermekek általában könnyebben tanulnak szóvégi jeleket (Slobin 1981). Vagyis a kétnyelvű gyermeknél a formai bonyolultság révén elválhat egymástól a kognitív és a nyelvi fejlettségi szint. Ennek fontos általános tanulsága az is, hogy bár a kognitív fejlődés teremt meg a lehetőséget bizonyos nyelvi formák megjelenésére (legalábbis a „kognitívista” felfogásban), azok sokszor nagy késéssel tükrözik csak a kognitív fejlődést.

Számos hasonló tény alapján fogalmazta meg Cromer (1974) a kognitív hipotézis „enyhített” változatát: eszerint *a kognitív fejlődés a kezdetektől elősegíti, megalapozza a nyelvi fejlődést, s minden fejlődési fázisban lehetővé teszi azt, hogy bizonyos felismert viszonyok „hozzáférhetővé” váljanak a nyelvi kifejezés számára; a nyelvi fejlődés magyarázatához azonban speciálisan nyelvi tényezőket és folyamatokat is fel kell tételeznünk.* Pinker (1999) csizmahúzó-felfogása a nyelvi oldalon radikálisabb: nála a szemantikai megkülönböztetések csak a veleszületett szintaktikai kibontakozás támaszai.

25.2.25.2.5. Egy példa a mondattani fejlődésre: Az igezők a magyar gyermeknyelvben

Jó példával szolgálhatnak a mondattani fejlődés komplexitására az igekötők. A gyermeknyelvi adatok legáltalánosabb jellemzője e téren az **igekötők igen korai megjelenése**. Ez nyilván összefüggésben van a téri viszonyok korai imperatív jelölésével (*Be!, Fel!*), valamint az aspektussal is. Bár erre vonatkozó szisztematikus adatsorunk nincsen, Meggyes Klára (1971, 27) 2 éves gyermekére vonatkozó adataiban a felsorolt igék között számos igekötős van: *becsuk, beköt, beletesz, beporoz, berak, bever, elenged, elmegy, eltép, elvisz*. Gósy Mária (1984, 52) hároméves gyermekek spontán beszédanyagában pedig gyakori igekötő a *meg, be, le, ki, el, föl, bele, oda, ide, össze* igekötő, míg „ritkábbak voltak: *szét, vissza, rá, haza, hozzá, agyon*”.

A gyakoriságnál érdekesebb, hogy hogyan jelenik meg az igekötők használatát irányító sokféle szabályszerűség a gyermeknyelvben. Az igekötőknek ugyanis többféle nyelvtani szerepük van a magyarban, melyeket összevethetünk a gyermeknyelvi irodalom adataival. A feltételezett funkciók szerint csoportosítva mutatom be az adatokat.

25.2.25.2.5.25.2.5.1. Jelentésspecifikáció. A korai gyermeknyelvi hibázások

Az igekötők áttetsző szemantikai szerepe az ige jelentésének specifikusabbá tétele. Az ezzel kapcsolatos hibázások mutatják a jelentésspecifikáció kitüntetett s aktív szerepét. A gyermekek nem véletlenszerűen vétének a prefixumok használata során. Gósy (1984, 52) szerint a módosított ige jelentése mintegy aluspecifikált a gyermeknél: *ki akarom csukni a szemit* (3;0), *öltöztess le* (3;2).

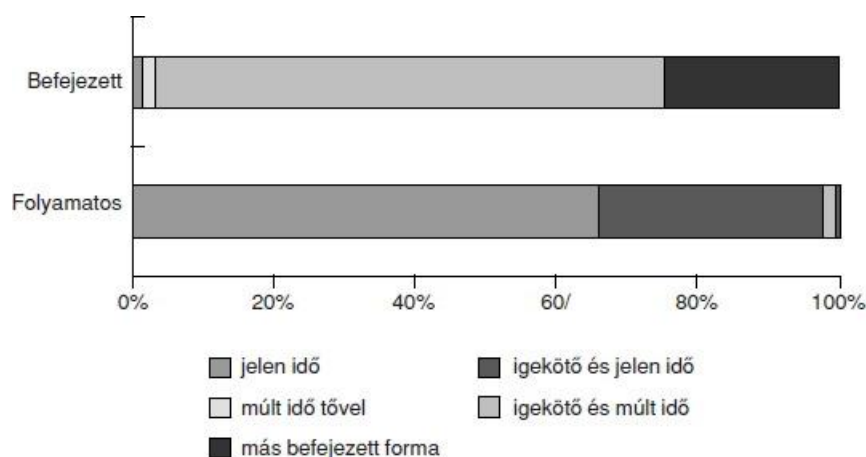
Fazakas Ágnes (1988) 2;1 és 2;7 között saját gyermeke hibázásairól gyűjtött adatokat, melyek azt mutatják, hogy a jelentésspecifikáció már igen korán aktív folyamat, s a gyermeknek meg kell tanulnia, hogy bizonyos kombinációk illicitek. Jellegzetes hibák: az igekötőtől ellentmondása az igében kódolt iránynak. A *hunyt* a felnőtt nyelvben – szemre vonatkoztatva – magában foglalja a *le* irányt, ezért nem engedi meg a *ki*- igekötőt. A példák azt is mutatják, hogy a gyermek hamar kialakítja, hogy a téri viszonyok nyelvi kezelésében a magyar ún. szatellita nyelv, amelyben a hely jelölése külön morfémákkal történik (Bowerman 1995). A túláltalánosítás az ez alóli kivételektől tekint el, ahol az ige jelentése maga is tartalmaz irányt (*emel, ereszt, olt, gyűjt, nyel*). A hibákat nem az igekötők valamiféle véletlenszerű produktivitásának megfelelően követi el a gyermek. Jellegzetes példák erre (1)–(4).

1. **Be**ássa a gödröt.
2. Csukd **ki** az ajtót!
3. Öltöztessél **le**!
4. Hunyd **ki** a szemed!

25.2.25.2.5.25.2.5.2. A befejezettség kifejezése

Mozgást jelentő igéknél az igekötős alakok általában befejezett cselekvésekre vonatkoznak, szemben az igekötő nélküliekkel (*fut* versus *át-fut, be-fut, ki-fut, felfut*). Az aspektuális mozzanatról a számos naplószerű adat mellett kísérleti eredmények is vannak. 3 és 6 év közötti óvodások képpárokat értelmeztek, ahol az első kép mindig egy éppen folyó, a második pedig ugyanazzal a szereplővel s ugyanarra a cselekvésre egy befejezett cselekvést mutatott. Olyan egyszerű cselekvésekre kell gondolni, mint *eszik–megette, locsol–meglocsolta*. A 3. ábra mutatja a különböző igei szerkezetek használati megoszlását.

A gyermekek az igekötőt korán s jól alkalmazzák a befejezettség szemantikájának kifejezésére (igekötő a múlt idővel együtt). Ugyanakkor az **akcióminőségnek** is hatása volt. Konkrét eredménytárgynál (*eszik, iszik, rajzol*) nem használnak igekötőt a gyermekek a folyó cselekvés leírására, ugyanakkor olyan cselekvéseknél, mint *szerez, fészül* szinte minden esetben használják ezt.

Az igei modalitás megoszlása (%) óvodások képleírásaiban a cselekvéstípus függvényében (Pléh 1992)

25.2.25.2.5.25.2.5.3. Az igekötők mozgatása és az aktuális tagolás

Az igekötő mint önálló, szabad forma kérdését érinti az, hogy az **igekötők jellegzetesen elmozdulhatnak** preverbális helyzetükből. Gósy (1984, 52) utal már arra, hogy az igekötő-elválás szabályai nehézségeket okoznak a gyermeknek. Olyan formákról számol be, mint *máskor a hajadat összefogd* (3;1), *nem is elmegyek veled* (3;2). Vagyis az alulhasználat eseteit mutatja be. Fazakas Ágnes (1988) két hibatípust emelt ki.

Mozgatáshiány: a gyermek elvárt helyen nem mozgatja el az igekötőt. Ennél a gyermeknél a felszólítással kapcsolatos hibák (5) tűntek el leghamarabb. Ez talán összefügg a felszólításhoz kapcsolódó érzelmi nyomatékkal.

25.9. táblázat -

(5)	Felszólítás: <i>Felébredjél!</i>
	Megcélzott: <i>Ébredjél fel!</i>

25.10. táblázat -

(6)	Tagadás: <i>Még nem elmentek!</i>
	Megcélzott: <i>Még nem mentek el!</i>

25.11. táblázat -

(7)	Eldöntendő kérdés: <i>Erre kimegyünk?</i>
	Megcélzott: <i>Erre megyünk ki?</i>

25.12. táblázat -

(8)	Segédigék: <i>Átmenni kell!</i>
	Megcélzott: <i>Át kell menni!</i>

A **túlmozgatás** során viszont a gyermek ott is mozgat, ahol nem kellene:

25.13. táblázat -

(9)	Emfázis: <i>Nézem meg!</i>
	Megcélzott: <i>Megnézem!</i>

A gyermekek kezdetben minden nyomatékosítást igeikötő-elválasztással kísérnek, s csak lépcsőzetesen korlátozzák ezt a nyelvi fókuszba emelésre. Az elválasztást különösen nehéz ott megtanulni, ahol valami újabb elem (pl. tagadás, segédige) integrálása is szükséges a mondatszerkezetbe. Kezdetben az igeikötő elmozdulása talán még nem a szintaktikai rendszer része, hanem pragmatikailag motivált, vagy pedig a probléma annak az általános mutatója, hogy a módosító elemek lépcsőzetesen integrálódnak be a mondatszerkezetbe, s ennek kísérőjeként az igeikötő-elmozdulást indukáló elemek nehéz szemantikáját tükrözik.

Réger Zita (1985, 1986) azt a tágabb kérdést elemezte, hogy az utánzás és az ismétlés milyen dialógusszervező szerepet játszik. Átfogó megfigyelése az, hogy kezdetben a gyermekeknek problémát jelent a fókusszal való válaszolás a (10)-hez hasonló esetekben. A gyermek kezdetben a felnőtt megnyilatkozás valamelyik elemének megismétlésével válaszol.

25.14. táblázat -

(10)	Felnőtt: <i>Homokba belement?</i>
	Gyerek: <i>Homokba.</i>

Ugyanakkor, ami az igeikötőt illeti, kezdetben sokszor előfordul, hogy a gyerek, mint (11) esetében, a tartalmas igével, s nem a fókusz szerepet játszó igeikötővel folytatja a társalgást.

25.15. táblázat -

(11)	Felnőtt: <i>Eltörött?</i>
	Gyerek: <i>Törött.</i>

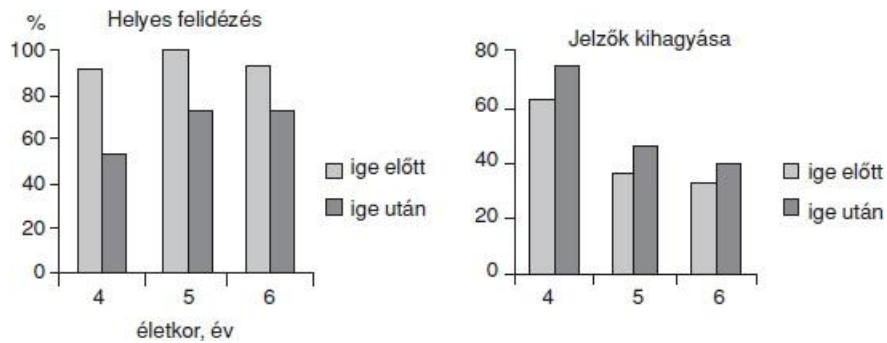
Úgy tűnik, hogy az igeikötő-mozgatási szabályok végleges stabilizálása egy többlépcsős folyamat eredménye.

Pléh, Ackerman és Komlósy (1995) a mozzgatással kapcsolatos **megértési** kutatásokban kísérleti adatokon is igazolták, hogy az igeikötők preverbális helyzetének kitüntetett szerepe van. Óvodás gyermekektől ige előtti (12) és elválasztott (13) igeikötőjű szerkezetek felidézését kérték.

(12) A pirosorrú kismalac reggel boldogan felmászott a hegyre.

(13) A pirosorrú kismalac mászott reggel boldogan a hegyre fel.

A gyerekek az elválasztott igeikötőt gyakran úgy adták vissza emlékezeti feladatokban, hogy a preverbális pozícióba helyezték vissza, s az elválasztott igeikötő mellett gyakrabban hagyták ki az irreleváns módosító elemeket (4. ábra).

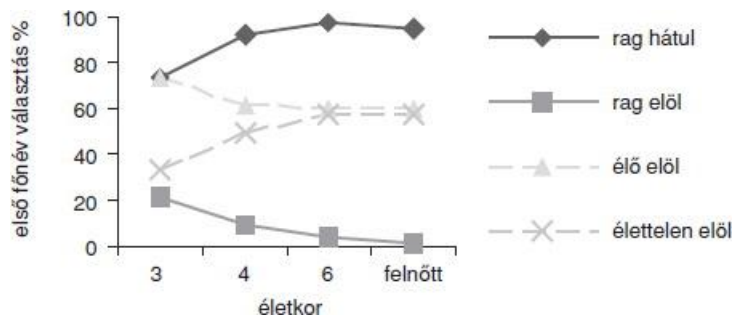

Az ige előtti és az elválasztott igeekötőt tartalmazó mondatok felidézése

25.2.25.2.6. Kísérleti adatok a mondatmegértés fejlődéséről

A gyermeknyelvi kutatásban a megfigyeléses módszerek mellett egyre nagyobb szerepet játszanak a kísérleti eljárások is. Mivel a magyarra nézve a legtöbb ilyen munka a mondatmegértés fejlődéséről áll rendelkezésre, ezen a témán mutatjuk be a kísérleti módszert. Ugyanúgy, ahogy a nyelvek összevetésében felvethető, hogy milyen támpontok játszanak szerepet a megértésben (lásd a **24. fejezet - Pszicholingvisztika.** fejezetet), felvethető ugyanez a gyermeknyelv fejlődésére is. Az így kapott eredmények azt mutatják, hogy milyen lépésekben képezi le a gyermek az anyanyelvében domináló tényezőket.

A ragok igen korán szinte kizárólagos meghatározójává válnak a megértésnek is. Ez a fejlődés összhangban van a magyar nyelv tipológiai természetével. Az 5. ábra azt mutatja, hogy az esetrag és az élőség hatása között fordított viszony van. A gyermekek eleinte erőteljesen támaszkodnak a kognitív tekintetben kiugró élő jegyre, mivel azonban a magyarban ennek nincsen grammatikai szerepe, háttérbe szorítják ezt, s a valóban megbízható ragokra támaszkodnak (Pléh 1998).

A ragok és az élőség hatása a mondatmegértésre az életkorral változik

A szórend hatása elsősorban két tényezőnek tudható be: a sorrendi mintákra támaszkodnak a gyermekek, amikor nehéz meghallani az akkuzatívuszt (14 szemben a 15-tel), s akkor is, amikor a grammatikai viszony jelöletlen (16).

(14) Az oroszlánt kergeti a tigris.

(15) A kutyát utolérte a macska.

(16) A fiam ölelgeti a lányod.

25.3. A szókincs elsajátítása

A mentális szótár folyamatos növekedése és kibontakozása a gyermeknél igen termékeny kutatási téma. A szókincs kialakulása ugyanis nem triviális emberi teljesítmény. Az iskolázott és olvasott tizenéves gyermek szókincsét harminc-negyvenezer szavasra véve megdöbbentő folytonos fejlődési folyamattal van dolgunk. Fel kell tételeznünk, ez persze idealizáció, hiszen bizonyos korszakokban sokkal gyorsabb fejlődésről van szó, hogy 1 és 15 éves kora között egy gyerek naponta átlagosan két-három új szót tanul meg. Gondoljuk csak végig, mennyivel hatékonyabb teljesítmény ez, mint ahogyan megküzdünk iskolai körülmények között egy idegen nyelv szókincsével. A hagyományos irodalom (összefoglalására l. Lengyel 1981b) jól demonstrálja az állandó

növekedést, s ugyanakkor a hirtelen, ugrásszerű változásokat is. A mai kutatás központi kérdései azonban az elsajátítás elveit érintik.

25.3.25.3.1. A szókincs alakulásának korai szakaszai

A szókincs korai alakulásával kapcsolatban számos igen középponti és valójában nem pusztán a szókincs fejlődését, hanem az egész pszicholingvisztikát érintő alapkérdést látunk kibontakozni. A modern pszicholingvisztika megjelenésekor, a hatvanas években sokáig lenézték a hagyományos szókincsvizsgálatokat. Úgy gondolták, hogy azok valamiféle elmaradott szóközpontú és tapasztalat-centrikus felfogást képviselnek, szemben a nyelvtan- és az önfejlődés-központú, modernnek tartott felfogással. Ma már azonban tudjuk, hogy maguknak az első szavaknak a kialakulása önmagában a gyermeki önfejlődés nagyon különös szervező elveit állítja előtérbe. (Ennek kiváló és kritikus összefoglalása Bloom 2000.) Az egyik sajátos kérdés a **gyermek első szavainak** problémája. A korai szókincs elemzése két érdekes sajátosságot figyelhetünk meg. Az egyik a szókincs tartalmával kapcsolatban meglehetősen természetes és kézenfekvő. A gyermekek első szavai olyasmikre vonatkoznak, amelyek a napi életükben központi szerepet játszanak: a szülők neve, jellegzetes játékok neve, a gondozással és táplálással kapcsolatos cselekvésekre történő utalás állnak előtérben. Ezen belül azonban egy igen határozott **főnévi torzítás** figyelhető meg. Általában igaz, hogy minden nyelvet elsajátító gyereknél az első szakaszban a főnevek száma az igék és a melléknevek számát sokszorosan felülmúlja. Különösen igaz ez a második életév második felében bekövetkező **szókincsrobbanást** követően. Karl és Charlotte Bühler írták le először 1918-ban azt a meglepő fordulatot a gyermek nyelvi fejlődésében, amikor Bühlerék saját kifejezésével a gyermek mintegy felfedezi, hogy mindennek neve van. Ekkortól sokszorosára nő a szókincs elsajátítási sebessége, meglehetősen hosszú időn keresztül napi több tucat új szó jelenik meg a gyermek beszédében.

A korai szókincs egy sajátos problémája az is, hogy *megelőzi-e megértés az aktív szókincshasználót*. Tíz-tizenkét hónapos gyerekekkel kísérletezve kimutatható, hogy valójában ismerős tárgyak esetében határozottan ki lehet mutatni megértési teljesítményt, például képek közötti választást vagy televízió-képernyőre való odafigyelést nézve akkor, amikor a gyerek aktív szókincs szerint még egyáltalán nem tud beszélni. Az első szavak megjelenését meglehetősen nagymértékű, már a szavak és a tárgyak összekapcsolására irányuló munka előzi meg.

Ennek az összekapcsolásnak s magának a főnéviség dominanciájának a természetéről újabban megfogalmazódott egy olyan elmélet, amely feltételezi, hogy a gyerek bizonyos preferenciákkal indul neki a nyelvsajátítás folyamatának. Quine (1960, 1969) híres *gavagaj* példája vált a fejlődési értelmezések kiindulópontjává. Quine példája arra vonatkozik, hogy mind az idegen nyelvek megértésével próbálkozó antropológus, mind a gyermek lehetetlen, algoritmikusan nem megoldható feladattal találja magát szemben, amikor azt hallja egy nyúl feltunésekor, hogy *gavagaj*. Vajon ez a kifejezés a nyúlra mint teljes entitásra, annak egy részére, mozgására, fülére stb. utal-e?

A gyermeki elsajátítási stratégiák kutatása kiutat kínál ebből az indukciós paradoxonból. A gyermek nem feltevések nélkül áll szemben a feladattal, hanem jellegzetes evolúciós feladatértelmezési stratégiái vannak. Ezek magyaráznák az ember fölényét például a csimpánzzal szemben, s az igen gyors, néhány társításon alapuló szótanulást. A referencia bizonytalanságának feloldására javasolt egyik mód tehát annak hirdetése, hogy a gyermek sajátos eszközökkel lát neki az elsajátítási feladatnak. Olyan evolúciós eszközök ezek, amelyek az egyes egyedek fejébe rögzített stratégiák lennének.

Számos ilyen feltevést próbáltak meg kísérletileg is igazolni. Néhány példa ezekre, melyeket mindig úgy kell érteni, hogy a gyermek így és így értelmezi az új szót, hacsak más nem mond ellent neki.

1. Főnéviség. Tekintsd az új szót főnévnek.
2. Köznév. Tekintsd ne az adott tárgy nevének, hanem köznévnek.
3. Teljes tárgy. A név a tárgy egészére referál.
4. Kölcsönös kizárás.

Ha ismert tárgyak is vannak jelen, az új szó csak az ismeretlen tárgy neve lehet.

Először Katherine Nelson (1974) fogalmazta meg azt az elvet, amely szerint a gyerekek első hipotézise az, hogy a környezetből hallott, különösen a gyakran ismételt szavak tárgyakkal felelnek meg. Úgy kell ezt elképzelni,

mintha valami ontológiai világfelfogásbeli kiindulópontjuk lenne. Ez az ontológiai kiindulópont – hogy tárgyakkal felelnek meg a szavak – eredményezné azt, hogy az első szavak hosszú időn keresztül uralkodóan megszámlálható köznevek legyenek. A második év közepétől azonban a gyerekek kezdik kiemelni a hangfolyamból a mellékneveket és az igéket is. Úgy tűnik, hogy itt jellegzetes kölcsönhatás van az eredendő hipotézisek és a nyelv szerkezete között. Tulajdonképpen a nyelv szerkezete, például a melléknevek jellegzetes pozíciója a főnevek előtt, vagyis egy szintaktikai csizmahúzó-hatás, vagy az, hogy számos nyelvben a melléknevek nemben és számban egyeznek a főnevekkel, vagy az, hogy az igék sajátos ragokat vesznek fel szemben a főnevekkel és így tovább, mind képes kiemelni egy szót az eredeti stratégiák érvénye alól. Vagyis a felnőtt nyelv szempontjából különböző szófajokhoz tartozó szavak formai sajátosságai mintegy formai segítséget adnak a gyerekeknek, hogy fokozatosan elkülönítse egyrészt a szófajokat, másrészt hogy észrevegye, hogy a jel–tárgy megfeleltetés mellett jel–tulajdonság, jel–változás megfeleléseket is ki kell emelnie (az első felel meg a mellékneveknek, a második az igéknek).

Egy másik javasolt megoldás a korai szókincsfejlődésre Michael Tomasello (2002) nevéhez fűződik. Elképzelésében a gyermeki szótanulási eljárások természete szociális. A referencia tanulását az segíti, hogy a gyermek követi az anya tekintetét és feltételezései vannak, hogy mi jár az anya fejében, amikor egy új szót mond egy új tárgyra. Vagyis ez a tágabb elmélet magát a felvértezetséget is szociálisnak tekinti, s ebben a szótanulás paradoxonait a kölcsönös tanítási és tanulási stratégiák oldják fel.

25.3.25.3.2. A szókincs fejlődésének későbbi szakasza

Természetesen a szókincs fejlődése az iskoláskorban is folytatódik (l. Gósy 2005). Az iskoláskorban a legjellegzetesebb új forrás a szókincs fejlődésére az olvasás lesz. Mind anyanyelvi szinten (George Miller kutatásai), mind az idegen nyelveknél (Steven Krashen 1985 kutatásai) ki lehet mutatni két nagyon fontos sajátosságot. Egyrészt az új szavak forrása ebben az életkorban egyre inkább az olvasás lesz, másrészt hallatlanul gyorsan megy végbe. Hasonló módon, mint ahogyan a két év körüli kisgyerekek egy-két találkozás után megtanul egy új szót, amit azután természetesen sokat gyakorol, de a jelentése már többé-kevésbé epizodikus körvonalazva van a fejében, az iskolások is egy-kétszer találkozáva például egy olyan szóval, amely valamilyen idegen, eddig nem ismert állatot ír le, jó néhány hónap múlva is emlékezni fognak a szó szemantikájával kapcsolatos néhány dologra. Passzív szókincsük részévé válik. Például tudni fogják, hogy az egy dél-afrikai őserdei állat és ragadozó, ha már másra nem is emlékeznek róla. A szókincs fejlődése tehát sokkal dinamikusabb és kontextusból merítő folyamat, mint ahogyan azt a hagyományos iskolai szótárazással kapcsolatban el szoktuk képzelni.

25.4. Az elsajátítás társas keretei

25.4.25.4.1. Utánzás a gyermeknyelvben

A modern nyelvészeti hangsúlyú gyermeknyelvi kutatás jelszószerűen azzal a gondolattal indult, hogy az utánzásnak nincsen döntő szerepe az elsajátításban. A Chomsky által kifejtett elméleti fenntartások – az utánzás nem magyarázhatná a kreativitást – után az empirikus alaphangot Brown és Bellugi (1964/1981) egy munkája adta meg. Egyrészt rámutattak arra, hogy a gyermekek utánzásai, ha a kontextusban figyeljük őket, többnyire nem pontosak, a gyermek mintegy a saját nyelvtani és feldolgozási korlátainak megfelelően leegyszerűsítve adja vissza az anyagot. Másrészt Brownék – szintén a felnőtt-gyermek kommunikáció részletes elemzésével – feltárták, hogy a szülő részéről történő utánzás még gyakoribb. Ez azonban nem akármilyen „utánzás”, hanem tanító, illetve értelmező jellegű: a szülő a gyermek szándékait próbálja kitalálni, **kiterjesztve utánoz**. Pl. Gyermek: *Fel kesztyűt*. Mama: *Felvesszük a kesztyűt*.

A továbbiakban a spontánul felmerülő utánzás jelenségének és szerepének részletes kutatása két fő irányban haladt. A **szülői** oldal felől azt igyekeztek tisztázni, milyen a szerepe a nyelvsajátításban az említett kiterjesztésnek. Kiderült, hogy van szerepe, különösen, ha szervezett. A másik kutatási vonal pontos kritériumok alapján próbálja meg feltárni, hogy mit és mikor utánoz a gyermek. A vizsgálatokból egy olyan összkép formálódik, mely szerint *a gyermek az utánzást mint nyelvtanulási mechanizmust használja, ez a használat azonban rendkívül szelektív*. A gyermek olyan elemeket utánoz, amelyeket éppen tanul, illetve amelyek éppen meghaladják tudását; nem próbál utánozni sem olyasmit, ami már biztos része nyelvi repertoárjának, sem olyasmit, ami azt nagyon meghaladja.

Utánzásainak egyik legfőbb eleme a szótanulás. A gyermekek például azokat a „mondatokat” ismétlik meg szelektíven, amelyek értelmetlen szót tartalmaztak; vagyis az ismétlés fontos szelektív mechanizmus lehet új szavak tanulásában. A sokat utánzó gyermekek olyan szavakat utánoztak, melyek ritkán voltak jelen nem utánzó

jellegű megnyilatkozásaikban, s az idő során, ahogyan egy szó gyakoribbá vált a spontán megnyilatkozásokban, használata az utánzásban csökkent. Az utánzás tehát – bár a végleges kép kialakulásához még sok empirikus munkára van szükség – mai szemléletünkben ismét elnyeri helyét, nem valami végső primitív magyarázó fogalomvá válik azonban, hanem éppen aktív gyakorlási eszközzé a rendszer, a szerkezeti elvek kiemelésére, a saját rendszer bővítésére.

Az utánzási folyamatok részletes elemzése, különösen ha az egyszerű megnyilatkozáspáron túlmegyünk, s megnézzük, milyen folytatása van a megismétlésnek a beszélgetésben, rámutatott arra is, hogy sok esetben itt nem is utánzásról – szándékolt utánzásról – van szó, hanem a felnőtt megnyilatkozásának vagy egy részének **megismétlése**, akárcsak a felnőtt nyelvben, sajátos **kommunikációs funkciót** tölt be. (Ennek elemzésénél főleg Réger 1990 gondolatmenetére támaszkodom.) Az utánzásnak a nyelvben nyilvánvalóan vannak már viszonylag korai szakaszoktól kezdve olyan funkciói, amelyek **nem** a nyelv elsajátítására s nem is a közvetlen kommunikációra vonatkoznak, hanem a gyermek az utánzással és a nyelven keresztül társas szerepeket és viszonyokat gyakorol. Gondoljunk a „telefonáló” gyermekre, a „doktor bácsis” beszédre a játékokban s így tovább, ahol a utánzás a modellhez képest többnyire rendkívül késleltetett – már csak ezért sem tételezhető fel közvetlen nyelvtanulási szerepe, s a beszéd utánzása inkább más dolgok utánzásának, a szereptanulásnak az eszköze, mintsem a nyelv tanulásának.

Az utánzás tehát az eredeti doktriner koncepciók helyett mai szemléletünkben kitáguló helyet kap. Az aktív tanulási mechanizmusok elemzéséhez s a nyelvelsajátítás társas beágyazottságához egyaránt elvezet.

25.4.25.4.2. A gyermekekhez szóló beszéd jellemzői

Az empirikus kutatások erősen megkérdőjelezték a Chomskyból kiinduló szemléletnek azt a dogmáját is, hogy a gyermekek rossz minőségű, hibázásokkal, hezitációkkal és hasonlókkal teli, nehezen elemezhető szöveget hallanak. Az intenzív longitudinális kutatások kapcsán hamarosan szinte gúnyos jelszóvá vált – sokszor önkritikus jelszóvá, hiszen a szemléletet bíráló kutatók egy jó része maga is ebből a felfogásból indult ki –, hogy a gyermekek valójában nemcsak hallanak beszédet, hanem időnként hozzájuk is beszélnek. Mai elképzeléseink szerint a környezeti interakcióban *segítik a nyelvi forma tanulását a gyermekekhez szóló beszéd jellegzetességei*. A mai pszicholingvisztikai kutatás ezen a területen túlmegy a „dajkanyelv” tényének pusztá megállapításán, megpróbálja részletesebben feltárni ennek a meglehetősen univerzális (a kételyekre l. Réger 1990) jelenségnek a részletes jellemzőit s főként funkcióit.

A gyermekekhez intézett beszéd egyik fő megkülönböztetője a **hogyan**. Itt nemcsak dajkanyelvi fordulatokról van szó, hanem az egész kommunikációs helyzet, bármilyen beszédkapcsolat megszerzéséről. A gyermekekkel kommunikáló felnőtt első feladata ugyanis a gyermek figyelmének felkeltése és fenntartása, annak világos éreztetése, hogy hozzá beszélnek. Ennek legfőbb nyelvi eszközei a gyakori néven szólítások (*Peti! Ott a nyuszi!*) vagy a felkiáltások (*Nézd, mi van ott!*), melyeket nem egészen meglepő módon már például 4 éves gyermekek is sűrűn s szelektíven használnak, mikor kétévesekkel próbálnak beszélni.

A figyelemkeltés és kontaktuseremtés másik eszköze a speciális **hangmoduláció** használata. Clark és Clark (1977: 320–330) összefoglalója ismerteti például Garnica kutatásait, amelyek kimutatták, hogy ilyen eszköz a gyermekekhez szóláskor használt magas hangfékvés, s 2 és 5 év között csökken a használata (a felnőtt részéről). Hasonló, s szintén a kicsikkel szemben használt eszköz a suttogás, akárcsak az intonációs moduláció sávjának, mintegy kétszeresére szélesítése a felnőtt–felnőtt kommunikációhoz képest (Gósy 2005), valamint az odafigyelést jelző, választ váró kérdő jellegű, emelkedő intonáció a mondatvégeken. Ezeknek a modulációs eltéréseknek jó része tulajdonképpen azt szolgálja, hogy a gyermek világosan meg tudja különböztetni, mikor beszélnek hozzá s mikor nem, ami nagy segítség a beszédinput szűrésében.

A kisgyermekhez szóló beszéd másik kérdése a **mirol** és a **mit**. Azon az általános elven túl, hogy a felnőttek a kisgyermekhez általában az „itt és most” világában, a közvetlen jelenlevő tárgyakról és személyekről beszélnek (ami megkönnyíti dolgok s jelek összekapcsolását), van néhány alapelv, mely ezen belül szövegválasztásaikat irányítja. Clark és Clark (1977) három rendszerező elvet tár itt fel:

1. Egyes szavak könnyebben ejthetők a gyermek számára.
2. Egyes szavak hasznosabbak a gyermek számára.
3. Egyes szavak nehezen érthetők, ezért kerülendők.

Az első elv a tipikus dajkanyelvi szavakat: *vau-vau*, *tente*, *pipi* stb. motiválja. A második, hasznossági elv azt sugallja, hogy a nem dajkanyelvi szavak közül is úgy válogatnak a felnőttek, hogy olyanokat használjanak, melyeket a gyermek feltehetően használni fog saját megnyilatkozásaiban. Ez, vagyis végső soron a szó által jelölt dolgok eltérő diszkriminálhatósága okozza, hogy a szülő egyes esetekben az általánosabb kifejezést használja, pl. *kutya* s nem *puli* vagy *dakszli*, más esetekben viszont éppen a speciálisabb neveket – pl. *alma*, *narancs* s nem *gyümölcs*.

A harmadik elv nemcsak a szóválasztásra vonatkozik, hanem a grammatikai egyszerűsítésre is. A felnőttek gyakran hagynak el grammatikai elemeket beszédükből, amikor a kisgyermekhez szólnak, gyakran használnak főneveket névmások helyett (l. *Mama mindjárt jön*) stb. Clark és Clark (1977) szerint ezzel három dolgot segítenek elő: az alapvető társalgási szabályok (ki beszél, kérdés–válasz stb.) elsajátítását, a dolgok és a nyelv közti leképezést, s a nyelvi egységek szegmentálását, felbontását (9. táblázat. táblázat - A gyermekhez szóló beszéd jellegzetességeinek funkciói (Clark és Clark 1977 nyomán)).

9. táblázat. táblázat - A gyermekhez szóló beszéd jellegzetességeinek funkciói (Clark és Clark 1977 nyomán)

Jellegzetességek	Feltehető szerep a nyelvelsajátításban		
	Felnőtt beszéd	Dolgok és nyelv	Nyelvi egységek
gyermek neve	x		
felkiáltás	x		
magas hang	x		
suttogás	x		
erős intonáció	x		
dajkaszavak		x	
szóválasztás		x	
ragkihagyás		x	
névmáskerülés		x	
modelldialogus (felnőtt egyedül)	x		
kiszélesítés	x	x	x
kényszerítő kérdés	x		
igazságérték javítása		x	x
lassú beszéd			x
szünetek			x
rövid mondatok		x	x
mondatkeretek		x	x

ismétlések		x	x
------------	--	---	---

Vagyis feltehetően nemcsak a gyermek használ elsajátítási elveket a nyelv megtanulása során, hanem a **felnőttvilág** is – akárcsak a megismerés fejlődésének számos más területén – **implicit tanítási elveket használ**, ennek megfelelően módosítja kommunikációját, s ez feltehetően könnyíti a gyermek feladatát.

25.5. Nyelvpatológia és nyelvi fejlődés

A gyermeknyelv modern kutatása megtermékenyítette a fejlődési nyelvpatológia vizsgálatát is. Egyrészt rendszerezett eljárások alakultak ki a fejlődési elmaradások vizsgálatára s feltárására a spontán beszédből, másrészt elméletileg is kialakultak olyan koncepciók, amelyek a klasszikus artikulációs zavarokon túlmenően vizsgálják a nyelvfejlődés zavarait. Különösen érdekes ebből a szempontból az a kérdés, hogy vannak-e pusztán a nyelvre jellemző fejlődési zavarok. A **specifikus nyelvi elmaradás** elmélete ebből a hitből kiindulva fogalmazódott meg. Több elmélet van, melyek ennek a fejlődési állapotnak a magyarázatára törekszenek. A sajátos populáció, az úgynevezett SLI (*Specific Language Impairment*), specifikus nyelvi sérülést mutató csoport elméletileg olyan gyermekekből áll, akiknél nem mutathatók ki perifériás problémák a nyelvvel kapcsolatban és nincsenek náluk kézenfekvő fejlődési zavarok (funkciókiesések) sem. Egyetlen problémájuk a nyelvfejlődés, a nyelvi rendszer kibontakozásával kapcsolatos elmaradás, speciálisan a grammatika fejlődésének elmaradása lenne. Az egyik elmélet nagy vitát váltott ki, és ez vált mind a természettudósok (Maynard-Smith–Szathmáry 1997), mind a társadalomtudósok számára a bevett kiindulóponttá. Gopnik felfogása (Gopnik 1990, Gopnik–Crago 1991) egy nagy család kiterjedt genetikai elrendezésű nyelvi teljesítmény vizsgálatából indult ki. Azt mutatta ki, hogy jellegzetes öröklésmenetnek megfelelően sérült érintett családtagoknál a nyelvtan egy aspektusa zavart. Ezt kezdetben annyira specifikusnak vette, hogy egyenesen ismertetőjegy-vakságról beszélt (Gopnik 1990). Az érintett személyek eszerint nem tudnak kezelni a mondattani alapú egyeztetést. Az angolban ez elsősorban az egyes és többes szám megkülönböztetését érinti. Ezért ilyeneket mondanak, hogy *He go, They goes* ahelyett, hogy azt mondanák, hogy *He goes* és *They go*. Magával a jelenséggel kapcsolatban is számos kételyt vetettek fel azonban. Az angolban is az ilyen gyermekeknél talán nem is annyira az egyeztetéssel, mint a morfológiai és szintaktikai szerepek egymáshoz viszonyításával kapcsolatos problémák vannak. A gyermek, mint erre magyar adatok is utalnak (Vinkler–Pléh 1995), nemigen képes összekapcsolni az alaktani jegyeket a megfelelő mondattani szerepekkel. Olyan párbeszédetek mutatják ezt, mint (14).

25.17. táblázat -

(14)	Kérdés: <i>Mivel vágjuk a papírt?</i>
	Válasz: <i>Olló.</i>

A 10. táblázat.. táblázat - A specifikus nyelvi elmaradás jellegzetes elméletei (Pléh 2000b nyomán) mutatja a jelentősebb alternatív magyarázó elméletek összefoglalását.

Vagyis a sajátos nyelvi zavar alternatív magyarázó felfogások keresztüzébe került. Éppen ezek az erős alternatívák teszik azonban intellektuálisan is izgalmassá a kérdést. Az alkalmazott tudományágakat tekintve pedig olyan kérdéskör ez, ahol nyelvészet, pszichológia és biológia találkoznak, sokkal kevésbé doktriner módon, mint negyven éve, Chomsky iskolájának bontakozásakor tették (lásd a **27. fejezet - A beszéd zavarai**. fejezetet is).

10. táblázat.. táblázat - A specifikus nyelvi elmaradás jellegzetes elméletei (Pléh 2000b nyomán)

Szerző	Elmélet lényege	A zavar magyarázata
Gopnik	genetikai defektus	a (mondattani) ismertetőjegyek sérültek
Karmiloff-Smith	általános nyelvfejlődési zavar	a nyelvtan számos oldala sérül

Bates és Thal	szótári fejlődés lemaradása	kritikus (200) szókincs a grammatikalizációhoz
Tallal	szekvenciális feldolgozás sérülése	a grammatikai elmaradást a szekvenciális ingerfeldolgozás fejletlensége okozza

Irodalom

- [CH25-B01] Bloom, Paul 2000. *How children learn the meanings of words?* Cambridge, MA, MIT Press.
- [CH25-B02] Melissa, Bowerman 1996. The origins of children's spatial semantic categories. In: J. J. Gumperz – S. C. Levinson (szerk.) *Rethinking linguistic relativity*. Cambridge, Cambridge University Press, 145–176.
- [CH25-B03] Brown, Roger 1973. *A first language: the early stages*. Cambridge, MA, MIT Press.
- [CH25-B04] Brown, Roger – Bellugi, Ursula 1981. Három folyamat a nyelvtan elsajátításában In: Pléh
- [CH25-B05] Csaba (szerk.) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Budapest, Tankönyvkiadó, 395–415.
- [CH25-B06] Chomsky, Ngam 1980. *Rules and representations*. New York, Columbia University Press.
- [CH25-B07] Chomsky, Ngam 1986. *Knowledge of language. Its origins, knowledge, and use*. New York, Praeger.
- [CH25-B08] Chomsky, Ngam 2003. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH25-B09] Clahsen, Harald 1999. Lexical entries and rules of language: A multidisciplinary study of German inflection. *Behavior and Brain Sciences* 22: 991–1060.
- [CH25-B10] Clark, Herbert – Clark, Eve 1977. *Psychology and language: An introduction to psycholinguistics*. New York, Harcourt.
- [CH25-B11] Crgmer, R.F. 1974. The development of language and cognition. The cognition hypothesis. In: B. Foss (szerk.) *New perspectives in child development*. Penguin, Harmondsworth, 184–252.
- [CH25-B12] Curtiss, S. 1977. *Genie: A psycholinguistic study of a modern-day „Wild child”*. New York, Academic Press.
- [CH25-B13] Czig, Gary 1995. *Without miracles: Universal selection theory and the second Darwinian revolution*. Cambridge, MA, MIT Press.
- [CH25-B14] Dennett, Daniel 1996. *Micsoda elmék*. Budapest, Kulturtrade.
- [CH25-B15] Dennett, Daniel 1998. *Az intencionalitás filozófiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH25-B16] Elman, J.L. – Bates, E. a. – Johnson, M. H. – Karmilgff-Smith, A. – Parisi, D. – Plunkett, K. 1996. *Rethinking innateness: A connectionist perspective on development*. Cambridge, MA, MIT Press.
- [CH25-B17] Epstein, S.D. – Flynn, S. – Martgphardjng, G. 1996. Second language acquisition: Theoretical and experimental issues in contemporary research. *Behavioral and Brain Sciences* 19: 677–758.
- [CH25-B18] Fazakas, Ágnes 1988. *Igekötők egy kétéves gyermek nyelvében*. Kézirat, ELTE Általános Pszichológia Tanszék.
- [CH25-B19] György, Gergely – Zoltán, Nádasdy – Gergely, Csibra – Szilvia, Biró 1995. Taking the intentional stance at 12 months of age. *Cognition* 56: 165–193.

- [CH25-B20] Ggpnik, Michael 1990. Feature blindness: A case study. *Language Acquisition*1: 139–164.
- [CH25-B21] Ggpnik, Michael – Cragg, M. B.1991. Familial aggregation of a developmental language disorder. *Cognition*39: 1–50.
- [CH25-B22] mária, Gósy 1984. *Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében*. Nyelvtudományi Értekezések 11. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH25-B23] Mária, Gósy 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH25-B24] Hebb, D.O. 1975. *A pszichológia alapkérdései*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [CH25-B25] Hiscgck, M. – Kinsbgrne, M.1995. Phylogeny and ontogeny of cerebral lateralization. In: L. J.Davidson – K.Hugdahl (szerk.) *Brain asymmetry*. Cambridge, MA, MIT Press.
- [CH25-B26] Hurfgd, James B. 1991. The evolution of the critical period for language acquisition. *Cognition*40: 159–201.
- [CH25-B27] Jakobson, Roman 1969/1972. *Hang, jel, vers*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [CH25-B28] Johnson, J.S. – Newport, E.L.1989. Critical periods in second language learning, *Cognitive Psychology*21: 60–89.
- [CH25-B29] Johnson, M.H. – Morton, J.1991. *Biology and cognitive development: The case of face recognition*. Oxford, Blackwell.
- [CH25-B30] Karmilgff-Smith, Annette 1992. *Beyond modularity: A developmental perspective on cognitive science*. Cambridge, Mass., MIT Press.
- [CH25-B31] Karmilgff-Smith, Annette 1996. Túl a modularitáson: A kognitív tudomány fejlődésméleti megközelítése. In: PléhCsaba (szerk.) *Kognitív tudomány*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH25-B32] Kimura, D. 1967. Functional asymmetry of the brain in dichotic listening. *Cortex*3: 163–178.
- [CH25-B33] Kinsbgrne, M. 1975. The ontogeny of cerebral dominance. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 263. 244–250.
- [CH25-B34] Kinsbgrne, M. – Hiscgck, M.1977. Does cerebral dominance develop? In: S. J.Segalowitz – F. A.Gruber (szerk.) *Language development and neurological theory*. New York, Academic Press.
- [CH25-B35] Krashen, Steven 1975. The critical period for language acquisition and its possible bases. *Annals of the New York Academy of Sciences*263: 211–224.
- [CH25-B36] Krashen, Steven 1985. *The input hypothesis*. London, Longman.
- [CH25-B37] Zsolt, Lengyel 1976. Magyar gyermeknyelvi kutatások a XIX. században. *Magyar Nyelv*72: 81–90.
- [CH25-B38] Zsolt, Lengyel 1981a. *Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH25-B39] Zsolt, Lengyel 1981b. *A gyermeknyelv*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [CH25-B40] Lenneberg, Eric 1967. *Biological foundations of language*. New York, Wiley.
- [CH25-B41] Lenneberg, Eric 1974. A nyelv biológiai szempontból. In: PapMária (szerk.) *A nyelv keletkezése*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- [CH25-B42] Macwhinney, Brian 1975. Rules, rote, and analogy in morphological formations by Hungarian children. *Journal of Child Language*2: 65–77.
- [CH25-B43] Macwhinney, Brian 1976. Hungarian research on the acquisition of morphology and syntax. *Journal of Child Language*3: 397–410.

- [CH25-B44] Macwhinney, Brian 1978. The acquisition of morphophonology. *Monograph of the Society for Research in Child Development*, 174.
- [CH25-B45] Macwhinney, Brian 1985. Hungarian language acquisition as an exemplification of general rules of language acquisition. In: DanSlobin (szerk.) *The crosslinguistic study of language acquisition*. Hillsdale, Erlbaum.
- [CH25-B46] Maynard-Smith, John – Szathmáry, Eörs1997. *Az evolúció nagy lépései*. Budapest: Scientia.
- [CH25-B47] Klára, Meggyes 1971. *Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH25-B48] Mehler, Jacques – Christophe, A.1996. Maturation and learning of language in the first year of life. In: M. S.Gazzaniga (szerk.) *The cognitive neurosciences*. Cambridge, MA, MIT Press.
- [CH25-B49] Mikes, Melanie 1967. Acquisition des catégories grammaticales dans le langage de l'enfant. *Enfance*20: 289–198.
- [CH25-B50] Müller, R-A. 1996. Innateness, autonomy, universality? Neurobiological approaches to language. *Behavioral and Brain Sciences*19: 611–675.
- [CH25-B51] Nelson, Katherine 1974. Concept, word and sentence. *Psychological Review*81: 267–285.
- [CH25-B52] Piaget, Jean 1993. *Az értelem pszichológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH25-B53] Piatelli-Palmarini, M. 1996. Evolúció, szelekció és megismerés. In: PléhCsaba (szerk.) *Kognitív tudomány*. Budapest, Osiris Kiadó, 223–253.
- [CH25-B54] Pinker, Steven 1991. Rules of language. *Science*253: 530–535.
- [CH25-B55] Pinker, Steven 1999. *A nyelvi ösztön*. Budapest, Typotex.
- [CH25-B56] Csaba, Pléh 1985. A gyermeknyelv fejlődésének és kutatásának modelljeiről. *Pszichológiai Tanulmányok*16: 105–188.
- [CH25-B57] Csaba, Pléh 1992. Verbal prefixes in Hungarian children. In: KeneseiIstván – PléhCsaba (szerk.) *Approaches to Hungarian Vol. 4*. Szeged, JATE, 269–281.
- [CH25-B58] Csaba, Pléh 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH25-B59] Csaba, Pléh 2000a. A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: KieferFerenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 951–1020.
- [CH25-B60] Csaba, Pléh 2000b. Hogyan vegyük komolyan az idegtudományt a pszicholingvisztikában?*Erdélyi Pszichológiai Szemle*1: 19–48.
- [CH25-B61] Csaba, Pléh 2001. Téri megismerés és nyelv. *Magyar Pszichológiai Szemle*56: 263–285.
- [CH25-B62] Csaba, Pléh – Ackerman, Farrell – András, Komlósy1995. Az igemódosítók pszicholingvisztikájáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*18: 165–189.
- [CH25-B63] Csaba, Pléh – Ágnes, Lukács2001. A szabályok és a kettős disszociációs elv a nyelv agyi reprezentációjában. *Magyar Tudomány*46: 1202–1206.
- [CH25-B64] Csaba, Pléh – Ágnes, Lukács2002. A szabályok és a kettős disszociációs elv a nyelv agyi reprezentációjában. In: Vizi E.Szilveszter – AltrichterFerenc – NyíriKristóf – PléhCsaba (szerk.) *Agy és tudat*. Budapest, Books in Print, 153–168.
- [CH25-B65] Csaba, Pléh – Gábor, Palotás – József, Lőrök2002. *Nyelvfejlődési szűrővizsgálat (PPL)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH25-B66] Csaba, Pléh – Zsuzsanna, Vinkler – László, Kálmán1996. A téri kifejezések alaktana magyar gyermekeknél. *Magyar Pszichológiai Szemle*52: 235–246.

- [CH25-B67] Quine, Willard van Ormond 1960. *Word and object*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- [CH25-B68] Quine, Willard van Ormond 1969. *Ontological relativity and other essays*. New York, Columbia University Press.
- [CH25-B69] Réger, Zita 1985. The functions of imitation in child language *Applied Psycholinguistics*7: 323–352.
- [CH25-B70] Réger, Zita 1986. A gyermeknyelvi utánzás kutatása a pszicholingvisztikában. Egy új szempont. *Pszichológia*6: 93–134.
- [CH25-B71] Réger, Zita 1990. *Utak a nyelvhez*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH25-B72] Segalowitz, S.J. – Berge, B.E. 1995. Functional asymmetries in infancy and early childhood: A review of electrophysiologic studies and their implications. In: L. J. Davidson – K. Hugdahl (szerk.) *Brain asymmetry*. Cambridge, MA, MIT Press.
- [CH25-B73] Segalowitz S.J. – F.A. Gruber (szerk.) 1977. *Language development and neurological theory*. New York, Academic Press.
- [CH25-B74] Slobin, Dan 1981. A nyelvtan elsajátításának kognitív előfeltételei. In: Pléh Csaba (szerk.) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Budapest, Tankönyvkiadó, 416–454.
- [CH25-B75] Snow, C.E. 1993. Bilingualism and second language acquisition. In: J. Berko Gleason – N. Bernstein Ratner (szerk.) *Psycholinguistics*. Fort Worth: Harcourt.
- [CH25-B76] Temple, C.M. 1997. Cognitive neuropsychology and its application to children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*38: 27–52.
- [CH25-B77] Tomasello, Michael 2002. *Az emberi megismerés kulturális gyökerei*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH25-B78] Ullman, M.T. 1999. The functional neuroanatomy of inflectional morphology. *Behavior and Brain Sciences*22: 1041–1042.
- [CH25-B79] Zsuzsanna, Vinkler – Csaba, Pléh 1995. A case of a specific language impaired child in Hungarian. In: M. Kovacevic (szerk.) *Language and language communication barriers*. Zagreb, Hrvatska Sveučilišna Naklada, 131–158.

IV. rész - NEGYEDIK RÉSZ

Tartalom

26. Fonetika	564
26.1. Bevezetés	564
26.2. A beszéd képzése, akusztikai alkata és észlelése	564
26.2.26.2.1. A beszéd képzése	564
26.2.26.2.1.26.2.1.1. A légzési szakasz	565
26.2.26.2.1.26.2.1.2. A zöngképzés szakasza	565
26.2.26.2.1.26.2.1.3. Az artikulációs szakasz	566
26.2.26.2.2. A beszéd mint fizikai jelenség	568
26.2.26.2.2.26.2.2.1. Szabályos rezgés: zenei hang	568
26.2.26.2.2.26.2.2.2. Szabálytalan rezgés: zöreje	570
26.2.26.2.2.26.2.2.3. A beszédhangok színe	571
26.2.26.2.3. A beszéd észlelése	572
26.2.26.2.3.26.2.3.1. Ahallás	572
26.2.26.2.3.26.2.3.2. Az azonosítás	574
26.2.26.2.3.26.2.3.3. Az észlelést segítő tényezők	575
26.3. A magyar beszédhangok állománya	576
26.3.26.3.1. A magánhangzók	576
26.3.26.3.1.26.3.1.1. Artikulációs jellemzés	576
26.3.26.3.1.26.3.1.2. Akusztikai és percepciósi jellemzés	578
26.3.26.3.2. A mássalhangzók	580
26.3.26.3.2.26.3.2.1. Artikulációs jellemzés	580
26.3.26.3.2.26.3.2.2. Akusztikai és percepciósi jellemzés	584
26.3.26.3.3. A magyar beszédhangok erősségei és hangzósági rendje	585
26.4. A beszédlánc szerveződése és alkalmazkodási jelenségei	585
26.4.26.4.1. Hangsorszerveződés	586
26.4.26.4.2. Alkalmazkodási folyamatok	586
26.4.26.4.2.26.4.2.1. A koartikuláció változatai	587
26.4.26.4.2.26.4.2.2. A koartikuláció meghatározó tényezői	587
26.5. Szupraszegmentális hangjelenségek: a beszéd „zenei” elemei	588
26.5.26.5.1. Rezgésszám, hangmagasság, hanglejtés	589
26.5.26.5.2. Hangerő, hangosság, hangsúly	590
26.5.26.5.3. Fizikai idő, szubjektív tartam, beszédsebesség	591
26.5.26.5.4. A szünet és a szünethordozók	591
27. A beszéd zavarai	596
27.1. Beszédzavar – nyelvi zavar	596
27.2. Tünetmegjelenések	597
27.3. A zöngképzés és a hangszínezet zavarai	598
27.4. A beszédhangképzés és a beszéd folyamat zavarai	601
27.5. A beszédészlelés zavarai	604
27.6. A hallás, észlelés, artikuláció komplex zavara	605
27.7. A beszédzavar mint szindróma	606
28. A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv*	608
28.1. A jelnyelvekről	612
28.1.28.1.1. A jelnyelvek mint természetes emberi nyelvek	612
28.1.28.1.2. A jelnyelvekről általában	612
28.2. A siketség fogalmáról	614
28.2.28.2.1. A siketség orvosi értelmezéséről	614
28.2.28.2.2. A siketség kulturális, antropológiai értelmezése	615
28.2.28.2.3. Prelingvális, posztlingvális siketek és nagyothallók	615
28.2.28.2.4. A siket gyermek és a nyelvelsajátítás	616
28.2.28.2.5. A jelnyelv neurolingvisztikai vonatkozásai	619
28.3. A jelnyelvek grammatikájának néhány jellegzetes vonása	621
28.3.28.3.1. Lehet-e egyenértékű egy vizuális és egy vokális nyelv?	621
28.3.28.3.2. Ami ikonikus, az nem szükségszerűen primitív is	624
28.3.28.3.3. Sajátos szófaji kategóriák és néhány morfológiai jellegzetesség	627
28.3.28.3.4. Hogyan építhetünk a jelekből mondatokat?	634

28.3.28.3.5. Hangzó nyelvi hatások a jelnyelvben	637
28.4. A siket gyermekek oktatásának hagyományos útja	639
28.4.28.4.1. Oralista módszerek	639
28.4.28.4.2. Előnyök és hátrányok	640
28.5. A siket gyermek és a kétnyelvű oktatás	641
28.5.28.5.1. A siketek kétnyelvűségéről	641
28.5.28.5.2. A jelnyelvi–hangzó nyelvi kétnyelvű oktatás elvei és formái	643
28.5.28.5.3. A hatékony kétnyelvű oktatás alapelvei	643
28.5.28.5.4. A siket gyermekek oktatása Magyarországon	646
28.6. Kitekintés	648
29. Nyelv és írás	657
29.1. Betűk, grafémák, ábécék	657
29.1.29.1.1. A betűírás	657
29.1.29.1.2. Betű és graféma	658
29.1.29.1.3. A graféma változatai	659
29.1.29.1.4. Az I-féle és U-féle betűk	659
29.1.29.1.5. Az ábécé	660
29.1.29.1.6. A görög írás	661
29.1.29.1.7. A székely rovásírás	662
29.2. Nyelv és írás viszonya	662
29.2.29.2.1. A grammatika és a nyelvészet	662
29.2.29.2.2. „Az írás csapdája”	663
29.2.29.2.3. A beszéd elsődlegessége	664
29.2.29.2.4. Az írás mint önálló közeg	665
29.2.29.2.5. Az írás idealizál	667
29.2.29.2.6. Hang és fonéma	668
29.2.29.2.7. Írás és helyesírás	668
29.3. A magyar helyesírás	669
29.3.29.3.1. A helyesírás szabályozása	669
29.3.29.3.2. A magyar fonéma-graféma megfelelések	669
29.3.29.3.3. Fonetikus és nemfonetikus írás	670
29.3.29.3.4. Az egyszerűsítés	670
29.3.29.3.5. A morfémaörzés	671
29.3.29.3.6. A hagyományörzés	672
29.3.29.3.7. Az idegenesség	673
30. Szaknyelv	676
30.1.. A magyar szaknyelv kialakulása	676
30.2.. A szaknyelv fogalma, értelmezése	678
30.3.. Szaknyelvkutatás	678
30.4.. A szaknyelv főbb jellemzői	679
30.4.30.4.1. Szókincs, szakszókincs, terminológia	679
30.4.30.4.2. A szakszavak főbb szintaktikai, szemantikai és pragmatikai jellemzői ..	680
30.4.30.4.3. Szóösszetétel	680
30.4.30.4.4. Képzett szavak	681
30.4.30.4.5. Egyéb szóalkotási módok	682
30.4.30.4.6. Mondatszerkesztési, szövegszerkesztési sajátosságok	683
30.4.30.4.7. Tudományos stílus, retorikai funkciók	685
30.4.30.4.8. Vizuális-verbális kapcsolatok	686
30.4.30.4.9. Szakszöveg, műfaj	687
30.5.. A szaknyelvek használatának kontextusa	687
30.6.. A szaknyelvek csoportosítása, elkülönülése	689
30.7.. Napjaink nyelvhasználati változásai	689
31. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés	693
31.1. Bevezetés	693
31.2. Nyelvtervezés	693
31.2.31.2.1. Nyelvtervezési folyamatok	693
31.2.31.2.2. A nyelvtervezési folyamatok megvalósítói	695
31.2.31.2.3. Nyelvtervezés és nyelvészet	697
31.3. Nyelvpolitika	700
31.3.31.3.1. A nyelvpolitika ideológiai háttere – alaptípusok	700

31.3.31.3.2. Nyelvpolitikai kihívások: az Európai Unió és az angol nyelvi globalizáció	702
31.3.31.3.3. „Civil nyelvpolitika”: a nyelvi tudatosság növelése	704
31.4. Nyelvművelés	705
31.4.31.4.1. Nyelvészet és nyelvművelés	706
31.4.31.4.2. A „nyelvhelyességi hibák” típusai	708
31.4.31.4.3. Nyelvi mítoszok	708
31.4.31.4.4. A nyelvi norma	710
31.4.31.4.5. Nyelvertervezés, nyelvi ismeretterjesztés – feladatok, lehetőségek	713
32. Idegennyelv-tanulás, idegennyelv-oktatás	718
32.1. Bevezetés	718
32.2. Mit tanulunk?	719
32.3. Hogy tanulunk?	719
32.4. Hogy tanítunk? – Történeti módszertani áttekintés	721
32.5. A nyelvtanuló és a nyelvtanulás	722
32.6. A nyelvtanár és a nyelvtanítás	724
32.7. A kommunikatív nyelvvoktatás néhány jellemzője	725
32.8. Összegzés	729
33. Nyelv és jog	732
33.1. Igazságügyi nyelvészet	732
33.1.33.1.1. Nyelvész-szakértők perekben	732
33.1.33.1.2. Nyelvi csapdák	733
33.1.33.1.3. Tévhitek a nyelvről	733
33.1.33.1.4. A nyelvészet fontossága	735
33.2. Nyelvi jogok	735
33.2.33.2.1. A modern állam nyelvi joga	736
33.2.33.2.2. Jogegyenlőség	736
33.2.33.2.3. Tipológia	737
33.2.33.2.4. Európa	738
33.2.33.2.5. A magyarországi cigányokat sújtó nyelvi diszkrimináció	739
33.2.33.2.6. A magyarországi siketeket sújtó nyelvi diszkrimináció	740
33.2.33.2.7. A nyelvi emberi jogok	741
34. Nyelvtechnológia	746
34.1. Mi a nyelvtechnológia?	746
34.2. A magyar számítógépes morfoszintaxis és alkalmazásai	746
34.2.34.2.1. Számítógépes morfológiai és szintaktikai rendszerek	746
34.2.34.2.2. Helyesek: helyesírás- és nyelvhelyesség-ellenőrzés, elválasztás, szinonimák	747
34.2.34.2.3. Kereséstámogatás	749
34.3. A magyar nyelvtechnológia eredményei a lexikográfiában	749
34.3.34.3.1. A Magyar Nyelv Történeti Nagyszótára	749
34.3.34.3.2. Az Értelmező Kéziszótár	749
34.3.34.3.3. A Magyar Ragozási Szótár	750
34.3.34.3.4. Vonzatszótár	750
34.3.34.3.5. Magyar ontológiai adatbázis	750
34.3.34.3.6. A MorphoLogic elektronikus szótár-koncepciója	751
34.4. A magyar nyelvtechnológia eredményei a fordítástámogatásban	752
34.5. A magyar nyelvtechnológia eredményei a gépi fordításban	754
34.6. A magyar nyelvtechnológia eredményei a korpusznyelvészetben	754
34.6.34.6.1. A Történeti Korpusz	755
34.6.34.6.2. A Magyar Nemzeti Szövegtár	755
34.6.34.6.3. A Szeged Korpusz	757
34.6.34.6.4. Angol–magyar párhuzamos korpusz	757
34.6.34.6.5. Az INTEX/NooJ nyelvelemző keretrendszer magyar verziója	757
34.7. A magyar nyelvtechnológia eredményei a beszéd kezelésében	758
34.7.34.7.1. Gépi beszéd-előállítás	758
34.7.34.7.2. Szövegtisztítás	759
34.7.34.7.3. Nyelvazonosítás	759
34.7.34.7.4. Ékezetesítés	759
34.7.34.7.5. A normál szöveg egyértelműsítése	760
34.7.34.7.6. Név- és címfelolvasás	760

34.7.34.7.7. Az írott szöveg elemzése alapvető prozódiai struktúrák meghatározására, jelzésére	761
34.7.34.7.8. A hangzó beszéd megvalósítása	761
34.7.34.7.9. Gépi beszédfelismerés	762
34.7.34.7.10. Adatbázisok tervezése beszédfelismeréshez	763
34.7.34.7.11. Fonetikai ismeretek a beszédfelismerésben	763
34.7.34.7.12. Szövegértelmezési technikák	763
34.8. Összegzés	764

26. fejezet - Fonetika

Ilona, Kassai

26.1. Bevezetés

A beszédnek, ennek a legsajátosabban emberi attribútumnak az eredete, mibenléte, képzésének és megértésének a részletei, valamint rendellenességei évezredek óta foglalkoztatják a tudósokat és laikusokat egyaránt, hiszen az emberré válásnak lényeges – bár nem kizárólagos – mozzanata a nyelv megjelenése. Az ember azért emberi, mert mondani tudja, hogy az.

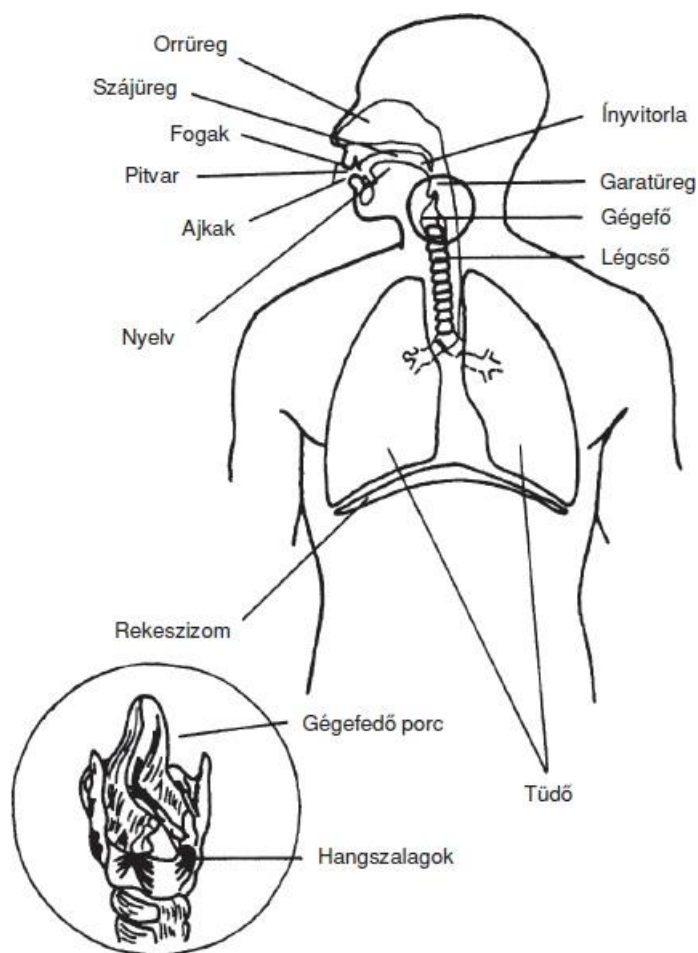
Ontogenetikusan nincsenek külön szerveink sem a beszéd létrehozásához, sem a beszéd észleléséhez–megértéséhez. Az artikulációra használt szervrendszer elsődleges funkciója a biológiai lét fenntartása, a hallószerv elsődleges feladata a térben való tájékozódás. Csak másodlagosan, a nyelv megjelenésével kezdte az ember az élettani szervrendszer bizonyos részeit a beszédképzés és -észlelés céljaira is használni, s figyelemreméltó módon ezek a szervek az évmilliók során úgy alakultak, hogy minél előnyösebbek legyenek a kommunikáció szempontjából. A beszédképzés tekintetében az előembertől kezdve a törzsfajlásnak igen fontos tényezője volt – persze a két lábra állás következményeként – a gége lesüllyedése a nyelőcsővel körülbelül egy magasságba, ami jelentősen megnövelte a garatüreg méretét, s ezzel a beszédképzés elvi lehetőségeit. Ez az anatómiai állapot az egyedfejlődésben hozzávetőlegesen 1 éves korra alakul ki, s ekkorra tehető az artikulált beszéd megindulása is a kisgyereknél. A hallószerv tekintetében a kommunikációra való fokozatos ráhangolódás abban mutatkozik meg, hogy a fül – a többi hangjelenség rovására – a beszéd kitüntetett tartományában működik a leghatékonyabban.

Tekintsük át röviden a beszéd képzésének, fizikai szerkezetének, valamint észlelésének főbb kérdéseit, hogy a magyar nyelv hangbeli arculatát jellemezni tudjuk (ez utóbbiról lásd a 2. fejezetet is).

26.2. A beszéd képzése, akusztikai alkata és észlelése

26.2.26.2.1. A beszéd képzése

Az élettani szervrendszernek a beszédképzésben szerephez jutó részei (1. ábra) a mellkasban elhelyezkedő tüdő (pulmo), a belőle kiinduló légcső (trachea) és az ennek tetején elhelyezkedő gégefő (larynx), valamint a gége feletti üregrendszer, az ún. toldalékcső (garat-, száj-, orrüreg). Ez az üregrendszer, amely egyedülállóan jellemző a homo sapiensre, az utóbbi másfélmillió év alatt fejlődött ilyenné¹ (3. ábra). A tüdő a képzés **respirációs** (légzési) szakaszát képviseli, a gégefő – a *h* hang képzésének kivételével – a **fonációs** szakasz, azaz a zöngképzés szerve, a toldalékcső pedig az **artikulációs** szakaszt, azaz a beszédhangok képzését valósítja meg. E három szakaszt megelőzi a **neurális**, idegi szakasz, amelyben a beszédszervek beidegzése történik meg, ennek a folyamatnak a kérgi reprezentációjáról azonban még igen kevés ismerettel rendelkezünk.

A beszédet létrehozó szervek (Wacha–Körösi–Nagy 1980–81: I.3.a. nyomán)

26.2.26.2.1.26.2.1.1. A légzési szakasz

Élettani funkciójának² betöltésével párhuzamosan a tüdő szolgáltatja a beszédképzéshez szükséges levegőmennyiséget és levegőnyomást. A magyar nyelv – a legtöbb nyelvhez hasonlóan – a kilégzési szakaszt használja fel beszédképzésre, tehát beszédhangjait a tüdőből kiáramló levegőből bontja ki. A belégzési és kilégzési fázis átlagos tartama élettani (néma) légzéskor 2 mp. Amikor azonban beszéd céljából lélegzünk, a kilégzés fázisa a belégzés fázisához képest jelentősen megnyúlik, 0,3 másodperctől 40 másodpercig terjedhet, tehát a kilégzés időtartama tízszerese-hússzorosa is lehet a belégzés időtartamának. Ez az arányeltolódás ismét a beszédfunkció primátusát mutatja az élettani funkcióval szemben. Sőt, már a belélegzett levegő mennyiségét is jelentős részben a kimondandó közlemény terjedelmi mutatói határozzák meg.

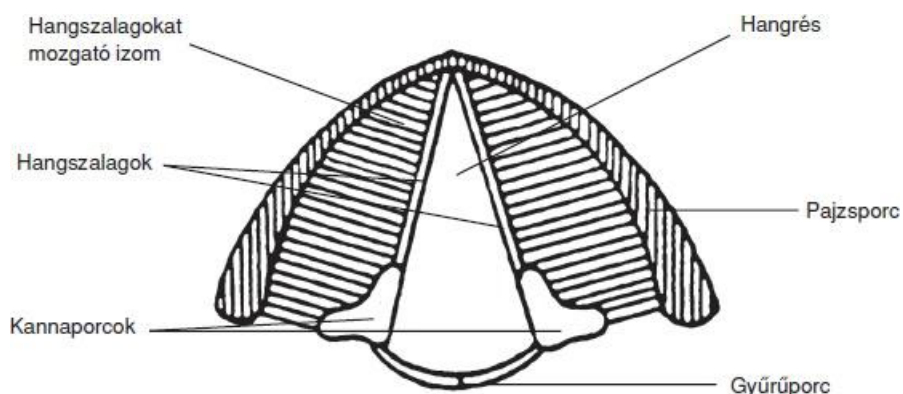
Vannak kommunikációs helyzetek, amelyekben a belégzési levegő is felhasználható beszédképzésre. Például 3–10 éves gyerekeknél figyelhető meg olykor a kilégzés és belégzés közben folyamatosan produkált beszéd, annak a kommunikációs stratégiának a jeleként, hogy a gyerek mindenáron magánál akarja tartani a szót.

Nem beszéd céljára szolgáló hangjelenségeket, mint amilyenek az állathívogatók, az elismerés jeleként produkált csettintés, a cuppogás a tüdő közreműködése nélkül, a hangképző szervek között fellépő szívóhatás révén képezzük. Számos nyelvben, főleg az afrikai kontinensen, az ilyen módon képzett hangjelenségek is beszédhangként működnek.

26.2.26.2.1.26.2.1.2. A zöngéképzés szakasza

A tüdőből kiáramló levegő a tüdőleányok felső végéhez csatlakozó légcsövön keresztül eljut a gégefőhöz, amely a légcső tetején helyezkedik el, annak mintegy a felső peremét képezi. A gégefő porcokból álló, sem nem csontos, sem nem szövetes anatómiai felépítésű szerv, amelyet öt porc alkot (2. ábra).

Legalul találjuk a pecsétgyűrűre emlékeztető **gyűrűporcot** (cartilago cricoidea), amelynek kiszélesedő része hátul, a tarkónál van, karikája pedig körbeveszi a légcsövet. A gyűrűporcon helyezkedik el a **pajzsporc** (cartilago thyreoidea), amely hátul nyitott, elől összeér, és ahol összeér, ott ki is csúcsosodik, mégpedig férfiaknál jobban, nőknél kevésbé. Köznyelvi megnevezése ádámcsutka. A gyűrűporc hátul kiszélesedő részén helyezkedik el a két **kannaporc** (cartilago arytaenoidea), amelyek háromszög alakú, gúlara emlékeztető, nagyon mozgékony kis porcok, függőleges tengelyük körül, valamint a gyűrűporcon egymáshoz közelítve és egymástól távolodva mozognak. Az ötödik porc a **gégefedő** (cartilago epiglottica), feladata a gége bejáratának reflexszerű elzárása nyeléskor (lásd az 1. ábra bal alsó sarkában kinagyított gégefőt). Nyelés és beszéd tehát valójában összeférhetetlen tevékenységek. A pajzsporc és a kannaporcok között helyezkedik el a **hangszalagok** nyalábja. Felül a pajzsporc összeérő éleéhez, alul pedig a két kannaporc egy-egy sarkához, az ún. hangszalagnyúlványhoz tapadnak, oldalsó szélük a pajzsporc oldalfalához nőtt. A hangszalagok rugalmas izomkötegek, amelyek a gégeizmok és a kannaporcok tevékenysége révén változatos irányú és mértékű mozgásra képesek, eme képességük révén pedig alkalmasak arra, hogy a tüdőből kiáramló és a légcsövön feljutó levegőoszloppal együttműködve hangot keltsenek (ennek mechanizmusát lásd a **26.2.26.2.2. szakasz - A beszéd mint fizikai jelenség.** pontban). A két hangszalag között található a **hangrész** (glottisz). Ennek hossza férfiaknál 21–27 mm, nőknél 17–26 mm. A nemekhez kötődő anatómiai különbség serdülőkorban alakul ki.

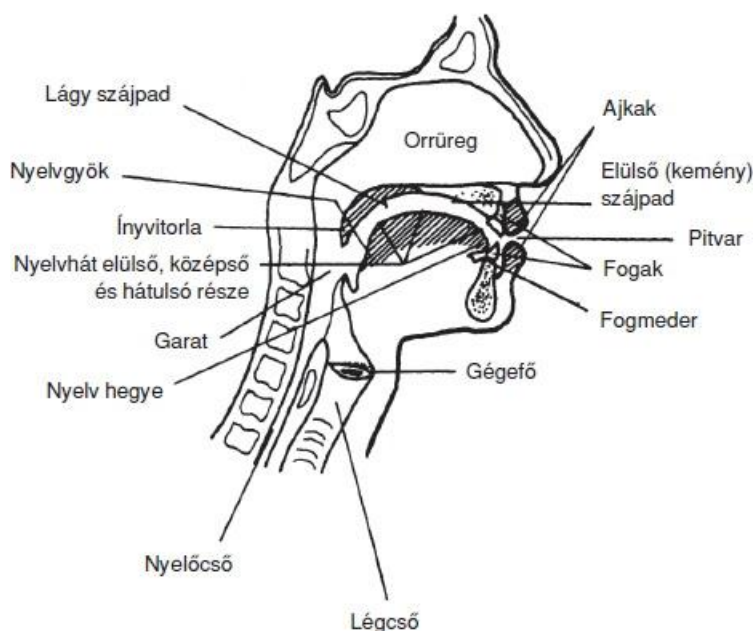

A gégefő szerkezete (Wacha–Kőrösi–Nagy 1980–81: I.5.a. nyomán)

Ha a tüdőből felfelé áramló levegő a hangszalagokat nyitott állapotban találja, akadálytalanul áramlik át közöttük, hogy feljusson a toldalékcsőbe. Ha azonban lazán összezárt hangszalagokba ütközik, megnövekedett nyomásával szétpattintja az egymáshoz tapadó hangszalagokat, hogy átjuthasson a keletkező résen. Ekkor kiegyenlítődik a hangrész alatti és feletti nyomás, és a rugalmas hangszalagok visszatérnek eredeti helyzetükbe, a zárt állásba. A levegő újból feltorlódik, és megismétlődik a hangszalagok szétpattintása, a nyomáskiegyenlítődés, majd a hangszalagok összezárulása. A hangszalagok nyitódózáródó mozgása nyomán átjutó levegőoszlopban nyomásingadozás lép fel, és rezgés keletkezik, méghozzá szabályos rezgés, mivel a nyitódás-záródás meglehetősen szabályos időközönként ismétlődik. Ezen a módon keletkezik a **zöngé**, amely a magánhangzók alapeleme, egyes mássalhangzóknál pedig járulékos mozzanat (lásd alább, valamint a **2.2. szakasz - A mássalhangzók.** és a **26.3. szakasz - A magyar beszédhangok állománya.** pontban). Ha a hangrész a zöngékepzés során nem záródik össze teljesen, a levegőkibáramlás folyamatos, következésképpen „levegős” hang, ún. „mormolt” zöngé keletkezik. Ha pedig a hangszalagok nem teljes terjedelmükben rezegnek, mint ahogy a beszédben megszokott mellhang vagy mellregiszter előírja, „recsegő hang” keletkezik. A zöngékepzés megindulása is különféle lehet: (1) ha a levegőkibáramláshoz képest késik a hangrész összezáródása, a zöngékepzés hehezetes zörej kíséretében indul meg, (2) ha a hangszalagok nyitott állásból indulnak neki a hangképzésnek és a gége alatti levegőnyomás alacsony, a zöngé felépülése fokozatos, azaz lágy, végül (3) ha a hangszalagok induláskor feszesen zárnak, a zöngékepzés a feszes zár felpattintásával, keményen indul, s az eredmény kattanásszerű hang, a **gégezárhang**. A magyarban indulatos beszédben és katonai vezényszavakban gyakori a gégezárhanggal induló beszédkezdés. A zöngékepzés befejeződésére ugyanezek a módzatok jellemzőek.

26.2.26.2.1.26.2.1.3. Az artikulációs szakasz

A gégefőn változatlan formában átáramló vagy rezgésre átalakított levegő a felső üregrendszerbe kerül, amelyet a garat-, száj- és orrüreg alkot (3. ábra). A három üreg közül legfontosabb a szájüreg, hiszen benne találjuk a legtöbb aktív (mozgó) artikuláló szervet.

A garat-, száj- és orrüreg vázlatos rajza. A vonalkázott részek a mozgó artikuláló szervek (Wacha–Kőrösi–Nagy 1980–81: I.7.a–c. nyomán)

A **garatüreg** (pharynx) van legközelebb a gégefőhöz, belőle ágazik az út az orrüregbe és a szájüregbe. A hátsó garatfal mozgása révén változtatni tudja az alakját, a gége lesüllyedésével pedig a mérete változik, ezáltal a garati térség szerepet játszik a beszédhangok képzésében.

A **szájüreg** (cavum oris) az ajkaktól a garatig tart. Az ajkak jelentik a szájüreg bemenetét, az ajkak és a fogak közötti térség az ún. pitvar. Az alsó és a felső fogsor mögött domborodnak a **fogmedrek** (alveolae). A felső fogmeder folytatása a szájüreg boltozatát képező **szájpadlás** (palatum), amelynek két, természetes határral elkülönülő része van, a zápfogakig terjedő kemény szájpadlás vagy kemény íny (palatum durum) és ennek folytatása, a lágy szájpadlás vagy lágy íny (palatum molle vagy velum palatinum). A kemény szájpadlás, amely csontos boltozat, az egész szájpadlásnak kb. a 2/3 részét teszi ki. A lágy szájpadlást ezzel szemben mozgékony szövetek alkotják, s az igen mozgékony ínyvitorlában vagy ínycsapban (uvula) végződik. A szájüregen belül további finom osztások lehetségesek: a fogmedert is és a kemény szájpadlást is föl lehet osztani pre- (elülső), medio- (középső) és poszt- (hátsó) területre. A szájüregben helyezkedik el a **nyelv** (lingua), amely a legmozgékonyabb lévén a legfontosabb artikuláló szerv. Ennek is megkülönböztetjük a hegyét (cacumen vagy apex), a peremét (corona) és a hátát (dorsum); ez utóbbi elég nagy terület lévén tovább osztható pre-, medio- és posztdorzális területre. (Ezekre a finom felosztásokra azért van szükség, hogy az artikulációs meghatározásokat minél pontosabbá tudjuk tenni.) A nyelvet a **nyelvgyök** (radix), valamint a belsejében található **nyelvcson** (os hyoideum) rögzíti. Ezek segítségével emelhetjük, illetőleg szoríthatjuk lejjebb a gégefőt, e mozgás révén pedig csökkenthetjük, illetőleg növelhetjük a szájüreg térfogatát. A növelést az ajkak előretüremkedése, az alsó állkapocs leengedése és a gége lesüllyedése egyaránt előidéz, a csökkenést pedig az ajkak hátrahúzódása és/vagy a gége megemelkedése vonja maga után.

Az **orrüreg** (cavum nasi) az orrsövény két félfüregre tagolja. Mivel nem mozgékony, az orrüreg nem aktív artikuláló szerv. A szerepe mindazonáltal jelentékeny, mert rezonanciás tulajdonságai révén nagymértékben képes árnyalni az egyes beszédhangokat.

A garatból a képzési levegő három módon jut tovább: (1) ha az ínyvitorla elzárja az orrüreg felé vezető utat, akkor a szájcsatornán áramlik keresztül és jut ki a szabadba (orális képzés), (2) ha az uvula a velummal együtt leengedett helyzetben van és egyidejűleg az ajkak vagy más képzőszervek zárják a szájüregtet, a levegőoszlop az orrüregbe jut és onnan jut ki a szabadba (nazális képzés), (3) ha az uvula leengedett helyzetben van és a szájüreg nyitott, a képzési levegő megoszlik a két üreg között, s mindkettőből egyszerre távozik (nazooralis képzés).

Amikor zöngé kerül a szájüregbe, s a mozgó artikuláló szervek megváltoztatják a szájüreg alakját és méretét, az alak- és méretváltozásoknak megfelelően alkalomról alkalomra módosul, formálódik a zöngé **felhangszerkezete**, ezáltal pedig a keletkező beszédhang minősége. Így képezzük a magánhangzókat.

Amikor a hangrésből szabadon áramlik a levegő a felsőbb üregekbe, s itt találkozunk valamilyen akadállyal, ezt előbb föl kell oldania ahhoz, hogy kijusson a szabadba. Az akadályt magát valamely szervpár állítja az ajkaktól a hangszalagokig, legtöbbször a nyelv és a szájpadlás együttesen. Milyenségét tekintve az akadály a teljes zárlattól a különböző keresztmetszetű résig terjedhet, sőt e két mozzanat együttesen is jelen lehet a képzés teljes tartamában. Az akadály feloldása során impulzus jellegű, valamint örvénylési és súrlódási zörejek keletkeznek, tehát a toldalékcső egyszerre tölti be a hangkeltés és a hangformálás funkcióját. Ezen a módon állnak elő a mássalhangzók, amelyek lényegük szerint akadályhangok, minőségüket az akadály helye, tartama és természete együttesen határozza meg.

A harmadik képzési lehetőség az előbbi kettő kombinációja, amikor a gégefőben mint hangforrásban keletkező zöngé társul a felső üregrendszerben működő zörejes hangforrással, és a toldalékcső mindkét rezgéstípust egyszerre formálja. Ez a kombinált képzés jellemzi a zöngés mássalhangzókat.

A zöngétlen mássalhangzók képzésekor az artikulációban részt vevő izmok működése erőteljesebb, mint a zöngések képzésekor. Az történik ugyanis, hogy esetükben a hangrésen akadálytalanul átjutó képzési levegő energiája nem csökken, így visszatartásához az artikuláló szervek izmainak hatékonyabban kell működniük. A zöngés mássalhangzóknál ezzel szemben a zöngéálláson átjutó képzési levegő nyomása jelentősen csökken, így a képzőszervek kisebb izommunkával is fenn tudják tartani a mássalhangzó létrehozásához szükséges akadályt.

Amennyiben az artikulációs alakzat a képzés kezdetétől a képzés befejezéséig stabil, tehát a keletkező hang minősége teljes tartamában prototipikusan változatlan, az ún. állandó képzésű hangokhoz jutunk. Vannak azonban olyan hangzók is, amelyek a képzés kezdetétől a képzés befejezéséig észlelhető változást mutatnak a minőségükben. Az ilyen hangzókat változó képzésű hangoknak nevezzük. Mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók között lehetnek változó képzésű hangok.

Ekként írható le dióhéjban a hangképzés globális menete, amely az emberi nem számára lehetőségként egyetemesen adva van. Minden nyelv ebből a lehetőségháalmazból bontja ki a maga sajátos hangalakját, azaz artikulációs bázisát. Az **artikulációs bázis** a legáltalánosabb és legelterjedtebb meghatározás szerint a hangképző szervek jellemző mozgásainak, helyzeteinek az összessége, amelyekkel a nyelvi rendszer elemeit a beszédben megvalósítjuk. A nyelviileg determinált artikulációs bázis a normatív anyanyelvi kiejtés feltétele. Kialakulásának kezdete az első életév második felére tehető, ekkor jelennek meg a kisgyerek hangadásaiban az első, hallásilag már elsajátított, az adott nyelvre jellemző (nyelvspecifikus) hangzási jegyek. A folyamat lezárulása a pubertáskor végén történik meg. Ettől kezdve spontán tanulás útján már nemigen vagyunk képesek valamely idegen nyelv kiejtését akcentus nélkül, azaz annak kiejtési normája szerint elsajátítani.

26.2.26.2.2. A beszéd mint fizikai jelenség

A beszédszervek működésének az eredménye hangjelenség, amelyet egy hangforrás és egy szűrőrendszer együttes tevékenysége hoz létre. Fizikai értelemben tehát a beszéd a hangrezgést jellemző három mennyiséggel írható le: a rezgés **szaporaságával** (frekvencia, mértékegysége a Hz, hertz), **erősségével** (intenzitás, gyakorlati mérőszáma a dB, decibel) és **időtartamával** (mértékegysége a s, szekundum és ennek tört részei).

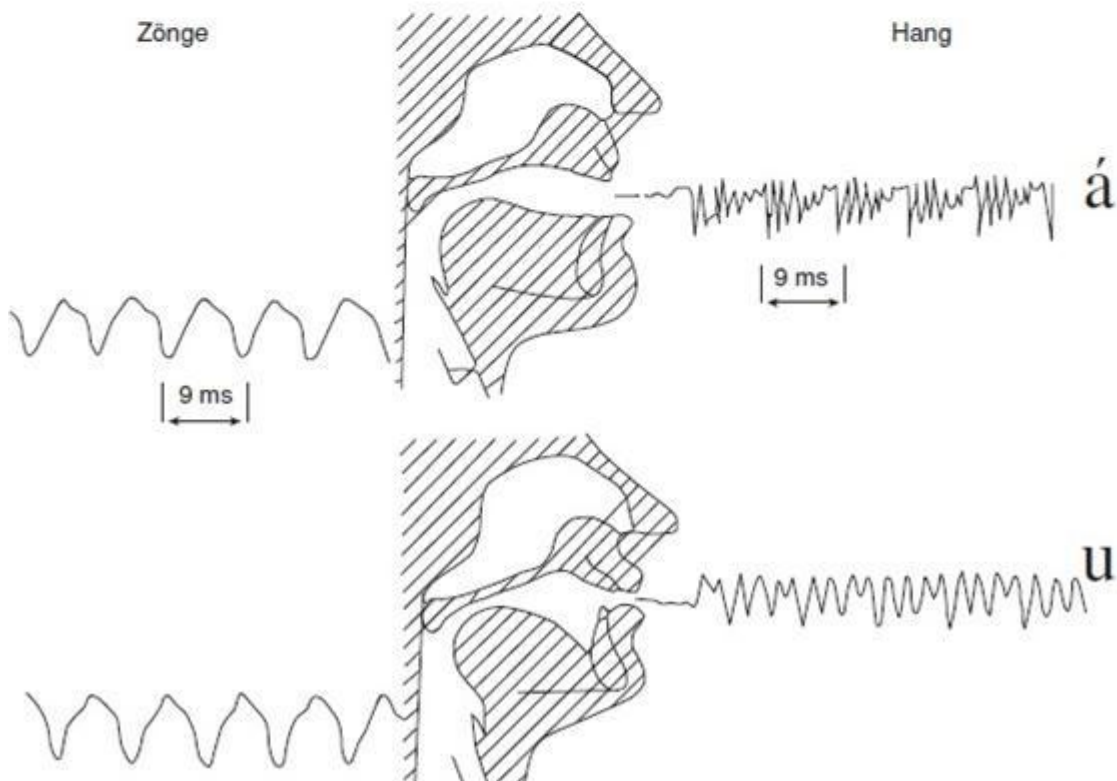
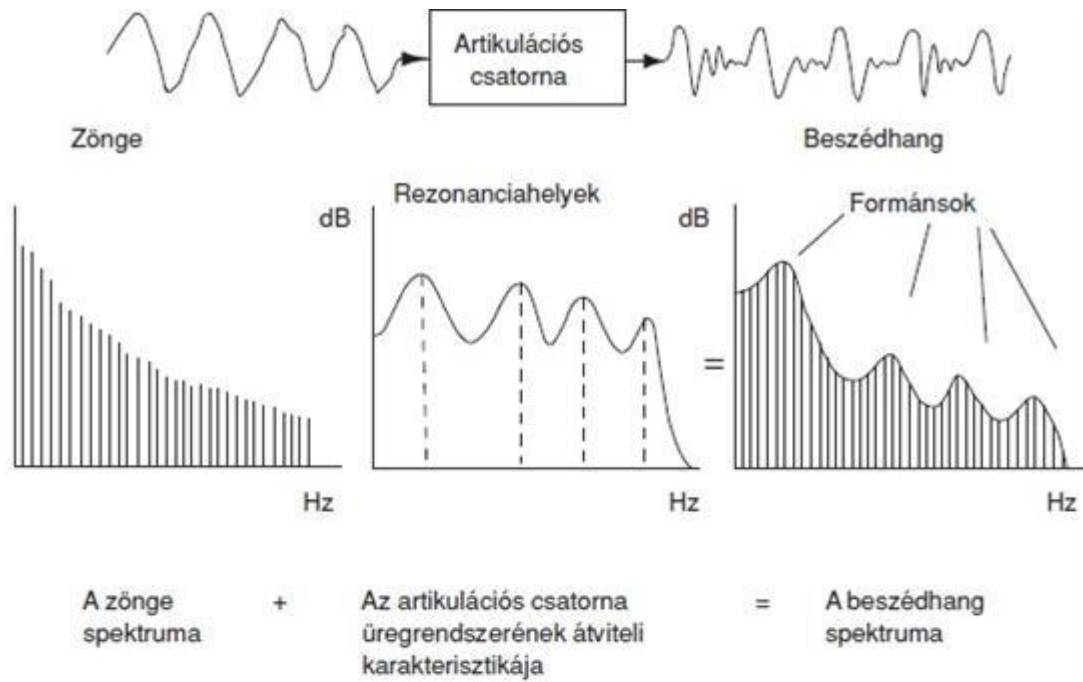
A hangforrás egyszerű és összetett, valamint szabályos és szabálytalan mozgást egyaránt végezhet. Az eredmény ennek megfelelően egyszerű és összetett, valamint szabályos és szabálytalan rezgés. A beszédben mindegyik előfordul.

26.2.26.2.2.26.2.2.1. Szabályos rezgés: zenei hang

A hangszalagok nyitódó-záródó mozgását követik az átáramló levegő nyomásviszonyai, és rezgés keletkezik, mégpedig összetett rezgés, mert a hangforrás – látszólag egyszerű, ám valójában – bonyolult mozgást végez. Az **összetett rezgés** véges vagy végtelen számú **elegyszerű rezgés** (tiszta hang) egyetlen rezgésben való összegződése. A tiszta hang a legegyszerűbb rezgés, az, amely a szinuszfüggvény törvényszerűségeit követi. Ha az összetett rezgésben az összetevő rezgések frekvenciái egymásnak egész számú többszörösei, a keletkezett összetett rezgés szabályos, **zenei hang**. Ebben a legkisebb frekvenciájú rezgésösszetevő neve alprezégés vagy alaphang, a többi összetevő neve pedig részhang vagy felhang, mégpedig – szabályos rezgésről lévén szó – harmonikus felhang vagy felharmonikus. Az alprezégés frekvenciája az alaphangfrekvencia. A gégefőben a **26.3.**

szakasz - A magyar beszédhangok állománya. pontban leírt módon keletkező zöngé felhangokban gazdag összetett rezgés, alaphangja megegyezik a hangszalagok másodpercenkénti nyitódásával-záródásával.³ Mivel a nyitódás-záródás nem ismétlődik teljes szabályossággal, a zöngé – legalábbis szorosan fizikai értelemben – csupán kváziperiodikus, azaz közelperiodikus. Ez a hang továbbjut a toldalékcső üregeibe, amelyek fizikailag rezonátorként viselkednek, azaz a zöngéből a sajátrezgésszámuknak⁴ megfelelő vagy annak közelébe eső összetevő rezgéseket felerősítik, így formálják a gége szintjén egynemű zöngét (4. ábra). A fizika törvényeinek megfelelően a kisebb térfogatú üregek a magas frekvenciájú összetevőket erősítik fel, a nagyobb térfogatúak pedig az alacsonyabb összetevőket. A rezonátorterekben fölerősített felhangok neve **formáns**, amely tehát energiakonzentrációs helyet jelent, részhangok nyalábját. A formánsok az alaphangtól (F0) való távolságuk alapján indexszámokat kapnak. Az alaphanghoz legközelebb eső formáns jele F1, tőle távolabb található az F2, F3 és így tovább. Ezeknek a formánsoknak annál nagyobb a sáv szélessége, minél távolabb helyezkednek el az alaphangtól, erejük, azaz amplitúdójuk viszont annál kisebb. A beszédhang egyedtől független minőségének a meghatározásához, tehát ahhoz, amitől az egyik hang *i*, a másik meg *ó*, már az első két formáns adatainak az ismerete is elegendő, de teljesebb hangszínelmény alakul ki az első három formáns, még inkább a teljes spektrum alapján. Artikulációsán az F1 nagyjából megfelel az alsó állkapocs mozgásának, illetőleg a szájüreg nyíltságának. Az F2 a nyelv vízszintes mozgásának, valamint az ajakmozgásnak a függvénye: minél hátrább húzódik a nyelv és minél erősebb a labializáció (ajakkerekítés), annál alacsonyabb az F2 értéke. E két tényezőt egyesítve: a szájcsatorna hosszanti irányú megnyúlása süllyeszti, megrövidülése pedig emeli az F2 frekvenciáját. Az F3 alakulása leginkább a lágyszájpadlás mozgásához köthető.

A formánsok frekvencia- és intenzitásértékei a rezonátor méretétől és alakjától függenek, gyakorlatilag függetlenek az alaphangtól. Ha változtatjuk a rezonátorüregek alakját és méretét, változnak a formánsok jellemző értékei is, anélkül, hogy az alaphang változna. De fordítva is igaz: ha változtatjuk a hangszalagok rezgésének a szaporaságát, változik a zöngé magassága, de nem változik az üregbeállítódás. Másként fogalmazva: a beszédben a hangforrás és a rezonátor, vagyis a glottális és a szupraglottális tevékenység lényegében független egymástól. Ez a függetlenség lehetővé teszi a beszéd akusztikai leírását úgy, hogy külön meghatározzuk a forrásfunkciót, tehát a hangszalagok tevékenységét, másfelől a szűrőfunkciót, vagyis a rezonátorüregek tevékenységét. Az eljárás a beszéd kutatásban azért is indokolt, mert a kétféle tevékenység a hangeszközök két csoportját, nevezetesen a beszédhangokat (szegmentumok, lásd a **26.3. szakasz - A magyar beszédhangok állománya.** pontot) és a „zenei” (szupraszegmentális) elemeket (lásd a **26.5. szakasz - Szupraszegmentális hangjelenségek: a beszéd „zenei” elemei.** pontot) hozza létre. A zöngé paramétereit (frekvenciáját, erejét, időbeli lefutását) bizonyos határok között akaratlagosan befolyásolhatjuk (növelhetjük vagy csökkenthetjük), ezáltal ezek képesek nyelvi funkciók ellátására (lásd a **2.3. szakasz - A hangsúly.** és a **2.4. szakasz - A hanglejtés.** pontot). Ezzel szemben a beszédhangok minőségét adó frekvencia- és relatív intenzitás adatok a beszélő akaratától függetlenek. Ez úgy értendő, hogy ha a beszélő eldöntötte, mit fog mondani, a mondanivalója kifejezéséhez szükséges beszédhangokra jellemző artikulációs üregbeállítódást automatikusan létre kell hoznia. Ha nem így lenne, lehetetlenné válna a kölcsönös megértés.

A toldalécső hatása a zöngére (Olaszy 1989:18 alapján)

26.2.26.2.2.2. Szabálytalan rezgés: zörej

Ha a viszony az összetevő rezgések frekvenciája között a fenti értelemben nem harmonikus, az eredő rezgés aperiodikus, szabálytalan, tehát nem lehet alaphangot meghatározni. Ennek megfelelően a keletkező hangjelenség fizikai értelemben nem zenei hang, hanem **zörej**, amelyet úgy írhatunk le, mint határozatlan

számú, nem harmonikus összetevőkből álló, periódusos tulajdonság nélküli (vagy nehezen felismerhető periódusos tulajdonsággal rendelkező) hangot. A zörej a hangforrás szabálytalan mozgásának az eredményeként keletkezik. A beszédtevékenységben zörejes hangok akkor jönnek létre, amikor a képzési levegő a hangrésen átáramolva egyenesen a toldalékcsőbe jut, ott beleütközik a beszéd szervek által állított akadályba (zörejes hangforrás) és az akadály jellegétől (szűkület, zár), helyétől és méretétől függően különböző típusú zörejek keletkeznek. Természetesen a zörejes hangszerkezetben is meg lehet határozni a részhangoknak egy vagy több olyan nyalábját, amelyek a többihez képest intenzívebbek (zörejgóc), de nem lehet fellelni azt a szabályos felhangszerkezetet, amely a zenei természetű zöngét jellemzi.

A beszédben lehetőség van arra is, amire a többi hangjelenség esetében nincs: a zenei természetű zöngé ütközik bele a zörejkeltő akadályba, a keletkező hangjelenség pedig kevert típusú, egyszerre zenei és zörejes. Ennek megfelelően a zöngés mássalhangzók akusztikai szerkezetét a zöngés komponens formánsai és a zöngére rátelepedő zörej frekvenciaadatai együttesen határozzák meg. Minél erősebb a zöngés komponens a zörejkomponens rovására, annál nyilvánvalóbb a formáns szerkezet, azaz a magánhangzós jelleg és másodlagos a zörejes, azaz mássalhangzós jelleg. Ez a magyarázata annak, hogy a zöngés mássalhangzók olykor kategóriát válthatnak, és a nyelvi szerep tekintetében egyenrangúvá válnak a magánhangzókkal, pl. a szótagmag pozíciójában.

A zörejsávok mellett a mássalhangzók akusztikai szerkezetének fontos eleme az ún. **lokusz**, amely rezonanciahelyet jelent, és nem más, mint a mássalhangzó képzési helyének akusztikai vetülete. Ennek megállapítása azonban nem egyszerű, hiszen közvetlenül nem mérhető, csupán a szomszédos magánhangzó második (és kisebb mértékben a harmadik) formánsának a mássalhangzó rezonanciahelye felé való hajlásából lehet kikövetkeztetni. Másként kifejezve, a mássalhangzó azonosításának fontos kelléke a szomszédos magánhangzó, s ez egyben a beszédképzés dinamizmusára is rámutat. Saját színeképük (lásd a **26.2.26.2.2.26.2.2.3. szakasz - A beszédhangok színeképe**. pontot) alapján a mássalhangzók – a réshangok kivételével – csupán a képzésmódját tudjuk meghatározni, képzésük helyéről a szomszédos magánhangzók tájékoztatnak, ha vannak ilyenek. Ha csupán mássalhangzók fordulnak elő a környezetben, a lokusz megállapítására nincs mód, következésképpen még bizonytalanabb a képzés helyének akusztikai kritériumok alapján történő azonosítása. Ez a magyarázata annak, hogy a hallgató a legtöbb hibát a mássalhangzók képzéshelyének az azonosításában követi el, és ez a magyarázata annak is, hogy az alapvető mássalhangzóosztályokat a tudomány – ráérezve a képzés helyének gyengébb azonosíthatóságára – a képzés módja alapján állította fel (lásd a **26.3.26.3.2. szakasz - A mássalhangzók**. pontban).

26.2.26.2.2.26.2.2.3. A beszédhangok színeképe

A beszéd fizikai szerkezetét láthatóvá lehet tenni az ún. **hangszínekép** (spektrum) segítségével, amely megadja, hogy az összetett hangot alkotó rezgések frekvenciaértékeihez milyen hangerőértékek tartoznak, azaz milyen az energiaeloszlás, ami valójában a hang minőségének közvetlen mutatója.

A magánhangzók jellemző formánsai a 300–3000 Hz-es frekvenciasávban helyezkednek el 74–94 dB-es átlagos intenzitással, a zöngés mássalhangzók jellemző részhangjai a 700–3500 Hz-es tartományban találhatóak 68–88 dB átlagos hangerővel, végül a zöngétlen mássalhangzók jellemző magassági sávja 2000–10000 Hz, átlagos erőssége pedig 34–68 dB. És bár a beszédhangok minőségét a jellemző részhangok rezgésszáma és ereje együttesen határozza meg, e két paramétert egymástól függetlenül is lehet kezelni, hiszen a beszédhangok belső, inherens intenzitása az alapja a hangzóságuknak, idegen szóval szonoritásuknak, a frekvenciaértékek pedig az inherens magasságot jelzik. Az [i] pl. az energia szétszóródása miatt kevésbé intenzív, mint az [a:], ugyanakkor magasfrekvenciás összetevői miatt az [i]-t magasabbnak halljuk, mint az [a:]-t.⁵

A beszédhangok képzése során a tüdőből kiáramló levegő energiájának jelentős része súrlódási, áramlási és elnyelési veszteség formájában elvész. Minél összetettebb az akadály, annál nagyobb az energiaveszteség. A beszéd energiája 100–600 Hz között a legnagyobb, ebbe a sávba nagyjából az alaphang és a magánhangzók F1-e tartozik bele. A beszéd átlagos intenzitása 60 dB, ez adja a legjobb érthetőséget, a dinamikája pedig a suttogástól a kiabálásig terjedően 55–60 dB, azaz a halk suttogás és a hangos kiabálás közötti hangerőkülönbség 55–60 dB-nek felel meg.

Az **akusztikus bázis** nem más, mint a beszéd átlagos színeképe, amelyhez pl. egy koktélparti hanganyagának az akusztikai elemzésével juthatunk. Egy ilyen beszédmintában ugyanis a hangzók keveredése a nyelvi eloszlás viszonyait tükrözi, emellett a keveredési kép pillanatról pillanatra változik, és néhány másodperc alatt tökéletesen jó átlagot eredményez.

26.2.26.2.3. A beszéd észlelése

A beszélőtől létrehozott és a hírtovábbító csatornán átjutó üzenet címzettje a hallgató, akinek egyfelől fel kell fognia a levegőrezgések által továbbított beszédjeleket, másfelől meg kell értenie az ezekben foglalt jelentést. A felfogtam-denem-értem állapot következik be, amikor a felfogott hangingerket nem tudjuk értelmezni.

A közreműködő mechanizmusok jórészt fekete doboz jellegűek, mert ma még nem tudjuk pontosan, mi történik az agyban, és jelentős vonatkozásokban azt sem, ami a fül és az agy között történik. Sokszor csak a hallgatónak a reakcióiból következtetve jutunk információhoz, de pl. a nyelvbtlások elemzéséből ugyancsak tudunk következtetni a zajló folyamatokra. Ezek kísérletes vizsgálatára a beszéd gépi úton történő előállításával nyílt lehetőség. Az eljárás lényege az, hogy a beszéd szintézisben tetszés szerint változtathatók a beszédjelenségeket alkotó összetevők értékei, ennek megfelelően meglehetősen jól követhető, hogy a hallgató reakciójának a változása milyen fizikai változásnak az eredményeként következett be. (A beszéd szintézisről lásd még a **34.6.34.6.1. szakasz - A Történeti Korpusz.** pontot is.)

A fizikai hanginger nem azonos az általa keltett (élettani) hangérzékeléssel és (lélektani) hangészleléssel. A fizikai hangjelenséget jellemző objektív tulajdonságok és a neki megfelelő hangészlelést jellemző szubjektív tulajdonságok között a leglényegesebb különbség az, hogy az előbbiek egymástól független mennyiségek, míg az utóbbiak kapcsolata – jórészt a hallási rendszer sajátos működéséből adódóan – olyan szoros, hogy megítélésük egymás nélkül nem képzelhető el. Alapvetően az érzékelésünk logaritmikus jellegét meghatározó **Weber–Fechnerféle pszichofizikai törvény** érvényesüléséről van itt szó, amelynek értelmében az érzet valamely tulajdonságának legkisebb észlelhető megváltozása arányos az érzetváltozást okozó ingerváltozás és az eredeti inger megfelelő fizikai mértékének a hányadosával. Az érzékelésben és észlelésben a rezgés frekvenciájának a **hangmagasság** felel meg, az intenzitásnak a **hangosság**, a rezgés felépülésétől a lecsengéséig eltelő időnek a szubjektív **tartam**, végül a részhangok egymás közti frekvencia- és amplitúdóviszonyának, tehát az energiaeloszlásnak a **hangszín** a szubjektív megfelelője.

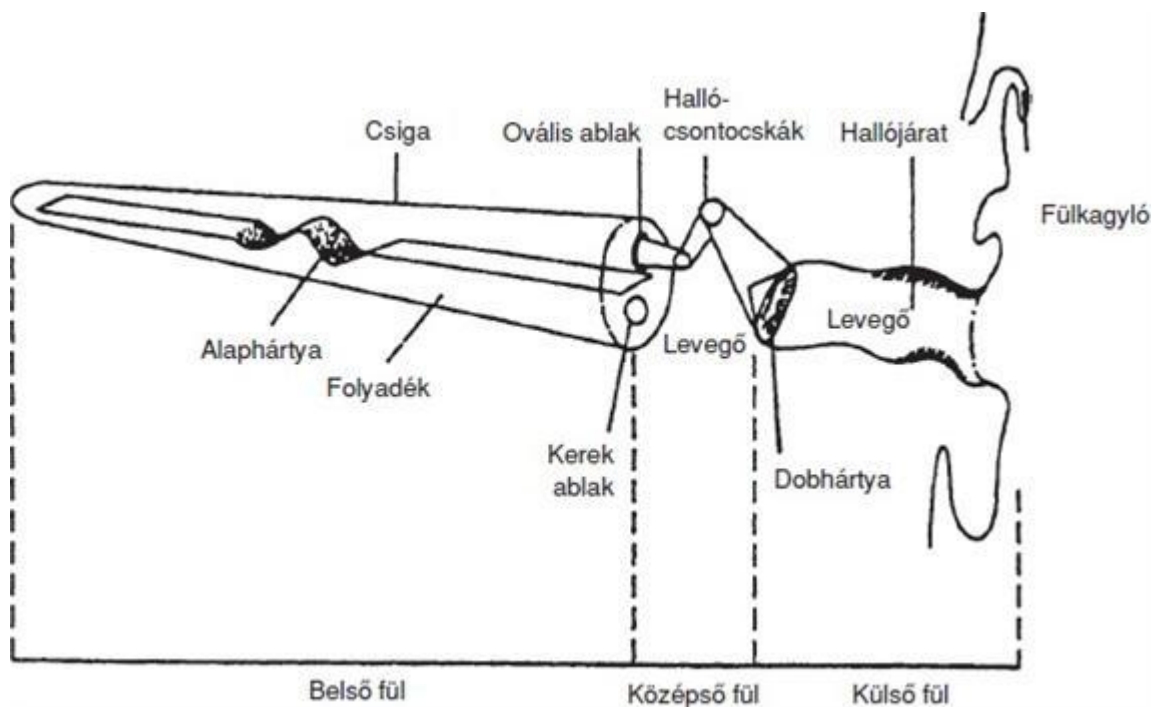
Néhány további észleléslélektani tényezőt is figyelembe kell venni. Az egyik az **elfedés** (masking), amely akkor következik be, ha két, megközelítőleg azonos frekvenciájú részhang közül az erősebb elfedi a gyengébbet. Szerepük van továbbá az ún. **hallószervszubjektívharmonikuséskombinációshangoknak** is. Ezek a fül aszimmetrikus működésének az eredményeként alakulnak ki a hallószervben; a fizikai hangingerben nem mutathatók ki, de nagyrészt ennek erejétől és frekvenciájától függenek. (A legújabb kutatások szerint az emberi fül nemcsak felfog, hanem ki is bocsát hangokat, ez az otoakusztikus emisszió, amely azonban az észlelést nem befolyásolja.) Figyelmet érdemel az agy hangemlékező és -előrejelző képessége is, amely gátolhatja vagy segítheti az aktuálisan felismerendő hangjelenség észlelését.

Az észlelési–megértési folyamat paradoxonja az, hogy a folytonosan változó képzési beállítódások nyomán keletkező, folytonosan változó mennyiségekkel jellemezhető akusztikai jelsorozat az észlelés folyamatában egymástól éles határral elkülönülő, ún. **diszkrét** nyelvi egységekre kell bontani. A többlépcsős folyamat kezdete a levegőben terjedő hangrezgések hallási elemzése, a percepció tehát a hallás élettani bázisán alapul. Avégpont, a jelentés megfejtése már a nyelvi rendszer által meghatározott idegi működés. Vagyis az, hogy ki hogyan észlel egy adott hangsort, amely meghatározott fizikai jellemzőkkel rendelkezik, jórészt attól függ, hogy mely nyelvközösséghez tartozik. Anyelvi rendszer, amelyet anyanyelvként megtanulunk, alapvetően meghatározza észlelési mechanizmusunkat. Ez úgy értendő, hogy ugyanaz az apparátus, amelyik nem beszéd jellegű hangjelenségeket igen finoman képes differenciálni, a beszédhangok sokféleségével szemben eltompul, s éppen ez a „funkcionális nagyothallás” az alapfeltétele annak, hogy pillanatról pillanatra változó fizikai paraméterekkel jellemezhető beszédjelenségeket egyazon nyelvi elemként értékeljünk. Ez a beszédre irányuló megkülönböztetett mechanizmus (beszédhallás) biztosítja a nyelv elemeinek, ezen keresztül pedig magának a nyelvnek viszonylagos állandóságát, ugyanakkor rendkívül zavaróan hat az idegen nyelv tanulásának folyamatában, mert megakadályoz bennünket abban, hogy az idegen nyelvnek az anyanyelvtől eltérő hangzási sajátosságait meghalljuk.

26.2.26.2.3.26.2.3.1. Ahallás

Az észlelés a fizikai hanginger hallási elemzésével veszi kezdetét. És bár a hallószerv a beszéd feldolgozásában a perifériát képezi, a működés maga a dobhártyától kezdve központi vezérlés alatt áll.

A hallószerv részei (5. ábra) a **külső fül** (közege levegő), a **középsőfül** (közege levegő) és a **belső fül** (közege folyadék).

A fül vázlatos rajza (Garman 1990: 53 nyomán)

A külső fül a fülkagylóval kezdődik és a (35 mm hosszú és 8 mm átmérőjű) csőszerű hallójáratban folytatódik, amelyet a dobhártya zár le. A **dobhártya** vékony szövetekből álló rugalmas membránlemez, amelynek a közege befelé, a középső fül felé csúcsosodik. A középső fülben helyezkednek el a **hallócsontocskák**: a kalapács, amelynek a nyele közvetlenül rátapad a dobhártyára, valamint az üllő és a kengyel. Ezek össze vannak egymással kötve, egyik a másikhoz ízesül. A kengyel talpa a belső fül felső bejáratát képező ovális ablak rugalmas hártájához támaszkodik. Az alsó bejárat a kerek ablak. A középső fülben található még az orrgaratba torkolló Eustach-kürt. Szepe a külső és a középső fül közötti nyomáskülönbség kiegyenlítése, amely alapfeltétele a dobhártya zavartalan rezgésének. A belső fül csontos hüvellyel burkolt spirális tér, a kb. két és $\frac{3}{4}$ tekervényt mutató **csiga** (cochlea), amelyet az ún. alaphártya (membrana basilaris) két részre oszt oly módon, hogy ha kiegyenesítenénk, a középvonalában találnánk meg az alaphártyát.⁶ Az alaphártyán helyezkedik el a **Corti-szerv**, amelyet külső és belső érzékelő sejtek, az ún. **szőrsejtek** alkotnak, ezekbe ágyazódnak be a hallóidegnek a végződéseit alkotó idegrostok. A Corti-szerv a VIII. agyidegnek, a hallóidegnek a végkészüléke.

A fül mint hangfelfogó eszköz a hozzá érkező összetett rezgéseket szinuszos összetevőikre bontja, s a fizikai paraméterekkel jellemezhető hangszínképet (spektrogramot) tér-időbeli eloszlással rendelkező idegimpulzus-sorozattá, azaz **idegi hangszínképpé** (neurális spektrogram) alakítja át a következő mechanizmus révén.

Amikor a hangjelenség eléri a külső fület, és a fülkagylón keresztül a hallójáratba jut, megrezegteti a hallójáratot lezáró **dobhártyát**, amely sajátrezgésszáma szerint rezeg, 2500–4500 Hz között. Az eredmény az, hogy a dobhártya az említett sávban 2–4-szeresére erősíti fel a bemeneti rezgést. Vagyis rezonátor természetéből következően a dobhártya megszűri a hozzá érkező hanginger, valamelyest hasonlóan ahhoz, ahogyan a képzésben a szájüregbeli konfiguráció megszűri a rezgésösszetevőket: egyes összetevőket felerősít, másokat eltompít. De már a dobhártyára is megszűrve érkezik a hanginger, hiszen a **hallójárat** maga is a rezonátor szerepét tölti be, és a saját sáv szélessége (2000–3000 Hz) szerint módosítja a fizikai rezgést. A dobhártyáról a mechanikai rezgések átadódnak a kalapács nyelének, amely továbbadja ezeket a kalapács fejének, emez az üllőnek, ez pedig a kengyelnek. Eközben a dobhártya és az ovális ablak rezgő felületének a méretkülönbsége, valamint a hallócsontocskák által kifejtett, a fizikából ismert emelőhatás következtében mintegy 20-szorosára nő a hang nyomása. Ezt a megnövelt energiájú mechanikai rezgést a kengyel talpától az ovális ablak hártáján keresztül átveszi a csiga folyadéka, amelynek a lökéshullámai hidrodinamikai törvények szerint áttevődnek az alaphártyára, és **hullámmozgást** váltanak ki. A Békésy György fizikus nevéhez fűződő hullámmélelet szerint a különböző frekvenciák az alaphártya különböző pontjait térítik ki. Mégpedig, mivel az alaphártya a csiga csúcsa felé fokozatosan vastagszik és veszít a feszségéből, a magas rezgésszámú összetevők az ovális ablakhoz, az

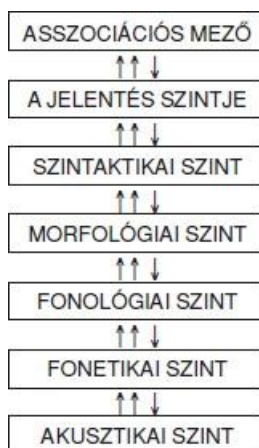
alacsony rezgésszámúak a csúcshoz közel keltenek hullámmozgást. Az alaphártya mozgásától a Corti-szervet alkotó **külső és belső** szőrsejtek ingerelt állapotba kerülnek, és megtörténik bennük az **elektromos kisülés**, amelynek révén a mechanikai rezgések **idegingerületekké** alakulnak. Ezek az idegjelenségek azok, amelyeket a szőrsejtekhez tapadó hallóidegrostok sajátfrekvenciájuk és amplitúdófrekvencia karakterisztikájuk szerint módosítva továbbítanak a hallóideghez. A csiga tehát szintén **áteresztő szűrőként** viselkedik, hiszen minden egyes idegrost adott rezgésszámra reagál a legérzékenyebben. A hallóideg pályájára áttevődő **impulzussorozat** a központi hallási rendszerben még további átalakító, előrendező és alakzatképző folyamaton megy keresztül, mire elér a nagyagy **halántéklebeny**éhez, ahol a hallásért felelős kérgi mező lokalizálható. Itt értelmeződik a hanginger, tehát történik meg a beszédjel **azonosítása**, és ezzel kezdetét veszi a folyamat második része, a **megértés**, azaz a fogalmi és a kommunikatív jelentés hozzárendelése a felfogott hangjelenséghez. A megértési folyamat kulcskérdése a **szófelismerés**, azaz a mentális lexikonhoz való hozzáférés. Ez akkor következik be, amikor az elemző mechanizmus egy kivételével az összes szójelöltet kiiktatja. A gyakorlatban persze az elemzési eljárások és szintek időben szétválaszthatatlanul valósulnak meg, és a hallgató a feldolgozás közben, azzal egyidejűleg építi a beszéd nagyobb egységének fogalmi értelmezését. (Mind az azonosítás, mind a megértés kérdéseit részletesebben tárgyalja a **24.1. szakasz - A megértés folyamata-24.3. szakasz - A szófelismerés és a mentális szótár szerepe a megértésben.** pont.)

Bár az emberi hallástartomány közel 10 oktáv (16 és 20 000 Hz között) és kb. 120 dB terjedelmű, a fül jelfeldolgozó képessége az 1000–3000 Hz közötti frekvenciasávban a legjobb, következésképpen itt alakul ki a legteljesebb észlelet. Azok a beszédjelenségek vannak tehát előnyös helyzetben az észlelhetőség szempontjából, amelyeknek az alkotóelemei ebbe a kitüntetett tartományba esnek.

A hallástartomány az életkor előrehaladásával fokozatosan szűkül. Az **időskori hallásvesztés** főleg a magas frekvenciákat és az alacsony hangerőt érinti, ezáltal veszélybe kerül a magasfrekvenciás összetevőket tartalmazó réshangok felismerése, valamint csökkennek a halk beszéd azonosítási esélyei. Ez a magyarázata annak, hogy 70–80 éves idős személyek beszédértési teljesítménye csupán 51%-a a 25 évesek által nyújtott 90–100%-os teljesítménynek. De folyamatos és erős behatásra a fiataloknál is csökken a hallásélesség (Walkman-szindróma).

26.2.26.2.3.26.2.3.2. Az azonosítás

Az észlelési folyamatban a beérkező akusztikai jeleket elemezzük, összetevőikre bontjuk, értékeljük a hasonlóságokat és különbségeket, az abszolút értékek alapján viszonyokat állapítunk meg és döntéseket hozunk, hogy eljussunk a hangjelenség azonosításához. Az akusztikai jel fizikai paramétereit elsődleges **felismerési kulcsoknak** tekintjük, és – a szemléletesség kedvéért félretéve azt a tényt, hogy ezek a paraméterek a hallásmechanizmusban bonyolult interakcióba lépnek egymással – a jel intenzitása alapján ítélünk a hangjelenség erejéről, azaz hangosságáról, a frekvenciaadatok alapján a magasságról döntünk, az időadat alapján az ejtés idői jellemzőiről hozunk döntést, az ezek együtteséből kialakuló spektrum alapján pedig megítéljük a hangjelenség minőségét. Eközben egyes lehetőségeket kizárunk, másokat elfogadunk a szóba jöhető választások közül. A stratégia lényegében a barkochba játékhoz hasonlítható, amelyben kérdésekkel, ellentétpárokkal közelítünk a feladat megoldásához, minden egyes újabb kérdésnél felhasználva a már rendelkezésre álló információt, és olykor visszalépve egy korábbi stádiumba, más irányt adva a játék folytatásának. Van persze olyan eset, amikor már a játék kezdetén annyi a rendelkezésre álló információ, hogy egy lépésben rákérdezzünk az eredményre (heurisztikus elv). Van azonban olyan helyzet is, amikor a legutolsó kérdést is föl kell tenni ahhoz, hogy eljussunk a megoldáshoz. Sőt az is előfordul, hogy hiába tesszük fel az összes lehetséges kérdést, a feladat megoldása ezen az úton nem következik be, mert valahol, valamilyen – metaforával szólva – zaj van a csatornában. A folyamatban a rövid távú, ún. műveleti emlékezet lehetővé teszi, hogy 6–8 szótagig vissza tudjunk emlékezni arra, ami elhangzott, és adott esetben korrigálni tudjuk a döntésünket, illetőleg az elemek hosszabb sorozatában érvényesülő beszédjelenségekről, mint amilyenek a prozódiai tényezők (hanglejtés, hangsúly, beszédtempó, szünet, lásd a **26.5. szakasz - Szupraszegmentális hangjelenségek: a beszéd „zenei” elemei.** pontot) egyáltalán dönteni tudunk. A hosszú távú memória (az agyban tárolt tudás) a feldolgozás alatt lévő jelenség azonosítását teszi lehetővé. Lényegét tekintve az észlelés–megértés a bejövő információ és az elraktározott információ közötti interakció eredménye. A folyamatot sematikusán a 6. ábra szemlélteti, melyben a felfelé mutató dupla nyíl arra utal, hogy a működés ebben az irányban erősebb:

Az észlelési-megértési folyamat hierarchikus modellje

26.2.26.2.3.26.2.3.3. Az észlelést segítő tényezők

Az észlelési folyamatban a prozódiai elemek mintegy irányítják a hallgató figyelmét az információ aktuális tagolása és hierarchizálása felé. Nagyan segíti a feldolgozást a hangos közlés **redundanciája** is, ami azt jelenti, hogy minden információ többszörösen van kódolva, azaz többféleképpen is hozzáférhető. Így ha zavar támad az aktuálisan felhasznált felismerési kulcs feldolgozásában, át tudunk állni ugyanennek az információnak a többi hordozójára mint felismerési kulcsra. Ha pl. a zöngét nem halljuk tisztán, a zöngésséget mint hangjellemzőt a zöngés beszédhangnak a zöngétlenénél rövidebb időtartama mint másodlagos felismerési kulcs alapján azonosítjuk.

A hallgató azonban nemcsak a hangingerekre támaszkodik. Kitétetett jelentősége van a **látható beszédmozgásoknak**, tehát az ajkak és a nyelv elülső része által közvetített információnak, valamint a beszédet kísérő **taglejtéseknek** és **mimikának**, összefoglalóan **testnyelvnek**. Ezek fontosságát meggyőzően bizonyítja pl. az utószinkronizálás közben a hang és a szájmozgás között kialakuló aszinkron, amelynek következtében jelentősen lelassul az észlelés folyamata.

Felhasználja a hallgató a **beszédhelyzetben foglalt ismereteket** is. Nem áll fenn például a [me:stø:l] hangsor kétértelműsége (ti. *méztől* vagy *méztől*), ha a hangos közléssel egyidejűleg látjuk, hogy beszélgetőpartnerünk kezét fehér réteg vonja be.

A legfontosabb segítséget természetesen a **nyelvtudás** nyújtja, ezen belül is a nyelvi elemek következesi valószínűségeire és az előfordulási gyakorisági értékekre vonatkozó intuitív tudás. Ennek alapján ugyanis a hallgató elébe megy a hangjelenségeknek, megpróbálja megjósolni az akusztikai jelsorozat elejéből, hogy mi lesz a folytatás, és a továbbiakban csak azt kell ellenőriznie, hogy a beérkező jel hasonlít-e az elvárthoz vagy nem. Így a hallgató sokszor már akkor azonosítja a nyelvi elemet, amikor még csak az első hang vagy szótag hangzott el belőle. Egy példa: amint a hallgató azonosította a [skl] szekvenciát, azonnal leszűkül a szóba jöhető szavak köre 1-re, azaz megtörténik a szófelismerés, mivel [skl] mássalhangzó-kapcsolattal csupán a *szklerózis* szó kezdődik. Ez a **predikciós eljárás** teszi lehetővé, hogy a kommunikációs csatornában fellépő vagy állandóan jelen lévő konkrét vagy átvitt értelmű zaj ellenére is megértsük a hiányosan továbbított közleményt, hiszen az agyban reprezentálódott nyelvtudás (nyelvi kompetencia) alapján rekonstruálni tudjuk a jelsorozatot. Az eljárás eredményessége közvetlen összefüggést mutat a beszédjelenségek előfordulási gyakoriságával: minél gyakrabban fordul elő valamely beszédjelenség, annál mélyebben vésődik be a hosszú távú emlékezetbe, és minél mélyebben vésődik be, annál könnyebben tudjuk segítségül hívni az észlelés folyamatában.

A közlemény megértéséhez szükség van az ún. **kognitív bázisra** is, tehát arra az ismeretrendszerre, világismeretre, amelyet az életünk során felhalmozunk. Mert hiába hibátlan az észlelési mechanizmusunk, hiába vannak a magyar nyelv szerkezetéről és gyakorisági mutatóiról pontos ismereteink, ha nem tudjuk, mi a *hermeneutika*, bár azonosítjuk, ki tudjuk mondani, le tudjuk írni, nem tudjuk értelmezni a szót. Vagy amikor viccet mesélnek, a csattanó nem csattan, ha nem ismerjük az értelmezéshez szükséges vonatkozási pontokat.

Az akusztikai jelsorozat és az észlelést segítő egyéb tényezők között olyan viszony áll fenn, hogy utóbbiakból minél kevesebb áll rendelkezésre, annál nagyobb mértékben támaszkodik a hallgató az akusztikai jelsorozatra. Ez történik pl. az ún. **logatomok** (jelentés nélküli hangsorok, pl. *güled, vatyorgó, páhás*) feldolgozásakor, valamint idegen nyelvi szituációban.

A jelentős egyszerűsítéssel ismertetett mechanizmus adja a nyelvspecifikus **percepciós bázist**. Ezt úgy lehetne meghatározni, mint azt a sajátos hallászervi és idegrendszeri mechanizmust, amelynek révén a levegőrezgések formájában továbbított beszédjeleket felfogjuk, és kibőntjük a bennük foglalt nyelvi tartalmat. A nyelvi rendszertől meghatározott percepciós bázis az anyanyelv tanulásának folyamatában alakul ki abból az egyetemes neurofiziológiai képességből, amely a beszéd feldolgozására adva van, és része a **biológiai programozott alaptudásnak**, amellyel az egyed megszületik. Ennek tudható be, hogy már az újszülött is rá tudja vetíteni magzati állapotban elraktározott észlelési tapasztalatait környezetének hangjelenségeire, és különbséget tud tenni beszéd és nem beszéd, férfi és női hang, anyai és nem anyai hang között.

Beszéd és hallás kapcsolata

Beszéd és hallás szorosan összefonódó képességek. A veleszületett vagy korán szerzett hallásfogyatékoság nyomán ennek fokától függően kialakuló némaság vagy különböző mértékben akadályozott beszéd meggyőzően bizonyítja, hogy a beszéd kiépülése a percepció révén, auditív úton történik. Normális körülmények között ugyanis a hallásközpont és a beszédszerveket mozgató motoros központ között az agyban közvetlen kapcsolat áll fenn, amely lehetővé teszi, hogy a hangképző szerveink mozgatása nyomán keletkező hangjelenségeket akusztikus visszacsatolással magunk is meghalljuk, és kiejtésünket hozzáigazítsuk környezetünk kiejtéséhez. Ha a visszacsatolás hiányzik, elmarad az artikulált hangprodukció, ha pedig nem megfelelő a működése, hibás beszédképzés lesz az eredmény. A gyógypedagógiai módszerekkel (szurdopedagógia) hangos beszédre tanított siketeknek ezért tér el jelentősen mind az alaphangja, mind az artikulációja a megszokottól. Ami a fordított irányú kapcsolatot illeti, a képzésbeli rendellenességeknek nincs ilyen döntő hatása az észlelésre, de tény, hogy az artikulációs rendellenességek – a saját ejtés és a norma szerinti ejtés közötti kóros eltérés miatt – nehezítik a beszédjelenségek agyi reprezentációjának a kiépülését, ez pedig kihat az észlelési folyamat zavartalan működésére.

26.3. A magyar beszédhangok állománya

A beszéddel való tudományos foglalkozás kezdete óta próbálják a szakemberek rendszerezni, osztályozni azt a számtalan beszédhangot, amely az emberi nem számára adott elvi lehetőségekkel (lásd a **26.2. szakasz - A beszéd képzése, akusztikai alkata és észlelése.** pontot) képezhető. A feladat nehézségét az adja, hogy a képezhető hangok artikulációsan is, akusztikailag is egy kontinuumon helyezkednek el, amelynek egyik pólusát a legnyíltabb képzésű, tehát legzeneibb, a másik pólusát pedig a legakadályozottabb képzésű, tehát legzörejeesebb egyed alkotja. A két pólus között annál problematikusabb a rendszerbe sorolás, minél közelebb van az illető beszédhang a középponthoz, hiszen emiatt egyik pólus jellemzőit sem tartalmazza elégséges mértékben.

Az első ilyen osztályozás eredményeként a képezhető hangokat két nagy csoportra osztották, a magánhangzók és a mássalhangzók csoportjára. Az elkülönítés, noha intuitíve világos, tudományosan a fenti tény miatt nem indokolható megnyugtató módon. Vannak ugyanis olyan beszédhangok, amelyek fizikailag inkább magánhangzóként írhatók le, a nyelvben mégis mássalhangzóként viselkednek (pl. a francia félmagánhangzók, a magyar [j]), másfelől vannak olyan beszédhangok, amelyek fizikailag is, viselkedésükben is közelebb állnak a magánhangzókhoz, mégis mássalhangzónak tartják őket (pl. a csehben és az angolban a szótagképző [l] a *vk table* szavakban).

26.3.26.3.1. A magánhangzók

26.3.26.3.1.26.3.1.1. Artikulációs jellemzés

Az artikuláció alapján a magyar nyelvben a magánhangzók állományát a létrehozásukban legfontosabb szerepet játszó szerv, a nyelv vízszintes és függőleges mozgása szerint kialakuló alternatívák tagolják (lásd a **2.1. szakasz - A magánhangzók.** pontot is). A függőleges mozgás a képzés módját adja, a vízszintes a képzés helyét jelöli ki. Előbbi azt mutatja, hogy milyen mértékben emelkedik fel a nyelv háta a szájpaddás irányába, utóbbi pedig azt, hogy az elmozdulás a lágy szájpaddás irányába vagy a kemény szájpaddás irányába történik-e meg. A vízszintes irányú nyelvmozgás elől képzett (palatális) és hátul képzett (veláris) csoportra osztja a magánhangzókat. A palatálisoknál nyugalmi helyzetéből a nyelv hát elülső, predorzális része előrefelé, a kemény szájpaddás irányába mozdul el, a veláris magánhangzókánál pedig a nyelv hát hátulsó, poszdorzális része hátrafelé, a lágy szájpaddás irányába tart. A magyar hangtani hagyományban az elől képzett magánhangzók szinonim elnevezése „magas”, a hátul képzettek pedig „mély”. Az elnevezés megalapozott, de nem

artikulációs, hanem auditív szempontból értelmezhető (lásd a **26.3.26.3.1.26.3.1.2. szakasz - Akusztikai és percepcióis jellemzés.** pontot). A nyelv függőleges irányú mozgása a magyarban négy fokozatot alakít ki: legalsó, alsó, középső és felső nyelvállást. Ezeknek a nyelvállásoknak tulajdonképpen a szájüreg nyíltsági foka felel meg, amely az alsó állkapocs nyitásszögének a függvénye. A legalsó nyelvállásnak megfelel a legtágabb szájnyílás és a legnyíltabb szájüreg, az alsónak a tágabb szájnyílás és a nyíltabb szájüreg, a középsőnek a félig nyílt, szűkebb szájüreg és a felső nyelvállásnak a zárt állás, illetőleg a legszűkebb szájnyílás felel meg. A kétirányú mozgás együttjár (korrelatív), tehát az elmozdulás mind függőleges, mind vízszintes irányba megtörténik: minél magasabbra emelkedik a nyelv, annál határozottabb az előre-, illetőleg hátramo mozgás. A vízszintes nyelvmozgás megváltoztatja a száj- és a garatüreg térfogatarányait. Palatálisoknál a szájüreg kicsi, a garatüreg nagy, velárisoknál pont fordítva. Emellett a palatális irányú mozgás kíséretében a gége megemelkedik, a toldalékcső ezáltal megrövidül, a keletkező hanghatás tehát magas lesz. A veláris irányú mozgás épp ellenkezőleg hat a gégre, süllyeszti azt, ezáltal megnyúlik a toldalékcső, és mélyül a hangszín. Változatlan toldalékcső mellett az ajaknyílás tágítása magasztja, szűkítése pedig mélyíti a hangot. (Ezt használják ki öntudatlanul az 5–6 éves fiúgyerekek arra, hogy a kislányok beszédszerveivel egészen a pubertáskorig fennálló méretazonosság ellenére produkálni tudják a férfiatól megszokott, tehát a nemi szerepre jellemző mélyebb hangszínt.)

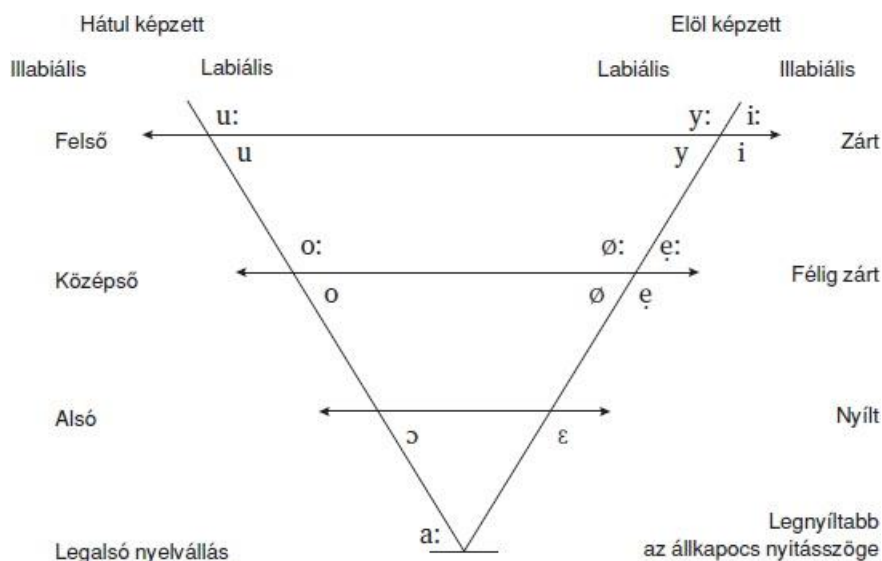
Mindeközben az uvula és a lágy szájpadlás a garattal együtt a nyelvemelkedés fokával erősödő mértékben zárja az orrüreg felé vezető utat, következésképpen önálló, környezetől független hangként a magyarban csak orális magánhangzók vannak. Ejtési változatként léteznek persze olyan realizációk, amelyek nazális mássalhangzók szomszédságában tartamuk teljes egészében vagy csupán a második felében orrhangú színezetet kapnak (lásd a **26.4.26.4.2.26.4.2.1. szakasz - A koartikuláció változatai.** pontban). Könnyű ugyanis belátni, hogy amilyen mértékben ereszkedni kezd az uvula a lágy szájpadlással együtt, hogy előkészítse a nazális mássalhangzót, úgy nyílik meg az út a levegő számára egyszerre az orrüreg és a szájüreg felé, s az eredmény nem lehet más, mint nazoorális színezet.

A rendszerben újabb alternatívát kínál az ajakmozgás, tehát az, hogy az ajkak a nyelvmozgással párhuzamosan előretüremkednek és elkerekednek-e, vagy éppen ellenkezőleg, széthúzódnak a szájzugok irányába és ráfeszülnek a fogakra. Az ajakműködés szerinti osztályozás ajakkerekítéses (labiális) és ajakréses (illabiális) magánhangzókat eredményez. A nyelvmagasság változásával együtt változik a kerekítésnek, illetőleg a résnek a tágassága is. A legszűkebb ajaknyílás a felső nyelvállású magánhangzók esetében figyelhető meg, a legtágabb pedig a legalsó nyelvállású magánhangzó esetében. Ajakfényképeken végzett méréseim szerint az arány értéke az [i]/[a:] vonatkozásában 1:1,6. Atágasság függvényében az előretüremkedés szöge is változik az első-, második- és negyedfokúság skálája mentén. Azt találtam, hogy a maximális kitérés úgy aránylik a nyugalmi állapothoz, mint 2:1-hez. A magánhangzók képzéséhez szükséges (specifikus) ejtési időtartam a nyelvemelkedés fokával fordítottan arányos: minél kevésbé kell a nehézkesen mozgó állkapocsnak a nyugalmi helyzetéből kitérnie ahhoz, hogy a képzési konfigurációt létrehozza, annál rövidebb a fajlagos ejtési időtartam. A vízszintes nyelvmozgás és az ajakműködés szintén hatással van az időtartamra: a veláris jelleg relatíve hosszabb időtartammal jár, mint a palatális, a labiális magánhangzók is hosszabbak, mint az illabiálisok. A fajlagosan legrövidebb specifikus időtartamú magánhangzó tehát az [i], a leghosszabb az [ɔ]. Arányuk 1:1,4. Ez az inherens, az adott magánhangzó lényegéhez tartozó időtartam akarattalosan nyújtható, ennek révén pedig a magánhangzóképzés megduplázható a rövid/hosszú alternatíva kialakításával. A rövid/hosszú magánhangzók időtartamának az aránya a 20. század eleje óta végzett vizsgálatokban 1: 1,9–2,1-nek adódott, tehát a hosszú magánhangzó hozzávetőleg kétszer annyi ideig hangzik, mint rövid párja. Az egyes magánhangzó párok időtartamaránya tekintetében a mérések alapján kimondható, hogy minél magasabb nyelvállású a magánhangzó pár két tagja, annál nagyobb a közöttük lévő tartamkülönbség aránya. Persze ez az inherens időtartam a beszédláncon belül számos tényező olykor egymást keresztező hatásának eredményeként rendkívüli változékonyságot mutat, ezért fontosak az arányok, amelyek a megfelelő azonosítást biztosítják (lásd még a 26.3.26.3.2.26.3.2.2. szakasz - Akusztikai és percepcióis jellemzés. pontot).

Fentiek összefoglalásaként a 7. ábra a jól ismert háromszögben mutatja be a magyar magánhangzókat.

Ebben az ábrázolásban mindazok a képzési jegyek helyet kaptak, amelyeknek az alapján a magánhangzók állományát megállapítjuk: a nyelvemelkedés négy foka, a vízszintes irányú nyelvmozgás nyomán kialakuló két terület, a ferde vonal mentén pedig az ajakmozgás szemléltetése történik meg: kívül helyezkednek el az ajakréses magánhangzók, belül az ajakkerekítésesek. A rövid/hosszú ellentétet a hosszú beszédhang mögé tett két pont jelzi. Ha ideális lenne ezeknek az osztályozási szempontoknak az érvényesülése, nem volnának hiányok a háromszögben. Az [e], tehát az ún. zárt *ě* használata nem olyan általános a magyar nyelvterületen, mint a többi magánhangzóé. Akiknek a hangállományában megvan ez a magánhangzó, azoknál az [ɛ] nyíltabb, tehát alacsonyabb nyelvállással realizálódik, mint azoknál a beszélőknél, akik nem ejtik a zárt [e] hangot. Ez a különbség majd megjelenik a 8. ábrában. Az [a:] fonetikailag rövid párja, az illabiális, rövid [a] főleg idősebbek

ejtésében vagy pl. idegen nyelvet gyakran használó kommentátorok ejtésében fordul elő az *apropó*, *absztrakt*, *akadémia* és hasonló szavakban. Az [ɔ]; és az [ɛ] fonetikailag hosszú párja előfordul egy-két helyzetben, így például az *A* és az *E* betű kimondásakor vagy, mondjuk, amikor az *arra* és az *erre* szóban a /r:/ lerövidül, és időtartama egy részét átadja a megelőző magánhangzónak, amely így hosszan realizálódik (időtartamátváltás, pótlónyúlás).

A magyar magánhangzók fonetikai ábrázolása (Wacha–Kőrösi–Nagy 1980–81: II.3.b. nyomán)

Az elrendezés, bár sematikus, azt is szemlélteti, hogy ugyanannak a hangtípusnak a rövid és a hosszú változata között járulékos képzési különbség van: a rövid magánhangzót alacsonyabb nyelvállással képezzük, mint a megfelelő hosszú magánhangzót, mégpedig annál inkább, minél nyíltabb a magánhangzópár. Pl. az [u:] átlagosan 28%-kal zártabb az [u]-nál, az [o:] azonban 40%-kal zártabb, mint rövid párja. A labializáció fokában mintegy 10%-os különbség figyelhető meg. A képzési különbségnek az a legvalószínűbb magyarázata, hogy mivel a hosszú magánhangzóra jellemző együttállást hosszabb ideig kell fenntartani, növelni kell az izmok feszültségi állapotát, ami viszont természetes módon idézi elő azt, hogy a hosszú magánhangzók ejtésakor feszesebb és domborúbb a nyelvhatár, rövideknél pedig laposabb és lazább. Erre a képzési különbségre utal két alternatív elnevezéspár. Az egyik, hagyományosabb, a rövid magánhangzókat **széles** ejtésűeknek, a hosszúakat **szűk** ejtésűeknek nevezi, az újabb keletű elnevezés szerint a hosszúak **feszesekek**, a rövidek **lazák**. Ez a járulékos különbség igen fontossá válhat mint másodlagos felismerési kulcs, amikor a kommunikációs helyzet úgy hozza, hogy a nyelvileg rövid hangot fonetikailag meg kell nyújtatnunk, mert beszédpartnerünk visszakérdez, pl. *Mit mondtál, hány gyereked van? Ööööt* – ismételjük meg közlésünket, nyújtottan ejtve az *ö* hangot.

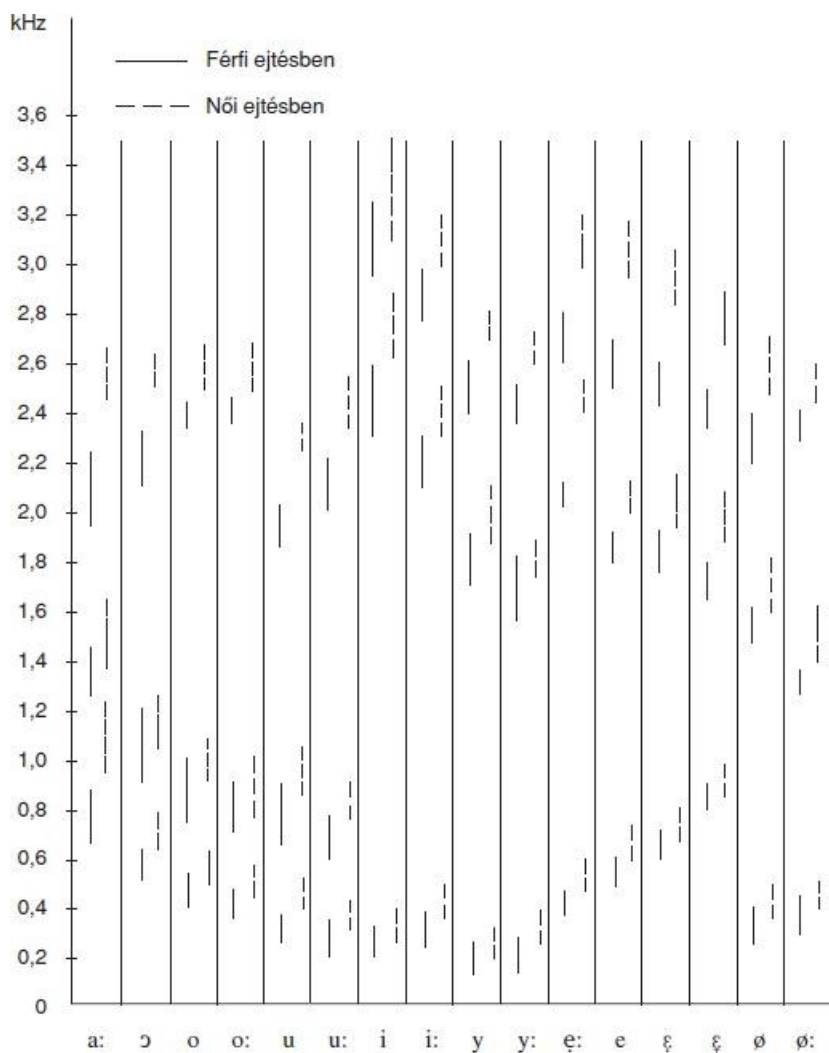
26.3.26.3.1.26.3.1.2. Akusztikai és percepció jellemzés

Minden egyes magánhangzótípust a képzőszervek jellegzetes konfigurációja eredményez, a konfigurációkhoz pedig meghatározott alapfrekvencia és formánsfrekvenciák tartoznak a megfelelő sávzélesség és amplitúdó értékekkel együtt. Az észlelés szempontjából annál kedvezőbb a magánhangzók felismerése, minél közelebb vannak egymáshoz a formánsok, hiszen ekkor értékeik összeadódnak és erősítik egymást. A szétszórt formánsszerkezetű magánhangzók azonosítása rosszabb hatásfokkal történik. Emellett minél hosszabb a magánhangzó ejtési időtartama, annál jobb az észlelhetősége, hiszen több idő áll a fül rendelkezésére az akusztikai szerkezet elemzéséhez. A formánsok közül a magánhangzó auditív minőségének a meghatározásában kiemelkedik az F2, hiszen ennek alapján rendezi a hallgató sorba a magánhangzókat a „legmagasabb” [i:]-től a „legmélyebb” [u:]-ig terjedő szubjektív magassági skálán. A magyarázat az, hogy az F2 értékei esnek a fül legérzékenyebb tartományába, 1000–3000 Hz közé vagy esnek közel hozzá. Ennek megfelelően az elöl képzett magánhangzók magasnak, a hátul képzettek mélynek minősülnek. Az F2-vel azonos percepció jelentőségű az ejtési időtartam: minél rövidebb, annál hajlamosabbak vagyunk magasabb nyelvállásúnak észlelni a magánhangzót, formánsszerkezetétől függetlenül. Tehát egy röviden ejtett, [e:]-nek szánt hang könnyen változik [i:]-vé az észleletben. A nyelvileg rövid és hosszú magánhangzópárok tagjai sem azonosíthatók csupán a frekvenciaszerkezetük alapján: a hosszú hangnak legalább 40%-kal hosszabb időtartamúnak kell lennie rövid párjánál, hogy hosszúnak észleljük. Kivétel az *ɔ/a:* és *ɛ/e:* pár, amelyeknél a fizikai időtartam mind a rövid, mind a hosszú tagban sokkal szabadabban ingadozhat és ingadozik is, hiszen sem a nyújtással, sem a rövidítéssel nem lépünk át egy másik minőségbe, azaz fonémaosztályba. Ebből következően az */a:/* és az */e:/* fonéma realizáció

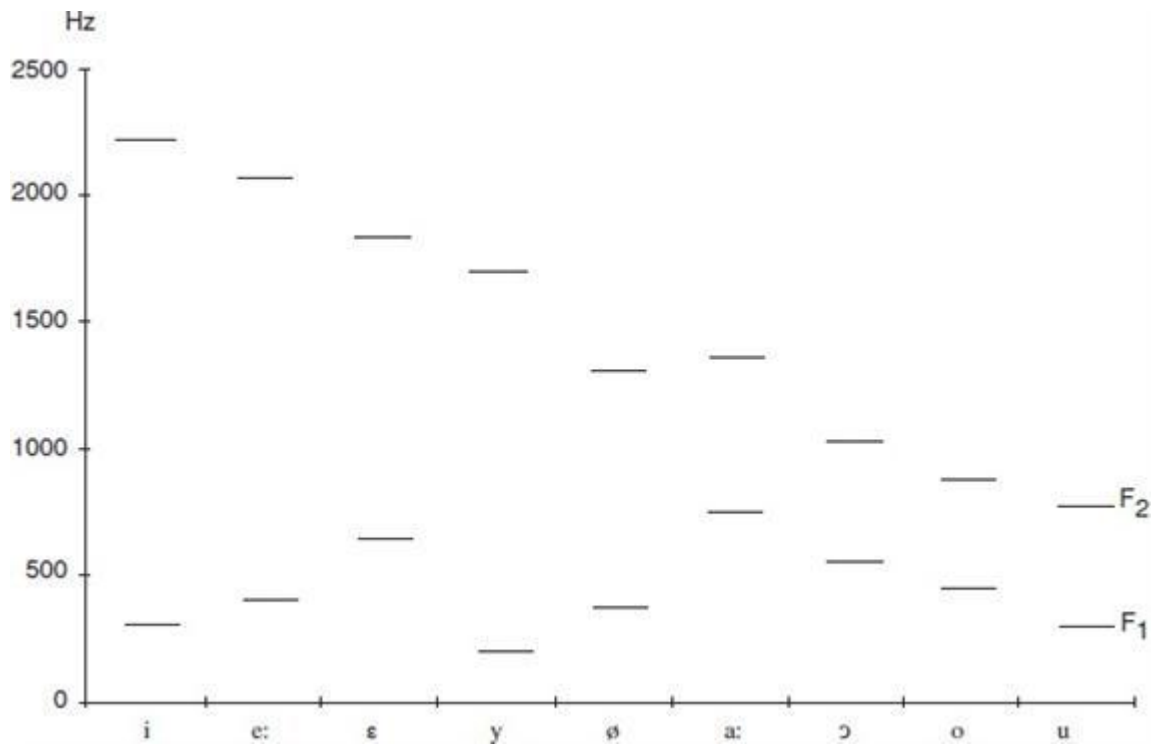
még rövidebbek is lehetnek a beszédtevékenységben, mint „rövid” párjuk, az /ɔ/ és az ϵ / realizációi. (Az /e:/ időtartama pl. 25%-kal rövidebbnek adódott fonológiailag rövid párjához, a *berek-bérek* minimális párban.) Az akusztikai szerkezet további elemeinek, tehát a formánsok amplitúdójának, sáv szélességének és az alapfrekvenciának nincs perdöntő jelentősége a magánhangzó-hangszínek azonosításában. A 8. ábra a magyar magánhangzók első három formánsának beszéd szintézissel ellenőrzött értékeit adja meg férfi és női ejtésben.

A nemek szerint szemléltethető eltérés mértéke átlagban 18%-nak felel meg, ennyivel magasabbak a női hang formánsátlagai a beszéd szervek kisebb méreteinek megfelelően. A vonal hossza az adott beszédhang **fiziológiai szélességét** szemlélteti, vagyis azt, hogy az ejtés milyen értékhatárok között ingadozhat a minőség jelentős változása nélkül. A sávok átlépése más hangtípust eredményez. A szóródás abban az értelemben is jelen van az

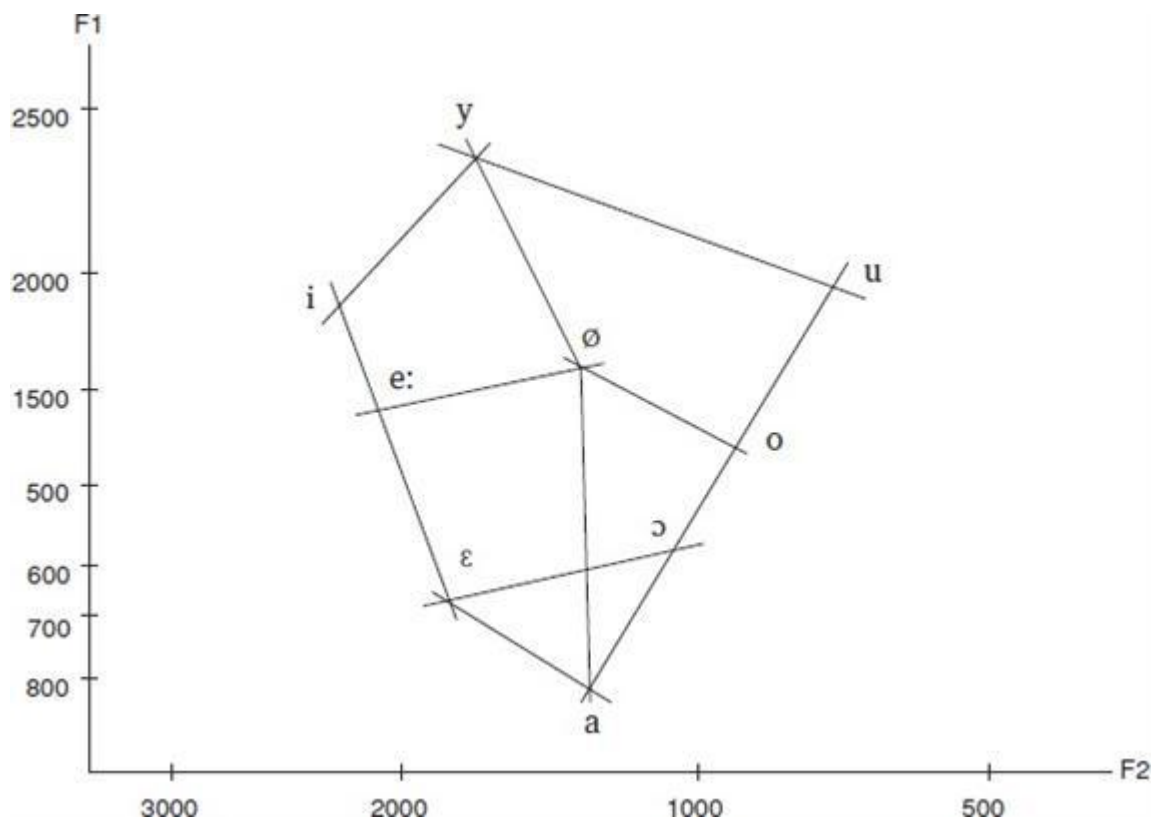
ábrában, hogy jelzi az „e-féle” hangok realizációs skáláját a legzártabb [e:]-től a legnyíltabb -ig. Az akusztikai szerkezet és az artikuláció közötti összefüggés jobban szemléltethető, ha elhagyjuk az F3-at, és az eltérő hangminőségeket az F2 csökkenése szerint rendezzük (9. ábra). Az ábrázolásban nyilvánvaló az F1-ben tükröződő alsó állkapocsmozgás, amelynek növekvő F1 felel meg. Az F2-ben a palatális-veláris tengely mentén haladó nyelvmozgást és az ajakműködést szemléltethetjük. Utóbbi az F2 lejjebb tolódásában jut kifejezésre. Az *i/ü* pár esetében például a képzési hely mindkét magánhangzóban azonos, az F2 értéke mégis más. A különbség az *ü* ajakkerekítése következtében megnőtt rezonátortérnek tudható be, amely alacsonyabb frekvenciákat szőlaltat meg a zöngéből. Ha a frekvenciaértékeket az F1 és az F2 által meghatározott koordináta-rendszerben ábrázoljuk (10. ábra), annak a háromszögnek az árnyaltabb változatához (majdnem trapézhoz) jutunk, amelyet az artikulációs alapú osztályozásban sematikusan adtunk meg (vö. 7. ábra).⁷

A magánhangzók első három formánsának átlagos értékei férfi és női ejtésben (Bolla 1978:61 nyomán)

A magánhangzók elrendeződése az F2 csökkenése szerint

A magánhangzók elrendeződése az F1 és F2 koordináta-rendszerében

26.3.26.3.2. A mássalhangzók

26.3.26.3.2.1. Artikulációs jellemzés

A mássalhangzók osztályozásában alapvető kritérium a képzés módja, amelyet a közreműködő artikulációs szervpár működés módja határoz meg. Eszerint megkülönböztetünk **zárhangokat** (plozívák), **részhangokat** (frikatívák) és **zár-részhangokat** (affrikáták). Mit jelentenek ezek a képzésbeli megoldások? A zárhangok, mint a nevük is mutatja, úgy képződnek, hogy a toldalékcső valamely pontján teljes zár keletkezik az artikulációs szervpár tagjai között, és a levegő részben vagy egészben (lásd alább) ennek a zárnak a feloldásával jut ki a toldalékcsőből. A zárfeloldás nyomában keletkező hangjelenség a zárhang. A részhang az a hangjelenség, amelyik a toldalékcső valamely pontján az artikulációs szervpár tagjai között keletkezett résnek a jellegzetességeit viseli magán, mivel a képzési levegő áthalad az illető résen. A zár-részhang az előbbi két képzésmód kombinációja: a képzés tartama alatt a zár- és a résmozzanat egyidejű jelenléte figyelhető meg; hol teljes zár alakul ki, hol pedig különböző méretű rés keletkezik, tehát a zár réssé nyílik vagy éppenséggel a rés bezárul.

Mivel mindegyik képzésmód-csoportba több beszédhang tartozik, további szempontokat kell bevezetni, hogy finomabb osztályozást kapjunk (lásd a **2.2.2.2.1. szakasz - A mássalhangzók csoportosítása.** pontot is). Ilyen szempont az uvlában végződő lágyínynek a működése, amely két alternatívát hoz létre, a szájüregi hangok (orálisok) és az orrhangok (nazálisok) csoportját. Erre az alternatívára a zárhangok körén belül van szükség, ott kell ugyanis elkülöníteni azonos helyen képzett egyedeket. Közöttük e szempont révén két csoport alakul ki: az orális (felpattanó) zárhangok (explozívák) és a nazális (folyamatos) zárhangok (okkluzívák) csoportja. A kettő között az a különbség, hogy a nazálisok képzése közben a levegő nemcsak a zár feloldásakor, hanem ennek fennállása alatt is folyamatosan távozik, mégpedig az orrüregen keresztül. Ugyancsak a zárhangok osztályán belül szükség van a zárképzés módjának mint osztályozási ismérvnek a bevezetésére is. Ezzel az orális zárhangokon belül elkülöníthetők egymástól a felpattanó zárhangok és a pergő zárhang (tremuláns). A felpattanó zárhangoknál a szájüreg valamely pontján megképzett zár felpattan, és a levegő egyszerre jut ki az üregrendszerből. A pergő zárhangnál ([r]) a nyelv fölfelé öblösödő pereme perdulással érinti meg lazán a fogínyt. A perdulat általában többször ismétlődik, tehát föloldódik a zár, majd megint visszaáll, hasonlatosan a zöngéképzés mechanizmusához (amely utóbbinak az eredménye a laringális tremuláns, azaz a zöngé). A [r] képzésekor a pergő mozgás hullámszerűen végigvonul az egész nyelvfelületen. A 20. század 70-es éveitől kezdve a megfigyelések és az elemzések egyaránt egyetlen perdulatot jeleznek a magyarban, ami arra utal, hogy egyszerűsödik a képzés. Erre a lehetőséget az adja meg, hogy – ennek a képzésmódnak az egyedi jellege miatt – már egyetlen perdulat is kielégítően meghatározza a pergő hang akusztikai minőségét. A részhangokon belül szintén szükség van a résképzés módjára mint szempontra, amelynek révén elkülöníthetők a szájcsatorna középvonalában megképzett résben keletkező (centrális) középrészhangok és a szájcsatorna két oldalán kialakított résszel jellemezhető (laterális) oldalrészhang.

A hangtani kutatásban a képzésmód szerinti jellemzésben a fenti finomabb felosztás módosított változatának használata terjedt el, ennek megfelelően számon tartjuk a pergőhangot, a laterálist, az orrhangokat, az affrikátákat, a részhangokat és a zárhangokat (lásd a **2.2.2.2.1. szakasz - A mássalhangzók csoportosítása.** pontot). Ebben a rendszerben a *részhang* terminus a középrészhangokra, a *zárhang* a felpattanó zárhangokra utal. Ne feledjük azonban, hogy a fentebb leírt, alapvetőbb csoportosítás szerint a pergő, a nazális és a laterális csupán alcsoportot képviselnek a zárhangok, illetve a részhangok osztályán belül.

A gégefő viselkedése további osztályozási szempontot jelent. A passzív gégefő a zöngétlen mássalhangzókra jellemző, az aktív pedig a zöngésekre.

Így tulajdonképpen már csak egyetlen szempontra van szükség ahhoz, hogy mindegyik mássalhangzó elkülönüljön, és a másiktól legalább egy hangtulajdonságban eltérjen, azaz kialakuljon az önazonossága; ez pedig a képzésnek a helye, amely megmutatja, hogy a toldalékcső mely pontján alakul ki a mássalhangzóra jellemző akadály. A magyar mássalhangzók osztályozásában a következő képzéshelyek jönnek tekintetbe: két ajak (bilabiális), ajak és fog (labiodentális), a szájüregen belül a fogak (dentális), a fogmedrek fölötti rész (alveoláris), a kemény szájpadlás (palatális), a lágy szájpadlás (veláris) és végül a garat- (faringális) és a gégetérség (laringális). Ezek többnyire egymással kombináltak, kettős megnevezések formájában szerepelnek a leírásokban (tehát pl. alveolopalatális, dentipalatális), amiben az jut kifejezésre, hogy a képzés ingadozik, ezért a valósághoz közelebb járunk, ha képzési sávot határozunk meg, mint ha képzési pontot, mert utóbbi egyetlen konkrét beszédhangnak az esetében érvényes csak. Az ingadozás mértéke – akárcsak a magánhangzóknál (lásd a 8. ábrát) – nem egyforma a különböző hangosztályokban. Legnagyobb a (felpattanó) zárhangokban, kisebb a laterálisban, a nazálisokban, még kisebb a részhangokban és legkisebb az affrikátákban (lásd még a **26.4.26.4.2. szakasz - Alkalmazkodási folyamatok.** pontot). Nincs egyezés abban sem, hogy a szájüregen belül képzett mássalhangzókat az artikulációs szervpár mindkét tagjával határozzuk-e meg (pl. apikoalveoláris, dorzopalatális), avagy csupán az egyikkel, és ebben az esetben melyikkel, az aktívval (pl. koronális, poszt-dorzális) avagy a passzívval (alveoláris, veláris). Ez a helyzet azért alakulhatott ki, mert bármelyik szervet

válasszúk is a kettő közül, a másik vele szemközt található, tehát könnyedén azonosítható.⁸ Az ajakállás mint képzésmód nem jellemző a mássalhangzókra, ezért az ajkak a hangsorban következő vagy a megelőző magánhangzó ajakjellegzetességeihez igazodnak, még az ún. ajkhangoknál, a [p], [b], [m], [f], [v]-nél is, hiszen ezeknél sem az ajkak alakja az érdekes, hanem az a körülmény, hogy az ajkak képzési területet valósítanak meg.

A képzési konfigurációtól függő inherens időtartam növekedésének megfelelően a mássalhangzók sorrendje pergő < laterális < nazálisok < zárhangok < réshangok < affrikáták. Azonos hangosztályon belül a zöngétlenséggel (mintegy 20%-kal) hosszabb időtartam jár, aminthogy az akadály növekvő mérete és/vagy a mozgó artikuláló szerv tehetetlenségi mutatói is megnövelik az ejtési időtartamot, ennek megfelelően pl. a nazálisok között az időtartam növekedése szerint $n < m < ny$ a sorrend, az orális zárhangok között $t < p < k$. Tételszerű megfogalmazásban: minél bonyolultabb az akadály, annál hosszabb idő szükséges a feloldáshoz. Az inherens időtartam akaratlagos nyújtásával a mássalhangzók körén belül is megkülönböztetünk rövid és hosszú hangokat, de – a magánhangzóktól eltérően – az időtartam megnyújtásával nem jár együtt képzésbeli különbség. A rövid és a hosszú mássalhangzók időtartamának az aránya hangsor belsejében 1: 2,1, hangsor végén 1: 1,9, tehát hangsor végén, szünet előtt közelebb vannak egymáshoz a rövid és a hosszú hangosztály tagjai. Spontán, kötetlen beszédben még nagyobb fokú a közeledés, hiszen a két kategória aránya már csak 1: 1,66.

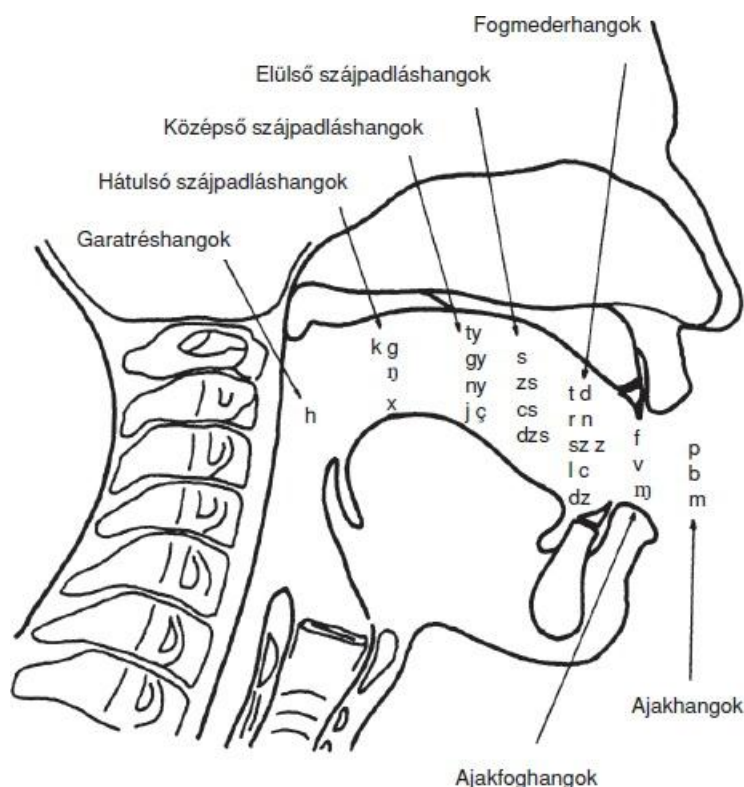
A fentieket az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze és a 11. ábrán szemléltethetjük (lásd a **2.2.2.2.1. szakasz - A mássalhangzók csoportosítása.** pontot is).

A *ty*, *gy* (a táblázatban [tʃ], [j]) hovatartozása vitatott. Vannak, akik a zárhangok közé sorolják ([c], [j]), míg mások – a táblázattal egyezően – affrikátának tekintik őket. Tény mindenestre, hogy fonetikailag (palatográfias és akusztikai vizsgálat szerint) a zár- és a résmozzanat spektrumon belüli váltakozása, valamint a résmozzanat kiterjedése és az összéidőtartamból való részesedése alapján ezek a mássalhangzók közelebb állnak az affrikátákhoz, mint a zárhangokhoz. Ezt a besorolást támasztják alá a pszichometriás (az észleletet „mérő”) vizsgálatok is. A táblázatban szereplő [ŋ ç x' x ʃ ŋ] szimbólumok olyan hangminőségekre utalnak, amelyek önállóan nem, csupán bizonyos hangkörnyezetben fordulnak elő, tehát ún. kombinatorikus variánsként, kötött ejtési változatként. Így a [ŋ] a /n/-nek és a /m/-nek az ajak-foghangok előtti változata, pl. *honvéd*, *hamvas*, *színfal*, *sámfa*. A [ç] a /j/ zöngétlen változata, amely abszolút szóvégen, rendszerint zöngétlen mássalhangzó után hangzik, pl. *rakj* [rɔkç], a [x'] a /h/ palatális alternánsa, amely olyan esetben keletkezik, amikor palatális magánhangzó előzi meg, pl. a *pech*, a *technika* és az *ihlet* szó stílusfüggő ejtésében. A /h/ másik változata a [x], amelyet veláris magánhangzók után ejtünk a szó végén, pl. *doh*, *sah*, *Allah*, *potroh*, valamint a szó belsejében, mássalhangzó előtt, pl. *Pahlavi*, *jacht*. A többi helyzetben (szó elején és két magánhangzó között) a garati és a gégetérségben képzett [h] hangot ejtünk, amelyet nemritkán mormolt zöngé színez [ʃ]-vá. A [ŋ] a /n/ hátul képzett változata, amely [k] és [g] előtti helyzetben hangzik, pl. *kong*, *fánk*.

26.1. táblázat -

A képzés módja				Ajakhangok		Nyelvhangok					Laringális
A képzés helye				bilabiális	labiodentális	dentális s dental veoláris	alveoláris	posztalveoláris	palatális	palatoveláris	veláris
Zárhang (Plozív a)	Orális	Explozív a	zöngés	b		d				g	
			zöngétlen	p		t				k	
		Tremulá ns	zöngés			r					

A képzés módja				Ajakhangok		Nyelvhangok					Laringális
A képzés helye				bilabiális	labiodentális	dentális dental veoláris	alveoláris	posztalveoláris	palatális	palatoveláris	veláris
	Nazális	Okkluzív	zöngés	m	ɱ	n		ɲ		ŋ	
Réshang (Spiráns)	Középréshang (Centrális)		zöngés		v	z	ʒ	j			ʃ
			zöngétlen		f	s	ʃ	ç	x'	x	h
			zöngés			l					
Zárréshang (Affrikáta)			zöngés								
			zöngétlen								
A magyar mássalhangzók állománya											

A mássalhangzók képzéshely szerinti csoportosítása (Wacha–Körösi–Nagy 1980–81: III.2.a. nyomán)

26.3.26.3.2.2. Akusztikai és percepció jellemzés

Akusztikailag a mássalhangzók jellemzése korántsem olyan egyértelmű, mint a magánhangzóké. Színképüket jelentősen meghatározza az, hogy zöngések avagy zöngétlenek-e. Utóbbiak spektrumát függőlegesen csíkozott zörejsáv jellemzi, amelynek az időtartama és kiterjedése a mássalhangzó saját jellemzője. Így pl. a zárhangokban a zárelemet követően csak egy rövid idejű felpattanási zöreje van, ugyanakkor a réshangok többségének teljes tartamát széles, függőleges csíkozású spirantikus zörejsáv uralja. A zöngés mássalhangzók többségét az akadályra utaló zörejkomponensen túl a magánhangzókéhoz hasonló formánsszerkezet is jellemzi, amely annál határozottabb, minél erősebb a zöngé. Ezek a formánsok azoknak az üregeknek a felerősített réshangjai, amelyek az akadály előtt és mögött kialakulnak. Ha tehát csupán az üregeknek megfelelő formánsok szóvalnának meg a zörejelem nélkül, olyan magánhangzó hangzana, amilyen a magyarban nem létezik, hiszen az üregbeállítódás a mássalhangzóra jellemző. Mivel a zöngés zárhangoknál a zár tartama alatt a zöngé nem tud kijutni a szájüregből (fojtott zöngé), nem keletkeznek formánsok, ezeket a mássalhangzókat a zöngé alaphangja és egy-két közeli felhangja jellemzi a zörejjóccal együtt. A [j]-nek határozottabb a formánsszerkezete, mint a többi zöngés réshangnak. Az [i]-től szinte csak formánsainak szélesebb és ugyanakkor gyengébb volta különbözteti meg. A laterális és a pergő szintén határozott formánsszerkezetet mutat, de a magánhangzóktól mindkettő jelentősen különbözik, mégpedig abban, hogy formánsaik különböző frekvenciákon bukkannak fel, tehát nem mutatnak állandó értékeket. A [r] szerkezete valamelyest stabilabb, mint a [l]-é. A nazálisokat a zöngésáv fölött húzódó nazális rezonanciasáv azonosítja akusztikailag, valamint további rezonanciasávok a felsőbb frekvenciatartományokban, 800–1800 Hz között. Így szerkezetük hasonlít a magánhangzók akusztikai szerkezetére. A nazális mássalhangzók nazalizáló hatása a megelőző magánhangzó szerkezetében is kimutatható: 1000–2000 Hz-nél, tehát a nazálisok kitüntetett tartományának megfelelően „vendégformánsok” jelennek meg a magánhangzóban.

A mássalhangzó auditív minőségének, hangszínének a kialakításában döntően az akadály és az ajkak (kisugárzási nyílás) közötti toldalékcsovszakasz működik közre, amely, ha szűk, a magas zörejszeteveket erősíti fel.

Az időtartamnak a mássalhangzóknál is igen nagy a percepció jelentősége, hiszen ha a képzésben átlépjük az egy-egy hangosztályra jellemző időtartamzónát, a hallgató az egyéb tényezők változatlansága esetén is olyan beszédhangot észlel, amelynek az időtartamára az aktuálisan észlelt érték jellemző, pl. [s] helyett [ts̩]-t, [ts̩] helyett [t]-t, [t] helyett [d]-t.

26.3.26.3.3. A magyar beszédhangok erősségi és hangzóssági rendje

Minden beszédhang képzéséhez meghatározott izommunkára van szükség. Az összefüggés olyan, hogy minél zártabb artikulációval hozzuk létre a beszédhangot, annál nagyobb fokú izommunka szükséges hozzá. A képzési erő alapján a mondottaknak megfelelően a legerősebb hang a tökéletes zárral képződő [p] lesz, a leggyengébb a legnyíltabb magánhangzó, az [a:]. A két végpont között a magyar beszédhangok a következő sorrendben követik egymást:

26.2. táblázat -

1	zöngétlen zárhangok
2	zöngétlen affrikáták
3	zöngétlen réshangok
4	zöngés zárhangok
5	zöngés affrikáták
6	zöngés réshangok
7	nazálisok
8	laterális
9	pergő
10	felső nyelvállású magánhangzók
11	középső nyelvállású magánhangzók
12	alsó nyelvállású magánhangzók
13	legalsó nyelvállású magánhangzó

A beszédhangok nemcsak képzési erejükben különböznek egymástól, hanem hallhatóságukban is. Azonos hangerővel ejtve ugyanis a különböző beszédhangok nem egyformán hallhatók. Egyesek messzebbre hordanak, mint mások, ezért könnyebben felismerhetők és azonosíthatók. A beszédhangoknak ez a tulajdonsága a **hangzósság** (szonoritás), alapja a relatív hangosság. Minél tágabb a vokális traktus, annál akadálytalanabban tud rajta a levegő átáramlani, következésképpen annál hangzósabb lesz a keletkező hang. Az erősségi és a hangzóssági skála – a [h] kivételével – tükörképe egymásnak: minél erősebb a beszédhang, annál kevésbé hangzós. Ha tehát a fenti sorrendet alulról kezdjük olvasni, hozzájutunk a magyar beszédhangok hangzóssági rendjéhez. A hangzósságnak fontos, bár nem kizárólagos szerep jut a beszédhangok hangsorrá szerveződésében, nevezetesen a szótagnak mint alapegységnek a kialakításában. Legáltalánosabb megfogalmazásban a szótag egy hangzós központi elemnek és kevésbé hangzós szegélyelem(ek)nek az együttese.

26.4. A beszédlánc szerveződése és alkalmazkodási jelenségei

Ahhoz, hogy a közlendő tudattartalmat minél pontosabban ki tudjuk fejezni, az egyedi beszédhangokból különféle terjedelmű, jólformált⁹ sorozatokat kell kialakítanunk. A hangsorok fonetikai jólformáltsága két módon érhető el. Egyfelől a felépítés, azaz az elemeknek és sorrendjüknek a megfelelő megválasztása révén,

másfelől a már kialakult hangsorok elemeinek az egymáshoz csiszolása, illetőleg egymástól való elkülönítése révén, amit különféle igazító műveletek végeznek el. Az első megoldás a nyelv szókincsét kitevő tömorfémákra jellemző, amelyeknek az elemeit fonetikai motiváció köti egymáshoz, a második a beszéd folyamatban szintaktikai és/vagy szemantikai szempontok alapján egymás mellé kerülő morfémák találkozásából alkalmasszerűen kialakuló hangsormintákban működik, de kisebb mértékben az elemi hangsorokban (tömorfémákban) is jelen van.

Induljunk ki abból a tényből, hogy a beszédhangok bizonyos tulajdonságok (jegyek) megléte, hiánya, illetőleg – ritkábban – fokozatai alapján szerveződnek rendszerre, tehát adott tulajdonság pozitív vagy negatív pólusát, illetőleg eltérő fokozatait képviselik egymással szemben. Mivel minden beszédhang több hangtulajdonságból épül fel, a rendszeren belüli viszonyuk az egy jegyben való eltéréstől az egy jegyben való azonosságig terjed. Az a hely, amely a beszédhangokat egymáshoz való viszonyuk alapján a hangrendszerben megilleti, meghatározza viselkedésüket a szintagmatikus tengelyen, amikor „lineárisan” sorokba rendeződnek. Minél kevesebb jegyben különböznek egymástól a beszédhangok, annál hasonlóbba, ezért a szintagmatikus tengelyen egymás mellé kerülve „taszítják” egymást, ugyanis már a létrehozásukat irányító központi szabályozásban fellép a homogén gátlás.¹⁰ Másfelől a csupán egyetlen közös jeggyel rendelkező beszédhangok ellentétességükkel fogva nem férnek meg egymás mellett, ezek is „taszítják” egymást. Általános elvként kimondható, hogy leginkább azok a beszédhangok „vonzák” egymást, amelyekben az azonos és az eltérő tulajdonságok egyensúlyban vannak. Ez a megoldás mind a képzés (beszélő), mind az észlelés (hallgató) szempontjából optimális, mivel az azonos tulajdonságok artikulációs energia-megtakarítást, az eltérő tulajdonságok pedig kellő akusztikai elkülönülést biztosítanak a hangsor elemei számára.

A fonetikai jólformáltság tehát azt feltételezi, hogy a szegmentumsorozat elemei mind a beszélő (artikuláció), mind a hallgató (észlelés) szempontjából optimálisan rendezettek legyenek. Ha a két érdek nincs egyensúlyban, az artikulációs vagy a percepciósi kívánalmak érvényesítésének különböző fokozatai különböző stílusokat hoznak létre a beszélt nyelvben. A beszélő érdekeinek túlzott érvényesítése (hipoartikuláció) a kötetlenség felé viszi, a hallgató érdekeinek túlhajtása (hiperartikuláció) a formális stílus felé tereli a nyelvhasználatot.

26.4.26.4.1. Hangsorszerveződés

A magyar nyelvre vonatkozó fonotaktikai felmérésekből és statisztikai vizsgálatokból kiderül, hogy az optimális működésre való törekvés már a hangállomány szintjén tetten érhető, nevezetesen abban a tényben, hogy több benne a zöngés, mint a zöngétlen hangelem, s előbbieket kétszer olyan gyakran használjuk fel hangsoraink felépítésében, mint utóbbiakat. Ez mind a beszélő, mind a hallgató érdekeit jól szolgálja, hiszen az artikuláció felől kisebb erő kifejtés (lásd a **26.2.26.2.1.26.2.1.3. szakasz - Az artikulációs szakasz.** pontot), a percepció felől jobb észlelhetőség (**26.3.26.3.3. szakasz - A magyar beszédhangok erősségi és hangzóssági rendje.**) jár vele. A szótagok szintjén a hosszú magánhangzót tartalmazó típus iránt mutatkozik preferencia, amit a hosszabb időtartammal együttjáró jobb hangazonosítás perceptuális előnyei kellően értelmezhetővé tesznek.

A hangkapcsolatok tekintetében a magyar szóalakokra a magánhangzókból és mássalhangzókból kialakuló kombinációk (VC és CV) jellemzőbbek, mint a csak magánhangzókból (V1... Vn) és csak mássalhangzókból (C1... Cn) kialakuló kapcsolatok; utóbbiak közül a mássalhangzó-kapcsolatok jellemzőbbek, mint a magánhangzó-kapcsolatok, mégpedig annál inkább, minél kisebb az elemszámuk. A leggyakoribb mássalhangzó-kapcsolat típus a magyar nyelvben tehát a C1C2, összetételére pedig az jellemző, hogy alkotóelemei a **képzésmód tekintetében eltérnek, de a épzéshely tekintetében megegyeznek** vagy legalábbis igen hasonlóak (pl. *tr, nt, nc, zt, rz, mp, pr*). Ez a szerveződés kifejezetten optimális, mert a képzésmód – a **26.3.26.3.2.26.3.2.2. szakasz - Akusztikai és percepciósi jellemzés.** pontban tárgyaltaknak megfelelően – nagyobb percepciósi különbségeket eredményez a mássalhangzók között, mint a képzéshely, ugyanakkor a beszélő érdekeit is jól szolgálja, mert az ilyen mássalhangzó-kapcsolat tagjai szinte egyidejűleg ejthetők. Az összefüggésből egyszersmind logikusan következik, hogy azonos képzési osztályba tartozó mássalhangzók nemigen kapcsolódnak egymással. És pontosan ezt dokumentálják az elvégzett statisztikai vizsgálatok.

26.4.26.4.2. Alkalmazkodási folyamatok

Minthogy a beszédláncban a különböző morfémák egymás mellé kerülését nem fonetikai motiváció irányítja, hanem szintaktikai és/vagy szemantikai szempontok (pl. *gipszstukkó, Prittstift, hagy cipelnem*), nyilvánvaló, hogy a határokon alkalmasszerűen kialakuló hangsorminták nincsenek tekintettel az optimális rendezettség elvére, amely – mint láttuk – morféma belsejében működik. Önkéntelenül felvetődik a kérdés: hogyan realizáljuk a beszédben azokat az elem-együtteseket, amelyeknek az összetevői nem optimálisan rendezettek. Úgy, hogy igyekszünk a közöttük lévő kisebb-nagyobb összeférhetetlenségeket minél jobban kiküszöbölni

annak érdekében, hogy a belőlük kialakuló hangfolyamat gördülékeny legyen, azaz ne külön kelljen minden egyes beszédhangot megképezni, hanem ezek egymásba mintegy áttűnjenek. A folyamat az artikuláció síkján azt jelenti, hogy a hangsor elemeinek a képzéséhez szükséges mozzanatok közelednek egymáshoz; akusztikailag ez abban jut kifejezésre, hogy a kapcsolódó beszédhangok fizikai paraméterei (intenzitás, időtartam, frekvencia) igyekeznek a szomszédos hangokra külön-külön jellemző értékek helyett egymáshoz közelítő értékeket felvenni. A legszorosabb függőség a két beszédhang egymáshoz legközelebb eső szakaszában, a hangátmenetben mutatkozik meg, de a képzés középső fázisában, az ún. tiszta fázisban is történ(het)nek módosulások. Mégpedig annál inkább, minél nagyobb képzési különbséget kell a beszédszerveknek áthidalniuk. Általános elvként kimondhatjuk, hogy minél nagyobb a képzésbeli különbség a szomszédos beszédhangok között, annál nagyobb fokú a kölcsönös alkalmazkodás, ha más, ezt a fiziológiai elvet felülbíráló tényezők, pl. az érthetőség elsörendűen fontos igénye, nem jönnek tekintetbe.

Természetesen akár optimálisan rendezett a hangsor, akár nem, a hangképző apparátusban mutatkozó alak-, méret- és működésbeli aszimmetriák miatt a hangsorok elemei között szükségképpen kölcsönös függőségek alakulnak ki (koartikuláció), a kapcsolódó beszédhangok tehát alkalmazkodnak egymáshoz (akkomodáció). Vannak olyan módosulások, amelyeket csekély intenzitásuk vagy egyéb mozzanataik kis mértéke miatt nem észlelünk, és vannak olyanok, amelyekben a szomszédos hangok valamelyike a hallásérzetben hasonlóná válik a másikhoz egy, több vagy az összes jellemzőjét tekintve. Az alkalmazkodás mértéke tehát az apró igazodástól a jól észlelhető hasonulásra és elhasonulásra keresztül a hangkivetésig és hangbetoldásig terjedhet. E folyamatok közös jellemzője az, hogy egymással különféle kombinációkban is felléphetnek, ezáltal egy szegmentumsorozatnak több ejtési változata lehetséges. Hogy hány változat létezik és mikor melyik változat hangzik el, azaz milyen a változatok közötti „munkamegosztás”, az számos, a közvetlen fonetikai motiváción túlmutató tényező függvénye. Legfontosabbként kell tekintetbe venni a beszédstílust, de kedvez az alkalmazkodások megvalósulásának a magas előfordulási gyakoriság (amely kedvezőtlenebb akusztikai végeredmény esetén is biztosítja a módosult beszédhangokat tartalmazó szóalak felismerését) és a beszédtempó növekedése (gyors beszédben a szűkre szabott ejtési időtartam miatt fiziológiai szükségsszerűség a képzőmozzanatok közötti távolság és számbeli különbség csökkentése).

26.4.26.4.2.26.4.2.1. A koartikuláció változatai

A koartikuláció lehetőségei igen sokfélék. A magánhangzók elmozdíthatják a mássalhangzók jellemző képzési helyét, tehát palatalizálják vagy velarizálják őket (pl. *király/kutya*); rákényszeríthetik a mássalhangzókra ajakállásukat, tehát labializálják vagy illabialissá teszik őket (pl. *tíz/tűz*); mennyiségi változásokat idézhetnek elő a mássalhangzó képzésmódjában: szorosabbá teszik vagy lazítják a zárt, szűkítik vagy tágítják a rést stb. A mássalhangzók is hatnak a magánhangzókra, pl. a saját képzéshelyükhöz húzzák őket (ezért a magánhangzók formánsai kisebb-nagyobb mértékben fel- vagy lehajlanak a mássalhangzó lokuszához), továbbá kiterjesztik rájuk orrhangúságukat (pl. *vétség* [ve~ʃe:g]), lerövidítik vagy megnyújtják időtartamukat (különösen erőteljes a [l], a [r] és a [j] nyújtó hatása, vö. *tol* [to:l], *kormány* [ko:rma:rj]). Mássalhangzók között szintén sor kerülhet a képzés-helyek egyeztetésére (pl. *honvéd* [honʋe:d]); megváltoztatására (pl. *azonban* [ɔzombɔn]); képzési mozzanatok elmaradására (pl. a *kaptár* szó [p+t] kapcsolatában az első mássalhangzó zárfelpattanása elmarad); képzési mozzanatok eltolódására (a nazális mássalhangzók előtti zárhangok zárja hátul, az uvulánál pattan föl pl. az *adni*, *satnya* szóban, /l/ előtt pedig a szájcsatorna két oldalán, pl. a *kotlós* szóban); a hangszalagműködés és az uvulamozgás befolyásolására (pl. a zöngétlen pár nélküli mássalhangzók [a zengőhangok] alkalmilag elveszíthetik a zöngéjüket, különösen hangsor végén, szünet előtt, ugyanakkor a zöngétlen gégeréshang, a [h] két magánhangzó közötti helyzetben többnyire átveszi ezek zöngéjét). Lehetőség van továbbá a képzésmódban való közeledésre, pl. amikor a *játszik* szóalakban a dentális zárhang, a [t] és a dentális réshang, a [s] azonhelyi (homorgán) hangok lévén közelednek egymáshoz a képzés módjában, és az eredmény egy hosszú, dentális zár-réshang, amelynek a képzése annyival kényelmesebb az összetevők külön-külön történő képzésével szemben, hogy a kétféle mozzanat egyetlen konfigurációban van jelen, a hangzás tartamában tehát csak meg kell őrizni a képzés kezdetén kialakított konfigurációt. Sőt a képzésmódban való azonosulásra is van lehetőség, pl. amikor a /n/ a rákövetkező /r/ és /l/ hatására azonosul ezekkel a hangokkal: *kínrim* [ki~:r:i:m], *kínlódik* [ki~:l:o?dik]. A folyamatos beszéd során számtalan apróbb-nagyobb igazítást hajtunk tehát végre, amiről – ha nem hívják fel külön a figyelmünket – tudomást sem veszünk, mert a beszédhallásunk eltompult a nyelvileg lényegtelen képzési automatizmusok iránt (lásd a beszédészlelés nyelvspecifikus jellegéről mondottakat a **26.2.26.2.3. szakasz - A beszéd észlelése.** pontban). Akkor figyelünk fel ezekre a gépies műveletekre, amikor a magyarul tanuló külföldiek – nem ismervén a megfelelő finomszabályokat – nem hajtják végre a szükséges igazításokat.

26.4.26.4.2.26.4.2.2. A koartikuláció meghatározó tényezői

A hangkörnyezethez a hangsor belsejében álló hangok alkalmazkodnak a legnagyobb mértékben, hiszen a magánhangzót vagy mássalhangzót kétfelől körülvevő környezet hatása fokozottabban érvényesül, mint a hangsor szélein az egyoldalú szomszédság hatása. A beszédképzés folyamatjellegéből következik és a magyarral kapcsolatban dokumentálva is van, hogy a hangsornak bármely pontján a sorban **következő hang jobban hat a megelőzőre, mint a megelőző a következőre** (bár az ellenkezőjére – ha ritkábban is – akad példa, amint alább látni fogjuk). A kijelentés könnyen igazolható egy egyszerű kísérlettel. Mondjuk ki a *telefonkönyv* összetételből az első tagot! Ha a folytatás is része az ejtési programnak, a /n/ fonémát szükségképpen /k/ előtti helyzeti változtatásban, [ŋ]-ként realizáljuk. Ez a tény az anticipáció, egy, a hangsor későbbi pontján képezendő hang előrevetítődése, ami azon alapszik, hogy a beszédelemek agyi programozása megelőzi a megvalósítást, s ez hatással van az aktuálisan kiejtendő hangra.

Vannak beszédhangok, amelyek jobban ellenállnak a koartikuláció kényszerítő erejének, mások kevésbé. Ez a hajlamuk – rendszerbeli státusukon túl – döntően fizikai felépítésüktől függ. Az összefüggés olyan, hogy azok a hangok, amelyeknek az ejtési sávja szélesebb, könnyebben alkalmazkodnak a környezetükhöz, mint azok, amelyeknek csekély mértékű módosulás is a lényegét változtatná meg. Vegyük példának a [t] és a [ʃ] hangot. A [t] esetében a nyelvhegy, mozgékonyága következtében, a szájpadlás elülső részének elég széles területén létrehozhatja a zárt, a képzéshely nem annyira jellemzője a hang minőségének, mint maga a zár. Nem így a [ʃ], amelynek a lényegéhez tartozik az adott konfigurációval, adott helyen létrehozott rés, mivel a hallástartomány érzékeny sávjába eső zörejösszetevők jellemzik (300 Hz tájékán), s ezen a sávon belül az összetevők csekély mértékű elmozdulása is jelentős változást idéz elő az akusztikai eredményben (amint ezt a szigmatizmusnak nevezett beszédhiba változatai és gyakorisága kellően alátámasztja). Ezzel magyarázható e két mássalhangzó eltérő sorrendű kapcsolatának kétféle megvalósulása: egyfelől hosszú affrikataként, pl. a *kétséges* szóban és másfelől [ʃ+t] hangkapcsolatként, pl. *afestés* szóban. Azonos módon képzett hangok között az bizonyul ellenállóbbnak, amelyiknek a képzése nagyobb tömegű, kevésbé mozgékony szervhez kötődik. Pl. a [m] és a [n] közül, amelyek a bilabiális és a koronális típust képviselik a nazális zárhangok osztályában, mindig a bilabiális [m] mutat kisebb hajlandóságot az alkalmazkodásra, mivel a bilabiális szegmentum képzése vagy legalábbis a képzés beidegzésének a folyamata – lévén az ajakizomzat kevésbé mozgékony, mint a nyelv hegye és a pereme – már az előző szegmentumban megindul; fordított sorrend esetén ugyancsak az ajakizomzat nagyobb tehetetlenségének tudható be, hogy a koronális beszédhang képzése nem vetítődik előre: az aktuálisan megvalósuló elem képzésének a befejeződése mintegy késlelteti a következő elemhez szükséges izmok összehúzóódását. Az anticipáció hiányát ugyanakkor ellensúlyozza a nyelvhegy gyors helyváltoztató képessége. Az ismertetett mechanizmussal magyarázható az *azonmód*, illetőleg a *himnusz* /n/ + /m/ és /m/ + /n/ kapcsolatainak eltérő realizálódása: [m:] és [mn]. Az *anyja* [aŋ:ɔ] és a *teljes* [tej:ɛʃ] szópár szemléletesen mutatja, hogy két palatális mássalhangzó közül az igazítja magához a másikat, amelyiknek a képzése tehetetlenebb szervhez kötődik. Ez magyarázza a hasonító folyamat előreható jellegét az *anyja* szóban és hátraható jellegét a *teljes* szóban. Utóbbinak /l+j/ kapcsolatában már a [j] a meghatározó, mivel képzése a [l]-vel szemben nagyobb kiterjedésű és kevésbé mozgékony szervhez kötődik. Általában: akusztikai elemzéseim tanúsága szerint a képzésmódot alapul véve az igazításban vezetnek az affrikáták, őket követik a réshangok, majd a zárhangok, a likvidák (= a pergőhang és a laterális) és végül a nazálisok. A hatás elszenvedésében a sorrend fordított. A képzéshelyet alapul véve a palatális hangoké az elsőbbség, utánuk a bilabiális, veláris, alveoláris sorrend érvényesül, ami tökéletes összhangban van az e képzéshelyekkel párt alkotó aktív képzőszervek sebességi mutatóival. Az alkalmazkodás tekintetében a sorrend itt is fordított, tehát az alveoláris területen képzett mássalhangzók készségesebben alkalmazkodnak, mint a veláris, a bilabiális vagy a palatális területen képzettek.

Ezzel áttekintettük a különböző mértékű alkalmazkodás beszédhang szintű meghatározóit. Világosan kimutatható bennük az összefüggés a beszédhangot létrehozó képzőszervek tulajdonságaival (méret, mozgékonyosság, alak) és a képzőmózzanatok számával. A tendencia úgy fogalmazható meg, hogy minél komplexebb egy beszédhang, annál erősebb a hajlama az igazításra és gyengébb a hajlama az igazodásra.

26.5. Szupraszegmentális hangjelenségek: a beszéd „zenei” elemei

Bármely nyelv, így a magyar nyelv „zenei” (szupraszegmentális/prozódiai) elemei is jórészt a gégefőben elhelyezkedő hangszalagok rezgése nyomán keletkező zöngéhang rezgésszámából, erejéből és időtartamából nőnek ki, tehát eredetüket tekintve egyetemeseek. Zeneinek azért nevezzük őket, mert úgy hatnak fülünkre, mint a zene, és mert a zene is e tulajdonságaikban változó hangokból épül fel. A jelzót a címben közrefogó idézőjel azonban egyszersmind a különbségüket is kifejezi, hogy tudniillik az emberi hang, a zöngé nem teljesen periodikus (lásd a **26.2.26.2.2. szakasz - A beszéd mint fizikai jelenség** pontot). Mint már utaltunk rá (lásd a

26.2.26.2.3. szakasz - A beszéd észlelése. pontot), a zöngé fizikai tulajdonságainak az észleletben az általuk keltett szubjektív benyomás felel meg. Így a frekvenciának a hangmagasság, a hangerőnek a hangosság, a rezgés felépülésétől a lecsengéséig eltelő időnek a szubjektív tartam a megfelelője. Amíg azonban a hangingerter jellemző fizikai tulajdonságok egymástól független változók, a hangérzetet meghatározó szubjektív tulajdonságok egymással szorosan összefonódnak. Ezért a megítélésük egymás nélkül nem hiteles; például nem jutunk érvényes megállapításokra a hangmagassággal kapcsolatban, ha ugyanakkor nem ismerjük a hangosság és az időtartam aktuális mutatóit is.

A „zenei” elemek között kell számon tartanunk egy, az előzőekkel ellentétes természetű, de viselkedésében és funkcióiban rokon jelenséget, a szünetet.

A diszkrét beszédhangokhoz képest az ezek sorozatában kialakuló és működő szupraszegmentális elemek **analóg jel** természetűek, szignifikáns jelkülönbségeiket fokozataikkal képezik, a fokozatok maguk rendezett hierarchia elemei. Ebből az is következik, hogy észlelésük állandó viszonyítást igényel, és értelmezésük egymáshoz képest következik be.

Vegyük sorra az egyes prozódiai elemeket fizikai alkatuk, észlelésbeli viselkedésük és nyelvbéli megjelenésük szempontjából!

26.5.26.5.1. Rezgésszám, hangmagasság, hanglejtés

A hangmagasság a hangrezgés frekvenciájának (egysége a hertz = Hz) a megfelelője az észlelés síkján, tehát nem a fizikai hangingerternek, hanem az élettani hangérzetnek a tulajdonsága. Érzékelése elsősorban a rezgés alaphangmagasságától függ, de kisebb mértékben a másik két hangösszetevő, a hangerő és az időtartam is módosítja az észlelt hangmagasságot.

A hangmagasságot a beszédben többféleképpen is hasznosítjuk. A beszélő legalacsonyabb és legmagasabb alaphangmagasság értékének a különbségében kifejeződő **hangterjedelmen** belül figyelembe vesszük a **hangmagasság relatív szintjét**, másfelől a **hangmagasság-változásirányát**, a hangmenetet. Az előbbi adja a **hangfekvést**, az utóbbi a **hanglejtést** vagy beszéddallamot, idegen szóval intonációt (lásd a **2.4. szakasz - A hanglejtés**, pontot). A fonetikai kutatásban általában három hangfekvést különböztetnek meg, **alacsony**, **közepes** és **magas** fekvést. A közepes fekvés megegyezik a beszélő leggyakrabban használt hangmagasságával. A magyar nőknél a vizsgálatok 184 Hz-es átlagot regisztráltak, a magyar férfiak megfelelő átlaga 103 Hz-nek adódott. Az említettek mellett lehetőség van egy **nagyon alacsony** és egy **nagyon magas** fekvés beiktatására az érzelmileg színezett közlések jellemzésére. A hangmagasság-változás három lehetséges iránya, az **ereszkedés**, a **szinttartás** és az **emelkedés**, illetőleg ezek gyorsabb időbeli lefutású változata, a **szökés** és az **esés**, valamint ezek kombinációi különböző dallamsémákat hoznak létre, amelyek lehetnek elől esők, hátul esők, emelkedő-esők, lebegők, szökők stb. A sémák szélső értékei közötti frekvenciakülönbség a **hangköz**, amely lehetővé teszi a dallamok elemzését az észlelés felől, ugyanis a beszéd magassági különbségeit a zenében használatos oktávskála hangközeivel szokás kifejezni. A fonetikus azért folyomodik a zenei skálához a beszédben tapasztalható magassági különbségek értékelésekor, mert segítségével értelmezhetővé válnak a dallamgörbe két pontja között méréssel megállapított objektív rezgésszám-különbségek. Ezek igen nagyok lehetnek abszolút értelemben, a benyomás azonban, amelyet keltenek, az észlelés logaritmikus léptékének a következményeként azonos.

A hangmagasságélmény kialakításában a fizikai paraméterek kölcsönhatása rendkívül bonyolult. A mértéket, amellyel részt vesznek a hangélmény módosításában, éppen szoros egybefonódottságuk miatt nehéz megállapítani. A muszeres elemzés és az auditív elemzés eredményeinek az összevetésével azonban közelebb jutunk annak kiderítéséhez, hogy az időtartam és az intenzitás mennyiben befolyásolja a méréssel feltárt frekvenciakülönbségeknek az észlelését, illetőleg milyen más tényezőző hatásával kell számolnunk. Ezen a módon megragadhatók a magyar nyelvben használatos különféle mondat típusok statisztikusan érvényes prozódiai jellemzői. Így például a hangmagasságcsúccsal induló dallamformák kiegészítendő kérdések, kijelentő mondatok, felszólító és óhajtó mondatok egyaránt lehetnek, a különbség közöttük mennyiségi. Ez úgy értendő, hogy ha a csúcs és az ezt követő szótag közötti frekvenciacsökkenés 50–80 Hz körül van, illetőleg tercnyi, kijelentést hallunk, ha azonban 130–180 Hz körül, azaz kvint, akkor kiegészítendő kérdés mellett döntünk. A felszólító mondatot a dallamesés (lelépés) mellett, amelynek a mértéke nagyjából megegyezik a kiegészítendő kérdést jellemzővel, a kezdő- és a végpont közötti intenzitáscsökkenés mértéke különíti el az előző két típustól. Az első szótagi dallamesés óhajtó mondatot indít, ha

a csúcstól kezdve fokozatos a frekvenciacsökkenés és időben elhúzódó, ami rendkívül csekély dallammozgást jelent az észlelés szintjén. A szekvencia utolsó szakaszában megjelenő dallamcsúcs egyértelmű hordozója a kérdőszó nélküli eldöntendő kérdésnek, különösen akkor, ha a megnyilatkozás végén a dallam alacsonyabb értékre ereszkedik, mint amilyen értékről a kérdés indult. Ha érzelem is vegyül a megnyilatkozásba, az iménti konfigurációk a hangtartomány magasabb régiói felé tolódnak el, azaz az érzelem mintegy rátelepszik a semleges kifejezésre szemléltetésével annak, hogy a kétféle kifejezés között csupán fokozati különbségek vannak.

26.5.26.5.2. Hangerő, hangosság, hangsúly

Bármely hangjelenség fizikai ereje (intenzitása) felületegységre eső hangteljesítmény, mértékegysége a W/cm^2 . Az emberi fül által észlelhető legkisebb hangerő $10^{-16} W/cm^2$. Két hang erejének az összehasonlítására a két intenzitás hányadosának tízes alapú logaritmus, illetőleg ennek az értéknek a tizedrésze használatos, a neve decibel (dB). A decibel-skála 0 pontja a hangintenzitás alapszintje, amelynek a fül észlelési küszöbéhez tartozó, már említett $10^{-16} W/cm^2$ intenzitás felel meg 1000 Hz frekvencián.

A hang fizikai ereje **hangosság**ként jelenik meg az észleletben. A kialakuló hangosságélményt azonban, annak ellenére, hogy alapvetően a hangerőtől függ, egyéb tényezők is befolyásolják. Mindenekelőtt a kérdéses hangjelenség frekvenciája: egységnyi hangerőt eltérő frekvenciákon különböző hangosságúnak hallunk. Kisebb mértékű az összefüggés az időtartammal: túl hosszú (1000 ms-ot meghaladó időtartamú) hang esetén a fül kifáradása miatt, a fül beállási idejénél (200 ms) rövidebb hangjelenség esetében pedig az elégtelenül rövid idő miatt nem megfelelő a hangosságról alkotott szubjektív ítéletünk. A hangosság megváltozásának az érzékelése szintén frekvenciafüggő: egységnyi hangosságváltozás érzékeléséhez az alacsonyabb frekvenciákon jóval kisebb hangerőkülönbség szükséges, mint a magasabb frekvenciákon.

A beszélő leggyengébb és legerősebb hangja által képviselt **dinamikai** tartományon belül tekintetbe vesszük a **hangerő relatív szintjét** (erős, közepes, gyenge) és a **hangerőváltozásirányát** (gyengülő, szinttartó, erősödő), valamint ezek kombinációit (gyengülő-erősödő, szinttartó-gyengülő, erősödő-gyengülő stb.). A változás időbeli lefolyása szerint beszélünk hirtelen és enyhe változásról, a mértéket a dB/s (decibel/másodperc) hányados fejezi ki. Adott szekvencia vonatkozásában meghatározhatjuk a minimális (I_{min}) és maximális (I_{max}) által adott **intenzitásközt** vagy intenzitásszint-különbséget, amely például a kijelentő és felszólító modalitások tekintetében elkülönítő szerepű lehet (lásd a **26.5.26.5.1. szakasz - Rezgésszám, hangmagasság, hanglejtés**. pontot).

Mármost, amikor a közlés valamely szótagját vagy szótagjait a többihez képest kiemelő **hangsúly**nak, ennek a nyelvi tényezőnek (lásd a **2.3. szakasz - A hangsúly**. pontot) a fizikai megfelelőjét keressük, még nehezebb a dolgunk, mint amikor a hanglejtés fizikai hátterét igyekeztünk tisztázni, mivel a hangsúly előidézésében az intenzitás még annyira sem tekinthető alapvetően meghatározónak, mint az intonáció létrejöttében az alaphangfrekvencia változása. Elvileg a hangsúly, mivel lényege szerint kiemelkedés (prominencia), lehet akár az intenzitás, akár az időtartam, akár a frekvencia kiemelkedő értéke. Lényege tehát észlelési tesztek nélkül nem tárható fel maradéktalanul.

Adataim tanúsága szerint ahhoz, hogy csak egy hangsúlyt észleljünk a megnyilatkozásban, a szótagok között 10 dB feletti hangerőkülönbségnek és kis tercet meghaladó hangközlőkülönbségnek kell lennie. Minél kisebbek az intenzitás- és rezgésszám-különbségek a szótagok között, annál valószínűbb, hogy mindegyik szótag hangsúlyosnak vagy egyneműen hangsúlytalannak minősül az észleletben. A legnagyobb eséllyel az a szótag kelt hangsúlyélményt a hallgatóban, amelyik mind frekvenciájával, mind intenzitásával kiemelkedik. A két paraméter közül azonban a frekvencia az alapvetőbb, mert ha valamely szótag magasabb hangfekvésű vagy emelkedő dallamú, még abban az esetben is hangsúlyélményt kelt, ha intenzitása jóval alacsonyabb, mint a környezetében lévő többi szótagé. Bizonyított például, hogy az eldöntendő kérdésekben nehéz a hangsúlyról dönteni. A jelenséget az magyarázza, hogy a hallgató figyelme megoszlik a szekvencia végén kialakuló, modalitást jelző dallamcsúcs és az előrébb lokalizálható intenzitáscsúcs között, és mivel mindkét csúcs képes hangsúlyélményt kelteni, a hallgató elbizonytalanodik. Kiemelkedő intenzitású szótag, ha mély hangfekvéssel vagy ereszkedő dallammal párosul, a magyarban nem kelt hangsúlyélményt. Általánosan fogalmazva: a szekvencia adott pontján a magasabb hangfekvés vagy az emelkedő dallam hangsúlyélményt kelt, bármilyen az intenzitásvizonyok.

26.5.26.5.3. Fizikai idő, szubjektív tartam, beszédsebesség

A mérhető időtartammal van összefüggésben a **beszédtempó**, amely nem más, mint az időegységre jutó beszédegységek (hang, szótag, szó, szakasz) mennyisége, és egy nyelvközösségen belül viszonylag állandó jellemző. A magyar beszéd tempóját szokásosan hang/másodpercben vagy szótag/másodpercben adjuk meg. A tempószámítás két lehetséges módja a beszédhangok képzésére fordított idő, ez adja az artikuláció sebességét, másfelől a tulajdonképpeni közlésirám számítása, amely a közléstartamba beleérti a szünetet, a habozást (hezitációt), tehát minden, nem a beszédképzésre fordított időjelenséget. Az átlagos köznapi beszéd tempóindexe a mai magyar köznyelvben 14 hang/mp.

Az észlelés oldaláról a beszédtempónak általában három fokozatát különböztetjük meg, a **lassú**, a **közepes** és a **gyors** tempót. A tempó időbeli változása tekintetében **gyorsuló** és **lassuló** tempóról beszélünk. A beszéd sebességének érzete azonban nemcsak a hangképzés időzítésétől függ, hanem egyéb tényezőktől is, így elsőként a hangfolyamatot megszakító szünetek számától és időtartamától. Egy példa: az egyenletes tempójú hírolvasásban a szünetek és az artikulációs idő aránya, az előbbi 1-nek véve, 1:2,4, a gyorsnak minősülő sportközvetítésekben azonban a szünetidőnek nyolcszorosa az artikulációs idő, tehát a magyar riporter elsősorban a szünettartás csökkentésével éri el a beszédtempó gyorsításának hatását. Befolyásolja a tempóészlelést saját beszédünk tempója is. Az összefüggés olyan, hogy minél gyorsabb a saját beszéd tempója, annál lassúbbnak észleljük mások tempóját és fordítva. Az említettek mellett a beszédtempó észlelésében járulékos tényezőként számon kell tartanunk az átlagos hangerőt és hangmagasságot, a hangsorszerkezetet és a hangsúlyt.

A funkció felől tekintve a beszédtempó jelzi a közlemény műfaját (vers, prédikáció, mese, sportközvetítés, tudományos előadás stb.), bármilyen műfajú közleményen belül pedig a lassítások és gyorsítások révén hozzájárul a közlemény aktuális tagolásához, azaz az új és az ismert információ jelzéséhez. Jelentős mértékben függ tőle a közlés értelmezésének sikere: ha túl gyors a tempó, fontos részek sikkadnak el, ha meg túl lassú, a hallgató érdeklődését veszti, és nem figyel a közleményre. Köznapi tapasztalat, hogy az idegen nyelvű beszédet ugyanolyan tempóindex mellett gyorsabbnak halljuk, mint az anyanyelvi beszédet. Ennek a szubjektív élménynek az az objektív oka, hogy lassabban dolgozzuk fel az információt, mint anyanyelvünkben, ezáltal aszinkronba kerülünk a beszélőhöz képest. Beszédének átlagos és aktuális sebessége a beszélőről is közöl információkat. Az átlagos sebesség kifejezi az egyén vérmérsékletét, amely minél hevesebb, annál magasabb tempóindexszel jellemezhető és fordítva. A beszédében tapasztalható tempóváltások pedig aktuális érzelmi állapotára engednek következtetni: az öröm és a zaklatott lelkiállapot pl. egyaránt gyorsabb tempóban jut kifejezésre, míg a szomorúság, a bú, a csalódottság lassúbb folyást enged magának.

26.5.26.5.4. A szünet és a szünethordozók

A szünet – a közlemény szerkezeti és értelmi-logikai tagolásának elsőrendűen fontos eszköze – alapvetően biológiai funkcióhoz kapcsolódik, a belézéshez, amellyel a szervezet oxigénellátását biztosítjuk. De jelentősen függetlenedik is tőle, és vagy önmagában, vagy a hangsúllyal és a hanglejtéssel kooperálva ellátja a rábízott kommunikációs feladatokat. A szünetnek lényegi jegye, hogy két elem viszonyában létezik, tehát a közlés indítását és befejezését nem szünet, hanem csend előzi meg, illetőleg követi.

A szünetek akusztikai és percepciós szempontú vizsgálata, azaz a mért és észlelt szünetek összevetése megerősíti azt az intuitív tapasztalatot, hogy a hallgató által észlelt szünetek objektív alapja nem minden esetben nyelvi és akusztikai jelkimaradás. Akkor hát mit tart a hallgató szünetnek, azaz mi a szünet percepciós realitása? A kérdésre a választ ennek a prozódiai elemnek az esetében is az objektív és a szubjektív oldal együttes elemzése adja meg. Ennek alapján a hallgatók által jelzett szünetek képviselőjében a magyar nyelvben az alábbi jelenségek fordulhatnak elő:

- akusztikai jelkimaradás,
- a beszédláncra jellemző hasonulások elmaradása,
- szókezdő vagy szóvégi beszédhangok megnyújtása,
- gégezárhang (glottális zár) a szókezdő magánhangzó elején (kemény hangindítás),
- erős nyomatékú hangsúly,

- a hangmagasság hirtelen változása (felszökése vagy leesése),
- a tempó lefékezése,
- hiperartikuláció.

Ezek a jelenségek gyakran egymással kombinálódva testesítik meg a szünetet a beszéd folyamatban (pl. a magánhangzó glottális zárral indul + megnyúlik). A leggyakoribb szünethordozó a jelkimaradás, tehát az artikuláció hiánya, ezt követi a beszédhang nyúlásában megjelenő „szünet”, majd a glottális zár és az alkalmazkodások elmaradása. A többi tényező fellépése nem számottevő. Az észlelés biztonsága egyenes arányban van az időtartammal: minél hosszabb időtartamú a jelkimaradás, annál biztosabb az észlelése. 50–200 ms között alacsony a felismerési ráta, ha semmi egyébre nem támaszkodhat a hallgató az észlelésben. Ha azonban a rövid időtartamú jelkimaradás kiegészül pl. hangzónyúlással, glottális zárral, erős hangsúllyal vagy szintaktikai határral, javul az észlelési arány.

A hallgató megkülönböztet, közepes és hosszú szünetet. Az egyes szünet-fokozatoknak mint kategóriáknak az időtartammal való megfelelése azonban csupán tendencia jellegű, hiszen gyakoriak a kategóriák közötti átfedések. Pl. 1235 ms, 480 ms és 205 ms egyaránt képviselhet hosszúnak észlelt szünetet. Ez pontosan azért lehetséges, hogy a szünetfokozat megítélésében nem mindig és nem feltétlenül az időtartam az elsődleges tényező, hanem a szünetet létrehozó elemegyüttes valamely más eleme. Például a hangos szakaszt (hezitatív töltelékelemet) is tartalmazó ún. hangos szünet könnyen kelti a hosszú szünet érzetét, noha esetleg nagyon is rövid időtartammal valósul meg. Jellemzője a szünet észlelésének az is, hogy minél avatlatlanabb a hallgató, annál kevésbé regisztrálja a nem jelkimaradásban jelentkező szüneteket. Még kevésbé észleli a nem-grammatikus, tehát a szóhatárokon belüli és a téves kezdést követő, újakezdést megelőző szüneteket, bármilyen fonetikai formában jelenjenek is meg. Ezzel szemben számtalanszor észlel szünetet olyan helyen, ahol szemantikai vagy grammatikai kritériumok alapján várható volna, de ténylegesen semmilyen formában nem jelenik meg. A laikus fül tehát „virtuális szünetekre” van beállítva.

Az ismertetett variabilitás miatt talán a szünet példázza leginkább a beszéd hangbeli arculatának és a mögötte meghúzódó elvont nyelvrendszernek bonyolult, sokszoros áttételek révén megnyilatkozó kapcsolatát.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Irodalom

[CH26-B01] Kálmán, Bolla 1978. A magyar magánhangzók akusztikai analízise és szintézise. *Magyar Fonetikai Füzetek*1: 53–67.

¹ 1 A Neander-völgyi ember, amely az emberi fajfejlődésnek egy oldalágát képviseli, még nem volt birtokában ennek a megváltozott szervrendszernek.

² 2 A szervezet levegőcseréjének biztosítása a belégzés (inspiráció) és a kilégzés (expiráció) váltakoz-tatása révén. A be- és kiáramló levegő mennyisége átlagosan 500 cm³, de a tüdő teljes kapacitása ennek mintegy a tízszerese; a vitális kapacitás, azaz a felhasználható levegőmennyiség ennél kevesebb, 3500 cm³ körül van. Úgy oszlik meg, hogy az 500 cm³ áramlási levegőn túl tartalmaz 1500 cm³ kiegészítő, ún. komplementer levegőt, amelyet erőltetett légzőskor használhatunk fel, továbbá egészen mély légzőskor rendelkezésre áll még 1500 cm³ tartalék, ún. rezerv levegő. A teljes kapacitáshoz szükséges 1500–2000 cm³ az ún. reziduális levegő, amelyhez azonban nem lehet hozzányúlni.

³ 3 Statisztikai átlagot tekintve a férfiak zöngéjének az alaprezgése 80 és 140 Hz között, a nők 160 és 260 Hz között alakul, tehát közel 2 oktáv terjedelmű. Kisgyerekek alaphangja 500 Hz-ig is elmehet. Ezek természetesen átlagértékek, hiszen van olyan nő, akinek az alaphangja beleesik a férfiakra meghatározott tartományba, és van olyan férfi, akinek nőies a hangja.

⁴ 4 A sajátrezgésszám az a frekvencia, amellyel nyugalmi helyzetéből kimozdulva bármilyen rugalmas közeg (szilárd test, cseppfolyós vagy légnemű anyag) szabad rezgést végez.

⁵ 5 Ebben a fejezetben a beszédhangokat a Nemzetközi Fonetikai Ábécé (IPA) szerint jelöljük. A [ː] a hosszúság jele (tehát pl. [aː] = *á*); további főbb eltérések a magyar ábécé betűinek hangértékétől: [ɔ] = *a*, [ɛ] = *e*, [ø] = *ö*, [y] = *ü*; [s] = *sz*, [ʃ] = *s*, [ʒ] = *zs*, [tʃ] = *c*, [tʃ] = *cs*, [dʃ]

= *dzs*, [c] / [tʃ] = *ty*, [j] / [j] = *gy*, [n] = *ny*.

⁶ 6 Ezt a fiktív helyzetet illusztrálja sematikusán az 5. ábra, mégpedig abban a fázisban, amikor az alaphártya éppen kileng egy közepes frekvenciájú szinuszrezgés hatására.

⁷ 7 Az akusztikai adatokból kikerekedő, árnyaltabb ábrázolás igazolja a pusztán füllel végzett elemzések alapvetően helyes voltát, hiszen a háromszög elrendezés a német Hellweg nyomán vált ismertté a 18. században, amikor gépi elemzésre még gondolni sem lehetett.

⁸ 8 Fiziológiai szükségességéből az apikális képzés nem társulhat, mondjuk, a veláris területtel.

⁹ 9 A beszélő/hallgató által annak tartott.

¹⁰ 10 A Ranschburg Pál pszichológus által a 20. század elején felfedezett idegműködésbeli törvényszerűség azt fejezi ki, hogy az egymáshoz nagyon hasonló elemek feladják saját minőségüket, és mennyiségileg egybeolvadnak.

- [CH26-B02] Kálmán, Bolla 1981. A magyar hosszú mássalhangzók képzése. *Magyar Fonetikai Füzetek*7: 7–55.
- [CH26-B03] Bolla Kálmán (szerk.) 1982. *Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Budapest, Akadémiai Kiadó.+
- [CH26-B04] Kálmán, Bolla 1995. *Magyar fonetikai atlasz*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH26-B05] János, Buttler 1962. Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatához. *Nyelvtudományi Közlemények*64: 309–328.
- [CH26-B06] Clark, John – Yallop, Colin 1990. *An introduction to phonetics and phonology*. Oxford, Blackwell.
- [CH26-B07] Denes, Peter B. – Pinson, E. N. 1993. *The speech chain. The physics and biology of spoken language*. New York, Freeman.
- [CH26-B08] László, Elekfi 1992. *A hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- [CH26-B09] Farnetani, Edda 2000. Coarticulation and connected speech processes. In: William J. Hardcastle – John Laver (szerk.) *The handbook of phonetic sciences*. Oxford, Blackwell, 371–404.
- [CH26-B10] Iván, Fónagy 1958. *Ahangsúlyról*. Nyelvtudományi Értekezések 18. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH26-B11] Iván, Fónagy – Klára, Magdics 1967. *A magyar beszéd dallama*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH26-B12] Iván, Fónagy – Tamás, Szende 1969. Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe. *Nyelvtudományi Közlemények*71: 281–343.
- [CH26-B13] Éva, Földi 1989. Magánhangzó–nazalizáció, hosszú mássalhangzó vagy gemináta? *Egyetemi Fonetikai Füzetek*2: 98–120.
- [CH26-B14] Garman, Michael 1990. *Psycholinguistics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH26-B15] Mária, Gósy 1979. Akusztikai paraméterek és nyelvi funkció a beszéddallam és nyomaték percepciójában. *Magyar Fonetikai Füzetek*4: 119–136.
- [CH26-B16] Mária, Gósy 1980. Az intonáció percepciója összehasonlító vizsgálatban. *Magyar Fonetikai Füzetek*5: 100–109.
- [CH26-B17] Mária, Gósy 1989. *Beszédeszlelés*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- [CH26-B18] Ilona, Kassai 1971. A francia és a magyar magánhangzók képzésének kontrasztív vizsgálata. *Nyelvtudományi Közlemények*73: 441–445.
- [CH26-B19] Ilona, Kassai 1973. A magánhangzó–mennyiség és a hangszín összefüggése a mai magyar köznyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények*75: 57–76.
- [CH26-B20] Ilona, Kassai 1979a. *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 102. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [CH26-B21] Ilona, Kassai 1979b. Magánhangzó–mássalhangzó találkozások. *Magyar Fonetikai Füzetek*4: 80–118.
- [CH26-B22] Ilona, Kassai 1981. A hangsúly kialakulása a gyermeknyelvben. *Magyar Fonetikai Füzetek*7: 156–174.
- [CH26-B23] Ilona, Kassai 1984. Fonéma és beszédhang összefüggéséhez: irányítótenyezők a fonémaképviseletek alakulásában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*15: 109–115.
- [CH26-B24] Ilona, Kassai 1988. A szünet kérdésköre a szöveglejegyzésben. In: Kontra Miklós (szerk.) *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 22–43.
- [CH26-B25] Ilona, Kassai 1993. Gyorsult-e a magyar beszéd tempója az elmúlt 100–120 évben? In: Gósy Mária – Siptár Péter (szerk.) *Beszédkutatás 1993*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 62–69.

- [CH26-B26] Ilona, Kassai 1995. Pszicho-szociolingvisztikai jegyzetek az akcentusról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*18: 103–115.
- [CH26-B27] Ilona, Kassai 1998. *Fonetika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH26-B28] Ilona, Kassai – Éva, B. Lőrinczy1982. A magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichofiziológiai hátteréről. *Nyelvtudományi Közlemények*84: 244–257.
- [CH26-B29] Gyula, Laziczius 1944. *Fonetika*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH26-B30] Lehiste, Ilse 1970. *Suprasegmentals*. Cambridge, Mass. – London, MIT Press.
- [CH26-B31] Lieberman, Philip – Blumstein, Sheila E.1989. *Speech physiology, speech perception, and acoustic phonetics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH26-B32] Lieberman, Philip – Crelin, Edmund S.1974. A neander-völgyi ősember beszédéről. In: PapMária (szerk.) *A nyelv keletkezése*. Budapest, Kossuth, 285–311.
- [CH26-B33] János, Lotz 1966. Egy magyar röntgen-hangosfilm és néhány fonológiai kérdés. *Magyar Nyelv*62: 257–266.
- [CH26-B34] Gábor, Olasz 1989. *Elektronikus beszédelőállítás. A magyar beszéd akusztikája és formánszintézise*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- [CH26-B35] Károly, Pauka 1980. *Halláslélektan – a beszédmegértés alaptényezői*. Budapest.
- [CH26-B36] Károly, Pauka 1982. A beszéd megértése. In: Bolla1982, 175–233.
- [CH26-B37] Pál, Ranschburg 1938. *Az emberi beszéd strukturáltságát feltételező tényezők törvényszerűségeiről*. Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadó Vállalat.
- [CH26-B38] Tamás, Szende 1973. *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. Nyelvtudományi Értekezések 81. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH26-B39] Tamás, Szende 1974a. A nyelv akadályképző szerepéről palatográfiai mérések alapján. *Nyelvtudományi Közlemények*76: 323–357.
- [CH26-B40] Tamás, Szende 1974b. A magyar hangrendszer néhány összefüggése röntgenográfiai vizsgálatok tükrében. *Magyar Nyelv*70: 68–77.
- [CH26-B41] Tamás, Szende 1982. A levegőnyomás szerepe a hangképzésben. In: Bolla1982, 67–69.
- [CH26-B42] Tamás, Szende 1995. *A beszéd hangszerelése*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- [CH26-B43] Tamás, Tarnóczy 1956. Az egyéni beszédszínek objektív vizsgálatáról. In: BenkőLoránd – BárcziGéza (szerk.) *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 117–125.
- [CH26-B44] Tamás, Tarnóczy 1978. A hangrésmozgás néhány tulajdonságáról. *Magyar Fonetikai Füzetek*1: 9–17.
- [CH26-B45] Tamás, Tarnóczy 1982. *Zenei akusztika*. Budapest, Zeneműkiadó.
- [CH26-B46] Tamás, Tarnóczy 1996. *Az emberi hangkeltés*. Linguistica, Series C, Addendum ad Relationes 5. Budapest, A szerző kiadása.
- [CH26-B47] András, Vértes O. 1982. A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdései. In: Bolla1982, 71–113.
- [CH26-B48] Klára, Vicsi 1981. Az időtartam szerepe néhány mássalhangzó-típus hallás alapján történő megkülönböztetésében. *Magyar Fonetikai Füzetek*7: 59–67.

[CH26-B49] Imre, Wacha – Kálmán, Korösi Papp – Valéria, Nagy1980–81. A magyar beszédhangok képzése. Transzparensorozat a beszédtechnika és a hangképzés oktatásához. Veszprém, Országos Oktatástechnikai Központ.

27. fejezet - A beszéd zavarai

Mária, Gósy

27.1. Beszédzavar – nyelvi zavar

A pszicholingvisztika és a fonetika – bár önálló diszciplínák (lásd a **24. fejezet - Pszicholingvisztika.** és a **26. fejezet - Fonetika.** fejezetet) – egyaránt kutatási területként kezelik a nyelv és a beszéd zavarait. Miért fontos, hogy a nem épen működő folyamatokkal is foglalkozzunk? Az ép beszédfolyamatok pontosabb megismerését segítheti a normálistól eltérő működések tanulmányozása és leírása (lásd a **23. fejezet - Neurolingvisztika.** fejezetet is). A patológiás változások törvényszerűségei és tendenciái valamiféle belső kapcsolatot tartanak a normális funkciókkal, az eltérés a normális kognitív struktúra egyfajta felbomlása, amelynek elemzésével következtetések fogalmazhatók meg az ép működésekre vonatkozóan (Brown 1976).

Felmerül a beszédzavar és a nyelvi zavar dichotómiája. Vajon ugyanazon folyamatok hibás működéséről van szó, csak kétféle elnevezéssel, avagy kétféle, egymástól egyértelműen elkülöníthető zavart folyamatot takar a kétféle megnevezés? Jelen tudásunk szerint a beszédzavarok többsége a nyelvi zavarok megjelenési formája; ugyanakkor számos beszédzavar háttérben nem tapasztalunk nyelvi zavart. A részletesebb elemzések alapján a válasz az, hogy a nyelvi zavarok (az implicit grammatika, ill. a fonológia károsodásának) megjelenési formája mindig valamiféle beszédzavar. Ugyanakkor nyelvi zavartól függetlenül is létrejöhet beszédzavar. Ez utóbbi esetben a beszédzavar úgy definiálható, hogy az a kivitelezést közvetlenül megelőző artikulációs tervezés,illetőleg a kivitelezés devianciája. Természetesen mindig az adott nyelv specifikus sajátosságainak függvényében. A nyelvi és nem nyelvi zavarra visszavezethető devianciák látszólag egyszerű elkülönítését bonyolulttá teszi az a tény, hogy bizonyos beszédzavarok – hosszabb fennállás esetén – már érinthetik a nyelvi rendszert, ezért egy idő után átalakulhatnak a hibás nyelvi működések tükrévé. Az anyanyelv-elsajátítás kezdetétől fennálló súlyos nagyothallás miatt létrejövő beszédzavar például ezért válhat nyelvi zavarrá is, természetesen csak akkor, ha az auditoros visszacsatolás biztosítása, avagy egyéb kommunikációs forma elsajátítása nem történik meg időben. Némelykor a kezdetben csak beszédzavarként jelentkező eltérések súlyos kommunikációs nehézségekhez vezethetnek; ez megint azt eredményezi, hogy a nyelvi rendszer is érintetté válik. Szájpadhasadék esetén például sajátos hangszínezetű beszéd jön létre, ezt artikulációs zavarok kísérik, azaz a beteg gyermek elsődlegesen beszédzavart mutat. Jellemző azonban a beszédindulás késése is, s mindezek következtében az anyanyelv más területeit érintő nyelvi zavarok és elmaradások is kialakulhatnak (agrammatizmus, beszédészlelési zavar, szűk szókinccs).

1. táblázat. táblázat - A nyelvi és a beszédzavarok áttekintése

	A zavar megjelenési formája	Nyelvi zavar tünetei	Beszédzavar tünetei
BESZÉD-PRODUKCIÓ	zöngképzés	∅	túl magas zönghang, nem tiszta zönghang, nyelvöcsőhang, afónia
	beszédhang képzése	diszglosszia, helyettesítés, beszédhang-időtartam torzítása	orrhangzós hangképzés, nyelvöcsőhangképzés, diszglosszia, helyettesítés, beszédhang-időtartam torzítása
	hangsorok képzése	kihagyás, betoldás, hangkapcsolatok ejtéiszavara, szerialitási zavar, időviszonyok felbomlása	kihagyás, betoldás, hangkapcsolatok ejtéiszavara, szerialitási zavar, időviszonyok felbomlása
	szupraszegmentumok	beszédprozódia torzítása	beszédprozódia torzítása

	képzése		
	szóaktiválás	rendszeres szóaktiválási nehézség, hibás szótalálás	∅
	grammatikai megformáltság, pragmatikai szabályszerűségek	morfológiai, szintaktikai, pragmatikai hibák, gyakori megakadásjelenségek	megakadásjelenségek átlagosnál gyakoribb előfordulása
	spontán beszéd létrehozása		
BESZÉD-FELDOLGOZÁS	beszédészlelés	beszédhang-azonosítási, fonológiai, szeriális, transzformációs, beszédhang-diszkriminációs zavar	beszédhang-azonosítási, fonológiai, szeriális, ritmusészlelési, beszédhangdiszkriminációs zavar, vizuális észlelés zavara
	beszédmegértés	szóértés, mondatértés, szövegértés zavara	∅
<i>Okok</i>		<i>mindig organikus (lehet pszichés is)</i>	<i>organikus, pszichés, funkcionális</i>

A tartósan fennálló beszédzavar pszichés következményekkel is jár(hat). A beszéd sérülése, gátoltsága komplex lelki működészavarhoz vezethet. Nem elsődlegesen a tuatállapot, az emóció vagy a gondolkodás zavart, hanem az információk kóros értékeléséből és bizonytalan kifejezéséből és továbbításából fejlődhet ki viselkedési zavar. Az 1. táblázat a beszédzavar és a nyelvi zavar megjelenési formáinak összegzésére, illetőleg azok elkülönítésére tesz kísérletet.

27.2. Tünetmegjelenések

A nyelvi és a beszédzavarok tünetei a legkülönbözőbb kombinációkban és a legkülönbözőbb betegségekhez, szindrómákhoz kapcsolódóan jelennek meg. Lehetnek a kórképeket előjelző jelenségek, mint például az elnagyolt artikuláció a *myasthenia gravis*-ban (súlyos izomgyengeség), avagy az elkezdett szó befejezésének képtelensége beszélgetéskor, ill. szóelőhívási nehézségek agyi daganat előjeleiként. Lehetnek kísérőjelenségei az alapbetegségnek, mint a kiejtési nehézség a Parkinson-kórban, a grammatikai megformálás vagy a lexikális hozzáférés nehézsége demenciában vagy Down-kórban. Gyakran a betegség velejáráói, mint a zöngéképzési zavar a pszichogén afóniában, amelynek kiváltó oka valamilyen pszichés trauma, avagy a beszédprodukción és/vagy a beszédpercepción zavarai, a grammatikai rendszer sérülése afáziában. Megint más esetekben egy adott szindróma részei, de megjelenési formájuk erősen változó, mint például a diszlexiában. A beszédzavarok – etiológiájuktól és a korrekciós lehetőségektől függetlenül – mindig együtt járnak a beszélő/hallgató pszichés problémájával, hiszen az automatikus önmonitorozás folyamán a beszélő/hallgató mindig szembesül saját kommunikációs nehézségeivel (bár annak okát, eredetét nem feltétlenül ismeri). A klinikai gyakorlatban gyakran fordulnak elő súlyosnak tűnő, pszichés eredetű, organikus eltérés nélküli állapotok, amelyek vezető tünete a beszédzavar. Közülük gyakori a mutizmus megjelenése, amelynek alapvető tünete a verbális kommunikáció valamilyen mértékű zavara. A mutizmus egy sajátos típusa a gyermekkori szelektív mutizmus, az ebben szenvedő gyermek visszautasítja a beszédet, kiválasztott személyekkel vagy helyzetben vagy időpontban kommunikál, ugyanakkor beszédprodukciónja és beszédmegértése ép (Kaplan–Sadock–Grebb 1994). A különböző kórképek azonosítása nemegyszer differenciáldiagnosztikai nehézségeket jelent az első vizsgálatoknál. A pszichés betegek beszédprodukciónja és beszédmegértése is sajátos. A depressziós beteg artikulációs mozgásai például lelassulnak, a gátoltságot a beszédtempó jól tükrözi. A mániás beteg felhangoltsága viszont meggyorsult beszédében is kifejezésre jut. Az utóbbi évtizedekben különösen előtérbe került az autizmus mint beszéd-, ill. nyelvi zavar (1944-ben diagnosztizálták először). Az autizmus az idegrendszer károsodása következtében létrejövő zavar, amelynek egyik jellegzetes tünete a nyelvhasználat sajátos volta; echolália, monoton beszéd, rövid válaszok, reakcióhiány, a valódi kommunikáció hiánya (Győri 2003).

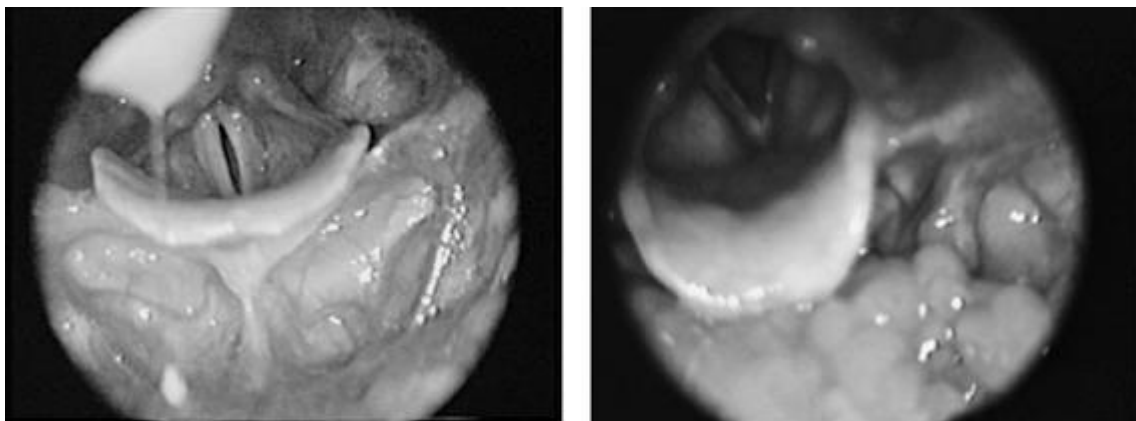
Minél bonyolultabban szervezett egy folyamat, annál nagyobb a valószínűsége a meghibásodásának, és általában annál nehezebb meghatározni a hiba keletkezését, okát, vagy leírni a zavar általános, személyfüggetlen sajátosságait. A tudomány többféle rendszerezést kínál attól függően, hogy mely tényező szerint végzi az osztályozást. E tényezők lehetnek a következők: a zavar oka, a keletkezési körülmények, a folyamatok működései, kiterjedésük és összefüggéseik, illetőleg hogy organikus vagy funkcionális zavarról van-e szó (Gósy 2004; 2005). A megjelenési formák is igen összetettek lehetnek. Előfordul a beszédprodukciónak a zavarát ép beszédértés mellett; a beszédészlelés zavarát ép beszédprodukciónak mellett; avagy a beszédértés zavarát tökéletes beszédészlelés esetén. Megkülönböztethetünk gyermekkori és felnőttkori zavarokat, sőt az időskorra jellemző, értelmi hanyatlás nélküli nyelv- és beszédhasználati problémákat. Nemegyszer keverednek az organikus és a funkcionális zavarok. A nem ép intellektus (akár gyermekkori értelmi fogyatékosságról, akár Alzheimer-kóról van szó) esetében kialakuló, illetőleg leépülő nyelvi rendszer elemzése számos további problémát vet fel. A beszédzavarok mértéke objektíven sokszor nehezen megítélhető, az enyhétől a nagyon súlyosig a legkülönbözőbb lehet; egyértelmű minősítésüket a produkciós és a percepció mechanizmus és azok részfolyamatainak egymásra hatásai nehezítik. A továbbiakban azokat a szoros értelemben vett beszédzavarokat tárgyaljuk, amelyek háttérben nem (feltétlenül) áll a nyelvi rendszert is érintő zavar.

27.3. A zöngképzés és a hangszínezet zavarai

A hangterjedelem, a hangerősség és a hangszínezet örökölhető tulajdonságok, és szoros a kapcsolatuk a testalkattal is. A kifogástalan zöngképzés feltétele a légzőszerv, a gége és a toldalékcső közötti anatómiai arányosság. Ha például egy nagy testű, izmos férfi hangja szokatlanul magas és erőtlen, akkor a zöngképzés patológias folyamatára kell gondolnunk (Frint 1982). A nemi érés korában a hangképző szervek változáson mennek át (mutálás). A gége növekedése során a pajzsporoc lemezei által bezárt szög 120°-ról 90°-ra hegyesedik, a hangszalagok szélesebbek, vastagabbak, egy centiméterrel hosszabbak lesznek. Ha ez a folyamat lelassul, hosszabb, mint egy év, akkor abnormális működésről beszélünk (ez a *mutatio tarda* vagy *mutatio prolongata*). A magas alaphang és a rendszerint gyenge hangerő jellemzi a beszédet, s ez súlyos pszichés problémák kialakulásához vezet. A mutáció lehet tökéletlen, létrejöhet mutációs fejhangképzés, eunuchoid hang stb.

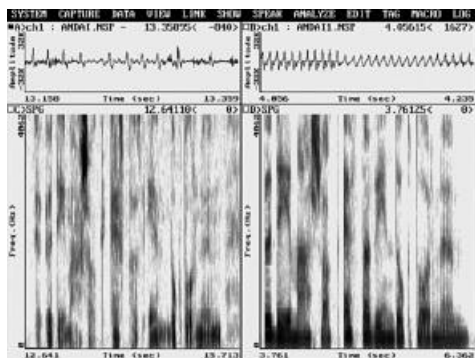
Az időskori hangszínezet ugyan nem egyértelműen beszédzavar, de akár kóros mértékben is eltérhet a normálistól. Mind a zöngé-, mind a beszédhangképzés érintett. Valamennyi öregedési folyamattal együtt, a gégeizületek merevsége, a porcok fokozott meszesedése és a hangképző izmok tónusának csökkenése az évek előrehaladtával a zöngéhang általános gyengüléséhez vezet. Megrövidül a hangtartás, változik a hangmagasság és a hangterjedelem, valamint a dinamika is. Nő a szünettartások száma, a beszédtempó lassabbá válik. A beszédhangok felharmonikusainak száma csökken, a spektrum a magasabb frekvenciák irányába sokkal kevésbé terjed ki. A szépen csengő fiatal beszédhang fátyolosabb, színtelenebb, reszkető, lassú és fáradékony lesz; a nemi különbségek egyre kevésbé jellegzetesek az idősek beszédében (Balázs 1993). Mindez nemegyszer sajátos pszichés állapotot eredményez – különösen azoknál az embereknél, akiknek a beszéd munkaeszközük – , s negatívan hat(hat) a teljes beszédprodukciónak is.

Az ép zöngéhang tiszta, nem fátyolos, nem rekedtes színezetű, nem kelt préselt, levegős vagy érces benyomást. A rekedtség (*raucedo*) jellegzetes ismérve a zöngéhang „tisztaságának” hiánya. Ennek az oka a hangszalagrezgés zavarai és a levegő örvénylése, illetőleg az ennek következtében kialakuló zöreje. A hangszalagrezgés zavarai több okra vezethetőek vissza. Az egyik a hangszalagok széli egyenetlensége, amely azt jelenti, hogy zöngképzéskor nem tökéletesen valósul meg a hangszalagok záródása. A másik ok a hangszalagok tömege és feszülése közötti aránytalanság. Zöngképzési zavart eredményez az, ha a hangszalagok periodikus rezgése a hangszalagok állományában lévő megbetegedés (pl. gyulladás, csomó) miatt aperiodikusvá válik. Az 1. ábra bal oldali képe a zöngképzés rekedtes színezetű, préselt, illetőleg „levegős” formája, a jobb oldali kép énekeseknél tapasztalható hangszalagcsomókat mutat, amelyek a hangszalagok abnormális működéséhez vezetnek.

Kóros hangszalagműködést eredményező zavarok. Bal oldalon rekedtes színezetű zöngét eredményező, orsó alakú záródási hiány, jobb oldalon hangszalagsomó látható mindkét hangszalagon

A rekedtséget számos további ok is előidézhetheti, mint a gégehurut, külső izgató ingerhatások (pl. dohányzás, zajhatás), a hangszalagok izom eredetű mozgászavarai, bénulások, a hangképzés túlerőltetése, ez utóbbi gyakran vezethet hangszalagsomók kialakulásához. A helytelen zöngképzés és a hang túlerőltetése gyermekkorban is meglehetősen gyakori. A nem ép zöngképzés minden életkorban pszichés okokra is visszavezethető. A hangadásnak ezt a neurotikus alapon kialakult zavarát fononeurózisnak nevezik. Szélsőséges formája például a pszichogén afónia, ami hangadási (zöngképzési) képtelenség organikus ok nélkül. A beteg megjegyzi, hogy elvesztette a hangját, s az állapota ettől még rosszabb lesz (Habermann 1980; Kiefer 1995). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az egyik nyelvben kórosnak tekintett zöngképzés egy másikban nyelvspecifikus hangadási jelenség is lehet, és ekkor természetesen nem tekinthető beszédzavarnak. A japánban például a levegős és érdes fonáció az elkeseredett érzelmű közlésekre, míg a normális zöngképzés a semleges közlésekre jellemző (Fujimoto–Maekawa 2003). A 2. ábra túlerőltetés következtében kialakult rekedt hangú közlés hangszíneképet mutatja.

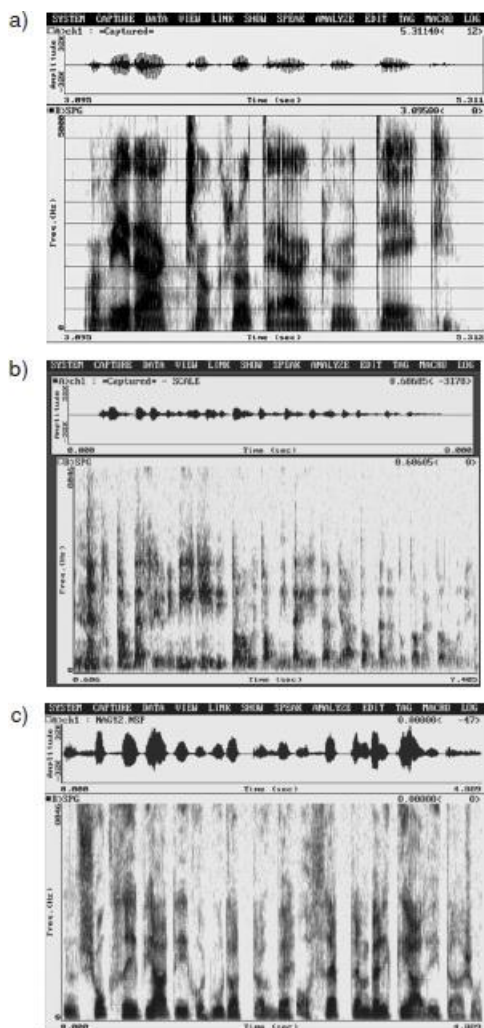
Rekedt (bal oldalon) és ép zöngéjű (jobb oldalon) közlés (*anyám is és az orvosom mondta*) rezgésképrészlete a felső ablakpárban és hangszíneképe az alsó ablakpárban

A rezgésképek különbsége szembeütő; a kóros zöngé szinte nem tartalmaz periodikus rezgéseket, ugyanakkor jellegzetesek a súrlódási zaj következményei. Az amplitúdók nagysága, illetőleg a rezgés intenzitása túlzottan nagy mértékben változó. Az ép zöngé mindezzel szemben (majdnem) periodikus, súrlódási zajokat nem tartalmaz. Az alsó ablakpár hangszíneképei az idő függvényében (vízszintes tengely) mutatják a frekvenciaváltozásokat (függőleges tengely) és az intenzitás alakulását (az ábrán a feketedés mértéke). Az ép ejtést reprezentáló hangszíneképen nincsenek zajkomponensek, az alsó frekvenciatartományban intenzívek az összetevők, a beszédhangok elemei az ép zöngeműködés és artikuláció jellegzetes frekvenciasajátosságait reprezentálják. A rekedt hangú beszédben megjelennek a szürke zajnyalábok, főként a felső frekvenciatartományban; a magánhangzókat felépítő elemek frekvenciahelye (és sáv szélessége), valamint az intenzitása nem jellegzetes, valamilyen mértékben eltérnek a szokásostól. Bizonyos mássalhangzók zöreijócai kevésbé különülnek el a zöngképzést kísérő súrlódási zajoktól, frekvenciatartományuk megnő. Még a beszédképzés időviszonyai is módosulnak. Jól látható, hogy a zöngképzés zavara a teljes beszédre kihat; a beszédképzés kissé „zajosnak” tűnik.

Az utóbbi évtizedben ugrásszerűen megemelkedett a gégerákos megbetegedések száma; az esetek egyharmad részében az egész géget el kell távolítani (*laryngectomia*). A gége elvesztése egyben a beszéd lehetőségének a megszűnését is jelenti. A laryngectomizált betegek egyharmada képes jó szinten, másik harmaduk pedig elfogadható szinten elsajátítani a nyelőcsőbeszédet (özfőguszbeszédet). Nyelőcsőhang-képzéskor az özfőgusz középső és felső része alkotja a légáramlást tápláló új légzsákokat, a nyelőcsőbemenet pedig a póthangszalag kialakulásával póthangrészt alkot. A beszéd tehát a póthangrészen formálódott nyelőcsőhang artikulációjával jön létre. A nyelőcsőhang-beszédet használók feltűnően lassabban beszélnek, mint az ép emberek. Átlagosnak mondható beszédtempójuk 7,5 hang/s, ez közel öt beszédhanggal kevesebb másodpercenként (ez mintegy 40 szóval jelent kevesebbet percenként), mint az ép beszélőknél. Beszédükre jellemző a zöreijesség (a teljes frekvenciatartományban), a magánhangzókra és a mássalhangzókra jellemző elemek korlátozott számú megjelenése, az időviszonyok viszonylagossága. A zöngé hiányában lényegesen kevesebb az intenzív felharmonikusok száma (Gósy 2004). A jobban beszélőknél 2–3, a kevésbé jól beszélőknél 1–2 intenzív formánszerű elem látható a hangszínekben (3. ábra). A magánhangzók első formánsai mintegy 20%-kal magasabb frekvenciaértéken realizálódnak. A zörejes mássalhangzókat – intenzitásuktól függően – sokszor elfedik a gerjesztésből adódó zajok, így némelyek nehezen azonosíthatók.

Annál összefüggőbb a laryngectomizált beteg beszéde, minél közelebb esik az özfőguszban lévő légzsák a póthangréshez és minél mozgékonyabb ez a „pseudoglottisz”. A kísérleti eredmények azt mutatták, hogy a nyelőcsőbeszéd érthetősége jobb, mint a hangzás alapján történő értékelése, minősítése (Gósy 2002). Az özfőguszbeszédet használók egymás beszédét tökéletesen értik.

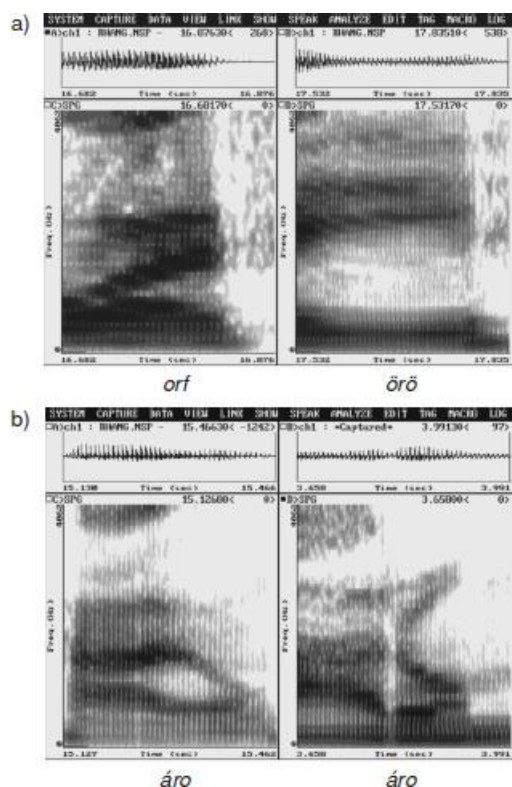
A lágy szájpad igen kis része az emberi testnek, jelentősége azonban jóval meghaladja nagyságát. Más funkciói mellett meghatározó a beszédhangok képzésében. A szájpad-elégtelenség, azaz a lágy szájpad zárásának renyhesége vagy működésképtelensége beszédzavarhoz vezet; ezt perцепciónan egyfajta nazális hangszínezetként, esetenként affektálásnak dekódoljuk. A rendellenes hangszínezet a rezonanciás üregek kóros folyamatával vagy funkcionális zavarával is kapcsolatos lehet. Így jönnek létre az orrhangzós beszéd (*rinofónia*) típusai (zárt, nyílt, kevert típusú), azaz bekövetkezik az élettani nazális rezonancia kóros megváltozása (legismertebb talán a szájpadhasadékos ember jellegzetes hangszínezete, vö. Hirschberg 1986). Rendellenesen magas vagy alacsony gégeálláskor is változik az épnék minősülő hangszínezet (pl. gutturális hang jön létre).

Ép artikuláció (a jelű ábra) és nyelöcsöbészéd (b = gyengébb, c = jó minőségű) alapján készült rezgéskép és hangszínkép (Sok szép játékot mutattak be az előadáson)

27.4. A beszédhangképzés és a beszédfolyamat zavarai

Az artikuláció zavarainak egy része gyermekkorban fiziológias, vagyis az anyanyelv-elsajátítás része. A beszédhangok képzésének vagy a beszédtempónak az eltéréseit mintegy 4 éves korig nem tartjuk zavarnak; ha azonban ennél idősebb gyermeknél tapasztaljuk ezeket a jelenségeket, az már deviánsnak tekintendő. A beszédhangképzés problémái lehetnek organikusak és funkcionálisak (Hoffman et al. 1989); felnőttkorban túlnyomórészt szervi eredetűek. A gyermekkori funkcionális artikulációs zavarok felnőttkorban is fennállhatnak, ilyen például a pergőhang artikulációs hibája, közismert nevén a raccsolás. Ekkor a beszélő a magyar pergőhang képzéséhez szükséges mintegy 2 perdületet nem képes a nyelvhegyével létrehozni, s a legkülönbözőbb módokon igyekszik ezt kompenzálni. A 4. ábra felnőtt Nő raccsoló ejtéséről készült hangszínképeket és a tremuláns ép képzésének következményét szemlélteti (hangsorrészletekben). A raccsoló a pergőhang képzését többféleképpen valósítja meg, helyettesítéssel (a palatális közelítőhanggal, a [j]-vel) : az a) ábrarész bal oldalán. Intervokális helyzetben gyakori, hogy egy svászerű átmenettel kerül ki a pergőhang artikulációját – ez látható az a) ábrarész jobb oldali képén. A nyelvhegy részleges pergetése is előfordul – ennek az akusztikai következményét mutatja a b) ábra bal oldali képe; ugyanitt jobb oldalon az ép képzésű [r] mássalhangzó oszcillogramja és spektrogramja található.

A [r] mássalhangzó különféle megoldású hibás artikulációját és az ép képzés akusztikai következményeit szemléltető rezgésképek és hangszíneképek

A hibás artikuláció (összefoglaló néven *dyslalia*, *dysglossia*, illetőleg pöszeség, vö. Montágh et al. 2002) nagyobb gyakorisággal jelenik meg a bonyolultabb, összetettebb képzési konfigurációt igénylő mássalhangzók képzésekor, illetőleg mássalhangzók kapcsolatában. A leggyakoribbak a sziszegő, susogó hangok, vagyis a különböző helyeken képzett alveoláris és posztalveoláris réshangok (az ősz, őz, és, *Ézsau* szavak mássalhangzói) és zár-rés hangok (az *Ica*, *edz*, *öccse* szavak mássalhangzói, ill. a *dzsámi* kezdőhangja) hibái, közismert néven ez a selypesség. Ekkor a beszélő a rést nem a normatív ejtés képzéshelyének megfelelően valósítja meg, vagy a réshangok esetében is megtörténik a nyelv és valamelyik fogors érintkezése. Az akusztikai következmény az, hogy a turbulens zörej frekvenciája és intenzitása eltér a megszokottól, ennek megfelelően a spiránsok és az affrikáták hangzása is megváltozik. Palatográfias elemzésekkel jól szemléltethető a képzési mód és a képzési hely hibás megvalósítása; az akusztikai elemzések pedig igazolják a hangzási különbözőséget (Gósy 2004). Gyakorlatilag bármely mássalhangzó képzése eltérhet a normatívától olyan mértékben, hogy az már beszédhibának minősül. A hangkapcsolatoknak az elvárttól eltérő megvalósításai lehetnek csak ejtéshibák, ezeknek elsősorban szociolingvisztikai okai vannak (de nyelvi zavarok következményei is lehetnek, például afáziákban).

A magánhangzók kiejtési hibái általában a legsúlyosabb esetekben jelentkeznek; így megkésett beszédfejlődés, renyhe, illetőleg részleges izomműködés esetén, illetőleg például afáziában és autizmusban is. Az elől képzett, ajakkerekítéses, középső és felső nyelvállású, valamint a hátul képzett, ajakréses, legalsó nyelvállású magánhangzónál fordul elő gyakrabban; egyidejűleg több magánhangzót is érinthet. Gyors és pongyola beszédben, továbbá például afáziákban is megfigyelhető a semleges magánhangzó, a svá nagymértékű megjelenése, ami kóros mértékűvé is fokozódhat.

A hangképzés organikus eredetű zavarai közül a leggyakoribbak a *diszartria* és az *apraxia*. A diszartria agyi eredetű betegség (általában bal oldali károsodásra vezethető vissza). A beszéd normális időviszonyai megváltoznak, jellemzőek a nyúlások, illetve a szótagok azonos tartamban történő megvalósítása is előfordul. Sokszor jelent nehézséget a pergőhang artikulációja. Gyakran a zöngképzés is tökéletlen, a hang érdessé válik. Sérülhet a prozódia, elsősorban az alaphangmagasság kontrollja válik működésképtelenné, a közlések monotonná válnak (Kent et al. 1991). Rendszertelen a szubglottális nyomás, ami hangosságkitörésekhez vezet; bizonyos beszédhang-csoportok hibás artikulációja olyan fokú lehet, hogy számos beszédhang felismerhetetlenné válik. Parkinson-betegségben jellemző a gyors, hadaró ejtés, a monoton hang, a szóvégek ejtésének gyengülése; az időviszonyokban bekövetkező változások pedig odavezethetnek, hogy – súlyos esetben – a beteg beszéde nem is lesz érthető (Horváth 2001). Az apraxia a motoros programozás zavara (agyi eredetű).

Jellemzői a hangátvetések (metatézisek) relatív gyakori megjelenése, szegmentumok hozzáadása a hangsorhoz, az artikulációs folyamat diszkoordinációja. A beszédtempó lassú, a hangátmeneteket a beszélő megnyújtja. Szótagon belül szünetek fordulnak elő, jellemzőek a hangkezdési nehézségek (Kent–Rosenbek 1991). Kísérleti eredmények igazolták, hogy a betegek nem tudtak érzelmeiket kifejezni a beszédükben az F0, az időviszonyok és az intenzitásviszonyok változtatásával (Putten–Walker 2003). Az afáziák egyes típusaiban mind a diszartria, mind az apraxia jellemző lehet (Bánréti 1999; Horváth 2001).

Az artikuláció különböző zavarainak okai lehetnek továbbá az arcizmok bénulásai, a fogsor és az állkapocs rendellenességei, az átlagosnál nagyobb és az átlagosnál kisebb nyelvtest, a lenőtt nyelv, a lágy szájpad és az uvula sérülései, valamint a központi idegrendszer sérülései, zavarai (Subosits 2001). Ezekben az esetekben az októl függően bizonyos beszédhangok, illetőleg beszédhangok csoportjainak a képzése válik elnagyolttá, bizonytalanná. Némelykor oly mértékben lesz deviáns az artikuláció, hogy az már egy más beszédhang, avagy egy nem nyelvspecifikus hang konfigurációjának felel meg. A lenőtt nyelv legjellegzetesebben a pergőhangok képzését gátolja. A lágy szájpad és az uvula rendellenességei az orrhangú beszédhangok képzését torzítják. A fogsorok helytelen zárása változást idéz elő az artikulációs tempóban, továbbá az első és a második formáns hangátmeneteiben (Horga 2002). A fogazat, illetve a fogsor minősége a beszédhangok időviszonyainak alakulására, a labiodentális, alveoláris és posztalveoláris mássalhangzók zörejjócsának frekvenciájára van hatással. A beszédhangok képzési tartama nyelvileg indokolatlanul megnyúlik, és magasabb frekvenciájú lesz a turbulens zöreje, ami jellegzetes eltérés a magyar nyelvspecifikus artikulációhoz képest.

Az egyik legsúlyosabb beszédhiba, ami a folyamatos beszéd képzését érinti, a dadogás (*balbuties*). Kevés kivételtől eltekintve, gyermekkorban kezdődik: a statisztikák szerint 60%-ban 3 és 5 éves kor között, illetőleg az iskoláskor kezdetén. A dadogás lényege az, hogy a légzés, a zöngképzés és az artikuláció folyamatosságát görcsök szakítják meg. Más megfogalmazásban az mondható, hogy felborul a normál beszédhez szükséges mozgások koordinációja (Princzes 1999). A dadogás a striopallidáris rendszer emóció hatására létrejött funkciózavara (organikus ők csak a traumás eredetű dadogásban mutatható ki). Tünetei és súlyossági foka különböző lehet; ennek megfelelően eltérően hat a beszélő kommunikációjára és személyiségére (ez nehezíti a terápia alkalmazását). A dadogás többnyire a szókezdő beszédhangokat érinti, a mássalhangzók kiejtése gyakrabban idézi elő, mint a magánhangzóké. Két típusa közül az egyikben a beszélő a szavak első hangját vagy szótagját ismétli (*klónusos* dadogás), a másikban nem tudja elkezdni a szó kiejtését, vagy görcsösen megnyújtja az első beszédhangot (*tónusos* dadogás). Gyakran e két típus kombináltan fordul elő (*tono-klónusos* dadogás). A dadogó kevéssé tudja az időszerkezeti viszonyokat megfelelően létrehozni, rendszerint sérülnek a szupraszegmentális tényezők és a beszédészlelési folyamatok is.

A beszéd folyamatos produkciójának másik, jól ismert rendellenessége a hadarás (*tumultus sermonis*). A hadarás rendellenes, hangképzési torzulással is járó fokozott sebességű beszéd, amelyben relatív gyakoriak és nem ritmusosan ismétlődőek a szünetek (Elekfi–Wacha 2003). A hadarás nem egyszerűen gyors vagy felgyorsult beszéd, hanem „elhamarkodott” beszédfolyamat. Jellemző a hangok és szótagok részleges képzése vagy elnyelése, kihagyása, torzítása, a szavak sajátos „csonkolása”. Gyakoriak a hosszabb szünetek, az önkorrekciók, ismétlések, a szóvégi magánhangzók megnyújtása, a grammatikai formák tévesztése, jellegzetes a szegényes szókinccs (Palotás 1972; Göllész 1990). A hangsúlyok eltűnnek vagy eltorzulnak. Nemcsak a lényegtelen, de a lényeges részek tempója is felgyorsul. A hadaró a hangtorlódásokat változóan kezeli, beszédében gyakran kiesnek egyes beszédhangok, sőt szótagok is. A beszéd ritmusa rendszertelenül változik, a dallam monoton jellegű, az artikulációs tempó nehezen előjelezhető. A hadaró beszéde gyorsnak tűnik, s bár artikulációs tempója valóban meghaladja az átlagos értékeket, ez csak egyetlen komponense beszédének. Jellemzőnek tekinthető a kezdő hangok ismétlése és a szótagok egymásba torlódása; a grammatikai tévesztések pedig szoros összefüggést mutatnak a gondolati rendezetlenséggel. A hadarók egy része rövid időre képes ugyan változtatni a beszédprodukciója sebességén; ez azonban elsősorban a szünetek számát és hosszát érinti (Bóna 2004; 2005). Beszédprodukciójuk jellegzetességei legnagyobb mértékben spontán beszédprodukciójukban térnek el a nem hadaró beszédétől. A hadarás általában gyermekkorban kezdődik, nemritkán dadogással és beszédhibával párosul.

Elsősorban a felnőttekre jellemző a beszédfolyamat időzítésével kapcsolatos két beszédtechnikai zavar; bizonyos formájukban ezek is patológiásaknak tekinthetők. Az egyik a pattogás, a másik a lepegés; mindkettő kialakulásában feltételezhető a pszichés komponens jelenléte. Pattogásnak nevezzük, ha a beszélő a közlésfolyamatban a szótagokat hasonló, rövid időtartamban ejti ki. Ezáltal megbontja a beszéd normális ritmusát, beszéde nehezen követhető, gyakran vannak nyelvbtlásai. A lepegés a közlés szótagjainak hasonló, relatív hosszú időtartamban kiejtett sorozatát jelenti. Ez az ejtésihiba is a beszédritmus zavara, rendszerint hosszabb szünetekkel és általában lassúbb beszédtempóval párosul. A beszédtechnika, illetőleg beszédművelés területére tartozik a beszéddallam és a

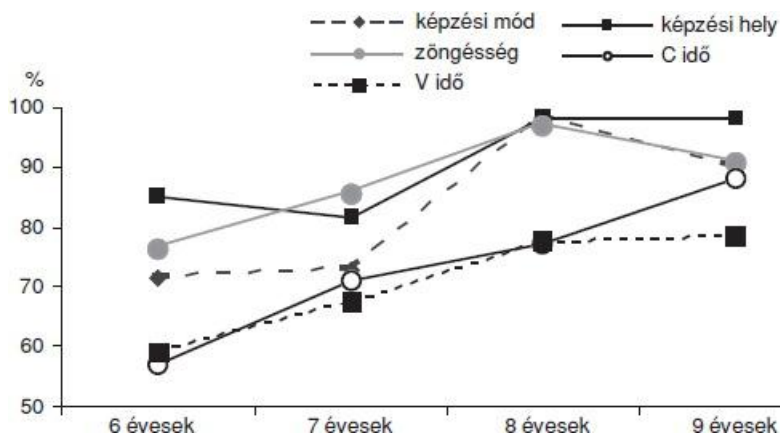
hangsúlyviszonyok nyelvspecifikus megvalósítása. Helytelen, illetőleg téves artikulációjuk beszédzavarnak minősül az afázia bizonyos típusaiban, illetőleg több organikus eredetű beszédzavarban.

A spontán beszédet tarkító megakadásjelenségek természetes velejárói a beszédnek (Gósy 2005). A hangos szünetek (hezitálások), beszédhangnyújtások, bizonyos szavak gyakori ismétlései, az „egyszerű” artikulációs nyelvbtlások (amelyek más okra nem vezethetők vissza), a beszédhangok és szavak sorrendiségének hibái, a téves szótalálások külön-külön és együttesen is beszédzavarnak minősülnek azonban, ha túlzott mértékben fordulnak elő. A nagymértékben jelentkező megakadások lehetnek egy szorongásos állapot következményei, de utalhatnak organikus beszédzavarra is; nemritkán bizonyos kórképek sajátos ismérvei.

27.5. A beszédészlelés zavarai

A beszédészlelés zavarai elsősorban az anyanyelv-elsajátításhoz, tehát a gyermekkorhoz kapcsolódnak, de előfordulhat, hogy a felnőttkorban is tovább élnek, nehezítve ezáltal nemegyszer a mindennapi kommunikációt is. A gyermekek mintegy harminc százaléka olyan nehézségekkel küszködik, amelyeket a mindennapi életben csaknem lehetetlen észrevenni. Ezek a gyermekek jó intellektusúak, ép hallásúak, egynyelvűek, a beszédképzésük rendszerint ép. Percepciós zavarai háttérben organikus ok nem található. A felnőttkori beszédészlelés tapasztalati úton nemigen detektálható, mivel zavarait mind a beszélő, mind a hallgató a beszédmegértés sikeréhez vagy sikertelenségéhez rendeli. A beszédpercepciós zavarok felnőttkorban lehetnek a gyermekkorai továbbélései, avagy szerzettek, illetőleg bizonyos kórképek, szindrómák részei.

A beszédészlelés akusztikai, fonetikai és fonológiai folyamatának bármelyike lehet zavart, elmaradott; leggyakrabban mindhárom részfolyamat érintve van, a zavar(ok) helye és mértéke azonban különböző (Keith 1981). A nem ép működés hatással van az artikulációra, a szókincs alakulására, a grammatikai struktúrák felismerésére is. Az akusztikai és a fonetikai szint még percepciós zavar esetén is jobban működik, mint a komplexebb nyelvi feldolgozást igénylő fonológiai szint (vö. pl. diszlexiában vagy afáziában). A beszédészlelési folyamatok zavarai az információ sűrűségének is lényeges szerepe van. Az egyes részfolyamatok működhetnek jól, ha a beérkező nyelvi információ nem túlzottan sok. Ugyanezek a részfolyamatok azonban már jelezhetnek zavart akkor, ha az információsűrűség nagyobb, például több szóból álló közlés azonosítása történik. A szeriális észlelés (a beszédhangok sorrendiségének percepciója) zavara nemcsak a verbális beszédfeldolgozás működését, de az írott anyanyelvét is gátolja. A szófelismerés is csak akkor sikeres, ha az elhangzott szavakat alkotó hangokat az elhangzás egymásutániségának megfelelő sorrendben észleli a beszélő/hallgató. A szeriális észlelés zavart működésekor jellegzetes hibatípusok különíthetők el, mint a beszédhang(ok), szótag(ok) hiánya, beszédhang-betoldás, beszédhangok cseréje, szótagok felcserélése. A beszédhangok jellegzetes képzési jegyeinek, illetőleg azok akusztikai következményeinek felismerési zavara vezet a diszkriminációs tévedésekhez. Diszkriminációs zavar ép beszédprodukciónál is előfordulhat. A leggyakoribb az időtartamok megkülönböztetésének zavara, ezen belül is első helyen jelentkezik a mássalhangzók és legfőképpen a zármássalhangzók kvantitásának észlelési nehézsége. Ezt követi a magánhangzók időtartamának felismerési zavara, illetőleg bizonytalansága. A gyakori megkülönböztetési zavarokhoz tartozik a zöngéesség, illetve zöngétlenség jegyének felismerési problémája is. Az 5. ábra beszédészlelési zavart mutató, de ép beszédprodukciónál óvodások (94 gyermek) és iskolások (100 gyermek) helyes beszédhang-differenciálási eredményeit mutatja. Az átlagértékek egyik korcsoportban sem az elvárt teljesítménynek felelnek meg. A grafikon az anyanyelv-elsajátítás normál fejlődésének megfelelő változásokat mutatja ugyan, de több év elmaradással. A vizsgált gyermekek észlelési zavara olvasás-, írástanulási nehézségekhez, helyesírási problémákhoz, ritkábban szótanulási zavarokhoz is vezet.

Helyes hangdifferenciálás eredményei percepció zavarral küszködő óvodásoknál és iskolásoknál

A beszédritmus észlelési zavarának fennállása esetén a beszélő/hallgató nem képes az anyanyelvén elhangzott szöveg szótagidőtartamainak, illetőleg a szótaghatároknak a pontos feldolgozására. Az ajakartikuláció nyújtotta információ integrálásának készsége a beszédészlelés folyamatába kiegészítő működés, amelynek ép hallásúak esetében főként zajos környezetben van jelentősége. A vizuális észlelés zavaráról akkor beszélünk, ha a beszélő képtelen a jellegzetes ajakmozgásokat a megfelelő beszédhangokkal azonosítani. A vizuális észlelés bizonytalansága, illetőleg zavart működése kihat az egyes beszédhangok kontextusfüggetlen felismerésére; a vizuális megerősítés hiánya az átviteli csatorna zavara esetén a teljes feldolgozási folyamat csökkent működéséhez vezet.

27.6. A hallás, észlelés, artikuláció komplex zavara

Magyarországon jelenleg kb. 700 000 halláskárosodott ember él, akiknek mintegy a fele hallókészüléket visel. Ma is használatos a *siketnéma* vagy *siketnéma* kifejezés, amely azt a több évszázaddal ezelőtti felfogást tükrözi, hogy a nagyothalló vagy siket ember egyben néma is. Ma már bizonyított, hogy az akusztikus visszacsatolás megfelelő mértéke, vagyis a hallássérülés különböző fokozatai befolyásolják a beszédprodukciónak indulását és fejlődését. A hallás zavara lehet veleszületett probléma, de kialakulhat bármely életkorban; időskorban a hallás bizonyos fokú csökkenése gyakorlatilag mindenkinél bekövetkezik. A nem ép hallás kihat mind a beszédprodukciónak, mind a beszédfeldolgozás működési folyamataira. A nagyothallás lehet vezetési típusú – ha a hallójáratban, a dobhártyán vagy a hallócsontokon, illetve a dobüregben van kóros elváltozás. Ekkor a vezetési zavar következtében a hangrezgések csak kisebb mértékben jutnak a belső fülbe. Ezek a betegek kissé torzítva és halkabban hallják a beszédet (a hallásküszöb legfeljebb 40 dB-en fut). Felnőttkorban sokkal gyakoribb az idegi eredetű vagy percepció típusú halláscsökkenés. A belsőfül-elváltozások esetében a beteg ugyancsak halkabban hallja az elhangzó beszédet, és jellegzetesen kiesnek a magas frekvenciás összetevők. Károsodhat a hallóideg, ekkor a hangingereknek az agyvelőbe juttatása károsodik, illetőleg előfordul az agyi pályák és központok károsodása is. A kevert típusú halláscsökkenés esetén az előzőekben ismertetettek együttesen jelentkeznek.

A nagyothallás bekövetkezésének, illetőleg a megsiketülés idejének meghatározó szerepe van a későbbi beszédészlelés és a beszédprodukciónak szempontjából. A korai vagy veleszületett halláskárosodás erősen befolyásolja a gyermek beszédprodukciónak: a beszédhangok kiejtése torzzá válik, egy részük hiányozhat, a jellegzetes „siket” beszéd nélkülözi a magas frekvenciás komponenseket tartalmazó magánhangzókat és főként mássalhangzókat (Csányi 1990). A beszédprodió rendkívül bizonytalan. A siketek ugyanis képtelenek az alaphangmagasságot az intonációs szerkezetek létrehozására megfelelően használni, beszédük monoton jellegű. A hangerő nehezen szabályozható, a hangsúlyozás sokszor hibás, a beszédtempó lassú. A beszédészlelési folyamatok bizonytalanok; általában tanult (tanított) stratégiákon alapulnak, amelyek gátolhatják a szükséges általánosítások kialakulását. A nagyothalló sokszor nem érti pontosan az elhangzottakat, mert már a beszédészlelés is korlátozottan működik. Komoly nehézségei vannak, ha a hallott beszéd gyors, az artikuláció pontatlan vagy környezeti zaj nehezíti a feldolgozást. Tizenegy és tizennégy éves ép és siket (angol anyanyelvű) gyermekek beszédének elemzése mindenekelőtt az alaphangmagasság jelentős különbségét igazolta. A siketnél általában magasabb az alaphang, a tartománya azonban szűkebb. A magánhangzók formánsai sokkal nagyobb átfedéseket mutatnak, mint az éphallók esetében, s ez a formánsok intenzitására is jellemző. Egyetemi hallgatókkal tesztelték a siket és ép gyermekek magánhangzóit (angol nyelvű kísérletekben); az ép halló gyermekek magánhangzóinak pontos felismerése 81%, a siketeké 32% volt (Angelócci et al. 1991). A

felőttkorban bekövetkező nagyothallás vagy siketség elsősorban a beszédészlelést és a beszédmegértést befolyásolja, és számos tényezőtől függően hathat a beszédprodukcóra is.

27.7. A beszédzavar mint szindróma

A beszédzavarokat megjelenési formájuk szerint osztályoztuk és elemeztük; s ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a beszédzavar szindrómának tekinthető. Ritkán fordul elő ugyanis, hogy a deviancia egyetlen produkciós vagy percepciós részfolyamatra vagy működésre korlátozódik. Még egyetlen beszédhang artikulációs zavara is gyakorta együtt jár az azonosítási és/vagy differenciálási nehézséggel. A kóros zöngképzés hatással van a szegmentális és a szuprasegmentális artikulációra egyaránt. Az organikus és pszichés eredetű beszédzavarok, illetőleg a különféle kórképekben tapasztaltak pedig jellemzően több folyamatra hatnak, és akadályozzák, gátolják a szükséges működéseket. Ennélfogva nemkívánatos következményekkel járnak a beszélő egész viselkedésére, s ezáltal a személyiségére nézve is. A kezdetekben „csupán” beszédtervezési és -kivitelezési zavarok negatívan befolyásolhatják magának a nyelvi rendszernek a működését is, és így a felszíni beszédzavarból akár súlyos fokú nyelvi zavar is kialakulhat, gyermekkorban és felőttkorban egyaránt.

Irodalom

- [CH27-B01] Angelocci,, Angelo A. – Kopp, George A. – Holbrook, Anthony1991. The vowel formants of deaf and normal-hearing eleven- to fourteen-year-old boys. In: Baken – Daniloff1991: 510–523.
- [CH27-B02] Baken,Ronald J. – Raymond G.Daniloff (szerk.) *Readings in clinical spectrography of speech*. San Diego, Singular Publishing Group Inc. – Kay Elemetrics Group.
- [CH27-B03] Boglárka, Balázs 1993. Hangképzési zavarok idős korban. In: GósyMária – SiptárPéter (szerk.) *Beszédkutató '93*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 156–166.
- [CH27-B04] Zoltán, Bánréti 1999. *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*. Budapest, Corvina.
- [CH27-B05] Judit, Bóna 2004. A hadaró beszéd sajátosságai spontán és főlspontán megnyilatkozásokban. *Beszédgyógyítás*15/1: 17–24.
- [CH27-B06] Judit, Bóna 2005. A hadaró és a gyors beszéd temporális sajátosságai. *Magyar Nyelvőr*129: 235–242.
- [CH27-B07] Brown,, J. W. 1976. Consciousness and pathology of language. In: R. W.Rieber (szerk.) *The neuropsychology of language*. New York – London, Plenum Press, 67–95.
- [CH27-B08] Yvonne, Csányi 1990. *Hallás-beszéd nevelés*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH27-B09] László, Elekfi – Imre, Wacha2003. *Az értelmes beszéd hangzása*. Budapest, Szemimpex.
- [CH27-B10] Tibor, Frint 1982. A hangképzés zavarai. In: SurjánLászló – FrintTibor (szerk.) *A hangképzés és zavarai, beszédzavarok*. Budapest, Medicina Kiadó, 117–166.
- [CH27-B11] Fujimoto,, Masako – Maekawa, Kikuo2003. Variation of phonation types due to paralinguistic information: An analysis of high-speed video images. In: Maria-JosepSolé – DanielRecasens – JoachimRomerő (szerk.) 2003. *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences*. Barcelona 3–9 August 2003. Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 2401–2405.
- [CH27-B12] Mária, Gósy 2002. Beszédképzés zöngé nélkül. In: GósyMária (szerk.) *Beszédkutató 2002*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 21–39.
- [CH27-B13] Mária, Gósy 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH27-B14] Mária, Gósy 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH27-B15] GólleszViktor (szerk.) 1990. *Gyógypedagógiai kórtan*. Budapest, Tankönyvkiadó.

- [CH27-B16] Miklós, Györi 2003. Autizmus. In: PléhCsaba – KovácsGyula – GulyásBalázs (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Budapest, Osiris Kiadó, 457–519.
- [CH27-B17] Habermann,, Günther 1980. Funktionelle Stimmstörungen und ihre Behandlung. *Archiv für Ohren-, Nasen- und Kehlkopfheilkunde*227: 171–345.
- [CH27-B18] Jenő, Hirschberg 1986. *Szájpad-elégtelenség*. Budapest, Medicina Kiadó.
- [CH27-B19] Hoffman,, P. F. – Schuckers, G. H. – Daniloff, R. G.1989. *Children's phonetic disorders*. Boston – Toronto – London, A College-Hill Publication.
- [CH27-B20] Horga,, Damir 2002. The influence of bite-blocks on continuous speech production. In: AngelikaBraun – HerbertMasthoff (szerk.) *Phonetics and its applications*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 143–153.
- [CH27-B21] HorváthSzabolcs (szerk.) 2001. *A kommunikáció fejlődése és idegi eredetű zavarai*. Budapest, Animal-Med Kft.
- [CH27-B22] Kaplan,H. I. – B. J.Sadock – J. A.Grebb (szerk.) 1994. *Synopsis of psychiatry*. Baltimore, Williams and Wilkins.
- [CH27-B23] Keith,Robert W. (szerk.) 1981. *Central auditory and language disorders in children*. San Diego, College-Hill Press.
- [CH27-B24] Kent,, Ray D. – Netsell, Ronald – Abbs, James H.1991. Acoustic characteristics of dysarthria associated with cerebellar disease. In: Baken – Daniloff1991: 454–475.
- [CH27-B25] Kent,, Ray D. – Rosenbek, John C.1991. Acoustic patterns of apraxia of speech. In: Baken – Daniloff1991: 435–453.
- [CH27-B26] Gábor, Kiefer 1995. *Rekedtség. Foniátria – a hangképzés és zavarai*. Budapest, Golden Book Kiadó.
- [CH27-B27] Imre, Montágh – Nelli, Montághné Riener – Etelka, Vinczéné Bíró2002. *Gyakori beszédhibák a gyermekkorban*. Budapest, Holnap Kiadó.
- [CH27-B28] Gábor, Palotás 1972. Hadarás. In: KovácsEmőke – MéreiFerencné (szerk.) *Tanulmányok a logopédia köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 82–88.
- [CH27-B29] PrinczesMária (szerk.) 1999. *Mentális és viselkedészavarok pszichológiája (Szöveggyűjtemény)*. Benedek Elek Pedagógiai Főiskola. Budapest, Okker Oktatási Iroda.
- [CH27-B30] Putten,, Steffany M. van – Walker, Judy P.2003. The production of emotional prosody in varying degrees of severity of apraxia of speech. *Journal of Communication Disorders*36: 77–95.
- [CH27-B31] István, Subosits 2001. *A beszéd rendellenességei*. Egyetemi Fonetikai Füzetek 30. Budapest, ELTE.

28. fejezet - A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv*

Csilla, Bartha

Helga, Hattyár

Helga, Szabó Mária

Magyarország lakosságának közel 10%-a halláskárosult. E populáció 3–4%-a súlyosan nagyothallónak, illetve siketnek tekinthető (vö. Vasák é. n. [2004] : 14). A magyarországi siket közösség (hozzávetőlegesen 30–40 000, más becslések szerint 60 000 ember) alkotja hazánk harmadik legnagyobb nyelvi kisebbségét, melynek elsődleges nyelve (sokak anyanyelve) a teljes, a hangzó nyelvekkel egyenértékű, komplex nyelvtani rendszerrel rendelkező magyarországi jelnyelv. Mindeközben e közösség nyelvének természetes nyelv volta ma még csak a szűkebb szakmai körök számára nyilvánvaló. A siket emberek nap mint nap szembesülnek a megbélyegzés valamilyen formájával. A mai hazai gyakorlat, a jogalkotás, a foglalkoztatási szféra, legfőképpen pedig az oktatás azokat a lehetőségeket sem veszi figyelembe, amelyek e közösség nyelvi–kulturális sajátosságainak, a magyarországi jelnyelvnek mint a siketek elsődleges nyelvének elismerésében rejlenek.¹

A siketek jogainak korlátozására számos történeti és mai példát találunk más országokból is. A siket gyerekek a fejlődő országok nagy részében még ma sem részesülhetnek semmiféle formális oktatásban. A siket felnőttek több ilyen államban nem vezethetnek autót, számos foglalkozást nem vállalhatnak. Sőt, a siketek egymás közötti házasodásának tilalmára is jó néhány országból hozhatnánk példát (Andersson 1994: 9). Az pedig nem csak a fejlődő országok sajátossága, hogy a siketek deviáns vagy csökkent képességű csoportnak számítanak, mert nem az ural-kodó csoport (ez esetben a hallók társadalma) normáit, értékrendjét, nyelvét követik (Bartha 1999: 85). Sokáig megkérdőjeleződött tehát a siketek joga az önálló életvezetéshez, családalapításhoz, az utazáshoz, az oktatáshoz stb., számos országban szavazati joggal sem rendelkezettek.

Az alábbiakban a 20. század történelméből olyan – igencsak sokkoló, s eddig talán kevéssé ismert – szemelvényeket közlünk, amelyek megdöbbentő példákkal támasztják alá, hogyan viszonyult, helyenként viszonyul ma is a többségi társadalom a siketséghez és más fogyatékosági kategóriákhoz.

Példák a fogyatékosokkal szembeni negatív bánásmódra

„Az Egyesült Államokban a német oralista programok két szószólója, Samuel Gridley és Alexander Graham Bell, ugyanaz a két ember, aki az öröklődést nevezte meg a siketség kulcsaként. Így tehát harcoltak azokért a módszerekért, melyek korlátozták a siket embereket a gyereknevelésben, hogy ezzel megakadályozzák »az emberi faj siket változatának kifejlődését« (Gardiner Greene Hubbard in Winzer 1993: 288). Bell tekintélye, melyet a telefon és más szerkezetek feltalálásával szerzett, valamint a XIX. századi tudományos mozgalomban, az eugenetikában, azaz a fajnemesítésben való részvétele a tudományosság légkörével vonta be a siketekre irányuló törekvéseit is. A *fajnemesítés* szót Francis Galton (1883) alkotta meg, hogy leírja azt a tudományt, mely az öröklés szerepét vizsgálta a mentális képességekben. A fajnemesítés palástja alatt Bell a siket partnerek közti házasság korlátozásáért harcolt. Egy elterjedt újságcikke ellenére, mely egy ilyen törvényjavaslattal hozza kapcsolatba, Bell azt vallotta, hogy a házasságkorlátozás nem a kormány dolga, hanem az erkölcsi felelősségérzetünké: »Minden jó erkölcsű férfi és minden jó erkölcsű nő kötelessége, hogy emlékezzen rá, hogy a házasságot gyerekek követik, és arról meg vagyok győződve, hogy egy siket sem kívánja továbbadni gyermekeinek azt a csapást, melyben neki része van« (Bell 1891 in Winefield 1987: 94).

Bellt éppen ezek a nézetei tették mélységesen népszerűtlenné korának jelelő siket közösségében. A többi fajnemesítőhöz képest azonban Bell még mindig viszonylag mérsékelt elveket vallott. Voltak az Egyesült Államokban, Németországban és Skandináviában olyanok is, akik sterilizációt javasoltak, főként azért, hogy elkerüljék azokat a jellemvonásokat, melyek

szerintük bűncselekményhez vezethetnek, mint például a szexuális erkölcsatlenség és a gyengeelméjűség” (Monaghan 2002).

A fajnemesítés legdrasztikusabb következménye Hitler *Rassenhygiene* programja.

„Hitler nemcsak a zsidóktól és a cigányoktól akarta megtisztítani »az árja fajt« és a világot, hanem a fogyatékosoktól is; így népirtó programja őket is utolérte. Röviddel 1933-as hatalomra jutása után, életbe léptette »a sterilizációs törvényt azok részére, akik valamilyen mentális vagy fizikai zavarban szenvednek« (Biesold 1999: 4). A törvény eredményeképpen hozzávetőlegesen 15 000 öröklötten siket embert sterilizáltak, azonban mindehhez hozzáadódik az az ismeretlen számú áldozat, melyet a II. világháborús németországi és ausztriai »eutanázia« programok követeltek. Horst Biesold hozzáteszi, hogy Németországban ezek a programok például azt jelentették, hogy »az orvosi és pszichiátriai intézetek lakóit áthelyezték ’egyszerű bérházakba’, ahol az ’elhalálozási arány természetesen jóval magasabb volt’« (1999: 160–61); míg a hátrányos helyzetű gyerekeket halálos injekcióval vagy éheztetéssel ölték meg; végül a T4 program alkalmazása is ide tartozott, melynek keretein belül 1939 és 1941 között legalább 70 000 fogyatékos felnőttet gyilkoltak le »zuhanyzóknak álcázott gázkamrákban« (1999: 163)” (Monaghan 2002).

A náci uralom teljes időszaka alatt Hitler közel 250 000 embert öltetett meg fogyatékosága miatt. 1940–1944 között a náci Németországban az „eutanázia program” részeként 908 fogyatékos és krónikus beteget szállítottak át Schönbrunnból Eglfing-Haarba, hogy elégecssék őket. Ma ezeknek az áldozatoknak az emlékét egy emlékmű őrzi Schönbrunnban.

Európában és az Egyesült Államokban később is általános gyakorlat volt a fogyatékosok sterilizációja. 1927-ben az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága a Buck kontra Bell ügyben szabályozta a fogyatékos emberek kötelező sterilizációját, nem minősítve azt ellentétesnek az alkotmány emberjogi kitételeivel. Az 1970-es évekig 60 000 fogyatékos embert sterilizáltak akarata ellenére.

„Az érzékek fogyatékosága, különösen a látásé és a hallásé, képtelenné teszi a személyt, hogy hatékonyan működjön esküdtként.” (Arkansas szövetségi bírójának Eckstein kontra Kirby ügyben, 1978.) Az USA 17 államában és a főváros körzetében 1914-ig törvény korlátozta a fogyatékosok házasságát. Számos országban hosszú időn keresztül nem kaphattak vezetői engedélyt a siketek. Jamaicában, Iránban a mai napig ez a helyzet.

A siketek – nyelvi különbségeken alapuló – különleges helyzetét napjainkra számos országban felismerték, ami egyre inkább tükröződik a jogalkotásban és az oktatásban éppúgy, mint az élet számos más területén. Vannak országok, ahol az alkotmányban szerepel, emellett külön törvény is elismeri a siketek jelnyelvét és az annak használatához való jogot (részletesebben lásd Jokinen 2000; Krausneker 2000; EUD Update 2001; Bartha–Hattyár 2002). Azon országok többségében is, ahol a hatályos esélyegyenlőségi törvények jelentenek jogi keretet a siketek számára, az oktatás teljes vertikumában megjelenik az adott ország jelnyelvre oktatási és tantárgyként is oktatott nyelvként.

A magyar jelnyelv grammatikai jellegzetességeinek bemutatását megelőzően elengedhetetlen néhány, a siketséggel, a jelnyelvekkel, a nyelvelsajátítás általános mechanizmusaival és a kétnyelvűséggel kapcsolatos tudományos tényt az egyes szakmai körökben, érdekcsoportokban és a szélesebb társadalomban is tapasztalható tévhitekkel szembesítenünk.

A siketeket, a siketséget, valamint a jelnyelveket illetően Magyarországon is megannyi téves elképzelés, sztereotípiája és előítélet él a köztudatban. Ezek az elképzelések egyrészt a nyelvről való tudományos gondolkodást is jelentősen meghatározó nyelvvideológiákban gyökereznek, másrészt a megfelelő ismeretek hiányával magyarázhatók.² A laikusok, illetve a nem e kérdéskörrel foglalkozó szakemberek téves elképzelései, az ezekből eredő negatív attitűdök egyfelől a siketek elsődleges kommunikációs eszközére, a jelnyelvre, másfelől magukra a siket személyekre vonatkoznak. Az első csoportba tehát azok az ideológiák tartoznak, melyek – különböző érvrendszerek segítségével – tagadják a jelnyelvek természetes nyelv voltát, a másikba pedig azok, amelyek szerint a siket személyek többségének szellemi képességei jóval alacsonyabbak, mint a hallóké. E kettő pedig a legveszélyesebb módon kapcsolódik össze az által a többségi, paternalista hozzáállás (Lane 1992) által, miszerint a siketek akkor válhatnak a halló társadalom minél „normálisabb” tagjaivá, ha mi, hallók, minél inkább magunkhoz hasonlóvá tesszük őket (vö. Lane 1997b).

28.1. táblázat -

A jelnyelvekkel és a siketiséggel kapcsolatos néhány tévhit és azok cáfolata

Tévhit	Cáfolatok
<p>A beszéd azonos a nyelvvel, de legalábbis a nyelv (a nyelvi rendszer) egyetlen megjelenési formája, megvalósulása a hangos beszéd, minden más lehetőség csak másodlagos, a beszédre épül.</p>	<p>A nyelvezet, nyelv és beszéd fogalomhármast kidolgozó Saussure (aki nem foglalkozott a siketek által használt jelnyelvekkel) maga is megjegyzi (1997: 41), hogy</p> <p>„[...] a nyelv konvenció, azt pedig, hogy a jel – amelyben az emberek megegyeznek – milyen jellegű, közömbös. A hangképző apparátus kérdése tehát a nyelvezet problémájában másodlagos.”</p> <p>„[...] nem a beszélt nyelvezet tartozik hozzá az emberi természethez, hanem egy nyelvnek, vagyis egy olyan rendszernek a megalkotására való képessége, amelynek különböző jelei különböző fogalmaknak felelnek meg.”</p> <p>Az 1960-as évektől kezdődő leíró nyelvészeti vizsgálatok sora bizonyította, hogy a siketek által használt jelnyelvek éppúgy teljes értékű, komplex, saját nyelvtani struktúrával rendelkező nyelvek, mint a hangzó nyelvek.</p>
<p>Aki siket, az néma, azaz a hallás hiánya vagy károsodott volta megakadályozza a siketeket abban, hogy megtanuljanak beszélni. Ez a tévhit már az ókortól kezdve él; Arisztotelész pl. a következőket írja: „Azok az emberek, akik siketen születnek, minden esetben némák is; azaz képesek hangokat kiadni, de nem képesek beszélni.”</p>	<p>Sok gyakorlati példa áll rendelkezésre annak alátámasztására, hogy amennyiben egy siket ember hangképző szervei épek, meg tud tanulni beszélni.</p>
<p>A jó beszédkészség a jó értelmi képesség mutatója. A rossz beszéd, a normától eltérő artikuláció okát tehát a gyenge értelmi képességben kell keresni.</p>	<p>A siketek artikulációja a visszacsatolás hiányában különböző mértékben közelítheti meg a halló normát. Az artikulációs jellegzetesség tehát nem az értelmi képesség függvénye, hanem a siketek létállapotából adódó jellegzetesség.</p>
<p>Egyetlen univerzális jelnyelv létezik, azaz a világon minden siket ugyanazt a jelnyelvet használja.</p>	<p>Jelnyelvek tucatjait írták már le a kutatók, mely nyelvek mind a jelek készletében, mind szabályrendszerükben eltérnek egymástól. A kölcsönös érthetőség e nyelvek között éppúgy nem áll fent, mint két önálló hangzó nyelv között, azaz másként jelel egy japán, egy magyar, egy finn vagy egy amerikai siket (Bos 1994, Vasák 1996, Crystal 1998: 276). A földrajzi–történelmi–kulturális közelség hatása is éppúgy érvényesül, mint a hangzó nyelvek esetében. A szomszédosság vagy a huzamosabb együttélés két külön jelnyelv rendszerét éppúgy hasonlatossá teszi egymáshoz, ahogyan ez az egymás szomszédságában</p>

A jelnyelvekkel és a siketiséggel kapcsolatos néhány tévhit és azok cáfolata

Tévhit	Cáfolatok
	<p>élő hangzó nyelvek esetében is megfigyelhető. Ha az érintett nyelvek nem csupán földrajzilag állnak közel egymáshoz, hanem tipológiájukban is, esetleg rokon nyelvekről van szó, annál szembetűnőbb lehet a hasonlóság – a jelnyelvek esetében ezt a sajátos eszkörendszer adottságai erősíthetik fel. Közismert tény a francia és az amerikai jelnyelv rokonsága, a Párizsból hívott pedagógusok hatásának köszönhetően. De ugyanígy vannak adataink arra vonatkozóan is, hogy az osztrák jelnyelv és a magyar jelnyelv között, illetve a szlovák és a magyar között is nagy számban vannak lexikai hasonlóságok, de tudunk arról is, hogy sok jel a magyar jelnyelvből került be az izraelibe.</p> <p>(Egyetlen univerzális jelnyelv létezik csupán, az is mesterséges képződmény: a nemzetközi jelnyelvet, a Siketek Világszövetsége (WFD: World Federation of the Deaf) ösztönzésére az 1950-es években alakították ki. Használata jóformán kizárólag a nagyobb nemzetközi siketrendezvényekre terjed ki.)</p>
<p>A jelnyelv egyfajta pantomim, mely leképezi (utánozza) a valóság elemeit, eseményeit; nem elvonatkoztató jellegű.</p>	<p>Jelelés közben csupán a kezek mozognak, akkor is, ha lábáról szól a közlés, a pantomimban viszont minden testrész, tevékenység stb. önmagának felel meg. Ehhez kapcsolódik a térhasználat különbsége is: a pantomimes az egész színpadot „belakja”, míg jelelés közben egy helyben állva, a jelelési térből soha ki nem lépve lehet az információkat továbbadni. A közös csupán annyi, hogy mindkét „nyelven” gesztikulárisanvizuálisan kódolt az információ (Dotter 1999, Holzinger–Dotter 1997, Boyes-Braem 1992a). Az egyes cselekvések, illetve történések időtartamát a pantomimban hasonló ideig tartó tevékenységgel lehet kifejezni, a jelnyelvben viszont az időbeliség kifejezésére – a hangzó nyelvekhez hasonlóan – különféle grammatikai szerkesztések, illetve lexikai elemek állnak rendelkezésre. Hasonlóan a történet szereplőinek száma a pantomimban meglehetősen korlátozott, többel már nehezen lehet dolgozni, ezzel szemben a jelnyelv – fejlett névmásrendszerével – akárhány szereplőről képes ugyanazon a történeten belül nyilatkozni.</p> <p>Bár a jelnyelvi jelek nagy része ikonikus, azaz a jelelő és a jelölt között hasonlósági viszony van, ezek a jelek is konvencionáltak, nemzedékről nemzedékre továbbadódnak: a nyelvelsajátítás/nyelvtanulás során meg kell tanulni őket, nem kell újból és újból kifejleszteni őket (részletesen l. később).</p>
<p>A jelnyelvek szorosan kötődnek a környezetükben használatos hangzó nyelvekhez oly módon, hogy tulajdonképpen nem mások, mint a hangzó nyelvek jelekkel történő megjelenítései. Sokan gondolják, hogy</p>	<p>Léteznek a hangzó nyelvek tanításának elősegítésére kidolgozott manuális kódrendszerek (pl. Signed Exact English, jelelt angol, jelelt francia, jelelt magyar), ám ezek nem természetes nyelvek, hanem csupán</p>

A jelnyelvekkel és a siketséggel kapcsolatos néhány tévhit és azok cáfolata

Tévhit	Cáfolatok
a jelnyelveket a hallók fejlesztették ki, hogy biztosítsák a kommunikáció lehetőségét.	kontaktkódok. A természetes, a siket közösségekben használatos elsődleges jelnyelvek függetlenek a környezetükben használatos hangzó nyelvektől (bár a két változó rendszer hatással lehet egymásra – 1. később).

28.1. A jelnyelvekről

28.1.28.1.1. A jelnyelvek mint természetes emberi nyelvek

Noha az emberek nagy része úgy képzei, hogy csak a hangzó nyelvek tekinthetők „normális” emberi nyelveknek, s ehhez képest minden más kommunikációs kód csak másodlagos és részleges, az 1960-as évek elejétől folyó, nagyon sok országot és nyelvet (köztük majd egy évtizede a magyarországi jelnyelvet is) érintő nyelvészeti vizsgálatok egyértelműen bizonyították, hogy a jelnyelvek nem pantomimszerű gesztusrendszerek, amelyek kölcsönösen érthetők a világ bármely siket közössége számára, hanem egymástól is független, autonóm, összetett és teljes grammatikájú természetes nyelvek, amelyekben ugyanazok a nyelvtani részrendszerek és kategóriák (fonológia, morfológia, szintaxis, lexikon, szemantika, diskurzus) különíthetők el, mint a hangzó nyelvekben (Stokoe 1960; Liddell 1980; Deuchar 1984; Penn–Reagan 1994; Woll–Kyle 1994; Bergman 1994; Bos–Schermer 1995). A nyelvtani kategóriák kifejezése minden jelnyelvben összetett és szabályszerű: a jelelési tér, a mozdulat iránya, a kézforma, az arckifejezés, a száj, a fej és a test mozgása stb. egy háromdimenziós, úgynevezett térbeli nyelvtant alkot. Wisch–Prillwitz (1991) alapján Mongyi Péter és Szabó Mária Helga (é. n. [2004]: 12) a nyelvi kifejezőeszközök alábbi típusait különíti el a jelnyelvben:

1. táblázat. táblázat - Nyelvi eszközök a jelnyelvekben

Arc		Kezek		Testtartás	Deixis	Kontextus
Mimika		A jelek szerkezete	Kézforma	Fej	Tekintet	Téma
			Orientáció			
			Artikulációs hely			
			Mozgás			
Szemek	„Szem-kifejezés”	Kétkézes jelek	Szimmetrikus	Vállak	A fej iránya	személy
	A tekintet iránya		Ellentétes			
Száj	Szájgesztikuláció		Domináns	Felsőtest	Rámutatás	Szituáció
	Artikulációs kép		Komplex	Gesztikuláció		

28.1.28.1.2. A jelnyelvekről általában

A jelnyelvek a hangzó nyelvektől függetlenül alakulnak ki és fejlődnek, a nyelvi komplexitás ugyanolyan fokát mutatják, ugyanolyan kifejező és megismerő funkciókat képesek betölteni. Továbbá éppúgy, mint a hangzó nyelvek, a jelnyelvek is változataikban élnek.³

Egy-egy ország siket közösségeiben természetes módon létrejött jelnyelv az őtt élő siket emberek egymás közti érintkezésének elsődleges eszköze; azokban a családokban, ahol az egyik vagy mindkét szülő siket, ez tekinthető a gyermek anyanyelvének, de ez az elsődleges nyelve halló szülők siket gyermekeinek is, hiszen a siketiskolában egymás közt, a siket közösségben a legtermészetesebb módon még akkor is ezt a nyelvet használják, ha ezt az iskola nem támogatja.⁴

A siket közösségekben használatos természetes jelnyelvek mellett léteznek más manuális kommunikációs rendszerek, melyeket fontos megkülönböztetni az elsődleges jelnyelvektől.

A jelnyelvek típusai

I. Elsődleges (primér) jelnyelvek

Szabályokra épülő, konvencionális jelnyelvek, teljesen autonóm nyelvi rendszerek, melyek speciális történelmi, társadalmi és kulturális környezetben fejlődtek ki, s amelyeket generációról generációra folytonosan használnak a jelelők (például az amerikai jelnyelv, a francia jelnyelv, a dán jelnyelv stb.). Ezen természetes nyelvek használói mindent közölni tudnak, amit csak akarnak. Ezek a nyelvek folyamatosan fejlődnek, hogy használói változatos kommunikációs igényeinek meg tudjanak felelni.

II. Másodlagos (alternáns) jelnyelvek

A jelelt kommunikáció olyan magasan fejlett rendszerei, amelyeket olyan egyének fejlesztenek ki és használnak, akik kompetens használói egy beszélt nyelvnek. Az ezekben a másodlagos rendszerekben használt jelek kodifikáltak, azaz sztenderdizáltak és általánosan használt megfelelői a beszéd kifejezéseinek. A másodlagos jelnyelvek különböznek a kommunikációs kinézis más formáitól (pl. távolságtartás, irányultság, mozgásstílus, arckifejezés stb. vonatkozásában), valamint a gesztikulációtól, mely a beszélt nyelvet kíséri. Ezekben a rendszerekben, melyek nem tekinthetők teljes értékű nyelveknek, a szavak, szókapcsolatok, mondatok stb. jelben ugyanolyan szerkezetűek, mint a környezetükben használt hangzó nyelvekéi. A másodlagos jelnyelveknek több fajtája létezik:

A. A *nyelvközi jelhasználat (pidzsin jelnyelvek)* halló emberekből álló csoportok között figyelhető meg azokban az esetekben, amikor a beszélőknek nincs közös nyelvük (például az a komplex jelelési rendszer, amelyet az észak-amerikai indiánok használnak).

B. Léteznek olyan jelelési rendszerek, melyeket egy közös beszélt nyelvvel rendelkező beszélőközösség tagjai használnak a beszéd helyettesítőjeként vagy kísérőjeként. Az ilyen jelelési rendszereknek négy alkategóriája létezik:

1. A *törzsi jelnyelvek*: pl. az Ausztrália közepső, sivatagos részének északi területein élők által kifejlesztett jelnyelv, melyet a beszélt nyelvük megfelelőjeként használtak, ha a beszéd tabunak számított, például a gyász vagy a férfivá avatás rítusának ideje alatt. Egyes észak-amerikai indián törzseknél a feleség nem érintkezhetett hangzó nyelven férje vér szerinti családtagjaival.
2. A *kolostori jelnyelveket* pl. a ciszterci, a clunyi és a trappista szerzetesek dolgozták ki, hogy használatuk segítségével megtarthassák hallgatási fogadalmukat.
3. A *szakmai jelnyelveket* olyan foglalkozási területeken fejlesztették ki, mely területeken a beszélt nyelv használata bizonyos esetekben tiltott vagy lehetetlen. Pl. a fűrészüzemek dolgozói a zaj miatt nem értették egymás hangját; a rádió- és tévéstáboknál éppen ellenkezőleg, teljes csendre van szükség; a tozsdéügynökök információcseréjét a zaj és a távolság egyaránt megnehezíti; a darukezelőknél önmagában a távolság jelent akadályt; míg a bűvároknál egyszerűen a hangrezgést továbbító levegő mint közeg hiányzik.

4. A hangzó nyelvek jelelt változatai, az ún. *jelelt nyelvek* (pl. a jelelt magyar nyelv) olyan mesterségesen kidolgozott rendszerek, amelyeket a siketek főképp a hallókkal való érintkezés során használnak. Ezek tulajdonképpen a hangzó nyelv elemeinek jelnyelvi jelekkel történő megjelenítései, melyeket kiegészítenek a mesterségesen kifejlesztett grammatikai jelek (pl. a magyar nyelv jelelt változatában a tárgy vagy a különböző típusú határozóragok jelei).

III. Családi jelnyelvek

Olyan gesztusokon alapuló kommunikációs rendszerek, melyek akkor alakulnak ki, ha egy siket ember más siketektől elkülönülve él, és szükséges az őt körülvevő halló emberekkel kommunikálnia. Az úgynevezett családi jelnyelv sokszor az első kommunikációs rendszer, melyet a siket gyermek azokkal a halló családtagjaival érintkezve használ, akik nem ismerik egy nagyobb felnőtt siket közösség standard jelnyelvét.

(*Forrás:* Davis–Supalla 1995: 84–85; l. még Ros-Taylor 1975, Stokoe 1978, Kendon 1988, 1990, Reagan 1995, Oviedo 1996, Mongyi–Szabó é. n. [2004])

28.2. A siketség fogalmáról

Rendkívül nehéz a „siket” fogalmát átfogóan meghatározni, hiszen számos, egymástól eltérő s különböző célokat szolgáló orvosi, oktatási, jogi, kulturális stb. meghatározás létezik, melyek között gyakran nincs átjárhatóság. A legszélesebb körű köznapi értelmezés szerint a siketség a halláshiányt, a hallásképtelenséget jelöli, amely azonban nem veszi figyelembe sem a hallásvesztés különböző fokozatait, sem pedig azt a módot, ahogyan ez az állapot létrejött (veleszületett versus szerzett, átmeneti versus állandó stb.).

28.2.28.2.1. A siketség orvosi értelmezéséről

Az orvosi értelmezés a hallás hiányának fokozatait egy olyan „skála” mentén méri, amely a hallóknál regisztrált általános tartománytól való eltérés nagyságát „részleges, közepes, súlyos fokú nagyothalló, siket” jelzőkkel illeti, és decibelekben méri. A különböző országokból származó szakmunkákat és a gyakorlatot végigtekintve jól látható, hogy országonként jelentős különbség van a hallásvesztés fokozatainak és a siketségnek a meghatározásában.

A halláskárosodás tipológiája

A. A hallásvesztés mértéke szerint (orvosi szempontból)

1. nem jelentős nagyothallás (hallásküszöb: 25 dB)
2. enyhe nagyothallás (hallásküszöb: 25–40 dB)
3. közepes nagyothallás (hallásküszöb: 40–55 dB)
4. kifejezett nagyothallás (hallásküszöb: 55–75 dB)
5. súlyos nagyothallás (hallásküszöb: 70–90 dB)
6. siketség (hallásküszöb: 90 dB)

(A gyógypedagógiai szakirodalom az 5. és 6. típus között felvesz egy átmeneti sávot, az úgynevezett hallásmaradványos állapotot.)

B. Kórtani szempontok szerint

- I. Örökletes hallássérülés
 1. idegi
 2. vezetékes
 3. vegyes

II. Szerzett hallássérülés

1. méhen belüli károsodás miatti
2. szülés közben fellépő komplikációk miatti
3. fertőző betegségek következményeként fellépő
4. antibiotikumok szövodményeként fellépő
5. zajártalom miatt kialakuló

C. A hallásvesztés időpontja szerint

1. prelingvális (egy nyelv elsajátítása előtti)
2. posztlingvális (egy nyelv elsajátítása utáni)

(Forrás: Csányi 1993)

28.2.28.2.2. A siketség kulturális, antropológiai értelmezése

A kulturális, antropológiai értelmezés a siketséget egy olyan embercsoport létállapotának, adottságának tekinti, amely tagjainak közös vonása, hogy a világot elsődlegesen vizuálisan érzékelik, akiket közös kultúra, hasonló tapasztalatok, viselkedési szokások jellemeznek, s legfőképpen közös nyelvet, a jelnyelvet használják, amely e közösség számára elsődleges kommunikációs és megismerő szerepe mellett – más nyelvi közösségekhez hasonlóan – önazonosságának szimbóluma is (vö. Charrow–Wilbur 1989; Lucas 1989; Andersson 1994; Padden 1996; Reagan 2002; Bartha 2004a). Bár vannak szakemberek, akik szerint a jelnyelv, a kétnyelvűség s a siketek mint közösség támogatása erősítheti szegregációjukat, a gyakorlat szerzte a világon ezzel szemben azt mutatja, hogy a nyelvi–kulturális közösségként való elismerés, a választás lehetőségének felkínálásával éppen a többségi társadalomba való integrációjukat segíti elő azáltal, hogy a többségi nyelvhez való teljes körű hozzáférés mellett lehetővé teszi az anyanyelv magas szintű elsajátítását és használatát is.

Fontos megjegyezni, hogy a siket közösségek, a siket társadalom tagjai a siketek és nagyothallók mellett halló egyének is lehetnek. Ez utóbbiak például a siket szülők halló gyermekei, akik első nyelvükként sajátítják el a jelnyelvet. Ugyancsak ide tartoznak a siket gyerekek halló családtagjai, akik amellet, hogy megtanulnak jelelni, a közösség kulturális értékeivel is azonosulnak. Továbbá azok a hallók, akik bár rokon kötelekekkel nem rendelkeznek, vállalják ezeket az értékeket. A siketekből, nagyothallókból, és hallókból álló, közös nyelvvel és kulturális sajátosságokkal rendelkező, egyszersmind hátrányosan megkülönböztetett siket közösségek tehát nyelvi kisebbségeknek minősülnek (Andersson 1994).

28.2.28.2.3. Prelingvális, posztlingvális siketek és nagyothallók

Különösen fontos az úgynevezett prelingvális és posztlingvális siketséget, valamint a nagyothallók csoportját elkülöníteni egymástól, amelyek önmagukban is tovább osztályozhatók. A prelingvális siketség (függetlenül attól, hogy veleszületett vagy szerzett) azt jelenti, hogy az egyén (gyermek) a nyelv (bármely természetes nyelv) elsajátítása előtt vált siketté, míg a posztlingvális siketség azt jelenti, hogy a (gyermek, felnőtt vagy idős) siketek akkor veszítették el hallásukat, amikor egy nyelvet már teljesen kiépítettek, s elsődleges családi, majd iskolai és társadalmi szocializációjuk a halló társadalomban zajlott. Az alábbiakból nyilvánvalóvá válik, hogy a prelingvális siketek azok, akik a hallássérültek között a legkiszolgáltatottabb csoportot alkotják (vö. Johnson–Liddell–Erting 1989; Bos 1994).

A siket identitás mibenlétének megfogalmazódása

„Ha valakinek vannak siket barátai, nem szégyelli a siketségét. Mondjuk a TISZTA SIKETEK. Például, ha valaki odamegy hozzá az utcán és kérdez tőle valamit, rögtön megmondja, hogy „nem értem, siket vagyok”. Aki halló identitású, ilyenkor inkább nem mond semmit, próbálja megérteni, de ha nem sikerül, akkor is inkább azt válaszolja, hogy: „nem tudom”. Nem vállalja, hogy siket.” (T.) (Ungár 2003: 108)

„A siket identitás nekem elsősorban azt jelenti, hogy jelelek. Számomra ez a legfontosabb, én ilyen vagyok. A siketek mindig jelelni fognak, ahogyan *Vasák Iván* könyvében is le volt írva:

ha levágják kezünket akkor is jelelni fogunk a karunkkal, ha a karunkat vágják le akkor a vállunkkal fogunk jelelni. Ha holnap azt mondanák, hogy ha akarom, hallhatok, akkor is inkább siket maradnék. Így vagyok önmagam.” (E.) (Ungár 2003: 108)

„Régebben azt gondoltam, hogy a siketség inkább csak egy állapot. Ez van. Aztán ahogy elkezdtem jelnyelvet tanítani az egyetem alatt, rájöttem, hogy ez milyen fontos dolog. Akkor éreztem magam először büszkének amiatt, hogy siket vagyok és tudok valamit, amit a többiek nem. ... Sokszor gondolkodtam rajta, vajon miért történt így, ez a génhiba olyan ritka... biztosan így kellett történnie, és van valami célja vagy oka annak, hogy én siket vagyok.” (A.) (Ungár 2003: 108–9)

„Nem tanították az iskolában, hogy mi az a siket identitás. A gyerekek semmit nem tanulnak a siketségről. Már az is nagy dolog, ha nem szégyelli valaki a siketségét. De én büszke vagyok rá. Sokat gondolkodtam rajta, hogy pontosan mit is jelent. Hálát szoktam adni az égnek, hogy siket vagyok, nagyon boldog vagyok, nekem így jó.” (T.) (Ungár 2003: 109)

28.2.28.2.4. A siket gyermek és a nyelvelsajátítás

A fenti kategorizációból világosan kitűnik, hogy a siketek közösségét nem tekinthetjük homogén csoportnak; a hallásvesztés ideje, módja, mértéke, valamint a siket személy identitása alapján a siketek közössége nagy változatosságot mutat, s az egyes típusokhoz eltérő igények és jellegzetességek rendelődnek a nyelvhasználatra, a nyelvtanulásra és a nyelvelsajátításra vonatkozólag is.

A siketek nyelvelsajátításával kapcsolatosan az egyik legfontosabb tudományos (neurolingvisztikai) eredmény, hogy a nyelvelsajátításra érzékeny életkori szakaszban a „csak” halláshiánnyal rendelkező, egyébként egészséges kisgyermek a vizuálisan–manuálisan kivitelezett felnőtt nyelvi input segítségével ugyanolyan teljes nyelvet képes kiépíteni, mint az egészséges halló gyermekek a hangzó nyelv segítségével (Bos 1994; Hickok et al. 2001).

A nyelvelsajátítás kérdése legfőképpen a prelingvális siketek esetében válik rendkívül hangsúlyossá. Ám ezen kategórián belül is feltétlenül különbséget kell tenni a siket szülők siket gyermekei (a siket gyerekek 5–10%-a; Berent 2004: 317), illetve a halló szülők siket gyermekei között. Az előbbi csoportba tartozók azok, akiknek lehetőségük van arra, hogy otthon, természetes módon, anyanyelvüként sajátítsák el a jelnyelvet, s így nem csupán kommunikatív, hanem egyéb kognitív, valamint szocioemocionális készségeik is megfelelő ütemben fejlődjenek. Noha az elsajátítás módja számos tekintetben szükségképpen különbözik attól, ahogyan egy halló gyermek halló szüleitől és környezetétől tanulja nyelvét, a nyelvelsajátítás siket gyermekeknél is ugyanolyan fázisokban történik (vö. McEntee–Kyle–Ackerman 1995).

A jelnyelv-elsajátítás néhány jellegzetessége

- A kisgyermek nyelvelsajátítása során rendkívül fontos szerepet játszik a gyermek figyelmét lekötő tárgyról, jelenségről való kommunikáció. Ezt a siket gyermek esetében nehezíti, hogy az adott tárgy vagy jelenség vizsgálata ugyanazt a (vizuális) csatornát foglalja le, mint a kommunikáció. Ennek megfelelően a vizsgálódás és a kommunikáció nem szimultán, hanem szekvenciális, egymást követő jelenség. A siket anyák általában kétféleképpen oldják meg ezt a helyzetet: vagy a jelelési teret (l. később) változtatják meg például úgy, hogy hátulról átölelve a siket gyermeket az ő teste előtt jelelnek, esetleg a gyermek kezével alkotják meg a jelet, vagy a tárgyon magán mutatják meg az azt jelölő jelet; más esetben magukra vonják a gyermek figyelmét (például a tárgy elmozdításával, intéssel, a gyermek megérintésével) úgy, hogy lehetőleg az adott tárgyat, jelenséget és a jelnyelvi megnyilatkozást egyaránt lássa a gyermek. Az a többlet erőfeszítés, amelyet az igényel, hogy a gyermeknek meg kell osztani a figyelmét a kommunikáció tárgya és maga a kommunikáció között, illetve az, hogy e jelenség miatt a siket anyák nem kommunikálnak ugyanolyan gyakran a gyermekükkel, mint a halló anyák a halló gyermekekkel, nem nehezíti meg a nyelvelsajátítást, s nem növeli annak idejét.
- Létezik jelnyelvi dajkanyelv, melyre jellemző, hogy a jeleket hosszabb ideig, szélesebb mozdulatokkal, olykor nem a megszokott helyen jelelik.
- A kézformák elsajátítása összefüggésben áll az ujjak megkülönböztetésének és irányításának fejlődésével.

- Az ikonikusság (1. még később) nem könnyíti meg a siket gyermekek nyelvelsajátítását. A nyelvelsajátító gyermek megnyilatkozásai sokszor kevésbé ikonikusak, mint a felnőtt által használtak.
- Bizonyos lexikai egységeket a siket gyermekek előbb sajátítanak el, mint a hallók. Ez feltehetően a modalitásbeli különbségnek köszönhető, mivel a nagymozgások agyi kontrollja korábban kezd fejlődni, mint a beszédhez szükséges fizikai adottságoké. Általánosságban azonban elmondható, hogy a jelnyelvi jelek – éppúgy mint a hangzó nyelvi szavak – az első életév körül jelennek meg. (Az első megnyilatkozások produkálásának ideje természetesen ugyanúgy egyedi, mint a halló gyermekek esetében: vannak, akik egyéves koruk előtt elkezdnek jelelni/beszélni, vannak, akik csak másfél éves koruk után.) Az első jelek kivitelezése általában nem felel meg teljesen a felnőtt mintának a kézforma, a jelelés helye és a mozdulat szempontjából. A továbbiakban a nyelvelsajátítás menete párhuzamot mutat a halló gyermekekével.
- Az általános rámutatásból nyelvtani funkcióval bíró grammatikai elem kb. a siket gyermek 1;8 korára lesz (ezt az jelzi, hogy a rámutatás következetesen összekapcsolódik egy lexikai elemmel).
- A morfológia elsajátítása fokozatos. 2;0 korig a jelnyelveket általánosan jellemző különlegesen összetett morfológiai jellegzetességek nem tapasztalhatók. Ekkor a siket gyerekek még nem képesek morfológiailag összetett nyelvi elemek létrehozására. 2;0 kortól megjelennek a morfológiai sajátosságok is a nyelvhasználatban, s a gyermek gyakorta 6 éves korára uralja ezeket a jellegzetességeket. A morfémák száma folyamatosan gyarapszik, összekapcsolásuk módja változik: kezdetben szekvenciális (egymást követő), később szimultán (egyidejű). A korai megnyilatkozások általában rövidebbek, mint a hangzó nyelvek hallók esetében. Ennek egyik oka, hogy a jelnyelvi egységek általában komplexebbek, másik oka pedig az lehet, hogy a gyermeknek meg kell változtatnia vizuális figyelmét irányát.
- A jelnyelvi nyelvelsajátítás során ugyanolyan szemantikai viszonyok tükröződnek legkorábban, mint a hangzó nyelvek esetében: tárgyak léte, nem léte, birtokviszony, helyviszonyok.
- A nyelvelsajátítás során a siket gyerekek ugyanolyan típusú hibákat követnek el, mint a halló gyerekek. Például a nyelvelsajátítás egy bizonyos szakaszában mind a jelnyelvek, mind a hangzó nyelvek használatában megjelenik az aspektusváltás képességének természetes hiánya a személyeket jelölő névmások használatában, azaz a gyermek ebben a periódusban az E/1 és az E/2 névmásokat felcserélve használja.

(McIntire 1987, Kyle 1994b: 3912–3914, Mohay 1994: 3914–3915, Haukioja 1996, Mongyi–Szabó é.n. [2004]: 110–112.)

A siket gyermekek túlnyomó többsége, 90–95%-a azonban halló szülők gyermeke, akik számára a környezet nem tud jelnyelvi inputot biztosítani. Bár a halló családban nevelkedő siket gyerekek helyzete igen változatos lehet, érdemes három főbb nyelvelsajátítási modellt közelebbről megvizsgálni.

Nyelvelsajátítási modellek

Hangzónyelvi input otthon és az iskolai oktatásban

Ezen gyerekek számára otthon, természetes körülmények között a nyelvelsajátítás érzékeny időszakában a szülők nem képesek hozzáférhető, érzékelhető nyelvi inputot biztosítani, melynek segítségével megindulhatna a gyermek nyelvi, kommunikatív fejlődése. Nagyon gyakran csak az óvodában, vagy még később, az iskolába kerülve találkoznak először a jelnyelvvvel, amelyet jelnyelvhasználó siket társaiktól kezdenek el (rendkívül gyorsan) megtanulni. A megkésett nyelvelsajátítás mellett ebben az esetben problémát jelent az is, hogy csupán a kortárs csoport tagjai által használt változatot sajátítják el, hiszen felnőtt sikettel kevés alkalmuk van kommunikálni. Az elmúlt évtizedekben számos vizsgálat hasonlított össze a siket, illetve halló családban nevelkedő siket gyerekek intellektuális, szociális és kommunikációs teljesítményét. Egy, a hangzó nyelv elsajátítását szorgalmazó iskola

növendékeinek teljesítményét összevető, mára klasszikusnak számító vizsgálat (Meadow 1968) azt mutatta ki, hogy a siket szülők siket gyerekei az intellektuális és a szociális teljesítmény szempontjából jobbnak bizonyultak halló családban nevelkedő társaiknál, s noha hangzó nyelvi kommunikatív teljesítményük bizonyos területeken gyengébb volt, nem volt szignifikánsan rosszabb a jelnyelvet nem anyanyelvükként elsajátító gyerekekénél. Ez a kissé gyengébb teljesítmény a beszédképesség és a performancia területén mutatkozott meg. Ezzel szemben a siket szülők siket gyerekei szignifikánsan aktívabbnak mutatkoztak a kommunikációs kezdeményezőkézség területén, eredményesebbnek bizonyultak az írásbeli megnyilatkozások alkalmával, valamint a jelnyelvi kommunikáció területén, és kisebb frusztrációt éreztek a kommunikációs nehézségek miatt. Ez azt jelenti, hogy a jelnyelv elsajátításával együtt a kommunikatív kompetencia kiépülése jótékony hatással van a szociális és a kognitív fejlődésre, valamint e kompetencia fejlődésére, s ez utóbbit egyetlen területen sem befolyásolja negatívan.

Hangzó nyelvi/jellel kísért hangzó nyelv használata otthon, jellel kísért hangzó nyelv használata az oktatásban

A siket gyerekek közül sokan a halló felnőtt környezetben a jellel kísért hangzó nyelvvel (azaz egy kontaktkóddal) találkoznak, ám jelnyelvhasználó siket társaiktól ők is elkezdik megtanulni a jelnyelvet. Ennek a nyelvelsajátítási modellnek a jellegzetességeit tárta fel az a vizsgálat, melynek során olyan halló családban nevelkedő siket tanulók nyelvhasználati jellegzetességeit mérték fel, akik iskolatársaiktól tanulták a jelnyelvet, s az iskolában tanáraik jellel kísért hangzó nyelven kommunikáltak velük. Ebben az esetben a gyermek nyelvhasználatában egyszerre voltak jelen a beszélt (jellel kísért hangzó) nyelv elemei, illetve a jelnyelvéi, ám a kognitív rendszer sokkal erősebben kötődött a jelnyelvhez, és a gyerekek már korán megkülönböztették a jelnyelvi és a beszélt nyelvi formákat, s a siket kortársakkal kommunikálva mindig a jelnyelv dominált. Ezek a gyerekek jóval lassabban tanultak meg bizonyos jelnyelvi formákat (pl. a cselekvések, tárgyak, személyek kijelölését a térben, morfoszintaktikai szabályokat) (Kyle 1994b: 3913).

Inkonzisztens jelnyelvi input

Számos vizsgálat kimutatta, hogy azok a siket gyerekek, akik csak későn tanulnak meg egy jelnyelvet, nem tesznek szert arra a morfológiai és szintaktikai készségre, mint a siket szülők siket gyerekei (Kyle 1994b, Singleton–Newport 2004). Ez a jelenség felvetette azt a kérdést, vajon az ilyen nyelvi kompetenciával bíró szülők gyermekei hogyan tanulják a jelnyelvet. Egy vizsgálat szerint, melyben egy siket gyermeket a jelnyelvet csak későn, 15 éves koruk után megtanuló, azaz nem anyanyelvi jelelő siket szülők neveltek, a gyermek 7 éves korára meghaladta siket szülei nyelvi teljesítményét, s számos készséget tekintve elérte a kortárs anyanyelvi jelelő siket gyerekekét, azaz az inkonzisztens természetes nyelvi input mentén is ki tudta építeni a nyelvi rendszert (Singleton–Newport 2004).

A halló szülők számára különösen nagy megrázkódtatást jelent, ha siket gyermekük születik, éppen ezért rendkívül fontos a mielőbbi sokoldalú tájékoztatás, a segítségnyújtás.

Halló szülők siket gyermekkel

„Lányunkat, Charlotte-ot, teljesen siketnek diagnosztizálták tíz hónapos korában. Az elmúlt három évben sokféle érzést átéltünk: hitetlenkedést, pánikot és aggodalmat, dühöt, depressziót és megkönnyebbülést, végül az elfogadást és az elismerést. Ahogyan kezdeti pánikrohamunk elmúlt, világossá vált, hogy amíg kicsi, a jelnyelvet kell majd használnunk lányunkkal

Elkezdünk otthon jelnyelv órákat venni, (pontos) jelelt angolt (Signed Exact English, SEE) tanultunk – a beszélt angol pontos leképését jelekkel –, amelyről úgy éreztük, segíteni fog abban, hogy átadjuk angol nyelvtudásunkat, az irodalmat és a kultúrát gyermekünknek. Mint halló szülők el voltunk foglalva azzal a feladattal, hogy magunk megtanuljuk az új nyelvet, és ezzel egy időben Charlotte-nak is megtanítsuk, ezért az ismerős angol szórend sokkal megfoghatóbbá tette számunkra a jelnyelvet. [...] Kétségbeesetten akartuk hinni, hogy Charlotte hozzánk hasonló.

Egy évvel később elhatároztuk, hogy a SEE szigorúságát felváltjuk a pidgin jellel kísért angollal: ez az amerikai jelnyelv szókincsének – amely vizuálisan sokkal kifejezőbb – és a számunkra ismerős angol szórendnek a keveréke... [azonban] a beszélt angol körülményes lineáris struktúrái jelnyelven nem élvezhetőek, ezért változtatnunk kellett azon elképzelésünkön, ahogyan a vizuális mondatok megszerkesztését először elgondoltuk. Megismerkedtünk a jelelés legelőbb és legizgalmasabb oldalaival: a szólásokkal, a humorral, az utánzással, az idiomatikus jelekkel és az arckifejezésekkel. [...] Most az amerikai jelnyelv felé haladunk. Egy siket hölgytől tanulunk, aki anyanyelvű jelelő, minden bizonytalanság nélkül tud jelekkel kommunikálni, és szabályokba tudja foglalni nekünk, hallóknak a nyelvet.

Nagyon izgalmas számunkra és motiváló az, hogy egy eredeti és értelmes nyelvet tanulunk, amely ennyire szép és kreatív. Nagy öröm látni, hogy Charlotte jelelése vizuális gondolati mintákat tükröz. Charlotte kifejezései arra ösztönöznek, hogy másként gondolkodjunk a fizikai tárgyakról, elhelyezésükről és mozgásukról.” (Sacks é.n. 68–9)

„Anyukám annyira megijedt attól, hogy én siket „lettem”, hogy félt még egy gyereket szülni, így nem lett testvérem. [A. siketségét az orvosok genetikai rendellenességre vezették vissza.] Semmit nem tudott arról, hogy mit kell egy ilyen gyerekkel tenni. Gyógypedagógusoktól kért tanácsot, azt követve próbált tanítgatni engem. Most már nevelőtanárként dolgozik a siketek iskolájában, tud szájról olvasni, meg egy kicsit jelelni is.” (A.) (Ungár 2003: 93)

28.2.28.2.5. A jelnyelv neurolingvisztikai vonatkozásai

A 19. század második felében két olyan agykérgi területet is elkülönítettek a bal agyféltekében, melyek a nyelvért felelősek. Az egyik, a Wernicke-terület a beszédértésben játszik szerepet, s a hallókéreg mellett helyezkedik el, a másik, a Broca-terület a beszédprodukciónban játszik szerepet, és a motoros központnak azon részével szomszédos, amelyik a szájat és az ajkakat mozgató izmok működését kontrollálja. A későbbiekben egyre pontosabban meghatározták, hogy e két terület sérülését követő afáziának általában milyen jellegzetességei vannak. Ezzel párhuzamosan azt tapasztalták, hogy a jobb agyféltekei sérülések nem járnak együtt ilyen mértékű nyelvi zavarral, hanem ezekben az esetekben a sérülés sokkal inkább befolyásolja a vizuális-térbeli képességek működését – pl. az ilyen betegeknek gondot okoz egy egyszerű rajz lemásolása (Hickok et al. 2001). (A neurolingvisztikával és az afáziával kapcsolatosan l. a **23. fejezet - Neurolingvisztika.** fejezetet.)

Sokáig a nyelv és az agyműködés összefüggéseire vonatkozó megállapítások hangzó nyelvet használó halló embereken végzett vizsgálatok eredményeiből származtak. Ám a 20. században már kérdésként merült fel, hogy vajon a nyelv agyi szerveződése valóban a hallás és a beszézés funkcióján alapszik-e (ahogyan erre a négy kérgi terület elhelyezkedéséből következtettek). A kérdés megválaszolásához jelnyelvhasználó siket agysérülteket vontak be a vizsgálatokba.

Jelnyelvhasználók bevonásával végzett neurolingvisztikai vizsgálatok eredményei

1. *Azok a jelnyelvhasználó siketek, akik bal agyféltekei sérülést szenvedtek a Wernicke- vagy a Broca-területen, éppúgy afáziás tüneteket mutattak, mint a hallók:*

- Wernicke-afázia: a beteg folyékonyan tudta használni a jelnyelvet, jól alkalmazta a jelnyelv grammatikai elemeit, de az általa létrehozott szöveg nem volt összefüggő, koherens; emellett a betegnek problémái adódtak a jelnyelvi szövegek megértése során.
- Broca-afázia: a betegnek nehézséget okozott a jelnyelvi jelek produkálása, kivitelezése; megnyilatkozásai többsége egyetlen jelből állt; a jelnyelvi közléseket azonban kiválóan megértette. Mivel a beteg remekül tudott rajzokat másolni, kizárható volt annak a lehetősége, hogy egyszerűen a motoros (az izmok működéséért felelős) kontroll hiányáról volt szó.

A tapasztalt zavarok ugyanolyan típusokba sorolhatók, mint a hallók esetében, pl.:

- felcserélés (jeleké, a jelek komponenseié stb.);
- fluens és nonfluens afázia;

- megnevezési nehézségek;
 - agrammatikus megnyilatkozások létrehozása;
 - szóvakság vagy jelvakság: ilyenkor a halló betegek produkciója és percepciója normális a beszéd és az akusztikus jelsorozatokat vonatkozásában, tudnak írni, ám nem képesek olvasni (még a saját írásukat sem). Ennek az az oka, hogy ezekben az esetekben a nyelvi területek el vannak vágva a beérkező vizuális információtól. Egy siket páciensnél ez a jelenség másképp valósult meg: jelelése folyékony és a nyelvtani szabályoknak megfelelő, grammatikus volt, ám jelnyelvmegértési képessége teljesen sérültnek bizonyult. Ezzel szemben a vizuális tárgyfelismerési készsége érintetlen volt, hibátlanul működött. Ez az eset azt igazolja, hogy a bal agyfélteke domináns a jelnyelv feldolgozásában is.
2. *Azok a siket jelnyelvhasználók, akiknek a jobb agyféltekéje sérült, nem mutattak nyelvi nehézségeket:* a jelnyelvi produkciójuk folyamatos és pontos, nyelvtanilag megfelelő volt, s a jelnyelvi megnyilatkozásokat könnyedén értelmezték. Még akkor is így volt ez, ha ezek a betegek máskülönben nem voltak képesek egyszerű rajzok lemásolására vagy tárgyak felismerésére, tehát olyan feladatok elvégzésére, melyek vizuális információk feldolgozását igényelték.

Jobb féltekéi és bal féltekéi sérüléssel járó nyelvi következmények összehasonlító vizsgálata

28.3. táblázat -

Sérülés a bal agyféltekében	Sérülés a jobb agyféltekében
– nehézséget okozott izolált jelnyelvi jelek és jelnyelvi mondatok megértése	– az izolált jelnyelvi jelek, a jelnyelvi mondatok megértése nem okozott nehézséget
– problémát jelentett a folyékony jelnyelvhasználat	
– nehézséget okozott a képmegnevezési feladat	– a folyékony jelnyelvhasználat nem okozott gondot
– (a nyelvbtlás analógiájára) ún. kézbtlások: jelnyelvi jelek, vagy jelnyelvi jelek komponenseinek felcserélése (például az egyik kézforma helyett egy másik használata)	– nem volt jellemző az ún. kézbtlás
– DE: a nem jelentéses (nem jelnyelvi) kéz- és karmozdulatokat produkciója nem okozott gondot	

Minden korábbi feltételezésnek ellentmondva a születésüktől jelnyelvet használó siket afáziás betegeken végzett vizsgálatok tanúsága szerint *a jelnyelvi képesség függetlennek mondható a nem nyelvi vizuális-térbeli információk kezelésével kapcsolatos képességektől.*

3. Műszeres vizsgálatok (fMRI és PET) során nyert eredmények:
- A Broca-terület aktivitást mutat, miközben a páciensek beszélnek vagy jelnyelvet használnak, azaz a jelnyelvi produkció ugyanahhoz az agykérgi területhez kötődik, mint a hangzó nyelvi.

- Videón vetített jelnyelvi mondatok feldolgozásakor a születésüktől fogva jelnyelvhasználó siketek bal temporális lebenyében (így a Wernicke-területen) és a bal frontális lebenyében (így a Broca-területen) aktivitást mértek, azaz jelnyelv feldolgozásában ugyanazok a területek vesznek részt, mint a beszélt nyelv megértésében.

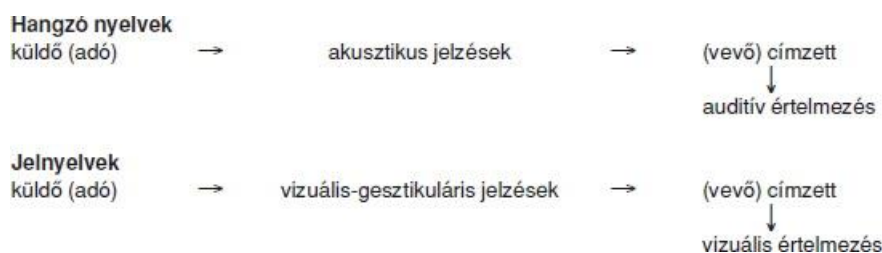
(Forrás: Hickok et al. 1998, Hickok et al. 2001; l. még Kassai 2004: 102–103)

A kutatások eredményei két szempontból is igen jelentősek: egyrészt sikerült pontosítani a nyelv neurobiológiai működésére vonatkozó ismereteket, másrészt bebizonyosodott, hogy a jelnyelvi produkcióért és feldolgozásért ugyanazok az agyi területek felelősek, mint a hangzó nyelvek esetében. A neurolingvisztikai vizsgálatok eredményei tehát empirikus bizonyítékokat szolgáltatnak arra, hogy a jelnyelvek ugyanolyan önálló természetes emberi nyelvek, mint a hangzó nyelvek, továbbá, hogy vizuális input útján történő elsajátításukkal éppoly természetes módon és teljes körűen épül ki a nyelvi rendszer.

28.3. A jelnyelvek grammatikájának néhány jellegzetes vonása

28.3.28.3.1. Lehet-e egyenértékű egy vizuális és egy vokális nyelv?

Sokak számára a jelnyelv által használt csatorna és kód – a hangzó nyelvekhez képest – meglehetősen idegennek tűnik. Az 1. ábra ezt a két rendszert hasonlítja össze. Az előbbi elvén működik a rádió vagy a telefon, az utóbbián pedig a különféle videorendszerek (vö. Jackendoff 1994). Az ábrán alkalmazott kifejezések (adó, vevő, csatorna, kód stb.) Roman Jakobson (1972) széles körben elterjedt kommunikációs rendszeréből származnak.

A hangzó nyelvek és a jelnyelvek kódolásának és csatornáinak az összevetése (Jackendoff 1994 alapján)

Amikor tehát a jelnyelveknek a hangzó nyelvekkel való egyenértékűsége kerül szóba, egyik első kérdésként szinte biztosan az merül fel, hogy egyáltalán a kétféle modalitás, a kétféle „hordozóanyag” miképpen mérhető össze egymással. A hangzó nyelvekben a fonémák jelentésmegkülönböztető szerepű, ám önálló jelentéssel nem rendelkező elemek, ezekből épülnek fel a magasabb rendű szerkezetek: a szavak, a szavakból álló mondatok és még nagyobb szövegegységek. A jelnyelvek viszont nem hangokból építkeznek, épp ezért az sem egyértelmű, hogy ez a fajta szerkesztettség (az ún. kettős tagoltság) vajon bennük is fellelhető-e. Ennek a jelnyelvekben való meglétére, illetve mibenlétére William C. Stokoe amerikai nyelvész mutatott rá elsőként (Stokoe 1966; Stokoe et al. 1976 [1965]). Ugyancsak tőle származik néhány sajátos, kizárólag a jelnyelvkutatásban használt szakkifejezés – például a fonémáknak (‘hangzó elem’) megfelelő jelnyelvi komponenseket kerémáknak (‘kézi elem’) nevezte el. Ma már azonban a kutatók nem ragaszkodnak annyira élesen a kétféle matéria elkülönítésére, épp ezért a *fonéma* kifejezést általános értelemben a jelnyelvekre vonatkoztatva is szokás használni.

A **jelnyelvi fonémák** éppúgy önálló jelentéssel nem rendelkező, ám jelentésmegkülönböztető szereppel bíró egységek. Ilyen tulajdonsággal rendelkező elemek a kézforma, mozgás, artikulációs hely, orientáció, mimikai elemek, szájkép.

Minimálpárok a magyar jelnyelvben

Minimálpár, amely csak a kézformában különbözik (Forrás: Vincze 1992, 1993)

KÉK

LILA

Minimálpár, amely csak a mozgási komponensében különbözik (Forrás: Vincze 1992, 1993)

BETEG

TISZTA

Példa az artikulációs hely szempontjából eltérő minimálpárra (Forrás: Vincze 1992, 1993)

LILA

SZÜRKE

Minimálpár, amely csak az orientációban különbözik (Forrás: Vincze 1992, 1993)

GYEREK

KOLDUL

Néhány jelentésmegkülönböztető szerepű minőségjelzői mimika (Adatközlő: Mongyi Péter)

'kicsi / vékony / kevés'

'nagy / vastag / sok'

'világos'

'sötét'

jelentésmegkülönböztető szereppel bír még az ún. szájkép (a száj, illetve az ajkak sajátos kiegészítő mozgása) – l. később.

GARANCIA

FEBRUÁR

Az egy- és kétkezes jelek alapvető szerkezeti különbségének szemléltetése (Forrás: Vincze 1992, 1993)

Alapvető kérdés továbbá, hogy a jel kivitelezésében csak az egyik vagy mindkét kéz részt vesz-e, ugyanis ennek alapján a kétkezes jelek szerkezetiileg külön csoportot és alcsoportokat alkotnak. Emellett ide tartozik annak megállapítása is, hogy a szóban forgó artikulátor, tehát az egyik vagy mindkét kéz érintkezik-e a test valamely részével, azaz az artikulációs hellyel.

A jelnyelvről szóló szakirodalomban mind gyakrabban merül fel az a kérdés is, hogy vajon a szájképnek mekkora szerepe van két hasonló jel megkülönböztetésében. A kérdés teljesen jogos, azt azonban előre kell bocsátani, hogy a kísérő artikuláció alkalmazása nagymértékben attól függ, hogy az adott siket közösség jelnyelve milyen társadalmi státussal bír, mennyire fejlődhetett, illetve milyen erősen ivódott a nyelvhasználókba az oralista, a jelnyelvhasználatot korlátozó, a beszélést szorgalmazó nevelés. A legtöbb nyugat-európai országban használt jelnyelvek teljesen önálló diskurzusmódként léteznek a hangzó nyelvek mellett, s kétnyelvű nyelvhasználók mindig nagyon élesen elkülönítik, hogy melyik helyzetben melyiket alkalmazzák. Közép-Kelet-Európában már sokkal gyakrabban találkozunk a kísérő artikuláció mozzanataival, még a siketek egymás közötti társalgásai során is. A jelnyelv háttérbe szorítása azt is magával hozta, hogy bizonyos jelentések jelei egybeesnek, ezeket csak a kontextus és a szájkép segítségével lehet megkülönböztetni

egymástól. Amint azonban ezek a jelnyelvek is megerősödnek majd, úgy várhatóan egyre inkább visszaszorul az artikuláció használata is. (Ennek mértékéről és megítélésének különbözőségéről l. pl. Ebbinghaus 1998; Glück-Pfau 1998; Happ-Hohenberger 1998.)

A szájkép bizonyos típusú felhasználása azonban minden jelnyelvben megtalálható: ez a mimikával rokonítható hangulatfestő artikulálás. Ha például valami hirtelen KINYÍLIK⁵ vagy FELROBBAN, akkor az ajkak felpattanása [p] lényegi részét képezi a jel kivitelezésének. Ugyanígy a VESZÉLYES helyzetnek, de a NAGYON (= „veszélyesen”) DRÁGA, vagy RENDKÍVÜL (= „veszélyesen”) CSINOS, stb. kifejezéseknek közös kísérője a levegő kifújása [f:]. Ezeknek az elemeknek az elmaradása vagy elvétele éppúgy kivitelezési hibát, ún. performanciahibát idéz elő, mint a mimikai komponens helytelen használataé.

Ahogy a világ minden egyes hangzó nyelvének leírható a hangkészlete, amelynek a tagjai között különbségek éppúgy előfordulnak, mint hasonlóságok, ugyanúgy a jelnyelvek kerémaállománya is feltérképezhető és összevethető egymással. Tehát a jelnyelvek kézformaállományában több univerzális elemet, ugyanakkor sok eltérést is tapasztalhatunk. Ezekből a készletek közötti eltérésekből adódik az akcentus lehetősége. Ahogy az idegenek kiejtése sokszor egyértelműen megkülönböztethető az anyanyelvi beszélőktől, a korábban más jelnyelvet használt személyeknek is éppúgy akadhatnak problémáik azzal, hogy egyes kézformák számukra idegenek. Ez nem abból adódik, hogy ők anatómiailag képtelenek lennének ezek létrehozására, csupán „nem áll rá a kezük”, nem gyakorolták be az adott forma spontán használatát, ezért cserélik át egy hasonlóra, ahogyan egy bizonyos hangzó nyelv felnőtt használójának beszédében is hanghelyettesítés történik, ha hangkészletéből hiányoznak egy másik nyelv sajátos hangjai, illetve azok képzési gyakorlata. Ami a kézformákon kívül eső egyéb kerématípusokat illeti, lehetséges mozgási komponensből, orientációból és artikulációs helyből nincs túl sok, hiszen ezeket a meglehetősen kötött anatómiai adottságok határozzák meg, ezért feltehetően a világ összes jelnyelve egyaránt kihasználja az összes variációt. Eddig ezen a téren a kutatók nem találtak rendkívüli eseteket. Érdeemes azonban megemlíteni ezzel kapcsolatban, hogy a mozdulati ívek mérete, illetve a ténylegesen felhasznált jelelési tér nagysága ugyancsak befolyásolja a közleményt. Ezek változtatása révén ugyanis jelnyelven éppúgy „suttoghatunk”, avagy „kiabálhatunk”, mint a hangzó nyelveken a megfelelő összetevők (a hangerő stb.) értékének megváltoztatása révén. A mozdulati ívek mértékének megváltoztatása tehát pragmatikai kérdés: a két véglet példája az egészen bizalmas jellegű beszélgetés („sugdolozás”), illetve a színpadi szereplés, avagy az erős indulati töltés kifejeződése lehet. A mimikai komponens grammatikai szerepéről pedig később, a határozói szerepű jelek, illetve a mondatok kapcsán ejtünk szót.

A semleges artikulációs tér (forrás: Rozbora 1996) és a szemkontaktusból eredő fókusz élessége az arcon (forrás: Boyes-Braem 1992a)

A komponenskészlethez hasonlóan a belőlük létrehozható kombinációk száma is korlátozott, egyes kombinációk ugyanis vagy formailag nem megengedettek, vagy egyszerűen csak jelentés nélküliek. Párhuzamként a hangzó nyelvek hangsorépítési szabályait említhetjük. Ezekkel rokoníthatóan vannak univerzálisnak tekinthető jelnyelvi „fonotaktikai” szabályszerűségek, amelyek háttérben valószínűleg az emberi kéz fiziológiai lehetőségei és korlátai állnak.

28.3.28.3.2. Ami ikonikus, az nem szükségszerűen primitív is

A jelnyelvek lexikája kapcsán egy másik, gyakran felvetődő kérdés az, hogy nem primitív-e a jelnyelv, amiért csak a képszerű dolgok visszaadására képes. Ez a megközelítés téves felfogáson alapszik. Jelnyelven ugyanúgy ki lehet fejezni elvont gondolatokat. Ugyanakkor a konkrét tárgyak, cselekvések megnevezésére legtöbb esetben valamilyen jellemző mozdulat szolgál. Ez azonban a jelnyelv alapvető lehetőségeinek kihasználása: a háromdimenziós téré, illetve maguké az emberi testrészeké.

A jelnyelvi jelek típusai (a rajzok forrása: Vincze 1992, 1993)

28.4. táblázat -

Ikonikus jelek	Indexikus jelek	Szimbolikus jelek
<p>Ikonikusak (vagy más néven transzparens, 'átláthatók') azok a jelek, jelzések, amelyek esetén a jelölt és a jelölő között hasonlóság van. Általános példája ennek a térkép és a valóság vagy a szobor és az általa ábrázolt személy viszonya. A jelnyelvi jelek nagy része, mintegy 60%-a ilyennek tekinthető. Az idetartozó jelek akció-, forma-, tulajdonság- típusú alcsoportokba sorolhatók, s a kitalálhatóságuk 90%-os. Az akció-típusba sorolhatók pl. a TELEFON, az ALSZIK, illetve a különféle sportágak elnevezései. Forma-típusba tartoznak pl. HELIKOPTER. Tulajdonság-típusú jelek pl. ZSIRÁF, ELEFÁNT, valamint az arc-típusok leírására szolgáló kifejezések. A hangzó nyelvek szavainak csak nagyon kis százaléka sorolható ebbe a kategóriába, csak a hangutánzó szavak, pl. <i>kakukk</i>.</p>	<p>Indexikusoknak (féltranszparens, 'áttetsző' jeleknek) azokat szokták nevezni, amikor a jelölő és a jelölt között fennálló kapcsolat nem egyértelmű, esetleg idővel elhomályosult. (A szemiotikai szakirodalom azokat a jeleket sorolja az indexek közé, melyek esetében jelölő és jelölt között valamilyen érintkezésen alapuló viszony van, mint például a füst (jelölő) és a tűz (jelölt) esetében.) Az amerikai ÖREG jele például igazolhatóan a SZAKÁLL jelre vezethető vissza. (Ehhez hasonló változásokra a következő fejezetben, a történeti érdekességek tárgyalásánál még visszatérünk.) A jel leggyakrabban a jelzett dolog egyetlen, kiemelt tulajdonságára utal. Például a CSERESZNYE ('fültre akasztható'), TEGNAP (ELŐTT), HOLNAP (UTÁN) (a jeleket l. később), VIRÁG ('illatos'). A jelnyelvekben ezen elemek száma kb. a jelkészlet 30%-a; a jelelni nem tudó hallók 50% feletti eredménnyel voltak képesek megfejteni az ilyen jelek jelentéseit.</p>	<p>Szimbolikusak (vagy nontranszparens, 'nem átlátszó') azok a jelek, amelyek kizárólag a mögöttük húzódo megegyezés, azaz konvenció ismeretében érthetőek. (Például bizonyos kultúrákban a fekete szín, másutt viszont a fehér a gyász jelképe.) A hangzó nyelvi szavak legnagyobb része ilyen, a jelnyelvben viszont a szókészletnek csupán 10–20%-a tartozik ebbe a kategóriába, pl.: BETEG, AKAR (ezeket lásd később), IDŐJÁRÁS stb. Konvencionálisuk miatt ezek jelentése természetesen egyáltalán nem található ki, ahogyan egy teljesen ismeretlen nyelv szavainak a jelentését sem tudjuk megfejteni támpontok nélkül.</p>
		
<p>HELIKOPTER</p>	<p>VIRÁG</p>	<p>IDŐJÁRÁS</p>

Az előbbieken már utaltunk rá, hogy a jelnyelvek nem kölcsönösen érthetőek az azokat használó közösségek számára, azonban jóval nagyobb arányban található ki az egyes kifejezések jelentése – ennek okát a jelnyelvek erősen ikonikus mivoltában lelhetjük meg. Az ikonikus, indexikus és szimbolikus jelek előfordulásának arányairól Klima–Bellugi (1976, 1979), valamint Hoemann (1975) végeztek kísérletet.

Az ikonicitásnak mindamelllett nem érdemes túlzott jelentőséget tulajdonítani, hiszen az absztrakt kategóriák, fogalmak kifejezését ez egyáltalán nem befolyásolja. Az absztrakció mindig az adott lexikai elem referenciájának jellemzője ('gondolkodás' vagy 'anya'), az ikonikusság viszont a jelölt dolog és a jel viszonyának egy változata. Ennek eredményeképpen szép számmal találhatunk olyan jeleket, amelyek absztrakt dolgokat fejeznek ki, mégis erősen ikonikusnak tekinthetők (pl. GONDOLKODIK), míg sok konkrét tárgy, jelenség jelnyelvi neve meglehetősen konvencionális, a forma alapján a jelentés aligha található ki (pl. MAMA) (vö. Boyes-Braem

1992a). A jelnyelvi jelek is társadalmi konvenció, azaz közmegegyezés eredményeként jöttek létre és formálódtak, mint a hangzó nyelvi szavak. Tehát attól, hogy egy jel ikonikusnak tekinthető (pl. CICA és MACSKA), ezeket az újabb generációk ugyanúgy hagyományozás útján ismerik meg, ahogyan a hallók is a hangzó nyelv szavait. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a jelnyelv lexikai elemeinek és grammatikájának bizonyos részei „átláthatóbbak”, mint amit a hangzó nyelvek lehetőségei megengednek.

Amikor a jelnyelvek ikonikus mivolta szóba kerül, a legtöbben pusztán arra gondolnak, hogy a jelek nagy számban képszerűek. Mindazonáltal érdemes megemlíteni, hogy a jelnyelvek grammatikai eszköztárában is található egy sor olyan elem vagy vonás, amely – szemben a hangzó nyelvek majdnem kizárólagos konvencionális alapjaival – ugyancsak tartalmaz ikonikus töltést.

Grammatikai ikonicitás

1. A névmások tipikus példái lehetnek a grammatikai kategóriák ikonikus voltának. Elég, ha csupán arra gondolunk, hogy a világ összes embere számára ugyanazt jelenti, ha a beszélő magára mutat ('én'), ha a beszélgetőpartnerére mutat ('te'), ha közeli tárgyra mutat ('ez'), és ha távolabbira ('az'). A névmások közé sorolhatók az ún. proformok is, amelyek forma és méret alapján utalnak vissza valamely entitásra, s többségükben a világ összes jelnyelvében univerzálisnak tekinthetők. Kizárólag akkor alkalmazhatók, illetve értelmezhetők, ha előzőleg bevezettünk egy lexikai elemet, amelyet helyettesítünk a későbbiek során a speciális névmási elemmel. Az alábbi példák két különböző formát mutatnak be: a behajlított mutató és hüvelykujj – ún. V kézforma – leggyakrabban ülő emberre, míg a lefelé néző nyújtott tenyér – ún. B kézforma – autóra, illetve más jellemzően ilyen kiterjedésű tárgyra (pl. ágy, asztal) utal vissza.
2. Egy másik szemléletes példa lehet a grammatika átláthatóságára, hogy a jelnyelvben az időhatározóknak rendkívül gazdag és logikus rendszere van, amely térfelosztási elven működik. A különböző jelnyelvek láthatóan nem egyforma időrendszerrel dolgoznak, közös vonásuk azonban, hogy ennek kifejezésére is a teret használják fel. Az európai kultúrához kötődő jelnyelvekben általában a közvetlenül a test előtti, azzal egy síkba eső terület a jelen, a vállak mögött tételezodik a múlt, míg előre felé a jövő. Az ezen a vonalon bejelölhető különböző állomások a közelebb és távolibb múlttal, illetve jövővel azonosíthatók. Ezzel szemben a Közel-Keleten, valamint Dél-Amerikában létező jelnyelveknél ennek épp a fordítottját jegyezték le. Ez azt jelenti, hogy a jelnyelvi idővonalak, azaz maga az időszemlélet kulturálisan meghatározott. Emellett természetesen lexikalizált formák (jelek) is léteznek az időviszonyok kifejezésére, ezek pedig az egyes idővonalakra „ülnek rá”. Hátrafelé mozdul a kéz a TEGNAP, TAVALLY, RÉGES-RÉGEN stb. jelekben, előre felé pedig a HOLNAP, HOLNAPUTÁN, JÖVŐRE stb. jelekben. A testtel egy vonalban jön létre a MA, MOST jele.

Az említett proformok különféle konkrét értelemben használva (a jelentésüket a videófelvételen szereplő mondat alapján írtuk a fotók alá; adatközlők: Sáfrányne Czegledi Katalin és Mongyi Péter)

ÜL-ÁGYON

KETTEN-HINTÁZNAK

AUTÓ-KANYARODIK

Néhány időhatározói kifejezés mozgási komponensének sajátos irányultsága (Forrás: Vincze 1992, 1992)

TEGNAP

TEGNAPELŐTT

HOLNAP

TAVALY

MINDENNAP

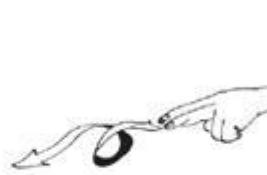
A kétféle nyelv jelentéstani vonatkozásaival kapcsolatban fontos tisztázni azt a tényt is, hogy a jelnyelvi és hangzó nyelvi szemantikai mezők sem feleltethetők meg egymással egy az egyben, tehát egy adott lexikai kifejezés összes lehetséges jelentése sosem fedi át egymást teljesen e két nyelv esetében. Az *úszik* magyar szóra például öt különböző magyar jelnyelvi jelet lehet alkalmazni. A jelnyelvben tehát csak EMBER-ÚSZIK, KUTYA-ÚSZIK, HAL-ÚSZIK, SIKLÓ-ÚSZIK, illetve HAJÓ-ÚSZIK alakok vannak, s attól függően használjuk valamelyiket, hogy a cselekvés végrehajtója milyen módon képes a tevékenységet folytatni, illetve éppen milyen módon végzi azt (Szabó 1999).

EMBER-ÚSZIK

HAL-ÚSZIK

SIKLÓ-ÚSZIK

HAJÓ-ÚSZIK

Egy magyar szó jelentésének megfelelő különböző HSL-jelek⁶ – példa a jelentéshasadásra (Forrás: Vincze 1992, 1993)

28.3.28.3.3. Sajátos szófaji kategóriák és néhány morfológiai jellegzetesség

A jelnyelvek nyelvtani rendszerében a kutatók mindazon univerzális grammatikai funkciót megtalálták, amelyeket minden más természetes hangzó nyelvben is. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy minden létező nyelvi jelenség előfordul a jelnyelvben is (Boyes-Braem 1992a). Így például a jelnyelvből hiányzik a kopula. A jelnyelveket szemügyre véve azt állapíthatjuk meg, hogy több nyelvtípus is keveredik bennük.

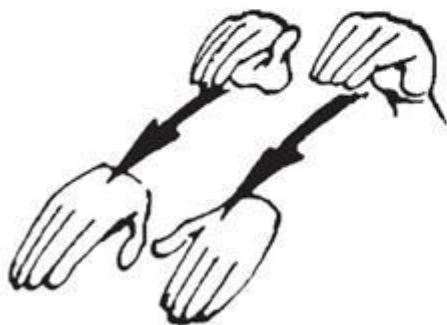
Legdominánsabbnak talán a flektáló⁷ jelleget érezhetjük. Rengeteg igepárt találhatunk például, amelyek töve annak függvényében változik, hogy ki a cselekvő (ágens), és ki a cselekvés ún. elszenvedője (páciense), illetve kedvezményezettje (beneficiense) stb. Pl.: 1(= ÉN) INJEKCIÓT-AD-2(= NEKED) vagy 2(= TE)-INJEK-CIÓT-AD-1(= NÉKEM); 2(= TE)-TÁMOGAT-1(= ENGEM) vagy 1(= ÉN)-TÁMO-GAT-2 (= TÉGED) – az adott igében ellenkező irányú a mozgás.

INJEKCIÓT-KAP-1 (hátral) = Én injekciót kapok

1-INJEKCIÓT-KAP-2 = Te injekciót kapsz

TÁMOGAT (szótári forma)
1-TÁMOGAT-2

2-TÁMOGAT-1
(‘a kedvemért’ jelentésben is használatos)

A változó tövű jelek mozgási komponensének jellemző irányváltása (A grafika forrása: Vincze 1992, 1993; adatközlő: Mongyi Péter)

A jelnyelv inkorporáló viszont abból a szempontból, hogy – amennyiben az elemek fonológiai szerkezete bizonyos pontokon megegyezik – össze tud épülni az ige a tárgyával, pl. LABDÁT-AD, KÖNYVET-AD. Más inkorporációk is lehetségesek – pl.: a konkrét időpontok meghatározására használt jelek (*7 órakor, 2 hét múlva, 3 hónapja, 5 éve*) úgy jönnek létre, hogy a megfelelő számnév kézformája beleépül (inkorporálódik) az adott névszói értelmű jelbe (*hónap, év stb.*), s annak kivitelezési helyét és mozgási strukturáját veszi fel. Így áll elő egy teljesen új kifejezés. Ez a folyamat tehát nem egyszerűen szóösszetétel; az inkorporálódás egy sajátos nyelvtipológiai megoldás. A számnév egyszerű névszókkal is egybeépülhet, ezáltal tömörítve az információt. Itt természetesen csak olyan elemek szerepelnek, amelyek egyfajta állandó szókapcsolatba állíthatók valamely számnévi formával. Ezeknek lényegében mindegyikére érvényes, hogy a kiinduló lexikai elem mozgási komponensét és artikulációs helyét használják fel a megfelelő számértékre utaló kézformával. Ugyancsak általános jellemzőjük az ilyen jellegű inkorporációknak a kezek szerepmegosztása. Amennyiben a számérték egy kézen kifejezhető, csak az aktív kéz szerepel számértékként, a kétkézes jel esetén a passzív kéz formája, helye stb. változatlan marad. Ha azonban 5-nél magasabb értékről és kétkézes kiinduló jelről van szó, a passzív kéz is megjelenik, szimmetrikus mozgást végez (pl. HÉT-HÓNAP). Ha pedig a kiinduló jel egykezes, de a kifejezendő számérték két kézen valósítható meg, a passzív kéz egyfajta „háttérszerepet” vállal (l. HETEDIKOSZTÁLYOS).

HÓNAP

7-HÓNAP

ISKOLA

7. OSZTÁLY(OS)

Időhatározói értelmű kifejezés és számnév összeépülése (Az első oszlop fotóinak forrása: Lancz–Berbeco 1999; a saját készítésű fotók adatközlője: Mongyi Péter)

Az izoláló nyelvek jellegzetességei is felbukkannak a jelnyelvben. Ide sorolhatjuk egyrészt, hogy a szófaji határok nem olyan élesek, mint a legismertebb-legkutatótobb nyelvek esetében (ld. alább), ezért a mondatbeli pozíció alapján dönthető el egy elemről, hogy pl. igeként vagy névszóként szerepel-e. Másrészt toldalékok hiányában sokszor tényleg a szórend az egyetlen támpont, amelyből kiderül például a szereplők viszonya.

Azt a grammatikai jellegzetességet, miszerint egy jel betölthet igei vagy névszói szerepet is a mondatban, sokan – hasonlóan a nagyfokú ikonicitáshoz primitívizmusnak tekintik, de nyelvészeti szempontból egészen más megvilágításba kerül mindez. Azoknak a szófajoknak a kategóriái, amelyeket mi ismerünk és alkalmazunk (főnév, melléknév, ige, határozószó stb.) az ún. SAE (Standard Average European), azaz a tipikus, átlagos európai nyelvek ismeretében alakultak ki. Ezek azonban korántsem alkalmasak a világ minden nyelvének lexikai-formai osztályozására. Az izoláló nyelvekben jóformán egyáltalán nincsenek szófaji határok, a mondatbeli szerep csak attól függ, melyik helyen áll a szerkezetben az adott hangsor. Tehát egy érvényes szófaji (formai) osztályozás alapja a lehetséges mondattani funkciók jellege, illetve a szón kifejezhető morfológiai és mondattani viszonyok, valamint a szó lehetséges előfordulása kell hogy legyen. Ennek fényében a jelnyelvekben az alábbi szófaji kategóriákkal találkozhatunk: tárgy- és tevékenységjelek, tulajdonságjelek, határozójelek, névmások, számnevek.

Szófaji kategóriák a jelnyelvekben

Tárgy- és tevékenységjelek

Azok a jelek tartoznak ide, amelyek hol ige, hol főnév szerepét játsszák a mondatban, rendszerint olyan cselekvéseket takarnak, amelyek valamilyen eszközzel végezhetők el. Pl.: FÉSŰ – FÉSŰLKÖDIK, FOGKEFE – FOGAT MOS, stb. A fentiekben már utaltunk rá, hogy a tárgy-tevékenység jelek egyik része változó tövű (flektáló), másik részük viszont csak egyetlen formával rendelkezik (ezek az ún. változatlan tövű jelek), ezeknél a szereplő megnevezésével vagy névmás alkalmazásával tehetjük egyértelművé, ki végzi az adott cselekvést. (A változó tövűekre példát fentebb mutattunk – INJEKCIÓT KAP, TÁMOGAT)

Néhány változatlan és változó tövű tevékenységjel („ige”) (Forrás: Vincze 1992, 1993)

ÉREZ

GONDOL

AKAR

Tulajdonságjelek

Ebbe a csoportba azokat a jeleket soroljuk, amelyek részben jelzőként írnak le egy állapotot (*a beteg kiscica*), részben melléknévi állítmány szerepét töltik be a mondatban (*a kiscica beteg*), vagy akár alanyként is szerepelhetnek, főnévvé is válhatnak (*a beteg állapota rohamosan javul*). Ezeket a jeleket gyakran kísérik változatos mimikai komponensek.

A mimikai komponens változása idézi elő a tulajdonságjelek jelentésmódosulásait
(Adatközlő: Mongyi Péter)

BETEG

BETEG-nagyon

MINDIG BETEG

MEGINT BETEG

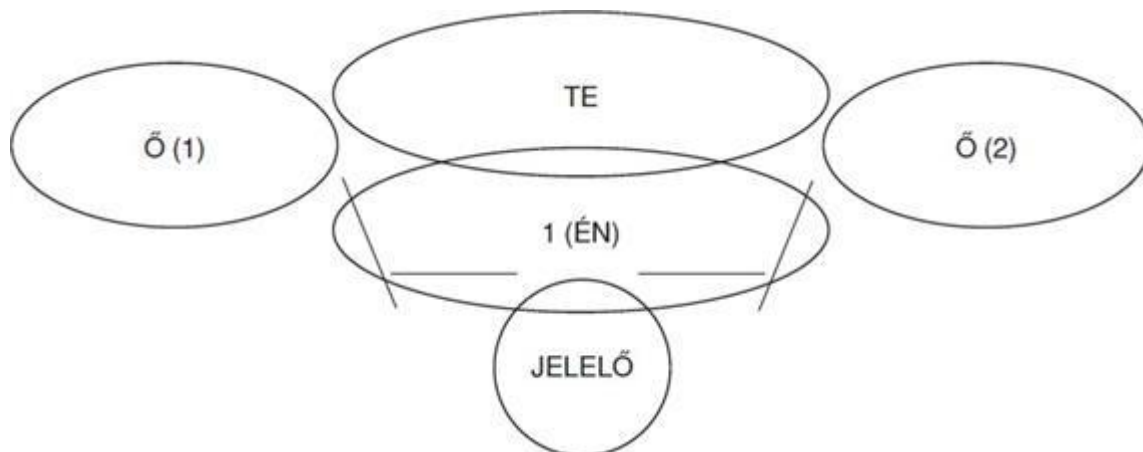
Határozójelek

A manuálisan kódolt határozók közül talán a leggazdagabb rendszere az időhatározóknak van, amelyek térfelosztási elven működnek. Az érzelmi többletet kifejező jelentéseknek a megjelenítésére a siketek legtöbbször nem külön lexikai elemet használnak, hanem nonmanuális megoldásokat (elsősorban mimikát) vagy a mozgási komponens megváltoztatását.

Névmások

A névmásrendszer is a térfelosztás elvén működik. személyekre rámutatással utalhatunk. Több személy esetén a mutatóujj a megfelelő területen köröz. alapvető szabálynak számít, hogy a jelenlévő személyekre konkrétan rámutatunk, míg a jelen nem levőknek ún. fiktív térpontokkal dolgozunk (ld. a térindexálás szabályairól írottakat). Tárgyakra szintén a mutatóujjal mutathatunk rá, közelre (ez) és távolra (az) egyaránt. Az ikonicitásnál már említett proformok szintén a névmások közé sorolhatók, hiszen egy szereplőt segítenek felidézni, annak újbóli megnevezése nélkül.

A térszeletek, illetve térindexek számozásának logikája

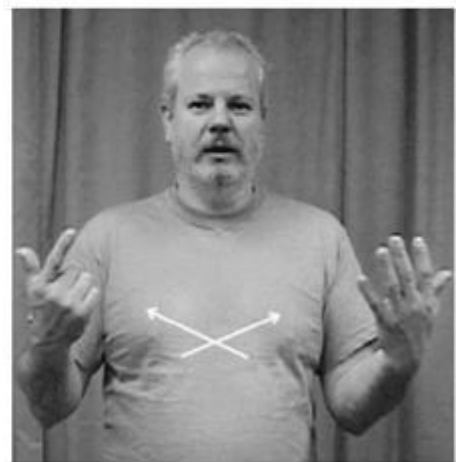
Számnevek

A világ jelnyelveit két csoportba sorolhatjuk számolási rendszerük szerint: megkülönböztethetjük az egykezes, illetve a kétkézes rendszereket. Például a magyar jelnyelv alapvetően kétkézes számolási rendszert alkalmaz, de a különböző külső okok miatt használatos egykezes jelelésben mostanában kezd elterjedni egy egykezes rendszer is. Az egykezes rendszerben értelemszerű, hogy a számértéknek (kettő vagy hat; húsz vagy hatvan) a kinyújtott ujjak száma felel meg, a helyiértékeket a mozgási és az orientációs komponens megváltoztatása jelzi.

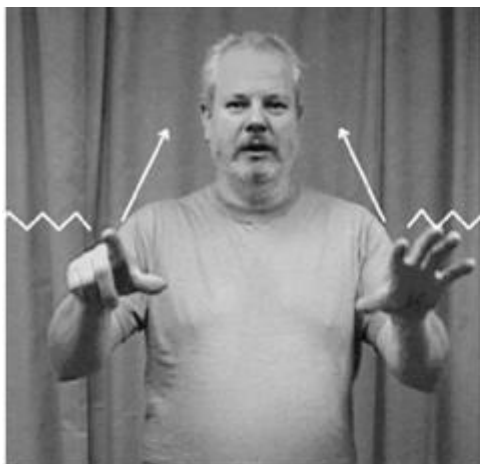
Néhány megoldás a helyiérték-különbség kifejezésére (Adatközlő: Mongyi Péter)

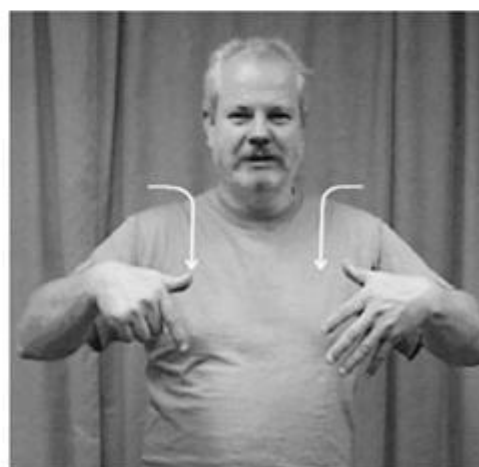
17

70

700

7000

A szakirodalomban egyelőre még vitatott, vajon léteznek-e a jelnyelvekben viszonzszók, kötőszók, illetve determinánsok. Bizonyos adatok arra mutatnak, hogy vannak ilyenek, kérdéses azonban, hogy ezek mennyire a természetes jelnyelv elemei (esetleg inkább csak a jelelt magyar, jelelt angol, stb. nyelvek részei, s így csupán a hangzó nyelvek hatására kerültek a jelnyelvek közelébe), használatuk szabályai pedig még nem egészen tisztázottak.

28.3.28.3.4. Hogyan építhetünk a jelekből mondatokat?

Fontos tudomásul vennünk, hogy a rendelkezésre álló eszközök miatt a jelnyelvek eltérő stratégiát alkalmaznak a közlemény megszerkesztésére, mint a hangzó nyelvek. Az auditív-akusztikus nyelveken csakis egymás után vagyunk képesek létrehozni a hangokat, s a hangsorokra legfeljebb valamilyen dallamminta épülhet rá (pl. kérdő hangsúllyal, semlegesen, fenyegetően stb. is elhangozhat ugyanaz a mondat). Ezért nevezzük ezt a kódolási módot szekvenciálisnak (sorozatot alkotónak). Ezzel szemben a jelnyelveknek nem kell ilyesfajta korlátozással szembenéznük, így – hacsak ez formailag valamilyen ok miatt nem válik lehetetlenné – képesek jelek egybeépítésével szerkezeteket létrehozni, azaz szimultán (egyidejűleg, párhuzamosan) építkezni (Dotter-Holzinger 1995). A jelnyelvek eszközkészletének eltérése az akusztikus nyelvekétől „szemmel látható”: a vizuális csatornából adódóan a gesztikuláris-mimikus kód jut szerephez.

A legtöbb jelnyelvben az „alany – többi mondatrész – állítmány” sorrend a legáltalánosabban használatos. Ez olyasfajta logikát tükröz, miszerint először közlöm az ismert információkat, vagy megnevezem a szereplőket, a körülményeket (az ún. témát), s csak azután mondom az új, a lényegi információt, illetve hogy mi történt a megnevezett szereplőkkel (az ún. rémát). A fókusz (a kiemelt mondatelem) a különböző jelnyelvekben szívesen helyezkedik el a mondat végén, illetve non-manuális eszközök, illetve hosszabb szünet segítik a megfelelő hangsúly megteremtését: *A Katit János (és nem Jóska) vette feleségül* jelnyelvi mondat szórendje a következő: FELESEG VALASZT MÜLT k-a-t-i // j-á-n-o-s (// **j-ó-s-k-a NEM!**). Sajátos megoldást mutat a helyhatározói

(lokatív) szerkezet kifejezése a jelnyelvben. Olyan mondatok tartoznak ide, amelyek a szereplő(k) valamiféle helyzetét, elhelyezkedési viszonyát írják le, pl.: *Egy macska fekszik a kerítésen*. Ilyenkor a jelnyelvi elemek közül először megadjuk a helyet (*kerítés*) jelben, aztán kiváltjuk egy proformával. Bevezetjük a szereplőt jelben (*macska*), majd proformákkal kifejezzük a kettő egymáshoz való viszonyát: KERÍTÉS PROFORM (4) MACSKA PROFORM (V) [PROFORM (4)–rajta–PROFORM (V)]. Általános szabály, hogy a nagyobb méretű dolgot említjük a kisebb előtt, a mozgót a mozdulatlan előtt.

A jelnyelvek egyik legbonyolultabb grammatikai sajátossága, ugyanakkor alapja is a térindexálás, azaz a térpontok, illetve térszeletek kijelölése. Mindez a névmásrendszerrel áll szoros összefüggésben (l. a szófajoknál). Ezt a komplex, névmási alapú diszkurzív jelenséget laikusán egyfajta „nyelvi dramaturgiának” foghatjuk fel. A jelelési teret alapvetően négy nagyobb, azokat pedig több kisebb szeletre bonthatjuk fel. Egy elmesélni kívánt esemény szereplőit az alább ismertetendő szempontok szerint egy-egy térponthoz rendeljük, majd mondandónk során, amikor első említésükre sor kerül, rámutatunk a hozzá tartozó térszeletre, azaz szereplőnket a térben indexáljuk. A későbbiek során, amikor valamelyik szereplőre vissza akarunk utalni, elegendő csupán a korábban már kijelölt helyére mutatnunk. Így beszélgetőpartnerünk fennakadás nélkül képes érzékelni, melyik szereplőről van éppen szó, ezáltal a jelelés folyamatossága is biztosítva van.

A térindexálás szabályszerűségei

1. Valós szituációk esetén:

- Ha jelenlevő tárgyról, személyről van szó, akkor annak a tényleges pozícióját kell használni: ezt valóságreferálásnak nevezzük (Boyes-Braem 1992b).
- Ugyancsak a valós pozíciót kell alkalmazni, ha a szituációbeli szereplők helyzete ismert, noha azok éppen nincsenek jelen: ez a normalizált pozíció. Ez használható pl. amikor a tegnapi látott film valamely epizódját beszéljük meg, vagy visszaemlékszünk arra, hogy a nagymama mit szokott mondani a családi ebédeknél.

2. Egyéb (fiktív) esetekben:

- Ha ellentét feszül a szereplők között, illetve ha párbeszédet vezetünk fel, térpontjaik eltérő oldalra kerülnek: bal-jobb kontraszt.
- Gyerekek, kisállatok, ülő, ill. fekvő személyek indexe mélyebbre kerül. (A svájci jelnyelvben a felnőtt gyerek is „alacsonyabb” a szüleinél! – Vö. Boyes-Braem, 1992b)

3. Más szemantikai faktorok, amelyek az index elhelyezését befolyásolják:

- Összetartozó személyek, tárgyak térbelileg sokszor összevonhatók: pl. az ötszáz walesi bárdnak elegendő egyetlen térszelet is, a balladában három külön megemléített daltok azonban ugyanazon nagyobb térrészben kaphat három külön referenciapontot. Edward király és emberei természetesen a túloldalon foglalnak majd helyet, ezáltal érzékeltethető a szereplők közti feszültség.
- Az idő térszerkezeti tagolása is előfordulhat a diskurzus során, ami egyes jelnyelvekben kedvelt megoldás. (Előlről hátrafelé három állomás, illetve a test előtti vízszintes vonalon különböző térpontok – ld. a fentebb ismertetett idővonalakat.)
- Okok és következmények felsorolásakor balról jobbra haladva szokás taglalni egy eseményt, bár ennek alkalmazása a magyar jelnyelvben nem igazán elterjedt.

Az arc kiemelt jelentőségéről már többször szó esett. Bizonyos mimikai jelzéseket valószínűleg örököltünk, a főemlősöknél is megfigyelhetjük a használatukat. Az univerzális érzelmekhez sorolják a haragot, félelmet, örömet, szomorúságot, az undort és a meglepődést. Ezeknek az érzelmeknek a kifejeződése már csecsemőkorban kialakul, ezeket tehát nem tanuljuk, hanem ösztönösen használjuk. E mimikai jelzések az egész világon azonosak. A jelnyelvben ugyanakkor több egészen sajátos, kulturálisan kódolt mimikai jelzés létezik, amelyeket a hallók nem használnak. Fontos megjegyezni, hogy amíg az univerzális érzelmek többnyire az egész közlemény ideje alatt láthatóak az arcon, addig a módhatározósak csak annál a jelnél vagy jelsornál, amelyekre vonatkoznak. Az előbbiek folyamatosan jelennek meg („épülnek ki”) az arcon, illetve tűnnek el onnan, míg az utóbbiak hirtelen bukkannak fel, és ugyancsak hirtelen tűnnek el (Holzinger 1993).

Néhány kifejezetten siketes mimikai komponens

- Intenzív, koncentrált cselekvést fejezhetünk ki összehúzott szemöldökkel és „négyyszögletesen” nyitott / széthúzott szájjal: „Most nagyon olvasok”.
- Könnyed, laza, kedélyes viselkedést tükröz a „mmm” szájjállás, illetve azt követően az ajkak felpattanása: „Alaposan kialudtam magam”.
- Térbeli, illetve időbeli közelséget jelez, ha a nyakat behúzzuk: „A metrón összepréselődve utaztak az emberek”.
- Az érdeklődés, a figyelem vagy a szándék hiányát fejezi ki, ha a nyelv a fogak között van, és a fej kissé oldalra dől: „Fizikaórán hiába magyaráz a tanár, nem érdekel.”

Néhány modális szerepű mimika (Adatközlő: Mongyi Péter)

negatív attitűd

pozitív attitűd

'közel', 'nemrég'

'unalmas'

'szenvedve'

'könnyedén'

Emellett csak a jelnyelvben teszi láthatóvá mimika az alábbi jelenségeket:

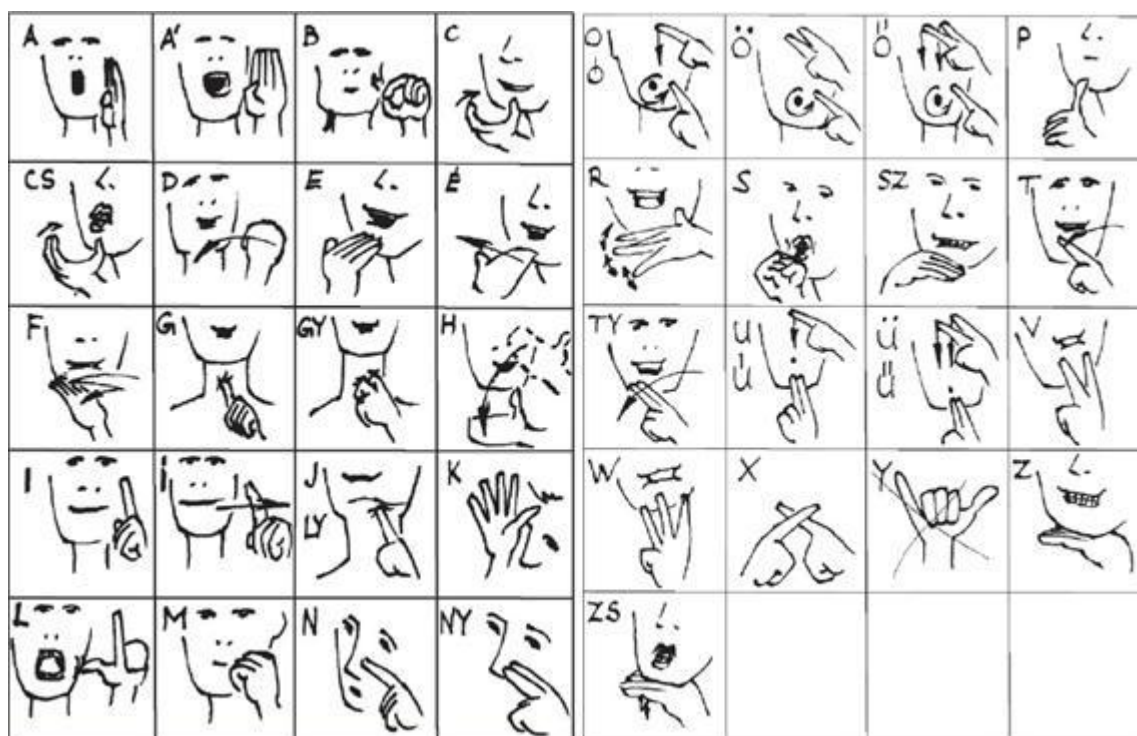
- hangutánzás (autóberregés, fütty, zakatolás, dobszó stb.)
- az időzóna kifejezése az arcon (a nemrég és a nagyon régen élesen különbözik egymástól, de közben a különböző köztes időzónát is ki tudják fejezni a mimikával.)
- távolság, közelség (mennyire van közel-távol stb.)
- mennyiség (mennyire sok, kevés)
- súlymennyiség (mennyire könnyű, nehéz)
- keménység-lágyság (milyen puha vagy kemény)
- színárnyalat (rikító sárga, sötét, világos)
- sajátos mozgás vagy tevékenység utánzása (öreg néni remegve iszik, párdúc hatalmas szökkenésekkel fut)

28.3.28.3.5. Hangzó nyelvi hatások a jelnyelvben

A jelnyelv mellett léteznek különféle kiegészítő kódok vagy más néven segédkódok is, ezek nem szerves részei a jelelésnek. Az **ujj-ábécé (daktíl)** valamely vokálisakusztikus nyelv szavainak (általában tulajdonnevek, betűszók) betű szerinti visszaadására szolgáló kommunikációs eszköz, ahol az ujjak a betűk formáit jelenítik meg. (Egy- és kétkézes rendszerek is ismertek; elterjedtebb az egykezes ujjábécé, amelynél országonként finomabb különbségek tapasztalhatók ugyan, nagyjából mégis egységes és közérthető.) Ehhez a kommunikációs segédeszközökhöz kötődő zsargonbeli megjelölés a „**daktíloz**”, amelynek jelentése: 'egy akusztikus nyelvből vett kifejezést hangsorként vizualizál, azaz kézzel betűz az ujj-ábécé használatával'.

A magyar ábécé betűinek daktilmegfelelői (Forrás: Vincze 1992, 1993)

A fonomimikai ábécé (Forrás: Vincze 1992, 1993)

Hasonló segédkód a **fonomimika**, ennek esetében valamely vokális-akusztikus nyelv szavainak (általában tulajdonnevek, betűszók) betű szerinti visszaadására szolgáló kommunikációs eszköz, a kéz többnyire az egyes beszédhangoknak megfelelő hangképző szervek jellegzetes működésére emlékeztet (pl. „E” – a tenyér lefelé néz a száj előtt = ’ajkak széthúzva’). De vannak igen eltérő kivételek (pl. „K” – ún. „5”-ös kézforma, azaz széttárt ujjak a homloknál, a hüvelykujj érinti is a homlokot = ’a kakas szó betűje’). Ezt a rendszert is érdemesebb tehát egy sajátos konvencionális kommunikációs eszköznek tekinteni, semmint az egyes elemek eredetét keresni.

A jelnyelv nyelvtanának bemutatását azzal kezdtük, hogy önálló, a hangzó nyelvektől független rendszerekről beszélhetünk. Ugyanakkor arra is találhatunk érdekes példákat, hogy a siketek kommunikációs eszköze miként képes hatással lenni egy alapvetően egészen más eszköztárral rendelkező hangzó nyelv. Az összetett számnevek kifejezésekor például minden jelnyelv a környezetének hangzó nyelvi sorrendjét követi, ez ebben az esetben azért lehetséges, mert mindkét modalitás felhasználja a sorrendiséget a jelentések elkülönítésére. A jelnyelvek esetében azonban mindenképpen problémát jelenthet az is, hogy a hiányzó lexikai elemeket nem tudja, vagy csak meglehetősen nehézkesen tudja átvenni egy hangzó nyelvből. A hangzó nyelv – jelnyelv interakcióra az amerikai jelnyelvben találhatunk szép számmal példákat, ott ugyanis nagyon elterjedt az ujj-ábécé használata. Az azonban nem szerves része a jelnyelvnek, csupán annyi közülük van egymáshoz, hogy mindkettő manuális rendszerű kommunikációs kód, s a daktíl-ábécék (a fonomimikaiakhoz hasonlóan) a siketoktatás során alakultak ki, s annak révén terjedtek el. Vannak tehát jelek, amelyek kézformája „gyanúsán” egybeesik a környezeti hangzó nyelv kezdőbetűjének daktíl-változatával (pl. INTERNET (2x,„i”), KOMMUNIKÁCIÓ (2x,„c”), VÁC („v”), REFORMÁTUS („r”) stb. Ezek különböző csoportokra oszthatók, ahogyan azt a példák is mutatják. Elsősorban a nemzetközileg széles körben elterjedt újabb kifejezésekben bukkan fel ez a jelenség, valamint a névjelekben.

VÁC

REFORMÁTUS

A környezeti hangzó nyelv kezdőbetűjének átvétele a jelnyelvi kifejezésben (Forrás: Vincze 1992, 1993)

A mondattan területén is találhatunk „áthallásokat”: főként a siket–halló kommunikáció során nem ritka, hogy a jelek sorrendje, legalább részlegesen a hangzó nyelvihez idomul. Azonban a legtöbb jelnyelvre érvényes, általános szőrendtől eleve eltérően viselkedik az amerikai jelnyelv (ASL: American Sign Language): ott az „alany – állítmány – többi mondatrész” sorrend érvényes. Ez egyértelműen az angol hangzó nyelv hatása, s mint ilyen, egy nem is túlságosan régen történt nyelvi változás eredménye Biztosan lehet tudni, hogy korábban az ASL-ben is a jelnyelvek általános szőrendi struktúrája (SOV) volt jellemző.

28.4. A siket gyermekek oktatásának hagyományos útja

A jelnyelv önálló nyelvként való elismerésének hiánya, ezzel együtt a siketség korábban bemutatott orvosi, betegségközpontú értelmezése voltaképpen az oktatás színterén válik beláthatatlan következményekkel járó lingvisticista gyakorlattá (Skutnabb-Kangas 1994; 2000), amikor is azt a nyelvet, amelyen a siket kisgyermek többsége teljes körű kompetenciát tudna kiépíteni, amely alkalmassá tenné őket a halló gyermekekét elérő kognitív fejlődésre s teljesítményekre, tanítási nyelvként és tantárgyként is kizárják a siketek iskoláiból. Mindez – szemben a hatékonyan működő jelnyelvi–hangzó nyelvi kétnyelvű programokkal – legnyilvánvalóbban a jelelést háttérbe szorító, gyakran kirekesztő oktatási modellekben ölt testet, melyet összefoglalóan oralista módszerek neveznek.

28.4.28.4.1. Oralista módszerek

A siketeket érintő oktatáspolitikát legalább százötven éve, nyíltan pedig 1880 szeptemberétől, a milánói kongresszus óta az oralizmus–manualizmus közötti harc jellemzi. Noha a jelnyelvet használó oktatás a 19. század elejétől kezdve szép sikereket könyvelhetett el Európa-szerte, így hazánkban a Cházár András vezette siketek váci intézetében is, a nemzeti nyelvek megerősödése, a nemzetállamok megszilárdulása felerősítette

azokat a nézeteket és gyakorlatokat, amelyek „valódi”, „normális” nyelveknek az adott országok hangzó nemzeti nyelveit tekintették, a siketoktatásban is a hangzó nyelvek kizárólagosságát hirdetve (vö. Branson–Miller 1998; Monaghan 2003; Bartha 2004). Az oralista megközelítés hosszú időre elképzelhetetlenné tette a programok és módszerek közötti választás lehetőségét s végérvényesen kizárta magukat a siketeket tanárként az oktatásból (Nash 1987; Lane 1992; 1997a, b; Nover 1996; Markides 1997; Muzsnai 1997, 1999).

Az oralizmus (és az auditív–verbális megközelítés) napjainkban elsősorban a beszédet, a beszédhallás-nevelést, a szájról olvasást, illetőleg a hallásfejlesztést tekinti a siketekkel való kommunikáció és a siketoktatás elsődleges eszközeinek. A hallókészülék, illetőleg az olyan új technológiák, mint a hallócsont-beültetés (cochlearis implantatum) segíti a siket gyermekeket „hallani” és beszélni. E módszer értelmében a hangzó nyelv lehet a gyermek személyiségfejlődésének, társadalmi és iskolai sikereinek elsődleges forrása. A klasszikus oralista gyakorlat nem zárja ki, sőt támogatja az olyan vizuális inputot, mint a szájról olvasás,⁸ a gesztusok vagy a mimika. Az auditív–verbális megközelítés mint egyénre szabott korai fejlesztő módszer ezzel szemben kizárólag auditív stimulusokat enged meg, a hallásfunkciók kiépítésé érdekében elutasítva minden vizuálisan közvetített nyelvi ingert (vö. Csányi 1993: 35). E két módszer a családi kommunikációt is meghatározza: korai fejlesztés és a beiskolázás során a szülőket gyakran kéri meg arra, hogy gyermekükkel kommunikálva ne használjanak jelnyelvi jeleket – ezt illusztrálja a következő interjúrészlet.

T(erepmunkás): És a gyerekétől lesett el jeleket?

Sz(ülő): Nagyon keveset, mert az volt az előző osztályfőnöküknek a kérése [...], hogy a gyerekek azt elsajátítják az iskolában, fogják is tanulni felsőben, a jeleket, de mi otthon ne használjunk jeleket, hanem beszéljünk... a szájról olvasás nagyon intenzíven... csak természetes jeleket használjunk, és ha már minden kötél szakad, akkor az, hogy én rajzolom, így, vagy próbálom ilyen természetes jelekkel elmutogatni, az igen, de hallássérült jeleket egyáltalán ne használjunk.

T: És ehhez tartja is magát?

Sz: Igen. (SzH3 – egy ötödikes siket gyermek édesanyja)

Az oralista oktatás – megfogalmazott céljait tekintve – vitathatatlannal a siket gyermekek fejlődését, társadalmi integrációját kívánja minél inkább elősegíteni. Társadalmi célja az, hogy a siket gyermeket a „normál” hallású gyermekekhez minél hasonlóbbá tegye, a közvetlen oktatási cél pedig a minél jobb készségek kialakítása a hangzó többségi nyelv beszélt/írott változatában.

28.4.28.4.2. Előnyök és hátrányok

Eltekintve most az ideológiai, emberi jogi stb. vonatkozásoktól, hangsúlyoznunk kell, hogy e módszerek csak azon siket gyermekek esetében jelenthetnek mérhető eredményeket, akik a beszédhangok észleléséhez elégséges hallásmaradvánnyal rendelkeznek, akik állapotát igen korán regisztrálták, illetőleg akiknek a szülei képesek akár napi rendszerességgel is részt venni a gyermek oktatásában–fejlesztésében.

Az oralizmus képviselői gyakran utalnak adatokra, amelyek az ilyen programokban részt vevő gyermekek sikereire vonatkoznak: a középfokú oktatásban való részvételi arányt vagy a halló kortársakét elérő vagy meghaladó olvasási készségeket említve (vö. például Robertson–Flexer 1993; Goldberg–Flexer 1993). Az összehasonlító adatok ugyanakkor egészen mást mutatnak (vö. Braden 1994).

Azok a kutatások, amelyekben oralista és más módszerrel oktatott siket gyermekek készségeit és teljesítményét vetik össze egymással és az ugyanolyan életkori csoportba tartozó hallókéval, azt mutatják, hogy az oralista programokban a hangzó nyelven tanuló gyerekek nyelvi fejlődése sokkal lassabb és kevésbé teljes azokéhoz képest, akik első nyelvüket (a jelnyelvet) természetes körülmények között tanulják. Mivel a gyermek a nyelv segítségével olyan kognitív készségeket fejleszt ki (problémamegoldás, következtetés, absztrahálás, memorizálás stb.), amelyek a személyiségfejlődésben kritikus szerepet játszanak, a nyelv hiánya, egy mesterséges nyelv (pl. jelelt nyelv) vagy egy olyan nyelv használata, amelyet elégtelenül ismer vagy részlegesen érzel, rendkívül kedvezőtlen hatással van a gyermek kognitív fejlődésére (Grosjean 1992, 1996, 2000).

Noha az oralista oktatás kiváló eredményeket ér el nagyothallók körében, számos oktatási mérés, kutatási beszámoló és jelentés tanúskodik a siketek alacsony iskolai teljesítményéről s a tanulmányok végén elért, ugyancsak nem kielégítő beszéd- és olvasási készségről (Gregory 1998; Zapien 1998). (L. az alábbi interjúrészleteket.) Az íráselsajátításra vonatkozó vizsgálatok összhangban vannak a siketek saját, naponta

megélt tapasztalataival, miszerint a többségi nyelvi íráskészség rendkívül alacsony kompetenciát mutat. E tanulási nehézségeknek nyelvi, oktatási és kulturális gyökerei vannak (Johnson–Liddell–Erting 1989; Padden–Humphries 1988).

„Magyarul nem érti. Vegyek ki a könyvtárból egy könyvet? A könyvet a kezébe nyomom, hát nem tud vele a gyerekem mit kezdeni. [...] De a könyvtárból... ő nem tud egy könyvet a kezébe venni. Még egy egyszerű mesekönyv is problémát jelent.” (SzH3 – egy ötödikes siket gyermek édesanyja)

„Egy kötelező olvasmányt itt, az isiben [...]... képtelenek voltak, és a többiek se, szóval az egész [7.] évfolyamban senki nem képes megküzdeni egy ilyen dologgal. A gyerekekkel is olvasgatunk könyveket, nagyon egyszerű kis mesés könyveket, rövid kis szöveggel: annyi ismeretlen kifejezés van benne, hogy a harmadik oldal után megunja, hogy folyton megállunk és elmagyarázom. Tehát [...] hihetetlen nehéz. Ez meg még csak egy apróság, hogy fejlesszük a szókincset... egyszerűen gyötrelmem.” (SzH4 – egy másodikos siket gyermek édesanyja)

Tehát nem tud úgy, úgy elolvasni [egy szöveget], hogy ő ezt három mondatban el tudja mondani, a tartalmát. Tehát a tartalom, az... az megint nagyon-nagyon nehéz. (SzH1 – egy hetedikes siket gyermek édesanyja)

Nyilvánvaló, hogy az oralista módszer a halló szülők többsége s – legalábbis elvben – a siketek elvárásainak is megfelel: a pedagógiai cél a siket gyermek hallók világában való részvételének megkönnyítése. A szülőket ugyanakkor igen gyakran nem tájékoztatják arról, hogy az oralista oktatás nem garantál sikert minden siket gyermek számára, s hogy ezzel szemben vannak olyan módszerek (például a kétnyelvű oktatás), amelyekkel ezek a gyerekek a legoptimálisabban taníthatók. Bár a családnak, a szülőnek központi szerepet kellene játszania a legmegfelelőbb oktatási program kiválasztásában és támogatásában siket gyermeke számára, „a siket gyermek minőségi oktatáshoz való joga” címén a szakemberek, az iskolavezetés stb. voltaképpen elveszi a döntés szabadságát a szülőtől azáltal, hogy nem kínál fel más oktatási lehetőségeket. A tájékoztatás elégtelenségét példázza a következő interjúrészlet:

„Hát ott is katasztrófális volt, mert nem mondták, hogy van egy Hallássérültek [Országos] Szövetsége [ma: SINOSZ], ezt én hol találhatom, van ilyen óvoda, van ilyen iskola, semmi ilyesmiről szó nem volt. Arról volt szó, hogy járjon a gyerekem egészséges környezetbe. Be is írtattam a másik gyerekekkel egy óvodába, megbeszéltem az óvónővel, kapott hallókészüléket, és hetente egyszer kellett vinnem egy óra hosszára egy foglalkozásra a kórházba a szurdopedagógushoz, ami teljesen semmi eredményt nem mutatott föl, s amit idáig tudott, az is épült lefele. Hát ez így nem. [...] hanem, ugye ahogy jártam a gyerekekkel rendszeresen, beszélgettem az anyukákkal, akik ugye szintén hozták a gyerekeket, és akkor végül is tőlük tudtam meg ezeket a lehetőségeket, hogy egyáltalán merre...” (SZH3 – egy ötödikes siket gyermek édesanyja)

28.5. A siket gyermek és a kétnyelvű oktatás

28.5.28.5.1. A siketek kétnyelvűségéről

A siket közösségek, noha tagjaik semmiképpen nem tekinthetők egységes csoportnak, kétnyelvű közösségek, amelyekben a leggyakrabban két alapvető típus, a jelnyelv–jelnyelv, illetve a jelnyelv–hangzó nyelv kétnyelvűség jelenik meg (Bartha 1999: 173–174). Az előbbi esetben a jelnyelv, valamint a hangzó nyelv jelelt változata, például a magyarországi jelnyelv és az önálló nyelvnek nem, hanem ún. kontaktkódnak tekinthető jelelt magyar; az utóbbiban pedig a jelnyelv és a hangzó nyelv beszélt vagy írott formája, például a magyarországi jelnyelv és a (beszélt/írott) magyar nyelv közötti érintkezésről beszélhetünk. Ez utóbbi nyelvhasználati mód nemcsak bilingvis, de a kettős (akusztikus és vizuális) közvetítő csatorna párhuzamos jelenléte következtében bimodálisnak is tekintendő. A jelnyelvpárú kétnyelvűség az érintkező nyelvek típusának és a nyelvvelsajátítás/nyelvtanulás idejének, valamint a hangzó nyelv használati módjának (beszéd, írás, olvasás) figyelembevételével különböző típusokba sorolható. Az egyes típusokba tartozó kétnyelvűeknek eltérőek a kommunikációs szokásaik és igényeik, melyeket az oktatás területén is feltétlenül figyelembe kell venni.

A jelnyelvpárú kétnyelvűség néhány típusa

- anyanyelvi használója egy jelnyelvnek, és folyékonyan használ egy hangzó nyelvet (ír, olvas és beszél);
- anyanyelvi használója egyjelnyelvnek, és folyékonyan ír és olvas egy hangzó nyelven, de nem beszél azt;
- anyanyelvi használója egy jelnyelvnek, és különböző mértékben ír és olvas egy hangzó nyelven;
- olyan siket, akinek egy jelnyelv a második nyelve, és ír és olvas egy hangzó nyelven, de nem beszél azt;
- egy jelnyelv a második nyelve, elsőként egy beszélt nyelv jelelt változatát sajátította el;
- anyanyelvi használója egy jelnyelvnek, és második nyelvként egy másik jelnyelvet tanult meg;
- első vagy második nyelve egy jelnyelv, s emellett beszél egy hangzó nyelvet.

(Forrás: Ann 2001: 43)

Noha a siketek kétnyelvű nyelvhasználata sok tekintetben tükrözi a bilingvizmus általános jegyeit (lásd például Lucas 1994; Lucas–Valli 1989, 1992), számos vonatkozásban szükségképpen el is tér a hallók kétnyelvűségétől.

A siketek kétnyelvűségének jellemző, a hallókéval részben megegyező, részben pedig attól eltérő vonásai

- a számukra legtermészetesebb kommunikációs formát, a jelnyelvet sokszor csak az iskolában sajátítják el;
- hallásuk károsodott volta miatt jelnyelvüket természetesen hosszú időn át megőrzik;
- egy-egy országon belül nem koncentrálnak egy bizonyos területre;
- különbségek nyilvánulnak meg bizonyos nyelvi tudással kapcsolatos kompetenciájukban (elképzeltető például, hogy rosszul artikulálnak, bizonyos grammatikai formák között előszóban nem tesznek különbséget, illetve előfordulhat, hogy a többségi nyelvet csak írott formában képesek használni);
- a nyelvtudás és a nyelvhasználat változatos mintái jellemzik őket;
- nem ismerik el őket kétnyelvűeknek.

(Forrás: Grosjean 1985, 1992, 1996)

A siketek iskoláiban oktatók és a siket gyermekek szülei számára is napi tapasztalat, hogy a prelingvális siket tanulók orális vagy írott nyelvi produkcióiban a hangzó nyelven gyakoriak a nyelvi hibák. Az azonban talán kevésbé nyilvánvaló, amire külföldi nyelvészek és pszichológusok kísérleti vizsgálatai rámutatnak, nevezetesen, hogy e hibázások szabályos természetűek, hasonlóak azokhoz a grammatikai hibákhoz, amelyeket idegen nyelvet tanuló hallók ejtenek (Charrow–Fletcher 1973; Horváth megjelenőben). Ezek az eredmények további empirikus bizonyítékokat szolgáltatnak arra, hogy a prelingvális siket gyermekek a hangzó nyelvet a második nyelv elsajátítására jellemző mechanizmusok szerint tanulják akkor is, ha a jelnyelvet tiltó oralista programok ezt nem is veszik tekintetbe.

Interferenciajelenségek siketek magyar nyelvű írásbeli megnyilatkozásaiban

A szórend

A magyar jelnyelvre, a legtöbb jelnyelvhez hasonlóan az alany–többi mondatrész–állítmány szórend jellemző, ám a hangsúlyozni kívánt információ gyakran a mondat végére kerül (l. fent). Ennek a jellegzetességnek a nyomait mutatják a következő mondatok.

Tegnap döntő volt a tájfutó. (E, 2000)

Szerintem a strandolás nem lesz alkalmunk rá, ezért semmit ne hozd magaddal! (S, 2001)

Utoljára találkoztunk alsóörsi strandon. (Utoljára az alsóörsi strandon találkoztunk). (M, 2000)

A határozott névelő elmaradása

A jelnyelvben nincsen névelő, s feltehetően ennek hatására marad el a következő magyar nyelvű mondatokból is.

... és *kimostunk ruhát* is.

...most van egy kis időm, gyorsan legépelem *neked levelet*,... (T, 2003)

Köszönöm szépen a faxodat *és meghívást!* (M, 2000)

A birtokviszony kifejezése

„A jelnyelvben például az „Edina mamájánál” szerkezetet az „Edina” térbeli jelölésével + szájmozgással, és a „mama” jellel fejezzük ki. A jelnyelvi birtokos szerkezet fonológiaiag egyértelműen elkülöníthető: a szóban forgó személyek közül a birtokos térpontjára nyitott tenyérrel mutatva jelezzük, hogy ebben az esetben birtokos esetről van szó, szemben a mutatójújas alanyi (szótári) esettel.”

Hétvégén voltunk *Edina mamánál*... (Edina mamájánál) (Ma, 2000)

(*Forrás:* Horváth megjelenőben)

28.5.28.5.2. A jelnyelvi–hangzó nyelvi kétnyelvű oktatás elvei és formái

A kutatók többsége egyetért abban, hogy a kétnyelvű oktatás „ideális” célja a magas fokú kiegyenlített (balansz) kétnyelvűség kialakítása az oktatási–nevelési folyamat során, nevezetesen, hogy a diákok tanulmányaik végén mindkét nyelven azonos vagy megközelítőleg azonos kompetenciákkal, tudással, illetve ismeretszerzési képességekkel rendelkezzenek. Minthogy a kétnyelvű iskolai programok mögött ugyanakkor a többség és kisebbség gyakran eltérő érdekei és társadalmi céljai húzódnak meg, nem minden bilingvis program felel meg a fenti, a gyermekek optimális fejlődése szempontjából a leginkább kívánatosnak tekinthető elvárásoknak. (A világon létező kétnyelvűségi programtípusok részletesebb bemutatására magyarul lásd Sku[n]tnabb-Kangas 1997; Lanstyák 1994; Kontra 1997; Bartha 1999, 2001.)

A siketek kétnyelvűsége a hallókéval való sok hasonló vonása mellett is a kétnyelvű oktatás számára több sajátos szempont bevonását igényli. Példaértékűnek számítanak a sikeres skandináv programok, de Svédország, Dánia és Finnország mellett a Hollandiában, Nagy-Britanniában, Portugáliában, Venezuelában, Uruguayban, az USA számos államában, illetve az Ausztráliában és a Dél-Afrikában működő siket kétnyelvű programokban is az adott országban használatos jelnyelv az elsődleges tanítási nyelv. Ezekben az országokban ugyancsak államilag támogatják a jelnyelvek tanítását az óvodás korú gyermekek és halló családtagjaik számára (Ahlgren 1994).

A siket gyermekek kétnyelvű oktatásának legalább négy alapmodellje ismeretes (részletesen lásd Kyle 1994a): *a)* a jelnyelv mint segédnyelv, *b)* az egy személy – egy nyelv, *c)* az integrált és *d)* a tanulásközpontú modell.

Oralista szakemberek hazánkban gyakran érvelnek azzal, hogy e programok külföldön is csak egy-két éve, kísérleti jelleggel működnek, így nincs módunk megítélni ezek hatékonyságát. A valóságban ezek a programok összességében immár 15–20 éve vannak jelen, s ez az idő elegendőnek bizonyul arra, hogy jó hatásfokuk – más programtípusokhoz viszonyítva – minőségi és mennyiségi tekintetben is mérhetővé váljon, egyben kiszűrhetővé váljanak azok a hibák és hiányosságok, amelyek egy ilyen oktatási módszer és iskolatípus újként való beindításakor mindenképpen elkerülendők.⁹

28.5.28.5.3. A hatékony kétnyelvű oktatás alapelvei

A kétnyelvű oktatás leginkább hatékony formája a siketséget forrásként, kiinduló állapotként, nem elsődlegesen problémaként kezeli: az oktatásnak arra kell összpontosítania, mivel rendelkezik a siket gyermek, és mire képes akkor, ha az oktatási gyakorlat a tudományos kutatás eredményeiből folyamatosan leszűri és alkalmazhatóvá teszi a tapasztalatokat. A rendelkezésre álló programleírások, elemzések (Ahlgren–Hyltenstam 1994; Skutnabb-Kangas 1994; 2000; Speights 1996; Zapien 1998; Baker 2001) összegzéseként e tudományos tapasztalatok mint elvek is megfogalmazhatók a következőképpen:

1. A gyermek természetes módon képes kifejleszteni a nyelvi készségeket jelnyelven, ami függetlenül a szülők audiológiai státusától, a gyermek első nyelvének tekintendő.
2. A beszélt/írott (hangzó) nyelv különálló nyelvként, a gyermek második nyelvéként kezelendő.
3. Az oktatási folyamatban használt írott nyelvi szövegek jelentik e második nyelv elsajátításának legfontosabb bázisát.
4. A tanár(ok) a szövegek jelnyelvi fordításával és magyarázatával hatékonyan vezethetik rá a gyermekeket a többségi (írott formában közvetített) nyelv és a jelnyelv közötti szerkezeti hasonlóságokra és különbségekre.
5. A gyermek fokozatosan fejlődő írott nyelvről való tudása szolgál az olvasástanulás alapjául.
6. Ugyanezen kompetencia kifejlődése szükséges az íráskészségek elsajátításához.
7. Mivel nem az auditív–verbális a kizárólagos input, amely a nyelv elsajátítását lehetővé teszi, a beszédtanítás nem helyettesítheti az első nyelv (jelnyelv) elsajátítását; egyben annak a gyermekek egyéni képességeihez, készségeihez és érdeklődéséhez kell igazodnia.
8. A jelnyelv és a hangzó nyelv beszélt/írott médiumainak tantárgyként is és az osztálytermi interakciók során is jelen kell lenniük, ám mindvégig el kell válniuk egymástól.
9. Az oktatás kezdeti szakaszában az anyanyelvet kell oktatási nyelvként használni.
10. A második nyelven való oktatást a kognitív szempontból kevésbé megerőltető, kontextushoz kötöttebb tárgyakkal kell kezdeni fokozatosan haladva a nagyobb kognitív erőfeszítéseket igénylő dekontextualizáltabb tárgyak felé.
11. Idegen nyelvet siket gyermekeknek az anyanyelv segítségével és/vagy jelnyelven is magas szintű tudással rendelkező tanárok bevonásával kell oktatni.
12. Noha a legkompetensebb jelnyelvi szerepmoделlek a tanulási–tanítási folyamatban végig részt vevő siket tanárok és asszisztensek, alapkövetelmény, hogy a kétnyelvű programokban csak olyan halló szaktanárok taníthassanak, akik rendelkeznek magas szintű jelnyelvi ismeretekkel is.
13. A program sikeres működésének fontos feltétele, hogy az oktatáspolitikai olyan additív társadalmi környezetet teremtsen, amely a másságot, a kulturális és nyelvi sokféleséget, az oktatási–nevelési folyamatban megjelenő nyelveket (a jelnyelvet is beleértve) egyaránt értékeli.

A fenti elvek szerint működő jelnyelvi–hangzó nyelvi (gyakori nevén kétnyelvű–kétkulturájú/bilingual–bicultural) programokban tanuló siket gyermekek az alábbi eredményeket mutatják:

1. Halló kortársaikkal azonos olvasástudás.
2. Íráskészségük eléri az azonos korú hallókéét.
3. Írásban továbbra is ejtenek grammatikai hibákat, ám jóval kisebb mennyiségben, mint a nem kétnyelvű programokban tanulók.
4. Írásban folyékonyan és árnyaltan képesek kifejezni magukat.

5. Nagyobb önértékeléssel rendelkeznek, személyiségük egészségesen fejlődik.
6. Képesek harmadik, sőt további nyelveket is elsajátítani.
7. A sztenderd nemzeti tantervek tananyag-követelményei szerint, nem pedig csökkentett curriculáris tartalmak szerint tanulva a halló kortársakkal azonos szintet érnék el.

A nyugat-európai országokban évek óta, de újabban Magyarországon is vita folyik a siketek integrált versus szegregált oktatásával kapcsolatban. A többségi oktatásban részt vett siketknél az állandó frusztráció, a rosszabb iskolai eredmények, az észlelhetően nem növekvő társadalmi integrációs esélyek mellett szembetűnő az a negatív hatás, amelyet ez az oktatási forma személyiségükre gyakorolt. Ezek után mi lehet a megfelelő megoldás? A hatékonyan működő jelnyelvi–hangzó nyelvi kétnyelvű programokban a siket gyermekek alapfokú oktatása világszerte részlegesen vagy teljesen elkülönülten zajlik, ami országoként eltérő módon az első 6, 8, illetve 12 évet jelenti. Ez az idő elegendő ahhoz, hogy a gyerekek sikeresen folytathassák közép- és felsőfokú tanulmányaikat, integráltan, a többségi tanulókkal együtt. A siket tanulóknak természetesen továbbra is speciális szolgáltatásokban kell részesülniük: támogatási rendszer, a tanulást könnyítő technikai eszközök kedvezményes igénybevétele, jeltolmács-szolgálat, hivatásos jegyzetelők stb. Mindazonáltal ez az a mód és oktatási forma, amely a siketek felnövekvő generációi számára új távlatokat nyitva valóban egyenlő esélyeket jelenthet az élet minden területén.

Siketoktatás külföldön

A siketoktatás kezdetei

Spanyolország – Pedro Ponce de León (1520–1584) szerzetes házitanítóként tanította az arisztokrata Francisco és Pedro Fernandez de Velasco y Tovar testvérpárt beszélni

Az első siketiskolák

28.5. táblázat -

1760 –	Thomas Braidwood (1715–1806) Nagy-Britanniában, Edinburgh-ban alapítja (1783-tól Londonban) a siketek első iskoláját (a beszéd, szájról olvasás és a jelelés kombinációjával)
1759 és 1771 között –	a francia l'Abbé de l'Epée (1712–1789) létrehozta a Siketnémák Francia Nemzeti Intézetét (első állami iskola siketeknek; XVI. Lajostól kapott kezesség következtében huszonegy további iskola alakul, például Bordeaux-ban 1782-ben Sicard abbé (1742–1822) vezetésével, s mindegyikben „módszeres jeleléssel” oktatnak)
1778 –	az oralista Samuel Heinicke (1727–1790) megalapítja az első orális állami iskolát siketek számára Lipcsében
1779 –	Bécs (a harmadik siketiskola megalapítása: kevert módszere szerint a francia jelelést, és nyelvi kapcsolatai miatt a német oralizmust is alkalmazza)
1795 –	José Fernandez Navarrette megalapítja madridi iskoláját
1802 szeptembere –	Siketnémák Váczi Királyi Országos Intézete

	Cházár András (1745–1816) alapításával
1806 –	Feodorovna anyacárné alapít iskolát Pétervárott
1809 –	a Per Avon által létrehozott svéd Manillaskolan
1811 és 1838 között –	svájci iskolák
1817 –	a Thomas Hopkins Gallaudet (1787–1851) és Laurent Clerc (1785–1869) alapította Connecticut Asylum for the Education of the Deaf and Dumb Persons
1846 –	St. Mary's ír leányiskola
1857 –	St. Joseph's ír fiúiskola
1857 –	a Siketnémák Birodalmi Intézete Brazíliában (alapító: Padre Huet).

28.5.28.5.4. A siket gyermekek oktatása Magyarországon

Intézményes siketoktatásról csupán a 18. század második felétől beszélhetünk: ekkor kezdenek el a siketek számára iskolákat alapítani, melyekben különböző módszerekkel oktatják a tanulókat.

A magyarországi siketoktatás (mely a magyarországi gyógypedagógia történetének kezdete is egyben) több mint kétszáz éves múltra tekint vissza. A kezdetek óta a siketoktatás pedagógiai és elvei és módszerei nagyot változtak. 1802-ben, mikor megalapították a váci siketiskolát, még a bécsi intézetben használatos de l'Epée-féle módszert alkalmazták, azaz a tannyelv a jelnyelv volt, ennek segítségével adták át az ismereteket, s tanították a siketeket írni és olvasni. Ám előbb az ún. kevert módszer, a 19. század második felére pedig a rivális oralizmus vált a siketoktatás uralkodó irányzatává Magyarországon is.

A magyarországi siketiskolák

Siketoktatás Magyarországon

28.6. táblázat -

1802 szeptember –	Siketnémák Váci Királyi Országos Intézete (Cházár András alapította)
1830–	40-es években három magániskola is működik
1876 –	Izraelita Siketnémák Budapesti Országos Intézete
1885 –	Temesvárott, Kaposvárott, Aradon magániskolák létrejötte
1888 –	Kolozsvár, magániskola

[Gyakorló osztályokat az 1870–80-as évektől négy tanítóképző iskola: a verseci, a pozsonyi, a nagyköri és a szegedi tartott fenn, ahol a siket gyermekek oktatására is felkészítették a tanárokat]

(Gordosné 1993:67–78.)

Siketiskolák Magyarországon

28.7. táblázat -

1802	Cházár András Óvoda, Általános Iskola, Diákotthon, Speciális Szakiskola és Szakmunkásképző, Vác
1891	Hallássérültek Óvodája, Általános Iskolája, Speciális Szakiskolája, Diákotthona és Pedagógiai Szakszolgálat, Budapest (Siketek iskolája)
1897	Óvoda, Általános Iskola és Diákotthon, Kaposvár
1901	Mlinkó István Óvoda, Általános Iskola és Diákotthon, Eger
1901	Csongrád Megyei Közgyűlés Óvodája, Általános Iskolája és Kollégiuma, Szeged
1903	Széchenyi Utcai Általános Iskola, Diákotthon, Óvoda és Pedagógiai Szakszolgálat, Debrecen
1903	Tóth Antal Óvoda, Általános Iskola és Diákotthon, Sopron
1925	Dr. Török Béla Óvoda, Általános Iskola és Diákotthon (nagyothallók iskolája), Budapest

A siketoktatás hazánkban a mai napig erősen oralista elveken nyugszik. A siketség a hallás hiányából eredő probléma, amelyet a hangzó magyar nyelvre alapozott fejlesztő technikákkal kell korrigálni. A kétnyelvűség filozófiája hivatalosan nem jelenik meg a nevelési–oktatási folyamatban. A siketek hét speciális iskolájában többnyire halló tanárok tanítanak, akik a jelnyelvnek a magyar nyelv elsajátítására gyakorolt káros hatására hivatkozva – hivatalosan – tiltják a jelnyelv használatát az iskolai tanulás folyamatának első, érzékeny szakaszában, akkor, amikor azt leginkább szükséges volna támogatni.¹⁰ Noha a siket gyermekek nap mint nap érzékelik nyelvi–kulturális háttérük elutasítását, ezáltal otthonról vagy a közösségből hozott nyelvüket maguk is leértékelik, az egymás közötti kommunikációban legtermészetesebb kódjukat, a jelnyelvet használják. A gyermekek arról is beszámolnak, hogy amikor a tanár nyelvtani vagy más tárgyakhoz kötött magyarázatait informálisan mégis jellel kíséri (jelelt magyart vagy jelnyelvet használva), ez könnyebbé teszi számukra a tanulást és az írást. A kétnyelvűség természetes módon van jelen, az iskola azonban e tényteljes mértékben figyelmen kívül hagyja.

A mai oralista gyakorlat céljait és elveit illusztrálja egy, az interneten folytatott vita részlete, mely egy gyakorló gyógypedagógustól származik, s melyben a korábban bemutatott téves elképzelésekre is akad példa.

Egy gyakorló szurdopedagógus véleménye

A ma embere életében létfontosságú a nyelv használata, a nyelvi alapon való gondolkodás. Érthető tehát, ha a gyógypedagógusok azon vannak, hogy a súlyosan hallássérült emberek társadalmi integrációjához vezető első jelentős lépést: a hangos beszédet a lehető legkorábbi életszakaszban – ahogy az a halló kisgyermeknél is kialakul – elsajátíttassák az egyéni foglalkozások során, sok-sok hallástréning kíséretében.

A súlyosan hallásfogyatékos kisgyermek is rendelkezik a beszéd elsajátításának veleszületett képességével. Intelligenciája fejlődésére legintenzívebben a beszéd hat, ami nem csupán az emberek közötti érintkezésnek, de a lelki feszültségek levezetésének, az emberi érzelmek kifejezésének is eszköze. A beszéd, a viselkedés és a szokások kialakítója is egyben. Ha a speciális iskolában a gyerekek jelbeszédet tanulnának (úgymond „mutogatással” sajátítanak el a tananyagot), akkor az emberiség felhalmozott tudáskincse és a szónyelvi alapon álló gondolkodás továbbra is elérhetetlen maradna a számukra. Az anyanyelv használata, az írás és a leírtak elolvasása hozzákapcsolja őket a közös kultúrkörhöz. Ezáltal képesek lesznek a társadalomba integrálódni felnőttként. Tovább tanulhatnak, munkát vállalhatnak. Ha csupán a jelbeszédet tanulnák – ami a halló emberek számára egyszerre érdekes is meg riasztó is –, elszigetelődnének, belterjes világukban leépülnének.

Noha számtalan vizsgálat született és születik az elmúlt időben, nincsenek, legalábbis a szélesebb szakma és a szülők előtt nem publikusak azok az átfogó, az ép hallású, a nagyothalló és a siket (elkülönítve a siket és halló szülői háttérrel) gyermekek kompetenciáját, nyelvi és kognitív fejlődését, iskolai teljesítményét összemérő kutatások, amelyek egyértelműen bizonyíthatnák, hogy nemcsak a nagyothalló, de a siket gyermekek számára is az oralista, illetőleg auditív-verbális módszerekkel érhető el a legjobb eredmények.

A siket gyermekek rendkívül gyenge továbbtanulási mutatói mindenképpen azt jelzik, hogy a siketiskolákban elsajátítandó tananyag mind a tartalom, mind pedig az értékelés tekintetében jóval alatta marad az általános iskolai oktatás számára megszabott követelményeknek, miközben a hangzó magyar nyelv elsajátíttatására, hatalmas tanári és tanulói erőfeszítéssel, lényegesen több időt fordítanak. Az, hogy az iskolai évek alatt lehetlenné válik az első nyelv teljes körű elsajátítása, s mindentől nem függetleníthetően a gyermekek csak részlegesen és csökkentett tananyaghoz férnek hozzá, mentális képességeik, személyiségük fejlesztése háttérbe szorul, behozhatatlan hátrányokat jelent számukra (vö. Muzsnai 1999: 282–283). Ez a nyelvi eredetű hátrányos helyzet a későbbi életszakaszokban visszafordíthatatlan folyamatokat jelent.

„De az még... az, hogy ő ugyanannyit tanuljon, ugyanúgy képezhesse magát, mert a sérülteknek sokkalsokkal több energiába kerül kevesebb tudás megszerzése. Tehát ez az iskola nagyon alacsony szinten tanít. [...] Hogy aki itt elvégez egy nyolcadikat, annak nagyon-nagyon kell hajtania, hogy felvegyék középiskolába, és nem is akármelyikbe. Nem is hajlandók bárhol. Nagyon kevés olyan középiskola van, amelyik felveszi őket, és a legeslegjobbkat, és ott is napi huszonnégy órát kell tanulniuk, hogy teljesítsék azt a nem tudom én, milyen szakközépiskolát. És akkor az érettségi, hát meg az egyetem, nem tudom, szóval, ilyen kilátásaink... Nem tudom, félek tőle...” (SzH4 – egy másodikos siket gyermek édesanyja)

28.6. Kitekintés

Az elmúlt negyven év nyelvészeti eredményei világszerte nyilvánvalóvá tették a jelnyelvek természetes nyelv voltát. E tudományos tény megkérdőjelezése ma már a nagyfokú szakmai hozzá nem értés jele. A hazai gyógypedagógus-képzésben a siketoktatás vezető szakemberei tudományos publikációiban és oktatási gyakorlatában ugyancsak megjelenik a jelnyelvre mint természetes nyelvre való utalás, bár a gyakorló gyógypedagógusok, siketoktatók többsége nem rendelkezik ezzel a tudással. Mindazonáltal a jelnyelvek ellen – önálló nyelvi voltuk elismerése mellett is – a leggyakrabban felhozott érvek között szerepel a „fejletlen”, „szegényes” szóképlet (vö. Csányi 1993: 37–38) és a sztenderdizálatlanság, ezzel igazolandó alkalmatlanságát oktatási célokra.

A nyelvészek többsége számára ezzel szemben teljesen nyilvánvaló, hogy nyelvészeti értelemben aligha szabad a természetes emberi nyelveket rangsorolni összetettség és hasznosíthatóság tekintetében, ami érvényes a jelnyelvekre is. A nyelvek közötti érzékelt – a kisebbségi nyelvek esetében valóban meglévő – különbségek nem a nyelvi rendszerek egyenlőtlenségéből adódnak, hanem azokból a külső (történeti, társadalmi, politikai, jogi, kulturális, gazdasági) körülményekből, amelyek meghatározzák, hogy egy adott nyelv használati köre mekkora, milyen szerepet tölthet be: használható-e szabadon közéleti színtereken, az oktatásban, a médiában, a hitéletben, vagy csak korlátozottan, a családban, a kisközösségekben, az egymás közti érintkezésekben vagy ott sem lehet jelen. Mindezek a körülmények befolyással vannak az adott nyelv stilisztikai kidolgozottságára, „szegényesnek” vagy kevésbé szegényesnek ítélt voltára, presztízsére éppúgy, mint arra, hogy az adott nyelv hol helyezhető el a sztenderdizáltság fokán: van-e számottevő írásbelisége, vannak-e szótárai, rögzített helyesírási és használati normái, intézményi támogatottsága stb.

Sok száz nyelvből hozhatnánk példát, hogy tudatos nyelvtervezési lépésekkel, társadalmi támogatottsággal a nyelvek sztenderdizálhatók, alkalmassá tehetők bármely nyelvi funkció és társadalmi szerepkör betöltésére. Azokban az országokban, ahol a jelnyelvet elismerik¹¹ és sikeresen alkalmazzák az oktatásban, kiterjedt jelnyelvi és siketkutatások folynak, jelnyelvi nyelvtanok, szótárak (köztük szakszótárak), átírási szabványok készültek és készülnek, amelyek megfelelő alapot jelentenek a siketek és hallók számára kidolgozott oktatási anyagok, tankönyvek és videofilmek számára (lásd például Hansen 1991; Svartholm 1993, 1994).

Remélhetőleg a majd egy évtizede folyó hazai jelnyelvi kutatások, a megindult tananyagfejlesztés, a jelnyelvi tolmácsolás szélesedése, valamint azok a szakmai és civil erőfeszítések, amelyek a magyar jelnyelv elismertetéséért és elterjesztéséért történtek és történnek az utóbbi években, hozzájárulnak ahhoz, hogy e vizuális természetes nyelv a siketek kommunikációjában egyre bővülő szerepeket kapjon, emellett oktatási nyelvként, második nyelvként, tananyagként és kutatási témaként beépüljön mindennapjainkba.

* 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

¹A tanulmány az NKFP (5/126/2001), az OTKA (T-035046) és az Open Society Institute (IPF B9158) támogatásával készült.

¹A munkaképes korú siketek nagy része a létminimum alatt vagy annak határán él, alacsonyan iskolázott s nem jut megfelelő munkához, társadalmi megbecsülése rendkívül alacsony, állandó kommunikációs nehézségei vannak, a mindennapi létezéshez elengedhetetlen információkhoz nem fér hozzá, ami eleve esélytelenné teszi aktív és egyenrangú részvételét a társadalmi élet bármely színterén (lásd még Vasák é. n. [2004]). A siketek iskoláiban tanuló gyerekek alacsony eredményei, az ilyen iskolákból kikerült fiatalok esélytelensége a magasabb presztízsű foglalkozások gyakorlására, diplomaszerezésre, egy értelmiségi réteg kialakítására stb. megkérdőjelezi a jelenlegi oktatási gyakorlat kizárólagosságát, egyben szükségessé teszi e gyakorlat kritikai elemzését, több szempontból való ártértékelését s új, alternatív megoldási javaslatok kidolgozását. Egy 2000-ben végzett szociológiai felmérés eredményei azt mutatják, hogy a 18–39 éves siketek 50%-a, a 40–59 évesek 80%-a rokkantnyugdíjas (a nagyothallók esetében ez az arány 25, illetve 44%-ot jelent). A gyermekkori hallássérültek nagy része ipari, építőipari, illetve szakképzettséget nem igénylő foglalkozást öz (vö. Abonyi 2001: 66). Ezek az adatok jól jelzik azt az összefüggést, ami a hallásvesztés ideje és módja (a beszéd kialakulása előtti és gyermekkori versus felnőttkori), valamint az elért (a jelenlegi oktatási gyakorlatból adódóan elérhető) iskolázottsági szint között áll fenn.

²Az ELTE BTK különböző szakos egyetemi hallgatói körében 1999 és 2001 között végzett felmérések eredményei e tévhitek, elképzelések széles körben való elterjedtségét támasztják alá. A megkérdezettek 73%-a nem tartja a jelnyelvet a beszélt nyelvektől független, önálló nyelvtani rendszerrel rendelkező természetes nyelvnek; 52,5%-uk úgy véli, hogy ezek pantomimikus, gesztusokból álló rendszerek, melyeket a siketek oktatói mesterségesen hoztak létre, hogy megkönnyítsék a hangzó nyelv elsajátítását (47,5%). 84,9%-uk egyetért azzal a tévhitel is, miszerint a különböző országokból származó siketek jelelve kölcsönösen megértik egymást. Miközben az egyetemisták 73%-a meg van győződve arról, hogy a siket gyermekek többsége siket szülőktől származik, többségük (61,5%) a siketek beilleszkedését csak a magyar nyelv megfelelő ismerete által tartja elképzelhetőnek, ugyanakkor 96%-uk azzal is egyetért, hogy a beszéd nem a kommunikáció egyedüli formája.

Bár az egyetemi hallgatók attitűdjei összességében pozitívabbak, mint a felnőtt társadalomé általában (pl. a siket gyermekek integrált osztályokban való oktatását 67,9% elfogadja), a válaszokból mégis egyértelmű a siketség orvosi problémaként való kezelése, amelyet szakembereknek kell gyógyítaniuk (53%), hiszen 78,4%-uk úgy véli, a siketség megkésett beszédfejlődést, tanulási zavart jelent; 54,5%-uk szerint a siketek szellemi fogyatékosok is és nehezen kezelhetőek, nem alkalmazhatók megszokott, hagyományos munkára (55%) (lásd Bartha–Hattayár 2002; Bartha 2005).

³Magyarországon hét területi változatot lehet megkülönböztetni, melyek a speciális tanintézetek vonzáskörében (Budapest, Debrecen, Eger, Kaposvár, Sopron, Szeged, Vác környékén) alakultak ki.

⁴A siketek hazai iskoláiban nincs megengedve a jelnyelv használata, ám a gyermekek egymás között folyamatosan jelelnek. Egy, a Siketek Európai Szövetsége (EUD) által kezdeményezett, Európa tizenhét országára kiterjedő vizsgálat (Kyle–Allsop 1997) eredményei ugyanezt mutatják: míg a tanárok átlagosan 37%-ban használják a jelnyelvet a gyermekekkel való iskolai érintkezésben, a siket gyerekek 88%-ban jelnyelven kommunikálnak egymással.

⁵A jelnyelvi jelek átírása hagyományosan csupa nagybetűvel történik (FIÚ), amennyiben egy jel csak két szóval adható vissza, akkor kötőjelet tesznek a két elem közé, kifejezve azok szoros összetartozását (ÍRÓGÉPEN-ÍR). Ha egy jel szótári formájához képest történik valamilyen eltérés, azt kisbetűs kiegészítéssel érzékeltetik (JAR-bicegve). Az ujjábécé betűivel visszaadott neveket kisbetűk és kötőjelek jelzik (k-a-t-i).

⁶A magyar jelnyelvre szokás az angol nyelvi megfelelőjének (Hungarian Sign Language) rövidítésével (HSL) hivatkozni.

⁷Alaktani (morfológiai) szempontból a nyelveket négy nagy típusba szokás sorolni. Az ún. **izoláló** nyelvekben (pl. a kínaiakban) nincsenek grammatikai szóelemek, hanem a szavak változatlan alakjukban kerülnek be a mondatba, s a grammatikai viszonyokat általában a szórend fejezi ki. Az úgynevezett **agglutináló** nyelvekben (pl. a magyarban, a szuahéliben) a szavak különböző jelentéses elemek összekapcsolódásából (pl. szótó + toldalékok) állnak össze. A **flektáló** nyelvekben (pl. a latinban, a németben) a nyelvtani viszonyokat a töben végbenő változás fejezi ki (pl. ném. *(er) trinkt* 'iszik' – *(er) trank* 'ivott'). Végül az **inkorporáló** nyelvekben (pl. az ausztrál bennszülött nyelvekben) rendkívül hosszú szóalakokkal találkozhatunk, melyekben több különböző funkciójú elem tulajdonságai egyesülnek (l. Crystal 1998, Tolcsvai Nagy 2000).

⁸Más technikák mellett a szájról olvasás az oralista módszer fontos eszköze, e készség fejlesztése pedig az egyik elérendő cél. Noha az emberek többsége úgy véli, hogy minden siket kiváló szájrólolvadó, semmilyen tudományos bizonyíték nincs arra nézvést, hogy a siketek jobb készségekkel rendelkeznének ebben a tekintetben, mint a hallók. Sőt, a kötetlen mindennapi társalgás, a spontán beszéd megértésére vonatkozó kutatási eredmények inkább sokkolóak: még a leggyakorlottabb szájrólolvadó is csupán az elmondottak 40%-át képes valóban „olvasni”. A többit tapasztalatai és hangzó nyelvi tudása szerint kitölti, miközben az információ egy része teljesen elvész (Charrow–Wilbur 1989: 107).

⁹A felmerülő nehézségek elemzésére lásd Gregory 1998.

¹⁰Az 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról a 8B paragrafus 3. bekezdésében az alábbi módon fogalmaz: „A Fogyatékos gyermekek óvodai nevelésének irányelvében, illetve a Fogyatékos tanulók iskolai oktatásának tantervi irányelvében meghatározottak szerint a siket gyermek óvodai nevelése, iskolai nevelése és oktatása jelnyelven is folyhat.” Az iskolai irányelvek azonban a jelnyelv használatát csak mint segédnyelvet (vö. Fogyatékos tanulók iskolai oktatásának tantervi irányelvei IV/3), végső megoldásként, illetőleg mint a halmozottan sérült siket tanulók fejlesztésének eszközték teszik lehetővé. Az oralista szemlélet nyilvánvaló abból a tényből, hogy a „nyelvi és jelnyelvi közlések kölcsönös tolmácsolásának oktatását az általános iskolai képzés második szakaszában [7–10. évfolyam], a nyelvi kommunikáció alapjainak

Irodalom

- [CH28-B001] Nóra, Abonyi 2001. Körkép a budapesti hallássérültek társadalmi helyzetéről. *Educatio*10: 375–383.
- [CH28-B002] Ahlgren,, Inger 1994. Sign language as the first language. In: Ahlgren–Hyltenstam1994: 55–60.
- [CH28-B003] Ahlgren,Inger – KennethHyltenstam (szerk.) 1994. *Bilingualism in deaf education*. (International studies on sign language and communication of the Deaf 27.)Hamburg, Signum.
- [CH28-B004] Andersson,, Yker 1994. Deaf people as a linguistic minority. In: Ahlgren–Hyltenstam1994: 9–13.
- [CH28-B005] Ann,, Jean 2001. Bilingualism and language contact. In: CeilLucas (szerk.) *The sociolinguistics of sign languages*. Cambridge, University Press, 33–60.
- [CH28-B006] Bahan,, Ben 1989. Total communication, a total farce. In: S.Wilcox (szerk.) *American Deaf culture*. Silver Spring, Linstok Press, 117–120.
- [CH28-B007] Baker,, Colin 2001. *Foundations of bilingual education and bilingualism*. (3rd edition) Multilingual Matters, Clevedon.
- [CH28-B008] Csilla, Bartha 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH28-B009] Csilla, Bartha – Helga, Hattýár2002. Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció? – A magyarországi siketek nyelvi jogai. In: KontraMiklós – HattýárHelga (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 73–123.
- [CH28-B010] Csilla, Bartha 2004. Siket közösség, kétnyelvűség és a siket gyermekek kétnyelvű oktatásának lehetőségei. In: LadányiMária – DérCsilla – HattýárHelga (szerk.) „...még onnét is eljutni túlra...”*Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 313–332.
- [CH28-B011] Csilla, Bartha 2005. Language ideologies, discriminatory practices and the Deaf community in Hungary. In: J.Cohen – K.McAlister – K.Rolstad – J.MacSwan (szerk.) *ISB4: Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism*. Somerville, MA, Cascadilla Press, 210–222.
- [CH28-B012] Berent,, Gerald P. 2004. Sign language – spoken language bilingualism: Code mixing and mode mixing by ASL-English bilinguals. In: T. K.Bhatia – W. C.Ritchie (szerk.) *The handbook of bilingualism*. Oxford, Cambridge, Blackwell Publishing, 312–335.
- [CH28-B013] Bergman,, Brita 1994. Signed languages. In: Ahlgren–Hyltenstam1994: 15–35.
- [CH28-B014] Biesold,, Horst 1999. *Crying hands: Eugenics and Deaf people in Nazi Germany*. Washington, D. C., Gallaudet University Press.
- [CH28-B015] Bos,, Helen F. 1994. Prelingual deafness, sign language, and language acquisition. In: B.van den Bogaerde – H.Knoors – M.Verrips (szerk.) *Language acquisition with non-native input*. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 11–29.
- [CH28-B016] Bos,Helen – TrudeSchermer (szerk.) 1995. *Sign language research*. Hamburg, Signum.
- [CH28-B017] Boyes-Braem,, Penny 1992a. *Einführung in die Gebärdensprache und ihre Forschung*. (2. korrigierte Auflage) Hamburg, Signum Verlag.

elsajátítását követően, a tanulók és szülei elhatározásának figyelembevételével, valamint a szükséges személyi, szakmai feltételek biztosításával kell megszervezni.”

¹¹Noha a jogi értelemben vett elismertség fontos feltétele lehet a szóban forgó folyamatok kimenetelének, a példák azt mutatják, hogy a gyakorlati elismertség (a jelnyelvek oktatásban való tényleges használata, közéletben való használhatósága, ingyenes jelnyelvi tolmácsszolgálatok, információhoz való hozzáférés jelnyelven, vizuális csatornán keresztül stb.) és a társadalmi támogatottság legalább annyira vezethet sikerhez. Nagy-Britanniában például éppen ez volt a feltétele annak, hogy végül 2003. március 18-án a parlament hivatalosan is elismerte a brit jelnyelvet a siketek önálló, elsődleges nyelveként.

- [CH28-B018] Boyes-Braem,, Penny 1992b. Zitat und Zitieren in der Gebärdensprache der Gehörlosen. *Zeitschrift für Semiotik*14/1–2: 79–109.
- [CH28-B019] Braden,, Jeffrey P. 1994. *Deafness, deprivation and I. Q.* London, Plenum Press.
- [CH28-B020] Branson,, Jan – Miller, Don1998. Nationalism and the linguistic rights of Deaf communities. *Journal of Sociolinguistics*2: 3–34.
- [CH28-B021] Charrow,, Veda R. – Wilbur, Ronnie B.1989. The Deaf child as a linguistic minority. In: ShermanWilcox (szerk.) *American Deaf culture*. Silver Spring, Linstok Press, 103–117.
- [CH28-B022] Charrow,, Veda R. – Fletcher, J. D.1973. *English as the second language of deaf students. Report*208. Stanford, Cal., Inst. for Mathematical Studies in the Social Sciences.
- [CH28-B023] Corker,, Mairian 2003. Deafness/disability – Problematising notions of identity, culture and structure. In: S.Ridell – N.Watson (szerk.) *Disability, culture and identity*. London, Pearson.
- [CH28-B024] Crystal,, David 1998.*A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH28-B025] CsányiYvonne (szerk.) 1993. *Bevezetés a hallássérültek pedagógiájába*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH28-B026] Yvonne, Csányi 1994. Gondolatok a jelnyelv alkalmazási lehetőségeiről a súlyos fokban hallássérült gyermekek és fiatalok nevelése során. In: CsányiYvonne (szerk.) *A beszéd-nyelv fejlesztésének módszerei hallássérülteknél*. Budapest, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola, Szurdopedagógiai Tanszék, 109–119.
- [CH28-B027] Davis,, Jeffrey – Supalla, Samuel1995. A sociolinguistic description of sign language use in a Navajo family. In: CeilLucas (szerk.) *Sociolinguistics in Deaf communities*. Washington, D. C., Gallaudet University Press, 77–106.
- [CH28-B028] Deuchar,, Margaret 1984. *British Sign Language*. London, Routledge and Kegan Paul.
- [CH28-B029] Dotter,, Franz 1999. Sign language „between” gestures (nonverbal behavior) and spoken language?*Sprachtypol. Univ. Forsch. (STUF)*52: 3–21.
- [CH28-B030] Dotter,, Franz – Holzinger, Daniel1995. Typologie und Gebärdensprache: Sequentialität und Simultanität. *Sprachtypol. Univ. Forsch. (STUF)*48/4: 311–349.
- [CH28-B031] Ebbinghaus,, Horst 1998. Theoretische Sprachauffassung und sprachliche Wirklichkeit. *Das Zeichen*43: 89–91.
- [CH28-B032] EUD Update. Vol. 4. No. 10. 2001. március.
- [CH28-B033] Evans,, Lionel 1997. Total communication. In: SusanGregory – G. M.Hartley (szerk.): *Constructing Deafness*. London és New York, Pinter, 131–136.
- [CH28-B034] Glück,, Susanne – Pfau, Roland1998. Sprachtheorie und sprachliche Wirklichkeit. *Das Zeichen*44: 258–260.
- [CH28-B035] Goldberg,, Donald M. – Flexer, Carol1993. Outcome survey of auditory-verbal graduates Study of clinical efficacy. *Journal of the American Academy of Audiology*4: 189–200.
- [CH28-B036] Anna, Gordosné Szabó 1993. *Gyógypedagógia történet II. Magyar gyógypedagógia-történet a XX. századig*. Budapest, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Tankönyvkiadó.
- [CH28-B037] Lajos, Göncz 1995. A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben. In: KassaiIlona (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. élőnyelvi konferencia előadásai*. Budapest, az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, 65–81.
- [CH28-B038] Lajos, Göncz 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest, Újvidék, Osiris, Forum, MTA Kisebbségkutató Műhely.

- [CH28-B039] Gregory,, Susan 1998. The bilingual education of deaf children: Theory and practice. In: G.Zaitseva – A.Komorova – M.Pursglove (szerk.) *Deaf children and bilingual educations. Proceedings of the International Conference on Bilingual Education of Deaf Children*. Moscow, April 1996. Moscow, Zagrey, 64–74.
- [CH28-B040] Groce,, Nora Ellen é. n. [2004]. *A siketek szigete. Az örökletes siketség Martha's Vineyard szigetén*. (Fordította: Szabó Mária Helga). Budapest, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.
- [CH28-B041] Grosjean,, François 1985. The bilingual as a competent but specific speaker-hearer. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*6: 467–477
- [CH28-B042] Grosjean,, François 1992. The bilingual and the bicultural person in the hearing and in the Deaf world. *Sign Language Studies*77: 307–320.
- [CH28-B043] Grosjean,, François 1996. Living with two languages and two cultures. In: I.Parasnis (szerk.) *Cultural and language diversity and the Deaf experience*. Cambridge, Cambridge University Press, 20–37.
- [CH28-B044] Grosjean,, François 2000. *The right of the deaf child to grow up bilingual. (A siket gyermek joga a kétnyelvűvé váláshoz.)* LTLP. February 2000. Magyarullásd: KontraMiklós – HattyárHelga (szerk.): *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 125–129.
- [CH28-B045] Hansen,, Britta 1991. Tendenzen auf dem Weg zu einer bilingualen Erziehung und Bildung gehörloser Kinder in Dänemark. In: S.Prillwitz – T.Vollhaber (szerk.): *Gebärdensprache in Forschung und Praxis*. Signum, Hamburg, 63–78.
- [CH28-B046] Happ,, Daniela – Hohenberger, Annette1998. Gebärdensprache und Mundbild – Eine Entgegnung auf Ebbinghaus. *Das Zeichen*44: 262–267.
- [CH28-B047] Harder,, Rita – Schermer, Trude1986. A first phonological analysis of handshapes in the Sign Language of the Netherlands (SLN). In: B. T.Tervoort (szerk.) *Signs of life*. Amsterdam, University of Amsterdam, 47–51.
- [CH28-B048] Helga, Hattyár 1998. *A jelnyelv szociolingvisztikai megközelítései: Vizsgálatok magyarországi siket és megfohalló közösségekben*. Szakdolgozat. ELTE BTK.
- [CH28-B049] Helga, Hattyár 2000. A siketoktatás elméleti és gyakorlati kérdései. *Educatio*9: 776–790.
- [CH28-B050] Haukioja,, Timo 1986. Pointing in sign language and gesture: An alternative interpretation. *Language and Communication*13: 19–25.
- [CH28-B051] Hickok,, Gregory – Bellugi, Ursula – Klima, Edward S.1998. The nural organization of language: evidence from sign language aphasia. *Trends in Cognitive Sciences*2/4: 129–136.
- [CH28-B052] Hickok,, Gregory – Bellugi, Ursula – Klima, Edward S.2001. Sign language in the brain. *Scientific American*284: 42–49.
- [CH28-B053] Hoemann,, Harry W. 1975. The transparency of meaning of sign gestures. *Sign Language Studies*7: 151–161.
- [CH28-B054] HoffmannRózsa (szerk.) 2000. *Hátrány, kudarc, leszakadás a közoktatásban*. Budapest, Oktatási Minisztérium és Országos Közoktatási Tanács.
- [CH28-B055] Holzinger,, Daniel 1993. *Forschungsbericht: Linguistische Analyse von Gebärdensprachen* (Scientia 35), Innsbruck.
- [CH28-B056] Holzinger,, Daniel – Dotter, Franz1997. Typologie und Gebärdensprache: Ikonizität. *Sprachtypol. Univ. Forsch. (STUF)*, 50: 115–142.
- [CH28-B057] Brigitta, Horváth (megjelenés alatt). *Magyar felnőttkorú siket személyek írott magyar nyelvi kompetenciája*. 15 lap.

- [CH28-B058] Hulst., Harry van der 1995. Head-dependency relations in the phonological representation of signs. In: H.Bos – T.Schermer (szerk.) *Sign language research 1994. Proceedings of the 4th European Congress on Sign Language Research*. Hamburg, Signum, 11–38.
- [CH28-B059] Jackendoff., Ray 1994. American Sign Language. In: uő. *Patterns in the mind – Language and human nature*. New York, Basic Books, 83–98.
- [CH28-B060] Jakobson., Roman 1972. *Hang – Jel – Vers*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [CH28-B061] Johnson., Robert S. – Liddell, Scott – Erting, Carol 1989. *Unlocking the curriculum: Principles for achieving access in deaf education*. Washington D. C., Gallaudet Research Institute.
- [CH28-B062] Jokinen., Markku 2000. The linguistic human rights of sign language users. In: Robert Phillipson (szerk.) *Rights to language: equity, power and education*. London, Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 203–213.
- [CH28-B063] Ilona, Kassai 2004. Nyelvi és beszédbeli rendellenességek a nyelvtudomány történetében. *Nyelvtudományi Közlemények* 101: 91–123.
- [CH28-B064] Kendon., Adam 1988. *Sign languages of aboriginal Australia. Cultural, semiotic and communicative perspectives*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH28-B065] Kendon., Adam 1990. Signs in the cloister and elsewhere. *Semiotica* 79/1–3: 307–329.
- [CH28-B066] Klima., Edward – Bellugi, Ursula 1976. Poetry and song in a language without sound. *Cognition* 4: 45–97.
- [CH28-B067] Klima., Edward – Bellugi, Ursula 1979. *The signs of language*. Cambridge, MA, MIT Press.
- [CH28-B068] Knight., Pamela – Swanwick, Ruth 1999. *The care and education of a deaf child*. Clevedon, Multilingual Matters.
- [CH28-B069] Miklós, Kontra 1997. Kell-e félnünk a kétnyelvű oktatástól? *Korunk* 1997/1: 75–79.
- [CH28-B070] Ádám, Dr. Kósa – László, dr. Lovászi – Gergely, dr. Tapolczai é. n. [2004]. *A hallássérült személyekre vonatkozó jog áttekintése*. Budapest, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.
- [CH28-B071] Krausneker., Verena 2000. *Sign languages of Europe – Future chances*. Paper presented at the EUD Celebratory Conference, Gent, Belgium, April 2000. (<http://www.ea.nl/EUDmail/v.krausneker.htm>)
- [CH28-B072] Kyle, Jim (szerk.) 1994a. *Growing up in sign and word*. Papers from a conference at the Centre for Deaf Studies. Bristol, Centre for Deaf Studies, University of Bristol.
- [CH28-B073] Kyle., Jim 1994b. Sign language acquisition. In: R. E. Asher – J. M. Simpson (szerk.) *The encyclopedia of language and linguistics*. Oxford, New York, Seoul, Tokyo, Pergamon Press, 3912–3914.
- [CH28-B074] Kyle., Jim – Allsop, Lorna 1997. *Sign in Europe: A study of Deaf people and sign language in the European Union*. Bristol, Centre for Deaf Studies, University of Bristol.
- [CH28-B075] Edina, Lancz – Barbeco, Steven 1999. *A magyar jelnyelv szótára*. Budapest, Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége, SHL Hungary.
- [CH28-B076] Lane., Harlan 1992. *The mask of benevolence: Disabling the Deaf community*. New York, Alfred A. Knopf.
- [CH28-B077] Lane., Harlan 1997a. Constructions of deafness. In: L. J. Davis (szerk.) *The disability studies reader*. New York and London, Routledge. 153–171.
- [CH28-B078] Lane., Harlan 1997b. Why the Deaf are angry. In: S. Gregory – G. Hartley (szerk.) *Constructing Deafness*. London, New York, Pinter, 117–120.

- [CH28-B079] Ágnes, Lányiné Engelmayer 1987. Az eltérő képességű gyermekek integrált nevelésének pszichológiai feltételei. *Köznevelés*43/13: 6–7.
- [CH28-B080] István, Lanstyák 1994. Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. *Regio*5/4: 90–116.
- [CH28-B081] Liddell, Scott K. 1980. *American Sign Language syntax*. The Hague, Mouton.
- [CH28-B082] Lucas, Ceil 1989. (szerk.) *The sociolinguistics of the Deaf community*. San Diego, CA, Academic Press.
- [CH28-B083] Lucas, Ceil 1994. Sociolinguistics of sign. In: R. E. Asher – J. M. Simpson (szerk.) *The encyclopedia of language and linguistics*. Oxford, New York, Seoul, Tokyo, Pergamon Press, 4015–4018.
- [CH28-B084] Lucas, Ceil – Clayton Valli (szerk.) 1992. *Language contact in the American Deaf community*. San Diego, CA, Academic Press.
- [CH28-B085] Lucas, Ceil – Valli, Clayton 1989. Language contact in the American Deaf community. In: Ceil Lucas (szerk.) *The sociolinguistics of the Deaf community*. San Diego, CA, Academic Press, 11–40.
- [CH28-B086] Markides, Andreas 1997. The teaching of speech: historical developments. In: S. Gregory G. M. Hartley (szerk.) *Constructing Deafness*. London, New York, Pinter, The Open University, 114–116.
- [CH28-B087] McEntee, Lisa – Kyle, Jim G. – Ackerman, Jennifer 1995. *Deaf children developing sign. Final report to Leverhulme*. Bristol, Centre for Deaf Studies, Trust.
- [CH28-B088] McIntire, Mariana L. 1987. [Language] Acquisition. In: J. V. Van Cleve (szerk.) *Gallaudet encyclopedia of Deaf people and Deafness II*. New York, McGraw-Hill Book Company, 138–140.
- [CH28-B089] Meadow, Kathryn P. 1968. Early communication in relation to the deaf child's intellectual, social and communicative functioning. *American Annals of the Deaf* 113: 29–41.
- [CH28-B090] Mohay, Heather 1994. Sign language acquisition: development of attention. In: R. E. Asher – J. M. Simpson (szerk.) *The encyclopedia of language and linguistics*. Oxford, New York, Seoul, Tokyo, Pergamon Press, 3914–3915.
- [CH28-B091] Monaghan, Leila F. 2002. A world's eye view: Deaf cultures in global perspective. In: Leila Monaghan – Costanze Schmalig – Karen Nakamura – Graham H. Turner (szerk.) *Many ways to be Deaf*. Washington, D. C., Gallaudet University Press, 1–24.
- [CH28-B092] Péter, Mongyi – Helga, Szabó Mária é. n. [2004]. *A jelnyelv nyelvészeti megközelítései*. Budapest, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.
- [CH28-B093] Morgan, Gary – Bencie Woll (szerk.) 2002. *Directions in sign language acquisition research*. Amsterdam, John Benjamins.
- [CH28-B094] István, Muzsnai 1997. Kinek az érdekét hivatott szolgálni a szurdopedagógia? (Avagy mellőzhető-e az elsősorban a siket gyermek érdekét szem előtt tartó oktatásból a siket gyermekek jelnyelve?) *Gyógypedagógiai Szemle* 25: 139–142.
- [CH28-B095] István, Muzsnai 1999. The recognition of sign language: A threat or a way to solution? In: M. Kontra – R. Phillipson – T. Skutnabb-Kangas – T. Váradi (szerk.) *Language: a right and a resource. Approaching linguistic human rights*. Budapest, Central European University Press, 279–296.
- [CH28-B096] Nash, Jeffrey E. 1987. Policy and practice in the American Sign Language community. *International Journal of the Sociology of Language* 68: 7–22.
- [CH28-B097] Nover, Stephen M. 1996. Politics and language: American Sign Language and English in deaf education. In: Ceil Lucas (szerk.) *Sociolinguistics in Deaf communities*. Washington, D. C., Gallaudet University Press, 109–163.

- [CH28-B098] Oviedo,, Alejandro 1996. Bilingual deaf education in Venezuela: Linguistic comments on the current situation. In: CeilLucas (szerk.) *Multicultural aspects of sociolinguistics in Deaf communities*. Washington D. C., Gallaudet University Press, 61–79.
- [CH28-B099] Padden,, Carol A. 1996. From the cultural to the bicultural: the modern Deaf community. In: I.Parasnis (szerk.) *Cultural and language diversity and the Deaf experience*. Cambridge, Cambridge University Press, 79–98.
- [CH28-B100] Padden,, Carol A. – Humphries, Tom1988. *Deaf in America: Voices from a culture*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- [CH28-B101] Parasnis,Ila (szerk.) 1996. *Cultural and language diversity and the Deaf experience*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH28-B102] Penn,, Claire – Reagan, Timothy1994. The properties of South African Sign Language: Lexical diversity and syntactic unity. *Sign Language Studies*85: 319–327
- [CH28-B103] Andrea, Perlusz 2000. *A hallássérült gyermekek integrációja*. Budapest, ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar.
- [CH28-B104] Andrea, Perlusz 2001. Az integrált hallássérült gyermekek sikeres iskolai teljesítményét befolyásoló tényezők. *Educatio*2001/2: 389–394.
- [CH28-B105] Prillwitz,Siegmond – ThomasVollhaber (szerk.) 1991. *Gebärdensprache in Forschung und Praxis*. Hamburg, Signum.
- [CH28-B106] Reagan,, Timothy 1995. A sociocultural understanding of Deafness: American Sign Language and the culture of Deaf people. *International Journal of Intercultural Relations*19/2: 239–251.
- [CH28-B107] Reagan,, Timothy 2002. Toward an „archeology of Deafness”: etic and emic constructions of identity in conflict. *Journal of Language, Identity, and Education*1/1: 41–66.
- [CH28-B108] Robertson,, Lyn – Flexer, Carol1993. Reading development: A survey of children with hearing loss who developed speech and language through the auditory-verbal method. *The Volta Review*95: 253–261.
- [CH28-B109] Ros-Taylor,, Alan R. 1975. Nonverbal communications system in native North America. *Semiotica*13/14: 329–374.
- [CH28-B110] Sacks,, Oliver é. n. [2004] *Hangokat látok. Utazás a siketek világába*(Fordította: Ungár Nóra). Budapest, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.
- [CH28-B111] Saussure,, Ferdinand de 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Corvina.
- [CH28-B112] Singleton,, Jenny L. – Newport, Elissa L.2004. When learners surpass their models: The acquisition of American Sign Language from inconsistent input. *Cognitive Psychology*49: 370–407.
- [CH28-B113] Skutnabb-Kangas,, Tove 1994. Linguistic human rights. A prerequisite for bilingualism. In: I.Ahlgren – K.Hyltenstam (szerk.) 1994, 139–159.
- [CH28-B114] Sku[n]tnabb-Kangas,, Tove 1997. *Nyelv, oktatás, kisebbségek*. (Kisebbségi adattár VIII.)Budapest, Teleki László Alapítvány Könyvtára.
- [CH28-B115] Skutnabb-Kangas,, Tove 2000. *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?*Mahwah, New Jersey, London, Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- [CH28-B116] Speights,, Alice 1996. *Bilingual-bicultural education for deaf students: Why and why not*. <http://www.geocities.com/Athens/Delphi/6190/bibi.html>
- [CH28-B117] Stokoe,, William 1960. *Sign language structure: An outline of visual communication systems of the American Deaf*. (Studies in Linguistics: Occasional Paper No. 8) Buffalo, NY., University of Buffalo.

- [CH28-B118] Stokoe,, William C. 1966. Linguistic description of sign languages. *Monograph Series on Language and Linguistics*19: 243–250
- [CH28-B119] Stokoe,, William C. 1978. Sign language and the monastic use of lexical gestures. *Semiotica*24/1–2.: 181–193.
- [CH28-B120] Stokoe,, William C. – Casterline, Dorothy C. – Croneberg, Carl G.1976 [1965]: *A dictionary of American Sign Language on linguistic principles*. Silver Spring (Maryland), Linstok Press.
- [CH28-B121] Svartholm,, Kristina 1993. Bilingual education for the Deaf in Sweden. *Sign Language Studies*81: 291–332.
- [CH28-B122] Svartholm,, Kristina 1994. Second language learning in the Deaf. In: I.Ahlgren – K.Hyldenstam (szerk.) 1994: 61–70.
- [CH28-B123] Helga, Szabó Mária 1998. A siketség alkalmazott nyelvészeti vonatkozásai. *Modern Nyelvoktatás*4: 28–33.
- [CH28-B124] Helga, Szabó Mária 1999. Lokalitas, perspektíva, akcióminőség a jelnyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények*96: 232–246.
- [CH28-B125] Tolcsvai NagyGábor (szerk.) 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Budapest, Korona Kiadó.
- [CH28-B126] Nóra, Ungár 2003. *Siket közösség és kultúra*. Szakdolgozat. Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék.
- [CH28-B127] Iván, Vasák 1996. *Ismeretek a siketokról*. Kézirat. Budapest, Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége.
- [CH28-B128] Iván é. n, Vasák. [2004]. *A világ siket szemmel*. Budapest, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.
- [CH28-B129] Tamás, Vincze 1992. *Alapfokú kommunikációs tanfolyam*. Budapest, Hallássérültek Országos Szövetsége.
- [CH28-B130] Tamás, Vincze 1993. *Középfokú kommunikációs tanfolyam*. Budapest, Hallássérültek Országos Szövetsége.
- [CH28-B131] Winefield,, Richard 1987. *Never the twain shall meet: Bell, Gallaudet and the communications debate*. Washington, D. C., Gallaudet University Press.
- [CH28-B132] Winzer,, Margret A. 1993. *The history of special education: From isolation to integration*. Washington, D. C., Gallaudet University Press.
- [CH28-B133] Woll,, Bencie – Kyle, Jim1994. Sign languages. In: R. E.Asher – J. M.Simpson (szerk.) *The encyclopedia of language and linguistics*. Oxford, New York, Seoul, Tokyo, Pergamon Press, 3890–3912
- [CH28-B134] Zapien, Cheryl 1998. Options in deaf education. History, methodologies, and strategies for surviving the system. Excerpted by *Exceptional Parent Magazine* p. 26. <http://www.listen-up.org/edu/options1.htm>
- [CH28-B135] ZsoldosMárta (szerk.) é. n. [2004]. *Pszichológia és hallássérülés I. A pszichikus fejlődés lehetőségei és sajátosságai hallássérült embereknél*. Budapest, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.

29. fejezet - Nyelv és írás

Nádasdy, Ádám

29.1. Betűk, grafémák, ábécék

29.1.29.1.1. A betűírás

A magyarban használt írás a betűírások (alfabetikus írások) közé tartozik. Minden betűírás alapvetően fonetikus, mert célja a hangjelölés: egy nyelv hangkészletének elemeit megfeleltetjük egy betűkészlet elemeinek (azaz valamilyen ábécének). Ideális esetben egy betű egy hangnak felel meg és megfordítva, azaz megfelelésük kölcsönös és egyértelmű. Ez szinte sosincs egészen így, alább majd látni fogjuk, miért nem.

Az alfabetikus írásban a betűknek nincs jelentése vagy nyelvtani szerepe; alakjuk mellékes, hangértékük pusztán konvenció. A [p] hangot jelölhetné éppen az R betű, és a P betű jelölhetné az [r] hangot (mint teszi például a görög ábécében). A betűk nem fejeznek ki semmit.

Értelmes betűk?

Néha úgy tűnik, hogy egy-egy betűnek mégiscsak van jelentése, s így ellentmond a fenti alfabetikus elvnek. Ezek a betűk voltaképpen szavak, melyeket írásban egyetlen betű jelenít meg.

- Egyfonémás szavak: ezek véletlenül állnak egyetlen fonémából. Itt nem a betűnek van jelentése, hanem a szónak, melyet egy fonéma jelenít meg, s ezt írásban egy betű ábrázolja.

29.1. táblázat -

magyar <i>ő</i>	angol <i>I 'én'</i>	olasz <i>è 'van'</i>	orosz <i>k 'felé, -hoz'</i>
magyar <i>s</i>	latin <i>i 'menj!'</i>	svéd <i>ö 'sziget'</i>	spanyol <i>y 'és'</i>
magyar <i>a</i>		francia <i>a 'neki van'</i>	

- Betűnevek (alfabetizmusok): ezeknél magát a betűt nevezzük meg, az ábécében szokásos nevének. Ezek hangtanilag szótagok, nyelvtanilag pedig főnevek, illetve melléknévek, tehát szavak.
- Néha sorszám vagy jelző gyanánt használjuk a betűt:

29.2. táblázat -

<i>felszállunk az A-ra</i>	<i>a B osztály tanulói</i>	<i>C-vitamin</i>	<i>az F épületben</i>
----------------------------	----------------------------	------------------	-----------------------

- Néha létező szavak első betűjét mint rövidítést betűnevének kimondjuk:

29.3. táblázat -

<i>CS-lakásban lakik ('csökkent értékű')</i>	<i>felhívták K-vonalon ('közvetlen telefon')</i>
<i>megszorozom π-vel (periméter = 'kerület')</i>	<i>L. Nagy Zsuzsa ('Lévainé')</i>

Említsük meg, hogy nem minden írás betűírás: vannak piktografikus (azaz „képíró”) írások, melyekben az írásjegyek — a szavak hangalakjától függetlenül — képileg ábrázolják, amit kifejeznek. Ilyen piktogramokból áll az egyiptomi hieroglif írás, és eredetileg ilyen volt a kínai írás is, bár a legtöbb jele mára már

felismerhetetlenné egyszerűsödött. Ilyenek a mai elektronikus levelezésben használt hangulatjelek, pl. :—) a jókedv kifejezésére.

Vannak továbbá ideografikus (azaz „fogalomíró”) írások, melyekben az írásjegyek szintén nem a hangalakot ábrázolják, de nem is hasonlítanak képileg a jelölt dologra, hanem — önkényes konvenció alapján — közvetlenül a fogalmat ábrázolják. Ilyenek például a számjegyek: 1, 2, 3... Ma már ide kell sorolni a kínai írásjelek többségét, melyek eredetileg piktogramok voltak, de az eredeti kép már nem ismerhető föl bennük.

Ideogrammák a magyarban

A latin betűs írásban is használatosak – a szokványos írás helyett vagy mellett, rövidítés gyanánt ideogrammák (fogalomjelek):

29.4. táblázat -

& = és	√ = négyzetgyök
VIII = nyolc	% = százalék
Cu = réz	@ = internetes szervert név következik

29.1.29.1.2. Betű és graféma

A „betű” elnevezés elvileg az egyszerű, tovább nem osztható írásjegyet jelöli, mint a , <i>, <w>, <ö>. (Ha egy betűről mint betűről beszélünk, csúcsos zárójelben jeleníthetjük meg.) A latin ábécének az újkor kezdete óta 26 betűje van. Ezt a „nyelvek fölötti” elemkészletet nevezzük latin alapábécének (vagy általános latin betűs ábécének).

29.5. táblázat -

Az általános latin betűs ábécé 26 betűje	
Kisbetűk	a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, w, x, y, z
Nagybetűk	A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, V, W, X, Y, Z

Számos nyelvben — így a magyarban is — további elemekre volt szükség a nyelv hangjainak megjelenítéséhez. Az elemkészlet bővítése kétféle módon történt:

1. mellékjelek alkalmazásával; pl. *ö, í, ű*; francia *ç*; cseh *č*; dán *ø*; stb.
2. betűkapcsolással; pl. *ty, cs, dzs*; angol *ea*; olasz *gli*; német *äu* és *sch*; spanyol *ll*; stb.

Ezekon kívül használatos néhány **ligatúra**, azaz két betű tényleges összekapcsolásával létrehozott önálló írásjegy:

<æ> = <a + e> (latin kiejtése [é], pl. *Cæsar* [cézár]);

<œ> = <o + e> (latin kiejtése [ö], pl. *amœba* [amöba]);

<ß> = <s + z> (ún. „éles sz”, csak a németben használatos, kiejtése [sz], pl. *groß* [grósz]).

Mindazokat az önálló íráselemeket — ideértve a betűkapcsolatokat és ligatúrákat is —, amelyek rendszeresen megjelennek az adott nyelv írásában és rendszeresen egy bizonyos hangot (vagy más jelenséget, pl. hangsúlyt) jelölnek, **grafémának** nevezzük. A magyar grafémák tehát háromfélék: sima latin betűk (*b, u*); mellékjeles betűk (*ö, í*); betűkapcsolatok (*ty, cs, dzs*).

A magyarban az új grafémák magánhangzók esetében mindig mellékjelezéssel (*ö, í*), mássalhangzók esetében mindig betűkapcsolással (*ty, cs, dzs*) jöttek létre. Régi szövegekben ennek a fordítottjával is találkozunk: léteztek magánhangzó-kettősbetűk, pl.

kewzbe = *közbe*; fww = *fű*;

illetve léteztek mellékjeles mássalhangzó-betűk, pl.

zèrèc [szerecc] = *szerecsz*; atáfíac = *atyafiak*.

A Magyar Tudományos Akadémia által kiadott szabályzatban (*A magyar helyesírás szabályai*, rövidítve AkH.) és az iskolai gyakorlatban is a „betű” kifejezés voltaképpen a grafémákat jelöli (tehát a betűkapcsolatokat is, pl. „a cs betű”), míg az egyes betűket jegynek, írásjegynek, betűjegynek nevezik. Eszerint tehát a *cs* többjegyű betű, melynek első jegye *c*. Ez okozhat némi terminológiai zavart, hiszen a *csíny* szó eszerint három betűből, de öt írásjegyből áll; egyértelműbb úgy fogalmazni, hogy a *csíny* három grafémából, de öt betűből áll. Annyiban helyeselhet az iskolai hagyomány, hogy a graféma és a betű között hasonló a viszony, mint a fonéma és a hang között. A hangtanban is, ha egyszer tisztáztuk a hang–fonéma különbséget, a továbbiakban mondhatunk „fonéma” helyett „hangot”; így mi is az alábbiakban „graféma” helyett gyakran fogunk „betűt” mondani, s csak félreértés elkerülésére nyúlunk a precízebb terminológiához.

29.1.29.1.3. A graféma változatai

A graféma absztrakt fogalom, mely magában foglalja a kérdéses betű változatait (az allográfokat). Így például egyazon graféma változatai a kis- és nagybetűk, jöllehet néha egészen más alakúak, pl. <a> = <A>, <g> = <G>, <r> = <R>; valamint az egyes betűk grafikai alakváltozatai (pl. <a> = <a>). Allográfnak tekinthetjük a magyarban a kettősbetűk kettőzésekor létrejövő háromjegyű (AAB alakú) kombinációkat (*hosszú, kulccsal, pottyán*) a mechanikusan várható ABAB alakú kombinációk (**hosszú, *kulccsal, *pottyán*) helyett.

A betűváltozatok vizsgálata csak részben tartozik a nyelvészet tárgykörébe, lévén jórészt nyomdászati, kézírás-tani (grafológiai), írástörténeti, sőt esztétikai kérdés. Így például a német nyelvben sokáig használatos ún. gót betűk (szakszóval *fraktúra*) egyszerűen a latin betűk alakváltozatai, s így nyelvészetileg érdektelenek.

Az allográfok olykor nyelvtanilag leírható eloszlásban vannak, ilyenkor a megjelenésüket kormányozó szabály a nyelvészetbe tartozik. Szabályozva van például (a magyarban eléggé bonyolultan), hogy mikor kell kis- és nagybetűt írni. Szabályozva van, hogy az olyan hosszú mássalhangzót, melynek rövid változata kettősbetűvel íródik (*sz*), mikor kell AAB (*ssz*) és mikor ABAB (*szsz*) formában megjeleníteni: *dísz, dísszel, dísszerű* de *díszszemle*. Régi nyomtatványokban (a 17. századig) szabályozva volt a kis <s> betű két változata: szó végén a szokásos <s>, egyebütt az ún. hosszú <ſ>, pl. *ízüpléges = szépséges*. Feltűnő, hogy még az ilyen szabályos eloszlású graféma-változatok is csak ritkán esnek egybe a fonéma-változatokkal, az allográfok tehát nem szoktak allofónokat kódolni.

Egy betű grafikai változatai – a latin <A a > betű alakjai különböző nyomdai betűtípusokban

29.1.29.1.4. Az I-féle és U-féle betűk

A középkor óta a latin ábécében – eltekintve a mellékjeles, ill. betűkapcsolásos grafémakészlet-bővítéstől – mindössze egy lényeges újítás történt: az <i> és <j>, illetve <u> és <v> megkülönböztetése, s ezzel összefüggésben az <y> és a <w> szerepének rendezése. Az eredeti latin ábécében csak <i> és <u> betű létezett, ez használták úgy az [i u] magánhangzók, mint a velük rokon [j w] siklóhangok jelölésére, pl. *iuuenis* (= *juuenis*), *Liuius* (= *Livius*). A <w> betűt két <u> összekapcsolásával alkották a középkorban (eredetileg tehát ligatúra). Az <y>-t a görögből vették kölcsön, ahol ekkor már [i] volt az ejtése. A reneszánsz kor végéig, a 17. századig az <i>, <j> és <y> egyazon grafémának számított, melynek hangértéke a magyarban [i] vagy [j] volt. Ugyancsak egy grafémának számított az <u>, <v> és <w>, melynek hangértéke [u] vagy [v] volt. Néha logikusan váltogatták őket (a szón belüli helyzet vagy a kis- és nagybetű függvényében), néha logikátlanul. A <j> és <v> mint önálló graféma – Európa minden nyelvének írásában – tudatos nyelvtaniró-nyomdászati döntések ered ményeképp a 17. század végére rögzült. A Károli Gáspár-féle *Vizsolyi Bibliában* (1590) még ilyen megoldásokat találunk:

<i~j~y> és <u~v~w> a Vizsolyi Bibliában (1590)

29.6. táblázat -

ruhaia = <i>ruhája</i>	hiuá = <i>hívá</i>	iót = <i>jót</i>	WY = <i>új</i>
Viué = <i>vivé</i>	vtánna = <i>utánna</i> 'utána'	tęry = <i>térj</i>	WR = <i>úr</i>
tulaydon = <i>tulajdon</i>	éjjel = <i>éjjel</i>		

29.1.29.1.5. Az ábécé

A latin ábécé, mint az Óvilág szinte minden írása, a közel-keleti föníciai ábécéből származik. Ezt az ábécét rendszeresen először sémi nyelvekre, tehát a föníciai, majd az arámi, majd a héber nyelvre használták, innen terjedt tovább még az ókorban. Az alábbi összehasonlító táblázat szemlélteti, hogyan alakultak ki a föníciai ábécéből az Európában és környékén használt ábécék. (A héber betűsor azonos az eredeti föníciai-arámiival, csak a betűk alakja későbbi.) A két első betű sémi neve (*aleph* 'ökör', *béth* 'ház') számos nyelvben magának a betűsornak a megjelölésére használatos, például héberül *alef-bét*, angolul *alphabet*, oroszul *alfavit*. Magyarul nem ez, hanem a latin betűnevek első háromja adja az egész sor nevét: *ábécé*. A betűk sorrendje évezredek óta alig változott, inkább beszűrtak vagy kihagytak egy-egy betűt. (Kivétel az arab, ahol ma már nem ezt, hanem egy átrendezett ábécét használnak, mely a betűk alakját veszi alapul.) A latinban a Z és X betűket az ábécé végére utasították, minthogy azok a latinban ritkán (főleg görög kölcsön-szavakban) fordulnak elő. Amikor a C betűből megalkották a G betűt (egy vonalka hozzátételével), ezt az új G betűt a Z megüresedett helyére tették, így alakult ki az ABCDEFG sorrend.

Az ősi sémi ábécé főbb leszármazottai

	Héber	Arab	Görög	Cirill	Latin (alap)
1.	א alef	ا alif	Α alfa	А = a	А
2.	ב bét	ب bá	Β béta	В = v, Б = b	В
3.	ג gimel	ج dzsim	Γ gamma	Г = g	С (G)
4.	ד dalet	د dál	Δ delta	Д = d	Д
5.	ה hé	ه há	Ε e-pszilon	Е = je	Е
6.	ו váv	و váu	(Υ ü-pszilon)	(Y = u) *Ж = zs	F (U, V, W, Y)
7.	ז zajin	ز zá	Ζ zéta	З = z	(Z) *G
8.	ח chet	ح há	Η éta	И = i, Й = j	И
9.	ט tet	ط tá	Θ théta	Θ fita†	-
10.	י jod	ي já	Ι ióta	І = i	І, Ј
11.	כ kaf	ك káf	Κ kappa	К = k	К
12.	ל lamed	ل lám	Λ lambda	Л = l	Л
13.	מ mem	م mim	Μ mü	М = m	М
14.	נ nun	ن nún	Ν nū	Н = n	Н
15.	ס szamech	س szin	Ξ xi	-	(X)
16.	ע ajin	ع ajn	Ο o-mikron	О = o	О
17.	פ pé	ف fá	Π pi	Π = p	Р
18.	צ tzade	ظ szád	-	-	-
19.	ק qóf	ق qáf	-	-	Q
20.	ר rés	ر rá	Ρ rhó	Р = r	Р
21.	ש sin	ش sin	Σ szigma	С = sz (Ш = s)	С
22.	ת tav	ت tá	Τ tau	Т = t	Т
		+ további 6 új betű	+ további 4 új betű	+ további 12–16 új betű	

Az aláhúzott betűk a mellettük álló betű változatai voltak, s később önállósodtak.

() = itt kellene állnia, de hátrébb sorolták

* = utólag került erre a megüresedett helyre

† A cirill *fita* (hangértéke [f]) csak a 20. sz. elejéig volt használatos.

29.1.29.1.6. A görög írás

Nem csak latin betűs magyar írás létezett: a legkorábbi magyar írásos emlékek között vannak olyanok, amelyek görög nyelvű szövegben, görög betűkkel vannak lejegyezve. Ennek az az oka, hogy a magyarság eleinte a bizánci birodalommal s annak görög kultúrájával került kapcsolatba. Néhány példa:

Magyar szavak görög írással (9–11. század)

29.7. táblázat -

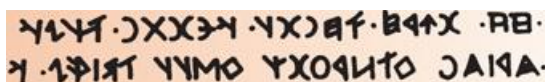
<i>Eredeti görögbetűs</i>	<i>Latinbetűs átírás</i>	<i>Feltehető kiejtése</i>	<i>Jelentése, mai alakja</i>
σαμτάγ	samtag	[számtag]	szántó
μελεκδί	melekdi	[melegdi]	Melegdi (aki a déli, meleg oldalon lakik)
ἄρπαδή	arpadi	[árpadi]	Árpád (árpaszem, árpácska)
γυλά	gila	[gyilá]	gyula, fővezér

βεσπρέμ	besprem	[beszprém]	Veszprém (városnév)
ἑξελεχ	exelech	[ézeleg]	Ízelő (személynév; = édes? aki ízlel?)

29.1.29.1.7. A székely rovásírás

Még egy írásmóddal lehetett magyar szavakat rögzíteni: az ún. székely rovásírással. Ezt az ótörök népek használták, és végső soron a föníciai ábécéből származik, ugyanúgy, mint a többi európai ábécé: a héber, a görög, a latin. A magyarok az ótörököktől tanulták el még a honfoglalás előtt s alkalmazták magyar szavak lejegyzésére, szükség szerint kiegészítve görög, majd – a honfoglalás körüli időkben – szláv betűkkel. Mint minden rovásírást, kőbe vagy fába vésték, így nemigen volt alkalmas összefüggő szövegek vagy irodalmi művek lejegyzésére, inkább csak adatrögzítésre (pl. kié egy tárgy, mikor épült valami), illetve vallási és mágikus célokra (imák, felajánlások, jelmondatok, áldások, átkok). A honfoglalás után a kereszténységgel együtt elterjedt a latin betűs írás, melyet pergamenre vagy papírra, tollal lehetett írni, s ezért terjedelmesebb szövegek lejegyzésére is alkalmas volt. A latin betű a legtöbb helyen kiszorította (pontosabban fölöslegessé tette) a rovásírást, csak a székelyeknél élt tovább a 17. sz. végéig (ezért hívják „székely” rovásírásnak). Levélírássra vagy szövegek lejegyzésére ekkor sem használták, csak egy-egy név, évszám, szó vagy mondat bevésésére. A székely rovásírás – a romantikus közhiedelemmel ellentétben – nem „magyarabb”, mint a görög vagy latin ábécé, csak néhány száz évvel korábban kezdték alkalmazni a magyar nyelvre. Az alábbi szöveget 1515-ben Konstantinápolyban véste kőbe egy ott tartózkodó magyar.

Székely rovásírás (1515)

29.2. Nyelv és írás viszonya

29.2.29.2.1. A grammatika és a nyelvészet

A nyelvvel való szakszerű foglalkozást, a nyelv tudományos vizsgálatát az írás tette lehetővé. Az írás volt az a találmány, mely biztosította, hogy nyelvi jelek (mondatok, szavak, akár egyes hangok) rögzített formában feküdjenek előttünk, nyugodtan megfigyelhetők, rendszerezhetők, összehasonlíthatók legyenek — azaz tudományos értelemben adattá váljanak. A nyelvészek nagyrészt ma is írott adatokat használnak, mert bár rendelkezünk a hangrögzítés közvetlen, tehát nemírásbeli eszközeivel (magnetofonos, ill. számítógépes hangfelvétel), ma is szívesebben dolgozunk a sokkal könnyebben kezelhető írásos adatokkal. (Mint látni fogjuk, ennek van egy mélyebb oka is: az írás idealizálja az adatokat, s a nyelvésznek általában jobban megfelelnek az idealizált adatok.)

Másfelől az ókortól egészen a felvilágosodásig csak olyankor foglalkoztak az emberek valamely konkrét nyelvvel, ha írni-olvasni akartak megtanulni vagy másokat megtanítani. A nyelvekkel eleinte az írnokok, iskolamesterek, papok foglalkoztak, s nekik fontos céljuk volt az értékes, régi irodalmi műveket, vallásos szövegeket a félreértéstől és változástól megóvni, s az ifjúságot ezek utánzására buzdítani. Mesterségüket úgy hívták görögül: *grammatiké tekhné* 'az írás művészete' vagy 'az írással kapcsolatos mesterség' (a görög *gram-/graph-* tő jelentése 'ír', pl. *gramma* 'irat, betű, írásjegy'). Innen származik a nyelvtan máig használatos „grammatika” neve. A nyelvészet tehát az írás tanulmányozásából nőtt ki.

A gazdag szegények

Csak a XIX. században tisztázódott, hogy a nyelv független az írástól, tágabb annál, ősbibb és általánosabb, és a nyelvészetnek nem szabad kutatásait az írott nyelvre (és még kevésbé annak sztenderdizált, „helyesnek” tartott presztízs-változatára) korlátozni. A nyelvészek elkezdtek nyelvjáráásokat gyűjteni, és gyakran a legszegényebb, legtudatlanabb emberek beszéde bizonyult a legérdekesebbnek. A folkloristák, misszionáriusok, irodalomtörténészek elvárták a nyelvésztől, hogy komolyan tanulmányozza az analfabéták és természeti népek nyelveit. Ugyanilyen érdeklődéssel kezdték vizsgálni az archaikus szövegek — eposzok, imák, mítoszok — nyelvét, például Homéroszt, a Biblia vagy a Kalevala ősi részeit. Ezek az

írásbeliség kora előtt keletkeztek, s a XIX. századi gondolkodók éppen ezt a primitív tehetségtől duzzadó kort tekintették a nyelvek „aranykorának”.

29.2.29.2.2. „Az írás csapdája”

A fentiek fényében nem meglepő, hogy a nyelvvel való foglalkozást könnyen össze lehet téveszteni az írással való foglalkozással. Veszélyes szakmai-módszertani hiba, ha a megfigyelő a kettőt összemossa, sőt az írást a nyelv elébe helyezi. Ezt úgy szoktuk emlegetni, hogy „az írás csapdája”; elkerülése minden nyelvész szakember számára alapkövetelmény.

A jelhasználatban. A legegyszerűbb csapda, melyet el kell kerülni, a betűk és a hangok összetévesztése. Például a magyar nyelv története során az eredetibb *Károl* névből *Károly*, a *kapitán* szóból *kapitány* lett. Úgy tűnhet, hogy ezek a szavak *y*-nal bővültek. Valójában az történt, hogy szóvégi mássalhangzójuk palatalizálódott (jésült, lágyult), s ezt az írás azzal jelzi, hogy a *l*, *n* grafémákat *ly*, *ny*-re cserélte.

A szótári ábrázolásban. Nem szabad azt hinni, hogy a szavak az írott formájukban szerepelnek a beszélő nyelvtudásában, tehát a fejünkben hordott szótárban. A szavak szótári alakja nem az a betűsor, amit az írásszokás vagy a szabályzat hozzájuk rendel, hanem az a hangsor, amellyel (a vizsgált közösségen, nyelvváltozaton belül) a beszélők kimondják őket. Például a [komunális] hangalakú szót a magyar helyesírás két *m*-mel írja: *kommunális*, ám ebből nem következik, hogy ez volna a szótári alakja s hogy ezt a szótári alakot — valamilyen okból — csak egy *m*-mel „ejtjük”. (Szigorúan véve az anyanyelvi beszélő a szavakat nem is „ejti”, hanem használja: az anyanyelvi beszélőnek nincs kiejtése, csak beszéde van.) Fordított a helyzet a [kipuffogó] esetén: ezt a szót a helyesírás — valamilyen okból — egy *f*-fel jegyzi (*kipufogó*), ám szótári alakja mindenki számára két [f]-fel van.

Van olyan eset is, hogy a helyesírás egy kisebbségi, vagy mára elavult formát ábrázol. Ilyen például az [ovoda] szó *óvoda* írása, melyet néhányan talán valóban szókezdő hosszú *ó*-val mondanak, de szokásos formája rövid [o]-val kezdődik. Fordított a helyzet az *árboc* esetén: ezt a szót a helyesírás rövid *o*-val jegyzi, ám szótári alakja a köznyelvben hosszú [ó]-val van: [árbóc]. A laikus gyakran nem látja be, hogy a helyesírás alapvetően konvenció, és azt hiszi: a helyesírás maga a nyelv s így megkívánható, hogy az emberek úgy beszéljenek, ahogy a helyesírás ír. (Például, hogy az *óvoda* szót szókezdő hosszú *ó*-val kellene mondanunk, mert „úgy van” — értsd: úgy van az írásban.)

A nyelvi elemzésben. Nehezebb az írás csapdáját elkerülni akkor, amikor a helyesírás és a nyelv különbsége nem elszigetelt szótári elemekre vonatkozik, hanem osztályokra, szabályokra. Az írott adatokat a nyelvésznek itt is ellenőriznie kell, mert a helyesírás nem mindig tekinthető a nyelv érvényes elemzésének. Nézzünk néhány példát.

- 1. példa.** Úgy tűnhet, hogy a *golyó*, *pálya* második mássalhangzója más, mint a *hajó*, *rája*-félké, hiszen az írott alakok különbözőnek mutatják őket. Hangtanilag a kettő ugyanaz a [j] hang. Minthogy nem lehet bizonyítani, hogy a *golyó*, *pálya* [j]-je — bármilyen értelemben — más volna, mint a *hajó*, *rája* [j]-je, csak annyit állapíthatunk meg, hogy a [j] hangot a magyar helyesírás hol *ly*-nal, hol *j*-vel jelöli, méghozzá megjósolhatatlanul. Tévedés azt mondani, hogy itt két különböző elem van, melyeket „egyformán ejtünk”.
- 2. példa.** A mai magyar köznyelvben hangtani szabály (fonológiai megszorítás) írja elő, hogy hangsúlytalan szóvégi helyzetben a zárt magánhangzók (*i*, *u*, *ü*) csak rövidek lehetnek: [kajszi, szamorodni, buli], [daru, fiu, koszoru], [eskü, betü, keserü]. A helyesírás ezt az [-i] végűek esetében pontosan jelöli (*kajszi*, *szamorodni*, *buli*), de az [-u] és [-ü] végű szavaknál nem: ezek többségénél hosszú <ú>, <ü> betűt találunk a szó végén (*daru*, *kenguru*, de *fiú*, *szomorú*; *eskü*, *revü*, de *betü*, *keserü*). Hogy itt a helyesírás valóban eltér a hangzó nyelvtől, az abból is látható, hogy sokan eltévesztik írásban az *áru* és *árú*, *fiuk* és *fiúk*, *menü* és *nedü* írását (míg *kajszi*, *szamorodni* íráshibát nem találunk). A helyesírás tehát csak az [-i] végű szavaknál tükrözi a rövidségi szabályt, az [-u] és [-ü] végűeknél nem. Arra a kérdésre, hogy vannak-e a mai magyarban több szótagú, hosszú -*ú*, -*ü* végű szavak, a szakmailag helyes válasz: nincsenek (de lásd a **20.1.** pontot is). A laikus természetesen a betűkre gondol, s ezért az ő válasza: vannak. Íme, az írás csapdája.
- 3. példa.** Könnyű azt hinni, hogy *Az öcsém Almos* (‘a neve Álmos’) mondat utolsó szava azért tulajdonnév, mert nagybetűvel van írva, szemben *Az öcsém álmos* mondattal, ahol az *álmos* melléknév (‘alhatnékja van’). Csakhogy ezzel azt mondanánk, hogy az ötéves gyerek vagy az analfabéta nem használ tulajdonneveket (hiszen nem tud a nagybetűk létezéséről), illetve hogy a németben vagy az arabban nincsenek tulajdonnevek, mivel a németben minden főnév nagy kezdőbetűs, az arabban meg nem létezik nagy kezdőbetű. A *Belvárosi Színház* és az *Óbudai temető* második tagjának írását a mai szabályzat különbözőképp írja elő: az elsőnél

nagybetűvel (mint a tulajdonneveket), a másodiknál kisbetűvel (mint a közneveket). Ebből nem következik, hogy a *Belvárosi Színház* második fele tulajdonnév volna, de az *Óbudai temető*-é nem; nyilvánvaló, hogy két egyforma szerepű elemmel van dolgunk.

4. *példa.* A *kacsa*, *madzag* szavak elválasztását az AkH. *ka-csa*, *ma-dzag* formában írja elő. Ez azonban nem jelenti (és főleg nem bizonyítja), hogy a *dz* ugyanúgy egyetlen hang volna, mint a *cs*. Jelenleg a kutatók többsége úgy véli, hogy a *dz* két hang egymásutánja (s így a nyelvészetileg logikusabb elválasztás *mad-zag* volna).

A francia „árnyéknyelvtan”

A helyesírás megtévesztő nyelvtani információjának legkülönösebb példáit a francia nyújtja. A francia nyelvben a főnév többes számát rag nélkül, az előtte álló determináns változtatásával fejezzük ki. Például [lō livr] 'a könyv' → [lé livr] 'a könyvek', [ōn livr] 'könyv' → [dé livr] 'könyvek'. A francia helyesírás ezzel szemben úgy tesz, mintha a többes számot *-s* raggal fejeznék ki: *le livre* → *les livres*, *un livre* → *des livres*. A nyelvészetben tévedés volna azt mondani, hogy a francia többes szám jelölője az *-s* rag, melyet nem ejtünk. Ha nem ejtjük, akkor nem is jelölhet semmit; akkor nem nyelvi jelenség, hanem egy kulturális hagyomány része, mely ilyen „árnyéknyelvtant” tart fenn a francia írásbeliségben.

Amit tehát az írás a nyelvből megjeleníteni látszik, az vagy igaz, vagy nem: ez utóbbi esetben fenyegeti az elemzőt az írás csapdája. Ez nem azt jelenti, hogy a jelenlegi magyar (vagy akár a francia) helyesírás ne volna megfelelő; az írásnak az állandósága, hagyományörzése fontosabb, mint a szabályossága vagy a nyelvhez való hűsége. A helyesírás elsősorban konvenció, melyet ajánlatos betartani, függetlenül attól, hogy hűen vagy logikusan ábrázolja-e az adott kor nyelvállapotát.

Az, hogy valamely nyelvi kategóriát jelölnek-e írásban vagy sem, nem érinti e kategória létét, nyelvészeti besorolását, és fordítva: nem létezhet olyan nyelvi kategória, mely az illető nyelv beszédében nem fejeződik ki. Ha a magyar helyesírásban bevezetnék, hogy minden nőt jelentő, nőre vonatkozó szót vastag betűvel kellene írni, ez ettől még nem válna nyelvi ténnyé. Például az alábbi mondat így festene: *Tegnap éva az öccsét meg a hűgút bevitte Berényi doktornőhöz.* ám a mondat ettől nem hangzana másképp, mint eddig, a magyar nyelvtanban tehát nem jelenne meg a nőnem mint nyelvtani kategória. (Ismételjük: nyelvtonon most a tudományos igényű, szakszerű nyelvészeti leírást értjük, nem pedig egy laikusoknak szóló nyelvhasználati-helyesírási kézikönyvet, ahol természetesen szólni kellene erről az új „nőkifejező” írásszabályról.)

29.2.29.2.3. A beszéd elsődlegessége

De miért is állítjuk, hogy a beszéd előbbre való az írásnál? Elsősorban azért, mert a nyelvészet önmagát az antropológia (tehát az embertan) egy ágának tekinti. Olyasmint vizsgál, ami mindig minden embert jellemez, ami nélkül nem ember az ember, ami a *homo sapiens* színre lépése óta (kb. 60 000 éve) e faj sajátossága. Ez nyilvánvalóan nem az írás, hanem a beszéd. Vegyük sorra a beszéd elsődlegességének okait.

1. *Az írás filogenetikusan másodlagos.* — Minden nyelv íratlanul kezdi életét, s csak később tesz (ha tesz) szert írásbeliségre. Írás csak körülbelül öt-hatezer éve létezik. Az emberiség eddigi életének (a filogenezisnek, tehát a fajfejlődésnek) túlnyomó részét írás nélkül élte le, mely idő során kifejlett nyelvek jöttek létre. Ma is számos nyelv létezik, melynek nincs írásbelisége, és ezek ugyanolyan gazdagok és bonyolultak, mint bármelyik másik. Nincs primitív nyelv. Az első magyar összefüggő szövegemlék, a Halotti Beszéd (XII. sz.) ugyanolyan gazdag nyelvtenű magyar nyelvet mutat, mint amilyen a mai.
2. *Az írás ontogenetikusan is másodlagos.* — Minden ember írás nélkül kezdi életét, szóban tanulja meg anyanyelvét (sőt esetleg még egy-két nyelvet, ha többnyelvű közösségbe születik), s csak azután tanul meg írni-olvasni. Számos ember élt és él, aki sohasem sajátítja el az írás-olvasást, de nyelvtudásuk normális. Az egyedfejlődésben (ontogenezisben) tehát az írás másodlagos, sőt hiányozhat.
3. *A beszéd ösztönös.* — A beszéd elsajátítására ösztön hajtja a kisgyermeket, olyasféléképp, mint a két lábón járásra. Egészséges kisgyermeket nem kell beszélni tanítani, mert kikényszeríti, hogy beszéljenek hozzá és ellássák nyelvi adatokkal. Ez a képesség kb. 3 éves kor után megszűnik. Az írást viszont tanítani kell, az írás tantárgy, mely az élet során bármikor elsajátítható, mint a zongorázás, az autózás, vagy az idegen nyelvek.

4. *A vakok hibátlanul beszélnek.* — A vakok beszéde sohasem különbözött a látókétól, pedig ők nem ismerhették a betűket. (Csak az utóbbi évszázadban és csak a fejlett országokban kezdték használni a tapintható Braille-írást, és legújabban az elektroakusztikus és számítógépes segédeszközöket, melyekből a betűk létét, használatát a vakok is megismerhetik.)
5. *Az írás a civilizáció függvénye.* — Az írásbeliség nyelven kívüli tényezők (tág értelemben: a civilizáció) függvénye. Az, hogy egy nyelvre mikor és milyen írásrendszert alkalmaznak, függ a vallástól, a politikai viszonyoktól, esetenként a közösség tudatos döntésétől. A magyar nyelvet latin betűvel írják, mert Szent István a római (tehát katolikus) kereszténységet vette föl; ha a bizánci (tehát ortodox) kereszténységhez csatlakozott volna, akkor a magyarra a cirill betűket használták volna. A politikai függőség példája, hogy a szuahéli nyelvet (Kelet-Afrika) a német és angol gyarmatosítók hatására latin betűvel írják, jóllehet beszélői nagyrészt muzulmánok, a nyelv maga pedig a bantu családba tartozik. A szerb és a horvát nyelv szinte teljesen azonos, mégis másképp írják őket: a szerbet cirill betűvel (az ortodox-pravoszláv hagyomány miatt), a horvátot latin betűvel (a katolikus hagyomány miatt), így látszatra sokkal nagyobb köztük a különbség, mint a hangzó valóságban.
6. *Az írás megváltoztatható.* — Az írás a társadalom kezében van. Ha régről örököljük is és számos elemét hagyományként visszük is tovább, mégiscsak tudatos emberi alkotás, és mint ilyen, megváltoztatható. A tudatos íráscserére számos példa van. A román nyelv írásában a hagyományosan használt, az ortodox kereszténységtől örökölt cirillről a XIX. században áttértek a latin betűre. A törökök az iszlámtól kapott arab írást cserélték fel 1926-ban a latin betűs írásra. Az ilyen írásváltások alkalmával maga a nyelv nem változik: beszélői ugyanúgy beszélnek tovább, mint addig, a nyelvtan és hangtan szabályai, kategóriái változatlanok. Jegyezzük meg, hogy a gyakorlati életben, ahol „nyelvtan” alatt az írott nyelv szabályait (az ókori értelemben vett „grammatikát”) értik, egy ilyen írásváltás természetesen megváltoztatja a „nyelvtant” (= helyesírást, írott nyelvhasználatot), úgyhogy új nyelvtani kézikönyvek válnak szükségessé.

Az is előfordul, hogy az írásrendszer alapvető cseréje nélkül hajtanak végre kisebb-nagyobb írásreformot, ahogyan a magyar helyesírásban a XX. század elején a *cz* helyett bevezették a sima *c-t*; ettől a *cica* szó kiejtése, használata nem változott. (Viszont gondoljuk el, milyen képtelenség volna olyasmit bevezetni, hogy — mondjuk — minden [g] hang helyett ezentúl [dzs] hangot kell mondani, azaz ha magát a nyelvet próbálnánk emberi döntéssel megváltoztatni.) A német helyesírás minden főnevet nagy kezdőbetűvel ír; már többször felmerült, hogy ezt eltöröljék s csak a tulajdonneveket írják nagygal, ahogy más európai nyelvekben szokás. Ha ez megtörténne, a német helyesírás megváltozna, mivel megjelenne benne a tulajdonnév (= nagybetűs főnév) kategóriája; maga a német nyelvtan azonban nem, hiszen eddig is volt benne tulajdonnév (mert minden nyelvben van), csak nem jelölték írásban.

29.2.29.2.4. Az írás mint önálló közeg

Számos kutató vallja ugyanakkor, különösen az utóbbi évtizedekben, hogy az írás ma már annyira önálló közege, „médiума” a nyelvnek, hogy — legalábbis a beszéd mellett — önálló vizsgálatot érdemel. Érveik a következők:

1. Lehet olyat írni, ami sohasem hangzott el, és nem is arra szánjuk, hogy elhangozzon. Az ilyen szövegek létrejöttekor az írás nem a beszédet kódolja írott jelekké. Nemcsak a regények ilyenek, de számos jogi szöveg, műszaki leírás is ide tartozik.
2. A siketek jól meg tudnak tanulni írni-olvasni, még akkor is, ha beszédük hiányos és kezdetleges marad.
3. Lehet idegen nyelvet úgy megtanulni, hogy csak írni-olvasni tudunk, beszélni vagy érteni nem. Ez eleve természetes a holt nyelvek esetén (pl. latin, ógörög): számos művelt ember írt-olvasott folyékonyan e nyelveken, miközben nem tudott (és nem is akart) rajtuk megszólalni. Ismert Arany János példája, aki angolul kiválóan olvasott, de beszélni nem tudott; és ma is sokan vannak, akik valamely nyelvet csak az írásos médiumon át tudnak használni, szóban nem. Ha csak a beszédet ismernénk el nyelvnek, akkor őrájuk azt kellene mondani, hogy nem tudnak a kérdéses nyelven.
4. Az írással rendelkező nyelvekben szinte mindig vannak dolgok — íráselemek, szavak, nyelvtani szabályok —, melyek csak írásban használatosak.

— A magyarban a *burgonya*, *filmszínház*, *elhunyt* szavak csak írásban élnek, helyettük beszédben más szavakat használnak (*krumpli*, *mozi*, *meghalt*).

— A magyarban a *ly*, *w*, *x* grafémák (pl. *follyó*, *watt*, *taxi*) csak az írás miatt léteznek, hiszen nincs saját hangmegfelelőjük, a más grafémával is jelölhető *j*, *v*, *ksz* hangokat jelölik.

— A franciában (mint fentebb láttuk) a névszók többesszámát írásban *-s* betű jelöli, melynek nincs beszédbeli megfelelője. Ugyancsak a franciában az egyszerű múlt idő (*il parla* 'ő beszélt') csak írásban használatos; beszédbeli megfelelője az összetett múlt: *il a parlé*.

— A magyarban a *-ban/-ben* rag használata az írott nyelvre (vagy az írást utánzó, felolvasásszerű beszédre) korlátozódik (*Sopronban él*); beszédbeli megfelelője a *-ba/-be* rag ([sopromba él]); ehhez lásd a **20.1.** pontot is.

5. Vannak sajátosan írásbeli kifejezőeszközök, melyeknek szóbeli megfelelőjük nincsen. Ilyen a nagy kezdőbetűs, illetve csupa nagybetűs írás; a bekezdésre tagolás; az írásjelek többsége (pl. a pontosvessző); a dőlt vagy vastag betű, a betűtípus és -méret megválasztása; a szövegnek a lapon való elhelyezése (a tördelés); stb. Ezeket lehet valamennyire a beszédben is tükrözni, de szó sincs olyan egyértelmű megfelelésről, mint a betű—hang viszony esetében. Ide tartoznak a képversek, amelyek a szöveg betűit képpé rendezik s így egyszerre költemények és grafikai alkotások, s ezért nem lehet őket a maguk művészi teljességében felolvasni vagy elszavalni.

Képvers

Apollinaire: *A sebzett galamb és a szökőkút* c. képverse Radnóti Miklós fordításában

6. Az írás olyan tartalmakat is jelölhet, amit az adott nyelv nem jelöl. Ilyen a mondatok logikai besorolása mondatfajtákba. Az alábbi mondatok hanglejtése (és közlési tartalma, beszédszándéka) teljesen azonos, mégis más írásjel kerül a végükre, mert a helyesírás a logikai besorolást tükrözve a másodikat „őhajtó mondatnak” tekinti — miközben a magyar nyelv nem tud ilyen kategória létezéséről.

Szeretném, ha visszajönné.

Bárcsak visszajönné!

7. A betűszavak léte is mutatja, hogy nemcsak az írás tükrözi a nyelvet, hanem fordítva is, hiszen a betűk nevét szó gyanánt használjuk. Ennek két típusa van: az alfabetizmusok vagy betűző ejtésűek (ezeknél magukat a betűket nevezzük meg), illetve az akronímák vagy egybeejtésűek (ezeknél a betűket összeolvassuk).

Betűszavak

— alfabetizmusok (a betűk nevét mondjuk ki):

D [déd] *kategóriásjogosítvány*

TV vagy *tévé* = televízió

UV [úvív] 1) = utóvizsga; 2) = ultraviolet ('ibolyántúli', angol)

BVSC [bévéescé] = Bp. Vasutas Sport-Club

SZJA [eszjéa] = személyi jövedelemadó

WC vagy *vécé* = water closet ('vizes fülke', angol)

IQ [íkv] = intelligence quotient ('intelligencia-hányados', angol)

— akronímák (a kezdőbetűket szóvá olvassuk össze):

ELTE [elte] = Eötvös Loránd Tudományegyetem

áfa [áfá] = általános forgalmi adó

MÁV [máv] = Magyar államvasutak

HIV [hiv] = human immunodeficiency virus ('emberi immunhiány-vírus', angol)

BAH [bah]-*csomópont* = Budaörsi—Alkotás—Hegyalja úti

GYSEV [gyesev] = Győr—Sopron—Ebenfurthi Vasút

APEH [apeh] = Adó- és Pénzügyi Ellenőrző Hivatal

29.2.29.2.5. Az írás idealizál

Az írás képes arra, hogy eltekintsen a beszéd esetlegességeitől, fizikai (azaz nem nyelvi) velejáróitól, mint a beszélő hangszíne, hangmagassága, beszédsebessége, neme, a beszéd közben fellépő habozások és nyelvbötlések, az esetleg elharapott mondatvég. Ilyen értelemben az írás idealizálja a nyelvet — valahogy úgy, mint amikor a fizikában eltekintünk a súrlódástól és közegellenállástól, s idealizálva írjuk le a szabadesés törvényét; bár tudjuk, hogy az ebben a tiszta formában sose fordul elő, mégis igaznak érezzük a leírást. A nyelvben is így van: az idealizálás egybevág a beszélők intuíciójával, akik valami ideálisat — a nyelvtudásuk által létrehozott mondatokat — valósítanak meg beszéd közben, jóllehet ami hallatszik — a nyelvi szereplés —, mindig esetleges és tökéletlen. A nyelvtudást szakszóval „kompetenciának”, a szereplést „performanciának” nevezzük. Kimondhatjuk: az írás képes arra, hogy a kompetenciát modellálja és ne a performanciát rögzítse.

Tekintsük a következő példákat. Az (1)-esben idealizálatlanul, nagyjából fonetikusán írtuk le, amit valaki mond — ez tehát a nyelvi szereplés, a performancia:

(1) Nsoase vágnég bele ien kalamba.

Ugyanez a mondat idealizáltan, a szokásos magyar helyesírással leírva így fest — ez tehát a mondat mögötti nyelvtudás, a kompetencia:

(2) Én sohase vágnék bele ilyen kalandba.

A kérdéses beszélő intuitív nyelvtana ezt a (2)-es mondatot hozza létre. Ő ezt akarta mondani, és azt gondolja, hogy ezt is mondta. Ha megfontoltan, lassan beszélne, a szavak között szünetet tartva, akkor csakugyan a (2) formát mondaná. (Az ötödik szót persze [ijən]-nek ejtené, ott a helyesírás *ly*-ja önkényes, nyelven kívüli tradíció.) Az (1) és (2) közötti különbségeket tehát a nyelvi szereplés, a performancia külsődlegességeinek (sebesség, a hangképzés fesztelensége), ill. a [-kb-] → [-gb-] esetén a kötelező zöngésségi hasonulásnak tudhatjuk be. Ezeket jogunk van írásban „kitisztogatni”, azaz idealizálni, ezzel a szöveget nem változtatjuk meg. Az (1) és a (2) ugyanaz a szöveg, a művelt magyar köznyelvet példázza.

Az idealizálást nem szabad összetéveszteni a sztenderdizálással. A sztenderdizálás azt jelentené, hogy a nyelvjárási, műveletlen, elavult, szleng vagy bármilyen okból nem-sztenderd szöveget átjavítjuk a mindenkori norma (azaz a művelt köznyelv, esetleg az irodalmi nyelv) szerint. Tekintsük a (3)-as példát, melyet egy másik beszélő produkál:

(3) Nsoase vágnág bele ien kalamba.

Ennek idealizált megfelelője a (4)-es:

(4) Én sohase vágnák bele ilyen kalandba.

A *vágnák* alakot nem „javítottuk ki” a sztenderd *vágnék*-ra, ugyanis az már nem idealizálás, hanem sztenderdizálás volna. Az idealizálásnak nem szabad kiterjednie olyasmire, ami az illetőnek nem tartozik a kompetenciájába, amit ő nem tudna vagy nem is akarna úgy mondani. Nincs jogunk a „nákolást” kitisztogatni, hiszen ez a személy így beszél, ez az ő ideális kompetenciája, magyar nyelvtana. A (3)-as mondat idealizált változata ezért nem a (2), hanem a (4). A (3) és a (4) ugyanaz a szöveg, a köznyelv alatti magyar beszédet példázza (lásd a 20. fejezetet).

A helyzet ennél valamivel bonyolultabb, ugyanis számos beszélő van, aki nemsztenderd formákat használ (azaz a fenti (4)-est, melyet kellő sebesség mellett (3)-asként valósít meg); ám mivel több-kevesebb iskolázottsággal rendelkezik, tudja, hogy mi a sztenderd, s így írásban azt használja, hiszen írni az iskolában tanították. Az írott formán van ideje elgondolkodni, így írott szereplése a (2) lesz, azaz írásban saját magát sztenderdizálja. Ehhez neki joga van, csak a nyelvésznek nincs joga „kijavítani” az ő kompetenciáját.

29.2.29.2.6. Hang és fonéma

A grafémák elvileg egy-egy hangot jelölnek: *n-a-gy*, *f-r-ö-cs-ö-g*, *dzs-e-k-i*. Ha azonban összehasonlítjuk az *n* betű által jelölt hangot a *dönt* és a *döng* szavakban, látjuk, hogy ugyanaz a graféma két különböző hangot jelöl: a *dönt*-ben az [n] hangot, a *döng*-ben az [ŋ] hangot. Ez nem csorbítja a betűírás egyértelműségét, mert az [n] és az [ŋ] a magyarban egyetlen elemnek, az /n/ fonémának a különböző megvalósulásai (allofónjai). Az allofónok váltakozása mindig megjósolható (példánkban a [ŋ] fellépését az utána álló [g] hang váltja ki), s így jelölésük — az anyanyelvi beszélő szempontjából, aki automatikusan alkalmazza a hangtani szabályokat — nem szükséges. Valójában az <n> graféma nem az [n] vagy [ŋ] hangot jelöli, hanem az /n/ fonémát. Ez így ésszerű, hiszen csak a fonémák tudnak egymástól szavakat megkülönböztetni, az allofónok nem. Jelen tárgyalásunkban az olyan hangot nevezzük fonémának, mely a nyelvnek legalább egy szavát egy másiktól megkülönbözteti. Például a *szurok* ↔ *szúrok* pár mutatja, hogy a magyarban a hosszú [ú] hang képes fonéma értékű lenni, s ezért az őt megjelenítő <ú> grafémára szükség van. Ha viszont bevezetnénk a magyarban egy grafémát az [ŋ] hangra (mondjuk az *nh* betűkapcsolatot, s a *döng*, *sonka*-féle szavakat ezentúl *dönhg*, *sonhka* formában íránk), ezzel nem tökéletesítenénk az írást, mert az [ŋ] sosem különböztet meg egy szót egy másiktól.

A hangjelölő betűírást tehát szakszerűbben fonémajelölő grafémaírásnak nevezhetjük. A betűírás alapelve voltaképpen nem az egy betű — egy hang, hanem az egy graféma — egy fonéma megfelelés. Ahány fonéma van egy nyelvben, annyi grafémára van szükség az egyértelmű lejegyzéshez.

29.2.29.2.7. Írás és helyesírás

Írásnak nevezünk minden olyan lejegyzési módot, mely a nyelvi adatokat rögzíti. A betűírás ebben az egyszerű értelemben fonetikus kódolás, hiszen a hangokat (fonémákat) áttesszük betűkké (grafémákká). Mindössze annyi a követelmény, hogy a lejegyzésből visszaállítható („visszakereshető”) legyen az elhangzott szöveg. A magyart is lehetne jegyezni akár cirill vagy görög vagy más betűvel, vagy a távírásban használt morze-jelekkel, vagy számokkal (ahol $a = 1$, $\acute{a} = 2 \dots$), csak minden fonémának meglegyen a saját külön jele. Az alábbi lejegyzések mind tisztán fonetikusak:

A magyar barna szó lejegyzései különféle betűírásokkal

cirill	барна	héber	בַּרְנָא
görög	μάρνα	morze	-. . . - . . . - . . . -
arab	بَرْن	számok	3,1,29,22,1

A helyesírás (görögül *ortho-* 'helyes' + *graphia* 'írás') ezzel szemben azt jelenti, hogy a tiszta hangjelöléstől, az egyszerű fonetikus írásmódtól — különböző okokból — eltérünk, azaz nem pontosan azt írjuk le, ami elhangzik. Akkor mondjuk, hogy egy nyelvnek van helyesírása, ha a nyelvközösség művelt tagjai szerint a fonetikus lejegyzésnél van „helyesebb” megoldás, mely a hagyomány része s amelyet az anyanyelvűeknek is tanulniuk kell. Hasonlítsuk össze a magyar [kapsz] (= *kapsz*) és [dopsz] (= *dopsz*) szavakat. Mindkettő ugyanarra a [psz] hangcsoportra végződik. A *kapsz* esetében a helyesírás egybeesik a fonetikus lejegyzéssel, azaz minden hangnak megfeleltetjük a szokásos grafémáját: *k-a-p-sz*. A *dopsz* esetében a helyesírás eltér a fonetikus kódolástól, nem az elhangzottakat rögzíti, nem **dopsz*, hanem *dopsz* alakot ír elő. Úgy is mondhatjuk: a *dopsz*-nak van helyesírása, míg a *kapsz*-nak „csak írása” van.

A nyelv nem tudatos emberi alkotás, így nem lehet hibás vagy tökéletlen, ahogy a népzene vagy a népköltészet se lehet az. Az emberi ösztön gondoskodik arról, hogy a közösség nyelve optimális (és a Földön mindenütt egyforma nehézségű) rendszerként működjön. Az írás ezzel szemben tudatos emberi alkotás, mely lehet jó vagy rossz, optimális vagy tökéletlen. Az írást—helyesírást lehet bírálni, logikátlanságait felfedni, míg ilyesminek magával a nyelvvel kapcsolatban nincs ésszerű alapja. A nyelvekben mindig van egy adag rendhagyóság, bizonyos számú olyan forma, melyet szabállyal nem lehet generálni. A helyesírásnak egyáltalán nem kell rendhagyóságokat tartalmaznia, s ha ilyenek kialakulnak benne, azokat — ha a közösség vagy valamely testület szükségesnek tartja — írásreformokkal ki lehet belőle gyomlálni.

A nyelvész az írást nem tekinti elsődleges nyelvi ténynek, éppen mivel emberi alkotás. Ha az írást vizsgáljuk, akkor más emberek többé-kevésbé tudatos nyelvi döntéseit tesszük vizsgálat tárgyává. Lehet ilyesmit vizsgálni, csak ekkor kilépünk a tulajdonképpeni nyelvészetből (mely sohasem emberi döntéseket vizsgál), és kulturális, vallási, politikai, történelmi — azaz nyelven kívüli — tényezőket kell figyelembe vennünk.

29.3. A magyar helyesírás

29.3.29.3.1. A helyesírás szabályozása

A magyar nyelv írását és helyesírását a Magyar Tudományos Akadémia a 19. sz. közepe óta szabályzatba foglalja. A szabályzatot utoljára 1984-ben módosították (*A magyar helyesírás szabályai*, 11. kiadás, rövidítve AkH.). A helyesírási szabályzat nem jogszabály, használata senkire sem kötelező: voltaképp az Akadémia ajánlása ez mindazok számára, akik magyar nyelvű szöveget írnak a Magyar Köztársaság területén vagy azon kívül. A szabályzatot széles körben normaként elfogadják, így például a jelen sorokat is az akadémiai szabályzat szerint leírva olvassa a kedves olvasó. Fejezetünk célja nem a jelenlegi magyar helyesírás ismertetése (erre kiválóan megfelel Laczkó—Mártonfi 2004), nem is a helyesírási szabályzat bíráló elemzése, hanem az írásnak—helyesírásnak nyelvészeti szempontú jellemzése.

29.3.29.3.2. A magyar fonéma-graféma megfelelések

Könyvünk 2. (hangtani) fejezete szerint a magyarban 14 magánhangzó és 24 mássalhangzó, összesen 38 hangkészlet elem (= fonéma) van. Az AkH. viszont kettővel többet, 40 betűt (= grafémát) sorol föl. A különbség abból adódik, hogy az AkH. a <dz>-t és az <ly>-t is a magyar ábécébe sorolja.

A magyar ábécé 40 betűje (= grafémája) az AkH. szerint

29.8. táblázat -

Kisbetűk	a, á, b, c, cs, d, dz , dzs, e, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly , m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs
Nagybetűk	A, Á, B, C, Cs, D, Dz , Dzs, E, É, F, G, Gy, H, I, Í, J, K, L, Ly , M, N, Ny, O, Ó, Ö, Ő, P, R, S, Sz, T, Ty, U, Ú, Ü, Ű, V, Z, Zs

A <dz> írás mindig a [dz] kiejtést jelöli, tehát itt írás és kiejtés kölcsönösen megfelel egymásnak; csak hogy a [dz] a nyelvészeti elemzés szerint nem tekinthető egy hangnak, hanem két hang kapcsolatának ($m+a+d+z+a+g$). A *dz* írást ezért helyesebb két betű (= két graféma) kapcsolatának tekinteni, nem pedig kétjegyű betűnek (= egyetlen grafémának), hiszen ezzel az erővel a *pf* is lehetne egy graféma (*copf*), márpedig az elemek számát semmilyen rendszerben nem érdemes fölöslegesen szaporítani. A *dz* tehát a nyelvész szemében nem graféma, hanem egy <d> és egy <z> egymásutánja, mert nem felel meg valamely hangképzési elemnek, csak egy [d] és egy [z] egymásutánjának (lásd a 2.2. pontot).

Az <ly> egyike azoknak a grafémáknak, amelyeknek nincs saját hangmegfelelőjük, azaz mindig valamely más graféma hangját jelölik. Ezek: *ly*, *ch*, *x*, *w*, *qu* (az AkH. csak a leggyakoribbat, az <ly>-t sorolja föl a magyar ábécé tagjaként). Logikailag mind fölöslegesek, hiszen nélkülük is egyértelműen kódolható volna a hangállomány, ugyanakkor graféma (azaz „betű”) voltukhoz nem fér kétség, mert vagy egyjegyűek, vagy egyetlen hangelemet jelölnek:

- az <ly> betű mindig a [j] fonémát jelöli, tehát azonos értékű a <j> betűvel: *fo*ly*ó* = *haj*ó.
- a <ch> betű mindig a [h] fonémát jelöli, tehát azonos értékű a <h> betűvel: *pe*ch = *APE*H, *me*ch*anika* = *be*h*arangoz*, *te*ch*nika* = *mé*h*műtét*. Megemlítendő, hogy sok beszélő a <ch> betűt szótag végén [k], [kk]-nak ejti; számukra tehát *pe*ch [pekk] = *cse*kk, *te*ch*nika* [teknika] = *te*kn*ő*.
- az <x> betű mindig a [ksz] hangkapcsolatot jelöli, tehát azonos értékű a *ksz* betűkapcsolattal: *taxi* = *bu*ksz*a*, *szex* = *szö*ksz.
- a <w> betű mindig a [v] fonémát jelöli, tehát azonos értékű a <v> betűvel: *watt* = *v*atta.
- a <qu> inkább betűkapcsolat, mint egyetlen betű. Igen ritka a magyarban, ejtése [kv], tehát azonos értékű a *kv* betűkapcsolattal: *Aquincum* = *szö*kv*ányos*.

29.3.29.3.3. Fonetikus és nemfonetikus írás

Ha az írás mindig pontosan a fonémákat kódolná, akkor maradéktalanul hangjelölő (fonetikus) lenne. Ez a legtöbb magyar szóban így van, pl. a *kapsz*, *szamorodni*, *észrevesz* szavak teljesen fonetikusán vannak írva. A „fonetikus” kifejezés itt nem a tudományban használt fonetikus átírást jelenti (ahol a *kapsz* átírása /kɒps/ volna), hanem azt, hogy érvényesülnek az illető nyelv graféma–fonéma megfelelései. Azokban az esetekben, ahol a helyesírás eltér a hangjelöléstől (tehát nemfonetikus), a fonetikus írás használata műveletlenségnek számít, pl. *Én nemtuttam a szabájt*. Vegyük észre, hogy a hangjelölés szempontjából ez a lejegyzés hibátlan, a sztenderd művelt kiejtésnek is megfelel. A helyesírási forma (*Én nem tudtam a szabályt*) több ponton nem-fonetikus, azaz megsérti a hangjelölés elvét.

A nemfonetikus írás okai a következők: egyszerűsítés, morfémaörzés („szóelemzés”), hagyományörzés, idegenesség. E négy tényező minden betűírásban többé-kevésbé jelen van s csorbítja a hangjelölés tisztán fonetikus alapelvét. Ez nem feltétlenül baj: a morfémaörzés esetében például a helyesírás a fonetikushoz képest idealizáltabb, mintegy elébe megy a naiv beszélő intuíciójának, aki úgy véli, hogy a *kútban* szót [kútban]-nak mondja, és nem [kúdban]-nak (ahogy a valóságban). Az idegen írás nem túl gyakori a mai magyarban, viszont a hagyományörzés az idő múlásával egyre kiterjedtebb lesz, hiszen a nyelv állandó változásban van s így lassan "kimegy" a helyesírás alól. Ez történik általában a hosszú kulturális hagyománnyal rendelkező nyelvekben, így az angolban, franciában, németben, görögben. Az idő múlásával a magyarban is egyre kevésbé igaz, hogy a helyesírás döntően hangjelölő természetű.

Alább a nemfonetikus helyesírás négy tényezőjét tekintjük át részletesebben.

29.3.29.3.4. Az egyszerűsítés

A helyesírás olykor szabályosan eltekint valamely fonéma kódolásától, azon az alapon, hogy a kérdéses helyen úgyis tudható a pontos hangérték. Ilyen szabály a magyarban a [ny] fonéma <n> betűvel való írása *ty*, *gy* előtt: *konty*, *langyos* (a kiejtés szerinti *konyty*, *lanygyos* helyett). Ilyen a kétbetűs grafémák kettőzésének jelölése hárombetűsen (AAB alakúan): *fröccsen*, *rossz* (*fröccscsen*, *rosszsz* helyett).

Ugyanakkor nyelvészeti szempontból nem tekinthető egyszerűsítő írásmódnak a *tollal*, *rosszá*, *sittől* írás (*tolllal*, *rosszszá*, *sitttől* helyett), hiszen a kérdéses szavaknak pontosan ez a kiejtése: [tollal, rosszá, sittől], minthogy magyar hangtan nem enged meg háromszoros hosszúságú hangokat – vagyis a helyesírás itt a hangjelölés elvét követi.

29.3.29.3.5. A morfémaörzés

A helyesírás gyakran őrizni kívánja a morféma (= szóelemek) írását, s ezért eltekint a morféma változatainak (= az allomorfoknak) a jelölésétől. A morfémaörzés (nagyjából ezt fedi a hagyományos „szóelemző írásmód” kifejezés) teszi lehetővé, hogy egy adott morféma mindig ugyanolyan írással jelenjen meg. Például a *kút* morféma a *-ba* előtt *kúd*-ra változik, és az *un* morféma a *-j* előtt *uny*-ra változik, e változásokat a helyesírás nem kívánja jelölni, a kérdéses morfémaikat változatlanul *kút*, *un* formában írja, mert a hangjelölésnél előbbre helyezi a morfémaörzés elvét. Az alábbi példákban az első a helyesírási alak, a második a helyesírási értelemben helytelen, de fonetikus helyes (a kiejtést híven tükröző) alak:

kútba (nem a kiejtés szerinti *kúd*ba),

unja (nem a kiejtés szerinti *unnya*),

mondd (nem a kiejtés szerinti *mond*),

ottlét (nem a kiejtés szerinti *otlét*); stb.

Más esetekben a magyar helyesírás nem követi a morfémaörzés elvét, hanem fonetikusán ír. Ez olyankor történik, amikor nem a tő, hanem a rag mutat allomorfiát, például a felszólító mód *-j*-je, vagy a *-val*. Az alábbi példákban az első a helyesírási (és egyben a fonetikus) alak, a második a nem használt és nem is ejtett morfémaörző (szóelemző, a morfémaikat híven tükröző) alak:

hozz (nem a morfémaörzés szerinti **hozj*),

ússzon (nem a morfémaörzés szerinti **úszjon*),

bottal (nem a morfémaörzés szerinti **botval*); stb.

A morfémaörzés egyik mellékhatása, hogy ugyanazt a hangot (például a hosszú [nny]-et) a helyesírás akár háromféleképp is jelölheti: *unja*, *hunnya*, *szunnyad*.

A morfémaörző-szóelemző írásmód megkerülhetetlen kérdése a szó határainak megállapítása. A helyesírás a szavakat térközzel választja el egymástól, s ehhez el kell döntenie, mi tartozik egy szóba. Ez a nyelvészetben sem ellentmondásmentes dolog, mert számos átmeneti elem van: simulószók, névutók, igekötők, toldalékféleségek, melyeknek önálló szó volta vitatható. A helyesírásnak - így vagy úgy - döntenie kell, hiszen ott csak három fokozat létezik: egybeírás, kötőjeles írás, különírás. A jelenlegi szabályzat döntései többnyire logikusak és nyelvészeti indokoltak, de olyan megoldások, mint pl. *nem csak* – *nemcsak*, továbbá *sorba áll* – *sorbaállás*, de *sorban áll* – *sorban állás* nem feltétlenül felelnek meg a nyelvészet elemzéseinek vagy a beszélők intuíciójának.

Az egybe- és különírás legérdekesebb területe az összetett szavak ügye. Az összetett szónak a jelentése más vagy több, mint a szókapcsolatnak, és csak az első tag első szótagján van hangsúlya, pl. *ZÖLDhullám* 'szabad jelzőlámpák sora'. Ha ugyanez a két szó nem összetétel, csak két szó kapcsolata, *ZÖLD HULLám* 'zöld színű vízmozgás' értelemben, akkor jelentése nem több, mint az alkotóelemek összessége, s mindkét eleme hangsúlyos, amit a helyesírás a különírással jelöl. Itt tehát összhangban van a hangsúlyozás, a nyelvtani viselkedés és a helyesírás. Ám számos hasonló esetben a helyesírás nem tűnik megbízhatónak. Például az [Észrevesz] és [BÉRbevesz] alakulatokat, melyeknek hangsúlyozása és nyelvtani viselkedése azonos, másképp jeleníti meg: *észrevesz*, de *bérbe vesz*. Ugyanígy megtevesztő az *Új Színház*, *túrós csusza* különírása, hiszen ezek is - mind jelentésükben, mind hangsúlyozásukban - összetett szavak: [ujszínház, TÚRóscsuzsa]. A *mérges kígyó* [MÉRgeskígyó] 'mérgező kígyó' összetett szót a jelenlegi helyesírás nem különbözteti meg a *mérges kígyó* [MÉRges KÍgyó] 'feldühödött hüllő' szókapcsolattól.

El lehet nevezni a *bérbe vesz*-féle különírt összetett szavakat „állandósult szókapcsolatnak”, de ez mérő címkézés, hiszen körkörös okoskodáshoz vezet: „Miért nem összetétel a *bérbe vesz*? Mert külön van írva. Miért van külön írva? Mert nem összetétel, hanem állandósult szókapcsolat. Honnan tudom, hogy állandósult szókapcsolat és nem összetétel, mint az *észrevesz*? Onnan, hogy külön van írva; stb.” Ezt neveztük fönthebb „az írás csapdájának”. Az *észrevesz*, *bérbe vesz*, *zöldhullám* 'jelzőlámpák', *Új Színház*, *túrós csusza*, *mérges kígyó* - az írásmódtól függetlenül - összetett szavak, mert egy szóként viselkednek a hangsúlyozás és a nyelvtan szempontjából. A helyesírás számos összetett szót egybeír (*észrevesz*, *zöldhullám*), de számos másikat nem

(*bérbe vesz, Új Színház, túrós csusza, mérges kígyó* 'méregmiriggyel rendelkező hüllő'). A nyelvészt elemző munkájában ez nem befolyásolja, hiszen a helyesírás nem elsődleges nyelvi tény.

A helyesírás nemcsak a szót, hanem a szócsoportot, mondatot is elemezheti logikai alapon, a kiejtés ellenében. Így például a „tagadószó + ige” szerkezet a magyarban mindig egy szónak hangzik (tehát a hangjelölés alapján egy szóba kellene írni), de a helyesírásban mindig külön íródik: *ne hozzanak, nem tudtam, nem fog énekelni* (beszédben: [nehozzanak], [nemtuttam], [nemfog]).

29.3.29.3.6. A hagyományőrzés

Számos szó helyesírása azért tér el a kiejtéstől, mert a hangalak az idők során megváltozott, de a helyesírás kitart a régebbi írásmód mellett. Ilyen az összes *ly*-nal írt szó, minthogy az *ly* szabályszerűen [j]-vé változott: *folyó* (ejtés szerint már *fojó* lenne). Ilyenek az összes *-áll*- betűsört tartalmazó szavak, minthogy az [ll] ebben a hanghelyzetben szabályszerűen megrövidült: *szálloda* (ejtés szerint már *száloda* lenne). Ilyenek az összes többtagú *-ú*, *-ű* végű szavak, minthogy a szóvégi hangsúlytalan zárt magánhangzók szabályosan megrövidültek: *fiú* (ejtés szerint már *fiu* lenne).

Tekintsük a [ruktam] szót, melynek helyesírása *rúgtam*. Itt a két eltérésnek kétféle oka van. A többeli rövid [u] hang hosszú *ú* betűvel való írása hagyományőrzés; de a tövégi [k] hang *g* betűvel való írása a morfémaörzés miatt van (a helyesírás a *rúg* töben az automatikus zöngétlenedést nem jelöli).

Az alábbi néhány példában a helyesírási alakot vetem össze a magam és környezetem kiejtésével (tehát a művelt budapesti köznyelvvél). Olyan szavak ezek, ahol a szóelemzés nem indokolhatja a kiejtéstől való eltérést, csakis hagyományőrzésről van tehát szó.

Hagyományőrző írású szavak

29.9. táblázat -

Helyesírása	Kiejtés szerint így kellene írni
állam	álam
áll	ál
esély	eséj
falú (= fala van)	falu
koszorú	koszoru
betű	betü
Attila	Atilla
rögtön	röktön
félre	fére
mint	mint, mind
ballon	balon
ebből	ebböl
őrs	örs
differentia	diferencia
egy	eggy
forró	fóró
tetszik	teccik
teljes	tejjes
mindjárt	mingyárt, mingyár

Vannak olyan szavak is, ahol a helyesírás a morfémaörzés elvéhez ragaszkodik, s ezért mond le a hangjelölésről, miközben a nyelvhasználat nem tükrözi a szó morféma-felépítését. Néhány példa: [viziló] helyesírása *víziló* (mert *víz-*); [kőrut] helyesírása *kőrút* (mert *kör+út*); [tüzoltó] helyesírása *tűzoltó* (mert *tűz-*); [ovoda] helyesírása *óvoda* (mert *óv-*).

A hagyományörzés nemcsak elszigetelt szavakra korlátozódhat: van rendszerbeli hagyományörzés is. A magyar írás a palatális (szájpadláson képzett) mássalhangzókat *y*-végű kettősbetűvel jelöli: *ty, gy, ny*. Az írás annyiban helyesen elemzi a nyelvet, hogy a magyarban ez és csak ez a három palatális mássalhangzó van, s ennek megfelelően ez és csak ez a három hang jelölődik *y*-végű kettősbetűvel (eltekintve a [j] hang rendhagyó *ly*-os jelölésétől). Az írás egy természetes osztályt egy sajátos íráselemmel különböztet meg. Ám a *ty, gy, ny* azt is sugallná, hogy a palatális hangok a megfelelő ipszilontalannal állnak párhuzamban: *t ~ ty, g ~ gy, n ~ ny*. Ez azonban csak a *t* és *n* esetében igaz: a [t, n] hangok csakugyan rendszeresen [ty, ny]-vé válnak, pl. *tart ~ tartja* [tartya], *bán ~ bánja* [bányja], vagyis a nyelvben létezik *t ~ ty, n ~ ny* váltakozás. (Más kérdés, hogy az írás épp ezekben az esetekben nem a *ty, ny*, hanem a *tj, nj* írásjegyekkel él; ez a morféma-állandóság elve miatt van.) Ezzel szemben *g ~ gy* váltakozás a magyarban nincsen, csak *d ~ gy*, pl. *mond ~ mondja* [mongya]; de a *zeng ~ zengje* [zengje] mutatja, hogy a *g*-ből nem lesz *gy*, hiszen nem *[zengye]. Az írás hagyományörzésből használja a *gy* grafémát a nyelvileg indokolt *dy* helyett, vagyis a *gyár, rügy* írása logikusabban *dyár, rüdy* lehetne.

A hagyományörzés érdekes esete, amikor egy új fonéma látszik felbukkanni, azonban a grafémakészlet nem tartalmaz tartalék elemeket, s így az új fonémát nem tudja jelölni. A mai magyarban az *arra* szóban hosszú *a* van (tudományos átírással /ɔ: rɔ/), s ez megkülönbözteti e szót mind az *ára* /a: rɔ/, mind az *ara* /ɔrɔ/ szótól; eszerint ez a hosszú /ɔ:/ hang itt fonéma, hiszen megkülönböztető szerepű. Az írás mégsem jelöli külön grafémával; ennek azonban nem logikai-nyelvészeti okai vannak, hanem társadalmi-kulturális: az írástudók nem óhajtják mindenáron tükrözni a nyelv hangzó valóságát, hanem fontosabbnak tartják a hagyományörzést, vagyis hogy az írás ne kövesse a nyelv változásait, hanem maradjon minél állandóbb.

29.3.29.3.7. Az idegenesség

A más nyelvekből átvett szavak néha megtartják az idegen írásmódot vagy annak egy elemét, például *Chile* (nem a kiejtés szerinti *Csile*). Más jövevényszavakban meg inkább a magyar fonetikus írás a megszokott, például *Amszterdam* (nem az eredeti *Amsterdam*). Ebben nincs logika, a szokás hol ezt, hol azt választja. Az alábbi keretben adunk további példákat. A csillag a mai magyar írásszokásban nem (vagy ritkábban) használatos formát jelöli.

Jegyezzük meg, hogy az idegenesség voltaképpen a hagyományörzés egy formája, hiszen azt jelenti, hogy az írásszokás az eredeti (ez esetben idegen) alakhoz ragaszkodik akkor is, ha a kiejtés magyar szempontból nemfonetikus, azaz eltér a magyar grafémák hangértékétől. Viszont éppen ezért a *hamburger, krimi, ebola, tiramisu* - bár nemrég átvett nemzetközi szavak - helyesírási szempontból érdektelenek, hiszen magyar kiejtésük éppen megfelel a bennük szereplő betűk magyar hangértékének.

29.10. táblázat -

Más nyelvekből átvett szavak írása			
Eredeti írás	Magyar fonetikus írás	Eredeti írás	Magyar fonetikus írás
Celsius	*Celziusz	*jam	dzsem
joghurt	*jokhurt	*Diesel	dízél
terrorista	*terrorista	*skinhead	szkinhed
camembert	*kamamber	*Walzer	valcer
blues (zene)	*blúz	*blouse (ruha)	blúz
pizza	*pidza	*macho	macsó
Chile	*Csíle	*Malaysia	Malajzia
Vietnam	*Vietnám	*apartment	apartman
musical	*mjúzikel	*laser	lézer
scherzo	*szkercó	*solo	szóló
cabernet	*kaberné	*Riesling	rizling
piercing	*pírszing	*leasing	lízing
email	*ímél	*rally	rali
ombudsman	*ombucman	*friteuse	fritőz

wellness	*velnesz	*sex appeal	szexepil
croissant	*kroaszán, *kroszant	*disco	diszkó
AIDS	*étsz, *écc	*souvenir	szuvenír
bestseller	*besztszeller, *besszeller	*limousine	limuzin
junkie	*dzsanki	*enquête	ankét

Irodalom

- [CH29-B1a] *A magyar helyesírás szabályai* [= AkH.]. 1984. 11. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH29-B1] Antal, László 1981. *Nyelvek nyomában*. Budapest, Kozmosz Könyvek.
- [CH29-B2] Baddeley, Alan 2001. *Az emberi emlékezet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH29-B3] Bárczi, Géza 1966. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- [CH29-B4] Chadwick, John 1980. *A lineáris B megfejtése*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- [CH29-B5] Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH29-B6] Csötörtök, Csaba 1986. *Grafológia. Az íráselemzés kézikönyve*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- [CH29-B7] Doblhofer, Ernst 1962. *Jelek és csodák. Letűnt írások és nyelvek megfejtése*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- [CH29-B8] Fábrián, Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH29-B9] Filep, László - Bereznai, Gyula 1999. *A számírás története*. 2., bővített kiadás. Budapest, Filum.
- [CH29-B10] FodorIstván (szerk.) 1999. *Avilág nyelvei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH29-B11] Fónagy, Iván 1977. Írásjel; Íráskép (két címszó). In: KirályIstván (főszerk.) *Világirodalmi Lexikon* V. kötet 111–143. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [CH29-B12] Gyurgyák, János 1996. *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH29-B13] Kéki, Béla 1971. *Az írás története*. Rajzolta Köpeczi Bócz István. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- [CH29-B14] Kéki, Béla 2000. *Az írás története (A kezdetektől a nyomdabetűig)*. Budapest, Vince Kiadó.
- [CH29-B15] KeneseiIstván (szerk.) 2004. *A nyelv és a nyelvek*. 5. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó; 11. fejl.: A maradandó nyelv.
- [CH29-B16] Keszler, Borbála 1995. *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH29-B17] Keszler, Borbála 2004. *Írásjeltan: Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH29-B18] Kniezsa, István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH29-B19] Laczkó, Krisztina - Mártonfi, Attila 2004. *Helyesírás*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH29-B20] Lengyel, Zsolt 1999. *Az írás: kezdet - folyamat - végpont (Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai)*. Budapest, Corvina Kiadó.
- [CH29-B21] Manguel, Alberto 2001. *Az olvasás története*. Budapest, Park Könyvkiadó.

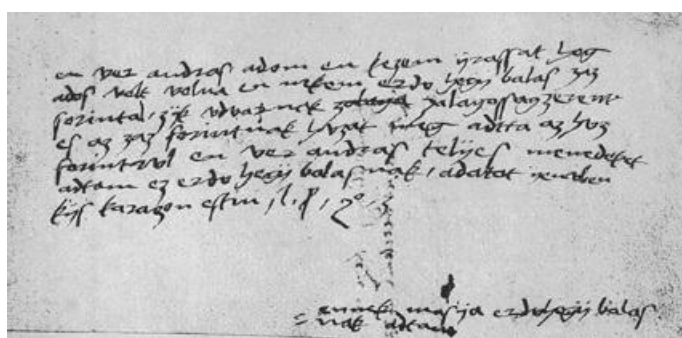
- [CH29-B22] Nádasdy, Ádám 2003. A helyesírási ló. In: *Ízlések és szabályok*. Budapest, Magvető Kiadó, 95–112.
- [CH29-B23] Németh, Gyula 1934. *A magyar rovásírás*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- [CH29-B24] NémethZsigmond (szerk.) 1990. *Miatyánk 121 európai nyelven*. Budapest: Interart Stúdió.
- [CH29-B25] Pei, Mario 1966. *Szabálytalan nyelvtörténet*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- [CH29-B26] Szántó, Tibor 1982. *A betű. Abetűtörténet és a korszerű betűművészet rövid áttekintése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH29-B27] Szemere, Gyula 1974. *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH29-B28] Terestyéni, Tamás 1996. Funkcionális illiteráció. *Jelkép* 1996/2: 45-57.
- [CH29-B29] Tevan, Andor 1984. *A könyv évezredek útja*. 3. kiadás. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- [CH29-B30] Várkonyi, Nándor 1943. *Az írás története*. Budapest, Turul.

30. fejezet - Szaknyelv

Zsuzsa, Kurtán

30.1.. A magyar szaknyelv kialakulása

A szaknyelvek kezdetben az ember táplálékszerzésével (vadászat, halászat, állattenyésztés, földművelés és az ezek során nyert termékek feldolgozásával) és elemi szükségleteinek kielégítésével (például étkezés, ruhakészítés, házépítés) összhangban alakultak. Mindehhez kapcsolódott az eszközök készítése és megnevezésük szükségessége. Ebben a korai szakaszban szaknyelvnek a szakszókincs és frazeológia tekinthető. Az ómagyar kor végi szójegyzékekben már szakszavak és -kifejezések találhatók például a botanika, a zoológia, az asztronómia témaköréből. Nyelvemlékeink arról tanúskodnak, hogy különböző szövegekben a szaknyelvi elemek kezdeti műfaji sajátosságokat is tükröznek. Például az első magyar nyelven írt elismervény Vér András menedéklevele 1493-ból:

„En Vér András adom en kezem írását, hogy adós volt volna en nekem Erdőhegyi Balázs száz forinttal szik udvarnak zálogosság szerént és az száz forintnak huszát mega(d)ta, az hús forintrol en Vér András teljes menedéket (nyugtatóványt) adtam ez Erdőhegyi Balázsnak. Adatott Jenőben kiskarácson estin 1493. Ennek másja Erdőhegyi Balázsnak atam (adtam).”
(Molnár–Simon 1976)

Drágfi Mária kelengyelajstroma (1516) ékszerek és szövetfajták nevét tartalmazza. A kézműipar kialakulásával jelentek meg a mesterségek szaknyelvei. A szaknyelvi kommunikáció szükségletei alapján pedig létrejöttek a szakszövegek különféle típusai, például okmányok, receptek, törvények, szabályok. A korai ipari termelés, a bányászat fejlődése, a könyvnyomtatás megjelenése a nyelvhasználatot is jelentősen befolyásolta.

A teológiai és áhitatossági irodalom már az 1530-as évektől latinul és magyarul is terjed. A bibliafordítások és egyéb vallásos szövegek (szabályok, elmélkedések, példázatok, imádságok, zsoltárfordítások és vitairatok) az elvont fogalmazások és konkrét ábrázolások magyar példáit tartalmazzák, és addig ismeretlen szemlélettel és fogalmakkal gazdagították a magyar szellemi életet.

Hazánkban a könyvnyomtatás valójában csak a 16. század közepén kezdődött, az 1550-ben alapított Hoffgreff-, majd Heltai-féle kolozsvári és az 1561-ben meginduló debreceni városi nyomdával. A nagy iskolák mellett, például Nagyszombatban, Kassán, Sárospatakon, Debrecenben és Pápán nyomdát állítottak, amelyek idegenből fordított, magyar tanítók által szerkesztett tankönyveket készítettek. Az iskolai tanulmányok minden területére dolgoztak ki tankönyveket a 16. század magyar iskolamesterei, és innen indult újtára a magyar tudományos irodalom is.

A magyar szakmai nyelvhasználat fejlődését jelentősen hátráltatta, hogy több évszázadon át a latin volt a tudomány kizárólagos nyelve. A 16. század második felének humanizmusában váltották át a magyar nyelv használatára. A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulásának forrása Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* (Magyar–latin nyelvtan) című munkája (1539), amelyben a szerző először világít rá a magyar nyelv több helyesírási, hangtani, alaktani (névelő, birtokos személyjelek, igeragozás), szókincsbeli és stilisztikai szabályára is (lásd a **17.1. szakasz - A korai humanisták.** pontot), ezzel a magyar nyelvtanok sorát nyitja meg (követői Szenczi Molnár Albert 1610, Geleji Katona István 1645 stb.). A külföldi tanulmányokról hazatért magyar szakemberek kötelességüknek tartották a tudományok magyar nyelven való terjesztését. Például Sylvester János a magyar természettudományos nyelv kialakulásához is hozzájárult azzal, hogy az *Új*

Testamentum (az első teljes Újszövetség-fordítás) függelékébe jegyzeteket iktatott be a betegségekről – ez az első magyar nyelven nyomtatott orvosi szöveg –, a mértékegységekről, a pénzekről. Ebben a szövegben például a bénulás (paralízis) fogalmának következő meghatározása szerepel:

„Paralysis görögül. Magyarul: inaszakadott ember. Olly betegség, melly mikoron embernek testinek valamely ríszire esik, az megaloszik és evvel nem kezd bírni. Ez az betegség, mint én alítom, mellyet az közníp gutának hív, mellyet fájdalomnak magyarítanak. Egyéb az fájdalom, egyéb az illyen betegség.” (Sárvárújsziget, 1541).

Magyar nyelven születik meg több orvosi, természettudományi munka (Várad Lencsés György *Ars medica* 1570, Melius Péter *Herbarium* 1578, Beythe András *Fives köntiv* 1595 stb.). Napvilágot lát aritmetikai könyv (Debrecen 1577), jogi szakkönyv: Werbőczy István *Tripartitumának* magyar fordítása *Magyar decretum* címmel (Debrecen 1565), a magyar lexikográfia elindítójaként emlegetett számottevő mű, Szenczi Molnár Albert *Dictionarium Ungarico–Latinum* (1604 Nürnberg) című munkája (lásd a **17.2. szakasz - A 17. század.** pontot).

Az első magyar nyelvű tudománytár Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaedia* (1653) című műve, melynek latinul írt előszavában ez olvasható:

„... különféle népeknek különféle anyanyelven írott könyveire bukkantam. Igen nagy és tartós csodálkozással jó ideig lapozgattam bennük előre és hátra, s rájöttem arra: nem csoda, hogy azok a népek tudás és műveltség dolgában túlszárnyalnak bennünket, hiszen az összes tudományokat anyanyelvükön olvassák és közlik, tanítják és tanulják... minden gondolatomat az a vágy foglalta el, hogy segítsek szülőhazámon. Ezért nekidühödtem az írásnak, és – első kísérletképpen – hozzáálltam, hogy mindenfajta tudományágból magyar nyelvre fordítsak le valamit.” (Orosz Lajos fordítása)

Apáczai legfőbb tudományos érdeme, hogy elképzeléseit idézett művében végre is hajtotta, és ezzel megteremtette a különböző tudományágak (metafizika, logika, számtan és mértan, csillagászat, élettelen természet, növény- és állatvilág, biológia-fiziológia, földrajz, építészet, gazdaság, filozófia, etika, politika, neveléstudomány) magyar terminológiáját.

A magyar szaknyelv alkotói egyrészt a köznyelvben meglévő szavakra támaszkodtak, másrészt új szavakat vezettek be. Ezenkívül a korabeli szakszövegekben jellemzők a latin jövevényszavak (egyházi, vallási, iskolai, jogi és orvosi szavak, illetve növények és állatok, továbbá a ház és berendezése területeken), a német, valamint olasz hatások a 16–17. század sokoldalú gazdasági és kereskedelmi kapcsolatai révén.

Magyarországon is – mint egész Európában – a polgári fejlődéssel együtt erősödött meg a nemzeti nyelv, és bontakozott ki a magyar szakmai nyelvhasználat. Mindenekelőtt a fogalmak, jelenségek és folyamatok egyértelmű megnevezésére volt szükség. A humanizmus és a reneszánsz nyelvújítási törekvéseit a klasszikus nyelvújítás követte (lásd a **14. fejezet - A nyelvújítás.** fejezetet). Szily Kálmán megfogalmazásában „a tudomány, művészet és technikai ipar körébe tartozó temérdek sok műnevet és műszót kellett nyelvünkben megpolgárosítani” (Szily 1879/1999). A nyelvújítási szavak többsége – több mint 10 ezer szó – szaknyelvi eredetű, melyet szakemberek hoztak létre. Magyarországon már a 18. században léteztek nyelvtani, jogi, filozófiai és növénytani műszógyűjtemények. Érdemes megemlíteni a 19. század eleji magyar művek közül Verseyhy Ferenc *Tudományos Mesterszókönyv* (Lexicon Terminorum Technicorum) címmel 1826-ban írt munkáját, amely 2800 filozófiai és teológiai műszót, és német–magyar, magyar–német szójegyzéket tartalmaz, valamint Malovetzky János szótárát, Bugát Pál orvosi szótárát, a *Mathematikai Műszótárt*, a *Philosophiai Műszótárt*. A 19. század céhes ipara, majd a tőkés iparfejlődéssel a gyáripar (vaskohászat, gépgyártás, textilipar, papírgyártás, nyomdaipar, vegyipar stb.), a mezőgazdasági technika, a közlekedés (hajózás, vasút), hírközlés, kereskedelem, valamint az oktatás és tudomány nagyarányú fejlődése a szaknyelvek szókincsében óriási növekedést eredményezett, és a szakszöveg-típusok választéka is jelentősen kibővült. Megjelentek például a szabadalmi leírások, szabványok, kezelési utasítások, működési leírások, szerződések, üzleti levelek. Az újmagyar kor szaknyelvére jellemző az új szavak létrehozása, a szóképzés különféle módjainak (elavult szavak felújítása, idegen szavak tükörfordításai, szóösszetétel), a nyelvújítás kedvelt képzőinek és képzésmódjainak (igető főnévvé tétele, igetős összetételek, elvonás stb.) az elterjedése. A 19. század közepe táján a reformkor arisztokrata képviselőinek (Széchenyi István, Wesselényi Miklós) angliai utazásai nyomán a magyar szaknyelvben megszorodtak az angol eredetű szavak, ami az írott szaknyelvben, mégpedig a politikai, tudományos és műszaki írásokban fedezhető fel. A 19. sz. második felétől az 1930-as évekig jellemző a sportágak angol szavainak átvétele.

A 20. századtól a szaktudományok részterületeinek gyors fejlődése következtében az új terminológiák, műfajok és szövegtípusok születése napjainkig jellemző folyamatos jelenség. Jó példa erre az elméleti fizikán belül az elemi részek fizikája, ahol egymás után új objektumokat fedeznek fel, és a névadás nehézsége abból is kitűnik, hogy színek segítségével nevezik el ideiglenesen az új felfedezéseket, pl. *zöld, piros, kék, sárga*. Ezekben az esetekben a színek főnévként szerepelnek. A mikrofizikában a feltételezett objektum elnevezése például *linkség*.

Korunkban a magyar szaknyelvekben egy újabb nyelvújítás van folyamatban, amelynek jellemzőire a későbbiekben térünk vissza (lásd a **30.7.. szakasz - Napjaink nyelvhasználati változásai**. pontot).

30.2.. A szaknyelv fogalma, értelmezése

A szaknyelv kifejezésben a nyelv lényegében metaforikusan értendő, ugyanis a szaknyelv nem alkot önálló nyelvi rendszert. Ezt az elnevezést gyakorlati szempontból alkalmazzuk a szakmai nyelvhasználat szinonimájaként.

A szaknyelv meghatározására irányuló felfogások közös vonása, hogy a fogalmat a köznyelvtől különítik el a lexikai, szintaktikai, grammatikai, stilisztikai, szövegszerkezeti, valamint pragmatikai szintű mennyiségi és minőségi ismérvek alapján. Mára a szaknyelvet **regiszterként** jellemző felfogás értelmezi legtágabban és legátfogóbban a sajátos beszédhelyzeteknek megfelelően specifikus célokra használt szaknyelvet. Az egyazon beszélő által különféle beszédhelyzetekben, különféle célokra használt nyelvváltozatokat (például mindennapi beszélt nyelv, szaknyelv) regiszternek nevezzük, amely magában foglalja a beszédhelyzet formalitása alapján elkülönülő úgynevezett stílusváltozatokat is. E felfogás szerint minden nyelvközösség sajátos regiszterrendszerrel rendelkezik, amely átfogja tevékenységük széles skáláját. A szaknyelvnek, a szakmai nyelvhasználat jellemzőinek feltárása az antropológiai nyelvészetben gyökerező regiszterelemzéssel történik. Ennek során azt vizsgálják, hogy a szakember a társadalmi státusának és különböző szerepeinek összefüggésében adott beszédhelyzetekben hogyan viselkedik, milyen tevékenységeket végez, és a kommunikációs interakciók során céljai megvalósításához – a beszédszándékoknak megfelelően – milyen nyelvi eszközöket választ ki, és azokat hogyan használja.

A **szaknyelv** (szakmai nyelvhasználat) fogalma úgy értelmezhető, mint valamely szakmai beszélőközösség sajátos beszédhelyzetekhez kötött specifikus célú nyelvhasználat, amely egyértelműen és világosan tükrözi a valóságnak azt a részét, amellyel az adott terület közössége foglalkozik, és ezen keretek között a szóbeli és írásbeli kommunikáció jellegzetes megnyilvánulása. Ez a specifikus célú nyelvhasználat, amelyre a folyamatos változás, a dinamizmus jellemző, interdiszciplináris összefüggések többszintű kölcsönhatásaiban ragadható meg.

30.3.. Szaknyelvkutatás

Az eredményes szaknyelvkutatáshoz többféle tudással és kompetenciával rendelkező szakemberek együttműködésére van szükség, ezért művelői nemcsak a nyelvészek, hanem különböző szakterületek képviselői is. A terminológiai kutatásokat például kezdetben mérnökök végezték, a nyelvészek csak később kapcsolódtak be.

A szaknyelvek sajátosságait először a szókincs területén vizsgálták, és a terminológiai tevékenység – a lexikográfiával együtt – mindmáig a szaknyelvkutatás egyik legfontosabb területe maradt. A szaknyelvet a köznyelvtől elkülöníteni szándékozó kutatások a szövegek statisztikai vizsgálatával kezdődtek, alapot nyújtva a szaknyelvek lexikai jellemzőinek feltárásához, szógyűjtemények, gyakorisági listák, terminológiai szótárak létrehozásához. A terminológiai kutatás kapcsolatos a tudományelmélettel, a kutatott szakterületekkel, a szemiotikával, az informatikával, a szemantikával, határterületei közé tartozik a standardizálás, a terminológiatervezés, az információfeldolgozás és dokumentáció. Pusztai (1993) szerint az általános terminológiatan határterület a nyelvtudomány, a logika, az ontológia, az informatika és a vizsgált szaktudományok között. A gyakorlatban felmerülő szükségletek alapján a szaknyelvkutatás legfontosabb feladatai az új terminusok létrehozásával és a nemzetközi egységesítéssel kapcsolatosak. Ennek érdekében a terminológiai kutatások lényeges területe a terminusok szerkezetének, a fogalmak jellemzőinek a feltárása. Wüster (1979) alapján a terminológiai kutatások egyik fontos felismerése az volt, hogy nem a lexikai egységből, hanem a fogalomból kell kiindulni. A fogalmak ugyanis mind a terminusoktól, mind a nyelvtől függetlenül léteznek, minden fogalom mentális folyamat eredménye. Ennek nyomán kezdték vizsgálni a fogalmakhoz kapcsolódó *tulajdonságok* (pl. forma, anyag, szín), *viszonyok* (pl. eredet, felhasználás) és *funkciók* összefüggéseit, ami megeremti az alapot a szakmai nyelvhasználatban rendkívül lényeges definíciók nyelvi

kialakításához. A definíciók ugyanis a fogalom tartalmára, érvényességére és más fogalmakkal való kapcsolatára terjednek ki.

A szaknyelvutatók érdeklődése fokozatosan fordult a szónál nagyobb szintaktikai egységek vizsgálata felé is. A szaknyelveket külön-külön és egymással összevetve tanulmányozták. A jellemző eltérések a következőkben foglalhatók össze: korlátozott téma; lexikai, szintaktikai, szemantikai korlátozottságok; a köznyelvitől eltérő szintaktikai szerkezetek gyakori előfordulása; eltérő szövegszerkezet és speciális jelölések alkalmazása.

A szakszövegek szószerkezet- és mondat szintű gyakorisági elemzése után a formák és a jelentések összefüggéseit tanulmányozták. A funkcionális stilisztikai megközelítésű kutatások a különböző szaknyelvek (például tudományos, műszaki, hivatali, jogi, gazdasági, pénzügyi és publicisztikai) széles körű vizsgálatának fellendülését eredményezték, összefüggéseket tártak fel a különböző nyelvi formák használata és a szakszövegek tartalmi mondanivalója között. A kutatók abból indultak ki, hogy „a nyelv a közléshelyzettől függően átalakítható rendszer, vagyis mindig a kommunikáció társadalmi érdeke alakítja a felhasználását. Így alakulnak ki az egyes funkcionális stílusok” (Kabán 1982: 347). A funkcionális stílusok a szövegnyelvészet felől közelíthetők meg legjobban, minthogy a közlés szempontjából a szöveg testesíti meg a gondolati tartalmi egységet, és a stílus is csak a szöveg alapján vizsgálható (lásd a **6. fejezet - Szövegtan.** és a **22. fejezet - Stilisztika.** fejezetet).

Ennek megfelelően a funkcionális elemzéseket szintaktikai, szemantikai, szövegszerkezeti és pragmatikai szintekre terjesztették ki, és erőteljesebben kerültek előtérbe a szövegszintű vizsgálatok, műfajelemzések. Igen komoly fordulatot hozott a szaknyelv értelmezésében és a nyelvhasználati rétegződés kutatásában az a felismerés, hogy a szakszövegek a hagyományos nyelvészeti módszerekkel nem vizsgálhatók. A szakszövegek vizsgálatához ugyanis mindenekelőtt a tipikus beszédhelyzetekből kell kiindulni. A beszédhelyzetekben megnyilvánuló szakmai nyelvhasználat megismerése különféle módszerekkel történik: folyamatos megfigyelés, interjúk, személyes tapasztalatszerzés, szövegelemzés, videofelvételek feldolgozása, dokumentumelemzés, esettanulmányok stb. Napjainkban a szaknyelvek vizsgálata és rendszerezése együttesen alkalmazott szintaktikai, szemantikai és pragmatikai kritériumok alapján több dimenzióban folyik.

30.4.. A szaknyelv főbb jellemzői

A magyar szaknyelv kutatásának főbb területei közül a következőkben a szókincs, a terminológia, a szintaktikai szerkezetek, majd a funkcionális stilisztikai és a szövegszintű, műfajokat középpontba állító vizsgálatok eredményeinek kiemelésével világítunk rá a szakmai nyelvhasználat, a szaknyelvek főbb jellemzőire.

30.4..30.4.1. Szókincs, szakszókincs, terminológia

A szaknyelvek szókinccse két nagy csoportra osztható: a **köznyelvből felhasznált szókincsr**e és a **szakszókincsr**e. Ez utóbbi tovább bontható **közös szakszókincsr**e és **specifikus szakszókincsr**e. A köznyelvből ismerős szavak (például: *erő, ciklus, határozat, bélyegző, bázis, faktor, egér*) sokszor – legalább részben – új jelentéssel fordulnak elő a szakszókincsben. Jellemző az idegen, elsősorban görög és latin eredetű szavak alkalmazása, valamint a nemzetközi szóhasználat átvétele. Ennek eredménye az azonos szakterületek nyelvének nemzetközi jellege. Az általánosan használt tudományos szakszavak többféle kontextusban is alkalmazhatók. Állandósult lexikai kifejezések is kialakulnak (pl.: *a nyert eredmények azt mutatják; e határozat ellen fellebbezéssel lehet élni*). Tipikusan jellemző, hogy egy köznyelvben használatos szót több szakterület is átvesz más és más jelentésben. Például a *kötés* szó jelentése eltérő különböző szakterületeken:

30.1. táblázat -

kötés	Szakkifejezés	Szakterület
	harisnyakötés	textilipar
	cementkötés	építészet, építőipar
	a kukorica kötése	növénytan
	hegesztett kötés	gépészet

	kettős kötés, béta-gamma telítetlen kötés	vegyészet
	sebre, törésre helyezett kötés	egészségügy
	könyvkötés	nyomdaipar
	szerződéskötés	jog

A **specifikus szakszókincs** az egyes szűkebb szakterületek, szakmai beszélőközösségek nyelvhasználatára jellemző **terminusokat** tartalmazza. A terminológia fejlődése azzal a szükségszerűséggel magyarázható, hogy a gyors tudományos, technológiai haladás következtében létrejövő fogalmakat el kell nevezni. A szakszókincs dinamikusan bővül, a szakszavak száma nehezen állapítható meg. A kémiai terminusok például mintegy 60 ezer szervetlen vegyületet és megközelítőleg 600 ezer szerves vegyületet neveznek meg, és ezeknek a vegyületeknek legalább három – a formalitás szintjétől függő – elnevezése van, ezért csak az elnevezett kémiai vegyületek száma csaknem 2 millióra tehető (az eddig előállított és azonosított vegyületek száma mintegy 18 millió). Egy összefüggő ismereti zóna megnevezéseinek rendszere a **nómenklatúra** vagy nevezéktan. Utalhatunk például a kémiában a periódusos rendszerre vagy a botanikában, anatómiában, zoológiában rögzített rendszertagokra, amelyekre a megnevezéseket használni kell. Ez azt jelenti, hogy magukat a dolgokat tekintik rendszernek, s ennek a rendszernek felelnek meg az elnevezések.

A **terminológia** szó vonatkozhat magára a diszciplínára, a gyakorlatra, valamint a gyakorlatból fakadó eredményre. Egyrészt (1) nyelvi jelek készletének tekinthető, amely nem különíthető el a szókészlet szavaitól, másrészt (2) olyan kognitív egységek összessége, amely a szakmai ismereteket reprezentálja, képet nyújt arról, hogyan szerveződik a szakma világa. Annyi lexikai egységet tartalmaz, ahány fogalmat a szakmai beszélőközösségek konvencionálisan ismernek. Egy szakterület terminológiája magában foglalja egy másik szakterület terminológiájának átvett részét is, így például a számítástechnikai terminológia részét képezik az ott használatos statisztikai kifejezések. Pragmatikai szinten a terminusok és a köznyelvi szavak, valamint általános szakszavak között különbségek mutathatók ki attól függően, hogy (1) kik és (2) milyen szituációkban használják azokat, (3) milyen tartalmat közvetítenek, és (4) milyen típusú szövegekben várható az előfordulásuk.

30.4.30.4.2. A szakszavak főbb szintaktikai, szemantikai és pragmatikai jellemzői

A megnevezések szóelemekből állnak. A szóelemek szerint megkülönböztetünk tőszavakból, képzett szavakból, összetett szavakból és szó szerkezetekből álló megnevezéseket.

A tudományokban gyakran neveznek el törvényeket, elveket olyan személyekről, akik azokat először megfogalmazták, például *Pitagorasz-tétel*, *Descartes-féle koordináta-rendszer*, *euklideszi geometria*. Vannak frazeológiai jellegű szakszavak, például: *szélrózsa*, *verőkas*, *kábelsaru*, *fejvonal*. Mondat formájú szakkifejezések is előfordulnak, például a katonai vezényszavakban: *Pihenj! Vigyázz!*

30.4.30.4.3. Szóösszetétel

A szakmai nyelvhasználat több szinterén számos beszédhelyzetben van szükség a beszédszándékokon alapuló tartalmi–logikai összefüggések tömör kifejezésére. A szakszavak szintaktikai és szemantikai szempontú kutatása kimutatta, hogy erre a célra leginkább a szóösszetételek alkalmasak. Az **összetett szavak** tagjait ugyanis grammatikai–logikai viszony köti össze, alkotórészeik jelentésösszegéhez képest többletet hordoznak, az elő- és utótag jelentése nem egyszerűen összeadódik, hanem más, mint a kettő eredeti jelentése (lásd a **3.8. szakasz - A szóösszetétel**. és a **16.3.16.3.2.16.3.2.2. szakasz - Az összetett szavak**. pontot is).

Szemantikailag a jelentés a következő információkat nyújthatja:

- Kifejezheti, hogy az utótaggal megnevezett dolog **miből épül fel**:
 - (a) (anyagnév + produktum): *acéllemez*, *rézhuza*, *üvegbúra*;
 - (b) (konkrét főnév + halmaz): *kristályhalmaz*, *szénlánc*, *atommáglya*, *fénynyaláb*.

- Kifejezheti, hogy **mire szolgál** (folyamatos melléknévi igenév + főnév): *evezőlapát, hűtőszekrény, olvasztókemence, lepárlókészülék, gyújtógyertya.*
- Kifejezheti **valaminek a tartozékát, rész–egész viszonyt** (főnév + főnév): *motorház, kályhacső, dugattyúgyűrű, fűrészlap.*
- Kifejezheti valamely eszköznek **a működés szempontjából meghatározott jellemzőjét** (melléknév /leggyakrabban -s képzős/ + főnév): *csuklóstengely, bordáslemez, görgőscsapágy.*
- Kifejezheti **az anyag vagy eszköz jellemző színét** (főnév / anyagné/ + melléknév): *aranyárga, rézvörös, bazaltszürke.*

Szintaktikai szerkezetük szerint az alárendelő összetételek olyanok, mint a köznyelv összetett szavai:

- **Alanyos** alárendelő összetételek: (a szakszókincsnek a köznyelvvvel egyező csoportjában fordulnak elő, a mai nyelvben ritkának mondható ez a szerkesztésmód): *mennydörög, rozsdamarta, szúette, magvaváló, gyomorbeteg.*
- **Tárgyas** alárendelő összetételek: *növényvédő, fűvédő, gombahatározó, rovargyűjtő, energiaszolgáltató.* Lazán kapcsolódik ehhez a csoporthoz az igéből képzett elvont főnévi utótagú összetétel: *ioncserélés, olajfinomítás, acélöntés, árcsökkentés, csontátültetés.*
- **Határozós** alárendelő összetételek, amelyek lehetnek jelöltek: *partraszállás, vízrebocsátás,* vagy jelöletlenek: *hőkezelés, savmérgezés.* A határozós alárendelő összetételek lehetnek igei utótagúak: *félreinformál, félreért, alutáplál.* Szemantikus határozós összetételek: *vitamindús, ólommentes, szavazatképes, munkaképes, adóköteles, iskolaköteles.* Egyéb határozófajta: *szolgáltatékész (fokhatározós), végrehajt, helyreállít.*
- **Jelzős** alárendelő szóösszetételek: *balsiker, hűtőgép, fogyóeszköz, elmevizsgálat* (minőségjelzős); *egyenmű, kételtű, egyöntetű* (mennyiségjelzős); *betűrend, földrajz, napfogyatkozás, kormányiszóvivő, sajtószabadság, gázrobbanás, jégmozgás, motorház, kályhacső, fűrészlap, dugattyúgyűrű* (birtokos jelzős), *csigalépcső, világkiállítás* (jelentéssűrítő).

30.4..30.4.4. Képzett szavak

Néhány olyan példát sorolunk fel a következőkben, amelyek azt szemléltetik, hogy a szótó után elhelyezkedő derivációs toldalékok, azaz a **képzők** segítségével milyen széles körben fejezhetők ki új jelentések a szakmai nyelvhasználat számos színterén (lásd a **3.6. szakasz - A szóképzés.** és a **16.3.16.3.2.16.3.2.1. szakasz - A képzett szavak.** pontot is):

- **Foglalkozás, mesterség, szakma:** *órás, hordár, tanár, forgalmista, halász, sebész, mérnök.*
- **Gyűjtőnevek:** *csillagzat, növényzet, ágyanemű.*
- **Pénz- és számjegy neve, mértékegységneve, mértéknév:** *forintos, hatos, nyolcad, huszadik, ötvenkilós, tenyérnyi, harmadrésznyi.*
- **Elvont tulajdonság:** *eredetiség.*
- **Állapot:** *nedvesség, szilárdság.*
- **Valakihez, valamihez tartozó:** *személyi.*
- **A foglalkozás végzésének helyszíne:** *sütőde, iroda, áruda, öntőde.*
- **Kicsinyítés:** *fűvóka, grammatikácska.*
- **Valamely tulajdonság hiánya:** *színtelen, sótlan, íztelen, szagtalan.*
- **Valamihez hasonló:** *házféle, jófajta.*
- **Valamivel bíró:** *éles orrú, hosszú csőrű, vékony dongájú, kocányos, csuklós.*
- **Valamivel ellátott:** *sós, talpas.*

A szótó előtt elhelyezkedő toldalékok, a **prefixumok** – amelyek a szakszókincs esetében főleg idegen szavakban előforduló idegen eredetű előtagok vagy képzőszerű alakulatok – fontos szerepet töltenek be azzal, hogy a szakmai nyelvhasználat tipikus szövegeiben döntő információval segítik egy-egy szó jelentésének értelmezését. A felsorolt példák is arról tanúskodnak, hogy ezek idegen szavak elemeként fordulnak elő, s kifejezhetnek:

- **Számot, mennyiséget:** *monológ, monoton, univerzum, bipoláris, dialógus, multivitamin, hemiglóbusz, trióda.*
- **Leírást:** *endo-* (= elnyel): *endoterm* (hoelnyeléssel járó pl. reakció); *fluor-* (= fényt kibocsátó): *fluoreszcencia, fluoreszkálás*; *is-, iso-* (= ugyanaz): *izobár* (állandó nyomáson lejátszódó folyamat); *retro-* (= hátra, vissza): *retrospektív* (visszafelé tekintő); *strati-* (= réteges, rétegződött): *stratigráfiai* (rétegtani); *taxo-* (= osztályozás): *taxonómia.*
- **Hiányt:** *amorális* (az erkölcsi elem híján való), *anhidrid* (olyan vegyület, amely valamely más vegyületből vízvesztéssel keletkezik); *diszharmónia, diszkordancia* (a geológiában azt fejezi ki, hogy a rétegek dőlési iránya és szöge nem egyforma); *insufficiencia* (elégtelenség), *insupportábilis* (elviselhetetlen); *non interventio* (be nem avatkozás), *nonkonformista, unintelligens.*
- **Visszafordítást, ellentétes folyamatot:** *denaturál* (emberi fogyasztásra ipari úton alkalmatlanná tesz), *denazalizáció* (az orrhang elvesztése, ill. mássalhangzóvá válása), *denikotizál* (a dohány nikotintartalmát kivonja).
- **Fokozatot, mértéket:** *hiperaciditás* (gyomorsavtúltengés), *hiperkompresszor, ultraibolya.*
- **Orientációt, irányt:** *antibiotikum, antimagnetikus, kontraindikáció, promóció* (előléptetés).
- **Térbeli elhelyezkedést:** *interpolál* (közbeiktat), *interurbán, szubtrópusi, transzalpin, transzfúzió.*
- **Idő- és sorrendet:** *expostfacto* (a tény megtörténte után), *fórsrift* (előírás), *reprodukción* (újratermelés).

30.4.30.4.5. Egyéb szóalkotási módok

Az előzőekben felsoroltakon kívül még sokféleképpen alkothatunk új szavakat (lásd a **16. fejezet - A magyar nyelv szókészlete.** fejezetet is). A szakmai nyelvhasználat néhány jellemző szóalkotásmódját soroljuk fel példákkal:

- **Betűszóalkotás:** *EU* (Európai Unió), *MOL* (Magyar Olaj- és Gázipari Rt.), *MTA, AIDS, DVD, PC.*
- **Szóösszevonás:** *Malév* (Magyar Légiforgalmi Vállalat).
- **Szórövidülés:** *labor* (laboratórium), *vibrofúrás* (vibrációs fúrás), *higany* (higany), *rovar* (rovátkolt barom), *multi* (multinacionális), *nagyker* (nagykereskedelem).
- **Szóösszerántás:** *anyag* – anyai dolog (materia – mater egy töről fakad).
- **Elvonás:** *per* (perel), *kapa* (kapál), *gyár* (gyárt).
- **Jelentésszűkülés:** olyan jelentésváltozás, amelyben a szó jelentésének terjedelme szűkül, köznyelvi szavak szaknyelvi jelentést kapnak, szakszavak, terminusok keletkeznek. Az alábbi – több szakterületen is előforduló – szavak a testrészek, ruházat, bútorzat fogalomköreihez tartozó köznyelvi szavakból váltak szakszavakká, erősen eltérő jelentésekkel. **Testrészek:** *nyak, csukló, nyelv, száj, torok, kar, visszacsatoló kar, kihúzókar, fog, fogazott biztosító alátét, borda, bordaláda;* **ruházat:** *köpeny, csőköpeny, sapka, kötény;* **bútorzat:** *csapágy, esztergapad, forgatóasztal, kapcsolószekevény.*
- **Jelentésátvitel:** olyan jelentésváltozás, amelynek során egy szó eredeti jelentése új jelentéstartalommal bővül. Például a *köldökszinór* orvosi szakszó az úrhajózásban új jelentést kapott. Néhány példa az asszociáción alapuló átvitelre: *fáradt gőz, fáradt olaj; forgóeszköz, forgótőke.*
- **Jelentésbővülés:** olyan jelentésváltozás, amely során szakszavak válnak köznyelvi szavakká: *rádió, klónozás, gén, koleszterin, stressz.*

Az **etimológiai** kutatás azt tárja fel, hogy mikor került az adott szó a szókincsbe. Első említésük sorrendjében mutatjuk be a tudomány néhány szavát: 16. század: *dialogus, fizikus, mágnes, tályog*; 17. század: *kohó, csigolya*; 18. század: *kobalt, laboratórium, sav, földrész, kémikus, mechanikus, bárányhimlő*; 19. század: *gümőkór, higany, etnográfia, mikroszkóp, fonográf*; 20. század: *rádió, robot, kibernetika, műhold*. Korunk rohamosan fejlődő tudományága, a számítástechnika például átvett régi magyar tőszavakat, melyek terminus technicusnak tekinthetők: *egér, ház, jel, kép, sor, sáv*. Ezenkívül használ már régebben meghonosodott idegen szavakat, a tudományos nyelv általánosan elterjedt szavait (esetleg új szakmai jelentéssel): *dokumentum, grafika, kábel, modul, professzionális, program* és újabb keletű idegen szavakat: *hardver, szoftver, bájt, bit*. A magyar szavak egy része párban él idegen társával (*mouse – egér, disk – lemez, floppy disk – hajlékonylemez*), másik része viszont kizárólagossá vált annak ellenére, hogy viszonylag újonnan jött létre vagy terjedt el: *alaplap* a *mainboard* helyett, *tápegység* a *power supply* helyett. Egyéb szakterületekről is említhetünk a beszédhelyzet formalitásának szintjétől vagy egyéb jellemzőitől függő használatú párokat: *jelöltállítási szelvény – kopogtatócédula, kezdővezető-engedély – próbajogositvány, árelőny – árengedmény*.

A szakmai nyelvhasználat lexikai szintjén megmutatkozó jellemzőket is befolyásolja a nyelvhasználók társadalmi szerepe, műveltsége, a szakszövegekben megmutatkozó szakmaiság foka, az absztrakció szintje.

30.4.30.4.6. Mondatszerkesztési, szövegszerkesztési sajátosságok

A mondattani funkció kognitív tényezőket tükröz, amelyek a mondattan fő egységeiben – a csoport, a tagmondat és a mondat szintjén – megragadható függőségi viszonyokban realizálódnak (lásd az **5. fejezet - Mondattan**. fejezetet). A szakmai nyelvhasználat számos területének fontos szintaktikai eszközei az utalások, valamint a kapcsolódások különféle módozatait, a mellé- és alárendelő viszonyokat kifejező kötődések.

A szövegszintű összefüggések kialakításának tipikus eszköze a **szóismétlés**. A szakszövegekre általában jellemző, hogy a tematikus névszó sűrűn ismétlődik. Ez a jelenség az egyértelműségekre való törekvéssel magyarázható, hiszen a rokonértelmű szavak nem fejezik ki pontosan a közvetíteni kívánt jelentést. A szakszöveg kohézióját kialakító globális eszközök közé sorolható a témaszókból álló szövegháló, a hasonló jelentéselemek ismétlődése. A szöveg címének funkciója a téma megjelölése, de a cím utalhat például a szöveg műfajára (*Megvalósíthatósági jelentés*), vagy fogalmakra, tárgyakra, folyamatokra, kapcsolatokra (lásd a **6.9.** pontot). A címekben szereplő beszédaktusok előrevetítik a szöveg számos jellemzőjét: *Reakciótípusok. / Nátriumvegyületek előállítása. / A nitrogén körforgása. / A Föld kialakulásának hipotézise. / Az elemek elsődleges differenciálódása. / Az atmoszféra összetétele és tulajdonságai* stb.

Szemantikai viszonyokat jelölnek az **állandósult szókapcsolatok**, például: *Az a hipotézis, amely szerint ezekből a molekulákból a földfejlődés kezdeti szakaszában elegendően nagy mennyiség keletkezhetett, további megerősítést nyert. / Mérési adatokon alapul / adatok támasztják alá*. Az állandósult szókapcsolatok közül a **funkcióigés szerkezetek** (terpeszkedő kifejezések) gyakoriságát is kimutatták több szakterületen. Ige és határozó- vagy tárgyragos névszó alkotja a szerkezetet, amely általában igével helyettesíthető, például: *döntést hoz – dönt, feljelentést tesz – feljelent*. A szakmai nyelvhasználatban – így például a jogi szaknyelvben – azonban jellemző lehet, hogy szükségtelen a tárgyi bővítmény. A tartalomnak ugyanis nem releváns jegye a cselekvés objektuma, és azt nem lehet vagy nem szükséges megnevezni. A köznyelvben a funkcióigés szerkezetek jelzői bővítménye átalakítható határozóvá: *közvetlen veszélynek tesz ki – közvetlenül veszélyeztet*. A jogi szaknyelvben azonban az ilyen átalakítás gyakran nem is lehetséges: *... ők sem tesznek perőrvoslati nyilatkozatot – *perőrvoslatilag sem nyilatkoznak*. A funkcióigés szerkezet főnévi tagjából nem képezhető ige: *... a rendőrök a házkutatást foganatosították – *a rendőrök házkutattak*.

A szemantikai kohézió megteremtését segíti az **időbeli** viszonyok (folyamatok, kronológia) kifejezése. Például: *először, másodszor, a következőkben, végül*. Hasonlóképpen lehetnek a szemantikai kohézió eszközei a **térbeli** viszonyokat általánosan és specifikusan jelölő kifejezések. Általános jelölés például: *fölött, balra, középben*; specifikus jelölés: *1 milliméterrel közvetlen fölötté, 45 fokos szögben*. **Logikai** viszonyokat fejezhetnek ki például a fontosság sorrendjének meghatározását segítő kifejezések: *elsősorban, legfontosabb, legkevésbé fontos*. A hasonlóságot vagy ellentétet kifejező nyelvi elemek a következők lehetnek: *egyrészt, másrészt; összehasonlítva, hasonlóképpen, ugyanolyan módon, fokozottabban, mint; ezzel szemben*. A **szövegszintű deixis** olyan elemeket foglal magában, amelyek a szöveg kibontakozása folyamán szolgálnak iránymutatóul a jelentések értelmezéséhez. A szemléltetés kedvéért álljon itt néhány példa: *a következő fejezetben, a fentiek*

alapján, erről a következő előadáson beszélünk, rövidesen visszatérünk erre, előbb azonban... mielőtt tovább mennénk, az x. oldalon, lásd az x. ábrán.

A szakmai nyelvhasználatban általában jellemző, hogy az **összekötő elemek** a szakszövegekben kisebb távolságra vannak az általuk helyettesített elemekhez képest, mint ahogy az a köznyelvi vagy irodalmi szövegekben megfigyelhető.

A grammatikai konnexitás általános és specifikus módon valósítható meg az egyes szakterületeken is. Az ok-okozat relációt kifejező kapcsolatot például a legtöbb szakterületen a *mert, minthogy, ennek következtében* stb. kötőszavakkal fejezzük ki. A következő példa bemutatásával azt kívánjuk szemléltetni, hogy specifikus esetekben igen sajátosan eltérő módon valósulhat meg az ok-okozat kapcsolat kifejezéséhez a szintaktikai eszközök felhasználása a szövegekben. A tengerészek közötti üzenetváltásokban (a hajózás szaknyelvében) magyarázat kifejezésekor elhagyják a *mert* vagy a *mivel* kötőszót, és a következő alakot használják: *Hátrafelé kívánok a hajóval bemenni. Ok: a kikötői motorom megrongálódott.*

A jelentések összekötésére a kapcsolatok különféle változatai szolgálnak (lásd a 6.7.2. pontot is). A következőkben a szakszövegekben tipikusan előforduló kötőszavakat, kötőelemeket csoportosítjuk, példák megadásával.

Kapcsolatos kötőszavak: olyan dolgok között, amelyek azonos státuszúak-például mindkettő igaz – a szövegen belül:

- Egyszerű: *és, is, emellett...*

Ezt követi a szerves fázis elválasztása majd szárítása és az oldószer eltávolítása.

- Hozzátoldó kötőszó: *és...is, szintén, mind...mind*

Ez a reakció típus **szintén** fontos és általánosan alkalmazott módszer...

*Az elmondottakat az 1. ábra foglalja össze, ahol **mind** az atmoszféra, **mind** a hidroszféra evolúcióját áttekintjük.*

- Ellentétesen hozzátoldó kötőszó: nyomatékosítja, fokozza a tagmondatok jelentését.

*A természetes vizek azonban **nem csupán** a kőzetekkel reagálnak, **hanem** az atmoszféra szén-dioxid-tartalmával is egyensúlyban vannak. **Egyidejűleg** a ... reakció is lejátszódik.*

- Megosztó kötőszó: *egyrészt, másrészt, részben...részben*

Ellentétes kötőszavak használatosak olyan dolgok között, amelyek azonos státuszúak, de nem összeillők vagy nem összeegyeztethetők:

- Szembeállító: *azonban, ellenben, ugyanakkor, pedig, viszont*

Az óceánok vizében **azonban** ezek a folyamatok ellentétesek.

*Ez a rendszer pH=8 környezetében bázisokkal szemben jelentős, savakkal szemben **viszont** jóval kisebb puffer kapacitást mutat.*

- Megszorító utótagú kötőszó: *de, hanem, mindazonáltal, mindamellett*

Választó kötőszavak: olyan dolgok között, amelyek vaglyagos státuszúak (például két olyan dolog között, amelyek közül csak az egyik lehet igaz az adott szövegen belül): *vagy... vagy.*

Következtető kötőszavak: olyan dolgok között, amelyek közül az egyiknek a státusza a másiktól függ (ok, indok, időbeli közelség, cél, feltétel stb.): *tehát, ezért, ennél fogva, következőképpen.*

***Tehát** a fotoszintézisből származó csekély növekmény a teljes oxigénmennyiségnek elenyésző része.*

Magyarázó kötőszavak:

- Okadó kötőszó: *ugyanis, különben, másképp*

A karbonátegyensúlyban **ugyanis** az uralkodó ion-fajtává a koncentráció **következtében** a ... ion válik. **Mint**hogy ezen organizmusok a szilícium-dioxidot vázukba beépítik, az utóbbira nézve biogeokémiai körforgás létezik a természetben. **Mivel** a molekulák véges kiterjedésűek, valamennyi szimmetriatengely és -sík egy pontban metszi egymást.

- Kifejtő és helyreigazító kötőszó: *azaz, vagyis, illetőleg*

A foszforvegyületek általában véve elektronpár-mechanizmus szerint lépnek reakcióba, felhasználva a magános pár nukleofil jellegét, **illetve** ötös koordinációjú vegyületekben az elektrofil sajátást.

Időhatározó kötőszó:

A komponensek megállapítása **után** meghatározták azokat a kémiai egyensúlyokat, amelyek a fenti rendszerben kialakulhatnak.

Cél: ezért, azért, ennek eléréséhez, ennek érdekében, úgy hogy, azzal a céllal, hogy...

Feltétel: ha, valamilyen körülmények között, abban az esetben, ha

Ilyen körülmények között az oldat pH-ja nem nagyon különbözik...

Ha az atmoszférában a szén-dioxid parciális nyomása állandó, **akkor** a gáz–folyadék cserereakció sebessége.....

A 4.21. ábra a lgc-pH görbéket ábrázolja **arra az esetre, amikor** a ... koncentrációt ... határozza meg.

Vonatkozó kötőszó:

Azok az édesvizek, amelyekben kalcium-, nátrium- és hidrogén-karbonát-ionok vannak jelen...

30.4..30.4.7. Tudományos stílus, retorikai funkciók

Az egyik, több szakterületet is érintő funkcionális stílus, a tudományos stílus példáján mutatjuk be a publikációkhoz kötődő tipikus beszédzándékok, a retorikai funkciók főbb jellemzőit. Néhány példával azt szemléltetjük, hogy a tudományos szövegekben a szövegrészek között lényeges **tartalmi–logikai** összefüggések vannak a beszédzándékoknak és beszédhelyzeteknek megfelelően. A tudományos publikációk makroszerkezeti egységeiben (összefoglalás, bevezetés, kísérleti rész, az eredmények leírása, értékelés), valamint a bekezdések szintjén jól elkülöníthető funkciók érvényesülnek, és a kiválasztott nyelvi formák a szakmai tartalomnak, a beszédzándékoknak felelnek meg. A leíró–elbeszélő, valamint a magyarázó–érvelő típusú szövegekben a főbb **retorikai funkciók** (definíció, általánosítás, leírás, osztályozás, ok–okozati összefüggések) a tudományos információ alapvető hordozói. A kémiai tudományos közlemények kísérleti része például információt nyújt a különböző lépésekről: milyen anyagokat, eszközöket, berendezéseket vagy milyen mintavételi, statisztikai eljárásokat alkalmaztak. E beszédzándékok kifejezésére jellemző nyelvi eszközök a múlt idejű szerkezetek, míg az eredmények ismertetésekor a táblázatokban, ábrákon összefoglalt mondanivalóra jelen idejű szerkezetekkel utalnak.

A **definíció** valamilyen fogalom vagy tétel pontos meghatározását, kifejtését, körülírását jelenti. Definiáláskor a vizsgált fogalmat egyedi jegyeivel különböztetik meg. A definiálásnak több típusa van, melyek komplexitásukban különböznek egymástól. A leggyakrabban előforduló (formális) definiálás megnevezik a fogalmat, megadják azt az osztályt vagy csoportot, amelyhez tartozik, majd felsorolják azokat a specifikus jellemzőket, amelyek a szóban forgó fogalmat az osztály többi tagjától megkülönböztetik. Például: *A ligandum olyan atom, ion vagy molekula, amely a koordinációs vegyületben donorként egy vagy több donor-akceptor (koordinatív) kötés kialakítására képes. Az osztály vagy csoport felől kiindulva a jellemzők megadása vezet a fogalom megnevezéséhez: A hidrogén biner vegyületei a hidridek. A formális definíció folytatódhat a tulajdonság leírásával: A paraldehid az acetaldehid gyűrűs polimerizációs terméke. Fűszeres szagú színtelen folyadék, olvadáspontja 11 °C, forráspontja 124,4 °C; a funkció ismertetésével: A katalizátor olyan anyag, amely a kémiai reakció sebességét nagymértékben megnöveli anélkül, hogy maradandóan megváltozna a folyamatban; vagy a felhasználásra/célra vonatkozó információval: A reagens olyan vegyi anyag, amely más anyaggal keverve jellemző vegyi hatást mutat, és ezzel az utóbbi anyag felismerésére alkalmas. Megkülönböztetnek fél-formális definíciót is, melynél a meghatározásból kimarad az osztály vagy csoport megnevezése. Több típusa van: (a) Fél-formális definíció a fogalom tulajdonságainak megadásával: *Az észter a gyűrűs szerkezet miatt levegőn stabilis.* (b) Fél-formális definíció leíró információval: *A hibridorbitalok**

ugyanazon atom különböző orbitáljainak lineáris kombinációjával jönnek létre. (c) Félformális definíció felhasználásra/célra vonatkozó információval: *A szárnylapátos anemométerek 0,5–10,0 m/s mérési tartományban használhatók a légsebesség mérésére.* Nem formális definíciók is megkülönböztethetők, amelyekben sem az osztály vagy csoport neve, sem specifikációk nem szerepelnek. Ebben az esetben megnevezik a fogalmat, majd szinonima vagy antonima segítségével határozzák azt meg: *Az elektrotechnikában a töltésáramot elektromos áramnak, villanyáramnak vagy röviden áramnak nevezik.* Komplex definíciónak nevezik azokat a definíciókat, amelyekben a fogalmat valamely feltételhez, megszorításhoz kötik. Gyakran alkalmazzák a jog vagy a matematika nyelvén. Komplex definíciónak tekinthető a működést leíró definíció is, melyben a meghatározandó fogalmat a létrehozásához szükséges tevékenység leírásával nevezik meg: *Az [f] hang zöngétlen, labiodentális, képzésében az alsó ajak és a felső fogak vesznek részt.*

A **leírás** három fő típusa különböztethető meg: fizikai leírás, funkcióleírás, valamint folyamatok leírása. A leírások általában definícióval kezdődnek. Ezt követi valamely fogalom, osztály/csoport egészének vagy részének az ismertetése, amely lehet egy anyag bemutatása, szerkezet/tárgy, valamint folyamat leírása. Ezen kategóriákon belül a szövegek kitérhetnek tulajdonságok (például méret, tömeg, sűrűség, halmazállapot, íz, tisztaság) és funkciók leírására; részek és egészek összehasonlítására (azaz hasonlóságok és különbségek megállapítására), tárgyak térbeli elhelyezkedésére; ok-okozati összefüggések és célok kifejezésére. Funkció leírásakor jellemző annak az eszköznek a megnevezése, amellyel a cselekvést végrehajtják. Folyamatok bemutatásakor elsősorban cselekvéssorok leírására kerül sor.

Az **osztályozás** a felosztás, rendezés funkcióját látja el. Típusai a következők: teljes osztályozás, részleges osztályozás, implicit osztályozás. A teljes osztályozáskor megjelöljük a fogalmat, megadjuk az osztályokat, esetleg alosztályokat, valamint az osztályozás alapját. Részleges osztályozásról van szó akkor, ha meg van adva az osztálynak és az osztályba tartozó tagoknak a neve, a felosztás alapja azonban nem szerepel. Implicit osztályozás esetén az osztályozás kritériumait, a fogalmat és a csoporttagokat a szövegből kell kikövetkeztetni.

30.4.30.4.8. Vizuális-verbális kapcsolatok

A szakszövegekben tipikusan gyakran fordulnak elő verbális és nem verbális (képletek, diagramok, táblázatok, matematikai és egyéb jelek stb.) kifejezésmódok, amelyek sohasem függetlenek egymástól. A nem verbális módon megjelenített beszédzándékok jelentésének tisztázásához mindig szükség van a verbális nyelvre.

A kétféle megjelenítés kapcsolatát vizsgálva megállapítható, hogy a vizuális jelek vagy szorosan illeszkednek a szövegbe (például matematikai és kémiai egyenletek), annak szerves részét képezve, vagy a folyamatosan olvasható verbális szövegen kívül helyezkednek el (például táblázatok és ábrák). A képletekből felépülő **egyenletek** lineáris reprezentációk, amelyek a mondatok vagy mondat szerkezetek közötti szoros szintaktikai kapcsolatokra mutatnak. A szöveg ugyanis egyszerűen nem verbális kódba, egyenletekbe vált át, melyek nélkül a verbális szöveg értelmezhetetlen, ahogy ezt az alábbi példa is illusztrálja:

CHIDAMBARAM és REDDY [10] az MRNC-t alkalmazta a (3) és (4) egyenletekhez.
Vizsgáljuk meg röviden a módszert. A hiba a következőképpen határozható meg

$$e = ym - y$$

ahol az ym az y névleges értéke. Ezért

$$de/dt = (dym/dt) - (dy/dt)$$

ahol de/dt az idő deriváltja.

A **táblázatok** rendszerint kísérleti feltételeket és eredményeket összesítő, tényekhez és megfigyelésekhez köthető információk számokban kifejezett rendszerei. A kiválasztott és elrendezett információ kétdimenziós adathalmazként jelenik meg, a számozással és megnevezéssel ellátott táblázatok legalább három oszlopból állnak. A diskurzusszerkezetet vizsgálva megállapítható, hogy a bal oldali oszlop tartalmazza a már ismert információt, míg a többi oszlop az új információ hordozója. A táblázatok vertikális és horizontális összefüggésben is értelmezhetők. Függőlegesen található az összehasonlítható, szemantikailag homogénnek tekinthető elemek, míg vízszintesen a szemantikailag heterogén elemek vannak feltüntetve. A táblázatok összehasonlító funkciója szintaktikailag elliptikus szerkezetekben realizálódik, melyek mondat szerkezetek, mondatok vagy szöveg szintjén verbalizálhatók.

Az **ábrák** a kommunikáció képszerű megjelenítői, ahol az információk, az adatok grafikai kódban jelennek meg. Számozással és rövid szöveges felirattal vannak ellátva, ezáltal kapcsolódnak a lineárisan olvasható verbális szöveg valamely részéhez (pl.: lásd 5. ábra; ahogy a 7. ábra mutatja). Nagyságrendeket fejezhetnek ki függőleges vagy vízszintes oszlopok, relatív arányokat mutathatnak egy kör szeletei (kördiagram). Az ábrák típusai nagy változatosságot mutatnak a sematikus rajzoktól a különféle vonalakat, görbéket, formákat tartalmazó megjelenítésekig.

A vizuális megjelenítés kapcsolatot teremt az adott látvány, az empirikus tapasztalat és az absztrakt ismeret között. Egybeköti azt, amit ténylegesen látunk, és azt, amit tudunk, ismerünk. A verbális kód irányít, kiegészítő információval lát el. Ha azonban közelebbről is szemügyre vesszük a verbális és nem verbális kapcsolatokat, azt tapasztaljuk, hogy valamelyik szemiotikai rendszer domináns szerepet játszik, azaz vagy a verbális szöveg vagy a vizuális kód a meghatározó az információ közvetítésében. A szöveges információ szabja meg a vizuális megjelenítés típusát egy eszköz vagy tárgy meghatározásakor, jellemzők vagy egy folyamat leírásakor, osztályozásakor stb. A verbális és grafikai reprezentáció során a különféle kódok különböző jelentéseket hangsúlyozhatnak. Például a verbális szövegben a leírás, míg a hozzá tartozó grafikai megjelenítésben az osztályozás kerülhet előtérbe. A vizuális megjelenítés akkor domináns, amikor a multikódolású rendszerek információi között nincs redundancia, a jelentések egymást erősítik, kiegészítik. Összefoglalva megállapítható, hogy a tudományos közleményekben jelentős arányban előforduló vizuális reprezentációk nem csupán illusztrációk, hanem a folyamatos verbális szövegekkel együtt többféle lényeges – egymást erősítő és kiegészítő – jelentést hordozó szerepük van.

30.4..30.4.9. Szakszöveg, műfaj

A sokszínű szakmai nyelvhasználat megnyilvánulásai a szakszövegek. A **szakszöveg** a specifikus beszédzándékok által meghatározott nyelvi és nem nyelvi, túlnyomórészt szerves kapcsolódásokból felépülő olyan auditív vagy vizuális csatornán megnyilvánuló közlés, amely a kommunikáció alapegységeként specifikus beszédhelyzetekben vagy szöveggörnyezetben konvenciók alapján kialakított kommunikációs szerepnek tesz eleget.

A szakszövegek rendszerezése, típusokba sorolása többféle kritérium alapján végezhető el. Elsősorban a műszaki–természettudományos szövegek osztályozásához alkalmazhatók a következő szempontok: a szöveg nyelvi szervezettsége, funkcionális stílusa, a logikai tartalom, a tárgyi tartalom, a közlés módja és közege, a műfaj jellemzői. További alkalmazható kritérium a szövegek *formalitásának* mértéke. Erősen hivatalos szövegek például a törvények, rendeletek; a hivatalos, kötött szövegek közé sorolható a jegyzőkönyv vagy az üzleti tárgyalás; köznapi szövegeknek tekinthetők a munkahelyi megbeszélések, míg az informális jelleg érvényesül pl. számítástechnikai szakemberek körlevelezésében. A felsorolt példákban természetesen nem húzhatók éles határok. A *tervezettség* szintje alapján elkülöníthetők erősen tervezett írott vagy beszélt szövegek (például jogi szerződés, avatóbeszéd), továbbá kevésbé tervezett írott vagy beszélt szövegek (például jegyzetelés, spontán társalgás). A fenti kategóriákból a műfajt vesszük szemügyre részletesebben is.

A műfajbéli jellemzők fontos információkat közvetítenek az interpretációs és interakciós folyamatok résztvevői számára. A **műfaj** tevékenységhez kötött, szituációba ágyazott; az adott formához megfelelő tartalom is járul; dinamikus, azaz időben változó; szakmai beszédközösséghez tartozó, minthogy egy adott beszédközösség saját elnevezéssel látja el és közösen kialakított konvenciók szerint alkalmazza. A felsorolt pragmatikai ismérvek alapján jól elkülöníthetők például a köznyelvi és a szakmai nyelvhasználatban előforduló azonos műfajok (például levél). Eltérő formában más és más tartalom jut kifejezésre például a magánlevelezésben, intézményeknek írott levelekben, az ügyvezetés, a beszerzés, az értékesítés vagy a pénzügy és a számvitel leveleiben.

Dinamikus kapcsolat van a meglévő műfajmodellek és a folyamatosan változó szakmai kontextusok között. Ennek a következménye egy-egy modell adaptációjának a szükségessége. A műfajok gyors változását szemlélteti például a szakmai kommunikációban jellemző telex, majd fax, mára pedig az elektronikus levelezés, az SMS, a számítógépes csevegés és még számos újabb műfaj kialakulása.

30.5.. A szaknyelvek használatának kontextusa

A szaknyelvek elkülönülnek egymástól a nyelvhasználat sokféle **színterén** (például kutatólaboratórium, pénzügyi intézet, adóhivatal, tárgyalóterem, kórház, külföldi szakmai megbeszélések) különféle jellemző **beszédhelyzetekben** megnyilvánuló tipikus **tevékenységek** (adat rögzítés, termékismertetés, konzultáció, szakirodalom-olvasás, elektronikus levelezés, tudományos publikáció készítése, tárgyalás üzleti partnerekkel, szerződések, szabványok értelmezése stb.), valamint a jellemző **szövegek** (pl. receptek, űrlapok, telefonüzenetek, jegyzőkönyvek, feljegyzések, ajánlások, pályázatok) szerint. Az azonos nyelvhasználatot eredményező beszédhelyzetek típusokba foglalhatók a kommunikációs szándékokat megjelenítő írásbeli és szóbeli szakszövegek alapján.

A nyelvhasználat megkülönböztethető aszerint, hogy a kommunikáció kik között folyik: ugyanazon szakterület szakemberei között, a szakterület specialistája és egy másik szakmai beszélőközösséghez tartozó szakember között, a szakember és az érdeklődő laikusok, a nagyközönség között. A kommunikáció **résztevői**, akik a regionális és társadalmi hovatartozásuk nyelvi jegeit is hordozzák, eltérő módon kommunikálnak az absztrakciós szint mértéke, valamint a hierarchizált viszonyok szerint. A beszélt vagy írott szakszövegek nyelvi formája, jelentése és használata ennek függvényében különböző módon realizálódik. A szakmai specializáltság mértéke, a tudás szintje szerinti eltérés alapján kommunikálhat egymással például szakorvos és általános orvos, mérnök és technikus. A szakkönyvekben bizonyos jártassággal, ismeretekkel már rendelkezők számára nyújthat újabb ismereteket egy magasabb szakmai szinten álló szakember. A szakemberek és laikusok között folyó kommunikációban alapvetően eltérő a szakmai ismeretek, a felkészültség szintje. A jelentések nem „mutatkoznak meg” mindenki számára egyformán, hanem a nyelvi realizációk (szövegek) és az értelmezők interakciója eredményeképpen jönnek létre. Ebben döntő szerepet játszanak a résztvevők számára rendelkezésre álló és általuk felhasználni kívánt ismeretek. Az ilyen típusú kommunikáció sikere a mondanivaló közérthetőségétől és a szakkifejezések megmagyarázásán alapul.

A **szakmai beszélőközösségek** szakmai kultúrákat képviselnek, amelyekben a közös tudás (a közösen felhalmozott tudás), a szakmai háttérismeretek játszanak jelentős szerepet. Emellett az is jellemző, hogy a beszélőközösség tagjai a beszéd (szövegek) létrehozására és értelmezésére szolgáló szabályokra vonatkozó tudás tekintetében sem különböznek egymástól. Az egyes szakmai beszélőközösségek nyelvi és nem nyelvi kategóriák szerint jellemezhetők, ezek az ismérvek Swales (1990) alapján a következők: (1) a szakmai beszélőközösségnek széles körben elfogadott közös céljai vannak; (2) a közösség tagjai kiépítették maguk között a kommunikáció mechanizmusait; (3) ezeket a mechanizmusokat elsősorban információszerzésre és a visszajelzés biztosítására alkalmazzák; (4) a közösség egy vagy több műfajt ismer, használ céljai kommunikálására; (5) a sajátos műfajok mellett specifikus lexikája is van; (6) a diskurzusközösség tagjai a konvencióknak megfelelő tartalom- és szövegkezelési tapasztalatokkal, ismeretekkel rendelkeznek.

Szociolingvisztikai értelmezésben tehát a különböző szakmai közösségek közötti nyelvi és kommunikációs határok nem húzhatók meg egyedül a nyelvi sajátosságok alapján. A beszélők a közös beszédmódok és beszédformák alapján specifikus kapcsolatokat és beszédhálózatot tartanak fenn.

Specifikus beszédhelyzetekben a résztvevők **beszédszándékai** igen sokfélék lehetnek:

Általános kijelentések, megállapítások, tájékoztatások (reprezentatívák): *A víz 100 °C-on forr. Múlt hónapban a ... vásáron meglátogattuk standjukat.*

Kérések, parancsok, javaslatok, amelyekkel a beszélő megpróbálja rávenni a hallgatót valamely cselekvés elvégzésére (direktívák): *Illesszük össze a csöveket... Vizsgáljuk meg a továbbiakban... Azt tanácsolom, hogy... Elrendeljük... Kérem, közöljék velünk... Tájékoztatnának bennünket ezzel kapcsolatban? A feladó tevékenységére vonatkozó elkötelezettségek, például ígéret, fenyegetés, figyelmeztetés, garancia (kommisszívák): *Ezen vizsgálatok alapján fogjuk meghatározni... Minden megrendelést a legnagyobb gyorsasággal és gondossággal kezelünk, és nagyon ügyelünk a szállítási határidők betartására. A beszélő attitűdjeit kifejező megnyilatkozások (expresszívák): *Sajnálattal közöljük tisztelt ügyfelünkkel hogy.... Biztos vagyok abban, hogy megérti ezt a kérést...***

A helyzetet megváltoztató megnyilatkozások, például kinevezés, megnyitás, felavatás, felmondás (deklaratívák): *Önt a mai naptól kinevezem főmunkatársnak. A vádlottat ezennel felmentem.*

A konvencionális és/vagy személyes célok, beszédszándékok érvényesítésekor az üzenet **formája** kölcsönhatásban áll a **tartalommal**. Ez azt jelenti, hogy az üzenet megformálása része annak, amit elmondunk. A szakmai kommunikációban különös jelentősége van a szakmai tartalom közlésének és az interakcióban részt

vevők rendelkezésére álló és általuk felhasználni kívánt ismereteknek. A specifikus beszéd folyamatokban megnyilvánuló beszéd szándékok ugyanis korrelációban állnak az alapvető emberi kognitív folyamatokkal. A nyelvi formák használata tükrözi a szakmai gondolkodás, a kognitív szint és a szövegekben megnyilvánuló szakmaiság összefüggéseit.

A szakmai nyelvhasználatot befolyásolja, hogy milyen **közegben** folyik a beszéd. A rádiós sportközvetítések vagy a légi forgalomirányítók beszélgetése például tipikusan az auditív, míg a jogi szerződések tipikusan a vizuális csatornához kötődnek. A professzionális számítógép-felhasználók gyakran kommunikálnak olyan módon, hogy az egymás közti interakció – a számítógép segítségével – egyszerre több csatornán is folyik.

Összefoglalva: a beszédhelyzetekhez és tipikus tevékenységekhez kapcsolódó beszéd szándékok a szaknyelvek használata során jellemző szövegekben jelennek meg. Nyelvi és nem nyelvi összefüggések hálójában mutatkozik meg a nyelv jeleinek egymáshoz való viszonya, képzési és átalakítási szabályai, a jelkombinációk és jelentésük, valamint a jelek és a jel használóinak a kapcsolatai a szintaxis, a szemantika és a pragmatika szintjein.

30.6.. A szaknyelvek csoportosítása, elkülönülése

A szaknyelvek csoportosítását az emberi tevékenység egyre nagyobb mértékű specializációja következtében differenciálódott nyelvhasználat tette szükségessé. A kezdeti rendszerezések az úgynevezett horizontális és vertikális differenciálódás jegyeit ragadják meg. **Horizontális** felosztás alapján végzik el a besorolást például a könyvtártudományban és bibliográfiában használt Egyetemes Tizedes Osztályozás (ETO) tudományfelosztása szerint (Grétsy *et al.* 1985). Ez jól használható keretet jelentett a tudományos, gazdasági, műszaki fejlődés egy adott szakaszában a szaknyelvi (elsősorban lexikai, terminológiai) jellegzetességek rendszerezéséhez, a terminológiai tevékenységhez. A szaknyelvek szakterületi horizontális felosztásán alapuló statikus rendszer azonban mára már szűknek bizonyul a rendkívül dinamikus változó nyelvhasználat jellegzetességeinek megragadására, feltárására és leírására. A szaknyelvek nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is rétegződnek, és még az úgynevezett horizontális kategóriákba csoportosított szaknyelveken belül is egyre nagyobb léptékű a **vertikális** rétegződés.

A számos külső és belső okkal magyarázható nyelvhasználati változás Szabó István Mihály (2001) szerint azt eredményezi, hogy valamely szaknyelv fejlődése horizontális, amíg a teljes nyelvi tartományára szüksége van a szakterület valamennyi képviselőjének. A szaknyelv fejlődése azonban egy vagy több helyen vertikálissá válik – miközben horizontális tendenciáit megtarthatja –, ha a szakterülete frakciókra szakadozik, melyek szűkebb szaknyelvei annyira specializálódnak, hogy azokra a kiinduló szintközösség egyre növekvő többsége már nem tart igényt. Ez a folyamat folytatódhat egyre specializálódtabb szakterületek és – velük együtt – szaknyelvek kialakulását eredményezve. A szaknyelvi differenciálódás újabb szintekre vezető módosításait is leírja Szabó (2001: 744): (1) valamely szűkebb szakterület fokozott fejlődése következtében egyszerű kiválás és új szintre kerülés; (2) közvetlen kiindulás új szinten, például jelentős felfedezések hatására; (3) különböző szakterületek módszereinek kombinált alkalmazásával elért új eredmények révén újabb szinten való továbbfejlődés.

A szaknyelvkutatás korai szakaszában a vertikális rendszerezés kritériumai alapján különítették el az egyes szaknyelvhasználati rétegeket. Hoffmann (1984) szempontjai a következők: (1) a nyelvhasználati környezet (elméleti alaptudományok, kísérleti tudományok, alkalmazott tudományok és technika, anyagi termelés, fogyasztás), (2) a kommunikáció résztvevői (tudósok, tudományos–műszaki segédmunkatársak, mesterek, szakmunkások, fogyasztók), (3) az absztrakció mértéke (a legmagasabbtól a legalacsonyabbig), valamint (4) a nyelvi formák. Ez a rendszerezés jelentős szempontokra irányítja a figyelmet azzal, hogy több változó összefüggésében mutatja be a szaknyelvek vertikális osztályozásának tényezőit. A valós szakmai nyelvhasználatban azonban az egyes osztályok csak ritkán különülnek el tisztán, a kommunikáció gyakran az egyes változók különféle variációiban valósul meg.

A 20. század végére rendkívül felgyorsult változások, befolyásoló hatások azt kényszerítették ki, hogy a szaknyelvek rétegződésének statikus horizontális és vertikális osztályozási rendszerén túl egyre árnyaltabban és összefüggéseiben kell számba vennünk a dinamikus változó beszédhelyzetek nyelvhasználatát a köznyelvtől való elkülöníthetőség érdekében. A szakmai nyelvhasználatot, a szakszövegeket a valóságosnak megfelelő környezetben kell vizsgálni a nyelvi és nem nyelvi jellemzők együttes figyelembevételével. Egyre nagyobb hangsúly került a szaknyelvek használati szempontjaira, mivel a szaknyelvek elkülönülése a nyelvhasználat változó kontextusával szorosan összefüggő folyamat.

30.7.. Napjaink nyelvhasználati változásai

Napjaink magyar szaknyelveinek használatában dinamikus változások figyelhetők meg. Új kommunikációs műfajok alakulnak ki, megerősödött a szakszavak áramlása és kölcsönhatása a köznyelv és az egyes szakszókincsek készletei között. Ugyanakkor az elkülönülési tendenciák is felerősödtek, különösen jellemző a **horizontális és vertikális tagolódás felgyorsulása**. A szakmai specifikáció következtében az egymással elvileg összefüggő diszciplínák szakemberei is nehezen vagy egyáltalán nem értik egymást, és még ugyanazon tudományágon belül is egészen eltérő terminológiák alakulnak ki. Ma már természetes, hogy egy természettudományos (kémiai, fizikai stb.) folyóirat egy-egy tanulmánya végén a szerzők függelékben értelmezik az általuk használt jelöléseket, megnevezéseket.

Megnövekedett a **szakszavak, terminológiák** létrehozásának és egységesítésének kényszere. Új tudományág kialakulásakor meg kell teremteni annak szaknyelvét. Ezt a sokrétű munkát a napjainkra Magyarországon is meggyökeresedett új tudományág, a bolygótudomány példáján mutatjuk be. A bolygótudomány interdiszciplináris jellegére való tekintettel a szaknyelvi norma létrehozásakor figyelembe kell venni a rokon tudományterületeket is (pl. földtudományok: földrajz, geológia, geofizika; csillagászat). Jelenleg ugyanis ugyanarra a fogalomra számos párhuzamos elnevezés is él, illetve sok fogalomnak nincs hivatalos magyar elnevezése. El kell dönteni, hogyan nevezzék más bolygók felszíni formakincsét – melyek egy része egyezik a földi formákkal, másik része pedig nem – úgy, hogy az a földiével összhangban legyen. A Nemzetközi Csillagászati Unió hivatalos nevezéktanának magyarításához ki kell dolgozni az elveket. Ennek keretében szabályozni kell a földrajzi nevek köznévi tagjainak rendszerét, a tulajdonnevek fordítását, átírását. Ezenkívül meg kell alkotni a szakszókincset, és el kell készíteni a név- és szakszótárt.

Ma már sok terminológiaalkotó – szabványügyi, könyvtári dokumentátor, teauruszkészítő, termékjegyzék-készítő, vámuügyi, laboratóriumi dolgozó, műszakileírás-készítő stb. – szembesül az új fogalmak megnevezésének problémájával. A szabványosítás során a terminológiaalkotás módszereit is szabványban rögzítették.

A **szakkifejezésekkel szemben támasztott követelmények** Szépe (1982) szerint a következő szempontokra terjednek ki:

- **Szabatosság** (legyen egyértelmű, egyszerű és érthető);
- **Alkalmasság** (legyen rövid; rendszeralkotó képességgel rendelkezzen, azaz kombinációban alkalmazható legyen);
- **Szemléletesség** (az elemek közötti kapcsolatokat érzékeltesse);
- **Helyesség** (a korszerű nyelvhelyességi kritériumoknak feleljen meg);
- **Hajlékonyság** (legyen továbbképezhető és különböző nyelvi változatokban használható);
- **Egyöntetőség** (adott rendszeren belül érvényesüljön a rokon elemek azonos típusú elnevezése, a rendszer „belső harmóniája”);
- **Általános használat** (ezt elősegíti a szabványosítás és az oktatás);
- **Állandóság, tartósság** (legalább egy nemzedéknyi időtartamra, történeti kontinuitásra és típusállandóságra kell törekedni).

A felsorolt szempontok közül több összefügg egymással, ezeknek hatása egyes esetekben erősítő, máskor pedig gyengítő.

Észrevehetően felerősödött a nemzetközi kommunikációban általánosan elfogadott **angol nyelv** hatása a magyar szaknyelvekre. A szakmai beszélőközösségek tudományos nyelvhasználatának alakulását napjainkban az befolyásolja, hogy az erős szakmaiságot igénylő kommunikáció túlnyomórészt angol nyelven folyik, minthogy az eredmények nemzetközi elfogadtatása a tudomány „lingua francáján”, azaz angolul írt publikációkban lehetséges.

Megnövekedett annak szükségessége is, hogy a specifikus szaknyelv használata **közérthető** legyen, különösen a közgazdaság, a jogi nyelvhasználat, az orvostudomány, valamint a műszaki tudományok számos színterén a résztvevők hierarchikus viszonyainak megfelelően.

Mindezeket a jelenségeket és szükségleteket nemcsak Magyarországon, hanem a határon túli magyar szaknyelvhasználatban is kimutatták. Magyarország jelenlegi határain kívül – részben regionális alapon, részben a hivatalos többségi nyelv hatására – az 1918 után kisebbségi helyzetbe került magyarság nyelvhasználata fokozatosan elkülönül az anyaországban beszélt és írott köznyelvtől. Már a 20. század első felétől megjelent a széttagolódási és széttrétegződési folyamat, és ezek a **különfejlődési tendenciák** különösen erősen mutatkoznak meg a szakmai nyelvhasználatban.

A szomszédos országokban élő (szlovákiai, kárpátaljai, romániai, vajdasági) magyarok többsége a magyar nyelv használati körének szűkülése következtében ritkán kerül olyan helyzetbe, amelyben anyanyelvének formálisabb változatait használhatná. Például a hivatalokban, kórházakban, iskolákban nemcsak az ügyfelek, betegek, diákok, hanem a hivatalnokok, orvosok és ápolók, illetve pedagógusok beszédében is markánsabban jelentkeznek a nem standard, a regionalitást erősen tükröző jegyek. A legtöbb magyar szaknyelv művelésére nincs intézményes lehetőség, a szakemberek képzettségüket jellemzően az államnyelven, tehát idegen nyelven szerzik meg. A Magyarországon keletkezett nyelvi újítások vagy fáziskéséssel jutnak be, vagy be sem jutnak szaknyelvükbe. Az angol nyelv hatása az államnyelven keresztül érvényesül.

Az államnyelv befolyását néhány jellemző példával szemléltetjük. A szlovákiai magyar szaknyelvekbe például bekerültek olyan szavak, mint *bandaszka* (marmonkanna), *polisztirén-csikorgató* (hungarocell), *fehér joghurt* (natúr joghurt), *hajtási igazolvány* (gépjárművezetői jogosítvány). Az államnyelv hatására kialakuló szóképzés tipikus módjait az erdélyi magyar szaknyelvekből vett néhány példával illusztráljuk. Tükörszavak: anyajuh *tojása* (petesejt), *betegpénz* (táppénz), *témába tette a beteget* (felvilágosította), *benyugtatta a beteget* (érzéstelenítette, altatta). Közvetlen kölcsönzések: *analizál* (elemez) a laboratóriumban, a terepen *próbát* (mintát) gyűjt, *preparátor* (gyakornok), *malpraxis* (orvosi műhiba). Alaki kölcsönzések: *infarkt* (infarktus). Jelentésbeli kölcsönzések: *protekciós* (védő) kesztyű. Stilisztikai kölcsönzések: *kellő vizibilitást biztosít vminek* (jól megvilágít vmit), *komplementáris* (kiegészítő) vizsgálatok.

A szaknyelvi regiszterek (különösen a formális változatok) nem teszik lehetővé a nyelvi hiány kiküszöbölését alkalmi megoldásokkal, hiszen az egyértelmű terminológia alkalmazása itt alapvető követelmény. A nyelvi hiány betöltése tudatos nyelvtervezési folyamatban valósítható meg. Amennyiben erre nincs lehetőség, a nyelvi hiány állandósul (Lanstyák – Szabó Mihály 2002: 112).

A nyelvtervezés keretében az összefogás növekvő igényével folyik napjainkban a magyar szaknyelvekben az új fogalmak megnevezése, a terminológiák egységesítése, valamint a hierarchikus beszédhelyzetekben szükséges közérthetőség megteremtése. A fent összegzett jelenségek párhuzamot mutatnak a korábbi időszakok nyelvujiítási törekvéseivel, feladataival is.

Irodalom

- [CH30-B01] Balázs Géza (szerk.) 2004. *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője*. I–II. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- [CH30-B02] István, Csernicskó 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.
- [CH30-B03] Csörög István – Nagy Ferenc (szerk.) 1980. *A magyar szaknyelv kutatás bibliográfiája*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Dolgozatok 31. Budapest, ELTE.
- [CH30-B04] Glatz Ferenc (szerk.) 1999. *A magyar nyelv az informatika korában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- [CH30-B05] Lajos, Göncz 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest – Újvidék, Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.
- [CH30-B06] László, Grétsy 1988. A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. In: Kiss – Szűts 1988, 85–107.
- [CH30-B07] László, Grétsy – Miklós, Kovalovszky – János, Ladó 1985. Szaknyelvek. *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 738–744.

- [CH30-B08] Henrik, Hargitai – Ákos, Kereszturi2002. Javaslat magyar bolygótudományi szaknyelvi norma létrehozására. *Geodézia és Kartográfia*. LIV. 9: 26–32.
- [CH30-B09] Hoffmann,, Lothar 1984. *Kommunikationsmittel Fachsprache*. Berlin, Akademie Verlag.
- [CH30-B10] Annamária, Kabán 1982. A tudományos stílus fogalmának tisztázásához. *Magyar Nyelvőr*106: 343–351.
- [CH30-B11] Gábor, Kemény 2002. Szakszókincs – szaknyelv – tudományos nyelv (Újabb szempontok egy régi vitakérdéshez). In: BalázsGéza – A. JászóAnna – KoltóiÁdám (szerk.) *Éltető Anyanyelvünk. Mai nyelvűvelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 271–276.
- [CH30-B12] Jenó, Kiss 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH30-B13] KissJenó – SzűtsLászló (szerk.) 1988. *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH30-B14] Miklós, Kontra 1981. *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel„,elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. Nyelvtudományi Értekezések 109. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH30-B15] Ferenc, Kovács 2001. *A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH30-B16] Zsuzsa, Kurtán 2003. *Szakmai nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH30-B17] István, Lanstyák 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest – Pozsony, Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.
- [CH30-B18] István, Lanstyák – Gizella, Szabómihály2002. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- [CH30-B19] József, Molnár – Györgyi, Simon1976. *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- [CH30-B20] János, Péntek 1999. A szaknyelvek különfejlődése. *Az anyanyelv mítosza és valósága. AESZ-füzetek. 3. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár*. 51–54.
- [CH30-B21] PéntekJános (szerk.) 2004. *Magyarul megszólaló tudomány*. Kisebbségkutatás könyvek. Budapest, Lucidus Kiadó.
- [CH30-B22] István, Pusztai 1982. Szaknyelvűvelésünk időszerű kérdései. *Magyar Nyelvőr*78: 67–76.
- [CH30-B23] István, Pusztai 1993. Újraéled a szaknyelvűvelés. *Magyar Nyelvőr*117: 608–614.
- [CH30-B24] Mihály, Szabó István 2001. A magyar szaknyelvi-kommunikációs kultúra az ezredfordulón. *Magyar Tudomány*46: 739–752.
- [CH30-B25] Szabó T. Attila (szerk.) *Ars Medica Electronica*. Bio Tár Electronic. Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém, Gramma-Soft Bt.
- [CH30-B26] György, Szépe 1982. A szaknyelv és a mindennapi nyelv kapcsolata. *A Technika Tanítása*5: 129–139.
- [CH30-B27] Kálmán, Szily 1879/1999. *A magyar nyelvűjítás szótára*. Budapest, Nap Kiadó.
- [CH30-B28] W. NagyÁgota (szerk.) 2003. *A magyar mezőgazdasági, kertészeti, erdészeti és vadászati szaknyelv kialakulása*. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
- [CH30-B29] Wüster,, Eugen 1979. *Einführung in die allgemeine Terminologielehre und die terminologische Lexikographie*. Bécs, UNESCO ALSIED LSP Network.

31. fejezet - Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés

Sándor, Klára

31.1. Bevezetés

A magyar kultúrában felnőtt embereknek természetes, hogy nyelvhasználatuk alakítását nemcsak szüleik, társaik, beszélgetőpartnereik kívánalmaihoz próbálják igazítani, hanem a **helyes** beszéd követelményeinek is igyekeznek megfelelni, legalábbis bizonyos alkalmakkor – amikor idegenekkel vagy nagyobb nyilvánosság előtt beszélgetnek, és kedvező ítéletet szeretnének kialakítani magukról. Megszokták azt is, hogy a „helyes beszéd” követelményeit többnyire az iskolában tanulhatják meg, s később különböző nyelvművelő műsorok, írások segítségével tájékozódhatnak arról, mit használjanak és mit ne, ha „helyesen”, a „nyelvi normának” megfelelően akarnak beszélni. Ugyanakkor a nem nyelvészek keveset tudnak arról, hogy milyen elvek szerint minősítik a nyelvművelők jónak vagy rossznak, szépnek vagy csúnyának, választékosnak vagy pongyolának az egyes nyelvi formákat. Még kevesebbet tudhatnak arról, hogy a magyar nyelvterületen jól ismert nyelvművelésen kívül a nyelvhasználat befolyásolásához más fogalmak is kapcsolódhatnak: ilyen a nyelvtervezés, a nyelvpolitika, és ilyen a nyelvi emberi jogok védelme.

Az alábbiakban ezek közül a **nyelvtervezésről**, a **nyelvpolitikáról** és a **nyelvművelésről** lesz szó (a nyelvi jogokkal a **33. fejezet - Nyelv és jog.** fejezet foglalkozik), valamint a nyelvművelés egyik alapfogalmáról, a **nyelvi normáról**. Az első három fogalom szorosan összefonódik: az általuk jelölt tevékenységek célja és tárgya sokszor átfedésben van, hiszen mindhárom tevékenység a nyelvhasználat befolyásolására irányul. A fogalomcsoport éppen ezen a közös vonáson keresztül kapcsolódik a **nyelvi jogokhoz**: ez utóbbi azt határozza meg vagy határolja körül, hogy a nyelvhasználatot befolyásolni szándékozó intézmények vagy személyek mit (lennének) kötelesek tenni, hogy a nyelvhasználók alapvető emberi jogainak nyelvvel kapcsolatos részeit is biztosítsák, illetve mit nem (lenne) szabad tenniük, hogy ezeket a jogokat ne sértsék meg. A nyelvi jogok tehát a nyelvhasználók – a nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés pedig a szabályozók oldaláról közelíti meg a nyelvhasználat befolyásolásának kérdéseit. Az utóbbi három fogalom között más átfedések is, de különbségek is vannak. Kapcsolatuk talán a nyelvtervezés felől megközelítve látszik legtisztábban: a nyelvpolitika lényegében az a nyelvi ideológia, amely a nyelvtervezési döntéseket meghatározza; a nyelvművelés pedig a nyelvtervezés egyik fajtája.

31.2. Nyelvtervezés

A nyelvtervezés (angolul *language planning*) fogalmát Einar Haugen (1959) vezette be 1958-ban, s a következőképpen határozta meg: „az a tevékenység, amely egy nem-homogén beszélőközösségben normatív helyesírást, nyelvtant és szótárt készít abból a célból, hogy tanácsot adjon az íróknak és beszélőknek”. Később változott és bővült a tevékenység leírása, s a fogalomnak számos meghatározása került forgalomba. Ezek jórészt abban különböznek egymástól, hogy a valóság vagy az eszmény felől közelítenek a fogalomhoz – azaz hogy a szerte a világban zajló nyelvtervező tevékenység eseteinek leírásából indulnak-e ki, vagy abból, hogy ideális esetben milyennek képzelik ezt a tevékenységet. Közös jegyük azonban, hogy a nyelvtervezést mindegyik a nyelvhasználat tudatos befolyásolásának tartja.

31.2.31.2.1. Nyelvtervezési folyamatok

A nyelvtervezéssel kapcsolatos különböző tevékenységek leírását is Haugen foglalta először össze (1966a). Modelljét később (1983) – az időközben kapott bírálatok és javaslatok hatására – módosította, de alapvetően ma is ez tekinthető a nyelvtervezés folyamatai legátfogóbb leírásának (lásd 1. táblázat).

1. táblázat. táblázat - A nyelvtervezés modellje (Haugen 1983 alapján)

	Forma	Funkció
Társadalom (státusztervezés)	1. Kiválasztás	3. Elterjesztés

	Forma	Funkció
	a) problémakijelölés b) normák helyzetének tervezése	a) javítás b) értékelés
Nyelv (korpusztervezés)	<i>2. Kodifikáció</i>	<i>4. Kidolgozás</i>
	a) grafizáció b) grammatikáció c) lexikáció	a) szókincsbővítés b) stilisztikai fejlesztés

Haugen értelmezésében nyelvtervezésre akkor van szükség, ha valamilyen társadalmi csoport úgy érzékeli, hogy társadalmi problémái (részben vagy egészben) a nyelvvel kapcsolatosak. Ez a helyzet akkor jön létre, ha a társadalomban egymás mellett létező nyelvi normák összeütközésbe kerülnek egymással. A normák konfliktusa nagyon sokféle formát ölthet, és nagyon sokféle területen bukkanhat föl. Az iskola és az otthon nyelvi normája ütközik például össze, ha egyes csoportok nem saját nyelvükön, hanem más nyelv vagy nyelvváltozat közvetítésével kénytelenek elsajátítani a tananyagot: erre példaképpen említhetjük azokat a határon túli magyar fiatalokat, akik nem kaphatnak orvosi, mérnöki vagy fizikatanári képzést magyar nyelven, csak az államnyelven; azokat a magyarországi cigány gyerekeket, akik nem magyar anyanyelvűek, de magyar iskolába kell járniuk; de mindazokat a magyar anyanyelvű gyerekeket is, akik otthon nem az iskola által megkövetelt sztenderd nyelvváltozatot beszélnek szüleikkel. Normák ütköznek össze, ha egy tudományos közösségben több szó is jelöli ugyanazt a fogalmat, s a közösség tagjai egyértelműbbé szeretnék tenni szaknyelvüket azzal, hogy csökkentik az ugyanazt a fogalmat jelölő szavak számát – ilyenkor el kell dönteniük, hogy a lehetséges változatok közül melyiket részesítsék előnyben. Normák ütköznek akkor is, ha a jogi szövegek szerzői jogi értelemben véve pontosságra törekednek, hogy biztosítsák a szöveg egyértelműségét, a szövegek címzettei viszont szívesebben olvasnák a számukra is fontos tartalmú szövegeket úgy, hogy jogi képzettség nélkül is megértsék őket.

Az első feladat tehát a nyelvtervezésben a probléma meghatározása: milyen normák ütközése okozza a bajt. Az összeütközésbe került normák közül aztán választani kell: melyik nyelv vagy nyelvváltozat legyen az oktatás nyelve; melyik hagyomány legyen a szaknyelv egységesítésének vagy a hivatalos nyelvnek az alapja stb. A norma kiválasztása természetesen a többi norma helyzetében is változást, többnyire – bár nem szükségszerűen – leértékelődést okoz.

A kiválasztott norma helyzetét a kodifikáció lépései erősítik meg. Ez tartalmazhatja a grafizációt, azaz az írásbeliség szabályozását: egy írásrendszer kiválasztását, ha addig az adott normához kapcsolódó nyelv nem rendelkezett írásbeliséggel (pl. a Szovjetunió több népcsoportja az 1920-as, 1930-as x); az írásrendszer megváltoztatását (erre példa a sztálini írásreform, melynek következtében a Szovjetunió több, latin ábécét használó népének a cirill ábécére kellett áttérnie, hogy ezzel is segítsék az orosz nyelv terjesztését; vagy Mustafa Kemal [Atatürk] írásreformja, melynek során Törökországban az arab írás perzsa változatáról a latin ábécé használatára tértek át); vagy a helyesírás módosítását (erre számos példát ismerünk a magyar helyesírás történetéből is: a legutóbbi nagy reform során az ún. „akadémiai helyesírás”-t egy egyszerűsített helyesírással váltották föl a 20. század elején). A kodifikáció során rögzítik a kiválasztott norma nyelvтанát (grammatikáció) és szókincsét (lexikáció). Kodifikáló eszköz például, amit „akadémiai nyelvтан”-ként, illetve „értelmező szótár”-ként ismerünk, vagyis ezek a magyar sztenderd nyelvváltozat (ez természetesen nem azonos a magyar nyelvvel) nyelvтанát és szókincsét írják le. A szabályok explicit leírása következtében – sokszor a szerzők szándéka szerint is – az ilyen nyelvтанok és szótárak általában előíró szerepűvé válnak: akik a sztenderd nyelvet szeretnék használni (szerkesztőségek, nyomdák, tankönyvszerzők), ezekhez a könyvekhez fordulnak iránymutatásért; sokak számára ezek válnak a „helyes” beszéd és írás törvénykönyveivé.

A norma kijelölése és a kodifikáció önmagában nem elég ahhoz, hogy a kijelölt változat váljon a sztenderd változattá, hiszen – Haugen szavaival – csak papíron létezik mindaddig, amíg a kodifikált normát el nem terjesztik, amíg be nem vezetik használatát. A kijelölt norma elterjesztése történhet központi (kormány-) intézkedések, esetleg jogi szabályozás vagy egyéb szabályozó testületek (pl. akadémiák, nyelvi bizottságok) segítségével; a kodifikált norma terjesztését természetesen az írók és a média is támogathatja; de leginkább az iskolai oktatás az elterjesztés csatornája. A norma elterjesztésének folyamata tartalmazza a javítást, azaz a meghatározott normától való eltérések normának megfelelő módosítását – ezt végzik például a nyomdai korrektorok, a kiadók olvasószerkesztői vagy a tanárok. Az értékelés ebben az esetben viszont nem a nyelvhasználók teljesítményének megítélését, hanem a nyelvtervező tevékenységek eredményességének mérését

jelenti. Az elvégzett nyelvtervezési lépések hatásának mérése, következményeinek számbavétele kiemelkedően fontos, ha biztosítani akarják a nyelvtervezési folyamat sikerét.

A negyedik nyelvtervezési részfolyamat a kidolgozás. Ez lényegében a kiválasztott norma folyamatos hozzáigazítása – Haugen megfogalmazása szerint (1983) – „a modern világban betöltendő funkciókhoz”. Jelentheti a szakszókincs átalakítását, kibővítését technikai újítások fölbukkanásakor vagy elterjedésekor (pl. manapság a számítógéppel kapcsolatos kifejezések magyarításának kérdése okoz sokaknak fejtörést); esetleg egy-egy nyelvváltozat stílusainak bővítését (ennek révén az adott nyelvváltozat olyan funkciókban is használhatóvá válik, amelyekben korábban más nyelvváltozatokat használtak).

A nyelvtervezési folyamatok nem föltétlenül ölelik föl mindig mind a négy nyelvtervezési lépést, és bár logikusan a Haugen által megjelölt sorrendben következnek egymás után, nagyon sokszor előfordul, hogy egymással párhuzamosan, azonos időben zajlik közülük több is. Haugen összességüket **sztenderdizáció**nak nevezte, mert úgy vélte, ezek révén „váltak egy dialektus sztenderd nyelvvé” (1966a). A magyar nyelv sztenderdizációja – sok európai nyelvéhez hasonlóan – a 19–20. században vált teljessé. Természetesen korábban is sok olyan lépés történt, amelyet a nyelvtervezési modellbe lehet illeszteni: a latin írásrendszer kiválasztása és stabilizálása a 11–12. században, helyesírási iskolák kialakulása, később helyesírási reformok; a 16. századtól megjelentek az eleinte a latin nyelv oktatását segítő magyar grammatikák és szótárak, szójegyzékek (lásd a **17. fejezet - A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig.** fejezetet). A 18. század utolsó harmadában fölerősödtek a magyar nyelv státuszának megváltoztatására tett törekvések: a magyar nyelvhasználatot próbálták olyan funkciókra, elsősorban a tudományra és a közéletre kiterjeszteni, amelyekben korábban nem vagy csak részben volt használatos (lásd a **14. fejezet - A nyelvújítás.** fejezetet). Ezt elsősorban szókincsbővítéssel próbálták elérni, később Kazinczy a stílusok kidolgozására is nagy figyelmet fordított. Az 1825-ben alapított Magyar Tudós Társaság, majd utóda, az Akadémia reformkori munkálkodása arra is példa, hogy a Haugen-féle nyelvtervezési modell lépései egymással egy időben is lejátszódhatnak: a közösségben használatban lévő nyelvek helyzetének átrendezésével (azaz a magyar nyelv támogatásával a német és a latin rovására) egy időben folyt a kodifikáció (ez leginkább a szókincset érintette), az elterjesztés, elsősorban a szépirodalomnak és a sajtónak köszönhetően, valamint a kidolgozás, a szókészlet- és stílusbővítés. A 19. század utolsó évtizedeire viszonylag jól körülhatárolhatóvá vált a sztenderd nyelvváltozat nyelvtana; 1922-ben egységgé vált a helyesírás. Egységes sztenderd kiejtés viszont még sokáig nem alakult ki; ma talán beszélhetünk x ez továbbra sincs kodifikálva.

Mint az 1. táblázatban is látszik, a nyelvtervezés lépései Haugen szerint irányulhatnak a formára vagy a funkcióra; illetve inkább a társadalomra vagy inkább a nyelvre. Az utóbbi megkülönböztetés jóval nagyobb szerepet kapott a nyelvtervezés szakirodalmában, mint az előbbi: Kloss (1969) nyomán szokás a nyelvtervezést két alaptípusra bontani, státusztervezésre és korpusztervezésre. A **státusztervezés** nagyjából megfeleltethető a Haugen modelljében a társadalomra irányuló lépéseknek, a **korpusztervezés** pedig a nyelvre irányuló lépéseknek. Haugen modellje helyett Klosson kívül természetesen más szerzők is javasoltak eltérő modelleket, azonban Klossnál jóval kevesebb sikerrel. Volt, aki a nyelvtervezési lépések közül a művelésre helyezte a legnagyobb hangsúlyt (Neustupný 1970); és volt, aki az értékelés fontosságára hívta föl a figyelmet (Rubin 1971). Ezek a módosítási javaslatok azonban nem tettek mást, mint Haugen modelljének egy-egy részletét világították meg: a művelés a modell „elterjesztés” és „kidolgozás” részeivel egyezik meg, az értékelés pedig alapvető része az „elterjesztés”-nek (Fishman 1973, Haugen 1983).

Az eddig említett s az alább felsorolandó példák is mutatják, hogy lehetetlen sikerre számító nyelvtervezést végezni annak a társadalmi környezetnek a vizsgálata nélkül, amelyben az érintett nyelv vagy nyelvek élnek. Nem véletlen tehát, hogy a nyelvtervezést Haugen már eredetileg is a társadalmi tervezés analógiájára képzelte el (1987), később Fishman (1973) hívta föl rá a figyelmet, hogy a társadalmi tervezési folyamatokról való tudás, módszerek alkalmazása sikeresebbé teheti a nyelvtervezést is. Párhuzamosan azzal, hogy a hangsúly a korpusztervezésről a nyilvánvalóbban társadalmi vonatkozású státusztervezésre került (Daoust 1997), a kapcsolatot az analógiánál jóval szorosabbnak kezdték tekinteni. A korábban jellemző nézet helyett, mely szerint a nyelvtervezés akkor teljesítheti leginkább kitűzött feladatait, ha központilag irányítják, a társadalmi tervezés tanulságaiból okulva esetenként próbálnak inkább több embert bevonni az elterjesztés folyamatába (Rubin 1983); egyre inkább elterjedt az a nézet is, hogy egy-egy nyelv vagy nyelvváltozat státuszának a meghatározását számos figyelembe veendő társadalmi tényező befolyásolja (Mackey 1983, Cobarrubias 1983a).

31.2.31.2.2. A nyelvtervezési folyamatok megvalósítói

A Haugen-modell egyes részei – főként a kodifikáció – azt sugallhatják, hogy a nyelvtervezést általában nyelvészek végzik. A korpusztervezést illetően ez sokszor (de korántsem mindig) így is van, s olykor kikérik véleményüket a státusztervezéshez tartozó döntésekkel kapcsolatban is. A nyelvtervezés kivitelezői jellemzően mégsem a nyelvészek. Azok (például akiknek neve ebben az írásban is szerepel), akik **elemzik** a nyelvtervezési folyamatokat és próbálják fölépíteni a legsikeresebb nyelvtervezési stratégiákat, nagyon ritkán vesznek maguk is részt a nyelvtervezési lépések **megvalósításában**.

A nyelvtervezési lépések legközismertebb végrehajtói talán az akadémiák: ezeket többnyire éppen azzal az indoklással hozták létre, hogy valamilyen irányban működésükkel befolyásolják a nyelvhasználatot. Az első akadémia az itáliai Accademia della Crusca volt, ezt 1582-ben a toszkán nyelv „megtisztítása” érdekében alapították. Az ötletet Richelieu javaslatára vették át Franciaországban, kissé módosítva: a francia akadémiát azért alapították 1635-ben, hogy egzakt szabályokat „adjon” a francia nyelvnek, s ezzel alkalmassá tegye a művészetek és a tudományok művelésére. A többi akadémia szintén a „nyelvtisztítás” vagy a „nyelvfejlesztés” (vagy a kettő ötvözete) szándékával jött létre: nemcsak a spanyol (1713), a svéd (1786) vagy a magyar akadémia (1825), hanem a 20. században alapított akadémiák is, pl. a szír (1918–19), az egyiptomi (1932), illetve az iraki (1947). A francia példa nyomán a „fejlesztés”-t sokszor erős szabályozás és szigorú korlátozások révén próbálják megvalósítani – éppen ez a „türannoszi” hatalom volt az, ami elriasztotta például az angolokat egy akadémia föllállításától (Haugen 1966a), s amitől alapításakor a magyar akadémia elődjének, a Magyar Tudós Társaságnak az elnöke is elhatárolta a testület tevékenységét (l. alább). Az akadémiák további közös jellemzője, hogy nyelvtervezői tevékenységüknek fontos szerepet tulajdonítottak a (mai értelemben vett) nemzeté alakulásban – szoros összefüggésben azzal, hogy az akadémiák nyelvre irányuló céljainak hátterében mindig valamilyen politikai szándék állt. A francia akadémia például Richelieu központosítási törekvéseinek eszköze volt (Haugen 1987); az arab akadémiák – hasonlóan a magyarhoz – a függetlenség kinyilvánítását és megerősítését tüzték ki célul nyelvi reformjaikkal; stb.

Előfordul az is, hogy magánszemélyek végeznek nagyon nagy hatású nyelvtervező lépéseket. Az angol nyelv kodifikációját Nagy-Britanniában Samuel Johnson (1755), Amerikában Noah Webster (1828) szótárához kötik; a ma is egymás mellett létező két norvég írott sztenderd nyelv, a *bokmål* és a *nynorsk* előzményeit (a *riksmål*-t és a *landsmål*-t) Knud Knudsen (1812–1895), illetve Ivar Aasen (1813–1896) alkotta meg. A magyar sztenderd kodifikációja ugyan nem egyetlen személyhez kötődik (jórészt a Magyar Tudós Társaság, illetve később az Akadémia tevékenységére épült), de kétségtelen, hogy nagy szerepe volt benne például Kazinczy Ferencnek.

A legtöbbször mégis politikai döntéshozók, kormányok vagy politikai vezetők azok, akik a nyelvtervezési döntéseket hozzák. Ez kézenfekvőbbnek tűnik, amikor a normák ütközését két vagy több nyelv egymás melletti használata vagy ennek igénye okozza, azaz amikor többnyelvű államokban arról kell dönteni, hogy melyik legyen vagy melyek legyenek az ország hivatalos nyelvei. A volt gyarmati országok már független kormányainak okozott ez különösen nagy gondot Afrikában és Ázsiában – a problémának különböző megoldásai születtek, attól függően, hogy az adott államban milyen nyelvpolitikát követtek. Az 1970-es évektől kezdve azonban a nyugat-európai országoknak és Észak-Amerikának is szembe kellett néznie hasonló kérdésekkel, főként a letelepedő vendégmunkások, illetve emigránsok nyelveinek támogatásával kapcsolatban; a skandináv országok őshonos számi (lapp) kisebbségeinek nyelvi jogi követelése is nyelvtervezési lépéseket igényeltek. A közép- és kelet-európai államokban pedig az 1990-es évek politikai változásai, az ezzel párhuzamosan fölerősödő nemzeti érzés nyomán keletkezett igények jelentenek ma is kihívást az adott államok kormányainak.

Az afrikai és ázsiai nyelvtervezési aktusokra alább, a nyelvpolitikával foglalkozó **31.3. szakasz - Nyelvpolitika.** pontban látunk majd példát. Nyugat-európai példaként említhető Hollandia, ahol először a hollandhoz közel álló (őshonos és írásbeli hagyományokkal is rendelkező) fríz kapott jogot arra, hogy az ország északi, frízek lakta részén az iskolai oktatás nyelve legyen, később a kétnyelvű oktatást lehetővé tették a Marokkóból, Surinamból és az Antillákról érkező emigránsok gyerekeinek is (Rubin 1983). A 20. század második felének talán legismertebbé vált nyelvtervezési döntéssorozata Kanadában játszódott le, s szintén az egymás mellett élő nyelvek konfliktusából indult ki: a Kanada Quebec tartományában 1977-ben bevezetett Francia Nyelvi Charta az angol és a francia párhuzamos használatának megszüntetését és a francia előnyben részesítését célozta. A Chartát 1968-tól számos megelőző törvénykezés készítette elő, melynek során a kétnyelvűség támogatásától végül eljutottak a francia egynyelvűség támogatásáig (Daoust-Blais 1983). 1995-ben a szlovák kormány megbízottai készítették elő és fogalmazták meg a szlovák államnyelvtörvényt, s értelemszerűen a kormány javaslatára vezették be – mindezt az egyesült államokbeli, állami szinten a társult államok jelentős részében megvalósult, az angol kizárólagosságát biztosító „English only”-törekvések mintájára (Kontra 1997).

Az azonos nyelvhez tartozó normák ütközésének ügyét azonban szintén gyakran döntenek el politikai szereplők. Törökországban Mustafa Kemal volt az, aki a latin írásrendszer bevezetésén kívül szorgalmazta a török nyelv megtisztítását az arab és a perzsa kölcsönszavaktól, s – a magyar nyelvújítás példáján felbuzdulva – helyettesítésüket „eredeti” (belső képzésű) török szavakkal. Magyar példaként említhető, hogy 1993-ban két magyar kormánypárti képviselő (Bánffy György és Bratinka József) javaslatot nyújtott be az országgyűlésnek arra, hogy alkosson törvényt „a magyar nyelv védelmében” (ezt a törvényjavaslatot nem fogadták el, de évekkel később a reklámtörvény ilyen jellegű módosítását már igen, l. alább); de politikai szabályozásnak tekinthetők a Nemzeti Alaptantervben (s aztán a Kerettantervben) megfogalmazott célok is arra vonatkozóan, hogy az oktatás egyes szintjein milyen „nyelvi készségekkel” kell rendelkezniük a tanulóknak.

A nyelvtervezés és a politika tehát bensőséges viszonyban vannak egymással: a tervezést mindig valamilyen politikai ideológiának megfelelően végzik (Fishman 1973), akkor is, ha egyes nyelvtervezési lépésekbe esetleg nyelvészeket is bevonnak. A döntéseket és az elterjesztést politikai-ideológiai, és nem nyelvi tényezők motiválják (Garvin 1973, Cobarrubias 1983b). Sőt, a nyelvet sokszor pusztán ürügyként használják a politikai szereplők ahhoz, hogy politikai céljaiknak megfelelően érjenek el valamilyen társadalmi átrendeződést, illetve tartsanak fenn egy állapotot (Jernudd 1971b, Das Gupta 1977).

A státusztervezés esetében talán ismét nyilvánvalóbb az összefüggés. Egy nyelv hivatalossá nyilvánítása vagy egy új nyelvváltozat sztenderddé alakítása mindenképpen átrendezi az egymás mellett élő normák viszonyát, s így jelentős változást hoz a közösség életébe: a kiszemelt norma beszélői előnybe kerülnek a más normák szerint beszélőkkel szemben (Haugen 1966a, Cobarrubias 1983a). De vannak politikai következményei a korpusztervezésnek is: a kodifikált formák mindig valamilyen normához tartoznak, így kiemelésük ugyanolyan következményekkel jár, mint magának a normának a kiválasztása. Sőt: a korpusztervezési döntések olyan nem várt társadalmi következményekhez is vezethetnek, amelyek jóval fontosabbnak bizonyulnak az érintett nyelvi kérdéseknél (Jernudd 1971a, Jernudd–Das Gupta 1971, Fishman 1973).

A korpusztervezési döntések politikai hátterére általában érzékenyebbek vagyunk, ha nem nyelvváltozatok, hanem nyelvek ütközéséről van szó. Nehezebb fölismerni a politikai törekvéseket, amikor azonos nyelvhez tartozó nyelvváltozatokról van szó. Tisztán korpusztervezési lépésnek látszik például, hogy milyen nyelvi formák nyerjenek sztenderd „rangot” a kodifikáció által, s melyek ne. A magyar sztenderd nyelvtanába a hasonlítás ragjaként (olyan szerkezetekben, mint: *nagyobb valaminél*) a *-nál* került, és nem a *-tól*, annak ellenére, hogy ebben a funkcióban az utóbbi toldalék régebbi is, és a magyar nyelvterület nagyon nagy részén ezt használják. Így azoknak a gyerekeknek, akiknek elsődleges, otthon elsajátított nyelvváltozatában nem a *-nál*, hanem a *-tól* használatos, az iskolában erre külön figyelniük kell, ha beszélnek vagy írnak. A hasonlító toldalék persze csak egyetlen példa: minden egyes különbség, ami a sztenderd és a többi, nem kodifikált norma között van, hasonló következményekkel jár, s összeadódva jelentős hátrányt okoz a nemsztenderd változatok beszélőinek.

31.2.31.2.3. Nyelvtervezés és nyelvészet

Figyelembe véve, hogy a nyelvtervezés kivitelezői leginkább politikai szereplők vagy ezekkel szoros kapcsolatban lévő testületek, s hogy a nyelv életébe való tudatos beavatkozás mindig politikai következményekkel is jár, fölmerül a kérdés, hogy a nyelvtervezési folyamatok elemzése, a nyelvtervezés elméletének kidolgozása nyelvészetnek tekinthető-e egyáltalán.

A nyelvtudomány történetében nagy hagyománya van annak, hogy a nyelvészek elutasítják azt a nézetet, hogy a nyelv életébe bárkinek is bele kellene szólnia – vagy azért, mert ezt fölöslegesnek, vagy azért, mert károsnak gondolják. A 19. századi újgrammatikus iskola követői a nyelvet élő organizmusnak tekintették, mely saját, belső törvényszerűségei szerint „él” és változik, s ezért minden külső beavatkozás árt neki. Az újgrammatikus tanokat egyébként elvető leíró strukturalizmus amerikai képviselői abban mindenképpen egyetértettek elődeikkel, hogy a nyelvész feladatának szintén a nyelv leírását, s nem megregulázását vagy bármiféle alakíthatóságát tartották – sőt kifejezetten rosszalótták az ilyesféle beavatkozásokat. A generatív nyelvészet szintén nem tartja feladatának, hogy előíró vagy szabályozó szerepet lásson el.

Ez a hagyomány természetesen ma is létezik (vö. Sándor 2001c, Kálmán 2004). 1997-ben arra sarkallt sok magyarországi nyelvészt, hogy nyilatkozzanak egy esetleges magyar nyelvtörvény megszületése ellen – a nyelvtörvény elsősorban az idegen nevek és a főként az angolból a magyarba kerülő kölcsönszavak használatának visszaszorítását célozta volna, és ötletét civil szervezetek, például az Anyanyelvápolók Szövetsége és magánemberek is fölvetették (több ilyen javaslat is olvasható az *Édes Anyanyelvünk* című

folyóirat 1997-ben megjelent számaiban). A Nyilatkozatban (1997) többek között az áll, hogy az aláírók (megjelenésekor 39-en, később még mások is csatlakoztak hozzájuk) szerint a nyelv életébe nem szükséges beavatkozni, s az erőszakos szabályozás több társadalmi kárral, mint nyelvi haszonnal járna.

Ennek ellenére 2001-ben megszületett egy olyan törvény „A magyar nyelvnek a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények közzététele során való használatáról”, amely rögzíti, hogy a reklámok szövegét, a gyártó, illetve az áru neve kivételével, magyarul is föl kell tüntetni (beleértve az egy céghez vagy árucikkhez kapcsolódó, sokszor az egész világon azonos módon – angolul – használt szlogent is). Ez a törvény – a nyelvészek erre még megalkotása előtt figyelmeztettek, értelmezhetetlen, és így betarthatatlan, mert „fölmentést” ad például a „meghonosodott idegen nyelvű kifejezéseknek” (ez a fogalom önmagában is nyelvészeti és egyben nyelvi nonszensz), de nyelvészeti eszközökkel nem dönthető el, hogy mi számít „meghonosodottnak” és mi nem. Ezen nem segít az sem, ha az ilyen kérdések eldöntésére a törvény előírásai szerint az MTA elnöke Tanácsadó Testületet hoz létre.

Nem véletlen tehát, hogy – Jernudd (1983) áttekintése szerint – a nyelvtervezéssel foglalkozó írásokat nehezen fogadták be a vezető nyelvészeti folyóiratok. S nem véletlen az sem, hogy a nyelvtervezést leginkább a **szociolingvisztika** címke alá sorolják, hiszen ez bevallottan társas összefüggéseivel együtt vizsgálja a nyelvet. Sok nyelvtervezés tárgyú írás jelenik meg olyan nyelvészeti folyóiratokban, amelyeket a szociolingvisztika fórumának is szokás tartani (ezek közül a legismertebb talán a *Language in Society* és az *International Journal of the Sociology of Language* című), és sok szociolingvista foglalkozik nyelvtervezési kérdésekkel.

Mégsem egyértelmű a nyelvtervezés és a szociolingvisztika kapcsolata. Mindenekelőtt azért nem, mert a nyelvtervezéssel foglalkozó kutatók írásai szemléleti és módszertani szempontból is nagy tarkaságot mutatnak, így bármilyen „fölköttes kategória” keresése meglehetősen nehézségekbe ütközne. A sokféleséget részben az okozza, hogy a nyelvtervezéssel foglalkozó írások tárgya és szempontjai meglehetősen mások voltak a diszciplína kialakulásának korai szakaszában, mint később. A korai szakaszban főként a korpusztervezéssel foglalkozó írások születtek (Fishman 1983), a későbbiekben viszont a státusztervezés vált a kedveltebb témává (Rubin 1983). Ez nem pusztán hangsúlyeltolódást jelent: a váltás azzal párhuzamosan zajlott, hogy a nyelvtervezéssel foglalkozó írások egyre inkább megpróbálták tágabb társadalmi keretbe illeszteni a nyelvtervezést (Daoust 1997). Az időbeli és a szemléleti sokféleség tehát bizonyos vonatkozásokban összefügg – de nem minden vonatkozásban.

A nyelvtervezésben a kezdetektől fogva különféle irányzatok voltak jelen. Haugen (1987) önálló (skandináv) iskolaként említi a 19. század utolsó, illetve a 20. század első harmadában tevékenykedő svéd Esaias Tegnér-t és Adolf Noreent, illetve a dán Otto Jespersent, akik a „legjobb” nyelv, azaz a megteremtendő norma jellemzőit írták le. Tegnér szerint az a legjobb nyelv, ami a legkönnyebben érthető és a legkönnyebben produkálható; Noreen szerint az, amelyik racionális, Jespersen szerint pedig, amelyik elég stabil a folytonosság biztosításához, de egyben kelloképpen rugalmas is a változáshoz. Egy másik irányzat, a prágai iskola képviselői (Mathesius és Havránekot említi Haugen), Jespersen-hez hasonlóan képzeltek el a kívánatos normát. E két, egymáshoz közel álló irányzattól élesebben elkülönül viszont a harmadik, az amerikai iskola, mert ennek képviselői sokkal komplexebbnek tételezik föl a viszonyt nyelv és társadalom között. Az iskola indítását Haugen Charles Ferguson és Joshua Fishman nevéhez köti, s megjegyzi, hogy nyelvtervezési munkálkodásuk egyben a szociolingvisztika kialakulásának is része volt. Nem feledkezhetünk azonban meg arról, hogy a három iskola – bár időben az említett szerzők követték egymást – nem tekinthető a nyelvtervezési elképzelések egyfajta „fejlődési láncának”, hanem továbbra is egymás mellett élnek: azaz a nyelvtervezésnek ma is vannak strukturalista és társas szemléletű irányzatai egyaránt. A tervezési folyamatok irányultságával összhangban a nyelvre irányuló korpusztervezést sokszor az előbbi, a társadalomra irányuló státusztervezést pedig sokszor az utóbbi szemlélettel közelítik meg.

A nyelvtervezés mint tevékenység elemzése a korabeli informatika bővületében fogant: Haugen (1966b) a nyelv mérnökének nevezi a kodifikálót, akinek ideális esetben olyan sztenderdet kellene létrehoznia, amelyet „a formákat illetően minimális, a funkciót illetően maximális” változatosság jellemez (1966a). A sztenderd legkívánatosabb jellemzőjének az észet Tauli (1968, 1974) a „gazdaságosságot”, a „világosságot” és a „szépséget”, az indiai Ray (1963) a „hatékonyt”, az „ésszerűt” és a „közös mivoltot” tartotta. Ezek a jellemzők kétségkívül a „jó gép” tulajdonságait juttatják eszünkbe, és – ezzel összhangban – arról tanúskodnak,

hogyan szorgalmazóik a nyelvet homogénnek képzelik. Olyannak, amely annál „jobb”, minél inkább érvényesül benne, hogy egy elemnek egy és csakis egy jelentés vagy funkció felel meg.

Ez a szemlélet viszont élesen szemben áll azokkal a tapasztalatokkal, amelyeket a szociolingvisták szereztek a nyelvről kutatásaik során. Az utóbbi mintegy fél évszázadban nagyon sok empirikus adatot gyűjtöttek a nyelvhasználatról, s ezek azt igazolják, hogy nincs olyan természetes, élő nyelv, amely olyan egyszerű kódrendszer lenne, mint amilyenek egy „gazdaságosnak” gondolt jelrendszert képzeltek: minden nyelvben, minden nyelvváltozatban vannak olyan elemek, amelyek ugyanazt a nyelvi funkciót töltik be, de más-más társas jelentés kapcsolódik hozzájuk. Ez lehetőséget teremt arra, hogy a beszélő beszéd közben folyamatosan jelezze (akarattal vagy öntudatlanul), hogy milyen csoporthoz tartozik (melyik csoportra jellemző normát alkalmazza); és hogy az adott helyzetben milyen társas szerepet vállal el, hogy mennyire tartja közvetlennek vagy kötöttnek a beszélgetést, attól függően, hogy milyennek ítéli meg a beszédhelyzetet, beleértve ebbe beszédpartneréhez való viszonyát is. A nyelvnek ez a változatosága az, ami lehetővé teszi egyben kiküszöbölhetetlenné teszi, hogy a nyelv változzon. Ezzel a szemlélettel sokkal inkább összeegyeztethető Fishman (1973) és Rubin (1983) figyelmeztetése arról, hogy a társadalmi folyamatok nem tervezhető mechanikus gépi mintára.

A nyelvészek többsége (legyen társas vagy nem társas szemléletű) egyetért abban, hogy nincsenek fejlett és fejletlen, tökéletes és tökéletlen nyelvek – minden nyelv és nyelvváltozat tökéletesen tölti be azt a szerepet, amire beszélői alkalmazzák. A sztenderd változatok tekintélye nem belső sajátosságaikból származik, nem is a sztenderdizációnak, hanem a sztenderdizáció **megtörténtének** a következménye. Más szavakkal: a sztenderd nem attól jobb, hogy kodifikálták, hanem hogy az emberek **tudják róla**, hogy ennek a szabályai szerepelnek a nyelvtanokban és a szótárakban.

A nyelvtervezés irodalmában azonban sokszor ennek a nézetnek az ellenkezőjével találkozunk: a nyelvtervezéssel foglalkozó szerzők gyakran nem a funkció, hanem az elvont „nyelv” oldaláról közelítik meg a nyelvek, nyelvváltozatok értékelését. Tauli és Ray főntebb említett elvei arra mutatnak, hogy ők a sztenderdizációt a nyelv „tökéletesítésének” képzelik. Haugen azt elutasítja, hogy a nyelv homogén természetű lenne (1966b), s azt is, hogy egyes nyelvek vagy nyelvváltozatok eredendően jobbak lennének, mint mások, de azt nem vitatja, hogy vannak „fejletlen” és „fejlett” nyelvek. „Fejlett” nyelveknek azokat nevezi, amelyek beszélőik valamennyi kommunikációs funkcióját ki tudják elégíteni (1983). Hasonlóképpen gondolkodik a sztenderd nyelvváltozatról: úgy véli, hogy ez bármilyen helyzetben alkalmas közlőeszköz, szemben a nemsztenderd változatokkal (1966a, 1966b). Ezek a gondolatok annak a nagyon hosszú hagyományra visszanyúló szemléletnek a lecsapódásai, amely szerint az emberek összes kommunikációs funkcióját egyetlen nyelvnek **kell** betöltenie (ugyanaz a szemlélet rejtőzik a „nyelvek keveredése rossz” ítélezések mögött is). A szemlélet a „tisza kategóriák” karteziánus eszméjével áll rokonságban, s mivel a tapasztalatok alapján egy nyelvről (népről, kultúráról stb.) sem mondhatjuk, hogy „steril”, „pontosan körülírható”, „tisza, keveredésektől mentes” volna, semmi okunk rá, hogy ezt az ideát kövessük. Ha egy beszélőközösségben két, három vagy akár több nyelv használatos a mindennapi érintkezésekben, az semmivel sem „fejletlenebb” állapot, mint ha csak egy – annál is inkább, mert nincsenek **nyelvi** kritériumok arra, hogy elválasszuk egymástól a nyelveket és a nyelvváltozatokat. Az adatok azt mutatják, hogy a sztenderd nyelv **nem** minden helyzetben alkalmas eszköze az érintkezésnek, használata ugyanúgy csak meghatározott helyzetekre korlátozódik, mint bármely más nyelvváltozaté.

Az említett szemléleti elkötelezettséggel összefüggésben a nyelvtervezés szakirodalmában sokszor összemosisdik a *társas* és a *társadalmi* jelentése; mivel a nyelvtervezéssel kapcsolatos problémák legtöbbször egy-egy állam gondjai – a *társadalmi* javára. Így aztán a társas kapcsolathálózatok nyelvi szocializációban és a későbbi nyelvi viselkedésben betöltött szerepét sokszor figyelmen kívül hagyják, s így a „javítási” folyamatokat azonosnak ítélik, akár a család, akár a tanár vagy az állami ideológia más közvetítője korrigálja a nyelvhasználatot (Haugen 1966a, 1983; Neustupný 1970, 1978, Jernudd 1983). Az összemosis is, a belőle származó gondolat is összeegyeztethetetlen a szociolingvisztika szemléletével.

Mindez nem azt jelenti, hogy a társasnyelvészeten alapvetőnek számító szemlélet egyáltalán nem jellemző a nyelvtervezés elméletére (l. pl. Fishman vagy Cobarrubias munkáit), hanem azt, hogy a nyelvtervezés mint diszciplína semmiképpen nem tekinthető a társasnyelvészeten **részének**. És azt sem jelenti mindez, hogy a szociolingvisták szerint a nyelvésznek ne lenne feladata, hogy segítsen azoknak a társadalmi gondoknak a megszüntetésében vagy legalábbis enyhítésében, amelyek a nyelvhasználattal állnak kapcsolatban vagy egyenesen abból származnak (l. pl. Labov 1982). A különbség az, hogy a szociolingvisták – szemléletükből adódóan – a beszélők, a nyelvtervezés legtöbb elmélete viszont az állam érdekeit tekinti elsődlegesnek. Kevés olyan nyelvtervezéssel kapcsolatos munka van, amely hosszasan eltöprengene azon, hogy milyen felelősségük

van a nyelvtervezést végzőknek, s hogy a tervezőknek etikai megfontolásokra is figyelemmel kellene lenniük (Cobarrubias 1983a).

Végül fontos megemlíteni egy olyan nézetet, amely több nyelvtervezéssel foglalkozó írásban is megjelenik, s a társasnyelvészet tapasztalataival is megegyezik – s ezzel egyben vissza is kanyarodunk a nyelvtervezés lényegéhez, ahhoz, hogy ez a nyelv életébe való tudatos beavatkozás, a nyelvi változások befolyásolására irányuló törekvés. A nyelvtervezéssel foglalkozók közül is sokan úgy látják, hogy a nyelv megváltoztatására tett tudatos, tervezett törekvések sikere azon múlik, milyen volt az előzetes helyzetfölmérés, milyen minőségű és mennyiségű adatot használtak a beavatkozás megtervezésekor (Rubin 1983); s hogy mennyit tudunk azokról az erőkről, amelyek egyébként a nyelvi változásokat irányítják (Haugen 1983, Daoust 1997). Cooper elemzése (1989) szerint a nyelvtervezési lépések a nyelvi viselkedést nemigen változtatják meg, hatásuk inkább a nyelvi attitűdökre van. Haugen (1987) pedig arra hívja föl a figyelmet, hogy javasoljanak bármit is a nyelvtervezők, az, hogy egy formát akar-e és fog-e használni a beszélő vagy sem, mindig rajta, a beszélőn múlik.

31.3. Nyelvpolitika

A **nyelvpolitika** fogalma annyira közel áll a **nyelvtervezés**hez, hogy olykor szinonimaként is használják a két szót. A nyelvtervezési döntéseket mindig valamilyen nyelvi ideológia alapján hozzák – ez az ideológia azt tükrözi, hogy egy beszélőközösség hogyan viszonyul a nyelvi vonatkozásokat illetően egy másik közösséghez, és többnyire ítéleteket is tartalmaz arra nézve, hogy mi számít jónak vagy rossznak (Cobarrubias 1983a). Ez az ideológia határozza meg azt is, hogy az adott közösség milyen cselekvéseket (milyen státusz- vagy korpusztervezési lépéseket) fog tenni – azaz milyen nyelvpolitikát folytat.

31.3.31.3.1. A nyelvpolitika ideológiai háttére – alaptípusok

Cobarrubias (1983a) a legalapvetőbb viszonyulási formáknak – más szóval a nyelvi ideológiák alaptípusainak – az asszimilációt, a pluralizmust, a vernakularizációt, illetve az internacionalizációt tartja. Ezek közül az első kettő az államban egymás mellett létező nyelvek vagy nyelvváltozatok viszonyára vonatkozik: annak az eldöntésére, hogy hány nyelvet vagy nyelvváltozatot ismerjenek el hivatalosan. A második kettő pedig azt határozza meg, hogy milyen körből kerüljön ki az a norma, amit majd kiválasztanak és kodifikálnak – azaz hogy mi legyen a norma forrása, inkább a helyi nyelv(változat) vagy inkább valamelyik világnyelv (vagy máshol már sztenderdként használt változat).

Az **asszimilációs** politika azt követeli, hogy a nem domináns nyelvek beszélői is képesek legyenek teljes értékűen használni a domináns nyelvet. Ez a domináns nyelv támogatását jelenti a többi nyelvvel szemben. (Fontos tudnunk, hogy a *domináns* ebben az összefüggésben nem a beszélők számára, hanem a nyelv státuszára vonatkozik.) Erre a típusra sajnos túl sok példát ismerünk: ez az ideológia érvényesül például a magyar oktatási rendszerben, amikor a cigány anyanyelvű gyerekeknek nem biztosít anyanyelven folyó képzést, vagy akár amikor a nyelvjárást beszélő gyerektől megköveteli a sztenderd nyelv használatát, kötelezővé téve annak elsajátítását.

A **pluralista** politika azonos mértékben biztosítja több nyelvi csoportnak a nyelvük megtartásához és használatához való jogot. Pluralista nyelvpolitika érvényesül például Belgiumban: az ország északi részén a flamand, déli részén a francia, keleti részén a német a hivatalos nyelv, Brüsszel pedig kétnyelvű (flamand és francia). Az azonos nyelven belüli teljes körű pluralizmus példája Norvégia: itt nemcsak két azonos jogú írott sztenderd létezik (a már említett *bokmål* és *nynorsk*), hanem ezeknek több változata is, de egyiket sem kötelező használni: nagyon sok tudós, újságíró, közszerelő ír saját nyelvjárásában, beszélni pedig általában mindenki abban beszél (Jahr 2001). Ennél kevésbé liberális, de szintén pluralistának nevezhető a **bidialektizmusnak** nevezett, pl. Svájcra jellemző oktatáspolitikai. Ez a tanulók íráskészségének fejlesztésekor a sztenderdre épít ugyan, de azt nem követeli tőlük, hogy szóban is a sztenderdet használják (vagyis tiszteletben tartja saját nyelvváltozatukat).

A **vernakularizáció** ideológiája a helyi nyelveket támogatja a régióban használt nemzetközi nyelvekkel, vagy az anyanyelvet az állam domináns nyelvével szemben. Ez jelentheti egy klasszikus (korábban csak meghatározott, például vallási célokra használt) nyelv használatának kiterjesztését minél több funkció betöltésére: ez történt Szíriában, Egyiptomban és Marokkóban, amikor a klasszikus arabot tették hivatalos nyelvvé. Jelentheti egy helyi, őshonos nyelv sztenderdizálását, erre példa a kecsua hivatalossá tétele és sztenderdizációja Peruban, a maorié Új-Zélandban vagy a számié (lappé) a skandináv országokban. Egyik legsajátosabb formája egy holt nyelv „fölélesztése”, ez történt például a héberrel. A vernakularizáció mindig az érintett nyelv fönmaradását segíti, így szoros kapcsolatban van azokkal a jelenségekkel, amelyek a

nyelvmegtartásra jellemzők: a nyelvcseré visszafordításával és a nyelv megerősödésével (vö. Fishman 1996). Ez utóbbi azt jelenti, hogy a nyelvet olyan funkciókban is újra használni kezdik, amely funkciókban már nem volt használatos (például a fríz az iskolai oktatásban), illetve azt, hogy nemcsak az adott nyelv beszélői, hanem más anyanyelvűek is megtanulják és használják (erre példa, hogy az izraeli arabok is megtanulják az ivritet, a kanadai angol anyanyelvűek a franciát, a dél-afrikai feketék az afrikaanst, a Katalóniában élő spanyolok a katalánt stb.).

Az **internacionalizáció** valamilyen világnyelv bevezetését, hivatalos nyelvvé vagy az oktatás nyelvévé tételét jelenti. A fölszabadult gyarmatok kormányai például gyakran szembesültek azzal, hogy államukban nagyon sok törzsi nyelvet is beszélnek, s nagyon nehéz lett volna egyet kiválasztani és az ország hivatalos nyelvévé tenni – ugyanakkor a volt gyarmattartók nyelvét természetesen korábban is használták a hivatalos életben is és az oktatásban is. Ebben a helyzetben gyakran választották azt a megoldást, hogy az adott nyelvet megtartották sztenderd funkcióiban, vagy kizárólagosan (mint Gabonban a franciát), vagy bevezetve mellé a sztenderdizált helyi nyelvet is (például Haitin a francia mellett hivatalos a helyi kreol is). Vannak államok, amelyek nem is egy, hanem két világnyelvet ismernek el hivatalos nyelvüknek, vagy úgy, hogy mellettük nincs helyi hivatalos változat (például Kamerunban, ahol a francia és az angol a hivatalos nyelv), vagy úgy, hogy mellettük az egyik helyi nyelvváltozat is hivatalos nyelv (például a Fülöp-szigeteken a spanyol és az angol mellett a filippino). Az internacionalizáció sokszor áthidalja azt a problémát, hogy két egymással versengő helyi változat közül kelljen választani, s egyben a modernizáció eszköze is. Az utóbbi megfontolásból sokszor „félhivatalos” nyelvként használják valamelyik világnyelvet, például Indiában az angolt. Ugyanakkor az internacionalizáció kisebbségi helyzetbe sodorhatja, gyengítheti, végül kiszoríthatja a helyi nyelveket, és ez a politika sokszor ütközik a nemzeti érzéssel is.

Cobarrubias alaptípusaihoz Daoust (1997) egy ötödiket is hozzátesz, a purizmust. A **purizmus** az asszimilációs ideológia közeli rokona. A purista ideológiát azok az érzelmek és viszonyulások jellemzik, amelyek ebben az esetben egy idealizált nyelvhez kapcsolódnak; ezt az eszményített nyelvet általában az írott nyelvvel azonosítják, és élesen megkülönböztetik a mindennapi beszédétől. Az eszményített nyelvhez erkölcsi és esztétikai értékeket kapcsolnak, birtoklása társadalmi elismeréssel jár, s éppen ezért az oktatásban és más társadalmi intézményekben is ezt támogatják. A purizmus Európában a nemzetné válással egy időben, azzal összefonódva alakult ki, s ebből az ideológiából következik, hogy az idealizálttól eltérő nyelvváltozatokat deviánsnak tekintik, és elmarasztalják.

2. táblázat. táblázat - A nyelvi ideológiák alaptípusai (Cobarrubias 1983a és Daoust 1997 alapján)

Hány nyelv vagy változat legyen?	purizmus-----asszimiláció-----pluralizmus
Milyen körből kerüljön ki az előnyben részesített nyelv?	vernakularizáció-----internacionalizmus

A nyelvi ideológiák alaptípusai sokszor egymással keveredve alakítják egy-egy állam nyelvpolitikáját. Az asszimiláció és a pluralizmus „tisztá” megvalósulásai között természetesen számos átmenet lehet. A pluralizmusnak is, az asszimilációs politikának is vannak fokozatai, és megjelenhetnek akár párhuzamosan is: egy-egy ország követhet pluralista ideológiát az egyik, asszimilációt a másik kisebbségi csoportjával szemben. (A finnországi svéd kisebbség például a közelmúltig sokkal több támogatást élvezett, mint a finnországi lappok.) Ehhez hasonlóan a vernakularizáció és az internacionalizáció együtt is megjelenhet (pl. a Fülöp-szigeteken). A purizmus nemigen fordul elő a pluralizmussal együtt – természetükből adódóan nehezen egyeztethetők össze –, sokszor kíséroje viszont az asszimilációs politikának.

A nyelvtervezés elméletei közül azokban, amelyek a sztenderdet „fejlettebbnek”, „tökéletesebbnek” (racionálisnak, gazdaságosnak, szépnek stb.) képzelik, a purizmus befolyását láthatjuk; azok pedig, amelyek szerint a sztenderdet mindenkinek meg kell tanulnia, az asszimilációs ideológia hatását mutatják. A mellett a kíváncsi mellett, hogy a domináns nyelvet vagy nyelvváltozatot (a sztenderdet) mindenkinek meg kell tanulnia, gyakran hangzik el érvként, hogy ezzel megelőzhető a nem-domináns nyelvet beszélők elszigetelődése, gettóba záródása. Az 1960-as, 1970-es években néhány nyelvtervező munkában (pl. Haugen 1966a, Fishman 1973) a szerzők úgy látták, hogy a sztenderd nyelv terjesztése az oktatáson keresztül azért fontos, mert ez teszi demokratikussá a nyelvhasználatot: ez biztosítja a társadalmi mobilitás lehetőségét azoknak is, akik elsődleges

szocializációjuk során valamilyen nemsztenderd változatot sajátítottak el. A sztenderd nyelvváltozat elsajátítása azonban nem pusztán akarat és törekvés kérdése, hiszen a sztenderd nyelv használata a nemsztenderdtől eltérő társas és társadalmi szerepekhez kötődik, más identitások vállalásával jár együtt, s ez sokszor súlyos konfliktushoz vezethet. Másrészt annak a jognak a biztosítása, hogy mindenkinek lehetősége legyen a domináns nyelvet vagy nyelvváltozatot megtanulni, nem változtat azon, hogy akik eleve ezt hozzák magukkal, azok előnyben vannak azokkal szemben, akiknek külön meg kell tanulniuk. A gettósodás nem abból származtatható, hogy valaki nem képes megtanulni a domináns nyelvet vagy nyelvváltozatot, nincs alkalma rá vagy nem akarja, mert konfliktusba kerülne miatta saját közösségével, hanem abból, hogy a domináns csoporthoz tartozók csak akkor tekintik őt teljes jogú embernek, ha megtanulja a domináns változatot.

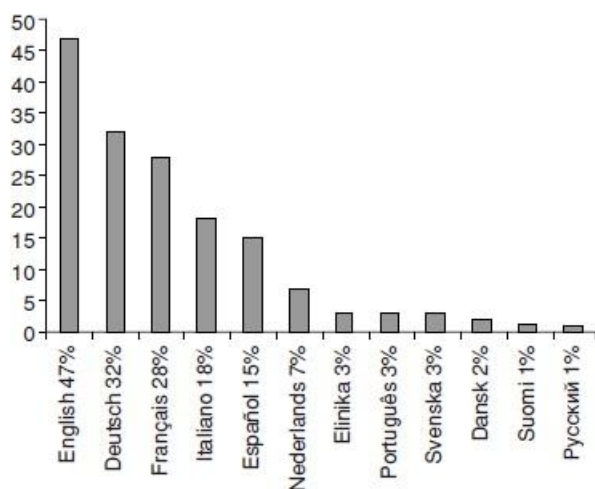
31.3.31.3.2. Nyelvpolitikai kihívások: az Európai Unió és az angol nyelvi globalizáció

Magyar szempontból nézve a két legnagyobb kihívás, amelyet érintően nyelvpolitikai cselekvés szükséges, az Európai Unióval, illetve az angol világméretű terjedésével kapcsolatos.

A bővülő Európai Unió egyre súlyosabb nyelvpolitikai gondokkal küzd. Az Unió nyelvpolitikája kezdettől – az 1957-es Római Szerződéstől – fogva a soknyelvűség megőrzését tűzte ki célul. Nem is lett volna egyszerű státusztervezési döntés kiválasztani egyetlen nyelvet, hogy az EU **lingua francájává**, közvetítő nyelvénév váljon, hiszen a nyelv hivatalossá emelése az adott ország súlyát is növelte volna a többi kárára – ezt a tagországok egyike sem vállalta volna. Ezt a pluralista ideológiát követi az EU 2004-es új alkotmánya is, amely a tagországok mindegyikének nyelvét azonos értékűként kezeli, és rögzíti, hogy a tagországok állampolgárai országuk hivatalos nyelvén fordulhatnak az Unió hivatalaihoz, és a választ is az adott nyelven jogosultak kérni. A pluralizmust erősíti – és egyben próbálja meggátolni, hogy egyetlen uniós *lingua franca* alakuljon ki –, hogy az Európai Bizottság 2003-ban akcióttervet fogadott el a nyelvtanulás értékeinek bemutatására, a nyelvtanítás minőségének javítására, s az Uniónak „a nyelvek számára kellemes környezetté” alakítására.

Ezeket az intézkedéseket azért is látták szükségesnek, mert bár az Unió hivatalosan minden tagország nyelvét egyenlőnek tekinti, a tagországok civil kommunikációjában az angol kiemelkedő szerepet játszik. Egy 2001-es felmérés szerint az angolt az akkori Unió lakosságának 16%-a beszélte anyanyelveként, további 31% pedig társalgási szinten idegen nyelvként. Jócskán leszakadva követte a német (32%) és a francia (28%), s még hangsúlyosabb a különbség, ha az anyanyelvi beszélőket nem számítjuk: a németet idegen nyelvként az uniós országok lakóinak 8%-a, a franciát 12%-a beszélte (lásd az 1. ábrát).

Ez az állapot az új tagországok fölvételével várhatóan az angol további megerősödésének irányába változik. A civil használat mellett az angol az uniós adminisztrációban is egyre nagyobb teret kap az eredetileg egyedül, később az an gollal párhuzamosan használt francia rovására, és az Európai Parlament angol–francia kétnyelvűségében is az angol vált dominánssá. Ezek a folyamatok természetesen nem függetlenek attól a folyamattól, hogy az angol nyelv az egész világ első számú közvetítőnyelve is legyen.

Az EU-ban beszélt nyelvek 2001-ben (az Eurobarometer főlmérése alapján)

Phillipson (2003) szerint az EU erőtlén, tétova nyelvpolitikája nagyban hibáztható Európa „elangolosodásáért”, míg De Swaan (2004) inkább arra következtet, hogy a nyelvi sokszínűséget propagáló uniós nyelvpolitika tehetetlen az állampolgároknak azzal a törekvésével szemben, hogy olyan nyelvet akarnak idegen nyelvként tanulni, amelynek a legmagasabb az ún. kommunikációs értéke – amellyel a legnagyobb valószínűséggel boldogulnak akár az Unión belül, akár azon kívül. Ugyanakkor a hivatalos szinten is számos problémát okoz, hogy a jelenleg huszonöt tagú Unióban húsz hivatalos nyelv van használatban. A tolmácsolás és a hivatalos iratok fordítása nagyon költséges: a húsz nyelv esetében 380 irányban kell fordítani és tolmácsolni. Ebből a szempontból érthető, ha a nyelvi sokféleség tisztelete jóformán csak az ünnepélyes alkalmakra és a tagállamok polgárait megillető jogokra vonatkozik, a testületek zárt ülései, illetve a belső ügyintézés gyakorlatilag angolul és franciául zajlanak.

Az angol nyelv globális szerepével a nyelvészek az 1990-es években kezdtek intenzíven foglalkozni. Ekkorra kétségtelenné vált, hogy az angol kiemelt pozícióba került, Crystal (2003) kifejezésével **globális nyelvvé** vált. Amellett, hogy anyanyelvi beszélői száma jelentős – Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, a Dél-Afrikai Köztársaság és számos karibi ország első nyelve – az ország hivatalos nyelvként tanítják, s így második nyelvként használják többek között Indiában, Nigériában, Ruandában, Szingapúrban is, valamint több mint 100 országban az angol a leginkább tanult idegen nyelv, például a volt francia gyarmat Algériában is. A 2000-es évek elején a világon élő emberek egynegyede beszélt folyékonyan vagy társalgási szinten angolul (azaz kb. 1,5 milliárd ember). Phillipson (1992) számbavétele szerint az angol ma a tudomány, a technika, az orvostudomány, a kereskedelem, a hajózás, a repülés, a kutatás, a számítógépes kultúra, az Internet, a diplomácia és a nemzetközi szervezetek, a hírügynökségek, a szórakoztatóipar, a filmvilág, a könnyűzene, a sport, a könyv- és folyóiratkiadás vezető nyelve.

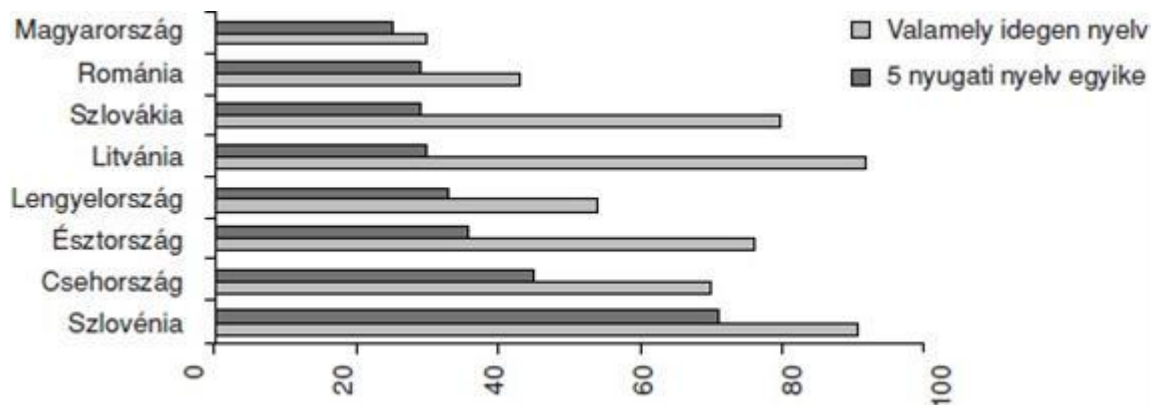
A viták főként arról folynak, hogy hogyan alakult ki a jelenlegi helyzet, milyen hatása lesz a világ nyelveire az angol előretörésének s a globalizációnak, és hogy milyen hatással lesz magára az angolra, hogy egyre több nem-anyanyelvi beszélő használja.

David Crystal (2003) két fő tényezőre vezeti vissza az angol gyors terjedését: a brit gyarmatbirodalom hatalmára egyfelől, az Egyesült Államok gazdasági hatalmára másfelől. Közrejátszott természetesen, hogy az utóbbi évtizedekben kialakult kulturális környezet – például a popzene és az Internet egyetemessége, az utazások számának növekedése – is az angol terjedésének kedvez. Crystal szerint az angol egyszerűen „jó helyen volt, jó időben”. Robert Phillipson (1992) kritikusabban elemzi az angol térhódításának okait: szerinte a brit birodalom gyarmatosító törekvéseit váltotta föl az angol nyelvi gyarmatosítás. Phillipson szerint nem pusztán a véletlen, hanem tudatos politikai döntések állnak az angol előretörésének hátterében, hiszen az angoltanítás hatalmas jövedelemforrást jelent a brit gazdaság számára. Az angol mint idegen nyelv tanításával foglalkozó British Council egy jelentése szerint a volt szocialista blokk országaiban a rendszerváltás után mintegy százezer anyanyelvi oktatóra volt szükség (Phillipson 1992), de jelentős hasznot hoz az angol tankönyvek, könyvek, folyóiratok piacának bővítése is (vö. Kontra 1999). De Swaan (2004) a politikai nyelvészociológia és a nyelvpolitikai ökonómiájának kombinációjából alakította ki azt az elméletet, amelynek segítségével az angol „hipercentrális” helyzetbe kerülését magyarázza. Szerinte a nyelvek globális rendszerében központok és perifériák versengenek egymással, és a nyelveket gazdasági javaknak tekintve kialakítja a nyelvek „Q-értékének”, azaz kommunikációs értékének fogalmát. Úgy véli, hogy a kommunikációs értéket két fő tényező határozza meg: az egyes nyelvek elterjedtsége, azaz azoknak a beszélőknek a száma, akikkel az adott nyelvet használva közvetlen kapcsolatba lehet lépni, illetve a nyelv centralitása, azoknak a kapcsolatoknak, azaz többnyelvű beszélőknek a száma, akik az adott nyelvet saját kétnyelvűségükön keresztül más nyelvekhez képesek kapcsolni. Az angol hipercentrális szerepének kialakulását De Swaan szerint az angol gyorsan növekvő Q-értéke magyarázza – ez természetesen nem mond ellent annak, hogy az angol terjesztése Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak is elemi érdeke.

A világon ma mintegy 6–7000-re becsülik a hangzó (beszélt) nyelvek számát, s nagyjából ugyanennyire a jelnyelvek számát. A hangzó nyelveket átlagosan 5–6000 ember beszéli: ezek mintegy 95%-át 1 milliónál kevesebben, és több mint 3000 nyelvnek van még tízezerél is kevesebb anyanyelvi beszélője. Optimista becslések szerint a következő évszázad alatt a nyelvek körülbelül fele tunik majd el – borúlátóbb elemzők ennél sokkal magasabbra, 90–95%-ra jósolják a veszélyeztetett nyelvek számát. Egy nyelvet akkor tekintenek veszélyeztetettnek, ha kevés az anyanyelvi beszélője, és gyenge a politikai státusza; különösképpen ha a gyerekek már nem tanulják meg, azaz beszélői már nem adják tovább a következő generációknak.

Milyen nyelvpolitikai kérdéseket vet föl, milyen nyelvtervezési lépéseket tesz szükségessé Magyarországon a mai helyzet? A kihalástól semmiképpen nem kell féltünk nyelvünket, még a legpesszimistább elemzések alapján sem tekinthetjük veszélyeztetettnek sem.

A magyar nyelv státuszának tervezése sincs napirenden, hiszen egyelőre nem várható, hogy az Európai Unió a tagállamok nyelvének egyenrangúságát rögzítő nyelvpolitikája megváltozzon. Nagy bajok vannak viszont a magyar lakosság nyelvtudásával és a magyar nyelvoktatás hatékonyságával. Az Eurobarometer 2002-es jelentése szerint a csatlakozó országok közül a magyarok az utolsók az idegennyelv-tudást illetően.

Idegennyelv-tudás az új uniós országokban 2002-ben

Kérdés tehát, hogyan vehetők rá a már nem iskolás korúak is, hogy nyelvet tanuljanak? Kérdés, hogyan korszerűsíthető a nyelvoktatás infrastruktúrája, hogyan váltható föl, méghozzá nagyon gyorsan, az elterjedt „vizsga-nyelvtudást” előnyben részesítő szemlélet a működő nyelvtudást adó oktatással? (Közismert tény, hogy ma Magyarországon még mindig sok helyen szavakat és nyelvtant tanítanak, a vizsgafeladatokat szem előtt tartva, és nem az idegen nyelven való kommunikációt próbálják kialakítani.) De kérdés az is, hogy milyen nyelvet tanuljanak a magyar iskolások? Szerencsétlen döntés volna, ha mindenki csak angolt tanulna – de kit lehet arra „ítélni”, hogy kimaradjon a széles kommunikációs világhálózatból, amelybe az angol a belépő? Ez a dilemma valószínűleg csak akkor oldható meg, ha a cél nem egy, hanem legalább két idegen nyelv elsajátítása.

Ezeknek a problémáknak a megoldását célozza az Oktatási Minisztérium által 2004-ben indított Világ–Nyelv program. Ez minden középiskola számára lehetővé teszi, hogy nyelvi előkészítő évfolyamot indítson, melynek során a tanulók a kötelező óraszám 40%-ában idegen nyelvet, 25%-ában számítógépes ismereteket tanulnak. Az ajánlás szerint érdemes heti 5 órát az első idegen nyelv intenzív tanulására fordítani, hogy annak középfokú elsajátítása után kezdhessenek a tanulók a második idegen nyelv tanulásához. Az induláskor, a 2004/2005-ös tanévben 407 középiskolában folyt ilyen képzés, 749 csoportban, több, mint 11 ezer diákkal.

31.3.31.3.3. „Civil nyelvpolitika”: a nyelvi tudatosság növelése

A 20. század utolsó másfél évtizedében egyre több olyan nézet látott napvilágot, amely szerint a demokrácia gyakorlásához tartozik, hogy a hatalom az állampolgárok számára érthetően beszéljen, illetve hogy a hatalom nyelvbe kódolt, nyelvhasználatban megnyilvánuló, tudat alatt ható üzeneteit az emberek megtanulják fölismerni. A hatalom ebben az esetben nemcsak a politikai hatalmat jelenti, hanem minden olyan intézményt, szervezetet és szolgáltatást, amelyek feladata az állampolgárok tájékoztatása, illetve kiszolgálása. Ide tartozik többek között az állami és az önkormányzati apparátusban, az egészségügyben, az igazságszolgáltatásban, az oktatásban, a médiában dolgozók és a gazdasági szereplők nyelvhasználata.

A Plain English Campaign („Világos Beszéd Mozgalom”) elnevezésű civil mozgalom az 1970-es évek végén jött létre Chrissie Maher kezdeményezésére. Célja, hogy minden olyan szöveg, amely a nagyközönséghez szól – legyen az nyomtatvány, tájékoztató, használati utasítás, megállapodás vagy szerződés – olyan nyelven íródjon, amit bárki megérthet. A szakzsargon nyilvános használata, a homályos, félrevezető információk ellen lépnek föl. Néhány terület világos nyelvhasználatának követelésére kiemelt figyelmet fordítanak: ilyen a kormányzati és önkormányzati hivatalok, az orvosok, a jogi és az Európai Unióval kapcsolatos szövegek, a bankok, a biztosítók, a kereskedelem, illetve a nyugdíjellátók kiadványainak érthetősége. Az Angliából indult mozgalom mára Nagy-

Britannián kívül számos országban ismert, többek között az Egyesült Államokban, Kanadában, Új-Zélandon, Indiában, Ausztráliában és a Dél-Afrikai Köztársaságban. Tevékenységük keretében a világos nyelvhasználatot oktató tanfolyamokat szerveznek, könyveket és útmutatókat adnak ki, és évente díjjal ismerik el azoknak az intézményeknek, cégeknek a munkáját, akik törekednek a világos nyelvhasználatra, illetve „megróják” azokat, akik „blablát” állítanak elő.

A nyelvészeti területek között is van olyan, amely a nyelv és a társadalom kölcsönhatásait elemezve feladatának tekinti, hogy fölhívja a figyelmet a hatalom fenntartásának és továbbörökítésének nyelvbe rejtett módjaira. Ez az interdiszciplináris megközelítésmód, a „kritikus diskurzuselemzés” (*critical discourse analysis, CDA*, pl. Wodak 1989) arra hívja föl a figyelmet, hogy a társadalmi egyenlőtlenség és igazságtalanság számos esetben a nyelvhasználattal van összefüggésben: egyrészt a nyelvbe rejtetten jelenik meg, így a nyelvi interakciókból tárható föl, másrészt magából a nyelvhasználatból, az eltérő nyelvhasználati módok eltérő társadalmi megítéléséből következik. A „kritikus diskurzuselemzés” vagy „kritikus nyelvvizsgálat” (*critical language study, CLS*, pl. Fairclough 1995, 2001, Talbot–Atkinson–Atkinson 2003) célja, hogy a nyelvvel kapcsolatos társadalmi hatalmi helyzetre rámutasson, és ezzel elősegítse fölszámolásukat. Ennek érdekében elsősorban azokat a nyelvbe kódolt ideológiákat teszi láthatóvá, amelyeket kulturálisan sajátítunk el, de mivel reflektálatlanok, kizárólagosnak és természetesnek tekintjük őket.

A kritikus nyelvészet művelői szeretnék elérni, hogy az emberek ne legyenek kiszolgáltatottak azokkal a berögzült, tudat alatt ható nyelvi jelenségekkel szemben, amelyek hátrányba hozzák őket, kárt okoznak nekik, mégis – mivel rejtetten jelennek meg – természetesnek tekintik őket. Ezért törekszenek arra, hogy az iskolai és felsőoktatásban is, a felnőttképzésben és a tudománynépszerűsítésben is nagyobb szerepet kapjon a kritikus nyelvi tudatosság (*critical language awareness*) növelése. Úgy vélik, hogy a kritikus nyelvi tudatosság a hatékony demokratikus állampolgári részvétel előfeltétele (Fairclough 1992). A nyelvi tudatosság növelése segíthet többek között a politikában, a kereskedelemben (reklámokban), valamint a médiában megjelenő nyelvi manipuláció fölismerésében, a politikailag nem korrekt (szexista, rasszista, etnocentrista stb.) nyelvhasználat visszaszorításában. Csökkentheti az orvos–beteg, tanár–diák, nő–férfi, többségi–kisebbségi viszonyban, a hivatali ügyintézésben, a jogi eljárásokban és más hatalmi–alárendelt viszonyokban megjelenő kiszolgáltatottságot.

31.4. Nyelvművelés

A *nyelvművelés* szó szerinti fordításainak jelentése, a **nyelvművelés** címen végzett tevékenység kultúránként nagyon különböző lehet. Svédországban például a nyelv terminológiai modernizációját és nyelvi ismeretterjesztést jelent; az angolban olyan laikusok (nem nyelvészek) által végzett preskriptív (azaz előíró normákat állító) tevékenység, amely esztétikai, nyelvtörténeti, logikai vagy morális alapon hozott értékítéletekből kiindulva próbálja terjesztetni a „helyes” nyelvhasználat szabályait. (A *Nyelvművelő* tevékenység négy országra vonatkozó összehasonlító leírása: Sándor szerk. 2001b.) A 19. századi magyar nyelvhasználatban a szókincsbővítés, nyelvújító munkáldoklás megnevezése volt. Az 1980-as években kiadott *Nyelvművelő kézikönyv* szerint 1. a nyelvűvelés az alkalmazott nyelvtudománynak az az ága, „amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését”; 2. „célja és tartalma nem örök és változatlan, hanem idő és hely függvénye; legidősebb feladatait mindig az adott társadalom szükségletei határozzák meg”. Ez a kézikönyv szerint a 19. század első felében a szókincsbővítés volt, második felében a „nyelvújítás túlzásainak nyesegetése”, a „mesterkeltté váló nyelvhasználat” visszavezetése a „természetességhez, ill. a népnyelvhez”; a századforduló után „az idegenszerűségek elleni küzdelem”, az 1970-es, 1980-as években pedig „arra irányul, hogy a nyelv minél alkalmasabb legyen a világos, árnyalt nyelvi közlésre, a kommunikációra, a beszélő (író) ember pedig minél jobban ismerje a nyelv törvényszerűségeit, használati szabályait”.

A két meghatározás nincs összhangban egymással: azt a két nagy hagyományt tükrözik, amelyek végigvonulnak a magyar nyelvűvelés történetén. Az egyik kategorikus szabályokban gondolkodik, az egységesség híve, a logikai, történeti szempontokat részesíti előnyben, a nyelvi racionalitást és esztétikumot abszolút érvényűnek gondolja. A szemléletmód fókuszában a nyelv „jobbítása” áll. A másik szintén „jobbnak” véli a sztenderd változatot más nyelvűváltozatoknál, de nagyobb teret enged mellette más változatoknak, elfogadja, hogy a nyelvhasználatban a szokás sokszor fölülírja a logika és a történetiség szempontjait, a nyelvi racionalitást és esztétikumot pedig – bizonyos megszorításokkal – relatívnak gondolja. Középpontjában a beszélőközösség és a megértés áll. Az első, „nyelvközpontúnak” nevezett szemléletet legrészletesebben Bárczi Géza (1974) dolgozta ki, a másodikat Lőrincze Lajos (1980) – ezt a szemléletet „emberközpontúnak” (vagy mert a példaadó jelleget hangsúlyozza a hibajavítással szemben, „pozitív nyelvűvelés”-nek) hívják. A „nyelvközpontú” szemlélet az erős központosítással, az „emberközpontú” az engedékenyebben központosító hatalom törekvéseivel

egyeztethető jól össze. A nyelvművelő gyakorlatot a két szemlélet keveredése jellemzi: a két nézetrendszert a nyelvművelők megpróbálják összebékíteni, s nem rivalizáló, hanem egymást kiegészítő elméletekként kezelni – a *Nyelvművelő kézikönyv* is így járt el.

A *nyelvművelést* – Lőrincze nyomán – olykor a *nyelvtervezés* szinonimájaként használják (pl. Tolcsvai Nagy 1993). A **nyelvtervezés** legáltalánosabb meghatározása – a nyelv életébe való tudatos beavatkozás – valóban ráillik arra a tevékenységre, amit ma magyarul nyelvművelésnek neveznek. A nyelvművelés elveit kidolgozó írások (pl. Lőrincze és Bárczi említett könyve) a nyelvművelői munka módjainak, eszközeinek megváltoztatására tesznek javaslatokat. Nem nyelvtervezési lépéseket elemeznek tehát nyelvészeti (esetleg szociológiai) szempontból, hanem maguk is nyelvtervezést végeznek. A tanácsadó vagy hibajavító írások esetében más lehetőség föl sem merül: ezek egyértelműen az „elterjesztés” megvalósítói: kért (telefonon, szerkesztőségeknek írt levélben stb.) vagy kéretlen (a tanórán, újságcikkekben stb.) tanácsokat adnak, szintén kívánságra vagy anélkül tájékoztatják az embereket arról, hogy mi „helyes”, mi nem, mit kerüljenek, vagy mit részesítsenek előnyben. A **művelés** a nyelvtervezéssel foglalkozó szakirodalom szerint az „elterjesztés” része. A magyar nyelvhasználatban a *nyelvművelés*-t ennél tágabb jelentésben használják, többé-kevésbé a nyelvtervezési lépések valamennyi típusát lefedi – a nyelvművelés saját története részének tekinti például a magyar nyelv sztenderdizációjának eseményeit (l. pl. Fábrián 1984).

A nyelvművelés tehát nyelvtervezés – értelemszerűen nem azonos viszont a nyelvtervezés **elemzésével**. A nyelvtervezéssel foglalkozó szerzők megtörtént nyelvtervezési döntéseket, folyamatokat írnak le és elemeznek, esetleg a nyelvtervezés hatékonyságának növelésére tesznek javaslatokat, de nem ők a nyelvtervezési lépések végrehajtói. Mint láttuk, a nyelvtervezési folyamatok elemzését bizonyos iskolák elfogadják nyelvészeti diszciplínaként, a nyelvtervezést mint tevékenységet (beleértve a nyelvművelést is) azonban maguk a nyelvtervezéssel foglalkozó írások sem nyelvészeti, hanem leginkább politikai ideológiák által motivált lépéseknek tekintik.

31.4.31.4.1. Nyelvészet és nyelvművelés

A nyelvészek elkülönítik tevékenységüket a nyelvműveléstől: azok a „bevezetés a nyelvtudományba” jellegű alapozó tankönyvek, melyeket a világon sztenderd tankönyvekként használnak, leszögezik, hogy a nyelvészet **deskriptív** (azaz leíró) és nem **preskriptív** (azaz előíró) természetű (Milroy–Milroy 1991). Ez azt jelenti, hogy a nyelvészet azzal foglalkozik, hogy **milyen** a nyelv, s nem azzal, hogy milyennek **kellene lennie** (Aitchison 1978). A nálunk megszokott értelemben vett nyelvművelés viszont előíró szemléletű. A legkorábbi nyelvtanok többsége ugyan szintén előíró szemléletű volt, azonban már a 18. századtól kezdve megjelent az a nézet (Joseph Priestly angol nyelvtanában), hogy helyes az, ahogyan a nyelvet az emberek szokásaiknak megfelelően használják, s hogy a nyelvhelyességet nem lehet logikai vagy jogi alapon értelmezni (Crystal 1998).

A nyelvtudomány történetében azóta többször is sor került az előíró szemlélettől való elhatárolódásra. A 19. században azok a nyelvészek, akik a nyelvet természeti jelenségnek tekintették, nem nézték jó szemmel, ha a nyelv életébe bárki beleavatkozik; a 20. századi elhatárolódások közül az egyik legismertebb az amerikai leíró iskola alapítójának, Leonard Bloomfieldnek a kijelentése volt arról, hogy a nyelvészetnek semmi köze a nyelvhelyesség kérdéseihez (1933); a közelmúltban Steven Pinker (1999) szentelt egy egészen hosszú fejezetet annak, hogy leleplezze a „nyelvi ítések” véleményeinek nyelvészeti megalapozatlanságát. A nyelvészek elhatárolódása a nyelvműveléstől hol egy egyszerű kijelentés, hol egészen sarkos. Bolinger (1980) például „nyelvi samanizmusnak” nevezi azt, hogy néhányan a nyelvhasználat köz-öreinek állítják be magukat, s megjegyzéseket tesznek arról, amit a nyelv helytelen használatának vagy a nyelv romlásának vélnek; tevékenységüket a vajjakosok, kuruzslók működéséhez hasonlítja.

Mint Crystal (1998) írja, Priestly elve „a nyelvtani elemzés modern nyelvészeti megközelítésének alapelve lett”. Ez a nyelvtudomány egy részében oda vezetett, hogy a nyelvhelyesség kérdéseit egyáltalán nem tartják a nyelvészet körébe tartozónak. Nem mindenki gondolja azonban így. Az emberek nagyon sok nyelvközösségben formálnak véleményt a nyelvhasználatról – ez természetes is, hiszen a nyelvet mindannyian naponta használjuk, állandóan szem előtt van. A nyelv identitásaink, csoporthoz tartozásunk fontos jelzője; a fülünknek szokatlan nyelvhasználat azért figyelemfölkeltő, mert arra utal, hogy beszélgetőtársunk nem a mi csoportunk tagja; vagy nem úgy értelmez egy beszédhelyzetet, mint mi; vagy megváltozott a helyzete a csoporton belül. A szokatlan nyelvhasználat értékelése lehet kedvező, semleges és elítélő is: ítélnék szépnek, érdekesnek; egyszerűen szokatlannak vagy furcsának; de ítélnék csúnyának, idegesítőnek is. A megítélésben szerepe lehet a kultúránkkal örökölt előítéleteknek: az erdélyi magyar nyelvhasználatról sokan „tudják”, hogy a „legtisztább”, „legszebb” magyar változat, olyanok is, akik soha nem hallottak erdélyieket beszélni (vagy nem tudnak róla,

hogyan hallottak), vagy akik a valódi erdélyi beszédet kifejezetten kedvezőtlenül ítélik meg (lásd a **19.8. szakasz - Attitűdök.** pontot). És természetesen szerepet játszhatnak ítéleteink kialakulásában személyes vonzalmaink, ízlésünk – az értékelés mindkét esetben nélkülöz mindenféle nyelvi alapot. A nyelvre vonatkozó vélekedések mégis fontosak a nyelvész számára, mert a nyelvhasználatot és a nyelvi változásokat ezek is befolyásolják (Preston–Niedzielski 2000).

Az európai típusú társadalmakban a nyelvre vonatkozó vélekedések és ítéletek legtöbbször a sztenderd nyelvváltozattal kapcsolatos. A sztenderd változat a nyelvészek szerint nyelvi „értékét” tekintve ugyanolyan változat, mint a többi – pontosabban nyelvi rendszerét tekintve kevésbé szabályos, éppen mert a kodifikáció és a felé forduló kitüntetett figyelem miatt a nyelvi változások nehezebben mehetnek benne végbe (Labov 1972). A sztenderdet azonban sokfelé azonosítják az adott nyelvvel, a nyelv egyetlen helyes formájának tartják. Ez részben a sztenderd változatok kialakulásával magyarázható: az európai sztenderdek a társadalmi elit nyelvhasználatából alakultak ki; pozíciójukat pedig különösen megerősítette a 19. században a nemzetállam eszméje – ekkor vált a nemzet szimbólumává a nyelv. A 19. század végén Európa-szerte bevezették a közközlést, s az iskolai nyelvhasználatban a legtöbb országban szintén a sztenderd változathoz ragaszkodtak. Ez is növelte a sztenderd változatok tekintélyét, s az is, hogy az írásbeliség általában szintén a sztenderdhez kötődik. A sztenderd nyelvváltozat elsajátítását sokan egyszerűnek, de legalábbis kis fáradsággal, odafigyeléssel, önfegyelmel megoldhatónak vélik – ez valójában nem így van. A nemsztenderd változatok beszélői (akik otthon nem a sztenderd változatot sajátították el szüleiktől) sokszor nem tudják pontosan a sztenderd és saját nyelvváltozatuk közötti különbségeket, s ha tudják is, a beszéd jórészt és jó esetben automatikus tevékenység. De nemcsak a megszokás – mint pszicholingvisztikai kötöttség – gátolja a nemsztenderd beszélőket abban, hogy könnyen és kockázatmentesen elsajátítsák a sztenderdet: a nyelv identitást jelöl, a saját nyelv értelemszerűen a saját csoporthoz tartozást, a saját nyelv elhagyása szimbolikusan a saját csoport elhagyását jelenti (Milroy 1980). Ezért sokan annak ellenére saját csoportjuk normái szerint beszélnek, hogy tisztában vannak vele, ez a csoporton kívül megbélyegzésükhöz vezet (Trudgill 1974, Milroy 1992). A sztenderd és a nemsztenderd nyelvváltozatok közötti felemás viszony következtében a nemsztenderd változatokat beszélő gyerekek az iskolában már induláskor hátrányban vannak; a társadalmi esélyegyenlőség és a nemsztenderd változatok beszélőinek mobilitása korlátozott. Minél normatívabb egy beszélőközösség, annél erősebb társadalmi diszkrimináció sújtja a nemsztenderd beszélőket (a magyar az erősen normatív közösségek közé tartozik, Pléh 1995). Éppen ezek miatt a következmények miatt gondolja sok szociolingvista, hogy a nyelvhelyesség kérdéseivel, a sztenderd körüli hiedelmekkel, a sztenderd és a nemsztenderd nyelvváltozatok viszonyával gyakorlati okokból is érdemes foglalkozniuk a nyelvészeknek. James Milroy (1998) megfogalmazása szerint „abban a korban, amikor a faj, a bőrszín, a vallás vagy a nem alapján történő hátrányos megkülönböztetés nyilvánosan nem fogadható el, a nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája az emberek nyelvhasználatára alapított diszkrimináció”. A hátrányos megkülönböztetések sokszor akaratlanok, s azért következnek be, mert a nyelvészek nyelvről gyűjtött tudása és a nem-nyelvészek nyelvről való ismeretei között óriási a szakadék (Milroy–Milroy 1991). (A nyelvi diszkrimináció emberi jogi és oktatási vonatkozásairól l. a Sándor szerk. 2001a kötet tanulmányait.)

Magyarországon sem kisebb ez a szakadék, mint máshol a világon. A magyar nyelvtudományban még nem vált általánossá a nyelvészet és az előíró szemlélet szétválasztása, noha ez a nemzetközi nyelvtudományban a 19. század óta folyamatosan jelen volt, s mára csaknem teljessé is vált. Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a magyar kultúrában (a nem-nyelvészek) nemcsak a nyelvészet részének tartják a nyelvművelést, hanem sokan azonosítják is a kettőt: azt gondolják, a nyelvész dolga az, hogy nyelvhelyességi tanácsokat adjon. Ebben az azonosításban nagy szerepe volt annak, hogy 1945 után, amikor a „társadalmi feladatok vállalása” az élet minden területén kívánalom volt, a nyelvművelő munkát kezdték a nyelvészek „társadalmi feladatának”, a nyelvművelést pedig a társadalom szempontjából „hasznos” nyelvészettnek hirdetni. Korábban nem volt ilyen szoros a nyelvművelés és a nyelvészet fogalma közötti kapcsolat. Az első hivatásos magyar nyelvművelő – Szarvas Gábor – nem nyelvész volt; s noha voltak nyelvészek, akik nyelvészeti munkájuk **mellett** (s nem fő tevékenységként) nyelvművelő cikkeket is írtak, korántsem minden nyelvész tekintette ezt feladatának. Manapság a nyelvművelésben nyelvészek is részt vesznek ugyan (de nem a nyelvészek többsége); a nyelvművelő munka oroszánrészét pedig korábban is, ma is a tanárok végzik, a hivatásos nyelvművelők (akiknek elsődleges, sokszor kizárólagos tevékenysége a nyelvművelés) irányításával.

A magyar nyelvművelés története és mai sajátosságai azt mutatják, hogy más nyelvtervező tevékenységekhez hasonlóan sokkal szorosabban kötődik a politikai ideológiákhoz, mint a nyelvtudományhoz. A nyelvművelés ideológiáját is mindig politikai tényezők alakítják: elvei mindig az adott kor valamelyik népszerű politikai ideológiáját követik (Sándor 2001a). (A magyar nyelvművelés történetében ez a 19. század utolsó harmadától kezdve mindig központosító–ellenőrző ideológia volt.) Az egymást váltó uralkodó politikai eszméknek megfelelően változtak a „nyelvhelyesség” legfontosabb kritériumai, a legfenyegetőbbnek érzett „veszélyek”

vagy a leggyakoribbnak gondolt „hibák” – s így a sürgetőnek vélt feladatok kijelölése is. (Erről e kézikönyv első kiadása [Kiefer 2003] valamivel részletesebb összefoglalást közöl; részletesen I. Sándor 2001a.)

A nyelvművelést a „nyelvjavítás” és a „nyelvvédelem” szándéka vezérli, a „helyesség” szempontjai irányítják, s az a hit, hogy a Nyelvművelő „jobban tudja”, mikor, milyen helyzetben mi a helyes, mint maguk a nyelvhasználók. A Nyelvművelő írásokat olvasva kitűnik, hogy a Nyelvművelő irodalom három legkedveltebb metaforája a „háború”, a „betegség” és az „elvaduló kert”: a nyelvet „idegenszerűségeket” és „hibákat” „támadják” – ezek ellen „harcolni” kell; „gyom, gaz” lepi el, „fattyúhajtások” nonek benne – ezeket „irtani, nyesegetni” kell; „betegségek lepik el” – a nyelvet „gyógyítani” kell. E metaforákban közös, hogy mindig valamilyen negatívum köré szerveződnek. Újabban más, de szintén negatívumra építő metaforák is megjelentek: a Nyelvművelő a „világítótorony ore” is lehet, aki nem hagyja zátonyra futni a nyelv hajóját; illetve „szeizmográf”, mely előre érzékeli a közelgő veszedelmet.

31.4.31.4.2. A „nyelvhelyességi hibák” típusai

A helyesség megítélésében azokat a kritériumokat találjuk meg ma is, amelyek a nyelvművelés története folyamán a helyesség megítélésének alapját szolgáltatták: az ésszerűsége, a logikára, a gazdaságosságra, az érthetőségre, a nyelvtanra, a nyelvtörténetre, a nagy írók példájára, a szépségre való hivatkozást. Ezek a szempontok a nyelv szempontjából egyrészt lényegtelenek, másrészt szubjektívak, azaz alkalmatlanok arra, hogy a „nyelvhelyesség” kérdéseinek eldöntésében használhassuk őket (Gombocz 1931 listájában szerepel a népnyelvre való hivatkozás is, de ezt az elvet az egységesítő kommunista nyelvművelés végképp eltörölte). Más, biztonságosan használható szempontok viszont nincsenek. A Lőrincze Lajos nyomán ma is emlegetett „helyzettől függő helyesség” elve (azaz hogy bizonyos helyzetben, például a helyi nyelvjárásban a Nyelvművelő nem helyteleníti azt, amit a szélesebb nyilvánossághoz szóló szövegekben igen) engedékenyebb ugyan, mint az egyszerű tiltás, de semmivel sem könnyebb a kívülállónak biztos fogódzót találnia annak megítéléséhez, hogy melyik helyzetben fogadható el egy forma, s melyikben nem, mint azt megítélni, hogy egy forma minden esetben „jó” vagy minden esetben „rossz”. Az ilyen kérdésekre a Nyelvművelő csak akkor tudna válaszolni, ha alaposan megismerné a közösség nyelvhasználati szokásait, s ez alapján adna tanácsokat. Erre viszont semmi szükség, hiszen a tanácsokat azoknak az embereknek adná, akiknek a viselkedéséből a szabályokat elvonatkoztatta – más szavakkal: akik a szabályokat jóval előtte ismerték, s (ha nem is tudatosan) ezeknek megfelelően viselkedtek.

Részben a „nyelvhelyesség” szempontjainak felelnek meg a „helytelen” nyelvhasználatot minősítő ítéletek is. Ezek olykor egyértelműbbek (pl. „illogikus”, „főlösleges”, „nincs rá példa a magyar nyelv történetében”, „Arany nem így írta” stb.), olykor értelmezhetetlenek (nem lehet tudni például, pontosan mitől „pongyola”, „igénytelen” valakinek a beszéde). Ezekhez azonban más minősítések is társulnak, olyanok, amelyeket kizárólag a nyelvművelés háttérében álló ideológia hoz létre; ez az ideológia határozza meg azt is, hogy egy-egy időszakban mely minősítések a legnépszerűbbek. Amikor a történelemben és a nép körében föllelhető „magyar szellem” alapján ítélték, akkor a „korcs képzésű” és „a magyar nyelv szellemével szemben álló” volt a legfőbb hibatípus. A fajvédő ideológia korának nyelvvédői az „idegen”, „germanizmus”, „magyartalan” minősítéseket kedvelték leginkább. A kommunista nyelvművelés elítélte a „nyelvjárásias beszédet”, a „zsargon”-t, az „előkelősködő” nyelvhasználatot – azaz mindent, ami „nem köznyelvi” volt, azaz az „egységet” sértette; a „demokratikusságot” hangsúlyozó emberközpontú nyelvművelés ezek közül már csak azt tekintette hibának, ami „nehezíti a megértést”.

A javítások részben a „helyesség” szempontjainak megsértéséből indulnak ki, részben a hibaminősítésekre adott válaszok. A „gazdaságossági” vagy a „logikai” elv megsértésének tartja a *de viszont* együttes használatát, aki kijavítja; a javítók szerint a „magyar nyelvtant” nem veszi figyelembe, aki a *hol* kérdésre válaszoló helyhatározót *-ba/-be* raggal mondja (*-ban/-ben* helyett; lásd a **29.2.29.2.4. szakasz - Az írás mint önálló közeg.** és a **20.1. szakasz - A beszéd társadalmi és stílus szerinti rétegződéséről.** pontot is); „nyelvjárásiasan” beszél, aki *volt, bolt* helyett *vót*-ot vagy *bót*-ot mond; „sznob”, aki „főlösleges” idegen szavakat használ, és kockáztatja, hogy megértik-e ot; „magyartalan” a személynevek előtti névelő (*a Pisti*); „germanizmus” az egy névelő „főlösleges” használata (*az egy jó könyv*); stb.

31.4.31.4.3. Nyelvi mítoszok

A „hibák fölfedezése” és javításuk nem a nyelvről szerzett ismeretekből, hanem a nyelvről kialakult mítoszokból indul ki. A hiedelmek közül sok arra a nézetre vezethető vissza, hogy a nyelv „igazi” formája az

írott nyelv (lásd a **29.2. szakasz - Nyelv és írás viszonya.** pontot is). Ennek a mítosznak különösen nagy hagyománya van az írásbeliséggel rendelkező kultúrákban, és végső soron az írott szövegek szentnek tételezésére vezethető vissza. Az írásbeliség tisztelete miatt sokan az írott szövegekben keresték a nyelv „romlatlan” formáját, s megfélemedtek arról, hogy a nyelv természetes formája a beszéd. A magyar nyelvművelés kiindulópontja, az eszményinek elképzelt „irodalmi nyelv” (a legmagasabb rendűnek minősített magyar nyelvváltozat) definíciója szerint írott nyelv – a meghatározás szerint ennek csak egy kevésbé eszményi formája a „beszélt köznyelv”. A rögzített szövegeket etalonnak tételezve sokkal könnyebb romlásnak, mint javulásnak vagy egyszerűen változásnak értelmezni a nyelvben lejátszódó folyamatokat, ezért van, hogy sokan megijednek a nyelvi változásoktól. A iskolákban talán leggyakrabban elhangzó javítások – a „kerek, egész mondattal válaszolj” és a „háttal nem kezdünk mondatot” típusúak – szintén az írott nyelvben megkövetelt kidolgozottságot kéri számon a tanulókon; ezen kívül nem veszik figyelembe, hogy a beszélt nyelvnek olyan, alapvető fontosságú elemei is vannak (beszélésjelzőknek hívják őket), amelyek az írásban többnyire csak párbeszédekben jelennek meg – ilyen többek között a mondatkezdő *hát*.

Egy másik mítosz az, hogy „a nyelv a gondolatok közlésének eszköze”, s ezért úgy kell alakítani, hogy ezt a funkcióját a lehető leghatékonyabban töltsse be. Ez a hiedelem egy másik nagy hagyományban, a racionalitás mindenek fölött valóságába vetett hitben gyökerezik. Ez a szemlélet a nyelvet gépnek gondolja, logikusan, gazdaságosan és pontosan (félreértések nélkül) övé szeretné alakítani. Aki így szemléli a nyelvet, az hibának véli, ha a beszélő nem úgy tesz különbséget a *látja* és a *látta* között, hogy az mindig, minden helyzetben egyértelmű legyen (mert aki „suksüköl”, az is megkülönbözteti a kijelentő és a felszólító módú alakokat, ez kiderül a szórendből); az „fölslegesnek” tartja azokat a változatokat, amelyek ugyanabban a grammatikai funkcióban szerepelnek; ellenzi a nyelvjárások saját területen kívüli használatát, mert az „nehezíti a megértést”; stb. S aki így szemléli a nyelvet, az bízik abban, hogy a nyelv „tökéletesebbé” tehető, szükség esetén „megjavítható”.

Mindkét mítosz platonisztikus szemléletre vezethető vissza: hogy a nyelvnek egyáltalán **van** eszményi formája. Ezt az eszményi formát a nyelv esetében mindig zártnak és világosan körülhatárolhatónak képzelik el; ezért gondolják, hogy a nyelvi változások értelmezhetők „fejlődésnek” vagy „romlásnak” (az eszményihez való közeledésnek vagy attól való távolodásnak). Ehhez gyakran még az a 19. századból örökölt gondolat is hozzákapcsolódik, hogy a nyelv „szelleme” a nyelvet beszélő „nép lelkét” fejezi ki. Ezért tartják veszélyesnek, ha – az egyébként elkerülhetetlen – nyelvi érintkezések során „idegen elemek” bontják meg a magyar nyelv „magyarosságát” (meghatározatlanul hagyva, hogy mitől magyaros valami vagy mitől magyartalan, s figyelmen kívül hagyva azt is, hogy a magyarosnak minősített elemek származhatnak régebbi kölcsönzésekéből).

A mítoszok hátterében álló hagyományok általában nem tudatosan vállalt nézetekként jelennek meg a Nyelvművelő irodalomban: inkább abban nyilvánulnak meg, hogy a nyelvművelők milyen ítéleteket és tevékenységeket tartanak értelmesnek. Ennek a tudat alatti öröklődésnek több következménye is van. Az egyik az, hogy ezek a hagyományok nem külön-külön, hanem szinte mindig összegabalyodva jelennek meg. Összekeveredésüket segíti, hogy nyelvszemléletüket tekintve egy elem kivételével rokonok, így könnyen egymáshoz illeszthetők. A kivétel az az imént említett gondolat, hogy a nyelv a nyelvet beszélő nép lelkét tükrözi – ez a romantikus nyelvfilozófia nézete, s ennek képviselői kifejezetten szembeszálltak azzal a gondolattal, hogy létezne vagy létrehozható lenne az eszményi nyelv. A gondolati elem tehát tovább él a nyelvművelés gyakorlatában, a szemlélet azonban nem. Ez azzal van összefüggésben, hogy a magyar nyelvművelés kumulatív jellegű, mindent feladatának tart, amit a korábbi nyelvművelők annak tartottak (esetleg másképp osztva el a hangsúlyokat). Egy másik következmény, hogy a nyelvművelésben ezek a nézetek végiggondolatlanul jelennek meg – ebből következően a Nyelvművelő elvek felemásak. Például ha valaki következetesen végiggondolná azt az elvet, hogy „a nyelv akkor jó, ha olyan, mint egy gép”, akkor nemcsak az ellen kellene tiltakoznia, hogy valaki *én látnák*-ot mond, hanem az ellen is, hogy minden magyar anyanyelvű *én néznék*-et mond, hiszen a *néznék* ugyanúgy lehet egyes szám első személyű, más helyzetben többes szám harmadik személyű alak, mint a *látnák*. Szintén abból következően, hogy ezek a hagyományok tudat alatt, a kultúrába ágyazva terjednek, természetesnek és kizárólagosnak is tunnek – azaz nem **egy** nézetnek, hanem **az egyetlen lehetőség** nézetnek.

Ezekből a mítoszokból nő ki az a félelem, hogy a nyelv „elromolhat”, s innen egyetlen lépéssel el lehet jutni oda, hogy el is romlik, ha valakik nem tartják folyamatosan karban. Annyira hozzászoktunk a nyelvművelés jelenlétéhez, hogy sokan sosem gondolnak arra, hogy a nyelvművelés évtizedekkel később jelent meg, mint a nyelv. Nem gondolnak erre akkor sem, amikor elhiszik azt, hogy rögzített szabályok nélkül olyan káosz

alakulna ki, hogy végül a közösség tagjai nem értenék meg egymást, vagy hogy az emberek csak akkor tudnak egymással zavartalanul kommunikálni, ha ehhez külső segítséget kapnak.

Ezek a hiedelmek nem csak a magyar kultúrában jelennek meg – nagyon hasonló nézetekkel más európai és észak-amerikai országokban is találkozhatunk (vö. pl. Andersson–Trudgill 1990, Milroy–Milroy 1991, Bauer–Trudgill 1998). A közös vonások egy része az európai kultúra közös gyökereire vezethető vissza (pl. az írott nyelv szentségének gondolata); más része e kultúrák hasonló történetében és egymásra hatásában kereshető. A nemzetállam eszméjének 19. századi kialakulása óta a saját nyelvet a nemzet fenntartójának gondolják, és sok nyelv sztenderdizációja is a nemzettelé válással fonódott össze. A mai magyar közgondolkodásban – hasonlóan például a lengyel helyzethez (Jahr és Janicki 1995) – természetesnek tunik, hogy nemzeti szimbólum csak a nyelv „legjobb” formája, azaz a sztenderd változat lehet, s hogy éppen ezért a nemzeti identitás vállalását a sztenderd föltétlen tisztelete, az érte való aggodás jelenti. Ez azonban nem mindig volt így: a Magyar Tudós Társaság alapításakor nem a sztenderd kizárólagossá tétele, hanem a magyar nyelv elismertetése és szókincsének bővítése volt az elsődleges cél. Teleki József (1988), a társaság első elnöke (1825–1850) „megfoghatatlan balgaság”-nak nevezte, hogy valaki „egy tökéletes nyelvbéli ideált” állítson föl, és „nyelvünknek ahhoz való alkalmazását erőltesse”. A francia akadémia pedig „a legnagyobb szörnyeteg”-nek, „a sötét századok legiszonyúbb szüleményé”-nek nevezte, amely „diktátoros hatalma által” „egész nemzeteket és több századokat csúfos békóba tud vetni”. A francia akadémia tehát csak később, a 19–20. század fordulójára körül vált a Magyar Tudományos Akadémia példaképévé, mikor első, pluralista nyelvi ideológiát követő nemzedékei kihaltak. A szemlélet már korábban is megjelent – a *Magyar Nyelvőr* kezdetétől fogva a francia nyelvi szigorot valósította meg –, aztán az 1930-as években bevonult az iskolákba is: Pintér Jenő budapesti tankerületi főigazgató ekkor vezette be rendelettel a nyelvművelést a közoktatásba (Fábián 1984). Csak azóta „erkölcsi felelőssége” minden magyar tanárnak, hogy kijavítsa tanulóit „nyelvhelyességi hibáit”.

A nyelvművelés iskolai oktatásba való bevezetése azzal járt, hogy a fentebb említett nyelvi mítoszok mellé nyelvhelyességi mítoszok is keletkeztek. Ezek egyik kiindulópontja éppen Pintér Jenő *Magyar nyelvvédőkönyve* (1938) volt: egyszerű, könnyen megjegyezhető előírásokat és tilalmakat s még egyszerűbb „magyarázatok” tartalmazott (pl. „egyes esetekben az *és* kötőszót más szócskával kell megcserélnünk, mert nyelvünk szelleme így kívánja”). Nemcsak ezek a tételek, hanem a Nyelvművelő irodalom egyéb tanácsai is könnyen váltak babonává a laikus nyelvművelők értelmezésében: ma is gyakran hallhatjuk, hogy a *be van csukva* germanizmus, hogy az *ami* pongyola az *amely* helyett stb. Maguk a hivatásos nyelvművelők is többször fölhívták rá a figyelmet, hogy a határozói igenevet, az *ami*-t vagy a *-nál* ragot nem minden esetben kell kerülni (pl. Szepesy 1986), a bonyolult szabályok helyett azonban nagyon sokszor az egyszerűbb megoldást választják a tanárok, és mindent javítanak, ami gyanús. A babonák így nemzedékről nemzedékre öröklődnek tovább, hiszen a legtöbb ember iskolai végeztével nem értesül a nyelvi formák „hivatalos” megítélésének változásairól, nem figyel a Nyelvművelő szakirodalmat, így azt tartja hibásnak, amiről neki iskolás korában azt mondták, hogy helytelen. Mivel a „nyelvhelyességi hibákról” mindenkinek saját értelmezése van, saját ízlése és meggyozódése szerint javít, de legalábbis ítél meg másokat.

31.4.31.4.4. A nyelvi norma

Hogyan lehetséges, hogy az emberek többsége nem veszi észre, hogy amikor a sztenderd használatát követelik tőle, és amikor ő ennek nem egyszerűen aláveti magát, hanem jogosnak is tartja, hogy nyelvhasználatára alapján megítélik, diszkriminálják, akkor saját érdekei ellen cselekszik, sőt alapvető emberi jogai megcsorbításában vesz tevékenyen részt?

Az okok részben a fenti mítoszokban keresendők: a magyar kultúrában szinte megkérdőjelezetlenül tartja magát az a nézet, hogy a nyelvnek van ideális formája, és az írott változatok közelebb állnak ehhez, mint a „slamposabb”, „esetlegesebb” szóbeli megnyilatkozások. A mai magyar hagyományokban megjelenő hétköznapi nyelvi ideológiák többsége platonisztikus, nem függetlenül a magyar oktatásban súlykolt lingvicista szemlélettel: eszerint az ember intellektuális képességeiről, illetve morális tartásáról árulkodik, ha valaki **nem tudja**, illetve **nem akarja** megtanulni és/vagy használni a sztenderd nyelvváltozatot.

A lingvicizmus a „faj” alapján hasonló gyakorlatot megvalósító rasszizmus, illetve az etnicitásra és/vagy a kultúrára alapuló etnicizmus nyelvre alapozó megfelelője. Olyan ideológia és gyakorlat, amely a nyelv alapján „meghatározott csoportok között, a hatalom és az (anyagi és egyéb) források egyenlőtlen elosztásának legitimálására, megvalósítására és reprodukálására felhasználható ideológiák, struktúrák és gyakorlat” (Skutnabb-Kangas 1997: 20).

Valójában azonban másról van szó: mint Michel Foucault írja (idézi Fairclough 2001), minden oktatási rendszer politikai eszköz, amely arra szolgál, hogy fenntartsa vagy módosítsa a kulturális hagyományoknak, az általuk hordozott tudástartalomnak és az ebből származó hatalomnak az elfogadását. A magyar oktatási rendszer a sztenderd kiválóságának, „helyes” mivoltának hirdetésével a társadalmi elit érdekeit szolgálja, utólagos „igazolást” nyújt arra, hogy miért éppen az elit birtokolja a hatalmat (hiszen aki még „beszélni sem tud rendesen”, az ne akarjon felelős pozíciókat és társadalmi elismertséget – azt viszont, hogy hogyan kell „helyesen” beszélni, az elit dönti el). Ez a gyakorlat kedvez a tekintélyelvűségnek, és messzemenően antidemokratikus, de mivel a diszkriminatív nyelvi ideológiák nyelvészetnek („tudományosnak”) álcázva, ráadásul hatalmi pozícióból jelennek meg (a tanár hirdeti és követeli a „helyes” nyelvhasználatot), nehezen kérdojelezodnek meg. Így a kulturális hagyományok és az oktatás egymással összekapcsolódva, egymást erősítve keltik azt a képzetet, hogy a fennálló helyzet természetes: nem lehet, nem is kell, sőt nem is szabad változtatni rajta.

Érdekes ugyanakkor, hogy éppen a nyelvművelés egyik alap kifejezése, a „nyelvi norma” világít rá leginkább: a kiemelt nyelvváltozat „helyessége” nem természeti (nyelvi sajátosságokból következő) adottság, hanem társadalmi konstrukció – hiszen a norma egy társadalmi csoport által kitűzött elvárás.

A Nyelvművelő gyakorlatban a norma fogalmának többféle értelmezése létezik, összhangban azzal, hogy az adott gyakorlat a szigorúbb vagy a megengedőbb elvet követi. A csak nyelvi szabályokra összpontosító „nyelvközpontú nyelvművelés” minden esetben kötelező „törvényként” értelmezi a normát – érthetően, hiszen csak így tud következetes maradni saját alapvetéséhez: a nyelv homogén rendszer, és egy ilyen rendszerben egy-egy jelenség vagy káros, vagy hasznos. Az „emberközpontú” nyelvművelés, minthogy valamelyest figyelembe veszi, hogy a nyelvhasználat társadalmi jelentést hordoz, elismeri, hogy egy-egy beszélőközösségben több nyelvi norma él egymás mellett, s hogy különböző helyzetekben és különböző társadalmi csoportokban eltérő normák szerint beszélhetünk. Ezzel azonban tulajdonképpen saját maga fölött mond ítéletet. Főntebb esett szó arról, hogy a Lőrincze által bevezetett „helyzettől függő helyesség” elve nehéz helyzetbe hozza a nyelvművelőket, hiszen először meg kellene figyelniük, hogyan beszélnek az emberek különböző helyzetekben, majd azt a tanácsot kellene adniuk ugyanezeknek az embereknek, hogy beszéljenek úgy, ahogyan addig tették – nem nehéz belátni, hogy ez fölösleges.

Ebből a helyzetből nem is igen sikerül másképpen kiszabadulni, mint azzal, hogy a nyelvi norma szigorúbb értelmezését hívják segítségül: sokféle nyelvi norma élhet egymás mellett, egy-egy beszélő különböző helyzetekben változathatja is, melyikhez igazodik, de ezek nem egyenértékűek. Van közöttük egy, a sztenderd változaté, amely a többi fölött áll: „biztosítja a megértést” a különböző társadalmi csoportok között, és ezzel garantálja a magyar nemzet egységét. A sztenderd változat normájának felsőbbrendűségét tehát egyszerre próbálják racionális és emocionális érvekkel alátámasztani: ki kételkedne abban, hogy kiemelt nyelvi normára szükség van, ha nélküle nem értenék egymást, illetve ha nélküle darabokra esne a magyar nemzet? Ezek után pedig abban sem lehet kételkedni, hogy a kiemelt norma elsajátítása egyszerre hasznos és erkölcsi kötelesség, minthogy azonban nem mindenki hozza magával otthonról, szükség van a nyelvművelőkre, akik ennek a kiemelt változatnak a szabályait ismerik és terjesztik.

Lőrincze Lajos (1980) a „nyelvszokást” tartotta az emberközpontú nyelvművelés alapjának: úgy vélte, a nyelvszokás alapján kell meghatározni a normát. Maga is érezte, hogy ezzel nehéz helyzetbe hozza magát: a nyelvművelés létalapja szűnik meg, ha következetesen érvényesítjük azt az elvet, hogy a norma azonos a nyelvszokással. Érdemes észrevenni, hogy Lőrincze nem tud mit kezdeni azzal a ténnyel sem, hogy a „művelt köznyelv” attól számít „művelt köznyelvnek”, hogy a presztízzsel bíró társadalmi csoport annak nevezi.

„[A nyelvszokás] egy kisebb vagy nagyobb közösség nyelvhasználatának megszokott, szokásos, közhasználatú módja, amely a szavak hangalakjában, kiejtésében, írásában, megválasztásában, egymáshoz való kapcsolásuk formájában nyilvánul meg” (39); „a legnagyobb úr” (39), „nemcsak a nyelvtörténetet kényszeríti háttérbe a jelen nyelvi normájának kérdésében, hanem a nyelvtant, a klasszikus írók példáját, de még a nyelv rendszerét is, amelyekre esetenként – joggal – hivatkozni szoktak”.

[A nyelvszokásnak ez az értelmezése olyan ellenvetésekhez fog vezetni, hogy] „ha a nyelvszokás a legfőbb úr a nyelvben, akkor voltaképpen nincs is nyelvi hiba” (43); „ha a nyelvszokás úgysiszentesíti a nyelvi változást, akkor miért harcolunk egyáltalán bármiféle nyelvi hiba ellen” (45).

„Az a nyelv szokás azonban, amelyre a nyelvi helyesség, a nyelvi norma dolgában hivatkozunk, nem a nyelvjárást beszélők, nem a nyelvileg kevésbé műveltek nyelvhasználata, hanem a nyelvjárások fölé emelkedett, viszonylag minden részletében egységessé vált köz- és irodalmi nyelv kifejezőmódja.” (44) „Meghatározható-e pontosan a köznyelvi forma, megszabható-e világosan az igényes nyelv szokás határai? Megjelölhető-e általában és személy szerint, hogy ki az, aki köznyelven beszél, akinek a nyelvhasználatát tehát példának, irányadónak lehet venni?

Nem könnyű a kérdés.

Ki az, aki a helyesség alapján tartott köznyelven beszél? Nyilván az, aki igényes, művelt nyelvhasználat birtokában van. De ki van birtokában az igényes, művelt nyelvhasználatnak? Aki nem tájszólásban, nem argóval, nem magyartalanul, hanem – köznyelven beszél. Circulus vitiosus, amely látszólag megoldhatatlan.” (48)

Az érvelés alapjául szolgáló föltevések – hogy sztenderd változat nélkül nem értenék egymást, és hiánya nemzeti létünk alapjait ásná alá – olyan mélyen beágyazódtak a kultúránkba, hogy sem a tudományos (nyelvészeti, antropológiai, szociológiai) kutatások eredményei, sem a nap mint nap megtapasztalt valóság sem képes érvényteleníteni őket. A kutatások szerint ugyanis a közös nemzeti identitásnak nem szükségszerű eleme a közös nyelv, a homogén nyelv pedig nem lehet része, mert homogén nyelv nincs. A hétköznapi tapasztalat azt mutatja, hogy például egy zalai és egy szabolesi akkor is megérti egymást, ha mindkettő saját földrajzi változatát beszéli.

Nyelvművelő szempontból fontos az a jelentés is, amit a „norma” kifejezés még magában rejt: hogy ez olyan szabály, amit valakik – azok, akiknek ehhez megvan a kellő hatalmuk – kívülről állapítanak meg, és neveznek követendőnek. A „norma” tehát kognitív metaforaként is működik: ha a nyelvi szabályszerűségeket „normának” nevezzük, akkor természetesen tartjuk azt is, hogy e szabályokat valakiknek meg kell állapítaniuk, és azt is, hogy a többieknek ezeket a szabályokat „illik” betartaniuk. Nem a nyelvi tapasztalatból, hanem a „norma” metaforából származik az a közvélekedés, hogy ha nem lenne norma, önkényesen, egymás számára érthetetlenül beszélünk, s hogy a gyerekek nem tudnák elsajátítani a nyelvet, mert nem tudnának mihez alkalmazkodni.

A „norma” metafora azonban élesen szembemegy a nyelvészeti kutatások által leírt tapasztalatokkal: a nyelv szabályszerűsége, érthetősége nem valamiféle külső beavatkozásnak, tudatos szabályalkotó tevékenységnek az eredménye, hanem a nyelv funkciója és a nyelv ebből következő belső működése hozza létre. Nem azért nem beszélünk önkényesen, mert valaki normaalkotó tevékenysége kívülről meggátol ebben, hanem azért, mert azt szeretnénk, ha megértenének. Alkalmazkodunk tehát a közösségben kialakult és folyton változó szabályrendszerhez akkor is, ha erre senki nem kényszerít.

Arany János *Grammatika versben* című munkájában a korabeli nyelvművelőket figurázta ki:

„Törvény kell a nyelvnek, mert különben elvész.

Törvényét ki szabja, mint az a sok nyelvész,

Az a három, négyszáz tudós képviselő,

Kik egy-egy indítványt sürun hoznak elő,

Sőt, nem is indítványt, mert törvénné kenik,

Önnön bogarába szerelmes mindenik:

Ez az ás és-t leli olyan iszonyatnak,

Hogy talán a szószót is nevezi mártatnak;

Amaz ly betűtől sáppadoz és ünget,

Hogy ettől a hideg ki nem léli bennünket;

Más az oly és olyan különbségin épül

S megöli a bűnöst könyörület nélkül;

Harmadik máglyára ítélne valakit,
Ha nem ír és nem mond a ki helyett akit;
Van, ki dühös egy-egy régi jámbor szóra,
Mít vétett? Ki tudná! nem tetszik az orra;
Van ki írt száz könyvet, s kérkedik, hogy soha
Egybe nem tev é az ártatlan szót: noha!”

31.4.31.4.5. Nyelvtervezés, nyelvi ismeretterjesztés – feladatok, lehetőségek

A magyar nyelvközösségnek van ugyan kidolgozott helyesírása és sztenderd változata, ez mégsem jelenti azt, hogy nyelvtervezési lépésekre ne lenne szükség. Az Európai Unióhoz való csatlakozás státusz- és korpusztervezési lépéseket tesz szükségessé. A magyar iskolák erősen normatív szemlélete továbbra is az elitet támogató, az esélyegyenlőséget megakadályozó szűrőként működik, a gyerekek képességeinek és teljesítményének megítélését még mindig túlságosan befolyásolja, hogy az iskola által helyesnek tartott nyelvváltozatot beszélik-e. Továbbra sincs megoldva a nem magyar anyanyelvű cigányok anyanyelvi oktatásának, illetve integrációs programjának problémája; a siket gyerekek alapvető nyelvi jogaitól megfosztva nem tanulhatnak jelyelven. Előbb-utóbb várhatóan gondokat fog okozni, ha az ázsiai bevándorlók kéri gyerekeik anyanyelvi oktatását. Több szakmai csoport is igényli szaknyelvének magyarosítását. A megváltozott politikai, gazdasági és szociokulturális helyzet fölvetette a határon túli magyar nyelvváltozatok kodifikációjának lehetőségét, az ezzel kapcsolatos kérdések szintén körültekintő tervezést igényelnek. Ezeket a feladatokat természetesen lehetetlen sikeresen megoldani alapos nyelvészeti és átfogó társadalomtudományi ismeretek nélkül.

Az sem lehetetlen, hogy a Nyelvművelő tevékenység ne kapcsolódjon össze az előíró, központi normát követelő normativitással. Az erős normativitás ugyanis nemcsak azt jelentheti, amit ma a magyar kultúrában jelent: a központi sztenderd norma feltétlen tiszteletét a nemsztenderd változatok hátrányára. Norvégiában az erős normativitás a helyi változatokat részesíti előnyben a sztenderd változatokkal szemben. Kedvezőtlen megjegyzések (olyasmik, hogy „felvágó”, „nagyképű”) nem a sztenderdtől eltérő, hanem a közösségitől a sztenderd irányába eltérő nyelvhasználatot kísérik, ha az adott közösséghez tartozó beszélőről van szó; az pedig elképzelhetetlen, hogy nyíltan akár csak észrevételt tegyenek arra, hogy egy másik közösséghez tartozó (földrajzi területen élő) ember hogyan beszél, akár iskolában, akár a televízióban, akár más nyilvános helyen (Jahr 2001). Igaz, hogy a magyarhoz hasonlóan erősen központosító szemlélet jellemzőbb az európai típusú kultúrákra: a francia, a német, az olasz, a brit, a lengyel, de az amerikai kultúra is meglehetősen sztenderd-központú. Sokkal kevésbé az viszont a svájci vagy a görög – ez utóbbiban évtizedekig nem az volt a központi kérdés, hogy a sztenderd változatot „helyesen” beszélik-e vagy sem, hanem az, hogy két lehetséges közül melyik legyen a sztenderd változat; a „nyelvhelyesség” eszméje később sem erősödött föl, s a javítások is sokkal ritkábbak, mint ahogyan mi megszoktuk (Sifianou 2001). A normativitás alapja és erőssége is lehet tehát más, mint amihez a magyar kultúrában hozzászoktunk, s arra is van példa, hogy viszonylag rövid időn belül elérhető a szemléleti változás: a magyarhoz nemrég még nagyon hasonló nézeteket valló svéd nyelvművelés például az utóbbi néhány évtizedben átalakult, ma elsősorban nyelvészeti ismeretterjesztést, szókincs bővítést és helyesírási, stilsztikai tanácsadást végez – sokkal kevésbé előíró szellemben, mint húsz-harminc évvel ezelőtt (Andersson 2001).

Nyelvi ismeretterjesztésre Magyarországon is nagy szükség lenne. A magyar közmoveltség igen keveset tud arról, hogy valójában mivel foglalkozik a nyelvészet, és keveset tud a nyelvészet eredményeiről is. Valószínűleg lenne igény a nyelv működésével, történetével, eredetével, változásával kapcsolatos ismeretterjesztő írásokra – ennek vannak hagyományai a magyar nyelvművelés történetében (elsősorban Lőrincze Lajos munkáiban), ma azonban elsősorban nyelvészek jelentenek meg ilyen cikkeket (a legtöbbit Nádasy Ádám, l. még Kálmán-Nádasy 1999). A nyelvi ismeretterjesztő tevékenységnek lehet a legnagyobb szerepe abban, hogy a nyelvhasználatra épülő diszkrimináció megszűnjön, és hogy a főntebb felsorolt nyelvtervezési lépések háttéréről a magyar társadalom megfelelő, tudományosan megalapozott ismeretekhez juthasson hozzá.

Irodalom

- [CH31-B01] Aitchison,, Jean 1978. *Linguistics*. Sevenoaks, Kent, Hodder & Stoughton.
- [CH31-B02] Andersson,, Lars-Gunnar 2001. *Language cultivation in Sweden*. In: Sándor (szerk.) 2001b.
- [CH31-B03] Andersson,, Lars-Gunnar – Trudgill, Peter 1990. *Bad language*. London, Penguin.
- [CH31-B04] Bárczi,, Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Budapest, Gondolat.
- [CH31-B05] Bauer,Laurie – PeterTrudgill (szerk.) 1998. *Language myths*. London, Penguin.
- [CH31-B06] Loránd, Benko 1999. A történeti nyelvtudomány feladatköréről mai nyelvünk állapota és változása ügyében. In: GlatzFerenc (szerk.) *A magyar nyelv az informatika korában*. Budapest, MTA, 35–48
- [CH31-B07] Bloomfield,, Leonard 1933. *Language*. New York, Holt, Rinehart & Winston.
- [CH31-B08] Bolinger,, Dwight 1980. *Language: The loaded weapon*. London, Longman.
- [CH31-B09] Cobarrubias,, Juan 1983a. Ethical issues in status planning. In: Cobarrubias – Fishman1983, 41–85.
- [CH31-B10] Cobarrubias,, Juan 1983b. Language planning: The state of the art. In: Cobarrubias – Fishman1983, 3–26.
- [CH31-B11] Cobarrubias,Juan – JoshuaFishman (szerk.) 1983. *Progress in language planning. International perspectives*. Berlin–New York–Amsterdam, Mouton.
- [CH31-B12] Cooper,, R. L. 1989. *Language planning and social change*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH31-B13] Crystal,, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH31-B14] Crystal,, David 2003. *English as a global language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH31-B15] Daoust,, Denise 1997. Language planning and language reform. In: F.Coulmas (szerk.) *The handbook of sociolinguistics*, Oxford: Blackwell, 436–452.
- [CH31-B16] Daoust-Blais,, Denise 1983. Corpus and status language planning in Quebec. In: Cobarrubias – Fishman1983, 207–234.
- [CH31-B17] Das Gupta,, Jyotitinda 1977. Language planning in India: authority and organization. In: J.Rubin et al. (szerk.) *Language planning processes. Contributions to the sociology of language*. The Hague, Mouton, 57–78.
- [CH31-B18] László, Deme 1953. A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből. In: LőrinczeLajos (szerk.) *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 15–48.
- [CH31-B19] László, Deme 1998-1999. Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk. *Magyar Nyelvőr*122: 261–269, 390–399; 123: 1–8.
- [CH31-B20] László, Deme 1999. A magyar nyelvművelés állapota. Tudománypolitikai áttekintés, javaslatok. A) Bevezető. *Magyar Nyelvőr*123: 9–10.
- [CH31-B21] De Swaan,, Abram 2004. *A nyelvek társadalma. a globális nyelvrendszer*. Budapest, Typotex.
- [CH31-B22] Vilma, Eory 1993. A nyelvművelés új feladatairól. *Magyar Nyelvőr*117: 453–155.
- [CH31-B23] Vilma, Eory 1997. Nyelvészet és nyelvművelés Magyarországon. *Nyelvünk és Kultúránk*97: 70–74.
- [CH31-B24] Pál, Fábíán 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [CH31-B25] Fairclough,Norman (szerk.) 1992. *Critical language awareness*. London-New York, Longman.

- [CH31-B26] Fairclough,, Norman 1995. *Critical discourse analysis*. Harlow, Longman.
- [CH31-B27] Fairclough,, Norman 2001. *Language and power*. 2. kiadás. Harlow, Longman.
- [CH31-B28] Fishman,, Joshua 1973. Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning. *Language in Society*2: 23–43
- [CH31-B29] Fishman,, Joshua 1983. Modeling rationales in corpus planning. In: Cobarrubias – Fishman1983, 197–118.
- [CH31-B30] Fishman,, Joshua 1996. Language revitalization. In: H.Goebl – P. H.Nelde – Z.Stary – W.Wölck (szerk.) *Contact linguistics 1*. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 902–906.
- [CH31-B31] Garvin,, Paul 1973. Some comments on language planning. In: J.Rubin és R.Shuy (szerk.) *Language planning: Current issues and research*. Washington, Georgetown Univeristy Press, 24–73.
- [CH31-B32] Zoltán, Gombocz 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv*27: 1–11.
- [CH31-B33] László, Grétsy 1993. Nemzetközpointú nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr*117: 402–404.
- [CH31-B34] Haugen,, Einar 1959. Planning for a standard language in modern Norway. *Anthropological Linguistics*, 8–21.
- [CH31-B35] Haugen,, Einar 1966a. Dialect, language, nation. *American Anthropologist*68: 922–935.
- [CH31-B36] Haugen,, Einar 1966b. Linguistics and language planning. In: W.Bright (szerk.) *Sociolinguistics*. The Hague, Mouton, 50–71.
- [CH31-B37] Haugen,, Einar 1983. The implementation of corpus planning. In: Cobarrubias – Fishman1983, 269–289.
- [CH31-B38] Haugen,, Einar 1987. Language planning. In: U.Ammon – N.Dittmar – K. J.Mattheier (szerk.) *Sociolinguistics*, 626–637.
- [CH31-B39] Erzsébet, Heltainé Nagy 1993. A megértés változatai. (A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben). *Magyar Nyelvőr*117: 420–423.
- [CH31-B40] Jahr,, Ernst Håkon 2001. On the use of dialects in Norway. In: Sándor (szerk.) 2001b.
- [CH31-B41] Jahr,, Ernst Håkon – Janicki, Karol1995. The function of the standard variety: a contrastive study of Norwegian and Polish. *International Journal of the Sociology of Language*115: 125–145.
- [CH31-B42] Jernudd,, Björn 1971a. Notes on economic analysis for solving language problems. In: J.Rubin és B.Jernudd (szerk.) *Can language be planned?*, Honolulu, University Press of Hawaii, 263–276.
- [CH31-B43] Jernudd,, Björn 1971b. Review of ‘Language conflict and language planning: The case of Modern Norwegian’ by Einar Haugen. *Language*47: 490–193.
- [CH31-B44] Jernudd,, Björn 1983. Evaluation of language planning – What has the last decade accomplished? In: Cobarrubias – Fishman1983, 345–378.
- [CH31-B45] Jernudd,, Björn – Gupta, Jyontitinda Das1971. Towards a theory of language planning. In: J.Rubin – B.Jernudd (szerk.) *Can language be planned?*Honolulu, University Press of Hawaii, 195–215.
- [CH31-B46] László, Kálmán 2004. A nyelvművelés mint áltudomány. <http://members.chello.hu/lkalman/papers/ps/nyelvmuvelesMintAltudomany.pdf>
- [CH31-B47] László, Kálmán – Ádám, Nádasdy1999. *Hárompercesek a nyelvről*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH31-B48] KieferFerenc (szerk.) 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH31-B49] Kloss,, Heinz 1969. *Research possibilities on group bilingualism: A report*. Quebec, International Center for Research on Bilingualism.

- [CH31-B50] Miklós, Kontra 1992. Bomlott gondolkodású magyarok? *Új Szó* 1993. december 23., 4.
- [CH31-B51] Miklós, Kontra 1993. Hogyan válasszunk le ötmillió magyart a nemzet testéről? *Szivárvány* 14/40, 123–130.
- [CH31-B52] Miklós, Kontra 1994. Milyen hatása van a mai magyar nyelvművelésnek? *Magyar Nyelv* 90, 333–345.
- [CH31-B53] Miklós, Kontra 1997. Szlovákiában szlovákul – Amerikában angolul. *Valóság* 1997/5: 60–72.
- [CH31-B54] Miklós, Kontra 1999. Angol nyelvi és kulturális imperializmus. In: *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris, 91–105.
- [CH31-B55] Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest, Osiris.
- [CH31-B56] Dezso, Kosztolányi 1931. Túlvilági séták. *Pesti Hírlap*, február–március. (In: *Nyelv és lélek*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990, 112–135.)
- [CH31-B57] György, Kövér 1986. *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest, Kozmosz.
- [CH31-B58] Labov, William 1972. The logic of non-standard English. In: P. P. Giglioli (szerk.) *Language and social context*. Harmondsworth, Penguin, 283–307.
- [CH31-B59] Labov, William 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201.
- [CH31-B60] István, Lanstyák 1993a. Álom és valóság között. Gondolatok nyelvünk egységéről. *Irodalmi Szemle* 1993/3: 58–69; 1993/4: 64–74.
- [CH31-B61] István, Lanstyák 1993b. Nyelvművelésünk vétségei és kétségei. *Irodalmi Szemle* 1993/3: 58–69; 1993/4: 64–74.
- [CH31-B62] Lajos, Lőrincze 1953. A nyelvművelés elvi kérdései. In: *Nyelv és élet*. Budapest, Művelt Nép, 151–171.
- [CH31-B63] Lajos, Lőrincze 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest, Magvető Kiadó.
- [CH31-B64] Mackey, William 1983. U. S. language policy and the Canadian experiences. In: Cobarrubias – Fishman 1983, 173–206.
- [CH31-B65] Milroy, James 1992. *Linguistic variation and change*. Oxford, Blackwell.
- [CH31-B66] Milroy, James 1998. Children can't speak or write properly anymore. In: Bauer – Trudgill 1998, 58–65.
- [CH31-B67] Milroy, James – Milroy, Lesley 1991. *Authority in language*. 2. kiadás. London-New York, Routledge.
- [CH31-B68] Milroy, Lesley 1980. *Language and social networks*. Oxford, Blackwell.
- [CH31-B69] Ádám, Nádasy 2003. *Ízlések és szabályok*. Budapest, Magvető Kiadó.
- [CH31-B70] Béla, Németh G. 1960. A századvégi Nyelvőr-vitához. In: Pais Dezső (szerk.) *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*, 227–261.
- [CH31-B71] Neustupný, J. V. 1970. Basic types of treatment of language problems. *Linguistic Communications* 1: 77–98.
- [CH31-B72] Neustupný, J. V. 1978. *Post-structural approaches to language: Language theory in a Japanese context*. Tokyo, University of Tokyo Press.
- [CH31-B73] *Nyelvművelő kézikönyv 1–2. kötet*. 1980/1985. Budapest, Akadémiai Kiadó.+

- [CH31-B74] Nyilatkozat. 1997. *Élet és Irodalom*1997. május 9.
- [CH31-B75] Phillipson,, Robert 1992. *Linguistic imperialism*. Oxford, Oxford University Press.
- [CH31-B76] Phillipson,, Robert 2003. *English-only Europe? Challenging language policy*. London-New York, Routledge.
- [CH31-B77] Pinker,, Steven *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Budapest, Typotex.
- [CH31-B78] Jenő, Pintér 1938. *Magyar nyelvvédő könyv*. Budapest, magánkiadás.
- [CH31-B79] Csaba, Pléh 1995. On the dynamics of stigmatization and hypercorrection in a normatively oriented language community. *International Journal of the Sociology of Language*111: 31–45.
- [CH31-B80] Preston,, Dennis – Niedzielski, Nancy A.2000. *Folk linguistics*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- [CH31-B81] Ray,, Punya S. 1963. *Language standardization: Studies in prescriptive linguistics*. The Hague, Mouton.
- [CH31-B82] Rubin,, Joan 1971. Evaluation and language planning. In: J.Rubin – B.Jernudd (szerk.) *Can language be planned?*Honolulu, University Press of Hawaii, 217–252.
- [CH31-B83] Rubin,, Joan 1983. Evaluating status planning: What has the last decade accomplished? In: Cobarrubias – Fishman1983, 329–343.
- [CH31-B84] Klára, Sándor 2001a. Nyelvművelés és ideológia. In: Sándor szerk. 2001a, 153–216.
- [CH31-B85] Klára, Sándor 2001b. Language cultivation in Hungary: further data. In: Sándor szerk. 2001b.
- [CH31-B86] Klára, Sándor 2001c. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika*2001. november, 241-259.
- [CH31-B87] SándorKlára (szerk.) 2001a. *Nyelv, jog, oktatás*, Szeged, JGyTF Kiadó.
- [CH31-B88] SándorKlára (szerk.) 2001b. *Issues on language cultivation*. Szeged, JGyTF Kiadó.
- [CH31-B89] Sifianou,, Maria 2001. Language cultivation in Greece. In: Sándor szerk. 2001b.
- [CH31-B90] Skutnabb-Kangas,, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- [CH31-B91] Gyula, Szepesy 1986. *Nyelvi babonák*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- [CH31-B92] Talbot,, Mary – Atkinson, Karen – Atkinson, David2003. *Language and power in the modern world*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- [CH31-B93] Tauli,, Valter 1968. *Introduction to a theory of language planning*. Studia Philologiae Scandinavica 6. Uppsala: University of Uppsala.
- [CH31-B94] Tauli,, Valter 1974. The theory of language planning. In: JoshuaFishman (szerk.) *Advances in language planning*. The Hague: Mouton, 48–67.
- [CH31-B95] József, Teleki 1988. *Amagyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- [CH31-B96] Tolcsvai NagyGábor (szerk.) 1998. *Nyelvitervezés*. Budapest, Universitas.
- [CH31-B97] Trudgill,, Peter 1974. *The social differentiation of English in Norwich*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH31-B98] Wodak,Ruth (szerk.) 1989. *Language power and ideology: Studies in political discourse*. London, Benjamins.

32. fejezet - Idegennyelv-tanulás, idegennyelv-oktatás

Dorottya, Holló

32.1.. Bevezetés

Miért került a *Magyar nyelv* című kézikönyvbe egy fejezet az idegennyelv-tanulásról és -oktatásról? A magyar nyelvet használók nem kerülhetik el az idegen nyelvekkel való kapcsolatot. Nemcsak azért, mert a magyar nyelv számos eleme idegen nyelvekből származik, hanem azért sem, mert az idegen nyelvi kommunikáció korunkban elengedhetetlen. Az idegennyelv-ismerettől személyes és közösségi sorsok is függhetnek. Ugyanakkor az idegennyelv-tanulás egyben az anyanyelvi ismeretek elmélyítését is eredményezi. Sok nyelvtanuló számol be arról, hogy egy-egy magyar nyelvi fordulatot idegennyelv-tanulás során értett meg igazán, ekkor vált tudatosabbá egy-egy szóválasztása, vagy egy szöveg szerkezetének megalkotása az anyanyelvén. Mivel a nyelv és a kultúra szétválaszthatatlan, az idegennyelvtanulás nemcsak az anyanyelv, de az anyanyelvi kultúra és kommunikáció elmélyültebb ismeretét is eredményezi.

Magyarországon a 2001-es népszámlálási adatok alapján (KSH 20kk03) a lakosság mindössze 19 százaléka beszél valamilyen idegen nyelven, míg az EU akkori 15 tagállamában a lakosság 53 százaléka egy, 26 százaléka két idegennyelvet¹ beszélt. A statisztikák önbevalláson alapulnak, és nem különítik el a kisebbségi- és idegennyelv-tudást, így valós idegennyelv-ismeretet még kevesebben mondhatnak magukénak. Az idegennyelv-ismeret ma már egyre inkább előtérbe kerül, fontossága egyre nyilvánvalóbb. Nem könnyű azonban több évtizedes lemaradásunkat behozni. Ezt Medgyes és Miklósy (2000) elsősorban máig ható történelmi okokkal, az orosz nyelv 1950–1989-ig tartó kötelező tanításával és második idegennyelv tanításának esetlegességével, valamint azzal magyarázza, hogy bár az 1995-ös Nemzeti Alaptanterv (NAT) kommunikatív és jól használható nyelvtudást tűz ki célul, a nyelvtanulásra biztosított kötelező iskolai óraszám nem elegendő. Egyéb gyakorlati tényezők is hátráltatják a hatékony nyelvtanulást, mint például a jól képzett tanárok hiánya, a tanárok elégtelen fizetése, az iskolák nehéz anyagi helyzete, vagy az az ellentmondás, ami a kommunikatív nyelvelsajátítás és a vizsgacentrikus nyelvtanítás között feszül. Mindezeket megerősíti Terestyéni (2000) is, aki egyebek közt hozzáteszi, hogy az oktatás egészének gyengeségében is rejlenek, valamint abban, hogy nálunk még mindig felfedezhető egy etnocentrikus világnézet, mely kedvezőtlenül befolyásolja az idegennyelv-tanulási motivációt is. A sokszor szidott globalizációs folyamatok e téren talán kedvező változást hoznak majd a következő években.

Lehetséges, hogy az idegen nyelvekkel való kapcsolatunkat tükrözi helyesírásunk is? A *Magyar helyesírási szótár* (Deme et al. 1999) a következő szóösszetételeket mutatja: „idegen nyelv, *de*: idegennyelv-ismeret, idegennyelv-oktatás, idegen nyelvi lektorátus, idegen nyelvi oktatás, idegen nyelvű.” Mi magyarázhatja vajon e kettősséget? Míg az angolra, némettanár, magyartanítás egybeírva a fogalmak összetartozásának erősségét jelzik, az idegen nyelvektől úgy tűnik, eddig idegenkedtünk. Ideje, hogy az *idegennyelvekkel* megbarátkozzunk, hogy a fogalom fontosságát a helyesírás is kifejezze.

Ez a fejezet az **idegennyelvek mibenlétével**, a **tanulási és oktatási folyamatokkal**, a **tanulói és tanári szerepekkel**, valamint **nyelvtanítási módszerekkel** foglalkozik. Mindezek tárgyalásánál elsősorban az angol mint idegennyelv tanításának elméleteire és gyakorlatára hagyatkozik. Ennek oka az, hogy az elmúlt fél évszázadban az angol nyelv tanítására kidolgozott módszerek és elgondolások voltak a legnagyobb hatással az idegennyelv-oktatásra, talán, mert ez a nyelv lett a világon a legtöbbet tanított idegennyelv, melynek gyakorlata és az ezt feltáró kutatások szintén nagy befolyással vannak a nyelvtanításra szerte a világon. Jól példázza ezt az Európai Unió nyelvtanításra vonatkozó alapidokumentuma, a *Közös európai referenciakeret* (2002) [*Common European framework of reference* (2001)], mely a hivatkozásokban nagyrészt angol nyelvű szakirodalmat idéz.

Az alkalmazott nyelvészet talán legnagyobb ága a nyelvtanítással és nyelvtanulással foglalkozik (Crystal 1987). E fogalmakat érdemes kicsit közelebbről megvizsgálni. Míg a **nyelvtanítás** tudatos nyelvtanítást jelent iskolai vagy iskolán kívüli környezetben, a nyelvtanulás korántsem ilyen egyértelmű fogalom. Mindennapi használatban gyakori szinonimája a nyelvelsajátítás. A pontos definíció szerint azonban meg kell különböztetni az asszimiláción alapuló, önkéntelenül, természetes úton – gyakran a célnyelvi vagy kétnyelvi

környezetben – történő **nyelvelsajátítást** és a tudatos, strukturált, leginkább intézményi keretek között, tanár, esetleg oktatási program által irányított **nyelvtanulást** (Crystal 1987).

32.2.. Mit tanulunk?

Az **idegennyelv** átfogó fogalom, mely több kategóriát takar. Az egyik alkategóriát szintén az *idegennyelv* elnevezéssel jelöljük. Ebben az esetben a szó azt a nyelvtanulási helyzetet jelenti, amikor olyan nyelvet tanulunk, amely abban az országban, ahol élünk és tanulunk, nem a közösség nyelve. Ilyenkor a nyelvtanulás elsődleges célja, hogy a **célnyelvet**, azaz a tanulandó nyelvet mindennapi vagy szakmai kommunikációra akár a célnyelvi, akár pedig a saját környezetben, esetleg harmadik országban használjuk. Így Magyarországon az angol, német, francia, olasz stb. mind idegennyelv. Ugyanakkor a Magyarországon magyar nyelvet tanuló külföldiek a magyart mint **második nyelvet** tanulják, hiszen céljuk elsősorban az, hogy itt boldoguljanak nyelvtudásukkal. Egyszersmind a magyar nyelvet abban a környezetben tanulják, ahol az a közösség nyelve. Így az intézményes tanuláson kívül a körülmények is segítik őket, mivel körülöttük az élet a célnyelven folyik. A TV, a rádió, az üzletek, a szomszédok, kollégák és barátok mind alkalmasak a nyelvgyakorlásra. Ugyanígy második nyelvként tanulják például az angolt az Egyesült Államokba bevándorlók, akik ott kívánnak letelepedni. A nemzetközi mobilitás növekedésével a határ az idegennyelv és második nyelv tanulása között némileg elmosódni látszik, hiszen sokan utaznak célnyelvi környezetbe tanulás vagy nyelvtanulás céljából rövidebb-hosszabb időre és így ötvözik az idegennyelv és második nyelv tanulásához kapcsolódó módszerek és körülmények előnyeit. E különféle nyelvi helyzetekre – mivel a köztük lévő különbségek itt nem jelentősek – e fejezetben összefoglalóan az *idegennyelv* kifejezést használjuk.

Az idegennyelveket meg kell vizsgálnunk abból a szempontból is, hogy mit is szeretne a nyelvtanuló elsajátítani, mire van szüksége. Az **általános** és **szakmai** megkülönböztetés érdekes megjelenése, amikor egy nyelvtanuló így írja le céljait: „Engem nem érdekel a nyelvtan, nem akarok fordítási gyakorlatokat, fodrász leszek, csak azt akarom megtanulni, ami ehhez kell”. Bár ezt a kívánságot sok nyelvtanár hallotta már, és próbálta megmagyarázni diákjának, hogy az általános nyelv tudása bizony feltétele a speciális képzésnek, azért mindenképpen el kell ismerni, hogy az egyes szakmák által igényelt szókincs, a jellemző szövegtípusok, valamint (nyelvi) viselkedési szokások tanítása valós igény, és nemcsak a tankönyvpiacot elárasztó könyvkiadók törekvése. Így sikeres programokat, sőt speciális vizsgákat is tartanak például a vendéglátásban, szállításban, szolgáltatóiparban dolgozóknak, vagy mérnököknek, titkárnőknak, üzletembereknek, orvosoknak, kutatóknak.

A nyelvtanulás szempontjából nem elhanyagolható az sem, hogy a nyelvtanuló az első, második, esetleg sokadik idegennyelvet tanulja-e, hiszen az anyanyelvi és korábbi idegennyelvi ismeretek befolyásolják az idegennyelvtanulás tempóját és sikerességét.

A legfontosabb kérdés azonban az, hogy milyen nyelvet tanuljunk/tanítsunk, pontosabban a kiszemelt célnyelvnek milyen változatát, változatait. Ha a kiválasztott nyelvnek több nemzeti vagy regionális variánsa is van, akkor el kell dönteni, melyik lesz megfelelő céljainknak. De lehet-e döntést hozni arról, hogy a **normatív** vagy a **valóságban használt** nyelv-e a hasznosabb? Egyáltalán hol a határ a kettő között? A nyelvtanulók formálisan különféle nyelvvizsgákon adnak számot tudásukról. A vizsgák az objektivitás kedvéért száraz, korrekt, semleges nyelvtudást kérnek számon, és az értékelés legfontosabb szempontja a nyelvhelyesség. Ugyanez tükröződik a nyelvkönyvek anyagában. Ez általában helyeselhető, hiszen egy idegennyelvet beszélő szájából meglehetősen furcsán hangzik egy jellegzetes rétegnyelvi variáns, és ha egy külföldi beszél „hibásan”, azt az anyanyelviük gyakran másképp ítélik meg, mint amikor egy „helytelen” formát egy rétegnyelvet használó anyanyelvi beszélő produkál. Melyik angoltanár ne találkozott volna még diákkal, aki a Rolling Stonesra hivatkozva („*I can't get no satisfaction...*”) ne tiltakozott volna, amikor a kettős tagadó mondatát kijavították? Vagy ki ne hallott volna rádióbemondót, aki Bob Marley „*No woman no cry*” című dalát nem így konferálta volna fel: „*Ha nincs asszony, nincs sírás*”, pedig az a jamaikai angolban úgy értendő: „*No, woman, don't cry*”, azaz „*Ne, asszony, ne sírj!*”. A nyelvtanulókat arra kell felkészíteni, hogy a célnyelv minél több változatát értsék, és minél több helyzetben tudjanak megfelelően kommunikálni. A legcélszerűbb, ha az idegennyelvet használó nyelvtudása alapvetően az anyanyelvi közösség által széles körben elfogadott művelt nyelvhasználaton alapszik, de megért több változatot is és rendelkezik azzal a készséggel, hogy a számára releváns szakmai vagy társadalmi közösség nyelvhasználatát aktívan is elsajátítsa.

32.3.. Hogy tanulunk?

Az idegennyelv-tanulás kapcsán felmerül a kérdés, vajon **miben különbözik az anyanyelv és az idegennyelv elsajátítása**. Richard-Amato (1988), Ellis (1994) és Kormos-Csölle (2004) alapján a következőket érdemes megemlíteni: Az anyanyelvet rendszerint mindenki tökéletesen elsajátítja, az idegennyelv-tanulás ritkán ennyire

sikeres, bár természetesen vannak, akiknek idegennyelv-tudása megközelíti az anyanyelvi szintet. Mégis, az idegennyelv-használók rendszerint még magas szinten is számos beidegződött és rögzült hibával küzdenek, ami az anyanyelv esetében nem fordul elő. (Anyanyelvünkön esetleg az általunk beszélt rétegnyelvi, adott esetben az általános nyelvhasználatól eltérő formákat használunk, lásd a **20. fejezet - A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról.** fejezetet.) Az anyanyelv tanulásánál gyakran hagyatkozunk megérzéseinkre, önálló analógiákra is támaszkodunk, és nincs szükség szisztematikus tanításra és hibajavításra. Bár az utánzás az idegennyelv-tanulásban is fontos szerepet játszik, itt alapvető, hogy módszeres tanítás segítse a folyamatot. Mivel idegennyelvet általában később kezdünk tanulni, fontos szerep jut az érzelmi tényezőknek is. Minél idősebb a nyelvtanuló, valószínűleg annál kevésbé nyitott és kitarulkozó, annál kevésbé hagyatkozik a megérzéseire vagy vállalja a hibás megszólalás kockázatát. Sikerét nagyban befolyásolják egyéni tulajdonságai, kora és az, hogy mennyire motivált. A felnőtt(ebb) nyelvtanuló azonban számíthat néhány korából adódó segítségre is: memóriája és szintetizáló készsége fejlettebb, mint az anyanyelvét tanuló kisgyermeké, számíthat korábbi (nyelv)tanulási tapasztalatára és készségére. A különbségek ellenére azonban a két folyamat sok hasonlóságot mutat, és erre a tanítási módszerek is építenek.

A tanítási módszerek az **idegennyelv-elsajátítás elméleteire** épülnek. Ezek több csoportba oszthatók: A **nyelvészeti** alapú elméletek a nyelvek közötti kapcsolatot vizsgálják. A **környezeti** tényezőkre alapozott teóriák elsősorban a tanulási folyamatot és a környezet erre gyakorolt befolyását hangsúlyozzák. A **kognitív** elméletek a tanulás mentális folyamatát és az ehhez kötődő pszichológiai tényezőket emelik ki. Ezen irányzatokból táplálkoznak az eklektikus elméletek.

Az egyik legnagyobb hatású nyelvészeti alapú nyelvtanulási elméletet Chomsky (1965) állította fel arra alapozva, hogy egy közös nyelvtani mélyszerkezet, **egyetemes nyelvtan** (*Universal Grammar*) jellemez minden emberi nyelvet, melynek értelmezését velünk született, biológiailag kódolt nyelvelsajátító képesség (*Language Acquisition Device*) végzi, ennek segítségével tanuljuk anyanyelvünket és az idegennyelveket is. Éppen ezért ezt az elképzelést gyakran nativista megközelítésként is említik. Bár ezek az elképzelések komolyan befolyásolták az alkalmazott nyelvészeti kutatásokat, nem szabad elfelejteni, hogy a vizsgálatok csak a nyelvtani jelenségekre terjedtek ki, és teljesen elhanyagolták a nyelvtanulás stilisztikai, pragmatikai, szociolingvisztikai és egyéb aspektusait.

A **köztes nyelv** (*Interlanguage*) elméletek propagálói, (Selinker 1972, Adjemian 1976 és Tarone 1979, 1982) a célnyelvi hibaelemzésből kiindulva az anyanyelv és célnyelv közötti kontinuumként határozzák meg a nyelvtanuló célnyelvi tudását, amely a nyelvtanulási folyamatot, a nyelvtanuló pillanatnyi nyelvtudását, valamint az anyanyelv és a célnyelv közötti kapcsolatot jellemzi. Ennek alapján olyan jelenségek is elemezhetőek, mint a nyelvi transzfer, a nyelvtanulási stratégiák és a nyelvi kommunikáció. A köztes nyelvet kutató elméletek kritikusan úgy vélik, hogy az eredmények érvényességének körét erősen limitálja, hogy az elemzések nem sikeres idegennyelvi teljesítményre, hanem a hibákra koncentrálnak.

A környezeti tényezőket előtérbe helyező elméletek közül a **behaviorista** irányzat, vagyis a nyelvet a viselkedés alapvető részeként számon tartó elképzelés, a nyelvtanulást szokások kialakulásának tartja. Ezeket a szokásokat a gyakorlás és ismétlés, valamint a viselkedés, azaz a nyelvi produkció konzekvenciái, annak eredményessége vagy eredménytelensége erősítik. (Skinner 1957) Ezen teória elutasítói szerint a kondicionáláson és megerősítésen alapuló folyamat nehezen magyarázza, hogy a valós nyelvi teljesítmény nem ismétlésekre, hanem szinte mindig korábban még nem használt szerkezetekre épül.

Környezeti és lélektani tényezőket vesz figyelembe Schumann (1978) „**akkulturációs modell**”-je. Az akkulturáció az új kultúrához (így a nyelvhez) való hozzászokás folyamata. Az ezzel kapcsolatos kutatásokat olyan alanyoknál vizsgálták, akik az angolt második nyelvként tanulták. A nyelvtanulást nagyban befolyásolják a társadalmi körülmények, mint pl. az anyanyelvi és célnyelvi közösségek társadalmi, kulturális és nyelvi távolsága, egymáshoz való viszonya, valamint pszichológiai tényezők, mint pl. a nyelvtanuló motivációja, rugalmassága, félelmei az idegen kulturális és nyelvi helyzetektől stb. Ezt a modellt kevés bizonyító erejű kutatás támasztja alá, ezért nem tudható, hogy a társadalmi és pszichológiai tényezők mennyire közvetlenül hatnak a nyelvtanulásra. Ugyanakkor az akkulturációt nem szabad elhanyagolni, mert jelentős szerepe van az idegennyelvi teljesítmény sikerességében. Ezt az elképzelést támasztja alá Gardner (1988) is, aki a társadalmi és lélektani szempontok mellett nagy fontosságot tulajdonít a nyelvtanulás osztálytermi feltételeinek, körülményeinek is.

A **kognitív** elképzelések közül Krashen (1981, 1982) elméletei voltak talán a legmeghatározóbbak, annál is inkább, mert ötvözte a nyelvészeti és kognitív szempontokat, amivel közvetlen hatást gyakorolt a nyelvtanításra. „**Monitor-modell**”-je öt hipotézisre épült. A monitor mentális szűrő, amely ellenőrzi és javítja a nyelvi teljesítményt. Az „**elsajátítás és tanulás hipotézise**” élesen elválasztja e két jelenséget: az elsajátítás folyékony,

spontán nyelvhasználatot eredményez, a tanulás pedig tudatos folyamat, amelyben fontos szerepe van a monitornak. A „**természetes sorrend hipotézise**” azt állítja, hogy az idegennyelvi szabályok és elemek elsajátításának sorrendje megjósolható. Ez a sorrend nem függ a tanuló anyanyelvétől, de a tanítás módja befolyásolhatja. A „**monitor-hipotézis**” azt fejt ki, hogy az idegennyelv-használó az elsajátított tudását használja a nyelv használatkor, míg tanult tudása monitorként működik, feltéve, hogy eléggé motiválja, hogy helyesen használja a nyelvet, és van is ideje és lehetősége a korrekcióra. Az „**input-hipotézis**” szerint nyelvsajátítás csak megfelelő mennyiségű és minőségű input segítségével lehetséges, azaz a tanulónak megfelelő nyelvi mintákat, szövegeket kell az elsajátításhoz biztosítani. Ezek szintje a tanuló számára érthető kell legyen, ugyanakkor a fejlődéshez arra is szükség van, hogy a tanuló a szintjénél egy fokkal nehezebb szövegekkel is találkozzon. Ezt a szintet $i+1$ -ként jelölik. Az „**érzelmi szűrő hipotézise**” (*affective filter hypothesis*) kifejti, hogy az érthető inputot sem tudja a tanuló megfelelően használni, ha valamilyen érzelmi akadály gátolja a tanulás vagy elsajátítás folyamatát. Ilyen lehet az önbizalom vagy motiváció hiánya, aggodalom mások előtti szereplés miatt stb.

Krashen elgondolásait sokan nem tartották kellően bizonyítottnak, de semmiképpen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy elképzelései közvetlen és jótékony hatást gyakoroltak az idegennyelv-oktatásra, mert felhívta a figyelmet a tanuló szerepére.

32.4.. Hogy tanítunk? – Történeti módszertani áttekintés

A nyelvtanítás mai eklektikus gyakorlata az elmúlt százötven év irányzataiból építkezik. Mások mellett Zerkowitz (1988), Brown (1994b) és Medgyes (1995) kitűnő összefoglalását adják e módszereknek. A korai XIX. századtól ismeretes a latin és görög nyelv tanítására alapozott **nyelvtani-fordításos módszer**. Ennek lényege a tanított idegennyelv nyelvtani rendszerének és a szükségesnek ítélt szavak megtanítása volt. Mindezekhez elsősorban klasszikus irodalmi szövegeket használtak. Az órák a célnyelvről szóltak, de nem a célnyelven. A tanításban az elsajátítandó anyag bemutatásán és bemagoltatásán volt a hangsúly, gyakorlásra, főleg szóbeli gyakorlásra nem sok időt szántak. Mechanikus nyelvtani gyakorlatok és fordítás töltötte ki a nyelvórákat. Ennek a módszernek az alapjai olyan erősen beírták magukat a nyelvtanítás gyakorlatába, hogy még ma – a kommunikatív nyelvtanítás korában – is megtalálhatóak.

Az élő, beszélt nyelvet először a Nemzetközi Fonetikai Társaság (International Phonetic Association – IPA) felhívása kívánta az idegennyelv-tanítás központjába állítani még a XIX. század végén. Ennek nyomán alakult ki a **direkt módszer**, mely a természetes nyelvsajátításra alapozott. itt az anyanyelv – mint közvetítő médium – kizárása segítette, hogy az órák célnyelven folyjanak, és a tanulók több lehetőséget kapjanak a megszólalásra. Bár ez a módszer a négy fő nyelvi készség mindegyikét, azaz a hallás utáni megértést, beszédet, olvasást és írást egyaránt fejleszteni kívánta, a gyakorlatok mégis meghatározott rendben, mechanikusan követték egymást, kommunikáció nem alakult ki. Az egynyelvű órák időigényesebbek, és sok szituáció – a ma használt segédeszközök elterjedése előtt – nehezen volt szemléltethető az osztályteremben.

Az **audiolingvális módszer** – melyet a második világháborúban az amerikai katonák gyors nyelvtanítására dolgoztak ki, és mely az 1950-es években terjedt el az elemző, strukturális nyelvészetnek és a behaviorista elképzeléseknek köszönheti létrejöttét. A nyelvek különbözőségére alapozva az anyanyelv ismét szerepet kapott, de a nyelvtani szabályok elemzése helyett a hangsúly a hallás utáni megértés és a beszélt nyelv gyakorlására helyeződött át. A nyelvtanulást szokások kialakulásaként látták (Skinner 1957), ezért a tanulást elsősorban rövid, gyorsan változó, szituatív gyakorlatokra, drillekre és megerősítésre alapozták. Előnyei ellenére azonban mégsem lett hosszú életű az audiolingvális módszer, mert a rövid nyelvi egységek ismételtetése nem vezetett valódi nyelvsajátításhoz.

E módszerek mellett más megközelítések is voltak, de a legérdekesebb fordulat az 1970-es évek táján következett be. Egyszerre több irányzat is kibontakozott. A **humanisztikus módszerek**, mint a **szuggesztópédia**, a **csendes módszer** (*Silent Way*), a **közösségi nyelvtanulás** (*Community Language Learning*) vagy a **teljes fizikai válasz** (*Total Physical Response*), bár nem terjedtek el, rámutattak arra, hogy a nyelvtanításnál figyelembe kell venni a nyelvtanuló személyiségét és tanulási igényeit. Mai szemmel nézve, legnagyobb előnyük az volt, hogy kiderült: a hatékony idegennyelv-tanításban nem egy-egy kizárólagos **módszer**, azaz tanítási eljárások és technikák rendszere, lehet a megfelelő megközelítés, hanem különféle technikák és eljárások válogatott használata, melyeket a nyelvtanuló helyzetét és céljait figyelembe véve egy **szemlélet** vezérel.

A nyelvtanítási szemléleteket az irányítja, hogy képviselőik mit tartanak a nyelvtanulás legfőbb céljának. E célok mentén több lehetséges tanterv született. A tematikus, szituatív, lexikális vagy készségfejlesztő tantervek az 1970–1990-es években időszakonként váltakoztak. Fontos megemlíteni a **fogalmi-funkcionális tantervet**. Itt a nyelvtanulás fő céljának azt látták, hogy az idegennyelvet beszélő különféle nyelvi funkciókban jól helyt tudjon állni, illetve fogalomköröket ki tudjon fejezni. A nyelvi funkciók (pl.: az üdvözlés, bemutatkozás, társasági beszélgetés, telefonálás, vitázás, érvelés, beszélgetés kezdeményezése, lezárása stb.) valójában az élet legtöbb kommunikációs területét érintik, a fogalmak pedig (pl.: az idő vagy hely viszonyai, sebesség, mennyiség, létezés stb.) ezek szókincsbeli kifejezéséhez fontosak. Így a fogalmi-funkcionális tantervekre alapozott nyelvtanítás az 1980-as évek óta uralkodó kommunikatív nyelvtanítási szemlélet közvetlen elődje.

A **kommunikatív szemléletű nyelvtanítás** eklektikus, vagyis mindig a célnak megfelelő módszert és technikát használja. E megközelítés lényege, hogy idegennyelven jól kommunikáló, azaz jó kommunikatív kompetenciával rendelkező nyelvhasználókat képezzen. A **kommunikatív kompetencia** fogalmát Hymes (1972) alkotta meg, aki azt hangsúlyozza, hogy a sikeres kommunikációhoz formailag helyes és megfelelően használt nyelvre van szükség. A kommunikatív kompetencia elemeit Canale és Swain (1980) a következőkben határozza meg:

- *nyelvi kompetencia* – a nyelvi elemek ismerete (nyelvtan, szókincs, kiejtés, helyesírás stb.);
- *szövegszerkesztési kompetencia* – a mondatnál hosszabb, különféle, koherens szövegek alkotásának képessége;
- *szociolingvisztikai kompetencia* – a nyelv megfelelő szocio-kulturális használatának, vagyis annak képessége, hogy a nyelvet a szituációnak és szociális helyzetnek megfelelően használjuk;
- *stratégiai kompetencia* – az a képesség, hogy nyelvi nehézségeinket leküzdjük olyan technikákkal, mint pl. körülírás, ismétlés, találgatás, nem verbális üzenetek megértése, ismétlés kérése stb.

Van Ek (1986) a **kommunikációs képesség** modelljét meghatározva, az előzőeket még két komponenssel egészíti ki, melyek a nyelvi készségeken kívül az ezekhez elválaszthatatlanul kötődő kulturális készségeket is figyelembe veszik:

- *szocio-kulturális kompetencia* – a szociolingvisztikai kompetencia kiszélesítése azzal a képességgel, hogy a nyelvhasználó nemcsak egy adott kultúrán belül, de más kultúrákban is megfelelően tud kommunikálni;
- *szociális kompetencia* – az akarat és képesség a másokkal való kommunikációra. Ez motiváción, hozzáálláson, önbizalmon, empátián és a társas érintkezés szokásainak ismeretén alapul.

Míndezek alapján látszik, hogy a kommunikatív nyelvoktatás célja jól kommunikáló nyelvhasználók képzése. Ennek érdekében a nyelvtanulók szükségleteit és igényeit alapul véve kell kidolgozni a tanterveket és tanmeneteket, melyek a nyelvi és funkcionális célkitűzések mellett a feladattípusokat is tartalmazzák. A cél érdekében változatos módszereket alkalmazunk úgy, hogy a tanórán is a lehető legtöbb valódi vagy valódihoz hasonló kommunikatív szituációban gyakorolhassák a nyelvtanulók a célnyelvet. Ez azt jelenti, hogy az új nyelvi elemeket kontextusban mutatjuk be. Ezt követi a szintén szituatív gyakorlás, majd alkalmazás. E fázisokban a tanulók egyre önállóbban használják a tanult nyelvi elemet, miközben pár- és csoportmunka keretében interakció történik, a lehető legtöbb alkalmat adva arra, hogy a diákok beszéljenek. A beszéd gyakorlása mellett azonban a kommunikatív nyelvtanítás egyik elve, hogy a készségeket integrálja, így a hallás utáni megértés, beszéd, olvasás és írás a tanulók szükségletei szerint kiegyensúlyozottan van jelen az órákon. A felhasznált írásos és hangzó szövegek értelmes kommunikációt ösztönöznek és változatos műfajokat képviselnek, ugyanakkor élő, mindennapi és nem régies nyelvhasználatot mutatnak be. Az órák a célnyelvre koncentrálnak, ezért kívánatos, hogy az óravezetés is a célnyelven történjen, de szerepet kap az anyanyelv is. Kétnyelvű nyelvhasználók esetében természetes igény a fordítási készség, aminek különféle aspektusai szintén részei a kommunikatív nyelvtanításnak.

Mint láttuk, a kommunikatív nyelvoktatás nem egy mindenáron alkalmazandó módszer, azaz technikák gyűjteménye, hanem olyan megközelítés, amely szerint a célt, a nyelvtanulót, a tanárt és a tanulási helyzetet figyelembe véve a leghatékonyabb eljárásokat választjuk ki és használjuk. Ezekről a szempontokról szólnak a következő részek.

32.5.. A nyelvtanuló és a nyelvtanulás

Az idegennyelvet tanuló diák sikerét sok tényező befolyásolja, nem utolsósorban maga a nyelvtanuló és élethelyzetének néhány jellemzője. A **nyelvtanuló kora, nyelvtanulással kapcsolatos érzései, egyéni jellemvonásai, nyelvkészsége, motivációja**, és rövid, valamint hosszú távú **céljai** és ezekhez kötődő **nyelvi szükségletei** mind-mind hatással vannak a **nyelvtanulás módjára és eredményére**.

A gyermekek és felnőttek más-más módon tanulnak. Gyakran tapasztaljuk, hogy a gyermekek látszólag minden erőfeszítés nélkül sajátítanak el egy idegennyelvet, ha célnyelvi környezetbe, vagy kisgyermekek oktatásához jól értő pedagógus csoportjába kerülnek. A kritikus kor hipotézis szerint (Lenneberg 1967 és 1974, Scovel 1988, Long 1990) a prepubertás kor előtt a legkönnyebb idegennyelvet tanulni, és a kiejtést alapul véve az ebben a korban történő tanulással lehet leginkább megközelíteni az anyanyelvi szintet. Ugyanakkor ezt az elképzelést módosíthatja az a tény, hogy a felnőttek gyorsabban tanulnak, mint a gyerekek, és az idősebb gyerekek gyorsabban tanulnak, mint a fiatalabbak. (Ellis 1994). Ennek oka valószínűleg a fejlettebb intellektuális és absztrakciós képességekben keresendő. Mindazonáltal, a gyakorlat azt mutatja, hogy a **kor** önmagában nem túl fontos szempont. Ami fontos, hogy mindenkit a korosztályi sajátosságainak figyelembevételével tanítsunk. Intellektuális fejlettségük alapján a gyermekek inkább öntudatlanul, ismétlésekkel, használat közben, míg a felnőttek tudatosabban, elemzően tanulják az idegennyelvet. A gyermekek rövidebb ideig képesek egy dologra figyelni, több változatosságot igényelnek. A mozgást, játékot és pozitív érzelmi reakciót igénylő gyakorlatok is jól beválnak náluk, de a felnőttek tanulását is segíthetik.

Bizonyos személyiségjegyek is változhatnak a koraival. A gyermekek általában önfeladtabban képesek megnyilvánulni a többiek előtt, kevésbé aggódnak amiatt, miként vélekednek majd az esetleges hibás megszólalásukról. Egy türelmes, bátorító, jó tanár erősítheti a csoportban létrejövő bizalmat, és ezzel akár idősebb nyelvtanulók esetében is csökkentheti a nyelvtanulással kapcsolatos félelmeket, gátlásokat. A pozitív, támogató tanulási körülmények megteremtése mellett az is lényeges, hogy a tananyag a tanulók korának, érdeklődésének, szükségleteinek megfelelő, értelmes kommunikációt serkentő tartalmú legyen.

Nem minden **személyiségjegy** korfüggő. Másképp tanul egy introvertált vagy extrovertált, egy szorgalmas vagy lusta, egy céltudatos és kitartó vagy álmodozó és csapongó nyelvtanuló. Fontos lehet, hogy a tanuló mennyire aggodalmaskodó, gátlásos vagy épp merész, hogyan tűri az esetleges sikertelenséget vagy bizonytalanságot. Ugyanígy befolyásolja a tanulást és az idegennyelvi teljesítményt a **nyelvkészség**. A nyelvkészséget, azaz a nyelvtanulási képességet több elem alkotja. Carroll (1959), Pimsleur (1966) és Ottó (1996) nyelvkészséget felmérő tesztjei számtanulási, hangazonosítási, szómegfeleltetési és szótanulási készséget, valamint helyesírás és nyelvtan iránti érzékenységet mérnek. A nyelvkészség segíthet, azonban önmagában nem meghatározó. Megfelelő módszerekkel kevésbé jó nyelvérzékű tanulót is lehet jó eredményekre sarkallni, míg egy jó nyelvérzékű diák tehetségét is elnyomhatja egy kevésbé rátermett tanár.

A nyelvérzék mellett az egyik legfontosabb tényező a **motiváció**. Brown (1994b) jó összefoglalót ad a motivációról és ennek fajtáiról. Az idegennyelv-tanulásban a motiváció az az indíttatás, amit a tanuló a tanulással kapcsolatban érez, és amely tanulásra készíteti. Ez az indíttatás alapvetően kétféle lehet: Belső motivációról akkor beszélünk, ha a tanuló személyisége vagy saját maga által felállított célok ösztönzik tanulásra. Egy ambiciózus ember, aki a nyelvtanulásban önmaga fejlesztését látja, és ezért ezt fontosnak tartja, nagy belső motivációval rendelkezik. Ha valaki azért tanul, mert rövid távú céljai vannak, jó jegyet vagy nyelvpótlékot szeretne, esetleg ettől remél jobb állást vagy előléptetést, akkor külső tényezők motiválják. Ugyanígy külső motiváció, ha a tanár jól összeállított tanmenettel és tananyaggal, megfelelő módszerekkel, és kisugárzó személyiségével tudja jobb teljesítményre készíteni diákjait.

A motivációhoz szorosan kapcsolódik az **élethelyzet** és a **tanulás körülményei**. Ha a nyelvtanuló különösebb motiváció nélkül csak azért vesz részt az órán, mert az kötelező, nem fog olyan jó teljesítményt nyújtani, mintha belátná a nyelvtanulás fontosságát vagy érdekesnek találná azt. De még egy erősen motivált tanulót is visszafoghatnak a körülmények. Ha például egy elfoglalt üzletember a munkahelyén tanul, a „csak a legszükségesebb esetben” óhatatlanul bekapogtató kollégák és a hirtelen megoldandó problémák alaposan megzavarják az órákat és a tanulás hatékonyságát. felnőtt tanulók esetében kérdéses, mennyit tudnak az órákon kívüli tanulással, házi feladattal foglalkozni. Mivel ők általában ritkábban járnak órákra, mint az iskolások, ez is befolyásoló tényező lehet. Nemcsak az önálló tanulásra szánt idő, de az erre való képesség is különböző. Gyermekek és felnőttek esetében egyaránt egyénfüggő, hogy a csoportos vagy a magánórákat részesítik-e előnyben. A kommunikatív megközelítés szerint a csoport hasznosabb, mivel a szituációs gyakorlást sokkal jobban lehetővé teszi, mint a magánóra.

Az élethelyzetből adódik a nyelvtanulók **nyelvi szükséglete**. A tanterveket, azaz a nyelvtanulást meghatározó átfogó, országosan vagy az iskolákban irányadó elveket a társadalmi és helyi igények figyelembevételével

készítik el. A tanmeneteket pedig, melyek az egyes kurzusok programját szabják meg, a tantervek mellett a résztvevők egyéni szükségleteinek figyelembevételével tervezik. A nyelvi szükségletek lehetnek objektívek vagy szubjektívek (Kurtán 2001). Az objektív szükségleteket a tanuló céljai határozzák meg. Kisgyermeknél ez az érdeklődés felkeltése, az idegennyelv megszerettetése. Nagybabánál az iskolai nyelvoktatás keretében általános idegennyelvi jártasságot jelent, de később – és ez inkább a felnőttoktatásban jelentkező igény – a nyelvtanuló szakmájához kapcsolódva specifikus készségekre és szókincre terjedhet ki. Másra van szüksége egy idegenvezetőnek, szállodai portásnak, síoktatónak, agykutatónak, mérnöknek, jogásznak vagy üzletembernek. A szubjektív szükségletek a tanulók egyéni kognitív és affektív szükségletei, azaz azon nyelvi elemek és készségek, melyekre a tanulónak pillanatnyi tudása és érzelmi felkészültsége alapján szüksége van. Így van, akinek éppen ismétlésre van szüksége, míg másoknak épp nagy lépésekben kell előrehaladni. Van, akinek az íráskészségét kell fejleszteni, míg másnak az igeragozás gyakorolása a következő logikus lépés.

A **tanulási stílus** szintén befolyásolhatja a nyelvtanuló sikerét. Bár a tanulócsoportokat tanulási stílusuk szerint nem szokták felmérni, érdemes többféle stílusú tanulást figyelembe venni a tanítás során. A tanulási stílusok gyakran mint egy kontinuum két véglete jeleníthetők meg (Brown 1994a és Kormos–Csölle 2004). Így megkülönböztethetünk kontextusfüggő és kontextusfüggetlen tanulókat aszerint, mennyire képesek a nyelvi elemeket absztrahálni, azaz a megismerési kontextuson, szituáción kívül is használni. A reflektív vagy impulzív skála azt mutatja, hogy a tanuló inkább elgondolkodó vagy hajlamos a hirtelen döntéshozásra. Az impulzívabb tanulók talán kevésbé precízen, de folyékonyabban beszélnek. Az analitikus vagy holisztikus stílust az különbözteti meg, hogy a holisztikus nyelvhasználók nagyobb egységekre koncentrálnak, míg az elemzők jobban figyelnek a részletekre, a szabályokra. Az érzékszervi érzékenység különbségei szerint négy tanulási stílus figyelhető meg: A vizuális tanulók elsősorban olvasás, az auditívek hallás alapján tanulnak könnyebben. A kinezetikus típusú tanulók a tanulást mozgással kötik össze, például járkálnak szótanulás közben, vagy eljuttatják a jelentésüket. A taktilis diákok gyakorlati tapasztalatok segítségével szeretnek tanulni, gyakran rajzolnak, és kedvelik a szerepjátékokat.

A diákok részben a tanulási stílusuk, részben tudatos megfontolás alapján **tanulási stratégiákat** alakítanak ki, olyan technikákat, melyek a nyelvtanulást segíthetik. Oxford (1990) direkt stratégiaként nevezi meg a memória fejlesztését (pl. ismétlésen alapuló szótanulással), a kognitív módszereket (pl. egy ismeretlen szó kontextusból való kikövetkeztetése) és a kompenzációs technikákat (pl. egy nem ismert szó helyett körülírás használata). Az indirekt stratégiák is jelentősek: tudatos technikákkal a tanuló saját maga megtervezheti a tanulás módját, érzelmi stratégiákkal bevetésével megjutalmazhatja magát egy feladat sikeres végrehajtásáért, a szociális stratégiák pedig arra készítetik, hogy alkalmat keressen a célnyelv anyanyelvi beszélővel való gyakorlására. A tanulási stratégiákat a tanulók maguk alakítják ki, de ehhez egy jó tanár sok segítséget adhat. Ez a segítség hozzájárulhat ahhoz, hogy a tanulók önálló tanulási készségét is fejlesszük. Eligazításra és gyakorlásra van szükségük például ahhoz, hogy megtapasztalják, hogyan és mennyit szótárazzanak, hogyan használják a nyelvtani kézikönyveket, hogyan közelítsenek egy ismeretlen szövegtípushoz.

32.6.. A nyelvtanár és a nyelvtanítás

A hagyományos elképzelések szerint a tanár tanít. Megtanítja az anyagot. A mai felfogásban azonban a tanárnak nem ilyen egyirányú a teendője. A hangsúly áttevődött a tanulóra és a tanulás folyamatára. Ezért *a tanár legfőbb feladata, hogy elősegítse a diákok tanulását. Ehhez többféle szerepet is vállalnia kell.*

Brown (1994b) az irányítói, igazgatói, segítői szerepeket említi, valamint hivatkozik a tanárra mint tudásforrásra is. E szerepek aszerint változnak, mire van éppen szükség: Az irányító vagy igazgató tanár az osztálytermi folyamatokat szervezi, mint egy karmester, aki a zenekar munkáját koordinálja. Az óratervezés és a pillanatnyi helyzet alapján dönt arról, mi történjen. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a tanár mindig központi szerepet tölt be. Ellenkezőleg: leggyakrabban úgy segíti a tanulást, ha a diákok töltenek be aktív szerepet, például pár- vagy csoportmunka keretében. Ilyenkor sem hagyja magukra a tanulókat, csoportról csoportra járva, a munkát ellenőrzi, megfigyel, tanácsot ad, segít, szükség esetén akár csatlakozik is egy csoporthoz. Az órán így nem egyirányú, hanem interaktív kapcsolat jön létre a tanár és a diákok között. Ehhez elengedhetetlen, hogy a tanár nyitott és rugalmas legyen, ő is képes legyen tanulni a diákoktól és a tanulási-tanítási folyamatokból. Természetesen a tanár továbbra is a tudás egyik legfontosabb forrása a nyelvórán. Fontos azonban, hogy a tanár mint tudásforrás ne váljon két lábon járó szótárrá vagy nyelvtankönyvvé, amit a tanulók bármikor használhatnak. Nem tanulhat a diákok helyett, tehát a diákok számára érthető, feldolgozható egységekben úgy kell az új ismereteket átadni, hogy a tanulók ne kész tudást kapjanak, hanem olyat, amiért nekik is meg kell dolgozniuk. Így, akkor is, amikor az órán frontális munka folyik, vagyis a tanár magyaráz, mindig megfelelő szituációba ágyazva kell az új nyelvi elemeket bemutatni, és meg kell győződni arról, hogy a tanulók értik a formai és jelentésbeli sajátosságokat, tehát még ilyenkor is fenn kell tartania az interakciót a csoporttal.

Míndez arra utal, hogy a kommunikatív nyelvtenár órán kívüli munkája a hagyományos tanárénál sokrétűbb. Littlewood (1982) megállapítja, hogy az óra előtti feladatok megsokszorozódnak: Már nem egy adott módszertan elvárásainak kell megfelelni, nem a könyvet, hanem a tanulókat kell – amennyire csak lehet személyre szabottan – tanítani. A tervezésnél és tananyagválasztásnál figyelembe kell venni a kurzus általános céljait, a diákok szükségleteit és igényeit, egyéni vonásaikat. Olyan gyakorlati módokat (szerepjátékokat, szimulációs feladatokat stb.) kell a tanárnak az órára előkészítenie, amelyek valószerű szituációkban teszik hatékonyabbá a tanulást. A házi feladat javítása sem a hibák jelölésére vagy osztályozásra szorítkozik, hanem részletes visszajelzést, sőt esetleg a fogalmazás, levél vagy más feladat tartalmával kapcsolatos megjegyzést is tehet a tanár, ami motiválhatja a tanulót.

Főleg intézményvezetők, de nyelvtenulók részéről is gyakran felmerül a kérdés, vajon **az anyanyelvi vagy nem anyanyelvi tanárok a jobbak**. A kérdésfelvetés – bár érthető – valójában nem helyes. Azt, hogy a tanár jó-e vagy sem, sokkal inkább képzettsége és rátermettsége, mint az anyanyelve határozza meg. Az anyanyelvi tanárokat – főleg régebben – akkora mítosz övezte, hogy gyakran szakképzettség nélkül is alkalmazták őket. Elvitathatatlan annak az előnye mind nyelvi, mind kulturális szempontból, ha anyanyelvi tanároktól tanulhatunk, de épp annyi előnye van egy nem anyanyelvi tanárnak is. Medgyes (1999) részletesen elemzi a nem anyanyelvi tanárok helyzetét. Bár kétségtelen, hogy a nem anyanyelvi beszélő nyelvhasználata, bármilyen magas szintű is, nem tökéletes, sőt éppen ezért a tanár gyakran önbizalomhiánnyal küzd, mégis sok pozitívum köthető a nem anyanyelvi tanárhoz. Ő maga is modellként szolgál a tanulóknak: íme egy sikeres nyelvtenuló! Mint ilyen, a nyelven kívül hasznos nyelvtenulási stratégiákat is taníthat, valamint az anyanyelv és a célnyelv közötti nyelvi és kulturális különbségeket és jellemző hibákat is értőn tudja megvilágítani. Az anyanyelv megfontolt használata, különösen a fordítási és közvetítési készségek fejlesztése szintén hasznos a diákoknak. Ráadásul a nem anyanyelvi tanár – természetesen személyisége függvényében – empatikusabb is lehet, hiszen neki magának is ugyanazokkal a nehézségekkel kellett korábban megküzdenie, mint diákjainak.

32.7.. A kommunikatív nyelvoktatás néhány jellemzője

Az idegennyelv-tanulás és -tanítás építőkövei a **szókincs**, vagyis a szavak, kollokációk és kifejezések, a **nyelvtani szerkezetek** és a **nyelvi funkciók**, azaz nyelvi és nyelvhez kötött viselkedési formák (pl. bemutatkozás, egyetértés, ellenkezés, javaslattétel, sajnálkozás, panaszkodás, információkérés és -adás stb.), melyekhez szorosan kötődnek a rájuk jellemző kifejezések. Ezekre az alapokra épülnek a **nyelvi készségek**. A négy egymásra épülő alapkészség a természetes tanulás sorrendjében a **hallás utáni megértés**, a **beszéd**, az **olvasás** és **írás**. Ezeket, valamint az anyanyelv és a hibák szerepét, illetve az idegennyelvi értékelés fontosságát Holló–Kontráné–Timár (1996) alapján tárgyaljuk.

A kommunikatív tanításra igen jellemző az új anyag bemutatása és gyakoroltatása. Ez a folyamat hasonlít ahhoz, ahogy a kisgyermek megtanul biciklizni: először látja, hogy mások hogyan csinálják, aztán szülői segítséggel megismerkedik a bicikli egyes részeivel, majd felül rá és még álló helyzetben kipróbálja, meddig ér a lába, hogyan fogja a kormányt. Amikor először elindul, még segédkerekek vannak a hátsó kerékre szerelve, s amikor ezekre már nincs szükség, valamelyik szülő rohan a biciklire erősített seprűnyelet fogva a csemete után, hogy megóvjá az első nagy esésektől. Aztán egyedül is megy a dolog. Eleinte a parkban, majd kis forgalmú utcákban, később már városi forgalomban is.

Hasonlóképpen, a releváns, egyértelmű szituációban bemutatott új nyelvi elem egyszerre modellálja a jelentést és a formát. Az új elemeknek érthető, jól feldolgozható egységet kell képviselniük. Például nem taníthatjuk meg a „jövő időt” mint nyelvtani egységet, hiszen a jövő fogalmát többféle formában is kifejezhetjük, pl.: *Jövő héten elmegyek a fodrászhoz. Jövő héten majd elmegyek a fodrászhoz. Jövő héten elfogok menni a fodrászhoz.* Ezt a három formát, ha mind új, nem taníthatjuk meg egyszerre, mint ahogy nem taníthatjuk meg az összes állatnevet vagy az összes reklamálsra használható kifejezést sem.

Az igazán jó bemutatás során a nyelvtenulók maguk is kikövetkeztetik az új elem használatának alapjait. A fő információforrás itt a tanár, illetve a felhasznált hanganyag vagy írott szöveg, de ha a diákok aktív szerepet kapnak az új elem felfedezésében, maradandóbb tudásra tehetnek szert. Az új anyag mennyiségét úgy kell kiválasztani, hogy a bemutatásnál lényegesen több idő jusson a gyakorlásra szóban és írásban, mert ez az elsajátítás záloga. Az első lépés a kötött gyakorlás, drillezés, mely az új elem formáját gyakoroltatja. (Mint amikor a szülők a seprűnyelet fogva rohannak a bicikliző gyerek után.) Ezt követi az irányított gyakorlás, amikor az új elemet szűk keretek között, de már szituációban gyakorolják a tanulók (vö. biciklizés a parkban),

majd az ellenőrzött gyakorlás, ahol a gyakorlás még mindig irányított, de a szituációk több variációs lehetőséget kínálnak (vö. biciklizés kis utcában). Az utolsó fázis a szabad gyakorlás, vagyis az új elem önálló, kreatív használata.

A szókincs tanításakor elengedhetetlen a kiejtés tanítása, hisz a kiejtés, hanglejtés, hangsúly és folyékonyág azok a legfeltűnőbb jegyek, amelyek alapján a nyelvtudást első hallásra megítélik. Célunk az, hogy a művelt anyanyelvi nyelvhasználatot és kiejtést tanítsuk, de figyelembe kell venni, hogy a tanulók fonetikai készsége, motivációja különböző, s befolyásolja a kiejtéstanulást az is, hogy a diákok milyen környezetben élnek, hallják-e a célnyelvet anyanyelvi környezetben. Természetesen a tanulók anyanyelve is számít: a japánoknak például különösen nehéz az [r] és [l], a spanyoloknak a [b] és a [v], a magyaroknak pedig az angolban a [v] és [w] megkülönböztetése.

Szintén a szókincs tanításánál kerül leginkább előtérbe, bár más nyelvi elemekre is vonatkozhat, hogy el kell dönteni: aktív vagy passzív részét képezze-e majd a tanulók nyelvtudásának egy adott szó vagy szócsoport. Ezt a körülmények határozzák meg: a tanulók érdeklődése, a kurzus céljai, a felhasznált törzs- és kiegészítő tananyagok. A szavak tanulásánál különösen nagy szerepe van a diákok tanulási stílusának: Egyéntől, de persze a tanítási stratégiától is függ, hogy a tanulók miként tudnak hatékonyan szavakat tanulni. Van, akinek segít az anyanyelvi megfeleltetés (ami soha nem teljes), mások szócsoportokat tanulnak könnyebben, megint mások szinonimákat, antonimákat vagy definíciókat szeretnek megjegyezni, és van, aki példamondatokban gyakorolja az új szavakat.

A szókinccsel kapcsolatos egyéb készségek elsajátítása – ezért tanítása és gyakoroltatása – is lényeges. Az egyes kétnyelvű szótárak használata, az ismeretlen szavak hallás utáni azonosítása és jelentésének kikövetkeztetése a szövegösszefüggésből, vagy egyes kifejezések definiálása, körülírása mind olyan készség, mely az önálló nyelvhasználatot segíti.

A szókincs és a nyelvi funkciók tanításánál fontos szempont a nyelvi réteg, stílus, nemzeti variáns szerinti osztályozás. A tanulóknak pontosan tudniuk kell, milyen helyzetben, milyen kontextusban használhatnak megfelelően egy-egy kifejezést. Ezért a bemutatásnál különösen fontos a kontextus szerepe, a gyakorlásnál pedig az, hogy változatos, értelmes és nem automatikus ismétlésekre építő feladatokat adjunk.

Az értelmes feladatok a nyelvi alapkészségek fejlesztésénél is alapvetőek. A két befogadó készség, a hallás utáni megértés és az olvasás tanításánál az alapséma hasonló: Először felkeltjük az érdeklődést a szöveg tartalma iránt, aztán feladatot adunk, hogy a diákoknak okuk legyen odafigyelni a szövegre, majd a hallgatást/olvasást követően ellenőrizzük a feladat megoldását és ettől függően új feladat, ismételt hallgatás/olvasás következik. E készségek különböző altípusai, azaz a minden részletre kiterjedő, vagy csak a lényegre kereső, esetleg csak bizonyos részletek iránt érdeklődő hallgatás/olvasás más-más feldolgozást igényelnek. A produktív készségekre, azaz a beszédre és írásra ugyanez vonatkozik. Nem e készségeket gyakoroltatjuk, ha eljárszatunk vagy leíratunk egy előre betanult párbeszédet, és az sem jó, ha beszélgetés vagy fogalmazásírás inspirálására váratlanul bedobunk egy „érdekes” témát, amihez az előkészítés hiányában nincs a tanulóknak megfelelő szókinccse. A valódi készségfejlesztést nyelviileg megfelelően elő kell készíteni úgy, hogy a diákok érzékeljék a feladat valóságosságát, relevanciáját. Célszerűek a szerepjátékok, az információhiányra alapuló gyakorlatok és az olyan szituációkba helyezett feladatok, melyeket a tanulók ismernek, vagy amelyekben a nem túl távoli jövőben helyt kell állniuk. Ezért ne írassunk levelet a nagymamának – miért is írna egy magyar diák a magyar nagymamájának idegennyelven? –, hanem inkább a kedves külföldi házinéninek írassunk köszönőlevelet, melyben a magyar diák beszámol a hazatérése óta történetekről is.

A kommunikatív szemlélet elutasítja az **anyanyelv** használatát az idegennyelv-órán olyan helyzetekben, mint a fegyelmezés, magyarázat, új szavak lefordítása, hiszen könnyen belátható, hogy ezekre a feladatokra a célnyelv vagy frappáns vizuális illusztráció is alkalmas. Bizonyítja ezt az is, hogy ha a tanulócsoporthoz és a tanár anyanyelve nem közös, az anyanyelv használata fel sem merül, mégis eredményes a tanulás. Sok tanár azonban úgy gondolja, felesleges időt vesztegetni a körülményesebb mutogatásra, gesztikulálásra, más szavakkal való körülírásra, és egyszerűbb az anyanyelvet használva megoldani egy-egy helyzetet. Azonban a rövid távú időnyerés hosszú távon nem szolgálja a tanuló érdekét. Ha a problémákat a tanár mindig az anyanyelv használatával oldja meg, a diák nem válik felkészült nyelvhasználóvá, nem alakul ki stratégiai kompetenciája, azaz az csak életben tapasztalja majd meg, milyen, ha nincs ott a tanár, aki tálcán nyújtja a segítséget. Ha kerülnünk az anyanyelv használatát az óravezetésben és információátadásban, hozzásegítjük a tanulókat ahhoz, hogy megszokják, célnyelven is lehet boldogulni, akár már kezdő szinten is.

Bár az anyanyelvet az órai, óravezetési használatban tanácsos igen erősen korlátozni, az idegennyelv-tanulás során mégis fontos szerepe van. Az idegennyelvet tanuló ember a célnyelvet azért tanulja, hogy tanulási, utazási, munkavállalási, kapcsolatteremtési céljait megvalósítsa. Az idegennyelv használata közben nem veszíti el identitását, anyanyelve pedig ennek egyik fő meghatározója. Az idegennyelvhasználó legtöbb nyelvi, szociális és kulturális információhoz az anyanyelvén jut, ezt a tudást szeretné a célnyelven kifejezni, vagy épp ellenkezőleg, az idegennyelvi környezetben megismerteket kell anyanyelvén elmondania. A kétnyelvűségről (vagy többnyelvűségről) szólva elsősorban a **fordítás** és **tolmácsolás** jut eszünkbe. Ezek valóban olyan feladatok, melyeket idegennyelvet használóknak gyakran el kell látniuk, ezért a nyelvtanítás során fel kell rá készítenünk őket. Természetesen nem hivatásos fordítókat kell képeznünk egy általános nyelvkurzuson, de a fordítás különféle fajtáit meg kell ismertessük a tanulókkal akár már középfeladói szinten is. Fordításon nemcsak a nyilvánosság elé kiálló tolmács vagy a publikálásra szánt szövegek fordítóinak munkáját értjük. Sokszor van szüksége egy átlag idegennyelvhasználónak arra, hogy étteremben gyorsan lefordítsa vendégének az étlapot, vagy egy üzletben kiegészítse a turistát azzal, hogy elmondja, mi is a korpás-, diós-, vagy rozskenyér. A pontos fordítás helyett azonban leggyakrabban az összegző, magyarázó fordításra, szakszóval **közvetítésre** vagy **mediálásra** van szüksége az idegennyelvhasználónak. Mediáláskor nem a teljes szöveget fordítjuk, hanem csak a lényegét, szükség szerint azonban a helyzetet vagy körülmények magyarázatával ki kell egészíteni az eredeti tartalmat. Ha például a napi híreket kell összegeznünk, a tartalmi tömörítésen kívül szükség lehet egy-egy fogalom bővebb magyarázatára, hiszen a magyar intézményrendszer, események vagy földrajzi nevek, amelyek a külföldinek ismeretlenek, fontosak lehetnek a hírek szempontjából.

A fordítás talán a legösszetettebb nyelvi készség. Akár szóbeli, akár írásbeli fordításról van szó, a pontos idegennyelvtudáson kívül fontos az anyanyelv könnyed használata, jó fogalmazási készség, lényeglátás, pontosság, stílusérzék, országismeret és kulturális ismeretek. Ezekből sokat lehet a nyelvórán fejleszteni. A szótárhasználat és a szókincsbővítés kétnyelvű feladatok is lehetnek. Bár, mint a korábbiakból kiderült, a szókincstanításnál nincs szükség az állandó anyanyelvi megfeleltetésre, elengedhetetlen a finom jelentéskülönbségek és a „hamis barátok”, azaz azon megtévesztő kifejezések megismertetése, melyek az anyanyelvből ismerősnek tűnnek, de a célnyelven mást jelentenek. (Ilyen például az angol *gymnasium* szó, ami nem gimnáziumot, hanem tornatermet jelent.) Szintén fontos felhívni a tanulók figyelmét arra, ha egy-egy helyzetben a tükörfordítás nem működik. A jelentéskülönbségek tisztázása azért is fontos, nehogy a nyelvhasználó olyan helyzetbe kerüljön, mint Brachfeld Siegfried emlékezetes szójátékában a magyarul tanuló, aki miután megkérdezi, van-e különbség a *húzni* és *vonni* igék jelentésében és erre nemleges választ kap, először aziránt érdeklődik, mikor érkezik a bécsi *huzat*, majd megfenyegeti barátját, hogy *jól elvonják a nótáját*...

A nyelvtanítás egyik sarkalatos pontja a **hibák kezelése**. Néhány korábbi szemlélet szigorú, gyakran fegyelmező módszereket használt, aminek következtében a tanulók gyakran gátlásosak lettek, és bár talán jól olvastak és írtak az idegennyelven, megszólalni nemigen mertek. A kommunikatív nyelvoktatás a hibákat inkább barátként, segítőként kezeli, hiszen tanár és diák egyaránt tanulhat belőlük. A hibáknak több fajtáját különböztetjük meg: A véletlen nyelvbotlás, tévesztés vagy tollhiba leginkább gondatlanságból ered. A nyelvvel való kísérletezés – mely kreatív diákra vall – szintén nem igényel komoly javítást, de indikálja, hogy milyen nyelvi elemre lenne már szüksége a diáknak. Amivel azonban komolyan foglalkozni kell, az a már tanult nyelvi elemek visszatérő helytelen használata. A hibajavítás módja sok mindentől függ: Attól, hogy milyen feladatban fordul elő a hiba, írásos vagy szóbeli gyakorlásról van-e szó, a hibás nyelvi elem áll-e a feladat középpontjában, és még sok más szemponttól. A javítás semmiképp ne legyen bíráló, hosszas kritika helyett egyértelmű jelzésrendszert használjunk, és szemben az ellenőrzött gyakorlás szakaszaival, ahol a pontosság a cél, a szabad beszéd javítása legyen sokkal visszafogottabb, hiszen a folytonos javítás itt gátolná a kommunikációt. Az ilyenkor elhangzott hibákkal utólag érdemes foglalkozni. A javításba érdemes az egész csoportot bevonni. Ne mindig a tanár adja meg a megoldást, sokszor a diákok maguk is észreveszik és ki is tudják javítani hibáikat. Az írásbeli feladatoknál érdemes jól érthető jelrendszert és szóbeli értékelést használni, nemcsak aláhúzni a hibákat, hanem a fajtájukat is megjelölni. Érdemes az ennek alapján kijavított szövegeket ismét ellenőrizni. A javítás során nemcsak azt kell eldönteni, hogy hogyan, hanem azt is, hogy mennyit javítsunk. A túl sok javítással gúzsba kötjük a tanulókat, túl kevés javítással pedig azt az illúziót kelthetjük, hogy minden rendben van, így még a tanulási motivációt is csökkentjük. A hibák azonban nemcsak a nyelvtanulók fejlődését segítik, hanem a tanárnak is jó visszajelzésként szolgálnak a tanulási folyamatról, arról, hogy mihez kell visszatérni, mit kell ismételni.

A tanulók számára fontos visszajelzést jelentenek, egyben **formális értékelésre** szolgálnak a **nyelvi vizsgák** és **tesztek**. Céljuk a szintfelmérés, csoportba sorolás, diagnózis (vagyis egy tanuló vagy csoport nyelvi készségeinek értékelése egy nagyobb anyag rész feldolgozása után), minősítés, szelekció vagy nyelvi

alkalmasság megállapítása. A számonkéréssel kapcsolatos egyik legfőbb elvárás az, hogy igazságos legyen. Ez azonban nem jelent feltétlen objektivitást. Bár vannak teljesen objektíven értékelhető kötött feladatok, mint például a feleletválasztásos, vagy hiányzó részek kitöltését kérő tesztek, melyek konkrét nyelvi elemekre fókuszálnak, az összetett nyelvi készségeket vizsgáló tesztek, például a fogalmazások vagy szóbeli vizsgák értékelése sokkal szubjektívebb. Ilyenkor az objektivitást több vizsgáztató vagy javító bevonásával lehet növelni úgy, hogy előre pontosan meghatározott szempontok szerint közösen elfogadott és begyakorolt mércével értékelnek.

A vizsgáknak sokféle elvárásnak kell megfelelniük. A számonkérés legyen megbízható. Ez azt jelenti, hogy a teszt a körülményektől (pl. a javító tanár személyétől, a vizsgázó pillanatnyi lelkiállapotától) függetlenül közel azonos eredményt ad hasonló vizsgázó populáció vagy más vizsgáztatók részvételekor is. Fontos, hogy a vizsga érvényes legyen, vagyis azt mérje, amit mérni hivatott, és a vizsgázó is reálisnak, értelmesnek érezze a felmérés tartalmát és módszereit. A vizsgák értékelése lehet versenyvizsga-szerű, amikor a vizsgázókat teljesítményük alapján sorrendbe állítják, és így határozzák meg az eredményeket. Ilyenkor előre meghatározzák, hogy a vizsgázók hány százaléka kaphatja az egyes jegyeket. A másik értékelési forma az előre megszabott kritériumokat, elvárásokat veszi figyelembe, az eredményeket annak alapján határozzák meg, hogy a vizsgázók az elvárásokat milyen szinten teljesítik, így akár mindenki kaphat ugyanolyan jegyet is.

A nyelvi vizsgák visszahatnak a tanításra. Egy-egy diagnosztikus teszt vagy nagyobb nyelvvizsga próbatesztje rámutat a diákok hiányosságaira, így ezeket a későbbiek során pótolni lehet. A tanulókkal meg kell ismertetni azokat a vizsgafeladatokat, melyekre a későbbiekben szükségük lehet, ha azonban a nyelvórákon vizsgafelkészülés címen állandóan vizsgafeladatokat oldanak meg, a valódi nyelvtanulás komoly kárt szenved.

A nyelvi teljesítmény és fejlődés értékelésének másik formája az órai számonkérés, aminek egy részét adhatják kisebb-nagyobb dolgozatok, tesztek, felelések, házi feladatok. Ezeknél a feladatoknál lényeges, hogy csak azt kérje számon a tanár, amit korábban tanított. A számonkérő feladatoknál még fontosabb azonban a **folymatos értékelés**. A tanulók számára lényeges, hogy rendszeres visszajelzést kapjanak nyelvi teljesítményükről és fejlődésükről. Ezért szükséges, hogy a nyelvtanár ne csak osztályzatokat adjon, hanem szóban és írásban egyaránt kifejtse véleményét a diákok munkájáról. Természetesen ügyelni kell a kritika és dicséret megfelelő arányára, hiszen ezek közvetlenül befolyásolják a tanulói motivációt.

A nyelvtanulók motivációját az is befolyásolja, mennyire sikeresek a kommunikációban, mennyire tudnak kapcsolatot teremteni a célnyelvet beszélőkkel. Ebben a nyelvi készségeik és teljesítményük elsődleges, ám az **interkulturális készség** sem játszik kisebb szerepet a sikeres idegennyelvi kommunikációban. Ez szintén része a kommunikatív nyelvoktatási tanterveknek. A kultúra meghatározására számtalan definíció létezik, a nyelvoktatás szempontjából Hofstede (1984), Damen (1987), és Lederach (1995) munkái iránymutatóak. Ezekre építve megállapíthatjuk, hogy a kultúra szocializáció során tanult értékek, viselkedési és kommunikációs minták együttese, melyek jellemzőek egy közösségre és megkülönböztetik azt egy másiktól. Idegennyelvi kommunikáció során különböző közösségek tagjai lépnek kapcsolatba egymással. Így könnyen érthető, hogy Byram (1997) az interkulturális kompetenciát a külföldiekkel való idegennyelvi kommunikáció képességeként határozza meg, melynek során közösen tudunk kialakítani egy mindkét fél számára elfogadható kommunikációs módot. Mindehhez tudatában kell legyünk saját kulturális értékrendünknek és szokásainknak, feltétlenül ismerni kell a partner kulturális hátterét, és megfelelő nyelvi kompetenciával kell rendelkezni.

Ennek alapján könnyen belátható, hogy az idegennyelv-órákon teret kell adni az interkulturális oktatásnak is. Holló-Lázár (2000) szerint három nagy kulturális terület integrálására nyílik lehetőség: Az országismereti képzés (pl. intézményrendszer, földrajz, történelem, szokások, művészetek stb.) megalapozza a nyelvtanulók háttértudását a célkulturákról és saját kultúrájáról is. Ez hozzájárul a szociális és morális tudatosság, a rugalmasság, a tolerancia és az elfogadás kialakulásához. A beszéd- és viselkedési minták (pl. egyetértés, vitatkozás, kérdés, javaslattétel, bemutatkozás stb.) nagyon szorosan kötődnek a nyelvhez. Ezek ismeretében az idegennyelv-használó nagyobb önbizalommal tud megfelelően viselkedni a célnyelvi környezetben. Végül a szintén szorosan a nyelvhez kötődő szövegszerkezeti ismeretek és ehhez kapcsolódó készségek (pl. gondolat kifejtés, érvelés, a gondolatok logikus elrendezése stb.) világos kifejezőkészséget eredményeznek a célnyelven. E három területen szerzett jártasság pedig hozzájárul ahhoz, hogy az idegennyelv-használót jobban megértse és elfogadja kommunikációs partnere.

A kultúrához és kulturális különbségekhez kötődő tárgyi tudás azonban még nem elegendő a sikeres interkulturális kommunikációhoz. Olyan készségekkel kell felvértezni a nyelvtanulókat, melyek ismeretlen

helyzetekben is segítik őket. A kultúra és ennek hatása a kommunikációra nem kézzelfogható, egyértelmű jelenség. Kramsch (1993) szerint a kultúra gyakran olyan, amilyennek látszik, leginkább más kultúrákon visszatükrözve érzékelhető. Ha az idegennyelv-használók megtanulják a szokatlan jelenségeket és viselkedési szokásokat először megfigyelni, majd elemezni és csak ezután értékelni, akkor elkerülhetik a hirtelen ítéletalkotás csapdáját.

Mindezen nevelési célok talán túlmutatnak a hagyományos nyelvórák keretén, de a sikeres interkulturális képzés igen jól integrálható a nyelvoktatásba, hiszen ezek a kérdések az idegennyelv-órák témái lehetnek, ami egyben a célnyelvi gyakorlást is biztosítja a tanulók számára. Az interkulturális és idegennyelvi készségek párhuzamos elsajátítása segíti hozzá a nyelvtanulót a hatékony és sikeres idegennyelvi kommunikációhoz, vagyis az idegennyelv-oktatás legfőbb céljához.

32.8.. Összegzés

A mai szemlélet szerint az idegennyelv-oktatás elmélete és gyakorlata egyaránt a nyelvtanulás célját és a nyelvtanuló személyét állítja középpontba. A kommunikatív nyelvtanítás célja, hogy a diákok minél hatékonyabb idegennyelv-használókká váljanak. Ezért a csak a nyelvre összpontosító, mechanikus gyakorlatok helyett értelmes és valószerű szituációkba helyezett feladatokkal segítjük a tanulást, de emellett a szisztematikus, elemző tanításnak is fontos szerep jut. A nyelvtanulók nyelvi szükségletei, egyéni tulajdonságai, motivációja, tanulási stílusa szintén meghatározó. A nyelvtanár immár nemcsak átadja a tudnivalókat, hanem relevánssá teszi a megtanulandó nyelvi elemeket, készségeket, valamint interkulturális kommunikációs ismereteket, és ezzel aktivizálja a tanulókat. Így a diákok felelősséget kapnak a tanulási folyamatban, ami hozzájárul a célnyelv sikeres elsajátításához.

1

Irodalom

- [CH32-B01] Adjemian,, Christian 1976. On the nature of interlanguage systems. *Language Learning*26: 297–320.
- [CH32-B02] Brown,, H. Douglas 1994a. *Principles of language learning and teaching*. Englewood Cliffs, Prentice Hall Regents.
- [CH32-B03] Brown,, H. Douglas 1994b. *Teaching by principles*. Englewood Cliffs, Prentice Hall Regents.
- [CH32-B04] Byram,, Michael 1997. *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Clevedon, Multilingual Matters.
- [CH32-B05] Canale,, Michael – Swain, Merrill1980. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*1(1): 1–47.
- [CH32-B06] Carroll,, John – Sapon, Stanley1959. *Modern Language Aptitude Test – Form A*. New York, The Psychological Corporation.
- [CH32-B07] Chomsky,, Noam 1965. *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, MA, MIT Press.
- [CH32-B08] *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment* , 2001. Council for Cultural Co-operation, Educational Committee, Modern Languages Division, Strasbourg; Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH32-B09] Crystal,, David 1987. *The Cambridge encyclopedia of language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [CH32-B10] Damen,, Louise 1987. *Culture learning: The fifth dimension on the language classroom*. Reading, MA, Addison-Wesley.

¹Az „idegennyelv” szót a fejezet szerzője szakkifejezésként, egybeírva használja (az érvényes helyesírási szabályok ellenére). Magyarázatul lásd a mellékelt keretes anyagot (a 997. oldalon) – a szerk.

- [CH32-B11] DemeLászló – FábíánPál – TóthEtelka (szerk.) 1999. *Magyar helyesírási szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH32-B12] Ellis,, Rod 1994. *The study of second language acquisition*. Oxford, Oxford University Press.
- [CH32-B13] Gardner,, Robert C. 1988. The socio-educational model of second language learning: Assumptions, findings and issues. *Language Learning*38: 101-126.
- [CH32-B14] Hofstede,, Gert 1984. National cultures and corporate cultures. In: L. A.Samovar – R. E.Porter (szerk.) *Communication between cultures*. Belmont, CA, Wadsworth.
- [CH32-B15] Dorottya, Holló – Edit, Kontráné Hegybíró – Eszter, Timár1996. *A krétától a videóig*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH32-B16] Dorottya, Holló – Ildikó, Lázár2000. *Take the bull in the china shop by the horns: teaching language through culture, Folio6/1: 4–8*.
- [CH32-B17] Hymes,, Dell 1972. On communicative competence. In: Pride – Holmes (szerk.) *Sociolinguistics: Selected Readings*. London, Penguin Books.
- [CH32-B18] Judit, Kormos – Anita, Csölle2004. *Topics in Applied Linguistics*. Budapest, ELTE, Eötvös Kiadó.
- [CH32-B19] *Közös európai referenciakeret (Nyelvtanulás, nyelvtanítás, értékelés)* 2002. Kulturális Együttműködési Tanács, Közoktatási Bizottság Élő Nyelvek Osztálya, Strasbourg; (az OM megbízásából) Pedagógustovábbképzési Módszertani és Információs Központ Kht.
- [CH32-B20] Kramsch,, Claire 1993. *Context and culture in language teaching*. Oxford, Oxford University Press.
- [CH32-B21] Krashen,, Stephen D. 1981. *Second language acquisition and second language learning*. Oxford, Pergamon Press.
- [CH32-B22] Krashen,, Stephen D. 1982. *Principles and practices of second language acquisition*. Oxford, Pergamon Press.
- [CH32-B23] 2003. A nyelvtudás Magyarországon. In: *EU számunió 2003. március 14., Sorszám: 5.;* (<http://www.ksh.hu/pls/portal/url/ITEM/E6262A4E30E56EA8E03400306E4816D2>)
- [CH32-B24] Zsuzsa, Kurtán 2001. *Idegen nyelvi tantervek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [CH32-B25] Lederach,, John Paul 1995. *Preparing for peace: Conflict transformation across cultures*. Syracuse, NY, Syracuse University Press.
- [CH32-B26] Lenneberg,, Eric 1967. *Biological foundations of language*. New York, Wiley.
- [CH32-B27] Lenneberg,, Eric 1974. A nyelv biológiai szempontból. In: PapMária (szerk.) *A nyelv keletkezése*. Budapest, Kossuth.
- [CH32-B28] Littlewood,, William T. (1982). The changing role of the teacher in the foreign language classroom. *British Journal of Language Teaching*20 (1): 5–8.
- [CH32-B29] Long,, Michael 1990. Maturational constraints on language development. *Studies in Second Language Acquisition*12: 251–286.
- [CH32-B30] Péter, Medgyes 1995. *A kommunikatív nyelvtanítás*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó.
- [CH32-B31] Péter, Medgyes 1999. *The Non-native teacher*. Ismaning, Max Hueber Verlag.
- [CH32-B32] Péter, Medgyes – Katalin, Miklósy2000. The language situation in Hungary. In: R. B.Baldauf – R. B.Kaplan (szerk.) *The journal of multilingual and multicultural development*. Clevedon: Multilingual Matters.
- [CH32-B33] István, Ottó 1996. Language aptitude testing: unveiling the mystery. *novELT*y, 4(3) : 6–20.

- [CH32-B34] Oxford,, Rebecca L. 1990. *Language learning strategies*. Boston, Heinle & Heinle Publishers.
- [CH32-B35] Pimsleur,, Paul 1966. *Pimsleur Language Aptitude Battery (PLAB)*. New York, Harcourt, Brace & Jovanovich.
- [CH32-B36] Richard-Amato,, Patricia A. 1988. *Making it happen*. New York – London, Longman.
- [CH32-B37] Schumann,, John H. 1978. Social and psychological factors in second language acquisition. In: J.Richards (szerk.) *Understanding second and foreign language learning: Issues and approaches*. Rowley, MA, Newbury House.
- [CH32-B38] Scovel,, Thomas 1988. *A time to speak: A psycholinguistic enquiry into the critical period for human speech*. Rowley, MA, Newbury House.
- [CH32-B39] Selinker,, Larry 1972. Interlanguage. *IRAL*10: 209-231.
- [CH32-B40] Skinner,, Burrhus Frederic 1957. *Verbal behavior*. New York, Appleton-Century-Crofts.
- [CH32-B41] Tarone,, Elaine 1979. Interlanguage as chameleon. *Language Learning*29: 181–191.
- [CH32-B42] Tarone,, Elaine 1982. Systematicity and attention in interlanguage. *Language Learning*32: 69–84.
- [CH32-B43] Tamás, Terestyéni 2000. Az idegennyelv-tudás alakulása Magyarországon a kilencvenes években. *Educatio*9(4): 651–667.
- [CH32-B44] Van Ek,, Jan A. 1986. *Objectives for foreign language learning, Vol. 1: Scope*. Strasbourg, Council of Europe.
- [CH32-B45] Judit, Zerkowitz 1988. *Tanítsunk nyelveket!*Budapest, Tankönyvkiadó.

33. fejezet - Nyelv és jog

Kontra, Miklós

33.1. Igazságügyi nyelvészet

Az igazságügyi nyelvészet az alkalmazott nyelvészet egyik új ága, amely az igazságszolgáltatásban felmerülő vitás nyelvi kérdések eldöntéséhez nyújt szakzerű segítséget. Két nemzetközi tudományos egyesülete van: az 1992-ben alapított International Association of Forensic Linguistics és az egy évvel korábban alapított International Association for Forensic Phonetics. A *Forensic Linguistics* című folyóirat 1994-ben indult. Magyarországon elsőként valószínűleg néhai Nagy Ferenc viselte hivatalosan is az „igazságügyi nyelvész-szakértő” titulust (vö. Nagy 1980).

Az utóbbi évtizedekben az észak-amerikai bírósági tárgyalásokon egyre többször fordul elő, hogy nyelvészek szakvéleményei jelentős szerepet játszanak a büntető- és polgári perek kimenetelében. Nyelvészeti képzettség híján a jogászok a nyelvészeknél kevésbé képesek vagy egyenesen képtelenek megállapítani például

- egy telefonos fenyegető vagy zsaroló személyazonosságát,
- azt, hogy egy új terméknek egy régebbiéhez hasonló neve megsérti-e a régebbit gyártó cég áruvédjegy-jogát,
- azt, hogy egy adott népcsoport mikor mely területen élt,
- azt, hogy egy törvényszöveg vagy egy tárgyalótermi bírői utasítás pontosan mit jelent,
- azt, hogy egy magnetofon-felvételen hallható társalgás során megvesztegette-e az egyik beszélő a másikat,
- hogy A és B nyelvváltozat egy nyelv két nyelvjárása-e, vagy két külön nyelv,
- hogy egy bírósági tárgyalás jegyzőkönyve mennyire hűen vagy torzítva tükrözi a tárgyalóteremben lezajlott eseményeket.

33.1.33.1.1. Nyelvész-szakértők perekben

Az ilyenfajta jogi viták eldöntésében egyre több nyelvész-szakértő véleményét veszik figyelembe az USA és Kanada bíróságai:

- a Pan American légitársaság egy Los Angeles-i alkalmazottját elítélték s börtönbe zárták azon az alapon, hogy hangja hasonlít egy bombamerénnyel fenyegetőző New York-i telefonáló hangjára. 1987-ben William Labov amerikai nyelvész a bíróság számára meggyőzően bebizonyította, hogy az elítélt a bostoni dialektust beszéli, akit ezután fel is mentettek a vád alól.
- Kanadában egy nyelvész szakvéleményét kérték annak eldöntéséhez, hogy a *Cache-Cache* és a *Cachet* kozmetikai termékek nevei fonetikailag eléggé eltérnek-e egymástól ahhoz, hogy elkerüljék a névazonossági pert.
- A kanadai Ontario tartomány kormánya és a temagami indiánok közti birtokperben az 1980-as években kulcsfontossága volt annak, hogy a temagamik 1763 előtt vagy után vándoroltak-e mai lakóhelyükre. A per idején végzett nyelvészeti adatgyűjtés alapján, történeti morfológiai elemzéssel be lehetett bizonyítani, hogy a temagamik jóval 1763 előtt vándoroltak oda, ahol ma is élnek (Chambers 1990).
- Egy perben az USA Legfelsőbb Bírósága 5:4-es szavazataránnyal eldöntötte, hogy egy bírői utasításban egy melléknév csupán az utána következő főnévre vonatkozik-e, vagy az összes utána következő főnévre (magyar analógiával: pl. a *piros alma és barack* ’piros almát és piros barackot’ jelent-e, vagy pedig ’piros almát és bármilyen színű barackot’), s ezzel egy embert halálra ítéltek. Ha nyelvész-szakértőt is meghallgattak volna, az amerikai jog szerint nem ítélték volna halálra a vádlottat, mivel a nyelvész mindkét lehetséges olvasatot megengedte volna, s ilyenkor azt kell a bíróságnak alkalmaznia, amelyik a vádlott számára kedvezőbb.
- Egy állítólagos korrupciós ügyben játszott szerepe miatt az USA Szenátusa 1982-ben kizárta tagjai közül Harrison A. Williamst. A szenátusi etikai bizottsági tárgyalások során többször elhangzott, hogy az FBI által

titkosan készített videofelvételek „önmagukért beszélnek”. Williams kérésére Roger Shuy nyelvész elemezte a videofelvételeket, s megállapította, hogy az FBI ügynökök olyan stratégiákat alkalmaztak, amelyek azt a látszatot keltették, hogy a szenátor olyasmiket mondott, amiket valójában nem mondott (Shuy 1993).

- A Michigan állambeli Ann Arborban egy 1977-ben kezdődött perben az oktatási esélyegyenlőségi törvény megsértésével vádolták fekete gyermekek szülei az iskolaszéket, mondván, hogy a tanárok nem vették figyelembe, hogy a gyermekek által beszélt néger angol (*Black English Vernacular*) és a tanításban használt sztenderd angol oly mértékben különbözik, hogy az veszélyezteti a gyermekek iskolai karrierjét. Némileg leegyszerűsítve: a bírónak azt kellett eldöntenie, hogy a néger angol és a sztenderd angol (vagyis az iskolai tanításban használt angol) egyetlen nyelv-e, vagy két nyelv. Ha két nyelv, akkor a diszkrimináció nyilván fennállt. Számos nyelvész (pl. William Labov, Richard Bailey) is tanúskodott a perben, melyben a bíró a felperes szülők gyermekeire nézve kedvezően döntött (Labov 1982, Kontra 1992a).

33.1.33.1.2. Nyelvi csapdák

Roger Shuy, aki több mint 200 amerikai polgári és büntetőügyben volt szakértő, és 35 perben szerepelt igazságügyi nyelvészeti szakértőként, a nyelvészek és a jogászok közti különbséget az orvosok és betegek közötti különbséghez hasonlítja:

Egy beszélgetés vagy szöveg szerkezetét a laikus hallgató vagy egy átirat olvasója nem mindig érti meg. Amit a nyelvész a diskurzuselemzés eszközeivel meglát egy beszélgetésben, ahhoz hasonlít, amit egy orvos lát a röntgenképen. Az átlagos laikus ember felismeri a röntgenképet, de ez nem jelenti, hogy felismeri azt is, amit egy röntgenkép az emberi test szerkezetéről megmutat. Az átlagos laikus ember, ha hall vagy lát egy beszélgetést, felismeri azt. De a nyelvész az, aki a beszélgetés struktúrájának azokat az árnyalatait is meg tudja határozni, amelyek a pontos megértéshez szükségesek.

(Shuy 1990: 85)

Shuy (1993) szerint sokan nincsenek tudatában annak, hogy a nyelv valamilyen használata önmagában büntetendő lehet. Ha például valaki egy prostituált szexuális szolgáltatásait kéri, ez a beszédaktus büntetendő, függetlenül attól, hogy a szolgáltatásra sor került-e vagy sem. Az emberek a bűnt általában valamilyen fizikai aktussal társítják: lopással, rablással, gyilkossággal. Az ilyen események résztvevői, elszenvedői és tanúi beszámolnak az eseményekről a bírósági tárgyalásokon, s aztán e múltbeli eseményekről szóló beszámolóik, vagyis nem maguk az események válnak az igazságszolgáltatás alapjává. A résztvevők és szemtanúk emlékezete azonban gyakran torzít, és félreértések is megnehezíthetik az események pontos rekonstrukcióját. Az ügyvédek legtöbbször másodkézből való adatokkal dolgoznak, vagyis nem az eseményekkel, hanem azoknak a tanúvallomásból, visszaemlékezésből származó leírásával. „Magára valamit is adó tudós (angolul: *scientist*) – írja Shuy (1993: 10) – nem tartana olyan előadást, amely azon alapulna, hogy a vizsgált jelenségre más kutatók miként emlékeznek.” Mindezek az aggályok fokozottan érvényesek a nyelvi bűnökre, vagyis azokra az esetekre, amikor valaki valakit megfenyeget, megveszteget, megrágalmaz vagy épp gyilkosságra bujt fel.

33.1.33.1.3. Tévhitek a nyelvről

A bíróságok dolgát megnehezítik a vádlottakkal kapcsolatos előítéletek (prekonceptiók) és a nyelvvel kapcsolatos tévhitek is. Shuy (1993: 3) az előbbiekből közül hármat említ:

- Ha a vádlottról hang- vagy videofelvétel készült, biztos bűnös, hisz egyébként a rendőrség nem figyelte volna,
- Ha egy vádpontban bűnös a vádlott, valószínűleg a többiben is bűnös,
- A vádlott mindent hallott, értett, és mindenre emlékezett, ami elhangzott abban a beszélgetésben, amit a rendőrgyűlés vele folytatott s titokban felvett.

A második pont illusztrálására szolgálhat egy 1993-as magyarországi büntetőper, amelyben a vádló a vádlottat egyebek mellett azzal is vádolta, hogy az illető *más útlevelel* lépte át a magyar határt. A védő előadta, hogy védenca több útlevelelnek is jogos birtokosa, s betérjlesztett egy nyelvészeti szakvéleményt arról, hogy mi a különbség (1) és (2) között. A bíró a szakvéleményt érdekesnek találta ugyan, de elutasította.

(1) XY más útlevelel lépte át a határt.

(2) XY másik útlevelel lépte át a határt.

Büntetőeljárások során magnetofon- vagy videofelvétel is része lehet a bizonyítékoknak, s ezek felhasználása során fontos, hogy kétséget kizáróan megállapítsák: ki mondott, mit, kinek, mikor, miért? Shuy bemutatja, hogy a laikusok számára, s a nyelvészet szemszögéből ilyenek a bírók is, ez gyakran megoldhatatlan feladatot jelent. A problémát sokszor a **belehallás** (angolul: *contamination effect*) okozza. Ha például egy felvételen két ember beszélget, s közülük az egyik káromkodik, de a másik nem, a hallgatónak az a benyomása keletkezhet, hogy mindketten káromkodnak, vagyis a hallgató olyasmit is belehallhat egy beszélő szövegébe, ami nincs benne.

1990-ben a Budapesti Katonai Bíróságon a Duna-gate perben Végvári József rendőr őrnagyot azzal is vádolták, hogy az év január 19-én a televízió „Napzárta” című műsorában, *illetve a műsor keretében levetített filmben* államtitkot sértett azzal, hogy elmondta: a B. M. III/III. Csoportfőnökségén mennyien dolgoztak. A bizonyítás során az ügyész és a bíróság figyelme arra koncentrált, hogy a vádlott **kimondta-e**, s nem arra, hogy ő mondta-e ki **nyilvánosan elsőként** a létszámot. A „Napzárta” ugyanis a belügyminisztériumi szóvivő a vádlottnál előbb mondta ki a kérdéses számot, tehát a vádlott a „Napzárta” nem sérthetett államtitkot. Ha az államtitoksértés nem az esti élő adásban, hanem a benne levetített film aznap délelőtti első nyilvános bemutatásával történt meg, akkor a vádnak bizonyítania kellett volna, hogy a filmet még a „Napzárta” előtt, teljes terjedelmében, a kérdéses Végvári-kijelentéssel együtt mutatták be. Ezt azonban a vád nem bizonyította. A belehallás hatása itt abban volt, hogy a bíróság nem tudta megállapítani, hogy ki mondta ki elsőként nyilvánosan a kérdéses számot, vagyis hogy ki is sértett államtitkot (Kontra 1992b/1999).

A nyelvvel kapcsolatos laikus tévhitek, így a jogászok tévhitei is, szintén megnehezítik az igazságszolgáltatást. Shuy (1993: 8) több ilyen tévhitet említ, ezek közül az egyik szerint a jelentés elsősorban az egyes szavakban található. Ez a tévhit a nyelvi közlések kontextusának vélt elhanyagolhatóságán alapul. Sokan hiszik, köztük jogászok is, hogy a nyelv explicit és egyértelmű. Valójában az explicitég és egyértelműség mindig viszonylagos, mert nincs két ember, akiknek a tapasztalatai, érzelmei és érdekei teljesen megegyeznek. A magyar jogalkotók például *emberfajokról* írnak, holott a biológusok szaknyelvén megfelelően „Az állam oktatásügye előírja, hogy a mai emberiséget mint egységes fajt kell megismertetni a különböző oktatási intézményekben. Ugyanakkor törvényeink több fajról tesznek említést” (Farkas 1997: 507). Darwin híres *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* című könyvének magyar fordításában (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956) a *species-nek* a *fajok*, a *racés-nek* a *fajtak* felel meg.

Egy másik népszerű tévhit szerint egy beszélgetés átiratának elolvasása egyenértékű a beszélgetés meghallgatásával, mivel a transzkript hibátlan és hiánytalan. A tárgyalásokon az írott jegyzőkönyv fontosabb szerepet játszik a szóbeli eseményeknél, annak ellenére, hogy a bíróságok azt állítják, hogy a hangfelvételek képezik a bizonyító anyagot, nem az átiratok. Előfordul, hogy a vád és a védelem eltérő átiratait produkálja egyazon felvételnek, s a bíró nem tudja eldönteni, melyik a helyes. Ez tulajdonképp természetes, hisz a laikusok (=nem-nyelvészek) készítette átiratok nem mutatják meg, ki beszél kihez, ki hallott valamit, és mit, nem jelölik a hangsúlyt, beszédallamot, szüneteket, közbeszólásokat, párhuzamos beszédet stb. A beszédszünetek azonban a magyar beszédben jelentésselkülönítő funkciója lehet, például (3) és (4) nem ugyanazt jelentik:

(3) Ezt már nem mondta a tűzoltó.

(4) Ezt már nem [szünet] – mondta a tűzoltó.

Beszédkutatókban tapasztalt magyar nyelvészek 50 szünetből átlagosan 44-et hallanak meg, a nem-nyelvészek azonban csak 25-öt. A bírósági jegyzőkönyvet vezető gyorsíró olyan laikus, aki két szünetből egyet meg sem hall, de azokat sem jelöli feltétlenül helyesen, amelyeket meghall. Egy pergő szócsatában könnyen előfordulhat, hogy ugyan meghall egy jelentés-megkülönböztető szünetet, de nem jegyzi le, mert nincs rá ideje, vagy mert nem tudja, hogy az adott szünet a szó szoros értelmében perdöntő lehet.

A már említett Duna-gate perben a Budapesti Katonai Bíróságon a védőügyvéd javasolta a tárgyalási jegyzőkönyvek kiegészítését és kijavítását. A bíróság körülbelül tízpercenyi tanácskozás után a védő indítványait egy kivétellel elutasította. Amit laikus módon tíz perc alatt elfogadott a bíróság, annak helytállóságát nyelvész-szakértő csak több órás munkával tudta volna megállapítani (Kontra 1992b/1999).

Shuy (1993: 17) az igazságszolgáltatást veszélyeztető tévhitek között említi azt is, hogy egy beszélgetés résztvevői, vagy egy irat fogalmazói és olvasói a szavakat vagy mondatokat azonosan értik. Valójában azonban sokszor az történik, hogy A személy X közleményét B személy Y-ként értelmezi, mivel A és B világismerete csak részben fedi át egymást, és a többértelmű kijelentéseket ki-ki a saját ismeretei szerint értelmezi. A Dunagate perben az igazságügyi elmeorvosi szakértői véleményben az áll, hogy *A vádlott cirkuláris személyiségzavarban szenved, amely időnként betegségi szintűvé mélyül. [...] A cselekmény időpontjában betegség értékű állapotban lehetett és súlyos fokban korlátozott volt cselekményének társadalomra veszélyes következményeinek a felismerésében.* Orvosi szempontból az a helyzet ilyenkor, hogy ha az illető beteg, akkor korlátozott, ha nem beteg, nem az. Harmadik lehetőség nincs. Normális (= laikus) olvasatban (5) két dolgot jelenthet, (6)-ot vagy (7)-et:

(5) beteg lehetett és korlátozott volt

(6) beteg volt és korlátozott volt

(7) nem volt beteg és korlátozott volt

Az orvosok tudják, hogy az idézett szakvéleménybeli *beteg lehetett és korlátozott volt* (7)-es olvasata lehetetlen. Mivel a jelenben elvégzett pszichológiai vizsgálatok személyiségállapotra vonatkozó eredményei nem vetíthetők vissza a múltba, az orvos-szakértői vélemény megfogalmazása szakszerűtlen volt (szakvéleményükben az orvos-szakértők 1990. novemberi vizsgálataik alapján következtettek vissza a vádlott 1989. december 25-i állapotára). Azt, hogy az (5) mondat (7) olvasata lehetetlen, a laikusok legfeljebb sejtik, de nem tudják. A bíróság – laikus nyelvhasználóként és orvosi ismeretek híján – orvosilag lehetetlen, de laikusok számára lehetséges módon értelmezte a szakvéleményt, s végzésében megállapította, hogy a vádlott beteg volt, következképpen korlátozva volt. A végzés alapjául szolgáló szakértői vélemény egy része azonban olyan abszurd, mintha valaki azt állítaná, hogy *XY alkoholt fogyasztott és ittas volt; vagyis lehet, hogy nem fogyasztott alkoholt, de ittas volt* (Kontra 1992b/1999).

33.1.33.1.4. A nyelvészet fontossága

Bathia (1987:231) a nyelvészet igazságügyi alkalmazásait áttekintő tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy „a nyelvi készségek a jogászképzésben sosem kaptak megfelelő prioritást”. Ez összefügghet azzal, hogy – amint Shuy (1993: xix) írja – a bírók sokszor azért vonakodnak a nyelvész-szakértők meghallgatásától, mert attól tartanak, hogy a szakvélemény túlon túl nyelvészeti lesz, amit az esküdtek nem értenek meg. Ha viszont a nyelvész szakszargontól mentes, könnyen érthető véleményt ad, akkor látszólag alig mond többet annál, amit bárki tud, tehát fölöslegesnek ítélik közreműködését. Shuy a tudományos szakszerűség és a közérthetőség közötti arany középutat javasolja. Chambers (1991) szerint lejárt az ideje annak, hogy az igazságszolgáltatásban, ami *per excellence* nyelvi tevékenység, a jogászok továbbra is ignorálhassák a rendelkezésre álló nyelvészeti ismereteket:

A jogrendszereknek mindig voltak alapvető feltételezéseik arról, hogy egy társadalom miként működik, hogy az egyéneknek milyen szerepük van. A mai társadalomtudomány szakszerűen meg tudja állapítani, hogy az egyének miként cselekednek a társadalomban, milyen a társadalom, mik a feszültségei és a működési elvei. Így ma már a bíróságoknak nincs mentségük, ha ítéleteiket az emberekről s a társadalomról formált egyszerű, gyakran bugyuta föltételezésekre alapozzák.

33.2. Nyelvi jogok

A Földön ma 6–7000 nyelvet beszélnek az emberek, és megközelítőleg ennyi lehet a jelnyelvek száma is. Optimista előrejelzések szerint a következő száz évben a nyelvek fele, pesszimista számítások szerint 90 százaléka ki fog halni. Az emberi nyelvek veszélyeztetettsége ma nagyobb, mint az állat- és növényvilág veszélyeztetettsége: pesszimista előrejelzések szerint az állatfajoknak körülbelül 20 százaléka, a növényfajoknak 17 százaléka fog kiveszni a következő száz évben (Skutabb-Kangas 1999). Egy magyar jogász szerint „eljött az ideje annak is, hogy a jog számot vessen az emberiség nyelvi jövőjével” (Andrássy 1998: 182).

A nyelvi jogok biztosítása hozzájárulhat az egyes közösségek boldogulásához, megsértésük viszont konfliktusokhoz vezethet. A jogegyenlőség nyelvi téren csak a másság jogának elismerésével valósítható meg (Kontra és mtsai 1999).

33.2.33.2.1. A modern állam nyelvi joga

Andrássy György (1998) kimutatja, hogy a modern állam nyelvi jogának egyelőre nincs sem jelentékenyebb elmélete, sem számottevő irodalma. Véleménye szerint az elméleti jogászok többsége evidenciának tekinti a hivatalos nyelv intézményét, vagyis azt, hogy a többségi etnikum nyelve a legtöbb országban hivatalos nyelv, ami rendszerint

azt jelenti, hogy minden állampolgárnak joga van az állam hivatalos nyelvét használni szóban és írásban, a magánéletben és a közéletben, a bíróságok és a közigazgatási hatóságok előtt; a szülőket megilleti az a jog, hogy gyermekeiket az ország hivatalos nyelvén taníttassák, választásuk szerint állami iskolában vagy magániskolában; minden állampolgárnak jogában áll az állam hivatalos nyelvén megismerni az ország törvényeit és más jogszabályait.

(Andrássy 1998: 19)

A nyelvi többséghez tartozó személyeknek **implicit** (nem tételesen kifejtett) joga, hogy nyelvüket az ország hivatalos nyelveként használják, míg a nyelvi kisebbség(ek)hez tartozó személyeknek **explicit** (tételesen kimondott) joguk van saját nyelvük használatára, de a többséghez tartozókat megillető jog és a kisebbség(ek)hez tartozókat megillető, nemzetközi szerződésekben elismert jog terjedelme nem azonos: például a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája

mintegy száz pontban foglalja össze [az ilyen nyelvek] védelmében ajánlott kötelezettségvállalásokat [...] amelyek [...] valójában a hivatalos nyelvek ellensúlyát képezik, s végső soron a kisebbségi nyelvek használóit sújtó hátrányos megkülönböztetés ésszerű mérséklődéséhez vezethetnek.

(Andrássy 1998: 179)

A nyelvészek zöme valószínűleg egyetért abban, hogy a nyelvi jogok **kizárólag** kollektív jogok lehetnek (Breton 1999: 116). Akollektív kisebbségi jogok elismerése azonban – amint Andrássy (1998: 163) írja – „ellentétben állna a modern állam egyik alapvető eszméjével, az egyéni jogok elvével.” De az egyéni kisebbségi jogok elismerése is jogegyenlenséghez és diszkriminációhoz vezet, mert e jogok csupán a kisebbséghez tartozó személyeket illetik meg. Andrássy elemzése szerint a nemzetközi nyelvi jog **önmagában véve** a kisebbséghez tartozó személyek **javára** sérti a jogegyenlőség és a diszkrimináció tiltásának elvét. Ha azonban a nemzetközi nyelvi jog mellett figyelembe vesszük az államok belső nyelvi jogát is, azt, hogy az etnikai többség nyelve majd minden államban hivatalos nyelv, rögtön látjuk, hogy „a modern állam nyelvi joga [...] valójában [...] a többség, illetve az e többséghez tartozó személyek javára jelent pozitív diszkriminációt” (1998: 165). Így a valóságos jog a nyelvi kisebbség **rovására** sérti a jogegyenlőség és a diszkriminációs tilalom elvét. A nemzetközi nyelvi jog kompenzációs (hátrányokat kiegyenlítő) jellegű mind a mai napig. Andrássy szerint a kérdés végső soron az, hogy „felszámolható-e egyáltalán (s felszámolandó-e teljes mértékben) az a jogegyenlenség, amely a többségi oldal javára áll fenn, s hogy kiküszöbölhető-e (s kiküszöbölendő-e teljes mértékben) az a hátrányos megkülönböztetés, amely a kisebbségi oldalt sújtja” (1998: 175). A szerző szerint az univerzális nyelvi jog így hangzana: „Mindenkinek joga van ahhoz, hogy anyanyelvét/saját nyelvét használja” (1998: 180).

33.2.33.2.2. Jogegyenlőség

Andrássy György jogfilozófiai elemzésére rimel a nyelvész Szilágyi N. Sándor törvénytervezete „az etnikai és nyelvi identitással kapcsolatos jogokról, valamint az etnikai és nyelvi közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről”, amelyet a szerző a Romániai Magyar Demokrata Szövetség munkacsoportja által kidolgozott törvénytervezet után, és annak hatására készített 1993 oszén. Szilágyi törvénytervezete **nem kisebbségi törvény**, mivel feloldhatatlan ellentétet lát abban, hogy

miközben elvetjük a hagyományos hegemonista nemzetállami eszmét (amely az államalkotó nemzeteknek – az egyébként fenn hirdetett jogegyenlőségi elv ellenére is – kiemelt státust biztosít), ugyanakkor a nemzeti kisebbségek jogait kisebbségi törvénnyel kívánjuk rendezni. Hiszen a kisebbségi törvényt a hegemonista nemzetállamokban találták ki, és éppen azért szabályozza csak a kisebbségek jogait, mert elfogadja, adottnak veszi, hogy mindezek a jogok az államalkotó nemzetet természetesen, automatikusan megilletik, tehát szükségtelen őket jogszabályokba foglalni. Vagyis olyanformán vagyunk vele, hogy az elvek és nyilatkozatok

szintjén nem fogadjuk el a nemzetállam logikáját, mi magunk azonban ugyanabban a paradigmában gondolkodva próbáljuk megoldani problémáinkat.

(Szilágyi 1994/2003: 649–650)

Szilágyi a jogegyenlőséget tekinti kiinduló alapnak, s tervezete „nem más, mint a jogegyenlőség elvének részletekre bontása” (1994/2003: 658). Az anyanyelvhasználat jogát a tervezet szabályozza hivatalos nyelvként, nyilvánosan, a közigazgatásban, az állami intézményekkel és hivatalokkal való kapcsolatban, az igazságszolgáltatásban, a gazdasági és társadalmi életben, az orvosi ellátásban, az oktatásban, a közművelődésben, a tömegkommunikáció terén és az egyházi életben. A hivatalos nyelvként való használatról kimondja, hogy

- a. Az országos nyelvi többség nyelve az ország egész területén hivatalos nyelv.
- b. Ugyanezen elv értelmében a helyi/regionális nyelvi többség nyelve az illető közigazgatási egységben helyi/regionális hivatalos nyelv az országos hivatalos nyelv mellett, ha az illető helyi/regionális nyelvi többség tagjai igényt tartanak erre.
- c. Az olyan közigazgatási egységekben, ahol két hivatalos nyelv használatos, az állampolgárok szabadon megválaszthatják, hogy velük való hivatalos kapcsolataikban a közhivatalok és helyi hatóságok melyik hivatalos nyelvet használják szóban és írásban.
- d. Az országos hivatalos nyelv és a helyi/regionális hivatalos nyelv az illető közigazgatási egységben azonos használati körű.

E négy törvényszakasz alkalmazása azt jelentené, hogy például a magyar többségű Hargita és Kovászna megyében a román is hivatalos nyelv lenne, és a magyar is.

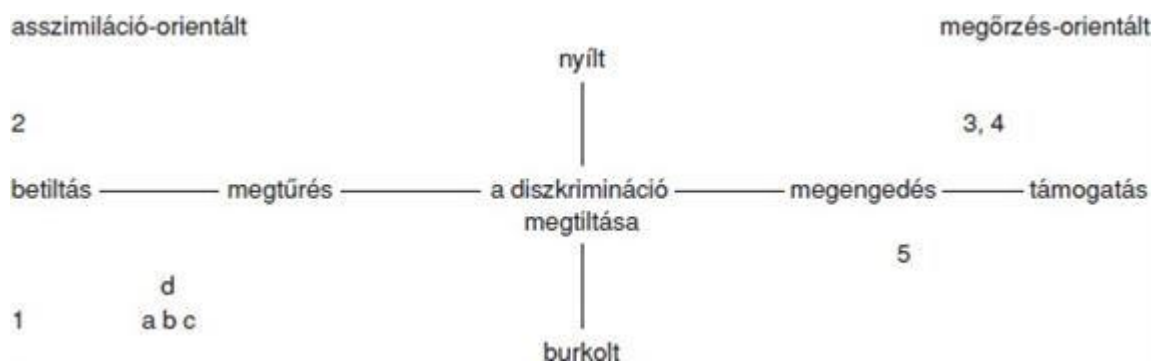
33.2.33.2.3. Tipológia

Szilágyi törvényjavaslata a kisebbségi nyelvek nyílt megőrzését célozza, s mint ilyen, a Phillipson–Skutnabb-Kangas-féle (1997) nyelvi jogi tipológiában (1. ábra) előkelő helyre kerülne. A szerzők két tengelyen helyezték el a különféle jogi rendelkezéseket aszerint, hogy azok mennyire támogatják a kisebbségi nyelveket. A függőleges tengely a nyíltság fokát mutatja, vagyis azt, hogy a különféle törvények és egyezmények milyen mértékben explicitek a kisebbségi nyelveknek az oktatásban betöltött szerepét illetően. A vízszintes tengely a támogatás fokát mutatja, tehát hogy egy nyelvet milyen mértékben támogatnak, túrnek, vagy tiltanak.

A szerzők az egyezményeknek azokat a részeit elemezték, amelyek a nyelvi jogokat érintik az oktatásban.

Az ENSZ Alapokmánya általános cikkelyeiben „az emberi jogok és az alapvető szabadságok mindenki részére, fajtára (angolul: *race*, K. M.), nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélküli tiszteletben tartásának” előmozdítására és támogatására kötelezi tagállamait, amit a diszkrimináció nyílt megtiltásának tekinthetünk. Az alapokmány nem tartalmaz külön az oktatásra vonatkozó cikkelyt, vagyis nem szól a nyelveknek az oktatásban betöltött szerepéről, ez pedig burkolt megtörést jelent.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata oktatásról szóló (26.) cikkelyének fő célja az ingyenes általános oktatás. Utal „az emberi személyiség teljes kibontakoztatására” és a szülők „gyermeküknek adandó nevelés megválasztásához” való jogára. A cikkely azonban a nyelvről nem ír, tehát ez is burkolt megtörésnek tekinthető.

A nyelvi jogok néhány országban és egyezményben (Phillipson–Skutnabb-Kangas 1997 nyomán)

A Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, ami 1976 óta van érvényben, miután általános cikkelyében (2.2.) a nyelvet egyenértékűként említi az emberfajtákkal, a bőrszínnel, a nemmel, a vallással stb., az oktatásra vonatkozó cikkelyében viszont megint csak említést sem tesz róla. Ez következetlenség, mert az egyezmény az utóbbi cikkelyben „a rassz, az etnikum és a vallás alapján meghatározott csoportokra” expliciten utal, a „nyelvekre” azonban nem. Ez is burkolt megtűrésnek minősíthető.

A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának a nyelvi jogokat illető legfontosabb rendelkezése a 27. cikkely: „olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.”

Az említett egyezményekben a nyelv explicit megemlítésének hiánya (illetve az oktatás a nyelvi cikkelyekben, mint a fentebb idézett 27. cikkelyben) ellentétes a diszkriminációt tiltó általános cikkelyekkel, amelyek minden emberi jog gyakorlására vonatkoznak. Az ENSZ-konvenciók (a, b, c, d) általános rendelkezései a diszkrimináció nyílt megtiltásának (a, b, c) tekinthetők, sőt, a nyelv specifikus megemlítésével a (d) nyílt megengedésnek minősíthető. „Az oktatásra vonatkozó cikkek azonban – írják a szerzők (i. m. 19) – nem többek burkolt asszimilációorientált megtűrésnél. A kisebbségek a privát szférában (vagy közelebbről meg nem határozott helyzetekben a csoport más tagjaival együtt) használhatják a nyelvüket, de az iskolában nem.”

33.2.33.2.4. Európa

Európában az 1990-es években két jelentős egyezmény is született, s mindkettő 1998-ban vált hatályossá. Az egyik a Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről, amelyet 2005 januárjáig az Európa Tanács 35 tagországa ratifikált, köztük az Európai Unió 19 tagországa. A keretegyezmény nagyrészt ajánlásokat tartalmaz a nyelvek védelmére, oktatásbeli szerepükre, hírközlésbeli használatukra, a kétnyelvű helységnevekre stb. vonatkozóan. A másik egyezmény a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája, melyet 2005 januárjáig az Európa Tanács 17 tagországa ratifikált. (Franciaország 1999-ben aláírta, de nem ratifikálta a Chartát, mivel a hivatalos francia álláspont szerint a Charta ratifikálása fenyegetné a köztársaság oszthatatlanságát, a törvény előtti egyenlőséget és a francia nép egységét azáltal, hogy szervezett nyelvi közösségeknek speciális jogokat biztosítana.) A Chartát aláíró országok kötelezik magukat arra, hogy regionális vagy kisebbségi nyelveik megőrzése érdekében a dokumentumnak legalább 35, általuk kiválasztott cikkelyét betartják.

Megemlítenéd még két, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezethez kapcsolódó ajánlás: a Hágai Ajánlások a Nemzeti Kisebbségek Oktatásai Jogaival Kapcsolatban (1996) és az Oslói Ajánlások a Nemzeti Kisebbségek Nyelvi Jogaival Kapcsolatban (1998). Ezeket az ajánlásokat kitűnő jogászok, nyelvészek és oktatáskutatók (pl. Patrick Thornberry, Szépe György, Tove Skutnabb-Kangas) dolgozták ki, semmiféle kötelező érvényük nincs ugyan, de orientálják az európai államokat nyelvi és oktatási politikájuk kialakításában.

Az Európai Unióban a közösségi jog a 2004. évi bővítés óta 20 nyelven¹ érvényes, hatályos és autentikus. Mivel immár a magyar is egyike az EU hivatalos nyelveinek, az Unió rendeleteit és általánosan alkalmazandó dokumentumait magyarra is le kell fordítani, az Európai Unió Hivatalos Lapját magyarul is meg kell jelentetni, továbbá bármelyik tagállam állampolgárai magyarul is megfogalmazhatják az uniós intézményeknek küldendő dokumentumaikat, s ezekre a választ is magyarul kell megkapják (tehát nemcsak a magyarországi, hanem például a szlovákiai magyarok is levelezhetnek az EU intézményekkel magyarul). Ezek a változások kedvezően hatnak a magyar nyelv státuszára, s nemcsak az Unión belüli (magyarországi, szlovákiai, szlovéniai és ausztriai) magyarok anyanyelvének presztízsét emelik, hanem a többiekét is.

Noha az Unió tudatosan vállalt célja Európa kulturális, vallási és nyelvi sokszínűségének megőrzése, az európai integráció nyelvpolitikai vonatkozásaira az EU eddig nemigen fordított figyelmet. A nyelvi kérdések politikailag annyira érzékenyek, hogy az EU politikusai eddig jobbnak látták elhanyagolni őket. A *laissez faire* nyelvpolitika azonban szinte mindig a domináns nyelvek térnyeréséhez és a kisebb nyelvek térvesztéséhez vezet (Phillipson 2003). Az EU-n belül a nyelvek hierarchizáltak: a fő munkanyelveknek, vagyis az angolnak és a franciának az anyanyelvi beszélői sok szempontból előnyt élveznek a németekkel, hollandokkal, olaszokkal, lengyelekkel s másokkal szemben. Az Unión belül a nyelvi demokráciának akkor lesz a mainál nagyobb esélye, ha kidolgoznak és meg is valósítanak egy olyan nyelvpolitikai koncepciót, ami minden uniós állampolgár igazságosabb és méltányosabb

kommunikációját célozza. E koncepciónak az Unió hatékony működtetését kell ötvöznie a tagállamok egyenjogúságával és az állampolgárok anyanyelvhasználatához és anyanyelvi tájékozódási jogához kapcsolódó nyelvi egyenlőséggel (Somssich 2003: 196). Nem volt szükségszerű például, hogy az EU bővítési folyamatában egy bizonyos egyezményt az Európai Bizottság és Lengyelország között angolul és lengyelül szövegezzenek meg, de csak az angol szöveget tekintésük autentikusnak (Phillipson 2003: 123). A nyelvi egyenlőtlenség hasonlóan „szalonképes” példája az, hogy Romániában a parlament felügyelete alatt álló *Monitorul Oficial* című kiadványnak jogi hatálya, de magyar változatának, a *Hivatalos Közlöny*-nek csak tájékoztató jellege van (Péntek–Benő 2003: 142).

A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó mai jogi szabályozást, vagyis az „1993. évi LXXVII. törvényt a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól” külföldön általában követendőnek ítélik. Noha kisebbségeink *de jure* helyzete általában (bár korántsem hiánytalanul) jónak mondható, *de facto* nyelvi diszkrimináció sújtja legtöbbjüket. Például a magyarországi oshonos románok – amint Borbély (2002: 66–71) bemutatja – „a dokumentumokban leírt nyelvi jogokat sokszor egyáltalán nem tudják alkalmazni.” Megesik, hogy egy román önkormányzat ülésén a román önkormányzati képviselők nem használhatják anyanyelvüket, mert az önkormányzatnak olyan tagjai is vannak, akik nem tartoznak a román közösséghez, s nem is tudnak románul. A magyarországi román tannyelvű iskolákban a diákok helyi nyelvjárási változatát a tanítók és tanárok figyelmen kívül hagyják (mivel a romániai standard változatot tanítják), s ezzel a diákokat elidegenítik anyanyelvüktől (akkor is, ha ezt nem szántszándékkal teszik). Mindez nem véletlen: a nemzetiségi tanárokat képző intézményekben előfordul ugyanis, hogy büntetik a magyarországi román nyelvváltozat használatát.

A nyelvi diszkrimináció minden magyarországi nyelvi kisebbséget érint, de leginkább a cigányokat és a siketeket sújtja.

33.2.33.2.5. A magyarországi cigányokat sújtó nyelvi diszkrimináció

A hazai cigány népesség egy része tannyelvi diszkrimináció áldozata, s ebből következően válik munkanélkülivé. Kemény István 1994-ben végzett cigány vizsgálatából tudjuk, hogy az általános iskola nyolc osztályát el nem végző 25–29 éves romák között „a legnagyobbak és valószínűleg a legfontosabbak az anyanyelv szerinti különbségek” (Kemény 1996: 74). A nyolc osztálynál kevesebbet elvégzők a magyar anyanyelvű cigányoknak 22,9%-át, a román anyanyelvűeknek 41,6%-át, és a cigány anyanyelvűeknek 48,2%-át teszik ki. A román és a cigány anyanyelvű gyermekeknek szinte mindegyike kénytelen egy számára idegen nyelven (magyarul) megkezdeni iskolai tanulmányait, mivel Magyarországon cigány tanítók alig találhatók, és a cigány nyelvű oktatás is ritka, mint a fehér holló.

A nem magyar (román/beás vagy cigány) anyanyelvű cigányok között tehát az általános iskolát el nem végzők kétszer annyian vannak, mint a magyar anyanyelvű cigányok között. A cigány anyanyelvűek száma az 1990. évi népszámlálás szerint hazánkban 48 072 volt², ami nyilvánvalóan alacsonyabb szám a valóságosnál. Kemény (1996: 83) azt is írja, hogy „Egyelőre a roma gyerekek nagy többségénél [...] az a gond, hogy tartós munkanélküliség vár azokra, akik az általános iskolát nem végzik el.” Azt látjuk tehát, hogy a nem magyar anyanyelvű cigány gyerekeket érő tannyelvi diszkrimináció, vagyis az, hogy iskoláikat el sem kezdtetik anyanyelvükön, összefügg iskolázatlanságukkal, ami aztán meghatározza helyüket a munkaerőpiacon. Az oktatásban érvényesülő tannyelvi diszkrimináció a magyarországi cigányok egy részét munkanélküliségre kárhoztatja.

Az 1995-ben elfogadott Nemzeti alaptanterv ezt a helyzetet konzerválni igyekszik, s ezért a **lingvicizmus** jegeit viseli magán. (A lingvicizmus a rasszizmushoz hasonló társadalmi gyakorlat és politika, de ebben a diszkrimináció nem egyes emberfajtákat = rasszokat, hanem az emberek nyelvi alapon meghatározott egyes csoportjait sújtja, vö. Phillipson–Skutnabb-Kangas 1997: 24.) A NAT 19. lapján a következők olvashatók:

A nyelvoktató kisebbségi oktatás célja, hogy a dominánsan magyar nyelvű tanulók³ számára biztosítja (sic!) anyanyelvük másodnyelvként való elsajátítását. Ebben az oktatási típusban a tanítási nyelv a magyar nyelv, a kisebbségi anyanyelv oktatása az első osztálytól a NAT első idegen nyelv tantervi követelményeinek figyelembevételével történik.

A cigány felzárkóztató oktatás [...] Tartalmazhatja valamely cigány nyelv oktatását is a nyelvoktatási típus követelményeinek megfelelően.

Ez a szöveg legalábbis azt sugallja, hogy a dominánsan magyar nyelvű cigány gyermekek anyanyelvüket másodnyelvként elsajátíthatják, illetve tanulhatják az iskolában úgy, mint egy élő idegen nyelvet. A szövegbeli *dominánsan magyar nyelvű cigány gyermekek* meglétét, vagyis azt, hogy a kétnyelvű cigány gyermekek mind dominánsan magyar nyelvűek, tudományosan hitelt érdemlően soha senki nem igazolta még. Ez a Magyar Szocialista Munkáspárt 1961-i határozata óta tovább élő mítosz. A szöveg pedagógiai nonszenszt is tartalmaz: anyanyelvet taníthatna úgy, mintha élő idegen nyelv lenne. Az idézett NAT szöveg lingvicizmusát azzal érzékeltethetjük igazán, ha lefordítjuk úgy, hogy ne magyarországi cigányokra, hanem például szlovákiai magyarokra vonatkozzon:

Az oktatás célja, hogy a dominánsan szlovák anyanyelvű tanulók számára biztosítsa magyar anyanyelvük másodnyelvként való elsajátítását. A tanítási nyelv a szlovák, a magyar oktatása az élő idegen nyelv tantervi követelményeinek figyelembevételével történik.

A cigányság egy részét érő nyelvi diszkrimináció megindoklásában nálunk sem ismeretlen az az érv, hogy „nincs irodalmi nyelvük, túl sok nyelvjárást beszélnek, egymást sem értik”. Ez az érv sok országban sokszor elhangzik. Phillipson-Skutnabb-Kangas (1997: 25) nagyszámú kisebbség nyelvi jogi helyzetét elemezve jutott a következő általánosításra:

A nyelvek 'dialektusnak', 'népnyelvnek', 'tájszólásnak' minősítése arra szolgál, hogy a hatalmat nem birtokló nemzetek önrendelkezésre irányuló törekvéseit kizárják, arra hivatkozva, hogy esetükben hiányzik a nemzeti lét egyik feltétele, a teljesen kifejlődött nyelv. Így az állammal nem rendelkező nemzeteket vagy népeket társadalmilag fogyatékosnak, a nemzetközi színen pedig láthatatlan nemszereplőknek tekintik.

A „túl sok nyelvjárást beszélnek ahhoz, hogy anyanyelvükön oktathassa őket az állam” érv⁴ ignorálja azt a nyelvi emberi jogot, hogy mindenki anyanyelvén kezdhesse meg iskolai tanulmányait. A fentebb említett Hágai ajánlásokban (6–7) többek között az áll, hogy

A gyermekek fejlődésében az oktatás első éveinek sarkalatos fontossága van. Az oktatási kutatások azt mutatják, hogy az iskola előtti (óvodai) években a tannyelv ideális esetben az anyanyelv kell legyen. Ahol lehet, az államok lehetővé kell tegyék a szülőknek, hogy éljenek ezzel a lehetőséggel.

A kutatások azt is megmutatják, hogy az általános iskolában a tanításnak ideális esetben anyanyelven kell folynia. A kisebbségi nyelvet tanítani kell tantárgyként. Az állam hivatalos nyelvét szintén tanítani kell tantárgyként, lehetőleg olyan kétnyelvű tanárok kell tanítsák, akik jól ismerik a gyermekek kulturális és nyelvi hátterét. Az általános iskolai oktatás vége felé néhány gyakorlati vagy nem-elméleti tantárgyat az államnyelven kell tanítani. Ahol lehet, az államok lehetővé kell tegyék a szülőknek, hogy éljenek ezzel a lehetőséggel.

33.2.33.2.6. A magyarországi siketeket sújtó nyelvi diszkrimináció

A nagyothalló emberek a normális beszédet valamilyen fokig megértik, a siketek azonban nem érzékelik. A siketek vizuális jelnyelve, például a magyarországi jelnyelv (ami független a hangzó magyar nyelvtől), önálló nyelv, amely megfelel a természetes emberi nyelv kritériumainak (részletesebben lásd a **28. fejezet - A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv**^{*}. fejezetben). A hallássérültek oktatásában évszázadok óta két ellentétes felfogás uralkodik. Az **oralizmus** szerint a jelnyelv használata hátráltatja a helyes artikuláció és a szájról olvasás megtanulását, ezért az oralista tanárok a jelnyelvet nem alkalmazzák, esetenként tiltják. A **vizualizmus** szerint a jelnyelv a siketek anyanyelve, az orális nyelv viszont második vagy idegen nyelvük. A vizualista tanárok az akusztikus és a vizuális kommunikáció együttes alkalmazását szorgalmazzák, és a siketeket önálló szociokulturális közösségnek tekintik. Baker–Jones (1998: 563) szerint „A siketeket nagyon gyakran olyan deficit-típusú oktatásban részesítik, amely a hallók nyelvébe és kultúrájába »meríti alá« őket, ahelyett, hogy a jelnyelvet mint anyanyelvet használnák.” (Az **alámerítő**, más néven **mélyvíztechnika** oktatásban [angolul: *submersion program*] az iskola az anyanyelvet nem, a többségi nyelvet elégtelen fokban fejleszti, vö. Skutnabb-Kangas 1997: 39–40).

A hazai szurdopedagógiáról, vagyis a hallássérültekkel foglalkozó szakpedagógiáról, Szabó (1998: 30) azt írja, hogy „– bár már nincs kifejezetten megtiltva a »jelelés« – a magyarországi szurdopedagógia mégsem alkalmazza azt folyamatosan, szervezett módon”. Egy 1998-ban

Szombathelyen tartott konferencián „a gyakorló pedagógusok zöme ellenérzéssel fogadta az olyasféle kijelentéseket és utalásokat is, miszerint a magyar jelnyelv természetes emberi nyelvnek tekinthető, amelynek sem a magyar akusztikus-vokális nyelvhez, sem más vizuális-gesztikuláris nyelvekhez nincsen köze” (Szabó i. h.). Hattyár (1998: 67) leírja, hogy a siketek iskoláiban „a beszédfejlesztésre helyezik a fő hangsúlyt, háttérbe szorítva és megbélyegezve ezzel a jelnyelvet”.

A siket gyermekek (egy részének) esetében a hangzó nyelv nem használható, ők természetes anyanyelvként csak egy jelnyelvet tanulhatnak meg. Ha halló szülők siket gyermekükkel nem jelnyelvet használnak (mert nem tanulják azt meg), a gyermeket megfosztják a számára elérhető egyetlen nyelvtől, s ez a gyermek értelmi és érzelmi fejlődését károsan befolyásolja. Ilyen esetben a jelnyelv nem-használata a mentálisan egészséges gyermek nyelvi emberi jogát sérti, jogfosztás. A nálunk ma uralkodó szurdopedagógia (vö. Csányi 1995) a kétnyelvűséget nem hozzáadó, hanem felcserélő módon közelíti meg, vagyis a hangzó beszédet és a jelnyelvet nem egymást segítő-gazdagító, hanem egymást kizáró viszonyban levőnek képzeli.

Amint Szabó (i. m. 32) írja:

A siketeket a világ számos országában nyelvi kisebbségként tartják számon (mind a köztudatban, mind a törvényekben); ez a helyzet például az Amerikai Egyesült Államokban, Svédországban, Finnországban, Ugandában stb. Magyarországon ez egyelőre csak az érintettek szűk, elit rétegének az álma. Ennek a státusnak az elérése egyben a magyar jelnyelv hivatalos elismerését is jelentené, ami biztosítaná a jelnyelv használatához (illetve a jelnyelvi tolmácsolás igénybevételéhez) való jogot.

A magyar jogi helyzet ellentmondásos – írja Szabó (i. h.) – mivel a Büntető Törvénykönyv szerint kötelező tolmácsot kirendelni, ha az érintett személy nem képes írásban kommunikálni, de a Polgári Törvénykönyv szerint nem kötelező. Így magyar siket ember válópera vagy hagyatéki eljárása lefolytatható jeltolmács közreműködése nélkül is. A siketeket sújtó nyelvi diszkriminációnak az az egyik következménye, hogy csupán egy százalékuk jut el a felsőoktatásig (Szabó i. h.).

33.2.33.2.7. A nyelvi emberi jogok

1987-ben a braziliai Recifében rendezett konferencián kezdődött el az a folyamat, amely – az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatához hasonlóan – egy nyelvi emberi jogi nyilatkozat kidolgozását, majd elfogadását eredményezheti (vö. Skutnabb-Kangas 1998, Szépe 1996). A különféle tervezetek kimunkálásában részt vesz az UNESCO, a Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Egyesület (AILA), a Nemzetközi PEN Club és más szervezetek is. Skutnabb-Kangas szerint (2000: 502) egy nyelvi emberi jogi nyilatkozatnak, majd később az egyezménynek, az egyének vonatkozásában a következőket kell garantálnia:

a. Mindenki

1. azonosulhat az anyanyelvével (vagy anyanyelveivel) úgy, hogy azt mások elfogadják és tiszteletben tartják;
2. tökéletesen megtanulhatja az anyanyelvét/anyanyelveit mind szóban (ha ez fiziológiailag lehetséges), mind írásban. Ez azt feltételezi, hogy a kisebbségek legfoképp a saját nyelvükön/nyelveiken, és az államilag finanszírozott iskolákban részesülnek oktatásban;
3. használhatja az anyanyelvét a legtöbb hivatalos szituációban (beleértve az iskolát is).

b. Mindenki, akinek az anyanyelve nem hivatalos nyelv abban az országban, ahol lakik, kétnyelvűvé (háromnyelvűvé, ha két anyanyelve van) válhat az anyanyelven és az (egyik) hivatalos nyelven (saját választása szerint).

c. Az anyanyelv bármely cseréje önkéntes (beleértve, hogy az érintettek tisztában vannak a hosszú távú következményekkel is), és nem kényszerített.

d. Mindenkinek joga van profitálni az oktatásból, anyanyelvétől függetlenül.

A nyelvek rohamos pusztulásával és a nyelvi emberi jogokkal kapcsolatosan heves viták zajlanak a külföldi szakirodalomban (l. pl. Kontra 2004). A viták többek között arról folynak, hogy egy adott nyelvet kell-e

megmenteni, vagy a beszélőit kell kimenekíteni nyomorult gazdasági helyzetükből? Meg kell-e menteni egy nyelvet beszélői akarata ellenére is? Szabad választás avagy kényszer szüli-e a nyelvcsereét? A nézeteket Skutnabb-Kangas (2000: 371) két egymással szemben álló paradigmába foglalja: az egyiket a nyelvi genocídium és nyelvi imperializmus paradigmájának nevezi, a másikat a nyelvhalál és liberális modernizáció paradigmájának. A nézetek nem kis részben akörül ütköznek, hogy egy nyelv magától pusztul-e el, vagy mások pusztítják el. **Nyelvhalál** (angolul: *language death*) törté-nike, vagy **nyelvgyilkosság** (*language murder*)? A két szakkifejezés ugyanazt jelenti, egyetlen különbséggel: az előbbi nem, de az utóbbi jelzi, hogy a folyamat lezajlásában ágensek is szerepet játszanak. A nyelvhalál és liberális modernizáció képviselői a nyelvcsereét önkéntes folyamatnak tekintik, ami a beszélők költséghatékonysági elemzésén alapul – vagyis egy nyelvközösség azért cserél nyelvet, mert belátja, hogy egy másik nyelvet beszélve (és a sajátját föladva) jobban boldogul. A másik paradigma képviselői szerint a nyelvcsere a legtöbb esetben nem önkéntes folyamat, hanem kényszer hatására játszódik le. Az oktatás területéről vett példával könnyen illusztrálhatjuk a különbséget: ha egy településen A és B nyelvű anyanyelvi beszélői élnek együtt, és van A és B tannyelvű iskola is, akkor ha egy A nyelvű szülő B tannyelvű iskolába írta gyermekét, önként, szabad akaratából indítja el a gyermeket a nyelvcsere irányában. Ha azonban egy A nyelvű gyermek azért jár B nyelvű iskolába, mert településén megszüntették vagy létre sem hozták az A nyelvű iskolát, akkor a tannyelv „választása” nem választás, hanem kényszer következménye. Könnyű belátni, hogy a környező országokban élő magyar diákok egy része ilyen kényszer⁵ miatt nem jár magyar tannyelvű iskolába, és az is nyilvánvaló, hogy a magyarországi cigány és beás anyanyelvű kisiskolások egy részének nyelvcserejét a magyar oktatási rendszer kényszeríti ki.

1 2 3 4 5

Irodalom

[CH33-B01] György, Andrásy 1998. *Nyelvi jogok. A modern állam nyelvi jogának kérdései, különös tekintettel Európára és az európai integrációra*. Pécs, A Janus Pannonius Tudományegyetem Európa Központja.

[CH33-B02] György, Andrásy 2001. Nyelvek és nyelvi jog az ezredfordulón. *Jogtudományi Közlemény* 2001. július-augusztus: 265–278.

[CH33-B03] *A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája* (A Karta szövegének a Magyar Közlemény 1999/34. számában kihirdetett hivatalos magyar nyelvű fordítása.) Budapest, Az Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központja, 2000.

[CH33-B04] Baker, Colin – Jones, Sylvia Prys 1998. *Encyclopedia of bilingualism and bilingual education*. Clevedon – Philadelphia, Multilingual Matters.

¹A következő nyelvekről van szó: angol, cseh, dán, észt, finn? francia, görög (dimotiki változat), holland, lengyel, lett, litván, magyar, máltai, német, olasz, portugál, spanyol, svéd, szlovák és szlovén. (Noha Írország tagja az EU-nak, az ír nem hivatalos nyelve az Uniónak, mivel belépéstükör az írek ezt nem kérték. 2004-ben azonban Írország lépéseket kezdett tenni annak érdekében, hogy az ír státuszát megváltoztassák a jelenlegi szerződési nyelvről hivatalos nyelvre.)

²A 2001. évi népszámlálás szerint pedig 48 685-en vallották magukat „cigány anyanyelvűnek”. Valójában ez a szám a cigány anyanyelvűek és a beás anyanyelvűek együttes száma. A beás cigányok beás nyelve a románok egy archaikus nyelvjárása. Amikor a hazai kisebbségek anyanyelvi felsorolásában a Központi Statisztikai Hivatal a *beás* és a *romani* válaszokat egyaránt a *cigány* megjelölésű adatok között szerepelteti, annak ellenére, hogy a beás és a romani (=cigány) nyelv más nyelvcsaládokba tartozik, akkor homogenizál. Föltehető, hogy a KSH az 1993. évi kisebbségi törvény szövegét követi, de ez nem méntesség, hiszen ha a cigányt és a beást összevonják, akkor még inkább összevonhatnák a szerbet és a szlovákot (mint szláv nyelveket), vagy összevonhatnák a németet és a románt (mint indoeurópai nyelveket). A KSH ezen eljárása hozzájárul a beások láthatatlanná tevéséhez (vö. Phillipson–Skutnabb-Kangas 1997:25). Ily módon a KSH eljárása diszkriminatív, más szóval lingvicitista: egyes nyelveket összevon a táblázatokban, másokat nem.

³A *dominánsan magyar nyelvű* tanulók ebben a szövegben azt van hivatva jelenteni, hogy a kétnyelvű cigány tanulók mindannyian jobban tudnak magyarul, mint cigányul vagy beásul.

⁴Ez az érv szerepel abban a beszámoló jelentésben is, amit Magyarország a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája kapcsán vállalt kötelezettségeinek teljesítéséről nyújtott be 2002. szeptember 11-én az Európa Tanács szakértői bizottságának. A szakértői bizottság elismerte, hogy a nyelvi standardizálás fontos kérdés, mindazonáltal nem volt meggyőződve arról, hogy a nyelvi standardizáció hiánya igazolhatja azt, hogy Magyarországon alig van olyan iskola, amelyben a romani tannyelv vagy legalább tantárgy lenne. Ugyancsak kifogásolták, hogy Magyarországon a cigány kisiskolásokat gyakran azért irányítják kiegészítő iskolákba, mert nem tudnak elég jól magyarul. Helytelenítik, hogy nagyon kevés cigány anyanyelvű tanárt képzünk, s leszögezik, hogy a cigányok társadalmi integrációját anélkül is el lehet érni, hogy elvesztenék nyelveiket s kultúrájukat.

⁵De van másfolyen kényszer is. Ha egy településen A és B nyelvű iskola is volna/lehetne, de az A nyelvű szülők közül többen önként B nyelvűbe íratják a gyerekeiket, akkor a többi A nyelvűnek muszáj a B nyelvű iskolába íratni a gyerekeiket, mert nem maradtak elegenden egy A nyelvű osztályhoz. Az A nyelvűek első csoportja esetében a tannyelv-választás önkéntes, a második csoport esetében viszont kényszer, de nem a domináns többség a kényszerítő. Szilágyi N. Sándor szerint (akinek hálásan köszönöm ezt a kiegészítést) ez a helyzet elég gyakran előfordul Romániában.

- [CH33-B05] Csilla, Bartha – Helga, Hattyár 2002. Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció? A magyarországi siketek nyelvi jogai. In: KontraMiklós – HattyárHelga (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 73–123.
- [CH33-B06] Bathia,, V. K. 1987. Language of the law. *Language Teaching*20: 227–234.
- [CH33-B07] Anna, Borbély 2002. Néhány adat a magyarországi románok nyelvi jogairól. In: KontraMiklós – HattyárHelga (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 61–72.
- [CH33-B08] Breton,, Roland J.-L. 1999. Review of Harold Schiffman, *Linguistic culture and language policy* (London: Routledge, 1996). *Language in Society*28: 113–116.
- [CH33-B09] Chambers,, J. K. 1990. Forensic dialectology and the Bear Island land claim. In: Robert W.Rieber – William A.Stewart (szerk.) *The language scientist as expert in the legal setting: Issues in forensic linguistics* (Annals of the New York Academy of Sciences, 606). New York, The New York Academy of Sciences, 19–31.
- [CH33-B10] Chambers,, J. K. 1991. „Kanadában az ilyen bírót lecsuknák.“ Beszélgetés J. K. Chambersszel, a University of Toronto nyelvészprofesszorával. *Elet és Irodalom*1991. július 5., 7.
- [CH33-B11] Yvonne, Csányi 1995. Gondolatok a jelnyelv alkalmazási lehetőségeiről a súlyos fokban hallássérült gyermekek és fiatalok nevelése során. *Gyógypedagógiai Szemle*1995/2: 105–114.
- [CH33-B12] László, Cseresnyési 2004. Többnyelvűség, nyelvi tervezés, nyelvi jogok. In: *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 151–197.
- [CH33-B13] 1993. évi LXXVII. Törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. *Magyar Közlöny*100. szám (1993. július 22.): 5273-5286.
- [CH33-B14] Gyula, Farkas L. 1997. Ismételten az emberfajokról. *Magyar Tudomány*1997/4: 507–8.
- [CH33-B15] Grosjean,, François 2002. A siket gyermek joga a kétnyelvűvé váláshoz. In: Kontra MiklósHattyárHelga (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 125–129.
- [CH33-B16] The Hague recommendations regarding the education rights of national minorities & explanatory note. The Hague: Foundation on Inter-Ethnic Relations, October 1996. (Magyarul: A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló hágai ajánlások és értelmező megjegyzések. The Hague: Interetnikai Kapcsolatok Alapítvány)
- [CH33-B17] Helga, Hattyár 1998. A jelnyelv szociolingvisztikai megközelítései – vizsgálatok magyarországi siket és nagyothalló közösségekben. Szakdolgozat, ELTE BTK.
- [CH33-B18] István, Kemény 1996. Aromák és az iskola. *Educatio*1996/1: 71–83.
- [CH33-B19] István, Kenesei 2003. Jogi szemantika: problémafelvetés és kutatási program. *Világosság*2003/11:63–70.
- [CH33-B20] Miklós, Kontra 1992a. A sztenderd amerikai és a néger angol különbségéről. In: KeményGábor (szerk.) *Normatudat – nyelvi norma* (Linguistica, Series A, 8.). Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 109–115.
- [CH33-B21] Miklós, Kontra 1992b/1999. Nyelv és igazságszolgáltatás. *Hiány* III. évf. 7. szám: 16–19. [Későbbi változata in: *Közérdekű nyelvészet*, 65–75. Budapest, Osiris Kiadó, 1999]
- [CH33-B22] Miklós, Kontra 2003. Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika*2003/január: 24–26.
- [CH33-B23] Miklós, Kontra 2004. Nyelvi emberi jogi polémiaiák. *Korunk*2004/11: 103–114.
- [CH33-B24] KontraMiklós – RobertPhillipson – ToveSkutnabb-Kangas – VáradyTibor (szerk.) 1999. *Language: a right and a resource. Approaching linguistic human rights*. Budapest, Central European University Press.

- [CH33-B25] Labov,, William 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society*11: 165-201.
- [CH33-B26] Ferenc, Nagy 1980. *Kriminalisztikai szövegnyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [CH33-B27] *Nemzeti alaptanterv* . Budapest, Művelődési és Közoktatási Minisztérium, 1995.
- [CH33-B28] *The Oslo recommendations regarding the linguistic rights of national minorities & explanatory note* . The Hague: The Foundation on Inter-Ethnic Relations, February 1998. (Magyarul: A nemzeti kisebbségek nyelvi jogairól szóló oslói ajánlások és az ezekhez kapcsolódó értelmező megjegyzések. The Hague: Interetnikai Kapcsolatok Alapítvány)
- [CH33-B29] János, Péntek – Attila, Beno2003. Nyelvi jogok Romániában. In: NádorOrsolya – SzarkaLászló (szerk.) *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 123–147.
- [CH33-B30] Phillipson,, Robert 2003. *English-only Europe? Challenging language policy*. London – New York, Routledge.
- [CH33-B31] Phillipson,, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove1997. Nyelvi jogok és jogsértések. *Valóság*1997/1: 12–30.
- [CH33-B32] Shuy,, Roger W. 1990. Evidence of cooperation in conversation: Topic-type in a solicitation to murder case. In: Robert W.Rieber – William A.Stewart (szerk.) *The language scientist as expert in the legal setting: Issues in forensic linguistics* (Annals of the New York Academy of Sciences, 606). New York, The New York Academy of Sciences, 85–105.
- [CH33-B33] Shuy,, Roger 1993. *Language crimes: The use and abuse of language Evidence in the courtroom*. Oxford, Blackwell.
- [CH33-B34] Skutnabb-Kangas,, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- [CH33-B35] Skutnabb-Kangas,, Tove 1998. Nyelvi sokféleség, emberi jogok és a „szabad” piac. *Fundamentum* II. évf., 1–2. szám: 7–25.
- [CH33-B36] Skutnabb-Kangas,, Tove 1999. When languages disappear: a rationale for a change of focus in Applied Language Studies. Előadás, European Language Council Workshop, 1999. március 14., Højstrupgård, Dánia.
- [CH33-B37] Skutnabb-Kangas,, Tove 2000. *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?*Mahwah, N. J., Lawrence Erlbaum.
- [CH33-B38] Skutnabb-Kangas,, Tove 2004. Veszélyeztetett nyelvek – emberi jogok. *Finnugor Világ* IX. évf., 3. szám: 16–24.
- [CH33-B39] Réka, Somssich 2003. A nyelvi kérdés az Európai Unió intézményeinek gyakorlatában. *Regio*2003/2:181–235.
- [CH33-B40] Helga, Szabó Mária 1998. A siketség alkalmazott nyelvészeti vonatkozásai. *Modern Nyelvoktatás* IV. évf. 4. szám: 28–33.
- [CH33-B41] SzabóMiklós – VargaCsaba (szerk.) 2000. *Jog és nyelv*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- [CH33-B42] György, Szépe 1996. Anyelvi jogokról. *Vigilia*1996/7: 501–509.
- [CH33-B43] György, Szépe 2001. *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs, Iskolakultúra.
- [CH33-B44] SzépeGyörgy – DerényiAndrás (szerk.) 1999. *Nyelv, hatalom, egyenlőség: Nyelvpolitikai írások*. Budapest, Corvina.

[CH33-B45] Sándor, Szilágyi N. 1994/2003. Törvény az etnikai és nyelvi identitással kapcsolatos jogokról, valamint az etnikai és nyelvi közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről (Tervezet). In: *Mi egy más: Közéleti írások*. Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó, 576–664. [Egy korábbi változata: *Korunk* 1994/3: 131–150.]

34. fejezet - Nyelvtechnológia

Gábor, Prószéky

Gábor, Olaszky

Tamás, Váradi

34.1. Mi a nyelvtechnológia?

A *nyelvtechnológia* a nyelvreírás és a szoftvertechnológiai eszközök találkozási pontja. Jóllehet a magyar nyelvreírás hagyományai nem tették automatikusan lehetővé a számítógép számára készítendő nyelvreírást (Prószéky 1999), a számítógépes feldolgozás számára formalizált szóalaktani, sőt mára már mondattani modellek is elkészültek. Az így készült leírásokat megfelelően működtető szoftvereszközök napjaink legkorszerűbb számítógépes nyelvészeti programjai közé tartoznak.

Annak ellenére, hogy az angol az utóbbi évtizedekben egyeduralgoló világnyelvvé lett, a nemzeti nyelvek és kultúrák szerepe egyértelműen felértékelődött az informatikában. Ez a tény a – globális és az elektronikus – kereskedelemnek köszönhető: a világszerte megnyíló különböző helyi piacokon úgy lehet csak számottevő bevételt elérni, ha az adott piacon terjesztett termék megfelel a helyi nyelv, a helyi kultúra és a helyi szokások sajátosságainak. A szövegeket is tartalmazó termékek – számítógép-programok, könyvek és minden olyan produktum, amelyhez használati utasítás tartozik – esetén ez kézenfekvő: a terméknek a helyi nyelven kell „megszólalnia” ahhoz, hogy eladható legyen. A globalizáció ezért a legtöbb esetben lokalizációt jelent. A különböző termékek gyártói – kezdetben, a kilencvenes évek elején főleg a szoftvergyártók – jelentős összeget áldoznak arra, hogy termékeik a legtöbb országban az ottani nyelven, az ottani szokásoknak megfelelően jelenjenek meg. A fenti folyamatot erősíti az is, hogy a weben – amely kezdetben kizárólag angol nyelvű dokumentumokat tartalmazott – a növekedést elsősorban a nem angol nyelvű weboldalak megjelenése jelenti. A jelenlegi mintegy 200 millió weblapból egy-két év múlva egymilliárd lesz, de azok közül már csak 300 millió lesz angol nyelvű – vagyis az angol nyelv még többségi pozícióját is elveszíti. A web azonban globális marad akkor is, ha dokumentumai egy helyett néhány száz nyelv valamelyikén íródnak. A magyar nyelvű dokumentumok tehát – a hálózat természetéből adódóan – elérhetők Amerikában, Kínában, Dél-Afrikában is, mint ahogy mi is el tudjuk érni az orosz, a japán vagy éppen az izlandi nyelvű webhelyeket. Ahhoz azonban, hogy a nyelvek sokfélesége ne váljon bábeli zűrzavarrá, átjárást kell biztosítani köztük. Mit tehet az, aki csak magyarul és angolul tud, ám a létfontosságú információ csak spanyolul áll rendelkezésre a hálózatban? A nyelvtechnológiának tehát nemcsak a keresésben, hanem a szövegek megértésében és megértetésében – vagyis lefordításában – is segíteniük kell.

Hazánkban a magyar nyelvi szoftvereszközöket többszázezren használják naponta, és hatásuk a magyar nyelvhasználókra – ennek következtében a magyar nyelv jövőjére – lényegesen nagyobb, mint azt elsőre gondolnánk. Az alábbiakban a magyar nyelv gép számára történő leírásának, azaz a magyar nyelvtechnológiának az eredményeit és perspektíváit járjuk körül.

34.2. A magyar számítógépes morfoszintaxis és alkalmazásai

A magyar nyelvre kidolgozott morfológiai és szintaktikai elemző és generáló programok történetét részletesen tárgyalja a magyar számítógépes nyelvészet első és hosszú ideig egyetlen összefoglalása (Prószéky 1989). A jelen áttekintés csak a kézzelfogható eredményt hozó kutatásokat és a konkrét eredményeket létrehozó fejlesztési projektumokat tárgyalja.

34.2.34.2.1. Számítógépes morfológiai és szintaktikai rendszerek

A MorphoLogic legelső eredménye a magyar nyelvhez 1991-ben elkészített **Humor** (High-speed Unification Morphology) morfológiai elemző program és a hozzá tartozó leíró formanyelv volt (Prószéky–Kis 1999). A magyar nyelvi morfológiai adatbázis lefedi az Értelmező Kézikönyv szótárát, sőt mintegy ötezezer alapszóval gazdagítja is. A produktív toldalékolási és összetételi szabályok miatt ez a programrendszer több mint kétmilliárd helyes magyar szóalak elemzésére képes – ugyanakkora helyigénnyel és ugyanolyan

sebességgel, mint a néhány százezres adatbázisú nyelvekhez készített elemzőprogramok. A Humor rendszerhez kifejlesztett formanyelv – a magyar szóalaktan relatív bonyolultsága miatt – más nyelvekre is könnyen és eredményesen alkalmazható, így a magyaron kívül a lengyel, a cseh, a román, az angol, a német, a francia és a spanyol nyelv viszonylag átfogó leírása is megtörtént (Prószéky–Kis 1999). A Humor alkalmazásait, a szótó-visszaállító (lemmatizáló) és nyelvhelyesség-ellenőrző modulokat számos hazai és nemzetközi cég vásárolta meg, nemcsak a magyar nyelv támogatásához. Az MTA Nyelvtudományi Intézet vezetésével egy NKFP-pályázat eredményeként az elmúlt években a MorphoLogic leíró formalizmusával több kicsiny uráli nyelv (komi, nganaszan stb.) morfológiájának leírása valósult meg (Novák 2004, Prószéky–Novák 2005). Hunmorph néven egy, az interneten hozzáférhető magyar és angol nyelvű morfológiai elemző is elkészült a BME SzóSzablya projektuma keretében (<http://www.szoszablya.hu>)

2000 és 2002 között a MorphoLogic – IKTA-támogatással – olyan, általános nyelvi felismerés-támogató módszert megcélzó kutatást is folytatott, mely képes a folytonos bemenetet szegmentálni, kezeli az időben (beszédhang-hossz, karakterszélesség) és minőségben alulspecifikált információt és a nyelvi modulok párhuzamos kezeléséről is gondoskodik. A **Recognition Assistant** rendszer prototípusa elkészült (Prószéky–Naszódi–Kis 2002), és megkezdődött az összeépítése egy kézírás-felismerő rendszerrel is (Karacs–Prószéky–Roska 2003).

A MorphoLogic mondattani elemző programjának, a HumorESK rendszernek (Prószéky 1996) a segítségével lehetségessé vált több új, mondatszintű megoldást kívánó alkalmazás megvalósítása. Ezek egyike a rövidhírek elemzése: a MorphoLogic, az MTA Nyelvtudományi Intézet és a SZTE Informatikai Tanszékcsoportja közös, **NewsPro** nevű kutatási projektjének eredménye egy olyan elemző, amely egymondatos hírekből képes információt kivonatolni (Prószéky 2003). A program gazdasági híreket kategorizál: körülbelül 360 ún. „hírkeretet” különböztet meg. A hírkeretet érdemes úgy elképzelni, mint egy olyan szabályt, amelynek vannak kötelező és opcionális részei. Ilyen hírkeret például a részvényárfolyam emelkedése. Egy ilyen hírben például kötelező megadni, hogy milyen részvény árfolyama emelkedett, de opcionális például az, hogy mennyivel és melyik tőzsdén. A fejlesztés nagy bravúrja az ún. névkifejezések felismerése: ilyenek például a dátumok, vagy pl. az intézménynevek, amelynek teljes listáját lehetetlen lenne felsorolni, és a programnak mégis rá kell jönnie, hogy itt egybefüggő nyelvi egységről, névkifejezésről van szó. A program ugyan nem képes teljes biztonsággal besorolni a híreket, mégis kiváló információbányászati eszköz: ha statisztikai és információmegjelenítési eszközökkel felvértezzük, egy keresőkérdésre – például arra, hogy „milyen cégeket vásárolt meg az X biztosító az utóbbi 5 évben?”, vagy „hogyan változott Y részesedése a Z cégben?” – képes gyors választ adni az elemzések alapján.

A szintaktikai modul egy olyan mondatszintű elemzést igénylő NKFP-kutatás alapjául is szolgált, mint a pszichológiai szövegek elemzésére irányuló projekt a Pécsi Egyetem Pszichológiai Tanszéke és a MorphoLogic együttműködésében. Az elkészült **LinTag** rendszer magyar nyelvű pszichológiai narratívumok nyelvi előelemzését végzi. A program részleges, felszíni mondatelemzés útján kísérli meg a pszichológiai kutatás szempontjából releváns nyelvi markerek felismerését. A program szervesen illeszkedik a projektben részt vevő pszichológus kutatók által használt számítógépes környezetbe (László 2005).

Az ezredforduló első éveiben elkészült egy másik mondatelemző rendszer is: a **Moose** (Prószéky–Tihanyi–Ugray 2004). Ennek segítségével további olyan új alkalmazási területeken sikerült mondattani megoldásokat ajánlani, ahol nemcsak az elemzés, hanem az azonnali eredménygenerálás is fontos. Ilyenek a MorphoLogic **ITM**, azaz intelligens fordítómemóriára irányuló – az IKTA által is támogatott – kutatásai (részszerkezetek azonosítása, szótári találatok egyértelműsítése stb.) és a MetaMorpho gépi fordító rendszer (lásd a **34.5. szakasz - A magyar nyelvtechnológia eredményei a gépi fordításban.** pontot).

34.2.34.2.2. Helyesek: helyesírás- és nyelvhelyesség-ellenőrzés, elválasztás, szinonimák

A számítógépes nyelvészeti alkalmazások jelentőségét ma már hazánkban is az adja, hogy a számítógép alapvetően és elsősorban a kinyomtatandó vagy felolvasandó – és egyre inkább elektronikus formában felhasznált – dokumentumok előállításának eszközévé vált. A számítógépes írástámogatás a helyes és választékos írást segítő, illetve a szöveg tördelését és elválasztását végző eszközök által végzett nyelvi tevékenység. A dokumentumok létrehozásában a szerzői eszközök, vagyis az igényes szövegek létrehozását támogató nyelvhelyesség-ellenőrző és elválasztó programok, valamint a számítógépes szinonimaszótárak a legnépszerűbb nyelvi segédeszközök. A MorphoLogic kutatógárdája által kifejlesztett és szinte minden magyarországi szövegszerkesztő és kiadványkészítő alkalmazásba beépített **Helyesek** nyelvhelyességi rendszer

(Prószéky 1995) különböző tagjai immár több mint egy évtizede szolgálják azokat, akik magyar szövegeket írnak számítógéppel. A helyesírás-ellenőrzőnek keresztelt első szoftvermodulok (a kilencvenes évek elejének **NyelvÉsz**, illetve később **Lektor** névre át keresztelt programja és az említett nyelvhelyesség-ellenőrző család első tagja, a **Helyes-e?**) még csak szóellenőrök voltak.

A szavak értelmezését a programok formai alapon végzik, ezért a formális morfológiának teljes egészében a program rendelkezésére kell állnia (Prószéky 2000b). Ugyanakkor – éppen a hatékony leírás következtében – hibaforrás lehet például azoknak a szavaknak a csoportja, melyek betű szerint tökéletesen helyesek, de a beszélő szándéka szerint helytelen helyesírásúak volnának. Például a magyar főnevek esetében tökéletesen működő *-i* képzőt mindig követheti *-t* tárgyrag: *kert, kerti, kertit* vagy *fal, fali, falit* stb. Ha a főnév a viszonylag ritkán használt *tan* szó, a *tan, tani, tanit* sorozatnak az előzőekhez hasonlóan jónak kellene lennie. A legutolsó szó viszont sokkal valószínűbb, hogy a *tanít* ige helytelenül, rövid *i*-vel írt alakja, mintsem a tárgyragos, *i*-képzős alak. Szisztematikus változtatásra nincs mód, hiszen a *ház* szó esetében csak a rövid *i-sházit*, míg pl. az *alak* esetében mind a névszói *alakit* (pl. *alaki* foglalkozást), mind az igei *alakit* helyes. A számítógépes szóalaktani program számára tehát a magyar szavaknak egy olyan jellegű és részletességű osztályozása szükséges, melyre korábban nem volt még szükség (Prószéky 2000b).

Az igazi helyesírás – szemben a korai helyesírási programok szószintű tudásával – nem áll meg a szóhatáron. Néhány kritikus nyelvi jelenség helyes kezelése arról szól, hogy egybe- vagy különírandó-e valami, kell-e vesszű stb. Ezt a feladatot támogatja a szintén a MorphoLogic által megvalósított mondatszintű nyelvhelyesség-ellenőrző program, a **Helyesebb** (Naszódi 1997). A szószintű helyesírás-ellenőrzőnek „csőlátása” van, hiszen mindig csak azt az egy szót látja, amit odaadott neki a hívó program; fogalma sincs az előző és a következő szavakról. Ezzel szemben, ha valaki mondatszinten ellenőriz, akkor több mindent lát, kombinálni tudja a mondat szavainak nyelvi tulajdonságait, és ezáltal bonyolultabb jelenségeket, egy-beírást –különírást, vesszőhibákat is képes kezelni. Eddig a szószintű helyesírás-ellenőrzők csak akkor adtak tanácsot egybe- és különírásról, ha helytelenül egybeírtunk valamit; a különírást ugyanis – csőlátó természetükből adódóan – mindig elfogadták, lévén a szavak legnagyobb része (a *gyógy-, al-* és a hasonló előtagokat leszámítva) önállóan helyes. Ezért mindig érdemes kipróbálni a kritikus szavak egybeírását, mert az egybeírási hibát lehet szószinten kezelni. Viszont ha külön írták, akkor már csak a nyelvhelyesség-ellenőrző segíthet. Ha valaki tehát nem ismeri a mondatellenőrzőt, vagy olyan alkalmazást használ, melyben nem érhető el ez a szolgáltatás, résen kell lennie: miután a helyesírás-ellenőrzőnek nevezett szóellenőrző nem alkot véleményt, a döntés a felhasználóra marad. Ha azonban ezzel valaki nincs tisztában, elfogadja, hogy ez esetekben a gép nem jelez hibát, azaz esetleges igénytelenségből hibás helyesírási szokások alakulhatnak ki. Ahhoz viszont, hogy egy mondatszintű helyesírás-ellenőrző jól működjön, olyan formális nyelvtanra van szükség, melyben a helytelen szerkezetek jellemzői állnak a középpontban, nem pedig a magyar nyelvre teljességében még mindig nem kidolgozott helyes szerkezeteké. Ezt a fejlesztést végezte el a MorphoLogic a Helyesebb rendszer kidolgozásakor (Prószéky 2001). A kifejlesztett módszer az ún. részleges szintaktikus leírással adja meg az egyes hibajelenségek formális szabályait. A mondatszintű helyesírás-ellenőrző jelenleg körülbelül négyezer szabályt tartalmaz, de újabb jelenségek leírásával a korábbi szabályok módosítása nélkül is bővíthető.

A magyar elválasztást nem lehet az elválasztási szabályok pusztá gépi kezelésével megoldani. A **Helyesel** elválasztó rendszer (Prószéky–Kis 1999), amely megjelenése után hamarosan összeépült a Helyes-e? helyesírás-ellenőrzővel, a szótagolás tökéletes megoldásához a Humor morfológiai elemző programot használja. Ennek a feladata ebben az esetben az egyes szóalakokat felépítő morfémák határainak megtalálása. A kérdéses szóalak morfológiai elemzése segítségével megállapítható, hogy az elválasztás szempontjából összetett szó-e, és ha igen, melyek azok a morfémahatárok, amelyek felülbírálják az egyszerű szótagolással kapott elválasztási pozíciókat.

A választékos fogalmazás támogatására a MorphoLogic kidolgozott egy toldalékoló szinonimaszótárt, a **Helyette** rendszert (Prószéky–Kis 1999). Ez három, nyelvi szempontból fontos funkciót valósít meg: felismerni a forrás-szóalak szótári tövét, megkeresi a forrásszó jelentésköreit, és az azokhoz tartozó szinonimákat; majd visszaírja a szövegbe a kiválasztott szinonima megfelelő alakját. A Helyette megjelenésekor gyakorlatilag az első és egy ideig az egyetlen olyan programrendszer volt a világon (Prószéky–Tihanyi 1993), ami ezen a módon működött.

A **Helyesek** magyar nyelvhelyesség-ellenőrző programcsomag 1993 óta beépült az összes magyarországi irodai rendszerbe, sőt ugyanez a magyar technológia a román nyelv leírására alkalmazva 1996-tól elérhető az összes romániai irodai termékében is. Fontos nyelvpolitikai eredmény, hogy a MorphoLogic teljes magyar nyelvhelyességi csomagja 2000 óta megtalálható a legelterjedtebb irodai programrendszer szlovák nyelvű változatában is.

34.2.34.2.3. Kereséstámogatás

A szövegekben való keresés szerepe az utóbbi időben az internet előretörése miatt jelentősen megnőtt. A mai keresőprogramok egyszerűen egy rövidebb betűsorozatot próbálnak megkeresni egy nagyon hosszúban, még hozzá minden intelligencia nélkül, a keresett szövegnek csak azokat az előfordulásait jelezve, melyek pontosan, betűhíven megegyeznek a keresendő betűsorozattal. Ennek a problémának a kiküszöbölésére fejlesztette ki a MorphoLogic a magyarra és más nyelvekre a **HelyesLem** lemmatizáló rendszert (Prószéky 1996), melyet többek közt a Microsoft soft által több nyelv keresőmoduljába beépített **MorphoStem** kereséstámogató rendszer is használ (Prószéky 2001).

34.3. A magyar nyelvtechnológia eredményei a lexikográfiában

34.3.34.3.1. A Magyar Nyelv Történeti Nagyszótára

A számítógépes lexikográfiát a **Magyar Nyelv Történeti Nagyszótára**, illetve közkedvelt rövid nevén az Akadémiai Nagyszótár munkálatai alapozták meg hazánkban. Az anyaggyűjtés, azaz a szótári cédulák kézírásos készítése korábban mintegy hetven éven át folyt, melynek eredményeképpen az 1970-es évekre 4,5–5 millióra becsült szótári cédula gyűlt össze, A Magyar Tudományos Akadémia 1984-ben határozatban döntött a nagyszótári munkálatok folytatásáról, és egyben azt is kimondta, hogy a szótár munkálatait számítógép segítségével, az írásbeliség kezdetétől napjainkig ívelő számítógépes szöveges adatbázis, azaz számítógépes korpusz alapján kell végezni (Pajzs 1990). Ez a döntés nemcsak a számítógépes lexikográfia intézményes megerősödéséhez vezetett, hanem egyben megszületett hazánkban a korpusznyelvészet is (ld. a **34.6. szakasz - A magyar nyelvtechnológia eredményei a korpusznyelvészetben.** pontot).

A szócikkek bonyolult szerkezetét valahogy a számítógép számára is értelmezhetővé tenni nem kis feladat. Az igazi nyelvtechnológiai kihívás a számítógépes lexikográfiában tehát az, hogy ne csak a szótár szövegét, hanem annak mögöttes szerkezetét is rögzítsük. Hagyományosan a tipográfia jegyeivel, illetve rövidítésekkel, zárójelekkel és egyéb hasonló fogásokkal élnek a lexikográfusok a szerkezet jelzésére. Megállapíthatjuk azonban, hogy a tipográfiai jegyek nem elégségesek és nem mindig állnak egyértelmű megfelelésben valamely szerkezeti elemmel. Értelmezésük gyakran kontextusfüggő, ami önmagában még nem feltétlenül baj a számítógépes lexikográfia számára, kivéve, ha csak emberi intelligenciával elvégezhető feladatot jelent.

A hagyományos szótárak sok és sokrétű emberi tudást igényelnek használóiktól (anyanyelvi ismereteket, hétköznapi világsmereteket, valamint szótárkezelői ismereteket), nyelvezetük elszakad a természetes nyelvtől és egy nagyon bonyolult hierarchikus szerkezetet próbálnak lineáris módon megjeleníteni. Az esetleges és ad hoc tipográfiai fogások helyett a probléma szakszerű megoldását a szövegbe ültetett kódok jelentik, amelyek explicit módon rögzítik a szöveg strukturális és logikai szerkezetét. Erre szolgál az SGML (Structural Generalized Markup Language), melynek egyszerűsített és ma már korszerűbbnek tekintett változata, az XML (Extensible Markup Language) rohamos mértékben terjedt el az utóbbi időben a számítógépes alkalmazások széles körében. Az Akadémiai Nagyszótár munkálatai ezzel a technológiával készülnek a **34.6.34.6.1. szakasz - A Történeti Korpusz.** alatt bemutatott korpusz felhasználásával.

34.3.34.3.2. Az Értelmező Kéziszótár

Az **Értelmező Kéziszótár** új változata kapcsán felmerült az igény, hogy az már korszerű, formanyelven kódolt elektronikus változatban szülessen meg. Az ezzel kapcsolatos elméleti és módszertani munkát a **CONCEDE** (CONsortium for Central European Dictionary Encoding) projektum keretében végezte el a Nyelvtudományi Intézet Korpusznyelvészeti osztálya. A projektum célja az volt, hogy a résztvevő hat kelet-európai nyelv (cseh, magyar, szlovén, román, bolgár, észt) lexikográfiai sajátosságait figyelembe véve kidolgozzon egy egységes notációt és technológiát e nyelvek korszerű elektronikus szótárai számára. A kidolgozott szótárkódolási technológia az ÉrtSz. 2500 szócikkén meg is valósult, melynek eredményeként létrejött mintegy 8000, a concede.dtd-nek megfelelően szabványosan kódolt szócikk (Váradi–Oravecz 1999).

A szótár feldolgozását 2003-ban folytatta az **INLEX** (Intelligens elektronikus szótár és lexikai adatbázis) projektum, amely a teljes ÉKSz lexikai adatbázissá alakítását tűzte ki célul. A feldolgozás során számos igen munkai igényes feladatot kellett elvégezni annak érdekében, hogy az emberi olvasásra és megértésre készült

szócikkekben nyelvtechnológiai felhasználásra alkalmas lexikai adatbázis alakuljon ki. Az ebben tárolt információ hatékony visszakereshetőségét és további feldolgozhatóságát az adatok jól strukturált és explicit, a kidolgozott szabványoknak megfelelő kódolása biztosítja. Ez kiválóan szolgálja az adatbázis későbbi nyelvtechnológiai célú használhatóságát, melyhez azonban ki kellett dolgozni azt az absztrakt lekérdező felületet a hozzá tartozó nyelvvel és eszközökkel, amely a tárolt információt hozzáférhetővé teszi. Ennek egyik konkrét megvalósítása annak az interneten közzétett, emberi felhasználásra szánt keresőfelületnek a megalkotása, amely biztosítja az adatbázis tartalmának hálózaton való böngészését és több szempontú lekérdezését (<http://corpus.nytud.hu/inlex/>). A projektum eredményeként először jött létre magyar nyelven korszerű, jelentős méretű elektronikus szótár, olyan lexikai adatbázis, mely hatékonyan használható nyelvtechnológiai alkalmazásokban, a hálózati kereshetőség biztosításával értékes segédeszközként jelenhet meg az oktatásban, valamint a nagyközönség igényeit is képes kiszolgálni.

34.3.34.3.3. A Magyar Ragozási Szótár

További példa a nyelvtechnológia alkalmazására a számítógépes lexikográfiában a **Magyar Ragozási Szótár** adatbázis alakra konvertálása. Elekfi László munkája (Elekfi 1994) eredetileg az Értelmező Kéziszótár számára készült ragozási útmutatóból lett egy önálló, az ÉrtSz. teljes szócikkállományát feldolgozó szótár. A rendkívül gondos, aprólékos munka a legrészletesebb, legjobban kifejtett tárgyalása a magyar ragozási rendszernek. Bármennyire is explicit és körülhatárolt a mű, mégis könyv alakjában közzétett változata csak emberi tudás segítségével értelmezhető. Nyilvánvaló, hogy a szótár nem tartalmazhatja az összes lehetséges toldalékolt szóalak tételes felsorolását, hiszen a magyar morfológia gazdagsága egyszerűen kezelhetetlen méretű könyvet eredményezne. Ehelyett paradigmatablákba foglalva adja meg a szavak ragozását. Még a paradigmatablák is hierarchikus rendszert alkotnak, és általában egy-egy szó teljes ragozását két lépcsőben kapjuk meg.

Ahhoz, hogy a Ragozási szótár gazdag tartalmát számítógép számára nemcsak olvasható, de értelmezhető alakra hozzuk, a szótárban rejlő implicit információt explicit alakra kell hoznunk. Ennek első lépéseként minden egyes paradigmatablát elő kellett állítani, azaz öröklött jegyeit az adott paradigma egyéni jegyeivel együtt legenerálni a tőalakváltozatok pontos feltüntetésével. További feladat volt a toldalékkombinációk előállítás, melyre a szótár eredetileg nem tér ki. Ez lényegesen megnövelte az egyes paradigmatablák méretét: egy eredetileg 36 tételből álló melléknévi paradigma a toldalékkombinációk kifejtése után 2027 alakot tartalmaz. Végül a morfológiai adatbázissá alakítás megkívánta azt is, hogy a szótár eredeti célját meghaladva a képzőket is bevonjuk az alakváltozatokba.

Az adatbázisra épülve elkészült egy webes magyar alaktani szemléltetőeszköz. A felhasználó lekérheti egy tetszőleges szótó toldalékolási sorát, és egy toldalékolt alakra kattintva megkaphatja annak a szónak a továbbtoldalékolt alakjait. A program megjeleníti, hogy a lekérdezett szótó mely toldalékolási típusba tartozik, és mely szótóvevek tartoznak még ugyanoda (<http://corpus.nytud.hu/e-szokincs/>).

34.3.34.3.4. Vonzatszótár

A Nyelvtudományi Intézet Korpusznyelvészeti Osztályán a morfológiai adatbázis elkészítését követően 2001 nyarán elindult egy olyan munka, amely a lexikográfia és a szintaxis határmezsgyéjén húzódik. Célja egy olyan **vonatszótár** adatbázisának létrehozása, amely minden olyan nyelvi információt tartalmaz, amely szükséges lehet a magyar nyelv szintaktikai elemzéséhez, és az egyedi lexikai elemekhez kapcsolódik, azaz nem szóosztályokon működő szintaktikai szabály. Szintaktikai elemzés alatt természetesen számítógéppel végzett elemzést értünk, ami az adatbázisba foglalt nyelvi információk minden eddiginél explicitebb kifejtését kívánja meg. Az adatbázis szóanyagát a Magyar Nemzeti Szövegtár (lásd a **34.6.34.6.2. szakasz - A Magyar Nemzeti Szövegtár.** pontban) leggyakoribb 20 ezer szava alkotja. Központi részét az igék adatbázisa alkotja, amely több mint háromezer igei lemmából áll. Az igei adatbázis jelenti az első kísérletet arra, hogy létrehozzuk az igék vonzatkeretét. Az alany és tárgy mellett *vonzat1* és *vonzat2* néven két további vonzatot kódolunk. A vonzatokat felszíni esztétizálásuk szerint, a tematikus szerep megjelölése nélkül tartjuk számon. Az eset mellett az adatbázis tartalmaz megszorító szabályokat is, melyek a mondat főbb összetevőinek (alany, tárgy) jegyeire hivatkoznak (pl. élő alany, absztrakt tárgy stb.) A vonzatkeret mellett feltüntettük a főmondat és az ige komplemenseként szereplő tagmondat közötti koreferenciális viszonyokat is. A főnevek szemantikai kódolásakor a szokásos *+élő*, *+absztrakt*, *+human* stb. mellett olyan jegyeket is alkalmaztunk, mint a *+testrészes*, *+mérték*, *+időegység*, *+időjárás*.

34.3.34.3.5. Magyar ontológiai adatbázis

Több intézmény kutatói úgy ítélték meg, hogy a bemutatott szemantikai jegyek kódolását a jövőben szerencsés volna egységes formában végezni. E célból indult 2004 végén a **MEO** (Magyar Egységes Ontológia) létrehozását megelelző kutatási projekt az NKFP támogatásával. Napjaink egyik legfontosabb nyelvtechnológiai célja, hogy a szavakat és jelentésüket egy egységes, nyelvi és világsmeretet tartalmazó fogalmi rendszerben helyezzük el. Az egyik legszélesebb körben használt ilyen fogalmi rendszer egyébként a Princeton Egyetemen készített WordNet adatbázis (Miller et al. 2000), amely több mint százezer nyelvi egység között definiál fogalmi viszonyokat. A vállalkozás annyira sikeresnek bizonyult, hogy több európai nyelvre is adaptálták az EuroWordNet projektum keretében. Magyarországon a MorphoLogic által kidolgozott technológia (Prószycki–Miháltz 2002) alapján különböző K+F projektek egyfajta melléktermékeként évekig készült egy programrendszer, mely a WordNet főnévi részét próbálta meg a lehető legkevesebb kézi beavatkozással magyarra átültetni. Az eljárás mögött az a hipotézis áll, hogy a WordNet-rendszerben kódolt relációk többé-kevésbé nyelvfüggetlenek, ezért tehát, ha a rendszer csomópontjain álló lexikai elemekhez találunk magyar megfelelőt, a köztük lévő fogalmi kapcsolat az angol WordNetből egyszerűen átörökíthető. A teljes **HuWordNet** (magyar WordNet) létrehozására irányuló kutatás 2005 eleje óta folyik a MorphoLogic, az MTA Nyelvudományi Intézete és a SZTE Informatikai Tanszékcsoportja közreműködésével.

34.3.34.3.6. A MorphoLogic elektronikus szótár-koncepciója

A lexikográfiai kutatás feladatai nem váltak sem egyszerűbbé, sem bonyolultabbá a számítógépes szótárak megjelenésével. A hatás más irányban jelentkezik: a gépi szótárak új problémákat hoznak, ugyanakkor pedig a korábban ki nem dolgozott elvek meghonosodását ígérk. Az új eszközök segítségével a mindenkori szótárhasználó munkája lesz, lehet könnyebb. Ehhez viszont a lexikográfiát művelők figyelmét rá kell irányítanunk az elektronikus szótárak kínálta rengeteg, eddig még nagyrészt kihasználatlan számítógépes nyelvészeti lehetőségre. Az „igazi” elektronikus szótárak nem pusztán a papírszótárakéhoz hasonló funkciót látnak el, hanem élnek a számítógép adta, azaz a nyomtatott szótárak által nem megvalósítható lehetőségekkel. Az első osztályba tartozó szótárprogramok – egy lexikográfiától távoli világ analógiájával – a 20. század elején megjelenő gépjárművek egy „ló nélküli lovas kocsi” emlékeztetnek, míg a második kategóriába sorolt és általunk „igazi”-nak nevezett elektronikus szótárak az új elektronikus lexikográfia termékei – a fenti analógiával: a légellenállás és egyéb felhasználói szempontok figyelembevételével tervezett autók világának megfelelői. A tárgyalandó kérdések egy része is szükségszerűen új, hiszen a szótárak célnyelvi lekérdezhetősége, a gépi szóalaktani elemzés aktív jelenléte vagy az eredeti szöveggörnyezetnek a szótárhasználatra való közvetlen hatása megvalósíthatatlan és elképzelhetetlen a hagyományos szótárak esetében. Legfontosabb állításunk ebből következők: ezek a kérdések – bár jellegüknél fogva első látásra technikaiaknak látszanak – komoly hatással vannak a lexikográfiai munkára, ezért a szótártan művelőinek is mielőbb meg kell ismerkedniük az itt felmerülő problémákkal és ezek első megoldásaival.

A szótárak szerkezetének értelemeszerűen meg kell változnia, ha az elektronikus szótárnak olyan funkciókat is el kell látnia, melyekre hagyományosan nem volt szükség. Ilyen például a több szavas szerkezetek címszavak alá sorolásának kérdése, az utaló szócikk szerepének kiváltása az internetes területről jól ismert hiperhivatkozások segítségével, de legfőképp ilyen a szócikk dinamikus megjelenését biztosító újfajta szócikk-strukturálás. Vegyünk csak egyetlen példát: a hagyományos szótárakban az önálló szócikk a lehetőségekhez képest a címszóra vonatkozó valamennyi tudnivalót magában foglalja, ezzel szemben az utaló szócikk nem nyújt érdemi tájékoztatást a címszóról, hanem csak azt közli, hogy a tüzetes felvilágosítást hol, melyik önálló szócikkben kell keresni. A számítógépes programok azonban a kért szó azonosításakor azonnal képesek egyetlen lépésben az utalási helyre ugrani, így a számítógépes nyelvfeldolgozó eszközök szótáraiban nincs szükség utaló szócikkre. A számítógépes szótárak különböző bemenő kérdésre is adhatnak egyféle választ, azaz mutathatják egyazon szócikk tartalmát. Például, ha a *tejfél* szó csak a szótárban önálló szócikként szereplő *tejföl-re* való utalásként szerepelne a szótárban, akkor mindössze arra van szükség, hogy a *tejföl* címszó a *tejfél* bemenet esetén is azonnal elérhető legyen.

A számítógépes morfológia szerepének hangsúlyozásánál rendkívül fontos, hogy felhívjuk a figyelmet arra a kevésbé ismert tényre, hogy egy komolyan megszerkesztett szótárban a szótári alapalakban álló címszórészletek száma összemérhető a nem szótári alapalakban állókéval. Ennek oka a szótári szócikkben előforduló nagyszámú kifejezés és a kifejezésekben előforduló toldalékolt formák viszonylag nagy száma. A morfológia működtetése ezért is rendkívül fontos: a kifejezések minden szavának kulcsszónak kell lennie, bármilyen alakban fordulnak is elő. Ugyanakkor, ha csak alapalakban írunk be őket a keresőablakba, a toldalékolt alakot tartalmazó kifejezések nem adnának találatot, pl. a *zavar* szó keresésekor a *zavarba hoz* kifejezés morfológiai komponens nélkül nem adna találatot. A többtagú kifejezések egyetlen címszó alá sorolása egyébként nem is

egyértelmű, illetve a felhasználó és a lexikográfus nem mindig gondolkozik egyformán, hiszen a felhasználók egy jelentős része a szótár készítőjénél kevesebb nyelvi ismerettel rendelkezik. A papírszótárakban viszont az egyes kifejezések az érthető terjedelmi korlátok miatt csak egyetlen helyen – az ún. kulcsszó mint címszó alatt – található meg. Például a *tiszta vizet önt a pohárba* kifejezés vagy a *víz*, vagy az *önt*, vagy a *pohár* alatt található, de semmiképpen sem mind a három helyen. Ezért az említett három szócikk valamelyike a papírszótárakban abban az értelemben sosem teljes, hogy a vele alkotott kifejezések, idiómák mind fel lennének sorolva. Egy számítógépes rendszer – a megfelelő strukturális szervezethez – képes felsorolni mindazokat a helyeket, ahol keresett szavunk – mi több: keresett szavunk valamely toldalékolt alakja – előfordul, így a nyelvet még csak töredékesen ismerők számára is pontos segítséget képes nyújtani.

A hagyományos papírszótárak esetében az a tény, hogy melyik a forrásnyelv és melyik a célnyelv, az egyik legfontosabb ismérv. Ezzel szemben a szótárt alkotó két nyelv szerepe teljességgel más az „igazi” gépi szótárak esetében. Az ők az újféle szótárszervezésben keresendő: a hagyományos címszó–szócikktest aszimmetrikus párt a címszó–jelentés, címszó–kiejtés, címszó–szófaj, azaz általánosságban a címszó–X típusú párok *n*-ese váltja fel. E megoldás által szimmetria kerül a papíron aszimmetrikusnak látszó szócikkleírásba. A gyors keresést szolgáló számítógépes indexelés tehát nem pusztán a címszavak, hanem maguknak a címszó–X pároknak a gyors megtalálását szolgálja. Az eredmény megdöbbentő: bármely szó ugyanolyan sebességgel és pontossággal található meg egy szócikkben, ha a célnyelvi oldalon szerepel, mint ha a forrásnyelvi oldalon keresnénk. Ezáltal lehetővé válik például egy magyar szó összes előfordulásának azonnali megtalálása egy angol–magyar szótár „jobb oldalán”. Eredményül megkapjuk mindazokat az angol szócikkeket, melyekben valamely szócikkbeli angol szónak vagy kifejezésnek ekvivalenseként megjelenik az adott magyar szó. Például a magyar *ló* szót magyar oldali jelentésként tartalmazó angol nyelvi címszók (*horse, knight, pommel horse*) meg tudják mutatni a magyar nyelvi jelentések közötti esetleges jelentésbeli viszonyokat is. Természetesen ezek egy megszokott magyar–angol szótárból tökéletesen hiányoznak. A hagyományos szótárakban ugyanis a *ló* szomszédságában az alfabetikus környezet segítségével idekerülő *lóbál* vagy *lobbanás* szavak szerepelnek, de a *knight* címszó által tartalmazott és a *lovag* és a *huszár* szemantikus rokonságát is kimutató viszony soha. A különféle találatok tehát az eredeti magyar szó angol nyelvi megfelelőin túl az egyes angol szavak magyar megfelelői egymás szinonimáit is adják, pl. a sakkbeli *ló* a hivatalosabb *huszár* szinonimája, sőt még a *lovag* is a valódi *huszár* valamiféle jelentéstani rokona. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a fentiekhez hasonló, szemantikus, esetleg etimológiai vagy stilisztikai csoportokat a nyelvtechnológiai eszközöket nem használó szótárakban nem találunk.

34.4. A magyar nyelvtechnológia eredményei a fordítástámogatásban

A globalizációnak elkerülhetetlen kísérőjelensége, hogy egyre több embernek van szüksége idegen nyelvű szövegek megértésére vagy lefordítására. Mivel sokan devalválták a „gépi fordítás” kifejezést az elmúlt években, fontos elmondani, hogy az általános célú valódi gépi fordítás még mindig várat magára, de a fordítástámogató rendszerek szép sikereket érnek el. A számítógépes fordítástámogatás azt jelenti, hogy a fordítást igazából a fordító végzi, de szükség esetén hatékony segítséget kap az erre a célra kifejlesztett nyelvtechnológiai eszköztől. A legfontosabb ilyen eszköz természetesen az intelligens számítógépes szótár, amelynek alapvető funkciója, hogy a szövegekben előforduló tetszőleges toldalékolt szóalak tövének megfelelő címszót megtalálja, akár többszavas kifejezések részeként is. Az igazán hatékony gépi szótárrendszerek egyszerre korlátlan számú szótár kezelésére képesek. Számítógépes szótárak ma már ezerszám kaphatók a piacon, ám ezek közül csak kevés érdemi meg az „intelligens” jelzőt. Ilyen gépi szótárrendszer volt a kilencvenes években a **MoBiDic**; melynek a széles felhasználóréteg számára készült ingyenes változata a **MoBiWeb** elérhető a <http://www.mobidictionary.com> internetcímen.

Nagyon sok számítógépes szótár meglévő nyomtatott szótár adaptációja; a számítógép képernyőjén a szócikkek pontosan abban a formában jelennek meg, ahogy a könyvben. A szótárakhoz tartozó programok általában a multimédia eszközeivel egészítik ki a szótárt (pl. a kiejtéssel). A nagy szótárkiadók által kiadott elektronikus szótárak hangsúlyozzák is a szótár könyv jellegét: a több szótárt is kezelő programok nagy része például az ún. könyvespolc segítségével – azaz polcról alternatívan levehető könyvek halmazaként – jeleníti meg az elérhető szótárakat. Ilyen jellegű az Akadémiai Kiadó korábban megjelent szótárait működtető **SPT-GIB** rendszer is. Ugyanakkor az a többszótáros program használható igazán jól, amely lehetővé teszi, hogy felhasználója egyszerre több szótárt „tartson nyitva”, magyarul amelyben a könyvespolcraól egyszerre több szótár is

„leemelhető”. Ez azt is jelenti, hogy a keresett szót a fordítónak csak egyszer kell megadnia; a szótárprogram külön kérés nélkül elvégzi a keresést minden nyitott szótárban, és a különböző szótárakból származó találatokat egyszerre megjeleníti. Így működött a MoBiDic program is: egyetlen felületen mintegy 50 különféle alap- és szakszótár (http://www.morphologic.hu/h_szotarak) készült el ebben a formában, beleértve az Akadémiai Kiadó felújított nagyszótársorozatának tagjait is.

A MorphoLogic az Európai Unió egy, sok tízezer oldalnyi jogszabály-anyagát lefordító – több mint 100 fordítóból álló – konzorcium számára elkészítette a **MoBiDic H-Plus** (Prószéky 2002) terminológiakezelő szótárrendszert, amely a MoBiDic különböző változataiban alkalmazott technológia továbbfejlesztésével készült. A rendszer segítségével lehetővé vált a tematikus terminológiai adatbázisok elektronikus építése és korrektúrája. A projektum során számos további elektronikus segédeszközt is alkalmaztak fordítások ellenőrzésére és glosszáriumok automatikus, illetve félautomatikus építésére. Az Igazságügyi Minisztérium által koordinált jogharmonizációs fordítási munkálatok kapcsán feltétlenül meg kell említeni azt a négynyelvű Európai Unió terminológiagyűjteményt, melyet egyfajta fordítási melléktermékként hozott létre a fenti fordítói közösség.

Terminológiai munkálatok folynak a MorphoLogic részvételével 2005-től egy eContent-projektumban is: az **EuroTermBank** célja több újonnan csatlakozott ország (a Balti államok, Lengyelország és Magyarország) Európai Unió terminológiájának összehangolása, a jelenlegi terminológiai erőforrások fejlesztése. Szintén uniós téma, hogy a MorphoLogic az MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen kifejlesztett egy olyan rendszert, amely automatikusan képes dokumentumok az Európai Bizottság és az Európai Parlament által használt **Eurovoc**-osztályozás szerinti tematikus besorolására. Szintén terminológiakezeléssel kapcsolatos a **Digitális Terminológus** elnevezésű IKTA-pályázat is. Ennek célja egy hálózati szolgáltatással kombinált programtermék prototípusának kifejlesztése, amely új forrásszövegekben automatikusan megkeresi a terminológia körébe eső szavakat, kifejezéseket, és ezekre esetleg fordítást is javasol (utóbbi attól függ, hogy a rendszer rendelkezésére álló autentikus terminológiai adatbázisokban megtalálja-e). A hálózati szolgáltatás lényege, hogy a hatékony kereséshez a rendszer téma- és nyelvfüggetlen korpuszstatisztikát, lokális nyelvtani szabályokat és esetleg szövszedeteket igényel.

Egy-egy szó vagy kifejezés másik nyelvi megfelelőjét a leggyakrabban szövegek olvasása közben keressük. Amennyiben ez a szöveg a számítógép képernyőjén található, a keresendő szavak teljes környezetükkel együtt vannak jelen. Az ilyen szavak esetleges egyértelműsítése, illetve nagyobb kifejezésben való előfordulásuk felfedezése éppen a szöveggörnyezet alapján történhet meg. A nem számítógépes szótárakban nem volt ilyen lehetőség – hiszen gondoljuk csak el, honnan vehetnénk a környezetre vonatkozó információt, ha csak nem a szótárhasználó „fejéből”. Ez pedig nem teszi lehetővé, hogy a hagyományosan megfogalmazott szócikkek méretét bármi módon is csökkentjük az aktuális környezet igénye szerint — éppen ellenkezőleg: az összes lehetséges környezetre fel kell készíteni az ilyen szótárt. Ugyanakkor az új típusú, dinamikus elektronikus szótáraknak mindig csak annyi információt kell adniuk, amennyi az adott szöveggörnyezet megértéséhez szükséges. Az egyetlen követelmény, hogy a szótárazandó szó beolvasásakor rendelkezésre álljon annak eredeti környezete, akár dokumentumfájlról, akár egy weboldalról, akár más elektronikus dokumentumról van szó. Ennek a technikája is létrejött az utóbbi időben (Clark 2000), így az utolsó olyan akadály is elgördült az új szótártípus létrehozása előtt, amely értelmetlenné tehetné volna a pusztán elméletileg létező szótárkonstrukció kidolgozását. A gépi szótárhoz csatlakoztatott morfológiai komponens kiegészül egy szöveggörnyezet-elemző modullal, és a kívánt szóval alkotott összes több szavas vagy igeikötős szótárbeli kifejezést ezzel a szöveggörnyezettel veti össze a program (Prószéky–Kis 2002). Ha a modul egy szótári kifejezés minden szavát (illetve ennek tövét) megtalálja a kívánt szó környezetében, ezeket is a dinamikus összeálló virtuális szócikk részévé teszi. A megjelenítendő szócikk tehát sohasem tartalmaz olyan elemeket, melyek elvileg létrejöhetnek a kérdéses szó közreműködésével, de nincsenek benne az aktuális szöveggörnyezetben.

Ugyanakkor, ha a felhasználó a neki címzett vagy a világhálón talált szövegek elolvasásához, megértéséhez keres segítséget (például böngészés közben), olyan „megértés-támogató” programot igényel, amelynek segítségével azonnal megtekintheti egy-egy idegen szó jelentését anélkül, hogy el kellene hagynia azt a szövegszerkesztő vagy böngészőprogramot, amellyel éppen dolgozik. Erre készült a MorphoLogic cég **MoBiMouse** programja, amely 1999-ben az Európai Unió információtechnológiai díját, az IST-Prize-t is elnyerte. A programnak egyedülálló érdekessége, hogy három technológiát egyesít: speciális karakterfelismerő technikával – külön program elindítása nélkül – elolvassa a képernyőre írt szavakat, majd nyelvi elemzést végez (előállítja az elolvasott szó szótári alakját, elemzi a szó környezetét és kiválasztja az ott legmegfelelőbb jelentéseket), végül végrehajtja a szótári keresést, és megjeleníti az eredményt. A MoBiMouse tehát az

intelligens szótárrendszer olyan változata, amely megjeleníti a képernyőn látható tetszőleges szöveg szavainak lefordítását egyetlen kattintás nélkül, az egér megfelelő helyre mozgásának hatására.

A **MoBiMouse Plus** rendszer a MoBiMouse és a MoBiDic technológiák összeházasítása. Ez azt jelenti, hogy lehetőség van akár az egérmutató fölött felugró buborékban, akár a szokásos szótárprogram-felületen megnézni az egérmutató segítségével kiválasztott szót, illetve annak jelentéseit. Ez utóbbiba mind közvetlenül beírva, mind a MoBiMouse esetén megszokott rámutatótechnikával lehet indítani a szótári keresést. Az új technológia mellett a rendszerben megjelentek az angol és német Akadémiai Nagyszótárak, nyelvpáronként több mint 400 000 szó és kifejezés másik nyelvi megfelelőivel, majd több szakszótár (többek közt gazdasági, informatikai, üzleti szótárak, valamint az EU hivatalos kifejezéstára, melyet a jogharmonizáció-fordítás gépi támogatásáról szóló részben már említettünk). A MoBiMouse Plus rendszer több szótár egyidejű kezelését is megvalósítja, így a felhasználók számára a technológia a legnagyobb szótárázási hatékonyságot és kényelmet biztosítja.

34.5. A magyar nyelvtechnológia eredményei a gépi fordításban

A számítógépes nyelvészeti kutatás klasszikus problémája a gépi fordítás, melynek természetesen csak tudományos, szakmai, esetleg köznapis szövegek (hírek, hirdetések stb.) lefordításában vagy megértésében van szerepe. A kutatások nem tudnak és nem is szándékoznak kiterjedni a szépirodalmi szövegek számítógépes vizsgálatára és a műfordításra. Ebben az irányban, tehát a hagyományos, teljesen gépi úton végzett fordítórendszer fejlesztése irányában is megindultak munkálatok. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében az EU 5. keretprogramja által finanszírozott **MATCHPAD** projektum keretében folyt egy nagyszabású kísérlet egy angol-magyar fordító rendszer kifejlesztésére (Senellart et al. 2001). A szoftvertechnológiát a francia Systran cég nyújtotta, amely egyike az első generációs fordító rendszereknek, és jelenleg szinte az egyetlen olyan általános célú gépi fordítórendszer, amely bizonyítottan jól működik. A magyar nyelv ehhez szükséges leírása a Nyelvtudományi Intézet és a MorphoLogic együttműködésével készült. A rendkívül gazdag morfológia, az indoeurópai nyelvekétől nagymértékben különböző elvő mondat szerkesztés igazi kihívást jelentett a francia szoftvercég számára is, és bebizonyosodott, hogy a nemzeti nyelvek technológiai megoldásait nem lehet automatikusan importálni más nyelvek bevált rutinmegoldásaiból.

A MorphoLogic **MetaMorpho** projektumában (Prószéky–Tihanyi 2002) gépi fordítórendszer készül, melyben az igazi újdonságot egyrészt a szabályok és a példák egységes kezelése jelenti, másrészt a rendszer a hagyományos fordítóprogramoktól eltérő elvet használ: gyakorlatilag a forrásnyelvi elemzés „melléktermékeként” jön létre a célnyelvi szöveg. A fejlesztők nyelvi mintának neveznek minden olyan szimbolikus leírást, melyet a szövegtest valamely részére helyezve, a benne szereplő szimbólumok illeszkednek a szöveg megfelelő elemeire, legyen ez az illeszkedés betű szerinti, szófaji vagy jelentés alapú, vagy a nyelvész által definiált egyéb megfeleltetés. Ha a minták rövidek és specifikusak, akkor más elméletekben szótári elemeknek hívják őket. Ha hosszabbak, akkor ezek kollokációk vagy idiómák. Ha viszont kevésbé specifikusak, akkor ezek a minták nem lexikális, hanem strukturális szegmensek, azaz nyelvi szerkezetek, címkézett zárójelzések. A több mint kétszáz ezer szabálysémát tartalmazó MetaMorpho mindezeket a mintákat egységesen kezeli, illeszthetőségük sikeressége esetén lehetővé teszi a nekik megfelelő < forrásnyelvi minta, célnyelvi minta > alakú mintapárok megjelenését. A rendszer a célnyelvi oldalon a minták egymásba építését egyfajta függvényalkalmazásként oldja meg.

A MoBiMouse rendszer felületének, valamint MetaMorpho-elnének a kombinációja az internetes szolgáltatásként működő **MoBiCAT** megértéstámogató-fordító program, mely már a mondatok szintjén képes – első változatában az angol és a magyar nyelv között – fordítási támogatást adni (www.mobicat.hu). Angol szövegek tényleges fordítását végzi a **MorphoWord** alaprendszer és kiegészítése, a **MorphoWord Pro**, amelynek nyelvi tudását maga a felhasználó is bővítheti. Egy 2005 elején indult NKFP-pályázati projekt keretében folyik a magyar-angol változat fejlesztése is, a NewsPro rendszert készítő, MorphoLogic vezette konzorcium laboratóriumában.

34.6. A magyar nyelvtechnológia eredményei a korpusznyelvészetben

Mivel a számítógépek kapacitása az elmúlt másfél évtized alatt több nagyságrendet nőtt, a mai gépi nyelvészeti lehetőségek alapvetően különböznek a korábbi idők nyelvészetének kutatási paradigmáitól. E területen is a

legjelentősebb a korpusznyelvészet előretörése, melynek segítségével a nyelvhasználat rejtett dimenziója kerül felszínre pontosan adatolt formában.

34.6.34.6.1. A Történeti Korpusz

Mint említettük, a korpusznyelvészet magyarországi története az 1980-as évek elejére, az Akadémiai Nagyszótár munkálatainak újraindításához vezethető vissza. Eredetileg 10 millió szövegszó összeállítása szerepelt a tervekben, amelyeket századonként egy-egy, főleg filológusokból álló szakértőbizottság állított össze 16–20. századbéli szövegekből. A terveket sikerült jócskán túlteljesíteni: az úgynevezett Történeti Korpusz ma már mintegy 23 millió szövegszót tartalmaz 1772 és 2000 között keletkezett szépirodalmi, tudományos ismeretterjesztő és publicisztikai művekből, művészletekből (főbb jellemzőiről l. Pajzs–Váradi 1997). A korpusz minden szava morfológiailag elemzett alakban szerepel. A szövegek feldolgozásánál különleges problémát jelentett a régies helyesírás, illetve az archaikus alakváltozatok kezelése. A ma már nem élő helyesírási alakok kódolására az ún. Prószéky-kódkészlet kiterjesztett változatát használják, amely az alapbetű mellé tett szám segítségével kódolja az illető hang variánsait. A kihalt alakváltozatok kezelésére külön heurisztikus eljárást kellett kidolgozni (Kiss et al. 2001). A korpusz jelenleg már napi használatban szolgálja az Akadémiai Nagyszótáron dolgozó lexikográfusokat. Nyilvános változata a <http://www.nytud.hu/hhc> weboldalon érhető el.

34.6.34.6.2. A Magyar Nemzeti Szövegtár

A Történeti Korpusz munkálatai befejeztével felmerült az igény, hogy a diakrón korpusz mellett szükség lenne egy nagyméretű, az aktuális nyelvhasználatot tükröző szinkrón korpusz összeállítására is. E nagyméretű vállalkozás hívta létre 1997-ben az MTA Nyelvstudományi Intézetén belül a Korpusznyelvészeti osztályt, melynek központi feladata a ma már Magyar Nemzeti Szövegtár néven ismert korpusz megalkotása lett.

Az eredeti cél 100 millió szó összeállítását irányozta elő, amely a legújabb írásos nyelvhasználatot volt hivatott tükrözni. A korpuszpépítés alapkérdése természetesen a szerkezetük meghatározása. Érthetően minden korpusz arra törekszik, hogy reprezentatív mintája legyen az adott nyelvnek, de be kell látni, hogy maga a megcélzott totalitás, azaz a nyelvhasználat egésze annyira összetett jelenség, hogy ennek szigorú értelemben vett mintáját elkészíteni elvileg is lehetetlen feladat (Váradi 2000). A Magyar Nemzeti Szövegtár öt markánsan elkülönülő nyelvhasználat köré szerveződött: sajtó, szépirodalom, (tudományos) értekező próza, hivatali nyelvhasználat és személyes közlés. Az MNSZ moduláris felépítésű, ami azt jelenti, hogy ez az öt nyelvhasználati kör egy-egy részkorpuszt alkot. A korpusz lekérdezésekor az egyes részkorpuszokat együttesen vagy tetszőlegesen bármilyen kombinációban is bevonhatjuk a vizsgálatba. Az 1. táblázat tartalmazza az MNSZ szerkezetét és méretarányait.

1. táblázat. táblázat - A Magyar Nemzeti Szövegtár összetétele

Nyelvi változat	M. szó	Forrás
Sajtó	75	online kiadások
Szépirodalom	15	Digitális Irodalmi Akadémia
Tudományos próza	20	Magyar Elektronikus Könyvtár
Hivatali nyelv	20	minisztérium, önkormányzat
személyes közlés	20	Index.hu – Törzsasztal
Összesen:	150	

Gyakorlati korlátok miatt az MNSZ-be csak már elektronikus alakban létező szövegek kerülhettek, melyek fő forrása az internet. A munkálatok indulása idején ez nagyon kockázatos döntésnek tűnt, de az idő haladtával olyan rohamos mértékben növekedett az interneten közzétett magyar nyelvű szövegek köre, hogy ma már ez a szempont szinte semmi korlátozást nem jelent a szövegek válogatásában. Ha pedig netán felmerülne az az aggály a forrással kapcsolatban, hogy az internethasználók Magyarországon egyelőre a beszélők körére

korlátozódik, akkor emlékeztetnünk kell arra a tényre, hogy a nyomtatásban megjelenő szövegeket valójában egy még ennél is szűkebb réteg állítja elő. Vagyis a helyzet épp fordított: az internet sokkal demokratikusabb publikálási forma, és ezáltal sokkal szélesebb körű mintavételt tesz lehetővé, mint a hagyományos nyomtatott médium.

- A sajtóanyag volt a legkorábban elérhető az interneten, és azóta is ez a forrás ontja a legnagyobb tömegben a szövegeket. Az MNSZ válogatásában szerepelnek az országos napilapok mellett regionális kiadványok, és jelen van a határon túli magyarság sajtójának egy-egy képviselője. Természetesen a címke „sajtónyelv” a szövegváltozatok széles skáláját takarja, hiszen az itt található szövegek között éppúgy van novella, esszé és vezércikk mint tozsdehírek, receptek és moziműsor.
- A szépirodalmi alkorpusz külön igen értékes részét képezi az MNSZ-nek, mivel ez teljes egészében tartalmazza a Digitális Irodalmi Akadémia anyagát. Ez azt jelenti, hogy az élő magyar klasszikus írók teljes életműve vizsgálható lesz a korpusznyelvészet módszereivel. A közzététel nem jelent egyszerű duplikációt, hiszen, amint látni fogjuk, az MNSZ nyelvileg elemzett korpusz, és ez lényegesen pontosabb lekérdezést tud lehetővé tenni, mint a szöveg felszíni alakjára irányuló keresés.
- Az értekező próza a Magyar Elektronikus Könyvtár társadalom- és természettudományos részéből került ki. A cikket, monográfiát tartalmazó válogatás mellett szerepel a Természet Világa folyóirat anyaga is.
- A hivatali nyelv kategória igen vegyes anyagot tartalmaz. Ide tartoznak például különböző jogszabályok, rendeletek, közlemények, melyeket minisztériumok, önkormányzatok, különböző hivatalos szervek tettek közzé. Egy jelentős részét e kategóriának az Országgyűlési Jegyzőkönyvek anyaga teszi ki.
- Az ún. személyes közlés alatt az Index.hu internetes újság Törzsasztal fórumának anyagát foglalja össze a kezdetektől 1999-ig. A Törzsasztal az Index.hu legnépszerűbb, leglátogatottabb fóruma, ahol a témák rendkívül színes kavalkádja került napirendre, melyek az olvasók egész széles körét készítették hozzászólásra. Ez az alkorpusz azért kapta a személyes közlés elnevezést, mert véleményünk szerint ezek a szerkesztetlen, névtelen hozzászólások közelítik meg a spontán vita közben megnyilvánuló természetes nyelvhasználatot. Szociolingvisztikai szempontból is figyelemre méltó e vadonatúj műfaj sajátosságainak vizsgálata.

Az MNSZ nem csupán egységes keretbe foglalja a szöveget, hanem fel is dolgozza őket. Ez a munka egyrészt a szövegek bibliográfiai adatainak jelölését jelenti, amelyet a szövegek elé helyezett bevezetőben találhatunk. A szöveg fő szerkezeti és tartalmi egységeit is jelöljük. Ezenfelül minden egyes szövegszó morfológiailag elemzett alakban szerepel. A morfológiai elemzés a MorphoLogic Humor morfológiai elemzőjével (lásd a **34.2.34.2.1. szakasz - Számítógépes morfológiai és szintaktikai rendszerek.** pontot) készült. A szavak közel egyharmada azonban többféleképpen elemezhető (gondoljunk például az igeiként és részeshatározó ragos főnévként egyaránt értelmezhető várnak szóalakra). Egyedülálló teljesítménye az MNSZ-nek, hogy a korpusz teljes állományában sikerült a szavakat 97,4%-os pontossággal egyértelműsíteni. Ezt az eredményt egy erre a célra kidolgozott statisztikai alapú eljárással sikerült elérni (Oravecz–Dienes 2002). A Szegedi Egyetem által kidolgozott automatikus egyértelműsítő eljárás (lásd a **34.2.34.2.1. szakasz - Számítógépes morfológiai és szintaktikai rendszerek.** pontot) a gépi tanulás módszerét alkalmazta az MNSZ-ével összevethető minőségben (Alexin et al. 2001). Mindez a sok mögöttes információ az SGML jelölőnyelv használatával a nyelvi korpuszokra kidolgozott CES szabvány szerint (Ide 1999) van a szövegbe beültetve. A korpuszt az IMS Workbench korpuszkezelő szoftver (Christ 1994) segítségével tettük lekérdezhetővé. A teljes MNSZ anyaga elérhető a hálózaton át a <http://corpus.nytud.hu/mnsz> címen.

2003 óta folyik Kárpát-medencei Magyar Korpusz néven az az NKFP-projektum, amely az MNSZ kiegészítését tűzte ki célul a határon túli nyelvváltozatokból az MNSZ elvei és módszerei szerint gyűjtött anyaggal. A munkálatokban az MTA Kisebbségkutató Intézet, illetve a Nyelvtudományi Intézet koordinálásával 4 határon túli kutatóállomás vesz részt: a dunaszerdahelyi Gramma Nyelvi Iroda, a szabadkai Magyarorsággkutató Társaság, a Kárpátaljai Nyelvi Iroda és a kolozsvári Szabó T. Attila Nyelvi Intézet. A korpusz az MNSZ-hez hasonló módon morfológiailag elemzett és egyértelműsített formában az MNSZ részeként a fent említett hálózati felületen keresztül lesz hozzáférhető és kereshető. A lekérdezés folyamán

tetszőleges metszetben (nyelvváltozat/alkorpusz) kérhetőek az adatok. A korpusznak az MNSZ-től eltérően része lesz egy szabványos XML alapú kódolással lejegyzett beszélt nyelvi rész is, melynek köszönhetően a Kárpát-medencei Magyar Korpusz a határon túli nyelvváltozatok egyedülállóan értékes nyelvi erőforrásaként fog szolgálni. A projektumról részletes információ a <http://corpus.nyud.hu/kmmk> oldalon érhető el.

34.6.34.6.3. A Szeged Korpusz

Mivel a szóalaktani szint magában hordozza a többértelműséget, a szófaj egyértelmű megállapításához további modulok kifejlesztése vált szükségessé. Ezek megvalósításához a SZTE Informatikai Tanszékcsoport és a MorphoLogic együttműködésével alakult konzorcium egy IKTA-projekt keretében 2000 és 2002 között **Szeged Korpusz** néven elkészített egy magyar természetes nyelvi szövegadatbázist, valamint egy, a szófaji egyértelműsítést támogató szoftverrendszert. A korpusz a szövegeket strukturáltan tárolja (cikk, bekezdések, mondatok). A szöveg minden egyes szava mellett szerepel a Humor morfológiai elemző kimenete, amely a lehetséges szófaji kódokat és szótöveket tartalmazza, valamint a kézi egyértelműsítéssel kiválasztott, az adott szöveggörnyezetnek megfelelő helyes kódolás és szótő. A szavak szófaji kódolása az európai nyelvekre azzal az MSD-kódrendszerrel történt, amelyet az MTA Nyelvtudományi Intézet és a MorphoLogic alakított ki a MULTEXT-EAST nevű Copernicus-pályázatban. Az öt kisebb témakörből származó – szépirodalmi, publicisztikai, számítástechnikai, jogi szövegekből, valamint tizenévesek rövid írásaiból álló –, összességében egymillió szövegszót tartalmazó magyar korpusz a TEI nemzetközi szövegg kódolási ajánlásnak megfelelő XML-formátumban készült (<http://www.tei-c.org/>). A korpusz 1.0 változatát egy 200 ezer szóból álló üzleti szövegeket tartalmazó részkorpuszal egészítette ki a NewsPro rendszert (1. lejjebb) megvalósító – és a Nyelvtudományi Intézetet is magába foglaló – konzorcium. Ezzel létrejött a korpusz: 1,2 millió szövegszavas és 225 ezer írásjel méretű 2.0 verziója. Összesen 250 ezer legfelső szintű főnévi csoport (NP) szerepel a korpuszban, a legmélyebb szerkezet 9 NP mélységű, míg a szerkezetek többsége 1–3 NP mélységű. Az annotálást követően a konzorcium kutatói megvizsgálták a gépi tanulási algoritmusok alkalmazhatóságát a lapos szintaktikai elemzés problémájára. Az algoritmusok hatékony működtetéséhez főnévcsoport-felismerő szabályokat vontak ki a korpuszból, majd ezeket szakértők által definiált szabályokkal kombinálták. A korpuszfájlok XML formátumban érhetőek el, belső struktúrájuk a TEI DTD P4 leírást követi.

34.6.34.6.4. Angol–magyar párhuzamos korpusz

Az egynyelvű korpuszok mellett az utóbbi időben egyre több figyelem irányul az ún. párhuzamos korpuszok kutatására. Párhuzamos korpusznak olyan két-, esetleg többnyelvű korpuszt nevezünk, ahol az egyik nyelvi korpusz szövegei a másik fordításai. Az ilyen korpuszok kutatásának célja az, hogy kiaknázza és újrafelhasználja a fordításokban megtestesülő emberi tudást. Ez különféle számítógépes alkalmazások, jelesen a gépi fordítás vagy a számítógéppel támogatott fordítás számára rendkívül értékes, de a fordítástudomány is egyre inkább támaszkodik az ilyen korpuszokra.

A Nyelvtudományi Intézet Korpusznyelvészeti osztályán az EU által támogatott MULTEXT-EAST projektum keretében (Dimitrova et al. 1998) készült el az első angol–magyar párhuzamos korpusz, amely George Orwell „1984” című regényének angol eredetijét és annak magyar fordítását tartalmazza. A korpusz értékét növeli, hogy akárcsak az MNSZ, ez is gondosan van nyelvileg annotálva: minden szövegszó morfológiailag elemezve és egyértelműsítve van. A párhuzamos korpuszok vizsgálatának egyik eszköze a párhuzamos konkordancia, amely egymás mellett bemutatja azt a forrásnyelvi mondatot, amelyben a keresett szó szerepel, valamint annak fordítását. Ilyen konkordancia segítségével vizsgálható az Orwellkorpusz a <http://corpus.nyud.hu/orwell> webcímen.

A BME Médiaoktató és Kutató Központ (MOKK) és az MTA Nyelvtudományi Intézete 2005-ben elkészített egy nemzetközi mércével is kiemelkedő méretű általános angol–magyar referenciakorpuszt. A több mint ötvenmillió szót tartalmazó HUNGLISH korpusz a nyelvi változatok széles skáláját tartalmazza a jogi szövegektől a szépirodalomig. A <http://hunglish.hu> címen található korpusz olyan angol–magyar szótárként is használható, amelyben az egyes megfelelésekre teljes mondatokat tartalmazó gazdag élőnyelvi példatárat találunk.

34.6.34.6.5. Az INTEX/NooJ nyelvelemző keretrendszer magyar verziója

Az INTEX rendszer egy olyan átfogó szövegelemző rendszer, amely egyaránt használható korpuszlekérdező eszköznek, komplex elektronikus szótár és grammatika építésére, valamint nyelvészetet oktató eszköznek. A rendszert, melynek legújabb, gyökeresen átdolgozott változata a **NooJ** nevet kapta, Max Silberstein fejlesztette ki a Párizsi VII Egyetem (azóta már megszűnt) LADL laboratóriumában, és azóta a francia mellett többek között az angol, az olasz, a portugál és a szerb nyelvre is kidolgozták (<http://www.nyu.edu/pages/linguistics/intex>). Magyarországon maga a fejlesztő ismertette a COMPLEX'99 konferencián, de érdemi fejlesztő munkálatok a magyarra csak 2003 óta folynak.

A rendszer meghonosítását nemcsak a robusztus és gyors véges állapotú technológia indokolja, hanem a fejlesztőknek az a kifejezett szándékuk, hogy egy viszonylag könnyen használható oktatási eszközt is adjanak a nem informatikus nyelvészek számára.

Első megközelítésben az INTEX egy gyors korpuszkezelő eszköznek tunik, amely amint betöltöttünk egy sima formázatlan szöveget, máris készen áll arra, hogy lekérdezhessük reguláris kifejezések segítségével. A reguláris kifejezések azonban nemcsak a szavak alakjára, hanem nyelvi (morfoszintaktikai vagy akár szemantikai) jegyeikre is utalhatnak. Ezek az információk a szótári komponensből származnak, amely a rendszer központi részét képezi. A szótár egy-, illetve többtagú kifejezések tára, melyekben szóalakok találhatók, a lemmával és tetszőleges társított nyelvi információval, mindez igen hatékony véges állapotú belső reprezentációban. A rendszer egyedi sajátossága, hogy a szótár, a szöveg, valamint a szövegre alkalmazott grammatika mind egyaránt véges állapotú technológiával van megvalósítva. Ami a rendszert széles körben is különösen használhatóvá teszi, az a grafikai felület, amelyen viszonylag egyszerűen szerkeszthetjük és kezelhetjük a lexikai elemek vagy szintaktikai szerkezetek leírására szolgáló véges állapotú grammatikákat. Az INTEX/NooJ rendszer szótári modulja azonnal előállítja a szöveg morfológiai elemzését is. Ezt a franciában és a többi nyelvben is úgy oldották meg, hogy az egy-egy szótóhoz tartozó összes képzett és ragozott alakot tételesen felsorolják a szótárban, ami a magyar morfológia gazdagsága és produktivitása miatt nem járható út az Értelmező Kéziszótárban szereplő összes szó valamennyi lehetséges toldalékolat alakjára.

A magyar változat előállításához tehát meg kellett oldani a morfológiai elemzés kérdését. Az INTEX bizonyos kötöttségei miatt ezt csak a Magyar Nemzeti Szövegtár teljes szóalakanyagának INTEX szótárrá alakításával volt lehetséges, ami azt jelenti, hogy a rendszer az MNSZ-ben előforduló összes alakot képes kezelni, de csak azokat. A rendszer új változatában, a NooJ-ban viszont már sikerült két különböző eljárást is kifejleszteni az ÉKSz szókincséből előállítható valamennyi érvényes alak kezelésére (Vajda–Nagy–Dancsecs 2004). Az INTEX rendszer magyar változata kutatási célra mindenki által szabadon elérhető a <http://corpus.nytud.hu/INTEX> címen. A NooJ rendszer és a magyar nyelvi modul a <http://www.nooj4nlp.net> címen található.

34.7. A magyar nyelvtechnológia eredményei a beszéd kezelésében

A nyelvtechnológia eddig bemutatott eredményeit szöveges elemzésekből kaptuk. A számítógépekkel való kommunikáció azonban egyre nagyobb területen alkalmazza az ember számára legtermészetesebb formát, a beszédet. Bizonyos információkat a gép szóban mond el (beszédszintézis), illetve a számítógép megérti az emberi beszédet (beszédfelismerés), és ez alapján végez el műveleteket (például a jövő ígérete az automatikus hangos gépi tolmács). Ez a terület – a nyelvtechnológiai meghatározást követve – a beszédtechnológia. Itt is kiváló eredményeket mutathat fel a magyar kutatás-fejlesztés. A beszéd mesterséges előállításának kiinduló alapja a szöveg, amit a gép 'felolvas'. A beszéd megértésekor az elhangzó akusztikai jelből kell a gépnek eljutnia a nyelvi formához. A beszédtechnológia alapjainak elsajátításához ajánljuk az érdeklődőknek a „Magyar nyelvi beszédtechnológiai alapismeretek” című multimédiás, interdiszciplináris oktatóanyag (Kovács et al. 2002) tanulmányozását a <http://fonetika.nytud.hu> honlap oktatási segédletek fejezetében. A fentiekén kívül a beszédtechnológia egyik speciális ága a beszélő személy felismerése a beszéde alapján, amelynek mind a tudományos vonatkozásai, mind a közvetlen gyakorlati felhasználása jelentős. A módszertani megoldások az adott céltól függenek (beléptető rendszerek, információkérés, kriminalisztika), a vizsgálatok sokrétű fonetikai, alkalmazott fonetikai és beszédtechnológiai ismeret igényelnek (Gósy–Nikléczy 1999).

34.7.34.7.1. Gépi beszéd-előállítás

Az a folyamat, amelyben a szövegtől eljutunk a felhangzó gépi beszédig számos nyelvtechnológiai megoldást tartalmaz, hogy jó minőségű, a felolvasás céljához idomuló beszéd jöjjön létre. Az itt következő rövid általános bevezetés, problémamegvilágítás után ezeket vesszük sorra.

A gépi szövegfelolvasó rendszereknél – az emberrel ellentétben – általában két fő lépésben hozzák létre a beszédet. Az első a hangzó alap meghatározása a szövegből (szegmentális szint), majd jelfeldolgozási eszközökkel átformálják ezt a nyers beszédjelet és elvégzik a prozódiai megformálást (szupraszegmentális szint), vagyis a hangsúlyok, a hanglejtés, a szünetek és a beszédritmus ráültetését a nyers beszédjelre. A számítógéptől általános felolvasást vár el a felhasználó, tehát azt, hogy a gépi felolvasó rendszer bármilyen szöveget fel tudjon olvasni magyarul. Azt azonban be kell látnunk, hogy a gépi felolvasási technológia mögött másfajta információhalmaz áll, mint ami egy felolvasó ember fejében lehet. Maga az ember is csak olyan szöveget képes igényesen és pontosan felolvasni, amely közel áll saját általános ismeretköréhez. Még az embernek is problémát okozhat a furcsa személy- és cégnevek felolvasása, az esetleges idegen szavak kiejtésének megformálása, szakszavak értelmezése. Az ékezet nélküli betűkkel írt elektronikus dokumentum ellen a címzett tiltakozhat, de értelmezését, elolvasását kis koncentrációval el tudja végezni a szöveggörnyezet értelmezésére támaszkodva. A szövegben rejlő szélesebb információtartalom szintén befolyásolja a felolvasást. Más stratégia szerint olvasunk fel híreket, máshogyan a hirdetések vagy telefonszámokat, a könyvismertetések, regények, illetve, szakkönyvek szövegét szintén egyedi felolvasási stílussal interpretáljuk. A pályaudvarokon felhangzó menetrendi tájékoztatás speciális felolvasási stílust kíván meg, a tudakozó számítógépétől elvárt név- és címadatokat szintén más stratégiával kell felolvasni stb. A tartalomtól és a céltől függően tehát a beszélő másképpen szervezi a beszéd dallamának megvalósítását, a hangsúlyozási pontokat, a felolvasás sebességét, a szünetek közbeiktatását, az érzelmi kifejezés szintjét – egyszóval: a beszéd prozódiai szerkezetét. Mindezt így általánosan a gépi felolvasásnál ma még nem lehet megvalósítani. A felolvasó rendszert hozzá kell „igazítani” az adott feladathoz, melynek lényege, hogy a célhoz illő prozódiai „profil” kell ráültetni a nyers gépi beszédre.

A következőkben a szöveg-előkészítés lehetséges moduljait vesszük sorra a feldolgozás logikai sorrendjében, majd röviden bemutatjuk, hogy hogyan jutunk el az írott szövegtől a géppel megvalósított beszédig.

34.7.34.7.2. Szöveg tisztítás

A felolvasandó szöveget a felolvasó rendszer elektronikus formában kapja. Az elektronikus dokumentumok nemcsak betűket, számokat, hanem olyan karaktereket is tartalmazhatnak, amelyek nem tartoznak a szöveghez. Ezért meg kell határozni a dokumentum szövegi részét és el kell tőle választani az idegen karaktereket. Gondoljunk például az elektronikus levelekre, amelyekben számos olyan karaktersorozat is található, amelyek nem tartozik a levél szoros tárgyához, tartalmához, inkább csak az elektronikus továbbítás adminisztrálás szolgálya.

34.7.34.7.3. Nyelvazonosítás

A gépi felolvasásnak vannak olyan területei, amikor nem ismert a felolvasandó szöveg nyelve. Ilyen alkalmazás például, amikor elektronikus leveleket kell automatikusan felolvasni a postafiók tulajdonosának. El kell dönteni, hogy a levél milyen nyelven íródott, hiszen ha a felolvasó automata bemenetére idegen nyelvű szöveg kerül, akkor érthetetlen hangsorokat fog kiadni magából. Ha a gép olyan szöveget talál, amelyik nem a beszéd szintetizátor nyelve, akkor például szóban közölheti, hogy „*A levél szövege nem magyar! Felolvassam?*” A nyelv azonosítását végezhetjük statisztikai módszerrel vagy szólista segítségével. Mindkettőhöz nagy mennyiségű adott nyelvű szöveget kell feldolgozni. A statisztikai alapúnál különböző méretű szórészek előfordulási valószínűségéből hozzuk meg a döntést, a szólista alapú megközelítés szógyakoriságok összehasonlításán alapul. Ez utóbbi módszeren alapuló rendszert fejlesztettek ki (Németh et al. 2000) a Budapesti Műszaki Egyetem Távközlési és Telematikai Tanszékén (2003-tól Távközlési és Médiainformatikai Tanszék, röviden: TMIT). Ez azt határozza meg, hogy az adott levél szövege magyar, német, illetve angol nyelvű-e. A kialakított rendszer 96%-ban helyesen állapítja meg a dokumentum nyelvét, amennyiben az több mondatból áll.

34.7.34.7.4. Ékezetesítés

A számítógépes, illetve mobiltelefonos gyakorlatban – különböző okok miatt – gyakoriak az olyan magyar szövegek, amelyekben az egyébként ékezetes betűket az ékezet nélküli legközelebbi megfelelőjükkel írják (e-levelek, SMS szövegek). Amennyiben ilyen „csonka” szövegeket kell felolvasatni egy beszéd szintetizátorral, a felolvasás előtt helyre kell állítani az ékezeteket. Ezt nevezik automatikus ékezetesítésnek. Amennyiben ez nem

történik meg, a beszéd-szintetizátor egyrészt nem a megfelelő hangokat fogja megszólaltatni a hangsor „nem ékezetes” pontjain, másrészt csorbát szenvedhet a prozódiai szerkezet is, mivel a szöveg elemzése során az ékezet nélküli lexikai egységek „megtéveszthetők” az elemzőt és ez rossz prozódiai előrejelzéshez vezethet. A magyarban 5 olyan betűforma van, amelyiket kettő vagy többféle ékezetes formában is lehet írni (például: *a, á; o, ó, ő, ö; u, ú, ü, ú*). Az ékezetesítési algoritmus kidolgozását a következő problémák nehezítik. Vannak olyan szavak, amelyeknek mind az ékezetes, mind az ékezet nélküli formája értelmes magyar szó, ezért nehéz eldönteni, hogy a szöveg adott pontján melyik a helyes (*meg-még; le-lé; fel-fél*). A szavak hossza befolyásolja a helyes ékezetesítés valószínűségét. Minél hosszabb egy szó, annál többféle ékezetesített változatot lehet vonatkoztatni a szóra (természetesen ezekből csak néhányra lehet azt mondani, hogy nyelvileg helyes). Például a *megbízhatosaga* szóban 6 magánhangzóra lehet ékezetet tenni, ami azt jelenti, hogy 128-féle ékezetes variáció képzelhető el. Ebből viszont csak egy a helyes: *megbízhatósága*. Végül a szavak előfordulási valószínűsége is befolyásolja az ékezetesítési számítás eredményét. Az ilyen általános ékezetesítő megoldás csak a magyar köznyelvi szóállományra végez sikeres ékezetesítést, a személy-, illetve cégnevekre például nem használható eredményesen, könnyen téveszthet (a *Veres* szóból lehet *Véres*, illetve *Verés*). Ilyen feladatnál külön kivételszótárakat kell a nevek értelmezésére készíteni.

Magyar nyelvre 1999-ben készítettek automatikus, statisztikai alapú ékezetesítő algoritmust a BME Távközlési és Telematikai Tanszékén az első magyar elektronikus levélfelolvasóhoz (Németh et al. 2000). A statisztikai elemzéseket mintegy 25 millió szavas szöveggállományra végezték el (ezek közül egyik volt az akkori Magyar Nemzeti Szövegtár, lásd a 34.5.2. pontot), melynek eredményeképpen 1 millió elemű, egymástól különböző szavakból álló szövegtárat határoztak meg, ami az ékezetesítés alapját adja. Az ékezetesítő algoritmus figyelembe veszi a jósolt megoldás gyakorisági jellemzőit is. A kifejlesztett ékezetesítő 95%-ban helyesen állapítja meg, hogy a kapott ékezet nélküli szövegben mely betűkre kell ékezetet tenni.

34.7.34.7.5. A normál szöveg egyértelműsítése

A gépi beszéd-előállításban a bemenő információt a szöveg hordozza. Az úgynevezett normál magyar szöveg (például újság, könyv stb.) is tartalmaz olyan pontokat, amelyekben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a beszéd-szintetizátornak hogyan kell értelmeznie az adott részt. Ezért a szövegfeldolgozás következő lépése a szöveg egyértelműsítése. A beszéd-szintetizátorok általában mondat szintű szövegrészeket dolgoznak fel, ami azt jelenti, hogy a szövegben meg kell határozni a mondat elejét, végét. Erre a mondatvégi írásjeleket lehet felhasználni. A mondat végén azonban nincs mindig írásjel (a cím után például nincs pont), illetve előfordulhat, hogy nem csak a mondat végén van pont, de a mondat belsejében is (dátum, sorszám, rövidítés stb.). Ezeket az ellentmondásokat fel kell oldani és egyértelműsíteni kell. A szövegekben előforduló egyéb jelek közül a gondolatjel és az elválasztójel meghatározása is nehéz. A gondolatjel előtt szünetet kell tartani a kimondásban, az elválasztójelnél pedig a folyamatos hangsorépítést kell megvalósítani. A számok értelmezése és szöveges formává való alakítása is bonyolult nyelvi elemzéssel oldható csak meg (Olaszi 2000). Magyarországon a gépi beszéd-előállítás legkorszerűbb eredményei már tartalmazzák a fenti problémák megoldására szolgáló algoritmusokat (Olaszi et al. 2000).

Végül meg kell említeni a mozaikszavak, továbbá az idegen eredetű, nem magyarul írt szavak kiejtési feldolgozásának problémakörét. Ezekhez úgynevezett kivételszótárakat állítanak össze, ahol felölelik az adott szövegrészt, megadják a helyes (kívánt) kiejtéséhez tartozó beszédhangsorozatot. Egy-egy ilyen szótár az adott alkalmazáshoz is illeszkedhet, tehát készíteni lehet például orvosi, műszaki, kémiai, közlekedési, hírolvasási, közigazgatási stb. tárgyú kivételszótárakat.

34.7.34.7.6. Név- és címfelolvasás

Az automatikus beszéd-előállítás egyik legnehezebb problémaköre a név- és címfelolvasás jó minőségű megoldása (például cégbírósi adatok lekérése telefonon, tözsdei információk beszéddel való megadása, automatikus telefonos tudakozó a szám alapján stb.). Itt több lépcsőben kell a problémát megoldani: az első, hogy meg kell határozni a név (cég, illetve személy) hangzó, kiejtési formáját (amely sok esetben nem egyszerű), ezek után meg kell határozni a kiejtés prozódiai paramétereit (hol legyen hangsúly, szünet, milyen dallamformával kell ’elmondani’ a kért adatot), majd ki kell alakítani az esetleges szótagolási, betűzési formákhoz a szabályokat. A megoldásra nagy mennyiségű valós név- és címadatot kell feldolgozni, statisztikailag osztályozni, csoportokba sorolni, elemezni és kialakítani a megfelelő kiejtési szabályokat, prozódiai formákat. Magyarországon az első komplex név és címfelolvasó 2003-ban készült el a BME-TMIT fejlesztésében (Németh et al. 2003) egy automatikus szám szerinti tudakozó alkalmazáshoz (mintegy 4 millió telefon előfizető adatainak felolvasására). A fejlesztés során végzett tesztek azt mutatták, hogy a nevek, cégnevek gépi felolvasásánál még fokozottabban érvényes a jó érthetőség biztosítása (esetleges túlbiztosítása),

mint a normál szöveges felolvasásnál, hiszen ennek hiánya hibás információadást eredményez. Erre fejlesztették ki az úgynevezett „részletező” felolvasási formát (Fék et al. 2004), amely az első magyar beszélő szótagoló automatának is tekinthető. A részletező felolvasást kérő felhasználó szótagolva hallja az adott nevet, továbbá kiegészítő, pontosító információkat is kap a név írásával kapcsolatban. Nézzünk erre néhány példát. A *Vörösmarty* név utolsó szótagja *i*-vel ejtendő (ugyanakkor azt is kell közölni a felolvasáskor, hogy ez az [i] hang a névben *y*-nal írandó. A *Németh* vezetéknevnél közölni kell, hogy az utolsó szótagban a [t] hang a névben *th*-val írandó. A *Zwack* névhez tartozó kiegészítő információ a következő: *z*-vel, *dupla w*-vel és *ck*-val a végén.

34.7.34.7.7. Az írott szöveg elemzése alapvető prozódiai struktúrák meghatározására, jelzésére

A gépi beszéd-előállítás egyik kulcskérdése a beszéd dallam-, hangsúlyozási-, ritmikai- és intenzitás szerkezetének (a prozódia) a helyes megvalósítása. A prozódia legfontosabb elemei a szöveg alapján előre jósolhatók. Ilyenek a mondatdallam, a hangsúlyos/hangsúlytalan szavak, a gondolati egységet alkotó szövegrészek (szintagmák) határai, a beszédsebesség lassulása/gyorsulása, a szünetek helye és hossza, valamint az átlagintenzitás változása. Ebből következik, hogy a szövegekben olyan jelzőket lehet elhelyezni, amelyek jelölik az egyes prozódiai paraméterek megvalósítási helyét és formáját. Az ilyen előrejelzéshez a szöveget morfológiai, szintaktikai és szemantikai elemzésnek kell alávetni. Ez az egyik legbonyolultabb nyelvi technológiai témakör, amelyre komplex megoldás még nem született Magyarországon, inkább statisztikai alapú módszereket használnak (Olaszy et al. 2000). Kutatási szinten már született nyelvészeti indíttatású elemzési eredmények (Koutny et al. 2000), azonban ezek még nem olyan hatásosak, mint a statisztikai megoldások. A statisztikai alapú prozódiai előrejelzőt már a gyakorlatban is alkalmazzák a Profivox elnevezésű szövegfelolvasó rendszerben, amely többek között a <http://vilaghallo.hu> honlapon olvas fel szépirodalmi műveket (regényeket) az interneten keresztül. A nyelvészeti alapú mondatelemzés kutatása ismét előtérbe került 2005-ben, egy NKFP projekt keretében az MTA Nyelvtudományi Intézetében (Tamm–Olaszy 2005). Az eredmény 2007-ben várható.

34.7.34.7.8. A hangzó beszéd megvalósítása

Mint láttuk, a gépi beszéd-előállítás első lépése a szöveg-előkészítés, melynek célja, hogy a beszéd szintetizátor bemenetére kerülő szöveg minden eleme olyan betűsorozattal legyen reprezentálva, amely tükrözi a korrekkt kiejtési formát. Ez a szöveganyag képezi a további feldolgozás kiindulópontját, amely már erősen támaszkodik fonetikai alapismeretekre (Gósy 2004). A hangzó beszéd megvalósításához a következő négy fő lépést kell elvégezni: szöveg–hang konverzió; a hangsor fizikai megvalósítása (például eltárolt hullámformák összekapcsolásával); az időszerkezeti elemek meghatározása (hangidőtartamok, szünetek); végül a hangsúly- és dallamelemek fizikai ráültetése a nyers hullámformára (a szövegben elhelyezett prozódiai jelzők alapján).

A szöveg–hang konverzió során a betűkhöz rendelünk hangokat. Itt figyelembe kell venni a nyelv kiejtési szabályait is. Ilyenek például a hasonulások (*község*, *százsor*, *anya*, *szénből*) az összeolvadások (*kertje*, *látja*), a rövidülések (*jobbra* = [jobro], *otthon* = [othon]) a hangbetoldások (*fiú* = [fiju:]), a hangkivetések (*monda* = [monto]). A morfológiai elemzés elengedhetetlen bizonyos hangsorrészek pontos definiálásánál (*meggyullad–meggyes*, *újtjáró–látjátok*).

A magyar esetében több száz szabály biztosítja a korrekt szöveg–hang konverziót (az angolra például több ezer ilyen szabályt kell meghatározni). Az átalakítási folyamat eredménye, hogy a szövegből kialakul a kiejtendő hangsor hangjainak sorozata. Ebből már összeállítható a ténylegesen megszólaltatható nyers beszédhangsor. A hangsor fizikai megvalósítása általában előre eltárolt (emberi beszédből kivágott) hullámforma-részletek összekapcsolásával történik. Ebben a fázisban is lényeges szerepe van a nyelvtechnológiának annak kiválasztásában, hogy mik legyenek a beszédhangsört felépítő optimális elemek (hangok, hangkapcsolatok, szótagok, szavak vagy esetleg más egységek). Belátható, hogy minél hosszabb elemeket használunk, annál természetesebb hangzás érhető el. Az is belátható, hogy az építőelemek száma annál nagyobb, minél komplexebb az építőelem tartalma. A két ellentmondás között kompromisszumot kell találni. A világ legtöbb beszéd szintetizátorában jelenleg a leggyakoribb építőelemek a következők: hangkapcsolatok (két fél hangot (CV, VC, VV, CC) tartalmazó elemek, amelyeket diádnak neveznek), három hangból (CVC) álló elemek, ezek a triádok) és ennél hosszabb elemek, illetve szó szintű építőkövek (például a leggyakoribb szavak). Magyar nyelvű tetszőleges beszédhangsor teljes lefedéséhez diádos elemekből 1600–2000 elemet, triádosból 6–7000 elemet kell felhasználni (Olaszy 1999). Az optimális magyar beszéd szintetizáshoz tehát közel 10000 hullámforma-elemet kell tárolni.

A folyamat következő lépcsője az összeállított hangfolyam időszerkezetének a meghatározása. Ez nem triviális feladat, hiszen kutatások bizonyítják, hogy a beszédben a hangidőtartamok sok paramétértől függenek (a hangtól, a környező hangoktól, a hang helyzetétől a szóban, a szó hangszerkezetétől, a szó hosszától, a szó helyzetétől a mondatban, a mondat hosszától stb.). Ezért ugyanannak a hangnak az időtartama széles skálán mozoghat (akár lehet 40 ms, de lehet például 130 ms is). Ebből a skálából kell a legmegfelelőbb értéket kiválasztani az adott helyzethez. A beszéd-szintézisben az a cél, hogy előre jóslni tudjuk a hangsor minden hangjának az optimális időtartamát. Az ilyen jóslási feladatokat modellezéssel a legcélszerűbb megoldani. Az időmodell lehet fonetikai alapú, illetve statisztikai. Az előbbinél a hangképzési folyamat mozzanatait veszik figyelembe (Olaszy 2002a), az utóbbinál tanuló algoritmust hoznak létre, amelyik az élőbeszédből kivonatolja a hangidőtartamokra vonatkozó adatokat és ebből jóslja meg a várható időtartamot. Mindkét módszerhez nagyméretű vizsgálati, illetve tanító adatbázisokra van szükség. A beszéd időszerkezetével kapcsolatos modellkutatások egyik legújabb magyar eredménye az a nagyméretű szóadatbázis (1,5 millió szó), amelyet 2004-ben tett közzé az MTA Nyelvtudományi Intézete a <http://foneti-ka.nytud.hu> honlapon (Olaszy 2002b, Olaszy–Abari 2005). Az adatbázisból előhívott szóhoz megkapjuk a szóban szereplő hangok időtartamait is, vagyis a szó hangidőtartam-térképét.

A hangsúly- és dallamelemek megvalósítása a szintézis utolsó lépése. Ilyenkor a hangsornak már korrekt hangjai, hangkapcsolatai vannak, a hangidőtartamok is megfelelnek a köznapi ejtésnek, és figyelembe vannak véve a prozódiai előrejelzéstől kapott helyeken a hangnyújtások, hangrövidítések is. Ezen a hangsoron végezzük el az utolsó simítást, a beszéd „hangszerelését”. A prozódia megvalósításához is modellt kell készíteni, amelyikkel adat szinten generálhatók a hangsúlyozásra, a mondatdallamra és a mondat energiaviszonyaira jellemző tényleges fizikai alapfrekvencia- és intenzitás-értékek a mondat teljes hosszában. A modelltől kapott adatok fizikai megvalósításához fejlett jelfeldolgozási algoritmusok állnak rendelkezésre (Gordos–Takács 1983), amelyekkel például ráültethető a hangsorra a kívánt dallammenet. A magyar beszéd fonológiai szintű hangsúlyozási és dallami modellezéséről ad számot Varga (2002) összegző munkája, a szintézishez Olaszy (2002a) készített modellt a leggyakoribb prozódiai formákra.

34.7.34.7.9. Gépi beszéd felismerés

A gépi beszéd felismerés többcélú lehet: az elhangzott hangsor megfejtése, gépi lejegyzése (kötetlen felismerés), az elhangzott hangsor alapján történő kiválasztás előre meghatározott elemhalmazból (parancsszavas vezérlés, továbbá adott kulcsszó felismerése a hangsoron belül), a beszélő személy felismerése (beszélőazonosítás), a beszélő személy kiválasztása adott csoportból (beszélőkiválasztás). A gépi beszéd felismerés az elmúlt években jelentős fejlődésen ment keresztül. Mára például a maroktelefonok többségében egyszerű, néhány szó felismerésére alkalmas beszéd felismerő is működik. Igaz, ezek a beszéd felismerők még nem alkalmaznak fejlett nyelvi technológiákat, minden esetben egyszerű minta-összehasonlítást végeznek (a felhasználónak gondosan be kell tanítania a készüléket, be kell mondania minden későbbiekben felismerendő szót). Az igazi áttörés az általánosabban használható gépi beszéd felismerő rendszerek területén valósult meg az utóbbi évek hathatós kutatásának eredményeképpen. A telefonvonalon keresztül bárki által használható úgynevezett nyílt szótáras, beszélő-független, parancsszavas felismerés ma már gyakorlati alkalmazásokban is megjelent (például beszéddel vezérelhető telefonközpont, amelynél a keresett személy nevét kell bemondani, és a központ kapcsolja a melléket.). Sőt, egyes speciális alkalmazásokban, kötött témakörre már a folyamatosan diktált beszéd lejegyzése is jó hatással megvalósult (röntgenleletozó, ami diktálásra lejegyzik a mondott szöveget), igaz, személyfüggő korlátozással. Mindezen új beszéd felismerési technológiák a különböző nyelvészeti ismeretek és eljárások, valamint a statisztikai módszerek intenzív kombinálásával jöttek létre. Ilyen, nyelvi technológián alapuló új vívmány például a nyílt szótáras bővíthetőség, vagyis az, hogy a gépi beszéd felismerő szótára egyszerű szövegbevitellel bővíthető (nem kell hanggal tanítani). Ezt egyrészt az teszi lehetővé, hogy a korszerű rendszerekben a beszéd felismerés beszédhang alapú (nem a teljes bemondott mintát hasonlítják össze), másrészt az, hogy a magyar nyelvre is elkészült a kiejtési szabályok alapján működő automatikus fonetikus átíró program (Mihajlik et al. 2002). Eszerint minden egyes beszédhangnak van egy vagy több modellje a rendszerben tárolva, ezek sok esetben figyelembe veszik a különböző koartikulációs folyamatok hatását is. Az új szó bevitelénél elő kell állítani a szó fonetikus átíratát, és ez képzeli le a szót beszédhangok sorozatává, amit a felismerő tárolt beszédhang-modellek segítségével felismer.

A beszélő-független nyílt szótáras felismerés alapvetően két lépésből áll. A beszéd felismerő rendszer tartalmaz egy előfeldolgozó is nevezhető jelfeldolgozó egységet, mely a folyamatos beszédjelből a gép számára értelmezhető adatsorokat (vektorokat) állít elő. A következő modul a mintaillesztő, mely a jellemző vektorokat összeveti a tárolt mintákkal, beszédhang-modellekkel. A modellek elkészítéséhez sok embertől vett hangminta-adatbázisokat hoznak létre, az egyéni hangadatokból készítik el a nyelvre általánosan jellemző

hangmodellt minden hangra (esetleg hangkapcsolatra). Magyarországon az első ilyen általánosan használható rendszert a BME TMIT-n dolgozták ki az AITIA Rt-vel közös kutatásban hanggal vezérelhető telefonközpontok kialakítására (Fegyő et al. 2003a). Ez a rendszer ezres nagyságrendű szótárral képes dolgozni. Legtípusabb alkalmazása, hogy a keresett személy nevének bemondására kapcsolja a melléklet. A gépi beszédfelismerés kutatása három lényeges ponton használja a nyelvtechnológiai eredményeket. Az egyik a tanító beszédadatbázisok tervezése és készítése, a másik a felismerési algoritmusokba beépített fonetikai ismeretek kombinálása jelfeldolgozási technikákkal, a harmadik a felismerési eredmény optimalizálása nyelvi elemzéssel, korpusznyelvészeti módszerekkel. Ez utóbbinak a jövőben lesz nagyobb jelentősége, amikor a folyamatos beszédfelismerési kutatások eredményeképpen már működő mintarendszerek is lesznek.

34.7.34.7.10. Adatbázisok tervezése beszédfelismeréshez

A mai, a gyakorlatban megvalósuló sikeres beszélő és beszédfelismerő rendszerek statisztikai alapokon működnek. Egy pontos statisztikai alapú paraméter-bebecslési lépés végrehajtásához (betanítási lépés) nagyszámú minta alapján történő betanítás szükséges. A beszéd természetére jellemző a fizikai paraméterek nagymértékű variáltsága beszélők között, egy beszélőn belül, továbbá az akusztikai környezet függvényében is (környezeti zajok, hanghatások). A beszédadatbázisok feladata az, hogy mintáikkal ezt a nagyfokú változatosságot minél jobban lefedjék. Mivelhogy a beszédfelismerők statisztikai alapon működnek, az adatbázisoknak tartalmazni kell azokat a megfigyeléseket, amelyek a paraméterbecsléshez szükségesek, tehát mindazokat a mintákat, amelyek egységesen lefedik a beszéd (és a környezeti zajok) variáltságát. A beszédadatbázisokban a beszédjelen kívül a rögzített nyelvi tartalom, annak komplexsége, illetve célzott szerkezete hordozza a fontos információt. Az adatbázisban való szegmentálás és címkézés szerves része a nem beszéd eredetű részek lejegyzése is. A hangokra való címkézés bonyolult feladat, általában manuálisan végzik. A címkéző szakember munkáját speciális szoftverek segíthetik, amelyek fonetikai jellegű szabályokat is felhasználnak. Ma már léteznek olyan laboratóriumi szoftverek, amelyek a nyelvi folyamatok mélyebb elemzése alapján végeznek gépi szegmentálást, esetenként a kézi szegmentálással egyenértékű kimenetet szolgáltatva. Az adatbázis lényeges paramétere a közvetítő átviteli csatorna hatása (mobil, vezetékes telefon, Internet) a beszédre. Ezért más-más adatbázisokat kell készíteni a felhasználás céljától függően.

Az utóbbi évtizedben Magyarországon is komoly kutatási eredmények születtek az ilyen speciális beszédadatbázisok tervezése, fejlesztése és használata területén. Az adatbázisok készítésének nemzetközi egységesítése keretében két adatbázisba is bekerült a magyar nyelv. Ilyenek a **Babel** (Vicsi-Víg 1998) nevű, olvasott szövegű, tiszta beszéd (stúdióban készült) adatbázis, melyet kifejezetten kutatási céllal hoztak létre. Ebben az adatbázisban például a magyar hangkapcsolatok 97%-ára van minta. A **Speechdat** vezetékes telefonbeszéd-adatbázis magyar változata (Vicsi 2001), valamint annak mobiltelefonos változata (Vicsi et al. 2002) kifejezetten izolált szavakat és szókapcsolatokat tartalmaz, valamint dialógusszövegek leglényegesebb elemeit.

Diktáló rendszer készítéséhez fejlesztik az irodai környezetben rögzített beszédadatbázist (Vicsi et al. 2004), melynek szövegvázlata a magyar nyelv hangzókapcsolatainak statisztikai feldolgozásán alapszik (főleg az MTA Nyelvtudományi Intézet 20. századi magyar próza szövegadatbázisából). Ez utóbbi például 332 beszélő hangját tartalmazza, minden beszélő 12-12 mondatot és 12-12 szót mondott be.

34.7.34.7.11. Fonetikai ismeretek a beszédfelismerésben

A hangmodellek kialakításához jó segítséget ad a nyelvspecifikus fonetikai tudás. A beszédhangok akusztikai szerkezetéről, a hangsorba rendeződés szabályairól, az egymásra hatásokról szerzett ismeretek a beszédfelismerési modellalkotásban is igen jól kamatoztathatók. A BME-TMIT-n végzett kutatások kimutatták, hogy a fenti ismeretek alapján kialakított (fonetikus értelemben) környezetfüggő beszéd-hangmodellek alkalmazásával a felismerési hiba a harmadára csökkenthető (Fegyő et al. 2003b). Ez a kutatási eredmény tette a gyakorlatban is használhatóvá a személyfüggetlen nagyszótáras beszédfelismerést.

34.7.34.7.12. Szövegértelmezési technikák

A jövő beszédfelismerője folyamatos beszédet fog feldolgozni. Ezen a ponton léphet majd be szintén a nyelvi technológia az olyan döntések meghozatalában, amelyeket az akusztikai jelből nehéz kinyerni (például eldönteni, hogy n vagy m hang van-e a hangsorban). A beszédfelismerési folyamat belső állapotaiban a

felismerő beszédhang-sorozati variánsokat ad meg. Automatikus szövegértelmezéssel jóslni lehet, hogy a felismert hangsor értelmes-e, illetve, hogy melyik ponton lehet hibás a felismerés.

34.8. Összegzés

Áttekintést adtunk a magyar nyelvvel kapcsolatos nyelvtechnológiai kutatások eddigi eredményeiről. Viszonylag rövid múltja ellenére sok tekintetben szép eredményeket könyvelhetünk el – annak ellenére, hogy a magyar nyelv sajátosságai nem tették lehetővé a nagyobb nyugat-európai nyelvekre kidolgozott technológiai megoldások egyszerű adaptálását. A hátrányos helyzetről szólva meg kell említenünk a szakosított képzés hiányát is, Magyarországon egyelőre nincs akkreditált képzés a számítógépes nyelvészet területén. Biztató tényként említhetjük viszont a nagyon eredményes együttműködést a nyelvi technológiák kifejlesztésén dolgozó akadémiai/egyetemi és ipari partnerek között. A beszédtechnológia területén vezető helyet foglal el a Budapesti Műszaki Egyetem Távközlési és Médiainformatikai Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetének Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratóriuma. A nyelvtechnológia területén sajátos helyett foglal el a MorphoLogic (Mikolás 2001), amely egyben kutatási tevékenységet is folytat. Azonban, ahogy Glatz (1999) fogalmaz: „a kis nyelvek korszerűsítési programja sohasem történhet üzleti alapon: nem kifizetődő befektetés”. E szempontból kétségtelenül pozitív és a jövőben is megőrzendő fejlemény, hogy a Széchenyi-terv keretében meghirdetett NKFP-pályázatok „Információs Társadalom” ágában, majd az IKTA- és a GVOP-pályázatok kiírásaiban ma már folyamatosan szerepelnek nyelvtechnológiai pályázatiírások. Ennek eredményeként jelenleg több sikeres pályázat munkálatai folynak, melyekről feljebb be is számoltunk. A szakma nemzetközi elismerését is mutatja az a tény, hogy a legfontosabb beszédtechnológiai kongresszus, a Eurospeech 1999-ben Budapesten volt, az Európai Számítógépes Nyelvészeti Szövetség, az EACL 2003-ban, az Európai Gépi Fordítási Szövetség, az EAMT pedig 2005-ben Budapesten rendezte esedékes konferenciáit.

Úgy érezzük, hogy a bemutatott munkálatok egyre közelebb visznek annak az állításnak a minél teljesebbé tételéhez, hogy „a nyelvi technológiák kifejlesztése a magyar nyelv modernizációjának legalapvetőbb tényezője és feltétele” (Kiefer 1999).

Irodalom

- [CH34-B01] Zoltán, Alexin – Péter, Leipold – János, Csirik – Károly, Bibok – Tibor, Gyimóthy 2001. A rule-based tagger development framework. In: Lubos Popelínský – Miloslav Nepil (szerk.) *Proceedings of the 3rd Workshop on Learning Language in Logic*. Strasbourg, France, 1–10.
- [CH34-B02] Christ, Oliver 1994. A modular and flexible architecture for an integrated corpus query system. In: *Papers in Computational Lexicography (COMPLEX-94)*. Budapest, HAS Linguistics Institute, 23–32.
- [CH34-B03] Clark, Bob 2000. MoBiMouse, the world's first „no-click” dictionary program. *International Journal of Language and Documentation* 3: 26–27.
- [CH34-B04] Dimitrova, Ludmila – Erjavec, Tomaz – Ide, Nancy – Kaalep, Heiki-Jan – Petkevic, Vladimir – Tufis, Dan 1998. Multext-East: Parallel and comparable corpora and lexicons for six Central and Eastern European languages. In: *Proceedings of the COLING-ACL 98*. Montreal, Canada, 315–319.
- [CH34-B05] László, Elekfi 1994. *Magyar ragozási szótár*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- [CH34-B06] Erjavec, Tomaz – Lawson, Ann – Romary, Laurent 1998. East meets West: Producing multilingual resources in a European context. In: *Proceedings of LREC'98*. Granada, Spain.
- [CH34-B07] Tibor, Fegyó – Péter, Mihajlik – Máté, Szarvas – Péter, Tatai – Gábor, Tatai 2003a. Voxenter – Intelligent voice enabled call center for Hungarian. In: *Proceedings of Eurospeech 2003, 8th European Conference on Speech Communication and Technology*. Geneva, 1905–1908.
- [CH34-B08] Tibor, Fegyó – Péter, Mihajlik – Péter, Tatai 2003b. Comparative study on Hungarian acoustic model sets and training methods. In: *Proceedings of Eurospeech 2003, 8th European Conference on Speech Communication and Technology*. Geneva, 829–832.
- [CH34-B09] Márk, Fék – Géza, Németh – Gábor, Olasz 2004. Megértést segítő részletező gépi névfelolvasás magyar nyelvre. II. *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged, 301–306.

- [CH34-B10] Ferenc, Glatz 1999. Tézisek a magyar nyelvről. In: GlatzFerenc (szerk.) *A magyar nyelv az informatika korában*. Budapest, MTA, 13–15.
- [CH34-B11] Géza, Gordos – György, Takács1983. *Digitális beszédfeldolgozás*. Budapest, Műszaki Kiadó.
- [CH34-B12] Mária, Gósy 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- [CH34-B13] Mária, Gósy – Péter, Nikléczy1999. A beszélő felismerése: elméleti megalapozás, módszertani közelítések. In: GósyMária (szerk.) *Beszéd kutatás '99*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1–19.
- [CH34-B14] Ide,, Nancy 1999. *Parallel translations as sense discriminators*. In: *Proceedings of the SIGLEX99 Workshop: Standardizing Lexical Resources*. College Park, Maryland, 52–61.
- [CH34-B15] Kristóf, Karacs – Gábor, Prószték – Tamás, Roska2003. Intimate integration of shape codes and linguistic framework. In: *Proceedings of ECCTD'03 Conference*. Cracow, Poland, Vol. I, 409–412.
- [CH34-B16] Ferenc, Kiefer 1999. Néhány gondolat a nyelvi technológiákról. In: GlatzFerenc (szerk.) *A magyar nyelv az informatika korában*. MTA, Budapest, 128–132.
- [CH34-B17] Gabriella, Kiss – Margit, Kiss – Júlia, Pajzs2001. Normalisation of Hungarian archaic texts. In: *Papers in Computational Lexicography (COMPLEX-01)*. University of Birmingham, Birmingham.
- [CH34-B18] Ilona, Koutny – Gábor, Olasz – Péter, Olasz2000. Prosody prediction from text in Hungarian and its realisation in TTS conversion. *International Journal of Speech Technology*3/4: 187–200.
- [CH34-B19] Magdolna, Kovács – Gábor, Olasz – Péter, Nikléczy – Mária, Gósy2002. *Magyar nyelvi beszédtechnológiai alapismeretek CD-ROM*. Budapest, Nikol Kiadó. <http://fonetika.nytud.hu>
- [CH34-B20] János, László 2005. *A történetek tudománya*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- [CH34-B21] Péter, Mihajlik – Tibor, Révész – Péter, Tatai2002. Phonetic transcription in automatic speech transcription. *Acta Linguistica Hungarica*49: 407–425.
- [CH34-B22] MikolásZoltán (szerk.) 2001. *MetaMorpho – a MorphoLogic tíz éve*. Budapest, MorphoLogic.
- [CH34-B23] Miller,, George A. – Beckwith, Richard – Fellbaum, Christiane – Gross, Derek – Miller, Katherine J.1990. Introduction to WordNet: an on-line lexical database. *International Journal of Lexicography*3: 235–244.,
- [CH34-B24] Mátyás, Naszódi 1997. Nyelvhelyesség-ellenőrzés számítógéppel (parciális szintaxis). In: *Hetedik Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia*. Budapest, Külkereskedelmi Főiskola, 256–260.
- [CH34-B25] Géza, Németh – Csaba, Zainkó – László, Fekete – Gábor, Olasz – Péter, Olasz – Géza, Kiss – Péter, Kiss2000. The design, implementation, and operation of a Hungarian e-mail reader. *International Journal of Speech Technology*3/4: 217–236.
- [CH34-B26] Géza, Németh – Csaba, Zainkó – Géza, Kiss – Gábor, Olasz – Géza, Gordos2003. Language processing for name and address reading in Hungarian. *Proceedings of the International Conference on Natural Language Processing and Knowledge Engineering*, Beijing, China, 238–243.
- [CH34-B27] Géza, Németh – Csaba, Zainkó – Gábor, Olasz2002. Név- és címfelolvasás magyar nyelven. In: GósyMária (szerk.) *Beszéd kutatás 2002*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- [CH34-B28] Attila, Novák 2004. Az első nganaszan szóalaktani elemző. *A 2. MSZNY konferencia anyagai*. Szeged.
- [CH34-B29] Péter, Olasz 2000. Analysis of written and spoken form of Hungarian numbers for TTS application. *International Journal of Speech Technology*3/4: 177–186.
- [CH34-B30] Gábor, Olasz 1999. Beszédatbázisok készítése gépi beszéd-előállításához. In: GósyMária (szerk.) *Beszéd kutatás '99*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 68–89.

- [CH34-B31] Gábor, Olasz 2002a. The most important prosody patterns of Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*49: 277–306.
- [CH34-B32] Gábor, Olasz 2002b. Model to predict Hungarian sound durations for continuous speech. *Acta Linguistica Hungarica*49: 321–345.
- [CH34-B33] Gábor, Olasz – Kálmán, Abari2005. Adatbázisok és számítógépprogramok a magyar beszéd időszerkezeti vizsgálatához. *Alkalmazott Nyelvtudomány*V/1–2: 41–62.
- [CH34-B34] Gábor, Olasz – Géza, Németh – Péter, Olasz – Géza, Kiss – Csaba, Zainkó – Géza, Gordos2000. Profivox: A Hungarian text-to-speech system for telecommunication applications. *International Journal of Speech Technology*3/4: 201–215.
- [CH34-B35] Csaba, Oravecz – Péter, Dienes2002. *Efficient stochastic part-of-speech tagging for Hungarian*. In: *Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC2002*, Las Palmas, Spain, 710–717.
- [CH34-B36] Júlia, Pajzs 1990. *Számítógép és lexikográfia*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- [CH34-B37] Júlia, Pajzs – Tamás, Váradi1997. A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótárának korpusza a HUNGARNET közösség számára. *Workshop–97 konferencia*. Budapest, NIIF.
- [CH34-B38] Gábor, Prószéky 1989. *Számítógépes nyelvészet [Természetes nyelvek használata számítógépes rendszerekben]*. Budapest, SZÁMALK.
- [CH34-B39] Gábor, Prószéky 1995. Humor – A morphological system for corpus analysis. In: H.Rettig – PajzsJúlia – KissGéza (szerk.) *Language resources for language technology (Proceedings of the 1st TELRI Seminar)*. Tihany, 149–158.
- [CH34-B40] Gábor, Prószéky 1996. Syntax as meta-morphology. In: *Proceedings of COLING–96*, Copenhagen, Denmark, Vol. 2: 1123–1126.
- [CH34-B41] Gábor, Prószéky 1999. Természetes nyelvek. In: FutóIván (szerk.) *Mesterséges intelligencia*. Budapest, Aula, 756–814.
- [CH34-B42] Gábor, Prószéky 2000a. A magyar morfológia számítógépes kezelése. In: KieferFerenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1024–1065.
- [CH34-B43] Gábor, Prószéky 2000b. A nyelvtechnológiai alapkutatások hiányáról és szükségességéről. In: T. MolnárIstván – KlauzyKinga (szerk.) *Papp Ferenc akadémikus 70. születésnapjára*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 157–165.
- [CH34-B44] Gábor, Prószéky 2001. *A nyelvtechnológia és a modern nyelvészet viszonyáról*. In: AndorJózsef – SzűtsTibor – TertsIstván (szerk.) *Színes eszmék nem alszanak... (Szépe György 70. születésnapjára)*. Pécs, Lingua Franca, 991–998.
- [CH34-B45] Gábor, Prószéky 2003. Automatikus információszerezés gazdasági rövidhírekből. In: PatkósAnna (szerk.) *Információs és kommunikációs technológiák*. Budapest, Oktatási Minisztérium Kutatás-fejlesztési Helyettes Államtitkárság, 28–38.
- [CH34-B46] Gábor, Prószéky – Balázs, Kis1999. *Számítógéppel emberi nyelven. Természetes nyelvfeladatok megoldása számítógéppel*. Bicske, SZAK Kiadó.
- [CH34-B47] Gábor, Prószéky – Balázs, Kis2002. Development of context-sensitive dictionaries. In: *Proceedings of COLING-2002*. Taipei, Taiwan.
- [CH34-B48] Gábor, Prószéky – Márton, Miháltz2002. Automatism and user interaction: Building a Hungarian WordNet. In: *Proceedings of the 3rd International Conference on Language Resources and Evaluation*, Las Palmas, Spain, Vol. III. 957 – 961.
- [CH34-B49] Gábor, Prószéky – Mátyás, Naszódi – Balázs, Kis2002. Recognition assistance. In: *Proceedings of COLING-2002*. Taipei, Taiwan.

- [CH34-B50] Gábor, Prószéky – Attila, Novák2005. Computational morphologies for small Uralic languages. In: AnttiArppe et al. (szerk.) *Inquiries into words, constraints and contexts*. Stanford, CSLI, 121–130.
- [CH34-B51] Gábor, Prószéky – László, Tihanyi1993. Helyette – Inflectional thesaurus for agglutinative languages. *Proceedings of the 6th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics*. Utrecht, The Netherlands, 473.
- [CH34-B52] Gábor, Prószéky – László, Tihanyi2002. MetaMorpho – A pattern based machine translation system. *Proceedings of the 24th ASLIB Conference*. London.
- [CH34-B53] Gábor, Prószéky – László, Tihanyi – Gábor, Ugray2004. Moose: a robust high-performance parser and generator. *Proceedings of the 9th EAMT Conference*. La Valletta, Malta, Foundation for International Studies. 138–142.
- [CH34-B54] Senellart,, Jean – Péter, Dienes – Tamás, Váradi2001. New generation Systran translation system. In: *Proceedings of the Eighth MT Summit*. Santiago de Compostela, Spain.
- [CH34-B55] Tamm,, Anne – Gábor, Olasz2005. Kísérlet automatizált szövegelemzési módszerek kialakítására a szóhangsúlyok meghatározásához. In: AlexinZoltán – CsendesDóra (szerk.) *III. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport, 383–393.
- [CH34-B56] Péter, Vajda – Viktor, Nagy – Erzsébet, Dancsecs2004. A ragozási szótártól a NooJ morfológiai moduljáig. In: *II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport, 183–190.
- [CH34-B57] Tamás, Váradi 1999. On developing the Hungarian National Corpus. In: S.Vintar (szerk.) *Proceedings of the Workshop Language Technologies – Multilingual Aspects. 32th Annual Meeting of the Societas Linguistica Europea*. Ljubljana, Slovenia, 57–63.
- [CH34-B58] Tamás, Váradi 2001. A nyelvhasználat empirikus vizsgálatáról. In: AndorJózsef – SzűtsTibor – TertsIstván (szerk.) *Színes eszmék nem alszanak... (Szépe György 70. születésnapjára)*. Pécs, Lingua Franca, 1285–1291.
- [CH34-B59] Tamás, Váradi – Csaba, Oravecz1999. Morpho-syntactic ambiguity and tagset design for Hungarian. In: *Proceedings of the EAACL LINC Workshop on Annotated Corpora*. Bergen, Norway.
- [CH34-B60] László, Varga 2002. *Intonation and Stress: Evidence from Hungarian*. Palgrave, Macmillan.
- [CH34-B61] Klára, Vicsi 2001. Beszédatadbázisok a gépi beszédfelismerés segítésére. *Híradástechnika*2001/1: 5–13.
- [CH34-B62] Klára, Vicsi – András, Kocsor – Csaba, Teleki – László, Tóth2004. Beszédatadbázis irodai számítógépfelhasználói környezetben. *II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged, 307–311.
- [CH34-B63] Klára, Vicsi – László, Tóth – András, Kocsor – Géza, Gordos – János, Csirik2002. MTBA – Magyar nyelvű telefonbeszéd adatbázis. *Híradástechnika*2002/8: 35–39.
- [CH34-B64] Klára, Vicsi – András, Vig1998. Az első magyar nyelvű beszédatadbázis. In: GósyMária (szerk.) *Beszédkutatás '98. Tanulmányok az elméleti és alkalmazott fonetika köréből*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 163–178.

szójegyzék

Nyelvemlékek rövidítésjegyzéke *

- AporK. *Apor-kódex.* 1416 u./a XV. század vége – a XVI. század eleje (1 – a 134. lap közepe – 1416 u./1490 k.; a 134. lap közepe – 146: 1510 k.; 147–156: 1500 k.; 157–végig: 1515 k.; lapszéli bejegyzések: 1500 k.). Szabó Dénes bevezető tanulmányával, teljes hasonmás kiadás. (Codices Hungarici, 2.)
- BécsiK. *Bécsi kódex* 1416 u./1450 k. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Budapest, 1916. (Új nyelvemléktár, 1.)
- BirkK. *Birk-kódex.* 1474. Közzéteszi Pusztai István. Budapest, 1960. (Codices Hungarici, 5.)
- BodK. *Bod-kódex.* XVI. század első negyede (1520 után). A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. A bevezetést és jegyzeteket írta Pusztai István. Közzéteszi Pusztai István. Budapest, 1987, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 2.)
- CornK. *Cornides-kódex.* 1514–1519. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közzéteszi Bognár András, Levárdy Ferenc. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó. (Codices Hungarici, 6.)
- CzechK. *Czech-kódex.* 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Budapest, 1990, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 4.)
- DebrK. *Debreceni kódex.* 15198. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az előkészítő munkát végezték Abaffy Csilla és Reményi Andrea. A bevezetést írta Madas Edit és Reményi Andrea. Budapest, 1997, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 21.)
- DomK. *Domonkos-kódex.* 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. A bevezetést és a jegyzeteket írta Komlóssy Gyöngyi. Budapest, 1990, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 9.)
- DöbrK. *Döbrentei-kódex.* 1508. Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla és T. Szabó Csilla, Madas Edit közreműködésével. Budapest, 1995, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 19.)
- ÉrdyK. *Erdy-kódex.* 1524–1527. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1874.
- FestK. *Festetics-kódex.* 1494 előtt (Kinizsi Pálné imádságoskönyve). A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Budapest, 1996, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 20.)
- GuaryK. *Guary-kódex.* 1495 előtt. Közzéteszi Szabó Dénes. Budapest, 1944. (Codices Hungarici, 3.)
- GyöngyK. *Gyöngyösi kódex* az 1500-as évek elejéről. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezető

- tanulmányt és a jegyzeteket írta Dömötör Adrienne. Budapest, 2001, MTA Nyelvtudományi Intézete. (Régi magyar kódexek, 27.)
- Gys. Gyulafehérvári Sorok. 1310–1320 körül. Benkő Loránd: *Az Arpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó. 53 (olvasat), 62 (értelmezés).
- HB. Halotti Beszéd. A 12. század vége/1195 körül. Benkő Loránd: *Az Arpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó. 47–49 (olvasat), 55–57 (értelmezés), 290–313 (egyes részek). Újabb olvasata: Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *MNy.*, 1990, 124–127.
- HBK. A Halotti Beszédet követő Könyörgés. A XII. század vége/1195 körül. Benkő Loránd: *Az Arpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó. 47–49 (olvasat), 55–57 (értelmezés), 290–313 (egyes részek). Újabb olvasata: Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *MNy.*, 1990, 124–127.
- HorvK. *Horváth-kódex*. 1372 u./1448 k. A nyelvemlék betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. Budapest, 1994, MTA Nyelvtudományi Intézet. (Régi magyar kódexek, 17.)
- JókK. *Jókai-kódex*. 1372 u./1448 k. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó. (Codices Hungarici, 8.)
- JordK. *Jordánszky-kódex*. 1516–1519. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről. A szöveget gondozta Láz Sándor. Faksimile. Budapest, 1984.
- KazK. *Kazinczy-kódex*. 1526–1541. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1877. (Nyelvemléktár, 6.)
- KeszthK. *Keszthelyi kódex*. 1522. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1885. (Nyelvemléktár, 13, 131–327.)
- KrizaK. *Kriza-kódex*. 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Budapest, 1988, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 5.)
- KT. Königsbergi Töredék. 13. század eleje/1350 körül. Benkő Loránd: *Az Arpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó. 42–43 (a Szalagok szövege), 49–52 (olvasat), 57–60 (értelmezés), 313–329 (egyes részek).
- KTsz. Königsbergi Töredék és Szalagjai. 13. század eleje/1350 körül. Benkő Loránd: *Az Arpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó. 42–43 (a Szalagok szövege), 49–52 (olvasat), 57–60 (értelmezés), 313–329 (egyes részek).
- KulcsK. *Kulcsár-kódex*. 1539 [Zsoltároskönyv]. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. Budapest, 1999, MTA Nyelvtudományi Intézet. (Régi magyar kódexek, 23.)
- LányiK. *Lányi-kódex*. 1519. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1878. (Nyelvemléktár, 7.)
- LázK. *Lázár Zelma-kódex*. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az előkészítő munkát végezték N.

- Abaffy Csilla és E. Abaffy Erzsébet, Madas Edit közreműködésével. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Budapest, 1992, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 14.)
- LobkK. *Lobkowitz-kódex*. 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Reményi Andrea. Budapest, 1999, Argumentum – MTA Nyelvtudományi Intézet. (Régi magyar kódexek, 22.)
- MargL. *Margit-legenda*. 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi †P. Balázs János. Az átíratot és a jegyzeteket készítette Dömötör Adrienne és Pólya Katalin. Budapest, 1990. (Régi magyar kódexek, 10.)
- MünchK. *A Müncheneri kódex*. 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelőjével együtt. Közzéteszi Nyíri Antal. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó. (Codices Hungarici, 7.)
- NádK. *Nádor-kódex*. 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi és a jegyzeteket írta Pusztai István. A bevezetést írta Pusztai István és Madas Edit. Budapest, 1994, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 16.)
- NagyszK. *Nagyszombati kódex*. 1512–1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta T. Szabó Csilla. A munkacsoport tagjai: Abaffy Csilla és Oszkó Beatrix. Budapest, 2000, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 24.)
- OMS. Ómagyar Mária-Siralom. A 13. század közepe. Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó. 52–53 (olvasat), 60–61 (értelmezés), 329–350 (egyes részek). Újabb olvasata: Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *MNy.*, 1990, 124–127.
- PeerK. *Peer-kódex*. 1518 körül. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az átírat elkészítését irányította Kozocsa Sándor Géza. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kacskovics-Reményi Andrea és Oszkó Beatrix. Budapest, 2000, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 25.)
- SándK. *Sándor-kódex*. XVI. század első negyede. 1518 körül. Közzéteszi Pusztai István. Budapest, 1987. (Régi magyar kódexek, 3.)
- SzékK. *Székelyudvarhelyi kódex*. 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Budapest, 1993, Magyar Nyelvtudományi Társaság (Régi magyar kódexek, 15.)
- TA. A tihanyi apátság alapítólevele. 1055. Bárczi Géza: *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, 1951.
- TelK. *Teleki-kódex*. 1525–1531. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1884. (Nyelvemléktár, 12, 275–403.)
- ThewrK. *Thewrewk-kódex*. 1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Balázs Judit és Uhl Gabriella. Budapest, 1995, Nyelvtudományi Intézet. (Régi magyar kódexek, 18.)
- TihK. *Tihanyi kódex*. 1532. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1877. (Nyelvemléktár, 6, 1–174.)

- VirgK. *Virginia-kódex*. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. A bevezetést és a jegyzeteket írta Kovács Zsuzsa. Budapest, 1991, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 11.)
- VitkK. *Vitkovics-kódex*. 1525. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az átiratot és a jegyzeteket készítette Papp Zsuzsanna. A bevezetést írta Pusztai István, Budapest, 1990, Nyelvtudományi Intézet. (Régi magyar kódexek, 12/13.)
- WeszprK. *Weszprémi-kódex*. XVI. század első negyede. 1512 körül. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. A bevezetést és a jegyzeteket írta Pusztai István. Közzéteszi Pusztai István. Budapest, 1988, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 8.)
- WinklK. *Winkler-kódex*. 1506. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átirata és latin megfelelői. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Pusztai István. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó. (Codices Hungarici, 9.)*

*Forrás: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar nyelvtörténet. Budapest, 2003, Osiris, 925–934.